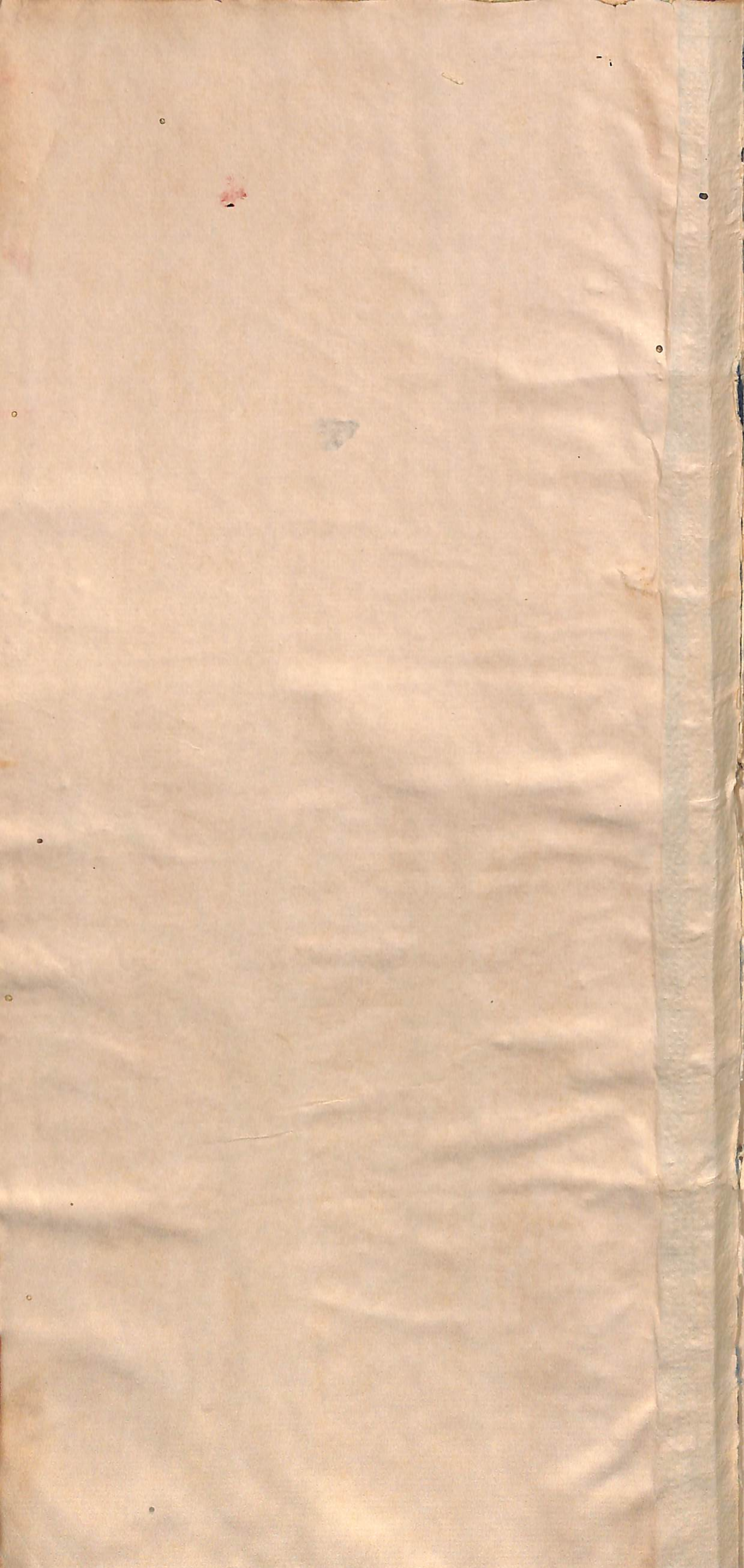
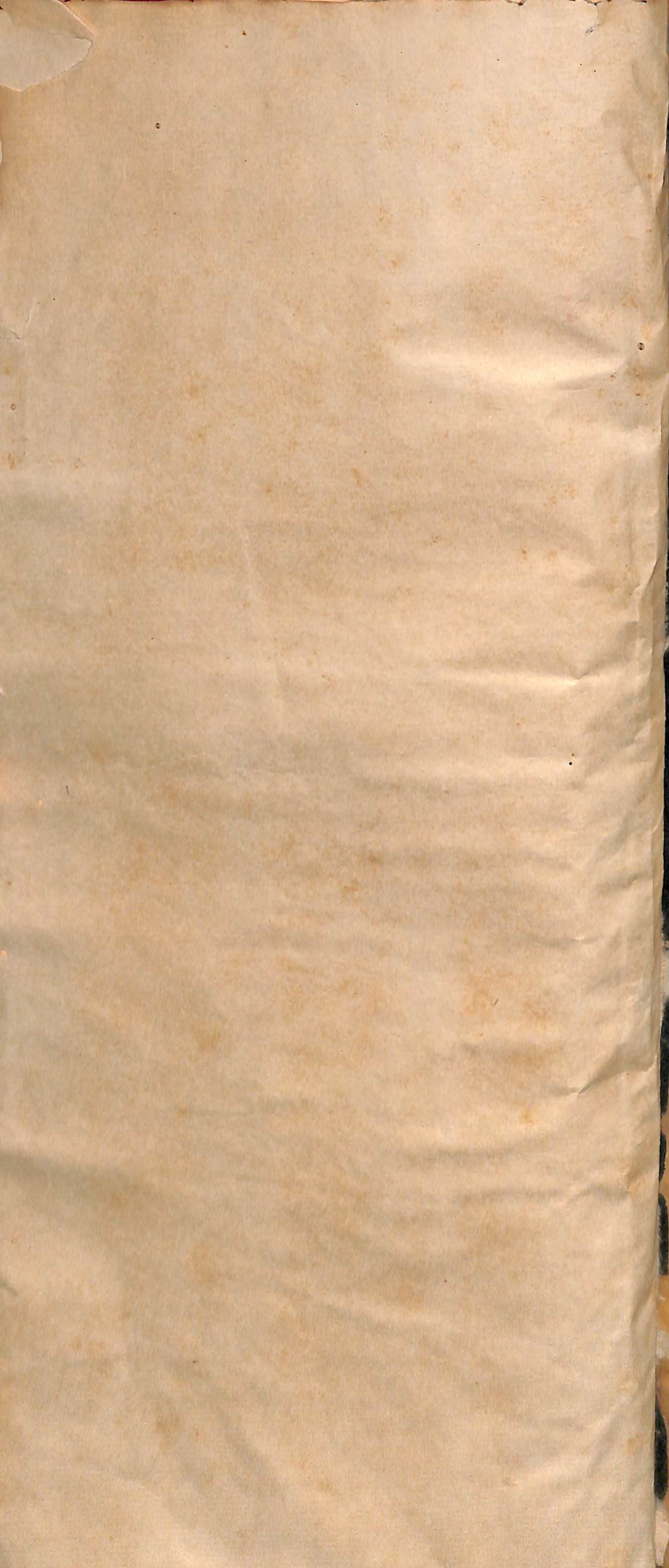

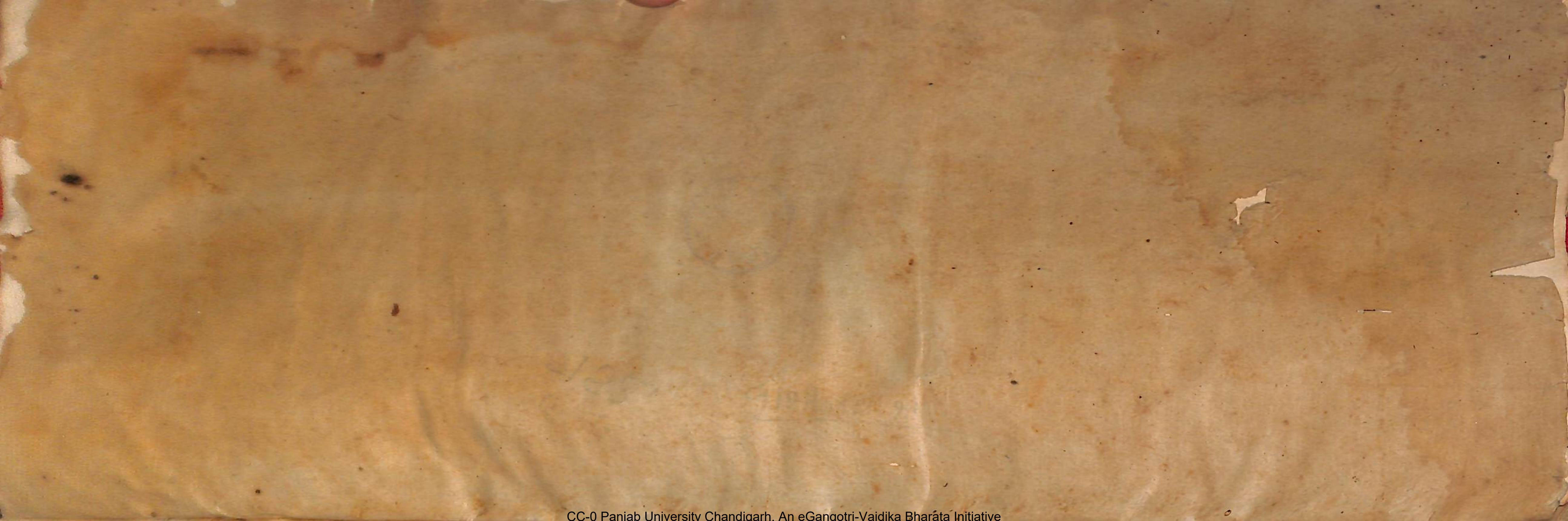

'रामायणम्'

आर्षरामायण ; वाल्मीकि कृत ;
भट्टदेवराम संपं०
भिन्न पृ० ॥ ला० अ० १४ पं० प्र० पृ०

ह० ले०

ह॰ सं॰
752

श्री॰
वा॰ रा॰
टी॰ १

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ ॐ श्रीमद्दिव्यपादपद्मयुगले प
श्राविते पद्मया पद्मसेवनन पद्मजेन विनते पद्माश्रयस्याम ये ॥ यद्देहस्थमनन्तं सुविवेकनिलयं सर्वाश्रयं वेनि
श्रियं यस्य ह्यंकारांकं कुरमहर होतमेमि नहल्व्ये ॥१॥ श्रीम
दुहनदेववीनमम लेयस्यांकुरादि न्मयः ॥ कांडैः समभिरन्वितो निवितः
तो हृद्यालवालोदितः ॥ यत्रैलत्वम हस्तकैः सविलसच्छाखो ग्रनैः पंचभि
[illegible] विकल पदो विजयते राम यणस्वकरुः ॥२॥ वाल्मीकिगिरिस
मभ्रनाथसागरो निधिसंगता श्रीम द्रामायणी गंगा पुनाति भुवनत्रयं
१ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथा त्मजे वेदः प्राचेतसादासीत
[illegible] ॥३॥ रा मेवरामादुजंसीतां भरतं भरता
जते सुग्रीवं वायुसूनं च प्रणमामि पुनः पुनः ५ कूजन्तं राम रामेति म
पुंगवं मधुराक्षरं आरुह्य कविताशा खां वंदे वाल्मीकिकोकिलं ६ वा

ल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कविता वनचारिणः शृण्वन्नामकथानादं को न याति परां गतिं यः पिवन्सत॰

तंरामचरितामृतसागरं प्रत्यहंमुनिंवंदेप्राचेतसमकल्मषं ८ गोष्पदीकृतवारीशंमशकीकृ-
तराक्षसं रामायणमहामालारत्नंवंदेनिलात्मजं ९ अंजनीनंदनंवीरंजानकीशोकनाशनं कपीश
मक्षहंतारंवंदेलंकाभयंकरं १० उल्लंघ्यसिंधोःसलिलंसलीलंयःशोकवह्निंजनकात्मजायाः आ
दायतेनैवददाहलंकांनमामितंप्रांजलिरांजनेयं ११ मनोजवंमारुततुल्यवेगंजितेंद्रियंबुद्धिमतां
वरिष्ठं वातात्मजंवानरयूथमुख्यंश्रीरामदूतंशिरसानमामि १२ रामायरामभद्रायरामचंद्रायवेध-
से रघुनाथायनाथायसीतायाःपतयेनमः १३ जयतिरघुवंशतिलकःकौसल्याहृदयनंदनोरामः
दशवदननिधनकारीदाशरथिःपुंडरीकाक्षः १४ जितंभगवतातेनहरिणालोकधारिणा अजेनवि
श्वरूपेणनिर्गुणेनगुणात्मना १५ नत्वारामंशिवंसांबंरामोरामप्रवर्तितः रामायणस्यतिलकंकुरु-
तेरामतुष्टये १६ ननुरामायणस्यैहिकामुष्मिकफलदत्वेमानाभावात्किंतद्व्याख्यानेनेतिचेन्न इ
दंपवित्रंपापघ्नमित्यादिजनश्चशूद्रोपिमहत्वमीयादित्यंतश्लोकैरैहिकार्थसाधकत्वमस्यस्पष्टमेव व-
श्रूयमाणत्वात् शृणवन्रामायणंभक्त्यायःपादंपदमेववा सयातिब्रह्मणःस्थानंब्रह्मणापूज्यतेस

3

श्री
रा॰ वा॰
टी॰
२

देति मूलरामायणवचनेन ब्रह्मलोकावाप्तेः फलस्य स्पष्टमुक्तत्वाच्च अपि च गायत्र्या ब्रह्मानु-
संधानाद्ब्रह्मलोकावाप्तिश्च तत्प्रतिपाद्यस्य लीलावताररूपतया रामस्यापि विभववैभवानुसंधानेन
ब्रह्मलोकावाप्तिरुचितैव न च काव्यालापांश्च वर्जयेदिति निषेधप्रसक्तिः तस्य अनृषिप्रणीतपुरु-
षार्थसाधनत्वेन काव्यविषयत्वात् तत्रास्याध्ययने त्रैवर्णिकस्यैवाधिकारः गायत्रीप्रतिपाद्यार्थ
प्रतिपादकत्वात् श्रवणे तु स्त्रीशूद्रादीनामधिकारः अथादिकविर्वाल्मीकिः सर्वोत्तमवस्तुवर्णना-
य कृतसंकल्पो दिव्यतत्त्वावबोधशक्तिलाभाय तादृशवस्तुज्ञानाय च कृतकाष्ठसमाधिसाधितप
रमपुण्योपचयः तत्पुण्योपचयसुप्रीतभगवन्नियोगसमुपागतं देवऋषिं नारदमभ्यर्च्य कोन्वस्मिन्नित्या
दिप्रश्नं स च देवऋषिः रामकथाश्रुतिमनाः रामचरितमनस्कस्तमेतं पतत्प्रतिपद्य पृष्टागतं जग
गाम ततः स तदनुग्रहलब्धं रामचरितं सरहस्यं निरवशेषं तत्प्रसादाद्देवसम्यक्‌विज्ञाय भूलोकवर्तिनो
वर्णान्वर्णानां तापत्रयविमोचनाय ब्रह्मणा प्रारब्धं तमेव भगवान् प्राचेतसो वाल्मीकिः स्वकृतशतको-
टिरामायणसारभूतं चतुर्विंशतिसहस्रगायत्र्यात्मपरब्रह्मविद्याविलासभूतं रामायणं चतुर्विंशतिसह
स्रश्लोकरूपं कुशलवाभ्यामग्राहयत् तस्यास्य दिव्यकाव्यस्याद्यः सर्गो वाल्मीकेर्नारदस्योपदेशानुरूपः

तत्रन्याहृष्टः कस्य विद्वयादितिन्यायेनापेक्षितमर्थमोपयेत्तः तपः स्वाध्यायेत्यादिकृत्यावेतादित्यंतेनसं
बंधः तपस्त्वेनकृतः स्वाध्यायः तपः स्वाध्यायः तपः स्वाध्यायइतिब्राह्मणामित्याद्यलंबोक्तेः स्वाध्या
यशब्देनाश्रयन्यानाध्ययनकालदेशपरिहारादिनियमोपेततयाफलवदर्थाववोधपर्यंतं स्वशा।
खाध्ययनमुच्यते तस्मिन्निरतः तदभ्यासनिरतइतिवावत् यन्तपश्चस्वाध्यायश्चतपः स्वाध्यायौतयो
र्निरतः तपःशब्देनचित्तप्रसादहेतुभूतंकर्मनियमादिकमीर्यते यद्वायस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुतेः

ॐ तपः स्वाध्यायनिरतंतपस्वीवाग्विदांवरम् नारदंपरिपप्रच्छवाल्मीकिर्मुनिपुंगवं १।

तपःशब्देनब्रह्मविषयज्ञानमुच्यतइतितत्रतयोविशिष्टपुंविशेषप्रसिद्धमुनिपुंगवशब्देनैवउक्तत।
संपत्तेः सिद्धत्वादितिकतककृतः एवंहितमित्येवासिद्धे स्वाध्यायपदवैयर्थ्यापत्तिस्तस्मात्तपःशब्देन।
निदिध्यासनजन्यपरिपाकवत्ब्रह्मज्ञानमुच्यते मुनिपुंगवशब्देनमननजन्यपरिपाकवत्त्वमेवो।
च्यतेइतितत्तेनगतार्थंतेत्यन्येवाग्विदांवरइत्यनेनसुप्तयोर्थतत्त्वशब्दब्रह्मतत्त्वविदांपारीणत्वमित्यतेजल्पादीनाम।
प्येवंवश्येष्टमुनिधर्मवृद्धमकार्थः तेषुपुंगवश्रेष्ठएवंविशिष्टंनारदंतपस्वीकश्चिद्भेकादशप्रश्नवावादिलक्षणंप्र

4

रा॰टी॰

श्री. रा. वा. टी. २

तपोनालमानान्यदमितिश्रुतेः स्वाध्यायरूपंवतपः समनस्केंद्रियाणामैकाग्र्यरूपंचतपः तद्वान् ।
वाल्मीकिः वल्मीकस्यापत्यं वल्मीकप्रभवोयस्मात्तस्माद्वाल्मीकिरित्यसावितिब्रह्मवैवर्तोक्तेः वल्मी
कप्रभवेसंतगुणोऽपत्यादिवत्गौणमस्यवल्मीकापत्यत्वंगृहीत्वेवमाश्रयपत्यार्थः यद्वावल्मीकइ ।
तिऋषिविशेषस्यसंज्ञेत्याहुः नारदं नराणामिदंनारं अज्ञानंतत्द्यतिखंडयतिज्ञानोपदेशेनेतिनार
दः । गायत्र्यायणकथामदापापभयापहा नारदोनाशयत्येतितन्नामस्तानजंतमइतिनारदीयोक्ते
नेयमुक्तेस्तन्वयः अत्रप्रष्टृकर्मविशेषणेनादिकाव्यार्थविषयश्रवणाधिकारसंपत्तिर्व्यक्तापितउक्तावि·

कोन्वस्मिन्सांप्रतंलोकेगुणवान्कश्चवीर्यवान् धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चसत्यवाक्योदृढव्रतः २ ।

शेषतेः सार्वस्यादिप्रतिपादितं गुरुणायारणाहेतुर्विशेषात्गृहशाल्किमन्वेवप्रतिपादितं । अथप्रश्न
मभिनयतिकोन्विति तुशब्दोवितर्के संप्रतंवर्तमानकालेअस्मिन्लोकेभूलोके कोनुगुणवान्
प्रशस्तबहुगुणवानित्यर्थः भूमप्रशंसादौमतुप् अत्रप्रशस्त्यबहुत्वेरूपेवः कश्चवीर्यवानित्यादि दिव्यास्त्रबल
दिजशक्तिविशेषेणापराभिभूतसामर्थ्यवीर्यंतद्वानकश्चेत्यस्मात्सकलधर्मरहस्यज्ञः वक्ष्यमाण·
पकृतिमुपदेशकामप्युपकृतिंबहीमप्यतेश्रुतिकृतज्ञः सत्यवाक्यः सर्वावस्थास्वपियथाश्रुतदृष्टवक्ता।

चारित्रेणेति चरित्रमेव चारित्रं स्वार्थिकोऽण् वृत्तं संपादनेनोच्यते सर्वभूतेषु सर्वप्राणिषु मध्ये कः।१
मान् हितः पारिकामुष्मिकहितावहः आप्राणाशुभ्यः यत्र सर्वप्राणिषु सापराधेष्वपि हितकारणशील इ
त्यावर्तते तन्नहितयोगेषु तत्पर्याय यन्नेदमुक्तं विद्वान् आत्मानात्मसकलपदार्थतत्त्वज्ञः समर्थः लौ
किकव्यवहारप्रजारंजनादौ बाणवर्यसामर्थ्यं तद्वान् कामादिकसौंदर्यवत्त्वेनानित्यभावरूपत्वेनावप।
कः प्रियं केवलप्रियत्ववदर्शनं यस्य सः यत्र एकं प्रतिप्रियदर्शनं यस्येति तदयुक्तं सर्वप्रियस्याप्रति।

चारित्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः विद्वान्कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः ३ आ
त्मवान्को जितक्रोधो द्युतिमान्कोऽनसूयकः कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे ४ ।

पादनात् एकः अद्वितीयः सचासौ प्रियदर्शनश्च सदृश्यमर्थ इति तीर्थः २ आत्मवानिति वशीकृतांतःकर
णः इत्यर्थः जितक्रोधः निंदाहिंसादिजनकचित्तवृत्तिविशेषरहितः क्रोधोऽत्र कामादीनामप्युपलक्ष।
णं द्युतिः सर्वलोकस्पृहणीया जनकौदेहकांतिविशेषः तद्वान् अनसूयकः विधेयेष्वप्यादितपः स्वपरा
नत्यसहनमसूया तद्रहितः अनसूयतः कं हादियंगतान् उपतापायाधीनएव बल संयुगे युद्धकाले जात
रोषस्य कस्य रोषात् देवाश्च देवा अपि इंद्रादयोऽपि अपि नामग्रहणार्थाः बिभ्यति अतिबलवत्तासमानस्य।

श्री॰
वा॰ बा॰
टी॰
४

संहरिष्यतीतिभयंप्राप्नुवंतीत्यर्थः कस्येतिसंबंधसामान्येषष्ठीत्यन्ये कस्यसंयुगेतस्माद्बिभ्यतीत्यर्थ
एतदिति उक्तगुणसामान्यापेक्षयानपुंसकं एतद्धिप्रकृष्टगुणजातंकस्यास्तीतिश्रोतुमहमिच्छामि
उक्तगुणसमुच्चयस्यैकत्रदुर्लभत्वात्तादृशप्रकृष्टविशेषवत्तानेमेपरंसर्वस्मादपिकौतुकंनतावतउक्तं
दाकौतुकंवर्तते नेत्रपदविधनरोमयापिदुर्ज्ञेयोनेत्याहहियतः महर्षेत्वंपरात्मीक्षणतायाथार्थ्यमुप
वंविधमुक्तगुणवंतनरंदिव्यप्रकृष्टवत्ताक्षमसमर्थोसिसर्वलोकप्रसिद्धसामर्थ्योसितस्मात्त्वमेवश्रो

एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंपरंकौतूहलंहिमे महर्षेत्वंसमर्थोसिज्ञातुमेवंविधंनरं ५ श्रुत्वाचैतत्
त्रिलोकज्ञोवाल्मीकेर्नारदोवचः श्रूयतामितिचामंत्र्यप्रहृष्टोवाक्यमब्रवीत् ६ ॥

तमिच्छामीतिपूर्वेणसंबंधः ५ श्रुत्वेतिएतत् उक्तप्रश्नजातंत्रिलोकज्ञः भूर्भुवःस्वर्लोकलक्षणा
नत्रयवयवलोकानृतत्रत्यपदार्थांतंजानातीत्यर्थः एवंविधंज्ञत्वाभावानर्होपिनारदःवाल्मीकेः एतद्वच
श्रुत्वाश्रूयतामितिचआमंत्र्यएकाग्रसिद्धयेअभिमुखीकृत्यस्वगतस्यार्थस्याविरप्रतिपिपादयिषितः
स्वजिज्ञासलाभेनप्रहृष्टोभूत्वावक्ष्यमाणंवाक्यमब्रवीत् ६ ॥

॥८ ॥: ६ ॥: ॥:। ८॥

१८

५

बहवइतियेबहवोगुणास्त्वयाकीर्तिताः तेएकत्रप्रकृतपुरुषमात्रेदुर्लभाएव चःपादपूरणे अ-
थापिहेमुनेयस्तैर्युक्तः तंबुध्वात्वावक्ष्येऽहंवक्ष्यामितादृशोनरः श्रूयतांप्राप्तकालेलोट तस्यश्रवणं
तेप्राप्तकालमित्यर्थः ७ इक्ष्वाक्विति इक्ष्वाकुवंशात्प्रभवः प्रादुर्भावोयस्यसतथा रामोनामेव
मरामइतिनाम्नाप्रसिद्धः जनैःश्रुतः प्रसिद्धः तस्मिन्नेवएकत्रसर्वत्वमष्टगुणाश्चयेचगुणाइतिशेष
तद्वेदयौगिकंनाम रमन्तेयोगिनोऽस्मिन् यद्वारमयतिसकानितियोगस्यप्रदर्शनात् तेजातवेनाथक

बहवोदुर्लभाश्चैवयेत्वयाकीर्तितागुणाः मुनेवक्ष्याम्यहंबुध्वातैर्युक्तःश्रूयतांनरः ७ इक्ष्वा
कुवंशप्रभवोरामोनामजनैःश्रुतः नियतात्मामहावीर्योद्युतिमान्धृतिमान्वशी ८

एतस्याविवदन्येषामपिदर्शयतइतिविदीर्घः तानेवगुणानाहनियतात्मानिगृहीतांतःकरणःवीर्य-
वान्द्युतिःकान्तिःआपत्स्वपदोरविकृतिश्चित्तस्यधृतिः तद्वानवशीजितशेषवहिरिन्द्रियः ८।
बुद्धिमानिति प्रशस्तबुद्धिः बुद्धेःप्राशस्त्यंचसत्कृतगृहीतावित्स्मरणाद्योह्यानादिशक्तिमत्वं सर्वत्र।
प्रशंसोदोमतुप्नीतिःकार्यसंपादकादिप्रसिद्धाराजनीतिः तद्वानतज्ज्ञानाद्वाग्मीप्रशस्तवाक्श्रीमा
न्सर्वातिशायिशोभेश्वर्यादियुक्तः यद्वाऋचोयजूंषिसामानिसाहिश्रीरमृतासतामितिश्रुतेःश्रीत।

श्री।
रा॰वा॰
५

श्रीमानशत्रूणांवाह्यांतराणांनिवर्हणः नाशकर्ता वाहुलकात्कर्तरिल्युट् विपुलांसइत्यादिनासा
मुद्रिकालक्षणांकथयतेविपुलौमांसलौउन्नतौअंसौभुजशिरसौयस्य सः स्कंधोभुजशिरोंसोस्त्रीइ॰
तिकोशः पुरुषलक्षणेचवराहविनोक्तं कक्षाकुक्षिवक्षघ्राणस्कंधौललाटिका सर्वे

बुद्धिमाननीतिमानवाग्मीश्रीमान
शत्रुनिवर्हणः विपुलांसोमहा।
वाहुःकंबुग्रीवोमहाहनुः ९॥

भूतेषुनिर्दिष्टाउन्नतास्तेसुखप्रदाइतिमहावाहुः प्राग्महतरश्याद्रं शिरोललाटश्रवणोग्रीवावक्ष॰
स्हदयाउदरंपादौवंशःष्टंदपामहत्प्रशस्तंइतिब्राह्ये पुरुषलक्षणानिकंबुः कंबुग्रीवाकंबुवद्रेखा।
त्रयविशिष्टग्रीवः महाहनुः मांसलकपोलापरभागः हनुर्मांसलहस्वत्वभूपतिःइतिसंहिता ९।

महोरस्क इति महद्विशालमुरो यस्य सः उरः शिरो ललाटं वेत्युपक्रम्य विशालास्ते सुखप्रदा इ
त्युक्तेः महेष्वासः महान् इष्वासो धनुर्यस्य सः गूढजत्रुः गूढे मांसलत्वादनिमग्ने जत्रुणी वक्षोंससंधि
गतेऽस्थिनी यस्य अरिंदमः अरीन् निजभक्तानामरीन् कामादीन् निजभक्त्यंतरायकर्तॄन् पापानि
वा दमयतीत्यरिंदमः यद्वाऽरिंदम इति राज्ञोऽन्वर्थसंज्ञा शत्रुंजय इतिवत् आजानुबाहुः जानुपर्यं
तदीर्घबाहुः दीर्घे भुजौ बाहू यस्य स चिरंजीवी धनी नर इति ब्राह्मे सुशिराः समवृत्तशिराश्चैव छत्रा

महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिंदमः आजानुबाहुः ॥
सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ९ ॥ ९ ॥

कारशिरास्तथा पद्मसकश्च चिरंजीवी धनी नर इति ब्राह्मे सुशिराः समवृत्तशिराः शुकवक्त्रां महीभुं
क्ते दीर्घमायुश्च विंदतीति नारदः सुललाटः रेखाधिकललाटः ललाटं यस्य हर्षेणैव ताः स्त्रियो रे
खिकाः शतद्वयं शते षष्टिस्तस्यायुर्विंशतिस्तथेति कात्यायनः सुविक्रमः गजसिंहादिगतिसदृ
शगतिः विक्रमः पादविक्षेपः सुचेष्टा गतिश्च नाभिश्च गंभीराः संप्रशस्यत इति ब्राह्मे ८ ॥ ॥

श्री॰
रा बा॰
टी॰
९

समइति समः नातिदीर्घो नातिह्रस्वः प्रमाणवत्संगलोमेष्योयोनांशाः सदिवोकसामित्युक्तेः समा
निप्रत्यूनानधिकपरिमाणानि विभक्तानि पृथग्भूतानि अंगानि अवयवा यस्य सः उक्तवानाम
पुटेने त्रेकर्णौ वोष्ठौ च हनुकौ ऊर्ध्वेशमणीवजानुनी वृषणौ करौ टी कटी पादौ स्फिजौ यस्य॰
समौ ज्ञेयः सम इति रित्युक्तेः स्निग्धश्यामलवर्णइत्यर्थः स्निग्धेन्द्रनीलवर्णस्वभोगोविंदतीर्थ॰

समः समविभक्तांगः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ॥
पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवान् शुभलक्षणः ११।

कलमित्युक्तेः प्रतापः स्मृतिमात्रेणारेर्हृदयविदारणक्षमं पौरुषं तद्वान् प्रतापौ पौरुषमान
वा विनिकोशः पीनवक्षा मांसलसमोन्नतवक्षाः विशालाक्षः विस्तृतायतनेत्रः नासिका च ॥
त्वयोक्तानीमस्याशुक्लावित्युक्तेः लक्ष्मीवान् सीतारूपलक्ष्मीः शोभाक्रिमान् सर्वावयवसौन्दर्यवान् ॥
मोपधवाद्दवं एवमुक्तरीत्या शुभानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तानि लक्षणानि यस्य स शुभलक्षणः ११

धर्मज्ञ इति सत्यामोघा संध्या सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम इत्यादिरूपिणी प्रतिज्ञा यस्य यशस्वी रावणवधादिना दिव्ययशाः संपन्नः ज्ञानसंपन्नः ब्रह्मज्ञानपरिपूर्णः अत एव जटायुषं प्रति मयात्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमानित्युक्तिः संगच्छते ब्रह्मज्ञस्यैव ब्रह्मोपदेशाधिकारात् विना ब्रह्मोपदेशं अनुत्तमलोकावाप्त्यसंभवात् न विद्यते उत्तमो यस्मात् तेभ्यः

धर्मज्ञः सत्यसंधश्च प्रजानां च हिते रतः यशस्वी
ज्ञानसंपन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् १२ ॥

अन्नमया आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजमित्यादि वचनमायामात्रमिति अन्यत्र विस्तरः शुचिः मानसस्नानादिना प्राणायामाभ्यासादिना प्रत्याहारादि अन्यरागद्वेषहानेन बमायिकशरीरवान् नित्यवान् आत्मानं तरंगशुद्धः वश्यः पित्राचार्यदेवेषु विनीतः समाधिमान् निजतत्त्वसमाधिमान् १२
प्रजापतीति प्रजापतिसमः ब्रह्मसमः यद्यपि रामो ब्रह्मैव तथापि मानुषधर्मेण शोकमोहादि

ता॰
बा॰टी
२

याधिकभेदमातायतत्समत्वोक्तिः भार्गवलोकप्रतिबंधरूपात् जटायुर्मोक्षप्रदानरूपात् स्वेनस
हसर्वायोध्यावासिजनस्यसशरीरस्यब्रह्मलोकनयनरूपाच्चकारणात्तत्समत्वंसर्वेषांस्वतंत्रस्येवे
हसंबंधयोग्यत्वात् श्रीमानित्येवमादीनांपौनःपुन्यंसकलैश्वर्यादिमत्त्वबोधनार्थं धाता पितेवसर्वप्र
जाधारणपोषणसामर्थ्ययुक्तः रिपुनिषूदनः आश्रितजनस्यरिपुनाशकः कामादिरिपुनाशकश्च

प्रजापतिसमः श्रीमान्धातारिपुनिषूदनः रक्षिताजी ॥
वलोकस्यधर्मस्यपरिरक्षिता ॥ १३ ॥ १३ ॥

अन्ययाजगद्व्यवहारप्रवर्तकत्वेनरक्षिताधर्मस्यतत्त्वद्वर्णाश्रमधर्मस्यमर्यादापरिपालनद्वारा॰
तोरिपोरेवाभावेनैतद्विशेषणासंगतिःस्यात् वाइलकात्कतेविलुट जीवलोकस्यप्राणिमात्रस्यस
कलव्यवहारप्रवर्तकत्वेनरक्षिताधर्मस्यतत्त्वद्वर्णाश्रमधर्मस्यमर्यादापरिपालनद्वारारक्षिता १२ रक्षि॰
तेतिस्वस्यधर्मस्ययज्ञाध्ययनदानदंडयुद्धादिरूपस्यरक्षितानासाधनमनश्शनात्स्वजनस्यसमक्कजनस्यश्र॰

वसमाहितोग्निविष्णुसिगमहवंकंसमहवेमनदेतेनरक्षिता ॥

२

तत्वांवरीसप्रज्ञादक्षवादीनां रक्षणेन प्रसिद्धमेव वेदानां ऋग्यजुः सामथर्वणां छंदः कल्प व्याकरण
ज्योतिष निरुक्त शिक्षा रूप वेदांगानां न तत्त्वः पाठतो र्थतश्च ज्ञाता शब्द शास्त्रादिप्र तिपादकं शास्त्रं यथनुवे
दः तस्मिन्निष्ठितः सम्यकृज्ञाता १४ सर्वेति सांख्ययोगतर्कपूर्वोत्तरमीमांसासूत्राणि सम्यग्व्याख्यानानि॰
शास्त्राणि स्मृतयउपस्मृतयो र्थशास्त्र सकलाब्धौ सर्वेमलपार्द्धे शास्त्रसकलार्थावर्णश्चशास्त्रं तथैव।
कामंदकादादीन्यपि नीतिशास्त्राणि सर्वेषामेषामर्थेन तत्त्वः स्मृतिमातृकाधीन वेदशास्त्रार्थे विसर॰

रतिशास्त्रस्य धर्मस्य स्वजनस्य वरक्षिता वेदवेदांगतत्त्वज्ञो यजुर्वेदे च निष्ठितः १४ सर्वशा
स्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः १५ ॥

णरहितः प्रतिभानवान् व्यवहारकाले ज्ञानस्य प्रश्नस्य उत्तरवितार्थस्य शीघ्रं प्रतिभासः प्रतिभानं
तद्वान् तदुक्तं प्रत्युत्पन्नमति नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा विदुरिति सर्वलोकप्रियः दृष्टस्तदलोकानामि
ष्टस्तद्धितावहः साधुः मृदुमधुरस्वभावः अदीनात्मा सहजासाधारणात्वात्प्रभावेनप्रदीनस्वभावः
प्रतिव्यसनपरंपरायामपि तदभिभूतः कारणो वा विचक्षणः यथोचितलौकिकालौकिककर्मसुवक्रिया

९

रा॰
बा॰ टी॰
८

सर्वदेति सर्वदा होमदेवपूजासमाधिस्थानकालेष्वनन्तकालोचितैः सद्भिः सात्विकस्वभावैः पुरोहित
द्विजमंत्रिप्रधानादिभिः सिंधुभिः नदीभिः समुद्र इव सदाभिगतः सेवितः यद्वा सद्भिर्भक्तैः सदा सेवित
भगवत्सेवायां कालनियमाभावात् दृष्टांतेन तं प्राप्तानां सतां भक्तानां तेन सह रूपैक्यं ध्वनयति आ
र्यः सर्वपूज्यः सर्वेषु समत्वङ्गः खेदकेषु समः हर्षविषादरहितः शत्रुमित्रोदासीनेषु वैषम्यरहित

सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिंधुभिः आर्यः सर्वसमश्चैव सदैव
प्रियदर्शनः ९ स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानंदवर्द्धनः समुद्र
इव गांभीर्ये धैर्येण हिमवानिव १० ॥

त्वत्कर्मानुरूपफल होतेत्यर्थ इत्यमेव सदैव सर्वावस्था
समदर्शत्वरूपत्वं भवेयिमनत्वभूतदृष्टं वनादिसाय नोपदर्शनः ९ स चेति स रामः सर्वगुणोपेतः
उक्तैः वक्ष्यमाणैश्च कौसल्यानंदवर्द्धनत्वेन महाकुलप्रसूतत्वप्रधानमहिषीपुत्रत्वादिरूपस्या
भिषेकोचितधर्मस्य समग्रादर्शिना गांभीर्यमगाधाशयत्वं तेन समुद्रतुल्यः धैर्यं मनसोऽप्रकंप्यत्वं
इष्टवियोगादौ प्रनष्टमभूतविघ्नमं वे वेगाप्रचलनया सहायाभावेपि स्थितिस्तेन हिमवत्सदृशः १०

श्लो॰ १८। विस्नुनेति यद्यपि रामो विस्नुरेव सर्वं रूपश्च तथापि मानुषोपाधिभेदात् सर्वं तत्सादृश्यं द्रष्टव्यं य द्वा विस्नुना सदृश इति अनन्वयालंकारः चंद्रवत् प्रजा व्यवहारनीतिरीत्या कालेसौम्यदर्शनः क्रोधे युद्ध। कालिके कालाग्निसदृशः परैर्दुःसह इति वत् क्षमा प्रतीकारसामर्थ्येपि अपकारसहिष्णुता तत्र पृ थिवीतुल्यः १९ धनदेतिस्त्यागे धनत्यागे धर्मार्थ धनव्यय विषये अपेतित धनसंपन्नो धनदेन नवान धीशेन समः अस्मिन्नेवांशे उपमानेन नत्यागांशे तत्सम धनसंग्रह एव प्रहृष्टः धनद व्यवहारस्त्व कत्तिय

विस्नुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः १८।
धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्म इवापरः तमेवंगुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् १९। यद्वि द्वेष्टौभ्यो भ
गवद्रामस्याकाङ्क्षितयथनराम नमान्याद्यादिति वरवः सत्ये सत्यवचने अपरो धर्म इव धर्मस्यम्तेन रक्षि
तस्येति पतदंतं बालकांडीयार्थसंग्रहः तमेवमित्यादिना अयोध्याकांडीयार्थसंग्रह आरभ्यते न
चेक्ष्वाकुवंशप्रभव इत्यनेन भगवदाविर्भावः स्तुवितः महावीर्यः शत्रुनिवर्हणा इत्यनेन विश्वामि
त्रानुग्रह जयाभ्यां स्वसंपादितताटकावधादि स्तुवितं लक्ष्मीवानित्यनेन सीतापरिणयः स्तुवितः सत्यप
राक्रममित्यनेन भार्गवलोकप्रतिबंधादिस्तुचितं एवं गुणसंपन्नं प्रागुक्तरीत्यासर्वकल्याण।

रा॰बा॰ टी॰ १५

10

श्री॰
रा॰ वा॰
टी॰
५

ज्येष्ठमिति श्रेष्ठगुणैः यौवराज्याभिषेकार्हगुणैः युक्तं प्रकृतीनां प्रजानां हितैः इहामुत्र हितावहैः युक्तं ज्येष्ठं सुतं रामं प्रकृतिप्रियकाम्यया प्रकृतीनां प्रियं कर्तुमिच्छया च्छांदसः काम्यजिनि प्रांचः प्रकृतिमं-वधेन प्रात्मनः प्रियं कर्तुमिच्छया युवराजे न हि प्रजाकृत्यं संपादितं भवति व्यवहारादि निर्णयेन राजन्य प्रजानिहानि दूरयं प्रियं संस्यभवतीति विवं २० यौवराज्येति यौवराजस्य भावो यौवराज्यं पितरि राज्ये कुर्विमेव सर्वं राज्यव्यापारे प्राभिषेकपूर्वमधिकृतः पुत्रो युवराजः सयोक्तुं संयोजयितुं महीपतिः द ।

ज्येष्ठं श्रेष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दशरथः सुतं प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृतिप्रियकाम्यया । २० । यौव-राज्येन संयोक्तुमैच्छत्प्रीत्या महीपतिः तस्याभिषेकसंभारान् दृष्ट्वा भार्याथ कैकयी २१ ।

शरथः पैच्छत प्रयत्तस्य रामस्य यौवराज्याभिषेके प्रयोतितान् संभारान् श्रोडुंवर्यासंदीनस्यैप्रादेश-मात्राः स्युरित्यादिना वहृच ब्राह्मणोत उपदिश्यमानान् दधिमधुसर्पिरादीन् संभृतान् दृष्ट्वा मंथरा ।
वचनात् तावत् कैकयी रात्तः कनीयसी भार्या पुत्रकैकेयीत्यव यद्यपि केकय शब्दादपत्ये कैकेयमि ।
त्यपत्यादिना यादेरियायादेशा यात्राभ्यादि वृद्धौ ङीपि यस्येतिलोपे साधुः तथापि शुपि माष मष कु-र्वीत छेदाभंगं न कारयेदिति न्यायेन कैकयीति प्रयोगः प्रयोगलत्वाडीपि केकयीति पाठस्तवत्ये

एवं पूर्वस्मिन् काले इंद्रसहायार्थं प्रवृत्तेन दशरथस्य देवैः सह काले दशरथे परप्रयुक्तामास्वं वीमार्या·
यवलां गमनि दत्तविषयानिवारयितृकैकेय्येन हृष्टेन दशरथेन दत्तौ वरौ यस्मिन्मादेवी सेवराज्याभि
षेकसमये रामाभिषेकादेवी तद्वात्मियतमा यमेव वत्समालतो वरं प्राप्तकालत्वाद्याचनता
राने याचितौ हि कर्मकत्वात् वरद्वयमाहरामस्य राज्याद्विवासनं भरतस्य च यौवराज्याभिषेचनं च २२ स
इति सत्यवचनात् धर्मपरनिर्देशेन सत्यप्रतिज्ञत्वादित्यर्थः अतो हेतोः सत्यरूपेण धर्मपाशेन संयत

एवं दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनं २२ सस
त्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन संयतः विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियं २३
स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याः प्रियकारणात् २४

बद्धः स दशरथः प्रियं समपि विवासयामास २३ स जगाम वीरः पुनैकैरवपरोप्रवत यायोद्धापिसरा
मः पितुः प्रतिज्ञातां तथा स्वविवासमेवमनुपालयन् यद्वा कैकेयीसंनिधौ पितृवचनपरिपाल·
नविषयां स्वकृतां प्रतिज्ञां परिपालयन् पितृवचनकृतान्निर्देशात् आज्ञातः मातुश्च कैकेय्याः प्रिय·
कारणात् प्रियसिद्धिनिमित्तं वनं जगाम अनेन पितृत्वसंतोषकरणमेव सर्वात्मना ऽत्र धर्मः

टि.भ.गवत्ताइपरिहं २४॥

श्री॰
रा॰बी
टी॰
१९

तमिति व्रजंतं ख्यातरंप्रियः रामेमहजगीतिमात् २५ भ्रातरमितिभ्रातःरामस्यदयितःप्रियःसौभ्रात्रं
सुभ्रातृभा॰वंस्नेहामितियावत् स्नेहादेवजगामसनपित्रादिनिर्देशादितिभावः प्रथरामस्यदयितार
ष्टाप्राणसमानिरतिशयप्रेमास्पदा हितानित्यंहितकारिणी २९ जनकस्यकुलेप्रवयेजातातयप्य
थाप्रपोलितानयापिसीरध्वजस्यदेवयजनेलोगलपद्धतावाविर्भूतत्वादेवमायाकिः प्रतपवाह दे

तंव्रजंतंप्रियोभ्राताल्स्मणोनुजगामह स्नेहाद्विनयसंपन्नःसुमित्रानंदवर्धनः २५ भ्रा
तरंदयितोभ्रातःसौभ्रात्रमनुदर्शयत् रामस्यदयिताभार्यानित्यंप्राणसमाहिता २९
जनकस्यकुलेजातादेवमायेवनिर्मिता सर्वलक्षणसंपन्नानारीणामुत्तमावधूः २८

वमायैवेति सैवमुख्यविंत्योदयस्थितिलयादेवैरेवसकार्यसिद्धिकांक्षिभिःनिर्मिताप्राभिर्भाविताय
द्वारवणवधूपवार्थं देवेनभगवताप्राविर्भाविताप्समायेवभगवताप्रनायेताः सर्वकार्यसहायभूतास
रजशक्तिरवहिमाया पत्नातिलोममादिवत्तदेवमायेवस्थितेति तत्रनिर्मितपदंवैयर्थ्यापत्तेःसर्वैः।

॥ २

श्रीरामायणटीका

सीतेति सीता लांगलपद्धतिः तद्रूपत्वात्सीता शशिनं रोहिणीव राममनुगता २८ श्रृंगेति गंगाकूले
वर्तमानश्रृंगवेरपुरे स्थितेन निषादाधिपतिप्रियेण गुहेन ग्रामायतत्सहितो लक्ष्मणादिसहितश्च रामः
सूतं रथेन सप्रायणार्थमागतं गंगाकूले व्यसर्जयत परावर्तितवान् २९ गुहेनेति पूर्वार्थं पूर्ववज्ज्ञे

सीता चानुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च २८ श्रृंगवेर
पुरे सूतं गंगाकूले व्यसर्जयत् गुहमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियं २९ गुहेन सहितो
रामो लक्ष्मणेन च सीतया ते वनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ३० चित्रकूटमनुप्राप्य भ
रद्वाजस्य शासनात् रम्यमावसथं कृत्वा रममाणा वने त्रयः ३१ देवगंधर्वसंकाशास्तत्र ते।
न्यवसन्सुखं चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तथा ३२ ॥

कान्त्वापि श्रूयते सीतारामलक्ष्मणाः ॥
वनेन पुरोवर्तिग्रामवनद्वारेण परंपरं वनं गत्वा तेवनं पादचारस्तेन वनेन गत्वेत्यर्थः इति संप्रदायः
चित्रेति अनुपश्चात् भरद्वाजस्य शासनात् चित्रकूटं प्राप्य तत्र रम्यमावसथं पर्णशालां कृत्वा तत्र वने
रममाणाः त्रयः देवगंधर्वसदृशाः सुखं न्यवसन्नित्यन्वयः तथा पुत्रशोकातुरः अतिवीज्य पुत्रवियो

श्री॰
रा॰ बा॰
टी॰
११

राजेति तस्मिन् दशरथे गते लोकान्तरं गते मृते वसिष्ठमुख्यैर्द्विजैस्त्रैवर्णिकैः इदमुपलक्षणं तस्माद्धि
तैर्मन्त्रिवृद्धैरित्यपि बोध्यं ३३ राज्याय राज्यं कर्तुं नियुज्यमानः प्रेर्यमाणः महाबलः समर्थोपि सो
भ्राता तद्राज्यं नैच्छत् ततः रामपादप्रसादकः पूज्यं रामं प्रसादयितुं वनं जगाम पादशब्दः पूज्यवा
ची ३४ गत्वेति स भरतः महात्मानं सत्यप्रतिज्ञत्वादिधर्मैः महान्तं भ्रातरं रामं गत्वा आर्यभावपु

राजा दशरथः स्वर्गं जगाम विलपन् सुतम् गते तु तस्मिन् भरतो वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ३३ नि
युज्यमानो राज्याय नैच्छद्राज्यं महाबलः स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ३४ गत्वा
तु स महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् अयाचद्भ्रातरं राममार्यभावपुरस्कृतः ३५ त्वमेव राजा
धर्मज्ञ इति रामं वचोऽब्रवीत् रामोपि परमोदारः सुमुखः सुमहायशाः ३६ ॥ रस्कृतः विनीत
वेषः तं रामं राज्याय प्रतिनिवृत्तिं अयाचत् याचितवान् किमर्थकः ३५ न तु पितृमात्रा दत्तराज्यत्वेन वेषधा
रयामीति मम प्रतिनिवृत्तिं वक्तुं वितारयन्नाह त्वमेव ति सर्वगुणैः श्रेष्ठः ज्येष्ठः सर्वातिकनिष्ठो न राज्यार्हे इ
ति धर्मज्ञ त्वमेव जानासि इति त्वमेव राजा इति वचो राममब्रवीत् रामोपि स्वमयतीति सुमुखत्वं प्राप्तोऽपि
पितृदेशात् राज्यं नैच्छदित्युत्तरेणान्वयः अत्रेदमुक्तं भवति विशेषणेषु पर ॥ ॥

मोदारस्य स्वस्वसाधनस्य परस्मै दानमौदार्यं तद्युक्तः सुखं स्वराज्यादपि वनेऽम्लानाभ्युपिकम।
त्वप्रसादयुक्तः स महायशाः प्रतिज्ञापालनरूपयशोभंगभयान्नेच्छदिति कतकः कृतः तीर्थोऽस्त
परमोदारः याचकाभीष्टप्रदानानिवृत्तः प्रार्थिलाभे न प्रसन्नमुखः स महायशाः ग्रंथे वैमुख्येन प्र
सिद्धकीर्तिरपि पित्राज्ञात एव भरतवाक्यं नेच्छदित्याहुः २९ ततः स्वस्य भरतस्य राज्याय राज्यदानाय मा

न चैच्छत्पितुरादेशाद्राज्यं रामो महाबलः ॥ ॥
पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्त्वा पुनः पुनः ३०।

मर्त्येलवं प्रहित्वा देह इष्ट राज्ञि कार्यं विसृज्य वै भवदस्य पदस्य इष्ट पादुके न्यासरूपेण दत्त्वा पुनः पुनः प्र
तिनिवृत्तिं याचमाने भरते वृद्धैः समानं तत्र सर्वथा प्रापिनिवर्तितत्वमित्यभ्युपेत्य विनिवर्तयामा
स ग्रंथेति राज्ञा पत्त्या याष्टादशवर्षेत्र ग्रसेरस्य ग्रंथेलुभ्यं देहेन वयोऽपि संप्रदानस्य शोषत्वाविवक्षया।
षष्ठीत्येयन्नानिते पेन्नाव्येदनाभावान्नवन्नर्थीदत्त्वेत्यनयेपीति तत्र खिडिकोपाध्यायस्तस्यैव पेढा

वा॰

वा॰ टी॰

१२

सभरतः रामप्रतिनिवृत्तिरूपं काममनवाप्यैव रामपादौ नमस्कृत्य प्रतिनिवृत्त इति शेषः ३८
ततो नमस्कृत्य प्रतिनिवृत्तः नंदिग्रामे स्थित्वा रामः चतुर्दशसमा इत्यप्रतिज्ञातसमयानंतरं राज्या
यग्रामागमिष्यतीति निरामागमनकांक्षया पादुके पुरस्कृत्य राज्यमकरोत् उत्तरार्धं स्पष्टं ३९ रामइ
ति उक्तगुणविशिष्टो रामस्तत्पुनरालक्ष्य पुनस्तथा नागरस्य संबंधि हृद्यादिपौरजनस्य भरतस्य च तत्र चित्रकू

निवर्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः सकाममनवाप्यैव रामपादावुपस्पृशन् ३८ नंदि
ग्रामेऽकरोद्राज्यं रामागमनकांक्षया गते तु भरते श्रीमान् सत्यसंधो जितेंद्रियः ३९ रामस्तु पु
नरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च तत्रागमनमेकाग्रो दंडकान् प्रविवेश ह ४० प्रविश्य तु महार॥
ण्यं रामो राजीवलोचनः विराधं राक्षसं हत्वा शरभंगं ददर्श ह ४१ ॥

देशागमनमालक्ष्य सं॰
भाव्य तेषां प्रतिनिवर्तनप्रयासाहरणस्ततोऽपि दूरगमनमिति संचित्य दंडकान् दंडकारण्यमिति प्र
वांतं वनवङ्गलादङ्गवचनं तेषां रक्षसां वादिभूतमंगानादोपनिर्भयत्वादेकाग्रो भूत्वा प्रविवेश हेतिश
सिद्धो ४० प्रविश्येति महारण्यमिति प्रारण्यकांडकथासंग्रहः राजीवयमं अनेन रामस्य सुंदरं भक्त॰

मतीत्तांवापीतिनिपातसमुच्चयः पंचप्सरकः अगस्त्यभ्राता इध्मवाहननामेति केचित्ततोमुनेरगा
स्त्यस्यभ्रातागस्त्यइतिस्मृतः सविन्ध्यकाननेवन्यं सर्वाभिः कोपिनोपायदितिमार्कंडेयपुराणास्थः
यमेदिव्यंधनुरादिकं कार्यायप्रतिगृह्णातीत्येवंरूपादागस्त्यवचनात् ऐंद्रंइंद्रादगस्त्यस्यप्राप्तंतथावास
नंयत्रः जग्राहपूर्वंभार्गवंजित्वाततः प्राप्तंयदेतद्वैष्णवंभगवतारामेणवरुणेनयस्तेनदिंद्रेणवरु॥

ततोऽत्तांवाप्यगस्त्यंचअगस्त्यभ्रातरंतथा अगस्त्यवचनाच्चैवजग्राहैंद्रंयथासनं ५२ खड्गं
चपरमप्रीतस्तूणीचाक्षयसायकौ वसतस्तस्यरामस्यवनेवनचरैःसह ५३ ऋषयोऽभ्यागम
न्सर्वेवधायासुररक्षसां सएषांप्रतिशुश्राववराक्षसानांतदावने ५४। एतानीयागस्त्यस्यापित।
मिन्सप्रेप्राचाण्पकोंडेस्कंदंयद्वाइंद्रोविश्वः ५२ खड्गंचेति अनंतरूपतिजावयथलाभायपरमप्रीतःअक्ष।
याःसायकाःबाणाःययोस्तौतूणीइषुधी वनचरैर्वानप्रस्थैः ५३ ऋषयइति तद्वनेवसतोरामस्यां
तिकं अभ्यागताः कवंधादयः राक्षसविराधादयः तेषांवधायएवंधाथ्यिततंसर्वेऋषयःअभ्यागमन् सरा
मः तेषांराक्षसानांवधंतस्मिन्वनेतेभ्योऋषिभ्यः प्रतिशुश्रावप्राप्तकालमनुरक्षतोयोधविभ्येनो।

श्री॰ वा॰ टी॰ १३

प्रतिज्ञात इति अग्निकल्पानां अग्निसदृशानां ऋषीणां संनिधाविति शेषः प्रपादित इति वा शेषः स्वं-
यतिगृहे प्रविंत्यामिततिजशक्तिवैभवात् रक्षसां वधः प्रतिज्ञातश्चेति संबंधः ४५ तेनेति तेन रा-
मेण तत्रैव दंडकारण्यप्रदेशावर्तिपंचवट्याश्रमे जनस्थानं नाम दंडकारण्यैकावयवस्य वलानि-
वेशस्थाने कामरूपिणी इच्छया नानारूपधारिणी यद्वा प्रेमास्यकाम्यमानरूपवती विरूपिता कर्ण-

प्रतिज्ञातश्च रामेण वधः संयति रक्षसां ऋषीणामग्निकल्पानां दंडकारण्यवासिनां ४५ ते-
न तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ४६ ॥
ततः शूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान्सर्वराक्षसान् खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसं ४७ ॥

नासाछेदेन वैरूप्यं प्रापिता शूर्पणखेति सूत्रनखमुखात्संज्ञायामिति ङीपि निषेधः पूर्वपदात्संज्ञायामि-
तिणत्वं विकल्पं शूर्पं तत्संजातमस्या इति तारकादिभ्य इतच् ४६ तत इति ततः तद्वैरूप्यकरणानंतरं स-
र्वान् राक्षसान् जनस्थाननिवासिन इति शेषः उद्युक्तान् युद्धार्थं सन्नद्धान् ४७ ॥ ४७ ॥ ।

पदानुगानप्यनुचरान् निवसता रामेणेतिशेषः उ नरश्लोकान्यपि ४८ रक्षसामिति चतुर्दशसह
स्राणि तत्संख्याकानि निमेषमात्रेणेतिशेषः ज्ञातयः खरादयः खरादयो हि रावणस्य वैमात्रेयाः श्रुत्वा शूर्प
णखामुखादितिशेषः मूर्छितः व्याप्तचित्तः ४९ क्रोधेन व्याप्तः सन्रावणः मारीचेन सुबहुशः बहुवा
रं परदाराहरणस्य परमाधर्मत्वं बलवद्विरोधस्य निजनाशांतत्वं श्रुतस्तेन रामेण बलवताविरोधः।

निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगान् वने तस्मिन्निवसता जनस्थाननिवासिनां ४८ रक्षसां।
निहतान्यासन्सहस्राणि चतुर्दश ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्छितः ४९ सहायं
वरयामास मारीचं नाम राक्षसं वार्यमाणः सुबहुशो मारीचेन स रावणः ५० न विरोधो ब
लवता क्षमो रावण तेन ते अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालचोदितः ५१

निजघान रामेण स्वदत्तभक्तबलेन तेन च विरोधो न क्षमो न युक्तः नहि तस्य इति वार्यमाणोपि मारीचं नाम प्र
सिद्धं राक्षसं सीताहरणे सहायं वरयामास वृतवान् वरणे इति स्वार्थे णिजंतोपि ५० नेति पूर्वी
यं पूर्वान्वयि कालचोदितः रावणः तद्वाक्यं मारीचवाक्यं अनादृत्य ॥ ५१ ॥ ५१ ॥ ।

15

श्री॰
रा॰ बा॰
टी॰
२४

सहमारीचः मारीचसहितः चोपसर्जनस्येति विकल्पात् सहस्य सादेशाभावः तस्य रावणादिर्हतत्वेन प्र
सिद्धस्य रामस्याश्रमपदं आश्रमस्थानं जगाम ततः तेन मायाविना मारीचेन तौ नृपात्मजौ रामलक्ष्म
णौ दूरं अपवाह्य अपसार्य ५२ जहारेति हत्वा हतप्राणं कं बगतप्राणं कृत्वा रामस्य भार्यां जहारेति संबंधः

जगाम सहमारीचस्तस्याश्रमपदं तदा तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ ५२ जहार भा
र्यां रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुषं गृध्रं च निहतं दृष्ट्वा हृतां श्रुत्वा च मैथिलीं ५३ राघवः शोकसंत
प्तो विललापाकुलेंद्रियः ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषं ५४ मार्गमाणो वने सीतां।
राक्षसं संददर्श ह कबंधं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनं ५५ ॥

निहतं मृतं हतप्रायं श्रुत्वाऽश्रुमुखा
दितिशेषः ५२ विललाप पर्यदेवयत् आकुलेंद्रियः शोकपरवशेंद्रियः तेनैव शोकेन निहितेन
ग्राम्येन प्रतिभूयमान एवमन् गृध्रं रावणेन सीतापहृतेति निवेद्य मृतं तं दग्ध्वाग्निना संस्कृत्य ५४।
सीतां वने मार्गमाणः अन्वेषयन् इत्यर्थः रूपेण विकृतं कबंधं राक्षसं ददर्शेति संबंधः। ५५ ॥ ५५।

तमिति तं कबंधं निहत्य ददाह महाबाहुः रामः सच कबंधः स्वर्गतः स्वर्गगमनयोग्यं स्वीयं गंधर्वरूपं
प्राप्तवान् ततः तेन रूपेणाऽस्य रामस्य ५६ श्रमणीं तापसीं धर्मनिपुणां सकलधर्मज्ञां धर्मचारिणीं
नित्यस्वत सकलधर्मानुष्ठात्रीमित्यर्थः श्रमणीमित्यत्र कर्तरि ल्युट् तपसा श्राम्यतीत्यर्थात् तामभि
गच्छेति कथयामासेत्यन्वयः ५७ शबर्येति सम्यक् पूजितः यथाविधिश्रद्धाद्युपचारैः पूजितः पंप

तं निहत्य महाबाहुर्ददाह स्वर्गतश्च सः सचास्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीं ५६ श्रम॥
णीं धर्मनिपुणामभिगच्छेति राघव सोऽभिगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः ५७
शबर्या पूजितः सम्यग्रामो दशरथात्मजः पंपातीरे हनुमता संगतो वानरेण ह ५८।
हनुमद्वचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः सुग्रीवाय च तत्सर्वं शंसद्रामो महाबलः ५९।

त्यादिना किंकिंधाकांडकथासंग्रहः संगतः मिलितः ५८ हनुमद्वचनात्सुग्रीवोऽपुत्रमन्मैत्रीमपेक्षते
इत्यादिरूपात् समागतः मैत्रीं कृतवान् हनुमाहोद्भूसांतोदीर्घांत तत्सर्वं सुग्रीवायेति संगतायेति शेषः
शंसत् प्रकथयत् सर्वं कांदसोऽडभावः महाबलः सुग्रीवेण स्वकार्यसाधकमहाबलत्वेनावगतः ५९

प्री॰

प्राप्ति इति तत्पारभ्ये त्यर्थः तत्र स्वदेहवृत्तं सीयं सीतायाश्च वृत्तं विशेष्यतः रावणापहारांतं प्रशंसन् य
द्यपि महाबलत्वादिनापि सहायं सर्वतिवोढकः तथापि लोकरीतिमनुसृत्य सुग्रीवमैत्रीमारिप्समवेम॰
कथयदिति बोद्धव्यं वानरः सुग्रीवोपि रामस्य संबंधितत्वे वर्धितत्वं सर्वं श्रुत्वा ८॰ स समानदुःखं महाबल
मेवं यत्नाभावात् प्रीतः सुग्रीवः अग्निसाक्षिकं अग्निरेव साक्षी तान् दृष्ट्वा यस्य तादृशं सख्यं चकार ततो वैरानुक

रा॰ बा॰

१५

प्रादितत्त्वयथावृत्तं सीतायाश्चविशेषतः सुग्रीवश्चापितत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः ८॰ चकार
सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकं ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति ८१ रामा।
यावेदितं सर्वं प्रणयाद्दुःखितेन च प्रतिज्ञातं च रामेण तदा वालिवधं प्रति ८२ ॥

थनं वालिनस्तव च वैरं किं कारणमिति रामकृतप्रश्नं प्रति प्रश्नोत्तरमिति यावत् ८१ रामायथयत्य॰
त्युत्तरमावेदितवांतत्सर्वं रामवत् दारापहारांतकष्टैः संजातदुःखितेन सुग्रीवेण प्र
णयात् रामायश्राविदितं तेन दातद्वृत्तांतश्रवणकाले रामेण वालिवधं प्रति
वालिवधमारभ्य ग्रवर्षपवालिनं वधिष्यामीति प्रतिज्ञातं ८२ ॥ २६॥

१५

वालिनष्टोति तत्रऋष्यमूकपर्वते वानरः सुग्रीवः वालिनोवलं प्रकृणोदयानंतरं सूर्योदयात्प्रागे
वरावर्णा गृह्नीवाचतः समुद्रलंघनादिरूपं कथयामास किंचसुग्रीवः रामोवालिनंतल्पोनवेतिशं ॥
कितः संजातशंकआसीत् ६२ राघवेति राघवस्यवालिमहावलत्वेविश्वासार्थमत्रमेवलप्रत्याय।
नोत्तमसाधनमहापर्वतसदृशंदुंदुभेर्दैत्यस्यशरीरंदर्शयामास यस्यकायः इदानीमेतादृशः तं

वालिनश्चवलंतत्रकथयामासवानरः सुग्रीवः शंकितश्चासीन्नित्यंवीर्येणराघवे ६३
राघवप्रत्ययार्थंतुदुंदुभेःकायमुत्तमं दर्शयामाससुग्रीवोमहापर्वतसन्निभं ६४ उ।
त्स्मयित्वामहाबाहुः प्रेक्ष्यचास्थिमहाबलः पादांगुष्ठेनचिक्षेपसंपूर्णंदशयोजनं ६५।

हतोदुंदुभिर्वालिनाहताप्रतापवान् दृष्टंप्रतिमइत्युक्तादर्शयामासेत्यर्थः ६४ उत्स्मयित्वेतिवाङ्
लकात्स्वार्थेणावइषत्स्मितंकृत्वा ६५ विभेदेति पुनश्चप्रत्ययंजनयन्स्ववलविश्वासमुत्पादय.
न्हेतोःशानाफलमपिहेतुः तदाएकेनैववाणेनसहेषुणासकृत्प्रयोगेनैवसप्तसालान्सप्तसालवृक्षान्
तत्समीपस्थगिरिंपर्वतंरसातलेषष्ठमधोलोकंचविभेद अतलवितलसुतलतलातलमहातलर

श्री. वा बा. ६९

सानलमानालाइतिसमग्रयोलोकाः एकशालमात्रभेदेनग्रस्यवालिसामर्थ्यशंकाजायेततन्निवृत्त्य
र्थमनेककानामपिनयशालानांगिरिप्रस्थादीनांभेदनमितिमन्तव्यं ६५ ततइति ततः तालभेदानन्तरं ते-
न प्रतिज्ञकरेणकर्मणा वालिवधे विश्वासंप्राप्तः प्रीतमनाः कपिराज्यलाभोऽचिरादेवेतिसंतुष्टमना
किष्किंधाख्यांगुहांरामसहितोजगाम ६७ ततइतिहरिवरः कपिश्रेष्ठः अगर्जत् सिंहनादंकृतवान् ह-

बिभेद च पुनः शालान्सप्तैकेन महेषुणा गिरिं रसातलं चैव जनयन्प्रत्ययं तदा ६६ ततः प्रीत-
मनास्तेन विश्वस्तः स महाकपिः किष्किंधां रामसहितो जगाम च गुहां तदा ६७ ततोगर्जद्धरि-
वरः सुग्रीवो हेमपिंगलः तेन नादेन महता निर्जगाम हरीश्वरः ६८ अनुमान्य तदा तारां सु-
के ग्रीवेण समागतः निजघान च तत्रैनं शरेणैकेन राघवः ६९ ॥

रीश्वरः वाली ६८ अनुमान्येतितदा
अंगदमातावाद्वगतसुग्रीवराममित्रत्वेनसंघटितनिर्गमनंवारयंतीं तारांस्त्रियं मयाप्यकृतापकारोऽथ
मंतोरामोमह्यंनापकरिष्यतीत्यादिवचनैरनुमान्य अनुमतिंप्राप्य कृतानुमतिकांकृत्वा इतियावत् ।
सुग्रीवेणसहवालीयुद्धायसमागतोभवत् तत्रसंयुगे एनंवालिनं ६९ ॥ ॥ ६९ ॥

६

ततइति सुग्रीववचनात् वालिनंजहि काकुत्स्थ मयावद्धोयमंजलिरित्येवंरूपात् सुग्रीववचना
त् ग्राहवे रणे प्रत्यपादयत् प्रतिष्ठापितवान् सुग्रीववचनादित्यनेन ग्रनपकारिवालिवधस्यायुक्त
त्वेपि मित्रापकारित्वेन तद्वध्याहननमिति ध्वनितं ७० सचेति स सुग्रीवः दिदृक्षुः ग्रन्वेषिषिषुः

ततः सुग्रीववचनाद्धत्वा वालिनमाहवे सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपादयत् ७० स
च सर्वान्समानीय वानरान्वानरर्षभः दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजां ७१
ततो गृध्रस्य वचनात्संपातेर्हनुमान्वली शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे लवणार्णवं ७२
तत्र लंकां समासाद्य पुरीं रावणपालितां ददर्श सीतां ध्यायंतीमशोकवनिकां गतां ७३।

सर्वान्वानरान्समानीय सर्वा दिशः प्रस्थापयामास ७१ ततइति गृध्रस्य संपातेर्वचनात् तस्यां व
सति वैदेही दीनाकोशोयवासिनीत्येवंरूपात् पुप्लुवे उल्लंघितवान् ग्रतः हेदरकोउकथ्यासग्र
हः ७२ तत्रेति ग्रशोकवनिकां गतां प्रमदावनस्थितां ध्यायंतीं रामं मामिति शेषः ७३ ॥ ॥

रा॰
बा॰ टी॰
१२

निवेदयित्वेति अभिज्ञानं अंगुलीयकरूपं प्रवृत्तिं रामसुग्रीवसख्यादि सर्ववृत्तांतं समाश्वास्य राघवस्य
सर्वोपि व्यापारः वत्स्यात्यापत्येकफलक इत्यादि तत्र कथनेन वैदेहीं समाश्वास्य गृहीत्वा प्रत्यभिज्ञानं मणि
त्विपादे प्रतिभिज्ञाने सीतालकस्थितचूडामणिरूपं तोरणं अशोकवनिकागतप्रासादं वाहिहोरसेन
वेशं वकाराद् शोकवनं च मर्दयामास ॥ १४ पंचेति सेनाग्रगाः सेनापतयः पिंगलनेत्रप्रभृतयः मंत्रिस

निवेदयित्वाभिज्ञानं प्रवृत्तिं विनिवेद्य च समाश्वास्य च वैदेहीं मर्दयामास तोरणं ॥ १४ पंचसे-
नाग्रगान् हत्वा सप्त मंत्रिसुतानपि शूरमक्षं च निष्पिष्य ग्रहणं समुपागमत् ॥ १५ अस्त्रेणो-
न्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद्वरात् मर्षयन् राक्षसान्वीरो यंत्रिणस्तान्यदृच्छया ॥ १६ ।

ततः जंबुमा-
ल्यादयः पुत्रं रावणस्य तं निष्पिष्य चूर्णीकृत्य ग्रहणं इंद्रजित्प्रयुक्तब्रह्मास्त्रकृतबंधनं समुपागमत् ॥
प्र: १५ अस्त्रेणेति मदस्य अमोघत्वात् तेन बंधनमात्रं च ततः पंचघटिकानंतरं उन्मोचनं भविष्यतीति ब्रह्मदत्तव-
रात् तावता कालेन ब्रह्मास्त्रेण मुक्तमात्मानं ज्ञात्वापि यदृच्छया कार्यांतरप्रसंगेन रावणदर्शनापेक्षया यं-
त्रिणः बध्नंतस्तान् राक्षसान् अप्रतिवीरः हनूमानोपि मर्षयन्तमाकुर्वन् रावणसमीपप्राप्तवानिति ।

अवश्यकपाठः १२॥

ततइति ततः रावणादर्शनादिव्यापारानंतरं सीतावस्थानप्रदेशं विना लंकांदग्ध्वा रामाय प्रियं सीतादर्शनरूपंप्रियवार्तामाख्यातुं पुनः रामांतिकं कपिः हनुमान् आयात् आगतः ७७ सोभीतिप्र। दक्षिणंप्रदक्षिणमाख्येमपवारं महात्मानंपरमात्मानं अमेयात्मा अपरिच्छेद्यबुद्धिधैर्यादिवैभवः

ततोदग्ध्वापुरींलंकामृतेसीतांचमैथिलीं रामायप्रियमा।
ख्यातुंपुनरायान्महाकपिः ७७ सोभिगम्यमहात्मानंकृत्वा।
रामंप्रदक्षिणं न्यवेदयदमेयात्मादृष्टासीतेतितत्वतः ७८।
ततःसुग्रीवसहितोगत्वातीरंमहोदधेः समुद्रंक्षोभयामासशरै रादित्यसंनिभैः

तत्वतः सार्वविभक्तिकस्तसि दृष्टासीतेतितत्वंन्यवेदयदित्यर्थः अत्रदृष्टेतिपदस्यप्रथमप्रयोगः। रामस्यसीतेतिश्रवणेतद्विषयक्रियापदसंशयोमाभूदित्यर्थः ७८ ततइति इतोयुद्धकांडकथासं। ग्रहः क्षोभयामास लंकागमनमार्गदानेप्रौदासीन्यात्समुद्रमापातालमाकुलीचकारेत्यर्थः ७९।

बा॰
बा॰टी॰
१८

दर्शयेति समुद्रः सारत्तोभितइतिशेषः समुद्रवचनात्यषमेतंमहोत्साहः करोतमपिवानरः नमहेथा॰
रपिश्यामीत्येवंरूपात् नलंसेतुमकारयत् नलेनसेतुंकारितवानित्यर्थः। ८॰ तेनेति तेनसेतु॰
ना ग्रहवेयुद्धे प्रत्यक्षविन्मयोऽभिषिंचदित्यादि श्लोकद्वयं अभ्यषिंचल्लंकायांराक्षसेंद्रंविभीषणं।
कर्मणातेनमहतादेवाःसर्वेपुरोगमाः सदेवर्षिगणास्तुष्टाराघवेणतुभ्यपूजयन् तथापरमसंतुष्टैः पू॰

दर्शयामासचात्मानंसमुद्रःसरितांपतिःसमुद्रवचनाच्चैवनलंसेतुमकारयत् ८०।
तेनगत्वापुरींलंकांहत्वारावणमाहवे रामःसीतामनुप्राप्यपरांव्रीडामुपागमत् ८१

जितः सर्वैर्दैवतैः २ इतिलंकायांलंकाराज्ये राक्षसेंद्रत्वव्यवहारेविषयोभवतियथाभ्यषिंचत् तेन
कर्मणारावणहननादिरूपेणसदेवर्षिमहितागणाः अर्थाद्दर्षिगणान्नताहितादेवाइत्यर्थः तदिदंश्लो
कद्वयंप्रक्षिप्तः सर्वैर्दैवतैःअभिषिच्यचेतमेनंपुनरुक्तमितिप्रतिभमेववोध्यं सीतांप्राप्यअनुपसत्यतां॰
व्रीडांरक्षोगृहेचिरोषितांपुनर्गृहीतवानितिलोकापवादशंकया अनिर्वाचितांलज्जामुपागमत् ८१ ॥

१८

तामिति जनसंसदि जनस्यास्य सभायां परुषं दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढमित्यादिवच ।
नस्य वाच्य लोकस्यैनास्यां रामस्य कामादिदोषतः पुनर्जिघृक्षालीति प्रत्यायनार्थं प्रेक्षमाणानामिति
वनौकसां यत्नानीतमस्य वचनं सतीत्वमनेनाप्रतिबन्धबलान्निजेच्छया अग्निप्रादुर्भावनशक्तिमत्वे यो ।

तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि ॥ ।
प्रेक्षमाणाणामासीनां विवेश ज्वलनं स ।
ती ८२ ततोऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषां प्र ।
गृहीतवान् रामो वचनाच्च गुरोस्तदा कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं

सर्गे ८३॥

तनमिति केचिन्न लक्ष्मणाप्रादुर्भावितो ज्वलन इत्यपरे ८२ तत इति अग्निवचनात् विशुद्धभावान्निष्पापां
प्रतिगृहीतवान् स्वचा वेत्येवं रूपात् विगतकल्मषां निष्पापां स्वयं ज्ञात्वा लोकस्य च तथानुप्रत्याय्य सी ।
तामंगीचकारेत्यर्थः केचित्तु प्रगृहीतवान् रामो वचनाच्च गुरोस्तदेति पद्यमेनेतरामलात्मिपुनरुक्तमाप

ति ति

रा॰ ८३

तेनकर्मणासीताप्रत्यायनंतेनकर्मणा ऋषिदेवगणसहितंचराचरप्रजासहितंत्रैलोकंतुष्टंत।
तोष तत्संतोषेणवप्रहृष्टः संतोषवशादेवसर्वदेवैः पूजितश्चरामोबभौ अत्रकेचित् अवराणांहृत्ता
दीनांरावणकृतपीडापरित्राणाभावेनरावणवधजन्यसंतोषाभावात् एवंव्याचक्षते देवऋषिगण
मितिपाठः अत्यकइतिप्रकृतिभावः तत्रदेवगणाइंद्रादयः ऋषिगणाः विश्वामित्रादयः एतद्रूपंत्रैलो·

सदेवर्षिगणंतुष्टंराघवस्यमहात्मनः बभौ ॥
रामःसंप्रहृष्टःपूजितःसर्वदैवतैः ८४ ॥ ।

क्यंसचराचरं अत्रचरप्रजाःपतिभक्षणमात्रप्रधानाःतिर्यक्स्रोतसःपशुपक्ष्यादयएवंवृक्षलतादयःअ·
चरप्रजाः चरप्रजाभिन्नास्तानएकप्रजाअर्वाक्स्रोतसोमनुष्याःएवंचसर्वतिर्यगर्वाक्स्रोतोयुतंदेव
षिगणरूपंत्रैलोक्यंतुष्टंरावणासत्योपैतत्वात्प्राधान्येनदेवऋषिग्रहणमित्याहुः ८४ ॥ ।

अभिषिच्येति गतसंदेहं भाविनमव्यवहारविषयं कृतेकृत्यः प्रागप्रतिज्ञातविभीषणाभिषेकलक्षण
कृत्यस्यापि कृतत्वात् कृतकृत्यः अत एव विज्वरः विगतावश्यकर्तव्यविषयचिंतातापः प्रममोदेति श्लो॰
द्वयमेकं पदं ८५ देवताभ्य इति स्वमोऽन्वितवान् उत्तिष्ठत वानराः इत्येवं रूपवरं रावणवधजनि॰
तहर्षवशात् स्वादिष्टत्वयाः समागताभ्यो देवताभ्यः प्राप्य सुहृद्भिः सुग्रीवविभीषणादिभिः संवृतः॰

अभिषिच्य च लंकायां राक्षसेंद्रं विभीषणं कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह ८५ देव
ताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान् अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेण सुहृद्वृतः ८६।
भरद्वाजाश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः भरतस्यांतिकं रामो हनूमंतं व्यसर्जयत् ८७ पुनरा
ख्यायिकां जल्पन्सुग्रीवसहितस्तदा ॥
पुष्पकेणायोध्यामहि एवं प्रस्थितः जगाम ८८ भर॰
द्वाजेति चतुर्दशे तु संपूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तमः न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनमिति भरते॰
न प्रतिज्ञातत्वात् भरद्वाजाश्रमे च तद्देशसमानेतरेङ्गितवचनेन एकादिनविवशप्राप्तत्वात्स्वागमन
प्रबोधनाय हनूमद्विसर्जनं यद्वा महत्या वानरसेनया सहाकस्मात् रामेण भरतादेः शंका मा भूदिति॰

श्री॰ रा॰ बा॰ टी॰ २१

पुनरितिपुष्पकादवतीर्य्यत्वात्पुष्पकंसमारुह्यग्राव्यापिकांपूर्वंहनुमविषयांकथांभरद्वाजाश्रमा वरोह
न्पूर्वमिवजल्पन्कथयन् सुग्रीवेतिविभीषणादेरुपलक्षणम् ८८ नंदिग्रामेइति नंदिग्रामेभ्रात
भिः सहजटास्यापितपुनरपगृष्णकोजटांहित्वात्यक्त्वारामः सीतांपुनःप्राप्यसकलवैषत्यागेनसीतानुरूपंस्वरूपंप्रा
प्ययद्वा सकलवैषत्यागेनहृष्टांसीतांप्राप्यप्रामविसृष्टं राज्यंपुनरवाप्नुवान् ८९ एतदंतंचरितंहनुमतेनो
पदिष्टपदेवर्षिरतः परमुत्तरकांडविषयंभविष्यत्वेनापदिशन्हृष्टेति प्रश्नेनचरावधानेनतरंरामेराज्यं।

पुष्पकंतत्समारुह्यनंदिग्रामंययौतदा ८८ नंदिग्रामेजटांहित्वाभ्रातृभिःसहितोनघः रामः
सीतामनुप्राप्यराज्यंपुनरवाप्तवान् ८९ प्रहृष्टमुदितोलोकःस्तुष्टःपुष्टःसुधार्मिकः निरामयो
ह्यरोगश्चदुर्भिक्षभयवर्जितः

प्रहृष्टेति वाल्मीकेर्नारदंप्रति प्रश्नेज्ञातपने प्रहृष्टः प्रातिस्विकपुत्रप
त्रादिसंपत्त्यामुदितः कामक्रोधराहित्येनमुदितांतः करणःलोकः सर्वप्रजाः तुष्टः वक्ष्यमाणगवतः
सांसारिकपारमार्थिकार्थलाभेनतुष्टः अतएवपुष्टः दारिद्र्य कार्श्यरहितः आमयोमनःपीडा रोगोदेहजो
व्याधिः दुर्भिक्षंचौराद्भयेनवर्जितः भविष्यतीतिशेषः यद्वारामविरहेणखिन्नाःरामसमिलनेन

नेति स्त्रियापि तत्पुत्रस्त्वेषु पुत्रवती वा स्थितियो घः अविधवा भर्तृनुगमनाद्ध्रुवांशा पुत्रसद्मा वा हेतितो घः १९ ने
वाग्निजमिति यादृत्रयेण आधिदैविकद्रुः खनिवृत्तिरुच्यते चतुर्थेनाध्यात्मिकानिवृत्तिः २२ भौति-
कद्रुःखाभावमाह नवापीति तद्द्रष्टौ धनपुत्राभावजं न चैवं भविष्यतीत्यन्वयः २३ इति
त्यमिति कृतयुगे सामाद्विकादयमीसं वंयानित्यं प्रजामोदः त्रेतायां धर्मस्य पादांशेन सं वयापिवा

न पुत्रमरणं केचिद्द्रक्ष्यंति पुरुषाः क्वचित् नार्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यंति पतिव्रताः २१ न चा
ग्निजं भयं किंचिन्नाप्सु मज्जंति जंतवः न वातजं भयं किंचिन्नापि ज्वरकृतं तथा २२ न चापि
तद्भयं तत्र न तस्कर भयं तथा नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च २३ नित्यं प्रमुदि-

४४

मयाल नवैभवात द्राक्षेण नित्यप्रमोदत्वं अध्यवामस्यभाविहत्वान्तरमाह अश्वेति षाल्पाद्वोनं
नवावी इ ह्यदत्वेत्यादिस्वरूपकथनेनान्नतेषां स्वलोकप्राप्तिं प्रतिहत्ततीति वाच्यं यत्तदृतक्रुतो
ऽश्वमेधा येन रिष्टानस्य मात्रवो परि प्रयत्नात्पावशमनद्धारा ब्रह्मलोकप्राप्तिर्हेत्तवामिस्वरूपनम्भग
वद्वनाराणाङ्गपाप्यायमं व यस्यमवैतंत्र विक्रदमात अश्वमेधायेनेष्टावनन्तलीलामात्रलोकोपदे

प्रौ.
वा. बा.
टी.
२१

राजवंशानिति कामदूपकाम्यकुरुत्वादित त्तद्राज्यपदस्थान् राजवंशान् शतगुणान् अनेकगुणाभिवृद्धि।
युक्तान् भवति तथा स्थापयिष्यति शाश्वत तत्तद्राज्यप्रदानेनेति शेषः चातुर्वर्ण्यं च चत्वारो वर्णाः स्वार्थे ष्य
ञ् नियोक्ष्यति शास्त्रोक्त स्वधर्मे भ्रमे शामयतीति शेषः ९६ अवतारत्यागकालमाह दशेति उपासित्वा नि

अश्वमेधशतैरिष्ट्वा तथा बहुसुवर्णकैः ९४ गवां कोट्ययुतं दत्वा विद्वद्भ्यो विधिपूर्वकं अस
ंख्येयं धनं दत्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः ९५ राजवंशान् शतगुणान् स्थापयिष्यति राघवः।
चातुर्वर्ण्यं च लोकेस्मिन्स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति ९६ दशवर्षसहस्राणि द
शवर्षशतानि च रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ९७ ॥

र्वहनुष्ठाय स्वर्गः ब्रह्मलोकं नाकिकवैकुंठादिलोकं अनेन निजानित्यकर्मयोगोपेतस्यैव साक्षात्स्वर्ग
रयावाब्रह्मलोकप्राप्तिरिति ध्वनितः ९७ अथ नारदः स्वोपदिष्टसंक्षिप्तरामायणपाठफलमुपदिशति इ
दमिति पवित्रं चित्तशोधनं पापघ्नं सकलपापप्रसाधनं वेदैः संमितं सकलरहस्यवेदार्थप्रतिपादकत्वात्

सर्वपापमोक्षफलकत्वमुपपादितं पुण्यस्यापि त्रिवर्गात्मकत्वेन पापतुल्यतया हेयत्वात् इति मो
क्षफलमुद्दिश्य मुमुक्षूणामपि ग्रहणीयत्वमाह यदिति आयुष्यं आयुःकारणं आख्यानमाख्यायि।
का रामायणं प्रतिपाद्यो यस्य तत् रामायणं संज्ञात्वात् णत्वं गणो दासादयः तैः सह इह ऐहिकान् भोगा
न् भुक्त्वा प्रेत्य मृत्वा स्वर्गे महीयते स्वर्गिभिः सत्कृतो मोदते इत्यर्थः पठन्निति हेतौ शता ९७ पठन्निति

इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितं यः पठेद्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ९८ एतदाख्यान
मायुष्यं पठन्रामायणं नरः सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ९९ पठन्द्विजो वागृ-
षभत्वमीयात्स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् वणिग्जनः पुण्यफलत्वमीयाज्जनश्च शूद्रोपि
महत्वमीयात्

द्विजः सत्यादिनो ब्राह्मणः पठन् वागृषभत्वं शास्त्रब्रह्मपारगत्वं प्राप्नुयात् स्यादि
ति यद्यर्थे यदि क्षत्रियः तदा रामायणं पठन् भूपतित्वं प्राप्नुयात् पापैः क्रय्यद्रव्यैः साध्यमलात् द्विगु
णाद्युत्पादितं यं फलं यस्य तत्वं प्राप्नुयात् धनसमृद्धिं प्राप्नुयादिति फलितार्थः शूद्रोपि जनः त्रैवर्णिक
दासः शुश्रूषावान्नित्यः यथाहारः महत्वं द्विजेतरसर्वप्रजाभ्यः श्रेष्ठं देहांते स्वायर्पितनवर्णप्राप्तिलक्षणं।

२३

रामायणटीका ३

श्री· रा· बां टी· २२

अस्यगायत्र्यर्थप्रतिपादकत्वध्वननायगायत्र्याआदिमाक्षरेणोपक्रम्ययादितिगायत्र्यंतिमाक्षरेणसमा पितवान् इतिश्रीरामाभिरामेरामायणतिलकेश्रीमद्बालकांडेप्रथमः सर्गः ॥१॥ नारदस्येतिवि· शारदः विशिष्टव्याकरणसंस्कारादिविशेषवतीविचित्रार्थावशारदावाणीयस्यसः महर्षिश्च ॥ यत्रवोपसर्जनस्येतिवैकल्पिकत्वान्नसमासाभावः प्रश्नात्तूर्ध्वंवाक्यगुणसमूहवर्णनोत्तरं सम्यक्दत्त

इत्यार्षेरामायणेबालकांडेप्रथमः सर्गः १ नारदस्यतु त
द्वाक्यं श्रुत्वावाक्यविशारदः पूजयामासधर्मात्मासह।
शिष्योमहामुनिम् १ यथावत्पूजितस्तेनदेवर्षिर्नारद।
स्तथा आपृष्ट्वैवाभ्यनुज्ञातः सजगामविहायसं २

मितिपूजयामासप्रतिविचित्रं भगवद्वचनमि·
त्यादिशाहैः १ यथावदिति आपृष्ट्वैवसम्पृच्छयामीत्यस्यैव अभ्यनुज्ञातः यथासुखंविहरतामितिवाल्मी
किनाअनुगमनपूर्वंअभ्यनुज्ञातः अनेनगुरुशिष्ययोः स्नेहभक्तिप्रकाशनं विहायसमितिपुंलिंग २

मइति सवाल्मीकिः तस्मिन्नारदेदेवलोकंगतेसति मुहूर्तंस्वाश्रमेस्थित्वातपस्वाश्रमध्याह्निकार्थंजाह्नव्या
अविदूरतः समीपेवर्तमानंतमसातीरंजगाम यत्तुमुहूर्तमात्रेणदेवलोकंगतेइत्यन्वयइति तत्तुच्छं।
दस्य वकल्पनेमानाभावात् अग्रमयत्वकल्पनस्याप्यगतिकगतित्वाच्च मुहूर्तादितिपाठस्तु कल्प

समुहूर्तंगतेतस्मिन्देवलोकंमुनिस्तदा जगामतमसातीरंजाह्नव्यास्त्वविदूरतः ३ सतुतीरंस
मासाद्यतमसायामुनिस्तदा शिष्यमाहस्थितंपार्श्वेदृष्ट्वातीर्थमकर्दमं ४ अकर्दममिदंतीर्थं
भरद्वाजनिशामय रमणीयंप्रसन्नांबुसन्मनुष्यमनोयथा ५ न्यस्यतांकलशस्तातदीयतां
वल्कलंमम इदमेवावगाहिष्येतमसातीर्थमुत्तमं ६ ॥

तः ३४ अकर्दममिति अवतरणप्रदेशस्यपंकराहित्यमनेनोक्तंतेनतीर्थंस्वच्छजलं निशामयपश्य.
अतएवशान्तोदर्शनइतिमिनाभावादत्र सर्वंरमणीयत्वेहेतुः प्रसन्नांबुनि सन्मनुष्यचित्तस्य कामादिदो
षराहित्येननित्यप्रसन्नत्वात्सादृश्यं ५ न्यस्यतामिति वल्कलमिति पादेख्यादसंबंधीनवल्कलोक्तिया

इदमेवद्युत्यामस्त्रमपिगांगंतीर्थंमध्याह्नकालातिक्रमाद्गतेतिशेषः ८ एवमिति वाल्मीकेनेतिनस्येद
मित्यण् प्रायच्छतेतिच्छंदसंनियतः सेवापरः ७ सद्यातिनियतेंद्रियः जितेंद्रियः विविचारप्रेक्षानयोः
दैपकांतदेशानिरीक्षणायेतिशेषः ८ तस्येति तस्यवनस्यअभ्याशेसमीपेचरन्भगवान् तद्वनाभ्याशाप

एवमुक्तोभरद्वाजोवाल्मीकेनमहात्मना प्रायच्छतमुनेस्तस्यवल्कलंनियतोगुरोः ७ सशि
दा ष्यहस्तादादायवल्कलंनियतेंद्रियः विचचारहपश्यंस्तत्सर्वतोविपुलंवनं ८ तस्याभ्याशेतुमि
थुनंचरंतमनपायिनं ददर्शभगवांस्तत्रक्रौंचयोश्चारुनिस्वनं ९ तस्मात्तुमिथुनादेकंपुमांसं
पापनिश्चयः जघानवैरनिलयोनिषादस्तस्यपश्यतः ९ ।

चरंत चरंतंअनपायिनंआधिव्याधिरहितं ॥
अतएवचारुनिस्वनंक्रौंचयोर्मिथुनंददर्शअनपायिनंमित्यार्थं ९ तस्मादिति मिथुनात्विभक्तंएकं
पुमांसंपापनिश्चयः तद्धननरूपपापनिश्चयः अतएववैरनिलयः निजानपकारिष्वपिप्राणिषुअका
रणवैराश्रयः सएवनिषादः तस्यपश्यतः तस्यर्षितंमुनाहंतज्जघानपश्यतइतिषष्ठीचानादरे ९ ।।।

तमिति चेष्टमानं लुठंतं निहतं दृष्ट्वा निषादेनेति शेषः करुणां गिरं दीनं शब्दं रुराव अकरोदित्यर्थः पाठो॰
ऽरे विपरिभ्रमा विभ्राकाशे परिभ्रमणं करोति सेर्थः ॥ विप्रक्तेति सहचारिणा अहोरात्रमिति शेषः ।
ताम्रशीर्षेण कुक्कुटादिवत्ताम्रवर्णशीर्षं गतचूडाग्रकेन मत्तेन कामसंभोगवशादिति शेषः युतपत्रप
त्रिणा संभोगकाले नाहितेन पत्तवता सहितेन समागतेन नादेन रतिनादं तेनेति शेषः इत्थं मत्तेन पतिना विप्र

तं शोणितपरीतांगं चेष्टमानं महीतले भार्या तु निहतं दृष्ट्वा रुराव करुणां गिरं ॥ वियुक्ता पतिना
तेन द्विजेन सहचारिणा ताम्रशीर्षेण मत्तेन पत्रिणा सहितेन वै ॥ तथाविधं द्विजं दृष्ट्वा निषा।
देन निपातितं ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ॥ ततः करुणवेदित्वादधर्मोयमिति द्विजः
निशम्य रुदतीं क्रौंचीमि·

कारुणावेति दृश्वैणावयः ॥ तथाविधं कामसंभोगवशं धर्मात्मनः दयालोः
त्पादिसमादिधर्मप्रवणाविनस्य कारुण्यं दयासमजायत ॥ ततः इत्थं करुणवेदित्वात्संजातकरुणत्वात्
दृष्टः क्रौंचमः विदेः सन्नाधीनत्वाभार्याद्वाणाति: रुदतीं क्रौंचीमिति शम्य दृष्ट्वा अयं काममोहितपादिवधरूः
पः अधर्मं एवेति निश्चित्य क्रौंचीविषयकरुणावेशेन अधर्मानुपकारिणि निषादे आविर्भूतकोपः इदं वक्ष्यमा

श्री॰
वा॰ बा॰
टी॰
२४

मानिषादेति क्रौंचहंतृप्रत्यवदत्रूपमानिषादशापरूपोर्थस्पष्टएव किंचमालक्ष्मीर्निषीदत्यस्मिन् ता॰
लंबोधने मानिषाद यद्यस्माद्धेतोः क्रौंचमिथुनात्मंदोदरीरावणरूपात् एकंकाममोहितंरावणंअव॰
धीः हतवानसि तस्मात्त्वंशाश्वतीः समाः अनेकान्संवत्सरान् अद्वितीयांप्रतिष्ठांअखंडैश्वर्यांनंदावा॰
प्तिंअगमः प्राप्नुहितेनाथेनतः शाश्वतोपिमनाकाव्यार्थस्तवनंउक्तः श्रीरामकृतरावणवधरूपका॰
व्यादौअवश्यकर्तव्याशीर्वादस्वरूपचिंतनंउक्तमितीत्यर्थः कर्तृकत्वप्रत्ययहंतृनिषादशापरूपोर्थस्तुस्पष्टएव

मानिषादप्रतिष्ठांत्वमगमःशाश्वतीःसमाः यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीःकाममोहितं १५ ॥

वकिंचनितरांसदेवर्षिगणांत्रैलोक्यंअवसादयतिपीडयतीतिनिषादः तस्यसंबुद्धिः हेनिषादरावण॰
यद्यस्मात्क्रौंचमिथुनात् अल्पीभावार्थात् क्रुंचेःपचाद्यच् क्रुंचंततःस्वार्थिकोअण् क्रौंचंराक्षसत्वय॰
वनवासादिदुःखेनअल्पत्वीभूतंपरमकार्श्यंगतेयत् मिथुनंसीतारामरूपं तस्मादे[illegible]कंसीता॰
रूपं यस्मादवधीः वधाभ्यधिकपीडांप्रापितवानसि तत्तस्मात्त्वंप्रतिष्ठांपालेकाद्वेरेतुत्रभत्स्यगणैर्वेष्टि
सेनब्रह्मणाप्रतिष्ठादत्तातांअतःपरमागमइतिकाव्यार्थस्तवनंत्रैलोक्यस्यपरममंगलरूपंचेदम

[illegible] ॥१५॥

रख्या

मित्यादि प्रश्नेदमवधेयं रावणवधे जाते श्रयोध्यायां राज्यप्राप्त्यनंतरं नारदं प्रति प्रश्न इति ह्यमेव व्याख्यानेन नानुष्ठानरका
लिकैतत्श्लोकस्य एवंविधिघटितस्योक्तार्थस्य कतकमते कथं संगतिः कथं वा सर्वज्ञत्वस्य स्वरस्वतीभूतस्य।
र्षेमाबास्यत्वेनतिदिशोदितितीर्षैः व्याख्यानेपि इदं काव्यार्थसूचनेकविना कार्यमिति तदुक्तसंमतिश्लो।
कार्थोक्तव्यतेतत्र वाल्मीकेस्तथात्वार्थैकिमिदं व्याहृतं मया इत्यस्मेर संगतेः नवाकिमिदमित्यस्य प.
र्यंगार्थंवेमर्थः तदप्यस्य श्लोकोः मिगी तो भवति महतः परिवेष्टारो महत्तस्यावमन् गृहे इत्यादिवत्.।
स्तः प्रकृते तु पलंभेनेदृशामतिवेपास्य श्लोकस्येन मुनेरुत्थानमित्यस्यातन्तमत्रावितत्वात् प्राकृतनारदऋषि
संवादस्यापि श्लोकरूपतयातथैव संदेहकरत्वाविस्याचनतत्श्लोकानंतरं सर्वे केवलसंक्षेपेणैव एतत्श्लोकोत्त
रमेव श्लोकेत्तस्यापि निवेधनमिति कल्पनानुपयुक्तमानाभावात् प्रत्यक्षोपपत्तेश्च प्रथमेत्वग्राहिह्र्दवे
कोपि तद्वचनस्येदृशार्थे तात्पर्यसंभवस्याप्यभावाच्च माडेयोगाभावेः रामश्येनावन्मात्रेणालङ्कृभूतवि.
स्येवप्रतीत्यानुपपत्तेः प्रतीतेश्च एतत्श्लोकनिर्गमकालकवेः काव्यं करिष्यामीति बुद्धेरप्यभावाच्च श्लोकप
देवानंतरमेवाहितथा बुद्धिर्वाल्मीकेः ममत्वप्रतिभाति नारदात्सगुणश्रवणानंतरं मुनेः सर्वगणेक्वांता।
नावच्छत्रस्य चकरणत्वस्मयवेतन्त्रधानकाव्यातिकरुणाविवसैवाधिकारान्तऋषेः करुणाविमतवाजि।

रामायणवृद्धि ॥

नम्र गुरुतापस्य तु नक्रन्दनकरुणेन दार्ढ्यं संपादनाय च मुनेः ईक्षणाय च भगवान् रामस्तावन्निषादरूपे-
ण पश्यतो मुनेः पुरतस्तमनादृत्य क्रौंचं रतो विशेषरूपं जघान ततस्तद्दिदृक्षाभावप्रादेतय्यामितया-
तया प्रेरणया च मदानथ मौयमनेन हन्तेइति रुषा पापमतेति निषाद यत्त्वं काममोहितं क्रौंचमिथुना-
त् मिथुनीभूतात् क्रौंचयुगात् विभक्तमेकमवधीः तत्त्वमपि शाश्वतीः समाः आयुःशेषभूतानि बहू-
नि वर्षाणि प्रतिष्ठां स्वस्त्रीसाहित्येन स्थितिं इह मा गमः मा प्राप्नुहि किंत्वल्पकालमेव तथा वा सपक्ष-
मिथुनीभावप्राप्तं इति यावत् इति शप्तवान्मुनिः एकमवधीरित्युक्तेर्यस्मात्त्वया स्त्रीविरहितः कृतः सा च-
नायकहीना कृता तत्त्वमपि प्रियया स्वभार्यया हीनो भव सा च त्वया हीना भवत्विति पर्यवसानं अगमः
इत्यत्र आगमस्त्वमाङ्योगेप्यार्षत्वात् तस्य रक्षोरूपत्वं तु उत्तरं ब्रह्मणः सकाशात् सकलरामवृत्तान्तज्ञान-
वरलाभोत्तरकाले कृते तस्मान्मिथुनादेकमिति श्लोके वैरनिलय इति विशेषणेन सूचितं रक्षःस्त्वेवतस्य
लोकदृष्ट्या वैरनिलयत्वप्रसिद्धेः निषादस्यापि प्राणिषु न वैरं किं त्वाहारार्थमेव तद्धननमिति प्रसिद्धेश्च।
प्रतपवारण्यकांडे मृगयावासनस्युपक्रमस्य विना वैरं चौरो हन्ति तत्रीयं यदिदं रौद्रं परप्राणाभिहिंसनं निर्वैरं
क्रियते मोहात्तच्चते समुपस्थितमिति च व्यसनात्रीण्येव व्यसनानि कामजानि भवन्तीति चोपक्रमेऽक्तं

न्वीट श्रोथी त्वया केन मानेन निर्णीत इति चेत् शृणु ऋष्यत्तरमात्रस्यात् तत्राग्रे स्फुटं तत्र संदेहश्चेत्त्वांत
तर्यामि णं पृच्छतु त्वं अस्या अपि वाधिवा संवादे समस्ते भवति नेच तत्र विशेषाध्याये ततो जानपदः कश्चित्स्वामर
काष्टविक्रयी स्ववधूं गर्हयन् हा रावणस्य गेहोषितां गर्हयामास वैदेहीं दूरतो लोकनिंदकः तत्कृता
देवि वारेभ्यो भीतो लोकापवादतः ग्राहय लक्ष्मणं प्राह रामो राजीवलोचनः शृणुष्व मेव वचनं गृहं सीता संत्या
ग कारणं वाल्मीकि नाथ सद्गुणग्रामो ऽस्ति किल लक्ष्मण तस्मादेनां त्यजाम्यद्य जनो नैवात्र कारणमिति ।
तया त्यक्तां घोषयतालवैदेह्या अयोध्या माहात्म्ये तत्रत्यतीर्थ प्रभवर्णने प्रस्तावे शापो ऽप्याहृदिमंत मे प्राचेतसम ।
कल्मषं प्रोवाच वचनं ब्रह्मा तत्रागात्य ससत्कृतः नतिषादः सर्वे रामो सदा गयां च ते समागतः तस्य संवर्णने ।
नैव समर्थो काल्म भविष्यसि इत्युक्त्वा ते जगामाशु ब्रह्मलोकं सनातनः ततः संवर्णयामास राघवं ग्रंथकोटि ।
भिर्विति कोटिभिः शतकोटिभिः चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरमित्यन्वयो ऽस्य: तत्र संक्षेपेण ब्रह्म ।
लोके द्वयेति सं इहतत्कुशलवोपदिष्टा चतुर्विंशति साहस्री यत्तं योगवासिष्ठे तथा पातनाएव प्रक्रान्ति त ।
थादि सनत्कुमारो निष्कामस्त्रवसत समस्तानि वैकुंठादागतो विस्मयैर्लोकाधिपतिः प्रभुः ब्रह्मणा शुजि ।
तस्तत्र सत्यलोकनिवासिभिः विनाकुमारं तेन दृष्ट्वा सुवाच प्रभवीश्वरः सनत्कुमार त्वेश्वासि निष्कामा

: 27

श्री.
रा. बा.
टी.
२९

वैवेष्टया प्रतस्त्वंभवकामातेः पारजन्मेतिनामतः तेनापिशापितोविप्रः सर्वज्ञत्वंतवास्तियत् किंचित्का-
लंहितस्मात्कालमज्ञानीभविष्यसि शापितःप्राप्तः किंचित्कालमवतारेप्नदेत्यल्पकालेतस्यज्ञानरूपंतत्पकाश्च
ज्ञानी इवतथा भृगुर्भार्यायोहतांदृष्ट्वाप्रोवाचक्रोधमूर्छितः विष्णोत्वमपिभार्यायाविर्योगोहिभविष्यति।
तथाशापितोविष्णुर्छलनेयत्वयाकृतंप्रतस्त्वंस्त्रीवियोगंहिवचनान्ममयास्यसि शापितःप्राप्तोछलनेप
तिवेषणोहंभोगरूपंतथाभार्यांहिदेवदत्तस्यपयोसीतीरसंस्थिता न्टसिंहवेषरूपगाविष्णुंदृष्ट्वापंचत्वमा
गता तेनशप्तोवृद्दविष्णुः खातिःस्त्रीवियोगतः तवापिभार्ययासार्धंवियोगोहिभविष्यतीति ३ः खातिःत-
तीयार्थेप्राप्तेप्रथमाद्धः खातेनेत्यर्थः तारात्मापोकिष्किंधाकांडेनत्रैववक्ष्यति इत्यलंविस्तरेण प्राचेत-
सेनमुनिनारामोराजीवलोचनः तमसोयवनेशप्तोवेषधृक्जानकीपतिः १ श्रीरामः प्राकृतोलीला-
सीयांवर्णयितेतनरामंदोदरीपतिमित्रेक्रौंचेयहतवान्प्रभुः २ मुंडजंनिहतंदृष्ट्वामुनिःपापमयादहो
चिरमातिष्ठमशांतंनिषादप्रविहिंसक ३ शापंभ्रूकैवमवोन्मातत्रैवांतर्धीयत शोकाक्रांतस्तवा-
ल्मीकिर्वेल्मगाप्रस्तवोपितः ४ समाजोगोकुलालवद्धसमतीवद्धोवृषिर्विंडवद्धागोगोराजवत्क-
पोतकरेवद्याधापहितोनावामाः लंकाकापिविभीषणायमस्हमात्मद्वेवहस्तेपितापूर्णैवैवरघुनाथ ॥ १

पि

कस्य चरितं को वा नरो नांचति ६ तस्येति मया मुनिना शांतेन तपस्विना शकुनिशोकपीडितेनेदमीदृ-
शं क्रूरं तपोनाशकरं किं व्याहृतमिति वीक्षतो न तयोर्मिथुनयोर्निषादे सर्वतो महत्वसंभावनया दृश्यमान
क्रौंचेन तद्विपरीतसंभावनया तन्निग्रहमयशस्करं महापातकेभ्योऽप्यधिकं पापं व्याहृतमिति चिंता बभूव य
द्यप्येतत्सर्वं वाल्मीकिकृतमेव तथापि कुशलवैरायणत्वास्य काव्यस्य करणात्तद्वक्तृतयैवमुक्तिः श्रय

तस्यैवं ब्रुवतश्चिंता बभूव हृदि वीक्षतः शोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ७
चिंतयन्स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान्मतिं शिष्यं चैवाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुंगवः ८ ।

याश्चिंतायाः स्वपरीतत्वात्तद्बभूवेति लिङ्संगतिः स्यात् यद्वा सर्गचतुष्टयमाद्यमुपोद्घातरूपं कस्य
चिक्षिप्यस्य वाल्मीकीयो योऽह्नात तच्च वाल्मीकियोक्तिः पारोस्समारोप्य स्वयमपि तद्याक्तिरूपो योद्धात-
त्वयोत्तनायेत्यन्वये ७ चिंतयन्निति महृदयशस्करमिदं कर्म कृतमिति चिंतयन् सत्यसंकल्पतया इत्यं-
मतिं संकल्पं चकार तदभिलाषकं चेदं वाक्यं शिष्यमब्रवीदिति संबंधः ८

श्री. रा. बा. टी. २२

पादेति श्लोकस्तत्रानुष्टुप्पादैर्बद्धः प्रत्यक्षरसमः छंदः पादस्तोकगुरुलघुवर्तवैषम्यरहितः तथा तंत्रीवीणा
लयस्तालसमृदंगवेणुहस्ताभिनयानां समकालं विरामस्ताभ्यां युक्तः तंत्र्या मार्दव्यवाद्यैः सह गातुं योग्य
इति यावत् एवंभूतः शोकार्तस्य मम प्रवृत्तः यो नो विस्मेन प्रवृत्तोऽपि मे मम श्लोकोऽयं यशोरूपो भवतु नान्यथा ॥

पादबद्धोक्षरसमस्तंत्रीलयसमन्वितः शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा १८ शिष्य-
स्तु तस्य ब्रुवतो मुनेर्वाक्यमनुत्तमं प्रतिजग्राह संहृष्टस्तस्य तुष्टोऽभवन्मुनिः १९ सोभिषेकं ततः कृ-
त्वा तीर्थे तस्मिन्यथाविधिः तमेव चिंतयन्नर्थमुपावर्तत वै मुनिः २० ।

पद्यशोकरूपो मा भूदित्यर्थः अभ-
वदिति पादबद्धत्वादिगुणकसंमतत्वार्थं संमतस्य श्लोकोऽयं यथास्मि पद्ये चेति निश्चितः १८ शिष्य इति एवं ब्रु-
वतस्तस्य उरवैर्वाक्यं यशोभवतीत्येवं रूपं संहृष्टः सन् तथैवेदं यशोरूपमेवेदमित्यनुमोदनेन प्रतिजग्रा-
ह अंगीचकार अयं यशोरूपोऽपि यशस्त्वानुमोदनेन गुरुस्तस्य तुष्टोऽभवदित्यर्थः १९ स इति अभिषेकमि-
ति मध्याह्नकृतवान् अनुष्ठानोपलक्षणं तमेवार्थं प्रवृत्तः पापाकारश्लोकोन्यत्रिरूपं उपावर्तत समवर्तत

२१

कृतवान्वङ्कृतः पृष्ठतः पृष्ठभागेन प्रसारितकरोपरि पूर्णं कलशमादाय गुरुं पश्चादाजगामेत्यन्व।
यः स इति मत्वेतोन्याः कथाश्चकार मनसा तथा पार्थिकश्लोकविषयं ध्यानमास्थितः यत्तु ध्यानमेवा।
नयागाय ग्रास्त्रतं वावकृद्वप्राधान्येन ध्यानमास्थित इत्यर्थं इति तत्र तदास्थितोन्याः कथाश्चकारेत्यस्या।

भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः कृतवान्गुरोः कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोनुजगाम ह २१
स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण सह धर्मवित् उपविष्टः कथाश्चान्याश्चकार ध्यानमास्थितः २२
आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्ता स्वयंप्रभुः चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुंगवं २३ वा
ल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय वाग्यतः प्रांजलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः २४

सेगतेरिन्यलं ध्यानपदार्थानभिस्नहृष्णाभिनिवेशेन २२ अथ तच्चिंतां निवर्तयितुं ब्रह्मागमनमाह आज
गामेति स्वयंप्रभुः अनन्यसुखविनीतकतया सर्वलोकसृष्ट्युपयोगिज्ञानैश्वर्यादिशक्तिमान् अतएव भूतादि
लोकनिर्माता तेषां पवाकोच्चारणवशादतिचिंताक्रांते २३ वाग्यतः प्रतिसंभ्रमवशात् यतवाक् प्रयतोतिन

२५

रा० १२

श्री. रा. बा. टी. २८

पूजयामासेति वेदनंस्त्वातिः प्रणम्येतिश्लोकयुग्मस्येः पुनमित्पाञ्चनवान्वायि ३५ पनं सुनिं ब्रह्माणनामयं
पृष्ट्वा मयः पीडानद्गहितेव्ययहीनमितियावत् तपइतिशेषः नत्स्हाव्रनेनतं स्वयमासनेउपविश्य अथ
वेशासनं संदिदेशाऽऽसनेउपविष्टमत्रमेनइत्यर्थः वाल्मीकयेचऋषयइतिपाठः पतेनब्राह्मणोक्ताः

पूजयामासतंदेवंपाद्यार्घ्यासनवंदनैः प्रणम्यविधिवच्चैनंपृष्ट्वाचैवनिरामयं २५ अथोपवि-
श्यभगवानासनेपरमार्चिते वाल्मीकयेचऋषयेसंदिदेशासनंततः २६ ब्रह्मणासमनुज्ञा
तःसोप्युपाविशदासने उपविष्टेतदातस्मिन्साक्षाल्लोकपितामहे २७ तद्गतेनैवमनसावाल्मी
किर्ध्यानमास्थितः पापात्मनाकृतंकष्टंवैरग्रहणबुद्धिना २८ ॥

पापात्मना कृतमनस्केन
वैरग्रहणं वैरकर्म्मसं
पादने बुद्धिर्यस्य तेन

लं स्वच्छेनत्र वंधु मनामयमित्युक्तेः
ब्रह्मणोपत्यर्थं प्रश्नः स्वार्तीचारविरुद्धः तं देवमित्यनेनैवसिद्धेपुनमित्यस्यवैयर्थ्यापत्तिरित्यतिप्रणा-
मं २९ लोकपितामहेउपविष्टेसतितदनुज्ञयास्वयमुपाविशदितिसंबंधः २७ तद्गतेनक्रौंचगतेनवैर-
ग्र हणतिसाचासोबुद्धिस्तद्वता कर्त्तरितृडवाद्दलकात् निषादेनेतिशेषः कष्टंकृतंक्रौंचवधरूपं

[illegible] २८

कष्टमेवाहयइतिहन्यात हतवानित्यर्थः क्रौंचसंप्रकारणात दृश्यमानकारणंविनाउपसमीपेब्रह्मणःस
मीपे २९ शोकपरायणः क्रौंचवधहतक्रौंचीदुःखदर्शनजेन स्वस्यभावतस्ययोहानिकदशायाश्चकरुणा।
दृष्टातोनिःसरणजेनचशोकेनव्याप्तः अतएवांतर्गतमनाश्रुतगतश्लोकार्थमवदतचिंत्यःश्लोकंजगाविति।
संबंधः तंतथाशोकग्रस्तंहसन् महर्षियावतीर्णांसरस्वतींनर्त्तवादिनीत्याहसंकुचेन ३१ तद्वचनमेवाह

यस्मात्दृष्टंवाहरेवंक्रौंचंहन्यात्दकारणात शोचन्नेवघनःक्रौंचीमुपश्लोकमिमंजगौ २९ पुनरं
तर्गतमनाभूत्वाशोकपरायणः तमेवार्थमतोब्रह्माप्रहसन्मुनिपुंगवं ३० श्लोकपवाम्लयंव।
होनात्रकार्याविचारणा मच्छंदादेवतेब्रह्मन्प्रवृत्तेयंसरस्वती ३१ ॥

श्लोकपवाम्लयमिति श्रयेन।

यावद्धःश्लोकोयशोत्रुपपदास्तश्लोकपादस्यपद्यपरतयायोजनेस्थितियाद्धस्यासंगत्यापत्तेःश्लोकत्वा
केरेवब्रह्मणश्रोविन्यात ममतथ्रयशोत्रुपस्यशोत्रुपताशीदीनमितिनासंगतिःश्लोकपवत्तेयातिपा
देपियशोत्रुपपवायंव यावद्दोत्रतवविचारः संदेहोमास्त मद्वचनात्तसंकल्पाद्वास्यतथाभावप्राप्तेवि।
त्याशयः ननुभवता वदाशिषातथावमस्याःपरंतथातस्वभावस्यजरषेमेमेहशीवागत्यंतमनुचितत्वपि

रामस्येति हे ऋषिसत्तम ...: कृत्स्नं यावत्त्वदुहि... तं रामस्य चरितं कुरु वर्णय ... तदेव विशदयन्नाह धर्मेत्यादिना धर्मात्मनः धर्मयोः पित्रा त्यापित ... आत्मा मनो यस्य इत्यनेन वाला
... सत्तम धीमतः ... सुग्रीव ... कृतो प्रकृति को हनुमान् ... अनेन किष्किंधा सुंदरकांडकथा संक्षिप्य सूचनम् ... श्रीरस्य रामु
... कांडकथा संक्षिप्य सूचनम् ... अनेन युद्धोत्तरकांडकथा संक्षिप्य सूचनम् ... कारेण नारदो ... श्रीरस्येति पाठे बुधियः रावणादीनां ... ब्रह्मादीनां चतुर्द्धः ईश्वरेति ... तीति धी
रस्य स्वेत्यर्थः अनेनापि सं
उद्धृतार्थसंग्रहः स्फुट एव २

श्री.
रा. बा.
टी.
२५

मद्धं दारिति मत्तं कल्यादिसर्थः विमोरवतारमन्तस्य रामस्य संकल्पोपि स्वसंकल्पवेनोक्तेः प्रकमर्ति
स्मयो देवा रुद्द विस्मापिता महाश्तिहरि वंशोक्तेः नवीट यासंकल्पो ब्रह्मणोपि किमर्थं इति चेन्न स्त्रीणां पं
यां परस्य दारवियोगादिजनकं कर्मस्वस्य दारवियोगादिकं जनयति तेनालं तेषामपि ब्रह्मणापत्तजन
नेनेमिति लोके बालानामाहात्म्यं स्व चयितु एवं रामादि सर्वेपि कामजय एवोत्तमोनन्तेन भोगचापल
मिति वस्तव्यवहारेणापित्वं तन्नायश्चित्तविधेयस्यकीर्तिवर्णनेन मन्नेय मोहद्य यंभगवद्विषयम

रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः ३२।

हो पापप्रायश्चित्तवान् कैमुतिकन्यायेनेतरजनानां सर्वपापप्रायश्चित्तं रामायणश्रवणादित्यर्थः
बोधयितुं वेति मद्वाणप्रतट यत्तरसारस्य बलेन मयायोजितमनो निरी[illegible]सत्तद्दयाविचारयेत ३८।
एवं परवशप्रहृतस्यापि शापस्य भवावद्विपूयनयेतर सकलमवाप्नुहि प्रायश्चित्तानि वर्मस्य यं प्रेम
सौशायस्य चरितं वर्णनरूपं प्रायश्चित्तमपदिशति रामस्य चरितमिति लोके रामस्यरमते ३१ तिरा
मः वाङ्मलकात्मकेन रचिन्तेन लोकाधिष्ठानलोकांतर्यामिणाभ्रमंपध्यः कुरु वर्णय स धर्मात्मनस्य ने
नरावणादिवधवत् क्रौंचवधोपि धर्मफलरूपबलोकव्यवहारेण लोकहितन्वाद्दत्त कनाचेतिस्त्रचिते

त्य

३२
२५

वृत्तमितिश्चस्यनारदोक्तविशेषपरत्वादमौनकाङ्क्षिः धियमीरयतीतिधीरः तेनबुद्धिप्रेरकस्येत्यर्थः तेनयथा
यथार्थम् तस्येत्युक्तं रामलक्ष्मणयोराक्षसानांसीतायाश्चयत्प्रकाशंतदीयानांप्रकाशेनवाविदितं यदिवाय
हस्यंतदीयानामपिरहः अविदितंतत्तवत्तमत्तरामविदितंतदपिसर्वंतेविदितंभविष्यति अनेनतत्करणयो
ग्यतादानं यच्चमानिषादेतिपद्यंलोकाद्यपिवाक्तत्त्रोतिः सविष्यति सापिनान्यथाभविष्यतितेनाप्युपिसत

वृत्तंकथयधीरस्ययथातेनारदाच्छ्रुतं रहस्यंचप्रकाशंचयद्वृत्तंतस्यधीमतः ३३ रामस्यसहसौमित्रे
राक्षसानांचसर्वशः वैदेह्याश्चैवयद्वृत्तंप्रकाशंयदिवारहः ३४ तच्चाप्यविदितंसर्वंविदितंतेभवि
ष्यति नतेवागनृताकाव्येकाचिदत्रभविष्यति ३५ कुरुरामकथांपुण्यांश्लोकबद्धांमनोरमां या
वत्स्थास्यंतिगिरयः सरितश्चमहीतले ३६ तावद्रामायणकथालोकेषुप्रचरिष्यति यावद्रामस्य
त्वंभावीतिध्रुति (चकथात्वत्कृताप्रचरिष्यति ३७ तावदूर्ध्वमधश्चत्वंमल्लोकेषुनिवत्स्यसि ॥ तं ३३ ३४ ३५
एवंरामकथांदत्वोपसंहरतिकुर्वितियावदित्याद्युत्तरान्वयि ३६ ३७ तावदिति यावत्त्वत्कृतकथाप्रचारस्ता
वदयमर्थंदयाहूर्ध्वमपिकर्मोपकारणानं अधोगमनयोग्योपित्वंऊर्ध्ववर्तमानेषुमल्लोकेषुनिवासंप्राप्स्यसि त
तोमयासहमोक्ष्यसइत्यर्थः लोकेष्विति नरवयवाभिप्रायंबहुवचनेऊर्ध्वमधश्चविद्यमानेषुमल्लोकेषुम

लोकेषुप्रसिमिल्लोकेषुनिवत्स्यसि ॥

31

पु॰
वा॰ टी॰
३९

सर्वत्राप्रतिहतगतिः संचरिष्यसि ततः परं मुक्तिं प्राप्स्यसीति तीर्थः तत्रमलोके ऽपि त्वस्य चरिताख्यायिका चिंत्य इ
तीति तत्रैवांतरधानेनास्यादृश्यतया सिद्धत्वेनोक्ता २८ तत इति विस्मयं प्राप्य यतस्य तिप्रीयमाणाः प्राप्यै
मित्यन्वयः ऋषयः पद्यं यद्बहुलक्षणाय्यनमोदितं प्राहुश्च वक्ष्यमाणमित्यर्थः २९ तदेवाह समेतिसाम्यं गुरुलघु
तरवेषम्यराहित्यं यः क्रौंचविषादगीतः सनुप्रतिपादितशोकोऽस्मिन्नेनतरं व्याहरणात् भूयः शोकाः वि
पुनः शोकमवश्लोकत्वं प्राप्त इति वयं मन्यामहे इति प्राहुरिति संबंधः उपदेशाचर्येतेनास्यश्लोकस्य कह॥

इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवांतरधीयत २८ ततः सशिष्यो भगवान्मुनिर्विस्मयमाययौ त॰
स्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः २९ मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशविस्मिताः स
माक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा सोऽनुव्याहरणाद्भूयः शोकः श्लोकत्वमागतः ४॰ ॥।

णरसमयत्वं ध्वनितं पुनश्च क्रौंचालंबनकः क्रौंचीविरावाद्युद्दीपितोऽनिदविषयक्रोधव्यभिचारिको मा॰
निषादेत्यादिवाक्यानुभावकः करुणो रस इति बोध्यं यतश्च पूर्वं श्लोके प्राक्तः इत्यस्य पदं तीव्रस्य करणं॰
पुनः पाठेनानंदवं तोमम्यनीति फलितार्थकथनं पूर्वं च श्लोकं भूयोऽनुव्याहरणात्तत्कर्मकृतः शिष्यैः पुनः
पाठात् लोके शोकः श्लोकत्वेन प्रतिबद्धोऽभवत् श्लोकत्वं प्राप्त इत्यर्थ इति तीर्थादिव्याख्यानेन दर्शितमिः॥

२९

नस्योति ईदृशोमीनिषादेतिवत्करुणरसप्रधानैरित्यर्थः अनेनान्येरसाश्चत्रगुणीभूताइतिध्वनितं ४। उदा
रेतिउदारस्ययद्वृत्तंचरितंउदारंवायच्चरितंतन्नरूपार्थबोधकैः पदैः मनोरमैः श्रुतिकटुत्वादिदोषरहितैः अस्य
यथाश्विनोनामस्यदाशरथेरामस्यनारदोपदिष्टस्यश्लोकपानैरितिशतग्रहोनंतवाची ४२ एवंकाव्यनिर्मा-
णमुक्त्वातत्रश्रोतॄनभिमुखीकरोति तदितिसमासः तत्पुरुषादिः संधिरेकादेशादिः योगाः प्रकृतिप्रत्यय-
योः एतैरुपगतायथाव्याकरणालंकारशास्त्रमर्यादंयस्मिन्काव्येनादृशकाव्यरघुवरचरितेनतद्गुणेनरूपंस

कार तस्यव्युत्पत्तिरियंजातामहर्षेर्भावितात्मनः कृत्स्नं रामायणंकाव्यमीदृशैःकरवाण्यहं ४। उदार
वृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्तदास्यरामस्यचरितंकीर्तिमान् समाक्षरैःश्लोकशतैर्यशस्विनोयशस्करंकाव्य-
मुदारदर्शनः ४२ तदुपगतसमाससंधियोगंसममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धं ॥ म

सः एतत्स्वरूपश्रुतिदोषरहितोमधुरः करुणरसयुक्तत्वेनमाधुर्यगुणप्रधानः उपनतः प्रसन्नतयार्थस्तद्बोध-
कवाक्यैर्निबद्धं उपनततेनप्रसादगुणवत्त्वादर्शितासमुदायेनैवदर्भीरीतिमत्त्वंध्वनितं रघुवरचरितंमुनिप्रणीतं
रघुवरमाहेननस्यसर्वोनयामितेध्वनितं ईदृशास्यापिमिथ्यार्थकत्वेऽनुपादेयत्वंस्यादत आह मुनिप्रणीतं।
श्रेलानुग्रहप्राप्तसत्य—वाग्दृष्टिप्रणीतंपुरुषार्थस्वर्गमोक्षादिसाधनत्वंरघुवरचरितमित्य ॥।।

बा॰
बा॰टी॰
३१

नैनोक्तमेवदशशिरसश्ववधमित्यनेनतदंतमिदंश्रोतव्यमितिसूचितंतेनैवसूचितफललाभात् ३।
सरकांडेकस्याविलंभावतस्यहरिवंशावत् प्रतपवाश्रिमसर्गेवनसंचरणपर्यंतहृत्तान्वेषणमेवसमाप्ति
नाक्रमेषवेदसूनीतिप्राचः पेरनदशशिरसोवधंचेत्यन्वयः तेनसीतात्यागादिरूपोत्तरकांडीयहृत्तांतसंग्र
हइत्याहु ५२ इतिश्रीरामायणेतिलकेबालकांडेद्वितीयःसर्गः २ श्रुत्वेतिनारदात्काव्यविषयंरामच
रितंरूपंवल्लभ्यतामसमग्रंप्रकाशरहस्यसहितंकविरितिवब्रह्मलब्धवोक्तवातस्यधीमतोरामस्यहृत्तंचरि

रघुवरचरितंमुनिप्रणीतंदशशिरसश्ववधंनिशामयध्वं ५२ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेबाल
कांडेद्वितीयःसर्गः २ श्रुत्वावस्तुसमग्रंतद्धर्मार्थसहितंहितं व्यक्तमन्वेषतेभूयोयद्वृत्तंतस्यधी
मतः १ उपस्पृश्योदकंसम्यङ्मुनिःस्थित्वाकृतांजलिः प्राचीनाग्रेषुदर्भेषुधर्मेणान्वेषतेगतिम्।

तंसरहःप्रकाशंतत् भूयःपुनःव्यक्तंसाक्षात्कारविषयोयथाभवतितथाकर्तुंअन्वेषतेव ३ श्वक्रेस्मेतिशे
षः धर्मार्थेतित्रिवर्गोपलक्षणफलत्वेनतत्सहितं हितंमोक्षफलकं १ उपयोगमेवाह उपेति प्राचम्य
त्यर्थः सम्यक्स्पृश्य ज्ञाचमनतीत्याइदमग्रेषामपिप्रायत्यसंपादकानामुपलक्षणंप्रागग्रेषुदर्भेषुस्थित्वा
धर्मेणयोगजेनब्रह्मप्रसादजरूपेणवगतिंरामादीनांचरितरूपांअन्वेषतेप्रतिपत्तेनपश्यतिस्म २।। २।

33

रामेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यं भार्याः कौसल्याद्याः तत्सहितेन रामादिभिश्च यत्प्राप्तं सर्वं वृत्तं चरिते रा
ज्यपालनादि रूपं च तत्सर्वं तत्र समाधौ तत्त्वतः धर्मवीर्येण योगजबलेन पश्यति स्म ३।४ अयोध्यावास-
कालिकं वृत्तं निर्दिष्टवनदर्शनं तत्रैव वनकालिकं च निर्दिष्टमित्याह स्त्रीतृतीयेनेति द्वितीयो लक्ष्मणः तत्स-
र्वं चेति चस्मात् उत्तरकालिकमुत्तरकाण्डस्थं चेत्यर्थ इत्यपरे ५ नेदं दर्शनं संभवदित्याह तत इति पूर्वं चारे

राम लक्ष्मण सीताभी राज्ञा दशरथेन च सभार्येण सराष्ट्रेण यत्प्राप्तं तत्र तत्त्वतः ३ हसितं भाषितं चै
व गतिर्यावच्च चेष्टितं तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत्संप्रपश्यति ४ स्त्रीतृतीयेन च तथा यत्प्राप्तं चर-
ता वने सत्यसंधेन रामेण तत्सर्वं चान्ववेक्षत ५ ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः पु
रा यत्तत्र निर्वृत्तं पाणावामलकं यथा ६ तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्मेण स महामतिः अभिरामस्य रा
(मस्य तत्सर्वं कर्तुमु

तयोगाभ्यासादित्यर्थः योगं समाधिं तत्र समाधौ पुरा पश्यति संप्रपश्यदित्यर्थः य
निर्वृत्तं जातं इदं च पलक्षणं यच्च भावि तच्च चरितं पश्यति स्मेति यावत् ६ नदीति धर्मेण योगजेन प्रज्ञानप्रवस-
हामतिः तत्सर्वं मतीतमनागतं च तद्विषयकाव्यकरणं अभिरामस्येत्यनेन तादृशकाव्यकरणस्य रागप्राप्त

= २ हि

= २ हि

रा.
कु. टी.
३२

कामेतिकामरूपोयोर्थः पुरुषार्थस्तद्रूपेणगुणेनफलेनयुक्तं धर्मार्थरूपपुरुषार्थफलेनविस्तरवत
विस्तरेणानुभयप्रतिपादकत्वात्तेनेत्यर्थः एतैः काव्यगुणालंकारध्वन्यादिभिः सर्वश्रुतिमनोम.
नोहरतः सारभूतामुपनिषदस्तासांहरतीत्यर्थप्रतिपादकंतेनमोक्षफलकत्वं व्याख्यानांतरंचमत्का.
रीत्युपेतमिति ८ सइति रघुवंशस्यतद्वंशावतीर्णरामस्यनारदकथनक्रमेणैवतच्चरितंतत्प्रतिपाद.
कंकाव्यंचकारेत्यर्थः ९ विस्तरेणवर्णनीयानर्थान्द्रष्टुंहिविदुषांलोकेसमासव्यासधारणमित्युक्ते

कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरं समुद्रमिवरत्नाढ्यंसर्वश्रुतिमनोहरं ८ सयथाक.
थितंपूर्वंनारदेनमहात्मना रघुवंशस्यचरितंचकारभगवान्मुनिः ९ जन्मरामस्यसुमहद्वी.
र्यंसर्वानुकूलतां ॥ ॥

समासेनसंक्षेपेणाह जन्मेत्यादिना वीर्यंस्वयमप्रमत्तस्यपराभिभवसामर्थ्यं
सर्वानुकूलतांसर्वेषामनुवर्तनरूपां प्रियतांविश्लेषासहत्वपर्यवसायिनीं वस्तुसौंदर्यबलादिविषयला
भेच्छानिवर्त्याविद्यमानानामपिदोषाणामदर्शनकरीं मनसस्संपातेच्छानिवर्त्यायामुपस्कृत
वस्तुमात्रालंबिनीइच्छाप्रेमपदवाच्येतिहिषयतांएवंभगवतिरामेमायापाव ॥
लेजातंप्रेमाविश्रमशुद्धिद्वारास्नेहविषयप्रेमोत्पादयनिदिध्यासनहृदाय ॥ रामः ॥ ॥

माक्तिजनकस्नानपर्यवसायीति बोध्यं स्तोतिउच्यमानोपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते इत्युक्तरूपां सौम्यतां
श्रुत्वा रदर्शनं तां ९ नानेति विश्वामित्रसहायने विश्वामित्रेणाश्रमगमने तत्रोपस्थितिकाले सभायां मार्गे
गमनकाले विज्ञाना नानाकथाश्चान्याश्च कथा योगवासिष्ठोक्ताः ब्रह्मप्रतिपादिकाः कथाश्च त्रयंबकेउक्ताः
गंगादिकथाश्चेत्यर्थः एतेनात्र श्लोकेन नानेति ग्रन्थाइ इति च व्यर्थमित्यपास्तं जानक्याश्चेति चेनाहिल्यादि

लोकस्य प्रियतां स्तोतिं सौम्यतां सत्यशीलतां ९ नानाविचित्रकथाख्यान्या विश्वामित्रसहायने
जानक्याश्च विवाहं च धनुषश्च विभेदनं १० रामरामविवादं च गुणान्दाशरथेस्तथा तथाभि
षेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावतां ११ विघातं चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनं राज्ञः शोकं वि
लापं च परलोकस्य चाश्रयं १२ प्रकृतीनां विषादं च प्रकृतीनां विसर्जनं निषादाधिपसंवादं
सूतोपावर्तनं तथा १३ गंगायाश्चापि संतारं भरद्वाजस्य दर्शनं १४ ॥

संग्रहः ११ रामेति द्वितीयः परशुरामः गुणान् विनयजपदूपान् १२ विघातेचेति विवासनं वनं प्रति
प्रस्थापनं परलोकस्य चाश्रयं परलोकगमनं मरणमिति यावत् १३ प्रकृतीनामिति प्रकृतीनां
वचनाद्वंकविसर्जनमयोध्यांप्रतिपरावर्तनं निषादाधिपगुहः सूतः सुमन्त्रः १४ ॥ ११

रा॰
बा॰टी॰
२२

गंगायाइतिप्रश्नप्रत्युत्तानसमाप्तिः १५ वास्त्विति वास्तुकर्मचित्रकूटेगृहनिर्माणं निवेशंतत्रगृहेप्रवस्था
नेप्रसादनेभरतकर्तृकं १६ पादुकेतिश्रेष्ठपादुकयोः भरतकृतंप्रभिषेकं नंदिग्रामस्थानितरांप्रति।
प्रायेणवासंतत्रभरतेनतत्रगतेनसर्वप्रजाः तत्रैववासंकृतवत्यइत्यर्थः १८ दर्शनमितिप्रश्नस्ययासमास्या

भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्यदर्शनं १५ वास्तुकर्मनिवेशंचभरतागमनंतथा प्रसा
दनेचरामस्यपितुश्चसलिलक्रियां १६ पादुकाग्र्याभिषेकंचनंदिग्रामनिवासनं दंडकार
ण्यगमनंविराधस्यवधंतथा १७ दर्शनंशरभंगस्यसुतीक्ष्णेनसमागमं प्रश्नस्ययासमास्या
वस्त्रंगरागस्यचार्पणं १८ दर्शनंचाप्यगस्त्यस्यधनुषोग्रहणंतथा शूर्पणख्याश्चसंवादंविरू
पकरणंतथा वधंखरत्रिशिरसोरुत्थानंरावणस्यच मारीचस्यवधंचैववैदेह्याहरणंतथा
राघवस्यविलापंचगृध्रराजनिवर्हणं कबंधदर्शनंचैवपंपायाश्चापिदर्शनं २१ शबरीद
दर्शनंचैवफलमूलाशनंतथा प्रलापंचैवपंपायांहनुमद्दर्शनंतथा २२। सहसीता। प्रश्नस्यया
याः समास्यामहासंनयप्रग्रथितत विराधवधात्सर्वमेव तथापिक्रमेणान्यर्थोभावाज्ञात्येनाभिधानंप्र
ग्रणानाःचरदनादिः १८ दर्शनमितिप्रगास्त्यसकाशात्धनुषोग्रहणं २६ वधमिति उत्थानंजानकीह

श्रीरामः
२२

अस्थ्नोतिप्रत्ययोत्पादनंशालभेदादिभिः सुग्रीवस्याविश्वासजननं विग्रहंयुद्धं २३ वालीनिसुग्रीवप्रति
पादनं सुग्रीवस्यराज्येस्थापनंसमयंधारादियात्राकर्तव्येति रामसुग्रीवयोः संकेतः वर्षेतिवर्षाका।
लिकवासांगीकरणं २४ कोपमितिउपसंग्रहंवानराणांमेलनंष्टाथिव्यास्थानिवेदनं सुग्रीववानराग्र

ऋष्यमूकस्यगमनंसुग्रीवेणसमागमं प्रत्ययोत्पादनंसख्यंवालिसुग्रीवविग्रहं २३ बालि
प्रमथनंचैवसुग्रीवप्रतिपादनं ताराविलापसमयंवर्षरात्रनिवासनं २४ कोपंराघवसिंह
स्यबलानामुपसंग्रहं दिशःप्रस्थापनंचैवपृथिव्याश्चनिवेदनं अंगुलीयकदानंचऋक्षस्य
बिलदर्शनं प्रायोपवेशनंचैवसंपातेश्चापिदर्शनं २९ पर्वतारोहणंचापिसागरस्यापिलंघ
नं समुद्रवचनाच्चैवमैनाकस्यचदर्शनं २८ राक्षसीतर्जनंचैवछायाग्राहस्यदर्शनंसिंहिका
याश्चनिधनंलंकामलयदर्शनं रात्रौलंकाप्रवेशंचएकस्यापिविचिंतनं आपानभूमिगमन

निदर्शीसंस्थाकथनं २५ अंगुलीयकदानंरामकौपकस्यापिविचिंतनं असहायस्यकर्तव्यार्थेविचारे।
वेदर्थः प्रबोधेन्तःपुरं २९ ॥ हैक हनुमानिप्रायोपवेशने प्रायेणअनशनेनवानराणामपवेशनंसम

सर्गोयमस्ताभ्यर्तितं २९ ॥

सप्तनीतिपाठः ५९॥

रा॰
बा॰टी॰
३४

यानंगमनं ३० प्रभिज्ञानं रामदत्तांगुलीयकं ३१ ३२ ग्रहणमिति लंकायादाहेनतत्र स्थानामाक्रंद
नं लंकादाहेहनुमद्गर्जनमित्यर्थो वा प्रभिमर्दनमितिपाठे लंकायादाहेनप्रमितामर्दनमित्यर्थः।
दर्शनं रावणस्यापि पुष्पकस्यच दर्शनं प्रेषणाकवनिकायानं सीतायाश्चापिदर्शनं ३१ प्रभि
ज्ञानप्रदानं च सीतायाश्चापि भाषणं राक्षसीतर्जनं चैव त्रिजटास्वप्नदर्शनं मणिप्रदानं सी·
ताया वृक्षभंगं तथैव च राक्षसीविद्रवं चैव किंकराणां निबर्हणं ३२ ग्रहणं वायुसूनोश्च लं·
कादाहाभिगर्जनं प्रतिप्लवनमेवाथ मधूनां हरणं तथा ३३ राघवाश्वासनं चैव मणिनि
र्यातनं तथा संगमं च समुद्रेण नलसेतोश्च बंधनं ३४ प्रतारं च समुद्रस्य रात्रौ लंकावरोध
नं विभीषणेन संसर्गं वधोपायनिवेदनं ३५ कुंभकर्णस्य निधनं मेघनादनिबर्हणं राव
णस्य विनाशं च सीतावाप्तिमरेः पुरे ३६ विभीषणाभिषेकं च पुष्पकस्य च दर्शनं अयोध्या·
याश्च गमनं भरद्वाजसमागमं प्रेषणं वायुपुत्रस्य भरतेन समागमं ३७ ॥ प्रतिप्लवनं पुनः सा·
गरोत्तरणं ३३ मणिनिर्यातनं सीतयादत्तस्य शिरोरत्नस्य राघवे दानं नलसेतोः नलनिर्मितसेतोः ३
प्रतारं सेतुनापारं तितीर्षुः ३५ निबर्हणं मारणं प्रेषः रावणस्य ३६ अयोध्यायाश्च गमनं तद्देशागम·

श्री
३४

रामाभिषेकाभ्युदयं रामाभिषेकोत्सवं सर्वं च चकारेत्यत्रकृष्यते ३८ अनागतं चेति यत्किंचिदित्यनेन
सीताविसर्जनात्पूर्वकालिकस्य भयस्यानंतरकालस्याप्रस्तुतायोत्यते तत्सर्वमुत्तरे सर्वतोविशिष्टे का-
व्ये चकारनिबद्धं पूर्वेत्यर्थः ३९ इतिश्रीरामायणतिलके बालकांडे तृतीयः सर्गः ३ ॥ प्राप्तेति प्राप्तरा-
ज्यस्य रामस्य वा अनेन रावणवधोत्तरमेतत्काव्यकरणमिति सूचितं वाल्मीकिः तद्विषयचामीत्यपि

रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनं स्वराष्ट्ररंजनं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनं ३८ अनागतं च
यत्किंचिद्रामस्य वसुधातले तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः ३९ इतिश्रीरामायणे
बालकांडे तृतीयः सर्गः ३ ॥ प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः चकार चरितं कृ-
त्स्नं विचित्रपदमर्थवत् १ चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः तथा सर्गशतान्पंच ष-
ट्कांडानि तथोत्तरं ॥ २ ॥

स्य

रित्यर्थो दर्वांगनत्वं चरितं
तत्प्रतिपादककाव्यं ॥ अर्थवत् धन्य-
लंकावादिप्रशस्तार्थं आत्मवानिति पादेष्ववहितान्तः करणः प्राधान्येन तत्र आत्मशाहुर्ज्ञातः कर-
णवाची १ ॥ चतुर्विंशादिति चतुर्विंशतिर्विषयत्वेन कच्छंदसः शतानीति पुंल्लिंगोऽप्यथ ॥

रा.
बा.टी.
३५

तत्र पंचशतानि पंचसर्गसंख्या षट्कांडानामेव श्लोकसंख्या तस्योत्तराणामित्याह । कृतवानिति कृत्स्नं उत्तरं संख्या
पेतया षट्त्रिंशत्सर्गसंख्याधिकादर्शनात् चतुर्विंशतिसहस्रायेतया श्लोकसंख्यायाश्च पिण्डाहिकादर्शना
चेउत्तरकांडीयसर्गसंख्यानुक्रमप्रतिपादने श्लोकानन्वाथ इत्याह । २ कृतवानिति महर्षिः सहितपदः ।
भविष्यामसहस्रसहितं विशिष्टं यदुत्तरं तेन सहितमिदं काव्यं बालकाण्डायोगानाम्प्रसादाच्च कृत्वा कोन्वयमः
प्र तत्प्रयुंजीयात्सभासु पठन्श्रावयेत्सभ्यानितिचिंतयामासस्यसुत्तरमित्यत्रान्तरपदार्थः सभाभविष्यति

कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः सभविष्यं सहोत्तरं चिंतयामास कोन्वेतत्प्रयुंजीयादिति प्रभुः ४ तस्य चिंत
यमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः अगृह्णीतां ततः पादौ मुनिवेषौ कुशीलवौ कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ रा
जपुत्रौ यशस्विनौ भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ ददर्शाश्रमवासिनौ ५ ॥

सविशेषणत्वेप्यार्षः समासः भ
विष्यं च सीताविसर्जनमारभ्येत्येके तस्याः भूप्रवेशोत्तरकालिकमिति विशेषणत्वेप्यार्षः समासः भु
वि प्रयुंजीयादिति छांदसं ४ तस्येति भावितात्मनः एमचरितवंधनेन शुद्धचित्तस्य अगृह्णीतामिति ।
छांदसं आवां गानाचार्यविषयकमादरं ग्रहणं कृतवंतौ मुनिवेषौ राजकुमारौ वयावाश्रमस्थितिवशात् द्या
मतौ कुशीलवौ कुशीलवौ कुशाशाहृस्य कुशीभावः शृङ्खलेदवादिवान् ५ कुशीनिरदर्शकाव्यग्रहणयोग्य

३५

मविःतिधीर्धौरणावतीमेधापरिनिष्ठितौ जातवेदाध्ययनौ उपबृंहणं वेदस्य तत्तदर्थैतात्पर्यग्रहणं तद्रू
पायार्थीयप्रयोजनाय अनेन श्रुतितात्पर्यग्रहणं तद्रूपायार्थीयप्रयोजनाय अनेन श्रुतितात्पर्यविषयी
भूतार्थप्रतिपादकत्व याग्रामाण्यमस्योपादेयत्वं च सूचितं ६ काव्यमिति रामस्यायनं चरितं तत्प्रतिपादकं
तथा सीताचरितप्रतिपादकं च महत्काव्यं पौलस्त्यवधमित्येवं नामकं च कारेति तत्तावग्राहयतीति पूर्वे.

स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः ६ काव्यं रामा-
यणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् पौलस्त्यवधमित्येवं चकार चरितव्रतः ७ पाठ्ये गेये च मधुरं
प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितं जातिभिः सप्तभिर्युक्तं तन्त्रीलयसमन्वितं ८ रसैः शृंगारकरुणहास्यरौद्र
भयानकैः वीरादिभी रसैर्युक्तं

एवं वधः यथा कस्यचिन्निवर्णनं तुपमाघकाव्यस्य शिशुपालवध
इति नाम ७ पाठ्ये इति ततः श्लोकचतुष्टयमेकान्वयं पाठ्यगेययोर्भावेऽपत् यतो तेन पाठेन गानेन च मधुः
गानं तन्त्रीनाडीसमस्यक्रान्तिभेदोपेतं उभयत्रापि मधुरं श्रोतृस्वावजनकं प्रमाणानि द्रुतमध्यविलंबि-
तानि सप्तजातयः षड्जादयः सप्तस्वराः सप्तस्वरविशिष्टगानानुबोधीनि यावत्तत्रसेवित्ति वीरादीत्यादि.

बा॰
बा॰ टी॰
३९

तौ विशेषयति तौ ति गांधर्वस्य समग्रेनायस्य तत्त्वज्ञौ स्थानेवमूर्छनाच तयोः समाहारः स्थानमू-
र्छनं तच्च कोविदौ तत्त्वज्ञौ तत्तेनयद्यं हृदयग्रंथयः कपोलफलकादयः प्राणसंचारणस्थानं स्थानमि-
त्यभिधीयते उरः कंठः शिरश्चेति तत्तु त्रिविधं भवेत् मंद्रं मध्यं च तारं चेति शांडिल्यः तथा पत्रेव
स्थः स्वराः श्रुतीनां मूर्छना मन्द्रादाहूनेतिच यत्र गीतिविशेषे इत्यर्थः रूपिणौ प्रशस्तरूपवंतौ ९।

तौ तु गांधर्वतत्त्वज्ञौ स्थानमूर्छनकोविदौ भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ गंधर्वाविव रूपिणौ ९ रूपल-
क्षणसंपन्नौ मधुरस्वरभाषिणौ बिंबादिवोत्थितौ बिंबौ रामदेहात्तथापरौ ११ तौ राजपुत्रौ
कार्त्स्न्येन धर्म्यमाख्यानमुत्तमम् वाचोविधेयं तत्सर्वं कृत्वा काव्यमनिंदितौ ऋषीणां च द्विजाती-
नां साधूनां च समागमे यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगतुस्तौ समाहितौ १३। रूपेति प्रत्यग्ररूपमवयवसंस्था-
नं उक्तस्वरसंपन्नाविन्यस्यैव विवरणं मधुरस्वरेति बिंबात्स्यादेकोत्थितौ बिंबाविव प्रतिबिंबाविव तथा
रामदेहात् उत्थितौ परौ रामदेहौ विवेत्यर्थः ११ तावितिधर्म्यं धर्मादनपेतं वाचोविधेयं विनापि पुस्तकेन
हृदयस्थं १२ ऋषीणां द्विजातीनामिति गोबलीवर्दन्यायेन साधूनां द्विजेतराणामपि यथोपदेशं जगतुः

तत्त्वज्ञौ काव्यस्य मातादेशकृतौ समाहितौ सुसमाहितौ स्थिरचित्तौ ।३।

लक्ष्यलक्षणोपेतिपादेसामुद्रिकाविष्टिलेसंपदीस्वंलक्षणंसलक्षणंतेनलक्षितौयुक्तौअतएवमहात्मानौमहा।
भागौचमार्गेभाग्यश्रवणगायतामिदमाख्यानं भवद्भ्यामृषिसंसदि राजर्षीणांगुणपह्रुतांसाधूनांचसमाग
मे गुणाजैवमनुक्ताानौप्रक्रम्यामधुरस्वराविति कवित्वख्याते नदनन्वपीतिस्पष्टमेव भाविताात्मनांश्च द्विवि

महात्मानौमहाभागौसर्वलक्षणलक्षितौ तौकदाचित्समेतानामृषीणांभाविताात्मनां १४ मध्येस
भंसमीपस्थाविदंकाव्यमगायतां तच्छ्रुत्वामुनयःसर्वेवाष्पपर्याकुलेक्षणाः १५ साधुसाध्विति।
ताहूचुःपरंविस्मयमागताः तेप्रीतमनसःसर्वेमुनयोधर्मवत्सलाः १६ प्रशशंसुःप्रशस्तव्यौ
गायमानौकुशीलवौ अहोगीतस्यमाधुर्यंश्लोकानांचविशेषतः १७॥ चिरंनिर्वृत्तमप्येतत्प्र
त्यक्षमिवदर्शितं प्रविश्यताावुभौसुष्ठु तथाभावमगायतां १८॥

तानां १४ मध्येसभमित्य।
व्ययीभावः समीपस्थौसहिताविस्पष्टः तच्छ्रुत्वेतं १५ प्रशस्तव्याविती उभावनलोगौलक्ष्यांदसौअहोश्राव्य।
वै १७ चिरेति एतच्चावणाचयतवस्तितं एवंज्ञस्विप्रशंसोऽनन्तरंपुनस्तयोर्गानमाहसमावेकाख्याभिप्राय ते।
नद्रस्वरूपप्रविश्यतन्मयीभस्यसम्यक्त्वयथाश्रोतॄणांवसाविभावोभवतितथागायतामित्यर्थः १८ ॥ ।

रा०
बा० टी०
३०

सहिताविति मधुरं पाठतो गानतश्च रक्तं उच्चैः स्वरसंपदा षड्जादिस्वरसंपदा रसंपन्नं यथा भवति तथा गा
यतामिति द्वे वर्णासंबंधः एवं प्रहृतो गीतस्यैत्याद्युक्तरीत्या १९ संरक्ततरमत्यर्थं तंत्रीतथाप्यत्यर्थं मधुरं न

सहितौ मधुरं रक्तं संपन्नं स्वरसंपदा एवं प्रशस्यमानौ तौ तपःश्लाघ्यैर्महर्षिभिः १९ संरक्ततर-
मत्यर्थं मधुरं तावगायतां प्रीतः कश्चिन्मुनिस्ताभ्यां संस्थितः कलशं ददौ २० प्रसन्नो वल्कलं क-
श्चिद्ददौ ताभ्यां महायशाः अन्यः कृष्णाजिनमदाद्यज्ञसूत्रं तथापरः २१ कश्चित्कमंडलुं प्रादान्मौंजी-
मन्यो महामुनिः बृसीमन्यस्तदा प्रादात्कौपीनमपरो मुनिः ताभ्यां ददौ तदा हृष्टः कुठारमपरो मुनिः
काषायमपरो वस्त्रं चीरमन्यो ददौ मुनिः २३ जटाबंधनमन्यस्तु काष्ठरज्जुं मुदान्वितः यज्ञभांडमृषिः
कश्चित्काष्ठभारं तथापरः २४ औदुंबरीं बृसीमन्यः स्वस्ति केचित्तदावदन् आयुष्यमपरे प्राहुर्मुदा तत्र
महर्षयः २५ ददुश्चैवं वरान्सर्वे मुनयः सत्यवादिनः आश्चर्यमिदमाख्यानं मुनिना संप्रकीर्तितं २६

तो रामायणगानश्रवणानंदपरवशानां मुनीनां चेष्टामाह प्रीत इति संस्थितः सभायामिति शेषः २०।२१। बृ
सी मुनीनामासनं २२ २३ स्वस्तीत्याद्याशीः २५ आश्चर्यमित्यादि मनोहरमित्यंतमेकं वाक्यं २६ ।।।

परमिति कवीनामाधारं वर्णनीयार्थस्य प्रकारभेदलाभद्वारा सर्वगीतिषु कोविदौ कुशीलवौ।
इदं गीतं गानयोग्यं वस्तु अभिगीतं सम्यग्गीतं यथाक्रमं समाप्तं समापितं च वगीतमिति पाठे ऽनवद्यं
यथा तथा गीतमित्यर्थः २७ आयुष्यं आयुर्जनकं पुष्टिरभ्युदयः सर्वश्रुतिमनोहरं सर्वश्रुतीनां मनां
सि उपनिषदस्तदर्थहरमित्यनेन मोक्षदं गीतमित्येवं सर्वत्र प्रशस्यमानौ तत्रायोध्यायां रथ्यासु॥

परं कवीनामाधारं समाप्तं च यथाक्रमं अभिगीतमिदं गीतं सर्वगीतिषु कोविदौ २७ आ।
युष्यं पुष्टिजननं सर्वश्रुतिमनोहरं प्रशस्यमानौ सर्वत्र कदाचित्तत्र गायकौ २८ रथ्यासु
राजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः स्ववेश्म चानीय ततो भ्रातरौ स कुशीलवौ २९ पूजयामास
पूजार्हौ रामः शत्रुनिबर्हणः आसीनः कांचने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः ३०।

रथ्यासु वीथिषु राज।
मार्गेषु च गायमानौ तौ कदाचिद्भरताग्रजो ददर्शेत्यन्वयः २८ २९ ३। उपोपविष्टः सचिवैरिति पाठे।
उपसमीपे उपविष्टाः सचिवा यस्येत्यर्थः। उपोपविष्टैः सचिवैरिति पाठे समीपस्थैर्मंत्रिभिर्भ्रातृभिश्च।
समन्वित इत्यर्थः। भ्रातृरूपसंपन्नाविति पाठे भ्रातृसदृशावित्यर्थः। दृष्ट्वा तद्रूपसंपन्नाविति प्रचुरः॥

रा.
बा. टी.
३८

भ्रातृयोः सकाशादेतदाख्यानं श्रूयतामिति लक्ष्मणादीनुवाच ३२ विचित्रार्थपदमिति पूर्वान्वयितौ
गायकौ गातुं प्रेरयत् स चित्तायतनिस्वनं स्वस्य श्रोतृचित्तस्य च ग्रनुरूपं प्रगायतः तारः निस्वनो नादो यत्र
तथा सबलानुरूपं श्रोतृचित्ताह्लादकं च यथा भवति तथा वक्तृत्वसंपन्नमिति फलितं ३३ तंत्रीलयवत् तंत्री
लयसदृशं विस्फुतार्थविशेषतः श्रुतमात्रेणार्थबोधजनकं यथा भवति तथा श्रोतृशोभेनागायतां

स

उपोपविष्टः सचिवैर्भ्रातृभिश्च समन्वितः दृष्ट्वा तद्रूपसंपन्नौ विनीतौ भ्रातरावुभौ उवाच लक्ष्म
णं रामः शत्रुघ्नं भरतं तथा श्रूयतामेतदाख्यानमनयोर्देववर्चसोः ३२ विचित्रार्थपदं सम्य
ग्गायकौ समचोदयत् तौ चापि मधुरं रक्तं स्वचित्तायतनिःस्वनं ३३ तंत्रीलयवदत्यर्थं विश्रु
तार्थमगायतां ह्लादयत्सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च ३४ श्रोत्राश्रयं हृद्यं गेयं तद्बभौ ज
नसंसदि इमौ मुनी पार्थिवलक्षणान्वितौ कुशीलवौ चैव महातपस्विनौ ३५ मितपत्रयः सर्व

गात्राणि श्रोतॄणां सर्वगात्राणि ह्लादयत् रोमांचादिप्रादुर्भावेनानंदानुभावनसमर्थानि अकरोत्
न मनस्सु ह्लादो नाम निद्रायामिव विस्मृतान्यव्यापारता हृदयानि हृदयमिति हृदयमित्यस्य यत्नि
निर्वचनात् हृदये प्रत्यगात्मा उपाधिभेदाद्धेतुवचनेन तस्य ह्लादो नाम मनस्सुखानुभोगः ३४ ॥ ३

श्रोत्रं कर्णशष्कुलीनद्वाश्रयं श्रोत्रेंद्रियं तत्स्वभावं श्रुयाख्यानस्य श्रवणे प्रयोजनमुपदिशन्नुत्तरपि ।
लक्षणादीनप्यादरेण श्रवणार्थं प्रेरयति इमाविति यद्यस्मात् महात्तपस्विनो श्राश्रमवासान्नपोषु ।
कौ सत्त्वरूपतल्लक्षणाजानुबाहुत्वादिपार्थिवलक्षणान्वितौ मुनिशिष्यवाच्चमतीदृमौ प्रबंधस्य गायकौ
वर्णितं गेयं काव्यं वमहानुभावं वशाह्लाद्यर्थालंकारललितसंदर्भवादिवैभवेन सार्वभौमविषयमनेन च महा
वैभवं अतः निबोधत श्रादरेण श्रृणुत किंच यतः तत्काव्यं तच्छ्रवणं च समस्तानामपि भूतिकरं इहामुत्राभ्युदय ।
करं प्रवर्तते अनेककल्याणजीवनो हेडाः पूर्वं पूर्वं वामायणस्यैतत्फलत्वाङ्गात्रश्रस्यापि तत्फलकत्वमि

समर्पितत्रूतिकरं प्रवर्ततेमहानुभावं चरितं निबोधत २५ ततस्तैतौ रामवचःप्रचोदितावगा

त्रिभावइतिशेषः वस्ततो मम यतां मार्गविधानसंपदा २५॥ चरितं मत्कं वंधिनश्चरितं मच्चवितार्थ
प्रतिपादकं मत लोकोत्तरं काव्यं निबोधत यतस्तत् श्रोतृणां भूतिकरमपि भुक्तिमुक्तिदमपि प्रवर्त
ते पूर्ववत् श्रवणमात्रेण सर्वगात्राह्लादायिपापहृत्राख्ये अतएव महानुभावं महाप्रभावं श्रूयस्श्लोक
स्यलक्षणादीनामतच्छ्रवणप्रवर्तकार्थकनैवमेवास्यव्याख्यातंतिद्रष्टव्यं २५ ततइतिप्रगाय ।
तामिति प्रगायेतामित्यर्थः रामवचःप्रेरितौ तौ मार्गविधानसंपदा गानं द्विविधं मार्गो देशी चेति ॥

रा.
वा.टी.
३९

तत्र प्राकृतानावलंबिमानदेशीसंस्कृतावलंबीतमार्गौ॥ तयोर्मध्ये मार्गो व्यगानमार्गावलंबनसामग्र्या।
प्रगाम्यतां परिवृत्तः समागतः स रामोपि विभष्याम चरितस्य चिरकालेस्थिती व्ययाप्रवंधस्यगी
तस्य श्रवणेप्या सत्क्रममनावभूवा शनैः पदेन उत्तम प्रहृष्टवान्स्वप्रशंसार्थमेकप्रत्रकाव्य शनैः प्रवृत्तिरि।
ति धन्यतेस्यं श्रवणे चानरोनरं लोकानामुपादेयतं उआश्रवणे प्रवृत्तौ तस्यास्थिरं संभवतीति तदाश

सचापि रामः परिवृत्तः शनैर्वुभूषया सत्क्रमनावभूवह ३९ इत्यार्षे रामायणे बालकांडे च
तुर्थः ४। सर्वापूर्वमियंयेषामासीत्कृत्स्नावसुंधरा प्रजापतिमुपादायनृपाणांजय।
शालिनां १ ॥१॥ यः सप्रवृत्तिनिकविकृतनासैव मिच्छाभगवनइति वोधं इहामत्रसाभ्युदये॥
व्ययेनिव्याख्यानेन युक्तं भगवतः साभ्युदये च्छयावाधात पतेनराज्ञोकविकृतस्य काव्यश्रवणमावश्य
कमितिसूचितं ३९ इतिश्रीरामायणटीकावालकांडेचतुर्थः सर्गः ४ एवंसर्गचतुष्टयेन उपोद्घाते
ना वक्ष्यमितिदिशाति सर्वेति कृत्स्नाइयंवसुंधरा प्रजापतिं चैवसतं मनुं उपादाय उपक्रम्य जयशालिनांज
येन शोभावतायेषांनृपाणां सर्वापूर्वेषं ऐहिकामुष्मिकसर्वाभ्युदयसाधनेयथाभवतितथाश्री॥
सीत पूर्वापूर्ववंशाद्वोद्युपादेयपरंपरानियतन प्रसकालिंगइतिकेचित ॥१॥

किंचयेषांवंशेससगरोनामअभवत् सागरइत्यादिवासखद्रेसागरशाह्वेतिखदथीनेतिसूचितं षष्टि।
पुत्राणांनिषुत्रसहस्राणिषष्टिसहस्राणिकाविनषष्टिरितिष्टयक्त्यदपादः अनेनतद्भाराथेनद्वंशेन
जगत्पवित्रीकरणसमर्थागंगायद्वंशावतारितेतिविज्ञप्यतेतेनचातिशायिनेतद्वंशमाहात्म्यंसूचितंत।
द्वंशस्यगंगापरनामकभगवदवतारयोग्यताचतेनसूचिता २ तेषांइक्ष्वाकूणांवंशोवंशविषयेरामा।
यणमितिनाम्नाप्रसिद्धंमहदाख्यानमुत्पन्नमितियोजना इक्ष्वाकुपत्येषुइक्ष्वाकुलाबोपादिक्ष्वाकूणामि

येषांससगरोनामसागरोयेनखानितः षष्टिपुत्रसहस्राणियंयांतंपर्यवारयन् २ इक्ष्वाकू॥
णामिदंतेषांराज्ञांवंशेमहात्मनां महदुत्पन्नमाख्यानंरामायणमितिश्रुतं ३ तदिदंवर्तयि।
सुक्तिः ३ तदि ष्यावःसर्वंनिखिलमादितः धर्मकामार्थसहितंश्रोतव्यमनसूयता ४। तितदिदंव
र्तयिष्यावःइत्यादितः प्रारिमारभ्य निखिलंउत्तरकांडांतंसर्वंसर्वशाखोऽवयवकात्स्न्येनसर्वावयवकंवर्णय
द्वःश्रतिशेषेनेषभतियावत् धर्मकामार्थाः सहितायस्मात्तत् सहिताइत्यनेकेनन्याकांतायामोक्षेण
तिगम्यतेतेनपुरुषार्थचतुष्टयसाधनमितिफलितं वर्तयिष्याव।गास्यावः ततअनसूयताअसूयाम
कुर्वताश्रोतव्यंअनेनअसूयाराहित्यमेवपतद्भवणाधिकारिविशेषणमित्युक्तंसर्वपुरुषार्थसाधन

रा॰
बा॰टी॰
५॰

कोशल इति मुदितः राजभिर्धर्मेण परिपालनात् स्फीतः उत्तरो[illegible] नरवृद्धिं प्राप्तः सरयूतीरे नतु पलत्ति॰
नदेशो निविष्टः स्थितः जनपदो अस्तीति शेषः ५ अयोध्येति तत्र कोशले जनपदे अयोध्या नाम लोकविश्रु॰
ता नगरी प्रसिद्धा या मानवेंद्रेण मनुना स्वयं निर्मिता आसीत् पुरीमध्ये नगरी ता ६ आयतेति सरयूतीरेण
प्रदेशेण द्वादश योजनदीर्घा त्रीणि योजनानीति शेषः विस्तीर्णा तिर्यग्विस्तारवती महापथा वहिर्मा

कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् अयोध्या
नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता मनुना मानवेंद्रेण या पुरी निर्मिता स्वयं ६ आयता दश च द्वे च
योजनानि महापुरी श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा राजमार्गेण महता सुविभक्तेन॰
शोभिता मुक्तपुष्पा पुरीमावासयामास दिवि देवपतिर्यथा ९ ॥ वकीर्णेन जलसिक्तेन नित्य॰
| शः ८ तां तु राजा दशरथो महा[illegible]ष्ट्रविवर्धनः ॥ ।
र्गः ७ राजेति राजमार्गः ॥ सर्वपापप्रशोभिता राजद्वा
रात्पुरः प्रवृत्तः मुक्तपुष्पाणि विकसितपुष्पाणि ८ तां विति दिवि देवपतिरिन्द्रः पुरीं अमरावतीं ।
यथा आवासयामास एवं राजा दशरथस्तां पुरीं आवासयामास पूर्वाधिकलोकवसतिमतीं चकार ध॰
र्मन्यायबलेन पोषणात् महतो राष्ट्रस्य विशेषेण वर्द्धनकर्ता ९ ॥

कपाटेति तोरणं बहिर्द्वारालंकारदारुबंधः सुविभक्तमंतरं येषां तादृशा आपणा यस्यां सा सर्वयंत्रायु
धवती प्राकारोपरीति शेषः उषितां कृतवासाम् ॥१०॥ सूतेति सूताः स्तुतिपाठकाः मागधाः वंशावली
वाचकाः अट्टालाः उपरिगृहाः शतघ्न्यो नाम प्राकारसंरक्षणार्थमयोभारनिर्मिताः प्राकारोपरिस्थापि
ताः आयुधविशेषाः ॥११॥ वधूनिति वधूनाटकशालासमुदायैः सर्वतो युक्तां उद्यानानि क्रीडार्थमुपवना

कपाटतोरणवतीं सुविभक्तांतरापणाम् । सर्वयंत्रायुधवतीमुषितां सर्वशिल्पिभिः ॥१०॥ सूतमाग
धसंबाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम् । उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलाम् ॥११॥ वधूनाटकसंघैश्च
संयुक्तां सर्वतः पुरीम् । उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ॥१२॥ दुर्गगंभीरपरिखां दुर्गामन्यै
र्दुरासदाम् । वाजिवारणसंपूर्णां गोभिरुष्ट्रैः खरैस्तथा ॥१३॥ सामंतराजसंघैश्च बलिकर्मभिरावृ
ताम् । नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥१४॥

टिकाः सालः प्राकारः सालवनं वा ॥१२॥ दुर्गेति जलदुर्गेण गंभीरा अगाधा परिखा यस्यां तां अतएव
दुर्गाम् अन्यैरपि दुःखगम्यां अन्यैः शत्रुभिः दुरासदां अशक्यसमीपगमनाम् अपि वारणा गजाः ॥१३॥
सामंतेति समंताद्भवाः राजसमूहैः बलिः करः तद्दानरूपकर्म येषां तादृशैः ॥१४॥ ॥

रा॰
बा॰टी॰
५।

रत्नविकृतैः रत्ननिर्मितैः पर्वतसदृशैः प्रासादैः शोभितां कूटागारैः अगारैः गृहैः स्त्रीणां क्रीडागृहैः वि
नियमवत् कूटाः शालाः अगारं गृहं इत्यमरे १५ चित्रामिति अष्टापदे सद्वर्णीतज्ञलेन कृतः आकारः अलं
कारो यस्याः इत्येके सूतफलकाकारामित्यन्ये विमानगृहं सप्तभूमिगृहं विमानो स्त्री देवयाने सप्तभू
मौ च सद्मनीति निर्घंटः १६ गृहेति गृहैः घोरकूटैः विगृहैः गाढोति विच्छिन्नगृहवप्रविच्छिद्रां इत्तको

शा॰ प्रासादैः रत्नविकृतैः पर्वतैरिव शोभितां कूटागारैश्च संपूर्णामिंद्रस्येवामरावतीं १५ चित्रामष्टा
पदाकारां वरनारीगणायुतां सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभितां १६ गृहगाढामवि
च्छिद्रां समभूमौ निवेशितां शालितंडुलसंपूर्णामिक्षुकांडरसोदकां दुंदुभीभिर्मृदंगैश्च ॥
वीणाभिः पणवैस्तथा नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमां १७ विमानमिव सिद्धानां तप
साधिगतं दिवि सुनिवेशितवेश्मांतां नरोत्तमसमावृतां ये च बाणैर्न विध्यंति विविक्तमपरापरं

इक्षुसमानस्वादूदकवतीं १७ भृशं नादितां पृथिव्यां अत्यर्थं अत्यंतं अनुत्तमामिति च कुव्रीहिः तपसा
प्राप्तं दिवि सिद्धानां विमानमिव पृथिव्यामनुत्तमामिति संबंधः सुष्टु निवेशिताः वेश्मनो
अंताः वाह्यप्रदेशा यस्यां तां १९॥ १९॥

नं अपरे तु ग्रामरथो पस्यते

येवेति विविक्तं सममसहायमदृष्टं सहायरहितं अप रायवं परे पि ज्ञातयः तेहीनं त्वं शब्दैकतंत्रमित्येके परकी-
यमलकीयमिमं केवलं प्रेत्तकमित्यन्ये तथा शब्दमात्रश्रवितमनया वेधयोग्यं प्रच्छन्नमिति यावत् तथा वि-
ततं विरुध्यग्रपुङ्खं कृत्वा पश्चान्नतं पलायितं ईदृशान् शब्दवेधान् पियेवाणेन विध्यंति येचलघुहस्ताः ।
शीघ्रवेधिनः विशारदाः ग्रसमर्था स्वप्रयोगसमर्थाः तेषां तेषां सहस्रैः पूर्णामित्युत्तरेणासंबंधः २१ सिं-

शब्दवेध्यं च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥ २१ सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नदतां वने हंतारो निशितैः
शस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि २१ तादृशानां सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः पुरीमावासयामास राजा द-
शरथस्तदा २२ तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां द्विजोत्तमैर्वेदषडंगपारगैः सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्म-
भिर्महर्षिकल्पैर्ऋषिभिश्च केवलैः २३ इत्यार्षे रामायणे पंचमः ५ ॥

इति बाहुबलैरपि मल्लयुद्धैरपि २१ महारथैः आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन् युद्धेन यो नरः स महारथसं-
ज्ञः स्यात् एकादशसहस्रैर्योद्धा वत्रावासयामास तेषामावासेन ततः पूर्णां चकारेत्यर्थः २२ तामिति अग्नि-
मद्भिः आहिताग्निभिः गुणाः शमदमादयः वेदानां षडंगानां च पारगैः महर्षिकल्पैः महर्षिसदृशैः केवलैः
शुद्धैः ऋषिभिमं वद्दष्टुभिश्चावृतां वासमो २२ २३ ॥ इत्यार्षे पंचमः सर्गः ५ ॥ । ५ ॥ ॥

43

रा॰
बा॰ टी॰
५२

तस्यामिति वेदवित् त्रैवर्णिकमात्रस्यध्यायो यं ग्रन्थः सर्वसंग्रहः सर्वेषामपरिमितचतुरंगबलराष्ट्रदुर्गादीनां साधनानामापत्तिनानां संग्राहकः एवं सामादिप्रयोगे एवं फलं भविष्यतीत्यादि लक्षणदीर्घदर्शनशीलः ते। जःप्रतापः १ अतिरथः दशसहस्रमहारथयोद्धा वशी स्वाधीनः २ धनैर्हिरण्यादि भिः अन्यैः संचयैः धान्यादिसं

तस्यां पुर्यामयोध्यायां वेदवित्सर्वसंग्रहः दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः १ इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः २ बलवान्निहतामित्रो मित्रवान्विजितेन्द्रियः धनैश्च संचयैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ३ यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ४ तेन सत्याभिसंधेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इंद्रेणेवामरावती ५ तस्मिन्पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बहुश्रुताः नरास्तुष्टा धनैः स्वैः स्वैरलुब्धाः सत्यवादिनः ६ नाल्पसंनिचयः कश्चिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमे ॥

वरे

चयैः धान्यादिसं

चयैः ४ तेनेति सत्याभिसंधः सत्यप्रतिज्ञः धर्मकामार्थास्त्रिवर्गः सम्यक्संपादककर्मानुष्ठानप्राधान्येन पालिता पुरभवदिति योजना ५ धर्मात्मनः धर्मवासनावासिताः बहुश्रुताः शास्त्रविशेषिताः त्वविसंतोऽलुब्धाः स्व

ग्रत्यःसान्निवयोयस्यसनास्ति अभावस्त्वेनसर्वेषांबकृश्यनवत्तामुच्यते योपिअगदादिमान् अर्थाभावेन्य
यीभावेनजनतस्तुस्मेवाततोमनव अतएवासिद्धार्थाः असिद्धेहिकामुष्मिकप्रयोजनईदृशाः कुंडवीनकश्चि
दासीदितियोजनाएवमग्रेपि ७ कामीकामैकतत्परः कदर्यः आत्मानंधर्मकृत्यंचपुत्रदारांश्चपीडयेत् ।
लोभाद्यःपितरौभ्रातृन्सकदर्यइतिस्मृतः अनृशंसोघातकः क्रूरः प्राकमितिसामान्यनपुंसकंअत्रतन्नआ

कुंडवीयोअसिद्धार्थोगवाश्वधनधान्यवान् ७ कामीवानकदर्योवानृशंसःपुरुषःक्वचित् द्रष्टुं
शक्यमयोध्यायांनाविद्वान्नचनास्तिकः सर्वेनराश्चनार्यश्चधर्मशीलाःसुसंयताः मुदिताःशील
वृत्ताभ्यांमहर्षयइवामलाः ९ नाकुंडलीनामुकुटीनास्रग्वीनाल्पभोगवान् नामृष्टोननलिप्तां
गोनासुगंधश्चविद्यते नामृष्टभोजीनादातानाप्यनंगदनिष्कधृक् नाहस्ताभरणोवापिदृश्यतेना

त्मवान् कामादिषुसंबध्यतेतेनैकगुणवत्तांसमुदितगुणवत्तांचनत्रसत्वातिषिध्यते ८ सर्वेइतिसुसंयताःसु
संयताःसुष्ठुनिगृहीतेंद्रियाः ९ भोगोधर्माविरुद्धःकामभोगः अमृष्टः निर्मलः ननलिप्तांगइतिपाठःन
लिप्तांगइतिसमस्यचेतिसमासः लेपश्चंदनादिनातदाहनासुगंधइति १० निष्कःउरोभूषणंअनात्मवान्अ

प्ययज्वासोमयागरहितः तद्रः प्रत्यवियेष्वर्याद्विमान् प्रवृत्तः सदाचाररहितः नसंकरः क्रेडगोल-
कादिः नचान्तिर्हतं नसंकरइतिपाठस्तिर्हतंप्रवृत्तिसांकर्यमभर्तत्रैवीजावापादिरूपंयेनसइत्यर्थः संकरण
होमाभावप्रधानतः १२ स्वेतिदानंनित्यप्राप्तंयथाशक्तिविधिनापरद्रव्यस्यस्वीकारः प्रतिग्रहः तत्रसंयताः सं
कुचिताः निषिद्धप्रतिग्रहरहिताइत्यर्थः १३ नास्तिकः नास्तिपरलोकइतिबुद्धिमान् अनृतीअसत्यव-

नानाहिताग्निर्नायज्वानक्षुद्रोवानतस्करः काश्चिदासीदयोध्यायांनचावृत्तोनसंकरः स्वकर्मनिर-
तानित्यंब्राह्मणाविजितेंद्रियाः दानाध्ययनशीलाश्चसं[illegible]यताश्चप्रतिग्रहे नास्तिकोनानृती-
वापिनकश्चिदबहुश्रुतः नासूयकोनचाशक्तोनाविद्वान्विद्यतेक्वचित् नाषडंगविदत्रास्तिना-
व्रतोनासहस्रदः नदीनःक्षिप्तचित्तोवाव्यथितोवापिकश्चनः कश्चिन्नरोवानारीवानाश्रीमा-

वनः अबहुश्रुतइतिपाठेपि \ न्नाप्यरूपवान् द्रष्टुंशक्यमयोध्यायांनापिराजन्यभक्तिमान् ९ । घांश्राय-
चामयवार्थः अप्रसक्तः श्रीयोहिकामुष्मिकार्थसाधनासमर्थस्य वचनः अनृतइतिपाठेपिअर्थपुष्टिः १४ नेति
व्रतमेकादश्यादिव्रतं क्षिप्तचित्तइतिउन्मादादिनेतिशोकः व्यथितः आधिव्याधिपी[illegible]डितः कश्चिदिति ना-
तीनाश्रीमतीत्यस्यार्थः श्रीःशोभाकांतिः रूपंगौरत्वादि राजादशरथः तस्मिन्भक्तिःस्नेहः तदभाववान्नाभ-

प्रथमं राजानं स्वायंभुवं तस्मिन्पुरवरे इत्यादिभिर्ब्राह्मणप्रशंसा कृता इदानीं तत्क्रियादिसाधारण्येन वर्णाः प्रश-
स्यंते वर्णांश्चेति त्रिभिः पृथग्धर्मवतश्चैव पृथक्प्रोक्ता ब्राह्मणाः सत्वधर्मा येषां ते च सर्वे वर्णा इति शेषः वदान्या दान-
शौंडाः स्यादिति विश्वः सर्वत्रासन्निति शेषः ८ ब्रह्ममुखं ब्राह्मणप्रधानं तत्र वा सुवर्तीत मर्थाः शूद्राणां स्वकर्म
र ब्रतीति तदुपचाराः सेवा १९ २० योधानामिति योधयंतीति शायात् अग्निकल्पानामपेशलानां अकुटिलानां अ-

वर्णाश्चग्र्यवर्तश्चैव देवतातिथिपूजकाः कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः ८ दीर्घायुषो नराः स-
र्वे धर्मं सत्यं च संश्रिताः सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ९ क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैश्याः क्ष-
त्रमनुव्रताः शूद्राः स्वकर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः सा तेनेक्ष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता यथा
पुरस्तान्मनुना मानवेंद्रेण धीमता २० योधानामग्निकल्पानां पेशलानाममर्षिणां संपूर्णा कृत-
विद्यानां गुहा केसरिणामिव २१ कांबोजविषये जातैर्बाह्लीकैश्च हयोत्तमैः वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्-
णा हरिहरिहयो॰

मर्षिणां कृताभिभवासहिष्णूनां कृतविद्यानां प्रयस्त्राग्रशस्त्रादिविद्यानां योधानां
संघैः संपूर्णेति योजना २१ कांबोजविषये कांबोजदेशे बाह्लीकैः तद्देशजैः बाह्लीजैरिति क्वचित्पाठः व-
नायुर्देशविशेषः हरिरिंद्रः तस्य हयः उच्चैःश्रवाः तदुपमैः नदीजैः सिंधुनदसमीपोद्भवैः २२ ॥ २२

रा॰

वा॰ टी॰

४४

हैमवते हिमवत्पर्वतजाते मातंगे गजे। २२ ऐरावतादयो दिग्गजाः। २४ भद्रे इति भद्रा मंद्रा मृगाश्चेति विज्ञेया
स्त्रिविधा गजाः। क्रमेण हिमवद्विंध्यसह्यजाः। भद्रमंद्रमृगाः त्रिविभावाः संकीर्णा गजाः। भद्रमंद्रादयो द्विस्व-
भावाः २५ नित्यं नित्ये योजने द्वयोर्योजनयोः प्रसृत संयोगे द्वितीयाम्‌ योप्रभ्याधिके सत्यनामा योध्रुमश

विंध्यपर्वतजैर्मंद्रैः पूर्णा हैमवतैरपि महान्वितैरतिबलैर्मातंगैः पर्वतोपमैः। २३ ऐरावतकुली-
नैश्च महापद्मकुलैस्तथा अंजनादपि निष्पन्नैर्वामनादपि च द्विपैः। २४ भद्रैर्मंद्रैर्मृगैश्चैव भद्र-
मृगैस्तथा भद्रमंद्रैर्भद्रमृगैर्मृगमंद्रैश्च सा पुरी २५ नित्यमत्तैः महाशृंगैर्नागैरचलसन्निभैः सा
योजने द्वे भूयः सत्यनामा प्रकाशते २६ तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् शशास श-
मितामित्रो नक्षत्राणीव चंद्रमाः २७ तां सत्यनामां दृढतोरणार्गलां गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शि-
वां पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशास वै शक्रसमो महीपतिः २८ इत्यार्षे रामायणे बाल॰ षष्ठः ६
तस्यामात्या गुणैरासन्निक्ष्वाकोः स महात्मनः मंत्रज्ञाश्चेंगितज्ञाश्च नित्यं प्रियहिते रताः १॥ केतसन्वथा।

नाम सा रजोमलयाम पतावत् २६ तामित्यादि [illegible] मिता [illegible] त्रिलोकान् २७ ता-
मिति [illegible] नामकपाटावष्टंभकतिर्यक्‌ स्थापित [illegible] विशेषः २८ इति श्री रामायणटीकायां षष्ठः ६ ॥ ।

अथ तस्य मंत्रिसंपदुच्यते तस्येति गुणैः अमात्यायोग्यैः गुणैर्युक्ताः इक्ष्वाकोः तद्वंशजस्य दशरथस्य गु-
णेनाहमेव रक्ताः मंत्रः कार्यविचारः इंगितमपराभिप्रायः प्रियस्य राज्ञः हिते नताः १ अष्टाविति श्लोकः अ-
मत्यस्वामिद्रोहादिरूपव्यसनतस्मात् शुचिव्यवहिताः नित्यशः आत्मप्रयोजनसमयेपि राजकार्येषु तदनुष्ठा-
नेष्वनुरक्ताः तत्पराः २ तान्नामतः आह धृष्टिरित्यादि ३ अभिमतौ ऋत्विजौ मुख्यौ ऋत्विजौ अपरे उक्ताः अथा-

अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः २ धृष्टिर्जयं
तो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्धनः अकोपो धर्मपालश्च सुमंत्रश्चाष्टमोर्थवित् ३ ऋत्विजौ द्वावभिम
तौ तस्यास्तामृषिसत्तमौ वसिष्ठो वामदेवश्च मंत्रिणश्च तथापरे ४ सुयज्ञोप्यथ जाबालिः का-
श्यपोप्यथ गौतमः मार्कंडेयस्तु दीर्घायुस्तथा कात्यायनो द्विजः ५ ॥

न मंत्रिव्यतिरिक्ता इत्येके
परे मंत्रिण इत्युक्तौ वसिष्ठवामदेवयोर्मंत्रित्वमपि सूच्यत इति नीर्थः तत्र मंत्रिणश्च तथेति पाठे परेषाम-
विकल्पाभेपि वसिष्ठवामदेवयोर्मंत्रित्वसद्भावमर्यादयावंगमर्यादयावालाभात् वक्तृत्वस्तथापरे इत्यस्य
ऋत्विजइत्यर्थः मंत्रिणश्चान्यवसिष्ठाद्याइतिशेषः अमात्याः देशादिकार्यनिर्वाहकाः मंत्रिणोव्यवहार-
द्रष्टार इति भेदः ४ पूर्वानेवाह सुयज्ञइत्यादिसुयज्ञऋषिविशेषः ५ एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यं संहितास्तस्यक्र-

रा०
वा० टी०
५५

णयंदर्शिनः पौर्वकाः परंपरागता इत्यर्थः कममात्यविजो विशेषणं विद्यया सुविनीताः विद्याविनयाभ्यां संपन्ना इत्यर्थः यथायोगं वक्ष्यमाणानि विशेषणानि अग्रे तेषु मंत्रिषु च योजनीयानि ८ शास्त्रज्ञाः शास्त्रप्रतिपादकधनुर्वेदविदः प्रणिहिताः सर्वराजकार्येषु सावधानाः यथावचनकारिणः राज्ञ इति शेषः ९

मन्त्रैर्वृत्तार्थिभिर्नित्यमथर्त्विजस्तस्य पौर्वकाः विद्याविनीता ह्रीमंतः कुशला नियतेंद्रियाः श्रीमंतश्च महात्मानः शास्त्रज्ञा दृढविक्रमाः कीर्तिमंतः प्रणिहिता यथावचनकारिणः ७ तेजः क्षमा यशः प्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः कामात्क्रोधार्थहेतोर्वा न ब्रूयुरनृतं वचः ८ तेषामविदितं किंचित्स्वेषु नास्ति परेषु वा क्रियमाणं कृतं वापि चिकीर्षितं ९ कुशला व्यवहारेषु सौहृदेषु परीक्षिताः प्राप्तकालं यथा दंडं धारयेयुः सुतेष्वपि १० ॥

चारेणापि

कामात्क्रोधार्थहेतोरिति द्वंद्वगर्भः कर्मधारयः ८ स्वेषु मित्रेषु परेषु शत्रुषु चारेण करणेन कृतं क्रियमाणमपि वा अग्रे चिकीर्षितं च तेषां न किंचिदविदितमस्ति इति शेषः ९ सौहृदेषु विषयविषयेषु तत्तदोषगुणदोषज्ञाने नागरजन चित्तवृत्तिविशेषस्तत्र परीक्षिताः राज्ञेति शेषः प्राप्तः समयबाधकत्वं येषां कालोचितस्तं धारयेयुः कुर्युरित्यर्थः १० ॥ ११ ।

कोशसंग्रहणं च न रंगबलपरिग्रहे हेतुः अहितं स्वाहिताचरणरहितं शत्रुमपि अविद्विषकं अनपराधितं न
हिंस्युः ११ राजधान्यां नीतिशास्त्रे अनुष्ठिताः अनुसारिणः सुचीनामिति स्लेयान्तरहिताः सुचयः विषयोदे
शः १२ ब्रह्मेति अभिहूरयन्निति पादे अभावः आर्षः ततीत्सोति बलाबलं अपराधतारतम्यं शकृषस्येत्युपलक्ष

सं

कोशग्रहणे च न बलस्य च परिग्रहे अहितं वापि पुरुषं न हिंस्युरविद्विषकं ११ वीतास्नि नियतोत्साहा
राजधानीसमनुष्ठिताः सूचीनां रक्षितारश्च नित्यं विषयवासिनां १२ ब्रह्मतेजमहिंसन्त ते को
शं समभिदूरयन् ततीत्सादण्डं संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलाबले १३ सूचीनामेकबुद्धीनां स
र्वेषां संप्रजानतां नासीत्पुरे वा राष्ट्रे वा मृषावादी नरः क्वचित् १४ कश्चिन्न दुष्ट
स्तत्रासीत् परदाररतिर्नरः प्रशान्तं सर्वमेवासीद्राष्ट्रं पुरवरं च तत् १५ ॥

णं देशादीनां

बलाबलं संप्रेक्ष्ये
त्यर्थः देशकालवयः शक्तीः संचिन्त्यादण्डं कर्मणीतिवचनात् अयं कोशापूरणहेतुः १३ एकबुद्धीनां प
रस्परमेकबुद्धीनां संप्रजानतां पुरराष्ट्रे ज्ञातविचारयुतां तेषां विचारविषये पुरादौ मृषावादिनरगण वि
शिष्टः कोऽपि नासीत् १४ प्रतिमं जितेन्द्रियत्वात् सर्वं प्रशान्तं निर्बाधमासीदित्यर्थः १५ ॥ । ।

रा॰
बा॰ टी॰
५९

नेंद्रस्याहितार्थाः हितप्रयोजनाः सर्वज्ञमंत्रिविशेषः २९ गुरोः संबंधसामान्ये षष्ठी गुरुणो बृहस्पतेर्गुणा॰
नीचगुणैः प्राप्य जनेन गुणाश्चाहेन गुणवत्तया गृहीता इत्यर्थः तेन गुरुवत्गुरुग्रहप्रामसद्विद्यावंतो ऽनुग्रहप्रा
मसंबंधे षष्ठ्येवं च सूचितं गुणा गुणा गृहीता इति पाठे गुणादोषगृहीता इत्यर्थः बहुव्रीहौ वाहिताग्न्यादिनात्पर
निपातो निष्ठांतस्य विदेशेष्वपि सर्वतो विज्ञातवैहता बुद्धिनिश्चयाः बुद्धिसंपन्नाः प्रमितो गुणावंतः सर्वदे॰

सुवासमः स्वदेषाश्चतेच सर्वेष्वविश्रुताः हितार्थाश्च नरेंद्रस्य जाग्रतो नयचक्षुषा १६ गुरोर्गुणगृ
हीताश्च प्रख्याताश्च पराक्रमैः विदेशेष्वपि विज्ञाताः सर्वतो बुद्धिनिश्चिताः १७ प्रमितो गुणवंतश्च
नवासन् गुणवर्जिताः संधिविग्रहतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या संपदान्विताः १८ मंत्रसंवरणे शक्ताः शक्ताः सू
क्ष्मासु बुद्धिषु नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः सततं प्रियवादिनः १९ ईदृशैस्तैरमात्यैश्च राजा दशरथोऽनघः २० ॥

शोसर्वकालेषु गुणवंतः संधीति संध्यादिवि षयकशास्त्रतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या त्रिगुणया संप॰
दान्विताः तत्र सात्विक्या संपदा शिष्टपालने तामस्या संपदा दुष्टनिग्रहकाले भोगकाले राजस्या संपदा॰
यत्तथा यदा सीदासर्वाविकाः षाड्गुण्यादिरूपया १८। संवरणं रक्षणं बुद्धिषु विचारेषु १९ ईदृशैः।
प्रागुक्तरूपैः अमात्यैश्च वा अक्लिष्टैस्त्रिभिः प्रतपञ्चर्णो यथा नैऋतपत्तनः इति योजना २० ॥ ॥ २० ॥

५९

वारेण स्वपरदेशावृत्तांतं प्रजाधर्मेणाप्रयुक्ता यथा भवंति तथा प्रकर्षेण रक्षयन् सर्वत्र हितैषिता २१ अतो हेतोर्वि-
क्रांताः सत्यसंगराः दृढसत्यप्रतिज्ञाः तेच प्रयोध्यायां २२ अधिगमः प्राप्तिः नताः सामंता यस्य अकंटकाः शत्रवश्चो-
राश्च २३ तैरिति मंत्रो विचारस्तत्साध्यं हितं उभयत्रा निविष्टैः कुशलैः स्वत्मार्थदर्शननिपुणैः समर्थैः तत्साध-

उपपन्नो गुणोपेतैरन्वशासद्वसुंधरां अवेक्षमाणश्चारेण प्रजाधर्मेण रंजयन् प्रजानां पालनं कु-
र्वन्नधर्मं परिवर्जयन् २१ विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसंगरः स तत्र पुरुषव्याघ्रः शशास पृ-
थिवीमिमां नाध्यगच्छद्विशिष्टं वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः मित्रवान्नतसामंतः प्रतापहतकंटकः स
शशास जगद्राजा दिवि देवपतिर्यथा २३ तैर्मंत्रिभिर्मंत्रहिते निविष्टैर्वृतोऽनुरक्तैः कुशलैः सम-
र्थैः स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः २४ इत्यार्षे रामायणे सप्तमः ७

नयाक्तैः तेजोमयैः प्रचुरतेजोवद्भिः तेजः पराभिभवसामर्थ्यं गोभिः किरणैर्युक्त उदितोर्क इव गवामपि ते-
जोमयैर्विस्तंतसार्थिकमयुक्तं तेविशेषमाभिस्पेकेतदशृंर्क २४ इति श्रीरामायणे टीकायां सप्तमः सर्गः ७
एवं सप्तगुणस्याप्य पुत्रत्वेनाजितपितृलोकतानुत्त्रार्थं मध्यमे य प्रस्तावः तस्येत्यादि तप्यमानस्य तपः कुर्वतः

१

48

रा० बा० टी० ८

चिंतयानस्य मनगमावश्कांदसः तपमाप्यमाधातु त्रोत्पत्त्युपायं मार्गमाणस्य मवेवस्समाणा २ सनीतियष्टव्यमि तिमंत्रिभिः सहनिश्चितांमतिंकृत्वेत्यन्वयः सुमंत्रमाणायामामेतिशेषः ३ ४ ततश्त्वितिविक्रमोगमनेसर्वा न्तानयुक्त्वा समस्तान्वेदपारगान् प्रग्रंहस्य ५ सयज्ञादयोविद्यागुरवः वसिष्टस्यैवपुरोहितत्वेनोपने

तस्यत्वेवंप्रभावस्यधर्मज्ञस्यमहात्मनः सुतार्थंतप्यमानस्यनासीद्वंशकरः सुतः १ चिंतयानस्य तस्यैवंबुद्धिरासीन्महात्मनः सुतार्थंवाजिमेधेनकिमर्थंनयजाम्यहं २ सनिश्चितांमतिंकृत्वा यष्टव्यमितिबुद्धिमान् मंत्रिभिःसहधर्मात्मासर्वैरपिकृतात्मभिः ततोब्रवीन्महातेजाः सुमंत्रं मंत्रिसत्तमं शीघ्रमानयमेसर्वान्गुरूंस्तान्सपुरोहितान् ४ ततःसुमंत्रस्त्वरितंगत्वात्वरितविक्रमः समानयत्सतान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान् ५ सुयज्ञंवामदेवंचजाबालिमथकाश्यपं पुरोहितंव सिष्टंचयेचाप्यन्येद्विजोत्तमाः ८ तान्पूजयित्वाधर्मात्माराजादशरथस्तदा इदंधर्मार्थसहितंश्लक्ष्णं

त्वतयोपनेतृत्वेनवेदाध्यापकत्वयागुरुत्वेपिसुमंत्रादिषु व्याख्यातांसत्वतयोव्याख्यातेयमियातेनेवाध्यायनेननियोगाने षामपिविद्यागुरुत्वमस्तीति प्रश्नेप्रश्नमेवार्थविज्ञायुपपत्तः ८ धर्मेणार्थेनचसहितंश्लक्ष्णंमधुरं ०

ममेति सतार्थसतमुहिश्यलालप्यमानस्य पुनः पुनः भृशं च विलपतो राज्यादिनापि स्वावेन भवति तात
प्यमानस्येति पादे पुनः पुनर्भृशं वनयः ऊर्वेतइत्यर्थः अयमेव पाठो युक्तः ॥ एवं सतार्थे तप्यमानस्येत्युक्तेः अत
स्तदर्थं पुत्रार्थमतिरध्यवसायः ८ तदिति शास्त्रप्रोक्तेन कर्मणा विधिना केन प्रकारेणाचरणेन अहं कामं पुत्र

ममलालप्यमानस्य सतार्थेनास्ति वैस्वावं तदर्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ८ तदहं यष्टुमिच्छामि
शास्त्रदृष्टेन कर्मणा कथं प्राप्स्याम्यहं कामं बुद्धिरत्र विचिंत्यतां ९ ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः
प्रत्यपूजयन् वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखेरितं १० ऊचुश्च परमप्रीताः सर्वे दशरथं वचः सं
भाराः संभ्रियंतां ते तुरगश्च विमुच्यतां ११ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयतां सर्वथा प्राप्स्यसे पु
त्रानभिप्रेतांश्च पार्थिव १२ यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ततस्तुष्टोभवद्राजा श्रुत्वेतद्द्वि
जभाषितं १३ अमात्यानब्रवीद्राजा हर्षव्याकुललोचनः संभाराः संभ्रियंतां मे गुरूणां वचनादिह १४

इयं प्राप्स्यामीत्यत्र बुद्धिरुपायविषया विचार्यतां क्रियतां ९ तत इति प्रतिपूजास्तुतिः पार्थिवस्य मुखेरितं सामात्याद्
तास्य मेवोक्तं १० संभाराः अश्वमेधकरणोक्ताः एकविंशतिरपादिरूपाः संभ्रियंतां संपाद्यंतां ११ सर्वेति च त
थैवाभिप्रेतानमेनाभिप्रेतगुणयुक्तान् १२ धार्मिकी धर्मप्रयोजना सर्वथा प्राप्स्यसे इति प्रतिज्ञानान्स्तो १

49

॥४८॥ २

वा॰
वी॰ टी॰
५८

समर्थो नि च तः पातारसं नी ति श्रुतेः रक्षणसमर्थ श्रुतः शातराजपुत्रैर्वर्तितः सोपाध्यायः उपाध्यायप
देनप्रधानर्त्विजः प्रथममेपस्यपदे पदे जहोतीत्यकहोमनिवेदायतन्माहितेय १४ शांतयः विघ्ननिवारक।
कर्माणि वर्धिता कारमेणि [illegible] लोपः यथाकल्पं यथाक्रमं कमत्क्रकश्यते कल्पे इतिभाष्यंणि यथा।
विधिशास्त्रोक्तविध्यनाति क्रमेणाधाकाइति का क्रमसर्वेणसर्वेषामयज्ञकेनापिराज्ञाप्रयत्नः प्रादेशकोऽ।
पितेनेत्यर्थः १८ तदेवाह नेतियत्रयज्ञेकहोमतप्रायश्चित्तनाशापराधो विध्यपराधः क्रियालोपादिरूः

१५

सम्यग्याधिष्ठितश्रुत्वाः सोपाध्यायो विश्रुच्यते सरधान्मोभेरेकलेयज्ञस्भमिविधीयतां शांतयश्चापि
वर्धितो यथाकल्पं यथाविधि शक्तः प्राज्ञमयं यज्ञः सर्वेणापिमहीक्षिता १९ नापराधो भवेत्कष्टो य।
यस्मिन्क्रतुसत्तमे छिद्रं हि मृगयंते स्म विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः १० विधिहीनस्य यज्ञस्य सद्यः कर्ता।
विनश्यति तद्यथाविधि इत्वं मे क्रतुरेष समाप्यते १९ ॥

पोनस्मात स्यादपिसुन्य प्राप्यः मलबातियत्न
माप्नोतीन्नस वेहलभः हियतः पत्नादिषु मंत्रक्रियालोपादिना वातमवे प्राप्ने ब्राह्मणाब्राह्मणातमाविद्वांसो यत्न।
तरुताः छिद्रमपचारं मृगयंते ते चेषदपचारं दृष्ट्वा सद्य एनेषु प्रविश्यापचारयोरेसंपादयेन्तेश्वतोन्सर्वप्राप्यः २०।
किं च विधिहीनस्य यज्ञस्य कर्ता यजमानस्तत्क्षणात् संयुक्तमेघा विनश्यति तस्मात्तेनाहेतो यथाविधिय यत्नः विधिह

संशान्तिहोमकर्मणि तत्त्वेपवीणग्यमाप्यते यथाविधानं यत्नः क्रियतां १५

नन्वेवं वेदशास्त्रे संमत — द इयं तथाकरणेऽशक्तियानुष्ठानेऽप्रसमर्थाः शक्ताः इति इत्येवंप्रकारोत्साहनानिरा।
जावक्रऽसमर्थाः ते प्रतिपूजिताः मंत्रिणस्तथेत्यवदन्प्रत्यपूजयन्निति पादे वेति शेषः १९ पार्थिवेन्द्रस्यर्थे पूर्वान्व।
यि वधर्वर्धनऽस्य सपुत्राशीर्भिरिति शेषः २१ उपसंदिष्ट इति त्रियदं समित्यस्य प्राप्यतामित्यनेनान्वयः अवहे

तथाविधानं क्रियतां समर्थाः करणेऽधिति तथेति वाब्रुवन्सर्वे मंत्रिणः प्रतिपूजिताः १९ पार्थिवेन्द्रस्य
तद्वाक्यं यथापूर्वं निशम्य ते तथा द्विजास्तेथ मेजावर्धयंतो नृपोत्तमं २० अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मु
र्यथागतं विसर्जयित्वा तान्विप्रान्सचिवानिदमब्रवीत् २१ ऋत्विग्भिरुपसंदिष्टो यथावत्क्रतुराप्यतां इ
सुकानपराहेलः सचिवान्समुपस्थितान् २२ विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महामतिः ततः स गत्वा
ताः पत्नीर्नरेंद्रो हृदयंगमाः २३ उवाच दीक्षां विशत यक्ष्येऽहं सुतकारणात् तासां तेनातिकांतेन वचने
न सुवर्चसां २४ मुखपद्मान्यशोभंत पद्मानीव हिमात्यये २५ इति श्रीरामायणे बालकांडे ऽष्ट
मः सर्गः ८॥

तत्प्रयोगप्राप्तः २२ ताः पत्नीः यत्नाहीः २३ दीक्षां दीक्षा विषयदृढनिश्चयं विशत ऽकृतवर्चः कांतिः २४ मु।
खपद्मानीति रूपकं वसंतकालावच्छिन्नपद्मोपमा च २५ इति श्रीरामायणटीकायां बालकांडेऽष्टमः ८॥

50

रा॰
बा॰ टी॰
५९

एतदिति निश्चित्य मेधं सुतार्थं करिष्यामीति राजवाक्यं सुतः सुमंत्रः सहितात्तं भयधर्मो स्तोतो मंत्री च पुरावृत्तमितिहासः पुराणे च वचने स्वाधिकथ्यमानकथासंग्रहः स सूपतोस्मिन्निति ऋत्विग्भिरयमश्वमेधरूपः पुत्रोपायउपदिष्टः । मयापिमितिहासमविषयः किंचिद्विशेषविशिष्टः श्रुतइत्यर्थः तमाह सनत्कुमारादिनाकथांसर्वेस्तवाद्भविष्यद्विषयो ख्यानोभविष्यतीति ऋष्यशृंग इति ख्यातस्यमातः धाम्संवंधे इतिसाधु वनेनित्यसंवृद्धः पित्रावनेनित्यंवर्द्धितं नइत्य

२३

एतछ्रुत्वा रहः सूतो राजानमिदमब्रवीत् श्रूयतां यत्पुरावृत्तं पुराणे च मया श्रुतं १ ऋत्विग्भिरुपदिष्टो यं पुरावृत्तो मया श्रुतः सनत्कुमारो भगवान्पूर्वं कथितवान्कथां २ ऋषीणां सन्निधौ राजंस्तव पुत्रागमं प्रति काश्यपस्य च पुत्रोस्ति विभांडक इति श्रुतः ३ ऋष्यशृंग इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति स वनेनित्यसंवृद्धो मुनिर्वनचरः सदा ४ नान्यं जानाति विप्रेंद्रो नित्यं पित्रनुवर्तनात् द्वैविध्यं ब्रह्मचर्यस्य भविष्यति महात्मनः ५ ॥ ॥

तभिन्नवं नित्यपदेन सूचितं अत एवापि र्थः सर्वथापौनरादिक्यवतथा तर्न्हापि वयागंतव्यमित्याज्ञानुवर्तनाद्वनचरत्वं ४ नान्यमिति जानातीति भविष्यति वर्तमानसामीप्यात् पित्रनुवर्तनात् पितामहवामात् ब्रह्मचर्यस्य द्वैविध्यमेव ललाजिनादिधारणरूपं सर्वब्रह्मचर्यं यथा ऐश्वर्य तत्काममनस्त्रंयंपंरतोता तत्प्रकारद्वयमपि ग्रस्य भविष्यति द्विविधशास्त्रह्मचर्येहः स्वार्थेष्यज ५ ॥ ।

५९

लोकेस्थितमर्थं श्रुत्वान्वयिष एवं पित्रान्तादि सेवयाम मभिवर्त्तनेति भविष्यति लउ॥ उमावक्ष्यार्थः १० व्यतिक्रमात
राजो वितथर्मविलोपात् दारुणात्तवक्रकालव्यापिनात् ३ घोरत्वं सर्वराष्ट्रव्यापनात् दृष्टान्यायां जातायां ४ कृ
तेन वेदाध्ययनेन संदृष्टान् कृतकर्माणः अनावृष्टिकर कृतकर्माणः यतो भवंतो लोकव्यवहाररताः ५ ममे।
लोके प्रार्थितं राजन्नपि प्रेष्य कथितं मया तस्यैवं वर्त्तमानस्य कालः समभिवर्त्तेत ८ अग्निशुश्रूषमाणस्य
पितरं वयशालिनं एतस्मिन्नेव काले नरो नृपः प्रतापवान् २ अंगेषु प्रार्थितो राजा भविष्यति महाबलः।
तस्य व्यतिक्रमाद्राज्ञो भविष्यति सुदारुणा ३ अनावृष्टिः सुघोरा वै सर्वलोकभयावहा अनावृष्ट्यात।
दृष्टायां राजा दुःखसमन्वितः ४ ब्राह्मणान् श्रुतसंदृष्टान् समानीय प्रवक्ष्यति भवंतः कृतकर्माणो लो
कचारित्रवेदिनः समादिशंतु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत् इत्युक्तास्ते ततो राज्ञा सर्वे ब्राह्मणसत्तमाः ५
वक्ष्यंति ते महीपालं ब्राह्मणा वेदपारगाः विभांडकसुतो राजन् सर्वोपायैर्विहानय ६ आनाय्यतम।
हीपाल ऋष्यशृंगं सुसत्कृतं विभांडकसुतं राजन् ब्राह्मणं वेदपारगं ७ ॥ ति तस्य मन्त्रयस्व प्राय।
श्चित्तं यथा भवति तथा नियममनुष्ठेयं समादिशंति नयः उक्ताः दृष्टाः ॥ तेवश्चद ब्रह्मचारिणो कन्यादा
नं प्रायश्चित्तम चतुरित्यार वक्ष्यंतीति ६ आनाय्य विति पादः महीपाल ऋष्यशृंग इति प्रकृतिभावः ७ ॥।

51

क

वा॰ ॥ वा॰ टी॰ ५॰

१४ यान्तश्चिंतामभिनयति केनेति वीर्यं जितेंद्रियत्वं विद्याव्रतं तपोवीर्यं च १५ १६ तेनेति व्यथिताश्च पाकयानेय
नयोगतेः पावित्वा३ वनताः नमम्ताव्याः प्रवस्यादिलोपः ऋषेः विभांडकात् भीताः न गच्छेमेत्युक्ता शक्यायिवा॰
देतंत्रियोगाः करणीतेन ध्यामितयत्रनेष्यति १७ एवमवगन्तीय प्रयतमानविता नगणिकाप्रेषणादिरूपा
उपायाविचार्य राजानं वक्ष्यति यद्यस्मऽऋष्यशृंगमाप्ति तदा तमानेष्यामः दोषोऽस्माकं शापादिरूपस्तस्येत॰

स

एष एकः कल्पोऽशांतावैविधिना समाहितः तेषां तद्वचनं श्रुत्वा राजा चिंतां प्रपद्यते १४ केनोपायेन वै शक्य
मिहानेतुं स वीर्यवान् १५ ततो राजा विनिश्चित्य सह मंत्रिभिरात्मवान् पुरोहितममात्यांश्च प्रेषयिष्यति
सत्कृतान् तेन राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथिताऽवननाननाः न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेष्यति तं नृपं १७ वक्ष्य
ति चिंतयित्वा तेतस्योपायांश्च तांस्तमान् आनेष्यामो वयं विप्रं न च दोषो भविष्यति एवमंगाधिपेनैव ग
णिकाभिर्ऋषेः सुतः आनीतोऽवर्षयद्देवः शांता चास्मै प्रदीयते १९ ॥

न पोवैकल्यादिरूपो वा सर्वथा न
न भविष्यति १८ एवममात्यपुरोहितवचनात् गणिकाभिः तत्र द्वारा ऋष्यशृंगस्तत्र आनीतः देवः इंद्रः पर्जन्यमवर्षयत ६
तदेषो शांता चास्मै प्रदीयते एवमावर्तमानसमीपेऽलंदुयद्यपि सनत्कुमारोऽनुवादेन भविष्यत्त्रिर्देशाऽचिंतनस्त
थापि राज्ञः संतो वाधिक्याय समप्रोच्यमानकाले तत्तमेव तदिति भूतनिर्देशः १९ ॥ १९ ॥ ।

अथ ऋष्यशृंगेति ऋंगराजमित्रनस्यरात्रिवस्रमारणेनेन मैत्रनामामातास्वस्यापिजानेवेत्यतोजामानेत्युक्तिः वीजो
तरमग्रेवस्यतेपत त्रक्रेः एवं सनत्कुमारकाथितं पुत्रोत्पत्त्युपाय वृत्तं यं वस्त्तमयातभर्यंव्याहृतं अग्रेदेवाः प्रमाण
मितिशेषः २ अथेति हृष्टः नियतपुत्रप्राप्त्युपायलाभात्तस्य सान्निहितत्वश्रवणाच्च हृष्टः येन हृष्टैवोपत्तरस्रो
केआनयनादि सर्वं भविष्यति तेनैवयावत्तेते तेषां कथमानीत इति राजप्रश्नात्तयपन्निरित्याह्नः सोच्यतां सउच्य

अथ ऋष्यशृंगस्तजामाता पुत्रांस्तवविधास्यति सनत्कुमारकथितमेतावद्व्याहृतं मया २ अथ हृष्टो दश
रथः सुमंत्रं प्रत्यभाषत यथर्ष्यशृंगस्त्वानीतो येनोपायेन सोच्यतां २ इत्यार्षे रामायणे वालकां
डे नवमः सर्गः ९ सुमंत्रश्चोदितो राज्ञा प्रोवाचेदं वचस्तदा यथर्ष्यशृंगस्त्वानीतो येनोपायेन मंत्रि
भिः तन्मे निगदितं सर्वं शृणु मे मंत्रिभिः सह १ रोमपादमुवाचेदं सहामात्यः पुरोहितः उपायोनि

तामितसर्घाः संधिरार्था य रपायोयमस्माभिरभिचिंतितः २ ॥ ज्ञातहिंसयाकयोच्यतामित्यर्थः २ ८ इ
त्यार्षे रामायणे वालकांडे नवमः ९ । सुमंत्र इति चोदितः तादृशानपत्तिलागणिकागिरानयनमत्याश्चर्य
मितिविस्तरेणाकथनाय प्रेरितः मंत्रिभिः सहसंमेत्रे रोमपादेन यथर्ष्यशृंगआनीतोयेनचोपायेनानीतः
तन्मयानिगदितं सर्वं सर्वप्रकारं मे मत्तो मंत्रिभिः सह संशृणोति योजना १ रोमेतिमहामात्यपुरोहितः त

कतकतिलकरामायणे॰बालटीका ॥ २ ॥

52

वा॰
बा॰ टी॰
५१

नारीणां नारीसंबंधिविषयाणां शब्दादीनां तत्संबंधिसुखस्य वेत्यर्थः २ अभिमतैः प्राणिमात्रस्येति शेषः इं
द्रियार्थैस्तद्विषयैर्दिव्यगीतादिभिः अध्यवसीयतां प्रसक्तकरणाय मन्यतां ४ तदाह गणिका इति सत्कृ
ताः विचित्रांबराभरणानयानादिभिः ५ श्रुत्वेति राजा पुरोहितं तथेति नैवं कर्तव्यमिति प्रत्युवाच।
तस्याविषयत्वाद्राज्ञ एवंवादः अथ पुरोहितस्य विप्रवाक्यगणिकाभिः संवादो नुचित इति सोपि मंत्रिणः प्रत्यु

ऋष्यशृंगो वनचरस्तपःस्वाध्यायसंयुतः अनभिज्ञस्तु नारीणां विषयाणां सुखस्य च २ इंद्रियार्थैर
भिमतैर्नरचित्तप्रमाथिभिः पुरमानाययिष्यामः क्षिप्रं चाध्यवसीयतां ४ गणिकास्तत्र गच्छंतु रू
पवत्यः स्वलंकृताः प्रलोभ्य विविधोपायैरानेष्यंतीह सत्कृताः ५ श्रुत्वा तथेति राजा च प्रत्युवाच पु
रोहितं पुरोहितो मंत्रिणश्च तदा चक्रुश्च ते तथा ६ वारमुख्यास्तु तच्छ्रुत्वा वनं प्रविविशुर्महत् आ
श्रमस्याविदूरेस्मिन्यत्नं कुर्वंति दर्शने ७ ॥

वाच मंत्रिणश्च ते तथा चक्रुः साक्षाद्गणिकाः प्रेरयन् ६
वारेति तन्मंत्रिवचः अस्मिन्वने अंगजनपदप्रांतवर्तिशृंगवेरपुरवने आश्रमस्य विभांडकाश्रमस्याऽवि
दूरेस्मिन्कटे स्थिता ऋषिपुत्रस्य धीरत्वादिगुणविशिष्टस्य दर्शने यत्नं कुर्वंति स्म चक्रुः पिनरूपता
लतादिभिः नित्यसंतुष्टः सदा आश्रमान्नातिचक्राम आश्रमात् दूरे न निरगात् ७ ॥ ॥ ७ ॥

८ नेतिस्त्र्यादिकं जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं न भवति यथा तथा व्यवह्रियत इति शेषः नगरजं सर्वं अश्वगजादि राष्ट्रजं सस्यकरजङ्गलादि ९ ततइति तं देशं वारस्त्रीसंचारदेशं यदृच्छया दैववशात् १० ॥ कइति कस्त्वं किंजातिः कस्यपुत्र इति च किंनामा च किं वर्तसे किं कर्मासि इत्यपि च प्रकृतः मन एवं विजने दूरे जनवासरूपग्रामादिभ्यो दूरे वने किमर्थं चरसीति प्रश्नत्रयं १२ प्रहृष्टेति स्त्रियः तस्य दृष्ट्वा इति शेषः अनेन हार्दमुल्लभता बलस्य चेत

ऋषिपुत्रस्य धीरस्य नित्यमाश्रमवासिनः पितुः स नित्यसंतुष्टो नातिचक्राम चाश्रमात् ८ न तेन जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं तपस्विना स्त्री वा पुमान्वा यच्चान्यत्सर्वं नगरराष्ट्रजं ९ ततः कदाचित्तं देशमाजगाम यदृच्छया विभाण्डकसुतस्तत्र ताश्चापश्यद्वरांगनाः १० ताश्चित्रवेषाः प्रमदा गायन्त्यो मधुरस्वरं ऋषिपुत्रमुपागम्य सर्वा वचनमब्रुवन् ११ कस्त्वं किं वर्तसे ब्रह्मञ्ज्ञातुमिच्छामहे वयं एकस्त्वं विजने दूरे वने चरसि शंस नः १२ ॥

सोपास्याङ्कदासीनेप्रवक्तृत्व वारणीयाहूतिः सा दृष्टिराह्लेनकथ्यतइ सकलत्वगाद्दृष्टिरूक्त्या ततः सर्वांशेनानुपेतात्मकत्वानुरूपः पारिवर्णापिमध्येतेयः अतस्तासु ह्लादीत् १३। पीनजंघस्तात दोषान्नालोकिनी प्रीत्या विनतहृन्निर्हार्दमिश्रकः स्वकं स्वीयं प्रदृष्टरूपाः प्रागदृष्टेवरूपाः कमनीयरूपाः पनतद्वयं च से हकारणापितेति नामेत्यनमाद्यप्रश्नात्रयं द्वितीयप्रश्नात्तरमाह १२ ॥।

कर्मचमहीयं भुवि प्रसिद्धं तपो रूपमित्यर्थः ११४ तृतीयप्रश्नोत्तरमाह इहेति इह वने आश्रमपदः आर्षं प्र
स्व वने मशनिशेषः सर्वेषामिनिर्देशो वस्तमात्राभिप्रायेण अनेनेमौ सद्रूपापरिज्ञानं सूचितं ११५ ऋषीति आ
येत्याषं वभवेत्यर्थः ततः दृष्टमतिर्वभवेत्यन्वयः नास्माकं भस्यमिति शेषः १० प्रतीतिसमन्तकाः ऋष्यशृ

ङ्गं दृष्ट्वा प्रा स्तेनकाम्यरूपा वेनोस्थियः हार्दमस्य मतिर्जाता आख्यातं पितरं स्वकं १२ पितावि
भांडकोऽस्माकं तस्यात्मं सुतऔरसः ऋष्यशृंग इतिख्यातो नाम्नाकर्मचमेभुवि १४ इहाश्रमपदोस्मा
कं समीपे शुभदर्शनाः करिष्ये वात्र पूजां वो मे वैषांविधिपूर्वकं १५ ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्वासांम
तिरासवै तदाश्रमपदं द्रष्टुं जग्मुः सर्वास्ततोगनाः १९ गतानां ततः पूजामृषिपुत्रश्चकारह इद
मर्घ्यमिदं पाद्यमिदं मूलफलं वनः १७ प्रतिगृह्य ततो पूजां सर्वा एव समन्तकाः ऋषेर्भीतास्तु शी
घ्रेनगमनाय मतिं दधुः १८ अस्माकमपि मुख्यानि फलानीमानि हे द्विज गृहाण विप्र भद्रं ते भक्षय
स्व मा चिरं १९ ततस्तास्तं समालिंग्य सर्वा हर्षसमन्विताः १९ ॥

गस्य तदाश्रमतो नयने ऋषेः विभांडकात् मख्यानि प्रपास्नासु वाडुवंति प्रतारणार्थं मोदकाप एव मुख्यं ते प्र
तिगृह्यताम् तेभद्रं कल्याणं भक्षयस्व चफलानीति शेषः ॥ १९ ॥ ॥ १९ ॥ ॥

मा चिरं ब्रह्मचेरागमनात्सर्वमेव भक्तणीयमित्याशयः १९ तत इति समालिंगपस्पर्शेनापि वशीकर्तुमालिं
गनं हर्षसमन्विताः बालब्रह्मचारिणोगाढतरालिंगनप्राप्त्या सकार्यानुकूलस्पर्शप्राप्त्या च २१ तानीति
ताभिः प्रीत्या दत्तानि तेन सौवारवनिता स्पर्शोपूर्ध्वरेतस्त्वाद्दूलिवाद्याहीनेतेजाः मन्यते [illegible] सङ्वब्य
वहरतोमधेः पूर्वमनास्वादितानिप्रनास्वादितपूर्वाणानित्यनिवासिना मिनिकर्तविशेषे घाघ्रो २१ व्रत

मोदकान्व दड स्तेमेभसीघ्रविविधानशुभान् २१ तानि चास्वाद्य तेजसो फलानीति समन्यते अना
स्वादितपूर्वाणावनेनित्यनिवासिनां २१ प्राप्य हृष्टो च तदा विप्रव्रतचर्यां निवेद्य च गच्छंतिस्मापा
देशान्नाभीतास्तस्य पितुः स्त्रियः २२ गतासु तासु सर्वासु काश्यपस्यात्मजो द्विजः प्रसस्थहृदः =
यश्चासीदुःखाच्चपरिवर्तने ततोपरेद्युस्तं देशमाजगाम सवीर्यवान् विभांडकस्ततःश्रीमा २२
मनसाचिंतयन्मुहुः
चर्योमिषैवाकिंचित्व्रतमनुष्ठेयमस्माकमिति निवेद्य तापयित्वा तस्मा
द्देशात्ताजाततस्य पितुः विभांडकाद्भीताः स्त्रियः गच्छंति स्म गताः २२ प्रसस्थहृदयः प्रप्रसन्न
विन्नः प्रासीत्दुःखात्तनादशात्प्राप्तपादिविषयसुखविश्लेषजात् परिवर्तने एकदेशानवस्थितिः २३
ततश्चेति उक्तादेतोः मनसा चिंतयन् तासां दर्शनस्पर्शनगमनादिप्रकारान् स्मरन्नित्यर्थः २४

पा॰
बा॰ टी॰
५३

तत्र गमनमेतत् द्वारकमवश्यं भावीति चिंतयन्नित्यर्थः २४ तं कंचन त्राह मनोत्साहैरिति २५ उपसृत्य प्रत्युद्गम्य
चित्राणीति यदि युष्मद्वचनं चित्राणि मूलानि फलानि भवेयुः संभावनायां लिङ्. अतः तत्र गमनं युक्तमिति चेत्
तत्रापि पथि विधिः विचित्रमूलभक्षणविधिः विशेषेण श्रेताप्याधिक्येन भविष्यति क्रमात् इति गंगायां तु

२९

मनोत्साहैस्ततो दृष्ट्वा वारमाल्याः स्वलंकृताः दृष्ट्वैव वचनं तो विप्रमायांतं हृष्टमानसाः २५ उपसृत्य
ततः सर्वास्तास्तमूचुरिदं वचः यात्रा धर्मपरं सोम्य युष्माकमिति चाब्रुवन् २६ चित्राण्यत्र बहूनि।
निस्पुष्पमूलानि च फलानि च तत्राप्येष विशेषेण विधिर्हि भविता ध्रुवं २७ श्रुत्वा तद्वचनं तासां सर्वा
सां हृदयंगमं गमनाय मतिं चक्रे तेन च निश्चयस्तथास्थितः २८ नत्वा चानीयमाने तु विप्रे तस्मिन्महात्म
नि वर्षं सहस्रमादेवी जगत्याह्लादयंस्तदा २९ वर्षेणोवागते विप्रे तापसं मनसाधिपः मस्तु क्रमश्च
निःप्रवृक्तः शिरसा च महीगतः ३० अर्घ्यं प्रददौ तस्मै न्यायतः सुसमाहितः ३१।

वृंस्यापितं नावमारोप्य।
प्रवाहेणैव शृंगदेशं नित्युरिति महाभारते २८।२९ तत्रेति शृंगदेशे वर्षेणेति वर्षणसहैव विषयं सदेशं आ
गते विप्रे मस्तु सस्मपृष्ठः मनुंग्रे जल्पादि पूर्वेन मेजातरसि घोषः शिरसा महीगतस्य साष्टांगं नमस्कारं चक्रे

५३

पूर्वंचेति अच्युतादिपूजितात् विप्रेंद्रात् ऋष्यशृंगात् प्रसादमपि सापराधेपि भवान्नित्यंप्रसन्नोस्त्विति से।
वंसोमुद्ध्वे वव्रे किमर्थमित्यत आह मेति अतिजगाण मितगणिकाभिः स्नानयने व्यवहारकाले तासां तत विप्र
३ ःसन्नतां देवृतस्तु तामयाच्यापुत्रंतः पुरंप्रवेश्य हर्षेह्याग्निजे ऋषिविभंवेधजे च ३२ एवमिति तत्र गणिकास्य ःश्चैतं
ःप्रेऋष्यशृंगं तत पितरं विभांडकं च मन्युः क्रोधः आविशेत्समा प्रविशन्नित्यर्थे मितिभावः ३१ पुत्रंतरिति ःरःशां
तत्स्यष्टकलमदत्तगणादिभिः स्वतपोहानौ कथं तत्क्रमन मात्रेण हृष्टिः नवमीना घस्तानां तत स्नान पोहानिः

वव्रे प्रसादं विप्रेंद्रात् मा विप्रं मन्युराविशात् ३१ पुत्रं तः पुरं प्रवेश्यासै कन्यां दत्वा यथाविधि शांता
शांतेन मनसा राजा हर्षमवाप सः ३२ एवं मन्यवमनत्रमवेकामैः सह पूजितः ॥

ऋष्यशृंगस्तत्र पसे वृद्धमधुरित्याद्यं निर्मलब्रह्मचर्येणाविदितनिखिलवेदशास्त्रतत्वस्य शास्त्रतः स्त्रीस्व-
रूपज्ञानस्य ब्रह्मचर्ये तत्पितृस्वानादेवानस्य च दुर्निवारत्वात् वने वनचरस्त्रीणामनुभवाद्वामवृष्यार्थतेन सु-
नयः स्त्रीरभावाय त्रेष्ठतिवमतिर्मल ब्रह्मचर्येण ब्रह्मरतत यामर्वं च ब्रह्मरष्ट्यावदोषलेशस्याप्यस्य
शांत प्रारब्धवशात्स्त्रियस्त्रीसंबंधं भाविनं तद्वारकं ज्ञानं न्नेवगणिकाभिस्तस्याव्यवजके तासांभ-
यानत्यन्येश्व तपवनतेनेनमिनवमस्लोके तथाप्यवक्रियते इति शेषः श्रितोस्माभिः प्राकृः पातस्सेवा

नवंतितापितमडपातितमतमडपापठकृतकवान् ॥

रा॰
बा॰ टी॰
५४

राज्ञा न भिन्ने या चतर्म अनेन तत्त्वस्य सर्वदोषासंबंधो मुनिनः ब्रह्मतत्त्वदान संकल्पमात्रेणफलसिद्धिरित्या।
दि च संचितं यत्र कश्चित् विभांडकस्य पुत्रान्वेषणे क्रोधेन ततो मार्गे ऋष्यशृंगाय यथा नानादानादि तत्तोनला·
भेन पुनराश्रमे प्रतिपत्तावृत्यागमनवर्णितं तदपि तत्त्वत्तपेवोपपद्यते ग्रन्थव्याख्यासु त्रस्यगणिकाद्वार।
केवलत्वये विलोपकृतो रोषोऽ तस्य तस्य केनाप्युपायेन वारयितुमशक्यत्वे इत्यलं ३३ इति श्रीरामायणे

ऋष्यशृंगो महातेजाः शांतया सह भार्यया ३२ इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकांडे दशमः १०
भूय एव हि राजेंद्र शृणु मे वचनं हितं यथा स देवप्रवरः कथयामास बुद्धिमान् १ इक्ष्वा
कूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः नाम्ना दशरथो राजा श्रीमान्सत्यप्रतिश्रवाः २।
अंगराजेन सख्यं च तस्य राज्ञो भविष्यति कन्या चास्य महाभागा शांता नाम भविष्यति ३।

दशमः १० एवं सनत्कुमारोक्तकथां तत्प्रसंगेन ऋष्यशृंगानयनकथां च सांप्रतिकीमुक्तानदानयना
र्थं महाराजेनैव गंतव्यमिति बोधयितुमनेकयुगवृद्धः सुमंत्रः पुनरपि तदर्थं गर्भे सनत्कुमारोक्तां क·
थामाह भूय एवेति देवप्रवरः सनत्कुमारः यथा निर्यदित्यर्थः १ सत्यप्रतिश्रवाः सत्यप्रतिज्ञः २॥

प्रगोतिशृंगवराजो लोमपादः तस्य दशरथस्य अस्य लोमपादस्य ३ को सा वंगराज इत्यत्राह अत्र इति शृंगस्य शृं-
गनामकस्य तं लोमपादं गमिष्यति ऋष्यशृंगानयनार्थमिति शेषः तमित्यस्य प्रतीतिशेषः ४ गामवत्प्र-
योजनमाह अनपत्य इति प्राह देवेन निर्वहेत चकारेणाथ मां यज्ञं च ५ श्रुत्वेति अस्य राज्ञो दशरथस्य सैव
तद्वाक्यं श्रुत्वा मनसा चतस्य अवश्यकर्तव्यतां विचिंत्य निश्चित्य पुत्रं वे तं शांताभर्तारं प्रदास्यते इत्यन्वयः पु ।

पुत्रस्त्वंगस्य राज्ञस्तु लोमपाद इति श्रुतः तं स राजा दशरथो गमिष्यति महायशाः ४ अनपत्योस्मि
धर्मात्मन् शांताभर्ता मम क्रतुं आहरेत त्वया राजन् संतानार्थं कुलस्य च ५ श्रुत्वा राज्ञोथ तद्वाक्यं म-
नसा च विचिंत्य च प्रदास्यते पुत्रवंतं शांताभर्तारमात्मवान् प्रतिगृह्य च तं विप्रं स राजा विगतज्वरः
आहरिष्यति तं यज्ञं प्रहृष्टेनांतरात्मना ७ तं च राजा दशरथो यशस्कामः कृतांजलिः ऋ-
ष्यशृंगं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्मवित् ८ यज्ञार्थं प्रसवार्थं च स्वर्गार्थं च नरेश्वरः ८

अवंतमित्यनेन जातपुत्रः कृतस्त्रकेशो गृहीना दधीतेति विधुरक्रमगप्राधान्याधिकारितं सूचितं तेनाहिताग्नित्वे
नाधिकाराधिकारस्तस्य उक्तः शांतासहितभर्तारमित्यर्थेन शांतासाहित्यमपि सूचितं ८ तं यत्तं पुत्रकामे-
ष्टिरूपं ७ वरयिष्यति वरणां करिष्यति तत्करोतीति तिणिच् ८ ।

56

बा॰
बा॰ टी॰
५५

वरणविषयमाह सुतेति सुतः प्रसवकारणं प्रसवः स्वर्गकारणमिति बोध्यं लभते लप्स्यते तं कामं श्रा
श्रितं काम्ययते ९ पुत्राइति वंशप्रतिष्ठानं वंशाविच्छेदस्तत्कराः १० एवमिति पूर्वं पूर्वस्मिन्काले क॰
स्मिन्सर्वकाले तत्राह पुरादेवयुगे एतच्चतर्युगे प्राक्तनचतर्युगार्धमत्ययुगेश्त्वर्थः ११ एतत्कथाकथ
नस्य विवक्षितमर्थमाह सइति स्वयमेव तिनत्र पुरोहितादिद्वारा १२ अनुमान्य कृतानुमतिं कृत्वा सु॰

लभते च सुतं कामं द्विजमुख्याद्विशांपतिः ९ पुत्राश्चास्य भविष्यन्ति चत्वारोमितविक्रमाः वंश
प्रतिष्ठानकराः सर्वभूतेषु विश्रुताः १० एवं स देवप्रवरः पूर्वं कथितवान्कथां सनत्कुमारो भ
गवान्पुरा देवयुगे प्रभुः ११ स त्वं पुरुषशार्दूल समानय सुसत्कृतं स्वयमेव महाराज गत्वा सब
लवाहनः १२ सुमन्त्रस्य वचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथोभवत् अनुमान्य वसिष्ठं च सूतवाक्यं निशाम्य
च १३ सान्तःपुरः सहामात्यः प्रययौ यत्र स द्विजः वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः १४ अभिच
क्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुंगवः

शनैः

नृपामात्यपुरोहितैरित्यतेयत्तार्थं कथमत्रानयनमिति तत्स्याको
धः स्यात् अनुमतौ हेतुः सूतवाक्यं निशाम्येति श्रावयितुं त्वर्थः ५ यत्र रोमपादराट् १५ अभिचक्राम त
गामतं देशं प्राप्य च प्राप्य पश्चाद्युतं तं रोमपादसमीपे द्विजश्रेष्ठमृषिपुत्रं ददर्श ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

५५

ततः तदागमनानंतरं राजा रोमपादः तस्यर्ष्यस्य यथान्यायं यथाविधिविशेषतः अर्घ्यपाद्यादेरग्र्यपूजां च
क्रे इत्यन्वयः अर्घ्यादेरहेतुः सावित्रं १५ १६ १७ साख्यमिति साख्यं मैत्रीसंबंधकं योनादिसंबंधं ऋषिपुत्राय
रोमपादेनाख्यातं तदा तच्छ्रवणानंतरकाले तं दशरथं प्रत्यपूजयत ऋष्यशृंग इतिशेषः तेन स
हरोमपादेन सह संबंधश्चायं तादृशः येनदशरथस्यापि जामातृत्वव्यवहारयोग्यः ऋष्यशृंगः एतदेवाभि

आनायितं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपगं १५ ऋषिपुत्रं ददर्शाथो दीप्यमानमिवानलं ततो राजाय
थान्यायं पूजां चक्रे विशेषतः १६ सखित्वात्तस्य वै राज्ञः प्रहृष्टेनान्तरात्मना रोमपादेन चाख्यात
मृषिपुत्राय धीमते १७ साख्यं संबंधकं चैव तदा तं प्रत्यपूजयत एवं सुसत्कृतस्तेन सहोषित्वा
नरर्षभः १८ सप्ताष्टदिवसान्राजा राजानमिदमब्रवीत शांता तव सुता राजन्सह भर्त्रा विशांपते १९
मदीयं नगरं यातु कार्यं हि महदुद्यतं तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः २०। प्रत्युक्तं जा

मातेति कार्यविशेषं पश्यतेपि अनेन तमेन पत्यायदर्शयेयं वरवर्णिनी याचते पुत्रं न लेभा शांता प्रियं तत्सजा सो
पितेत्यस्य श्वशुरो ब्रह्मलक्ष्यो वा हेतु यानं पश्यति पुत्रयाचते इति चलवृते अतएव प्राक सांतः पुरस्यागदेशागमनं
मुक्तं कन्यास्नेहादिना संगमनमितिभाति २० १९ उपतं उपक्रांत संक्रम्य प्रतिज्ञाय २० ॥ ॥

रा०
वा०टी०
५९

प्रतिष्कृत्य प्राकारांश्च २१ मः ऋष्यशृंगः तोरणमयादिव द्वारम् २२ महापदोरमपारं २३ स्वलंकृतनवप्रकार
मारद धूपितमित्यादि ब्राह्मणैःसिक्तं वीथीः पश्चात्समस्ते २५ प्रधितमित्यस्य उक्तेत्यादिः। २६ द्विजं ऋष्यशृं

उवाच वचनं विप्रं गच्छ त्वं सह भार्यया ऋषिपुत्रः प्रतिश्रुत्य तदा राजानमब्रवीत् २१ मन्त्रयेत्वा
नत्वा नृपं सह भार्यया तावत्तोयेन लिङ्गनाय तदा संश्लिष्य चोत्तमा २२ ततो दत्त्वा देशाद्रथ्योद्यानो
मयादन्तवीर्यवान् ततः सहादमायष्टिः प्रस्थितो रघुनन्दनः २३ पौरान्प्रेषयामास शीघ्रगामिनः क्रियतां नगरं सर्वं क्षिप्रमेव स्वलंकृतं २४ धूपितं सिक्तसंसृष्टं पताकाभिरलंकृतं ततः
प्रहृष्टाः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतं २५ तथा च चक्रुस्तत् सर्वं राज्ञा यत्प्रेषितं तदा ततः स्वलंकृतं
राजा नगरं प्रविवेश ह २६ शंखदुन्दुभिनिर्घोषैः पुरस्कृत्वा द्विजर्षभं ततः प्रमुदिताः सर्वे दृष्ट्वा वै
नागरा द्विजं २७ प्रवेश्यमानं सत्कृत्य नरेन्द्रेणेन्द्रकर्मणा यथा दिवि सुरेन्द्रेण सहस्राक्षेण काश्यपं
२८ अन्तःपुरं प्रवेश्येनं पूजां कृत्वा च शास्त्रतः कृतकृत्यं तदात्मानं मेने तस्योपवाहनात् २८।

गं २७ इन्द्रकर्मणा इन्द्रसदृशयागादिकर्मयस्य तादृशेन राज्ञा सत्कृत्य प्रवेश्यमानं द्विजं दृष्ट्वा देवेन्द्रेण स्वनगरे
प्रवेश्यमानं काश्यपं वामनं दृष्ट्वा यथा स्वर्गवासिनो मुदिताः तथात्र नागरा मुदिता इति पूर्वेणान्वयः २ ८ ५९

इंद्रकर्मणोत्पनेनरात्तः समग्रोमहिमातिशयोस्वनितः २८ उपवाहनात्स्वसमीपानयनात् २९ तथागः
मनमेवव्याचष्टेसहभर्त्रेतिप्रीत्याशांतायांप्रीत्याबहुकालविश्लेषानंतरंमिलितात्त्वानंदाभिरंतः प्रवस्य ३० स
हद्विजामपुत्रभर्त्रेकेतियावत् ३१ इतिश्रीरामायणटीकायांबालकांडेएकादशःसर्गः ११ पूर्वंति
चितमवगतेपुत्रदानंवंयस्यतादृशोऽस्यश्टंगेगानीतेसकलपापक्षयकारितयाद्दृष्टंवैसंकाल्पितवेन

पृतःप्रवाणिमवीणाशांतोदृष्ट्वातथागतो सहभर्त्राविशालाक्षीप्रीत्यानंदमुपागमत् ३ पूज्यमा
नातत्ताभिःस्माराज्ञाचैवविशेषतः उवासतत्रसत्कृताकंचित्कालंसहद्विजा ३१ इत्यार्षेरामाय
णेबालकांडेएकादशःसर्गः ११ ततःकालेबहुतिथेकस्मिंश्चित्सुमनोहरे वसंतेसमनुप्राप्तेरा
ज्ञोयष्टुंमनोभवत् १ ततःप्रणम्यशिरसातंविप्रंदेववर्णिनं यज्ञायवरयामाससंतानार्थंकुलस्य
च २ तथेतिचसराजानमुवाचवसुधाधिपं संभाराःसंभ्रियंतांतेतुरगश्चविमुच्यतां ३ सरय्वा
श्रीमतोतीरेयज्ञभूमिर्विधीयतां २

वह वप्रुष्यमेधंप्रस्तौति ततइतिथेप्रसत्ते कालेगतइतिशेषः
सुमनोहरेषण्णहारुदोषरहितेमनःप्रभवतप्रावर्तत १ ततइतिदेववर्णिनंदेववर्चसंकुलस्यसंता
नार्थंकुलाविच्छेदरूपप्रयोजनमुद्दिश्यचेनसर्गेणैवयज्ञायज्ञार्थंविप्रेऽस्यश्टंगे २॥ २॥ ।

रा॰
बा॰ टी॰
५०

४ प्राचाल्टयमत्समीपंप्रापय ५ ततइत्यादिव्याख्यानप्रायं ६ । ७ । ८ पुत्रार्थंहयमेधेनकर्मणातदाख्ये

ततोब्रवीन्नृपोवाक्यंब्राह्मणान्वेदपारगान् ४ सुमंत्रावाहयक्षिप्रमृत्विजोब्रह्मवादिनः सुयज्ञं
वामदेवंचजावालिमथकाश्यपं ५ पुरोहितंवसिष्ठंचयेचान्येद्विजसत्तमाः ततःसुमंत्रस्त्वरितं
गत्वात्वरितविक्रमः ६ समानयत्सतान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान् तान्पूजयित्वाधर्मात्माराजा
दशरथस्तदा ७ धर्मार्थसहितंयुक्तंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत् ममतातप्यमानस्यपुत्रार्थंनास्ति
वैसुखं ८ पुत्रार्थंहयमेधेनयक्ष्यामीतिमतिर्मम तदहंयष्टुमिच्छामिहयमेधेनकर्मणा ९
ऋषिपुत्रप्रभावेनकामान्प्राप्स्यामिवाप्यहं ततःसाध्वितितद्वाक्यंब्राह्मणाःप्रत्यपूजयन् व
सिष्ठप्रमुखाःसर्वेपार्थिवस्यमुखाच्च्युतं ऋष्यशृंगपुरोगाश्चप्रत्यूचुर्नृपतिंतदा ११ संभाराःसंभ्रि
यंतांतेतुरगश्चविमुच्यतां सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयतां सर्वथाप्राप्स्यसेपुत्रांश्चतुरोमि
तविक्रमान् यस्यतेधार्मिकीबुद्धिरियंपुत्रार्थमागता १३ ततःप्रीतोभवद्राजाश्रुत्वातद्द्विजभा
षितं अमात्यानब्रवीद्राजाहर्षेणेदंशुभाक्षरं १४ गुरूणांवचनाच्छीघ्रंसंभाराःसंभ्रियंतुमे १४

नकर्मणा ९ ऋतुसमानारंभायचपुनरुपन्यासः ऋषिपुत्रोऋष्यशृंगः ९ । १० । ११ । १२ धार्मिकीप्रजासंरक्षणहे

द्विजातीना

पाठे

संभ्रियंतम्संपाद्यंतांगुरूणामित्यादयोव्याख्यातप्रायः १५ १८ २० २१ गतानामितिगतेष्वाद्विजादिष्वित्य
र्थः समग्रमर्थं यष्टीविसर्जयित्वा संवत्सरांतेपागार्थमितिशेषः २२ इतिटीकायांद्वादशः सर्गः १२ अथ

समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायोविमुच्यतां १५ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयतां शांत
यश्चाभिवर्धंतांयथाकल्पंयथाविधि शक्यः कर्तुमयंयज्ञः सर्वेणापिमहीक्षिता नापराधोभवे
त्कष्टोयद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे १७ छिद्रंहिमृगयंत्येतेविद्वांसोब्रह्मराक्षसाः विधिहीनस्ययज्ञस्यस
द्यः कर्ताविनश्यति १८ तद्यथाविधिपूर्वंमेक्रतुरेषसमाप्यते तथाविधानंक्रियतांसमर्थाः
करणेष्विह तथेतिचततः सर्वेमंत्रिणः प्रत्यपूजयन् पार्थिवेंद्रस्यतद्वाक्यंयथाज्ञप्तमकुर्व
त ततोद्विजास्तेधर्मज्ञमस्तुवन्पार्थिवर्षभं अनुज्ञातास्ततः सर्वेपुनर्जग्मुर्यथागतं २१ गतेषु
तेषुविप्रेषुमंत्रिणस्तान्नराधिपः विसर्जयित्वास्वंवेश्मप्रविवेशमहामतिः २२ इत्यार्षेबालकांडे
द्वादशः १२ पुनः प्राप्तेवसंतेतुपूर्णः संवत्सरोभवत् प्रसवार्थंगतोयष्टुंहयमेधेनवीर्यवान् १

संवत्सरांतेदीक्षितेनिसृष्टाश्वःसर्वंवसंतविसृष्टाश्वस्यपुनः संवत्सरांतेवसंतेप्राप्तेदीक्षांप्रहर्त्तुमुपदिश्य
ते पुनरितिप्रसवरूपफलेहयमेधेनभावयितुंगतोवसिष्ठांतिकमितिशेषः १ ॥ ।।।

59

वा॰
वा॰ टी
५८

वसिष्ठं च वादरं समंतीक्ष्णं तं विनयपूर्वकं २ यज्ञो मे क्रियतामित्यादि यज्ञः प्रकारान्तरक्रमेण यज्ञाङ्गेषु प्रश्ना
दि ... यथा ... विघ्ना न क्रियेरन् तथा विधीयतां क्रियतामित्यर्थः ३ भवानिति स्निग्धः स्नि
ग्धत्वाभिवादादिना यद्यपि ... तथापि ... विशेषणं महानिति विशेषार्थं परमो महानित्यपि

अभिवाद्य वसिष्ठं च न्यायतः प्रतिपूज्य च अब्रवीन्मधुरं वाक्यं समवाप्य द्विजोत्तमं २ यज्ञो मे
क्रियतां ब्रह्मन् यथोक्तं मुनिपुंगव यथा न विघ्नाः क्रियते यज्ञाङ्गेषु विधीयतां ३ भवान् स्नि
ग्धः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो महान् वोढव्यो भवता चैव भारो यज्ञस्य चोद्यतः ४ तथेति च स रा
जानमब्रवीद्द्विजसत्तमः करिष्ये सर्वमेवैतद्भवता यत्समर्थितं ५ ततोऽब्रवीद्द्विजान्वृद्धान्यज्ञकर्म
सु निष्ठितान् स्थापत्ये निष्ठितांश्चैव वृद्धान्परमधार्मिकान् ६ कर्मान्तिकान् शिल्पका
रान्वर्धकीन्खनकानपि ॥ ॥ ॥

... विसृष्टपुनः प्राप्य ... यतः प्रार
ब्धो यज्ञः सर्वं ... भारः भवतैव सर्ववेदशास्त्रज्ञेन वोढव्यः वोढुमर्हः ४ समर्थितं सम्यक्प्र
ार्थितं अब्रवीदिति वसिष्ठो ... स्थापत्यस्य ... कर्मसु निष्ठितान् प्रवीणान् ६ कर्मा
न्तिकान् ग्रामसमीपकर्मान्ते वोढकान् ... शिल्पकारान् शिल्पिनः वर्धकीन् तक्षणः ॥

खनकाः कूपवापीनिर्मातारः गणकान् ज्योतिर्विदः शिल्पिनश्चर्मकाराद्याः नटाः सूत्रधाराः नर्तकाः
नृत्यकारिणः ७ समीहन्तां कर्मजं वै नित्यब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः यत्तकर्मेत्यस्यानिर्वर्तयितुमिति शेषः ८
इष्टका इति वङ्गसाहस्रीं वङ्गसहस्रसंख्याइत्यर्थः ज्ञानाविकवचतंरातोयोगपाः औपकार्याः राजस

गणकान् शिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्तकान् ७ तथा शुचीन् शास्त्रविदः पुरुषान् सबहुश्रुता
न् यत्तकर्म समीहन्तां भवन्तो राजशासनात् ८ इष्टका वङ्गसाहस्रीं शीघ्रमानीयतामिति औप
कार्याः क्रियन्तां च राज्ञो बहुगुणान्विताः ९ ब्राह्मणावसथाश्चैव कर्तव्याः शतशः शुभाः भक्ष्यान्न
पानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः १० तथा पौरजनस्यापि कर्तव्याश्च सुविस्तराः आगतानां सु
दूराच्च पार्थिवानां पृथक् पृथक् ११ वाजिवारणशालाश्च तथा शय्यागृहाणि च भटानां महदावासा
वैदेशिकनिवासिनां १२ ॥

निशाः प्रवृत्तपानाद्युपकरणानि सर्वेऽप्यब्रवीदित्यनुकर्षः ९ सुनिष्ठिताः
महावर्षवातादिनिवारणक्षमाः १० कर्तव्याइत्यस्यावासाइति शेषः पार्थिवानामल्पमाण्डलिकानां ११
वैदेशिकनिवासिनां वैदेशिकानां स्वदेशवासिनां चेत्यर्थः महदावासाइत्यत्रानाभावश्चार्षः १२ ॥ ।

रा॰
बा॰ टी॰
५९

सर्वकामैरुपस्थिताः काम्यमानैः सर्वपदार्थैर्युक्ताः जनस्य इतरस्तोऽइजनस्यापि वक्रशोभनैः
यथा भवति तथा प्रावासाः कार्याः इत्यर्थः ५ दातव्यमिति सत्कृत्य परलोकप्रयोजनबुद्ध्या प्रोत्साहितः
इष्टं वैकं देयमित्यर्थः न तु लीलया उत्सवमात्रबुद्ध्या प्रमादेन वा यथा हृष्टजनाः प्राप्नुवन्ति हृष्टाः प्राप्नुवन्ति ते

आवासा बहुभक्ष्या वै सर्वकामैरुपस्थिताः तथा पौरजनस्यापि जनस्य बहुशोभनाः १३ दातव्यमन्नं विधिवत्सत्कृत्य न तु लीलया सर्ववर्णा यथा हृष्टाः प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः १४ न चावज्ञा प्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि यज्ञकर्मसु ये व्यग्राः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा १५ तेषामपि विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमम् ये स्युः संपूजिताः सर्वे वसुभिर्भोजनेन च १६ यथा सर्वं सुविहितं न किंचित्परिहीयते यथा भवेत्तथा कुर्वन्तु प्रीतियुक्तेन चेतसा १७

तथा सत्कृताः कार्या इत्यर्थः १४
तेषामपीति प्रविष्टैर्येयथाक्रमं ज्येष्ठानुक्रमेण तत्र उपपत्तिमाह ये वसुभिर्धनैः भोजनादिभिश्च पूजिताः सेवकाः तेषां सर्वं कार्यं सुविहितं भवति किंचिदपि कार्यं न परिहीयते न हीनं भवति तस्मात् सर्वे प्रीतियुक्तेनाविघ्नेन भवन्तः तथा कुर्वन्तु यथा सर्वं सु ... तेषां चापि स्याद्यश्च वसादिभिः पूजिताः स्युः

= २५ =
वि
१५
५९

१८ यथोक्तमिति यत्र यादृक्तं तथा यथोक्तं वक्तृत्वानतिक्रमेण शास्त्रविहितेन किंचित्तत्र लुप्यते शनिशेषः किंचो-
क्तंभावेक्तः वचनं यथा कथयिष्यसि तथैव तथैव करिष्यामः तत्रापि न किंचित् हीनं भविष्यति ततः नियोज
नानंतरं १९ २० मानवाः चतुर्वर्णा निरिक्ताः संकराद्यः २१ तमिति मिथिलाधिपं स्वयमेवानयेति संबं

ततः सर्वे समागम्य वसिष्ठमिदमब्रुवन् यथेष्टं तत्र विहितं न किंचित्परिहीयते १८ यथोक्तं त-
त्करिष्यामो न किंचित्परिहास्यते ततः सुमंत्रमाहूय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् निमंत्रयस्व नृपतीन्
पृथिव्यां ये च धार्मिकाः ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्याञ्छूद्रांश्चैव सहस्रशः समानयस्व सत्कृत्य सर्व-
देशेषु मानवान् मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं सत्यवादिनं तमानय महाभागं स्वयमेव सुसत्-
कृतं पूर्वसंबंधिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते तथा काशीपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनं सद्वृत्तं
देवसंकाशं स्वयमेवानयस्व ह २३॥

धः ततः तन्मात्रप्रेषणेन कृतपर्वविषे षः कृतस्मृतदानय तत्र
यमस्नुपदेशः तत्राह पूर्वसंबंधिनं पूर्वस्मिन्नेव काले भाविनं संबंधिनं समस्तपाठे मत्वर्थे सकादितो
समासः तयोगबलेन ज्ञात्वा [illegible] तो भाविसंबंधिना ऽतः सर्वेभ्यः पूर्वं पूर्वकाले तदानयनं ब्रवीमि

केकयराजानमितिमुनिरमात्यसमासांतभावः २५ २६ सत्कृतंयथाभवतितथानयेत्यतिशेषः २७।
प्राचीनानप्रादेशवर्तिनः सराष्ट्रभवानित्यर्थेठगाषः २८ स्वयमेवेतिवसिष्ठेनविधिविशेषेणोक्तानि

तथाकेकयराजानंवृद्धंपरमधार्मिकं श्वशुरंराजसिंहस्यसपुत्रंतमिहानय २४ अंगेश्वरंमहे
ष्वासंरोमपादंसुसत्कृतं वयस्यंराजसिंहस्यसपुत्रंतमिहानय २५ तथाकोसलराजानंभानु
मंतंसुसत्कृतं मगधाधिपतिंशूरंसर्वशास्त्रविशारदं २६ प्राप्तिज्ञंपरमोदारंसत्कृतंपुरुषर्षभं
राज्ञःशासनमादायचोदयस्वनृपर्षभान् २७ प्राचीनान्सिंधुसौवीरान्सौराष्ट्रेयांश्चपार्थिवान्
दाक्षिणात्यान्नरेंद्रांश्चसमस्तानानयस्वह २८ संतिस्निग्धाश्चयेचान्येराजानःपृथिवीतले।
तानानययथाक्षिप्रंसानुगान्सहबांधवान् २९ एतान्दूतैर्महाभागैरानयस्वनृपाज्ञया ३० वसि
ष्ठवाक्यंतच्छ्रुत्वासुमंत्रस्त्वरितस्तदा व्यादिशत्पुरुषांस्तत्रराज्ञामानयनेशुभान् ३१ स्वयमेवहि
धर्मात्माप्रयातोमुनिशासनात् सुमंत्रस्त्वरितोभूत्वासमानेतुंमहामतिः ३२ तेच
कर्मांतिकाःसर्वेवसिष्ठायमहर्षये सर्वंनिवेदयंतिस्मयज्ञेयदुपकल्पितं ३३ ॥

तिशेषः ३१ तेचेतिपूर्वंनियुक्ताःकर्मांतिकाः वसिष्ठायमहर्षयेइतिपाठः ३२ ॥ : ३३ ॥।

प्रवर्त्तयाम्बुनादवेगालीलयाभ्रष्टप्रज्ञया प्रावर्षयत्कवादेनत्पुनःशिशितं २४ नदेवाद्य प्रवर्त्तयेति २ ५
रत्नानिउत्तमवस्तूनि २९ ३० यत्तियंयज्ञोपयोगिहकसुवादिसंभारस्तूपं प्रतिकात्समीपेवर्त्तमानमि

62

ततःप्रीतोद्विजश्रेष्ठस्तान्सर्वान्मुनिरब्रवीत् प्रवर्त्तयानदीतवं एकदाविलीलयापिवा २४ प्रवर्त्त
याकृतेतद्व्याहतानांतेनात्रसंशयः ततःकैश्चिदहोरात्रैरुपयातामहीक्षितः वहन्तिरत्नान्यादायराज्ञो।
दशरथस्यह ततोवसिष्ठःसुप्रीतोराजानमिदमब्रवीत् ३९ उपायातानरव्याघ्रराजानस्तववशा।
सनात् मयापिसत्कृताःसर्वेयथार्हंराजसत्तम ३० यत्तियंचकृतेसर्वेपुरुषैःसुसमाहितैः नि
र्यातुचभवानयष्टुंयज्ञायतनमंतिकात् ३८ सर्वकामैरुपहृतैरुपेतंवैसमंततः द्रष्टुमर्हसिसि
जैद्रुमनसेवविनिर्मितं ३९ तथावसिष्ठवचनादृष्यश्रृंगस्यचोभयोः दिवसेशुभनक्षत्रेनिर्या
तोजगतीपतिः ४० ततोवसिष्ठप्रमुखाःसर्वएवद्विजोत्तमाः ऋष्यश्रृंगंपुरस्कृत्ययज्ञकर्मारंभ

न्यर्थः ३८ मनसेवेतितिप्रसिद्धनोपकरणसौष्ठवस्तापनायोत्प्रेक्षेयं ३९ वसिष्ठवचनादित्यत्रवसिष्ठेति।
लुप्तविभक्तिकंषष्ठ्यन्तपदंवसिष्ठस्यऋष्यश्रृंगस्यचप्रत्येकंउभयोश्चमिलितयोर्वचनात् ४० आवभर्ति।

रा॰
बा॰ टी॰
८१

यज्ञवाटमितायंचपूर्वोक्तविधिनामंकल्पसूत्रादिविधिसिद्धक्रमप्रकारः ४२ इतिश्रीरामायणेतिलकेबालकां
डेत्रयोदशः सर्गः १३ अथेतिअथोत्सर्गानंतरंवर्षेपूर्णेतस्मिन् अथेमहःप्राप्तेसतिकर्मप्रावर्ततेतस्य
प्रवृत्तिप्रारंभेनाम्नकमाधवनमासपरिच्छिन्नोवत्सरः १ ऋष्यशृंगमिति अनेनप्रधानार्त्विज्यंब्राह्मणेनसंपा
द्यतेइतिकतकः अस्यपुत्रहेतोविशिष्टेष्टिंकरिष्यामीतिऋष्यशृंगोक्तेर्महावाग्मीचतेजसीतिऋष्यशृंगे

यज्ञवाटंगताः सर्वेयथाशास्त्रंयथाविधि श्रीमांश्चसहपत्नीभीराजादीक्षामुपाविशत् ४२ इत्या
र्षेरामायणेवाल्मीकीयेबालकांडेत्रयोदशः सर्गः १२ अथसंवत्सरेपूर्णेतस्मिन्प्राप्तेतुरंगमे स
रय्वाश्चोत्तरेतीरेराज्ञोयज्ञोऽभ्यवर्तत १ ऋष्यशृंगंपुरस्कृत्यकर्मचक्रुर्द्विजर्षभाः अश्वमेधेमहाय
ज्ञेराज्ञोऽस्यसुमहात्मनः २ कर्मकुर्वंतिविधिवत्याजकावेदपारगाः यथाविधियथान्यायंपरि

क्रम्यवाल्मीकिनोक्तेश्चाश्चर्यवमस्येतिपूर्वं २ कर्मेतिवेदपारगाः अधीतवेदस्यफलवदर्थावबोधंगच्छं
तिप्राप्नुवंति तेयाजकाः ऋत्विजः यथाविधिकल्पसूत्रार्थंकक्ष्यनतिक्रमेणआम्नायोक्ततन्निर्वाहिकाशू
वेमीमांसातन्नानतिक्रम्यपरिक्रामंतिशास्त्रोक्तस्वस्वक्रियाक्रममकालमविस्मृत्यप्रवर्तंते ३ ॥ ।

प्रवर्ग्येष्ट्यादङ्गप्रकारकं कर्मविशेषं उपसदं इष्टिविशेषं प्राधिकं प्रकृतमुपदिष्टं गातिदेशात् तत्र दि
कृत्यपेक्षितो विशेषाधिकं कर्म ५ अभिपूज्येति तत्तत्कर्म पूज्यां देवतामिति शेषः यथा प्रातःसवना
दिकर्मविशेषः ५ ऐन्द्रः इन्द्रदेवताको हविर्भागः दत्तः राजा सोमलता च अभिषवन्तः ग्रावभिः सेत्स्यो

प्रवर्ग्येष्टातः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः चक्रुश्च विधिवत्सर्वमधिकं कर्म यथाक्रमं ५ अभि-
पूज्य तदा हृष्टाः सर्वं चक्रुर्यथाविधि प्रातःसवनपूर्वाणि कर्माणि मुनिपुंगवाः ६ ऐन्द्रश्च विधि-
वद्दत्तो राजा चाभिषुतोऽनघः मध्यंदिनं च सवनं प्रावर्तत यथाक्रमं ७ तृतीयसवनं चैव राज्ञोऽस्य
सुमहात्मनः चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा यथा ब्राह्मणपुंगवाः ८ आह्वयांचक्रिरे तत्र शक्रादीन्
विबुधोत्तमान् ऋष्यशृंगादयो मंत्रैः शिक्षाक्षरसमन्वितैः ९ गीतिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्मंत्राह्वानैर्यथा-
र्हतः होतारो ददुरावाह्य हविर्भागान्दिवौकसां १०।

निः ... ९ तृती ... यथाविधी

सवर्यः ७ शिक्षाक्षरसमन्वितैः शिक्षा अभ्यासकालः तत्र गृहीतानि प्रस्तराणि शिक्षाक्षराणि तत्समन्वि-
तैः स्वरतो वर्णतश्च अहीनैरिति यावत् ऋष्यशृंगादयः इत्यत्र आदिशब्दः प्रधानवाची भीष्मादिश्च स्याद्य

पा॰
बा॰ टी॰
९२

नचेन्निग्रहकर्मंचून्यथाकृतेनृभवालितंश्रुत्वानतोनकिमपिकर्मेत्यक्तंब्रह्मवत् मंत्रवत् तेमयुक्तंचेमो
विध्यपवादयवारितं यद्वातेमोविघ्नवारितं ९ नेतिश्रोतःसमार्तंमाभाकः प्रशानानुचरःप्रातसेवक
रहितः ११ ब्राह्मणाइतित्रैवर्णीकोपलक्षणंहिजनात् नाथवेनःशामाःशूद्राइतियावत् तापसाःसो
वारिमार्गेमाश्रिताःशूद्राःश्रमणाःवोद्धसंन्यासिनः यद्वाश्रमणपदंसंन्यासस्यपलक्षणं १२ नतस्मिन्

नृवाकृतनभुंजचसवालितंवान्नाकिंचन दृश्यतेब्रह्मवत्सर्वेतेमयुक्तंहिचक्रिरे ९ ननेषहृःस
प्तोनेवानृपितेवानदृश्यते नाविद्वानब्राह्मणःकिंचिन्नाधानानुचरस्तथा ब्राह्मणाभुंजते॰
नित्यंनाथवंतश्चभुंजते तापसाभुंजतेवापिश्रमणाश्चैवभुंजते हृद्धाश्चव्याधिताश्चैवस्त्रीबाला
श्वतथैवच अनिशंभुंजमानानांनतस्मिन्नुपलभ्यते हीयतांदीयतामन्नंवासांसिविविधानिच॰
इतिसंचोदितास्तत्रतथाचक्रुर्वनेकशः १४ अनेकहृदाश्चदृश्यंतेवहवःपर्वतोपमाः दिवसेदि
वसेतत्रसिद्धस्य
पलभ्यतेभोज्यसौश्रवत् उदरस्तीवपिरसातिशायलोभेनमानसीतस्मिन्नोपलभ्य
तेइत्यर्थः यद्वाअनिशंभुंजानेष्वपिजनेष्वयजमानस्यतत्रतिरलंवृद्धिर्नासीदित्यर्थः १३.१४ अन्नेतिलम॰
घृतेकेरूपकपरंतस्यसिद्धस्येतिपद्मस्यमर्यंकविशेषणं विधिवत्सदपात्रोकप्रकारेणासिद्धस्येत्य

१२
१३
१४
विधिवत्स १४॥
नवा: ११ ॥

सुविहिताः सुविहितं तन्त्रमिकाः १८ अन्नमिति साद्गवं अन्नमिति शेषः प्रशंसाकारमाह अहो तृप्ताः स्म भद्रे
तरिति इति प्रशंसा वाचकः श्राव्यन्तयः यद्वा विधिवत् स्वादु इत्यपि प्रशंसाकारः १९ स्वलंकृता इति ।
अनेन राजकुलोयस्त परिवारकसत्कारो ध्वनितः नात्यविशेषयित्वेन अस्येत तस्य सहायभूताः भोक्तृबाहु ।

१६

नानादेशात् समुप्राप्ताः पुरुषाः सौगणास्तथा अन्नपानैः सुविहितास्तस्मिन् यज्ञे महात्मनः अहो हि
विधिवत् स्वादु प्रशंसन्ति द्विजर्षभाः अहो तृप्ताः स्म भद्रं ते इति शुश्राव राघवः स्वलंकृताश्च पुरु
षा ब्राह्मणान् पर्यवेषयन् उपासते च तानन्ये सुमृष्टमणिकुण्डलाः कर्मान्तरे तदा विप्रा हेतु
वादान् बहूनपि प्राहुः सुवाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषया १९ दिवसे दिवसे तत्र संस्तरे कु
शला द्विजाः सर्वकर्माणि चक्रुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः २०

१७
१८

स्येन परिवेषणस्य अल्पासाध्यत्वात्
पाकशालातो अप्रापकाः तस्य सहायाः अनेन परिवेषणस्य सामाध्यत्वात् पुरुषकर्तृकत्वं १८ कर्मान्तरे इति
एकसवनसमाप्यन्तः सवनान्तरारम्भकालागमात् पूर्वं तस्मिन्नन्तरालकाले हेतुवादान् हेतुरुपन्यास
पूर्वकान् वादान् चक्रुः २१ संस्तरे यज्ञे प्रचोदिताः शास्त्रीयैः ब्रह्मप्रेष्यादिशब्दैः प्रेरिता इत्यर्थः २०

64

वा॰
बा॰टी॰
८३

सदस्या विधिदर्शिनः २१ यूपाश्च ये यूपोत्तेषु पशुप्रेषकाले तथा खादिरास्तावंतः षट्संख्यकाः बिल्वसहि
ताः एकैक बिल्वयूपसमीपस्थिताः एवं यूपत्रये पर्णानिः पालाशाः यूपास्ते षडिति तथा पशार्थाः २२ श्ले
ष्मातको रज्जुदालस्तन्मयः एको यूपः अश्वमेधे दृष्टः स्मर्यते श्लेष्मातकमयो ग्निष्ठ इति पादे ऽग्निष्ठः यू
प्राभिमावः तथा देवदारुमयोप्येकोस्ति यूपः स एवनेकानापि षट् किंतु नो च बाहुव्यस्तवाहुभ्यां तावदायामे

नाद्वतुं भावितत्रासीमाद्वितोनाबाहुव्यस्तः सदस्यास्तस्यैव तेनावादजपालो हिज्जाः २१ षड्बैल्वा
पालाशयेतस्मिन् षट् बैल्वाः खादिरास्तथा तावंतो बिल्वसहिताः पर्णिनस्तथापरे २२ श्लेष्मातक
मयो दिष्टो देवदारुमयस्तथा द्वावेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ कारितास्सर्व एवैते शास्त्र
ज्ञैर्यज्ञकोविदैः शोभार्थं तस्य यज्ञस्य कांचनालंकृता भवन् २४ एकविंशति यूपास्ते एकविंशत्य
रत्नयः वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकं स
मलंकृताः सत्त्वीकारे यूपयोः स्तौ एवं चैकविंशतिरश्वमेधे यूपाः
एकं तेचैतन्त्र द्वयः श्लेष्मातको प्रसिद्धाः इत्यन्यत्र विस्तरः २२ कांचनालंकृता भवन्नित्यत्र अडभावः छांदसः
पाशुकैः पाशैः यथासंख्यमलंकृताश्च २३ महोत्कायपरिणाहा यूपाः स्युः सर्वे कांचनाः यत्ते समभव
न इत्यमो भार्थश्च एकाविंशति इत्यभिपायः एकेति एकविंशतिनामचत्वारिंशत्पंगुलयः २५ ॥ २५

८३

सुष्ठा स्थयः स्राश्रि: कोणा: तन्नणाविशेषेणास्मत्तास्यपर्शवितास्मत्रूपेणायुक्ता: २९ यथ्यासमत्वेयोविराजते
नयासरूपाविराजंतेत्यर्थ: २२ इष्टकाइनियथ्यान्यायंयथासह्वेंस्रर्येष्टकामंडलेष्टकादयश्चकारिता: स्थल
विद्धितिशेषः स्राग्निः स्वस्राधारभूतोदेवा: सर्वाल्लाणो इष्टिकाभिश्चितोवहइत्यर्थः स्रूहकर्माणीतिपाठः
सुलसत्रोरूकर्माणीत्यर्थः केचिन्नतत्र इष्टकावद्धेदेशेस्राग्निः चितः स्थापितइत्यर्थइत्याहुः २८ सचितःस्र

विमलाविविधवत्सवैशिल्पिभिः सत्कृताहढा। स्रष्टास्रयः सर्वपवस्तृताहूपसमविता: २९ स्रा
ख्यारिताल्लेवासोभि: पुष्पैर्गंधैश्चशजिता: समर्थयोदीप्तिमंतोविराजंते यथ्यादिवि २२ इष्टका
श्च पथ्यान्यायेकारिताश्चप्रमाणतः चितोग्निर्ब्राह्मणैस्तत्रकुशलैः शिल्पकर्माणि २८ सचितोरा
जसिंहस्यसंचितः कुशलैर्द्विजैः गरुडोरुक्मपत्तोवैत्रिगुणोष्टदशात्मकः २९।

ग्निःसंचितःस्थापितः

कथंसंचितइत्यत्राहगरुडः गरुडस्स्थान:रुक्मपत्तः सहसंहिरणपशल्कैः प्रतिदिशमग्निप्रादृतीति
सूत्राद्रुक्मपत्तत्वमितिकेचित् स्रत्रपत्ते त्रिगुणोष्टदशात्मकस्स्यस्रसमंजस्यमतोचितदेशाविशेषणा।
नोमानेनसर्वाष्टकाभिःपत्तनिर्माणाद्रुक्मपत्तत्वमित्यन्ये त्रिगुणः त्रिगुणप्रस्तारः तदेवाह स्रष्टदशात्मक इ

पि. बृहच्चितिप्रयोगमंजरीविवृतिमालायां ५५ ॥

बा.
बा॰टी॰
८२

सदस्या विधिदर्शिनः २१ यूपाश्चाप्यत्र यूपोत्तप्राग्रेष्वकाले तथा खादिरास्तावंतः षट् संख्यकाः बिल्वसहि
ताः एकैकबिल्वयूपसमीपस्थिताः परिणाहपर्याप्तिः पालाशाः यूपास्तावंतः षडिति तथा श्लेष्मार्थाः २२ श्ले
ष्मातको रज्जुदालस्तन्मय एको यूपः अश्वमेधे दिष्टः श्लेष्मार्थः श्लेष्मातकमयो ग्रहेश्वरनिपाते ग्रग्रिष्टः ग्र
पूर्णविभावः तथा देवदारुमयौ द्वौ यूपौ सवनेकोनापिषड् विहितौ चवयवस्तावाङ्भ्यां तावदायामे

नापचितौ विदन्मीमांसन्तो नावकृष्णतः सदस्यास्तस्यवै ताननावादकृपालो द्विजाः २१ प्राग्नेयू
यो प्रयोजनस्मिन् षड्बैल्वाः खादिरास्तथा तावन्तो बिल्वसहिताः पार्णिनस्तथापरे २२ श्लेष्मातक
मयोदिष्टो देवदारुमयस्तथा द्वावेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ कारिताः सर्वएवैते शास्त्र
ज्ञैर्यज्ञकोविदैः शोभार्थं तस्य यज्ञस्य कांचनालंकृताभवन् २४ एकविंशतियूपास्ते एकविंशत्य
रत्नयः वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकं सम

नपरिग्रहः स्त्रीकाराय योस्तौ एवं चैकविंशतिरश्वमेधे यूपाः
युक्तं तेचैतल्लक्षणस्तो प्रसिद्धाः इत्यन्यत्र विस्तरः २२ कांचनालंकृताभवन्नित्यत्र ग्रन्थभावः क्षांदसः
पास्तैः पार्श्वसिद्धयर्थं स्वर्णशृङ्गरत्नशाखांच २३ महोङ्क्षायपरिणाहोयूपान्यः सर्वे कांचनः यत्नेसमभव
नरक्षाभांगमुपकल्पितमिति कविनावः एकेति यत्रतिनामचतर्विंशत्संगलयः २५ ॥ २५

८२

प्रष्टाश्रयः प्राश्रिः कोणाः तत्तणाविशेषेणाम्लत्तास्पर्शवताम्लरूपेण प्रकाः २९ यथाऽसप्तर्षयो विराजंते तथाऽस्परूपा विराजंतेत्यर्थः २७ इष्टकाऽऽनियथान्यायंयथास्वं सर्वथैष्टकामंडलेष्टकावयस्थकारिताःऽग्ल विद्विरितिशेषः प्राग्निः प्रप्राधावभतोदेषाः सवाह्मणो इष्टिकाभिश्चितोऽवहुइत्यर्थः प्ररूकमीणीतिपाठः प्रत्नमत्रोऽरूकर्मणीत्यर्थः केचित्तत्र इष्टकावडे देशोऽग्निः चितःस्थापितइत्यर्थइत्याहुः २८ सावित्रः प्र

विमल्लाविधिवन्मवैशिल्पिभिःसहकृतादृढाः प्रष्टाश्रयः सर्वपवभ्रत्ताद्रूपसमविताः २९ आ च्छादिताम्लवासोभिः पुष्पैर्गंधैश्च पूजिताः सप्तर्षयो दीप्तिमंतो विराजंते यथादिवि २७ इष्टका श्रपथान्यायं कारितास्त्र प्रमाणतः चितोऽग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुशलैः शिल्पकर्मणि २८ सचितोरा जसिंहस्य संचितःकुशलैर्द्विजैः गरुडोरुक्मपक्षो वै त्रिगुणोऽष्टदशात्मकः २९।

ग्निःसंचितःस्थापितः

कथंसंचितइत्यत्राहगरुडः गरुडस्याकारःरुक्मपक्षः सुवर्णसंहितपक्षपार्श्वैः प्रतिदिशमग्निप्रान्तीति रुक्मपक्षत्वमितिकेचित् अत्रपक्षेत्रिगुणोऽष्टदशात्मकइत्यस्यप्रसंगजस्यसंगताचितदेशाविशेषणो नोमानेत्रर्णीष्टकाभिःपक्षनिर्माणोरुक्मपक्षत्वमित्यन्ये त्रिगुणाःत्रिगुणप्रस्ताराःतदेवाह अष्टदशात्मकः

पि.वृ.टि.तितोमंगीषिप्रकृतीटीकविलिमाव: ५६ ॥

बा॰

बा॰टी॰

८३

सदस्यान्विधित्सतीनः २१ यूपोच्छ्रये यूपोत्तेप्राप्तेषट्काले तथा खादिरास्तावंतः षट्संख्यकाः बिल्वसहि
ताः एकैकबिल्वयूपसमीपस्थिताः पर्णिनः पालाशाः यूपास्तेपिषडितितथापरार्थाः २२ श्ले
ष्मातको रज्जुदालस्तन्मय एको यूपः अश्वमेधे दिष्टस्त्वयर्थः श्लेष्मातकमयोग्निष्ठ इति पादेग्निष्ठः अ
ग्न्यभिमुखः तथा देवदारुमयौ द्वौ यूपः सर्वनैकोनापिषट्किन्तुनोचद्यस्तवाहुभ्यां तावदायामे

नाबद्धं नाविदद्वासीनाबन्धोनावभृज्यतः सदस्यास्तस्य वै राज्ञो नावादकुशलो द्विजाः २१ प्राप्तेयू
पोच्छ्रये तस्मिन् षड्बैल्वाः खादिरास्तथा तावंतो बिल्वसहिताः पर्णिनश्च तथापरे २२ श्लेष्मातक
मयो दिष्टो देवदारुमयस्तथा द्वावेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ कारिताः सर्व एवैते शास्त्र
ज्ञैर्यज्ञकोविदैः शोभार्थं तस्य यज्ञस्य कांचनालंकृताभवन् २४ एकविंशतियूपास्ते एकविंशत्य
रत्नयः वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकंस

न परिग्रहः स्वीकारो ययोस्तौ एवं चैकविंशतिरश्वमेधे यूपा इ
त्युक्तं तेचैतत्सूत्रकृता प्रसिद्धा इत्यत्र विस्तरः २२ कांचनालंकृताभवन्नित्यत्र उद्भावः छांदसः
शास्त्रज्ञैः शास्त्रविशारदैः शुल्बशास्त्रैश्च २३ महोच्छ्रायपरिणाहा यूपास्ते सर्वकांचनः यत्तेसमभव
न वर्षोत्तार्थं यूप एकाहिनि इति कश्चित् विशाखा एकैकेति यूपविनाम चत्वार्विंशात्यंगलयः २५ ॥ २५

८३

प्रदाश्रयः आग्निः कोणाः तत्तणा विशेषेणास्फुलत्या स्पर्शवता सद्रूपेण प्रकाशः २९ यथा सप्तर्षयो विराजन्ते
तथा स्वपा विराजन्ते त्यर्थः २२ इष्टकाइति यथा यथं यथा संज्ञं प्रथैष्टका मंडले ष्टकाद य श्रुका रिताः स्फुल
विप्रितिति शेषः आग्निः प्रग्राधारभूतो देशः सवा ह्याणि इष्टिकाभिश्चितो वह इत्यर्थः स्फुलक र्माणीतिपाठः
स्फुलस ज्ञोऽकक र्माणीत्यर्थः केचित्तत्र इष्टकावड्डेदेशेऽग्निः चितः स्थापित इत्यर्थ इत्याहुः २८ सवितः स्र

वियस्ता विधिवत्सवैशिल्पिभिः सुकृता हटा। प्रदाश्रयः सर्वपवस्फुलता रूपसमविताः २९ आ
च्छारितास्तवासोभिः पुष्पैर्गंधैश्च पूजिताः सप्तर्षयो दीप्तिमंतो विराजंते यथा दिवि २२ इष्टका
यथ यथा न्यायेकारिता श्च प्रमाणतः चितो ग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुशलैः शिल्पकर्मणि २८ सचितो ग
रुत्मिदम्मे चितः कुशलैर्द्विजैः गरुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणो ष्टादशात्मकः २९।

ग्निः संचितः स्थापितः

कथं संचितस्तत्राह गरुडः गरुडस्थानः रुक्मपक्षः सहस्रं हिरण्यशल्कैः प्रतिदिशमग्निं प्रास्तीति
सुवर्णरुक्मपक्षत्वमिति केचित् अत्र पक्षे त्रिगुणो ष्टादशात्मकश्चास्य अष्टांगसंयमत्वाच्चितदेशविशेषणाः
नीमाने सर्वाष्टकाभिः पत्तनिर्माणाद्रुक्मपक्षत्वमित्यन्ये त्रिगुणाः त्रिगुणप्रस्ताराः तदेवाह अष्टादशात्मकः

चि० स्वस्तिरुक्मे चितमंतेषु मा भविष्यति॥ ९२

65

वा॰
वा॰ टी॰
५४

यथाशास्त्रं हृदयादयो वह्नौ प्रतिपादिता ३१ शामित्रे मारणविशसनादिकर्मणि ३१ नियतं
बद्धं अश्वरत्नं पशुतमं श्रेष्ठं नियतानिबद्धं कर्मणः कौसल्येति परिचर्यं प्रोक्षणादिना संस्कृत्य त्रिभिः कृपाणैः
प्रमिभिः पतेरश्वं विशशास अश्वविशसनं कृतवती महिष्याश्वस्याभिनां कल्पयंतीति सुचारु २२ प
तत्रिणेति पक्षाश्वस्थानां पक्ताः संतीति प्रसिद्धाः पवेवादः पतत्रिणा गरुडवेगेनेत्यर्थः इत्यन्ये सुस्थितेः

नियुक्तास्तत्र पशवस्तत्तदुद्दिश्य दैवतं उरगाः पक्षिणश्चैव यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ३१ शामित्रे तु
यस्तत्र तथा जलचराश्च ये ऋषिभिः सर्वमेवैतन्नियुक्तं शास्त्रतस्तदा ३१ पशूनां त्रिशतं तत्र यूपे
षु नियतं तदा अश्वरत्नोत्तमं तत्र राज्ञो दशरथस्य ह २२ कौसल्या तं हयं तत्र परिचर्य समन्ततः कृ
पाणैर्विशशासैनं त्रिभिः परमया मुदा ३३ पतत्रिणा तदा सार्धं सुस्थितेन च चेतसा अवसद्र
जनीमेकां कौसल्या धर्मकाम्यया २४ होताध्वर्युस्तथोद्गाता हयेन समयोजयन् ॥

नस्थिरेण चेतसा उपलक्षिता सती कौसल्या धर्मेच्छया पक्षिणा रजनीमश्वेन सह अवसत् ३४ प्रथमे ह्याद
यः महिष्या कृताभिषेकया परिवृत्त्या वावातया भोगाद्बहिष्कृतया दासीवत्सह वावाता राज्ञो वल्लभा अश्वेनिषा
श्वेन समयोजयन्निति सिद्धमेवं पश्यंति केचित् अश्वेन वावातामाहुरेताः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

66

मध्यमजातीयाद्वितीयभार्यादावीतउक्तमैतरेयब्राह्मणभाष्येतृतीयपंचिकास्थद्वाविंशतिखंडस्य।
वावातेतिप्रतीकव्याख्यानावसरे राज्ञांहित्रिविधाःस्त्रियः उत्तममध्यमाधमजातीयास्तासांमध्येउत्तमजा
तेः तत्रियामहिषीतिनाममध्यमजातेर्वैश्यायावावातेति अधमजातेः शूद्रायाःपरिवृक्तिरिति स्मृतएवा·
श्वलायनसूत्रे दशमाध्याये ष्टमखंडस्थवावातेतिप्रतीकेव्रहीवाद्वितीयाभार्येतिव्याख्यातेनारायणवृ·

महिष्यापरिवृत्त्याथवावातामपवारंतथा २५ पतत्रिणांसवपामद्दूत्यनियतेंद्रियः श्वानिकृपव
मस्पत्रः अपयासामयाम्नतः २६ भूमगोधंवपायाप्तजिघ्रतिसमनराधिपः यथाकालंयथामा
येनतुंदत्वाह्यमात्मनः हयस्ययानिचांगानितानिसर्वाणिब्राह्मणाः अग्नौप्रास्यंतिविधिवत्सम
न्ताः षोडशर्त्विजः ततस्ताश्वापसूयज्ञानामन्येषांकृपयतेहविः अश्वमेधस्ययज्ञस्यवेतसोभागउ

त्कृता २५ वपांचेद्वाश्वमेदः चेद्वंनाममेदोस्तिनडउवतिनास्यविद्यते इतिसत्रात् परमेणाग्रोतप्रयो·
गवातयैणांसंपयोगुकः २९ नराधिपादशरथः ३० हयस्यतिसर्वाणिब्राह्मणाइत्यत्रअश्वोबपिलहुद्वा
रणातयालघुकापंकवतस्पछंदः शाखेउक्तवान् नखेद्वाभंगाः ३८ लसेति अन्येषांअश्वमेधातिरिक्तय
ज्ञानांपाशुकेहविः ततश्वाववासहानिधाययज्ञव्यायेन अश्वमेधेप्रधानस्यपशोरश्वस्यहविर्भागःवेतसे

मन्दरति अश्वमेधस्याग्निमवनीयान्महानिरतिकल्पसूत्रेणतन्मलवाह्मणोश्वमेधः अहः संख्यातः।
उक्तः सवनीयाक्रोधाधान्यात नानिग्रहेवाग्राणाणयाति चतुष्टोमयावेनयाग्निष्टोमः ४० उत्तरवत्तनीयं
यामस्तदर्शानादितः वहवः प्रधानाः क्रतवः तत्रकारिताः ४१ नानाहज्योतिरित्यादिग्राग्रवाग्रष्टोमः ग्रति।

महोश्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेणाब्राह्मणैः चतुष्टोममहस्तस्यप्रथमंपरिकल्पितं ४१ उक्तस्य
द्वितीयं संख्यातमतिरात्रं तथोत्तरे कारिताश्चवहवो विहितायास्तदर्शनात ४२ ज्योतिष्टोमायु।
षी चैव मतिरात्रोच निर्मितौ अभिजिद्विश्वजिच्चैव मन्योर्यामोमहाक्रतः ४३ प्राचीं होत्रेददौराः।
जादिशांस्वकुलवर्धनः अध्वर्यवेप्रतीचीं तब्रह्मणेदक्षिणांदिशं ४४ उद्गात्रेचतथोदीचीं राति।
लोपाविनिर्मिता अश्वमेधमहायतेसर्वमेभाविहितेध्वा ४५ क्रतुंसमाप्यततदान्यायतः पुरुष
धमः जयाविम्योहिददौराजाधर्मतोकुलवर्धनः प्रवेदनाग्रयिष्टोमस्तोमानिस्वाक्रतेनदनः ज
नितसवश्चवनत्तवैराजानेगतकिल्बिषं ४६ ॥ स्याद्भिः प्रयोगाः तथा।
वाग्राविति द्वितीयवचनात प्रतिरात्र
यंतोर्यामाविति महाक्रतुरितिजातावेकवचनं पतेमहाक्रतवइत्यर्थः ४२ प्राचीमिति ४२ विनिर्मिता
कल्पसूत्रेषु विहिता सर्वमेभ विहिते प्रजापतिरश्वमेधविसृजतेतिश्रुतेः ४४ क्रतुमिनिषंराचनर्दिग

भवानिति भोरैकप्रयोजनवान्नमेः नयास्माकेन किंचित्प्रयोजनं नापि चोदादिभ्यो रक्षणो वधं शक्राः ४०
नत्रहे त्वमाहरतारति स्वाध्यायो वेदाध्ययनं तेन देहदावस्माकमधिकारोपि नेति ध्वनितं भ्रमिपेत्यनेन तत्तै
वेषायोग्ये तवमेव निष्क्रियेणाप्युत्तरीमां गच्छामोति सूचितं तदाह निष्क्रियमिति मूलमित्यर्थः। ननु भवा
मूलं दातमशाकं प्रत्नः किंचिदेवेति ४८ किंचित्पदार्थीनाहमणिरत्नप्रनष्टो रत्नं तस्यापि राजाहं वादाह

शृंगाः ५२॥

भवानेवमर्हीकृत्वामेकोरवितुमर्हति नभूस्याकार्यमस्माकं नहि पाकाः स्वपालने ५० व्रताः
स्वाध्यायकारणो वयं नित्यं हि भूमिप निष्क्रियं किंचिदेवेह प्रयच्छतु भवानिति ५८ मणिरत्नैः
वर्णिवाणा वो यद्वा समुद्यते तत्प्रयच्छत्वयं बेह धारणान प्रयोजनं ५९ एवमुक्तो नरपतिर्ब्राह्मणो
वैदपारगैः गवां शतसहस्राणि दशा तेभ्यो ददौ नृपः ५१ दशकोटीः सुवर्णस्य रजतस्य च तद्गुणं।
ऋतिजलततः सर्वे प्रदद्धः सहिता वसुं ५८ ऋष्यशृङ्गाय मन्त्रयेव वसिष्ठाय च धीमते ततस्ते न्यायतः

सुवर्णमितियद्वा समुद्यतं उपस्थितं यत्किंचिदेव भवच्छक्यमित्यर्थः ४९ शतसहस्राणि दशलक्षमिति
यावत् ५० सुवर्णं षोडशमाषकं च तद्गुणं चवार्धिशकोटिः ततः सर्वे ऋत्विजः सहिताः दक्षिणाप्राप्तं वसु
यतेप्रुगीकृत्वा विभागाय ऋष्यशृङ्गवसिष्ठाभ्यां प्रददुः ५१ तदाह ऋष्येति प्रविभागं कृत्वा वसिष्ठादि

रा॰
वा॰ टी॰
८८

सुप्रीते निर्भिसंतर्ष्याः संतः सुतंतं मुदिताः स्मउस्तुः राजानमितिशेषः प्रसर्पकेभ्यः अभ्यागतेभ्यः ५२ ।
जांबूनदं जंबूनदीप्रभवं स्ववर्णं कोटिशः होः नेत वाची प्रभसर्वेदक्षिणादानानंतरं याचमानाय दरिद्रा।
यकस्मै विदानव्य वस्त्वंतराभावात् हस्ताभरणमेवददौ ५४ ततस्तेन हस्ताभरणदानेनेत्यर्थः ५५ वि

सुप्रीतमनसः सर्वे प्रत्यूचुर्मुदितामृषा ततः प्रसर्पकेभ्यस्तु हिरण्यं सुसमाहितः ५२ जांबूनदं।
कोटिसंख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा दरिद्राय द्विजायाथ हस्ताभरणमुत्तमम् ५४ कस्मैचिद्याचमानाय।
ददौ राघवनंदनः ततः प्रीतेषु विधिवद्द्विजेषु [illegible] द्विजवत्सलः ५५ प्रणाममकरोत्तेषां हर्षव्या।
कुलितेंद्रियः तस्याशिषोऽथ विविधा ब्राह्मणैः समुदाहृताः ५८ उदारस्य नृवीरस्य धरण्यां पतित
स्य च ततः प्रीतमना राजा प्राप्य यज्ञमनुत्तमम् ५७ पापापहं स्वर्नयनं दुस्तरं पार्थिवर्षभैः ततो।
ऽब्रवीदृष्यशृंगं राजा दशरथस्तदा ५८ कुलस्य वर्धनं तत्तु कर्तुमर्हसि सुव्रत तथेति च स राजानं।
मुवाच द्विजसत्तमः ५९ भविष्यंति सुता राजंश्चत्वारस्ते कुलोद्वहाः ६० ॥

विधा ब्राह्मणैः आ ब्राह्मणैः प्रयुक्तं तदा आशिषः ५८ ५७ स्वर्नयनं स्वर्गप्रापकं दुस्तरं प्राकृतै राजभिरप्राप्यमसमाभि
कं कुलवर्धनं तत्तादृशं कर्म ५९ पुनरप्युवाच पुत्रजनककर्मणोऽपि नरपिप्रेरयामास इत्यर्थः ६० ॥ ६० ॥

यद्यपि पुत्रकामेष्ट्यैव पुत्रावाप्तिः संभवति तथापि तपोरतस्यैव ऋष्यस्य श्रमणस्य वधेन तद्वियोगाद्दशरथ॰
योत्पत्तिस्तन्नामापि तन्मरणेन तद्वध्वसिवधप्रमपापोत्पत्तिस्तत्प्रायश्चित्तत्वेनाश्वमेधानुष्ठानं बोध्यं ८१ इति श्रीरा
मायणे तिलके बालकांडे चतुर्दशः सर्गः १४ मेधावीति मेधावी ग्रंथावबोधसामर्थ्यवान् बुद्धिमान्वे॰
दज्ञः वेदार्थतो ध्यानस्य वेदनतत्त्ववित् सज्ञस्य ऋष्यशृंगः प्रतिज्ञातार्थनिर्वाहाय किं कर्तव्यमिति निश्चित्य केवि

स ततस्य वाक्यं मधुरं निशम्य प्रणम्य तस्मै प्रयतो नरेंद्रः जगाम हर्षं परमं महात्मा तमृष्यशृंगं पुनरप्युवा
च ८१ इत्यार्षे रामायणे बालकांडे चतुर्दशः सर्गः १४ । मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किंचिदिदमुत्तरं ।
लब्धसंज्ञस्ततस्तं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत् १ इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात् अथर्वशि॰
रसि प्रोक्तैर्मंत्रैः सिद्धां विधानतः २ ततः प्राक्रमदिष्टिं तां पुत्रीयां पुत्रकारणात् जुहाव चाग्नौ च तेज
स्वी मंत्रदृष्टेन कर्मणा ३ ॥

कालं ध्यात्वा समाधिं कृत्वा इदमत्र इदमिह उत्तरमनुष्ठेयकृत्यमिति नि॰
श्चित्य पश्चात् लब्धसंज्ञः समाधेरुत्थितः तं नृपमब्रवीत् १ किमब्रवीत्तदाह इष्टिमिति पुत्रीयां पुत्रप्राप्तिका
रणभूतां पुत्रप्राप्तिहेतोरथर्ववेदप्रोक्तैर्मंत्रैः विधानतः कल्पसूत्रतः सिद्धां नियतफलत्वेन प्रसिद्धां इष्टिं
करिष्यामीत्युक्तेति शेषः २ ततइति मंत्रदृष्टेन मंत्रपूर्वकतया कल्पसूत्रदृष्टेन ३ ॥

ॐ
बा॰टी
९०

ननर्त्तितं त्रैलोक्यमित्यर्थः ४ तां इति समेत्य प्रेम्णा नर्घानशाकुनारदनारदानवलोकमितिशेषः ५ कृतस्तस्य पुष्कला
यनतत्सर्वी यैलाभश्च यनयप्राह नयेतिमानयतः सर्वदेवतावध्यावदर्पनदत्तवरं परिपालयत इत्यर्थः ७।
उज्झिताल सपत्यादिभिरधिकारं विदशराजानमिति समासौ तो ३ नित्यता च कृतः प्रधर्षयितामिच्छतीत्युक्तं

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः भागप्रतिग्रहार्थे वै समवेता यथाविधि ४ ताः समेत्य य
थान्यायं तस्मिन्सदसि देवताः स्तुवन्ति लोककर्त्तारं ब्रह्माणं वचनैर्नतैः ५ भगवंस्त्वत्प्रसादेन रावणो
नाम राक्षसः सर्वान्नो बाधते वीर्याच्छासितुं तं न शक्नुमः ६ त्वया तस्मै वरो दत्तः प्रीतेन भगवंस्तदा मा
नयन्तश्च तं नित्यं सर्वं तस्य क्षमामहे ७ उद्वेजयति लोकांस्त्रीनुच्छ्रितान्द्वेष्टि दुर्मतिः शक्रं त्रिदशराजा
नं प्रधर्षयितुमिच्छति ८ ऋषीन्यक्षान्सगन्धर्वान्ब्राह्मणानसुरांस्तथा अतिक्रामति दुर्धर्षो वर
दानेन मोहितः नैनं सूर्यः प्रतपति पार्श्वे वाति न मारुतः चलोर्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोऽपि न कम्पते ९

तद्दुर्दर्शकालमिंद्रजिदकृतिं दूषयं इति ज्ञायते ८ असम्बाधनात्प्रभावात् ९ प्रतपति प्रतापतीत्यर्थः
कर्षयति पाप्यधानक भेतज्ज्ञातीयेनाधिकेवाति चंचलोर्मिमालासभावोऽपि न कम्पते इति विरोधालंकारः ९ ९०

तत्तस्मात्कारणात् तस्मात्कृष्णगुणविशिष्टात् ११ एवमितिभगवान्ब्रह्मेतिशेषः हंतेनात्रकंपायां १२
तेनेति तत्तयाक्लिष्टकर्मामितियोजना १३ नेतितत्तदावरणसमयेमृत्युर्मृत्युजनः १४ १५ एतस्मिन्नंतरेसर्वदे

तत्तस्तोभयंतस्माद्घोरात्तस्माद्घोरदर्शनात् वधार्थंतस्यभगवन्नुपायंकर्तुमर्हसि ११ एवमुक्तस्तुदेवैः
सर्वैश्चिंतयित्वाततोब्रवीत् हंतायंविहितस्तस्यवधोपायोदुरात्मनः १२ तेनगंधर्वयक्षाणांदेवता
नांवरतमां सुवध्योस्मीतिवाग्युक्तात्वेसकृत्तमया १३ नाकीर्तयदवज्ञाना इतोमानुषात्
त्तदा तस्मात्तमानुषाद्वध्योमृत्युर्नान्योस्यविद्यते १४ एतच्छ्रुत्वाप्रियंवाक्यंब्रह्मणःसमुदाहृतं
देवामहर्षयःसर्वेप्रहृष्टास्तेभवंस्तदा १५ एतस्मिन्नंतरेविष्णुरुपयातोमहाद्युतिः शंखचक्रग
दापाणिःपीतवासाजगत्पतिः १६ वैनतेयंसमारुह्यभास्करस्तोयदंयथा तप्तहाटककेयूरो
वंद्यमानःसुरोत्तमैः १७ ब्रह्मणाचसमागम्यतत्रतस्थौसमाहितः तमब्रुवन्सुराःसर्वेसमभिष्टु

वंतासंतोषकाले विष्णुःसदाप्रभावोद्भावादिकर्ता १८ वैनतेयोगरुडःकेयूरंबाहुभूषणं १९ ब्रह्मणाचे
तिवंद्यमानइत्यत्रह्रस्यतेसमागत्येति सब्रह्मभिर्देवैर्मिलित्वासमाहितःदेवकार्यतत्परः समभिष्टुयेत्

वा.
वा. टी.
९८

नामिति य स्कंदः स्वहस्तास्य तदेकसाध्यत्वात प्रवर्त्तते नियोत्सावहे तदेवाह रात्ते इत्यादिना १९ यमीत्तस्ये
त्यादि राजविशेषणानि ह्रीश्रीरित्यादि राजपत्नीविशेषणं च प्रवर्त्तवियोग्यताध्ननाय २० आत्मानेऽपि
करणमात्मानं अन्यैश्च पांचजन्यात्माविकेषां भरतः भवत तदस्ये श्रु सामित्रायामनं तान्माचलत्स।

तं नियोत्साम देवि सोलोकानांहितकाम्यया रात्तो दशरथ स्तनमयो ध्याधिपतेर्विभो १९ यमी
तस्य वदान्यस्य महर्षिसमतेजसः अस्य भार्या स्वाति सुन्ह्रीश्रीकीर्त्युपमास्य च २० विलोपुत्र
त्वमागच्छ कृत्वात्मानं चतुर्विधं तत्त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककंटकं २१ अवध्यं दैवतैर्विलो।
समरे जहि रावणं सहिदेवान्सगंधर्वान्सिद्धांश्च ऋषिसत्तमान् २२।

णाः स्वदर्पीनात्मापात्रश्रोद्दोना
तौ युगपत प्रियेश इति पाद्यो क्तेः अत्रात्मानमित्युक्ता शंखचक्रानंतानामपि भगवद्रूपतामविताहंकारे।
णा भगवानिव पांचजन्यः साहसा त्रेणाखिलभुवनत्तोभकत्वात्तित्तस्य पर्वेति वाध्यं चतुर्विधमिति चा
तुर्विध्यविधानं रावणो तु दुष्टिलवणानां धर्ववधार्हत्वं देवकार्यं च पात्त्वेऽमज्ञावात २१ कृतनाममेव।

नियोगशिवाय श्रवणविधि २९ ॥
९९

२२ रौद्रेणाकृत्याकृत्यविचारशून्येन यथार्थं वयमर्थनार्थं २४ २५ यथायेतिन्दणांलोके इत्यस्यत्रव॰
तरितमितिशेषः २९ धर्मसंहितान् धर्मसाहितानित्यर्थः धर्मसंहितामितिवापाठः २० २९ हत्वेतिहत्वा

रातसोरावणाम वीर्योद्रेकेणवायने ऋषयस्ततस्तेनगंधर्वास्सरसस्तथा २३ क्रीडंतोनं
दनवनेरौद्रेणाविनिपातिताः यथार्थं वयमायातास्तस्यैवमहानिभिःसह २४ सिद्धगंधर्वयक्षाश्चत॰
न॰ स्तोशरणंगताः तंगतिःपरमादेवसर्वेषांनःपरंतप २५ यथापदेवशत्रुणांन्हणांलोकेमनः
कुरु पयस्तनस्तदेवशोविस्तस्त्रिदशपुंगवः २९ पितामहपुरोगांस्तान्सर्वलोकनमस्कृतः अब्र
वीत्रिदशान्सर्वान्समेतान्धर्मसंहितान् २० भयंत्यजतभद्रंवोहितार्थंयुधिरावणं सपुत्रंपौत्रंसा
मात्यंससंमंत्रिज्ञातिबांधवं २८ हत्वाक्रूरंदुराधर्षंदेवर्षीणांभयावहं दशवर्षसहस्राणिदशवर्ष॰
शतानिच २९ वत्स्यामिमानुषेलोकेपालयन्पृथिवीमिमां एवंदत्वावरंदेवोदेवानांविश्वात्म॰
वान् ३० मानुषेचिंतयामासजन्मभूमिमथात्मनः ततःपद्मपलाशाक्षःकृत्वात्मानंचतुर्विधं ३१

त्स्यामीतियोजना २९ ३० मानुषेइतिमनुष्यलोकेयस्मादेवेशःसमंतथाप्यात्मनःजन्मभूमिंचिंतयामास

रा॰
बा॰टी॰
९५

गोवयामासदेवं कृतलीलाविस्तरः॥ २२ तानेवाकंपहत्युक्तेस्तदाह तमिति रावणं उद्वहन्तः समूलंय विरावणं विरावेश्रणात्रिलोकीकंटकं तपस्विनां भयावहमित्यन्वयः रावणस्य शोणितानि भीतचित्तानां देवानाम् कोप इत्यर्थः पुनः किं भूतेदोषाद्य ग्रजरं ब्रह्मादिदेवानां सपितामहानां तेन योजकत्वविभोश्च नियोगमतेन

पितरं रोच यामास तदा दशरथं नृपं ततो देवर्षिगंधर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः॥ २२ स्तु तिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनं २२ तमुद्धृत रावणमुग्रतेजसं प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरद्विषं विरावणं साधुतपस्विकंटकं तपस्विनामुद्धरतं भयावहं २३ तमेव हत्वा सबलं सबांधवं विरावणं रावणमग्ग्रपौरुषं स्वर्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरं सुरेंद्रगुप्तं गतदोषकल्मषं २४ इत्या

र्षे रामायणे बालकांडे पंचदशः सर्गः १५॥

दोषः लीलावादित्यन्यत्र विस्तरः २२ तमिति तं हत्वेवेत्यर्थः सबांधवमित्यनेन लवणादिवधस्य चेतं हेउपेंद्र गुप्तं ग्रथीत्र येतिशेषः गतदोषकल्मषं दोषारागाद्य स्तद्रूपकल्मषरहितं स्वर्लोकं वैकुंठाख्यं तमनश्रयावतोनिवृत्तताषितापः २४ इतिरामायणेबालकां

॥ श्री ॥ रामायणटीकापत्रं ॥

९५

ततइतितैरुक्तः प्रार्थितः यद्वा प्राप्तमस्माभिः अतएव जानन्नपि वधोपायमसुरवतेषामविनीतत्वलज्ञाप
हारायतान्प्रत्युक्तेत्यर्थः जानन्वधोपायमितिशेषः १ उपायइतियमुपायमास्थायतमहंनिहन्यांस
तस्यवधोउपायः कइत्यन्वयः २ ३ महीतिलोकपूर्वजः सर्वलोकसमष्टित्वात् हिरण्यगर्भः समवर्तता

ततोनारायणोविष्णुर्निरुक्तः सुरसत्तमैः जानन्नपिसुरानेवं श्लक्ष्णंवचनमब्रवीत् १ उपायः को
वधेतस्यदैत्यस्याधिपतेः सुराः यमहंतंसमास्थायनिहन्यामरिकंटकं २ एवमुक्ताः सुराः सर्वे
प्रत्यूचुर्विष्णुमव्ययं मानवंरूपमास्थायरावणंजहिसंयुगे ३ सहितेपेतपस्तीव्रंदीर्घकालम
रिंदमः येनतुष्टोभवद्ब्रह्मालोककृल्लोकपूर्वजः ४ संतुष्टः प्रददौतस्मैराक्षसायवरंप्रभुः ना
नाविधेभ्योभूतेभ्योभयंनान्यत्रमानुषात् ५ अवज्ञाताः पुरातेनवरदानेहिमानवाः एवंपित
महात्तस्माद्वरदानेनगर्वितः ६ उत्सादयतिलोकांस्त्रीन्स्त्रियश्चाप्यपकर्षति तस्मात्तस्यवधोदृ
ष्टोमानुषेभ्यः परंतप ७।

युगेइतिकृतेत्रेतायांवाब्रह्माच लोकपूर्वजत्वंचहिरण्यगर्भतादात्म्या
त्तेन ४ संतुष्टइतिमानुषभिन्नेभ्यः प्राणिमात्रेभ्योभवेदितिवरंददावित्यन्वयः ५ ६ दृष्टः निश्चितः

वा०
वा०टी०
१०

८ स चापि तीर्थरजः श्रीपीतर्षभः । तस्मिन्काले भगवद्वन्तितीर्थकालेषु त्रियामिति हस्तकांडसः ९ स
इति निश्चयं च वनाद्विषमं ग्रामं ग्रामसाधयामीत्युक्त्यर्थः अंतर्धानं गत इति तस्माद्देवसमाजादिति शेषः १०
ततः इति निश्चितं तद्धीनानंतरमित्यर्थः अंतर्धाय भगवानवस्तेजः संभृत पायसमादाय यज्ञनाग्रेः सकाशात्

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा सुराणां विष्णुरात्मवान् । पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपं ८ स चाप्यपु-
त्रो नृपतिस्तस्मिन्काले महाद्युतिः । अयजत्पुत्रियामिष्टिं पुत्रेप्सुररिसूदनः ९ स कृत्वा निश्चयं वि-
ष्णुरामंत्र्य च पितामहं । अंतर्धानं गतो देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः १० ततो वै यजमानस्य पावका-
दतुलप्रभं । प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलं ११ कृष्णं रक्तांबरधरं रक्तास्यं दुंदुभिस्वनं ।
स्निग्धहर्यक्षतनुजश्मश्रुप्रवरमूर्धजं १२ ॥

दुर्भवतिस्म तादृशस्य भगवत्तेजो धारणोपा-
कीर्णि तदेवाह महद्भूतमित्यर्थः विस्मयमहद्भूतमित्युक्ते । अतुलप्रभं विद्युदादिवत् दृष्टिप्रतिघात-
कतेजोविशेषवत्तमं तं प्राणि ११ कृष्णं कृष्णवर्णाभि स्निग्धाः चिक्कणाः हर्यक्षस्य सिंहस्येव तनुजाला ।
मानि यस्य श्मश्रुप्रवराः मूर्धजाः केशाश्च यस्य तत तमन्यस्य वो मातीश्मश्रुप्रवरोमावस्थायां अस्य रोम १२ ॥

१०

समुत्सेधउच्छ्रायः दशसाहस्रवत् विक्रमः पादविन्यासो यस्य तं १३ दिवाकरेति तद्वत्प्रभामंडल।
याभं तैस्तौ ईषत्तो दीप्तानलेत्यादि तत्प्रोति राजतो रजतविकारः अंतःपरिच्छदः पिधानं पात्रं यस्याः सा
पात्रीति लिंगसामान्याद्वुक्तमेतत्तेपत्नीमेवेति प्रगृह्येति स्वयं दोर्भ्यां प्रगृह्य प्रादुर्भूतमित्यन्वयः मायाम

शुभलक्षणसंपन्नं दिव्याभरणभूषितं शैलशृंगसमुत्सेधं दशसाहस्रविक्रमं १३ दिवाकरसम
माकारं दीप्तानलशिखोपमम् तमग्रोहूतदस्मयीं राजतानःपरिच्छदां १४ दिव्यपायससंपूर्णां
पात्रीं पत्नीमिव प्रियां प्रगृह्य विपुलां दोर्भ्यां स्वयं मायामयीमिव १५ समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्य
मिदं दशरथं नृपं प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप १६ ततः परं तदा राजा प्रत्युवाच कृ
तांजलिः भगवन्स्वागतं तेऽस्तु किमहं करवाणि ते ७ भूयोऽपुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरोऽब्रवीत्।
राजन्नर्चयता देवानद्य प्राप्तमिदं त्वया १८।

पीमिव स्वयमावृत्य वाप्तेभ गवतो माययैवेत्यर्थः १५ दशरथं
समवेक्ष्येत्यन्वयः प्राजापत्यं प्रजापतिना प्रेषितः प्रजापालकादित्यो संभूतं नरं रूपमित्यर्थः १६ ततः प
रं प्राजापत्यं मां विद्धीति नरे उक्त्यनंतरं एवं कृत्वा नरस्व भीतः प्रतिवचनस्य वाणीं नरं निर्भय उवाचेत्यर्थः १७ दे

रा० बा
टी०
७

देवनिर्मितं देवेन प्रजापतिना निर्मितं धन्यं प्रशस्तं भार्याणां संबंधसामान्ये षष्ठी भार्याभ्य इत्यर्थः आ
नुरूप्यं माहिषी वयशःशीलगुणादिना २० हिरण्मयी हिरण्यविकारा २१ मदेतिअभिप्रदक्षिणेत्र।

इदं तु नृपशार्दूल पायसं देवनिर्मितं प्रजाकारं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनं १९ भार्याणा
मनुरूपाणामश्नीतेति प्रयच्छ वै तासु त्वं लप्स्यसे पुत्रान्यदर्थं यजसे नृप २० तथेति नृपतिः प्री
तः शिरसा प्रतिगृह्य तां पात्रीं देवान्नसंपूर्णां देवदत्तां हिरण्मयीं २१ अभिवाद्य च तद्भूतमद्भुतं प्रि
यदर्शनं मुदा परमया युक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणं २२ ततो दशरथः प्राप्य पायसं देवनिर्मितं बभू
व परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः २३ ततस्तदद्भुतप्रख्यं भूतं परमभास्वरं संवर्तयित्वा तत्कर्म त
त्रैवान्तरधीयत २४ हर्षरश्मिभिरुद्योतं तस्यान्तःपुरमाबभौ शारदस्याभिरामस्य चन्द्रस्येव न
भोंऽशुभिः २५ सोऽन्तःपुरं प्रविश्यैव कौसल्यामिदमब्रवीत् पायसं प्रतिगृह्णीष्व पुत्रीयं त्विदमा

सर्गः २८॥

नः प्रदक्षिणं २२ वित्तं धनं २३ अद्भुतप्रख्यं अद्भुताकारं संवर्तयित्वा समाप्य कर्म पायसदानरूपं तत्रैवा
न्तरधीयत २४ हर्षरश्मिभिः हर्षोद्भूतमनःकान्तिभिः उद्योतं द्योतमानं अन्तःपुरं तदा तेहीनाते शारदं च

दृष्ट्वांशुभिर्महत्त्वात् २५|२५॥

७

कौसल्यायै इति अर्धशब्दोऽत्र समप्रविभागवाची अर्धादर्धं तुरीयांशमित्यर्थः २७ अवशिष्टार्धं अवशिष्टस्य तुरीयांशस्यार्धं अष्टमांशमित्यर्थः पुनरवशिष्टार्धमष्टमांशं २८ अनुचिन्त्येति केकय्यपेक्षया ज्येष्ठत्वं कौसल्यापेक्षया कनिष्ठत्वं च सुमित्रायां विचार्य पादोनांशार्धदानं तस्यैव कनिष्ठत्वाच्च कैकेय्या अष्टमांशदानं च तन्मात्रांशे भोगकर्मणि पक्षपातेन धर्मविभागकर्मणि एवं च भरतशत्रुघ्नौ पादस्यार्धमर्धमित्याहुः अपरे तु रामभरतौ प्रत्येकमर्धांशौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ अष्टमांशौ तथा हि कौसल्यायै दत्तार्धस्य अर्धादर्धं च तुर्यांश इत्यपि ।

कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा अर्धादर्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः २७ कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोपमं २८ अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महामतिः ॥

सुमित्रायै दत्तवान् कौसल्या दापित वानित्यर्थः एवं कैकेय्यै कौसल्यादत्तार्धावशिष्टमर्धं ददौ ततः कौसल्यादत्तावशिष्टस्य कैकेय्यै दत्तस्य च यदर्धं तदर्धं विचार्य पुनरपि सुमित्रायै ददौ तया दापयामासेत्यर्थः अत्रार्धपदाद्बहिर्विशेषान् द्रष्टव्यः कालिदासेन स तेजो वैष्णवं पत्न्यौ विभेजे चरुसंज्ञितं द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपं अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा अतः संभावितां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः चरोरर्धार्धभागाभ्यां तामयोजयतामु

२

रा

रा॰
बा॰ टी॰
२२

सा हि प्राणयवत्सा सीता पत्नीकभयोरपीति अर्धार्धभागाभ्यामित्यस्य स्वस्वलब्धांशार्धं वा र्धार्थभागाभ्या।
मित्यर्थः इत्याशीतिविभज्येषुः कतकस्याप्येवंरीतिरेव संमतेत्याहुः कचिनश्शत्रुघ्नाप्रददोनस्य हविषोर्धेनरा
धिपः स्वयमेव सम्मकृत्वाभागंभागवतोवरः अर्धादर्धं ददौ चापि केकेय्येसनराधिपः चतुर्भागं हृत्वा हवाह।
मित्रायैददौतदेतिदृश्यपते पाठः सतसांप्रदायिकमेव तत्रहनभागजन्यस्यतत्तत्त्रैकवाक्यतोचित्येनश्र।
मेणव्याख्येवात्रज्यायसीप्रतिदानरेव्याख्यानरेवलक्ष्मणरामयोरेवभरतशत्रुघ्नयोरेवैकवाक्यतायांबीजाला।

एवंतासांददौराजाभार्याणांपायसंपृथक् २९ तास्त्वेवंपायसंप्राप्यनरेंद्रस्योत्तमाःस्त्रियः।
संमानंमेनिरेसर्वाःप्रहर्षोदितचेतसः ३० ततस्तताःप्राश्यतदुत्तमास्त्रियोमहीपते
रुत्तमपायसंपृथक् हुताशनादित्यसमानतेजसोचिरेणगर्भान्प्रतिपेदिरेतदा ३१।

म॰ उक्तं चयत्रैत्रेषुगंवभवतलत्रसत्वात्त्रिणयोरामलक्ष्मलक्ष्मणौ तथाभरतशत्रुघ्नौपायसांशावशात्स्वतइती।
तिदिक् २९ तास्त्वेतिप्राप्यप्रहर्षेणउदितंविकसितंचेतोयासांताःस्त्रियः नरेंद्रस्यसंमानं अपत्यपातेनयथोचि
तवपवहारवंमतिरेवृत्यन्वयः ३० ततइतिमहीपतेःस्त्रियइत्यन्वयः उत्तमपायसंउत्तमवंनस्यविस्फतेजःसंभृततया
तहुताशनाद्यादित्यसमानतेजसइतिगर्भाणांसीणांचतंत्रेणविशेषणं ३१ ॥ ३१ ॥ ३१ ॥

२२

ततइतिप्रतिलभ्यमानसः प्रतिलभ्यशाहुः प्रतिलभ्यस्वास्यापरः तादृशंमानसंयस्येत्यर्थः यद्वाहृणांमनोर
थाइत्यर्थः यथाभावइत्यर्थेविदिवेहरिरिंद्रइवहष्टइत्यर्थः हरेइत्यादिराजविशेषणांभगवदंशगर्भसंभवे
तैः पूजितोमनसास्तुतः ३२ इतिश्रीरामायणेषोडशः सर्गः १६ पुत्रत्वमितिगतेगंत्वमपक्रांते १ महाया
नमहायकरणसमर्थात् नत्रुकदाचिभगवान्प्रतिज्ञायापिनावतरेदतउक्तंसत्यसंधस्येतिसत्यप्र

ततस्तवराजाप्रतिवीसताखियः प्रहृष्टाभोःप्रतिलभ्यमानसः वभूवहृष्टसिदिवेयथाहरिः।
सर्वेंद्रसिद्धर्षिगणाभिपूजितः ३२ श्रीमार्षेरामायणेषोडशः सर्गः १६ पुत्रत्वंतुगतेविष्णोराज्ञस्त
स्यमहात्मनः उवाचदेवताः सर्वाः स्वयंभूभगवानिदं १ सत्यसंधस्यवीरस्यसर्वेषांनोहितैषि
णः विष्णोः सहायान्वलिनः सृजध्वंकामरूपिणः २ मायाविदश्चशूरांश्चवायुवेगसमानजवे न
यज्ञान्बुद्धिसंपन्नान्विष्णुतुल्यपराक्रमात् २ असंहार्यानुपायज्ञान्दिव्यसंहननान्वितान् सर्वास्त्रगुणा।
संपन्नानमृतप्राशनानिव प्रसवः स्त्रवस्वाच्छंगंयवर्णानतनव।

तिज्ञस्येत्यर्थः २ मायाविदः स्वसरा
हिमायासंहारसमर्थदेवमायाशक्तिमतः नवेवेगविषये २ असंहार्यानितिपवैरि तिशेषः संहननंश।
रीरंसर्वास्त्रगुणसंपन्नानसर्वाणिवाभणसामर्थ्यन्नूपगुणयुक्तान्यद्वा प्रयोगोपसंहारादयस्तद्गुणाः स्वस्म

वा.
वा. टी.
७१

वानरीणां तन्तूपवानुरीशारीरस्य हशरीरास्य प्रमुखः प्रभृति खित्यर्थः हरिरूपेणोति तस्मान्मृहूपसंपन्ना महीं
यं सत्व तेजसः उत्पत्स्यति वधार्थं तत्कृतस्य तव वानरा इति रावण विषये नन्दिकेश्वर शापादेव मुक्त तत्यपराक्र
मान्स्वस्व तत्यपराक्रमानित्यर्थः ९ तत्तु त्वयापि स्वांशाः सृष्टा इति चेत्तत्राह पूर्वमेवेति पूर्वं युगे इत्यर्थः तदुत्प
त्ति प्रकारमाह जृंभमाणस्येति सह मातत्तेण ७ एवं वक्ष्यमाण प्रकारेण ८९ वानरेंद्रमिति तनुरायव।

किं ऋक्षीणां च गात्रेषु वानरीणां तनूषु च सृजध्वं हरिरूपेण पुत्रांस्तुल्यपराक्रमान् ६ पूर्वमेव मया।
सृष्टो जांबवानृक्षपुंगवः जृंभमाणस्य सहसा मम वक्त्रादजायत ७ ते तथोक्ता भगवता तत्प्रति
श्रुत्य शासनं जनयामासुरेवं ते पुत्रान्वानररूपिणः ८ ऋषयश्च महात्मानः सिद्धविद्याधरोर
गाः चारणाश्च सुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ९ वानरेंद्रं महेंद्राभमिंद्रो वालिनमात्मजं सुग्री
वं जनयामास तपनस्तपतां वरः १० बृहस्पतिस्त्वजनयत्तारं नाम महाकपिं सर्ववानरमुख्यानां बु
द्धिमंतमनुत्तमं ११ धनदस्य सुतः श्रीमान्वानरो गंधमादनः विश्वकर्मा त्वजनयन्नलं नाम महाकपिं म माद

महार्थं तत्राप्यवतारकरणप्रेरणात् वालिनो वतारस्य तदसद्भावात् किमर्थोयमवतार इति चेत् इंद्रभ्यादि वधा
र्थोयमवतार इति चेत् इंद्रभ्यादि वधार्थं तदा चवताराणामवश्यकत्वात् पुत्रद्वारा तस्यापि राघवसहायतार्थं इंद्रभ्या

७१

पावकस्य पुत्रः प्रख्यातिख्याततोऽधिको भवदित्यर्थः १३ रूपेति रूपलक्षणेन यस्मात्रूपसंमतो रूपवत्वेन
सर्वलोकसंमतावित्यर्थः १४ पर्जन्यः तदभिमानिनी देवता धर्मपुत्रोपदः सुषेण इति युद्धकांडे वक्ष्यति पुत्र
वरुणपुत्र उक्तः १५ वज्रसंहननं वज्रवदभेद्यं शरीरं तेनोपेतो पुत्रः १६ दशग्रीववधोद्यतास्तस्य पेभ

पावकस्य सुतः श्रीमान्नीलोऽग्निसदृशप्रभः। तेजसा यशसा वीर्यादत्यरिच्यत वीर्यवान् ॥ १३ रूपद्र-
विणसंपन्नावश्विनौ रूपसंमतौ मैंदं च द्विविदं चैव जनयामासतुः स्वयं १४ वरुणो जनयामा-
स सुषेणं नाम वानरं शरभं जनयामास पर्जन्यस्तु महाबलः १५ मारुतस्यौरसः श्रीमान्हनूमा-
न्नाम वानरः वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जवे सर्ववानरमुख्येषु बुद्धिमान्बलवानपि ते सृ-
ष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधोद्यताः अप्रमेयबला वीरा विक्रान्ताः कामरूपिणः ते गजाचलसंका-
शा वपुष्मन्तो महाबलाः १८ ऋक्षवानरगोपुच्छाः क्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे यस्य देवस्य यद्रूपं वेषो यश्च

विघ्नंतीति शेषः १७ गजाचलसंकाशाः गजसदृशाः पर्वतसदृशाश्चेत्यर्थः १८ गोपुच्छा वानरविशेषाः क्षि-
प्रमेव तत्क्षणे वै देवानां रत्यद्भुतं व्यवहितोऽन्तरकालमेव रूपं वर्णः वेषः संस्थानविशेषः १९ तस्य तत्पुत्रस्य तेन तदी-
यरूपवेषादिना समं रूपवेषादिकं पृथक्पृथगंशो कार्येणाजायत किंचिदुन्नतविक्रमाः देवावस्थातोऽपि कैं

ऋक्षीषु ऋक्षाः शर्वरीतास्वेव ऋर्थे किन्नरी किन्नरीष्वित्यर्थः एवमग्रेपि नागाः सर्पाः वंशजाः २१ नागाः सर्पाः २२ चा-
रणा देववंदिनः वनचारिणः वनवासिन इत्येकत्रपरत्र वनस्य फलभक्षकानित्यर्थः २३ २५ सर्वास्त्र-
कोविदा इति स्वयं प्रतिभात सर्वास्त्र परिहारोपाया इत्यर्थः शिलाप्रहरणा इत्युक्तेः तेषामस्त्रप्रयोक्तृत्वा।

रा. बा. टी. ७४

गोलांगूलेषु चोत्पन्नाः किंचिदुन्नतविक्रमाः ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च देवा महर्षि-
गंधर्वास्तार्क्ष्ययक्षा यशस्विनः २१ नागाः किंपुरुषाश्चैव सिद्धविद्याधरोरगाः बहवो जनयामासुर्हृ-
ष्टास्तत्र सहस्रशः चारणाश्च सुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः वानरान्सुमहाकायान्सर्वान्वै वनचारि-
णः अप्सरःसु च मुख्यासु तथा विद्याधरीषु च नागकन्यासु च तदा गंधर्वीणां तनूषु च कामरूपब-
लोपेता यथाकामविचारिणः २४ सिंहशार्दूलसदृशा दर्पेण च बलेन च शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे प-
र्वतयोधिनः नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः विचालयेयुः शैलेंद्रान्भेदयेयुः स्थिरान्द्रुमान्
क्षोभयेयुश्च वेगेन समुद्रं सरितां पतिं दारयेयुः क्षितिं पद्भ्यामाप्लवेयुर्महार्णवान् २८ नभस्तलं वि-
शेयुश्च गृह्णीयुरपि तोयदान् गृह्णीयुरपि मातंगान्मत्तान्प्रव्रजतो वने नर्दमानाश्च नादेन पातयेयुः

भावत विचालयेयुरित्यादौ शाकपार्थिवादित्वात् विचालनसमर्था इत्यर्थः आप्लवेयुः संतरेयुः २८ प्रव्रजतः स्वच्छंदग

शतं शतसहस्राणि कोटिरित्यर्थः २ ते प्राग्रजाः हरीणां प्रधानेषु सुख्येषु मध्ये हरियूथपा बभूवुः यूथप-
श्रेष्ठान् वीरांश्च हरीन् प्रजनयामासुरित्यर्थः ऋक्षवतः पर्वतविशेषस्य प्रस्थान सानून् उपतस्थुः प्रागेव ते स-
भ्रातरौ सुग्रीववालिनौ सर्वे च सर्वे पि उपतस्थुः केचित् सानूनां केचिन्नलादिद्वारेत्याह नलमित्यादि २२ ग्रदे

शतं शतसहस्राणि यूथपानां महात्मनां ते प्रधानेषु सुख्येषु हरीणां हरियूथपाः २० बभूवुर्यूथप-
श्रेष्ठा वीरांश्चाजनयन् हरीन् अन्ये ऋक्षवतः प्रस्थानुपतस्थुः सहस्रशः अन्ये नानाविधांश्चैलान्का-
ननानि च सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनं भ्रातरावुपतस्थुस्ते सर्वे च हरियूथपाः नलं नी-
लं हनूमंतमन्यांश्च हरियूथपान् २३ ते तार्क्ष्यबलसंपन्नाः सर्वे युद्धविशारदाः विचरंतोर्दयन्सर्वा-
न्सिंहव्याघ्रमहोरगान् महाबलो महाबाहुर्वाली विक्रमः जुगोप भुजवीर्येण ऋक्षगोपुच्छवानरा-
न् २५ तैरियं पृथिवी शूरैः सपर्वतवनार्णवा कीर्णा विविधसंस्थानैर्नानाव्यंजनलक्षणैः तैर्मेघवृंदाच-
लकूटसन्निभैर्महाबलैर्वानरयूथपाधिपैः बभूव भूर्भीमशरीररूपैः समावृता रामसहायहेतोः २७

यनशाद्दयामित्यर्थः युद्धभावशाद्धैः २४ वाली जुगोपेत्यन्वयः देवराजावतारत्वादिति भावः २५ विविधसंस्थानैः
नानाप्रकारसन्निवेशैः नानाव्यंजनलक्षणैः परस्परभेदव्यंजकतत्तल्लक्षणयुतैः २६ अचलकूटः पर्वतशृंगं यूथ-
पाधिपैः यूथपानामधिपैरित्यर्थः भीमशरीररूपैः भयजनकशरीराकृतिभिः २७ ॥ २७ ॥ ॥

२१
७६
३१
३२
व । नैरे
२५ । विपुल
ल । २६

वा॰

वा॰टी॰

७५

इति श्रीरामायणे तिलकटीकायां बालकांडे षोडशः सर्गः १६ प्रासंगिकं देवतावतारमुक्त्वा प्रकृतं प्रधानावतारमुच्यते निर्वृत्ते इत्यादि निर्वृत्ते समाप्ते पुत्रोत्पत्तिं विचिंतयन्नित्यनेन हयमेधानुवादः हयमेधे इत्यस्य पुत्रेष्टिसहिते इति शेषः १ प्रविवेश प्रवेशाभिमुखो बभूव २ मुनिपुंगवं वसिष्ठमृष्यशृंगं च ३ शुभ्राणि दशरथदत्त॰

इत्यार्षे रामायणे बालकांडे सप्तदशः सर्गः १७ निर्वृत्ते तु क्रतौ तस्मिन् हयमेधे महात्मनः प्रतिगृह्यामरा भागान् प्रतिजग्मुर्यथागतं १ समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः प्रविवेश पुरीं राजा सभृत्यबलवाहनः २ यथार्हं पूजितास्तेन राज्ञा वै पृथिवीश्वराः मुदिताः प्रययुर्देशान् प्रणम्य मुनिपुंगवं ३ श्रीमतां गच्छतां तेषां स्वगृहाणि पुरात्ततः बलानि राज्ञां शुभ्राणि प्रहृष्टानि चकाशिरे ४ गतेषु पृथिवीशेषु राजा दशरथः पुनः प्रविवेश पुरीं श्रीमान् पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ५ शांतया प्रययौ सार्धमृष्यशृंगः सुपूजितः अनुगम्यमानो राज्ञा च सानुयात्रेण धीमता ६ एवं विसृज्य तान् सर्वान् राजा संपूर्णमानसः उवास सुखितस्तत्र पुत्रोत्पत्तिं विचिंतयन् ७ ततो यज्ञे समाप्ते तु ऋतूनां षट् समत्ययुः ८ ॥ १७॥

वस्त्राभरणादिना॰ तत्र बलानि सैन्यानि प्रहृष्टानि ४ द्विजोत्तमान् वसिष्ठादीन् ५ सानुयात्रेण समस्तसेन॰ गणसहितेन राज्ञानुगम्यमान ऋष्यशृंगः प्रययौ स्वाश्रममिति शेषः ६ सर्वान् वसिष्ठादीनपि तत्र पुरे॰

ऋतूनामिति प्रथमार्थे षष्ठी समत्ययुः समतीताः नावमिके नवम्यां तिथौ स्वार्थे ठक् ८ अदितिदैवत्ये पुन-
र्वसौ पंचसु रविभौमशनिगुरुशुक्रेषु उच्चसंस्थेषु मेषमकरतुलाकर्कमीनस्थेषु सचंद्रे गुरौ कर्कटे लग्ने
स्थिते सति ९ प्रोद्यमाने तत्र लग्ने उदयं गच्छति सतीत्यर्थः सर्वलोकनमस्कृते अस्य सर्वलोकरूपत्वा
न्मैने [illegible] नामित्यर्थः तेनादौ प्राडुर्भावसमये मात्र विराड्रूपस्य दर्शनं ततस्ताद्रूपदर्शनवि

ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ ८ नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये स्वोच्चसंस्थेषु पंचसु ग्रहेषु कर्कटे
लग्ने वाक्पताविंदुना सह ९ प्रोद्यमाने जगन्नाथं सर्वलोकनमस्कृतं कौसल्याजनयद्रामं दिव्यल
क्षणसंयुतं १० विष्णोरर्धं महाभागं पुत्रमैक्ष्वाकुनंदनं लोहिताक्षं महाबाहुं रक्तोष्ठं दुंदुभिस्वनं ॥
कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना १२ भरतो ना
म कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्र

स्यापत्ययानमस्कृतः सन्मायया बालभावं दधाविति सूचितं १० वि
ष्णोः शंखचक्रांतेन विशिष्टस्य विष्णोरित्यर्थः अर्धं किंचिन्न्यूनमर्धमित्यर्थः शंखचक्रादेरभावादिति
भावः इत्याह्निकनिपाठः पत्नाकेति वा ॥ देवानां वरेण देवश्रेष्ठेन १२ चतुर्भागः चतुर्थो भागश्चतुर्भा
गः पायसार्धस्य चतुर्थो भागस्तद्भागाः श्रुतयेवमाताहि सोः सर्वैः गुणैः समुदितः युक्तः अस्य पाजयन्मा

बा.
बो. टी.
७९

अनेनयोवज्जन्मस्यापिविलंबमेवेतिसूचितं तदीयसर्वगुणावज्ञासूचनेनास्यापिवामपायसंशसमया
यसोशजन्मैवेवसूचितं १३ विलोरर्धेतिविलोवामस्यअर्धशद्बोभागवाचीनसमोशवाचीनेनपायसाष्ट
मांशोलग्नगणाष्टाउन्नाविनिवाध्यं १४ सार्पश्लेषाकुलीरःकर्कटःअभ्युदितेउदयस्यउच्चस्थेरसर्यःसो
मित्रौइतिद्विवचनेनतयोर्यमजत्वंसूच्यते १५ रात्रइतिपृथकगुणावंतःप्रत्येकंअनन्यसाधारणगुणावं

सातादिसोऽस्यत्रभागःसर्वैःसमुदितोगुणैः १३ अथलग्नगणाश्रुत्यौसौमित्राजनयत्सुतौ वीरौस
वीहकाशालौविलोरर्धसमान्वितौ १४ पुष्येजातस्तुभरतोमीनलग्नेप्रसन्नधीः सार्पेजातौतुसौ
मित्रौकुलीरेभ्युदितेरवौ राज्ञःपुत्रामहात्मानश्चत्वारोजज्ञिरेपृथक गुणवंतःसदृपाश्चरुच्या
प्रोष्ठपदोपमाः जगुःकलंचगंधर्वाननृतुश्चाप्सरोगणाः देवदुंदुभयोनेदुःपुष्पवृष्टिश्चखात
पतत् १७ उत्सवश्चमहानासीदयोध्यायांजनाकुलः रथ्याश्चजनसंबाधानटनर्तकसंकुलाः १८
गायनैश्चविराविण्योवादनैश्च

नः अनुरूपान्सेष्टकांतिइत्यादियोगपव्यवहारवंतः रुच्याकांत्याप्रोष्ठ
पदाइतिपूर्वाभाद्रपदोत्तरपदयोर्नामतयोश्चप्रत्येकंद्वेद्वेतारेइतिज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं तैत्तिरीयश्रुतिर
पिचत्वारएकसमभिकर्षदेवाःप्रोष्ठपदासइतियान्वदंतीतितदुपमाःरूपसंपन्नाः १९ जगुरितिवाचाउत्पत्तिका

गायनैः गायकैः वादकैः विराविणपः सशाह्वाः रथ्याः इति विशेषणं सर्वैरलं समन्विताः नटाद्युदेशेन तिनैः
रलैर्युक्ताः १९ प्रदेयान्या रितोषिकान् स्तुताः पौराणिकाः मागधवंशकीर्तकाः वंदिनः स्तुतिपाठकाः सं
वंधमामात्येषष्टीसूतादि संवंधियद्देयं पारितोषिकं तत्रेभ्यो ददौ वितस्त्वयः २० सूतीत्यिति यकादशाहरा
वूः सूतकांतोपलक्षणं सूत्रमथाह त्रियस्मद्वादशाहं सूतकमिति स्मृतिविरोधः स्यात् तथाचरामजन्मतस्योर

विरजोर्विपुलास्तत्र सर्वैरलं समन्विताः १९ प्रदेयांश्च ददौ राजा सूतमागधवंदिनां ब्राह्मणेभ्यो ददौ वि
त्तं गोधनानि सहस्रशः २० व्रतीत्येकादशाहं तु नामकर्म तथाकरोत् ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैके
यीसुतं २१ सौमित्रिं लक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपरं तथा वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कृतवांस्तदा २२ ब्रा
ह्मणान्भोजयामास पौरजानपदानपि अददद्ब्राह्मणानां च रत्नौघममलं बहु २३ । सोदितेनामक

रणमकरोदित्यर्थः अस्यनिरुक्तिः पूर्वं दर्शिता श्रियः कमलवासिन्याः रमणो यं यतो हरिः तस्मात् श्रीरा
म इत्यस्य नाम सिद्धं पुरातनं सहस्रनाम सदृशं स्मरणान्मुक्तिदं [illegible] णामिति पाद्मेउक्तं २१ ना
मानि कृतवान् नामकरणमकारयदित्यर्थः वर्तमानसामीप्ये लट् अतं भावितार्थं ताचयत्न कृतकेन शौनो
नामकरणादावनधिकार इत्युक्तं अकरोदित्यत्र च पुरोहितद्वारेति शेषः षष्ठेरणं कृततत्र मानांचित्य २२ ब्रा।

स्नानान् भोजयामासेति नानायेतिशो यांः वर्णकृत्मा तदृष्टैकतिभिः
प्र. २३ ॥

78

रा०
बा० टी०
११

जन्मक्रियादीनि तदादुपनयनांतानीत्यर्थः अकारयत वसिष्ठेनेति शेषः केतुः स्वकुलध्वजः सयथा।
अमतानादिकीर्तिं ख्यापयति एवं इक्ष्वाकुकुलवैभवप्रकाशकः रतिः प्रीतिः २४ स्वयंभूर्हिरण्यगर्भः स
पवस्य वेधा इव संमतः २५ ज्ञानोपसंपन्नाः तत्त्वज्ञानसंपन्ना इति केचित् गुणैः सत्यवादित्वादिभिः

तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वकर्माण्यकारयत् तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः २४ बभूव।
भूयो भूतानां स्वयंभूरिव संमतः सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे लोकहिते रताः २५ सर्वे ज्ञानोपसंप।
न्नाः सर्वे समुदिता गुणैः तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः २६ इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशांक।
इव निर्मलः गजस्कंधेऽश्वपृष्ठे च रथचर्यासु संमतः २७ धनुर्वेदे च निरतः पितुः शुश्रूषणे रतः बा।
ल्यात्प्रभृति सुस्निग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः २८ रामस्य लोकरामस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः सर्वप्रि
यकरस्तस्य रामस्यापि शरीरतः २९ लक्ष्मणो लक्ष्मिसंपन्नो बहिःप्राण इवापरः न च तेन विना।
निद्रां लभते पुरुषोत्त

तेषामिति निर्धारणे षष्ठी रामः सर्वस्य इष्ट इति शेषः २६ इष्टः सर्वस्येत्यादि ग्रन्था
कथने पौनरुक्त्यं दोषाय रथचर्यासु रथेन विचरणप्रकारेषु २७ लक्ष्मिवर्धन इति ह्रस्वत्वमार्षः २८ रामस्य स्वाप्ति
स्य इति प्राकृतेनान्वयः स्वभावादेव पितुस्तथा नमस्य रामस्य प्रियंकरः २९ रामस्य अपरः बहिः संचरन् प्राण

११

मगयांश्चाविटमुदिश्येत्यर्थः २१ परिपालयन्रामशरीरमितिशेषः अनेनलक्ष्मणस्यभक्त्यातिशयउ॰
क्तः हियतः शत्रुघ्नोलक्ष्मणावरजोतोरामावरजस्यभरतस्यप्रियइतिशेषः रामलक्ष्मणाविवभरतशत्रुघ्नो॰
परस्परप्रियावित्यर्थः २२ तस्यशत्रुघ्नस्यभरइतिशेषः तथातस्यशत्रुघ्नःप्रियआसीत् २३ दैवैःचतुर्भि

मृष्टमन्नमुपानीतमश्नातिनहितंविना यदाहिहयमारूढोमृगयांयातिराघवः २१ अथैनंपृ
ष्ठतोभ्येतिसधनुःपरिपालयन् भरतस्यापिशत्रुघ्नोलक्ष्मणावरजोहिसः २२ प्राणैःप्रियतरोनि
त्यंतस्यचासीत्तथाप्रियः सचतुर्भिर्महाभागैःपुत्रैर्दशरथःप्रियैः २३ बभूवपरमप्रीतोदेवैरिव
पितामहः तेयदाज्ञानसंपन्नाःसर्वेसमुदितागुणैः २४ ह्रीमंतःकीर्तिमंतश्चसर्वज्ञादीर्घदर्शि॰
नः तेषामेवंप्रभावाणांसर्वेषांदीप्ततेजसां २५ पितादशरथोहृष्टोब्रह्मालोकाधिपोयथा ते॰
चापिमनुजव्याघ्रावैदिकाध्ययनेरताः २६ पितृशुश्रूषणरताधनुर्वेदेचनिष्ठिताः अथराजाद॰

र्दिक्पालैः यद्वावसुरुद्रादित्यविश्वेदेवैः तेसर्वेरामादयः गुणैःसमुदितायुक्ताआसन्नितिशेषः २४ ए॰
वंप्रभावाणांप्राग्युक्तप्रभाववतांलाभेनेतिशेषः पितामहइवहृष्टस्तनयः २५ वैदिकाध्ययनेवेदसंबंध्यध्य॰

रामायणेबालकांडे

दारक्रियाविवाहः कुमारस्यविशालाक्षंपांडुतांमुखमाददे कपोलतलसंलीनपाणिः पद्मासनास्थितइत्या।
वा.
दियोगवासिष्ठोक्तरीत्यासंसारासारत्वदर्शनेनजातानांमुखपांडुतादीनांकामुकत्वसंभावनयाविवाहक्रिया
बा. टी.
चिंतनमितिबोध्य ३० सोपाध्यायःसपुरोहितः २८ ३१ कौशिकंकौशिकगोत्रं पर्युपविवेशापत्रामा।
७८

चिंतयामासधर्मात्मासोपाध्यायःसबांधवः तस्यचिंतयमानस्यमंत्रिमध्येमहात्मनः ३८ अभ्याग
च्छन्महातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः सराज्ञोदर्शनाकांक्षीद्वाराध्यक्षानुवाचह ३९ शीघ्रमाख्या
तमांप्राप्तंकौशिकंगाधिनःसुतं तच्छ्रुत्वावचनंतस्यराज्ञोवेश्मप्रदुद्रुवुः संभ्रांतमनसःसर्वेतेनवा।
क्येनचोदिताः तेगत्वाराजभवनंविश्वामित्रमृषिंतदा प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायेक्ष्वाकवेतदा तेषां।
तद्वचनंश्रुत्वासपुरोधाःसमाहितः ४२ प्रत्युज्जगामसंहृष्टोब्रह्माणमिववासवः सदृष्ट्वाज्वलितंदी
(प्त्यातापसंसंशितव्रतं ४३

तद्द्वाराध्यक्षाःराजवेश्मनत्वरयाप्रविविशुः तदागमननिवेदनायेतिशेषः ४०
संभ्रांतमनसःत्वरितचित्ताः तेननरीयेनविश्वामित्रसंबंधिना ४१ इक्ष्वाकवेतद्वंशजनामाख्यं समाहि
तःएकाग्रचित्तः ४२ ब्रह्माणंब्रह्मर्षिदेवानांब्रह्मेत्यिष्कृतेः संशितव्रतंतीक्ष्णनियमं ४३ ॥ ॥।

ऽपहारयदिति वसिष्ठेनेतिशेषः अत्र भावग्रार्थः राज्ञो ऽर्थे राजप्रेरणया वसिष्ठेनानीतं ५४ कुशलपदं अना
मयोपलक्षणं तत्र वंधुमनामयमिति स्मृतेः अव्ययं वृद्धिं ५५ अनर्विशिष्य पृच्छति कुशलमिति विशेषप्र
कारमाह अपि ते इति अपिः प्रश्ने एवमग्रेपि सामंताः सन्नताः नम्राः अपि ते रिपवो जिताः ५६ अपि दैवं कर्म
होमदेवतार्चनादिकं मानुषं कर्म साम भेदादिकं राजप्रेरिता अर्थे राज्ञस्तेन प्रयुक्तमतो राज्ञे ऽनामयादि पृष्ट्वा

प्रहृष्टवदनो राजा ततो ऽर्घ्यमुपहारयत् स राज्ञः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ५४।
कुशलं चाव्ययं चैव पर्यपृच्छन्नराधिपं पुरे कोशे जनपदे बांधवेषु सुहृत्सु च ५५ ॥
कुशलं कौशिको राज्ञः पर्यपृच्छत्सुधार्मिकः अपि ते सन्नताः सर्वे सामंता रिपवो जिताः
५६ दैवं च मानुषं चैव कर्म ते साध्वनुष्ठितं वसिष्ठं च समागम्य कुशलं मुनिपुंगवः ५७

ततो वसिष्ठेन समागम्यालिंगनादिकं वा कुशलमित्यस्य पप्रच्छेति शेषः अनेन राजपुरोहितत्वकृतः पूर्व।
स्पर्धयैव वर्धमानो वसिष्ठस्य विश्वामित्रकृतः सूचितः वसिष्ठश्च समागम्य प्रहसन्मुनिपुंगवः यथार्हं पूज
यित्वैनं पृच्छ कुशलं तदेति क्वचित्पाठः तत्र पूर्वे वैमनस्यं धमानोपि मद्राजसन्निधावागत इति हासः ५७ ॥

ऋषीन्वामदेवादीन् यथान्यायं संगम्य कुशलं चोवाच अत्र वामदेवादिभिः स्वस्थानस्थैरेव समागम्य स्वकार्यं॥
सिद्ध्येतान् गृहीत्वैव ते स्वयं वा राजसदनं विविशुरित्यन्वयः ४८ पूजितास्तेन राज्ञेति शेषः ४९ परमोदा
रः परमदाता हृष्टः पुलकितः अनूदके इत्यार्षं दीर्घत्वं ५० सदृशदारेषु जातिवयोरूपगुणतुल्येषु प्रणष्टस्य।

ऋषींश्च तान्यथान्यायं महाभागानुवाच ह ते सर्वे हृष्टमनसस्तस्य राज्ञो निवेशनं ४८।
विविशुः पूजितास्तेन निषेदुश्च यथार्हतः अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्रं महामुनिम् ४९
उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन् यथामृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्षमनूदके ५० यथा
सदृशदारेषु पुत्रजन्माप्रजस्य वै प्रणष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदयः ५१ तथैवाग
मनं मन्ये स्वागतं ते महामुने कं च ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः ५२ पात्रभूतोसि मे ब्र
ह्मन् दिष्ट्या प्राप्तोसि मानद।

निधानादेरिति शेषः महापुत्रजन्माप्युत्सवः तस्मादुदयो यस्य स हर्षः ५१।
यथा तथा ते आगमनं मन्ये अत्र स्वकार्यहर्षसाहचर्यस्यागमनेऽनुक्तत्वात् वा आगमनजहर्षस्यातिशय्यत्वं व्यज्यते स्वागतं ते
इति भिन्नं वाक्यं च परं कं कामं किमु केन प्रकारेण करोमि करिष्यामीत्यर्थः वर्तमानसामीप्ये लट् ५२ पात्रभूतः सर्वसे.

पूर्वं मितिराजर्षिणा हृत्साधकेन तपसा पूर्वं प्रतिपादितकान्तिमान् ५४ अनुपश्चात् ब्रह्मर्षित्वसाधके न तपसा ब्रह्मर्षित्वं प्राप्नोति मया बहुधा प्रकारेण राजर्षिब्रह्मर्षिप्रकारेण पूज्योसीत्यन्वयः तदितिपरमेश्य। चित्रमिदं तवागमनं यन्मम पुरेः भूत् तदद्भुतमतपाख्यं येमित्यर्थः ५५ हे प्रभो तव संदर्शनात् शुभते जंमकल्याणाभावविशिष्टसकलशुभसाधनपुण्यपदे हे गतः प्राप्तवान् तेन सफलजन्मतावधृतिता

यस्माद्विप्रेन्द्र मद्दाहं सुप्रभातानिशा मम पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभ! ५४ ब्रह्मर्षित्व मनुप्राप्त! पूज्योसि बहुधा मया तदद्भुतमभूद्विप्र पवित्रं पेवमं मम ५५ शुभस्ते वागतश्चाहं तव। संदर्शनात्प्रभो ब्रूहि यत्प्रार्थितं त्वं मत्कार्यं मामागमनं प्रति ५६ इच्छाम्यनुगृहीतोहं त्वदर्थं परिवृद्धये कार्यस्य न विमर्शो वा गंतमर्हसि सुव्रत ५७ कर्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान्मम मम चाय मनुप्राप्तो महानभ्युदयो द्विज ५८ ॥

इदं पादीमं कौनेयहे त्वमित्यभिधी

पूते इति भगवद्गीतोक्तेः ब्रूहीति। तथ्यमिति विष्णुर्थे चतुर्थी ते यत्कार्यं प्रति यत्कार्यार्थं मामागमनं त्वया प्रार्थितं सत् ब्रूहि कथय ५६ स्वामिम न कार्ययोगेनमनुगृहीतो हं त्वत्प्रयोजनपरिवृद्धिनिष्पत्तिकर्त्ते मिव्यामिविमर्शो करिष्यामि संदेहं ५७ त अहेत्वमारदेवतं हीनितत्पुनः संदेहं इत्याह मम चेति तवागमनजः कृत्स्नोधर्म! मम महानभ्युदयः प्राप्तः हर्षा

स्यस

इतीति यतो हृदयसुखं श्रुतमेव कृतिसत्त्वं आत्मवता तात्सार्थीनेनाविनीतं विनयप्रयुक्तं प्रथिते गुणैः त्रिशंकु
स्वर्गारोहणादिभिः यशो यद्गुणैः शमदमादिभिः परमर्षिः अहत्यकरतिप्रकृति[illegible]भावः ५९ इति
बालकांडे अष्टादशः सर्गः १८ तदितिश्रुत्वाद्भुतविस्तरं दैवतं हि भवान्ममेत्याशुक्तिरूपमाश्चर्यप्रयेवं ।

तदागमनजः सत्तोयमेश्वान्तमोद्विज इति हृदयसुखं निशम्य वाक्यं कृतिसुखमात्मवता । १
विनीतमुक्तं प्रथितगुणयशा गुणैर्विशिष्टः परमऋषिः परमं जगाम हर्षं ५९ इत्यार्षे रामायणे
बालकांडे अष्टादशः सर्गः १८ तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरं हृष्टरोमा महातेजा
विश्वामित्रोऽभ्यभाषत सदृशं राजशार्दूल तवैव भुवि नान्यतः महावंशप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदे-
शिनः २ यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयं कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्यप्रतिश्रवः अहं नि-
यममातिष्ठे सिद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ ४ व्रते तु बहुशश्चीर्णे
समाप्त्यां राक्षसाविमौ मारीचश्च सुबाहुश्च

पूतत्वं वैवसदृशं नान्यतः नान्यस्य तत्र हेतुगर्भविशेष
णं महावंशे त्यादि वसिष्ठव्यपदेशिनः वसिष्ठनियोगवर्तिनः २ यन्निवितस्य तस्यानि पापस्य कार्यस्य निश्चयं क
तेव्यनिश्चयं मद्वेद्याकार्ये विश्वामीत्यगीकारं कुरुष्व कांत्वा च सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञो भव २ अहमिति सिद्ध्यर्थं या

नियमनिश्चये व्रतसंकल्पे प्रवृत्ते तस्मिन्न तत्संकल्पविषये यज्ञे वत यथाभूते नापि नेष्यति ८ कृतश्रमः क्रे
न तथा प्रयासः प्रतपवनिकृत्साहः तस्मादेषा दयाक्रमे निर्गतोस्मि न तु भवद्भिः शापेनैव कृतस्तोनना।
पितमेतत्त्राह नवेति क्रोधमन्त्वहं प्रामे २ तत्रहेतुमाह तथाभूतेति पापादिप्रवृत्त्यनर्हत्वर्थः व्रतः सप्तु
त्रमित्यादि ८ बालानां कपोलसमीपशिखाकाकपक्षः नत्वप्रनेन बालेन किं करिष्यतीत्यत्राह शाक्रस्था
दि मयापि तस्यानीयेन निषेधः दिव्यं तेजो वैलवं तेन युक्त इति शेषः ५ विकर्तारः विघ्नकर्तारः तेषां वि
नोमांसरुधिरोद्रेणावेदितां मध्ववर्षतां प्रवृत्ते तथाभूते तस्मिन्नियमनिश्चये ६ कृतश्रमोनि।
कृत्साहस्तस्मादेषा दयाक्रमे नवमे क्रोधश्च तस्य वृद्धिर्भवति पार्थिव ७ तथाभूता हि सा चर्यानशा।
एतत्त्वविघ्ने सपुत्रं राजशार्दूल वा मे सत्यपराक्रमं काकपक्षधरं वीरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि शाक्रो ३
हिषमयाग्रमोदिवीन स्वतेजसा रात्रसायविकर्तारस्तेषामपि विनाशने श्रेयश्चास्मै प्र। ६
नाशनेपिशक्तः किं पुनर्मेघतरत्नणामारीव सवाङ्गसेनाभिप्राधेण तेवामि दास्यामि बहुरूपेन संशा
निवद्धवचनेनात्तोदानप्रेरोचनायाह श्रेयश्चेति बहुरूपं प्रसदानविचारादिरूपं सत्त्वपांडुत्वादि विवतेकं बहु
रूपं विपुलतरं परमार्थरूपं च श्रेयश्चात्मस्वरूपं प्रदास्यामि वसिष्ठ द्वारा तापयिष्यामीत्यर्थः रामस्य शुद्धसत्त्वस्य।
भावने पिलोकानां बोधनमेव रामबोधनस्य फलं सनत्कुमारशापवशात्तिरोहितस्य ज्ञानस्य ११ ॥

वा.

वा. टी.

८।

प्रादुर्भूतं तस्य फलमिति वोध्यं तदुक्तं मादित्यपुराणे विज्ञानमेतदखिलं विश्वाकारमवृहद्भयः पश्यंति तत्त्वे

कमात्मस्वरूपमिदं जगत् इति वसिष्ठेन रामाय कथितं पुरेति स्कांदे प्रतिपादितोक्तेः योगवासिष्ठे च स्फु

टमेतद्दृश्यते त्रयाणामित्यादि श्रवेत्रेय यस्य विलपुराणे द्वितीयेंशे तन्मत्वं प्रणतायतं यच्छ्रेयः परमं द्वि।

ज तदशेषविज्ञानं जलवीज्युदाधि भर्वानिति राजप्रश्ने पुत्रस्वर्गादीनामापेक्षिकश्रेयस्त्वेपि परमार्थरूप।

श्रेयस्त्वमित्युक्त्वा एको व्यापी रामः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः जन्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्वगतो व्ययः।

वंतानमयो मद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः न योगवान्न युक्तोभूत्वेव पार्थिवयोस्यते तस्यात्मपरदेहेषु सतोपि

त्रयाणामपि लोकानां येन व्याप्तिं गमिष्यति नवनीरामममास्याधशक्तौ स्यात्कथंचन ॥ १ ॥

कपरिहितत्वविज्ञानं परमार्थो सा विविज्जदुभरतो ह्यात्मस्वरूपमेव परमार्थश्रेयस्त्वेन दर्शितं तथा तत्रैव।

आत्माध्येयः सदा भूप योगयुक्तैस्तथा परं श्रेयस्तस्यैव संयोगः श्रेयो यः परमात्मनेति उक्तं प्रचलदकोतरे तथा

जीवपरमात्मनोर्यः संयोग उपाधिविगमरूपः स परं श्रेय इति तदर्थः विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यंतिकं गते।

ते आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतं कः करिष्यतीति प्रचलदकोंतरोक्तेः परमात्मनोर्योगः परमार्थ इतीयते मिथ्यैव

यदन्यद्व्यैनेति तद्व्याख्यातायत इत्युक्तेश्च सर्वथा भेदेपेकारूपो योगः केश्चिच्छक्यते नेष्यते तान्मिथ्यैवेति तदर्थः श्र

पेवं विध्रुवानिः श्रयमामानं इति तेनैवोक्तं वाच्येनलं ॥ त्रयाणामपि विधिवत्यैः येन मदत्रात्मा न्हि ज्ञातमायस्पर्द्धः

त

८।

नचेतितत्रेतेनमाह वीर्येत्यादिरामस्ततर्हिकथंतस्यादिमत्राह कालेति १२ रामस्यरामवीर्यस्यपुत्रगतंस्नेह।
विषयंरामेश्वतिशेषः नायंतवपुत्रः किंतर्हिदिव्यमेतत्तेजइतितात्पर्यं १३ नत्वहेतेनमाह अहमितिहतावितिभ
तप्रमयेनवयस्पस्तकरंतंयन्मतेरामंनिरतिशयदेभवविस्लतेजोंशावतारहूपं १४ सन्नानेसंवादमाह वसिष्ठो।

नचतौराघवादन्योहंतुमुत्सहतेप्रभो वीर्योत्सिक्तौहितौपापौकालपाशवशंगतौ ११ रामस्यराज
शार्दूलनपर्याप्तौमहात्मनः नचपुत्रगतंस्नेहंकर्तुमर्हसिपार्थिव १२ दशरात्रस्तयत्तस्यतासिन्नामे
णाराक्षसौ हंतव्यौविघ्नकर्तारौममयज्ञस्यवैरिणौ १४ अहंतेप्रतिजानामिहतौतौविद्धिराक्षसौ अ
हंवेद्मिमहात्मानंरामंसत्यपराक्रमं वसिष्ठोपिमहातेजायेचेमेतपसिस्थिताः यदितेधर्मला
भंतयशश्चपरमंभुवि १५ स्थिरमिच्छसिराजेंद्ररामंमेदातुमर्हसि यद्यभ्यनुज्ञांकाकुत्स्थददते। ॥२॥
तवमंत्रिणः १६ वसिष्ठप्रमुखाःसर्वेततोरामंविसर्जय अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजंदातुमर्हसि

पीत्यादिरितेयेवंविद्धितिशेषः नेदनित्वमित्यर्थः धर्मलाभंपरमंयशश्चयदिस्थिरमिच्छसीत्यन्वयः तेनरा
मदानेनतवापिफलदमित्याशयः १५ मेममह्यंकिंचमंत्रिणांसंमतेपिदातुमर्हसीत्यादि अभ्यनुज्ञांवामदानवि
षयकानुमतिं १६ ततःतदाअभिप्रेतंममेष्टंतवचअसंसक्तंअप्रतीतवाल्यत्वात् मातापितृसक्तिरहितंईश्वरत्वा

नापि श्रान्तिचिरविप्रयोगस्ते पुत्रेणोत्पादद्दशेति यत्तसंबंधि दशसाहस्रात्मकः कालपर्व रामसमपेत्तत इति शेषः हे
राघव समग्रं यं यत्तस्य कालः यथोक्तकालेनात्येति नातिक्रामति तेनाधिको विलंबो न भवतीत्यर्थः १८ तथेति
श्रुत्वापि एवं श्लोकं त्वा यथं श्राहत्या संबध्यते एवं च हे राघव समायं यत्तस्य कालो नात्येति नातिपतेत् तथाकुरु
क्षेमन्वयः धर्मो ॥१९ २० चलनं कंपः ततोत्थायेति ब्रांदसं व्यषीदत ॥ यं सहितं प्रयोरामस्याह्लादिलाभहूप

दशरात्रं हि यत्तस्य रामं राजीवलोचनं नात्येति कालो यत्तस्य यथायं मम राघव १८ तथा कुरुष्व
भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः १९ विरराम महातेजा ।
विश्वामित्रो महामतिः सतन्निशम्य राजेन्द्रो विश्वामित्रवचः शुभं २० शोकेन महताविष्टश्चचाल च
सुमोह च लब्धसंज्ञस्ततोत्थाय व्यषीदत भयान्वितः २१ इति हृदयमनोविदारणं मुनिवचनं
तदतीव शुश्रुवान् नरपतिरभवन्महान्महात्मा व्यथितमनाः प्रचचाल चासनात् २२ ॥

[margin: ॥ २२ ॥ (vertical marginal text, illegible)]

स्यैवंभयान्वितः इत्तोनिमित्तपुत्रवियोगभयान्वितः २१ इतीति अतीव श्रुत्य र्थे हृदयस्य हृदयं पुत्रश्री
कवन्मात्मनः मनसोंतःकरणस्य च विदारणं पीडाजनकं शुश्रुवान् श्रुतवान् महान्नरपतिः सार्वभौम इति या
[illegible] प्रचचाल

इतिश्रीरामायणटीकायामेकोनविंशः सर्गः ।१९ तदितिनिःसंज्ञइवरामेप्राकृतमनुष्यावात्तसेभ्योभ
यंभावनयादानप्रतिज्ञयावप्याकुलतामुपस्थितइत्यर्थः ततःसंज्ञावानागतमन्युरिदंवचमात्मानमब्रवीत् ।
ऊनेतिकिंविहनानिषोडशवर्षाणियस्यसः इदंवचमुद्दोगपत्रप्रतिपादकंषोडशवर्ष तत्रियकमावपव
कववप्रयोगुद्दाहंउतिशान्तादितिकतंकेतः अन्येतुऊनषोडशवर्षःशाहुसद्वादशवर्षइत्यर्थःमागतस्यराम
स्यवयोविशेषमुदिष्टपवालोद्वादशवर्षीयमकृतासम्पराप्यवरन्यारण्यकांडेरावणंप्रतिमारीचोक्तेरित्याहुः

इतिवालकांडेएकोनविंशःसर्गः ।१९ तच्छ्रुत्वाराजशार्दूलोविश्वामित्रस्यभाषितं मुहूर्तमिवनिःसंज्ञः
संज्ञावानिदमब्रवीत् ।ऊनषोडशवर्षोमेरामोराजीवलोचनः नयुद्धयोग्यतामस्यपश्यामिसहरा
क्षसैः २ इयमक्षौहिणीसेनायस्याहंपतिरीश्वरः अनयासहितोगत्वायोद्धाहंतैर्निशाचरैः २ ॥

ग्राप्ये वालोषोडशवर्षीयमित्येवपाठोरावणस्यभयातिशयार्थंवामारीचस्यानुक्तिः साइतिकतका।
शयः इयमितिप्रकारश्योगजस्थैकोनराः पंचपदातयः त्रयश्चतुरगास्तैः पत्तिरित्यभिधीयते पत्तिस्त्रि
गुणामेकेविदुः सेनामुखंबुधाः त्रीणिसेनामुखान्येकोगुल्मइत्यभिधीयते त्रयोगुल्मागणोनामवाहिनी
गणास्त्रयः स्मृतास्तिस्रस्तुवाहिन्यः पृतनेतिविचक्षणैः चमूस्तुपृतनास्तिस्रस्तिस्रस्त्वनीकिनी अ
नीकिनीदशगुणांप्राहुरक्षौहिणींबुधाइतियस्याहमितिसं— पिवार्थः पतिःपालकः ईश्वरःस्वामीयोद्धेत्य

षगोप्तायस्येतिशेषः प्राणान्परिष्यामिनोविष्यामीत्यर्थः ५८ रामगमनेउपपतिमाहवालइत्यादि।
कनघोरधार्चर्षतादेववालवद्यवहारः स्नेहातिशयेनचतेनेवश्रुतविषयव्यवहारः अन्यथासर्वेवेदवे
दाःभृताः सर्वेत्तानोपसंपन्नाइतिपूर्वोक्त्याविरोधःस्यात २ नचेतिरत्तसामित्यस्परत्तोइतिशेषःकूटकप।

इमेशूरात्मविक्रांतानभ्रत्यामेप्रविशारदाः योग्पारत्तोगतोयोंदुंनरामंनेतुमर्हसि ४ अहमेवध
नुष्पाणिगोप्तासमरमूर्धनि यावत्प्राणान्धरिष्यामितावत्योत्स्येनिशाचरैः ५ निर्विघ्नाव्रतचर्या
साभविष्यतिसुरक्षितातत्रअहंतत्रगमिष्यामिनरामंनेतुमर्हसि ६ वालोह्यकृतविद्यश्चनचवेत्तिब
लावलं नचास्त्रवलसंयुक्तोनचयुद्धविशारदः ७ नचासौरक्षसांयोग्यःकूटयुद्धाहितेरक्षसः विप्र
मक्तोहितामेरामंमुहूर्तमपिनोत्सहे ८ जीवितुंमुनिशार्दूलनराम्नेतुमर्हसि यदिवाराघवंब्रह्मनेतुमि
च्छसिसुव्रत ९ चतुरंगसमायुक्तंमयासहचतंनय षष्टिवर्षसहस्राणिजातस्यममकौशिक १० कृ
च्छेणोत्पादितश्चायनरामंनेतुमर्हसि चतुर्णामात्मजानांहिप्रीतिःपरमिकाममं ज्येष्ठेधर्मप्रधाने
चनरामंनेतुमर्हसि ॥

दंकूटयंदरामनयनेवाधकमप्याहविप्रेत्यादि ८ उक्तानुपपत्तिपरिहारायाहयदिवे
ति ९ इतोप्युक्तरामनयनमयुक्तमित्याह षष्टीति प्रतीतानीतिशेषः १० कृच्छ्रेणाकृःखेनकाचितडःखेनेत्येव
पाठः यत्नदीवालितलयेनतपरमिकाप्रतिपाधितातत्रिकः चतुर्णामितिनिर्धारणषष्ठीतेषांमध्येइअक्षि

श्रीन्यासि केयुकारणमाह ज्येष्ठ इति अनेन राज्यस्योपनाधनिनाधर्मप्रधाने विभुप्रहवार्थेश्वर्थमाथीनु।
ऽप्रहमिकेराक्षसेषुदेहिवालिकनाशासंभावनयाराज्यविच्छेदएवभवेत् धर्मेणप्रजापालनंचनान्यता
निर्वहेत् अनेनारामोनेनतमयोग्यः अग्रारामनयस्यसर्वथाअयोग्यत्वंप्रतिपादयितुंरक्षः स्वरूपंपृच्छतिकिं।

किंवीर्याराक्षसास्तेवकस्यपुत्राश्चकेचते १२ कथंप्रमाणाःकेचैतान्रक्षंतिमुनिपुंगव कथंचप्रतिक
र्तव्यंतेषांरामेणरक्षसां १३ मामकैर्वाबलैर्ब्रह्मन्मयावाकूटयोधिना सर्वमेशंसभगवन्कथंतेषां
मयारणे १४ स्थातव्यंदुष्टभावानांवीर्योत्सिक्ताहिराक्षसाः तस्यतद्वचनंश्रुत्वाविश्वामित्रोऽभ्यभा
षत १५ पौलस्त्यवंशप्रभवोरावणोनामराक्षसः सब्रह्मणादत्तवरस्त्रैलोक्यंबाधतेभृशं
१६ महाबलोमहावीर्योराक्षसैर्बहुभिर्वृतः श्रूयतेचमहाराजरावणोराक्षसाधिपः साक्षाद्वै
श्रवणभ्राताप्रपुत्रोविश्रवसोमुनेः १७ ॥ वीर्याइतिकेचतेकिंनामानः १२ कथंप्रमाणाःकी
दृक्शरीरप्रमाणाः रक्षंतिहिंसंतिवेनेतिशेषः प्रतिकर्तव्यंप्रतिविधेयंसंहारःकथंकर्तव्यइत्यर्थः १३
मयावेत्यत्रप्रतिकर्तव्यमित्यनुषंगः १४ स्थातव्यमितिदुष्टभावानांतेषांसंबंधिनिरणेकथंस्थात
व्यमितिनिःशंसेतिसंबंधः तत्रहेतुः वीर्येत्यादि १५ १६ प्रसिद्धश्चायंवृत्तांतइत्याह श्रूयतइत्यादि १७ ॥

-85

1212

रा० बा० टी० ८४

यतो महाबलः ततो यदा त्वनादरात्स्वयं यत्नं विघ्नकर्तानं बलवत्त्वमनादरात्स्वयं विघ्नायनागच्छति तदा १८॥
तेन रावणेन प्रेरितौ मारीचसुबाहू यज्ञविघ्नं करिष्यत इति संबंधः १९ अथ रावणनामश्रवणात्स्वयमेव निवृ
त्तीकारप्रत्याशो राजाप्याह इत्याह इति २० अल्पभागपस्यत्रियोगाकरणादिति शेषः प्रसादयितमाह देव

यदा न खलु यज्ञस्य विघ्नकर्ता महाबलः १८ तेन संचोदितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ मारीचश्च सुबाहु-
श्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः १९ इत्युक्तो मुनिना तेन राजोवाच मुनिं तदा न हि शक्तोऽस्मि संग्रामे
स्थातुं तस्य दुरात्मनः २० स त्वं प्रसादं धर्मज्ञ कुरुष्व मम पुत्रके मम चैवाल्पभाग्यस्य दैवतं हि भ
वान्गुरुः २१ देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतगपन्नगाः न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि २२
स तु वीर्यवतां वीर्यमादत्ते युधि रावणः तेन चाहं न शक्तोऽस्मि संयोद्धुं तस्य वा बलैः २३ सबलो वा मु
निश्रेष्ठ सहितो वा ममात्मजैः कथमप्यमरप्रख्यं संग्रामाणामकोविदं २४।

न शक्तोस्मीत्यादि २१ २२।

स तु इति वीर्यमादत्ते नाशयतीत्यर्थः अतस्तत्संग्रामाद्दैवमुख्यमपि न दोषायेति भावः तस्य बलैः मारीचादिभिः
हे मुनिश्रेष्ठ सबलः ससैन्यः मम पुत्रैः सहितो वा भवानपि तेन योद्धुं न शक्त इत्यनुषंगः अस्तु वा कथंचिद्भवतस्त॥
यामामर्थ्यं पुत्रे तु समवेयान दास्यामीत्याह कथमपीत्यादि अमरप्रख्यं अमरतुल्यं रूपमेव न तु समरामि तिताम

प्रतिज्ञः गविनोक्तिवान्न नयपुत्रकम्। भूयोः पौनरुक्त्यं न दोषः पुत्रकामित्यनुकंपायां कन् अदाने हेत्वंतरमप्या

ह अथेत्यादिपनः सुंदोपसुंदपुत्रौ कालोपमौ युद्धे तत्सौ मारीचसुबाहु दैत्यकुलजसुंदोपसुंदाभ्यां यक्षकन्यायां

जातौ वेनप्रगस्त्यशापेन च प्राप्तिरूपरतमौ रावणसमं प्राप्तौ यतस्तौ यज्ञविघ्नकरौ अतः सुतेनैव दास्यामी त्यन्वयः २

५२९

86

बालं मे तनयं ब्रह्मन्नैव दास्यामि पुत्रकं अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुंदोपसुंदयोः २५ यज्ञवि

घ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकं तौ च वीर्यसमायातौ दैत्यकुलोद्भवौ २९ मारीचश्च सु

बाहुश्च वीर्यवंतौ सुशिक्षितौ तयोरन्यतरं योद्धुं यास्यामि ससुहृद्गणः अन्यथा त्वनुनेष्यामि

भवंतं सह बांधवः २८ इति नरपतिजल्पनाद्द्विजेंद्रं कुशिकसुतं सुमहान्विवेश मन्युः सु

हुत इव मखेऽग्निराज्यसिक्तः समभवदुज्ज्वलितो महर्षिवह्निः २८ इत्यार्षे रामायणे बालकां

डे विंशः २० तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलाक्षरं समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीं

अन्यथा भवतां मानयन्नेव अनुनेष्यामि वा मा गमनाय इति शेषः २१ इतीति सुहृत्तः प्रथमं सुहृत्समिद्भिः हुतः य

थाऽऽज्यसिक्तोऽग्निरिवेति योजना उज्ज्वलितः रोषजज्वालाव्याप्तिमत्त्वात्सुष्ठु हुतः २८ इति रामायणे विंशः २०

तादीतिस्नेहेन पुत्रस्नेहेन पर्याकुलानि गद्गदानि अक्षराणि यस्मिन् तत्तस्य वचनं श्रुत्वेत्यन्वयः ॥ ॥

रा॰
बा॰ टी॰
८५

अयंविपर्ययः प्रतिज्ञाहानिरूपः राघवाणामयुक्तः यतोऽयंअस्यकुलस्यविपर्ययः नाशः विपर्ययपदावृत्ति-
र्बोध्या २ यदिदंप्रतिज्ञाहानिरूपंत्वमयुक्तं इदंतत्फलंच यदित्वमेवंस्थितस्तदायथागतंगमिष्यामि मिथ्यावादी
त्वंसुहृद्वृतः सुखीभवेतिविपरीतलक्षणयोक्तिः ३ धीमतइत्यत्रवैराग्यंदृष्टिविशेषः जगदन्यथाकरणसमर्थो।

पूर्वमर्थंप्रतिश्रुत्यप्रतिज्ञांहातुमिच्छसिराघवाणामयुक्तोयंकुलस्यास्यविपर्ययः २ यदिदंतेक्ष-
मंराजन्गमिष्यामियथागतं मिथ्याप्रतिज्ञःकाकुत्स्थसुखीभवसुहृद्वृतः ३ तस्यरोषपरीतस्यविश्वा-
मित्रस्यधीमतः चचालवसुधाकृत्स्नादेवानांचभयंमहत् त्रस्तरूपंतुविज्ञायजगत्सर्वंमहानृषिः नृ-
पतिंसुव्रतोधीरोवसिष्ठोवाक्यमब्रवीत् इक्ष्वाकूणांकुलेजातःसाक्षाद्धर्मइवापरः धृतिमान्सुव्रतः।
श्रीमान्नधर्मंहातुमर्हसि त्रिषुलोकेषुविख्यातोधर्मात्माइतिराघवः स्वधर्मंप्रतिपद्यस्वनाधर्मंवोढुमर्-
हसि प्रतिश्रुत्यकरिष्येतिउक्तंवाक्यमकुर्वतः इष्टापूर्तवधोभूयात्तस्माद्रामंविसर्जय ८॥

यमयक्रुद्धःकिं-
करिष्यतीतिदेवानांभयं ४ त्रस्तरूपंप्रतिशायेनत्रस्तंजगत्त्रैलोक्यं ५ साक्षाद्धर्मइवइवशब्दएवार्थेउत्प्रेक्षावा
रूपकमिदं ६ स्वधर्मंसत्यप्रतिज्ञत्वं ७ इष्टंयज्ञमेधादयोयागाः पूर्तंवापीकूपादिनिर्माणंतद्वधः तत्फलनाशः
भूयात्भवेत्भविष्यतीतियावत्करिष्येतिप्रतिश्रुत्यप्रतिज्ञा[illegible]मधिराघेः उक्तवाक्यमकुर्वतस्तत्रनतिष्ठतः ८॥

८ प्रति

कृतार्थांधीविनासंग्राह्यंतिमहिम्यंतेप्रथयर्षयितामितिशेषः अग्निनाद्दतिनमन्दतामिवेत्युपमाश्रनेनपुत्रविप
त्रिभीत्यपनयः ९ नकेवलंविश्वामित्रकृतसंरक्षणेनैवरामस्यकृतार्थत्वंकिंतस्वतोपीत्याह रामविश्वामित्रयोः
स्निग्धवर्णनेन एषःरामःविश्वामित्रश्चरामपक्षेविद्याधिकःसहजस्तानघाक्तिःतपसःमननादेःपरायणः।

87

कृतास्त्रमकृतास्त्रंवानैनंशक्ष्यंतिराक्षसाः गुप्तंकौशिकपुत्रेणज्वलनेनामृतंयथा ९ एषविग्रहवान्धर्म
एषवीर्यवतांवरः एषविद्याधिकोलोकेतपसश्चपरायणः १० एषोस्त्रान्विविधान्वेत्तित्रैलोक्येसच
राचरे नैनमन्यःपुमान्वेत्तिनचवेत्स्यन्तिकेचन ११ नदेवानर्षयःकेचिन्नामरानचराक्षसाः गंधर्वय
क्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः १२ सर्वास्त्राणिकृशाश्वस्यपुत्राःपरमधार्मिकाः कौ।
रा शिकायपुरादत्तायदाराज्यंप्रशासति १३ ॥

प्राप्यःविश्वामित्रपक्षेतपसश्चाश्रयः १० रामप
क्षेअन्यःपुमान् अविद्यावृतःपुमानित्यर्थः विश्वामित्रपक्षेपन्नेप्रसंगात् ११ ननुदेवादयनवेद्युः सर्वास्त्राणि
कृशाश्वःकथमिमानग्राहि सर्वास्त्राणीतिकृशाश्वःप्रजापतिरेकःपरमधार्मिकाइतिपाठेपरमधार्मिकप्रतिष्ठावे
तदर्थः एतेनापिदुर्लभत्वंमंत्रस्थानितदत्ताःपितेतिशेषःप्रशासतिप्रशास्तिस्मेत्यर्थःशेषार्थः १३ ॥ १४ ।

नो

अस्त्राणामात्मप्राधान्यमप्याहतेपीति प्रजापतिसुतेदक्षकन्येतयोःसुतानैकरूपाः अनेकरूपाः १४ तेसुते उशत
इत्यर्थः शस्त्राणिपरविशसनकर्तॄणि १५ वरान्श्रेष्ठान्अप्रमेयान्गुणेयत्तयाअपरिच्छेद्यान् अरूपिणः अदृ

तेपिपुत्राः भृशाश्वस्यप्रजापतिसुतासुताः नैकरूपामहावीर्यादीप्तिमंतोजयावहाः १४ जयाचसुप्र
भाचैवदक्षकन्येसुमध्यमे तेसुतेस्त्राणिशस्त्राणिशतंपरमभास्वरं १५ पंचाशतंसुतान्लभेजयाल
ब्धवरावरान् वधायासुरसैन्यानामप्रमेयानरूपिणः १६ सुप्रभाजनयच्चापिपुत्रान्पंचाशतंपुनः सं
हारान्नामदुर्धर्षान्दुराक्रामान्बलीयसः १७ तानिचास्त्राणिवेत्त्येषयथावत्कुशिकात्मजः अपूर्वा
णांचजननेशक्तोभूयश्चधर्मवित् १८ तेनास्यमुनिमुख्यस्यधर्मज्ञस्यमहात्मनः नकिंचिदस्त्यवि
दितंभूतंभव्यंचराघव १९ एवंवीर्योमहातेजाविश्वामित्रोमहायशाः नरामगमनेराजन्संशयंगं
तुमर्हसि २० तेषांनिग्रहणेशक्तः स्वयंचकुशिकात्मजः २१ ॥ २१ ॥ २१ ॥ ॥

श्यमानरूपात् १६ संहारानस्त्रवर्गसंहारनामकान्दुर्धर्षानपरैः सोढुमशक्यात् दुराक्रामान्दीर्घ॰
प्रांशः दुराक्रमान् प्रमोचान् १७ अपूर्वाणांअस्त्र[illegible]विशेषाणामितिशेषः १८ १९ २० २१ ॥

स्वतोरक्षतोनिग्रहेशक्तोपिविश्वामित्रः तस्मुत्रानुग्रहायैवतंयाचतइत्याहतेषामितिहितंप्रतिरहस्यानन्य
दुर्लभानेकविद्याप्रदानादिरूपं २१ मुमोदेतिपरस्मैपदमार्षंवस्त्वर्थः प्रसन्नचित्तइत्युत्तरंयोज्यः राघवस्य।
रामस्यकौशिकात्मजायरामंदातुंबुध्याप्रविनयादितिशेषः २२ इतिरामायणोपकाविंशः सर्गः २१।

तवपुत्रहितार्थायत्वामुपेत्याभियाचते २१ इतिमुनिवचनात्प्रसन्नचित्तोरघुवृषभश्चप्रमोदपा
र्थिवः राममनमभिरुरोचराघवस्यप्रथितयशाः कुशिकात्मजायबुध्या २२ इत्यार्षेरामायणे।
बालकांडेएकविंशः सर्गः २१ तथावसिष्ठेब्रुवतिराजादशरथःस्वयं प्रहृष्टवदनोराममा
जुहावसलक्ष्मणं १ कृतस्वस्त्ययनंमात्रापित्रादशरथेनच पुरोधसावसिष्ठेनमंगलैरभिमं
त्रितं २ सपुत्रंमूर्ध्न्युपाघ्रायराजादशरथस्तदा ददौकुशिकपुत्रायसुप्रीतेनान्तरात्मना ३

तथेतिसलक्ष्मणंरामंआजुहावतयोरविनाभाववत्तानादितिशेषः २ कृतस्वस्त्ययनंकृतमंगलाचरणंमंग
लैःमंगलसूचकैःमंत्रैः किंवततद्वत्तानप्रतिपादकवाक्यैरभिमंत्रितंबोधितमित्यर्थः तद्धायनंचयोगाद्या

टीकासहितं २॥

रा.
बा.टी.
८०

राजापितदाक्यश्रवणेनसुप्रीतमनाः रामंददौ ३ यात्रायांशकुनमाह ततइति ववौशुभ्रस्तत्रतिसुखं
विश्वामित्रगतंतंसैववहन्राजीवपमं ४ प्रयातेप्रयाणेक्कोवेसप्रयोजनतोपक्रमात्देवानांडंडुभिनामघुष्ट
ष्टिः शंखादिवोमसक्षसनगरजः ५ धन्वीधनुर्विद्याकृतश्रमः ८ कलापिनौमत्तूणीरौशोभयानौप्रका
शयंतौ पासतेजसामसगभावसंबौः त्रिशीर्षाविवपन्नगौ स्कंधस्थितधनुषाहवदनूणीरेणमत्त

ततोवायुःसुखस्पर्शोनीरजस्कोववौतदा विश्वामित्रगतंरामंदृष्ट्वाराजीवलोचनं ४ पुष्पवृ
ष्टिर्महत्यासीद्देवडुंडुभिनिस्वनैः शंखडुंडुभिनिर्घोषैःप्रयातेतुमहात्मनि ५ विश्वामित्रोय
यावग्रेततोरामोमहायशाः काकपक्षधरोधन्वीतंचसौमित्रिरन्वगात् ८ कलापिनौधनुष्पाणीशो
भयानौदिशोदश विश्वामित्रंमहात्मानंत्रिशीर्षाविवपन्नगौ ७ ॥

केनचत्रिशीर्ष

तंपक्षा प्रत्येकंतूणी
रद्वयधारणात् त्रिशीर्षत्वं धनुषःपाणावुक्तत्वात् अत्रेदंतूणीरादिवैसवंगरुडेनदत्तंरामायतांडकाम
वक्ष्वधायममारीचसमसमुद्दीपातनायचनहिप्राकृतधारासाध्यमेतत् तडक्तंपाद्मेपाठितास्सैःसमागम्य।
तौणिचास्त्राणिकार्मुकं संवमर्नेतरदमपःसनदस्वानाभ्यांपुनर्पयाविति अस्त्राणिशस्त्राणिवक्ष्चर्मतूणी

॥ १ ॥
[illegible]

प्रस्तदो अनल्पवीर्यादिमंतौ शोभयंतौ विश्वामित्रमिति शेषः ८ बद्धगोधाचर्मकृतं अंगुलित्राणं ययोस्तौ
गोधा हस्तत्राणमिति काश्चित् अंगुलित्राणस्य पौनरुक्त्यापत्तेरुक्तं ९ शोभयेतामित्यत्र भावकर्णादिसमः ९
स्थाणुं रुद्रं पावकी स्कंदाविव शोभाविव अध्यर्धयोजनं अर्धाधिकयोजनं षट्क्रोशमिति यावत् ११ तावतीरुद्र

अनुजग्मतुरस्तदौ पितामहर्षिमिवाश्विनौ अनुयातौ श्रियादीप्तौ शोभयंतावनिंदितौ ८ तदाकुमि
पुत्रं तथानुष्पाणी स्वलंकृतौ बद्धगोधांगुलित्राणौ खड्गवंतौ महाद्युती ९ कुमारौ चारुवपुषौ
भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ अनुयातौ श्रियादीप्तौ शोभयेतामनिंदितौ ९ स्थाणुं देवमिवाचिंत्यं कुमारौ
राविव पावकी अध्यर्धयोजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे ११ रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्य
भाषत गृहाण वत्स सलिलं मा भूत्कालस्य पर्ययः १२ मंत्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां त

द्गमनेन बालकयोः तत्तत्प्रदीपप्रादुर्भावस्यावश्यकत्वान्महर्षिर्विनाप्यनंतरमत्र श्रयेदिव्याविद्ये उपदेष्टु
माह वत्सराम इत्यादि सलिलं गृहाण आचमनं कुरु कालस्य अन्नभोजनकालस्य पर्यायोऽतिक्रमः १२ मंत्र
ग्रामं बलातिबलाविद्यामंत्रकं मंत्रसमूहं तथा प्रतिबलासंज्ञकं चशब्देन प्राग्ग्रहणादिव्यासमूहशात तूपमंत्रसमूहं तथा

शो

म

रा.
वा टी.
८८

प्रकृतोपयोगिन्यो बलाप्रातिबलाख्ये च विद्ये इत्यर्थः परंत [illegible] बलातिबलयोरेव दानं अन्येषां तदा मंत्र
ग्रे भविष्यतीत्याह: गृह्णाणेमित्युपलक्षणं लक्ष्मणस्यापि क्षुत्पिपासात्यांतिरूपफलस्य उभयोरपि दर्श
नात् अप्रमत्तस्यैव श्रमो वक्रहरगमनादौ न त्वहलको ज्वरोपि न विपर्ययः अन्यथाभावः तद्विद्याजपेन भ
विष्यतीति शेषः १२ प्रमत्तं अकृताचमनादिकं धर्षणं अभिभवः अस्तीति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट्.

न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः १३ न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यंति नैर्ऋताः न बाह्वोः सदृशो।
वीर्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन त्रिषु लोकेषु वा राम न भवेत्सदृशस्तव बलामतिबलां चैव पठतस्तात रा
घव १५ न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तवानघ एतद्विद्या
द्वये लब्धे न भवेत्सदृशस्तव बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ १६ क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते.
नरोत्तम बलामतिबलां चैव पठतस्तात राघ

सर्वत्र तद्विद्यालाभो हेतुः १४ न केवलं पृथिव्यामेवेत्याह त्रि
ष्वित्यादि १५ ज्ञानं तत्त्वज्ञानं बुद्धिनिश्चयः ऐहिकविषयकः वादिनं प्रतिवक्तव्ये उत्तरे इत्यर्थः १७ न च सदृशो।
न केनापि गुणेनेति शेषः सर्वज्ञानस्य मातराविति अप्रतिमानलक्षणादिनिवृत्तिसामर्थ्यवत्त्वात् सर्वज्ञानजनके

विद्याद्वयमधीयानेत्वपीतिशेषः यशश्चाप्यतुलंभुवीतिपाठेभविष्यतीत्यपिशेषः तयोर्विद्ययोः तादृशसा
मर्थ्यकारणमाह पितामहेत्यादि तन्निर्मितत्वात्तेते १९ प्रदातुंममबुद्धिरितिशेषः सदृशः तदानयोग्य
इत्यर्थः एतद्विद्याप्रदानयोग्यः बहुतिलमविभक्तिकंबहवइत्यर्थः विप्रुलाइत्यावत् २० तपसामदी

विद्याद्वयमधीयानेयशश्चाप्यथभवेद्भुवि पितामहसुतेह्येतेविद्येतेजःसमन्विते १९ प्रदातुंतव
काकुत्स्थसदृशस्त्वंहिपार्थिव कामंबहुगुणाःसर्वेत्वय्येतेनात्रसंशयः २० तपसासंभृतेचैतेबहुरू
पेभविष्यतः ततोरामोजलंस्पृष्ट्वाप्रहृष्टवदनःशुचिः २१ प्रतिजग्राहतेविद्येमहर्षेर्भावितात्मनः वि
द्यासमुदितोरामःशुशुभेभीमविक्रमः २२ सहस्ररश्मिर्भगवान्शरदीवदिवाकरः २२ गुरुकार्या
णिसर्वाणिनियुज्यकुशिकात्मजः ॥

येनसंभृतेपूर्णेबहुरूपेशास्त्रोक्तफलादधिकफलप्रदेयद्वा तप
पे सःसर्वंतपःप्राप्तेनतपोरूपेणाभवतासंभृतेपुष्टेइत्यर्थः जलंस्पृष्ट्वाचम्य २१ विद्यासमुदितः विद्यासंबद्धः
सतोविक्रमवानपिविद्यासंबंधात् अधिकविक्रमइत्यर्थः २२ सहस्रेत्यादिपूर्वान्वयि कुशिकात्मजोविश्वामित्रः २२
गुरुकार्याणिगुरुविषयाणिकार्याणिपूर्वोक्तान्यायपत्रयसंन्यासत्रिवेण्यादीनिसर्वाणिनियुज्यउपदिश्येत्यर्थः ।

समभ्यंतपादेगुरुकार्याणि पादोपसंग्रहणादीनि कुशिकात्मजेनियुज्यमकृतेत्यर्थः सरय्वांततीरे २३ दशार
थेत्यादिष्पूर्ववचनर्थीः तृणशयनं वितथशयनोषितयोरपिराजसुखं विस्पष्टतेहेतुः कुशिकसुतवचोनुलालि
तत्वंविवभौसुष्ठेतियावत् २४ इतिद्वाविंशः सर्गः २२ प्रभातायामितिपर्णसंस्तरेसृण्डपर्णादिपरिक।

गुरुकार्याणिसर्वाणिनियुज्यकुशिकात्मजः ऊषुस्तांरजनींतत्रसरय्वांसुसुखंत्रयः २३ द
शरथनृपसूनुसत्तमाभ्यांतृणशयनेनुचितेतदोषिताभ्यां कुशिकसुतवचोनुलालिता।
भ्यांसुखमिवसापिवभौविभावरी २४ इतिश्रीरामायणेवालकांडेद्वाविंशः सर्गः २२
प्रभातायांतुशर्वर्यांविश्वामित्रोमहामुनिः अभ्यभाषतकाकुत्स्थौशयानौपर्णसंस्तरे १
कौसल्यासुप्रजारामपूर्वासंध्याप्रवर्तते उत्तिष्ठनरशार्दूलकर्तव्यंदैवमाह्निकं २ २।

स्मितेशयानौयेद्वैर्ज्ञोकुंतृणशयनरत्नुपलक्षणंबोध्यं १ कौसल्येतिहेरामत्वयापुत्रेणकौसल्यासुप्र
जासुपुत्राशोभनपुत्रवतीयतस्त्वादृशस्सुपुत्रस्सतवअस्मिन्समयेनिद्राअनुचितायतः पूर्वासंध्या
प्रातः संध्याप्रवर्ततेप्रतउत्तिष्ठेदेवंदेवताध्यानंमाह्निकंपौर्वादिक्रिया २॥ २॥ २।

स्नात्वाकृतोदकौकृत्वार्घ्यदानौइदंतावत्पर्यंतकर्तव्यक्रियामात्रोपलक्षणंपरमंजपंसावित्री ३ अभितस्तस्थतुः
संमुखौस्थितावित्यर्थः ४ प्रयातौगच्छंतौ ५ तत्रगंगासरयूसंगमप्रदेशेतप्यतांतपः छांदसः ऋषीणामाश्र

91

तस्यर्षेःपरमोदारंवचःश्रुत्वानरोत्तमौ स्नात्वाकृतोदकौवीरौजेपतुःपरमंजपं ३ कृताह्निकौमहावी
र्यौविश्वामित्रंतपोधनं अभिवाद्यातिसंहृष्टौगमनायाभितस्थतुः ४ तौप्रयातौमहावी।
र्यौदिव्यांत्रिपथगांनदीं ददृशातेततस्तत्रसरय्वाःसंगमेशुभे ५ तत्राश्रमपदंपुण्यमृ ।
षीणांभावितात्मनां बहुवर्षसहस्राणितप्यतांपरमंतपः ६ तंदृष्ट्वापरमप्रीतौराघवौपु
ण्यमाश्रमं ऊचतुस्तंमहात्मानंविश्वामित्रमिदंवचः ७ कस्यायमाश्रमःपुण्यःकोन्वस्मि
न्वसतेपुमान् भगवन्श्रोतुमिच्छावःपरंकौतूहलंहिनौ ८ तयोस्तद्वचनंश्रुत्वाप्रहस्य
मुनिपुंगवः अब्रवीच्छ्रूयतांरामयस्यायंपूर्वआश्रमः ९ ॥

मपदंददृशातेइत्यनुकर्षः ६ तंप
रमरमणीयं ७ वसतेवसतितङ्छांदसः ८ प्रहस्यबालकवचनश्रवणजसंतोषाद्धासः सर्वज्ञोप्येवंनाटय
तीतिवायस्यपूर्वः यस्यपूर्वकालाधिष्ठेयः अभूत्तमश्रूयतामित्यन्वयः ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥

रा॰

बा॰ टी॰

१५॰

मूर्तिमानशरीरथवः समाहितं समाहितचित्तं स्थाणुं रुद्रं ११ कुतोद्वाहं समाधेः कृतव्युत्थानं देवैः सहव्यु।
त्थानं कालोचितविलासदेशं गच्छंतं देवशं उमेयाः कामः धर्षयामास चित्तविकारोत्पादनेन अभिभूतवान्।
ततो महात्मना रुद्रेण ज्ञाताप राधेन ऊं कृतः वक्ष्यमाणप्रवध्यातो दृष्टश्चेत्युत्तरेणान्वयः ११ विशीर्येत विशीर्णानि

कंदर्पो मूर्तिमानासीत्काम इत्युच्यते बुधैः तपस्यंतमिह स्थाणुं नियमेन समाहितं ११ कृतोद्वाहं तं दे
वेशं गच्छंतं ससमरुद्गणं धर्षयामास दुर्मेधा हुंकृतश्च महात्मना अवध्यातश्च रुद्रेण चक्षुषा रघुनंदन
व्यशीर्यंत शरीरात्स्वात्सर्वगात्राणि दुर्मतेः तत्र गात्रं हतं तस्य निर्दग्धस्य महात्मना अशरीरः कृतः का
मः क्रोधाद्देवेश्वरेण ह अनंग इति विख्यातस्तदाप्रभृति राघव सचांगविषयः श्रीमान्यत्रांगं स मुमो॰
च ह तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयः पुरा शिष्या धर्मपरा वीर तेषां पापं न विद्यते १५ ॥

व

सर्वगात्राणि सर्वैरवयवाः १२ तत्र प्रसिद्धतरेऽस्मिन्नाश्रमे हतं नष्टं ह शाकः प्रसिद्धो १३ ततो भयात्पलायमानोय
त्र देशे स कामः स्वं अंगं मुमोच स अंगविषयः अंगदेश इति विख्यात इति शेषः १४ तस्य स्थाणोः इमे मुनयः इदानीमि॰
हतपस्यंतः तस्य रुद्रस्य पुरा पूर्वकालं संतानपरंपरागताः शिष्याः अत एव धर्मपराः अत एव तेषां पापं न विद्यते १५

बा

१५१

सरितोर्गंगासरय्वोः १८ स्नानादिना शुचयो भूत्वा पुण्यमाश्रममभिगच्छामहे वत्स्यामहे इति पृथक्पद॰
द्वंद्वापरपक्षकृतरः १२ स्नाताः इत्यादीनि तदाश्रमवासिमुनिविशेषणानि तेषां संवदतां तेषु संवदत्सु तान् अरु
ष्टापितपोमहिम्ना ज्ञातदीर्घेण च चक्षुषा तपोबलविप्रकृष्टार्थग्राहिणा चक्षुषा रामायागमनं विज्ञाय तेन चक्षुषेत्यन्व॰

इहाद्य रजनीं राम वसेम शुभदर्शन पुण्ययोः सरितोर्मध्ये श्वस्तरिष्यामहे वयं १९ अभिगच्छामहे
सर्वे शुचयः पुण्यमाश्रमं इह वासः परोऽस्माकं सुखं वत्स्यामहे निशां १२ स्नाताश्च कृतजप्याश्च॰
हुतहव्या नरोत्तम तेषां संवदतां तत्र तपोदीर्घेण चक्षुषा १९ विज्ञाय परमप्रीता मुनयो हर्षमागमन्॰
न अर्घ्यं पाद्यं तथातिथ्यं निवेद्य कुशिकात्मजे १९ रामलक्ष्मणयोः पश्चादकुर्वन्नतिथिक्रियां स॰
त्कारं समनुप्राप्य कथाभिरभिरंजयन् २० ॥ २० ॥

यः १९ आतिथ्यमतिथ्यर्हं भोजनादि १९ पश्चाद्भगवतोऽपि मनुष्यरूपधारित्वेन विश्वामित्रेगुरुत्वसादनेन
वशिष्ठादौ विश्वामित्रे अर्घ्यादिदत्वा पश्चाद्रामेभ्यः अभिरंजयन् अभ्यरंजयन् अडभावआर्षः तदाश्रमस्यान
वासिनि तिशेषः यद्वा सत्कारं समनुप्राप्यतं प्राप्य विश्वामित्रादीन् तदाश्रमस्थामहर्षयोऽभ्यरंजयन्नित्यर्थः २०

यद्वा समाहिताः सन्तः एकाग्रचित्ताः परस्परं संमिलिताः अनयोर्विश्वामित्र रामयोः सत्कारं परस्परकृतसत्कृतिं समनुप्राप्य सम्यक् लब्ध्वा कथाभिः रामस्वभावादिवर्णनैः
अभिरंजयन् परस्परमनुरागमुद्पादयन् इति

रा.

बा.टी.

२१

अजयन्ननदीतीरे ते विश्वामित्राद्याः ऋषयस्तद्वासिभिर्मुनिभिः सहस्वसाहित्येनानीताः संवेशनाय।
स्वाश्रमं प्रापिताः २१ कामाश्रमपदे सर्वकामपरिहारके भर्गाश्रमे २१।२३ इति रामायणटीकायां त्रयोविं

यथार्हमजग्मन्सर्वे ऋषयस्ते समाहिताः तत्र वासिभिरानीता मुनिभिः सुव्रतैः सह २१ न्यवस
न्सुसुखं तत्र कामाश्रमपदे तदा कथाभिरभिरामाभिरभिरामौ नृपात्मजौ २२ रमया।
मास धर्मात्मा कौशिको मुनिपुंगवः २३ इत्यार्षे रामायणे त्रयोविंशः सर्गः २३ ततः।
प्रभाते विमले कृताह्निकमरिंदमौ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य नद्यास्तीरमुपागतौ १ ते च
सर्वे महात्मानो मुनयः संशितव्रताः उपस्थाप्य शुभां नावं विश्वामित्रमथाब्रुवन् २ आ
५३ रोहतु भवान्नावं राजपुत्रपुरस्कृतः अरिष्टं गच्छ पन्थानं मा भूत्कालस्य पर्ययः ३ ॥

शः सर्गः २३ तत इति नद्याः गंगायाः १ उपस्थाप्य आनाय्य २ राजपुत्रपुरस्कृत इति तृतीयान्तस्वरू।
पः हेलिंङिति प्राप्यः अरिष्टं शुभं यथा भवति तथा शीघ्रं मार्गं मा ततः ३ ॥ ३ ॥ २ ॥ ३ः

२१

ततावतन्तंमुपक्रांतः सरितंगंगांसागरंगोच्छतिजलद्वारात्वरूपंप्रापयतितांश्रुतंभावितलापर्थः श्रुगास्य॰
शोषितस्यसमुद्रस्यगंगयाप्लावितांकृतमितिप्रसिद्धेः ४ तोयसंरंभेणापरस्परंतरंगसंघट्टजक्षोभेनवर्धितं॰
तेश्रुतिप्रहृष्टंनिश्चयंमहज्ञोपाधिकोवेत्येतदन्यतरंनिश्चयं ५ ज्ञातुकामइत्यस्यज्ञातइतिशेषः ६ भिद्य

विश्वामित्रमथेत्यत्रातानृषीन्प्रतिपूज्य च ततास्सहितस्ताभ्यांसरितंसागरंगमां ४ ।
तत्रशुश्राववैशब्दंतोयसंरंभवर्धितं मध्यमागम्यतोयस्यशब्दस्यनिश्चयं ५ ज्ञातु । तस्य
कामोमहातेजाः सहरामःकनीयसा अथरामःसरिन्मध्येपप्रच्छमुनिपुंगवं ६ ।
वारितोभिद्यमानस्यकिमयंतुमुलोध्वनिः राघवस्यवचःश्रुत्वाकौतूहलसमन्वितं ७
कथयामासधर्मात्मातस्यशब्दस्यनिश्चयं कैलासपर्वतेराममनसानिर्मितंसरः ८
ब्रह्मणानरशार्दूलतेनेदंमानसंसरः तस्मात्सुस्राववसरसः सायोध्यामुपगूहते ९

मानस्यपरस्परंसंघट्टमानस्य ७ निश्चयंनिश्चयजनकहेतुं ८ तेनमनोनिर्मितत्वेनतस्मात्सरसः याम

रा॰

बा॰ टी॰

९२

सरसोयोनिप्रवर्तत इति सरयूः सरः प्रवृत्तेति तु योगानिर्वचनं पुण्ये तेहेतवो ब्रह्मसरश्च्युतत्वं तस्या श्रयं सं
श्रितार्थः याजाह्नवीमभिवर्तते तया सह संगच्छते तस्याश्रयं शब्दस्त्यर्थः ९ ताभ्यां सरयूगंगाभ्यां ११
विक्रमः पादविक्षेपः घोरसंकाशं भयंकरदर्शनं १२ अविप्रहतं सार्थगमनाभावात् अप्रत्त साझिलि

सरः प्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता तस्यायमतुलः शब्दो जाह्नवीमभिवर्तते ९ वारि
संक्षोभजो राम प्रणामं नियतः कुरु ताभ्यां तु ताबुभौ कृत्वा प्रणाममतिधार्मिकौ १० ती
रं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ स वनं घोरसंकाशं दृष्ट्वा नरवरात्मजः ११ अ
विप्रहतमैक्ष्वाकः पप्रच्छ मुनिपुंगवं अहो वनमिदं दुर्गं झिल्लिकागणसंयुतं १२
भैरवैः श्वापदैः कीर्णं शकुन्तैर्दारुणारवैः नानाप्रकारैः शकुनैः वाश्यद्भिर्भैरवस्वनैः
सिंहव्याघ्रवराहैश्च वारणैश्चापि शोभितं धवाश्वकर्णककुभैर्बिल्वतिन्दुकपाटलैः १४ ।

काकोटविशेषः १३ भैरवैः भयंकरैः श्वापदानि दुष्टमृगाः दारुणारवैः दारुणशब्दैः शकुन्तैः भासैः शकु
नैः सर्वपक्षिभिः भैरवस्वनैर्वाश्यद्भिः प्रतिभयं वंशब्दं कुर्वद्भिः १४ शोभितं पूर्णं धवादयो वृक्षविशेषाः १५

म

ग

५८

किंतत्कृतोत्र १६ यस्य प्राणिनः मसूयतामिमनवयः स्फीतौ ममहौ १७ मलदाः करूषाश्चेतिवज्रववनं
पा तूष्णभावहतेदेवनिर्माणानदेवयत्नेननिर्मितौ मलेनग्रस्तच्यावोराण १८ तथाउभृत्रयाममभिहु

संकीर्णांवदरीभिश्चकिंचिदंदारुणांवनं तमुवाचमहातेजाविश्वामित्रोमहामतिः १८ श्रूयतां
वत्सकाकुत्स्थयस्यैतद्दारुणांवनं पतौजनपदस्फीतौपूर्वमास्तांनरोत्तम १७ मलदाश्चकरूषा
श्चदेवनिर्माणनिर्मितौ पुरावृत्रवधेरामभूलेनसमभिप्लुतं १८ क्षुधाचैवसहस्रा
तं [illegible] ब्रह्मत्यासमाविशत् तमिंद्रमलिनेदेवाऋषयश्चतपोधनाः १९
कलशैःस्नापयामासुर्मलंचास्यप्रमोचयन् इहभूम्यांमलंदत्वादेवाःकारूषमे
वच २० शरीरजंमहेंद्रस्यततोहर्षंप्रपेदिरे निर्मलोनिष्करूषश्चशुद्धइंद्रोयथाभव
त २१ ततोदेशस्यसुप्रीतोवरंप्रादादनुत्तमं इमौजनपदौस्फीतौख्यातिंलोकेग
मिष्यतः २२ ॥

तमित्यनुक्त ष्यतेब्रह्म
हत्यावृत्रस्यब्रह्मसंतानत्वात् देवाःवसा दयः १९ कलशैःगंगाजलपूर्णैश्चघटैः प्र
मोचयन्प्रामोचयनकारुषंतन्तदस्मात्मकेत्यर्थः २० शरीरजमितिपूर्वान्वयिप्रपेदिरेदेवाइतिशेषः

२१

रा.
बा टी.
२३

यस्मात् ममांगमलधारिणौ तस्मात् ख्यातिं गमिष्यत इति पूर्वेणान्वयः २३ शक्रेण कृतां देशस्य पूजां दृष्ट्वा पाकशासनं साध्विति प्रब्रुवन्निति पूर्वेणान्वयः कस्यचित्क्रियतः कालस्य अपगमे इति शेषः २५ भद्रे।

मलदाश्च करूषाश्च ममांगमलधारिणौ साधु साध्विति तं देवाः पाकशासनमब्रुवन् २२
देशस्य पूजां तां दृष्ट्वा कृतां शक्रेण धीमता प्रीतो जनपदः स्फीतो दीर्घकालमरिंदम २४
मलदाश्च करूषाश्च मुदितौ धनधान्यतः कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षिणी कामरूपिणी २५
बलं नागसहस्रस्य धारयन्ती तदा ह्यभूत् ताटका नाम भद्रं ते भार्या सुन्दस्य धीमतः २६
मारीचो राक्षसः पुत्रो यस्याः शक्रपराक्रमः वृत्तबाहुर्महाशीर्षो विपुलास्यतनुर्महान्
२७ राक्षसो भैरवाकारो नित्यं त्रासयते प्रजाः इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव २८।

ते इति विश्वामित्रस्य आशीर्वचनं बालकत्वेन ताटकाशापहितां नामग्रामो माभूदिति यद्वा ताटका नाम ते भ-
द्रे प्रथमं मारीचस्यानन्तरं नेयो मैथिलीमिति कारणं बन्धनस्येति बोध्यं २६ २७ २८ ॥ ॥ ३८ २८

सेयंयाविनाशायतिसेत्यर्थः आहूत्यनिहत्यग्रर्थंग्रतिक्रांतमत्यर्थंताटकोयोजने २९ यतश्चेदंताटकावनं।
ग्रस्माभिर्गंतव्यंग्रतएववहेतोर्हे रामस्ववाहुबलमाश्रित्यइमांजहि ३१ नवस्त्रीवधं हेतव्यातचाहमंत्रियोगा

मलदांश्चकरूषांश्चताटकाडुष्टचारिणी सेयंपंथानमावृत्यवसत्यर्धयोजने २९ अतएववगंत
व्यंताटकायावनंयतः स्ववाहुबलमाश्रित्यजहीमांडुष्टचारिणी मन्नियोगादिमंदेशंकुरुनिष्कंटकं
पुनः नहिकश्चिदिमंदेशंशक्तोह्यागंतुमीदृशं यक्षिण्याघोरयारामउत्सादितमसह्यया प
तन्मेसर्वमाख्यातंयथैतद्दारुणंवनं यक्ष्याचोत्सादितंसर्वमद्यापिननिवर्तते ३१ इत्यार्षेरा
मायणेबालकांडेचतुर्विंशः २४ अथतस्याप्रमेयस्यमुनेर्वचनमुत्तमं श्रुत्वापुरुषशार्दूलः
प्रत्युवाचशुभांगिरं १ अल्पवीर्यायदायक्षीश्रूयतेमुनिपुंगव कथंनागसहस्रस्यधारयत्यव।
लावलं २ ॥ २॥ द्विनिमदान्तयास्त्रीवधशंकोत्यज ईदृशंनाटकाक्रांतं ३१ अद्यापिननि।
वर्ततेग्रत्रइदंवस्थितोजनइतिशेषः ३२ इतिचतुर्विंतिसर्गः २४। अथेतिग्रप्रमेयस्यग्रप्रमेयप्रभा
वस्यपार्दूलःश्रेष्ठः १ यदायतःयत्तीयत्तजातिःश्रूयतेपुराणादावितिविशेषःग्रवलेतिसाभिप्रायं २

वा॰
वा॰टी
२४

३ वीर्यंशौर्यादि बलमात्रप्रश्ने वीर्याभिधानं शौर्यादयोन्येपि गुणाः तस्यां संतीति ज्ञापनार्थं ४ वरप्राप्ति
मूलमाह पूर्वमिति निमेपुत्रार्थं पितामहस्मादिश्येपति शेषः ५ कन्यारत्नं दिव्यरूपवतीं कन्यां ८ तदभिसं।

इत्युक्तं वचनं श्रुत्वा राघवस्यामितौजसः हर्षयन् श्लक्ष्णया वाचा सलक्ष्मणमरिंदमं ३ विश्वामि
त्रोब्रवीद्वाक्यं श्रूयतां येन बलोत्कटा वरदानकृतं वीर्यं धारयत्यबला बलं ४ पूर्वमासीन्महायक्षः
सुकेतुर्नाम वीर्यवान् अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महत्तपः ५ पितामहस्तु सुप्रीतस्तस्य यक्ष
नाम पतेस्तदा कन्यारत्नं ददौ राम ताटकां नाम नामतः ६ ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः नत्वे
व पुत्रं यक्षाय ददौ चासौ महायशाः ७ तां तु बालां विवर्धंतीं रूपयौवनशालिनीं जंभपुत्राय सुंदा
य ददौ भार्यां यशस्विनीं ८ कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षी पुत्रं व्यजायत मारीचं नाम दुर्धर्षं यः शापा
द्राक्षसोभवत् ९।

हितगुणवता पुत्रेणात्यंतं जनपीडा भवेदिति विचार्य पुत्रं न ददौ ७ विवर्धंतीं वर्धमा
नां जंभपुत्रायेत्यत्र जंभपुत्रायेति पाठोऽसंगतः सुंदः जंभपुत्रः सुमारयक्षयोः देवयोनित्वेनोचितः संबंधः ८

॥ २५ रामायणवाल्मीकिबालकाण्ड

सा पंदर्शयति मंदेति तिनिहते अगस्त्येन शापं दत्वेति शेषः इच्छति इच्छतिस्म १० जातसंरंभा स्वभर्तृव-
धजकोपवती ११ भज त्वमृद्धदेवयोनिमहूपं महोति शेषः शमवानुवाक्तसमंभजत्वेति १२ तदेवावि-
स्तरेणाह पुरुषादीति भवेदिति शेषः तदेवोपपादयति इदमिति इदं रूपं यादृशी रूपं विहाय त्याजयिता

मुंदेतनिहते राम अगस्त्यमृषिसत्तमं ताटका सहपुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति १० भक्षार्थं जातसं-
रंभा गर्जंती साभ्यधावत आपतंतीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः ११ राक्षसत्वं भजस्वेति मा-
रीचं व्याजहार सः अगस्त्यः परमामर्षस्ताटकामपि शप्तवान् १२ पुरुषादी महायक्षी विकृता।
विकृतानना इदं रूपं विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते १३ सैषा शापकृतामर्षा ताटका क्रोधमूर्छि-
ता देशमुत्सादयत्येनमगस्त्याचरितं शुभं १४ ॥ ५ ॥

दारुणं रूपं राक्षसी रूपं अस्तु भवतु एतदेवा-
भिप्रेत्यापाभेडक्रमेतो रामलक्ष्मणौ वीरावावां तां मपि राक्षसीं ताटकां नाम चोरां तां स्वंद भार्यासहकेतुजामिति १३
अमर्षात् असहनात् देशोत्सादने हेतुगर्भं विशेषणं अगस्त्याचरितमिति अगस्त्यतपः स्थान

गोब्राह्मणहितार्थायेति स्त्रीवधशंकानिरासाय तद्धिताय क्रियमाणं पापवदाभासमानमपि धर्मायेति
दा. भावः १५ शापसंसृष्टां शापग्रस्तां शापव्याप्तां १६ हे नरोत्तम स्त्रीवधनिमित्ता घृणा न कार्या प्रजानरोत्तमेत्यने
बा. मा. न पुरुषोत्तमे सुरद्रूपत्वात्तव पापसंबंधाभाव इति सूचितं चातुर्वर्ण्यहितार्थेन ड़िताय कर्तव्यं नित्यमनृशं
२५

पनां ताम वङ्कर्तां यक्षीं परमदारुणां गोब्राह्मणहितार्थाय जहि दुष्टप
राक्रमां १५ न ह्येनां शापसंसृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् निहंतुं त्रिषु
लोकेषु त्वामृते रघुनंदन १६ न हि ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्या नरोत्त
म चातुर्वर्ण्यहितार्थं हि कर्तव्यं राजसूनुना १७ नृशंसमनृशंसं वा
प्रजारक्षणकारणात् पातकं वा सदोषं वा कर्तव्यं रक्षता सदा १८

णान्वयः वा
समित्याशुक्ते
पापद्रुषार्थं नृशंसममिवनृशंसं क्रूरमपि कार्यमित्यर्थः १७ प्रजारक्षणकारणात् प्रजारक्षणहेतोः
एवधर्मसंनिबद्धत्वकल्याणमिति भावः रक्षता मेदेति रक्षता धर्मसिद्धिः शेषस्तेनेति शेषः १८ ॥ १८ ।
२५

पातकं वा मुख्यपातकं वा सदोषं वा यत्तादिवृत्तसदोषं ईषत्पापयुतं धर्मं वा सदोषवधरूपमिति या।
वत्त अतोप्यस्यावधोन्याय्य इत्याह अधर्म्यामिति धर्मादपेतानां तद्देवापपादयति धर्मोहेति १९ अथ-
र्म्ये स्त्रीवधोपि धर्म एवेत्यर्थं समतिभिरुपपादयति श्रूयते इति पृथिवीं तदधिष्ठात्रीं देवतां यद्वा तस्याः प्रजाः

राज्यभारनियुक्तानामेष धर्मः सनातनः अधर्म्यां जहि काकुत्स्थ धर्मो ह्यस्या न विद्यते १९ श्रूयते
हि पुरा शक्रो विरोचनसुतां नृप पृथिवीं हन्तुमिच्छन्तीं मन्थरामभ्यसूदयत् २० विष्णुना च पुरा राम
भृगुपत्नी पतिव्रता अनिन्द्रं लोकमिच्छन्ती काव्यमाता निषूदिता २१ एतैश्चान्यैश्च बहुभी राजपुत्रै
र्महात्मभिः अधर्मसहिता नार्यो हताः पुरुषसत्तमैः तस्मादेनां घृणां त्यक्त्वा जहि मच्छासनान्नृप।
२२ इत्यार्षे रामायणे बालकांडे पंचविंशः २५ ॥

त्वधीः २० अनिन्द्रं निरस्त इन्द्रविरहितं अनिन्द्रमि
तिपाठे इन्द्ररहितं काव्यः शुक्रः २१ एतैः पत्रादर्शैः यद्वा आर्षे बहुत्वं एताभ्यां शक्रविष्णुभ्यामित्यर्थः म-
च्छासनादिति घृणा परगुणामस्य जमदग्न्येर्विशाज्ञया मातृवधेपि न दोषस्तथा बलादिविधारात्त्वेन गु-
रोर्ममाज्ञया स्त्रीवधेन न दोष इति भावः २२ इति पंचविंशः २५ ॥

व

रा.
बा. टी.
२९

मनेरितिअक्लीवंधृष्टंपितरितिकौशिकस्यवचनंअविशंकयाकर्तव्यंनयेत्येवंरूपान्निर्देशात्तन्नियोगा।
त्पितुर्वचनगौरवात्परमान्नवाक्यत्वेनअतिप्रमाणत्वात्तत्वद्वचनंअवश्यंकर्तव्यतेननिश्चितमिति।
शेषः २ कदैवंनियोगःकृतस्तत्राह अन्वितिगुरवोवसिष्ठवामदेवाद्याः अनवज्ञानेहेतुरुक्तःयवत।

मुनेर्वचनमक्लीवंश्रुत्वानरवरात्मजः राघवःप्रांजलिर्भूत्वाप्रत्युवाचदृढव्रतः १ पितुर्वचननि
र्देशात्पितुर्वचनगौरवात् वचनंकौशिकस्येतिकर्तव्यमविशंकया २ अनुशिष्टोस्म्ययोध्यायांगु
रुमध्येमहात्मना पित्रादशरथेनाहंनावज्ञेयंहितद्वचः ३ सोहंपितुर्वचःश्रुत्वाशास
नाद्ब्रह्मवादिनः करिष्यामिनसंदेहस्ताटकावधमुत्तमम् ४ गोब्राह्मणहिता
र्थायदेशस्यचहितायच तवचैवाप्रमेयस्यवचनंकर्तुमुद्यतः ५ ॥५॥

द्वचोविश्वामित्रवचश्चानुशिष्टइत्यन्वयः ३ सोहमितिब्रह्मवादिनःतस्यर्षेर्नतत्संकल्पादन्यस्यापिपाप
मपापंपुण्यंचेत्याह उत्तममितिउत्कृष्टधर्ममित्यर्थः ४ प्राप्तमेवोपपादयतिगोब्राह्मणेति।
अप्रमेयस्यतवचहिताय अस्याहितंस्यात्तापरिपालनेनमत्तोषट्पंरहमावर्तते ॥ ॥ ।

२९

३

तद्वचनंकर्त्तव्यमतोविचिकित्सारहितोहंताटकावधंकरिष्यामीतिपूर्वेणान्वयः ५ तीव्रंपरुषश्रवणंच ६
वित्रस्ताः भीताः मोहिताव्याकुलचित्ताव्याकुलचित्ताजाता ७ तंशब्दंश्रुत्वाचक्रुद्धासमशब्दोयत्रयतोनिःसृ
तः तंतमभिनिध्यायवाहूनिः सरणावधिदेशंलक्षीकृत्याभ्यद्रवदितियोजना ८ प्रमाणेनशरीरप्रमाणे।

एवमुक्त्वाधनुर्मध्येवद्धामुष्टिमरिंदमः ज्याघोषमकरोत्तीव्रंदिशःशब्देननादयन् ६ तेन
शब्देनवित्रस्तास्ताटकावनवासिनः ताटकाचसुसंक्रुद्धातेनशब्देनमोहिता ७ तंशब्द
मभिनिध्यायराक्षसीक्रोधमूर्छिता श्रुत्वाचाभ्यद्रवत्क्रुद्धायत्रशब्दोविनिःसृतः ८ तां
दृष्ट्वाराघवःक्रुद्धोविकृतोविकृताननां प्रमाणेनातिवृद्धांचलक्ष्मणंसोभ्यभाषत ९ ।
पश्यलक्ष्मणयक्षिण्याभैरवंदारुणंवपुः भिद्येरन्दर्शनादस्याभीरूणांहृदयानिच १०
एतांपश्यदुराधर्षांमायाबलसमन्वितां विनिवृत्तांकरोम्यद्यहृतकर्णाग्रनासिकां ११ ।

न ९ भैरवंभयंकरंदारुणंघोरंअस्यवपुषः बोध्यर्थः अभीरूणामपीत्यर्थः १० एतामितिविनिवृत्तां अस्म
त्संमुखागमनात्पराङ्मुखींपलायितामितियावत् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रा॰ कर्णादिहरणमात्रे हेतुमाह नहीति वीर्यं परपराभवशक्तिं गतिं आकाशादिगतिं पाणिपादच्छेदेनेति। दोषः तावतैव देशहितस्य गुरुवचनानुष्ठानस्य च सिद्धाः स्त्रूरविगर्हितः स्त्रीवधोऽनुचित इति भावः रामैमेव
बा॰ टी॰ विश्वामित्रस्तु ब्रह्मर्षिर्हुंकारेण तं विसृज्य मानुष बुद्धा राममेवेत्यर्थः १२ नो राम सं ब्रुवमभिधावंती जयं च जयवि॰
५०

न ह्येनामुत्सहे हन्तुं स्त्रीस्वभावेन रक्षितां वीर्यं चास्या गतिं चैव हन्यामिति हि मे मतिः १२ ए
वं ब्रुवाणे रामे तु ताटका क्रोधमूर्छिता उद्यम्य बाहू गर्जन्ती राममेवाभ्यधावत १३ वि
श्वामित्रस्तु ब्रह्मर्षिर्हुंकारेणाभिभर्त्स्य तां स्वस्ति राघवयोरस्तु जयं चैवाभ्यभाषत १४ उ
द्धुन्वाना रजो घोरं ताटका राघवावुभौ रजोमेघेन महता मुहूर्तं सा व्यमोहयत् १५ ततो।
मायां समास्थाय शिलावर्षेण राघवौ अवाकिरत् सुमहता ततश्चुक्रोध राघवः १६ शिला
वर्षं महत् तस्याः शरवर्षेण राघवः प्रतिवार्योपधावन्त्याः करौ चिच्छेद पत्रिभिः १७।

घयका शिषंच॰ ५४
घोरं रजः उद्धुन्वाना नेत्यन्वयः रजोमेघेन रजोंधकारेण १५ मायां समास्थाय शृंगं तर्पानं गतेति यावत् चुक्रो
धनीव मयप्रकाशानितांगविमृश्यतिबोधः १६ पत्रिभिरिति एकैकस्य बहुधा छेदनाभिप्रायेण १७ १७॥ ५०

हतेकर्णाग्रनासिकाचयस्याम्तां १८ अनेकशः रूपाणिकृत्वाअंतर्धानंगतासतीस्वमाययाराघवौमोहयंतीभैर॰
वंअश्मवर्षमित्यन्वयः २० घृणयाअलंस्त्रीइतिघृणामाक्लिन्नर्थः दुष्टचारिणीमायाशक्त्याअंतर्धानेनपाषाणा।

ततश्छिन्नभुजांश्रांतामभ्याशेपरिगर्जतीं सौमित्रिरकरोत्क्रोधाद्धृतकर्णाग्रनासिकां १८
कामरूपधरासद्यःकृत्वारूपाण्यनेकशः अंतर्धानंगतायक्षीमोहयंतीस्वमायया १९ ॥
अश्मवर्षंविमुंचंतीभैरवंविचचारसा ततस्तावश्मवर्षेणकीर्यमाणौसमंततः २० दृष्ट्वा।
गाधिसुतःश्रीमानिदंवचनमब्रवीत् अलंतेघृणयारामपापैषादुष्टचारिणी २१ यज्ञवि।
घ्नकरीयक्षीपुरावर्धेतमायया वध्यतांतावदेवैषापुरासंध्याप्रवर्तते २२ रक्षांसिसं॥
ध्याकालेतुदुर्धर्षाणिभवंतिहि इत्युक्तःसतुतांयक्षीमश्मवृष्ट्याभिवर्षिणीं २३।

दिदृष्टिकर्त्रीश्र

तोघृणाअनविता २१ घृणानोचितेत्यत्रहेतुंतत्रमाहयक्षविघ्नकरीतिमाययापुरायावद्वर्धेततावत्तत्कालात्पूर्वे॰
वपूर्वमेवएषावध्यतांसायंसंध्यापुराप्रवर्तते यावन्नप्रवर्तते इत्यर्थः किंततस्तत्राहरक्षांसीति अश्मवृष्ट्याभिकारिणीं॰

श्री०
रा० बा
९८

शब्दमात्रेणालक्ष्यमप्यकृं निश्चित्य वेधकर्तृत्वसामर्थ्यं दर्शयन्निमर्थः २४ अभिदुद्रावेति अंतर्धानं हित्वेति शेषः २५
भीमसंकाशां भीमरूपां २६ अभिपूजयन् अउभावप्यर्षिः सहस्राक्षः विश्वामित्रमुवाचेत्यन्वयः २७ किमुक्त

दर्शयन्नाह वेधिनं तां रोधुं समायकैः साऽरुद्धा बाणजालेन मायाबलसमन्विता २४।
अभिदुद्राव काकुत्स्थं लक्ष्मणं च विनेदुषी तामापतंतीं वेगेन विक्रांतामशनीमिव २५।
शरेणोरसि विव्याध पपात च ममार च तां हतां भीमसंकाशां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा २६ सा
धु साध्विति काकुत्स्थं सुराश्चाप्यभिपूजयन् उवाच परमप्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः २७ सु
राश्च सर्वे संहृष्टा विश्वामित्रमथाब्रुवन् मुने कौशिक भद्रं ते सेंद्राः सर्वे मरुद्गणाः २८।
तोषिताः कर्मणानेन स्नेहं दर्शय राघवे प्रजापतेः कृशाश्वस्य पुत्रान्सत्यपराक्रमान् २९।

वेतमस्त्राण्युनेरिति २८ तोषिता वयमिति शेषः अनेन कर्मणा वनप्रवर्तिततताटकावधरूपेण स्नेहं दर्शय म
हेशायमाः शिष्यहितेषु स्नेहं त्यापारप्रवर्तेयमतमेवव्यापारमाह प्रजापतेरिति २९ ॥ ॥ ॥

९८

तपसाज्ञानेनबलेनचभृतः पूर्णः तेनचदानस्यपात्रभूतस्तुराघवः अतस्तस्मैकृष्णायपुत्रान्निवेदयतयालब्धा
नामेवास्माणांकार्यंतमवमितिभावः अनुगमनेसुस्सूषणोटदनिश्चयः ३१ पूजयंतस्तवंतोजग्मुरित्यन्वयः प्र

तपोवलभृतोब्रह्मन्राघवायनिवेदय पात्रभूतश्चतेब्रह्मंस्तवानुगमनेरतः ३० कर्तव्यंच
महत्कर्मसुराणां राजनन्दना एवमुक्तासुराः सर्वेजग्मुर्हृष्टाविहायसं ३१ वि।
श्वामित्रंपूजयंतस्ततः संध्याप्रवर्तते ततोमुनिवरः प्रीतस्ताटकावधतोषितः ३२।
मूर्ध्निराममुपाघ्रायइदंवचनमब्रवीत् इहाद्यरजनींरामवसामशुभदर्शन ३३ श्वः
प्रभातेगमिष्यामस्तदाश्रमपदंमम विश्वामित्रवचःश्रुत्वाहृष्टोदशरथात्मजः ३४
उवासरजनींतत्रताटकायावनेसुखं मुक्तशापंवनंतच्चतस्मिन्नेवतदाहनि ३५। र
मणीयंविवभ्राजयथाचैत्ररथंवनं निहत्यतांयक्षसुतांसरामःप्रशस्यमानःसुरसि

वर्ततेइमस्यस्मेतिशेषः ३२ ३३ मुक्तशापंप्रपतातोयद्वंयदालब्धशापयाताटकयामुक्तं ॥ ३४ ३५ ॥

रा.
बा. टी.
५५

प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानम् इति विश्वामित्रेणोभ्भादिन जागारेति शेषः २८ इति रामायणे टीकायां षड्विंशः
सर्गः २८ अथेति उष्येति शेषः प्रहस्य विजयशालिरामदर्शनजसंतोषजो हासः १ सर्वशः सर्वाणि देवासुर

उवास तस्मिन्मुनिना सहैव प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानः २७ इत्यार्षे रामायणे सर्गः २८ अथ तां
रजनीमुष्य विश्वामित्रो महायशाः प्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुरस्वरं १ परितुष्टोस्मि भद्रं ते रा-
जपुत्र महायशाः प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः २ देवासुरगणान्वापि सगंधर्वोर-
गानपि यैरमित्रान्प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि ३ तानि दिव्यानि भद्रं ते ददाम्यस्त्राणि सर्वशः
दंडचक्रं महद्दिव्यं तव दास्यामि राघव ४ धर्मचक्रं ततो वीर कालचक्रं तथैव च विष्णुचक्रं तथा-
त्युग्रमैंद्रं चक्रं तथैव च ५ वज्रमस्त्रं नरश्रेष्ठ शैवं शूलवरं तथा अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव ऐषीकमपि
राघव ६

गणान्वापि वाशब्दश्चार्थे गंधर्वोरगसहिता देवासुरगणा रूपशत्रून् अपि प्रसह्य बलेन जयिष्यसि जेष्यसि।
निर्विशेषेण यातनया वशीकृत्य संमोहनास्त्रादिना जेष्यसि अन्यैरप्यतकागणानेति भावः ३ दंडचक्रादि

गदे हे मोदकीप्रि।
मूलवतं मूलवतनामकं कं चित्समूलवरमिति पाठः ब्रह्मशिरो हं ब्रह्मास्त्रादन्यत् ८ गदे हे मोदकीप्रि। ९
त्वरे मंते हे गदे गदासं तत्केयूरे १८ प्रस्तं चवारुणास्त्रं चेत्यर्थः शुष्कार्द्रं संतकेहे प्रशानी अशनि संज्ञकेयूरे ९

ददामि ते महावाहो ब्रह्मास्त्रमनुत्तमं गदे द्वे चैव काकुत्स्थ मोदकी शिखरे शुभे ७ प्रदीप्ते नरव्याघ्र
हेलप्रयच्छामि नृपात्मज धर्मपाशमहं राम कालपाशं तथैव च ८ वारुणं पाशमस्त्रं च ददाम्यह
मनुत्तमं अशनी द्वे प्रयच्छामि शुष्कार्द्रे रघुनंदन ९ ददामि चास्त्रं पैनाकमस्त्रं नारायणं तथा आ
ग्नेयमस्त्रं दयितं शिखरं नाम नामतः १० वायव्यं प्रथमं राम ददामि तव चानघ क्रस्त्रं हयशिरो
नाम क्रौंचमस्त्रं तथैव च ११ शक्तिद्वयं च काकुत्स्थ ददामि तव राघव कंकालं मुसलं घोरं कापाल
कि मथ किंकिणी १२ वधार्थं रक्षसां यानि ददाम्येतानि सर्वशः वैद्याधरं महास्त्रं च नंदनं नाम नामतः १३

पिनाकिन इदं पैनाकं दयितं अग्रे विति शेषः शिखरं नाम शिखरमिति प्रसिद्धं १० प्रथमं मुख्यं ११ कंकालादीन्य
स्त्रधार्यास्त्राणि १२ यानि रक्षसां वधार्थं समर्थानि एतानि ददामीत्यन्वयः १३ ॥ १३ ॥ १३

101

रा॰

बा॰ टी॰

१०

विद्याधरं विद्याधरं संबंधिनंदनंनामअस्त्रमिरलमित्यन्वयः यतोऽस्मात्दर्सीनां प्रादुर्भाव इतिभावः १४ दर्शी
ताख्यं प्रशमनंरिपूणां क्रोधशामकमस्त्रंविलापनंपरिदेवनकारकं १५ मादनंशत्रूणां मदजनकं

अस्त्रमिरलंमहाबाहोददामिनृवरात्मज गांधर्वमस्त्रंदयितंमोहनंनाममनामतः १४ प्रस्वापनं
प्रशमनंदद्मिसौम्यंचराघव वर्षणंशोषणंचैवसंतापनविलापने १५ मादनंचैवदुर्धर्षं
कंदर्पदयितंतथा गांधर्वमस्त्रंदयितंमानवंनाममनामतः १६ पैशाचमस्त्रंदयितंमोहं
नंनाममनामतः प्रतीक्षनरशार्दूलराजपुत्रमहायशः १७ तामसंनरशार्दूलसौमनंचमहा
बलं संवर्तंचैवदुर्धर्षंमौसलंचनृपात्मज १८ सत्यमस्त्रंमहाबाहोतथामायामयंपरं सौरंतेजः
प्रभंनामपरतेजोपकर्षणं १९ सोमास्त्रंशिशिरंनामत्वाष्ट्रमस्त्रंसुदारुणं दारुणंचभगस्या
पिशीतेषुमथमानवं २० एतान्रामममहाबाहोकामरूपान्महाबलान् गृहाणपरमोदारान्क्षिप्र
मेवनृपात्मज २१

दुर्धर्षंमित्याचस्याविशेषणं १६ प्रतीक्षगृहाण १७ मौसलंप्राग्वत्स्त्रमलादस्मत १८ १९ २० २१

मंत्रग्राममस्त्राणांमंत्रसमूहंर्नितोत्‌ ननु बलातिबलादानप्रसंगेपिमंत्रग्रामंग्रहणोत्तमत्वमितिपुनरस्त्रदानंविफलमिति।
वेन्नग्रहणोत्पेवतत्रोक्तत्वात्‌ नवदसाविति तेन तत्कालोपयोगिबलयोरेवतत्रदानं इतरेषांतन्यत्रेतिविवेकइतिक
तकहुतः वस्तुतोबलातिबलेमंत्रसमूहात्मके इतितद्रूपंमंत्रग्राममितितत्रार्थइतिनदोषइतिपरे २२ सर्वैरितियेषांउक्तादि
व्यास्त्राणांसर्वसंग्रहणंसर्वधारणंसर्वथारणंकर्तृदैवतैरपिदुर्लभंदुष्करंदेवाअपियत्किंचिदस्त्रमेवजानंतीतिभावः ता

स्थितस्तत्रप्राङ्मुखोभूत्वाशुचिर्मुनिवरस्तदा ददौरामायसुप्रीतोमंत्रग्राममनुत्तमं २२ सर्वसंग्रहणंयेषांदैव
तैरपिदुर्लभं तान्यस्त्राणितदाविप्रोराघवायन्यवेदयत्‌ २३ जपतस्तुमुनेस्तस्यविश्वामित्रस्यधीमतः उप।
तस्थुर्महार्हाणिसर्वाण्यस्त्राणिराघवम्‌ २४ ॥

तिसर्वाण्यस्त्राणिराघवंरामं घविश्वामित्रःन्यवेदयत्‌ दत्तवान्‌।
राघवायरामलक्ष्मणाभ्यांचेत्यपिवोध्यंउभयपदेवोभयोरुपदेशइतिवोध्यं २३ जपतः रामायदातुंतेषांवीर्यवत्त्वासं।
पादनायेतान्यस्त्राणिजपतइत्यर्थः उपतस्थुः गृहीतभामंडलवपूंषिउपतस्थुः उपस्थितानि
विश्वामित्रनियोगेनरामंच उपतस्थुः २४ ॥ ॥ ३४ २५ ॥ ॥

102

वा.
वा. टी.
१०१

सर्वे प्रसन्नदेवाः मुदिताः स्वाधिदेवतत्वामसंबंधेन तुष्टाः किंकराः अंगीकृतदासत्वाः २५ २९ समालभ्य उपस्पृश्य मानसाः सदा मनःस्थिताः यद्यपि भगवतो रामस्य सर्वं विदितमेव तथापि विद्यागुरूपदेशग्रहीतैव फलदाना न्यथेति लोकान् बोधयितुं विश्वामित्रत उपदेशग्रहणमिति बोध्यं २७ इति रामायणे बालकांडे सप्तविंशः २७

कृताश्च मुदिता राम मंत्राः सर्वे कृतांजलयस्तदा इमे च परमोदाराः किंकरास्तव राघव २५ यद्यदिच्छसि भद्रं ते तत्सर्वं करवाम वै ततो रामः प्रसन्नात्मा तैरित्युक्तो महाबलैः २९ प्रतिगृह्य च काकुत्स्थः समालभ्य च पाणिना मानसा मे भविष्यध्वमिति तान्यभ्यचोदयत् २७ ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महामुनिं अभिवाद्य महातेजा गमनायोपचक्रमे २८ इत्यार्षे रामायणे बालकांडे सप्तविंशः २७ प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनः शुचिः १ गच्छन्नेव च काकुत्स्थः विश्वामित्रमथाब्रवीत् गृहीतास्त्रोऽस्मि भगवन् दुराधर्षः सुरैरपि अस्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारान्मुनिपुंगव २ ॥

गच्छन्नामित्युन्नसंहारान् त्वानमिति शेषः उपसंहारापरिज्ञाने पुनः प्रयोगानर्हतया प्राप्तप्रापकत्वात् तज्ञानेच्छां महात्मानाम पृच्छत् स्वस्य मंत्रविशेषेण पुनः स्वात्मनि स्थापनं २ ॥ २ ॥ ॥ २

एवमितिङ्कास्त्राणां संहारमार्गमुपदिश्य प्रश्नानंतरं तत्प्रसंगतः परमऋषिः अस्त्राणामप्यस्त्राणामुपदि
शति स्म तदाह सत्यवंतमित्यादि ददामीति सर्वत्र शेषः ५० सार्चिमाल्यादयोन्येतानपि ददामीत्यर्थः २९ भा

एवं ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो महातपाः संहारान्व्याजहाराथ धृतिमान्सुव्रतः शुचिः १ सत्य
वंतं सत्यकीर्तिं धृष्टं रभसमेव च प्रतिहारतरं नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम् ४ लक्ष्यालक्ष्याविमौ चैव दृढनाभसु
नाभकौ दशाक्षशतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ ५ पद्मनाभमहानाभौ दुंदुनाभसुनाभकौ ज्योति
षं कृशनं चैव नैराश्यविमलावुभौ ६ यौगंधरविनिद्रौ च दैत्यप्रमथनौ तथा शुचिबाहुर्महाबाहु
र्निष्कलिर्विरुचस्तथा ७ सार्चिर्माली धृतिर्माली वृत्तिमान्रुचिरस्तथा पित्र्यः सौमनसश्चैव वि
धूतमकरावुभौ करवीरकरं चैव धनधान्यौ च राघव ८ कामरूपं काममरुचिं मोहमावरणं तथा
जृंभकं सर्पनाभं च पंथानवरुणौ तथा ९ कृशाश्वतनयान्राम भास्वरान्कामरूपिणः प्रती
च्छ मम भद्रं ते पात्रभूतोसि राघव १० बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनांतरात्मना दि
व्यभास्वरदेहाश्च मूर्तिमंतः सुखप्रदाः ॥

मवाङ्मुखम्

स्वरान्तेजोमया
न प्रतीच्छ इत्याह पात्रभूतः अस्त्रदानस्येति शेषः १० मममन्त्रः बाढमित्यंगीकारे प्रहृष्टेनांतरात्मनापलक्षितः

रितिशेषः मूर्तिमंतः सशरीराः तत्र ॥

रा॰
बा॰ टी॰
१२

बद्धांजलिपुटाः प्रकामनम्राः तेषु तेषु अंजलेः पुटं संश्लेषो येषां ना टप्पः १२ इमे सस्त्रं संनिहिता वयमिति शेषः शा

धि आज्ञापय १३ गम्यतां इदानीमिति शेषः कार्यकालेषु मानसाः मनसि संनिहिता भूत्वा साहाय्यं करिष्याथ

प्रदक्षिणां सकलस्त्रदेवताधिदेवतारूपत्वाद्रामस्य प्रदक्षिणाकरणं १५ एतदुक्तं ततस्तु रामः काकुत्स्थः

केचिदंगारसदृशाः केचिद्धूमोपमास्तथा वेद्यर्कसदृशाः केचित्प्रह्वांजलिपुटास्तथा १२ रा

मं प्रांजलयो भूत्वा ब्रुवन्मधुरभाषिणः इमे स्म नरशार्दूल शाधि किं करवाम ते १३ गम्यतामिति ता

नाह यथेष्टं रघुनंदनः मानसाः कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ १४ अथ ते रामम् आमंत्र्य कृत्वा

चापि प्रदक्षिणं एवमस्त्विति काकुत्स्थमुक्त्वा जग्मुर्यथागतं १५ स च तान्राघवो ज्ञात्वा विश्वामित्रं म

हामुनिं गच्छन्नेवाथ मधुरं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् १६

रा सनाद्धृतवादिनः लक्ष्मणाय च तान् सर्वान् स्वचाप्ताग्नरकनंदनः स संहारास्त्रसंहृष्टः श्रीमांस्तस्मै।

मद्वेदयदित्यपि कं च हृष्यतेतस्य त्रितिमवल्लातिवल्लयोरिवास्त्राणामपि युगपदुभयोर्विश्वामित्रेणोपदेश

दानमस्त्रवान्समानाउपदिष्टान् अस्त्रान् राघवो रामः ज्ञात्वा मंत्रतो ज्ञात्वा ततः प्रयोगतस्त्रेति शेषः १६

२७

१२

मेरुमेकाशंकास्पीतनैविधाच्च हृष्टपंडंहृष्टसमहः किंवनसंबंधिडतत्राश्रमसंबंधीतिश्रुतः १७ वल्गु
भाषैः मधुभाषैः १८ रोमहर्षणात् नाटकायानिजेनीकरणात् नसभयानकतेनरोमहर्षणात् श्रुनया
देशमपन्नवेवनयाइदमाश्रमपदंनवगाह्यामि १९ आश्रमपदंतेनिर्णीयतत्कस्येतिदेशेनिष्टव्यतिसर्वं

किमेतन्मेघसंकाशेपर्वतस्याविदूरतः हृष्टवंउमितोभातिपरंकौतूहलंहिमे ९ दर्शनीयम
गाकीर्णमनोहरमतीवच नानाप्रकारैः शकुनैर्वल्गुभाषैरलंकृतं १० निःसृताः स्मोमुनिश्रेष्ठ
कांताराद्रोमहर्षणात् अनयात्वगाह्यामिदेशस्सुखवत्तया ११ सर्वंमेशंसभगवन्कस्या
श्रमपदंत्विदं संप्राप्तायत्रतेपापाब्रह्मघ्नादुष्टचारिणः १२ तवयज्ञस्यविघ्नायदुरात्मानोमहात्म
नेभगवंस्तस्यकोदेशः सायत्रतवयाज्ञिकी १३ रक्षितव्याक्रियाब्रह्मन्मयावध्याश्चराक्षसाः
एतत्सर्वंमुनिश्रेष्ठश्रोतुमिच्छाम्यहंप्रभो १४
वशोमसर्वंशाखावि
वक्तितेजितवास्यतरेख्यमेवाह
मेत्रामाइतिनवग्रहमाः नवयत्तस्युविघ्नाययत्रसंप्राप्ताः सदेशः १५ यत्रचतवयाज्ञिकीक्रियामया
रक्षितव्यायत्रचराक्षसावध्याः भगवंस्तस्यतदाश्रमस्यकोदेशः कः प्रदेशः इत्यन्वयः १२ २२

वि 104

रा॰
बा॰ टी॰
२९

इतिरामायणेवाल्मीकीयेटीकायामष्टाविंशःसर्गः २८ तस्यरामस्यपरिपृच्छतोवचनंश्रुत्वेतिशेषःआख्या-
तुमुपचक्रमेइतिशेषः १ इहवनेइहप्रदेशे २ तपश्चरणायोगार्थंसवायेनलोकप्रवर्तनायसतत्तपश्चरणंवाम-
नस्यकरिष्यमाणवामनावतारस्यविष्णोःपूर्वाश्रमःवामनावतारात्पूर्वकालेतपोयोगार्थंपरिगृहीत

इत्यार्षेरामायणेबालकांडेऽष्टाविंशःसर्गः २८ अथतस्याप्रमेयस्यवचनंपरिपृच्छतः वि-
श्वामित्रोमहातेजाव्याख्यातुमुपचक्रमे १ इहराममहाबाहोविष्णुर्देवनमस्कृतः वर्षाणिसुबहू-
नीहतथायुगशतानिच २ तपश्चरणयोगार्थमवासत्तमहातपाः एषपूर्वाश्रमोरामवामनस्यम-
हात्मनः ३ सिद्धाश्रमइतिख्यातःसिद्धोह्यत्रमहातपाः एतस्मिन्नेवकालेतुराजावैरोचनिर्बलिः ४
निर्जित्यदैवतगणान्सेंद्रान्सहमरुद्गणान् कारयामासतद्राज्यंत्रिषुलोकेषुविश्रुतः ५

आश्रमः ३ सिद्धाश्रमत्वव्यवहारेबीजमाहहियस्मात् अत्रमहातपाविष्णुःतपःसिद्धोजातइतिएतस्मि-
न्कालेविष्णोस्तपःकाले ४ मरुद्गणान्आवहादिवायुगणान् कारयामासराज्यमितिशेषः चकारेत्यर्थः ५
यद्वाऐंद्रादिराज्यंस्वीयैःकैश्चिदेवकारयामासेत्यर्थः ५ ५ ५ ॥

२९

बलेर्यजमानस्य च व्यवहारे द्वेतिरोधः साग्निपुरोगमाः पुरोगमेनाग्निना सहिताः तत्पुरुषः अग्निमुखत्वाच्च
देवानां तस्मिन् पुरोगमत्वं स्वयमेवागमनं न तु हूतमुखेन १ यजते कर्त्रभिप्रायत्वादात्मनेपदं ननु अस्य सव
लैर्देवैर्हविषो योगा[illegible]व्यपपत्तिः यागतर्पणीयदेवताभावात् इन्द्रादीनां तत्त्वहेतुत्वात् न च शक्यमात्रं देतेति युक्तं अ
पि वा तत्र मानं न देवतायां विग्रहवत्त्वे मीमांसायां सिद्धान्तितत्वादिति चेन्न कर्मदेवाजानदेवभेदेन देवा

यज्ञं वक्तारस्य महानस्य देहो महाबलः बलेस्तु यजमानस्य देवाः साग्निपुरोगमाः समागम्य स्वयं
चैव विस्मृत्य चरिता हामुने १ बलिर्वैरोचनिर्विश्वैर्यजते यज्ञमन्त्रमे असमास्तवोतेन तस्मिन् स्वकार्यमभि
पद्यते १

नां द्वैविध्यात् तत्र ये कर्मणा देवत्वं प्राप्ताः ते कर्मदेवाः आजानदेवास्तु यज्ञमंत्रार्थभूताः मंत्रेणाभिसमे
त्याः कर्मदेवेभ्यः प्राचीनाः पूर्वतनकर्मदेवानां हेयत्वेपि आजानदेवानां यजेत प्रयतेन दोषः विप्रकर्तारोप्यत्र क
र्मदेवाः पूर्वयज्ञाद्युपकाराभावात् आजानदेवानामेव यष्टव्यदेवतात्वाभावात् कर्मदेवानां तु तस्यैव अत्र
वेन्द्रादीनां यज्ञादिश्रवणानामप्रसक्तेः इत्यन्यत्र विस्तरः असमास्तवेत असमाः स्तयमेतेस्वकार्य आगमीयानां देवाः

105

वा॰
रा॰ टी॰
१८४

अस्मभाभ्रवते। इत्युक्तेः प्रयोजनं दर्शयन् तत्संपादने उपायमपि त्वयमेव वदेति ये चेति अभिवर्तन्ते प्राप्नुवंति
इत्यस्त्वतः नानादेशेभ्यः यज्ञगोभूहिरण्यादिविषये यच्च वस्तु याचंते तेभ्यः तत्सर्वं यथावत् यत्तस्मात् प्रणायत्र
वमानादिरहितं सत्कारपूर्वं प्रयच्छन्ति च प्रवार्थ्य ८ मायासंततताच्छादनेन प्राकृतमर्त्यादिभाव प्रकाशि
का शक्तिः तस्या योगसंबंधः तमाश्रितः वामनत्वप्राप्तावपि हेतुः वामनरूपस्यात्याश्चर्यत्वेन तत्साध्यं नादि

येचैनमभि वर्तंते याचितारस्तत्स्ततः यच्च यत्र यथावच्च सर्वं तेभ्यः प्रयच्छति ८ सत्वेत्वरहितार्थो
यमायायोगमुपाश्रितः वामनत्वंगतो विस्तोकरुकल्याणमुत्तमं ९ एतस्मिन्नंतरे राम कश्यपोऽग्नि
समप्रभः अदित्या सहितो राम दीप्यमान इवौजसा १० देवीसहायो भगवान्दिव्यं वर्षसहस्रकं
व्रतं समाप्य वरदं तुष्टाव मधुसूदनं ११

ष यस्यावशेषं यजमानकर्तव्यं तथा तद्रूपं प्रार्थनं ९ एतस्मिन्नंतरे देवै वामनावतारप्रार्थनसमये राम इति
हि संबोधनं स्वाश्रमसन्निधानेन रामेष्टत्वं सूचितं महत्वं कश्यपेन तद्वृत्तातिशयाच्च बोध्यं १० अदित्या सहितो व
तं समाप्य देवी महायत्वं शोवस्तवयः देवी अदितिरेव महादेवी सरस्वती वरदं विष्णुं पश्चात् प्राप्तुं देशेन

१८ क्षितवंगतोविसोकरुतेज्ञवं ॥

न्तोऽत्र प्रकारमाह तपोमय इत्यादि अत्र मयो घ्यजइतिवत्प्रचुरतपो ऽग्रत्त्वमित्यर्थः नात्वतापेवंकिमतग्राह त
पोराशिं इत्यादिना सकलतपोजन्यफलप्राप्त्याभरावतत्तपोराशित्वं नच तपसा त्वंच्युहेतत्कौनिवायःग्रत
आह तपोमूर्तिमितिएवंच तपसस्तदनन्यत्वेन नाहेतत्त्वानिः तपात्मकमिति च नर्थकोविधानमितिकप्रत्यये

तपोमयं तपोराशिं तपोमूर्तिं तपात्मकं तपसा त्वां सतप्तेन पश्याभिपुरुषोत्तमं १२ शरीरेतव पश्या
मि जगत्सर्वमिदंप्रभो त्वमनादिरनिर्देश्य स्त्वामहं शरणं गतः १३ तमुवाच हरिः प्रीतः कश्यपं धू
तकल्मषं वरं वरय भद्रं ते वरार्होसि मतो मम ॥ १४ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मारीचः कश्यपोब्रवीत् अ
दित्या देवतानां च मम चैवानुयाचितं १५ वरं वरद प्रीतो दातुमर्हसि सुव्रत पुत्रत्वेगच्छ भगवन्नदि
त्या मम चानघ १६

तपनेन तपः ज्ञानेन तपश्चालोचनं इतिभावनवसारात् तदात्मके ज्ञानस्वरूपमित्यर्थः अतएवञ्च तप्ततपसा
दृष्टम प्रकारं तपसा त्वामिति १२ दृश्यमानेचैवेराजेरूपमित्याह शरीरेइत्यादि अनिर्देश्यः अशक्य
पोरिच्छेदः १३ वरंश्रमीहेवरार्हः दिव्यवर्षसहस्रतपसा वरदानयोग्यः १४ मारीचः मरीचिपुत्रः अदित्याइ

बा॰ यवीयान् कनिष्ठः साहाय्यं बलिनिग्रहरूपं १७ अयं यत्राश्रमे तपो मया देवैश्च तप्तस्य समेतस्यार्थः सिद्धेः एतदाश्र
रा॰ टी॰ मस्थानि साध्यते तपःकर्माणि सिद्धे सति निष्ठत्वे सति प्रयोजनाभावात् इतः उत्तिष्ठ देवकार्यायेति शेषः १८

१-४

भ्राता भव यवीयोस्त्वं शक्रस्यासुरसूदन शोकार्तानांतु देवानां साहाय्यं कर्तुमर्हसि १७ अयं सिद्धा
श्रमो नाम प्रसादात्ते भविष्यति सिद्धे कर्मणि देवेश उत्तिष्ठ भगवन्नितः १८ अथ विष्णुर्महातेजा अ
दित्यां समजायत वामनं रूपमास्थाय वैरोचनिमुपागमत् १९ त्रीन्पदानथ भिक्षित्वा प्रतिगृह्य
च मेदिनीं आक्रम्य लोकान् लोकार्थी सर्वलोकहिते रतः २० महेंद्राय पुनः प्रादान्नियम्य बलिमो
जसा त्रैलोक्यं स महातेजाश्चक्रे शक्रवशं पुनः २१ तेनैव पूर्वमाक्रांत आश्रमः श्रमनाशनः मा
यापि भक्त्या तस्यैव वामनस्योपभुज्यते २२ एतमाश्रममायांति राक्षसा विघ्नकारिणः अ
त्रैव पुरुषव्याघ्र हंतव्या दुष्टचारिणः २३

[illegible] १८ अथ देवकार्य नियोगानंतरं १९ आक्रम्य त्रिभिः पादैरिति शेषः लोकार्थी त्रैलो
क्याक्रमणार्थी २० नियम्य बद्ध्वा २१ तेनैव वामनावतारकर्त्रा मयापि विश्वामित्रेण २२ पूर्वमागतेनकृत

द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह एतमिति २३

८५

अनन्तरं सर्वोत्तमं हे तात तदेतदाश्रमपदं यथा मम स्वभूतं तेन यथा तवापि विश्वस्वतामत्वादिति शुद्धो भिसंधिः २४
पुनर्वसू हे तारे २५ उत्पत्त्योत्पत्त्यसंतोषातिशयादिति शेषः २६ २७ अथैव अवे शादिन पवकालविलंबेफ

अथ गच्छामहे राम सिद्धाश्रममनुत्तमं तदाश्रमपदं तात तवाप्येतद्यथा मम २७ इत्युक्त्वा परमप्रीतो
गृह्य रामं सलक्ष्मणं प्रविशन्नाश्रमपदं व्यरोचत महामुनिः २८ शशीव गतनीहारः पुनर्वसुसमन्वितः
तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे सिद्धाश्रमनिवासिनः उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् २९ यथार्हं चक्रिरे
पूजां विश्वामित्राय धीमते तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियां ३० मुहूर्तमथ विश्रान्तौ राजपु
त्रावरिंदमौ प्रांजली मुनिशार्दूलमूचतू रघुनंदनौ ३१ अद्यैव दीक्षां प्रविश भद्रं ते मुनिपुंगव सि
द्धाश्रमोयं सिद्धः स्यात्सत्यमस्तु वचस्तव ३२ एवमुक्तो महातेजा विश्वामित्रो महानृषिः प्रविवे
श तदा दीक्षां नियतो नियतेंद्रियः ३३ कुमारावपि तां रात्रिमुषित्वा सुसमाहितौ प्रभातकाले चो
लाभावात् सिद्धः त्वयत्त सिद्ध्याश्रमत्वयं सिद्धस्तः तव वचः अत्रैव प्रकृषव्याघ्रहंतव्याड इत्यादि इतियत्ना
त्सत्यमस्त्वरात्तसत्त्वं यथा हतिष्येइतिभावः ३२ नियतो निगृहीतांतःकरणः ३३ कुमारावपि तां रात्रिम

रा.
बा. टी.
१०९

प्रभुवी अवनादवादसुचित्वसंभावनावाहित्येन प्रकर्षतः अवीनियमेन कर्तव्यं जप्यं समाप्येत्यन्वयः दीक्षा
मध्येनाग्निहोत्रमिति निषेधादग्निहोत्रपदमौपासनहोमपरमिति केचित् ३२ इति रामायणे बालकांडे
टीकायामेकोनत्रिंशः सर्गः २९ अथेति कौशिकं वचो ब्रूमामित्यन्वयः १ तौ निशाचरौ संरक्षणीयौ य।

अथ सूचीपरमं जप्यं समाप्य नियमेन च हुताग्निहोत्रमासीनं विश्वामित्रमवंदतां ३२ इत्यार्षे रामा-
यणे बालकांडे एकोनत्रिंशतमः सर्गः २९ अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्रावरिंदमौ देशे काले च
वाक्यज्ञावब्रूतां कौशिकं वचः १ भगवन् श्रोतुमिच्छावो यस्मिन्काले निशाचरौ संरक्षणीयौ तावु-
दिनातिवर्तेत तत्क्षणं २ एवं ब्रुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युयुत्सया सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशशंसुर्नृ-
पात्मजौ ३ अद्यप्रभृति षड्रात्रं रक्षतां राघवौ युवां दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वं च गमिष्यति ४ तौ तु तद्वच-
नं श्रुत्वा राजपुत्रौ यशस्विनौ अनिद्रं षडहोरात्रं तपोवनमरक्षतां ५ ॥

त संरक्षणीयौ निवारणीयौ ग्रहा।
दिताश्च ः तत्क्षणं मत्क्षणः यथा नातिवर्तेत नातिक्रमेत तथा ब्रूहीत्यन्वयः २२ एवं विश्वामित्रे इष्टे दीक्षया तस्य
मौनिनावरधयदश्च वः अथेति मौनित्वं च गमिष्यति अथापि दीक्षितत्वान्मौन्यवस्थातः परम षड्रात्रं पर्यंततो मौनित्व

यज्ञौसत्रह्वोपरमधान्विनाविन्यर्थः विश्वामित्रंतंयत्तं ९ कालेपंचाहोरात्रलक्षणोषष्ठेहनिआगतेशतिछेदः प्राप्तेइत्य
र्थः यद्वाषष्ठेहनिगतेरात्राविन्यर्थः यतः सज्जः समाहितः एकाग्रचित्तः ७ उपाध्यायोब्रह्मापुरोहितः उपद्रष्टा इ
हब्रह्मविगंतराणामपुयलक्षणंशदंज्वलनंवाह्नसमागमनसूचकउत्पातश्त्याइः ८ दर्भसहितचमससमुवतीम

उपासांचक्रतुर्वीरौयज्ञौपरमधान्विनौ रक्षंतस्मुनिवरंविश्वामित्रमरिंदमौ ९ अथकालेगतेतस्मिन्षष्ठे
हनितथागते सौमित्रिमब्रवीद्रामोयत्तोभवसमाहितः ७ रामस्यैवंब्रुवाणस्यत्वरितस्ययुयुत्सया प्रज
ज्वालततोवेदिः सोपाध्यायपुरोहिता ८ सदर्भचमससुक्कासससमित्कुसुमोच्चया विश्वामित्रेणसहिता
वेदिर्जज्वालसर्त्विजा ९ मंत्रवच्चयथान्यायंयज्ञोसौसंप्रवर्तते आकाशेचमहान्छब्दःप्रादुरासीद्भ
यानकः १० आवार्यगगनंमेघोयथाप्रावृषिदृश्यते तथामायांविकुर्वाणोराक्षसावभ्यधावतां ११ ॥

मित्कुसुमोच्चयैश्चसहिता ३ इदंवेदीज्वलनंयज्ञोद्दीपकं ९ संप्रवर्तते संप्रवर्त्ततेस्म आकाशेमहान्शब्दःप्राद
रासीत् १० यथाप्रावृषिगगनमावार्यगगनमावृत्यमहाशनिमहागर्जनमहावर्षादिविचित्रकार्यकारीयथा
दृश्यतेतथामायांप्रकटीकुर्वाणौराक्षसौअभ्यधावतां ११ ॥ नमः रामःरामः ॥ ११ ॥ ॥

कौतौ कुावसामायेत्यत्राह मारीचवत्स्यादि ग्रवासृजन्वहषुः १२ समुत्तितं ग्रभ्याशे शतिशोव: ग्रभिद्रुतः ग्रभि
तः शाला प्रधावत तत्राह दृष्ट्वा नतो दिवि तान यपपत १३ ग्रापतंतौ समसंसुवमागच्छंतौ १४ मानवास्त्रसमाभूता

मारीचस्य सुवाहुश्च तयोरनुचरास्तथा ग्रागम्य भीमसंकाशा रुधिरौघानवासृजन् १२ तांतेनरुधि
रौघेण वेदिं वीक्ष्य समुक्षितां सहसाभिद्रुतो रामस्तानपश्यत्ततो दिवि १३ तावापतंतौ सहसा दृष्ट्वा राजी
वलोचनः लक्ष्मणं त्वभिसंप्रेक्ष्य रामो वचनमब्रवीत १४ पश्य लक्ष्मण दुर्वृत्तान्राक्षसान्पिशिताशनान् ।
मानवास्त्रसमाधूतानानिलेन यथा घनान् १५ करिष्यामि न संदेहो नोत्सहे हन्तुमीदृशान् इत्युक्त्वा
वचनं रामश्चापे संधाय वेगवान् १६ मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरं चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि
राघवः १७ संपूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसंप्लवे स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः १८ विचेतनं वि
घूर्णंतं शीतेषुबलपीडितं निरस्तं दृश्य मारीचं रामो लक्ष्मणमब्रवीत १९ ॥

न करिष्यामि पश्येति यो
जना १५ ईदृशानास्थितापुः पोषान दुर्वलात्वा १६ परमोदारं परमश्रेष्ठं १७ स तेनेति स मारीचः सागर
संप्लवे समुद्रमध्ये १८ विचेतनं चेतनया रहितं भ्रमंतं पवविघूर्णमानं शीतेषु वीति मानवास्त्रनामा नरेंदृश्यपट

णीतेषु शीतेषुरित्यपरनामकं मानवास्त्रं मनुसंहितं मनुप्रयुक्तं वियुज्यते वियोजयतीति यावत् २० २१ २२ नि
जघान हरोत्साह रणहर्षकं नाशनं वायव्यास्त्रफलबोध्यं २३ २४ निरीतिकाः निराबाधाः २५ सत्यं कृतं ग्रन्थ

प्रपलक्षणशीतेषु मानवं मनुसंहितं मोहयित्वा नयत्येनं न च प्राणैर्वियुज्यते २० इमानपि वधिष्या
मि निर्घृणान् दुष्टचारिणः राक्षसान् पापकर्मस्थान् यज्ञघ्नान् रुधिराशनान् २१ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं चाशु ला
घवं दर्शयन्निव विगृह्य सुमहच्चास्त्रमाग्नेयं रघुनंदनः २२ सुबाहुरसि चिक्षेप स विद्धः प्रापतद्भुवि शेषा
न्वायव्यमादाय निजघान महायशाः राघवः परमोदारो मुनीनां मुदमावहन् २३ स हत्वा राक्षसान्सर्वा
न्यज्ञघ्नान् रघुनंदनः ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेंद्रो विजये पुरा २४ अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामु
निः निरीतिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् २५ कृतार्थोऽस्मि महाबाहो कृतं गुरुवचस्त्वया सिद्धा
श्रममिदं सत्यं कृतं वीर महायशाः स हि रामं प्रशस्यैवं ताभ्यां संध्यामुपागमत् २६ इत्यार्षे रामायणे बाल
कांडे त्रिंशः सर्गः ३०

र्थं नामकं कृतमित्यर्थः २६ इति रामायणे बालकांडे टीकायां त्रिंशः सर्गः ३० ॥

३०

रा.
बा टी.
१०८

एवं स्वयज्ञविघ्नविनाशफलकं सर्वासमं वंधानुग्रहं कृत्वा भगवान्विश्वामित्रः सहजलक्ष्मीशक्तिसंवंधा·
त्र्यग्रहाय प्रवर्तत इत्याह अथेति तत्र यज्ञशालायां १ कृतापौर्वाह्णिकी क्रिया याभ्यां तौ अभिवादार्थमिति शेषः
तदुक्तं पूर्वसर्गान्ते संध्यामुपागमदिति सहगतो विश्वामित्रो होमार्थं तथा यज्ञशालामागत इति वा ध्येयं २ मुनिश्रे·

अथ तां रजनीं तत्र कृतार्थौ रामलक्ष्मणौ ऊषतुर्मुदितौ वीरौ प्रहृष्टेनान्तरात्मना १ प्रभातायां तु·
शर्वर्यां कृतपौर्वाह्णिकक्रियौ विश्वामित्रमृषींश्चान्यान्सहितावभिजग्मतुः २ अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं·
ज्वलन्तमिव पावकं ऊचतुर्मधुरोदारं वाक्यं मधुरभाषिणौ ३ इमौ स्म मुनिशार्दूल किंकरौ समुपा
गतौ आज्ञापय मुनिश्रेष्ठ शासनं करवाव किं ४ एवमुक्ते तयोर्वाक्ये सर्व एव महर्षयः
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ५ मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भवि
ष्यति यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयं ६ ॥ नमोः ॥

ष्टं विश्वामित्रं ३ सेत्यव्ययं ४ तयोरि
ति ताभ्यामित्यर्थे विश्वामित्रं पुरस्कृत्य विश्वामित्रानुमतिका इति यावत् ५ मैथिलस्य मिथिलाधिपतेः परमधर्मि
ष्ठः उत्कृष्टातिशयितधर्मवान् परे मतिष्ठं पृथक्पदं वा परमधर्मा यस्मिन्निमित्यर्थकं रामं संबोधनं ६ ॥ ६ ॥

॰ पूर्वं पूर्वस्मिन्काले देवरातात्व्यस्य प्राचीनजनकस्य यज्ञे सदसि दैवतैर्दत्तयज्ञवधे प्रसादिताच्छिवाल्लब्धं य
त्प्रसादितैः शिवसहितैर्दत्तं अत एव तत्र तिष्ठतीति शेषः ८ तस्याद्भुतत्वमाह नास्येति आरोपणं शरप्रक्षेपयोग्य
ज्यासंबंधः न कथंचन न कश्चमपीत्यर्थः ९ १० तत्र मिथिलायां यज्ञे चेति यज्ञं द्रक्ष्यसि चेत्यन्वयः चकारेण

मंचैव नरशार्दूल सहास्माभिर्गमिष्यसि अद्भुतं च धनूरत्नं तत्र त्वं द्रष्टुमर्हसि ॰ तद्धि पूर्वं नरश्रेष्ठ द
त्तं सदसि दैवतैः अप्रमेयबलं घोरं मखे परमभास्वरं ८ नास्य देवा न गंधर्वा नासुरा न च राक्षसाः क
र्तुमारोपणं शक्ता न कथंचन मानवाः ९ धनुषस्तस्य वीर्यं हि जिज्ञासंतो महीक्षितः न शेकुरारोप
यितुं राजपुत्रा महाबलाः १० तद्धनुर्नरशार्दूल मैथिलस्य महात्मनः तत्र द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ यज्ञं च
परमाद्भुतं ११ तद्धि यज्ञफलं तेन मैथिलेनोत्तमं धनुः याचितं नरशार्दूल सुनाभं सर्वदैवतैः १२

जानकीसीताकारसमुच्चयः ११ कुतस्तादृशस्य धनुषस्तत्रावस्थितिस्तत्राह तद्धीति उत्तमं तद्धनुः मैथिलेन नि
जयज्ञप्रीतदेवेभ्यः यज्ञफलत्वेन याचितं सुद्दविद्विषूणां जयाय सर्वदेवतैर्दत्तं अतस्तत्र तिष्ठतीत्यर्थः तदुक्तं
पाद्मे वायवीये भो देयादत्तमिति को मे प्रीतस्त्व भगवानीशः शिम्पलीनीललोहितः प्रददौ पारुनाशार्थं जनका

रा० बा० टी० ९९

आयागमभ्रंतेपूजनीयदेवताभूतमित्यर्थः वेष्टनीत्यस्यनिष्ठतीतिशेषः अतएवाह अर्चितमित्यादि न्यास॰
भूतेनरपतेरितिक्वचित्पाठः तत्रापिन्यस्यतेअस्मिन्नदेवनेतिव्युत्पत्त्यान्यासएवार्थः देवतान्यासाश्रयागार्थ्यएवश्र
तिमादौ १३ एवमुक्तेतिमहर्षिगणाहारेतिशेषः मुनिवरोविश्वामित्रः वनदेवताः वनदुर्गाद्याः १४ सिद्धः नि।

आयागमभ्रंतेनृपतेतस्यवेश्मनियतस्यच अर्चितंविविधैर्गंधैर्पुष्पैश्चागुरुगंधिभिः १३ एवमुक्त्वामुनि
वरःप्रस्थानमकरोत्तदा सर्षिसंघःसकाकुत्स्थआमंत्र्यवनदेवताः १४ स्वस्तिवोस्तुगमिष्यामिसिद्धः
सिद्धाश्रमादहं उत्तरेजाह्नवीतीरेहिमवंतंशिलोच्चयं प्रदक्षिणंततःकृत्वासिद्धाश्रममनुत्तमं १५।
उत्तरांदिशमुद्दिश्यप्रस्थातुमुपचक्रमे १६ तंव्रजंतंमु॰
निवरमन्वगादनुसारिणां शकटीशतमात्रंतुप्रयाणेब्रह्मवादिनां १७ मृगपक्षिगणाश्चैवसिद्धाश्र
मनिवासिनः अनुजग्मुर्महात्मानोविश्वामित्रंतपोधनं १८ निवर्तयामासततःसर्षिसंघःसपक्षिणः ते॰

विंद्रयत्नसिद्धेतिभावः गमिष्यामीत्यत्राहउत्तरेइति १५ १६ अनुसारिणांउक्तदिगनुसारिणांपश्चाद्गामिनां।
शकटीशतमात्रंपाथेयादिभिःपाकसाधनपात्रादिभिश्चसंभारादिमत्तब्रह्मवादिनांपृथग्व्रजगादितिसंबं

शोणानद्यैव शोणा इत्यपि नामेत्याह वसन्त इति शोणा इति गिरिव्रजसमीपस्थो नदीविशेषः इत्येतदुत्तरसर्गे स्प
ष्टं अस्तंगते अस्तं जिगमिषतीत्यर्थः २१ २२ अथ देशः शोणाकूलस्थः २३ निखिलं वैभवमिति शेषः २४ ॥

वासं चक्रुर्मुनिगणाः शोणाकूले समाहिताः तस्मिन्नस्तंगते दिनकरे स्नात्वा हुतहुताशनाः २० विश्वा
मित्रं पुरस्कृत्य निषेदुरमितौजसः रामोऽपि सह सौमित्रिर्मुनींस्तानभिपूज्य च २१ अग्रतो निषसाद ह
विश्वामित्रस्य धीमतः अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं तपोधनं २२ पप्रच्छ मुनिशार्दूलं कौतूह
लसमन्वितः भगवन् कोन्वयं देशः समृद्धवनशोभितः २३ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते वक्तुमर्हसि तत्त्व
तः नोदितो रामवाक्येन कथयामास सुव्रतः तस्य देशस्य निखिलमृषिमध्ये महातपाः २४ इ
त्यार्षे रामायणे बालकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ३१ ब्रह्मयोनिर्महानासीत्कुशो नाम महातपाः अक्लि
ष्टव्रतधर्मज्ञः सज्जनप्रतिपू०

इत्यार्षे रामायणटीकायां बालकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ३१ शोणाकूलदेशवै
भवप्रश्ने महं स्वयानामयं देश इत्युत्तरमाह ब्रह्मयोनिरिति ब्रह्मपुत्र इत्यर्थः अक्लिष्टव्रतश्चासौ धर्मज्ञश्चेति

युक्तायां प्रशस्तगुणयुक्तायामित्यर्थः असूर्तरजसं न विद्यते सूर्तैः प्रसृतं रजो यस्य तं असूर्तरजसमिति योगविभाग
वृत्त क्षत्रधर्मं चिकीर्षया क्षत्रधर्मवृद्धिकरणेच्छया २३ पालनं प्रजापालनं ४ निवेशं सन्निवेशं ५ महोदयम

स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुमहाबलान् वैदर्भ्यां जनयामास चतुरः सदृशान्सुतान् २ कुशाम्बं कु
शनाभं च असूर्तरजसं वसुं दीप्तियुक्तान्महोत्साहान्क्षत्रधर्मचिकीर्षया ३ तानुवाच कुशः पुत्रान्धर्मि
ष्ठान्सत्यवादिनः क्रियतां पालनं पुत्रा धर्मं प्राप्स्यथ पुष्कलं ४ कुशस्य वचनं श्रुत्वा चत्वारो लोकसत्तमाः
निवेशं चक्रिरे सर्वे पुराणां नृवरास्तदा ५ कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत्पुरीं कुशनाभस्तु ध
र्मात्मा पुरं चक्रे महोदयं ६ असूर्तरजसो नाम धर्मारण्यं [illegible] महामतिः चक्रे पुरवरं राजा वसुर्नाम
गिरिव्रजं ७ एषा वसुमती नाम वसोस्तस्य महात्मनः एते शैलवराः पंच प्रकाशंते समंततः ८ सुमागधी
नदी रम्या मगधान्विश्रुता ययौ पंचानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेव शोभते ९ सैषा हि मागधी राम वसो
स्तस्य महात्मनः पूर्वाभिचरिता राम सुक्षेत्रा सस्यमालिनी १० ॥

होदयनामकं १० एषा गिरिव्रजापरप
र्याया ८ सुमागधीत्सं ता ययाविति पदच्छेदः ९ सुमागधी मगधादागत नद्या मागधी तेन प्रसिद्धा यास्मा
त्स्तोणा नस्यमं है श्य सवेसार्भवति पूर्वाभिचरिता पूर्वादिक्गामिनी सुक्षेत्रा पार्श्वद्वयेपि विशेषः । १० ॥

घृताच्यां तन्नामिकाप्सरसि ॥ ११ ॥ ताः शतं कन्याः ॥ १२ ॥ आमोदं संतोषं ॥ १३ ॥ घनांतरे मेघमध्ये ताराश्चवदेजविति।
शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मत्कामनापूरणेन मम देवस्य मानुष्योपि भार्या भविष्यथेत्यादिवशीकरणार्थवादः ननु मानु-
षीणां देव[illegible] संबंधोऽनुचितस्तत्राह मानुषस्त्यज्यतां भाव इति मदंगीकारमात्रेणाविलक्षणशक्त्या विभे

कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमं जनयामास धर्मात्मा घृताच्यां रघुनंदन ॥ ११ ॥ तास्तु यौवनशा-
लिन्यो रूपवत्यः स्वलंकृताः उद्यानभूमिमागम्य प्रावृषीव शतह्रदाः ॥ १२ ॥ गायंत्यो नृत्यमानाश्च वाद-
यंत्यस्तु राघव आमोदं परमं जग्मुर्वराभरणभूषिताः ॥ १३ ॥ अथ ताश्चारुसर्वांग्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि
उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनांतरे ॥ १४ ॥ ताः सर्वगुणसंपन्ना रूपयौवनसंयुताः दृष्ट्वा सर्वात्मको
वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ अहं वः कामये सर्वा भार्या मम भविष्यथ मानुषस्त्यज्यतां भावो दीर्घ-
मायुरवाप्स्यथ ॥ १६ ॥ चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्यश्च भविष्यथ ॥ १७ ॥

वा मानुषभावत्यागे सत्येव भवतीनां [illegible]मविष्यतीति तत्फलमाह दीर्घमिति ॥ १६ ॥ मानुषेषु हि यतः विशेषेण
नित्यमनुवृत्तं यौवनं चलं चंचलं क्षीयमाणमिति यावत् अतः मत्संबंधेन अक्षयं यौवनमित्याद्यन्वयः ॥ १७ ॥

112

अपहास्य हासपूर्वकमपमान्य १८ अंतश्चरसीति सर्वार्थेन सप्रभावत्वं ता वायोः सूचितानवद्यमस्त्रभापेत ८
मामत्यमावाधिकरति चेत्तत्राह प्रभावज्ञाश्च ते सर्वाः न यथा प्रभुमस्मा कार्षीरिति भावः तस्मादेवमनुचितप्रार्थन
यानुसमस्वमाननमनुचितमित्याह किमर्थमित्यादि १९ सप्रभावं दर्शयति कुशनाभेत्यादि स्थानात् वायुपद
त् देवमाधिनोच्यावयितुं समर्थाः इति शेषः रक्षामस्त्विति शापेन तत्क्षयकरणे हितत्वयः स्यादिति भावः २० दुर्मे

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्मणः अपहास्य ततो वाक्यं कन्याशतमथाब्रवीत् १८ अंतश्च
रसि भूतानां सर्वेषां सुरसत्तम प्रभावज्ञाश्च ते सर्वाः किमर्थमवमन्यसे १९ कुशनाभसुता
देव समस्ताः सुरसत्तम स्थानात् च्यावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयं २० मा भूत्स कालो दु
र्मेधः पितरं सत्यवादिनं अवमन्य स्वधर्मेण स्वयंवरमुपास्महे २१ ॥ २१।

धः दुर्बुद्धे यत्र का
ले पितरमवमन्य अपमानविषयं कृत्वा स्वधर्मेण कामेन स्वयंवरमुपास्महे आत्मना स्वातंत्र्येण वयं वरं
गीकुर्मः स कालः कदाचिदपि मा भूदित्यन्वयः नावमन्येति पाठस्तत्राविलोपपाठः तथा पाठेन श्रुतिच्छेदः स्वा
र्थे सदैव नः अस्माकं स कालो मा भूदित्यन्वयः कश्चिन्नोवमन्येति पाठः अतएव मा भूत्स कालो यत्र दौ
पितरं सत्यवादिनं कामतः समतिक्रम्य वयं स्वयंवरं इत्यतदर्थे विवरणश्लोका दृश्यन्ते कचित् २१ ॥

तत्र वीजमाह पिता हीति २२ हरिः वायुः क्वचिन्नवायुरित्येव पाठः २३ सलज्जाः अन्यायप्रसंगतः स-
लज्जाः २४ भग्नाः भग्नांगाः २५ धर्ममवमन्यते बलात्कारं करोतीति यावत् रोदनादिना चेष्टंताः क्रियाः।

पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं परमं च नः यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति २२ तासां तु वच-
नं श्रुत्वा हरिः परमकोपनः प्रविश्य सर्वगात्राणि बभंज भगवान्प्रभुः २३ ताः कन्या वायुना भग्ना वि-
विशुर्नृपतेर्गृहं प्रविश्य च ससंभ्रांताः सलज्जाः साश्रुलोचनाः २४ स च ता दयिता भग्नाः कन्याः परम-
शोभनाः दृष्ट्वा दीनास्तदा राजा संभ्रांत इदमब्रवीत् २५ किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः को धर्ममवमन्यते
कुब्जाः केन कृताः सर्वाश्चेष्टंत्यो नाभिभाषथ २६ एवं राजा विनिश्वस्य समाधिं संदधे ततः २७ इत्या-
र्षे रामायणे बालकांडे द्वात्रिंशः सर्गः ३२ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमतः शिरोभिश्चरणौ
स्पृष्ट्वा कन्याशतमभाषत १ वायुः सर्वात्मको राजन्प्रधर्षयितुमिच्छति अशुभं मार्गमास्थाय।

भिभाषथेत्यन्वयः २६ एवं दृष्ट्वेति शेषः समाधिं संदधे इति तद्वचः श्रवणे कापि विक्षोभः दित्यर्थः २७ इति
श्रीरामायणे बालकांडे द्वात्रिंशः सर्गः ३२। तस्येति चरणौ स्पृष्ट्वा नमस्कृत्य १ प्रधर्षयितुमभिभवितुं इच्छ

वा॰
मा॰ ब
टी॰
११२

पितृमत्यः पित्रधीनाः सच्छंदे पतिस्वीकारविषये स्वातंत्र्येनास्थिताः न वर्त्तामहे यतः अतो नः पितरं वृणीष्व वंय
दि नः अस्मान् तुभ्यं संप्रदास्यति तदा न वन्दीयाः भविष्यामः तेन तव भद्रं अस्तु इति योजना ३ एवं ब्रुवतीनां नो वच
नेन प्रतीच्छता अनंगीकुर्वता पापानुबंधेन अधर्मवह्नाचितेन यद्वेधमेव ब्रुवत्यः सर्वा वायुनाभिहताः स्म इति योज

पितृमत्यः स्म भद्रं ते सच्छंदेन वयं स्थिताः पितरं नो वृणीष्व त्वं यदि नो दास्यते तव ३ तेन पापा
नुबंधेन वचनं न प्रतीच्छता एवं ब्रुवत्यः सर्वाः स्म वायुनाभिहता भृशं ४ तासां तु वचनं श्रुत्वा
राजा परमधार्मिकः प्रत्युवाच महातेजाः कन्याशतमनुत्तमं ५ क्षांतं क्षमावतां पुत्र्यः कर्त
व्यं सुमहत्कृतं एकमत्यमुपागम्य कुलं चावेक्षितं मम ६ अलंकारो हि नारीणां क्षमा तु
पुरुषस्य वा दुष्करं तच्च वै क्षांतं त्रिदशेषु विशेषतः ७ ॥

ना ४ ५ हे पुत्र्यः क्षमावतां त।
मावद्भिः कर्तव्यं यत् क्षांतं तत् क्षमा तत्सुमहत्कृतं महती क्षमा कृतेति यावत् गात्रभंगोत्थक्रोधवेगसह
नमतिदुष्करमिति भावः यच्च कुलं अवेक्षितं तं कामवेगमसहनं कृतं तदपि सुमहत् ६ पुरुषस्येति अविशेषे
णोक्तिमात्रः ततदुष्करं यत् त्रिदशाविषये तत् तं कामवेगमसहनं कृतं तत् अतिदुष्करं तेषां अभिरूप्यादिकाम

॥ १

नीतकं २८७

114

सकन्यानां प्राचुर्यतां दृशीत्तमां सत्कुले प्रार्थ्यते यादृशीति भो ब्रह्मः यादृशी ब्रह्माकं त्वमातादृशी ब्रह्मस-
त्कुले सर्वासामास्तिति शेषः अथवा विशेषतः सकलस्त्री ब्रह्मणा विशेषेणेत्यर्थः त्वमायाः प्रार्थनीयवे ति
मित्रमाह त्वमेव्यादि दान सत्य वचनयत्त समाधिज सकलधर्मफलसकलजगदाधारभूताचत्वमातः सो

सत्यंतमा

यादृशीवः त्वमा ब्रह्मः सर्वासामविशेषवतः त्वमादानंत्वमायत्त ब्रह्म प्रविकाः ८ त्वमायशाः त्वमाध
र्मः त्वमायां निष्ठितं जगत विसृज्य कन्याकाकुत्स्थराजा त्रिदशविक्रमः ९ मंत्रज्ञो मंत्रयामास प्र
दानं सह मंत्रिभिः देशेकाले च कर्तव्यं सदृशे प्रतिपादनं १० एतस्मिन्नेव काले तु चूली नाम महाद्यु
तिः ऊर्ध्वरेताः शुभाचारो ब्राह्मं तप उपागमत ११ तपस्यंतमृषिं तत्र गंधर्वी पर्युपासते सोमदा
नाम भद्रं ते ऊर्मिला तनया तदा १२ ॥ रामः ॥

पादेयेत्यर्थः ८ ९ प्रदानं कन्याप्रदानं उचिते देशे
कालेसदृशे स्वकुलादि सदृशे पात्रे प्रदानं कर्तव्यं इति मंत्रणप्रकमः १० ऊर्ध्वरेता ब्रह्मचारी ब्राह्मं तपः ब्र
ह्मविषये चित्तैकाग्र्यमनसश्चेंद्रियाणां च येकाग्र्यं परमं तप इति स्मृतिः ११ यदा चूली तपश्चरति तदा ऊर्मि
लातनया गोमदा नाम गंधर्वी तं पर्युपास्त समम्यनुग्रहं कुर्विति प्रार्थनया सेवतस्म पर्युपासत इत्यशाव

रा०

बा० टी०

११२

तमितिप्रतियोगेद्वितीयातत्समीपेत्र्यासेत्यर्थः १२ कालयोगेनसुश्रूषाजातितधर्मपरिपाकार्हकालसंबंधे
नसुनेनतरियायोगिनोःअकल्मषंतपःप्रवृत्तिःसूचिता १४ ब्राह्म्यालक्ष्म्याब्रह्मवर्चसेनब्रह्मभूतः ब्रह्मात्मभा
वनयाअतएवमहातपाः यतस्त्वमीदृशः अतःब्राह्मेणतपसायुक्तंपुत्रमिच्छामि ब्राह्मंतपः ब्रह्मविषय
मैकाग्र्यंयद्वाब्राह्मंतपः १६ ननुपुत्रप्रार्थनापत्न्याउचितातत्राह अपतिरस्मिअतः परमपिअस्मि अहं

साचतंप्रणताभूत्वासुश्रूषणपरायणा उवासकालेधर्मिष्ठातस्यास्तुष्टोभवद्गुरुः १३ सचतांका
लयोगेनप्रोवाचरघुनंदन परितुष्टोस्मिभद्रंतेकिंकरोमितवप्रियं १४ परितुष्टंमुनिंज्ञात्वागंध
र्वीमधुरस्वरं उवाचपरमप्रीतावाक्यज्ञावाक्यकोविदं १५ लक्ष्म्यासमुदितोब्राह्म्याब्रह्मभूतोमह
हातपाः ब्राह्मेणतपसायुक्तंपुत्रमिच्छामिधार्मिकं १६ अपतिश्चास्मिभद्रंतेभार्याचास्मिनकस्यचि
त्ब्राह्मयोपगतायाश्चदातुमर्हसि

नकस्यचिद्भार्याभविष्यामीतिशेषः अनेननैष्ठिकब्रह्मचारिणीत्वम्
वितं अपथापिपूर्वपुत्राबाणीर्भवतितथातेभद्रंअनुग्रहोस्तु नन्वेवंनैष्ठिकब्रह्मचर्येकथंपुत्रलाभःसंभा
वनपुत्रस्यारब्राह्मेणातिउपगतायाः किंकर्तव्यप्राप्तायाः ब्राह्मेणबलसंबंधिनाउपायेनमेसुतंदातुमर्हसि

११२

तस्याः सोमदायाः प्रसन्नश्चूलिननामा ब्रह्मर्षिः बाल्ये ब्रह्मतपसा युक्तं आत्मजं दत्तवान् ब्रह्मदत्त इति ख्या
तं मानसं सुतं तदा वित्यन्वयः फली फलिन इतिवत् चूली चूलिन इति ऋषेर्नाम द्वयं साधु १८ राज्ञां गंध
र्वीः सोमदायाः सावित्र्या त्वात् कांपिल्यां कंपिलेन निर्मिता १९ २१ देवपतिर्यथा इंद्रस्तद्वत् सोमहीपाल इत्य॰

तस्याः प्रसन्नो ब्रह्मर्षिरुत्तमं ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतं १८ स राजा ब्रह्मदत्तस्तु पुरी
मध्यवसत्तदा कांपिल्यां परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवि १९ स बुद्धिं कृतवान् राजा कुशनाभः सुधा
र्मिकः ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ दातुं कन्याशतं तदा २० तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः ददौ क
न्याशतं राजा सुप्रीतेनांतरात्मना २१ यथाक्रमेण तत्पाणीन् जग्राह रघुनंदन ब्रह्मदत्तो महीपालस्ता
सां देवपतिर्यथा २२ स्पृष्टमात्रेण तत्पाणौ विकुब्जा विगतज्वराः युक्ताः परमया लक्ष्म्या बभौ कन्याश
तं तदा २३ स दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुशनाभो महीपतिः बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुनः पुनः २४।

र्थः २२ तदा तेन राज्ञा पाणौ स्पृष्टमात्रेणाः कन्याः विकुब्जाः कुब्जत्वरहिताः आसन्निति शेषः बाल्य तपो युक्तवादे
वे सामर्थ्यं राज्ञः एवं च सति तदा तत्कन्याशतं परया लक्ष्म्या बभाविन्यन्वयः २३ सः राजा वायुमुक्ताः दृष्ट्वेत्यन्व

यः भगा इति पाठ बाह्याः केचित् तत्र सोइदं वैभगाः

115

लिगपु॰ २४॥

प्रेषयामासकांपिल्यांप्रतीतिशेषः २५ सदृशीं क्रियांदारक्रियामित्यर्थः प्रतिनंदनप्रकारमाहस्पृष्ट्वेत्यादि।
प्रशीस्पृष्ट्वागतेत्यर्थः आश्चर्यमासोधेर्येयदेवश्रेष्टस्याप्यनादरः धन्योयंराजायस्यईदृषाःसुताः अहोमेभाग्य
यस्यामेईदृषाःस्नुषाः इत्येवंप्रतिदिनंप्रनंदनस्त्रीमाहात्म्यंतमोमाहात्म्यंचदर्शितं २८ इतिवालकांडत्रयस्त्रिंश

कृतोद्वाहेतुवराजानेब्रह्मदत्तेमहीपतिम् सदारंप्रेषयामाससोपाध्यायगणंतदा २५ सोमदापिसुतं
दृष्ट्वापुत्रस्यसदृशींक्रियां यथान्यायंचगंधर्वीस्नुषास्ताःप्रत्यनंदत स्पृष्ट्वास्पृष्ट्वाचताःकन्याःकुशनाभं
प्रशस्यच २८ इत्यार्षेरामायणेत्रयस्त्रिंशःसर्गः ३३ कृतोद्वाहेगतेतस्मिन्ब्रह्मदत्तेचराघव अपुत्रः
पुत्रलाभायपौत्रीमिष्टिमकल्पयत् १ इष्ट्यांतुवर्तमानायांकुशनाभंमहीपतिं उवाचपरमोदारः
कुशोब्रह्मसुतस्तदा २ पुत्रस्तेसदृशःपुत्रभविष्यतिसुधार्मिकः गाधिंप्राप्स्यसितेनत्वंकीर्तिंलोकेच
शाश्वतीं ३ एवमुक्त्वाकुशोरामकुशनाभंमहीपतिं जगामाकाशमाविश्यब्रह्मलोकंसनातनं ४

ब्रह्मदत्तेचेति चस्त्वर्थः कन्याप्रदानसमनंतरंपुत्राभावात्पुत्रलाभायपुत्रप्राप्तये १ कुशःकुशनाभपिताकुशोवाक्य।
मारपुत्रस्सदृशःकोसौतत्राहगाधिंगाधिनामानं प्राप्स्यसितेनलोकेशाश्वतींकीर्तिंचप्रा॰

कुशोनामेतियावेपतनकुशवृत्तंनामप्रसिद्धमित्यर्थः आकाशमाविषयआकाशायरूपोभृत्वाअनेनतस्यमुक्तत्वंसूचितंतेनसर्वंशास्यमाहात्म्यातिशयःसूचितः ४ कस्यचिन्नथकालस्य [illegible] कस्यचित्कालस्यअनंतरमित्यर्थः ५ ममविश्वामित्रस्यकुशप्रसूतत्वादहंकौशिकः ६ नकेवलमहमेवगाधेपुत्रःममपूर्वजाज्येष्ठानाम्नास।

कस्यचित्त्वथकालस्यकुशनाभस्यधीमतः जज्ञेपरमधर्मिष्ठोगाधिरित्येवनामतः ५ सपितामसकाकुत्स्थगाधिःपरमधार्मिकः कुशवंशप्रसूतोस्मिकौशिकोरघुनंदन ६ पूर्वजाभगिनीचापिममराघवसुव्रता नाम्नासत्यवतीनामऋचीकेप्रतिपादिता ७ सशरीरागतास्वर्गंभर्तारमनुवर्तिनी कौशिकीपरमोदाराप्रवृत्ताचमहानदी ८ दिव्यापुण्योदकारम्याहिमवंतमुपाश्रिता लोकस्यहितकार्यार्थंप्रवृत्ताभगिनीमम ९ ॥ ९ ॥ ३४ ॥

त्यवतीतिप्रसिद्धनाम्नाऋचीकेप्रतिपादिताऋचीकायदत्ताइतिनामप्रसिद्धं ७ सशरीरस्वर्गंगतोहेतुर्भर्तारमनुवर्तिनीतिमरणमनेकृतवतीत्यर्थः अपिचअन्यदपितस्याश्चरितंकौशिकीनाम्नीमहानदीतद्रूपाप्रवृत्ताचजाता ८ हितकार्यार्थंहितकामार्थमितिपाठेहितंआमुष्मिकंकामःऐहिकंतदुभयदानार्थं ९ ॥ ९ ॥ रामः।

रा.
बा. टी.
११५

यतो भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः अतः हिमवत्पार्श्वे कौशिक्यां नियतः नित्यं सुखं वसामीत्यन्वयः ९ इतश्च तस्या वास-
इत्याह सा त्विति सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता नत्वन्नपानादिना सत्यात् मतो निवर्तत इति भावः १० नन्वेवं कथं सिद्धाश्रमे स्थि-
तिरित्याह अहं हीति नियमात् गयापिंडदानवत् सिद्धाश्रमैकसाध्ययागजन्यसिद्धिहेतोः आगमनकार्यं च न

ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखं भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनंदन ९ सा तु सत्यवती
पुण्या सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा ११ अहं हि नियमाद्राम हित्वा तां स
मुपागतः सिद्धाश्रममनुप्राप्य सिद्धोऽस्मि तव तेजसा १२ एषा राम ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्तिता देश
स्य च महाबाहो यन्मां त्वं परिपृच्छसि १३ गतोऽर्धरात्रः काकुत्स्थ कथाः कथयतो मम निद्रामभ्येहि भद्रं
ते मा भूद्विघ्नोऽध्वनीह नः १४ निष्पंदास्तरवः सर्वे निलीना मृगपक्षिणः नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुने

दनुग्रहात् सिद्धमित्याह सिद्धाश्रममित्यादि १२ उपसंहरति एषेति मम गाधेः मत्काश्यपाद्युत्पत्तिः कीर्तिता स्वस्य वंश-
स्य उत्पत्तिः ब्रह्मपुत्रात् कुशात् उत्पत्तिः कीर्तिता देशस्य शोणाकूलीयगिरिव्रजदेशस्य यत्पृष्टं सोऽपि यत्पृष्टः तत्सर्वं मुक्त-
मिति शेषः १३ अतः परं न प्रष्टव्यमित्याह गत इति विघ्नः अंतराय अध्वनि निद्राभावप्रयुक्तो जाड्यमलः १४ १५।।१५

प्रथयात्रविज्ञात्याह निष्पंदाइतिमतिचलनाभावादितिभावः तदाहनिलीनाइति १५ शनैर्विसृज्यतेवियु
केत्यर्थः वर्तमानसामीप्येभूतेलट् संध्याशब्देनतदुपासनयोग्यगौणकालसाहित्येनसार्थयामद्रूपः न
क्षत्रताराग्रहनंतमः सदृशात्तवत् नेत्रैरावृतमिवततज्योतिर्भिः तद्रश्मिभिः प्रवभासते १६ उत्तिष्ठतेउदोन्मुखं

शनैर्विसृज्यतेसंध्यानभोनेत्रैरिवावृतं नक्षत्रताराग्रहनंज्योतिर्भिरवभासते १६ उत्तिष्ठतेचशीतांशुः
शशीलोकतमोनुदः ह्लादयन्प्राणिनांलोकेमनांसिप्रभयास्वया १७ नैशानिसर्वभूतानिप्रचरंति
ततस्ततः यक्षराक्षससंघाश्चरौद्राश्चपिशिताशनाः १८ एवमुक्त्वामहातेजाविरराममहामुनिः सा
धुसाध्वितितंसर्वेमुनयोह्यभ्यपूजयन् कुशिकानामयंवंशोमहान्धर्मपरःसदा ब्रह्मोपमामहा
त्मानःकुशवंशयानरोत्तमाः विशेषेणभवानेवविश्वामित्रमहायशः कौशिकीसरितांश्रेष्ठाकुल

कर्मणिइतितद्वत् नैशानिनिशाप्रभवानितान्येवाह यक्षेत्यादि १८ अभ्यपूजनप्रशस्तवन् १९ स्तुतिप्रकार
माह कुशिकानामित्यादि ब्रह्मोपमाःब्रह्मर्षितुल्याः २० हेमहायशोविश्वामित्रभवानेवविशेषेणमहा
त्मेतिशेषः यस्त्वपसाब्राह्मणत्वंप्राप्तइतिभावः किंचयस्तवभगिनीतवकुलस्योद्योतकरीउद्धारकर्त्रीस

२८

कालकौशिकी

117

रा.
बा. टी.
११९

प्रशान्तः स्ततः प्रसंगतस्त्वांशुमानितिपाठः २२ सेवतेसेवतेस्म २३ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामाय
णतिलकेबालकांडेचतुस्त्रिंशः सर्गः ३४ रात्रिशेषंउपास्यनिद्रयाप्रतिवाह्य १ गमनायगमनंकर्तुं २३ अथ

मुदितैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तंगतस्त्वांशुमान् २२ रामोपिस
हसौमित्रिः किंचिदागतविस्मयः प्रशस्यमुनिशार्दूलंनिद्रांसमुपसेवते २३ इत्यार्षेरामायणेबाल.
कांडेचतुस्त्रिंशः सर्गः ३४ उपास्यरात्रिशेषंतुशोणाकूलेमहर्षिभिः निशायांसुप्रभातायांविश्वामि
त्रोभ्यभाषत १ सुप्रभातानिशारामपूर्वासंध्याप्रवर्तते उत्तिष्ठोत्तिष्ठभद्रंतेगमनायाभिरोचय २।

सक्रुन

तच्छ्रुत्वावचनंतस्यपूर्वाह्णिककृतक्रियः गमनंरोचयामासवाक्यंचेदमुवाचह ३ अयंशोणःशुभजलो
गाधःपुलिनमंडितः कतरेणपथाब्रह्मन्संतरिष्यामहेवयं ४ एवमुक्तस्तुरामेणविश्वामित्रोब्र.
वीदिदं एषपंथामयोद्दिष्टोयेनयांतिमहर्षयः ५ तेगत्वादूरमध्वानंगतेर्धदिवसेतदा जाह्न
वींसरितांश्रेष्ठांददृशुर्मुनिसेविताम् ६।

योगाइति शोणोविशोणाइतिव्यपदिष्टा कतरेणपथासं
तरिष्यामहेउत्तरिष्यामः प्रथमवीजमगाधइतिप्रतलस्पर्शोऽस्त्यर्थः ४ उद्दिष्टःगंतव्यतेननिश्चितः ५ ६।

सारसः पक्षिविशेषः ७ वासपरिग्रहं संमार्जनादिनाऽऽवासस्थानं चक्रुरित्यर्थः ८ अमृतवत् अमृत।
तुल्यं पवित्रपात्राय वसिष्ठमत्रं यद्वामृतवत् तत्सदृशं गंगाजलं हविश्च प्राग्रुक्तमाथोऽइत्यर्थः ९ विहिताः विशे॰
षेणाऽवस्थिताः यथार्हतः यथावत्स्थानमर्हं तत्स्थाऽवस्थिता इत्यर्थः १० गंगाश्रोतं गंगाविषयं किंचिच्छ्रोत

तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारससेवितां बभूवुर्मुनयः सर्वे मुदिताः सहराघवाः ७ तस्यास्तीरे तदा॰
सर्वे चक्रुर्वासपरिग्रहं ततः स्नात्वा यथान्यायं संतर्प्य पितृदेवताः ८ हुत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य
चामृतवद्धविः विविशुर्जाह्नवीतीरे शुभे मुदितमानसाः ९ विश्वामित्रं महात्मानं परिवार्य समं॰
ततः विष्ठिताश्च यथान्यायं राघवौ च यथार्हतः संप्रहृष्टमना रामो विश्वामित्रमथाब्रवीत् १० भ॰
गवन् श्रोतुमिच्छामि गंगां त्रिपथगां नदीं त्रैलोक्यं कथमाक्रम्य गतानदनदीपतिं ११ चोदितो रामवा
क्येन विश्वामित्रो महामुनिः वृद्धिं जन्म च गंगाया वक्तुमेवोपचक्रमे १२ शैलेंद्रो हिमवान्नाम धातूना
माकरो महान् तस्य कन्याद्वयं राम रूपे

मित्यर्थः श्रोतव्यं विषयमाह त्रैलोक्यमित्यादि ११ वृद्धिं त्रैलो
क्यव्याप्तिरूपां १२ धातूनां स्वर्णादीनां १३ या मेरुदुहिता मेना नाम सा तयोः कन्ययोर्मातेत्यन्वयः १४।

रा.

वा. टी.
११०

तस्यां मेनायां याज्येष्ठा हिमवतः सुता कुटिला नाम सा इयं गंगा ॥ भवदित्यर्थः तस्यैव हिमवतः १५ देवका
र्यं वहस्माणां भववीर्यधारणां त्रिपथगां स्वर्गभूपातालमार्गगां इदं वर्तमानाम् पदेशेन वरणां च यस्याः शिव.
भार्यावाय १६ धर्मेण कन्यादानधर्मेण स्वच्छंदपथगामित्यपि वर्तमानामदेशेन स्वेच्छामार्गेण प्रवहादिवा
प्रमार्गगमनशीला १७ त्रिलोकार्थं तारकतोभीतत्रिलोकरक्षकपुत्रोत्पत्त्यर्थं प्रगच्छन् ब्रह्मलोकं तत्र ब्र.

यामेकडहितारामतयोर्माताह्रमघ्यमा नाम्ना मेना मनोज्ञा वै पत्नी हिमवतः प्रिया १५ तस्यां गंगे
यमभवज्ज्येष्ठा हिमवतः सुता उमा नाम द्वितीयाभवत्कन्या तस्यैव राघव श्रयज्येष्ठां सुराः सर्वे देवका.
र्यचिकीर्षया शैलेंद्रं वरयामासुर्गंगां त्रिपथगां नदीं १६ ददौ धर्मेण हिमवांस्तनयां लोकपाव.
नीं स्वच्छंदपथगां गंगां त्रैलोक्यहितकाम्यया १७ प्रतिगृह्य त्रिलोकार्थं त्रिलोकहितकारिणः

स्य शापवशाज्जलरूपतां प्राप्तामित्यादि वामनपुराणोक्तदिशा मध्ये ... यं वामनपुराणोक्तं तस्य प्रायेण
त्वप्रसिद्धत्वात् पर्वे हितत्वाद्व्याप्यपिका उमा ज्येष्ठा कुटिला नाम हिमवत्कन्या देवैः शिववीर्यधारणाय हिम
वंतं प्रार्थिता तेन दत्ता यातया महदेवा ब्रह्मलोकं गता ब्रह्मणा निवेदितवंतः ब्रह्मणा च समर्थ्येयं तद्वारणोत्स

॥ कि

११०

ऽवश्यंधारयामीतिकथितवान्‌ःब्रह्मनेनब्रह्माजलरूपाभवेतिप्रार्थितातत्रैवब्रह्मांडोर्ध्वकटाहेजलरूपेणालग्ना।
स्थितातस्यामेवाग्निनाशिववीर्यंदत्तमिति विस्तरेणप्रसक्ताकटाहेभेदितेवृत्तात्‌ कुटिलाविष्णुपादातात्पाता
कुलितातततः तस्माद्विष्णुपदीत्युच्यतेतिवामनपुराणोक्तेर्वैवब्रह्मांडोर्ध्वकटाहेलग्नेतिज्ञायते पतनसमयेचब्रह्मांड
वाह्यजलेनमहेद्वृत्ति ततज्जलंब्रह्मणाकमंडलौधृतंवाह्यजलंचशिवानंदवाष्पजातेनावायणात्मकामिति कामि
कामंमहितादोस्पष्ट ततोभगवतापदावरोपणेतेनैवकमंडलुजलेनतत्पादप्रक्षालनेकृतातज्जलंकमंडलावेवाति।

गंगामादायतेगम्भस्कृतार्थेनांतरात्मना १८ पार्वत्यापीशलज्जहिताकन्यासीद्रघुनंदन उग्रंसुव्रतमा।
स्थायतपस्त्येतपोधना १९ उग्रेणतपसायुक्तांददौशैलवरःसुतां रुद्रायाप्रतिरूपायउमांलोकन।
मस्कृतां २० एतेतेशैलराजस्यसुतेलोकनमस्कृते गंगाचसरितांश्रेष्ठाउमादेवीचराघव २१ ॥

मंशंकरसंहितोक्तरीत्यागौरीविवाहोत्सवलीलयागौर्यापाणिभ्यांशिवनयनाच्छादनेकृतेशिवेनललाटनेत्रंप्र
काशितंतेनभयाद्गौरीपाणिस्वेदजलंस्रुतंतदपिब्रह्मणाकमंडलौस्थापितमित्यध्यायगौरीविवाहकथने।
नमृचिंतवभगीरथप्रार्थनयाचब्रह्मरूपःसर्वपवित्रजलसमहस्तसेदतःसर्वमुक्तजलस्वरूपक्रम्यप्रवाणोभभ।
गीरथसंबंधश्रवणात्‌ विस्तरस्तस्मत्कृतगंगामहात्म्यप्रकाशेद्रष्टव्यः। १८ कन्याग्रेष्ठतयातिःप्रथमशिववी
र्यसंवलनादिवक्ष्यचैतन्द्वर्णनं उग्रंसुव्रतेपर्णाभोजनस्थापित्वागमंकल्पसूपंतपः शिवध्यानरूपं १९ २०।२१।

119

यथा चत्रिपथगामिनी गंगा तथा प्रतिपादयतीति शेषः तदेव विवृणोति खमित्यादि प्रथमं खं गतिं प्राकाश।
मार्गं गता २२ पश्चात् सुरलोकं समारूढा अभवत् जलवाहिनी तत्र भावाजाता विपापा सकलपापहंत्री २३ इ
ति टीकायां पंचत्रिंशः ३५ उक्तवाक्ये इति उपरते इत्यर्थः १ वक्तुमर्हसीत्यस्य विस्तरमित्यनेनान्वयः दिव

पतते सर्वमाख्यातं यथा त्रिपथगामिनी खं गता प्रथमं तात गतिं गतिमतां वर २२ सैषा सुरनदी
रम्या शैलेंद्रस्य सुता तदा सुरलोकं समारूढा विपापा जलवाहिनी २३ इत्यार्षे रामायणे पंचत्रिंशः।।
सर्गः ३५ उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्नुभौ राघवलक्ष्मणौ प्रतिनंद्य कथां वीरावूचतुर्मुनिपुंगवं १ धर्म
युक्तमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तुमर्हसि विस्तरं विस्तरज्ञोसि दिव्य
मानुषसंभवं २ त्रीन्पथो हेतुना केन प्लावयेल्लोकपावनी कथं गंगा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा ३
त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ कर्मभिः कैः समन्विता तथा ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः ४ निखिलेन
कथां सर्वामृषिमध्ये न्यवेदयत् पुरा राम कृतोद्वाहः शितिकंठो महातपाः ५ मानुषसंभवं दिव्यलोक
निबंधनं २ पूर्वसूचितं विस्तरमाह त्रीनित्यादि भूर्भुवः स्वर्मार्गानित्यर्थः प्लावयेत् व्याप्नुयात् उक्तो विस्तर
द्वितीयमाह कथमिति त्रिपथगेति प्रसिद्धिः किंनिबंधनेति द्वितीयः ३ कर्मभिः चरितैः कैः समन्वितेति तृतीय
रामोहिमवत्कन्यायाः प्रभावोपि संवृत्त वोहारकन्या इंगांविषय एव भगवतः प्रश्न इत्याह ४ निखिलेनकात्स्न्ये।

गतं क्रीडयेति शेषः ८ समनुयुक्ताः सेनानीप्रात्यर्थं परमयत्नेन रुद्रोमयोः संयोजनं कृत्वापि तस्यां वीर्यतेज
सोमोचनं वारपितं समनुयुक्ता बभूवुरित्यर्थः समनुद्विग्ना इति पाठस्तत्रागमपक्ष ७ पुत्रार्थं संयोजनोद्यमवतां तत्
त्रिवारणोद्योगो नुचितस्तत्राह यदिदेति इहउमायाउत्पत्स्यते अब्रुवन् इति विचार्येत्यादि ८९ प्रसादविष
यमाह नलोकाइति भूरादिलोकास्तस्य प्रजाश्चेत्यर्थः ब्राह्मेणतपसा ब्रह्मजन्यतालब्धेनतपसेत्यर्थः

इत्युक्तश्च भगवान्देवीमैथुनायोपचक्रमे तस्य संक्रीडमानस्य महादेवस्य धीमतः ८ शितिकंठस्य दे
वस्य दिव्यं वर्षशतं गतं नचापि तनयो राम तस्यामासीत्परंतप सर्वे देवाः समनुयुक्ताः पितामह
पुरोगमाः ७ यदिहोत्पद्यते भूतं कस्तत्प्रतिसहिष्यति अभिगम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्येदमब्रुव
न् ८ देवदेव महादेव लोकस्यास्य हितेरत सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ९ नलो
काधारयिष्यंति तव तेजः सुरोत्तम ब्राह्मेण तपसा युक्तो देव्या सहत पश्चर १० त्रैलोक्यहितका
मार्थं तेजस्तेजसि धारय रक्ष सर्वानिमांल्लोकान्नालोकं कर्तुमर्हसि ११ देवतानां वचः श्रुत्वा सर्व
लोकमहेश्वरः बाढमित्यब्रवीत्सर्वान्पुनश्चेदमुवाच ह १२। जसि मयाश्रुते।
तेजो रेतः तेजसि आत्मनि मत्ते
कालाभस्त्यागरुरक्षसर्वानिति श्चेवेति शेषः नतु रुद्रेणास्ततेजो धारणे कथं लोकरक्षेति चेत श्रुणु यदेतत्पुरु
षे रेतो भवति आदित्यतद्रूपं इति श्रुतेस्तद्रेतो रूपं तेज एव आदित्य मंडलतद्रेतो सकल जगद्दग्धं भवति वे

रा.
बा. टी.
११९

तदेवाहं नालोकमिति आदित्यविनाशे हि सर्वलोकविनाशप्रसंगा इति भावः १९ । धारयिष्यामीति स
होमया उमापि स्वरतेजो रूपं तेजोऽग्निरूपेण तेजसा धारयिष्यति यदेतत् क्षितौ लोहितं भवति प्रग्रस्तं
रूपमिति स्फुतेः भो त्रिदशाः अनेन तेजोधारणेन पृथिवी वकारात् सर्वलोकः निर्वाणं स्वरवेशभावान्तमस्य
याये स्वरतेजो जन्यस्य उर्ध्वगं तेन च पृथिव्याः लोकस्य च पीडा स्यादिति भावः १३ दिव्यवर्षशतभोगवशा ।

धारयिष्याम्यहं तेजस्तेजसैव सहोमया । त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छत ॥ १२ यदिदं
क्षोभितं स्थानान्मम तेजोऽस्त्वनुत्तमं । धारयिष्यति कस्तन्मे ब्रुवन्तु सुरसत्तमाः ॥ १४ एवमुक्तास्त
तो देवाः प्रत्यूचुर्वृषभध्वजं । यत्तेजः क्षुभितं ह्येतत्तद्धरा धारयिष्यति ॥ १५ एवमुक्तः सुरपतिः
प्रमुमोच महाबलः । तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना ॥ १६ ॥

तस्मान्ततः च्युतस्य शुक्रांशस्य धारणासंभवेन तद्धारणसमर्थो मोक्तुं स्थानं निरूपयन्तित्याह यदिदमि ।
ति स्थानात् हृदयपुण्डरीकलक्षणात् क्षुभितं चिरकालभोगवशात् स्खलितं अनुत्तमं देवकार्यो
द्देशेन [illegible] समर्पणेन समर्पितं मम भवत्प्रार्थनया च उमागर्भान्नेदं को धारयिष्यति १४ ।
उत्तरमाहुः एवमित्यत्र धारयिष्यतीति तत्स्वरूपावधारणात्क्षमनादिति १५ १६ ॥

पृथिव्यांमुक्तस्यतेजसोधारणार्थेमग्नेः पृथिव्यधिपतित्वेनपृथिव्यभिमानित्वात् तंनियुंजतेततइतिपु
नः शब्दोवाक्यालंकारेहुताशनंदेवीक्षेदोंशाद्रूपंप्रन्यादृशाग्नेः रौद्रंतेजः प्रवेशासंभवात् वायुसमन्वि॰
तइत्यनेनचालनलक्षणः प्रवेशोप्यायउक्तः १७ तदग्निनेतिउक्ताग्निनाचालनपूर्वकप्रवेशात्ततेजोव॰
द्धंसत्केवलश्वेतपर्वतरूपंजातंततद्रूपंतेजः प्रवेशेतन्महिम्नादिव्यंपावकादित्यसंनिभंशरवणंचाभूत् १८

ततोदेवाः पुनरिदमुक्ताश्चापिहुताशनं प्रविश्यत्वंमहातेजोरौद्रंवायुसमन्वितः १७ तदग्निना
पुनर्व्याप्तंसंजातंश्वेतपर्वतः दिव्यंशरवणंचैवपावकादित्यसन्निभं १८ यत्रजातोमहातेजाः
कार्तिकेयोग्निसंभवः अथोमांचशिवंचैवदेवाः सर्षिगणास्तथा पूजयामासुरत्यर्थंसुप्रीतम॰
नसस्तदा अथशैलसुतारामात्रिदशानिदमब्रवीत् २० समन्युरशपत्सर्वान्क्रोधसंरक्तलोच
ना यस्मान्निवारिताचाहंसंगतापुत्रकाम्यया २१ ॥

यत्रेतिकिंचित्कालंष्ट तत्वात्कार्तिकेयत्ववदे
वप्युग्निसंभवत्वंबोध्यं १९ सुप्रीतमनसः लोकानुग्रहायमूलतेजसोधृतत्वात् देवकार्यायस्कन्नतेजसश्च
दत्तत्वात्तस्तोषः क्रियमाणामपिपूजांउमादेवीनांगीकरोतिस्मप्रत्युतक्रुद्धैवाभूदित्याह अथशैलेतिकि
मब्रवीत्तदाहाशापदितिशापरूपंतच्चाब्रवीदित्यर्थः २० मन्युकारणमाहयस्मादिति २१ ॥ २१ ॥

121

पा.
वा. टी.
१२

धायस्वरूपमाह अपत्यमित्यादि २२ एवमुक्ताधायपर्यन्तं वदतिशेषः अवनेहिमुनैकरूपापकत्रैवदे
द्रेनेकवीजफलजनकत्वात् वहुभार्या अनेकभूपतिभोग्या २३ नवपुत्रकृतांप्रीतिं वाराहाउत्पन्नस्या
पिनरकासुरस्य भौमस्य कलावतारेतेनैव हननात् सुदुर्मेधइति नित्यमसिव प्रजामेथयोरित्यसिव स

अपत्यंस्वेषुदारेषुनोत्पादयितुमर्हथ अद्यप्रभृतियुष्माकमप्रजाःसंतपत्नतः २२ ए
वमुक्त्वासुरान्सर्वान्शापायपृथिवीमपि अवनेनैकरूपात्वंवहुभार्याभविष्यसि २३ ।
नचपुत्रकृतांप्रीतिंमत्क्रोधकलुषीकृता प्राप्स्यसेत्वंसुदुर्मेधेममपुत्रमनिच्छती २४
तान्सर्वान्पीडितान्दृष्ट्वासुरान्सुरपतिस्तदा गमनायोपचक्रामदिशंवरुणपालितां २५
सगत्वातपआतिष्ठत्पार्श्वेतस्योत्तरेगिरेः हिमवत्प्रभवेशृङ्गेसहदेव्यामहेश्वरः २६ ॥

तवांदृष्ट्वामेधायस्यास्तत्त्वंवोधनंसुदुर्मेधः ममपुत्रमनिच्छती तेजोधारणानुमत्यापयेषांतत्तेजोधारणंना
नुमन्येततततर्हिस्वपुत्रोत्पत्तिमेवस्यादित्याशयः २४ पीडितान्देवीशापदुःखितान् उपचक्रामप्रा
दूरत्वात्संक्रान्तवान् २५ तस्यगिरेःहिमालयस्यउत्तरेपार्श्वेहिमवत्प्रभवाख्येशृङ्गे २६ ॥ २६ ॥

उपसंहरति एषइतित्रिश्लोकेषुधर्मत्तकर्मभिः कैः समन्वितेतिप्रश्नोत्तरतयावक्तव्यस्यगर्भधारणरूप।
गंगाचरितस्यशेषतयाशैलपुत्र्याविस्तारेणानिवेदितः प्रकृतंप्रश्नोत्तरंवक्तुंप्रतिजानीते गंगायाइति प्रभव
मितिच्छेदः सोहसः एषांतेजोधारणरूपंप्रभावमित्यर्थः २२ इतिरामायणटीकायांबालकांडेषट्त्रिंशः।

एषतेविस्तरोरामशैलपुत्र्यानिवेदितः गंगायाःप्रभवंचैवशृणुमेसहलक्ष्मणः २२
इत्यार्षेरामायणेबालकांडेषट्त्रिंशःसर्गः ३६ तप्यमानेतदादेवेसेंद्राःसाग्निपुरोगमाः
सेनापतिमभीप्संतःपितामहमुपागमन् १ ततोब्रुवन्सुराःसर्वेभगवंतंपितामहं प्रणि
पत्यसुरारामसेंद्राःसाग्निपुरोगमाः २ येननःसेनापतिर्देवदत्तोभगवतापुरा सतपःपरमास्थाय

सर्गः ३६ देवाश्चेसेंद्राःदेवाइतिशेषः साग्निपुरोगमाः अग्निनापुरोगमेनसहिताइत्यर्थः सेंद्राःसर्षिगणाः।
सुराइतिक्वचित्पाठः १ अब्रुवन्सुराःसर्वेइतिपुनरुक्तेःप्रतःपादांतरमन्वेषणीयं संहितासार्धसर्गमेतिपाठः वा
ममंवोधनंचैतत् २ येननःरुद्रेणसेनापतिवीजात्मनादत्तःसपरमास्थायपरमंमनेगीकृत्यतपः तप्यतेस्म।

वा॰
वा॰टी॰
१२१

अनंतरं बीजदातृत्वं परमानंतरं यत्कार्यं तज्ज्ञाकारसंपत्त्ये विधेयं तत्संविधत्स्व ४ सांत्वयन्निह कार्यालाभ।
विज्ञानितिशेषः ५ यद्यस्मात् शैलपुत्र्यामप्रजा भविष्यत्यस्य कृते तस्मात् युष्माकं स्वापत्ये न प्रजाः स्यं
तीतिशेषः पत्निष्विति सर्वक्रोडमंयतस्तस्यावचनमक्लिष्टं श्रमो ऽयं मंवचप्रजास्यथेतिपाठकल्पनाक्रोड
मवकल्पनाचविफलैव ८ तर्हि कार्यानिमित्तं ग्राह्यामिति यस्मात्कृताशनः पुत्रं जनयिष्यति सेयं ग्रकाशगंगाग्रा

यदत्रानंतरं कार्यं लोकानां हितकाम्यया संविधत्स्व विधानज्ञ त्वं हि नः परमा गतिः ४ देवतानां वचः श्रु
त्वा सर्वलोकपितामहः सांत्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ५ शैलपुत्र्या यदुक्तं तन्न प्रजाः स्वासु
पत्नीषु तस्या वचनमक्लिष्टं सत्यमेव न संशयः ६ इयमाकाशगंगा च यस्यां पुत्रं हुताशनः जनयिष्यति॰
देवानां सेनापतिमरिंदमं ७ ज्येष्ठा शैलेंद्रदुहिता मानयिष्यति तं सुतं उमायास्तद्बहुमतं भविष्यति न
संशयः ८

लेइतिशेषः ७ ज्येष्ठा उमा स्वकनिष्ठापत्यत्वात्स्वापत्यवन्मानयिष्यतीत्यर्थ इति कतकस्तत्र ष्टं वेगं
गायाः पवन्मेरुतो क्त्यातेन विरोधात् तस्माज्ज्येष्ठां गंगां स्वकनिष्ठामापत्यत्वान्मानयिष्यतीत्यर्थः उमाशिवसंयो।
गेनच्युतेतेजोभ्यामुत्पत्तेरुमापत्यत्वं स्पष्टमपवाह उमाया इति तत स्वापत्यसंमानने ८ ॥८॥ ८ ॥॥ ८ ॥

९ कैलासपर्वतं गतेत्यन्वयः १० समाधत्स्व कुरु महातेज इति संबुद्धिः शैलपुत्र्यां गंगायां येषां तेजः उत्सृ
जेत्यन्वयः ११ प्रतिज्ञाय तथा करोमीति प्रतिज्ञाय इदं गर्भधारणं देवतानां प्रियमित्यन्वयः १२ दिव्यं रूपं धा
रयत् स्त्रीतनुरूपमुत्कृष्टमिति शेषः तस्या महिमा दिव्यरूपवैभवं सः पेयवततेजोराशिः पावकः अवकीर्यत

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्घ्या रघुनंदन प्रीतिमन्तो मरुतः सर्वे पितामहमपूजयन् ९ ते गत्वा पर्वतं
राम कैलासं धातुमंडितं अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः १० देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व
हुताशन शैलपुत्र्यां महातेजो गंगायां तेज उत्सृज ११ देवतानां प्रतिज्ञाय गंगामभ्येत्य पावकः ग
र्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियं १२ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् स तस्या महि
मां दृष्ट्वा समंतादवकीर्यत १३ समंततस्तदा देवीमभ्यषिंचत पावकः सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गं
गाया रघुनंदन १४ तमुवाच ततो गंगा सर्वदेवपुरोगमं अशक्ता धारणे देव तेजस्तव समुद्धतं १५

पूर्णानि उत्तमसौंदर्यजनेरसेष्वरस्पतद्दर्शनाय उत्फुल्लनेत्राणि योजनपर्यंतमिति प्रसिद्धं यद्वा सस्त्राग्निः अव
कीर्यत पेयवततेजस्तत्कवानित्यर्थः १३ अभ्यषिंचतेति रसेश्वरेणेति शेषः स्रोतांसि नाड्यः १४ पुरोगमः
पुरोगमः पुरोयायी हितकरस्तव आग्नेयेन तेजसा सर्वधातसमुद्धतं प्रवृद्धं तेजः शोषयतीति तस्य धारणे

संप्रव्यथितचेतनाभूत्सीतिशेषः सर्वदेवहुताशनः सर्वदेवोद्देशेन हुतस्य भक्षकः । १६ संनिवेश्यतां स्थाप्यतां ।
स्रोतोभ्य उत्सृष्टवान्तेजः हिमवत्पार्श्वे उत्ससर्जेत्यन्वयः यत् यस्मात् अस्याः निर्गतं तस्मात् गंगागर्भतो निर्गमात्
तत्तेजः जांबूनदाकारं स्तमेरुकन्यापत्यनाहेंगापास्तसंजांबूनदं सुवर्णं तेन समप्रभं आसीदिति शेषः । १८ अत
एव धरणीं प्राप्तमात्रात्तत्संबद्धधरणीस्थं वस्तु कांचनमकरोत् तत्समीपवर्तिस्वसंस्पर्शं अतुलप्रभं हिरण्यं रज

दह्यमानाग्निना तेन संप्रव्यथितचेतना अथाब्रवीदिदं गंगा सर्वदेवहुताशनः १६ इह हैमवते पार्श्वे गर्भो
यं संनिवेश्यतां श्रुत्वा त्वग्निर्वचो गंगा तं गर्भमतिभास्वरं १७ उत्ससर्ज महातेजाः स्रोतोभ्यो हि तदानघ य
दस्मान्निर्गतं तस्मात् तप्तजांबूनदप्रभं १८ कांचनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यमतुलप्रभं ताम्रं कार्ष्णायसं चै
वतैक्ष्ण्यादेवाभिजायत १९ मलं तस्याभवत्तत्र त्रपुसीसकमेव च तदेतद्धरणीं प्राप्य नानाधातुरवर्द्ध
त २०

तं अकरोत् तत्तेजः संबंधितैक्ष्ण्यादेव तत्रावहितमस्पृष्टं वस्तुजातं ताम्रं कार्ष्णायसं लोहं अभिजायत अत्र उभावत्रा ।
वः १९ तत्तस्य गर्भस्य मलं त्रपुसीसं च अभवत् अयं भावः तैक्ष्ण्यमलगंधयुक्तेन पुंडेन स्पर्शतो विद्धं स्वर्णं गंध
युक्तेन विद्धं रजतं तैक्ष्ण्ययुक्तेन विद्धं ताम्रं लोहं च मलयुक्तेन विद्धं त्रपुसीसं इति नानाधातुः हपं २० ॥

नव स्पर्शवेधित्वगो वतस्य प्रापितद्रूपवेधित्वमपीत्याह नितिमेत्यादि सन्नद्धं संवद्धं २१ जातद्रूपं द्रूपेण
जातमित्यर्थः २२ तं कुमारमिति ततः रुद्रतेजसः जातं कुमेणसाकारतां प्राप्तं क्षीरसंभावनार्थायस्ती॰
रपानप्रयोजनसिद्धये कृत्तिकाः कृत्तिकाभिः यद्दाम समयोजयन्नित्यस्य प्रेरयन्नित्यर्थः २३ प्रयताः कृ

नितिममात्रेण गर्भेन तत्तेजोभिरभिरंजितं सर्वपर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद्धनं २१ तं देशं ततो
ब्रह्मा संप्राप्येनमभाषत जातस्य द्रूपं यतस्मात् जातद्रूपं भविष्यति २२ जातद्रूपमिति ख्यातं तत॰
दाप्रभृति राजव सुवर्णं पुरुषव्याघ्र कृताशनसमप्रभं २३ तं कुमारं ततो जातं सेंद्राः सह
मरुद्गणाः क्षीरसंभावनार्थाय कृत्तिकाः समयोजयन् २४ ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वास
मयमूतमं दद्युः पुत्रोयमस्माकं सर्वासामिति निश्चिताः ततस्तु देवताः सर्वाः कार्तिकेय इ
त्रिभुवन पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति न संशयः २५॥

सांपुत्रो भवत्विति उ॰
तिकाः अस्माकं सर्वा
नमंसमयेक वा निश्चिताः तद्विषयकनिश्चयवन्तः जातमात्रस्य तस्य क्षीरं ददुरित्यन्वयः २४ ततः सर्व
देवताः अस्माकमयं पुत्रः कार्तिकेय इति त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति अतः नसंदेहः इति त्रिभुवनस्य अब्रुवन्॰

124

तेषां देवानां तत्सेष्टानुकूलं वचनं श्रुत्वा स्कन्नं आदौ ईश्वरयोः सकाशात् स्कन्नं पश्चाद्गङ्गायां गर्भीभूतं परिस्रवे स-
त्रिपुरयालक्ष्म्या दीप्यमानं अनलमिव ज्वः स्पर्शतानि वृत्तिप्रयोजनकर्शीत्यसिद्धये तोः स्नापयन् अस्नापयत्रि
पथगाः २८ ततस्कन्नपरिस्रुतनहेतोः पूर्वं कार्त्तिकेयेनेनोक्तं स्कन्द इत्यन्वर्थनाम्ना प्रब्रुवन्नित्यन्वयः स्कन्नप
रिस्रुत इत्यर्थे स्कन्द इति पृषोदरादित्वात्साधु २७ ततः कृत्तिकानां क्षीरं प्रादुर्भूतं आसीदिति शेषः ततः षण्णां स

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्नं गर्भपरिस्रवे स्नापयन् परयालक्ष्म्या दीप्यमानं यथानलं २६ स्कन्द इत्यब्रुवन्दे-
वाः स्कन्नं गर्भपरिस्रवे कार्त्तिकेयं महाबाहुं काकुत्स्थ ज्वलनोपमं २७ प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं कृत्तिकाना-
मनुत्तमं षण्णां षडाननो भूत्वा जग्राह स्तनजं पयः २८ गृहीत्वा क्षीरमेकाह्ना सुकुमारवपुस्तदा अजा-
यत स्वेन वीर्येण दैत्यसैन्यगणान्विभुः २९ सुरसेनागणपतिमभ्यषिंचन्महाद्युतिं ततस्तममराः सर्वे
समेत्याग्निपुरोगमाः

पिबत्स्तनजं पयः बध्नातिशयेन षडाननो भूत्वा जग्राह २८ एवं तदा षड्भिर्मुखैः पावदपे
ति तं क्षीरं गृहीत्वा एकाह्ना एकदिनेनैव सुकुमारवपुरपि स्वतेजसैव दैत्यसैन्यगणान् अजयत् २९ ततः
सकलासुरजयाद्धेतोः सर्वे अग्निपुरोगमा देवाः समेत्य सुरसेनागणपतिं तं अभ्यषिंचन्नित्यन्वयः ३० ॥

उपसंहरति एष इत्यादि ३१ धन्यत्वपुण्यत्वे विवृणोति भक्तश्चेति ऐहलौकिकफलेन धन्यत्वमामुष्मिकेन। पुण्यत्वं पुत्रपौत्रैश्चेत्यस्यायमर्थः स न देहत्यागे इति शेषः ३२ इति रामायणे बालकांडे सप्तत्रिंशः ३७ अ

एष ते राम गंगाया विस्तरोभिहितो मया कुमारसंभवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ३१ भक्तश्च यः कार्तिकेये काकुत्स्थ भुवि मानवः आयुष्मान्पुत्रपौत्रैश्च स्कंदसालोक्य। तां व्रजेत ३२ इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीबालकांडे सप्तत्रिंशः ३७ तां कथां कौशि। को रामे निवेद्य मधुराक्षरां पुनरेवापरं वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत १ अयोध्याधि पतिर्वीरः पूर्वमासीन्नराधिपः सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजः २ वैदर्भ। दुहिता राम केशिनी नाम नामतः ज्येष्ठा सगरपत्नी सा धर्मिष्ठा सत्यवादिनी ३ अरि

यद्वीर्यपौरुषेण त्वनाकेनेत्यादिप्रश्नस्योत्तरं वक्तुमाह तां कथामिति अपरं वाक्यं वक्ष्यमाणं प्रश्नोत्तरं १ यस्मा दप्रजः तस्मात्प्रजाकामः अभूदित्यन्वयः २३ अरिष्टनेमिः कश्यपः अस्यामप्रतिमां भगिनीत्यत्र पदप्रयोगा

रा॰

बा॰ टी॰

१२४

भृगुप्रस्रवणो भृग्वधिष्ठितं प्रस्रवणं प्रवाहो यस्मिन् गिरौ हिमवत्पादपर्वते ५।६।७ तातेत्युपलालने जनयि-
ता जनयिष्यतीत्यर्थः इति निष्ठैकवचनान्तत्वात् सहस्राणीत्यनेन सामानाधिकरण्यं ८ राजपत्न्याविति ब्रह्म-

ताभ्यां सह महाराजः पत्नीभ्यां तप्तवांस्तपः हिमवंतं समासाद्य भृगुप्रस्रवणे गिरौ ५ अथ वर्षश-
ते पूर्णे तपसाराधितो मुनिः सगराय वरं प्रादाद्भृगुः सत्यवतां वरः ६ अपत्यलाभः सुमहान्भविष्यति त-
वानघ कीर्तिं चाप्रतिमां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ७ एका जनयिता तात पुत्रं वंशकरं तव षष्टिं पु-
त्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ८ भाषमाणं नरव्याघ्रं राजपत्न्यौ प्रसाद्य तं ऊचतुः परमप्रीते
कृतांजलिपुटे तदा ९ एकः कस्याः सुतो ब्रह्मन्का बहून्जनयिष्यति श्रोतुमिच्छा-
वहे ब्रह्मन्सत्यमस्तु वचस्तव १० तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः उवाच परमां
वाणीं स्वच्छंदोत्र विधीयतां ११ एको वंशकरो वास्तु बहवो वा महाबलाः कीर्तिमंतो महोत्साहाः का वा
कं वरमिच्छति १२

त्रिन्यायेन प्रयोगः ९ इच्छावहे इच्छावः १० स्वच्छंदः स्वेच्छा विधीयतां ज्ञाप्यतां स्वेच्छ-
यैव एकपुत्रवत्त्वं बहुपुत्रत्वं वा व्रियतामिति तात्पर्यं ११ तदेवाह एको वंशकरः वंशवृद्धिहेतुः १२ ॥ १२ ॥

नयसान्निधावित्यनेनतस्यापिसात्त्विकमात्रंनतत्ववर्णनियमकर्तृतेतिसूचितं १२ सुपर्णोगरुडः स्वजायतप्रसूतवती १९ गर्भतुंबंतुंबफलाकारंगर्भपिंडंव्यजायतप्रसूतवतीकथ्यतेततः पुत्रोदयश्रुत्यत।

मुनेस्तद्वचनंश्रुत्वाकेशिनीरघुनंदन पुत्रंवंशकरंरामजग्राहनृपसन्निधौ १३ षष्टिंपुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनीतदा महोत्साहान्कीर्तिमतोजग्राहसुमतिःसुतान् १४ प्रदक्षिणमृषिंकृत्वा शिरसाभिप्रणम्यतं जगामस्वपुरंराजासभार्योरघुनंदन १५ अथकालेगतेतस्यज्येष्ठापुत्रंव्यजायत असमंजइतिख्यातंकेशिनीसगरात्मजं १६ सुमतिस्तुनरव्याघ्रगर्भतुंबंव्यजायत षष्टिःपुत्रसहस्राणितुंबभेदाद्विनिःसृताः १७ घृतपूर्णेषुकुंभेषुधात्र्यस्तान्समवर्धयन् कालेनमहतासर्वे यौवनंप्रतिपेदिरे १८ अथदीर्घेणकालेनरूपयौवनशालिनः षष्टिःपुत्रसहस्राणिसगरस्याभवंस्तदा १९ सचज्येष्ठोनरश्रेष्ठःसगरस्यात्मसंभवः बालान्गृहीत्वातुजलेसरय्वारघुनंदन २० प्रक्षिप्यप्राहसन्नित्यंमज्जतस्तान्निरीक्ष्यवै एवंपापसमाचारःसज्जनप्रतिबाधकः २१

प्राहषष्टिरित्या। दिः १७ १८ दीर्घेणकालेनयौवनशालित्वेदेहवाततीया १९ ज्येष्ठःअसमंजः बालान्गृहीत्वाजले २० प्रक्षिप्यमज्जतः तान्समीक्ष्यनित्यंप्राहसत प्रहसन्नितिपाठेस्थितोभवतीतिशेषः सज्जनप्रतिबाधकःसज्जनपीडकः

रा॰
बा॰ टी॰
१२५

निर्वासितो निष्कासितः तस्य असमंजस्य पतद्दाचीत्र असमंजशब्दो ३ दंतः सांतश्चेति वोध्यं २२ समभिजायत अज्ञभावत्रार्थः २३ २४ यज्ञकर्मणीत्यस्य निश्चयं कृत्वेति प्राक्तनेनान्वयः २५ इति रामायणटीकेऽष्टत्रिंशः ३८ कथांते

पौराणामहिते युक्तः पित्रा निर्वासितः पुरात् तस्य पुत्रोंऽशुमान्नाम असमंजस्य वीर्यवान् २२ संमतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियंवदः ततः कालेन महता मतिः समभिजायत २३ सगरस्य नरश्रेष्ठ यजेयमिति निश्चिता सकृत्वा निश्चयं राजा सोपाध्यायगणस्तदा २४ यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे २५।
इत्यार्षे रामायणे बालकांडेऽष्टत्रिंशः सर्गः ३८ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथांते रघुनंदनः उवाच परमप्रीतो मुनिं दीप्तमिवानलं १ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते विस्तरेण कथामिमां पूर्वजो मे कथं ब्रह्मन्यज्ञं वै समुपाहरत् २ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितः विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थमुवाच प्रहसन्निव ३ श्रूयतां विस्तरो राम सगरस्य महात्मनः शंकरश्वशुरो ॥
नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥

यज्ञोपक्रमकथांते इत्यर्थः १ इमां यज्ञसंबंधिनीं २ प्रहसन्निव विकसितवदनः स्वपूर्वजवृत्तांततया श्रवणकौतुकेन रामस्य मुदा प्रश्नः श्रुत एवमुनेः श्रीमः स्वयं प्रष्टुमिच्छति रामस्यापि लोकवत्स्नेहः संपन्न इति ३ सगरस्य सगरयज्ञस्य संबंधी ४ ॥ ॥

मध्ये महापर्वतनिरोधाभावाद्विंध्यपर्वतं हिमवान् तयाविंध्योपि हिमवंतं इत्येवं परस्परं मामाधाय उच्चत्वेन।
साम्यं प्राप्यत्रोच्चत्वातिशयेन वीत्वान वीत्वानिरोधकाभावात् परस्परं निरीक्षेते तत्पश्यत इत्यर्थः तयोर्मध्ये।
आर्यावर्तभूमौ आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं हिमालययोरिति वचनात् ५ प्रशास्तः प्रशास्ता तेन प्रसिद्धः ऽक्तव

विंध्यपर्वतमाऽऽसाद्य निरीक्षेते परस्परं तयोर्मध्ये समभवन् यज्ञः सपुरुषोत्तम ५५ सहि देशो
नरव्याघ्र प्रशस्तोयज्ञकर्मणि तथाऽश्वचर्यां काक्रत्स्वटकधन्वा महारथः ५ अंशुमानकरोत्तात
सगरस्यमतेस्थितः तस्य पर्वणि तं यज्ञे यजमानस्य वासवः ७ राक्षसीं तनुमास्थाय यज्ञियाश्वम।
पाहरत् क्रियमाणेन काक्रत्स्य तस्मिन्नेव महात्मनः ८ उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमथाब्रुवन्
अयं पर्वणि वेगेन यज्ञियाश्वोपनीयते ९ हर्तारं जहि काक्रत्स्यहयश्चैवोपनीयतां यज्ञच्छिद्रं भवत्येतत्
सर्वेषामशिवाय नः १०

वनात् अश्वचर्यां अश्वपरीक्षार्थं अश्वानुगमनं ६ मते शासने पर्वणि उक्त्या
हे अश्वमेध उक्तं प्रत्यावृत्य तत्र द्वितीये अश्वालंभन दिवसे अश्वविशसनात् प्राक् तं यज्ञं विहन्तुमिति।
शेषः ७ यज्ञियाश्वं यज्ञार्हमश्वं ८ अयं यज्ञियो ऽश्वः पर्वणि वेगेन अपनीयते अपह्रियते ९ अतः हर्तारं

रा०
बा० टी०
१२९

अच्छिद्र इति छेदः यथा यतः अच्छिद्रो भवेदित्यन्वयः सोपाध्यायवचः उपाध्यायसहितर्त्विग्गणवचः ॥ भो गुरु-
वर्षभाः पुत्रकाः मंत्रपूतैर्महाभागैः यद्यपि महाक्रतुः आस्थितः अभिष्ठितः तथापि रक्षसां मायया यदि च्छिद्रं
स्यात् तदात्मनो गतिं न पश्यामि तस्मात् गच्छथ विविन्वध्वं अन्वेषयतेत्यर्थ इति केचित् परे तु आस्थितो हीति पाठः।

तत्र यथा क्रियतां राजन् यज्ञोऽच्छिद्रः कृतो भवेत् सोपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन् सदसि पार्थिवः ॥ षष्टिं
पुत्रसहस्राणि वाक्यमेतदुवाच ह गतिं पुत्रा न पश्यामि रक्षसां पुरुषर्षभाः १२ मंत्रपूतैर्महाभागैरास्थि-
तो हि महाक्रतुः तद्गच्छथ विचिन्वध्वं पुत्रका भद्रमस्तु वः १३ समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीमनुगच्छथ प-
कैकं योजनं पुत्रा विस्तारमभिगच्छथ १४ यावत्तुरगसंदर्शस्तावत्खनत मेदिनीं तमेव हयहर्तारं मार्गमा-
णा ममाज्ञया १५ दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगणस्त्वहं इह स्थास्यामि भद्रं वो यावत्तुरगदर्शनं १६

ह्रियस्मात् ईदृशैर्महाभागैः आस्थितो यं क्रतुः अतः अतो त्वक्रतौ रक्षसां गतिं न पश्यामि तस्मात् केनापि देवेन हृत इ-
ति तमेवान्वेषयतेत्यर्थ इत्याहुः १२।१३ अनुगच्छथ अन्वेषयत अथ स्वतादेशाभावश्चार्षत्वात् १४ यदि स्थितो न लभ्यते तत-
स्तावत् खनत मेदिनीमित्याह १५ सम्यक् तुरगान्वेषणं मनसि कृत्वाह दीक्षित इत्यादि तस्य प्रवासनिषेधात् पौत्रसहा

नै

॥ ५८ ॥

१२९

यंत्रितानि पुत्रकाः १७ आयामो दैर्घ्यं विस्तारो विशालता तत्पूर्वकं धरणीतलमेकैकोन्वयायामासेत्यर्थः विभिदु
रिति पृथिव्यामष्टेति शेषः १८ भिद्यमाना सर्वतः इति शेषः १९ २० प्रवृत्तमं रसातलं विवेक्तुमिव धरणीयो

128

ते सर्वे स्फुटमनसो राजपुत्रा महाबलाः जग्मुर्महीतलं राम पितुर्वचनयंत्रिताः १७ योजनायामवि
स्तारमेकैको धरणीतले विभिदुः पुरुषव्याघ्रा वज्रस्पर्शसमैर्भुजैः शूलैरशनिकल्पैश्च हलैश्चापि
सुदारुणैः भिद्यमाना वसुमती ननाद रघुनंदन १९ नागानां वध्यमानानामसुराणां च राक्षसानां च रा
क्षसानां च दुर्धर्षः सत्त्वानां निनदोऽभवत् २० योजनानां सहस्राणि षष्टिं तु रघुनंदन विभिदुर्धर
णीं राम रसातलमनुत्तमं २१ एवं पर्वतसंबाधं जंबूद्वीपं नृपात्मजाः खनंतो नृपशार्दूल सर्वतः
परिचक्रमुः २२ ततो देवाः सगंधर्वाः सासुराः सहपन्नगाः संभ्रांतमनसः सर्वे [illegible] पि
तामहमुपागमन् २३ ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदनास्तदा ऊचुः परमसंत्रस्ताः पितामह
मिदं वचः २४ भगवन्पृथिवी सर्वा खन्यते सगरात्मजैः बहवश्च महात्मानो वध्यंते जलचारिणः

जनानां षष्टिसहस्राणि विभिदुरित्यन्वयः २१ पर्वतसंबाधं पर्वतनिविडं २२ २४ महात्मानः सिद्धगंधर्वाद

वा.
वा टी.
१२०

यत्तद्धनइतिमाहेहंतीतिहनः अपनीयतेअपनीयतेस्ससर्वभूतानितथसंगरहितान्यपि २८ इतिटीकायांएको।
नचत्वारिंशः ४९ कृतांतवलमोहितान्कृतः सर्वलोकस्यअंतोनाशोयेः ताद्दशानियानिवलानिसगरसुतवलानि।
तैर्मोहितान्मर्छितचितान् १ यथावत्तथा २ धारयतियोगवलेनेतिशेषः ३ पृथिव्यानिर्भेदस्त्रसनातनप्रतिक।

अयंयत्तद्धनोस्माकमनेनाश्वोपनीयते इतितेसर्वभूतानिहिंसंतिसगरात्मजाः २८ इतिवालकांडे।
एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९ देवतानांवचःश्रुत्वाभगवान्वैपितामहः १ प्रत्युवाचसुसंत्रस्तान्कृतांतव
लमोहितान् यस्येयंवसुधाकृत्स्नावासुदेवस्यधीमतः महिषीमाधवस्यैषासएषभगवान्प्रभुः २ का।
पिलंरूपमास्थायधारयत्यनिशंधरां तस्यकोपाग्निनादग्धाभविष्यंतिनृपात्मजाः ३ पृथिव्याश्चापिनि।
र्भेदोद्दष्टएवसनातनः सगरस्यचपुत्राणांविनाशोदीर्घदर्शिनां ४ पितामहवचःश्रुत्वात्रयस्त्रिं
शदरिंदमाः देवाःपरमसंहृष्टाःपुनर्जग्मुर्यथागतं ५ ॥

त्वमवश्यंभावीश्रौतस्मार्तमार्गवादिशोद्दष्टएव अतस्तत्रनशोकः कार्यइतिभावः एवंचदीर्घदर्शिनांदीर्घ
दर्शिभिः सगरपुत्रविनाशोयंद्दष्टएवअतस्तत्रापिशोकोनुचितःशेषंस्पष्टं यद्वाअदीर्घदर्शिनामितिपद
च्छेदः ४ त्रयस्त्रिंशत् त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः देवाः एकादशरुद्राः द्वादशादित्याः अश्विनौच ५ ॥ ५ ॥

निर्घातसममनिस्वनः निर्घातनिस्वनसमम इत्यर्थः ६ ततोभिन्नेतिपाठः ७ ससत्ववंतो बलवंतः ८ तेभ्यस्तास्मभ
द्रंभद्रंवसुग्रहबुद्धिरस्त वयंकिंकरिष्यामममलोपश्छांदसः बुद्धिरुपायः ९ १० भूयोतिर्भिद्यतेत्यन्वयः कृतार्थाः

सगरस्यसपुत्राणांप्रादुरासीन्महास्वनः पृथिव्यांभिद्यमानायांनिर्घातसमनिस्वनः ६ ततोभिन्नामही
सर्वांकृत्वाचापिप्रदक्षिणं सहिताःसागराःसर्वेपितरंवाक्यमब्रुवन् ७ परिक्रांतामहीसर्वासत्ववंतश्चसू
दिताः देवदानवरक्षांसिपिशाचोरगपन्नगाः ८ नचपश्यामहेश्वंतेअश्वहर्तारमेवच किंकरिष्यामभ
द्रंतेबुद्धिरत्रविचार्यतां ९ तेषांतद्वचनंश्रुत्वापुत्राणांराजसत्तम समन्युरब्रवीद्वाक्यंसगरोरघुनंदन १०
भूयःखननमद्रंवोनिर्भिद्यवसुधातलं अश्वहर्तारमासाद्यकृतार्थाश्चनिवर्तथ ११ पितुर्वचनमासाद्यस
गरस्यमहात्मनः षष्टिपुत्रसहस्राणिरसातलमभिद्रवन् १२ खन्यमानेततस्तस्मिन्ददृशुःपर्वतोपमं।
दिशागजंविरूपाक्षंधारयंतमहीतलं १३ सपर्वतवनांकृत्स्नांपृथिवींरघुनंदन धारयामासशिरसा
विरूपाक्षोमहागजः १४ ॥

श्वसहिताःनिवर्तथ [illegible] निवर्तध्वमित्यर्थेआर्षमेतत् अत्रध्यानविहृत्तिरित्यर्थः ११ १२ खन्यमानेइतिष
ष्टियोजनसहस्रान्तरमपीतिशेषः दिशाइत्यावृत्त १५ कृत्स्नांतद्दिक्प्रदेशावच्छिन्नामितिशेषः [illegible] ॥१४

रा॰
मा॰ बा
टी॰
१२८

यदापर्वणीयस्मिन्कालेयस्मिन्क्षणेतिथिभेदेक्षणोपर्वइत्यमरः १५ मानयंतः दिग्गजमितिशेषः हिस्त्वर्थे ७ महापद्मंतन्नामानं १८ प्रदक्षिणंकृत्वादिग्गजमितिशेषः १९ २० निरामयंकुशलंसोमवतीउदीची २१ भद्रंभद्रा।

यदापर्वणिकाकुत्स्थविश्रामार्थंमहागजः खेदाच्चालयतेशीर्षंभूमिकंपस्तदाभवेत् १५ तंतेप्रदक्षिणंकृत्वादिशापालंमहागजं मानयंतोहितेरामजग्मुर्भित्वारसातलं १६ ततःपूर्वांदिशंभित्वादक्षिणांबिभिदुःपुनः दक्षिणस्यामपिदिशिददृशुस्तेमहागजं १७ महापद्मंमहात्मानंसुमहापर्वतोपमं शिरसाधारयंतंगांविस्मयंजग्मुरुत्तमं १८ ततःप्रदक्षिणंकृत्वासगरस्यमहात्मनः षष्टिःपुत्रसहस्राणिपश्चिमांबिभिदुर्दिशं १९ पश्चिमायामपिदिशिमहांतमचलोपमं दिशागजंसौमनसंददृशुस्तेमहाबलाः तंतेप्रदक्षिणंकृत्वापृष्ट्वाचापिनिरामयं खनंतःसमुपाक्रांतादिशंसोमवतींतदा २१ उत्तरस्यांरघुश्रेष्ठददृशुर्हिमपांडुरं भद्रंभद्रेणवपुषाधारयंतंमहीमिमां २२ समालभ्यततःसर्वेकृत्वाचैनंप्रदक्षिणं षष्टिःपुत्रसहस्राणिबिभिदुर्वसुधातलं २३ ततःप्रागुत्तरांगत्वासागराःप्रथितांदिशं रोषादभ्यखनन्सर्वेपृथिवींसगरात्मजाः २४ ॥

ख्यं २२ समालभ्यस्पृष्ट्वा २३ प्रागुत्तरांपेशानींप्रथितांसर्वकर्मार्हत्वेनप्रसिद्धां २४ २५ २४ २५।

कपिलंकापिलत्वमुपधारितं २५ तस्यकपिलस्य २९ तंकपिलंहंतीतिहनःपचाद्यच् अविचारतस्तमेवप्रख्याप
यद्भावयतहंतारंस्तावेत्यर्थः २७ २८ ३१ इतिटीकायांचत्वारिंशःसर्गः ४० चिरगतान् अप्रत्यागच्छतः इतिशे

ततस्सर्वेमहात्मानोभीमवेगामहाबलाः ददृशुःकपिलंतत्रवासुदेवंसनातनं हयंचतस्यदेवस्यचरंतम
विदूरतः प्रहर्षमतुलंप्राप्ताःसर्वेतेरघुनंदन २९ तेतंयज्ञहनंज्ञात्वाक्रोधपर्याकुलेक्षणाः खनित्रलांग
लधरानानावृक्षशिलाधराः अभ्यधावंतसंक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रुवन् अस्माकंत्वंहितुरगंयज्ञियंह
तवानसि दुर्मेधस्त्वंहिसंप्राप्तान्विद्धिनःसगरात्मजान् श्रुत्वातद्वचनंतेषांकपिलोरघुनंदन रोषेण
महताविष्टोहुंकारमकरोत्तदा ततस्तेनाप्रमेयेनकपिलेनमहात्मना ३० भस्मराशीकृताःसर्वेकाकुत्स्थस
गरात्मजाः ३१ इतिबालकांडेचत्वारिंशः ४० पुत्रांश्चिरगतान्ज्ञात्वासगरोरघुनंदन नप्तारमब्रवी
द्राजादीप्यमानंस्वतेजसा शूरश्चकृतविद्यश्चपूर्वैस्तुल्योसितेजसा पितृणांगतिमन्विच्छयेनचाश्वोप
वाहितः अंतर्भौमानिसत्वानिवीर्यवंतिमहांतिच तेषांत्वंप्रतिघातार्थंसासिंगृह्णीष्वकार्मुकं ३ ॥

श्चः नप्तारंपौत्रं १ पूर्वैःपितृभिः गतिर्वृत्तांतं येनचअश्वोपवाहितः देशांतरंप्रापितः तद्गतिंचअन्विच्छअन्वेषय २

130

अभिवाद्यान्नमस्कारार्हान् मम यज्ञस्य पारगः पारप्रापकश्च भवेत्यर्थः ४ ५ पितृभिः खातं भूमेरन्तर्विद्यमानं
मार्गं पितृखातं तत्परितानाय प्रापयत प्रापः ६ ७ निरामयं कुशलं ८ आसमंज अंशुमन् इति संबोधनं रतभावश्चार्षः ९

अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वं हत्वा विघ्नकरानपि सिद्धार्थः संनिवर्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ४ एवमुक्तोंऽशुमा
न्सम्यक्सगरेण महात्मना धनुरादाय खड्गं च जगाम लघुविक्रमः ५ स खातं पितृभिर्मार्गमंतर्भौमं म
हात्मभिः प्रापयत नरश्रेष्ठ तेन राज्ञाभिचोदितः ६ देवदानवरक्षोभिः पिशाचपतगोरगैः पूज्यमानं
महातेजा दिशागजमपश्यत ७ स तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चैव निरामयं पितॄन्स परिपप्रच्छ वाजिहर्तार
मेव च ८ दिशागजस्तु तच्छ्रुत्वा प्रत्युवाच महामतिः आसमंज कृतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्रमेष्यसि ९ तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा [illegible] सर्वानेव दिशागजान् य
थाक्रमं यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः पूजितः सहयश्चैव गं
तासीत्यभिचोदितः ११ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः भस्मराशीकृता यत्र पितरस्तस्य सागराः

वाक्यं वक्तुमर्हैः कालदेशोचितवक्तव्यतत्त्वज्ञैः तदुचितवचनसमर्थैश्चेत्यर्थः द्वितीयवाक्यभावेकृत्यः सहयः आगं
तासीत्यभिचोदितश्चेत्यन्वयः ११ यत्र पितरः सागराः भस्मराशीकृताः तत्र देशे जगामेत्यन्वयः १२ ॥ १२ ॥

दुःखशोकाभ्यांसंभूतपितृनितिशेषः १३ १५ विसार्येतिसमंतात्प्रसार्येत्यर्थः निपुणांदृष्टिंविवेचनसमर्थां पितृ।
णांमातुलंसुपर्णंभगिनीसुमतिरितिप्रागुक्तत्वात् अनिलोपमंवेगेनवायूपमं १६ लोकसंमतः लोकहितः
यतन्मूलकतयासर्वलोकहितगंगायाभूलोकेप्रवतारणात् [illegible] १७ हियस्मात् क

सदुःखवशमापन्नस्त्वसमंजसुतस्तदा दुःखशोकपरमार्तस्तवधात्तेषांसदुःखितः १३ यत्तियंचहयंतत्र
चरंतमविदूरतः ददर्शपुरुषव्याघ्रोदुःखशोकसमन्वितः सतेषांराजपुत्राणांकर्तुकामोजलक्रियां।
सजलार्थीमहातेजानचापश्यज्जलाशयं १५ विसार्यनिपुणांदृष्टिंततोपश्यत्खगाधिपं पितृणांमा
तुलंरामसुपर्णमनिलोपमं १६ सचैनमब्रवीद्वाक्यंवैनतेयोमहाबलः माशुचःपुरुषव्याघ्रवधो।
यंलोकसंमतः १७ कपिलेनाप्रमेयेनदग्धाहीमेमहाबलाः सलिलंनार्हसिप्राज्ञदातुमेषांहिलौ।
किकं गंगाहिमवतोज्येष्ठादुहितापुरुषर्षभ तस्यांकुरुमहाबाहोपितृणांसलिलक्रियां १९ ॥

पिलेनदग्धाः यतस्त्वमहाबलाः महाबलत्वेनप्रायश्चित्तमर्यादातिक्रांतपापवंतोऽतोलौकिकंसलिलंदातुंना
र्हसि देशात्लाद्युदकाल्पपांद्वेषुनाद्वाल्लणादपि दंष्ट्रिभ्यश्चमरणंपापकर्मणां उदकंपिंडदानंचनतेषांतुवि
धीयतेइतिस्मृतेः प्रकृतेब्राह्मणाद्वधःमहापापिमंच १८ १९ ॥ १९ ॥ १९

रा.
वा. टी.
१३.

तर्हि देवलोकं गतानां गंगोदकेन क्रिया कार्या नेत्याह भस्मेति यदा प्लावयेत् तदा गंगया क्लिन्नं सिक्तं इदं भस्म हे पुत्र षष्टिं सहस्राणि सागरान् स्वर्गलोकं गमिष्यति प्रापयिष्यतीत्यर्थः नयिष्यतीति पाठे नेष्यतीत्यर्थः अनेन स गरपुत्राणां मन्वाद्युक्तप्रायश्चित्ताविषयत्वं सूचितं तत्प्रायश्चित्ताविषयाणामपि पापिनां पुण्यसलिलगंगाजल.

भस्मराशीकृतानेतान् प्लावयेल्लोकपावनी तयाक्लिन्नमिदं भस्म गंगया लोककान्तया षष्टिं पुत्रस हस्राणि स्वर्गलोकं गमिष्यति २० निर्गच्छाश्वं महाभाग संगृह्य पुरुषर्षभ यज्ञं पैतामहं वीर निर्वर्तयि तुमर्हसि २१ सुपर्णवचनं श्रुत्वा सोंऽशुमानतिवीर्यवान् त्वरितं हयमादाय पुनरायान्महातपाः ॥ ततो राजानमासाद्य दीक्षितं रघुनंदन न्यवेदयद्यथावृत्तं सुपर्णवचनं तथा २३ तच्छ्रुत्वा घोरसंका शं वाक्यमंशुमतो नृपः यज्ञं निर्वर्तयामास यथाकल्पं यथाविधि २४ स्वपुरं त्वगमच्छ्रीमानिष्ट यज्ञो महीपतिः गंगायाश्चागमे राजा निश्चयं नाध्यगच्छत २५। सुपर्णः सर्वपापप्रायश्चित्तत्वमि.

तिसूचितं ग्रहकृतप्रायश्चित्तानामपि महापातकिनामौर्ध्वदेहिकाद्योग्यानां गंगाजलस्पृष्टपुण्यलाना विना. प्रायश्चित्तांतरं तत्कालेऽपि वसुकलौर्ध्वदेहिकक्रियायोग्यत्वं च सूचितं २० अश्वं गृहीत्वा निर्गच्छ निर्वर्तयितुं समापयितुं २१ २२ वृत्तं अपिवृत्तं तथा सुपर्णवचनं च यथान्यवेदयत २३ २४ २५ यज्ञ इति बहुव्रीहिः २

५
१३.

आगमेस्मा वागमेनिश्चयं उपायविषयं नाध्यगच्छतेतितउवर्षः २९ इति रामायणे टीकायां बालकांडे पक

चत्वारिंशः सर्गः ४१ कालधर्मीमन्त्रः प्रकृतीजनाः अमात्यवर्गाः दीर्घः श्रांदमः रोचयामासुः न्यायप्राप्त।

प्रागतानिश्चयं राजा कालेन महता महान् त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः २९ इत्यार्षे रा

मायणे बालकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ४१ कालधर्मंगते रामसगरे प्रकृतीजनाः राजानं रोच।

यामासुरंशुमंतं सुधार्मिकं १ सराजासुमहानासीदंशुमान् रघुनंदन तस्य पुत्रो महानासीद्दिली।

प इति विश्रुतः २ तस्मिन्राज्यं समादिश्य दिलीपे रघुनंदन हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे सुदारुणं ३

द्वात्रिंशच्छतसाहस्रं वर्षाणि सुमहायशाः तपोवनगतो राजा स्वर्गं लेभे तपोधनः ४ दिलीपस्तु

महातेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधं दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाध्यगच्छत ५ कथं गंगावतरणं क

यं तेषां जलक्रिया तारयेयं कथं चैतानिति चिंतापरोभवत् ९ १ ६ ॥ ९॥ ॥ ९॥

तादेवपेक्षन् १२ दिलीपे दिलीपायतपस्तेपे पितृगतये गंगाया भूलोकावतारणाय तिशेषः ३ ४ पै।

तामहं वधं पितामहानां सागराणां यमस्तं ५ निश्चयानधिगममभिनयति कथमिति ८ ॥ ९॥

रा.
बा. टी.
१३१

धर्मेणाविदितेति धर्मेणाप्रसिद्धइत्यर्थः ७ अकारयत कृतवान् ८ व्याधिनापितणामुद्धरणालाभजन्यदुःखेन तद्दि-
लीपवंशस्य तेरघुपुत्रकोदिलीपः कालिदासोक्तोन्यएवेति बोध्यं ९ । सचाप्रजाइत्यस्य मंत्रिष्वाधायेत्यत्रेणान्वयः ॥

तस्यचिंतयतोनित्यंधर्मेणविदितात्मनः पुत्रोभगीरथोनामजज्ञेपरमधार्मिकः ७ दिलीपस्तुमहातेजा
यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् त्रिंशद्वर्षसहस्राणिराजाराज्यमकारयत ८ अगत्वानिश्चयंराजातेषामुद्धरणंप्रति
व्याधिनानरशार्दूलः कालधर्ममुपेयिवान् ९ इंद्रलोकंगतोराजास्वार्जितेनैवकर्मणा राज्येभगीरथं
पुत्रमभिषिच्यनरर्षभः भगीरथस्तुराजर्षिर्धार्मिकोरघुनंदन अनपत्योमहाराजाप्रजाकामःसचा
प्रजाः ॥ मंत्रिष्वाधायतद्राज्यंगंगावतरणेरतः तपोदीर्घंसमातिष्ठद्गोकर्णेरघुनंदन १२ ऊ-
र्ध्वबाहुःपंचतपामासाहारोजितेंद्रियः तस्यवर्षसहस्राणिघोरेतपसितिष्ठतः १३ अतीतानिमहाबाहोत
स्यराज्ञोमहात्मनः सुप्रीतोभगवान्ब्रह्माप्रजानांप्रभुरीश्वरः १४॥

प्रजास्तद्राज्यंचमंत्रिष्वाधायगंगावतरणोत्सु-
कस्सन्प्रातिष्ठत गोकर्णोहिमवत्पादविशेषः दक्षिणादिक्स्थतीर्थविशेषोवा १२ पंचतपाः पंचाग्निमध्येतपोयस्य
मासाहारः मासेगतेआहारोयस्य वर्षसहस्राणि अतीतानीत्यन्वयः १३ तस्यराज्ञः सुप्रीतइत्यन्वयः १४ ॥

तपसा चेति चकारार्थे १८ ७ यद्यस्तीत्यादि प्रसंदिग्धेसंदिग्धवचनं वेदाश्चेत्प्रमाणंस्युरितिवत्सलिलं स्पर्शमात्रेणस्वर्गतिसाधनंसलिलं १८ प्रभीष्टोत्कर्षेणसलिलप्राप्तिंदर्शयति गंगायाइति एषांभस्मनिगं गायाः सलिलेनाक्लिन्नेसतिएतेप्रत्यंतंप्रत्तयंयथाभवतितथास्वर्गंगच्छेयुरनीत्यर्थेत्यर्थः १९ इक्ष्वाकूणांकु

नंनयमा

ततः सुरगणैः सार्धमुपागम्यपितामहः भगीरथंमहात्मानंतप्यमानमथाब्रवीत् १५ भगीरथमहाराजप्री तस्तेहंजनाधिप तपसाचसुतप्तेनवरंवरयसुव्रत तमुवाचमहातेजाः सर्वलोकपितामहं भगीरथो महाबाहुः कृतांजलिपुटः स्थितः ७ यदिमेभगवन्प्रीतोयद्यस्तितपसः फलं सगरस्यात्मजाः स र्वेमत्तः सलिलमाप्नुयुः गंगायाः सलिलक्लिन्नेभस्मन्येषांमहात्मनां स्वर्गंगच्छेयुरत्यंतंसर्वेचप्र पितामहाः देवयाचेहसंतत्यैनावसीदेत्कुलंचनः इक्ष्वाकूणांकुलेदेवएषमेस्तुवरःपरः २० ॥

लेजातस्यममसंततिर्देया संतत्येइतिचतुर्थीप्रयमार्थे एषपरोवरः द्वितीयवरइत्यर्थः परेत्तसंतत्येतदर्थे नः कुलंनावसीदेदितिचयाचेमत्कुलेः संततिः कोपिमास्मदित्यर्थः उपसंहरति इक्ष्वाकूणामितितत्कुलेजात स्यएष एववरोवरोस्तुनातोधिकस्तृतीयंवरंतंयाचेत्यर्थः एतेनसर्वेपरोपकारिताभगीरथस्यदर्शितास्या

मनोरथः तावक इति शेषः २२ समसमीपे स्थितत्वादियमिति निर्देशः २३ हरनियोगे हेतुमाह गंगायाः इति त्ताभ्यां।
गां २४ गंगामाभाष्य राजानं यथाकालमनुगृह्णात्यस्मात् देवैर्जातनैः मरुद्गणैः कर्मदेवैः। २५। इमार्थे रामा

वा॰

बा॰ टी॰

१३२

उक्त्वा वाक्यं ततो राजानं सर्वलोकपितामहः प्रत्युवाच शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षरां २१ मनोरथो महानेष भगीरथ महारथ एवं भवतु भद्रं ते इक्ष्वाकुकुलवर्धन २२ इयं हैमवती ज्येष्ठा गंगा हिमवतः सुता तां वै धारयितुं राजन् हरस्तत्र नियुज्यतां २३ गंगायाः पतनं राजन् पृथिवी न सहिष्यते। तां वै धारयितुं राजन् नान्यं पश्यामि शूलिनः २४ तमेवमुक्त्वा राजानं गंगां चाभाष्य लोककृत् जगाम त्रिदिवं देवैः सह सर्वैर्मरुद्गणैः २५ इति बालकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२ देवदेवे गते तस्मिन् सोंगुष्ठाग्रनिपीडितां कृत्वा वसुमतीं राम वत्सरं समुपासत १ ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबो वायुभक्षो निराश्रयः अचलः स्थाणुवत्स्थित्वा रात्रिंदिवमरिंदम २ अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ३।

मतो द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२ देवदेवे प्रजानन्नामपि देवानां देवे
कृत्वेत्यंगुष्ठाग्रेण निपीडितां समुपास्ते तत्पार्श्वे बद्ध्वा वचनं समुपास्ते तपश्चकार उमापतिमिति शेषः २।३।

तदा सा तीतिर्ईश्वरेण धावमाना गंगीकारेक्षितेन गर्वादित्यर्थः ४ पिवेश्शोभनेनाटशरूपकत्वेनाहेतमाह अविं

तयदित्यादि ५ तस्यावलेपनमितिसंधियार्थः अवलेपनं सस्यापिसोतमास्त्र भिभवनविंताद्र पंगावं ६ तिरो

भावयितं जटामंडलेतिरोधाना[illegible]भिमतो कृतं ७ जटामंडलेन गाह्वरेडः प्रवेशो निर्गमे यत्नमास्थितापिमही॰

134

प्रीतस्तोहंनरश्रेष्ठकरिष्यामितवप्रियं धारयिष्यामि शैलराजसुतामहं ३ ततो हैमवती

ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता तदा सातिमहद्रूपंकृत्वावेगंचदुःसहं ४ आकाशादपतद्रामशिवेशि

वशिरस्युत अचिंतयच्च सादेवीगंगापरमदुर्धरा ५ विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शंकरं त

स्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान्हरः ६ तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा सातस्मिन्पतिता

नि पुण्यापुण्ये रुद्रस्य मूर्धनि ७ हिमवत्प्रतिमे राम जटामंडलगह्वरे साकथंचिन्महींगंतुं नाशक्नोद्य॰

त्नमास्थिता ८ ॥

गंतुं नाशक्नोदित्यन्वयः नैवेति जटामंडलं भ्रांत्वा प्रांतमागतापि भ्रंततः तस्मांतभा

गतोपि निर्गमनं न लेभे प्रांतं भोगोपितं नप्राप्नवसमस्य मायया भगवतोत्पादनात् यद्यपि ब्रह्मैव माययां

गंगाजलरूपमिति पुराणेतिहासादिषु प्रसिद्धं ॥ ॥ ॥ ॥

वा॰
वा॰ टी॰
१२२

तस्य चाहं ममेत्यभिमानहीनस्यायमहंकारः शिवस्य च तादृशस्य तत्परा भवाहंकारो यं नमनुचिंतितस्तथा तादृशा
गंगायाः प्रीतमा गेमध्यनभ्र मोप्यत्वं मनुचिंतितः अतएवोक्तमन्यत्र परमात्मा शिवोप्यन्यस्तस्मादन्या च जाह्नवी
इति यः सेवते गंगां न ममो त्यस्य भाजनमिति तितथापि लीला मात्रवादे दोषः शिवविसोः परस्परमुपास्योपासक॰

नैवमानिर्गमं लेभे जटामंडलमंततः तत्रैवाब्भ्रमद्देवी संवत्सरगणान बहून् ९ तामपश्यत्स यत्तत्र
तपः परममास्थितः स तेन तोषितस्तासीदत्यंतं रघुनंदन १० विससर्ज ततो गंगां हरो विंदुसरः प्रति
तस्यां विसृज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे ११ ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी च तथैव च तिस्रः प्राचीं
दिशं जग्मुर्गंगाः शिवजलाः शुभाः १२ सुचक्षुश्चैव सीता च सिंधुश्चैव महानदी तिस्रस्त्वेता दिशं जग्मुः
प्रतीचीं तु दिशं शुभाः सप्तमी चान्वगात्तासां भगीरथरथं तदा भगीरथोपि राजर्षिर्दिव्यं स्यंदनमा
स्थितः । १४

भावबदितिबोध्यंतर्हि किं कृतवतीन त्राह तत्रैवेति भ्रमत् मांतामभतप्रार्थिमान्सनदितं तत ९
अयतां जटाटवीतितो हितां गंगां भगीरथः अपश्यत् पुनस्तत्र तत्त्रामितिविषये हरस्तुष्टिं प्राप परमं तपआस्थितः
महतातेनतपसा १० ततस्तुष्टः सनहरः विंदुसरः प्रति हिमवत्स्थितं ब्रह्मनिर्मितसरोविशेषं प्रति तां गां विसृ।

॥ रा॰ मा॰ ॥ ॥ १२२

पतेन भगीरथस्य तपोहेतुकं त्रिपथगामनमुक्तं अथ चरितप्रश्नोत्तरमाह भगीरथोपीति १४ अनुव्रजदित्यड
भावश्चार्षः १५ तीव्रशब्दपुरस्कृतमित्यत्र हेतुर्गगनादिनाउक्तः शिशुमारः कप्याकारो जलचरविशेषः १६
गगनाद्गांगतां रुद्रजटाकाशाद्भुवमित्यर्थः विमानैरित्यादिश्लोकद्वयं तत्र अतिशेषः १८ पारिप्लवगताः भ्रमंप्राप्ताः हंसस्थ

प्रयाता अग्रे महाराजो गंगा तं चाप्यनुव्रजत् गगनाच्छंकरशिरस्ततो धरणिमागता १५ असर्पत जलं तत्र ती
व्रशब्दपुरस्कृतं मत्स्यकच्छपसंघैश्च शिशुमारगणैस्तथा १६ पतद्भिः पतितैश्चैव व्यरोचत वसुंधरा त
तो देवर्षिगंधर्वा यक्षसिद्धगणास्तथा २० व्यलोकयंत ते तत्र गगनाद्गां गतां तदा विमानैर्नगराकारैर्ह
यैर्गजवरैस्तदा पारिप्लवगताश्चापि देवतास्तत्र विष्ठिताः तदद्भुततमं लोके गंगावतरमुत्तमं १९ दिदृ
क्षवो देवगणाः समीयुरमि तौजसः संपतद्भिः सुरगणैस्तेषां चाभरणौजसा २० शतादित्यमिवाभा
ति गगनं गततोयदं शिशुमारोरगगणैर्मीनैरपि च चंचलैः २१ विद्युद्भिरिव विक्षिप्तैराकाशमभवत्त
दा पांडुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससंप्लवैः २२

इत्येके पारिप्लवो
यानभेदः शिविकादिरूपः शिविकादियानस्था इत्यर्थ इत्यन्ये १९ देवगणा वस्वादयः संपतद्भिः आगच्छद्भिः २० त
त्सलिकामुपमामाह शतादित्यमिवेति २१ विक्षिप्तैः निःसृतैः विद्युत्कृतः शलिगापि पतत्सामान्यात् सलिलोत्पीडैः
फेनैः सहस्रधाकरणं वायुना पातितः आकाशमभवत् व्योममिति शेषः २२ ॥

१२ 135

१२

स्प

शारदाभ्रेरिव हंसमंडलैर्हंससमूहैः संकीर्णं गगनं अभवदिति शेषेणान्वयः आपतंतं विस्तृतप्रवाहं २३ विनतमगा-
रा० धप्रदेशे मकुब्जितं उद्धूतं पाषाणादियोगात् २४ मुहुरिति ऊर्ध्वपथं गमनं सलिलयोरभ्याघातेनेति भिन्नं शंकरशिरसि
बा० टी० भ्रष्टं २५ निर्मलं नैर्मल्यप्रागुक्तमंशाद्वयं तेतः गतकल्मषं स्वजलेशवतां प्राणिनां नाशितपापं २६ भवांगशिवस्य

१२४ क्वचिद्द्रुततरं याति कुटिलं क्वचिदायतं २२ विनतं क्वचिदुद्धूतं क्वचिद्याति शनैः शनैः सलिलेनैव सलिलं
क्वचिदभ्याहतं पुनः मुहुरूर्ध्वपथं गत्वा पपात वसुधां पुनः तच्छंकरशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं भूमितले पुनः व्यरोच-
त तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषं तत्रर्षिगणगंधर्वा वसुधातलवासिनः २५ भवांगपतितं तोयं पवित्रमि-
ति पस्पृशुः शापात्प्रपतिता ये च गगनाद्वसुधातले कृत्वा तत्राभिषेकं ते बभूवुर्गतकल्मषाः धूतपापाः
पुनस्तेन तोयेनाथ शुभान्विताः २६ पुनराकाशमाविश्य स्वान्लोकान्प्रतिपेदिरे मुमुदे मुदितो लोक-
स्तेन तोयेन भास्वता कृताभिषेको गंगायां बभूव गतकल्मषः भगीरथोपि राजर्षिर्दिव्यं स्यंदनमास्थितः ३०

पस्पृशुः स्पृष्टुः न केवलं पापसंहारमात्रं गंगायाः कृत्यं अपितु पुण्यलोकप्रापणमपीत्याह शापादित्यादि ग-
गनात् उद्भ्रष्टानां २८ गतकल्मषाः मुक्तपापाः अनेन ब्रह्मशापपरिहारोपि गंगास्नानफलमिति कृतपापानां
तेऽलमलोकेनरूपापनाताश्वेकं समं गंगाभिः केषांचित्कल्पो येनेव विमिडनि वाच्य २८ मुदितः दर्शनमात्रेणामुमुदे ता

॥ ५५ ॥ रामायणटिप्पणी

१२४

३२ भगीरथरथानुगाः संतो गंगामन्वगमन्नित्यर्थः यतः येन मार्गेण ३३ अद्भुतकर्मणः वक्ष्यमाणगंगोपप्ल

वाभिप्रायमेतत् ३४ तस्यावलेपनं तस्याप्यवलेपनं गर्वमित्यर्थः ३५ अपिबत् अगस्त्यः समुद्रजलमि

व योगयुक्तेतिभावः परमाद्भुतं तदभवत् लोकस्येति शेषः ३९ पूजयंति स्तोत्रादिनेति शेषः अनुनयंतीति पा

प्रायादग्रे महाराजस्तं गंगा पृष्ठतोन्वगात् देवाः सर्षिगणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः ३१ गंधर्वयक्ष

प्रवराः सकिन्नरमहोरगाः सर्पाश्चाप्सरसो राम भगीरथरथानुगाः ३२ गंगामन्वगमन्प्रीताः सर्वे ज

लचराश्च ये यतो भगीरथो राजा ततो गंगा यशस्विनी ३३ जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी त

तो हि यजमानस्य जह्नोरद्भुतकर्मणः ३४ गंगा संप्लावयामास यज्ञवाटं महात्मनः तस्यावलेपनं ज्ञा

त्वा क्रुद्धो जह्नुश्च राघव अपिबज्जलं सर्वं गंगायाः परमाद्भुतं ततो देवाः सगंधर्वा ऋषयश्च सुविस्मिताः ३८

पूजयंति महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमं गंगां चापि नयंति स्म दुहितृत्वे महात्मनः ३७ ततस्तुष्टो महातेजाः

श्रोत्राभ्यामसृजत्प्रभुः तस्माज्जह्नुसुता गंगा प्रोच्यते जाह्नवीति च जगाम च पुनर्गंगा भगीरथरथा

नुगा सागरं चापि संप्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा ३९ ॥ कथमस्य दुहितृत्वमिति विमतिवा

देवैर्लब्धजह्नुदुहितृः

रणाय गंगानुनयः ३७ तुष्टः गंगायाः देवैः स्वदुहितृत्वप्रापणात् तस्मात् यतः पीतां पुनरसृजत् तस्मादित्यर्थः ३६

सागरं सगरसुतावाप्तिं संप्राप्ता तत्तरणायेति शेषः तावता तस्य गर्भेण पानोत्तरमित्यप्यस्फुटं ४२ ३९।

१३६

रा॰

बा॰ टी॰

१२५

तस्य कर्मणः सिद्ध्यर्थं भगीरथस्य वंशोद्धारकर्मणः यत्नतः प्रागुक्तयत्नैः ५॰ भस्मसात्कृतान् कपिलकोपाग्निना भस्म॰
भावं प्राप्तान् ५८ लावयेत्तेषु यतिस्म प्रतपवधूतपाप्मानः ५९ इति रामायणटीकायां त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३ ॥
उक्तमेव विस्तरेणाह स गत्वेति भस्मसात्कृताः कास्येन भस्मीकृताः भूमेस्तलं पातालं १२ तारिताः प्रेतवात् देववत्स्व

रसातलमुपागच्छत्सिद्ध्यर्थं तस्य कर्मणः भगीरथोपि राजर्षिर्गंगामादाय यत्नतः ५॰ पितामहानां भस्मकृता
न्यपश्यदपहृतचेतनात् अथ तद्भस्मनां राशिं गंगासलिलमुत्तमं ५८ लावयत्पूतपाप्मानः स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ५९।
इत्यार्षे रामायणे त्रिचत्वारिंशः ४३ स गत्वा सागरं राजा गंगयानुगतस्तदा प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृ
ताः १ भस्मन्यथाप्लुते राम गंगायाः सलिलेन वै सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत् २ तारिता नरशार्दू
ल दिवं याताश्च देववत् षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ३ सागरस्य जलं लोके यावत्स्थास्यति पा॰
र्थिव सगरस्यात्मजाः सर्वे दिवि स्थास्यंति देववत् ४ इयं च दुहिता ज्येष्ठा तव गंगा भविष्यति त्वत्कृतेन च नाम्ना
थ लोके स्थास्यति विश्रुता ५ गंगा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च त्रीन्पथो भावयंतीति तस्मात्त्रि

गं प्राप्तास्तु अनेन प्रेतत्वविमुक्तिः स्वर्गप्राप्तिः भस्मनोपि गंगास्पर्शस्य फलं किमुतास्थिजलवादे रित्युक्तं २ यावत्सा॰
गरस्य जलं स्थास्यति तावत् दिवि स्थास्यंतीत्यर्थः तन्निमित [illegible]तया गंगया तत्र खातस्य सागरस्य पूरणात् क्षितिभावः
तत्कृतनामादि प्रकृतवंशेमवर्षे यथा गितानेत्यादि त्रिपथेगतिनाम्ना अन्वर्थत्वं दर्शयति त्रीनित्यादि अनेन कथं गंगा त्रि॰

कुरुष्वेति गंगाजलसेको जातप्रायश्चित्तत्वात् सलिलस्नानयोग्यतासंपन्नैः प्रतिवां गंगासलिलप्रदानेन सागरांस्ता
रयेत्येवं नृपो गंगाह्म्मद्रपदिष्ट्वाप्रपवर्जयसमासां कुर्वित्यर्थः ७ पूर्वकेन सागरेण एषः गंगालाभनृपः पूर्वके
नेति कप्रत्ययेन यथैव कृत्स्नां योस्यते ८ गंगां नेतुं भूलोकं प्रापयितुं प्रार्थयता प्रतिज्ञानप्रपवर्जिता न फलपर्यव
सायिनी कृता ९ महत्त्वाति ब्रह्मत्वस्येत्यर्थः १० गंगां नेतुं प्रार्थयता सा गंगा नेतुं न शक्तितेत्यर्थः यत्र गंगामानेतुं न

पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप कुरुष्व सलिलं राजन् प्रतिज्ञामपवर्जय ७ पूर्वकेन हि ते राजंस्तेना
तियशसा तदा धर्मिणां प्रवरेणापि नैष प्राप्तो मनोरथः ८ तथैवांशुमता वत्स लोकेऽप्रतिमतेजसा गंगां प्रा
र्थयतानेतुं प्रतिज्ञानापवर्जिता ९ राजर्षिणा गुणवता महर्षिसमतेजसा मत्तुल्यतपसा चैव क्षत्रधर्मस्थि
तेन च १० दिलीपेन महाभाग तव पित्रातितेजसा पुनर्न शकिता नेतुं गंगां प्रार्थयतानघ ११ सा त्वया समति
क्रान्ता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ प्राप्तोऽसि परमं लोके यशः परमसंमतम् १२ तच्च गंगावतरणं त्वया कृतमरिंदम अनेन
च भवान् प्राप्तो धर्मस्यायतनं महत् १३ प्लावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम सदोचिते सलिले पुरुषश्रेष्ठ शुचिः शु

भाक्तिना न विद्यारिता प्रतिज्ञेति शेषः चिंतादि वयमपि प्रापितेत्यर्थः ११ अतितत्त्वार्थयतेति परस्परसविरोधश्चिंत्यः ११ ।
समतिक्रान्तानिस्तीर्णा परमसंमतं परमश्रुतं कृष्टं च तत्संमतं च सर्वलोकसंमतमित्यर्थः १२ धर्मस्यायतनं धर्मप्रा ।
प्तेःस्थानं महत् ब्रह्मलोकरूपं १३ तथा स्याब्रह्मलोकप्रापकत्वेन तदाह प्लावयस्वेति आत्मानं स्वदेहं सदोचिते सिंहक

137

बा॰
बा॰ टी॰
१२६

ऽप्रवहन्नदीनामेव तत्काले भौमत्वमलरजःसंबंधात् स्नानायनर्हत्वं गुणफल इति भगीरथ्याया जंतोर्वक्तव्रीहिर्वा अन्ने॰ न स्नानमात्रेण गंगा ब्रह्मलोकप्राप्तिकारेति सूचितं १४ सागराणां जातप्रायश्चित्तत्वसंदेहापनुत्तये गंगाजलसंबंधस्य सर्वपापप्रायश्चित्तत्वबोधनाय च पुनस्तेषां सलिलं कार्यमित्याह पितामहानामित्यादि स्वं लोकं ब्रह्मलोकं गम्यतां॰ कृतोदकक्रियेण स्वपुरमिति शेषः अयं नियोगो राजधर्मपरिपालनाय १५ यथागतमिति छेदः देवलोकं ब्र॰

पितामहानां सर्वेषां कुरुष्व सलिलक्रियां स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि स्वं लोकं गम्यतां नृप १५ इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपितामहः यथागतं तथागच्छद्देवलोकं महायशाः १६ भगीरथस्तु राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमं यथाक्रमं यथान्यायं सागराणां महायशाः कृतोदकः शुची राजा स्वपुरं प्रविवेश ह समृद्धार्थो नरश्रेष्ठ स्वराज्यं प्रशशास ह प्रमुमोद च लोकस्तं नृपमासाद्य राघव। नष्टशोकः समृद्धार्थो बभूव विगतज्वरः एष ते राम गंगाया विस्तरोऽभिहितो मया स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते संध्याकालोऽतिवर्तते धन्यं यशस्यमायुष्यं पुत्र्यं स्वर्ग्यमथापि च यः श्रावयति विप्रेषु क्षत्रियेष्वितरेषु च २१॥

ह्मलोकं १६ यथाक्रमं ज्येष्ठक्रमेण यथान्यायं सूत्रक्रमेण उत्तमं उत्तमलोकप्रापकं १७ कृतोदक इति प्रवेशा॰ मर्थीति शेषः १८ नष्टशोकः नष्टतद्वियोगजशोकः विगतज्वरः कथमस्य पालनं भविष्यतीति विगतचिंतः १९। उपसंहरति एष इति स्वस्ति भद्रयोः तत्तत्स्यादरमन्यत्वनार्थग्रहणं २० आख्यानश्रवणफलमाह धन्यमित्यादि २१ ॥।

२१ इत्यार्षे रामायणे बालकाण्डे चत्वारिंशः ४४ अब्रवीत्तदा श्रुत्वेति शेषः १ श्रवणं गंगायेति शेषः २ इमां तव कथां वड्
को कथां वितन्वतो मम रामस्य रात्रिः क्षणभूतेव संवृत्ता अतीता एवमाश्चर्यभूतां च तच्छ्रवणं गंगाकथेति भावः ३

प्रीयंते पितरस्तस्य प्रीयंते दैवतानि च इदमाख्यानमायुष्यं गंगावतरणं शुभं २२ यः शृणोति च काकुत्स्थ सर्वान्कामानवाप्नुयात् सर्वे पापाः प्रणश्यंति आयुः कीर्तिश्च वर्धते २३ इत्यार्षे रामायणे बालकाण्डे चत्वारिंशः ४४ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः विस्मयं परमं गत्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् १ अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया गंगावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणं २ क्षणभूतेव सा रात्रिः संवृत्तेयं परंतप इमां चिन्तयतः सर्वां निखिलेन कथां तव ३ तस्य सा शर्वरी सर्वा मम सौमित्रिणा सह जगाम चिन्तयानस्य विश्वामित्र कथां शुभां ४ ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं तपोधनं उवाच राघवो वाक्यं कृतान्हिकमरिंदमः ५ गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमं श्रुतं तराम सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीं नौरेषा हि सुखास्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणां भगवंतमिह प्राप्तं ज्ञात्वा त्वरितमागता ७ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः संतारं कारयामास सर्षिसंघस्य कौशिकः ८ उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्यर्षिगणं ततः

विश्वामि [illegible] त्रेति संबोधनं उक्तस्येवार्थस्यादरातिशयबोधनाय पुनरुक्तिः

दानं ४५ भगवती गंगाकथाश्रवणान्मुख्या ९ सुखास्तीर्णा सुखेन शुभ आस्तीर्णा यस्याः सा मा त्वरितमागता समर्षिसंघस्य

ऐवार्थमित्याशयः। १५ कौश्यामसेनाविक्रेतिरितिशेषः।

138

विशालां जगाम पूर्वं दृष्टामिति शेषः ९ विशालां पप्रच्छ विशालाविषये प्रश्नं कृतवानित्यर्थः ११ विशालायां सं॰

रा॰ प्रतिवर्तन इति शेषः १२ विशालायाः पुरातनमिति पाठः पुरातनं तत्पुरीनिर्मितेः प्राक्तनं वृत्तांतं विशालस्येति पाठे त॰

बा॰ टी॰ न्नगरनिर्माता राजा विशालो नाम यद्वा विशालस्य विशालानगर्यधिष्ठानदेशस्येत्यर्थः १२ शक्रस्य कथां विशाला

गंगाकूले निविष्टास्ते विशालां ददृशुः पुरीं ततो मुनिवरस्तूर्णं जगाम सहराघवः विशालां नगरीं रम्यां दि-
व्यां स्वर्गोपमां तदा ९ अथ रामो महाप्राज्ञो विश्वामित्रं महामुनिं पप्रच्छ प्राञ्जलिर्भूत्वा विशालामुत्तमां पु-
रीं ११ कतमो राजवंशोयं विशालायां महामुने श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं कौतूहलं हि मे तस्य तद्वचनं श्रु-
त्वा रामस्य मुनिपुंगवः आख्यातुं तत्समारेभे विशालस्य पुरातनं श्रूयतां राम शक्रस्य कथां कथयतः श्रु-
तां अस्मिन्देशे हि यद्वृत्तं शृणु तत्त्वेन राघव १४ पूर्वं कृतयुगे राम दितेः पुत्रा महाबलाः अदितेश्च महाभा-
गा वीर्यवंतः सुधार्मिकाः ततस्तेषां नरव्याघ्र बुद्धिरासीन्महात्मनां अमरा विजराश्चैव कथं स्याम निरा-
मयाः तेषां चिंतयतां तत्र बुद्धिरासीद्विपश्चितां क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्र वै ततो निश्चित्य म-

(थनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिं मेथां च

वैभवप्रतिपादिकां कथां कथयतः सकाशात् मया श्रुतां अस्मिन्देशे विशा
लानगर्यधिष्ठानदेशे यद्वृत्तं पुरातनं तद्धि वर्ण्यमानं शृणु इति योजना १४ सुधार्मिकाः इत्यदितिपुत्रविशेषणं आम
त्रितिशेषः १७ अमराः मरणरहिताः विज्वराः ज्वररहिताः निरामयाः नीरोगाः १८ रसं अमृतं तत्र पयःसमापने ९ योक्त्रं म

योक्तुसर्पः मथनरज्जुभूतः सर्पः वमंतइतिपुंस्त्वमार्षंप्रतिद्यायितंविषं १९ उत्पपातेतिततश्श्यादिःशिलाद
शनादित्यर्थः दष्टशिलाखंडाएवमहाविषरूपेणभूताउत्पपात २० २१ प्रभुर्महादेवः ततःमहादेवप्रादुर्भावानंत

प्रथवर्षसहस्रेणयोक्तुसर्पशिरांसिच वमंतोऽतिविषंतत्रददंशुर्दशनैःशिलाः १९ उत्पपाताग्नि
संकाशंहालाहलमहाविषं तेनदग्धंजगत्सर्वंसदेवासुरमानुषं २० प्रथदेवामहादेवंशंकरंशार
णार्थिनः जग्मुःपशुपतिंरुद्रंत्राहित्राहीतितुष्टुवुः २१ एवमुक्तस्ततोदेवैर्देवदेवेश्वरःप्रभुः प्रादु
रासीत्ततोत्रैवशंखचक्रधरोहरिः २२ उवाचैनंस्मितंकृत्वारुद्रंशूलधरंहरिः देवतैर्मथ्यमानेतुय
त्पूर्वंसमुपस्थितं २३ तत्त्वदीयंसुरश्रेष्ठसुराणामग्रतोहियत् अग्रपूजामिहस्थित्वागृहाणेदंविषं
प्रभो २४ इत्युक्त्वासुरश्रेष्ठस्तत्रैवांतरधीयत देवतानांभयंदृष्ट्वाश्रुत्वावाक्यंतुशार्ङ्गिणः २५ हा
लाहलंविषंघोरंसंजग्राहामृतोपमं देवान्विसृज्यदेवेशोजगामभगवान्हरः २६।

२२ स्मितंकृत्वास्मि
तेनविषदानात्स्मितः २३ यत्यतोभवान्सुराणामग्रतः तेषांमध्येश्रेष्ठइत्यर्थः २४ सुरश्रेष्ठःविष्णुः २५ श्रम
तोपमंयथाभवतितथासंजग्राहेत्यन्वयः पूर्वंदेवेषुमथनमहायतयास्थितोपिविषपानानंतरंतत्योउयानोभूत्।

हरिवंशे भविष्यपर्वणि विषपानं ८५ ॥

वा.
वा. टी.
१२८

मंथानः पर्वतोत्तमः २७ २८ कामठं काच्छपं २९ शिश्ये स्थितवान् जलाशयश्च तादौ स्थित्यर्थं स्वपोतेर्हरी।
नात् ३० ममंथ पुरुषोत्तमः अनेन शक्तिवैचित्र्यं प्रकटीकृतं ३१ धन्वंतरिरुदतिष्ठदित्यन्वयः अप्सराश्चार्षः

ततो देवासुराः सर्वे समंथ रघुनंदन प्रविवेशाथ पातालं मंथानः पर्वतोत्तमः २७ ततो देवाः सगंध
र्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदनं त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवौकसां २८ पालयस्मान्महाबाहो गिरिमु
द्धर्तुमर्हसि इति श्रुत्वा हृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः २९ पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिश्ये तत्रोदधौ
हरिः पर्वताग्रं तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः ३० देवानां मध्यतः स्थित्वा ममंथ पुरुषोत्तमः अथ
वर्षसहस्रेण आयुर्वेदमयः पुमान् ३१ उदतिष्ठत्सुधर्मात्मा सदंडः सकमंडलुः अथ धन्वंतरिर्ना
म अप्सराश्च सुवर्चसः ३२ अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद्वरस्त्रियः उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसो
भवन् ३३ षष्टिः कोट्यो भवंस्तासामप्सराणां सुवर्चसां असंख्येयास्तु काकुत्स्थ यास्तासां परिचारि

उदतिष्ठन्निर्गतवत्यः ३२ अप्सु दीर्घरूपासु तस्मात्तीरोदसारभूतादित्यर्थः ३३ षष्टिः कोट्यः षष्टिकोटिसं
ख्याः अप्सरसामभवन् अपरिमितपरिचारिकायेताः षष्टिकोट्यप्सरसो जाता इत्यर्थः ३४ ॥ ॥

१२८

ता: इत्यास्मरस: न प्रतिगृह्णन्ति ममैवेमाः नान्यस्येति नांगीकुर्वंति सर्वे देवा दानवाश्चेत्यर्थः तासां दिविशिष्य पम
नि छ्यैवमंसुग्याकारतयास्थितत्वात्तासां विशिष्य प्रतिग्रहाभावः अत एव तासां साधारण्यं ३५ वारुणीसुरा
धिदेवतापरिग्रहं केनचित् साधारण्येनांगीकारे ३८ अदितिसुतांगीकारे हेतुरनिंदितामिति तानिषेधशाहं तमात्र

न तास्तु प्रतिगृह्णन्ति सर्वे ते देवदानवाः अप्रतिग्रहणाद्देवता वै साधारणाः स्मृताः ३५ वरुणस्य ततः क
न्या वारुणी रघुनंदन उत्पपात महाभागा मार्गमाणा परिग्रहं ३६ दितेः पुत्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्म
जां अदितेस्तु सुता वीर जगृहुस्तामनिंदितां ३७ असुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः हृष्टाः प्रमुदिता
श्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः ३८ उच्चैःश्रवा हयश्रेष्ठो मणिरत्नं च कौस्तुभं उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ तथैवामृतमु
त्तमं ३९ अथ तस्य कृते राम महानासीत्कुलक्षयः अदितेस्तु ततः पुत्रा दितिपुत्रानयोधयन् ४० एक
तामगमन्सर्वे असुरा राक्षसैः सह युद्धमासीन्महाघोरं वीर त्रैलोक्यमोहनं ४१ ॥

षविषयं प्रासे देवतानामनधिकारात् ३७ असुराः सुरापरिग्रहराहित्यात् सुराः सुरापरिग्रहसत्वात् ३८ ।
३९ तस्यामृतस्य कृते ग्रहणनिमित्तं ४० कलहप्रवृत्त्यनंतरं असुरा राक्षसैः सह एकतां प्र
गमन् बलसिद्ध्यर्थमिति शेषः वीरेति संबुद्धिः परमिति क्रियाविशेषणः ४१ ॥ ॥

सर्वपरस्परप्रहारेण देवासुरनाशकं तयं गतं तत्प्राप्यं गतं तदा दैत्यादात्मेरैकवेनबलवत्त्वात् माहदंविति वृद्धा मोहिनी काममोहजननी माया मायया तत्रास्थाय तस्याशीघ्रममृतमहरत् ४२ गताभिमुखमितिसं धिताद्यैः ये सुरा प्रमदा वामायामृत्युं गृहीतामृतं विलं प्रसृतानिहत्य अभिमुखं गताः प्रायाः तेसर्वेमत्र्यं तरास्थानेन विष्णुनाप्रभविष्णुनायुद्धे संपिष्टाः ४२ दितेपुत्रान्वनिजघ्निरे धार्मिकत्वात् वि- सुरस्तु प्रहाद्भदे

यदा तु यं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः। अमृतं सोऽहरत्तूर्णं मायामास्थाय मोहिनीं ४२ ये गताभिमुखं विष्णुमक्षरं पुरुषोत्तमम्। संपिष्टास्ते तदा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना ४२ अदितेरात्मजा वीरा दितेः पुत्रान्निजघ्निरे। अस्मिन्घोरे महायुद्धे दैतेयादित्ययोर्भृशं ४४ निहत्य दितिपुत्रांस्तु राज्यं प्राप्य पुरंदरः। शशास मुदितो लोकान्सर्षिसंघान्सचारणान् ४५ इत्यार्षे रामायणे पंचचत्वारिंशः सर्गः ४५ ॥

दैतेयादित्ययोः सुरासुरवर्गयोः ४४ तस्माद्धि राज्यमित्यनंतरं योज्यः राज्यममृतं च प्राप्येत्यर्थः ४५ अत्रम मं सुरमितोजमसइति श्लोकानंतरं अथ वर्षसहस्रायायामुवेदमयः प्रमानिसंतत्र योदशाश्लोकाः प्रक्षिप्ताः इति वह वः प्रमाणप्रधानताकृपाविरुद्धत्वादवर्णितं तत् हालाहलोत्पत्त्यादयवर्णनमिति तदाशयः ४५ ॥ ॥

इति रामायणटीकायां पंचचत्वारिंशः सर्गः ४५ ॥ ४५ ॥ ॥

किंतनङ्त्यहहतेष्वित्यादि मारीचंमरीचेरपत्यं १ दीर्घेणतपसाअर्जितं २ ईश्वरंत्रैलोक्यनाथं ईटशामिति ।
पाठांतरं तत्रईटशामित्यस्यैवविवरणंशक्रहंतारमिति ३४ शुचिर्भवपुत्रोत्पत्तिर्यावदितिशेषः ५ पूर्णेव ।
र्षसहस्रेवितिजनयिष्यसीत्यनेनान्वयः शुचिर्यदिभविष्यसीतिवत्सरसहस्रमपीतिशेषः त्रैलोक्यहंतारंतद

हतेपुत्रेपुत्रैस्तु दितिःपरमदुःखिता मारीचंकश्यपंनामभर्तारमिदमब्रवीत् १ हतपुत्रास्मिभगवं
स्तवपुत्रैर्महात्मभिः शक्रहंतारमिच्छामिपुत्रंदीर्घतपोर्जितं २ सोहंतपश्चरिष्यामिगर्भंमेदातुमर्हसि
ईश्वरंशक्रहंतारंत्वमनुज्ञातुमर्हसि ३ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वामारीचःकश्यपस्तदा प्रत्युवाचमहातेजा ।
दितिंपरमदुःखितां ४ एवंभवतुभद्रंतेशुचिर्भवतपोधने जनयिष्यसिपुत्रंत्वंशक्रहंतारमाहवे ५ ।
पूर्णेवर्षसहस्रेतुशुचिर्यदिभविष्यसि पुत्रंत्रैलोक्यहंतारंमत्तस्त्वंजनयिष्यसि ६ एवमुक्त्वामहाते ।
जाःपाणिनासममार्जतां तामालभ्यततःस्वस्तिइत्युक्त्वातपसेययौ ७ गतेतस्मिन्नरश्रेष्ठदितिःप
रमहर्षिता कुशप्लवंसमासाद्यतपस्तेपेसुदारुणं ८ ॥

धिंपशक्रमहंतारं ६ पाणिनासंममार्ज
तांदक्षपुत्रप्रतिबंधहेतुपापतयार्थमितिशेषः अथतांआलभ्यस्पृष्ट्वास्वस्तिशुभंभद्रंतेवास्त्वितिउक्त्वासकश्य
पःतपसेययावित्यन्वयः ७ कुशप्लवंविशालाख्यप्रदेशस्थतपोवने ८ ॥ ८॥ ॥८ ॥ ८॥

गुणसंपदा शुश्रूषोपयोगिगुणसंपदा ९ तामेव गुणसंपदमाह अग्निमित्यादि १० गात्रसंवाहनादि
सर्वेषु कालेषु तस्याः शुश्रूषितप्रतीतयेति भावः नन्वतद्धंतृपुत्रप्रसोदितेः कथं तस्याः परिचर्यांगीकार इति चेन्न

तपस्तस्यां हि कुर्वंत्यां परिचर्यां चकार ह सहस्राक्षो नरश्रेष्ठ परया गुणसंपदा ९ अग्निं कुशान्काष्ठ॰
मपः फलं मूलं तथैव च न्यवेदयत्सहस्राक्षो यच्चान्यदपि कांक्षितं १० गात्रसंवाहनैश्चैव श्रमापनय॰
नैस्तथा शक्रः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह ११ पूर्णे वर्षसहस्रे सा दशोने रघुनंदन दितिः परम॰
संहृष्टा सहस्राक्षमथाब्रवीत् १२ तपश्चरंत्या वर्षाणि दश वीर्यवतां वर अवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्र॰
क्ष्यसे ततः १३ यमहं त्वत्कृते पुत्र तमाधास्ये जयोत्सुकं त्रैलोक्यविजयं पुत्र सह भोक्ष्यसि विज्वरः १४ या॰
चितेन सुरश्रेष्ठ पित्रा तव महात्मना वरो वर्षसहस्रांते मम दत्तः सुतं प्रति १५ ॥

देवमाययैवेति तिरस्कृतास्ति ११ दशोने दशभिरूने १२ हे पुत्र यं पुत्रमहं त्वत्कृते तव नाशार्थं याचितवती तन्नव॰
जेयात्मकं प्राप्यास्मि विगतवैरं भ्रातरं त्वं सहवंतमवकतिघ्नस्यवघः त्रैलोक्यविजयं भ्रातृकृतं सततमास्वादयस्व

दिनेष्वेरेस्मू येमध्यंप्रामेसतिशय्यायांशीर्षस्थानेपादौकृत्वादितिः निद्रयाअपहृतात्मगृहीतेत्यर्थः अनेन
दिवास्वापदूषपापेन शय्यापदस्थाने मस्तककरणेन चाशुचित्वंसूचितं केचित्तु उपविष्टायांपवप्रह्लातयापा
दयर्येन शिरःसंबंधेन शीर्षे पादसंबंधः तेन ब्राह्मणस्यमूर्द्धस्पर्शेश्ववाशिरसः पादस्पर्शेऽशुचित्वंसूचितं तः
पतिरस्थितायाः शय्यासंबंधाभावेनपूर्वव्याख्यायाअयुक्तत्वादित्याहुः परेतु मृशायनेपिदक्षिणपूर्वदिशोः
शिरःस्थापनयोरयुक्तायाः स्मृतिषूक्तेः तद्वैपर्यासेनशायनस्याशुचित्वसूचकत्वमस्त्येवेत्याहुः १९ पादयोः।

इत्युक्त्वा विदितिस्तत्र प्रामे मध्यंदिने स्वरे निद्रयापहृता देवी पादौ कृत्वाथ शीर्षतः १९ २
स्नाता मस्पृविशाङ्कः पादयोः कृतमूर्धजा शिरःस्थाने कृतौ पादौ जहास समुमोद च २०।
तस्याः शरीरविवरं प्रविवेश पुरंदरः गर्भं च समथायामविच्छेदयदात्मवान् २१।

तत्स्थापनदेशे कृतमूर्धजा मूर्धजसंबंधे मूर्धसंबंधोपि ज्ञातव्य एव अन्यथा वाशुचित्वाशिरःस्थानेन्यापा
दौ कृत्वा वत्सलामशुचिं दृष्ट्वेत्यर्थः अत्रैकेनैवोभयलाभेउभयोपादानं स्पष्टार्थं वस्तुतो वक्रग्रीवतया वक्रपादत
या वा शयने परस्थानवत्तयाभावेन तत्राप्यशुचित्वप्रतिपादनायोभयोपादानमिति बोध्यं मुमोद प्राप्तच्छिद्र
त्वादिति भावः मोदवशादेव जहास च २० शरीरविवरं योनिविवरं आत्मवान् सावधानः ॥ २१ ॥ १८।

रा.
बा. टी.
१४५

शतपर्वणा शतकोटिना अबुध्यत भिद्यमानगर्भस्य रोदनशब्देनेत्यर्थः १९ २० न हंतव्य इति विभागेपि प्राणवियोजनं मा कार्षीरित्यर्थः २१.२२ तदंतरं छिद्रं प्राप्य आहवे शक्रस्य मम हंतारं अंगं उरस्छेदनन्यायेनाभिदं तन्मे.

भिद्यमानस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्वणा रुरोद सुस्वरं राम ततो दितिरबुध्यत १९ मा रुदो मा रुद इति गर्भं शक्रोभ्यभाषत बिभेद च महातेजा रुदंतमपि वासवः २० न हंतव्यो न हंतव्य इत्येवं दितिरब्रवीत् निपपात ततः शक्रो मातुर्वचनगौरवात् प्रांजलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोभ्यभाषत अशुचिर्देवि सुप्तासि पादयोः कृतमूर्धजा २२ तदंतरमहं लब्ध्वा शक्रहंतारमाहवे अभिदं सप्तधा देवि तन्मे त्वं क्षंतुमर्हसि २३ इत्यार्षे रामायणे षट्चत्वारिंशः सर्गः ४६ सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमदुःखिता सहस्राक्षं दुराधर्षं वाक्यं सानुनयाब्रवीत् ममापराधाद्गर्भोयं सप्तधा शकलीकृतः नापराधो हि देवेश तवात्र बलसूदन १

अपराधकर्मेदं त्वं क्षंतुमर्हसि पूर्वं तन्मे मे वांछते
तिशेषः २३ षट्चत्वारिंशः ४६ सप्तधा इति दुराधर्षं न्यायोपायेन जेतुमशक्यं दुरासदमाशयः । ममापराधात्

(४)

गर्भविपर्यये गर्भविपत्तौ यत्त्वया कृतं कर्म तन्नवमम च यथा प्रियं भवति तथा इच्छामि तत्प्रकारमाह सप्त मरुतामि·
ति सप्तानां मरुतां वातस्थानविशेषाणां सप्त इमे वदधीनाः स्थानपाला लोकरक्षिणो भवंत्वित्यन्वयः २ तद·
र्थमेव रे पुत्रक मारुता इति नाम्ना प्रसिद्धाः दिव्यरूपा मम पुत्राः ये इमे वातस्कंधा इति सप्त प्रसिद्धाः तेषु वंति·

मिद्धा

प्रियं त्वत्कृतं मिमम गर्भविपर्यये मरुतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवंतु ते ३ वातस्कंधा इमे सप्त·
वरं त्वदिवि पुत्रक मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ४ ब्रह्मलोके चरत्वेक इंद्रलोके त
थापरः दिव्यवायुरिति ख्यातस्तृतीयोपि महायशाः ५ चत्वारस्तु सरस्रे ष्टदिशो वै तव शासना·
त संचरिष्यंति भद्रं ते कालेन हि ममात्मजाः ६ त्वत्कृतेनैव नाम्ना वै मारुता इति विश्रुताः तस्मा
त्त्वद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरंदरः ७ ॥ नमोनमः ॥

त्यन्वयः ४ एक इति एको गणा इत्यर्थः प्रथमे स
प्तधा विभक्तस्य पुत्रस्यैकधाः सप्तधाकरणमित्यस्यार्थः सप्तपुत्राणां तेरस्यष्टमक्रत्वान इहाभिविशेद च महातेजा·
रुदंतमपीत्यादि स्खलितत्रोव्रतिते वाच्यं प्रवमपर इत्याचपि व्याख्येयं इंद्रलोकमिति प्रचुरपाठः दिव्यवायुः दिवि·
ष्वतितिसे भव इत्यर्थः ५ दिशः पूर्वादिमहादिशः ६ त्वत्कृतेन मारुदो मा रुद इति वचनमस्लेन ७ ॥ ७।

यथोक्तं ब्रह्मादिस्थानपालकत्वं ८ मातापुत्रौ दितीन्द्रौ ९ वर्णितं इचरितस्य प्रकृतं पोषयन्नाह एष इति सप्त।
षड्स्यान्वयः १० एवं प्रायः जगरीत्याय एवंभूते देशे विशालोत्पत्तिप्रकारमाह इक्ष्वाकोरिति ११ विशालेति हे

वा०

वा॰ टी॰
१५२

उवाच प्रांजलिर्वाक्यमितीदं वलसूदनः सर्वमेतद्यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः ८ विचरिष्यंति भ
वने देवद्रूपा लवाल्मजाः एवं तौ मिथुनं शक्रमाभाता पुत्रौ तपोवने ९ जग्मतुस्त्रिदिवं राम कृतार्थौ वि।
तिनः श्रुतं एष देशः स काकुत्स्थ महेंद्राध्युषितः पुरा १० दितिं यत्र तपःसिद्धामेवं परिचचार सः इक्ष्वा।
कोस्तु नरव्याघ्र पुत्रः परमधार्मिकः ११ अलंबुसायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः तेन चासीदिह स्थाने वि
शालेति पुरी कृता १२ विशालस्य सुतो राम हेमचंद्रो महावलः सुचंद्र इति विख्यातो हेमचंद्रादनंतरः सुचं
द्रतनयो राम धूम्राश्व इति विश्रुतः धूम्राश्वतनयश्चापि संजयः समपद्यत संजयस्य सुतः श्रीमान्सहदेवः प्र
तापवान् कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः १५ कुशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् सो
मदत्तस्य पुत्रस्तु काकुत्स्थ इति।

ताभ्यामितिद्विसवचः १२ कृतेऽत्र वंश इति प्रश्नस्योत्तरमाह विशालस्येत्यादि १३ १४ १५ १६।

इमां पुरीं संप्राप्त्यावसतीत्यन्वयः १७ वैशालिकाः विशालानिवासो येषां ते इत्यर्थः अनेन तत्समानवंश्यो-
पमिति सूचितं १८ अतएवाह इहाद्येति १९ २० २१ इति रामायणटीकायां सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ पृष्ट्वेति

तस्य पुत्रो महातेजाः संप्रत्येष पुरीमिमां आवसत्यमरप्रख्यः सुमतिर्नाम दुर्जयः १७ इ
क्ष्वाकोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः १८
इहाद्य रजनीमेकां सुखं स्वप्स्यामहे वयं श्वः प्रभाते नरश्रेष्ठ जनकं द्रष्टुमर्हसि १९ सु
मतिस्तु महातेजा विश्वामित्रमुपागतं श्रुत्वा नरवरश्रेष्ठः प्रत्यागच्छन्महायशाः २० ।
पूजां च परमां कृत्वा सोपाध्यायः सबांधवः प्रांजलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वामित्रमथाब्रवी
त् २१ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यस्य मे विषयं मुने संप्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो ।
मम २२ इत्यार्षे रामायणे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ ॥ पृष्ट्वा तु कुशलं तत्र परस्पर ।
समागमे कथान्ते सुमतिर्वाक्यं व्याजहार महामुनिं १ ॥

सुमतिर्नाम विशालाराजा महामुनिं विश्वामित्रं कथान्ते विश्वामित्रेण कथ्यमानकथान्ते १ ॥ १ ॥

रा॰ वा॰ टी॰ १५२

गजसिंहगती गजवद्वीरमंदगतीसिंहवदप्रतिहतगती यद्वाप्रमत्तगजगतीरामोऽन्यगतिर्लक्ष्मणः तथा॰ शार्दूलाकृतीरामोवृषभाकृतिर्लक्ष्मणः २ पद्मपत्रविशालाक्षाविपनेनभाग्येसंपत्सूचिता वीरधर्मसूचक खड्गेत्यादि ३ यदृच्छयादैववशात्संपन्नानिमित्तविशेषेणयया कया चित्स्वेच्छयेत्यर्थोवादेवलोकात् गांभुवं॰

इमौकुमारौभद्रंतेदेवतुल्यपराक्रमौ गजसिंहगतीवीरौशार्दूलवृषभोपमौ २ पद्मपत्रविशाला क्षौखड्गतूणीधनुर्धरौ अश्विनाविवरूपेणसमुपस्थितयौवनौ ३ यदृच्छयेवगांप्राप्तौदेवलोका दिवामरौ कथंपद्म्यामिहप्राप्तौकिमर्थंकस्यवामुने ४ भूषयंताविमंदेशंचंद्रसूर्याविवांबरं प॰ रस्परेणसदृशौप्रमाणेंगितचेष्टितैः ५ किमर्थंचनरश्रेष्ठौसंप्राप्तौदुर्गमेपथि वराशुधधरौ वीरौश्रोतुमिच्छामितत्वतः ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

प्राप्तौअवतीर्णौ अमराविवास्थितौकिमर्थंकिंवा प्रयोजनमुद्दिश्य कथंअतिसुकुमारचरणाभ्यात केनप्रकारेणपद्भ्यामिहप्राप्तौकस्यवासुताविति शेषः प्रमाणंशरीरोन्नत्यादि इंगितंश्रोतव्याभिप्रायबोधकंचेष्टितंवचनगमनादि तैस्तुल्यौ ४ भूषयंतावित्यादि तैरेवसमानलक्षणत्वादितिभावः प्रमाणेत्यादि इत्यादिनाक्रमौतरेषांसमं सदृशौ ५ आश्चर्यमित्यादि पुनःपृच्छतिकिमर्थंचेत्यादि दुर्गमेकांतारसंबंधो॰

॥ ५८ ॥ ४

१५२

यथावृत्तं न्यवेदयत् दशरथकुमारावस्य यज्ञविघ्ननिवारणाय मदाकारणात् अनुपलालनात् सिद्धाश्र-
मं प्राप्य तत्र विघ्नकर्तॄन् राक्षसादीन् हत्वा पथि ताटकां च हत्वा जनकादिष्टत्तयायत द्रष्टुमागताविति न्यवे-
दयत् ७ परमं मन्येन मादरणीयौ प्राप्तावतिथी तौ पूजयामासेत्यन्वयः ८ सुमनेति तिपंचमीड्युडपि

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत् विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा परमविस्मितः ७ अतिथी पर-
मं प्राप्तौ पुत्रौ दशरथस्य तौ पूजयामास विधिवत्सत्कारार्हौ महाबलौ ८ ततः परमसत्कारं सु-
मतेः प्राप्य राघवौ उष्य तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां ततः ९ तां दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य
पुरीं शुभां साधु साध्विति शंसन्तो मिथिलां समपूजयन् १० मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघ-
वः पुराणं निर्जनं रम्यं पप्रच्छ मुनिपुंगवं ११ इदमाश्रमसंकाशं किंस्विदं मुनिवर्जितं ।

वाग्रार्षमे

तत ९ इत्थं प्रकारः साधु साध्विति शंसनं १० मिथिलोपवने मिथिलासमीपवने दृश्य दृष्ट्वा पुराणमि-
त्यादि त्रयमाश्रमविशेषणं ११ मुनिशान्दिप्यादाश्रमवादस्याशाश्रमतमवाश्रमसंकाशमाश्रमवदव

श्रुतरदं किंनुतस्यैवविवरणं कस्यायं पूर्वः पूर्वसमन्ततः १२ १३ अहल्यानुग्रहहेतुकालस्यतिजसंतोषे।
हंतेति यस्यैतदाश्रमपदंभवतिमहात्मनः कोपाच्छापाशमंप्राप्तशापंतन्नेकथयिष्यामीत्यवधाः १४ दिव्य।
संकाशः शुभवाश्रमवत्स्यः १५ अनेकानिवर्षपूगानि अनेकवर्षसमन्वितान् १६ तस्याश्रमिस्यअंतरंश्रुतिमिति

श्रोतुमिच्छामिभगवन्कस्यायंपूर्वआश्रमः १९ तच्छ्रुत्वाराघवेणोक्तंवाक्यंवाक्यविशारदः प्रत्युवा।
चमहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः १२ हंततेकथयिष्यामिशृणुतत्त्वेनराघव यस्यैतदाश्रमपदंशप्तं।
कोपान्महात्मनः १४ गौतमस्यनरश्रेष्ठपूर्वमासीन्महात्मनः आश्रमोदिव्यसंकाशः सुरैरपि।
सुपूजितः सचात्रतपआतिष्ठदहल्यासहितः पुरा वर्षपूगान्यनेकानिराजपुत्रमहायशाः १६ क
दाचिद्दिवसेरामततोदूरगतेमुनौ तस्यांतरंविदित्वाचसहस्राक्षः शचीपतिः मुनिवेषधरोभूत्वा।
अहल्यामिदमब्रवीत् १७ ऋतुकालंप्रतीक्षंतेनार्थिनः सुसमाहिते संगमंत्वहमिच्छामित्वयासह

धानवर्हितंकालंशचीपतिवित्यनेनशचीपतितोपिसौंदर्यमहल्यायाः मुनिवेषधरः गौतमवेषधरः समन्तूपंसमा
स्यावेपतिवत्समागानात १० ऋतुकालंशामोत्कर्षतिकालंअर्थिनोऽयंऋर्थिनः सुसमाहितेसंगमोचिन्तूपप्रमाथ

विज्ञायऋतुकालेप्रतीतंतेनार्थिनइतिवचनात्तपसाचाश्रमवर्तिसर्वप्राणिजातस्यशंकाभावायगो
तमवेषायमिंद्रइतिज्ञात्वेत्यर्थः देवराजकुतूहलात्समामभिलषतीतिकौतुकात् द्विरतिकौतुकाद्वेत्यर्थः
दुर्मेधाअहल्यातेनसहरत्यर्थंमतिंचकारेत्यन्वयः १९ कृतार्थातादृशादिव्यपुरुषलाभात्स्वात्मतपःफला २०

मुनिवेशंसहस्राक्षंविज्ञायरघुनन्दन मतिंचकारदुर्मेधादेवराजकुतूहलात् १९
अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठंकृतार्थेनांतरात्मना कृतार्थास्मिसुरश्रेष्ठगच्छशीघ्रमितः
प्रभो २० आत्मानंमांचदेवेशसर्वथारक्षगौतमात् इंद्रस्तुप्रहसन्वा
क्यमहल्यामिदमब्रवीत् २१ सुश्रोणिपरितुष्टोस्मिगमिष्या
मियथागतं एवंसंगम्यतुतदानिश्चक्रामोटजात्ततः २२।

शीघ्रगमनेहेतुर्भयमप्र
अहल्यायाआत्मनइंद।
स्ववशापतोरक्षणंतदाह आत्मानमित्यादिप्रहसन्नितिविशिष्टस्त्रीचरितेनप्रहासः रक्षणस्यदुर्लभत्वाद्वा
गौतमस्यतपोभंगस्यसहस्यकरणेनअग्निसमशापादिभयमस्त्यमितिवा २१ संगम्यअहल्ययासहेतिशेषः २ २।

रा॰
वा॰ टी॰
१४४

सशंङ्कसंभ्रमात् गौतमभयात् वरतानिष्क्रामेत्यन्वयः निर्गमसमये गौतमं प्रति तदागमनं प्रति शंकित।

ससंभ्रमाद्वरतरामशंकितो गौतमं प्रति गौतमं संददर्शाथ प्रविशंतं महामुनिं २३।
देवदानवदुर्धर्षं तपोबलसमन्वितं तीर्थोदकपरिक्लिन्नं दीप्यमानमिवानलं २४
गृहीतसमिधं तत्र सकुशं मुनिपुंगवं दृष्ट्वा सुरपतिस्त्रस्तो विषण्णवदनोभवत् २५
अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिर्वेषधरं मुनिः दुर्वृत्तं वृत्तसंपन्नो रोषाद्वचनमब्रवीत् २६ म
मरूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते अकर्तव्यमिदं यस्माद्विफलस्त्वं भविष्यसि २७
गौतमेनैवमुक्तस्य सरोषेण महात्मना पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणात् २८
तथा शप्त्वा च वै शक्रं भार्यामपि च शप्तवान् इह वर्षसहस्राणि बहूनि निवसिष्यसि २९

भासीदिति — शेषः अथ।
निष्क्रमणानन्तरमेव २३, २६ ममगौतमस्य रूपं कृतवानसि मद्भार्याभोगरूपमकार्यं तस्मात् विफलः विग

= ॥ रा॰ १॥ ५॥ ४८ ॥ ४९ ॥ बाटहप्र

शापस्वरूपं वातभक्षेत्यादि तपंती स्वकृताकार्यस्मरणेन पीडिता पुराणादिप्रसिद्धशिलारूपप्राप्तिशापस्त
कल्पांतरीण इति न विरोधः अत्र शिलारूपत्वेन तात्पर्यकल्पने वातभक्षेत्यनेन न विरोधः स्पष्टमेवेति केचित् व
स्तुतस्तु दृश्येत्यस्य स्वरूपेणादृश्या शिला प्रतिमारूपेण सर्वैर्दृश्येत्यर्थः न च तावचैतन्यहानिरिति तथाहि पीडा।
स्यादेवेत्यतो वातभक्षत्वानुदति निराहाराभावाद्वा निराहारा तपंती स्वकर्मणेति शेषः तादृश्यपि भस्मशायि-
नी तनुस्थिता इति न कश्चिद्विरोधः इदं शापोपलक्षणं अनेन भगवच्छापस्य तदुक्तं पाद्मे शापदत्या

वातभक्षा निराहारा तपंती भस्मशायिनी अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्वसिष्यसि ३० यदैतद्
वनं घोरं रामो दशरथात्मजः आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ३१ तस्यातिथ्येन दुर्वृत्ते
लोभमोहविवर्जिता मत्सकाशं मुदा युक्ता स्वं वपुर्धारयिष्यसि ३२ ॥

पुराभक्तो रामशङ्कापवायतः
अदृश्याख्या शिला जनेषा तलिंगः सर्वाडिति शिला तत्प्रतिमाकारा शतधाहोऽनंतवाची लिंगशब्देन भ-
गाकारं चिह्नं सत्ताङ्कितः ३० पापांतमाह यदेति घोरमित्यनेन मुनिराहित्यसूचनं रामो यदा आगमिष्यति तदा।
आगमनकाले जायमानचरणविन्यासेन तानायासतस्तत्पादस्पर्शात्पूता व्यभिचारकृतपापनाशान्पविष्य-
सि यद्वितेन च तपस्विनो दृष्टरूपा भविष्यसि ३१ ततो मत्सकाशं मत्सान्निध्यं प्राप्ता स्वं वपुः पूर्ववत्स्वदेहं रूपभ-

श्री. ३२ ॥

३३ ३४ कनककारस्तय दावित्यादि षष्पांत प्रतिपादकं संवत्सुर्धारयिष्यसीत्यंत श्लोकद्वयं प्रतिमसि॰
त्याह एवमुक्तेत्यादिमार्धश्लोकस्तु प्राणिक एवं वद्वात्रिंशत् श्लोका एवात्रेत्याहुः इति रामायणटीकायां।
अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८ धर्मक्षुद्रं यद्रस्यापि पाकस्याधर्मे प्रवृत्तौ वीतं दर्शयितुमाह अफल इति अवृषण

एवमुक्त्वा महातेजा गोतमो दुष्टचारिणीं इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणसेविते ३३ हिमवच्छि
खरे रम्ये तपस्तेपे महातपाः ३४ इत्यार्षे रामायणे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८ । अफलस्तु ततः शक्रो
देवानग्निपुरोगमान् अब्रवीत् त्रस्तनयनः सिद्धगंधर्वचारणान् १ कुर्वता तपसो विघ्नं गोतमहा मस्य
त्मनः क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्यमिदं कृतं २ अफलोस्मि कृतस्तेन क्रोधात्सा च निराकृता ।
शापमोक्षेण महता तपोस्यापहृतं मया ३ ।

इत्यर्थः त्रस्तेति त्रासेन सकारणं दैन्यं व्यज्यते १ सुर॰
कार्यमिति यथा सुरान्न एता सकलदेवस्यानापहारस्तेन कृतः स्यादिति भावः २ सा अहल्या उष्टचारि॰
त्वेति निराकृता उक्तशापरूपं वेत्स्नाया एवमपि सुरकार्यनिष्पत्तिः कथं तत्राह शापेति शापमिनु गोतमकर्तृकशा
पमोक्षेण नमस्यातपो मयाहृतं महतः शापेन विना तपोव्ययमिति भावः तपोव्ययसंपादकक्रोधोत्पादनमेव

सफलं मां सवृषणं सर्वे इत्यस्य वारद्वयं पाठे हे सर्वे सुरवराः सर्वे यूयमित्यन्वयो ज्ञेयः पद्वद्वयमित्येव पाठः
प्रायेण ४ पितृदेवाः कव्यवाहनादयः तानुपेत्य हव्यवाहनाग्निमुखेनाहुः अग्नेस्त्ववचनं श्रुत्वेति वस्यमाणा
नात् ५ अयं मेषः सवृषणो भवतो हविष्ट्वेन कल्पितः त्वत्सकाशात् गृहीत्वा ६ अफलस्त्विति न विद्यते फलं यस्य तं नहि मेषाश्च

तन्मां सुरवराः सर्वे सर्षिसंघाः सचारणाः सुरकार्यकरं यूयं सफलं कर्तुमर्हथ ४ शतक्रतोर्वचः श्रु-
त्वा देवाः साग्निपुरोगमाः पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरुद्गणैः ५ अयं मेषः सवृषणः शक्रो ह्यवृष-
णः कृतः मेषस्य वृषणौ गृह्य शक्रायाशु प्रयच्छत ६ अफलस्तु कृतो मेषः परां तुष्टिं प्रदास्यति भव-
तां हर्षणार्थं च ये च दास्यन्ति मानवाः ७ अक्षयं हि फलं तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलं अग्नेस्तु वचनं श्रु-
त्वा पितृदेवाः समागताः उत्पाट्य मेषवृषणौ सहस्राक्षे न्यवेशयन् ८ ॥

वृषणात् स्वर्पं तदुक्तिचेत्न भवद्दृष्टेशेन कृतो हविष्ट्वेन कल्पितो योऽफलः षण्डो मेषः वृषणवृषणाभ्यां भिन्नो यो मेषो
मेषावयवो भवद्धविष्ट्वेन कल्पितः स भवतां परां तुष्टिं दास्यतीत्यन्वयात् ये चाफलं मेषं भवतां हर्षणार्थं ते
यायभवद्भ्यो दास्यन्ति तेषामक्षयं फलं यूयं दास्यथेत्यन्वयः ७ समागताः मिलिताः ८ ॥ ८ ॥ ८ ॥

रा॰
बा॰ टी॰
१४०

अफलान्मेषान्दानान्तदंशा रहि तान्याद्यतस्तेषां फलैः फलाभ्यां वृषणाभ्यामिन्द्रमयोजयन् ९ तदाप्रभृति ततो
हेतोः इंद्रो मेषवृषणोऽस्त्वयः तपसा प्रभावेन तपःकृतप्रभावेन वस्तापचारेण च १० महातेन इतिरा मम वो॰
यन्ने पुण्यकर्मणो गौतमस्य न तु ताटकयेव घोररूपया हि लमावष्टब्धमाश्रमं कथं गच्छेयमत आह देवरूपि
णीमिति शापस्यैतदवधिकत्वात् अयं तत्मादस्पर्शनान्नक्रमाप्तया देवरूपिणीमित्यर्थः पुनातारयभरे

तदाप्रभृति काकुत्स्थपितृदेवाः समागताः अफलान्भुंजते मेषान्फलैस्तेषामयोजयन् ९ इंद्रस्तु मे॰
षवृषणस्तदाप्रभृति राघव गौतमस्य प्रभावेण तपसा च महात्मनः १० तदागच्छ महातेज आश्रमं पु॰
ण्यकर्मणः तारयैनां महाभागामहल्यां देवरूपिणीं ११ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः वि
श्वामित्रं पुरस्कृत्य आश्रमं प्रविवेश ह १२ ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभां लोकैरपि समागम्य
दुर्निरीक्ष्यां सुरासुरैः १३ ॥

प्रस्तापरिफलकमाति ध्यं गृहीनाभ
तं प्रापयतीनैनामनुग्रहाण ११ १२ ददर्शेति
आश्रमप्रवेशकाले ः नाद्यापि मतः स्ववरणस्पर्शाव्यभिचारकृतपापनाशेन शापनिवृत्त्या शापवशात् सुराणदेवैः स॰
मागम्यापि लिखापि सर्वैर्लोकैर्दुर्निरीक्ष्यां विश्वामित्रोपयायाद्देवरूपिणीमिति तथा ददर्शेत्यर्थः तदुक्तं तपसा द्योति॰
तप्रभामिति एवं रघोनंतनस्य मेघवर्णमलक्ष्मणविश्वामित्राणामि वसद्वेदपपवं न भगवदातिथ्यकार्यमिति वा एवं

१३
१४७

प्रयत्नादित्यादिना दिव्यरूपवत्त्वमुक्तं १४ रामादेरपि दर्शनं नान्येन तस्य दृष्टतया किं त्वेवं रूपेण भर्तृसंतोषकारस्य भ-
र्तृमात्रविषयस्य भाग्यांतकरणस्याभावादित्याह धूमेनेति धूमेनाभिपरीतानि व्याप्तान्यंगानि यस्याः सा उपमात्रयम
स्मादृतत्वेन नभ्रंभसः लक्षणया तद्युक्तमेघस्य मध्यस्थां रविप्रभामिव ददर्श दुराधर्षां स्वहमणकां १५ तथाद-

प्रयत्नान्निर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव धूमेनाभिपरीतांगीं दीप्तामग्निशिखामिव १४
सतुषारावृतां साभ्रां पूर्णचंद्रप्रभामिव मध्येंभसो दुराधर्षां दीप्तां सूर्यप्रभामिव १५ सा-
हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह त्रयाणामपि लोकानां यावद्रामस्य दर्शने १९ शा-
पस्यांतमुपागम्य तेषां दर्शनमागता १७ ॥ श्रः ॥:

शीनेहेतु माहसाहीति त्रयाणामपिलो-
कानां दुर्निरीक्ष्यत्वं शापवशाद्रामादीनामप्येवं दर्शनविषया जाता अन्येषां तु दर्पेव रामादीनां तु ऽ। दृष्ट-
हेतुरयः १६ शापस्यांतं तदंतस्यावधिकालं प्राप्य तेषां रामादीनां दर्शनं पूर्वोक्तप्रकारेण दर्शनविषयत्वं प्राप्ते-
त्यर्थः तयावपामेगच्छतस्तस्य पादस्पर्शान्महाशिला कांविवेयाशाभवत्सापि विस्मितो मुनिरब्रवीत

रा.

बा. टी.

शिलां तत्प्रतिमाकारां सोपि रामः विस्मितः सरवासीत् तथाभूतां तं दृष्ट्वा मुनिरवदद् इत्यर्थः शापदग्धां पुरा भ
र्ग्रां राम शक्राय दत्तां तये अहल्यां ख्यां शिलां जनेश तलिंगीकृतां स्वराट् बदांघ्रिस्पर्शनात्रस्यैषा पातेत्प्राह गोतमः
तस्मादियं ने पादाब्जस्पर्शात् सृष्टा भवत्स भोः इति यत् दृष्टा संतं मयेहानीतः से षे वेति शेषः एवं मङ्क करोत्यात्मस र्वे
षां मवि रो धे मं भवति कल्पान्तरपरत्वेना विरोध वर्णनं कतक व्याघु कं चित्त्यं यदपि तेन धूमेनेत्यादि सार्धश्लो
कैतामिवइनिर्दीरत्या मिति शोषं इदापि ताउन्निर्दीस्वेनहेतमाह सा हीति तेषां दर्शन मित्यत्र ते षां त्रया णां लो ॥

राघवौ तु तदा तस्याः पादौ जगृहतुर्मुदा स्मरंती गोतमवचः ॥

प्रतिजग्राह सा हि तौ १८ ॥ १८ ॥

कानामिति व्याख्यातं तत्र भिन्नितुं १० तदा सपदस्पर्शमात्रेण शिलारूपतां परित्यज्य गोतमवचः स्मरंती
महाश्रमप्राप्तवाघवसृज या पुनर्मत्सं बंधश्च त्येवं तद्वचः स्मरंती त्यर्थः स्त स्य शिलारूपपरित्यागमात्रेण तत ॥
क्षितता मकलिष्ठपावा स्याः तौ रामपादौ प्रतिजग्राह स्पष्टा प्रणनामयत्तौ रामलक्ष्मणौ प्रतिजग्राह पूज्य न
गृहमकोपीति तत्र प्रेषकाकाल्य इतेकवचनं प्रयोगात् १८ ॥ ॥ १८ ॥ ॥

सुसमाहिता प्रप्रसन्ना काकुत्स्थो रामः तस्यैव सुव्यक्ततया पूजनात् १९ देवदुंदुभिनिःस्वनैः सह पुष्पवृष्टिरासी-
त् रामस्य अहल्यायाश्चेत्यर्थः २० रामपूजया निष्पापत्वादहल्यायाः पूजा तपोवलविशुद्धांगी नदुललब्धराम-
स्पर्शेन शुद्धांगी प्राप्तपव गौतमस्य वशानन्नतचित्ता प्राप्तपव पूर्वैपरत्रकाले शरीरेणापि तदनुगा २१ अह

पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं चकार सुसमाहिता प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा १९ पुष्पवृष्टि-
र्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिःस्वनैः गंधर्वाप्सरसां चैव महानासीत्समुत्सवः २० साधुसाध्विति देवास्ता-
महल्यां समपूजयन् तपोवलविशुद्धांगीं गौतमस्य वशानुगां २१ गौतमोपि महातेजा अहल्यास-
हितः सुखी रामं संपूज्य विधिवत्तपस्तेपे महातपाः २२ रामोपि परमां पूजां गौतमस्य महामु-
नेः सकाशाद्विधिवत्प्राप्य जगाम मिथिलां ततः २३ इत्यार्षे रामायणे एकोनपंचाशः सर्गः ४९
ततः प्रागुत्तरां गत्वा रामः सौमित्रिणा सह विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् १ रामस्तु
मुनिशार्दूलमुवाच सहलक्ष्मणः साध्वी यज्ञसमृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः २॥

हल्यासहितः सुखी इत्यनेन योगवलाद्रामागमनं ज्ञात्वा तत्स्थलादेव फा दृतिततदाश्रमप्राप्तिर्गौतमस्येति वोध्यं २२ २
२३ इतिरामायणटीकायामेकोनपंचाशः सर्गः ४९ प्रागुत्तरां ऐशानीं ततः गौतमाश्रमात् १२ ॥ २

रा॰
बा॰टी॰
१५५

बहूनीति स्पष्टं तत्र इति शेषः ३ पाकटीशतं अग्निहोत्रसंभारवाहकं ऋषिवाटाः यत्राश्रममागतानां साग्निहोत्र ऋषीणां निवासाः यद्वनैवं थाम्नावास देशविचारः देशमहत्यादिदेशो निवासस्थाने विधीयतो विचार्यतां ४ विविक्ते सलिलान्विते रम्ये तेनात्र स्थानसौकर्यं ५८ ऋत्विजोपीत्यत्र पुरस्कृत्यैत्यनुकर्षः महात्मा इति द्वितो

बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवासिनां ब्राह्मणानां महाभाग वेदाध्ययनशालिनां ३ ऋषिवाटाश्च दृश्यन्ते शकटीशतसंकुलाः देशो विधीयतां ब्रह्मन्यत्र वत्स्यामहे वयं ४ रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः निवासमकरोद्देशे विविक्ते सलिलान्विते ५ विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा स नृपवरस्तदा शतानंदं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिंदितः ६ ऋत्विजोपि महात्मानस्त्वर्घमादाय सत्वरं प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः ७ विश्वामित्राय धर्मेण ददौ धर्मपुरस्कृतं प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ८ पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयं स तांश्चाथ मुनीन्पृष्ट्वा सोपाध्यायपु

॥ ५ ॥

पार्थं यथान्यायेन प्रथमा ७ धर्मेण शास्त्रमार्गेण ददौ अर्घ्यमिति शेषः धर्मपुरस्कृतमित्यर्घ्यविशेषणं महाजं वा महार्हं वा प्रीतिपात्रयोपकल्पितमिति शास्त्रोक्तेन धर्मसाधनेन पुरस्कृतं तत्सहितमिति यावत् ८ राज्ञः कुशलं निरामयं यज्ञस्य पप्रच्छ तान् कुशलं निर्विघ्नत्वं समविकलत्वं वा यज्ञस्य कुशलं स विश्वामित्रः तानपृच्छदिति पृष्ट्वा कुशलमि

१५५

यथार्हं यथान्यायं प्रहृष्टवत् प्रहर्षवत् तोषसहितं यथा भवति तथेत्यर्थः समागच्छत् तं तोषसहितमालिंगनं यथा भवति तथा सर्वैः संगतो बभूवेत्यर्थः १ १२ यज्ञसमृद्धिर्वैकल्यराहित्यं साङ्गुण्यं च अत एव सफला कृता इष्टिरिति शेषः १३ १४ तत्र हेतुमाह यज्ञोपसदनमिति यज्ञस्थानं द्वादशाहं द्वादशदिनसमाहारः द्वादशदिना

यथार्हमृषिभिः सर्वैः समागच्छत्प्रहृष्टवत् अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत १ आसने भगवानास्तां सहैभिर्मुनिपुंगवैः जनकस्य वचः श्रुत्वा निषसाद महामुनिः पुरोधा ऋत्विजश्चैव राजा च सह मन्त्रिभिः। आसनेषु यथान्यायमुपविष्टाः समन्ततः १२ दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाब्रवीत् अद्य यज्ञसमृद्धिर्मे सफला दैवतैः कृता १३ अद्य यज्ञफलं प्राप्तं भगवद्दर्शनान्मया धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुंगव १४ यज्ञोपसदनं ब्रह्मन्प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षे दीक्षामाहुर्मनीषिणः १५ ततो भागार्थिनो देवान्द्रष्टुमर्हसि कौशिक इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रहृष्टवदनस्तदा पुनस्तं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रयतो नृपः इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ १ गजतुल्यगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ १८

निरीक्षां कर्तव्यत्वेनाहुः दीक्षायां तावन्ति दिनान्यवशिष्टानि ऋत्विज आहुः १५ विश्वामित्रस्य योगेन सर्वं सामर्थ्यादाह देवान्द्रष्टुमर्हसीति १६ इमौ कुमारावित्यादि व्याख्यातप्रायं १७ ॥ १६॥

१५१

य

वा.

बा॰ टी॰

१५

मद्भ्यां वाहनरहिताभ्यां पद्भ्यां सुकुमारौ कोमलत्वात् कथमेतावद्दूरं प्राप्ताविति विस्मयः किमर्थमिति प्रयोजनप्रश्नः कस्य
वेति पुत्राविति शेषः उत्तरश्लोको यदि प्रमाणान्तर्गतः स्यैव विवरणं बोध्यं कचित्तु कस्य त्वय्य पुरुषस्य कार्यं साधयि॰
तुमिति शेषः आकृष्टत्वात् प्रयोजनप्रश्नेनैव गतार्थं १९ २० निवेदयदिति पादेऽडभाव आर्षः २२ तत्राव्यग्रमागम॰

यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने १९ वरा॰
युधधरौ वीरौ कस्य पुत्रौ महामुने भूषयंताविमं देशं चंद्रसूर्याविवांबरं २० परस्परस्य सदृशौ
प्रमाणेंगितचेष्टितैः काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्वतः २१ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनक॰
स्य महात्मनः निवेदयदमेयात्मा पुत्रौ दशरथस्य तौ २२ सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां
वधं तथा तत्रागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनं २३ अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमं म
हाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा २४ ॥

नं ततः मम आक्रान्तेऽपि मार्गे भयरहितमागमनं २३ महाधनुषि जिज्ञासां तद्विषयां रामस्य दिदृक्षां ज्ञानमिह दर्शनं तत्कृ॰
वेदह्य धनुर्नेह मार्गे जिज्ञासां तथा रघुस्य मन्त्रोऽद्गमादिकं च कर्तुमागमनमिमेन संवेनिवेद्य विरराम तदेतिपादेऽथ

१५

२५ इत्यार्षे रामायणे पंचाशः सर्गः ५० तस्येति हृष्टरोमा समानंदः शायो दारश्रवणजसंतोषेण जातरोमोचः १ एवं विस्मयमिति भगवद्दर्शनस्यान्यासुलभत्वात् २ निषण्णावासने ३ अमुमय्यर्थमत्कं द्योतिशायेन मुनः ष्ट। कुतिदार्न्याया यांश्रयितेश्रतिश्रपिः प्रश्नेतेन्वया ४ रामेरामविषये पूजार्हे इति रामविषेषणं ५ देवेन दुं॥

152

यतत्सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने निवेद्य विररामाथ विश्वामित्रो महामुनिः २५ इति बाल काण्डे पंचाशः सर्गः ५० तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः हृष्टरोमा महातेजाः शतानंदो महातपाः १ गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः रामसंदर्शनादेव परं विस्मयमागतः २ स तौ नि षण्णौ संप्रेक्ष्य सुखासीनौ नृपात्मजौ शतानंदो मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत् ३ अपि ते मुनि शार्दूल मम माता यशस्विनी दर्शिता राजपुत्राय तपो दीर्घमुपागता ४ अपि रामे महातेजा मम माता यशस्विनी वन्यैरुपाहरत्पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनां ५ अपि रामाय कथितं यथा वृत्तं पुरातनं मम मातुर्महातेजो देवेन दुरनुष्ठि तं गौतमसंवेषधारणपूर्वकं तत्कर्तृकं दुरनुष्ठान रूपं मातुर्यदुत्तं चरितं पुरातनं तद्रामाय कथितमित्यन्वयः महातेज इति विश्वामित्रसंबोधनं ६ ॥

स्थानि

रा.
बा. टी
१५१

मम गुरूणां मम मातेत्यन्वयः अत्र वा द्वयं ममेति प्रयोगो हर्षातिशयात् रामसंदर्शनादित इत्यस्य गतमा
पेति शेषः आदिना पूजापाद्यस्वीकारो ७ महातेजा रामः मद्गोः सकाशात् पूजां प्राप्य इहचागत इति
हृस्यैवार्थस्य संपंतरेण प्रश्नः ८ शांतेन मनसा उपलक्षितो मे गुरुः इहागतेन गौतमाश्रममागतेन गौतम

अपि कौशिक भद्रं ते गुरूणां मम संगता मम माता मुनिश्रेष्ठ रामसंदर्शनादितः ७ अपि मे गुरु
णा रामः पूजितः कुशिकात्मज इहागतो महातेजाः पूजां प्राप्य महात्मनः ८ अपि शांतेन मनसा
गुरुर्मे कुशिकात्मज इहागतेन रामेण पूजितेनाभिवादितः ९ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो
महामुनिः प्रत्युवाच शतानंदं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदं १० नातिक्रांतं मुनिश्रेष्ठ यत्कर्तव्यं कृतं म
या संगता मुनिना पत्नी भार्गवेणेव रेणुका ११ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः श
तानंदो महातेजा राम वचनमब्रवीत् १२

पूजितेन रामेणाभिवादितः न तु मन्मात्रदोषातिरस्कृत
इति प्रश्नार्थः तं पूजांगीकारं वंदने प्रतिरक्षार्थं विद्धमिति भावः ९ १० यत्कर्तव्यं तन्नातिक्रांतं न विस्मृतं किं तु म
याकृतमेवेत्यर्थः भार्गवो जमदग्निः तत्कोपहतो रेणुका परशुराममाता यथा जमदग्निना संगता तद्वदि

१
३
४
५
६
टि

दिष्टांयपि न १२ विश्वामित्रयत्नतमवनेनसहप्रामित्तनपवचमातः पापोऽस्मरइतितंस्तोति अचिंत्येत्या।
दिनामनसाप्यन्यैनाशक्या तेनसहष्टादिकर्ता परमांगतिंजगतः परमहितप्रदं अत्येतवममचेत्याऽऽः १४ गो।

स्वागतंतेनरश्रेष्ठदिष्ट्याप्राप्तोसिराघव विश्वामित्रंपुरस्कृत्यमहर्षिमपराजितं १३ अचिंत्यकर्मात
पमाब्रह्मर्षिरमितप्रभुः विश्वामित्रोमहातेजावेत्स्यनंपरमांगतिं १४ नास्तिधन्यतरोरामत्वत्तोन्योभु।
विकश्चन गोप्ताकुशिकपुत्रस्तेयेनतप्तंमहत्तपः १५ श्रूयतांचाभिधास्यामिकौशिकस्यमहात्मनः।
यथाबलंयथातत्त्वंतन्मेनिगदतः शृणु १६ राजासीदेषधर्मात्मादीर्घकालमरिंदमः धर्मज्ञः।
कृतविद्यश्चप्रजानांचहितेरतः १७ प्रजापतिसुतस्त्वासीत्कुशोनाममहीपतिः कुशस्यपुत्रोबलवान्कु वा
शनाभः सुधार्मिकः १८ कुशनाभसुतस्त्वासीद्गाधिरित्येवविश्रुतः गाधेःपुत्रोमहातेजाविश्वामि
त्रोमहामुनिः १९ विश्वामित्रोमहातेजाःपालयामासमेदिनीं बहुवर्षसहस्राणिराजाराज्यमका
रयत २०

स्माप्रसदानादिना १५ बलंतपोबलंयथायादृशंतत्त्वंब्रह्मर्षित्वंचयथातत्त्व स्वाविलपर्धःद्वत्त
मितिकवित्याढः द्वनंचारितं १६ १७ सराजाकस्यपुत्रस्तत्राहप्रजापतेरित्यादि १८ १९ प्रकारयत्स्वार्थेणि २०।

153

वरूथिनीं चतुरंगबलं योजयित्वा समुपस्थाप्य तद्रूपाक्षौहिणीसंख्येन परिवृतो भ्रमन् २१ २२ २३ तपोनि
धायात् प्रशांतहरिणत्वं २४ स्नानमात्राधिकृतं तेनारतया देवलोकसंचारिणो देवर्षयः स्नानकर्माभयाधिकृ।

कदाचित्तु महातेजा योजयित्वा वरूथिनीं अक्षौहिणीपरिवृतः परिचक्राम मेदिनीं २१ न
गराणि च राष्ट्राणि सरितश्च महागिरीन् आश्रमान्क्रमशो राजा [illegible] विचरन्नाजगाम ह २२
वसिष्ठस्याश्रमपदं नानापुष्पलताद्रुमं नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितं २३ दे।
वदानवगंधर्वैः किन्नरैरुपशोभितं प्रशांतहरिणाकीर्णं द्विजसंघनिषेवितं २४ ब्रह्म
र्षिगणसंकीर्णं देवर्षिगणसेवितं तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः २५ सत।
तं संकुलं श्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शीर्णपर्णाशनैस्तथा २६।

ताब्रह्मर्षयो ब्रह्मनिष्ठाः अग्नितुल्यैरृषिभिः संकुलं व्याप्तमित्यन्वयः २५ तथा ब्रह्मकल्पैः चतुर्मु [illegible] ॥
खकल्पैः तेषां च महत्तपोवैभवत्वात् अब्भक्षैर्मात्रभक्षैः संकुलं २८ ॥ २९ ॥ २८

ब्रह्मणेमनःस्वेजावालखिल्यावैखानसाश्च येनखास्ते वैखानसायेवालास्तेवालखिल्याइतिश्रुतेरितिकत।
कः २२ परमकल्याणस्वभावत्वाद्ब्रह्मलोकोपमाश्रमस्य जयतांश्रेष्ठाणां २८ इतिश्रीरामायणटीकायांप

फलमूलाशनैर्दान्तैर्जितदोषैर्जितेंद्रियैः ऋषिभिर्वालखिल्यैश्चजपहोमपरायणैः २२ अन्यैर्वैखा।
नसैश्चैवसमंतादुपशोभितं वसिष्ठस्याश्रमपदंब्रह्मलोकमिवापरं ददर्शजयतांश्रेष्ठोविश्वामित्रो
महाबलः २८ इत्यार्षेरामायणेवालकांडेएकपंचाशःसर्गः ५१ ततःष्ट्वापरमप्रीतोविश्वामित्रो
महाबलः प्रणतोविनयाद्वीरोवसिष्ठंजपतांवरं १ स्वागतंतववचेत्युक्तोवसिष्ठेनमहात्मना आस।
नंचास्यभगवान्वसिष्ठोव्यादिदेशह २ उपविष्टायचतदाविश्वामित्रायधीमते यथान्यायंमुनि
वरःफलमूलमुपाहरत् ३ प्रतिगृह्यतुतांपूजांवसिष्ठाद्राजसत्तमः तपोऽग्निहोत्रशिष्येषुकु।
शलंपर्यपृच्छत ४ विश्वामित्रोमहातेजावनस्पतिगणेतदा सर्वत्रकुशलंप्राहवसिष्ठोराजसत्त

कपंचाशःसर्गः ५१ वसिष्ठंप्रणतोवसिष्ठेनस्वागतमित्युक्तइतियोजना १ आदिदेशप्रादापयत २ फ।
लमूलमित्जातिवाचकत्वं ३४ वनस्पतिशब्देनवृक्षमात्रं नतुविनापुष्पंफलवंतएवतादृशेष्वपिकुशलंप।

पंचाशत्तमसर्गप्रारंभः ५१ ॥

रा॰
बा॰ टी॰
१५२

जपतांतपस्विनां ८ कच्चिदितिप्रश्नोहे धार्मिक धर्मेणतदनुष्ठानेनप्रजारंजयन् राजवृत्तेनन्यायेनार्जनसं॰
रक्षणवर्धनंपालनंतेनतथासत्पात्रेप्रतिपादनं सराजवृत्तेचतुर्विधमित्युक्तेनराजवृत्तेनपालयसेइत्यन्वयः ७ स
मतावेतनदानादिना ८ वलेषुचतुरंगेषुप्रधर्षसमर्थेषुपुत्रपौत्रेगवाक्षप्र॰ भृतित्वादेकवचनं ९ पकोव॰

सत्वोपविष्टंराजानंविश्वामित्रंमहातपाः पप्रच्छजपतांश्रेष्ठोवसिष्ठोब्रह्मणःसुतः ८ कच्चित्ते॰
कुशलंराजन्कच्चिद्धर्मेणरंजयन् प्रजाःपालयसेराजन्राजवृत्तेनधार्मिक ७ कच्चित्तेसुभृताभृत्याः
कच्चित्तिष्ठंतिशासने कच्चित्तेविजिताःसर्वेरिपवोरिपुसूदन ८ कच्चिद्वलेषुकोशेषुमित्रेषुचप॰
रंतप कुशलंतेनरव्याघ्रपुत्रपौत्रेतथानघ ९ सर्वत्रकुशलंराजावसिष्ठंप्रत्युदाहरत् विश्वा॰
मित्रोमहातेजावसिष्ठंविनयान्वितं १० कृत्वातौसुचिरंकालंधर्मिष्ठौताःकथास्तदा मुदापर॰
मयायुक्तौप्रीयेतांतौपरस्परं ११ ततोवसिष्ठोभगवान्कथांतेरघुनंदन विश्वामित्र[illegible]मिदं।
वाक्यमुवाचप्रहसन्निव १२ आतिथ्यंकर्तुमिच्छामिवलस्यास्यमहावल तवचैवाप्रमेयस्ययथा॰

मिष्टाक्षेष्टाविशिष्टवाचौ १० तौउक्तविशेषणकौवसिष्ठविश्वामित्रौताःकथाः अन्योन्यकुशलप्रश्नोत्तरादिरूपा
प्रीयेतांमुदःप्रावयामासतुःतोबालेटि. ११ प्रहसन्निवउत्तमातिथ्यलाभजहर्षेण १२ संप्रतीच्छेमभवत्कृतमातिथ्यामेगां।

ज ॥ ५३ ॥

देवगर्भ विशेषणाणामतिथिश्रेष्ठ इति १४ पूजावाक्येन प्रीति प्यंकरिष्यामीत्येवंरूपेणैव मम पूजनं कृतमिति।
राजाब्रवीत् १५ विद्यते यत्तवाश्रमे फलमूलं तेन पूजित इत्यनेन राजभोज्याभावादनेनैव वयं संतुष्टा इति ध्व॰

सत्क्रियां हि भवानेतां प्रतीच्छतु मया कृतां राजंस्त्वमतिथिश्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः १४ ए॰
वमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महामुनिः कृतमित्यब्रवीद्राजा वाक्येन मे त्वया १५ फलमूलेन
भगवन्विद्यते यत्तवाश्रमे पाद्येनाचमनीयेन भगवद्दर्शनेन च १६ सर्वथा च महाप्राज्ञ पूजा
र्हेणा सुपूजितः गमिष्यामि नमस्तेस्तु मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा १७ एवं ब्रुवंतं राजानं वसिष्ठः पुनरेव
हि न्यमंत्रयत धर्मात्मा पुनः पुनरुदारधीः १८ बाढमित्येव गाधेयो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह यथा
प्रियं भगवतस्तथास्तु मुनिपुंगव १९ एवमुक्तस्तथा तेन वसिष्ठो जपतां वरः आजुहाव ततः
प्रीतः कल्माषीं धूतकल्मषः

प्रिय

ति: १६ पूजार्हेणावयेति शेषः मैत्रेणा स्नेहयुक्तेन मनवर्धीयाजंतं १७
निमंत्रणं भोजनांगीकाराय प्रार्थनं १८ बाढमित्यस्य विवरणं यथाप्रियमित्यादि १९ तेन विश्वामि

शवलेतस्मामेऽस्यराजर्षेर्महार्हेणभोजनेनसत्कारंकर्तव्यवसितोस्मितंमेव्यवसायंविधत्स्वसंपादयतदुपयो
गिपदार्थदानेनेतिशेषः २१ षड्रसेषुमधुरादिषुयस्ययदभिहृजितंअभीष्टं २२ तत्सर्वंयथाकामंतस्मौत्सृजन।
तिक्रमेणममकृतेमत्तोवार्थेरसेनान्नमरसमुतान्नेन भक्ष्यशाकुल्यादिनारसेनेतिसर्वान्वापि पानेनपानकरसा।

एह्येहिशबलेक्षिप्रंशृणुचापिवचोमम सबलस्यास्यराजर्षेःकर्तुंव्यवसितोस्म्यहं २१ भो
जनेनमहार्हेणसत्कारंसंविधत्स्वमे यस्ययस्ययथाकामंषड्रसेष्वभिपूजितं २२ तत्सर्वं।
कामधुग्दिव्येअभिवर्षकृतेमम रसेनान्नेनपानेनलेह्यचोष्येणसंयुतं २३ अन्नानांनि
चयंसर्वंसृजस्वशबलेद्रुतं २३ इत्यार्षेरामायणेबालकांडेद्विपंचाशः ५२ सर्ग।
मुक्तावसिष्ठेनशबलाशत्रुसूदन विदधेकामधुक्कामान्यस्ययस्येप्सितंयथा १॥

दिनालेह्यंजिह्वाग्राह्यंतोऽत्रादिचोष्यंअथवपुटग्राह्यंआम्रफलादिअन्नानांशाल्यन्नादीनां निचयंराशिं २३ इति
रामायणटीकायांद्विपंचाशः ५२ यस्ययस्ययथायथेप्सितंतथातथा सर्वान्कामान्विदधेइत्यर्थः १॥

तदेव प्रपंचयति इक्षूनिति सविकारानिक्षून् मधून् क्षौद्राणि मैरेयं च धातकीगुडवारिभिः कृतं मद्यं
मद्यान् वरासवान् उच्चावचान् अनेकविधान् ३ उष्णाढ्यस्य उष्णत्वगुणयुक्तस्य राशयः आसन्निति शेषः मृष्टा
न्यन्नानि पायसभेदाः दधिकुल्याः दधिपललतां गमयादेरपि २ अनेकविधस्वादुरसयुतानां खाण्डवानां भक्ष्यवि

156

इक्षून्मधूंस्तथा लाजान्मैरेयांश्च वरासवान् पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचानपि ३ उष्णाढ्य
स्यौदनस्यापि राशयः पर्वतोपमाः मृष्टान्नानि सूपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च २ नानास्वादुरसानां च
खाण्डवानां तथैव च भोजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ४ सर्वमासीत्सुसंतुष्टं हृष्टपुष्टजना
युतं विश्वामित्रबलं राम वसिष्ठेन सुतर्पितं ५ विश्वामित्रोऽपि राजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत् सान्तःपु
रवरो राजा सब्राह्मणपुरोहितः ६ सामात्यो मंत्रिसहितः सभृत्यः पूजितस्तदा युक्तः परेण हर्षेण व
सिष्ठमिदमब्रवीत् ७

शेषाणां पूर्णानि भक्ष्यविशेषवर्तीनि पूर्णानि भोजनपात्राणि गौडानि राजान्नानि आस
न्निति शेषः गौडम् इक्षुविकारविधानमिति कतकः ५ हृष्टं सुसंतोषः पुष्टिः दृढपुष्टिस्तद्युक्तजनैरासमन्ता
द्युक्तः ५ सान्तःपुरश्रेष्ठैः सहितः ६ अमात्याः कर्मसचिवाः मंत्रिणो मंत्रसचिवाः पूजितः आतिथ्येन सत्कृ

वा.
बा. टी.
१५५

पूजार्हेणमादृशपूजाकरणयोग्येन पूजितइत्यस्यैवविवरणमादरातिशययोतनायसुसत्कृतइतिहर्षाद्वापुन॰
रुक्तिरदोषः ८ शतसहस्रेणनिष्क्रयमस्तेतेनेतिशेषः ९ धर्मतोन्यायतःपार्थिवस्यरत्नस्वामित्वात्रत्नहरत्वाच्च

पूजितोहंत्वयाब्रह्मन्पूजार्हेणसुसत्कृतः श्रूयतामभिधास्यामिवाक्यविशारद ८ गवां
शतसहस्रेणदीयतांशबलामम रत्नंहिभगवानेतद्रत्नहारीचपार्थिवः ९ तस्मान्मे।
शबलांदेहिममैषाधर्मतोद्विज एवमुक्तस्तुभगवान्वसिष्ठोमुनिपुंगवः १० विश्वामि
त्रेणधर्मात्माप्रत्युवाचमहीपतिं नाहंशतसहस्रेणनापिकोटिशतैर्गवां ११ राज।
न्दास्यामिशबलांराशिभीरजतस्यवा नपरित्यागमर्हेयंमत्सकाशादरिंदम १२ शाश्व
तीशबलामह्यंकीर्तिरात्मवतोयथा अस्यांहव्यंचकव्यंचप्राणयात्रातथैवच १३ ॥

वाक्यं

ममैषायोग्येतिशेषः १० ॥ १२ कुतइत्यंयपरित्यागंनार्हेस्यत्राह शाश्वतीतियथात्मवतोराजयोगवतोविद्यादिजा॰
कीर्तिःशाश्वतीतिनित्यंममवडायवंममवाप्यब्रह्मदत्ता शबलानित्यंममत्वंवडापवमादेवीजमाह हव्यंदैवं कव्यंपित्र्यं प्रा॰

प्राप्तमधीतं बलिर्भूतबलिः होमो वैश्वदेवादिः प्राप्तश्चास्य सर्वत्रानुकर्षः स्वाहाकारवषट्कारौ तत्साध्ययज्ञो विद्याश्रुतिपठनमयः प्राशनेनुविनष्टदेः प्राप्तात्मेदं हृ पाटवाच्चन तत्साध्य विद्यानामेतदायत्तत्वं १४ एतत्सर्वं मानिष्यादि एतन्नृपाबलात् रूपमेव सर्वं हं समेनशापेइतिशेषः तथादर्शनादिना ममतुष्टिकरीच १५ कार

प्राप्तमग्निहोत्रं च बलिर्होमस्तथैव च स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा १४
प्राप्तमत्र राजर्षे सर्वमेतन्न संशयः सर्वस्वमेतत्सत्येन मम तुष्टिकरी तथा १५ का
रणैर्बहुभी राजन्न दास्ये शबलां तव वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत्तदा १६ ।
संरब्धतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः हैरण्यकक्ष्याग्रैवेयान् सुवर्णाङ्कुशभूषितान् १७
ददामि कुञ्जराणां ते सहस्राणि चतुर्दश हैरण्यानां रथानां च श्वेताश्वानां चतुर्युजां १८

रोक्तैः साभिप्रायं चैतद्बोध्यं १६ संरब्धतरमत्याग्रहयुक्तं हैरण्याः हिरण्यविकाराः कक्ष्याः घटोपेतमध्य बंधनार्थं शृंखलाः ग्रैवेयग्रीवालंकारशृंखलादि १७ श्वेताश्वानां चतुर्युजां चेतः सप्ताकश्वेताश्वप्रतानामि

रा.
वा. टी.
१५८

किंकिणीकविभूषितानितिच्छेदः द्वितीया ह्यानां विशेषणमेतत् देशो बाल्हीकादि कुलमुच्चैःश्रवआदीनां गंधर्वकुलं वा गंधर्वकुलजातत्व[illegible]मितिपुराणवचनात् १९ अनेकवर्णौर्विभक्तानां प्राग्भेदानां वयःस्था

ददामि ते षष्टिनागानां षष्ठीः किंकिणीकविभूषितान् हयानां देशजातानां कुलजानां महौजसां १९
सहस्रमेकं दशच ददामि तव सुव्रत नानावर्णविभक्तानां वयस्थानां तथैवच २० ददाम्येकां गवां कोटिं शबलादीयतां मम यावदिच्छसि रत्नानि हिरण्यं वा द्विजोत्तम २१ तावद्ददामि ते सर्वं दीयतां शबला मम एवमुक्तस्तु भगवान्विश्वामित्रेण धीमता २२ न दास्यामीति शबलां प्राह राजन्कथंचन एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनं २३ एतदेव हि मे सर्वमेतदेव हि जीवितं दर्शश्च पौर्णमासश्च यज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः २४ एतदेव हि मे राजन्विविधाश्च क्रियास्तथा अदोमूलाः क्रियाः सर्वा मम राजन्न संशयः २५।

नां तरुणानां वयःस्थस्तरुणः[illegible]णोश्वे
तिकोशात् २० एकां कोटिमित्यन्वयः यावदिति उतोप्यधिकं यावदिच्छसि तमर्थः २१ २२ एतत् शबलारूपं वस्तु २ आप्तदक्षिणा उत्तमेन हयादिवद्दक्षिणा प्येतदधीनेति सूचितं २४ एतदेव क्रिया उत्पत्यैव विवरणं अतोमूलाः।

॥ १९ ॥ [illegible]

सर्वपादानाभावेऽहेनगर्भविशेषणं कामदोहिनीं स्वेच्छाविषयदोहनशीलां काव्यलिंगमलंकारः २९ इ।
ति बालकांडे त्रिपंचाशः सर्गः ५३ अथ दंडोपायप्रवृत्तिमाह कामधेनुमिति नत्यजनेनात्यजन् अपकर्षत
बलादिति शेषः १२ राजभृतैः राजसेवकैः भंदेरितिकृ वितपाद्ः ह्रियमाणः कर्मणि लिङ् भृशादुःखिताभृ

वहुनाकिंप्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीं २९ इत्यार्षे रामायणे त्रिपंचाशः सर्गः ५३ कामधेनुं
वसिष्ठोपि यदा न त्यजते मुनिः तदास्य शबलां राम विश्वामित्रोन्वकर्षत १ नीयमाना तु शबला रा
म राम महात्मना दुःखिता चिंतयामास रुदंती शोककर्शिता २ परित्यक्ता वसिष्ठेन किमहं
सुमहात्मना याहं राजभृतैर्दीना ह्रियेयं भृशदुःखिता ३ किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्म
नः यन्मामनागसं दृष्ट्वा भक्तां त्यजति धार्मिकः ४ इति सा चिंतयित्वा तु निःश्वस्य च पुनः पुनः ज
गाम वेगेन तदा वसिष्ठं परमौजसं ५ निर्धूय तांस्तदा भृत्यान्शतशः शत्रुसूदन जगामानिलवे
गेन पादमूलं महात्म

पोनप्रतिषेधेन दुःखितास्मीति शेषः भृशा पाहो वहुपर्यायो वा ३ अपकृतं अपरा
धं दृष्ट्वा तां वापि भक्तां सेवापरां ४ ५ शतशो भृत्यानपकर्षकान् पादमूलं पादसमीपं महात्मनो वसि

॥ ५८ ॥

158

रा.
बा. टी.
१५

रोदनमश्रुपातः क्रोशनमार्तशब्दः रुदंत्यापवज्रविसर्जनीयगमनं रुदंत्यैव वचकथनमित्येतदर्थं द्वी रुदंतीति ७
सकाशः मन्नीयस्य साभगिनी ९ बलात्त्राज्ञातमतोऽविवेकी ९ महममनहितद्वलेनतत्समित्यर्थः तपोव
लेनत्वत्समित्यर्थः तपोवलेनतर्हि दंड्यतां तत्राह राजा चेत्यादि राजत्वात्तपोवलेननदंड्य इतिभावः तदस्याति

शवला सा रुदंती च क्रोशंती चेदमब्रवीत् वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा रुदंती मेघनिस्वना ७ भ
गवन्किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणः सुत यस्माद्राजभटा मां हि नयंते त्वत्सकाशतः ८ प.
वमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् शोकसंतप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखितां ९ न त्वां त्य
जामि शवले नापि मेऽपकृतं त्वया एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः १० नहि तुल्यं
बलं मह्यं राजा त्वद्य विशेषतः बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ११

किष्किंधायां लेभस्व
वधर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च राजानो वानर [illegible] श्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः तान्न हिंसान्न चाक्रोशे
न्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् देवा मानुषरूपेण चरंत्येते महीतल इति श्रुयविशेषतः श्रुयकृत्तानि यादिने तेनातिथि.
माहिंशेषतोऽवध्य इतिभावः बली राजेत्यनेन न प्रबोजेयत्वमुक्तं पृथिवीपतिः क्षत्रियत्वेनतदृध्यस्य महापातक

१५

।वलित्वमेवउपपादयति इयमिति हस्तिध्वजैः समाकीर्णा १२ विनीतवत् विनयोपेतं १३ नवलंक्षत्रस्यवलंवल
वत्तराः क्षत्रियादिभ्यः ब्राह्मणाः क्षत्रियवलादपिवलवत्तरं ब्राह्मंअधिकं १४ तुभ्यंतवनत्वयासदृशोपीतिशेषः वलवत्तरइति
दूरेइतिशेषः महावीर्यःमहावीर्योपितवतेजस्तेजस्त्वेत्यादि १५ नत्वमेवतस्यवलनाशायतत्राह नियुंक्ष्वेति।

इयमक्षौहिणीपूर्णागजवाजिरथाकुला हस्तिध्वजमहाकीर्णातेनासौवलवत्तमः १२ एवमुक्तावसिष्ठे
नप्रत्युवाचविनीतवत् वचनंवचनज्ञामांब्रह्मर्षिममितप्रभं १३ नवलंक्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणावलवत्तराः
ब्रह्मन्ब्रह्मवलंदिव्यंक्षात्राच्चवलवत्तरं १४ अप्रमेयंवलंतुभ्यंनत्वयावलवत्तरः विश्वामित्रोमहावीर्यस्ते
जस्तवद्रुतामदं १५ नियुंक्ष्वमांमहातेजस्त्वंब्रह्मवलसंभृतां तस्यदर्पंवलंयत्नं नाशयामिदुरात्मनः
१६ इत्युक्तस्तु तयारामवसिष्ठस्तुमहायशाः सृजस्वेतितदोवाचवलंपरवलार्दनं १७ तस्यास्तद्वचनं श्रु
त्वासुरभिःसासृजत्तदा तस्याहुंभारवोत्सृष्टाःपह्लवाःशतशोनृप १८ ॥

कामधेनुत्वात्रियोगापेक्षायत्रकाम्यार्थस्रष्ट्रीवेवतस्याःसामर्थ्यात् ब्रह्मवलसंभृतांतादृशकार्यसमर्थत्वेन
मांध्यायस्वेत्यर्थः १६ १७ हुंभानामगवांशब्दाःपह्लवशकयवनकांवोजवर्वराम्लेच्छजातिविशेषाः १८ ॥।

पश्यतस्त्यनादरे षष्ठी विस्फारितं विवृतं १९ अर्दिताः पीडिताः २० २१ प्रभावद्भिर्दीप्तं तेजः हेमाः किंजल्कस-
वर्णैः हेमवर्णाम्बरं पीताम्बरं २२ २४ इति रामायणे टीकायां चतुःपंचाशः सर्गः ५४ आकुलायमानान्

नाशयंती बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः १९ पह्लवान्नाश-
यामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि विश्वामित्रार्दितान्दृष्ट्वा पह्लवान्शतशस्तदा २० भूय एवासृजद्घोराञ्छ-
कान्यवनमिश्रितान् तैरासीत्संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः २१ प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिंजल्कस-
न्निभैः दीर्घासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णाम्बरावृतैः २२ निर्दग्धं तद्बलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः ततोऽस्त्राणि
महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह २३ तैस्तैर्यवनकांबोजा बर्बराश्चाकुलीकृताः २४ इत्यार्षे रामायणे च-
तुःपंचाशः सर्गः ५४ ततस्तानाकुलान्दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् वसिष्ठश्चोदयामास कामधु-
क्सृज योगतः १ तस्या हुंकारतो जाताः कांबोजा रविसन्निभाः ऊधसस्त्वथ संभूताः पह्लवाः शस्त्रपाण-
यः योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकास्तथाः रोमकूपेषु म्लेच्छाश्च हारीताः सकिरातकाः ३ ।

कामधुगिति संबोधनं योगतः योगमहिम्ना १२ रोमकूपेषु रोमकूपेभ्यः म्लेच्छहारीतकिराता जातिविशेषाः ३।

विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं ४ विश्वामित्रसुतानांशतं क्रुधिरेवधेनोर्वलमतोऽयमेवनाशनीयइत्याशयेनवसिष्ठमभ्य
यावत् ५ हुंकारेणतपोवलसंभृतेन त्ताविपदेपिष्टाध्यिवीपतिनाभावान्नवधेब्रह्मप्रायश्चित्तं आततायित्वादेतिभा
वः ८ मुहूर्त्तेनभस्मीकृताइत्यपवर्गेतृतीयामासेनात्तुवाकोऽधीतइतिवत् ९ सर्वान्सुज्ञानसव्रीडमितिक्रियाविशे॰

तैस्तैर्निषूदितंसर्वंविश्वामित्रस्यतत्क्षणात् सपदातिगजंसाश्वंसरथंरघुनंदन ४ दृष्ट्वानिषू[illegible]दितंसैन्यंव
सिष्ठेनमहात्मना विश्वामित्रसुतानांतुशतंनानाविधायुधं ५ अभ्यधावत्ससंक्रुद्धंवसिष्ठंजपतांवरं हुंकारे
णैवतान्सर्वान्निर्ददाहमहानृषिः ८ तेसाश्वरथपादाताववसिष्ठेनमहात्मना भस्मीकृतामुहूर्त्तेनविश्वा॰
मित्रसुतास्तथा ९ दृष्ट्वाविनाशितान्सर्वान्बलंचसुमहायशाः सव्रीडंचिंतयाविष्टोविश्वामित्रोभवत्तदा १० स
मुद्रइवनिर्वेगोभग्नदंष्ट्रइवोरगः उपरक्तइवादित्यःसद्योनिष्प्रभतांगतः ११ हतपुत्रवलोदीनोलूनपक्षइव॰
द्विजः हतसर्ववलोत्साहोनिर्वेदंसमपद्यत १२ सपुत्रमेकंराज्यायपालयेतिनियुज्यच पृथिवींक्षत्रधर्मेणवन
मेवाभ्यपद्यत १३ ॥

सत्त्वं १० निर्वेगोवेगसमुद्रोपमानिष्प्रभत्वेइतरेउपमे उपरक्तोराहुग्रस्तः ११ हतसर्ववलोत्साहः सर्वाणिवलानिशारी
रवौद्धावादीनितज्जन्योत्साहहीनः निर्वेदंसर्वत्रनिष्फलत्वबुद्धिं[illegible] चित्तखेदं १२ एकंप्रवाशिष्टमितिशेषः राज्याय॰

रा॰
बा॰ टी॰
१५५

दर्शयामास आत्मानमिति शेषः १२ २४ सांगानि उपकारकाणि अंगानि आराद् उपकारकाणि उपांगानि मंत्रा उपनिषदः समाहारद्वंद्वे द्वंद्वाच्चुदेति टच् तेन सहितो धनुर्वेद इत्यर्थः रहस्यं आचार्यमुखैकगम्यं विद्याजातं १६ १७ प्रसादात्तनत्प

सगत्वाहिमवत्पार्श्वेकिंनरोरगसेविते महादेवप्रसादार्थंतपस्तेपेमहातपाः १२ केनचित्त्वथकालेनदेवेशो वृषभध्वजः दर्शयामासवरदोविश्वामित्रंमहामुनिं १३ किमर्थंतप्यसेराजन्ब्रूहियत्तेविवक्षितं वरदोस्मिवरो यस्तेकांक्षितःसोभिधीयतां १४ एवमुक्तस्तुदेवेनविश्वामित्रोमहातपाःप्रणिपत्यमहादेवंविश्वामित्रोब्र वीदिदं १५ यदितुष्टोमहादेवधनुर्वेदोममानघ सांगोपांगोपनिषदःसरहस्यःप्रदीयतां १६ यानिदेवेषु चास्त्राणिदानवेषुमहर्षिषु गंधर्वयक्षरक्षःसुप्रतिभांतुममानघ १७ तवप्रसादाद्भवतुदेवदेवममेप्सितं एवमस्त्वितिदेवेशोवाक्यमुक्त्वागतस्तदा १८ प्राप्यचास्त्राणिदेवेशाद्विश्वामित्रोमहाबलः दर्पेणमहतायु क्तोदर्पपूर्णोभवत्तदा १९ विवर्धमानोवीर्येणसमुद्रइवपर्वणि हतमेवतदामेनेवसिष्ठमृषिसत्तमं २० ततोगत्वाश्रमपदंमुमोचास्त्राणिपार्थिवः यैस्तत्तपोवनंनामनिर्दग्धंचास्त्रतेजसा २१ ॥

देशापेक्षेतिभावः १८

तदेवपर्वणिसमुद्रइवदर्पेणसमृद्धेनतेनसलाभात १९ २० यैरस्त्रैरस्त्रतेजसासीपतेजसातपोवनंनिर्दग्धंभवेत्तान्यस्त्रा

१५५

विश्वामित्रस्य शेषणीनेनोदीर्यमाणं विसृज्यमानं २२ भयान्महत्तोरस्रजालात् नानादिग्भ्यः अन्वयेन द्वितीया।
यैवं तृतीया पंचमी वा २३ सूत्रं सर्वप्राणिपलायनात् प्रलयवनिःशाद्वमिव ईरिणं सस्वरं निर्हृत्तनिर्मानुषकांता।
रसटशं इतियावत् २४ वदतोवैवदतोपीत्यर्थः ताटशस्यापिवसिष्ठस्य वचनमनाटत्य उत्तुरित्यर्थः

उदीर्यमाणमस्त्रं तद्विश्वामित्रस्य धीमतः दृष्ट्वा विप्रद्रुता भीता मुनयः शतशो दिशः २२ वसिष्ठस्य चये शि
ष्याये च वैमृगपक्षिणः विद्रवंति भयाद्भीता नानादिग्भ्यः सहस्रशः २३ वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासी
न्महात्मनः मुहूर्तमिव निःशब्दमासीदीरिणसन्निभं २४ वदतो वै वसिष्ठस्य माभैरिति मुहुर्मुहुः ना।
शयाम्येष गाधेयं नीहारमिव भास्करः २५ एवमुक्त्वा महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः विश्वामित्रं तदा वाक्यं स
रोषमिदमब्रवीत् आश्रमं चिरसंवृद्धं यद्विनाशितवानसि दुराचारोसि यन्मूढ तस्मात्त्वं न भविष्यसि २७

२५ एवमुक्त्वा पलायमानप्राणिजातं प्रतीति शेषः उद्वेवस्यमाणं २६ यच्चस्मान्मेआश्रमं विनाशितवानसि यत त्य।
स्माच्च हि प्रसिद्धं दुराचारोसि मूढ त्वं तस्मान्न भविष्यसि नंस्यसीत्यर्थः २७ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ ॥

विधूमः कालाग्निरिव क्रोधाद्वसिष्ठोऽपरं यमदंडं ब्रह्मदंडं तस्यावितिशेषः २८ इति बालकांडे पंचपंचाशः सर्गः ५५।
एवमुक्तो न भविष्यामीत्युक्तः १२ तिष्ठ तिष्ठेति भीषयन्ते प्रति संभीत्यभावमाह स्थितोस्म्येष इति तवशास्त्रस्य दर्पं नया।

उद्यम्य परमक्रुद्धो दंडमुद्यम्य सत्वरः विधूम इव कालाग्निर्यमदंडमिवापरं २८ इत्यार्षे रामायणे
बालकांडे पंचाशः सर्गः ५५ एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः आग्नेयमस्त्रमुद्दिश्य तिष्ठ
तिष्ठेति चाब्रवीत् १ ब्रह्मदंडं समुद्यम्य कालदंडमिवापरं वसिष्ठो भगवान् क्रोधादिदं वचन
मब्रवीत् २ क्षत्रबंधो स्थितोस्म्येष यद्बलं तद्विदर्शय नाशयाम्येष ते दर्पं शस्त्रस्य तव गाधिज ३
व क्व च ते क्षत्रियबलं क्व च ब्रह्मबलं महत् पश्य ब्रह्मबलं दिव्यं मम क्षत्रियपांसन ४ तस्यास्त्रं गाधि
पुत्रस्य घोरमाग्नेयमुत्तमं ब्रह्मदंडेन तच्छांतमग्नेर्वेग इवांभसा ५ वारुणं चैव रौद्रं च ऐंद्रं पा
शुपतं तथा ऐषीकं चापि चिक्षेप कुपितो गाधिनंदनः ६ मानवं मोहनं चैव गांधर्वं स्वाप
नं तथा जृंभणं मोहनं चैव संतापन विलापने ७ ॥

तं ध्वजमस्त्ररूपं भासनं तत्त्वाभिजं तेन तव दर्पं ३ ४
तद्विषयं मनेनयुक्ता स्थितस्य तस्य वशिष्ठस्य ब्रह्मदंडेन गाधिपुत्रस्याग्नेयं शांतमासीत् ५ ६ ७ ॥

८ दर्पितं शिवस्येति शेषः ९।१०।११।१२ ग्रसते ग्रस्त १३ अग्निपुरोगमो वायुस्तत्सहिताः अग्निसहितो वायुः पुरोग
मो येषां पुरइति वा १४ समुदीरिते प्रयुक्ते १५ ब्राह्मेण तेजसा ब्रह्मविद्याभ्यासजेन तेजसा युक्तेन ब्रह्मदंडेन क

शोषणं दारुणं चैव वज्रमस्त्रं सुदुर्जयं ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ८ पिनाकमस्त्रं द।
यितं शुष्कार्द्रे अशनी तथा दंडास्त्रमथ पैशाचं क्रौंचमस्त्रं तथैव च ९ धर्मचक्रं कालचक्रं विष्णुचक्रं त।
थैव च वायव्यं मथनं चैव अस्त्रं हयशिरस्तथा १० शक्तिद्वयं च चिक्षेप कंकालं मुसलं तथा वैद्याधरम।
हास्त्रं च कालास्त्रमथ दारुणं ११ त्रिशूलमस्त्रं घोरं च कापालमथ कंकणं एतान्यस्त्राणि चिक्षेप सर्वा।
णि रघुनंदन १२ वसिष्ठे जपतां श्रेष्ठे तदद्भुतमिवाभवत् तानि सर्वाणि दंडेन ग्रसते ब्रह्मणः सुतः १३
तेषु शांतेषु ब्रह्मास्त्रं क्षिप्तवान् गाधिनंदनः तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुरोगमाः १४ देवर्षयश्च संभ्रां।
ता गंधर्वाः समहोरगाः त्रैलोक्यमासीत् संत्रस्तं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते १५ तदप्यस्त्रं महाघोरं ब्राह्मं ब्रा।
ह्मेण तेजसा वसिष्ठो ग्रसते सर्वं ब्रह्मदंडेन राघव १६ ॥

दंडेन ग्रसते स्मेत्यन्वयः ब्राह्मेणैव तेजसा ब्राह्मतेजः शामनस्य साध्यत्वादिति भावः ॥॥ १६ ॥ १६ ॥ ॥

रा.
बा. टी.
२६१

त्रैलोक्यमोहनं भयात् त्रिलोकी चित्तमूर्च्छाकरं रौद्रं सर्वलोकभयदं सुदारुणं उग्रदर्शं नृसिंहवीरभद्रादिवत् घो
रमिति पाठांतरं तस्योर्थः १७ रौद्रदारुणत्वे उपपादयति रोमेत्यादि रोमकूपेषु रोमकूपेभ्यः मरीच्यो विस्फुलिंगाः
अस्येर्विश्वामित्रब्रह्मास्त्राज्जातत्वात् धूमाकुलार्चिषमग्नेर्विशेषणं १८ विधूमः कालाग्निरिव ब्रह्मदंडश्च प्राज्व

ब्रह्मास्त्रं ग्रसमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः। त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं रूपमासीत्सुदारुणं १७ रोमकूपेषु सर्वे
षु वसिष्ठस्य महात्मनः। मरीच्य इव निष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलार्चिषः १८ प्राज्वलद्ब्रह्मदंडश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः
विधूम इव कालाग्निर्यमदंड इवापरः १९ ततोस्तुवन्मुनिगणा वसिष्ठं जपतां वरं अमोघं ते बलं ब्रह्मंस्ते
जो धारय तेजसा २० निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन्विश्वामित्रो महाबलः अमोघं ते बलं श्रेष्ठ लोकाः संतु गत
व्यथाः २१ ॥

लत तत्समर्पित ब्रह्मतेजसेति भावः १९ ततोस्तुवन्साधु साध्वित्युपश्लोकितवंतः
हे ब्रह्मन् ते बलं अमोघं अमत्तं अवार्तं अविसर्जनेनात्तीत्यमत्तं प्रति ब्रह्मास्त्रमाग्रस्त्वेति यावत् पारकं तेजः
स्वतेजसा महतेन धारय विलाप्य कीकुरु २० नन्वेवं विश्वामित्रे कथमप्रतियोगात्तत्राह निगृहीत इति ब्रह्मास्त्र
ग्रासेन नष्टसामर्थ्यः सत्यवमज प्रायो जात इत्यर्थः २१ ॥ २१ ॥

१६१

श्रामं चक्रे प्रतियोगतो ३ शांतिना शानाद्वपरत इत्यर्थः विनिकृतः निरस्तसर्वशक्तिः २२ क्षत्रियबलं धिक्बलं निंद्यं ब
लमित्यर्थः ब्रह्मतेजोबलं प्रशस्तं बलं २३ प्रसन्नेंद्रियमानसः परित्यक्तस्त्वसभाव इति यावत् २४ इति रामायणे

163

एवमुक्तो महातेजाः श्रमं चक्रे महातपाः विश्वामित्रो विनिकृतो विनिश्वस्येदमब्रवीत् २२ धिग्बलं क्षत्रि
यबलं ब्रह्मतेजोबलं बलं एकेन ब्रह्मदंडेन सर्वास्त्राणि हतानि मे २३ तदेतत्प्रसमीक्ष्याहं प्रसन्नेंद्रियमानसः
तपो महत्समास्थास्ये यद्वै ब्रह्मत्वकारणं २४ इत्यार्षे रामायणे षट्पंचाशः सर्गः ५६ ततः संतप्तहृद
यः स्मरन्निग्रहमात्मनः विनिश्वस्य विनिश्वस्य कृतवैरो महात्मना १ स दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह रा
घव ततापपरमं घोरं विश्वामित्रो महातपाः २ फलमूलाशनो दांतश्चचार परमं तपः अथास्य जज्ञिरे पु
त्राः सत्यधर्मपरायणाः ३ हविष्पंदो मधुष्पंदो दृढनेत्रो महारथः पूर्णे वर्षसहस्रे तु ब्रह्मलोकपितामहः ४
अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनं जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मज ५।

टीकायां षट्पंचा
शः सर्गः ५६ तत इति कृतवैरः इति इदमेदत्तपोनाशाकमस्य १ ततापतपश्चकारेत्यर्थः २ तपसो घोरत्वं दर्शय॥
तिफलेत्यादि दांतो जितेंद्रियः पुत्रा हविष्पंदादयः ३ ब्रह्मर्षित्वाय ब्रह्मविद्या तपः कारणात नद्यधिदैवत्वात् ब्रह्मा॰

बालि ४८ ॥

वा.
वा. टी.
१८२

८ दैवैः सह त्रिविष्टपं स्वर्गं गत्वा तदनु स्वं लोकं गतः लोकानां भूरादीनां ७ समन्युः सदैन्यः संप्राप्तवैदैन्य वचः सम
हतितपश्चिकृते पिसर्षिगणाद् देवा मां राजर्षिरित्येव विदुः एवगच्छतितस्मादस्य न यमः तद्ब्राह्मणत्वं फलं नास्तिन ॥

अनेन तपसा त्वां हि राजर्षिरिति विद्महे एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह दैवतैः ८ त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं ।
लोकानां परमेश्वरः विश्वामित्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ७ दुःखेन महताविष्टः समन्युरिदमब्रवीत् ।
तपश्च सुमहत्तप्तं राजर्षिरिति मां विदुः ८ देवाः सर्षिगणाः सर्वे नास्ति मन्ये तपःफलं एवं निश्चित्य मनसा भू
य एव महातपाः ९ तपश्चचार धर्मात्मा काकुत्स्थ परमात्मवान् एतस्मिन्नेव काले तु सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥
त्रिशंकुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलवर्धनः तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना यजेयमिति राघव ११ गच्छेयं स्वशरीरेण देवता
नां परां गतिं वसिष्ठं स समाहूय कथयामास चिंतितं १२ अशक्यमिति चाप्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना प्रत्याख्या
तो वसिष्ठेन स ययौ दक्षिणां दिशं १३ ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थं पुत्रांस्तस्य गतो नृपः वासिष्ठा दीर्घतपसस्तपो यत्र

स्वदत्तिमन्ते ८९ परमात्मवान् परमात्मध्यानवान् परमधीरश्च १०॥ गच्छेयं यज्ञबलेनातिशेषः देवतानां परां ग
तिं स्वर्गं १२ अशक्यमेक इति नष्टं वैकं प्रत्याख्यानं वालं च प्रसिद्धं त्रिशंकुनमेवातिप्रख्यातश्च स्पष्टं १३ तत्कर्म स्वशरी

शतशब्देन स्वावयवगतबहुत्वेन बहुवचनं अनभिधानात् शतशब्दः संख्यावाची संख्येयवाची च विंशत्यादिवत् अ॰
त्र संख्येयवाची शतं वसिष्ठपुत्रान् संख्याकानित्यर्थः अत्रावयवप्राधान्येन तद्बहुत्वेन वचनं प्राप्तं तत् अनभिधा॰
नान्न भवति एकवचनमेव भवति यथा विंशतिर्ब्राह्मणाः संख्यावाचिनोपि एकवचनं ब्राह्मणानां शतं शतिपर्थ

त्रिशंकुस्तु महातेजाः शतं परमभास्वरं वसिष्ठपुत्रान् ददृशे तप्यमानान्मनस्विनः १५ सोभिगम्य महात्मानः
सर्वानेव गुरोः सुतान् अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः १६ अब्रवीत्स महात्मानः सर्वानेव कृतांज॰
लिः शरणं वः प्रपन्नोहं शरण्यान् शरणागतः १७ प्रत्याख्यातो हि भद्रं वो वसिष्ठेन महात्मना यष्टुकामो महा॰
यज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ १८ गुरुपुत्रानहं सर्वान् नमस्कृत्य प्रसादये शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणांस्तपसि स्थितान् १९
ते मां भवन्तः सिद्ध्यर्थं याजयन्तु समाहिताः सशरीरो यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम् २० प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन ग॰
तिमन्यां तपोधनाः गुरुपुत्रानृते सर्वान्नाहं पश्यामि कांचन २१ ॥ अनभिधानात् अतः वसिष्ठपुत्रानित्यनेन न श॰
तमित्यनेन च सामानाधिकरण्यं १५ ह्रिया तन्निमित्तकृतप्रत्याख्यानजया महात्मन इति द्वितीयार्थे महात्मान इत्यादि १६
शरण्यान् रक्षणसमर्थान् शरणागतः अन्यशरण्याभावं गतोपि शरणं प्रपन्नोपीत्यर्थः १७ १८ ब्राह्मणान् अनर्थ्यं
ब्राह्मणान् सिद्ध्यर्थं सशरीरस्वर्गगमनसिद्ध्यर्थं २० गुरुपुत्रानृते तान्विना अन्यां कांचन गतिमहं न पश्यामीत्यन्वयः २१

164

अयं श्लोकः प्रतिमशतिकतकसरसः तस्मात् इक्ष्वाकूणां परमगतिरूपात् रोपसो वसिष्ठादनंतरमित्यर्थः २२ इ
ति बालकांडे सप्तपंचाशः सर्गः ५७ क्रोधसमन्वितमिति ऋषिपुत्रशतविशेषणं १ हे दुर्बुद्धे शाखांतरं
याजनादिना रसकांतरं २ न चातिक्रमितुं शक्यमिक्ष्वाकुभिरिति शेषः ३ सोवाचेति सोविलोपवेदिति साधुतं क्रतुं

इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः तस्मादनंतरं सर्वे भवंतो दैवतं मम २२ इत्यार्षे रामायणे वा
लकांडे सप्तपंचाशः सर्गः ५७ ततस्त्रिशंकोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितं ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिद
मब्रवीत् १ प्रत्याख्यातोसि दुर्मेधो गुरुणा सत्यवादिना तं कथं समतिक्रम्य शाखांतरमुपेयिवान् २ इ
क्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः ३ अशक्यमिति सोवा
च वसिष्ठो भगवानृषिः तं वयं वै समाहर्तुं क्रतुं शक्ताः कथंचन ४ बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ गम्यतां स्वपुरं पुनः
याजने भगवान् शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ५ अवमानं कथं कर्तुं तस्य शक्ष्यामहे वयं तेषां तद्वचनं श्रुत्वा
क्रोधपर्याकुलाक्षरं ६

यम वाक्यमित्यवाचतं यजमित्यर्थः कथंचन कथमपि शक्ता इत्यर्थः ४ बालिशोऽज्ञः त्रै
लोक्यस्यापि किंयायाजनेन इत्यर्थः भगवान्वसिष्ठः ५ अवमानेनेनासाध्यनयोः कार्यस्साधनरूपं ६ ॥ ५८।

पतान् वासिष्ठान् ७ अन्त्यांगतिं राजकांतरं घोराभिसंहितं घोराभिप्रायसंयुक्तं कुलगुर्वतिक्रमेणान्याश्रयस्य
कुलनाशहेतुतया तदभिप्रायस्य घोरत्वं ८ चंडालत्वं गमिष्यसीति शेषः इति योजना ताहृशपापिदर्शनस्य पापज

165

५

स राजा पुनरेवैनानिदं वचनमब्रवीत् प्रत्याख्यातो भगवता गुरुपुत्रैस्तथैव हि ७ अन्त्यांगतिं ग
मिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितं ८ शेपुः परमसं
क्रुद्धाश्चंडालत्वं गमिष्यसि इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः स्वं स्वमाश्रमं ९ तच्छ्रुत्वा घोरसंका
शं ऋषिपुत्रैस्तु भाषितं प्रविशन्नस्तु पुरं राजा चिंतयामास दुःखितः १० अथ रात्र्यां व्यतीतायां
राजा चंडालतां गतः नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्धजः ११ चित्यमाल्यांगरागश्च आ
यसाभरणोऽभवत् तं दृष्ट्वा मंत्रिणः सर्वे त्यक्त्वा चंडालरूपिणं १२ प्राद्रवन्सहिता राम पौरा येऽस्या
नुगामिनः एको हि राजा काकुत्स्थ जगाम परमात्मवान् १३ ॥

नेकतात्स्वाश्रमप्रवेशात्तेषां ९
परुषो रूक्षांगः ध्वस्तमूर्धजः ऊर्ध्वकेशः १० चिता स्मशानं तत्र भवं पुष्पं भस्मादि माल्यांगरागो यस्य अयो विकार आ
यसं तदाभरणं यस्य सः ११ अनुगामिनः सहगताः प्राद्रवन् तत्यक्त्वा गताः परमात्मवान् धीरः १२ ॥ १३ ॥ ।

रा.
बा.टी.
१८४

दह्यमानइत्यस्यत्रिशंकुः स्वेनेत्यादि विश्वामित्रंजगामेतिपूर्वेणान्वयः वसिष्ठवैरित्वात् विफलीकृतंवसिष्ठपुत्रैः।
विनाशितैर्हिकामस्वर्गकार्ये १३ १४ यस्त्वंशापात्चंडालतांगतस्तस्यतेइहागमनकार्यंकिमित्यन्वयः १८ १९

दह्यमानोदिवारात्रंविश्वामित्रंतपोधनं विश्वामित्रस्तुतंदृष्ट्वाराजानंविफलीकृतं १३ चंडालरू
पिणंराममुनिः कारुण्यमागतः कारुण्यात्समहातेजावाक्यंपरमधार्मिकः १४ इदंज
गादभद्रंतेराजानंघोरदर्शनं किमागमनकार्यंतेराजपुत्रमहाबल १५ अयोध्याधिपते
वीरशापाच्चंडालतांगतः अथतद्वाक्यमाकर्ण्यराजाचंडालतांगतः १६ अब्रवीत्प्रांजलिर्वा
क्यंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदं प्रत्याख्यातोस्मिगुरुणागुरुपुत्रैस्तथैवच १७ अनवाप्यैवतंकामं
मयाप्राप्तोविपर्ययः सशरीरोदिवंयायामितिमेसौम्यदर्शन १८ मयाचेष्टंक्रतुशतंतच्चना
वाप्यतेफलं अनृतंनोक्तपूर्वंमेनचवक्ष्येकदाचन १९।

यंकाममहमिष्यगतस्तंकाममवाप्यनैतावदेव।

न

म

अपितुविपर्ययोजातिभ्रंशोपिवृत्तइत्यर्थः कामम् आह सशरीरइत्यस्यकामइतिशेषः सौम्यदर्शनेतिसंबोधनं १८ तच्चतथा
विधफलंममनावाप्यतेइत्यन्वयः कृतेष्वप्यनेनकृत्येनपर्याप्तमितिचेन्नेत्याह अनृतमिति १९ ॥ ॥

हे कैकेय पितृगतोन्नतं नवत्से इत्यन्वयः त्वत्त्रयं धर्मेण तत्सान्त्वितया २० शीलं सद्गुणः वृत्तमाचारः इच्छतो ममेति शेषः
नगच्छंति नगच्छंति स्म यदेव मतो देवमेव प्रारब्धफलमदृष्टमेव परं श्रेष्ठं हिताहितप्रापणे योग्यं इदानीं तन्न धर्मानु
ष्ठानं निरर्थकं प्रारब्धतिरस्कारे केवलमित्यर्थः २२ दैवमत्रकं प्राक्रमातेप्र भिभूयते परमागतिः सात्वादितरातिर।

हे कैकेयपितृगतः सौम्य त्वत्त्रयं धर्मेण ते शपे यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजा धर्मेण पालिताः २० गुरवश्च महात्मानः शी
लवृत्तेन तोषिताः धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः २१ परितोषं न गच्छंति गुरवो मुनिपुंगव देवमेव
परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकं २२ दैवेनाक्रम्यते सर्वं दैवं हि परमा गतिः तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकांक्ष
तः २३ कर्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहतकर्मणः नान्यां गतिं गमिष्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे २४ इत्यार्षे रामा
यणे बालकांडे अष्टपंचाशः सर्गः ५८ उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः अब्रवीन्मधुरं वाक्यं
साक्षाच्चंडालतां गतं १ इक्ष्वाको स्वागतं वत्स जानामि त्वां सुधार्मिकं शरणं ते प्रदास्यामि मा भैषीर्नृपपुंगव २

ष्कारेण हि कस्माद्वशाद्वेदं प्रसादं देवानुकूल्यसमर्थं त्वदीयं प्रसादमिच्छतो मे प्रसादं कर्तुमर्हसि दैवेनोपहतं तिर।
स्कृतमिहानुष्ठीयमानं कर्म यस्य २ २३ २४ इति रामायणे बालकांडे अष्टपंचाशः सर्गः ५८ उक्तेति ।२

वा०
बा० टी०
१९५

यज्ञसाह्यं यज्ञसाहाय्यं ३ अनेन रूपेण गुरुशापकृतेन चंडालरूपेण अविशापस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् ग
मिष्यसि स्वर्गमिति शेषः जातिचंडालत्वाभावाद्वा यज्ञप्रवृत्तिः ४ हस्तप्राप्तमनायासलभ्यं तत्र हेतुः यस्त्वमिति

अहमामंत्रये सर्वान्महर्षीन्पुण्यकर्मणः यज्ञसाह्यकरान्राजंस्ततो यक्ष्यसि निर्वृतः ३ गुरुशापकृ
तं रूपं यदिदं त्वयि वर्तते अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ४ हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव न
राधिप यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शरणागतः ५ एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान्परमधार्मिकान्
व्यादिदेश महाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणात् ६ सर्वाञ्शिष्यान्समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह सर्वानृषी
न्सवासिष्ठानानयध्वं ममाज्ञया ७ सशिष्यान्सुहृदश्चैव सर्त्विजः सुबहुश्रुतान् यदन्यो वचनं ब्रूया
न्मद्वाक्यबलचोदितः ८ तत्सर्वमखिलेनोक्तं ममाख्येयमनादृतं तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मु
स्तदाज्ञया ९ आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेज

दि ५ यज्ञसंभारकारणात् यज्ञसामग्रीसंपादनार्थं ६ शिष्याणां मध्ये ज्ञानाधिकेन प्रोक्ता ७ सुहृदः स्वस्य समस्नेहा
न् स्वहितान् तेषां शिष्याणां मध्ये बहुश्रुतानि त्यर्थः दति प्राहेत्यन्यो वा अनादृतं उपेक्षया हृपं चंडालयाजनरूपं निंदा।

नेनव ॥ सर्वदेशोषित्यस्यास्थिताइतिशेषः आगच्छन्नित्यस्यकेचिदितिशेषः महोदयंतन्नामानमृषिंवासिष्ठंय
च्छतंसर्वतत्रवर्जयित्वेतियोजना तद्वासिष्ठशतंक्रोधपर्याकुलात्तदंयथायेनप्रकारेणवचनमाहतत्प्रदेश ॥
वित्यर्थः सत्रियज्ञइत्यादिब्राह्मणस्यैवयाजनाधिकारात् चंडालस्ययज्ञेनधिकाराच्च १२ १३ सुराणांदेव

ऋत्विग्वचनंसर्वेसर्वेषांब्रह्मवादिनां श्रुत्वातेवचनंसर्वेसमायांतिद्विजातयः ॥ सर्वदेशेषुचागच्छ
न्वर्जयित्वामहोदयं वासिष्ठंयच्छतंसर्वेक्रोधपर्याकुलांतरं १२ यथाहवचनंसर्वेशृणुष्वमुनिपुंगव ।
सत्रियोयाजकोयस्यचंडालस्यविशेषतः १३ कथंसदसिभोक्तारोहविस्तस्यसुरर्षयः ब्राह्मणावाम
हात्मानोभुक्त्वाचांडालभोजनं १४ कथंस्वर्गंगमिष्यंतिविश्वामित्रेणपालिता एतद्वचनंनैष्ठुर्यमू
चुःसंरक्तलोचनाः १५ वासिष्ठास्तुनिशार्दूलसर्वेसहमहोदयाः तेषांतद्वचनंश्रुत्वासर्वेषांमुनिपुंग
वः १६

तावेनभोक्तुंम ऋषीणांऋत्विकत्वेनयज्ञशिष्टभोक्तव्यं १४ पालिताइतिवंगोक्तिः। वचननैष्ठुर्यंयुक्रोशोप्रायजं
तंनैष्ठुर्यवद्वचनमित्यर्थः १५ वासिष्ठाइत्याद्यर्थंपूर्वानपिसमहोदयाः महोदयेनसहिताः १६ ॥

वा.

वा. टी.

१९९

अदुष्टवैदेहेन; तपउग्रमिति तपस्तेजसा तत्रियस्य चंडालयाजनमपि न दोषायेति ज्ञात्वापि यद्दूषयंति स्म १०
तस्माद्भस्मीभूता इत्यादि १८ सप्तजातिशतानि सप्तजन्मशतानि मृतपाः शववस्त्रादिहारिणः मुष्टिका नाम म-
नामानः इदानीं डोंवा इति प्रसिद्धाः १९ विकृता विकृतव्यापाराः विरूपा विकृताकाराः अदूष्यं ह्यदूषयदिति

क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत् ये दूषयंत्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितं १७ भस्मीभूता दुरा-
त्मानो भविष्यंति न संशयः अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयं १८ सप्तजातिशतान्येव मृतपाः
संभवंतु ते श्वमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरंत्विमान्
महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदूष्यं ह्यदूषयत् २० दूषितः सर्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यति प्राणातिपात-
निरतो निरनुक्रोशतां गतः २१ दीर्घकालं मम क्रोधाद्दुर्गतिं वर्तयिष्यति एतावदुक्त्वा वचनं विश्वा-
मित्रो महातपाः विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः २२ इत्यार्षे रामायणे एकोनषष्टितमः ५९

प्राप्स्यत् २० प्राणातिपातनिरतः प्राणिनां प्राणनाशोद्यतः अनुक्रोशो दया २१ वर्तयिष्यति प्राप्स्यति अत्रेदं बो-
ध्यं तत्रियैव याजने प्रवृत्तिः तत्रापि पापदूषितचंडालयाजने प्रवृत्तिः ब्राह्मणश्वापि शिष्यवधादिकं कृत्वा पकृत्या
प्रवृत्तिः एतत्सर्वं ब्राह्मणानेच्छया प्रवर्तमानं तपसो विनाशायेदं वक्तुमितिं बोध्यं २२ इति बालकांडे एकोनविं

१९५

तानायोगबलेन १ इक्ष्वाकुदायादः तदंशपः एवमादिगुणोर्यागाधिकारिणं स्नवितं २ स्वंप्रति शरणागमनेहेतु।
माहस्वेनेत्यादि ३ प्रवर्त्यतां आरभ्यतां ४ यमं संहितमिति क्रियाविशेषणं ऊचुरित्यस्यान्योन्यमिति शेषः य॰

तपोबलहतान्कृत्वा वासिष्ठान्समहोदयान् ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत १ अयमिक्ष्वा॰
कुदायादस्त्रिशंकुरिति विश्रुतः धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः २ स्वेनानेन शरीरेण देवलोक
जिगीषया यथायं स्वशरीरेण देवलोकं गमिष्यति ३ तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह विश्वामित्र॰
वचः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः ४ ऊचुः समेताः सहसा धर्मज्ञा धर्मसंहितं अयं कुशिकदायादो मुनिः प
रमकोपनः ५ यदाह वचनं सम्यगेतत्कार्यं न संशयः अग्निकल्पो हि भगवान् शापं दास्यति रोषतः ६
तस्मात्प्रवर्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवि गच्छेदिक्ष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ७ ततः प्रवर्त्यतां।
यज्ञः सर्वे समधितिष्ठत एवमुक्त्वा महर्षयः संजह्रुस्ताः क्रियास्तदा ८ ॥

हत्त्वुस्तदाह अयमित्यादि ५ अग्निकल्पः अजितकामक्रोधत्वात् शापं दास्यतीत्यतः ६ तस्मादिति ७ ततः सशरी
रस्य स्वर्गगमनाय यज्ञः प्रवर्त्यतां सर्वे भवन्तः स्वस्वकर्म अधितिष्ठत आरभध्वं ताः क्रियाः समार्त्विज्यकर्माणि ८

168

बा.

बा. टी.

१६०

याजकाः अथ्वर्युरितियावत् अतएववक्ष्यतिसुवमुद्यम्येति ॥ यथाकल्पंशास्त्रानुसारेणयथाविधियथासंप्रदायानुष्ठानंकल्पशास्त्रेनानापदोपन्यासस्थलेष्वनुष्ठेयोयोयोसंप्रदायस्तेवशरणानात् महताकालेन अधिककालमाध्ययत्नपूर्वकमंत्रपाठेन ॥ सर्वदेवताः प्रतीतिशेषः तदातथापिअनधिकारिणायाजनायजनाच्च ॥

याजकस्तुमहातेजाविश्वामित्रोभवत्क्रतौ ऋत्विजश्चानुपूर्व्येणमंत्रवन्मंत्रकोविदाः ॥ चक्रुःसर्वाणिकर्माणियथाकल्पंयथाविधि ततःकालेनमहताविश्वामित्रोमहातपाः ॥ चकारावाहनंतत्रभागार्थंसर्वदेवताः नाभ्यागमंस्तदातत्रभागार्थंसर्वदेवताः ॥ ततःकोपसमाविष्टोविश्वामित्रोमहामुनिः स्रुवमुद्यम्यसक्रोधस्त्रिशंकुमिदमब्रवीत् ॥ पश्यमेतपसोवीर्यंस्वार्जितस्यनरेश्वर एषत्वांस्वशरीरेणनयामिस्वर्गमोजसा ॥ दुष्प्रापंस्वशरीरेणस्वर्गंगच्छनरेश्वर स्वार्जितंकिंचिदप्यस्तिमयाहितपसःफलं १४ ।

उद्यम्यऊर्ध्वंक्रोधेनप्रतिप्रकोपस्यैवाधिकावस्थाक्रोधः ॥ पश्यमेइति भागार्थंदेवानामनागमनेनअप्रमाण्येपिसतपोबलेनत्वामभीष्टंस्वर्गंनयामीतिभावः ॥ स्वशरीरेणदुष्प्रापमित्यन्वयः हियदिमयास्वार्जितंयत्किंचित्तपसःफलंसकृतमस्ति १४ ॥ १४ ॥

तदाहृहे राजन्नहं तस्य तेजसा वै भवेन सशरीरो दिवं गच्छ कृदनात्वन कृत्वादिर्न दोषः १५ मुनीनां पश्यतां मुनिश्रु पश्यतां १८ स्वर्गं कृतालयः स्वर्गे निज पुण्यकर्मणा कृतआलयो यस्य तादृशः स्वर्गवासार्हो नासि त्वर्थं तत्र हेतुः गुरुशापेत्यादि १९ आहारयत् प्रकरोत् २० सृजन्निति यथा उत्तरतो भ्रुवः प्रचलन्ति इति पूर्वं त्रि॰ 169

राजं स्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः १५ दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा स्वर्गलोकं गतं दृष्ट्वा त्रिशंकुं पाकशासनः १९ सहसर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् त्रिशंको गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः ७ गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाक्शिराः एवमुक्तो महेंद्रेण त्रिशंकुरपतत्पुनः १८ विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनं तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमा

तिष्ठे

नस्य कौशिकः १९ रोषमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः २० सृजन्दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षीन् अपरान्पुनः नक्षत्रवंशमपरमसृजत्क्रोधमूर्छितः २१ ॥

शंकुस्तिष्ठतु तस्य पतितो यथा सप्तर्षिमंडलं तथा प्रस्याप्यभवदित्याशयः सृजन्निति हि हेतौ शतृप्रत्ययः सृष्टिं कृ॰ वन् तेद्धेतोः दक्षिणमार्गस्थान् अपरान् असृजत् पुनः सप्तविंशतिनक्षत्रमालाम् असृजन् २१ ॥ २१ ॥

रा॰
बा॰ टी॰
१९८

नेत्तत्रवंशंत्वद्दनुत्तत्रगणं २२ अन्यमिंद्रंस्वसृज्यमानस्वर्गस्येतिशेषः अथवामयासृज्यमानस्वर्गः अनिंद्रएववा।
स्त्वित्रिशंकुरेवतत्रेंद्रोभवत्वित्याशयः एवमिंद्रस्थानेत्रिशंकुंप्रतिष्ठाप्यतस्यपरिवारभूतदेवतानिस्रष्टुमुपच।
क्रमे २३ ततइति देवप्रतिसर्गंवतत्सृष्ट्यापिप्रतिसर्गंकुर्यात इतिहेतोःसुराः असुराश्चभ्रांताःपर्याकुलचि।

दक्षिणांदिशमास्थायऋषिमध्येमहायशाः सृष्टवान्तत्रवंशंवक्रोधेनकलुषीकृतः २२ अन्यमिंद्रं
करिष्यामिलोकोवास्यादनिंद्रकः दैवतान्यपिसक्रोधात्स्रष्टुंसमुपचक्रमे २३ ततःपरमसंभ्रांता
सर्षिसंघाःसुरासुराः विश्वामित्रंमहात्मानमूचुःसानुनयंवचः २४ अयंराजामहाभागगुरुशाप
परिक्षतः सशरीरोदिवंयातुंनार्हत्येवतपोधन २५ तेषांतद्वचनंश्रुत्वादेवानांमुनिपुंगवः अब्र
वीत्सुमहद्वाक्यंकौशिकःसर्वदेवताः सशरीरस्यभद्रंवस्त्रिशंकोरस्यभूपतेः आरोहणंप्रतिज्ञातंना
नृतंकर्तुमुत्सहे २७ स्वर्गोस्तुसशरीरस्यत्रिशंकोरस्यशाश्वतः नक्षत्राणिचसर्वाणिमामकानिध्रुवा
ण्यथ २८

तारत्यर्थः २४ अनुनयप्रकारमाह अयंराजेत्यादिगुरुशापेनपरिक्षतः चंडालत्वंप्राप्तः दिवंव्रजितुंन
ह्वेतत्स्रष्टेत्वासते २५ २६ भद्रंवस्त्वित्यनेनानुनयः २७ स्वर्गोस्तुस्वर्गपदवाच्यमहाविशेषास्तुभवोस्तु २८।

१९८

लोकाः भृग्वादिसप्तर्षीणां ताः २९ वैश्वानरपथात् ज्योतिशास्त्रप्रसिद्धानादिज्योतिश्चक्रमार्गात् वहिः वहिर्देशे एतानि
तानि नक्षत्राणीति संतीति पूर्वेणान्वयः ३० ते भवदीये ज्योतिषु नक्षत्रेषु जाज्वलन् भृशं ज्वलन् ३१ अवाक्शिराः अ-
संतुष्टाः वाकशिरस्त्वात् नेव त्रिशंकुः देववत् सप्रभवान् तिष्ठतु एतानि नवज्योतींषि तं अनुयास्यंति च स्वर्गलोकगा

यावल्लोकाधरिष्यंति तिष्ठंत्वेतानि सर्वशः मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनि-
पुंगवं २९ एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठंत्वेतानि सर्वशः गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्बहिः ३० नक्षत्राणि मुनि-
श्रेष्ठ तेषु ज्योतिषु जाज्वलन् अवाक्शिरास्त्रिशंकुश्च तिष्ठत्वमरसन्निभः ३१ अनुयास्यंति चैतानि ज्योतींषि नृ-
पसत्तमं कृतार्थं कीर्तिमंतं च स्वर्गलोकगतं यथा ३२ विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वैर्देवैरभिष्टुतः ऋषिमध्ये म-
हातेजा बाढमित्येव देवताः ३३ ततो देवा महात्मानः ऋषयश्च तपोधनाः जग्मुर्यथागतं सर्वे यज्ञस्यांते नरोत्त-
म ३४ इत्यार्षे रामायणे बालकांडे षष्टितमः सर्गः ६० ॥

तं स्वर्गलोकगतमिवेत्यंतं पूर्वेणान्वयि ३२ बाढमित्येवं प्रोवाचेति शेषः उदारग्रहस्यानर्थहेतुतां प्रतिसंधाय देवताः प्रत्यु-
वाच ३३ ३४ इति रामायणटीकायां षष्टितमः सर्गः ६० ॥ ६० ॥

६०

वा॰

वा॰ टी॰

१९९

वनवासिनः तपोवनवासिनः तान्सानतयायमस्तार्थमागतान् प्रस्थितानीक्ष्य सर्वान् तानब्रवीदिति नयः वनवासिनश्च ।
स्थानेविनयान्वितानिति पाठांतरं १ दक्षिणां दिशिमासमंताक्ष्मायास्थितोयं त्रिशंकुरूपो महाविघ्नो समाकं तपो
नाशकत्वात् प्रवृत्तः तस्मात्क्षमायाक्रांतवाक्षायंदेशोऽतः पश्चिमां तपोऽग्र्यामस्यतिभावः २ विशालायां विशालात्तपोवन

विश्वामित्रो महातेजाः प्रस्थितान्वीक्ष्य तानृषीन् अब्रवीन्नरशार्दूल सर्वांस्तान्वनवासिनः १ महाविघ्नः
प्रवृत्तोयं दक्षिणामास्थितो दिशं दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तप्स्यामहे तपः २ पश्चिमायां विशालायां पु
ष्करेषु महात्मनः सुखं तपश्चरिष्यामः सुखं तद्धि तपोवनं ३ एवमुक्त्वा महातेजाः पुष्करेषु महामुनिः त
प उग्रं दुराधर्षं तेपे मूलफलाशनः ४ एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्महान् अंबरीष इति ख्यातो
यष्टुं समुपचक्रमे ५ तस्य वै यजमानस्य पशुमिंद्रो जहार ह प्रणष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदमब्रवीत् ६
पशुरभ्याहितो राजन्प्रनष्टस्तव दुर्नयात् अरक्षितारं राजानं घ्नंति दोषा नरेश्वर ७ ॥

तस्यां पश्चिमायां वर्तमानेषु पुष्करेषु तत्रोक्तं तपोवने धितार्थः महात्मन इति महात्मान इत्यर्थः कश्चिदृषिसंबोधन ।
महीपतेसमासं ३५ विप्रः पुरोहितः ६ अभ्याहितऽ ह्यानीमस्माभिरानीतः पशुस्तव दुर्नयात् अपायवशात्तत्ता
दकरक्षितारंप्रमादाद्यप्रनष्टस्यनयः राजपापमाह अरक्षितारं प्रजानामिति दोषाः ७ ॥ ७ ॥

१९९

यतत्पशुनाशद्रूपं महत्प्रायश्चित्तं महतः प्रायश्चित्तस्य कारणं प्रक्रांतं कर्म यावत् प्रवर्तते प्रवर्तिष्यते तावत् ततः प्राग
वनष्टं पशुमविज्ञानयतत्प्रतिनिषिद्धेन क्रीत्वा नरं वा पशुमानयेत्यर्थः ८ सहस्रशो गोभिर्निष्क्रियभूताभिरित्यर्थः

प्रायश्चित्तं महद्ध्येतन्नरं वा भरतर्षभ आनयस्व पशुं क्रीत्वा यावत्कर्म प्रवर्तते ८ उपाध्यायवचः श्रुत्वा नाहु
षो भरतर्षभ प्रविव्येश महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ९ देशान्जनपदांस्तांस्तान्नगराणि वनानि च आ
श्रमाणि च शैलानि मार्गमाणो महीपतिः १० सपुत्रसहितस्तात सभार्यो रघुनंदन भृगूत्तमं समासीनमच्यवी।
कं संददर्श ह ११ तमुवाच महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च ब्रह्मर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरमितप्रभः १२।
दृष्ट्वा सर्वं च राजेन्द्र ऋचीकं तमिदं वचः गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि १३ पशोरर्थे म
हाभाग कृतकृत्योस्मि भार्गव सर्वे परिगता देशा याज्ञियं न लभे पशुं १४ दातुमर्हसि मूल्ये
न सुतमेकमितो मम एवमुक्तो महातेजा ऋचीकस्त्वब्रवीद्वचः १५ ॥

मोवरीषः भृगूत्तमं पर्वतशृंगाविशेषः ११ १२ तं प्रसिद्धतपसमृचीकं सूदं वत्स मानां वचो सपुत्रेति सः इति पृथक्वाद
णीषे तदा कृतकृत्योस्मि भवेयं यतोयज्ञियं यज्ञे पूर्वं परिकल्पितं पशुं कापि न लभे १३ १४ इतः परं वित्त सार्वविभक्तिक ब्रवीदिति शेषः यदि विक्री

वा.

वा. टी.

१७

कथंचनवक्तनापिमत्स्येन अनेनेतरयोरनुमतिः सूचिता अप्रतिषिद्धमनुमतमितिन्यायात् १९ शुनःशेफ इति कनिष्ठपुत्रनाम १८ पितृमातृणां शक्तिष्यामीत्यर्थेः स्तेःश्यार्थं १९ रामेति संबुद्धिः २० मध्यमेमध्यमपुत्रे विक्रेयं माता पित्रोर्विक्रेयत्वेन संमतं मन्येऽर्थादितिशेषः २१ ब्रह्मवादिनः मध्यमपुत्रस्य २२ गृहीतात्क्रीता ययपप.

नाहंज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कथंचन ऋचीकस्यवचः श्रुत्वा तेषां मातामहात्मनां १९ उवाच नरशार्दूलं स्वयं वचनमिदं वचः अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानाह भार्गवः ४ ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं प्रभो तस्मात्कनीयसं पुत्रं न दास्ये तव पार्थिव १८ प्रायेण हि नरश्रेष्ठ ज्येष्ठाः पितृषु वल्लभाः मातॄणां च कनीयांसः तस्माद्रक्षे कनीयसं १९ उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्मुनिपत्न्यां तथैव च शुनःशेफः स्वयं राम मध्यमो वाक्यमब्रवीत् २० पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसं विक्रेयं मध्यमं मन्ये राजपुत्र नयस्व मां २१ अथ राजा महाबाहो वाक्यांते ब्रह्मवादिनः हिरण्यस्य सुवर्णस्य कोटिभी रत्नराशिभिः २२ गवां शतसहस्रेण शुनःशेफं नरेश्वरः गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनंदन २३ ॥

स

तत्पश्चात्ततत्र्योः मातृर्निषिद्धत्वात् पितृभ्रनेन कलहाभावो धर्मार्थमपत्यदानमिव यज्ञार्थापत्यविक्रयो न विगीत इति सूचितं पुत्रमौचंवणिग्धनेतो विनेति च बोधितं २२ २३ २३ २२ ॥ २ ॥ ॥

शेफः

१५५

पुनःशेफं दयमारोप्येत्यन्वयः २४ इति रामायणटीकायां षष्टितमः सर्गः ६१ व्यश्रमत् व्यश्राम्यदिति पाठांतरे वि
श्रममाणस्येति विश्रामतइत्यर्थं प्राप्ते २ तृष्णयापिपासया जिजीविषया च श्रमेणा चेति विषण्णवदनत्वे परमातुरत्वे
च हेतुः ३ अंके उत्संगे मातुलं वा तत्रयातः बांधवाः कुतो ह्यसदेव सर्वे यान संत्येवेत्यर्थः ४ धर्मेणा स्वार्जितेन सर्वे

अंबरीषस्तु राजर्षी रथमारोप्य सत्वरः शुनःशेफं महातेजा जगामाशु महायशाः २४ इत्यार्षे रामायणे
एकषष्टितमः सर्गः ६१ शुनःशेफं नरश्रेष्ठ गृहीत्वा तु महायशाः व्यश्रमत्पुष्करे राजा मध्याह्ने रघुनं
दन १ तस्य विश्रममाणस्य शुनःशेफो महायशाः पुष्करं श्रेष्ठमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह २ तप्यंतमृ
षिभिः सार्धं मातुलं परमातुरः विषण्णवदनो दीनस्तृष्णया च श्रमेण च ३ पपातांके मुने राम वाक्यं चेद
मुवाच ह नमेस्ति माता न पिता ज्ञातयो बांधवाः कुतः त्रातुमर्हसि मां सौम्य धर्मेण मुनिपुंग
व त्राता त्वं हि नरश्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हि भावनः ५ राजा च कृतकार्यः स्यादहं दीर्घा
युरव्ययः स्वर्गलोकमुपाश्नीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम् ६ ॥

पाश्री

सर्वेषु साधनं एको हि त्वमर्थे ५ यथाव
षां शरणागतानां भावनः
राजा कृतकार्यः स्यात् अहं च अव्ययो धर्मलोपाभाववान् दीर्घायुस्तपस्तप्त्वा स्वर्गं प्राप्नुयां तथा कुर्विति शेषः ६ ॥

172

किल्बिषात् जीवावियाति त्रुपात भवेन प्रसन्नेन पुत्रं स्नेहं १८ यत्कृते यत्प्रयोजनाय तदेव प्रयोजनमाह परलो
कहितार्थाय परलोकहितरूपप्रयोजनाय तस्य प्रयोजनस्य ९ परलोकहितं प्रयोजनमाह अयमिति शरणं
रक्षणं जीवितमात्रेण जीवितप्रदानमात्रेण प्रियमित्यस्य मम अस्य जीवितो वाक्यकरणादिति स्मृते: सुनकव॰

रा॰

रा॰टी॰

१०१

मम नाथो ऽसनाथस्य भव भव्येन चेतसा । पितेव पुत्रं धर्मात्मंस्त्रातुमर्हसि किल्बिषात् ७ तस्य तद्वचनं श्रु
त्वा विश्वामित्रो महातपा: । सान्त्वयित्वा बहुविधं पुत्रानिदमुवाच ह ८ यत्कृते पितर: पुत्रान् जनयन्ति शु
भार्थिन: । परलोकहितार्थाय तस्य कालो ऽयमागत: ९ अयं मुनिसुतो बालो मत्त: शरणमिच्छति । अ
स्य जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पुत्रका: १० सर्वे सुकृतकर्माण: सर्वे धर्मपरायणा: । पशुभूता नरेन्द्रस्य तृ
प्तिमग्ने: प्रयच्छथ ११ नाथवांश्च शुन:शेफो यज्ञश्चाविघ्नितो भवेत् । देवतास्तर्पिताश्च स्युर्मम चापि कृतं
वच: १२ ॥

परलोकसाधनत्वेन प्रियमित्यर्थ: १० तत्र प्रवृत्त्यर्थं स्तौति सर्वे इति पशुभूता: अस्य
राज्ञ: पशुत्वेन ग्रहणादेतत्प्रतिनिधित्वेन पशुभूता नरेन्द्रस्य यज्ञे ऽग्ने: तृप्तिं प्रयच्छथेत्यर्थ: ११ नाथवान् म
यादत्तकवाक्यसम्पादित: जीवितो वाक्यकरणात् वच: कृतं भवति १२ ॥ २१ ॥

साभिमानंसाहंकारंसलीलंसपरिहासं ५ लोकतःशास्त्रतश्चाज्ञाविनाजुष्टान्वेदष्टांतःश्वमांसमिवेति
१५ साध्वसंभयं पितरमप्रयुक्तभीतिरहितं जीवतोवाक्यकारणात् धर्मादपिविगर्हितंयष्टव्यमेवंमहावाक्य
मतिक्रम्ययतोदारुणंपरुषंरोमहर्षणंरोमांचहृद्यविकारजनकमुक्तंतस्मादितिशेषः १९ जातिश्रम्रा।

श्रुनेस्तद्वचनंश्रुत्वासमयर्वंदादयःसुताः साभिमानेनरश्रेष्ठसलीलमिदमब्रुवन् १३ कथमात्मसुता
न्हत्वाज्ञायेमन्यस्तुविभो अकार्यमिवपश्यामःश्वमांसमिवभोजने १४ तेषांतद्वचनंश्रुत्वापुत्रा।
णांमुनिपुंगवः क्रोधसंरक्तनयनोव्याहर्तुमुपचक्रमे १५ निःसाध्वसमिदंप्रोक्तंधर्मादपिविगर्हि
तं अतिक्रम्यतुनद्वाक्यंदारुणंरोमहर्षणं १६ श्वमांसभोजिनःसर्वेवासिष्ठाश्चवजातिषु पूर्णंवर्षस
हस्रंतुपृथिव्यामनुवत्स्यथ १७ कृत्वाशापसमाप्तकांपुत्राणांहिविरस्तदा शुनःशेफमुवाचार्तक.
वारक्षांनिरामयां १८ पवित्रमंत्रैरावद्धोरक्तमाल्यानुलेपनः वैष्णवंयूपमासाद्यवाग्भिरग्निमुदाहर १९

शिकजातिषु १७ निरामयांसर्वेतःखनाशिकांरक्षांकृत्वाशुनःशेफमुवाच १८ वाक्यमाह पवित्रेतिपवित्र.
पाशःदर्भरशनाःवैष्णवंविष्णुदेवत्यंवैष्णवोवैदेवतयायूपइतिश्रुतेः वाग्भिराग्नेयमंत्रैरग्निमुदाहरस्तुहि १९

रा.
बा. टी.
१७२

इमे म यो मदि ष्यमाने इंद्रोपेंद्रदेवत्ये सिद्धिं जीवितसिद्धिं २१ २१ गच्छावहे इत्यार्षस्तउ. निर्वर्तयस्व यज्ञमि
ति शेषः समुपाहर उरु २२ २३ पवित्रैर्दर्भरज्जुभिः कृतपशुलक्षणं पशुं कृत्वा यज्ञपशुत्वेन संपाद्य स्रवं

इंद्रावितस्मरक्षेत्रोहेतोस्तु हिवं मुनिपुंगव इमे च गाथे द्वे दिव्ये गायेथा मुनिपुत्रक अंबरीषस्य यज्ञे
स्मिंस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि २० शुनःशेफो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुसमाहितः त्वरया राजसिंहं तमंबरी
षमुवाच ह २१ राजसिंह महाबुद्धे शीघ्रं गच्छावहे वयं निर्वर्तयस्व राजेंद्र दीक्षां च समुपाहर २२
तद्वाक्यमृषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षसमन्वितः जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतंद्रितः २३ सदस्या
नुमते राजा पवित्रकृतलक्षणं पशुं रक्तांबरं कृत्वा यूपे तं समबंधयत् २४ स बद्धो वाग्भिरग्र्या
भिरभितुष्टाव वै सुरौ इंद्रमिंद्रानुजं चैव यथावन्मुनिपुत्रकः २५ ततः प्रीतः सहस्राक्षो रहस्य
स्तुतितोषितः दीर्घमायुस्तदा प्रादात् शुनःशेफाय वासवः २६ ॥

यथास्त राजेनि पोषः २४ इंद्रानुजो विष्णुः उपदेवः अग्र्याः श्रेष्ठाः स्वमानान नयतीत्रोऽपदे शाकालेत थोक्तत्वात् २५
सहस्राक्षस्य पलकाणां विलोकि रहस्यस्तुतिः विश्वामित्रोपदिष्टा २६ ॥ २९

समाप्तवान् फलं सम्यगाप्तवानित्यर्थः यद्यपि बह्वृचब्राह्मणोक्तहरिश्चंद्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजेत्यादिना हरिश्चंद्र-
यज्ञे शुनःशेपस्याजीगर्तिसुतस्य पशुत्वं प्रजापत्या च मोदाः श्रूयते तथापि अंबरीषादिविषयमेव तत् एतत्प्र-
मादयावत्तत्कल्पतिष्ठानेष्वेति बह्वृचः केचित्तु हरिश्चंद्रपदं सार्धप्रपादं वरीषमेव प्रयुक्तं आजीगर्तिपदं च.

174

स च राजा नरश्रेष्ठ यज्ञस्य च समाप्तवान् फलं बहुगुणं राम सहस्राक्षप्रसादजं २७ विश्वामित्रोपि धर्मा-
त्मा भूयस्तेपे महातपाः पुष्करेषु नरश्रेष्ठ दशवर्षशतानि च २८ इत्यार्षे रामायणे बालकांडे द्विषष्टि-
तमः सर्गः ६२ पूर्णे वर्षसहस्रे सव्रतस्नातं महामुनिं अभ्यगच्छन्सुराः सर्वे तपःफलचिकीर्षवः १
अब्रवीत्सुमहातेजा ब्रह्मा सुरुचिरं वचः ऋषिस्त्वमसि भद्रं ते स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः २ तमेवमुक्त्वा
देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्ययात् विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः ३ ततः कालेन महता मेनका प-
रमाप्सराः पुष्करेषु नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ४ ॥

ऋचीके प्रयुक्तं श्रुतावस्मादेवोपबृंहणादि ॥
स्याकः २७ भूयः पूर्ववत्तपसः पुत्रेषु क्रोधेनानाशात् क्रोधं न करिष्यामीति संकल्प्य पुनस्तपोकरोत् २८ इति
टीकायां द्विषष्टितमः ६२ व्रतस्नातं समाप्तव्रतं तपःफलचिकीर्षवः तपःफलदातुकामाः १ ऋषिस्त्व-
मसि ब्रह्मर्षिरिति नेत्युक्तमनुपादानेन तज्ज्ञातिविशेषः सूचितः २३ परमाप्सरा रूपादिभिः सर्वोत्तमाप्सरा इत्यर्थः ४॥

वा॰
बा॰ टी॰
१२१

तत्र समरसि जलदे विद्युतमिव ५ कंदर्पकृतो दर्पो मदः ६ अनुगृह्णीष्व भोगदानेनेति शेषः वरारोहा श्रे
ष्ठजघना ७ पंच पंच दश वर्षाणि ८ ९ सामर्षा देवैर्विघ्नस्य तत्कृतत्वज्ञानात् १० तदाह सर्वमिति अहो

तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे यथा ५ कंदर्पदर्पवश
गो मुनिस्तामिदमब्रवीत् अप्सरः स्वागतं तेस्तु वस चेह ममाश्रमे ६ अनुगृह्णीष्व भद्रं ते मदनेन विमो
हितं इत्युक्ता सा वरारोहा तत्रावासमथाकरोत् ७ तपसो हि महाविघ्नो विश्वामित्रमुपागमत् त
स्यां वसंत्यां वर्षाणि पंच पंच च राघव ८ विश्वामित्राश्रमे सौम्ये सुखेन व्यतिचक्रमुः अथ काले गते
तस्मिन्विश्वामित्रो महामुनिः ९ सव्रीड इव संवृत्तश्चिंताशोकपरायणः बुद्धिर्मुनेः समुत्पन्ना सामर्षा
रघुनंदन १० सर्वं सुराणां कर्मैतत्तपोपहरणं महत् अहोरात्रापदेशेन गताः संवत्सरा दश ११
काममोहाभिभूतस्य विघ्नोयं प्रत्युपस्थितः स निश्वसन्मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः १२ भीता
मप्सरसं दृष्ट्वा वेपंतीं प्रांजलिं स्थितां मेनकां मधुरैर्वाक्यैर्विसृज्य कुशिकात्मजः १३ ॥

रात्रापदेशेन एकाहोरात्रतुल्यतया ११ १२ वेपंतीं वेपमानां मधुरैः मत्प्रार्थनया स्थितासीति तत्र न कश्चन दो
ष इत्यादिवाक्यैः क्रोधस्य संकल्पं वैयर्थ्यकृतात्तपसो नाशाद्यनेन तेनास्य क्रोधजयो जातस्तत्कं १२ ॥१३

१२१

ततस्तजउक्तविघ्नदर्शनादुत्तरगमनं नैष्ठिकीं कामस्याप्यकारणं संकल्पत्यक्तमद्ब्रह्मचर्यविषयां बुद्धिं द
निश्चयं जितकामः कामजितिशेषः १५ कौशिकी विश्वामित्रभगिनी नदी १५ उत्तरे पर्वते इत्येतत्सर्वानृषि
समागम्य ब्रह्मत्वतोतिशेषः १६ त्वमतांभगवन्निति शेषः १७ देवप्रार्थनया महर्षिशब्देनैवं संबोधयति महर्षे इ।

उत्तरं पर्वतं राम विश्वामित्रो जगाम ह स कृत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं जितकामो महायशाः १४ कौशिकीतीर
मासाद्य तपस्तेपे दुरासदं तस्य वर्षसहस्राणि घोरं तप उपासतः १५ उत्तरे पर्वते राम देवतानामभूद्भयं।
यं अमंत्रयन्त समागम्य सर्वे सर्षिगणाः सुराः २६ महर्षिशब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मजः देवतानां
वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः १७ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनं महर्षे स्वागतं वत्स तपसो
ग्रेण तोषितः १८ महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव कौशिक ब्रह्मणस्तु वचः श्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधनः १९
प्रांजलिः प्रणतो भूत्वा प्रत्युवाच पितामहं ब्रह्मर्षिशब्दमतुलं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः २०।

ति १८ महत्त्वमृषिमुख्यत्वमिति १९ प्रत्युवाचेति पितामहमिति शेषः अतुलं सर्वोत्तमं ब्रह्मर्षिशब्दं मदभीष्टं स्वार्जि
तैः कर्मभिः प्राप्यं यदि यतो भगवान्नाह [illegible] वदति ततो मन्ये ऽहं विजितेन्द्रियः अत्र काकुः न विजितेन्द्रिय इत्यर्थः नेता
वदितिविकारहेतुसन्निधाने विकाराभावो हि तत्त्वमिति भावः नतावदितिलाकोको २१ ॥ २० ॥

रा॰
बा॰ टी॰
१२४

२१ २२ घर्मे ग्रीष्मे आकाशं निरावरणदेशः २३ २४ २५ आत्महितं आत्मा इंद्रः २६ इतिश्रीरामायणे टीकायां त्रिषष्टितमः सर्गः ६३ लोभनं प्रतारणं काममोहेन कामज्वलितचित्तेवेषेण समन्वितं युक्तं

यदि मे भगवानाह ततोहं विजितेंद्रियः तमुवाच ततो ब्रह्मा न तावत्त्वं जितेंद्रियः २१ यतस्व मुनिशार्दूल इत्युक्त्वा त्रिदिवं गतः विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महामुनिः २२ ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबो वायुभक्षस्तपश्चरन् घर्मे पंचतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः २३ शिशिरे सलिलेशायी रात्र्यहानि तपोधनः एवं वर्षसहस्रं हि तपो घोरमुपागमत् २४ तस्मिन्संतप्यमाने तु विश्वामित्रे महामुनौ संतापः सुमहानासीत्सुराणां वासवस्य च २५ रंभामप्सरसं शक्रः सर्वैः सह मरुद्गणैः उवाचात्महितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च २६ इत्यार्षे रामायणे त्रिषष्टितमः ६३ सुरकार्यमिदं रंभे कर्तव्यं सुमहत्त्वया लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितं १ तथोक्ता साप्सरा राम सहस्राक्षेण धीमता व्रीडिता प्रांजलिर्वाक्यं प्रत्युवाच सुरेश्वरं २ अयं सुरपते घोरो विश्वामित्रो महामुनिः क्रोधमुत्स्रक्ष्यते घोरं मयि देव न संशयः ३ ॥

व्रीडिता अमर्षवचननिमित्तात्क्रोधः २ अस्मिन्नेतेऽनिपातेऽपि अन्त्यस्य तत्सैवार्थः २ ॥ ३ ॥

१

स्थितोऽतः प्रसादं एवं नियोगाभावद्रूपं ४५ माधवे वसंते कोकिलोऽभवाहमित्यन्वयः ९ वकुलाशोकशाखा
वाटिकायोगेतं रूपं रूपपरिष्कारं भेदयस्वकामोत्पादनेन तपसश्चालय २ ललिता ललिताभावश्चक्रा
वल्गु मनोहरं कमनीयविषयलाभाच्चेतसो हर्षः ९ तस्य कोकिलस्य गीतेन रंभायाः इति शेषः संदेहः स्व

ततो हि मे भयं देव प्रसादं कर्तुमर्हसि एवमुक्तस्तया राम मम भयं भीतया तदा ४ तामुवाच सहस्राक्षो
वेपमानां कृतांजलिं मा भैषी रंभे भद्रं ते कुरुष्व मम शासनं ५ कोकिलो हृदयग्राही माधवे हि विद्रुमे
श्रेष्ठं कदंबमारूढस्तत्रास्यासि तव पार्श्वतः ६ तं हि रूपं वसंतगुणं कृत्वा परमभास्वरं तमृषिं कौशिकं भद्रे
भेदयस्व तपस्विनं ७ सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमं लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिस्मि
ता ८ कोकिलस्य तु शुश्राव वल्गु व्याहरतः स्वनं संप्रहृष्टेन मनसा सचैनामन्ववैक्षत ९ श्रुत्वा तस्य च
शब्दं गीतं नाप्रतिमं नवं दर्शनेन च रंभाया मुनिः संदेहमागतः १० सहस्राक्षस्य तत्सर्वं विज्ञाय मुनिपुंग
वः रंभां क्रोधसमाविष्टः शशाप कुशिकात्मजः ११ ॥

तपवास्यायदृच्छया आगमनमुक्तं दृष्ट्वा विताया मन्त्रयो भंगार्थं क्षिप्यैवं रूपं १० तत्सर्वं रंभागमनं तत्कृतप्रलोभनं
च सहस्राक्षप्रेरितमिति मुनिः ध्यानेन च विज्ञाय निश्चित्य रंभां शशापेत्यन्वयः ११ ॥

६

176

रा॰
बा॰ टी॰
१०५

शैलीशिलाप्रतिमारूपा १२ यद्यपि सामिनियोगतः प्रवृत्तायारंभायाः शापदानमनुचितं तं देवतादानमनु
चितं तथापि क्रोधावेशेन युक्तायुक्तविवेकाभावः अत एव पश्चाद्विवेकं लब्ध्वा तामनुगृह्णाति ब्राह्मणइति ब
सिष्ठ इत्यर्थ इति कतकः एतेन कामादपि क्रोधो दुर्जेय इति सूचितं १३ आत्मनः कोपं धारयितुमशक्नुवं स्तापश।

यस्माल्लोभयसे रंभे कामक्रोधजयैषिणं दशवर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे १२ ब्राह्मणः सुमहा
तेजास्तपोबलसमन्वितः उद्धरिष्यति रंभे त्वां मत्क्रोधकलुषीकृतां १३ एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो म
हामुनिः अशक्नुवं धारयितुं कोपं संतापमात्मनः १४ तस्य शापेन महता रंभा शैली तदाभवत् वचः
श्रुत्वा च कंदर्पो महर्षेः स च निर्गतः १५ कोपेन च महातेजास्तपोपहरणे कृते इंद्रियैरजितै राम न ले
भे शांतिमात्मनः १६ बभूवास्य मनश्चिंता तपोपहरणे कृते नैव क्रोधं गमिष्यामि न च वक्ष्ये कथंचन १७ ॥

थामि।

स्मात्तपोव्ययजन्यदुःखेन संतापं प्राप्तवान् इत्यर्थः १४ महर्षेर्वचः श्रुत्वा कंदर्पः स च इंद्रश्च निर्गतः इ
त्यन्वयः १५ कोपेन चात्क्रामेन च तपोपहरणे कृते सति कामक्रोधरहितत्वादेवाजितैरिंद्रियैरित्यन्वयः आप्यततो
ऽस्मादर्शनप्रवृत्तयाकामेनापि तपः क्षयः प्राप्तं नामनसः शांतिः क्षयि यशामं १६ न च वक्ष्ये शापादिवचनमिति शेषः

१०
१०५

आत्मानं शरीरं १८ यावत्यावता कालेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं भवेत्तावत् शाश्वतीः समाः बहून् वत्सरान् १९ मूर्तयः धारी।
णवयवाः तपोधिनाद नुच्छ्वासाभोजनयोः तद्बलेनस्यास्यंतेवेति भावः दीक्षां अनुच्छ्वासाभोजने उद्दिश्य अप्रतिमां

अथ वानोच्छ्वसिष्यामि संवत्सरशतान्यपि अहं हि शोषयिष्यामि आत्मानं विजितेंद्रियः १८ तावद्यावद्धि मे
प्राप्तं ब्राह्मण्यं तपसार्जितं अनुच्छ्वसन्नभुंजानस्तिष्ठेयं शाश्वतीः समाः १९ नहि मे तप्यमानस्य क्षयं यास्यंति
मूर्तयः एवं वर्षसहस्रस्य दीक्षां समुनिपुंगवः २० चकाराप्रतिमां लोके प्रतिज्ञां रघुनंदन इत्यार्षे रामायणे
चतःषष्टितमः सर्गः ६४ अथ हैमवतीं राम दिशं त्यक्त्वा महामुनिः पूर्वां दिशमनुप्राप्य तपस्तेपे सुदारु
णं १ मौनं वर्षसहस्रस्य कृत्वा व्रतमनुत्तमं चकाराप्रतिमं राम तपः परमदुष्करं २ पूर्णे वर्षसहस्रे तु काष्ठ-
भूतं महामुनिं विघ्नैर्बहुभिराधूतं क्रोधो नांतरमाविशत् ३ स कृत्वा निश्चयं राम तप आतिष्ठदव्ययं तस्य
वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णे महाव्रतः ४ ॥ ४॥ ।॥

प्रतिज्ञां सर्वश्रेष्ठव्रतकरिष्य इत्यध्यवसायं २० इति
कांडे चतःषष्टितमः ६४ । अथ प्रतिज्ञातव्रतं हैमवतीं उत्तरां १ मौनरूपं व्रतं वर्षसहस्रं अवधिमौनं व्रात्रकाष्ठभूतो-
ने २ आधूतं आकुलीकृतमपि अंतरं अंतःकरणं ३ निश्चयं क्रोधाकरणविषयकं वर्षसहस्रं अवधिनि व्रते पूर्णे सति

४।

रा.

वा. टी.

१२८

तस्मिन् काले व्रतपारणकाले ५ सिद्धं पक्वं निःशेषिते निरवशेषतो दत्ते अभुक्त्वैव पुनः पाकाकरणादभुक्त्वैव ६ मौनं कृत्वा श्वासादित्यन्वयः ७ नोच्छ्वसन् श्वासोच्छ्वासरहितः धूम इति धूमकेतुरित्यर्थः अग्निरिति यावत् अत एवाग्न्यातापित मि वेति वक्ष्यति अयं श्रुत्वा सत्वगुणप्रभवोऽग्निरितरेषां रजस्तमः प्राधानानां तस्मिन् सत्वप्रधानानां च देवादीनां तपजनक इति

भोक्तुमारब्धवानन्नं तस्मिन्काले रघूत्तम इन्द्रो द्विजातिर्भूत्वा तं सिद्धमन्नमयाचत ५ तस्मै दत्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः निःशेषितेऽन्ने भगवानभुक्त्वैव महातपाः ६ न किंचिदवदद्विप्रं मौनव्रतमुपास्थितः तथैवासीत्पुनर्मौनमनुच्छ्वासं चकार ह ७ अथ वर्षसहस्रं च नोच्छ्वसन्मुनिपुंगवः तस्यानुच्छ्वसमानस्य मूर्ध्नि धूमो व्यजायत ८ त्रैलोक्यं येन संभ्रान्तमातापितमिवाभवत् ततो देवर्षिगंधर्वाः पन्नगोरगराक्षसाः ९ मो॥ हितास्तपसा तस्य तेजसा मंदरश्मयः कश्मलोपहताः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् १० बहुभिः कारणै र्देवैर्विश्वामित्रो महामुनिः लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्धते ११ ॥

८

वोर्थः ८ येन वह्निना यथा तापितः तथा त्रैलोक्यं संभ्रान्तो व्याकुलो भवति तद्वत् त्रैलोक्यं संभ्रान्तमभूदित्यर्थः ९ तपसा तेजसा तपसा च येन तेजसा मोहिताः विषयाग्राहिचित्ताः कृताः मंदरश्मयः क्षीणतेजसः कश्मलं दुःखं १० तद्विषये। लोभितः क्रोधितश्चापि निर्विघ्नमेव तेनात्यन्तं तपसाभिवर्धत इत्यन्वयः ११ ॥ श्रीरामाय नमः ११ ॥ ॥

१२५

स्त्वमपि हि जितेंद्रियत्वमपि कामक्रोधरूपं यदभीप्सितं ब्रह्मर्षित्वं १२ अन्यथालोकनाश इत्याह विनाशयतीति तेजस्वि।
नस्पादानक्षोभगः नाशप्रकारमाह व्याकुला इति ११ १४ प्रतिजानीम प्रतिक्रियां न जानीम इत्यर्थः नास्तिको।
जायते जगत् क्षोभवशान्नास्तिक इव कर्मानुष्ठानशून्य इत्यर्थः तदा हि संमूढमिवेति संप्रत्तभितमानसं व्याकुलावि

नह्यस्य वृजिनं किंचिद्दृश्यते सूक्ष्ममप्युत नदीयते यदि त्वस्य मनसा यदभीप्सितं १२ विनाशयति त्रैलोक्यं
तपसा सचराचरं व्याकुलाश्च दिशः सर्वा न च किंचित्प्रकाशते १३ सागराः क्षुभिताः सर्वे विशीर्यंते च पर्व
ताः प्रकंपते च पृथिवी वायुर्वाति हि संकुलः १४ ब्रह्मन्न प्रतिजानीमो नास्तिको जायते जनः संमूढमि
व त्रैलोक्यं संप्रत्तभितमानसं १५ भास्करो निष्प्रभश्चैव महर्षेस्तस्य तेजसा बुद्धिं न कुरुते यावन्नाशे देव
महामुनिः १६ तावत्प्रसाद्यो भगवानग्निरूपो महाद्युतिः कालाग्निना यथा पूर्वं त्रैलोक्यं दह्यतेखिलं।
देवराज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य यन्मनः ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः १८ ॥

तेनाशे जगन्नाशे १५ १६ पूर्वं युगांतकाले १७ यद्यसौ देवराज्यमपि चिकीर्षेत् तदा तदप्यस्मै दीयतामित्यर्थ इति।
केचित्तु यद्यस्य अभीष्टं न दीयते तदासौ देवराज्यं चिकीर्षेत तातोस्य यन्मनस्तत्स्य ब्रह्मर्षित्वं दीयतामित्यर्थ इ

रा.
बा.टी.
१२२

स्वागतंभद्रंस्मेतिविसर्गलोपश्चार्षः १९ दीर्घायुर्दानंसदर्शनफलं २० स्वस्तिस्तवं यथातपसउपरतेइतिशेषः २१। यदिइत्यसंदिग्धेसंदिग्धवचनंवेदाः प्रमाणंचेदितिवत् २२ ओमितिब्रह्मज्ञानसाधनंवषडितियज्ञसाधनंवेदाश्चतद्‌पेतितागोयागादिप्रतिपादकाः वरयंतवयथावसिष्ठादीन् सहजब्राह्मणानवरयंतितथावरणंवध्यापन

विश्वामित्रंमहात्मानंवाक्यंमधुरमब्रुवन् ब्रह्मर्षेस्वागतंतेस्तुतपसास्मसुतोषिताः १९ ब्राह्मण्यंतपसोग्रेणप्राप्तवानसिकौशिक दीर्घमायुश्चतेब्रह्मन्ददामिसमरुद्गणाः २० स्वस्ति। प्राप्नुहिभद्रंतेगच्छसौम्ययथासुखं पितामहवचःश्रुत्वासर्वेषांत्रिदिवौकसां २१ कृत्वा। प्रणामंमुदितोव्याजहारमुनिः ब्राह्मण्यंयदिमेप्राप्तंदीर्घमायुस्तथैवच २२ ओंकारोथवषट्कारोवेदाश्चवरयंतुमां तत्रवेदविदांश्रेष्ठोब्रह्मवेदविदामपि २३ ॥ २३॥

रसहा

याजनयोरनुमतिः ब्रह्माद्यनुग्रहेपिजातिब्राह्मण्याभावात् वसिष्ठेनानंगीकारेव्यर्थमेवसर्वमतआह तत्रेत्यादि सुर्थंवसिष्ठस्तान्नादिपुरोहितत्वात् तदध्यापकत्वाच्चतेषांपुरुहजपादिप्रयोजनसंपन्नेपेक्षत्त्रवेदविदांउक्तप्रयोजनपरनुर्वेदविदां। श्रेष्ठः ब्राह्मवेदोवेदत्वत्तस्थी ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्भागवत्वात २३ श्रीरामायनमः॥ २२ २८ ॥ २३।

अस्मदपि शिष्येष्ववीजं ब्रह्मण्य इति एवं ब्रह्मर्षे इति एवं वसिष्ठमुखेन ब्रह्मर्षित्ववादरूपे मम परमः कामो म
नोरथो यदि कृतस्तदा महिषये कृतकृत्याः सुरर्षभाः अन्यथा पुनस्तपश्चरिष्यामीति तात्पर्यं २४ ततो वि॰
श्वामित्रेणानंतरं प्रसादितो विश्वामित्रस्य ब्रह्मर्षितानुमतये एवं ब्रह्मर्षित्वं स्वयं विश्वामित्रेण २५ सर्वं ब्रा॰
ह्मण्यसंयोजकं ब्राह्मण्यजन्मतत्संस्कारादि संपद्यते संपन्नं अनेन त्रिशुद्धवपर्यंतं विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यलाभः

ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः यद्येवं परमः कामः कृतो यांतु सर्षभाः २४ ततः प्रसादितो दे
वैर्वसिष्ठो जपतां वरः सख्यं चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्त्विति चाब्रवीत् २५ ब्रह्मर्षित्वं न संदेहः सर्वं संपद्यते तव
इत्युक्त्वा देवताश्चापि सर्वा जग्मुर्यथागतं २६ विश्वामित्रोपि धर्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमं पूजयामास
ब्रह्मर्षिं वसिष्ठं जपतां वरं २७ कृतकामो महीं सर्वां चचार तपसि स्थितः एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं राम
महात्मना २८

सूचितः एतद्वाक्यानंतर्यं इति सूत्रे महाभाष्ये स्पष्टं इति वसिष्ठोक्तं देवता अप्युक्ताः जग्म
रित्यन्वयः २६ पूजयामास परिवारस्य मम नमस्कारकरणेन ब्रह्मर्षिताप्रापकसाधनोपन्यासं संपादनेन कृता।
र्थीकृतोस्मि भगवन्निति पूजयामासेत्यर्थः २७ चचारेति विश्वामित्र इति शेषः अथ प्रकृतशतानंदवचनमेवं वि॰

वा॰
वा॰ टी॰
१२८

नित्यमिदानीमपि वीर्यस्यतपोवीर्यस्य २९ ३१ पावितःपवित्रः कृतः ३२ गुणाःकर्मश्रेष्ठत्वातिश्रेष्ठलक्षणाः
महातेजइतिसंबुद्धिः मयाजनकेनरामेणचसदःप्राप्यास्थितैःसदस्यैश्रुतेगुणाःश्रुताः ३४ तभ्यमितितवेत्य

एषरामःमुनिश्रेष्ठएषधविग्रहवांस्तपः एषधर्मपरोनित्यंवीर्यस्यैषपरायणं ३५ एवमुक्त्वामहातेजा
विरराममहिजोत्तमः शतानंदवचःश्रुत्वारामलक्ष्मणसन्निधौ ३१ जनकःप्रांजलिर्वाक्यमुवाचकुशि
कात्मजं धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेमुनिपुंगव ३८ यज्ञंकाकुत्स्थसहितःप्राप्तवानसिकौशिक पा
वितोहंत्वयाब्रह्मन्दर्शनेनमहामुने ३२ गुणाबहुविधाःप्राप्तास्तवसंदर्शनान्मया विस्तरेणचवैब्रह्मः
न्कीर्त्यमानंमहत्तपः श्रुतंमयामहातेजोरामेणचमहात्मना सदस्यैःप्राप्यचसदःश्रुतास्तेबहवोगुणाः
अप्रमेयंतपस्तुभ्यमप्रमेयंचतेबलं अप्रमेयागुणाश्चैवनित्यंतेकुशिकात्मज ३५ तृप्तिराश्चर्यभूता
नांकथानांनास्तिमेविभो कर्मकालोमुनिश्रेष्ठलंवतेरविमंडलं ३९ श्वःप्रभातेमहातेजोद्रष्टुम
[illegible]र्हसिमांपुनः स्वागतंजपतांश्रेष्ठमामनुज्ञातुमर्हसि ३० एवमुक्तोमुनिवरःप्रशस्य
पुरुषर्षभं विससर्जाशुजनकंप्रीतंप्रीतमनास्तदा
र्थंअप्रमेयंअस्यमात्रानाविषयं ३५ कथानामि
तिश्रावतइतिशेषः कर्मकालइतिअग्निवर्तनइतिशेषः तदेवाहलंबनइति ३९ स्वागतंभद्रंअनुज्ञातुंकर्म

३९ स्ववासंसंनिवेशं स्ववासमिति पादेष्वयमेवार्थः ४० इति श्रीवालकांडे पंचषष्टितमः सर्गः ६५ कृतकर्मा कृतनित्यक्रियः १ कर्मणा यज्ञीयेन याचादिलक्षणेन राघवौ च संपूज्य वाक्यमुवाच विश्वामित्रं प्रतीति शेषः २॥

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः प्रदक्षिणं चकाराशु सोपाध्यायः सबांधवः ३९ विश्वामित्रोपि धर्मात्मा सहरामः सलक्ष्मणः स्ववासमभिचक्राम पूज्यमानो महात्मभिः ४० इत्यार्षे रामायणे पंचषष्टितमः सर्गः ६५ ततः प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिपः विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सराघवं १ तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा राघवौ च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह २ भगवन्स्वागतं तेस्तु किं करोमि तवानघ भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवता ह्यहं ३ एवमुक्तः स धर्मात्मा जनकेन महात्मना प्रत्युवाच मुनिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्यविशारदः ४ पुत्रौ दशरथस्येमौ क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ द्रष्टुकामौ धनुःश्रेष्ठं यदेतत्त्वयि तिष्ठति ५ एतद्दर्शय भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रतियास्यतः ६

आज्ञाप्यः आज्ञापयितुं योग्यः भवतेति कृत्यानां कर्तरि षष्ठी विकल्पात्तृतीया आगमनप्रयोजनं बोधनीयमिति तात्पर्यं ३।४ द्रष्टुकामौ आगताविति शेषः ५ कृतकामौ प्राप्तकामौ ६॥ ६।

रा.
बा. टी.
१०५

ततोधनुर्वृत्तांतमाहजनकः एवमिति अस्यादिष्टचितस्यधनुषः श्रूयतामागमनादिवृत्तांतइतिशेषः यदर्थं
यत्प्रयोजनायातिष्ठतितच्चश्रूयतां १ निमिः कुटस्थः तस्यज्येष्ठः पुत्रोदेवरातः न्यासोनिक्षेपः अयंधनूरूपः
अपरेतानितरामास्तेदेवतारानेति अत्यन्त्यान्यासोदेवपूजास्थानंतत्रजार्थप्राप्तुवधार्थंचदत्त इत्यर्थः निक्षेपप
रतयाव्याख्यानेतानिसेयस्यअल्लीकरणमनुचितं भगवतातद्रंगेचनिक्षेपारतणप्रयुक्तदोषभागीताजनेक

एवमुक्तस्तुजनकःप्रत्युवाचमहामुनिं श्रूयतामस्यधनुषोयदर्थमिहतिष्ठति १ देवरातइतिख्यातोनिमे
र्ज्येष्ठोमहीपतिः न्यासोयंतस्यभगवन्हस्तेदत्तोमहात्मनः २ दक्षयज्ञवधेपूर्वंधनुरायम्यवीर्यवान् वि
ध्वस्यत्रिदशान्रोषात्सलीलमिदमब्रवीत् ३ यस्माद्भागार्थिनोभागान्नाकल्पयतमेसुराः वरांगानि
महार्हाणिधनुषाशातयामिवः ४ ततोविमनसःसर्वेदेवावैमुनिपुंगव प्रासादयंतदेवेशंतेषांप्री
तोभवद्भवः ॥

स्यस्यादिहतिप्राह्नः केदंभक्तवारह दहेत्यादिदक्षयज्ञवधइतिनिमित्तसप्तमीप्रायम्य ... म
लोकतायपूर्वमाहूयमलीलमितिवधविषयाःप्रयासोयोज्यते २ भागार्थिनःस्विष्टकृदादियज्ञभागार्थिनोम
मभागंयतोनाकल्पयतमराअतोवरांगानिशिरांसि अकल्पयतेत्येकवचनमार्षंमहार्हाणिमहापूजायोग्यानि

रामायणबालकांडसटीकं

दद्दौ महार्थं गरहीतं धनुरिति यो बः देवदेवस्य रुद्रस्य देवैर्लब्धं धनुरत्नं १२ अस्मत्पूर्वजे देवराते ते ःपि च सहिते दैवैः न्यासभूतं देवपूज्जास्थानभूतं न्यस्तं दत्तं तदुक्तं कोर्मे एकविंशोध्याये प्रीतश्च भगवानीशस्त्रिशूली नीललोहितः प्रददौ शत्रुनाशार्थं जनकायाद्भुतं धनुरिति याज्ञेपि च चापमशंभोर्दयादत्तं कन्याशुल्कीकृतं ममेति यदर्थमिहतिष्ठतीत्यस्या पुत्रं रंन्यासभूतमित्यनेन ज्ञातं पूजास्थानत्वेन पूजार्थमित्यर्थलाभात् अथेति कृषतइति अग्निचय।

प्रीतिपुक्तस्तु सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनां तदेतद्देवदेवस्य धनुरत्नं महात्मनः १२ न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वजे विभो अथ मे कृषतः क्षेत्रं लांगलादुत्थिता ततः १३ ॥ क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा १४

नार्थमिति यो बः षट्गवेन कृषतीत्यादिशास्त्रात् लांगलात् लांगलपद्धतेः उत्थिता कन्येति यो बः १३ यतः क्षेत्रं शोधयता सीतायाः लांगलपद्धते मया लब्धाः ता नाम्ना सीतेति प्रसिद्धा भूतलात् यस्त्तियात् व्यवर्धत तदुक्तं पद्मे पाद्मेपि अथ लोके स्वरील स्मीर्जनकस्य पुरे स्वतः शुभे क्षेत्रे हलोत्खाते तारे चोत्तरफाल्गुने अयोनिजा पद्मकरा बालार्क यात समप्रभा सीता मुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुंदरी सीता मुखोद्भवा सीता इत्यस्य नाम चाकरोत् ततो भूदो

रसीतायकालीलानामकल्पकेलि श्री ॥

वीर्यशुल्काय धनुःसज्जीकरणादिरूपं वीर्यमेव शुल्कं मूल्यं यस्याः १५ १६ न ददामि न प्रादां १७ वीर्यं धनुषः सारं जिज्ञा
सव इत्यस्याभवन्निति शेषः उपाहृतं दर्शितमानीयेत्यर्थः १८ ग्रहणं धारणं तोलनं भारपरीक्षणार्थं हस्तेन वा
लनं १९ प्रत्याख्याता कन्या न दत्तेति यावत् तदितस्य यत्ततोनंतरं यद्वृत्तं तन्निबोध जानीहि ततइति २० अरुंध

वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा भूतलादुत्थितां तां तु वर्धमानां ममात्मजां १५ वरयामा
सुरागम्य राजानो मुनिपुंगव तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षितां १६ वीर्यशुल्केति भगवन्न ददामि
सुतामहं ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुंगव १७ मिथिलामभ्युपागम्य वीर्यजिज्ञासवस्तदा तेषां
जिज्ञासमानानां शैवं धनुरुपाहृतं १८ न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेपि वा तेषां वीर्यवतां वी
र्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने १९ प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन ततः परमकोपेन राजानो मु
निपुंगव २० अरुंधन् मिथिलां सर्वे वीर्यसंदेहमागताः आत्मानमवधूतं मे विज्ञाय नृपपुंग
वाः २१

न्वेष्टितवंतः वीर्यसंदेहं धनुरारोपणलक्षणवीर्यविषयेऽस्मेषां संदेहविषयत्वं गताः अतो
बलेनैव कन्यां ग्रहीष्याम इत्यहंयत्विन्यर्थः तेच सर्वे नृपा आत्मानं हि आत्मानं मे मयावधूतं वीर्यशुल्ककरणेन।

रोषेणाविष्टामिथिलामपीडयत् अङ्गभावश्चार्षः स्वयंयानानिदुर्गस्थित्यास्वबलादितिशेषः २२ साधनानिदुर्गी स्तानसाधनानिप्रसादये प्रसादितवानलङ्अभावश्चार्षः २३ सवादङ्ःजगन्मातः वरूणाग्रेस्वकार्यसिद्ध्यर्थं वे

रोषेणमहताविष्टाःपीडयन्मिथिलांपुरीं ततःसंवत्सरेपूर्णेक्षयंयातानिसर्वशः २२ साधनानिम निश्चैःततोहंभृशंदुःखितः ततोदेवगणान्सर्वांस्तपसाहंप्रसादयम् २३ ददुश्चपरमप्रीताश्चतरंगाव लंसुराः ततोभग्नानृपतयोहन्यमानादिशोययुः २४ अवीर्याःवीर्यसंदिग्धाःसामात्याःपापकारिण तदेतन्मुनिशार्दूलधनुःपरमभास्वरं २५ रामलक्ष्मणयोश्चापिदर्शयिष्यामिसुव्रत यद्यस्यधनुषो राम:कुर्यादारोपणंमुने २६ सुतामयोनिजांसीतांदद्यांदाशरथेरहं २७ इत्यार्षेरामायणेबालकांडेष ट्षष्टितमःसर्गः ६६ जनकस्यवचःश्रुत्वाविश्वामित्रोमहामुनिः धनुर्दर्शयरामायेइतिहोवाच

हेचलदानेदिशोययुः समंहंविसृज्येतिशेषः २४ अवीर्याअल्पवीर्याःसवीर्याःस्ववीर्यसंदिग्धाःसंदिग्धवीर्याः आहिताग्न्यादित्वात्निष्ठायाःपरनिपातःतदेतत्उक्तंवृत्तांतकं २५ २७ इतिरामायणटीकायांषष्टितमः ६६ रामा

सचिवान्समीपेविद्यमानान् अनुलेपितंयुक्तं २ प्राविशन्पुरंयत्रवाटादितिशेषः ३ शतानिपंचाशत्पंच
सहस्राणीत्यर्थः अनेनधनुषोऽतिगुरुत्वादिदर्शितं आयताःदीर्घाःमहात्मानोदृढपुष्टशरीराः अष्टचक्रां
यांगाढपुष्कांतांदृढतरमेनप्रसिद्धांकथंचनततस्त्वाअपिमहताप्रयत्नेनेत्यर्थः ४ आयसीमष्टलोहनिर्मि

ततःसराजाजनकःसचिवान्व्यादिदेशह धनुरानीयतांदिव्यंगंधमाल्यानुलेपितं २ जनकेनसमादि
ष्टाःसचिवाःप्राविशन्पुरंतद्धनुःपुरतःकृत्वानिर्जग्मुरमितौजसः ३ नृणांशतानिपंचाशद्व्यायतानांम
हात्मनां मंजूषामष्टचक्रांतांसमूहुस्तेकथंचन ४ तामादायतुमंजूषामायसींयत्रतद्धनुः सुरो
पमंतेजनकमूचुर्नृपतिमंत्रिणः ५ इदंधनुर्वरंराजन्पूजितंसर्वराजभिः मिथिलाधिपराजेंद्रदर्शनी
यंयदिच्छसि ६ तेषांनृपोवचःश्रुत्वाकृतांजलिरभाषत विश्वामित्रंमहात्मानंतावुभौरामलक्ष्मणौ ७
इदंधनुर्वरंब्रह्मन्जनकैरभिपूजितं राजभिश्चमहावीर्यैरशक्तैःपूरितंतदा ८ नैतत्सुरगणाःसर्वेसास

तां सुरोपममितिजनकविशेषणं ५ यदिदर्शनीयमितीच्छसितदादर्शयेत्यर्थः ६ उभौरामलक्ष्मणौतदाश्रयं
पुनःप्रदर्शनमुद्दिश्यविश्वामित्रमभाषतेतियोजना ७ पूरितंअशक्तैस्तोलनादिव्यसमाप्याअपिअशक्तैःराजभि
र्जनकैःइत्यादिजनकैःपूजितंतेषुअवताराःतेषुअवतेरकेवलंपूजितमित्यर्थः ८ नैतदितिपतद्धनुःसुरादयो

गतिः पातिः सामर्थ्यं च बलवीर्यप्रहरणं आकर्णाकर्षणं आरोपणं सज्जीकरणं समायोगः पार्श्वेण योजनं।
आस्फालनं तोलनमुक्तं ॥१०॥ आनीतं धनुः स्थापितं राज्ञेत्यादि ॥११॥ यत्र यत्नवानिति तां मंजूषां उपाहृत्य अपग।
तावरणं कृत्वा ॥१३॥ स्पृशामीति दर्शनोत्तरकालस्पर्शनोक्तेः वाचार्थे यत्नवान् भविष्यामि किमित्यब्रवीत् अग्र

कृतिर्मनुष्याणां च धनुषोऽस्य प्रपूरणे आरोपणे समायोगे वेपने तोलनेऽथवा ॥१०॥ तदेतद्धनुषां श्रे
ष्ठमानीतं मुनिपुंगव दर्शयैतन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ॥११॥ विश्वामित्रः सरामस्तु श्रुत्वा जनक
भाषितं वत्स राम धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥१२॥ महर्षेर्वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः मंजूषां
तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ॥१३॥ इदं धनुर्वरं दिव्यं संस्पृशामीह पाणिना यत्नवांश्च भविष्या
मि तोलने पूरणेऽपि वा ॥१४॥ बाढमित्यब्रवीद्राजा मुनिश्च समभाषत लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह व·

चनान्मुनेः ॥१५॥

हृदित्यर्थः ॥१४॥ तं राजा मुनिश्च बाढमित्येवमब्रवीत् समभाषतेति प्रत्येकमन्वयः मध्ये मध्यप्रदेशे लीलया
अनायासेन जग्राह पादांगुलेनोन्नतं कृत्वा करेण जग्राह तदङ्कं पार्श्वे रामोऽपि तद्धनुः कोटिं स्पृष्ट्वा पादांगुला।
ततः उन्नतं चापमारोपयां बभंजे मोहिता जना इति अतिभारवत्त्वात् ततः पादांगुलाभ्यां मध्यभागपर्यंतमुन्नमनं म

बा॰

बा॰ टी॰

१८२

पश्यतामनादरेषष्ठी १८ इतरासामाकर्षणं १० निर्घातो शनिध्वनिस्तत्रिस्वनसमः शब्द आसीत दीर्यतः पर्वत स्य समीपदेशोयथाभूकंपस्तथाभूकंप आसीत १८ मुनिवरो विश्वामित्रः राजा जनकः १९ विगतसाध्वसः

पश्यतां नरसहस्राणां बहूनां रघुनंदनः आरोपयत्सधर्मात्मा सलीलमिव तद्धनुः १८ आरोपयि त्वा मौर्वीं च पूरयामास तद्धनुः तद्बभंज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः १० तस्य शब्दो महानासीन्नि र्घातसमनिस्वनः भूमिकंपश्च सुमहान्पर्वतस्येव दीर्यतः १८ निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहि ताः वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ १९ प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन्राजा विगतसाध्वसः उवाच प्रांजलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुंगवं २० भगवन्दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मजः अत्यद्भुतमचिंत्यं च अतर्कितमिदं मया २१ जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता सीता भर्तारमासाद्य रामं दशर थात्मजं २२ मम सत्या प्रतिज्ञा सा वीर्यशुल्केति कौशिक सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सु ता २३ भवतोनुमते ब्रह्मन्शीघ्रं गच्छंतु मंत्रिणः मम कौशिक भद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः २४

रामेणाध

नुरनारोपणे कन्याः विवाहिते वस्यास्यतीति याभीः स्थिता सा गतेनत्यर्थः २० अतर्कितमिदं मया पतदारोपणं च मयाः २१ प्रापयिष्यतिमम ताहरिष्यति २२ मम प्रतिज्ञा सत्या जातेति शेषः प्राणैः प्राणेभ्यः २३ मम मंत्रिणाः

प्रश्रितैर्विनयसहितैः सर्वशास्त्रसर्वसपवित्रसंहृत्तांतमिमर्थः २५ गुप्तौवृत्तितौ प्रीतियुक्तमितिक्रियाविशेषणं २
प्राभाष्य प्राहूय कृतशासनान् दत्तकल्याणसंदेशपत्रान् २७ २८ इति रामायणटीकायां सप्तषष्टितमः ६७
त्रिरात्रं रात्रित्रयं उषिता मार्गे कृतवासाः तावद्दासकरणेनिमित्तं क्लांतवाहनत्वेनेहतकर्माणि नियुक्तामंत्रिणः

८

184

राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयंतु पुरं मम प्रदानं वीर्यशुल्कायाः कथयंतु च सर्वशः २५ मुनिगुप्तौ च
काकुत्स्थौ कथयंतु नृपाय वै प्रीतियुक्तं तु राजानमानयंतु सुशीघ्रगाः २६ कौशिकस्तु तथेत्याह
राजा चाभाष्य मंत्रिणः अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनान् २७ यथावृत्तं समाख्यातुमानेतुं
च नृपं तथा २८ इत्यार्षे रामायणे सप्तषष्टितमः सर्गः ६७ जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लांतवाह-
नाः त्रिरात्रमुषिता मार्गे तेऽयोध्यां प्राविशन्पुरीं १ ते राजवचनाद्गत्वा राजवेश्म प्रवेशिताः ददृशुर्देवसं-
काशं -- वृद्धं दशरथं नृपं २ बद्धांजलिपुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः राजानं प्रश्रितं वाक्यमब्रुवन्म

ततोनंतरं तेऽयोध्यां प्राविशन् १ राजवचनात् जनकोस्मानिह प्रेषितवानिति स्वराजनामसंकीर्तनात् राजवेश्म
दशरथवेश्म प्रवेशितास्ते दीर्घैर्द्वारपालैरिति शेषः २ विगतसाध्वसाः महाराजहृतवेननतज्ञत्पवज्ञत्सन्निधेयो।

जा

बा॰

बा॰ टी॰

१८२

साग्निहोत्रपुरस्कृतः पुरस्कृताग्निहोत्रसहितः आहिताग्न्यादिः पुरस्कृता मंत्र्यादयः अग्निहोत्रपदेन तत्साधनं त्रयी।
विजनैः सहित इत्यर्थ इत्यन्ये ४ कुशलं ते मंत्र्यव्ययमनपायं हे महाराज आपृच्छते आङि नुप्रच्छ्योरित्यात्मनेप॰
दं पुरःसरा भृत्यास्तत्सहिते ५ अनुमते अनुमतकृत्य साधननिमित्ते ६ वीर्यशुल्केति प्रतिज्ञा पूर्वं युष्माकं विदिते।

मैथिलो जनको राजा साग्निहोत्रपुरस्कृतः मन्दं मन्दं मधुरया स्नेहसंरक्तया गिरा ४ कुशलं चाव्ययं चैव
सोपाध्याय पुरोहितं जनकस्त्वां महाराज पृच्छते सपुरःसरं ५ पृष्ट्वा कुशलमव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधि
पः कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिदमब्रवीत् ६ पूर्वं प्रतिज्ञा विदिता वीर्यशुल्का ममात्मजा राजान।
श्च कृतामर्षा निर्वीर्या विमुखीकृताः ७ सेयं मम सुता राजन्विश्वामित्रपुरस्कृतैः यदृच्छयागतै राजन्नि॰
र्जिता तव पुत्रकैः ८ तच्च रत्नं धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना रामेण हि महाबाहो महत्यां जनसंस
दि ९।

तत्क्षयः विमुखीकृता इत्यपि विदितं ७ तव पुत्रकैरिति तव पुत्रेण रामेणेत्यर्थः कप्रत्ययेनाल्पा
र्थकेन बाल्ये यातनं ज्ञापयति बाल्ये महाबलत्वेनेश्वरत्वमाच प्रज्ञप्येन बहुवचनप्रयोगः ८ तच्चापूर्वं दत्ताध॰
रथं मम मैथिलेनेशापहतान्तकादिपुरः सबसकलमपि जयः कृतस्तत्त्वेत्यर्थः रत्नं धनुः उत्तमं धनुः ९॥

१८२

प्रतिज्ञां वीर्यशुल्कतया सीताप्रदानप्रतिज्ञां तर्तुं सफलयितुं ९ । ११ उभयोरेव उभयोरपि पुत्रयोः न केवलं रामस्यैवेत्यर्थः ।
प्रीतिं विवाहजां मे तेन लक्ष्मणायोर्मिलाप्रदानं सूचितं १२ अभ्यनुज्ञातः अभ्यनुज्ञातकन्याप्रदानक्रमः १२ एवंवस

मैंदेया मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने प्रतिज्ञां कर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ९ सोपाध्यायो महाराज
पुरोहितपुरस्कृतः शीघ्रमागच्छ भद्रं ते द्रष्टुमर्हसि राघवौ ११ प्रतिज्ञां मम राजेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि पुत्र-
योरुभयोरेव प्रीतिं त्वमुपलप्स्यसे १२ एवं विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत् विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः शता-
नंदमते स्थितः १३ दूतवाक्यं ततः श्रुत्वा राजा परमहर्षितः वसिष्ठं वामदेवं च मंत्रिणश्चैवमब्रवीत् १४
गुप्तः कुशिकपुत्रेण कौसल्यानंदवर्धनः लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु वसत्यसौ १५ दृष्टवीर्यस्तु का-
कुत्स्थो जनकेन महात्मना संप्रदानं सुतायास्तु राघवे कर्तुमिच्छति १६ यदि वो रोचते वृत्तं जनक-
स्य महात्मनः पुरीं गच्छामहे शीघ्रं मा भूत्कालस्य पर्ययः १७ मंत्रिणो बाढमित्या-
हुः सह सर्वैर्महर्षिभिः सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजा श्वो यात्रेति च मंत्रिणः १८ ॥

माणं १४ विदेहेषु विदेहानां निवासभूते जनपदे १५ १६ यदि वो रोचते वृत्तं योनसंबंधयोग्यमित्यर्थः यथायो-
तिक्रमः १७ श्वो यात्रेति मंत्रिणोऽब्रवीदित्यन्वयः तदर्थं उद्यमः क्रियतामिति शेषः १८ ॥

मंत्रिणो जनककर्मंत्रिणः गुणैः सत्कारातिशयैः नरेंद्रस्येति पादे सर्वप्रमुदितउवासेति विपरिणामः नरेंद्रस्येति पादे
जनकस्येत्यर्थः १९ इति बालकांडे सप्तषष्टितमः सर्गः ६८ ततइति १ धनाध्यक्षाः कोशरक्षाधिकारिणः प्रक्लृ
प्तं वक्तुं श्रेष्ठं वसुविहिताः सुरक्षिताः संपादितकल्याणोचितकर्मणोवा २ यानं शिबिकादि युग्यम

मंत्रिणस्ततनरेंद्रस्य रात्रिं परमसत्कृताः ऊषुः प्रमुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैः समन्विताः १९ इत्यार्षे रामायणे बा
लकांडे सप्तषष्टितमः सर्गः ६८ ततो रात्र्यां व्यतीतायां सोपाध्यायः सबांधवः राजा दशरथो हृष्टः सुमंत्रमिदमब्रवीत् १
अद्य सर्वे धनाध्यक्षाः धनमादाय पुष्कलं व्रजंत्वग्रे सुविहिता नानारत्नसमन्विताः २ चतुरंगबलं चापि शी
घ्रं निर्यातु सर्वशः ममाज्ञासमकालं च यानयुग्यमनुत्तमं ३ वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः
मार्कंडेयश्च दीर्घायुरृषिः कात्यायनस्तथा ४ एते द्विजाः प्रयांत्वग्रे स्यंदनं योजयस्व मे यथा कालात्ययो न
स्यादूता हि त्वरयंति मां ५ वचनाच्च नरेंद्रस्य सेना च चतुरंगिणी राजानमृषिभिः सार्धं व्रजंतं पृष्ठतोऽन्वगा
त ६

श्चादि प्रवक्ष्यमाणानि श्रेष्ठानि यानानि युग्यानि च यांतु वसिष्ठप्रभृतिर्मितिशेषः ३ ४ अग्रेद्विजप्रयाणं यथा लोक-
लालाय प्रयांतु तत्स्यान् पूर्वे द्विनिशेषः दूता जनकदूताः ५ वदंयंचित्फलयास्वगामांचार्थः ६

हृष्टानां त्रिदिनगमनयोग्यमार्गस्थत्वं गवलोपेतप्रयाणे वा सत्वरं दिनं वा सो मध्ये श्रुत्वा दशरथस्यागमनं ७ राजानमा
साद्य मुदितो हर्षं ययौ मोदस्येवाधिकावस्था हर्ष इति भेदः ८ ९ वीर्यशौर्ये १० वसिष्ठ इंद्रसादृश्यं पृथ्वीधर्मत्वेन
विप्राः कन्यादानप्रतिबंधाः ११ राघवैः सह संबंधप्राप्य पूजितं मे कुलं नरेंद्र सर्वे राजश्रेष्ठ संवर्तयितुं विवाहमिम

गत्वा चतुरहं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान् राजा च जनकः श्रीमान् श्रुत्वा पूजामकल्पयत् ततो राजानमासा-
द्य वृद्धं दशरथं नृपं मुदितो जनको राजा प्रहर्षं परमं ययौ ८ उवाच वचनं श्रेष्ठो नरश्रेष्ठं मुदान्वितं स्वाग-
तं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ९ पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्यनिर्जितां दिष्ट्या प्राप्तो महातेजा
वसिष्ठो भगवानृषिः १० सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिव शतक्रतुः दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना दिष्ट्या मे पूजितं
कुलं राघवैः सह संबंधाद्वीर्यश्रेष्ठैर्महाबलैः श्वः प्रभाते नरेंद्रेंद्र संवर्तयितुमर्हसि १२ यज्ञस्यांते नरश्रेष्ठ वि-
वाहमृषिसत्तमैः तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिमध्ये नराधिपः १३ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिं ।
प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा

त्रिमेणान्वयः यज्ञांते प्रवक्ष्ये १३ प्रतिग्रहः कन्यागवादीनां दातृ-
वशः यदि दाता ददाति तदा प्रतिग्रहः प्रतिगृहीत्रेति स्थितिः एतद्वाक्यं मया श्रुतं तत्प्रियतया प्रतिग्रहयसि स्यायाप्य-
तानमेव संप्रतमेवानुभवो [illegible] भविष्यतीति श्रुतमित्युक्तं १४ ॥ १४ ॥ ॥ १४ ॥ १४।

186

रा

प्रतो यथा समं वत्समितद्वयं करिष्यामहे १५ विस्मयं कन्यायावीर्येणशुल्केन जितवान् मदनुमतनं पेत्तायाम
पितास्तो विनयेन ताद्दशवचनाद्विस्मयः १६ निशम्य दृष्टा १७ यतस्ता वामिष्टाः क्रियाः सुताभ्यां हि त्रोः कन्या
दानशेषतया प्रकर्तव्यमं कुरार्पणादि लौकिकालौकिकं तत्सर्वं कृत्वो वाम १८ इति बालकांडे एकोनसप्तति

यथावत्समिधर्मं तत्करिष्यामहे वयं तद्धर्मिष्ठं यशस्यं च वचनं सत्यवादिनः १५ श्रुत्वा विदेहाधिप
तिः परं विस्मयमागतः ततः सर्वे मुनिगणाः परस्परसमागमे १६ हर्षेण महता युक्तास्तां रात्रिमवसन्सु
खं राजा च राघवौ पुत्रौ निशाम्य परिहर्षितः १७ उवास परमप्रीतो जनकेनाभिपूजितः जनकोपि महा
तेजाः क्रियाधर्मेण तत्ववित् यज्ञस्य च सुताभ्यां च कृत्वा रात्रिमुवास ह । १८ । इत्यार्षे रामायणे एकोनसप्ततितमः
सर्गः ६९ ततः प्रभाते जनकः कृतकर्मा महर्षिभिः उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शतानंदं पुरोहितं १ भ्राता
मम महातेजाः वीर्यवानतिधार्मिकः कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुभां २ ॥ २॥

वाक्यं

तमः सर्गः ६९ पृथग्वासमं वंध सदृशो येन संवंधे वंधुपेक्षितः परस्परकुलविचारः सर्गाभ्यां तत इति कृतक
र्मा कृतनित्यक्रियः १ पुरीमध्यवसत् उपानुध्यादिनिकर्मसंवे २ ॥ २ ॥ ॥ २ ॥: ॥

परवलंवारयितुमर्हावार्यः प्राकारः तस्याः आमलकायंवफलकास्तैर्युक्तः पर्यंतःपरिसरोयस्याः सातथाइक्षुमती।
पिबन् तज्जलंपिबन्सांकाश्यांतदाख्यांनगरीं वार्यामलकपर्यंतामितिपाठेवार्यामलकाआमलकविशेषाः पर्यंतेषुय
स्याइत्यर्थः पुण्यसंकाशांपुण्यशब्देनतत्फलंस्वर्गः तत्संकाशांतदुपमामित्यर्थः पुष्पकंविमानंकौवेरंप्रसिद्धं ३ तं ३।

187

वार्याफलकपर्यंतांपिबन्निक्षुमतीनदीं सांकाश्यांपुण्यसंकाशांविमानमिवपुष्पकं ३ तमहंद्रष्टुमिच्छामि
यज्ञगोप्तासमेमतः प्रीतिंसोपिमहातेजाइमांभोक्तामयासह ४ एवमुक्तेतुवचनेशतानंदस्यसन्निधौ आ
गताःकेचिदव्यग्राःजनकस्तान्समादिशत् ५ शासनात्तुनरेंद्रस्यप्रययुःशीघ्रवाजिभिः समानेतुंनरव्या
घ्रंविष्णुमिंद्राज्ञयायथा ६ सांकाश्यंतेसमागम्यददृशुश्चकुशध्वजं न्यवेदयन्यथावृत्तंजनकस्यचचिं
तितं ७ तद्वृत्तंनृपतिःश्रुत्वादूतश्रेष्ठैर्महाजवैः आज्ञयातुनरेंद्रस्यआजगामकुशध्वजः ६ ८॥

कुप्रवासिनं यज्ञगोप्ता मिथिलायांक्रियमाणयज्ञस्यसांकाश्यायामेववासित्वा ३ स्वयज्ञोपचितसामग्रीसंपादक
त्वेनरक्षिता ३ मांप्रीतिंजानकीपरिणयजां ४ अव्यग्राःसमर्थाःसमादिशत् शतानंदेनगंतुंप्रेरयत् ५ नरेंद्रस्य
शासनात् शतानंदप्रेरिताःप्रययुरित्यादिविशेषः ६ ७ नृपतिःकुशध्वजः ६ ८ ॥ ८ ॥ २॥

पूर्वं शतानंदमभिवाद्य ततो जनकं चाभिवादयेत्यर्थः ९ अध्यारोहत् पुरोहितजनकयोरनुमत्येति शेषः १० सद
मन्त्रस्य रामनाख्ये औपकार्यां उपकार्या शाह्वातस्त्वार्येण दशरथाशिविरसन्निवेशमित्यर्थः १२ १३ १४ १५ इ
दं वाक्यं वक्ष्यमाणं वसिष्ठमुखेन कन्यां वरयितुं इक्ष्वाकुकुलदैवतं भगवान्वसिष्ठः इक्ष्वाकूणां सर्वेषुकृत्येषु

सददर्श महात्मानं जनकं धर्मवत्सलं सोभिवाद्य शतानंदं राजानमतिधार्मिकं ९ राजार्हं परमं दिव्य
मासनं सोध्यरोहत उपविष्टावुभौ तौ तु भ्रातरावमितद्युती १० प्रेषयामास तु वीरो मंत्रिश्रेष्ठं सुदामनं
गच्छ मंत्रिपते शीघ्रमिक्ष्वाकुममितप्रभं ११ आत्मजैः सह दुर्धर्षमानयस्व समंत्रिणं औपकार्यं स ग॰
त्वातुरघूणां कुलवर्धनं १२ ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत अयोध्याधिपते वीर वैदेहो मिथिला॰
धिपः १३ स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितं मंत्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्षिगणस्तथा १४
सबंधुरगमत्तत्र जनको यत्र वर्तते राजा च मंत्रिसहितः सोपाध्यायः सबांधवः १५ वाक्यं वाक्यविदां श्रे
ष्ठो वैदेहमिदमब्रवीत विदितं ते महाराज इक्ष्वाकुकुलदैवतं १६ ॥

वक्तेति विदितमित्यन्वयः श्रुतो विश्वामित्राभ्यनुज्ञया ऋषिभिः सह कुलप्रभवं यथाक्रममनतिक्रम्य क्रमं मे ए
तेकैमवातेतिक्रमस्वरूपाहह्वायिवाख्यानतोहितमित्यायेनेत्तोनंमंवर्णोपपतितं वचापां वर्णमेषवक्ष्यति १८ ॥ १८॥

१७ १८ अव्यक्तशब्देन मायाशबलं ब्रह्म ब्रह्मा च तस्माद्भवः शाश्वत नित्यत्वान्यस्याप्यपेक्षिकाणि द्रष्ट·

वक्ता सर्वेषु कृत्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सह सर्वैर्महर्षिभिः ७ एष व·
स्यति धर्मात्मा वसिष्ठो मे यथाक्रमं तस्मिंस्तदा रथे च वसिष्ठो भगवानृषिः १८ उवाच वाक्यं वाक्य
ज्ञो वैदेहं समप्रोतधर्मं अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः १९ तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः
कश्यपः सुतः विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः २० मनुः प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः
सुतः तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकं २१ इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरित्येव विश्रुतः
कुक्षेरथात्मजः श्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत २२ विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् बाणस्य
तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् २३ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञे त्रिशंकुस्तु पृथोरपि त्रिशंकोरभवत्पुत्रो
धुंधुमारो महायशाः २४ धुंधुमारान्महातेजा युवनाश्वो महारथः युवनाश्वसुतस्त्वासीन्मांधाता
पृथिवीपतिः २५ मांधातुस्तु सुतः श्रीमान्सुसंधिरुदपद्यत सुसंधेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसंधिः प्रसे·
नजित् २६ यशस्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतो नाम नामतः भरतात्तु महातेजा असितो नाम जायत २७

व्यानि १९ २० मनोः प्रजापतित्वं प्रजासर्गाधिकारित्वेन पूर्वकं प्रथम २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७

१८८

कु

बा.
बा. टी.
१८०

यस्यप्रसितस्यप्रतिराजानः २८ सोसितःप्रतियुध्यान्प्रतियत्ततया युध्यन् प्रवासितः राज्यान्निःसारितः
इतिश्रुतिः प्रराजनकथाइत्यर्थः ३० सगरंगरसहितंमत्स्यं शैलवरेहिमवत्याभिरतोबभूव ३१ तत्रहिमव.

यस्यैतेप्रतिराजानउदपद्यंतशत्रवः हैहयास्तालजंघाश्चशूराश्चशशिबिंदवः २८ तांश्चसंप्र
तियुध्यन्वैयुद्धेराजाप्रवासितः हिमवंतमुपागम्यभार्याभ्यांसहितस्तदा २९ असितोल्पबलोरा.
जाकालधर्ममुपेयिवान् द्वेचास्यभार्येगर्भिण्योबभूवतुरितिश्रुतिः ३०एकागर्भविनाशार्थंसपत्न्यै
सगरंददौ ततःशैलवरेरम्येबभूवाभिरतोमुनिः ३१ भार्गवश्च्यवनोनामहिमवंतमुपाश्रितः तत्र
चैकामहाभागाभार्गवंदेववर्चसं ३२ ववंदेपद्मपत्राक्षीकांक्षंतीसुतमुत्तमं तमृषिंसाभ्युपाग.
म्यकालिंदीचाभ्यवादयत् ३३ सतामभ्यवदद्विप्रःपुत्रेप्सुंपुत्रजन्मनि तवकुक्षौमहाभागेसुपु
त्रःसुमहाबलः ३४ महावीर्योमहातेजाअचिरात्संजनिष्यति गरेणसहितःश्रीमान्माशुचःकम

लिएकाप्रसितपत्नी ३२ कालिंदीतितस्यानामअभ्युपागम्यशरणंगता अभ्यवादयच्चचेनशुश्रूषणमथ.
केशात् ३३ पुत्रजन्मनिनिमित्ते पुत्रेप्सुंअभ्यवदत्तउक्तवान् ३४ गरेणसहितोजनिष्यतीत्यन्वयः माशुचःपतिमरणं.

२९
।५४

पतिनारहितेतिपादेनाभावश्चार्थः तस्मात्च्यवनप्रसादात्व्यजायतप्रसूता २८ यतोगरेणसहजातोतः स
गरोनाम्नाभवत् २० २८ प्रवृद्धस्तत्रामाप्रकृषादकः वासिष्ठशापवशाद्राक्षसोभवत् वसिष्ठायप्रतिशापंदा

च्यवनंचतमस्कृत्यराजपुत्रीपतिव्रता पतिनारहितातस्मात्पुत्रंदेवीव्यजायत २९ सप
त्न्यातगरस्तस्यैदत्तोगर्भजिघांसया सहतेनगरेणैवसंजातःसगरोभवत् ३० सगर
स्यासमंजस्तस्मादसमंजादथांशुमान् दिलीपोंशुमतःपुत्रोदिलीपस्यभगीरथः ३८ भ
गीरथात्ककुत्स्थश्च ककुत्स्थाद्रघुस्तथा रघोस्तपुत्रस्तेजस्वीप्रवृद्धःपुरुषाद
कः कल्माषपादोप्यभवत्तस्माज्जातस्तुशंखणः सुदर्शनःशंखणस्याग्निवर्णःसुदर्शनात् ४०
शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्यशीघ्रगस्यमरुःसुतः मरोःप्रशुश्रुकस्तस्मादंबरीषःप्रशुश्रुकात् ४१
अंबरीषस्यपुत्रोभून्नहुषश्चमहीपतिः नहुषस्ययातिस्तुनाभागस्तुययातिजः ४२ ना
भागस्यभवाजःपुत्राद्दशरथोऽभवत् अस्माद्दशरथाज्जातोभ्रातरोरामलक्ष्मणौ ४३

तमद्रुतंजलंसपत्न्यान्तुनयेनसपादयोर्विसृष्टवान् ततःकल्माषवर्णपादस्तदाख्यश्चाभवत् ३१ ४०।४१।४२ ४३

यद्यपि वंशपरंपराणां दिक्षु न्यायात् अत एतेन याचितत्वकल्पभेदेन विरोधपरिहारः एकस्यानेकनामकत्वाद्वा ग्रा॰
दीति आदितो ब्रह्मण आरभ्य वंशेन शुद्धानां वीराणां सत्यवादिनां संबंधिनो रामलक्ष्मणयोरित्यर्थः ५४ इतिवा
लकांडे सप्ततितमः सर्गः ७० अथ जनकः कन्यापितृत्वात् जामातृवर्गे प्रश्रुततया स्वनौचित्येन स्ववंशं स्वयमेवा

आदिवंशविशुद्धानां राज्ञां परमधर्मिणां इक्ष्वाकुकुलजातानां वीराणां सत्यवादिनां ५४ रामलक्ष्मण
योरर्थे त्वत्सुते वरयेन्नृप सदृशाभ्यां नरश्रेष्ठ सदृशे दातुमर्हसि ५५ इत्यार्षे रामायणे सप्ततितमः ७०
एवं ब्रुवाणं जनकः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः श्रोतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः परिकीर्तितं १ प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ॰
कुलं निरवशेषतः वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध महामते २ राजाभूत् त्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा
निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतां वरः ३ तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः प्रथमो जनको रा॰
जा जनकादप्युदावसुः ४

२ एवमिति ब्रुवाणं वसिष्ठं अस्माभिः परिकीर्तितं नोऽस्माकं कुलं श्रोतुमर्हसि १
कुलजातेन सत्कुलप्रसूतेन [illegible] प्रदाने कन्यादानविषये कुलं वक्तव्यमित्यन्वयः २ ३ तस्य निमेः मिथि
नाम्ना च मिथिलेति प्रथमो जनकः सेवेषामस्माकं जनकपदव्यवहार्यत्वमलभत ४ ॥५॥

नामप्रथमिर्ह्नाम ततः सुकेतवित्यर्थः ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ तस्य ह्रस्वरोमणः ज्येष्ठोऽहं मम मानुजः कुशध्वजः १३ ममम

उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै नन्दिवर्धनः नन्दिवर्धसुतः शूरः सुकेतुर्नाम नामतः ५ सुकेतोरपि
धर्मात्मा देवरातो महाबलः देवरातस्य राजर्षेर्बृहद्रथ इति स्मृतः ६ बृहद्रथस्य शूरोऽभून्महावीरः प्रता
पवान् महावीरस्य धृतिमान्सुधृतिः सत्यविक्रमः ७ सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुः सुधार्मिकः धृष्ट
केतोस्तु राजर्षेर्हर्यश्व इति विश्रुतः ८ हर्यश्वस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतीन्धकः प्रतीन्धकस्य धर्मात्मा
राजा कीर्तिरथः सुतः ९ पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति स्मृतः देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य महीध्र
कः १० महीध्रकसुतो राजा कीर्तिरातो महाबलः कीर्तिरातस्य राजर्षेर्महारोमा व्यजायत ११ महारो
म्णस्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमा व्यजायत स्वर्णरोम्णस्तु राजर्षेर्ह्रस्वरोमा व्यजायत १२ तस्य पुत्रद्वयं राज्ञो धर्म
ज्ञस्य महात्मनः ज्येष्ठोऽहमनुजो भ्राता मम वीरः कुशध्वजः १३ मां तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोऽभिषिच्य पिता मम।
कुशध्वजं समावेश्य भारं मयि वनं गतः १४ ॥

पिता मां ज्येष्ठं तु राज्ये अभिषिच्य

कुशध्वजं भारं भरणीयं यद्वा कुशध्वजं भारं च मयि समावेश्य स्थापयित्वा वनं गतः इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ १४

ध्रुवं राज्यभारं स्नेहात्पश्यन् पालयन् २५ सांकाश्यामिति सुधन्वनगरनाम प्रवरोधको ऽगमत् प्रबोद्धुमागत
वानित्यर्थः १९ शैवं धनुः सीता च कन्या मह्यं दीयतामिति हेतोः प्रेषयामासेत्यन्वयः २० तस्य उक्तवल्हयस्य वि

विदेहेषु पितरि स्वर्याते धर्मेण ध्रुवमावहं भ्रातरं देवसंकाशं स्नेहात्पश्यन्कुशध्वजं १५ कस्यचित्त्वथ काल
स्य सांकाश्यादागतः पुरात् सुधन्वा वीर्यवान्राजा मिथिलामवरोधकः स च मे प्रेषयामास शैवं धनुरनु
त्तमं सीता च कन्या पद्माक्षी मह्यं वै दीयतामिति १७ तस्याप्रदानान्महर्षे युद्धमासीन्मया सह स हतो
ऽभिमुखो राजा सुधन्वा तु मया रणे १८ निहत्य तं मुनिश्रेष्ठ सुधन्वानं नराधिपं सांकाश्ये भ्रातरं शूरम
भ्यषिंचं कुशध्वजं १९ कनीयानेष मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुंगव २०
सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय वै वीर्यशुल्कां मम सुतां सीतां सुरसुतोपमां २१ द्वितीयामू
र्मिलां चैव त्रिर्वदामि न संशयः ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुंगव २२ रामलक्ष्मणयो राजन्गोदा
नं कारयस्व ह पितृकार्यं च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु २३ ।

मुखोऽभिमुखः विमुखः १८ सांकाश्ये सुधन्वनगरे १९ २०
ऊर्मिलां पाणिजपत्नीं २१ त्रिर्वदामि उक्तमर्थं पदार्थं [illegible] २२ गोदानं समावर्तनं वैवाहिकं विवाहाद्देक

अथ तृतीयदिवसे तव मिथिलाप्रवेशात् तृतीयदिवसे यत्तस्मा मामेत्य तृतीयदिवसे चायं मघानक्षत्रं फाल्गुण्यां पूर्वफा
ल्गुनीनक्षत्रे उत्तरे श्रेष्ठे प्रतस्व भगो यत्र प्रजापतिरित्यनेन न विरोधः भगो हि पूर्वफल्गुनी देवः उत्तरफाल्गुण्यां स्वयंमे
ति बोध्य वैवाहिकं विवाहं विनयादिनाटक मघानक्षत्रं पितरो देवता फल्गुनीनक्षत्रमर्यमा देवता फल्गुनीनक्ष
त्रं भगो देवतेति नैत्तिरीयसंहितायां अर्यम्णः पूर्वे फल्गुनी भगस्योत्तरे इति तद्ब्राह्मणे चोक्तेर्न पश्चाच्छ्रुतमेव सम्प
गिति तत्र उत्तरे इति पुंस्त्वमार्षं यद्यप्युत्तराफाल्गुनी सीतायाः जन्मर्क्षं तेन यापितृदत्ते प्रथमचरणं विहाय तज्जन्मसत्त्वेन

मघा ह्यद्य महाबाहो तृतीयदिवसे प्रभो फाल्गुन्यामुत्तरे राजंस्तस्मिन्वैवाहिकं कुरु २४ रामलक्ष्मण-
योरर्थे दानं कार्यं सुखोदयं २५ इत्यार्षे रामायणे एकसप्ततितमः ७१ ॥ ॥
तमुक्तवन्तं वैदेहं विश्वामित्रो महामुनिः उवाच वचनं वीरं वसिष्ठसहितो नृपं १ ॥ ५ ॥

तस्याः कन्याराशित्वात् तृतीयैकादशात्मकभकूटशुद्धेर्लग्नस्य न दोषः भकूटशुद्धौ तन्नष्टमिति ज्योतिःशास्त्रे प्रसि
द्धं किंच पूर्वा सतस्या द्वादशाख्यं द्व इति नत्र विवाहोऽनुचित एव एकनाडीदोषेण च रामसीतयोर्वियोग इति ध्येयं २४
रामलक्ष्मणयोरर्थयोः तदभ्युदयाय सुखोदयं सुखोदर्कं दानं गोभूतिलहिरण्यादेर्दानं कार्यं भवेयेति शेषः २५ ॥ इति बा
लकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ७१ एषां तत्त्वाः परस्परव्यतिरेकेण पर्यो नास्ति १ ॥ ॥ ॥

धर्मसंबंधो युवयोर्विवाहसंबंधः सदृशोऽनुरूपः किंचोर्मिलया सह वर्तमाना या सीता तस्याः यथायोगं रामलक्ष्म
णयोर्यः सत्त्वसंपदा सदृशाः सीतयोर्मिलयेति पाठे लक्ष्मणमप्येव २ किंचिदन्यद्वक्तव्यमस्ति तच्छ्रूयतामित्याह
यः ४ ५ कयोः पत्नीत्वार्थं तत्राह भरतस्येत्यादि श्रुतायां धर्मपत्नीत्वाय तथा तेन हेतुना सीतोर्मिले तयोरर्थे रामल

अचिंत्यान्यप्रमेयाणि कुलानि नरपुंगव इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योस्ति कश्चन २ सदृशो धर्म
संबंधः सदृशो रूपसंपदा रामलक्ष्मणयो राजन्सीता चोर्मिलया सह ३ वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ श्रूयतां
वचनं मम भ्राता यवीयान्धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः ४ अस्य धर्मात्मनो राजन्रूपेणाप्रतिमं भुवि
सुताद्वयं नरश्रेष्ठ पत्न्यर्थं वरयामहे ५ भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः वरयेम सुते राजंस्तयो
रर्थे महात्मनोः ६ पुत्रा दशरथस्येमे रूपयौवनशालिनः लोकपालसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ७
उभयोरपि राजेंद्र संबंधेनानुबध्यतां इक्ष्वाकुकुलमव्यग्रं भवतः पुण्यकर्मणः ८ ॥

क्ष्मणयोरर्थे ६ दशरथपुत्रेषु न कस्मिन्नपि वरगुणान्यूनतेत्याह पुत्रा इति ७ उभयोर्भ्रात्रोः संबंधेन इक्ष्वा
कुकुलं संबध्यतां तत्र च संबंधे पुण्यकर्मणो भवतोऽव्यग्रं चित्तं भवत्विति शेषः कथमीदृशेन महाराजेन
कृतसमया संबंधवचने हठात्कार्यमिति व्यग्रता मास्त्वित्यर्थः ८ ॥ ६ ॥ ६ ।

वा.
वा.टी.
१९५

स्वयं नत्वा शिष्यादि सुवतोपयत् यस्मादापयतः तस्मादिदं कुलं धन्यं मन्ये ९ संहितौ नित्यसहचरौ प्रक्रमेण ता॰
त्पर्यं ११ एकाह्ने इति तदन भावो नित्याः समासांता इति सप्तम्यर्थे तृतीया एकदिवसे इत्यर्थः चतसृणामिति दीर्घत्व॰
माषं १२ फल्गुनीभ्यामुत्तरफाल्गुनीभ्यामुपलक्षिते उत्तरे दिवसे द्वितीये दिवसे प्रजापतिर्देवता प्राशस्त्यं च विवाह प्र

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा जनकः प्रांजलिर्वाक्यमुवाच मुनिपुंगवौ ८ कुलं धन्यमिदं म॰
न्ये येषां तौ मुनिपुंगवौ सदृशं कुलसंबंधं यदाज्ञापयतः स्वयं ९ एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वजसुते इमे प॰
त्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरतावुभौ ११ एकाह्ना राजपुत्रीणां चतसृणां महामुने पाणीन्गृह्णंतु चत्वा॰
रो राजपुत्रा महाबलाः १२ उत्तरे दिवसे ब्रह्मन्फल्गुनीभ्यां मनीषिणः वैवाहिकं प्रशंसंति भगो यत्र प्रजा
पतिः १३ एवमुक्त्वा वचः सौम्यं प्रत्युत्थाय कृतांजलिः उभौ मुनिवरौ राजा जनको वाक्यमब्रवीत् १४ परो धर्मः
कृतो मह्यं शिष्योस्मि भवतोस्तथा इमान्यासनमुख्यानि आस्यतां मुनिपुंगवौ १५। जोत्पत्तिसाधनयोनिलिं
गाधिष्ठातृभगदेवतान्वेनेति कृतकः १३ प्रत्युत्थाय आसनादुत्थाय १४ परो धर्मः कन्यादानरूपः अहं भवतोः शिष्यो॰
स्मि तथा यथा दशरथस्तथा युवयोः शिष्यः स्वस्याशिष्यत्वे कनीयसः कुशध्वजस्यापि शिष्यत्वमर्थसिद्धं आसनमुख्यानि त्रयाणां
श्रीणामिंहासनानि आस्यतामित्यार्षं परिपालयेतामित्यर्थः कं राज्यत्रयमपि युष्मदीयमित्यर्थः १५ ॥ १५॥

रा॰

वा॰ टी॰

१२१

ननु दशरथसिंहासनं कथं तयाशक्यदानमत आह यथेयं मिथिला दशरथस्य यथेष्टविनियोगार्हा एवमयोध्या पुरीमम अतो युष्माकं त्रिसिंहासनप्रभुत्वे नास्ति संदेहः अतो यथायोग्यं प्रभुत्वं कर्तुमर्हथ पूजायां बहुवचनं व यं सर्वे भवदधीना इत्याशयः १६ हृष्टः एवमैक्यवादेनेति शेषः १७ ऋषयो नृपाभवद्देश्याः राजसंघाश्चास्ति भवद्भ्या

यथा दशरथस्येयं तथायोध्या पुरी मम प्रभुत्वे नास्ति संदेहो यथार्हं कर्तुमर्हथ १६ तथा ब्रुवति। वैदेहे जनके रघुनंदनः राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच महीपतिं १७ युवामसंख्येयगुणौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ ऋषयो राजसंघाश्च भवद्भ्यामभिपूजिताः १८ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गमिष्यामः स्वमालयं श्राद्धकर्माणि विधिवद्विधास्य इति चाब्रवीत् १९ तमापृष्ट्वा नरपतिं राजा दशरथस्तदा मुनींद्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशाः २० स गत्वा निलयं राजा श्राद्धं कृत्वा विधानतः प्रभाते कालमुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमं २१॥

मभिपूजिताः अनेन विनयेन सर्वो। त्कर्षं प्रापिताः भवद्भ्यामेव वैविनीतानामयमस्वेवोर्थस्त्वयीतिभावः १८ क्षत्रियेवेपि प्रतिग्रहीतृत्वात् दातरि। जनके आशीः स्वस्तीत्यादि १९ पारस्तृप्राप्तस्त्व २० प्रभाते उत्थाय कालं संप्रातः कालकर्तव्यं गोदानाख्यं कर्म च।

न्तरंगत्वेन प्रसिद्धगोदानमाहृत्य गवामित्यादि एकैकश इत्यर्थः २२ संपन्ना बहुदुग्धाः ईदृशप्रायाः गावः तासां गवां चूडा
विलक्षणानि ददौ विसृष्टवान् राघवः २३ गोदानं नाम वैदिकमेव विशेषं गोदानं चौलवत्कार्यं षोडशवर्षे क्रियते तदुच्यते ब्रह्मकार्यवे
शान्तं नास्ति यस्य सूत्रेणोक्तं संज्ञानेऽभवत् तथाचवागयतास्ति शत्रुहः षोडशे वर्षे गोदानमादित्ये चास्तमिते वाचं विसृजेत्तान्तिके वा

गवां शतसहस्रं च ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः एकैकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः २२ सुवर्णशृंगीः
संपन्नाः सवत्साः कांस्यदोहनाः गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभः वित्तमन्यच्च सुबहु द्विजेभ्यो र
घुनंदनः ददौ गोदानमुद्दिश्य पुत्राणां पुत्रवत्सलः २४ स सुतैः कृतगोदानैर्वृतः सन्नृपतिस्तदा लो
कपालैरिवाभाति वृतः सौम्यः प्रजापतिः २५ इत्यार्षे रामायणे बालकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ७२ यस्मिं
स्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् तस्मिंस्तु दिवसे वीरो युधाजित्समुपेयिवान् १ पुत्रः केकय
राजस्य साक्षाद्भरतमातुलः दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत् २ ॥

योः ब्रह्मचर्यं चरामीति दयाम्मोऽभिषनेनतत इत्याश्वलायनकारिकायां इदं समावर्तनस्याप्युपलक्षकं वेदव्रतानि वापा
रं नीत्वा ह्युभयमेव वा गुरवे तु वरं दत्वा स्नायीतेति तदनुज्ञयेति याज्ञवल्क्यात् २५ सौम्य सोम इव सौम्यः सौम्यप्रदर्श
नः २५ इति बालकाण्डे द्विसप्ततितमः ७२ । समुपेयिवान् दशरथमिति शेषः १ । २ ॥

वा०
वा० टी०
१९२

केकयाधिपतिर्युधाजित् पिताकुशलमब्रवीदिति युष्मान्प्रतीति शेषः ये षामस्माकं त्वं कुशलकामो सि ते षामस्मा॰
कं प्रत्यनामयमिति चाब्रवीत् २ आगमनप्रयोजनमाह स्वस्त्रीयं भरतं ४ ५ अयोध्यायामद्दष्टा भरतं द्रष्टुका

केकयाधिपतीराजा स्नेहात्कुशलमब्रवीत् येषां कुशलकामोसि तेषां संप्रत्यनामयं ३ स्वस्त्रीयं मम रा
जेंद्र द्रष्टुकामो महीपतिः तदर्थमुपयातोहमयोध्यां रघुनंदन श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां विवाहार्थं तवात्म
जान् मिथिलामुपयातांस्तु त्वया सह महीपते ५ त्वरयाभ्युपयातोहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतं अथ राजाद॰
शरथः प्रियातिथिमुपस्थितं दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजनार्हमपूजयत् ततस्तामुषितो रात्रिं सह पुत्रैर्महा॰
त्मभिः ७ प्रभाते पुनरुत्थाय कृत्वा कर्माणि तत्त्ववित् ऋषींस्तदा पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ८ यु॰
क्ते मुहूर्ते विजये सर्वाभरणभूषितैः भ्रातृभिः सहितो रामः कृतकौतुकमंगलः ९ वसिष्ठं पुरतः कृत्वा म
हर्षीनपरानपि वसिष्ठो भगवानेत्य वैदेहमिदमब्रवीत् राजा दशरथो राजन्कृतकौतुकमंगलैः पुत्रै॰
र्नरवरश्रेष्ठ दातारमभिकांक्षते ॥ ॥

मस्त्वाभ्युपयात इत्यन्वयः १० यज्ञवाटं यज्ञशालां ह्य
ते ८ युक्त इत्यादि सार्धश्लोकस्यैकवाक्यमिति पूर्वेणान्वयः युक्ते शुभलग्नादि युक्ते विजये तदाख्ये ९ पुत्रै
र्नरश्रेष्ठ दातारमभि यत्प्रयत्नवान् ताते वर्तितेनैव देहे १० दातारं दानस्तवान्तां प्रवेष्टुमाकांक्षते ॥ ॥ ॥

१५२

हात प्रतिगृहीतव्यां योगे इति शेषः सर्वार्थी दानधर्माः स्थितोतः उत्तमं वै वात्सं आर्षः प्रजा विवाहोपयोगिलौकि-
कालौकिकं कर्मकृतमात ततः स्वधर्मं प्रवेशात्ता दानरूपं प्रतिपन्नस्त्वं तावत् द्वार्ये वतिष्ठामइतिभावः १२ परमोदारः।
परमदाता १३ प्रतिहारो द्वारपालः यं विना राजागमनं प्रतिवध्यते इति शेषः यथेदं मम राज्यं तथातव तत्र स्वगृह

हात प्रतिगृहीतव्यां सर्वार्थाः संभवंति हि ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व कृतावै वात्समुत्तमं १२ इत्युक्तः परमोदारो व-
सिष्ठेन महात्मना प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित् कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याज्ञां संप्रतीक्षते स्व
गृहे को विचारोस्ति यथा राज्यमिदं तव १४ कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलमुपागताः मम कन्या मुनिश्रे
ष्ठ दीप्ता वह्नेरिवार्चिषः सद्योहं त्वत्प्रतीक्षोस्मि वेद्यामस्यां प्रतिष्ठितः अविघ्नं क्रियतां सर्वं किमर्थं हि विलं
व्यते तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा प्रवेशयामास सुतान् सर्वान् ऋषिगणानपि १२।
प्रवेशकोविचा
रः स्मर्यः १४ अपि च कृतस्वकर्तव्येन मयैव युष्मत्प्रतीक्षा क्रियत इत्याह कृतेति कृतं कौतुकसर्वस्वं वैवाहिककृत्स्न-
मंगलानुष्ठानं यासां ताः वेदिमूलं वेदिसमीपं १५ सद्यः अस्मिन्काले वा प्रतीक्षत इति त्वत्प्रतीक्षः अविघ्नमविलंबं य
था न यामं वै विवाहकर्म भवता क्रियतां किमर्थं द्वार्यवस्थानेन विलंब्यते भवतेति शेषः १६ श्रुत्वा वसिष्ठप्रोक्तान्

१०

रा.
वा. टी.
१५२

सर्वां वैवाहिकीमित्यत्रैरेणान्वयः १८ लोकरामस्य लोकप्रियस्येति यावत् १९ प्रपां मध्ये यज्ञशालामध्ये र
चितकतकप्रपामंडपइत्यर्थः लाशामकवेनप्रपानारोपः वेदिं विवाहवेदिं दृयं वेदिरग्रयी २० सुवर्णपा
लिकाभिः सांकुराभिरित्यनुकर्षः चित्रकुंभैः नानावर्णादिचित्रकुंभैः अच्छिद्रकुंभैरितिपाठे स्फुटनादिदो·

ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत् कारयस्व ऋषे सर्वामृषिभिः सह धार्मिक १८ रामस्य लो
कारामस्य क्रियां वैवाहिकीं प्रभो तथेत्युक्त्वा तु जनकं वसिष्ठो भगवानृषिः १९ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य
शतानंदं च धार्मिकं प्रपामध्ये तु विधिवद्वेदिं कृत्वा महातपाः २० अलंचकार तां वेदिं गंधपुष्पैः समं·
ततः सुवर्णपालिकाभिश्च चित्रकुंभैश्च सांकुरैः २१ अंकुराढ्यैः शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः शंखपा
त्रैः स्रुग्भिः पात्रैरर्घ्यादिपूजितैः २२ लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरक्षतैरपि संस्कृतैः दर्भैः समैः समास्तीर्य·
विधिवन्मंत्रपूर्वकं २३ ॥

स्रुवैः

षरहितैः सुवर्णकुंभैरित्यर्थं वा तिकातकैः छिद्रकुंभैः करकैरिति तीर्थः अर्घ्यादिपूजितैः तत्तद्युक्तैः २२ लाज
पूर्णैश्च पात्रीभिरित्यादि संस्कृतैर्हरिद्रालेपनादिसंस्कारवद्भिः समैः समप्रमाणैः समास्तीर्य वेदिमिति·

विधिना कस्येक... कालापेन मंत्रैश्च पुरस्कृतं तत्र विधिरिति शेषः विवाहहोमादीनां वरकर्तृत्वान्नत्वेदो हितो वसिष्ठो जुहाव २४ अग्नेः समक्षं राघवाभिमुखे देशे संस्थाप्येत्यन्वयः २५ इयं बाहुजवीर्यनिर्जिता मम सुतेत्याभिजात्यसूचनं सहधर्मचरीत्यनेन यज्ञकर्तृत्वं तदनया सहेति स्मारितं २६ प्रतीच्छ प्रतिगृहाण तदुपयोगित्वेन पाणिना पाणिं।

अग्निमादाय वेद्यां तु विधिमंत्रपुरस्कृतं जुहावाग्नौ महातेजा वसिष्ठो मुनिसत्तमः २४ ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषितां समक्षमग्नेः संस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा २५ अब्रवीज्जनको राजा कौसल्यानंदवर्धनं इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव २६ प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा २७ इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा मंत्रपूतं जलं तदा साधु साध्विति देवानामृषीणां वदतां तथा २८ देवदुंदुभिनिर्घोषः पुष्पवर्षो महानभूत् एवं दत्वा सुतां सीतां मंत्रोदकपुरस्कृतां २९ अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिपरिप्लुतः लक्ष्मणागच्छ भद्रं ते ऊर्मिलामुद्यतां मया ३० ॥ ३०

गृह्णीष्व पाणिग्रहीता हि सर्वस्यानतिक्रमणीयेति यद्वमुक्तं छायेवानुगता भविष्यतीत्यन्वयः २७ मंत्रपूतं कमादाय मंत्रेण पूतं जलं प्राक्षिपत् रामहस्ते इति शेषः २८ दानीयमंत्रोदकाभ्यां पुरस्कृतां २९ उद्यतां दातुमुद्यतां

रा.
बा. टी.
१९४

प्रतीच्छेत्यादि सार्धश्लोकोक्तं ज्येष्ठाद्रतान्तरैव लक्ष्मणपाणिग्रहणम् भित्रोदरतान्नदोषाय ३१ ३२ सुचरितंव्रतं ब्र-
ह्मचर्यादि येषां ते: ३३ पत्नीभिः सहिताः संतु भवंत इत्यध्याहार्यः ३४ वेदिं विवाहवेदिं राजानं जनकं ३५ ऋषींश्चापि ब्र

प्रतीच्छ पाणिं गृह्णीष्व मा भूत्कालस्य पर्ययः तमेवमुक्त्वा जनको भरतं चाभ्यभाषत ३१ गृहाण पाणिं
मांडव्याः पाणिना रघुनंदन शत्रुघ्नं चापि धर्मात्मा अब्रवीन्मिथिलेश्वरः ३२ श्रुतकीर्तेर्महाबाहो पा-
णिं गृह्णीष्व पाणिना सर्वे भवंतः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः ३३ पत्नीभिः संतु काकुत्स्था मा भूत्का-
पाणीन् लस्य पर्ययः जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन् पाणिभिरस्पृशन् ३४ चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः अ-
ग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा वेदिं राजानमेव च ३५ ऋषींश्चापि महात्मानः सह भार्या रघूद्वहाः यथोक्तेन त-
था चक्रुर्विवाहं विधिपूर्वकं ३६ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदंतरिक्षात्सुभास्वरा दिव्यदुंदुभिनिर्घोषै-
र्गीतवादित्रनिस्वनैः ३७ ननृतुश्चाप्सरःसंघा गंधर्वाश्च जगुः कलं विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमदृ-
श्यत ३८ ईदृशे वर्तमाने तु तूर्योद्घुष्टनिनादिते त्रिरग्निं ते परिक्रम्य ऊहुर्भार्या महौजसः ३९ ॥

प्रदक्षिणं कृत्वेति शेषः यथोक्तेन शास्त्रोक्तेन प्रकारेण विवाहं तत्रापि होमादि ३६ ३७ तदद्भुतं दुंदुभिनिर्घो-
षादिमाहात्म्यं पुष्पवृष्ट्यादि ३८ तूर्याणां यदुद्घुष्टं घोषस्तेन निनादिते काले त्रिरग्निमित्युपसंहारेण पुनर्वादः ३९

उपकार्येविविधंयत्रसनवभूववसमंख्यकल्याणं ४। इतिवालकांडेत्रिसप्ततितमःसर्गः ७२ प्राप्तश्वाश्चर्यभ्रवछ्रातो
दशरथजनकौ उत्तरपर्वतेकौशिकीनदीवछिन्ने १ जगामतंतमुपयेतोभूत् २ कन्यादानंविवाहकालेकन्यायै
देयंधनंयौतकाख्यंतस्यैवप्रपंचोगवामित्यादि ३ मुख्यानांकंवलानांनेपालादिभवानांकंवलानांवहूनीति

प्रयोपकार्यंजगामतेसभार्यारघुनंदनाः राजाप्यनुययौविश्वप्रस्तर्षिसंघःसवांधवः ४। इत्यार्षेरामाय-
णोत्रिसप्ततितमःसर्गः ७३ यस्यांरात्र्यांव्यतीतायांविश्वामित्रोमहामुनिः आपृष्ट्वातौचराजानौजगामो-
त्तरपर्वतं १ विश्वामित्रेगतेराजावैदेहंमिथिलाधिपं आपृष्ट्वैवजगामाशुराजादशरथःपुरीं २ अथरा-
जाविदेहानांददौकन्याधनंवहु गवांशतसहस्राणिवहूनिमिथिलेश्वरः ३ कंवलानांचमुख्यानांक्षौमा-
न्कोट्यंवराणिच हस्त्यश्वरथपादातंदिव्यरूपंस्वलंकृतं ४ ददौकन्याशतंतासांदासीदासमनुत्तमं
हिरण्यस्यसुवर्णस्यमुक्तानांविद्रुमस्यच ५ ददौराजासुसंहृष्टःकन्यादानमनुत्तमं दत्वावहुवि-
धंराजासमनुज्ञाप्यपार्थिवं ६ ॥

संवंधःक्षौमान् वहूनीतिविपरि- णामःकोट्यंवराणिकोटिसंख्यानिक्षौ-
मान्यंवरांसि ४ कन्याशतंसाविनेन तासांराजकुमारीणांप्रत्येकमितिशेषः दासीदासमितिगवाश्वादि
वादेकवद्भावःहिरण्यंवजतंसुवर्णंहेमघष्टानानांकोटिपदाभ्याहारेणान्वयः ५ पार्थिवंदशरथं ६ ॥ ६।

॰ वलेखन र्गैरनुगैः किंकरैः समहितः तथागच्छंतं दशरथमितिशेषः ८ पक्षिणः करटादयः तत्रपक्षि॥
णां घोरवाग्व्याहरणमादौ ऽनिमित्तं ततो मृगपक्षिणां गमनं शुभनिमित्तं ९ तान् शुभाशुभसूचकोत्पातान् असौम्याः
पक्षिणो घोराः घोरशब्दाः इत्यर्थः १० इदं हृदयकंपजनकं किमिदं दुःखोदर्कं वेति प्रश्नः असंतिरूपान्मे मनो।

प्रविवेश स्वनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः राजाप्ययोध्याधिपतिः सह पुत्रैर्महात्मभिः ७ ऋषीन्सर्वा
न्पुरस्कृत्य जगाम सबलान्वितः गच्छंतं तु नरव्याघ्रं सर्षिसंघं सराघवं ८ घोरास्तु पक्षिणो वाचो व्याहर
ति समंततः भौमाश्चैव मृगाः सर्वे गच्छंति स्म प्रदक्षिणं ९ तान्दृष्ट्वा राजशार्दूलो वसिष्ठं पर्यपृच्छत असौ
म्याः पक्षिणो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः १० किमिदं हृदयोत्कंपि मनो मम विषीदति राज्ञो दशरथ
स्यैतच्छ्रुत्वा वाक्यं महानृषिः ११ उवाच मधुरां वाणीं श्रूयतामस्य यत्फलं उपस्थितं भयं घोरं दिव्यं
पक्षिमुखाच्च्युतं १२ मृगाः प्रशमयंत्येते संतापस्त्यज्यतामयं तेषां संवदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह १३

विषीदतीति ११ दिविभवं दिव्यं पक्षिमुखात् च्युतं वचनं घोरं भयमुपस्थितं प्राप्तमावेदयतीतिशेषः १२ प्र
शमयंति प्रशमनं सूचयंतीत्यर्थः तेषां संवदतामित्यस्य पुनरुक्तिशेषः १३ ॥ १३ २२ १३ ॥

तमोभस्मचोभयमप्युत्पातजं १४ १५ समंतात्सर्वईर्वसंतात्सर्थः प्रत्यतवलांतिः संतमेव भस्मछन्नेवा
भूरितिशेषः १६ भीमसंकाशांभयंकरदर्शनं १७ कैलासमिचेत्यनेनमहाकारत्वं धैर्यमशक्यातिक्रमत्वं
यकजनः पामरजनः १८ प्रभातिशयेनविद्युद्गणोपमं धनुरुग्रंशरंचगृहीत्वा त्रिपुरघ्नंशिवमिवस्थि·

कंपयन्मेदिनींसर्वांपातयंश्चमहाद्रुमान् तमसासंवृतःसूर्यःसर्वेनावेदिषुर्दिशः १४ भस्मनाचा
वृतंसर्वंसंमूढमिवतद्बलं वसिष्ठश्चऋषयश्चान्येराजाचससुतस्तदा १५ समस्ताइवतत्रासन्सर्वेम·
न्यहिचेतनं तस्मिंस्तमसिघोरेतुभस्मछन्नेवसाचमूः ददर्शभीमसंकाशंजटामंडलधारिणं भा
र्गवंजामदग्न्यंराजाराजविमर्दनं १७ कैलासमिवदुर्धर्षंकालाग्निमिवदुःसहं ज्वलंतमिवतेजोभि
र्दुर्निरीक्ष्यंपृथग्जनैः १८ स्कंधेचासज्यपरशुंधनुर्विद्युद्गणोपमं प्रगृह्यशरमुग्रंचत्रिपुरघ्नंयथाशि
वं १९ तंदृष्ट्वाभीमसंकाशंज्वलंतमिवपावकं वसिष्ठप्रमुखाविप्राजपहोमपरायणाः २० ॥

तमित्यर्थः १९ जपहोमपरायणा आसन्निति शेषः यद्यपि होमो ग्राधिकरणस्तदापथिचलनसमयेवाधित·
स्थाप्यपानेजाङ्गतिप्राणमित्यादिवाश्वर्शतिकेचित् परेतुजपहोमपरायणानमुपलक्षणं व्रतपवाग्रेसं·
नजल्पविनिमग्नछन्नेः न्यष्यानाद्राहोमादिपरायणानाजल्याःसंभवादित्याकूः २० ॥ २० ॥ ।

वा०

वा० टी०

१६७

अर्थ्यो त्वां परस्वर जल्पमाह क्वचिदित्यादि श्लोकद्वयेपि न श्लोकाहेकदेशो नान्वितार्थको वितर्के २२ २३ २४ २
इति बालकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४ किमभाषतेत्यत्राह रामेति निखिलेन कार्त्स्न्येन चेन ताटकावधा

संगता मुनयः सर्वे संजजल्पुरथो मिथः क्वचित्पितृवधामर्षी क्षत्त्रं नोत्सादयिष्यति २१ पूर्वं क्षत्त्रवधं कृ
त्वा गतमन्युर्गतज्वरः क्षत्त्रस्योत्सादनं भूयो न खलस्य चिकीर्षितं २२ एवमुक्त्वार्घ्यमादाय भार्गवं भी
मदर्शनं ऋषयो राम रामेति मधुरं वाक्यमब्रुवन् २३ प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिदत्तां प्रतापवान् रा
मं दाशरथिं रामो जामदग्न्योभ्यभाषत २४ इत्यार्षे रामायणे बालकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४ राम दा

वीर

शरथे वीर्यं ते श्रूयते ऽद्भुतं धनुषो भेदनं चैव निखिलेन मया श्रुतं १ तदद्भुतमचिन्त्यं च भेदनं धनुषस्तथा त
च्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्यापरं शुभं तदिदं घोरसंकाशं जामदग्न्यं महद्धनुः पूरयस्व शरेणैव स्वबलं
दर्शयस्व च ३ तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोप्यस्य पूरणे द्वंद्वयुद्धं प्रदास्यामि वीर्यश्लाघ्यमिदं तव ४

हे दि समन्वयः १

पञ्चपात्रस्यानावासेन धनुषो भेदनं कृतं तदद्भुतमचिन्त्यं चान्येन मनसापि अप्रधृष्यं तत एव श्रुत्वेत्यादि गर्ह्य गा
दीवा २ जामदग्न्यं जमदग्नेः स्वपितुरागतं अत्रार्षे यत्नस्थार्षः घोरेण प्रक्रमेण पूरयस्वैव आकर्षयस्व ३ अस्यापि ध

वीर्यवत्त्वाद्वचं त्व वीर्येण तद्दत्तया श्लाघ्यमिमस्य ४ तद्वचनं दंहयुद्धवचनं ५ तत्रतोषात् तत्र तत्र वधात् ६
महत्वात्तेन तस्त्रियैव प्रतिज्ञाय अतः परं शस्त्रं न ग्रहीष्यामीत्येवं प्रत्येपत्यागः ७ तपसे ममहेंद्रकृतकेतनस्त्वं ६

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा विषण्णवदनो दीनः प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ५ क्षत्ररोषा
त्प्रशांतस्त्वं ब्राह्मणश्च महातपाः बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ६ भार्गवाणां कुले जा
तः स्वाध्यायव्रतशालिनां सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय शस्त्रं प्रक्षिप्तवानसि ७ सत्वं धर्मपरो भूत्वा काश्यपा
य वसुंधरां दत्वा वनमुपागम्य महेंद्रकृतकेतनः ८ मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं महामुने न चैकस्मि
न्हते रामे सर्वे जीवामहे वयं ९ ब्रुवत्येवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् अनादृत्य तु तद्वाक्यं राममेवाभ्य
भाषत १० इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिपूजिते दृढे बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा ११ ॥

तं तयाऽत्यकृशस्त्वाद्धि मे मम सर्वविनाशाय कृतः संप्राप्त इत्यन्वयः सर्वनाशमेवोपपादयति न चेत्यादि ९१० ।
इमे इत्यस्माल्लक्षणे यन्त्रयाभग्नं यच्च मया दत्तं ते इत्यर्थः बलवती बलवन्नाम्य सुकृते यत्ननिर्मिते ११ ॥

रा॰
वा॰ टी॰
१९०

यद्युक्तं वै त्रिपुरवासिभिर्गिरिशो वः त्रिपुरघ्नं न हननसाधनं १२ वैलवं विलवेदनं तदिदं वैलवं वैलवत्वेन प्रसिद्धं रौद्रेण शैवेन शैवस्येदानीमस्माकमाह तदाविति १४ विलोक्य पुरसंहारे चारत्वेन रुद्रपुरीकयांतर्भावश्रवणा त् अथ यं रुद्रा तत्र वैलवं नमस्यं ते वाणीति कंठ विलोवेलावलत्तानाय देवताः पितामहं प्रच्छंति स्म स च पितामहो ले १३

अनुस्मृत्य हंसैरेकं चैवकायपुरुषमेव त्रिपुरघ्नं न वृक्षेष्वग्रे काकुत्स्थ यमया १२ इदं हितीयं धर्षं वि लोदं त्रे सर्वो नमे: तदिदं वैलवरामयत्र:पयपुरंजय १२ समानमादं काकुत्स्थ रौद्रेणाथ न त्वष्टाविदं तदा तु देवताः सर्वाः प्रच्छंति स्म पितामहं १४ शितिकंठस्य विलोक्य बलाबलं निरीक्षया अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः १४ विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतां वरः विरोधे तु महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणं २९ शितिकंठस्य विलोक्य परस्परजयैषिणोः तदा तु जृंभितं विष्णुं धनुर्भीमपराक्रमं १२ ॥

यां देवानां तु कृतमभिप्रायं विज्ञाय १४ सत्यवतां वरः सत्यसंकल्पः स्वसंकल्पेन देवानां मोहं निरस्य त्वमेकात्मनोरपि रुद्रविष्ण्वोर्विरोधं जनयामास तावपि तत्संकल्पसिद्ध्यर्थमेव विरोधं चक्रतुः इदं युद्धं दक्षयज्ञवधे बोध्यं अत एवैतानविरोधः १९ तदा हुंकारेणाविष्णुनाशैवं धनुर्जृंभितं भीमं शिथिलीकृतं महादेवस्य संस्तम्भितः १२

१९४

द याचितावित्ति एतावत्पर्यंतदृष्टान्तो निमग्नैर्देवैर्युद्धाद् पवर्तियाचितो देवतानुग्रहाय प्रशमं जगमतः
विलम्बाधिकं श्रेष्ठं सेव्येवने मांदिरेस्तानवंतः वस्तुतस्तु प्रकृतग्रहे विलोचनाधिकादशत्रिपुरवधे शिवस्याधिक्याद
दीनातयोः साम्यग्रहणामितितात्पर्यमधिकमित्यस्यसीयष्टवंज्ञानविषयस्वरूपापेक्षयाधिकमित्यर्थः य
त्नरुद्रात्विति एवंप्रुद्धदयायांक्रुद्धः पश्चादेवप्रार्थनयाप्रसन्नः शिवः देवेभ्योदत्तानतः सर्वैर्देवैः सहष्टश्च

इंकारेणमहादेवस्तंभितोयस्त्रिलोचनः देवैस्तदासमागम्यसर्षिसंघैः सचारणैः १८ याचि।
तोप्रशमनतज्जग्मतुस्तौसहरौनमौ जृम्भितेतद्वत्र्टट्टाशेषेविलसपराक्रमैः १९ ॥ अधि
कंमेनिरेविश्लेदेवाः सर्षिगणास्तथा यतःरुद्रस्तसंक्रुद्धोविदेहेषुमहायशाः २० देव।
दानस्यराजर्षेर्देहोरस्तेसमायकं इदंचैवसर्वदेवानांमयतःपरशुवंजयम २१ ॥ २१ ॥

येयतु- विष्णुनोदेवदातस्यदेहो इतपववरुणोनदत्तमितिवक्ष्यमाणेनरुद्देणादेवानांदत्तमितिउक्तग्रंथेन॥
वनविरोधइत्याहुः २० एवंचशैवस्यधनुषस्तदारभ्यशिथिलत्वेनतत्तभंगकर्त्तेनतेवीर्याधिकामितिभार्ग।
वाभिप्रायः अथयस्तथनुषप्रागममाह इदंचेत्यादि परशुवंजयमित्यार्षमसंज्ञायां प ॥ २१ प ॥

भार्गवे भृगुगोत्रे ऋचीके विष्णुः न्यासं प्रादात् अप्रतिकर्मणः स्वहंतर्यपिशापादिक्रियारहितस्य २२ न्यस्त॥
शस्त्रे न्यस्तशस्त्रं विनिधन्तुं यशः संयेननतथाभूते तपोबलयुते पितरि प्राकृतीं बुद्धिमास्थितोऽर्जुनः का।
र्तवीर्यः मत्पितुर्मृत्युं विदधे २३ तमप्रतिरूपं पितुर्वधं श्रुत्वाहं रोषात्। तत्क्षत्रमुत्सादयं उत्सादितवान् अनेका

ऋचीके भार्गवे प्रादाद्विष्णुः स न्यासमुत्तमं ऋचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः २२ पि
तुर्मम ददौ दिव्यं जमदग्नेर्महात्मनः न्यस्तशस्त्रे पितरि मे तपोबलसमन्विते २३ अर्जुनो विदधे मृत्युं
प्राकृतीं बुद्धिमास्थितः २३ वधमप्रतिरूपं तु पितुः श्रुत्वा सुदारुणं क्षत्रमुत्सादयं रोषाज्जातं जात
मनेकशः २४ पृथिवीं चाखिलां प्राप्य कश्यपाय महात्मने यज्ञस्यान्ते तदा राम दक्षिणां पुण्यकर्म
णे २५ दत्त्वा महेन्द्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः श्रुत्वा तु धनुषो भेदं ततोऽहं द्रुतमागतः २६ तदेवं वै
ष्णवं राम पितृपैतामहं महत् क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गृहाण धनुरुत्तमम् २७ ॥

वस्त्राणः २४ प्राप्य स्वव।
तेनेनिःशेषः पुण्यकर्मणे यज्ञस्य पुण्यकर्मसाङ्गतायार्थं २५ दत्त्वा महेन्द्रमिति शेषः महेन्द्रो महेन्द्रपर्वतः धनु
र्भेदे चेवस्य २६ पितृपैतामहं पितृपितामहक्रमागतं अनवपदवृद्धिवाची तत्क्षत्रधर्मं मदर्तिं नमयाः पूर्वं मंगीकृ
त्य तत्र धर्मे मनन ब्राह्मणधर्ममाश्रित्य मन्येऽमर्षः ब्राह्मणत्वेनानतिमाम्यायनांहप्राकृ इतिमावशीन्यर्थं इतिक

शक्तोपि शापयोजने इति शेषः तावतापि न त्वां त्यक्ष्यामि पितृद्वंद्वं दास्यामि हंद्वं पुद्वं दास्यामीत्यर्थः अन्यथा
मा यो याति ब्रजेति तात्पर्यं २६ इति बालकांडे पंचसप्ततितमः सर्गः ७५ पितृगौरवात् पितृसन्निधिवशात्
यंत्रितानि यमिताकथोच्चैः कथनं येन सः १ पितृदान्तपंपितृहंतृतत्रवधे पितृवैरशाहिमास्थितः

योजयस्वधनुः श्रेष्ठे शरं परपुरंजय यदि शक्तोषि काकुत्स्थ द्वंद्वं दास्यामि तेततः २६ ।
इत्यार्षे रामायणे पंचसप्ततितमः सर्गः ७५ श्रुत्वा तज्जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथि
स्तदा गौरवाद्यंत्रितकथः पितू रामममथाब्रवीत् १ श्रुतवानस्मि यत्कर्म कृतवानसि
भार्गव अनुरुध्यामहे ब्रह्मन्पितुरानृण्यमास्थितः २ वीर्यहीनमिवाशक्तं क्ष
त्रधर्मेण भार्गव अवजानासि मे तेजः पश्य मे ऽद्य पराक्रमं ३ ॥

सनयत्कर्म त्रिः सप्तकृत्वः त्व।
त्रिःसप्तकृत्वः कृतवानसि तदनुरुध्यामहे ऽंगीकुर्मः यदेतेषां वधेन हेतुः कर्तव्यमात् २ धर्मास्त्रधर्मेणायु।
क्तं वीर्यहीनमशक्तमिवमन्यमानो ऽवजानासि न मानुरुध्यामहे अतो मे तेजः पराभिभवासहनं तन्मूलमेपद

रा०
बा० टी०
१९९

क्रुद्धः ... मानवचनेन क्रोधावेशात् हस्तात्स्वयमेव धनुः शरं चाभार्गवनिष्ठां वैष्णवीं शक्तिं च।
जग्राह ... पाणेः ... दावि वैष्णवमाशक्यात ... जग्राह वैष्णवं चापं विनयेन च लीलयेति ग्रंथा।
पत्येव ... निर्वीर्यो जामदग्न्यो ... लघुः शीघ्रः पराक्रमो यस्य सः ४ आरोप्य आरोपं कृत्वा शरं सज्यं
... सज्यं चकार ५ जमदग्निपुत्रत्वेन ब्राह्मणोऽसीति विश्वामित्रभगिन्याः पौत्रोऽसीति च पूज्यस्त्वं मेऽसि तथा

इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य वरायुधं शरं च प्रतिजग्राह हस्ताल्लघुपराक्रमः ४ आरोप्य स धनू रामः
शरं सज्यं चकार ह जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोऽब्रवीदिदं ५ ब्राह्मणोऽसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृते।
न च तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरं ६ इमां वा त्वद्गतिं राम तपोबलसमार्जितान् लोका
नप्रतिमान्वापि हनिष्यामीति मे मतिः ७ नह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरंजयः मोघः पतति वी।
र्येण बलदर्पविनाशनः ८।

नहीं सिष्यन्तस्ते प्राणहरं शरं मोक्तुं न शक्तोऽस्मीति शेषः ६ इमां प्रत्यक्ष
सिद्धां गतिं गतिसाधनपादौ तत्कृतां किंवा आकाशगमनादिरूपां लोकान् लोकप्राप्तिसाधनं धर्मं तत्पादका।
मलेहनिष्ये हनिष्यामीति पाठो ... धर्मः ... यदिच्छसि ... तद्वदेत्यर्थः ७।
उक्तमेवमन्त्राह नहीति वीर्येण ... बलदर्पविनाशनः मोघो व्यर्थः ८ ॥ ॥

वरायुधं वैष्णवं धनुः समेताः मिलिताः ९ तद्दृष्टुमागता इति शेषः १० वरधनुर्धरे रामेधिकरणे तस्य भार्गवस्या लोकेतेजसि संक्रांते सतीति शेषः ततः परशुरामस्य देहान्निर्गत्य वैष्णवं प्रपश्यतां सर्वदेवानां तेजो राममुपागमदिति नृ। सिंहपुराणात् पूर्वोक्तपाद्माच्च ब्रह्मतस्य भार्गवे जडीकृते सति निर्वीर्यः सन् रामो राममुदैक्षत तत्तु तद्विसृतेजस्क मपश्यदित्यर्थः ११ तदेव विवृणोति तेजोभिरित्यादि रामसंक्रांतैस्तेजोभिर्हेतुभिः गतवीर्यतया जडीकृतः

ब्रह्माद्यपथरं राममं दृष्टुं सर्षिगणाः सुराः पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सर्वशः ९ गंधर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारणकिन्नराः यक्षराक्षसनागाश्च तद्द्रष्टुं महदद्भुतं १० जडीकृते तदा लोके रामे वरधनुर्धरे निर्वीर्यो जामदग्न्योसौ रामो राममुदैक्षत ११ तेजोभिर्गतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः रामं कमलपत्राक्षं मंदं मंदमुवाच ह १२ काश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुंधरा विषये मे न वस्तव्यमिति मां काश्यपोब्रवीत् १३। सोहं गुरुवचः कुर्वन्पृथिव्यां न वसे निशां तदाप्रभृति काकुत्स्थ कृता मे काश्यपस्य ह १४।

परशुराम उवाच यावद्वधप्रयोगात् वनमिति शेषः १२ विषये देशे एवमुक्तिश्च तत्र भीत्यादिनिवृत्तये १३ गुरुवचः॥ काश्यपवचः निशां रात्रिं न वसेन तत्र अर्थः तदा यदा दत्ता यदा च न वस्तव्यमित्युक्तं तदाप्रभृतीति शेषः पृथिव्यां न वसे॥ इत्यर्थः एतोह प्रसिद्धे काश्यपस्य गुरोः प्रतिज्ञा कृता इति शेषः पृथिव्यां रात्रौ न वसामीत्येवं रूपा प्रतिज्ञा कृता १५।

यदेवमतस्तामिमामित्यादि तांमग्नतिं प्राकाशगमनसाधनोपादौचेत्रहृनिष्यतितदामनोजवंपादमास्था
यकाश्यपेनसमुद्रेणवदतमहेंद्रंगमिष्यामिमुत्पयाप्रतिसाहान्यामहृत्संकटस्यादितिभावः १५ तप॰
सायत्नादिरूपेणनिर्जिताअर्जिताः अत्रउपार्जितलोकहननाभ्यवत्तयास्वस्यतेवत्तंवयंप रामस्यलोक

तामिमांमग्नतिंवीरहंतंनार्हसिराघव मनोजवंगमिष्यामिमहेंद्रंपर्वतोत्तमं १५।
लोकास्तप्रतिमारामनिर्जितास्तपसामया जहिताःइहरमस्त्वेनमाभूत्कालस्यपर्य
यः १९ अत्तत्वममधुहंतारंजानामित्वांसुरेश्वरं धनुषोस्यपरामर्शात्स्वस्तितेस्तुपरंतप १०
येनेसुरगणाःसर्वेनिरीक्षंतेसमागताः त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वंद्वमाहवे १६

दानप्रतिवंधयोः स्वातंत्र्यदर्शनेनयवेशानवोधनंच पाशेपि शतयत्नकृतंश्राप्यंतदस्त्रायन्यवेदयदिति १९
यतउत्तमस्ततस्त्वेमयागनइतिक्रांतिप्रसिद्धेअस्त्रेवक्षमित्यारु अत्तत्वंश्रनाद्यंतंकेनापियराजयंनेतमशक्यंचव
वंनिषयेहेतरूधेनुधइत्यादि अस्यवैरलवस्यैतवउवासयस्यपरामर्शागहाणाकर्षणादि १० अप्रतिद्वंद्वंप्रतिभटव

इयं तद्विषये शक्तिः व्रीडाव्रीडार्हाः तत्र हेतुस्त्वयेत्यादि विमुखीकृतः स्वशक्तेः स्वस्मिन्योजनेनाशक्तः कृतः एतेन
स्वस्य भगवदंशावेशमात्रत्वं च पूर्णभगवदवतारत्वं सूचितं स्वातिरिक्तेन विमुखीकृतः स्वशक्तिकरणे हि व्रीडा न तु ।
स्वात्मनामायथा तथा करणे इति भावः एतद्व्यवहारप्रयोजनं च दयया दशरथादीन् प्रति स्वस्वरूपबोधनं रामस्य

नैवं मम काऽजामदग्न्य व्रीडा भवितुमर्हति त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः १९ शरस्य प्रति-
मं राम मोक्षमर्हसि सुव्रत शरमोऽस्ते गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् २० तथा ब्रुवति रामे तु जामदग्न्ये
प्रतापवान् रामो दाशरथिः श्रीमांश्चिच्छेद परमं शरम् २१ स हतान्दृश्य रामेण स्वांल्लोकांस्तप
सार्जितान् जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् २२ ततो वितिमिराः स
र्वा दिशश्चोपदिशस्तथा सुराः सर्षिगणाः रामं प्रशशंसुरुदायुधम् २३ ॥

पूर्णतेजोवत्त्वसंपादनं चेति दैत्यवतेजसोंऽशेन त्वत्र सतेरावणावधस्य कृतत्वात् एतर्थमेव रावणवधे देवानां
धर्मीहीनां हस्तमागमनं पूर्वमुक्तं १९ शरमोऽस्ते गमिष्यामि पापस्य तपसा दग्धत्वात् पुण्यस्य च शरमोऽस्ते गमनं
प्रतिबन्धेऽज्ञो वक्ता कोऽप्यत्रागमिष्यामीत्यर्थः अनेन लोकावरोधस्थिरत्वमेवेति दर्शितं २० २१ । २२ २३ ।

रा॰
वा॰ टी॰
२१८

रामः दाशरथिना बालेन तत्र जितो नमस्कृतश्च प्रशस्य हे तपोधन तं दाशरथिं प्रदक्षिणीकृत्य अंतर्याभिमिनेनत्ता
तान् प्रदक्षिणाकरणे च तत्र तपोबलेन नष्टप्राणत्वकरणं कायेनेति बोध्यं आत्मगतिं तन्नत्वा स्वस्थानं च जगामेत्य
र्थः प्रभुरिति ब्रह्मत्वेन सर्वलोकप्रभुत्वं २५ इति बालकांडे षट्सप्ततितमः सर्गः ७६ रामेय रघुरामप्रशो।

रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्यः प्रपूजितः ततः प्रदक्षिणीकृत्य जगामात्मगतिं प्रभुः २५ इत्यार्षे रा
मायणे षट्सप्ततितमः सर्गः ७६ गते रामे प्रशांतात्मा रामो दाशरथिर्धनुः वरुणायाप्रमेयाय द
दौ हस्ते महायशाः १ अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखानृषीन् पितरं विकलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनंदनः
२ जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरंगिणी अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता ३ रा
मस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः सुतं बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्न्युपाघ्राय राघवं ४ गतो राम
इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः पुनर्जातं तदा मेने पुत्रमात्मानमेव च ५॥
तो गतक्रोध आत्मा चि
त्तं यस्य हस्ते सहस्ते स्थितं धनुर्वरुणाय देवैः सहकौतुककदर्शनार्थमंतरिक्षे स्थिताय दत्तोन्यासात्मनेति पो वाव
रुणा स्याप्रमेयत्वं भगवेसात्ताह्लादविद्याप्रदत्वात् इदं चैत्तैत्तिरीयोपनिषदि स्पष्टं १ विह्वलं परशुरामभयेन धः
तं दीनदृष्टं तेन स्वमाधयात् निरोधान मन्यामति १२३४ हर्षवाधिकावस्थाप्रमोदः ५॥५॥

तांमेनां प्रथमं तत्र भितां पश्चात्ग्रामसाम्याम्यांचेत्यर्थः जगाम सेनेति शेषः पताकाध्वजयदः ध्वजो दंडः पताका पक्क।
ध्वजनी पंनाकाः तद्वध्वनाः ध्वजा महांतइत्यन्ये रम्यां स्वभावतः ८ सिक्तेनराजपथेन ग्रासमंताद्रम्यो ७ ८।
श्रीमद्भिः दारपरिग्रहादधिकलक्ष्मीवद्भिः पुत्रैः सथाले पजध्यावत्सादौ तत्पाचहिमवत् साटपणंग्रहे ९ कामैः वि

203

वोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीं पताकाध्वजिनीं रम्यां तूर्योद्घुष्टनिनादितां ८ सिक्तराज
पथां रम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्करां राजप्रवेशसंमुदैः पौरैर्मंगलपाणिभिः ७ संपूर्णां प्राविशद्राजा
जनौघैः समलंकृतां पौरैः प्रत्युद्गतो दूरं द्विजैश्च पुरवासिभिः ८ पुत्रैरनुगतः श्रीमान् श्रीमद्भिश्च
महायशाः प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्सदृशं प्रियं ९ ननंद स्वजनैराजा गृहे कामैः सुपूजितः कौस-
ल्या च सुमित्रा च कैकेयी च सुमध्यमा १० वधूप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः ततः सीतां महा
भागामूर्मिलां च यशस्विनीं ११ कुशध्वजसुते चोभे जगृहुर्नृपयोषितः मंगलालापनैर्होमैः शोभिताः क्षौ

म्यभोगपरिकरस्रक्चंदनादिभिः स्पष्टमं मंगलार्थमालापनैर्गाथाभिर्विदेह पल्लविताः इति शेषः होमैर्गृहप्रवेश।
नीयहोमैः प्राम स्तोभाः १२ ःजितः प्राम पूजाः ननंद ११ वधूनां स्नुषाणां प्रतिग्रहे मंगलाचरणपूर्वकदर्शन।

रा॰
बा॰ टी॰
२०१

देवतायतनानि प्रसिद्धदेवतायतनानि ताः सर्वा राजसुताः स्नुषाः सर्वा राजपत्न्यः प्रत्यपूजयन् प्रणाममयंतिस्म
अभिवाद्यान् अभिवादार्हान् अभिवाद्य नमस्कार्य १२ कृतार्थाः लब्धार्थाः कृतार्थाः इति पाठे स्थित पित्र्य नियो

देवतायतनान्याशु सर्वास्ताः प्रत्यपूजयन् अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वा राजसुतास्तदा १३ रेमिरे मु
दिताः सर्वा भर्तृभिर्मुदिता रहः कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः १४ शुश्रूषमाणाः पितरं व
र्तयंति नरर्षभाः कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतं १५ भरतं कैकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनंदनः अ
यं केकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक १६ त्वां नेतुमागतो वीरो युधाजिन्मातुलस्तव श्रुत्वा दशरथ
स्यैतद्भरतः कैकयीसुतः १७ गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा आपृच्छ्य पितरं शूरो रामं चा
क्लिष्टकारिणं १८ मातॄश्चापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ युधाजित्प्राप्य भरतं सशत्रुघ्नं प्रहर्षितः १९
स्वपुरं प्राविशद्वीरः पिता तस्य तुतोष ह गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः २० ॥

गाः वर्तयंति पि
तृकैंकर्यं वर्तितवन्तः नरर्षभा रामादयः कस्यचित्कालस्य अत्यये इति शेषः १५ १६ मातुलस्त्वेति श्रुतस्तु मम रंगवाग्राग
स्थ इति शेषः एतद्वाक्यं १७ अक्लिष्टं कर्म यस्यास्तीति अक्लिष्टकर्मा यथा न भवति तथा कर्तुं शीलमस्यास्तीति राम १८ १९ २०

२०१

२१ प्रियाणि हितानि हितानि पर्यन्ते इष्टजनकानि पौराणां परमममन्नं तं यंत्रितः क्रमतिस्मतिमर्यादा० लंची
२२ गुरूणां तद्विषये परमयंत्रितः गुरुकार्याणि गुरुसंबंधी शुश्रूषादीनि नैगमा वाणिजः २३ विषयवा
सिनः प्रीता इति शेषः तेषां वर्तणां पुत्राणां मध्ये सत्यपराक्रमो रामएवातियशाः भूतानां मध्ये स्वयंभूरिव

पितरं देवसंकाशं रंजयामास तत्सदा पितरान्तं पुरस्कृत्यपौरकार्याणि सर्वशः २१ चकार रामः
सर्वाणि प्रियाणि च हितानि च मातृभ्यो मातृकार्याणि कृत्वा परमयंत्रितः २२ गुरूणां गुरुकार्याणि
काले ष्वैवैक्षत एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा २३ रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिन ः
तेषामतियशा लोके रामः सत्यपराक्रमः २४ स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः रामस्तु सीत
यासार्धं विजहार बहूनृतून् २५ मनस्वी तद्गतमना स्तस्या हृदि समर्पितः प्रिया तु सीता रामस्य दा
राः पितृकृता इति २६

काले

गुणवत्तरो वभूवेत्यन्तरेणान्वयः २४ बहूनृतून् द्वादशवर्षाणीत्यर्थ इति वहवः २५
मनस्वी प्रशस्तमनस्कः अतएव तद्गतमनाः नित्यं सीतागतमनाः तस्या हृदि समर्पितः संवंधसामान्ये षष्ठी
तयेत्यर्थः एतेन परस्परानुरागो दर्शितः पितृकृताः ब्रह्मविवाहरूपविवाहेन पितृदत्ताः सविवाहएव सर्वया श्लाघ्य

७८॥

बा०
बा० टी०
२०३

नैतावदेव किंतु गुणात् हितकारित्वपातिव्रत्यादिरूपात् रूपं सौंदर्यं तद्रूपाद्गुणाच्च भूयोधिकं रामस्य प्री-
तिर्वर्धते स्म तस्याश्च हृदये गुणाद्रूपगुणाच्च भर्ता द्विगुणं परिवर्तते स्म २७ तस्य रामस्यांतर्गतं हृदयं
हृदयाभिप्रायं मैथिली हृदा स्वहृदयेन भूयोधिकं विशेषेण मैथिली जनकात्मजा रूपिणी श्रीरिव रू-
पे देवताभिः समा सीता आख्याति जानाति अतोक्तायेन भर्ता तत् हृदयस्थ इति २८ अभिकामया स्व-

गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोऽभिवर्द्धते तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते २७ अंतर्गतम-
पि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा देवताभिः समा रूपे
सीता श्रीरिव रूपिणी २८ तया स राजर्षिसुतोऽभिकामया समेयिवानुत्तमराजकन्यया अ-
तीव रामः शुशुभे मुदान्वितो विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः २९ ॥

विषयेच्छावत्या स्वेच्छाविषयया च समेयिवान् संगतः विभुः प्रभुः प्रभुत्वशक्तिमान् अमरेश्वरो विष्णुः श्रि-
यैव तत्र द्वादशवर्षाणि राघवः सह सीतया रमयामास धर्मात्मा नारायणः श्रियेति पाद्मेउक्तं पक्षो-
तषोडशवर्षस्य विश्वामित्रागमनात् पंचदशवर्षसमोत्तमो विवाह इति बोध्यम् २९ २९ ॥

ओं
वा॰ वा॰
टी॰
२॰४

इतिबालकांडेसप्तसप्ततितमः सर्गः ७७ बालकांडेतुसर्गाणांकथितासप्तसप्ततिः श्लोकानांद्वेसहस्रे
चपंचाशच्चशतद्वयं १ अयंकंदःकुठारस्तेकुहरामयथोचितं गवाग्रजन्मनांतातनशूराश्चवोंवयं २ वाले

इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येचतुर्विंशत्सहस्रिकायांसंहितायांबालकांडेराम॰
क्रीडाख्यानंसप्तसप्ततितमःसर्गः ७७ रामाभिर्भवनंहत्वाकुत्तोःशिलाविमोचनं सीतास्वीकरणं।
रामगर्वभंगःपुरेस्थितः १ रामस्यपरमालीलाबालकांडेप्रकीर्तिता वाल्मीकिऋषिणासम्यापा॰
रमानंददायिनी २ आदिकांडोह्ययंप्रोक्तःश्रवणात्पापनाशनः रामायणेवेदसमेकार्येश्रुश्रा॰
वयेद्बुधः ३ अपुत्रोलभतेपुत्रमधनोलभतेधनं सर्वपापैःप्रमुच्यतेपादमप्यस्ययःपठेत् पापान्य
पिचयःकुर्यादहन्यहनिमानवः पठत्येकमपिश्लोकंसपापात्परिमुच्यते वाचकायप्रदातव्यं
वस्त्रंधेनुंहिरण्यकं वाचकेपरितुष्टेतुतुष्टाःस्युःसर्वदेवताः १॥

नकृत्वासंरक्षणंकृतोः॥
नवालकल्ले
सीताभूकेष्टनायेनसरामःपातुनःसदा ३ बालकांडःसंपूर्णं ॥ ॥ २ ७७ रामामः पन

२०५।

207

रा॰
कि॰ १

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं रामेश्रमनिकेतनेक विवरालेकारकूजमालिः ॥ श्रीमाद्वीरसरस्वतो दिनमालविषार्थि

मग्रणीः ॥ यत्प्रज्ञीवबलीनजीवभयस्स्वग्रीवसीतापतिं प्रीतिं प्रीतिमिश्ररम्भजगतियः पापात्मनो माहृतिः ॥ १ ॥

नीलनीरजनखबुणी संदरो विप्रतीरु

ज्ञमानसो मानसो निवसतां सतापि

विरचापसावको ॥ जानकीविहीव

यो ॥ २ ॥ एवमारण्यकांडे दीनसरहस्

ॐ बनौ भष्कारिलीबनाय मोत्पलकपाजलाम ॥ रामः

मोभिविमहिनो विललापाम ऊलेहियः ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

कपोथमोनहाधिनः प्रथकिष्किंधा कांडे मिश्रमेरलणहृपोथमोनहाथा

ते। नयाह्वेसिन्कांडेमोसमदल हृपेश्रीमासाधारोलब्धमदर्शि

तेप्रज्ञामेवोपकल्याणगण संबधनिपाधतेसनामिस्यादिनामः बिरापवरपिशिरो हृषणकवेपादी।

नामपत्तेसहरोनमसिद कमः नोविकीषिनरावणवधोपयोगसग्रीवापिपिहितहृष्ठमरकसमीपवर्ति

वा.
किं टी.
२

208

शिवबृषाणिद्रुमाग्राणिाडपगूढानिद्यामानिसर्वतः सर्वस्थलं ९ ग्रीष्मकालोचमतः प्रचुरकुसुमविभ्रमकाश्यः अतीवम
मधौदीयकः अतपवव गंधवान् कामोदीयेननगंधवान् गंधागंधकग्रामोद्देलेश्रामेवधगावैयोरितिविषः सर्वभि
मीसोमसुमात्सः जातानिपुष्पफलानियत्रताटशाङ्कमः १० ११ अस्तेरशुभिलातेश्च १२ पतमानैः पतद्भिः १३ कुसुमा
स्तटाः वकुळसमाः ताहृषाः शाखाः वितियन् वालयन्मारुतैः वलितस्यानैः ननकुसुमस्यानतश्चलितैः षट्पदैरव

पुष्पभारसमन्वितानिशिववृक्षाणिसमंततः लताभिः श्लिष्टिताग्राभिरुपगूढानिसर्वतः ९ सवानिलोपसे
मित्रेकालः प्रचुरमन्मथः गंधवान्सुरभिमासोजातपुष्पफलद्रुमः १० पश्यरूपाणिसौमित्रेवनानांपुष्पशालिनां
सृजतांपुष्पवर्षाणितोयंतोयमुचामिव ११ प्रस्तरेषुचरम्येषुविविधाः काननद्रुमाः वायुवेगप्रचालिताः पुष्पै
रवकिरंतिगां १२ पतितैः पतमानैश्चपादपस्थैश्चमारुतः कुसुमैः पश्यसौमित्रेक्रीडतीवसमंततः वितयवि
विधाशाखाः नगानांकुसुमोत्कटाः मारुतश्चलितस्थानैः षट्पदैरनुगीयते मत्तकोकिलसन्नादैनर्तयन्निव
पादपान् शैलकंदरनिष्क्रांतः प्रगीतइववानिलः १५ तेनविक्षिपताम्त्यर्थंपवनेनसमंततः अमीसंसक्तशा
मीयते पुष्पह्वन्मारुतोनृत्यन्गीयत इत्यर्थः १४ अत्र \ खाग्राग्रथिताइवपादपाः सपदसश्वसंसर्गीवातिव
वायोर्गीनकर्तृनर्तकोवाप्यसाधर्म्यमच्यते तेनपतत्सुखवायस्यानीयसेभकोकिलसन्नादैः पादपान्नर्तयन्निवशैलकं
दरनिष्क्रांतः प्रगीतइवशैलकंदरनिष्क्रमणनिष्कृततयागानमुपक्रांतइवचभवत्यनिलइत्यर्थः १५ तेनमंदवातेन
तावनाविक्षिपताक्षत्तान चालयताग्रथिताः कृतग्रथनाइव १६ मरुमारुतवाणीयतिमधुपइतिगंधमस्पवहमाती

पुष्करिणीदर्शनजनितसीताविरहशोकातिशयेनत्वमितसर्वेन्द्रियः सन्विललापपरिदेवयामासप्राज्ञलेंद्रिय॰ इत्येतद्धिविवृणवन्नाहतस्येतितांपंपांदृष्ट्वातज्जन्यहर्षात्तस्येंद्रियाणिचकंपिरेङ्ङिकविकाराणिबभूवुनसकामवशमापन्नइवरस्वस्यमाणांसौमित्रिमब्रवीत वैडूर्यवत्प्रभावान्निर्मलोदकापंपाशोभतेउपाधिमाहफुल्लेति द्रुमादि॰ च्छायायातद्याभानात ३ पंपायायाकाननेतेत्परिसरवर्तिकाननंपश्य यत्रकाननेसशिखराइवउन्नताग्रशाखा॰

तस्यदृष्ट्वैवतांहर्षादिंद्रियाणिचकंपिरे सकामवशमापन्नःसौमित्रिमिदमब्रवीत् २ सौमित्रेशोभतेपंपा वैडूर्यविमलोदका फुल्लपद्मोत्पलवतीशोभिताविविधैर्द्रुमैः ३ सौमित्रेपश्यपंपायाःकाननंशुभदर्शनं यत्रराजंतिशैलाभाःद्रुमाःसशिखराइव ४ मांतुशोकाभिसंतप्तमाधयःपीडयन्तिवै भरतस्यचदुःखेन वैदेह्याहरणेनच ५ शोकार्तस्यापिमेपंपाशोभतेचित्रकानना व्यवकीर्णाबहुविधैःपुष्पैःशीतो॰ दकाःशिवाः ६ नलिनैरपिसंकीर्णात्यत्यंतशुभदर्शना सर्पव्यालानुचरितामृगद्विजसमाकुला ७ अ॰ धिकंप्रविभात्येतन्नीलपीतंतुशाद्वलं द्रुमाणांविविधैःपुष्पैःपरिस्तोमैरिवार्पितं ८॥ भिःसशृंगाइवद्रुमाः

शैलाइवराजंति ४ शोकाभिसंतमंराज्यभ्रंशवंधुवियोगादिनाष्टर्वमेवशोकाभिसंतप्तंमांभरतस्यदुःखेनजटावल्क॰ लादिदुःखेनरणेनवैदेह्याहरणेनचभयप्रग्राधयःपीडयंतिपीडयन्निवेतिपाठेपीडयन्निवर्वर्ततइतिशेषः शोभतेसेवा वहावर्तते ८ सर्पावक्रफणाःतदन्येव्यालाः ७ नीलान्नविद्धंपीतंनीलपीतंशाद्वलंहरितपलंपरिस्तोमैःकुथैरर्पितंप्रक्र

वा.

वा. किं

२

पुंभिर्विहंगैर्विमिश्राः संबद्धा लताग्रेषु स्वस्वजातिसमूहेषु प्रमिनादिताः प्रामानंदा भृंगराजप्रमुदिताः प्रमुदितमेवा।
राजा इव मधुमत्ता विहगा श्रुत्वाः कुलेमतीति शेषः भृंगा एव प्रमुदिता इति पाठे भृंगकेकार श्रवणोत्कृष्टः इत्यर्थः २७
दान्तहृतविकंदैः नत्सृहगादितविरावैः २८ अशोकस्तवकरूपाग्निर्यस्य अग्रेः सखा हूतादाहकधूमरूपे वस्वनपवनिः
सनीयस्य पल्लवरूपाग्निर्विषयस्य २९ ३० अयं कालो वसंतकालो वसंतकालस्तस्याममदयितायाः रुचिरः इष्टः कोकिले

विमिश्रा विहगैः पुंभिरात्मन्यूहाभिनादिताः भृंगराजप्रमुदिताः सो पि प्रेमधुरस्वनाः २७ दान्तहृतविकंदैः
पुंस्कोकिलरुतैरपि स्वनंतिपादपाश्चैमममानंगप्रदीपकाः २८ अशोकस्तवकांगारः षट्पदस्वननिस्वनः
मां हि पल्लवताम्राश्चिर्वसंताग्निः प्रधक्ष्यति २९ नहितां सूक्ष्मपक्ष्माक्षीं सुकेशीं मृदुभाषिणीं अपश्यतो मे सौमि
त्रेजीवितेनिष्प्रयोजनं ३० अयं हि रुचिरस्तस्याः कालो रुचिरकाननः कोकिलाकुलसीमांतो दयिताया मम।
नघ ३१ मन्मथायाससंभूतो वसंतगुणवर्द्धितः अयं मां धक्ष्यति क्षिप्रं शोकाग्निरचिरादिव ३२ अपश्य।
तस्तां वनितां पश्यतो रुचिरद्रुमान् ममायमात्मप्रभवो भूयस्त्वं उपयास्यति ३३ अदृश्यमानो वैदेही शो।
कं वर्धयतीह मे दृश्यमानो वसंतश्च स्वेदसंसर्गदूषकः ३४ ॥

राकुलः सीम्नां वनसी ग्रामं तो मध्ये देशो येन
सः ३१ मन्मथायासेन कामपीडया संभूतो जनितो वसंतगुणैर्मेदानिलपुष्पितकाननतवादिरूपैर्वर्द्धितः सज्वलितः
क्षिप्रं धक्ष्यति अचिरादिव इहाग्नीमेव ३२ आत्मप्रभवः कामः भूयस्त्वं उपयास्य ३३ स्वेदसंसर्गः कामविकारजः तेन
दूषयति मलिनीकरोति तेनादृष्टाः यद्वा ते दूषयति नाशयति मलसंबधात ३४ ॥ ३४ ॥ ॥

प्रवृत्तनादैः षट्पदैर्विनदंतीवेति संबंधः १८ गिरिप्रस्थेष्वित्यनेनेदं सैः संसक्तशिखराः परस्परसंबद्धाग्रभागाः शै।
लाः विराजंत इति संबंधः। १९ पुष्पैः संछन्नाः शिखराः स्वाग्रभागा येषां मारुतहतेनोत्कंपेन चालनेन नृत्यंत इव लताः म
धुकरावपक्वनं मधूत्तमे येषां ते भ्रमीपादपाः प्रगीता इव प्रारब्धगान गीता इवेत्यर्थः २ हाटकसंछन्नान् पीतानवरांश्च

भ्रमीपवनविक्षिप्ता विनदंतीव पादपाः। षट्पदैरनुकूजंतो वने मत्तमधुगंधिषु १८ गिरिप्रस्थेषु रम्येषु पुष्प-
वद्भिर्मनोरमैः। संसक्तशिखराः शैला विराजंते विराजंति महाद्रुमैः १९ पुष्पसंछन्नशिखरा मारुतोत्कंपचंच-
लाः भ्रमीमधुकरोत्तंसाः प्रगीता इव पादपाः २० सुपुष्पितांस्तु पश्यैमान् कर्णिकारान्समंततः हाटक-
प्रतिसंछन्नान्नरान्पीतांबरानिव अयं वसंतः सौमित्रे नानाविहगनादितः सीतया विप्रहीनस्य शोकसं-
दीपनो मम २२ मां हि शोकसमाक्रांतं संतापयति मन्मथः हृष्टः प्रवदमानश्च ममाह्वयति कोकिलः २३
एष नत्यूहको हृष्टो रम्ये मां वननिर्झरे प्रणदन्मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मण २४ श्रुत्वैतस्य पुरा शब्द-
माश्रमस्था मम प्रिया मामाहूय प्रमुदिता परमं प्रत्यनंदत २५ एवं विचित्रा विहगा नानारावविराविणः।

नरानिव पश्य पुष्पितानाम्राः कर्णिकाराः सुवर्णवस्त्राभरणा इव भांतीत्यर्थः कर्णिकारः पीतपुष्पः इत्यनेनेनत्तापयते २
हृष्टः यथा तथा प्रवदमानः कोकिलो मामाह्वयति स्पर्धयेवेत्यर्थः २३ नत्यूहको जलकुक्कुटः हृष्टः कामावेशेन
वननिर्झरे वनमध्ये रामवने २४ मामाहूय प्रदर्शनाय मितिशेषः परममतिशयेन २५ विहगाः वृत्तादीन् संय

कि॰ का॰ २४ ॥

॥ २४ ॥

शिशिरात्यये वसंते पुष्पभारसमृद्धानां वनानां पुष्पाणि इमे सीताविप्रयोगाद्योगसाधनाभावात् निष्फलानि भवंति ४४ उक्त
स्यैव विवरणं कुर्वन्नाह रुचिराणीति प्रियाः कविराणपि पीत्यन्वयः मधुकरोत्करैः मधुकरसमूहैः अस्मदनुपयोगात् निष्फलानि मे
नि निर्भरमकरंदभरितानि यामधुकरसमूहैः मम महीयांनीत्यर्थः ४५ शाकुनाः सम कामोन्मादकराः सतां अन्यो
न्यमाकर्णयंत श्रवकलं मधुरमेव वदंति ४६ यदि सीता वामदेशेपि वसंतोस्ति तदा महद्देवसाधोनतिसामग्र्याः सम

यफलत्वाणि पुष्पाणि निःफलानि भवंति मे पुष्पभारसमृद्धानां वनानां शिशिरात्यये ४४ रुचिराणि च पुष्पा
णि पादपानां मधुप्रिया निष्फलानि महीयांसि मम मधुकरोत्करैः ४५ वदंति कामं शकुना मुदिताः संघशः
कलं आक्रंदयंतीव चान्योन्यं कामोन्मादकरा मम ४६ वसंतो यदि तत्रापि यत्र मे वसति प्रिया नूनं परवशा
सीता सापि शोचत्यहं यथा ४७ नूनं न तु वसंतस्तं देशं स्पृशति यत्र सा कथं ह्यसितपद्माक्षी वर्तयेत्सा मया वि
ना ४८ अथवा वर्तते तत्र वसंतो यत्र मे प्रिया किं करिष्यति सुश्रोणी सा तु निर्भर्त्सिता परैः ४९ श्यामा पद्मप
लाशाक्षी विनाभवा मया प्रिया नूनं वसंतमासाद्य परित्यक्ष्यति जीवितं ५० दृढं हि हृदये बुद्धिर्मम संपरिव
र्तते नालं वर्तयितुं सीता साध्वी मद्विरहं गता ५१

तात ५० यद्यपि वसंतस्तत्र भवेत्तथापि मया विना सा कथं
वर्तयेत् जीवेत् जीवितं मद्विरहस्य पवनत्राण यथा मरणं निभावः ४८ किं करिष्यति परकृतपीडा मनोऽदीपनादे शंकिं
विकृतवज्रादिनिभावः सर्वथा तस्या नाश एव प्राप्त इत्याह श्यामेति श्यामा यौवनमध्यस्था ५० तदेव विवृणोति दृ
ढमिति साध्वी सीता मद्विरहं प्राप्ता वसंतसमये सर्वथा वर्तयितुं नालं समर्थेति मम हृदये वर्तत इति संबंधः ५१

वा०
विं टी०
४

210

५।४

विंताशोकाभ्यां बलात्कारेण बलात्कृतमीडे चेत्रसंबंधवनानिलः २५ नमीततस्ततस्तत्रतत्रप्रदेशेष्वन्वेष्यंसौः मीमदृष्टः
स्फाटिकैर्गवाक्षैरिवास्थितैः पवनाहृतैः स्वैः पत्रैः शोभंते इत्यन्वयः २६ शिखिनीभिर्मयूरीभिः मदमूर्छिताः मत्ताः
अभिपरीतस्य व्याप्तस्य २७ मन्मथार्तानां शिखिनीगिरिसानुष्वन्वेष्यंतं भर्तारं मदृष्टं मयूरं पन्नत्याति मदृष्टं प्रत्यन्नत्याति २८

मां हि सा मृगशावाक्षी विना शोकबलात्कृतम् संतापयति सौमित्रे क्रूरश्चैत्रवनानिलः २५ अमीमयूराः
शोभंते प्रनृत्यंतस्ततस्ततः स्वैः पक्षैः पवनोद्धूतैर्गवाक्षैः स्फाटिकैरिव २६ शिखिनीभिः परिवृतास्तएते
मदमूर्छिताः मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्द्धनाः २७ पश्य लक्ष्मण नृत्यंतं मयूरमुपनृत्यति शिखि
नी मन्मथार्तैषा भर्तारं गिरिसानुषु २८ तामेव मनसा रामां मयूरोऽप्यनुधावति वितत्य रुचिरौ पक्षौ रुतैरु
पहसन्निव २९ मयूरस्य वने नूनं रक्षसा न हृता प्रिया तस्मान्नृत्यति रम्येषु वनेषु सह कांतया ४० मम
त्वेवं विशालाक्षी जानकी तात संभ्रमा मदनेनाभिवर्तेत यदि नापहृता भवेत् ४१ मम त्वयं विना वासः
पुष्पमासे तु दुःसहः ४२ पश्य लक्ष्मण संरागं तिर्यग्योनिगतेष्वपि यदेषा शिखिनी कामाद्भर्तारमभिवर्त

तामेव रामां कांतां मनसा अनुधावति समीपमागंतुमिच्छतीत्यर्थः वितत्य विस्तार्य रुतैरुपहसन्निव कोनाविरहिणां मा
मिति शेषः ३९ वनेनाहृतातस्मान्नृत्यतीत्यर्थः ४० जातसंभ्रमा जातनवा अत्रचापलेनाम संचारीभावः विनासीता
विनाऽयं पुष्पमासे चैत्रे वासः दुःसहः अतिपीडाजनकस्तान् ४२ ननेतावान्रागस्तवानुवितस्तत्राह पश्येति ४२

५९ विभ्रमोत्सिक्तमनसः भृंगारोहिकृतविताः ८० विचरंतिकिंनरीभिः सहेतिशेषः ८१ नलिनानिरक्तकमला
जैलेनतकानामस्पवत प्रतिरंगप्रतितरंगफलिततरंगमस्पवत ८२ पंपावारिणीयतेयेतीचन्नभिः पद्मैनीलोत्पल।
लैश्चासमंतासुकसौगंधिकतकल्हारमित्यमरः ८२ जलेषट्पदाघ्रातकेसरैः जलभ्रमरपातितपुष्पैः।

कामिनामयमत्यंतमशोकःशोकवर्द्धनः स्तवकैःपवनोत्क्षिप्तैस्तर्जयतिवयांस्थितः ५९ अमीलक्ष्म
णदृश्यंतेचूताःकुसुमशालिनः विभ्रमोत्सिक्तमनसःसांगरागानराइव ८० सौमित्रेपश्यपंपायाश्चित्रा
सुवनराजिषु किंनरानरशार्दूलविचरंतियतस्ततः ८१ इमानिशुभगंधीनिपश्यलक्ष्मणसर्वशः नलि
नानिप्रकाशंतेजलेतरुणसूर्यवत ८२ एषाप्रसन्नसलिलापद्मनीलोत्पलायुता हंसकारंडवाकीर्णा
पंपासौगंधिकायुता ८३ जलेतरुणसूर्याभैःषट्पदाहतकेसरैः पंकजैःशोभतेपंपासमंतादभिसं-
वृता ८४ चक्रवाकयुतानित्यंचित्रप्रस्थवनांतरा मातंगमृगयूथैश्चशोभतेसलिलार्थिभिः ८५ पव-
नाहतवेगाभिरूर्मिभिर्विमलेभलेभसिपंकजानिविराजंतेताड्यमानानिलक्ष्मण ८६ पद्मपत्रविशा
लाक्षींसततंपंकजप्रियां अपश्यतोमेवैदेहींजीवितंनाभिरोचते ८७ अहोकामस्यवामत्वंयोगतामपि
पिदुर्लभां स्मारयत्यतिकल्याणींकल्याणतरवादिनीं ८८ शक्योधारयितुंकामोभवेदभ्याहितोमम।

भिःपंकजैरभिसंवृताव्याप्ताशोभते ८४ चित्रस्थलावनांतराणियस्याःसा ८५ पवनाहतवेगाभिःपवनाघा।
तजनितवेगाभिः अंभसिपंकजानिराजंतइत्यन्वयः ८६ वामत्वंकौटिल्यंगतांविप्रकृष्टांदुर्लभांप्राप्तुं ८८ कामः।

एवंनिश्चयकारणंपरस्परानुरागमात्मनंदर्शयतिममपिभावोनुरागः ५२ एवंवसंतोद्दीपनताखक्तामलयमाह॰
तोद्दीपननामाहमेषपुष्पाणि पुष्पवहः पुष्पगंधवहः पुष्पगंधवहः हिमावहोपिपावकप्रतिमोऽस्मत्इतिविरो॰
धाभासः ५३ यंमाहतंसीतयासहास्थितिसदासुखेवमन्येसइत्यन्वयः ५४ तदासीतासंयोगकालेग्रीष्मेवायसः॥
पतीविहगःसन्विहायसागच्छन्सन्प्रणादितःपरुषभाषितवान् इदानींताविनातद्वियोगावस्थायांपादप

ममपिभावोहिवैदेह्यास्तनतोविनिवेशितः ममापिभावःसीतायांसर्वथाविनिवेशितः ५२ एषपुष्पवहो
वायुःसुखस्पर्शोहिमावहः तांविचिंतयतःकांतांपावकप्रतिमोमम ५३ सदासुखमहंमन्येयपुरासह॰
सीतया मारुतःसविनासीतांशोकसंजननोमम ५४ तांविनाथविहंगोसौपक्षीप्रणादितस्तदा वा
यसःपादपगतःप्रहृष्टमभिनर्दति ५५ एषवैतत्रवैदेह्याविहगःप्रतिहारकः पक्षीमांतुविशालाक्ष्याः
समीपमुपनेष्यति ५६ श्रृणुलक्ष्मणसंन्नादंवनेमदविवर्धनं पुष्पिताग्रेषुवृक्षेषुद्विजानामव॰
कूजतां ५७ विक्षिप्तांपवनेनैतामसौतिलकमंजरीम षट्पदःसहसाभ्येतिमदोद्धूतामिवप्रियां ५८

गतःप्रहृष्टमभिनर्दतिपूर्वमाकाशगतःसन्परुषनादेनतस्याविययोगंसूचितवान् इदानींपादपगतःसन्॰
प्रहृष्टनादेनतस्याःसंश्लेषंसूचयतीत्यर्थः ५५ एतदेवविवृणोतिएषइति एषखलुविहगःसन्तत्रतदानी॰
वैदेह्याःप्रतिहारकःअपहारकःवियोजयइतियावत् इदानींतुसपक्षीमांतस्याःसमीपमुपनेष्यतीतिसंबंधः५ ९
मनोतस्याहंग्रागविन्यासः ५७ मदोद्धूतांमदेनरसमाबलंतीं ५८ ॥ ८ ५८ ॥ ॥ ॥।

वा॰
कि॰ टी॰
९

पुष्पिताः संतीति शेषः ८२ तानपश्येन्याहपुष्पितानिति समामांतालंकारः ८३ तानेवोपमानविनोपपादयति वातेति ८४ नेकरसास्वादसंमोदितश्च अनेकरसास्वादेनजः तहर्षश्च ८५ मधुलिमयाग्रुष्पान्पुष्पांतरंगच्छत्रुपेत इदमिष्टमिनिमिष्टंमधुरं ८६ स्वयंनिपतितैः कुसुमसमहेतुपस्तीर्णायेभूमिः शयनप्रस्तरः शयनार्थतल्प

हिंतालाश्चैवयनमातागहृदास्मपुष्पिताः पुष्पितान्पुष्पितागाभिर्लताभिः परिवेष्टितान् द्रुमान्पश्यहसौमित्रेपंपायाः कविशल्वहृन् वातविक्षिप्तविटपान्यथासन्नान्द्रुमानिमान् लताःसमनुवर्ततेमत्ताइववरस्त्रियः ८४ पादपात्पादपंगच्छन्छैलाच्छैलंवनाद्वनं वातिनैकरसास्वादसंमोदितश्चवानिलः ८५ केचित्पर्याप्तकुसुमाः पादपामधुगंधिनः केचिन्मुकुलसंवीताः श्यामवर्णाइवावभुः ८८ इदंमिष्टमिदंस्वादुप्रफुल्लमिदमित्यपि रागरक्तोमधुकरः कुसुमेष्ववलीयते निलीयपुनरुत्पत्यसहसान्यत्रगच्छति मधुलुब्धोमधुकरः पंपातीरद्रुमेष्वसौ इयंकुसुमसंघातैरुपस्तीर्णासुखाकृता स्वयंनिपतितैर्भूमिः शयनप्रस्तरैरिव ८९ विविधाविविधैःपुष्पैस्तैरेवनगसानुषु विस्तीर्णाः पीतरक्ताभाःसौमित्रेप्रस्तराःकृताः ९० हिमांतेपश्यसौमित्रेवृक्षाणांपुष्पसंचयं पुष्पमासेहितरवः संघर्षादिवपुष्पिताः ९१ ॥

प्रस्तरोविस्तरोलाकृतास्तावहारुतास्तवस्पपादान्नलोपश्रुतिश्च ८५ विविधैस्तैःपुष्पैर्नगसानुषुविस्तीर्णाः पीतरक्ताभाःश्वेतपर्वादिविधाः प्रस्तराःशय्याकृतास्तैर्न्नेस्या ९० हिमांतेशिशिरांतेपुष्पमासेचैत्रेसंघर्षैः

212

किष्कि

९

रमणीयानि भवंतिस्म ॥ ७ ॥ पद्मकोशान्युत्पलानि दलानि कामोदीयकाः यस्मिन् तेन कोशाभ्यां नेत्रेश्चेत्‌
भ्यां सदृशानीति दृष्ट्वा मन्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥ पद्मकेसरेत्यादिनाश्लोकेनोक्तं तान्तेत्यादिना माद्य ॥ १२ ॥ किंशुकैः

यानि स्म रमणीयानि तया सह भवंति मे तान्येवारमणीयानि जायंते मे तया विना ॥ ७ ॥ पद्मकोशपला-
शानि द्रष्टुं दृष्टिर्हि मन्यते सीताया नेत्रकोशाभ्यां सदृशानीति लक्ष्मण ॥ ८ ॥ पद्मकेसरसंसृष्टो वृक्षान्तरविनिः-
सृतः निःश्वास इव सीताया वाति वायुर्मनोहरः ॥ १२ ॥ सौमित्रे पश्य पंपाया दक्षिणे गिरिसानुनि पुष्पितां
कर्णिकारस्य यष्टिं परमशोभितां ॥ १३ ॥ अधिकं शैलराजोयं धातुभिस्तु विभूषितः विचित्रं सृजते रेणुं
वायुवेगविघट्टितं ॥ १४ ॥ गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे सर्वतः संप्रपुष्पितैः निष्पत्रैः सर्वतो रम्यैः प्रदीप्ता इव किं-
शुकैः ॥ १५ ॥ पंपातीररुहाश्चेमे संसिक्ता मधुगंधिनः मालतीमल्लिकाषंडकरवीराश्च पुष्पिताः लोध्रा-
श्च गिरिपृष्ठेषु सिंहकेसरपिंजराः मातुलिंगाश्च पूगाश्च गुल्माश्च सर्वशः ॥ ११ ॥ चिरिबिल्वा मधूकाश्च
वंजुला वकुलास्तथा वेपकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ॥ १२ ॥ पद्मकाश्चैव शोभंते नीलाशो-
कोपशोभिता नीलाशोकाश्च पुष्पिताः नीपाश्च वरणाश्चैव खर्जूराश्च सुपुष्पिता ॥ १९ ॥ अंकोलाश्च कुरंटाश्च
गिरिसानुषु केतकोद्दालकाश्चैव शिरीषाः शिंशपा धवाः ॥ ८ ॥ शाल्मल्यः किंशुकाश्चैव रक्ताः कुरवकास्त-

प्रदीप्ता इवेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ पंपातीरमहाक्षतीरवृक्षाः संसिक्ता जलसंसेकेन वर्द्धिताः मालतीजातिः मल्लिकाषं-
डः मल्लिकासमूहाः करवीराः सिंधुवाराः ॥ १९ ॥ सिंहकेसराः पिंजरा येषां ते ॥ ११ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ८ ॥ ८ ॥

रा॰

कि॰ टी॰

२

213

सक्तिर्भवेद्धि मस्यैव विवशां जीवेयमिति ३ पम्पे सौगंधिकवहं पम्पेमीरमर्दयन्त्याः सक्रांतः ४ विवशाशत्रुवशाना
त ५ सीतयामहिनमन्तवक्रुशालमितिष्टष्टः ६ मंदंमंदंमभावप ७ धारयेप्राणाननिशेषः ८ प्रविवितेपूजितेपम
वस्येः विणीयत्रतान्टपाम्प्रव्राणानिर्दोषं ९ स्मितहास्यांतरयुतंप्रमसमहास्यविशेषेणापुक्तं ग्रणवड्यचारवत्

जीवेयं त्वल्भौमित्रेमयासहममयम सेवेत यदि वैदेही पंपायाः पवनं सखं २ पम्पे सौगंधिकवहं शिवंशो
कविनाशनं धन्यालक्ष्मणसेवंते पंपायाः पवनमारुतं ४ यया सह मया लापाशाश्ती प्रियाविरहिजामया ।
कथं धारयते प्राणान् विवशाजनकात्मजा ५ किं तु वक्ष्यामि धर्मज्ञं राजानं सत्यवादिनं जनकं सीतया पृष्टः
कुशलं जनसंसदि ६ यामामनुगतां मंदं पित्रा प्रव्राजिते वने सीता सत्पथमास्थाय कृतमावर्तते प्रिया ७
तया विहीनः कृपणः कथं लक्ष्मण धारये यामामनुगता राज्याद्भ्रष्टं विगतचेतनं ८ तच्चार्वंचितपद्मा
लं सुगंधि शुभमव्रणं प्रपश्यतो मुखं तस्याः सीदतीव मनो मम ९ स्मितहास्यांतरयुतं गुणवन्मधुरं हितं
वैदेह्या वाक्यमतुलं कदा श्रोष्यामि लक्ष्मण १० प्राप्य दुःखं वने श्यामा सा मामन्मथकर्षितं नष्टदुःखेव हृ
ष्टेव साध्वी साध्वभ्यभाषत ११ किं नु वक्ष्यामि कौसल्यामयोध्यायां नृपात्मज क्व सा स्नुषेति पृच्छंतीं कथं चाः

मधुरं संमरूपाक्तं १० वनेदुःखं प्राप्यापि नष्टदुःखेव ११ मातृषाकुत्रवर्तते कथं वा किंकरेति पृच्छंतीं कौसल्यां
प्रति किं नु वक्ष्यामि यथा ताते याते व्यवहाद्भवमपि वक्तुमशक्यमिति भावः १२ १२ ॥ ॥ ॥

११ नगाः वृक्षाः विटपाः शाखाः कुसुमपुष्करशाखावंत इत्यर्थः उद्दीपयन्निव ममेति शेषः १२ मंदाकिन्यास्तन्नामक्या
यथा यास्तत्र सलिलं रूपमेव मनोहरं यादृशं तादृशं तस्या जगति विख्याता मनोहरा गुणाः स्थाने युक्ता इत्यर्थः १४ शक्राय

प्रापयन्नैव वान्यैर्मां नगाः षट्पदनादिताः कुसुमोत्तंसविटपाः शोभंते बकुलस्त्वणा ११ एषकारंडवः पती
विगाह्य सलिलं शुभं रमते कांतया सार्धं काममुद्दीपयन्निव १३ मंदाकिन्यास्तु यदिदं रूपमेवं मनोहरं।
स्थाने जगति विख्याता गुणास्तस्या मनोरमाः १४ यदि दृश्येत सा साध्वी यदि चेह वसेमहि स्पृहयेयं न शक्राय
नायोध्यायै रघूत्तम १५ नह्येवं रमणीयेषु शाद्वलेषु तया सह रमतो मे भवेच्चिंता न स्पृहान्येषु वा भवेत् १६
अमी हि विविधैः पुष्पैस्तरवो रुचिरच्छदाः कानने ऽस्मिन्विना कांतां चित्तमुन्मादयंति मे १७ पश्य शीतजलां चे
मां सौमित्रे पुष्करायुतां चक्रवाकानुचरितां कारंडवनिषेवितां १८ प्लवैः क्रौंचैश्च संकीर्णां वराहमृगसे
वितां अधिकं शोभते पंपा विकूजद्भिर्विहंगमैः दीपयंतीव मे कामं विविधा मुदिता द्विजाः श्यामां चंद्रमु
खीं स्मृत्वा प्रियां पद्मनिभेक्षणां १९ पश्य सानुषु चित्रेषु मृगीभिः सहितान्मृगान् मां पुनर्मृगशावाक्ष्या वै
देह्या विरहीकृतं १ व्यथयंतीव मे चित्तं संचरंतस्ततस्ततः अस्मिन्सानुनि रम्ये हि मत्तद्विजगणाकुले २।

शक्राय १५ अन्येषु ब्रह्मलोकादिषु रमणीयपंपापुष्करैः समंताद्युतां १८ १९ प्रियां स्मृत्वा स्थितस्य मे कामं
मादीपयंतीति संबंधः १० विरहीकृतं विरहितं कृतं पश्येत्यन्वयः १ संचरंतः मृगीभिः सहिता मृगा इति शेषः २

बा॰
किं॰ टी॰
८

उत्साहमानेनबद्धसंरोरण्येहतं २३ कामहृततत्वंकामपरंतेत्वंत्यजतांशोकंप्रहृतः सतस्यकृतात्मानंपीडितानःक
यांमहात्मानंपरमात्ममात्मानंकिंत्वंवबुध्यसे २४ प्रागतकशोकादिसंत्यज्यधैर्यमुपागमत २५ पातिलवद्भमांवं
वलद्भमांतापयामतिक्रामतप्रत्यक्रामत २६ विचार्यलत्मणोक्तमितिशेषः ७ अव्यग्रमनाः अप्रकंपवामविध्य
प्रेमवेताः महात्माप्रप्रच्युतपोयलत्मणस्वमीतावियोगांतागच्छंमेत्रगतविलासगामिनधातिगमनचाहतयाम

उत्साहवंतः पुरुषानावसीदंतिकर्मसु उत्साहमत्रमाश्रित्यप्रतिलप्स्यसितानकीं २३ त्यज्यतांकामहृतः
वशोकंसंन्यस्यपृष्टतः महात्मानंकृतात्मानंमामात्मानंकिंनबुध्यसे २४ एवंसंबोधितस्तेनशोकोपहतचे
ततः न्यस्यशोकंचमोहंचरामोधैर्यमुपागमत् २५ सोभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामचिंत्यपराक्रमः रामः पंपा
सुरुचिरांरम्यांपारिलवद्भमां २६ निरीक्षमाणसहसामहात्मासर्वंवनंवैगिरिकंदरांश्च उद्विग्नचेताः सह
लक्ष्मणेनविचार्यदुःखोपहतः प्रतस्थे २७ तमनमातंगविलासगामिनंगच्छंतमव्यग्रमनामहात्मासल
क्ष्मणोराघवमिष्टचेष्टितस्तधर्मेणाचलेनवैव २८ तावृष्यमूकस्यसमीपचारीचरंददर्शाद्भुतदर्शनीयौ पा

विमनसवथवभैवंविश्रं २९ ।

सिद्धिसमाप्तमेविस्पशविमनसव

वीनपिवर्णीऊवंतमच्चवधर्मेणसंस्तभरामेत्यादिराजनीतिधर्मकथनेनबलेनंचनत्राप्येनंहमिष्यामीत्यादिसचलक।
थनेनचरवतनिडः खवमकरोत २८ एवंहृतमनुयवर्तिष्ठमार्गदर्शयतितावितिशाखामृगाणामधिपः चरनकदा
वित्पंपांतेपर्यटनतत्रहीवलवान्सुग्रीवः अद्भुतयथाभवतितथादर्शनीयौ तौरामलक्ष्मणोददर्शततस्तस्यसुग्री।

वस्यवित्तं विंमातिमद्यैवभैवं संवंधा २९ ॥

214

५

मवायंशक्तिभिः त्वोंडुत्वमशक्यं शंसेभयेधामवलंवस्वेत्यर्थः मकलमात्मनां मध्ये यो हृदयानामपी दृशानां शोकम
नसां मतिर्मे दामेतिन प्रापितमेदेव १२ १४ १५ १६ अतः सर्वेत्यादि वियोगो नं दुःखं स्वत्वाप्रयोजने स्वेहत्यज कृतः।
प्रातिसिहेतियवंशोनमयिकिंतप्रतिसेहेन संवंधेनदियागतशोकदीयेनपीष्यनेवेतिभावः १७ नभविष्यतिनजी

गाच्छलत्माणामयदपत्वंभरतमातवत्सलं नयत्हंतीविर्तेशास्तकत्मामतेजनकात्मजां १२ इतिरामस्त्तवित
यन्पतीमादिवमागरे नष्टदर्शनदापारंशोकस्यपुरुषर्षभः २४ इतिरामेमहात्मानेविलयंतमनाश्चवत् ३
वाचलत्मणोभ्रातावचनेयुक्तमव्ययं १५ संस्तंभरामभद्रंनेमाशुचः पुरुषेनमते इशानामतिमेसभवत्य
कलुषात्मना स्नवावियोगजंदुःखंत्यजस्तेहंप्रियेजेने प्रतिस्वेहपरिष्वंगाद्वर्तिराचवृद्दायते १७ यदि।
गच्छतिपातालंततोभ्यधिकमेववा सर्वथारावणस्तातरभविष्यतिराघव प्रवृत्तिर्लभ्यतोतावत्तस्यपा।
पस्वरक्षसः ततोहास्यतिवासीतांनिधनंवागमिष्यति १९ यदियातिदितेर्गर्भरावणसहसीतया तत्रो
प्येनंहनिष्यामिनचेदास्यतिमेथिलीं २० स्वास्थ्यंभद्रंभजस्वार्यत्यज्यतांकृपणामतिः अर्थोहिनष्ट।
कार्यार्थैर्नीयत्वेनाभिगम्यते २१ उत्साहोवलवानार्यनास्त्युत्साहात्परंवलं सोत्साहस्यहिलोकेषुनकिं।

विद्यतीत्यर्थः १८ तावन्मध्यमंप्रवृत्तिर्वृत्तातः १९ २० हेआर्यसास्थ्यं धैर्यसमभावरूपंभजस्वहियतः नष्टःकार्यः प्र।
वणमेव्यः अर्थोयेषांतैः पुरुषैः सोर्थोऽयत्नाभावेमतिनाधिगम्यतेनप्राप्यते २१ अतउत्साहइतिवलवाकार्यता

वा॰
कि॰ टी॰
९

215

तेऽपि सर्वे विविग्नांतरम भिगम्य ऋष्यमूकं पर्वतं सुग्रीवं परिवार्यो यत स्थिरे उपविष्टाः ८ एवमेकायनगताः पूर्वोक्तप्रकारेण समे हेतिः एकस्थानं गता ध्रुवमिति शिखराणि शिलाजालानि प्रकंपयंतः गिरेर्गिरिं प्लवमानाः अग्रगामिनि तिपोषः एकमेकायनगता इति पाठे एकाकी भयेन पलायंते तत्र ततः एव एकाकिने ऋष्यमूकं सुग्रीवम भिगम्य एकायनगताः एकमार्गगताः

ते तु भ्रमम भिगम्याथ ऋष्यमूकं पर्वतं हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे एवमेकायनगताः प्लवमाना गिरेर्गिरिं प्रकंपयंतो वेगेन गिरीणां शिखराणि च ततः शाखामृगाः सर्वे प्लवमाना महाबलाः बभंजुश्च नगांस्तत्र पुष्पितान् दुर्गमाश्रितान् आप्लवंतो हरिवराः सर्वतस्तं महागिरिं मृगमार्जारशार्दूलांस्त्रासयंतो ययुस्तदा ११ ततः सुग्रीवसचिवाः पर्वतेंद्रं समाश्रिताः संगम्य कपिमुख्येन सर्वे प्रांजलयः स्थिताः १२ ततः संभ्रमं ततस्तं वालिकिल्बिषशंकितं उवाच हनुमान्वाक्यं सुग्रीवं वाक्यकोविदः १३ संभ्रमस्त्यज्यतामेष सर्वैर्वालिकृते महान् मलयोऽयं गिरिवरो भयं नेहास्ति वालिनः १४ यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वं विद्रुतो हरिपुंगव तं क्रूरदर्शनं क्रूरं नेह पश्यामि वालिनं १५ यस्मात्तव भयं सौम्य पूर्वजात्पापकर्मणः स नेह वाली दुष्टात्मा

सुग्रीवेणापकमात्रवृद्धः हरयः परिवार्योपतस्थिरे इति पूर्वेण संबंधः ९ ११ आप्लवंतो ययुरनेन तमित्यर्थः १२ पर्वतेंद्रं ऋष्यमूकं १३ वालिकिल्बिषेण वालिकापटेन शंकितं वालिना प्रेषिता इति शंकितमित्यर्थः १३ संभ्रमस्त्यज्यतां क्षोभः मलयः ऋष्यमूकः १४ यस्माद्वालिनः १५ तदेवाहादयात यस्मात्त्वेति ॥ १९ ॥ १९ ॥ ॥

उक्रमेवविहृत्य॥तिसतावितिभयभारभग्नः भयभारेणभग्नोत्साहः ३। तमाश्रमंततोगत्वापादालिनोरुंध्रवेशात्तेनप्रसि
द्धंमतंगाश्रमंहरयः सुग्रीवादयः सुग्रीवादयः तोटस्ततत्रस्ता वालिप्रेरितवुद्ध्याभीताः ग्रभिजग्मुः सर्वतोगताः ४ इति
श्रीकिष्किंधाकांडेप्रथमः १ तदेवविस्तारयतितोवितिः १ नव्यतिष्ठततत्रास्थितोऽभवत् २ व्यवससादविषस्मम।

सतौमहात्मानाराजन्मंदृग्वामीशास्त्रावासगणास्तत्रवरंस्थितौ दृष्ट्वाविषादंपरमंजगामचिंतापरीतोभयमग्नः ३।
तमाश्रमपुण्यतमंवरेण्यंसदेवशाखामृगगामसेवितं त्रस्ताश्चदृष्ट्वाहरयोभिजग्मुर्महौजसौराघवलक्ष्मणौ
ता ४। इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेकिष्किंधाकांडेप्रथमसर्गः १ तौतदृष्ट्वामहात्मानौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ वरायुध
धरौवीरौसुग्रीवःशंकितोभवत् १ उद्विग्नहृदयःसर्वादिशःसमवलोकयन् नव्यतिष्ठतकस्मिंश्चिद्देशेवानर। ॥
पुंगवः २ नैवचक्रेमनःस्थानेवीक्षमाणौमहाबलौ कपेःपरमभीतस्यचित्तंव्यवससादह ३ चिंतयित्वास १
धर्मात्माविमृश्यगुरुलाघवं सुग्रीवःपरमोद्विग्नःसर्वैरनुचरैःसह ४ ततःसमस्तचिवेभ्यस्तुसुग्रीवःप्लवं। कि
गाधिपः शशंसपरमोद्विग्नःपश्यंस्तौरामलक्ष्मणौ एतौवनमिदंदुर्गंवालिप्रणिहितौध्रुवं छद्मनाची
रवसनौप्रचरंताविहागतौ ६ ततःसुग्रीवसचिवादृष्ट्वापरमधन्विनौ जग्मुर्गिरितटात्तस्मादन्यच्छिखरमु

भवत् १ धर्मात्मायधर्मेवाजधर्मग्रात्मामतिर्यस्यससुग्रीवः अनुचरैर्मंत्रिभिःसहचिंतयित्वाप्लवस्थानेचगुरुलाघवंवि
मृश्यचपरमोद्विग्नोभवतिसंबंधः ४ ततःविचारानंतरंस्थस्थानेक्रियामचिवेभ्योभयहेतुंशशंस ५ तमेवाहएतौ।
विनिछद्मनाअर्थचिवेषेणाध्रुवमित्यन्वेतायो ग्रतःप्रस्थातव्यमितिभावः ८ तस्मात्सर्वेमधिष्ठिताद्गिरितटादन्यत

सवमिरेःशिवंतमवःसुग्रीवोमहेतिनोयः ॥ १

ता वित्यादि ग्रोक च वनेष्वेमेकान्वयं प्राकृतेनैव पाकृतवेषधारिणौ वंशीनानां भावसत्त्व कादिव्याप्तानाम कावेषभेदैः
पतासोम्यासो पत्नपणा यथाभाषणेन वतयोर्भावलक्षणम २७ यदि ब्रह्म इष्मनमोनर्हि प्रशंसामिविरगितेस्य पुनः पुनर्विष्याः
सवनमम वाभिसृत्य विषद्याः स्थिता प्रस्रवणप्रवेशस्य वनमवेशस्य प्रयोजनं इच्छप्रनुर्धरौ अहात्मानौ यदि तर्हि नामविश
वैरूप्रकारेण तौ मदीयो कृता प्रागमनप्रयोजनं जानीहि इंगितादिभिर्भावप्राप्तिस्तानेहे वंतरमाहमाभाषितेवेति यथा

ममैवाभिमुखः स्थितः पृष्टव्यं तं हरिपुंगव प्रयोजनं प्रवेशस्य वनस्यास्य धनुर्धरौ २६ पृच्छमानौ यदि वेन्नो जानी
हि मं सल्पवंगम यथाभाषितैर्वा वितैर्यास्पानॊद्दुष्टाद्दुष्टतातयोः २७ इत्येवं कपिराजेन संदिष्टो मारुतात्मजः चका
रगमनेबुद्धिं यत्र तौ रामलक्ष्मणौ २८ तथेति संपूज्य वचस्तु तस्य कपेः सभीतस्य दुरासदस्य महानुभावो
हनुमान्ययौ तदा स यत्र रामोऽतिबलश्च लक्ष्मणः २९ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे द्वितीयः सर्गः २ व
चो विज्ञाय हनुमान्सुग्रीवस्य महात्मनः पर्वतादृश्यमूकात्तु पुप्लुवे यत्र राघवौ १ कपिरूपं परित्यज्य हनुमान्मा
रुतात्मजः भिक्षुरूपं ततो भेजे शठबुद्धितया कपिः २ ततः स हनुमान्वाचा श्लक्ष्णया सुमनोज्ञया विनीतवदु
पागम्य राघवौ प्रणिपत्य च ३ आबभाषे हि तौ वीरौ यथावत्प्रशशंस च संपूज्य विधिवद्वीरौ हनुमान्मारुतात्म

भाषितैः ताभ्यां सह संभाषणेः २८ २९ इति द्वितीयः सर्गः २ विज्ञाय तात्पर्यतो ज्ञात्वा १ भिक्षुरूपं प्राकृततापसरूपं शठबु
द्धितया नं वक बुद्धितया २ विनीतवत् सविनय मुपागम्य प्रणिपत्य नमस्कृत्य श्लक्ष्णया अपरुषया सुमनोज्ञया अर्थितोः
निरम्यया वाचा आबभाषे वक्तुमभिमुखीचकार ततस्तौ विधिवत्संपूज्य कृताञ्जलिर्भूत्वा यथावत्सत्यं रमार्थतया प्रशशंस न।

मतौ सम्यग्विचारविषयबुद्धौ १८ बुद्धिः सामान्यतो ज्ञानं विशेषज्ञानं इंगितं तमभिप्रायसूचको व्यापारः सर्वभूतानि-
प्रास्यवर्गः इंगितैरंतरात्मागमकैश्चेष्टाविशेषैर्बुद्ध्यानिश्चयात्मकेन विज्ञानेन नृपावकाशयत्नेन संपन्नः सन्सर्वम्
चितमाचर बुद्धिरहितो राजा प्रजास्यवर्गं शासितुं न शक्नोतीत्यर्थः १८ नेदं भयं चापलमूलमित्याह सुग्रीव इति १९
तदेव दर्शयति २१ वालिप्रणिहितावेतौ शंके ऊतः राजानो वक्रमित्राः वेषांतरधारिभिर्मित्रैः शत्रून् घातयंतीति।

२१

वरं मुहुः शाखामृगाणां तेष्वकर्मेवं गमं लघुचित्ततयात्मानं न स्थापयसि यो मतौ १८ बुद्धिविज्ञानसंपन्नैरिंगितैः।।
सर्वमाचर न ह्यबुद्धिं गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि १८ सुग्रीवस्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा सर्वं हनूमतः ततः शु
भतरं वाक्यं हनूमंतमुवाच ह १९ दीर्घबाहू विशालाक्षौ शरचापासिधारिणौ कस्य न स्याद्भयं दृष्ट्वा ह्येतौ सु
रसुतोपमौ २० वालिप्रणिहितावेतौ शंकेऽहं पुरुषोत्तमौ राजानो बहुमित्राश्च विश्वासो नात्र हि क्षमः २१
अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छन्नचारिणः विश्वस्तानामविश्वस्ताश्छिद्रेषु प्रहरंति हि २२ कृत्येषु वाली मेधावी
राजानो बहुदर्शिनः भवंति परहंतारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः २३ तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ प्लवंगम इं
गितानां प्रकारैश्च रूपव्याभाषणेन च २४ लक्षयस्व तयोर्भावं प्रहृष्टमनसौ यदि विश्वासयन्प्रशंसाभिरिंगितैः

॥ २४ ॥

भावः २२ ननु यद्यपि तापसाभ्यां कुतो भयं तत्राह अरयश्चेति यतस्ते छन्नप्रचारिणो ज्ञेया यतश्च विश्वस्तानां वंच
नया प्राप्तविश्वासानामरीणामयमविश्वस्ताः छिद्रेषु प्रहारावकाशेषु प्रहरंति अतो विज्ञेया इत्यर्थः २२.२४ उक्तमुपप
पादयति कृत्येष्विति राजानो बहुदर्शिनः नानाविधप्रवंचनोपायज्ञाः परहंतारो भवंति ते प्राकृतैः प्रकृतवेषैश्चारैर्ज्ञेयाः

विलसतोयमयाकारप्रतीतेर्वनागमनमसंभावितमित्याह विशालवक्षसाविति समदो हेशेगो हृषीगोवृषेण तुल्
हृषभाविव १४ १५ १६ विद्यामैलेपनेनचिवमनुलेपनं स्रगोजलरूपणं येषामेवंभूषिते वज्रे यथा ७ १८ निर्मे

वा॰
कि॰ टी॰
११

विशालवक्षसौ वीरौ मानुषौ देवरूपिणौ सिंहस्कंधौ महासत्वौ समदाविव गोवृषौ १४ आयताश्च सुवृ
त्ताश्च बाहवः परिघोपमाः सर्वभूषणभूषार्हाः किमर्थं न विभूषिताः उभौ योग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथि
वीमिमां ससागरवनां कृत्स्नां विंध्यमेरुविभूषितां १६ इमे च धनुषी चित्रे श्लक्ष्णे चित्रानुलेपने प्रकाशेते यथे
न्द्रस्य वज्रे हेमविभूषिते १७ संपूर्णानिशितैर्बाणैस्तूणाश्च शुभदर्शनाः जीवितांतकरैर्घोरैर्ज्वलद्भिरिव पन्
नगैः महाप्रमाणौ विपुलौ तप्तहाटकभूषितौ खड्गावेतौ विराजेते निर्मुक्तभुजगाविव १९ एवं मां परिभा
षंतं कस्माद्वै नाभिभाषथः सुग्रीवो नाम धर्मात्मा कश्चिद्वानरयूथपः वीरो विनिकृतो भ्रात्रा जगद्भ्रम
ति दुःखितः २० प्राप्तोऽहं प्रेषितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना राज्ञा वानरमुख्यानां हनुमान्नाम वानरः २१ युवा
भ्यां सह धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमिच्छति तस्य मां सचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजं २२ भिक्षुरूपप्र
तिच्छन्नं सुग्रीवप्रियकारणात् ऋश्य

कौसुकं कंचुकौ १९ कस्मात्कस्त्वं किमर्थमागत इत्याकांक्षायामाह सुग्री
वस्यादिना विनिकृतो निरस्तः २०-२१ वानरराजस्य सचिवस्य मातृयसरूपं ज्ञातस्तत्राह भिक्षुरूपेति २३ २३ ॥

217

११

कामतः सुग्रीवो यदेशाविकदिसिरूयातः ५ राजर्षीं च देवो च नत्प्रतिमौ मंशितव्रतौ तीत्तगव्रतौ वरवर्णिनौ व्रासवा
दिश्रिष्टौ ९ अन्योन्यस्य रहोः सवादीनसमंततो वीक्ष्यमाणौ किं विद्वन्सवेषमाणाविन्यर्थः इमां नदीमिति सरस्वतीवि
स्तततेनेन नदीवो यवाचः नेयवेत्य सवर्णाभो शोभनौ वर्णाभाभा कांतिस्वयौ स्तो ८ निम्नमंतौ किं चिद्वः ख्वेवषौ ने
तिशेषः इमाः वन्याः प्रजाः पीडयतो स्वत्रूपमात्रतइतिशेषः सिंहस्येव विप्रेक्षितिनेवीक्षणं ययो स्तो सिंहादप्यतिशायि

उवाव कामतो वाकां स्मरऽमत्यपराक्रमौ ५ राजर्षिदेवप्रतिमौ तापसौ संशितव्रतौ देशं कथमिमं प्राप्तौ भवंतौ
वरवर्णिनौ ९ त्रासयंतौ मृगगणानन्यांश्च वनचारिणः पंपातीररुहान्वृक्षान्वीक्षमाणौ समंततः ७ इमां नदीं
शुभजलां शोभयंतौ तरस्विनौ धैर्यवंतौ सुवर्णाभौ कौ युवां चीरवाससौ ८ निश्वसंतौ वरभुजौ पीडयंतौ इमाः
प्रजाः सिंहविप्रेक्षितौ वीरौ सिंहातिबलविक्रमौ ९ शक्रचापनिभे चापे गृहीत्वा शत्रुनाशनौ श्रीमंतौ रूपसं
पन्नौ वृषभश्रेष्ठविक्रमौ १० हस्तिहस्तोपमभुजौ द्युतिमंतौ नरर्षभौ प्रभया पर्वतेन्द्रोयं युवयोरवभासितः ॥ राज्या
र्हाविमरप्रख्यौ कथं देशमिहागतौ पद्मपत्रेक्षणौ वीरौ जटामंडलधारिणौ १२ अन्योन्यसदृशौ वीरौ देवलोका

तौ बलपराक्रमौ यद्यात्तौ ९ शक्रचापनिभेऽष्टधनुः तल्पे वा येगृहीत्वा शत्रुनाशनौ शत्रुसंहारकौ श्रीमंतौ कांतिमंतौ रूप
संपन्नौ सौंदर्ययुक्तौ वृषभश्रेष्ठविक्रमौ वृषभश्रेष्ठगमनौ १० हस्तः शुंडा दंडः द्युतिस्तेजः ॥ अमरप्रख्यौ पद्मपत्रेक्षणौ भा
ज्याटौ वीरौ युवां जटामंडलधारिणौ संतौ महावनप्रदेशं कथमागतौ १२ अमागरनन्यपोस्तादेवतसमाहअन्यान्य
सदृशावितिदेवलोकादागतौ अन्यान्यसदृशौ वीरौ दयटस्त्ययातस्यपरावेद्गस्तपाविवावितोकथानिमदे शामपागमा

वंसहिता वसंयाः ॥३॥

हितनगे परमसंहिता

विश्वेनरसाप्ययवचने ।३।।

वा० कि० टी० १२

218

प्रोत स्फुटेन वे धाय न्मातादृशं स्फोतिक द्रुवाणीव हितमित्यर्थः उरस्थं मध्यमाद्रूपेणा कंठगं विवातं स्फोत्रानं ध्रुतपवमध्य॰
मस्वरेणान्यवर्णानिनोच्चेर्वर्तते ३१ संस्कारक्रमसंपन्नां संस्काराणां क्रमेणाजननेन संपन्नां तदा हृद्रुडतामविलंबितामि॰
ति प्रतपवहृदयहर्षिणी ३२ अनयाचित्रयाचित्रयाविस्तयान्यादिकयात्रिस्थानव्यंजनस्थानेषु उरः कंठशिरः स्थपङ्क्तिजनम
सिवर्णैः तयानि प्रोतप्राप्तत्वद्रूपेणमतेनाद्रुस्थानाराध्यतेतानुहृल्येनकस्यतास्यविचरणोद्यतासेररेरपीति ३३

अविस्तरमसंदिग्धमविलंबितमव्यथं उरस्थं कंठगं वाक्यं वर्तते मध्यमस्वरे ३१ संस्कारक्रमसंपन्नामद्रुतामवि॰
लंबितां उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहर्षिणीं ३२ अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यंजनस्थया कस्य नाराध्य॰
ते चित्तमुद्यतासेररेरपि ३३ एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु सिध्यंति हि कथं तस्य कार्याणां गतयोऽनघ
एवंगुणगणैर्युक्ता यस्य स्युः कार्यसाधकाः तस्य सिध्यंति सर्वार्था दूतवाक्यप्रचोदिताः ३५ एवमुक्तस्तु सौ॰
मित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिं अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजं ३६ विदिता नो गुणा विद्वन्सुग्रीवस्य महा॰
त्मनः तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं प्लवगेश्वरं ३७ यथा ब्रवीषि हनुमन्सुग्रीववचनादिह तत्तथा हि करिष्यावो
वचनात्तव सत्तम ३८ तत्तस्य वाक्यं निपुणं निशम्य प्रहृष्टरूपः पवनात्मजः कपिः मनः समाधाय जयोपपत्तौ

मार्गमस्यैव गमनाय ... कपिकुञ्जरः ॥ ३९ ॥

... सहितः ... ३९

एवं हनुमतो वाचं चातुरीमभिनंदत्युद्दिश्य चातुरीमभिनंदति एवंविधः इति कार्याणां गतयः परिपाकाः ३४ दूतवाक्य॰
प्रचोदिताः दूतवाचैव बोधिताः ३५ एवमुक्तः रामेणेति शेषः ३६ नो आवयोः मार्गावो मार्गयावः ३७ यथा ब्रवीषि मत्व॰
मिच्छतीति यदवादीस्तत्तथैव करिष्याव इत्यर्थः ३८ जयोपपत्तौ सुग्रीवस्य शत्रुजयसिद्धौ ताभ्यां रामसुग्रीवाभ्यां ३९

इति तृतीयः सर्गः ३ ॥

८

२४ २५ तमेव सुग्रीवमेव कांक्षमाणस्य इच्छत इत्यर्थः २६ अभ्यभाष अभ्यभाषस्व वाक्यज्ञं वाक्यरचनाभिज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमभ्यभाषस्वेत्यन्वयः २७ विनीतस्येत्यत्र विनयः प्रातिशाख्यादिज्ञानपूर्वकाभ्यासः शेषं स्पष्टं ऋग्वेदविषये शिक्षाहीनेन यजुर्वेदधारणाहीनेन च एवं प्रभाषितुं न शक्यमिति प्रत्येकान्वयः अयमर्थः प्रतिवर्णं स्वरभूयस्त्वं तयासावधानेनोच्चार्यमाणत्वाद् ऋग्वेदविनीतस्येत्युक्तिः एकैकानुवाकोऽनुवाकान्तरवाक्यसांकर्येण धारणस्य दुष्करत्वाद्योतयितुं यजुर्वेदधारिण इत्युक्तं उद्दात्तादिगर्भितगानविशेषाणां दुर्ज्ञेयतामभिप्रेत्य सामवेदविदुष इत्युक्तं नेनायं सर्वथा सर्ववेदविनीत

एवमुक्त्वा तु हनुमांस्तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ वाक्यज्ञौ वाक्यकुशलः पुनर्नोवाच किंचन २४ ततः श्रुत्वा वचनं तस्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत प्रहृष्टवदनः श्रीमान्भ्रातरं पार्श्वतः स्थितं २५ सचिवोऽयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः तमेव कांक्षमाणस्य ममान्तिकमुपागतः २६ तमभ्यभाष सौमित्रे सुग्रीवसचिवं कपिं वाक्यज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमरिंदम २७ नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः नासामवेदविदुषः शक्यमेवं प्रभाषितुं २८ नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतं बहु व्याहरतानेन न किंचिदपशब्दितं २९ न मुखे नेत्रयोर्वापि ललाटे च भ्रुवोस्तथा अन्येष्वपि च सर्वेषु दोषः संविदि

तः क्वचित् ३० इति नो वेत्ता हे इति व्याख्येयं २८ ननु वेदमात्राध्यायितानां किं निरुक्तेनैवं चारित्रसंस्कारश्च नत्वाहतन्नमिति कृत्स्नं यदेतद्यस्ति तु निर्णायोगिन्यायसहितं व्याकरणाद्बोध्यसाध्यसम्यगर्थवृत्तिनतात् अनेन सर्वं तत्त्वं सर्वाचिन्त तथा श्रवणादेतन्मात्रावहत्वेन अनेन संस्कृतभाषये वाव्यवहरत्नवानिति गम्यते २९ इंगितैरप्यसौ विषमतोयत्वाह न मुख इति दोषः संविदितो व्याहारकाले इति शेषः ३० अथ वचनरचनाचतुरतामेवमाह अविस्तरेणाविलम्बेनाप्यसंदिग्धं सा...

वा॰
कि॰ टी॰
१३

ऐश्वर्यभ्रंशाद्राज्याद्भ्रष्टत्वमप्यनुवर्तनशीलत्वादपरित्यज्य गतं ११ भवान्समकर्माकांक्षावानाह अहमिति अस्यावरः कनीयान् कृतज्ञस्य बहुज्ञस्येति बहुशास्त्रविषयकज्ञानवत्त्वमर्थः १२ सुखार्हस्येति महार्हस्य ऐश्वर्ये संपन्नस्य वनवासाश्रितस्य च ऐश्वर्यरहितस्येत्यर्थः तथा च समर्थदिदृक्षावांश्च दिव्यकल्याणैश्वर्यादिरूपापगतोऽसीत्यर्थः १३ रहिते आश्र

भार्यया च महातेजाः सीतयानुगतो वशी दिनक्षये महातेजाः प्रभयेव दिवाकरः ११ अहमस्यावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः कृतज्ञस्य बहुज्ञस्य लक्ष्मणो नाम नामतः १२ सुखार्हस्य महार्हस्य सर्वभूतहितात्मनः ऐश्वर्येण विहीनस्य वनवासाश्रितस्य च १३ रक्षसापहृता भार्या रहिते कामरूपिणा तच्च न ज्ञायते रक्षः पत्नी येनास्य सा हृता १४ दनुर्नाम दितेः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः आख्यातस्तेन सुग्रीवः समर्थो वानराधिपः १५ स ज्ञास्यति महावीर्यस्तव भार्यापहारिणं एवमुक्त्वा दनुः स्वर्गं भ्राजमानो गतः सुखं १६ एतत्ते सर्वमाख्यातं याथातथ्येन पृच्छतः अहं चैव च रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ १७ एष दत्त्वा च वित्तानि प्राप्य चानुत्तमं यशः लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति १८ ॥

माश्रमं रहिते देशमात्रमर्थः १४ दनुः कबन्धः समर्थः सन्नाख्यातः १५ स्वर्गं गतं दिवमाकाशं गतः इत्यर्थः १६ १७
एवं वेत्ता सर्वं ज्ञात्वा तथा धृतिनाथोऽरक्षक इच्छति देवगणस्पतिरावः १८ ॥ १६ ॥ ॥

हनुमान् मधुरभाषं मधुरभाषणं तद्वचः रामवचः श्रुत्वा कृतमवातितिसुग्रीवेणाकार्यं वानरा म इति प्रहृष्टः सुग्रीव
मनसा गतस्य रामस्य कृत्यवश्यं तत्पीवकोहृष्मारामस्य तमवचावामार्गावश्यंतो भ्यावाक्याभगामवर्णितवं १ तद्देववि
दृष्टोऽतिमत्यद्रति प्रवर्णयभावीन्यर्थः यदयं प्रहृष्टोतमः कृत्यवान् प्रयोजनमस्यापेक्ष्यः प्राप्तमपतत्कृत्यं चउपागतस्य

ततः प्रहृष्टो हनुमान् कृत्यवानिति तद्वचः श्रुत्वा मधुरभाषं च सुग्रीवं मनसागतः । भक्ष्यो राज्यागमन
स्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः । यदयं कृत्यवान्प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतं २ ततः परमसंहृष्टो हनूमान्प्लव
गर्षभः । प्रत्युवाच ततो वाक्यं वाक्यं वाक्यविशारदः ३ किमर्थं त्वं वनं घोरं पम्पाकाननमण्डितं आगतः सानु
जो दुर्गं नानाव्यालमृगायुतं ४ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः । आचचक्षे महात्मानं रामं दश
रथात्मजं ५ राजा दशरथो नाम द्युतिमान्धर्मवत्सलः । चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मेण नित्यमेवाभ्यपालयत् ६ न
द्वेष्टा विद्यते तस्य न च द्वेष्टि न कंचन स च सर्वेषु भूतेषु पितामह इवापरः ७ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवा
नाप्तदक्षिणैः तस्यायं पूर्वजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ८ शरण्यः सर्वभूतानां पितुर्निर्देशकारकः ।
वीरो दशरथस्यायं पुत्राणां गुणवत्तरः ९ राजलक्षणसंपन्नः संयुक्तो राजसंपदा राज्याद्भ्रष्टो वने वस्तुं म

ीव प्राप्तमित्यर्थः अयमस्मान्मुक्तं द्रक्ष्यतीति तत इति २४ रामचोदितः इंगितेनेति शेषः आचचक्षे बोधितवान् ५९
पितामहरयपालकत्वेनेत्यर्थः २८ निर्देशातियोगः तत्याणनिमयसमासकल्पनावेवमतं ९ भ्रष्टः किंचिति

३१ देशात्त्वमं संप्राप्तो ऽदं कपिः हृष्टः महावाक्यश्रवणात् संजातहर्षः सः सोऽपि सुग्रीवोऽपि कृत्यवानिति यथा कथयते यथा। वक्कथयते अतः कृतकृत्योऽसीति योजना ३१ उक्तमर्थं गतेः प्रसन्नेति मुखवर्णा मुखशोभा ३२ ३३ उक्तमर्थं विवृणोति भिक्षुरूपमिति वानरं वानरसंबंधि ३४ उक्तं संक्षिप्य तिमत्तिति विपुलयशाः सर्वदेवप्रसादेन विशालकीर्तिः

एवं ब्रुवंतं धर्मात्मा हनूमंतं स लक्ष्मणः प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं प्रोवाच राघवं ३॰ कपिः कथयते हृष्टो यथायं मारुतात्मजः कृत्यवान्सोपि संप्राप्तः कृतकृत्योसि राघव ३१ प्रसन्नमुखवर्णश्च व्यक्तं हृष्टश्च भाषते नानृतं वक्ष्यते वीरो हनूमान्मारुतात्मजः ३२ ततः स तु महाप्राज्ञो हनूमान्मारुतात्मजः जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ ३३ भिक्षुरूपं परित्यज्य वानरं रूपमास्थितः पृष्ठमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुंजरः ३४ स तु विपुलयशाः कपिप्रवीरः पवनसुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः गिरिवरमुरुविक्रमः प्रयातः स शुभमतिः सह रामलक्ष्मणाभ्यां ३५ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे चतुर्थः सर्गः ४ ऋश्यमूकात्तु हनुमान्गत्वा तु मलयं गिरिं आचचक्षे तदा वीरौ कपिराजाय राघवौ १ अयं रामो महाप्राज्ञः संप्राप्तो दृढविक्रमः लक्ष्मणेन

कृतकृत्यमहं नीतिकृतकृत्यवत् गिरिवरं ऋश्यमूकं ३५ इति चतुर्थः सर्गः ४ ऋश्यमूके सुग्रीववासस्थाने राघवौ। स्थापयित्वा तत्र सुग्रीवानयनार्थं ऋश्यमूकैकदेशान्मलयाख्यगिरिं गतेत्यन्वयः १ भाजालक्ष्मणोन्नसहसत्याह्वो

गस्य पिता शरण्यो धर्मवत्सलश्चासीदित्यर्थः १९।२० यस्य प्रसादे इमाः प्रजाः सततं प्रसीदेयुः तत्प्रसादलब्धसक-
लपुरुषार्थतया सर्वदा प्रसन्ना अचिन्ता भवेयुः स रामः सप्रसायैकदेशस्य वानरेंद्रस्य प्रसादमभिकांक्षतीत्यतेऽत्र बहु।

पिता यस्य पुरा ह्यासीच्छरण्यो धर्मवत्सलः तस्य पुत्रः शरण्यश्च सुग्रीवं शरणं गतः १९ सर्वलोकस्य धर्मा-
त्मा शरण्यः शरणं पुरा गुरुर्मे राघवः सोयं सुग्रीवं शरणं गतः २० यस्य प्रसादे सततं प्रसीदेयुरिमाः
प्रजाः स रामो वानरेंद्रस्य प्रसादमभिकांक्षते २१ येन सर्वगुणोपेताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः मानिताः
सततं राज्ञा सदा दशरथेन वै २२ तस्यायं पूर्वजः पुत्रस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः सुग्रीवं वानरेंद्रं तु रामः शर-
णमागतः २३ शोकाभिभूते रामे तु शोकार्ते शरणं गते कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं सह यूथपैः २४ ए-
वं ब्रुवाणं सौमित्रिं करुणं साश्रुभाषितं हनूमान्प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः २५ ईदृशा बुद्धिसंपन्ना
जितक्रोधा जितेंद्रियाः द्रष्टव्या वानरेंद्रेण दिष्ट्या दर्शनमागताः २६ स हि राज्यात्परिभ्रष्टः कृतवैरश्च वा-
लिना हृतदारो वने त्रस्तो भ्रात्रा विनिकृतो भृशं २७ करिष्यति स साहाय्यं युवयोर्भास्करात्मजः सुग्रीवः स-
ह चास्माभिः सीतायाः परिमार्गणे २८ इत्येवमुक्त्वा हनुमान् श्लक्ष्णं मधुरया गिरा बभाषे सोभिगच्छामः सु-

स्यानिपंतुमशक्यत्वादितिभावः २१ सततं सर्वगुणोपेताः सदा राज्ञा मानिता इति संबंधः २२।२३ शोकाभिभूते शोकावि-
ष्टे शोकार्ते शोकपीडिते २४ द्रष्टव्याः दर्शनयोग्याः २६ स हीत्यनेन तस्यापि सहायापेक्षास्तीति दर्शितं २७ यदेवमतयारि

रा॰
कि॰ टी॰
१५

वेषयायाक्ततेन वनगामिनेपालवंगमेति सुग्रीवाणाकरणमतीतमेवाभ्यागमननिवेदनसमये पुनः कृतमित्रत्वरूपंपरि
सख्येत्यर्थः स्वेनरूपेणवानररूपेणकाष्टयोरवणपावकंजनयामास १५ ततोदीप्यमानमग्निंतयोर्मध्येनिदध्यौनि
हितंचाग्निंपुष्पैरभ्यर्च्यसत्कृतंपरिस्तरणादिसत्कृतंवाकरोत् १५ प्रदक्षिणंचक्रतुः मैत्रीदार्ढ्यायेतिभावः उपा

221

रूपंसोऽहंसमासंव्यपर्थ्यव्रजनपीडितं ततोहनूमान्संत्यज्यभिक्षुरूपमरिंदमः काष्टयोःस्वेनरूपे
णाजनयामासपावकं १५ दीप्यमानंततोवह्निंपुष्पैरभ्यर्च्यसत्कृतं तयोर्मध्येतुसुप्रीतोनि
दध्यौसुसमाहितः १५ ततोग्निंदीप्यमानंतौचक्रतुश्चप्रदक्षिणं सुग्रीवोराघवश्चैववयस्यत्वमु
पागतौ १६ ततःसुप्रीतमनसौतावुभौहरिराघवौ अन्योन्यमभिवीक्षंतौनतृप्तिमभिजग्मतुः १७
त्वंवयस्योसिहृद्योमेह्येकंदुःखंसुखंचनौ सुग्रीवंराघवोवाक्यमित्युवाचप्रहृष्टवत् १८ ततःसुप
र्णांवहुलांभंक्त्वाशाखांसुपुष्पितां सालस्यास्तीर्यसुग्रीवोनिषसादसराघवः १९ लक्ष्मणायाथसंहृष्टो
हनूमान्मारुतात्मजः शाखांचंदनवृक्षस्यददौपरमपुष्पितां २० ततःप्रहृष्टःसुग्रीवःश्लक्ष्णंमधुरयागि
रा प्रत्युवाचतदारामंहर्षव्याकुललोचनः २१

गतौ सुप्रीमास्तिकमितिशेषः १६।१७ हृद्यःहृदयप्रियःएकं
समानं प्रहृष्टवत् प्रहृष्टःसन् १८ आस्तीर्यराघवायेतिशेषः सराघवोनिषसाद स्वयंवतत्रस्थितइत्यर्थः २१

२१ | १५

श्रुत्वा कृताभिमित्यनेन सद्रूपकथनं धर्मैः सत्यपरिपालनरूपधर्मैर्निमित्तं निगदितः प्रेरितः पित्रेति शेषः अत एव ना
स्य पितुर्निर्देशकारकः ३४ सीरेतोः पित्राहिये दत्तस्य वरस्य पालनहेतोः ५८ प्रगल्भस्य विमर्शस्य बुद्ध्यालोचनगोचरी
कृतस्य सर्वस्य मनोभिः पूजयस्य यतउभावयोनो पूज्यानामपि पूजनीयतमौ ७९ धर्मविनीतः धर्मशिक्षितः १०

श्रुत्वा कृतां कुले जातो रामो दशरथात्मजः धर्मैर्निगदितश्चैव पितुर्निर्देशकारकः ३ तस्यास्य वसतोऽरण्ये निय
तस्य महात्मनः रावणेन हृता भार्या स त्वां शरणमागतः ४ राजसूयाश्वमेधैश्च वह्निर्येनाभितर्पितः दक्षि
णाश्च तथोत्सृष्टा गावः शतसहस्रशः ५ तपसा सत्यवाक्येन वसुधा येन पालिता स्त्रीहेतोस्तस्य पुत्रोऽयं रा
मः शरणमागतः ६ भवता सख्यकामौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ प्रगृह्य चार्चयस्वैतौ पूजनीयतमावुभौ ७
श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं सुग्रीवो वानराधिपः भयं स राघवाद्घोरं प्रजहौ विगतज्वरः ८ स कृत्वा मानुषं रूपं सुग्री
वः प्लवगाधिपः दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्या प्रोवाच राघवं ९ भवान्धर्मविनीतश्च विक्रान्तः सत्यविक्रमः आ
ख्याता वायुपुत्रेण तत्त्वतो मे भवद्गुणाः १० तन्ममैवैष सत्कारो लाभश्चैवोत्तमः प्रभो यत्त्वमिच्छसि सौहार्दं वा
नरेण मया सह ११ रोचते यदि मे सख्यं बाहुरेष प्रसारितः गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा वध्यतां ध्रुवं १२
एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितं संप्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना १३ ॥

प्लवः मम मैत्री सख्या रूपः अतः तदेवाहृ यवमिति ११ रोचते यदि कार्यवशादिति शेषः मर्यादा अनुल्लंघनीया व्यवस्था १२ ह
स्तं पीडयामास दक्षिणहस्तं गृहीतवान् १३ पीडितं पर्यष्वजतः ततगाढमालिंगितवान् भित्त्वा रूपं सत्यज्यतो

वा॰
कि॰ टी॰
१९

पुनरेवेत्यादि स्मार्द्धश्लोकमेकं वाक्यं त्वं यन्निमित्तं वनमागतः तदाख्याति श्राव्याख्यातवान् १ लक्ष्मणेनेत्यादिस्मार्द्ध श्लोकद्वयमेकं वाक्यं भ्रात्रा सह वने वसन् त्वं तं प्रश्नं नाकि द्रष्टिदृष्टाणरतमागस्प्रेहसमया लक्ष्मणेन वावि प्रकावैदेही ग्रपहृता तं भार्या वियोगजं दुःखं प्रापित इति चाख्यातवान् १२५ मधुकैटभाभ्यां यातालेयम॰

पुनरेवाब्रवीत्प्रीतो राघवं रघुनंदनं श्रयमाख्याति मे रामममाविवीभं त्रिसत्तमः १ हनूमान्यन्निमित्तं वं निर्जनं वनमागतः लक्ष्मणेन सह भ्राता वसतश्च वने तव २ रक्तसापहृता भार्या मैथिली जनकात्म जा त्वया विप्रमुक्ता वैदेही लक्ष्मणेन च धीमता ३ अंतरं प्रेप्सुना तेन हत्वा गृध्रं जटायुषं भार्या वियोगजं दुःखं प्रापितस्तेन रक्षसा ४ भार्या वियोगजं दुःखमचिरात्त्वं विमोक्ष्यसे अहं तामानयिष्यामि नष्टां वेद श्रुतीमिव ५ रसातले वा वर्तंतीं वर्तंतीं वा नभस्तले अहमानीय दास्यामि तव भार्यामरिंदम ६ । इदं तथ्यं मम वचस्त्वमवेहि च राघव न शक्या सा जरयितुमपि सेंद्रैः सुरासुरैः ७ तव भार्या महाबाहो भक्ष्यं विषकृतं यथा त्यज शोकं महाबाहो तां कांतामानयामि ते ८ अनुमानात्तु जानामि मैथिली सा न संशयः ह्रियमाणा मया दृष्टा रक्षसा क्रूरकर्मणा ९ ॥ वेदनातं हतित्यं थाज्ञानीत वात तद्दृत्सीता॰ मानयिष्यामि प्राप्तिष्यामीत्यर्थः हेति श्रार्थ ५ वर्तंतीं वर्तमानां ६ तथ्यं तथ्यमेवावेहीत्यन्वयः ७ विषकृतं विषमिश्रितं ८ यादृशामां मैथिलीति ह्रियमाणा तज्ञार्यातां श्रुमाय्यकाह्नामेत्याक्रोशगालिंगाज्ञानामीत्यन्व॰

२२२

॥ १२ ॥
१८

इहवनेऽस्मन्वयः त्रस्तः चकितः २२ २३ तदेवराघवायपुनराह कर्तुमिति २४ लीलाविसृष्टैकेषुमात्रसाध्यत्वात्प्रस
न्निवेति २५ उपकारः फलयस्यतत् २६ वेगिनाः संजातावेगाः २७ कंकपत्रप्रतिच्छन्नाः कंकपत्रैर्वेष्टाः ऋजुपर्वाः २८ अ

अहंविनिकृतोभ्रात्रापूर्वमिहभयार्दितः हृतभार्योवनेत्रस्तोदुर्गमेतदुपाश्रितः २२ सोहंत्रस्तोवनेभीतो
वसाम्युद्भ्रान्तचेतनः वालिनानिकृतोभ्रात्राकृतवैरश्चराघव २३ वालिनोमेमहाभागभयार्तस्याभयंकु
रु कर्तुमर्हसिकाकुत्स्थभयंमेनभवेद्यथा २४ एवमुक्तस्तुतेजस्वीधर्मज्ञोधर्मवत्सलः प्रत्यभाषतका
कुत्स्थः सुग्रीवंप्रहसन्निव २५ उपकारफलंमित्रंविदितंमेमहाकपे वालिनंतंवधिष्यामितवभा
र्यापहारिणं २६ अमोघाः सूर्यसंकाशाममेमेनिशिताः शराः तस्मिन्वालिनिदुर्वृत्तेनिपतिष्यंतिवेगिनाः
कंकपत्रप्रतिच्छन्नामहेंद्राशनिसंनिभाः तीक्ष्णाग्राऋजुपर्वाणः सरोषाभुजगाइव २७ तमद्यवालिनं
पश्यतीक्ष्णैराशीविषोपमैः शरैर्विनिहतंभूमौप्रकीर्णमिवपर्वतं सतुतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यात्मनो
हितं सुग्रीवः परमप्रीतः परमंवाक्यमब्रवीत् ३० तवप्रसादेननृसिंहवीरप्रियांचराज्यंचसमाप्नुयाम
हं तथाकुरुत्वंनरदेववैरिणंयथानिहन्यारिपुमग्रजंमम सीताकपीन्द्रक्षणदाचराणांराजीवहेमज्व
लनोपमानिसुग्रीवरामप्रणयप्रसंगेवामानिनेत्राणिसमंस्फुरंति ३१ इत्यार्षेपंचमः सर्गः ५ ॥

यद्यपेपन्यनेननरोचेमुक्तं २९ ममैववैरिणमग्रजंतथाचनिहान्मिवैरिणंरिपुमितिद्विरुक्त्यावेरकृतंयाचचेनतज्ज्ञोसे
मुक्तं ३० कपीन्द्रोवालीक्षणदाचरोरावणः वामनेत्रस्फुरणंपुंसांदुर्निमित्तंस्त्रीणांशुभकरमितिभावः ३१ इतिपं

२२ कं देशं ऊद्दिश्येयतितेशेषः प्राणप्रिया प्राणेभ्योपीष्टा प्राणांमवंधय्यनदधीनत्वादिति भावः २४ यन्निमित्तं प्रियायुद्ध
निमित्तं २५ २६ विमथ्य नेचापित्वा २७ इतिषष्ठमः ६ सर्वथा न जाने सर्वप्रकारेणजजाने किंचिज्जानामीत्यर्थः।

नेपूर्वेवमभिज्ञानामि नित्यंपादाभिवंदनात् ततस्तुराघवो दीनः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ब्रूहि सुग्रीव तंदेशं
ह्रियंती लक्षिता त्वया रक्षसा रौद्ररूपेण मम प्राणप्रिया प्रिया २४ क्ववा वसति तद्रक्षो महद्व्यसनदं मम य
न्निमित्तमिमान्सर्वान्नाशयिष्यामि राक्षसान् २५ हरिता मैथिली येन मांच रोषयता भृशं आत्मनो जीवितां
ताय मृत्युद्वारमपावृतं २६ मम दयिततमा हृता वनाद्रजनिचरेण विमथ्य येन सा कथय मम रिपुं तमद्य वै प्ल
वगपते यममन्दिरं नयामि २७ इति षष्ठमः ६ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणार्तेन वानरः अब्रवीत्प्रां
जलिर्वाक्यं सबाष्पं बाष्पगद्गदः नजाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः सामर्थ्यं विक्रमं वापि दौष्कुलेयस्य
वा कुलं १ सत्यं तु प्रतिजानामि त्यज शोकमरिंदम करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्स्यसि मैथिलीं ३ राव
णं सगणं हत्वा परितोष्यात्मपौरुषं तथास्मि कर्तानचिराद्यथा प्रीतो भविष्यसि ५ अलं वैक्लव्यमालंब्य धै

सीतान्वेषणाख्ये हनमदादिवानरप्रेरणात्मके सेमहति देशस्तत्र वच्यस्येति रावणावासस्य सुग्रीवावगततत्प्रतीतं रेवंव्याख्या
ते २ यत्नावतनवगम्य नामित्याहमत्वेविति ३ परितोष्य भवतः प्रीतोषाहं आत्मनः सपरिवारस्य मम पौरुषमवलेक्य।

१० आत्मनापंचमंमेत्रिचत्तष्टयमहितंमामित्यर्थः ११ आनयिष्यामिआनेष्यामिप्रत्यभिज्ञातमस्मतं १२ १३ गहनांदुष्प्र
वेशां १४ १६ हाप्रियेइतीत्यत्रसंधिराषः १७ हृदीतिप्रियासंबंधेनप्रीत्यतिशयात रोषितः सेजानराषः २८ परिदेवयि०

ष्यंतीरामरामेतिलक्ष्मणेतिचविस्वरं स्फुरंतीरावणस्यांकेपन्नगेंद्रवधूर्यथा १० आत्मनापंचमंमांहि दृ०
ष्ट्वाशैलतटेस्थितं उत्तरीयंतयात्यक्तंशुभान्याभरणानिच ११ तान्यस्माभिर्गृहीतानिनिहितानिचराघव।
आनयिष्याम्यहंतानिप्रत्यभिज्ञातुमर्हसि १२ तमब्रवीत्ततोरामःसुग्रीवंप्रियदर्शनं आनयस्वसखेशीघ्रं।
किमर्थंप्रविलंबसे १३ एवमुक्तःससुग्रीवःशैलस्यगहनांगुहां प्रविवेशततःशीघ्रंराघवप्रियकाम्यया १४
उत्तरीयंगृहीत्वातुवासःशुभान्याभरणानिच इदंपश्येतिरामायदर्शयामासवानरः १५ ततोगृहीत्वात
द्वासःशुभान्याभरणानिच अभवद्बाष्पसंरुद्धोनीहारेणेवचंद्रमाः १६ सीतास्नेहप्रवृत्तेनसतुबाष्पेणदू
षितः हाप्रियेतिरुदन्धैर्यमुत्सृज्यन्यपतत्क्षितौ १७ हृदिकृत्वासबहुशस्तमलंकारमुत्तमं निशश्वासभृशंस
र्पोबिलस्थइवरोषितः १८ अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तुसौमित्रिंप्रेक्ष्यपार्श्वतः परिदेवयितुंदीनंरामःसमुपचक्र
मे १९ पश्यलक्ष्मणवैदेह्यासंत्यक्तंह्रियमाणया उत्तरीयमिदंभूमौशरीराद्भूषणानिच २० शाद्वलिन्यांध्रुवं
भूम्यांसीतयाह्रियमाणया उत्सृष्टंभूषणमिदंतथारूपंहिदृश्यते २१ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणोवाक्यम।

तं दीनमितिक्रियाविशेषणं २१ २१ शाद्वलभूम्युत्त | ब्रवीत् नाहंजानामिकेयूरेनाहंजानामिकुंडले २२।
मोत्तमाहरणयोग्यरूपमिति अभग्नतयाभयाद्यपूर्ववद्रूपमित्यर्थः २१ नाहमितिक्रदं श्लाकदाप्यदर्शनादितिभावः २२

त

मया च यदनुष्ठेयं विस्रब्धेन तदिति शेषः वर्षास्विव सुक्षेत्रे उप्तं बीजं संपद्यते सफलं भविष्यतीत्यर्थः योऽयं प्रत्यायनाय वर्तमान-
योगः २३ इदं वाक्यं वालिनं वधिष्यामीति वाक्यं अभिमानात् तत्त्वतश्च २१ एतदनृतवचनाभावे सत्येन तत्साधितं तया

प्रकृतिस्थस्तु काकुत्स्थः सुग्रीववचनात्प्रभुः संपरिष्वज्य सुग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् १६ कर्तव्यं यद्वय-
स्येन स्निग्धेन च हितेन च अनुरूपं च युक्तं च कृतं सुग्रीव तत्त्वया १७ एष च प्रकृतिस्थोऽहमनुनीतस्त्वया सखे दुर्ल-
भो हीदृशो बंधुरस्मिन्काले विशेषतः १८ किं तु यत्नस्त्वया कार्यो वैदेह्याः परिमार्गणे राक्षसस्य च रौद्रस्य
रावणस्य दुरात्मनः १९ मया च यदनुष्ठेयं विस्रब्धेन तदुच्यतां वर्षास्विव च सुक्षेत्रे सर्वं संपद्यते तव २० मया
च यदिदं वाक्यमभिमानात्समीरितं तत्त्वया हरिशार्दूल तत्त्वमित्युपधार्यतां २१ अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये
कदाचन एतत्ते प्रतिजानामि सत्येनैव शपामि ते २२ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवो वानरैः सचिवैः सह राघ-
वस्य वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञातं विशेषतः २३ एवमेकांतसंपृक्तौ ततस्तौ नरवानरौ उभावन्योन्यसदृशं सुखं दु-
ःखमभाषतां २४ महानुभावस्य वचो निशम्य हरिर्नराणामृषभस्य तस्य कृतं स मेने कपिवीरमुख्य-
स्तदा स्वकार्यं हृदयेन विद्वान् २५ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे सप्तमः ७ परितुष्टस्तु सुग्रीवस्तेन वा-

२३ संपृक्तौ संगतौ सुखं दुःखं च संपन्नौ अभाषतां प्रभाषितौ २४ २५ इत्यार्षे सप्तमः ७ तेन वाक्येन अनृतं नोक्तपूर्वं मे इत्यादि।

९ प्राकृतो हीनः विनीतबुद्धेः सुशिक्षितः ७ संस्थितानां सत्पुरुषाणां वृत्तं ८ व्यसने इष्टवियोगे भये अर्थकृच्छ्रे धननाशे भ
येवा रक्षाद्यागिन्ने जीवितान्तगे जीवितनाशप्राये के विमृशन् परष्टवेगामिति शेषः ९ यो बालिशः पश्चात् नित्यं वैक्ल
व्यं दैन्यमनुवर्तते स मज्जत्यवशो भाराक्रान्ता प्रतिभारवती ९ अन्तरं यथवसरं ११ १२ ब्रूमि इष्टवीमिव पश्यतां मि

मया पि व्यसनं प्राप्तं भार्याहरणजं महत् न चाहमेवं शोचामि न च धैर्यं परित्यजे ८ नाहं तमिव शोचामि
प्राकृतो वानरोऽपि सन् महात्मा च विनीतश्च किं पुनर्धृतिमान् भवान् ७ बाष्पमापतितं धैर्यान्निग्रहीतुं त्व
मर्हसि मर्यादां सत्त्वयुक्तानां धृतिं नोत्स्रष्टुमर्हसि व्यसने वार्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितान्तिके विमृशन् वै स्व
या बुद्ध्या धृतिमान्नावसीदति ९ बालिशस्तु नरो नित्यं वैक्लव्यं योऽनुवर्तते स मज्जत्यवशः शोके भारा
क्रान्तेव नौर्जले १० एषोऽञ्जलिर्मया बद्धः प्रणयात्त्वां प्रसादये पौरुषं श्रय शोकस्य नान्तरं दातुमर्हसि ११
ये शोकमनुवर्तन्ते न तेषां विद्यते सुखं तेजश्च क्षीयते तेषां न त्वं शोचितुमर्हसि शोकेनाभिप्रपन्नस्य जी
विते चापि संशयः स शोकं त्यज राजेन्द्र धैर्यमाश्रय केवलं १३ हितं वयस्यभावेन ब्रूमि नोपदिशामि ते वयस्य
तां पूजयन्मे न त्वं शोचितुमर्हसि १४ मधुरं सान्त्वितस्तेन सुग्रीवेण स राघवः मुखमश्रुपरिक्लिन्नं वस्त्रान्तेन

प्रमार्जयत् १५ १६ कर्तव्यं यत् शोकनाशोऽस्मिन्निति शेषः १७ प्रकृतिस्थः स्वभावस्थो
विहीनदुःखः अस्मिन् काले व्यसनकाले १८ रावणस्य संहारे चेति शेषः १९ ॥ ॥

ननु भ्रातृवमरिवेन विरुद्धमिति तन्नाशांकतः तदिनायगमोतरंदितीपदिनं स्थितं दृष्ट्वाभमावितिशेषः ॥ १२ श्रा
चवः सुग्रीवो निषसाद २३ विनीतं यकामेनास्थितिमनंगीकृर्वतमित्यर्थः १५ सुखोपविष्टमित्यादिश्लोकद्वेय

वा॰
कि॰ टी॰
१५

ततो गामं स्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलं सुग्रीवः सर्वतश्चक्षुर्वने लोलं न्यपातयत् ॥ स ददर्श ततः साल
मविदूरे हरीश्वरः सुपुष्पमीषत्पत्राढ्यं भ्रमरैरुपशोभितं १२ तस्यैकां पर्णबहुलां शाखां भंक्त्वा सुशो॰
भितां रामस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः १३ तावासीनौ ततो दृष्ट्वा हनूमानपि लक्ष्मणं साल॰
शाखां समुत्पाट्य विनीतमुपवेशयत् १४ सुखोपविष्टं रामं तु प्रसन्नमुदधिं यथा फलपुष्पसमाकी॰
र्णे तस्मिन् गिरिवरोत्तमे १५ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णया शुभया गिरा उवाच प्रणयाद्रामं हर्षव्याकु॰
लिताक्षरं १६ अहं विनिकृतो भ्रात्रा चराम्येष भयार्दितः ऋष्यमूकं गिरिवरं हृतभार्यः सुदुःखितः १७
सोऽहं त्रस्तो भये मग्नो वने संभ्रान्तचेतनः वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव १८ वालिनो मे भया॰
र्तस्य सर्वलोकाभयंकर ममापि त्वमनाथस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्स

मेकान्वयं द्वितीयं रामपदमभिरामार्थकं प्रसन्नमुदधिं यथा तद्वत्प्रसन्नं गंभीरं सुखोपविष्टं रामं तं दृष्ट्वेति शेषः

॥ १९ सुग्रीव ११ ॥

१६ प्रहृष्टः सुग्रीवः

225

१५ १५

उपपन्नगुणोपेतः राजयोग्ययशोर्दवीर्यादिसर्वगुणोपसंपन्नः २३ सभाज्यः पूज्यः भजनीय इत्यर्थः ४ अनर्ह
पः योग्यः तास्य मे भ्रातुरूप्यामिति शेषः न तु वक्तुं समर्थः आत्मप्रशंसामरणमिति न्यायात् ५ भूयिष्ठमा
धिकं प्रीतिर्निश्चला भवति वयस्यानामिति शेषः आत्मवतां साधीनानां ६ साधूनां वयस्यानां साधवो वयस्याः ७

सर्वथाहमनुग्राह्यो देवतानामनुसंशयः उपपन्नगुणोपेतः सखा यस्य भवान्मम १ शक्यं खलु भवेद्राम
सहायेन त्वयानघ सुरराज्यमपि प्राप्तुं स्वराज्यं किं पुनः प्रभो २ सोऽहं सभाज्यो बन्धूनां सुहृदां चैव राघव
यस्याग्निसाक्षिकं मित्रं लब्धं राघववंशजं ३ अहमप्यनुरूपस्ते वयस्यो ज्ञास्यसे शनैः न तु वक्तुं समर्थो
ऽहं स्वयमात्मगतान्गुणान् ४ महात्मनां तु भूयिष्ठं त्वद्विधानां कृतात्मनां निश्चला भवति प्रीतिर्धैर्यमा
त्मवतामिव ५ रजतं वा सुवर्णं वा शुभान्याभरणानि च अविभक्तानि साधूनामवगच्छन्ति साधवः ६ आ
ढ्यो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोऽपि वा निर्दोषश्च सदोषश्च वयस्यः परमा गतिः ७ धनत्यागः सुख
त्यागो देहत्यागोऽपि वानघ वयस्यार्थे प्रवर्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधं ८ तत्तथेत्यब्रवीद्रामः सुग्रीवं प्रिय। ९
दर्शनं लक्ष्मणस्याग्रतो लक्ष्म्या वासवस्य

परमा गतिः वयस्यस्येति शेषः ७ तथाविधं समरसतो धनादित्या
गप्रवर्तकं ८ तत्तथेति यदुक्तं वयस्ययोर्धनाविभागादिकं तन्ममापि सम्मतमित्यब्रवीत् लक्ष्म्या कान्त्या सुतो दा
मः वासवस्येव यामवमदृशास्य लक्ष्मणस्येत्यन्वयः लक्ष्मणस्याग्रत इत्यनेन यथा मम लक्ष्मणस्य मैत्री तथैव त।

वालिविनिकारं संस्तेपेणाह पुराहमिति स्वाद्राज्यात् अवरोपितोऽप्रच्युताधिकारः निर्धूतो भर्त्सितः ३२ बंधनेषु बंध-
नागारेषु संयताः बद्धाः ३३ तत्प्रयुक्ताः मद्वधाय तत्प्रेरिताः ३४ एतया शंकया मद्वधाय वालिप्रेरित इति शंकया नोपस

रा०
कि० टी०
२०

पुराहं वालिना राम राज्यात्स्वादवरोपितः परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोऽस्मि बलीयसा ३२ हृता भार्या च
मे तेन प्राणेभ्योऽपि गरीयसी सुहृदश्च मदीया ये संयता बंधनेषु ते ३३ यत्नवांश्च सुदुष्टात्मा मद्विनाशा-
य राघव बहुशस्तत्प्रयुक्ताश्च वानरा निहता मया ३४ शंकया त्वेतया चाहं दृष्ट्वा त्वामपि राघव नोपसर्पा-
म्यहं भीतो भये सर्वे हि बिभ्यति ३५ केवलं हि सहाया मे हनुमत्प्रमुखास्त्विमे अतोऽहं धारयाम्यद्य प्रा-
णान्कृच्छ्रगतोऽपि सन् ३६ एते हि कपयः स्निग्धा मां रक्षन्ति समन्ततः सह गच्छन्ति गन्तव्ये नित्यं तिष्ठ-
न्ति चास्थिते ३७ संक्षेपस्त्वेष मे राम किमुक्त्वा विस्तरं हि ते स मे ज्येष्ठो रिपुर्भ्राता वाली विश्रुतपौरुषः ३८
तद्विनाशान्मे दुःखं प्रनष्टं स्यादनन्तरं सुखं मे जीवितं चैव तद्विनाशनिबंधनं ३९ एष मे राम शो-
कान्तः शोकार्तेन निवेदितः दुःखितोऽदुःखितो वापि सख्युर्नित्यं सखा गतिः ४० श्रुत्वैतच्च वचो रामः सु-
ग्रीवमिदमब्रवीत् किंनिमित्तमभूद्वैरं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ४१ ॥

पामि नोपसर्पामि भये
निमित्तं तत्र देवेनि शेषः ३५ ३७ एतत्कष्टं श्रीमान्हृदये मे ज्येष्ठ इति ३८ ४० तन्निमित्तं तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ४ किं विद्रव्यप्रामेति विष्य

नत्वभ्रातृसमरिवेन विरुद्धमिति तन्नाशं कार्यं त्वयमेवीत सुनि उपकारेत्यादि उपकारफलमेव मित्रवैप्र
योजकं नवेको वरे जन्मे ना शयः २१ पत्रिणः प्रशस्तयत्राः कार्तिकेयवनोद्भूताः शरवणोत्पन्नाः २२ सुपर्वा
णः शोभनानि पर्वाणि येषां ते २३ २४ २५ उःख्यातिमायात्मन राहरामेत्यादि शोकार्तं गतिमांद्दयस्पनाचवं

उपकारफलं मित्रमपकारोऽरिलक्षणं अद्यैव तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणं २१ इमे हि मे महावेगाः
पत्रिणास्तिग्मतेजसः कार्तिकेयवनोद्भूताः शरा हेमविभूषिताः २२ कंकपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसंनि
भाः सुपर्वाणः सुतीक्ष्णाग्राः सरोषा इव पन्नगाः २३ वालिसंज्ञममित्रं ते भ्रातरं कृतकिल्बिषं शरैर्विनिह
तं पश्य विकीर्णमिव पर्वतं राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति
चाब्रवीत् २५ राम शोकाभिभूतोऽहं शोकार्तानां भवान्गतिः वयस्य इति कृत्वा हि त्वय्यहं परिदेवये त्वं
हि पाणिप्रदानेन वयस्यो ऽग्निसाक्षिकः कृतः प्राणैर्बहुमतः सत्येन च शपाम्यहं २७ वयस्य इति कृत्वा
च विस्रब्धः प्रवदाम्यहं दुःखमन्तर्गतं यन्मे मनो दहति नित्यशः २८ एतावदुक्त्वा वचनं बाष्पदूषितलो
चनः बाष्पदूषितया वाचा नोच्चैः शक्नोति भाषितुं २९ बाष्पवेगं तु सहसा नदीवेगमिवागतं धारया
मास धैर्येण सुग्रीवो रामसंनिधौ ३० संनिगृह्य तु तं बाष्पं प्रमृज्य नयने शुभे विनिःश्वस्य च तेजस्वी राघवं

यिपरिदेवनं २६ वैयस्यं तु पपादयन्करुणामत्यादपानिवंहीति २७ विस्रब्धो विश्वस्तो भवामि हरतिस्तीणं कथयति
एतावदुक्त्वा वचनं तामसो शोकाभिभूतोऽहमित्यारभ्य मनोहरतीत्यन्तं शपथपूर्वकं वचनमुक्त्वा पुनरुत्कर्षै भाषितं नशा।

वा॰
कि॰ टी॰
२१

227

दुंदुभेः पूर्वजः अग्रजः सुतः मयस्येति शेषः तेनेमा मायाविना तस्य वालिनः स्त्रीकृतं स्त्रीनिमित्तं महद्वैरमस्तीति पुरा
कृतं ४ सुप्तजनेत्यस्मिन् जनो यस्मिन् रात्रौ रात्र्यंशो ग्रहैरात्र इत्यर्थः रणे रणनिमित्तं ५ ८ ६ ९ उद्गच्छता उदयता
प्रावेशाम्यामायविलद्वारं प्राप्यावस्थितौ ११ विलं प्रविष्टं दृष्ट्वा १२ १३ पतत्र्चोरिपुवधायविलप्रवेशवचनं याचितः॥

मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुंदुभेः सुतः तेन तस्य महद्वैरं स्त्रीकृतं विश्रुतं पुरा ४ स तु सुप्तजने रात्रौ किष्किं
धाद्वारमागतः नर्दति स्म सुसंरब्धो वालिनं चाह्वयद्रणे ५ प्रसुप्तस्तु मम भ्राता नर्दितं भैरवस्वनं श्रुत्वा न म
मृषे वाली निष्पपात जवात्तदा ६ स तु वै निःसृतः क्रोधात्तं हन्तुमसुरोत्तमं वार्यमाणस्ततः स्त्रीभिर्मया च प्र
णतात्मना ७ स तु निर्धूय ताः सर्वा निर्जगाम महाबलः ततोऽहमपि सौहार्दान्निःसृतो वालिना सह ८ स तु
मे भ्रातरं दृष्ट्वा मां चापि दूरादवस्थितं असुरो जातसंत्रासः प्रदुद्राव तदा भृशं ९ तस्मिन्द्रवति संत्रस्ते ह्यावां त
विवरं गतौ प्रकाशश्च कृतो मार्गश्चन्द्रेणोद्गच्छता तदा १० स तृणैरावृतं दुर्गं धरण्या विवरं महत् प्रविवे
शासुरो वेगादावामासाद्य विष्ठितौ ११ तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा विलं रोषवशं गतः मामुवाच ततो वाली वचनं क्षुभि
तेन्द्रियः १२ इह तिष्ठाद्य सुग्रीव विलद्वारि समाहितः यावदत्र प्रविश्याहं निहन्मि समरे रिपुं १३ मया त्वेतद्वचः।
श्रुत्वा याचितः स परंतपः शापयित्वा स मां पद्भ्यां प्रविवेश

सहप्रवेशमिति शेषः स्वपादाभ्यां शापयित्वा स्वपादशपथ
पूर्वं सहप्रवेशात्रिवार्य यावन्मदागमनं तावद्विलद्वारि तिष्ठेति चोक्त्वेत्यर्थः। ॥ १४ ॥ । १४ ॥ १४॥

२१

तवतेनवैरस्यकारणंश्रुत्वाबलाबलेसंप्रधार्यसुखाद्येवोपायान्विचार्यअनंतरमात्मकर्मतत्वमावियथात्वात्प्याविधास्यामिहीं।
तिसंबंधः ५२ अमः सर्वथाप्राप्तकालिकोवेगउवमेअमर्षोवर्द्धते ५३ अपिमयीचमयायावद्वनगरोप्यतेवाणाः
सष्टोविसृष्टस्तवरिपुर्तिरस्तस्यतोविसंज्ञोरुष्टोयेरकारणंकथयंतिसंबंधःससज्जपोलेकारोव ५४ ५५

मर्वांह्निकारणंश्रुत्वावैरस्यैतवबानर आनंतर्याद्विधास्यामिसंप्रधार्यबलाबलं ५२ बलवान्हिममामर्षः
श्रुत्वामवमानितं वर्द्धतेहृदयोत्कंपःप्रावृड्वेगइवांभसः ५३ हृष्टःकथयविसंज्ञोयावदारोप्यतेधनुः--
सृष्टश्चहिमयावाणोनिरस्तश्चरिपुस्तव ५४ एवमुक्तस्तुसुग्रीवःकाकुत्स्थेनमहात्मना प्रहर्षमतुलंल
भेचतुर्भिःसहवानरैः ५५ ततःप्रहृष्टवदनःसुग्रीवोलक्ष्मणाग्रजेवैरस्यकारणंतत्वमाख्यातुमुपचक्र
मे ५६ इत्यार्षेवाःकिष्किंधाकांअष्टमःसर्गः ८ वालीनाममममभ्राताज्येष्ठःशत्रुनिषूदनः पितुर्बहु
मतोनित्यंममचापितथापुरा १ पितर्युपरतेस्माकंज्येष्ठोयमितिमंत्रिभिः कपीनामीश्वरोराज्येकृतः
परमसंमतः २ राज्यंप्रशासतस्तस्यपितृपैतामहंमहत अहंसर्वेषुकालेषुप्रणतःप्रेष्यवत्स्थितः ३।

ततंतान्हिकंवैरस्यकारणमित्यन्वयः ५८ अष्टमःसर्गः ८ अयज्ञातमेवाहवामीतिपितःस्तेत्रिणःमात्रेका
स्वभ्रातरंभीमार्जनादिवत १ कपीनांराज्येईश्वरःकृतइत्यन्वयः २ पितृपैतामहंक्रमत्तरजसःपित्राब्र
ह्मणातसोदतत्वात्पैतामहत्वं प्रार्वक्वाउत्तरपदवृद्धिः ३ ॥ ३ ॥ २ ॥

ऽक्तानुवादहर्षमवाप्तिष्टव्यापारकथनंहतंत्यादि २४ २५ अधिवतिष्ठापि २८ इतिनवमःसर्गः ९ सकृद्रक्तो
थावेषादेवदत्तमितविंत्रहितकिाम्यया अाम्नयाप्राम्नहितेच्छया १ नमेकोनाथनंदनत्वत्वन्त्रप्रतापनंदनइतिच्छे॰

नप्रावर्ततेमेबुद्धिर्भ्रातृगौरवयंत्रिता हत्वाप्यत्रंसमेमप्रातापविवेशपुरंतदा २४ मानयंस्तंमहात्मानंयथा
वच्चाभ्यवादयं नोक्तासममाशिषस्तेनासंतुष्टेनांतरात्मना २५ नमायापादावहंतस्यमुकुटेनास्पृशंप्रभो
अपिवालीममक्रोधान्नप्रसादंचकारसः २६ श्रीमत्किष्किंधाकांडेनवमःसर्गः चतुर्दशादिवसकलाप्रसं
गःसमाप्तः ९ ततःक्रोधसमाविष्टंसंरब्धंतमुपागतं अहंप्रसादयांचक्रेभ्रातरंहितकाम्यया १ दिष्ट्या
सिकुशलीप्राप्तोनिहतश्चत्वयारिपुः अनाथस्यहिमेनाथस्त्वमेकोनाथनंदनः २ इदंबहुशलाकंतेपू
र्णचंद्रमिवोदितं छत्रंसवालव्यजनंप्रतीच्छस्वमयोद्यतं ३ आर्तस्तत्रबिलद्वारिस्थितःसंवत्सरंनृप दृष्ट्वा
च शोणितंद्वारिबिलाच्चापिसमुत्थितं ४ शोकसंविग्नहृदयोभृशंव्याकुलितेंद्रियः अपिधायबिलद्वारं
शैलशृंगेणतत्तदा ५ तस्माद्देशादपाक्रम्यकिष्किंधांप्राविशंपुनः विषादात्त्विहमांदृष्ट्वापौरैर्मं
त्रिभिरेवच ६ अभिषिक्तोनकामेनतन्मेत्वंक्षंतुमर्हसि त्वमेवराजामानार्हःसदाचाहंयथापुरा ७ राजभा
वेनियोगोऽयंमयात्वद्विरहात्कृतः

दः २२ अभिधायपिधाय ५ विषादान्मांविषाभित्यन्वयः ६ अभिषिक्तोबलात्तन्
कामेननमदीयराज्येच्छया तत्तस्मात्तमेदोषाभावात्मपराधंक्षंतुमर्हसि यथापुरानवमेवकस्तथैनमदाइदानीमवीम्यर्थः

दाविस्थितस्यचममकालः साग्रः किंचिदधिकः संवत्सरोवात्यवर्ततप्रतिक्रांतः १५ अहंतनष्टंत्वात्वापूर्वोक्तसाग्र ॥
संवत्सरमदृष्ट्वात्वेसादागतः संभ्रमः क्षोभोयस्यतादृशःसन् तंभ्रातरंनपश्यामितनोमेमनस्यपायाशंकितंमरण
शंकिजातमित्यर्थः १९ रक्तमहरण १७ संग्रामेरतस्यक्रोशतोपिग्रहोःस्वनोनश्रोत्रमागतरत्यन्वकर्षः १८ विंव्हेर्वि

तस्यप्रविष्टस्यविलंसाग्रःसंवत्सरोगतः स्थितस्यचममद्वारिसकालोव्यत्यवर्तत १५ अहंतनदृष्टंत्वाना।
स्नेहादागतसंभ्रमः भ्रातरंनप्रपश्यामिपापाशंकिचमेमनः १९ अथदीर्घस्यकालस्यविलात्तस्माद्विनिः
स्तं सफेनंरुधिरंरक्तमहंदृष्ट्वासुदुःखितः १७ नर्दतामसुराणांचध्वनिर्मेश्रोत्रमागतः निरस्तस्यविलस्य ।
त्वाद्विनिःसृते सफेनरुधिरंरक्तमहंदृष्ट्वासुदुःखितः ग्रामेक्रोशतोपिसतोगुरोः १८ अहंत्ववगतोबुद्धाचिव्हैः
र्भ्रातरंहतं पिधायचविलद्वारंशिलयागिरिमात्रया १९ शोकार्तश्चोदकेकृत्वाकिष्किंधामागतःसखे।
गूहमानस्यमेतत्वंयत्नतोमंत्रिभिःश्रुतं २० ततोहंतैःसमागम्यसमेतैरभिषेचितः राज्यंप्रशासतस्तस्यन्याये
नममराघव २१ आजगामरिपुर्हत्वादानवंसतुवानरः अभिषिक्तंतुमांदृष्ट्वाक्रोधात्संरक्तलोचनः २२ मदी
यान्मंत्रिणोवध्वापरुषंवाक्यमब्रवीत निग्रहेचसमर्थस्यतंपापंप्रतिराघव २३ ॥ लक्षाविन्हैरुधिरंनिसरणेर्धंकि
ज्ञातमित्यग्रुरध्वनिभिर्भ्रातरंहतमवगतः ज्ञातवानपिधायद्वारंतन्निर्गमनशंकया १९ गूहमानस्यप्रच्छाद
यतोपिमेमनः तत्वंयथार्थंवालिमरणंमंत्रिभिःश्रुतं २० समेतैर्मिलितैस्तस्यराज्यमितिवृत्तौवन्यायतःप्रशासतोमम।
समीचममागमवाचरत्यन्वयः २१ २२ मदीयानमदभिषेककर्तृन् निग्रहेसमर्थस्यापिमेवधिर्भावंगौरवेणायंत्रि

तांभंकविनाशनीतिसमवबाविकतवसमरिगमनवलि ४५ ॥

वा।
किं। टी।
२३

प्रतिर्वैरादल्लोकेषात मेवं तमन्वेषणेऽपि दर्शनाभावात् यावह: सतकं यं विरष्टो निहतश्च २० भूतले भुवः प्रथमतः
लेभ्लन्नतः घोर्हे कृ देन तस्यास्यात्प्रहृतेन रुधिरौघेण पूर्णं तद्बिलं दुराक्रममासीत् २१ विक्रान्तं शूरं तं प्रसिद्धमायावि
नं सर्वं मत्स्यपिता त्वदेहागं तं निष्क्रामं निर्गममार्गेन पश्यामि यतो बिलस्य द्वारं पिहितं २२ तेन यथा बिलद्वारमा

मनष्टो मया भ्रातुर्निर्वेदाद्यावह: निहतश्च मया सद्यः सोऽसुरो बान्धवैः सह २० तस्यास्यात्तु प्रवृत्ते
न रुधिरौघेण तद्बिलं पूर्णमासीद्दुराक्रामं स्तनतस्तस्य भूतले २१ सूदयित्वा तु तं शत्रुं विक्रान्तं तमहासु
रं निष्क्रामन्नेह पश्यामि बिलस्य पिहितं मुखं विक्रोशमानस्य तु मे सुग्रीवेति पुनः पुनः यदा प्रतिवचो ना
स्ति ततोऽहं भृशदुःखितः २३ पादप्रहारैस्तु मया बहुशस्तद्विदारितं ततोऽहं तेन निष्क्रम्य पथा पुनरुपाग
तः तत्रानेनास्मि संरुद्धो राज्यं मार्गयतात्मनः सुग्रीवेण नृशंसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदं २५ एवमुक्त्वा तु मां
तत्र वस्त्रेणैकेन वानरः तदा निर्वासयामास वाली विगतसाध्वसः तेनाहमपविद्धश्च हृतदारश्च राघव त
द्भयाच्च महीं सर्वां क्रान्तवान्सवनार्णवां ऋष्यमूकं गिरिवरं भार्याहरणदुःखितः प्रविष्टोऽस्मि दुराधर्षं वा

गीतः २४ भ्रातृसौहृदं विस्मृत्य आत्मनो राज्यं मार्गयता सुग्रीवेण तत्र बिले संरुद्धोऽस्मि २५ निर्वासयामास निष्का
सयामास २६ प्रविष्टोऽस्मि २७ कारणान्तरेण मतंगशापलक्षणकारणविशेषेण वालिना दुराधर्षं दुःप्रवेशं

तच्चेदं तवदीयं राज्यं मपित्या मम तां स्थितं प्रहं तव निर्यातयामि मा रोषं कृथा इत्यन्वयः ९ १० शून्यदेशस्य राजहीन॰
देशस्य वा परैर्घांजिगीषा तया तजिघृक्षा निरोधेन नेत्यर्थः मशाकार्योधम इति वद्रूपं प्रयोगः ११ ततउवाच अवाच्यव

यासमभ्यस्तमिदं राज्यं तव निर्यातयाम्यहं माचरोषं कृथाः सौम्य मयि शत्रुनिषूदन ९ याचे त्वां शिरसा रा
जन्मया बद्धोयमंजलिः बलादस्मि समागम्य मंत्रिभिः पुरवासिभिः १० राजभावे नियुक्तोहं शून्यदे॰
शजिगीषया स्निग्धमेवं ब्रुवाणं मां स विनिर्भर्त्स्य वानरः ११ धिक्त्वामिति च मामुक्त्वा बहु तत्तदुवाच ह प्र
कृतीश्च समानीय मंत्रिणश्चैव संमतान् १२ मामाह सुहृदां मध्ये वाक्यं परमगर्हितं विदितं वो मया रात्रौ मा
यावी स महासुरः १३ मां समाह्वयते क्रूरो युद्धकांक्षी सुदुर्मतिः तस्य तद्गर्जितं श्रुत्वा निःसृतोहं नृपा
लयात् अनुयातश्च मां तूर्णमयं भ्राता सुदारुणः स तु दृष्ट्वैव मां रात्रौ सद्वितीयं महाबलः १५ प्राद्रवद्भय
संत्रस्तो वीक्ष्यावामनुपागतौ अभिद्रुतस्तु वेगेन विवेश स महाबिलं १६ तं प्रविष्टं विदित्वा तु सुघोरं सुमह॰
द्बिलं अयमुक्तोथ मे भ्राता मया तु क्रूरदर्शनः १७ अहत्वा नास्ति मे शक्तिः प्रतिगन्तुमितः पुरीं बिलद्वा
रि प्रतीक्ष त्वं यावदेनं निहन्म्यहं १८ स्थितोयमिति मत्वा तु प्रविष्टस्तु दुरासदं तं च मे मार्गमाणस्य गतः सं
वत्सरस्तदा १९

नज्ञातमित्यर्थः प्रकृतीः स्वीयप्रजाः १२ मामाह मामुद्दिश्य मंत्र्यादीन्प्रत्याहेत्यर्थः २३ २४ १९।
सद्वितीयं भ्रात्रा समसहायं १५ १६ १७ शक्तिः उत्साहशक्तिः प्रतीक्ष प्रतीक्षस्व १८ स्थितोयं बिलद्वारीति शेषः

ग॰
कि॰ टी॰
२५

ई महिषस्तद्रूपधरः २८ ऊर्मिमंतं ऊर्मिमता याकारवंतं समुद्रमतिक्रम्याविगाह्यतं तं दधिष्ठान्तदेवता ॥

बहवः सारवंतश्च वनेषु विविधा द्रुमाः वालिनात्तरसा भग्ना बलं प्रथयतात्मनः ८ मृगाश्चापि रघुश्रेष्ठ वि-
लेरणाकथामिमां महिषो दुंदुभिर्नाम कैलासशिखरप्रभः ७ बलेनागसहस्रस्य धारयामास वीर्यवान्
वीर्योत्सेकेन दुष्टात्मा वरदानाद्विमोहितः जगाम स महाकायः समुद्रं सरितां पतिं ८ ऊर्मिमंतमतिक्रम्य
सागरं रत्नसंचयं मम युद्धं प्रयच्छेति तमुवाच महार्णवं ९ ततः समुद्रो धर्मात्मा समुत्थाय महाबले अब्र-
वीद्वचनं राजन्नसुरं कालचोदितं १० समर्थो नास्मि ते दातुं युद्धं युद्धविशारद श्रूयतां चाभिधास्यामि यस्ते यु-
द्धं प्रदास्यति ११ शैलराजो महारण्ये तपस्विशरणं परं शंकरश्वशुरो नाम हिमवानिति विश्रुतः १२ गुहाप्र-
स्रवणोपेतो बहुकंदरनिर्झरः स समर्थस्तव प्रीतिमतुलां कर्तुमाहवे १३ तं भीत इति विज्ञाय समुद्रमसुरो-
त्तमः हिमवद्वनमागच्छच्छरश्चापादिव च्युतः १४ ततस्तस्य गिरेः श्वेता गजेंद्रविपुलाः शिलाः चिक्षेप
बहुधा भूमौ दुंदुभिर्विननाद च १५ ततः श्वेतांबुदाकारः सौम्यः प्रीतिकराकृतिः हिमवानब्रवीद्वाक्यं स्व
एव शिखरे स्थितः १६ क्लेष्टुमर्हसि मां न त्वं दुंदुभे धर्मवत्सल रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणो ह्यहं १७ त-
स्य तद्वचनं श्रुत्वा गिरिराजस्य धीमतः उवाच दुंदुभिर्वाक्यं क्रोधात्संरक्तलोचनः १८ ॥

श्रुवाद १० ११ १२ १३ १४ गजेंद्रपेरावतः १५ १६ १७ १८ ॥ ॥ ॥

वैरानुकथनं वैरकारणं २९ वालिनश्शनियंदमी ३० ३१ हर्षान्विताः हृष्टेन मया यातिताः ३२ तारिरुद्दष्टकः इति
पिहृत्ता न वेते मतिजीवनो भ्रातृभार्यापहारात् ३२ आत्मानुमानात् आत्मवत्सर्वभूतानीतिन्यायात् पृष्ठकलं सर्वे २

एतनेसर्वमाख्यातं वैरानुकथनं महत् अनागसा मया प्राप्तं व्यसनं पश्य राघव २९ वालिनस्तु भयार्तस्य
सर्वलोकाभयंकर! कर्तुमर्हसि मे वीर प्रसादं तस्य निग्रहात् ३० एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मसंहितं।
वचनं वक्तुमारेभे सुग्रीवं प्रहसन्निव ३१ अमोघाः सूर्यसंकाशा निशिता मे शरा इमे तस्मिन्वालिनि दुर्वृत्ते प
तिष्यन्ति रुषान्विताः ३२ यावत्तं न हि पश्येयं तव भार्यापहारिणं तावत्स जीवेत्पापात्मा वाली चारित्रदूषकः
कः ३३ आत्मानुमानात्पश्यामि मग्नं त्वां शोकसागरे त्वामहं तारयिष्यामि बाढं प्राप्स्यसि पुष्कलं ३४ तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितं सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद्वाक्यमब्रवीत् ३५ इत्यार्षे रामायणे किष्किं
धाकांडे दशमः सर्गः रामस्य वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्द्धनं सुग्रीवः पूजयांचक्रे राघवं प्रशशंस च १ असं
शयं प्रज्वलितैस्तीक्ष्णैर्मर्मातिगैः शरैः त्वं दहेः कुपितो लोकान्युगान्त इव भास्करः २ वालिनः पौरुषं य
त्तद्यच्च वीर्यं धृतिश्च या तन्ममैकमनाः श्रुत्वा विधत्स्व तदनन्तरं ३ समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वं दक्षिणादपि चोत्त
रं क्रामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्लमः ४ अग्राण्यारुह्य शैलानां शिखराणि महान्त्यपि ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य
३५ इति दशमः सर्गः इदानीं वालिनो वलमाह रामस्येति वचनं वालिवधविषये १ राघवं प्रशशंसेत्युक्तं तां प्रशंसामा
ह असंशयमिति २ पौरुषं वलं वैभवं वीर्यं परसंहारशक्तिः धृतिः वारिधैर्यं ३ अनुदिते सूर्ये क्रामति आस्ते सर्वे उत्था

टी॰
कि॰ टी॰
२५

तदाक्रान्तवपदमितिक्रियादिशेषणाहरीणामीश्वरोहमस्मीतिशेषः २९ नगरद्वारंमामकमितिशेषः मेविदितो
भिमयाज्ञातवलोसिभ्रतः प्राणानरवर ३०।३१।३२ स्त्रीसमहृगतोयुद्धायसातव्यश्रतिस्त्वायत्तांतरमाहश्राश्वेव
मेरंकामभोगेष्ववदत्पर्यंतंकालोमक्रामोकोऽवधिर्गच्छतोउदयपर्यंतंत्वांप्रातीक्षत्वयर्थः ३३ वानराण्यविषज्य

तस्यतद्वचनंश्रुत्वावानरेंद्रस्यधीमतः उवाचदंडमिवाक्रांतंक्रोधात्संरक्तलोचनः ३१ किंत्वंस्त्रीसत्रियेयो
वीरवचनंवक्तासिकस्मि ममयुद्धंप्रतीक्षसततोनात्मामितेवलं ३२ प्रथवाधार्यपिष्यामिक्रोधमयानि।
शोसिमां मत्सतामृद्येमैस्त्रकामभोगेष्ववानर ३३ दीयतांसंप्रदानेचपुरिषज्यवानरान् सर्वेशाखामृ
गेंद्रस्त्वंसंसाधयपुनःवनं ३४ सदृष्टांकृतकिंकिंधांकृतषात्मसमंपुरे क्रीडत्सवमहस्त्रीभिरदृतेनगवेनाश
नः ३५ योहिमत्तेप्रमत्तेवासमेवापरितेभयं हस्यात्सद्गणाहालोकेवद्धिंधेमदमोहितेः ३६ सप्रहस्यात्रवी
स्मेदंक्रोधजन्ममसेरातम क्षिमज्यतांस्त्रियःसर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा ३७ ॥ तेभ्यःसंप्रदानेप्रीतिदानंदीय
तांसंसाधयप्रामेंद्रयस्वं ३४ सदृष्टांनदर्शनासंभवात् प्रात्मंसमंगश्चादिकंराज्यरतायैराजानंकृतषक्रीडसवग्रा
दृदयं ३५ मत्तेमधुपानादिनाप्रमत्ते प्रनवहितेवाहितमायुधादिभिः नद्धिंधेनामिवस्त्रीमध्यगतेमदमोहितेस्त्री।
भोगार्थमधुपानादितिकर्तव्यतामृशांहस्यात्सद्गणाहालोकेवधकृत् ३६ सदंप्रहस्यधर्मातिवाक्यश्रवणादितिभावः

३७
२५

231

प्रवैद्देत्र समर्थ इति छेदः त्वंयुद्धाससमर्थोयदियदिवाससमर्थोपिमद्भयाद्विह्वलमनाः उभयथापिनत्वांयोत्स्यामीत्यर्थः
युयुत्सतःयोद्धुमिच्छतः १९ अनुक्तपूर्वइतःपूर्वंनउक्तोयुद्धदाताअसुरोत्तमअसुरे २० २१ एकःसहायःप्रसिद्धपरा

यदियुद्धेसमर्थस्त्वंमद्भयाद्वाविह्वलमनाः तमाचक्ष्वप्रदद्यान्मेयोद्युद्धंयुयुत्सतः १९ हिमवानब्रवीद्वाक्यं
श्रुत्वावाक्यविशारदः अनुक्तपूर्वंधर्मात्माक्रोधात्तमसुरोत्तमम् २० वालीनाममहाप्राज्ञःशक्रपुत्रःप्रता
पवान् अध्यास्तेवानरःश्रीमान्किष्किंधामतुलप्रभां २१ ससमर्थोमहाप्राज्ञस्तवयुद्धविशारदः द्वंद्वयु
द्धंमहद्दातुंनमुचेरिववासवः २२ तंशीघ्रमभिगच्छत्वंयदियुद्धमिहेच्छसि सहिदुर्धर्षणोनित्यंशूरःसंग्रा
मकर्मणि २३ श्रुत्वाहिमवतोवाक्यंकोपाविष्टःसदुंदुभिः जगामतांपुरींतस्यकिष्किंधांवालिनस्तदा २ ४
धारयन्माहिषंरूपंतीक्ष्णशृंगोभयावहः प्रावृषीवमहामेघस्तोयपूर्णोनभस्तले २५ ततस्तुद्वारमा
गम्यकिष्किंधायामहाबलः ननर्दकंपयन्भूमिंदुंदुभिर्दुंदुभिर्यथा २६ समीपजान्द्रुमान्भंजन्वसु
धांदारयन्खुरैः विषाणेनोल्लिखन्दर्पात्तद्द्वारंद्विरदोयथा २७ अंतःपुरगतोवालीश्रुत्वाशब्दममर्षणः
निष्पपातसहस्त्रीभिस्ताराभिरिवचंद्रमाः २८ मितंव्यक्ताक्षरपदंतमुवाचसदुंदुभिं हरीणामीश्वरोवाली
सर्वेषांवनचारिणां २९ किमर्थंनगरद्वारमिदंरुद्ध्वाविनर्दसि दुंदुभेविदितोमेसिरक्षप्राणान्महाबलः २

कनायकः २२ २३ २४ सहस्त्रीभिरितिमदातिरेकादितिभावः २८ व्यक्तानिअक्षराणियेषुतानिपदानियस्मिन्कर्मणि

वा०
कि० टी०
२९

इमहाम्माकुडुःसनकोन्वयमितिविंत यामामक्रोध्य ज्ञानाडःस्वभावः प्रतपवबुद्धुर्बुद्धिः प्रकृत्यात्मा प्रवशीकृतोतःकस्य
वालिनः नस्विः ५० ५१ ५२ अप्रवेश्यंन प्रवेष्टव्यमित्यर्थः ५३ प्राहरीतं नातिपतायेन इमेपादयाः सभग्राःस्पन्द
यःसयहिमामकमाश्रमंतदागमनमुद्दिश्यममतातत्पविमवर्वर्ति शृणीयोजनंतत्पर्यंत ५४ आक्रमिष्यतियज्ञाग्र

कुद्रलस्यमाहाभागाघितंयामामकोन्वयं येनाहंसहमाहस्तःशोणितेनदत्तात्मनाथः कोयंदुरात्मा दुर्बुद्धि
रकृतात्मा च वालिशः ५० इत्युक्त्वा विनिष्क्रम्यदृष्ट्वा मुनिसत्तमः महिषपर्वताकारं गतासुंपतितंभुवि ५
सतुविज्ञायतपसा वानरेन्द्रकृतं हितत् उत्ससर्जमहाशापं तमोवालिनंप्रति इहतेनाप्रवेष्टव्यंप्रविष्टस्य
वधोभवेत् वनेमत्सत्ककेयेन दूषितं रुधिरस्रवैः संभग्नाः पादपाश्चेमे तिपनाद्याश्रमेतत्र समंतायोजनं पूर्णं
मामाश्रमं मामकं यदि आक्रमिष्यति दुर्बुद्धिर्व्यक्तं मनं भविष्यति ये चास्य सचिवाः केचित्संश्रितामामकं व
ने ५५ नचैते हि हवस्तव्यं श्रुत्वा यांतयथासुखं यदितेपहतिष्ठंति शापयिष्यतानपिध्रुवं वनेस्मिन्मामकेनि
त्यं पुत्रवत्परिरक्षिते पत्राङ्कुरविनाशाय फलमूलाभवाय च ५० दिवसश्चाद्यमर्यादायंद्रष्टाश्वोस्मिध्रुवावनेस्मि
\ र वहुवर्षसहस्राणि सवे

विस्यतितदाहिनभविष्यति नजीविष्यतीत्यर्थः ५५ तेवीलिमविवैःश्रुत्वामतङ्गस्य
हुंसावं ५८ पायमेवहंतन्यामहत्वंसाहवनेऽशति फलाग्रभवायतनाशय जायते यतोऽतःशापयिष्यामि ५० अय
दिवसः अद्यदिवसः मर्यादावस्मानमायस तदेवाहयमितिआस्मिअहंयवानरेवालिनःसंबंधिनेष्वाहृष्टाससेला।

मदोयं स्त्रीगौधीजनितो पि नीरपानं वीररसो मन उत्साहार्थं क्रियमाणः पानविशेषः क्षमर्ष्यं तां त्रायताम् ३८ उदि
पकं हे प्राणि सुख पर्वाहि मामासं ग्राम जातम् ३९ प्राविध्यत तातिमवान् ४० व्यापादयां चक्रे पातितवान् पातितः।

मनोहरमिति मानं स्मय युभीतो सिंसं युगे मदोयं संप्रमीरेभिर्वैशमिन्वी रउत्साहमर्ष्यितां ३८ तमेवमुक्त्वा सं
क्रुद्धो मालासुत स्तिमकोचानीं पित्राद तावरैरेणुग्रहाय व्यवतिष्ठत ३९ विषाणयोर्गृहीत्वा तं दुन्दुभिं गि
रि मस्तिभं प्राविध्यत तदा वाली विनर्दन्कपिकुञ्जरः ४० बलाद् व्यापादयां चक्रे ननर्द च महास्वनं श्रोत्राभ्याम
थ रक्तेन वक्त्रात्स्राव पात्यतः ४१ तयोस्तु क्रोधसंरंभात्परस्परजयैषिणोः युद्धं समभवद्घोरं दुन्दुभेर्वालि
नस्तथा ४२ प्रायुध्यत तदा वाली शक्रतुल्यपराक्रमः मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव शिलाभिः पादपैस्तथा ४३ प
रस्परं घ्नतस्तत्र वानरासुरयोस्तदा आसीदीनोसुरो युद्धे शक्रसूनुर्व्यवर्धत ४४ तं तु दुन्दुभिमुद्यम्य धर
ण्यामभ्यपातयत् ४५ युद्धे प्राणहरे तस्मिन्निष्पिष्टो दुन्दुभिस्तदा पपात च महाकायः क्षितौ पंचत्वमा
गतः ४६ तं तोलयित्वा बाहुभ्यां गतसत्त्वमचेतनं चिक्षेप वेगवान्वाली वेगेनैकेन योजनं ४७ तस्य वे
गप्रविद्धस्य वक्त्रात्क्षतजबिन्दवः प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्ता मतंगस्याश्रमं प्रति ४८ तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र मु

पात्यमानस्य ४१ अस्यैवप्रपंचस्तयोरित्यादि क्रोधसंरंभात् क्रोधवेगात् ४२ ४३ ४४ उद्यम्य उत्पाटितविषाणं कृत्वा
पंचत्वं पंचभूतात्मत्वं मरणमिति यावत् आगतः प्राप्तः ४६ तोलयित्वा हस्तग्रहणेन भारं ज्ञात्वा पके।

एवमुक्तप्रकारेणायमेकैकशः एकैकस्मिन्काले समागम्य वाली असहत विषायपीडितवान् सहकालेनेकाकतालीय-
न्यायात्सायामसहत इति ७० एकेन बाणेन सप्तमेकं इमममिवेन्निर्दारयतत्त्वरापि वालिन हतं मन्ये तद्वधे यापाताऽसंभा-
वनेयमिति भावः ७१ पादेनेतिस्थलेनाक्षः स्वशोयाग्यवात उद्यम्य प्रकोष्टेनोत्क्षिप्य हृदयः शोतयत्नः शानहृदये यत्नेनाभ्यचन

तमुवाच ततः सुग्रीवः संप्रसाल्लातिमानसुरा एवमेकैकशो वाली विव्याध यत्र सप्तसालानसहत ७० रामोऽपि धारयेद्वे
धीवाणेनैकेन चेद्धतं वालिनं निहतं मन्ये दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ७१ हतस्य महिषस्यास्थि पादेनैकेन लक्ष्मण ।
उद्यम्य प्रक्षिपेच्चापि तरसा द्वे धनुःशते ७२ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवो रामं रक्तान्तलोचनं ध्यात्वा मुहूर्तं काकुत्स्थं
पुनरेव वचोऽब्रवीत् ७३ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवो रामं रक्तान्तलोचनं ध्यात्वा मुहूर्तं काकुत्स्थं पुनरेव वचोऽब्रवी-
त् ७३ शूरश्च शूरमानी च प्रख्यातबलपौरुषः बलवान्वानरो वाली संयुगेष्वपराजितः ७४ दृश्यन्ते चास्य क-
र्माणि दुष्कराणि सुरैरपि यानि संचिन्त्य भीतोऽहमृश्यमूकं समाश्रितः ७५ तमजेयमधृष्यं च वानरेन्द्रममर्ष-
णम् विचिन्तयन्न मुञ्चामि ऋश्यमूकं समाश्रितः ७५ तमजेयमधृष्यं च वानरेन्द्रममर्षणं विचिन्तयन्न
मुञ्चामि ऋश्यमूकमहं वरं ७६ उद्विग्नः शङ्कितश्चाहं विचरामि महावने अनुरक्तैः सहामात्यैर्हनुमत्प्रमु-

हेलमानं तरसा बलेन प्रक्षिपेत् यदि चेत्तदापि रामस्य विक्रमं दृष्ट्वा वालिनं हतं मन्ये इति संबंधः ७२ ७३ सुग्रीवरक्तान्त-
लोचनं समभिव्यक्ताध्यानाराम वीर्यस्याप्रमत्तत्वाद्रामेण वालिवधः शक्यो न वेति संक्षयित्वा पुनर्मित्रभावेनाहृदयाभि

श्लो॰ सु॰ क्षे॰ ७४ ७५ ७६॥

गिरेशाद्यं ५९ वनौकसां वानरेभ्यः ९० कारणं त्वं रूमिपततनं ९१ यावते स्मत्प्रयाचवे मेशापमोक्तमिति शेषः ९२
शापधारणेन शापविषयदोषज्ञानेन ९२ ६५ प्रास्थितिचयः पृथक्कायः ९८ इमे विपुलाः विपुलमूलस्कंधाः।।

ततस्ते वानराः श्रुत्वा गिरं मुनिसमीरितां निष्क्रमुर्वनात्तस्मात्तान्दृष्ट्वा वालिरब्रवीत् किंभवंतः सम-
स्ताश्च मतंगवनवासिनः मत्समीपमनुप्राप्ता अपि स्वस्ति वनौकसां ९० ततस्ते कारणं सर्वं तदा शापं च वा-
लिनः शशंसुर्वानराः सर्वे वालिने हेममालिने ९१ एतच्छ्रुत्वा तदा वाली वचनं वानरेरितं स महर्षिं समा-
साद्य पावते स्म कृतांजलिः महर्षिस्तमनादृत्य प्रविवेशाश्रमं प्रति शापधारणभीतस्तु वाली विह्वलतां
गतः ततः शापभयाद्भीता ऋष्यमूकं महागिरिं प्रवेष्टुं नेच्छति हरिर्द्रष्टुं वा वानरेश्वरः तस्याप्रवेशं ज्ञात्वा-
हमिदं राम महावने विचरामि सहामात्यो विषादेन विवर्जितः एषोऽस्थिनिचयस्तस्य दुंदुभेः संप्रकाशते
वीर्योत्सेकान्निरस्तस्य गिरिकूटनिभो महान् इमे च विपुलाः सालाः सप्त शाखावलंबिनः यत्रैकं घटते वा-
ली निष्पत्रयितुमोजसा ९७ एतदस्यासमं वीर्यं मया राम प्रकीर्तितं कथं तं वालिनं हंतुं समरे शक्ष्य-
से नृप ९८ तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं प्रहसन् लक्ष्मणोऽब्रवीत् कस्मिन्कर्मणि निर्वृत्ते श्रद्दध्या वालिनो वधं ९९

शाखावलंबिनः प्रशस्तशाखावंतः यत्रैकं एकं एककालमेव वाली अतिशाखोऽपि एकं कंपनेन सर्वान्निष्प-
त्रयितुं पत्रहीनान्कर्तुं घटते चेष्टते तेन इमे सप्त सालाः इत्यर्थः अनेन वायोरप्यधिकं बलमुक्तं नहि वायोः युगपत्कं-
पनेन सकृत्प्रयत्नेन नेकाधिष्ठचेष्टं ९७ उक्तवानस्मि वीर्यमसमं प्रकीर्तितमिति ९८ ९९ ।। ८८ ।।८९

यदिमामाश्रितस्त्वंहिंत्यजवालिभवंतत्राह किंविति तद्वलंत्वातंतद्वलंवातातमतोमद्बलमित्यर्थः ७९ तलयेतद्व
लपरीक्षांनकुर्वेइतिभावः नाह्यमन्येनुमीक्षयेय किंत्वमकातर्यादेवपुनःपुनरब्रवीमीतिभावः ८० वाणिवालि
वधविषयाः प्रमाणांविश्वसनीयताधैर्यमकातर्यप्राकृतिर्दिव्यविग्रहः पतेकल्याणगुणाः परैततःकामममतिधा

किंतुतस्यवलज्ञोहंदुर्धर्षतिर्वलशालिनः प्रप्रत्यक्षतमेवीर्यंसमरेतवराघव ७९ नावलहंवांतलयेवात
मीषमनभीषये कर्मभिस्तस्यभीमैश्चकातर्यंजनितंमम ८० कामंराघवतेवाणीप्रमाणांधैर्यमाकृतिःस
र्वयंतियरंतेजोभस्मच्छन्नमिवानलं ८१ स्त्रियानांप्रीतिपुक्तानांमहद्दोमहद्दामति कातरंहृदयंराम
प्रत्ययंताधिगच्छति ८२ यदिवाणेनभिन्नानेसालान्सप्तचराघव वालिनंसमरेहंतुंसमर्थःस्याततोभवा
न् ८३ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासुग्रीवस्यमहात्मनः स्मितपूर्वमथोरामःप्रत्युवाचहरिंप्रति ८४ यदिनश्र
योत्स्यामविक्रमेतववानर प्रत्ययंसमरश्लाघ्यमहमुत्पादयामिते ८५ एवमुक्त्वातसुग्रीवंसांत्वयन्लक्ष्
मणाग्रजः राघवोदुंदुभेःकायंपादांगुष्ठेनतोलयत ८६ पुनश्चलीलयारामःचिक्षेपदशयोजनं ८७
मरस्यतनुशुष्कायादांगुष्ठेनवीर्यवान् ८७ तिमंदृष्ट्वाततःकायंसुग्रीवःपुनरब्रवीत् लक्ष्मणस्याग्रतो

येनसच्चयंतिभस्मच्छन्नानलोधूमलेखयागूमावस्थितमहाशक्तिमनंसावितम् ८१ ८२ समरेसमरविषये ८३
श्रुत्वामविक्रमेश्रुत्वात्रिशविक्रमे प्रत्ययोविश्वासः ८५ ८६ ८७ अथवड्पतिपुत्रकमिदंवचनमब्रवीतप्रत्रय

सप्तकसालो देवो नैव विनिसृष्टः शरः सप्तसालान् भित्वा मदाश्च यगिरिप्रस्थमपि भित्वा तदा धारन्भूमिमपि भित्वा सप्तम भूमि
मपि भित्वा मुमुक्षातलं विवेश नरयः २ प्रविष्टः शरो नमः मुहूर्तेन पुनर्धरां भित्वा निष्पत्य सत्वरं तूणीं प्रविवेश तिर्यग्जना ४

एतच्च वचनं श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितं प्रत्ययार्थं महातेजा रामो जग्राह कार्मुकं १ स गृहीत्वा धनुर्घोरं शर
मेकं च मानदः सालमुद्दिश्य चिक्षेप पूरयन् स रवैर्दिशः २ स विसृष्टो बलवता बाणो हेमविभूषितः भित्वा
सालान् गिरिप्रस्थे सप्त भूमिं विवेश ह ३ प्रविष्टस्तु मुहूर्तेन रसां भित्वा महाजवः निष्पत्य च पुनस्तूणीं स्वतूणीं प्र
विवेश ह ४ तान् दृष्ट्वा सप्त निर्भिन्नान् सालान् वानरपुंगवः रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमं गतः ५ स मूर्ध्ना न्य
पतद्भूमौ प्रलंबितभूषणः सुग्रीवः परमप्रीतो राघवाय कृतांजलिः ६ इदं चोवाच धर्मज्ञं कर्मणा तेन हर्ष
तः रामं सर्वास्त्रविदुषां श्रेष्ठं शूरमवस्थितं ७ सेंद्रानपि सुरान् सर्वान् त्वं बाणैः पुरुषर्षभ समर्थः समरे ह
न्तुं किं पुनर्वालिनं प्रभो ८ येन सप्त महासाला गिरिर्भूमिश्च दारिताः बाणेनैकेन काकुत्स्थ स्थाता ते को र
णाग्रजः ९ अद्य मे विगतः शोकः प्रीतिरद्य परा मम सुहृदं त्वां समासाद्य महेंद्रवरुणोपमं १० तमद्यैव
प्रियार्थं मे वैरिणं भ्रातृरूपिणं वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोयमंजलिः ११ ॥

५ प्रलंबगमभूषणाः साष्टां
गप्रणाममवसान्यलंबत प्रामोरः कंठादिवर्मिसकलभूषणाः कृतांजलिरुत्थानानंतरमिति शेषः ८८ भूमिश्च वाल

सुग्रीवस्त्वपतिर्लक्ष्मणमिदं वचनमब्रवीत् प्रत्ययप्रत्ययइति शेषः ८८ तदेवाह आ ईइति प्रत्ययोन्नतनः मुतेन भोगा
घं पीतमदेन ८५ ५ प्रमत्तं दुंदुभिकायापतेयकमेणाज्ञतः आ ईमिति ८९ तवतस्य च पहलं तत्र मपवसंशायोनह
हतइतिशेषः तर्हि किं ते प्रत्ययकारकं तत्राह सालमेकमिति एकं सालं उक्तेषु विनिर्भिद्य वलावलविषये व्यक्तिः प्रकट

विनिर्भिद्य ततः कार्यं सुग्रीवः पुनरब्रवीत् लक्ष्मणस्याग्रतो रामं तपन्तमिव भास्करं हरीणामग्रतो वीरमिदं वचनं
सर्वथा आ ई समांसः प्रत्ययः तीसः कायः प्रणामेव पीड्यातेन मतेन आत्रामे वालिना तदा ८९ लक्ष्म।
पुनर्निमीमग्न नतस्य राघव हितमेव प्रहर्षेण भवता रघुनंदन ९० नात्र शोके बलं ज्ञातं ते नवातस्य वाधि
कं आ ई सुखमिति प्रत्यत्नमहद्दावनातर ९१ स एवमंशयस्तातत वनस्य च यद्बले सालमेकं विनिर्भिद्य भवेद्य
क्तिर्बलाबले ९२ कोनेन कार्यं केसज्य हस्ति हस्तमिवायतं आकर्णे शरमायस्य विसृजस्व महाशरं ९३ इमं हि सा
लं प्रहितेन बाणेन मे संशयोपनीतविदारयिष्यति प्रलं विमर्शेन मम प्रियं ध्रुवं कुरुष्व राजन्प्रतियाचितोम।
या ९४ यथा हि तेजः सुवरः सतां रविर्यथा हि शैलो हिमवान्महाद्रिषु यथा चतुष्पात्सु च केसरी वरस्तथा नराणा
मसि विक्रमे वरः ९५॥ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे एकादशः ११ ॥ ११॥ ।

ताभवेत ९२ ९३ तथा प्रहितः विसृष्टः शरद्रुमं सालं विदारयिष्यति प्रवचनसंदेह लत्सावृत्या विमर्शो विचारो न कर्तव्यः म
या मयाचा वयिवा याचितः शपथपूर्वमिति प्रणयोरतो मम प्रियं ध्रुवं कुरुष्वेत्यर्थः ९४ तेनः सतेज विषविक्रमे वरः श्रेष्ठ
वेनापिम ज्योसि भवसि सालभेदनेन मतीति शेषः ९५ इत्येकादशः सर्गः ११ ॥

२४ ह्रीमानपत्रामनुवाच २५ विक्रमं मा लभेदनेन चानयित्वा युद्धप्रेरणद्वारा किं कृतमनुचितमेव कृतमित्यर्थः
तमेव वेलामनम्यर्थ्य द्वितीया वालिना युद्धप्रेरणवेलायां ततस्त्वदेतत्ययेऽतः ऋष्यमूकवनात् २७ २८ सवाणो वालि-
संहारको बाणः २९ तदेव कारणमाह अलंकारेणेति ३० वचः शरीरकांतिः वेपुवेषाः ३१ मोहितो मोहि-

राघवोऽपि सह भ्रात्रा सह चैव हनूमता तदेव वनमागच्छत्सुग्रीवो यत्र वानरः २४ तं समीक्ष्यागतं रामं सु-
ग्रीवः सहलक्ष्मणं ह्रीमान्दीनमुवाचेदं वसुधामवलोकयन् २५ आह्वयस्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्र-
मं वैरिणा घातयित्वा च किमिदानीं त्वया कृतं २६ तामेव वेलां वक्तव्यं त्वया राघव तत्त्वतः वालिनं तं न-
हन्मीति नाव्रजे किं नु तत्कारणं येन शक्नो न हितं रणे २७ तस्य चैवं ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः करुणं
दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीत् २८ सुग्रीव श्रूयतां तात क्रोधश्च व्यपनीयतां कारणं येन बाणोऽयं न मया
सविसर्जितः २९ अलंकारेण वेषेण गतेन च त्वं च सुग्रीव वाली च सदृशौ स्थः परस्परं ३० स्वरेण वर्चसा
चैव प्रेक्षितेन च वानर विक्रमेण च वाक्यैश्च व्यक्तिं वां नोपलक्षये ३१ ततोऽहं रूपसादृश्यान्मोहितो वानरोत्त-
म नोत्सृजामि महावेगं शरं शत्रुनिबर्हणं ३२ ॥

तरवनोतदृत्वाभिनोदमजम ३२ विशो कितः शंकावान्हि नि-
श्चयेन तो प्राणवधाद्द्रोगयित्वा भाषेन मम लाघवोनस्यात्त्मामदितिपत्तदर्थं मया कृतमवाचनस्मर्गे इति भावः ३२

लक्ष्मणानुगतं लक्ष्मणसहितमित्यर्थः १२ अस्मात् ऋष्यमूकात् भ्रातृगंधिनं अनर्थकभ्रातृत्वव्यपदेश्यं १३ १४ ह्वा
नकारणेन आह्वाननिमित्तं गाढं परिहितः वस्त्रं वा समाटङ्कं वीनावेगात् नादकारणप्रयाणवेगाद्वा तयोरि॰

ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनं प्रत्युवाच महाप्राज्ञो लक्ष्मणानुगतं वचः १२ अस्माद्गच्छाव कि
ष्किंधां क्षिप्रं गच्छ त्वमग्रतः गत्वा चाह्वय सुग्रीव वालिनं भ्रातृगंधिनं १३ सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किंधां वा
लिनः पुरीं वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन् गहने वने १४ सुग्रीवो व्यनदद्घोरं वालिनो ह्वानकारणात् गा
ढं परिहितो वेगान्नादैर्भिंदन्निवांबरं १५ तं श्रुत्वा निनदं भ्रातुः क्रुद्धो वाली महाबलः निष्पपात सुसंरब्धो
भास्करोस्ततटादिव १६ ततः सुतुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत् गगने ग्रहयोर्घोरं बुधांगारकयोरिव
तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः जघ्नतुः समरेन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्छितौ १८ ततो रामो धनु
ष्पाणिस्तावुभौ समुदीक्ष्य तु अन्योन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्विनौ १९ यन्नावगच्छत्सुग्रीवं वालिनं
वापि राघवः ततो न कृतवान्बुद्धिं मोक्तुमंतकरं शरं २० एतस्मिन्नंतरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना अप
श्यन् राघवं नाथमृश्यमूकं प्रदुद्रुवे २१ क्लांतो रुधिरसिक्तांगः प्रहारैर्जर्जरीकृतः वालिनाभिद्रुतः क्रोधा
त्प्रविवेश महावने २२ ॥ तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली शापभयात्ततः मुक्तो ह्यसि त्वमित्युक्त्वा स निवृत्तो महाब

निरोधः १५ भास्करोस्ततटादिव अस्तसमीपप्रदेशपर्यंतमल्पेन कालेन याति एवमतिशयस्य यातत्वात् स्वगृहात् सा
नवहितत्वात् समर्था १६ १७ अशनिर्दंभोलिः वज्रं वज्रायुधं १८ १९ नावगच्छत् चिविक्ते नेति शेषः २० २१ २२ वने॰

९
२१
रा॰

प्रविष्टं वनमित्यादि कस्मिंश्चित् प्रक्षेपः ॥ २२ ॥

मंहतग्रीवः दृढकंधरः दृढग्रीवः १ २ ३ ४ ५ कंदराणि मंदिराकारपर्वतविवराणि गुहाः देवखातबिलानि दरीः खु
तिनेषु ललंबनविशेषान् ६ व्याकोशाः विकसितैः कुड्मलैः मुकुलैः आकाशे विकासितैः पद्मैः शोभितान् ७ अवलोकयन्

वा॰
कि॰ टी॰
३१

ऋष्यमूकात्तु धर्मात्मा किष्किंधां लक्ष्मणाग्रजः जगाम सह सुग्रीवो वालिविक्रमपालितां १ समुद्यम्य
महच्चापं रामः कांचनभूषितं शरांश्चादित्यसंकाशान्गृहीत्वा रणसाधकान् २ अग्रतस्तु ययौ तस्य रा
घवस्य महात्मनः सुग्रीवः संहतग्रीवो लक्ष्मणश्च महाबलः ३ पृष्ठतो हनुमान्वीरो नलो नीलश्च वानरः
तारश्चैव महातेजा हरियूथपयूथपाः ४ ते वीक्षमाणा वृक्षांश्च पुष्पभारावलंबिनः प्रसन्नांबुवहाश्चैव
सरितः सागरंगमाः ५ कंदराणि च शैलांश्च निर्झराणि गुहास्तथा शिखराणि च मुख्यानि दरीश्च प्रिय
दर्शनाः ६ वैदूर्यविमलैः पर्णैः पद्मैश्चाकाशकुड्मलैः शोभितान्सजलान्मार्गे तटाकांश्चावलोकयन्
कारंडैः सारसैर्हंसैर्वंजुलैर्जलकुक्कुटैः चक्रवाकैस्तथा चान्यैः शकुनैः प्रतिनादितान् ८ मृदुशष्पांकुरा
हारानभिर्भयान्वनचारिणः चरतः सर्वतः पश्यन्स्थलीषु हरिणान्स्थितान् ९ तटाकवैरिणश्चापि शुक्लदं
तविभूषितान् घोरानेकचरान्वन्याद्विरदान्कूलघातिनः १० मत्तान्गिरितटोत्कृष्टान्पर्वतानिव जंगमान्
वारणान्वारिदप्रख्यान्महीरेणुसमुक्षितान् ११ वने वनचरांश्चान्यान्खेचरांश्च विहंगमान् पश्यंतस्त्वरिता

अग्रः सुग्रीववशवर्तिनः ॥१२॥

गिरितटोत्कर्षान् गिरितटोत्कृष्टान् ॥ १२ ॥

अवलोकयन् कारंडैः कारंडवैः ८ सपंकसां ९ कूलघातिनः तटाकवैरिणः पंकचरान्महागजान् १० गि॰

मलवातमेवदर्शयतिवपीति मयाविवत्रेमद्यायारनाथिने अज्ञानमविस्रयहृतिः लाचवात वायलात २५।
वालैधुकांतरमांहृदन्नममयस्लेमदत्राभयस्लस्ववयोमह त्यातकामितिनामप्रसिद्धं २५ स्वमूलवातमप्याहग्रहमि

जीवितांनकर्वचोरंमाटघयात्रविघाकितः मलवातैोननैोस्याहिहयोरपिकृतोमया २३ नयिमिमहावेवायं
रयात्रुतिवीरवियनेहिप्रज्ञानालावदाल्मयः मेव्यंचममवात्स्यवव्यापितंस्याक्कपीश्वर २४ दत्ताभयवयो
नामयातकंमहद्भवते अहंवालन्लाणश्चवमीतावववर्वार्णिनी २५ नदधीनावयंमर्देवनेस्मिनूपारणे।
भवान तस्माच्चयत्स्वभूयस्त्वंमामापाकोववानर २८ पतन्मुहूर्तेनमयापष्यवालिनमाहवे निरस्तमि।
षुणेकेनवेष्टमानंमहीतले ३० अभिज्ञानंकुरुक्षत्वमात्मवोवानरेश्वर येनत्वामभिजानीयांद्वद्वयुद्धमु
पागते ३६ ततोगिरितटेजातामुत्पाथकुसुमायुतां लक्ष्मणोगजपुष्पीतांतस्यकंठेसमर्पयत ३९ गज
पुष्पीमिमांफुल्लामुत्पा-ष्टुभलक्षणां कुरुलक्ष्मणकंठेस्मसुग्रीवस्यमहात्मनः ४० सतयाशुशुभेश्री
मानमालयाकंटसक्तया मालयेवबलाकानांससंध्यइवतोयदः ४१ विभ्राजमानोवपुषारामवाक्य
समाहितः जगामसहरामेणकिष्किंधांवालिपालितां ४२ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेद्वादशःसर्गः

ति ३९ ३३० ३८ गजपुष्पीनागनुष्पीनाजलता शुभंसम्यकलक्षयतीतिशुभलक्षणांतां ३९ समर्जेयनसमर्पितवा
तिमर्थं ४० लतयाशुकुपुष्पनागपुष्पीलतमयासंध्यामयमाहितनीपदश्वसयदश्वसयंवलाकानांमालयेवतया

वा॰
कि॰ टी॰
३२

तेषामभिदिश्य तानुद्दिश्य २५ तेषां प्रणामंति तान्प्रणमंति २६ महात्मानः सुमहात्मनस्तान्दृषीन्नभिदिश्याभ्यवादयत
नमस्कृतवान् २७ २८ २९ वानराणामाश्रमविलासादिउदि तमसुग्रतेजो ये षांते ३० इति त्रयोदशः सर्गः गहनेदृश्य

त्रेताग्रयोपि दीप्यंते भस्मोऽप्यनिषःप्रदृश्यते वेष्टयतिव वृत्ताग्रान्कपोतांगारुणोयमः २३ एते वृत्ताःप्रका
शेते द्रुममंसमंतत्समस्तकाः मेघजालप्रतिच्छन्ना वैडूर्यगिरयोयथा २४ कुरुप्रणाममेषधर्मात्मेस्ताषामुद्दि
श्यचावचव लक्ष्मणेन सहभ्रात्राप्रयतःसंकृतांजलिः २५ प्रणामंतिहियेतेषीत्दृषिणांभावितात्मनां न
तेषामशुभंकिंचिच्छरीरेरामविद्यते २६ ततोरामः सहभ्रात्रालक्ष्मणेनकृतांजलिः समुद्दिश्यमहात्मानस्ता
नृषीनभ्यवादयत् २७ अभिवाद्यचधर्मात्मारामोभ्रातावलक्ष्मणः सुग्रीवोवानराश्चैवजग्मुःसंहृष्टमान
साः २८ तेगत्वादूरमध्वानंतस्मात्तमजनाश्रमात् ददृशुस्तांदुराधर्षांकिष्किंधांवालिपालितां २९ तत
स्तुरामानुजरामवानराः प्रगृह्यशस्त्राण्युदितोग्रतेजसः पुरींसुरेशात्मजवीर्यपालितांवधायशत्रोःपु
नरागतास्सह ३० इत्यार्षे किष्किंधाकांडे त्रयोदशः सर्गः सर्वेतेमरितंगत्वाकिष्किंधांवालिनःपुरीं वृक्षैरा
त्मानमावृत्यव्यतिष्ठन्गहनेवने १ विचार्यसर्वतोदृष्टिंकानेनकाननप्रियः सुग्रीवोविपुलग्रीवःक्रोधमा
हारयमाहारयदृशा २ ततःसतेननादेनचोरेकृत्सामपुष्टायचाह्वयत परिवारैः परिवारैः परिवृतोनादैर्भिंदन्निवांब
रं ३ गर्जन्निवमहामेघोवायुवेगपुरःसरः
वेधो १२३ वायोर्वेगःपुरःसरोयस्यसमहामेघइवबालार्कसदृशोमत्तनमप्रमाथये निः

प्रमाणां विंउत्तमं हेयस्मिन ताहशंवनं १३ हृत्तं विंडेहृत्तसमः हः सेवेतायफलतरान्वपि १४ १५ १८ उद्यानेह पवने·
प्रसंपवंपृक्तः १७ १८ केवलवायुनेवसमसंगेत्रेगातेहृकृताहाराः सम्मभिर्वृवेशातेः सकलेवराविवंयानाः १९ प्रर्थनीरि
वेयानाः १९ प्रर्थनीदिराश्रमसंघः २० वर्जयंतिनप्रविशांतियुननेनिवर्ततेप्रत्रेवाम्नियंतइत्यर्थः २१ शवीसनेवणाप्र

तेषीनगक्षतांतुच्चवरितंमतुनंदनः इमंत्विंउवनंटृष्ट्वारामः सुग्रीवंमब्रवीत १३ पवमेचइवाकाशेहमत्विंडः
प्रकाशते मेवमंवातविपुलेपर्यंतकदलीहृतं १४ किमेतद्वेतमिच्छामिसत्विकौतहलंमम कौतहलापन
यनंकर्तुमिच्छाम्यहंत्वया १५ तस्यतद्वचनंश्रुत्वारायवस्यमहात्मनः गच्छःमेवाद्यसेव्यसुग्रीवस्तद्वनंमः
हव १९ पतच्चावचविस्तीर्णमाश्रमंप्रमनात्मन उद्यानवनसंप्रेसंबाउमूलफलोदकं ९ अत्रसत्पजाततां
मुनयःशंसितव्रताः सप्तैवासमयः शीर्षानियताजलशायिनः सप्तरात्रकृताहारावायुनावनवासिनाः दि
वंवर्षशतैर्यानाः सप्तभिःसकलेवरा १९ तेषामेवप्रभावेनइमप्राकारसंहृते आश्रमंसइरायथसमापिसे
द्रैः सवासवैः २० यतितोववंनयंतेनतथान्यवनवासिनः विशंतिमोहाद्येनत्रनिवर्ततेनेतपुनः २१ विमं
वणारवाश्चात्रश्रूयंतेसकलातराः तूर्यगीतस्वनश्चापिगंधोदिव्यश्चराघव २२। नरघ्रागत्यासुगोगिःकींउंती
स्यात्सयेनाहविमहेषोनि सकलात्तराभिसंपूराकतराभिसहितामषणावाप्रसरसमितिशेषः दिव्योगंधश्चनासा
मे वातभूतनवतिशेषः २२ नकेवलेभोगमूर्तिःकसंभसिरपीत्यादि कर्पेतानावटहाणोमसीध्यमेघावनइवध्म

प्रमोक्ष्यामि प्रमोचयिष्यामि सुग्रीवं जंततन्तुमार्ब ११ चेष्टते लविष्यति मदर्शनात्मनमेवेति शेषः १२ यदि मद्दृष्टि पथं गतो जीवन्न विनिवर्तेत तस्तदा मां मा दोषाणां षपलवितं गच्छेदवगच्छेत मां गर्हेत १३ किंच मद्बलसूदृष्ट वालिं न निहते मे वा देहात्यात् प्रत्यत्तामिति वात्सि विद्धि १४ कृच्छ्रोपि प्राणसंकटेपि मम वाधं मुलोभनयमेला।

अद्य वालिसमुत्थं ते भयं वैरं च वानर एकेनाहं प्रमोक्ष्यामि वाणमोक्षेण संयुगे ११ मम दर्शय सुग्रीव वैरिणं भ्रातृरूपिणं वाली विनिहतो यावद्वने पांसुषु चेष्टते १२ यदि दृष्टिपथं प्राप्तो जीवन्स विनिवर्तते ततो दोषेण मां गच्छेत्सद्यो गर्हेच्च मां भवान् १३ प्रत्यक्षं सप्त ते सालाः मया वाणेन दारिताः ततो वेत्सि बलेनाद्य वालिनं निहतं रणे १४ अनृतं नोक्तपूर्वं मे वीर कृच्छ्रेपि तिष्ठता धर्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कथंचन १५ सफलां च करिष्यामि प्रतिज्ञां जहि संभ्रमं प्रसूतं कलमं क्षेत्रे वर्षेणेव शतक्रतुः १६ तदाह्वाननिमित्तं त्वं वालिनो हेममालिनः सुग्रीव कुरु तं शब्दं निष्पतेद्येन वानरः १७ जितकाशी जितश्लाघी त्वया चाधर्षितः पुरा निष्पतिष्यत्यसंगेन वाली स प्रियसंयुगः १८ रिपूणां धर्षितं श्रुत्वा मर्षयिष्यति न संयुगे जानंतस्तु स्वकं वीर्यं स्त्री

मेन धर्मलोभेन धर्मलाभेच्छया परीतेन व्याप्तेन वितेन १५ प्रसूतं प्रसूतं कलमं तत्र व्रीहिं तेन इत्यर्थः १६ १७ जितकाशी जितश्लाघी त्वया चाधर्षितः मनस्यपराध्येन निष्पते तं शब्दं कुरु येनो वाली प्रियसंयुगः असंगेन त्वरया दिसंगपरित्यागेन निष्पतिष्यतीत्यर्थः १८ न मर्षयेत्ते

गातुग्राहकेहेभगवान् वालिवधप्रसंगेनेति निरूपिताः तथास्मांश्च तरङ्गः प्रवेशामित्यर्थः वागुरामृगशालिकेतिहलाद्यर्थः
यथाव्यागतः कालोऽस्त्वविशेषालतांप्राक् पुष्पितांसफलांकरोतितथास्वकृतप्रतिज्ञांनमपिसफलांकुर्वित्यर्थः
कृतमभिज्ञानचिह्नं यस्यसः गजसाह्वयागजेनसमाह्वानामयस्यास्तथा ३९ विपरीतेरात्रौसूर्यः पौर्णिमासीचंद्र
इवतपार्श्वेभेते परीतेनदिवाप्राक्केविपरीतेनशर्वरी पौर्णिमासीगमहेन्दुः सूर्यइत्यभिधीयतइतिवचनात् ।

अथवालार्कसदृशोदृप्तसिंहगतिस्ततः दृष्ट्वारामंक्रियादक्षंसुग्रीवोवाक्यमब्रवीत् ५ हरिवागुरयाव्या
प्तंतप्तकांचनभूषणम् प्राप्तास्मध्वजयंत्राद्यांकिष्किंधांवालिनःपुरीं ८ प्रतिज्ञायात्वयावीरकृतावालि
वधेपुरा सफलांतांकुरुक्षिप्रंलतांकालइवागतः ७ एवमुक्तस्तुधर्मात्मासुग्रीवेणसराघवः तमेवाव
चनंसुग्रीवंराघवाऽरिसूदनः ८ कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वमनयागजसाह्वया लक्ष्मणेनसमुत्पाट्यएषाकंठेकृता
तव ९ शोभसेप्यधिकंवीरलतयाकंठसक्तया विपरीतइवाकाशेसूर्योनक्षत्रमालया ९ । राज्ञावाकाशे

पूर्णांचेंद्रोनक्षत्रमालयायथाशोभतेतथा कंठसक्तयामालयात्वंशोभसेइत्यर्थः यद्वानक्षत्रमालयाआका
शोविपरीतोविशेषेणपरीतोवेष्टितःसूर्यइवत्वंदृश्यसेसूर्योयदिभवेत्तदातत्कृतार्कवर्णस्यकंठसक्तपुष्पस्य
मालस्योपमास्यादित्यभूतोपमेयं यद्वारात्रौचंद्रयुक्तदर्शनोदिवानक्षत्रदर्शनेनतुघटनाघनाशःस्यादित्यभ
गीस्याभावितमितिविपरीतस्यानुसारेणाहहेदीरविपरीतादिविपरीतकालेदिवासूर्योनक्षत्रमालयाकंठसक्तयाकं

पा॰
कि॰ टी॰
२५

240

तैरानंतं परिवृत्य ग्रामेण संभ्रान्तानुमितविनाममतीदर्कें हितकपोतरकालफलकमिदं वच उवाच सुग्रीवः ८ पा॰
यमाउत्थितः पृष्ठक्रोमवश्य नोमजकालं प्रातः कालेघ यान्यजतित मानुदीवेगमिवागतमतिप्रहृष्टक्रोधं साधु
निःशंकमजेनिमेवयः २ कालं प्रातःकालेमसंग्रामोह्यग्रामं क्रुकदेवीरयथापि संग्रामेशत्रावाहृतल्पमततग्राधिकामत
ग्राधिकानविघेतनापितनफल्गुतालघुतां विघतेग्रथापि महमाहगनवायतिक्रामोनिक्रमेवाचतेऊतेस चाह॰

तंततातापरिवज्रस्तेहादर्शितमोहृदा उवाचग्रामसंभ्रांताहितोदर्कमिदंवचः ९ साधुक्रोधमिमंवी॰
रनदीवेगमिवागतं शायनाउत्थितः कालंजभक्रामिवृमतं २ कालमेतेनसंग्रामेकारिष्यसिचवान
१ वीरतेपात्रुवाङ्कलंफल्गुतावानविघते ८ महमातवानिक्रामोमममतावक्षवाचेत श्रूयतामभिधास्य
नियतिमितैर्निवार्यसे ९ हर्वसापतितःक्राधात्मातामाहयतेपुषि निष्पत्यचनिरस्तेतहन्यमानोदि॰
शोगतः १० तयातस्यनिरस्तस्यपीडितस्यविशेषतः रेहस्यपुनरासमपाकाजनयतीवमे ११ दर्पोश्च
वसायश्चयारष्पास्तस्यनर्दतः निनादस्यचसंरंभोनेतदल्पहिकारणं १२ ॥

हश्रूयतामिति ८ ९ हर्व।
क्रोधादायतितःसुग्रीवोयुद्धायमामाह्वयतेआह्वयत तदादेवयानिष्प्रत्यतिरस्तोहन्यमानश्चादिशोगतः १० त
स्यतथानिरस्तस्यपुनरेत्याह्वानेशोकाननयस्येव ११ ऊतस्तथाहदर्पश्चेति नर्दतस्तस्यदर्पोगार्वःव्यवसायोयत्नः।
निनादस्यसंरंभोहद्गिश्चयारष्पास्ताटशोहोतेकारणमल्पनभवति ग्रंपरयादिःकारणविशेषश्चवैककार्यविषो

२५

२० गोवोमहांतोवृषभाः हतप्रभाः हतशक्तयः राजदोषेण प्रजारक्षणाभावरूपेण पापदैरन्यैराम्रष्टाः प्रतपव्याकुलाः कुलस्त्रिय इव गावो यांति २१ ग्रहा देवाः २२ वाशब्द इवार्थे सरित्पतिरिव त्वरया नादं व्यमुंचत् प्रतीतः प्रसिद्धः स सुग्रीवः शौर्येण पराक्रमकरणेन विवृद्धं तेजो यस्य तथा प्रमवदिति शेषः २३ इति चतुर्दशः सर्गः १४ एकपदेन तत्क्षणे आपादितः

सुतरामवचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिंगलः ननर्द क्रूरनादेन विनिर्भिंदन्निवांबरः २० तस्य शब्देन वित्रस्ता गावो यांति गतप्रभाः राजदोषपरामृष्टाः कुलस्त्रिय इवाकुलाः २१ द्रवंति च मृगाः शीघ्रं भग्ना इव रणे हयाः पतंति च खगा भूमौ क्षीणपुण्या ग्रहा इव २२ ततः स जीमूतकृतप्रणादो नादं व्यमुंचत्त्वरया प्रतीतः सूर्यात्मजः शौर्यविवृद्धतेजाः सरित्पतिर्वानिलचंचलोर्मिः २३ इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किंधाकांडे चतुर्दशः सर्गः १४ । अथ तस्य निनादं तं सुग्रीवस्य महात्मनः शुश्रावांतःपुरगतो वाली भ्रातुरमर्षणः १ श्रुत्वा च तस्य निनदं सर्वभूतप्रकंपनं मदश्चैकपदे नष्टः क्रोधश्चापादितो महान् २ स तु रोषपरीतांगो वाली संध्यातपप्रभः उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ३ वाली दंष्ट्राकरालस्तु क्रोधाद्दीप्ताग्निलोचनः भात्युत्पतितपद्माभः समृणाल इव ह्रदः ४ शब्दं दुर्मर्षणं श्रुत्वा निष्पपात ततो हरिः वेगेन च पदन्यासैर्दारयन्निव मेदिनीं ५

संपादितः २ संध्यातपवर्त्तिंगलत्वगुणः तस्य क्रोधाद्दीप्तिरक्तनेत्रे च सहजप्रभानाशेनोपरक्तादित्योपमेयता ३ पतद्दिग्भ्रामममत्पुलुत्तमानि उत्पतितपद्माभः गजादिभिरुद्धृतपद्माभः समृणालो ह्रद इव भाति दंष्ट्राभ्रणालस्थानीया ५

[illegible] समं वेगेन पृक्तैः पदन्यासैः ५ । [illegible] वचनश्रवणाभिमुख्याय दर्शितमा[illegible]दायथाभवतितथा।

वयमेतानरत्नं भावयाम नीत्या किर्यं न सेव्यत इत्यभिप्रायेणोक्तेः आपन्नानां शरणागतानां परागतिः सर्वेषामर्वणां
आर्तानां आर्ते प्रपन्नानामार्तिनाशाय संश्रयः संस्तगाश्रयः यशसश्चैकभाजनं ज्ञानानुभाक्रिबेलक्षणर्यवीः येतेजः प्र-
भवकीर्तिरस्माधारणेस्थानं ज्ञानं ब्रह्मज्ञानं यमेविषयं शिल्पं तेषु णेपचतत्संपन्नः निदेशनिरतः रतइत्यनेन नस्वराज्य
मरत्तितवतः कुतः परराष्ट्रिणामामथ्यमित्यपास्तं २० ततस्मातेन महात्मना तव विरोधो न तस्मान भक्तः २१ ।

रामः परबलामर्दी युगान्ताग्निरिवोत्थितः निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परा गतिः १९ आर्तानां सं-
श्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनं ज्ञानविज्ञानसंपन्नो निदेशे निरतः पितुः २० धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानां-
माकरो महान् तस्मान्नाविरोधस्ते सह तेन महात्मना २१ दुर्जयेनाप्रमेयेण रामेण रणकर्मसु शूर-
वक्ष्यामि ते किंचिन्नेच्छाम्यभ्यसूयितं २२ श्रूयतां क्रियतां चैव तव वक्ष्यामि यद्धितं यौवराज्येन सुग्री-
वं तूर्णं साधुभिषेचय २३ विग्रहं मा कृथा वीर भ्रात्रा राजन्यवीयसा अहं हि ते क्षमं मन्ये तव रामेण सौ-
हृदं २४ सुग्रीवेण च संप्रीतिं वैरमुत्सृज्य दूरतः लालनीयो हि ते भ्राता यवीयानेष वानरः २५ तत्र वा स-
न्निहस्थो वा सर्वथा बन्धुरेव ते नहि तेन समं बन्धुर्भुवि पश्यामि किंचन २६ ॥

दुर्जयेनेत्यादिर्द्ध्वर्वीव पिते सूरकं किंचिद्वक्ष्यामि ते अभ्यसूयितं नेच्छामि तद्विषये अभ्यसूयानक्रियतइत्यर्थः १
२२ २३ तेन वत्सीयसा राज्ञा मेण २४ २४ २५ तत्र तस्मिन देशे वा सन्निधि मानः इहस्थस्तत्सतत्समीपे
स्थो वा २६ ॥ २६ ॥

कारणाविशेषं दर्शयति नेति प्रवहत्त्व्य सहायः परिगृहीतसहाय यंतपक्षमाश्रित्य गमेति ताद्दशगमेन तद्धेतुस
हायाश्रितय वेत्यर्थः १२ नन्वियमीतस्य बुद्धिः कुतस्तत्राह प्रकृत्येयमिति प्रकृत्या निपुणः स्वभावेनैव चिंतकत्वात् निपुणा
दर्शने समर्थः तत्त्वमवुद्धिमांश्च न तु सहायं तं वधिष्यामीति चेत्तत्राह अप्रतीतेति शत्रुनाशकवीर्येण पुंसा सुग्रीवः स
ख्यं नेष्यति अतस्तत्सहायभूतः शोकनीयएव १४ न केवलं मदनुमितमेवायमर्थः किंतु शाह प्रमाणादृष्यत्र गत
स्याहशर्वमेवेति पन्ना यापूर्वं मंगदस्य कुमारस्य वचः श्रुतेन वहितेन प्रयतेवत्यामि १५ तदेवाह अंगदास्तितिवनांते

नामहायमहं मन्ये सुग्रीवं तमिहागतं प्रवहनुसहायस्य यमाश्रित्यैष गर्जति १२ प्रकृत्या निपुणश्चैव बु
द्धिमांश्चैव वानरः अप्रतीतेन वीर्येण सुग्रीवः सहनेष्यति १५ पूर्वमेव मया वीर श्रुतं कथयतो वचः अंगद
स्य कुमारस्य वचसाम्यघहितेव च १५ अंगदश्च कुमारोऽयं वनांतमुपनिर्गतः प्रवृत्तिस्तेन कथिता चारैर्वासी
निवेदिता १९ अयोध्याधिपतेः पुत्रौ शूरौ समरदुर्जयौ इक्ष्वाकूणां कुले जातौ प्रथितौ रामलक्ष्मणौ ७
सुग्रीवप्रियकामार्थं प्राप्तौ तत्र दुरासदौ तव भ्रातुर्हि विख्यातः सहायो रणकर्कशः १८ ॥

वनमध्ये यातस्मै चारैर्निवेदिता प्रवृत्तिः वार्तामाते नांगदेन मम कथिता १९ ७ ननु राज्यादिवासितो कथं सुग्रीवं र
क्षितुं शक्नोवाचलं वतेमां विहाय दुर्बलं सुग्रीवं कथमवलंवते इत्याशंकायामाह सुग्रीवेत्यादिना तोकोदृशा वित्यये।
सायासे कस्यस दुर्य कथनेनान्यसरूपमर्थादुक्तं भवतीति मत्वा प्रधानभूतं रामसस्वरूपमाह अथाकर्णयतां तव भ्रा।
त विख्यातः सहायः परवलामर्दी सा भूतानामपासकानं निवासमस्तः आश्रयः वाप्तदेवत...यानानिश्रीता।

कथंकिमर्थंमामनुगच्छतिमामनुसृत्यप्रागच्छसीत्यर्थः भक्तिरव्यवागः ८ संभ्रमंभयंदर्पंचदर्यामेवविया।
स्यतेवियाजयिष्यतेमाद्रुतात् ७ उक्तमेवविवृणोतिग्रहमिति ग्रातिग्रहेइर्ष्यितेनवदीप्सिते दर्पमोचनमेव।

नचकार्योविषादस्तेराघवंप्रतिमत्कृते धर्मज्ञस्यकृतज्ञस्यकथंपापंकरिष्यति ५ निवर्तस्वस
हस्त्रीभिःकथंमामनुगच्छसि सौहृदंदर्शितंतावन्मयिभक्तिस्त्वयाकृता ८ प्रतियात्स्याम्यहंगत्वा
सुग्रीवंजहिसंभ्रमं दर्पंचास्यविनेष्यामिनचप्राणैर्वियोक्ष्यते ७ ग्रहमाजिस्थितस्यास्यकरिष्या।
मियदीप्सितं वृक्षैर्मुष्टिप्रहारैश्चपीडितःप्रतियास्यति ८ नाहंगर्वितमायत्तंसहिष्यामिडरा।
मनः कृतंत्वयेमहायत्वंदर्शितंसौहृदंमपि ९ शापितासिममप्राणैर्निवर्तस्वजनेनच अलंजिताविव।
निष्यतमरेभ्रातरंरणे १० तंतुतारापरिष्वज्यवालिनंप्रियवादिनी चकाररुदतीमंदंदक्षिणासाप्रदक्षिणं
ततःस्वस्त्ययनंकृत्वामंत्रवद्विजयैषिणी अंतःपुरंसहस्त्रीभिःप्रविष्टाशोकमोहिता १२ प्रविष्टायांतुतारा
यांसहस्त्रीभिःस्वमालयं नगरान्निर्ययो

त्यर्थः वृक्षैः वृक्षप्रहारैः ८ वितंगर्वेप्रभूयस्तंप्रयत्नंचसहायवंबुद्धि
साविवा ९ तेनेवस्वस्त्ययमिवात्मजेनेनअलंजिताजयमात्रकृत्वानिवर्तिष्येनतुवधमित्यर्थः १० ११ मंत्रवन्मंत्रस्त्रय

प्रत्यनंतरं साधीनं २७ भ्रातसौहृदमालंब्यैव तं गतिनीत्यागतिरस्तीत्यर्थः २८ नेतव्या अवैवि जानासि प्रथवे।
प्रदर्शनेन २९ स्ववचनाप्रवणो वाधकं स्म च यं न्याह प्रसीदेति ३० विनाशकाल वहेनः कालाभिपन्नस्येति मस्तु।

दानमानादिसत्कारैः कुरुष्व प्रत्यनंतरं वैरमेतत्समुत्सृज्य तव पार्श्वे स तिष्ठतु २७ सुग्रीवो विपुलग्रीवः
स्नेहवंधुः सदा सतः भ्रातृसौहृदमालंब्य नान्या गतिरिहास्ति ते २८ यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि चावैहि मां
हितां याच्यमानः प्रयत्नेन साधुवाक्यं कुरुष्व मे २९ प्रसीद पथ्यं शृणु जल्पितं हि मे न रोषमेवानुविधातु
मर्हसि स मोहितेन कोसलराजसूनुना न विग्रहः प्राक्समानतेजसा ३० तथा हितां वाहितमेव वाक्यं तां वा
लिनं पथ्यमिदं स्वभावे नेर्ववृते तद्वचनं हितं तस्य कालाभिपन्नस्य विनाशकाले ३१ इति श्रीमत्किष्किंधा
कांडे पंचदशः सर्गः १५ तामेवं ब्रुवतीं तारां ताराधिपनिभाननां वाली निर्भर्त्सयामास वचनं चेदमब्रवीत्
गर्जतोस्य च संरंभं भ्रातुः शत्रोर्विशेषतः मर्षयिष्याम्यहं केन कारणेन वरानने २ अधर्षितानां शूरा
णां समरेष्वनिवर्तिनां धर्षणामर्षणं भीरु मरणादतिरिच्यते ३ सोढुं न च समर्थोहं युद्धकामस्य

नामस्हीनस्येत्यर्थः ३१ इति पंचदशः सर्गः १५ संसंदब्धुं सार्थ्येनिष्ठा स्वमंरंभमित्यर्थः स्वसंरंभमिति
वःसमः २ धर्षणामर्षणामसहने ३ संयुगे संरंभप्रगानिमित्तं प्रागल्भ्यं ४ ॥ । ५ ।।।

सपर्णस्येव वलं वेगितं वेगोययोस्तौ घोरमासौ चंद्रसूर्याविव प्रवृद्धाववृत्तामिति शेषः २५ २६ परिहीयते पर्यहीयत प्रवृद्धभाव प्राप्तः २७ लाघवं शस्त्रलघुभावं धैर्यं भोद्धयोरितिनिष्कर्षः राघवमिति पाठे राघवंदर्शयामास सुग्रीव

वा०

कि० टी०

२०

तौभीमबलविक्रांतौसपर्णबलवेगितौ प्रवृद्धौघोरवपुषौचंद्रसूर्याविवांबरे २५ परस्परम
मित्रघ्नौछिद्रान्वेषणतत्परौ ततोवर्धतवालीतुबलवीर्यसमन्वितः २६ सूर्यपुत्रोमहावीर्यः।
सुग्रीवःपरिहीयते वालिनाभग्नदर्पस्तुसुग्रीवोमंदविक्रमः २७ वालिनंप्रतिसामर्षोदर्शया
मासलाघवं वृक्षैःसशाखैःशिखरैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः २८ मुष्टिभिर्जानुभिःपद्भिर्बाहुभि।
श्चपुनःपुनः तयोर्युद्धमभूद्घोरंवृत्रवासवयोरिव २९ तौशोणितात्कौयुध्यंतौवानरौवन
चारिणौ मेघाविवमहाशब्दैस्तर्जमानौपरस्परं ३० हीयमानमथापश्यत्सुग्रीवंवानरेश्व।
रंप्रेक्षमाणंदिशश्चैवराघवःसमुहुर्मुहुः ३१ ततोरामोमहातेजाआर्तंदृष्ट्वाहरीश्वरं स
शरंवीक्षतेवीरोवालिनोवधकारणात् ३२ ततोधनुषिसंधायशरमाशीविषो
पमं पूरयामासतच्चापंकालचक्रमिवांतकः ३३ ॥

नितिशेषः २८ २९ युद्धोतामयुद्धो
तां ३० ३१ सरामःशरंवीक्षतेस्मवालिवधोन्मितांशरंपर्यालोचयदित्यर्थः ३२ कालचक्रयमस्यायुधनिशेषं ३

३

२४३

सर्वतो मुष्टिं वादयन् नाश्विन इति शाखः १४ स संवीतं वज्रकक्षं प्रवपधुं प्रयुक्तया भूमिमाक्रम्याश्विति ६५ १६ गाढं
संवीतः दृढवज्रकक्षः कृततयाः कृतावसरः १७ सुग्रीवोपि वालिनं समुद्दिश्य प्रक्षिप्य दृढवद्मुष्टिं मुखमागतः

सनिश्चत्य महासेयो वाली परमवेगवान् सर्वतश्चारयन् दृष्टिं शास्त्रदर्शनकांक्षया १४ स ददर्श ततः श्रीमान्
सुग्रीवं हेमपिंगलं संवीतमविष्टब्धं दीप्यमानमिवानलं १५ तं स दृष्ट्वा महाबाहुं सुग्रीवमुपस्थितं।
गाढं परिदधे वासो वाली समरदुर्मदः १६ स वाली गाढसंवीतो मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणं सुग्रीवमेवाभिमुखो
ययौ योद्धुं कृतक्षणः १७ श्लिष्टमुष्टिं समुद्यम्य संरब्धतरमागतः सुग्रीवोपि समुद्दिश्य वालिनं हेममालिनं १८
तं वाली क्रोधताम्राक्षः सुग्रीवं रणकर्कशं प्रपयात महावेगमिदं वचनमब्रवीत् १९ एष मुष्टिर्मया बद्धो।
गाढः सनिपातांगुलिः मया वेगविमुक्तस्ते प्राणानादाय यास्यति २० एवमुक्तस्तु सुग्रीवः क्रोधाद्वालिनमब्र
वीत् तवैव च हरन्प्राणान्मुष्टिः पततु मूर्धनि २१ ताडितस्तेन संक्रुद्धः समभिद्रुत्य वेगतः अभवच्छोणितो
द्गारी सोत्पीड इव पर्वतः २२ सुग्रीवेण तु निःसंगं सालमुत्पाट्य तेजसा गात्रेष्वभिहतो वाली वज्रेणेव महा।
गिरिः २३ स तु वै सालताडनविह्वलः गुरुभारभराक्रान्ता नौः ससार्थेव सागरे २४। एविगविमुक्तस्ते।
रूपधीनिशाखः २० स चैव मुष्टिः यततिस्मब्रवीत् २१ सुग्रीवं समभिद्रुत्य स्थितेन वालिना वेगतस्ताडितः सुग्रीवः सो
ऽद्रः सान्त्विकेरः पर्वतेनवाभवत् २२ निःसंगं प्रोक्षितो [illegible] रहितं यथातथा अभिहतो वाली सागरे

रा०
कि० टी०
२८

244

मेदिनीतद्राज्यभूमिः ११ तेजः प्रतापः ४ प्राणापहानेकारणमाहयाक्रेति ५ हेममयाहेम्यासंध्यायांसं॰
ध्यारागेणाक्रनगतः पर्यंतोवृधरसामावालिदेहस्य ८ पतितस्यापितस्यमालादेहयावदूपालक्ष्मीः त्रिधार

मभूमेोन्मत्तसर्वांगस्तमकांचनभूषणः अपतदेवराजस्यशक्ररश्मिरिवध्वजः २ तस्मिन्निपतिते॰
भूमेोहर्यंतााणांगणिाखरे नष्टचंद्रमिवव्योमनव्याराजतभूतलं ३ भूमेोनिपतितस्यापितस्यदेहमहा॰
त्मनः तश्रीजेहातिनप्राणानतेजोनपराक्रमः ४ शक्रदत्तावरामालाकांचनीन्नरभूषिता दधारह
रिमुख्यस्यप्राणांस्तेजःश्रियंचसा ५ सतयामालयावीरोहेमयाहरियूथपः संध्यानुगतपर्यंतःपयो
धरइवाभवत् तस्यमालावदेहश्चममघ्राजेचयःशरः त्रिधेवरचितालक्ष्मीपतितस्यवशोभते ७
तदस्त्रंतस्यवीरस्यस्वर्गमार्गप्रभावनं रामबाणासनक्षिप्तमावहत्परमांगति ८ तेतथापतितेसंख्येगतार्चि
षमिवानलं ययातिवपुण्यांतेदेवलोकादिवच्युतं आदित्यमिवकालेनयुगांतेभुविपातितं महेन्द्रमिवदुर्धर्षं
२ मेंमहेंद्रमिवदुःसहं ९ महेन्द्रपुत्रेपतितेवालिनेहेममालिनेवक्षोरस्कंमहाबाहुंदीप्तस्यहरिलोचनं १
लक्ष्मणानुचरोरामोददर्शोपससर्पच तेतथापतितेवीरगतार्चिषमिवानले १२ ॥

चितेवत्रिधाविभक्तेवप्रवशोभतइत्यर्थः रामस्यबाणासनेनधनुषाक्षिप्तमंतदस्त्रंतस्यवीरस्यस्वर्गमार्गप्रभावनं
तत्प्रकाशकमत परमांगतिमगवद्धामप्राविहत्त संपादयामास ९ ॥ हरिलोचनंपीतनेत्रं १२ १२ ॥

पत्ररथेश्वराः पतिश्रेष्ठाः २४ वज्रस्येव निर्घोषो यस्य तस्य प्रदीप्ताग्निसन्निभः प्रदीप्त इव सुवल्पः मुक्तो वा
ण पतितश्च त्यर्थः २५ आश्वयुक्समये आश्वयुक्प्राप्त जीर्णपौर्णमासी यत्र मासे तस्मिन्मासि पौर्णमास्या
मिंद्र ध्वजोत्सवांते उद्धृत उत्तिष्ठमिंद्रध्वजोयथा भूमौ पपात तद्वद्वाली ग्रीष्मांते पतित इत्यर्थः अतएव सुग्रीवा

तस्माज्जातन्ययो वेगाद्वा आश्रिताः पत्ररथेश्वराः प्रकृत्यैव मर्गोस्त्रैव वसुमांतश्च मोहिताः २४ मुक्तस्तव
ज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताग्निसन्निभः राघवेण महाबाणो वालिवक्षसि पातितः २५ ततस्तेन महातेजा वीर्य
युक्तः कपीश्वरः वेगेनाभिहतो वाली निपपात महीतले २६ इंद्रध्वज इवोद्धूतः पौर्णमास्यां महीतले
आश्वयुक्समये मासि गतसत्वो विचेतनः २७ नरोत्तमः कालयुगांतकोपमं शरोत्तमं कांचनरूप्यभूषितं
ससर्ज दीप्तं जनमित्रमर्दनं सधूममग्निं मुखतो यथा हरः २८ अथोक्षितः शोणिततोयविस्रवैः सुपु
ष्पिताशोक इवाचलो हतः विचेतनो वासवसूनुराहवे प्रभ्रंशितेंद्रध्वजवत्क्षितिं गतः ४० इत्यार्षे रा
मायणे किष्किंधाकांडे षोडशः सर्गः १६ ततः शरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः पपात सहसा
वाली निकृत्त इव पादपः ।।
भि ... मम ... मासोः पुनरावर्तन मिव चनेन न विरोधः २७ २८ उक्त
... गत राजधि इति सुग्रीवतः सुवेस्थल ललाटनेत्रोत्पन्नः २९ शोणिततोयविस्रवैः स्रुतिभिः प्रशं

विषये देशीय दायस्मानाय कराभिनानांनावज्ञातेन वाव त्वांन करोमि चनस्मादि लिषं माकस्मादं सीति संबंधः २४
धर्मलिंगे वक्कलधरंव २९ प्रभवः प्रविनीतः २८ देउ३ स्रक्रांताटशापकारिंमनयिनात्तत्त्वत्रहेतमारघयामिति

सतावेषधरं पापं प्रच्छन्नमिव पावकं नाहं त्वामभिजानामि धर्मं चक्षमामि संवृतं २३ विषये वा पुरे वा
ते यद्रामापकरोम्यहं न च त्वां प्रतिगृह्णेऽहं कस्मान्मां हिंस्य किल्बिषं २४ फलमूलाशनं नित्यं राजानं
च वनौकसां मामिह प्रतिगृह्णीं न मन्ये न च मम कुले २५ कः त्वं क्षत्रियकुले जातः श्रुतवान् हृसे शायः ध
र्मलिंगं प्रतिच्छन्नः क्रूरकर्म समाचरेत् २६ रामराजकुले जातो धर्मवानिति विश्रुतः प्रभव्याभव्यरूपे
णाकिमर्थं पमियावसि २७ साम धानं क्षमा धर्मः सत्यं धृति पराक्रमौ पार्थिवानां गुणा राजा दंडश्चा।
पकारिषु २८ वयं वनचारा राम मृगा मूलफलाशनाः यथा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वरः २९
भूमिर्हिरण्यं रूप्यं च विग्रहे कारणानि हि तत्र कस्ते वने लाभो मदीयेषु फलेषु च ३॰ नयश्च विनय।
श्चोभो निग्रहानुग्रहावपि राजवृत्तिरसंकीर्णा न नृपाः कामवृत्तयः ३१।

यथा वनचरत्वादि रूपा प्रकृतिः स्व।
भावः पुरुषस्त्वं सर्वेनानानाशीघ्रः २९ तत्र कस्ते लाभः न कोपीत्यर्थः प्रत्नो नावयो विरोध प्रसक्तिरिति भावः ३॰ न।
यो नीतिर्विनयः प्रश्रयः प्रसंकीर्णं निग्रहानुग्रहादि विषयेष्वविपरीता न तथा च नृपाः कामवृत्तयो न स्युः स्वेच्छया

शनैर्निश्वसन्नेव उपयातो वसीयसो १४ गर्वितं गर्वीयतं यस्या भवति तस्या स्य गर्वितं रामसमर्यपुरुषयां वा
वा परुषमब्रवीदित्यन्वयः पराङ्मुखस्य ग्रामेन पृच्छमानस्य समवर्थं कृतेत्यर्थः १५ तदेवाह पृष्ठ संरब्धः पृ
ष्ठा यमन्यसे कृतक्रोधः १५ तदेवाह पृष्ठ संरब्धः पृष्ठ यमन्यस्मै संरब्धस्त्वया ताडितः ७ सानुक्रोशः सदयः स

वक्रमन्यं वनं वीरं वीतमानं गां गाने रिव उपयातो महावीर्यो भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ १२ तं दृष्ट्वा तस्त्वं वा
लीलक्ष्मणं च महाबलं अब्रवीत्परुषं वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितं १४ प्रश्रयसंहितया वाचा गर्वितरणा
गर्वितः पराङ्मुखस्य वत्स धंकृतं को नु ग्रामसमस्य धाणणः १५ यदहं पृष्ठसंरब्धः शरेणोरसि ताडितः वेनवा
पिपतेः पुत्रः प्रथितः प्रियदर्शनः १८ कुलीनः सत्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः रामः करुणवेदी च प्रजा
नां च हिते रतः ७ सानुक्रोशो महोत्साहः समयज्ञो दृढव्रतः इति ते सर्वभूतानि कथयन्ति यशो भुवि
दमः शमः क्षमा धर्मो धृतिः सत्यं पराक्रमः पार्थिवानां गुणा राजन्दंडश्चाप्यपकारिषु १९ तान्गुणान्
संप्रधार्याहं अग्र्यं चाभिजनं तव तारया प्रतिषिद्धोऽपि सुग्रीवेण समागतः २० न मामन्येन संयुक्तं प्रम
त्तं योद्धुमर्हति इति मे बुद्धिरुत्पन्ना बभूवादर्शने तव २१ न त्वां विनिहतात्मानं धर्मध्वजमधार्मिकं जा

मयेतः अविनकालसः २८ दमं इंद्रियनिग्रहः शमस्थित प्रशान्तिः तमाम्यपकारसहिष्णुता १९ नानराजयो
त्वात ग्रभिजनं महाकुलप्रसूतत्वं २० प्रमत्तं मयुक्तं मत्तयवमन्नमत्तावयानमयोद्धुं नाहतीति बुद्धिस्तेषाद्दर्श

वा.
कि.टी.
५.

246

योवेराद्धविश्रियकृतम् निकृतिं परां अकार्षं नृवतीतिनं कृतिकः तद्वः तद्दकर्मकारीति ध्येवप्रश्रितं प्रशांतं मा
नसंघस्यमः प्रजितातः करुणं अत्यर्थः ५२ किंत्वाचारिअस्यकस्यामयादोयेनमं मोयर्वेमतिक्रमेण ५२ सेस

र्भमेवास्थि च मेरामनस्सर्पं तिमनीषिणः अभक्ष्याणि च मांसानि सानि सोहं पंचनखो हतः ताखयावा.
काकामयुक्तोहं मत्यसंवेतयाहिते तदतिक्रम्य मोहेन कालस्य वशमागतः ५१ नयानाथेन काकुत्स्थेन
मनाथावसुंधरा प्रमदाशीलसंपन्ना पयेवविधर्मिणा शाठ्येनेः कृतिकः तद्वोमिथ्याप्रश्रितमनयः क
थं दमारयेन तेजातः पत्नीमहात्मना छिन्नवाविचकर्त्तेनमसनोधर्मातिवर्त्तिना त्यक्तधर्मांकुशेनाहं निह
तो रामहस्तिना अशुभं चाप्ययुक्तं च मतां चैव विगर्हितं वक्ष्यसे चेदृशं कृत्वा सद्भिः सहसमागतः उदासीने
षु योस्मासु विक्रमोयं प्रकाशितः अपकारिषु तं राजन्नहि पश्यामि विक्रमं ५५ दृश्यमानस्तु युद्धेयामया यु
धि नृपात्मज अद्य वैवस्वतं देव पश्येस्त्वं निहतो मया न्यायात्तअस्यण रणे विहतोहं दुरासदः प्रसन्नः पन्नगेने
हव सर्पानवशं गतः ५६ सुग्रीवप्रियकामेन यदहं निहतस्त्वया मामेव यदि पूर्वेत्वमेतदर्थमचोदयः ५७

सेकिं वदसि मे किं मित्यघ्यातायेत्थं ५४ अपकारिषुदातायदाव ५५ ५८ ५० पतदर्थे मैथिलीमुपमासे मासेव शुर्वेश्रा

कामप्रधानः यथेच्छानुसारी येनवास्थितः अमर्यादः राजहृतेः राजवृत्तेषु संकीर्णे राजहृ वृत्त्यर्थः शाराम
नपरायणाः यत्रेच्छा विशरासनं मासनं तस्यागतत्परायणाः २२ कामहतः सन्निंद्रियैः कृष्यसे इति मवधः आपरि
वेत्ताज्येष्ठेकृतदारेःकृतदारपरिग्रहो ज्येष्ठेकृतदारः कृतदारो ज्यानुजः २५ सूचकःपिशुनः कदर्योलुब्धः गच्छंतेगच्छंतितेष्वप्र।
कृतेराजहंतं विदोषः २६ यद्यपि क्षत्रियस्य मृगहननमप्यस्ति तथापि विषयमिदं प्रयोजनमित्याह अधार्यमिति।

त्वंतुकामप्रधानश्च कोपीवाप्यनवस्थितः राजवृत्तेश्च संकीर्णः शरासनपरायणः २२ नतोप्यवस्थितिर्धर्मे।
नार्थेवुद्धिरवस्थिता इंद्रियैः कामवृत्तः सन्कृष्यसे मनुजेश्वर २३ हत्वावाणेनकाकुत्स्थमामिहानपराधिनं।
किंवक्ष्यसिसतांमध्येकृत्वाकर्मजुगुप्सितं राजहाब्रह्महागोघ्नश्चोरःप्राणिवधेरतः नास्तिकःपरिवेत्ताचसर्वे
निरयगामिनः २५ सूचकश्चकदर्यश्चमित्रघ्नोगुरुतल्पगः लोकान्पापात्मनामेतेगच्छंतेनात्रसंशयः २६
अधार्यंचर्ममेसद्भीरोमाण्यस्थिचवर्जितं अभक्ष्याणिचमांसानित्वद्विधैर्धर्मचारिभिः पंचपंचनखाभक्ष्याब्र
ह्मक्षत्रेणराघव शल्यकःश्वाविधोगोधाशशःकूर्मश्चपंचमः २८॥ वर्जितं त्वत्स्वरूपतेनस्पृशति इत्यर्थः

२०

ब्रह्मक्षत्रे चब्रह्मक्षत्रेते नपंचनखेषु पंचैवाभक्ष्याइतिनियमः तानेवपरि गणयतिशल्यक इति शल्यवान् शल्यः
श्वाग्राहित्वादस्य शल्यएवशल्यकः श्वानिकाकार जंतुः सर्वांगोजतविशेषःश्वाविधः कटका यदी।
नरोमभिः श्वानविध्यतीति श्वाविधः २८ मांहेभक्ष्यपंचनखोनत इति नः पंचनखोहत इत्यर्थः २९ ५८ ॥

वा॰
कि॰ टी॰
४८

तंनिष्प्रभमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं अधिक्षिप्तः प्रत्यवस्कन्नः रामः धर्मार्थगुणसंपन्नमनुत्त
मंयथावालिनमब्रवीत् ३ लौकिकंसमयंलोकाचारं ४ अविज्ञायेत्यत्राहम्प्रष्टेति वक्तुमिच्छसीः ५ इयंभूमि
रिक्ष्वाकूणां मनुनामस्तकुलकूटस्थेनदत्तेतिशेषः तथाचमृगादिषुयेनेनिग्रहानुग्रहास्तयोरधिकारोपिदत्तः ८ तांपालयति

तंनिष्प्रभमिवादित्यंमुक्ततोयमिवांबुदं उक्तवाक्यंहरिश्रेष्ठमुपशांतमिवानलं धर्मार्थगुणसंपन्नंहरि
णीश्वरमुत्तमं अधिक्षिप्तस्तदारामःपश्चाद्वालिनमब्रवीत् ३ धर्ममर्थंचकामंचसमयंचापिलौकिकं
अविज्ञायकथंबाल्यान्मामिहाद्यविगर्हसे अपृष्ट्वाबुद्धिसंपन्नान्वृद्धानाचार्यसंमतान् सौम्यवानरचापल्या
त्वंमांवक्तुमिहेच्छसि ५ इक्ष्वाकूणामियंभूमिःसशैलवनकानना मृगपक्षिमनुष्याणांनिग्रहानुग्र
हेष्वपि तांपालयतिधर्मात्माभरतःसत्यवानृजुः धर्मकामार्थतत्त्वज्ञोनिग्रहानुग्रहेरतः ७ नयश्चवि
नयश्चोभौयस्मिन्सत्यंचसुस्थितं विक्रमश्चयथादृष्टःसराजादेशकालवित् भरतस्यकृतादेशावयमन्ये
चपार्थिवाः चरामोवसुधांकृत्स्नांधर्मसंतानमिच्छवः ९ ॥

तामहादिक्रमागतांसर्वांनिग्रहानुग्रहेष्विष्ट।

योदितिशेषः यथादृष्टः अपरोक्षानुभवसिद्धःसराजाअस्मिन्कलिप्रस्तीतिशेषः ८ ततःकिंतत्राहभरतस्ये
ति धर्मावलम्बनकृतआदेशोनियोगोयेषांते धर्मसंतानंधर्मस्थितिमविच्छिन्नेरक्षयंतस्तां ९ ॥ ॥ ९ ॥

247

नदानेव मैथिलीमहमेकाहानीजवानमवेयमितियावत्‌ यस्यावाणमहकृते निहतो ऽस्मि । कंठेवध्वानेदद्यां सुग्री
वमात्यान्निति तं मैथिलामयनं हृष्टैवं ताराय्यानिवेदितंमितिशेषः ५८ सागरतोये तन्मध्यवर्तिद्वीपे खेतामख्यतरी
मिव मधुकैटभाभ्यां पाताले निहतां खतीं खतरीमेयमित्यर्थः ५९ लोकाः सर्वे वापि कालेन कालधर्मणा मृत्युना ।
निपुज्यते य वं विधः एवं विधस्वभावः काममस्त तस्मात्‌ ममपक्षेपरणकृतेनाविषादः प्रापितभवता राज्यप्राप्तवे

मैथिलीमहमेकाह्नात्तव चानीतवान्भवे । राक्षसं वा दुरात्मानं तव भार्यापहारिणं । कंठेवध्वा दशग्रीवं दद्यां
रावणं रणे ५८ न्यस्तां सागरतोये वा पाताले वापि मैथिलीं । आनेष्यं तव वा देशात्‌ श्वेतामश्वतरीमिव ५ ९
प्रकृतापन्नामुपादाय सुग्रीवः स्वर्गतेमपि । प्रयुक्तं यद्धर्मेण त्वया हि निहतो रणे ५० काममेवं विधो लोकः
कालेन विनियुज्यते । त्वमेवं दृश्यतां प्राप्तमुत्तरं साधु विस्मयता ५१ इत्येवमुक्त्वा परिष्वक्य वक्त्रः पाशाभिबाता
वाधितो महात्मा समीततामरविमानिकाशतो लौवम्भुवा मरराजसूनुः ५२ इत्यार्षे किष्किंधाकांडे स
प्तदशः सर्गः १७ सुक्तः प्रश्रितं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितं पकृषं वालिना प्रोक्तं निहतेनाविचेतसा १

तं तथामवयकार्यपास्यवद्राज्यस्य लोकैः प्रश्रितं मम्पृक्तमुत्तरं साधुमस्यक विविंस्यताम्‌ ५१ उपसंहरति ।
वमिति ५२ इति सप्तदशः सर्गः १७ प्रश्रितेप्रश्रयाभासोपेतं एवं धर्मार्थसहितं हितं वेहितं वाभासरूपमे
व तद्वमामेवयादिपूर्वमित्यादि हिताभासोपेतं एवं धर्मार्थाभाससंभ्रराजहत्यादियमोभासः परुषं कठव ।

रा॰
कि॰ टी॰
५२

धर्मपृक्तमितिविंतयवनंसिवतेसि १९ तद्भ्रातृभार्याभिमर्शनंसुग्रीवस्याभिमानमित्यादिकंवासुग्रीवस्यापि
विनाशेनेप्सुरेनेमम्नरंधानिषिद्धस्तनारायामवर्तिष्वतेतज्जीवनेत्वातारापिस्मायांवर्तसइतिवेषम्यप्रश्नेत्याह
अस्यत्वमितिधरमाणस्यप्राणानधारयतः वालिनोविलतिगमनात्सर्वंसुग्रीवस्यताराथविग्रहोस्तीतिभ्रातृज्ये
ष्ठस्ययाभार्याजीवतामपिद्वितीयाप्रियायापेमेणमातेवपस्तस्रीकरोतिजगुप्सितइतिप्रायोयवेषामस्मयोक्तागद

तदेतत्कारणंपश्ययदर्थंत्वंमयाहतः भ्रातुर्वर्तसिभार्यायांदंडोयंप्रतिपादितः १८ अस्यत्वंधरमाण
स्यसुग्रीवस्यमहात्मनः रुमायांवर्तसेकामात्स्नुषायांपापकर्मकृत् तद्व्यतीतस्यतेध
र्मात्कामवृत्तस्यवानर भ्रातृभार्याभिमर्शेस्मिंदंडोयंप्रतिपादितः २० नहिलोकविरुद्धस्यधर्मादपे
युषः दंडादन्यत्रपश्यामिनिग्रहंहरियूथप २१ नचतेमर्षयेपापंक्षत्रियोहंकुलोद्गतः २२ औरसींभगिनीं
वापिभार्यांवाप्यनुजस्ययः प्रचरेतनरःकामात्तस्यदंडोवधःस्मृतः २३ भरतस्तुमहीपालोवयंत्वादे
शवर्तिनः त्वंचधर्मादतिक्रां

वाक्यादवगम्यते १९ ततश्चाद्धर्मोपपत्तीतस्यधर्मभ्रष्टस्यकामवृत्तस्यप्रशमितम्
यवहारोस्त्वयंप्राणांतिकोदंडःप्रतिपादितः २० हेहरियूथपलोकव्यवहारमर्यादातोमेपगतवतोलोकविरुद्धस्य
स्यवादंपापस्यनिग्रहेदंडादन्यत्रनपश्यामि २१ नेपापंनचप्रर्षयेनवाहंसहयतः क्षत्रियोहंदंडाधिकारीत्यर्थः २२
दंडादन्यत्रनिग्रहेनपश्यामीत्यत्रकेचित्स्मृतिप्रमाणायंतिऔरसीमितिप्रचरेत्कामेनतन्नापात्रयपवदंडः स्मृतइतिसे

धर्मविप्रियं धर्मनाशकरं चरेत् आवर्तितशंकयात ९। तेषां धर्मरतात्वया मार्गेभ्य श्वविर्जं याभ्य विचारयामः ११ तत्र
कश्चिणा आचारेणगार्हितः लोके निंदितः अतएव संक्लिष्टः पीडितात्धर्मो येन तादृशः कामतंत्रेकामवश्यः प्रकृ
वार्थः स एव प्रयातो मुक्तोवायस्य १२ तत्र पपादयतिन्यष्टेशति धर्मं चयथित्यधर्ममार्गवर्तोवर्तनं यस्य तस्य १३ अ
त्रधर्मः कारणाद्य वस्मायकप्रमाणं १४ हेसर्वंगमसर्वभूतानां हृदिस्थ आत्मा यस्मात्मा शुभाशुभे शुभिहेत
तस्मिन्सृयतिवाहं त्वं भरतेधर्मवत्सले पालयत्यखिलां पृथ्वीकश्चरेद्धर्मविप्रियं ९ तेवयंमार्गविभ्रष्टं स
धर्मपरमास्थितः भरताज्ञां पुरस्कृत्य चिंतयामोयथाविधिः ११ तत्र संक्लिष्टधर्मा च कर्मणा च विगर्हितः
कामतंत्रप्रधानश्च न स्थितोराजवर्त्मनि १२ ज्येष्ठोभ्रातापितावापियश्चविद्यां प्रयच्छति त्रयस्ते पितरो ज्ञेया
धर्मे च पथिवर्तिनः १३ यवीयानात्मनः पुत्रः शिष्यश्चापिगुणोदितः पुत्रवत्ते त्रयश्चिंत्याधर्मश्चैव चा।
कारणं सूक्ष्मः परमदुर्ज्ञेयः सतां धर्मः प्लवंगम हृदिस्थः सर्वभूतानामात्मा वेद शुभाशुभे १४ च
पलश्चपलैः सार्धं वानरैरकृतात्मभिः जात्यंधइवजात्यंधैर्मंत्रयन्द्रक्ष्यसे नु किं १८ अहं तु व्यक्ततामस्य वच
धर्मार्थमेव देवाति न तत्तादृशश्चयं यः सूक्ष्मो धर्मसतां धर्मः स्वमविज्ञेयः तां तमशक्यः किं पुनस्तादृशस्य विषमलेप
पदस्यप वृचमवीत पाणिनातवयाप्रमहेतांतेवनिग्रहवधस्य वालिना प्रमेय रिता नाभावहेतमाहचपलश्चलितात्मा
पैवचपलैरकृतात्मभिः सहकृः स्थितैः वानरैः सह मत्रयाविंध्यमतंकिं तेकथ पुत्रस्येतास्यास्तिधर्ममितिशवः श्र
तोयमेव पाराजकृज्ज्वलंतिभावः १९ अस्य वचमस्य यवीयानात्मनः पुत्र इति श्लोके वचन ... स्य ... द्वीमात्य।

तेषां मित्रोपकारकं नाम पिपर्मणे वेति कृष्णो वोपकारस्तु पुनाद्दधर्मं मन्मिति भावः २॰ किंचश्च नुतापादिना धर्म॰
मनुवर्तता पुनदंड कर्म प्राधान्येन तु पधर्मोनहि किंकवेता वपापिन कार्य मन्कृत निग्रह रूपंकार्ये शोकं राज्ञ प्राधमा
हं वं कारयितं वं मत्स्य नुतापेन याप्रार्थनाद्वेमपेदंडः स्वस्य करणीय पंवीत वकरणी यस्ये वमस्या कृतता त्राव
तो मं कार्ये इति भावः पापिनाम वंसदंड प्रार्थना स्तु निसिद्ध त्यारु स्मृपते इतिचा विजवस्ते लो चौरोजवस्ते लो चौरोइ शति
पादनतत्त्व धर्मज्ञ पालेररे हीनो चमवतः ततनदर्थ नमेवत पाया माम्राक्र प्रकारेणैवमयायपैतं न कृत २१ नोयम्॥

सर्वथा धर्मइत्येव दुष्टव्यस्तव निग्रहः वयस्तस्यापि कृतं बंधर्ममेवानुपश्यता २॰ शक्यं न यापितं कार्यं धर्ममे॰
वानुवर्तिना स्मृपते मनुना गीतो श्लोको चारित्रवत्सलो २१ गृहीतो धर्मज्ञशीले स्तन्पाचरितं विभो २२ राजभि॰
धृतदंडा स्तु कृत्वा पापानि मानवाः निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा २३ शासनाद्वा विमोक्षाद्वा
नाहि मुच्यते राजा वशासनात्पापं तदेवा॰
वाप्नुयात् मिविति यन्तनसकृतदंड स्मशासनं मतवेयोक्तं २३ तथापि
मायेनाप्नुवं मयमर्थः कारोनयः स्मृतिमर्थ प्रतिपादकं श्लोकमाह शासनादेति पापो संमेदंड कर्विनि प्रार्थनयापन॰
नमोद्गमा धवातस्य पापिनः शासनान् दंडकरणाद्वामोक्षणात् दयया विनेनो द्वास्तेनस्तु पलतणे सपापः पापात् मु॰
च्यते इत्यर्थः इत्यायः पत्तः नचाहितीयः पत्ता राजो दोषा यत्या ह राजेति राजानु पायपायस्पैत्यर्थः प्रशासनानन्नि॰
ग्रहाकरणात् किल्बिषं पापमवाप्नोति यन्तस्तदंड प्रावश्यकइति भावः २४ २४ ॥ २४ ॥ ॥

गुरुधर्मेत्ति ज्ञानो धर्मत्वं व्यतिक्रान्तं तत्स्वच्छन्तं निवृत्तं प्राज्ञो विद्वान्भरतः धर्मयुक्तं धर्मेणापालयन्कामवृत्तानां
निग्रहे पर्यवस्थितः त्वत्प्रभृतिविशेषस्वरूपेणान्वयः २५ भरतादेशविधिं भरताज्ञाकरणं भरतेन रामं प्रत्याज्ञाया
प्रकृतत्वेपि स्वराज्ये भगवतः भरतस्य पालनाज्ञायां मर्यादात्मस्मिन्वानरराजपुरुषत्वादितिदीतत्वानार्थ्यमित्ति हे त्वं मे
त्वंवादः २६ अथ कारणादपि मम सख्यमस्ति यस्मात्ततः सुग्रीवः दारराज्यनिमित्तं सदारप्राप्यर्थं वेमम मः
निःश्रेयसकरः सन्निश्रेयसविपक्षकृतप्रतिज्ञः २७ तमप्रतिज्ञातं सख्यापितदभिमतविषयाप्रतिज्ञा दत्ताकृता

गुरुधर्मव्यतिक्रान्तं प्राज्ञो धर्मेण पालयन् भरतः कामवृत्तानां निग्रहे पर्यवस्थिताः २५ वयं तु भरता-
देशविधिं कृत्वा हरीश्वर त्वद्विधान्भिन्नमर्यादान्निग्रहीतुं व्यवस्थिताः २६ सुग्रीवेण च मे सख्यं लक्ष्मणेन
यथा तथा दारराज्यनिमित्तं निःश्रेयसकरः स मे २७ प्रतिज्ञा च मया दत्ता तदा वानरसंनिधौ प्रतिज्ञा-
च मया दत्तानुदा पावकसंनिधौ प्रतिज्ञा च कथं शक्या मद्विधेनानुपेक्षितुं २८ तदेभिः कारणैः सर्वैर्मह-
द्भिर्धर्मसंहितैः शासनं तव यद्युक्तं तद्भवाननुमन्यतां २९ ॥ सा च कृता प्रतिज्ञा मद्विधैः कथमपेक्षितुं शक्या

२९

ततस्मात्कारणात्सद्भावादेभिः कारणैर्भ्रातृभार्यापहरणाज्ञाकरणसुग्रीवसख्यकरणप्रतिज्ञाकरणरूपैर्भ्रातृभा-
र्यात्वरणासन्नेकृतं तत्युक्तमिति भवाननुमन्यतां वितयुत २९ सर्वथा मया यः कृतस्तन्निग्रहः मममेपवेतिमयाः
इदयः प्रवृत्तार्थग्रहणास्य प्रमिग्रहार्थिनादिवादित्यस्यायोगः किंच धर्ममेवानुपश्यतां जनतामित्रसापक

वा॰
कि॰ टी॰
५५

नदोषस्तत्रविशिष्टाचारंप्रमाणयतियांतीति ५१ प्रतिगृह्यन्नग्रमेनयुद्धंकुर्वन् ५२ मांसादिलोभाभावेपितद्वि
यस्याभावान्नतवधोमयाकृतः इतरथाप्यमादितिर्यंतरतनाविसुः श्रुत्विवीयतिविरतिस्मरणादेवतात्स्वयणान्नाम।
वितियत्नहवणलोकइत्यायायनावृष्टेर्लभेस्यत्यादिश्लोकद्वयेन याभस्ययेहिकाभ्युदयस्यनहिंसातरणव्यतिरेकेणेः

प्रतिच्छन्नांशप्रदर्पणंशाखामृगरूंतिमवरूक्तस्मात् प्रधावितान्विक्रम्याविसृचानतिविष्टितान् ५१ प्रमत्ता।
न्वाप्रमत्तानानवासांमाथिनाभ्रमं विद्यंतिविरुत्वांश्चापिनचनदोषात्रविद्यते ५१ यांतिराजर्षयश्चात्रमृग
यांधर्मकोविदाः तस्मात्वंनिहतोयुद्धेमयावाणेनचानर ५२ प्रयुधंप्रतियुध्यम्नस्यस्मांच्छाव्यामृगोपसि॰
दुर्लभस्यवधर्मस्यजीवितस्यशुभस्यच ५३ राजानोवानरश्रेष्ठप्रदातारोनसंशयः तान्नहिंस्यान्नचाक्रो
शेन्नाक्षिपेन्नाप्रियंवदेत् ५४ देवामानुषरूपेणचरंत्येतेमहीतले त्वंतुधर्ममविज्ञायकेवलंरोषमास्थि
तः ५५ विदूषयसिमांधर्मेपितृपैतामहेस्थितं एवमुक्तस्तुरामेणवालीप्रव्यथितोभृशं ५८ न॰
दोषंराघवेदध्यौधर्मेधिगतनिश्चयः प्रत्युवाचततोरामंप्रांजलिर्वानरेश्वरः ५० ॥

तर्षः प्राक्रोशोनिंदाक्षेपेयोऽवमानंअप्रियवादःप्रतिकूलवचनं ५५ प्रव्यथितःअज्ञाताद्धर्माल्लानंत्वामधिवि
मवानहमित्यनुतमः ५८ नदोषंराघवेदध्योयानेनापिनविंदतअवधृद्धमक्रसभावमादितिभावः धर्मेधिगतनि
श्चयः भगवद्वचनाद्धर्मविषयेजातनिश्चयः ५० ॥ ५० ॥=॥ ५० ॥=॥=॥=॥=॥ श्री॥

250

अज्ञानेनैव शिक्षाचारमपि प्रमाणं केन पापे कृते ममार्गेणागंधाज्ञातस्मिन् चार्वंगिमनदंडनं ईश्रितं कांतिते प्रयुक्तमी
त्यर्थः ३५ अन्यैरपि वमथाधियैः ममजपुरुषैः कृते पापे यस्त्वमुद्दये दंडनं कृतमिति शेषः न केवलं राजदंडपू
र्वपापश्चितं वन्यदपीत्याह प्रापश्चितं व कुर्वंतिकृतपापा इति शेषः तेन प्रापश्चितकरणानृतइंस्तत्पापशाम्य
तेमूत्वार्थेलद्ध ३८ धर्मतःधर्मशास्त्रतः न वयं स्ववशे स्थिताः किंतु शास्त्राधीना इत्यर्थः पतेनादर्शितपूर्वकं
वधोःधर्मइति यउक्तं तदेपिसमाहितं देशार्थवधेदर्शितात तयेत्तिणात् ३२ संध्योपासनराज्यपरिपालनादिकं

आर्येणममसंध्यावाचमनं चोरमीमितं अमणेनकृतेपापे यथापापं तथाकृतं ३५ अन्यैरपिकृतं पापं
प्रमत्तैर्वमथाधियैः प्रापश्चित्तं व कुर्वंति तेन तच्छाम्यते रजः ३८ तदलं परितापेन धर्मतः परिकाल्पितः
वधो वानरवीरार्हं न वयं स्ववशे स्थिताः ३० शृणु चाप्यपरं भूयः कारणं हरिपुंगव यच्छ्रुत्वा हेतुमद्वी
र तन मन्युं कर्तुमर्हसि ३८ न मे तत्र मनस्तापो न मन्युर्हरियूथप वागुराभिश्च पाशैश्च विविधैर्नराः ३९ ॥

नियमेनानुष्ठितवतो वालिनः शास्त्रवध्यत्वमासंख्येतत्सर्वं स्मृतकं इदानीं शाखामृगत्वमवलंब्याह शृणु चाप्य
परमित्यादि कारणं च न अभिशुवस्माप्तिः शाखावधे इति शेषः ३८ तत्र प्रच्छन्नवधे मनस्तापः कथमेवं कृतमिति य
शाज्ञापि नेनापि वध्यस्य कारणं मन्युर्मम क्रोध प्रच्छन्नवेधनस्य राज्ञां स्वभावतया दोषाभावात् तदेवोपपादय
ति वागुराभिरित्यादि ताकूटैः कपटोपायैः ३९ प्रतिच्छन्नाः पर्णादिभिरिति शेषः विस्रब्धाव प्रतिविष्टतान् स्वपा

सितमेदैर्विमेदितस्थितानातनियमात ५८ ॥

मतिमुत्तमां शीघ्रमाग्नन्नुषितां सुग्रीवे च भ्रातृस्नेहो वा दनेन तत्राप्यनुग्रह प्रार्थनं कार्यविधौ गोप्ता अकार्यविधौ शा·
स्ता ५८ वृत्तिः प्रीतिरितियावत ५७ मद्दोषकृतदोषां मत्कृत पयेन कृतायराधां न वसतः तयस्विनीं गोप्तात्र व ।

सुग्रीवे वाङ्गदे चैव विधत्स्व मतिमुत्तमां त्वं हि शास्ता च गोप्ता च कार्याकार्यविधौ स्थितः ५८
या ते नरपते वृत्तिर्भरते लक्ष्मणे च या सुग्रीवे वाङ्गदे राजंस्तां चिंतयितुमर्हसि ५७ ॥ ।
मद्दोषकृतदोषां तां यथा तारां तपस्विनीं सुग्रीवो नावमन्येत तथावस्थातुमर्हसि ५८
त्वया ह्यनुग्रहेतेन शक्यं राज्यमुपासितं त्वद्वशे वर्तमानेन त्वच्चित्तानुवर्तिना ५९ ।
शक्यं दिवं चार्जयितुं वसुधां चापि शासितुं त्वत्तोहं वधमाकांक्षे वार्यमाणोपि तारया ६०।
सततमार्षं सयद्वा मे वालिनो युक्तदर्शनं साधुं समतया वा वा यमेत त्वार्थ प्रकृत्य ६१
नवयं भवता चिंतानाप्यन्माह विंसत्तम वधं भवद्धिशेषेन धर्मतः कृतनिश्चयाः ६२।

स्यातुमस्यापयि·
तं ५८ राज्यं वानरराज्यं उपासितं मयेति शेषः न केवल मद्राज्यमन्यच्चेत्याह शक्यमिति ५९ तर्हि त्वया किं
न कृतं तत्राह त्वत्त इति आकांक्षेत् आकांक्षमाणः ६१ युक्तदर्शनमुपलद्धवोढुं ६२ ॥ ६२ ॥ ।

प्रकृष्टे प्रकृष्टतानैश्वर्य्यैव्यप्रकृष्टमात्रशासतिशोषः ४८ मयायत्प्राप्ताद्रादौ कष्टमुक्तंतदशुभमेव तत्रापिप्रप्रयो॰
कौवपि ४९ तत्रहेतुस्त्वेदीनिर्दिष्टेनायरोत्तानुभवनार्थंतनस्यधर्मोदिनतस्यज्ञाताकार्यदेउः कारपांतहेतुमूतेपा
घनयोः मिहैरानिश्चयेतत्वंबुद्धिःममज्ञानिर्मलावेषम्यरहितेत्यर्थः ५० धर्मादेवव्यतिक्रांतानांपरकृतमग्रेमरेश्च।

इदमाख्यानरश्रेष्ठतदेवंनात्रसंशयः प्रतिवुक्तंप्रकृष्टोहितानायकष्टशक्यात् ५८ तदसत्कंमयापूर्वंप्र
मादात्तत्कर्ममेप्रियं तत्रापिविलमेरोषंकतेनार्हास्तिराचव ५९ तेहितष्टार्थंतनजः प्रजानांवहितेरतः कार्य
कारणाश्रुद्धैरचप्रसन्नावुद्धिरव्यया ५० मीमय्यवगतधर्मोव्यतिक्रांतपरकृतं धर्मसंहितयावाचार्थमेतप
रिपालय ५१ वाक्यमेतत्तदुक्तंदत्तवालसार्तस्वरःशोने उवाचरामंमेश्रेष्ठस्यपंकलश्चस्वहितः ५२ नवाला
नमहंपोत्रेनतारानापिवांधवान् यथापुत्रंग्रागज्येश्रमंनंदकनकांगदं ५३ ममसादर्शनादीनोवाल्यात्प्र।
भृतिलालितः तडाकइवपीतांवुह्यपशोषंगमिष्यति ५४ वालश्चाकृतवुद्धिश्च एकपुत्रश्चमेप्रियः तारे
यथातंतदग्रेमरदेवेनममस्तिदयामपिपुनरधर्मयुक्तपावाचा योपमभवतारत्नाश्चयोमहावलः ५५ ॥
परिपालयसमाख्यामयेत्यर्थः ५१ नवाल्मानंभगवतामयाहतवान् न्ताराहंसग्रीवस्यापिमस्यामगतागात्नवां
धवान्सुग्रीवोवापिमेनयाजीवनलाभात् पुत्रंपोतांवामिवालनात् ५३ मयालालितःममादर्शनात्क्षोभंगमिष्यतिपी॰
तांवुःसर्वस्यायुषयोजितावुक्तडाकइव ५४ तारेयेस्ताबापत्यपकपुत्रमेनातिलालितं ५५।

इत्याष्टादशः सर्गः १८ हेतुमद्वाक्यैः हेतुयुक्तामस्तुनैर्वाक्यैः प्रत्युक्तः उक्तप्रत्युत्तरः जीवितान्ते तत्समये मुमोह वि
मेजो ऽभूत् ३ प्रियमिति छेदः पुत्रेणाङ्गदः विविधात् विविधानि प्रदेशान् ५ सा तारा प्राप्तं तस्मिः पलायमानान्
इषुभिरनुबद्धानि च अनुगतानि व रामवित्रासितान् रामो हि त्रस्ततः ७ दुर्गता वस्मादिकपर्यपर्यन्तः ८ हृतात् दूरे

इत्यार्षे किष्किन्धाकाण्डे ऽष्टादशः सर्गः १८ स वानरमहाराजः शयानः शरपीडितः प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्र
तिपद्यते १ अश्मभिः परिभिन्नाङ्गः पादपैराहतो भृशं रामबाणेन चाक्रान्तो जीवितान्ते मुमोह सः २ तं भार्या
बाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे हतं प्लवगशार्दूलं तारा शुश्राव वालिनं सा सपुत्रा प्रियं श्रुत्वा वधं भर्तुः सुदारु
णं निष्पपात भृशं त्रस्ता विविधाद्गिरिकन्दरात् ४ ये त्वङ्गदपरीवारा वानरा हि महाबलाः ते सकार्मुकमालो
क्य रामं त्रस्ताः प्रदुद्रुवुः ५ सा ददर्श ततस्त्रस्तान् हरीनापततो द्रुतं यूथादिव परिभ्रष्टान्मृगान्निहतयूथपान् ६
तानुवाच समासाद्य दुःखितान्दुःखिता सती रामवित्रासितान्सर्वाननुबद्धानिवेषुभिः ७ वानरा राजसिंहस्य
यस्य यूयं पुरःसराः तं विहाय सुवित्रस्ताः कस्माद्द्रवत दुर्गताः ८ राज्यहेतोः स चेद्भ्राता भ्रात्रा रौद्रेण पातितः
रामेण प्रसृतैर्दूरान्मार्गणैर्दूरपातिभिः ९ कपिपत्न्या वचः श्रुत्वा कपयः कामरूपिणः प्राप्तकालमवि
श्लिष्टमूचुर्वचनमङ्गना

स्थिता मार्गणैः पातितश्चेत्किं युष्माभिः पलायत इति शेषः वालिविषयवद्दूरान्मार्गणैः प्रयोगासंभा
वनया मार्गणैरिति वहुवचननिर्देशः ९ प्राप्तकालकामावितं अविश्लिष्टं सर्वं संगतिपर्यभकरूपं अङ्गनां वालिन इति

९ 252

वयं भवता प्रच्छन्न वधरूपात्कृत्यकारित्वेन न चिंत्यानविचार्याः नाप्पाम्माग्रातत्आयीपहरणरूपाकृत्यकारित्वेन
तद्धेतवे यमित्यादिम्यवद्विशेषेणाभवतो विशेषेणायमेतोयमेकतनिश्चयाः अत्र पापेयमेव दंड इतिकृतोनिश्चयो
येषां ताद्दशाः ९३ उक्तमेवार्थं विस्पष्टयत्याकार्यकारस्येतिभावप्रधानोनिर्देशः कार्यंवंदंडवंकारणंवंदंडपित्ववंता
धर्मासिद्धार्थौ निष्पन्नपरलोकमयोजनो अतएवनावसीदतः नप्रशायतः यवंन्याय्यदंडकारिकाव्राह्मणक्त्व

दंडयः पातयेदंडं दंड्येयश्चापिदंड्यते कार्याकारणसिद्धार्थावुभौतौनावसीदतः ९३ तदवाप्दंडसंयोगाद्
स्माहिगतकल्मषः यतः स्वांप्रकृतिंधर्मांदंडदिष्टेनवर्त्मना ९४ त्यजशोकंचमोहंचभयंचहृदयेस्थितं
वेयाविधानेह यंग्रनशाक्यमतिवर्तते ९५ यथाव यंगादेनित्यंवर्तसेवानरेश्वर तथावर्तेतसुग्रीवोमपि
वापिनसंशयः ९६ सतस्यवाक्यंमधुरंमहात्मनः समाहितंधर्मपथानुवर्तिनः निशम्यरामस्यरणावि
मर्दिनो वचः सयुक्तं निजगादवानरः ९७ शिराश्रितमेनविचेतसामयाप्रच्छादितत्वमयदजानताविभो इंद्रे
महेंद्रोपमभीमप्रसादितस्त्वंतमममहेश्वरः ९८। कारिजातदंडश्चत्वमपिनतथेतिभावः ९४ तदेवाहस्वां
प्रकृतिंस्वयंविशुद्धस्वभाववदंडवोधकशास्त्रोक्तेनवर्त्मनामार्गेण ९५ शोकमोहाताराताराभयविषयोभयंउक्तमेन
निमनवकभयंत्यजदंडेनकर्मणोनाशात् विधानेप्राप्तमवीयकर्म ९६ तथावर्तेतसुग्रसनः सुग्रीवहस्तिप्राप्तयादि
सर्थःपितवदेवतंमानयिष्यावइतिभावः तस्यवाक्यंमहात्मनः सम्मतेः पुत्रपालस्यचप्रतिपादकं ९७ इदंभाषणं

रा॰
कि॰ टी॰
४०

प्लवंतरपतानां नानिहृदवर्तिनां तेषां वानराणां वचनं श्रुत्वा आत्मनः प्रतिरूपं काले वितथभावे २॰ एवं तेषां प्राणानां ते प्रारंभणे हितिनोघः रणभेदमेषुतवज्राणामिति बहुवचनप्रयोगः सहवानेन समन्तसंयुक्ताविष्टमावेशो यस्य शरेण ग्रु॰ तं २२ शक्रतुल्यपराक्रान्तेयपराक्रमोयस्य तं वृष्टेवलजप्तु ‾ ष्टाविरतं नर्दतां मध्येभीमं नर्दं तं शार्ङ्गलेन व्याघ्रेण मृगराजे॰

एवमुक्ता प्रदुद्राव रुदती शोककर्शिता। शिरश्चोरश्च बाहुभ्यां दुःखेन समभिघ्नती २॰ सा व्रजन्ती ददर्शाथ पतिं निपतितं भुवि हन्तारं दानवेन्द्राणां समरेष्वनिवर्तिनाम् २१ क्षेप्तारं पर्वतेन्द्राणां वज्राणामिव वासवं महावातसमाविष्टं महामेघौघनिस्वनम् २२ शक्रतुल्यपराक्रान्तं वृष्ट्वेवोपरतं घनम् नर्दन्तं नर्दतां भीमं शूरं शूरेण पातितम् २३ शार्दूलेनामिषस्यार्थे मृगराजं यथा हतम् अर्चितं सर्वलोकस्य सपताकं सवेदिकम् २४ नागहेतोः सुपर्णेन चैत्यमुन्मथितं यथा २५ अवष्टभ्यावतिष्ठन्तं ददर्श धनुरूर्जितम् रामं रामानुजं चैव भर्तुश्चैव तथानुजम् २६ तानतीत्य समासाद्य भर्तारं निहतं रणे समीक्ष्य व्यथिता भूमौ संभ्रान्ता निपपात ह २७ सुप्तेव पुनरुत्थाय आर्यपुत्रेति वादिनी रुरोद पतिं दृष्ट्वा संदितं मृत्युदामभिः २८ तामवेक्ष्य तु सुग्रीवः क्रोशन्तीं कुररीमिव विषादमगमत्कष्टं दृष्ट्वा चाङ्गदमागतम् २९ इत्यार्षे एकोनविंशः १९ ॥

मृगाश्रेष्ठं २४ सर्वलोकस्य सर्वलोके नार्चितं चत्यमश्वत्थवर्तिकं नागहेतोरंतविषमाननागमत्तगणार्थेन गरुडेन यथो॰ न्मथितं तथास्तग्रीवस्य राज्यभोगहेतो रामेणोन्माथितमित्यर्थः संदितं बद्धं २९ इत्येकोनविंशः १९ ॥ ॥१९॥

२५३

४०

पुत्ररत्नस्य रामादिति शेषः तयातिय पुरमिति शेषः ११ हत्वा वालिप्रहितान् अपि पंसर्वेपि संभाष्यवादः इंद्रेणवज्रेण हवास्सुरइव १२ अभिवते किष्किंधाभिमुखेवनउतंतविटुतंविधाविन प्रसृते प्रकीर्णे १३ यदस्येवानरस्य पदस्य १४ तेनवरहरकिष्किंधायांस्थानमस्थानेप्रविशंति अनभिमते ह्रियस्माकारणात् वानराः शत्रुभूताः उर्गाणि किष्किंधांडः अ

जीवपुत्रे वैनिवर्तस्वपुत्रंरक्षस्वचांगदं अंतकोरामरूपेणहत्वानयतिवालिनं ११ तिमानन्हत्वान्समाविध्य
विपुलाश्चतथाशिलाः वालीवज्रसमैर्बाणैर्वज्रेणेवनिपातिनः १२ अभिद्रुतमिदंसर्वंविद्रुतंप्रसृतंबलं।
तस्मिन्प्लवगशार्दूलेहतेपाकसमप्रभे १३ रक्ष्यतांनगरीशूरैरंगदश्चाभिषिच्यतां पदस्थंवालिनःपुत्रं।
भजिष्यंतिप्लवंगमाः १४ अथवारुचिरंस्थानमिहतेरुचिराननेआविशंतिहिदुर्गाणिक्षिप्रमद्यैववा।
नराः १५ अभार्याश्चसभार्याश्चसंत्यत्रवनचारिणः लुब्धेभ्योविप्रलुब्धेभ्यस्तेभ्योनस्तुमुलंभयं अल्पांतर
गतानांतुश्रुत्वावचनमंगनाआत्मनःप्रतिरूपंसावभाषेचारुहासिनी १७ पुत्रेणममकिंकार्यंराज्ये
नचकिमात्मनः कपिसिंहेमहाभागेतस्मिन्भर्तरिनश्यति १८ पादमूलंगमिष्यामितस्यैवाहंमहात्म
नः योसौरामप्रयुक्तेनशरेणविनिपातितः १९

वेगृहस्थलानिप्राविशंतिप्राकम्पिष्यंति १५ अत्रावस्थानेभयम
वस्यभावीतिपादयंतिअभार्याश्चिरविनाः सभार्याश्चवालिकृतवैरायेनचारिणःसंतितेभ्योलब्धेभ्योराज्यादिविप्रल।
ब्धेभ्यःपूर्वंमत्स्वामिभिर्वंचितेभ्योनोस्माकमत्रकिंकार्याभावस्थानेतुमुलेमहद्भयंभवतीतियोजना १९ ९—१८ ॥

येषाहंहितंवाक्यंकृतेति १२ दाक्षिणानांविदग्धानांचितानिप्रमथिष्यसिकायोत्तजंनत्तेतिशेषः १३ निःसंशयःतत्‌
दायुर्विषयसंदेहवाहितः कालःप्राप्तइतिशेषः येनावपत्रोप्रापितोसि १४ नमंतप्यंनितदास्यानेऽग्रप्रक्रं १५ पूर्वे.

निःश्रेयसपरामोहात्वयावाहंविगर्हिता यषाव्रुवंहितंवाक्यंवानरेंद्रहितैषिणी १२ ॥
रूपयौवनदृप्तानांदक्षिणानांचमानद नून अप्सरसामार्यचितानिप्रमथिष्यसि १३।
कालोनिःसंशयोनूनंजीवितांतकरस्तव बलाद्येनावपन्नोसिसुग्रीवस्यावशो वशं १४ अ।
स्थानेवालिनंहत्वायुध्यमानंपरेणच नसंतप्यतिकाकुत्स्थःकृत्वाकर्मसुगर्हितं १५।
वैधव्यंशोककसंतापंकृपणांकृपणासती अदुःखोपचितापूर्वंवर्तयिष्याम्यनाथवत्‌ १६
लालितश्चांगदोवीरःसुकुमारःसुखोचितः वत्स्यतेकामवस्थांमेपितृव्येक्रोधमूर्छिते १७
कुरुष्वपितरंपुत्रसुदृष्टंधर्मवत्सलं दुर्लभंदर्शनंतस्यतववत्सभविष्यति १८ ॥ १९।

अदुःखोपचितादुःखरहितंयथाभवतितथाभवतितथावर्धिता अकृपणाचसतीसंप्रतिकृपणाभूतावैधव्यंशो.
ककृतसंतापंचवर्तयिष्यामि १६ मेमयालालितःकामवस्थांप्राप्स्यत्यस्यपितेऽक्रुद्धस्य १८ ॥ १८ ॥।

प्रेजकरेणाम्यनुकारिणा १ उन्मत्तमत्तजितशोषः २ त्ववतांवाममवाणांश्रुष्टं ४ ५ ८ हेवीरयमितःवां।
प्रवर्ततांथमैला पुडमाचरतान्नयाः सुखर्गेमार्गेसाधनवणभृमोकिष्किंधवान्यारम्यापुरेविनिर्मितातोचेत्कथं

रामचापविसृष्टेनशरेणान्तकरेनवं दृष्टांविनिहितंभूमौतारानतानाधियाननांसामासासायभर्तारंप
रिहत्यवभामिनी इषुणानिनृशरेणान्तकरेनुहतंकुंजरोयमे १ वानरेंद्रंमहेंद्राभंशोकसंमतमानसंता
राकृमिवोन्नपर्यदेवयत्तातरा २ रेणदारुणविक्रांतप्रवीरप्लवतांवरं किमिदानीपुरोगामामात्वंवसव
सधाधिप ४ उत्तिष्ठहरिशार्दूलभजस्वशयनोत्तमं नैवंविधःशेरतेहिभूमौनृपतिसत्तमाः ५ अतेववव
लतेकांतावसुधावसुधाधिपं गतासुरपियांगांत्वेमांविहायनिषेवसे ८ व्यक्तमद्यत्वयावीरधर्मतःसंप्र
वर्ततः किष्किंधेवपुरंरम्यास्वर्गेमार्गेविनिर्मिता ७ यान्यस्माभिस्त्वयामार्द्दवनेषुमधुगंधिषु विहृतानि
त्वयाकालेतेषामुपरमःकृतः ८ निरानंदानिरापाहंनिमग्नाशोकसागरे त्वयिपंचत्वमापन्नेमहायूथपयू
थपे ९ हृदयंसुस्थिरंमह्यंदृष्ट्वानिहतंभुवि यन्नशोकाभिसंतप्तंस्फुटतेयतसहस्रधा १० सुग्रीवस्यत्वया।
भार्याहृतासचविवासितः यत्ततस्यत्वयाव्युष्टिःप्राप्तेयंप्लवगाधिप ११ ॥

किष्किंधांविविहायात्रदेशेशेषेत्वमपीः यानित्वयामार्द्दविहृतानितेषामत्रकालेत्वयोपरमःकृतःसमाप्तिःकृता ९
हृदयमितिममेत्यादिः १० सुग्रीवस्यभार्यात्वयाहृतासविवासितश्चेतियत्तत्कर्मासिनस्तोयव्युष्टिफलंप्राप्ताति

वा॰
कि॰ टी॰
५९

इतिविंशः सर्गः २॰ जंतुफलहेतुकं सर्वानरकादिफलमयनं गुणोः समादिभिः दोषैरागादिभिर्वाक्रतं यत्स्वकर्म
निःतत्तस्य शुभं नुं यं फले प्रत्याव्यग्रोना कुलेनामोति १ शोव्या शुभपापकर्मवशगतेनुशोचनेयोतेकमन्यंशोचेकर्म
वशं भ्रष्टादिकं शोवामिकर्मफलवशातोदीनातकमन्यंपुत्राधिकमनुकंपसेबुहदोपमेदेहः तीतकः कस्यानुशोचोसि

तथा तु तारा करुणं रुदंती भर्तुः समीपं सह वानरीभिः व्यवस्थत प्राय मनिंद्यवर्णा उपोपवेष्टुं भुवि यत्र वाली २०
इतिविंशः २० ततो निपतितां तारां च्युतां तारामिवांबरात् शनैराश्वासयामास हनूमान् हरियूथपः १
गुणदोषकृतं जंतुः स्वकर्मफलहेतुकं अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभं २ शोच्या शोचसि कं
शोच्यं दीनं दीनानुकंपसे कश्च कस्यानुशोच्योस्ति देहेस्मिन् बुद्बुदोपमे ३ अंगदस्तु कुमारोयं द्रष्टव्यो जीवपुत्रया आयत्या च विधेयानि समर्थान्यस्य चिंतय ४ जानास्यनियतामेवं भूतानामागतिं गतिं तस्माच्छुभं हि कर्तव्यं पंडितेनेहलौकिकं
५ यस्मिन् हरिसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च वर्तयंति कृतांशानि सोयं दिष्टांतमागतः ६ ॥

विङ्घोतोवितः शोक
इतिभावः ३ द्रष्टव्यो पालियोऽभिनिवृत्य यंमितिशेषः आपत्त्यांउत्तरकालेयानिविधेमानिकार्याणिसमर्थानिश्रेष्ठानि अस्य
अंगदस्यचिंतयविचारय ४ अनियतामव्यवस्थितां तस्माच्छुभं परलोकसाधावहेयत्कर्म ... पंडितेनइहयतियच्चादि
वियोगकालेलौकिकंबहुरोदनादिनेकर्तव्यं ५ वर्तयंतिजीवनं कुर्वंतिकृतांशानिकृतविभागानिदिष्टांते आयुर्दायरूपक

255

कि॰ का॰ ८ ॥

यतः प्रवासं प्रस्थितोसि अतः मृत्युं प्राप्य पुत्रं समाश्वास्य संदेशं दिशहेति संबंधः १९ आनृण्यं वे प्रतिज्ञाविषये २० — २१
शास्त्र हंतितः २३ किमिंगदं सांगदवीरबाहो सांगदो वीरो बाहय स्यमादृशामार्तामनिकृष्टप्राणैः अनाप्त
नगुणैः स्तव सदृशां पुत्रं विहाय चिरप्रवासाय गंतुं न ते प्रक्रामि त्यनयः २४ प्रसमंत्र्यार्थसविचापं व्रतामि स्यया.

समाश्वासय पुत्रं त्वं संदेशं संदिशस्व मे मूर्ध्नि चैवं समाघ्राय प्रवासं प्रस्थितो ह्यसि १९ रामेण हि महत्क
र्म कृतं त्वामभिनिघ्नता आनृण्यं तु गतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रवे २० सकामो भव सुग्रीव रुमां त्वं प्रतिप
त्स्यसे भुंक्ष्व राज्यमनुद्विग्नः शस्तो भ्राता रिपुस्तव २१ किं मामेवं विलपतीं प्रियां त्वं नाभिभाषसे इमाः
पश्य वरा बह्वीर्भार्यास्ते वानरेश्वर २२ तास्या विलपितं श्रुत्वा वानर्यः सर्वतश्च ताः परिगृह्यांगदं दीनं
दुःखार्ताः संप्रचुक्रुशुः २३ किमंगदं सांगद वीरबाहो विहाय यातोसि चिरप्रवासं न युक्तमेवं गुणसं
निकृष्टं विहाय पुत्रं प्रियपुत्र गंतुं २४ किमप्रियं ते प्रियचारुवेषं मया कृतं नाथ सुतेन वा ते सहायिनी
मामपहाय वीर कुत्र स्थितो दीर्घमितः प्रवासं २५ यद्यप्रियं किंचिदसंप्रधार्य कृतं मया स्यात्तव
दीर्घबाहो क्षमस्व मे तद्धरिवंशनाथ व्रजामि मूर्ध्ना तव वीर पादौ २६ ॥

मौत्रार्थः २६ यत्र वाली नत्रोपि भुवि तत्र समीपमुपविश्य समुपविष्टं प्रायोपवेशं कर्तुं व्यवसितनिश्चितवती २७

स॰
कि॰ टी॰
प॰

भवामित्याशयात् अंगदस्यवा सम्प्रदानेनभवामि प्रनंतरः सतः अन्यासतः १४ एषाबुद्धिः मत्कर्तृकाभिषेकबुद्धिः पिता
ततस्यःसुग्रीवःबंधुःसाक्षात्ताद्दिकेदीनमातेत्यर्थः १५ इत्येकोनविंशः २१ वालिजीवतस्यप्रतीयमानत्वेप्यमोघशराम
लणापातेनमरणास्यनिश्चितत्वात्तस्वर्गसंस्कार्येहरिराजइतिहनुमदुक्तिः ममजसाक्रान्तस्याग्रस्थितंसुग्रीवमेवा

नचाहंहरिराजस्यप्रभवाम्यंगदस्यवा पितृव्यस्तस्यसुग्रीवःसर्वकार्येष्वनंतरः १४ नह्येषाबुद्धिरास्थेयाहनू
मन्नंगदंप्रति पिताहिबंधुःपुत्रस्यनमाताहरिसत्तम १५ नहिममहरिराजसंश्रयात्क्षमतरमस्तिपरत्रचेहवा
अभिमुखहतवीरसेवितंशयनमिदंममसेवितुंक्षमं १९ इतिकिष्किंधाकांडेएकविंशः २१ वीक्षमाणस्तुमं
दासुःसर्वतोमंदमुच्छ्वसन् आदावेवतुसुग्रीवंददर्शात्मजमग्रतः १ तंप्राप्तविजयंवालीसुग्रीवंप्लवगेश्वरं ।
आभाष्यव्यक्तयावाचासस्नेहमिदमब्रवीत् २ सुग्रीवदोषेणनमांगंतुमर्हसिकिल्बिषात् कृष्यमाणंभ
विष्येणबुद्धिमोहेनमांबलात् ३ युगपद्विहितंतातनमन्येसुखमावयोः सौहार्दंभ्रातृयुक्तंहितदिदंजात
मन्यथा ४ ।

दौस्थ्यदशेआभाष्यसुग्रीवेतिसवोप्यहेसुग्रीवकिल्बिषात्राज्यवेवामनदाराहरणकिलि
षाद्गतोमांदोषेणगंतुंदोषमर्हितंनाम्नंनाहंसिकिंतुभविष्येणमाविफलिवहनतातातेमबुद्धिमातेनवलात्कृष्य
माणंमांज्ञात्वमर्हसि ३ तातआवयोर्भ्रातृसौहार्दसुखंचतद्भयंवनयुगपच्चविहितंप्रयि ॥ ४ ॥ ४।

266

५।

न्यायेतनीतिमार्गोणाट्टेष्येराजकार्येयेनमः धर्मंजितांधर्मेणभूमिमितितवतांरातांमूर्मिंम्राानंमतःअंतेतत्पर्थःश्रुत्ये
नेनेलोकरवितः १ वमपितधर्मोकरणाहेत्याहमर्वेवैतितत्सनाथंतवेकबासनाधं २ नाविमान्मश्रीवांगहाय
तैः श्रेयउत्तरणाथेकरणान्येनिश्चयः ३ संततः श्रृंगदः यथाहष्टायत्प्रयोजनंकलमाणहेटष्टायवेसतः सांप्र।

यस्यंन्यायदृष्टार्थःसामदानत्तमावव! गतोधर्मजितांभूमिंनेनंश्रोवितमहंसि १ सर्वैवहृद्दिष्याहेला:
पुत्रश्चायेहिष्टानमागुता।वांगदः हर्यंत्तयनिराज्यंवनत्सलायममनिंदिते २ नाविमोपणाकसततोपनेः प्र
ययभामिवि वृथापरिगरहीतोयमंगदःशास्त्वमेदिनी ३ संततिश्चयथाहष्टायथायचापिसांप्रतं रा
णांतत्वक्रियतांसर्वंषकालस्यनिश्चयः १० संस्कार्योहरिराजस्तत्रंगदश्चाभिषिच्यतां सिंहासनगतंपु
त्रंयपश्यंतीशांतिमेष्यसि ११ मातस्यावचनंश्रुत्वाभर्तृव्यसनपीडिताग्रतवींउत्तरंतारावाहनूमंतमवास्थि
ते १२ शृंगदप्रतिरूपाणांपुत्राणामेवतःशतः हतस्याप्यस्यवीरस्यगात्रसंश्लेषणंवरं १३ ॥ १२।

तेयरलोकहितंकृतांरगतं क्रियतांपषकालस्यइदानीतनकाल स्योवितोनिश्चयः १०।१ तदेवाहसंस्का
र्यइति १२ यउत्कंपुत्रेणापाविनीभवेतिवत्रत्याख्यात्पताय श्रृंगदेहिपकनःयातंभवतितिपोषःतदाये।
वयाश्रममाात्रसंश्लेषणंचरमितत्पर्थः १३ दान्यंतरत्यीममितियउक्तंततिराहनराचेष्टनरान्यस्यपु ॥ ८

रा.
कि॰ टी.
५१

ततः किं तत्राह यदिति १४ अयमर्थाद्वैरूप्याद्योयदेशमाहराघवस्येति सोचैतिमामिवधर्मभ्रष्टत्वादितिभावः १५ अय
राज्यानुयातिक्रियया पितृर्पीपतिरूमांवृति उदाराप्रगल्भाश्रीजेयलक्ष्मीरस्यांस्थितामहेद्रोनुग्रहात ह्रियतोमतेम
पिशावस्पर्शादेनामाश्रीजेयात प्रतदेशनीमेवेमागमहाणातिभावः १९ दीनोविषण्णोभूदितिशेषः ग्रहग्रस्ताराजग्रस्तः

यदेशमादितिबूयात्कार्यतन्मक्कसंशयं नहितारामतंकिंचिदन्यथापरिवर्तते १४ राघवस्यवृतेकार्य
कर्तव्यमविशंकया स्यादथमैत्यकरणोनांवाहिस्यादमानितः १५ इमांचमालामाधत्स्वदिव्यांसुग्रीवकांच
नीं उदाराश्रीस्थितास्यांसंप्रजत्यान्मतेमयि १९ इत्येवमुक्तःसुग्रीवोवालिनाभ्रातृसौहृतान हर्षत्य
क्त्वापुनर्दीनोग्रहग्रस्तइवोडुराट् ए तद्वालिवचनाच्छ्रांतःकुर्वन्युक्तमतंद्रितः जग्राहसोभ्यनुज्ञातोमा
लांतांचैवकांचनी तांमालांकांचनींदत्वादृष्टांचैवात्मजंस्थिते संसिद्धःप्रेतभावायस्नेहादंगदमब्रवी
त देशकालौभजस्वाद्यक्षममाणःप्रियाप्रिये सुखदुःखसहःकालेसुग्रीववशगोभव २१ ॥ । २१।

सांतामांशी त्ववैरे सुं ... तदर्शनादिव्यवहारमतंद्रितकुर्वन्वालिनाऽभ्यनुज्ञातोमालांजग्राह १८ प्रेतभा
वायसंसिद्धःनिश्चितमरणइत्यर्थः १९ देशकालौतत्कर्मोचितौभजस्वजानीहि प्रियाप्रियेइष्टानिष्टयोगजकालेसे
वाकालेसेवाकालेसुग्रीववशगस्तत्सेवापरोभव २१ २१ ॥ २१ ॥ २१ ॥ २१ ॥ २१ ॥

257

५८

प्रतिपद्यप्रतिम ५ अर्हितंयशःवाल्मीकिनाम्बवद्यश्रत्येवंप्रशास्तंयशः ६ यद्यप्यसत्कृतंनयातंतमयाहृतनान्नतथा
पिकृतंमहंस्यव ७ तद्देवाहम्सत्योहंमितिश्रुवालिशांसमवो ८ प्राणैःप्राणेभ्यःममपुत्रसमोरामपुत्रमिवश्रुहीनाथ
मत्तोमेहिकमलकंलप्रयोजनंयथानथासर्वतःसर्वत्रदेशकालेषुपालय सातंतरमस्येवराज्यंदेयमितित्वया १०

प्रतिपद्यवमद्यैवराज्यमेषांददोकृसं मामप्यद्येवगच्छंतंविद्धिवैवस्वतक्षयं ५ जीवितंचहिराज्यंचश्रियांचवि
पुलांतथा प्रजहाम्येषवैतूर्णोश्रुहंचागर्हितंयशः ६ अस्पांवहमवस्थायांवीरवक्ष्यामियद्वचः यद्यप्यसत्कृतो
जनकर्तुमेवमर्हसि ७ सत्वाहंसत्यसंरुद्धंवालमेममवालिशो वाष्पपूर्णाक्षोपरुपनृप्रमोपपतितमंगादे ८।
ममप्राणैःप्रियतरपुत्रपुत्रमिवौरसं मयाहीनमहीमार्घसर्वतःपरिपालयं ९ त्वमस्याहितदाताचपरित्राता
चसर्वशः भयस्याभयदश्चैवयथाहंजलदेश्वर १० पश्यतारामजाश्रीमांस्तथातत्स्वपराक्रमः रक्षसांचवधेते
षामग्रतस्तेभविष्यति ११ अन्तरूपानिकर्माणिविक्रमबलवान्रणे करिष्यत्येवतारेयस्तेजसीतरुणांगदः १२
सेषणइच्छिताचेयमर्थोमत्कर्मविनिश्चये श्रोत्पातिकेचविविधसर्वतःपरिनिष्ठिता १३ ॥

रक्षस्यपुत्रस्यावालिशः
वेदर्शयतिपक्षइतिरत्तमांचपेयामप्रत्ययकारप्रसंगमाभे ११ अनुरूपाणिमवत्रहृपाणि १२ अर्थोनामेध्यस्वरमापव
मइतेंयोयोधस्तस्यानिश्चयेश्रोत्पातिकेचविविधनानाप्रकारोत्पातस्तम्बिनापकालिकानशेयंनिश्चयेसर्वतःपिहिकः।

वनेचराः प्लवंगमा न शर्म लेभिरे इत्यन्वयः अपरं वने चरा इति गवां विशेषणं ३२॥ इतिश्रीकिष्किंधाकांडे द्वाविं॰
शः २२ अथ तारा मृतं दृष्ट्वा पुनः प्रलपति तत इति लोकच्युतं अस्माल्लोकाद्विभ्रष्टं परलोकांतरं प्राप्तं १ उपलैः पा॰

सर्वोभयकरोस्माककथमेषनिपातितः ३१ हते तु वीरे प्लवगाधिपे ये तदा प्लवंगमास्तत्र न शर्म लेभिरे।
वनेचराः सिंहयुते महावने यथा हि गावो निहते गवांपतौ ३९ ततस्तु तारा व्यसनार्णवाप्लुता मृतस्य
भर्तुर्वदनं समीक्ष्य सा जगाम भूमिं परिरभ्य वालिनं महाद्रुमं छिन्नमिवाश्रिता लता ३३ इत्यार्षे कि॰।
द्वाविंशः २२ ततः समुपजिघ्रंती कपिराजस्य तन्मुखं पतिं लोकच्युतं तारा मृतं वचनमब्रवीत् १।
शेषे त्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं मम उपलोपचिते वीर वसुधातले २ मत्तः प्रियतरा नूनं
वानरेंद्र मही तव शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रतिभाषसे ३ सुग्रीवस्य वशं प्राप्तो विधिरेष भवत्यहो सु॰
ग्रीव एव विक्रांतो वीर साहसिकप्रिय ऋक्षवानरमुख्यास्त्वां बलिनः पर्युपासते तेषां विलपितं घोरं वि॰
लपितं कृच्छ्रमंगदस्य च शोचतः मम चेमां गिरः श्रुत्वा किं त्वं न प्रतिबुध्यसे इदं तद्वीरशयनं तत्र शेषे हतो।

शोभितेष्याते स दुःखे सततांदुःखकेवे २ एष विधिरामरूपः सुग्रीवं वशं प्राप्तो धीनो ... विग्रहो इत्याश्चर्ये ततः सुग्री॰
व एव विक्रांतस्तत्र राज्ये भविता इति शेषः साहसिके साहसकर्मणि ५ पर्युपासितेयर्युपासिनान् ५ यत्र त्वया निहताः रिपवः

विपत्तेवाधकमास्य प्राहीतिय प्रामेवोचितकालेपिसेवारहितोलालितोवर्तितस्तथामेदाराःस्थितेनवर्तमानंत्वां
सुग्रीवोनवक्रमन्यतामः सेवांकृविस्मयंदेशाः २१ किंचअस्यसुग्रीवस्यामित्रैरनुपकारकेकस्यात्रातृभिःअयका
रकैःस्वागतंसंगतंमात्वंमामस्थाः मागच्छभर्तःसुग्रीवस्यअर्थपरःप्रयोजनसाधनपरः २२ अतस्तस्यभवसमभा.

यस्मादिवंमहाबाहोलालितःसततंमया नतथावर्तमानंत्वांसुग्रीवोवक्रमन्यते तस्यामित्रैःसंगतिंगच्छ
मीत्रात्रुभिरिदंम भर्तुरर्थपरोदांतःसुग्रीववशगोभव नवातिप्रणयःकार्यःकृतेत्वांप्रणयस्त्वते उभ
येहिमहादोषाःतस्मादंतरदृग्भव २३ इत्युक्त्वाथविह्वलात्तःशरसंपीडितोभृशं विवृत्तैर्दशनैर्भीमैर्बभू
वाक्रांतजीवितः २४ ततोविचुक्रुशुस्तत्रवानराहरियूथपाः परिदेवयमानास्तेसर्वेप्लवगसत्तमाः
किंकिंधाद्यवमर्दव्यास्वर्गतेवानरेश्वरे उद्यानानिचशून्यानिपर्वताःकाननानिच २६ हतेप्लवगशार्दू
लेनिष्प्रभावानराकृताः यस्यवेगेनमारुतःकाननानिवनानिच २७ पुष्पौघेनानुवर्ध्यंतेकरिष्यतिनदद्य
कः येनदत्तंमहद्युद्धंगंधर्वस्यमहात्मनः २८ गोलभस्यमहाबाहोदशवर्षाणिपंचच नैवरात्रौनदिवसेनयुद्ध
मुपशाम्यति २९ ॥ ततःषोडशमेवर्षेगोलभोविनिपातितः हत्वातंदुर्विनीतंतुवालीदंष्ट्राकरालवान् ३०

वगावलंबस्येत्यर्थः उक्तंच अत्यासन्नेविनाशायदूरस्थेनिष्फलासेवामध्यमभावेनराजवह्निगुरुस्त्रियामिति २३
परिदेवयमानाविचुक्रुशुः २५ अस्यैवप्रपंचःकिंकिंधेत्यादि २६ उपशाम्यतिभूतेलट् २९ दंष्ट्राकरालवान्स्त्रो

हन्तानुष्टेयानुष्ठानः १७ तस्येषं चवभागे तेमातिमां निरीक्ष्य तं तवमग्रजमंसस्पर्शीमेहृदित्तस्थेन शरेणवार्यामिनिवारिता।
भवामीत्यन्वयः १६ उद्धृबाहउद्धृतवान् १० अस्तमस्तकसंरूढः अस्ताद्रशिखरसंरूढोदिनकरादुद्गच्छन्रश्मिरिवबभौ १८

तस्य निष्क्रम्यमाणस्य बाणस्य च वभौ द्युतिः अस्तमस्तकसंरूढो रश्मिर्दिनकरादिव १८ पेतुः
तत्र जधारास्तव्रणेभ्यस्तस्य सर्वशः ताम्रगैरिकसंपृक्ता धाराश्च वधराधरात् १९ अवकी।
र्णो विमार्जन्ती भर्तारं रणरेणुना अस्रैर्नयनजैः शूरं सिषेचास्त्रसमाहते २० रुधिरोक्षित।
सर्वांगं दृष्ट्वा विनिहतं पतिं उवाच तारा पिंगाक्षं पुत्रमंगदमंगना २१ अवस्थां पश्चिमां पा-
श्य पितुः पुत्र सुदारुणां संप्रसक्तस्य वैरस्य गतोन्तः पापकर्मणा २२ बालसूर्योज्ज्वल।
तनुं प्रयातं यमसादनं अभिवादय राजानं पितरं पुत्र मानद २३ एवमुक्तः समु।
त्थाय जग्राह चरणौ पितुः भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यामंगदोहमिति ब्रुवन् २४ अभिवाद।
यमानं त्वामंगदं त्वं यथापुरा दीर्घायुर्भव पुत्रेति किमर्थं नाभिभाषसे २५ ॥

व्रणेभ्यः शरपाताद्युत्थिताजनितेभ्यः १९ रेणोरेणुनाऽवकीर्णेत्यन्वयः २० २१ २२ पापकर्मणाप्राचीनपापवशात्संप्रसक्त
स्य प्राप्तस्य वैरस्यान्तोवसानंगतः प्राप्तवान् २३ २४ अभिवादयमानं त्वांमितितारावाक्य २५ ॥ ॥

विष्णुदेवसंतेयास्मिं नाटशामभिजनानांवंशोयस्यतत्वंवोयनंहेविशुद्धसत्वाभिजन ७ मानः राजपत्नीत्वाभिमानाःसा
ध्वनीस्थिरागतिः स्वबंधुभिः ८ कृतंयोकेननिर्घोषः १० प्रकृत्याऽनुपादितः ११ नदस्यपुत्रायाः कलेशोकोऽनयाह

विशुद्धसत्वाभिजिनप्रियपुत्रममप्रिय मामनाथ्यांविहायैकांगतस्त्वमसिमानद ७ स्वरायतप्रदातव्याक
न्यात्वत्वविपस्थिता स्वरभार्यामनुजातांपश्यसद्यामांविधवांकृतां ८ यत्रभग्नस्त्वमेमोनोभग्नामेपाणस्तीथा
निः पुत्राधैवनिमग्नास्मिविपुलेशोकसागरे ९ स्वकमसारमयंत्वनमिंदमेसुदृढंहृदं भर्तारंनिहतं
दृष्ट्वायत्वायपातधाकृतं १० सत्यचैवदिभर्ताचप्रकृत्याचममप्रियः प्रहारेचयविक्रांतःस्वरःस्वर्गंवत्समागतः ११
पतिहीनात्वयानारीकामंभवतपुत्रिणी धनधान्यसमृद्धापिविधवेत्युच्यतेबुधैः १२ स्वगात्रप्रभवेवीरशेषे।
रुधिरमंडले क्रिमिरागायुनिरुधिरमंडले क्रिमिरागयतिस्तोमिसयवशायनेयथा १३ रेणुशोणितसंवीतं
गात्रंतवसमंततः परिरब्धुनशक्नोमिभुजाभ्यांसवगर्वभ १४ कृतकृत्यापिचस्त्रग्रीषोवैरेस्मिन्ननिदारुणे।
पुत्रस्यरामविसृष्टेनहृतमेकैश्रुणाभयं १५ घोरेणाहृदिलग्नेनगात्रसंस्पर्शितेनव वार्धाभिवाननिरीक्षतीनवयि
पंचत्वमागते १६ उद्दवाह्मपाणेनीलस्तस्यगात्रगतंतदा गिरिगह्वरसंलीनंदीप्तमाशीविषंयथा १७ ॥

पतिहीनेत्यादि १२ क्रमेविंद्रमेतिपादेराग्रस्वरामोयस्यनाट्रश्यंपरिक्षोपञ्चाससुवर्णोयस्मिन् १३ परिरब्धुमालिंगितुंन
शक्नोमिरेणुशोणितसंवीतत्वात् १४ यस्यसुग्रीवस्यघोरस्मिन्ननिदारुणोवैरेरामविसृष्टेनकैश्रुणाभयहृतेसोमकृतः

रा.
कि. टी.
५४

यस्यां तारायां पुरैतास्येन तेविक्रोशाति श्रृंगदेसंपामिनेपितृमेरताः उःखेन जीवति वानवेति मंश्राय विषयम्स्ते ५ प्रतिवि
प्रद्यधातत्भ्रातृकृतानधिकपराभवाद्वेतामेमोत्यज्ञात्क्राभात् प्रमर्षादसह्निस्ततयाचत्वात्तवैथः पुरस्तादनुमतश्रासी
तस्यामीं तस्मिन्न् हरिरिहृष्यियेहतेहेत्वाऊवरप्रहृस्तीत्वाप्रतिघायेनप्रतस्यतपासि ८ यथा तथायेन केनापिप्र

यथा प्रतिज्ञातमिदं नरेंद्र कृतं त्वया दृष्टफलं च कर्म ममार्यभोगेषु नरेंद्रसूनो निहतमतत्रमहज्जीवितेन ४
प्रस्यामहिष्याव्रम्भपांकदंतां प्रेवविक्रोशतिद्धःखितमे हतेग्रजे संप्रापिते गदेच नरामराज्यरमतेमनोमे ५
क्रीयारमर्षादतिविप्रधर्षाज्ञातवैषोमेनुमतः पुरस्तात् हतेविदानीं हरियूथपेस्मिन् सतीव्रमित्वाऊकुमार
तपेप ८ श्रेयोयमस्येममशीलस्यस्तस्मिन्निवासस्थिरस्यमके यथा तथा वर्तयतः सहत्यानेमं निहत्ययेत्रिदिव
स्यलाभः ७ नवांजिचांमामिचवेतियन्मामयं महात्मामतिमानवाच तस्येवतद्धाम
ववैानुरूपमिदं वचः कमेचमेनुरूपं ८ भ्राताकथंनाममहागुणस्य भ्रातुर्वधं
तामविरोचयेत राज्यस्यदुःखस्यविचारमार्गनाचिंतयं कामपुरस्कृतः सन् ९ ॥

कारेणवहृत्यासजान्तुविनहत्यावर्तयतोजीवतः अष्टमकवामपव श्रेयोमन्येन तत्रिदिवस्य लाभ इत्यन्वयः ७ इदं।
कर्मभ्रातृवधरूपं वचस्तदपीभाकारणारूपं दूप्रहतकामः पुरस्कृतोयेन तादृशः सन् भ्रातृवधात्मानसस्य राज्यस्य भ्रा
तृवधजनितदुःखस्य च सारं तारतस्य नाचिंतयमित्यर्थः ९ ॥
॥९॥

उपासेममीयेतिह्याति २८ प्रहर्तारामेवांभस्तेनमयाविनाकथमवस्थेस्तानः २६ २८ सौलराजंतेहमावर्तमान।
स्यप्रहलिशाकुर्वतः २९ ३० इतित्रयोविंशः सर्गः २३॥ नीतारामस्तुवेगेनदुरासदेनदुर्निवारेणशोकमहार्ण
वेनवशीभिलनीयामांपश्यन्तेनभ्रातृवर्धनस्रमतिमेनप्रसदर्शनभ्रात्मनइतिशोचः १ वाष्पसंपीनसुखेनाप

प्रहंपुत्रसहायानामपासेमगतचेतसं सिरेलनिहतंसर्यौगो।सवत्सेवगोवृषं २९ दृष्ट्वासंग्रामयज्ञेनन्ना
नाप्रहरणांभसा शुसितुवमस्थेस्तातःकथयत्मामपाविना २७ यादतादिवराजेनतवत्तेनसंयुगे पा
तकुंभीप्रियामालातातेपश्यामिनेहकिं २८ राजश्रीतेजहातिवांगतामममभिमानद सुर्यस्यावर्तमान
स्पौलराजमिवप्रभा २९ नेमवचःपुष्पमिदंतयाकृतंतनवासिपाकाविनिवारणेतव हतासपुत्राऽस्मिह
तेवसंयुगेसहवयाश्रीर्विजहातिमामिह ३० इत्याष्टात्रयोविंशःसर्गः २३। तोवाष्फवेगेनदुरासदेन
नभिमननोशोकमहार्णवेन पश्यंस्तदावालिनजस्तस्सौभ्रातुर्वधेनाप्रतिमेनयेनसवाष्पशोणमुखेव
नदीदस हतेननकिंचिद्विमनाबभूव स्यप्रगाममहामस्यपावेः समीपमभ्येत्यहृतः संपरिहूयमानः २ सायक
हीनचापंमुदानमाश्रीविषतस्यवाणि पश्यन्विनलत्ताणलतितांगामवस्थितराघवमित्युवाच ३ ॥

लतितांनावंवीरसनिर्विसमनाःखिन्नः संपरिहषमानःसम्यगनुतप्यमानः २ ३ हातंधीरोदात्तसमावंलत्ताणः।
समुद्रिकपाशोकयानलत्ताणोलदितर्मयस्यतं ३ ट द्रुफलरदथराज्यफलेकर्मसवालिवेथरूपं ४ ॥ ४

सोहस्यपुत्रमंरावृद्यमेकावेतिशोषः राज्यंतद्कृतः १५ स्वद्वस्यत्वद्योग्यस्यइहलोकेविगर्हितस्यलोकायक्तस्यप
रलोकेयस्मानर्थमाधनस्यपापस्यकर्तास्मि प्रतोमहान्शोकामांतथाभिवर्ततेनयथाहृषेदंबुवेगानिम्नइव इव
गाहस्तथावाहाथे १८ सोदंयैवानयवप्रपरगात्रभागोचालश्चयस्तजन्मसंतापयवहस्तातिशिरोविसाणं घस्यसःप
नोमयःसार्थमयट्यापमेवहस्तीदंमामनः प्रहृष्टोमहान् २ तमप्रवाक्तमकृतलथ विवेकधैर्यादिनाशोकःसो

नाहोस्मिसंमानमहंप्रजानांनयोवरांसंकृतपवराज्यं प्रथमंप्रक्तंकलनाशायुक्तमेवंविधंराघवकर्मकर्तो १५
पापस्यकर्तास्मिविगर्हितस्यत्वद्वस्यलोकेपरिनिंदितस्य शोकोमहान्मात्रभिवर्ततेयंदृष्टेर्यथानिम्नानि
वांवुवेगः १८ सोदयंताचापरगात्रचालःसंतापहस्तातिशिरोविषाणः पनोमयोमाममभिहंतिहस्ती
दंमानदीकूलमिवप्रहृष्टः ७ प्रहोवतेदंत्वराद्विषद्यनिवर्ततेमेहादिसाधयते विवर्णमप्रोपरित॥
पमानंकिंदयथाराघवजातरूपं १६ ॥ ॥

दत्युक्तपत्ताप्राहग्रहइति हेनंवरराघवइदमंहः पापंवताखे।
देप्रविषयंसोदमशाकंप्राप्यतेवैदिस्थितंमाप्रहृतेविवेकधैर्यरूपंनिवर्ततेकथमिति निवर्णमतएवाप्रोप
रितयमानंजातरूपंस्वर्णं प्रविशत्यमशाकमहावृक्ष्यानेप्राप्यकिंदमलयथानिवर्ततेतथेत्यर्थः यथावलवतात।
मेनाधमः स्यातंनशाक्रोतितथावलवताधमेनमहोनमोपीद्यमानः १६ ॥ १६ ॥ ॥

मेममावधः मतः संमतः नासीत्वालिनः शनिरोधः नमहात्म्यव्यतिक्रमात्सुमहतात्रुलंघनात् ममबुद्धियोरा
त्म्यात् बुद्धिमोहात्प्राणहारी व्यतिक्रमः वालिवधरूपोऽन्यायआसीदित्यर्थः १९ मनोनासीदित्युक्तं विशदय
तिद्रुमेति द्रुमशाखावभग्नः यत्नापितः प्रतयव मुहूर्तं परिमंस्थेन शनैस्त्वानाक्रोशानुयदाभवं मदाऽनेमभ्रा
त्रासांत्वयित्वा पुनस्त्वनोनासीदित्युक्त्वैवं दश्च शोकतेनाहं सीत्युक्तः नपुनर्मोहतवानित्यर्थः २१ प्रतयवभ्रातृत्वमि

वधो हि मे मतो नासीत्स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात् ममासीद्बुद्धिदौरात्म्यात्प्राणहारी व्यतिक्रमः २१ द्रुमशा
खावभग्नोऽहं मुहूर्तं परिनिस्टनन् सांत्वयित्वा त्वनेनोक्तो न पुनः कर्तुमर्हसि ॥ भ्रातृत्वमार्यभावश्च धर्म
श्चानेन रक्षितः मया क्रोधश्च कामश्च कपित्वं च प्रदर्शितं २२ अचिंतनीयं परिवर्जनीयमनीप्सनीयं स्वनवे
क्षणीयं प्राप्तोऽस्मि पाप्मानमिदं वयस्य भ्रातुर्वधात्त्वाष्ट्रवधादिवेंद्रः २३ पाप्मानमिंद्रस्य मही जलं च वृक्षाश्च
कामं जगृहुः स्त्रियश्च को नाम पाप्मानमिमं वयस्य शाखामृगस्य प्रतिपत्तुमिच्छेत् २४ ॥

स्मादि २२ अचिंतनीयं चिंतयितुमप्ययोग्यं अतएवावैर्नित्यं परिवर्जनीयं हरतस्तज्जिघांसनीयं पापकृद्भिरपि
पापकं इतितद्वत्स्वनवेक्षणीयं पापदर्शिभिरप्यदर्शनीयमिदं पाप्मानं पापकर्मवत्तु हे वयस्य भ्रातुर्वधान्नाप्तोस्मि त्वष्टुः।
पुत्रस्य वृत्रस्य वधादिंद्र इव २३ प्रतिपत्तुं इच्छेत् को वा सहेत गृहीतं शक्नुयादित्यर्थः २४ एवंविधं कर्म भ्रा
तृवधरूपं कृत्वास्थितोऽहं प्रजानां संमाननां नार्हामि क्रियमाणां संमाननां मपि नार्हामि पापग्रस्तत्वात् नयौवराज्य

भ्रातानीययेकः सुग्रीवा भवेत् तेन भ्रात्रा तेन सुग्रीवेणा नेसर्वेः प्रतिरोमन रवबीदिस्सतः सख्यं समानत्व निर्देशात्।

वा० वाहायां २२ सुग्रीव ज्ञानी हि सुग्रीव प्रवेशायेति शेषः २३ संजातबाष्पदूः विप्राणि दर्शनेन महता मयं ह्यमावः तस्मिं।

स्वि० टी० स्तोणतस्मिमव सस्ताः रुदं विमुग्ध भीतां वारंवारमवेक्षमाणः जीवंतीमित तस्त्रितेरपि क्षमावान् समुत्सुकः शोकाय

५८

तस्मिंस्ततोभीत्या मवेक्षमाणः क्षितिं क्षमावान्भुवनस्य गोप्ता रामोरुदंतीव्यसनेनिमग्ना
समुत्सुकः सोथददर्शतारा २५ तां चारुनेत्रां कपिसिंहनाथापतिं समाश्लिष्य तदाशया
नां अभ्याययामास स दीनसत्वां संविप्रयाताः कपिराजयंत्री २८ साविस्फुरंती परिरभ्य
माणा भर्तः समीपादपनीयमाना ददर्श रामं शरचापपाणिं स्वतेजसा सूर्यमिवज्वलंतं २ ०
ससंहते पार्थिवलक्षणाढ्यं तं चारुनेत्रं मृगशावनेत्रा अदृष्टपूर्वं पुरुषप्रधानमयं स का

शा .... तस्येक्ष्वाकस्य सुदरा सदस महानुभावस्य समीपमार्या भ्राताति तूर्णं व्यसनेप्रपन्ना जगाम तारा प्र
पिविह्वलंती २९ ॥

नयेति शेषः २५ रामागमनमालोक्य मंगणास्ताम त्यायपि मास्वरिन्या हृतामिति
२८ विस्फुरंती त्वदंती पुनाभर्तारं परिरभ्यमाणा रामं ददर्श २० पुरुषप्रधानं पुरुषश्रेष्ठं सः अंगदोक्तः काकु।
त्स्योः पर्मिमिप्रचने २८ अपि विह्वलं गिकष्टेन स्खलत्पूर्वं गच्छंती २९ ।॥

मत्रिमितंमयैतत्स्वामिवृथात् अस्यांगदस्यशोकतायाश्चमहाबलानांहरियूथपानामिदंयदृश्यमानंकुलेभूयोग्रदे·
स्थितमप्रमाणमिवभवतीतिमन्ये १९ सज्जनःसौजन्यवान्सवश्यः सतरांवश्यैश्यः स्त्रीणीनः सतः सुलभ्यः लोकसंवित्तल
यं यामप्यः अंगदेनवल्प्यः प्रवस्तकुलोहेतोसुलभ्यः सुलभश्चन्यर्थः सोदरसन्निकर्षोपिदुर्लभश्चत्याहनवापीतिसन्निक·

महाबलानांहरियूथपानामिदंकुलेराघवमप्रमितं अस्यांगदस्यापिचशोकतापात्स्थितप्रमाणं॥
मित्रीवमन्ये १९ सतःसुलभ्यःसुजनःसवश्यःकुलस्नपुत्रःसदृशोंगदेन नचापिविद्येतसवीरदेशोय·
स्मिन्भवेत्सोदरसन्निकर्षः २० अद्यांगदोवीरवरोनजीवेतमातापरिपालनार्थं विनानपुत्रंपरिताप·
दीनासानैवजीवेदितिनिश्चितंमे २१ सोहंप्रवेक्ष्याम्यतिदीप्तमग्निंभ्रात्राचपुत्रेणचसख्यमिच्छन् इमेवि
चेष्यंतिहरिप्रवीराःसीतांनिदेशेपरिवर्तमानाः २२ कृत्स्नंतुतेसिद्ध्यतिकार्यमेतन्मय्यप्रतीतेमनुजेंद्रपुत्र·
कुलस्यहंतारमजीवनार्हंरामानुजानीहिकृतागसंमां २३ इत्येवमार्तस्यरघुप्रवीरःश्रुत्वावचोवालि·
जस्यसंजातबाष्पःपरवीरहंतारामोमुहूर्तंविमनाबभूव २४॥ बांधिवर्षःसन्निधानेअंगदोयदिजीवे

त्तदातारापिजीवेत् अन्यथानेत्याह अंगदोनजीवेत् यदिजीवेत्तदामातातारापुत्रपालनायजीवेत् तदभावे·
न तदभावेतत्सामर्थ्यैनजीवनमेवेदित्यर्थः २१ अंगदमरणनिश्चित्याहसोहमिति पुत्रेणेतिसप्तमीकं·

रा॰
कि॰ टी॰
५०

263

यद्वनिता विहीनो दुःखं प्राप्नोतीति तत्त्वं वेत्थ अतस्तज्जानन्नपि मां जहि कुमारः सुंदरः पुरुषः न तु स्त्रीवियोगजं दुःखं २८
मत्त्वया तद्दोषाभावेऽपीति भवान्महात्मा मन्येत तदपि रूपं तारास्य वालिनः आत्मेति ज्ञात्वा जहि महद्यशस्य नालिव।
धयवातभावान तव स्त्रीवधदोषशंकेति भावः २७ स्त्रीणां पुरुषात्मत्वमेव साधयति शास्त्रेति शास्त्रेशास्त्रीययागा

त्वं वेत्थ तावद्वनिता विहीनः प्राप्नोति दुःखं पुरुषः कुमारः तत्त्वं प्रजानन् जहि मां न वाली दुःखं ममादर्शन-
जं भजेत १९ यच्चापि मन्येत भवान्महात्मा स्त्रीघातदोषस्तु भवेत्तु मह्यं आत्मेयमस्येति हि मां जहि त्वं
न स्त्रीवधः स्यान्मनुजेंद्रपुत्र शास्त्रप्रयोगात् विविधाच्च वेदादनन्यरूपाः पुरुषस्य दाराः दारप्रदा-
नाद्धि न दानमन्यत्प्रदृश्यते ज्ञानवतां हि लोके २८ त्वं चापि मां तस्य मम प्रियस्य प्रदास्यसे धर्ममवे-
त्य वीर अनेन दानेन न लप्स्यसे त्वमधर्मयोगं मम वीरघातात् २९ आर्तामनाथामपनीयमानामेवं
गतां नार्हसि मां न हंतुं अहं हि मातंगविलासगामिना प्लवंगमानामृषभेण धीमता ५०।

यत्र द्वानेप्रकर्षेण
मद्वेवयोगात् विविधाच्च वेदात् अर्द्धांगवाप्य आत्मनोपत्नीत्यादिश्रुतेः अनन्यरूपाः न केवलं दोषाभावमात्रमपीत्या
हदारेति अन्यदपि कं दानं नेति भावः २८ त्वं चापीति एवं च धेर्ण्या मय नदतीति न्यायेनापि हे वीर न न मृदघदोष इति भा
वः २९ अपनीयमाना प्रियसकाशादनतवृतिपोषः अहे त्वं वार्हसि अपि त्वहेतमेव तत्पर्यः तत्र हेतर हरहीति ५०॥

५०

संभ्रांतेऽपि विस्मृतः शरीरभावो राजस्त्रीनादियैर्यासां रणे पुरुडेष्वकर्षणेन सर्वाधिकोत्कर्षेण लब्धं लब्धं संवेद्यं येन
सर्वतोऽधिकवेधकइत्यर्थः २० अप्रमेयोदेशकालादिपरिच्छेदरहितो गणोयतयाउक्तैर्यस्य दुरासदो योगिभिः।
पिप्रात्ररातुः ततेजोपमाक्षः अरुणाविलोचनः २१ प्रांतवानामस्कामाश्नोवाणपाणिस्त्रेतिकर्मधारयः सहनेनर
हृगात्रता दिव्येनअप्राकृतेन देहात्म्युदयेन सोभाग्येन युक्तः २२ एवंरामस्यादिव्यतेजोविशेषदर्शनेनविस्मिता

तं सा समासाद्य विशुद्धसत्वं शोकेन संभ्रांतशरीरभावा मनस्विनी वाक्यमुवाच तारा रामं रणोत्कर्षणलब्ध-
लक्षं २० त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेंद्रियश्चोत्तमधार्मिकश्च अक्षीणकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षितिक्ष-
मावान्क्षतजोपमाक्षः २१ त्वमात्तबाणासनबाणपाणिर्महाबलः संहननोपपन्नः मनुष्यदेहाभ्युदयं विहाय दिव्येन दे-
हाभ्युदयेन युक्तः २२ येनैव बाणेन हतः प्रियो मे तेनैव बाणेन हि मां जहीहि हता गमिष्यामि समीपमस्य।
स्य न मां विना वीर रमेत वाली २३ स्वर्गेऽपि पद्मामलपत्रनेत्रः समेत्य संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् न ह्येष उच्चावच-
ताम्रचूडा विचित्रवेषाप्सरसोऽभजिष्यत् २४ स्वर्गेऽपि शोकं च विवर्णतां च मया विना प्राप्स्यति वीर वाली

तस्यां विस्मृतशोकान्तेहे भवं वर्णापि तापुनः स्वप्रकृत्यवसावेशप्रलपतीत्येवैवं तगदिनारमेतरंस्यते २३ हेपद्मामल-
पत्रनेत्र वाली स्वर्गेऽपि अप्सरोभिः समेत्य संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् उच्चावचनाम्रचूडा विविधतास्त्रजास्त्रमेःकृत
सोवदाः विचित्रवेषा अप्सरसो न भजिष्यतीति लङ्। २४ नरेंद्रस्य सरूपस्य कस्य तदाव काशेन देशे २५ ॥१॥

समानशोकः सुग्रीवादिभिरितिशेषः १ शोकयुक्तः परितापस्तेन शोकाश्रितधर्मं तज्जन्यः परितापः इंद्रियधर्मः ता वन्मात्रेणैव न मनसः श्रेयसायुज्यते अत्र वालिनिविषये अनेनतरं यच्छ्रेयस्कारं कार्यं तत्समाधातुमर्हेथ २ वाष्पमो चनमिति द्वितीयात्तृतीयार्थे वा युष्माकं वाष्पमोक्षणेन कृतं पर्याप्तं लोकवृत्तं लोकाचारप्रसिद्धं पारलौकिकं कर्म अनुष्ठेयं कालातीतकर्मणोविहिता कालादुत्तरं उत्तरस्मिन्काले किंचिदपि विहितं कर्म उपासितुं नशक्यं कालस्यो

सुग्रीवं चैव तारां च सांगदं सहलक्ष्मणः समानशोकः काकुत्स्थः सांत्वयन्निदमब्रवीत् १।
नशोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः यदत्रानन्तरं कार्यं तत्समाधातुमर्हथ २ लोक
वृत्तमनुष्ठेयं कृतं वो वाष्पमोक्षणं नकालादुत्तरं किंचित्कर्म शक्यमुपासितुं ३ नि
यतिः कारणं लोके नियतिः कर्मसाधनं नियतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणं ४।

पादेयकारणत्वात् अकालेकृतमप्यकृतं भवतीतिभावः ३ कालस्य प्राधान्यमेवोपपादयति नियतिः कारणं मित्यादिना नियम्यते अनयेति व्युत्पत्त्या नियतिः कालः सर्वेश्वर एव लोके लोकस्थ व्यवहारे कारणमित्यर्थः कर्मणो लौकिकालौकिककर्मप्रवृत्तेर्दिनादिरूपेण कारणं काल एव सर्वभूतानां नियोगाधिकृतप्राणिमात्रस्य नियोगेषु ज्योतिष्टोमादिषु नियतिर्वसंतादिकालः कारणं ४ ॥

ववार्हैतमर्हेममालिताश्रेयसेप्योतमस्वर्गामालावता ४८ विमतिंमरणाविषयांविर्हमतिं सर्वोलोकोविधा
धात्राविहितः स्वर्गादौस्पष्टः तेलोकंसमावृः खाभ्यामनन्याभ्यांयोगोऽस्मतेतेनैवधात्राकृतेइतिलोकालोकेस्मतेऽने
नेतिलोकोवेदोनहिवेमशरीरस्यसतःप्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीत्येवंलक्षणोऽजवीदित्यर्थः ४९ सर्वेपिलोकाः
लोकमयवासिनोजनाः विधानकस्मितप्रकारंनातिक्रामंतेव्रलावयोपिविधिकल्पितप्रकारमुल्लेविनशाक्त

विनावर्हेतमर्हेममालिनाविदंनशस्तामिनेदंज्जीवितं इत्येवमुक्तस्तविश्रमेहात्मनारामासस्हिः
तंवभाषे ४८ मावीरभार्येविमतिंकृतघलोकाहिसर्वेविहितोविधात्रा तंचैवसर्वेसुखदुःखयोगंलो
कोब्रवीतेनकृतंविधात्रा ४२ त्रयोहिलोकाविहितंविधानंनातिक्रमंतेवशगाहितस्यप्रीतिंपरांप्राप्स
सितंतथैवपुत्रस्तुतेप्राप्स्यतियौवराज्यं ४३ धात्राविधानंविहितंतथैवनशूरपत्न्यःपरिदेवयंतिप्रशस्ता।
सिताडेनमहात्मनातप्रभावयुक्तेनपरंतपेन ४४ सावीरवधूर्ध्वनतामुखेनसुहृत्प्रवेशाविरराममभा
मा ४५ इत्यार्षेकिंचनक्लिशः

वंतिकिमुतमन्योदयइतिभावःभवतीवालिसंबंधजांप्रीतिंसुग्रीवसंबंधा
त्प्राप्स्यतितेपुत्रोपियौवराज्यंप्राप्स्यतिच ४३ धात्रेदंविधानंतथैवविहितंयथामयोक्तंकृतंचपवमीस्वरकृतंसंवे
त्तावाचूरयत्नोनशोचंति ४४ यनतामुखंविनायलंत्तिताविरराममनाकपरिदेवनउभृत ४५ इतिवर्तोविंशः सर्गः २४ ॥

द्यथादिरूपेण न प्रभवतीत्यर्थः तस्यैव प्रयंत्रेण यथाः क्रमः महायपराक्रमवतामपि काले प्राप्ते संहारो भवत्येव न
मित्रत्वादिबांधवः नव क्रमिन्नतानवकृत्वादितो प्राप्तकालसंहारनिवर्तने हेतुः अतः कारणं सर्वकारणभूतः का
लः प्राप्तमेनाजीवजातस्य न वशास्तत्किल्कार्यानोव ७ किंतु परमसतंत्र एव अतः साधुयथा श्यतायुः पश्यताव
तहितं पश्यतेत्यर्थः कालपरिणामो द्रष्टव्यः स्वापेदितहेतुभूतकालपरिणामः प्रेत्तणीयः प्रेत्तणीयतेहेतुमाहुध

व

न कालस्यास्तिबंधुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः न मित्रज्ञातिसंबंधः कारणं नात्मनो वशः ७ किंतु कालपरि
णामो द्रष्टव्यः साधु पश्यता धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालात्क्रमसमाहिताः ८ यतः स्वां प्रकृतिं वालीग
तः प्राप्तः क्रियाफलं धर्मार्थकामसंयोगैः पवित्रं प्लवगेश्वरः ९ स्वधर्मस्य च संयोगाज्जितस्तेन
महात्मना स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणानपरिरक्षता १० ॥ ॥

धर्मश्चेति धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालचक्रस
माहिताः पूर्वानुपर्वात्कालक्रमायत्ताः यस्मिन्काले यत्काले यत्कर्म कर्तव्यं स कालोः तदन्वयच नीइति भावः ८
प्रकृतमाहयत इति स्वां प्रकृतिं गतः मरणाकृतवयेन कृतप्रायश्चित्तनया स्वकीयं शुद्धभावं प्राप्तः प्लवगेश्वरो वा
लीइत्यः प्रस्ताः ज्ञोकाद्धर्मार्थकामसंयोगैर्विहितकालवाहितधर्मार्थकामसंबंधैः पवित्रं क्रियाफलं स्वर्गं प्राप्तइ
त्यर्थः ९ स्वधर्मस्य संयोगात्तेन महात्मना वालिना पूर्वे स्वर्गो जितोः जितः अद्य प्राणानपविरक्षिता अतः इदानीं परिगृ

कालातिवर्तिनं न मात्तात्प्रवर्तकमित्याह न कर्तेत्यादि कस्यचित् कर्मणादेः कश्चित् कर्ता नियतिर्नियन्ता योगो नियोगस्तथा नि-
योगेन नियोगानुष्ठानेनापि न पवित्रेण येषां काश्चिदीश्वरः समर्थो न यतो लोको लोकव्यवहारः स्वभावे ईश्वरसहिते स्वक
र्मणि वर्तते तदधीनो वर्तते तस्य च समादस्य कालः परायणमिष्टप्राप्यकालेनानिष्टनिवारकत्वेन च सहकारीत्यर्थः
तदुक्तं महतसंहितायां न मया केवलेनापि न च केवलकर्मणा प्राणिनां कर्मपाकेन मया च श्रुतिसत्तमाः जगतः संभ
वो नाशः स्थितिश्च भवति हि द्विजा इति ५ कालात्मा भगवानेव सर्वकृत्यप्रवर्तक इत्याह न काल इति कालो भगवानीश्व-

नकर्ता कस्यचित्कश्चिन्नियोगो वा नेश्वरः स्वभावे वर्तते लोकस्तस्य कालः परायणं ५ न कालः काल
मत्येति न कालः परिहीयते स्वभावं वा समासाद्य न कश्चिदतिवर्तते ६ ॥ ६ ॥

रः कालं स्वकृतां कालव्यवस्थां जन्ममरणादिव्यवस्थारूपां नात्येति नातिक्रामति स भगवान्कालो न परिहीय-
ते न क्षयति प्रवृत्तो गगनादिवत् क्षयहानिकारणाभावात् स्वभावं ईश्वरसहितं स्वकृतं कर्म समासाद्य क-
श्चिन्नातिवर्तते वा शब्दो ऽवधारणे निरंकुशो भगवान्कालः स्वकृतां व्यवस्थां स्वयमपि नातिक्रामति तत्परतन्त्रो ऽ
न्यः किमुतेति भावः ६ स च भगवान्कालो न पक्षपाती स्वभाववदित्याह न कालस्येति यतमस्ति प्राप्तकालं वस्तु स
र्वेषामन्तरं न चैवनत्वपत्याने नाकिमपि त्यजती त्यर्थः न रक्षतः प्राप्तकालस्य संहारं निवर्तनेकश्चिदपि देवमेवेते त्वो

महाप्रासतच्छतां मध्येराजोचितनत्नाहीसनवती पत्तिकर्मभिः पतितमतिकृतिभिरासमंताच्चित्रांचित्रवती इमकर्मभिरिद्धं। मप्रतिभिर्भूषितां २२ विद्रुमतीभिश्चित्रपदातिभिः दीर्घप्रासैः सन्निविष्टां समतिवेषा जालवातायनान्विता जालवन्निर्मिं तवातमार्गोपेतां २३ सन्निपुक्तां सुश्लिष्टाभिर्शिल्पिभिर्विशालीकृतां पवमुकरीत्यासहृतांदारुनिर्मितक्रीडापर्वतपुक्तां

प्रासादपङ्क्तिविकीर्णाराः सतपर्यायनतस्तनः वानैरुहामानानांप्रसुरैरमहाकनोचितां २१ दिव्यांभज्ञासनयुतां शिविकासंदनोपमां पत्तिकर्मभिरांचित्रांदमकर्मविभूषितां २२ प्राचितां विद्रुमतीभिः सन्निविष्टां समंतः विमानसिद्धानांजालवातायनान्वितां २३ सन्निपुक्तांविशालांवसहकृतांशिल्पिभिः कृतां दारुपर्वतकोपेतां चारुकर्मपरिष्कृतां २४ वराभरणमाल्यैश्चविचित्रमालैश्चशोभितां गुहागहनसंछन्नांरक्तचंदनरूषितां २५
पुष्पौघैः समभिछन्नांपद्ममालाभिरेवच तरुणादित्यवर्णाभिर्भ्राजमानाभिरावृतां २६।
ईदृशींशिविकांदृष्ट्वारामोलक्ष्मणमब्रवीत क्षिप्रंविनीयतांवालीप्रेतकार्यंविधीयतां २७
ततोवालिनमुद्यम्यसुग्रीवः शिविकांतदा आरोपयतविक्रोशन्नंगदेनसहैवतु २८ ॥

मितिशेषः गुहागहनेशिविकोपमु॥ चारुकर्मभिः परिष्क्रियाकर्मभिः परिष्कृतां २४ तदेवाहवराभरणमाल्यैश्चप्रकाशिं। तिशेषः गुहागहनेनशिविकापरिभ्रमायमाणांपंजेरणासंछन्नानिविष्टा २५ २६ विनीयतांदहनदेशमितिशेषः २७ उद्यम्य

यथावैश्रेष्ठानियतिः कालकृतव्यवस्थप्राप्तिः प्राप्तकालंयन्नकालोचितंकर्मेतिशेषः ११ गतचेतसंउ:खितमित्यर्थः १२
प्रस्यप्रेतकार्यंकरहरनंनिमितंयतस्वविशेषः १२ कालिसंस्कारनिमितंकाष्टान्यानेतुंसमाज्ञापयेत्यतिसंबंधः १४ १५

यथावैनियतिः श्रेष्ठायांगतोहरिपूथपः तदलंपरितापेनप्राप्तकालमुपास्यतां ११ वचनांतेतुरामस्य लक्ष्मणःपरवीरहा प्रववस्त्राश्रितंवाक्यंसुग्रीवंगतचेतसं १२ कुरुत्वमस्यसुग्रीवप्रेतकार्यमनंतरं ताराङ्गदाभ्यांसहितोवालिनोदहनंप्रति १३ समाज्ञापयकाष्ठानिशुष्काणिचबहूनिच चंदनानिचदिव्यानिवालिसंस्कारकारणात् १४ समाश्वासयदीनंत्वमङ्गदंदीनचेतसं माभूर्बालिशबुद्धिस्त्वंत्वदधीनमिदंपुरं १५ अङ्गदस्त्वानयेन्माल्यंवस्त्राणिविविधानिच घृतंतैलमथोगन्धान्यच्चसमनन्तरं १६ तारत्वंशिबिकां शीघ्रमादायागच्छसंभ्रमात् त्वरागुणवतीयुक्तातस्मिन्कालेविशेषतः १७ सज्जीभवंतुप्लवगाःशिबिकावाहनोचिताः समर्थाबलिनश्चैवनिर्हरिष्यंतिवालिनं १८ एवमुक्त्वातुसुग्रीवंसुमित्रानन्दवर्धनः तस्थौभ्रातृसमीपस्थोलक्ष्मणःपरवीरहा १९ लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वातारःसंभ्रान्तमानसः प्रविवेशगुहांशीघ्रंशिबिकासक्तमानसः २०
समनंतरंस्मरणानंतरंपदयोरितिनं १६ संभ्रमाद्वेगात्तत्वरिततोऽस्मिन्कालेविशेष
तत्कालप्राप्तिमेवचरशे॰ त्वरेगुणावतीतिसंबंधः १७ येनिर्हरिष्यंतिदहनदेशंनयिष्यंतितेसज्जीभवंतित्यर्थः १८।१९ २१

रा०
कि० टी०
८।

५० महार्हउत्तमभोगार्हे ५१ ५२ रमणीसुग्रीवेणसहप्रेक्ष्यस्वदनेइतिपाठः ५३ प्रस्तवगाः सानिगानिमत्तानंत्यःविक्र०

ततस्तारापतिंदृष्ट्वाशिविकानलशायिनं आरोप्यांकेशिरस्तस्यविललापसुदुःखिता ५० हावानरमहा०
राजहानाथममवत्सल हामहार्दमहाबाहोहाममप्रियपश्यतां जनंनपश्यसीमंत्वंकस्माद्दोकाभिभी
डितं ५१ प्रहृष्टमिवतेचक्षुर्गतासोरपिमानद अस्ताकासमवर्णाचदृश्यतेजीवतोयथा ५२ एषतेराम।
रूपेणकालःकर्षतिवानर येनस्मविधवाःसर्वाःकृतापकेषुणावने ५३ इमास्तास्तववराजेंद्रवानर्योप्लव
गास्तव पादैर्विकृष्टमध्वानमागताःकिंचबुध्यसे ५४ तवेष्टानन्वस्येथेताभार्याश्चन्द्रइतिभावनाः इदानीने
क्षसेकस्मात्सुग्रीवंप्लवगेश्वरं ५५ एतेहिसचिवाराजंस्तारप्रभृतयस्तव पुरवासीजनश्चायंपरिवार्यविषीद
ति ५६ विसर्जयैनान्प्लविवान्यथापुरमरिंदम ततःक्रीडामहेसर्वावनेषुमदनोत्कटाः ५७ एवंविलयतीं
तारांपतिशोकपरीवृतां उत्थापयंतिस्मतदावानर्यःशोककर्षिताः ५८ ततःसर्वजनैःसार्धंसोंगदःपि
तरंरुदन् चितामारोपयामासशोकेनाभिहतेंद्रियः ५९ ततोग्निविधिवद्दत्वासोपसव्यंचकारह पितरंदी
र्घमध्वानंप्रस्थितंव्याकुलेंद्रियः ६० संस्कृत्यवालिनंतंतुविधिवत्प्लवगर्षभाः आजग्मुरुदकंकर्तुंनदींशुभजलां

दृष्टंहरं ५४ ५८ यथापुरंयथापूर्वक्रीडामहेवयासहेतिविललापेतिशेषः ५७ ५८ ५९ विधिवत्अग्निहोत्रविधिनेत्यर्थः अ०

८।

पिविरम्मारोप्याशिविकायांस्थाययिना २९ प्रवृत्कलतः नदीतीरसमीपतः ३० विश्राणां यतः तिर्यन्तस्त्वा-
तापयदित्सवयः ३१ तादृशीमिहमर्त्तसत्क्रियां कुर्वीत ३२ ३३ प्राणिहिताः समेताः ३४ ३५ विक्रोशन्तीव प्र

अरोप्य शिबिकां चैव वालिनं गतजीवितं अलंकारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितं २९ आज्ञापय-
द्राजा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः और्ध्वदेहिकमार्यस्य क्रियतामनुकूलतः ३० विश्राणयन्तो रत्नानि विवि-
धानि बहूनि च अग्रतः प्लवगा यान्तु शिबिका तदनन्तरं ३१ राज्ञामृद्धिविशेषा हि दृश्यन्ते भुवि या-
दृशाः तादृशीमिह कुर्वन्तु वानरा भर्तृसत्क्रियां ३२ तादृशं वालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्नौर्ध्वदेहिकं ३३ अंग-
दं परिरभ्याशु तारप्रभृतयस्तथा क्रोशन्तः प्रययुः सर्वे वानरा हतबान्धवाः ३४ ततः प्रणिहिताः सर्वा
वानर्योस्य वशानुगाः चुक्रुशुर्वीर वीरेति भूयः क्रोशन्ति ताः प्रियं ३५ ताराप्रभृतयः सर्वा वानर्यो हत
बान्धवाः अनुजग्मुर्हि भर्तारं क्रोशन्त्यः करुणस्वनाः ३६ तासां रुदितशब्देन वानरीणां वनान्तरे वना-
नि गिरयश्चैव विक्रोशन्तीव सर्वतः ३७ पुलिने गिरिनद्यास्तु विविक्ते जलसंवृते चितां चक्रुः सुबहवो वा-
नरा वनचारिणः ३८ अवरोप्य ततः स्कंधाच्छिबिकां वाहनोचिताः तस्थुरेकान्तमाश्रित्य सर्वे शोकप-
रायणाः ३९ ॥

विक्षोभितेनेति शेषः जलसंवृते समन्तात् जलावृतप्रदेशे ३८ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥

६ ७ १० अभिषिच्यतां महात्मा पानन्यतिशेषः ११ १२ यतो ज्येष्ठस्य ज्येष्ठः सुतो विक्रमेण ज्येष्ठस्सदृशश्च तस्माद्यौवराज्य
योग्यः १३ सौमित्रेश्च गाराव गनिवमनो द्योगः कर्तव्य इति सुग्रीवाभिप्राय माशंक्याह पूर्वो ऽयमित्यादिना पंचका।

एवमुक्तो हनुमता राघवः परवीरहा प्रत्युवाच हनूमंतं बुद्धिमान्वाक्यकोविदः ८ चतुर्दशसमाः सौम्य
ग्रामं वा यदि वा पुरं न प्रवेक्ष्यामि हनुमन् पितुर्निर्देशपालकः ९ सुसमृद्धां गुहां दिव्यां सुग्रीवो वानरर्षभः प्रवि
ष्टो विधिवद्वीरः क्षिप्रं राज्ये ऽभिषिच्यतां १० एवमुक्त्वा हनूमंतं रामः सुग्रीवमब्रवीत् वृत्तज्ञो वृत्तसं
पन्नमुदारबलविक्रमं ११ इममप्यंगदं वीर यौवराज्ये ऽभिषेचय १२ ज्येष्ठस्य हि सु
तो ज्येष्ठः सदृशो विक्रमेण च अंगदो ऽयमदीनात्मा यौवराज्यस्य भाजनम् १३।
पूर्वो ऽयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञि
ताः १४ नायमुद्योगसमयः प्रविश त्वं पुरीं शुभां अस्मिन्वत्स्याम्यहं सौम्य पर्वते सहलक्ष्मणः १५
इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता प्रभूतसलिला सौम्य प्रभूतकमलोत्पला १६।
कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत एष नः समयः सौम्य प्रविश त्वं स्वमालयं २०।

त्वकाः प्रवृत्तास्ते
तो वार्षिकसं
ज्ञाम यं पूर्व इति योजना १४ १७ युक्तमारुता मारुतेन युक्तेत्यर्थः असंस्याप्यामेति शेषः १९ एतयत्नसमयः एला रं

५२ प्रेतकार्याणिजलदानादिरूपाणि प्रकारयतइतिकर्तव्यतामुपदिश्यवानित्यर्थः ५२ ५४ इतिपंचविंशः
सर्गः २५ छिन्नवासससमार्द्रवाससंशापाद्वासग्ग महामात्याः वानरबलप्रधानाः १२ ३ ४ ५ कार्याणिराज
ततस्तेसहिताःतस्थुरंगदंस्थाप्यचाग्रतः सुग्रीवतारासहिताःसिषिचुर्वालिनोजलं ५२ सुग्रीवेणैव
दीनेनदीनोभूत्वामहाबलः समानशोकःकाकुत्स्थःप्रेतकार्याण्यकारयत ५३ ततोग्निनावालिनमप्र
मेयंप्रकाममिक्ष्वाकुवरेषुणाहतंप्रदीप्यदीप्ताग्निसमोजसंतदासलक्ष्मणोराममुपेयिवान्हरिः ५४
इत्यार्षेरा॰कि॰कि॰पंचविंशःसर्गः २५ ततःशोकाग्निसंतप्तंसुग्रीवंक्लिन्नवाससं शाखामृगमहामा
त्याःपरिवार्योपतस्थिरे १ अभिगम्यमहाबाहुंराममक्लिष्टकारिणंस्थिताःप्रांजलयःसर्वेपितामह
मिवर्षयः २ ततःकांचनशैलाभस्तरुणार्कनिभाननः अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंहनुमान्मारुतात्मजः ३
भवत्प्रसादात्सुग्रीवःपितृपैतामहंमहत वानराणांसुदुष्प्रापंप्राप्तोराज्यमिदंप्रभो ४ भवतासम
नुज्ञातःप्रविश्यनगरंशुभं ५ संविधास्यतिकार्याणिसर्वाणिससुहृज्जनः स्नातोयंविविधैर्गंधैरौ
षधैश्चयथाविधि प्रवेक्ष्यतिमा⸺⸺त्यैस्त्वांविशेषतः ८ इमांगिरिगुहांरम्यामभिगंतुमितोर्हसि कु
रुष्वस्वामिसंबंधंवानरान्संप्रहर्षय ७॥
कार्याणिराज्याभिषेकादिविधिप्राप्तानिः राज्याभिषेकादिविहितानि ८ ॐस्वामिसंबंधंवानरस्वामित्वसंबंधंसुग्रीवस्यराज्याभिषे

हेमप्रतिपानेहेममयपीठयुक्तेवरासनेतंमंत्रैःस्थापयित्वावमवस्तागायतेणच्छंदसेत्यादिमंत्रैरासनेस्थापयित्वे
त्यर्थः ३१।३२ नदीनद्येभ्यस्तीर्थेभ्यःसमुद्रेभ्यश्चप्रग्रातत्यमेतदग्रमिलितःक्रत्वाविगलेनलंकनकक्रंभेषुनि

रा०
कि० टी०
८३

269

ततस्तंवानरश्रेष्ठंयथाकालंयथाविधि रत्नैर्वस्त्रैश्चभक्ष्यैश्चतोषयित्वाद्विजर्षभान् २९ ततःकुशप
रिस्तीर्णंसमिद्धंजातवेदसं मंत्रपूतेनहविषाहुत्वामेत्यायशोभिते ३० प्रांमुखंविविधैर्मंत्रैःस्थापयि
—त्वावरासने नदीनदेभ्यःसंहृत्यतीर्थेभ्यश्चसमंततः ३१ आहृत्यचसमुद्रेभ्यःसर्वेभ्योवानरर्षभाः अपःक
नककुंभेषुनिधायविमलंजलं ३२ शुभैर्वृषभशृंगैश्चकलशैश्चापिकांचनैः शास्त्रदृष्टेनविधिनामह
र्षिविहितेनच ३४ गजोगवाक्षोगवयःशरभोगंधमादनः मैंदश्चद्विविदश्चैवहनूमाञ्जांबवान्नलः ३५
अभ्यषिंचंतसुग्रीवंप्रसन्नेनसुगंधिना सलिलेनसहस्राक्षंवसवोवासवंयथा ३६ अभिषिक्तेतुसुग्रीवे
सर्वेवानरपुंगवाः प्रचुक्रुशुर्महात्मानोहृष्टाःशतसहस्रशः ३७ रामस्यतुवचःकुर्वन्सुग्रीवोहरिपुंगवः।
अंगदंसंपरिष्वज्ययौवराज्येभ्यषेचयेत अंगदेचाभिषिक्तेतुसानुक्रोशाःप्लवंगमाःसाधुसाध्वितिसु
ग्रीवंमहात्मानोह्यपूजयन् ३९॥

थापयेतिसंबंधः ३३ शास्त्रदृष्टेनमहर्षिविहितेनचतस्मादृषभशृं
गादिभिर्मोहृत्यशास्त्रेनदाःमहर्षयोमतादयः ३४ ३७ ३८ नशप्रचुक्रुशुःकिलकिलाशब्दंकृतवंतः ३७ ३८ ३९।

९२

अभिषिंच्य मान्यमानमिति शेषः १८ १९ २० मूर्ध्ना प्रणामाननीर्महवन्सुधायांदेव वत्पतिताः समाहिता अनन्य मनस्काः २१ अन्याप्येवमग्धायांपतितानिति शेषः २२ २३ प्रगाहात् प्रयोजय २५ गंधान् गंधद्रव्याणि २९

अभिषिंच्य सुराज्ये वै सुहृदः संप्रहर्षय १८ इति रामाभ्यनुज्ञातः सुग्रीवो वानरर्षभः प्रविवेश पुरीं रम्यां किष्किंधां वालिपालितां १९ तं वानरसहस्राणि प्रविष्टं वानरेश्वरं अभिवाद्य प्रहृष्टानि सर्वतः त वगेश्वरं २० ततः प्रकृतयः सर्वा दृष्ट्वा हरिगणेश्वरं प्रणम्य मूर्ध्ना पतिता वसुधायां समाहिताः २१ सुग्रीवः प्रकृतीः सर्वाः संभाष्योत्थाप्य वीर्यवान् भ्रातुरंतःपुरं सौम्यं प्रविवेश महाबलः २२ प्रविष्टं भीमविक्रांतं सुग्रीवं वानरर्षभं अभ्यषिंचंत सुहृदः सहस्राक्षमिवामराः २३ तस्य पांडुरमाजह्रुः छत्रं हेमपरिष्कृतं शुक्ले च वालव्यजने हेमदंडे यशस्करे तथा रत्नानि सर्वाणि सर्वबीजौषधानि च २४ सक्षीराणां च वृक्षाणां प्ररोहान् कुसुमानि च शुक्लानि चैव वस्त्राणि श्वेतं चैवानुलेपनं २५ सुगंधीनि च माल्यानि स्थलजान्यंबुजानि च चंदनानि च दिव्यानि गंधांश्च विविधान् बहून् २६ अक्षतं जातरूपं च प्रियंगुमधुसर्पिषी दधि चर्म च वैयाघ्रं वाराही चाप्युपानहौ २७ समालंभनमादाय गोरोचनमनःशिलाः आजग्मुस्तत्र

२७ समालंभनं लेपनद्रव्यं तदेवाह गोरोचनमित्यादि २८ द्विजर्षभान् वानरजातीयद्विजर्षभान् २९ ३।।

वृतमहेश्वमहलं दवं ९ १० नलिनीपुष्करिणीगुहायानातिदूरे भविष्यति इत्यन्वयः गुहासमीपवर्तिनी भविष्यतीत्यर्थः ॥
प्राग्दक्षिणप्रवणोऽवकाशदेशो यत्र भवति तद्देशवर्तमानागुहाप्राचुर्यम्भविष्यति पौरस्त्यवातवर्षप्रवेशाभावात्साधुत्वं बोध्यं तेन

शी॰
दि॰ टी॰
९४

विविधैर्वृक्षलतागुल्मैश्चारुबिल्वताहतं नानाविहंगसंघुष्टमयूरस्वनादितं ९ मालतीकुंदगुल्मैश्च सिंदुवारैः
शिरीषकैः कदंबार्जुननिंबैश्च पुष्पितैरुपशोभितं १० इत्थं च नलिनी रम्या फुल्लपंकजमंडिता नातिदूरे गुहाया
तो भविष्यति नरपात्मज ११ प्राग्दक्षिणप्रवणो देशो गुहा साधु भविष्यति पश्चाच्चैवोन्नता सौम्यनिवाते यं भविष्यति १२
गुहाद्वारे च सौमित्रे शिला समतला शिवा श्लक्ष्णा चैवायता चैव भिन्नांजनचयोपमा १३ गिरेः श्रृंगाग्रितस्तात पश्य
चोत्तरतः शुभं भिन्नांजनचयाकारमंभोधरमिवोदितं १४ दक्षिणस्यामपि दिशि स्थितं श्वेतमिवापरं कैलासशि
खरप्रख्यं नानाधातुविराजितं १५ प्राचीनवाहिनीं चैव नदीं भृशमकर्दमां गुहायाः पूर्वतः पश्य त्रिकूटे जाह्न
वीमिव १६ चंपकैस्तिलकैः सालैस्तमालैरतिमुक्तकैः पद्मकैः सरलैश्चैव अशोकैरुपशोभितां १७ नीवारैः
स्तिमिरैश्चैव वकुलैः केतकैर्धवैः हिंतालैरर्जुनैर्नीपैर्वेत्रकैः कृतमालकैः १८ ॥

नैऋतद्वारवंसूचितं पश्चाद्भागं वेषोन्नतामुन्नतमेवपुरोवानतिरोयकनातिवातावत १२ गुहाद्वारे इत्यनेन बहिः तत्प्रवेशनसौकर्यं १३
१४ प्रपरश्रृंगस्थितमिव दृश्यमिवास्थितमित्यर्थः १५ १६ अतिमुक्तकः पुंड्रकः पद्मकः चंदनभेदः सरलः पीतद्रुः १७ १८।

270

ताटशोऽसुग्रीवोंगदाभिषेकरूपमहोत्सवे वृत्ते निवर्तमाने सति ४० ४१ ४२ इति षड्विंशः सर्गः ॥ गुहां किष्किंधां वा
प्रस्रवणं प्रस्रवणाख्यं १ गिरिं वर्णयति शार्दूलेति २२ प्रत्यग्रहणान प्रत्यग्रहीत ४ समयं कृतमाषाढादि दंडयात्रेति संके॰

तामं चैव महात्मानं लक्ष्मणं च पुनः पुनः प्रीताः स्म तुष्टुवुः सर्वे तादृशेन च वर्त्मनि ४१ हृष्टपुष्टजनाकीर्णा च प॰
ताकाध्वजिनी शोभिता बभूव नगरी रम्या किष्किंधा गिरिगह्वरे ४१ निवेद्य रामाय तदा महात्मने महाभिषेकं क॰
पिवाहिनीपतिः रुमां च भार्यां प्रतिलभ्य वीर्यवान् अवाप राज्यं त्रिदशाधिपो यथा ४२ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधा॰
कांडे षड्विंशः सर्गः ॥ अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहां आजगाम सह भ्रात्रा रामः प्रस्रवणं गिरिं १ शार्दूल॰
मृगसंघुष्टं सिंहैर्भीमरवैर्वृतं नानागुल्मलतागूढं बहुपादपसंकुलं २ ऋक्षवानरगोपुच्छमार्जारैश्च निषेवितं
मेघराशिनिभं शैलं नित्यं शुचिकरं शिवं ३ तस्य शैलस्य शिखरे महतीमायतां गुहां प्रत्यगृह्णत वासार्थं रामः
सौमित्रिणा सह ४ कृत्वा च समयं रामः सुग्रीवेण महानघः कालयुक्तं महद्वाक्यमुवाच रघुनंदनः विनी॰
तं भ्रातरं भ्राता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनं इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ६ अस्यां वत्स्याम सौमित्रे
वर्षरात्रमरिंदम गिरिशृंगमिदं रम्यमुत्तमं पार्थिवात्मज ७ श्वेताभिः कृष्णताम्राभिः शिलाभिः शिलाभि

तं कृत्वा कालप्रकं तत्कालोचितं ५ कृत्वा कृतात्मा चितवाना ८ वर्षरात्रं जातावेव नं वार्षिका मासाः नदी संबंधि॰

रा.
कि॰ टी.
८५

तं दृष्ट्वं प्राप्तं २१ पुनर्न्नर्यविनयमुक्तं २२ अयांगतां कलंकमात्माभ्यर्थितः २४ क्रियापरो नित्यकर्मा च शीला देवपराय
णो देवपूजकः अवसायी उद्यमी २५ अव्यवसितः शोकेनोपमहीनस्त्वरा तसंहतं न समर्थः विक्रमे विक्रमस्थाने रणे.

दानिशास

समभावेहि वदृढ्वेतस्मिन्नवसरेणायैरो वमतत्सर्वरामस्यरति बल्यापितामवत हतां हि भार्यामस्य तः प्राणेभ्यो
पि गरीयसी उदयाभ्युदयं हा शाशोकं सविशेषतः २१ आविवेशानन्तं निशाम्य नेगतं तत्सुमुस्थेन शोकन वा
प्यापहृतचेतनं २२ तं शोचमानं काकुत्स्थं नित्यं शोकपरायणं तत्स्वङः खो ब्रवीद्भ्राता लक्ष्मणोनुनयं वचः अले
वीरव्यथां गत्वा नत्वं शोचितुमर्हसि शोचतो ह्यवशीदंति सर्वार्थावदितं हितं भवान्क्रियापरो लोके भवान्देव
परायणः आस्तिको धर्मशीलश्च व्यवसायी च राघव २५ नह्यव्यवसितः शत्रुं राक्षसं तं विशेषतः समर्थः
स्त्वं रणे जेतुं विक्रमे तिम्लवकारिणं २६ समुन्मूलय शोकं त्वं व्यवसायं स्थिरं कुरु ततः सपरिवारं तं निर्मूलं
कुरु राघवं २७ पृथिवीमपि काकुत्स्थ ससागरवनाचलां परिवर्तयितुं शक्तः किमंग पुनरावणं २८
शरत्कालं प्रतीक्षस्व प्रावृट्कालोयमागतः ततः सराष्ट्रं सगणं रावणं त्वं वधिष्यसि २९ अहं त्वा वलतेवी
र्यं प्रसुप्तं प्रतिवोधये दीप्तैराहुतिभिः काले भस्मच्छन्नमिवानलं ५० ॥

जितकारिणं कृदिलं २८ ॥
व्यवसाय समयोगं २७ परिवर्तयितुं अपरो जरीयं कर्तुं २८ २९ दीप्तैर्दीपकैर्वीर्यैरिति शेषः काले होमकाले ५०।

पकैकामनरक्तैश्चन्योन्यानुरागमप्रक्तैः २० २१ २२ पारिप्लवाः जलपक्षिणः २३ वंदनहस्ताणां कञ्जभानां चटस्पर्पं
तेषां क्रपश्चतिशोषः मनसेवादिताः सममंमनसा संकल्पोनसमंयथानथाउदितः तेषांयंक्रीः यथैपतिसंवंधः २४ २५

तीरजैः शोभितभातिनानाकुसुमैस्ततस्ततः वसनाभरणोपेताप्रमदेवाभ्यलंकृता २९ घातघाः पक्षिसंघैः
र्नानादविनादिता पकैकामनुरक्तैश्चवः क्रवाकैरलंकृता २० पुलिनैरतिरम्यैश्चहंससारससेविता प्र
हसंत्यवभात्येषानानारत्नसमन्विता २१ क्वचिन्नीलोत्पलच्छन्नाभातिरक्तोत्पलैः क्वचित् क्वचिदाभातिशु
क्लैश्चदिव्यैः कुमुदकुड्मलैः २२ पारिप्लवशतैर्जुष्टावर्हिणक्रौंचनादिता रमणीयानदीसौम्याप्रुनिसंघैर्नि
षेविता २३ पश्यचंदनवृक्षाणांपंक्तीः सरचिताइव ककुभानांवटस्पर्पंतेमनसेवोदितासमं २४ अहोसुर
मणीयोयंदेशः शत्रुनिषूदन हृष्टः रंस्यावसौमित्रेसाध्वत्रनिवसावहे २५ इतश्चनातिदूरेसाकिष्किंधावि
चकानना सुग्रीवस्यपुरीरम्याभविष्यतिनृपात्मज २६ गीतवादित्रनिर्घोषः श्रूयतेजयतांवर नर्दतां
वानराणांचमृदंगाडंबरैः सह २७ लब्ध्वाभार्यांकपिवरः प्राप्यराज्यंसुहृद्वृतः ध्रुवंनंदतिसुग्रीवः संप्राप्य
महतींश्रियं इत्युक्त्वान्यवसत्तत्रराघवः सहलक्ष्मणः बहुदृश्यदरीकुंजेतस्मिन्प्रस्रवणेगिरौ २९ ॥

नातिदूरवनगमकंगीतेत्यादि मृदंगाडंबरैः मृदंगघोषैः २७ वहनिद्रष्पाणितमवस्तनिपत्रतादर्थ्यः कुंताश्च
यांस्तत्रातताविविधाशया २८ वहुदृश्यामाचमाथनेववहुदृश्यतिरतिःसाव ३० उदयाभ्युदितं उदयपर्वते अस्मदि

किं सुग्रीवार्थे ध्यावतां हतिष्यामीत्येवं क्रुद्धं राममालक्ष्य हनिष्यतीति संवर्तयन् उक्तकालं तु यापय ४८ इति सप्तविंशः
स तदेति १ यः समयः सुग्रीवाय प्रवस्यानावधित्वेन संकेतितः सोयं जलागमाः कालः अयं संप्राप्तः संप्रवृत्तः हे लक्ष्मणाव
गिरिसन्निभैर्मेघैः संवृतं नभः पश्य २ द्यौः भास्करस्य गभस्तिभिः किरणैः समुद्राणां रसं पीत्वा नवमासधृतं कार्याधारय॰
धृतं नवमासमनंतरं रसायनमद्भुतानां कारणं गर्भं जलं प्रसूते त्यजति ३ मेघ एव सोपानानि तेषां पंक्तिभिरंबरमारुह्य कुट॰

नियम्य कोपं प्रतिपाल्यतां शरत् क्षमस्व मासांश्चतुरो मया सह वसाचलेऽस्मिन्मृगराजसेविते संवर्तयन् शत्रु॰
वधे समुद्यतः ४८ इत्यार्षे रामायणे कि॰ सप्तविंशः २७ तथाहि वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य च वसन्माल्य॰
वतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् १ अयं स कालः संप्राप्तः समयोऽद्य जलागमः संपश्य त्वं नभो मेघैः संवृ॰
तं गिरिसंनिभैः २ नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनं ३
शक्यमंबरमारुह्य मेघसोपानपंक्तिभिः कुटजार्जुनमालाभिरलंकर्तुं दिवाकरं ४ संध्यारागोत्थितैस्ताम्र॰
रंतेष्वधिकपांडुभिः स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्र॰

आर्जुनानां वार्षिकपुष्पाणां मालाभिर्दिवाकरमलंकर्तुं शक्यं लि
ताम्राभाः तेन पुंसकं ४ संध्यारागोत्थितैः उत्थितसंध्यारागैः अंतरांतरा वृद्धिंत संध्यारागैरितियावत् अंतेषु पर्यंतेषु
पर्यंतेष्वधिकपांडुभिः श्वेतैः स्निग्धैः किंचित्जलसंबंधात् अभ्रपटच्छेदैः अभ्ररूपपट्टच्छेदैः अंबरमाकाशं बद्धव्रणमिव

५१ प्रवृत्तकेनक्लिष्टेन तु कालो नाविनता प्रियपरेणाहितेनोदर्कहितेषिणा मत्स्य विक्रमयुक्तेन प्रमोद्यपराक्रमयुक्तेन यु
द्धाद्युतनासंवेनयोक्तमिति संबंधः ५२ तेजः सहजमिति शेषः प्रोत्साहयामि ५३ सुग्रीवस्य प्रसादविततो मनस्यं ने.
दीनां वामलोदकलरूपं ५४ सुग्रीव एषमस्माकं प्रत्युपकारं करिष्यतीत्याशयेनाहउपकारेणेति तस्यैव यावरणाउ
पकारिणाणप्रक्षोवीरः केनवित्कृतोयकारः प्रहृषः प्रतिकारेणापत्युपकारेणयुज्यत एव प्रत्युपकरोत्येवकृतज्ञ

तस्मणस्यततद्वाक्यं प्रतिगृह्य हितं शुभं राघवः सुहृदं स्निग्धमिदं वचनमब्रवीत् ५५ वाच्यं यदनुरक्तेन
स्निग्धेन च हितेन च सत्यविक्रमयुक्तेन तदुक्तं लक्ष्मण त्वया ५६ एष शोकः परित्यक्तः सर्वकार्यावसादकः
विक्रमेष्वप्रतिहतं तेजः प्रोत्साहयाम्यहं ५७ शरत्कालं प्रतीक्षिष्ये स्थितोऽस्मि वचनेन तव सुग्रीवस्य नदीनां च
प्रसादमनुपालयन् ५८ उपकारेण वीरस्तु प्रतीकारेण युज्यते अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ५९ त
देवयुक्तं प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितं उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन्दर्शनमात्म
नः शुभं ६० यथोक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेन्द्र कर्ता नचिराद्धरीश्वरः शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिदं भवान् जलप्रपातं

वधानिश्चयमस्त्वाह अकृततेषाकृतायप्रतिकृतः अकृतप्रत्युपकारोभवति तदा सत्त्ववतां परमसात्त्विकानां मनो हन्ति.
अतोऽमित्रवावववसंपन्नप्रत्युपकारस्थितेसेवेतिभावः ५५ तदेव रामवाक्यमेव युक्तं प्रणिधाय यतिक्षित्वप्रात्मनः शुभं दर्श.
नं शुभामर्तिं प्रदर्शयन्नुवाच ५८ नचिराद्विलंबिते हरंजलप्रपातं शरत्प्रतीक्षोरिप्रति ग्रहेऽप्युनास्थिरनिश्चयो भवान्त

॥ ५७ ॥ मत्तांतर्यकालकृतविरहेतोसकारितप्रशो ॥ ५८ ॥

॥ ५८ ॥ श्रुविपुनर्वेश्यामभि ॥

जनैरनुलिप्ता इव प्रच्छन्ना नष्टग्रहनिशाकरा दृश्यन्ते प्रतिहताः प्रतिहतप्रावीण्या दिशो ना इमा दिशो मन्मथो।
मन्मथयुतानां हिता हिताः सुखकराः विरहिणां तु दुःखकरा इति भावः ॥ १३ ॥ बाष्पाभिसंरुद्धान् न
ववारिपरिस्रुतमहोष्मतुहुतोष्मणाहृतान् वर्षायामागमेन समुत्सुकान् सहर्षान् सानुषु स्थितान् निःस्वनयः ॥ १४ ॥ सहिमः

कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरभिताडितं । अंतस्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवांबरं ॥ ११ ॥ नीलमेघाश्रिता विद्यु
त्स्फुरंती प्रतिभाति मे । स्फुरंती रावणस्यांके वैदेहीव तपस्विनी ॥ १२ ॥ इमास्ता मन्मथवतां हिताः प्रतिहता दि
शः । अनुलिप्ता इव घनैर्नष्टग्रहनिशाकराः ॥ १३ ॥ क्वचिद्बाष्पाभिसंरुद्धान् वर्षागमसमुत्सुकान् । कुटजान् प
श्य सौमित्रे पुष्पितान् गिरिसानुषु । मम शोकाभिभूतस्य कामसंदीपनान् स्थितान् ॥ १४ ॥ रजः प्रशांतं सहि
मोद्य वायुर्निदाघदोषप्रसराः प्रशांताः । स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां प्रवासिनो यांति नराः स्वदेशान् ॥ १५ ॥
संप्रस्थिता मानसवासलुब्धाः प्रियान्विताः संप्रति चक्रवाकाः । अभीक्ष्णवर्षोदकविक्षतेषु यानानि मार्गे
षु न संपतंति ॥ १६ ॥ क्वचित्प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं नभः प्रकीर्णांबुधरं विभाति । क्वचित्क्वचित्पर्वतसंनिरुद्धं यथा ।

सहितः निदाघप्रसरास्तापादयः स्थिता निवृत्तास्तेन यात्राः स्वदेशात् यांति प्रिया विप्रकर्षे स्थानात् मम शोकपीनात् ॥ १५ ॥ मानसे सदा हि वा
साय लुब्धाः अभीक्ष्णं मतिशयितं यद्वर्षोदकं तेन विक्लिष्टगमने मार्गेषु यानानि रथादीनि तत्र संपतंति न गच्छंतीति ॥ १६ ॥ प्रकी
र्णांबुधरं तोयविकीर्णमेघं अतएव क्वचित् प्रकाशं क्वचित् पर्वतसंनिरुद्धं नभः शांतमहार्णवस्य निस्तरंगसमुद्रस्य रू

मंदमारुतपवनिषा मोयस्यतः अनेनातिदंतरनिषामववंमुच्यते संध्यारूपेनवदनेनहारिवंदनेनरंजितं आलिमं अनेन
त्वपमानिकेदः पीतोयवारउक्तः आ — उज्जलदंशुनगुभुमेवं जलदस्यानिकामातुरस्यकपोलादिविरहेणापांडरत्वे
पं अतपववकामांतुरंकांताविरहपीडितामिवेत्युत्प्रेक्षा रूपकानुप्राणिता ८ घर्मेणाशवितेजमापरिक्लिष्टासंतमावा
षंप्राप्तांनेवनलंच ७ मेघैःस्वादाहहिनिर्मुक्ताइतिमंदताकदंबानिमदनवच्छीतलाः कनकगंधिनोवाताः पोत्यपा
यमैरप्यममयलावादवातिशयेताजलिभिवादायपातयंक्वापित्यपायोक्ति। ८ फुलाःशषिताप्रजेताघस्लिप्रअतेन

मंदमारुतनिषामंसेध्याचंदनुरंजितं आपांडजलदंमातिकामातुरमिवांवरं ८ पत्राघर्मपरिक्लिष्टानवः
वारिपरिलता सीतेवशोकसंतप्तामहावाष्पंविमंवति ७ मेघोदरविविर्मुक्ताःकदंबदलशीतलाः शाका
मंजलिभिःपातुंवाताःकेतकगंधिनः ८ पवफुलार्जुनःशैलःकेतकैरमिवासितः सुग्रीवःइवशांतारिः
धाराभिरमिषिच्यते ९ मेघकृष्णाजिनधराधारायज्ञोपवीतिनः मारुतापूरितगुहाःप्राधीतारवपर्वताः १०

मालावकैकेतकैरपिवासितःस्यतेवदनादिमंतंस्तवितंधाराभिः अत्रशैलस्यारिवंनदाहकत्वादावाग्निः ९ मे
घापवकृष्णाजिनदारीताःधाराविशेषाधारास्तपयज्ञोपवीतधारा: मारुतापूरितसेनशब्दवंतःपर्वताः अधीतुमकांता
वटवंइवशाभनइत्यर्थः १० हेमीभिःकशाभिरिवविद्युद्भिरभिताडितमिवास्वनंत अंतर्गतस्तनितनदंशानिर्घोषःका
शाप्रहारेत्रियमाणःशब्दोयस्यतमवेदनाविद्यामिवांवरंभातीतिशेषः ११ स्फुरंतीवरतीनवपङ्क्तिनीषोचा १२ ॥

वा॰

कि॰ टी॰

९८

तथा कृतया कृतार्थं वरस्य मालेव २२ बालेन्द्रगोपैरन्तरे मध्ये चित्रितेन नवशाद्वलेन युता भूमिर्विभाति का इव सेनाः शुकव॰
र्णेन मध्ये माला बालेन्द्रगोपैस्तेन केवलेन गात्रसंपृक्तेन युता नारीव २४ निद्रेति ग्रीष्मायासाद्योत्सवात हृष्टा गर्भधारणा
र्थं प्रवृत्त संयोगिना लंकारः २५ शिखिनो संप्रनृत्ते येषु ते सकदम्बाः कदम्ब पुष्पसहिताः शाखा येषां ते समानकामाउ।

मेघाभिकामी परिसंपतन्ती संमोदिता भाति बलाकपंक्तिः वातावधूता वरपौंडरीकी लंबेव माला रचितां
बरस्य २२ बालेन्द्रगोपांतरचित्रितेन विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन गात्रानुपृक्तेन शुकप्रभेण नारीव लाक्षो
क्षितकंबलेन २४ निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति हृष्टा बलाका घनमभ्युपैति कांता सकामा प्रियमभ्युपै
ति २५ जाता वनांताः शिखिसंप्रनृत्ता जाताः कदंबाः सकदंबशाखाः जाता वृषा गोषु समानकामा जाता
मही सस्यवनाभिरामा २६ वहंति वर्षंति नदंति भांति ध्यायंति नृत्यंति समाश्वसंति नद्यो घना मत्तगजा वनां
ताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवंगाः २७ प्रहर्षिताः केतकपुष्पगंधमाघ्राय हृष्टा वननिर्झरेषु प्रपातशब्दा
कुलिता गजेन्द्राः सार्धं मयूरैः समदा न

नयोर्विकसमवंतः सस्यैर्वनैश्चाभिरामा रमणीया २६ नयादयो यथाक्रमं
वहंतीत्यादिक्रियाभिः संबध्यंते प्लवंगमाः समाश्वसंति सुग्रीव राज्यलाभात् २७ हृष्टाः पूर्वमेव संहृष्टाः वननिर्झरेषु क्री
डयाकेतकपुष्पगंधमाघ्राय प्रहर्षिताः प्रकर्षेणाभिहृष्टाः प्रपातशब्देन प्रपतन्निर्झरजशब्देनाकुलिताः समदा गजेन्द्रा मयू

रामायणस्य ९८

274

मनैरवद्यैः। कदंबपुष्पैश्च व्यामिश्रितं यद्वननिहृष्यात् संबंधेन तानि मयूरशब्दैः रम्यपातमवृक्षतं नवं जलं शैलापगाः।
तद्वनगाः बहंति प्रवहंती १८ रसाकुलैरसवत् षट्पदसंनिकाशं भ्रमरसदृशा वर्णाजंबुफका मंपश्चैः छेद्याभवंति
तेजनेभिनिशेषः श्राम्रफलस्यातिमकलात्वात् तपवमहमोघातः १९ विद्युत्यताकाप्रकाः बलाकातां मालपायामास
हिताः शैलेद्रम्यकृतः शिखरंतत्यकारसदृशाकारा मेघा गर्जंति २ भनोत्सवप्रहृत्नवमपराणि निरोहश्चाबलाहका।

वृ॰ व्यामिश्रितं सर्जकदंबपुष्पैर्नवं जलं पर्वतयातनाम्नं मयूरकेकाभिरुताश्रुपातं शैलोपगाः शीघ्रतरं वहं
ति १८ रसाकुलं षट्पदसंनिकाशं प्रभुज्यते जंबुफलं प्रकामं अनेकवर्णाय वनाव धूतं भूमौ यतत्याम्रफ
लं विपक्वं १९ विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः शैलेंद्रकूटाकृतिसंनिकाशाः गर्जंति मेघाः समुदीर्णना
दा मत्ता गजेंद्रा इव संयुगस्थाः २० वृष्टोदकाप्यायितशाद्वलानि प्रहृष्टनृत्योत्सवबर्हिणानि निरुद्ध
वनानि कानि यस्यायराहात्सधिकं विभाति २१ समुद्वहंतः सलिलातिभारं बलाकिनो वारिधरा नदंतः महत्सु

शृंगेषु महीधराणां विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयांति २२ बलाकिनो मेघाः सलिलाभारं समुद्वहंतः प्रतपवम हिधराणां शृंगेषु विश्रम्य विश्रम्य प्रयां
ति निसवंथः २२ गर्भधारणार्थं मेघ समभिकामंत इति मेघाभिकामाः परिसंपतंती नभसि गाछंती अतपवसं मोः
हिनादहर्षवती बलाकपंक्ति भांति केव वातकंपिनाव पश्रेष्टा पांडरीकी श्वेतपद्म संवर्धिनीलंवारविताल वमान

वा॰
कि॰ टी॰
६२

मूर्नेतस्य मुक्ताप्रमाणम् मावपिकवंबापिकदंवादिमुख्यागीमवमर्गानामननपाहृत्तनन्दसंचेतिसादप्पकंदलंस्य त्रो
त्पले २४ विवर्णाच्छदनाः विविधवर्णपत्ताः २५ मदयादाश्रमराणवतंत्रीवीणातस्यामधुरनादोयस्मिन्मृदंगमा।
नामेकानांमुदीरितमेवकंटतालायस्मिन् मेघ्वशाद्यापवमृदंगनादास्तेरावितुतंप्रकादितेसंगीतसंगीतसंगीतंवने
पुप्रवृत्तमिव २६ मेगीतविषयेकोविभ्रतातिकेविहायंतिकेचित्प्रधानाप्रभ्रमवेवनेपिमेपापतेक्काचित्प्रनृ

कदंबसर्जार्जुनकंदलाढ्यावनांतभूमिर्मधुवारिपूर्णा मयूरमत्ताभिहतप्रनृत्तैरापानभूमिप्रतिमा।।
विभाति २४ मुक्तासमानंसलिलंपतंहे सुनिर्मलंपत्रपुटेपुलग्नं हृष्टाविवर्णच्छदनाविहगाः सुरेंद्रदत्तंतृषि
ताःपिबंति २५ मदादतंत्रीमधुराभिनादंमृदंगमादीवितकंवतालं प्राविष्कृतेमेघमृदंगनादेर्वनेषुसंगी
तमिवप्रवृत्तं २६ क्वचित्प्रनृत्तैःक्वचिदुन्नदद्भिःक्वचिच्चवृत्ताग्रनिषण्णकायैः व्यालंबवर्हाभरणैर्मयूरैर्वनेषुसं
गीतमिवप्रवृत्तं २७ स्तनैर्घनानांप्लवगाःप्रबुद्धाविहायनिद्रांचिरसंनिरुद्धां अनेकरूपाकृतिवर्णनादानवां
बुधाराभिहतानदंति २८

नेरागयन्त्यैःक्वचिदुन्नदद्भिर्गायकैःक्वचिद्वृत्ताग्रनिषण्णकायैर्नृत्यदृष्टभिव्यालं
ववर्हाभरणैर्मयूरैर्वनेषुसंगीतंप्रवृत्तमिव २७ स्तनकमतिकासचिरसंनिरुद्धांचिरसंपादितांनिद्रांविहायप्रबुद्धाःप्ल
वगाभेकाः अनेकरूपाकृतिःसंस्थानंवर्णोनीलपीतादिनादशब्दयेषांतेनवांबुधाराभिर्निहताःसंतोनदंति २८।

275

६५

धारानिपातैः वर्षधारानिपातैः रभिहन्यमानाः अतएव पुष्पं विहाय केवलं शाखामवलंबमानाः षट्चरणा भृंगाः पुष्परसैः पुष्पमकरंदपानैः रब्धाऽऽह्लादि तिविडंमदं तेनोन्नतस्वनाजितं त्यजंतीनसंबंधः २९ शृंगाराः शांताश्रिः न शून्यरसैश्च उन्नताः समर्हस्तन्यमैः समदैः फलैः रुपलक्षिता जंबूरुतानां शाखाः षट्पदैर्निपीयमाना इव भांति ३० स्वस्वनि वाससं त शैलवनानुसारिमार्गानगमनेन संप्रस्थितामतानागजेंद्राः श्रुत्वा मेघरवं निशाम्य मत्तनागांतरशंकी युद्धाभि।

धारानिपातैरभिहन्यमानाः कदंबशाखासु विलंबमानाः क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं शनैर्मदं षट्चरणाः त्यजंति २९ अंगारचूर्णोत्करसन्निकाशैः फलैः सुपर्याप्तरसैः समृद्धैः जंबूद्रुमाणां प्रविभांति शाखा निपीयमाना इव षट्पदौघैः ३० तडित्पताकाभिरलंकृतानामुदीर्णगंभीरमहारवाणां विभांति रूपाणि बलाहकानां रणोत्सुकानामिव वारणानां ३१ मार्गानुगः शैलवनानुसारी संप्रस्थितो मेघरवं निशम्य युद्धाभिकामः प्रतिनागशंकी मत्तो गजेंद्रः प्रतिसन्निवृत्तः ३२ क्वचित्प्रगीता इव षट्पदौघैः क्वचित्प्रनृत्ता इव नीलकंठैः क्वचित्प्रमत्ता इव वारणेंद्रैर्वि भांत्यनेकाश्रयिणो वनांताः ३३ प्रतिकामा प्रतिनिवृत्त इति संबंधः ३२ प्रहृष्टं गीतं येषां ते प्रगीताः षट्पदसंयुता

यिनोऽस्य वनांताः अनेकाश्रयिणः गीतवंतमदाश्रयिणः शोभंते ३३ वनांतभूमिं वापानभूमिं प्रतिमामयथात। भूमिसदृशी विभाति वनानां भूमिर्वर्षाकालसंभृतैः रुक्ववाणैः कदंबादिभिः पुष्पैः सदृशं वारिपूर्णाम्

रा॰
कि॰ टी॰
७१

पैर्नानारूपविविधधातुनानाविधधातुभिन्नवृक्षलतापल्लवैर्नानाविधविशिष्टंस्वाकारंदर्शयंतीत्यर्थः ५६ गगनस्यघनो
पगूढत्वान्नागगविदर्शनाभावः वितृप्ताजातितृप्ता ५७ महांतिकूटानिशिखराणिधाराभिर्धौतानिवर्षधाराभिः
क्षालितानिलंबमानैर्महाप्रमाणैर्मुक्ताकलापैरिवविपुलैःप्रपातैर्निर्झरैरुपलक्षितान्यधिकंविभांतीतिसंबंधः ५८

276

मेघाःसमुद्धूतसमुद्रनादामहाजलौघैर्गगनावलंबाः नदीस्तटाकानिसरांसिवापीर्महींचकृत्स्नामभि
वर्षयंति ५४ वर्षप्रवेगाविपुलाःपतंतिप्रवांतिवाताःसमुदीर्णवेगाः प्रनष्टकूलाःप्रवहंतिशीघ्रंनद्यो
जलंविप्रतिपन्नमार्गाः ५५ नरैर्नरेंद्राइवपर्वतेंद्राःसुरेंद्रदत्तैःपवनोपनीतैः घनांबुकुंभैरभिषिच्यमाना
रूपंश्रियंस्वामिवदर्शयंति ५६ घनोपगूढंगगनंनतारानभास्करोदर्शनमभ्युपैति नवैर्जलौघैर्ध
रणीवितृप्तातमोविलिप्तानदिशःप्रकाशाः ५७ महांतिकूटानिमहीधराणांधाराभिधौतान्यधिकंवि
भांति महाप्रमाणैर्विपुलैःप्रपातैर्मुक्ताकलापैरिवलंबमानैः ५८ शैलोपलप्रस्खलमानवेगाःशैलो
त्तमानांविपुलाःप्रपाताः गुहासुसंनादितबर्हिणासुहाराविकीर्यंतइवावभांति ५९ ॥ ।

शैलोपरिपतितशैलोत्तमानांविपुलाःप्रपाताःनिर्झराःशैलोपरिप्रस्खलमानवेगाःसंतःसंनादितबर्हिणासुगुहा
सुविकीर्यमाणहाराइवावभांतीतियोजना ५९ ॥
५९

७१

स्व मर्त्यसंगमममिच्छंतीभिः कदमनमध्यावेशामिर्यवभितैयउपगीयंतेनयः इतिवारिहूरेणामसमुद्रान्हितावतमि।
ताम्रशुक्लवाकरूपास्तनापामिः शीसीनिततानि ३९ नीलेषुमेघेषुसक्तानववारिपूर्णाविद्धमूलनीलमेयाः प्रति
भांनि दवाग्निदेत्तेषुशैलेषुवद्धमूलाः दवाग्निदग्धाः शैलायदिसक्ताभवंतितदातेइव ४० प्रमतशाद्वलसंत्वव
ति इंद्रगोपाख्यारक्तकीटप्रचुरशाद्वलसमेतानिवनांतराणिगजाश्चरंति ४१ कदंबकेसराणांगहतेमेहेतनेवा।

नयः समुद्रादितवृक्षवाकास्तटानिशीर्णान्यवगाहयिता दतानवप्राहतपूर्णाभोगादतं समर्त्तारम।
पोपयांति ३९ नीलेषुनीलानववारिपूर्णामेघेषुमेघाः प्रतिभांतिसक्ताः दवाग्निदग्धेषुदवाग्निद।
ग्धाः शैलेषुशैलाइववद्धमूलाः ४० प्रमत्तमत्तादितवर्हिणानिसशक्रगोपाकुलशाद्वलानि चरंतिनीपा।
र्जुनवासितानिगजाः सुरम्याणिवनांतराणि ४१ नवांबुधाराहतकेसराणिनवानिहृष्टाभ्रमराः पिवं
ति ४२ मत्तागजेंद्रामुदितागवेंद्रावनेषुविश्रांततराम्टगेंद्राः रम्यानगेंद्रानिभृतानगेंद्राः प्रक्रीडितो
वारिधरैः सुरेंद्रः ४३ ॥

नीति ४२ निम्नतामस्तोयोगाः जाताइमसर्वत्रयोपः प्रक्रीडितः कर्तरिनिष्ठा ४३।
समहताः समुद्रनादेयेः श्रपवाहपंतिप्रवहजनानितिकुर्वंति ४४ वर्षववेगाः प्रतिवेगाश्टष्टपाः विप्रतिवद्धोमा
गीनयानांयामित्तः ४७ नरेवमीविद्यमानानेवंदाः सापियंराज्यसपदमिवचनांवृक्षमेरामाभिषिच्यमानाः पर्वतेंद्राः इ।

मा समायान्तं समीक्ष्य वनतः प्रतिनिवृत्तमिति योजनः ५६ वर्षा वर्षाकालान प्राप्येति शेषः ५७ नदीकूले करे ५८ मे
ततरं अपारं दुस्तरं प्रतिभाति उत्तरं प्रतिभातीत्यर्थः ५९ अयात्रां वर्षासु यात्राभावं कार्याक्षमत्वं वा तथा सुग्रीवे प्रणतेपि
मया स्वीकारायान्वेषणं प्रदिश्य किंचिदपि नोक्तं ६० अपि च अतिपरिक्लिष्टं अतिपरिक्लेशं प्राप्तं आत्मकार्यगरीयस्त्वात् अस्म

नूनमापूर्यमाणायाः सरय्वा वर्धते रयः मां समीक्ष्य समायान्तमयोध्याया इव स्वनः ५६ इमाः स्फीतगुणा व
र्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः ५७ अहं तु हृतदारश्च राज्याच्च महतश्च्यु
तः नदीकूलमिव क्लिन्नमवसीदामि लक्ष्मण ५८ शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमाः रावणश्च महा
शत्रुरपारं प्रतिभाति मे अयात्रां चैव दृष्ट्वेमां मार्गांश्च भृशदुर्गमान् प्रणते चैव सुग्रीवे न मया किंचिदीरितं ६०
अपि चातिपरिक्लिष्टं चिराद्दारैः समागतं आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्वक्तुं नेच्छामि वानरं ६१ स्वयमेव हि विश्रम्य ज्ञात्वा
कालमुपागतं उपकारं च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः तस्मात्कालप्रतीक्षोऽहं स्थितोऽस्मि शुभलक्षण सुग्री
वस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ६२ उपकारेण वीरो हि प्रतिकारेण युज्यते अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां

स्वप्रयोजनस्यातिमहत्त्वात् अल्पयत्नेनाल्पकालेनासाध्यत्वाच्चेत्यर्थः त्वमेव नियोजनं नेच्छामि नैमित्तिकं ६१ उपकारं कर्तुं वेत्स्यते स्म
रिष्यति ६२ अकृतज्ञः कृतघ्नः कृतस्योपकारस्याभिज्ञः पुरुषः अप्रतिकृतः प्रत्युपकारमकृत्वैव सत्त्ववतां मनस्विनां मनो हन्ति
पीडयति प्रत्युपकारसमर्थः उपकारपात्रेण प्रतिकारेण युज्यत एव सुग्रीवोऽप्येवंविधत्वात् प्रत्युपकारं करिष्यतीति भावः ६

निर्धौतं सालितं शृंगाणाम् अयतत्लेयेस्तेतस्याग्रहोत्संगततेः ग्रहाम अध्यतैः मवलय तोयधारामौक्तिकं श्ववपतं।
तिस्वनूपोत्येता ५१ विलीयमाने नीडेऽपृगाव्क्रडिः स्नायते अपृनुमीयते ५२ नरेंद्राणांयावाहूतानिहूता अतः
परत्रास्थितामेनाप्रतिनिवर्तते सलिलेन समीकृताः हृदिवाहूल्यात्मार्गानिरुद्धाः अतएववैराणापितिरुद्धानीय
र्थीः ५३ ब्रह्मवेदाविवक्तनामध्यनमिच्छतां सामगानाम यम्समयः उपाकरणकालः समुपस्थितः ५४ सिद्ध

मुनीन्द्र वेगाविपुलाः प्रयाता निर्धौतशृंगोपतलागिरीणां मुक्ताकलापप्रतिमाः पतंतो महाग्रहोत्संग
तलेप्यिवैते ५० सवतामदेविविच्छिताः सर्गीसीहारमौक्तिकाः पततीवाकुलादिग्नुतापयात्समततः
विनीयमाने विहगैर्निमीलद्विश्वयंकजैः विकसत्याचमालम्याम तोस्तज्ञायते रविः ५१ हृताया त्रानर
रेंद्राणां सेनाप्रतिनिवर्तते वेगाणि चैवमार्गाश्च सलिलेन समीकृता ५२ मासि भाद्रपदे ब्रह्मब्राह्मणा
नां विवक्षतां अयमध्यायसमयः सामगानामुपस्थितः ५४ निवृत्त कर्मायततो नूनं संचितसंचयः आ
षाढीमभ्युपगतो भरतः ५

तं कर्मच्छादनादि कर्म यस्य तादृशामापतनं गृहं नस्यमः संचिताः संचयाः जीव
नसाधना निधेनमः उमरतगृहहव्यारः कोमलेस्पारोभवतः आषाढीमाप्यामभ्युपगतः कृतपंक्तिविहृतमनकलह
मर्थैः तत्रकं महाभारते आषाढेतमितेपत्ते एकादश्यामुपोषितः चातुर्मास्यव्रतं ऊर्ध्वं याकिंचित्प्रयतो नरः इति

हितं तत्कालहितं पथ्यं कालान्तरहितं तत्पथ्यं सत्यं मामधर्मार्थेनेति महात्मा प्रणयप्रश्रयपरीतं संप्रकृतविश्वासे स्ववचनप्र
मामाणिकृतनिश्चयमीदृशं हरीश्वरमुपागम्य हनूमान् मानप्रवीदिति अन्वयः ८ कौलीकलुषमागता ९ कालतः प्रसंग प्रका
लतः सर्वं वर्तते वा धनष्टानवानर्तते १० दंपते भेनेनेति दंडः सैन्यं ग्रामात्माम करणाभ्यामः ममवेमौनिमिलितानितनेकमपि दृ

प्रमाणविधिपूर्वार्थे हितं मद्धिमिनो गुणैः वाक्यविदा वचनं नत्तो हरीशं मारुतात्मजः हितं तथ्यं च पथ्यं च सा
पथ्यमार्थेनेति मतं प्रणयप्रश्रितिसंयुक्तं विश्वासकृतनिश्चयं हरीश्वरमुपागम्य हनूमान्वाक्यमब्रवीत् राज्य
प्राप्तं यशश्चैव कौली श्रीरपि वर्द्धिता मित्राणां संग्रहः शेषं भवान्कर्तुमिहार्हति ९ यो हि मित्रेषु कालज्ञः सततं
साधु वर्तते तस्य राज्यं च कीर्तिश्च प्रतापश्चाभिवर्द्धते १० यस्य कोशश्च दंडश्च मित्राण्यात्मा च भूमिप समवेता
नि सर्वाणि स राज्यं महदश्नुते ११ तद्भवान्वृत्तसंपन्नः स्थितः पथि निरत्यये मित्रार्थमभिनीतार्थं यथावत्कर्तुमर्हसि १२
संत्यज्य सर्वकार्याणि मित्रार्थे यो न वर्तते संभ्रमाद्विकृतोत्साहः सोऽनर्थैरवरुध्यते १३ यस्तु कालव्यतीतेषु
मित्रकार्येषु वर्तते स कृत्वा महतोऽप्यर्थान्न मित्रार्थेन युज्यते १४ ॥

यक ११ निरत्यये अभिनेतार्थे १२ संभ्रमात्तत्वरया १३ कालव्यतीते पश्चाचितकालविशेषातिक्रान्ते प्रयत्नाते पु।
वर्तते तस्मिन्प्रयत्नते समित्रस्यानर्थनो यो न्महतोऽपि मित्रार्थेन मित्रप्रयोजनकार्येन न युज्यते १४ ॥ ॥

वंरवावित्यः मः दर्शनंमतं ९५ कर्ताकरिष्याति ९८ इत्यष्टाविंशः सर्गः ईदृशंव्योमगामीस्वहरीषवस्रपागम्यरत्न
मानवृवीदितिनवमेनान्वयः १ मंदोधर्मार्थयोः संग्राहोयस्तं अस्ततांमार्गकामप्रवृत्तिलक्षणंअम्यर्थमाश्रयंतमिति
शेषः प्रकांतगतमानसंपकल्पितेवकाममस्रुरुषार्थंस्रंतंनिश्चयंग्रतंमानमयस्यते २ निहतकार्यंनिघ्नवलिवधुरुः

नमेवसक्तःप्रणिधायलक्षणः कृतांजलिस्तस्रतिहृज्यभाषितं उवाचरामंस्वभिरामदर्शनंप्रदर्शयन्दर्शन
मात्मनःशुभं ९५ यथोक्तमेतन्नवमस्वंमीप्सितंनवेद्कतोनचिराद्वरीष्यः यात्मनीत्तःरत्नमतामिदंभवा
नेजलंप्रयातेरिपुनिरहेप्रुतः ९८ इत्यार्षेप्रष्टाविंशः सर्गः समीत्प्यविमगताविशुद्धलाहकं सारसाक्रल
मेशुद्धंरम्यंस्योत्स्नानुलेपनं १ समद्दार्षेवमग्रीवेमंदधर्मार्थसंग्रहं अत्यर्थमस्ततांमार्गमेकांतगतमानस
निहतकार्यंसिद्धार्थंप्रमदाभिरतंमदा प्राप्तवंतमभिप्रेतान्सर्वानेवमनोरथान् ३ स्तांचपत्नीमभिप्रेतांना
यंवापिसमीप्सितां विहरंतमहोरात्रंकृतार्थंविगतज्वरं ४ क्रीडंतमिवदेवेषानंदनेष्मरसांगणैः मंत्रिष्वस्य
स्तकार्यंचमंत्राणामनवेक्षकं उत्सन्नराज्यसंदेहंकामवृत्तमवस्थिततेतिष्ठितार्थार्थेनराजः कालधर्मविशेष

पसकार्थं सिद्धार्थंयानराज्येष्वभिप्रतानीप्सितानर्थामाश्रयते २ स्तांपत्नीकंमां ४५ उत्सन्नराज्यसंदेहंमंत्रिसोष्टवेस
नष्टराज्यपालनसंदेहंनिश्रितार्थः तिष्ठिनसर्वस्मार्थः प्रतपवार्थतवतः केतव्यासर्कप्रातन्वराः कालधर्मविशेष

८॥

गितव्याशोछिंतंपर्गविणेपपवमेणवेमता --

नेनैतदन्नोविस्त्ययांकावसितेनामित्रकार्यस्वकार्यमेवेतिबुद्ध्वातवप्रियंकृतंमार्गामग्रेनेष्याम २४ भयमितिरणोघनियोषः
प्रतिकृतः कृतोपकारस्य पिंगेशकपिराज २६ तवाज्ञयास्माकंमध्येकस्यचिदपीतिसंबंधः २७ हेयनच्यप्रधृष्याः

कामंखलुशरैःशक्तः सुरासुरमहोरगान वशेदाशरथिःकर्तुंत्वत्प्रतिज्ञांतुकांक्षते २३ प्राणत्यागाविशं
केनकृतंतेनतवप्रियं तस्यमार्गामवैदेहीं पृथिव्यामपिचांबरे २४ देवदानवगंधर्वाअसुराःसमरुद्गणाः
नचयक्षाभयंतस्यकुर्युःकिमिवराक्षसाः २५ तदेवंशक्तियुक्तस्यपूर्वंप्रतिकृतस्तथा रामस्यार्हसिपिंगे
शकर्तुंसर्वात्मनाप्रियं २६ नाधस्तादवनौनाप्सुगतिर्नोपरिचांबरे कस्यचित्सज्जतेस्माकंकपीश्वरतवाज्ञया २७
तदाज्ञापयकःकिंतेकृतेवसतुकुत्रचित हरयोह्यप्रधृष्यास्तेसंतिकोट्यग्रतोनघ २८ तस्यतद्वचनंश्रुत्वा
कालेसाधुनिरूपितं सुग्रीवःसत्वसंपन्नश्चकारमतिमुत्तमां २९ संदिदेशाभिमतिमान्नीलंनित्यकृतोद्यमं
दिक्षुसर्वासुसर्वेषांसैन्यानामुपसंग्रहे ३० यथासेनासमग्रामेयूथपा
लाश्चसर्वशः समागच्छंत्यसंगेनसेनाग्राणितथाकुरु ३१ ॥

कोट्यग्रतःकोट्यधिकाहरयः तेसंतितेषांमध्येकः तेकृतेतदर्थं किंकरोत्वितिशेषः कुत्रचितकुत्रचनस्थानेतथाज्ञापये
तियोजना २८ मतितदनुष्ठानविषयां २९ ३१ सेनाग्राणिःसेनाग्रेसरान्तथाकुरुतथाज्ञापयअसंगेनअविलंबे

त्वावीरश्चरिंदमनः कार्यंञ्चस्माभिः कर्तव्यंयदिदं वीरकार्यमस्तितदितदंमित्रकार्यंरामकार्यंञ्चरिंदमतेकालातीतं
ञ्चतःकालमितिक्रमस्यवर्तनेइत्यर्थः १५ तस्मात्क्रियतामितिनतुतत्कार्यंकालात्ययश्चेत्तनज्ञापयिष्यन्येवेत्याहनवेत्ति
भावः १६ अप्रमेयप्रभोभावः कुलस्यवंश्यःस्वयंगुणैर्वप्रतिमश्चरामयाणिपिनववशानुगाः अतस्तंनप्रेरयतीतिशे
षः १८ किंचतेनपूर्वंतवकार्यंकृतंतस्यकार्यंकुरुकर्तव्यप्रकारमाहहरीश्वरेति १९ इदानीवानरप्रेरणेपिकाला

यदिदंवीरकार्यंनोमित्रकार्यमरिंदम तदिदंवीरकार्यंतेकालातीतमरिंदम १५ क्रियतांवाक्यवसेतत्हदे
ञ्चाःपरिमार्गणं नचकालमतेतंतेनिवेदयतिकालवित् त्वरमाणोपिसप्राप्तंतवराजन्वशानुगः कु
लस्यहेतुभूतःसंदीर्घवंधुश्चराघवः १७ अप्रमेयप्रभावश्चस्वयंचाप्रतिमोगुणैः तस्यत्वंकृतवकार्यंपूर्वं
तेनकृतंतवहरीश्वरप्रेष्ठानाज्ञापयितुमर्हसि १९ नहितावद्भवेत्कालोव्यतीतश्चोदनादृतेचोदितस्यहिकार्यं
स्यमवेत्कालव्यतिक्रमः २० अकर्तुरपिकार्यस्यभवान्कर्ताहरीश्वर किंपुनःप्रतिकर्तुस्तेराज्येनचधनेनव २१
शक्तिमानतिविक्रांतोवानरर्क्षगणेश्वर कर्तुंदाशरथेःप्रीतिमाज्ञायांकिंनसज्जते २२ ॥ त्वपदेवश्रुत्वद
स्यएवेत्याशक्यनेत्याहनहीति चोदनादृतेरामप्रेरणंविनाज्ञातोपिनाज्ञातोपिकालातिक्रमोनदोषायेतिभावातस्य
रणायदिकार्यंकाश्मतनदाकालव्यतिक्रमोभवेदेवेत्यर्थः २० अकर्तुरपिअनुपकर्तुरपिकार्यस्यकर्ताराजेनधनेनवप्र
तिकर्तुःउपकर्तुः २१ आज्ञायांकिंनसज्जतेकिमर्थंविलंबसे २२ प्राणत्यागाविशंकेनअनेकारिवालिप्राणत्याग

रा. कि. टी. ७५

सारसारवसन्नादैः सारसारवोऽस्थितध्वनिभिः यामेवाला प्राप्नेनरमते सा पुनर्वतोवशं शशमा कथं रमते ७ कांचनानि
चकांचनपुष्पाणि वनितानि मे तानासतहृष्टामोदर्यानि शयानासुतः पुनस्तान्यपश्यती तदा च मामपश्यती कथं च नेते ८
कनेनप्रोक्तेन वध्यते उत्पन्नयः कनमाषिणी कोमलशब्दवती ९ निशाम्य शुभ्रवाकय भविष्यति कथं समा यायषिष्य

सारसारवसंनादैः सारसारवदर्दिनी याश्रमे रमते बाला सा यमे रमते कथं ७ पुष्पितानि समानान्दृष्ट्वा कांच-
नानि वनानि वमिलान् कथं सा रमते बाला पश्यती मामपश्यती ८ या पुरा कलहंसानां स्वरेण कलभाषि-
णी बुध्यते चारुसर्वाङ्गी सा य मे बुध्यते कथं ९ निवृत्तं वक्रवाकानां निशाम्य सहचारिणां पुण्डरीक-
विशालाक्षी कथमेष्यति १० सरांसि सरितो वापीः काननानि वनानि च तां विना मृगशावाक्षीं विरतावस्य
विलभे ११ अपि तां मद्वियोगाच्च सौकुमार्याच्च भामिनीं न दूरं पीडयेत्कामः शरद्गुणनिरन्तरः १२ एवमा-
दि नरश्रेष्ठो विललाप नृपात्मजः विहंग इव सारंगः सलिलं त्रिदशेश्वरात् १३ ॥

तीत्यर्थः १० काननानि समन्ततः वनप्रदेशान् ११ शरद्गुणो निरन्तरः स्फुर्णः कामः सौकुमार्याना द्वियोगमद्वियोगा-
च्च हेतोस्तां भामिनीं दूरमतिशयेन न पीडयेदपितु पीडयेदेव १२ सारंगाश्चातकविहंगम त्रिदशेशो यथा त्रिदशेश्व-
दयाराजजलं कांक्षमाणो विलपति स्म एवं सीतायामिकांक्षमाणो विललाप १३ ॥ १३ ॥

प्रेतपालाः दिगंतानि मे नायमनयः समानयंतसमागच्छंत २२ अनंतरं प्रानयनानंतरं कार्यं मेनाद्यानगणानादिश्य
तु यथ पतम यादयंतु २३ त्रिपंच राजानं पंचदशादिनानंतरं यत्रागच्छेत् सदंडः तेन यः समध्यम वैरागंतव्यमिति भावः
हृदानह नान्सागदो भवानुपयातसंमाननार्थमिति शेषः २५ इत्येकोनत्रिंशः सर्गः १२ कालेमेनो योगकालममो
येवंतथालाः प्लवगाः शीघ्रगाभ्यवसायनः समानयंतते शीघ्रं नरितः शासनान्मम २२ स्वयं चानंतरं कार्यं भ
वानेवानुपश्यतु २३ त्रिपंचरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयादिह वानरः तस्य प्राणांतिको दंडो नात्र कार्या विचारणा २४
हरींश्च वृद्धानुपयातु सांगदो भवान्ममाज्ञामधिकृत्य निश्चिता २५ इत्यार्षे किष्किंधाकांडे एकोनत्रिंशः स
र्गः गुहां प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घनैः वर्षरात्रोषितो रामः कामशोकाभिपीडितः १ पांडुरं गगनं दृष्ट्वा
विमलं चंद्रमंडलं शारदीं रजनीं चैव दृष्ट्वा ज्योत्स्नानुलेपनां २ कामवृत्तं च सुग्रीवं नष्टां च जनकात्मजां दृ
ष्ट्वा कालमतीतं च मुमोह परमातुरः ३ स तु संज्ञामुपागम्य मुहूर्तान्मतिमांस्ततः मनःस्थामपि वैदेहीं चिंतया
मास राघवः ४ दृष्ट्वा च विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकं सारसारवसंजुष्टं विललापार्तया गिरा ५ आ
सीनः पर्वतस्याग्रे हेमधातुविभूषिते शारदं गगनं दृष्ट्वा जगाम मनसा प्रियां ८ ॥ हृष्यऊलविनोविभव ३ सं
तांवितनाम्याः मनस्थामनः सन्निहितामपि चिंतयामास जीवति न वा कथमेनां प्राप्स्यामीति चिंतनं चकार ४ सा
रसशब्दः संजुष्टं शारदं व्योम दृष्ट्वेति संबंधः ५ हेमवर्णधातुभिर्विभूषिते ८ ॥ ८ ॥

२४

वा॰

कि॰ टी॰

७५

लक्ष्मणं समाहितं लक्ष्मणमुवाच हे लक्ष्मण यत्त्वया प्रयुक्तं वाक्यं तद्धितं तत्काल सुखावहं पथ्यकालांतरे च सुखावहं नवे-स।
कं राजनीतिप्रयुक्तं साम सहितं धर्मार्थाभ्यां समाहितं संगतं १९ हे कुमार प्रवृत्तस्य दुरासदस्य कार्यस्य फलं सीताप्राप्तिरूपं
न चिन्त्यमिति न किंतु चिंत्यमेव क्रियाविशेषः युद्धादिः सोऽपि अनुवर्तितव्यो हि अनुवर्तितव्य एव कार्यं सीतान्वेष।

न जानकी मानववंशनाथ तथा सनाथा सुलभा परेण। न चाग्निचूडां ज्वलितामुपेत्य न
दह्यते वीर वरार्ह कश्चित् १९ स लक्ष्मणं लक्ष्मणमप्रधृष्यं स्वभावजं वाक्यमुवाच रामः।
हितं च पथ्यं च वचः प्रयुक्तं ससाम धर्मार्थसमाहितार्थं २० निःसंशयं कार्यमवे
क्षितव्यं क्रियाविशेषोऽप्यनुवर्तितव्यः ननु प्रवृत्तस्य दुरासदस्य हे मार कार्यं।
स्य फलं विचिंत्यं २१ अथ पद्मपलाशाक्षीं मैथिलीमनुचिंतयन् उवाच ल।
क्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता २१ तर्पयित्वा सहस्राक्षः सलिलेन वसु।
धरां निर्वर्तयित्वा सस्यानि कृतकर्मा व्यवस्थितः २२ ॥

णमादि निःसंशयमवेक्षणीयं निःसंशयं यथा तथा कर्तव्यमित्यर्थः २० लक्ष्मणेनोक्तेः तर्पणं वस्यापि अनजानकी।
विरहखिन्नः पादद्वर्णायति प्रयत्नादि २१ निर्वर्तयित्वा संग्राह्य कृतकर्मकृतकार्यः २२ ।२२।

281

प्रांतः संवार्यं कुटिलां फलार्थीगिरिसानव दर्दर्श पर्युपाहृतोलस्लीवालसणोप्रग्रजं १४ तंचिंतयाङ्ःसहयापरीतं
विसंतमेकं विजनेमनस्वी भ्रातविप्रु॥ गिरिसानव प्रांतः कुटिलसंवार्यफलार्थेण कुलमार्गेश्चरविवेत्यर्थः पर्युपा
हृतोलसणोग्रजंदा संददर्श १४ विषादद्विषादवर्णेनात् १५ हेत्रार्यपवायुगीकालेसमाधिःचित्तसमाधानं संपा
वनीयंप्रग्रामिकाले प्रयंसमाधिः किंद्वियते किमर्थंसंह्रियते कामस्यवृणांतेन चपागामनेनु किंद्विनीयायाग्र
लगार्थः प्रपिवेवमाषापोहसवाभवेनकिं पोहषमेवयमहच्यतार्थेच्छर किंचनिवर्तितेनयोगेनकिंकिंप्रयोजनंसा।

प्रांतःसंवार्यंकुटिलांफलार्थीगिरिसानव दर्दर्शपर्युपाहृतोलोस्लीवालसणोप्रग्रजं १४ तंचिंतयाङःसहया
परीतंविसंतमेकंविजनेमनस्वी भ्रातविश्रासावगेतातिदीनःसमीक्ष्यसोमित्रिरुवाचदीनं १५ किमार्य
कामस्यवशंगतेनकिमात्मवैरूप्यपराभवेन प्रयंयपासंक्रियतेसमाधिःकिमत्रयोगेननिवर्तितेन १६
क्रियाभियोगंमनसःप्रसादंसमाधियोगानुगतेचकाल सहायसामर्थ्यमहीनुसवसकर्महेतोवक्रुरुव
चितंस्माधितेस्याम्किमपीत्यर्थः १६ हेस्रदीममतक्रियाभियोगंकार्यावाप्तिं भमसःप्रसादंम (योगं १७।
मादियोगानुगतेयेपोपापाभ्यामनुवंडकालंवसहायसामर्थ्यमग्रीवादिसहायसामर्थ्यसकर्मयोगंवेहनकुरुव
क्रियायोगादिकंसर्वसकार्यासेडौहेतंकुरुषेत्यर्थः १७ ज्वलितामग्निरिवामुपेत्यसदाकष्टदपिनदहेतेश्रतिनुग्र
पितवह्निव्यतिरीतःसवाप्तिरक्षतएव १८ रामः प्रप्रष्टम्युपक्रियाविवाल्पसमावयेसमावपिचवाक्यमुक्तवत

प्रयवानतप्रियंसमनरहिंरिभज्यनिया विभागंकृत्वासमचदादिशावत्यष्पहृत्ताणांशाखासपुष्पविकासरूपे॰
णनावावृभ्रनिर्मलता रूपेणागजलीलासउन्मूलकताऽऽरूपेणाप्रहृत्मेत्यर्थः २८ अनेकपदार्थाश्रयाः विविजा॥
शोभायस्याः स यावत्कालोऽकर्षेयापापिनालक्ष्मीः सूर्यस्यप्रथमप्रसूततकिरणविकासितेषु २९ पवनमिश्रसर

संप्रत्यनेकाश्रयविचित्रशोभालक्ष्मीशरत्कालगुणोपपन्ना सूर्यांशुपादप्रतिबोधितेषु पद्माकरेष्वभ्यधि
कं विभाति २९ सप्तच्छदानांकुसुमोपगंधीषट्पाददृंदैरनुगीयमानः मत्तद्विपानां पवनानुसारी दर्प्पं
विनेष्यन्नधिकं विभाति ३॰ अभ्यागतैश्चारुविशालपक्षैः सरःप्रियैः पद्मरजोवकीर्णाः महानदीनां पु॰
लिनोपयातैः क्रीडंति हंसाः सह चक्रवाकैः ३१ मदप्रगल्भेषु च वारणेषु गवां समूहेषु च दर्पितेषु प्र॰
सन्नतोयासु च निम्नगासु विभाति लक्ष्मीर्बहुधा विभक्ता ३२ नभः समीक्ष्यांबुधरैर्विमुक्तं विमुक्त
बर्हाभरणावनेषु प्रियास्वरक्ता विनिवृत्तशोभा गतोत्सवा ध्यानपरा मयूराः ३३ मनोज्ञगंधैः॥
प्रियकैरनल्पैः पुष्पातिभारावनताग्रशाखैः सुवर्णगौरैर्नयनाभिरामैरुद्योतितानीव वनांतराणि

तितच्छील: विमेघनननलं शोषयनशरत्काल वर्तिषो ष: मत्ति द्विपानां दर्पमभिकं कुर्वन् विभाति ३॰ मानसस॰
रसः ससम्प ~ न ~ चक्रवाकैः सह क्रीडंति ३१।३२ विमुक्तं मुक्तं बर्हरूपमाभरणं यैः अरक्ताः रागरहिताः ३३

हे कमाग्रहृतनस्सउग्रामदस्यकार्यस्यफलं सीताप्राप्तिरूपं न चिंतयसि ति नार्किं त्वचिंत्यमेव क्रियाविशेषः सुहृदादिः सोपि अनुवर्तितव्योहि अनुवर्तितव्यएव कार्यं सीतान्वेषणादि विः संशयमवेत्तणीयं निः संशयं यथा तथा कर्तव्यमित्यर्थः २० लक्ष्मणवाक्यैः त्राणस्यस्यापि पुनर्जानकीविरहाविन्नः शरदन्नवर्णयानिश्रयेत्यादि २१ निवर्तयि

निःसंशयं कार्यमवेक्षितव्यं क्रियाविशेषोप्यनुवर्तितव्यः ननु प्रवृत्तस्य दुरासदस्य कुमारकार्यस्य फलं विचिंत्य २० प्रपद्य पद्मपलाशाक्षीं मैथिलीमनुचिंतयन् उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता २१ तर्पयित्वा सहस्राक्षः सलिलेन वसुंधरां निर्वर्तयित्वा सस्यानि कृतकर्मा व्यवस्थितः २२ दीर्घगंभीरनिर्घोषाः शैलद्रुमपुरोगमाः विसृज्य सलिलं मेघाः परिश्रांता नृपात्मज २३ नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामीकृत्वा दिशो दश विमदा इव मातंगाः शांतवेगाः पयोधराः २४ जलगर्भा महावेगाः कुटजार्जुनगंधिनः चरित्वा विरताः सौम्य वृष्टिवाताः समुद्यताः २५ घनानां वारणानां च मयूराणां च लक्ष्मण नादः प्रस्रवणानां च प्रशांताः सहसानघ २६ अभिवृष्टा महामेघैर्निर्मलाश्चित्रसानवः अनुलिप्ता इवाभांति गिरयश्चंद्ररश्मिभिः २७ शाखासु सप्तच्छदपादपानां प्रभासु तारार्कनिशाकराणां लीलासु चैवोत्तमवारणा

नासं यावत्कृतकर्म कृतं कृत्वा २२ गच्छंतीति गमाः शैलद्रुमपुरःगमितिद्वितीया वहुवचनांतं तां गच्छंतीति यावन्यत्रास सलिलं विसृज्य परिश्रांताः २३ २४ वृष्टिसहितवाताः समुद्यताः अपि विरताः २५ २६ महामेघैरभिवृष्टाअत एव

मत्ताः बर्हिणाः ता स्वेति संबंधः मितकदाः मदनेति शेषः बहांबुजानि विकसितकमलानि ४१ समावसाधुताम्नदारावविनादिता सुतामः ४२ अतिप्रवृद्धानिलो महावायुः बर्हिणाम मयूराः प्लवंगमा भेकाः ४२ अनेकवर्णा येषां तेन नवोदि

विप्रस्वकायं उत्तवक्रवाकान्महास्वैर्मित्रकदागजेंद्राः मदाः सबहांबुजमत्स्यगोपकैर्दिवित्सो भ्रमलं मिवं
ति ४१ वनेतनक्रासमवालुकासु प्रसततोयासु सगोकुलासु रामावसावनिनादितासु नदीषु हंसा
निपतंति रुष्टाः ४२ नदीघनप्रस्रवणोदकानामतिप्रवृद्धानिलबर्हिणानां प्लवंगमानां च गतोत्सवा
नां द्रुतं रवाः संप्रति संप्रनष्टाः ४३ अनेकवर्णाः सुविनष्टकाया नवोदितेष्वंबुधरेषु नष्टाः क्षुधा
र्दिता घोरविषा बिलेभ्यश्चिरोषिता विप्रसरंति सर्पाः ४४ रात्रिः शशांकोदितसौम्यवक्त्रा तारागणो
न्मीलितचारुनेत्रा ज्योत्स्नांशुकप्रावरणा विभाति नारीव शुक्लांशुकसंवृतांगी विपक्वशालि
प्रसवानि भुक्त्वा प्रहर्षिता सारसचारुपंक्तिः नभः समाक्रामति
शीघ्रवेगा वातावधूता ग्रथितेव माला ४८ ॥

नेषु अंबुधरेषु सुविनष्टकायाः सुतरां नष्टकायाः
सुतनष्टदेहयात्राः अतएव नष्टा मृतप्रायाः ४४ शशांकोदितसौम्यवक्त्रा उदितशशांक एव सौम्यं वक्त्रं ॥
यस्याः सा तारागणा एव उन्मीलितानि चारूणि नयनानि यस्याः सा ४५ शालिप्रसवानि व्रीहयः माला इव नभः समाक्रा

कुसुमोद्गतानां मनस्विन्नदकुसुमः प्राणप्रवृत्तानां मदोत्कटाश्च पिकमदाश्च तपवमदलालसाः मदशाद्वेनततश्रयः
कामभोगमत्तेव्वावंतः २५ शाम्रवइतेजितासिवद्वियोनीविमलोवर्णोनैर्मल्यपयस्ततत् कात्हारास्वतेशीता
श्चनर्यः २६ सर्वानयस्यकामणांसंबंधः विरेणाइवादितः प्रकाशितः सम्रवर्णायेयाषारइनराधकालोयं २७।

प्रियाविनानां नलिनीप्रियाणां वनप्रियाणां कुसुमोद्गतानां मदोत्कटानां मदलालसानां गजोत्मानांग
तयोचमंदाः २५ वाभ्रंनभः पास्वविधौतवर्णोकृष्णप्रवाहानिनदीजलानि कात्हारशीताः पवनाः प्रवांति
तपोविवनाश्वदिशः प्रकाशाः २६ सर्यातयाकामणानष्टपंकाभूमिश्चिरोदनादितसांद्ररेणुः प्र
त्योन्यवैरणामनमाप्तानामुद्योगकालोयनराधिपानां २७ सर्यातयाकामणानष्टपंकाभूमिश्चिरोदना
दितसुशारद्गुणाप्यायितनूपशोभाः प्रहर्षिताः पोमसमत्थितागाः मदोत्कटाः संप्रतिपुष्टलद्वाहषा
गवांमध्यगतानदंति २८ समन्मथात्तीव्रतरानुरागाः कुलानिनामंदगतिकरिणाः मदान्वितंसंप
रिवार्ययांतेवनेषुभर्तारमनुप्रयांते २९ तत्कावराणापात्मविभूषितानिवहाणिनीरोपगतानदीनां ते

प्राप्याप्येतेवर्धितेरूपशोभेयेषां पोमसमुत्स्थितांगाः पोत्लपुक्तांगाः २८ समन्मथनादिविशेषणावयकरिणाः
मदगानिमितिभतोः २९ विभूषितांदिभूषितांसारसोयेःहंसममतःविमनाः मनः पयीयामनघावोकाराताेपि

रा॰
कि॰ टी॰
७८

284

नयोः हाः सताः ध्यमानाम सताना चैवागः अभिर्गीताः पीताः वृहद्वराणां मंगा वनेष्फयवनालुगमतं ऊरुवंतिगंधवली।
भादितिभावः ५१ ऊमहम नूपः प्रसामोपमिदततधालिवन वधस्यविपनीतेषपनयोषस्मिन तंकालं श्रावकाल

जलंप्रसन्नं ऊसम प्रहासंक्रौंचुसनेधालिवनंनिपक्कं मउश्च वापूर्विमलश्च चंद्रःपांसंतिवर्धव्यपनीतका
लंमीनोपमंदर्शितमेखलानां नदीवधूनांगनयोचमेदाः कांतोपयस्कालमगाभिनीनां प्रभातकाले।
षिवकामिनीनां मचक्रवाकानि मपोवलानिकापोईकूलेरिव संहृतानि मपत्रलेखानिमरोचनानिवधू
मुखानीवनदीमुखानि ५४ प्रफुल्लवाणासनचित्रितेषु प्रहृष्टषट्पदादिनिकूजितेषु गृहीतचापायत।
चंडदंडः प्रचंडचापोयवनेषुकामः ५५ लोकंसहृष्टायविनोषयितान दीर्न्नदाकानि चष्टरयितानिष्ठ
मसस्येव मधुचक्रवाल्यवानमस्तोयपथराः प्रनष्टाः ५६ दर्शयंतिशरन्नद्यः पुलिनानिशनैः शनैः
नवसंगमसव्रीडजघनानीवयोषितः ५७ प्रसन्नसलिलाः सौम्य ऊरवीभिर्विनादिताः चक्रवाकगा।
णाकीर्णाविभांतिसलिलाशयाः ५८ ॥

मितियावत ५२ मीनापवोपसंदर्शनामेखलाया॥
सां ५३ चक्रवाकपोवलकाशारोचनापत्ररेखावदनउकूलस्थानीयाः ५४ उत्कृविशेषणाविष्टेषुवनेषु प्रय।
प्रचंडचापः कामः गृहीतचापेनउयतः मधुकृमंडदंडः तोदशदंडनयेननष्यावर्तते ५५ ५६ ५७ ५८ ॥ ।

सैनेकदहंसमिति चंद्रप्रतिबिंबवत् मत्तार्दवस्यमितिमांभीर्यैकृतेनैर्नल्पानिशायेनाकाशलाम्पायचैर्तैर्विसर्क।
मितिप्रविसृर्णास्रायोक्त ४७ मकाणाहिंसाश्वाकुलामेखलापासांवाप्लुतमानांतुतमवापीनां ४८ वेगाद्वनदेप
णवंजितेनवक्रेनतयैणावामवोषेणामिश्रः प्रत्यूषकालेप्रातः कालेश्रनिलेनसंप्रहृतः तस्त्वंवेगेनजातःसंम्॰
र्छितोवामः नदीस्रोतहृषाणांगनीराणांदर्यिसंघनभांउनांगाहूषाणांवशाहूः अन्योन्यमाहूरवतीव प्रत्यूषका।

तमैकदहंसंकुलदेरूपेतंमहाकुदस्येसः लेलंरिभाति घनैर्विमुक्तंनिशिएणाचंद्रेताराननणाकीर्णामिवांत।
रितं ४९ प्रकीर्णहंसाकुलमाविनानांप्रवृद्धपमोत्पलमालितीनांवाप्लुतमानामधिकायलक्ष्मीर्वरांगना
नामिवभूषितानां ४८ वेगाद्वनवेजितंतर्यामिश्रः प्रत्यूषकालेनिसंग्रहृद्वः संमूर्छितोगगरगाहूषाणां॰
मन्योन्यमाहूरयतीवृषाहूः ४९ नवैर्नदीनांकुसमप्रभासैर्व्याभूयमानैर्मरुत्माहतेन धौतामलक्षौमपट॰
प्रकाशैः कूलानिपुष्पैरुपशोभितानि ५० वनप्रवेशमधुपानशौंडाःप्रियान्विताःषट्चरणाःप्रहृष्टाः व॰
लेप्रवृद्धागीयाः गोष्ठेषुवेगाद्वायानित्रारयंतिगोप्यागदीवृश्रुमंधं । नेषुपीताःपवनानुयातोंकुर्वंतिपमामनः
तिकूपायामनदंतिनवमसुदितशाहूः प्रमत्तररत्यघैः ५९ नदीनांकूलानिमरुत्माहतेनव्याधूयमानेःकंपितैःकुसमप्र॰
भैसैःकुसुमविकासैर्युतैःधौतामलपटसदृशैःकाशैःरुपशोभितानि ५० वनेषुप्रवेशःनियंकुशागतपीमधुपाने

श्री०
रा० कि०
टी०
७५

285

परिसंख्याय मार्गणादिस्थानं बुध्यते समयमिति शेषः ९७ ९८ उपपन्नानां बलवीर्यादिप्रकाराणां आशांश्चाभिमतार्थविष-
यां संश्रुत्य प्रतिज्ञाय ९९ प्राहिणुदीरितं वाक्यमेतेन श्रमो वतयापि विगृह्णातीति निष्पादयति ७० न भवंति कार्याये तिथेः
वः कृत्वादाः स्वादयः ७१ संश्रोतुमिच्छतीत्यत उक्तं सुग्रीवं ब्रूहीति संबंधः ७२ दीरनपाल्यजनस्य सहायस्य मेयवंगते

सकाले परिसंख्याय सीतायाः परिमार्गणे कृतार्थः समयं कृत्वा कर्म निर्नावबुध्यते ९७ स किष्किंधांप्र
विश्य त्वं ब्रूहि वानरपुंगवं मर्त्यं ग्राम्यसुखे मग्नं सुग्रीवं वचनान्मम ९८ अर्थिनामुदीपपन्नानां पूर्वं चा
प्युपकारिणां आशां संश्रुत्य यो हंति स लोके पुरुषाधमः ९९ शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितं
सत्येन परिगृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः ७० कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवंति ये तान्मृतानपि
क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुंजते ७१ नूनं कांचनपृष्ठस्य विकृष्टस्य मया रणे द्रष्टुमिच्छसि चापस्य रूपं विद्यु
द्गणोपम ७२ घोरं ज्यातलनिर्घोषं क्रुद्धस्य मम संयुगे निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छसि ७३ का
ममेवं गते यस्य परिज्ञाते पराक्रमे त्वत्सहायस्य मे वीर न चिंता स्यान्नृपात्मज ७४॥

॥ स० ८

विदलनादिप्रकृत्य मप्र।
सालगिरिभ
तिहते पराक्रमे कामं परिज्ञाते तत्र्यपि अस्य सुग्रीवस्य चिंता वालिवन्मामपि हनिष्यतीति विचारः। कामं तस्यात भवेरहो

७५

शारदंद्रकराणांकिरणानांस्पर्शेनतयोर्हर्षस्तेनोन्मीलितानाइवत्प्रकाशितास्तारकानक्षत्राणिनेत्रकनीनिकाचयपाश्यावती
रक्तवर्णाशुमुरक्ताचर्द्रवरमाकाशंवस्त्रंवसभासोकिरलेकारः कांतकरस्पर्शसुखादयोनागलितनवनायास्तदवाग
वशात्स्रस्तांविगलितवसनायाः कामुकाहृष्टनांतस्यसंध्यायामारोपात् ५९ ६० याश्राउपस्थितेविशेषः तथाविधपार्श्व

शारदंद्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलितलोचना अहोरागवतीसंध्याजहातिस्वयमंवरं ५९ अन्योन्यवद्धवैराणांति
गीषूणांनृपात्मज उद्योगसमयःसौम्यपार्थिवानामुपस्थितः ६० इयंसाप्रथमायात्रापार्थिवानांनृपात्मज
नचपश्यामिसुग्रीवमुद्योगंवातथाविधं ६१ चत्वारोवार्षिकामासागतावर्षशतोपमाः ममशोकाभितप्तस्य
सौम्यसीतामपश्यतः ६२ चक्रवाकीवभर्तारंपृष्ठतोनुगतावनं विषमंदंडकारण्यमुद्यानमिवचांगना ६३
प्रियाविहीनेदुःखार्तेहृतराज्येविवासिते कृपांनकुरुतेराजासुग्रीवोमयिलक्ष्मण ६४ अनाथोहृतरा
ज्योयंरावणेनचधर्षितः दीनोदूरगृहःकामीमांचैवशरणंगतः ६५ इत्येतैःकारणैःसौम्यसुग्रीवस्यदुरा
त्मनः अहंवानरराजस्यपरिभूतःपरंतप ६६ ॥ पश्यामिनमुद्योगंवनस्यनपश्यामीत्यत्रकर्षः ६१ च
त्वारः इतिश्लोकेपि चत्वारोमासा विषतर्योमासो विषतमपवतश्चापितत्रायोगाभावेनतस्यापिगत प्रायत्वादुक्तंताइत्युक्तिः ६२
चक्रवाकीभर्तारमिवविषमदंडकारण्यमुद्यानमिवपामांपृष्ठतोनुगतानामपश्यतो मेभासावर्षशतोपमागता
इतिपूर्वेणान्वयः ६३ ६४ कृपायाअकरणेहेतुमनुयाति अनाथइति ६५ सुग्रीवस्यसुग्रीवेणधर्षणं ६६।

श्री. रा. किं. टी. ८

मानवं वंशवर्द्धनेन त्वया ॥ ८३ ॥ इति दिव्यमितिर्दिवसलक्षणाः ३० साधुवृत्तेन साधूनां हन्तेर्यरले हतालक्षणो कर्मणाज
नितात्फलानुबन्धं गतेनमात्तिकं दृटकमन्येनोगतं चेर्थोन्नमन्यतेमयमृलानिति शेषः अतएव वानरराज्यलक्ष्मीनभान्तिहि
यस्मान्नयातव्यकावास्यवृद्धिःप्रेमयदि पालने प्रतिश्रुत्य तन्नचमतेतथाहि नातिक्रमत इति पाठः पांक्तः २ तत्रहेतु

ऊर्ध्वमसत्यं मयि वानरेश्वर प्रतिश्रुते धर्ममवेक्ष्य शाश्वतं मा वालिनं प्रेतगतोपमच्च पश्ये मम चोदितेः पदैः ॥ ८२
स पूर्वजं तीव्रविवृद्धकोपं लालप्यमानं प्रसमीक्ष्य दीनं चकार तीव्रां मतिमुग्रतेजा हरीश्वरे मानववंशव
र्द्धनः ॥ ८३ इत्यार्षे रामायणे किष्किन्धाकाण्डे दशमः सर्गः १० ॥ सकामिनं दीनमदीनसत्त्वं शोकाभिपन्नं समुदीर्ण
कामं नरेन्द्रसूनुर्नरदेवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच १ न वानराः स्वात्मसाधुवृत्तेन मन्यते कर्मफ
लानुबन्धात् न भात्यनेन राज्यलक्ष्मीः तथाहि नातिक्रमते स्ववृद्धिः २ मतिस्त्वया याद्यात्मसुविश्रमक्तस्तव प्र
मादात्प्रतिकारवृद्धिः हताग्रजे यस्य पुनर्विवालिनं न राज्यमेवं विधमस्य देयं ३ न धारयेत्कोपमुदी
र्णवेगं न हन्मि सुग्रीवमसत्कमद्य हरिप्रवीरैः सह वालिपुत्रो नरेन्द्रपत्न्या विचयं करोतु ४ ॥ माहमति
तथादिति मन्त्रि तये हेतुस्तव प्रमादः अतस्तस्य प्रतिकारबुद्धिं वर्तम इति शेषः नदेयं दत्तं नानुपालनीयमित्यर्थः
न धारयेत्थारापिवनसक्रो मिवालिपुत्रोंगदः विचयमन्वेषणं सुग्रीवेहताते सेराज्यसमर्पणादिति भावः ४ ॥

286

२

८

प्रथमारंभः सात्यकरणा वालिनि रमनन्तरूपोयदर्थं यस्मै सीतान्वेषणप्रयोजनाय कृतः समयं तत्रिषयसंकेतं स्ल
वगेश्वरो नाभिजानातीति संबंधः ७५ वर्षशेतरकालमेवसमयकालं प्रतिज्ञाय संकेतकालं प्रतिज्ञायेत्यर्थः
पानं यथा ते ७७ ममरोषस्य यद्रूपं तत्सुग्रीवस्य व्यतीतं इदं वक्ष्यमाणं वचनं वद्रूपाइति संबंधः ७८ तद्वच आह ७९

पदर्थमयमारंभः कृतार्थपुरंजय समयं नाभिजानाति कृतार्थः प्लवगेश्वरः ७५ वर्षे समयकालं
तु प्रतिज्ञाय हरीश्वरः व्यतीतांश्चतुरो मासान्विहरन्नावबुध्यते ७६ सामात्यपरिषत्क्रीडन्पानमेवोप
सेवते शोकदीनेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयां ७७ उच्यतां गच्छ सुग्रीवस्त्वया वीर महाबलमम रो
षस्य यद्रूपं ब्रूयाश्चैनमिदं वचः ७८ न स संकुचितः पंथा येन वाली हतो गतः समये तिष्ठ सुग्रीव मा वा
लिपथमन्वगाः ७९ एक एव रणे वाली शरेणानिहतो मया त्वां तु सत्यादतिक्रांतं हनिष्यामि सबांध
वं ८० तदेवं विहिते कार्ये यच्चिंतितं पुरुषर्षभ तद्ब्रूहि नरश्रेष्ठ त्वर कालव्यतिक्रमः ८१ ॥

नेति हतो वालीय यथागतः सपंथाः परलोकमार्गो न संकुचितः न नष्टः हे सुग्रीव समये मर्यादायां तिष्ठ समयं मा
हासीः वालिपथं वालिगतं मार्गं मा प्रन्वगा इत्यर्थः ७९ ८० कार्ये एवं विहिते एवमवस्थिते सति यद्धितं तद्ब्रूहि का
लव्यतिक्रमो मा भूदिति शेषः अतस्त्वदेति मंदंथः ८१ कुरुषेत्याक्षपन्यासः संग्रहेणा सुग्रीवहितप्रदर्शनार्थः ८२

क्तयोत्तरसहितं मत्वा आलोच्य यथाविधि इति संबंधः ११ भ्रातुः ग्रामस्यः कामो मनोरथस्तज्जन्यस्ताद्विघातजन्योयः
क्रोधस्तत्समुत्थेन तज्जेन क्रोधाग्निना हतः अत एवाप्रीतः प्रभंजनो वायुरिव प्रययौ १२ तरसा जवेगेन पर्य

श्री॰
रा॰ किं॰
टी॰
८।

287

यथोक्तकारी वचनमुत्तरं चैव सोत्तरं बृहस्पतिसमो बुध्या मत्वा रामानुजस्तदा ११ ॥
कामक्रोधसमुत्थेन भ्रातुः क्रोधाग्निना हतः प्रभंजन इवाप्रीतः प्रययौ लक्ष्म
णस्ततः १२ सालतालाश्वकर्णांश्च तरसा पातयन् द्रुमान् पर्यस्यन् गिरिकूटानि द्रु
मानन्यांश्च वेगतः १३ शिलाश्च शकलीकुर्वन् पद्भ्यां गज इवाशुगः दूरमेकपदं
त्यक्त्वा ययौ कार्यवशाद्द्रुतं १४ तामपश्यद्बलाकीर्णां हरिराजमहीपुरीं दुर्गा
मिक्ष्वाकुशार्दूलः किष्किंधां गिरिसंकटे १५ रोषात्प्रस्फुरमाणोष्ठः सुग्रीवं प्र
ति लक्ष्मणः ददर्श वानरान्भीमान् किष्किंधायां विचारिणः १६ तं दृष्ट्वा वानराः सर्वे लक्ष्मणं पुरुषर्षभं
शैलशृंगाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् जगृहुः कुंजरप्रख्या वानराः पर्वतांतरे १७

स्यन् अस्थिरयन् १३ एकपदं एकैकपदं दूरं यथा भवति तथा भवति तथा त्यक्त्वा कार्यवशाद्द्रुतं ययौ १४ बलाकीर्णां बा
नरसेनाश्रामाणि विसंकटस्थे वरमध्ये वर्तमानां १५ बुद्धलं तां तां दर्शनभीमाः शैलशृंगादिग्रहो वानराणां १६ ॥ ॥

नेदं दिनार्धं विज्ञापितसुग्रीववयस्यप्रहतिं सवीतितं सहभ्रवेत्तर्तमम पोषितं ५ नहि थः यमतः पापुंमित्रहननमा
यत्रमयत्रयं श्रायेणाममाविवेकेन ६ इदंमित्रहननाध्यवसायदयंवस्नवयाधनेनानिश्चयं साधुहतनसाधुवे
नतां पूर्वकृतांप्रीतिंप्रनुवर्तसहपूर्वंहतंमंगतंवमांख्यवसारेतिशेषः ७ कालयर्ययेकालातिक्रमेअतिक्रमणा

तमात्तवाणामनसुत्पतंतंनिवेदितुर्मोरणावृंडकोपंउवाचरामः परवीरहंतासवीतिनंसाग्रनगंच
वाक्यं ५ नहिवेनाडिथोलोकोपापमेवंसमाचरेत कोपमार्येणपोहंतिसवीरःपुरुषोत्तमः ८ नेदम
घवपाग्रासमसाधुहतनलक्ष्मणांनांप्रीतिमनवर्तसहपूर्वंहतंचसंगतं ७ सामोपादिनयावावाहत्ताणि
परिवर्जयन् वक्तुमर्हसिसुग्रीवंव्यतीतंकालपर्ययं ८ सोग्रजेनानुशिष्टार्थोयथावत्पुरुषर्षभः।
प्रविवेशपुरवीरोलक्ष्मणःपरवीरवीरहा ९ ततःशुभमतिःप्राज्ञोभ्रातुःप्रियहितेरतः लक्ष्मणःप्रति
संरब्धोजगामभवनंकपेः १० शक्रवाणासनप्रख्यंधनुःकालांतकोपमं प्रगृह्यगिरिशृंगाभमंद
रःसानुमानिव ११
मेवचक्तुमर्हसिकालोतिक्रांतइत्येववक्तुमर्हसिनापरंकिंचिदित्यर्थः ८९ प्रति
संरब्धःप्रतिनिहननाध्यवसायः १० कालांतकोपमंकालादिवद्भयंकरं सानुमान्मंदरइवगजगामेत्यन्वयः ११
यथोक्तकारीरामस्येतिशेषः वचनंसुग्रीवंप्रतिसेनवक्तव्यं उत्तरंतदुपरिसुग्रीवेणवक्तव्यंमोत्तरंतदुपरिसव।

बाणपाशं नियम्य सज्यं कृत्वा तिष्ठतीति ह्यायस्य सायकासनं धनुरेव भोगो यस्य स्वतेजो रूपविषेण संभृतो यातः पंचास्यः पन्नग इ
व बभूवेति पूर्वेणान्वयः ३० विषादमगमत् एतावत्पर्यंतं रामकार्येण चिंतितमिति विषादः ३१ इत्युक्त एवं प्रकारेणो

ततस्ते हरयः सर्वे प्राकारपरिखांतरात् निष्क्रम्योदग्रसत्त्वास्तु तस्थुराविष्कृतास्तदा २७ सुग्रीवस्य प्रमा
दं च पूर्वजस्यार्तमात्मवान् दृष्ट्वा क्रोधवशं वीरः पुनरेव जगाम सः २८ स दीर्घोष्णमहोच्छ्वासः कोपसंरक्त
लोचनः बभूव नरशार्दूलः सधूम इव पावकः २९ बाणशल्यस्फुरज्जिह्वः सायकासनभोगवान् स्वतेजोविष
संभृतः पंचास्य इव पन्नगः ३० तं दीप्तमिव कालाग्निं नागेंद्रमिव कोपितं समासाद्यांगदस्त्रासाद्विषादमगमत्प
रं ३१ सोंगदं रोषताम्राक्षः संदिदेश महायशाः सुग्रीवः कथ्यतां वत्स ममागमनमित्युत ३२ एष रामानुजः
प्राप्तस्त्वत्सकाशमरिंदम भ्रातुर्व्यसनसंतप्तो द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ३३ तस्य वाक्यं यदि रुचिः क्रियतां सा
धु वानर इत्युक्त्वा शीघ्रमागच्छ वत्स वाक्यमिदं मम ३४ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा शोकाविष्टोंगदोऽब्रवीत् ।
पितुः समीपमागम्य सौमित्रिरयमागतः ३५ ॥

त्यर्थः ३२ तं प्रकारं दर्शयति एष इति ३३ किं यत्तां तदा तन्निदेशोऽस्थीयतामित्यर्थः ३४ तदा साधु क्रियतां
तद्वचनमिति शेषः ३५ ॥ ३५ ॥ ॥

श्री० रा० कि० टी० ८२

288

ततः सचिवसंदिष्टाः सुग्रीवं वोधयिता तदनुमत्या लक्ष्मणो महाभिर्यावत्सवेश्मप्रवेशं तिष्ठंतु तथा नास्ति इत्यर्थः । ततः स्त
सेवं सचिवैः संदिष्टा हरयो नगवासिनिर्ययुः २३ विकृतदर्शनाः भीमदर्शनाः २४ दशनागबलाः शतनागबलाः
वला इत्यर्थः नागसहस्रस्य वर्चसः नागसहस्रतेजस्तुल्यतेजस्तुल्यतेजसः २५ उरामदामय

तान्नरहीनप्रहरणान्सर्वान्दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः बभूव परमक्रुद्धो वह्निरिंधनरवानलः १९ ॥ तं ते भयप
रीतांगाः क्रुद्धं दृष्ट्वा प्लवंगमाः कालमृत्युकृतांताभं शतशो विद्रुता दिशः २० ततः सुग्रीवभवनं प्रविश्य ह
रिपुंगवाः क्रोधमागमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयत् २१ तारया सहितः कामी सक्तः कपिवृषो रहः नते
षां कपिसिंहानां शुश्राव वचनं तदा २२ ततः सचिवसंदिष्टा हरयो रोमहर्षणाः गिरिकुंजरमेघाभा
नगरान्निर्ययुस्तदा २३ नखदंष्ट्रायुधा वीराः सर्वे विकृतदर्शनाः सर्वे शार्दूलदंष्ट्राश्च सर्वे च विकृताननाः २४
दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यवर्चसः २५ किष्किंधां क
पिभिर्व्याप्तां द्रुमहस्तैर्महाबलैः अपश्यल्लक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किंधां तां दुरासदां २६ ॥ एवमुक्तिस्वेयन्वयः २९ मा ।
कारा इहि वैर्तिनी परिमा तद तं राजइव वैरपि च हि निष्क्रम्य प्राविकृतपकटं यथा नप्रातेस्युः २७ प्रमादे च वा
क्षरशलिराथनं च स्वेनस्पारा मस्योक्तवदृष्टा विचार्य धनरवक्री यवशं जगाम २८ दीर्घउस्लाम । हा उक्तासो यथा

श्री॰
रा॰ किं॰
टी॰
८३

कीर्तितस्तत्राह स्मेत्यादि ग्रथ्यर्थं यं मे योर्विषये उच्चावचं वक्तुं प्रामं लक्ष्मणं पार्श्वस्थं ततः ३५३ प्रमादपीत्यादि भवस
त्यप्रतिश्रवइत्यंतं तमेकं वाक्यं सार्थ्यनिश्चितैः ग्रर्थनिश्चयमहितैर्वचनैः प्रमादपिवानपार्श्वस्थादित्यन्वयः ५४ ५५।
तस्यभीताः तस्मादीताः ५८ वाक्यं रामवाक्यं सारथिर्यस्यव्यवसायः कर्तव्यार्थनिश्चयः स बद्धोयस्य ५७ ५६ ५९५
प्रमादपिवानसुग्रीवं ववचनैः सार्थ्यनिश्चितैः ग्रासीनं यप्युपासीनो यथा यार्कमहत्यति ५४ सत्यसंधौ महात्मा॰
तो भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ वयस्यभावं संप्राप्तौ राज्यार्हौ राज्यदायिनो ५५ तयोर्वेको धनुःपाणिर्द्वारि तिष्ठति ल॰
क्ष्मणः यस्य भीताः प्रवेपंतो नादान्मुंचंति वानराः ५६ सएषराघवभ्राता लक्ष्मणो वाक्यसारथिः व्यवसाय
यः प्राप्तस्तवामरूपशासनात् ५७ ग्रयं वा तनयो राजन् तारायाद पितांगदः लक्ष्मणेन सकाशं ते प्रेषितः।
स्त्वयानत ५८ सोयं रोषपरीतात्मा द्वारि तिष्ठति वीर्यवान् वानरान्वानरपते चक्षुषा निर्दहन्नि व ५९
तस्य मूर्ध्ना प्रणामं त्वं सपुत्रः सहबांधवः गच्छशीघ्रं महाराज रोषोह्यद्योपशाम्यतां ६० यथाहि रामो धर्मात्मा
त्वात्तत्कुरुष्व समाहितः राजंस्तिष्ठस्व समये भव सत्यप्रतिश्रवः ६१ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे एकत्रिंश
सर्गः ग्रंगदस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः सचिवैः सह लक्ष्मणं कुपितं श्रुत्वा मुमोचासनमात्मवान् १ सच तानब्रवीद्वा
क्यं निश्चित्य गुरुलाघवं मंत्रज्ञो
धर्मोत्ता बहजौतिपोषः सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ६१ इत्येकत्रिंशः सर्गः ग्रंग १ क्यं निश्चित्य गुरुलाघवं मंत्रज्ञो
दस्य प्राधान्यादंगदवचः श्रुत्वेत्युक्तं १ गुरुलाघवं गुरुत्वलघुत्वं इत्यर्थः मंत्रकुशलः मंत्रप्रयोगकुशलः २ ॥

मंत्रज्ञोमंत्रविद्विचक्षणः २॥

289

तल्लक्ष्मणस्येति श्रोकोक्त तिस्तरेणाह अथेति संभ्रातभावः ३८ तदेव विस्तृणोति संभ्रमयेति मादक्लान्तायाः ३९
निद्रायातेन संवीतो वामनः नाववुद्धवान् तत्वतिं तद्ववनेवेत्यर्थः यतो मदेन न विमोहितः मदमत्तश्च बभूव।
प्रासीदित्यर्थः ३८ ततः पंगदस्य सुग्रीवसमीपगमनानंतरं तं ऋद्धं लक्ष्मणं प्रसादयन्तो वानराः संप्रश्रयभयेन

अथांगदस्तस्य वचो निशम्य संभ्रांतभावः परिदीनवक्त्रः निपत्य पूर्वं नृपतेस्तरस्वी ततो रुमायाश्चरणौ
ववंदे ३९ संरहृय पादौ सुनकृगृतिज्ञो जग्राह मातुः पुनरेव पादौ पादौ रुमायाश्च निपीडयित्वा निवेदया
मास ततस्तमर्थं ३७ स निद्रया मम संवीतो वानरो नावबुद्धवान् बभूव मदमत्तश्च मदनेन च मोहितः ३८
ततः किलिकिलां चक्रुर्लक्ष्मणं प्रेक्ष्य वानराः प्रसादयंतस्तं क्रुद्धं भयमोहितचेतसः ३९ ते महौघनिभं दृ
ष्ट्वा वज्राशनिसमस्वनं सिंहनादं समं चक्रुर्लक्ष्मणस्य समीपतः ४० तेन शब्देन महता प्रत्यबुध्यत वानरः
मदविह्वलताम्राक्षो व्याकुलः स्रग्विभूषणः ४१ अथांगदवचः श्रुत्वा तेनैव च समागतौ मंत्रिणौ वान
रेंद्रस्य संमतोदारदर्शिनौ ४२ प्लक्षश्चैव प्रभावश्च मंत्रिणावर्थधर्मयोः वक्तुमुच्चावचं प्राप्तं लक्ष्मणं तौ प्रश

किलकिलां स्वजातिशब्दं विशेषः ३९ तं महौघनिभं महाप्रवाहसदृशं सदृशशब्दं वज्रादिसदृशं
शब्दं समं महासिंहनादं चक्रुः सुग्रीवोद्बोधनायेति शेषः ४० ४१ अंगदवचः श्रुत्वेति तौ नांगदेनैव सह दारदर्शिनौ।

श्री॰
रा॰ कि॰
टि॰
८४

290

ग्रयसुखमनो हनुमान्कोपनिमित्तं निश्चित्याह सुग्रीवेणेति तर्केण ऊहेन ९ निश्चयं विवक्षुरादौ सुग्रीवस्य कृत-
ज्ञतामभिनंदति मवैधेति ९ उपकारमेवाह राघवेणेति ९ प्रणयात्क्रुद्धो नतु अमहत्युनाल्पितान् ९२ प्रणयकोपस्य नि-
मित्तं दर्शयति तमिति कालंप्रतितातं सीतान्वेषणाकालं प्रष्टनाप्रष्टताप्रकर्षेणाहता गतप्रायेतियावत् ९ ९३ वक्तं।

राघवेण तु वीरेण भयमुत्सृज्य दूरतः त्वत्प्रियार्थे हतो वाली शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ सर्वथा प्रणयात्क्रुद्धो रा-
घवो नात्र संशयः भ्रातरं स प्रहितवान् लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनं ९ त्वं प्रमत्तो न जानीषे कालं कालविदां वर फु-
ल्लसप्तच्छदश्यामा प्रवृत्ता तु शरच्छुभा ९३ निर्मलग्रहनक्षत्रा द्यौः प्रनष्टबलाहका प्रसन्नाश्च दिशः सर्वाः स-
रितश्च सरांसि च ९४ प्राप्तमुद्योगकालं तु नावैषि हरिपुंगव त्वं प्रमत्त इति व्यक्तं लक्ष्मणोयमिहागतः ॥ आर्त-
स्य हृतदारस्य परुषं पुरुषांतरात् वचनं मर्षणीयं ते राघवस्य महात्मनः ९५ कृतापराधस्य हि ते नान्यत्प-
श्यामहं क्षमं अंतरेणांजलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ९ नियुक्तैर्मंत्रिभिर्वाच्योवश्यं पार्थिवो हितं ॥ इ-
तएव भयं त्यक्त्वा ब्रवीम्यवधृतं वचः अभिक्रुद्धः समर्थो हि चापमुद्यम्य राघवः सदेवासुरगंधर्वं वशे स्थाप-

॥ २ॅ चिंकागतः ॥

यितुं जगत् ॥

वानेति शेषः निशेषः ९४ पुरुषांतरात् लक्ष्मणात् श्रुतं परुषं वचनं ते त्वया मर्षणीयं तत्संभावनमाल लक्ष्मायस्त्रुपदेशः ९
नियुक्तैः हितोपदेशे इति शेषः अवधृतं निश्चितं ९ ९६ यः पुनः प्रसाद्यो भवेत् स कोपयितुं न क्षमो न युक्तः ॥ ९२ ॥

५१८

८५

उर्व्याहृतं अनुवितवचनयुक्तं उक्तं उरनुष्ठितं अनुवितं कृत्यं कृतमितिशेषः २ कोयकारणमुन्नयति अस्तहृदिति ।
अशोभनरूदयेत्यर्थः असंभ्रम तान अनुत्पन्नानमितिशेषः ४ अलक्ष्मणाकोपविषयेतावतप्रथमंभावः चेष्टा।
निश्चयः अथवस्माकल्पेनयानेनिपुणांविनेयः ५ त्रासोमदयपायमलश्तिशेषः किंतअस्थानेअकोडेवास्तवाच।

नमेउर्व्याहृतंकिंचिन्नाप्यमेडवदनुष्ठितं लक्ष्मणोराचवधातागुडःकिमितिचिंतये २ अस्तहृद्भिर्ममामित्रैः
नित्यमंतरदर्शिभिःमममदोषानसंभ्रमतांमाविज्ञोराचवाग्रजः ४ अत्रतावयथावुद्धिःसर्वेदेवयथाविधि
भावश्चनिश्चयस्तावद्धितेयोनिपुणांशनैः ५ नावलांकिममत्रासोलाक्ष्मणनापिराचवात मित्रंमस्थानकुपितंजनयत्येवसंभ्रमं ६ सर्वथासुकरंमित्रंउष्करंपरिपालनं अनित्यत्वाद्धिचित्तानांप्रीतिरल्पेपिभिद्यते ७ अतोनिमित्तेउत्सोहंरामेणतमहात्मना यन्ममोपकृतंशक्यंप्रतिकर्तुनतन्मया ८ सुग्रीवेणैवमुक्तेतुहनूमान्हरिसत्तमः उवाचसेनतर्केणमध्येवानरमंत्रिणां ९ सर्वथानैतदाश्चर्यंयत्त्वंहरिगणेश्वर नविस्मरस्यविस्रब्धमुपकारंकृतंशुभं १० ॥ परायाभावेपिविप्रकृतमिथ्यापतायेनकुपितंमित्रंसंभ्रमंभयंजनयत्येव ६ चित्तस्यास्थानकोपसंभावनायालोकन्यायःमाह सर्वथेति अल्पेप्यपराधेसतीतिशेषः ७ अतोनिमित्तं अस्मात्निमित्तात्रसोहं मकोहात्मनारामेणतयड पकृतंततन्मयाप्रतिकर्तुंनशक्यम्प्र

मस्त्रैरेणयावंदाप्समवंशीकरोमीतिमावः ४ ॥

प्रमयगन्धाढ्यं गंधद्रव्यं मधूनां च गंधैरितिशेषः ७ प्रासादैः शोभितामित्यन्वयः गिरिनद्यः गिरिभ्यः प्रसृता
नदीमित्यर्थः ८ ९ १० ११ १२ १३ पांडुरेणशैलेन परिक्षिप्तं स्फटिकशिलामयवप्रेण परिवेष्टितं १४
चंदनागरुपद्मानां गंधैः सुरभिगंधिनं मैरेयाणां मधूनां च संमोदितमहापथां ७ विंध्यमेरुगिरिप्रख्यैः
प्रासादैर्नैकभूमिभिः ददर्श गिरिनद्यश्च विमलास्तत्र राघवः ८ अंगदस्य गृहं रम्यं मैंदस्य द्विविदस्य च गव
यस्य गवाक्षस्य शरभस्य च गजस्य च ९ विद्युन्मालेश्च संपातेः सूर्याक्षस्य हनूमतः वीरबाहोः सुबाहोश्च नल
स्य च महात्मनः १० कुमुदस्य सुषेणस्य तारजांबवतोस्तथा दधिवक्त्रस्य नीलस्य सुपाटलसुनेत्रयोः ११ ।
एतेषां कपिमुख्यानां राजमार्गे महात्मनां ददर्श गृहमुख्यानि महासाराणि लक्ष्मणः पांडुराभ्रप्रकाशानि दि
व्यमाल्ययुतानि च प्रभूतधनधान्यानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च पांडुरेण तु शैलेन परिक्षिप्तं दुरासदं वानरेंद्रगृ
हं रम्यं महेंद्रसदनोपमं १४ शुक्लैः प्रासादशिखरैः कैलासशिखरोपमैः सर्वकालफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभि
तं महेंद्रदत्तैः श्रीमद्भिर्नीलजीमूतसन्निभैः दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैः शीतच्छायैर्मनोरमैः हरिभिः संवृतद्वारं ब
लिभिः शस्त्रपाणिभिः दिव्यमाल्यावृतं शुभ्रं तप्तकांचनतोरणं १८ सुग्रीवस्य गृहं रम्यं प्रविवेश महाबलः
अवार्यमाणः सौमित्रिर्महाभ्रमिव भास्करः १९ स सप्तकक्ष्या धर्मात्मा यानासनसमावृताः प्रविश्य सुमहद्गु
संदर्शने वृत्तः १९ २० १५ १६ सप्तकक्ष्या इत्यस्यातिक्रम्येति शेषः २१ मंददर्शांतःपुरं महत् हैमराजत

१ द्युमोहितं ऽपोहितं महेंद्रवर्चसः सचराचरवस्य लक्ष्मणस्यास्य रामस्य मानुषं मनुष्यमनिक्रांतं बलं तमनोत्वा।
स्य निजान्येव वालिवधादिनेति भावः २२ द्वाविंशः सर्गः २२ अथ यवं हनुमद्वचनानन्तरं प्रतिसमादिष्टः पूर्वे

न मत्तमः कोपयितव्यः प्रसाद्यः पुनर्भवेत् पूर्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन विशेषतः २ तस्य मूर्ध्ना प्रा
णम्यवंसपुत्रा सम्लुजनः बाजंलिपुटस्समये भर्तृभार्यैव तद्वशे २१ न रामः रामानुजशासनेन तया।
कोपादपुर्वकमनसाप्यपोहितं मनोहितेज्ञास्यति मानुषं बलं सराचवस्यास्य महेंद्रवर्चसः २२ इति द्वाविंशः
सर्गः २२ अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परवीरहा प्रविवेश गुहां रम्यां किष्किंधां रामशासनात् १ द्वारस्था
हरयस्तत्र महाकाया महाबलाः बभूवुर्लक्ष्मणं दृष्ट्वा सर्वे प्रांजलयः स्थिताः २ निश्वसंतं तु तं दृष्ट्वा क्रुद्धं दशर
थात्मजं बभूवुर्हरयस्त्रस्ता न चैनं पर्यवारयन् ३ सतां रत्नमयीं दिव्यां श्रीमत्पुष्पितकाननां रम्यां रत्नसमा
कीर्णां ददर्श महतीं गुहां ४ हर्म्यप्रासादसंबाधां नानारत्नोपशोभितां सर्वकामफलैर्वृक्षैः पु... तै रुप
शोभितां ५ देवगंधर्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपिभिः दिव्यमाल्यांबरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः ८ ॥ प्रेषितेनांगदे।

प्रवेत्यसमाहृतः १ स्थिताहरयः प्रांजलयो बभूवुरित्यन्वयः २ न चैनं पर्यचारयन् एनं लक्ष्मणं परिवार्य गंतुं भयेन
नाशक्नुवन्नित्यर्थः ३ रत्नसमाकीर्णां अनेकोत्तमवस्त्राक्रांता ४ तस्यैव प्रपंचः हर्म्याणि सर्वकामफलैः सर्वदाऽपेक्षित।

५८ ॥

श्री॰
रा॰ किं॰
टि॰
८८

णामाख्यानः वोधितलक्ष्मणागमनः उपशाम्यते उपाम्य ९।२१ इवशाहूपवार्थ २१ दोषस्यानंदोषकारणंममाप।
राधं २३ २४ निर्नितकोपांसमवान्निमितवानिर्णीयस्वस्यक्षमीगमनमत्रवित्तमितियत्तामदंगद्हणातिअथवंति

२५

292

अंगदेनसमाख्यातोज्यासनेनचवानरः बुबुधेलक्ष्मणंप्राप्तंसुविचास्यापपश्यते १९ ततस्तारांहविश्रेष्ठः
सुग्रीवःप्रियदर्शना उवाचहितमव्यग्रश्रीमसंभ्रातमानसः २१ किंनारेकारणंसक्रुप्रकृत्यामृदुमानसः
सदोषइवसंप्राप्तोयेनायंराघवानुजः २२ किंपश्यसिकुमारस्यरोषस्थानमनिंदिते नावलकारणंको।
पमाहरेत्तरपुंगवः २३ यद्यस्मत्कृतमस्माभिर्बुध्यसेकिंचिदप्रियं तद्बुध्यासंप्रधार्याशुक्तिप्रमेवाभिधी
यतां २४ अथवास्वयमेवैनंप्रष्टुमर्हसिभामिनि वचनैःसांत्वयुक्तैश्चप्रसादयितुमर्हसि २५ नहदृष्ट
दोषंविग्रहात्मानस्मकोयंकरिष्यति नहिस्त्रीषुमहात्मानः क्वचित्कुर्वंतिदारुणं २६ वयासौनेहपक्रां।
तंप्रसत्तेदियमानसं ततःकमलपत्राक्षीहृष्टसाम्पहमरिंदमं २७ साप्रस्खलंतीमदविह्वलाक्षीप्रलंबकां।
चीगुणहेमसूत्रा सलक्षणालक्ष्मणसंनिधानंजगाममतारानमितांगयष्टिः २८ ॥
विस्रब्धात्मागतक्रोधांत।
करणः २९ उपक्रांतंसमारब्धंस्तमायया ३० प्रस्खलंतीमदालसतयापदेपदेस्खलंतीमदविह्वलंवीभोगसंवद्ध
नमस्त्रयानमधपानमदेनाभ्रमचाक्तितनत्रा वीचीगुणारशनाप्रलंबकांचीगुणहेमसूत्रयस्याः मिताङ्गयष्टिःस्त

८८

तंत्रीगीतेन वीणाघोषेण सहितं मधुरस्वनं मृदङ्गादेः च श्राव २१ वरमाल्यकृतव्यग्राः उत्तमाभरणानां वरस्त्रीयत्नकृतं करणं तत्करणव्यग्राः २२ नातृप्तान्नपरिचर्यासु प्रचारादिहितात् नात्युदात्तपरिच्छदान् नातृप्त एव स्वाभरणत्पदिकान् २
ल जितो भवत परस्त्रीदर्शनादिशेषः २४ रोषवेगेन प्रज्वलितः प्रवृद्धकोपः आभरणस्वनं श्रुत्वा श्रीरामतेजसा निहत।

५

प्रविशन्नेव सततं स श्रावमधुरस्वनं तंत्रीगीतसमाकीर्णं समतालपदाक्षरं २१ बह्वीश्च विविधाकारा रूपयौ-
वनगर्विताः स्त्रियः सुग्रीवभवने ददर्श समहाबलः २२ दृष्ट्वाभिजनसंपन्नाश्चित्रमाल्यकृतस्रजः वरमाल्य-
कृतव्यग्रा भूषणोत्तमभूषिताः २३ नातृप्तान्नापि चाव्यग्रान्नानुदात्तपरिच्छदान् सुग्रीवानुचरांश्चापि ल-
क्षयामास लक्ष्मणः २४ कूजितं नूपुराणां च काञ्चीनां निनदं तथा स निशम्य ततः श्रीमान् सौमित्रिर्लज्जि-
तोऽभवत् रोषवेगप्रकुपितः श्रुत्वा चाभरणस्वनं चकार ज्यास्वनं वीरो दिशः शब्देन पूरयन् २६ चारित्रेण महा-
बाहुरपकृष्टः स लक्ष्मणः तस्थावेकान्तमाश्रित्य रामकोपसमन्वितः २७ तेन चापस्वनेनाथ सुग्रीवः प्लवगा-
धिपः विज्ञायागमनं त्रस्तः सञ्चचाल वरासनात् २८ अङ्गदेन यथा मह्यं पुरस्तात्प्रतिवेदितं सुव्यक्तमेष सं-

ये ज्यास्वनं चकार २९ तदेवाह वारित्रेणेति चारित्रेण स्त्रीसमाजप्रवेशेनोचितमित्याग्रपर्यालोचनया अपकृष्टः नि-
वर्तितान्तःपुरप्रवेशः एकान्तमाश्रित्य रामकार्याहितदर्शनजकोपेन समन्वितः तस्थौ २७ २८ २९ ।

श्री। रा। कि। ६०

उक्तमेवार्थं विशदयति मित्रेष्वीति अर्थगुणश्रेष्ठं मित्रार्थसाधनलक्षणश्रेष्ठगुणयुक्तं सत्यधर्मपरायणं पत.
द्गुणं पतद्द्वययुक्तं चामित्रं हि प्रसिद्धं तत्तद्द्वयं गुणद्वयं मपि तव भर्त्रा परित्यक्तमेव धर्मे त्री पालनरूपधर्मेणान
व्यवस्थितः सोऽपि परित्यक्तः इत्यर्थः ४८ ततस्मादेवं सति हि कार्यं तवत्ते प्रस्तुते कार्ये प्रस्तुते कार्यसिद्धिनिमित्तं।
यदुत्तरं कार्यं मम स्माभिः कार्यं कर्तव्यं न उदाहर्तुमर्हसि ४९ धर्मार्थसमाधियुक्तं धर्मार्थयोर्यसंपादकं वाक्यं निश

धर्मलोपो महांस्तावत्कृते ह्यप्रतिकुर्वतः अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे गुणवतो महान् ४७ मित्रं ह्यर्थगु
णश्रेष्ठं सत्यधर्मपरायणं तत्तद्द्वयं तु परित्यक्तं न तु धर्मे व्यवस्थितः ४८ तदेवं प्रस्थिते कार्ये कार्य
मस्माभिरुत्तरं यत्कार्यं कार्यतत्त्वज्ञ तदुदाहर्तुमर्हसि ४९ स तस्य धर्मार्थसमाधियुक्तं निशम्य वा।
क्यं मधुरस्वभावा तारागतार्थां मनुजेंद्रकार्यविश्वासयुक्तं तमुवाच भूयः ५० न कोपकालः क्षितिपा
लपुत्र न चापि कोपः स्वजने विधेयः त्वदस्य कामस्य जनस्य तस्य प्रमादमप्यर्हसि वीर वोढुं ५१ कोपं
कथं नाम गुणप्रकृष्टः कुमार कुर्यादपकृष्टसत्त्वे कस्त्वद्विधः कोपवशं हि गच्छेत्सत्त्वावरुद्धस्तपसः प्रसू

म्यगताथा प्रवगाना प्रयोजनान्तरामनुजेंद्रकार्यं तद्विषये विश्वासयुक्तं यथा तथा भूयः पुनरुवाच ५० न कोपका
ल। अर्थं स्यानतो नतवादितिभावः न दृष्यं कामस्य तत्प्रयोजनपरस्य ५१ अपराधस्य सोढव्यतां समर्थयति कोपं कथं
नामेति अपकृष्टसत्त्वे सत्त्वगुणहीने तद्द्वरूत्यर्थः सत्त्वावरुद्धः रजस्तमसोरननुप्रवेशाय सत्त्वगुणनानिरुद्धः त.

तिः ५२॥

पसः प्रसूतिः उपशमरूपतपस उत्पत्तिस्थितं ५२॥

293

६०

४९ प्रणयगल्भं मैत्रीसमर्थनसमर्थं ५० वह्निदेशोऽप्यनुपिष्टकार्यानुष्ठाने प्रापतत्तं दध्यातिहृष्टं ५१ भूयोऽथि-
कं प्रणयप्रकाशपूर्वः दृष्टोऽर्थोयस्तिंस्ततः ५२ अयं ते भर्ता काम हृता। लब्धथर्मार्थसंग्रहस्त्र वर्तते ५३ अर्थोऽत्रभि
त्रमिदं पः पतकिंनवुध्यसे ५३ लब्धंधर्मादितमेवाहनेति राज्यार्थराज्यप्रयोजनं समात्यापरिक्षयस्पताद्दृष्टाभेऽवेति

मतां समीत्यवदरीशयत्नीतस्याववदासीनतथामहात्मा अवाज्ञ्योभलनजेंद्रपत्रीसीमन्निकर्षाद्धिनिह
तकोपः ४९ सायानयोगाच्चनिवृत्तलज्जाद्दष्टिप्रमादाच्चनदेंद्रसूनोः उवाचतारा प्रणयप्रगल्भंवाक्यं महा-
र्हयमिसांतपूर्वं ५० किंकोपमलंमवजेंद्रपुत्रकस्तनसंतितिष्टवाङ्क्षिदेशा कः शुष्कवृत्तं वनमापतंदवाग्निमा
सीदतिनिर्विशंकः ५१ सतस्यावचनंश्रुत्वा सांत पूर्वमथाकितः भयःप्रणयदृष्टार्थं लक्ष्मणो वाक्यमब्र।
वीत ५२ किमयं कामवृत्तश्च लमथर्मार्थसंग्रहः भर्ता भर्तृहितेयुक्तेन चैनमवबुध्यसे ५३ न चिंतयतिराज्या
र्थं नास्मांल्लोकप्रमयपान सामात्यपरिषत्ताराप्यानमेवोपसेवते ५४ सामासोऽक्लदः क्रमाप्रमाणा
सबगेघरः पतीतांस्तान्मदयग्राविहरंनावबुध्यते ५५ नहिधर्मार्थसिध्यर्थं पानमेवप्रशस्यते पाना
शेषः ५४ विहरननयाक्रीडन ५५ ५६ पानाद्दर्थादिनाशाश्च यपादयतिधर्मोतिक्रान्तेमयकारेण प्रतिकुर्वतः प्रत्यु
पकारमकुर्वतो महान्धर्मलोपो भवेत प्रत्युपकाराकरणाद्गुणवतो मित्रस्य नाशे सति महानर्थलोपश्च भवेत् ५०

कामवशेनेनास्थैवेत्याहमहर्षयइति कामेकामभोगेअनुकामोऽभिलाषोयेषांते अतएवस्त्रीषुप्रतिबद्धमोहाः अ॰
यंतुकपिस्तत्रापिराजा ५७ भर्तुर्हितमुद्दिश्यपतिमोघः ५८ चिरात्तमःत्वदागमनात्पूर्वमेवेतिशेषः ५९ कोटीशाते॰
त्यस्यवद्धन्वेतात्पर्यं ६० चारित्रेरक्षितेतत्रांतःपुरस्यावलोकनमनुमितामित्यत्रैवतिष्ठतानयासवाचारोरक्षितइतिभा॰

महर्षयोधर्मतपोभिकामाः कामानुकामाःप्रतिबद्धमोहाः अयंप्रकृत्याचपलःकपिस्तुकथंनसज्जेव
सुखेषुराजा ५७ इत्येवमुक्त्वावचनंमहार्थंसावानरीलक्ष्मणमप्रमेयं पुनःसखेलंमदविह्वलाक्षीभ॰
र्तुर्हितंवाक्यमिदंबभाषे ५८ उद्योगस्त्वचिरात्तमःसुग्रीवेणनरोत्तम काममस्यापिविधेयेनतत्वार्थंप्रतिसा
धने ५९ आगताहिमहावीर्याहरयःकामरूपिणः कोटीशतसहस्राणिनानानगनिवासिनी॰ दागच्छ
महाबाहोचारित्रंरक्षितंत्वया अच्छलंमित्रभावेनसतांदारावलोकनं ताराचाभ्यनुज्ञातस्त्वरयाचापिचोदि
तः प्रविवेशमहाबाहुरभ्यंतरमरिंदमः ६२ ततःसुग्रीवमासीनंकांचनेपरमासने महार्हास्तरणोपेतेददर्श
र्शादित्यसंनिभं दिव्याभरणचित्रांगंदिव्यरूपंयशस्विनं दिव्यमाल्यांबरधरंमहेंद्रमिवदुर्जयं दिव्याभ॰
रणमाल्याभिःप्रमदाभिःसमंततः संर
व॰मित्रभावेननतुविकारेणसतांदाराणामवलोकनंअच्छलमदोषावह
मित्यर्थः ६१ त्वरयामारामादाचारणत्वरया ६२६३६४ प्रमदाभिःसमंसुग्रीवंददर्शततःसंरब्धतरंरक्ताक्षोबभूवेत्य

अ॰ कि॰ रा॰ टी॰ ८८

294

८८

अम्लङ्घोवमेवनिवारयतीवंतदेवंनजानासीत्यतआहजानासीत्यतआहनि हरिवीरवंधोः रामस्यकोपमिमितंताना।
मिकार्यस्यप्रयोगस्यकालंमंगंविलंवंबजानामि नयिपदायतेकार्यराज्यदानलक्षणंवयाकृतंतदपिजानामि पद।
उकार्यआमि पकादेः स्वामिपत्नीताचेषणादिकंकार्तव्यंतच्चापिजानामि ५३ हेनरश्रेष्ठ शरीरजस्यकामस्यवले।
यथाअविषद्यंतच्चापिजानामि अयस्तुग्रीवंयस्मिन्जनेस्त्रीजनेकामेनासक्तमनवरतमवरुद्धंतंस्त्रीजनंजानामि

जानामिकोपंहरिवीरवंधोर्जानामिकार्यंमसवंकार्यसंगं जानामिकार्यंत्वयियत्कृतंतनस्तच्चापिजानामिप।
दत्रकार्यं ५३ तच्चापिजानामियथाविषद्यंवलंवश्रेष्ठशरीरजस्य जानामियस्मिन्जनेवरुद्धंकामे।
नसुग्रीवमसक्तमद्य ५४ नकामतंत्रेतववुद्धिरस्तित्वंवैयथामन्युवशंप्रपन्नः नदेशकालौहियथा।
र्थधर्मावविक्ष्यतेकामरतिर्मनुष्यः ५५ तंकामवृत्तंममसंनिकृष्टंकामाभियोगाच्चविमुक्तलज्जं क्षमस्वता।
(वत्परवीरहंतस्त्वद्भ्रातरंवानरवंशनाथम ५६
लक्ष्मणासंरभोपशमनार्थंमप्रागल्भ्येनलोकोक्तिमाहनकामतंत्र
इत्यादि तवयथायेनप्रकारेणवकामस्वभावपरिज्ञानेतवबुद्धिर्नास्ति कामतंत्राभिज्ञेतोदृष्टांनदेहीतिभावः हियस्मा
त्कामरतिर्मनुष्योयथादेशकालौभोगयोग्यायोग्यौनजानातितथार्थधर्मावपिनावेक्षते मनुष्योमिनजानातिकिं।
मुततिर्यग्जनइतिभावः ५५ ममसंनिकृष्टंसमायायाममयीयकामवशाद्वर्तमानंकामाभियोगात्कामावेशात् द।

वा॰
कि॰ टी॰
८१

दित्यर्थः एवं गवाहमेनं हस्मि हतिमहस्म गोहननदोषभागं भवेत् पुरुषान्तरे तेपुरुषमविषय किंचित्प्रतिज्ञा सौनो सपु
रुषः प्रथमं यमात्मानं हंति निजं पुण्यं लोकं नाशयति तथा स्वजनस्य पुण्यं लोकं नाशयति महापुरुषा मविषया
न्तेतेन सर्वहननदोषभाग्भवेदिति भावः ९ प्रथक्कृतघ्नस्य दोषमाह पूर्वमिति कृतार्थो मित्रैरिति शेषः सर्वभूतानां स॰

गतमध्यान्तेहंनि सह संततगवान्तते आत्मानं स्वजनं हंति पुरुषपुरुषान्तते ९ पूर्वं कृतार्थो मित्राणां
न तत्प्रतिकरोति यः कृतघ्नः सर्वभूतानां सवध्यः प्लवगेश्वर ॥ १० गीतो यं ब्रह्मणा श्लोकः सर्वलोकनमस्कृ
तः दृष्ट्वा कृतघ्नं क्रुद्धेन तन्निबोध प्लवंगमः ११ गोघ्ने चैव सुरापे च चौरे भग्नव्रते तथा निष्कृतिर्विहिता
द्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः १२ अनार्यस्त्वं कृतघ्नश्च मिथ्यावादी च वानर पूर्वं कृतार्थो रामस्य न तत्प्रतिकरो
षि यत् १३ ननु नाम कृतार्थेन त्वया रामस्य वानर सीताया मार्गणे यत्नः कर्तव्यः कृतमिच्छता १४ स
त्वं काम्येषु भोगेषु सक्तो मिथ्याप्रतिश्रवः न त्वां रामो विजानीते सर्पं मण्डूकराविणं १५ ॥

लोकानां वध्यः स॰
र्वलोकार्य इत्यर्थः १० नायमर्थः स्वकल्पनामात्रकल्पित इत्याह गीत इति सर्वलोकनमस्कृतः सर्वसम्मत
इत्यर्थः ११ १२ अतो हं कृतघ्न मनत्राह पूर्वमिति १३ कर्तव्यप्रः सु ॥ ॥ माह नन्विति हृती मच्छता उपकारं स्मरता १४
सर्पमण्डूकराविणां स्वच्छत्या दीनस्य मण्डूकस्येव तं सर्पं यथा नेनो ॥ लोकना मण्डूकमेव जातीतेन च सर्पं त॰

॥ ५५ ॥ सर्वसत्त्वदुर्ज्ञेयकोनत्ताकमीमिनिपिसाधवः

मभिरभ्यावस्थितएवमदर्शीत्यन्वयः ८८ अतिकायसिंहा अप्रतिहतं केनाप्यप्रतिबद्धं ॥ २२ अन्तस्तेतः पश्चाद्धस्थितः
व संवचारसंभ्रावमाजगाम अवस्थितोबभौ वेत्पस्यलक्ष्मणाप्रतिशोभः कल्पवृक्षे तोयमयाः सर्वहितनन्दांतं ५ स तो

रुमां तवीरः परिरभ्यगाढं वयामगास्यो वरहेमवर्णाः ददर्श सौमित्रिमदीनसत्वं विशालतेजाः सविशालनेत्रं ८८ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे त्रयस्त्रिंशः ॥ ३३ तमप्रतिहतं क्रुद्धं प्रविष्टं पुरुषर्षभं सुग्रीवो लक्ष्मणं दृष्ट्वा बभूव व्यथितेंद्रियः १ क्रुद्धं निःश्वसमानं तं प्रदीप्तमिव तेजसा भ्रातुर्व्यसनसंतप्तं दृष्ट्वा दशरथात्मजं २ उत्पपात हरिश्रेष्ठो हित्वा सौवर्णमासनं महान्महेंद्रस्य यथा स्वलंकृत इव ध्वजः ३ उत्पतंतमनूत्पेतु रुमाप्रभृतयः स्त्रियः सुग्रीवं गगने पूर्णं चंद्रं तारागणा इव ४ संरक्तनयनः श्रीमान् संचचार कृतांजलिः बभूवावस्थितस्तत्र कल्पवृक्षो महानिव ५ रुमाद्वितीयं सुग्रीवं नारीमध्यगतं स्थितं अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धः सतारं शशिनं यथा ६ सत्वाभिजनसंपन्नः सानुक्रोशो जितेंद्रियः कृतज्ञः सत्यवादी च राजा लोके महीयते ७ यस्तु राजा स्थितोऽधर्मे मित्राणामुपकारिणां मिथ्याप्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्ततः ८

तं शशिशं नाभिवस्थितं ६ सत्वाभिजनाभ्यां संपन्नः ७ अधर्मेऽवस्थितः अधर्ममार्गस्थः ८ प्रक्रान्तोपयुक्तमसत्यदोषमाह ।
शतमिति एकाश्वविषयानृतेन दशनादिप्रतिज्ञाविधाने मतिमोऽनृतवाक्यपातं हंति शतानामस्यनृतेन दोषभोग्येव ॥

वा॰
कि॰ टी॰
३१

296

अत्रचेतावीरोषोमनकायाअपिनामांतरमितिवालकांडेनजविरोधः अहःदिनं १८ देहधर्मंगतस्यशरीरभा
वंप्राप्तस्य १९ अपरायममीकृत्य सोढव्यमिता इदानीं विचार्यमाणे अपराधएव नास्तीत्याह नचेति निश्चया
र्थं निश्चयहेतुमर्थं सुग्रीवाभिप्रायमितियावत २० रोषेणसमुत्पन्नः संरंभः क्षोभः २१ १२ १४ कथमयंरावणं

नहिप्राप्तंनजानीतेकालेकालविदांवर विश्वामित्रोमहातेजाः किंपुनर्यः पृथग्जनः ८ देहधर्मंगत।
स्यास्यपरिश्रांतस्यलक्ष्मण अवितृप्तस्यकामेषुरामः क्षंतुमिहार्हति ९ नचरोषवशंतातगंतुमर्हसिल
क्ष्मण निश्चयार्थमविज्ञायसहसाप्राकृतोयथा १० सत्त्ववंतोहिपुरुषास्त्वद्विधाः पुरुषर्षभ अविमृश्य
नरोषस्यसहसायांतिवश्यतां ११ प्रसादयेत्वांधर्मज्ञसुग्रीवार्थसमाहिता महान्रोषःसमुत्पन्नःसंरंभ।
स्त्यज्यतामयं १२ रुमांमांकपिराज्यंचधनधान्यपशूनिच रामप्रियार्थंसुग्रीवस्त्यजेदितिमतिर्मम १३ समा
नेष्यतिसुग्रीवः सीतयासहराघवं शशांकमिवरोहिण्याहत्वातंरावणंरणे १४ शतकोटिसहस्राणिलं
कायांकिलरक्षसां अयुतानिचषट्त्रिंशत्सहस्राणिशतानिच १५ अहत्वातांश्चदुर्धर्षान्राक्षसान्कामरूपि।

हनिष्यतीत्यत्रतत्सहायकसाध्यत्वात्तद्देशस्येत्याह यावतेति पद्मसंख्याविवक्षितेनेवदशकोटिः समुद्रः शतकोटि।
र्मध्यमध्यानांसहस्रंतथाचषट्त्रिंशत्सहस्राधिकत्रिलक्षाणि तदुपरि षट्त्रिंशत्सहस्राणि तदुपरि शतानी

२१

पायस्त्वमित्यन्वयः १९ २० १८ रामसंदिष्टं वाक्यमभिधाय प्रकृतकार्योचितं स्ववाक्यमाह नूनमिति इदं वाक्‌
वरस्य कार्यं काकुत्स्थेनान्वाणान्‌ वज्रसन्निभान्‌ पश्यसि नाद्रा(?)क्षीः नूनं ततेनामतस्मात्सलक्ष्मीसन्‌ रामकार्यं मन

महाभागेन रामेण पापायः करुणवेदिना हरीणां प्रापितो राज्यं त्वं ड्वा(?)त्मा महात्मना १९ कृतं न प्रतिजानी
थेरा चवस्य महात्मनः सप्तुल्लं निशिते र्बाणैर्हतो द्रक्ष्यसि वालिनं २० नच संकुचितः पंथा येन वाली हतो ग
तः समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालियथमन्वगाः १८ नन्दनमित्वा कुवरस्य कार्मकाच्युतां रुक्मान्‌ पश्यसि वज्रसन्निभा
न्‌ ततः सुखेनाममिषेव से स्मावीन रामकार्यं मनसाप्यवेक्षसे २९ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे चतस्त्रिंशः
सर्गः ३४ तथा ब्रुवाणं सौमित्रिं प्रदीप्तमिव तेजसा अब्रवील्लक्ष्मणं तारा ताराधिपनिभानना १ नैवं लक्ष्मण व
क्तव्यो नायं परुषमर्हति हरीणामीश्वरः श्रोतुं तव वक्त्राद्विशेषतः २ नैवाकृतज्ञः सुग्रीवो न शठो नापि दारुणः
नैवानृतकथो वीर न जिह्मश्च कपीश्वरः ३ उपकारं कृतं वीरो नाप्ययं विस्मृतः कपिः रामेण वीर सुग्रीवो यदन्यै
र्दुःकरं रणे ४ रामप्रसादात्कीर्तिं च कपिराज्यं च शाश्वतं प्राप्तवानिह सुग्रीवो रुमां मां च परंतप ५ सुदुःखशा
यितः पूर्वं प्राप्येदं सुखमुत्तमं प्राप्तकालं न जानीते विश्वामित्रो मुनिर्यथा ८ घृताच्यां किल संसक्तो दश वर्षाणि ल
क्ष्मणेनावेक्षमेन चिंतयामीत्यर्थः १९ इति चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४ । १२ नाहं नीत्यत्र हेतुर्नैवत्यादिश्लोकद्वयमुक्तवाक्‌

हरिवरवनितास्त्वेवं दृष्ट्वा निरीक्ष्य प्रथममभयस्य विशंकिता। वालीवृजनितभयशंकिताः सुग्रीवो छाहेतो। ततजमम्मे
तयनेनिरीक्षमाणाः शांतिनयांति प्रथममभययस्येति कर्मणि षष्ठी ३३ इति पञ्चत्रिंशः सर्गः ३५ तस्मिन्नाराज्ञ
तवहितमुखमिदं निरीक्ष्य कोपात्ततजममेन नृपेनेनिरीक्षमाणाः हरिवरवनितानयांतिं प्रथममभयस्य हि शं।
किताः सर्वाः २३ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ३५ इत्युक्तस्तारया वाक्यं प्रश्रि।
तं धर्मसंहितं मृदुस्वभावः सौमित्रिः प्रतिजग्राह तद्वचः १ तस्मिन्प्रतिगृहीते तु वाक्ये हरिगणेश्वरः लक्ष्म
णात्सुमहत्त्रासं वस्त्रं क्लिन्नमिवात्यजत् २ ततः कंठगतं माल्यं चित्रं बहुगुणं महत्। चिच्छेद विमदश्चासी
त्सुग्रीवो वानरेश्वरः सलक्ष्मणं भीमबलं सर्ववानरसत्तमः ३ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवः संप्रहर्षयन् ४
प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतं रामप्रसादात्सौमित्रे पुनः प्राप्तमिदं मया ५ कः शक्तस्तस्य देव।
स्य माख्यातस्य स्वकर्मणा तादृशं विक्रमं वीर प्रतिकर्तुमरिंदम ६ सीतां प्राप्स्यति धर्मात्मा वधिष्यति
च रावणं सहायमात्रेण मया राघवः स्वेन तेजसा ७ सहायकृत्यं किं तस्य येन सप्त महाद्रुमाः गिरिश्च
यवाक्षो २ माल्यं मालां बहुगुणां बहुविधकामप्रदकरं महद्दिव्यं ३ लक्ष्मणं संप्रहर्षयन्निष्पन्नयः ४५ कः शक्तः स
मर्थः तस्य देवस्य दिव्यानंतगुणाभ्राविनस्य स्वेन कर्मणा यत्रैर्भगवान्वालिवधादिमाख्यातस्य ६ सहायमात्रेणोप।

वा॰
कि॰ टी॰
५१

किष्किं॰ ३८॥

297

५१

तावन्मां वधेयरमस्य रस्यापि सहायायेस्तान्तीत्याह तेऽइति यस्मादसहायेन रामेण तेहं वधमपाकृयाः यस्माद्रावणश्च क्रूरकर्मा।
क्रूरपराक्रमस्तस्माद्द्वितीयमतः सुग्रीवेन मल्लितं त्वमप्रति सेनाद्यदनस्य सुग्रीवाधीनत्वात् सर्वेषां मनुष्याणां वधलाघ्रानरव-
घ्यवाचेति भावः ७ नन्वेषामत्र संख्यानयाकथं तातानत्राहयवमिति श्रागमस्त्वनमेवयक्रूः रावणस्येवं बलप्रामिप्रकारस्त्व
नमयातातः श्रवणात् तत्त्वतो वाक्यश्रवणात्संख्यामात्रं ब्रवीमीत्यर्थः ८ सहायसंपादनमेवाहत्वदिति ९ १ तेन।

तेन शक्योऽरणे हन्तुं मम सहायेन लक्ष्मण रावणः क्रूरकर्मा च सुग्रीवेण विशेषतः ७ एवमाख्यात तान्वाली सत्वभिज्ञो
हरीश्वरः श्रागमस्त्वनमेवक्रूः श्रवणात्ब्रवीम्यहं ८ त्वत्सहायनिमित्तं हि प्रेषिता हरिपुंगवाः आनेतुं वानरान्युद्धे
सुबहून्हरिपुंगवान् तांश्च प्रतीक्षमाणोऽयं विक्रान्तान्सुमहाबलान् राघवस्यार्थसिद्ध्यर्थं न निर्याति हरीश्वरः १० कृता
तु संस्था सौमित्रे सुग्रीवेण यथा पुरा अद्य तैर्वानरैः सर्वैरागन्तव्यं महाबलैः ११ ऋक्षकोटिसहस्राणि गोलाङ्गूलश
तानि च अद्य त्वामुपयास्यन्ति जहि कोपमरिंदम कोट्योऽनेकास्तु काकुत्स्थ कपीनां दीप्ततेजसां १२॥

हि कदाश्र

गमिष्यंतित्राहकृतेति हे सौमित्रे यत्र सीतान्वेषणकार्यविषये सुग्रीवेण पुरा तदागमनात्पूर्वमेव संस्थाव्यवस्था त्रिपत्ररा-
त्राहर्धमागन्तव्यमित्येवं रूपा यथा येन प्रकारेण कृता तथा अद्य अस्मिन्दिने तैर्महाबलैरागंतव्यमिति योजना ११ सहस्रेण ना-
ये तत्पात्र्यमेनाधिकमाह ऋक्षेति शतकोटिर्मध्यं तद्दशगुणात्मिकासहस्रकोटिः तत्संख्याः ऋक्षाः गोलांगूलानां शता।

नित्र शतकोटिः प्रति कपयो ऽतेषां कोटयः प्रत्येकं मख्यं २१

वसंपपादयत्वापवार्थशामयतियत्त्वेति रामस्यभाषितंसीतोद्देशेनश्रवणात्मत्पविलापं २१ इतिश्रीरामायणे
किष्किंधाकांडेषट्त्रिंशः सर्गः ३६ १ पंचशैलेषुमहेंद्रादिमंदरांतेषु २ पर्वतेषुश्रस्तमपपर्वतंपवितःसोवाण
षष्टिःमहस्राणिगिरयःसंतितेषुतथापश्चिमस्यांतयोदिशिपश्चिमस्यामित्यार्थं २ श्रा–त्मभक्तेगिरोयस्थिताः ३

एवमुक्तस्तुग्रीवोलक्ष्मणेनमहात्मना हनूमंतंस्थितंपार्श्वेवचनंचेदमब्रवीत् १ महेंद्रहिमवद्विंध्यकैला
सशिखरेषुच मंदरेपांडुशिखरेपंचशैलेषुयेस्थिताः २ तरुणादित्यवर्णेषुभ्राजमानेषुनित्यशः पर्वत
षुसमुद्रांतेपश्चिमस्यांतुयादिशि ३ आदित्यभवनेचैवगिरौसंध्याभ्रसन्निभे पद्माचलवनेभीमाःसंश्रि
ताहरिपुंगवाः ४ अंजनांबुधिसंकाशाःकुंजरप्रतिमौजसः अंजनेपर्वतेचैवयेवसंतिप्लवंगमाः ५
महाशैलगुहावानराःकनकप्रभाः मेरुपार्श्वगताश्चैवयेवधूम्रगिरिंश्रिताः ६ तरुणादित्यवर्णा
श्चपर्वतेयेमहारुणे पिबंतोमधुमैरेयंभीमवेगाःप्लवंगमाः ७ वनेषुचसुरम्येषुसुगंधिषुमहत्सु
च तापसाश्रमरम्येषुवनांतेषुसमंततः ८ तांस्तान्समानयक्षिप्रंपृथिव्यांसर्ववानरान् सामदानादिभिः
कल्पैर्वानरैर्वेगवत्तरैः ९ प्रेषिताःप्रथमंयेचमयाज्ञातामहाजवाः त्वरणार्थंतुभूयस्त्वंहरीन्संप्रेषयचापरान् १०
दयाचलाम्लाचलयोवित्यर्थःपद्माचलोगिरिविशेषः ४५ महाशैलस्तदाख्यपर्वतः ६० तायसाश्रमैःरम्यगुर्णा
तीतेषु ८ कल्पैकेनवैराम्यमिसंवध ९ प्रथमएवप्रेमहाजवाहनाःप्रेषितास्तेमयाज्ञातास्तवतथापितेषांत

९ अनुपात्रायश्चाद्रमनं ९ विश्वासात् अयंसर्ववत्सलइतिनिश्चयात् प्रागयेनवायविदतिक्रांतमपराधंतद्व।
कहेतमर्थांप्रेष्यस्यदासस्यत्तामितवंतेनतंयस्मायोवासोनापराध्यतितादृशदासासंभवः स्वामिचित्तानुवर्तनस्या।
धनुर्विस्फारयानस्ययस्यशब्देनलक्ष्मण सशैलाकंपिताभूमिः सहायैः किंनुतस्यवै ९ अनुपात्रोनरेंद्रस्यकरि।
ष्येहंनरर्षभ गच्छतीरावणंहंतुंवैरिणंसपुरःसरं ९ यदिकिंचिदतिक्रांतंविश्वासात्प्रणयेनवा प्रेष्यस्यत्तामित
व्यंमेनकश्चिन्नापराध्यति ११ इतितस्यब्रुवाणस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः अभवल्लक्ष्मणःप्रीतःप्रेम्णाचेदमुवाचह ११
सर्वथाहिममभ्रातासनाथोवानरेश्वर त्वयानाथेनसुग्रीवप्रश्रितेनविशेषतः १२ यस्तेप्रभावःसुग्रीवयच्चतेशौ
चमुत्तमं अर्हस्त्वंकपिराज्यस्यश्रियंभोक्तुमनुत्तमां १४ सहायेनतुसुग्रीवत्वयारामःप्रतापवान् वधिष्यतिरणे।
शत्रूनचिरान्नात्रसंशयः १५ धर्मज्ञस्यकृतज्ञस्यसंग्रामेष्वनिवर्तिनः उपपन्नंचयुक्तंचसुग्रीवतवभाषितं दोषज्ञ
तः सर्वमामर्थ्यंकोन्योभाषितुमर्हति वर्जयित्वाममज्येष्ठंत्वांचवानरसत्तम सदृशश्चासिरामस्यविक्रमेणबले
नच सहायोदैवतैर्दत्तश्चिरायहरिपुंगव १८ किंतुशीघ्रमितोवीरनिष्क्रमत्वंमयासह सांत्वयस्ववयस्यंचभार्या
हरणदुःखितं १९ यच्चशोकाभिभूतस्यश्रुत्वारामस्यभाषितं मयात्वंपरुषाण्युक्तस्तत्त्वमस्यक्षमस्वमम २० इत्यार्षे
निःक्रमणात् ११ १२ अधिकेनविनीतेन १३ येचवर्मिंदियनिग्रहः १४ १५ उपपन्नंयोग्यं युक्तंयुक्तियुक्तं १६ दोषज्ञोविद्वान् कोराम
ग्रीवाभ्यामन्योभवदाकमर्दृशंवाक्यंवक्तुमर्हति १७ वयस्यंरामं १९ सोतकपरुषवाक्यामीरामोक्तत्वर्णकामाभ दितिसेनेयोक्त।

रामायणेकिष्किंधाकांडेटी॰ सर्गः ४ ८

वा॰
किं टी॰
२२

२१ २२ २३ २४ असंख्यमेतद्बलमित्याह तेषां संख्या न विद्यत इति २५ २६ येत्वत्वरयितुं प्राप्ताः हनुमत्प्रेषिताः ।
महाद्रुमं प्रतिप्रसिद्धभगवद्धाम मध्ये तं माहेश्वरयज्ञगतस्येव दृष्टः २७ सर्वदेवानाम मनस्तोषायत्रसः २८ अत्र
प्रस्थं गच्छति पश्चार्कस्तस्मिन्गिरिवरे रताः संततहेमवर्णाभास्तस्मात्कोटयो दश पुनः २१ कैलासशिख
रेभ्यश्च सिंहकेसरवर्चसां ततः कोटिसहस्राणि वानराणां समागमन् २२ फलमूलेन जीवन्तो हिमवन्तं
समुपाश्रिताः तेषां कोटिसहस्राणां सहस्रं समवर्तत २३ अंगारसमवर्णानां भीमानां भीमकर्मणां विन्ध्या
द्वानरकोटीनां सहस्राण्यपतन्द्रुतं २४ क्षीरोदवेलानिलयास्तमालवनवासिनः नारिकेलाशनाश्चैव
तेषां संख्या न विद्यते २५ वनेभ्यो गह्वरेभ्यश्च सरिद्भ्यश्च महाबलाः आगच्छद्वानरी सेना पिबन्तीव दि
वाकरं २६ ये त्वत्वरयितुं याता वानराः सर्ववानरान् ते वीरा हिमवच्छैले ददृशुस्तं महाद्रुमं २७ तस्मिं
न्गिरिवरे पुण्ये यज्ञो माहेश्वरः पुरा सर्वदेवमनस्तोषो बभूव सुमनोरमः २८ अन्ननिष्यन्दजातानि मू
लानि च फलानि च अमृतस्वादुकल्पानि ददृशुस्तत्र वानराः तदन्नसंभवं दिव्यं फलमूलं मनोहरं यः कश्चि
त्सकृदश्नाति मासं भवति तर्पितः तानि मूलानि दिव्यानि फलानि च फलाशनाः । औषधानि च दिव्यानि जगृहुर्ह
रियूथपाः तस्माच्च यज्ञायतनात्पुष्पाणि सुरभीणि च आनिन्युर्वानरा गत्वा सुग्रीवप्रियकारणात् तेन सर्वे ह
र्यः संदानतोमद्रव्याण्यादिसवर्णाज्ञातानि २९ ३० औषधानि संजीवन्यादीनि ३१ ३२ तेन पूर्वं तरूपाः सूक्ष्माणां भ्रुगतः

२९९

२२

कामेषु तत्रोगे षु तत्रोगेषु येप्रसक्तायेप्रसक्ताय चदीर्घसत्रार्विलंबितयामारा: ३ योगं क्रवीणा इत्यकालयापकाइत्यर्थः आ
नयकाख्य आनायम ॥ येहता १२ प्रेषणीयाद्गतसंख्यामाह शतानीतिपतेन हतानीतियन्तेन हतानेसमुक्तं १३ नदेवस्यष्टम।

येप्रसक्ताश्च कामेषु दीर्घसूत्राश्च वानराः इहानयस्वतान्सर्वान्शीघ्रं तममशासनात् ॥ अहोभिर्दशभिर्येचनागच्छे।
तिममाज्ञया हंतव्यास्तेदुरात्मानो राजशासनदूषकाः १२ शतान्यथसहस्राणां कोटयश्चममशासनात् प्रयांतुक
पिसिंहानां दिशोममतेनास्थिताः १३ मेघपर्वतसंकाशाश्छादयंतइवांबरं घोररूपाः कपिश्रेष्ठायांतुमच्छासना
दितः १४ तेगतिज्ञागतिंगत्वा पृथिव्यां सर्ववानराः आनयंतुहरीन्सर्वांस्त्वरिताः शासनान्मम। १५ तस्यवानरराजस्य श्रुत्वावायुसुतो वचः दिक्षुसर्वासुविक्रांतान्प्रेषयामासवानरान् १६ तेपदं विष्णुविक्रांतं पतत्रिज्योति
रध्वगाः प्रयाताः प्रहिताराज्ञा हरयस्तत्क्षणेनवै १७ तेसमुद्रेषु गिरिषु वनेषु चसरित्सुच वानरावानरान्सर्वान्
रामहेतोरचोदयन् १८ मृत्युकालोपमस्याज्ञां राजराजस्य वानराः सुग्रीवस्यायुः श्रुत्वा सुग्रीवभयशं
किताः १९ ततस्तेंजनसंकाशा गिरेस्तस्मान्महाबलाः तिस्रः कोट्यः प्लवंगानां निर्ययुर्यत्रराघवः २० ॥

निश्छादयंत इवांबरमिति १४ गतिंगता वेगवत्तरांगतिं गता १५ १६ तेहरयः पतत्रिज्योतिरध्वगाः पक्षिनक्षत्रमार्गगामाः।
विष्णुविक्रांतंपदमाकाशंतत्क्षणेन प्रयाताइतिसंबंधः १७ मृत्युकालोपमस्यनिग्रहविषयेइतिशेषः १९ तस्मांगिरेः अंजन

श्री॰
रा॰ कि॰
टी॰
२५४

१९ ११ नरैरिमिर्वीरुधैः १२ १२ वानराश्चातथाऽभवनकृतांजलिपुटाग्रभक्तिस्पर्शाश्च ह्लादंकवानदाकोपमा नऽप
उपस्थापयतास्तिम्प्रं शिविकां मम वानराः। श्रुत्वा तु वचनं तस्य हरयः शीघ्रविक्रमाः समुपस्थापयामासुः
शिविकां प्रियदर्शनां तामुपस्थापितां दृष्ट्वा शिविकां वानराधिपः १० लक्ष्मणारुह्यतां शीघ्रमिति सौ।
मित्रिमब्रवीत् इत्युक्त्वा कांचनं यानं सुग्रीवः सूर्यसन्निभं ११ बहुभिर्हरिभिर्युक्तमारुरोह सलक्ष्मणः।
पांडुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि १२ शुक्लैश्च वालव्यजनैर्धूयमानैः समंततः शंखभेरीनिनादैश्च वंदि
भिश्चाभिनंदितः १३ निर्ययौ प्राप्य सुग्रीवो राज्यश्रियमनुत्तमां स वानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिः शस्त्रपाणिभिः १४
परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः स तं देशमनुप्राप्य दृष्ट्वा रामादिभिर्वृतं १५ अवातरन्महातेजाः शि
विकायाः सलक्ष्मणः आसाद्य च ततो रामं कृतांजलिपुटोभवत् १६ कृतांजलौ स्थिते तस्मिन्वानराश्चाभवं
स्तथा तटाकमिव तं दृष्ट्वा रामः कुड्मलपंकजं १७ वानराणां महत्सैन्यं सुग्रीवे प्रीतिमानभूत् पादयोः पतितं
मूर्ध्ना तमुत्थाप्य हरीश्वरं १८ प्रेम्णा च बहुमानाच्च राघवः परिषस्वजे परिष्वज्य च धर्मात्मा निषीदेति ततोब्र
वीत् निषण्णं तं ततो दृष्ट्वा क्षितौ रामोब्रवीत्ततः धर्ममर्थं च कामं च काले यस्तु निषेवते विभज्य सततं वीर स
राजा हरिसत्तम हित्वा धर्मं तथार्थं च कामं यस्तु निषेवते २० स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते अमित्रा
मेवं वानराणां महत्सैन्यं वृक्षाग्रे सुप्तः पतितः स प्रतिबुध्यते तथा कामपरो राज्यभ्रष्टः सन्प्रतिबुद्धो नश्यत्यर्थः २१

२२॥

२५

२४ तेरत्नुमध्येषितसलितानीलप्रेषिताहता: २५ २९ ३० इतिसप्तविंशा: सर्गः प्रतिगृह्येति १ राघवंचकृता
२ तेतत्तैर्मुहूर्तैर्नकपयः शीलचारिणः किष्किंधां वरयाप्रामाः सुग्रीवोयत्रवानरः २४ तेगत्वाहीवो मथीः स
वी: फलमूलंचवानरा: तेप्रतिग्राहयामासवचनं चेदमब्रुवन् २५ सर्वेपरिसृता: शैलाः सरितश्चवना
निच पृथिव्यांवानरासर्वे शासनमाउपयांतिते २९ एवंश्रुत्वाततोहृष्टः सुग्रीवा: प्लवगाधिपः प्रतिजग्रा
हसुग्रीवस्तेषांसर्वमुपायनं ३० इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेसप्तविंशः सर्गः ॥ प्रतिगृह्यचतत्सर्व
मुपायनमुपाहृतं वानरान्सांत्वयित्वाचसर्वानेवव्यसर्जयत् १ विसर्जयित्वासहस्रं कृतांस्तान्कृतकर्मणः मे
नेकृतार्थमात्मानं राघवंचमहाबलं २ सलक्ष्मणोभीमबलंसर्ववानरसत्तमं अब्रवीत्प्रश्रितंवाक्यंसुग्रीवं
संप्रहर्षयत् ३ किष्किंधायाविनिष्क्रामोयदितेसौम्यरोचते तस्यतद्वचनंश्रुत्वालक्ष्मणस्यसुभाषितं ४।
सुग्रीवः परमः प्रीतोवाक्यमेतदुवाचह एवंभवतुगच्छामः स्थेयंतच्छासनेमया ५ तमेवमुक्त्वासुग्रीवो।
लक्ष्मणंशुभलक्षणं विसर्जयामासतदातारायाश्चैवयोषितः ६ एतेत्युच्चैर्हरिवरान्सुग्रीवः समुदाहर
त् तस्यतद्वचनंश्रुत्वाहरयः शीघ्रमाययुः ७ बद्धांजलिपुटाः सर्वेयेस्युःस्त्रीदर्शनक्षमाः तानुवाचततःप्रा।
प्तमितिमयसंगः ११ विनिष्क्रामरुतिप्रार्थमायालोह ५ स्थेयंतवहातव्यमित्यर्थः ५८ एतआगच्छत ७ स्त्रीदर्शनक्षमाः

सीतांजानकीदृष्टाप्रभो ॥ ५ ॥

तीसमझ्लेष्टविनाजादृष्टीतः पाशुप्रासाहतियावत ५

श्री॰
वा॰ कि॰
२५

नासंख्यातमुक्तं २२ रोमुस्तथयिष्यंतिनेनाममभिगमिष्यतीत्यन्वयः २३ प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः निकाहितनीलो
त्पलसदृशनेत्रः २४ इत्यष्टाविंशः सर्गः उपकुर्वंतंतवमहेनयमेयवेहिभवानुकपीभगवान्सुग्रीवंस्तोनिय
देवगंधर्वपुत्राश्ववानराः कामरूपिणः स्वैस्वैःपरिवृताः सैन्यैर्वीर्तितेयाथिरावव २९ शतैःशतसहस्रैश्च।
कोटीभिश्चप्लवंगमाः युयुनेस्त्वाहतोवीरखांकः भिस्रपरंतप ३० अर्बुदैरर्बुदशतैर्मध्यैश्चांत्यैश्चवानराः
समुद्रैश्चपरार्धैश्चहरियाहरियूथपाः ३१ आगमिष्यंतितेराजन्महेंद्रसमविक्रमाः मेरुपर्वतसंकाशा
मेरुविंध्यकृतालयः तेतामभिगमिष्यंतिराक्षसंसयेसवाधवे निहत्यरावणंसंख्येह्यानयिष्यंतिमैथिली ३२
ततः समुद्योगमवेक्ष्यवीर्यवान्हरिप्रवीरस्यनिदेशवर्तिनः बभूवहर्षाद्वसुधाधिपात्मजः प्रबुद्धनीलोत्पल
दर्शनस्तदा इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेअष्टाविंशः सर्गः इतिब्रुवाणंसुग्रीवंरामोधर्मभृतांवरः।
बाहुभ्यांसंपरिष्वज्यप्रत्युवाचकृतांजलिं १ यदींद्रोवर्षतेवर्षंनतच्चित्रंभविष्यति आदित्योवासहस्रां
शुःकुर्याद्वितिमिरंनभः २ चंद्रमारश्मिभिःकुर्यात्पृथिवींसौम्यनिर्मलां त्वद्विधोवापिमित्राणांप्रतिकु
र्यात्परंतप ३ एवंत्वयिनतच्चित्रंभवेद्यत्सौम्यशोभनं जानाम्यहंत्वांसुग्रीवसततंप्रियवादिनं ४ ॥ दीतिवर्षति
इतियत्तन्नचित्रंस्वाभाविकत्वादितिशेषः २ निर्मलोरविकिरणाजनापहितांतद्वियस्मात्तथाः सत्यरूपः मित्रा
णांप्रतिकुर्यात्प्रत्युपकारंकुर्यादितियत्तत्तदपिनविचित्रं ३ हेसौम्यत्वयिएकाभवेदभद्रंभवेत्तत्तच्चित्रमितिसंबं

301

२५

त्रिवर्गो धर्मार्थकामलक्षणस्तस्य तत्फलस्य च यथाकालभोक्ता २३ संचिंत्यतां सीमान्वेषणादित्वापरिहृत्य उपायश्चि
न्त्यतामित्यर्थः। २४ प्रनष्टेति सार्धंश्लोकमेकवाक्यं देवत्वप्रसादात्तवभ्रातः। प्रसादाच्च इदं राज्यादिकं पुनः प्राप्तमिति।
संबंधः। पुरुषाणां मध्ये स एव दूषकः कोधर्मनाशक इत्यर्थः। २५ आदाय आहृय २७ शतैरित्यादि अत्र केचिदमथ्य।
हर्तव्यं केचित् प्लवंगमाः शतैः कपिभिर्नेताहृता आगमिष्यंति केचित्सहस्रैराहृताः केचित्कोटिभिराहृताः केचित्सहस्रै।

त्रिवर्गफलभोक्ता तु राजा धर्मेण युज्यते उद्योगसमयस्त्वेष प्राप्तः शत्रुनिषूदन २३ संचिंत्यतां हि पिंगेश हरि।
भिः सह मंत्रिभिः एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामं वचनमब्रवीत् प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतं त्वत्प्र।
सादान्महाबाहो पुनः प्राप्तमिदं मया २५ तव देवप्रसादाच्च भ्रातुश्च जयतां वर कृतं न प्रतिकुर्याद्यः पुरुषाणां
स दूषकः २६ एते वानरमुख्याश्च शतशः शत्रुसूदन प्राप्ताश्चादाय बलिनः पृथिव्यां सर्ववानरान् २७ ऋक्षा
श्च प्रहिताः शूरा गोलांगूलाश्च राघव कांतारवनदुर्गाणामभिज्ञा घोरदर्शनाः २८ ॥

राहृताः केचित्कोटिभि
राहृता केचिदर्बुदैः केचिदर्बुदशतैः केचिन्मध्यैः केचिद्वृंदैः केचित्समुद्रैः केचित्परार्धै राहृता आगमिष्यंतीति योजना पृथ
गा इत्येतेन तस्य धर्मो न विशेषणत्वेन सर्वत्र संबध्यते शतसहस्रं लक्षं शतलक्षं कोटिः दशसहस्रमयुतं केचित् लक्षं शंकुः
शंकुसहस्रमर्बुदं अर्बुदादर्बुदसमाम्नातं शतं पद्मसाग्रगणोत्यः ततो विंशतिगुणाः समुद्रः अस्तात्स्व शङ्कुणाः परार्धं इति।

२१

श्री॰
रा॰ कि॰
टी॰
९६

१५ कमागाः पिनाताव॰ १९ ७ १८ गोलांगूलोवानरोवांतवजातिः १९ २० तिसृभिः कोठिभिः रूपद्भिर्नेम

ततः कोटिनशैलाममतारायावीर्यवान्पिता अनेकैर्बहुसाहस्रैः कोटिभिः प्रतिदृश्यत तथापरेण॰
कोटितामहस्रेणसमन्वितः पितीरुमायाः संप्राप्तः सुग्रीवः श्वसुरोविभुः पद्मकेसरसंकाशस्तरु॰
णार्कनिभाननः बुद्धिवान्वानरश्रेष्ठः सर्ववानरसत्तमः ७ अनेकैर्बहुसाहस्रैर्वानराणांसमन्वितः पि
ताहनुमतःश्रीमान्केसरप्रत्यदृश्यत १८ गोलांगूलाधिपः श्रीमान्गवाक्षोभीमविक्रमः हृतः कोटिसहस्रे
णावानराणामदृश्यत १९ ऋक्षाणांभीमवेगानांधूम्रःशत्रुनिबर्हणः हृतः कोटिसहस्राभ्यांद्वाभ्यांस
मभिवर्तते २० महाचलनिभैर्घोरैः पनसोनामयूथपः आजगाममहावीर्यस्तिसृभिः कोटिभिर्वृतः ।
नीलांजनचयाकारोनीलोनामैषयूथपः अदृश्यतमहाकायः कोटिभिर्दशभिर्वृतः २२ ततः कांच
नशैलाभोगवयोनामयूथपः आजगाममहावीर्यः कोटिभिः पंचभिर्वृतः २३ दरीमुखश्चबलवान्यू॰
थधोभ्यायपयोनतदा वृतः कोटिसहस्रेणसुग्रीवंसमवस्थितः मैंदश्चद्विविदश्चोभौ॰ वाश्विपुत्रौमहाबलौ को
टिकोटिसहस्रेणवानराणामदृश्यतां गजश्चबलवान्वीरस्तिसृभिः कोटिभिर्वृतः ऋक्षराजोमहातेजाजां
बवान्नामनामतः कोटिभिर्दशभिर्दशभिर्व्याप्तः ।

हावलनिभौवीनवेर्द्वृतःशतिसंबंयः २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७

विकर्मावर्जनैः तैः २८ ॥

सं॰ कृत्वा यत्र सत्कृत्य स्थितः॰ इत्यागमनात्तत्र

302

महतशोमनाच्छदयः ५ यथापौलोमीतितस्मितः पुलोमस्यानुमत्याग्रनुह्लादोजहारइंद्रस्तममंतारं पुलोमं हत्वा॰
रमनुह्लादं वहत्वाततस्तांप्रत्यानीतवान् एवंव्यघ्रात्मविनाशायमैथिलीं जहार मारीचेन मां च वंचयित्वा तेन मां विरहाकु
लमनाथः सर्वेषां विजेतास्मि सकलानरीन् तमेवमेषऋजुन्मित्रं साहाय्यं कर्तुमर्हसि ५ जहारात्मविना
शाय वैदेहीं रावणस्तदा वंचयित्वा तु पौलोमीमनुह्लादो यथाविधि नचिरात्तं वधिष्यामि रावणं तिष्ठतेः पौवे:
पौलोम्याः पितवेष्टं जामातरं कृतवितोऽपिहा ७ एतस्मिन्नंतरे चैव वज्रः समभिवर्तत उत्सन्नावस्त्रसांशोष्कादि
यत्नागतेप्रभा दिशः पर्याकुलाश्चासन् नगजसार्तेनमच्छोता चचालतुमही सर्वा सशैलवनकानना ९।
ततोऽनगेंद्रसंकाशोऽसौ नादः सुमहाबलैः कृत्स्ना संच्छादिता भूमिः शिरसां विंध्यैः प्लवंगमैः ९ निमेषांतरमा
त्रेण ततस्तैर्हरियूथपैः कोटीशतवृतैः स्थानैः कामरूपिभिरावृता ५ नादेयैः पार्वतैर्वश्यसामुद्रैश्च महा
बलैः हरिभिर्मेघनिर्ह्रादैरन्यैश्च वनवासिभिः १२ तरुणादित्यवर्णाश्च शशिगौराश्च वानराः पद्मकेसरव॰
र्णाश्च श्वेतमेरुकृतालयाः कोटिसहस्रैर्दशभिः श्रीमान्परिवृतस्तदा वीरः शतबलिर्नाम वानरः प्रत्यदृश्यत
चंद्रदिवाकरं देवं च विध्यामि पौलोम्याः पितरमित्यनेन रावणं कृतो जानक्यतिक्रमाभावः सूचितः ८०। न १५॰
प्रभिवर्तत प्रभिवर्तत ५ महर्क्ताव्यासर्वता ९ उक्तमेव प्रपंचयति निमेषेति ९ ॥ १२ मतेतरायाः पितामहेणाः

श्री॰ रा॰ किं॰ टी॰ ९०

शिरोभिर्न्यवेदयन् वक्रमं मसीहेरास्थितान् नमस्कारंर्यावास्मानं न्यवेदयन्निरपथाः ४८ अपरे हनूमदंगदादयः
सयम्यवस्त्रादिकं सत्कृतिं कृत्वा समागम्य निकटमागत्य प्रांजलयः स्थिताः ४९ धर्मज्ञो राजधर्मज्ञः सुग्रीवः
प्रांजलिर्मानतः सर्वान्वानरर्षभान् मारामेति चेदर्पितास्थितस्तानब्रवीत् ५२ भावो नरेंद्राः पर्वतनिर्हरेषु व
सालवंतः सर्वेतस्थगर्जेतप्लवंगमाः अभ्यवर्तंत सुग्रीवं सूर्यमभ्रगणा इव ५॰ ऊर्वाणा वक्रपाहृष्टा
प्रहृष्टा वक्रपालिनः शिरोभिर्वानरेंद्राय सुग्रीवायान्यवेदयन् ५। अपरे वानरश्रेष्ठाः संयम्य च यथोचि
तं सुग्रीवेन समागम्यास्थिताः प्रांजलयस्तदा ५२ सुग्रीवस्त्वरितो रामे सर्वांस्तान्वानरर्षभात् निवेदयि।
त्वाथ मंज्ञः स्थितः प्रांजलिरब्रवीत् यथा सुखं पर्वतनिर्झरेषु वनेषु सर्वेषु च वानरेंद्राः निवेशयित्वा वि॰
विधिवद्बलानि बलं बलज्ञः प्रतिपत्तुमीष्टे ५४ इत्यार्षे किष्किंधाकांडे एकोनचत्वारिंशः सर्गः अथ राजा
समृद्धार्थः सुग्रीवः प्लवगेश्वरः उवाच नरशार्दूलं रामं परबलार्दनं १ आगता विनिविष्टाश्च बलिनः कामरू
पिणः वानरेंद्रा महेंद्राभा ये मद्विषयवासिनः २ तरमवक्रविक्रांतैर्बलिभिर्भीमविक्रमैः आगता वानरा।
नेषु स्वानि बलानि यथासुखं निवेशयित्वा तेषु यो बलस्तः बलवतवत्तो पृथपः स्व स्वं बलं प्रतिपत्तुं ज्ञातं ईष्टो भवे
तल्लिंग्यं लड ५४ इति श्रीरा॰ किष्किंधाकांडे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ५। विविष्टाः स्वसेनानिवेशे निवेशिताः मद्विषय॰
वासिनः २ वक्रविक्रांतैः वक्रपुस्यलेषु कृतपराक्रमैः अतएव भीमविक्रमैः सहस्रैः सहेतिशेषः ३ ख्यातकर्माणि युद्धेप्र

303

२८ २९ तारापुतिर्नेत्तत्रप्रभः अर्चयंतमापितर्वत्यस्त्वमद। २० २१ २४ कोटिसहस्रेणोपलाद्भिर्नैवीनदैः हूतइतिसंव
थः २५ कोटिशतेनसहस्रेणशतेनचैवतुपलतोलतीया। २६ पृथिव्यांविविधाश्चसर्वेवानराः आगताश्चआग।
आगतोवलवांस्तर्णेकोटीशतसमाहृतः ततःकोटिसहस्राणांसहस्रेणशतेनच २८ हृष्टतोन्नगतःप्रा
सोहरिभिर्गंधमादनः ततःपद्मसहस्रेणहृतःशंकुशतेनच २९ युवराजोंगदःप्राप्तःपितृस्तुल्यपराक्रमः
ततस्ताराद्युतिस्तारोहरिभिर्भीमविक्रमैः ३० पंचभिर्हरिकोटीभिर्दूरतःपर्यदृश्यत इंद्रजानुःकपिर्वीरोयू
थपः प्रत्यदृश्यत ३१ एकादशानांकोटीनांईश्वरस्तैश्चसंवृतः ततोरंभस्त्वनुप्राप्तस्तरुणादित्यसन्निभः अ।
युतेनवृतश्चैवसहस्रेणशतेनच ततोयूथपतिर्वीरोदुर्मुखोनामवानरः ३२ प्रत्यदृश्यतकोटीभ्यांद्वाभ्यांप
रिवृतोवली कैलासशिखराकारैर्वानरैर्भीमविक्रमैः ३४ वृतःकोटिसहस्रेणहनुमान्प्रत्यदृश्यत नलश्चा।
पिमहावीर्यः संवृतः पोलवासिभिः ३५ कोटीशतेनसंप्राप्तःसहस्रेणशतेनच ततोदधिमुखःश्रीमान्को।
टिभिर्दशभिर्वृतः ३६ संप्राप्तोभिवतस्तस्यसुग्रीवस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः शरभःकुमुदोवह्निर्वानरोरंभए।
वच एतेचान्येचबहवोवानराःकामरूपिणः आवृत्यपृथिवींसर्वांपर्वतांश्चवनानिचयूथपाः समनुप्राप्ता
(येषांसंख्यानविद्यते आगताश्चनिविष्टाश्चपृथिव्यांसर्ववानराः ३९
ताश्च ३९ आसमंतात्प्लवंतःसंगर्जंतः ४० ॥

प्रो॰
रा॰ किं॰
टी॰
५८

सोमसूर्यनिभैस्तत्तद्दशाकांतिभिः १८ मार्गध्वमिति सामान्यतोऽन्वयोनः विशेषेण नदीमित्यादि द्वितीयांतानां प्रा
प्तमिति शेषः १९ कालिंदी यमुनां यामुनो नामोत्पत्तिस्थानभूतः कलिंदगिरिः २० महीकालमह्यौ नद्यौ ब्रह्ममाल प्राग्देशाः
नाद ब्रह्ममालानिति दिर्घ्यं वर्ततिं प्राचीनतीये तपा प्राच्यादिविभागोऽत्र विवक्षितः २१ कोशकाराणां भूमिं कोशेय

शैलाभंमे— निर्वी— जीमतंसवगेश्वरः सोमसूर्यनिभैः सार्धं वानरैर्वानरोत्तमः १९ देशकालनयैर्युक्तः का
र्याकार्यविनिश्चये वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनां अभिगच्छ दिशं पूर्वां सशैलवनकाननां तत्र सी
तां चैव वैदेहीं निलयं रावणस्य च १८ मार्गध्वं गिरिदुर्गेषु वनेषु वनदेषु च नदीं भागीरथीं रम्यां सरयूं कौशि
कीं तथा कालिंदीं यमुनां रम्यां यामुनं च महागिरिं सरस्वतीं च सिंधुं च शोणं मणिनिभोदकं २० महीं का
लमहीं वापि शैलकाननशोभितां ब्रह्ममालान् विदेहांश्च मालवान् काशिकोसलान् २१ मागधांश्च महाग्रामान् पुं
ड्रानंगांस्तथैव च भूमिं च कोशकाराणां भूमिं च रजताकरां सर्वमेतद्विचेतव्यं मृगयद्भिस्ततस्ततः रामस्य दयितां
भार्यां सीतां दशरथस्नुषां २३ समुद्रमवगाढांश्च पर्वतान्पत्तनानि च मंदरस्य च ये कोटिं संश्रिताः केचिदालयाः

तंतूत्पादकतंतून्पत्तिस्थानभूतां भूमिं रजताकरां रजतानामवनिं २२ एतानि प्राप्य एतत्सर्वोक्तं सर्वं विचेतव्यं तत्र किं विचेत
व्यं तत्राह रामस्य दयितामिति २३ समुद्रमिति वगाढान् समुद्रांतर्गतान् पर्वतान् पत्तनानि समुद्रद्वीपवर्तीनि विस्रालयाः

॥ श्री ॥ २५ ॥ ५८

कोशाइत्येतद्वक्रमसंख्योपलक्षणं गृहहितेस्वामिहिते ५ तवाभिप्रेतमनुष्ठातुं शक्तास्ति समर्था इत्यर्थः अनेकैः सहेति।
निकामः ६ प्राप्तकालं कालोन्वितं ७ इदकार्यं सीताान्वेषणरूपं ९ तस्मिन्काले दृष्टानां वानरात्पनंतरकाले ११ अस्मि।
कोटयग्रशाः इमेप्राप्ता वानरास्तव किंकराः निर्देशवर्तिनः सर्वे सर्वे गृहहिते स्थिताः ५ अभिप्रेतमनुष्ठां।
तत्तवशास्यंतरिंदम तइमेवक्रमसाहस्रैरनेकैर्भीमविक्रमैः ८ यन्मन्यसेनरव्याघ्रप्राप्तकालं तदुच्यतां त।
त्सैन्यं तव हिवशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ७ काममेषामिदं कार्यं विदितं मम तत्त्वतः तथापि तुयथायुक्तमा।
ज्ञापयितमर्हसि ८ तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो दशरथात्मजः बाहुभ्यां संपरिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् ९ ज्ञा
यतां सौम्य वैदेही यदि जीवति वा न वा स च देशो महाप्राज्ञ यस्मिन्वसति रावणः अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रा
वणस्य च प्राप्तकालं विधास्यामि तस्मिन्काले सह त्वया ११ नाहमस्मिन्प्रभुः कार्ये वानरेश्वर लक्ष्मणः त्व
मस्य हेतुः कार्यस्य प्रभुश्च प्लवगेश्वर त्वमेवाज्ञापय विभो मम कार्यविनिश्चयं त्वं हि जानासि यत्कार्यं मम।
वीर न संशयः सुहृद्वितीयो विक्रांतः प्राज्ञः कालविशेषवित् भवानस्मद्धिते युक्तः सुहृदाप्तोर्थवित्क्रमः १४ ए
वमुक्तस्तु सुग्रीवो विनतं नाम यूथपं अब्रवीद्रामसांनिध्ये ल
कार्ये वानरश्रेष्ठानरूपकार्यस्य सिद्धेरितिशेषः १२ म
मकार्यविनिश्चयं त्वानागमेवाज्ञापय हे वीर त्वं मम मस्मद्धि दितिमत्कार्यं जानासीत्यन्वयः १३ द्वितीयः सहायः तलक्ष्मणाये।

रामायणटीकायां कि० ४

१२३

संपंरक्तजलमगाधंशीघ्रगामिनंसिद्धचारणसेवितंशोणाख्यंनदरूपंदंगता २२ तस्यतीर्थेषुप्रस्रवणप्रदेशेषु
नेषुचचदेशाम हहावणोमार्गितव्याइतिसंबंधः २३ वक्रानिवढाः वहुयवनप्रदेशाः दरीमंतः दरीयुक्ताः २४ समु
द्रद्वीपानपरवतीस्तमुद्रस्यद्वीपान ऊर्मिमंतंइक्षुसमुद्रं २५ तत्रेक्षुसमुद्रेसमनुज्ञाताः छायापार्श्वहेतप्राणिभक्षणा

पतेषांगिरिदुर्गेषुप्रयाणेषुवनेषुच मार्गध्वंसहिताःसर्वेरामपत्नींयशस्विनीं २६ ततोवक्रवलंशोणाम
गाधंशीघ्रवाहिनं गत्वापारंसमुद्रस्यसिद्धचारणसेवितं तस्यतीर्थेषुरम्येषुविचित्रेषुवनेषुच रावणः
सहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः २७ पर्वतप्रभवानद्यःसुबह्याःवहुनिष्कुटाः मार्गितव्यादरीमंतःपर्व
ताश्चवनानिच ततःसमुद्रद्वीपांश्चसुभीमान्द्रष्टुमर्हथ ऊर्मिमंतंमहारौद्रंक्रोशंतमनिलोद्धतं तत्रा
सुरामहाकायाः छायांगृह्णंतिनित्यशः ब्रह्मणासमनुज्ञातादीर्घकालंवुभुक्षिताः २८ तंकालमेघप्रति
मंमहोरगनिषेवितं अभिगम्यमहानादंतीर्थेनैवमहोदधिं ततोरक्तजलंभीमंलोहितंनामसागरं गत्वाद्रक्ष्य
थतांचैवबृहतींकूटशाल्मलीं
तुमितिकाः २८ इक्षुरसस्यसमुद्रस्यशय्यावाकालमेघप्रतिमंतंतीर्थेनउपायेना
भिगम्यप्राप्यउपायेनगमनंनामछायाग्राहिपविहारेणगमनं ३० ततःइक्षुसमुद्रात्ससमुद्रात्परतः रक्तजलेर
क्तवर्णजलंलोहितंनामसागरं मधुसमुद्रंतोकटशाल्मलींद्वीपस्थप्रयोजकं द्रष्टुंचदस्येतिसंबंधः ३१ ॥

६६

कोशाइत्येतद्वक्तुमसंख्येयोपलक्षणं ग्रहहिते स्वामिहिते ५ तवाभिप्रेतमनुष्ठातुं शक्ता इति समर्था इत्यर्थः अनेकैः सहेति।
निकामः ६ प्राप्तकालं कालोचितं ७ इदं कार्यं सीतान्वेषणरूपं ९ तस्मिन्काले द्रुतं तावदात्यनंतरकाले ११ अस्मि॰

कोट्यग्रशश्चेमे प्राप्ता वानरास्तव किंकराः निदेशवर्तिनः सर्वे सर्वे ग्रहहिते स्थिताः ५ अभिप्रेतमनुष्ठातुं।
वृतवशास्यंतरिंदम तइमे वक्रसाहस्रैरनेकैर्भीमविक्रमैः ८ यन्मन्यसे नरव्याघ्र प्राप्तकालं तदुच्यतां त॰।
त्सैन्यं त्वद्वशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ७ काममेषामिदं कार्यं विदितं मम तत्त्वतः तथापि तु यथायुक्तमा।
ज्ञापयितुमर्हसि १ तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो दशरथात्मजः बाहुभ्यां संपरिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् १ ज्ञा
यतां सौम्य वैदेही यदि जीवति वा न वा स च देशो महाप्राज्ञ यस्मिन्वसति रावणः अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रा
वणस्य च प्राप्तकालं विधास्यामि तस्मिन्काले सह त्वया ११ नाहमस्मिन्प्रभुः कार्ये वानरेश न लक्ष्मणः त्व
मस्य हेतुः कार्यस्य प्रभुश्च प्लवगेश्वर त्वमेवाज्ञापय विभो मम कार्यविनिश्चयं त्वं हि जानासि यत्कार्यं मम।
वीर न संशयः सुहृद्द्वितीयो विक्रांतः प्राज्ञः कालविशेषवित् भवानस्मद्धिते युक्तः सुहृदाप्तोऽर्थवित्तमः १४ ए
वमुक्तस्तु सुग्रीवो विनतं नाम यूथपं अब्रवीद्रामसान्निध्ये ल

कार्ये वानरप्रवणान्नूपकार्यस्य सिद्धेरिति शेषः १२ म
मकार्यविनिश्चयं ज्ञात्वा ममेवाज्ञापय हे वीर त्वं मम सुहृदिति मत्कार्यं जानासीत्यन्वयः १३ द्वितीयः सहायः नलक्षणाये।

श्री॰
रा॰ कि॰
टी॰
९९

305

स्य रक्तजलेन समायं शोच्चमाभिनं सिद्धचारणसेवितं शोणाख्येन वरूपदं गता। २२ तस्य तीर्थेषु प्रवतरणप्रदेशेषु व
नेषु वचदेशाम हरावणो मार्गितव्य इति संबंधः २३ वज्रनिवद्धाः वहुयवनप्रदेशाः दरीमंतः दरीयुक्ताः २४ समु
द्रद्वीपान परवर्त्ती क्षुसमुद्रं स्थचीपान ऊर्मिमंतं इक्षुसमुद्रं २५ तत्रेक्षुसमुद्रे समनुज्ञाताः छायापारंहेत प्राणिभक्षण

पतेषांगिरिदुर्गेषु प्रयातेषु वनेषु च मार्गध्वं सहिताः सर्वेयामपनीं यपार्श्विनीं २१ ततो रक्तवलं शोणाम-
गाधं शीघ्रवाहिनं गत्वा पारं समुद्रस्य सिद्धचारणसेवितं तस्य तीर्थाषु रम्येषु विविचित्रेषु वनेषु च रावणः
सहवैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः २२ पर्वतप्रभवा नद्यः सुरम्या वज्रनिष्कुटः मार्गितव्या दरीमंतः पर्व
ताश्च वनानि च ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान् द्रष्टुमर्हथ ऊर्मिमंतं महारौद्रं क्रोशंतमनिलोद्धतं तत्रा
सुरा महाकायाः छायांगृह्णांति नित्यशः ब्रह्मणा समनुज्ञाता दीर्घकालं बुभुक्षिताः २९ तं कालमेघप्रति
मं महोरगनिषेवितं अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधे ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरं गत्वाद्रक्ष्य
१ घतैंचै वहृहतीकूलपालली
तुमितिकाः २८ इक्षुरसस्य समुद्रस्य शयावा कालमेघप्रतिमं तं तीर्थेन उपायेन
भिगम्य प्राप्य उपायेन गमनं नाम छायाग्राहि पविहारेण गमनं २० ततः इक्षुसमुद्रात्समुद्रात्परतः रक्तजले र
क्तवर्णजलं लोहितं नाम सागरं मधुसमुद्रं ताकटशाल्मलीं द्वीपस्य प्रयोजकं वृत्तं च द्रक्ष्यथेति संबंधः २६ ॥

९९

कर्णप्रावरणाः प्रावरणं वस्त्रं तद्विद्विशालत्वप्रवणाः कृताः ओष्ठकर्णिकाश्चाष्टमर्यन्त कर्णाः लोहमुखा लोहवक्त्रसमुखाः
एकपादकाः संतो जववन्तः वेगवन्तः २४ अन्तपाः अन्तःशयसन्तानाः एते उक्ताः पुरुषाः तथैव पुरुषादकाः रक्ताभदाः
तीक्ष्णा मत्स्यग्रस्त दष्टाः तैः तावती चूडाकेशपाशाय षां २६ आमतीनाशनाः अपक्वमत्स्यभुजः नरव्याघ्राः अर्धः प्रदे
शेन राकारा व्याघ्राकाराः एवं सन्तउपरिभागे व्याघ्राकाराः अन्तः एवं स्थाराः २२ काननैकसः इति संबोधनं गिरिभिर्ये चरा।

कर्णप्रावरणांश्चैव तथा चाप्योष्ठकर्णिकान् घोरांल्लोहमुखांश्चैव जववतो नैकपादकान् २५ अन्तपा वलवं
स्तु पुरुषाः पुरुषादकाः किराताः तीक्ष्णचूलाश्च हेमाभाः प्रियदर्शनाः चक्रमीनाशनाश्चात्र किराता द्वीपवा
सिनः अन्तर्जलचरा घोरा नरव्याघ्रा इति श्रुताः २७ एतेषामालयाः कामं विचेयाः काननौकसः गिरिभि
र्यैश्च गम्यन्ते प्लवनेन प्लवेन च २८ यत्नवंतं यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितं सुवर्णद्वीपकं चैव स्वर्णा क
रमंडितं यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः दिवं स्पृशति शृंगेण देवदानवसेवितः ३०॥ ॥ यंते गिरीनाः
क्रम्य ये देशा द्वीपाश्च गम्यन्ते ये च प्लवेन ऊर्ध्वेन न गम्यन्ते ये च प्लवेन तो उपनेगर्गम्यते ते च विचेयाः इत्यन्वयः २८ सप्तरा
ज्योपशोभितं सप्तखंडात्मकं यवद्वीपं तथा सुवर्णद्वीपं च विचेतव्यमिति शेषः २९ ततः परं यवाख्यद्वीपमतिक्रम्य
शिशिरो नाम पर्वतः शृंगेण दिवं स्पृशति ३० एतेषां सप्तद्वीपानां ३१ ततः समुद्रस्य पारे लनकास समुद्रद्यार।

श्री॰
रा॰ कि॰
टी॰
९

जलोदं प्राह जलतूपोदकं तत्र जलसमुद्रे तत्कोपजं और्वब्रह्मर्षिकोपजं हयमुखं वडवामुखं तेजो ब्रह्मणा कृतम॰
कि ५० प्रस्यन्तेजसः प्रद्रुतं महावेगं सनराचरं सर्वजगत् युगान्ते प्रोदनं भक्ष्यं वदंति तद्वडवामुखं दृष्ट्वा तत्र प
ततन्भीत्या विक्रोशतां असमर्थानां चासमर्थानामपि सागरौकसां भूतानां यो नादो भूतसम्भूयते इत्यन्वयः ४९

जलोदं सागरश्रेष्ठं सर्वभूतभयावहं तत्र तत्कोपजं तेजः कृतं हयमुखं महत् ४८ प्रस्त
द्रुतं महावेगमोदनं सचराचरं ततो विक्रोशतां नादो भूतानां सागरौकसां श्रूयते स॰
त्वसमर्थानां दृष्ट्वा तद्वडवामुखं जलोदस्योत्तरे देशे योजनानि त्रयोदश ४९ जातरूप ॥
शिलानाम महाकनकपर्वतः तत्र चंद्रप्रतीकाशं पन्नगं धरणीधरं ५० पद्मपत्र ।
विशालाक्षं ततो द्रक्ष्यथ वानराः आसीनं पर्वतस्याग्रे सर्वदेवनमस्कृतं ५१ सहस्र
शिरसं देवमनंतं नीलवाससं त्रिशिराः कांचनः केतुस्तालस्तस्य महात्मनः स्थापि॰
तः पर्वतस्याग्रे विराजति सवेदिकः पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृतं त्रिदशेश्वरैः ५२ ।

चंद्रप्रतीकाशं श्वेतवर्णं ५० त्रिशिराः ५१ शिरःप्रदेशावर्तित्रिस्कंधवान् ५२ सवेदिकः आधारवेदिसहितः पूर्व
स्यां दिशि निर्माणं कृतं पूर्वदिगधिष्ठातृत्वेन तत्तालरूपः केतुः त्रिदशेश्वरैः कल्पित इत्यर्थः ५२ ॥ ॥

306

तत्र शाल्मलीद्वीपे ३९ तत्र मध्यसमुद्रे शैलशृंगेषु लंवंते प्रयो मुखावारति सूर्योदयं प्राप्योर्ध्वमुखाः सूर्येणापूज्यमानाः।
सूर्येणाभितप्ताः ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनि नैव प्राणिक प्रवर्तिते गायत्रीप्रभावैर्निहताः संतः क्षीरोदजले वशांतिततः पु।
नरुज्जीविताः लंवंते स्म शैलशृंगाद्धि विशाखः तता पाडरे तिलवणोत्तसरासर्पिदधि इध्ययजलैः सममित्युक्तप्रक्रियया

गृहं चैव नतेयस्य नानारत्नविभूषितं तत्र कैलाससंकाशं विहितं विश्वकर्मणा ३९ तत्र शैलनिभा भीमा
मंदेहा नाम राक्षसाः तेषु शृंगेषु लंवंते नानारूपा भयावहाः ४० ते पतंति जले नित्यं सूर्यस्योदयनं प्रति अभि
तप्ताः स्म सूर्येण लंवंते स्म पुनः पुनः ४१ निहता ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनि राक्षसाः ततः पांडरमेघाभं क्षीरोदं नाम
सागरं ४२ गता द्रक्ष्यथ दुर्धर्षा मुक्ताहारमिवोर्मिभिः तस्य मध्ये महाश्वेतो ऋषभो नाम पर्वतः ४३ दिव्य
गंधैः कुसुमितै राजतैश्च नगैर्वृतं सरश्च राजतैः पद्मैर्ज्वलितैर्हेमकेसरैः ४४ नाम्ना सुदर्शनं नाम राजहंसै
र्निषेवितं विबुधाश्चारणाः यक्षाः किंनराः साप्सरोगणाः ४५ हृष्टाः समभिगच्छंति नलिनीं तां रिरंसया
क्षीरोदं समतिक्रम्य गता द्रक्ष्यथ वानराः ४६।

मध्यसमुद्रादनंतरं सर्पिर्दधिमण्डान्वेषणीव तत्र वध्येतौ विहाय क्षीरोदप्रा
मेव गंतव्या मात तद्भयप्राप्तिमंतरेण क्षीरोदप्राप्तेरसंभवाग तद्भयप्राप्तिरमुक्ता श्रुत्लोकेष्ववगंतव्या ४१ ४२ ऊर्मिभिः मु।
क्ताहारमिव तद्वंतमिवेत्यर्थः ४३ सरश्च नाम्ना सुदर्शनमित्यन्वयः ४४ नामशब्दः प्रसिद्ध्यर्थः ४५ नलिनीं सरः।

श्री॰
वा॰ किं॰
टी॰
९१

पूर्वदिशोनिर्वचनमाह पूर्वमेतदिति हि यस्मात्कारणात् पृथिव्या भुवनस्य पृथ्वीलोकस्य पूर्वं द्वारं कृतं प्रथमद्वार
ब्रह्मणा स्रष्टादौ कल्पितं सूर्यस्य पतितो भ्रमणाय प्रथमेमौ तदुदयने च कृतं उदयस्थानं कल्पितं तस्मात्सा
पूर्वा दिगित्युच्यते ८३ तस्य शैलस्य उदयशैलस्य ८५ ततः परं उदयाद्रेः परस्तात् त्रिदशावृता तादिगाधिष्ठानिंदा।

पूर्वमेतत्कृतं द्वारं पृथिव्या भुवनस्य च सूर्यस्योदयतश्चैव पूर्वा ह्येषा दिगुच्यते ८३ तस्य शैलस्य पृष्ठे
तु निर्दरेषु गुहासु च रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ८४ ततः परमगम्या स्याद्दिक् पूर्वा
त्रिदशावृता रहिता चन्द्रसूर्याभ्यामदृश्या तमसावृता ८ शैलेषु सर्वेषु कंदरेषु तदेषु च ये च नोक्ता मया देशा
विचेयास्तेषु जानकी ८८ एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुंगवाः। अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः
परं अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च मासे पूर्णे निवर्तध्वमुदयं प्राप्य पर्वतं ८९ ऊर्ध्वं मासान्न च
स्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम सिद्धार्थाः संनिवर्तध्वमधिगम्य च मैथिलीं महेन्द्रकान्तां वनषण्डमण्डितां दिशं चरित्वा
निपुणेन वानराः। अवाप्य सीतां रघुवंशजप्रियां ततो निवृत्ताः सुखिनो भविष्यथ ७० इति किष्किंधाकांडे
चत्वारिंशः सर्गः ॥

दि भिषिता अगस्त्येनेहेत्यमाह रहितेति ८५ शैलेषु तेषु सर्वेषु उपलक्षितिशैलेष्वि
त्यादि ८८ सिद्धार्थाः कृतान्वेषणा लब्ध्याः ८९ ॥ निपुणेननैपुण्येन ७० ॥ इतिचत्वारिंशः सर्गः ॥

307

। ९ ।

शते

कोटिः शिखरं समवेदिकामाधारपर्वता ५४ तत्रशतयोजने दीर्घे उदयगिरिशिखरे ५८ सोमसै मेश्रृंगे त्रिविक्रमेत्रि।
भिः पदैस्त्रिलोक्या आक्रमतः प्रथमं तत्र हि तावाङ्घितोयं घ्रदं मेरोः शिखरे द्वकार ५० अस्तानंतरमुदतेण जं बूद्वीपंपरि।
क्रम्यतन्महोच्छ्रयं शिखरं सौमनसाख्यं प्राप्यास्थितो दिवाकरोजं बूद्वीपवर्तिनां भूपिष्टं दर्शनो भवति ५८ यस्यप्रदा।

तत्रः पर्वं हेममयः श्रीमानुदयपर्वतः स्थितकोटिर्दिवं स्पृष्ट्वा शतयोजनमायतः जातरूपमयो दिव्यावि।
राजति सवेदिका ५४ सालैस्तालैस्तमालैश्च कर्णिकारैश्च शोभितः जातरूपमयैर्दिव्यैः शोभते सूर्यसंनि
भैः ५५ तत्रयोजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनं शृंगंसौमनसंनाम जातरूपमयं ध्रुवं ५८ तत्रपूर्वपदं कृ
त्वापुरा विष्णुस्त्रिविक्रमे द्वितीयं शिखरे मेरोश्चकार पुरुषोत्तमः ५० उत्तरेण परिक्रम्य जंबूद्वीपं दिवाकरः दृ
श्यो भवति भूयिष्टं शिखरं तन्महोच्छ्रयं ५८ तत्रवैखानसानामवालखिल्या महर्षयः प्रकाशमाना दृश्यंते सू
र्यवर्णास्तपस्विनः ५९ अयं सुदर्शनोद्वीपः पुरोयस्य प्रकाशते यस्मिंस्तेजश्च चक्षुश्च सर्वप्राणभृतामपि ८०
शैलस्य तस्य कुंजेषु कंदरेषु वनेषु च रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ८१ कांचनस्य च शैलस्य सू

समीपं पदश्रयं प्राक्त्रिक्रमदर्शनोद्वीपा प्रकाशते यस्मिं भगवत्युदिते सर्वप्राणिनां जेजः संदर्शो भवति चक्षुश्च प्रकाशते।
तस्य शैलस्य कुंजेषु कंदरेषु चैव वैदेह्या सह रावणो मार्गितव्य इति संबंधः ८२ कांचनशैलस्य सूर्यस्य तेजसा विराजमानाक्रां

नदीगोदावरीं हिंडकरणापगोदावरीप्रदेशं १२ अथोमुखं शनिमलयस्पतामीतवैसचंदनमलिंगात १४ तस्यअथोब्
विपयापार्श १५ मिनिग्रगस्य मितियथापियंचवटीनउवप गे॰ गस्पोअमः १ वसु कृत्स्त्यायेवाप्पाः १६ यत्रं अ॰

अन्वीस्पदेडकारण्यंसपर्वतनदीयुतं नदीगोदावरींचैवसर्वमेवानुपश्यथ तथैवांध्रांश्चपुंड्रांश्चचो।
लाम्पांडवकेरलान अथोमुखश्चगंतव्यःपर्वतोधातुमंडितः ५ विचित्रशिखरःश्रीमानाचित्रःपुष्पि
तकाननः सचंदनवनोद्देशोमार्गितव्योमहागिरिः ततस्तामापगांदिव्यांप्रसन्नसलिलाशिवां त
त्रद्रक्ष्यथकावेरींविहृतामप्सरोगणैः १५ तस्यासीनंनगस्याग्रेमलयस्यमहौजसः ईक्ष्यथादित्यसंकाश
मगस्त्यमृषिसत्तमं ततस्तेनाभ्यनु — ताःप्रसन्नेनमहात्मना ताम्रपर्णीग्राहजुष्टांतरिष्यतमहानदीं २२
साचंदनवनैश्चित्रैःप्रच्छन्नाद्वैपशालिनीकांतेवपुवतोकांतंसमुद्रमवगाहते ततोहेममयंदिव्यंमुक्ता।
मणिविभूषितं युक्तंकवाटंपांड्यानांततोद्रक्ष्यथवानराः १९ ततःसमुद्रमासाद्यसंप्रधार्यार्थनि
श्चयं अगस्त्येनांतरेतत्रसागरेविनिवेशितः २० ॥ २१ ॥

रप्राकारत्पटितं पंभाड्यांनांनगर
द्वारकापाटं १९ अर्थसमुद्रतरणान्नूयेनिश्चयंशक्राशाकृतिश्चयंसंप्रधार्यकृत्वा नत्रस्तवसाधनभूतःपर्वतउपरि
प्यतेअगस्त्येनेतिसागरेततरेसागरवासमेवंधिन्यंतरेउवकाशेगस्त्येनविनिवेशितःप्रतिष्ठापितोमहेंद्रःपर्वतोतमोऽसि

रा॰
कि॰ टी॰
१२२

308

२२

२०।
१२

अभिलक्षितान् कार्यसमर्थत्वेन निर्णीतान् १ ३ अयं सुषेणस्तारापितृव्यः अग्निसुतावुल्कामुखहुताशनसुतावित्यग्निहुताशनयो
र्भेदः ४ विशेषवित् अर्थदेशकालविशेषवित् ५ अग्रेसरं मुख्यं ६ समुद्देशाः प्रदेशाः समुदाहरत् उवाच ७ अत्राप्यार्थो

ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्वानरं बलं दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् १ नीलमग्निसुतं चैव हनु
मंतं च वानरं पितामहसुतं चैव जांबवंतं महौजसं २ सुहोत्रं च शरारिं च शरगुल्मं तथैव च गजं गवाक्षं गव
यं सुषेणमृषभं तथा ३ मैंदं च द्विविदं चैव सुषेणं गंधमादनं उल्कामुखमनंगं च हुताशनसुतावुभौ ४ अं
गदप्रमुखान्वीरान्वीरः कपिगणेश्वरः वेगविक्रमसंपन्नान्संदिदेश विशेषवित् ५ तेषामग्रेसरं चैव महद्बलम
संगदं विधाय हरिवीराणामादिदेश यद्दक्षिणां ये केचन समुद्देशास्तस्यां दिशि सुदारुणाः कपीशः कपिमु
ख्यानां स तेषां समुदाहरत् सहस्रशिरसं विंध्यं नानाद्रुमलतायुतं नर्मदां च नदीं रम्यां महोरगनिषेवितां ८
ततो गोदावरीं रम्यां कृष्णावेणीं महानदीं वरदां च वरारोहां महोरगनिषेवितां ९ मेखलानुत्कलांश्चैव द
शार्णनगराण्यपि अश्ववंतीमवंतीं च सर्वमेवानुपश्यत १० विदर्भानृष्टिकांश्चैव रम्यान्माहिषकानपि तथा
मत्स्यकलिंगांश्च कौशिकांश्च समंततः ११ ॥ शिरसमिति सहस्रशिखरमित्यर्थः

वर्णयेत्यादावित्यानंतरादाह सहस
गादावर्णितविंध्यपर्वप्रदेशवर्तिनी वा मेकलेनदी ९ मेखलादयो देशभेदाः १० ऋष्टिकाजितपाठः तस्यास्मकलिंगा

वा॰
कि॰ टी॰
९२

309

१९ तस्यैकंकांचनंशृंगमस्तियंभगवान्सूर्यः सेवतेनित्यंसन्निहितोभवति शृंगस्यशृंगार्थवादिः सूर्यचंद्राभ्याम॰
धिष्ठितत्वात्तत्तन्नक्षत्रयोनपश्यंति २२ चतुर्दशोन्नितेतृपलादितत्रत्पर्थः २२ ब्रह्मणस्यभवनमेवविशिनष्टिनेत्रेति
चंद्रस्यर्याश्मसंकाशाःसांगरांवुसमाश्रयः भ्राजतेविपुलैःशृंगैरंवूर्वविपुलैः शृंगैरंवरंविलिखन्निव॰
तस्यैकंकांचनंशृंगसेवतेयंदिवाकरः श्वेतराजतमेकंचसेवतेयंनिशाकरः २॰ ततस्तत्रोपर्यपतिर
शंसाननास्तिकाः प्रणम्यसितरसायांलंतेविमार्गथवानराः २१ तमतिक्रम्यडर्थश्चःसूर्यवान्नामपर्वत
प्रथनादुर्विगाह्येनयोजनानिचतुर्दशः २२ ततस्तमप्यतिक्रम्यवैकृतोनामपर्वतः सर्वकामफलैर्वृक्षैः
सर्वकालमनोहरैः तत्रभुक्त्वावराहोपिमूलानिचफलानिच मधूनियमामुख्यानिपरंगच्छतवानराः
तत्रनेत्रमनःकांतःकुंजरोनामपर्वतः ब्रह्मणस्यभवनंपत्रनिर्मितंविश्वकर्मणा २५ तत्रयोजनविस्तार
मुच्छ्रितंदशयोजनं शरणंकांचनंदिव्यंनानारत्नविभूषितं तत्रभोगवतीनामसर्पाणामालयःपुरी
पुरी विशालरथ्यैर्दुर्धर्षासर्वतःपरिरक्षिता २७ रक्षितपन्नगैर्घोरैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः सर्पराजोमहाघोरो
रोयस्यांवसतिवासुकिः २८ निर्याणमार्गितव्याचभोगवतीपुर तत्रचोनंतरदेशाश्चकेचनसंवृताः २९
तत्रकुंजरपर्वतसारवांस्तूणसमभ्यस्तिविशेषः ३९ तत्रकुंजरपर्वतेनपदव्रालयपाहोनित्यपुलिंगाःपर्यापिभोगवतीव
मातनलेप्रासद्रानुद्यापिरावणस्यजस्यानवत्लपीडांभयभोगवत्याश्चपुरंभूमावप्यस्तीनिवोध्ये ३६ निर्गाम्यविशेष

९२

विचित्रसानुभिर्व्याप्तः श्रीमान् पुष्पफलादिसम्पद्विमान् महार्णवं अवगाढः प्रविष्टैकपार्श्वः २१ नानाविधैरिति धा-
त्वादिविशेषणविशिष्टं तं महेन्द्रपर्वतमिति इमे सहस्रात्तपर्वतसर्वसर्वसपर्वतमुद्रयेति अतो महेन्द्राभ्युषिततात्पर्वतोपि महेन्द्र
व्यवह्रियते २२ २३ तस्य समुद्रस्य अपरे परपारे तत्तिविकाअंतरालिकेपारे इत्यर्थः २४ तत्र द्वीपे सर्वात्मना सर्वप्रका

विचित्रसानुगतः श्रीमान् महेन्द्रपर्वतोत्तमः जातरूपमयः श्रीमान् अवगाढो महार्णवं २१ नानाविधैर्नगैः फुल्लै-
र्लताभिश्चोपशोभितं देवर्षियक्षप्रवरैरप्सरोभिश्च शोभितं सिद्धचारणसंघैश्च प्रकीर्णं सुमनोरमं तमुपे-
तिसहस्राक्षः सदा पर्वसु पर्वसु २३ द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनविस्तृतः अगम्यो मानुषैर्दीप्तस्तं मार्गध्वंस
तेर्बुधः सहस्रात्तममपक्षतेः दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य तु पश्चिमे अंगारकेति विख्याता छायामाक्षिप्य
भोगिनी एवं निःसंशयात्कृत्वा संशयात्राष्ट संशयाः मृगयध्वं नरेंद्रस्य पत्नीममिततेजसः २७ तमतिक्र-
म्य लक्ष्मीवान् समुद्रे शतयोजने गिरिः पुष्पितको नाम सिद्धचारणसेवितः २८ ।

रेणविशेषतः पकदेशमप्यनुपेतत-
त्वादेवास्य सत्कार्त्स्न्येन पाणार्थं रावणासंबंधमाहस्मृतीति २५ तस्मात्रावणस्यतमौजनेभोक्तं पीला २९ संशयान-
संशयविषयान्देशान् निःसंशयान्कृत्वा गवेषणेनेकृतांतेनोतष्टसंशयाप्रामसन्नामसनतिस्रयाः नरेंद्रपत्नीं मृगयध्वं

तस्मिन्समुद्रलंकाद्वीपप्रकृतिकथा २९ ॥

२०

वा॰
कि॰ टी॰
१.४

तद्गुणां पुरुषार्थे पुरुषयत्नमारमथं ५ इत्येकचत्वारिंशः सर्गः ॥ अब्रवीदिति प्रगुणवचनं प्रांजलित्वाभिगमनात् ।
दिविशेषकथनतात्पर्यं २ महर्षिपुत्रं प्रादीचं महर्षेर्मरीचेः पुत्रं पुत्रं प्रर्चिमं प्रर्चिष्मदाख्यं २४ परिमार्गध्यं परिमार्गध्व
मिति सुग्रीव ग्रादिशादिति पूर्वेणान्वयः ५ सौराष्ट्रादयो देशविशेषाः विपुलानि विशालानि ८ पुन्नागः कुनामि

अमितबलपराक्रमस्य भवंतो विपुलगुणेषु कुलेषु च प्रसूताः मन्ननपतिः सुतायथालभ्यंतदनुगुणं पुरु
षार्थमारभध्वं ५० इत्यार्षे किष्किंधायाः एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ अथ प्रस्थाप्य सहर्षे सुग्रीवो दक्षिणां दिशं ।
अब्रवीन्मेयसंकाशं सुषेणं नाम वानरं १ तारायाः पितरं राजा श्वशुरं भीमविक्रमः अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यम
महर्षिपुत्रं मारीचमार्चिष्मंतं महाकपि वृतं कपिवरैः महेंद्रसदृशद्युतिं २ बुद्धिविक्रमसंपन्नं वैनते
यसमद्युतिं मरीचिपुत्रांश्चतान्सर्वेमतीमादिशादिशं द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां कपीनां कपिसत्तमः सुषेण ।
प्रमुखा यूयं वैदेहीं परिमार्गध्य ५ सौराष्ट्रान्सह वाल्हीकान् चंद्रचित्रांस्तथैव च स्फीतान्राजन्पदान्रम्याण्
विपुलानि पुराणि च पुन्नागगहनं कुक्षिं वकुलोद्दालकाकुलं तथा केतकखंडांश्च मार्गध्वं हरिपुंगवाः प्रत्य
क्स्रोतोगमाः शीताः नद्यः शीतज

त्यादिनाकेतमालवर्षप्रदेशानुपदिशानि पुन्नाग इति कश्चिद्देशविशेषः ।
प्रत्यक्स्रोतो विहाः पश्चिमाभिमुखप्रवाहाः कांतारगिरयः कांतारयुक्ता गिरयः एतानन्यिमार्गध्वमिति पूर्वेणान्वयः ।

किष्किंधाकांडे समाप्तानि

(margin, left) यामिनीपत्यसेर्गम्य

(margin, right) ४२ ॥

ऋषभसंस्थितः ऋषभाकारसंस्थानवान् ५० गोशीर्षकं गोरोचनासदृशवर्णोपमकपमलसमानवर्णो शृणासंतमाल
दलनिभं प्राग्निसदृशवर्णं वपर्वं दिव्यचंदनं यत्रोत्पद्यते स ऋषभपर्वतो वर्णितः इति पूर्वेणान्वयः ५१ ५२ ततः ऋषभात्पर

तं च देशमतिक्रम्य महानृषभसंस्थितः सर्वरत्नमयः श्रीमानृषभो नाम पर्वतः ५० गोशीर्षकं पद्मकं च
हरिश्यामं च चंदनं दिव्यमुत्पद्यते यत्र तच्चैवाग्निसमप्रभं ५१ न च तच्चंदनं स्पृष्टव्यं जकदाचन रो
हिता नाम गंधर्वा वो रक्षंति तद्वनं ५२ तत्र गंधर्वपतयः पंच सूर्यसमप्रभाः शैलूषो ग्रामणीर्भित्तः शाको
वृक्षस्तथैव च ५३ रविसोमा प्रियवषां निवासं पापकर्मणां ऊर्ध्वं पृथिव्या ऊर्ध्वं यास्ततः स्वर्गजितः स्थिताः ।
नातः परं नरैः सेव्या पितृलोकाः सदारुणाः राजधूमे यमस्यैषा छेकं नतमसावृता एतावदेव युष्माभिर्वीत
वानरपुंगवाः शक्यं विदितुं गंतुं वा नातो गतिमतां गतिः सर्वमेतत्समालोक्य यच्चान्यदपि दृश्यते गतिं ।
विदित्वा वैदेह्याः संनिवर्तितुमर्हथ ५७ यश्च मासान्निवृत्तोग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति मत्तुल्यविभवो भोगैः सु
खं स विहरिष्यति ५८ ततः प्रियतरो नास्ति मम प्राणाद्विशेषतः कृतापराधो बहुशो मम बंधुर्भविष्यति ५९ ।

नः पृथिव्यां प्रेते पापकर्मणां निवासस्तत्र स्वर्गजितः पदावस्थिता भवंति ५४ अतो हेतोः पितृलोकान सेव्यान्न गम्याः इत्यर्थः ५६
प्रमप्राणादिशेषतः सपिप्रयतर इति संबंधः बहुशः कृतापराधापीत्यर्थः ५९ लब्धलभ्यं ध्वंसयात्मनः कार्यं सुदिशणा.

तोवंपूर्णोऽसमुस्य १९ तत्रसमुद्रेपाविपात्रस्यकोटिंशृंगं इस्पयेतिसंबधः २० नदर्पितव्याः नदव्यामापराह्वव्या
वा २१ तादेयतग्रास २२ यतः कतव्यामाराणो इति शेषः २३ ननुवारवातदनासादनेकथंतत्रमार्गणसंभवोः
तत्राहतनहितमप्यवलिदर्शनमसृगपत्यादिपन्याहूतमगास्वभावेतिष्टतामनयवाधिनोपुष्पाकाननेभ्योव्ययमि

पावकार्चिःप्रतीकाशाः समेतापसमंततः नान्यैस्तद्दर्शितव्याग्रैश्चनदैः भीमविक्रमैः २१ नादेयंचफ
लंतस्मादेयंकिंचित्प्लवंगमैः दुरासदाहितेवीराः सत्ववंतोमहाबलाः २२ फलमूलानिवेतत्र
स्यतभीमविक्रमाः तत्रयत्नश्चकर्तव्योमार्गितव्याचजानकी २३ नहितेभ्योभयंकिंचित्कपित्वमनुव
र्ततां तत्रवैदूर्यवर्णाभोवज्रसंस्थितः नानाद्रुमलताकीर्णोवज्रोनाममहागिरिः २५ श्रीमान्समुदित
स्तत्रयोजनानांशतंसमं गुहास्तत्रविचेतव्याः प्रयत्नेनप्लवंगमाः चतुर्भागसमुद्रस्यचक्रवानामपर्वतः
तत्रचक्रंसहस्रारंनिर्मितंविश्वकर्मणा २७ तत्रपंचजनंहत्वाहयग्रीवंचदानवं आजहारततश्चक्रंश
खंचपुरुषोत्तमः तत्रसानुषुचक्रेषुप्रविशालासुगह्वरासुच रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्तत

स्यर्थः २४ तत्रवैदूर्यवर्णादिसार्द्धश्लोकमेकंवाक्यं वैदूर्यवत् वर्णाभाभायस्यसः वज्रवत्कठिनसंस्थानेनसंस्थितः
समुदितप्रतिष्ठितः समंआयामतोविस्तारतश्चसमत्वयोजनेनेत्यर्थः २८ चतुर्भागेचतुर्थभागेसमुद्रस्यलवणसमु॰

स्थलीः प्रहृताश्च वः शिशिराः शीतलाः ९ ततः किंचित्पश्चिमं गत्वा समुद्रं द्रष्टुमर्हथ तत्र समुद्रं दृष्ट्वा पंथेति निश्चयपव
कपयो भवन्तैनिकाः ११ १२ अवंतीमंगलोपेपर्याप्रालतितावं वरं ५ महाद्रुमः महोतीउमाय सिन्नः प्रस्थेषु मा त्रपु·
तत्र स्थले महाप्रायान्यस्य च शिशिराः शिलाः गिरिजालावृतां दुर्गां मार्गित्वा पश्चिमां दिशं ततः पश्चिममागम्य स
मुद्रं द्रष्टुमर्हथ तिमिनक्राकुलजलं गत्वा द्रक्ष्यथ वानराः ९ तथा केतकखंडेषु तमालगहनेषु च कपयो वि
हरिष्यन्ति सकेरवनेषु च ११ तत्र सीतां च मार्गध्वं निलयं रावणस्य च वेलातलनिविष्टेषु पर्वतेषु वनेषु च १२
मुरवीपत्तनं चैव रम्यं चैव जटापुरं अवंतीमंगलोपां च तथा चालक्तितं वनं १३ राष्ट्राणि च विशालानि पत्तनानि
ततस्ततः सिंधुसागरयोश्चैव संगमे तत्र पर्वतः महाहेमगिरिर्नाम शतशृंगो महाद्रुमः तत्र प्रस्थेषु रम्येषु·
सिंहाः सलगमाः स्थिताः १४ तिमिमत्स्यगजांश्चैव नीडान्यारोपयंति ते तानि नीडानि सिंहानां गिरिशृंगगताश्च
ये दृप्तास्तृप्ताश्च मातंगास्तोयदस्वनाः विचरंति विशालेस्मिंस्तोयपूर्णे समंततः ७ तस्य शृंगं दिवस्पर्शं कांच
नं चित्रपादपं सर्वमाशु विचेतव्यं कपिभिः कामरूपिभिः १८ कोटिं तत्र समुद्रे च कांचनीं शतयोजनां दुर्दर्शां
पारियात्रस्य गता द्रक्ष्यथ वानराः १९ कोट्यस्तत्र चतुर्विंशद्गंधर्वाणां तरस्विनां वसंत्यग्निनिकाशानां घोराणां·
पन्नगानां पन्नगाभ्यां गंधर्वं निमग्नाउत्तर्षाः २० तेयदित्रिमाः निमिमत पगजानेउन्यारोपयेति मस्वावस्थानानि प्राप्यपंते

वा॰
कि॰ टी॰
१८

योयिमार्गितव्यस्तेनोपायस्त्वयैवमंतव्यं ४१ ततः परं दशयोजनसहस्रा स्ताचलश्च पारियोजनानामिति तानि दशसह
स्रयोजनानि अतीत्य तिशेषः मुहूर्तार्द्धमेकाचलिकां तथा तं शिलोच्चयमस्तमभियाति ४२ अथ वरुणप्रवर्णा
नं शृंगेति अंतरा मेरुमस्तं च सावर्णिमेरोरस्ताचलस्य च मध्ये दशशिरा दशस्कंधः ४८ यत्र मेरौ ४७ मैथिलीपति

विश्वेदेवाश्च वसवो मरुतश्च दिवौकसः आगत्य पश्चिमां संध्यां मेरुमुत्तमपर्वतं ४९ आदित्यमुपतिष्ठंते
तैश्च सूर्यो भिपूजितः अदृश्यः सर्वभूतानामस्तं गच्छति पर्वतं ५१ योजनानां सहस्राणि दश तानि दिवाक
रः मुहूर्तार्द्धेन तं शीघ्रमभियाति शिलोच्चयं ५२ शृंगे तस्य महद्दिव्यं भवनं सूर्यसन्निभं प्रासादगणसंबा
धं विहितं विश्वकर्मणा ५२ शोभितं तरुभिश्चित्रैर्नानापक्षिसमाकुलैः निकेतः पाशहस्तस्य वरुणस्य म
हात्मनः अंतरा मेरुमस्तं च तालो दशशिरो महान् जातरूपमयः श्रीमान् भ्राजते चित्रवेदिकः तेषु सर्वेषु
दुर्गेषु सरःसु च सरित्सु च गवाः सहवैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ५८ यत्र तिष्ठति धर्मज्ञस्तपसा स्वेन भा
वितः मेरुसावर्णिरित्येष ख्यातो वै ब्रह्मणा समः ५७ प्रष्टव्यो मेरुसावर्णिर्महर्षिः सूर्यसन्निभः प्रणम्य शि
रसा भूमौ प्रवृत्तिं मैथिलीं प्रति ५८ एषु जीवलोकस्य भास्करो रजनीक्षये कृत्वा वितिमिरं सर्वमस्तं गच्छ
तिपर्वतं ५९ ॥

प्रवृत्तिं मैथिलीसंबंधिवृत्तांतं प्रष्टव्य इत्यन्वयः ५८ भास्करः रजनीक्षये जीवलोक
प्रवृत्तिं मैथिलीसंबंधिवृत्तांतं प्रष्टव्यस्त्वन्वयः ५८ भास्करः रजनीक्षये जीवलोक वितिमिरं कृत्वा अस्तं गच्छतीति योजना ५९ ॥ ॥
स्यापतावत्सर्वं उदयात्समयादि मध्यं

312

१८

३० तत्रवारहपर्वते जातरूपसुवर्णं ३१ कांचनोंतरदर्शनः कांचनगर्भाश्चैतवानिदरायस्मिन्तस्यदर्शनंभविष्यतीति।
शेषः ३२ तेनभावेनस्वकीयधन्नुन्यत्नयतिधानिनादर्पितागजादयस्तंपर्वतमभिगर्जंति ३३ सोवर्णाश्चयुक्तः ३४ ते।
षांषष्टिसहस्रपजानांमध्येराजेवमेरुकांचनउत्तमःपर्वतोस्तिपनंसावर्णिमेरुरितिवदंति ३० कीदृशोवरस्तत्राहते।
योजनानिचतुषष्टिवाराहोनामदानवःसुवर्णश्रृंगःसमहानगायेवरुणालये ३१ तत्रप्राग्ज्योतिषंनामजातरू
पमयंपुरं तस्मिन्वसतिदुष्टात्मानरकोनामदानवः तमतिक्रम्यशैलेंद्रकांचनांतरदर्शनेपर्वतःसर्वसौव।
र्णोधारात्रसुवर्णापुनः ३२ तंगजाश्चवराहाश्चसिंहव्याघ्राश्चसर्वशः अभिगर्जंतिसततंतेनशब्देनगर्विताः य
स्मिन्हरिहयःश्रीमान्महेंद्रःपाकशासनः अभिषिक्तःसुरैराजामेघोनामसपर्वतः तमतिक्रम्यशैलेंद्रमहे
द्रपरिपालितं षष्टिंगिरिसहस्राणिकांचनानिगमिष्यथ ३५ तरुणादित्यवर्णानिभ्राजमानानिसर्वशः जा
तरूपमयैर्वृक्षैःशोभितानिसुपुष्पितैः ३८ तेषांमध्येस्थितोराजामेरुरुत्तमपर्वतः आदित्येनप्रसन्नेनशै।
लोदत्तवरः ३० तेनैवमुक्तःशैलेंद्रःसर्वएवत्वदाश्रयाः मत्प्रसादाद्भविष्यंतिदिवारात्रौचकांचनः ३१ त्वयियेचा।
वेतिष्ठंतिदेवगंधर्वदानवाः तेभविष्यंतिर
क्तावैप्रभयाकांचनप्रभाः ३९ विश्वेदेवादयश्चस्मद्यंतत्याथाउत्तरपर्वं पिबत्स्पंतिदेवगंधर्वदानवाः
तंमेरुंसावर्णिमेरुमागतास्तत्रास्थितापश्चिमांसंध्यांप्राप्यआदित्यमुपतिष्ठंतिसजयंति ४० अस्तगिरिसमीपस्थ।

नांप्रमयाकांचनप्रभाः २९ ॥

सावर्णिमेरोरभिधानानंतरंपूर्वस्यामुत्तरक्रमसमुद्राद्दीपादयो

वा०
कि० टी०
१८०

हितेकृतार्थाः कृतकृत्याः अप्रधर्षविद्यांलथावीद्यानांमंधिगर्यः ५ अर्थिनेः स्वस्मात्प्रयोजनार्थिनःकार्यति।
इतितत्प्रयोजनावसतेअकृतेः पूर्वमुपकारकर्तुरपिपश्चैरतऊर्णीत ? इमानिस्पमाणानि ९ अस्यला।

दिशमुदीचीं विक्रान्त हिमशैलावतंसकां पर्वतः परिमार्गध्वं रामपत्नीमनिन्दितां अस्मिन्कार्ये।
विनिर्वृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये ऋणान्मुक्ता भविष्यामः कृतार्थार्थविदां वरा ५ कृतं हि प्रियमस्मा
कं राघवेण महात्मना तस्य चेत्प्रतिकारोऽस्ति सफलं जीवितं भवेत् अर्थितः कार्यनिर्वृत्तिमकर्तु
रपि यश्चरेत् तस्य स्यात्सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः एतां बुद्धिं समास्थाय दृश्यते जानकी यथा त
था भवद्भिः कर्तव्यमस्मत्प्रियहितैषिभिः ? अयं हि सर्वभूतानां मान्यस्तु नरसत्तमः अस्मासु चागतः
प्रीतिं रामः परपुरंजयः ९ मानि वनदुर्गाणि नद्यः शैलान्तराणि च भवन्तः परिमार्गन्तु बुद्धिविक्र
मसंपदा ९ तत्र म्लेच्छान्पुलिन्दांश्च शूरसेनांस्तथैव च प्रस्थालान्भरतांश्चैव कुरूंश्च सह मद्रकैः ११
काम्बोजान्यवनांश्चैव शकानाराट्टकानपि बाह्लीकानृषिकांश्चैव पौरवानथ टंकणान् चीनान्परम
चीनांश्च नीहारांश्च पुनः पुनः अन्वीक्ष्य दरदांश्चैव हिमवन्तं तथैव च लोध्रपद्मकखण्डेषु देवदारुवनेषु च।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्त
मततः आश्रमदेशाविपोषाः ऊनन्नदत्तिणऊहन्न् लोध्रपद्मकखंडेष्वहेमवतो विन्तिशेषः १४ ॥ ॥

313

१८०

निवर्त्ततनिवर्त्त ५० ५१। ५२ दिष्टं संदिष्टं ५२ प्रमाणं कर्त्तव्यं तिष्ठापकाः अद्यापि यत्नं सखेषां विशिष्य प्रमाणंव्य
वस्थापकम् कृतस्यमतिक्रमेणाउपकारप्रत्ययकारणं ५० इतिद्विचत्वारिंशः सर्गः ४२ विक्रांतेतिशतव

यतावहानेदैः शक्यंगंतुंवानरपुंगवाः अभास्करममर्यादंनजानमस्ततःपरं ५० अवगम्यत्वंवैदेहींनि
लयंरावणस्यच अस्तंपर्वतमासाद्यपूर्णेमासेनिवर्त्तत ५१ ऊर्ध्वंमासान्नवस्तव्यंवसन्वध्योभवेन्मम स
हस्मृतोरिपुस्माभिः घस्सुरोमेवमिष्यति ५२ ओतन्वंसर्वमेतस्यभवद्भिर्दृष्टकारिभिः अहंवेषमहाबाहुः
घस्सुरोमेमहाबल ५२ भवंतश्चापिविक्रांताःप्रमाणंसर्वकर्मसु प्रमाणमेनंसंस्थाप्यपश्यध्वंपश्चिमांदि
शं ५४ कृतकृत्याभविष्यामःकृतस्यप्रतिकर्मणा अतोन्यदपियत्कार्यंअस्माकंचप्रियंभवेत् संप्रधा
र्यभवद्भिश्चदेशकालार्थसंहितं ततःसुषेणप्रमुखाः प्लवंगमाः सुग्रीववाक्यंनिपुणंनिशम्यआमंत्र
सर्वेप्लवगाधिपास्तेजग्मुर्दिशंतांवरुणाभिगुप्तां ५८ इत्यार्षेकिष्किंधाकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ततः
संदिश्यसुग्रीवः श्वशुरंपश्चिमांदिशं वीरंशतवलिंनाममहानंदवानरर्षभं १ उवाचराजामंत्रज्ञःसर्ववा
नरसत्तमः वाक्यमात्महितंचैवरामस्यचहितंतथा २ वृतःशतसहस्रेणत्वद्विधानांवनौकसां वैवस्वत
लिमंवोधनंसर्वतरुनिमामात्यतोनियोमः ४ विनिर्दृतेविषेणाव (सुतैःसार्धंप्रतीष्ठस्वमंत्रिभिः २ ॥

वा॰
कि॰टी॰
१०८

तत्र क्रौंचगुहायां १० १८ कामशैलं कामतयः स्यात्मनं शैलं तद्धिमं वशां मानुषं मानसाख्यं तत्र मानसपर्वते १९
सा च क्रौंचपर्वतः मानसेति प्रख्यातस्य भयदाः पर्यंतपर्वताः कंदराश्च भयदाः पर्यंतपर्वताः कंदराश्च तस्माहितः २० मै
क्रौंचं तु गिरिमासाद्य विलं तस्य सुदुर्गमं अप्रमत्तं प्रवेष्टव्यं हितं तस्मात् तं २१ वसंति हि महात्मानस्तत्र सूर्य
समप्रभाः देवैरभ्यर्चिताः सम्यग्देवरूपा महर्षयः २२ क्रौंचस्य तु गुहाश्चान्याः सानूनि शिखराणि च नि
र्दराश्च नितंबाश्च विचेतव्यास्ततस्ततः क्रौंचस्य शिखरं चाप्यतिनिरीक्ष्य च ततस्ततः अवृक्षकं कामशैलं च मा
नसं विहगालयं न गतिस्तत्र भूतानां न देवानां न रक्षसां स च सर्वैर्विचेतव्यः समाप्रस्थककंदरः २३ क्रौंचं
गिरिमतिक्रम्य मैनाको नाम पर्वतः मयस्य भवनं तत्र दानवस्य स्वयंकृतं २४ मैनाकस्य विचेतव्याः समा
नुप्रस्थकंदराः स्त्रीणामश्वमुखीनां च निकेतास्तत्र तत्र तु २५ तं देशं समतिक्रम्य आश्रमं सिद्धसेवितं सि
द्धा वैखानसास्तत्र वालखिल्याश्च तापसाः २६ वंदितव्यास्ततः सिद्धास्तपसा वीतकल्मषाः प्रष्टव्याश्चापि सीता
याः प्रवृत्तिर्विनयान्वितैः हेमपुष्करसंछन्नं तत्र वैखानसं सरः तरुणादित्यसंकाशैर्हंसैर्विचरितं शुभैः २७
औपवाह्यः कुबेरस्य सार्वभौम इति स्मृतः गजः पर्येति तं देशं सदा सह करेणुभिः २८ ॥ ताकौपं समुद्रमुग्रादह
नः २१ स्त्रीणां अश्वमुखीनां किंपुरुषयोषितां २२ आश्रमं सिद्धसेवितं आस्तीति शेषः २३ तपसा सिद्धः अणिमादि
सर्वयुक्ताः वैखानसं वैखानसानामिदं विचरितं सेवितं २५ औपवाह्यं वाहनं पर्येति गच्छति २८ ॥ ॥

314

तंकालाख्यंपर्वतं १८ तस्यशैलेषुगंधपर्वतेषुतत्तीमहत्सनेषु १९ तंकालपर्वतं १७ ततःसुदर्शनात्परतिःप।
तगाः १९ तंदेवसावयपर्वतमतिक्रमश्राकाशंशून्यदेशंशून्यतोयपादकपर्वतेत्यादि २१ रोमहर्षणंभयंकरं २२

ततःसोमाश्रमंगत्वादिव्यगंधर्वसेवितं कालंनाममहासानुंपर्वतंतंगमिष्यथ १८ महत्सुतस्यशैलेषु
पर्वतेषुगुहासुच विचिंतध्वंमहाभागांरामपत्नींमनिंदितां १९ तमतिक्रम्यशैलेंद्रंहेमगर्भंमहागिरिं
ततःसुदर्शनंनामपर्वतंगंतुमर्हथ १७ ततोदेवसखोनामपर्वतःपतगालयः नानापक्षिसमाकीर्णोवि।
विधद्रुमभूषितः १९ तस्यकाननखंडेषुनिर्झरेषुगुहासुच रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः १९।
तमतिक्रम्यचाकाशंसर्वतःशतयोजनं अपर्वतनदीवृक्षंसर्वसत्वविवर्जितं २१ तंतुशीघ्रमतिक्रम्यकां।
तारंरोमहर्षणं कैलासंपांडुरंशैलंप्राप्यहृष्टाभविष्यथ २१ तत्रपांडुरमेघाभंजांबूनदपरिष्कृतं कुबे
रभवनंरम्यंनिर्मितंविश्वकर्मणा २२ विशालानलिनीयत्रप्रभूततकमलोत्पला हंसकारंडवाकीर्णाप्स
रोगणसेविता तत्रवैश्रवणोराजासर्वलोकनमस्कृतः धनदोरमतेश्रीमान्गुह्यकैःसहयक्षराट्
तस्यचंद्रनिकाशेषुपर्वतेषुगुहासुचरावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः २५ ॥
मनिनीमराणी २३ तस्यकैलासस्यपर्वतेषुगंडपरस्परपर्वतेषु २५ तस्यक्रौंचस्यविलंस्कंधप्राप्तिकृतंविव।

= ७४ ॥

ग॰
वि॰ टी॰
९९

नावद्वैपस्याः रुद्रतपुलिनोपुरूपुलिमानिस्रगानघाः ततोत्रमेः पर्वतश्रेष्ठैः प्रवगाढाभ्यामाः ४५ नागाद्धा
पत्रवंधिः पत्तामिवाऊलाय्यारमाः सर्वान्कामानसर्वाभीष्टान ४७ सर्वर्तं समहेदव्यानिहे मनादित्रतशपिमुले
सर्वरत्नमयैर्यच्चित्रैर्नवधाछानगोत्तमैः जातरूपमयैर्यप्यापिजनताशानसमप्रभैः ४८ निमपद्मफ
लानत्रनगाधत्रयथाऊलाः दिव्यगंधसमस्पर्शान्कामांमर्वान्सवंतिच नानाकाराणिवासांसिफलं
त्यवैनगोत्तमाः मुक्तावैडूर्यचित्राणिभूषणानितथैवच ४९ स्त्रीणांयान्यनुरूपाणिपुरुषाणांतथैवच
सर्वर्तंसावसेव्यानिफलंत्यन्यनगोत्तमाः महार्हमणिहेमांसः न्यैनन्यन्येनगोत्तमाः शयनानिप्रम
यंतेचित्रास्तरणवंतिचमन्ये नैः कीतानिमाल्यानिमाल्यानिफलंप्यत्रापलेदुमाः यानानिचमनाहीणि
भक्ष्याणिविविधानिच ५० स्त्रियश्चगुणसंपन्नारूपयौवनलक्षिताः ५१ गंधर्वाःकिंनराःसिद्धानानाविधाश्च
गालयाश्चारमंतसमहितास्तत्रनारीभिर्भास्करप्रभाः ५२ सर्वेसुकृतकर्माणः सर्वेरतिपरायणाः सर्वकामार्थ
सहितावसंतिसहयोषितः गीतवादित्रनिर्घोषः सोत्कृष्टहसितस्वरः श्रूयतेसततंतत्रसर्वभूतमनोरमः ५४
नसेविवंयस्यानि ५८ ५९ ५० ५१ ५२ सहयोषितः योषितासहिताः ५३ सोत्कृष्टहसितस्वरः उत्कृष्टहासितशब्दसहि
तः श्रमदर्पमानेनापियंयस्पताद्यैतगुणाःप्रावारधः श्रुतसमंसर्वविषयाणांनाक्तंतत्रत्तस्पमसमवान ५४ ॥

११९

315

व्योम्नि वर्तंत इति शेषः व्योमनो नष्टचंद्रदिवाकरं नियतमार्गवर्तिनां तत्र संचाराभावात् ४० नापि सांथका-
रं इत्याह गभस्तिभिरिवेति विभ्रमद्भिर्वा तत्र तत्रोपविष्टैः स्वतपः सिद्धैः रत्नायवैदेवकैः सूर्यादिदेवतल्पैः स्वयं
मे प्रभैः अर्कस्य गभस्तिभिरिव सर्वदेशाः प्रकाशिते प्रकाशितो भवतीत्यर्थः निष्प्रगाश्रस्तीति शेषः कीदृकोः अंतः
सवितुः ४९ ते अंभ्योन्यसंग्रतितयोगगमनसाधनभूताः अंतः सिद्धानपालोदायः परं पारं तयंति प्रत्यानयंतीति संबं

तत्मय! समतिक्रम्य नष्टचंद्रदिवाकरं अनंतचराणां व्योमनिष्पयोदमनादिमत् ७ गभस्तिभिरिवार्कस्य
॥४४॥ सर्वदेशाप्रकाशिते विभ्रमद्भिस्तपः सिद्धैर्दैवकल्पैः स्वयंप्रभैः ४८ तंत देशमतिक्रम्य शैलोदानाम निम्नगा
उभयोस्तीरयोस्तस्याः केचकानामवेणवः ४९ तेनयं नियंतीरं सिद्धान्प्रत्यानयंति च उत्तराः कुरवस्तत्र
कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ५० ततः कांचनपद्माभिः पद्मामेभिः कृतोदकाः नैलवैडूर्यपत्राट्यनयस्तत्र सहस्रशः
रक्तोत्पलवनैश्चात्र मंडिता ह्रसहिरण्मयैः न — णाद्रिम्य सदृशैर्भांति तत्र जलाशयः महार्हीभिश्च सक्ताभि-
मैणिभिश्च महार्घनैः उद्धूतपुलि-
नः उत्तरकुरुसंज्ञकास्तत्र वर्तीत इति शेषः कृतपुण्यशानां प्रतिश्रयाः निवा
समभूताः ५० ततः कृतपुण्यप्रतिश्रयनात्कंचनपद्माभिः पद्मिनेभिः सरसीभिः कृतोदकाः कृतजलक्रीडाहि-
काः इत ज्ञापयसेगा त्तरकुरुवेशो भोग भूमिनाद्दर्पते दिव्यनयोपित तत्र संतीत्याहन तीलोत्यादि ५१ जलाजपायास्तत्र

अपरस्मादपि नो कंचनगन्यतेनोक्तप्रदेशानानीय पार्श्वतिकमनुगतं तत्राप्यन्वेषणगमनं कर्तव्यमित्यर्थः ८२ ततः अन्वे-
षणावनं तत्र चापि ततः हाः शारीरपियान्महत्तरं प्रियकृतं भविष्यतीति सम्बन्धः ८४ भवन्तथराः महन्तः प्राणाभिरूप-
जीवः सन्तः उर्वी चरिष्यथेति सम्बन्धः ८५ इति त्रिचत्वारिंशः सर्गः हनुमन्तमर्थस्य विशेषणमुक्तो हेतुमदीति प्रथमश्लो-

ततः कृतं दाशरथेर्महत्प्रियं महत्तरं चापि ततो मम प्रियम् कृतं भविष्यत्यनिलानलोपमा विदेहजादर्श-
नजेन कर्मणा ८२ ततः कृतार्थाः सहिताः सबान्धवा मयार्चिताः सर्वगुणैर्मनोरमैः चरिष्यथोर्वीं प्रति-
शान्तशत्रवः सहप्रिया भूतधराः प्लवंगमाः ८५ इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किंधाकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः
सविशेषेण सुग्रीवो हनुमत्यर्थमुक्तवान् स हि तस्मिन् हरिश्रेष्ठे निश्चितार्थोऽर्थसाधने अब्रवीच्च हनूम-
न्तं विक्रान्तमनिलात्मजम् सुग्रीवः परमप्रीतः प्रभुः सर्ववनौकसाम् २ न भूमौ नान्तरिक्षे वा नाम्बरे नामरालये
वा नाप्सु वा गतिसङ्गं ते पश्यामि हरिपुंगव ३ सासुराः सहगन्धर्वाः सनागनरदेवताः विदिताः स-
र्वे लोकास्ते ससागरधराधराः ४

धेनेत हि यतो निश्चितार्थः तादृशार्थविषयकनिश्चयवान् १ उक्तप्रका-
रं दर्शयति अब्रवीदिति सर्ववनौकसाम् अधिपतिरिति शेषः २ भूमौ मध्यलोके प्रतिपत्तव्यकुलायां अन्तरिक्षे पक्षिसंचरणे-
वारप्रदेशे अम्बरे तदुपरि सिद्धविद्याधरसंचारप्रदेशे अमरालये प्रबलाधिष्ठिते स्वर्गे अप्सु तिर्यक्संचारानर्हा सुवा

उत्तरस्तोयसीधिः वतरत्नवनमसुद्रः अस्तीमिरोषाः मध्ये उत्तरमपुवमध्ये ५० सतदेशाः विस्तयौपिस्तर्या संचाररहि-
तोपितस्यभासामामममीमिप्रभा यातपनाविवस्वता युक्तिदेश इव सूर्येन दस्या मयौय तदशाश्रियापुक्ता प्रकाशते
विस्मृतेवमामोनिनीविषात्मावित्तः श्रयमत्रयदान्वदा शंभुब्रंत्तापिंयविवारितस्तत्रवसति वसार्षिपरितस्त
त्रवमतीतियाजना ५९ अतउत्तरकुरुषु सर्वथावगंतव्यंपुण्याभिरितिशषः अयेषामपिशक्तिविशेषविशि ।

तत्रनासुदितः कश्चिन्नात्रकश्चिदमत्प्रियः अहन्यहनिवर्धंते गुणास्तत्रमनोरमाः ५५ तमतिक्रम्यशैं-
लेंद्रस्वत्त रत्नापमानिधिः तत्रसोमगिरिर्नाममध्ये हेममयोमहान् ५६ इंद्रलोकगतायेचब्रह्मलोक-
गताश्चये देवास्तेसमवेक्षंते गिरिराजंदिवंगता ५७ सतदेशोविसूर्योपितस्यभासाप्रकाशते सूर्यल
स्याभिविज्ञेयस्तपतेवविवस्वता ५८ नकथंचनगंतव्यंकुरूणामुत्तरेणच अन्येषामपिभूतानामनुकं
मतिवेगति ६० सहिसोमगिरिर्नामदेवानामपिदुर्गमः तमालोक्यततः क्षिप्रंसंप्रपातितं महत्य ६१
सर्वमेतद्विचेतव्यं यन्मयापरिकीर्तितं यदन्यदपिनोक्तंचतत्रापिक्रियतांमतिः ६२ ।

ज्ञानाब्रह्मर्षिप्रभृतदार्देवानामपिदुर्गम इति ६१ एतावदुत्तरकुरुदेशपर्यंतं ततः एवं उत्तरकुरुदेशपर्यंतं ततः ।
परं उत्तरकुरुदेशात्परंसमुद्रद्वीपादिकं मास्तितदभास्करतत्किरणासंचाररहितप्रमर्यामज्ञातमर्यादाप्रदेशंनवि
जानीमः ततः परस्य सर्वं गंतव्यमकृतेनयाथागतमोदितिभावः ६२ ॥

वा॰
किं॰ टी॰
१११

प्रभितार्तप्रत्यभितासाधनसंप्रलोपंददौ १२ तावत्पर्यंतं मद्गमननिश्चयः कथं मत्रातव्यवसायो वा स्यादिति १५ स॰
ततहरीणां महद्बलं प्रकर्षेन दीर्घभावप्रार्थः १६ हरिपुंगवविक्रमे श्रेष्ठः सिंहविक्रम चवनचतहनूमन् तवेव व॰
लमास्थितास्मि प्रीतोस्म्यस्मै विक्रमेनेन कृत्स्नतायथाधिगम्यते तथाकुरु इत्यब्रवीदिति शेषः १७ इतिचतस्र
प्रनेन सांहतं विश्रेष्ठ विक्रोन जनकात्मजा मत्स्कापादनुप्राप्त नहिशास्त्रपश्यति व्यवसायश्चतेवीर।
सत्वकस्य विक्रमः सुग्रीवस्य वसंदेशः स्मितिं कथयतीव मे सुतं गतस्य हरिश्रेष्ठः कृताम मर्गकृताञ्जलिः
वहिताव रागोवेव प्रस्थितः प्लवगर्षभः १५ सतत्वकर्षहरिणांमहद्बलं वमहवीरः पवनात्मजः कपिः
गतोवहद्योग्रिविष्णुमंडलः शशोवनस्तत्रगणोपशोभितः प्रतिवलवलमाश्रितस्त्वाहहरिवरवि
क्रमविक्रमेरनन्यः पवनसुतयथाधिगम्यते जनकसुताहनुमंस्तथाकुरुष्व ७ इतिश्रीकिष्किंधा
कांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः सर्वांश्चाहूय सुग्रीवः प्लवगान्प्लवगर्षभः समस्तांश्चाब्रवीद्राजा रामकार्यार्थ॰ =
सिद्धये १ एवमेतद्विचेतव्यं भवद्भिर्वानरोत्तमैः तदुग्रशासनं भर्तुर्विज्ञाय हरिपुंगवाः २ शलभा इव
संछाद्य मेदिनीं संप्रतस्थिरे रामः प्रस्रवणे तस्मिन्न्यवसत्सहलक्ष्मणः ३ प्रतीक्षमाणस्तं मासं यः सीताधि॰
गमे कृतः उत्तरां तु दिशं रम्यां गिरिराजसमावृताम् प्रतस्थे सहसा वीरो हरिः शतबलिस्तदा पूर्वां दिशं॰
त्वारिंशःसर्गः सर्वांहूय ततः समस्तान्संवीभ तान्सुवंगमानब्रवीत उक्तिप्र प्रतिययौ विनतो हरियूथ
कारएवामिति २ प्रामानियागानाम्यागः शलभा इवेति २ पः सीताउपधिगमतत्रावेः वधिभृतः ४ ५ ५।

१११

लाघवंत्तिप्रकाशितं ५ भर्तृप्रागितत्रसायद्यासीतालभ्यतेतदर्थंजातंतमेवानुचिंतय ८ बलंप्राशोवंयबीवं
पराक्रमउत्साहः देशकालावहतिस्तउचितकर्मानुष्ठानंनयेतीतिशास्त्रंपंडितसद्बुद्धिः ७ ततःपवनसुग्रीव
वनाकार्यसिद्धिसंबंधंयथावगम्यसर्वंचततस्मासध्यायनुभवेनास्मिन्कार्यसाधकत्वंविदित्वातहन्मदेशयत।

गतिर्वेगश्चतेजश्चलाघवंचमहाकपे पितृस्तेसदृशोवीरमारुतस्यमहौजसः ५ तेजसावापितेः
भर्तेनसमंभविविधते तद्यथालभ्यतेसीतातत्वमेवानुचिंतय ८ त्वय्येवहनुमन्नस्तिबलंबुद्धिःपरा
क्रमः देशकालानुवृत्तिश्चनयश्चनयपंडितः ७ ततःकार्यसमासंगमवगम्यहनूमति विदित्वाच
हनूमंतंचिंतयामासराघव ९ सर्वथानिश्चितार्थोयंहनूमतिहरीश्वरे निश्चितार्थोमयाचापिहनू
मान्कार्यसाधने ९ तदेवंप्रस्थितस्यास्यपरिज्ञातस्यकर्मभिः भर्तापरिगृहीतस्यध्रुवःकार्यफलोद
यः १० तंसमीक्ष्यमहातेजाव्यवसायोत्तरंहरिं कृतार्थइवसंहृष्टःप्रहृष्टेन्द्रियमानसः ११ ददौतस्यततःप्रीतःस्वनामांकोपशोभितं अंगुलीयमभिज्ञानंराजपुत्र्याःपरंतपः १२
सीतांविदित्वाचिंतयामास ९ चिंताप्रकारमाह सर्वथेतिनिश्चितार्थःपतदर्थः ९ तदेवंप्रस्थितस्यभर्त्राप्रस्थापित
स्यकर्मभिःपरिज्ञातस्यपरिचितस्यश्रेष्ठत्वयापरिगृहीतस्यास्यहनूमतःकार्यस्यफलोदयःसीतादर्शितप्राप्ति
रूपोध्रुवोनिश्चितइतिचिंतयामासेतिपूर्वेणान्वयः १० व्यवसायोत्तरंकार्यसाधनेश्रेष्ठंतंहनूमंतंसमीक्ष्यप्र

एककाः एकशस्तथा ८ इति पंचचत्वारिंशः सर्गः प्रणभ्रुभ्रान्मादिहो यस्मात्तेन प्रणतात्मवान् २ अत्र
डुडुभिं शोहिनतस्त्रामायाविनामदानवङ्घ्यतेतद्धतां तेसैवाग्रवत्तमाणवान् २ मलयं मलयस्तुहा ४ वि.
शस्यैके कलदा तत्र वानरा बलदर्पिताः ऋतुस्यवचनं तस्य हरिरानस्य सन्निधौ ८ इत्यार्षे किष्किंधा
कांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः गतेषु वानरेंद्रेषु रामः सुग्रीवमब्रवीत् कथं भवान्विजानीते सर्वं तं मंड.
लं भुवः १ सुग्रीवस्तु ततो राममुवाच प्रणतात्मवान् श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये विस्तरेण वचो मम यदा तु दुं
दुभिं नाम दानवं महिषाकृतिं प्रतिकालयते वाल मलयं प्रति पर्वते २ तदा विवेश महिषो मलयस्य गु
हां प्रति विवेश वाली तत्रापि मलयं तज्जिघांसया ततोहं तत्र निमो गुहा विविनेनवत् न च निष्क्रमते वाल
तदा संवत्सरे गते ततः क्षतजवेगेन आपुपूरे तदा बिलं तदहं विस्मितो दृष्ट्वा भ्रातः शोकविषार्दितः अ
थाहं गतबुद्धिस्तु सुव्यक्तं निहतो गुरुः शिला पर्वतसंकाशा बिलद्वारि मया कृता १ अशक्नुवन्निष्क्रम्य.
तं महिषो विनशिष्यति ततो हमायां किष्किंधां निराशस्तस्य जीविते राज्यं च सुमहत्प्राप्तं ताराच रुमया
सह मित्रैश्च सहितस्तत्र वसामि विगतज्वरः ५ आजगाम ततो वाली हत्वा तं वानरर्षभः ततोहमददां रा
नीतयन भ्रमवत् ५ आपुपूरपूर्णो तदक्षुण्णो बिलं दृष्ट्वा विस्मितः भ्रातृभ्यो १ ज्यं गौरवाद्भययंत्रितः ९ ।
कार्यविषार्दितस्त्वाभवमिति शेषः ८ अथ ततो गुरुर्वाली सव्यक्तं निहतः २ मिगत - हिमासन्नाडिरामममिति शेषः १ तस्य.

हूनस्त्वं मामसमित्यन्वयः गिरिराजोहिमालयः ७ तथान्तर्व्यं यथावोग्पं प्रमो दाविक्री उउन्नदंतः उच्चैर्नदंतः गर्जंतः।
आत्मश्लाघांकुर्वतः तेलंजः सिंहयादान्कुर्वतः विनंदंतः विकृतानादान्कुर्वंतः ५ आनायिष्यामहेशत्वादेशित्व

पश्चिमांवादिशंचोदयंसुषेणः सवगेश्वरः प्रतस्थेहरिशार्दूलोदिशंवरुणपालितां ८ नागंगदादिभिस्सहि
तः सवगः पंबनात्मजः अगस्त्यचरितामाशांदक्षिणांहरिपुंगवः ७ ततः सर्वादिशोराजाचोदयित्वाय।
थायथं कपिसेनापतिर्वीरोमुमोदसुखितः सुखं ६ एवंसंचोदिताः सर्वेराज्ञावानरयूथपाः स्वांस्वांदि।
शामनुप्रत्यवरितनाः संप्रतस्थिरे ९ तदंतश्चोनदंतश्चगर्जंतश्चप्लवंगमाः तेउंतोधावमानश्चविनदंतो।
महाबलाः ५ एवंसंचोदितः सर्वेराज्ञावानरयूथपाः आनयिष्यामहेसीतांहरिष्यामश्चरावणं अहमे
कोवधिष्यामिरप्राप्तंरावणमाहवे ततश्चोततश्चात्मध्यमहसाहरिष्येजनकात्मजां १२ वेपमानांश्रमे
णायभवद्भिस्स्थयतामिति एकएवाहरिष्यामिपातालादपिजानकीं १३ निर्मथिष्याम्यहंवृक्षान्दार
यिष्याम्यहंगिरीन् धरणींदारयिष्यामिक्षोभयिष्यामिसागरान् अहंयोजनसंख्यायःस्लवे नात्रसंशः।
यः शतयोजनसंख्यायःशतंसमधिकंह्यहं १५ भूतलेसागरेवापिशैलेषुचवनेषुच पातालस्यापिवा

तुमित्यनेनान्वयः १२ श्रमेणवेपमानामितिजनकात्मजाविशेषणं १३ अहंयोजनमित्येकस्यवाक्यंशतयोजने

विविक्तममिथ्या वन इति शेषः न विवर्तनेन लभे २२ तदा सर्वकालमस्मिन्नाश्रममण्डले वालेर्यदि प्रवेशो न वास्य मू
र्धा शतधास्य भवेदिति हेतोरसुग्रीवमतङ्गेन शप्तः तत्र मतङ्गाश्रमे निरुद्विग्नः २२ प्रसादित इत्युक्तस्य मतङ्गसमीपे नीव
शेषस्त्वव्ययः २४ गुहा ऋषिभिः सह कस्मिन्निति शेषः २५ इति षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ यथोक्तं स्वस्वान्वेषणीयतया उक्तदेश

यदा न विन्देशरणं वालिनामभिद्रुतः ततो मां बुद्धिसम्पन्नो हनूमान् वाक्यमब्रवीत् २१ इदानीं मे स्मृतं राजन्
यथा वाली हरीश्वरः मतङ्गेन तदा शप्तो ह्यस्मिन्नाश्रममण्डले प्रविशेद्यदि वा वाली मूर्धास्य शतधा भवेत्
तत्र वासः सुखोऽस्माकं निरुद्विग्नो भविष्यति २३ ततः पर्वतमासाद्य ऋष्यमूकं नृपात्मज न विवेश तदा वा
ली मतङ्गस्य भयात्तदा २४ एवं मया तदा राजन् प्रत्यक्षमुपलक्षितं पृथिवीमण्डलं सर्वं गुहामस्यागतस्ततः २५
इत्यार्षे किष्किन्धाकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ दर्शनार्थं तु वैदेह्याः सर्वतः कपिकुञ्जराः २८ व्यादिष्टाः
कपिराजेन यथोक्तं जग्मुरञ्जसा १ ते सरांसि सरित्कक्षानाकाशं नगराणि च नदीदुर्गांस्तथा शैलान्
विचिन्वन्ति समन्ततः २ सुग्रीवेण समाख्याताः सर्वे वानरयूथपाः तत्र देशान् प्रविचिन्वन्ति सशैलवनकाननान्
नान् विचित्य दिवसं सर्वे सीताधिगमने धृताः समायान्ति स्म मेदिन्यां निशाकालेषु वानराः ४

मनतिक्रमणीयत्वात् १ सरित्कदाचहीकज्जान् आकाशं वनगर्भं नात्र तवयो नदेदुर्गा मदीप्रवाहैर्गन्तुमशक्या
तद्देशवन् २ दिवसमित्यनेन संयोगे द्वितीया एतान् यज्ञः मेदिन्यां सर्वदः यावत् तायां निद्रासौकार्यार्थमिति ॥
भावः ४ ॥

परिकालयते सविवैः सहस्थावद्वनि सः ११ मानवंपः अमात्यादिसहितः १२ ततो वानरसेवा वनहनीः तेन
स्वीगा भगान वेगाः १ आदर्शमलवनेनभूवर्णियदार्थस्य सकाशाचदृष्टा गोष्पदवदित्यनेन लं इ्यानेअप्रयासउ।
कः अलातचक्रेत्यनेन नसीयोभ्रमणवेगः आदर्शतलेत्यनेन भूवर्णिपदार्थस्य स्पष्टमनुभवशीघ्रः १३ उक्तमेवविह
समांजिघांसुर्दृष्टात्मा वाली प्रधावितेंद्रियः परिकालयते बालीयावं तं सचिवैः सह १५ ततोहं वालिना तेन
सानुबंधः प्रधावितः नदीश्च विविधाः पश्यं वनानि नगराणि च १२ आदर्शतलसंकाशा ततो वै पृथिवी मया
मया अलातचक्रप्रतिमा दृष्टा गोष्पदवत्कृता १३ पूर्वी दिशं ततो गत्वा पश्यामि विविधान्द्रुमान् पर्वतांश्च
नदी रम्याः सरांसि विविधानि च १४ उदयं तत्र पश्यामि पर्वतं धातुमंडितं क्षीरोदं सागरं चैव नित्यमप्सरसालयं १५
परिकाल्यमानस्तदा वालिनाभिद्रुतो ह्यहं पुनरावृत्य सहसा प्रस्थितोहं तदा विभो १६ पुनरावर्तमानस्तु वा
लिनाभिद्रुतो द्रुतं दिशस्तस्यास्ततो भूयः प्रस्थितो दक्षिणां दिशं १७ विंध्यपादपसंकीर्णां चंदनद्रुमशोभितां।
द्रुमशैलान्नदी पश्यन्भूयो दक्षिणतोपरां १८ पश्चिमां च दिशं प्राप्तो वालिना समभिद्रुतः संपश्यन्विविधान्दे।
शानस्तं च गिरिसत्तमं १९ प्राप्य चास्तं गिरिश्रेष्ठं उत्तरं संप्रयान्वितः हिमवंतं च मेरुं च समुद्रं च तथोत्तरं २०।
ततो विश्ववीदिशामिति १४ अमवमपाशेऽवीरांतो प्यार्थः १५ परिकाल्यमानः पलायनमानः इत्यर्थः पुनरावृत्यउद
यगिरिमारुतः १६ तस्यादिशः तां दिशं त्यक्त्वा १७ द्रुमान्तदेशेन्तौ तेस्तवदहितं वालिनं पश्यन् अपरां याम्यां दिशं समभि

इति किष्किन्धाकाण्डे ... २११

प्रचक्रमेऽन्वेष्टुमिति शेषः १ अन्वेषमाणास्ते विविधानि फलान्यप्यभक्षयंतः सीतां न ददृशुः ५ यत्र निर्ज
लत्वादिव दूरं नेतादृशान्यपि दुरन्वेष्याण्यपि विचित्यपि त्यन्वयः भृशपीडिताः निर्जलारण्यान्वेषणान्वेषणे न दुः

वा॰
कि॰ टी॰
।।४८

सह ताराङ्गदाभ्यां तु सहसा हनुमान्कपिः सुग्रीवेण यथादिष्टं गंतुं देशं प्रचक्रमे १ स तु दूरमुपागम्य
सर्वैस्तैः कपिसत्तमैः ततो विचित्य विंध्यस्य गुहाश्च गहनानि च पर्वताग्रनदीदुर्गान्सरांसि विपुलद्रुमान् वृ
क्षखंडांश्च विविधान्पर्वतान्वनपादपान् अन्वेषमाणास्ते सर्वे वानराः सर्वतो दिशं न सीतां ददृशुर्वीरा मैथिलीं
जनकात्मजां ४ ते भक्षयंतो मूलानि फलानि विविधान्यपि अन्वेषमाणा दुर्धर्षा न्यवसंस्तत्र तत्र ह ५ स
तु देशो दुरन्वेषो गुहागहनवान्महान् त्यक्त्वा तु तं तदा देशं सर्वे वै हरियूथपाः निर्जलं निर्जनं शून्यं गह
नं घोरदर्शनं तादृशान्यप्यरण्यानि विचित्य भृशपीडिताः ७ स देशश्च दुरन्वेष्यो गुहागहनवान्महा
न् त्यक्त्वा तु तं ततो देशं सर्वे वै हरियूथपाः देशमन्यं दुराधर्षं विविशुश्चाकुतोभयाः यत्र वंध्यफला द्रु
मा विपुष्पाः पर्णवर्जिताः ९ निस्तोयाः सरितो यत्र मूलं यत्र सुदुर्लभं न संति महिषा यत्र न मृगा न च हस्ति
नः शार्दूलाः पक्षिणो वापि ये चान्ये वनगोचराः न चात्र वृक्षा नौषध्यो न लता नापि वीरुधः स्निग्धपत्राः स्थ
ले यत्र पद्मिन्यः फुल्लपंकजाः प्रेक्षणीयाः

स्निग्धपत्राभ्यां पीडितः स देशो निर्जलादिदेशो यद्यपि दुरन्वेष्योऽथा
पि तं विचारित्यग्रिमेणान्वयः ८ वंध्यफलाः प्ररुन्यमफलाः ९ बांधवहृतताया भ्रांताः वीरुधो गुल्मावाराः ११ ।।

सुगन्धाश्च भ्रमरैश्च विवर्जिताः ११ ।।

स्निग्धपत्राः स्थले यत्र पद्मिन्यः फुल्लपङ्कजाः

।।४

तेवानराः सर्वे सुहृदः सर्वेषां प्रसेनां विचित्य सर्वतं कानसर्वकातिक पुष्पफलयुक्तां सफलां ततं कालेन प्रक्रांस्त्र
द्रुमानानामाय रजनीं शय्यां च कारिणि योजना ५ नदहः प्रस्थानदिवसं प्रथमं कृत्वा गताः प्रममासं गते निराशाः सौ

सर्वतः कांचनदेशे प्लवानराः सफलान्द्रुमान् आसाद्य रजनीं शय्यां चक्रुः सर्वे सुहृदः सतेन दहः प्रथमं कृत्वा मासे
प्रस्रवणं गताः कपिराजेन संगम्य नितराणाकपिकुंजराः ८ विविंतवादिशं पूर्वीय यथोक्तां स चिवैः सह श्रद्द
शाविनतः सीतामाजगाम महाबलः ७ दिशमप्युत्तरां सर्वां विचित्य स महाकपिः आगतः सह सैन्येन वीरः
शतवलिस्तदा ९ सुषेणः पश्चिमामाशां विचित्य सह वानरैः समेत्य मासे पूर्णे तु सुग्रीवमुपचक्रमे ९ ते
प्रस्रवणपृष्ठस्थं समासाद्याभिवाद्य च आसनं सहरामेण सुग्रीवमिदमब्रवीत् १० विचिताः पर्वताः सर्वे वना
नि नगराणि च निम्नगाः सागरान्ताश्च सर्वे जनपदाश्च ये गुहाश्च विचिताः सर्वा याश्च ते परिकीर्तिताः वि
चित्राश्च महागुल्मा लताविततसंतताः १२ गहनेषु च देशेषु दुर्गेषु विषमेषु च सत्वान्यतिप्रमाणानि वि
चितानि हतानि च येचैव गहना देशा विचितास्ते पुनः पुनः उदारसत्वाभिजनो महात्मा स मैथिलीं ज्ञास्यति
वानरेंद्रः दिशं तु यस्यामिव गता तु सीता तामास्थितो वायुसुतो हनूमान् १४ ॥ ताउत्साभेप्रस्रवणं गता आगता कपि
राजेन संगम्यापि ताश्त्स्मन्वयः ६ उपचक्रामः ९ सागरांतः सागरमध्यवर्तिद्वीपः ११ लताविततैः लताप्रतानैः संततः
समंतात् सम्यक् ताद्यामान्यादृशा महागुल्मा लतागहनविशेषाः १२ दिव्यज्ञयास मनतिश्चयं मिदमधेमन्नवक्ष्यति इदारति १४

नेप्रतिपद्यता वानरा मतिपोषः सुरेभ्यो नियमसर्वं ददृशः २३ गाढं परिहिताः दृढं परिवृद्धवस्त्राः समृद्धाः
रत्नपूर्णाः २४ सर्वैर्विविधैर्नानाविधैर्निपोषः २५ अध्यायः ४८ वानराः समस्ताः पिप्पलयः २ रक्षः तदृपाहतो ३ महा
तदृषाहतो मध्ये ३ निशेमः पगहृत्य गमनमरद निर्गमित्यास सुग्रीवश्चेति ४ तथा विविधं तयथासीतां प्रपश्यन्

तेऽविचिन्त्य पुनः विज्ञा विविधं समस्ता मध्ये वैतीपकान्तेवृत्तमले पतिविडदीनमानसाः २५ अध्याः
यः ४९ अथांगदस्तदा सर्वान्वानरानिदमब्रवीत् परिश्रान्ताः महाप्राज्ञास्ताः समाश्वास्य श्लक्ष्णया गिरा १ वना
नि गिरयो नद्यो दुर्गाणि गहनानि च दरीगिरिगुहाश्चैव विचितानि समन्ततः तत्र तत्र सहास्माभिर्जानकी
न च दृश्यते तद्रक्षो हृता येन सीता सुरसुतोपमा ३ कालश्च तो महान्यातः सुग्रीवश्चोग्रशासनः तस्मा
द्भवंतः सहिता विचिन्वंतु समंततः विहाय तंद्रां शोकं च निद्रां चैव समुत्थितां विचिनुध्वं यथा सीतां
पश्यामो जनकात्मजां अनिर्वेदं च दाक्ष्यं च मनसश्चापराजयं कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्ब्रवीम्यहं ८
अस्मिन्नपि वने दुर्गे विचिन्वंतु वनौकसः खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वं वनमेव विचिन्वता ७ अवश्यं पाळ्यमाणा

मस्त्ववयः ५ अनिर्वेदमाव ददास्यं सामर्थ्यं अपराजयं कार्यापरावृत्तं प्रवृद्धसमाप्तं ८ येवमो क्रमः १ दं
दुर्गं वनमश्यादि वरंतम वंतः खेदं त्यक्त्वा पुनरेतद्वने विवीयतां भवद्भिरिति शिवः ७ निर्वेदं पालनमेवेति।

तस्य देशस्योक्तरूपत्वे कारणमाह कंडुर्नामेत्यादिना अभूदिति शेषः १२ जीवितांताय जीवितांतं गतो मुनिरभू-
त् ततस्तेन धर्मात्मनाशापानुग्रहसमर्थेन प्रबलधर्मेण ज्ञात्वा तत्र काले शापमसृजत् शापस्वरूपमाह अशरण्यं
कंडुर्नाम महाभागः सत्यवादी तपोधनः महर्षिः परमामर्षी नियमैर्दुष्प्रधर्षणः १३ तस्मिंस्तस्मिन्व
ने पुत्रो बालको दशवार्षिकः प्रणष्टो जीवितांताय क्रुद्धस्तेन महामुनिः १४ तेन धर्मात्मना शप्तं कृत्स्नं तत्र म
हद्वनं अशरण्यं दुराधर्षं मृगपक्षिविवर्जितं १५ तस्य ते काननांतांस्तु गिरीणां कंदराणि च प्रभवानि न
दीनां च विचिन्वंति समाहिताः तत्र चापि महात्मानो नापश्यन् जनकात्मजां हर्तारं रावणं वापि सुग्रीवप्रिय
कारिणः ते प्रविश्य तु तं भीमं लतागुल्मसमावृतं ददृशुर्भीमकर्माणमसुरं सुरनिर्भयं १९ तं दृष्ट्वा वा
नरा घोरं स्थितं शैलमिवासुरं गाढं परिहिताः सर्वे दृष्ट्वा तान्पर्वतोपमान् सोपि तान्वानरान्सर्वान्नष्टाः
स्थेत्यब्रवीद्बली अभ्यधावत संक्रुद्धो मुष्टिमुद्यम्य संहितं २० तमापतंतं सहसा वालिपुत्रोंगदस्तदा
रावणोयमिति ज्ञात्वा तलेनाभिजघान ह स वालिपुत्राभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् असुरो न्यपतद्भू
मौ पर्यस्त इव पर्वतः ते तु तस्मिन्निरुच्छ्वासे वानरा जितकाशिनः विचिन्वन्प्रायशस्तत्र सर्वं तद्गिरिगह्वरं २१
अनावासं १५ तेषां वानराणां काननानां नदीनां प्रभवतां उत्पत्तिस्थानानि च विचिन्वंतीत्यन्वयः १७।१८।२०।२१।२२

वा॰
कि॰ टी॰
११८

कृतासि हृदेतिग्रमम्यदृष्टातद्विलेप्रविष्टा३मिपोनता १८ नमनेनप्रतिवध्येततेनःप्रभावः ११ २॰ एवंसंग्रहेणा
ञामप्रपश्नाह ततस्तास्मितिस्तादिता २१ अन्योन्यंसपरिसज्यमग्राानंहस्तावलंवनेकाहलेपवस्परोगरव्राद
मम्यग्रूवेतियावत् नष्टसंज्ञात्विषावपातदाहतषितास्ति २२ परिपतहितिमूर्धामार्पावलंवतांधकारेगताः २३

अवंद्रमस्येरखोदृष्टपूर्वेमसूर्यम् निशाम्यतस्मात्विहांश्चतांस्तांचमृगपारिणः १८ प्रविष्टाहृतिपार्हे
लाविलंतिमिरसंवृतं ततेषामज्यतेवह्नर्नितेजोनपराक्रमः १९ वायोरिवगतिस्तेषांदृष्टिस्तमसिवर्तते
ने तेप्रविष्टास्तवेगेनतद्विलेकपिकुंजराः २॰ प्रकाशमभिरामंचदृष्टपूर्वदेशमनुत्तमं ततस्तस्मिन्बि॰
ले३गैनानापादपसंकुले २१ अन्योन्यंसंपरिष्वज्यजग्मुर्योजनमंतरं तेनष्टसंज्ञास्तृषिताःसंभ्रांता
सलिलार्थिनः परिपेतुर्बिलेतस्मिन्कंचित्कालमतंद्रिताः तेकृषावदनाःपरिश्रांताःप्लवगमाः
आलोकंदृष्टपूर्वातिराननिराशाजीवितेतदा ततस्तंदेशमागम्यसर्वेवितिमिरंपुनः २४ ददृशुःकांच
नान्वृक्षान्दीप्तवैश्वानरप्रभान् सालांस्तालांस्तमालांश्चपुंनागान्वंजुलान्धवान् चंपकान्नागवृक्षांश्च॰
कर्णिकारांश्चपुष्पितान् स्तवकैःकांचनैश्चित्रैरक्तैःकिसलयैस्तथा आपीडैश्चलताभिश्चहेमाभरणविभू
आलोकमेवदृष्टवानंजलंजीवितीतिगाशापरावेमवुसलतेश्रमात्रतलतमादशमावासर॰ ।नात् तरुणादित्य
कांचनान्वृक्षांवनान्तांश्चदृदृशुः २४ आपीडैस्तवकाद्यैर्वरेलताभिश्चसंयुक्तान्ददृशुः २५ २०।

२२
322
॥८

दुर्गं दुर्गमं दानवेन मयेन ८ ततस्त इति निष्क्रमन् निःक्रमन् ९ सुगंधि विलीनतावदृश्यमानादिव्यगंधयुक्ता संबंधवातसंगात् १० संजातमपिपासकाः संजातजललेसंभावनाः ११ दैत्येंद्रनिलयः पाताले १७ कांतारवनेकोः

दुर्गं महद्विलं नाम दानवेनाभिरक्षितं तृष्णिताः परितप्ता श्रांतास्ते सलिलार्थिनः ८ अवकीर्णं लताद्रुमैर्ददृशुस्ते महाविलं तत्र क्रौंचाश्च सारसाश्च हंसाश्चापि निःक्रमन् जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च रक्तांगाः पद्मरेणुभिः ततस्तद्विलमासाद्य सुगंधिदुरतिक्रमं ९ विस्मयव्यग्रमनसो बभूवुर्वानरर्षभाः संजातपरिशंकास्ते तद्विलं प्लवगोत्तमाः अभ्यपद्यंत संहृष्टास्तेजोवंतो महाबलाः महासर्पसमाकीर्णं दैत्येंद्रनिलयोपमं १२ ददृशुर्मतिघोरं च दुर्विगाह्यं च सर्वशः ततः पर्वतकूटाभो हनुमान्मारुतात्मजः १३ अब्रवीद्वानरान्सर्वान्कांतारवनकोविदः गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशं १४ वयं सर्वे परिश्रांता न च पश्याम मैथिलीं अस्माच्चापि विलाद्धंसाः क्रौंचाश्च सह सारसैः १५ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च निष्पतंति स्म सर्वशः नूनं सलिलवानत्र कूपो वा यदि वा ह्रदः १६ तथा चेमे विलद्वारि स्निग्धास्तिष्ठंति पादपाः

इत्युक्ते तद्विलं सर्वे विविशुस्तिमिरसंवृतं १७ ॥

विदः कांतारदुर्गममार्गे वनेच कोविदः दक्षिणां दिशं दक्षिणां दिशि । तस्यां दिशीत्यर्थः १४ १५ १६ इत्युक्ते सति सर्वे हरयस्तद्विलं विविशुः १७ हरिशार्दूलास्तमा विलान्निर्ग

वा० कि० टी० ११०

पीतिशेषः नावब्ध्वेवाव्यालंकारे २२ इतिश्रध्यायः ४१ गमेंद्रस्यविषमेषुलोपानुगकेषुशिलाश्रमहा।
त्रत्रवेगाप्ततमितस्थविचितानिममेभानि इत्येवणसंबंधः १ दक्षिणपश्चिमांकोटिंनेत्रतःभागीयशृंगसकालःसश्री।

तेमुहूर्तंसमाश्रुत्ताः किंचिदुग्रपरिश्रमाः पुनरेवोद्यताकृत्त्वांमार्गितुंदक्षिणांदिशं २१ हनुमत्प्रमुखो
लेनप्रस्थिताःप्लवगर्षभाः विंध्यमेवादितःकृत्वाविचेरुश्चसमंततः २२ इतिश्रध्यायः ४९ इतिजल
वेचोदाद्या नेत्र्युग्राहिवर्तमानकथसिमाप्ताः महतावगदाभ्यांसंगमपहनुमान्कपिः विचितानिचवि
ध्यस्यगुहाश्चपत्तनानिच सिंहशार्दूलनचपाश्चगुहाश्चपरितस्तदाविषमेषुनगेंद्रस्यमहाप्रश्रवणेषुच
श्रमेइत्यस्यशैलस्यकोटिंदक्षिणपश्चिमां तेषांतत्रैववसतांसकालोव्यत्यवर्ततसहिदेशोदुरन्वेषो।
गुहागहनवाम्महान तत्रवायुसुतःसर्वंविचिनोतिस्मपर्वतं ४ परस्परेणरहिताअन्योन्यस्याविदूरतः ग
जोगवाक्षोगवयःशरभोगंधमादनः ५ मैंदश्चद्विविदश्चैवहनुमांजांबवान्नलः अंगदोयुवराजश्चता
रश्चवनगोचरः ६ गिरिजालाहृतांदेशांमार्गित्वादक्षिणांदिशं विचिन्वंतस्ततस्तत्रददृशुर्विहृतंबिलं ७

वपविकस्थितोव्यत्ययवततव्यतीतप्रायइत्यर्थःमासः इतोविलस्यानामिसतंतरऋांगदेनाभिधानान् २ सदेशःनैऋ
त्याविंध्यकोटिप्रदेशः ४ परस्परेसाहिताःअन्येकममस्याविदूरेनाभ्यताहनुमानगजादयश्चविचिन्वंतिस्म ६ विहृतम

किष्किं० १ ॥

॥५

तत्रैते तु सुग्रीव वसति १ यदि मद्वाक्यमेतच्च रोचते ते तदर्थं यद्न्वात्मर्मतद्वच्यतां ७ योऽस्माकं पदं गदद्वावतत्स्तदर्शनं तस्यैवेनिर्णयः १२ कदर्थ्या स्यात् समतयाभेदः १४ १५ १७ तस्य व्रजतमर्दतस्य १८ दृष्टिगतं दृष्टिगोचरं २१ सुग्रीवः क्रोधानो राज्ञा नीत्यां दृष्ट्वा वानरः भेतव्यं तस्य मतं तं रामस्य च महात्मनः २ हितार्थमेतद्वक्तं वः। कि यदि रीयते उच्यतां हितं मे यन्नतत्सर्वे यामेवं वानराः ७ अंगदस्य वचः श्रुत्वा वचनं गंधमादनः उवाचाव्य क्तया वाचापि यां साश्रमाविनया ११ सुदृष्टां वलवेऽवाक्यमंगदो यदुवाच ह हितं चैवानुकूलं वै क्रियतां। मस्य भाषितं २१ पुनर्मार्गामहे शैलान् कंदरांश्च दरीस्तथा काननानि च शून्यानि गिरिप्रस्रवणानि च यथोद्दि ष्टानि सर्वाणि सुग्रीवेण महात्मना विचिन्वंतु वनं सर्वे गिरिदुर्गाणि संगताः ततः समुत्थाय पुनर्वानरा स्ते महाबलाः विंध्यकाननसंकीर्णां विचेरुर्दक्षिणां दिशं १५ ते शारदाभ्रप्रतिमं श्रीमद्रजतपर्वतं शृंग वंतं दरीवंतमधिरुह्य च वानराः तत्र लोध्रवनं रम्यं सप्तपर्णवनानि च विचिन्वंतो हरिवराः सीतादर्शन कांक्षिणः तस्याग्रमधिरूढास्ते श्रांता विपुलविक्रमाः न पश्यंति स्म वैदेहीं रामस्य महिषीं प्रियां १८ तेन दृष्टिगतं दृष्ट्वा तं शैलं बहुकंदरं अवरोहंत हरयो वीक्षमाणाः समंततः १९ अवरुह्य ततो भूमिं श्रांता वि गतचेतसः स्थित्वा मुहूर्तं तत्राथ दक्षिणमलमुपाश्रिताः २१ ॥

दित स्तावान्वैश्यं विवेदकरनेष ॥ ७ ॥

पप्रच्छ हनूमानित्यस्य वृत्तविशेषस्त्री॰ यादनेन तां हनूमानिति ५१ इतिपंचाशः सर्गः इत्युक्त्वा कात्वं भवनमि
त्यादि दृष्टाः १ किमब्रवीत्तदाह इदमिति महत्साहेत्यन्त २ ३ कस्मे वार्य प्रपच्यतिमहदिति भावानयदाश्चातन् २

विस्मिता इव यत्तत्र व्यवतिष्ठन्त सर्वशः ततो हनूमान् गिरिसंनिकाशः कृतांजलिस्तामभिवाद्य वृद्धा
म् पप्रच्छ कात्वं भवनं बिलं च रत्नानि चेमानि वदस्व कस्य ५१ अध्यायः ५० इत्युक्त्वा हनुमांस्तत्र पु
नः कृष्णाजिनांबरां अब्रवीत्तां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीं इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतं
क्षुत्पिपासापरिश्रान्ताः परिखिन्नाश्च सर्वशः २ महद्धरण्या विवरं प्रविष्टाः स्म पिपासिताः इमांस्त्वे
वंविधान्भावान्विविधानद्भुतोपमान् दृष्ट्वा वयं प्रव्यथिताः संभ्रान्ता नष्टचेतसः कस्येमे कांचना वृक्षास्तरुणा
दित्यसंनिभाः शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च कांचनानि विमानानि गृहाणि च तप
नीयगवाक्षाणि मणिजालावृतानि च ५ पुष्पिताः फलवन्तश्च पुण्याः सुरभिगन्धयः इमे जांबूनद
मयाः कस्य तेजसा ६ कांचनानि च पद्मानि जातानि विमले जले कथं मत्स्याश्च सौवर्णाः सह तिष्ठन्ति क
च्छपैः ७ आत्मनस्त्वनुभावाद्वा कस्य वैतत्तपोबलं अजानतां नः सर्वेषां सर्वमाख्यातुमर्हसि ८ ॥

५ ६ कस्य तेजसा संभूता इति शेषः ७ आत्मनः तवैतत्पर्य्यः कस्य वान्यस्य वेत्यर्थः ८ ८ ८।

पद्मिनीः पद्मलताः पद्मादियुता नलिनीमरांसिचददृशुः १। मुक्ताजालैर्मुक्ताचवितज्ञालैराहृतानिहैमेत्या
दिमहत्सुखानीत्यस्यविशेषणं २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ यानानिशिबिकादीनि २८ ववतिष्टंत।

विभ्राजमानांदपुर्यापाकपांशाहिरासमयान् नीलवैडूर्यवर्णाश्चपद्मिनीपतगाहृता महद्भिःकांचनैःप
मैर्वृताबालार्कसंनिभैः जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महद्भिश्चसकच्छपैः नलिनीस्तत्रदददृशुप्रसन्नसलिलाहृताः कांच
नानिविमानानितथैवच १। तपनीयगवाक्षाणिमुक्ताजालाहृतानिच हेमराजतभौमानिवैडूर्यम
णिवंतिच ददृशुस्तत्रानियोगृहमुख्यानिसर्वशः पुष्पितान्फलिनोवृक्षान्प्रवालमणिसन्निभान्।
कांचनभ्रमरांश्चैवमधूनिचसमंततः मणिकांचनचित्राणिशयनान्यासनानिचविविधानिविशालानि
ददृशुस्तेसमंततः हैमराजतकांस्यानांभाजनानांचराशयः अगरूणांचदिव्यानांचंदनानांचसंचया
न् शुचीन्यभ्यवहार्याणिमूलानिचफलानिच २५ महार्हाणिचयानानिमधूनिस्वादवंतिच कंबलांश्चवि
चित्राणिअजिनानांचसंचयान् तत्रतत्रविविन्यस्तानदेवैश्वानरप्रभान् ददृशुर्वानराःशुभ्रांजातरूपस्यसंच
यान् तेपितत्रविदिन्वंतोविलेतत्रमहाप्रभां ददृशुर्वानराःशूराःस्त्रियंकांचिददूरतः तांदृष्टाभृशसंत्र

तस्तीमवास्थितावभवुः २९ ॥ चीराजिनकुशाजिनांवरां तापसीनियताहारांजलंतीमिवतेजसा २९

वा०
किं० टी०
११९

स्याम वनमित्यन्वयः १८ ननत्वं किमर्थं रत्नसिततताहममप्रियमत्वीगतितद्वशावदः पराष्टष्यमाख्रितः १० एवं
सत्कृतानमुक्ताहनमदिहृतानमुष्टच्छतिकिमिति १९ इत्येकपंचाशत्तमः ५१ इदंवचनंचतमाणं १ मयाश्री

इमान्यभ्यवहाराणिमूलानिचफलानिच भुक्त्वापीत्वानुपानीयंसर्वमेवकुमर्हथ १९ इत्यार्षेकिष्किंधा
एकपंचाशत्तमः ५१ अथतानब्रवीत्सर्वान्विश्रान्तान्हरियूथपान् इदंवचनमेकाग्रातापसीधर्मचारि
णी वानरायदिवःखेदःप्रनष्टःफलभक्षणात् २ यदिचेतन्मयाख्यातंश्रोतुमिच्छामिकथ्यतां २ तस्यास्तद्व
चनंश्रुत्वाहनुमान्मारुतात्मजः आर्जवेनयथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ३ राजासर्वस्यलोकस्यमहेंद्रवरु
णोपमः रामोदाशरथिःश्रीमान्प्रविष्टोदंडकावनं लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावैदेह्यासहभार्यया तस्यभार्याजन
स्थानाद्रावणेनहृताबलात् वीरस्तस्यसखाराज्ञःसुग्रीवोनामवानरः राजावानरमुख्यानांयेनप्रस्थापि
तावयं ८ अगस्त्यचरितामाशांदक्षिणांयमरक्षितां सहैभिर्वानरैर्मुख्यैरंगदप्रमुखैर्वयं ७ रावणंसहिताः
सर्वेराक्षसंकामरूपिणं सीतयासहवैदेहीमार्गध्वमितिचोदिताः ८ विचित्यतुवनंसर्वंसमुद्रंदक्षिणांदिशं।
बुभुक्षिताःपरिश्रान्ताहत्तमूलमुपाश्रिताः ९ ॥ यंभयाश्चोतयोगए ११ ४ ५ ८ अंगदप्रमुखैर्वीसी
र्वीरैःसहैयेनवयंप्रस्थापिताः ७ सर्वेसहितामिलिताःसंतोरावणंसीतयासहमार्गध्वमितिवयंचोदिताःस्मः ९ ॥

325

प्रजानतां वनं सुरूपमजानतां ४ माययाविचित्रनिर्माणपरमा ५ कोमयएतत्पार्श्वकाननप्रसिद्धमाह पुरेति
विश्वकर्मा शिल्पीह प्रसिद्धः येनेदं निर्मितं सज्जानवानां विश्वकर्मा इत्यन्वयः ६ निर्माणशक्तिबीजमाह सवितिसर्वे
सोपानसंथनं विचित्रनिर्माणप्रतिपादकशिल्पशास्त्रज्ञानशिल्पस्योशनसाप्रणोतत्वात्तद्धनत्वव्यपदेशः ७ सर्वका
पवसुकाह वमतानापसीधर्मचारिणी प्रसन्नवाचहृन्नमंतं सर्वभूतहितेरता ८ मयोनाममहातेजामायावा
दानवर्षभः तेनेदं निर्मितं सर्वं माययाकांचनं वनं ९ पुरादानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूवह येनेदं कांचनंस
वैनिर्मितं भवनोत्तमं १० सवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसं धनं ११ विधा
यसर्वं बलवान्सर्वकामेश्वरः तदा उवास सुखितः कामं कंचिदस्मिन्महावने तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवर्षभं
तमे विक्रमैर्बाणैर्निगृह्य जघान पुरंदरः इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै भवनोत्तमं शाश्वतं कामभोगाश्च गृहं चे
दं हिरण्मयं दुहिता मेरुसावर्णेर्हेमा तस्याः स्वयंप्रभा इदं प्रभाद्रदं रक्षाहे मायावानरोत्तम ममप्रियसखीहेमान्
नृत्यगीतविशारदा तयादत्तवरा चास्मि रक्षामिमं भवनोत्तमं १७ किं कार्यं कस्य वा हेतोः कान्ताराणि प्रपद्यते क
मेश्वरः स्वल्पभोगविशेषाणामीश्वरो भोक्तासुखितो भोवास १३ हे (यं वेदं वनं दुर्गं युष्माभिरुपलक्षितं १९ ।
मायामप्सरसि सक्तं दानवं पुंगवमुत्तमं निगृह्य ... विक्रमैर्बाणैः हतौ वपरं दवोजयाज्ञ ययुगप्सराणि ल्लेमयोनिग्रहः
निकर्षणं तनं तत्र तयापि यपवासरंतो किमपरस्यः सर्वोपिमयाव्यइतिप्रवाह इति तस्याभवत स्पद्दवदिति नदोषः १४ त

वा॰
किं॰ रा॰
टी॰
१२९

धर्मेणाचरंत्याः धर्मानुष्ठाने चवर्तमानायाः २१ समयाकालावधिर्मासरूपः विलेदविलेयव २२ गत्वप्रयोन॰
श्रीविताम तत्रहेतोः सुग्रीववचनादतिक्रांतानितिसुग्रीवकृतमाकाल्यानित्यर्थः २३ २४ २५ प्रविष्टेनइदंवलं

वरंतास्ममर्थमेणानकार्यमिहकेनचित् एवमुक्तस्तुभंवाकंताप्रस्याधर्मसंहितं २७ उवाचहनु
मान्वाक्यंतामनिंदितचेष्टितां शरणंतोप्रयमास्मः सर्वेवैधर्मचारिणि २९ यःकृतःसमयोस्माक
सुग्रीवेणमहात्मना सतुकालोव्यतिक्रांतोविलेचवर्तमेचारिणि २२ सात्वमस्माद्विलाद्घोरादुत्तार
यितुमर्हसि प्रस्मान्सुग्रीववचनादतिक्रांताननतायुषः त्राणमस्माकंसिनः सर्वान्सुग्रीवभयशंकिता
न् महच्चकार्यमस्माभिः कर्तव्यंधर्मचारिणि तच्चापिनकृतंकार्यमस्माभिरिहवासिभिः एवमुक्ताहनु
मतातापसीवाक्यमब्रवीत् जीवताडुष्करमन्येप्रविष्टेननिवर्तितं तपसस्तुप्रभावेनयमायार्जितेनच
सर्वानेवविलादस्मात्तारयिष्यामिवानरान् निमीलयतचक्षूंषिसर्वेवानरपुंगवाः नहिनिष्क्रमितुंशक्यं
संप्रनिमीलितलोचनैः ततस्तमीलिताःसर्वेसुकुमारांगुलैःकरैः २९ सहसापिदधुर्दृष्टिंहृष्टागमनकां
क्षया वानरास्तुमहात्मानोहस्तरुद्धमुखास्तदा निमेषांतरमात्रेणविलादुत्तारितास्तया उवाचसर्वांस्तान्त

प्रविष्टेनप्राणिनोजीवतापुनस्मान्निवर्तितडुष्करंमन्येतर्हिवयंकिंकुर्मस्तत्राहतपसरति २८ २९ सहसाहष्टिंपिदधुः २९

३२६

१२९

पारं चिंतामहार्णवस्येति शेषः ॥ जलक्लिन्नाः गलेवार्द्राः निष्क्रमंति निष्क्रांतिताः १२ अनुमानं जलात्रमायकोहे।
तः उपागतं मनःप्राप्तं १२ अस्मान्देशोगच्छामः अत्रप्रविशामत्स्वकानि विड्राकारत्वात् परस्परं हस्तौ गाढं गृही

विवर्णवदनाः सर्वे सर्वे ध्यानपरायणाः नाधिगच्छामहे पारं मग्नाश्चिंतामहार्णवे ९ वार्यंतमंतश्च।
वर्द्धयंतो महद्बिलं लतापादपसंपन्नं तिमिरेणसमावृतं अस्माद्धंसानलक्रिमानिर्यातावि हृताहिला
तं ऊर्वराः सार्वसाश्च वनिष्क्रमंति पतत्रिणः १२ साधवत्र प्रविशामेति मयात् क्राः सवंगमाः तेषामपिहि
सर्वेषाम नुमानस्समागतं १२ गच्छामः प्रविशामेति भर्तृकार्यत्वरान्विताः ततोगाढं निपतिता गृह्य ह
स्तौपरस्परं १५ इदं प्रविष्टं सहसा बिलं तिमिरसंवृतं एतद्वः कार्यमेतेन यदर्थं वयमागताः ८५ बोधे।
वोपगताः सर्वे परिभ्रांतावभुक्षिताः आंतिष्ठ्यधर्मदत्तानि मूलानि च फलानि च ९६ अस्माभिकृपयु।
क्तानि बुभुक्षापरिपीडितैः यत्तयारक्षिताः सर्वे म्रियमाणाबुभुक्षिया ७ ब्रूहि प्रत्युपकारार्थं किं ते
कुर्वंतु वानराः एवमुक्ता तमवेत्ता वानरैस्तैः स्वयंप्रभा प्रत्युवाच ततः सर्वानिदं वानरयूथपान् स
र्वेषांपरितुष्टास्मि वानराणां तरस्विनां १९।
क्षानिपतिताः गुल्मामिति शेषः १४ एतत् सीतान्वेषणरू
पं १५ एतोबुभुक्षिताः अतः परिश्रांताः परितीर्णाः ७ किं ते कुर्वंतु प्रियमिति शेषः १८ परितुष्टास्मि प्र

सुप किष्किंधाकांडे ...सर्गः ५९ ॥

तेसर्वमेवगतं किंकिंधार्यामंनस्यकोप्यत्ततंत्रैवपते कार्त्तिवासनिधावयितंतश्चयमाभावक्षतः ततःकार्त्तिकेऽवधिरवे·
षणस्यतत्तोमार्गशीर्षेह्यवधिःइदंनचवंनतत्रैवाश्वयुजमासादीनांपुष्यान्तमष्टयवसंतात्समानानुमानेनभयोपपत्तिरिति निनिष्क्र
मणः ८ उक्तमेवविस्तरेणाहभवंतइतिप्रत्ययंग्रन्वेषणार्थंराजनियोगंप्राविशासंवेतोमांपुरस्कृत्यनिर्याताइत्यन्वः।

ततस्तान्कपिवृद्धांश्चशिष्टांश्चैववनौकसः वाचामधुरयाभाष्ययथावदनुमान्यच ६ सतुसिंहवृषस्कंधो·
पीनायतभुजःकपिः युवराजोमहाप्राज्ञअंगदोवाक्यमब्रवीत ७ शासनात्कपिराजस्यवयंसर्वेविनिर्गताः
मासःपूर्णोबिलस्थानांहरयःकिंनबुध्यते वयमाश्वयुजेमासिकालसंख्याव्यवस्थिताः प्रस्थिताःसोपिचा
तीतःकिमतःकार्यमुत्तरं भवंतःप्रत्ययंप्राप्तानीतिमार्गविशारदाः हितेष्वभिरताभर्तुर्निसृष्टाःसर्वक
र्मसु ९ कर्मस्वप्रतिमाःसर्वेदिक्षुविश्रुतपौरुषाःमांपुरस्कृत्यनिर्याताःपिंगाक्षप्रतिचोदिताः १० इदानीम
कृतार्थानांमर्तव्यंनात्रसंशयः हरिराजस्यसंदेशमकृत्वाकःसुखीभवेत ११ तस्मिन्नतीतेकालेतुसु।
ग्रीवेणस्वयंकृते प्रायोपवेशनंयुक्तंसर्वेषांचवनौकसां १२ ॥

यः ९ ११ तस्यवचनस्यचविलंघनत्वात इदानीमकृतार्थानामस्माकंमर्तव्यंमरणमेवानुष्ठेयंअतस्तत्राहहरिगत
स्यति १२ प्रायोपदेशनंप्रायोपगमनायउपवेशनंशयनंयुक्तंप्राणत्यागयतिशेषः ॥ १३ ॥ ॥

२२ इति द्विपंचाशः सर्गः ॥ गिरिदुर्गे रितविलंसमयः कालावधिः १ तदा शिशिरारंभसमये २१ पुष्पातिभारयुक्तान्
ग्रीष्मये षांतान् वासंतिकान् वसंतकाले पुष्पवतः आम्रादीन् ४ वसंतमनुप्राप्तं प्रकृतशिशिरकालस्यांतरं
कालमासन्नतया मार्गं न दृष्टः संदेशकाले राजसंदिष्टमाससहितेकालेऽनुष्ठेयोऽर्थो येषां ते ५ तान्भयेनभक्तलेय ।
तितान् शिष्टान् वृद्धेभ्योऽन्यान् अनुमान्य संपूज्य ८ प्राप्तश्च गद इत्यार्ष ७ मासः श्रमेषणावधितेन तावदेतः किं नु ।

एष प्रस्रवणः शैलः सागरोऽयं महोदधिः स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि भवनं वानरर्षभाः ३१ इत्युक्त्वा तद्बिलं श्रीमान्स·
विवेश स्वयंप्रभा इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे द्विपंचाशत्तमः ततस्ते ददृशुर्घोरं सागरं वरुणालयं अ
पारमभिगर्जंतं घोरैरूर्मिभिराकुलं १ मयस्य मायाविहितं गिरिदुर्गं विचिन्वतां तेषां मासो व्यतिक्रांतो यो
राज्ञा समयः कृतः विंध्यस्य तु गिरेः पादे संप्रपुष्पितपादपे उपविश्य महाभागाश्चिंतामापेदिरे तदा ततः पुष्पा
तिभाराग्रान् लताशतसमावृतान् द्रुमान् दृष्ट्वा वसंतवृक्षान् भयशंकिताः ते वसंतमनुप्राप्तं प्रतिवेद्य परस्परं नष्टसंदेश
कालार्था निपेतुर्धरणीतले ५ ॥

धातेकालात्ययमितिशेषः ८ कालात्ययमेवहियमिति प्राप्स्यते
प्रातीतप्रायइतिशेषः कार्तिकमनुप्राप्तेतरावणवधेपतत्सुके: ततःपंचदशरात्रकालसंख्यया प्रवर्तितनैवतैर्लभ्यव ।
स्थिताः मित्रितास्मसोऽपिवचामोनोमोतउत्तरंकार्यंकिमित्यर्थः एवंचामांतमानेनाश्विनस्यांतदिदेयोत्सवामाप्रतप।

वा.
कि. टी.
१२२

२५

328

शामस्तथा वीकृतापराधानां स्वामिपार्श्वतः स्वामिपार्श्वे सुग्रीवस्य प्रधानभूता एवं वका वयमिह समाहिता नियोजिता
उपलभ्य वा गच्छामनो चेदिहैवास्थिता प्रायमरणं गमिष्यामः २५ २६ कथमत्र प्राणत्यागमनुग्राह इदं हीति २७ अंगदः
स्यापि प्रपितामहस्यापि प्रमत्तमविलंबं २८ इति प्रथ्याय। तद्राधिपतिचर्वेमितारेतथा ब्रुवति नयाहूतं संगदं प्रतिषे
णाकरणात तदनुमन्यमानेमतिप्रस्थानेन्नरपांग्रदेनतद्राज्यं स्वयंप्रभाविलराज्यं हतमिति मेनिनतदपतार सामर्थ्यमंग।
नवमंमायराधानांगमनं स्वामिपार्श्वतः प्रधानभूताश्च वयं सुग्रीवस्य समाहिताः इहैव सीतामन्वीक्ष्य प्रवृत्ति
मुपलभ्य वा नो चेद्गच्छाम ते वीरं गमिष्यामो यमक्षयं २५ स्वयं गमानीतभयार्दितानां श्रुत्वा वचस्तावदिदं वभा
मे प्रत्नेविषादेन विलं प्रविश्य वसाम सर्वे यदि रोचते वचः २६ इदं हि मायाविहितं सुदुर्गमं प्रभूतवृक्षोदक।
भोज्यपेयं इहास्ति नो नैव पुरंदराद्भयं न राघवाद्वानरराजतोपि वा २७ श्रुत्वांगदस्यापि वचोनुकूलमूचुश्च।
सर्वे हरयः प्रतीताः यथा न हन्येम तथा विधानमसक्तमद्यैव विधीयतां नः २८ प्रथ्याय। ५२ तथा ब्रुवति
तारे तताराधिपतिवर्चसि प्रथमेनेप्सितेराज्यं हनुमानंगदं ततः बुध्याह्यष्टांगयायुक्तं चतुर्बलसमन्वितं च-
दस्य प्रतिपाद इति वुध्येति अष्टांगया प्राष्टगुणयाते चुष्णाः शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा जदापोहार्थवि-
तानं च धीगुणाः इति चतुर्वलसमान्वितं साममदानभेददंडोपायवलनयुक्तं चतुर्दश गुणांदेश कालज्ञता दाढ्यं सर्वक्लेश-
प्रामहिस्लतामर्वं वित्तान तादाढामर्जः संवृतमंत्रता अविसंवादिता शौर्यं शक्तिज्ञानं कृतज्ञता शरणागतवत्सलिममर्ष
वमचापलं इत्यष्टादश गुणा युक्तं वालिनः संवर्तमने २ ॥
।।

१२२

सामिभावेनिग्रहानुग्रहकृद्राजभावेव्यवस्थितः १४ अप्रहृतौप्रहृतिप्रतिपादनाभावेपापनबन्धनं १५ पुत्रादिस्व
कृताप्रायोपवेशनंकार्येत्वमंयुक्तमित्यन्वयः तत्रहेतुर्भवामिति १६ अप्रतिरूपेणाप्रयराधमूलेनास्यवधस्याप्रति
रूपत्वं १७ ननुयुवराजत्वेनाभिषिच्यकाप्यमसौमापालयिष्यतीत्यतआहनचाहमिति १८ पूर्वमप्रतिबद्धवैरःसराजा

तीक्ष्णःप्रकृत्यासुग्रीवःसामिभावेव्यवस्थितः नतमिष्यतिनःसर्वानपराधकृतोगतान् १४ अप्रहृतोचसीता।
याःपापमेवकरिष्यति तस्मात्तममित्रायेवहितंप्रायोपवेशनं त्यक्त्वापुत्रांश्चयारोंश्चधनानिचगृहाणिच स्थ
वेनोदिंसतेराजासर्वानप्रतिगतानितः वधेनाप्रतिरूपेणश्रेयान्मृत्युरिहैवनः १७ नचाहंयौवराज्येनसुग्रीवेणा
भिषेचितः १८ नरेन्द्रेणाभिषिक्तोस्मिरामेणाक्लिष्टकर्मणा सपूर्वंबद्धवैरोमांराजादृष्ट्वाव्यतिक्रमं घातयिष्य।
ति दण्डेनतीक्ष्णेनकृतनिश्चयः किंमेसुहृद्भिर्व्यसनंपश्यद्भिर्जीवितान्तरे इहैवप्रायमासिष्येपुण्येसागररोध।
सि २० एतच्छ्रुत्वाकुमारेणयुवराजेनभाषितं सर्वेतेवानरश्रेष्ठाःकरुणंवाक्यमब्रुवन् तीक्ष्णःप्रकृत्यासु
ग्रीवःप्रियारक्तश्चराघवः समीक्ष्याकृतकार्यांस्तु तस्मिंश्चसमयेगते अदृष्टायांचवैदेह्यांदृष्ट्वाचैवसमागत

सुग्रीवोव्यसनममात्यंवनंदृष्ट्वानशिष्यत्येव १९ जीवितान्तरेराजान्त्यजीवितनाशावधौकालेप्राप्तेसतिव्यसनंपश्या।
द्भिःसुहृद्भिःकिंसाध्यमितिशेषः यदेवमतःइहैवेति २० २१ तस्मिन्समयइत्यन्वेषणावधिकाले २२ २३ ॥

प्रभ्याहतेनेति पुत्रदारैर्वियोगा पुत्रदारैर्वियोजिताः तथा त्ताप्येन क्लृप्तकमात्राप यनंनसहिष्यंति ५ पुत्रदारं हिमाय तेना नाशे मे पुत्रोनुच क्रामेव युः उक्तम र्थे प्रत्ययं तदा मप्रदर्शयामि तदेव दर्शयति अयंयजांववानिति ९ अहमिति मानि दैवाः तेश मेमर्वैसा मदानादिभिर्गुणैरुपायैस्तथा सुग्रीवादयक र्षितं शाक्या नहिना पिदंडेन ११ ननु गच्छंतु यूयम पि पकैनेव मयास्थेयमत आह विग्रहे तिड र्वलेन महाविग्रहपवलीयसा आमनं स्थितिः शकोत्याह: तनुदुर्वलस्य

नित्यमस्थिरचित्ता हिकपयो हरिपुंगव नात्ताप्यं विषहिष्यंति पुत्रथार्वविनाकृया ५ योनेनेह नुर्वजेयुः प्रत्ययं ते प्रवदामि ते यथायं जांववान्नीलः सुहोत्रश्च महावलः नाप्यहं ते इमे वैसामदा नादिभिर्गुणैः दंडेन न त्वया शक्याः सुग्रीवादयकर्षितं विग्रहामनमप्या हुर्दुर्वलेन वलीयसा आ त्मरत्ताकरस्तस्मान्न विग्रह्णाति दुर्वलः यां चेमां मन्यसे धात्रीमेतद्विलमिति श्रुतं एतल्लक्ष्मणबाणानामीष त्कार्यं विदारणे १२ स्वल्पं हि कृतमिंद्रेण क्षिपताशनिं पुरा लक्ष्मणो निशितैर्बाणैर्भिद्यात्पत्रपुटंयथा १४

वलीयसा विग्रहस्य असंभवं शंकां निरस्यति आत्मरत्ताकरः आत्मरत्ताकरणेच्छुपुरुषः दुर्वलः सन्वलीयसा न विग्रह्णाति १२ न वे याग्रहान्न वलवतः साध्यमाहर्यामिति यामिमां मन्यसे धात्री वीरस्तु कोमम्ये तन्न घरत्तके तिशेषः कृतस्तत्राह स्वयदीते विलं अत्र निर्भ यमिति तां धात्रीं कृतपत्रे इषद्विदारणं लक्ष्मणवाणानामीषत्कार्यं अप्रयत्नसाध्यमित्यर्थः १३ धाविलवासिनं मयं कृतस्तत्राह ल.

२ तारस्य शुश्रूषमाणं वा कामिति शेषः शुक्रस्येव पुरंदरं विपरीतोपदेशाग्रहेऽपमैषायद्वा कस्यांचिदवस्थायां
हितमयादिशत् शुक्रस्य वचनं पुरंदरः श्रुतवानित्यत एवावगम्यते ४ भर्तुः सुग्रीवस्यार्थे साधने परिश्रान्तं।
विश्वस्तमङ्गदं सर्वशास्त्रविशारदो हनूमान् अभिसंधातुं नानादिभ्यो भेदयितुमारेभे उपक्रान्तवान् ५ चतुर्णां
सामादीनां मध्ये तृतीयं भेदमनुवर्णयन् हेतोः सामादीनामुपायावलंबनहेतुना तान्सर्वान् अंगदानुवर्तिनः वास

शाघ्यमाणं शशाङ्कतेजोबलपराक्रमैः शासितं शुल्कयत्नादैवर्यमानमिवश्रिया ३ बृहस्पतिसमं बु
ध्या विक्रमे सदृशं पितुः शुश्रूषमाणं तारस्य शुक्रस्येव पुरंदरं ४ भर्तुरर्थे परिश्रान्तं सर्वशास्त्रविशारदः।
अभिसंधातुमारेभे हनूमानङ्गदं ततः सवर्णाम्नुपायानां द्वितीयमुपवर्णयन् भेदयामास तान्सर्वा।
न्वानरान्वाक्यसंपदा ६ तेषु सर्वेषु भिन्नेषु ततो भीष्मपदं गदं भीषणैर्विविधैर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वि
तैः त्वं समर्थतरः पित्रा युद्धे तारेय वैभवं हृष्टदारपितृशाकः कपिराज्ये यथापिता ८ ॥

सम्यक्नेन भेदयामास ६ कोपोपायो दंडस्तत्समन्वितैः अभीषयत् न्यायप्रदर्शनपूर्वं भयमुत्पादयामास ७ भी।
षणामेव स्तौति पूर्वं करोति वमिति त्वं पित्रा सदृश इति शेषः अतएव युद्धे समर्थतरः कपिराज्ये हृष्टधारयितुं शक्तः।
यदि सर्वैकपर्यन्तामनवस्थितोमिति शेषः ८ नचतदस्तीत्याह निसाम्प्रति स्वभावादिति भावः अस्य यैकारणेनतर

वा·
किं टी·
१२४

राज्ये वस्थापनेन हतमाह धर्मकाम इति प्रीतिकामप्रवर्तयिता यिनमनर्थकामः २१ उत्तमं सर्वथ्यं वमेवेत्याह प्रि
यकाम इति राम्यतां मुक्ताभिः सार्धमिति शेषः २२ इति तत्र पेशाः सर्गः प्रश्रितं विनीतं १ आत्मनः सोः पोचका·
मादिवाहितमम् २ तदनु प्रपत्तिमेवदर्शयति भ्रातृ विति यः स्वीकरोति कथं स धर्मं जानीते इत्यन्वयः २ येन भ्रात्रा

330

धर्मकामः पितृवत्प्रीतिकामो दृढव्रतः शुचिमतः पितृवद्गमतां जातु न नाशयेत् प्रियकामश्चेतमा
वः तदर्थं वास्य जीवितं तस्यापत्यं चनात्मनः यतस्मादेगाम्यतां २२ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे वाद्यः
पंचाशोत्तमः स्कन्नाहनुगतो वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितं स्वामिसत्कारसंयुक्तमंगदो वाक्यमब्रवीत् स्थैर्यं·
मात्मनः शौचमानृशंस्यमथार्जवं विक्रमश्चैव धैर्यं च सुग्रीवे नोपपद्यते २ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महि
षीं प्रियां धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ३ कथं स धर्मं जानीते येन भ्रात्रा दुरात्मना युद्धायाभिनियुक्तेन
न बिलस्य पिहितं मुखं ४ सत्यात्पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायशाः विस्मृतो राघवो येन स कस्य सुकृतं स्मरे
त् ५

वालिना नियुक्तेन तं बिलद्वारि तिष्ठ त्वं मंतः प्रविश्य योत्स्यामीति युद्धायाभिनियुक्तेन दुरात्मना सुग्रीवेण बिल
स्य मुखं पिहितमाच्छादितं ४ सत्यादग्निसाक्षिकत्वात् पाणिगृहीतः पाणिं गृहीतवान् मित्रीकृतो राघवो यि·
येन विस्मृतः स कस्य सुकृतं उपकारं स्मरेत ५ ॥ ५

[illegible]२५

मुदिस्यासानिंविपतेंद्रेणस्वल्पमेवकृतमयवधमात्रंकृतंनतुपरंभग्नलक्ष्मणस्तुनिशितैर्बाणै रेवस्वरमपियत्रतु
टमिवभियात १५ यदेवात्रविलेलमवस्थानमासिष्यसिप्राप्स्यसितदेवसर्वेहरयःकृतनिश्चयास्तांत्यक्ष्यंतीति १६
नित्योद्विग्नाःसलक्ष्मणसुग्रीवेभ्यः बुभुक्षिताःपुत्रदारादितस्थावभोगेच्छवः तयाडुःखशाप्यादिःदुःखस्थित्यादि
भिःखेदिताः संतस्त्वांछहतःकरिष्यंतिसर्वेघात्यस्यंतेवेत्यर्थः १७ स्यंदमानात्तृणाङ्कुशाङ्कशोद्विग्नोरामायागम

लक्ष्मणस्यवनायाचावहवःसंतितदिग्याः वज्राशनिसमस्पर्शागिरीणामपिदारणाः १५ अवस्यातंपदेवव
प्राविष्यासिरिपवंतयतदेवहरयःसर्वेत्यक्ष्यंतिकृतनिश्चयाः १६ स्मरंतःपुत्रदाराणांनित्योद्विग्नाबुभुक्षिताः
खेक्षिताडुःखशाप्याभ्यांत्वांकरिष्यंतिछहतः १७ सवंहीनःसुहृद्भिश्चहितकामैश्चबंधुभिः तृणादपिभृ
शोद्विग्नःस्यंदमानाद्भविष्यसि १८ नचजात्वनहिंस्युर्मांरामलक्ष्मणसायकाः अपहृत्यांगिर्याःसंतोमहावे
गाद्रवामदाः १९ अस्माभिस्त्वमंतेमांईविनीतवडुपास्थितं अमुष्यात्सुग्रीवोराज्येत्वांस्थापयिष्य

ति २०

नमाकर्यैतिभावः १८ लक्ष्मणसायकाः अपहृत्यहृतहीनेर्सकीर्याकरवांनहिंस्युरितिनहि
स्युरितिनहिंस्युरेवेत्यर्थः १९ एवंवासर्वभयंप्रदर्श्यसुग्रीवसंन्नश्रयणेवहितमित्याहअस्माभिरिति
आनुपूर्व्यात्तस्यैपुत्रस्यप्रपुत्रानुक्रमात २१ ॥ २१ ॥

रा० कि०टी० १२५

राजासुग्रीवः कुशलमेववाच्यो नत्विदानीं दुःखवशादुक्तमित्यर्थः राघवौ कुशलं वाच्यौ १२ १४ हृष्टान्जांववदादी-
न् १९ २० सुग्रीवं निहतः पूर्वोदयस्मात्संदेशोयः श्रवस्यानिरूप्यम १९ २० हरिश्रेष्ठाग्रपिपतत्सौपीपदेशानमेवालोकमच-

अभिवादनपूर्वं तु राजा कुशलमेव च अभिवादनपूर्वं तु राघवौ बलशालिनौ १३ वाच्यः पिता पवीयान्मे सुग्रीवो वानरेश्वरः प्रागेव पूर्वं कुशलं वाच्या माता रुमा च मे १४ मातरं चैव मम तारामम स्वासयितुमर्हथ प्रकृत्या प्रियपथ्या सा सा तु क्रोधात तपस्विनी विनष्टमामिह श्रुत्वा व्यक्तं हास्यति जीवितं एतावदुक्त्वा वचनं वृद्धांस्तानभि- वाद्य च विवेश वांगदो भूमौ रुदन्दर्भेषु दुर्मनाः तस्य संविशतस्तत्र रुदन्तो वानरर्षभाः नयनेभ्यः प्रमुमुचुरुष्णं वै वारि दुःखिताः सुग्रीवं चैव निन्दन्तः प्रशंसन्तश्च वालिनं १९ परिवार्याङ्गदं सर्वे व्यवसाय प्रायमास्थिताः मतं तद्वालिपु- त्रस्य विज्ञाय प्लवगर्षभाः उपस्पृश्योदकं सर्वे प्राङ्मुखाः समुपाविशन् दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरं समाश्रिताः मु- मूर्षवो हरिश्रेष्ठा एतत्क्षममिति स्म ह रामस्य वनवासं च क्षयं दशरथस्य च जनस्थानवधं चैव वधं चैव जटायुषः हरणं चैव वैदेह्या वालिनश्च वधं तथा २२ रामकोपं च वदतां हरीणां भयमागतं स महीविशालोद्वेगश्च महीधरो महत्तरदिक्‌कृतः

-स्मं युक्तमिति मन्यन्ते सम्मतिशेषः स्मामिति च यमानेनैतं परित्यज्यास्माकं मरणमयुक्तमिति तत्तमतः खुवसायरामस्य वनवास- मित्यादिना श्लोकग्रन्थसर्गार्थमं वेपः २१ जनस्थानवधं जनस्थानस्यमतो वदमित्यर्थः २२ भयमागतं सद्यातिमं वक्ष्यमाणं भय

॥ २२ ॥ किष्किंधा० ॥ २२ ॥

331

ननु तत्कार्यं प्रहृतानात्कथं न कृतज्ञ इत्यत आह लक्ष्मणस्येति तावर्थमिन्द्रं येमी रुपणा भयशाही त्रभयहेत्वापारः
प्रथमं रूपमभयहेतोर्भीरुणा नवयमादिष्टाः किं तल्लक्ष्मणस्य भवेत् धर्मं पथमेपीमलंप्रवर्तनामित्यर्थः चलात्मति वे
चलांतःकरणान्तत् ऊलीनः नत्तातिकोटिप्रविष्टः १ तदेव विवृणोति राज्ये इति सुग्रीवः सद्गुणो निर्गुणो वा

लक्ष्मणस्य भयेनेहतार्थसंभयभीरुणा प्रादिष्टामार्गीतेसीतां पथमेमस्मिन् कथं भवेत् तस्मिन्पायेक्
तत्रैतस्पतिहीते चलात्मनि प्रायः कोविस्मयेजातं नकुलीनो विशेषतः १ राज्ये पुत्रं प्रतिष्ठाप्य कृ
णो विरुद्धोपि वा कथं शत्रुऊलीनं मां सुग्रीवो जीवयिष्यति ८ भिन्नमंत्रो विरुद्धश्चाभिमशाक्तिः कथंम
हं किष्किंधां प्राप्य जीवेयं प्रनाथ इव दुर्बलः ९ उपांशुदंडेन हि मां बंधनेनोपपादयेत् शठः क्रूरो नृशंसः
सुग्रीवो राज्यकारणात् १० बंधनाच्चावसादान्मे श्रेयः प्रायोपवेशनं अनुजानंत मां सर्वे गृहं गच्छ
त वानराः ११ अहं वः प्रतिजानामि न गमिष्यामि अहं पुरीं इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव मे १२

तन्न मेतद्धि चाबेणकिंचित् अपि तु शत्रुऊलीनं मां पुत्रं राज्ये प्रतिष्ठाप्य कथं सुग्रीवो वयिष्यति न कथमपीत्यर्थः
८ यतो पीनं जीवयिष्यतीत्याह भिन्नेति ९ उपांशुदंड इत्येव रूपं बंधनेनेति पुत्रश्नतिकृतावपाभावः १० तदेव उद
यत्नाह बंधनादिति प्रवसायोवंधनजदंडः एवं ११ १२ ॥

रा॰
ति॰ टी॰
१२९

तिर्यग्योनीनामस्माकमिव तिर्यग्योन्यंतरस्यापि सीतानिमित्ता विपज्जानेत्याह वैदेह्या इति ग्रस्यमानाया इतिशेषः ९ स्य प्रियं कुर्वंतीति मानसम्मित्त्वा प्रेमास्पदत्वं सूचयता सर्वात्मत्वं सूचितं १० तथेति सार्धश्लोकमेकं वाक्यं स्नेहकारुण्ययंत्रिताः राम वैदेहकाकरुणाभ्यां निवृत्ता वयं यथा उपकुर्वंति उपकुर्वाणा निभवाम स्तथा तिर्यग्योनिगतानामपि सर्वेषां प्राणिभूतानां मध्ये प्रत्येकं रामस्य प्रियं कुर्वंतितत्र सर्वात्मकतया प्राणिरूपाधिकप्रेमास्पदत्वादितिभावः ११ जनयुषा रामस्य प्रियं

वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा गृध्रराजेन यत्तत्र श्रुतं वस्तदशेषतः ९ तथा सर्वाणि भूतानि तिर्य-
ग्योनिगतान्यपि प्रियं कुर्वंति रामस्य त्यक्त्वा प्राणान्यथा वयं १० अन्योन्यमुपकुर्वंति स्नेहकारुण्ययंत्रिताः त-
तस्तस्योपकारार्थं त्यजतात्मानमात्मना प्रियं कृतं हि रामस्य धर्मज्ञेन जटायुषा राघवार्थे परिश्रांता वयं
संत्यक्तजीविताः कांताराणि प्रपन्नाः स्म न च पश्याम मैथिलीं स सुखी गृध्रराजस्तु रावणेन हतो रणे मुक्त-
श्च सुग्रीवभयाद्गतश्च परमां गतिं १४ ॥

कृतमित्युक्तं तदेव विवृणोति तत इति स्नेहादित्यर्थः तस्य राम-
स्योपकारार्थं त्यजतात्मानं त्यजता जटायुषा प्रियं कृतमिति संबंधः १२ संत्यक्तजीविताशाः १३ स सुखीति सुखित्वे-
व परमगतिप्राप्त्या दर्शयति रावणेनेत्यादि मुक्तश्चेति ग्रहेणेन सर्वतिर्यग्योनिराजत्वं कपीन्द्रस्य स्पर्धितं गतश्च परमां
गतिं रामनामग्रहणादिति शेषः ॥ १४ ॥

१२९

332

भयांनदद्भिः संयाति जमयादिति शेषः २४ इति पंचपंचाशत्तमः । गिरिप्रस्थे गिरिप्रदेशे उपचक्रमे भाषामुपक्रां
तः १२३ विद्धि क्रियाफलमदृष्ट्वा एवं तदंगदप्राणिनंदिशान्नैनयोगक्षेमसेपादनेन च वर्तते ग्रह्णन्ग्रहणातियथाय
स्माकारणात् श्रूयमाणिबहुरूपोस्त्रीकं भत्वाः विश्रामालयं सनयवोयागतः ४ यतः परंपराणां पंक्तिनडोस्य ।
स्तवंगमैः वभ्रवसंतादिनानिर्दरांतवो भयांनदद्भिर्जलदे गिवोवरं २४ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकां
डे पंचपंचाशत्तमः सर्गः उपविष्टास्ततेसर्वे यस्मिन्प्रायं गिरिस्थले हरयोगृध्रराजश्चतं देशमुपचक्रमे १
संपातिनीमनाम्नातु चिरंजीवि विहंगमः भ्राताजटायुषः श्रीमान्विख्यातबलपौरुषः २ कंदरादभिनि
ष्क्रम्य स विंध्यस्य महागिरेः उपविष्टान्हरीन्दृष्ट्वाहृष्टात्मा गिरमब्रवीत् विधिः किल नरं लोके विधाने
नानुवर्तते यथायं विहितो भक्षः चिरान्मह्यमुपागतः परंपराणां भक्षिष्ये वानराणां मृतं मृतं उवाच ।
नचवापती तानिरीक्ष्य प्लवंगमान ५ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भक्तलुब्धस्य पक्षिणः अंगदः परमायस्तो ह
नूमंतमथाब्रवीत् ६ पश्यमद्यापदेशेन साक्षाद्वैवस्वतो यमः इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ७ ।
रामस्य न कृतं कार्यं राज्ञश्च न वचः कृतं हरीणामियमज्ञाता विपत्तिः सहसागता ८ ॥ विष्टानां वानराणां पश्ये
न्नतं क्रमाद्भविष्येनत्मादिति पूर्वेणासंबंधः ५ परमायस्तः परमाविस्तः ८ गृध्रापदेशेन गृध्रव्याजेन ७ श्रुतानावि

रा॰
टि॰ टी॰
१२०

शोचः २२ यस्य रामः प्रियः पुत्रः मद्दारयोमम भ्राता तस्यैव जटायुषः सख्यान्तस्तत्त्वे हा त्वं यतमानस्य जनस्था।
ननिवासिनस्तस्य प्रसिद्धविक्रमस्य जटायुषो विनाशः कथमभूदिति तस्य विनाशो श्रोतुमिच्छेयामित्यन्वयः कथंम॰
हेमनयमत्वनतद्वतस्यायुःभ्रावा २४ स्वस्मावतावणसापेक्ष्येनेहत्तसाक्षमर्पेतिप्रवतर्तेप्रवदनावयित २५ इतिषु॰
कथमासजनस्थानेयुद्धंवात्तस्य गृध्रयोः नाममथयमिदंभ्रातश्चिरायायमयाश्रुतं २८ इच्छेयंमिति श्रीगाच भ
वाद्विवनाविते यवीयसोगुणात्तस्य श्लाघनीयस्य विक्रमैः प्रतिदीर्घस्य कालस्य परितुष्टोऽस्मि कीर्तनात् नदि
हेयमिदं श्रोतुं विनाशंवानर्ववेक्षाः भ्रातर्नटायुषस्तस्य जनस्थाननिवासिनः २२ तस्यैव चममभ्रातुः सखा।
दशरथः कथं यस्यतामः प्रियः पुत्रो मे ष्टोगुरुतत्तनप्रियः २४ सर्वोयुदार्वयत्तमानस्तकोमिविसर्पितं इच्छे
यंपदेतादस्मादवतत्तेमविदमः २५ इमार्यैवामायणेवाल्मीकीयेकिष्किंधाकांडेऽष्टपंचाशः सर्गः। शोकाडुष्टस्वरस
पिष्कत्वानरयूथपाः यद्युनैवतद्वाक्यं कर्मणा तस्य शंकिताः। तेप्रायमुपविष्टास्तदृष्ट्वागृध्रप्लवंगमाः।
चक्रुर्बुद्धिंतदारौद्रांसर्वान्नोभक्षयिष्यति २ सर्वथा प्रायमासीनान्यदिनोभक्षयिष्यति कृतकृत्याभविष्यामः क्षि
प्रंसिद्धिमितोगताः २।
टपंचाशमः सर्गः भृगवरमपिवक्तणवचनस्ववायतयाभ्रष्टसवमितिपर्यैः तेनरूवरे
णयवामिमानिश्चित्रशोकः परिवष्टास्थीति प्रद्धेयवचनोभवतितथापिनश्रदधुः यतस्तस्यकर्मणाशंकिताः भक्ष।
णार्थवंचनमेवकरोतीतिबुद्ध्यान्तिभावः रौद्रीं बुद्धिंप्राक्तन्यागाध्यवसापरूपनेनक्रूरांमतिं २ सिद्धिमरणरूपां २

१२०

जटायुषो विनाशेन दशरथस्याविनाशो वैदेह्याहरणेन वहरथः संशयं प्राणसंशयं गताः इत्यर्थः जटायुर्यदि न वि
नश्येत्सीतां तां पादिं ये दशरथो यदि जीवेद्रामादीनां प्रत्यानयनं संभवेदिति भावः १५ उक्तहेतूनां कारणमाह रा
मलक्ष्मणयोरित्यादि श्लोकद्वयेन रामादीनां च वनवासः राक्षसानां वधश्च इदं विकृतं कैकेय्या वरदानेन कृतं
हीति संबंधः कैकेय्या वरदानेन हेतुना राम वनं चाश्रमाय प्रायोपवेशमर्येत पदस्ति तन्नर्वमानामि तिभावः।

जटायुषो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य च हरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो गताः १५ रामलक्ष्मणयोर्वास।
मरण्ये सह सीतया राघवस्य च बाणेन वालिनश्च तथा वधं रामकोपादशेषाणां रक्षसां च तथा वधः।
कैकेय्या वरदानेन कृतं हि विकृतं कृतं १९ तदसुखमनुकीर्तितं वचो भुवि पतितांश्च निरीक्ष्य वानरान्
भृशचलितमतिर्महामतिः कृपणमुदाहृतवान्स गृध्रराजः तत्तु श्रुत्वा तदा वाक्यमंगदस्य मुखोद्गतं
अब्रवीद्वचनं गृध्रस्तीक्ष्णतुंडो महास्वनः कोयं गिरा घोषयति प्राणैः प्रियतरस्य मे जटायुषो वधं भ्रा

भावः ९ तदसुखं वचः श्रुत्वे निर्घोषः भृशं चकितमतिः क्षुभितचित्तः कृपणं दीनं १९ अस्येव प्रशेवस्वतीति १९
कोपोक्षयति समयादृष्टत्यश्नतिशेषः २० प्रश्नमेवाह कस्यमिति २१ गिरिदुर्गाद्भवद्भिः अवतारयितुमिच्छे।
यं श्रात्मानमिति शेषः अवतारणफलमाह यमश्रुतिकीर्तितस्येत्यर्थः श्रोतुमिच्छेयं पुष्यत्समीयमागतेषि ।।

०संस्थांवसा १८ १९ इतिसप्तपंचाशःसर्गः त्वत्कामीदिति ः त्वत्कजीवभाषाभये ः मवाष्पोः सूर्पणाणनयनः १
आख्यातस्याख्यातवतः भेतेलोह्य २ तदपिभ्रातृवधम ३ अथशक्तिर्नास्तीत्यनेनपूर्वंमदतीशक्तिरासीदिति ।
शक्तितस्तदेवाह पुरेतिपुरापूर्वंवृत्रवधे वृत्रमतिसंजटायुरहंचजघन्विणो वृत्रवधे नेद्वस्यातिप्रबलं तनिर्णीयतजये

तेवयंदेउकारणंपविवित्पसमसमाहिताः अज्ञानात्प्रविष्टास्मथरएपाविवदर्शवित्तं मयस्ससायाविहितंतद्धि
लंचविविनता वतीतस्त्वचनोमासोयोवात्तासमयःकृतः १० तेवयंकपिराजस्ससर्वेवचनकारिणः कृतांसं
स्याममतिक्रांताभयाद्वायमुपाश्रिताः कुदेतस्मिन्नकाकत्स्येसर्गीवेचसलक्ष्मणेगतानामपिसर्वेषांतत्रेनो
स्तिजीवितेः १९ इतिअष्टपंचाशः इत्यकः करुणंवाक्यंवानरैस्सकर्जीविते ः मवाष्पोवानरानाथ्यः अमवाचमहा
स्वनः १ यवीयानमनभ्रातावजटायुर्नामवानरा यमाख्यातहतंयुद्धेरावणेनबलीयसा २ वृद्धभावादपतत्वाह्म
वांबस्तदपिमर्षये नहिमेशक्तिरस्त्यदभ्रातृवैरविमोक्षणे ३ पुराहृत्रवधेवृत्तेसचाहंचजयैषिणो आदित्यमु

पिणोभूत्वाप्रथममाकाशमार्गेणवागगनोततोगाहउवद्रूशंजवेतनंविजित्यश्रादृत्यप्रताहृतिश्रादित्येदर्शउपयाणे
व अथतमुपपातेयावावयामेथ्येनदाप्तः सवितदिमथ्यंप्राप्तेऽवमीदातियोजत्तायदानयेपिणोपरस्परोयेनोस्पति
आदित्याः प्रथ्यमप्राप्यतेसश्राहृयोप्रवलइतिवा पूर्वमितिशेषः आदित्यमुपपातोस्तः आदिश्यामंउगस्या ५ ॥

मा॰
कि॰टी॰
१२८

१२८

एतां बुद्धिं समास्थाय भीष्म त्वं बुद्धिं ४ कोयं देवः कस्येति प्रश्नस्यांतरमाह ब्रह्मवेति श्रावयेपितमहः पार्थिवो नराणां।
एतां बुद्धिं ततश्चक्रुः सर्वे ते हरियूथपाः ऋश्यवतार्यगिरेः शृंगान्नहमाहां मदतस्तदा ४ ब्रह्मवशरजानाम
वानरेन्द्रः प्रतापवान् ममार्यः पार्थिवः पतिर्धार्मिको तस्य चात्मजौ ५ सुग्रीवश्चैव वालीं च पुत्रावोच
बलावुभौ लोके विश्रुतधाकर्मीद्राजा वाली पिता मम ८ राजा कृत्स्नस्य जगत इक्ष्वाकूणां महारथः रा
मो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दंडकावने ७ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या सह भार्यया पितुर्निदेशनिरतो ध
र्म्यं पंथानमाश्रितः तस्य भार्या जनस्थानात् रावणेन हृता बलात् रामस्य तु पितुर्मित्रो जटायुर्नाम गृध्र
ट् ददर्श सीतां वैदेहीं ह्रियमाणां विहायसा रावणं विरथं कृत्वा स्थापयित्वा च मैथिलीं परिश्रांतश्च वृद्धश्च
रावणेन हतो रणे एवं गृध्रो हतस्तेन रावणेन बलीयसा संस्कृतश्चापि रामेण गतश्च गतिमुत्तमां ततो।
मम पितृव्येन सुग्रीवेण महात्मना ९ चकार राघवः सख्यं सोवधीत्पितरं मम मम पित्रा विरुद्धो हि सुग्रीवः सचि
वैः सह निहत्य वालिनं रामस्ततस्तमभिषेचयत् स राज्ये स्थापितस्तेन सुग्रीवो वानरेश्वरः राजा वानर
मुख्यानां येन प्रस्थापिता वयं एवं रामप्रयुक्तास्तु मार्गमाणास्ततस्ततः वैदेहीं नाधिगच्छामो रात्रौ सूर्यप्रभामिव १०।
भिलिमीदा ५ ध्योचवलेध्रोचमांध्याकपुरुच्चवलो ८ स्याप्यिनामभाचितिशेषः ९ सपितृवधे कारणं मां हमेति ।

वा॰
कि॰ टी॰
१२५

रामस्येदं कार्यं प्रथमम वश्यं मया वालेर्वधं परं तज्जरा विमनाद शक्यमिति भावः १४ १५ ९ तां तरसा वा ह्रियमाना न वेन दृष्टां सीतावेन ज्ञाने हेतुः रामस्य परिकीर्तनं १८ सावलंकाइतः शतयोजने समुद्रस्य द्वीपे तिष्ठतीति शेषः तस्मिन्द्वीपे सा॰

रामस्य यदिदं कार्यं कर्तव्यं प्रथमं मया। रजयाचाप्ततेतेजः प्राणाश्चाशिथिला मम तरुणी रूपसंपन्ना सर्वा॰
भरणाभूषिता ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना क्रोशंती राम रामेति लक्ष्मणेति च भामिनी भूष
णान्यपविध्यंती गात्राणि च विधुन्वती सूर्यप्रभेव शैलाग्रे तस्याः कौशेयमुत्तमं असिते राक्षसे भाति यथा
विद्युदिवांबरे ९ तां तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्तनात् श्रूयतां मे कथयतो निलयं तस्य रक्षसः पुत्रो वि
श्रवसः साक्षाद्भ्राता वैश्रवणस्य च अध्यास्ते नगरीं लंकां रावणो नाम राक्षसः १९ इतो द्वीपे समुद्रस्य संपू॰
र्णे शतयोजने तस्मिन् लंकापुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा २ जांबूनदमयैर्द्वारैश्चित्रैः कांचनवेदिकैः प्रासा
दैर्हेमवर्णैश्च महद्भिः सुसमाकृता २१ प्राकारेणार्कवर्णेन महता च समन्विता तस्यां वसति वैदेही दीना कौशे॰
यवासिनी २२ रावणांतःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता जनकस्यात्मजां राज्ञस्तत्र द्रक्ष्यथ मैथिलीम् २३
लंकायामथ गुप्तायां सागरेण समंततः संप्राप्य सागरस्यांतं संपूर्णं शतयोजनं २४ आसाद्य दक्षिणं कू॰
लं ततो द्रक्ष्यथ रावणं तत्रैव त्वरिताः क्षिप्रं विक्रमध्वं प्लवंगमाः २५ ॥

लंका विश्वकर्मणा निर्मिता २० तस्यां मैथिलीं द्रक्ष्यथ २३ २४ विक्रमध्वं गच्छथेत्यर्थः २५ २५

235

५ निर्दग्धपक्षः सर्वाभिः रश्मिभिरितिशेषः । भ्रातर्जटायुषः प्रवृत्तिवृत्तांतं ७ तदायुषोभ्रात्रेन्वयः ८ यदिजटा।
युषोनाम भक्तस्य भ्राता यदि च मकथितं रामहृतांतरूपवस्तुतत्र यदि च तस्य रक्षसो निलयं जानासि तत्साक्ष्या
हीतिप्रार्थितोत्ति ९ अदीर्घदर्शीति श्लोकाग्याग्यनर्थानर्थानवेक्षकं रावणमेतिकेवाहरेवाति इदं तं घविजानासिति।

आहृत्यभिकामामार्गे तज्जवेन समागतौ भ्रष्टो मध्यमामेतत्सूर्येन जटायुरवसीदति ९ तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सू
र्यरश्मिभिरर्दितं पक्षाभ्यां छादयाम्येनं स्नेहात्परमविह्वलं १० विदग्धपक्षः पतितो विंध्येहं वानरर्षभाः अ
हमस्मिन्वसन्भ्रातुः प्रवृत्तिं नोपलक्षये ११ जटायुषस्त्वेवमुक्तो भ्रात्रा संपातिना तदा युवराजो महाप्राज्ञः प्र
त्युवाचांगदस्तदा जटायुषो यदि भ्राता श्रुतं ते गदितं मया आख्याहि यदि भ्राता श्रुतं तेनासि निलयं तस्य र
क्षसः अदीर्घदर्शिनं तं वा रावणं राक्षसेश्वरं अंतिके यदि वा दूरे यदि जानासि शंस नः १२ ततोब्रवीन्महा
तेजा भ्राता ज्येष्ठो जटायुषः आत्मानुरूपं वचनं वानरान्संप्रहर्षयन् १३ निर्दग्धपक्षो गृध्रोहं गतवीर्यः प्ल
वंगमाः वाङ्मात्रेण तु रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमम् १४ जानामि वारुणाँल्लोकान्विष्णोस्त्रैविक्रमानपि
महासुरविमर्दान्वाप्यमृतस्यापि मंथने १५ ॥

दानःसंभ्रमः १४ ॥ १२ वारुणान्लोकान्जलप्रधानान्
लोकान् त्रैविक्रमान् त्रिविक्रमावतारे आक्रांतान् लोकान् मासुरविमर्दान्देवासुरसंग्रामान् १५ ॥१३॥

वा॰
कि॰टी॰
१३

आहारवीर्येणाहारत्वेन निसर्गेणाभोवाणां निबंधनस्वभावेन च सा प्रयोजनशतपर्यन्तं वर्यं पश्याम: २२ है
निर्भत्स्य गृह्णतो बोधिता कुक्कुटानां तस्या वासवृत्तभंगे एवं तावद् बहुरहृष्टिमात्रसंपादिका वृत्तिर्विहिता २३ प्रवर्षपंभा॰
विमिद्धिविरमाद्गुपायइतिगमिष्यध्याकिंकथा प्रतीतिशेष: २४ नेत्तमितिमामिति शियः भवद्भिर्वृतिकरणेनतीया

२५

तस्मादाहारवीर्येणनिसर्गेणाववानरा: प्रायोजनशतास्ताग्राह्यंयेपश्यमनिरपथा: ३१ आस्मांकविहिता॰
वृत्तिनिसर्गेणवहरत: विहिताहृत्तमूलेन वृत्तिभरणाबोधिता २२ उपायादृष्टयतो कुल्लिलच्छे लवणांभ
म: अभिगम्यतवेदेहीसमन्ताद्यागमिष्यथ २४ समुद्रेनन्नामिच्छाभवद्भिर्वृक्षणालय प्रवासायाम्बुदकेभ्या॰
त्: स्वर्गतस्य महात्मन: २५ ततोनीवात्तुतेदेशात्तीरानदनदीपतेः निर्दग्धयत्तस्मपातिवानरा: समुद्रेजस: २६
तंपुनःप्रापयितावतंदेशंयतगेश्वरं बभूवुर्वानराहृष्टा: प्रवृत्तिसमनैसूजस: तंपुनःप्रापयितावतंदेश।
पतगेश्वरं २७ इत्यार्षेवाल्मीकीये अष्टपंचाशः ५८ ततस्तदमृतास्वादं गृध्रराजेन भाषितं निशाम्यत्र॰
संहृष्टात्तवल्वगर्वपभा: १ जांबवात्वानरश्रेष्ठःसहसर्वप्लवंगमै: भूतलात्सहसोत्थायगृध्रराजमब्रवीत् २
ततइत्यादिश्लोकद्वयमेकंटीकाकं वानरापतगेश्वरंपतिंनदनदीपतेर्देशातीरप्रदेशात्ता पुनस्तं देशंप्रावासम्भंतंप्रत्या
नयितामाप्रवृत्तिसीतातानश्वपलभ्यतेवान्नारादृष्टाव भूवुरितिसंबंध: २० इत्यष्टपंचाशःसर्ग: ५८ ततस्तदमृतभाष्यम
तास्वादने गृध्रराजेन भाषितंवचोनिशाम्यतत्रसंहृष्टावभूवुरितिशेष: भूतलादुत्थायप्रायोपवेशात्संकेत्यर्थ: २

१३

ज्ञानेन दिव्यज्ञानेन पश्यतां दृश्यं दिव्यज्ञानं भवतः कथमभूदित्याकांक्षायां स्वस्य देवयोनित्वप्रतीपादयन्व्यादि
मार्गी नाहं ग्रध्र इत्यादि पंथा आकाशमार्गः ये चान्ये धान्यजीविन इत्यभिधानात् कलिंगाः प्रत्यासन्नगगनचारि
णो धान्यजीविनः पारावतादयः २६ बलिभोज्याः काकाः वृक्षफलाशनाः शुकादयः भासाः जलवायसाः २७
नलवीर्येत्यादि हंसक्रौंचयोः स्थानं २८ वैनतेयाद्वितता पुत्रादकृतात् अनेन दिव्यज्ञानहेतुः सोऽकर्षः प्रतिपादितः

ज्ञानेन खलु पश्यामि दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथ आद्यः पंथाः कुलिंगानां ये चान्ये धान्यजीविनः २६ द्वितीयो
बलिभोज्यानां वृक्षफलाशिनां भासास्तृतीयं गच्छंति क्रौंचाश्च कुररैः सह २७ श्येनाश्चतुर्थं ग-
च्छंति गृध्रा गच्छंति पंचमं बलवीर्योपपन्नानां रूपयौवनशालिनां २८ षष्ठस्तु पंथा हंसानां वैनतेयग-
तिः परा वैनतेयाच्च नो जन्म सर्वेषां वानरर्षभाः २९ गर्हितं तु कृतं कर्म येन स्म पिशिताशिना प्रतिका-
र्यं च मे तस्य वैरं भ्रातृकृतं भवेत् ३० इहस्थोऽहं प्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा अस्माकमपि सौपर्णं दि-
व्यं चक्षुर्बलं तथा ३१

भवनो वो भूमानुपकाराय भविष्यतीत्याशयेनाह गर्हितमिति येन पिशिताशिना रा-
वणेन गर्हितं कर्म सीताहरणरूपं कृतं मत्तस्य भ्रातृकृतं वैरमुद्दिश्य यत्प्रतिकार्यं तच्च मया कृतं भवेत् सुपर्णात्प्रवर्तितेन
निशाकर अपंपरा कृत इति सुपर्णयोनित्वाभिमानात्स्यानंतरं दूरदृष्ट्या इनके बलेदिव्यं चक्षुर्बलं पश्यतीत्याह इहस्थ इति अपि शब्दो

सामनुमान्य समामपश्चिमाय प्रातनमिदं वस्समाणं वचनमब्रवीत् १२ स्समामाश्रितः स्थितः १३ पंथानं सन्निरोधम
वमंडलमन्वयः १४ सूर्योदयसमप्रभा उदयसमप्रभां उडुपकालिक सूर्यसमप्रभो १५ कन्याहारोलब्धयेकृतनिश्च
यो याहतेतनविनेतेनस्या मांमेवपंथानमभियाचितोस्मि प्रतपवासोत्यक्त इति शेषः १६ तत्रहेतनं हिसामेति १७।
ममपाह्नावसंवोथात्पीडितः प्रीतिवर्धनः अमुमान्यय्यातनमिदंवचनमब्रवीत् १२ अहंनाथयथाकालमा
मिषार्थोविमान्तः महेंद्रस्यागिरेर्हीवमाहत्पमः समाश्रितः तत्रसवसहस्राणांसागरांतरचारिणां पंथानमे
कोध्यवसन्निरोहुमवाप्नुव १४ तत्रकश्चिन्मयादृष्टः सूर्योदयसमप्रभां स्त्रियमादायगच्छेचभिन्नांजनच
योयमः १५ सोहमभ्यवहारार्थितो दृष्ट्वाकृतनिश्चयः तेनसाम्नाविनीतेनपंथानमनुयाचितः १६ नचसामी।
पयन्नानोप्रहर्ताविद्यतेभुवि नीचेष्वपिजनःकश्चित्किमंगवतमद्विधः ७ सयातस्तेजसाव्योमसंक्षिपन्निवदे
गितः अथाहंखेचरैर्भूतैरभिगम्यसभाजितः १८ दिष्ट्याजीवसितातेतिअब्रुवन्मांमहर्षयः कथंचित्सकल
त्रोसौगतस्तेस्वस्त्यसंशयं १९ एवमुक्तस्ततोहं तैः सिद्धैः परमशोभनैः सचमेरावणोराजारक्षसांप्रतिवेदि
अयमस्त्रीकस्यतस्यगमनानंतरंखेचरैर्भूतैः सिद्धचारणादिभिः सभाजितोस्मि १८ हेताततन्दिष्ट्यावलात्प्राप्या
पिजीवसीत्यब्रुवन्नयनोसौसकलत्रोरक्षसस्वस्वमहितोगतः संशयंवामंप्राप्यमप्राप्यगतोतस्ते इतिजातमित्यर्थः १
अथमहतोरावणाइतिमारामभार्येतिचाहप्रतिचाहप्रतिवेदितः सातः २१ ॥ ॥

५

सीतां कोहरति सादिपमाणाववेलटष्टावीताक्रवावर्ततेइतिसर्वेभवानाख्यात ३ कोज्ञानकोहर्ता स्वयंरामवा।
णानां विक्रमं नचिंतयतीत्यन्वयः ४ सीताश्रुसमाहितात् सोतांतश्रवणोएकाग्रचितान् ५ वैदेह्याहरणं तथा
मेमयाश्रुतं येनचममाख्यातं पत्रमाश्रायतलोचना वर्ततइति कृतं तदपीहेदानीं श्रूयतां ८ तवैवाहमहमि।

क्रसीताकेनवैहरति मैथिली तदाख्यातं भवान्सर्वं गतिर्भव वनौकसां ३ कोहारावाथिवाणानां वज्रवेग
निपातिनां स्वयं लक्ष्मणमुक्तानां नचिंतयति विक्रमं ४ सहरीश्रीतिसंयुक्तान्सीताश्रुतिसमाहितान् पुन
राश्वासयन्प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ५ श्रूयतामिह वैदेह्याय थामेहरणंश्रुतं येनचापिममाख्यातं यत्रचाय
तलोचना ८ अहमस्मिनीराङ्गेवक्रयाजनमायते चिरान्निपतिनाहह्हः त्तीणप्राणपराक्रमः २ तंमा।
मेवंगतः पुत्रः सपार्श्वनामनामतः आहारेणयथाकालं विभर्ति पततांवरः ८ तीव्रकामास्तुगंधर्वा।
स्तीव्रकोपाभुजंगमाः मृगाणांतुभयं तीव्रं ततस्तीव्रक्षुधावयं ९ सकदाचित्क्षुधार्तस्य ममचाहा
रकांक्षिणः गतःसूर्येऽहनिप्राप्ते मम पुत्रो ह्यनामिषः ५ समयाहहभावाच्चक्रोधाच्चपरिभर्त्सितः क्षुत्पि
तिदुर्गेदुर्गमीतीणः प्राणोवलंपराक्रमश्चयस्समः १८ यथाकामादिविषयी गंधर्वादेस्तस्वभावात तयवस्वभावादे।
वयवर्यपनगास्नीद्याम्तथाश्त्यर्थः यस्मादेवमतः स्वथातेंस्यात पवाहारकांक्षिणो ममाहारार्थं सूर्योदयकालेगतो
म पुत्रः सोयमनामिषः प्राप्त आगतः १० यतएवानः ममममप्रीतिकर्द्दनो मयाहारमंरोधात्मीडितोदुर्वचनेन स्वदे।

पाणिपीडितचक्रमाधर्मकक्षाणोनकर्मसिद्धि

(margin) स्व ख
(margin) पश्चिमीश्रमे

वा॰
कि॰ टी॰
१५२

यापि भवतो मम लक्ष्मणाशोयवेनैव समर्थो नानं किंचिदपि दुःखं करिष्यतीति शेषः २८ कालसंयोगेन कालबलेन
सज्जनेषु लक्ष्मीर्भवति २९ इत्येकोनषष्टितमः सर्गः ५९ कृतोदकेनादावुपनिमित्तं कृतपारलौकिकक्रियं ग्रध्रं य॰
विचार्य उपविष्टानि मंत्र्यथः १ जनितप्रत्ययैः निशाकरमन्त्रक्षरीमारामहतामममनेपस्तम्रयेहाद्दिदर्शीनानिमा॰

तद्दलंकानसंयोगेनक्रियतां बुद्धिनिश्चयः नहिकर्मसमर्जंते बुद्धिवंतो भवद्विधाः २९ इत्यार्षे रामायणे कि
ष्किंधाएकोनषष्टितमः ५९ ततः कृतोदकं स्नातं तं गृध्रं हरियूथपाः उपविष्टा गिरौ रम्ये परिवार्य समंत
तः १ तमंगदमुपासीनैस्तैः सर्वैर्हरिभिर्वृतः जनितप्रत्ययो हर्षात्संपातिः पुनरब्रवीत् २ कृत्वा निःशब्दमे॰
काग्राः शृण्वंतु हरयो मम तथ्यं संकीर्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिलीं अस्य विंध्यस्य शिखरे पतितोस्मि
पुरा वने सूर्यतापपरीतांगो निर्दग्धः सूर्यरश्मिभिः ४ लब्धसंज्ञस्तु षड्रात्राद्विवशो विह्वलन्निव वी
क्षमाणो दिशः सर्वा नाभिजानामि किंचन ५ ततस्तु सागराञ्छैलान्नदीः सर्वाः सरांसि च वनान्यटवि
(देशांश्च समीक्ष्य मतिरागता ८ ।
करवचाबिविषस्तोहर्षोदात्मानेमुपासीनमंगदंप्रतिपुनरब्र
वीत् २ बहुतांतकथनं सीताहतीनकथनोपयुक्तमितिघोतयितं यथतानामिमैथिलीमित्युक्तं ३ ४ ।
विकलानिपरमार्तयवसत ५ ८ ॥

१५२

प्रमोदं मम श्रमरणादि गुणानां राम भार्यापहरणान्तस्थित इति यथा तावन्मे काल्यात्ययं इति संमग्रमेतदर्थं सपार्श्वेन।
प्रत्यवेदयत २१ २२ २३ वाग्बुद्धिभ्यां माधो वा युताउ प्रकारस्तन्मात्रवर्ततं शीलेन पौरुषाश्रयं पराक्रम प्रतिष्ठ
मतं २४ किं चैष अपकारो नैव सम भवन्मयो जनमवापितः सप्रयोजन फलापीत्याह वाग्मतिभ्यामिति दाशर।

दयन्नावार येभार्यां रामस्य जनकात्मजां भ्रष्टा भरता कौशेयां शोकवेगपराजितां रामलक्ष्मणयोनामक्रो
नामक्रोशं तीं मुक्त्वमधर्मः एषकालात्ययस्तावदिति कालवदावर एतदर्थं समग्रमेस्यपार्श्वे प्रत्यवेदयत २२
व्कावापि हि मे बुद्धिर्नामीक्षा विप्रपराक्रमे अप्रयत्नो हि कथं पत्नीकर्म किंचित्समारभे २३ यत्र यावत्स मया का।
हे वाग्बुद्धिगुणावतिना अयत्नां तत्र वस्यामिभवतां पौरुषाश्रयं २४ वाग्मतिभ्यां हि सर्वेषां करिष्यामि प्रिय
दिव: यदि दाशरथेः कार्यं मतमात्रसंशय: २५ तद्भवंतो मतिश्रेष्ठा बलवंतो मनस्विनः प्रहिता कपिराजे
न देवैरपि दुरासदाः २६ राम लक्ष्मणवाणाश्च विहिताः कंकपत्रिणः त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्तास्त्राण।
निग्रहे २७ कामाबलदशग्रीवस्तेजोबलसमान्वितः भवतां तु समर्थानां नाकिंचिदपि दुष्करम् २८।
थि:कार्यमुद्दिश्यव: सर्वेषां वाग्मतिभ्यां यात्प्रियं करिष्यामि तत ममैव कार्येष्वसंशयो नः २५ विविताः यत्रि।
लोक: लोकानां त्राणनिग्रहे त्राणे रक्षणे निग्रहे वधपर्याप्ताः समाहारद्वंद्वः २७ यद्यपि दशग्रीवो लोकटष्ठा प्रवलस्त

वा॰
कि॰ टी॰
१३३

प्राप्तं प्राप्यममाभाने ॥ १९ ॥ हे सौम्य ते वो मनो वीमस्तां वैकल्पदृक्ष्ना वगम्यते ज प्रतिज्ञापतेमवानवैकल्पमेवा।
हव्यग्रिरत्यविवग्रतपवशरीरे वैकल्प्ये शरीरे प्राणाशापि प्राणावलविक्रमाश्रपिते दधिप्रापाउन्यथः ॥ १८ ॥ १९ ॥
वक्तीतां प्रमदलाणीना ॥ २० ॥ किं कीदृशं व्याधीनां समभ्यानं प्रयेदउः ॥ २१ ॥ इति षष्टितमः ॥ ६० ॥ तदारुणांकमेरैदे।

ततः प्राममपि चिंतामावानि सत्वानिवेययुः प्रविष्टे राजनियथा सर्वे सामात्यकं वलं ॥ १९ ॥ कश्चित्तदृष्ट्वा
मां तदृष्टः प्रविष्टश्चाश्रमं पुनः सरूतंमाचानिर्गम्य ततः कार्यमपृच्छत ॥ ॥ सौम्य वैकल्पतां दृष्ट्वा रोमांगा।
तेनावगम्यते यग्रिदत्याविमोपत्तो प्राणाश्चापि शरीरके ॥ १८ ॥ मध्योहोटश्पहवौमेमातरिमसमेजवे ग।
प्राणांश्चैव वराजानो भ्रातवो कामरूपिणो ज्येष्ठस्तंतसमेपातोजटाग्रवनजस्तव मानुषंरूपमास्थायवर
क्लीतां च वर्णामम ॥ २० ॥ किं तेव्याधिसमभ्यानं पत्नयोः पतनेकथं दंडो वायं कृतः केन सर्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ २१ ॥
इत्यार्षे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ततस्तदारुणांकमेउकारं सहसाकृतं श्राचचक्षे मुनिः सर्वं स्वयोनुगमनं तथा।
भगवन्ब्रह्मपुत्रेणबाल्वनयाताजलेंदियः परिश्रांतो न शक्तोमि वचनेपरिभाषितुं ॥ २ ॥ लापुरूपं प्रश्नेनेन

हकंरंसहमदर्पाकृतं ॥ तदेवाहभगवन्निति ब्रह्मपुत्रवा तपरिश्रांतमत्यावन्तमाशफलकानुचिंतकर्मकारणाज।
याश्राजलेंदियश्चाहंप्रतिभामि तं समभ्युग्रनंवदातं नमात्रोमितयापिकथं चिप्रदीतिसावः ॥ २ ॥ ॥

339

१३३

कंदरात्पदरे यस्य सवासो — दवान् श्रृंगवान् इत्यर्थः । निश्चितानि श्रितावान् ॥ ७।८ निशाकरे स्वर्गते सति तेन ऋ-
षिणा विनाश्रमे निवसतो मम अष्टौ वर्षसहस्राणि अतीतानीति शेषः ॥ ९ अस्य रवस्यानुकालं मम पतनानं-
तरं ऋषिदर्शनप्रकारमाह अवतीर्येत्यादि ॥ १० तमृषिं द्रष्टुकामोस्मि द्रष्टुकामोऽभवमित्यर्थः अतएव दुःखेन द

हृष्टपक्षिगणाकीर्णाः कंदरोदरकूटवान् दक्षिणस्योदधेस्तीरे विंध्योयमिति निश्चितः ॥ ७ आसीच्चात्राश्रमं
पुण्यं सुरैरपि सुपूजितं ऋषिर्निशाकरो नाम यस्मिन्नुग्रतपाभवत् ॥ ८ अष्टौ वर्षसहस्राणि तेनास्मिन्नृषि-
णा गिरौ वसतो मम धर्मज्ञे स्वर्गते तु निशाकरे ॥ ९ अवतीर्य च विंध्याग्रात्कृच्छ्रेण विषमाच्छनैः तीक्ष्ण-
दर्भां वसुमतीं दुःखेन पुनरागतः ॥ १० तमृषिं द्रष्टुकामोस्मि दुःखेनाभ्यागतो भृशं जटायुषा मया चैव
बहुशोभिगतो हि सः ॥ ११ तस्याश्रमपदाभ्याशे ववुर्वाताः सुगंधिनः वृक्षो नापुष्पितः कश्चिदफलो वा न दृ-
श्यते ॥ १२ उपेत्य चाश्रमं पुण्यं वृक्षमूलमुपाश्रितः द्रष्टुकामः प्रतीक्षे च भगवंतं निशाकरं ॥ १३ अथापश्य-
मदूरस्थमृषिं ज्वलिततेजसं कृताभिषेकं दुर्धर्षमुपावृत्तमुदङ्मुखं ॥ १४ तमृक्षाः सृमरा व्याघ्राः सिं-

भ्याशमभ्यागतः न तु तद्द्रष्टुकामोऽत्रेति श्रियाकर्षयं तामनमतग्राहजटायुषेति यद्यधिगतः । सेवित इत्यर्थः ॥ ११।१२ उदङ्मुखं स्व-
पादनं ममदृष्टेस्ततो दक्षावतरणावस्थायां वृत्तेः ॥ १४ तस्य स्वाश्रमे योगेप्रवदर्शनाय तयोमहिमा तिर्यग्योनिसेवित

नभ तमहतापवेश्मनमस्वैपुन बबीम अस्सदापमहतायत्ननमयोवलिः सम्वलोकितः श्चत्रष्टश्रीमम्
द्दीपादकिनावाच्या १२ १३ ततः मयेदर्वानानेतंर सुनाष्ठश्रामाहवृशादितिशेषः तंदृष्ट्वतिमोहात्यतंजटायट
द्दावर्यमनापवर्माकाश्यमदेशादात्मानेस्वशाबीवेजटापदाणार्थमनरंमक्रवान पद्वोविस्तार्यनडपरिपतितवा

मनश्चमेहतंभयःसन्निवर्तितसंभ्रुये यत्नेनमहतायस्मिन्नचाकाणिप्रवांते नियतोलोकोहतोद्दग्धु
मंथायवद्गवी १२ यत्नेनमहताभयाभास्करःप्रतिलोकितः तस्यःशृथिप्रमाणेनभास्करः प्रतिभाति।
नो १२ जटायुर्नामपृष्ठात्मिनियपातमहीततः तंदृष्टातएमाकाशादात्मानमुक्तवानहं १४ पत्ताभ्यां।
वमयावृमोजटायुर्नप्रदह्यत प्रमादात्तत्रनिर्दग्धःपतन्वायुपथादहं १५ आश्रमकेतंनिपतितंजनस्था
नेजटायुषं अहंतुपतितोविंध्येदग्धपत्तोजडीकृतः १६ राज्याच्चहीनोभ्राताचपत्ताभ्यांविक्रमेणच सर्व।
थामर्तुमेवेच्छनपतिष्येशिखराद्गिरेः इत्यार्षेएकषष्टितमः ६१ एवमुक्त्वामुनिश्रेष्ठमरुदंदुःखितोभृ।
मं अथध्यानामहूर्तंचभगवानिदमब्रवीत १ ॥ ॥

निमर्थः १४ प्रमादात्तपद्वयोर्विहतत्वे सूर्योव
हिष्यतीतिबुद्ध्यभावात् तत्रतस्मिन्कालेनिर्दग्धपत्तोवायुपथात्पतन्नहंजनस्थाने पतितमाशंके अत्रमिमम
तप्रहंतुविंध्येपतितः १५ १६ शिखरात्पतिष्य इत्याहेतिशेषः १७॥ इत्येकषष्टितमः ६१॥ १॥ ॥

संबधात पतनस्य विषयस्य धीतः १ पतीवह्याप्रतितांकृत्वाप्रतिनामेवाहरावविरिति ४ पुरोयत्रावाकाशंमिति।
शेषः अपश्यपवटहवतोकाचिहर्ध्वदिकप्रदेशोविशेष ८ आकाशआकाशयथादवीकाननेभवतिवनंशाद्वलं।
मास्थितेशाद्वलानांवालतृणवदेशानास्तिवसंस्थानंयस्य ७ उपलैः हस्तपाणी ६ नागाःगजाः ९ नदा।

अहंवैवजटाधुप्रसंधर्षाद्ध्वंसोस्थितो आकाशंपतितंवीरोजित्वासतोपराक्रमं १ कैलासपशिखरेवधामु
नीमांमगनःसतां शंविस्यादनुपातयोपावदस्तिमहागिरिं ४ अथावाषुगायत्रामोअपश्यावसहीतले २
यवकप्रमाणानिनगराणिहष्यकृषक ५ कविहादिदृवोषेणकविन्नुषणानिः स्वनुःगायंजीश्वागना
वक्षीःपश्यावोरकवामसः ६ नगोमुत्पतचाकाशमादित्यपथमास्थितो आवामालोकयावस्तद्वनं
शाद्वलमास्थितं ७ उपलैरिवसंछन्नाद्दश्यतेभुः शिलावृयैः आपगाभिश्चसंवीनासत्रैरिववसुंदरा ८
हिमवांश्चैवविंध्यश्चमेरुश्चसमहागिरिः भूतलेसंप्रकाशंतेनागाइवजलाशयाः ९ तीव्रःस्वेदश्चवेद।
श्चमोहश्चाव्यक्तोचदारुणा १० नदिकविज्ञायतेयाम्यानवाग्नेयीनवारुणी युगांतेनियतोलोकोहतोद
ग्धइवाग्निना ११ ॥
मविनतिमध्यंप्रातेमोहश्चितविभ्रमः मक्ष्णोइंद्रियैः सहमनसउपलवः १० मोहस
नियतः नियतसंस्थानविशेषोयुगांते त्रिनादश्यो हतोलोकइव ११ म
ण्डेयवप्रकाशपतिनदिशितिकिंसिवपृष्टेवनियतः
नम्रमिथंयश्रवनानात्र्ययस्मनचक्षुरिंद्रियंप्राप्यतेनसहस्रयोःधिकंहृतंमोवनंजसाप्रतिहतदर्शनशक्तिकं।

वा॰
कि॰टी॰
१३५

न गंतव्यं इमं देशं विसृज्येति बोधः १२ यततवेति हि चापल्यात् कृतं तन्मम वेतोस्य ज्ञापयेति भावः १३ कर्तव्यं कार्यमित्या
दि १४ इष्टं सिद्धं ततार्थदर्शितं यस्य सः १५ इति द्विषष्टितमः सर्गः ६२ मां प्रशस्य भाविदेवकार्यसाधकत्वेन स्तु
त्वा प्रसाद्य ज्ञात्वा स्वमाश्रमं १ पर्वतकंदरात् शनैः शनैर्विसर्पिता निःसृत्य विंध्यं विंध्यशाखरं भवतः आगमनमिति

सर्वथा त्वं न गंतव्यमीदृशः क्व गमिष्यसि देशकालौ प्रतीक्षस्व पक्षौ त्वं प्रतिपत्स्यसे १२ उत्सहेयमहं क
र्तुमद्यैव त्वां सपक्षकं इहस्थस्त्वं तु लोकानामिदं कार्यं करिष्यसि १३ त्वयापि खलु कर्तव्यं तयोश्च नृपपुत्र
योः ब्राह्मणानां सुराणां च मुनीनां वासवस्य च १४ इच्छाम्यहमपि द्रष्टुं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ नेच्छे चि
रं धारयितुं प्राणांस्त्यक्ष्ये कलेवरं १५ महर्षिस्त्वब्रवीदेवं दृष्टतत्त्वार्थदर्शनः इति श्रीकिष्किंधा॰ द्विषष्टितमः
सर्गः ६२ एतैरन्यैश्च बहुभिर्वाक्यैर्वाक्यविशारदः संप्रशस्य प्रसाद्यैनं प्रविष्टः स्वमाश्रमः १ कंद
रात्तु विसर्पित्वा पर्वतस्य शनैः शनैः अहं विंध्यं समारुह्य भवतः प्रतिपालये २ अद्य त्वेतस्य कालस्य साग्रं व
र्षशतं गतं देशकालप्रतीक्षोस्मि हृदि कृत्वा मुनेर्वचः ३ महाप्रस्थानमासाद्य स्वर्गते तु निशाकरे मां नि

र्दहति संतापो वितर्कैर्बहुभि
र्वृतः ४ एतस्य कालस्य मुनिसंवादानंतरकालस्य साग्रं वर्षशतं शतात्शतं शतहीनं
तत्वादी तेन किंचिदधिकाद्वर्षसहस्रात् इत्यर्थः प्राकृत्यैवं वेतनो केः इवितर्कैर्विचारैः संतापः पक्षादिहीनजीवितः ५।

१३५

341

पश्य प्रपसौ मृत्स्यमहायशो प्राणा पृष्टप्रणाः वत्सघी उद्धृतशक्तिके २ प्रसाणे नारदादिभिः स्तूयमाने भविष्यं
मचरितेषु वाविदितं तयमाप्टेव अकिंततत्राहराजेत्यादि ४ तस्मिन्नर्थे अरण्यगमनरूपे ५९ प्रलोभ्यंती प्रलो
भ्यमाना ० परमात्मयायसंतावानिराहारतामितिशेषः वासवोदास्यतिसपुरूयहारेतिशेषः ८ वित्तायग्रभ्रूते
प्रलोवते प्रपसौ वपुनरन्यो भविष्यतः प्राणाश्च चक्षुषी चैव विक्रमश्च बलं चते प्रसाणो महत्कार्यं भवि
ष्यति मयाश्रुतं दृष्टमेतत्पसौ चैव श्रुतात्त्वविदितं मम राजावधारयो नाम भविदिक्ष्वाकुनंदनः तस्य
पुत्रो महातेजा रामो नाम भविष्यति ४ अरण्यं च सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन गमिष्यति तस्मिन्नर्थे नियुक्तस्य
तु पित्रा सत्यपराक्रमः ५ नेहृतो रावणो नाम तस्य भार्यां हरिष्यति राक्षसेंद्रो जनस्थानाद्दंधः सह दानवैः
सोव कामः प्रलोभ्यंती मत्स्यभोज्येश्च मैथिली नभीत्स्यति महाभागा दुःखमग्रा परमास्थिता यः मानव वैदे
ह्या ज्ञानवादासत्तिदासवः प्रदत्त ममृतप्राश्य सुराणामपि दुर्लभं ८ तदन्नमैथिली प्राप्य वित्ताय ब्राह्मदद
तीति अग्रमङ्कस्य रामायमस्तले निर्वपिष्यति ९ यदि जीवति मे भर्ता लक्ष्मणेन सह प्रभुः देवत्वं गच्छ
तोर्वा पितयोरंतमिदं त्विति
न स्वर्गीवादिपदैर्वदिवे निक्षिप्यते यं पिष्यति दास्यति ९ तेदानमंत्राः यदि
जीवति तदा पुनप्रतिष्ठत कांते रेदेवत्वं गच्छतोः प्राप्य वेतौ रपिंडपतिष्ठ विविति शेषः ० तत्रलंकायां गते प्रयंति ग्राग

विभ्यति संशीषः ॥ ११ ॥

अभिजिदभिप्लवाः अभिजिन्महतं पतीदकाः दिविद्दविषमितिवाम्मः १९ इतिश्रीरामायणे ... सर्गः ६३ आख्या
तमीतोहूतानाः मतातामिलिताः १ हवयः संपातेर्वचनश्रुत्वा सीतादर्शनकांक्षिणः संतः रावणात्तद्यरावणनिल
यसंतलयकाष्ठी पश्चादिशमागारे तन्मार्गोभ्र तनसमुद्रमाजग्मुः इति सेवेथः २ ततदेशमागरतोक्ष देशमभिगम्य

वम्हवृद्धविशार्दलाविक्रमास्फुटयोन्मवाः अथपवनसमानंविक्रमाः प्लवगवराः प्रचलितलवपौरु
षाः अभिजिदभिप्लवाविशं यचजेनकसतापरिमागोणोन्मवाः १९ इत्यार्षे ... किष्किंधाकांडे त्रिषष्टि
तमः ६३ आख्यातागृध्रराजेन समुत्पत्यप्लवंगमाः संगताः प्रीतिसंयुक्ताविनेदुः सिंहविक्रमाः १
संपातेर्वचनंश्रुत्वा हरयोरावणात्तयं हृष्टासागरमाजग्मुः सीतादर्शनकांक्षिणः अभिगम्यततं
देशंदद्दृशुर्भीमविक्रमाः कृत्स्नंलोकस्यमहतः प्रतिबिंबमवस्थितं २ दक्षिणस्यसमुद्रस्यसमासा
द्योत्तरांदिशं संनिवेशंततश्चक्रुर्हरिवीरामहाबलाः ४ सत्वैर्महद्भिर्विकृतैः क्रीडद्भिर्विविधैर्जले व्या
त्ताम्यैः सुमहाकायैरूर्मिभिश्चसमाकुलम् ५ प्रसुप्तमिवचान्यत्रक्रीडंतमिवचान्यतः क्वचित्पर्वतमात्रै

एतमहतोलोकस्यसंबंधार्कग्रहस्यकृत्स्नप्रतिबिंबमवस्थितंतंसमुद्रंददृशुः २ तस्यचदक्षिणस्यसमुद्रस्योत्तरांदिशिमा
श्रित्यसमतिवेगांश्चवस्थितिस्थलंवक्रः ४ ऊर्मिभिश्चसमाकुलंसागरमितिवकर्षः ५ प्रसुप्तमिवचान्यत्रेतिस्तरंग

342

ममप्राणानांरक्षणेनयावुद्धिर्दत्तासामेऽः खमपनयते ५ रावणस्यवीर्यंश्रुत्वा तामत्यत्रवीर्यादत्रामितिज्ञा
नतामयाकथंनत्रातेतिसंतर्जित! ४ हारामलक्ष्मणेतेवंतस्याविलपितंश्रुत्वातौरामलक्ष्मणौसीताविनाकृतौ
इतिसिद्धानांववः श्रुत्वादशारथस्तेहादेवर्षिकर्तव्यंप्रियंमेपुत्रेणलक्ष्मणादितं ७ ८ अकृशाक्ष्छंदः अरुणवर्णाश्चा
उदितांमवणोबुद्धिंमतिवाक्यैर्निवर्तये बुद्धिर्वीतेनमेदत्ताप्राणानांरक्षणंमम ५ सामेपनयतेऽः खंदीमवा
ग्निशिखातमः पृष्ठतावमयावीर्यंरावणस्यऽरात्मना ४ पुत्रः संतर्जितोवाग्निर्नेत्रातमैथिलीकथं तस्या
विलपितंश्रुत्वातौवसीताविनाकृतौ ७ नमेदशारथस्तेहात्पुत्रेणात्मादितंप्रियं तस्यैवंब्रुवाणस्यसंपाते
र्वीतरः संह ८ उत्पेततस्तदापक्षौसमस्तेवनचारिणां सहद्रृष्टुस्तनेनुपक्षेरुहैनरक्तणक्ष्छंदः ९ प्रहर्षमतुलं
लेभेवानरांश्चेदमब्रवीत् निशाकरस्यराजर्षेः प्रसादादमितौजसः १० आदित्यरश्मिनिर्दग्धोहारणक्ष्छंदः ९
प्रहर्षमतुलंलेभेवानरांश्चेदमब्रवीत निशाकरसुपक्षौपुनरुपस्थितौ यौवनेवर्तमानस्यममासीद्यःपरा
क्रमः ११ तमेवाद्यावगच्छामिबलंपौरुषमेवच सर्वथाक्रियतांयत्नः सीतामधिगमिष्यथपक्षलाभोमम
यंवः सिद्धिप्रत्ययकारकः उत्पतिताब्रवीत्सर्वांस्तंयातियत्नगोतमः १३ उत्पपातगिरेः शृंगाज्जिज्ञासुःखग।
सोगतिं नस्यतद्वचनंश्रुत्वाप्रीतसंहृष्टमानसाः १४
वैः ९ १० ११ १२ सिद्धिप्रत्ययः कार्यसिद्धिविश्वासः १३।
गतिंजिज्ञासुः उत्पतपक्षेः आत्मन वगतिंविज्ञातुमिच्छुः १४ विक्रमसाध्योऽभ्युदयेसीताधिगमरूपेऽत्यावाः

वा॰
कि॰टी॰
१२०

२॰ २१ २२ २३ विपदेशप्रकृत्ये विगतः प्रपदेशाः कालेकोयमानाद्यशोकुलेष्टजितारास्तामहाबलेवनमक्कताः २४।
कस्य प्रसादाद्दारांश्च बलमांश्च महाबलं अभिगच्छेम संहृष्टाः सुग्रीवं च वनौकसं २॰ यदि कश्चित्समर्थो
वः सागरस्तवनेहरिः मददानि हनःशीघ्रं प्राणानभयदातिणां २१ अंगदस्य वचः श्रुत्वा नकश्चित्किंचिदु
मब्रवीत् स्तिमितेवाभवत्सर्वा तत्रस्या हरिवाहिनी २२ पुनरेवांगदः प्राह तान्सर्वान् हरिसत्तमः सर्वबल
वतां श्रेष्ठा भवंतो दृढविक्रमाः व्यपदेशप्रकुलेजाताः पूजितामृप्यभीत्एशः नहि वो गमने संगः कस्यचि
कस्यचिद्वेत्त ब्रुवध्वं यस्य या शक्तिः प्लवने प्लवगर्षभाः २५ इत्यार्षे किष्किंधा षष्टितमः ६४ ततोंगद
वचः श्रुत्वा ते सर्वे वानरर्षभाः स्वं स्वं गतौ समुत्साहम चुस्तत्र यथाक्रमम् १ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंध
मादनः मैंदश्च द्विविदश्चैव अंगदो जांबवांस्तथा २ आबभाषे गजस्तत्र प्लवेयं दशयोजनं गवाक्षो योजनान्याह
गमिष्यामीति विंशति ३ गवयो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह त्रिंशतं च गमिष्यामि योजनानां प्लवंगमाः ४
शरभस्तानुवाचाथ वानरान्वानरर्षभः चत्वारिंशद्गमिष्यामि योजनानां न संशयः ५ वानरस्तु महातेजा अ
ब्रवीद्गंधमादनः योजनानां गमिष्यामि पंचाशत्तु न संशयः ६ ॥
संगो प्रतिहतिः ब्रुवध्वं ब्रुवध्वं २५
इति वा॰ षष्टितमः ६४ ॥ सतो गमन विषये स्वं स्वं वकीय समुत्साहम प्रतिनिसंवंधः १२ ३ ४ ५ ६ ६।

343

ब्रुवन्तश्च ब्रुवन् ८ हरिसत्तमः अङ्गदः ९ विषादेन विषादकर्शितान् १० विषादो दोषवत्तर इत्यस्य विवर्णां वि-
षादो हन्तीत्यादि ११ यं विषादो न सहते यमभिभवति तस्य विषादवशादिति भावः १२ अनमात्यश्चानुयज्य १९ सर्पमि

मं क्रुलं दानवैर्देशं पातालतलवासिनं ब्रुवन् विषण्णां वाहिनीं दृष्ट्वा सागरस्य निरीक्षणात् आश्वासयामास
हरीन्भयार्तान्हरिसत्तमः ९ तान्विषादेन महता विषण्णान्वानरर्षभान् उवाच मतिमान्काले वालिसूनुर्महा-
बलः १० न विषादे मनः कार्यं विषादो दोषवत्तरः विषादो हन्ति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ११ यो विषादं
सहते विक्रमे समुपस्थिते तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिध्यति १२ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामङ्गदो वानरैः
सह हरिवृद्धैः समागम्य पुनर्मन्त्रममन्त्रयत १३ सा वानराणां ध्वजिनी परिवार्याङ्गदं बभौ वासवं परिवार्येव
मरुतां वाहिनी स्थिता १४ कोऽन्यस्तां वानरीं सेनां शक्तः स्तम्भयितुं भवेत् अन्यत्र वालितनयादन्यत्र च हनूमतः
ततः १५ ततस्तान्हरिवृद्धांश्च तच्च सैन्यमरिंदमः अनुमान्याङ्गदः श्रीमान्वाक्यमर्थवदब्रवीत् १६ क इदानीं
महातेजा लङ्घयिष्यति सागरं कः करिष्यति सुग्रीवं सत्यसंधमरिंदमम् १७ को वीरो योजनशतं लङ्घयेत।
प्लवङ्गमाः इमांश्च यूथपान्सर्वान्मोचयेत्को महाभयात् १८ कस्य प्रसादाद्दारांश्च पुत्रांश्चैव गृहाणि च यतो
निवृत्ताः पश्येम सिद्धार्थाः सुखिनो वयं १९

यं मन्यामं स्थामी तां प्रत्यर्थतां प्रतिनायस्य तादृश १० १६ १४ ॥

रा.
कि. टी.
१३८

१८ १९ २० भवान्प्रयोजनानुरोधात् सर्वान्यंतं प्रतिनिवर्तितं कामं प्राक्तः तथाप्येवविधिः भूपः मत्रेः स्वामिपरस्यापृतं नो प्र
ने न वि धीयतेस्ति २१ तदेवाविद्दोणाभिनहीति हे लवगसत्तम प्रेषयिस्वामीकथं वनकेनापि प्रकारेण प्रेष्योनहिप्रेष्ये

अगृहीतवसुदाराथ्यमब्रवील्लवगस्तदा प्रवृत्तामात्मनः प्राप्तो जांववंतं महाकपिं १८ अहमेतत्करिष्यामि योज
नानां शतमप्लुत विवर्तते तत्र मे शक्तिः स्पानवेति न निश्चिता १९ तमुवाच हरिश्रेष्ठं जांबवान्वाक्यकोविदः गाय
तेगामनेवाक्तिस्त्वं हर्यसत्तमः कामं शतसहस्रं वा न ह्येष विधिरुच्यते योजनानां भवान् शक्तोगंतुं प्रतिनिव
र्तितुं २१ नहि प्रेषयिता तात स्वामी प्रेष्यः कथंचन भवतायोजनः सर्वः प्रेष्यः लवगसत्तमः २२ भवान्कल
त्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः स्वामीकलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा परं तप २३ अपि चैतस्य कार्यस्य भवान्मू
लमरिंदम तस्मात्कलत्रवत्तात प्रतिपाल्यः सदा भवान् मूलमर्थस्य संरक्ष्यमेष कार्यविदां नयः मूले हि
सति सिध्यंति गुणाः सर्वे फलोदयाः २५ तद्भवानस्य कार्यस्य साधने सत्यविक्रम बुद्धिविक्रमसंपन्नो हे
तुरत्र परंतपः गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम भवंतमाश्रित्य वयं समर्था ह्य
थितिशेषः २२ कालत्रेरत्नाणी
पंवक्त स्वामिभावेवामिन्नेपषागतिर्लोकस्येतिशेषः २३ तदेव विशिष्ट माहतस्मादिति २४ नयोनिश्चयः गुणाः अ
मधानस्तूनाभ्ना दृष्ट्याः फलोदयाः फलोत्पत्ति सिध्यंति २५ साधनपदेशेवव्याख्यानेहेतुरिति २६ गुरुर्युवराजना

३४४
१
१४
१३८

२८ तेषांकथयतांतेषुकथयतांतेषुकथयत्सुइहान्तरेतेषामितिनिर्धारणेषष्ठी १० स्तीमाः इत्यर्थः प्लवंगतिकृप्राप्ता १२ सांप्रतंकालंसंप्रतिकाले १३ मयेतित्रिविक्रमंत्रयाणांविक्रमाणांपादविन्यासानांसमाहारस्त्रिविक्रमंक्र

मेदस्तवानरस्तत्रवानरांस्तानुवाचह योजनानांपरंषष्टिमहंप्लवितमुत्सहे ७ ततस्तत्रमहातेजाद्विविद
प्रत्यभाषत गमिष्यामिनसंदेहः सप्ततिंयोजनान्यहम् ८ सुषेणस्तुमहातेजाःप्रोक्तवान्कपिसत्तमः अशी-
तिंयोजनानांतुप्लवेयंवानरर्षभाः तेषांकथयतांतत्रसर्वांस्ताननुमान्यच ततोवृद्धतरस्तेषांजाम्बवान्प्रत्य-
भाषत ९ पूर्वमस्माकमप्यासीत्कश्चिद्गतिपराक्रमः तेवयंवयसःपारमनुप्राप्ताःस्मसांप्रतं ११ किंतु
नैवंगतेशक्यमिदंकार्यमुपेक्षितुं यदर्थंकपिराजश्चरामश्चकृतनिश्चयः १२ सांप्रतंकालभेदेनयागति-
स्तांनिबोधत नवतिंयोजनानांतुगमिष्यामिनसंशयः १३ तांश्चसर्वान्हरिश्रेष्ठाञ्जाम्बवानिदमब्रवीत् न
खल्वेतावदेवासीद्गमनेमेपराक्रमः १४ मयामहाबलश्चैवयज्ञेविष्णुःसनातनः प्रदक्षिणीकृतःपूर्वंक्र-
ममाणस्त्रिविक्रमः १५ सइदानीमहंवृद्धःप्लवनेमंदविक्रमः यौवनेचतदासीन्मेबलमप्रतिमंपरैः १६
संप्रत्येतावतींशक्तिंगमनेतर्कयाम्यहं नैतावताचसंसिद्धिःकार्यस्यास्यभविष्यति १७ ॥

क्रममाणःसन्
ततोविष्णुःपूर्वंमयाप्रदक्षिणीकृतसंबंधः अनेनवृद्धस्यप्रदक्षिणमुक्तंभवति १५ १६ एतावतागमनेन १७

नके वलेयानिवृतसंगाः भावः श्रेयोपि भविष्यतीत्याह वीर्यवानिति १८ १९ गुहायां मे देवगृहायां २० फलमितिजि॰
घृक्षुरुत्पत्य उत्प्लुत्यादिवमभ्युत्पतनः २१ तस्यार्कस्य तेजसा निर्धूतः स्पृष्टोपि ततो न विषादं गतः २२ तूर्णमाक्रमे स्तिरुपग

महासत्त्वो महातेजा महाबलपराक्रमः। लंघने प्लवने चैव भविष्यति मया समः। १९ एवमुक्ता ततस्तुष्टा
जननी ते महाकपे गुहायां त्वां महाबाहो प्रजज्ञे प्लवगर्षभं। २० अभ्युत्थितं ततः सूर्यं बालो दृष्ट्वा महावने
फलं चेति जिघृक्षुस्त्वमुत्प्लुत्याभ्युत्पतो दिवं २१ शतानि त्रीणि गत्वाथ योजनानां महाकपे। तेजसा तस्य निर्धू
तो न विषादं ततो गतः २२ तावदापततस्तूर्णमन्तरिक्षं महाकपे क्षिप्तमिंद्रेण ते वज्रं कोपाविष्टेन चेतसा॥
तदा शैलाग्रशिखरे वामो हनुरभज्यत ततो हि नामधेयं ते हनुमानिति कीर्तितं २४ ततस्त्वां निहतं दृ॰
ष्ट्वा वायुर्गंधवहः स्वयं त्रैलोक्यं भृशसंक्रुद्धो न ववौ वै प्रभंजनः संभ्रान्ताश्च सुराः सर्वे त्रैलो॰ क्ये क्षुभिते सति प्र
प्रसादयंति संक्रुद्धं मारुतं भुवनेश्वराः २६ प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ अशस्त्रवध्यतां तात सम॰
रे सत्यविक्रमः २७ ॥

तं प्राप्तं त्वां दृष्ट्वा इंद्रेणाते तव शरीरे वज्रं क्षिप्तं २३ तदा तस्मिन्काले २४
त्रैलोक्यं न ववौ न गच्छति स्म २५ ॥ २६ २७ २७ ॥

प्रनुपमत्रिभेद्गतिपर्वताग्रविशेषणां ११ रक्तावशाः प्रांततंतवोयस्यतन् १२ सुसंहतोसमश्लिष्टोयरस्परसंस-
कोपीनोवस्तनोवस्तनोददर्श १३ पवनः काममोहितः प्रासीदितिशेषः. १४ मारुतः तां पर्यषत्ततमन्मथावि

विचित्रमाल्याभरणा कदाचित्कामचारिणी प्रचरत्पर्वतस्याग्रे प्रावृडंबुदसंनिभे ११ तस्यावस्त्रं विशा
लाक्ष्याः पीतं रक्तदशं शुभं स्थितायाः पर्वतस्याग्रे मारुतोपाहरच्छनैः १२ सपदर्शततस्तस्याहृतावूरुसु
संहतौ स्तनौ च पीनौ सहितौ सुजातौ चारुचारुवानं न १३ तां विशालायतश्रोणीं तनुमध्यां सुमनस्विनीं द
दृष्ट्वा शुभसर्वांगीं पवनः काममोहितः १४ सा तो भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः मन्मथाविष्ट
ष्टसर्वांगो गतात्मा तामनिंदितां १५ सा तत्रैव संभ्रांता सुहृता वाक्यमब्रवीत् एकपत्नीव्रतामि
दं — को नाशयितुमिच्छति १६ अंजनाया वचः श्रुत्वा मारुतः प्रत्यभाषत न त्वां हिंसामि सुश्रोणि माभू
ते मनसा भयं १७ मनसास्मि गतो यत्त्वां परिष्वज्य यशस्विनि वीर्यवान् बुद्धिसंपन्नस्त — व पुत्रो भ
विष्यति १८

ष्टसर्वांगः कामाक्रांतकृतस्वज्ञानमेद्रियः अतएव तां गता तामातद्गर्भप्रविष्टात्मतेजाः वभू
व १५ एकः पतिर्यस्यास्तद्व्रतं तं धर्म १६ तां तद्धिंसामि पातिव्रत्यात — वयामि अनस्तेमनसोभयं माभूत

हेदीरवाम्मलोकस्य कृमर्दिद्युपकिंमनदाभीमस्य: २ वलेन वसमरस्य पुकर्षः ३ प्रतिष्ठनमिनः प्रतिष्ठेनेमेः कापपगस्य
सर्वपदिगाणा मृतमोमो कृत्मानिवभवान सुवेगानेमोविख्यातश्यस्य: ४ ५ नोपष्ठीपदो नमृजं भवति ६ वलषष्ठ्या।
दिभि मर्दभनेप्राविमिथ्यामानेकितम्मेस्मुद्दलबनायाकितमतीकवोधीमर्थः ७ तदेवयोपपतिप्रसराक्षरसामि॰

हनूमनहरिराजस्य सुग्रीवस्य ममोहापि समलक्ष्मणयोश्चापितेजसाचवलेनच २ प्रतिष्ठनेमिनःप्रत्रोवेन
नेयोमहावलः गरुत्मानितिविख्यातवुत्तमःसर्वपक्षिणा ४ वक्रशोहिमयाटष्टःसागरोमहावलः भुजगानु
हवन्तीमहावाक्रमेंहावलः ५ पत्तयोर्यद्वलंतस्यतावकुजवनेनव विक्रमश्चापितेजश्चमनेनेनापहीयते ६ व
लंवुद्धिश्चतेजश्च मतंचहरिपुंगव विशिष्टसर्वभूते प्रकिमात्मानेनमज्जसे ७ अप्सराप्सरसां श्रेष्ठा विख्यातापुंजि
कस्थली अंजनीतिपरिख्यातापत्नीकेसरिणोहरेः ८ विख्यातात्रिषुलोकेषुरूपेणाप्रतिमाभुवि अभिशापाद
भवद्वानरीकामरूपिणि ९ दुहितावानरेंद्रस्य कुंजरस्य महात्मनः कपित्वेचारुसर्वांगीकदाचित्कामरूपि

तिअप्सरसामध्येदवचनांतोपिसे

(णी मानुषंविग्रहंकृत्वारूपयौवनशालिनी १०॥

पिरार्धः पुंजिकस्थलेतिता
मापाख्यातांमेवकेसरिणापत्नीपुंजनेनतिनख्याख्याता ८ तस्माच्चानरपत्नीत्वेहेतुअभिशापोऽइतिकामरूपिणीदेव
त्वामभावात्मभवेतितिभावः ९ भुवनजन्मेत्याहदुहितेति ॥ १० ॥

२८ २९ ३० गमने किंचिद्विधा गमने ३१ तत्तस्माद स्य कार्यस्य समुल्लंघनस्य गतिः प्राप्तिरन्यथा न भवति हि निः
श्चयेन तथा भवतानेव तत उदिश्य संचिंतयितुमर्हति यतो भवान् दृष्टार्थः बुद्धिमता हृदस्मादत यद्वासीकृत समस्त

उक्तवाक्यं महाप्राज्ञं जांबवंतं महाकपिं प्रतिवाचोत्तरं वाक्यं वालिसूनुरथांगदः २८ यदि नाहं गमि
ष्यामि नान्यो वानरपुंगवाः पुनः खल्विदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनं २९ न ह्यकृत्वा हरिपतेः संदे।
शं तस्य धीमतः तत्रापि गत्वा प्राणानां न पश्यामि परीक्षणं ३० स हि प्रसादे चात्यर्थं कोपे चापि हरीश्व
रः अतीत्य तस्य संदेशं विनाशो गमने भवेत् ३१ तत्तथा ह्यस्य कार्यस्य न भवत्यन्यथा गतिः तद्भवानेव
दृष्टार्थः संचिंतयितुमर्हति ३२ सोंगदेन तदा वीरः प्रत्युक्तः प्लवगर्षभः जांबवानुत्तमं वाक्यं प्रोवाचे
दं ततोंगदं ३३ तस्य ते वीर कार्यस्य न किंचित्परिहास्यते एष संचोदयाम्येनं यः कार्यं साध
यिष्यति ३४ ततः प्रतीतं प्लवतां वरिष्ठमेकांतमाश्रित्य सुखोपविष्टं संचोदयामास हरिप्रवीरो ह
रिप्रवीरं हनुमंतमेव ३५ इत्यार्षे रामायणे पंचषष्टितमः सर्गः। १ अनेकशतसाहस्रीं विषण्णां हरिवा।
हिनीं जांबवान्समुदीक्ष्यैवं हनुमंतमथाब्रवीत् १ वीर वानरलोकस्य सर्वशास्त्रविशारद तूष्णीमेकांत।

त्यतत्वार्थ उत्यर्थः ३३ कार्यस्य न परिहास्यते प्रवर्तनमिति शेषः एष एवोहं तमित्यर्थः ३४ प्रतीते प्रख्याते ३५ इति पंच

वा॰
कि॰ टी॰
१४१

२९ कपीनामथमेशीघ्रमकपिपादृष्ठानिन्यायेनकृत्तमाथावणाकपियद्ः जोववतोतिपाठः स रामः दर्पसमुद्धतवलो
त्तिनमहाविग्रह ४॰ इतिषड्षष्टितमःसर्गः ६६ प्रथमहीतमहाविग्रहस्यदृष्टमतावानरवलास्यासयुतोनिज
वलंप्राप्यायतमहेवेमसुउल्लंघनायमहेद्रपर्वतेनावोहतामितिनंभमाणांवर्धमानेतेवानराः १२ कृतात्माहि त्रिलोकेविक्र

विषमाहृदयःसर्वैहन्तमनकिसुपेतस्ते विक्रमस्वमहावेगंयथाविस्मितविक्रमे २९ ततस्तवेजांवचताप्रबोदितः
प्रतीतवेगःपवनात्मजः कपिंप्रहर्षयंस्तांस्तविवीरवाहिनीवंकारहूपंपवनात्मजस्तदा ४॰ इत्यार्षरामायणेसप्त
षष्टितमःसर्गः ६८ तंदृष्ट्वाजंभमानंतेक्रमितुंशतयोजनं वेगेनापूर्यमाणांचसहसावानरोतमं १ सहसा
शोकमुत्सृज्यप्रहर्षेणसमाविताःविनेदुःस्तुष्टुवुश्चापिहनूमंतंमहावलं प्रहृष्टाविस्मिताश्चापितेवीक्ष्यंतेसमं
ततः त्रिविक्रमकृतोत्साहंनारायणमिवप्रजाः ३ संस्तूयमानोहनुमांप्रवर्धतमहावलः समाविध्यचलांगूलं
हर्षाद्वलमुपेयिवान् ४ तस्यसंस्तूयमानस्यवृद्धैर्वानरपुंगवैः तेजसापूर्यमाणस्यरूपमासीदनुत्तमं यथावि
जृंभतेसिंहोविवृतेगिरिगव्हरे मारुतस्यौरसःपुत्रस्तथासंप्रतिजृंभते ८ अशोभतमुखंतस्यजृंभमाणस्यधी
मतः अंबरीषमिवादीप्तंविधूमइवपावकः ७ ॥

मतोऽइति शेषः ३ समाविध्यास्फाल्य ४ ५ ८ अंबरीषंभ्राष्टेः
प्रदीप्तमंबरीषमिवास्यितंजृंभमाणस्यतस्यमुखंविधूमःपावकइवाशोभतइतिसंबंधः ॥ ७ ॥ ॥

347

१४१

वजस्य निपातेन चांगिरो निपातेन च विरुजंतजनितपीडाभावं वंतंतांसमीचा २८ २९ ३० पतिराजस्य पाणिः ३१ ३२
३३ ३४ देवशासनात संविताः याभिः सागरे पतिताभिरस्मतं निष्पतं ३५ सांप्रतं कालेऽस्मिन् कालेऽस्माकं मथो

वजस्य च निपातेन विरुजं वां च मीरुच सहस्रनेत्रः प्रीतात्मा ददौ ते वरमुत्तमं स्वच्छंदशास्यमरणं तव सा
दित्यवै प्रभो सर्वकेसरिणः पुत्रः से त्र जो भीमविक्रः मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः ईदृस्य हिते
नानवर्णी यामः कथं बलं ३० का--- लोकसमात्मकर्तेशक्रस्त्वमेव हि भवान्वीरतमोऽस्माकमंजनागा।
र्भसंभव ३१ वंदिवा पुत्रतो वत्सल्य वने चापि तत्समः ३२ वयमद्य गतप्राणा भवानस्मासु सांप्रतं द
क्षो विक्रमसंपन्नः पक्षिराज इवापरः ३३ त्रिविक्रमे मया तात सशैलवनकानना त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी प
रिक्रांता प्रदक्षिणं ३४ तदा चौषधयोऽस्माभिः संविता देवशासनात निष्पन्नमस्मते याभिः स्तदानीं नो मह
द्बलं ३५ स इदानीमहं वृद्धः परिहीनपराक्रमः सांप्रतं कालमस्माकं भवान्सर्वगुणाधिकः ३६ तद्विज्ृं
भस्व विक्रांतः सवतामुत्तमो ह्यसि त्वदीयं दृष्टुकामा हि सर्वा वानरवाहिनी ३७ उत्तिष्ठ हरिशार्दूल लंघय
१ स्वमहार्णवं परा हि सर्वभूतानां
भवानेष सर्वगुणाधिकस्त्वयधीः ३८ विजृंभस्व निःमीतनाज्वलविजृंभणा
उ... ३० उति--- वप्रसीत्य ज्रेहनः परा हीनिरेहंनुमन पराक्रष्टनरायात वेगवितिलेकाहीपगममममामर्गी सर्वभूत

हयस्य... ३६ ॥

नागस्य पतने चैव लोमिवेमि कृषिवा ३८ ॥

वा॰
किं॰ टी॰
१५२

ततः स्पर्शं प्रत्यहरतीत्यंततवं पुनः प्रत्याभूमिमसंस्पृश्यभीमेन महता वेगेनैव पुनस्तद्भिः स्वावमार्गं तमुत्प्लुत्य हरति
संवेध्य पूर्ववत्सहस्रयोजनानामवितत्वंकंमेकमिति भावः १९ आकाशगोचरान् ग्रहनक्षत्रादीन् २० १९ लतानां याद
यानां च विविधं पुष्पमरुवेगनाहरिष्यामीत्यन्वयः तच्च पुष्पं वा पुष्पवेगेनैव मम वेगेनाहृतं मामनुयास्यति १९ स्व

तेतो भूमिमसंस्पृश्य पुनरागंतुमुत्सहे प्रवेगेनैव महता भीमेन प्लवगर्षभाः १९ उत्सहेयमतिक्रांतुं स
र्वानाकाशगोचरान् सागरान्शोषयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीं २० पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि प्लवमानः प्ल
वंगमाः हरिष्याम्यूरुवेगेन प्लवमानो महार्णवम् १८ लतानां विविधं पुष्पं पादपानां च सर्वशः अनुया
स्यंति मामद्य प्लवमानं विहायसा १९ भविष्यति हि मे पंथाः स्वातेः पंथा इवांबरे चरंतं घोरमाकाशमुत्प
तिष्यंतमेव च २० द्रक्ष्यंति निपतंतं च सर्वभूतानि वानराः महामेरुप्रतीकाशं मां द्रक्ष्यथ प्लवंगमाः २१ दिव
मावृत्य गच्छंतं ग्रसमानमिवांबरं विधमिष्यामि जीमूतान्कंपयिष्यामि पर्वतान् २२ ॥

ते पंथा इति स्वातिपथः छायापथः २ स्वच्छं तेमतप्रकीर्णं वक्रंनत्तथा ममपंथा अपि प्रकीर्णवक्रपुष्पकाः चरंतं मार्ग
मध्ये स्थितं आकाशे प्रति उत्पतिष्यंतमेव २० निपतंतं पदपारे स्थितिशेषः द्रक्ष्यंति अग्रे नोत्पन्नपतनमपार के कालमानं
वा गतिवेगः सूचितः ग्रसमानमिव मां द्रक्ष्यथेत्यन्वयः २१ २२ ॥

348

अरुजनअत्यंतंभिंदमानः हताकानस्पसुवाउचामानपुराणयोवायुर्गमनप्रोलोस्मि ९ तस्पमारुतस्पात्मपौरसः
पुत्रः प्लवनेनतत्समोस्मि ९ मेरुंगिरिमसंगेनशाविलंवेनैवसहस्रशः परिगंतमुत्सहेपकेनैतसहस्रवारंप्रदाक्षि
णंकंतेसुक्रोमीतिभावः १२ ११ समुत्थितः प्रतिक्रांतवेलः १३ पतितेसविनेविनेआकाशेयनंतवेननैयसहस्रः

हरीणांमस्थितोमध्यात्संहृष्टतनूरुहः अभिवाद्यहरिश्रेष्ठान्हनुमानिदमब्रवीत् ८ अरुजन्पर्वता। २८
ग्राणिहुताशनसखोनिलः वलवानप्रमेयश्चवायुराकाशगोचरः ९ तस्याहंशीघ्रवेगस्यशीघ्रगस्य।
महात्मनः मारुतस्यौरसः पुत्रस्तवनेनास्मितत्समः १० उत्सहेयंतविस्तीर्णमालिखंतमिवांवरं मेरुंगि
रिमसंगेनपरिगंतुंसहस्रशः ११ वाहुवेगप्रणुन्नेनसागरेणाहमुत्सहे समाप्लावयितुंलोकंसप
र्वतनदीह्रदं १२ ममोरुजंघवेगेनभविष्यतिसमुत्थितः समुच्छ्रितमहाग्राहः समुद्रोवरुणालयः १३
पन्नगाशनमाकाशेपतंतंपक्षिसेविते वैनतेयमहंशक्तः परिगंतुंसहस्रशः १४ उदयात्प्रस्थितंवापिज्वलं-
तंरश्मिमालिनं अनस्त

सः परिगंतुंशक्तः सकृत्पातंयावदहंसहस्रवारंपतितुंशक्नुयामितियावत १४ उप
चात्प्रस्थितंउदयगिरेर्निर्गच्छंतमादित्यमस्तानात्प्राप्तेनउन्मूलंगंतुंप्रारभ्यततः पुनर्वागंतुमवितिमास्ताचक्षत.
स्तमितंज्वलंतंरश्मिमालिनमागंतुंत्सहेऽहंतथैव अस्तमितिविशेषणेनादिमस्याक्तगिरेरेहंवर्तितुंयात्यते १५

प्रथितबलपराक्रमश्चासीद्धनूमानवलंततःस्तोत्कृष्टविशेषणविशेषितः स्वसागरमग्नवारवाहिनीसंतोषामर्षमेतान्योह॰
त्यवचनात् पुरुकवानतत्राहप्रहृष्टाइत्यादि ३१. ३२ वेगवन्नितिसंबोधनं ३३ तवकल्याणेरुचिरेषामभिलाषायेषांते

तथास्यवचनंश्रुत्वाप्रतिगृह्यवानरर्षभ्रंहृष्टंगर्तैतमभितोजसो प्रहृष्टाहरयस्तत्रसमुदैक्षंतविस्मिताः ३१
तथास्यवचनंश्रुत्वाज्ञातीनांशोकनाशनं उवाचपरिसंहृष्टोजांबवान्प्लवगेश्वरः ३२ वीरकेसरिणःपु
त्रवेगवन्मारुतात्मज ज्ञातीनांविपुलःशोकस्त्वयातातप्रणाशितः ३३ तवकल्याणरुचयःकपिमुख्याःसमा
गताः मंगलंकार्यसिध्यर्थंकरिष्यंतिसमाहिताः ३४ ऋषीणांचप्रसादेनकपिवृद्धमतेनच गुरूणांच
प्रसादेनप्लवस्वत्वंमहार्णवं ३५ स्थास्यामश्चैकपादेनयावदागमनंतव त्वद्गतानिचसर्वेषांजीवनानि
वनौकसः ३६ नयेतेममहावेगंप्लवनेधारयिष्यति ३७ एतानीहनगस्यास्यशिलासंकटशालिनः।
शिखराणिमहेंद्रस्यस्थिराणिचमहांतिच ३८ येषुवेगंगमिष्यामिमहेंद्रशिखरेष्वहं नानाद्रुमविकीर्णेषु।
धातुनिष्यंदशोभिषु ३९ ॥

हृष्टमतेभाषीवीदः ३५ तवयाप्रियंश्रोतमेकपादेनस्थास्यामइत्यादरोक्तिः ३६ ३७ शिलासंकटशि
लासमूहः अतएतानिस्थिराणिशिखराणीत्यन्वयः ३८ धातुसमूहनिष्यंदःधातुसमूहः ॥ ३९ ॥

वैनतेयस्य चेति त्रयाणामेतेषां सर्वभूतानि धायिनी शक्तिर्नान्यस्येति भावः २३ स त्वं मां तो ऽरते यदव्रजेतहूं।
तेन पश्यामि २४ विपद्यमयाशेक्तेणावकदेशव्याप्तिर्धन्यते २५ तदा त्रिविक्रमावतारकाले २६ सतां हिम
डेहपदेषु प्रमाणमंतः करणस्य हृतयश्लिप्यायेनाहृत्बुध्येतिनिश्चयफनतयरिच्छदः अंतःकरणेनेत्यर्थः तथा

सागरं शोषयिष्यामि प्लवमानः समाहितः वैनतेयस्य वा शक्तिर्मम वा मारुतस्य वा २३ ऋते सुपर्णा
राजानं मारुतं वा महाबलं न तद्भूतं प्रपश्यामि यन्मां प्लवमनुव्रजेत् २४ निमिषान्तरमात्रेण निरालंब
नमंबरं सहसा निपतिष्यामि घनाद्विद्युदिवोत्थिता २५ भविष्यति हि मे रूपं प्लवमानस्य सागरे विष्णोः प्रक्र
ममाणस्य तदा त्रीन्विक्रमानिव २६ बुध्या चाहं प्रपश्यामि मनश्चेष्टा च मे तथा अहं द्रक्ष्यामि वैदेहीं प्रमोदध्वं
प्लवंगमाः २७ मारुतस्य समो वेगे गरुडस्य समो जवे अयुतं योजनानां तु गमिष्यामीति मे मतिः २८ वा
सवस्य सवज्रस्य ब्रह्मणो वा स्वयंभुवः विक्रम्य सहसा हस्तादमृतं तदिहानये २९ लंकां वापि समुत्क्षिप्य

मे मनश्चेष्टा मनोव्यापारः। तमानन्दः किं पश्यामि किं विघ्याचेनमनश्चेष्टत्यारूढतामीति २० वेगजवौ ययोर्या
प्रयुतमित्यनेनाप्रमेयबलत्वं प्रकाश्यते लंकोत्क्षेपी स्वसमीपतात वासवहस्तस्वर्गिभ्यः समभ्टतं वस्तुण हस्ते च यो
गिश्योपमममतं तदानयन वचनं तत्काले कार्यं २९ समुत्क्षिप्य स्वस्थानाडुत्पादनपूर्वकं गरुडेन यागलक्षेप पदान।

॥ २१ ॥
तत्त्वदीपिकाख्यसुन्दरकाण्डे
तत्त्वदीपिकाख्यसुन्दरकां ॥ ३१ ॥

४॰ मारुतप्राव्यस्तसद्भुमाः ४८ मृगैः सेवितं शाद्वलं रम्यमावदेशोयस्य ४२ तत्रतत्रातिमत्तेनवसलिलोत्पीडेननि
हतेनमकरालेयामं ४३ महाबलोहरमानमहेंद्रस्यमहद्भिरुच्चैः शृंगैर्विचचारशृंगांतरेजगाम ४४ खामना।

पतानिममवेगांहिशिलाखरालिमहांतिच सवतोध्यारयिष्यंतियोजनानामितःशतं ४॰ ततस्तमारुत
प्राव्यःसद्भविमोक्ततात्मजः आरुरोहनगश्रेष्ठंमहेंद्रमरिमर्दनः रयिहतंनानाविधैःपुष्पैर्मृगसेवि-
धैःपुष्पैर्मृगसेवितशाद्वलं लताकुसुमसंबाधंनित्यपुष्पफलद्रुमम् ४२ सिंहशार्दूलसहितंमत
मातंगसेवितं मत्तद्विजगणोद्घुष्टंसलिलोत्पीडसंकुलं ४२ महद्भिरुच्छ्रितशृंगैर्महेंद्रस्यमहाबलः
विचचारहरिश्रेष्ठोमहेंद्रसमविक्रमः ४४ बाहुभ्यांपीडितस्तेनमहाशैलोमहात्मना रवामसिंहाभि
हतोमहामत्तइवद्विपः ममोचसलिलोत्पीडान्विप्रकीर्णशिलोच्चयः वित्रस्तमृगमातंगःप्रकंपित
महाद्रुमः ४८ नानागंधर्वमिथुनैःपानसंसर्गकर्कशैः वित्रस्तमृगमातंगःप्रकंपितमहाद्रुमः ४७।

वनिप्रणिपातेनेतिशेषः ४५ सलिलोत्पी— न् सलिलसमूहान् ४८ पानसंसर्गवकर्कशान्यासक्तैः ४७ ॥

रा०
किं०टी०
१४४

४द ४९ सार्थहीनः सहायहीनो दुर्ग इवाभ्रदितिशेषः ५० वेगो वेगमगने सम्प्रगाहितः सर्पितः श्राम्याव
द्वियेन मनः समाधाय मनः सामाधानेक्षतामन सालंकाजगाम मसम्मावेत्यर्थः ५१॥ इति श्रीमज्जानकीरम-

त्यज्यमानमहासावासमतिलीनमहोरगः वनशृंगाशिलोन्नतलदाभत्समहागि
रिः ४द निश्वसद्भिस्तदानेत्तभुजंगैरुरर्धनिमज्जैः सपताकइवाभ्राति सत।
दाधरणीधरः ४९ ऋषिभिस्त्रासमंभ्रांतैस्त्यज्यमानः शिलोच्चयः सीदन्म
हतिकांतारेसार्थहीनइवाधरा ५० सवेगवान्वेगसमाहितात्मामहाप्रभा।
वः हरिवीरहंतामनः समाधायमहानुभावोजगामलंकांमनसामनू।
मान् ५१ ॥ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेचतुर्विंशत्सहस्रिकायां।
किष्किंधाकाडेसप्तषष्टितमः सर्गः ६७ ॥६॥

णायद्र॰ कजपरिचरणपरायणशिवलालनुयाटकपादानुयायिभद्देवरामसंगृहीतेश्रीमहारामायणे।
यविलर्भयदव्याख्यानेकिष्किंधाकाडः समाप्तः ॥ ६७ ॥

752.

१४४

रा॰ श्री॰
टी॰

ॐ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॐ प्रथम ऋषिर्दधीति वत्सो नाम ममा दंडकारण्य प्रवेशमारभ्य विशेषेति ऋषिर्दधीत
वत्मेने तिशेषः दंडकारण्यं नत्वे तत्के महारण्यं दंडकस्य राज्ञो देशः शुक्र शाप वशात् दुर्गारण्य मभूत् ततः
प्रभृति दंडकारण्य मंज्ञा तस्य प्रवेश मारभ्य राघु देशोयम् आत्मवान् स्वायत्त चित्तः इत्यर्थो हि यदि रघु

ॐ श्रीरामदेवनमः ॐ श्रीराम
एंप दंडकारण्य मात्मवान् ।
प्रमंमेंडलम् ॥ १ ॥ ॐ प्रा
माहूनम् यथाप्रदीप्तं इंदेशे
सर्वे भ्रनात्मप्राणि रेमं

यनमः ॐ विप्रतमहार
रामो ददर्श इत्यर्थ स्तापसा ।
रयरिति ब्रह्मा लक्ष्मीस
गमने स्त्यमेंडलम् २ प्रभा
सदा सर्वे वेदाभिगा की यः
तिसंचे: समाहृतम् ३ ॥

वाः इत्यर्थ मितिपादे रघुः मेंडलंम
म॰ १ आश्रमं मेहिला प्रतना दंडकाप्रवेशामित्र: इलत्मोः वसविधाभ्यां मजनि तनेते मो विशेषः तन्नाम ।
केनकोरे रगनेवरोमे इत्यर्थं महर्षिभिरिव मनकारस्य पर मेय्यात याभ्रविस्थितेः १ प्रारण्यं वासाः सर्वे ।

श्री॰
रा॰ बा॰
टी॰
२

सोमो वात्सल्यामानां रात्रेनिष्क्रान्तः स्वकलत्र लक्ष्मणसमेतः तम् अभिवदन्तं लक्षं धर्मचारिणो रामं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च यशस्विनीं पा
निव्रतस्य यशस्विनीं वृतः कुलमंगलं च यशस्विनीं च सीतां दृष्ट्वा प्रत्यगृह्णन् दृढव्रताः प्रत्युपपद्यते मंगलानि आशी
र्वादान् प्रत्यगृह्णन् स्वीकृतवन्तः दृढव्रता व्रुथा प्रतिग्रहहीनवन्तः ॥ १२ ॥ रूपसंहननं अंगानां भाषितत्वेन संस्थानम् अव
विभूषणोः स्वनपोषितवन्त भांतिनरूपमितिकथ्यते विलासितैनरूपं तत्फलसंहननं आपादकेशमाश्लिष्टसंधि
बंधः अंगप्रसंगकान्तेः सौवर्णनिवेशपर्यायेति मांसिष्टसंधि बंधा यत्तस्मादेयमित्याह अवतेः स्मकलत्राणां सौंदर्यं ल॰

अभिजग्मुस्तदा प्रीता वैदेहीं च यशस्विनीं ते तं सोममिवोद्यन्तं दृष्ट्वा वै धर्मचारिणः ॥ १ ॥ लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा तु
वैदेहीं च यशस्विनीम मंगलानि प्रयुञ्जानाः प्रत्यगृह्णन् दृढव्रताः ॥ १२ ॥ रूपसंहननं लक्ष्मीं सौकुमार्यं सुवे
षताम दद्दशुर्विस्मिताकारा रामस्य वनवासिनः ॥ १३ ॥ वैदेहीं लक्ष्मणं रामं नेत्रैरनिमिषैरिव आश्चर्यभूता
नदहशुः सर्वे ते वनवासिनः ॥ १४ ॥ अत्रैनं हि महाभागाः सर्वभूतहिते रताः अतिथिं पर्णशालायां राघ

वीं कान्तिलावण्ये मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा प्रतिभाति यत् सा तु लावण्यमिति कथ्यते इति सौकुमार्यं
यथावित्त श्रीहितालक्षणमार्दवं वा विस्मितानामङ्गानां च स्तब्दर्शनवत्तायश्चाकारो मनःप्रसादविस्फारितलक्षणत्वादि
रूपत्वयाविथाकारा विस्मितचित्ता इति यावत् वनवासिन इति रामविशेषणम् तादृशस्यापि दृष्टत्रपादीनाश्च
र्यम् ॥ १३ ॥ तदेवाह वैदेहीमिति अनिमिषैर्निमेषरहितैः आश्चर्यभूतान् रूपादिभिर्विस्मयप्रापकान् सर्वे ते वन
वासिनः ऋषयो मस्मादयश्च तद्दर्शनानन्दविच्छेदभयेन चानिमेषा हि सम ॥ १४ ॥ अत्राश्रममण्डले अतिथिं न्यायतः स॰

श्रफरसंगणोरुपलितं उपसमीपेकृतनर्तनम् अतिमनोज्ञंनदेशत्वात् अनपवर्तैः सजितेव अथिशरणोदमिहोत्र
गदैहः स्रुगादिभिर्युतोपकरणैश्च शोभितम् ४ आरोपैः आराममवैः ५ वालिहोमार्चितम् वैश्वदेवहोमबालि
हरणैः सत्कृतम् ब्रह्मघोषैर्वेदघोषः तेननिनादितम् संजातनिनादम् यमिनीश्वरः सयमयापथश्रुष्युक्त
या ६ पुराणोहेतैः १ ह्रस्वमवनं ब्रह्मलोकः ब्रह्मघोषैर्ववघोष ८ ब्रह्मविद्भिः सर्वत्रब्रह्मानन्दत्तत्तानवद्भिः

५

सजितंवोपलतंवानित्यमसरसांगणैः विशालैरग्निशरणैः स्रुग्भांडैरजिनैः कुशैः ४ समिद्भिस्तोयकल
शैः फलमूलैश्चशोभितं आरोपैश्चमहाहैः पुष्पैः स्वादुफलैर्हेतं ५ वालिहोमार्चितंपुण्यंब्रह्मघोष
निनादितम् पुष्पैमान्यैः पादितैर्यमिनावसपमया ६ फलमूलाशनैर्दान्तैश्चीरकृष्णाजिनाम्बरैः
सूर्यवैश्वानरौभिश्चपुराणैर्मुनिभिर्युतम् ७ पुण्यैश्चनियताहारैः शोभितंपरमर्षिभिः तद्ब्रह्मभवनं
प्रख्यंब्रह्मघोषनिनादितम् ८ ब्रह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैरुपशोभितम् सतद्दृष्ट्वाराघवः श्रीमानाश्रम
माश्रममंडलम् ४ अभ्यगच्छन्महातेजाविज्यंकृत्वामहद्धनुः दिव्यज्ञानोपपन्नास्तेरामं दृष्ट्वामहर्षयः १०

आम्नाणोरुकूलतोपारत्र्य ब्राह्मणैः ताद्दशैर्युक्तत्वादेवब्रह्मभवनमध्यमतमाश्रमस्य ४ विज्यंआरोपितगुणं
आश्रमवर्जिमतादिनामविहृत्यघामितिभावः दिव्यज्ञानोपपन्नाः आदिशब्देवतोराममोरावणादिन् हनिष्य
तीत्यंवंज्ञानयुक्ताः १० नेरामंमीनांच वालन्मणंवहत्सप्रीताअभिजग्मः अभिसमायेननग्मः उपेतंसोममिवत्त

नेनवनस्थेनवलहीनेनम ... कर्यभंवंतोरस्य ... नगरम योध्यान्वेधोस ... कः राजानमेन
ष्ठ्रस्यास्यामिहामदुःखमेवरतकः सर्वशक्तिसंपन्नस्यनवरवनवासाभ्यासुपवयायवयायोरभावादितिध्वनि
तं नेनमहाप्रभावानाक्रन्तोरत्तकांतवायेतेत्यतआह त्वस्तेमि सकभूतनिग्रहाः नत्वहेतानितक्रोधाः नयो
नायाभयात ११ वनेरतिनयाः गर्भभूताः यथामातरंगभंप्राप्यजीवामाजारस्तंततद्वद्वत्थाश्रन्त्यर्थः अन्येः जीवा
रतगोयाम्ननयाशस्रुह्नर्मभूतास्तयोधनाः एवमुक्त्वाफलैर्मूलैः पुष्पैरन्यैश्चराघवं ११ वन्यैश्च विविधाहारैः
सलक्ष्मणामहजयत तथान्येतापसासिद्धारामंवैश्वानरोपमाः न्याय्यहन्नाय्यथान्यायंपर्यपूजयामासरी
श्वरम् ११ इत्यार्षे श्री वाल्मीकीयेअरण्यकांडेप्रथमः सर्गः १ कृतातिथ्योथरामस्तुसूर्यस्योदयनंप्रति
आमंत्र्यसमुनीन्सर्वान्वनमेवान्वगाहत १ नानामृगगणाकीर्णमृक्षशार्दूलसेवितम् ध्वस्तवृक्षलतागु
ल्मंदुर्दर्शसलिलाशयम् २ निष्कूजनानाशकुनिझिल्लिकागणनादितम् लक्ष्मणानुचरोरामोवनमध्यं
ददर्शह ३ सीतयासहकाकुत्स्थस्तस्मिन्घोरमृगायुते ददर्शगिरिशृंगाभंपुरुषादंमहास्वनम् ४ गंभीराक्षं
शतिहिभिः विविधाहारैः सलक्ष्मणामित्यनेनलक्ष्मणास्याप्यादरभक्तौ ... सिद्धाः संकल्पसिद्धान्यायोपर्म
... पदायोपस्थायनेन ... तंपूजयामासुः ११ इत्यार्षे अरण्यकांडे प्रथमः
सर्गः ११ उदयनंप्रति उदयकाले अन्वगाहत प्राविशत ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं विराधसंचारवशात् इति शेषः दुर्दर्शं

रामस्य मत्कृत्येति कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी भवद्दर्शनादिभिर्वयं धन्या इत्यादिभिर्वचनैः सत्कृत्य स
लिलैः सलिलादिदानादरैरानजुः रामदर्शनार्थमिति शेषः १९ आश्रमं वस्त्ववासस्यावश्यं तं प्रोज्ज्वलयः निजकुल
देवतात्वात् अन्यथाहितविधेयत्वात्मगान्नलिकारणस्यानो विंशस्यात् १७-१८ पूजनीयादेवतात्वमापालक
त्वेन गुरुत्वाद्वा मान्यो राजन्वृथा सत्कारार्हः तदेवाह राजेत्यादिद्वयं धर्मपालो हि गृहेकर्ता सर्वलोकशरण्ये

ततो रामस्य सत्कृत्य विधिना पावकोपमाः। आजह्रुस्ते महाभागाः सलिलं धर्मचारिणः॥१९॥ मंगलानि
प्रयुञ्जानाः मुदा परमया युताः। मूलं पुष्पं फलं सर्वमाश्रमं च महात्मनः॥२॰॥ निवेदयित्वा धर्मज्ञास्ते तु प्रा
ञ्जलयोऽब्रुवन्। धर्मपालो जनस्यास्य शरण्यश्च महायशाः॥१८॥ पूजनीयश्च मान्यश्च राजा दण्डधरो गुरुः। इन्द्र
स्यैव चतुर्भागः प्रजा रक्षति राघव॥१४॥ राजा तस्माद्वरान्भोगान्रम्यान्भुङ्क्ते नमस्कृतः। ते वयं भवता र
क्ष्या भवद्विषयवासिनः॥२॰॥ नगरस्थो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वरः। न्यस्तदण्डा वयं राजन् जितक्रोधा

पूजार्हत्वमाह इन्द्रस्येति इन्द्रस्याशेषयागभुजः स्य चतुर्भागः चतुर्थांशः यद्वेन्द्रस्य परमात्मनो विष्णोश्चतुर्थां
शः एवकारेणानयस्य कस्यापि देवतासामान्यस्येति सूचितं १५ नमस्कृतो लोकैरिति शेषः एवं राजमात्रस्या
देवं निधत्वेमा ताज्ञगवतस्त्वेवेति विचित्तमिति किमस्त्यमिति ध्वनिः ते वयं इत्यादि यः रक्ष्यात्वे हेतुर्भवद्विष
यवासिन इति विषयोदेशः सार्वभौमत्वादेककारणमपि तद्देशपवासिभावः विस्मवनारण्यानां सर्वदेशस्थत्वे

रा॰ टी॰ १

श्रीरामाभि॰ ५१

श्री॰
रा॰ अ॰
टी॰
४

सर्वावर्तं भावे निद्राम गर्वं [illegible] यावत उद्वेगात भयात १५ [illegible] शोकसंतापितेन [illegible] र्गवितरव १९ प्रवे
शितां विबोधेनेति शेषः १७ अस्मासु विषये यत दुःखं कैकेय्या वने मे पादनीयत याः अभिप्रेते यत्त्वा प्रियं वरवृतं वतत
ति प्रमयैव मे संवृत्तमिदं १८ यापुत्रार्थे पुत्रप्रयोजननिमित्तं रामाभिषेकमात्रेणानल्पानि दीर्घदर्शिनी अस्मान्त्रा
शेन त्वत्पुत्रस्याविरोधं संपश्यन्ती १९ यया दीर्घदर्शिन्या सर्वभूतहितो हं यत्नमपि प्रस्थापितः पुत्रराज्यदार्ढ्याय

क्रन्वा स गर्वितं वाक्यं संभ्रांता जनकात्मजा सीता प्रावेपत नोद्वेगान्मवाते कदलीयथा १५ तां हृष्टा राघ
वः सीतां विराधांकगतां शुभां अब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं मुखेन परिशुष्यता १६ पश्य सौम्य नरेंद्रस्य जनक
स्यात्मसंभवां मम भार्यां शुभाचारां विराधांके प्रवेशितां १७ अत्यंतसुखसंवृद्धां राजपुत्रीं यशस्विनीं
यदभिप्रेतमस्मासु प्रियं वरवृतं च यत १८ कैकेय्यास्तु स संवृत्तं क्षिप्रमद्यैव लक्ष्मण या न तुष्यति रा
ज्येन पुत्रार्थे दीर्घदर्शिनी यया हं सर्वभूतानां प्रियः प्रस्थापितो वनं अद्येदानीं सकामा सा या माता म
ध्यमा मम २०

या मम मध्यमा माता कैकेय्यातः कनिष्ठत्वात् सुमित्रातो ज्येष्ठत्वात् सा अद्य दिवसे इदानीमस्मिन्
काले सकामा माता कौसल्यापेक्षया कनिष्ठत्वात् सर्वं यदीयमभिलषितं पिना संगता नोद्यक्त कौसल्या सुमित्रा
धांकनी वर्शोद्भत दशरथपत्नीभ्यो ज्येष्ठेत्याह भगवतो यो हि शोकस्तं लक्ष्मणो तस्याहवधनायति वो धम २०

४

355

वसामांसोवर्गोतस्नेह: व्यादितास्यंथातास्पामित्यर्थ: ९ इषनाविंडपुक्रमरगा: २ भक्षणार्थेसिंहादीनग्राय
सेष्मले: वसन्यमहास्तनेयथातथाविनदंत ८ कालेपुगांतकालेक्रुद्धोंतक: प्रजाग्रभिउदिश्ययथाधावति
तथाग्रभ्यधावत् ४ ग्रंकेनकादिप्रदेशेनसभार्यां भार्यांशङ्खोयोषिन्माग्रववी एकयायोपितासहितो यदा

वसानेचर्मवैयाघ्रंवसाईकृषितोसितनम ग्रासनेसर्वभूतानांव्यादितास्यमिवांतकम ९ तीनसिंहांश्च
तरो व्याघ्रान्वरोसकोटषतानदश मविषाणांवसादिग्यगजस्पवाशीरोमहत्त २ ग्रवसम्याथसेष्मले
विनदंतमहास्तने स्वरामलत्मांवैवसीतोहह्यावेमेथिली ८ ग्रभ्यधावत्ससंक्रुद्ध: प्रजाकाल
इवांतक: महत्वाभैरवेनादेवाल्पबन्निवेमेदिनी ४ ग्रंकेनादायवैदेहीमपक्रम्यतदाब्रवीत युवा
जटाचीरधरौसभार्यौक्षीणजीविनौ १० प्रविष्टौदंडकारण्यंशरचापासिपाणिनौ कथंतापसयो
र्वोवास: प्रमदयासह ४ ग्रधर्मचारिणौपापौकौयुवांमुनिदूषकौ ग्रहंवनमिदंदुर्गंविराधोना
मराक्षस: १२ चरामिसायुधोनित्यम्ऋषिमांसानिभक्षयन इयंनारीवरारोहाममभार्याभविष्यति १२
युवयो: पापयोश्चाहंपास्यामिरुधिरंमृधे तस्यैवंब्रुवतोदुष्टंविराधस्यदुरात्मन: १५ विराधस्यैहंनिदोक्ति
रूपमेववाक्यं १० ततेवाहकवामिति प्रमदया सह हयोर्वास: कथंवेत्यन्वय: ११ ग्रनएवाह ग्रधर्मचारिणौ
मुनिदूषकौ मुनिवेषस्त्रिकरशरचापासिधारणात एकभार्यारकत्वाच्च ग्रतएवपापौ तयोर्भावमुत्पादनायवि

ग॰ भ॰ स्वयमेवसमनप्रमाद्र मृहमिरी १२ १५ ...

श्री
रा आ
टी
५

भुजबलवेगेनभवनः कपिप्रावेगेनवेगितः आहितवेगः मयीपततु विराधइतिशेषः विहगपतिः सेनानभ्रम
णः २९ इत्यार्षेरामायणवाल्मीकीयेआरण्यकाण्डेद्वितीयसर्गः २ अथेत्यादि वनेहरयाविन्यस्यशाहेनेतिशेषः पु
त्रयोः स्वरूपंदृष्ट्वेतमंत्रस्वक्षतलोणमध्यमादिववनंप्रश्नप्रकारः कावित्यादि १ ज्वलिताननेराक्षसत्वान्मुख

356

ममभुजबलवेगवेगितः पततुशरीरस्यमहान्महोरगमि वयनयनतनोसमीरितंयततन्ततनसमहीं
विहगपतिः २९ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकाण्डेद्वितीयः सर्गः २ अथोवाचपुनर्वाक्यंविराधः पूरय
न्वनम् पृच्छतोममहिब्रूतंकौयुवांक्वयास्यथः १ तमुवाचततोरामोराक्षसंज्वलिताननम्
पृच्छंतंसमहातेजाइक्ष्वाकुकुलमात्मनः २ क्षत्रियौवृत्तसंपन्नौविद्धिनौवनगोचरौ त्वांतुवेदितु
मिच्छावः कस्त्वंचरसिदंडकान् ३ तमुवाचविराधस्तुरामंसत्यपराक्रमम् हंतवक्ष्यामितेराजन्नि
बोधममराघव ४ पुत्रः किलजवस्याहंमातामममशतह्रदा विराधइतिमामाहुः पृथिव्यांसर्वराक्षसाः ५

तिः स्वताग्निज्वालया आत्मनः इक्ष्वाकुसंबंधिकुलमुवाचेत्यर्थः क्षत्रियौइक्ष्वाकुवंशजावितिशेषः वनगोचरौवृ
त्तौहि । कृतविद्धिदेतावितिशेषः ३ निबोधममवचमानममस्वरूपमितिशेषः ४ जवस्यजवनाम्नः ५

नदर्थमेवपुनरप्याह परेतिपितुर्मरणात्स्वराज्यहरणादधिकदुःखजनकं वैदेहीपरस्पर्शः इतोऽप्यधिकं
दुःखजनकं नमेकिंचित् इतिदुःखातिशयोक्तमयः २१ बाष्पशोकाभ्यांनेत्रादिनिर्गताभ्यांपरिप्लुतोव्याप्तस्त
थाक्रुद्धः कैकेयीं प्रतिविरोधंप्राप्ति रुद्धोनागइव आहितंविनेनमत्तहः येदीस्तद्धोवासमर्थइवेत्यर्थः सम

परस्पर्शात्तुवैदेह्यानदुःखतरमस्तिमे पितुर्विनाशात्सौमित्रेस्वराज्यहरणात्तथा २१ इतिब्रुवति
काकुत्स्थेबाष्पशोकपरिप्लुतः अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धोरुद्धोनागइवश्वसन् २२ अनाथइवभूता
नांनाथस्त्वंवासवोपमः मयाप्रेष्येणकाकुत्स्थकिमर्थंपरितप्यसे २३ शरेणनिहतस्याद्यम
याक्रुद्धेनरक्षसः विराधस्यगतासोर्हिमहीपास्यतिशोणितं २४ राज्यकामेममक्रोधोभरते
योबभूवह तंविराधेविमोक्ष्यामिवज्रीवज्रमिवाचले २५

नरामविषाददर्शनेन २२ अनाथइवनाथा
पेतः प्राणिनाथरहितः सन्यथाशोचतिनदत् कीदृशस्त्वंभूतानांसर्वजीवानांनाथस्वामीतेननतस्य
नाथनिरपेक्षत्वंध्वनितंतत्रउपपादकमेववासवोपमत्वमपिमयाप्रेष्येणभृत्येनइतिशेषः २३ किंत्वंयथाशक्त्या
नत्वाह शरेणेति २४ विराधेमोक्ष्यामि भरतेनराज्यकामेनयाप्रदर्शितेनत्वाज्ज्वमुपेत्य २५

श्री
रा.व्या
टी.
९

महानादं विनयन्काल्वाशकुपवनोपमं दैत्यैःसबलेनैव वज्रानन्तो विह्वलाननः ।१४। कालान्तकयमाः प्रासात
तनुमनः संहारप्रधानाः महारकस्यमंतयस्तहृदो ।१५। प्रहस्तशरासावध्यमपि हृष्टो बाणानांपावशक्ति
सः तेबाणाः रामलक्ष्मणाविरक्षाः जंभोगानशरोवलश्च अपिकायान्निर्जगमुः आशुगाः शीघ्रगाः स्वयंयः क

स विनयमहानादं शूलं शक्रध्वजोपमम प्रगृह्याशोभत तदा व्यात्ताननइवांतकः ।१४। अथ तौ भ्रा
तरौ दीप्तं शरवर्षं ववर्षतुः विराधे रामसमस्मिन्कालांतकयमोपमे ।१५। सप्र
हस्य महारौद्रः स्थित्वाजृंभत राक्षसः जृंभमाणस्य ते बाणाः का
यान्निष्पेतुराशुगाः स्पर्शात्तु वरदानेन प्राणान्संरोध्य रा
क्षसः विराधः शूलमुद्यम्य राघवावभ्य
धावत ।१७। तच्छूलं वज्रसंकाशं गगने ज्वलनोपमम द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद रामः शस्त्रभृतांवरः ।१८।

वलयौगिकम ।१८। स्पर्शात्तु वरदानेन वरदानसंबंधादित्यर्थः संरोध्य भक्त्वापरमङ्गः स्वप्राणोपीतिशेषः ।१७। त
च्छूलं करस्थशूलभागमेवेति शेषः गमनेनज्वलनोपमं शिखाभागावच्छेदेनेति भावः ।१८। रामायणमः

९

लोके ख्यातिलोके शस्त्रमात्मात्येन किंच अकेयाभेयत्वं प्राणवियोजनाविच्छेदभेदाशक्यमात्रत्वं शस्त्रमित्य-
र्थः ९ यदेवमत उत्तरश्लोक्यादिश्रनयेतौ प्रमदाशयाशुद्धाशयावरहितौ वा भुवयोः १८ ह्रीमान् पूर्वं परदारस्पर्श-
लज्जया हीनकर्मकरे अनपवनाधिक सुग्रममन्वेषसे अभवं उक्तं दुःखकर्मकरत्वादिति शेषः नेवमस्त्रं रागे सम्यक

तपसा वाभिसंप्राप्यावसाणो हि प्रसादजा शस्त्रेणावध्यता लोके केयाभेयत्वमेवव ९ उत्तरश्लोकप्रम-
दामेनामनयेत्तौयुधागतं त्वरमाणोयलायेत्यान्वांमीवितमाददे १० तं रामः प्रत्युवाचेदं कोपसं-
रक्तलोचनः शतसं विकृताकारो विराधं पापचेतसं ११ हरधिकनातहीनार्थमत्सुमन्वेषसे अक्षव-
वम रणाप्राप्स्यसि मांतिष्ठनमजीवन्विमोक्ष्यसे ततः संज्यधनः कृत्वा रामः सुनिशितान् शरान् स-
शीघ्रमभिसंधाय रक्षसं निजघान ह यथन्पाम्नागणावनासमवाप्नान्मुमोच ह रुक्मपुंखान्महा-
वेगान् सुपर्णानिलतुल्यगान् ११ ते शरीरे विराधस्य भित्त्वा बर्हिणवाससः निपेतुः शोणिता-
त्तादिग्धा धरण्यां पावकोपमाः १२ सविद्धोन्यस्य वैदेहीं शूलमुद्यम्य राक्षसः अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धस्तदा
रामं सलक्ष्मणम् १३

प्राप्स्यसि तिष्ठ त्वामिति शेषः १४ अभिसंधाय धनुषीति शेषः १० स्यागुणावन्ता
स्यानूपरन्नुमता स्याशब्दवेनवा सुषर्णानिलाभ्यानलंग छेनितान १०-११ बर्हिणवाससः बर्हिरूपमयुरा
रास्त्वं वाधि बर्हवाससः ... शोणितादिग्धाः रक्ताक्तिमाः १२ सविद्धोपि समयाणताडितो नादिनोपि वैदेहीं

श्री
रा आ
टी
७

समहात्मौ सभुजौ प्रमस्य य ३ धम्य १ कोमनप्रकारमाह यथरति २ शार्दूलदर्पिनः सपिंडाविड्ध्याघ्राः मांसरेनेन
मश्रत्राक्रिरामलक्ष्मणौयाः प्रेमातिमायात ३ वेगान्वेरा ४ वाहुवेभमनेनेतावतापिप्राणाहानिरिति नववदानाव
रोधः श्रेभयाक्षेयत्नेवप्राणानाशतमावयवविशेषपरवाध्य वमेनमधिप्रहारोणनिशेषः श्रेभयाक्षेयत्न

हृयमाणोनकाक्रान्त्योहृष्टामीनाथहतमौ ३ खैः स्वेरणाबुक्रोशप्रमस्यसमहाभुजौ १ पक्षदाशरथी
रामः सत्यवानशीलवांश्चवि: रत्नमारोहरूपणाहियतेमहलक्ष्मणः २ मांसकामतत्पिथ्यनिशा
र्दूलदर्पितस्तथा माहरोत्सजनकाक्रान्त्यानमत्तेरात्तेमानम ३ तस्यात्सहवनक्रान्त्वावेदयारम
लक्ष्मणौ वेगप्रवक्रनेरीनेवधेनमइरामनः ४ तस्यरोइस्पेसोमित्रिः सव्यवाहुंभमनह रामस्तद
क्षिणंवाहुंतरसातस्यरक्षसः ५ ससव्यवाहुः संविग्नः पपातासुविमूर्छितः धरण्यामेघसंकाशावक्र
मित्रश्रवाचलः मुष्टिभिर्वाहुभिः पद्भिः सूदयन्तोनुरावेश ३ उभावथासमवाप्यतस्याइले निखिपषत ७
मोक्षिरौवद्रुमिवीणिः स्वप्नाम्भ्यावपातनतः निष्पेहावकुधाभूमौनममारसरावतसः ८ तम्प्रत्सममःसम्
श्रामवध्यमवेलापम भयेषश्रभयदः श्रीमानिदंवचनमब्रवीत ९
वभ्रुगात्रकमात्रकृतदिक्षयश्मनेसौमत्रि
षः हविड्: ९ सूदयन्तोहिसंगतौ ७ तमसमावस्वरदानवलाहितिभावः ८ भयेष्वभयकालेष्वभयदःस्वगणास्त्रि

358

अशनिर्वज्रम् १७ तदा आयतनकालपर्वग्रहरतो ग्रहरतामित्यर्थः २० भुजाभ्यां परिमदय्य एकैकेनैकैकं २१ तस्याभि
प्रायं कानेनात्मनयनविषयं २२ यथेक्रान्ति तथा वहत्त यथा स्पष्टं भवति तथा वहत्तु अनेन निर्भयत्वं दर्शितं तत्र

तद्धाम विशिखैर्विच्छिन्नं शूलं तस्यापतद्भुवि यथाशनिना छिन्नं मेरोरिव शिलातलं १९ तौ खड्गौ क्षिप्रमु
द्यम्य कृष्णसर्पाविवोद्यतौ तूर्णमापततस्तस्य तदा प्रहरतां बलात् २० स वध्यमानः सुभृशं भुजाभ्या
परिगृह्य तौ अप्रकम्प्यौ नरव्याघ्रौ रौद्रः प्रस्थातुमैच्छत २१ तस्याभिप्रायमाज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत्
वहत्वयमलं तावत् पथानेन तु राक्षसः २२ यथा चैच्छति सौमित्रे तथा वहतु राक्षसः अयमेव हि नः प
न्थायेन याति निशाचरः २३ स तु स्वबलवीर्येण समुत्क्षिप्य निशाचरः बालाविव स्कन्धगतौ चकारातिव
लोद्धतः २४ तावारोप्य ततः स्कन्धे राघवौ रजनीचरः विराधो विनदन् घोरं जगामाभिमुखो वनं २५
वनं महामेघनिभं प्रविष्टो द्रुमैर्महद्भिर्विविधैरुपेतम् नानाविधैः पक्षिकुलैर्विचित्रं शिवायुतं व्याल
मृगैर्विकीर्णं २६ इत्यार्षे श्रीरामायणे आरण्यकाण्डे तृतीयः सर्गः ३ ॥

हेतुमाह अयमेवेति २३ स्कन्धगतौ चकार स्कन्धावारोपयामास २४ शिवायुतं शिवाभिर्हितं २६ इति
श्रीरामाभिरामे श्रीरामी॰ आरण्यकाण्डे तृतीयः सर्गः ३ ॥

प्रकृतिं गांधर्वीं प्रकृतिं क्रोधकारणमाह अनुपस्थीयमानः अवसरे ह्यसेव्यमानः धनहारकस्य तत्सौनन्दं प्रवि
शतीति शेषः १८ अनुपस्थानेकारणमाह इतीति उक्तशापं तत्प्रतीकारं वा वावेत्यर्थः शापमुक्तिकालस्तावज्ज्ञा
नेद्रूपारवस्थानमनुक्तिं नेदोषाय रंभासक्तं प्रसानेव निपाते पुनरुक्त्याभावएव १८ स्वभुवनं स्वलोकं भवनमि-

प्रसाद्यमानश्च मया सोऽब्रवीन्मां महायशाः यदा दाशरथी रामस्त्वां वधिष्यति संयुगे १७ तदा प्रकृतिमापन्नो
भवान्स्वर्गं गमिष्यति अनुपस्थीयमानो मां क्रुद्धो राजा जहार ह १८ इति वैश्रवणो राजा रंभासक्तमुवा
चह तव प्रसादान्मुक्तोहमभिशापात्सुदारुणात् १९ भवनं स्वं गमिष्यामि स्वस्ति वोस्तु परंतप इतो वस
ति धर्मात्मा शरभंगः प्रतापवान् २० अध्यर्धयोजने तात महर्षिः सूर्यसन्निभः तं क्षिप्रमभिगच्छ त्वं स ते श्रे
यो विधास्यति २१ अवटे चापि मां राम निक्षिप्य कुशली व्रज रक्षसां गतसत्वानामेष धर्मः सनातनः २२ अव
टे ये निधीयंते तेषां लोकाः सनातनाः एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं विराधः शरपीडितः बभूव स्वर्गसंप्राप्तो न्यस्तदेहो
महाबलः तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं लक्ष्मणं व्यादिदेश ह २४

तिपादांतरं २० अध्यर्धयोजने सार्धयोजने २१ गतसत्वानां गत
प्राणानां सनातनः परंपराप्राप्तः अतएव कलिना वेसि पुष्यवेनेयेतच्छ्रमं महाग्निः २२ उक्तमेव विहृणोति अवटे इति यत्ते
हो वटविनिक्षिप्तदेहः स्वर्गं संप्राप्तः संप्राप्तस्वर्गोऽस्मर्थः बभूवेत्यत्राभावितमुपेतो वभूवेत्यर्थः २२ यद्वा वभूवेत्यथेनेभोदि

अतयोज्ञस्यविस्तरमाह तच्छ्रुत्वेति अवटमिदेयोप्सर्ग प्राप्तिः तत्र २४

निखनावहे भूमौ गर्त्ते यानयावहे ११ प्रदरो गर्त्तः कंठे आक्रम्य गवयमिव १२ आश्रितं शापांतकालप्राप्तेः प्रशायमा
नैः १३ प्रदरकरणाद्रूपप्राणांतव्यापारान् सर्वं च रामस्त्वमितिनस्तानः १४ इदानीं कथं ते तानेतदाह कौसल्येनं
दितया कौसल्या सुप्रजा इति निर्विदितः कौसल्यासुप्रजा इति तातेभीत्यर्थः एवं च कौसल्यायामी घरो वमोगः

नयस्मात्पुरुषव्याघ्र राक्षसोऽयं न शक्यते शस्त्रेण युधि निर्जेतुं राक्षसं निखनावहे १० कुंजरस्येव रौ
द्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण वनेऽस्मिन्सुमहच्छ्वभ्रं खन्यतां रौद्रवर्चसः ११ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः
खन्यतामिति तस्थौ विराधमाक्रम्य कंठे पादेन वीर्यवान् १२ तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं राक्षसः प्रश्रितं
वचः इदं प्रोवाच काकुत्स्थं विराधः पुरुषर्षभं १३ हतोऽहं पुरुषव्याघ्र शक्रतुल्यबलेन वै मया तु
पूर्वं त्वं मोहान्न ज्ञातः पुरुषर्षभ १४ कौसल्या सुप्रजास्तात रामस्त्वं विदितो मया वैदेही च महाभा
गा लक्ष्मणश्च महायशाः अभिशापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुं तुंबुरुर्नाम गंधर्वः शप्तो वैश्रव
णेन हि १६

वैदेही च लक्ष्मणश्च तव भ्रातेति संविदितं १५ एवं तानेकारणमाह अभिशापादि
ति तुंबुरुरहं वैश्रवणेन शप्तः तस्मात्कायाद्राक्षसीं तनुं प्रविष्टः तेमे तानशक्तिरस्तीत्यर्थः १६ रामः

श्री॰
रा॰ आ॰
टी॰
४

विराधस्य समर्थ्यं विले संस्थापनत्वं विले वधं प्रवक्रतुः स्त्वन्तरयोनेनेति शेषः ३॰ उक्तमेवार्थमुपसंहरति स्वयमिति यथा
शीघ्रं प्रयातो नेतो ऽवितं समेष मदाकं द्वौ प्रसद्य त्वं च मया शास्त्रशोभितस्तथा नेनो ऽस्त प्रसद्य उद्दिश्य प्रयत्नोनिपा
देयधमे कार्यः कालनवारिणाविराधनमेव वधः शस्त्रकृतो न भवेदिति निवेदितो भृद्रामश्चेति शेषः ३१ तेदेव

प्रवध्यनो प्रेत्य महाससत्त्वनौ ऽशितेन शस्त्रेण न तदा नरर्षभौ समर्थ्यौ वात्यर्थं विशारदा वुभौ विले विराध
स्य वधं प्रवक्रतुः ३॰ स्वयं विराधेन हि मृत्युमात्मनः प्रसह्य रामेण यथार्थमीप्सितः निवेदितः का
ननचारिणा स्वयं न मे वधः शस्त्रकृतो भवेदिति बलेन रक्षसा प्रवेशय ३१ तेदेव रामेण निशम्य
भाषितं कृतामतिस्तस्य विलप्रवेशने विलं च तेन दिति बलेन रक्षसा प्रवेशयमाने न वनं विनादित
म ३२ प्रहृष्टरूपा विव राम लक्ष्मणौ विराधमुर्व्यां प्रदरे निपात्य तम् नेनदतर्थौ नभयो महावने
दिवि स्थितौ चंद्रदिवाकराविव ३३ इति श्रीरामायणे वाल्मीकीये आरण्यकांडे चतुर्थः सर्गः ४

भाषितं विराधोक्तं शस्त्रेण मे न मृत्युरित्येवं रूपं ३२ प्रहृष्टरूपा विव रूपशब्दः प्रवार्थे दिवि स्थितौ चंद्रदि
वाकराविव महावने विनेदतुः ३३ नीलत्वादिशालत्वाद्वनस्याकाशसादृश्यं उभावपि चंद्रवत्कलासं
पत्तौ मध्ये वर्त्तनायुक्तौ ३३ इति श्रीरामायणे आरण्यकांडे चतुर्थः सर्गः ४ ॥

ऊँजरस्येवमतऊँजरस्यैवाभिवननार्थ्यमिवेत्यर्थः खन्यतामतिशीघ्रमितिशेषः मयात्वाकिंतस्मैतन्मरणोपाय
स्थानेनाधिकमनाख्यातमनेनप्रोक्तन्याकारैनाशयः २५ पादेनकंठेआक्रम्यतस्थौसञ्चानहेरथस्थलदनखाहृम
र्पं २६ विराधस्यमहात्मनः महात्मनोमहाशरीरस्यगंधर्वत्वप्राप्त्यभिप्रायेणारामस्वरूपत्वाभिप्रायेण
वकाविनामहात्मनइतिप्रयुक्तंवा २७ मुक्तकंठंसमेतेपनार्थ्यरामसम्मतककंदाक्रमरणांशंकुवक्तदिनकोण

ऊंजरस्येवरौद्रस्यराक्षसस्यास्यलक्ष्मण वनेस्मिन्सुमहान्श्वभ्रः खन्यतांरौद्रकर्मणः २५ इत्युक्त्वा
लक्ष्मणंरामः प्रदरः खन्यतामिति तस्थौविराधमाक्रम्यकंठेपादेनवीर्यवान २६ ततःखनित्र
मादायलक्ष्मणः श्वभ्रमुत्तमं अखनत्पार्श्वतस्तस्यविराधस्यमहात्मनः २७ तंमुक्तकंठमुत्क्षिप्यश
ंकुकर्णंमहास्वनम विराधंप्राक्षिपच्छ्वभ्रेनदंतंभैरवस्वनम २८ तमाहवेदारुणमाशुविक्रमौ
स्थिरावुभौसंयतिरामलक्ष्मणौ मुदान्वितौचिक्षिपतुर्भयावहंनदंतमुत्क्षिप्यबलेनराक्षसं २९

उत्क्षिप्यवालयित्वामहास्वनत्वादेवभैरवस्वनत्वंयथातथाधमोहममित्यसोहमितिनदंतंश्वभ्रेप्राक्षिप
त् २८ आशुविक्रमौअतिप्रकामिणौसंयतिस्थिरौहठविनौ आहवेनिमित्तेबलेनोत्क्षिप्यसंवाल्यगर्तेचि
क्षिपतुः २९ अवध्यतांराक्षसानावध्यतोप्रेत्य श्वभ्रःखन्यतामिति पादेप्यवध्यतामितिवार्थोप्रेत्य ॥

श्री॰
वा॰ रा॰
टी॰
१०

पांडुराभ्रस्येव घनस्याधिका प्रख्या कांतिर्यस्य तत् ८ चामरव्यजने वालव्यजने रुक्मदंडे स्वर्णदंडे महाधने रत्नादिखचितत्वा
त् बहुमूल्ये तत्पर्यायः ९ १० उक्तलक्षणो वासवः शरभंगेन संभाषमाणो तं तत्र शतक्रतुं दृष्ट्वा तत्र रामोऽब्रवीत् उक्त

ददर्श रामः रथं आदित्यसन्निभं पांडुराभ्रघनप्रख्यं चंद्रमंडलसन्निभं ८ अपश्यद्विमलं छत्रं
चित्रमाल्योपशोभितं चामरव्यजने चाग्र्ये रुक्मदंडे महाधने ९ गृहीते वरनारीभ्यां धूयमाने च मूर्ध
नि गंधर्वामरसिद्धाश्च बहवः परमर्षयः १० अंतरिक्षगतं देवं गीर्भिरग्र्याभिरैडयन् सह संभा
षमाणं तु शरभंगेन वासवं ११ दृष्ट्वा शतक्रतुं तत्र रामो लक्ष्मणमब्रवीत् रामोऽथ रथमुद्दिश्य भ्रा
तुर्दर्शयताद्भुतं १२ अर्चिष्मंतं श्रिया जुष्टमद्भुतं पश्य लक्ष्मण प्रतपंतमिवादित्यमंतरिक्षगतं
रथं १३ ये हयाः पुरुहूतस्य पुरा शक्रस्य नः श्रुताः अंतरिक्षगता दिव्यास्त इमे हरयो ध्रुवम् १४
इमे च पुरुषव्याघ्र ये तिष्ठंत्यभितो दिशं शतं शतं कुंडलिनो युवानः खड्गपाणयः १५

स्यैव रथं वा रामो भ्रातुः उद्दिश्य हस्तेन निर्दिश्य दर्शयत् अदर्शयत् तत्पर्यायः १२ १३ पुरुहूतस्य यानि तथा पंचाभिराहू
यंते यागेषु ते पुरुहूताः नः अस्माभिः १४ शतं शतं प्रत्येकं दिक्षु इति शेषः शतशब्दोऽनंतवाची १५

१०

361

समाधास्यसमाश्वासेवनिराधांद्धीतामित्रेतिशेषः १ इदंवनंकष्टंपीडाजनकंदुर्गंविषमंक्रमणाययोग्यंवयंवेतः
स्वंकदापिवनगोचरानस्मः कदापीदृशंवनंनदृष्टंयस्मात् २ अतः शीघ्रंशरभंगाश्रमंगच्छामइत्यर्थः ३
तत्केतिशेषः ३ भावितः शुद्धात्मायस्यतस्यसमीपेमहदद्भुतंददर्श ४ तदेवाह विभ्राजमानमिति वपुषा

दृष्ट्वाततंभीमबलंविराधंराक्षसंवने ततः सीतांपरिष्वज्यसमाश्वास्यचवीर्यवान् १ अब्रवीद्भ्रातरं
रामोलक्ष्मणंदीप्ततेजसं कष्टंवनमिदंदुर्गंनचस्मोवनगोचराः अभिगच्छामहेशीघ्रंशरभंगंतपो
धनं आश्रमंशरभंगस्यराघवोऽभिजगामह ३ तस्यदेवप्रभावस्यतपसाभावितात्मनः समीपेशर
भंगस्यददर्शमहदद्भुतं ४ विभ्राजमानंवपुषासूर्यवैश्वानरप्रभं रथप्रवरमारूढमाकाशेविबु
धानुगम् ५ असंस्पृशंतंवसुधांददर्शविबुधेश्वरम् सुप्रभाभरणंदेवंविरजोंबरधारिणम् ६ त
द्विधैरेवबहुभिः पूज्यमानंमहात्मभिः हरितैर्वाजिभिर्युक्तमंतरिक्षगतंरथं ७ ॥

वपुः कांत्याविबुधानुगंदेवानुचरंवरूथीदिः ५ वसुधामसंस्पृशंतंरथादवरूह्यापीतिशेषः विबुधेश्वरंश
क्रंअतिशयप्रभाववदाभरणंविरजस्कमंबरंधर्मेणातिलंयस्यतं ६ तद्विधैस्तादृशाभरणादिमद्भिर्देहैरितैः श्यामै

श्री॰
वा॰ रा॰
टी॰
९९

यावदसौ मां नाभिभाषते तावन्मां निष्कास्यानंतरं स्य त्वं वानयतमयात्महगकत ततोऽनवधिन्वाउेतामीमांग्र
इहमेहेनिरहनाहेतोत्यर्थः अश्रतिविषयाश्रमषयहप्रकपदं विपदीवस्थितेनेवंवैभवस्य दर्शनमनुचितं
मित्यर्थः २१ कृतार्थोनिस्तीर्णाविपदेनितंवंतेनावगामिनि शेषः तदा वैभवप्रकाशिमिदस्यागीति शेषः कृत॰
कृत्येतत्यहं प्रतिमिमीत्याह तदहमेव महीभावाख्यानेमवेमामेजस्यात रामो यावन्मां नाभिभाषते तावत्

इहोपयात्यसौ रामो यावन्मां नाभिभाषते निष्कांतयततावत्ततो मां द्रष्टुमर्हसि २१ निवर्त्तकृता
र्थोहितस्तदाहमविशादिमं कुर्मस्वनेनकर्त्तव्यमहदयः सखस्करं २३ अथैवंबुवीतमामेवसमानयिता
वतापसम वर्षेनहयप्रक्तेनयथोदिवमरिंदमः २४ प्रयातेतुसहस्रादेवराघवः सपरिच्छदः अ
भिद्रावमुपामीनेशरभंगमुपागमत् २५ तस्यपादौ वसंगृह्य रामः सीतावलक्षणः निषद्यतदनु
ज्ञातालब्धवासानिमंत्रिताः २६

मंतावराववावधस्यनिष्कांसमामिंनयततो मां द्रष्टुमर्हसि अस्मैः सडक्कं
महदमकर्मेतेनकर्त्तव्यमास्तेराववावचूपमतत्तक्रवणेनकृतार्थकृतदेवप्रयोजनेरावणजयिनं द्रष्टास्मि २
निनोर्थव्याख्यानेमश्रमदर्शनेदेवत्वदेवाकपवेपरितेयोत्यः २२ अथवन्तीतिदेवैर्लोपातरंतेताप्रसंमारभंग
मामेवमानयिन्वामेसत्त्ववमिवंयथै ः २४ सपरिच्छदः सीआतरमहितः २५ पादौ समस्यरामः स्वयंशोपविवास्त

॥ एवं इत्यादि समाप्तं शीतलादि सर्गोकारि ॥

९९

362

विस्तीर्णो विपुलानि अतिशयेन विह्वलानि उरांसि येषां ते आयतं दीर्घं शोणांशूनि शोणाभ्रभाणि वसनानि येषां शो
णांशुवसना इति पाठे पद्मरागसदृशवसना इत्यर्थः शोणांशुरिव प्रावीनः पाद इति कतकः १६ ज्वलनसन्नि
भाः दीप्तिमात्रेण १७ पञ्चविंशतिवर्षप्रमाणकं नित्यं देव्यार्थः ये इमे देवा यथा याहृश शुभदर्शनवय

विस्तीर्णविपुलोरस्काः परिघायतबाहवः शोणांशुवसनाः सर्वे व्याघ्रा इव दुरासदाः १६ उरो
देशेषु सर्वेषां हारा ज्वलनसन्निभाः रूपं बिभ्रति सौमित्रे पञ्चविंशतिवार्षिकं १७ एतद्धि किल देवा
नां वयो भवति नित्यदा यथेमे पुरुषव्याघ्र दृश्यन्ते प्रियदर्शनाः १८ इहैव सह वैदेह्या मुहूर्तं तिष्ठ
लक्ष्मण यावज्जानाम्यहं व्यक्तं क एष द्युतिमान् रथे १९ तमेवमुक्त्वा सौमित्रिमिहैव स्थीयतामिति
अभिचक्राम काकुत्स्थः शरभङ्गाश्रमं प्रति २० ततः समभिगच्छन्तं प्रेक्ष्य रामं शचीपतिः शरभङ्ग
मनुज्ञाप्य विबुधानिदमब्रवीत् २१

स्का दृश्यन्ते एतद्देवानां नित्यदा वय इति पूर्वेण संबन्धः १८ यावज्जा
नामि तावत्तिष्ठेत्यन्वयः क एष रथे इदं तेनानुमितोऽपि प्रमाणेन न तेनापि ज्ञातव्य इत्यर्थः १९ उक्त्वा
न्वावाद् सर्वेषां पारं तत्रोपदेशात् तमेव मिमां इद इहैव स्थीयतामित्येवमुक्त्वेत्यर्थः २० अनुज्ञाप्य गमनाय कृता

ममागमस्य यत्साधिफलत्ताभवतिन याकरोमि अत्वयासान कोतेलोकास्तत्राह ब्रह्मादित उभययत्राप्युपार्थः
ब्रह्मलोकानाकपृष्ठलोकाश्चजिताः मामकास्तान्प्रतिगच्छाभिलक्षितेनांगीकुरुष्व अनेनसर्वकमेणां
वदर्पणमकरोदिति सूचितं कामतोवापियत्करोमि शुभाशुभं तत्सर्वंतदपिसंन्यस्तंतत्पदकृतः करोम्यहं नाहं
कर्तामर्दमेतेब्रह्मैवकरुतेतया पतञ्जलायेणाप्रोक्तमृषिभिस्तत्वदर्शिभिरितिकोमोक्तिः भगवत्समर्पितधः

अत्वयानरशार्दूलजितालोकामयाशुभाः ब्रह्माद्यानाकपृष्ठाद्याःप्रतिगृह्णीष्वमामकान् ३१ एवमुक्तो
नरव्याघ्रः सर्वेषामविशारदः स्वविष्णाशरभंगेणाग्यवोवाक्यमब्रवीत् ३२ अहमेवाहरिष्यामित
वोलोकान्महामते आवासंत्वहमिच्छामिप्रदिष्टमिहकानने ३३ राघवेणैवमुक्तस्तुशक्रतुल्यबलेन
वै शरभंगोमहाप्राज्ञः पुनरेवाब्रवीद्वचः ३४ इहरामममहातेजाः सुतीक्ष्णोनामधर्मिकः वसत्यरण्ये नि
यतः सतेश्रेयोविधास्यति ३५

मेंममनेनफलत्वेनोपात्तंत्वस्मदेवमुक्तिपर्यंतमापितवान् ३१३१ अहमेवेति
नरव्याघ्रः मनुष्यश्रेष्ठः सर्वधर्मविशारदः सर्वधर्मविचक्षणः कार्यसमापानतेनाथ्येः वाक्यतमृष्येः परमभक्तस्यानुग्रहायनदर्पित
धर्मांगीकारमाहभगवानहमेवेति मयिप्राप्तेनेनस्थापितानिमानत्वदर्जितान् सर्वानलोकानहम
हमेवाहरिष्यामिप्रापयिष्यामि इत्युक्तासेनरनमनारण्यायाह आवासंत्वितिप्रदिष्टंउपदिष्टे ३३ ३४ इहारे

तदनुज्ञाताः आसनादुत्थाय कृतानुमतिकाः अतएव लब्धवासाः लब्धवासस्थानाः निमंत्रिताः भोजना
र्थं ब्रह्मणा इहानिमेदुः २८ शक्रोपयानं इंद्रागमनप्रयोजनं २७ निवेदनप्रकारमाह मामेषइति उग्रेणतप
सा मया जितं ब्रह्मलोकं एष वरदः इंद्रो ब्रह्मलोकं मां निनीषति यद्वा देवेंद्रवेषधारी ब्रह्मैवायं अकृतात्मभिः
अननुष्ठितभगवदुपासनैः २८ तर्हि किमिति विलंबितं तत्राह अहमिति सान्नायोगवद्बुधा नग

ततः शक्रोपयानं तत् पर्यपृच्छत राघवः शरभंगश्च तत्सर्वं राघवाय न्यवेदयत् २७ मामेष वरदो रा
म ब्रह्मलोकं निनीषति जितमुग्रेण तपसा दुष्प्रापमकृतात्मभिः २८ अहं ज्ञात्वा नरव्याघ्र वर्तमा
नमदूरतः ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्वामदृष्ट्वा प्रियातिथिं २९ त्वयाहं पुरुषव्याघ्र धार्मिकेण म
हात्मना समागम्य गमिष्यामि त्रिदिवं देववरं परं ३० श्रीरामाय नमः ॥

कामि योगासियास्वेकपादेहत्यागात् त्वां प्रियातिथिं अतिप्रियमतिथिं २९ त्वया समागम्य त्वत्समा
गमं प्राप्य कृतात्मसेवितः एतावत्कालपर्यंतमनुष्ठितोपासनायाः अधिकफलद इतिभावः त्रिदिवम
वरं परं वयरो ब्रह्मलोकः ३०

श्री·
रा·प्रा·
टी·
४४

आहिताग्निलोकाः कर्मणापितृलोक इति श्रुतेः वंशप्रदातृणां ऋषिलोका विद्यया देवलोक इति श्रुतेः स्व
र्गलोकप्रदातृणां देवानामाजानदेवानां ब्रह्मविद्ब्रूकूशणांवा लोकेपान्थुवः प्रदातृणांकेरातितृताब्रह्म
लोकेनयं सर्वोहृतार्थउद्वान ४१ पितामहं ब्रह्मादिब्रयसमाष्टिरूप ४२ इत्यार्षेरामायणेपंचमः सर्गः ५ मुनि
संघाः दंडकारण्यवासिनः समागताः मिलिताः अभ्यगच्छंत तस्य रक्षणा मार्थ्यनार्थमिति शेषः १ वैखानसा

सलोकानाहिताग्नीनामृषीणांच महात्मनां देवानांवचनातिक्रमण्ब्रह्मलोकंवोहन् ४१ सङ्ग्रामकर्मा
भवेन्नेदिजर्षभः पितामहंमानुवंदद्दर्शह पितामहस्यापिसमीपस्तं हि जननंदस्यागतमित्य
वादह ४२ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेपंचमः सर्गः ५ शरभंगे दिवंप्राप्ते मुनिसंघाः समागताः
अभ्यगच्छंतकाकुत्स्थंरामंज्वलिततेजसं १ वैखानसावालखिल्याः संप्रक्षालामरीचिपाः अश्मकु
ट्टाश्चबहवः पत्राहाराश्चतापसाः दंतोलूखलिनश्चैवतथैवोन्मज्जकाः परे गात्रशय्याअशय्याश्च
तथैवानवकाशिकाः ३

इति येनसख्यात्तेवैखानसा येवालास्तेवालखिल्याइतिश्रुतेः प्रजापतेर्नखलोम
जाः संप्रक्षालाः भगवतः पादप्रक्षालनजामहर्षयः अप्रसत्तिकाः संप्रक्षालाइत्यन्ये मरीचिपाः रविवश
मिसंभक्तिरणजीवनाः अश्मकुट्टाः अपक्कजहितान्नभक्षकाः २ दंतोलूखलिनः दंतातिरिक्तावहननस्था

364

रामायणम् ३

६३

प्रतिस्रोतां आवं तत्त्वमार्षमंदाकिनीतामिव पुण्यं तत्रामिकांवाविशक्तटस्थेयमेव प्रतिस्रोतमेकत्वाव्रजसर्वेवा
हित्वा पुरुषेणापाश्रिमाभिमुखवतयागमनेप्रतिस्रोतस्तं भवति पुष्पवतलक्षुडुपवहांउडुपंसवः पुष्पसमूहव
हामितिवा ३६ एषपंथाइतिमार्गोपदेशः अथ स्वविभंगवत्त्याषितस्योनरंदत्वास्वाभीष्टंभगवतेभाषयते मु
हूर्तेनातयताश्यमा अयंहूतायोभवानित्यभिध्यानहवेकंकटाक्षेणागतिशेषः ततोऽग्निमहङ्जगतनकेस्यथ

इमां मंदाकिनीं राम प्रतिस्रोतामनुव्रज नदीं पुष्पोडुपवहां ततस्तत्र गमिष्यसि ३६ एष पंथा नरव्या
घ्र मुहूर्तं पश्यतात मां यावज्जहामि गात्राणि जीर्णां त्वचमिवोरगः ३७ ततोऽग्निं स समाधाय हुत्वा चा
ज्येन मंत्रवित् शरभंगो महातेजाः प्रविवेश हुताशनं ३८ तस्य रोमाणि केशांश्च तदा वह्निर्महा
त्मनः जीर्णां त्वचं तथास्थीनि यच्च मांसं सशोणितं ३९ स च पावकसंकाशः कुमारः समपद्यत उ
त्थायाग्निचयात्तस्माच्छरभंगो व्यरोचत ४०

समपिगात्राणि गात्रावयवान् ३० ततोऽग्निमिति हुहुः शेषवह्निं
यास्त्वमः प्रत्याख्यानमिषकक्रियः आत्मानं वातयेपस्तुभगवग्मनशनांउभिरिसुक्ताभियवेशं येष्टिमागेणा
ग्निसमाधाय मंत्रवतत इत्कमं त्रैर्हुत्वाचाग्निप्रवेशात्कमंत्रैरुपनिषदुक्तैः प्रविवेश ३८ तस्येति तस्यशरभंग
स्य रोमादीनि वह्निर्ददाह इति शेषः ३९ स्वर्गारोहणार्थं दिव्यशरीरप्रियहमग्निप्रवेशस्य सर्वहुतोयामनस्य

श्री० भा० स्क० टी० ३४

यशसा विक्रमेण च ख्यातः प्रसिद्धः तेन दुर्योगोनिशेषः पितृवत्त्वं पालनं यस्य स तथाभावः सत्यं सम्यक् वचनं च त्वयि
तिष्ठतीति शेषः किंच त्वयि स्थितेन धर्मस्य पालकः अगृहीतोपि सकलानां गृहस्थो भवतीत्यर्थः प्रमाणान्तरे...
कर्मप्रभवे तां धर्म श्रवणपिद्धिसोः स्मरणादेव मसूर्योस्यादिति क्रतिरित्यस्तेतः ९ धर्मं सेवमानानागतेन त्वदागत
त्रयधर्मं सं धर्मवत्सले धर्मानुष्ठानप्रियम् त्वामासाद्य प्रयताः स्म अर्थित्वादार्थीभावेन यत्न क्षत्रमपि वसा
मस्तानं तेन महंसीतिप्रोत नवायपि सम्मकार्य वनां प्रसामलमेवा अत्र श्रीरिति त्वमायेन त्वदंशवस्था

विख्यातसि पुण्यश्लोकेषु यशसा विक्रमेण च । पितृवत्त्वं सत्यवता यिधर्मस्य प्रतिपालकः ॥ ९ ॥ त्वामासाद्य म
हात्मानं धर्मज्ञं धर्मवत्सलम् । अर्थित्वाद्वाह्यवस्यामस्तपसि नः तेन महंसि अधर्मः सुमहान्राजन्भवे
त्तस्य पालनं यो हरेद्वलिषड्भागं न वरक्षति प्रजावन ॥ ११ ॥ पुमानः स्वानि वर्णानां आगोप्तान्यानि च
निःप्रभक्षः सदा रक्तन्त्ववान्विषयवासिनः ॥ १२ ॥

न मेव सकलमनोरथसम्पत्करत्वात् कार्यसाधनम् तथाप्या
सं तिशये न किंचिदसमाप्तं तेनत्वमिति भावः १० जगत्त्रयाणां तपसा पुनात्पकृथनेस्वरतातोपिप्रहातिरक्षस्य च
तथाप्यस्मिन्नतिशयेनातिलोकरीत्या राजधर्मं बोधयन्ति अधर्मश्च तेन वरक्षति विषयेवासिनः स्वयं रक्षयेत वालिषु
ड्भागं करं त्रयं प्रवृत्तापि यद्वावलयं सम्पाद्यते तथा प्रजापमानाभिः स्वानि स्वपरिहायात ॥ ११ ॥ वर्णान्तरानुपयमाहः अ

उन्मज्जकाः कंटदद्वेजलेस्थित्वा तपः कुर्वंतः मात्रशय्याश्च नास्तरणशायिनः अशय्या निद्राहीनाः अनवकाशी
काः पदपादस्याप्यासनकाशदानरहिताः एकपादस्थितिमंतः शतियावन ३ आकाशनिलयाः अनाहतप्र
देशस्थायिनः स्थंडिलशायिनः उपलिप्तानास्तीर्णस्थलशयनाः ४ ऊर्ध्ववासिनः गिरिशिखरादूर्ध्वप्रदेशनि
वासशालिनः व्रतोपवासिनः इतिपादस्तास्विन्यः तस्य साधारणधर्मत्वादितिकतकः आर्द्रपटवाससः नित्य

मुनयः सलिलाहाराश्च वायुभक्षास्तथापरे आकाशनिलयाश्चैव तथा स्थंडिलशायिनः ४ तथोर्ध्ववा
सिनोदांतास्तथार्द्रपटवाससः सजपाश्च तपोनिष्ठास्तथा पंचतपोन्विताः ५ सदैवाभ्यासाग्नियायु
क्ताः हठयोगसमाहिताः शरभंगाश्रमेराममभिजग्मुश्चतापसाः ६ अभिगम्य च धर्मज्ञा रामं
धर्मभृतांवरं ऊचुः परमधर्मज्ञमृषिसंघाः समागताः ७ त्वमिक्ष्वाकुकुलस्यास्य पृथिव्याश्च महार
थः प्रधानश्चापि नाथश्च देवानामिव वासव ८

मार्दवसत्त्वमननशीलाः सजपाः सदाजपपराः तपोनिष्ठाः सदा
स्वाध्यायाध्यापनशीलाः तपोहिस्वाध्यायइत्युक्तेः पंचतपोन्विताः ग्रीष्मे पंचाग्निमध्यस्थाः ५ अभ्यासाग्नि·
यात्रयाविपानुष्ठानं तेनेन अन्यवर्वेसन हठयोगसमाहिताः योगैकाग्रचिताः ६ ७ किमूचुस्तत्राह त्वमिति
इक्ष्वाकुकुलस्य पृथिव्याश्च वेनकमलं त्रैलोक्यस्यातिगूढं प्रधानत्वेन जगद्धारणकर्तृत्वेनाथत्वेन पालकत्वा

श्री·
रा· आ·
टी·
४५

मकलदंष्ट्राग्रएवपीडमाहुः पंपेत्यादि पंपा वनयस्य तत्र निवासो येषां तेषां पंपानूपानदीवाअनुमंदाकिनीम
पितत्तीरअनुले हलोकमेप्रवक्तव्योयः मंदाकिन्याअनुस्पृक्स्यानंतस्यास्तीरवासिनां मंदाकिन्यां विस्तीर्णप्रवाहेस
तत्रवगाहनयाह्ययस्यचित्रकूटालयावासानां १७ विप्रकारंउपद्रवंनमृष्यामः सोढुमशक्ताः १८ शरणार्थंत्राणमम

पंपानदीनिवासीनामनुमंदाकिनीमपि चित्रकूटालयानांचक्रियतेकदनंमहत् १७ एवंव
यंनमृष्यामोविप्रकारंतपस्विनां क्रियमाणंवनेघोरंरक्षोभिर्भीमकर्मभिः त
तस्त्वांशरणार्थंचशरण्यंसमुपस्थिताः परिपालयनोरामवध्यमाना
निशाचरैः परात्वत्तोगतिर्वीरपृथिव्यांनोपपद्यते परिपालय
नः सर्वान्राक्षसेभ्योनृपात्मज एतच्छ्रुत्वातुकाकुत्स्थस्तापसानांतपस्विनां इदंप्रोवाचधर्मात्मास

र्वेम शरणार्थं रक्षणार्थं १९ त्वत्तः परागतिः त्वदन्यस्त्राता २० तपस्विनांतपोबलयुक्तानां तापसानामृषीणां
तेदेवाह नैवमिति एवमर्हकेप्रार्थनात्रपवक्ष्यः आज्ञाप्यः शिष्यादिवद्देवंकुर्विति शासनीयः केवलेनोपायं
तवरहितेनस्वकार्यमापन्नेवचनपरिपालनाख्येनहेतुना मयावश्यंवनेप्रवेष्टव्यमेवसचमेवनप्रवेशोग

२८
१८५

366

सदासावधानः रक्षन्नरहशाश्वतो अस्यैवार्थविवरणं वक्रुवार्षिकीकीर्तिर्मैरुद्दिकी मामृशिकंच ब्रह्मलोकरूपंफलं
प्राप्नोतितदाऊर्ध्वस्मिणाइति ११ १२ ननुषष्ठांशग्रहणात्मजारक्षणावश्यकत्वेपिवनवासिरक्षणंऊनसाह य
यदि भियादितिसामान्येननपुंसकं प्रजाः वानप्रस्थप्रजाः वनभागषष्ठांशोशइदमुपलक्षणंषड्भागस्यामितंत्रोप
नामिभिक्षाहारियमानषड्भागप्रामिः तेनधर्मषड्भागप्राप्तियादकस्यत्वविशेषः राजपरिपालनदेशभवफलाय

प्राप्नोतिशाश्वतीरामकीर्तिंसवङ्कवार्षिकीम् ब्रह्मणःस्थानमासाद्यतत्रचापिमहीयते १३ यमकरो
तियंधर्मंमुनिर्मूलफलाशनः तत्रराजषष्ठभागः प्रजाधर्मेणरक्षतः सोयंब्राह्मणाक्षत्रियेश्वा
नप्रस्थगणोमहान् तत्रेयोः नाथवृद्धामरातसैर्हन्यतेभ्रशं १४ एहिपश्यशरीराणिमुनीनां
भावितात्मनां हतानांराक्षसैर्घोरवहूनांव
शनवनोधर्मांशतर्थीभागः तदनुभोजनादिपृष्ठांगधर्मा
त्वर्थेरागतः अत्रप्रदानत्तस्यार्थंकर्त्तव्यार्थंनसंशयइतिस्कन्देरिगिरीतीवोच्यम १५ अथदिवस्तिनमर्षेमाऊः
सोयमेति आत्मग्राभूपिदधन्तेनेनतत्रदेवस्यवानप्रस्थमनापितत्रवोपिनात्वनाथोरक्षकोयस्यसत्वत्राषः
सोयनाथवदध्यतेभ्रनःत्माहशस्यापत्तानस्विनेगतिभावः १५ स्ववसामिध्यानत्वपरिहारायाऊःपहीला
मुनयोमननशीलाः भावितात्मानानिदिध्यासननिष्ठाः शरीराणिकेवलंहनानामकाणि वऊथावऊणिको

श्री॰
वा॰ रा॰
टी॰
९९

वरदत्तावचनात्मना धर्मेधृतात्माधर्मेस्थितचित्तः अर्थ्वैसहसंदत्तपस्समः तपोधनैः सहसुतीक्ष्णमभिजगाम २९
इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेआरण्यकाण्डेष्टमः सर्गः ८ द्विजैः प्राश्यनार्थमागतैर्वानप्रस्थैः
विमलंपवित्रंमहामेरुमिवोन्नतमितिपाठस्थितमितिशेषः नैतस्यात्याभ्यां साष्टपंडवन्नतमितिस्वरूपकथनम् २५

दत्वावरंचापितपोधनानांधर्मेधृतात्मासहलक्ष्मणेन तपोधनैश्चापिमहार्थदत्तः सुतीक्ष्णमेवाभि
जगाममवीरः २९ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकाण्डेष्टमः ८ रामस्तुसहितोभ्रात्रासीतयाच
परंतपः सुतीक्ष्णस्याश्रमपदंजगामसहतैर्द्विजैः १ सगत्वादूरमध्वानंनदीस्तीर्त्वाबहूदकाः द
दर्शविमलंशैलंमहामेरुमिवोन्नतम २ ततस्तदिक्ष्वाकुवरौसततंविविधैर्द्रुमैः काननंतौवि
विशतुः सीतयासहराघवौ ३ प्रविष्टस्तुवनंघोरंबहुपुष्पफलद्रुमम ददर्शाश्रममेकांतेचीरमाला
परिष्कृतं ४ तत्रतापसमासीनंमलपंकजधारिणाम रामः सुतीक्ष्णंविधिवत्तपोधनमभाषत ५

अथततस्तदिक्ष्वाकुवरावित्यादिश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमितिकतकः मलपंकजधारिणाम् मलस्यसर्वावसशांतयेपं
कजेनुपद्यासतेस्थित्वा यद्वा पंकजेरुद्रयंपंकजेनधारिणाम अथयोगधारणाशीलमित्यर्थ इतिकतकः तीर्थेमल
मलंपकजटाधरमितिपाठेत्वाममलंरुद्रमंत्रादिसंस्काराभावात्कठोरंजटकोवनसवासाच्छीरलम्बरत्निभेदश्मा

क्रियमाणं भवतामिमं विप्रकारं अयाकृष्टमपि भाविष्यतीत्यर्थः इति नीपर्यन्तकोभवक यद्धननं केवलं मदीयमे
वकार्यमेव क्रूधर्मोपवयजनकत्वान्न दिष्टमायनमेव यद्यपि स्वविप्रकारनाशे भवेत्तः स्मर्यापवनत्वागमेम
धर्मोपवयार्थे वैषां भवदीयाममप्रेरणा इति भावः अत्र यस्त्वन्नस्पृष्टपवनस्य २१ किंच पितृराज्यपरिपालनार्थ
मिदं वनं प्रविष्टपवानि प्राविष्टं चमापे सोर्यार्थं वस्वभाये वेति भवतामेवं प्रार्थनमनवसरमिति भावः २१ तदेवाह

नैवमर्हं यामां वक्तुमाज्ञाप्योहं तपस्विनां केवलेन कार्यस्वकार्येण प्रवेष्टव्यं वनं मया २२ विप्रकारमया
कृष्टरातमेभं भवतामिमं पितृस्तानिर्देशकरः प्रविष्टोहमिदं वनम् २३ भवतामर्थसिध्यर्थमागतोहं
यदृच्छया तस्यमेयं वनेवासो भविष्यति महाफलः २४ तपस्विनोरणे शत्रून्हंतुमिच्छामि राक्षसा
न पश्यंतु वीर्यमस्त्रयः सभ्रातृमे तपोधनाः २५ ॥

भवतामिति यदृच्छयाग्रागमपवाहे भवताम
र्थमपि भविष्यामीत्येवेति शेषः पितृसत्यपनेन उक्तपवार्थः कविनाश्रो कांतरेणावर्ण्यनेरयुमपि शैलीक
देतितिकतकतीर्थो यतः शत्रून्हंतुमिच्छामि अतस्तस्य यदृच्छयावनमागतस्य मे वनवासो महाफलो भ
विष्यतीति स्वगतो विचारः अयमत्राभिधेयाय प्रकाशप्रतिवाती तेषां पश्यंतिति सर्वथाहं तेषामितियाव
त् २५ ॥

श्री॰ वा॰ आ॰ टी॰ २

नकुर्वाचमदागमनसंभावनानत्राह विज्ञेति यदागमनात् भ्रष्टः विचक्रदमपादायप्राप्यास्थितोसि तएभ्र
निमेमपाकृतोसि आश्रमापमिनस्यवेषयेति विज्ञविचित्रफलहेतुकृतंदत्वयाहत्वाच संसारमायरा
भ्रष्टोविमानंममयोगस्वाभामानानिमभ्रष्टत्वइमंकृत्स्वरूपान भ्रष्टस्तश्रीमगात संसारमामत्वमेवममयाकृ
तिचात्वंमम्यः कृतोसि श्रतत्वन्यतोात्वयानेदेवलोकंगतः नित्यग्रंणार्थः नमनिदानींकृतेदेवलोकारोहणाप्रम
क्तिस्तत्राह इहानिशरभंगाश्रमानंतरमिहाभ्यागतस्यर्थः १ अनेनकर्मणानितानित्येनेनश्रवणासवना

विचक्रदमपादात्तनाभ्रष्टोसिमेकृतः इहोपयातः काकुत्स्थदेवराजः शतक्रतुः १ उपागम्यवमेदे
वोमहादेवः सुरेश्वरः सर्वाँल्लोकान्जितानाहममपुण्येनकर्मणा ११ तेषुदेवर्षिजुष्टेषुजितेषु
तपसामया मत्प्रसादात्सभार्यस्त्वंविहरस्वसलक्ष्मणः १२ तमुग्रतपसंदीप्तंमहर्षिसत्यवादिनम्
वर्षाणिनिरीक्ष्यामनसंतप्तस्वभावोस्योक्तः सुजातवदनेष्वयोन प्रत्युवाचात्मवान्रामोब्रह्माणमिववासवः १३
कृतेनदोषायदेवादिपदानाप्तत्वातितिमित्तभेदसापेक्षत्वात्तद्यौनकृत्याभितिकेचित ११ अयमेवंपुण्यमतं
तफलत्वाद्यमभगवत्प्रयोति तोषमि १ अहमेवति तपसस्पर्धः त्वतः प्रतिग्रहेनाहमधिकारीति
आपातनोर्थः वस्तुतस्तत्पुण्यस्यागीकारेणानमनल्पस्याभिभगवान् अहमेवेतिन्यासेनेनत्वयाप्याथिन्
तभ्रंशमापयिष्यामि अहमेवैपनेनसर्वकर्मफलदाता १

तन्माभिवदेतिमा इति मां उक्तयोगधारणाशीलत्वेन वाग्व्यवहाराभावादेवं श्रार्षन्माम सत्यविक्रम अतस्तनय॰
सभा कस्मिन्निवेदितो मोति उक्तवदृत्तान्तं समाधितो वुन्या परामेष्ठ हृष्ट इत्यर्थः ७ सनाथश्चैवसत्स्वामिकश्च श्रुत्वाय माश्रयो
वस्मिन्ववया यथाश्रमव्यवहारो योयदेहत्त्वयाजीवन्नप्येणाक्रांतोपि सापत्नमर्यमायया साच्चिदानंदस्वैवं शरीरहूप

रामोहमस्मि भगवन्न भवंतं द्रष्टुमागतः तन्माभिवद धर्मज्ञ महर्षे सत्यविक्रम सनिरीक्ष्य ततो धी
रो रामं धर्मभृतां वरम् समाश्लिष्य च बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीत ७ स्वागतं ते रघुश्रेष्ठ रामसत्य
भृतां वर आश्रमोयं त्वया क्रांतः सनाथश्चैव सांप्रतं ८ प्रतीक्षमाणस्त्वामेव नारोहेहं महायः
शः देवलोकमितो वीर देहं त्यक्त्वा महीतले ९

ता प्रतिभासमानस्य बहिरवलक्षणानुभवन् सनाथश्चैवं इहेश समत्वं तु यस्य दर्शनेनेनविन स्वप्रकाशत्वं जीवाभेदे॰
नाहमिति प्रतीत्यात्मस्फूर्तिस्तदेहत्यागेनेत्यात्मनीं गृहीतभेदनिवंधनसनाथत्वव्यवहारः इत्येनज्ञानाम
दीप्रतिरिक्तत्वाभावः सविनश्यतिधर्मः ८ अतस्त्वां प्रतीक्षमाणा इति त्वां त्वामभूतं महायशः इति संबोधने दे

हं उक्तवानित्याभिप्रायेणाहनन्वकानेदाश्रममागाभिप्रायं परिकल्प्य मोवादीदित्याह तेकत्वेति तमुक्त्वानमस्तवम्येम्मयविष
येवचने १९।२॰ अन्यत्राश्रमकालानिरू आश्रममृगाहननेनकृपांपरित्वेवकृत्वाश्रमान्तमशक्तमित्याह भवानिति त
त्रमृगेमुसुवधेमच्चानमयाभिषज्येत अभिषङ्गः पराभवः कृतपराभवोभवेत ततः परमेतत्कृच्छ्रतरं किंस्यात्॥

उवाच वचनं धीरो विस्मयन्मुनिपुङ्गवः तानहं सुमहाभाग मृगसंघान्समागतान् १९ हन्यां निशित
धारेण शरेणानतपर्वणा भवांस्तत्राभिषज्येत किंस्यात्कृच्छ्रतरं ततः २॰ एतस्मिन्नाश्रमे वासं चि
रं तु न समर्थये तमेवमुक्त्वोपरमं रामः संध्यामुपागमत् २१ अन्वास्य पश्चिमां संध्यां तत्र वास
मकल्पयत् सुतीक्ष्णस्याश्रमे रम्ये सीतया लक्ष्मणेन च २२ ततः शुभं तापसभोज्यमन्नं स्वयं सुती
क्ष्णः पुरुषर्षभाभ्यां ताभ्यां सुसत्कृत्य ददौ महात्मा संध्यानिवृत्तौ रजनीं समीक्ष्य २४ इत्यार्षे रा
मायणे आरण्यकाण्डे सप्तमः ७॥

ततः किमपि २१ यदेवमत एतस्मिन्निति चिरं चिरकालं वासं न समर्थये नेच्छामि मृगसंघवधे विनाश्रमे तस्मा
कामत इत्यनेन भवेत्तापीडेत्याशयः उपरमं उपरम्य विरम्य सेवपादः संध्यामुपागमत् संध्यां वंदितुमुपागतवान् २२
२३ संध्यानिवृत्तौ रजनीमभ्यवहारार्हां समीक्ष्य मत्वाच्य यावत २४ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणतिलके आरण्य

आरण्यकाण्डे सर्गः ७
१८

369

सर्वोपासनात्स्वेष्टमेवेति ध्वनितं अथ लोकद्वयेप्यत्र जनप्रजाराणामावासमिति प्रदिशत्वयेतिशेषः १४ गौत
मेन गौतमगोत्रेण शरभंगेण सर्वत्र इहपरत्र च कृष्णमलइत्याख्यातं एवं वानप्रस्थोहमितिसत्वं दातम शाक्यमेवा
शयः १५ १६ अयमेवत्र स्मदीयः ७ अनेन गुणान्मुक्तादोषमाहइममिति इममाश्रमं दृष्ट्वा कारणं अयं महो

अहमेवहू नित्यानि स्वयं लोकान्महात्मने आवासं त्वहमिकामि प्रदिशमि हकानने १४ भवान्सर्वत्रकु
शलः सर्वभूतहितेरतः आख्यातं शरभंगेण गौतमेन महात्मना १५ एवमुक्तस्तु रामेण महर्षिर्लोक
विश्रुतः अब्रवीन्मधुरं वाक्यं हर्षेण महताप्लुतः १६ अयमेवाश्रमो राम गुणवान्रम्यतामिति ऋ
षिसंघानुचरितः सदामूलफलैर्युतः १७ इममाश्रममागम्य मृगसंघा महीयसः अहत्वा प्रतिगा
कं तिला भयित्वा कुतोभयाः १८ नान्यो दोषो भवेदत्र मृगेभ्योन्यत्र विद्धि वै १९ तच्छ्रुत्वा वचनं त-
तस्य महर्षेर्लक्ष्मणाग्रजः १९

यमः प्रतिशापित महत्वव नोपि अहत्वा हननमकृत्वा लोभयित्वा रूपकं
तिगानित्यशेषैः विततो भक्तृत्वा गकं नीत्यर्थः अनेन भावीमारीचहतान्तः सूचितः अकुतोभयाः नेड्व १८
अत्र टंकारण नाम्पाटरो भवेदत्र नस्यैव विवरणं मृगेभ्यो न्यत्र विद्धि वै इति मृगेभ्यो न्यत्र न भयमिति विद्धी

३/
५८

श्री॰ रा॰ आ॰ टी॰ १५

प्रविष्टेति रूपद्वयं ॥ आश्रमपदमिति नानात्वे एकवचनं १२ उक्तविशेषणविशिष्टानि वनानि सरांसि च दृष्ट्वा मे र त्यन्वयः शीतपक्षिगणान्वयस्य विरोधाभावात् १३ कारण्डवविकीर्णानि शोभमानि १४ १५ तन्वयासकु लक्षणाभ्याम आश्रमान् दृष्ट्वा पुनरपि ममाश्रमं प्रत्यागन्तव्यमित्यर्थः १६ १७ ततोऽथ तदादिदानानन्तरं विमलो

सीतया वा नयामार्थं काययेवानुक्तया ॥ यस्याश्रमपदे रम्यं दंडकारण्यवासिनो एषां तपाश्च तोष्वी स्वतपसा भावितात्मना ॥ सप्राज्यफलमूलानि पुष्पितानि वनानि च प्रशस्तमृगयूथानि शान्तपक्षिगणानि च ॥ फुल्लपङ्कजखण्डानि प्रसन्नसलिलानि च कारण्डवविकीर्णानि तटाकानि सरांसि च इस्यसे दृक्ष्यमाणानि गिरिप्रस्रवणानि च रमणीयान्यरण्यानि मयूराभिरुतानि च १५ गम्यतां वत्स सौमित्रे भवानपि च गच्छतु आगन्तव्यं च ते दृष्ट्वा पुनरेवाश्रमं प्रति १६ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा काकुत्स्थः सह लक्ष्मणः प्रदक्षिणं मुनिं कृत्वा प्रस्थातमुपचक्रमे ततः शुभतरे तूणी धनुषी चायतेक्षणा ददौ सीता तयोर्भ्रात्रोः खड्गौ च विमलौ ततः आबध्य च शुभे तूणी चापे चादाय सस्वने निष्क्रान्तावाश्रमाद्गन्तुमुभौ तौ रामलक्ष्मणौ शीघ्रं तौ रूपसंपन्नावनुज्ञातौ महर्षिणा प्रस्थितौ धृतचापासी सीतया सह राघवौ २१

निशि तौ रघु द्वौ च दृष्टौ १८ चापेचापशशोभितमिंगः २० इत्यारण्यकाण्डे अष्टमः सर्गः ८ रामस्य च प्रतिज्ञा पुनरुक्ता व रथिं तेते नो ह यथं चैव रामस्य धमायत न्तोनिषेधति सीता अब्रवीत् सीतेति शेषः स्वयमाशुक्तिमत्त्वेन स्वदेशाम

रत्यारण्यकाण्डे अष्टमः सर्गः ८

रत्नप्रस्थितयोरामलक्ष्मणयोः नाहामहाभवे सीतौ प्रतिपद्वा ध्यायसोत्तरया

१६

370

परिणाम्य अतिवाह्य १ उपस्पृश्य स्नात्वा उत्पलगंधिना उत्पलगंधवता २ काल्यं यथाकालं प्रातः समिदभ्यर्चनादिकि
याविशेषणं ३ ४ ५ ८ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामः गमनानुज्ञां प्राप्तुमिच्छामः विशिखैः विधूमैः ७ अविषह्या

रामस्तु सहसौमित्रिः सुतीक्ष्णेनाभिपूजितः परिणाम्य निशां तत्र प्रभाते प्रत्यबुध्यत १ उत्थाय च यथा
कालं राघवः सह सीतया उपस्पृश्य सुशीतेन तोयेनोत्पलगंधिना २ अथ तेऽग्निं सुरांश्चैव वैदेही राम
लक्ष्मणौ काल्यं विधिवदभ्यर्च्य तपस्विशरणे वने ३ उदयंतं दिनकरं दृष्ट्वा विगतकल्मषाः सुतीक्ष्णम
भिगम्येदं श्लक्ष्णं वचनमब्रुवन ४ सुखोषिताः स्मः भगवंस्त्वया पूज्येन पूजिताः आपृच्छामः प्रया
स्यामो मुनयस्त्वरयंति नः ५ त्वरामहे वयं द्रष्टुं कृत्स्नमाश्रममंडलं ऋषीणां पुण्यशीलानां दंडकार
ण्यवासिनां ६ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामः सहैभिर्मुनिपुंगवैः धर्मनित्यैस्तपोदांतैर्विशिखैरिव पावकैः ७
अविषह्यातपो यावत्सूर्यो नातिविराजते अमार्गेणागतां लक्ष्मीं प्राप्येवान्वयवर्जितः ८ तावदिच्छा
महे गंतुमित्युक्त्वा चरणौ मुनेः ववंदे सहसौमित्रिः सीतया सह राघवः ९ तौ संस्पृशंतौ चरणावु
त्थाप्य मुनिपुंगवः गाढमाश्लिष्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत अरिष्टं गच्छ पंथानं राम सौमित्रिणा सह ॥ ४८

तपः सोढुमशक्यातपो यावत्सूर्यो नातिविराजते तावदिच्छामहे इत्यन्वयः अमार्गेणागतां अन्यायेनागतां ल
क्ष्मीं प्राप्यान्वयवर्जितः अन्वयः सद्वंशस्तद्वर्जितः गुरुसाधुजनसेवारहितो दुष्प्रभुरिव अज्वलन्निवा

यो०टी०वि०या०का० ... सर्गः ८

श्री
रा रामा
टी
२

यत्त्वं धर्मिष्ठत्वादिगुणः अत त्वं प्रतिष्ठितः सर्वं सत्यं च त्वय्य प्रतिष्ठितं ७ ननु उक्तवयसनेनापि न भविष्यत इति
कथं त्वनिर्णयः तत्राह न च वोढुं शक्यं ग्रहीतं न परिपालनं कर्तुं शक्यं यतस्तत्परिपालनकारणानि जितेन्द्रि
यत्वं त्वय्यास्ति अतो न भविष्यत इति निर्णयः ८ त्वत्तो यत्तु वयसनं पृच्छति तमिमाह त्वत्तो यदिमिति यस्मात्तत्वानि
वैरं परप्राणाभिहिंसनं क्रियते न तद्दिदैरं दारुणं गयात्रूपं त्वत्तोऽयं वयसनं तेन त्वतस्तं दृष्ट्वा ममुपास्थितं साद

धर्मिष्ठः सत्यसंधश्च प्राप्ते निर्देशकारकः त्वयि धर्मः समस्तश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं ७ न च सर्वं महाबा
हो सत्यं वेदोक्तं जितेन्द्रियैः न च वशेन्द्रियत्वं च भूतानामाश्रमदर्शनात् ८ त्वत्तो ययदिदं
गोऽयं परप्राणाभिहिंसनं निर्वैरं क्रियते मोहात्तत्त्वतोऽसममुपास्थितम ९ प्र
निसातनस्तयावीरदंडकारण्यवासिनां ऋषीणां रक्षणार्थाय तपश्चराश्रितः ॥
वधः संप्रति रक्ष माम १० पतत्रिमित्रं च वने दंडकारण्यतिविश्रुतम आस्थितस्तं सह भ्रात्रा धनुर्वा·

तैः मायया याकरणान् निर्वैरत्वमस्योचितं बोध्यं ९ कुतोऽस्या धर्मस्य समप्राप्तिरेन प्राह प्रतिजानत इति १० ननु प्रतिज्ञा
मात्रेण कथमधर्मप्राप्तिस्तत्राह पतत्रिति प्रतिज्ञातस्त्रोऽवधार्यामित्यर्थः दंडकारेति विक्रान्त प्रसिद्धं वनमित्य·
र्थः प्रतिश्रुत्येन न त्वया सर्वे प्रतिज्ञातं त्वयात्तम कृतेन वामेव नितान्तमसाकिरिति भावः ॥

२

371

अथर्मेण प्राप्यते प्राप्नोति किं कोऽसमः पश्यन् प्राति दुर्बलस्य यत् वधप्रतिसयावन प्रवेशो मतीत्यर्थः वर्तमानसामीप्ये लट् अथ
मद्यमेव कामनात् व्यसनात् विनिवर्तनं नयानिवर्तयितुं शक्यः २ कितव कामजं व्यसनं कथ्यायसधर्मो यत्र ते ह
व्याधिवर्तनीयं तस्याशंकायामाह ॥ जीर्णोऽपि वृत्तिः । कानि प्राणीत्यनेनामि थ्यानि स्वदेहसौख्यादि रागवशात ॥ मिथ्यावा
क्यप्रवृत्ति ॥ पुंसस्तस्य परमकं च समनस्त्व तपसम ॥ तदनेनेतरेतत्य गुरुतरो व्यसनं तत्र गुरुव्यसनमथ तो ॥ ३ ॥ कोऽनेन तत्राह प

सनीत्यो नाभ्यनुज्ञाते प्रास्थिते रघुनंदने । स्वयं या स्त्रिय धाबावा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ अथर्मेण समु
त्पन्ना विधिनाप्राप्तेन महान् ॥ निहन्तेन वशको यं व्यसनाकामजादिह ॥ ४ ॥ श्रीरोऽपवच व्यसनान्यच का
मजानि भवंत्यत ॥ मिथ्यावाक्यं तु परमं तस्माद्गुरुतराव भौ ॥ २ ॥ परदाराभिगमनं विना वैरं च रौद्रता
मिथ्यावाक्यं न ते भूतं न भविष्यति राघव ॥ ५ ॥ कुतो भिलषणां सीतां परेषां धर्मनाशनम् । तव नास्ति
मनुष्येन्द्र न वा भूतं कदाचन ॥ ५ ॥ मनस्यपि तथा रामन चैतद्विद्यते क्वचित् । स्वदारनिरतस्त्वं च नित्यमेव

स्वदारेषु ॥ विनावैरं रौद्रता गौरमा वावलं वनेम्यगाणामसंतं दुर्बलत्वेन तेषु वैरमसकाभावादिति भावः पूर्वेष
मनवस्थिति त्वया शक्तेनैः धर्मप्राप्तिपरिहाराय व्यसनं परिशोधयितुमाह ॥ मिथ्येति ॥ ५ ॥ परदाराभिमर्शनमपि
न विनाशं स्याद ॥ कुत इति कुतोऽपि हेतोरि नास्त्येव कर्तुं शक्तिः परस्त्रीन्यापि धर्मनाशनं परेषां सीतामभिलषतेन स्वे
कृतं तस्याशीतरित वनाभिवर्तमानेन च लेनाभूत ॥ पूर्वं वनतः पंरनभविष्यति ॥ ५ ॥ क्वचिदूनामनस्यपि न त्वदीयं ते

श्री॰
वा॰ भा॰
टी॰
७

तस्मीं तस्मिन्न् आश्रमे उग्रोपतपसि निष्टत स्वल्पमुने: शोषेषु हरौ तस्मैं मनयेसरवेंद्र: न्यासविधिनाकालंतरे आदा
मायवशाना पुरुषापनकर्मेणा १८ आत्मनः प्रस्यपविस्यासम् श्वतेश्ववाविचरति १९ तदेवदर्शयातियेत्राति २० य
तिवहृन् प्ररहातः यंमेकलेंकेवयप्यव तपासिनिश्चयत्रयासंवाडित्यक्तागेहीवकार २१ गेहाभिरतः शेहक
मणा प्रीतिमान अथमेणकाशितोहीनधर्मः हृतः संवासाह्वारणात २२ शास्त्रसंयोगकारणामिनिवडूवीहि:

तस्मिंस्तदाश्रमपदे निहितः स्वदेहजमः संन्यासविधिनादत्तः उग्रोपतपसि निहतः १८ मनकृत्स्नमशुश्र
ष्यन्यासरतमानम्बरः वेनेनविहरंस्पवरतस्यापगमात्मनः १९ यत्रमठस्थपादातंमूलानिवफला
निच तविनापानितस्वेंद्र न्यासरतमानम्बरः २० नित्यशस्त्रंपरिवहन्नक्रमेणागतपोधनः चकार
गेहीतांनुहित्यक्तात पसिनिश्चयम् २१ ततः सगेहाभिरतः प्रमतोधर्मकांक्षितः तस्यशस्त्रस्य संवासा
त्गतामनरकेमुनिः २२ एवमेतत्पुराहृतंशास्त्रसंयोगकारणम् अग्निसंयोगवद्धेतः शास्त्रसंयोगइष्यते २३
स्नेहाच्चवर्द्धमानाच्चस्मात्ययेनांतर्गातेय नकार्यवनमाकार्यागहेतनधनुषात्वया २४ अग्निसंयोगोयथाकाष्ठ
नाविकारहेतुः तद्वच्छस्त्रसंयोगः शास्त्रिणोविकारहेतुः २५ स्नेहाच्चवद्विषयात वर्द्धमानानन्यक्ते एकान्तमाद्विषया
तकिंच वर्द्धमानोनामममहीयोयंभतेत्येवाभिमानः स्मारयेन आहतोभिनिवेशः अत्रस्नेहहेतुः वर्द्धमानाच्चेता
त्यागाल्लयेऽत्यन्यागाभिवेशार्थः तदेवाशितगाकरोतिनकुर्यवनेतियनतीर्थः स्मारयेत्वानर्शोतपेशतिपदतिया

372

ततो हेतोस्त्वं प्रार्थितं दृष्ट्वा न हुतं सम्प्रति तत्त्वरूपमवरीं च महत्त्वात्तवानिः श्रेयसं पारलौकिकं सर्वं दत्तमिहलो
कस्य सर्वं वितनयं त्वया मम मनञ्चिन्ताफलं भवेत भवतीरत्नमोवल्लवत्वेन नतेभ्यो ऽनिष्टसम्भावनयै हिकसर्वमंगाय
संभावितइतिभावः ११ यदेवमनोनाद्धिमेइतिकारणं तन्नमनारूवौ मेमेतिसकाशादिविशेषः १२ ह्रियत
स्त्वंवनेगतः सर्वानवनतनवरानगतमान दृष्ट्वाशसायकाविक्रयोः कोरघ्यामिदमेव हिंसालत्वाणाथमप्राप्ता

ततस्त्वं प्रार्थितं दृष्ट्वा मम चिन्ताफलं मतः तद्दृतं वितनयं त्वा वै भवेन्निः श्रेयसं हितमनन्तादिमेरोवनेवीर
गमनं देहकाम्यति कारणं नत्र वक्ष्यामि वदेस्याः श्रूयतां मम १३ त्वं हि वाणाधनुष्पाणिः श्रीप्राप्तम्
वनेगतः दृष्ट्वा वनचरान्सर्वान्नक्रविक्रयोः शरमेवं तत्त्विपाणामिहधनुर्ईनाशस्येधनानि च समी
पतः स्थितं तेजोबलमकृप्यते भृशं १४ पुरा किल महावाहो तपस्वी सत्यवाक्शुचिः कस्मिंश्चिदभव
त्पुण्ये वने रतमृगद्विजे १६ तस्यैव तपसो विघ्नकर्त्तामिन्द्रः शचीपतिः खड्गपाणिरथागच्छदाश्रम
भटरूपधृक १७
कारणम १४ शरमोहमकृत्वा वस्थानं त्वशक्यामिस्याहृत्तवियाणामिति समीप
तास्थितेधनयेत्समीयास्थितंतस्य शुभस्तेजोवलं तेजस आधिक्यं करोति यथा वह्नेस्तेजस आधिक्यमिंधना
ति कुर्वते १७ येत्रातिदाममाह पुरे निरतमृगद्विजे इति पादेउपशान्तमृगपक्षिके तपस्यै यइति शेषः १५ भ·

हिंसालक्षणस्याधर्मत्वात् तत्त्यागपूर्वकधर्मानुष्ठानमेवोचितमित्याह धर्मादिति धर्मात् अहिंसाप्रधानात् १ सर्वं यथा धर्मप
वेसम्पाद्य इत्याह आत्मानमिष्टुलेसर्वलोकहृहृदयमित्यर्थः निपुणाः समर्थाः सावधसाधनीयो धर्मः ११ उपसंहरति
निम्नमिति निके लोकयमपि त्रिलोकवर्तिमनाप्रमथ्यापमथनं त्साधनकलायद्इमथ्यः त्वमपि त्वया १२ अथ विनय
नत्नमायपयति स्त्रीति मांविशगांविलक्षामाग्रामित्यर्थः १२ अत्रेदं गूढमीतात्पर्यं यदि सकलरक्षः क्षयेण सकल
त्रिभुवनवन्यैनिरतानामनपराधिनां जाविहायकर्तुं शक्यं नदात्वाऽधर्मं वदनेनावक्रहन्तव्यं धर्मं वदतीति धर्मघ्नाका

धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात्प्रभवते सुखम् धर्मेण लभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् १ आत्मानं नियमैस्तैस्तैः
कर्शयित्वा प्रयत्नतः प्राप्यते निपुणैर्धर्मो न सुखाल्लभ्यते सुखम् ११ नित्यं शुचिमतिः सौम्य चर धर्मं तपो
वने सर्वं हि विदितं तुभ्यं त्रैलोक्यमपि तत्त्वतः १२ स्त्रीचापलादेतदुदाहृतं मे धर्मं च वक्तुं तव कः समर्थः
विचार्य बुद्ध्या तु सहानुजेन यद्रोचते तत्कुरु माचिरेण १२ इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे नवमः सर्गः ९
वाक्यमेतत्तु वैदेह्या व्याहृतं भर्तृभक्तया श्रुत्वा धर्मे स्थितो रामः प्रत्युवाचाथ जानकीम् १ हितमुक्तं त्वया दे(वि)
धर्मेनावदातीनामभिरतानामित्यनेनेदं ध्वनितं तत्रि(स्निग्धया सदृशं वचः कुलं व्यपदिशन्त्या च धर्मज्ञे जनकात्मजे)
स्थितानां वा रामावनेषु नियतात्मनामिति ... पिवसन्तो तत्र द्विजातिवाणां वीराणाम् ... कमाव स्यकामि
निवृत्तानामर्थे १२ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकाण्डे नवमः सर्गः ९ एवं सुहृत्साधनीन्तः सीतयाऽधर्मं त्वं प्रतिपादितं तत्का
व्याविरोधेनैव धर्मं न प्रतिपादयन्निरामः वाक्यमिति सं वर्धितस्थितिपादस्मर्वापितं तेजः धर्मं स्थितः प्रतिपादितः १

लोकेत्यत आह वुद्धिरिति अप्तैवप्रयंवोपराधंविनेतीनि हंतंगतस्मानितिशेषः नमंस्यतेनवयत्नमोर्गवित्सेनेतिशेषः लो
कानुवीरनकामयेइतिपाठेलोकान हंतेनेकामितातमवदितरथागीवधस्याप्येवंसमतिश्रसंगमादितिभावः २५ न
न्वस्मदपराधाकरणोपिश्रातमानिजनरक्षणार्थमेवतेषांवधोस्त्वित्यतआह क्षत्रियाणांतत्रधर्माहेपदप्रतिष्टि
तान्नामतएववीराणांवाजरक्षणाशेषतयापुत्रादिप्रहातिमतापत्तावहनषाकार्यंयदनेषुवसनानियतात्मनामातो
नामभिरक्षणा २६ अस्माकंतनाप्यधिकारइत्याह क्वेति तार्वेडष्टवधादिपाजेतावल्कलादिधारणाष्टवेकंत्र

वुद्धिर्वैरं विनाहंनेवातमानदेडकाघ्रिनान अपराधंविनाहंनेलोकोवीरेनमंस्यते २५ क्षत्रियाणांतवी
राणांवनेषुनियतात्मनाम धनषाकार्यमेनावदानांनामभिरक्षणा २६ क्वचशड्डकावनेकचक्षात्रेत
पः क्वच यादिद्वमिदमस्माभिर्देशधर्मस्तुसम्यतां २७ कदर्यकलुषावुद्धिर्जायतेशस्त्रसेवनात पुनर्गं
त्वातयोध्यायांक्षत्रधर्मंचरिष्यामि २८ अतयानभवेत्प्रीतिःश्वश्रुश्वशुरयोर्मम यदिराज्यंहिसंन्यस्यभ
वाभिरिदानीमनतिहामितमिदंयावदिदंपरस्यस्याहतेनमाहेशधर्मस्तुहस्यतां (वेकंवगनेरतोमुनिः २९
सेव्यताम २७ अतःशस्त्रसेवनातकदर्याणांकृपणानामिवकलुषावुद्धिर्जायते धर्मानुष्ठानविरोधिनी अतः
शस्त्रसेवनंवनेनकर्तव्यमितिध्वनिः ननुतर्हिसर्वमसुद्धमेवधर्मः तत्राह पुनरिति तपोवनस्यदेशुःका
लेक्षेत्र्यः २८ शस्त्रसेवनानिषेवमेवश्रयतिअतयेतियदिराज्यंसन्त्यावनेमिरतनसेवमानेमुनिहोतेमेवकलि
ममश्वश्रुश्वशुरयोरतयाप्रीतिर्भवेत सस्त्रसेवनवामोवितधर्मानुष्ठानेनस्वर्गलाभजाप्रीतिःश्वश्वास्तश्वरा

श्री
रा म
टी
२१

सर्वैः पर्वसयोक्तैस्तैः सर्वैरित्यर्थः १ स्सलः तत्रस्तः पीतमब्धुयेरतान्निति मदकहयोगानयषम पुरुषः पर्वकाले
पुदर्शपौर्णमासौ स्यकालेषु ११ भर्तुर्वानिश्रभिभवति १२ गतिंयातां १३ १४ तेनश्रुतिकृशानिनतपोवयभयेन १
नतकमलभवानिमेषः नत्रायोयेषांते १६ कात्स्न्येनकृत्स्नवतः पीतनिवर्तनेनेवचनदेशवर्षपर्यंतपितातस्याः

५

374

सर्वैर्देवसमागम्यवागीयंसमदाहृना गतसेर्दंड्कारण्यवहुभिः कामरूपिभिः १ अर्दिताः समभृशंराम
भवात्रमत्त्वरवतः होमकालेतसंप्रामेपर्वकालेषुचानव ११ धर्षयंतिस्मदुर्धर्षाराक्षसाविशिताशनाः
रावसैर्धर्षितानांवतापसानांतपस्विनां १२ गतिंमृगयमाणानांभवान्नः परमागतिः कामंतपः प्रभा
वेनशक्ताहंतुनिशाचरान् १३ चिरार्जितंनवेच्छामस्तपः खंडयितुंवयं बहुविघ्नंतपोनित्यंदुश्चरंचैवरा
घव १४ तेनशापंनमुंचामोभक्ष्यमाणाश्चराक्षसैः तदर्द्यमानान्नरक्षोभिर्दंड्कारण्यवासिभिः १५ रक्ष
कस्त्वंमहद्धात्रात्राणयोद्विवयवंने मयावेनहवः कृत्वाकात्स्न्येनपरिपालने १६ अक्षीणांदंड्कार
ण्यंसंकृतनननकात्मने संकृत्यवनशसामिनोवमानः प्रतिश्रवम् १ मुनीनामन्यथाकर्तंसत्यमिष्टंहि
मेसदा अयहंमोवितंतस्यांत्वांवासीतेसलक्ष्मणां १८
त्यम्यागेपिश्रयेवान्यमंवेधस्तावशपकत्वात्तशरणागत
तपोः स्पष्टार्थकारः किंवत्तत्रजातेवायाधिकारोनतवाग्यपदस्यस्पेवेनिनात्पर्यंसंकृतेप्रतिज्ञातंजीवमानः जी
वनप्रतिश्रवंप्रतिज्ञाअन्यथाकर्तनशाप्तामिस्तत्रहेतुः १ सत्यमिष्टमित्यादि १८ यस्मैकस्मात्रयपिप्रतिज्ञांप्रतिज्ञा

प्ग्नसरोमिक्रूणज्वालाज्ज्वलणेक्षर्धं ५

२१

अथोत्तरमहं किं करवाणि तवैवोत्तरं देवमित्यर्थः २ इदं शास्त्रार्थः त्वयैव वेत्ति एतत्काभावत्वेन अर्ज्जुनो नाशहीमाभूदि
त्यर्थः त्वयि एव आपो धार्य तेषां अन्येषां शास्त्रानुशाकार्यमेतावदाना नामभिरस्तमिति वाक्येनोक्तं इति शेषः ३ तद्व
वनं स्याद्यमेवानुष्ठानकालस्त्याह तेवेति मासि निवृताः नीत्वा व्रताः स्वयमागमप्रशारणागताः इत्येनेन नाहं गवा
दिदोषारणाश्च धार्यं प्रवर्त्तो किं वा सकरणागतानां तेषु वै रोगसमापि वैरमर्यादा पातमिति निर्वैरवर्थप्रसङ्गः कि
नेमे इत्यर्थः ४ कालकाले शुभ वै कालान्वित्यर्थः तात्सैरित्यस्य वक्ष्यमानाइ इति शेषः ५८ अस्मद्वचनमनुगद

किं नु वत्स्यामहं देवि त्वयैवोक्तमिदं वचः त्वयि एव धार्यं तेवा पोनातेषां होभवेदिति ३ तेवानीदं कारणोपमुनयः
मासि निवृताः मासीते स्वयमागमप्रशरणोपशरणागताः ४ वसंतः कालकाले शुभवने स्थूलफलाशनाः नलभंते सु
खं भक्षात्तसैः स्मकमेभिः ५ भक्तेनेरात्मसभौ मनेश्मामोपनीविभिः नेभक्तमात्मनयोदं कारणवासि
नः ६ अस्मान्नमप्यवपयेते मामनुबुद्धिनससनमाः मया नव वने अन्यातेषामेव सुखातच्छते ७ हत्वा वक्र शुभ्रा
वाका मेतज्जहास्यतं प्रसीदं तनभवं तेनामकारि षातनमसाततत्वा ८ यदोहशेशेहं विप्ररूपस्थैयरूपास्थितः किं

करोमीति नियमयायाप्यतं हिंसयिथौ ९
हावमानिमासभः आर्षपरं ७ एवं तेन्यवंतेषामस्वानत्वानं वचनेऽक्र
मात्वव शुश्रूषाद्ववनानुष्ठानलतागुरुश्रूषां कृत्वा मतमिक्रमेत्यर्थः वरणाशुश्रूषामित्यपि पावः ८ यदीदृशेरूप
स्य यः अस्माभिस्तागायं पुपाम्य रूपस्थितः रणायेमिति शेषः पथाममअक्रोः कीर्त्तितः प्रसीदेतनइत्यस्यः
तीर्थेत्वयामम क्रोशन प्रसीदेतनइतियावदेष किं करोमि किं करवाणीत्यर्थः लोभ्यंमलत्यार्थः ९

श्री॰
वा॰ रा॰
टी॰
३५

यत्र पुष्करं संबाधं यथा भवति तथा निरुक्तानं पुष्करे कुंडलीकैनैः संबाध्य समर्दीयस्मिन्नंते पद्मानां पुष्करे जले संबाधो नैविद्यं यत्र
तथाविधे कते कः यच श्चैवरलं हुतं तीरे इति शेषः हंसाः हंसाः कादंबाः कलहंसाः जलजातिभिः जलेजाति जन्मये
षां तैर्मत्स्यादिभिः ६ गीतवादित्रनिर्घोषो गीतोपेतवाद्यशब्दः न तु कश्चन निगीतादिकर्ता न दृश्यः ७ धर्मभृतं ना

दहस्य: सहितारम्येतस्टाके योजनायतम् पद्मपुष्करसंबाधं गजयूथैरलंकृतं सारसैर्हंसकादंबैः संकुलं
जलजातिभिः ६ प्रसन्नसलिले रम्ये तस्मिन्सरसि शुश्रुवे गीतवादित्रनिर्घोषो न तु कश्चन दृश्यते ७ त
तः कौतूहलाद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः मुनिं धर्मभृतं नाम प्रष्टुं समुपचक्रमे ८ इदमत्यद्भुतं श्रुत्वा
सर्वेषां नो महामुने कौतूहलं महज्जातं किमिदं साधु कथ्यताम् ९ तेनैवमुक्तो धर्मात्मा राघवेण मुनि
स्तदा प्रभावं सरसः क्षिप्रमाख्यातुमुपचक्रमे १० इदं पंचाप्सरो नाम तटाकं सार्वकालिकं निर्मितं तपसा
राम मुनिना माण्डकर्णिना ११ स हि तेपे तपस्तीव्रं माण्डकर्णिर्महामुनिः दशवर्षसहस्राणि वायुभक्षो
जलाश्रये १२ ततः प्रव्यथिताः सर्वे देवाः साग्निपुरोगमाः अब्रुवन्वचनं सर्वे परस्परसमागताः १३ अस्मा
कं कस्यचित्स्थानमेष प्रार्थयते मुनिः इति संविग्नमनसः सर्वे तत्र दिवौकसः १४

मधर्मभृतनामकं धर्मभृता
मकं वा ... ८ ९ १० पंचाप्सरसां क्रीडास्थानत्वात्पंचाप्सरो नामत्वेन प्रसिद्धं सर्वकालोत्कृ
ष्टं ... दिगुणकं सार्वकालिकं ११ १२ साग्निपुरोगमाः ... साग्निपुरोगमाः सर्वे प्रव्यथिताः अब्रुवन्वचनं सर्वे

375

अनुक्तेनापि त्वया धीमिति कार्यमिति विशेषः प्रतिज्ञाय कथं पुनर्न कार्यमिति शेषः स्नेहः प्रीतिः सौहार्दं शोभनहृदयता
प्रीतो मत्त्वमपि नाहृ शब्दः दयता भावे एवमनुशासनादर्शनाद्भयमक्रम २ न ह्यनिष्टोनुशिष्यते यस्मिन् यस्य प्रीतिना
क्तिना सा वनशिष्योनहि तेनापादेश्यते इत्यर्थः सदृशं तव स्नेहस्य तत्कृतं वच इति शेषः कुलस्यानुरूपं २१ २२ इति श्रीरा

नन्तु प्रतिज्ञां संश्रुत्य चारणेभ्यो विशेषतः तदवश्यं मया कार्यमृषीणां परिपालनं १९ अनुक्तेनापि वैदेहि प्र
तिज्ञाय कथं पुनः मम स्नेहाच्च सौहार्दादिदमुक्तं त्वया वचः २० परितुष्टोस्म्यहं सीते न ह्यनिष्टोनुशिष्यते स
दृशं चानुरूपं च कुलस्य तव शोभने २१ सधर्मचारिणी मे त्वं प्राणेभ्योपि गरीयसी २१ इत्येवमुक्त्वा वचनं महा
त्मा सीतां प्रियां मैथिलराजपुत्रीम् रामो धनुष्मान् सह लक्ष्मणेन जगाम रम्याणि तपोवनानि २२ इत्यार्षे
श्रीरामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे दशमः सर्गः १० अग्रतः प्रययौ रामः सीता मध्ये सुशोभना पृष्ठ
तस्तु धनुष्पाणिर्लक्ष्मणोनुजगाम ह १ तौ पश्यमानौ विविधान् शैलप्रस्थान् वनानि च नदीश्च विविधा रम्या
जग्मतुः सह सीतया २ सारसांश्चक्रवाकांश्च नदीपुलिनचारिणः सरांसि च सपद्मानि युक्तानि जलजैः खगैः ३
यूथबद्धांश्च पृषतान् मदोन्मत्तान् विषाणिनः महिषांश्च वराहांश्च गजांश्च द्रुमवैरिणः ४ ते गत्वा दूरमध्वानं ल
म्बमाने दिवा

माभिरामेत्यामः १० अग्रत इति १२ जलजाः खगाः दात्यूहादयः ३ यूथबद्धान् सयूथरूपेणासंबद्धान् [illegible] इत्यर्थः योजनायतं वनत्रितपीन
पृषतान् मृगविशेषान् विषाणिनो महिषान् [illegible] ४ दिवाकरे लंबमाने सायाह्ने [illegible]

किंच येषामृषीणामाश्रमेषु वनमुषितवान् पुनरपि तेषामाश्रमानाजगाम तदुक्तमतिशयान् यथास्वतीताश्रमेषु न्यायमनेयकत्रैवास्माभावोदेवाह क्वचिदिति पौनःशान दशान् संख्यापरिगणितान् मासान् नित्यर्थः २४ परान् वर्षतो ऽधिकान् एवमधिकानित्यायपि २४ २५ रमतः रममाणस्य परिसृत्य सर्वमुन्याश्रमान् अटित्वा परिहृत्येति पाठे

क्वचित्परिदशान्मासानेकं संवत्सरं क्वचित् । क्वचिच्च चतुरो मासान्पञ्च षट् चापरान्क्वचित् ॥ अपरत्राधिकान्मासानध्यर्धमधिकं क्वचित् । २४ त्रीन्मासानष्टमासांश्च राघवो न्यवसत्सुखम् ॥ तत्र संवसतस्तस्य मुनीनामाश्रमेषु वै । २५ रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश ॥ परिसृत्य च धर्मज्ञो राघवः सह सीतया । सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं पुनरेवाजगाम ह ॥ स तमाश्रममागम्य मुनिभिः परिपूजितः । २७ तत्रापि न्यवसद्रामः कंचित्कालमरिंदमः ॥ अथाश्रमस्थो विनयात्कदाचित्तं महामुनिम् । २८ उपासीनः स काकुत्स्थः सुतीक्ष्णमिदमब्रवीत् ॥ अस्मिन्नरण्ये भगवन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः । वसतीति मया नित्यं कथाः कथयतां श्रुतम् ॥ न तु जानामि तं देशं वनस्यास्य महत्तया । ३० कुत्राश्रमपदं ब्रह्मन्महर्षेस्तस्य धीमतः ॥ प्रसादार्थं भगवतः सानुजः सह सीतया । अगस्त्यमभिगच्छेयमभिवादयितुं मुनिम् ॥ मनोरथो महानेष हृदि संपरिवर्तते । यदहं तं मुनिवरं शुश्रूषेयमपि स्वयम् ॥ इति रामस्य स मुनिः श्रुत्वा धर्मात्मनो वचः । ३३ सुतीक्ष्णः प्रत्युवाचेदं प्रीतो दशरथात्मजम् । अहमप्येतदेव त्वां वक्तुकामः सलक्ष्मणम् ॥ ३४

तरयति क्रत्येविपांकागणवः यतः पुनरागतं तद्यमिति प्रतिसायगतोऽतः पुनराजगामेत्यर्थः २६ २७ २८ उपासीनः

ततश्चहिद्रश्च सर्वदेवैस्तपो विघ्नाय तिगोनिनीता विप्रुक्ताः विप्रुश्चालितवर्वैसः वलितविप्रुक्तांतयः प्रधानाप्सरसः पंचे
त्यनेन ततस्तत्रैवारभ्य तान्समताधनिता नाग्रागता इति शेषः १५ हृष्टपरावरः हृष्टेहिकपारलौकिकरूपमः १६ नि
मितेतेनैव मुनिना क्रीडार्थमिति शेषः १७ तत्रैव निर्मित गृहे तयोर्योगोपावने हेमः १८ भूषणोत्तिमश्रः व

ततः कृतैस्तपोविघ्नसर्वैर्देर्नियोजिताः प्रधानाप्सरसः पंचविप्रुश्चालितवर्चसः अप्सरोभिस्ततस्ताभि
र्मुनिर्हृष्टपरावरः नीतो मदनवश्यत्वं देवानां कार्यसिद्धये ताश्चैवाप्सरसः पंचमुनेः पत्नीत्वमागताः
तटाके निर्मितं तासां तस्मिन् १७ तत्रैवाप्सरसः पंचनिवसंतो यथासुखं रमयंति तपोयोगात्सुवनियोव
नमास्थितं तासां संक्रीडमानानामेषवादित्रनिः स्वनः श्रूयते भूषणोन्मिश्रो गीतशब्दो मनोहरः आ
श्चर्यमिति तस्यैतद्वचनं भावितात्मनः राघवः प्रतिजग्राह सह भ्रात्रा महायशाः एवं कथयमानः सद
दर्श आश्रममंडले कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समाहृतं प्रविश्य सह वैदेह्या लक्ष्मणेन राघवः त
दा तस्मिन्स काकुत्स्थः श्रीमत्याश्रममंडले उषित्वा स सुखं तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः जगाम चाश्रमां
स्तेषां पर्यायेण तपस्विनां येषामुषितवान्पूर्वं सकाशे स महास्त्रवित् क्वचित्परिदशान्मासानेकसं

त्यादिभूषणाधनिमिश्रः १८ वचनं तदर्थं आश्चर्यमिति प्रतिजग्राह १९ एवं कथयमानः आश्चर्यमित्येवं क
थयन् ब्राह्म्या लक्ष्म्या ब्रह्मविद्यानुष्ठानजलक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसेनेति यावत् २० प्रविश्याश्रममंडलमित्यनुषंगः

टीका ८

२४

र्गमेव सानुगान्मार्गं वसत्यस्मिन्निति ५४ ५५ ५६ नूनमेतदेवेत्यत्र हेतुमाह यथा हीति यथा पाहृशास्त्रिकृवनयाचनेकृतं
तथैवास्य फलभारेण पुष्पभारेण चावसन्नताः महत्वेशाखामाः स्तापमानावर्तते ५७ असाधारणलिंगानभवमप्याह
पिप्पलीनामिति पिप्पलीफलानामित्यर्थः कड्कोदयः कड्करसमस्ते वधुदयः ५८ ५९ क्रमसाश्रनोलाश्रशिखरं
प्रश्यन्त्वनानि विचाराणि पर्वतो वामाश्रमत्रिभान समं सिसरिन स्चैव पार्थिमार्गवशानुगामः ५४ स्वतो हेता
नोयारहे येनगत्वा तेनयथामसंवे इदं परमेसत्यहाेवाकंलक्ष्मणमब्रवीत् ५५ यतेत्वाश्रमपदं नूनं तस्य
महात्मनः अगस्त्यस्य मुनेर्भ्रातुर्हेश्यते पुण्यकर्मणः यथा हीमे वनस्यास्य ज्ञाताः पथि सहस्रशः स
नताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः ५७ पिप्पलीनां च पक्कानां वनादस्मादुपागतः गंधायं पव
नोत्क्षिप्तः सहसा कटुकोदयः तत्र तत्र च दृश्यन्ते संक्षिप्ताः काष्ठसंचयाः लूनाश्च परिदृश्यन्ते दर्भा वैदू
र्यवर्चसः एतच्च वनमध्यस्थं कृष्णाभ्रशिखरोपमम् पावकस्याश्रमस्थस्य धूमाग्रं संप्रदृश्यते ६० विविक्तेषु च
तीर्थेषु कृतस्नाना द्विजातयः पुष्पोपहारं कुर्वन्ति कुसुमैः स्वयमर्जितैः ततः सुतीक्ष्णवचनं यथा सौम्य म
या श्रुतम् अगस्त्यस्याश्रमो भ्रातुर्नूनमेष भविष्यति निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया यस्य भ्रा
त्रा कृतेयं दिक् शरण्या पुण्यकर्मणा इहैकदा किल क्रूरो वातापिरपि चेल्वलः भ्रातरौ सहितावास्तां ब्राह्मण
घ्नौ महासुरौ ६३ धारयन्ब्राह्मणं रूपमिल्वलः संस्कृतं वदन् आमन्त्रयति विप्रान्स श्राद्धमुद्दिश्य निर्घृणः
पर्वतनाशिखरं वोपमायस्य ६० विविक्तेषु निर्मलेषु पक्कानेषु च स्वयमर्जितैः देवस्नार्थमिति शेषः ६१ ६२ मृत्युं
नन्तत्यै देवं शरण्या वासयोग्या लोकानां ६२ कौसौ मृत्युस्तत्रोपायः रामेन्द्रे नेत्यग्रहीनालोकरक्षणायेत्यनन्तदाख्या

अस्मिन्नर्थेमदुपादिदितितार्थे ३५ योजनादाश्रमादस्मादभिवन्मारिवैनतनशनिकन्तकपादे अस्मादाश्रमाद्योजनादाभि
अधिकंचत्वारियोजनानीत्यर्थः इतिशेषगंतव्यानीतिशेषः ततस्तत्राश्रमस्यार्थः पादांतरेणचत्वारियोजनानिअमि
तिस्पष्टमपवार्थः ३८ तदाश्रमविदूंस्थलीप्रायवनोद्देशनादि ३७ ३८ तत्रागस्त्यभ्राताश्रमेस्थ्यावाहेतिअस्त्यनामअग

अगस्त्यमभिगछेतिसीतयासहराघवः दिष्ट्यानिदानीमर्थेमिनस्वयमेवब्रवीषिमाम ३५ अयमाख्यामिते
समयत्रागस्त्योमहामुनिः योजनान्याश्रमात्तस्य याम्हिचत्वारिवैततः ३९ इतिशेषनमहाश्रीमानगस्त्य
भ्रातुराश्रमः ३८ स्थलीप्रायवनोदेशोपिप्पलीवनशोभिते बहुपुष्पफलेरम्येनानाविहगनादिते ३०
पद्मिन्योविविधास्तत्रप्रसन्नसलिलाशयाः हंसकारंडवाकीर्णाःचक्रवाकोपशोभिताः तत्रैकांरजनीं
व्युष्यप्रभातेरामगम्यताम् इतिप्राग्दिशमास्थायवनखंडस्यपार्श्वतः तत्रागस्त्याश्रमपदंगत्वायोजन
मंतरं रमणीयेवनोद्देशेबहुपादपशोभिते ४० रंस्यतेतत्रवैदेहीलक्ष्मणश्चत्वयासह सहिरम्योव
नोद्देशोबहुपादपसंयुतः ४१ यदिबुद्धिःकृताद्रष्टुमगस्त्यंतमहामुनिं अद्यैवगमनेबुद्धिरोचयस्वम
हामते ४२ इतिरामोमुनेःश्रुत्वासहभ्रात्राभिवाद्यच प्रतस्थेगस्त्यमुद्दिश्यसानुजःसहसीतया ४३
त्य्यःशाद्रदित्तरम्पेयेमेघ्नतअतोयस्मोदृष्ट्वातोज्ञातअथवाहात्म्नोमुनिरितिभागवतेतदेवराद्भुतता
न्यतिरिस्त्यायेनैत्यके ३४ इतिप्राग्दिशमायोजनमंतरंअवकाशगता ततत्रागस्त्याश्रमेद्रष्टसि४०-४३

श्री॰ वा रा॰ टी॰ २२

वलयावनवीताग्निश्च नलकलेनाभिनत्येन ९९ ९८ १॰ अभिवादयेत्वेति पाटेन वादत्वमार्षं ११ १२ निवाराजल

तस्याश्रमाश्रमो भ्रान्तस्ताकवनशोभितः विश्रान्तं कपयायेन कर्मेदं दृष्करेक्ष्त ९९ एवं कथ्यमानस्य तु

स्वामि सौमित्रिणा सह रामस्यास्तंगतः सूर्यः संध्याकालोभ्यवर्तत ९१ उपास्य पश्चिमां संध्यां सह भ्रात्राय॰

थाविधि प्रविवेशाश्रमपदं तमृषिं चाभ्यवादयत् ९८ सम्यक्प्रतिगृहीतस्तु मुनिना तेन राघवः न्यव

सत्तां निशामेकां प्राश्य मूलफलानि च ९५ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां मदिते रविमंडले भ्रातरं तमगस्त्य

स्य आमंत्रयत राघवः १॰ अभिवादये त्वा भगवन्सुखमस्म्युषितो निशां आमंत्रये त्वां गच्छामि गु

रुमे द्रष्टुमग्रजं ११ गम्यतामिति तेनोक्तो जगाम रघुनंदनः यथोद्दिष्टेन मार्गेण वनं तच्चावलोक

यन् १२ निवारान्पनसान्सालान्वंजुलांस्तिलशांस्तथा चिरिबिल्वान्मधूकांश्च बिल्वानथ धाव॰

तिकान पुष्पितान्पुष्पिताग्राभिर्लताभिरुपशोभितान ददर्श रामः शतशस्तत्र कांतार॰

यान हस्तिहस्तैर्विमृदितान्वानरैरुपशोभितान मत्तैः शकुनिसंघैश्च शतशः प्रतिनादितान

२५ ततोब्रवीत्समीपस्थं रामो राजीवलोचनः पृष्ठतोनुगतं वीरं लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनं १८

कवंवाः वंजुलोः शोकः तिलशो धवः चिरिबिल्वो नक्तमालः १३ १५ १८ यथाश्रुतास्तथा विस्पष्टा हृदा दृश्ये

आत्मानंरूपंवात्मनाणरूपमहस्रवेषंमंस्कृतेनवदनवात्मनावदितिशेषःपततम्भयंविश्रामार्थं ५५ मंस्कृतेकृत्वाश्राद्धोविन
याकमेमयावमंस्कृतेहत्वा ५६ ५७ मेघवन्नदन्नमरनमेनीवन्मीवैभवाउद रामेरितिशेषःविनिष्पततविनिर्गतवान श्र

धायन्वात्मनागरूपमित्वलः मंस्कृतेवदन् श्रामेत्रयतिविशाल्मश्राहमद्दिश्यनिर्हेगाः ५५ भ्रातरंमंस्कृतेक
त्वाततस्तेमेषरूपिणि तानदिनानुभोजयामासश्राद्धदृष्टेनकर्मणा ५६ ततोभक्तवतांतेषांविप्राणामिल्व
लोब्रवीत वाचापेनिष्क्रमस्वेतिस्वेभ्राममहतावदन ५७ ततोभ्रातुर्वचः श्रुत्वावातापिर्मेषवन्नदन भित्वा
भित्वाशरीराणिब्राह्मणानांविनिष्पतत् ब्राह्मणानांसहस्राणिनैवंकामरूपिभिः विनाशितानिसंहृ
तिस्पृशः पिशिताशनैः ८ अगस्त्येननतदादेवैः प्रार्थितेनमहर्षिणा अनुभूयकिलश्राद्धेभक्षितःसमहा
सुरः ८१ ततः संपन्नमित्युक्त्वादत्वाहस्तेवनेजनं भ्रातरंनिष्क्रमस्वेतिइल्वलःसमभाषत ८२ ततदाभा
षमाणंतंभ्रातरंविप्रघातिनं अब्रवीत्प्रहसनधीमानगस्त्योमुनिसत्तमः ८२ कुतोनिष्क्रमितुंशक्ति
र्मयाजीर्णस्यरक्षसः भ्रातुस्तेमेषरूपस्यगतस्ययमसादनं ८३ अथतस्यवचः श्रुत्वाभ्रातुर्निधनसंश्रि
तं प्रधर्षयितुमारेभेमुनिंक्रोधान्निशाचरः ८४ सोभ्यद्रवद्द्विजेंद्रंतंमुनिनादीप्ततेजसा चक्षुषानलकल्पेन

देभ्यावयाचेः ५८ मेदूतसमंमत्य ५९ प्रार्थितेनप्रार्थितासदृयमेहारेणामहर्षिणागस्त्येनश्राद्धयापारमनभूपभक्षितः
वोमृषेवातापीः ८ ततःइल्वलः श्राद्धेतेसंपन्नमित्युक्त्वाहस्तोदकंवदन्भ्रातरंनिष्क्रमस्वेत्यभ्यभाषत ९१ ९२ मया

निहंप्योनिपनेगतः ९५
नैगांस्पनेनिशेषः ९१ प्रपर्वथ्यिनेहिंसिने ९५

अधिगतानस्मानाश्रमं प्राप्तान् श्रेयसा योजयिष्यति हितयमस्तादित्यनेनेति गूढोऽभिसंधिः ८६ प्रभो स्वशरणागतसमर्थेत्यर्थः
८८ क्रूरो निर्दयः शठो विप्रियकारी नृशंसो घातकः तथाविधः उक्तनामसहिष्णुः ८९ पतगा गरुडादयः धर्म॰

अयं दीर्घायुषस्तस्य लोके विश्रुतकर्मणः अगस्त्यस्याश्रमः श्रीमान विनीतमृगसेवितः ८५ एष लोकार्चि
तः साधुर्हिते नित्यं रतः सतां अस्मानधिगतानेष श्रेयसा योजयिष्यति ८६ आराधयिष्याम्यत्राहमगस्त्यं त
महामुनिं शेषं च वनवासस्य सौम्य वत्स्याम्यहं प्रभो ८७ अत्र देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः अगस्त्यं
नियताहाराः सततं पर्युपासते ८८ नात्र जीवेन्मृषावादी क्रूरो वा यदि वा शठः नृशंसः पापवृत्तो वा
मुनिरेष तथाविधः ८९ अत्र देवाश्च यक्षाश्च नागाश्च पतगैः सह वसन्ति नियताहारा धर्ममाराधयि
ष्णवः ९० अत्र सिद्धा महात्मानो विमानैः सूर्यसन्निभैः त्यक्त्वा देहान्नवैर्देहैः स्वर्याताः परमर्षयः ९१
यक्षत्वममरत्वं च राज्यानि विविधानि च अत्र देवाः प्रयच्छन्ति भूतैराराधिताः शुभैः ९२ आगताः स्माश्र
मपदं सौमित्रे प्रविशाग्रतः निवेदयेह मां प्राप्तमृषये सह सीतया ९३ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकाण्डे ए
कादशः सर्गः ११ स प्रविश्याश्रमपदं लक्ष्मणो राघवानुजः अगस्त्यशिष्यमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह १

स्वर्गादिजनके ९० अत्र आश्रमे सिद्धाः तपसेति शेषः नवैर्देहैर्दिव्यदेहैः ९१ अत्र आश्रमे भूतैः प्राणिभिः कर्तृभिः शु
भैः सत्कर्मभिराराधिता देवादय आश्रममाहात्म्यात् स्वकाले नैव राज्यादिनि प्रयच्छन्तीत्यर्थः ९२ ९३ इति श्री आर

अगं विंध्यं स्तंभयनीरगमत्तः पृथ्वोदरादिः स्वेनकर्मणाविंध्यस्तंभनकर्मणा परिख्यातं आश्रमपदं तत्र ७८ आजैर्भूरिभिर्भूमेः
पाकयज्ञभूमेराकलवनेयास्मिन् ७९ ८० यस्य प्रभावाज्ञात्तसैरियमगस्त्याश्रमप्रवेशवर्तिनी दण्डकारण्यादिदक्षिणदेशे केवलं आश्रा
तमहर्षिभोज्यान्नोपभुक्तेन तस्य देशस्य नाना गीः कियतरम् ८१ निर्वैरा प्राणिनः पूर्ववैरसहिताः प्रशान्ताः स्वस्वकर्मणाः

क्षिप्यत्रायथाहत्वाययातांनाम्दगादिनाः आश्रमोनानि हरस्योमहर्षेर्भाविनात्मनः ७७ अगस्त्यशतिवि
ख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा आश्रमो दृश्यते तस्य परिश्रान्तश्रमापहः ७८ आज्यभूमाकुलवनश्रीरमालापरिष्कृ
तः प्रशान्तमृगसंयुक्तो नानाशकुनिनादितः ७९ निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया दक्षिणादिक्कृता
येन शरण्या पुण्यकर्मणा ८० तस्येदमाश्रमपदं प्रभावाद्यस्य राक्षसैः दिगियं दक्षिणा त्रासाद्दृश्यते नोपभुज्यते ८१
यदाप्रभृति चाक्रान्ता दिगियं पुण्यकर्मणा तदाप्रभृति निर्वैराः प्रशान्ता रजनीचराः ८२ नाम्ना चेयं भगवतो दक्षिणा दिक्प्रदक्षिणा तदाप्रथिता त्रिषु लोकेषु दुर्धर्षा क्रूर
कर्मभिः ८३ मार्गं निरोद्धुं सततं भास्करस्याचलोत्तमः संदेशं पालयंस्तस्य विंध्यशैलो न वर्धते ८४

८२ भगवतोऽगस्त्यस्य महिम्ना प्रदक्षिणा यतस्ताश्रमावके देन निर्वैरत्वादिसंपादन समर्थ्य क्रूरकर्मभी राक्षसोभिर्दुर्धर्षा
तो नाम्ना च नाम्नापि सम्प्राणो दिग्गवदक्षिणानि त्रिषु लोकेषु प्रथिता ८३ मेरुस्पर्धया भास्करमार्गं निरोद्धुं वर्धमान
मोद्यतं चलो विंध्य सततमगस्त्यस्य संदेशं मदागमनपर्यन्तमा वर्धस्वेत्येवमाज्ञां पालयन्न वर्धते यापीतिशेषः ८४

श्री०
रा० श्री०
टी०
३३३

मो द्रष्टुमागत इति एतद्दिदृक्षा मम भाग्येन किं त्वं न भाविता एव यो हर्षीः मामात्मानं दर्शयित्वं एव नववनेऽवसतादि
दस्य चिरकालमुपमे नेष्यागतस्तं दिदृक्षमद्राक्षमेनोऽद्धेनेत्यर्थः १० तदेवाह मनसेति एतदागमनमुद्दिश्य
कांक्षितं चिरकालं तेन यावत् सत्कृतः आचारोपचारमुखवन्तो वैरित्यर्थः ११ किमसौ न प्रवेशितः कस्माद्धेतोर्वि
लंबः कृत इत्यर्थः १२ अभिवादागमनानियोगप्रयुक्तेष्वनरामवादनेऽकृत्वा नव्यैर्विश्रान्तयामीत्येवं १३ स्वयं

वैदेह्या सह भार्यया मामिदं वचनमब्रवीत् दिदृक्षावामुद्धिश्च स्यादद्दृष्टोऽस्मि समुपागतः १० मेनसा कांक्षितं
ह्यस्य मयाप्यागमनं प्रति गम्यतां सत्कृतो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः ११ प्रवेश्यतां समीपं मे किमसौ न प्रवे
शितः एवमुक्तस्तु मुनिना धर्मज्ञेन महात्मना १२ अभिवाद्याब्रवीच्छिष्यस्तथेति नियतो ज्ञलिः तदा निष्क्र
म्य संभ्रान्तः शिष्यो लक्ष्मणमब्रवीत् १३ क्वासौ रामो मुनिं द्रष्टुमेतु प्रविशतु स्वयं ततो गत्वाश्रमपदं शिष्येण सह
लक्ष्मणः १४ दर्शयामास काकुत्स्थं सीतां च जनकात्मजां तं शिष्यः प्रश्रितं वाक्यमगस्त्यवचनं ब्रुवन् प्रावेशय
द्यथान्यायं सत्कारार्हं सुसत्कृतं प्रविवेश ततो रामः सीतया सहलक्ष्मणः १५

प्रविशन्नाभवत्तावगतहतोंतवा
ग्रस्य शिष्यस्मलाये क्षेतिभावः आश्रमपदं आश्रमप्रान्तदेशं १४ लक्ष्मणः काकुत्स्थं रामं प्रदर्शयामास शिष्यमिमि
शेषः तं दृष्ट्वा रामं शिष्यः अगस्त्यवचनं उच्चरन्तिवचनं अगस्त्योक्तवाक्यं प्रश्रितं प्रीतिपूर्वकं ब्रुवन् प्रावेशयदित्यन्व

380

हित ः शुभकारी अनुकूलस्तादिकावशवर्तीसन्नविषयानुरागेभक्तिस्तद्वानभक्तः यदीतिसंभावनायांबहुदिनंवा
मासमकृत्वाणनवापिसंभाविनामित्यर्थः २ भगवंतंद्रष्टुमिच्छामहेःतेदर्शनार्थमागतारवितिवेदयतामित्यर्थः ४

राजादशरथोनामतस्यपुत्रोमहाबली रामः प्राप्तोत्रनिर्दिष्टंभार्ययासहसीतया २ लक्ष्मणोनामतस्या
हंभ्राताखवरजोदित ः अनुकूलस्यभक्तस्ययदितेश्रोत्रमागतः ३ तेवयंवनमत्यंशेषप्रविष्टाः पि
तृशासनात् द्रष्टुमिच्छामहेसर्वेभगवंतंनिवेद्यताम् ४ तस्यतद्वचनंश्रुत्वा लक्ष्मणस्यतपोधनः
तद्धेन्नरक्षणमिशवंगाप्रविवेशानिवेदितं ५ सप्रविश्यमुनिश्रेष्ठंतपसाद्युपधर्षणं कृतांजलिरुवा
चेदंवागागमनमेतया ६ यथोक्तंलक्ष्मणेनैववाशिष्यागस्त्यस्यसमतः पुत्रौदशरथस्यैमौरामोल
क्ष्मणएववच ७ प्रविष्टावाश्रमपदंसीतयासहभार्यया द्रष्टुंभवंतमायातौशुश्रूषार्थमरिंदमौ ८
यदत्रानंतरंतत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ततःशिष्यादुपश्रुत्यप्राप्तंरामंसलक्ष्मणं ९ ॥

श्राश्रिशरणामपिदेवाश्चस्तह निवेदितंनिवेदयितं ५ श्रेजसाशीघ्रं ६ सेमतत्रइष्टः ७ इष्टंतदनंतरंकियत्का
लंसुश्रुषार्थंवागतौ ८ अनंतरंतत्त्ववक्तव्यंतत्त्वउपश्रुत्यभगवदागमनश्रवणानंदमनुभूयेत्यर्थःश्लिनीयेः

श्री॰
रा॰ आ॰
टी॰
१॰

381

आश्रमादागतः तं स्वप्रचेः पादौ न गृह्णात्तु हस्ताभ्यां मूर्ध्नि च पादौ स्वहस्तेन मस्तके स्वर्थः २४ योगशुद्धिभिर्ध्यानमशह
हस्तपादेन रुक्मं २५ प्रतिगृह्य अर्घ्यासनं पूर्वं मालिनीसम्यः २६ अर्घ्ये न स्वपद विस्तरोपदेशात्रिमिति वैश्यदेवहोमे
कृत्वेत्यर्थः अनिधीनरामादीन २२ आसीनेपश्चादासीनानित्यर्थः इति प्रावः ममतत्र भोक्तप्रथममिति भोक्तनेद
दावित्यनेनान्वेति अयोपविश्य अनिधिषु सर्वास्वयततयातावस्यर्यत मनप्रवेशनमिति २५ एवं तदिपक्षजानुविते
अभिवादयत धर्मात्मा तस्योरामः कृतांजलिः सीतयासह वैदेह्या तदा रामः सलक्ष्मणः २५ प्रतिगृह्य च काकु-
त्स्थम वेदयित्वा मनोरथैः कुशलप्रश्नमुक्त्वा च आस्यतामिति सोऽब्रवीत् २६ अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यम-
तिथीन्प्रति पूज्य च वानप्रस्थेन धर्मेण स तेषां भोजनं ददौ २२ प्रथमं चोपविश्याथ धर्मज्ञो मुनिपुं-
गवः उवाच राममासीनं प्रांजलिं धर्मकोविदं २८ अन्यथा खलु काकुत्स्थ तपस्वी समुदाचरन् दुःसा-
क्षीव परे लोके स्वानि मांसानि भक्षयेत् २९ राजा सर्वस्य लोकस्य धर्मचारी महारथः पूजनीयश्च मान्य-

न्याशं कामसमाधितस्तः प्रकृतं धर्ममेवावेत्याह अन्यथेति अन्यथा समुदाचरन्नेवमतिथिपूजनमकुर्वन्नित्य-
र्थः दुःसाक्षी कूटसाक्षी एवं च प्रत्यवायपरिहारायैव मतिथिपूजनावश्यकीति आशयः २९ त्वद्दर्शनेऽतिथि-
पूजनावश्यकमाह राजेति सर्वलोकराजत्वं सर्वलोकानियन्तृत्वेन श्रेष्ठत्वं धर्मचारित्वमेव धर्माद्रक्षणाननन्यत्वं
तं केवलं त्वमेवास्माकमतिथिः सन्नप्राप्तोऽतः पूजनीयो मान्यश्च मान्यत्वेन तत्परत्वमेवास्माकमाराधनीय इति

अगस्त्याश्रमस्य देवतास्थानदर्शनमाह सनत्रेति तत्राश्रमे स रामः ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य कल्पितस्थानं अग्नेरिन्द्ररुद्रः
भगः स्थलमंडलाभिमानी १७ १८ धाताकार्यप्रजापालने: विधाता विश्वकर्मेति कतकः १९ गायत्री सरस्वती सावित्री
रूपवल्लताया २० पश्चास्थानानि पश्यतीत्यन्वयः एतेन लक्ष्मास्थाने एतावतां देवानां लक्ष्मनावश्यकीतिसृविते अ

प्रशांतहरिणाकीर्णमाश्रमस्यावलोकयत् सनत्रब्रह्मणस्थानमग्नेः स्थानं तथैव च १७ विष्णोः स्थानं
महेन्द्रस्य स्थानं वैवस्वतः सोमस्थानं भगस्थानं स्थानं कौवेरमेव च १८ धातुर्विधातुः स्थानं च
वायोः स्थानं तथैव च स्थानं च पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः स्थानं तथैव गायत्र्या वसूनां स्थानमेव
च स्थानं च नागराजस्य गरुडस्थानमेव च २० कार्त्तिकेयस्य च स्थानं धर्मस्थानं च पश्यति ततः शिष्यैः
परिवृतो मुनिरप्यभिनिष्पपात २१ तं ददर्शाग्रतो रामो मुनीनां दीप्ततेजसं अब्रवीद्वचनं वीरो लक्ष्म
णं लक्ष्मिवर्धनं २२ वहिर्लक्ष्मण निष्क्रामत्यगस्त्यो भगवानृषिः औदार्येणावगच्छामि निधानं तप
सामिदम् २३ एवमुक्त्वा महाबाहुरगस्त्यं रघुवंशजः जग्राह पततस्तस्य पादौ च रघुनंदनः २४

अभिनिष्पततत अगुभावश्चार्षः अभ्युत्थाने हृतवानित्यर्थः २१ मुनीनामग्रतः स्थितमिति शेषः ईदृशं तमगस्त्य
ददर्शेत्यन्वयः २२ औदार्येण तेजोविशेषजनितेनाभ्यत्येन २३ एवमगस्त्यं तत्कालसमये प्रतिबोधयित्वा आयतनेः

अथ श्रमेण श्रयगमनादिप्रयुक्तस्वेदादिकार्यकरी श्रमः खेदाङ्गः स्वेदप्रचुरश्रमस्तत्रदृङः खेदबाधने मैथिली मिविशे
षः अतएवेयं अक्रमत्वं कृटेनक्वचिदिश्रान्तेत्युक्तिशेषः २ नवमितानितातः प्राकृकदापिनपीडिताखेदैः खेद
नमकेः इत्येवमिनिपात्यतदप्राप्यदोषप्रभृतदोषं २४ उक्तस्वकारणप्रतिपादनशेषनपालोकव्यवहारमाह

राम प्रीत्यास्मि भद्रं ते पतिव्रता स्मि लक्ष्मण अभिवादयते यन्मां प्राप्तोस्यः सहसीतया १ अथ श्रमेण
वा खेदाबाधते प्रचुरश्रमः वक्रमत्वं कंदतेवापि मैथिलीजनकात्मजा २ पद्मावस्कमारीवङ्गः खेदप्र
नवमितानिता प्राप्यदोषं वनं प्राप्ताभर्त्रस्नेहप्रचोदिता ३ यश्चैषावमन्नेरामरहसीतानव्याकारात्
उक्तवेतत्तवत्स्यावनेत्वामभिगच्छती ४ यथाहि प्रकृतिः सा रामसदेरतुनंदन समस्यमनुगम्यते
विषमस्थस्यमेनिव ५ शान्तप्राप्ताने लोलनंच शमाणीतानानव्यया गच्छानिलया:शैश्रमनुगच्छे
तियोषितः ६ यंतभवतोभार्यादोषैरेनेविवर्जिता श्लाघ्यावव्यपदेश्यावयथादेवष्वरुधती ७ अलंकृतो
यंदेशश्चयत्रसौमित्रिणाभह वैदेह्यावानेयाराम वंत्स्यसित्वमरिंदम ८ पद्मेषि श्रमस्वेदः स्वाहि मारभ्यसमस्त
यन्यथास्यादिप्रकृतनयासमगवसर्वितं विषमस्थंदादिदुर्भरोगादियुक्तं ५ पकत्रानवस्थानादिदुर्गनावावत्समनुगच्छे
विवक्तकालागनवदेवधच्छेदनशमनेतनाणव्रगमः वियकार्यकरणेवाव्यादिशेश्यानराम: ८ श्लाघ्यादोषरहितम

सर्वैकगणसंपदासक्तिः प्रकीर्णवपदैरूपकैलतारगणा १

३१

382

३१ हेमवज्रेणाविभूषितं वैस्रवमिति विश्रुतं भ्रामानमस्ती त्वा वरुणाहस्तेदत्तं यज्ञमेणाजदेवरुणादादायमहेंद्रो गस्तेनि

तिमवानिनिकतनः योगेनमहेंद्रदेवेन्द्रवरुणायवेत्यस्य २३ ब्रह्मणादत्तो ब्रह्मदत्तस्तदारव्यअक्षय्याणीवेति वेनपू

र्णः शरयोरुभयोरिंद्रदत्तमेगम्यते ३३ महारजतंसवर्णाहेमविभूषितोनासिदेशो ३४ ३५ वज्रवंवज्रधतोयथेः

एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पूजयित्वात्मजेशरावयवं सजयित्वा यथाकामं ततो गस्त्यस्तमब्रवीत् ३१ इदं दिव्यं

महच्चापं हेमवज्रविभूषितं वैष्णवं पुरुषव्याघ्र निर्मितं विश्वकर्मणा ३२ अमोघः सूर्यसंकाशो ब्र

ह्मदत्तः शरोत्तमः दत्तो मम महेंद्रेण तूणी चाक्षय्यसायकौ संपूर्णौ निशितैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिव पावकैः

महारजतकोशोयमसिर्हेमविभूषितः ३५ अनेन धनुषा राम हत्वा संख्ये महासुरान् आजहार श्रि

यं दीप्तां पुरा विष्णुर्दिवौकसां ३६ तद्धनुस्तौ च तूणी च शरं खड्गं च मानद जयाय प्रतिगृह्णीष्व वज्रं वज्र

धरो यथा ३७ एवमुक्त्वा महातेजाः समस्तं तद्वरायुधं दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्यः पुनरब्रवीत् ३८

अनेन नन्दी समेवत्तयास्वीकियनत इति धानितं वरायुधेवरसविहसीत्तथा १ इत्यार्षे श्रीरामायणे आरण्यके

न्येरायुधं इत्यमायुधं च ३७ इत्यारण्यकांडे द्वादशः १२ राम प्रीतोस्मि भद्रं ते लक्ष्मणेन त्वयि च परितुष्टोस्मि राम सेवान

मत्वेन यति नाव: भगवानिव यप्रीतेनेरवभक्तिमेननवद्ग्नकोहमिमिति धविने स्परशन्तिमुक्तोसि धयमपुरुषादि

श्री॰
रा॰ आ॰
टी॰
२२

वासे प्रतिज्ञाय पुनर्मां प्रति यथादिशसे वासमित्येतद्दर्शितं मूलेन तत्रेस्य दयस्य कंद अभिप्रायो मया तत्राने श्रेयाव
स्थाने प्रतिज्ञातत्वात्समवधनिर्वाहो न भवति अथवा तस्मागमनाभावादित्येवंरूपमिति भावः अतस्तदभिप्रा
यज्ञानाबो पंचवटीं गच्छेत्युक्त इमं ब्रवीमि न तु शिष्यवद्वारो विनयेपाह निदेशे इति ब्रवीमीत्यर्थः तदनाश्रवा
द्रमात् सदीति १७ १८ विविक्तः पक्वान्नः शुभजनको रम्यो हृष्टमनसोः १९ परिवृत्तो राक्षसैस्तापसानाम्

अतश्च त्वामहं ब्रवीमि गच्छ पंचवटीमिति स हि रम्यो वनोद्देशो मैथिली तत्र रंस्यते १७ स देशः श्लाघनी
यश्च नातिदूरे च राघव गोदावर्याः समीपे च मैथिली तत्र रंस्यते १८ प्राज्यमूलफलश्चैव नानाद्विजग
णायुतः विविक्तश्च महाबाहो पुण्यो रम्यस्तथैव च १९ भवानपि सदाचारः शक्तश्च परिरक्षणे अ
पि चात्र वसन्राम तापसान्पालयिष्यसि २० एतदालक्ष्यते वीर मधूकानां महद्वनं उत्तरेणास्य गं
तव्यं न्यग्रोधमभिगच्छता २१ ततः स्थलमुपारुह्य पर्वतस्याविदूरतः ख्यातः पंचवटीत्येव नित्यपुष्पि
तकाननः २२ अगस्त्येनैवमुक्तस्तु रामः सौमित्रिणा सह सत्कृत्यामन्त्रयामास तमृषिं सत्यवादिनं २३

विशेषः भवानपीत्यनेन त्वत्सान्निध्याभावेऽपि नापसरति तामामर्ष्यवोधनेन त्वाश्रमे रातसा पीडा स्याद्विना अत्र पंचवटा
श्रमे पालयिष्यामि प्रतिज्ञातपालननिर्वाहकोपि स्यामि २० अस्य मधूकवनस्योत्तरेण गन्तव्यः न्यग्रोधं न्यग्रोधमुपलक्षित
मार्गमभिगच्छता २१ स्थलं निर्जनदेशमुपारुह्य प्राप्य कस्यचित्पर्वतस्याविदूरतः समीपतः पंचवटीत्येव ख्यातो देशः २२

सक्तिम्पप्रतिष्ठानमस्काराद्दर्शिः २३
२२

श्च यं देशो मदाश्रमद्वय आगमनमात्रेणालंकृतः हे राम यत्र देशे रतः पदेवत्स्यसि सोलंकृतो भविष्यतीति किं वक्त
व्यमित्यर्थः ८ ९। १०। किंतु किंचिद्वक्तव्यमस्तीत्यर्थः आदिशवाघय आश्रमपदं वासस्थानं निरतः प्रीतः ॥ ११ ध्या
त्वा वासो चिंतं देशमिति शेषः ततउवाचेत्यर्थः संधिरार्षः तत्र पंचवटस्य समूहः सन्नाम पंचवटीतिनाम्नाभिविश्रुतः

एवमुक्तस्तु मुनिना राघवः संयतांजलिः उवाच प्रश्रितं वाक्यमृषिं दीप्तमिवानलं १९ धन्योस्म्यनुगृहीतो
ऽस्मि यस्य मे मुनिपुंगवः गुणैः सभ्रातृभार्यस्य गुरुर्नः परितुष्यति २० किंतु व्यादिश मे देशं सोदकं ब
हुकाननं यत्राश्रमपदं कृत्वा वसेयं निरतः सुखं ततोऽब्रवीन्मुनिश्रेष्ठः श्रुत्वा रामस्य भाषितं ध्यात्वा
मुहूर्तं धर्मात्मा ततो वाच वचः शुभं २२ इतो द्वियोजने तात बहुमूलफलोदकः देशो बहुमृगः श्री
मान् पंचवट्यभिविश्रुतः तत्र गत्वाश्रमपदं कृत्वा सौमित्रिणा सह रमस्व त्वं पितुर्वाक्यं यथो
क्तमनुपालय २४ विदितो ह्येष वृत्तांतो मम सर्वस्तवानघ तपसश्च प्रभावेन स्नेहाद्दशरथस्य
च २५ हृदयस्थं च ते छंदो विज्ञातं तपसा मया इह वासं प्रतिज्ञाय मया सह तपोवने २६

प्रसिद्धः २३ २४ एषवृत्तांतः पितृवचनपरिपालनाय वनवासरूपः तपसः प्रभावेन विदितः न त्वस्यैव
हेतोर्न तव मातापितनेकश्चित्तदर्शरथस्य वह्निनान्तः कैकेयीवशत्वप्राणत्यागादिरूपस्तत्तप एव मे विदितः २५
यदि स्ववासं प्रतिज्ञाय श्राद्धार्थं यथा स्यात्तदेऽत्रागमस्तं महामुनिमध्ये षवनवासस्यात्भ्यवसायस्य हृदिस्थेन

श्री॰
वा॰ श्री॰
टी॰
३३

कर्दमाद्याः सप्तदश प्रजापतयो बभूवुः ७८९ इतस्य षष्टिर्दुहितरो बभूवुरित्यन्वयः महायश इति रामसंबुद्धिः १० द
क्षकन्यानां कश्यपपत्नीनां नामान्याह अदितिमित्यादि श्रेष्ठां विस्पुलक्षणां कश्यपाय त्रयोदशेत्यन्यत्रोक्तेः वसा

कर्दमः प्रथमस्तेषां विकृतस्तदनन्तरः शेषश्च संश्रयश्चैव बहुपुत्रश्च वीर्यवान् ७ स्थाणुर्मरीचिरत्रिश्च
क्रतुश्चैव महाबलः पुलस्त्यश्चाङ्गिराश्चैव प्रचेताः पुलहस्तथा ८ दक्षो विवस्वानपरोऽरिष्टनेमिश्च राघव
कश्यपश्च महातेजास्तेषामासीच्च पश्चिमः ९ प्रजापतेस्तु दक्षस्य बभूवुरिति विश्रुताः षष्टिर्दुहितरो राम
यशस्विन्यो महायशः १० कश्यपः प्रतिजग्राह तासामष्टौ सुमध्यमाः अदितिं च दितिं चैव दनुमप्यथ काल
कां ताम्रां क्रोधवशां चैव मनुं चाप्यनलामपि तास्तु कन्यास्ततः प्रीतः कश्यपः पुनरब्रवीत् १२ पु
त्रांस्त्रैलोक्यभर्तॄन्वै जनयिष्यथ मत्समान् अदितिस्तन्मना राम दितिश्च दनुरेव च १३ कालका
च महाबाहो शेषास्त्वमनसोऽभवन् अदित्यां जज्ञिरे देवास्त्रयस्त्रिंशदरिंदम १४ आदित्या वसवो रु
द्रा अश्विनौ च परंतप दितिस्त्वजनयत्पुत्रान्दैत्यांस्तात यशस्विनः १५

मारीचं नानोपयोगितयोदाहृतवितिवा ११ १२ १३ तन्मनास्तत्सदृशपुत्राभिलाषवती इदं दितिदनुकालकानां विशे
षणं अमनसस्तथा मनोरथहीनाः तत्फले तासां कामो संजातन वसति १४ अश्विनावेव परंतप संबोधन १५

२४ विविक्तेवनाणीययोस्तौहृर्वयदेषुवने २५ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेत्रयोदशः सर्गः १३ अंतरामध्ये १ तेप
क्षिपक्षिणोमेनाते विस्तानवंतौ तेराक्षसंब्रुवाणौपरस्परंकथयंतौ कोभवानितिपप्रच्छतुरितिशेषः २ आत्मनः

तौततेनाभ्यनुज्ञातौकृतपादाभिवंदनौ तमाश्रमंपंचवटींजग्मतुःसहसीतया २४ गृहीतचापौतुनरा
धिपात्मजौविषक्ततूणीसमरेष्वकातरौ यथोपदिष्टेनपथामहर्षिणाप्रजग्मतुःपंचवटींसमाहितौ
२५ इत्यार्षेश्रीरामायणेआरण्यकांडेत्रयोदशः सर्गः १३ अथपंचवटींगच्छन्नंतरारघुनंदनःआस
साद महाकायंगृध्रंभीमपराक्रमम् १ तंदृष्ट्वातौमहाभागौवनस्थंरामलक्ष्मणौ मेनातेराक्षसंपक्षिं
ब्रुवाणौकोभवानिति २ सतौमधुरयावाचासौम्ययाप्रीणयन्निव उवाचवत्समांविद्धिवयस्यंपितु
रात्मनः ३ सतंपितृसखंमत्वापूजयामासराघवः सतस्यकुलमव्यग्रमथपप्रच्छनामच ४ रामस्य
वचनंश्रुत्वाकुलमात्मानमेवच आचचक्षेद्विजस्तस्मैसर्वभूतसमुद्भवं ५ पूर्वकालेमहाबाहोयेप्र
जापतयोभवन् तान्मेनिगदतःसर्वानादितःशृणुराघव ६ कर्दमःप्रथमस्तेषांविकृतस्तदनंतरः

पितुःश्रीरामस्यतवपितुरित्यर्थः ३ ४ वचनेवंशनामप्रश्नविषयकेवचनमित्यर्थः स्वोत्पत्तिकथनप्रसंगात्
सर्वभूतसमुद्भवमाचचक्षइत्यर्थः आत्मानमात्मनामवेत्यर्थः ५ पूर्वकालेब्रह्मणोहरादिकालेनानप्रजाप

७
टि

श्री॰
ह॰ श्री॰
टी॰
३५

हरयः सिंहगोलांगूलादयश्चिमुद्दीन्वयि २५ २६ २७ गावोगावाश्वत्यर्थः नागा बहुफणाः सर्वाः तदन्येपन्नगाश्चितिदीर्घः
निर्विषा नागास्तद्वेयपन्नगाश्चतिकतकः २८ जनयत श्चजनयदित्यर्थः २९ उरसः वाऽसध्यात्तकाविन्नवा
द्वभ्यामिति याद॰ ३० अनलापिव्यजायतेतस्यनेनकश्यपस्याष्टानामपिपत्नीनांसंतानान्युक्तास्यंवंशप्रदर्शे

- 385

हर्योश्वहरयोपत्यंवानराश्चतपस्विनः गोलांगूलाश्चशार्दूलीव्याघ्रांश्चाजनयत्सुतान् २५ मातंग्या
स्त्वथमातंगाअपत्यंमनुजर्षभ दिशागजंतुकाकुत्स्थश्वेताव्यजनयत्सुतम् २६ ततोदुहितरौ
रामसुरभिर्द्वेव्यजायत रोहिणींनाममद्रंतेगंधर्वींचयशस्विनीम् २७ रोहिण्यजनयद्गावोगं
धर्वीवाजिनः सुतान् सुरसाजनयन्नागान्राममकद्रूश्चपन्नगान् २८ सप्तमंतुधान्यजनयत्कश्य
पस्यमहात्मनः शुभान्याननतोविप्रानेष्यपान्वन्द्रामसमनुजर्षभ सुतनोचासलाणानानाउरसः हात्रिया
नलया कुकुम्पंमतिर्वैवपाः पञ्चाशत्रदाइतिक्रांतिः सर्वान्पुण्यफलान्वृक्षाननलापिव्यजायत विन
ताचशुकीपौत्रीकद्रूश्चसुरसास्वसा ३१ कद्रूर्नागसहस्रंतुविनतेयधरणीधरान् द्वौपुत्रौविनतायास्तु
स्तुगरुडोऽरुणएवच ३२

नायाद्द विनतावेत्यादिशुकीपुत्रीतता तस्याविनतापुत्रीत्यर्थः सरसा
कद्रूश्चनाम्नास्मते ३१ नागसहस्रंपन्नगसहस्रमित्यर्थः अनेनोक्तेनविरोधः ३२ ३३ ३४

तेषां दितिप्रजातानां वैनैरगणां वैक्षसमादिनामवनारीवा १६ १७ क्रौंच्यादिसेनानमाह उलूकानिति १८ १९ संबोधन
नाममध्येभद्रंतेइतिप्रयोगः हेरामन्तभद्रमत्तमृगाविशेषः २० क्रोधवशा कश्यपपत्नीतस्यादशापत्यान्याह

त्वेषामियंवसुमतीपुरासीत्सवनार्णवा दनुस्त्वजनयत्पुत्रमश्वग्रीवमरिंदम १८ नरकंकालकंचैवका
लकापिव्यजायत क्रौंचींभासींतथाश्येनींधृतराष्ट्रींतथाशुकीं ताम्रापिसुषुवेकन्याः पंचैतालोकवि
श्रुताः उलूकान्जनयत्क्रौंचीभासीभासान्व्यजायत १९ श्येनीश्येनांश्चगृध्रांश्चव्यजायतसुतेजसः
धृतराष्ट्रीतुहंसांश्चकलहंसांश्चसर्वशः १५ चक्रवाकांश्चभद्रंतेविजज्ञेसापिभामिनी शुकीनतांवि
जज्ञेतुनतायाविनतासुता २० दशक्रोधवशारामविजज्ञेप्यात्मसंभवाः मृगींचमृगमंदांचहरीं
भद्रमदामपि २१ मातंगीमथशार्दूलींश्वेतांचसुरभिंतथा सर्वलक्षणसंपन्नांसुरसांकद्रुकामपि
पि २२ अपत्यंतुमृगाः सर्वेमृग्यानरवरोत्तम ऋक्षाश्चमृगमंदायाः सृमराश्चमरास्तथा २३
ततस्त्विरावतींनामजज्ञेभद्रमदासुतां तस्यास्त्वैरावतः पुत्रोलोकनाथोमहागजः २४

मृगींचेति २१ २२ सृमराः श्यामकेशपुच्छाः चमराः श्वेतकेशपुच्छाइतिभेदः २३ २४ ॥

दृष्टिस्थापयितां प्रेरसनामित्यर्थः निष्प्राणाश्रमोचितदेशस्तान् रतिशेषः संमतः सीतापारतिशेषः ३ तदेवाह रमतइति रमसेः हेरमेइत्यर्थः ४ वनरामणीयकं वनस्य रमणीयत्वम् ५ सेयतांजलिः बद्धांजलिः हेका कुत्स्थ त्वयास्मिन्निवसामोनवर्षशतमप्यहं पराधीनेन वनवासनेकदाचिदपि मे स्यादित्यर्थः स्वयंत्व

रमते यत्र वैदेही त्वमहं चैव लक्ष्मण तादृशो दृश्यतां देशः संनिकृष्टजलाशयः ४ वनरामण्यकं यत्र जलरामण्यकं तथा संनिकृष्टं च यस्मिंस्तु समित्पुष्पकुशोदकम् ५ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः संयतांजलिः सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत् ६ परवानस्मि काकुत्स्थ त्वयि वर्षशतं स्थिते स्वयं तु रुचिरे देशे क्रियतामिति मां वद ७ सुप्रीतस्तेन वाक्येन लक्ष्मणस्य महाद्युतिः विमृशन् रोचयामास देशं सर्वगुणान्वितं ८ स तं रुचिरमाक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि हस्ते गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ९ अयं देशः समः श्रीमान् पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः इहाश्रमपदं रम्यं यथावत्कर्तुमर्हसि १० इयमादित्यसंकाशैः पद्मैः सुरभिगन्धिभिः अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोभिता ११

त्वं स्वयं तु रुचिरे देशे स्वयं विविच्य यत्र रुचिरे देशे क्रियतामिति मां वद ७ विमृशन् पर्यालोचयन् ८ हस्तेन स्वहस्तेन हस्ते लक्ष्मणस्य हस्ते लक्ष्मणं गृहीत्वेत्यर्थः अनेन स्नेहाधिक्यं तेन वा त्वं स्वामित्वं च दर्शितं ९ १० आदित्य संकाशैस्तदङ्कस्वैरकैरिति शेषः पद्मशोभिता पद्मश्रिया शोभमाना पुष्ता ११

श्येनी पुत्रानिति ननता च्या श्येनी शुकी श्येन्यो भासश्येनी शुकी यौ त्रीन् पुत्रस्या गृध्रास्य कथं भार्येति चेन्न तस्ये तानन्तरं परापति
ताश्चैवेत्याश्येनीत्यदोषः विपितिर्षधयोर्मनुष्यायिकारत्वात्सवासमहायः वासस्य स्थाने सीतारक्षणे सहायश्च नः यदी
कासि अकार्य मिति शेषः तदेवाह सीतामिति त्वयि यातेऽमृगयायार्थं ३३ ३४ ३५ परिदाय रक्षणार्थं जटायुषेतिशे

तस्माज्जातोऽहं श्येनीपुत्रं मां विद्धि श्येनी पुत्रमरिंदम ३३ सोऽहं वाससहाय
स्ते भविष्यामि यदिच्छसि सीतां च तात रक्षिष्ये त्वयि याते सलक्ष्मणे ३४ जटायुषं तु प्रतिपूज्य राघवो मुदा प
रिष्वज्य च सन्नतोऽभवत् पितुर्हि शुश्राव सखित्वमात्मवान् जटायुषा संकथितं पुनः पुनः ३५ स तत्र सीतां
परिदाय मैथिलीं सहैव तेनाऽतिबलेन पक्षिणा जगाम तां पञ्चवटीं सलक्ष्मणो रिपून् दिधक्षन् सवनानि पाल
यन् ३६ इति श्रीरामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे चतुर्दशः सर्गः १४ ततः पञ्चवटीं गत्वा नानाव्याल
मृगायुतां उवाच लक्ष्मणं रामो भ्रातरं दीप्ततेजसम् १ आगताः स्म यथोद्दिष्टममुं देशं महर्षिणा अयं पं
चवटीदेशः सौम्य पुष्पितकाननः २ सर्वतश्चार्यतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि आश्रमः कतरस्मिन्नो दे
शे भवति संमतः ३

षः परिदाय निपाट्य परिवार्यैत्यर्थः ३६ इति श्रीरामाभिरामे आरण्यकाण्डे चतुर्दशः
सर्गः १४ व्यालः श्वापदसर्पयोरिति कोशः मृगा हरिणादयः १ यं देशमगस्त्योऽब्रवीत्तं यथोद्दिष्टं तं देशमागताः

श्री॰
वा॰रा॰
टी॰
३९

संघातमृत्तिकां भित्तिषूपलेपार्थं संघातं प्राप्ता मृत्तिका यस्यां सुस्तंभां मस्करैर्वेणुभिः कृतवंशा कृतवंशकार्यं २१ आस्तीर्णामिति तिर्यग्वंशोपरि तैः पाशितामिति शेषः दृढपाशावपाशितां दृढबंधनवतीं २२ तले भूतले राघवस्यार्थे निवासं पर्णकुटीं प्रेक्षणीयं अकारयदिति शेषः २३ सगत्वेति पद्मसंपादनानंतरमिति शेषः सफलः मार्गेऽस्य हतेभ्यो मृगेभ्यो गृहीतफ

पर्णशालां सुविपुलां तत्र संघातमृत्तिकां सुस्तंभां मस्करैर्दीर्घैः कृतवंशां सुशोभनां २१ शमीशाखाभिरास्तीर्यं दृढपाशावपाशितां कुशकाशशरैः पर्णैः सुपरिच्छादितां तथा २२ समीकृततलां रम्यां चकार सुमहाबलः निवासं राघवस्यार्थे प्रेक्षणीयमनुत्तमम् २३ सगत्वा लक्ष्मणः श्रीमान्नदीं गोदावरीं तदा स्नात्वा पद्मानि चादाय सफलः पुनरागतः २४ ततः पुष्पबलिं कृत्वा शांतिं च स यथाविधि दर्शयामास रामाय तदाश्रमपदं कृतम् २५ स तं दृष्ट्वा कृतं सौम्यमाश्रमं सह सीतया राघवः पर्णशालायां हर्षमाहारयत्परम् २६ सुसंहृष्टः परिष्वज्य बाहुभ्यां लक्ष्मणं तदा अतिस्निग्धं च गाढं च वचनं चेदमब्रवीत् २७ प्रीतोऽस्मि ते महत्कर्म त्वया कृतमिदं प्रभो प्रदेयो यन्निमित्तं ते परिष्वंगो मया कृतः २८

लः २४ कृत्वा स्वयमेवेति शेषः शांतिं वास्तुशांतिं २५ अहारयत् प्राप्तवान् २६ २७ ईदृशं महत्कर्म ... तं प्रदेयो यः परिष्वंगः यन्निमित्तं यत्प्रदेयनिमित्तं ते मया परिष्वंगः कृतो नान्यस्प्रदेयस्याभावात् २८

यथाख्यातं तथैवेयं गोदावरी दृश्यते त्वया ॥ १२ मृगयूथैः पानार्थमागतैर्निपीडितानि विद्धेतियथेवत १३ प्रांशवश्च
नताः फलैः विकसित पुष्पवाटैः १४ सौवर्णैः स्ववर्णाभैः परमभक्तिभिर्गवात्तिनागनाश्च भक्तिभिर्गवाताका

यथाख्यातमगस्त्येन मुनिना भावितात्मना इयं गोदावरी रम्या पुष्पितैस्तरुभिर्वृता १२ हंसकारण्डवाकी-
र्णा चक्रवाकोपशोभिता नातिदूरेण वासन्नैर्मृगयूथनिपीडिता १३ मयूरनादिता रम्याः प्रांशवो बहुक-
न्दराः दृश्यन्ते गिरयः सौम्याः फुल्लैस्तरुभिरावृताः १४ सौवर्णै राजतैस्ताम्रैर्देशे देशे तथा शुभैः गवाक्षि-
ता इवाभान्ति गजाः परमभक्तिभिः १५ सालैस्तालैस्तमालैश्च खर्जूरैः पनसैर्द्रुमैः नीवारैस्तिनिशैश्चैव पु-
न्नागैश्चोपशोभिताः १६ चूतैरशोकैस्तिलकैः केतकैरपि चम्पकैः पुष्पगुल्मलतोपेतैस्तैस्तैस्तरुभिरा-
वृताः १७ स्यन्दनैश्चन्दनैर्नीपैः पनसैर्लकुचैरपि धवाश्वकर्णखदिरैः शमीकिंशुकपाटलैः १८ इ-
दं पुण्यमिदं रम्यमिदं बहुमृगद्विजम् इह वत्स्यामि सौमित्रे सार्धमेतेन पक्षिणा १९ ॥ एवमुक्तस्तु
रामेण लक्ष्मणः परवीरहा अचिरेणाश्रमं भ्रातुश्चकार सुमहाबलः २०

रन्नीलपीतादिवर्णाश्च वनानरूपालंकारैरलंकृताः १५ मालायाहृतविशेषाः १६ १७ १८ इदं स्थलं पक्षिणा नदा

२५ हि

श्री
रा श्री
टी
३७

हेमंतधर्मोनातनीहारेणापरुषः कादिनस्पर्शशरीरः वस्त्रादिस्पर्शसहशरीरश्रतिकाम्यतनलानुपमादाः शे
त्यातिशय्यातमसमगर्हष्टः ५ कालेग्राग्रयणानुष्ठानकालेनवाग्रयणाक्षताभिः नवान्नप्राशनायपदाग्रयणारव्य
कर्मेतद्यपृष्ठताभिः पितृनदेवांश्चसमतर्प्य कृताग्रयणकाः संतोविगतकल्मषाश्रभवन ६ प्राज्यभूरियथाभव
तितथासंपत्रोन्नशालिविषयः कामोयेषांतेप्राज्यकामाः संपन्नतरगोरसाः बहुलतरक्षीरादयोजनपदाः

नलाभ्यनुपभोग्यानिसप्तभगोहव्यवाहनः नवाग्रयणासक्ताभिरभ्यर्च्यपितृदेवताः कृताग्रयणकाः का
लेसंतोविगतकल्मषाः ६ प्राज्यकामाजनपदाःसंपन्नतरगोरसाः विचरंतिमहीपालायात्रार्थंविजि
गीषवः ७ सेवमानेदृढंसूर्येदिशमंतकसेवितां विहीनतिलकेवस्त्रीनोत्तरादिक्प्रकाशते ८ प्र
कृत्याहिमकोशाढ्योदूरसूर्यश्चसांप्रतं यथार्थनामासव्यक्तंहिमवान्हिमवान्गिरिः ९ अ
त्यंतसुखसंचारामध्याह्नस्पर्शतः सुखाः दिवसाःसुभगादित्याःछायासलिलदुर्भगाः १०

भवंतीतिशेषः तथाभूतेषुजनपदेषुयात्रार्थंदर्शितार्थे ७ अंतकसेवितांदिशंदक्षिणां ८ प्रकृत्यास्वभावेनहिम
कोशैर्घनीभूतहिमसमूहैराढ्योहिमवानितिसांप्रतंयतोदूरसूर्योऽतः सव्यक्तंप्रकटंहिमवान्सन् हिमवानि
तियथार्थनामाभवति ९ मध्याह्नस्पर्शतः संचारोयेषुजनेषुतथामध्याह्नस्पर्शतआतपस्पर्शतः सुखजनकाः अत

पवसुभगादित्याः स्रेसेयाद्विमाः छायाः सलिलानिच दुर्भगाः …

३४४

भावोभिप्रायः कृतमपकारः नसंहृतः नस्मृतः किंतुजीवत्येवपितृवदेवत्वयापिपालनादितिभावः ॥ २९ ॥ ३१ ॥ ३
इतिश्रीरामायणेआरण्यकांडेपंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ अथकविः सूर्यप्रसाददर्शनेनवक्ष्यमाणकामोद्दीपकेहेमंतेवर्णयति
लक्ष्मणमुखेन वसतइतिपंचवट्यामितिशेषः ३ स्नातोरामस्येतिशेषः कामिनांच शरद्व्यपायेशरदृतुगमनेहे

भावस्तेनकृतंतेनधर्मज्ञेनवलक्ष्मण त्वयापुत्रेणधर्मात्मानसंवृत्तःपितामम ॥ २९ ॥ एवंलक्ष्मणमुक्त्वा
तुराघवोलक्ष्मिवर्धनः तस्मिन्देशेबहुफलेन्यवसत्ससुखंवशी ॥ ३० ॥ कंचित्कालंसधर्मात्मासीतयाल
क्ष्मणेनच अन्वास्यमानोन्यवसत्स्वर्गलोकेयथामरः ॥ ३१ ॥ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडे
पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ वसतस्तस्यतुसुखंराघवस्यमहात्मनः शरद्व्यपायेहेमंतऋतुरिष्टः प्रवर्तते ॥ १ ॥
सकदाचित्प्रभातायांशर्वर्यांरघुनंदनः प्रययावभिषेकार्थंरम्यांगोदावरींनदीं ॥ २ ॥ प्रह्वः कलशह
स्तस्तुसीतयासहवीर्यवान् पृष्ठतोनुव्रजन्भ्रातासौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अयंसकालः संप्राप्तः
प्रियोयस्तेप्रियंवद अलंकृतइवाभातियेनसंवत्सरः शुभः ॥ ४ ॥ नीहारपरुषोलोकः पृथिवीसस्यमा
लिनी

मंतेचेऋताविति प्रत्यकरतिसंध्याभावः भिन्नपदत्वेवा ॥ १२ ॥ पृष्ठतः रामस्येतिशेषः ३ येनहे
मंतेनशुभोपिसंवत्सरःकृत्स्नःसंवत्सरोपिअलंकृतइवाभाति ४ ॥

प्रादुर्भवति तत्र नभ प्रमाणकमिति निर्णयः एवं गोऽग्रमांशकरेषु अवश्यायबिंदुदर्शनाद्धेतेषु च न दर्शनात् स्पष्टकल्पा निवायन्नेत्रजलेनापीत्यर्थः १८ खर्जूरपुष्पाकृतिनिःप्रलंबत्वेन पीतत्वेन च किंचिदालोलाः किंचिल्लंबाः कनकप्रभाः पीतानत्वात [illegible] हतपवना [illegible] दर्शनसंपादनक्षमाः तत्संहतैरुपसर्पद्भिर्मयूखैः

खर्जूरपुष्पाकृतिभिः शिरोभिः पूर्णतंडुलैः शोभंते किंचिदालंबाः शालयः कनकप्रभाः मयूखैरुपसर्पद्भिर्हिमनीहारसंवृतैः दूरमभ्युदितः सूर्यः शशांक इव लक्ष्यते १८ अग्राह्यवीर्यः पूर्वाह्णे मध्याह्ने स्पर्शतः सुखः संरक्तः किंचिदापांडुरातपः शोभते क्षितौ १९ अवश्यायनिपातेन किंचित्प्रक्लिन्नशाद्वला वनानां शोभते भूमिर्निविष्टतरुणातपा २० स्पृशन्सुविमलं शीतमुदकं द्विरदः सुखं अत्यंततृषितो वन्यः प्रतिसंहरते करं २१ एते हि समुपासीना विहगा जलचारिणः नावगाहंति सलिलमप्रगल्भा इवाहवं २२ अवश्यायतमोनद्धा नीहारतमसावृताः प्रसुप्ता इव लक्ष्यंते विपुष्पा वनराजयः २३ बाष्पसंछन्नसलिला रुतविज्ञेयसारसाः हिमार्द्रवालुकैस्तीरैः सरितो भांति सांप्रतं २४ तुषारपतनाच्चैव मृदुत्वाद्भास्करस्य च शैत्यादगाग्रस्थमपि प्रायेण रसवज्जलं २५

पललितः शशांकसदृशः उदितः सूर्यः १८ अग्राह्यवीर्यः [illegible] स्पर्शतः सुखः संरक्तः सुखस्पर्शः १९ अवश्यायो हिमबिंदुः २० प्रतिसंहरते करं स्पर्शशैत्यवशादिति भावः समुपासीनाः जलसमीपदेशासीनाः नावगाहंति नावगाहंते २२

नीहाराः सरोवरके मंदिमंमंदमयूखाः ईषद्रससरया: पटुशीताः भूमारणा: हिमनाशिनपर्णा जातहिमधस्तपंक
जाः ११ निहताकाशशयना: निहतनामातनमदेशशयना: पुष्पनीताप्रयनतत्रबोधितरात्रिकालपरिमाणाः
हिमारुणाः हिममंमसराः कपोतवर्णैप्यस्तगाशाह: शीतेषइतरयामसनाः आयामादेर्ध्यवत्यसियामारात्रयः १२
रवौ संक्रांते सौभाग्यंसभगात्वउपभोग्यत्वरूपंयस्यसः तुषारभूसरमंडलः निश्वासेसाथोनिश्वासमलिनआदर्शरव

मंदमयूखाः सनीहाराः पटुशीताः समाहिताः भूमारणाहिमधस्तादिवसाभांतिसांप्रतं ११ निहताका
शशयनाः पुष्पनीताहिमारुणाः शीतस्तूतरायामासियामायांतिसाप्रतम् १२ रविसंक्रांतसौभा
ग्यस्तुषारारुणमंडलः निश्वासांधवादर्शश्चंद्रमानप्रकाशते १३ ज्योत्स्नातुषारमलितापौर्णमासा
नराजते सीतेववातपश्यामालक्ष्येतेनवशोभवे १४ प्रकृत्याशीतलस्पर्शो हिमविद्धश्चसांप्रतम् प्र
वातिपश्चिमोवायुः कालेद्विगुणशीतलः १५ वाष्पच्छन्नान्यरण्यानि यवगोधूमवंतिच शोभंतेभ्यु
दितेसूर्येनदद्भिः क्रौंचसारसैः १६
नवनप्रकाशते १३ आमयश्यामाआतपेनवैवर्ण्यंप्राप्तासीतेवलक्ष्यतेम
तामात्रेणाननशोभतेरत्यर्थः १४ प्रकृत्याशीतलस्पर्शः पाश्चिदिग्वायुःसांप्रतेहिमविद्धत्वात्कालेपासः
कालेद्विगुणाशीतलः १५ वाष्पंरूपंयातच्छन्नानिआरण्यानिप्रावृः कालेहूपोदकादिपिववत्तादभूषा

श्री
रा.भा.
टी.
३१९

प्रसिद्धो लोकप्रवादो भरतेनान्यथा कृतः पितृस्वभावमपर्यालोच्यैतोऽन्नमातरित्यर्थः २४ एवं भरतं स्तुत्वा कैकेयीं नि
दिति भर्तेत्यादि २५ स्नेहाद्भरतगामनयोः स्नेहात् २६ नगर्हितं यदेवं हतं तत्त्वात्तद्वदेतां मेव पक्षे कैकामेव २७ वा
लिशा कियेन गुणा ज्येष्ठ भरतस्य वियोगमसहमाना वा वत्स्यप्राप्नोतीत्यर्थः २८ स्नेहमेव प्रकाशयति म

र्याता लोकप्रवादोयं भरतेनान्यथाकृतः २४ मनोदशरथो यस्याः सा यज्ञभरतः स्ततः कथयन्नसौ
वाकैकेयीमाहर्षाकृद्रदर्शिनी अर्थवेल्लामणीवाक्यं स्नेहाद्दतिधार्मिके परिवाहजनन्या स्तम सहन
राघवो ब्रवीत २६ नतं वामध्यमा तातगर्हितं व्याकर्ण्यं वन तामेवस्त्वाकृनाय स्यभरतस्य कथाकृ
त २७ निश्चिनेवहि मे बुद्धिं वनवासह एव हृतां भरतस्नेहतं मतं मावालिशी क्रियते पुनः २८ सस
रामस्यवाक्यानि प्रियाणामधुराणिव स्मृत्यान्मतकल्यानि मनः प्रह्लादनानि च २९ कदास्वहं
समेष्यामि भरतेन महात्मना भ्रातृब्रनवीरेणान्वयावद्धेनदन ५० इत्येवं विलपंस्तत्र मायग्गो
दावरीनदी चक्रोभिषकका ऋतस्य सानुजः सहसीतया सर्वपापिनाशयं सलिले स्तैः पितॄन्देवतानामपि

सया मूर्तिवि प्रियाणामपि केनाविड्च्छामाना निकाणिकदोरामाभवेत्यपि मधुराणीति स्मृत्याति संतवन्यरस
हृयवं श्रनावि स्मामान्यतो माधुर्यं मत्काः तिशय्यनाह श्रमतकल्यानीति श्रुतपवमन प्रह्लादनानीति २९

तरयाकालनलतयाक र्कमितानिपर्याणियेषांतेः शीर्णानिकेसराणिकर्णिकाविवर्येषांतेः २६ २७ २८ २९ ३० निरु
द्धः अंतेरिलः द्रियापरनारीविषयेनिषेधस्तत्रादौ इंद्रियनिवर्तनेखस्पस ः तत्रहेतुर्जितेंद्रियत्वं ३१ सौख्यानसौख्य
साधनत्वात् आर्येत्वासर्वात्मनाश्रितः ततसहं सत्यवद्धारवानसर्वात्मनाश्नरयासंगत्यागसर्वकेत्वद्विषयस

जसाकर्कमितेः पत्रैः शीर्णकेसरकर्णिकैः नालशेषाहिमध्वस्तानभांतिकमलाकराः २६ अस्मिंस्तु
रुपद्या ज्ञकालेद्धः स्वसमन्वितः तपश्चरतिधर्मात्मा ज्ञत्याभरतः पुरे २७ त्यक्त्वाराज्यंवमानेवभोगा
न्विविधान्बहून् तपस्यानियताहारः शेतेशीनेमहीतले सोपिवल्कलमिमानूनमगभिषेकार्थमुद्यतः ह
तः प्रकृतिभिर्नित्यंप्रयातिसरयूनदीं २८ अत्यंतमृदुवसंवृद्धः सुकुमारोहिमार्दितः कथंत्वपररात्रेषुस
रयूमवगाहते २९ पद्मपत्रेक्षणः श्यामः श्रीमान्निरुदरोमहान् धर्मज्ञः सत्यवादीचह्रीनिषेधोजि
तेंद्रियः प्रियाभिभाषीमधुरोदीर्घबाहुररिंदमः संत्यज्यविविधान्सौख्यान्आर्येसर्वात्मनाश्रितः ३०
तः स्वर्गतस्तवश्रात्राभ्रातातेनमहात्मना वनस्थमपितापसंयस्त्वामनुविधीयते ३२ नपित्र्यमनुवर्तंतेमा

नवाः इमानित्यर्श्रुतिकतकः ३२ स्वर्गोजितपवपीनः कृतः यतोवनस्थमपित्वांतापसधर्मसंस्थितत्वाग्रत्रविधीय
ते अनुकरोतिनेवर्त्ततेस्वपर्यः धीडोदेवादिकस्यरूपम ३३ द्विपदामनुष्याः पित्र्यस्वभावेनानुवर्त्ततेः किन्नमातरके

श्री॰ वा॰ रा॰ टी॰ अ॰

सम्मुखमित्यादि विषमालंकारोऽत्र ९ १० दारुणा दारुणाकृतिरिति शेषः दक्षिणं सम्भाषिणं वाम भाषिणी दुःश्राविणी शरीरजः कामः ९ तत्त्वं यथार्थमाख्यातुमर्हसि १३ शूर्पणख्येति यौगिकं ऋजुबुद्धितयानृतयैव १४ १५ १६ नियोगात् य

रामं सिंहोरस्कं कन्दर्पसदृशप्रभम् ८ बभूवेन्द्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता सुमुखं दुर्मुखी रामं वृत्तमध्यं महोदरी ९ विशालाक्षं विरूपाक्षी सुकेशं ताम्रमूर्धजा प्रियरूपं विरूपा सा सुस्वरं भैरवस्वना १० तरुणं दारुणा वृद्धा दक्षिणं वामभाषिणी न्यायवृत्तं सुदुर्वृत्ता प्रियमप्रियदर्शना ११ शरीरजसमाविष्टा राक्षसी राममब्रवीत् जटी तापसवेषेण सभार्यः शरचापधृक् १२ आगतस्त्वमिमं देशं कथं राक्षससेवितम् किमागमनकृत्यं ते तत्त्वमाख्यातुमर्हसि १३ एवमुक्तस्तु राक्षस्या शूर्पणख्या परंतपः ऋजुबुद्धितया सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे १४ आसीद्दशरथो नाम राजा त्रिदशविक्रमः तस्याहमग्रजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः १५ भ्रातायं लक्ष्मणो नाम यवीयान्मामनुव्रतः इयं भार्या च वैदेही मम सीतेति विश्रुता १६ नियोगात्तु नरेन्द्रस्य पितुर्मातुश्च यन्त्रितः धर्मार्थं धर्मकांक्षी च वनं वस्तुमिहागतः १७ त्वां तु वेदितुमिच्छामि कस्य त्वं कासि कस्य वा त्वं हि तावद्

त्रितः नियतः धर्मकांक्षी पित्राज्ञापालनरूपधर्माभिलाषी धर्मार्थं तस्यैव धर्मस्य परिपालनाय १७ कस्य त्वं कस्येति विशेषः कासि किंनामा किंसंबन्धेति शेषः राक्षसी एवमनोज्ञा तस्य कामरूपिणी ना ऽसभ

११ 391 अ॰

रुद्रोपमया संहारा विस्मृत्वेन त्वं दर्शयति ५२ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणतिलके आ॰ षोडशः सर्गः १६ ततः
अवगाहनोत्तरम् १ पौर्वाह्णिकं प्रातःकालिकं पर्णशालां वासस्थां २२ चित्रया चित्रानक्षत्रेण ४५ शूर्पणखा नख

कृताभिषेकः स रराज रामः सीताद्वितीयः सहलक्ष्मणेन कृताभिषेकस्त्वगराजपुत्र्या रुद्रः सनंदिर्भग
वानिवेशः ५२ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आरण्यकांडे षोडशः सर्गः १६ कृताभिषेको रामस्तु
सीता सौमित्रिरेव च तस्माद्गोदावरीतीरात्ततो जग्मुः स्वमाश्रमम् १ आश्रमं तमुपागम्य राघवः सहल
क्ष्मणः कृत्वा पौर्वाह्णिकं कर्म पर्णशालामुपागमत् २ उवास सुखितस्तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः
स रामः पर्णशालायामासीनः सह सीतया ३ विरराज महाबाहुश्चित्रया चंद्रमा इव लक्ष्मणेन सह
भ्रात्रा चकार विविधाः कथाः ४ तदासीनस्य रामस्य कथासंसक्तचेतसः तं देशं राक्षसी काचिदाजगा
म यदृच्छया ५ सा तु शूर्पणखा नाम दशग्रीवस्य रक्षसः भगिनी राममासाद्य ददर्श त्रिदशोपमम् ६ दी
प्तास्यं महाबाहुं पद्मपत्रायतेक्षणम् गजविक्रान्तगमनं जटामंडलधारिणम् ७ सुकुमारं महासत्त्वं पार्थि

शुरवात मेनायामितिशोभावः ८ दीप्तास्यं कांतिमन्मुखं गजस्येव मंदतया विक्रांतं गमनं यस्य ७ पंचनैत्त

॥ रामा॰ अर॰ ॥

श्री॰
रा॰ आ॰
टी॰
५१

आत्मनो देवयोर्विभेदत्वेनाभिमननपय शह्रणामाम थ्यो भिनानेन स्वामिन् रामप्रह्नतपेसीनानूषणामाह विकृता
वेति विकृतामायासरूपतया पणिमाख्या विकारवती विरूपा नानारूपोऽस्या वचकार्यकथी अतएव अनुम
केस्वभावस्मतव नसहृशीनिवभार्थः यथा कृनार्थत्वसहृपवव्य अहमेवानुरूपाउभयोरप्येमाप्यपि
इह्लत्वादित्यर्थः २१ वैरूप्यमेवाह निर्णतोदरी अत्यन्तनिम्नोदरी असती स्वपक्षस्तुजनानेकसंसार

विकृता च विरूपा च न सेयं सदृशी तव अहमेवानुरूपा ते भार्यारूपेण पश्य माम् २६ इमां विरूपाम
सतीं करालां निर्णतोदरीं अनेन सह ते भ्रात्रा भक्षयिष्यामि मानुषीं २७ ततः पर्वतशृङ्गाणि वनानि
विविधानि च पश्यन् सह मया कान्त दण्डकान् विचरिष्यसि २८ इत्येवमुक्तः काकुत्स्थः प्रहस्य
मदिरेक्षणाम् इदं वचनमारेभे वक्तुं वाक्यविशारदः २९ इत्यार्षे आरण्यकाण्डे सप्तदशः १७ तां तु शू
र्पणखां रामः कामपाशावपाशिताम् स्वेच्छया श्लक्ष्णया वाचा स्मितपूर्वमथाब्रवीत् १

दः त्वदत्यान्तकार्यरूपेणासंनीव त्वया सह पर्वतनिर्मवषवने आगमना चासती सती दिवंहानां अथवा
दीनां सविधे पव्यान्ति इत्यव्रवणाय तिष्ठेदित्याशयः २७ २८ २९ इति श्रीवाल्मीकीये आरण्यकाण्डे स
प्तदशः सर्गः १७ तामिति कामपाशेनावपाशितां मे गा... वंधां स्वेच्छया तिपाके पोहासविनो

मदनार्दितानामदर्शनादितिशेषः १५ २० यदि तेऽश्रोत्रमागतः रावः क्रतएवभविष्यतीतिभावः २१ सदाप्रहृद्ध
निद्रश्त्यन्वयः २२ भ्रातरौ खरदूषणौ विभीषणश्च न विशिशाश्रसत्तस्वभावत्वान्नोक्तः २८ तान्रावणादीन
वीर्येणासमतिक्रांतानतेऽधिकाः तस्मात्समतिक्रान्तानदाभिसरणोन्वत्रिमितभयरहितेत्साहता योऽयं हेराम

इहवा किंनिमित्तं त्वमागतो ब्रूहि तत्त्वतः साब्रवीद्वचनं श्रुत्वा राक्षसी मदनार्दिता १९ श्रूयतां राम तत्
त्वार्थं वक्ष्यामि वचनं मम अहं शूर्पणखा नाम राक्षसी कामरूपिणी २० अरण्यं विचरामीदमेका सर्वभ
यंकरा रावणो नाम मे भ्राता यदि ते श्रोत्रमागतः २१ विभीषणस्तु धर्मात्मा न तु राक्षसचेष्टितः प्रवृ
द्धनिद्रश्च सदा कुम्भकर्णो महाबलः २२ प्रख्यातवीर्यौ च रणे भ्रातरौ खरदूषणौ तानहं समतिक्रा
न्ता राम त्वा पूर्वदर्शनात् २३ समुपेतास्मि भावेन भर्तारं पुरुषोत्तमम २४ अहं प्रभावसंपन्ना स्वच्छंद
बलगामिनी चिराय भव भर्ता मे सीतया किं करिष्यसि

त्वां तां सर्वदर्शनात्प्रथमदर्शनात्प्रभृति यद्वा
पूर्वदर्शनात् देवादिषितः प्रथमदृष्टादित्यन्वयः रूपदर्शनाद्धेतोर्भावेन त्वां पुरुषोत्तमं भर्तारं सर्वजगतां भ
र्तारं समुपेतास्मि २४ प्रभावसंपन्ना प्रकृष्टेन भावेन शृंगारेण संपन्ना यद्वा प्रभावेन शक्त्यतिशयेन संप
न्ना अतएव स्वच्छंदेन स्वकृपा बलेन वा सर्वलोकगमनशीला यदेवमतश्चिराय भव २५

श्री रा॰ टी॰ २२

१ शूर्पनखामिमितिपूर्वमिदंमगीकं ८ दासस्य मे भार्यास्तु नाकं कथं दासी भवितुमिच्छसीति यो मुना परवान्नृपयधीनः क
मलवर्णिनि रक्ते कमलसदृशवर्मावान ९ १० पताम्मिति परमार्थं तत्र विशिष्टरूपा विरूपा त्रैलोक्यसदरीं असती
श्रुयस्तु रूपसमेते पतां भार्या हेववरवर्णिनी मयासह सुखं सर्वान दंडकान्विचरिष्यसि पवमुक्तस्तु सौमि
त्री रामस्य वाक्यकोविदः ततः शूर्पनखीं स्मित्वा लक्ष्मणो युक्तमब्रवीत् ८ कथं दासस्य मे दासी भार्या
भवितुमिच्छसि सोहमार्येण परवान्भ्रात्रा कमलवर्णिने ९ समृद्धार्थस्य सिद्धार्था मुदितामलव
र्णिनी आर्यस्य त्वं विशालाक्षि भार्या भव यवीयसी १० पतां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीं भार्यां
वृद्धां परित्यज्य त्वामेवैष भजिष्यति ११ को हि रूपमिदं श्रेष्ठं संत्यज्य वरवर्णिनि मानुषीषु वरारो
हे कुर्याद्भावं विचक्षणाः १२ इति सा लक्ष्मणेनोक्ता कराला निर्णतोदरी मन्यते तद्वचः सत्यं परि
हासाविचक्षणा १३ सा रामं पर्णशालायामुपविष्टं परंतपं सीतया सह दुर्धर्षमब्रवीत्काममो
हिता इमां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीं वृद्धां भार्यामवष्टभ्य न मां त्वं बहुमन्यसे १५ अद्येमां भक्ष

नवि यतेन्या मतीयसाल्लां करालांश्रवयवमन्विवेशेर्षुकेनिश्रोमनंा निर्नतोदरीन वमध्यांश्री नरमपिश्रास्य
करीत्याहरप्यम हदेरामनहडं अनादिवं ११ १२ करालादारुणा यस्मिहासाविचक्षणा ततकोपा हासस्वना

वि: सप्तत्रिंशत्पत्रम १८

सिद्धार्थासि पथ्यन्तमवसमानां तयासह वरेच्छा

नदृश्ता १३ १४ पश्यन्तमवसर्पत्तामहत्वम १९

393

कृतदारः कृतभार्यः भवतीतिसंबुद्धिः इयंभार्याममदयितामत्रविहितावेतिशेषः ममपत्नीनामशत्रुतापसुभार्याणांतो
द्विभार्यानरस्यशत्रुभूतेभवति सपत्नीसाहित्यमितिवार्थः अशनावचनत्वेव्याखेः इंवद्रावः सपत्नोशहेमसपत्नि
अकृतिकोपिभर्त्ताद्वितीयभार्यायामेवरक्तइतिध्येय २ अकृतदारः अकृतपरदारप्रतिग्रहइतिधात्वनामनेकपि
त्वादसाविहितदारानेवा रूद्विस्यार्थः नाहंममोमिथ्याज्ञनेपरिहासादौमिथ्याभाषणेनदोषइत्यनेनसूच्यते

कृतदारोस्मिभवतिभार्येयंदयितामम त्वद्विधानांतुनारीणांसुदुःखासपत्नता १ अनुजस्त्वेषमे
भ्राताशीलवान्प्रियदर्शनः श्रीमानकृतदारश्चलक्ष्मणोनामवीर्यवान् २ अपूर्वीभार्ययाचार्थी
तरुणःप्रियदर्शनः अनुरूपश्चतेभर्तारूपस्यास्यभविष्यति ४ एनंभजविशालाक्षिभर्तारंभ्रा
तरंमम असपत्नावरारोहेमेरुमर्कप्रभायथा इतिरामेणसाशोक्ताराक्षसीकाममोहिता विसृज्यरामं
सहसाततोलक्ष्मणमब्रवीत् ६
पत्नीवयं एवपुत्रश्चापि २ अपूर्वीइतः प्राकृभार्यासुखानभिज्ञः अतएव
भार्ययार्थी प्रयोजनवान् अतिवाशयुक्त इतः पूर्वंपरभार्यासुखानभिज्ञः भार्येयपार्यीसभार्ययार्थीनिश्चस्य
तेरूपस्यास्यानुरूपोभविष्यति ययोगकारिष्यतीतिशेषः ४ भर्तारंएनंभाजेत्यन्वयः भर्तृत्वेनसेवस्वेति
यावत् असपत्नासापत्न्यरहितेतिशेषः अर्कप्रभामेरुंयथाभजतितथाः एवंविधोपवादोरामस्यसपत्नीकाम

श्री
रा आ
टी
५२

अथस्वसाः स्वयंप्रतिस्वहस्तांवकयनेकवि॰ संज्ञिप्याहततनरावि भयजनितमोहेनविसंज्ञतयामूर्छितयाआराघ
वचनमागतेशशंस आत्मविरूपणावशंशमग्रेदेवांश्च दशवर्षगमनेनात्रेपुनः सतीक्ष्णाश्रमगमनेराम
स्यात्रैववर्षाकालावगमयं नेत्यत्राकिंविशिष्टएकादशःगत्वाश्रमगमनं ततोवर्षाकालारंभएवचवस्याव
मत्स्यनाश्विनमासेतत्रोक्तः एवंवमत्तस्यसुशरभ्याघ्येहेमंतनेः प्रविशश्चकेरचद्वादशावर्षस्यतेः एवमेव
मेववर्षेद्वाहावधिकमासकार्तिकमार्गशीर्षशुक्लैकादश्यांत्रयोदशांरभ्य अतएवपामेउक्तं तत्रद्वादशाहाति
मस्यअतिवक्रमः कास्मिंश्चिदथकालेतरगातमीकामरूपिणी तत्रसूर्पणखाभिजेगावधरावणानुजेतिकेवि

ततः सभार्यंभयमोहमूर्छितामलक्ष्मणाराघवमागतेवनं विरूपणंचात्मनिशोणितोक्षिताशशंससर्व
वंभगिनीखरस्यसा १८ इत्यार्षे श्रीरामायणेआरण्यकांडेअष्टादशः सर्गः १८

त अमेत्रयोदशोकिंविदवासीदेशूर्पणखायामनेनतोमाचेसीताहरणमित्यादुः भारतेद्रौपदीहरणवा
सस्यअधिकमासरद्रोनाः वोभगवसमानेः एवमेपचमेवर्षद्वौमासमादुपनीयनः एषामध्याधिकामासाः एवंच
द्वादशवत्सराः त्रयोदशानांवर्षाणामंतिमेवनेतेमासिभोक्षेणतत्रानदीस्यापितप्रेवोविनमीतिपूर्वयाः
त्येवसुकेतिममभाति यत्तत्रयोदशाहानिरामस्यअतिवक्रमरिनियाद्रपादः क्वचित्तत्रापिअवेशमावगातद
तिहृमध्यवहारः यथामत्तवादिनामर्थावास्थितेनयवहारइतिबोध्यमप्रवेशस्तद्वादशाहानीनेवपाइः १८ इति

१७ निगृह्यवावेतिशेषः १८ अनार्यैःपरिहासोनकथमपिकार्यंइत्यत्रानुभवंप्रमाणयतिपश्यवैदेहींहीभर्तायित्नमु
श्रुत्वा मत्कृतपरिहासदोषादितिशेषः इदंपरिहासेन्यपन्नत्ववचनंसत्यनिहससरामस्सर्वानर्थमूलंमूलवि
यायांमायायात्वंभ्रातरमग्रतेनमंयपातम्भ्रमोगगनायवीनांविशम्मूलंवेत्तिकतकः हेसौम्यकथंविनजीवती

इत्युक्त्वाम्सगशावाक्षीमलातसदृशेक्षणां अभ्यगच्छत्ससंक्रुद्धामहोल्कारोहिणीमिव १९ तांम्रत्युपाशप्रति
मामापतंतींमहाबलः निगृह्यरामःकुपितस्ततोलक्ष्मणमब्रवीत् क्रूरैरनार्यैःसौमित्रेपरिहासःकथंच
न नकार्यःपश्यवैदेहींकथंचित्सौम्यजीवतीं इमांविरूपामसतीमतिमत्तांमहोदरीम् राक्षसींपुरुष
र्षभ्याव्रविरूपयितुमर्हसि २० इत्युक्तोलक्ष्मणस्तस्याःक्रुद्धोरामस्यपश्यतः उद्धृत्यखड्गंचिच्छेदकर्णनासेम
हाबलः निकृत्तकर्णनासातुविस्वरंसाविनद्यच यथागतंप्रदुद्रावघोराशूर्पणखावनं साविरूपामहा
घोराराक्षसीशोणितोक्षिता ननादविविधान्नादान्यथाप्रावृषितोयदः साविक्षरंतीरुधिरंबहुधाघोरद
र्शना प्रगृह्यबाहूगर्जंतीप्रविवेशमहावनम् २४ ततस्तुसाराक्षससंघसंवृतंखरंजनस्थानगतंविरूपिता

मेवेस्तत्तरक्षोकान्नाथि १९ इमांसतोविरूपांविरूपयपार्श्वेस्थितइतिशेषः २० कर्णनासेइत्तिआर्षत्वादेकवत्ता
भावः २१ २२ विविधान्नादान्ननादवकारेत्यर्थः २३ प्रगृह्यउद्यम्य २४ अशानिरिवगगनाद्भूमौपपात २५

श्री॰
रा॰ आ॰
टी॰
५५

जीवितस्यांतं गमयंतीति तैः लक्ष्यमाणैः अद्य वनलावसोऽहं से यथा सलिले आसक्तं हे रमादने एवं प्राणानादास्ये इत्यर्थः ८
शौर्यैः मत्कृतानि मर्माणि यस्य तस्य कं दृष्टकं तेन कालिकं मे फनमित्युपलक्षणाद्दीर्घं धारं मांसं ९ संगता मिलिताः

यथाहं नागश्रेष्ठैः प्राणानादास्ये जीवितांतगैः सलिले क्षीरमासक्तं निष्पिबन्निव सारसः ८ निहतस्य मया
संख्ये शरसंकृत्तमर्मणः सफेनं रुधिरं कस्य मेदिनी पातुमिच्छति ९ कस्य पत्ररथाः कायान्मांसमु-
त्कृत्य संगताः प्रहृष्टा भक्षयिष्यंति निहतस्य मया रणे १० नत्र देवा न गंधर्वा न पिशाचा न राक्षसाः
मयापकृष्टं कृपणं शक्तास्त्रातुं महाहवे ११ उपलभ्य शनैः संज्ञां तं मे शंसितुमर्हसि येन त्वं दुर्विनी-
तेन वने विक्रम्य निर्जिता १२ इति भ्रातुर्वचः श्रुत्वा क्रुद्धस्य च विशेषतः ततः शूर्पणखा वाक्यं स-
बाष्पमिदमब्रवीत् १३ तरुणौ रूपसंपन्नौ सुकुमारौ महाबलौ पुंडरीकविशालाक्षौ चीरकृष्णाजिनांबरौ
फलमूलाशनौ दांतौ तापसौ धर्मचारिणौ पुत्रौ दशरथस्यास्तां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ गंधर्वराजप्रतिमौ
पार्थिवव्यंजनान्वितौ देवौ वा दानवावेतौ न तर्कयितुमुत्सहे १६

पत्ररथाः पक्षिणः १० ११ विक्रम्य शौ-
र्यं कृत्वा १२ १३ श्रीरामवैदेहीभ्यां मम भावाद्गुणोत्कर्षं वर्णयति तरुणावित्यादि व्याख्यानप्रायं १४ १५
देवौ वेति यद्यपि दशरथपुत्राविति तत्सकाशाच्छ्रुतं मया तथापि श्रमात् सूचादिग्रदर्शनादनिश्चयइति भावः

395

५५

अथ सर्वसर्गीतिसंगतिस्तत्र आख्यायिकायां नास्य सर्गस्यैव विस्तारः तामिति १ प्रमोहो विसंज्ञता संभ्रमश्चित्तविक्षेपः एवंरूपा
इति प्रसिद्धसौंदर्या त्वं केन विरूपितेत्यन्वयः २ आशीविषं दंष्ट्राविषं यस्य तं दृष्टिविषादित्वात् अभिसमापन्नमभि
मुखे स्थितं तुदति व्यथयति ३ उत्तमं विषं त्वादि रूपं तीक्ष्णं ४ अंतकसमागत्वेकसप्तमी अंतकसमागतायेन इमामवस्थां नीता

तां तथा पतितां दृष्ट्वा विरूपां शोणितोक्षितां भगिनीं क्रोधसंतप्तः खरः पप्रच्छ राक्षसः १ उत्तिष्ठ तावदाख्या
हि प्रमोहं जहि संभ्रमम् व्यक्तमाख्याहि केन त्वमेवंरूपा विरूपिता २ कः कृष्णसर्पमासीनमाशीविषमनाग
सं तुदत्यभिसमापन्नमंगुल्यग्रेण लीलया कालपाशं समासज्य कंठे मोहान्न बुध्यते यस्त्वामद्य समा
साद्य पीतवान्विषमुत्तमं ४ बलविक्रमसंपन्ना कामगा कामरूपिणी इमामवस्थां नीता त्वं केनांतक
समागता देवगंधर्वभूतानामृषीणां च महात्मनां कोयमेवं महावीर्यस्त्वां विरूपां चकार ह ६
न हि पश्याम्यहं लोके यः कुर्यान्मम विप्रियं अमरेषु सहस्राक्षं महेंद्रं पाकशासनम् ७

अंतकसमागता त्वं केनेमामवस्थां नीता सती अत्रागतेत्यर्थो वा ५ महात्मनामित्यत्र निर्धारणे षष्ठी विशेषः ६ महेंद्रमिति
सहस्राक्षत्वपाकशासनत्वविशेषणाभ्यां महेंद्रमित्यस्यांतरेणाविशेषः पश्यामीत्यत्र तमित्यध्याहारः महा
यादृशो तामस्य प्रियकरणे संभावनैव नेति भावः कुर्यादित्यंतरेण सहस्राक्षमित्येव पाठः ७ ॥

श्री
रा आ
टी
५५

ममभगिन्यां येन तेषां रुधिरं पास्यतीत्यन्वयः अत्र रुधिरमम पास्यतीति विपरीतार्थो सत्त्रिपुरुक्तवाक्येन तेषां मरणस-
त्रियान प्रभुकेवा बुद्धिमोहः सूचितः कविना २३ २४ २५ वातेन त्वमेवाश्वनमग्मुरिति निसंबंध २९ इत्यार्षे रामायणे

396

नौ हत्वा तौ च दुर्बुद्धे नाम पाप्यवितमर्हेथ इयं च भगिनी तेषां रुधिरं मम यास्यति २२ मनोरथोयमिष्टोस्या
भगिन्या मम राक्षसाः शीघ्रं संपाद्यतां गत्वा तौ प्रमथ्य स्वतेजसा २४ युद्धाभिर्निहतौ दृष्ट्वा तावुभौ भ्रातरौ
रणे इयं प्रहृष्टा मुदिता रुधिरं युधि पास्यति २५ इति प्रतिसमादिष्टा राक्षसास्ते चतुर्दश तत्र जग्मुस्त
या सार्धं घना वातेरिता इव २९ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकाण्डे एकोनविंशः सर्गः १९ ततः शूर्पण
खा घोरा राघवाश्रममागता राक्षसानाचचक्षे तौ भ्रातरौ सह सीतया १ ते रामं पर्णशालायामुपवि
ष्टं महाबलं ददृशुः सीतया सार्धं लक्ष्मणेनापि सेवितं २ तान्दृष्ट्वा राघवः श्रीमानागतांस्तांश्च राक्ष
सान् अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसं ३ मुहूर्तं भव सौमित्रे सीतायाः प्रत्यनन्तरः इमानस्या व
धिष्यामि पदवीमागतानिह ४ वाक्यमेतत्ततः श्रुत्वा रामस्य विदितात्मनः तथेति लक्ष्मणो वाक्यं राघ

आरण्यकाण्डे एकोनविंशः सर्गः १९ ततइति सह सीतया वर्तमानाविति शेषः १ २ ३ प्रत्यनं वसप्रश्नजवन् ५
तरः प्रत्यासन्नः पालक इति यावत् अस्माः पदवीमार्गं अस्माः पदपातेनाक्षर्धार्यमाणानिति यावत् ४ ५ ५५

१२ तोऽप्रमदामपिहत्वा निर्मितीकृत्य ताभ्यां नु भाभ्यां संभूयैकनियोगादपरेणामामवस्थां नीता यथाऽनाथ्या शमीऊलदा
तथा तन्नयः १९ तस्य हत्वा याऽहं तीविपरिणामः रुधिरेपानमिच्छामी त्वेन न तस्याः तत्कामं कौन्तशेकां वारयति
१९ उक्तमेवार्थमुक्तेच्छा योतनायत्र न वा इह प्रवदति २० वनदेशेति प्रभुनयारामेमानषडुध्यावसेनारादि
तानामेव वतदेशानो प्रेषणाय यपिया तवल्कमतारजन त्रयो वै लोकविश्रुताः चेड्कातमहामेयविज॰

तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता दृष्टा तत्र मया नारी तयोर्मध्ये सुमध्यमा १७ ताभ्यामुभाभ्यां संभूय
यप्रमदामपि हत्वा तां इमामवस्थां नीताऽहं यथाऽनाथा सती तथा १८ तस्मात्त्वान्नु हत्वा या त्वयो वहृत
योरहं रूपेण पातुमिच्छामि रुधिरेणास्य धीनि १९ एषमे प्रथमः कामः हातस्त त्वया भवेत तस्मात्त्व
पोऽस्य रुधिरं पिवेयमहमाहवे २० इति तस्यां ब्रुवाणायां चतुर्दश महाबलान व्यादिदेश खरः क्रुद्धो राक्ष
सानेत कोपमान २१ मानुषो शस्त्रसंपन्नौ वीरकस्माज्जिनावरौ प्रविष्टौ दण्डकारण्यं घोरं प्रमदया सह २२

याज्ञाल्पयोग्नमाः त्वरिश्च हृषणास्वैव विशिरा ब्रह्मविन्नमाः आसन तेषां च शीघ्यास्व तद्देशमहत्त्वधेति शांति धर्मो वी
धौ क्रे रेग्नेत चा शिवसायेण वाहसत्वेदाशरथ्यो विस्मो हं स्तेन शापमोत च्छो कृत्य थापि शापवशादेवरादसयोनिता
द्विमवद्वपातानमादौ प्रणवियोगकाले शायोत मस्त्यानत्व स्वत्रूपशामिः ब्रह्मवितमाश्त ब्रह्मवेदश्मित्याञ्ञः २१ २२

श्री॰
वा॰ रा॰
टी॰
५८

स १९।१ तावद्भिः वनदेशस्ततो विभक्तावनदेशस्थलसंख्याकैः १८ शिलाशिनानशाणोपलनिर्घर्षणेन विनिघ्नैः

गोभिर्वा ऽऽप्रपुष्पैस्तैश्चपरिघैः शूलपट्टिशैः प्राणांस्त्यक्ष्यामि वीर्येण धनुष्कपीडितम् १५ इत्येवमुक्त्वा से
स्यागतमासेवनदेश उपनाशुपनिम्निशागममेवाभिदुद्रुवुः १९ विनिवृत्तानि शूलानि शाखवेप्र
तिरुद्धैयं तानि शूलानि काञ्चनस्य: समस्यानि वनदेशना वह्निरेव विच्छेदशरैः कांचनभूषितैः ततः
पपपन्सदातेजानागवान्सूर्यसन्निभान नगाग्रहपरमक्रुद्धमनदेशाशिलाभिरान गृहीत्वा धनराय
स्थलसंख्यानाहि ग्रहणमान १६ समोवराववावागणान्वन्यानि वशनकृतः तेभिनावत्सांचेगाढस्ता
लिकाधिवलता: २० विनिघ्नैतस्तदा भूमौ वल्मीकादिव पन्नगाः तैर्भग्नदयाश्च भौ भिन्नमूलाश्च वृ
क्षाः निपेतुः शोणितस्नाता विकृता विगतासवः तान्भूमौ पतितान्दृष्ट्वा रावणसी क्रोधमूर्छिता २२
उपगम्याथ वं समानतं किं वित्तं शुष्कशोणितानां पतांतपुनरेव नान्ना सा निर्यासिव वल्लरी २३ भ्रातः समीप
शोकातांसमनं मेनेनदं महत समस्वरंमम वेवाष्प विवर्णवदनानदा २४ ॥

विनिघ्नस्य वनि मममग्नः वल्मी
कानवल्मीकं प्राप्य पन्नगा इव निमग्ना ऽऽनर्थः २१ २२ नामाकर्णितनां शोकं किंचित संशुष्क शोणितत्वात सांनि

चामीकरस्वर्णं ६ ७ उपहिंसथसपमस्यानितिशेषः ८ अनुपकारिणामस्माकं हिंसार्थं याभक्षणस्य हत्याप्रयह्यार्थ
मस्मद्रूपातितनिमित्तेसपत्रमित्याह युष्मानितिविप्रकारान भवत्क्लांतपीडाद्रूपातिमिताज्ञातानियोगेनयुष्मान्
हंतुंसशरासनोहंसंप्राप्तः संप्राप्तनिमित्तः यद्वा विप्रकाराज्जित्यार्षंश्रायजेतंग्रस्मास्त्वसदीयेभुवहप्यावेरवतो

राघवोऽपिमहच्चापंचामीकरविभूषितं वकारसज्जंधर्मात्मातानिरत्नोमिवाब्रवीत ६ पुत्रौदशरथस्यावांभ्रा
तरौरामलक्ष्मणौ प्रविष्टौसीतयासार्धंदुश्चरंदंडकावनं ७ फलमूलाशनौदान्तौतापसौधर्मचारिणौ व
संतौदंडकारण्येकिमर्थमुपहिंसथ ८ युष्मान्पापात्मकान्हंतुंविप्रकारान्महाहवे ऋषीणांतुनियो
गेनसंप्राप्तः सशरासनः ९ तिष्ठतैवात्रसंतुष्टानोपसर्पितुमर्हथ यदिप्राणैरिहार्थोवानिवर्तध्वंनिशाच
राः १० तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराक्षसास्तेचतुर्दश ऊचुर्वाचंसुसंक्रुद्धाब्रह्मघ्नाः शूलपाणयः ११ संरक्तनय
नाघोरारामंसंरक्तलोचनं परुषामधुराभाषंहृष्टादृष्टपराक्रमं १२ क्रोधमुत्पाद्यनोभर्तुः खरस्यसुमहा
त्मनः त्वमेवहास्यसेप्राणानद्यास्माभिर्हतोयुधि १३ काहितेशक्तिरेकस्यबहूनांरणमूर्धनि अस्माकम
ग्रतः स्थातुंकिंपुनर्योद्धुं

अपकारिण्यर्थः ९ अतः संतुष्टायतः प्राप्तयुद्धसंतोषाः स्वयमत्रनिष्ठतैवनोयावर्तित
मर्हथउपसर्पितुमितिपाठेपर्ययेमवार्थः इहलोकेदेहेवेत्यर्थः १० ब्रह्मघ्नाइत्यर्थः ११ अदृष्टपराक्रममितिछेदः
संधिरार्षः १२ १३ स्थातुमपिकातेशक्तिरितियोजना १४

श्री॰
वा॰ रा॰
टी॰
३०

८४ तथैवैव नताविस्फाल्य धनुर्वामिन्यर्थः रामस्यैव महत्कर्म दृष्ट्वा स्वयं गतः ९ भीता अतएव समादिशाकंपमा
नाश्चतएवविषण्णाः शिवतामर्वतोभयदर्शिनोसर्वतोरामप्रतिभासनात ११ १२ येवेमपदवीप्राप्तास्तपनेन्द्रमोस्थि

प्रेषितास्त्वयाभ्रातास्मास्तेवनदेश निहतेरामवंचोरामस्त्रियार्थेमलक्ष्मणो ८ तेनरामेणसामषीः
श्रूलपट्टिशपाणयः समरेनिहताः सर्वेसायकैर्मर्मभेदिभिः ५ तान्भूमौपतितान्दृष्ट्वा रावणोनैवमहा
नवान रामस्यैवमहत्कर्ममहारासीभवन्मम सासिभीतासमद्विशाविषण्णावनिशाचर शरणं
त्वांमृतः प्राप्तासर्वतोभयदर्शिनी ११ विषादनक्राध्युषितेपरित्रासोर्मिमालिनि किंमांनत्रायसे
मग्नांविपुलेशोकसागरे एतेचनिहताभूमौरामेणनिशितैः शरैः येचमेपदवीप्राप्ताराक्षसाःपि
शिताशनाः मयितेयद्यनुक्रोशोयदिरक्षःसुतेष्वपि रामेणयदिशक्तिस्तेतेजोवास्तिनिशाचर दण्डका
रण्यनिलयंजहिराक्षसकण्टकं यदिरामममित्रघ्नंनत्वमद्यवधिष्यसि १५ तवचैवाग्रतः प्राणांस्त्य
क्ष्यामिनिरपत्रपा बुध्याहमनुपश्यामिनत्वंरामस्यसंयुगे स्थातुंप्रतिमुखेशक्तः सबलोपिमहारणे

तेनपदातिनारामेणाहताः १२ यदितेशक्तिर्योद्धमितिशेषः १४ १८ निरपत्रपाछिन्नकर्णनासिकत्वात् रावणस्य
क्रोधोत्पत्त्यर्थमाह बुध्येति १९ सबलोपि वनरंगावलोपनोपिमहारणोऽसमर्थत्वात्यिमिथ्यामेषैवसर्वस्मिन्घोरा

सीताविक्रमोपेत १९

खरमानीनखरादौनिपातितविक्रमः १०

४८

398

उत्तरसर्गार्थस्य संक्षेपतः कथ्यते २५ इति विंशतितमः २० अनर्थार्थस्वकुलस्यातिशेषः १२ भक्ताश्रुतपवमप्यनुर
क्ताश्रुतपवमममदिताः परैर्हन्यमाना अपि येन हतं शक्तेनेमम वत्तोनकुर्युरिति वनता किमर्थं रुचनश्च्यर्थः २ मक्तः

निपातिताः न्यत्वर गोनस हत्मान्य थाविना अर्थन खा प्नत्ततः वर्थं वतेषां निरवि लेन रत्नसोंश शंससर्वैभ
गिनीनां रिरसया २५ इति श्रीरामायणे आरण्यकांडे विंशतितमः सप्तनः पतितां हष्ट्वा क्रोधाकृष्यता
रवां पुनः उवाच यक्तमा याता वातामनर्था यथा माग तां १ मयात्विदानी शूरास्ते राक्षसाः पिशिताशनाः त्व
त्प्रियार्थं विनिर्दिष्टाः किमर्थं रुदते पुनः भक्ताश्चैवानुरक्ताश्च हिताश्च मम नित्यशः हन्यमाना न हन्त्
तेनन कुर्युर्वेचामम ३ किमेतच्छ्रोतुमिच्छामि कारणं यत्कृते पुनः हा नाथेति विनर्दन्तीसर्पवद्वे
ष्टसे क्षितौ अनाथवाद्विलपसि किंनु नाथे मयि स्थिते उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मा मैवं वैक्लव्यं त्यज्यतामिति
इत्येवमुक्ता दुर्धर्षा खरेण परिसांत्विता विमृज्य नयने साश्रु खरं भ्रातरमब्रवीत् ८ अस्मीदानीमहं
प्राप्ता हतश्रवणनासिका शोणितौघपरिक्लिन्ना त्वया च परिसांत्विता ९ ॥

तेनममशोकनिमित्तं ४ ५ ८ अहमिदानीं पूर्वं त्वत्समीपं प्राप्तास्मि त्वया च परिसांत्वितास्मि शूरा ममदर्थं प्रेषितास्त

इलोत्तरत्वामोकि १

आत्मजन्मभिरीकात्वादि रूपकरणरूपैः स्वयंहृतपद्मदर्शनान्यामान्मोह्यते नेरामेनगणायेश्नयन्वयः वीर्यान्स्वपरा
क्रमात् ३ मेघमोभयं ४ परश्चधत्तस्यानितरषधधमत्तस्यमुख्यमाश्रुधामित्यनेनत्तायते कधिरंरक्तंरक्तवर्णामि
त्यर्थः ५ मोख्यांत अश्रुवाभ्यितविततालक्षणात पुनः प्रशशंसवचनंमोमावीरोनास्त्रीत्येवमादि ६ नंदेवा

नगामंगणायेवीर्यान्मानुषंतीराजीवितं आत्मजन्मभिर्तैः प्राणानहृतोयोप विमोक्ष्यते वाच्यः मेधार्थं
तामेघमंश्रममश्चाविमद्यता अहंवामंमरुभावान यामियमसादनं परश्चधहत्तस्याधमेदप्राणास्यभून
ले रामस्यकधिरंरक्तमाख्यियास्याभिरावर्त्तामि ५ मेघस्यष्टावव‧ श्रुत्वावरसंवेदनानत्युते प्रशंशस
पुनर्मोख्यातभानवरहत्सांववम तयापकोपनः स्वंवपुनरेवप्रशाभितः अब्रवीतहृषणानामखरः
मेवापतितदा ७ वन्दृशमहसाणाममवितामवर्तिना रक्षसांभीमवेगानासमरेष्वनिवर्तिनां
८ नीलजीमत वर्णानालोकहिंसाविहारिणां सर्वेषामग्रजोशाणारक्षसांसौम्यकारय उप॰
स्थापयमेत्तिप्रवर्धमैमाम्यधनुष्यिव शरांश्चविद्यानस्वहृाश्चशक्तीश्चविविधाः शिताः १०

ह्व तवेति १ यानिलोकानांप्राणिनांहिंसैवासाधारणपनविह्वारः क्रीडायेषांरक्षसांचतुर्दशसहस्राणि
वर्तितेतेषांसर्वेषांगंवनस्पगवलोपेनतयामर्वांश्रुधमासमग्रोसमेनतयावेग्योगंकारय ८ ९ १०

अनंतरं सहवांधवस्त्वमितो जनस्थानादपयाहि निर्गच्छ समरे नैतत्त्वं जहि हे मूढ कुलपांसन अन्यथात् १८ तदेव यावद्वेमा
नवाविति नौ हंतं यदि न शक्नोषि तदा निवीर्यत्वादिगुणस्यनेदृक्कीदृशो वा मोज्ञगाशिनपवेत्यर्थः १९ नामेव शक्तिं
हृष्यानि रामेनेजशतै २० प्रदरोदशीनि मोदरी २१ २२ इति एकविंशः सर्गः २१ आधर्षितः कोपादवमानितः खर

अपयाहि जनस्थानात्त्वरितः सहबांधवः जहि त्वं समरे मूढ अन्यथात्कुलपांसनः १८ मानुषौ तौ न शक्नोषि
हंतुं वैरामलक्ष्मणौ तिः सत्वस्याल्पवीर्यस्य वामलोकीदृशास्ति ह रामेत्तेजोभिभूतोस्ति त्वं हि प्रविनशिष्य
सि मा हिते जः समत्युत्क्रामसमो दशरथात्मजाः २० भ्रातावास्य महावीर्यो येन चास्मि विरूपिता एवं वि
लप्यक्रुश्नायासौ प्रदरोदशी भ्रातः समीपे शोकार्तानष्टसंज्ञाबभूवह कराभ्यामुदरं हत्वा रुरोदभृ
शंदुःखिता २२ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे एकविंशः २१ एवमाधर्षितः शूरः शूर्पणख्या खरस्ततः
उवाच रक्षसां मध्ये खरः खरतरं वचः १ तवापमानप्रभवः क्रोधोयमतुलो मम न शक्यते धारयितुं लवणांभ इवोल्बणम् २

स्यो हृणनुणाः खरतरं तीक्ष्णतरं १ तवापमानेत्यस्य तत्कृतापमानेनेत्यर्थः धारयितुमा
त्मनीति शेषः ममानिमेयत्यर्थे सर्वेयुषष्ठी लवणांभ इवोल्बणं इति शेषः प्रणो नितिदिष्टं लहणाप्रक्रमेभर
वधायवितेन शक्यतस्यार्थः इति निष्ठः लवणांभोलवणाममसृशंभइवेत्यर्थः इति कतकः २

श्री·
रा· आ·
टी·
४५

२· स्वरस्य रथो ऽपि सेनास्थानात्किंचिदनंतरं सर्वसेनाग्रनिर्याणोत्कंठितकालेऽप्रनीस्थनगागमे स्पर्धः २१ मतमात्तायाभीहे
ताना ४१ संचोदितं तत्र स्थादिश्लोकद्वयेकेनैतकसंस्थारोन्याप्रतिमं २३ २४ इत्याश्चारगोपिहाविंशः २२ अथस्वरप्रस्था·
नेऽवस्थानवर्णनं श्रोणिनमहितमुद्दकं प्रयातं प्रास्थितं गर्दभारुणोऽभ्रसरः तमसलक्तमलशहः अभ्रवर्षेण मे

निर्याणमपि जनस्थानात्स्वरविनानुवर्तिनां नोक्तनिर्याणवतो दृष्टागतसमानभीमदर्शनात् स्वरस्याश्वरथः
किंचिन्नागमतदनंतरं ततस्तावशवलानश्वानंतमकोवनभूषणान् स्वरसममसासायसारथिः पर्य·
चोदयत् २१ सर्वोत्थितोरथः शीघ्रं स्वरस्यारिपुघातिनः शंभुनाशरयामास दिशः सप्रदिशस्तथा प्रहृष्टम
नुस्तस्वरः स्वरस्वगोगियाद्वैधार्यत्वरितोऽयायान्तकः अभ्रचुदसारथिमनदंमनभेमहावलो मम इवाश्मव
र्षिवान् २४ इत्यार्षे रामायणे आरण्यके त्रयोविंशः सर्गः तत्प्रयाते बले घोरमशिवं शोणितोदकं
अभ्यवर्षन्महामेघस्तुमुलो गर्दभारुणः निपेतुस्तस्य रथस्य ध्वजाः महाजवाः समेपुष्पावितेदेशे
राजमार्गे यदृच्छया २

उक्तनिशेषः २ रथयुक्ताः रथेपुष्पावितेपुष्पयुते अनेनपातनिमित्तराहित्यं २ रु
धिरोद्गारवर्णः पर्यंतः प्रांतभागो यस्य अलातचक्रप्रतिमं तद्वदंतेल दिवाकरं प्रसिरस्य सूर्यमंडलेनावृतं

रा·टी·
४५

400

पौलस्त्यानां राक्षसानामग्रेणमस्य वधार्थं निर्यातुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ शबलैश्चित्रवर्णैः आवर्तते ऽपास्थितामिति शे
षः ॥ १२ वैदूर्यमयमौक्तिकवरैरुपगं यदोऽयस्य तत्रमेवार्थविशाले ॥ १२ मांगल्यैः मंगलमलंकारस्तत्संयोजनैः कांचनैरि

ग्रेऽनिर्यातुमिच्छामि पौलस्त्यानां महात्मनां वधार्थं दुर्विनीतस्य रामस्य रणकोविद ॥ इति तस्य वचः
श्रुत्वा मुर्धवर्णमहारथम् सदश्वैः शबलैर्युक्तमावर्तते यहर्षणः तमेकाशीरवराकारेन मकांचनभूषणम्
हेमवज्रमसंवाधवैदूर्यमयकूवरम् ॥ १२ मत्स्यैः पुष्पैर्द्रुमैः शैलैश्चन्द्रकांतैश्च कांचनैः मांगल्यैः पक्षिसं
घैश्च ताराभिश्च समाहृतं ध्वजनिस्त्रिंशसंपन्नं किंकिणीरवभूषितं सदश्वयुक्तं सोऽमर्षादारुरोह खर
सदा खरस्तु तन्महत्सैन्यं घोरचर्मायुधध्वजं निर्यातेत्यब्रवीत्सैन्यं हर्षणः सर्वराक्षसान् ॥ १६ ततस्तद्रा
क्षसं सैन्यं घोरचर्मायुधध्वजं निर्जगाम जनस्थानान्महानादं महाजवं मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः सुतीक्ष्णै
श्च परश्वधैः खड्गैश्चक्रैश्च हस्तस्थैर्भ्राजमानैः सतोमरैः ॥ १७ शक्तिभिः परिघैर्घोरैरतिमात्रैश्च कार्मु
कैः गदासिमुसलैर्वज्रैर्गृहीतैर्भीमदर्शनैः ॥ १८ राक्षसानां सुघोराणां सहस्राणि चतुर्दश ॥

तिमत्स्यादिसर्वोन्नति ॥ १४ किंकिणीस्वरक्षुद्रघंटिका अमर्षात्क्रोधात् ॥ १५ तमहन्तसैन्यं प्रेरयतत्स्यतिनिर्यातेत्यब्रवी
त हर्षणः हर्षणश्चेत्यर्थः ॥ १६ ततश्चेत्यनियोगात्ततरं राक्षसं रक्षसामिदम् ॥ १७ मुद्गरादयश्चायुधविशेषाः
वर्मेण काशैःसेनासेवायुधैः ॥ १८ ॥

११ शीघ्रं प्रवर्षं यथा भवति तथा प्रवातीत्यर्थः सन्ध्यारक्तत्वे विशेषः १२ खद्योतसप्रभत्वं निष्प्रभत्वेनाल्पत्वेन च १४ विना पुष्प
फलैः पुष्पादिरहिता बभूवुरित्यर्थः उद्धूत उत्थितः जलधरारुणः धूसरः १४ वीचीकूचीति शब्दानुकरणं वाश्य

नेदुर्बलस्याभिमुखं ज्वालोद्गारिभिराननैः कबंधः परिघाभासो दृश्यते भास्करान्तिके ११ जग्राह सूर्यं स्व
र्भानुरपर्वणि महाग्रहः प्रवाति मारुतः शीघ्रं निष्प्रभोऽभूद्दिवाकरः उत्पेतुश्च विना रात्रिं ताराः खद्यो
तसप्रभाः संलीनमीनविहगा नलिन्यः शुष्कपंकजाः तस्मिन्क्षणे बभूवुश्च विना पुष्पफलैर्द्रुमाः उद्धू
तश्च विना वातं रेणुर्जलधरारुणः वीचीकूचीति वाश्यन्त्यो बभूवुस्तत्र सारिकाः उल्काश्चापि सनि
र्घोषा निपेतुर्घोरदर्शनाः १५ प्रचचाल मही चापि सशैलवनकानना खरस्य च रथस्थस्य नर्दमान
स्य धीमतः प्राकंपत भुजः सव्यः स्वरश्चास्यावसज्जत सास्रा संपद्यते दृष्टिः पश्यमानस्य सर्वतः
१७ ललाटे च रुजो जाता न च मोहान्न्यवर्तत तान्समीक्ष्य महोत्पातानुत्थितान्रोमहर्षणान् अब्रवीद्रा
क्षसान्सर्वान्प्रहसन्स खरस्तदा महोत्पातानिमान्सर्वानुत्थितान्घोरदर्शनान् न चिंतयाम्यहं वीर्याद्बल
वान्दुर्बलानिव ताराश्चापि शरैस्तीक्ष्णैः पातयेयं नभस्तलात् २०

तः [illegible] इत्यर्थः १५ १६
सव्यो वामः स्वरश्चावसज्जत हीनोऽभूदित्यर्थः १७ तानुत्पातानुत्थितान्समीक्ष्यापि मोहान्न न्यवर्तत इत्युदयोजा

५ खरस्वनाः परुषशब्दाः ५ अभिदीप्तायां रविभुक्तायां विवस्वदाश्रा भवति प्रदीप्ते निवसंत तान्नोक्तेः शिवा यान्तथा
नान्नामशिवमश्रुमेध्यात्रूः ८ अभिज्ञागजेति पादेमतगजेत्यर्थः अभिज्ञा गिरिरिति पादे गैरिकादि धातुस्थाविग्र
रत्यर्थः तोयामिव शोणीतंथरांते अनाकाशमप्रकाशं ७ उद्धतं सांद्रं ८ ततमाद्वेमवर्णाभा रुधिरा रेवसादि

श्यामं रुधिरपर्यंतं बभ्रूवपामिवेषणां अस्मात्वक्रुशतिमं प्रातिरस्तदिवाकरम् ततो षजमुपागम्य हेम
दंडे समकिते समाक्रम्य महाकायस्तस्यां मूर्ध्नः सदारुणाः जनस्यान्समीपवसमाक्रम्य खरस्वनाः
विस्वसान्विविधाज्ञादाम्नोसादाम्लगपातिणः व्याजह्रुरभिदीप्तायां दिशि वैभैरवस्वनं आशिवयान्नुधात्वा
नाशिवा घोरा महास्वनाः अभिमगजसंकाशास्तोयशोणीतधारिणः आकाशतदनाकाशं वक्रुर्भीमाः
मुवाहकाः वभूवातामिरं घोरं मंद्रंतं रोमहर्षणा दिशा वा प्रदिशो वापि सम्यक्त्रनुचकाशिरे ततमा द्वेमव
र्णाभा संध्या कालं विनावभौ खरं वाभिमुखं नेदु स्तदा घोरा मृगाः खगाः ९ कंकगोमायुगृध्राश्च

समानवर्णा संध्येति विशेषणं कालेविनावभौ मे च्चाक्षितिशेषः ५ मुहुरनित्यम शिवकराः अशुभशंसिनः
शिवा घोरा निदर्शना भयदर्शिकाः खरस्य चाभिमुखं नेदुः सर्वे दीप्ता विगमी मृगांश्च शिवाशा हृजक्तः इदानीं ख
रसैन्याभिमुख्येनैति भेदः परिघाभासः परिघआकाशविशेषस्तत्सदृशः कबंधाक्षमके नगीतिनोर्थः १०

श्री
वा॰ रा॰
टी॰
५॥

सैन्यस्याग्राद्विनिःसृतः सर्वसैन्यमेवदेपवनतश्माभोगेनस्थितः इदानीं तसेनानां बडतूरे दृष्टवतसात्कारस्वयमेवाग्रेगतत्वस्य
र्थः श्येनगामीत्यादयो द्वादशाग्रसमात्याः ११ १२ सामेना नीरागन्नश्रौ सहस्रानन्ततणमेवाभ्युपेतेत्यन्वयः १४ इतिर

दृष्ट्वा दूषणो वाहिनीं नेतेषांगतमानां गमनायुष्टां १३ रथेनतुवरोवेगात्सैन्यस्याग्राद्विनिःसृतः श्येनगामी पृथुग्रीवो
यज्ञशत्रुर्विहंगमः दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः मेघमाली महामाली वज्रास्यो रुधिराश
नः १२ द्वादशैते महावीर्याः प्रतस्थुरभितः खरं महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी त्रिशिरास्तथा चत्वार
एते सेनाग्रे दूषणं पृष्ठतोऽन्वयुः १३ सा भीमवेगा समराभिकामा सुदारुणा राक्षसवीरसेना तेऽयान्नश्रौ
सहसाभ्युपेता मालाग्रहाणामिव चन्द्रसूर्यौ १४ इत्यार्षे रामायणे त्रयोविंशः २२ आश्रमं प्रतियाते तु खरे खर
पराक्रमे तानेवौत्पातिकान् रामः सह भ्रात्रा ददर्श ह १ तानुत्पातान्महाघोरान् [illegible] रामो दृष्ट्वात्यमर्ष
णः प्रजानामहितान्दृष्ट्वा वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् इमान्पश्य महाबाहो सर्वभूतापहारिणः समुत्थितान्महो
त्पातान्संहर्तुं सर्वराक्षसान् ३ अमी रुधिरधारास्तु विसृजन्ते खरस्वनाः व्योम्नि मेघा विवर्तन्ते परुषा गर्दभा

७
रा॰
८

योविंशः २२ श्रीरौत्पातिकान्दृष्ट्वा तान्स्वार्थेकः १ अत्यमर्षणोऽसहनस्वभावः प्रजानां प्रकृताभ्यां अहितान् पशुश्र
ताः २ सर्वभूतापहारिणान् तत्तत्सूचकान् ४ प्रकृते सर्वराक्षसान् संहर्तुं तत्संहाररूपं समुत्थितत्वम् ४ ॥

बलोत्सिकं बलाधिकं २१ यादिमितेश्रूर्पणखानिमित्तं विपर्ययः क्रूरबुद्धिरूपः २२ २३ पतन्ममपराजयाभावरूपं वस्त

स्तंमरणायमेंणासंक्रुद्धोयोजयाम्यहं राघवंतंबलोत्सिकंभ्रातरंवापिलक्ष्मणं २१ अहत्वासायकैस्तीक्ष्णै
र्नोपावर्तितुमुत्सहे यदिमितत्तरामस्यलक्ष्मणस्यविपर्ययः २२ सकामाभगिनीमेस्तुपीत्वातकौधिरं
तयोः नकाविन्यामहंवीमिसंयुगेस्वपराजयः २३ प्रत्याकमेतत्प्रत्यक्षंतेनाल्पतेकथयाम्यहं देवराजम्
पिक्रुद्धोमत्तेरावतगामिनं २४ वज्रहस्तंरणोहन्यांकिंपुनस्तौचमानवौ स्वस्तसगर्जितंक्रुत्वाराक्षसमानां
महाचमू २५ प्रहेष्यमतुलंलेभेमस्त्रपाशावपाशिना समेयुश्चमहात्मानोयुद्धदर्शनकांक्षिणः २६
ऋषयोदेवगंधर्वाः सिद्धाश्चमहउरगाः समेत्यचोचुः सहितास्तेन्योन्यपुण्यकर्मणः २७ स्वास्तिगो
ब्राह्मणेभ्यस्तुलोकानांयेचसंमताः जयतांराघवोयुद्धेपौलस्त्यानरजनीचरान् २८ चक्रहस्तोयथाचि
ष्णुः सर्वानसुरसत्तमान् एतच्चान्यच्चबहुशोब्रुवाणाः परमर्षयः २९ जातकौतूहलास्तत्रविमानस्था
श्चदेवताः

२४ २५ २६ पुण्यकर्माणः पुण्यकर्माणाश्चत्यर्थे ग्राषर्षम २७ येलोकानांसंमतागोब्राह्मणव्यतिरिक्तास्तेभ्यश्चस्वस्ति

श्री
वा॰रा॰
टी॰
५२

अनागतस्यागामिचिन्त्यस्य निष्फलस्य विधानं परिहारः ॥११॥ आश्रमं हित्वा शैलस्य दुर्गां अभिनवैर्गन्तुमशक्यां गुहामाश्रय ॥
इदं वाक्यं मयोच्यमानं त्वया प्रतिकूलितुं विपरीतं कर्तुं नेच्छामि भिन्नकर्तृकेन तुमुन्नार्षः उक्तकार्यं त्वया ॥ माचिरम्

अनागतविधानं तु कर्तव्यं शुभमिच्छता ॥ आपदं शंकमानेन पुरुषेण विपश्चिता ॥११॥ तस्माद्गृहीत्वा वैदेहीं
शरपाणिर्धनुर्धरः ॥ गुहामाश्रय शैलस्य दुर्गां पादपसंकुलां ॥१२॥ प्रतिकूलितुमिच्छामि न हि वाक्य
मिदं त्वया ॥ शापितो मम पादाभ्यां गम्यतां वत्स माचिरं ॥१३॥ त्वं हि शूरश्च बलवान् हन्या ह्येतान्न संश
यः ॥ स्वयं निहन्तुमिच्छामि सर्वानेव निशाचरान् ॥१४॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः सह सीत
या ॥ शरानादाय चापं च गुहां दुर्गां समाश्रयत् ॥१५॥ तस्मिन्प्रविष्टे तु गुहां लक्ष्मणे सह सीतया ॥
हन्त निर्युक्तमित्युक्त्वा रामः कवचमाविशत् ॥१६॥ स तेनाग्निनिकाशेन कवचेन विभूषितः ॥ बभूव ॥
रामस्तिमिरे महानग्निरिवोत्थितः ॥१७॥

विलम्बेन ॥१३॥ त्वं हीति अनेन असामर्थ्यान्मां वारयतीति शंका निराकृता स्वयमिति नित्यैव शापो ऽस्य सत्वादिति
भावः ॥१४॥१५॥ हन्तेति हर्षे निर्युक्तं शीघ्रमसम्भ्रान्तं निर्युद्धमित्युक्त्वा कवचमाविशत् धृतवान् ॥१६॥ नानारत्नकांचनः

गृह्यमाणोऽद्भुतनिमित्तान्यकार्यस्य जयसूचकान्याह सम्भ्रमाश्चेति उत्पातवशाद्भयसंभ्रान्ताः मम पुत्रैरभिनंदितानंदः ये
कंसेनानस्ताहृष्टाः अत एव वेष्टिते तेनाणीरथ बलेनिस्वगतानंदस्य शरोहृपचारः चापानि चापि वेष्टितेस्वाधिष्ठाने
देवतासान्निध्यात्स्फुरस्यानि भवंति ५ अग्रतः ग्रामवद्देशकालेन भयं तावितसंशयस्थानेतः अभयं प्राप्तवादिव
रतां जीवितसंशयः ग्रामस्य स्पर्शतीती यः संप्रहारोरणः एवं भयेष्वपि स्वस्याभयसूचकानि निमित्तमाह अथमि

सम्भ्रमाश्चराः सर्वे मम पुत्राभिनंदिताः एकाक्षप्रार्थितावापानि विवेष्टनेवलक्ष्मण ५ याहृशा इह दृश्यंते
पतिताश्चनवाणिताः अग्रतो नो भयं प्राप्तं संशयो जीवितस्य च ६ संप्रहारस्तु सुमहान्भविष्यति न संशयः
अयमाख्यातिमेवाद्य स्फुरमाणो मुहुर्मुहुः ७ सन्निकर्षे ततः शूरजयं शत्रोः पराजयम् सुप्रभं च प्र
सन्नं च वक्त्रं च हि लक्ष्यते ८ उद्यतानां हि युद्धार्थं येषां भवति लक्ष्मण निष्प्रभं वदनं तेषां भवत्या
युः परिक्षयः ९ रक्षसां नदतां घोरः श्रूयते च महाध्वनिः आहतानां च भेरीणां राक्षसैः क्रूरकर्मभिः १०

नि स्फुरमाणाः स्फुरन्दक्षिणाश्चेति शेषः तीर्थख्यापनेन जयसूचकं तन्मा हेति व्याख्येयं ७ सन्निकर्षे आसन्नका
ले जयमित्यादेरायातीत्यनेनान्वयः तथा पंगे शुभसूचकामित्या सुप्रभमिति ८ येषां च वदनं निष्प्रभं भवति
तेषामायुः क्षयो भवति वर्तमानसामीप्येलट् नैवमस्माकमिति शेषः येषामायुः क्षयो भवति तेषां वदनं निष्प्र

श्री· रा·अ· टी· ५२

कद्रस्य रुद्रस्येव रामस्य २६ इति वाक्ये संभाष्यमाणोऽनिरन्वयः २७ अन्योन्यमभिगच्छतां एवं पृष्ठे कर्तव्यमिति बोधनार्थं मिति शेषः २८ जृंभतां देहमभिनतां दाहि स्येन पृष्ठमहन्नयमादकद्वयस्यीकारजेन्द्भणां अभीक्ष्णशः पुनः पुनरिति

आविष्टे तेजसा रामे मेघग्रामशिरस्स्थिते दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि भयाद्विव्यथिरे तदा २५ रूपमप्रतिमं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव महात्मनः २६ शंसं संभाष्यमाणोऽनु देवगन्धर्वचारणैः ततो गंभीरनिर्ह्रादं घोरवर्मायुधध्वजं २७ अनीकं यातुधानानां समंतात्प्रत्यपद्यत वीरालापान्विसृजतामन्योन्यमभिगच्छतां चापानि विस्फारयतां जृंभतां चाप्यभीक्ष्णशः विघुष्टस्वननादानां दुंदुभींश्चापि निघ्नतां २८ तेषां सुविपुलः शब्दः पूरयामास तद्वनं तेन शब्देन वित्रस्ताः श्वापदा वनचारिणः ३० दुद्रुवुर्यत्र निःशब्दं पृष्ठतो नावलोकयन् तत्त्वनीकं महावेगं रामं समुपवर्तत ३१ धृतनानाप्रहरणं गंभीरं सागरोपमम् रामोऽपि चारयन्चक्षुः सर्वतो रणपंडितः ३२ ददर्श खरसैन्यं तद्युद्धायाभिमुखो गतः वितत्य च धनुर्भीमं तूण्याश्चोद्धृत्य सायकान् ३३ क्रोधमाहारयत्तीव्रं वधार्थं सर्वरक्षसां दुष्प्रेक्ष्यश्चाभवत्क्रुद्धो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ३४

चापानं विघुष्टः अतिशयेन कृतः स्वनो यैस्तेषां २७ ३० यत्र निःशब्दं शब्दाभावस्तद्देशं दुद्रुवुः पृष्ठतो नावलोकयन् भीतिवशादिति शेषः ३१ ३२ ३३ सर्वरक्षसां वधार्थं सर्वतो वधवारणाद्दशरथस्य ५२

संबभूवास्थितः समागास्थितोवभूवेत्यर्थः १८ ।१९ लोकेब्रह्मर्षिसत्तमाः त्रैलोक्येपिब्रह्मर्षित्वेनप्रसिद्धाइत्यर्थः पुण्य
कर्मणः पुण्यकर्माणः अदीर्घसमाधे २० गोब्राह्मणानामितिवह्नीवत्तथ्यर्थे आवीतेभ्यइत्यर्थः लोकानांयेभिसं
मताइतिपाठेलोकानांलोकपालानांसंमताः हविर्होमादेहारोपकारकाइत्यर्थः २१।२२ धर्मात्माश्चकलयो

सवायमुपयमसहकृशानादायवीर्यवान संबभूवास्थितस्तत्रग्रासस्वनैःस्वरयन्दिशः २८ ततोदेवाः
सगंधर्वाः सिद्धाश्चसहचारणैः समेत्यचमहात्मानोयुद्धदर्शनकांक्षया ।१९ ऋषयश्चमहात्मा
नोलोकेब्रह्मर्षिसत्तमाः समेत्यचाब्रुवः सहितास्तेऽन्योन्यंपुण्यकर्मणः स्वस्तिगोब्राह्मणानांचलो
कानांयेतिसंस्थिताः जयतांसववान्युद्धेपौलस्त्यान्रजनीचरान् चक्रहस्तोयथायुद्धेसर्वानसुरपुंग
वान् एवमुक्त्वापुनः प्रोचुरालोक्यचपरस्परं २१ द्वादशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणां एकश्चरामो
धर्मात्माकथंयुद्धेभविष्यति २२ इतिराजर्षयः सिद्धाःसगणाश्चद्विजर्षभाः जातकौतूहलास्तस्थु
विमानस्थाश्चदेवताः २३

धीत्यर्थः २३ सगणाः विद्याधरादिदशदेवयोनिगणसहिताः इतीत्थमवदं
न्नितिशेषः २४ तेजसोवैष्णवेनव्याप्तेनमहत्स्वभावोभगवतोब्रह्मपदत्वात्तत्सेवक्षयाकार्यायमग

वनात्स्वीकियमइतिसूचितं २५

॰८ बलाहककामेघाः ९ १० ॥ तिथिषु प्रदोषादितिथिषु पारिषदानां प्रभावप्रार्थः १२ प्रतिजग्राह नानाशस्त्राणि स्वशरै रविविशिखनद्योघाः नदीप्रवाहाः १३ वज्रैरिव महाचलः स्तनेनलेशेनापि व्यथाभावः सविद्धः अनेन नहृष्यतां किंबि

ततस्तं भीमधन्वानं क्रुद्धाः सर्वे निशाचराः रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्षन्त दुर्जयं ७ मुद्गरैरायसैः शूलैः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः राक्षसाः समरे शूरं निजघ्नू रोषतत्पराः ८ ते बलाहकसंकाशा महानादा महाबलाः अभ्यधावंत काकुत्स्थं रथैर्वाजिभिरेव च ९ गजैः पर्वतकूटाभै रामं युद्धे निजघ्नवः ते रामे शरवर्षाणि व्यसृजन्रक्षसां गणाः १० शैलेंद्रमिव धाराभिर्वर्षमाणा महाघनाः सर्वैः परिवृतो रामो राक्षसैः क्रूरदर्शनैः ११ तिथिष्विव महादेवो वृतः पारिषदां गणैः तानि मुक्तानि शस्त्राणि यातुधानैः स राघवः प्रतिजग्राह विशिखैर्नद्योघानिव सागरः स तैः प्रहरणैर्घोरैर्भिन्नगात्रो न विव्यथे १२ रामः प्रदीप्तैर्बहुभिर्वज्रैरिव महाचलः सविद्धः क्षतजादिग्धः सर्वगात्रेषु राघवः बभूव रामः संध्याभ्रैर्दिवाकर इवावृतः विषेदुर्देवगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः १४ एकं सहस्रैर्बहुभिस्तदा दृष्ट्वा समावृतं ततो रामस्तु संक्रुद्धो मंडलीकृतकार्मुकः १९

न हानि त्वं क्षयति आदित्यः आलिप्तः १४ अत एव देवादयो विषेदुः १५ १९

श्रवस्थनप्राप्यर्थं तं २५ २९ नीलाभ्रजालस्यानीराणानत्मा: सूर्योदयः सूर्यकिरणसंबंधः तत्स्थानीयः कार्मुकादिसं
बंधः ३० इत्यारण्यकांडे चतुर्विंशः सर्गः २४ उक्तारांतोपि यतः शस्त्रोद्यतं वीक्ष्यः अवष्टभ्य मवलंब्य तेन धनुर्येन

तं दृष्ट्वा तेजसाविष्टं प्राव्यथन्वनदेवताः तस्य रुष्टस्य रूपं तु रामस्य ददृशे तदा ३८ दक्षस्येव क्रतुं हंतुमुद्यत
स्य पिनाकिनः तत्कार्मुकैराभरणै रथैश्च तद्वर्मभिश्चाग्निसमानवर्णैः बभूव सैन्यं पिशिताशनानां सू
र्योदये नीलमिवाभ्रजालं ३९ इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकांडे चतुर्विंशः सर्गः २४ अवष्टब्धध
नुं रामं क्रुद्धं तं रिपुघातिनं ददर्शाश्रममागम्य खरः सह पुरःसरैः १ तं दृष्ट्वा सगुणं चापमुद्यम्य खरनिस्वनं राम
स्याभिमुखं सूतं चोद्यतामित्यचोदयत् २ स खरस्याज्ञया सूतस्तुरगान्समचोदयत् यत्र रामो महाबाहु
रेको धुन्वन्धनुः स्थितः ३ तं तु निष्पतितं दृष्ट्वा सर्वतो रजनीचराः मुंचमाना महानादं सचिवाः पर्यवारय
न् ४ स तेषां यातुधानानां मध्ये रथगतः खरः बभूव मध्ये ताराणां लोहितांग इवोदितः ५ ततः शरसहस्रेण राम
मप्रतिमौजसं अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ६

नतं १ रामस्याभिमुखं रथस्तो यत्तामिति सूतमचोदयत् २ ३
सचिवाः श्येनगामिप्रभृतयः ४ लोहितांगो भौमः मध्ये वक्रो येनासौ परिक्रांगतवान् ५ अर्दयित्वा अर्दयित्वैव ६

श्री
रा आ
टी
५५

केदस्मेटौहेभीमावविदारलरूपौपदातीन्हत्वायमस्हप्राप्यदितिमन्वयः २४ नालीकाः शरवमात्राय संयुक्ताः
नाराचाः सर्वतश्चायसाः विकर्णिनश्चाग्रक्रुशाः उद्गारे प्राणाहराः २५ २२ आगर्यवीरानिहत्वा २४ सुपर्णवा
तेन गरुडपक्षवातेनास्तहरणाद्विविलिताभग्नाः पादपानिदनस्याः कल्पहत्वादयोयथानहन समग्रा

ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः भीममार्तस्वरं चक्रुश्छिद्यमाना निशाचराः २५ तत्से
न्यं विविधैर्बाणैरर्दितं मर्मभेदिभिः न रामेण सुखं लेभे शुष्कं वनमिवाग्निना २६ केचिद्भीमबलाः
शूराः प्रासाञ्छूलान्परश्वधान् चिक्षिपुः परमक्रुद्धा रामाय रजनीचराः तेषां बाणैर्महाबाहुः शस्त्रा
ण्यावार्य वीर्यवान् जहार समरे प्राणांश्चिच्छेद च शिरोधराः २८ ते छिन्नशिरसः पेतुश्छिन्नवर्मश
रासनाः सुपर्णवातविक्षिप्ता जगत्यां पादपा यथा २९ अवशिष्टाश्च ये तत्र विषण्णास्ते निशाचराः खर
मेवाभ्यधावन्त शरणार्थं शराहताः तान्सर्वान्धनुरादाय समाश्वास्य च दूषणः अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धः
क्रुद्धं क्रुद्ध इवान्तकः ३१ निवृत्तास्तु पुनः सर्वे दूषणाश्रयनिर्भयाः राममेवाभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः
शूलमुद्गरहस्ताश्च पाशहस्ता महाबलाः सृजन्तः शरवर्षाणि शस्त्रवर्षाणि संयु
लेकास्यशूराश्चवीरस्वाद्रत्नसत्त्वनो
कल्पहत्वा दिसाम्यामिनिकनकः ३५ अवशिष्टाहतावशिष्टाः ३ तान्सर्वान्धारणार्थिनः क्रुद्धे रामे क्रुद्धोऽन्तक इवाभ्य

पावन ३१ हूलमक्ष्योराहलमकवलेनबिर्भयाः ३२

४०६

५५

दुरावारानश्रुशकानिवारणान् दुर्विषहानप्रतियोगजनकानितियावत् १७ कंकपत्राननुपतशरानलीलेय
तिशुगपत्रकलपपंचसंहारस्वरूपस्यपनावन्मात्रेलीलैवतिनाश्रयोयेतिभावः १८ रुधिराल्लुतास्तास्तिक्ताः

समजेनिशितानवाणाञ्कृतशोयमहस्रशः दुरावारानदुर्विषहान्कालपाशोपमानरणे १९ मुमो
वलीलयाकंकपत्रानकांचनभूषणान् तेशराः शत्रुसैन्येषुमत्कारामेणलीलया आदहरत्तस्मा
प्राणान्पाशाः कालहतास्व मिवारातसमदेहान्स्तास्तेशराराधिराल्पनाः अंतरिक्षगतारेजुर्दीप्ताग्नि
समतेजसः असंख्येयास्तरामस्यसायकाश्चापमंडलात् विनिश्चेतुरतीवोग्रारक्षः प्राणापहारिणः
तैर्धनूंषिध्वजाग्राणिवर्माणिकवचानिच बाहून्सहस्ताभरणानुरूनकरिकरोपमान् विच्छेदरामः
समरेशतशोथसहस्रशः हयान्कांचनसन्नाहानरथयुक्तानससारथीन् गजांश्चसगजारोहानसहया
न्सादिनस्तदा २२ चिच्छिदुर्बिभिदुश्चैवरामबाणागुणाच्युताः पदातीन्समरेहत्वाश्नयद्यमसादनम् २४

२३ अतएवदीप्ताग्निसमतेजसवापमंडलात्संधानमोचनयोर्ध्यानसंडलाकारत्वात्पस्य २० सहस्ताभरणान्

विद्रुताः सद्योहताः पातिताः पातानंतरंस्रस्ताः शीर्णाः कंठगतप्राणाः कश्चिदग्नौ श्यामवाली ५२ विमुखाभिरूपल
क्षितेनवानसैभिः निशेषः ५२ ५४ विच्छिन्नैर्विशेषतश्छिन्नैः श्यामगदादिभिर्विशेषतश्छिन्नैः शूलपट्टिशैः संख्येयः ५५

तत्रतत्रसमरभूमौ तेनरामेणसहस्रशः ५२ सोमभीषैर्नरसिंहैमांगच्छमांसादैर्वाहुभिर्नासा उरुभिर्वाहुभिश्चि
न्नैर्नानारूपैर्विभूषणैः ५३ हयैश्च द्विपमुख्यैश्च रथैर्भिन्नैरनेकशः चामरैर्व्यजनैश्छत्रैर्ध्वजैर्नानाविधैरपि
५४ रामेणबाणाभिहतैर्विच्छिन्नैः शूलपट्टिशैः विच्छिन्नैः समरेभूमिर्विस्तीर्णाभूद्भयंकरा ५५
तान्दृष्ट्वानिहतान्सर्वेराक्षसाः परमातुराः नतत्रचालितंशक्तारामंपरपुरंजयं ५६ इत्यार्षेश्रीरामायणे
आरण्यकांडेपंचविंशः सर्गः २५ हतानासंसमकेसमंहन्यमानंविलोक्यच संदिदेशमहाबाहुर्भीमवे
गानदुरासदान् १ राक्षसान्पंचसाहस्रान्समरेष्वनिवर्तिनः तेशूलैः पट्टिशैः खड्गैः शिलावर्षैर्द्रुमैरपि २
शरवर्षैरविच्छिन्नंववर्षुस्तंसमंततः तद्द्रुमाणांशिलानांचवर्षंप्राणहरंमहत् २ प्रतिजग्राहधर्मात्माराघ
वस्तीक्ष्णसायकैः प्रतिगृह्यचतद्वर्षंनिमीलितइवर्षभः ४
रामःक्रोधंपरंभेजेवधार्थंसर्वरक्षसां ५९ इतिश्रीपं
चविंशः सर्गः २५ हतानासंख्यानि १ पंचसाहस्रानखैरेमत्रयाः २२ प्रतिजग्राहक्रोधादिमीलितः वर्षधारयति

२५ २४ ततः सर्वा दिशः प्रदिशश्चावृतान्दृष्ट्वा रामः भैरवनादं कृत्वा सर्वतः शस्त्रैः राक्षसैः शरवर्षाद्यैः शरवृष्टिभिराहतः
कान्तो विवेपरममास्त्रं संयोजयेत् गान्धर्वमस्त्रं राक्षसेभ्यश्च तेन विषये सम्यगानयत तथन्वान्यर्थः २६ २७ २८ नादानमिति श्रुतिशेषश्च

दुमवर्षाणि शैलवर्षाणि ततः शिलावर्षाणि राक्षसाः तद्वभूवाद्भुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् २५ रामस्यास्य महाघोरं पुनस्ते
घोरतरं तेसमन्तादभिक्रुद्धा राघवं पुनरार्दयन् ततः सर्वा दिशो दृष्ट्वा प्रदिशश्च समावृताः राक्षसैः सर्व
तः प्राप्तैः शरवर्षाभिराहतः २६ स कृत्वा भैरवं नादमस्त्रं परमभास्वरं समयोजयद्गान्धर्वं राक्षसेषु महाब
लः ततः शरसहस्राणि निर्ययुश्चापमण्डलात् सर्वा दश दिशो बाणैरापूर्यन्त समागतैः २८ नाददानं शरा
न्घोरान्विमुञ्चन्तं शरोत्तमान् विकर्षमाणं पश्यन्ति राक्षसास्ते शरार्दिताः २९ शरान्धकारमाकाशमावृ
णोत्सदिवाकरं बभूवावस्थितो रामः प्रतिपन्निव तान्शरान् ३० युगपत्पतमानैश्च युगपच्च हतैर्भृशं
युगपत्पतितैश्चैव विकीर्णा वसुधाभवत् ३१ निहताः पतिताः क्षीणाश्छिन्ना भिन्ना विदारिताः ३१

वशात शर श्वः दृष्टाणमेवनेनप श्यतः किन्तु विकर्षमाणमेव धनुः पश्यन्ति २९ दिवाकरसहितमाकाशं कर्मशं
रान्धकारं कर्तृ आवृणोत अन्धकारो रामेयाशनिप त्रिवभूयोभूयः प्रतिपन्निवेत्यर्थः रवश हयवार्थे ३० विकीर्णा
कृता च्छादना विस्तीर्णा विपरीत प्यमेवार्थः ३१

श्री॰
भ॰ गी॰
टी॰
५२

विकीर्णाभ्यां विनिःसृताभ्यां भूतानां भासुपलक्षितो हयघ्नो मयपातविगतास्थितिर्निशेषः विषाणाभ्यां दंताभ्यां २७ २८ से

कराभ्यां च विकीर्णाभ्यां पपात भुवि हर्षणः विषाणाभ्यां विशीर्णाभ्यां मनस्वीव महागजः २५ हस्त्वाते
पतितं भूमौ हर्षणं निहतं रणे साधु साध्विति का ऊर्ध्वं सर्वभूतान्यपूजयन् २६ पतस्मिन्नंतरे क्रुद्धास्त्रय:
सेनाग्रयायिनः संहत्याभ्यद्रवन् रामं मत्तवाशावपाशिनाः २७ महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथीव म
हाबलः महाकपालो विपुलं शूलं मुमुचे रावणसः २८ स्थूलाक्षः पट्टिशं मत्तप्रमाथीव परश्वधं ह
है वापतत स्तीक्ष्णबाणैः सायकैः शितैः २५ तीक्ष्णाग्रैः प्रतिजग्राह संप्राप्तानतिथीनिव महा
कपालस्य शिरश्चिच्छेद रघुनंदनः ३० असंख्येयैस्तु बाणौघैः प्रममाथ प्रमाथिनं स्थूलाक्षस्याक्षि
णी स्थूले पूरयामास सायकैः ३१ सपपात हतो भूमौ विटपीव महाद्रुमः हर्षणस्यानुगान् पंच
साहस्रान् कुपितः शरान् ३२ हत्वा तत्पंचसाहस्रैः रामनयद् यमसादनं हर्षणं निहतं श्रुत्वा तस्य
चैव पदानुगाः ३३ खरादिदेशात्वरः क्रुद्धः सेनाध्यक्षान् महाबलान् अयं विनिहतः संख्ये हर्षणाः स

हत्वा मिलिताः स्मपाशिनाः २३ २८ २५ ३० ३१ पंचसाहस्रान् पंचसाहस्रैः नितिनेन भगवतोः सोयेषु त्वं

टीका २२ २४

द्वादशः

५८

५९ तोमरवरधारेसशरेण ८ तद्दृत्तः कर्मयधनेरामः कनी ९ १० परेषांशङ्खानांवमयोदितंसिकंपरेषांश
त्रूणांगात्रवरंदृष्ट्वाणानितेषांश्वरंशरीरंतस्यधारणाविदारकं यदा तेषांप्रहारविदारकं ११ १२ १३ हस्तछेदनं

रामः क्रोधंपरंलेभेवधार्थंसर्वरक्षतां ततः क्रोधसमाविष्टः प्रदीप्तइवतेजसा ५ शरैरभ्यकिरत्सैन्यंस
र्वतः सहदूषणं ततः सेनापतिः क्रुद्धोदूषणः शत्रुदूषणः ६ शरैरशनिकल्पैस्तंराघवंसमवारय
त ततोरामः सुसंक्रुद्धः क्षुरेणास्यमहद्धनुः ७ चिच्छेदसमरेवीरश्चतुर्भिश्चतुरोहयान् हत्वाचाश्वान्छ
रैस्तीक्ष्णैरर्धचंद्रेणसारथेः ८ शिरोजहारतद्रक्षस्त्रिभिर्विव्याधवक्षसि सच्छिन्नधन्वाविरथोहताश्वो
हतसारथिः ९ जग्राहगिरिशृंगाभंपरिघंलोमहर्षणं वेष्टितंकांचनैः पट्टैर्देवसेनाभिमर्दनं १० आ
यसैः शंकुभिस्तीक्ष्णैः कीर्णंपरवसोक्षितं वज्राशनिसमस्पर्शंपरगोपुरदारणं तंमहोरगसंकाशं
प्रगृह्यपरिघंरणे दूषणोभ्यपतद्रामंक्रूरकर्मानिशाचरः तस्याभिपतमानस्यदूषणस्यसराघवः द्वा
भ्यांशराभ्यांचिच्छेदसहस्ताभरणौभुजौ भ्रष्टस्तस्यमहाकायः पपातरणमूर्धनि परिघः छिन्नहस्त
स्यशक्रध्वजइवाग्रतः १४

तरंभ्रष्टः हस्तिनेवस्थानानभ्रष्टः तथाछिन्नहस्तस्यपरिघः पपात १४ ॥

मानुषेणमानुषवेषेणापि २५ त्रिशिराश्चैवेति स्वस्वस्थलवलनसहेतिशेषः २६ २७ उद्यताशनिरूपनवम्यः २८
इति श्रीरामायणटीकायामारण्यकाण्डेषड्विंशः सर्गः २६ खरमिति सन्निपत्य त्वरया तत्समीपमागम्य १ वि

चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणां हतान्येकेनरामेणमानुषेणपदातिना २५ तस्यसैन्यस्यस
र्वस्यखरः शेषोमहारथः राक्षसस्त्रिशिराश्चैवरामश्चारिप्रसूदनः २६ शेषाहतामहावीर्याराक्षसा
रणमूर्धनि घोरादुर्विषहाः सर्वेलक्ष्मणस्याग्रजेनते २७ ततस्ततद्भीमबलंमहाहवेसमीक्ष्यरामे
णहतंबलीयसा रथेनरामंमहताखरस्ततः समाससादेन्द्रइवोद्यताशनिः २८ इत्यार्षेरामाय
णेवाल्मीकीयेआरण्यकाण्डेषड्विंशःसर्गः २६ खरंतुरामाभिमुखंप्रयान्तंवाहिनीपतिः राक्षस
स्त्रिशिरानामसन्निपत्येदमब्रवीत् १ मांनियोजयविक्रान्तत्वंनिवर्तस्वसाहसात् पश्यरामंमहा
बाहुंसंयुगेविनिपातितं २ प्रतिजानामितेसत्यमायुधंचाहमालभे यथारामंवधिष्यामिवधार्हंस
र्वरक्षसां ३ अहंवास्यरणेमृत्युरेषवासमरेमम विनिवर्त्यरणोत्साहंमुहूर्तंप्राश्निकोभव ४

निपातितंमयेतिशेषः २ आलभेस्पृशामियथावधिष्यामितथापश्यतीत्येरतिशेषः सर्वरक्षसांवधार्हंसर्वरक्षसां
वध्यमित्यर्थः अहंवासमरेरणेनिपाते मृत्युरित्यस्यास्येतिशेषः रणोत्साहादितिपाठे ततोमनोनिवर्त्येत्यर्थः प्राश्निकोम

हतमित्यर्थः २५ २६ २७ २८ २९ ३० शतमेकेन शतेन तत्संख्याकेन कर्णिना बाणविशेषेण एवं सहस्रं सहस्रेण ३१

महत्या सेनया सार्धं युधि राममकमानुषं शरैर्नानाविधाकारैर्हन्मि नं सर्वराक्षसाः २५ एवमुक्त्वा खरः क्रुद्धो राममेवाभिदुद्रुवे श्येनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहंगमः २६ दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः हेममाली महामाली सर्पास्यो रुधिराशनः २७ द्वादशैते महावीर्या बलाध्यक्षाः ससैनिकाः राममेवाभ्यधावंत विसृजंतः शरोत्तमान् २८ ततः पावकसंकाशैर्हेमवज्रविभूषितैः जघान शेषं तेजस्वी तस्य सैन्यस्य सायकैः २९ ते रुक्मपुंखा विशिखाः सधूमा इव पावकाः निजघ्नुस्तानि रक्षांसि वज्रा इव महाद्रुमान् ३० रक्षसां तु शतं रामः शतेनैकेन कर्णिना सहस्रं च सहस्रेण जघान रणमूर्धनि ३१ तैर्भिन्नवर्माभरणाश्छिन्नभिन्नशरासनाः निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां रजनीचराः ३२ तैर्मुक्तकेशैः समरे पतितैः शोणितोक्षितैः विस्तीर्णा वसुधा कृत्स्ना महावेदिः कुशैरिव ३३ तत्क्षणे तु महाघोरं वनं निहतराक्षसं बभूव निरयप्रख्यं मांसशोणितकर्दमं ३४

शोणितादिग्धाः शोणितलिप्ताः ३२ विस्तीर्णा विशेषेणाच्छन्ना महावेदिः अश्वमेधादिवेदिः ३३ ३४

श्री० वा० रा० टी० ५५

१४ हतरथावरूढहयसारथिकाद्रथात् १४ तद्रूः आसुरपतिग्रहस्तिशेषः १७ १८ सर्वपातितैः शिरोभिरुपल
क्षितः यद्वा अथ ततश्चतुर्दशसहस्राणां समविन्नानवर्तिनामिति सेनायोगे खरोक्तेश्चतुर्दशसहस्राणि हता

न्यपातयत्तेजस्वी चतुरस्तस्य वाजिनः अष्टाभिः सायकैः सूतं रथोपस्थे न्यपातयत् १५ रामश्चिच्छेद बा
णेन ध्वजं चास्य समुच्छ्रितं ततो हतरथात्तस्मादुत्पतन्तं निशाचरम् १६ चिच्छेद रामस्तं बाणैर्हृदये सो
ऽभवज्जडः सायकैश्चाप्रमेयात्मा सामर्षस्तस्य रक्षसः शिरांस्यपातयत्त्रीणि वेगवद्भिस्त्रिभिः शरैः सधू
मशोणितोद्गारी रामबाणाभिपीडितः न्यपतत्पतितैः पूर्वं समरस्थो निशाचरः हतशेषास्ततो भग्नाः
राक्षसाः खरसंश्रयाः १७ द्रवन्ति स्म न तिष्ठन्ति व्याघ्रत्रस्ता मृगा इव तान्खरो द्रवतो दृष्ट्वा निवर्त्य रुषित
स्त्वरन् राममेवाभिदुद्राव राहुश्चन्द्रमसं यथा २० इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे सप्तविंशः
२७ निहतं दूषणं दृष्ट्वा रणे त्रिशिरसा सह खरस्याप्यभवत्त्रासो दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् १

निहतमिति त्रिशिरसा वेत्यादि त्रिशिरसः सर्वसर्गान्ते हतशेषा विद्रवन्तीति अथ श्लोके चतुर्दशसहस्रस्य पाश्चात्त्येति तावत्ते
हतशेषा इति न्यवतीयम् सैन्यवत्ताभिप्रायेणेवोध्यं १४ २७ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे

आ० रामायणे टी० सर्गः २७ ५५

410

संयुगाय समंयुगं कोर्तं ५ स्वनलोभात्तस्त्वं नसक्तत्यद्दलोभात्तस्त्वसमयेरतः प्रकृतिविपर्ययात्तत्स्वभगवत्त्वंस्ताला
तद्वलमस्तलोभादित्यर्थं सरपथ्युवंक्रकस्वपनत्तातः त्वैरेणानिशेषः ८२ अलार्दस्येतिअनेनत्तादवैपरीत्येन स्वस

मत्तुष्टोवादतेरामेजनस्थानेप्रयास्यसि मयिवानिहतेरामंसंयुगाय प्रयास्यसि ११ खरस्त्रिशिरसानेनम
त्तलोभान्नसादितः गच्छयुद्धोत्यनुज्ञातोराघवाभिमुखंययौ ६ त्रिशिरास्तरथेनैववाजियुक्तेनभास्वता
अभ्यद्रवद्रणेरामंत्रिशृंगस्वपर्वतः ७ शरधारासमूहान्समहामेघइवोत्सृजन् व्यसृजन्सदृशंनादंज
लार्द्रस्येवदुंदुभेः ८ आगच्छंतंत्रिशिरसंराक्षसंप्रेक्ष्यराघवः धनुषाप्रतिजग्राहविधुन्वन्सायकाञ्छितान्
९ ससंप्रहारस्तुमहान्रामत्रिशिरसोस्तदा संबभूवातिबलिनोः सिंहकुंजरयोरिव १० ततस्त्रिशिरसाबा
णैर्ललाटेताडितस्त्रिभिः अमर्षीकुपितोरामःसंरब्धमिदमब्रवीत् ११ अहोविक्रमशूरस्यराक्षसस्ये
दृशंबलं पुष्पैरिवशरैर्यौहंललाटेस्मिपरिक्षतः १२ ममापिप्रतिगृह्णीष्वशरांश्चापगुणाच्युतान् एवमुक्त्वा
स्तुसंरब्धःशरानाशीविषोपमान् १३ त्रिशिरोवक्षसिक्रुद्धोनिजघानचतुर्दश चतुर्भिस्तुरगानस्यशरैः

सत्तरपर्वभिः २५

स्वगात्रे लोगवत्तोश्वाभितपर्वभिः २५

सात्विकंस्यावेतं ८ १० ११ अहोइत्यादियंसोक्तिः पुष्पैरिवघ्रितत्तत्वत्तनेनत्वगापितविद्वेत्याशयः १२ १३ वाजिन

श्री॰
रा॰ अ॰
टी॰
९॰

सर्वसैन्यस्यहतत्वाद्रामंप्रतिआगतंमन्येप्रहतेनाथंप्रहारावसरप्रतीक्षकबोधः स्थवितः अनपवानपदंतेनसमंधनुषश्छेदः
१२ १३ १४ मुष्टिदेशेधनुर्ग्रहणप्रदेशेोपरिदेशे १५ सुवर्मः मर्मणिकवचबंधसंधिषु १६ १७ प्रहतंकवचपपात

हतानांसर्वसैन्यानांपौरुषेपर्यवस्थितं पतिश्रांतंमहासत्त्वंमेनेरामंखरस्तदा १२ तंसिंहमिवविक्रांतं
सिंहविक्रांतगामिनं दृष्ट्वानोद्विजतेरामः सिंहःक्षुद्रमृगंयथा १३ ततःसूर्यनिकाशेनरथेनमहताख
रः आससादाथतंरामंपतंगइवपावकम् १४ ततोस्यसशरंचापंमुष्टिदेशेमहात्मनः खरश्चिच्छेद
रामस्यदर्शयन्हस्तलाघवं १५ सपुनस्त्वपरान्सप्तशरानादायवर्मणि निजघानरणेक्रुद्धःशक्रा
शनिसमप्रभान् १६ ततःशरसहस्रेणराममप्रतिमौजसं अर्दयित्वामहानादंननादसमरेखरः
१७ ततस्तत्प्रहतंबाणैःखरमुक्तैःसुपर्वभिः पपातकवचंभूमौरामस्यादित्यवर्चसः १८ सशरैरर्पि
तःक्रुद्धःसर्वगात्रेषुराघवः रराजसमरेरामोविधूमोग्निरिवज्वलन् १९ ततोगंभीरनिर्ह्रादंरामःश
त्रुनिबर्हणः चकारांतायसरिपोःसज्यमन्यन्महद्धनुः २० सुमहद्वैष्णवंयत्तदतिसृष्टंमहर्षिणा वरं
तद्धनुरुद्यम्यखरंसमभिधावत २१ ततःकनकपुंखैस्तुशरैःसन्नतपर्वभिः चिच्छेदरामःसंक्रुद्धःखरस्य
समरेध्वजम् २२

१८ शरैरर्पितः सततः क्षतः १९ २० महर्षिणा अगस्त्येन अतिसृष्टं दत्तम् २१ २२

411

रक्षसामिदं रात्तमं सैन्यं हतं दृष्ट्वैन्यनयः २ हतभूयिष्ठं अल्पावशेषं ३ ४ शितया यत्र विद्धा यामेन मार्गान्श
रसंधानेत्पणादिप्रकारभेदान दर्शयन्न रथस्थः खरः समरे चचार अनेकविधरथसंचारणैः ५९ सरामः नभ

सहसागतं सैन्यमविषह्यं महाबलं हतमेकेन रामेण दूषणस्त्रिशिरा अपि २ तद्बलं हतभूयि
ष्ठं विमनाः प्रत्ययात्तम् आससाद खरो रामं नमुचिर्वासवं यथा ३ विकृष्य बलवच्चापं नाराचान्र
क्तभोजनान् खरश्चिक्षेप रामाय क्रुद्धानाशीविषानिव ४ ज्यां विधुन्वन्सुबहुशः शिक्षयास्त्राणि
दर्शयन् चचार समरे मार्गान् शरै रथगतः खरः ५ स सर्वाश्च दिशो बाणैः प्रदिशश्च महारथः
पूरयामास तं दृष्ट्वा रामोपि सुमहद्धनुः ६ स सायकैर्दुर्विषहैर्विस्फुलिंगैरिवाग्निभिः नभश्च
कार विवरं पर्जन्य इव वृष्टिभिः ७ तद्बभूव शितैर्बाणैः खररामविसर्जितैः पर्याकाशमना
काशं सर्वतः शरसंकुलं ८ शरजालावृतः सूर्यो न तदा स्म प्रकाशते अन्योन्यवधसंरंभाद
भयोः संप्रयुध्यतोः ९ ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः आजघान खरो रामं तोत्रै
रिव महाद्विपं १० तं रथस्थं धनुष्पाणिं राक्षसं पर्यवस्थितं ददृशुः सर्वभूतानि पाशहस्तमिवां

आकाशमविवरं नीरंध्रं चकार ७ पर्याकाशं परितो विद्यमानं यदाकाशं अनाकाशं निरवकाशं बभूव ८ ९१

श्री रा आ टी २९

इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे सप्तविंशः सर्गः २७ सद्य सर्वं भारा बलेन इत्यादि सर्वं यत्कर्म परुषार्थकम् १ त्वत्कृतानां येनास्य तत्र नाशस्त्वाह गजेत्यादि बलेन तिष्ठता बलविषये स्वामित्वेन तिष्ठता ईदृशेन यद्दारुणं कर्म कृतं भवति तं त्वं सर्वेलोकनिंद्यं भवति २ एवंविधकर्मकर्तृत्वे हेतुमाह उद्वेजनीय इति उद्वेगकरः नृशंसो घातकः क्रूरः एवं गुणकर्त्ता ईश्वरोऽपि न तिष्ठति नाचिरं तिष्ठति ३ तदेवाह कर्मेत्यादि सर्वजनो हन्ति अकृतापकारोऽपि हन्ति सर्वं एव

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आरण्यकांडे अष्टाविंशः २८ खरं तु विरथं रामो गदापाणिमवस्थितम् मृदुपूर्वं महातेजाः परुषं वाक्यमब्रवीत् १ गजाश्वरथसंबाधे बले महति तिष्ठता कृतं ते दारुणं कर्म सर्वलोकजुगुप्सितम् २ उद्वेजनीयो भूतानां नृशंसः पापकर्मकृत् त्रयाणामपि लोकानामीश्वरोऽपि न तिष्ठति ३ कर्म लोकविरुद्धं तु कुर्वाणं क्षणदाचर तीक्ष्णं सर्वजनो हन्ति सर्पं दुष्टमिवागतम् ४ लोभात्पापानि कुर्वाणः कामाद्वा यो न बुध्यते हृष्टः पश्यति तस्यान्तं ब्राह्मणी करकादिव ५ वसतो दण्डकारण्ये तापसान्धर्मचारिणः किं नु हत्वा महाभागान्फलं प्राप्स्यसि राक्षस ६ न चिरं पापकर्माणः क्रूरा लोकजुगुप्सिताः ऐश्वर्यं प्राप्य तिष्ठन्ति शीर्णमूला इव द्रुमाः ७

इति यावत् ४ अप्राप्तप्राप्तीच्छा कामः प्राप्तार्थिकेच्छा लोभः तस्य पापस्यान्तं स्वनाशरूपं परिपाकं पश्यति पापफलं स न भवतीत्यर्थः करकाः वर्षोपलाः तानि करकान्तमा वाल्मीकि रक्तशुक्लिकेव रक्तशुक्लिकायाः करका विषं तद्भिक्षणात्सा त्वरणान्तं स्वनाशमिति प्रसिद्धिः सा यथा स्वान्तं पश्यति तद्वत् के भोजनोत्सवेत ब्राह्मणी लोकः पश्यति एवं यः कर्म करणकाले नाशकमिदमिति न बुध्यते तस्यान्तं कर्म पापं मत्तेन नाशं लोकोऽपि हृष्टः सन्पश्यतीत्यर्थः इति कतकः ५ ततः किं

412

देवतानामाज्ञयाऽऽर्यं एवेति काविकासितोयमानिकोपमेयं २२ २४ २५ अभिलक्षितान् अभिलक्षितं विजयात् २९ नानेव
विषयानाह शिरस्येकेनेत्यादि २७ २८ भास्करोपमान् नित्यस्य महोत्सवेति शेषः उपात त्रयोदशनाविनियोगमाह रथ्य

सदर्शनीयो बहुधा विचित्रः कांचनोज्ज्वलः जगाम सर्वरश्मिं सूर्यो देवतानामिवाज्ञया २३ ते चतुर्भिः खरैः क्रुद्धो
रामं गात्रेषु मार्गणैः विव्याध हृदि मर्मज्ञो मातलिं मिव मायया दः २४ स रामो बहुभिर्बाणैः खरकार्मुकनिःसृतैः
विद्धो रुधिरसिक्ताङ्गो बभूव रुषितो भृशं २५ स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः संगृह्य परमाहवे मुमोच परमेष्वासः षट्
शरानभिलक्षितान् २६ शिरस्येकेन बाणेन द्वाभ्यां बाह्वोरथार्पयत् त्रिभिश्चन्द्रार्धवक्त्रैश्च वक्षस्यभिजघान
ह २७ ततः पुनर्महातेजा नाराचान् भास्करोपमान् जघान राक्षसं क्रुद्धस्त्रयोदश शिलाशितान् २८
रथस्य युगमेकेन चतुर्भिः शबलान् हयान् षष्ठेन च शिरः संख्ये चिच्छेद खरसारथेः २९ त्रिभिस्त्रिवे
णुं बलवान् द्वाभ्यामक्षं महाबलः द्वादशेन तु बाणेन खरस्य सशरं धनुः ३० छित्वा वज्रनिकाशेन रा
घवः प्रहसन्निव त्रयोदशेनेन्द्रसमो बिभेद समरे खरम् ३१ तत्कर्म रामस्य महारथस्य समेत्य देवा
श्च महर्षयश्च अपूजयन् प्राञ्जलयः प्रहृष्टास्तदा विमानाग्रगताः समेताः ३२

सेत्यादि ३० त्रिवेणुं नाम रथमुखे युगोपाधारदण्डः ३१ प्रहसन्निव लीलयैव बिभेद खरं रणे दीति शेषमाह कृत
कः ३१ महारथस्य रामस्य तत्कर्म दृष्ट्वेति शेषः अपूजयन् नमस्कारस्तुत्यादिभिस्तमतोषयन्नित्यर्थः ३२

श्री
भा॰ श्री॰
टी॰
९२

कत्थेयपादिशनकुलीनत्वं यथाकथन स्वल्पकालेन तत्स्वरूपकालेन संग्रामेस्वप्रशस्तवे शस्तावेव अभावयाये स्वल्पवरूपेव
वनेकोभियास्यातिनकोपीत्यर्थः अहमासात्दिनोत जेतिवामाकेनिदम्भकवाव १९ कत्थनेन प्राकृतत्वेन नत्वयाम
वैभवात्मनोलघुत्वंदर्शित यथास्ववर्णाप्रतिरूपेणास्वर्णानत्स्वरूपेणापितलेनकृशाग्निनातत्र्रेनयथास्वस्वरूपस्व
वर्णान्तरूपेलाघवंदर्शितंभवति तदुन्मायात्मवैहितवस्त्राणां नावृद्धिः सातापयथातपश्यतितयात्वयास्वामि

आत्मनाकथ्यमानेनमप्रशंसांस्वप्रशंसमपि १९ विक्रान्ताबलवन्तोवाप्यभवन्ति नरर्षभाः कथयन्ति न ते किंवि
तेनमसावातिगर्विताः ११ प्राकृतत्वस्वकृतनाम्नानोलोकेक्षत्रिययामनाः निरर्थकविकत्थनेयथाराम
विकत्थसे १८ कुलंव्यपदिशन्वीरः समरेकोभियास्यति स्वल्पकालेनसंग्रामेस्वयमप्रस्तवेस्तव
१९ सर्वथातलघुत्वंतेकत्थनेनाविदर्शितम स्ववर्णाप्रतिरूपेणातप्तेनेवकृशाग्निना २० नतमापि
हनिष्यंतंपश्यमित्वंगदाधरं धराधरमिवार्कंयःपर्वतेधाताभिषिक्तं २१ पर्याप्तोहंगदापाणिर्हन्तुंश
णानरणेतव मयाप्यमापिलोकानांपापशाहतस्त्वं

नास्थिताप्राकृतत्ववृद्धिः कत्थनेनाप्यत्वेत्यर्थः तथापि
नेतिपादोत्तरं २० अयमेवनेकत्थनेहेतुरित्याहतावति गदाधरंमांयतोत्यसपश्यसिसारतोवजानासिअतो
विकत्थसेइत्यन्वयः धराधरमितिपर्वतदिशाधाणेनकुलावलसाहसंपेवाधनम २१ स्वकेमारंदर्शयति पर्याप्तश्चे

९२

कालेयायानभवकालेवोरंडः रवडूपंफलम् ८ वोरंकर्मणः फलंभवतीतिशेषः अतोहतोरहंसकाउद्वहनियहाधि
कारीहितिश्चावरस्तमाशाणानहतंप्रासादितः ऋषिभिरितिशेषः त्वयेतिवाराजेत्तिपादेराजादर्शरथनामाभू
तोविपुत्रःस्त्वपयं इतिनीष्यः १० अथमयामयकावाणः त्वद्पुर्भित्वाभूमिंविदार्यातिपातिष्यतिभवमतिक्रम्य
पातिष्यतिपातालंगामिष्यंतोतियावत् ११ अत्रस्यनगमने प्राणानाशमात्रेणाश्रत्पवनिरयस्थमितिवदति १२ नि
अवश्यंलभतेकर्ताफलंयाधस्यकर्मणः वोरंयधागतेकालेद्रुमः पुष्पमिवार्तवम् ८ नविद्यन्याप्यजेलोकेपा
पानांकर्मणांफलम् मविषाणामिवान्नानांभुक्तानांद्दग्णादावर ९ पापमावरतांवोरंलोकस्याप्रियमिच्छ
तां अहमासादितोराजाप्राणानद्दंतंतिशावर १० अथभित्वामयाग्मकाः शराः कांचनभूषणाः विदार्याः
तिपातिष्यतिवल्मीकमिवपन्नगाः ११ येत्वयादंडकारण्येभक्षितांधर्मचारिणः तानद्यानिहतः संख्येस
सैन्योनगमिष्यसि १२ अद्यत्वांनिहतंवाणैः पश्यंतपरमर्षयः निरयस्थंविमानस्थायेत्वयानिहताः पु
रा १३ प्रहरस्वयथाकामंकुरुयत्नंकुलाधम अद्यतेपातयिष्यामिशिरस्तालफलंयथा १४ एवमुक्तस्त
रामेणक्रुद्धः संरक्तलोचनः प्रत्युवाचततोरामंप्रहसन्क्रोधमूर्छितः १५ प्राकृतान्राक्षसान्हत्वायुद्धे
दशरथात्मजस्वमिमात्मानमेवंकरोषि इतिनन्वभगवताद्दतस्यमरतिसमंयेभगवद्दर्शनवतः कथंनिरयस्थामितिवेन्न अप्रयस्यवत्स्वधर्मणः
फलस्यावश्यंभोक्तव्यत्वेनादोभगवद्दिकेयेवनिरयभोगसर्वमनंतमपदप्राप्तमत्वेनादोषात् १२ कुलाधमकुलेनाधम
१४ १८ गर्वितोश्रातिनकर्थमेतीतान्वयः १७ अकृतात्मानः कल्मषवितः १८ ॥

श्री॰
रा॰ भ्रा॰
टी॰
८१

४ ५ ८ सुलोसुमनारतनपवेसुनोमतोमुनहयेयेनतः गोभवं ७ प्रहहानिहेमहहदीयेमिहेशराणाः सवसतमृताः
शमएपासंतपोमहिम्मामवेननशरााणनो ८ हतत्स्यानेहतराानसवासे ५ विप्रमतिष्यंति मद्रयेनजमस्याना
तपलाविषयनीमयः १० शोकरमताः निरर्थिकाः निःशोषतानहोध्यः कामादिकधायीयामेतनाः अनेत्र

यतुयोकेविनहानामिदमअब्रप्रमानेने राहमानोकरोमीतिमिथ्यातदपिनेवबः नीवसतइसी
लसमिथ्याहन्नसरातमः प्राप्मानपहरिष्यामिगतन्मानमतेयथा अथतेभिन्नकेनसफेनवुद्धदक्षषे
तम विरागतसमहागौमेहीयासातिशोगाीतं ९ यासक्रषितसर्वोगः लक्षनपततसतिमनहृयः स
सामेगासमाक्षिप्यदूलेभोपमदासिव ७ प्रहदृनिदेशपिनेत्वपितात्तसंपासने भविष्यातिशरणानो
शराणाादडकारमे ८ जनस्यानेहतसपानेनवरातसमछेदैः निर्भयाविचरिष्यंतिसर्वेतोमुनयोवने
५ अथविप्रमोक्ष्यानिराततस्याहतवाधवाः वाष्पाईवहनादीनाभयादम्भयावहाः १० अथशोकस
ताक्ताभविष्यंतिनिरर्थिकाः अनुरूपकृत्याः पत्नोयामात्वंपतिरीहशः ११ नृशंसशीलत्तद्रात्मानित्यंवा
ल्पाकेरक तत्कृतेशकितेरयोमुनिभिः पात्यतेहविः १२ नमेवमाभिसंरथंद्ववाणाराचवंवने लसानिभे

यञ्जत्वाः त्वत्सहशङ्देहंतन्वारियगानकलाः ईहशाः पापकर्मा १३ अस्यैवविवराणेनशंसेत्यादिशोकैनैत्वइहेभ्यः
ययपिभगावनईहशोपुतहैषंववादैःनवितत्तस्थापितिरयसामितिश्लोकेसत्याकर्नेमरणाकालेकोधजनक

नोगणोहकसममसगतिसंघातकमोक्षयेनिवोयस्थ ८३
ऐयामसरोवानरनरनरमः ४४

४१४

८३

पश्यापि त्वारिषये कामं वरूवत्कवमसि त्रयाप्यहं नवत्स्यामि त्वद्वतलघुत्वापतेः हत्वेतत्रमयाव श्रमामिति २२
यानितत्वयाहतानिते यांतद्दृहे विसीप्रदादीनां श्रक्र प्रमार्जनेकारिष्यामि त्वद्विनाशात्वत्सरणात् २४ परमाद्य
गदाः कनककवलयानियस्यास्तां प्रमिद्दां हस्तस्यां गदा विदीप २५ भस्मकत्वास्वज्वालधेतिशेषः तत्समीपतः

कामं वरूपि वक्रंयं त्वयि वत्स्यामि नत्वहम् श्रतं प्राप्तोमि सविताशुद्धविम्रस्ततोभवेत २३ वनदेशमहा
सापि गात्समानां हतानि ते त्वद्विना शक्करोम्यय तेषाम स्क्रप्रमार्जनं २४ इत्युक्त्वा परमक्रुद्धः सगदां परमां
गदां स्वराश्चिसे पवमायप्रदीप्तामशनिं यथा २५ स्वरवाद्यप्रसक्तां तां सप्रदीप्तामहतीं गदां भस्महद्वांश्च
गुल्मांश्च कृत्वागात्तत्समीपतः तामापतंतीं महतीं मृत्युपाशोपमां गदां श्रंतरिक्षगतां रामश्चिच्छेद बहु
धा शरैः सा विशीर्णा शरैर्भिन्ना पपात धरणीतले गदा मंत्रौषधिबलैर्व्यालीव विनिपातिता २८ इत्या
र्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकांडे एकोनत्रिंशः २९ भित्त्वा तु तां गदां बाणैर्राघवो धर्मवत्सलः स्म
यमानः खरं वाक्यं संरब्धमिदमब्रवीत् १ एतत्ते बलसर्वस्वं दर्शितं राक्षसाधम शक्तिहीनतरो मत्तो वृथा
त्वमुपगर्जसि २ एषा बाणविनिर्भिन्ना गदा भूमितलं गता अभिधानप्रगल्भस्य तव प्रत्ययघातिनी ३
२९ २२ मंत्रादिबलैर्विनिपातिता व्यालीव २८ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकां
डे एकोनत्रिंशः सर्गः २९ भित्त्वेति १ तत्र खरो भगवान् त्वयैव कस्मान्न हत इत्याह एतदिति शक्ति
हीनतरः शक्त्या हीनतरः २ अभिधाने केवलं प्रगल्भस्य तव वाक्यानां व पौनः पुन्यं मत्तश्च विश्वास

रामायणतिलकी ४

श्री
वा रा
टी
८५

ततो द्विश्रवलिसनादे कश्योपि वाव्यावाक्षेनमानीहे ४ परिक्षेपो वधः निरस्तषडिंद्रियाः सोऽतः करणवत्त्वादि
पैवैरियैर्निरक्षा विनाशितस्वातंत्र्याः सत्त्वकाले स्फारितभगवद्रूपः शेषेणास्याविनयं तमापयतीव कालेति अत
स्त्वयाम इङ्कयः तेनतथा इतिस्थापमिसत्वेन तेषां निरपस्यामीति भगवङ्केशवसंगमैः सहैव ४५ भङ्क्रीसकृत्प्रसन्निव
प्य ९९ प्रहरणमाश्रयंत दर्थे सर्वतः प्रस्तमिविशेषः ताहृक्समालमवलोकपादित्यर्थः दशनच्छदमधरं संदष्ट

हृष्टं खल्ववालिशोऽसि भयेष्वपि च निर्भयः वाच्यावाच्यं ततो हित्वं स्त्रस्योर्वंशपानत्रु ध्यसे ४४ कालपाशप
रिविक्षाऽमप्रवति पुरुषा हि ये कार्याकार्यं न जानंति तेनिरस्तषडिंद्रियाः ४५ एवमुक्त्वा ततो रामः संरु
ध्य भृकुटीं ततः सदर्शं महामालमविरोधेन निशाचरः ४६ रणे प्रहरणांस्वार्थं सर्वतो रस्यवलोकय
त मतमुत्पादयामास संदष्टदशनच्छदम् ४७ तंसप्रातिष्ठवाङ्मभ्यो विनर्दितामहाबलः रामस्फुटे
स्थविक्षेपहृतत्त्वामितिवाब्रवीत ४८ तमाथतं तत्रेवाणैवैः क्षिपाणामः प्रतापवान रोषमाहारयत्तीव्रं
निहंतुं समरेखरं ४९ जातस्वेदस्ततो रामो रोषरक्तांतलोचनः निर्विभेदसहस्रेणवाणानां समरे खरं ५०
ततस्वाणांतरात् रक्तं वङ्मस्तावफेनिलं गिरेः प्रस्त्रवणस्येव धाराणांच प
दशनच्छदं यथा मवर्जितया ४७
सत्वतिष्ठ भ्रमवित्ताहतोमातिनः ४८ ४९ जातस्वेदो रोषादितिशेषः ततश्रमादिति अपरो वोपि भगवतोऽपि
तपवनदवनतत्वाप्तवः मानुषत्वास्थिरीकरणायेति बोध्यं रक्तवर्णोत भागेः पारा भामेलोचनेयसमः महृ

५८ सर्वतःस्थानात्स्तनपवभ्रमौन्मत्तंभजंतयथेनसः गोभवं ७ प्रहृष्टानदेप्रहृष्टदीर्घानिदेशरणाः सुखवासभृ
ताः शरणानांनेषामहिम्नासर्वजनशरणानां ८ हतस्थानेहतत्रासाःसवासे ४ विप्रसरिष्यति मद्रेयननजन
स्थानातपलायिष्यनीत्यर्थः १० शोकसमस्ताः निरर्थिकाः निःशेषतानष्टार्थः कामादिपरुषार्थायासांताः

यत्स्योकेविनष्टानामिदमत्रप्रमार्जने राक्षसानांकरोमीतिमिथ्यातद्दापितेववः नीचस्यदुष्टशील
स्यमिथ्याहृतस्यरतमः प्राप्मानपहरिष्यामिगतत्मानमस्तेयथा अयनेभिन्नकंटकस्पफेनवुद्वुदभाषि
तम् विदारितस्यमहात्मोमहीयास्यतिशोणितं ९ यांसहावितसर्वांगः स्वस्तमस्तभुजहयः स्वप्स्य
सेगांसमाश्लिष्यदुर्लभांप्रमदामिव ७ प्रहृष्टातिदृढेशयितेतत्वापिराक्षसपापमने भविष्यतिशरणानां
शरण्यदंडकारण्ये ८ जनस्थानेहतस्थानेतवराक्षसमच्छरैः निर्भयाविचरिष्यंतिसर्वतोमुनयो
वने ९ अद्यविप्रसरिष्यंतित्रातस्याहतवांधवाः वाष्पार्द्रवदनादीनाभयादन्यभयावहाः १० अद्य
शोकरसज्ञास्ताभविष्यंतिनिरर्थिकाः अनुरूपकुलाः पत्न्योयासांत्वंपतिरीदृशः ११ नृशंसशील
क्षुद्रात्मन्नित्यंब्राह्मणकंटक त्वत्कृतेशंकितैरग्नौमुनिभिः पात्यतेहविः १२ तमेवमभिसंरब्धं
ब्रुवाणंराघवंवने खरोनिर्भर्त्सयामासरोषात्खरतरस्वरः १३ अनुरूपकुलाः वत्सहशाहंनत्वादिगुणा
न्वितकुलाः ईदृशः पापकर्मा ११ अस्यैवाविवरान्दृशमेत्यादिशंकितैस्त्वद्दंष्ट्रभ्यः यथापिभगवनरीहशोष्णदेव
देवादोः नवितन्यथापिनिरयस्यामितिस्नातंमत्स्यकृतंमरणकालेकोयमेनकतमोशणंकृत्यनामसगाति

मं.टी.अ.२९ ... २२

श्री
रा॰ आ॰
टी॰
८५

वनेषाम् अवफेवेनदा कादं तत्रमानमविनिरं तत्र के गानवाद्दे गोनि ब्रह्मस्थानमेव ह्नानात् अर्थविहतोवलीवावा
फाट्टस्वायैवलस्त्व एवं वश्रोतकादिवधमहं दृष्टानि विक्रामाध्यत्ववत् स्वस्वधस्परामानि विक्रामाध्यत्वे प्रका
शितकविना ११ अर्थाधिकमहं तेन किं विहनवटीत्रपेण १०।११।१२ राजर्षयो मन्नष्टायाः परमर्षयो महर्षयाः ११
सभाग्य सहजायित्वा एतदर्थं रत्नमावधायेन देशवामनि योमत्नार्थे हणास्थिन्वावान्प्रस्थायभवहिर्वस्तलोका
रामस्योपरि संरुष्ट्वावर्षं विस्मितास्तदा अर्थाधिकमहं तेन रामेणानिशितैः शरैः वन्र्दे शसहस्राक्षो महा
कर्मत्र निर्वाणं स्वरूपणामुस्थानानि हतानि महास्थे ११ अहोवृत्तमहत्कर्मरामस्य विदितात्मनः अहो
वीर्यमहोवटास्थैर्यं विमोरिवहि दृश्यते २२ इत्येवमक्तोनसर्वेवपुर्देवायथायतं ततोराजर्षयः सर्वेसंगताः
परमर्षयः २३ सभाज्यमाहितारामं सोवनस्थ इदमब्रुवन् एतदर्थं महातेजामहेन्द्रःपाकशासनः २४ शर
भंगाश्रमेपुण्यमाजगामपुरंदरः आनीतस्त्वामिमं देशमुपायेन महर्षिभिः २५ एषाव अर्थं शत्रूणां रत
तां पापकर्मणां तदिदंनः कृतं कार्यं त्वया दशरथात्मज २६ स्वधर्मं प्रचरिष्यन्ति दण्डकेषु महर्षयः एत
स्मिंनंतरे वीरो लक्ष्मणः सहसीतया २७ गिरिदुर्गाद्विनिष्क्रम्य सविवेशाश्रमे सुखी ततो रामस्त्वविनयी
त्समानोमहर्षिभिः प्रविवेशाश्रमं वीरो लक्ष्मणेनाभिपूजितः तं दृष्ट्वा शत्रुहंतारं महर्षीणां सुखावहं २८
बभूवु हृष्टा वैदेही भर्तारं परिषस्वजे मदाएरमयायुक्ता दृष्ट्वा वैगणानहमान ५
अस्मानयामिमं त्वाशरभंगपाजिंदोगतव्यापाशयः २७ २५ २६ एतानि मंत्रेन्तरे देवानां महर्षीणां च विनिर्गमनसमये

416

८५

विकलः परवशाः कृतेनानन्तस्तदस्यर्थः तदेवाह मतइति २१ आपनेनेवागतेपावकाशोपस्थानमभवन्निति योपर्यायते
नंत्वं हहाः स्तामतो धनस्थापारोनस्यारितिस्त्वशरीवेनडाषेरपानभिषावविआगितिपदानित्वरितयदृशामोवाणासंदथ
देवहहतोपासपेत् पनेनमहावलत्वावरस्योकं वन्नवयारामथनकेदानेतितदाणामहनेवासुशके अनपवाप्रेतह
धायाविशिष्यस्यशक्तिरूपवैस्यवाणाग्रदाणाम २२ ब्रह्मदंडमिवग्रस्तातमियामोव २४ मचवनादत्तमगास्यवा २

विकलः सकृतोवाणैः स्वितेरामेणासंयुगे मझोरुधिरगंधेनतमेवाभ्यद्रवद्रुते २२ तमापतंतंसंक्रुद्धं कृता
मेस्तधिराप्लुतं अपामयंतदिव्यपदंकिंचित्वरितविक्रमः २३ ततः पावकसंकाशंतूणायसमरेशरं स्वर
स्याराजोजगाहद्रुमंदंडमिवापरम २४ सतहंतमद्यवनामरराजेनधीमता संदधेवसथमीनामसुमोवच
स्वरेप्रति २५ सविसृज्योमहावाणोनिर्धातसमनिस्वनः समेणाधनराचमस्यावरस्योरासिवापतत २६ स
पपातसवेगाभूमौदह्यमानः शराग्निना रुद्रेणावविनिर्देग्धः श्वेतारण्येयथांतकः सतंद्रष्ट्वधनेणाफेनेन
नम्भवियथा वलोवंशनिहतोनिपपातहवः स्वरः २८ पतस्मिन्नंतरेदेवाद्यारणाः सहसंगताः दुंदुभी
धन्नरायम्यविमुक्ताः सावरस्योरस्यपनदिसन्वयः २९ श्वेतारण्येयथांयकातरः श्वेतारण्येयहद्देणाहतस्तिग्रवाणः
मिहम रुद्रेणावेनि दुवरीहावाकालकारस्थेतारण्ये यथांतकः रातिभवुरः यादः नवकावेरीनीरववतिनिश्वेतारण्ये
कोदेयविरोधोवितायांतकमहारुद्रेणाकमशनितन्माहात्म्यमसिदिः कोमेनतउत्तरत्वजेश्वेतमस्यानवेः परमशेव
स्यकालेनजरेववेनेतयस्यमित्तस्यमारणाधागतस्यानकास्याविनवामपादप्रहभेणामहारः कालजरेवविशेषयथा

श्री
वा रा
टी
८९

१ वृत्तांगत्रयोपेतोयः सिंहसंहननोद्विपदंतीकोशः १ अनन्त्वंकेनापिनल्पानहंवलंविक्रमश्चयस्यसः सहहरिगणैः
रवरमहतस्त्यन्वयः ११ नागेंद्रः सर्पश्रेष्ठः १२ सरामः सर्वामरसहितेंद्रेणागतमस्थानेकश्चिदपागतस्त्यन्वयः १२ २४ पर्व
धर्मेऽवतिशापितमोर्ये १५ राकाशशिनिभाननस्तिराकासंपूर्णमासश्चंद्रोराकाविशाकरेइत्यमरः इत्याहनिशाकरवद्

दृष्टपीवोभवंतस्यैप्रदीर्घतसंवादः सविस्त्रब्धोऽब्रवीदाकंपनमंहितप्रथमकंपनः ९ एषोदशरथस्यात्मजेसिंह
संहननोयुवा रामोनाममहास्कंधोवृत्तायतमहाभुजः १० श्यामःपृथुयशाः श्रीमानतुल्यवलविक्रमःह
तस्तेनजनस्थानेखरश्चसहदूषणः ११ अकंपनवचः श्रुत्वारावणोराक्षसाधिपः नागेंद्रइवनिःश्वस्य
इदंवचनमब्रवीत् १२ सुरेंद्रेणसमायुक्तोरामः सर्वामरैः सह उपयातोजनस्थानंब्रूहिकच्चिदकंपन १३
रावणस्यपुनर्वाक्यंनिशम्यतदकंपनः आचचक्षेबलंतस्यविक्रमंचमहात्मनः १४ रामोनाममहातेजाः
श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम दिव्यास्त्रगुणसंपन्नः परंधर्मंगतोयुधि १५ तस्यानुरूपोबलवानरक्ताक्षोदुंदुभिस्व
नः कनीयानलक्ष्मणोभ्राताराकाशशिनिभाननः १६ सतेनसहसंयुक्तः पावकेनानिलोयथा श्रीमान
राजवरस्तेनजनस्थानंनिपातितम १७ नैवदेवामहात्मानोनात्रकार्याविचारणा शरारामेणतूत्सृष्टारुक्म
पुंखाः पतत्रिणः १८ सर्पाः पंचाननाभूत्वाभक्षयंतिस्मराक्षसान् येनयेनचगच्छंतिराक्षसाभयक

र्षिताः १९ तेनतेनस्मपश्यंतिराममेवाग्रतः स्थितम् इत्थंविनाशितंतेनजनस्थानंतवानघ २० श्रुत्वाकंपनवचनंरावणोवाक्यमब्रवीत् जनस्थानंगमिष्यामिहंतुंरामंसलक्ष्मणम् २१ अथैवमुक्तेवचनेप्रोवाचेदमकंपनः शृणुराजन्यथावृत्तं

नरव्याघ्रः १९ राजवरः राजश्रेष्ठः नियातितम् २० महात्मानोदेवानेत्यागतारतिशेषः रामेणाचिन्तनेनलस्मणोनापीत्य
र्थः १८ भयात्पलायमानायेनयेनमार्गेणगच्छंतितस्मिंस्तेनतेनमार्गेणाग्रेअग्रतःस्थितमेवरामंपश्यंति

८९

417

४१ हृष्टातिशयात्सन्नसालिंगनेइदं मुहुर्मुहुः शिशिरायेंदी ४२ इतिश्रीरामायणेत्रिंशः सर्गः ३० त्वरमाणाइति
त्वरमेयामात पलायितः शूर्पणखागमनात्पूर्वमेव लंकां प्रवि ९५ श्येत्यर्थः सहर्षांदंडकारण्यंजनस्थानध
देवाचमनोगोसावरीतीरा हृतोपिजनस्थानाद्रतरस्तके १ तरश्रेति चेनहृष्ववणाधिशेगतः केवलप्रेसक न
रामेचैवावयेहृष्यातनोवजनकात्मजा ४१ ततस्तेराक्षससेचममर्दनेसेसहस्त्रमानेमुदितैर्महात्मभिः ३
नः बोधिक्ष्यमुदान्वितानतानावभूवरुप्यजनकात्मजातदा ४२ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेत्रिंशः
सर्गः ३० त्वरमाणस्ततोगत्वाजनस्थानादकंपनः प्रविश्यलंकांवेगेनरावणंवाक्यमब्रवीत १ जन
स्थानस्थिताराजन्राक्षसाबहवोहताः खरश्चनिहतः संख्येकथंचिदहमागतः २ एवमुक्तोदशग्री
वः क्रुद्धः संरक्तनयनः अकंपनमुवाचेदंनिर्दहन्निवतेजसा ३ केनभीमंजनस्थानंहतंममपराक
ना कोहिमेत्वपुलोकेषुगतिंनाधिगमिष्यति ४ नहिमेविप्रियंकृत्वाशक्यंमघवतासुखं प्राप्तुंवैश्र
वणेनापिनयमेननविष्णुना ५ कालस्यचाप्यहंकालोदहेयमपिपावकं मृत्युंमरणधर्मेणसंयो
जयितुमुत्सहे ६ वातस्यतरसावेगंनिहंतुमपिचोत्सहे दहेहमपिसंक्रुद्धस्तेजसादित्यपावकौ ७
तथाक्रुद्धंदशग्रीवंकृतांजलिरकंपनः भयात्संदिग्धयावाचारावणंयाचतेभयं ८
याच्यतुत्वाऽभयवाणं विश्वयाक्रुतततेयन्ताभयः २१ भीमंसर्वलोकभयवंजनस्थानंप्राप्तनेति क्रोधातन्शु
पंमोन्यवैयमुक्तमानोस्थि ४ ५ ८ निर्दहन्नमेके आदित्यपावकावपिभावापिशगर्पदितिशेषः ७

श्री॰
रा॰ त्री॰
टी॰
८१

तं रामं प्रमथ्य केनाप्युपायेनेत्याशयः होतीत्याह तस्येत्यादिना भार्यापहृत्वलोकापवादेनार्त ३१ अरिष्टवचनं हृष्टेनेन तेन वाक्येन चिंतयि
त्वा रामस्य सीतया सहानवस्थानोपायं ३२ काल्यं प्रातः कालमात्रमयं पृष्ट इति अकंपनवाक्यं श्रुत्वा त्रेतामंत्रविश्रा
रामो वन मिष्यतीति सनत्कुमारवाक्यस्मरणात् स्पष्टः तेदेतदुत्तरत्रमायामो स्पष्टतरं हि सनत्कुमारं प्रति विसष्ठस्य
स्तानां काकवगानिमित्ति निवारणेन हृष्टेनेन हृतानां नलोकप्राप्तिमिति सनत्कुमारवचः श्रुत्वापि च श्रुत्वा महाबाहुरागतसमं
प्रतापवान् तया सह विरोधमुश्रितयामास चैव पतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना हृता जनकराजस्य सुता तस्य ।

तस्यापहृतभार्योऽसौ त्वं तु प्रमथ्य महावने सीतया रहितो रामो न चैव हि भविष्यति ३१ अरिष्टवचनं श्रुत्वा रावणो
राक्षसाधिपः चिंतयित्वा महाबाहुरकंपनमुवाच ह ३२ बाढं काल्यं गमिष्यामि ह्येकः सारथिना सह आने
ष्यामि च वैदेहीमिमां हृष्टो महापुरीम ३३ तदेवमुक्त्वा प्रययौ खरयुक्तेन रावणः रथेनादित्यवर्णेन दिशः
सर्वाः प्रकाशयन ३४ स रथो राक्षसेंद्रस्य नक्षत्रपथगो महान् [illegible] संचर्यमाणः शुशुभे जलदे चंद्रमा इव ३५

समहावने इत्युक्तमिति तीर्थः उत्तमसीलाभो भविष्यतीति स्पष्टइत्यर्थः उवितः श्रुतसापि तस्यार्थस्य तामस त्वेव
विस्मरणात्तेनैव धनेन पश्चाच्छ्रुतार्थं च समागाविस्मृणाविरोधात किं तु श्रीरामस्य स्वमस्त्यारवत्वारं श्रुत्वा तयास
हमस्त्वविधानकाविरोधकृत्वात्सत्तवान तहियोगेन च मरत्तामिप्रायेणेति तपोरर्थो इत्यत्र वक्तव्य तस्मात्प्रतिवेद्याश्लोका
नां तदहनाम गांभीर्याव प्रतिभिन्नत्वात् नेतप्रमाणभूताः अतएवैनं मर्गाः श्रुतकाव्यदिभिस्तोष्टैन च न व्याख्याताः पतेनप नदर्थे
महाबाहो रावणेन दुरात्मना चिन्तानापस्तनामीनां तानेतामवणाकाहेयत्ति तत्रपारोहस्येत तत्रवत्वर्श्मार्थी संभवतां

[illegible]
८०

२ २१ वलेन परमया राम भवसामर्थ्यौ पौरुषं महापुरुषकर्म हन्तुं वीतं यथा याद्दशं तत्सर्वं शृणु वित्वर्थः कपिनः कपिनोत क
रवे महावीरराम: एवा क्रमणात नानिकल्पितमसाध्यो ऽप्यादिभिरपीति शेषः परिहरेत परावर्तयेत अनेन कल्लवलभद्रा
वतारस्यापि सूचनं २२ नभो ऽप्यवमादयेत नारागहेन कपीत त्रिविक्रमावतारे इव महीमभ्युदयेन यज्ञवराहरूव शक्याश्वे
पवेलितः २४ वेनाम्बुधीरा आप्लावयेत प्रलयकालस्वसमस्तस्य वेगाविधयेत समुद्रे सन्त वेधनसामर्थ्यं दर्शितवाञ्चाभिमुप
तेनैतेन स्वपश्यंतिरामसेवाग्रतः स्थितम इमं विनाशितं तेनैनं तस्यानं तवानय १ अकंपनवचः श्रुत्वा रावणो वा
क्यमब्रवीत गमिष्यामि जनस्थानं रामं हन्तुं सलक्ष्मणं २१ अथैवमुक्ते वचने प्रोवाचेदमकंपनः शृणु राजन्यथा वृत्तं
रामस्य वलपौरुषं २२ असाध्यः कपितो रामो विक्रमेण महायशाः आपगायास्तु पूर्णाया वेगं परिहरेत्करैः २३
सतारा ग्रहनक्षत्रं नभश्चाप्यवसादयेत असौ रामस्तु सीदंतीं श्रीमानभ्युद्धरेन्महीं २४ भित्वा वेलां समुद्रस्य लो
कानाप्लावयेद्विभुः वेगं वापि समुद्रस्य वायुं वापि विधमेत्करैः २५ संहृत्य वा पुनर्लोकान्विक्रमेण महायशाः श
क्तः श्रेष्ठः स पुरुषः स्रष्टुं पुनरपि प्रजाः २६ नहि रामो दशग्रीव शक्यो जेतुं रणे त्वया रक्षसां वापि लोकेन स्वर्गः
पापजनैरिव २७ नतं वध्यमहं मन्ये सर्वैर्देवासुरैरपि अयं तस्य वधोपायस्तन्ममैकमनाः शृणु २८ भार्या तस्योत्तमा
लोके सीता नाम सुमध्यमा श्यामा समविभक्तांगी स्त्रीरत्नं रत्नभूषिता २९ नैव देवी न गंधर्वी नाप्सरा न च पन्नगी न
रत्नांगी तत्पंचकस्य ३० मेरुसुपुनः स्मृतः अथवा पुनरपि शाहस्पीतर्थवह तुल्या सीमंतिनी तस्या मानुषी तेन कुतो भवे
क्षिप्य महारण्ये तद्धीनत्वमुत्कंठ्येनेनं न गमिष्यति महारकत्वेन मम स्वयमप्यकंपनस्यापि भगवत्प्रसादाद्देवत्वानलोकेन त
स्पृहेन साहितेनापीति शेषः ३१ अपि नाम पापि रावणेन जितेन सदृशी महायोषित्तस्या अयोग्य मकरमतेधनिनममेति सु

तव मनुष्यं भक्षयामीत्यत्र माह आशीविषेत्यादि यस्मात्त्वया प्रयोगेनाशीविषसर्पवदंष्ट्रा मदर्थं द्वारमयेन मिच्छति ५५ के
नवायुपायेन कर्मणा पतन्कर्मोपदेशेन कायं येनाशु मार्गमित्यावत्त प्रवर्तन्ते स्वस्थवपुः स्वमुखादिनामित्यर्थः ५५ रावव
दोर्गाढहस्ताग्रस्य गांधर्ममावयानेगाना: पलायन्ते सर्गांधहस्ताग्रमत्त गजः उद्दीप्तमिव प्रहृदेशे कालेन प्रकटः किंपुन
यौ द्रुमिव यद्विवृद्धं वंशाभिजनोऽभिजननेमेवाभ्यहत्सः सुंदरं श्रेयसेन मः प्रतापपवमहोयस्य सः सोऽस्थितोऽसमीवीना

प्रोत्साहयति यस्त्वं सवशन्नरसंशयं आशीविषमुखान्तदंष्ट्रामहंतं वेत्ति त्वया ५५ कर्मणा नेन केनासि का
ययं प्रतिपादितः सुखममस्तेनाजनप्रवृत्तं केन महेति ५५ विशुद्धवंशाभिजनाग्रहस्तस्तेजोमदः संस्थित
देविं यासुः उदीप्तितावणानुत्प्रकः समप्रगतास्तवर्गाधहस्ती ५८ श्रेसोरणान्तः स्थितिमिव वालोविदग्धव
तोऽस्वगहानस्मिदः समल्पयोवाधयितेनशक्यः शरायसर्पोनिशितानसिदंष्ट्र: ५७ वापमहारेभुजवेगपंके श
रोर्मिमालेसममहाहवोघे नरामपातालमुखेपतितोऽवश्यंकरिते नेशानुशक्रे ५८ एवमुक्तो दशग्रीवो मारीचे

वस्यानोदोषोवाहपविधाशीविषोदंष्ट्रोयस्य ५८ रामंत नमगावणः अवर्तत मारीलंकाविवेशवसदोत्तमं ५५
रः संयाति रामारणमध्याव स्यानरूपाः संयोवालाग्रयस्य विदग्ध्रसमरांगणावतरणं राक्षसस्वगणानांहनाशारह्वे येवेगैः
द्वातः ५७ वापपवापहारः प्राणाप्राणापहारको शाहोयस्मिन्भुजयोः शरग्रहणसंधानमोक्षविषयोवेगपवपंको
यस्मिन्उत्तरवान्तरशायवोर्मिमालास्तरंगायस्मिन समहाना हवपवग्नोघोजलंयस्यतस्मिन्रामपवपातालंपाताले

प्रतिष्ठमहाशीविषसमूहेविदारिएपुरुषदिवत्रातिनम ५८ ५५

419

वंहृयंमाणाः भृशं वरनजनलदसहशंवगगनं वेदसहशोरथः ३५ मारीचास्त्रमेहं वैरामनिरस्तस्य ङ्गः स्वानतपः प्रहतेरे
वमुक्तिः नाटकेपंतान्नकापतं ३६ अर्थापादितयाकिंप्रयोजनमत्रागमनमितिप्रयोजनमुक्तया ३७ कच्चिन्नुकुश
लमिति सामान्यप्रश्नः लोकानां राक्षसलोकानां आशंकेनभयमितिशेषः नापिजानेत्तेममितिशेषः यन्नस्त्वम
कार्कीन्नुगामागतः ३८ ३५ आरक्तः समाजस्थानजनस्थानाख्ये आरक्षोनपालः खरादिरिमर्थः इत्यर्थ ४० सा

सत्ररेवास्त्रमेंगत्वानाटकेयमुपागमन मारीचेनाविंनोराजाभरूभोजैरमानुषैः ३६ तेस्त्वयंप्रजयिन्वान
आसेननोदकेनव अर्थापादितयावाचामारीचोवाक्यमब्रवीत ३७ कच्चित्कुशलेनमलोकानांरा
लमाधिपय आशंकेनाधिजानेत्वायतत्तूर्णमुपागतः ३८ एवमुक्तोमहातेजामारीचेनमहाजवः ततः
पश्चादिदंवाक्यमब्रवीत्वाक्यकोविदः ३९ आरक्षोमेहतस्तातरामेणाक्लिष्टकारिणा जनस्थानम ४०
वध्यंतत्सर्वंयुधिनिपातितम ४१ आस्यानोकेनवासीनामित्ररूपेणामात्रया त्वयावासत्समशाष्टेनके
ननंदनितिनंदितः ४२ सीतामिहानयस्वातिकाव्रवीतिब्रवीमिदम रक्षोलोकसमस्तेस्य कः श्रृंगछेतुमिछ

सीताकेनास्यानाहर्तव्यातेनकश्चिमायेनकाथितासमित्ररूपस्तेशत्रुः त्वयादानादिनानंदितः कानेनदाति
निहितत्प्रतिपादे निहितोवमानितः कस्तानेंदातिनंसनख्यातिकुध्यनीतियावत्तत्वयातिरस्कृतस्ताव
केमेसर्वमसहमानः मनूनयामहत्तानिमममित्रभावंप्राप्तः सनतवेहशाववहिमपदिशनीतिभावः ४२
सीतामिहानयेतिकाव्रवीतितंब्रवीहि इंगार्थः [illegible]मोऽत्रतत्य ४३ ॥

१२ यस्तासाभिमर्शनं विहतासि पुरीमिति ११ १४ नलिनीं चैत्ररथवनमध्यवर्तिनीं सरसीं १५ उत्तिष्ठन्तावुदयेनो १९१९ उपज-
हार उपहारत्वेन दत्तवान् १८ यस्य संग्रामे मृत्युतः भयं मनुष्यातिरिक्तेभ्यो मरणभयहीन इत्यर्थः मंत्रैः प्रातरनुवाकप्राव

आहतांगैः समस्तैस्तं देवप्रहरणैस्तदा अक्षोभ्याणां समुद्राणां क्षोभणं क्षिप्रकारिणं हन्तारं पर्वतानां सुराणां
च प्रमर्दनं उच्छेत्तारं च धर्माणां परदाराभिमर्शनं १२ सर्वदिव्यास्त्रयोक्तारं यज्ञविघ्नकरं सदा पुरीं भोगवतीं गत्वा प
राजित्य च वासुकिं ९ तक्षकस्य प्रियां भार्यां पराजित्य जहार यः कैलासं पर्वतं गत्वा विजित्य नरवाहनम् विमा
नं पुष्पकं तस्य कामगं वै जहार यः वनं चैत्ररथं दिव्यं नलिनीं नंदनं वनं विनाशयति यः क्रोधात् देवोद्याना
नि वीर्यवान् चंद्रसूर्यौ महाभागावुत्तिष्ठन्तौ परंतपौ १९ निवारयति बाहुभ्यां यः शैलशिखरोपमः दशवर्ष
सहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने पुरा स्वयंभुवे धीरः शिरांस्युपजहार यः देवदानवगंधर्वपिशाचपतगोर
गैः १८ अभयं यस्य संग्रामे मृत्युतो मानुषादृते मंत्रैरभिष्टुतं पुण्यमध्वरेषु द्विजातिभिः हविर्धानेषु यः सो
ममुपहंति महाबलः प्राप्तयज्ञहरं दुष्टं ब्रह्मघ्नं क्रूरकारिणम् ९ कर्कशं निरनुक्रोशं प्रजानामहिते रतं रा
वणं सर्वभूतानां सर्वलोकभयावहं २१ राक्षसी भ्रातरं क्रूरं सा ददर्श महाबलं तं दिव्यवस्त्राभरणं दिव्यमाल्योप
शोभितं आसने सूपविष्टं तं काले कालमिवोद्यतं राक्षसेन्द्रं महाभागं पौलस्त्यकुलनंदनं २२

स्तोत्रादिभिरभिष्टुतं सो
मं हविर्धानेषु सोमाभिषवस्थानेषु उपहंति नाशयति प्राप्तान् दक्षिणाकाले प्राप्तान् यज्ञान् हरतीति ९ सर्वभूतानां रावणो

आक्रोशं प्रह्लादकारणं ११ राक्षसी शूर्पणखा ११ कालोपमः कालोपमात् लसमानमहताः ॥

420

५॰ इतिनामायणोपकविशः ३१ ततइति १ महानादात्तनादशोकादितिशेषः २३४ रुकावेदिमासंहिरापक्षका
पिनावरिमासयास्मभूयास्वहामवंतश्रनपवज्वलंत ५९ विमर्देषुठवज्राशनिकृतश्वणामितेनेनतदवथम
षुकेपरावतदंतायैरुत्कृष्टविलेखनेनेनजातोयः कियासदांकितवत्ससे ७ परिछदः छत्रवामरालेकारा
प्रतीदलेकेषरात्तमेंडलेकाप्रमत्तोभवसाभ्रगछत्वंस्वकेषदारेषुरमस्वनिसंरामः समायोरमतोवेन
षु ५॰ इत्योध्यारायकांडेवकविंशः ३१ ततःसूर्पणखादृष्ट्वासहसागणानदेश हतान्येकेनरामेणरह
साभीमकर्मणा १ दृष्टांखरवेवहतंत्रिशिरसंरणे दृष्ट्वाचनमहानादान्ननादजलदोपमा २ सादृष्ट्वा
कर्मरामस्यकृतमन्यैःसुदुष्करम जगाममपरमोद्विग्नालंकारावणपालिता सादर्दशविमानाग्रेरावणं
दीप्ततेजसम उपोपविष्टंसचिवैर्मरुद्भिरिववासवम ४ आसीनंसूर्यसंकाशेकांचनेपरमासने रुक्मवेदिग
तंप्राज्यंज्वलंतमिवपावकं ५ देवगंधर्वभूतानामृषीणांचमहात्मनां अजेयंसमरेघोरेव्यात्ताननमि
वांतकं ६ देवासुरविमर्देषुवज्राशनिकृतव्रणम ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसं ७ विंश
द्भुजंदशग्रीवंदर्शनीयपरिछदं विशालवक्षसंवीरंराजलक्षणलक्षितं ८ नद्धवैदूर्यसंकाशंतप्तकां
चनभूषणम सुभुजंशुक्लदशनंमहास्यंपर्वतोपमं विष्णुचक्रनिपातैश्चशतशोदेवसंयुगे अन्यैःशस्त्र
दीप्ति ८ वैदूर्यधामरकेभपामरन्योन्य ममागेरनद्धवेदयेकांभितमहशशरीरकांनीमर्यः क्षिप्तवद्वयांत
यातैबदने ९ १॰ सोभमतोयोमवकतोरे ॥ ॥

प्रतीश्रमहाविहरकालतिं ९॰

येनमदोतिसाधीनीकरणोनेत्यिराय: तेन भक्तान्तेनेमामारभ्याभिस्यतव ८ आत्म वादिर्वं मीहत्तोनर्वाहि रिंड्यः विमत्यविमत्य १८ प्राकृतैः राजवदहमानहेटामीदामजैनैः ५ ११ स्वजनेस्वस्यनेनायमिनजनत ११ १२ हतंतेमेयेषुतेनकृतंतेमाः १३ १४

त्वंतवालस्वभावयवुद्धिहीनश्चरातम त्वातंयंतमज्ञानीषेकथंराजाभविष्यामि ८ येषांवाराज्यकोशश्च नयश्चजयतेनावत अस्ताधीनानेंदशाणांप्राकृतैस्त्तजनैः समाः ९ यस्मात्पश्यंपातिहरस्यान्सर्वानयानराधिपाः वारेणातस्मादुच्यंतेराजानोदीर्घेवलवः १० अपुत्रकावारंमनेत्वांप्राकृतैः सविवेकैन स्वजनेवजनस्यानंत हतंनावबुध्यसे वनदेशमहस्ताणीरत्नांभीमकर्मणाम हतान्येकेनरामेणखरश्चसहदूषणः १२ ऋषीणामभयंदत्तंहतनैमाश्चंदरकाः धर्षितंवजनस्थानंरामेणाक्लिष्टकारिणा त्वंतलुब्धः प्रमत्तश्च पराधीनश्चरावण विषयेस्वसमुत्पन्नंभयंयोनावबुध्यसे १४ तीक्ष्णमल्पप्रदातारंप्रमत्तंगर्वितंशठं व्यसने सर्वभूतानिनाभिधावंतिपार्थिवं १५ अतिमानिनमग्राह्यमात्मसंभावितंनरं क्रोधनंव्यसनेहंतिस्वजनो पिनराधिपं १६ नानुतिष्ठतिकार्याणिभयेषुनविभेतिच क्षिप्रंराज्याच्च्युतोदीनस्तृणैस्तुल्योभवेदिह १७

नीलाःस्वामात्यादिविषयेतेत्वापादिशणाविशिष्टशदांगूढविशियकाभैवाहशंराजानंसर्वभूतानिभस्यामात्यादिसर्वेश्च नानाभिधावंति तदरहणायनश्रवंतेने १५ अग्राह्यंसोयैरनुपसर्प्यं आत्मसंभावितं आत्मनास्वनेवसंभावितंबहुमाने

२४ उपगम्याब्रवीदिदं क्रुद्धं तमविशङ्कितं तामिति प्रदर्शयित्वा स्वकं वै रूप्यमिति शेषः भयं रावणस्य वधेन रामं ने लोभस्तत्
सौदर्यात्तद्विषयस्ताभ्यां मोहिता अभीतेत्यत्र यथा भवति तथा सर्वलोकेषु चरतीति तच्छीला २५ इति रामायणेऽरण्ये
सः ३२ ततइति १ कामभोगेषु प्रमत्तः अतिशयप्रसक्तः निरङ्कुशः मत्तवारणवत् नावबुध्यसे अनयः २ हेयोपादे

उपगम्याब्रवीद्दृप्ता रावणं भयविह्वला रावणं शत्रुहन्तारं मन्त्रिभिः परिवारितं २४ तमब्रवीद्दीप्तविशाललो
चनं प्रदर्शयित्वा भयलोभमोहिता सुदारुणं वाक्यमभीतचारिणी महात्मना शूर्पणखा विरूपिता २५ इ
त्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे द्वात्रिंशः ३२ ततः शूर्पणखा दीना रावणं लोकरावणं अमा
त्यमध्ये क्रुद्धा परुषं वाक्यमब्रवीत् १ प्रमत्तः कामभोगेषु स्वैरवृत्तो निरङ्कुशः समुत्पन्नं भयं घोरं बोद्धव्यं
नावबुध्यसे २ सक्तं ग्राम्येषु भोगेषु कामवृत्तं महीपतिं लुब्धं न बहु मन्यन्ते श्मशानाग्निमिव प्रजाः ३ स्वयं
कार्याणि यः काले नानुतिष्ठति पार्थिवः स तु वै सह राज्येन तैश्च कार्यैर्विनश्यति ४ अयुक्तचारं दुर्दर्शम
स्वाधीनं नराधिपं वर्जयन्ति नरा दूरान्नदीपङ्कमिव द्विपाः ५ ये न रक्षन्ति विषयमस्वाधीना नराधिपाः
ते न वृद्ध्या प्रकाशन्ते गिरयः सागरे यथा ६ आत्मवद्भिर्विगृह्य त्वं देवगन्धर्वदानवैः अयुक्तचारश्चपलः

यकारेण गुणान्नाह रागद्वेषादिगुणादीनत्वत्वके सक्तमिति ग्राम्यभोगः स्त्र्यादिभोगः तत्रेवाह कामवृत्तमिति का
मेव व्यापारे यस्य भोगलोलुपं श्मशानाग्निमिव अस्पृश्यत्वेन साहश्य ३ तैः कार्यैरननुष्ठितैः ४ युक्तचारः प्रणिधयो
तदभिज्ञ दुर्दर्शं प्रजानां दर्शनदानरहितं अस्वाधीनं स्यादिपरतन्त्रं ५ विषयं देशं प्रसादादीनस्वाधीनाः

श्री
रा ग्र
टी
३

कालहं विवादयति यथाकेलकार्ये श्रीमान्हनुमान् किमत्र कर्तव्यमिति विचारयामासेत्यर्थः १४ इति श्रीमायायतेत्रयसिंशः ३१
ततश्चाते १३४ किंरूपस्यास्यानंतरं दीर्घबाहुरित्यादि ५ कथरामस्तस्योत्तरं दशरथात्मजः कनकांगदः कनकवलयधारी

इत्युक्तमानसेमे देवापानसीक्रोधमूर्छिता ४ ततोरामंमेपश्यामायमायान्नमपक्रमे दीर्घबाहुर्विशालाक्षस्त्री
वल्कलाजिनांबरः ५ कंदर्पसमरूपश्च रामोदशरथात्मजः शक्रचापनिभंचापंविकृष्यकनकांगदः ६ दीप्तान
क्षिपतिनाराचान्सर्पानिवमहाविषान नाददानंशरान्घोरान्विमुंचंतंमहाबले ७ नकार्मुकंविकर्षंतंरामंप
श्यामिसंयुगे हन्यमानंतुतत्सैन्यंपश्यामिशरवृष्टिभिः ८ इंद्रेणैवोत्तमंसस्यमाहतंत्वश्मवृष्टिभिः ९ रक्ष
सांभीमवीर्याणांसहस्राणिचतुर्दश निहतानिशरैस्तीक्ष्णैस्तेनैकेनपदातिना १० अर्धाधिकमुहूर्तेन
खरश्चसहदूषणः ऋषीणामभयंदत्तंकृतक्षेमाश्चदंडकाः ११ एकाकथंविमुक्ताहंपरिभूयमहात्म
ना स्त्रीवधशंकमानेनरामेणाविदितात्मना १२ भ्रातावास्यमहातेजागुणतस्तुल्यविक्रमः अनुरक्तश्च
भक्तश्चलक्ष्मणोनामवीर्यवान अमर्षीदुर्जयोजेताविक्रांतोबुद्धिमान्बली रामस्यदक्षिणोबाहुर्नित्यंप्रा
णोबहिश्चरः १४

तेवार्थ ६ ८ ५ खरश्चसहदूषणेनानिहत इत्यर्थः १० किमर्थंदंडकारण्यंप्रविष्टस्य
स्तोत्रं ऋषीणामित्यादि ११ एवंतेनैकेनापिसहायंतीक्ष्णपकेति पौरुष्यनासाकर्णहीनोहंकृत्वा १२ १३ रामस्यद
क्षिणोबाहुरित्यनेनसर्वंतत्कार्यंधुरंधरत्वं बहिश्चरःप्राणाइत्यनेननिरतिशयप्रेमास्पदत्वंसूच्यते १४

422

१८ १९ सर्वज्ञः स्वपरसर्वहन्तांततः २० प्रसन्नो वा प्रसन्नोपि वक्रक्रोधप्रसादः फलदानेन २१ अविदितः येन नयानज्ञाय
तरमर्थः २२ परेषामेव मेनाकेवलमेव मेतेवनतनमाशाविष यवद्विः न विराजति प्राविषत्यमे आपदं शास्यपी
शुष्ककाष्ठैर्भवेत्कार्यं लोष्ठैरपि च पांसुभिः न तु स्थानात्परिभ्रष्टैः कार्यं स्याद्वसुधाधिपैः २८ उपभुक्तं यथा वा
सः स्रजो वा मृदिता यथा एवं राज्यात्परिभ्रष्टः समर्थोपि निरर्थकः १९ अप्रमत्तश्च यो राजा सर्वज्ञो विजितें
द्रियः कृतज्ञो धर्मशीलश्च स राजा तिष्ठते चिरम् २० नयनाभ्यां प्रसुप्तो वा जागर्ति नयचक्षुषा व्यक्तक्रोध
प्रसादश्च स राजा पूज्यते जनैः २१ त्वं तु रावण दुर्बुद्धिर्गुणैरेतैर्विवर्जितः यस्य ते विदितश्चारै रक्षसां सुमहा
न्वधः २२ परावमन्ता विषयेषु संगवानदेशकालप्रविभागतत्त्ववित् अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये वि
पन्नराज्यो नचिराद्विपत्स्यसे २३ इति स्वदोषान्परिकीर्तितांस्तया समीक्ष्य बुद्ध्या क्षणदाचरेश्वरः धनेन
दर्पेण बलेन चान्वितो विचिन्तयामास चिरं स रावणः २४ इत्यार्षे श्रीरामायणे आरण्यकाण्डे त्रयस्त्रिंशः
सर्गः ३३ ततः शूर्पणखां क्रुद्धां ब्रुवतीं परुषं वचः अमात्यमध्ये संक्रुद्धः परिपप्रच्छ रावणः कश्च रामः
कथंवीर्यः किंरूपः किंपराक्रमः किमर्थं दण्डकारण्यं प्रविष्टश्च सुदुस्तरं २ आयुधं किं च रामस्य येन ते
राक्षसा हताः खरश्च निहतः संख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा ३ तत्त्वं ब्रूहि मनोज्ञाङ्गि केन त्वं च विरूपिता ॥

स्यर्थः २४ धनेनाल्पकोशोवदर्पेणाथानतनाहंकारेण बलेन तप्राणावलेन वनरंगवलेनचविंतयामासमारीचः

श्री
रा.अ.
टी.
४१

यमकृत्यमेतत्कालोचितंकर्तव्यकार्येयोगेपतन्त्यवियतेन्यगृहीत्वात्माप्रवर्तयितुमर्हसीत्यर्थः २९ इति श्री आरण्यकांडे वन्
शिकः सर्गः २४ ततइति शूर्पणखायाअतिभावेनेनराघवंविहस्यैवइति यावत्ः शूर्पणखायाअतिभावेनेनयत्नादिस्मनकियां
नावयामिविहस्ययामि इतिशूर्पणखांविनिनीषेथः शूर्पणखामनराघवनीनसंयेमत्तायाश्शूर्पणखाश्रमश्चशूर्पणखाखीनिपरे
गेमहर्षिणाशूर्पणखागत्वावाक्यस्यकामविकारजनकयारोमांचकरत्वे मत्विवभयत्वादाकारस्यअतिपांसकायेंबुधाते

सीतातत्ववानवयांगीभार्याक्षेत्रात्तमेश्वर २५ निशम्यरामेणशरैरजिह्मगैर्हतानजनंस्थानगतानिशाचरा
न खरंचदृष्ट्वानिहतंचदूषणंत्वमद्यकृत्यंप्रतिपन्नमर्हसि २९ इत्यार्षे श्रीरामायणेआरण्यकांडेवन्त्रिंशः
शः सर्गः ३४ ततः शूर्पणखावाक्यंतच्छ्रुत्वारोममहर्षणं सचिवानभ्यनुज्ञायकार्यंबुध्वाजगामह १
सकार्यमनुगमेनार्थयथावदुपलभ्यच दोषाणांचगुणानांचसंप्रधार्यबलाबलं २ इतिकर्तव्यमित्येवकृ
त्वानिश्चयमात्मनः स्थिरबुद्धिस्ततोरम्यांयानशालांजगामह ३
स्थमानिसर्वंकंकर्तव्यत्वेनतिर्थार्येत्मानमथ
नेनाभ्यदत्ताभ्यनुज्ञानकृत्वानमामवाग्गवाश्रममितिशेषः १ तत्कार्यंसीतापहाररूपंअंगाद्विधेयंअनुगमोदेश्ययोषा
णांगुणानांचस्वरूपेयथावदुपलभ्यसीतापहारेणवावतोगुणाइतिनिश्चित्यबलाबलंयथावत्संप्रधार्यइत्येव
कर्तव्यमित्यात्मनः स्वयमितिस्वयंकृत्वाअकंपनशूर्पणखाभ्यांभुक्तत्वात्सीताहरणमवश्यंकर्तव्यमितिनिश्चित्य

423

रामायणटिप्पणी

७१

१५ १६ १७ यस्य सीता भार्या सर्वलक्षणपरिष्वजेत्तथा भवमर्त्यं पुकाले प्रुतोके प्रुवपुरंदरादपि श्रामेश्रम्यापि कंजीवेत् तस्माल
स्पवतास्त्वाशितिसंख्यं १८ २० तवानेतमम्यनोद्दामितिम्हघावावाशशासनोद्याणं २१ २२ भार्यात्वेभार्यात्वेनसंथा
दने २३ २४ बद्धानामादीनाम शक्तितेषा राज्याप भावाबकारानवशक्तिचवित्तायमीतानत्रशापानेकियताभ र्या

रामस्य तु विशालाक्षी पूर्णेंदुसदृशानना धर्मपत्नी प्रिया नित्यं भर्तुः प्रियहिते रता १५ सा सुकेशा सुना
सोरुः स्वरूपा च यशस्विनी देवतेव वनस्यास्य राजते श्रीरिवापरा तप्तकांचनवर्णाभा रक्ततुंगनखी शु
भा सीता नाम वरारोहा वैदेही तनुमध्यमा १७ नैव देवी न गंधर्वी न यक्षी न च किंनरी तथारूपा
मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले १८ यस्य सीता भवेद्भार्या यं च हृष्टा परिष्वजेत् अतिजीवेत्स सर्वेषु लो
केष्वपि पुरंदरात् १९ सा च शीलवपुः श्लाघ्या रूपेणाप्रतिमा भुवि तवानुरूपा भार्या सा त्वं च तस्याः
पतिर्वरः २० तां तु विस्तीर्णजघनां पीनोत्तुंगपयोधरां भार्यार्थे तु तवानेतुमुद्यताहं वरानना २१
विरूपितास्मि क्रूरेण लक्ष्मणेन महाभुज तां तु दृष्ट्वाद्य वैदेहीं पूर्णचंद्रनिभाननां मन्मथस्य श-
राणां च त्वं विधेयो भविष्यसि २२ यदि तस्यामभिप्रायो भार्यार्थे तव जायते शीघ्रमुद्ध्रियतां पादो
जयार्थमिह दक्षिणः रोचते यदि ते वाक्यं ममैतद्राक्षसेश्वर क्रियतां निर्विशंकेन वचनं मम राघव २४
नेनयथवहारेयथाविधेयोभवति तथा क्रियतां तामित्यर्थः २५ विज्ञायेषामशक्तिं च क्रियतामाचम

श्री
ग श्रा
टी

424

अन्येव स्थानत ममैवैतानसैरव्योम मैः प्रसिद्धैः माक्षमेनजैः १७ १८ अन्तनासीमि अम्बभोगजैः २० अवामेरकाः वे स्वयंप्रस्तारे

वेदद्वैममदृशमामयंस्तत्र सामावेतेनमा मारामामिवे भवनानिम्प्रमोङ्गशीतलं १८ १९ प्रभिसंप्यतनगङ्कत्व सर्वात्रशमदिमा

नान्निगंधर्वाश्रमम्मद्वदर्श २० विर्यामसरपरसमुक्तमूलानांनावदनानामिन्यथैः यद्वा निर्यासरससम्पन्नूलानांउपासनकार

श्रोजैवं स्थानमैवैधैर्वालानिरम्यमेरीविपैः २५ दिव्याभरणमाल्याभिर्दिव्यरूपाभिरावृतं कोउरत्नविचित्राभिरस्पदो

भिः महस्रशः सावितेदेवयत्नीभिः श्रीमतीभिरुपासितं देवदानवगंधर्वसर्वाशिनन्त्वमस्ताशोभिः हंसकौंचवलवा

कीर्णसारसैः संप्रसारिते वेदर्षेप्रस्तारसितेमंपमाङ्गसागरतेनमा पाण्डुराणिविशालानि दिव्यमाल्ययुतानिच नूये

गीतामिताद्यांतिविमानानि समन्ततः तपमाजितलोकानांकामगानामनेसपतन गंधर्वाप्सरसश्चैव ददर्श धनदा

नुजः निर्यासरसमूलानांवेदनानांसहस्रशः वनानिपश्यन्नोम्यानिसाणान्यमिकराणिच प्रश्नाणां वर्षवानांवन

न्यवनानिच नक्कोलानांवगाम्याणांफलानांवसुगंधिनां २१ पुष्पाणिवतमालस्यगुल्मानिमरिचस्यच मुक्तानांवस

मूहानिशुष्यमाणानितीरतः शैलानिप्रवरांश्चैवप्रवालनिचयांस्तथा कांचनानिचशृंगाणिराजतानितथैवच २४

प्रस्रवाणिमनोज्ञानिप्रसन्नानिहृदानिच धनधान्योपपन्नानिस्रीरत्नैरावृतानिच हंसक्रौञ्चरथाणपूर्णानिपश्यन्नविलो

कयन तंसमंमसर्वतः स्निग्धमश्वमेमस्पर्शमारुतम २८ अथरूपाभियुवगजसदर्दशविदिवोपमं नगाद्यपश्यत्समेवाभेम

गणानांगुणशालारिहत्यगणांवेदनांनिपश्यन २१ ताम्यानामन्नमानानंतक्कोलोः सुगंधफलाहृतविशे गंधमुनिभिहतं २४

शानेषांवनानिपश्यन २२ २३ शैलानिशैलान्महान २४ प्रस्रवाणिनिर्झराः २५ समंममस्नमूतलेदेशे २८ नत्रसमद्रा

४८
रामः
७२

उद्रेक मेगीय वसै हद्यादिनिरोधशंकुपाप्रकृते गूढं ४ ५ देवयोनिभेदाः पिशाचाः वदनभागेनतस्य दशैरिस्य·
धेः ८ नदननदीयतिः समुद्रः तनोत्वायया १४ विष्फवस्यानेश्राभरणानि मेचस्यानेरादाः बलाकास्थानेक
यानस्थानांतनोपात्वाप्रकट्रेनात्मसाधियः स्तनंसंवोदयासामरवः मेघुश्च ४ नामिधयएवमुक्तः हृगोनेव
मारविलेब्रुविक्रमः रघुमेयोजयामासतस्याभिमतमनम क्रामगोरथमास्याय काचनेरनभूषितं
पिशाचवदने पुंक्तःखरैः कनकभूषणैः मेघप्रतिम नादेन सेनेनयनदानुजः राक्षसाधिपतिः श्रीमा
न्ययोनरनदीपतिं ७ सश्वेतवालव्यजनः श्वेतछत्रोदशाननः स्निग्धवैदूर्यसंकाशस्तमकाच
नभूषणैः दशग्रीवाविंशतिभुजो दर्शनीयापरिच्छदः विदशारिर्मुनीन्द्रघ्नोदशशीर्षस्वाद्रिराट का
मगरथमास्थायस्तुभरान्तमाधिपः विष्फलमंडलवाम्नेचः सवलाकइवाम्बरे १· सशैलसागराद
पवीयचानबलोत्कंपनं नानाम्पफलैर्वृतैरनेकोगसहस्रशः शीतमंगलतोयाभिः पद्मि·
नीभिः समंततः विशालैराश्रमपदैर्वेदिमद्भिरलंकृतं १२ कदल्याटविसंशोभं नारिकेलोपशो·
भितं तमालैस्तालैरासमानेश्च तरूभिः समशाखिभिः अग्यंतनियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः नागैः
सुपर्णैर्गंधर्वैः किन्नरैश्च सहस्रशः १४ जितकामैस्सिद्धैश्चारणैश्चोपशोभितं ॥
उस १· शैलसहितमागरानूपं तत्कालेनसर्ववर्णां ननानाम्पुष्पैरित्यादिना ११२ कदल्याटविः कदलीवनं
तेनशोभावत १३ अग्यंत्म्यातिशयेनयमानां [illegible] नियत आहारो येषां ते १४

सपतानकामंभृंगैकमहाशाल्मलवृक्षंलतागोपस्पतं २९ २८ सर्वकामैरभिलषितैःसर्वभोगवस्तुभिरर्चितोवसुवनिःशेषुः ३॥ ५
पुनोनरंकुशलंरकृत्ति कच्चिदिति ५१ ३टंग्रामममर्गेवत्समासं ५२ इतिश्रीरामायणेपंचविंशः २५ मारीचेति तातस्य
लालेनेनकार्येवदिच्छनसर्वेहमस्मारयति १ जानीषेति भ्रातास्योमन्नियोगाजनस्थानेप्राप्यवसंतीतिस्वंजानीषेत्यन्वयः लथ

तेनयत्वापरेपरंसमुद्रस्यनदीपतेः ददर्शाश्रममेकांतेपुण्येरम्येवनांतरे २७ तत्रकृष्णाजिनधरंजटामंडलधा
रिणं ददर्शनियताहारंमारीचंनामराक्षसं २८ सरावणः समागम्यविधिवत्तेनरक्षसा मारीचेनार्चितो
राजासर्वकामैरमानुषैः ३॥ तंस्वयंपूजयित्वाचभोजनेनोदकेनच अर्थोपहितयावाचामारीचोवा
क्यमब्रवीत् कच्चित्तेकुशलंराजन्लंकायांराक्षसेश्वर केनार्थेनपुनस्त्वंवैतूर्णमेवइहागतः ५१ एवमुक्तोम
हातेनामारीचेनसरावणः ततःपश्चादिदंवाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ५२ इत्यार्षेरामायणेपंचविंशः २५
मारीचश्रूयतांतातवचनंममभाषतः आर्तोस्मिममचार्तस्यभवान्हिपरमागतिः १ जानीषेत्वंजनस्था
नेभ्रातायत्रखरोमम दूषणश्चमहाबाहुःस्वसाशूर्पणखाचमे २ त्रिशिराश्चमहाबाहूराक्षसःपिशिता
शनः अन्येचबहवःशूरालब्धलक्षानिशाचराः वसंतिमन्नियोगेनअधिवासंचराक्षसाः बाधमानामहारण्ये

लब्धार्थलब्धपुरोहिताः ३३ अथतत्रास्मिन्नाक्रियमाणांहतेवनानीषेश्याह अधिवासंचेति मनीनवाधमानावाधद्देनवे
हेतोमानवाअधिवासंवरुद्धंतिमन्नियोगादितियोधः अधिवसंतिउपद्रवरविकृतकः रतिवासमितिपाठे रतिवासंरमाशे

425

यस्यादिव्यवदस्य प्रसंगात्तन्माहात्म्यं कविराह यस्येति षड्भिः श्लोकैः गरुडोऽमृताहरणाय प्रस्थितो भक्षणार्थं महाकायं गजं क
छपं चादाय एकां विस्तीर्णाम् तरोर्यस्य शाखां जगाम गत्वा च यस्य शाखां भारेण बभंज तस्यां भग्नशाखायामधो वे
ल्लानसा याग्रे नैके ऋषयः समागता वभ्रुवुस्तेषां शाखायाः पातेन नाशो माभूदिति तां शाखां तौ गजकछपौ च महाब
लत्वादादायान्यं जगाम तदा मुकुटेवतीं शाखां विकृपटेनभ्रमत्वा नाविदपवतदामिषं गजे कछपं प्रभक्षायितः
यस्य ह्यालिनमादाय महाकायं च कछपं २८ भक्षार्थं गरुडः शाखामाजगाम महाबलः तस्यां तां सहसा
शाखां भारेणापतत्तोनमः २९ सुपर्णः पर्णाव फुल्लां बभंजाथ महाबलः तत्रैव खानसा बाध्यवालखि
ल्या मरीचिपाः ३० आनावभूवुर्भंशात्रमंगताः परमर्षयः तेषां दयार्थं गरुडस्तां शाखां सातयोजनां भ
ग्नामादाय वेगेन तौ चामा गजकछपौ पक्षपातेन धर्मात्मा भक्षयित्वा तदामिषं ३३ निषाद विषये हत्वा
शालपापन यानमः प्रहर्षमतुलं लेभे मोक्षयित्वा महामुनीन् सवनेन प्रहर्षेणा द्विगुणीकृतविक्र
मः अमृतानयनार्थं वै चकार मतिमान्मतिं ३४ अयोजालानि निर्मथ्याभित्वा रत्नगृहं वरं महेन्द्रभवना
द्धलमाजहाराम्बतं ततः ३५ तं महर्षिगणा जुष्टं सुपर्णकृतलक्षणम् नाम्नासुभद्रमद्याग्रोधं ददर्शाथ न
लस्याशात्यग्रतिमया निषादविषये निषाददेशं हत्वा पुनः सवंधान्मोक्षयित्वा प्रहर्षं लेभे २८ ३३ सतेनैव
तमेषामित्र भक्षणान्निषादनाशनम् निरलसं वोध्यम् ३४ अयोजालानि अयः हेमवलनिर्मितजालानि वरं
मयं गरुडोऽपारिवत्तिप्रदेशात् विद्यार्यवदानि वलात्रिमथ्याभित्वा भक्तमयमरहेचं भित्वा रामममस्तं महेन्द्रभवं

श्री॰
रा॰ आ॰
टी॰
८४

भ्रातृभिः कर्मकार्यादिभिः नाभिचिंतयेनुपायानामि १८ उपायतः उपायो चिन्त्यर्थः तत्रैव देहे गर्भविशेषणामदाभायेता
दि १९ ममसाहाय्यकर्मन्यकार्ये तत् कर्म शृणुविस्तरतः २० ११ अपायेऽप्यपायमे २० ततः सर्वक्लेशरहितेयथाभवति
तथा विस्तरं यथाभवति तथा वक्ष्यामि २१ रामकथां गमप्रसंगकृत्वा मारीचस्त्वतोवधूर्वमेनन्नासेनवनस्य

स

एतदर्थमहंप्राप्तस्त्वत्समीपं निशाचर श्रुत्वातर्कंमहाय्येयत्कार्येवचनान्मम सौवर्णस्त्वंगोभूत्वाचित्रो
रजतबिंदुभिः आश्रमेतस्यामस्यसीतायाः प्रमुखेचरत्वोत्तरनिःसंशयंसीतोहप्सातत्मृगश्वपिता गृह्य
तामितिभर्तारंलक्ष्मणंचाभिधास्यति ततस्तयोरपायेतुमेसीतांयथासर्वनिरवाधोहरिष्यामिराहुश्च
इवप्रभामिव २० ततः पश्चात्सुखंरामेभार्याहरणकर्शिते विस्रब्धंप्रहरिष्यामिकृतार्थेनान्तरात्मना २१ तस्य
रामकथांश्रुत्वामारीचस्यमहात्मनः शुष्कंसमभवद्वक्त्रंपरित्रस्तोबभूवच २२ ओष्ठौपरिलिहन्शुष्कौनेत्रैरनि
मेषैरिव मृतभूतइवार्तस्तुरावणंसमुदैक्षत २३ सरावणंत्रस्तविषण्णचेतामहावनेरामपराक्रमज्ञः कृतांजलि
स्तत्त्वमुदाचवाक्यंहितंचतस्मैहितमात्मनश्च २४ इत्यार्षेरामायणेषट्त्रिंशः ३६ तच्छ्रुत्वाराक्षसेंद्रस्यवाक्यंवा
क्यविशारदः प्रत्युवाचमहातेजामारीचोराक्षसेश्वरम् १
सुर्वचस्तुकुमभवत २२ चिंतावसादतिमिरं
मैरिवनेत्रैःपलितः तःरिशोषःसृतभूतोमृतप्रायः २३ आत्मनोहितंमित्यार्थीवद्दी २४ इति श्रीरामायणेषट्त्रिंशः

४२६

८४ षट्‌त्रिंशः १

५ वर्तदेशसहस्राणीयानिमेतानितेत्विदानींमित्यन्वयः वसमानाः वसंतः रामेणासंयुगेसंमृताः तेनमहतासंरका
द्वैतिसंधः परमन्यपमायत्ताः मत्रज्ञाः ७ किंचिदपिपरुषमवक्ताशनैः शरमोत्तणायाथारेवायारितसंजात

वर्तदेशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणां श्रुराणांलब्धलक्षाणांखरचित्तानुवर्तिनां तेत्विदानींजनस्था
नेवसमानामहाबलाः संगताः परमायत्ताभामेणासहसंयुगे नानाशस्त्रप्रहरणाः खरप्रमुखराक्षसाः
तेनसंजातरोषेणरामेणरणमूर्धनि ७ अनुक्त्वापरुषंकिंचिच्छरैर्व्यापारितंधनुः ते च देशसहस्राणि
रक्षसामुग्रतेजसां ८ निहतानिशरैर्दीप्तैर्मानुषेणपदातिना खरश्चनिहतः संख्येदूषणश्चनि
पातितः ९ हत्वात्रिशिरसंचापिनिर्भयादंडकाः कृताः पित्रानिरस्तः क्रुद्धेनसभार्यः क्षीणजीवि
तः सहंतातस्यसैन्यस्यरामः क्षत्रियपांसनः अशीलः कर्कशस्तीक्ष्णोमूर्खोलुब्धोजितेंद्रियः स
त्यक्तधर्मात्वधर्मात्माभूतानामहितेरतः येनवैरंविनारण्येसत्त्वमास्थायकेवलं कर्णनासापहारेण
भगिनीमेविरूपिता अस्यभार्यांजनस्थानात्सीतांसुरसुतोपमा आनयिष्यामिविक्रम्यसहायस्तत्र १५
मेभव त्वयाह्यहंसहायेनपार्श्वस्थेनमहाबल भ्रातृभिश्चसुरान्सर्वान्नाहमत्रानुचिंतये तत्सहायोभव १६
त्वंमेसमर्थोह्यसिराक्षस वीर्येयुद्धेवदर्पेचनह्यस्तिसदृशस्तव उपायतोमहान्शूरः महामायाविशा

यायारेकृते १८ अथभगिनीवैरूप्यनिष्पाणामसमानः क्रोधात् दूषयति रामंपित्रेत्यादिनाक्षीणजीवितः
निरस्तायमीवंत्वयाकरणात्रयाणांमत्पने १० अनप्रकामीलोकंजितंद्रियश्रअस्यानक्रोधात ११ सत्वंबलेमवके

रामायणटीका

श्री॰
रा॰ आ॰
टी॰
८९

कैकेय्याएवंविनेपितरंदृष्ट्वानंतस्यवारितेंकरिष्यामीतिवनंतस्यमंतव्यमहानितोनतकिंचित्सायानपिज्ञापयामितिइत्यर्थः १०
कैकेय्याःप्रियस्यकामस्यमनोरथस्यप्रहेणार्थं ॥ यत्वत्तेनश्रुतंचैवअन्तंतप्रसंगमायेनुन्नानाविनेवतत्कथनेहेतुरा
त्ववमित्यर्थः एवंवकंगतांगदंडेणणवके १२ १२ अथसीतायमहाभयाशकत्वमाह कथंत्विति लेनतेमसायाजितेन्स्य

कैकेय्याःप्रियकामार्थंपितुर्दशरथस्यच हित्वाराज्यंचभोगांश्चप्रविष्टोदंडकावने ॥ ११ नसामःकर्कशस्ता
तनाविहानाजितेंद्रियः अन्तंतनश्रुतंचैवनैवंनवक्ष्महोसि रामोविग्रहवानधर्मःसाधुःसत्यपराक्रमः
राजासर्वस्यलोकस्यदेवानामिववासवः १३ कथंत्वंतस्यवैदेहींरक्षितांस्वेनतेजसा इच्छसिप्रसभंहर्तुंप्रभा
मिवविवस्वतः १४ शराचिषमनाधृष्यंचापखड्गेंधनंरणे रामाग्निंसहसादीप्तंनप्रवेष्टुंत्वमर्हसि १५
धनुर्व्यादित्तदीप्तास्यंशरार्चिषममर्षणं चापबाणधरंतीव्रंशत्रुसेनापहारिणं राज्यसुखंचसंत्यज्यमी
तीविनंदेहमात्मनः नात्मानमादत्येन्नान्तरामांतकमिहार्हसि १७ अप्रमेयंहितत्तेजोयस्यसाजनकात्म
जा नत्वंसमर्थस्तांहर्तुंरामचापाश्रयांवने १८ तस्यवैनरसिंहस्यसिंहोरस्कस्यभामिनी प्राणेभ्योपिप्रिय
तराभार्यानित्यमनुव्रता

वैभवेनकिंचतस्यसमस्येनतेजसासहनप्रतापेनेत्यर्थः १४ शराचिषंशरज्वालंखड्गचापच
देवनतउत्तशरात्ववस्तहयमिधनेयस्य १५ रामेतकंउपकोपपादकविशेषणमाह धनुरिति धनुरेवव्यादित्तंव्याप्तमि
तिवावतदीप्तव्यालादीप्तमास्यंयस्य रामस्वरूपांतकस्यव्यालादीप्तमनेनैवशराचिषमित्यनेनैकं १९ अन्त्यासार्थयितुं

८५

प्रियवादिनः स्वामिहिताहितमपेक्ष्य राजन्न आयातं प्रियं तस्मान्मतो यायत्तत्कालमधुरवाक्यवक्तारः पुरुषाः सुलभाः अपि न
अप्रियस्यापि तत्कालमप्रियतया प्रतीयमानस्यापि कालान्तरे पथ्यस्य वक्ता श्रोता भूत्यस्त्वस्य वभाक्ता अहितवत्प्रतिः
भासमानमपि रदय पथ्यमेवेति गृहीतारानाविवकोऽदुर्लभः अतो मया पथ्यमानमायान्तमप्रियमिवाभासमानमपि पडद
कैपरमहितं प्राणिविशेषः २ अवाथ हेत्तरयुक्तवारत्त्वं आनिमुक्तचारत्वं १ यतदेवाथ हतन पुनवानथोभावी साह

सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः नत्वहं त्वमिव रामं मेमहावीर्यं
गुणोन्नतम् अयुक्तचारं चपलं मन्ये ह्यहं वरुणोपमम् अपि स्वामि भवेज्जातः सर्वेषामपि रक्षसां अपि रामो
न मे क्रुद्धः क्रुद्धो लोकानराक्षसान् अपि तज्जीवितान्तायनोत्पन्नो जनककात्मजा अपि सीता निमित्तं च महद्भ
५ येनयमनेमहत ५ अपि त्वामीश्वरं प्राप्य कामवृत्तं निरंकुशं न विनश्येत्पुरी लंका त्वया सह स राक्षसा ६
त्वद्विधः कामवृत्तो हि दुःशीलः पापमन्त्रितः आत्मानं स्वजनं राष्ट्रं स राजा हन्ति दुर्मतिः ७ न च पित्रा परित्य
क्तो नामर्यादः कथंचन न लुब्धो न च दुःशीलो न च क्षत्रियपांसनः ८ न च धर्मगुणैर्हीनः कौसल्यानन्दव
र्धनः न च तीक्ष्णो हि भूतानां सर्वभूतहिते रतः ९ वंचितं पितरं दृष्ट्वा कैकेय्या सत्यवादिनं करिष्यामीति ध

अपीति रतनमांसत्स्याधं अपि स्वामि भवेदपि हेमं मे यथे नापि किं नव दुःखं विनिहत्यं तिशेषः न ध्यामे क्रुद्धो रा
मो लोकमराक्षसं न क्रुद्धो दापि किं पवमन्योपवाद्य ६ पापमन्त्रितः पापः सहहत्तत्कर्तेषाथ्यविचारः ७ एवं महा
वीर्यत्वं रामे प्रतिपाद्य रावणस्योक्तं ... न च पित्रेत्यादि ८ तेन पापं भवेहेतुः सर्वभूतहितानन्ते ९

अथवाभवमिश्रंरामवलमाह कस्यचिदित्यादि अहमपीमिमंवधुः १२ मद्धिजनः मनोविरस्तश्चन्मयं: ६ यर्वकालेयाम
काले ५५ पेदृष्टमवधापि तथादशरथेनान्नेदिनोप्यभयेन बाल्ययोगमनाय अतिवालेनापीदृशं कृतं किमधुनावाचयति
विवराणाभ्यान्तरभयायमारीचेन नयादशरथेनाकृतं स्मरद्वादशवर्षस्य कृतं ऊनषोडशवर्षीयामितिपाठान्तरं १६ १८

स्वयंगत्वा दशरथंनरेंद्रमिदमब्रवीत् अयंरक्षतुमांरामः पर्वकालेसमाहितः ५ मारीचान्मेभयंघोरंसम
स्त्रेनरेश्वर इत्येवमुक्तोधर्मात्मा राजादशरथस्तदा ५ प्रत्युवाचमहाभागंविश्वामित्रंमहामुनिं ऊनषोड
शवर्षीयमकृतास्त्रश्चराघवः ६ काममस्तुममानन्तमेनंमयासहगमिष्यति वलेनचतुरंगेणस्वयमेत्यनिशा
चर ७ वधिष्यामिमुनिश्रेष्ठ शत्रूंस्तवयथेप्सितं एवमुक्तः सतमुनीराजानमिदमब्रवीत् ८ रामादन्यत्र
लेलोके पर्याप्तेनस्य रक्षसः देवतानामपिवलात् समरेषुभियालकः ९ आसीत्तवकृतंकर्मत्रिलोकावि
दितंनृप कामम्मस्तिमहत्सैन्यंतिष्ठत्विहपरंतप १० वालोप्येषमहातेजाः समर्थस्तस्य निग्रहे गमिष्ये
राममादायस्वस्तितेस्तुपरंतप ११ इत्येवमुक्तामुनिस्तमादायनृपात्मजं जगामयतिप्रीतो विश्वामि
त्रः स्वमाश्रमं १२ तेनपादेउस्कारोपयमतत्तमोदृष्यदीतिते वधंवापार्थिवोराममर्थितं अनिस्कारयन्तुः १३

एवमिभवानदेवानामपिसहायकृत आसीत् अन्यच्च तवतथाकृतंकर्मत्रिलोकविदितं त्रिषुलोकेषुविदितं तथा
पिरामादन्यद्बलं तस्य रक्षसोन पर्याप्तमतः कामंतव बलंपदातितदेवनिश्चितं नृप योभवान् अतएववा
लोपियत्नवाप्रविग्रहसमर्थो नोदेयएवेतिशेषः ५ १० ११ १२ उपास्थितोरामः तदहस्त्वागंममायं प्रातः सवृ ५

अप्रमेयं हि तत्तेजः यस्य नेनावाङ्मनसगोचरत्वं शर्वितं यस्मैत्यनेनतत्साश्रयितत्वं सूचितं १८ नरसिंहमोपम्येनादिशरण
कशिपुप्रभृतिहन्तायमेवेति सूचितं निमममनुव्रतमनेनतस्यमत्कालित्वं सूचितं १९ नेमेति रञ्जत्तमः प्रधाने नः
न्याद्देशानेत्यर्थः २० यथामिममुग्रमहत्वात्तेन किमपि दितमित्यर्थः तेन वैनरोणाहष्टत्तदानदेनेतदर्शनावस्थाने
नवजीवितमित्यर्थः २१ जीवितमिति जीवितार्थदिम्यमनावभीषणाप्रुगेगमेयंमिष्टेमंत्रायित्वाश्रनंतरानिश्चयह
नसायथेयितंशक्यामेयित्याजास्विनः प्रिया दीमसेवङ्गनाशस्याशिखासीनामनुपमा २ किमपमेवर्थ
मिमेहत्वात्तेगातसाधिप हृष्टस्वेवेरातेनतदेनमनुपमोवितं २१ जीवितेवसखवेवराम्येवसङ्कलेभम
तमवैः सावैवैः सार्थवभीषणाप्रुरस्कृतैः मंत्रयित्वामयर्थमिष्टैः हत्वानिश्चयमात्मनः दोषाणावग्र
णानांचसंप्रधार्यवलावलं २२ आत्मनश्चवलंज्ञात्वाराघवस्यवनंततः हितादिनेवनिश्चित्यत्तमंकनेम
हेमितिव्रहृतमन्मेनवनतमाणमागमेकामलराजसूनना २३ हिभूयः श्रुणुवाक्यमत्तमहममवयुक्तं
वनिशाचराधिप २४ इत्यार्षे श्रीरामायणे आरण्यकाण्डे समत्रिंशः सर्गः ३० कदाचिदप्यहंवीर्यातपर्य
टन्पृथिवीमिमां वलंनागसहस्रस्यधारयन्पर्वतोपमः १ नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकांचनकुण्डलः भ
यंलोकस्यजनयन्किरीटीपरिघायुधः व्यचरंदण्डकारण्यमृषिमांसानिभक्षयन् विश्वामित्रोथधर्मात्मामहि
त्वाद्दोषगुणावलावलम्विधारणादिषये आत्मनोरामसवदोषगुणावलावलंसंप्रधार्यविचार्यतदनन्तरेस्तसयामस
ववलनतन्तोज्ञात्वानिश्चित्यतव आत्मनोहितामिदमितिनिश्चित्ययत त्रमनन्तकंनमहेमित्यर्थः २२ २४ मत्तविचा
रयोत्तमस्यममत्वेयनिश्चयश्चाह् अहंमिति १ दंदवरस्य २५ इतिश्रीरामायणेसममनिलेकआरण्यकांडेसमत्रिंशः

श्री॰
रा॰ श्री॰
टी॰
८

अनर्थेभ्यः सप्ताङ्गपरं आहरिष्यामि यत्नात् संपादयिष्यामि २४ २५ अमंगदोषादित्यर्थः कलमात्रस्य नाशः प्राप्तोऽनीत्याह अकृतं वे
नोपायानि परपापैः परपापात्मनोपायैर्निर्मितैः नागकृदेसर्पप्रकारकृहेसर्पनिग्रहाय अविहेनराजेश्रीरनथीवरादिनाय
तेऽनेनवा यथा प्रश्नगात्मत्स्यानरूपितितहत २६ २७ एतत्तदारान्यविरुद्धतदारानन्यत्कृद्वाराणीतियावत २८ २९ नवपरिपद्देतः

इत्यादिनेऽप्यरीलंकां विनष्टां मैथिलीकृते अकृतं वेनोपिपपान्निभवपः पापमंश्रयात् परपापैर्विनश्यतिमत्स्यानाम्
गरुडेपथा २९ दिव्यांबरधनहिरण्यांगनादिव्याभरणाभूषितान् इत्यभिहितनाभूमौ तवदोषामराततमान २७ स्वत
दारामत्तदारांश्च दशादिड्वतोदिशः हतशेषाननशरणानइत्यभिन्निशाचरान् २८ प्रदृश्यभवनालेकां इत्यभिवम
मशाय स्वत्तानवधीतिमामभिबालामामाहतो २९ परदाराभिमर्शात्तुनान्यत्पापतरंमहत् प्रमदानाम्सहस्राणि
तवराजन्परिग्रहे भवस्वदारनिरतः स्वकुलंरक्षराक्षस मानंवृद्धिंचराज्यंचजीवितंचेष्टमात्मनः ३१ कलत्राणिच
सौम्यानि मित्रवर्गंतथैवच यदीच्छसि चिरंभोक्तुंमाकृथारामविप्रियं ३२ निवार्यमाणः सुहृदा मयाभृश
प्रसह्यसीतां यदिधर्षयिष्यसि गमिष्यसि क्षीणबलः सबांधवो यमक्षयं रामशरात्तजीवितः ३३ इत्यादेवमाम
योगस्त्रानकोप्यहविंशः २८ एवमाभितदायमकः कथंचितेनसंगवो इदानीमपियद्दंतनकृताप्रेक्षयमस्ते १

पेप्रमहानोमहस्रायोयतस्मात्स्वरसमस्तनायमनोयेहीनयेः १ ३१ ३२ इतिश्रीमामायणेष्टविशः २८ पुनः स्वा
नभवाभिइंगमहत्तमभ्यदयस्वमिति तदाविश्वामित्रयतस्मत्समयेनेनकथंविनम्रकोऽसि इदानीप्रोच्चावस्यांया
मपियहंतमदिग्धयस्व स्वयत्स्वलोकोतत्वतिभिक्तासाथ्यगृह्यश्रूतावतियावत्

अज्ञातवंशजनः श्मश्रुदिङ्मलाविकप्रादुर्भाववर्जितस्त्वयं ः पक्ववस्त्रधरः ब्रह्मचर्येस्थितः शिखी ... धरः कनककमा
लयोपलालितः १५ आजगामेत्थं मम पुरतः अत्र पार्श्वे सा यं कालिदासदेवपादवृक्षपादे वा हमागतो नूनं तदागमनं मम
पत्न्यात्मास्मि निधनं याति यद्वा तत्कालिकत्वेन विस्मृतत्वाद्दानत्वारोपः आशीर्वादलिङ्गाश्रमोऽतः स आश्रममध्ये दत्त
अज्ञातवंशजनः श्रीमान्बालः स्यामः शुभेक्षणः पक्ववस्त्रधरो धन्वी शिखी कनकमालया १६ शोभयन्दण्ड
कारण्यदीप्तेन स्वेन तेजसा अहं स्पन्नतदाराम्भोबालवद्दृश्यो दितः १७ ततोऽहमेव चकेन्द्र(?)शालभकोवन ...
नः वनीदनवरोदपीदाजगाम आश्रमान्तरं तेन दृष्टः प्राविशल्लक्ष्मस्त्रहस्तेवाप्यताग्रधः मातहस्यार्थ नु ः सत्यमसे
भीतश्चकार ह १७ अवजानन्नहं मोहाद्दाल्यायमिति राघव विश्वामित्रस्य तावेदिमभ्यधावकृतं सर्वं तेन मुक्त
स्तेनो बाणः शितः शत्रुनिबर्हणः तेनाहं ताडितः क्षिप्तः समुद्रे शतयोजने नेच्छतातातमां हेतं तदा वीर
रामरक्षितः रामस्य शरवेगेन निरस्तो भ्रान्तचेतनः २० पातितोऽहं तदा तेन गम्भीरे सागराम्भसि प्राप्य संज्ञां चिरा
त्तात लङ्कां प्रतिगतः पुरीं २१ एवमस्मि तदा मुक्तः सहायास्ते निपातिताः अकृतास्त्रेण रामेण बालेनाक्लिष्ट
कर्मणा तन्मयावार्यमाणस्त्वं यदि रामेण विग्रहं करिष्यस्यापदं घोरां क्षिप्रं प्राप्य नशिष्यसि क्रीडारतिविधिज्ञानां
व्यसनानां समाजोत्सवदर्शिनां रक्षसां चैव सन्तापमनर्थं चाहरिष्यसि हर्म्यप्रासादसंबाधां नानारत्नविभू
षितां द्रक्ष्यसि त्वं पुरीं लङ्कां विनष्टां मैथिलीकृते ... प्रविष्टोऽहं तेन दृष्टस्त्वं स्वयं १२८ शतयोजनेन तदानत्यर्थेन तदेशास्थितेस मृषेति
नः १९ नेक्षताश्चनिक्षता पतत्त्रता तां केवलं कपाजिस्मितमारीचाचासयः भाविकार्यार्थामिमितवक्तनन्ते २ २९

श्री॰
रा॰ श्री॰
टी॰

शयनस्थाविनः लावनमकेलेऽनन्तपरित्यागः ७ अयोध्यायामवस्तनः अनयवलातप्रसन्नयोनिषः समाश्रितः स्थितः कश्याः १७ १९
अहितेनामवाहितेविवने उद्ग्माामिभीतोभवामिश्ववेतनः सघमौनसवेतनोपिनदर्शनववशात्तलब्धपेतन्नः यत्ताग्रामीम
षेः १७ एकावदीनोति पंववमालाहर्शनेयमामः सवक्रमशक्त्रा इतिभावः तमोभेकदेशसमावदपिनामभयकोकिं
वक्रयहशीजनाग्रामेभयजनकत्वमिति स्यानेपाषीकेशनवप्रकीर्तेति गीवाझोकार्यवेवंयपः १८ १९ नसमाशमेताव

प्रोरामप्रकोरामस्पकथंविनाप्यजीविते २हप्रवानिनो३क्रमापसोहंसमाहितः १४ हवेहवेहिपयणामि
वीरक्रमाजिनोवरे महीनथनुषरामेपाशहस्तमिवोनकम श्रपिराममसहसाशिभीतः पशामिमवशराम
भीतमिदंसर्वमशावप्रतिभातिमे १९ राममेवहिपश्यामिरहितेगासमेश्वर हृष्टानप्रगतंरामसङ्मामीव
वेनमः १७ २कारादीनिनामानिरामत्रस्तमावणा रत्नीविवरपामैवविवासेननपंतिमे १८ श्रहंतस्पप्रभावज्ञो
नपुडेतेनतेवमे सलिलानमुविवापिहमाहिरञ्जनेटनः १९ रामरामेमासुध्यस्तनमोवाकनवपा नेनेरामक
थाकार्याहमोरहमिक्रमि २॰ बहवः साधवोलोकेयुक्ताथममनुहिनाः पेषामणापेधनविनष्टाः सपीकृता
मोहंपयापनायेनविनशेपेतिप्रावर क्रूरयेतेतमतत्रमहंमानामपामिवे २१ रोपुच्यसपतरूविनेननतदागपहाद्भवि
तः सर्वेक्रमनाशकत्वान तुडेपकसैवनाशादितिभावः मस्पपतमाहः तमोवेवि यादेमामीवंतइच्छामिक्षमिनरागमकथा
नेकायोनकथयापनमनेसपदारकनाइमयोगपितेनोनाशमवणादपभिकाइः रवस्येतिभावः २ त्मापवः श्रकृतपरापका
शः प्रकाशेषावतः अनाक्षिनाइतिकतेमिनिहा २१ परापराधननवापराधेनेममधेः विनशेपविनश्यामि श्रतोहेरवसय

430

२८

सर्वेनयाकामतः श्रामंकर्तुंशापितोयद्वमतिर्विस्मः श्रुयामतत्हिषयप्रहार्तिवैरागः ताभ्यांस्वतार्थाभ्यांसहितोरूपमपि
रूपगरूपः सनप्रविष्टश्चान्नयः २ ततदेवाह दीप्तमेति ३ ४ ५ वनगोवसनरूषीन्श्रुम्मजीवोध्य ६ आसादयंश्रामवाद
गतसमाभ्यामहेदाभ्यामनिर्विंमत्तयाकृतः सहितोमृगरूपाभ्यांप्रविष्टोदंडकावनं २ दीप्तजिह्वोमहादंष्ट्र
नीलांगंहेमोमहावलः ववंदंडकारण्यमांसभक्षोमहामृगः ३ आमिहोवेब्रुतीपंत्र वैत्यहहेश्चरावणा श्र
स्पतयोरोश्रुवरंतापमानतावभ्रषयव ४ तिहमदंडकारण्येतापमानयमेवातिरगाः क्रोधिराणिपिवेत
पीतन्मामानिवभद्रयन ५ ऋषिमांसाशनः क्रूरसासयन्वनगोचरान् ततदातपरमनोद्रवदंडका
वने ६ ततदंडकारण्येवरंधर्मरहषकः आसादयनदापमंतापसंधर्ममाश्रितं ७ वैदेहीवमहाभागा
लक्ष्मणवमहारथः तापसंनियताहारंसर्वभूतहितेरत ८ सोहवनगतेरामंपरिभूयमहाबलं तापसो
यमितिज्ञात्वाहवैरमनुस्मरन ९ अभ्ययावंसंसक्रुद्धस्तीक्ष्णशृंगोमृगाकृतिः जिघांसुरकृतप्रज्ञस्त
प्रहारमनुस्मरन १० तेनमुक्ताः त्रयोवाणाः शिताः शत्रुनिवर्हणाः विकृष्यसमहच्चापंसुपर्णानिल
तुल्यगाः ११ तेवाणावज्रसंकाशाः सुघोराः रक्तभोजनाः आजग्मुः सहिताः सर्वेत्रयः सन्नतपर्वणाः १२
पराक्रमज्ञोरामस्यशाठ्योदृष्टभयः पुरा समुत्क्रांतस्ततोमुक्तस्तावुभौराक्षसौहतौ १३
तावमेयमैतापमसेवंधिधर्ममाश्रित १४ स्वकृतप्रजनः स्वकृतविचारः तेप्रहारेहर्वेगमदतप्रहारे १० ११ सन्नतप
र्वणः श्रुटीवेनमांव १५ प्रोतगृहविनियकारीरहरूनः रामादितिशेषः सनत्क्रांतः पलायितः प्रपातिनः ११

श्री॰
वा॰रा॰
टी॰
८

शक्तोमीत्यसमर्थत्वात्कथमित्यत आह ३ उक्तेऽपि अशक्यार्थे योजनं त्वज्ञत्वात् अशक्यार्थं निष्फलं तमेव गुणाकं
तेषामस्य देवतास्थानं विकाशात् ४ संपुगे पापशीलत्वादिगुणाकस्य तीव्रात्कारहेतुत्वात् रामस्य मार्यापहरणं निषेव
स्यित्येतमेतं नवाक्यैमेंतं निवर्तयितुमशक्यमित्यर्थः मामिति द्वितीयाव्यत्वात् ५ तत्रत्वं विनयमुपपादयति
यइति प्राकृतमसारं लौकिकं पापकर्मदेशकं ५ संपुगेऽरावरे हेतुरितिमन्वयः ६ १ अपि वा हृदयज्ञं रमलापत्वं वा

इत्युक्तैनत्वदत्युक्तार्थमारीवमपि कथ्यते वाक्यं निष्फलमत्यर्थं बीजमुप्तमिवोषरे तद्वाक्यैर्नतमोशक्यं
भेत्तुं रामस्य संयुगे मूर्खस्य पापशीलस्य मानुषस्यविशेषतः यस्य त्वास्य दोराज्यमानरापिनरं तच्च
सीवाक्यं प्राकृतेस्यत्वावनमेकपदेगतः अवश्यं तम यातस्य संसंयुगेरावरस्य विनः प्रतीतः प्रियतनयासी
ताहृतेवातवमन्त्रिधो पदं मतिश्चिन्ताबुद्धिस्थिस्मारीवविद्यते नच्चावतंपितं शक्याम्ने दैवपिसासु
रैः १ दोषं गुणं वामे दृष्टत्वमेवं वक्तुमर्हसि अपायं वाप्युपायं वा कार्यस्यास्य विनिश्चये ८ संपृष्टेन तु व
क्तव्यं सचिवेन विपश्चिता उद्यतांजलिनाराज्ञो य इच्छेद्भूतिमात्म
मेतनत्रूर्वं त्वगतस्त्वाह दोषं गुणं वेति

कस्य चित्संशिष्टस्य कार्यस्य विनिश्चये निश्चयामित्यर्थं अवधारितेकोगुणः कउपायः कोपाय इति यदि ह
ष्टस्यात् तदापि वक्तुमर्हसि गुणदोषादिकमित्यर्थः मया तु निश्चितेकार्ये केवलं साहाय्यमित्युक्तं प्रसंगेतो
नेतत्वा संगतमितिभावः ८ पृष्टेनरामेवराजनिसचिवेनविनीतेनवाच्यमित्याह संपृष्टेनेति उद्यतांजलिनेत्यनेन

तत्र हेतुमाह रामश्चेति तेजः पराक्रमः सत्वं बुद्धिबले बलं शारीरं हि यतो महातेजस्त्वादिगुणैः रामः प्रसिद्धः तत्र हेतोरामः रावणस्य लोकस्यान्तकरः हिनिश्चयेन भवेदिति अपि सं भाव्यते अतोनानयामि त्वं तु इहै कलरावसत्कृतना शाभियेति भावः २२ स्वविनाशस्यानि त्वाज्ज्ञानं न्याय्यत्वात् तत्रतमेव पुंकेनाह यदीति स्थिता हन्तानश्यन्तदोष विद्रूपितस्य शूर्पणखा हेतोः रातिहन्तस्य सीमवस्थितेन रामेणापदि शूर्पणखावावेदननिरोधस्य योगेनाशमेः

रामश्चाहि महातेजा महासत्त्वो महाबलः अपि राक्षसलोकस्य भवेदन्तकरो पि हि यदि शूर्पणखा हेतोर्ज नस्थानगतः खरः अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा अत्र ब्रूहि यथा तत्त्वं कोरामस्य व्यतिक्र मः २७ इदं वचो वधार्हस्य नामयाय यथाश्वमानयदि नागमिष्यत्स्यमेस सवोध्ववस्वसाक्षिनाविनेरः णाहतोयराममाशोरवजिस्तगैः २५ इत्यार्षे रामायणे एकोनचत्वारिंशः २५ मारीचस्य तु तद्वाक्यं क्षमं युक्तं च रावणः उक्तो न प्रतिजग्राह मर्तुकाम इवौषधम् १ तं पथ्यहितवक्तारं मारीचं राक्षसाधिपः अब्रवीत्परुषं वाक्यमयुक्तं कालचोदितः २

णाहतसदाकोरामस्यव्यतिक्रमोः स्वापत्त्वमेव ब्रूहि २८ मिति यथोच्यमानं परमार्थेनेत्थमानयदि नाभिपतन्पन्यसेमंगीकरिष्यसि तदा रणाहनः सवोधवस्ते जीवितं त्यक्ष्यसि इति मयाप्राप्येव निश्चीयते २५ इति श्रीरामायणे आरण्यकाण्डे एकोनचत्वारिंशः २५ मारीचस्य मारीचेन तदुक्तं निहितं मर्षं मयुक्तं स्वार्थं कालनाविनं कालकृत्युक्तं उपादिष्टं रावणो मत्तः औषधमिव

रा॰ टी॰ अर॰ २२

श्री
रा॰ अ॰
टी॰
८१

१९ रामश्चाप्याश्रमं शून्यं रामभवनिमहसाधनिपुणं २०-२१ शिवेमार्गेगकसौम्यो भूत्वा आश्रितो भवेत्कथं किं वा शिवं मनो हरे मार्गे मृग
रूपेणागच्छ यावद्गृहं २४ २५ अथ राजन्यात्तवाक्याकर्णनोद्दण्डमाह नो वेदितिमद्वचनान्न वर्तसे मरणमेवान्नहानेन जीवनं मत्तो वक्ष्
यमाणेत्याशीर्वा एवं श्रावणेन यः कारणो बलात्मदलहेतुकमरणभयानेकारिष्यसेव २६ रामास्यापरिपदयेइवकदाचिन्नोवेन
तो ह्येमायामयेहस्ताकांवनेजातविस्मया आनयेनमितिविप्रेरामंवत्स्यतिमैथिली २७ अथ क्रोतेवकाक्रस्येह
रवेत्त्वाप्युदाहर हा सीतेलक्ष्मणेत्येवं रामवद्व्याहरन्नूपकं ३० नक्रत्वारामवद्वीसीनयावप्रवोदितः शृणुगच्छ
तिमंशान्तः सौमित्रिरपि सोऽह्युद्दातं ३१ अपक्रान्तेवकाक्रन्तेलक्ष्मणेवयथाहरवं आहरिष्यामि वैदेहीं महत्सा
हः शचीमिव ३२ एवं कृत्वानिदं कार्यं यथेष्टं गच्छ रावण सा सर्वार्थं प्रदास्यामि मारीच तव सुव्रत ३३ गच्छ त्वं
माश्रिवंमार्गेकार्यं स्यास्यविहद्दये श्रहं त्वानुगमिष्यामि रथेनोद्दण्डकावनं ३४ प्राप्य सीतामयुद्धेन वंचयित्वा तु
राघवं लंकां प्रतिगमिष्यामि कृतकार्यः सह त्वया ३५ नो चेत्करोमि मारीच हन्मि त्वामहमद्य वै एतत्कार्यमव
श्यं मे बलादपि करिष्यामि ३६ राज्ञो विप्रतिकूलस्थो न जातु सुखमेधते ३७ आसाद्य तं जीवितसंशयस्ते मृत्युर्ध्रु
वो ह्यद्य मया विरुध्यतः एतद्यथावत्परिगण्य बुद्ध्या यदत्र पथ्यं कुरु तत्तथा त्वं ३८ इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यका
ले भाष्यमिव बुद्धवनाकर्णनोनु सर्वं यथायम्यवे त्वा ह आमाद्यतितं रामं संशयेन नेत्रा निश्चयः एतन्न मद्भक्तवचने ३९
इति श्रीरामाभिराम आरण्यकांडे व्याख्यायां चतुर्थः सर्गः ४ रावणवचनं मेयामुर्धन्यनानातमः रावलक्ष्मणश्रीरामरूपकार्यप्रति
कूले अन्यथावध्यं करिष्यामीत्येवं प्रतिकूलवाक्यं महितं यथातथा तमोऽस्मत्प्रोक्तः शंकोरीवः श्वनिवेश हननो ययथावाक्य

मवकीय

८

यथावारणराजनीत्वक्रमार्गेणाशुकेसावमर्दनराजहृष्टावमर्दसहितं अथवापयप्रार्थेयपयपिहितंतथापिनाभिनंदे
तेनहृष्टएवममाहितमावमर्दसहितेमानत्तेनेनवहुसोमनुवितमिति भावः ११ ततोवनकारनिष्टमयोन्याह केरवन
वाहश्रृयतेति १२ कानिरूपाणीत्याह क्रमेणाऽऽसमितिऽऽसयेनतपामसोपयदयाहृदितनत्वदेवहसविनश
हम एवंवत्सदर्शनवकानिनीत्वादरूपानअन्याशयः १३ यमेसजथम १४ अस्यागतमतित्यमित्येनेनहृस्त्वा
वाक्यमशतिव्रतंतमरुहर्देवश्रमंहितम उपवारेणाशुकेववक्रयोवसधाधियः १० सावमर्देनयथावाक्यम
यवाविनमयतेना भिनंदेननदाजामानापीमानवर्जितं ११ एवंरूपाणिराजानोधारयेत्समितोनमः
शेषेहितस्ममोमस्पयमस्यवक्राप्सव १२ आसम्गतत्यविक्रमश्चसोमर्दद्रुप्रसन्नना धारयतिमहा
त्मानोराजानः सगादावर १३ तस्मात्सर्वास्ववस्थासुमामाः हृयाश्चनित्यदा त्वंतधर्ममविज्ञायकेवल
मोहमाश्रितः १४ अथ्यागतेतनदोरात्म्याम्रु षवदमीदश गुणादोषानक्षामिहमेवात्मानिसतम १५
मेपाक्रमपिवेत्नावतनाप्रत्यमितविक्रम अमित्तसभवान्क्रन्यसाहाय्यकर्तुमर्हसि १६ श्रृणुतेकर्म
साहाय्येयत्कार्यंववनात्ममेसावाणास्तंमगाभूत्वाविचारजनविड्गमः १७ आश्रमेनस्यसमस्यसीना
तिशयंसवयानि गुणादोषश्रेअकिंममाहितामितिश्रेष्टनारेहयोवकेपकृत्ननवेनदेकमपिमयाहृष्टमिविभा
वः १८ आपिवश्रृणिनमयानाप्रतिपत्तावदेवोकेकिंतत्राह असिमसीतापहारदुर्प्रकृत्ससभवान्मयानिषूकः
साहाय्यकर्तुमर्हसीति १९ किंतत्मकर्तव्यंसाहाय्यमित्याह श्रृणुवितिसाहाय्यमभववनायत्कार्येनत्कर्मश्र

श्री॰
वा॰ श्री॰
टी॰
८२

तीलक्ष्मणेत्रा: तीलोपायप्रयोक्तार: तेनेन तन्मंत्र शाठ्विपाप्रासास रूपमन्येनेभ्यसमनयाऽस्यापनेनेमेदोणदतुर्डि: स्वरूपिर्येयोनेर॰ धायधक्षाविषमेषुमारयद्भि: महन्नशंयतिनयातेयनानेमेविभि: महन्नशंयावि ११ यक्तयमेमनहितनाः घकयमोनक्षाना ॰: साधवोनोतियाणंनिष्टा: सपरिकृदा: सपरिजना: १२ तीक्ष्णादंडेनप्रमानोप्रतिकूलेनरसमाणा: प्रतानवर्धने गोमाषुनाम्नगयातकृतोवेनेरस्रमाणाम्नगाश्व १४ कर्कश: क्रूरवुद्धि: कठिनश्च १५ तदिदेवनेमारणात्रूपवोरकाकना तस्मात्सर्वोस्वयम्पास्रवतिनयानुगाधिपा: राज्यपालयितेशवोनतीक्ष्णोनतिशावरनवातिप्रतिकूलेननावि नीतेनमालम येतीक्ष्णामंत्रा: मवित्राभ्यमंतेनमहतेनवै विषमेषुरक्षा: शीघ्रमंदमारथ्ययोययथा १२ वहव: सा यवोलोकेषुकयमेमनहितता: परेषामयराधेनविनष्टा: सपरिकृदा: १२ स्वामिनाप्रतिकूलेनप्रमात्तीक्ष्णोनरा वणारतमाणानवर्धनेमत्यगोमायुनायथा १४ अवश्यंविनशिष्यंतिसर्वेरावणारातमा: येषांत्वंकर्कशोराजाडु र्वुद्धिरजितेन्द्रिय: १५ तदिदंकाकतालीयंघोरमासादितंमया अत्रत्वंशावनीयोसिससैन्योविनशिष्यसि १९ मा निहत्यतुसमोमावधिपात्यावधिष्यति अनेनकृतकृत्योस्मिम्रियेयाणरिणाहतन: १७ लीयमाकासिकेमयासादिते ययपितथापितयातिनमयाशोक: क्रियते नाहतमाहिधुवोमरणरित्पायात् तस्मात्त्वंसमैन्यो विनशिष्यसियत्तश्र गोक्षैतमयाशोचनीयोसि १८ ननुममम्ररणंकथानिश्चितेतत्राह मामिति मांनिहत्येवोलस्त्वामश्वेरघवमाविरादपियष्यति तस्मादभयवधापमेतानिश्चितत्वेनावारामादानतोननवधनकृतोस्मियन्नबधेरगोरिणहमोस्मि२० राजतोवलान्ननेणा घेतयावेणानत्रुतोमत्य: कृतोदत्तान्नात्रावनसोरयमेनेनडुर्मरणात्वेनकृषासेकेऽ: शत्रामारितसास्तिपादकदानायभावश्च

वसुर गमतीमरतेगकतमीक्षीतितयं ईदृशं ...

433

विनाशः विनाशोपायः २ साविनान्वयामस्द्वावस्थान मितिशेषः कोनाभिनंदतिकेनपायकृतोउपायतः उपाय
घातेन ३ नष्टापदेशास्त्वनोहीनवीर्यानवशत्रवः येत्वांनतेनावलवनतेणाशत्रुणोपरुद्धेःविनशंपनेइच्छामि
ठोति ४ स्वहस्तेनमानिनविनाशोपायेन ५ येत्वामेवंरूपसमारूढनानिगृह्णंतिनवाशयतिश्रमात्यात्तेव
मुक्त्वीत्यत्तवंवाक्यानिःशंकोराक्षसाधिपं १ केनायमुपदिष्टस्तेविनाशःपापकर्मणां मधुरस्सारा
न्यस्यमामामस्यनिशाचर २ कस्त्वयासाविनाराजन्नाभिनंदतिपापकृत्व केनेदमुपदिष्टंतेस्मस्तद्वा
रमपायत शत्रुवत्तवसख्यकेहीनवीर्यानिशाचर ३ छोतिनाविनशंपनमुपरुद्धबलीयसा केनेद
मुपदिष्टंतेवत्तदेत्वामुन्नणाहितबुद्धिना यस्त्वामिच्छतिनशंपतस्वहस्तेननिशाचर ५ वध्याः खलुन
वध्यन्तेसचिवास्तवरावण येत्वामुत्पथमारूढनानिगृह्णंतिसर्वशः अमात्यैःकामवृत्तोहिराजा
कापथमाश्रितः नियाम्यःसर्वथासद्भिःसनियाम्योनगृह्यसे ७ धर्ममर्थंचकामं
चयशश्चजयतांवर स्वामिप्रसादात्सचिवाः प्राप्नुवंतिनिशाचर विपर्ययेत्वतत्सर्वंव्यर्थंभवति
रावण व्यसनंस्वामिवैगुण्यात्प्राप्नुवंतीतरेजनाः राजमूलोहिधर्मश्चयशश्चजयतांवर ९
धावयवोमयाः कृतस्त्वतयानवधंतक्रत्यर्थः ८ तत्रनीतिशास्त्रमाह अमात्यैरेवतदुष्टेयंतत्राह धर्ममि
ति ८ विपर्ययस्वामिवैगुण्याततत्रमकेवलंतेषामेवव्यसनप्राप्तिः किंतुसर्वजनानामित्तदाहरनरेजनाइ
ति अपीतिशेषः ९ १० तीक्ष्णानकरदंडेनप्रजनिक्लेनस्वप्रकृतीनामितिशेषः ११

तेनवचनेनरावणस्तीतिवर्तनेनः ससंश्लिष्टोऽऽर्यंशौटीर्यंतत्पूर्वोक्तंएतद्वचोयोगमित्रिशेषः इदानींमारीचोसिस्वप्रकृतिंप्राप्तोसि
वेमत्वाहितानमलत्वादिविशेषतिशेषः ६ खराः आकाशगामीरथः ७ अनेनामलत्वसाराहितेनसमर्थ ८ ९ आश्रममंडला
त्मारीचाश्रममंडलादित्यर्थः पत्तनंनगरंयोगरावयानीराजधानीत्वेनभेदः पत्तनशब्दोऽयंवादिः १० ११ १२ १३ १४ १५

प्रहृष्टस्त्वभवत्तेनवचनेनसरावणः परिष्वज्यसुसंश्लिष्टमिदंवचनमब्रवीत् ५ एतच्छौटीर्ययुक्तंतेमच्छन्दवश
वर्तिनः इदानीमसिमारीचः पूर्वमन्योनिशाचरः ६ आरुह्यतामयंशीघ्रंखगोरत्नविभूषितः मयासहरथो
युक्तः पिशाचवदनैःखरैः ७ प्रलोभयित्वावैदेहींयथेष्टंगन्तुमर्हसि तांशून्येप्रसभंसीतामानयिष्यामिमै
थिलीं ८ ततस्तथेत्युवाचैनंरावणंताटकासुतः ततोरावणमारीचौविमानमिवतंरथं ९ आरुह्ययय्तुः
शीघ्रंतस्मादाश्रममंडलात् तथैवतत्रपश्यन्तौपत्तनानिवनानिच १० गिरींश्चसरितःसर्वाराष्ट्राणिनग
राणिच समेत्यदंडकारण्यंराघवस्याश्रमंततः ११ ददर्शसहमारीचोरावणोराक्षसाधिपः अवतीर्यर
थात्तस्मात्ततःकांचनभूषणात् १२ हस्तेगृहीत्वामारीचंरावणोवाक्यमब्रवीत् एतद्रामाश्रमपदंदृश्यते
कदलीवृतं १३ क्रियतांतत्सखेशीघ्रंयदर्थंवयमागताः सरावणवचःश्रुत्वामारीचोराक्षसस्तदा १४ मृगोभू
त्वाश्रमद्वारिरामस्यविचचारह सतुरूपंसमास्थायमहदद्भुतदर्शनं १५ मणिप्रवरशृङ्गाग्रः सितासितमुखा
कृतिः रक्तपद्मोत्पलमुखइन्द्रनीलोत्पलश्रवाः १६
मणिप्रवरशृङ्गाग्रः इन्द्रनीलरत्नाकारशृङ्गाग्रः मणिशब्दः केव
लेन्द्रनीलेइतिकविसमयप्रसिद्धः अवांतरविशेषाकारविदमितामुखस्याकृतिःशोभायस्यसः नदेवाहरक्तप

आत्मानं रावणं संवीक्ष्य वमात्मानमिमं तन्नयः १९ कदाचिद्यदिमं यामी वना संहे वसीतामान यिष्यसि तदा यच्चाद
यिसर्वे वयामिच्छिनरन्ययं ः १५ नमस्यासेश्रतिकुलं नष्यानपरिमद्दृक्षासिन्ययं ः परेनकल्पाः स्मनमायाः २०
इतिश्रीरामश्रीरामायणानिलके आरण्यकाण्डेएकचत्वारिंशः सर्गः ४१ दृष्ट्वैवरप्रमोः रावणायज्ञयश्च
दर्शनादेवरामस्य हतं मामवयाश्य आत्मानं वहतं विदित्वा सीतां संवीक्ष्य वम १८ आनयिष्यसि वे
सीतां मा आत्मानं हितां मस्या नेव त्वमपि नाहं वे नैव लंकां न राक्षसाः १९ निवार्यमाणस्त्वं मया हितैषि
णा न मृष्यसे वाक्यमिदं निशाचर परेतकल्पा हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितं २०
इति श्रीरामायणे आरण्यकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ४१ एवमुक्त्वा तु परुषं मारीचो रावणं ततः
गच्छावेत्यब्रवीद्दीनो भयाद्रात्रिचरप्रभोः १ दृष्टश्चाहं पुनस्तेन शरचापासिधारिणा मद्वधोद्यत
शस्त्रेण निहतं जीवितं च मे २ नहि रामं पराक्रम्य जीवन्प्रतिनिवर्तते वर्तते प्रतिरूपो सौ यम
दण्डहतस्य ते ३ किं तु कर्तुं मया शक्यं एवं त्वयि दुरात्मनि एष गच्छाम्यहं तात स्वस्ति तेस्तु निशाच
र ४ प्रहृष्टस्त्वभवत्तेन वचनेन स राक्षसः परिष्वज्य सुसंश्लिष्टमिदं वचनमब्रवीत् ५ एतच्छौण्डीर्ययुक्तं
ते मच्छन्दादिव भाषितम् इदानीमसि मारीचः पूर्वमन्यो निशाचरः ६ आरुह्यतामयं शीघ्रं खगो रत्नविभूषितः मया सह रथो युक्तः पिशाचवदनैः खरैः ७ प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि तां शून्ये प्रसभं सीतामानयिष्यामि मैथिलीम् ८

श्री
रा॰ अ॰
टी॰
८४

रामा॰ आरण्य॰ ५२

सम्यक् परतो पि भावस्य संदेह संकादनार्थं संस्पर्शात् पि स्वात्मगत यांति ३॰ अथवयो गृहाणां अशोकस्ततः कुसुमानाम
वयोत्क्षिप्ताः संतकाले यथा वान् सरामिमोसानात पुष्पफल कुसुमानि तत्पापानि मोमित्रे कर स्वेदवनामिलक्षिव
वानां रेरा मोक्षं किं चाग्रेदाद प्रमाभो मानवं यथो बामांनायी को रानि तदेना हन्मानि तावण प्रतिस्थानतो हन्मदर्शनका

म्सम सधैरन गतः पुनरेव निवर्तते सीतादर्शनमाकांक्षन् रामो मृगगतो वनः २७ पीतभ्रमति विचारिणीमंड
लानि विनिषुणतेव समदीखवसर्वे तन्मृगाये मेवनेवराः २८ उपगम्य समाघ्राय विद्रवंति दिशो दश
राक्षसः सोपि नानामृगान् मृगवधे रतः २९ प्रकाशनार्थं भावस्य नभस्ययनि संस्पर्शात् तस्मिन्नेव ततः
कालेवैदेही शुभलोचना ३॰ कुसुमापचये व्यग्रा पादपानभ्यवर्तत कर्णिकारानशोकांश्च चूतांश्च
मदिरेक्षणा ३१ कुसुमान्यपचिन्वंती चचार रुचिरानना अनर्हा वनवासस्य सा तं रत्नमयं मृगं ३२ म
क्तामणिविचित्रांगं ददर्श परमांगना तं वै रुचिर दंतोष्ठ रुप्यधातु तनूरुहं ३३ विस्मयोत्फुल्लनयना
सस्नेहं समुदैक्षत स च तां राम दयितां पश्यन् मायामयो मृगः ३४ विचचार ततस्तत्र दीपयन्निव तद्व
नं अग्रहः पर्स्वर्ं हस्तातं नानारत्नमयं मृगं ३५ विस्मयं परमं सीता जगाम जनकात्मजा ३६ इत्यार्षे श्रीरा॰
मायणे आरण्यकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२ सा तं संप्रेक्ष्य सुश्रोणी कुसुमानि विचिन्वती हेमराजत

वर्णाभ्यां पार्श्वाभ्यां उपशोभितं ८

वर्णाभ्यां पार्श्वाभ्यां उपशोभितं ३२ कृपया मृगं ददृशे मुक्ता श्वासा यां सकलाः रत्नविद्रमैः ...

वर्णाभ्यां ... ८

सैवतं प्रेक्ष्य नि सीता लक्ष्मणाकंधरं तेन दशमो मा मसौ हीन शोभा लंबं गमे नि संगकृते मावेक्ष्य लक्ष्मणाश्च आह रामो हेमाभं स्पृह्यालक्ष्मी
तनो वीणं गे बवाम समा स्यातस्य दर्शनमानत्तो किर संगते पां वस्या नत कुरूपं दांते हन्यमनस्तद्दर्शनात् ३१ अनहा वनवा॰

सवेत्प्रवेनम ... ८३

435

मधुकपुष्पसदृशपार्श्वद्वयः केसरपंक्तिकिंजल्कसदृशवर्णः १७ ससंहननः श्लिष्टसंधिबंधः १८ १९ प्रफुल्लवनप्रदीप

यन् २० शाड्वलानि विचरन्भक्षयन्नगच्छति २१ विश्रामेति क्रियाविशेषणं विटपीनामिति दीर्घ आर्षः छेदाबुरो

धात् तथा भक्ष्याद्विति पादे प्रार्थनार्था नुनासिकलोपः २२ कदलीगृहकं कदलीवाटिकां कर्णिकारान् तदेव

गत्वा पक्कासीताया संदर्शनमेय ततस्ततो मदगति समाश्रयन् विचचार विराजते २३ २४ २५ स्वयमाश्रयानि गच्छ

किंचिदभ्रुन्नतग्रीवश्चेन्द्रनीलनिभोदरः मधुकनिभपार्श्वश्च केसरकिंजल्कसन्निभः १७ वैडूर्यसंकाशखुर

स्तनुजंघः ससंहतः इंद्रायुधसवर्णेन पुच्छेनोर्ध्वं विराजितः १८ मनोहरस्निग्धवर्णो रत्नैर्नानाविधैर्वृ

तः क्षणेनासत्तमाराजा मृगः परमशोभनः १९ वनं प्रज्वलयन्रम्यं रामाश्रमपदे वसन् मनोहरं दर्श

नीयं रूपं कृत्वा स राक्षसः २० प्रलोभनार्थं वैदेह्या नानाधातुविचित्रितः विचरन्गच्छते शाड्वशाड्व

लानि समन्ततः २१ रौप्यैर्बिन्दुशतैश्चित्रो भूत्वा च प्रियदर्शनः विटपीनां किसलयान्भक्षयन्विचचा

र ह २२ कदलीगृहकं गत्वा कर्णिकारानितस्ततः समाश्रयन्मंदगति सीतासंदर्शनं ततः २३ रा

जीवचित्रपृष्ठः स विरराज महामृगः रामाश्रमपदाभ्याशे विचचार यथासुखम् २४ पुनर्गत्वा निवृ

त्तश्च विचचार मृगोत्तमः गत्वा मुहूर्तं त्वरया पुनः प्रतिनिवर्तते २५ विक्रीडंश्च पुनः भूमौ पुनरेव

निषीदति आश्रमद्वारमागम्य मृगयूथानि गच्छ

ति २६

ति नत्सहितो गच्छतीत्यर्थः २६ २७ विनिष्पतन्नश्राग

त्य गच्छन् त्वरितं २८ विद्रवंतीत्यस्मात्... इति शेषः २९ ॥

११ अन्यः सहस्रशः पत्नीसहस्रोऽप्यतत्पर्यः तेजस्वाविविनयानीसामर्थ्येन तत्समया सौम्यभावेन दीप्त्या देहकान्त्या १२ शशिसन्निभे मौक्तादिकृते १४ सर्वसंपल्लक्षविभूषितैः १५ तव ग्रहाणां मन्त्रकृते केयूरहारणी विनोरहराणामाश्चर्यं भूतं भवति यतोऽतोवि

सन्ताः पूर्वतमे चाम्रवानराः किन्नरास्तथा विहरंति महावाहो नृपश्रेष्ठा महाबलाः १२ न चान्यः सदृशो राजन् दृष्टपूर्वो मया योमया तेजसा तमयादीन्यायपायेस्मगसत्तमः १३ नानावर्णा विविधो गौरवन्न भूतो ममाश्रितः पीतवल्कन मखाग्रयोतेन शशीसन्निभः १४ अहो नृप महालक्ष्मीः सर्वसंपच्च शोभना स्वर्गाङ्गनाविविधा गोरूढयंदृश्यनीव मे १५ यदि ग्रहणाममभ्येति जीवं त्वं वस्वर्गतत्व आश्चर्यभूतं भवविविस्मयं जनयिष्यति १६ समाम वनवास्यनो राज्यस्थानो वनः पुनः अंतः पुरेषि भूषाद्यौम्सगायषभविष्यति १७ भरतस्यापि पुत्रस्य सम्यगंगाम मवप्रभो स्वर्गानृपमिदं दिव्यं विस्मयं जनयिष्यति १८ जीवन्त्वयदिनेभ्येति ग्रहाणां स्वर्गसत्तमः मः अग्निं नृनस्याहेलक विरंतम भविष्यति १९ निहतस्यास्य सत्वस्य जांमूनदमयत्वचि शष्पहरिणा
विनीता या मिद्वामस्तस्यपासितं २०

स्मयं जनयिष्यति १८ १७ १८ हतोऽर्थं यदि तेग्रहणां प्राप्नोति तदापि मे प्रयोजनमित्याह अजिनमिति १९ श प्रहस्याबालतृणाग्रिकाणि नितापस्वासमे विनीतायाप्रसारिताया मसूनाहननदमयत्व विउपादितिवंनृत्ता मीपेस्यांतरकामि यदा भगवद्ध्यामनो कततेमिमर्थः २०

म्लक्षहाटकेषु हेमतत्त्महशवर्णा वरकंदश्चाकाशेकेविदः वरकंदेति रोदनार्थेनभार्यशुभमपिस्त्राविनेकाविना
२१ तावाकृतौसीतयेतिशेषः ४ ५ मगयावरतः तोक्रवनः उपाधिनाम्लमन्नषष्ठेलेन ६ अस्यमायाविदोमाः
यायाकृतामाम्लगन्नपमिदेहतंमायैवम्लगन्नेपणापरिणातेत्यर्थः भानमस्यकाशपुन गंधशुद्धवदापानरम
प्रभुष्टावानवर्योगीम्लक्षहाटकवर्णानि भर्तारमपिवकंदलत्मणांवैवमाश्रयं २ आकूआकूयवश्चनते
म्लगंवाभिवीलते आमछागकशीकेवैआर्यपुत्रमहावज ३ तावाकृतोनरव्याघ्रोवैदेवारामलत्म
णौ वीतमाणौततनदेशातदाटहशतस्मंगम् ४ शोकमानस्ततेहृष्टालत्मणोवाक्यमब्रवीत तमेवेन
महेमन्यमारीवैराक्षसम्लग ५ वातोम्लगयास्वष्टाः पापेनोपापिथवावने अनेननिहताराममराजानः
पायरूपिणा ६ अस्यमायाविदोमावाम्लगरूपमिदकंत भानमस्तरुषव्याघ्रगंधर्वपुरसन्निभं ७ म्ल
गोरूपंवविधोवत्नविविधोनास्तिराघव नागमोजगतीनाथमायैषाहिनसंशयः ८ एवंब्रुवाणंका
कुत्स्थप्रतिवार्यशुचिस्मिता उवाचसीतासंहष्टाछद्मनाहृततवेतना ९ आर्यपुत्राभिरामोसौम्लगोहृ
रतिमेमनः आनयैनंमहाबाहोक्रीडार्थंनोभविष्यति १० इहाश्रमपदेस्माकंबहवःपुण्यदर्शनाः
णीयं ७ नास्तिर्थेवमृपादानकुम्लगामेभावान ८ काकुत्स्थलत्मणांप्रतिवार्यमार्यनायेराक्षसोः पितावित्रम्ल
गोवैतनयहृष्टाविवस्त्वयाकार्यश्लक्ष्णेत्यर्थः कद्मनाहृतवेननहृतवेतनामव ९ गोमाकृत्ययोभ्यागमेनात

रेतन्मस्त्येमपायेनवदकवर्णं १० स्मरवमीतस्य कृष्णकी ११
म्लगरूपंरसहिताश्रमः स्वरावलत्म ११

श्री°
भा° टी°
८९

तदेवाह प्रतिलोमेयादि कनकबिंदुभिः साहिताशेमराजयस्तन्वयः २७ शतरूदा विपुला २८ मसारगल्लकं मरकतं शंख मुक्तानिभोदरस्य विपोदे मसारंइंद्रनीलं तस्य गल्लकं पीयूषकलशदाकारास्पर्शं शुद्धरत्नं स्थूलराजतोतर्थः अनिरूप्यः उद्गमित्य सितिनिरूपयितुमशक्यः पादांतरे प्रेसत्यादि २९ ३० मोमसहेतोरपि विहारार्थं वञ्चति किंपुनरेवं विधत्वं लाभार्थमि निभावः ३१ महावने भवनाभि रितिशेषः यवमापेनमृगवधार्थमनेन धनाविविवीयंतेमेरुस्थेन नतवनेकृतोथनेन

प्रतिलोमानुलोमाश्चरुविरोमराजयः शोभंतेमृगमार्गे मविश्राः कनकबिंदुभिः २७ पद्मपास्यंस्तंभमाणि स्यदीप्तमग्निशिखोपमा तिष्ठामुरवाग्निः सवंतीमेवादिवशतरूदा मसारगल्लकं मरकतं शंखमुक्ता निभोदरः कस्यनामाभिनिरूप्यापीमानमनोलोभयेन्नराः २९ कस्यरूपमिदंदेहल्लोकोन्नवनदमयप्रभे ना नारत्वमयैस्थिनमनोविस्मयप्रवेत् ३० मोमसहेतोरपि मृगान्विहारार्थंवधम्बिनः ओतिलसत्परा राजानोमृगयायामहावने ३१ धनाविपवमायेनविवीयंतेमहावने धानवोविविधाव्याप्ति ३२ ग्रियन्वन्सवासिनः ३२ तत्सारमसिवलेरताधनेनिचयवर्धने मनसाविनिनेसर्वयथावशकसलस्रणः

आह धानवरानि भाणिरत्नंमकर्णमेवपृथूताहशाधात्वव वन्यागीतादिमणीमुवर्णादिषुकांतासादिधानवरः निया ३३ निचयवर्धनेतदन्यपृथुनेत्रगांमारमितिप्रशस्तंभवति श्रृंकंब्रससमपयोगाकृतमंकायमब्र णामितिश्रोतेः पैतवसृकुसब्रह्मलोकंप्राप्नस्पतरूपमायब्रसमनसाविंतिनेसर्वंमकस्त्माब्रासिंड़मर्वेगागान

४३७

६८५

रदं कामेन नस्य प्रयोजने कथयाति नियोजन नृपं वीरेंद्र अनपवसीणाममहशं कैकेयी वत्तश तिम्मम नीर्गीतं नथापि
श्रस्य मतत्स्य वध्याममविसयोजतितश तिमातकान्तकानिहतत्व धर्मनवितमपिकरोमीनिशेषः २१ कोव
नत्रृपेणानिपादं नृपाणाम्रगाणात्रपं म्रगोपिविजेयमितिहलायुधः नतस्व महशनानाविंनृपलाहितत्वान्नम
हशेन २१ रावस्यापि संभाविता संभावितवत्ततन्न निरूपणाकुशलमतेरपि मनोविस्मयमागतं प्राप्तं नादं
कमहत्तमिदं वीरेंद्रस्त्रीणाममहशं मतं वध्यत्वस्य मतस्य वियोजितो मम २१ तेन कोवतरेमाणा
नमणीप्रवरश्वृंगीणा तहणादिस्यवर्णीननततत्रयपथवर्तसा २२ वभूवराघवस्यापि मनोविस्मय
मागतं इतिसीतावचः कुत्वा हष्टावस्वामन्तं २३ लोभितस्तेन रूपेणासीतयाप्रवोदितः उवा
चगवोविस्मिता तं लक्ष्मणं वचः २४ यथ्यलक्ष्मणवैदेह्यास्पृहामृगलिप्सितामिमां नृपश्रेष्ठतया
त्यस्मृगोनभविष्यति २५ नवतेनं दलोहशानवेत्र रथ्येसंथेय उक्तः एथिवांसोमित्रेयास्यक
वंवभूवभवितव्यतायाः प्रावल्यात् २२ तदेवाहलोमितश्शति २४ नृपेणाग्रलोकिक विचित्रस्वनृपेणाश्रेष्ठः
सर्वश्रेष्ठनृपेणा हेतुना अग्रपथस्मृगो न भविष्यति तन्नीविष्यति जीवनमस्यन संभावितमित्यर्थः प्रायेण
मृगत्वमवनसंभावितमित्यर्थः इतिकतकः २५ नंदनरथमदेशः कोनेवंयस्यतत्रवनेवेत्ररथ्यसंश्रेय
नदाग्वनेपिनयास्यकाश्चिनममोम्रगाः मह किंचामान्तिइति उक्तः संभाषते इत्यर्थः २६

: १९

४४ इत्याद्यश्राद्धर्मीयइत्युक्तत्वा ४५ पुरुत्वामर्वं इहदं इकारस्येत्यसमर्थं भुतमीमिर्वेति अथतसीस्वगर्भेणाम्प्रियवरनिष-
सिद्धिः अथनरीगर्दभाद्रमायामृत्युनेनितिरोर्थः अथतशीकर्कटीतिपरे ऋषिकरनिकतकः अथायुध्याविवमाय
सी तस्यागर्भेस्फोटरपाटनेविनानाम्निः मरणामितिसर्वेजनप्रसिद्धेः ४१ ४२ समन्यानेश्राद्धाने तद्रूपंराहुसमृद्धं उ
त्पत्तिन्तुर्येवइत्तिना ४३ अविगणपश्रमिवायेयन पायनस्मात हिनयोभवतपापेन जरोमीर्णातामं ४४ योमारी

इत्याद्यवहवोनेनमृगयायांजनाधिपाः निहताबरमेधास्ताः तसीदथ्यस्तथैमृर्गाः ४५ पुरस्तादिहवातापिः
परिभूयतपस्विनः उदरस्थादिनान्हतिस्वगर्भोऽथतरीमिव सकृदाविचिरालोकेश्रासमादमहाश्वनि
अगस्त्येतेजसायुक्तंभक्ष्यस्तस्यवभूवह समन्यानेवतद्रूपंकर्तंकामममीरणे उत्पत्तिर्यस्यात्सभगवान्वाता
पिमिदमब्रवीत् ४६ त्वयाऽविप्रगणवातापेपरिभूताश्चतेजसा जीवलोकेद्विजश्रेष्ठातस्मात्दासिनरोगतः ४७
तद्दोषोऽपिनभवेद्ववातापिरिवलक्ष्मणा महिषीयानिमन्यंतथमेनिर्जिनादयं भवेद्वेतायेवातापिरासेम
नेवमागतः इद्धत्वभवसमदोयंवितावरतेमेपिलो ४८ असामायतमस्माकेपक्षास्रवनेदन अहमेनेवाधेच्यामि
केमहिषमांसमेनानिकामेन तद्दोषोऽपिमारीवाख्ये वातापिरिवनभवेदेवनीतिवेव ४९ उक्तमेवार्थंतनाहदाहार्यभवे
दितिमामागत्तः अमोमारीवोः मत्येनवातापिरिवमवाहतोभवेत भविष्यतीत्यर्थः मत्रदः पनः कवर्गाद्युक्तः यतितः
एवंवात वापापोमहेनः ५० अस्माकंयत्नममावश्यकंकर्तंयतदस्मामेतद्रतावविषयेश्रायतेस्थितेतनमस्वकासेविमान

नन्वनया पि विचार्य कर्तव्यं तत्राह अर्थीति अर्थापेतः धनात् येनार्थकृत्येन अर्थार्थिना मित्रेण कर्तव्यं तेन कमस्यात्मनो
दयालात्सि मूढयोः विचारयत्रेव व्रतानि तत्संपादनार्थमेवार्थाः अर्थं मेण वदनं वदनं वन्तराः अर्थशास्त्रतात्पर्यार्थाय
थपस्वाथमाऽः २४ अतोः विचारितेवाऽप्रहातिरित्यापतस्येति अत्र विचारेणानकर्तव्यपत्नस्य लनमहत्रेत्यस
मिद्धेरिति पृष्टतात्पर्यं २५ अस्यपरार्थत्वमेव दर्शयति नेति कदल्याः पत्रकादलीमृदुष्कर्कोनीलाग्रशेमाग्र
गविशेषः कदलीप्रियकीमृद्वस्तमत्स्यावतेरोमशकोमृगाः प्रियकलसंपायप्रियकीप्रवेणीग्रजाविशेषमेवयितोः
अर्थी येनार्थकृत्येन संव्रजत्याविचारयन् तमर्थमर्थशास्त्रज्ञाः प्राहुर्थ्याल्लक्षणा पत्नमृगवत्पय
गर्थकावनत्वापि ऊपरेव्याति वेदहीमयासहमध्यमा २६ नकादलीनप्रियकीनप्रवेणीनचाविको भ
वेदेतस्य सदृशोस्पर्शेनेनेति ममतिः पद्मवमृगः श्रीमानयच्चादिपनभावः उभावेतानमृगौहिवौ
तावान्मुगमहोमृगौ २७ यदिवायंतथायन्माभवद्दद्मिलत्वण माधेषाग तस्तपतिकर्तव्यास्यवधोम
या २८ पतेनाद्धिंस्टशंसेनमारीवेनाकृतात्मना वनेविचरता पूर्वं हिंसिनामृगनिषुंगवाः ३८
अविकीअविल्वक प्रत्येकेनभुक्तिः मर्दयामासहरपाभाववोधमायअनेनपतदीयत्त्वा ३८ यच्चनमपुरोमृगः
मृगाशिरोनवत्वद्रयः नदेवाह तामामृगोति ३९ अपलक्षणामनमगोकृत्यापिप्रज्ञानिमाह यदिवेति रात्सम्मा
येषानमृगरुत्तियथामावदामि यदिगातयेवेषभवेन्नयायस्य वधोमयाकर्तव्यवरातमवधस्मृतिशातना

५५८

श्री॰
रा॰श्री॰
टी॰
८८

यस्त्ययागोममाविविचित्रमरगत्वात पुनः संदर्शनेहाग्निविषये अपीहतं प्रतिकोलेकदावनलोमयानेहस्तसमानमिवहश्यमानम
४ शोकिनामिष्टुपासरितिशोषः वनोहेशेषुकचित्तहश्यमावेकचिदहश्यमाने ६ किन्नभ्रमेणवीनवेस्माहश्योपपादक
मनवाये ७ दर्शनादर्शनेनेतिहेहेकवेशावः ममस्यगतागतेमारीचोस्याश्रमममहंगतइत्यर्थः ८ तेनदर्शनादर्शनेन॰
प्रवेशावेश्यथावंतधनुष्याणीमंहावने प्रतिहतमिषोः पातालेभयानेकदावन ५ शोकितेनसमड्डोनम
ड्डोनमस्तनेनमिवावरे हश्यमानमहश्यंववनोहेशेषुकेषुचित् ६ छिन्नाभ्रैरिवसंवीतंशारदंचंद्रमण्डलं म
हूर्तादेवदहशेमुहूर्तान्प्रकाशते ७ दर्शनादर्शनेनैवमोपाकर्षतराघवम सहरमाश्रमस्यास्यमारीचोमृ
गतांगतः ८ आसीक्रुद्धस्तकाकुत्स्थोविवशस्तेनमोहितः अथावतस्थेसश्रांतश्छायामाश्रित्यशाद्वले ९ म
तमुन्मादयामासमृगरूपोनिशाचरः मृगैः परिवृतोथान्यैरहरान्मृगहश्यतः १० ग्रहीतकाममहष्ठातंप्रनो
वाभ्यधावत तत्क्षणादेवसंत्रासात्पुनरंतर्हितोभवत ११ पुनरेवततोदूराद्वृक्षखंडाद्विनिःसृतं हष्ट्वारामोम
हातेजाबाणंहंतुंकृतनिश्चयः १२ भूयस्तुशरमुद्धृत्यकुपितस्तत्रराघवः सूर्यरश्मिप्रतीकाशंज्वलंतमरिमर्दन
म १३ संधायसुदृढेचापेविकृष्यबलवद्बली तमेवमृगमुद्दिश्यज्वलंतमिवपन्नगं १४ मुमोचज्वलितंदीप्तम
स्त्रंब्रह्मविनिर्मितं सम्भ्रमेमृगरूपस्यविनिर्भिद्यशरोत्तमः १५
विलोभ्यमोहयन्नामारीचेनमोहितोवंचितः विश्रा
न्तत्वप्रलोभयन्नवशादवसन्नश्रान्तः छायामाश्रित्यावतस्थे ९ उन्मादयामासवरूपथावनेनचित्तविभ्रमंचकार १०
भूयः कोपितः निश्चयः ११ १४ ब्रह्मविनिर्मितमसंब्रह्मास्त्रं ब्रह्मदत्तवाणंवामृगरूपस्यमृगदशरूपस्यमायाकृतरूपस्यव

८७

यावत्कामिगामियामीत्यर्थः आनयितं आनेतं तस्हेतः पश्येति ४८ प्रधानयासर्वोत्तमया नभविष्यतिननीविष्यतिअ
नेनमीवतोग्रहणमस्सराक्रमितिदर्शिनम तेत्वयासीनयासहेतिशेषः अनयापरितकतवेवेत्यर्थः ४९ यावदि
तिनावदप्रमतेननभावामित्यन्वयः ५ प्रदक्षिणेनसमर्थेनसर्वतः सर्वदिग्वर्तिरत्नोसंरम्भः ५१ शनिर्गोतमाणेआर

यावदहंकामिसौमित्रेमस्गमानयितुं हतं यथ्यलन्मृगावैदेत्यामस्गत्वाविगतांस्पृहां ५८ त्वयामप्रधानयास्
यमस्गोयेनभविष्यति अप्रमत्तेनतेनभाव्यमाश्रमस्थेनसीतया ५९ यावत्सपतमेकेनसायकेननिहत्यहं
हत्यैनतवर्मआदायशीघ्रमेष्यामिलक्ष्मण ५० प्रदक्षिणेनातिबलेनपक्षिणाजटायुषाबुद्धिमताबलक्ष्म
णाभवाप्रमत्तः प्रतिगृह्यमैथिलीप्रतिक्षणंसर्वतएवशंकितः ५१ इत्यार्षेश्रीरा॰ आरण्यकांडेत्रिचत्वा
रिंशः सर्गः ४३ तथातंतंसमादिश्यभ्रातरंरघुनंदनः दधारासिंमहातेजाजांबूनदमयत्सरुं १ ततस्त्रि
विनतंचापमादायात्मविभूषणं आवध्यचकलापौद्वौजगामोदग्रविक्रमः २ तंवंचयानोराजेंद्रमापतं
तंनिरीक्ष्यवै वभूवांतर्हितस्त्रासात्पुनः संदर्शनेभवत् ३ बद्धासिर्धनुरादायप्रदुद्रावयतोमृगः तंसप॰
॥ आरण्यकांडेत्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३ त्सरुः खड्गमुष्टिः १ मध्येस्थलत्रयेविनतं श्यमितिस्वरूपेणयोगंयतमिवाथतः ४
आत्मविभूषणंवायव्यवीरानलंकारत्वात आत्मविभूषणमिममेनागमस्पदत्तंवैत्वलवामेति स्वविनतं कलापौत्
णीरे २ वंचयानः वंचयतांगमहात्मनामादिविक्रमस्वान्यान्पुनः संदर्शनेहाक्षिविषये ३ त्रेतायामवत्रेयणाथतो

श्री रा॰ टी॰ ८४

440

कामवस्याग्रेधेर्यादिति शेषः स्पष्टमन्यत्॥ आमादिवसेमोऽब्रिनतनः वलनं तपनम्‌ लेनसर्वकार्येनिष्पत्तिरितिहर्षो

ऽभ्रंशोवितनतनुः २५ तत्रनटवत्तम्‌भगवानमनघ्यरूपनाड्यशोकादिमन्त्रं नाटयतीतिकाविरपिसर्वलोकवेद्यतये

वाह तत्रवामंभयमितिनातिक्रमयेनस्पष्टतरमन्यत्॥ इतिस्पष्टपदेनप्रोगेवधानितवानृवतिहतेकोशतः प

रमात्तस्यक्रत्वाशहोमयाभ्रंश २६ एवंतमसगंजनस्थानमभिमुखेनेनस्थानवर्तिनाग्रमाभिमुखं २७ इति

इतिमंचिन्त्यधर्मात्मारामोऽस्पष्टमन्यत्॥ तत्रवामंभयंतीव्रमाविवेशविषादनं रात्तमस्यारूपंतेहत्वाश्रुत्वावत

त्वेन २६ निहत्यपृष्टतंवासमांसमादायराघवः त्वरमाणोजनस्थानंससाराभिमुखंतदा २८ हत्वोषिवनस्य

त्वाभिषाः अथ प्रातंस्वेरतनेभतेविलापमहर्षवन उवावलक्ष्मणंसौम्यगच्छत्वानीहितावदं १ नहिमेनी

वितेस्थानेष्वद्यवावतिहते कोशतः परमार्तस्यश्रुत्वाशहोमयाभ्रंश २ आक्रोदमानंत्ववेधानं

श्रावमर्हसि तंतिपममसिधावन्वधानरंशवैमाविणाम ३ रक्षसावशमापन्नेसिंहानामिवगोहषं नतंगामत

योकतत्त्वभ्रानरशातायशामृत ४ तमुवाचततस्तत्रत्वभिनाजनकात्मजा सौमित्रेमित्ररूपेणभ्रातुस्त्वमसिशत्रुवत

यस्त्वमस्यामवस्थायांभ्रातरंनाभिपद्यसे ५ कसिन्वविनश्यन्तरामंलक्ष्मणमत्कृते ६ लोभाद्धमत्कृतेनूनंनानुगच्छ

श्रीरामाभिरामेश्रारामवतस्वनाभिशःसर्गः ४४ अथ प्रथमीतावामविषयशोकनादनेनतल्लक्ष्मणमद्यासयाति आर्तेतिभर्तः

स्वेरतासहशंस्वेरंभतः स्वरस्पेवत्वास्वेस्पर्धः कोशतः यमस्य २१ प्रानायशासनेयप्रममेतनेभयमायमस्येवसात्येयस्क

८८

मारीचस्यैव हृदये न ततत्काननमायातस्मृगाकारमारीचस्य तालमात्रमत्युग्रशरवेगाकुलं तथा दिशोषः १९ ॥ ततश्च
नेयावशाववनं दध्यौ ध्यानेकृतत्वाच केनमत्क्षिते नोपायेन मां तालन्नं प्राक्षिप्य पायितनौ वस्त्रमेरावणो हरे रदिनेस्थ्यो
प्राप्तकालमाज्ञायरावणाकृमपायमेव युक्तं मत्वा १९ मममीप्राणास्थाने दत्तम् तदेवाहमेतद्रूपमास्थितः पूर्वोक्तेश
त्वं वक्रतस्तनयः २० समहाकायः महाशरीरः २१ २२ लक्ष्मणाय वचनमुवाच मारीचस्यजितेति २२ सीतांक्वथं भवेत

मारीचस्यैव हृदयं विभेदाशनिसन्निभः तालमात्रमथोत्क्षिप्य स्यतनसम्भ्रान्तरः १८ यनदङ्गैरवेना
दंष्ट्रपायामस्य जीवितः म्रियमाणस्तु मारीचो जहौ तां कृत्रिमां तनुं १९ स्मृत्वा तद्वचनं रक्षोदध्यौ केन तु
लक्ष्मणं इहप्रस्थापयेत्सीतां तां शून्येतावदुपाम हे वत् १८ सप्राप्तकालमाज्ञाय चकार च ततः स्वनं सह
शावववस्यैव हा सीते लक्ष्मणोति च १९ तेन मर्मणि निर्विद्धं शरेणानुपमेन हि मृगरूपं ततस्त्यक्त्वा राक्षसं
मृगरूपमास्थितः वक्रैः स महाकायो मारीचो जीवितं त्यजन् तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ राक्षसं भीमदर्शनं २१
रामो रुधिरसिक्ताङ्गं वेष्टमानं महीतले जगाम मनसा सीतां लक्ष्मणस्य वचः स्मरन् २२ मारीचस्य तु
मायैषा पूर्वोक्तं लक्ष्मणेन तु तत्तथा ह्यभवच्चाद्य मारीचोऽयं मया हतः २३ हा सीते लक्ष्मणेत्येवमाक्रु
श्य तु महास्वनं ममार राक्षसः सोयं श्रुत्वा सीता कथं भवेत् २४ लक्ष्मणश्च महाबाहुः कामवस्थां
गमिष्यति
किंस्विदेवं नाटायिवालक्ष्मणो प्रेषयेत उत्थमभवोदितत्यर्थः २५ ॥

श्री
वा रा
टी
७०

नवत्वया १५ कस्त्वंकोयकंस्यहेतत्त्वयाममस्यनभवसीदेवत: अमानीनदेवतामेवेश्रीकाम्भित्त्वरइत्यपिनेन्सेर्थ: नद्यापिशंकायकां
ननैवमयौत्सर्यः १६ किंतर्हिगंधर्वेनगरप्रख्याबदाल्मिख्या तस्यरत्नामामाययवंवनार्थेननकेतोयेत्वरइत्यर्थः त्वंमासहृप
नयावापितेति दिवामिश्रनत्वोत्पकेनोस्मेह इप्रतरोगान्वयः १७ १८ त्वरस्यनियनेरामेणाकेनेमतिननस्यानवंधनेनस्थान
वर्तिस्वपरिकारस्लोवंधप्रतिरहक्रतेवैराइत्यनयः व्याहरंति अस्मद्याभोहनार्थमनत्वोमकेनोस्मेह १९ हिंसेवमायुन

त्रिभिर्लोकैः समुदितैः मामैरमामैवापि हृदयंनिर्हेतेतस्तमेनापस्यजनेनानव १५ आगमिष्यतिनेभर्नाशीघ्रंह
त्वाम्रगोमम नमतस्यस्त्वोयकेनकायिदपिदैवतः १६ गंधर्वनगरप्रख्यामायातस्यवरात्मसः व्यामसूना
सिवैदेहिमस्तामपिमहात्मना १७ रामेणात्वंवरारोहेनत्वोत्पकामिहोस्मेहे कृतवैराष्टकल्याणिवधमेतेनर्ते
श्रचैरः १८ त्वरस्यनियनेदाविननस्यानवंधप्रति रात्मसाविविधावाचोव्याहरंतिमहावने १९ हिंसाविहा
यवैदेहिनवितायितमर्हसि लक्ष्मणेनैवमुक्तातुकुद्धासंरक्तलोचना २० अब्रवीत्परुषंवाक्यंलक्ष्मणंसत्य
वादिनं अनार्यकरुणारंभनृशंसकुलपांसन २१ अहंतववियंमन्येरामस्यव्यसनंमहत रामस्यव्यसनंह
नयीद्वेववित्हारोयेषांतेनयाइदहवीन्वीपि अतस्त्वंरामस्यकेशोनवितायितमर्हसि ह्यानेनेनातिभाषसे २२
अनार्यकरुणारंभअनार्यवत्कामितयाकरुणायारामव्यसनेपिमद्विषययाआरंभोमदनायारंभोयस्य तस्यंबोधने
२१ तेनवामव्यसनंप्रियत्वेनमत्रवरामव्यसनं रामप्रतिजानानार्थस्समवंरत्तोवधश्रयस्यहोतिसत्वास्वयतेनेनेतिग्रहत्त्वयर्थम
अतएवामहिषयाकरुणाअनार्याइत्यासिना प्रधानकार्यविरोधिनादितिबोध्यं २२ ॥

441

८९

विश्वर्थाविश्वसंशयमातथाविश्वव्यश्ननिपातानंतरं लक्ष्मणो विज्ञायकथंगकामीमन्वाह किंहीति योरामः प्रथानं
यस्य पुत्न्याधनल्लमिहागतत्तस्मिन रामसंशयमापे स तिमयातिहन्त्यात्वइहलोन जीवंत्या किंकर्तव्यंभवेत
तदभावे मरणामेव श्रेयस्तद्येन केनापि भवतरत्नमावा ऽन्येनजंतन्यावास्त्रीवाङ्गिप्रवेशादिनावास्तभावः श्र
ग्रथधनिः राक्षससंहारप्रधानकार्यकरणाया गतस्मनवनज्ञानवीनास्मिन्कार्ये इहमदवास्यित्वासंशयमा
तेन तिष्ठामि विश्वर्थंतमपश्यन्महाफर्ति किंहिसंशयमायन्वेतामि त्रिहमयाभवेत ८ कर्तव्यमिह
तिष्ठन्त्या यत्य धनत्वमागतः एवंब्रुवाणा वैदेही बाष्पशोकसमन्विता ९ अब्रवील्लक्ष्मणं क्रुद्धा सीता
मृगवधूमिव पद्मनासरगंधर्वदेवदानवराक्षसैः १० अशक्यस्तव वैदेही भर्ता जेतुं न संशयः देवदेव
मनुष्येषु गंधर्वेषु पतनादिषु ११ राक्षसेषु पिशाचेषु किन्नरेषु मृगेषु च दानवेषु च घोरेषु न सविद्यते शा
भेन १२ यो रामं प्रतियुध्येत समरे वासवोपमम् अवध्यः समरे रामो नैवं त्वं वक्तुमर्हसि १३ न त्वामस्मिन
वने हातुमुत्सहे राघवं विना अनिवार्यं बलं तस्य बलैर्बलवतामपि १४ पत्रेइहजीवंत्यामया किंकार्यं
भवेत मर्दयात्यतिष्ठामि महापुरुषेनवश्याक्तसहमेवसस्तकारिणी प्रकृतिमसेहारोत्रमास्थिस्मानिवर्तेत
इति ८१४ राक्षवाधितत्तनोपिमानुष्यनादेनेन तेन लोकव्यवहारानसारात्ल्लक्ष्मणोः वदादिमाह अब्रवी
दिति १०।११।१२ नमीवयेन अप्रयंदेव त्यमंः नमविक्षेप्रकृतेनयमकुलतयाह योराममामिति १३ बलवतामिन्द्रा

श्री॰
वा॰ रा॰
टी॰
४४२

यतो यद्दस्य मामेवं विशोकमेव दर्शितिगूढम् यद्दाविनश्यंनीयात्किंत या भाति तस्योपरिनाम यदुयेता विनश्यं पतीत्यांधि
क॰ यस्मात्रदस्य वदत्तदाक्रममणा यो यमेवं विशोकं सत्वदाक्रांतेष्विकिलैवं संभावनेति ३२ त्तनैवं वान्तसारेणा हसीत्ता
नट्टहस्वभावेन क्रोधेनाप्युतात्वं गुरुवाक्येन प्रवहननियोगस्थितं मामेवं ब्रूषइतिशेषः अतो यत्र कानस्त्यस्तत्रगच्छामिग

श्रोत्रयोरुभयोर्मध्ये तप्तनाराचसन्निभं उपस्पृष्टं वंतमे सर्वे माति गोह्लिवने चराः ३१
न्मायवादीयथा वाक्यमतोहं परुषं त्वया धिक्त्वामद्य विनश्यंतीयं
त्मामेवं विशंकसे ३२ स्त्रीत्वाद्दुष्टस्वभावेन गुरुवाक्ये व्यव
स्थितं गच्छामि यत्र काकुत्स्थः स्वस्ति तेस्तु वरानने ३३
रक्षंतु त्वां विशालाक्षि समग्रा वनदेवताः निमित्तानि हि

कामरूपदैत्यजनकात्मजा
प्रसवचनतोवाक्यं

घोराणि यानि प्रादुर्भवंति मे अपि त्वां सह रामेण पश्येयं पुनरागत ३४ लक्ष्मणेनैवमुक्ता

विच्छेनैस्तत्क्षणमत्र वर्तत इति शेषः ३३ यानि घोराणि निमित्तानि प्रादुर्भवंति तैस्त्वयीशं शंकमानोहं रामेण सह
दगाय तत्त्वां पश्येयं वा तदपि न भवितव्यं ३४ किमनेन ममास्परुषप्रसंगः शंकातं तति ममतानास्त दावं प्रकाश
यति लक्ष्मणेने नितनः प्रयोगेनेति शेषः ३५ आवंधिषारनाकं दामितिशेषः विषमं भवाद्दिविह्वम इत्यनेनेति शेषः ३६

अयपुननंदवतयाह्नैवेत्यादिमपत्येषुतामिमात् २२ सद्द्धः सततारुहरुदयः २४ आकृन्दलत्मणांप्रतिशते
त्ताय हेः खेतसकरागतताधादिव उद्दरप्रजच्छेनेत्पतेनसर्वरत्नामरणांविनानमेद्दरप्रणिरीतिसुहिनेश्रवणा
नत्रमिथ्यातिमत्वागिशहद्रूप २५ उपसंतांश्रितउपभुपभुज्य २८ २१ २८ अप्रतिरूपमत्वनातुविन २९ नीद्दणाः
कराः भेदकराः कुजोहत्विजिदः सतश्रात्तपेद्यादेरिनिशेषः ३० वनेवरादेवास्तिशेषः ३१ यमत्तषमतः
नैवविवंसपत्नेषुपापंलक्ष्मणायद्रवेत् नहियेषुत्वंसमेपुविंशप्रक्रुत्रवारीषु २१ सद्दक्षहनेवने
राममेकेपकोनगच्छसि ममहेतोः प्रतिकुत्रः प्रसक्तोभरतेनवा २४ नतन्मिथ्यातिरोमिदेनवा
पिमरत्तस्ववा कथमिंदीवरस्यामरामेपद्मनिभेक्षणं २५ उपसंश्रितमतिरंकामयेयंप्रथ्यज
न समत्तवसेोमित्रेप्राणानुत्सृजसंशय २६ रामंविनानृणामपिनेवजीवामिभूतले अयुक्तः
परुषंवाक्यंमीतयारोमहर्षणं २७ अब्रवीलक्ष्मणःसीतांप्रांजलिः सजितेन्द्रियः उत्तरंनोत्सहेवक्तुं
दैवतंभवतीमम २८ वाक्यमप्रतिरूपंतनविन्नमोधमैथिलो स्वभावत्वेषनारीणामेषुलोकेषुद्द
स्यते २९ विमुक्तधर्मांश्चपलास्तीक्ष्णाभेदकरास्त्रियः नसहेहीदृशंवाक्यंवैदेहिजनकात्मजे ३०
सद्दप्रश्रवंतिवियोजनाः यथयस्मात्समामेवंवागुमोवरस्याववंतांविशंकसेनतत एवदोषादय विनशंपती
मामत्रविनाशोविपरीतस्मत्विनाशापिक २३ ... नतवकाय ... काष्यः तेनरागतसमाकुलस्मनागोकवनेन्वा

॥ १९८

श्री
रा० श्री
टी०
५२

तेकलापमध्ये पुरुषवर्गेनस्पर्शोदप्यन्वयः अत्रपदत्रयेनेत्यानेद्दविशेषः नेनविग्रहस्पर्शयेनहानितेरायाविसंनियानानान किंवसात्साइ
गवतोस्पर्शेगवर्णावियाधवनवगाहेवमियेदेववसवेगातसवधोनस्मादितिमायासीत्सरवनात्कोवायमनायेहनमत प्रक्षात्रि
नालेकाटाहः अन्यथागवणावशेनेलोकपालाभिनाकंधतत्रगरदाहः स्यातपवकोक्तिप्रवशेनतेनकार्यसामर्थ्येनमेतिमत
व्यकिंवैवंप्रतिज्ञायरानमोस्पर्शेजगन्मातः प्रतिज्ञाभंगःस्यात १२ आक्रम्यलत्वाणप्रतिप्रतिज्ञाय दुःखातसकलकरणान्या
याशिव ३८रं भ्रमजवानेन्यतेनसवंरक्षोमरणाविनानेमेदरहानिरितिसविनअन्यथाशोकेवलआचानसेवसीडयमित्या

इतिलक्ष्मणामाक्रान्यसीताशोकसमन्विता पाणिभ्यांरुदतीदुःखादिदंवमजवानह १८ तामार्तरूपांविमना
रुदंतीमोमित्रिरालोक्यविशालनेत्रां आश्वासयामासनचैवभर्तुस्तंभ्रातरंकिंचिदुवाचसीतां ३३ ततस्त
सीतामभिवाद्यलक्ष्मणः कृतांजलिः किंचिदभिप्रणाम्यच अवेक्षमाणोबहुशःसमैथिलींजगाममरामस्य
समीपमात्मवान् ३४

मंगातिः स्यात १८ विमनाः सौमित्रिः तांरुदतीमार्तरूपामान्नेसैवकातरूपामालोक्यलोकं
नमाहतंआश्वासयामास नचतेनकिंचिदुवाच आश्वासयाजेनगमनविलंवकरोनीतिकोपेनेतिशेषः ३४ अभिवा
द्यमनमेतिशेषः किंचिदभिप्रणम्येतिकायिकः सउक्तः अत्रकिंचिदित्यनेनकोपः सूचितः यद्यपिकोपोपिपद्योचित
स्तथापिशास्त्रागालनसमान्यान्विनलपथापिप्रतिवेतनरंतथैवसक्यैयांमेदर्शनसामग्रिप्रवेशोयमेनक्षायाद्युथ्यांकिंव
यांजनितेकिंचिदेवमनमित्यनेनवस्तुवितर्कयमेनोरामेणविनात्मसमीपनिवदुःशोवेतस्मादेवअतिप्रविशानिवीतव

सुंदरकांडे
५२

सर्वं चाकर्तव्यमर्थमाह प्रवेक्ष्यामि हुताशनं अनयवाक्यवाशहामुक्तिः अनेन साक्षाद्रावणेन [illegible]गमिष्यामि किंत
हे स्वत्रपेणागतोऽस्मि नामायये वनं हस्तंगमिष्यासीति यानेन तडकं क्रूरमशुभमणोरामस्य स्वभंगा भार्या रावणेन
लसेश्वरः सीतां विशालनयनां चकमे कालनोदितः स्वहीनां मायया वेषधारिणी विजने वने समाहृत्य मनुष्य
[illegible]नाय सः किं तु कामिनी विज्ञाय सा च तत्र भावं स्वत्वादाशरथिपतिमतद्भाव लंकायामेव पादिक्षतनायसो
[illegible]ना हरिष्यामीति भावमिस्य ध्यः जगाम शरणं गवाह्नि मां च सख्यं च विमिता प्रवर्धपावकं देवं साक्षिणं विश्वता
[illegible]व आत्मानं दीपवह्निसर्वभूतस्थादिक्षितमिमायह श्लोकानुक्ता स्वतिवह्निं हेतुं जननीरामपत्नीश्वरकान्ते नी
ध्यायंतीमनमानसोरामममनीलिनेत्रणा अथाव सत्याइगवानूहस्वचाहोमहेश्वरः आविरासीनमादीमा
गोदावरीं प्रवेक्ष्यामि हीनारामेण लक्ष्मणा आवंधिषंप्यवामहे विषमे देहमात्मनः ३९ पिवामि वा वि
षं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् न तु हरावत्वादन्यं कदापि पुरुषं स्पृशे ४० मारीतेजसानिर्दहत्विवहन्माथा
मेधीतोस्मि समावत्ता वक्षे [illegible]यां सीतामादाय शामेत्थो पावकोनरधीयत कृत्वा नरावणा वेरामो लक्ष्मणसंयुतः स
मादासम्भवन्मीतां ताराकाक्षुलितशनमः साप्रतमाया मनुजाना नांसीनामायामवीक्षनं विवेश पावकं दीमददाह
नलनमीयताः दम्पामायाभा मयांसीतां भगवानग्रदीक्षितिः रामायाददर्श मन्सीतापावकोसारस्थिः पुनस्त
ति वृत्तानं वेमहात्म्यकयितमया संगोपीसवार्धशमनंप्रायश्चित्तपामेदंस्मृतां मते [illegible]तिप्रोथ्य
ये व्रजेनसीतांमतिभवक्रयाय दिष्टांधि पदेशानं [illegible] मयमतं प्रायश्चित्ते वेतिधानि ॥

श्री
रा.म्रा.
टी.
५२

ग्रहवनकौमवनतंसंहृशेपत्यन्वयः ९ शीघ्रसोताशीघ्रप्रवाहाधिनदीलेवीतत्तंवीसमासो हृष्टातद्रपातस्तिमितंमंदेगं
तमारेभेरत्यन्वयः ७ अतरंअयकाम्यांमध्यछिद्रंतदंतरंअभयरहितदेशकाले ८ अतत्स्वेआंतसमीपप्रायेसर्वः

गोहिणीशशिनाहीनाग्रहवद्दशदारुणाः तमग्रेपापकर्मोणाजनस्थानगुताद्धमाः ९ संहृश्यन्नप्रकंपयेनेन
प्रवातिवमारुतः शीघ्रसोताश्चतहृष्टावीतेतंरक्तलोचनं ७ स्तिमितंगंतमारेभेभयाद्गोदावरीनदी राम
स्यांतरंप्रेप्सुर्दशग्रीवस्तदंतरे ८ उपतस्थेववैदेहींभिक्षुरूपेणरावणः अभव्योभव्यरूपेणभर्तारमनु
शोचतीं ९ अभ्यवर्ततवैदेहींचित्रामिवशनैश्चरः सहसाभव्यरूपेणतृणैःकूपइवावृतः १० अतिष्ठत्प्रे
क्ष्यवैदेहींरामपत्नींयशस्विनीं तिष्ठन्संप्रेक्ष्यचतदापत्नींरामस्यरावणः ११ शुभांरुचिरदंतोष्ठींपूर्णचंद्रनि
भाननां आसीनांपर्णशालायांबाष्पशोकाभिपीडितां १२ सतांपद्मपलाशाक्षींपीतकौशेयवासिनीं
अभ्यगच्छतवैदेहींहृष्टचेतानिशाचरः १३ दृष्ट्वाकामशराविद्धोब्रह्मघोषमुदीरयन् अब्रवीत्प्रश्रितंवा
क्यंरहितेराक्षसाधिपः १४ तामुत्तमांत्रिलोकानांपद्महीनामिवश्रियं विभ्राजमानांवपुषारावणःप्र
शशंसह १५ रौप्यकांचनवर्णाभेपीतकौशेयवासिनि कमलानांशुभांमालांपद्मिनीवचबिभ्रति १६

अतिसोवचीत्यामिव ५ विरंविश्राणनतंत्रं भव्यरूपेणपरमशांतयातिरूपेण १० बाष्पैःशोकेनचाभिपीडितांस्वयम
वीप्रविश्यमारसमेटतवनीतिबाष्पशोकौरामव्यसनशोकपेमापात्तताश्रुः १२ १३ ब्रह्मघोषंवेदोच्चारणं प्रश्रितंनम्रं

444

पंचवटीचंद्रदीपमनकर्षेन ११ १४ सीयकांचनवर्णाभेरमकाष्ठनांचनि ५२

इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेआरण्यकांडेपंचचत्वारिंशः सर्गः ४५ नचिरादिवशीघ्रमेवेत्यर्थः विकोशनवि
शेषणांकालमात्रःतत्सविधगमनमिच्छन्नित्यर्थः कोपिः शोकाद्यामपितेनरामविरहशोकमानः शीघ्रमि
तः नयमरगोकार्यनाशात् रामोपिविरुद्धः स्यादितिशोकमानः शीघ्रजगामेतिदंष्ट्राग्रतपचव्यवहितन
र्घ्ववसमीतेमारीचसनत्याशादोपरसीमाविपयामहनीवितामुत्कानननः पुनपिमासाथामितनरसगवथ

इत्यार्षेश्रीरामायणेआरण्यकांडेपंचचत्वारिंशः ४५ तयापरुषमुक्तस्तुकुपितोराघवानुजः सावि
कांतन्नपांसमंप्रतस्थेनविरादिव १ तदासाद्यदशग्रीवः क्षिप्रमंतरमास्थितः अभिचक्राम
वैदेहींपरिव्राजकरूपधृक २ तदासाद्यदशग्रीवः क्षिप्रमंतरमास्थितः अभिचक्रामवैदेहींप
रिव्राजकरूपधृक २ श्लक्ष्णकाषायसंवीतःशिखीछत्रीउपानही नामेवांसेवसन्याप्यशुभेयष्टि
कमंडलु ३ परिव्राजकरूपेणवैदेहीमन्ववर्तत तामाससादातिबलोभ्रातभ्यांरहितांवने ४ रहि
तांचंद्रसूर्याभ्यांसंध्यामिवमहत्तमः तामपश्यनततोबालांराजपुत्रींयशस्विनीं ५

इतिरूक्षामादिलेवायेव १ तदालक्ष्मणस्याप्यपमेअंतरांमलक्ष्मणयोरपसरणेनावकाशमासाद्यश
प्य २ शिखीउपानहीति छत्रीत्यादित्वादिति अनेनात्रिदंडिसंन्यासिवेषः सूचितः तत्रकौमारेत राघवास्तपति
र्त्न्यादिः कुंडीभिंडिप्रभृतीति तत्रसंउत्पनेनजलपिनयावति ःकुंडंकमंडलुः यष्टिविंडीभिकाभ्रातभ्यांपर

श्रीः
वा॰रा॰
टी॰
५४

445

आवृणितमुपभोक्तं त्वया तं वस्तुकमात्मादिवरं प्रशस्तताविफलमितिभावः २८ २३ २८ दीयिषाओसविंडनिविह २९ नर
हमेयासनः विभ्यसेवविभेषि ३० ३१ प्रशस्तकृतप्रशंसा ३२ द्विजातिवेषेणत्वमागतेतत्स्वर्णाहं हृष्टा द्विजातिवेषाय सर्वा
वणाः इति तात्त्वाये अतिथिसत्कारैः अतिथियोग्यसत्कारैः ३३ पाद्येनाभिनिमंत्रमन्वहास्तदापाद्यदानोत्तरकाले सा

मंत्र आतिथ्यं गंधीनि भुक्तानां आवोतित्वया वरं माल्यं वरं गंधं वरं वस्त्रं वशोभने ३४ भर्तारंववरं मन्ये त्वयुक्त मसितेक्षणे
कालभवसिकदशाणामतनीवा अविस्मिते ३५ वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासिमे नेहागक्के तिगंधर्वानदेवान
राक्षसः ३६ रतसमानामयवासः कथं तत्त्वमिहागतः इहशावापस्याः सिंहा द्वीपिव्याघ्रमृगा हकाः ऋक्षास्तर
वः कंकाः कथं तेभ्यो न विभ्यसे मत्तानितांतानां घोराणां कुंजराणां नरस्विनी कथमेका महारण्येन विभेषि व
राने कासि कस्य कुतश्च त्वं किंनिमित्तं वदंडकान् ३९ एकाचरसि कल्याणि घोरान् राक्षससेवितान् इति प्र
शस्ता वैदेही रावणेन महात्मना द्विजातिवेषेणहितेह दृष्टा रावणमागतं सर्वैरतिथिसत्कारैः पूजयामास मैथि
ली उपानीयासनं पूर्वं पाद्येनाभिनिमंत्र्य च अब्रवीत् सिद्धमित्येवं तदा तं सौम्यदर्शनं द्विजातिवेषेण समीक्ष्य मैथिली समा
गतं पात्रकुसुंभधारिणं अशक्यमुद्द्वेष्टुमुपायदर्शनात् न्यमंत्रयद्ब्राह्मणवत्स्यागतं ४१ सौम्यदर्शनं तं सिद्धं पक्वमन्नमिति
अब्रवीत ४१ पात्रेकमंडलुः कुसुंभं तद्रक्तवस्त्रं तद्धारिणं उपायानां आत्मत्यागोपतिनिपतेरावणो हृतानां कायावसवल
रावणं शमीनां दर्शनात् उद्वेष्टुमुपतितमशक्यमिति विवार्येति शेषः तथापि नं ब्राह्मणवेषेणागतेराव॰ वा ब्राह्मणवदेव न

ह्रीर्गौरी श्रीरैश्वर्यप्रधानां भगवच्छक्तिः लक्ष्मीः सौभाग्यप्रधाना धृतिरणिमादिसिद्धिः रतिः कामपत्नी स्वैरचारिणीत्वं
वने आगमनात् प्रशंसेत्यस्य प्रश्नेयं च समाः इत्यादि समाः शतसमसंख्यानाः शिखरिणः कुंदकुमलवत् यशस्यशाः १७
या: १७ १८ संप्रवाल्मिनौ आलिंगनादौ संजातप्रागल्भ्यौ संप्रवलितावितियावत् आलिंगनोद्यताविमर्थः १९ मृणा

ह्रीः श्रीः कीर्तिः प्रभा लक्ष्मीरसरस्वती शुभानने धृतिर्वा त्वं वरारोहे रतिर्वा स्वैरचारिणी १७ समाः शिखरि
णः स्निग्धाः पांडराः दशनास्तव विशाले विमले नेत्रे रक्तांते कृष्णतारके १८ विशालजघने पीन मृदु क
र्णिकरोपमौ पताद्यावेतौ हि तौ संहतौ संप्रवाल्मिनौ १९ पीनोन्नतमुखौ कांतौ स्निग्धतालफलोपमौ
मृणालप्रवेकाभरणौ रुचिरौ तावपयोधरौ वाक्यस्मिन्नेवा हृदनिवाहतनेच विलासिनि मनोहरासि मे रामे
रामेनदीकूलमिवाभमा २१ करांतमितमध्यासि सुकेशे संहतस्तनि नैव देवी न गंधर्वी न यक्षी न च किं
न्नरी २२ नैव रूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले रूपमप्रतिमं लोके सौकुमार्यं वयश्च ते २३ इह वास
श्च कांतारे चित्तमुन्माथयंति मे साप्रतिकामम भद्रं ते नेत्वं वस्तुमिहार्हसि राक्षसानामयं वासो घोराणां
प्रवेको मणिश्रेष्ठः २० नदीकूलं सकूलं २१ करांतेनांगुष्ठ कामरूपिणां प्रासादाग्राणि रम्याणि नग
प्रदेशिनी वक्र प्रमाणेन मितं मध्यं यस्याः सा... २२ रूपं सौकुमार्यं वयः कांतारवासः इति च त्वां चित्
मन्माथयंति विकलं कुर्वंति २३ प्रतिकामानि गच्छामं दृष्टाविमित्यस्यानि ... सयशोऽस्मासु भवत्वा देव च वने

राजमेव विभिः सतोवाग्व विर्वीरुकं मे ऽविभि रित्यर्थः ५ संध्रियमाणोमे यायमानसं भारे रत्यर्थः भर्तोरेदशरथेमम भार्या मम स्या
श्वशुः श्वनार्यान्तिकाविस्याव ः ९ मेश्वशुरं समकं तेन परिगृह्य वरस्य पेणा सहकृतेन न वशीकृत्य यस्यामे गणप्ये विनेत्यर्थः
ममभर्तुः प्रवाजनेन भरतस्याभिषेचनमिति ७ दोवरावयावत ८४ अनन्तर्थः अनगुणार्थः स प्रयोजनेन रूपभोगतमेरथेर
यावत समर्था ऽऽतमम वस्त्वनितं भ्रंदासामिरामाभिषचनविघ्नमाऊविंतियात्र्यमानाम्पिन पानावकारनागीहतनवनीवय
सत्येवविंशकः वननिर्गमनकालेऽविशेषः नन्वतदयक्तम ऊनषोडशवर्षायामितिविश्वामित्रप्रतिदशरथोक्तेः उषित्वा

नवर्षयादशवर्षैवानामं त्रयस्त प्रभुः अभिषेचयितं रामं मेमेनोराजमे विभिः ५ तास्मिंस्तंभ्रियमाणेनरावस्याभिषेच
ने कैकेयीनाम भर्तारं मम भार्यो यावतेवरं ८ परिगृह्य कैकेयीश्वशुरं सतकृतेन मे मम प्रवाजनेन भर्तुं भरतस्याभि
षेचनं हावयाचत भर्तारं सत्यसंधं तत्र पोजनं मे नायभो समं वस्त्र स्पेन या स्पं वुकदा वन पञ्चमे नो विनस्त्यां तारामोयद
भिषिच्यते अंतिमुवाणा कैकेयी स्व श्वशुरो मम पार्थिवः अपायवाचयं रन्त्वर्थं न वयाज्ञा वकारसा ममभर्ता महातेजा व
यसा पंचविंशकः ९० अष्टादशहिवर्षाणामम जन्मनिगण्यते रामेतिप्रथितोलोके सत्यवानशीलवाञ्छुचिः ११

वारदशममारहितग्रहोकेश्योतिवेत नयसेतरनात अतितरुणावस्थायामपिराज्यं त्यक्त्वा विरवेंमात्यर्येणावस्थया
तयोक्तेः यदा निकारतपंचविंशकस्यर्थः ममभर्तावयसामहातेता अतितरुणावस्थायः पंचविंशकः सोख्यासि द्वंवे वर्षे
शतं तेवेनये सायेमवपतवेतमेनेवमगव्यासंन नं नोधिकेकिंविदस्योनिस्रवायितेतयोक्तिगितेरावं ८ तथामम जन्मतो
वनप्रवेशसमये तो ना भनीमर्थः गणयतस्याषमेकन्मममपंचवन्म्या अयं वसहाश्र नयंचेद्रियाः हेकारवृद्धिमन्ते नयाणि अष्टादश

वर्षाणिपञ्चविंशतिश्च मिळित्वा दिग्गणियं त्रयोविंशतिश्चत्वारिंशतमिति ॥

८४

446

नितेत्र णाश्रकारः१ यंहसीत्यादि वनजातेवनपदार्थजाते नदर्शमेवासिदेहान्ते नदिहोपभुज्यतो २९ एवंनि
मेषमात्राणोभावणाश्चाभवधायस्तनाशायतस्याः प्रसन्नहृदयोमनोहृद्धानिश्चितेममघर्पयामासमम्यक्कुहम
वानिमधीः १९ सवेधेशोभनाकारंस्सगवाभ्रातिमनोहारिनेषणाम २८ इतिषड्ववनाशेणःसर्गः ५८ सव
१देहसीवाक्ष्याणाक्षमसास्यनोमिदेवपाषंप्रतिमदस्यतामिति १दंवासिदेवनजातमखलमेनदर्शम
थणुस्सिहोपभुज्यता निमेषमात्राणः प्रतिहाराभाषिणीनदेहयत्वोप्रसमाीस्यमेथिली प्रसन्नतसा
हृदयोहृद्धमनः समर्पयामासवधायवावणः ततः सवेधमसगपागनेपातिप्रतीहमार्गासिहल
लमन्नतदा निरीक्षमाणाहविनेदस्पर्शनमहद्दतंनेवनरामलक्ष्मणी २८ इत्यार्षेरामायणेआरण्य
काण्डेषड्वत्वारिंशः सर्गः ४९ रावणोमनेवैदेहीनदाहृष्टाजिहीर्षुणा परिव्राजकरूपेणशशासा
आनमात्मना वाक्याणाभ्यातिर्थिविशेषग्रनुकोहिशयेनमा इतिध्यात्वामुहूर्तेनसीतावचनमब्रवी
त २३ हितोजनकस्याहंमेथिलस्यमहात्मनः सीतानाम्नास्मिभद्रंतेरामस्यमहिषीप्रिया ३३
षित्वाद्वादशसमाः इक्ष्वाकूणांनिवेशाने भुंजानामानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ४
ताननिवि श्रात्मानेनिहीर्षुणापरिव्राजकरूपेणरावणेनम्रष्टावैदेहीश्रात्मानमस्यमेकस्मात्देशवास१
नवृष्टात्मानंकर्तव्यमेप्रतिवचनेनमाह ब्राह्मण्यशाते यथाग्रनत्तरमार्थोमपिःग्रनक्ष्यतिवचनः२१

हत्वा आदायेति छेदः अदनेमाहृत्तदर्थामित्यर्थः २२ गोत्रमार्षं कुलं प्रसिद्धवंशपक्षगते गोत्रं पितृकुलं मातुः २४ २५ १९

आगमिष्यति मे भर्ता वन्यमादाय पुष्कलं रुरून्गोधान्वराहांश्च हत्वादायामिषं बहु सत्वं नाम च गोत्रं च कुल
माचक्ष्व तत्त्वतः एकश्च दण्डकारण्ये किमर्थं चरसि द्विज २४ एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां रामपत्न्यां महा
बलः प्रत्युवाचोत्तरं तीव्रं रावणो राक्षसाधिपः २५ येन वित्रासिता लोकाः सदेवासु
रमानुषाः अहं स रावणो नाम सीते रक्षोगणेश्वरः त्वां तु काञ्चनवर्णा
भां दृष्ट्वा कौशेयवासिनीं रतिं स्वकेषु दारेषु नाधिगच्छाम्यनिन्दि
ते २७ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः
सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव २८ लं
कानाम समुद्रस्य मध्ये मम महापुरी सागरे
ण परिक्षिप्ता निविष्टा गिरिमूर्धनि २९ तत्र सीते मया सार्धं वनेषु विचरिष्यसि न चास्य वनवासस्य स्पृहयि
ष्यसि भामिनि ३०

दृष्ट्वा पूर्वं कृत्वा अहं दृष्ट्वेत्यर्थः २७ २८ २९ वनेषूपवनेषु ३०

कामार्तः कैकेयीकामार्तः १२ १३ १४ अन्वतानमोवयनदत्तवरानुपालनेनेतिशेषः १६ १७ वैमात्रः शुभ्रा
दिषु विमातृशब्दयादेपिश्राषैराग्रसहोदरेभ्रातेत्यर्थः विभिन्नायामातरयस्यसवैमात्रः १८ २ कैकेय्याः ह

विशालाक्षो महाबाहुः सर्वभूतहितेरतः कामार्तश्च महाराजः पितादशरथः स्वयं १९ कैकेय्याः
प्रियकामार्थं तं रामं नाभिषेचयत अभिषेकाय तु पितुः समीपं राममागतम् १२ कैकेयी मम
भर्तारमित्युवाच द्रुतं वचः तव पित्रा ममाज्ञप्तं ममेदं शृणु राघव भरताय प्रदातव्यमिदं राज्यम
कंटकं त्वया तु खलु वस्तव्यं नव वर्षाणि पंच च १५ वने प्रव्रज काकुत्स्थ पितरं मोचयानृतात्
तथेत्युवाच तां रामः कैकेयीमकुतोभयः चकार तद्वचः श्रुत्वा भर्ता मम दृढव्रतः दद्यान्न प्रति
गृह्णीयात्सत्यं ब्रूयान्न चानृतं १७ एतद्ब्राह्मण रामस्य व्रतं ध्रुवमनुत्तमम् तस्य भ्राता तु वैमात्रो ल
क्ष्मणो नाम वीर्यवान् १८ रामस्य पुरुषव्याघ्रः सहायः समरेऽरिहा स भ्राता लक्ष्मणो नाम ब्र
ह्मचारी दृढव्रतः अन्वगच्छद्धनुष्पाणिः प्रव्रजन्तं मया सह जटी तापसरूपेण मया सह सहानु
जः प्रविष्टो दंडकारण्यं धर्मनित्यो दृढव्रतः ते वयं प्रच्युता राज्यात् कैकेय्यास्तु कृते त्रयः २१
विचराम द्विजश्रेष्ठ वनं गंभीरमोजसा समाश्वस मुहूर्तं तु शक्यं वस्तुमिह त्वया २२

नेतव्यामितम ११ यदि वस्त्वं न शक्यं न तर्हि मुहूर्तं समाश्वस विश्रामं कुर्वित्यर्थः २२ ॥

श्री॰
भा॰ श्रीं॰
टी॰
१९

448

ततश्चैतत्तत्काररणाहृतानोंनेतेषामशेषाणामेवाकृतनाम्नामनवरतमनेकजन्मसंवर्धितविद्वेषानवेपिविनेधविमिंदन
मेत्तवेनादिवृक्षागणामकरोत तद्वद्रूपमकलपद्मदलामलालभमनलपीनवक्षस्थाथ्यमलोकितीदकेयूरकटकोपशो
भितमुदारपीवरवर्तुलवोडशीलवकुशाटाभारमतिप्रौढ्वैरानुभवादटनभोजनस्नानासनशयनादिषववस्थानरेषुवे
ताचयपावसमन्वेतसः ततस्तमेवानकोशहस्तवारयन्तमेवमुदेयथारययात्मवधायभगवदस्त्रवक्रांशुमालोज्ज्वल
मक्षयतेजः स्वरूपमपरमब्रह्मस्वरूपमपगतसमस्तद्वेषादिदोषभगवन्तमद्राक्षीत तावच्च भगवच्चक्रेणाशुव्यापादितः
ततस्तत्स्मरणाद्दग्धाखिलाघसंचयो भगवतैवान्तमुपनीतस्तस्मिन्नेव लयमुपययौ एतन्मयाभिहितं भगवान्हि कीर्ति
तः संस्मृतश्च द्वेषानुवंधेनाप्यखिलसुरासुरादिदुर्लभं फलं प्रयच्छति किमुत सम्यक्भक्तिमतामिति लोकदृष्टान्तमी
तामाहृष्यात सीताव्रज्याहृतातामाश्रितनतापितमेपम्पातहृदये भगवतः प्रहतिः एवं बर्हिःशोकोनायन्दनचराप्रकारे·
गावनुचायोजनन प्रयागमतीर्थादीनां विफलपर्वा विलुप्रमाणाकरी यैव भागवते उक्तं एतेवांशकलाः पुंसः कृष्ण·
स्तु भगवान्स्वयमिति एतेऽन्येन हेवीक्ताश्रवनारस्य षाद्यस्य परास्पर्शेन पुंसः परमेश्वरस्यनान्यावताराश्च
शाश्वषाद्य कलाः यद्यपि कश्मलोपशयवतो वेदशमेनांशेनावतीर्णस्य विस्मोर्वीर्याणि शंसनरस्याघुके उक्त
हाशात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुनेति विष्णुपुराणेप्युक्तं द्वितीयभागवमनेप्येवमेवमाहतेषांवमेव एतेनांशा
नामिवास्यावतीर्णमैतदशमस्य श्रीकृष्णाख्यानमपास्तं तथापि न तत्कारणकृतनाम्नां तच्चलाभादृशः तानका·
र्यानाटनाव्व शांसव कारीनां प्रस्तुततोटशोनाम्बस्वयं भगवानित्युक्तं नेतावतारामाच वतारणां ततो न्यूनत्वमिति

स्कं॰ ॥

प्रवेत्यादि रक्षोपायेनौ नमो गुणप्रधानायो ज्ञानत्वात् उद्रिक्तं ममाभगवन्मायया नानाजन्मादेवश्वाक्तैः सर्वेषामेव
लोकवर्णाः कथमेवं वेदादिति अत्राज्ञानात्समेव ततस्तद्विज्ञानुपलंभात् मोक्षमार्गमासर्वेश्वराविसेतन्मात्रज्ञानेशव
गास्याल्पेवेन्मापि अज्ञानास्मेव विष्णुपुराणविनिर्यानतथावोक्तं विष्णुपुराणे मैत्रेय उवाच हिरण्यकशिपुत्वे
च रावणत्वे च विष्णुना अवाप निहतो भोगानप्राप्यानमरैरपि न लयं तत्र तेनैव निहतः स कथं पुनः संप्राप्तः
शिशुपालत्वे सायुज्यं शाश्वते हरौ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वधर्मभृतां वर कौतूहलपरेणैतत्पृष्टो मे वक्तुमर्हसि
पराशर उवाच दैत्येश्वरस्य वधायाखिललोकोत्पत्तिस्थिति विनाशकारिणा ॥ पूर्वं तनेन तनुरारब्धा नृसिंहरू
पमाविष्कृतं तत्र हिरण्यकशिपोर्विष्णुरयमित्येवं न मनस्यभूत् निरतिशयपुण्यजातसमुद्भूतमेतत्सत्त्वमिति

पंचदास्यः सहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः सीते परिचरिष्यंति भार्या भवासि मे यदि ॥ १॥

रजोद्रेकप्रेरितैकाग्रमतिस्तद्भावनायोगात्ततोवाप्य वधहेतुकीं निरतिशयामेवाखिलत्रैलोक्यश्रेष्ठिणामादशा
ननत्वेभोगसंपदमवापनात्तस्मिन्ननादिनिधने परब्रह्मभूतेन भगवत्यनालंबनीकृते मनसस्तल्लयं द
शाननत्वेप्यनंगपराधीनतया जानकीसमासक्तचेतसो दाशरथिरूपधारिणस्तद्रूपदर्शनमेवासीत् नाय
मच्युत इत्यासक्तिर्विपद्यतोंतःकरणस्य मानुषबुद्धिरेवाकेवलमभूत् विपद्यतश्चेतस्येवपद्यतोप्यपीमसर्थः न
स्मिन्नपि समये विष्णुनवबुद्धिर्नासीद्दिनिभावः पुनरच्युतनिर्वाणनमात्रफलमखिलभूमंडलश्लाघ्यचेदिरा
जकुले जन्माव्याहतैश्वर्यं शिशुपालत्वेप्यवाप्य स त्यक्तैरिनामभेदभगवन्नामकारणानि प्रभवन्नामानि

श्रुशांतेवैषामैपथिकं मायायाः संशान्यादित्वलम् ३१ गवरोनेमि ऊपिना ऊपितेव ३२ पर्वतसमुद्रोपमाभ्यां धैर्यगांभीर्ये दर्शि
ते ३३ त्वश्राधर्मेर्मे संलनसहशपरिणाहे [illegible] अयव रामम हिष्यान्समरणामेव [illegible] थसाः सा ३४ सिंहस्य विक्रांतप
दनिक्षेपस्तद्वत् पदनिक्षेपणं गमनशीलं सिंहसंकाशं पराक्रमेणेति भावः नृसिंहमित्यस्य [illegible]

महाबाहुं महोरस्कं सिंहविक्रांतगामिनम् नृसिंहं सिंहसंकाशमहं राममनुव्रता पूर्णचंद्राननं वीरं राजवत्सं
जितेंद्रियं पृथुकीर्तिं महाबाहुमहं राममनुव्रता त्वं पुनर्जंबुकः सिंहीं मामिहेच्छसि दुर्लभाम् नाहं शक्या
त्वया स्प्रष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा पादपान्कांचनान्नूनं बहून्पश्यसि मंदभाक् राघवस्य प्रियां भार्यां य
स्त्वमिच्छसि रावण क्षुधितस्य च सिंहस्य मृगशत्रोस्तरस्विनः आशीविषस्य वदनाद्दंष्ट्रामादातुमिच्छसि
मंदरं पर्वतश्रेष्ठं पाणिना हर्तुमिच्छसि कालकूटं विषं पीत्वा स्वस्तिमान्गंतुमिच्छसि ४० अक्षिसूच्या प्रमृ
जसि जिह्वया लेढि च क्षुरं राघवस्य प्रियां भार्यामधिगंतुं त्वमिच्छसि अवसज्य शिलां कंठे समुद्रं तर्तुमिच्छसि
सूर्याचंद्रमसौ चोभौ पाणिभ्यां हर्तुमिच्छसि ४१ यो रामस्य प्रियां भार्यां प्रधर्षयितुमिच्छसि अग्निं प्रज्वलितं दृष्ट्वा
वस्त्रेणाहर्तुमिच्छसि ४२

धैर्यं ३५ [illegible] वासो [illegible] श्रेष्ठ राजस्य [illegible] ३६ यथा आदित्य प्रभा आदित्यात्
[illegible] ३७ कांचनमतदर्शनेन मृत्युलक्षणं
[illegible] मंदभाक् ३८ क्षुधितस्य सिंहस्य [illegible] वदनाद्दंष्ट्रा [illegible]

श्रीधरोपि मत्स्याद्यवताराणां सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वेपि यावदुपयोगमेव ज्ञानशक्त्याविष्कारः अज्ञानाविष्कारस्त्व
वदूपाः कुसमितयोल्पः यथाभिमत्स्यमवेण नाहं तत्त्वमज्ञाविद्वित आसनन्तत्समरणामिति यथा वदेशेषधाः समाध्या
नयनकालेनाहं हयास्कायां संनिहितः किं तु सोभवधायेगन्तोनो भवनामयं ज्ञोशशति सोभवधेवमायिकम्मन
वमेवेव शरीरं दृष्ट्वा मोहरूस्या यज्ञानतास्यमलशमावलोरपि ज्ञानाविष्कारस्तत्रतत्र दर्शितो दर्शयिष्यते च अ
वताराक्षेमेविज्ञानपवा भागः भागवते प्रथमस्कन्धे ३ ध्याये जगृहे पौरुषं रूपं भगवान्महदादिभिः संभूतं षो
डशकलमादौ लोकसिसृक्षयेत्यादिना वैराजं रूपमुक्त्वा एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययं यस्यांशांशे

सर्वगुणैर्नव प्रक्षालन कृपितान जनकात्मजा प्रश्लाघमानवयोगीनमनाहत्स्वरात्मसं २२ महागिरिमिवा
केयमहेन्द्रसदृशं पतिम् महोदधिमिवाक्षोभ्यम् हरामसनचना २३ सेवलतमासमपमनस्पयोधयारिमंडल
म सत्यस्थमहाभागमहेशामम नुव्रता २४

न सृज्यन्ते देवतिर्यङ्नरादयः इत्युक्तेः एतत् उक्तं वैराजं निधानं का
यीवमानप्रवेशस्थानं बीजं जन्मकारणं अव्ययं स्वयं स्थिरस्यापि न केवलमवताराणामेव बीजं किं तु सर्वेषामपि
स्यादि यस्यांशे यद्यपि विराट् जीवरूपं वतस्य ... तदं तु योगिनामन्यस्योपासनायैवमुक्तमिति तत्सत्केशोहारेणावतेषा
मूर्धन्योन्नेन मुख्यत्वात देव भगवद्वभः प्रधानयोर्मदशायां तत्त्वज्ञयोः सदवाणी यादिरूढ सम्भूतलस्य योविस्त्वशेषः
योगमुकात्तारश्रविस्रवितमतयवाते क्रमप्रतिदेवहतेन तन्त्वा विनाप्रयोगेन शोभते नतस्मादागकवितिवेदनमितिसंक्षे

पवमिति यक्तं को धावेशेन वर्णयनों वक्तोनेवो च्चारणात् कार्तिकमहामित्यर्थः संरब्धः क्रुद्धः १ मापन्नाशिवायला·
माय ये राज्ञि पादे मातः मपश्रीपुत्रते प्रसिद्धः इत्यर्थः भ्रातेत्यत्र वमावादिति तदापादः येनेन अलप्राशसमक्त २ ३ वैमा
त्रः प्रावनंदे मात्रः इति पादे द्वितीयाभावान्नटपन्नमिन्न वैमातरु द्विनु नाभाव आर्षः अस्यादिशाह्वस्याद्विस्वरणार्यन्वे

आज्ञावैश्रवणास्याहं मा पन्नो वरवर्णिनि रावणो नाम भद्रं ते दशग्रीवः प्रतापवान् २ यस्य देवाः सगंधर्वाः
पिशाचपतगोरगाः विद्रवंति सदा भीता मृत्योरिव सदा प्रजाः ३ येन वैश्रवणो भ्राता वैमात्रः कारणांतरे
द्वंद्वमासादितः क्रोधाद्रणे विक्रम्य निर्जितः ४ मद्भयार्तः परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् कैलासं पर्व
तश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहनः ५ यस्य तत्पुष्पकं नाम विमानं कामगं शुभम् वीर्यादावर्जितं भद्रे येन यामि
विहायसम् ६ मम संजातरोषस्य मुखं दृष्ट्वैव मैथिलि विद्रवंति परित्रस्ताः सुराः शक्रपुरोगमाः यत्र
तिष्ठाम्यहं तत्र मारुतो वाति शंकितः तीव्रांशुः शिशिरांशुश्च भयात्संपद्यते दिवि ८ निष्कंपपत्रास्तरवः
नद्यश्च स्तिमितोदकाः भवंति यत्र यत्राहं तिष्ठामि विचरामि च ९ मम पारे समुद्रस्य लंका नाम पुरी शुभा
संपूर्णा राक्षसैर्घोरैर्यथेंद्रस्यामरावती १०

विश्रंभार्थं नाभावादानमित्यनेकारणांतरे निमित्तविशेषे द्वंद्वे द्वंद्व
युद्धे आसादितः प्रापितः ४ स्वमधिष्ठानं लंकापुरीलंकां कैलासाश्रयणात्प्रबलाश्रयणाद्वध्या ५ वीर्यादावर्जितं आ
क्षिप्य हृतं मयेति शेषः येन पुष्पकेण ६ ७ तीव्रांशुरपि मम भयाच्छिशिरांशुः संपद्यते ८ यत्र वशमिति नमार्गेणात

धप स्पंदनिकातडनदी ४५ सुराग्र्यमद्यसौवीरकमाश्चानेकांजिकंकाचनसीसकयलोहयोर्मिथः ४६ दलीव
नाविषलोमाजीरः मद्गुर्जलकाकः ४ नरांजीगांवस्यांसर्वोदकौसातिकथावगीतांभकमाजेयप्यातानाशय
नित्तहत ``इतीव रत्यवमद्रहेश्नतं नइः खजनन्कतनतइवोकंवा कथबातानावनामहावान प्रकथ्यमाना ४४ भ

कल्याणवृत्तांयोभार्यांरामस्याहर्तुमिच्छसि अयोमुखानां शूलानां मध्ये चरितुमिच्छसि ४४ रामस्य स
दृशींभार्यां यो धिगंतुं त्वमिच्छसि यदंतरं सिंहसृगालयोर्वने यदंतरं स्पंदनिकासमुद्रयोः ४५ सुराग्र्य
सौवीरकयो यदंतरं तदंतरं दाशरथेस्तवैव च यदंतरं कांचनसीसलोहयोर्यदंतरं चंदनवारिपंकयोः ४६
यदंतरं हस्तिबिडालयोर्वने तदंतरं दाशरथेस्तवैव च यदंतरं वायसवैनतेययोर्यदंतरं मद्गुमयूर
योरपि ४७ यदंतरं हंसकगृध्रयोर्वने तदंतरं दाशरथेस्तवैव च तस्मिन्सहस्राक्षसमप्रभावे रामे
स्थिते कार्मुकबाणपाणौ हृतापि तेहं न जरां गमिष्ये आज्यं यथा मक्षिकयावगीर्णं इतीव तद्वाक्यमदुष्ट
भावा सुदृष्टमुक्त्वा रजनीचरं तं गात्रप्रकंपाद्व्यथिता बभूव वातोद्धता सा कदलीव तन्वी ४८ तां वेपमाना
मुपलक्ष्य सीतां स रावणो मृत्युसमप्रभावः कुलेबलेनामवकर्मणात्मनः समाचचक्षे भयकारणार्थं ४९
इत्यार्षे रामायणे आरण्यकाण्डे सप्तचत्वारिंशः २२ एवं ब्रुवंत्यां सीतायां संरब्धः परुषं वचः
ललाटे भ्रुकुटीं कृत्वा रावणः प्रत्यु
य कारणार्थं भयोत्पादनार्थं ५ इति श्रीरामायणे सप्तचत्वारिंशः ४७

श्री·
रा·म्रा·
टी·
१००

२१

रहितेनामरहितेत्यर्थः अमेध्येनेति शेषः ईदृशं शरीरं सहितेनमनवितमिति मित्रैवान्वयः सर्वं शनैनकथयसीतियंगं
पंवंभूतस्यमहः प्रेतनाम सेवयानास्मः ममनयनेननवमीवितकेदपवेतिभावः २१ २४ अप्रतिरूपरूपा अनुपमसौन्दर्यामो·
तः मन्मोपभिनिवेशः अतिमलिनान ः कराणन्वान्मोसोनानेकप्राण्यवनास्नेवेतिभावः २४ अक्षमगेगवणांको स
मसमक वेगाहमस्यान्हकविभूषितः पंवंपवकनमनेनावणोहंभनस्वमामितिश्लोकः कांचिम्पदानेनमेवं यावद्

एवमुक्ता तु वैदेही क्रुद्धा संरक्तलोचना अब्रवीत्परुषं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपं २० कथं वै श्रवणं देवं सर्ववेदेव
नमस्कृतं भ्रातरं व्यपदिश्य त्वमशुभं कर्तुमिच्छसि २१ अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावण राक्षसाः येषां त्वं
कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः २२ अपहृत्य शचीं भार्यां शक्यमिन्द्रस्य जीवितुं नहि रामस्य भार्यां·
मामानीय स्वस्तिमान्भवेत् २३ जीवेच्चिरं वज्रधरस्य पश्यादकृचीं प्रधृष्याप्रतिरूपरूपां न मादृशीं राक्षस
धर्षयित्वा पीतामृतस्यापि तवास्ति मोक्षः २४ इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे द्वाविंशः ४८

तते सततमकं षडे
गमहितवेदोर्थवेदमहितवजर्दमाविपाद्रपंनदेना अक्षस्रकविभूषितः वेनः षांसिकलाभूषितःपवपवकनमसः
पंवविशातितनसरूपवेना निमानितावस्तविवेकवानितिवावदितिमकमकायर्याख्यानत्वात प्रतिसर्शनितस्यपतेश्रा
यपादिप्रयामंसयानगपिप्रयपादप्रयालोचनयात्मीयपादोक्तस्तानवतरेदशेकमगाप्रहाणविरण्यनाविनेनभाति २४ इति

४५

प्राकारस्य पाण्डुरत्वं सुधालेपाद्धनमत्वा दाहे मन्त्रः कस्या अपवके दायस्यां सानो राणां पुरद्वारे ११ १२ मानुषीणां नारीणां नस
सिद्धा सिद्धेशे षष्ठीमत्रगरे दिव्यनारीसमागमादितिभावः प्रपद्यमानषादिव्यभोयत्तत्राम्तत्र हृभयं पुगपत् हृत्स्वंभामि
तिभावः १३ गता अपुः पञ्चदशसहस्रसंख्यामिता अप्सरसः स्वर्गादिवधनकाये नमया वधाद्दानतत्वं १४ योरामो मद
वीर्यं इति ज्ञाता सेहेप्सियाश्च प्रियंभरतं तस्या यामिन्नावनं प्रस्थापितः १५ तेनगतेन वनमाकिं कारय मीत्यन्वयः भ्र

प्राकारेणायतितिमायांशुरेणाविराजता हेमकक्ष्या प्रतीरम्या वैदूर्यमयतोरणा ११ हस्त्यश्वरथसंबाधा
तूर्यनादविनादिता सर्वकामफलैर्वृक्षैः संकुलोद्यानभूषिता १२ तत्रत्वं वसहस्रीतेनरनञ्जविमयासह
नसमसिद्धासिनारीणां मानुषीणांमनोहरिति १३ भुंक्त्वा नानाविधान्भोगान्दिव्यान्वरवराणि नसमेष्य
सिद्धामस्यमाननवस्यगताप्सरः १४ स्थापयित्वा प्रियपुत्रं राज्ये दशरथो नयः मंदवीर्यस्ततो मे हः स्वतः
प्रस्थापितो वनं १५ तेनकिं प्रहस्ताम्येन रामेणागतेन वनेतस्मा कारिण्यमि विशालाक्षितापसेनतपस्विना १६
रत्नवान्समभर्तारं कामयस्वयमायतं नममप्यप्सरोभिः प्रमाख्यानृत्वमर्हसि १७ प्रस्याख्याय हिमा
भीरुपञ्चाना पनामिच्छामि वराणामिहमेव पुत्ररवसम्स्तशी १८ अग्रगस्थानसमो रामो मम पुत्रसमान

ह्रावस्य षष्ठेनो हीनत्वेन तपस्विना तापसश्रेष्ठतपस्विना यहानायसेनशैपचेन तपस्विना अस्रेणारक्तरक्तणो ह्नया
नया १७ उर्वशीपुरूरवसमंचरणेनाभिहृसयथापत्याज्ञायं गतेति श्रेराणां पुप्रासिद्धतयापञ्चानां वानामिष्याः ति १८
अप्रमानसमः अग्रगन्नीवनेनापितमीन अन्नेनम यानीनायश्नारामस्यानायिष्यतीतिनयो क्वाषिमिसि भावः सम्प्रा

रीसि ६

शं तस्मा गोवसंप्राप्ते मेजनकवसौ

संमाणिति कोषः ४९

श्री॰
रा॰ आ॰
टी॰
३९

452

९ भास्करस्य प्रभामिव वनस्या अपि पर्यंत स्थामह्रूपनाया यंक्तावास्वैतत्रोः १० ११ १२ मानुषोभावः मनुष्याणामावियोभा
वः लेशहवं वधः १३ १४ प्रियवादिनीं रावणात्मदर्शनेति शेषः १५ काममोहितो मया हेतुस्त्वं तामेव वियेहत्तानः बुधः खेदो
हितो मिवं विधाया काशस्त्रवेवैरी अहरायो यातुधानो हितो स्वमानं यदिकामातम्द्वतो यान नदा तन्त्रहशामिदं चोरय

रक्तांबरधरस्तस्थौ सीरत्नं प्रेक्ष्य मैथिली मनामसिन केशांतं भास्करस्य प्रभामिव वसनाभरणोपेतो
मैथिलीं रावणोब्रवीत १० त्रिषु लोकेषु विख्यातं यदि भर्तारमिच्छसि मामाश्रय वरारोहे तवाहं सदृशः प
तिः मां भजस्व चिराय त्वमहं श्लाघ्यः पतिस्तव नैव चाहं क्वचिद्भद्रे करिष्ये तव विप्रियं त्यज्यतां मानुषो भा
वो मयि भावः प्रणीयतां राज्याच्च्युतमसिद्धार्थं रामं परिमितायुषं कैर्गुणैरनुरक्तासि मूढे पंडितमानिनि
यः स्त्रिया वचनाद्राज्यं विहाय ससुहृज्जनं १४ अस्मिन्व्यालानुचरिते वने वसति दुर्मतिः इत्युक्त्वा मैथिलीं वा
क्यं प्रियार्हां प्रियवादिनीं १५ अभिगम्य सुदुष्टात्मा राक्षसः काममोहितः जग्राह रावणः सीतां बुधः खे रोहि
णीमिव १६ वामेन सीतां पद्माक्षीं मूर्धजेषु करेण सः ऊर्वोस्तु दक्षिणेनैव परिजग्राह पाणिना १७ तं दृष्ट्वा गिरिशृं
गाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाभुजं प्राद्रवन्मृत्युसंकाशं भयार्ता वनदेवताः स च मायामयो दिव्यः खरयुक्तः खरस्वनः प्रत्यदृ

यश्यैकोविकल्पनामित्यानि शवोकिन्ने द्वंद्वं प्रामीवदयासयो सवणापर्यंवमापिशाचादानेन तस्मलमाशनस्यवे देवत्यं शेन प्र
तिज्ञानस्य निर्वाहाय स्वर्वाणां देवानां मध्ये रामः प्रतिज्ञानस्य निर्वाहाय १९ वामेनेति अनसरक्तनपाशाशापदानमेयास्तवा

ध्यानदेहिं जोगतमसमहायः १७

मांसमनरवनिवारणोसंवतयनिग्रहाः १८ १९ २०

हस्ते हस्तं समाहत्य समाहत्येत्यर्थः । विनिश्चित्येति यावत् मद्विधादयमिति ये च हस्तास्तथा कदाचिदेवाहरणासमये क्रो
धेन मादिति शीकपाकृशवीयमहत्त्वयं आकारः यद्वा कर्पदेत्याविशान स्वभावपतिवेषधारणात्तत्तद्देहस्वभावो
न हृतो गोस्वस्य प्रतिबद्धत्वाद्धस्तास्तत्रूपग्रहणं मम यावत्तस्यापि श्रयं वेषः क्रोधं प्रतिबंधकस्मात्तस्मद्धस्ते हस्तमावा
तत्रतिबोध्यं १ न श्रुतौ श्रयं च द्रष्टुमाणाविति शेषः २ तावेवाह उद्वहेयमित्यादि आपिबेयमित्यतिष्ठन् विस

सीतायाश्च वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् हस्ते हस्तं समाहत्य चकार सुमहद्वपुः १ समेयिवांसं पुन
र्वाक्यं बभाषे वाक्यकोविदः नोन्मत्तया श्रुतौ मन्ये मम वीर्यपराक्रमौ २ उद्वहेयं भुजाभ्यां तु मेदिनीमं
बरे स्थितः आपिबेयं समुद्रं च मृत्युं हन्यां रणे स्थितः अर्कं तुन्द्यां शरैस्तीक्ष्णैर्विभिंद्यां हि महीतलं का
मरूपेणाऽन्मत्ते पश्य मां कामरूपिणं एवमुक्तवतस्तस्य रावणस्याशिखिप्रभे क्रुद्धस्य हरिपर्यन्ते
रक्ते नेत्रे बभूवतुः सद्यः सौम्यं परित्यज्य तीक्ष्णरूपं स रावणः स्वं रूपं कालरूपाभं भेजे वैश्रवणानुजः
संरक्तनयनः श्रीमांस्तप्तकाञ्चनभूषणः क्रोधेन महताविष्टो नीलजीमूतसन्निभः ७ दशास्यो विंश
तिभुजो बभूव क्षणदाचरः स परिव्राजकच्छद्म महाकायो विहाय तत् प्रतिपेदे स्वकं रूपं रावणो राक्ष

याधिपः इत्यम ३ कामेन वित्तेन च रूपमावृत्य समेत्यर्थः ४ हरिपर्यन्ते पामक्षांते ५ सौम्यं भिक्षुरूपं तीक्ष्ण
रूपं प्रसमलनीयं स्वरूपं मत्सत्त्वस्य रूपं भेजे ६ परिव्राजकच्छद्मकपटपरिव्राजकरूप ८ ॥

हत्वा तानि शंसन् धर्मानिसंबंधः ३० ३१ ३२ तेषामित्यन्वयः ३४ अमुत्रापि परलोकेपि गन्तो वैवस्वतस्तत्तामपि मां विदित्वा यगत्र
कर्मपरा क्रमेकम्भ्रातानेयात्येव ग्रतोष्पंशमेतेनत्यन्वयः ३५ दर्शनताड्ये ३६ ३७ ३८ तभ्यामिति पाटेन्वेयन्व्यैश्रायैनतत्न
हेतेदानीमकर्मातवकैकेयीवांधवैः महाद्रियेपंचर्मकामस्यधर्मपत्नीपशस्विनः ३९ आमेत्रयेतत्तस्यानेकार्णी
काराश्च पाषितान लिप्रगमायशेमधर्मान्नोदर्शतिराघवाः हेसमारसमेतु हावदेगोदावरीनदी लिप्रगमायश
मधर्मान्नोदर्शतिराघवाः देवतानि च यान्यस्मिन्त्वंते विविधपादपे नमस्करोम्यहंतेभ्योभर्तृः शासतमाहृतां ३२
यानिकानिविदप्याश्रमत्वानिविविधानिव सर्वाणि शरणं यामिमृगपक्षिगणानिवै ३३ ह्रियमाणांप्रियांभ
र्तुः प्राणेभ्योपि गरीयसीं विवशातेहृतामीनाराघवाने निशंसत ३४ विदित्वातमहाबाहुरमुत्रापिमहाबलः
आनेष्यतिपराक्रम्यवैवस्वतहृतामपि ३५ मातदाकरुणावाचोविलपंतीसुदुःखिता वनस्पतिगतं गृध्रं दद
र्शायतलोचना सातमुद्रीक्ष्य सुश्रोणी रावणस्यवशंगता समाक्रंदद्भयपरादुःखोपहतयागिरा ३७ जटायोप
श्यमामार्यहियमाणामनाथवत् अनेनराक्षसेंद्रेणाकरुणं पापकर्मणा ३८ नैषवारयितुंशक्यस्त्वयाक्रोशनि
शाचरः सत्ववान्जितकाशीचसायुधश्चैवदुर्मतिः रामायतत्त्वयाख्यातंजटायोहरणंमम लक्ष्मणायचतत्सर्वमाख्या
तव्यमशेषतः इति श्रीरामायणेआरण्यकांडेवाल्मी० सर्गः ४९ तेरक्षमवसम्भ्रमजटाशूद्रयस्मृकवे निवेदशवर्णांते
मेवैदेहीवदेदेशस्सः
शब्दास्यवहेतुः समवानित्यादि ३९ ४० इति आध्यायः ४९ तं माहेजटायोपश्यमामिति
मसे श्रवमसः ओमनोभनगदिवैवगाढसमीपिपक्षवे तनक्षेनणाहेनप्रबुद्धोरावणानिरैक्षत १

प्रत्यैषि॰ स्वतः परंरामप्रेत्या शास्त्राप्येन्येवमादिभिः अंकेनहसान्तरैरैसमर्थः २॰ अविदुक्रोशेमादितकायायाश्रायि॰
मनुष्यभावनासे २१ अकामांविरागिणीविवेष्टमानांतनआत्मानंमोचयितुं २२ मंतेवप्रतिउः त्ववशाङ्मनेवल॰
स्वभावतविनाआतुरशोकातरायशाक्रोशातितस्यावुक्रोशश्चदेवयथाशहाभ्यांसवेवेष्टानांनासत्वंसूचितं २३ ॥
नतनामेतिप्रमिहोविनेनाशितस्कः नशाप्यप्रामकालेशासनेननकरोषिहिवीक्यालंकोरेशोकान्तरत्वाद्धायक

ततन्मायकस्वैर्वाक्यैरभितप्तमहास्वनः अंकेनादायवैदेहीरंथ मारोपयत्तदा २॰ मामहोतानिबुक्रोश
रावणेनयशस्विनी रामेतिसीताद्ःखार्ता रामंहरंगतेवने २१ नामकामांसकामार्तः पन्नगेन्द्रवधूमिव
विवेष्टमानामादायउत्पपाताथरावणः २२ ततः सारामसंदेशाद्ध्रियमाणाविहायसा भृशंचुक्रोशमत्तेव
भ्रान्तचित्तायथातुरा २३ हालक्ष्मणमहाबाहोगुरुचित्तप्रसादक ह्रियमाणांनजानीषेरक्षसाकामरूपिणा २४
जीवितंसुखमर्थंचधर्महेतोः परित्यजन ह्रियमाणामधर्मेणमांराघवनपश्यसि २५ ननुनामाविनीता
नांविनेतासिपरंतप कथमेवंविधंपापंनत्वंशाधिहिरावणं २६ ननुसद्योविनीतस्यदृश्यतेकर्मणः फ
लं कालोप्यंगीभवत्यत्रसस्यानामिवपक्तये २७ त्वंकर्मकृतवानेतत्कालोपहतचेतनः जीवितान्तकरंघोरं
पदंनदोषाय २८ स्वयनेवततद्रेहेतमंत्रपुतिनकोति अविनीतस्यपरुषस्याविनयजपकर्मणः फलेसद्योनदृश्य
ते यत्तत्रकालोप्यंगीभवतिसहकारिकारणंभवतिपक्तिः पाकः २७ अद्युनोस्वेष्टशायमाह नामितिधनेन
घत्रवोज्ञातेनाशत्रुयं २८ सकामानतमानेतिशेषः स्थियमितियत्नइत्यादेः २९ ॥

म्रा॰
रा॰टी॰
१९३

नव्यवस्यंतिसमानशतिपादेशामेश्चनावतेतथाप्रतिपादितंधर्मेवागानोनव्यवस्यंतिनेकांतिश्चन्यर्थः तस्मात्कामानुमारिधर्मे
एवमतिक्रमेयादित्याभायः ५ तयारानाइत्याणाचमुवंस्तनामन्नमेोनिचिः तथायमेश्चकामश्चेतिपादेप्रजानामितिरा
जेतिवशेषः इत्याणामितिश्रावदेवयतोधर्मादिकंराजमूलं अतोसनाप्रजानांधर्मादित्रपरस्मश्चैः शुभेकाम ९ एवंभू

अर्थेवायदिवाकामेशिष्टाः शास्त्रेश्चनाचतेे व्यवस्यंत्यनरामानंधर्मेपौलस्त्यनंदन ५ राजाधर्मश्चकामश्चइ
याणांवासमानिधिः धर्मः शुभंवापापंवासजमबलेप्रवर्तते ९ पापस्वभावश्चपलः कथंत्वंरत्नमावर पे
श्चयेमाभिमंश्राभोविमानामिवडङ्कृती १० कामः स्वभावोयः सोसोनशक्यस्तेप्रमार्जितं नहिदुष्टात्मना
मावसन्यालयेविंवं ११ विषयेवापूर्वेवातेपदारामोमहावलः नापराध्यतिधर्मात्माकथंतस्यपराध्यसि
१२ यदिस्पृशताबोहृत्योजेनस्थानगतः खरः अतिहतोहतः सर्वेरामेणाक्लिष्टकर्मणा १४

नवानधर्मंद्वीनेत्वमिकधर्मेश्वयोगमस्याह पापेति दुष्कृतोस्त्रायोग्यंदेवयानमिव ११ ननुपेश्वर्येणाशुणकृष्य
मीयनांतत्राह कामनियः शुमानकामस्वभावोभवति सोसोन्वेस्वभावेप्रमार्जितेनशक्यः तस्मान्नेनाहि धर्मेणाया
एमयवदतीतिश्रुतेः धर्मेणास्यान्नवदमनमस्मिनत्सोस्माहननहीति यस्मान दुष्टात्मनामालेयश्राधेसमंशापविरविस्का

१२

२ दशग्रीवेति संबुद्धिः अहं सत्यसंश्रवः सत्यप्रतिज्ञः सीतारक्षणयोः हे सखायश्च त्वं तत्त्वादिति भावः नाम्ना जटायुरितिप्र
सिद्धो नाम्नास्मि महतमोहेशं कर्म कर्तुं नार्हसि भ्रातरिति सोपपत्तियोगः धेयं वनत्यस्मिन् तदा सत्यपातित्तनाम्यासदह
ड भावीति दंड प्रयोगमसंधयः ३ राजेति सर्वलोकपालनत्वेन नवापि राजेतिख्यातिज्ञं ४ धर्मपत्नीमनेन तद्रक्षणं महा
पापं सेवितं ५ कथंचिदेतत्ति भवतीति शेषः धर्मप्रजापालनरूपे ६ राजदारा इति नद्रक्षणस्य गुरुत्वं तत्सम्मन्वादि

ततः पर्वतकूटाभस्तीक्ष्णतुंडः खगोत्तमः वनस्पतिगतः श्रीमान्व्याजहार शुभां गिरं १ दशग्रीव स्थितो
धर्मे पुराणे सत्यसंश्रवः भ्रातस्त्वं निंदितं कर्म कर्तुं नार्हसि सांप्रतं २ जटायुर्नाम नाम्नाहं गृध्रराजो महा
बलः राजा सर्वस्य लोकस्य महेंद्रवरुणोपमः ३ लोकानां च हिते युक्तो रामो दशरथात्मजः तस्यैषा
लोकनाथस्य धर्मपत्नी यशस्विनी ४ सीता नाम वरारोहा यां त्वं हर्तुमिहेच्छसि कथं राजा स्थितो ध
र्मे परदारान्परामृशेत् ५ रक्षणीया विशेषेण राजदारा महाबल निवर्तय मतिं नीचां परदाराभिमर्शना
त् ६ न तत्समाचरेद्धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत् यथात्मनस्तथान्येषां दारा रक्ष्या विमर्शनात् ७

तिभावः ७ अस्मत्पुरुषस्य परः स्वेतरप्राणी यत्कर्म विगर्हयेत् न तत्समाचरेत् स्वदारवत्परदारास्वविम
र्शनात् परस्य शोद्दहा ८ शास्त्रेष्वनाम्नातं परमसूत्र्यनाकासतो नवशतमपि अर्थं वा कामं वा धर्मं वा राजान
मनुवर्तयत्स्वं शिष्याः सेः स्कदर्पापरात्तश्रावर्णाहषाप्रजाश्चावर्ततन्तस्माद्धर्मोऽधर्ममहनिरनुवितेमिता

= अर

श्री:
वा रा
टी:
१०४

तकामस्याथेनायथा सर्वाय भीमो मांसान्यायविदो महत्तं मृत्युयाकर्त्तनशक्तो विनद्वदित्यर्थः २२ मङ्कूर्त्तं रामा मामनपर्यंतसंयु
गेरामेणानिशेषः नबाधिष्यति अपितबाधिष्यतीत्यर्थः अनेनरामस्यप्रबलत्वं ध्वनितं २४ नममेयलायसिनसंसयस्मर्थः
२५ मीनमानस्यजीवनः नापिधामिनेघामि २६ २८ यथापाणं यथाबलमित्यर्थः २९ इतिश्रीरामायणेआरण्यकांडे

मुध्यस्यपादेन्दुरोमिम महूर्तंनिहरावण शापिष्यसेहतोभूमौयथापूर्वं खरस्तथा २३ असकृत्संयुगेयेननिह
ताटैत्यदानवाः नविराश्रीस्वामाश्लोरामोप्रुपिवपिष्यति २४ किंनशक्यमयाकर्तुं गत्वोहरेनपाप्मतो इति
प्रांत्वेनशयमेनोचनयाभीतोनसंशयः २५ नहिमेजीवमानस्य नाविष्यसि शुभामिमां सीतांकमलपत्राक्षीं
ममसममद्विषोप्रिया २६ अवश्यंतुमयाकार्यं प्रियंतस्यमहात्मनः जीवितेनापिरामस्य तथादशरथस्य च
२७ त्रिष्ठत्रिष्ठदशग्रीवमहंतेनपश्यरावणा हंतास्विफलंत्वाबतयातेययंथ्यानमात २८ बुद्धातिथ्यंप्रदास्या
मियथाप्राणांनिशाचर २९ इत्यार्षेश्रीरामायणेआरः पंचाशत्तमः सर्गः ५० इत्युक्तः क्रोधताम्राक्षस्तप्तकां
चनकुंडलः राक्षसेंद्रोभिदुद्राव पतगेंद्रममर्षणः १ ससंप्रहारस्तुमहांस्तयोस्तस्मिन्महामृधे बभूववातोद्धतयोर्मेघ
योर्गगनेयथा २ तद्बभूवाद्भुतंयुद्धं गृध्रराक्षसयोस्तदा सपक्षयोर्माल्यवतोर्महापर्वतयोरिव ३ पंचाशत्तमः सर्गः

५:

इतीतिवातोद्धतयोर्वीतप्रीतितयोः २ माल्यवतोः हौमाल्यवंतौ एकोदंडकारण्ये पश्चिमेकृपापार्श्वेस्यपक्षयोः पक्षसहितयोः
वदा यथा यौक्तो कास्यनेययदि दृष्टोमाल्यवंतोसपक्षाश्रय्यमनानदानतस्य हशामितितेनानयमंतफलानि ३४

४५५

१०३

अनपराधोः सिद्धः दशरादिव धादित्साशंक्याह यदीति अनपराधेहेन ः सर्वमतिहतः अतिक्रांतोवितहन्नः २५ गामि

ष्यसीत्यत्रकाकुः नजीवन्नगमिष्यमीसर्थः २५ त्वान्तोवोरेणावनेषामादहेहमित्यतिशेषः ईद्दशानिरिद्दशंसुकेषवत्रे

१९ १२ भारः भारवत्तद्दद्य अनामयं गेगानत्यादकं २८ यत्कर्मकृत्वाथमे ः कीर्तिः पारलौकिकीपुरुषपापतिशयजा

वत्तायेप्रयातिशयतंयशस्तत्रभवन्न नोमयेतसर्वानितंवधमोदितमवेन्नयेपत्त किंच येनशरीरस्यखेदः तत्क

अथ ह्यदिययातत्वंकोरामस्यधातिकमः यस्यत्येलोकनाथस्यत्वाभार्यागमिष्यसि देहिप्रविस्यमेवे

देहेमात्वावोरेणावनेषा दहेदहनभूतनेनहत्रसिंहशानियंया १९ सर्पमाशीविषवधावसातेनाव

वुध्यसे शीवायांप्रातिमृत्यंवकालपाशवपश्यसि १२ सभारः सोम्यभर्तृवोयानरंनावसोदयेत्त तदे

वमपिभोक्तवंवीयेनयदनामये १८ यत्कृत्वानभवेद्धर्मोनकीर्तिर्नयशोभुवे शरीरस्यभवेत्खेदः कस्त

त्कर्मसमाचरेत् वसिष्ठेवैषमहसाशीणांतानस्पममसवणा पितृपैतामहंराज्यंयथावदनातिष्ठनः १९ ह

द्धोहंतत्स्वाधत्वोमस्रयः कववोशारी नवाणादायकुशलीवैदेहीमेगमिष्यसि नशक्तस्त्वंवलाद्धर्तुंवै

मेकत्स्वाडिन्नः समाचरेन्नकोपीत्यर्थः १९ वसिष्ठेवैषमहसाशीणांगतानीत्यर्थः राज्ञोपातिराज्यमित्यर्थः पितृपै

तामहंपितृपितामहेभ्यआगतमित्यर्थः २० सेवदेहीदशरयामिवत्वाममस्त्रुषावेदेहीमादायनकुशलीगमिष्य

सीत्यर्थः २१ ममवध्यनः सोयधातमनाहत्येत्यर्थः मायसंयकेवेशायिकास्तनकोभासमकेहेत्वमिहेत्वाभासेषु

अहंतुसविषगर्भुहसुमहमाम्यमन्योर्द्भदेगागायतमरेकोवेदयसुयस्मस्पाततेगेसाघस्य ११

वाम्भेत्यावसीमोदेर्रमिगनसिदषाः ११

वांसमातंगेयसवमाग्पराकेहसुभिकेरुदसोदीयवैः ३२

श्री
रा आ
टी
९५

भिवेगात् युयुधे रणे १८ ग्राहिभिश्च ग्रावविधारकैः १९ २० अर्केनकटिभागेन २१ २२ अनाहतानि स्वनर्पवनाहतानि हतानि
गदेभने नाशितानि साधनानि युद्धसाधनानि यस्य तं २३ समावार्य मनिकृष्य २४ वज्रतल्पः स्पर्शो येषां तादृशा वाना
कांचनोरस्कटानुदिश्यानपि शावनदनात् तांश्चाभ्यजवसंपन्नाननवानसमरे बली २५ अथ त्रिवेगसंपन्नं का
मगं या च कार्विंश मणिसोपानविंशगवभं जवमहाबलं २६ पूर्णं चंद्रप्रतीकाशं छत्रं चव्यजनैः सह पात
यामास वेगेन ग्राहिभी रावणैः सह २७ मा स्थिरस्य वेगेन संगं नेत्रेन वमहाद्भिः पुनर्युपहन कोमामय
त्रिधानो महाबलः २८ सभयध्वन्याविरथोहताश्वोहतसारथिः अर्केना दायवे देहीं पयात भुवि रावणः
२९ हतानि पातितं भूमौ रावणो भग्नवाहनं साधुसाधितिभूतानि मरवराणमस्मयन् ३० परिश्रान्तं
श्रान्तं नरया यावि श्रमये उत्पातदनरूपो मैथिलीं मस्य रावणः ३१ न प्रहस्तत्र निधायां केरावणोजनका
त्मजां गच्छतिलंकां शीघ्रं प्राणत्यहतसाधनं ३२ गृध्रराजः समन्तन्यरावणसमभिद्रवन् समावार्य
हानेना जटायुरिदमब्रवीत् ३३ वज्रसंस्पर्शबाणास्सभार्यारामस्य धवता अल्पबुद्धे हरस्येनो वध्याय खल
हस्ता ३४ सामित्रवंधुः रामास्त्रैः सवलः सपरिच्छदः विषपानं पिवस्थेतत्पिपासितस्वोदकं ३५ अवनंबधमंजानं
तः कर्मणा या विवदायाः शीघ्रमेव विनश्यति यथात्वं विनशिष्यसि वद्धस्त्वं कालपाशेन का गतस्तस्मोद्ध सं व
यमा ३६ मवनः सवनं रमवलः यरिच्छदः द्रमोदासा रिनिदर्शनाः वनन्दतोनाशिष्यसीमि नान्यथा ३७ अयसुवधं फले ३९

९४

456

५ अनिनग्राहेमेहेरावणास्त्राणीतिगवशात्रि मानीति शरजालविशेषणम् अस्यनेत्रोग्गादिकत्तचरावणास्त्राणीतिपाठ
स्त्वसुगमपद ५ तस्यरावणास्यगात्रेव्रणान्चकार ७ हृणामुक्तैः आकर्णाकृष्टमुक्तैः ८ । १० । ११ आवारितः आम

ततोनालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्चविकर्णिभिः अभ्यवर्षन्महाघोरैर्गृध्रराजंमहाबलं ४ सतानिशरजाला
निगृध्रः पत्ररथेश्वरः जटायुः प्रतिजग्राहरावणास्त्राणिसंयुगे ५ तस्यतीक्ष्णनखाभ्यांतुचरणाभ्याम
हाबलः चकारबहुधागात्रेव्रणान्पतगसत्तमः ६ अथक्रोधाद्दशग्रीवोजग्राहदशमार्गणान् मृत्युदं
डनिभान्घोरान्शत्रोर्निधनकांक्षया ७ सतैर्बाणैर्महावीर्यः पूर्णमुक्तैरजिह्मगैः बिभेदनिशितैस्तीक्ष्णै
र्गृध्रंघोरैः शिलीमुखैः ८ सराक्षसरथेपश्यन्जानकींबाष्पलोचनां अचिन्तयित्वाबाणांस्तान्राक्ष
सं समभिद्रवत ९ ततोस्यसशरंचापंमुक्तामणिविभूषितं चरणाभ्यांमहातेजाबभंजपतगोत्तमः
१० ततोन्यद्धनुरादायरावणः क्रोधमूर्छितः ववर्षशरवर्षाणिशतशोथसहस्रशः ११ शरैरावारि
तस्तस्यसंयुगेपतगेश्वरः कुलायमभिसंप्राप्तः पक्षीवप्रबभौतदा १२ सतानिशरजालानिपक्षाभ्यांतु
विधूयह चरणाभ्यांमहातेजाबभंजास्यमहद्धनुः १३ तच्चाग्निसदृशंदीप्तंरावणस्यशरावरं पक्षाभ्यां

मेनाद्यामः कृतायंवामस्यानंप्राक्षेपः पदीतुदनत्वभौ १३ तन्मासिद्दशरावरंकवचंवयधुनोत्पतयामांसश
रासनमितियावत् शरप्रत्येयकारणांतत्त्वादितोयधनश्ववभंतेत्यन्वयः षः व्यधुनोत्कंपयतिस्मरावणमितिशेषः

श्री॰
म॰भा॰
टी॰
१०९

अस्य विददारवक्त्रं विस्तीर्णं स्यद्वै शाकिनारी वाजल्पानुनक्ति॰ ३५ ३९ वैदेही परिक्षन्यपतनेपलायनमभि
या ३७ ततलपरहासमनिक्रमेणोद्यपाहवनगपदशापितेऽनभ्रनारोदितवान ३८ सक्षित्रवाहः कर्तिनवा

विददारनवैरस्पतंडंसहेमसमर्पयन केशंघोत्पाटयामासनखपक्षसखलाय॥ ३५ सततदासद्भ्रात्रे
नक्षिप्यमानामङ्गमेव॥ असर्पकपालिनाक्ष॥ समाकंपनववाहस॥ ३९ सपरिक्षन्यवैदेहीवमिनाके
नवावणाः ततेनाभिनवानानीजटायुंकोधमूर्छितः जटायुस्तमविक्रमपंतडेनासखगाधिपवा
मवाहूनथगतदायपाहवटोरिमः ३८ संक्षित्रवाहोः सद्योवैवाहवःसहसाभवन् विषज्वालाव॰
लोमङ्गाववल्मीकादिवपन्नगाः ततः क्रोधाहयग्रीवः सीताभूतत्ससवीर्यवान सुक्षिभ्यांचरणाभ्यां
वरदभूराजमपोथयत ततोमहूर्तंसयामावश्ववानलवीर्यंयोः रात्सानांवमखसपाहिणाभ्रवर
सवायचमानस्पतामस्याथैसवावणाः पक्षोपादोवपार्श्वावग्वज्ञम्हृत्यसोक्षितम सक्षित्रपक्षः
सहसारवनमारोदकर्मणा निपपातमतदासभ्रोधरायामलमोवितः तेहखापतितंभूमौलतनाई
जटायुषं अभ्यधावनवैदेहीस्ववंधुमिवदुःखिता तंनीलतीमूतनिकाशकल्पंसखात्रुनखस्तसुदार
वीर्यं ददर्शलंकाधिपतिः स्वाधियांतदायुषंसंजामिवाभिदावम ४५ होरापितस्यबाहवःपुनःसहसा
संभवन वल्मीकानगारव ३५ धायमानस्यतायामपराक्रमैऊवांतास्पलसनीवितः वतीमाशवस्यानो

457

अस्याश्रमस्य तव धर्षणं त्वत्कृतं मम मिश्रवनाहितमिभवं नाहितमिषोते २८ यथा यादृशं त्वया कृतं कर्म तन्न त्वत्कृ
ता चरितो मार्गः नवीरसेवितः २९ १ परेतकाले ... अथ यमर्जनं नकं प्रतिपन्नोस्मि शोभासि ३१ अस्य कर्म
णः कृते पापानवधः पापफलसंवेद्ये आवश्यकः शासदृष्टः को नु पुमान् वनिर्षयेन न कर्म कुर्वीत लोका
धिपतिरपि इंद्रादिरपि मम धर्षणं पापफलं कर्मेन कुर्यात् स्वयंभूर्भगवान् अपि पापमुपतं फलं तद्दायका

न दिगनावट्टाय धर्षणाकारकृत्यो न वगवाण धर्षणा वा आश्रमस्यास्य हृतमिषोतेनराघवो २७ यथा त्वया
कृतं कर्म भीरुणा लोकगर्हितं नक्रा वरितो मार्गो नेषवीरनिषेवितः २९ मुख्यस्त्वया दिश्रेशा
सिमकृतं तन्निष्ठवाणा शायिध्यासिहतो भूमौ यथा भ्राता खरस्तथा ३ परेनकालेपुरुषो यत्क
र्म प्रतिपद्यते विनाशायात्मनो धर्म्यं प्रतिपन्नोसि कर्मनन्त पापानुबन्धो वैयस्य कर्मणः को नु
तत्समान कुर्वीत लोकाधिपतिः स्वयंभूर्भगवानपि एवमुक्त्वा शुभं वाक्यं जटायुस्तमरक्षसः को
निपपात भृशं पृष्ठे दशग्रीवस्य वीर्यवान् तं महातानखैस्तीक्ष्णैर्विददार समन्ततः व्यधिरूढो ग
जारोहो यथा स्याद्दुष्टवारणः ३४

रिसहायिकृतं मकृतं समयाकृतं शक्तोपि नेदृशं कर्म कुर्यात् नादृश
मेत्यर्थमेतेन नत्वत्क्रियाशीलाकर्मा विनादेव फलं दम विध्यतीति नात्यर्थं ३२ दृष्टेपश्चाद्भागे ३३ दुष्टवारणम
स्थित्वा गजारोहो हस्तिपको गजविषये यथा स्यात् यादृशो व्यापारो भवेत् गजरतनकरणा व्यापारो भवेत्तत् तथा

क्लिष्टानिपरिम्लानिविनानिमाल्याभरणानियस्यास्तां ९ वेदेन्तोलतामिवहृद्वानात्लिंगतोमांसंवृत्वेतिवङ्शोहत्वा
नवदंतीभिनिशोषः मोवयमावयेत्यर्थावाप्रापश्नलतोयावंतीसमीपगतप्रासीत ७ नीविताताय श्रेनेनय
रसोकेशस्वर्णायसाकस्यापि जीवितायहारीतिवोधितम् ८ अमर्यादे लक्ष्मस्त्वप्रकृतिकेजलसमसमभिः
शीतरत्नेवमादि श्रेथेननममावासनाभ्यतरणाव ५ मर्यादात्यागमेवाह नवातीति देवोब्रह्मापिब्रह्मलोक

तांक्लिष्टमाल्याभरणांविलपंतीमनाथवत अभ्यधावततैवदेहो गावणोभास्तमाधिपः तांलतामिववेष्टंती
मालिंगतीमहाद्रुमान मृत्युसंवेतिवङ्शः प्रापतांरागहस्ताधिपः ७ क्रोशंतीरामरामेतिरामेणरहितांवने
जीवितांतायकेशेषुतत्राहांतकमात्रिभः प्रधर्षितायांवैदेह्यांबभूवसचराचर जगत्सर्वममर्यादंतमसा
धेनसंवृतम ५ नवातिमारुतस्तत्रानिष्प्रभोभूद्दिवाकरः दृष्ट्वासीतांपरामृष्टांदेवोदिव्येनचक्षुषा ९
कृतंकार्यमितिश्रीमान्याजहारपितामहः प्रहृष्टाव्यथिताश्चासन्सर्वेतेपरमर्षयः ११ दृष्ट्वासीतांपराम
ष्टांदंडकारण्यवासिनः रावणस्यविनाशंचप्राप्तंबुध्वायदृच्छया १२ सततोरामरामेतिक्रंदंतील

क्ष्मणवादिवेचताप्रासीतांपरामृष्टां वदसाकेशेषुगृहीताहस्ता १० श्रीमानित्तलसकले सर्पवानपितामहः क्ले
नयदरोमवनीरागोदेवानांतकार्यंकृतंसीडाभिमवदति ११ महर्षयश्चपोहितमाह दृष्ट्वेति तत्कालेनायितदेमा
पाहरणेदृष्ट्वातन्मायामोहितत्वाद्यविद्याः यदृच्छयाप्राप्तंविनेवसपरिवारस्यरावणस्यनाशंप्राप्तंबुध्वाश्चसारस्य

१०९

मेरत्पवाहुभ्यामालिंग्य ४९ इति श्री...यः ५० मात्रिविनिरागां सूरवङ्ग रवेषुनिमित्तेस्तूववनवामदात्तिणात्ति
सदनादिक्षपेलतत्णांविकृत्तयाजलादशीदावात्मनोऽस्मीपोदर्शनं वलन्तणोस्वमेयः श्रुरुषं हुस्मेहसहंनेप्र
पश्यति सपनंहंतीत्यादिस्वभाध्यायपरदिष्ट तयाशङ्कनीनांवामदक्षिणागमनविशेषदर्शनं नयात्तेषांस्व
रापेदर्शनमनुभवः यनत्मवेपश्योयोगंपरिहश्यते सर्वेणालक्षणज्ञानमितिपादेश्रगस्कुरणादिशातमिय

ततस्ततंपत्ररथंमहीतलेनिपातितंरावणवेगमर्दितं अनस्वसंस्मरत्पशाशीप्रमाननाहृशोदसीता
जनकात्मजा तदा ४९ अन्यार्थपकृपंचाशः सर्गः ५१ मातनाराथिपमुरवोराववोणानिरीक्ष्यनुमद
भुताजेविनिहतंविललापसङ्गः रविता १ विमितननताणोसमेशकृनिसरदर्शनं श्रवस्यस्त्रवङ्गःरवेषु
नराणांपूर्विहश्यते २ ननुनेरामजानामिमहद्यमनमात्मनः प्रवर्तितृनेकाकस्त्यमदृश्यमदगपात्ति
णः ३ अयद्दिहलृपयारामनुमाज्ञानुमिह संगतः शोतेविनिहतोभूमोममभाग्यादिहगमः ४ त्रा
हिमाममयकान्तस्यालसोणनिवंभना समत्रस्मामममाकृदक्षावेतानयथातिके ५

र्थः प्राकृतिप्रदाणांसगाञ्जुपलक्षणं १ किंततस्तत्राहहननूनमिति मदर्थमदपहारसूचनप्रयोजनमादि
यमस्य यविताणोश्रुभसूचनमार्गणाधावर्तितनतैः सूचितमपिस्वस्पमहत्त्व वसनननजानामिमूनजानीय
धेज्ञायतेयारातितात्पर्यमितिलोकाभिनयेनरामोपालंभः ३ ४ यथांतिकेनिकटेस्थित्वानाशृणवनोश्रव

तोमैत्यासमागकंदेन गतजौ॰ श्रीकेमेद्रमागमैनमाश्विनितिवासौ ८६

प्रभृत्यत्र पन्नो नीलः शतिम्यादे वपमाविप्लवयासादितो यो मण्वान्मेघस्वाभ्रदिग्मत्रं: २५ उत्तमांगेति माल्यमयासंयादितो स॰
स्मेनाश्रयशविहृष्टो हेवैः क्रियमाणा पुष्पवृष्टिसलउत्तमांगात् च्युतानि कालेश्मीपपाणेनेति कतः वक्तनेरावणास्त्रिवेधो
देवानीत्त्याभेयोमंभवात उत्तमांगेक्षन पुष्पाणांमानदेगे वत्तनश्चनाउत्तमांगाच्युतेनस्मकं अत एवाशभ्रमोपुष्पयुतेमांगेदृष्टा
रामोवत्याने अभिज्ञानाभिपुष्पाणीतानीमानीहलक्षणा अपि नदानि वैदेह्यामयादत्तानि कानने शनि २६ रावणागमन

विधुहवनमिवाविप्रयन्नप्रभेतमस्यवाणा तस्याभूषणघोषेण वैदेह्यास्तसेमरः बभूवविमलोनीलः स
हेमसूत्रवतोयदः २५ उत्तमांग्याच्युतास्तस्याः पुष्पवृष्टिः समन्ततः सीतायाः क्रियमाणायाः पपात धरणीत
ले २६ सा तु रावणवेगेन पुष्पवृष्टिः समन्ततः समाधूता दशग्रीवं पुनरेवाभ्यवर्तत २७ अभ्यवर्तत पुष्पा
णां धारा वैश्रवणानुजं नक्षत्रमाला विमला मेरुं नगमिवोत्तमं २८ चरणान्नूपुरं भ्रष्टं वैदेह्या रत्नभूषितं वि
द्युन्मण्डलसंकाशं पपात धरणीतले २९ तरुप्रवालरक्ता सा नीलांगं राक्षसेश्वरं प्राशोभयत वैदेही गजकक्षेव का
ञ्चनी ३० तां महोल्कामिवाकाशे दीप्यमानां स्वतेजसा जहाराकाशमाविश्य सीतां वैश्रवणानुजः ३१

वेगवन्तीमवाप्यनामसमाधूतापि पुनर्दशग्रीवमेवाभ्यवर्ततयत्मिनोवतिष्ठ्यनवर्तनेनाप्यमानत्वात् २२ ३४ तरुप्रवालरक्तार
क्तवर्णारक्तांकिसमसर्वेषां वेत्यर्थः कोष्ठे निशावोदचवर्णास्याः कक्षागजकाञ्चनी ३० तांसीतामित्यन्वयः अत्रप्रकरणेवार

अमिनादोम्नागिरिरिवेभ्रमेनेनासत्रभस्म तुस्त्राविनाअसंगाया अपिविछकेमलसाराबणाविनाशक्ताविथ्यश्नाननायक
विः रावणोनतस्यात्र्यासतिवर्णायाते १५ पद्मपत्राणिरावणमभ्यकीयेनरावणांगेपतितानामश्ववर्तिर्मध्यः १६ आत्तेय
रत्नेनेनर्षभवयरत्नथ्येकेनसंध्याकालंलनयति तत्रकालेआदित्यरामेणातननकिरणोनषक्तमम्भ्रमेवनकरपुतंवासा
वभो १७ विनालमिवपंकजं शोकस्तकत्वात १८ नीलंजलदंभित्वातनमध्येरदितंश्चरश्ववभौतमकोतिभ्रमरोहितसन

ररतेनववसेणानस्याः पीतेनरावणाः अधिकेपाविभ्रान्तगिरिदीमरश्मानिना १५ तस्याः पद्मकल्याणयास्ता
ग्राणीमस्भीणाव पद्मपत्राणिवेदेस्याअभ्यकीयेनरावण नस्याः कौशेयमुद्वतेआकाशेकनकप्रभम व
भौवाहिस्मोगणानाम्रमभ्रमिवातप १७ तस्यास्तहिमलंवक्रमाकाशेरावणांकगं नरराजविनारामेविनाल
मिवपंकजं बभूवजलदंनीलंभित्वावरश्वादितः सललाटंसकेशांतपद्मगर्भाभमव्रणं श्वेतैः सविमले
दंतैः प्रभावद्दिरलंकृतं तस्याम्नयनंवक्रमाकाशरावणांकगं २० रुदितंव्यपसृष्टाम्बवेदश्वात्यिपदशांतं
सनामंवारुत्ताआहमाकाशहाटकप्रभं रावतेसइममाभूत्तनस्यास्तहदनेशुभे शुभ्रभनविनारामंदिवाद
रस्वोदितः साहेमवर्णानीलांगंमैथिलीरावणंसाचिपं शुभ्रभकांचनेकांचीनीलंगनमिवाश्रिता सापद्मपी
तम्बरानिवकांविर्गीनारवि सललाटमिति पद्मगर्भवदाभायस्पतन १७ रावणा नोहमाभारावणजनकात्मजा ॥
कगंनेवभातिविशेषः २१ रुदितेनोदनवतं अंशेआपव अन्तपवायम्रष्ठास्तेअपमार्जितास्फकम २१ दिवेपदितवेर
वस्यगतशोभं २१ शुभ्रभेणोमयानिमनीलंगतमाश्रिनाकांचनीकांचीव २२ पद्मपीनायचकेसरवमपीनदेहा

श्री॰
रा॰ म्रा॰
टी॰
१०५

धरणीतलमवेक्षमाणो रामस्तां गामनन्वकोऽत्र पावकलनात् तदनाशमकाल्पयेति तत्र विप्रनष्टो विलुलितो विशेष-
कोऽतिलको यस्यास्तां ५२ भयभारपीडितामेवं विवशां विकलांगीं ५४ इति श्रीरामायणे आरण्यकाण्डे द्विपंचाशः सर्गः ५२
अथ मोनत्याक्रिमाणा [illegible] नितिनोऽमम [illegible] निमर्षः १ रोषरोदनताम्राक्षी हेतुभ्यां ता

अवेक्षमाणां बहुशो वैदेहीं धरणीतले सनामाकुलकेशांतां विप्रनष्टविशेषकां जहारात्मविनाशाय दश-
ग्रीवो मनस्विनीं ५२ ततस्तु सा चारुदती शुचिस्मिता विनाकृता बन्धुजनेन मैथिली अपश्यती राघव-
लक्ष्मणावुभौ विवर्णवक्त्रा भयभारपीडिता ५४ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकाण्डे द्विपंचाशः सर्गः ५२
खमुत्पतन्तं तं दृष्ट्वा मैथिली जनकात्मजा दुःखिता परमोद्विग्ना भये महति वर्तिनी १ रोषरोदनताम्रा-
क्षी भीमाक्षं राक्षसाधिपं रुदती करुणं सीता ह्रियमाणा तमब्रवीत् २ न व्यपत्रपसे नीच कर्मणानेन रा-
वण ज्ञात्वा विरहितां यो मां चोरयित्वा पलायसे ३ त्वयैव नूनं दुष्टात्मन् भीरुणा हर्तुमिच्छता ममापवाहि-
तो भर्ता मृगरूपेण मायया ४ यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोऽप्ययं विनिपातितः गृध्रराजः पुराणोऽसौ श्वशुरस्य
सखा मम ५ परमं खलु ते वीर्यं दृश्यते राक्षसाधम विश्राव्य नामधेयं हि युद्धे नास्मि जिता त्वया ६

ख्याती १ विरहितां रामलक्ष्मणाभ्यामिति शेषः अनेन कर्मणा चौर्येण ३ अपवाहितः अपसारितः नायमृग-
रूपेण मारीचेनेति शेषः ४ पुराणो वृद्धः अनयवा [illegible] विपातनेन नवत्वदीपे हेतुकामित्रभावः ५

५२

460

१०८

सीतायाः सीताशुगपास्मिभासानां रूपावस्थितीः शमयत्क तरस्मध्र्यैः २२ ३३ उत्पातवातः ऊर्ध्ववातः द्विजगणैः पक्षिगणैर्
क्ताः आजहु रिव उत्पतालकाः २४ उत्तामीनप्रभृतिजलेनरायणान्ताः सर्वामिव मेथिलीं गतानस्ताहांगताक्ता

तस्यास्तास्यपि वर्णा निभृषणानि महीतले सद्योषाणि व शीर्यंत सीतायास्तारा शवांवरान् तस्याक्षेनांतरा
दुःखिहारस्तागायिपदुतिः वेदेह्यानिपतेन भातिगंनेव गगनद्युता उत्पातवाताभिहतानानाद्विजगणा
कुलाः माभैरितिविधूनाशाखान्रूपिवपादयाः नलिनोधस्तकमला संतत्तमीनजलेचराः सखीमिव
तोत्साहांशोचंतीवस्म मेथिलीं समंतादाभिसंपत्य सिंहव्याघ्रमृगद्विजाः अन्वधावंस्तदा रोषात्सीताच्छा
यानुगामिनः जलप्रपातास्रमुखाः शृंगैरुच्छ्रितबाहुभिः सीतायां ह्रियमाणायां विक्रोशंतीव पर्वताः ह्रि
यमाणां तु वैदेहीं दृष्ट्वा दीनो दिवाकरः प्रविध्वस्तप्रभः श्रीमानासीत्पांडुरमंडलः २८ नास्ति धर्मः कुतः
सत्यं नार्जवं नानृशंसता यत्र रामस्य वैदेहीं भार्यां हरति रावणः इति भूतानि सर्वाणि गणशः पर्य
देवयन् वित्रस्तकादीनमुखाः रुरुदुर्मृगपोतकाः ३१ उद्वीक्ष्योद्वीक्ष्य नयनैर्भयादिव विलक्षणैः सुप्रवे
पितगात्राश्च बभूवुर्वनदेवताः विक्रोशंतीं दृढं सीतां दृष्ट्वा दुःखं तथा गताः तां तु लक्ष्मण रामेति क्रोशं

मा इति पादे गवणागमा ऊर्ध्वजलनयागतप्राणा इत्यर्थः २५ रोषाद्रावणविषयात् २८ जलप्रयाततद्वाणसा
सीतामृत्युयेषां ते ३० ३१ ग्राजेनवमनेत्रग्रन्त्शंमनादयापत्रयस्माहितस्य ः ३२ गणशः मेवशः वित्रस्तकाः स्वार्थकः

श्री
रा॰ अ॰
टी॰
४५१

461

क्षेमनक्काले समावितं यद्वा परिणाम सलवावतं वान सम वेत मेन विचारयामि १८ यथा मन्ये तीर्णस्य काले विपरीतानि त
यानमपीति भावः २ १८ ह्रियमग पहतदर्शनेन्सम विरुद्धैनेशप्पादियानतास्यानेपश्यसीमिवनेमानसाभि

नरुद्धेतमपश्यन्तीभर्ता रविसुधोपमे १५ उत्साहे शत्रुवशभाषाणां नधारयितेविरं नत्रनेवात्मनः श्रेयः
पश्यामि मवेतमे १८ मम कालेपश्यामि मन्ये विपरीतानिमेवेन मम्बहेणानमवैधायमस्यन्तत्रवीवने २
यस्याभेवहिकेटन्नाकालवशावपाशित यथावाम्यमिन्भयस्यानेनविधेर्विनिशाचर १८ यक्ते हिराम
यातन्नविमपश्यमिमहीरुहान् नदीवेतरणीचोरा रुधिरौघाविवाहिनी १४ खड्गपत्रवनेचैवभीमप
श्यसिवावत नमकाबनपश्यावदेरुपवरुकटाटससेशाल्मलीनीताणमायसैः कंटकेषितो न
हिन्नमीहशेहस्यानसालोकमहात्मनः ३१ यातिनशल्मसिविरविषपीनवनिहेषा वहमेकालपा
शेनउनिवारेणावचा ३२ कमतालस्पसेशमिमभर्तमहात्मनः निमेषानरमांचयाविस्मृत्यात्मसमाह
वे ३३ गतस्मानिहन्तायेनसहस्राणिवनदेश कथसरावदावीरः सर्वाससूक्ष्मलोकल्ली ३४ नत्वाहमाक्षो
न्येदेशे हिभायेपश्यामिसा पतवामम्वश्रुत्पवेदेहीरावणाकरा भयशोकसमाविष्टाकरुणाविललापह १५
नदीभग्रानेवरूवेनमातिविणी विलापसवैकरुणांवभामिनी जनस्तपायस्तकरुणीविचेसतीनपात्मनामापनगष्ठ
येनहु १४ १ शाल्मलीयानवाहनतः पतिदंष्ट्रमुनोवितमितिशेषः ३१ ३२ ममभर्तुः अपराधंकरत्वेतिशेषः पातरंविनाश.

परमं स्वाल्मि नियंगणोक्तिः सियादरस्तामेव गाढं तं रात माहिविवादानो शाम्रेणहितन्नान्नत्रापियस्यापरविवाहिनायाः
तत्रापि रहितेपतिरहितेकालेदेशेवेत्यातिनिंघे नेकर्मेतिभावः ७ शौर्यमानिनः शूरमानिनः ताहशस्येह
शीलोकेनिंदामरणादप्याधिकेतिभावः ८ सन्नं शारीरंवलं तदा अपहरणं सर्वकाले अलाचेशः अलं निंदावा
ईहशमादिंतं के मंकथंकृतानलज्जसेमसियाआहरणं नीवराहितेन वपरस्व ७ कथापियथांतिलोकेषु पुरु
षाः कामं जल्पितं सन्त्यंसमयामहितव शौर्यमानिनः ८ यिकेशोर्यवसन्वं वयन्वयाकथितं तदा
अलाक्रोशाकरेलोकेधिकृतेवामित्रमीहशम् ५ किंशक्यंकर्तुमेवं हियजंवेनेवथावासि मुहूर्तमपनि
हृत्वनीवत्यातियास्यसि १० नाहिवतः पश्यप्राप्यनयोः पार्थिवपुत्रयोः ससैन्योपिसमर्थस्त्वं मुहूर्तम
पिजीवितुं ११ नत्वनयोः पार्वस्पर्शमात्रंशक्तः कथंवन वनेप्रज्वलितस्येववस्पर्शमथविहंगमः १२
साधुकृत्वात्मनः पथ्यंसाधुमामेवरावण मत्प्रयच्छस्वसत्कृतोभ्रातृभ्यांसहपतिर्मम १३ विधास्यति वि
नाशायत्वंमामयदिनप्रदास्यसि यनत्वंवधवमाय्येनवलान्मामाहृत्यमिच्छसि १४ अवसायत्वतेनीवमविघ्य
मित्रमासाद्यरः ५ प्रियत्वः पर्वंरूपेणप्रत्याधावसिस्रुतः किं कर्तुं शक्यं मयापि निष्पन्नं त्वयापि हिरण्यकशिपोः
शूरोस्थिरो गाजिसे तद्दोषनेते १० तदेवाप्यपादस्पतिनहीनति ११ १२ साधुआत्मनः पथ्यं कृत्वा विचार्यस्वयं
सा यज्ञावात्मनस्तनियाप्यधीतरे साधु मामेव शीघ्रंमोचय पावन्मेयतनीनायातो नृपः १३ विनाशायावि धास्यति य

श्री· वा·आ· टी· १११

संधमानजगत्माव्ययद्यावदर्शननतोभानपरिहतोमिः स्वभावेश्रामोमिंप्रह्रातिरहितः कहाः कहयवामीनादयेय· म्मिन ४१० पतदेतः सोताह्रणकर्मावसानः मिहाः मिहाश्च ११ रूपिणीमाममेनोम्समिन्यन्वयः १२ संरूढकसा वरुजनाकीर्णदावनकलोविपुलामंरूढकसावरुलमितिपादेनाहशावरुतरवावदित्यनः अविशेषणा ११

निमिनकविकेनेव्यवरुणालयमव्ययं ८ सप्तिनोशरणंगन्वासमुमीयायसागरं संधमान्परिहनोमीरु हमीनमद्दीरगः ४ वेदेयांद्विषमाणायांविभ्रवरुणालयः श्रुतरित्यनावावः ममत्रुष्यावणास्तया १० पतस्दन्नोदशग्रीवश्रतिसिद्धामदाभुवन मनसीताविवेहताम्रेकेनादायरावणः ११ प्रविवेशपुरीलंका रूपिणीमस्ममात्मनः सोभिगम्यपुरीलंकासुविभक्तमहायथा १२ संरूढकसावरुलांत्वमनः श्रवमा विशाल मत्रनाममिनायांगोशोकमोहसमन्विता १४ निदधेरावणः सीतांमयोमायामिवासुरीं श्रत्र दीश्वदशग्रीवः पिशाचीर्घोरदर्शनाः १४ यद्यानेनोश्रमानसीवामीनापश्यन्तुसमनः समामणि माराामिवासरीमित्यनेनमायात्रैपैदेवासीतायालंकामानीतेतिष (सुवर्णानिवसाणिभूषणानिच १५ नितं मुच्यमानानत्रांमिप्रविहतिष्ठवेमेवधनिनं श्रनपवरावणास्पवहनीयेषामात्तामायान्वादेवरावणास नदत्तानमिशावीरासमीतित्यर्थशतनीर्थः १४ श्रसेमनः श्रमदनत्तानः प्रमाननयाभ्रनासीः वाप्नुपश्य नितयावत्नतोनिरोधः १५

462

१०१

श्रपश्यती श्रपशंपनी १ यदिरामायशंसेत्युमीतिदेवगन्ताहष्टा यदा मायशंसेत्युरीति प्रत्याशयेतिशेषः वस्तुनोयं
परिशीह्रो वदाः प्रमाणायदिस्फुरीतिवन वसमतमेयमन्त्र जेम थ्येवानरमथ्येसह भूषणाभूषणास्ति हितेके
गीन्वलादिवानिति भेनयातिशेषः २ तत्कमेवतत्कर्मतवसभूषणाप्रतेयकर्मतसंशुमातसभयहरागेजनि
नावितनोभान श्रानिभारेगाशिरसामधीमुवनयाव ४ ४ सुमंहषः स्योत्तनेनाज्ञानकेवित्तलव्यंरा
दियुमाणानवैदेहीकेविप्रायमपश्यवी ददर्शामितिशृंगस्यावयंववानरपुंगवान् तेषांमथ्ये विशालाही
कैशेयेकवनकप्रभ उत्तरीयंवरारोहाशुभान्याभरणानिव २ मुमोचयदिरामायशंसेयुरितिभामि
नो वसुमुत्सृजनतन्मध्येनिति मेसहभूषणां ३ संभ्रमान्दशग्रीवस्तत्कर्मवनउद्दवाम पिंगाहाक्षोवि
शपलाती नेत्रेवानिमिषेणव विक्रोशंतींतदासीतांद संवीनरोत्तमाः सवयथामतिकम्पलंकामाभि
मुखः पुरीं ५ जगाममेखिलीरत्नरुदंनोरात्तमेश्वरः तांजहारसमेहष्टोरावणोमृत्युमात्मनः ६ उत्सं
गेनैवभुजगीतीक्ष्णदंष्ट्रामहाविषां वनानिसरितः शैलान्सरांसिचविहायसा ७ सविप्रमसमीयाय
महत्सान्तसहागमितिसंरूपः विनावोत्कटंपापंशापुत्रयाभावेननमस्तः सन्निहितः स्यादितितमोश्राणह
तः सन्मात यीपाविकृत्दशाहृथ्यवदारकुतेवानङ्गेत्तिवदतिनेनघोमतत्स्मगीतेवसमाणावमदमोहामारितस्तसंग
नस्मात गवाग्रमानेबुद्धिदेवक्रयाल्कनकुत्समसमन्तस्तनरमगादिस्पवासंगात्स्यात ८ विहायमाकाशमा

[illegible] [illegible] विशेषः ८

[illegible]

प्रहतिर्वीनोऽपनेनत्वाममप्रायणीया २९ २८ महार्थंमहानर्थोभिधेयंयस्यननं यतः परिशिननस्यानेननष्टदिशीन
र्थः अलक्ष्मदर्शनात्रतथानविषया ३१ उपलभ्यप्राप्यस्पृष्टावपरिमत्स्यस्वदेहस्यायपित्वापरिग्रहत्वेन विभावव
तेनिदानीमहं हत्वा खरदूषणावातितं रामंशर्मोपलभ्यामिथनेनलब्धेव निर्धनः जनस्थानेवसद्भित्वभव
द्भीराममाश्रिता प्रहनिरूपनेनत्वा किंकरोतीतिनन्वतः २९ अप्रमादाक्षांतवंसर्वैर्देवनिशाचरैः क
तेत्यस्य मदायन्तोरावणस्यवधं प्रति अप्याकंनवलंनाप्नं वडुशेरावणामूर्धानि अनस्माभिर्जनस्थानेम
पासंप्रनिवेशिताः ततः प्रियंवाक्यंपत्यवादीत्मामहार्थं महावीभवायरावणा विहायलंकांसहिताः प्र
ताश्चिरेयतोजनस्थानमलसदर्शनाः ३१ ततस्तेषांनामपलभ्यरावणाः समंप्रस्यह्षः परिदत्वामेथिलो
प्रमत्यरामेणावैरमुत्तमंवभ्रवमोहान्मुदितः सरावणाः ३२ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये पंचाशत्तमः ५० अथ
मादेस्पदात्स्मान्वागानगावृगोसोमहाबलान आमान्तवृद्धिवेत्कथात्नेनकृतममन्यत १ सचिन्तयानो वैदेही
कामवाणैः प्रपीडितः प्रविवेशगृहंरम्यं समभिन्नरत २ सपरिवेश्मणनन्तेदेयमरावसोराजनमाथिपः अप
साजनसीमथमोनाद्रः स्वयंरावणा ३ [illegible] शोकभाराव पीडिता वायुवेगमिवोत्कांतामजंनीक
प्रमत्यसंपामप्सोहान्मुदितः खरदंतवर्तिनोममसकरः सीवियोगेनातिखिन्नसान्तिहर्षितः १० इतिरामायणेवाल्मी पंचा
शत्तमः ५० अथ तुड्डिवेत्कथानतुड्डिवदोत्मान ११ शोकातां प्रस्थाने अश्रुवोजलस्थानेग्रनेनाप्रवेयातिशयस्तः ५

मच्छेदनो महाराजसायकैर्यद्यहंतत्तयदारक्षेन्नदैवयथास्माऽहंभवतिनश्येवनन्सर्वंदेयंमच्छेदनतद्रूपसंमद्दशयामिति
धारयामिनधैर्यात्निकृन्तकः प्रस्माप्रापियेवनवावामित्याहयावेति तस्याजीवितनाशिय तामारयामीत्यर्थः १६ वरदाने
नपैनामहेनमोहितः रामशत्रारूपिनमेभोगीतिविनयानः मोहहतेनैषांविनानानबलवीर्यतः प्रशंसेत्यन्वयः

यद्यरिक्षेत दैवात्स्यादेयंमच्छेदनोयथा यावद्रूपानिवैदेहीवनंकिंविदारयिषम अत्तानस्यादेवात्तानाव
तस्याजीवितंशियम तथेत्युक्तमात्सीमान्तरात्मेदः प्रतापवान् १७ निष्क्रम्यात्पुरात्तस्मात्किंकृत्यमिति
चिंतयन् हृदयोष्णैमहावीर्यो नरातमामिशीताशनात् १८ मनान्हृष्टामत्वापीयोवरदानेनमोहितः ३
वावनाभिदंवाक्यप्रशंसाबलवीर्यतः १९ नानाप्रहरणावीरश्रमिनोगछतमत्वराः जनस्थानेहतस्थाने
भूतपूर्वंखरालयं २० तत्रास्यतांजनस्थानेशून्येनिहतराक्षसे पौरुषंबलमाश्रित्यत्रासमुत्सृज्यदूरतः २१
बहुसैन्यंमहावीर्यंजनस्थानेनिवेशितं सदूषणखरंयुद्धेनिहतंरामसायकैः २२ ततःक्रोधोममापूर्वो
धैर्यस्योपरिवर्धते वैरंचसुमहज्जातंरामंप्रतिसुदारुणं २३ निर्यातयितुमिच्छामितच्चवैरंमहारिपोः नहिलप्स्याम्य
हंनिद्रामहत्वासंयुगेरिपुं २४

हतस्थानेशायेप्राभूतेकृतामित्यर्थः भूतपूर्वंखरालयंभूतंप्राक् २० २१ २२
धैर्यस्योपरिक्रोधः धैर्यमपहृत्यक्रोधः वर्धतइत्यर्थः ततः खरादिवधानन्तरंभोग्यताभिरपिहस्थाकोधर्द्धनमर्थः २३ नि
र्यातयितुंप्रत्यपकारेणापनेतुं २४ २५

श्री॰
वा॰ रा॰
टी॰
११३

मामुद्दिश्य मम वचो रोचयस्व नान्यथेत्यर्थः अन्यथा युध्यानेन त्वया किं न किमपि फलमित्यर्थः मां भजस्व अभिन्न मम कामाभिन्न भव १८ शात्रवाणां जनानां भेदमिति शेषः अशक्यं यान्त्येव सर्वार्थहेतवः एवं च मम सहायागमनं न संभावितमिति भावः १९ २० २१ २२ अप्रमादवान् २३ यथावायुर्नेवेडमशक्यः यथा वा अग्निः शीतो यथा वा न हितो जन्म शक्यानि ये हागमनमशक्यमित्यर्थः २४ २५

नासौ त्वमीदृशी सीते न मम भार्या भवप्रिये माधुर्यं किंतेन यथा वुध्या रोचय स्वव वो मम भजस्व माभिन्न मम प्रसादं कर्तुमर्हसि २६ परिवृतिमासमद्य शालोकेयं शान्त योजनानां यथ षष्टिं न शक्यो मे द्रष्टुं पिसवासवैः न देवेषु न यक्षेषु न गन्धर्वेषु नर्षिषु अहं पश्यामि लोकेषु यो मे वीर्यसमो भवेत् २८ राज्यभ्रष्टेन दीनेन तापसेन पदातिना किं करिष्यसि रामेण मानुषेणाल्पतेजसा २९ भजस्व सीते मामेव भर्ताहं सदृशस्तव यौवनं त्वध्रुवं भीरु रमस्वेह मया सह ३० दर्शने माकृथा बुद्धिं राघवस्य वरानने कास्य शक्तिरिहागन्तुमपि सीते मनोरथैः न शक्यो वायुराकाशे पाशैर्बद्धुं महाजवः दीप्यमानस्य वाप्यग्नेर्ग्रहीतुं विमलाः शिखाः ३१ त्रयाणामपि लोकानां न तं पश्यामि शोभने विक्रमेण नयेद्यस्त्वां मद्बाहुपरिपालिताम् लंकायां सुमहद्राज्यमिदं त्वमनुपालय त्वत्प्रेष्या मद्विधाश्चैव देवाश्चापि चराचरं अभिषेकजलक्लिन्ना तुष्टा च रमयस्व च दुष्कृतं यत्पुरा कर्म वनवासकृतं

मदिव्याज्ञाया भविष्यन्ति मां वेदं गोक रिष्यमित्तदासेव कृतमदासा वशो भविष्यामित्याभूनेम दुःसेनत ऊतं ३३ धिमत्समादेवास्ससह स्थास्त्वत्स्थान्यमयज्ञायवकि विशेषाणामेवेवरादरं त्वत्सेव्यं भवति तेदृत्यर्थः ३९ अभिषेकः शुभोनिहितो दाव भोगाय स्थानं न तदृष्टे केनाक्लिन्नासि अमायनवमानक्षावमोरमयस्वयत्स्वंवेसवितकिंविन दुःकृतमासीनन हैनज्ञे

१६२

दांतकैराजवदंतात्मकैः नयनीयैस्तथा विस्तैर्भूषितामितिशेषः ८ तथासीतया ९ हेममयजालकैराहताः १० सुधयापांडु
मिश्रविविधाणिभूमिभागानीत्यर्थः ११ दीर्घिकावाप्यः लोभितेसामनिग्रहाभ्यांप्रलोभयितं १२ दशनिष
विशन्कोटिमत्याः तेषामापियक्रमेकमेकमदसममकार्यप्रयोजनेसाधकत्तयापरः सरमस्तातिशेषः १५

तोत्तशोकवशाहीनामवशांगात्समापियः सबलाहर्शयामासग्रहेदेवग्रहोपमे ९ हर्म्यप्रासादसंबाधंस्त्री
सहस्रनिषेवितं नानाधातुगणाकीर्णंनानारत्नसमन्वितम् ० दांतकैस्तापनीयैश्चस्फाटिकैराजतैस्तथा
वज्रवैडूर्यचित्रैश्चस्तंभैर्दृष्टिमनोरमैः दिव्यदुंदुभिनिर्घोषंतमकांचनभूषणं सोपानंकांचनंचित्रमारु
रोहतयासह दांतकाराजताश्चैवगवाक्षाः प्रियदर्शनाः हेमजालावृताश्चासंस्तत्रप्रासादपंक्तयः सुधाम
णिविविधाणिभूमिभागानिसर्वशः दशग्रीवः स्वभवनेप्रादर्शयतमैथिली दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्चनाना
पुष्पसमाहताः रावणोदर्शयामाससीतांशोकपरायणां दर्शयित्वातुवैदेहींकृत्स्नंतद्भवनोत्तमं उवा
चवाक्यंपापात्मासीतांलोभितुमिच्छया दशराक्षसकोट्यश्चद्वाविंशतिरथापराः वर्जयित्वाजनान्वृद्धान्
बालांश्चरमेनोदराम् १४ तेषांप्रभुरहंसीतेसर्वेषांभीमकर्मणां सहस्रमेकमेकस्यममकार्यपुरःसरं यदि
दंमजतंत्रमेत्वयिसर्वंप्रतिष्ठितं जीवितंचविशालाक्षित्वंमेप्राणैर्गरीयसी १९ बहूनांस्त्रीसहस्राणांमम
मममयापरिग्रहाभर्तेवराजपरिकरमानीयप्रतिष्ठितंत्वदधीनमित्यर्थः १८ बहूनामिति ममस्त्रीणामंतःपुरसेवा
दिनीनांमममयापरिग्रहः भार्याः नित्यवलिंगाः परिग्रहशहोभार्यावाचीममभार्यासतीनांसांत्वमीश्वरीसाभि

कौशेयंपिनद्ध ॥

नीसव १८

एवं विधं प्रसादं नेन्द्राद्यप्यभूदिमाहृ नबापीनमम्मनोमंस्त १० अत्र रमाभामः अभिरामाभिरामे श्रीरामायणतिलके

वाल्मीकीये रामायणे आरण्यकांडे पंचपंचाशत्तमः सर्गः ५५ निर्भयासि यो बलाड्यभोगस्तथा तेन विधिना...

सवमोचवगांश्च निका पचितेनिज्ञायनिर्भयावलान्कोरयोगवशादहृशाउक्तश्चाप्यवभविष्यामीतिविधोमिमे

कृतांतवशमापन्नो मम मे यास्ति निमग्नते ११ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आरण्यकांडे पंचपंचाशत्त

मः सर्गः ५५ मानयोका नवे देही निर्भया शोककर्शिना त्वणामंततरतः हन्नारावणांप्रत्यभाषत १

गत्वाद्रावणांनामयमंसतगिवाचलः सन्यंसथः पारेत्तानोपस्पगुत्रः सराघवः २ रामो नाम स धर्म-

र्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः दीर्घबाहुर्विशालाक्षो दैवतं स पतिर्मम ३ इक्ष्वाकूणां कुले जातः सिंहस्कं

धो महाद्युतिः लक्ष्मणेन सह भ्राता यस्ते प्राणान्वधिष्यति ४ प्रत्यक्षं यद्यहं तस्य त्वया वै धर्षिता बलात् शा

यिता त्वं हतः संख्ये जनस्थाने यथा खरः ५ य एते राक्षसाः प्रोक्ता घोररूपा महाबलाः राघवे निर्विषाः सर्वे स

द्य एव यथोरगाः ६ तस्य ज्याविप्रमुक्तास्ते शराः कांचनभूषणाः शरीरं विधमिष्यन्ति गंगाकूलमिवो

र्मयः ७ असुरैर्वा सुरैर्वा त्वं यद्यवध्योसि रावण उत्पाद्य सुमहद्वैरं जीवंस्तस्य न मोक्ष्यसे ८ यावात्स्यामंतरतः हंत्वा

सात्स्याचा... भाषणा ... दोषपरिहारापेनिडोष: १ धर्मसेतुरितेन्त्रयधर्मेतिष्ठ्यकपदं त्वमथहीके... मा

वनं सत रिवमार्याद्यापतिसायकः इष्ठान्ताः प्रामिडः २२ सकृन्तयाह यांति ध शपिनाशयनकतोमृतोभूमिगतिशोषः३

रहले कायांमदंगीकासादि निशेषः १२ २२ शोकेनग्रस्तस्यामिवर्चितपाहतप्रभामिवध्यायंतीमिवनामवाचेसन्नयः॥
तेनैमामवस्थानादौ उपात्तसौख्यं तेनिमन्यमानञाहश्वलमितिपमेलोकप्रः स्वभर्तैमागपरांशोकारूपत्तरः
तेनवीडेनलज्जयालंमारिन्यस्थः २४ कुत्वमत्राहश्रार्यरतिहदेविसामभिउदिश्यमयाकियमाणेनिबंधदंःसेह
पञ्चेतेसत्कृतंकर्मतस्येहफलमागतं २३ सर्वांगीमात्मानिदिवगंधानिमेथिलि भूषणानि च गुस्याविना
निमेवमयासह पुष्पकेनाप्यसश्रीणीभ्रातवैश्रवणस्यमे विमानसूर्यसंकाशंनरमानिजित्यरणे विशा
लंरमणीयं च तद्विमानंमनोजवं २८ तत्रसीतेमयासार्द्धंविहरस्वयथासुखं वदनं पद्मसंकाशंविमलंचारु
दर्शनं शोकार्तं तु वरारोहेनभ्राजतिवरानने एवं वदतितस्मिन्सावस्त्रांतेनवरांगना पिधायेंदुनिभंसीता
मंदमश्रूण्यवर्तयत ध्यायंतींतामिवास्वस्थांसीतांचिंताहतप्रभां २२ उवाचवचनंवीरोरावणोरजनीचरः
अलंब्रीडेनवैदेहिधर्मलोपकृतेनते २४ आर्षोऽयंदेविनिष्पंदोयस्त्वामभिभविष्यति एतौपादौमयास्निग्धौ
शिरोभिःपरिपीडितौ २५ प्रसादंकुरुमेक्षिप्रंवश्यदासोहमस्मिते इमाःशून्यामयावाचःशुष्यमा
णेनभाषिताः नचापिरावणःकांचिन्मूर्ध्नास्त्रीप्रणमेतह एवमुक्त्वादशग्रीवोमैथिलींजनकात्मजां २६
कृतांतवशमापन्नःममेयमितिमन्यते सायमार्याश्रुषिहृष्टएव २४ तदीयाणाम्भुविनत्वेनवेदोक्तपवित्रलाकोऽ
ग्रासकलरतिविवादेषमहत्स्यागणनानपवमात्किरपिजनेगुणप्राधान्येनैवकन्याया बलात्कारेणग्रहणासंभवाद्धर्म
विवाहरूपत्वायोग्यत्वात् इतिवाच्यपनः प्रसादपतियतानिति २७ इमाटामाहमिसंततः शुष्यमाणेनकामापीदितेनभया

श्री॰
वा॰ रा॰
टी॰
२२४

य ततमथ्यस्या यत्र आत्मानम् अस्या कथा दिय तोय कुरा मंडिवावारिद्धेशलेनाभिमार्शीनं स्मह्न सकवान यावसपाह मिजि
योजना १८ ११ एवा वैरा निपथसम् हाः ततामथ्यस्यनलनलावितनामथ्यस्यजनलावितशमम्यस्वद सेतयशयेवम
द्वकेनलवायसम १९ एवं निर्भयो कालो काननमोरणायानिर्वेयो विते हेतमाहू इदामितिनिः संजेस्तमोजडम २१ अपको
तयाहंयमेनित्यस्य धर्मपत्नी हरुवभा नयास्त्वहेन शक्याहरातसाधर्मपापिना २१ क्रोडमेराजहेसेनपथ
स्वदेषु नित्यशः हंसीसा ततामथ्यस्यकथइस्तेनमवुक्तं २० इदं शरीरं निः संज्ञं वधवाबातयस्व वा नेदश
रीरं मे जीवितं वापि राक्षस २१ नतमात्मानमुपक्रोशं धारयितासमात्मनः एवमुक्त्वा तु वैदेही क्रोधा
त्सुपरुषं वचः २२ रावणं जानकी तत्र पुनर्नोवाच किंचन सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं रोमहर्षणम्
२३ प्रत्युवाच ततः सीतां भयसंदर्शनं वचः शृणु मैथिलि मद्वाक्यं मासान् द्वादश भामिनि कालेना
नेन ना भ्युपैषि यदि मां चारुहासिनि ततस्त्वां प्रातराशार्थं सूदाश्छेत्स्यन्ति लेशशः २४ इत्युक्त्वा परु
षं वाक्यं रावणः शत्रुरावणः क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत २५ २५ २९ २९

शं सीतां प्रमतीं ज्ञात्वा निर्विंद्य परुषं मुनेर्वाषरूवं अतेन भवं पेरव मस्तमोघ नानां मीघ्रात्ला भोदर्शिनः २२
२३ भयसंदर्शनं भयामास्वकेद्वादशधनी वेतृतिशेषः यत्तपोष दशमामासमरसीताय दिमानभनिनदाह
नीमसंकेतनपरुषः सीतासाविधगमनकामिकं वचशतिनविरोध २४ नाभ्यो विस्तारस्यनेजिशेषः २५
शहस्राववानिक्रोशयमीनिशत्रुरावणाः २९

१५४

नैष्वाहृश्चैनकर: नाशकर: ४ एतज्ञनेनात्मनोवाणमंबोधनेनिर्दग्धोभवेदितिशेषः १० योगमःयात्वये हिमादिशकार्यैनि
ऽयवलवशानयेयोजनमस्मदमध्यगामंकागण्यात्निद्वाहिः साहथ्येवनाकृत्वागरशोषयेदपिवाशकृपवाधः मृत्युः
स्थितोत्सीनोमोवयेदवत्यथः ११ त्वमजेननत्वहृतेननत्वहत्वापराधेन १२ यातिपाश्चान्विनाभावंयातिपापाचावे
मनेजीवितशेषसरावधोतकरोवली पशोर्षंवगनस्पेवजीवितंनवहलंभे ४ यदिकृष्णोन्ममामस्त्वंवो
घटोप्नेनवत्सया एतत्स्वमयानिर्दग्धोयथारुद्रेणमन्मथः १० वसंरेनभसावृमोपानयोशयेनवासा
गरंसोषयेद्वापिसुसीनांमोवयेदिह ११ गतासस्त्वगतश्रीकोगतसत्वोगजेन्द्रियः लोकोवैभयसंप्रका
न्त्वकृतेनभविष्यति १२ तेनपापमिदंकर्मसर्वोदंकेभविष्यति याहंनीताविनाभावंयाविपावलान १३
महिदेवरमेषक्रोममभर्तामहाद्युतिः निर्भयोवीर्यमाश्रित्यसुमेवसतिदण्डके १४ मनेवीर्यबलेद
पत्सकंचयथाविधि वधयेष्यतिमात्रेभ्यः शरवर्षेणसंयुगे १५ यदाविनाशोभूतानांदृश्यतेका
लचोदितः तदाकार्यप्रमाद्यंतिनराःकालवशंगताः १६ मांप्रधृष्यसतेनकालःप्राप्तोयंतवसाधम
आत्मनोराक्षसानांचवधायांतःपुरस्यच १७ नशक्यायज्ञमध्यस्थावेदिःस्रुग्भाण्डमण्डिता द्विजातिमं
योगे १८ देवगमंपक्षेलस्यमेपुगः मस्तवादिहंनाद्वैवनसम्प्रक्रइतिपादेदेवानुक्रमसवानिस्पर्शः १४ वीर्यं
पराक्रमः बलंशरीरदंपमदंडत्मकंचमयोः कार्यप्रमाद्यन्तिउविनेकार्यवपरीत्यंप्राप्नुवंतीत्यर्थः १६ मांप्र
धृष्यास्यितसोतिशेषः सनेकालइतिनाशकालःस्यषः समराणानवधयमेवानः पुरस्यः १७

श्री १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

वा.रा. टी. ११९

प्रवेशितायां सीतायां लंकां प्रति पितामहः तदा प्रोवाच देवेशं परिनिष्ठं शतक्रतुं १ त्रैलोक्यस्य हितार्थाय रक्षसां
महितायच लंकां प्रवेशिता सीता रावणेन दुरात्मना २ पतिव्रता महाभागा नित्यं चैव सुखैधिता अपश्य
न्ती च भर्तारं पश्यन्ती राक्षसीजनं ३ राक्षसीभिः परिवृता भर्तृदर्शनलालसा निविष्टा हि पुरीं लंकां तीरे नदन
दीपतेः ४ कथं तास्यति नीरागामेः तत्रास्या नाम निंदिता दुःखं संवितयन्ती सा वह्न्या परिदुर्बला ५ प्राणा
यात्रामकुर्वाणा प्राणानां संशयमेव सा सम्भूय संशयापन्नाः सीतायाः प्राणसंशये ६ स त्वं शीघ्रमितो गत्वा
सीतां पश्य समभाननां प्रविश्य नगरीं लंकां प्रयच्छ हविरुत्तमं ७ एवमुक्तोऽथ देवेन्द्रः पुरीं रावणपालितां आग
च्छन्निद्रया सार्धं भगवान् पाकशासनः ८ निद्रां चोवाच गच्छ त्वं राक्षसान् संप्रमोहय सा तथेत्युक्ता मघ
वता देवी परमहर्षिता देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं प्रामोहयत राक्षसान् एतस्मिन्नन्तरे देवः सहस्राक्षः शचीपतिः ९
आसाद्य वनसीतां वचनं चेदमब्रवीत् देवराजोऽस्मि भद्रं ते इह चागमिष्यामि शुचिस्मिते १० अहं त्वत्कार्यसिद्ध्यर्थं रा
घवस्य महात्मनः साहाय्यं कल्पयिष्यामि मा शुचो जनकात्मजे ११ मत्प्रसादात् समुद्रं स तरिष्यति बलैः सह म
येयं च वरात् सामायया मोहिताः शुभे १२ तस्मादन्नमिदं सीते हविष्यान्नमहं स्वयं सन्त्वा संगृह्य वैदेहि आ
गतः सह निद्रया १३ एतदश्नासि मद्दत्तादन्नं त्वां बाधिष्यते शुभे क्षुधा तृष्णा वर्षाणामयुतेनापि १४
एवमुक्ता तदा देवी शंक्य वाक्यं विशोकिता कथं जानामि देवेन्द्रं त्वामिह स्थं शचीपते १५

467

अपनेष्यंत अपनयंत २७ कृतप्रांजलयोरावणं प्रतीतिशेषः २८ वराणोक्तैः परोक्तैर्यैः मेदिनीदारयविवप्रवलादि
वाणीपदानिवालिता २५ नीयतामिति सोवावेमन्वयः पविवासितानानिच्छत्व शुकारस्ततामिनयः २८ ३१ सर्वेका
माः फलानियेभ्यस्ताहर्षैर्हेतैः कल्महर्षैरिमिष्यः सर्वकालनदैः सर्वकालेमदयतैः द्विजैः पाशौभिः ३२ ३४ शा

ऊर्ध्वमेवारिणातस्योविरूपाचोरदर्शनाः दर्पमस्थापनेष्यंतमांसशोणितभोजनाः वचनादेवतास्तस्य
घोरदर्शनाः कृतप्रांजलयोभूत्वामैथिलींपर्यवारयन सताः प्रोवावराजाभीरावणोघोरदर्शनः प्रवल्पव
राणाकैर्घटीरयविवमेदिनी अशोकवनिकामध्येमैथिलीनीयतामिति तत्रेयंरक्ष्यतांगूढं युष्माभिः परि
वारिता १ तत्रैनांतर्जनैर्घोरैः पुनः सांत्वैश्चमैथिली आनयध्वंवशंसर्वा वन्यांगजवधूमिव ३१ इतिप्रति
समादिष्टाराक्षस्योरावणेनताः अशोकवनिकांजग्मुर्मैथिलींपरिगृह्यताम ३१ सर्वकामफलैर्वृक्षैर्नाना
पुष्पफलैर्वृताम सर्वकालमदैश्चापिद्विजैः समुपसेविताम ३३ सातुशोकपरीतांगीमैथिलीजनकात्मजा
त्मजा राक्षसीवशमापन्नाव्याघ्रीणांहरिणीयथा ३४ शोकेनमहताग्रस्तामैथिलीजनकात्मजा नश
र्मलभतेभीरुः पाशवद्धामृगीयथा ३५ नविंदतेतत्रतुशर्ममैथिलीविरूपनेत्राभिरतीवतर्जिता य
तिस्मरन्तीदयितंचदेवरंविचेतनाभूतभयशोकपीडिता ३८ इत्यार्षेरामा० षट्पंचाशः सर्गः ५६

केनमन्त्रसामेवइतमन्तमप्रतारणायनदेवततोकृत्यनुसरणमनयोलोकोयथा वक्षवमसतमथ्यैवकावि
रपिवर्णायति तन्मतारणायैवोतमेतन्धम २५ ३८ इतिश्रीरामायणेश्रीरामपकोजेषट्पंचाशः सर्गः ५६

यथाभाव भूमंतथावाशनरमघेः वैदेसाः वैदेसीरातमेभूतांविनानकातंकभत्तणाभावद्रूपं स्वातिमादिमर्चः श्रीपः
कामप्रवदनेमारीचेनमारीचेनमामकेस्वंविनायमामेकस्वधनिंतात्वाश्रालस्मदपकारोपायमवधायंयनूमप
द्रेपणानेनाक्रुष्ट हासीनेलत्वणोतिवतपदिलत्मणः भूणपात तद्दातेस्वंक्रत्वा मदीयस्वानेनतानामेषिमैव
प्रहितः तांदिनेष्यति ५८ सहिते रीक्षितः कतेमिष्टः नविक्षयेननत्रैवावहूलतकंमाह कावनस्पादि यतः

मारीचेननविनायस्वमालत्तमामकम विरूहंमगद्रूपेणालत्मणः भूणयायादि ५ ससौमित्रिः स्वंक्र
लातंवाहित्वा श्रमेथिली तयेवप्रहितः लिप्रमत्तकामामिहेष्यति ९ रात्रसैः सहितेर्नूनंसीनायाश्चेमि
नोवधः कांचनस्यमृगोभूनाथपनीवाश्रमात्तमा १ हूंनीत्वाघमारीचोरानसोभक्तवाहतः हालत्मणह
नोस्मीनियवाक्यावहारह ८ अपिस्वस्तिभवेदाभ्यांरहिताभ्यांमयावने ननस्यानामिषिनेहिकृतवैरो
स्मिराक्षसैः ५ निमित्तानिचवोराणिहश्यंतेघवहूनिच इत्येवंचिंतयनरामः श्रुत्वागोमायुनेस्वनं १०
निवर्तमानस्त्वरितोजगामाश्रममात्मवान् आत्मनश्वापनयनेंमगरूपेणरक्षसा ११ कांचनमृगोभूत्वामापप

नीयाक्रुघहरंनीवाराततमीभूनननवमेप्रयोजननमृगपवास्थितः इतिवाकंयामहारवयतस्मात्वसावथइश्चितान
त्वयः कावशिगलेक्कारः १८ प्रयुवितोनाश्यति प्रयोतिस्वमभवनेहेतुर्वेनस्थानेतिजनस्थानेस्थानविशेषः अनामालो
कानंरातमेभ्योभयानिवमाश्हस्थननिमित्तेवमथः ९ हेतंवनरमायाक्षमितानीति १० मृगरूपेणात्मनोपनयनहरमाकत्व

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ अथ सकवीराम हृतांतमाहृशात नामितेसदा यापि निहतसदा तस्य मैथिलीं इह का

देव लिंगानि दृष्टानेराम लक्ष्मणमत्रियौ तानि दर्शयदेवेंद्र यदित्वदेवराइस्वयं १७ सीतायावचनं श्रुत्वा तथा

वकेशवीयतिः हाविवीनास्वशानग्रामनिमेषेत्नाणिव १८ अरजीचरथाशिवनम्लान कुसममस्तथा ते

नानालतयोः सीनावासर्वंपरिहर्षिता १९ उवाचवाक्यंरुदतीभगवन्नाद्यवंशनि सहभ्रात्रामहावाहु

दिष्ट्यामेश्रुतिमागतः २० यथामेश्वशुरोराजायथावामिथिलाधिपः तथात्वामयपश्यामिसत्याश्वाम

पतिस्तथा २१ तवात्तयावदेवेंद्रपयोभूतमिदंहविः आशिष्यामित्वयादत्तं रंजुगणंकुलवर्धनम २२ इद

हत्वाग्रहीत्वातत्यायमेसाभुविसिता सवेदयनभवैमालक्ष्मणायवैमैथिली २३ यादिसीवानिमेभर्तास

हभ्रात्रामहावलः इदमत्ततयोभात्वानदआमायमेस्वयं २४ इतीवचतत्याश्रपहविर्देशननाजहौदृ

धारः एवमसुरदेवचते इंद्रात्वहातिमुपलभ्यजानकीकाकुत्स्थयोः प्रीतमनाबभूव २५ सदापिश

कश्चिदिवालयंनदापीनोयपयोरावक्कायासिहेय आमद्यसीतांसततोमहात्मानगामसिंहासहितः

स्वमालयम २६ हृतगामामभीचक्षांणापिनिवर्तनेन [illegible] तस्यसंत्वरमाणस्यदृष्टकामस्यमैथिली

मकुतस्तनोपगामाश्रविनगदास्यप्रश्नतः ततस्सस्वरमातायदाकुणेरोमहर्षणाम २८ शक्रयामा

मगोमायोः सवेणापरि शोकिनः अत्रमेवनममेदृगोमाश्रवीशनेयथा स्वास्त्यादपिवेदत्यारादेस

कामसनोहृष्टं संत्वमानस्यतस्यैवास्यतसहृष्टनोमामाश्रुः शीवाननादेत्पनवः [illegible] ५

भूमिलिखिता १/४

श्री॰
रा॰ श्री॰
टी॰
११८

अप्येषा वैदेही सामर्थ्यंतेन सुभ्रनपहृत्यागस्यमम १९ वाशंतेनेदंति प्रदीप्तामभ्यंगयोसिना २१ २१ मृगसन्निकाशंमगवन लिभामसमानेमिष्यमाणापवनततः सर्वमिमर्थः २२ मधेवामवात्सवमथ्यमाह पश्चितते वाक्रियमाणा वर्तते वेत्यर्थः २३ दे वतानन्तमुक्तं २४ इतिष्यध्यायः ५९ पुनसन्देहविलपनं गामाह मत्वाने मृगंसमेषादिहीनविनं वैदेहीविनागते नवासका

यथावैमृगसंज्ञामृगोमायुस्त्वैवभैरवं वाशंतेशकुनाश्चापि प्रदीप्तामभितोदिशं अपिस्वस्ति भवेत्तस्याराजपुत्रा महाबल २१ इदंहित्वाहिमृगसंज्ञिकामां प्रलोभ्यमाहरमनप्रयाते हनेकच्यावन्महताश्रमेण सर्वारक्षोभूत्नमि यमाणाय २२ मनश्चमेदीनमिहाप्रहृष्टं वक्षश्चसव्यंस्फुरतेविकारं अंसंस्थलस्याणांनाशितमानास्थिताम्व नावापरिवर्ततेवा २३ इतिश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकाण्डेसप्तपंचाशत्तमः ५७ सहदृष्ट्वालक्ष्मणं दीनंशून्येदशरथात्मजः पर्यपृच्छतधर्मात्मा वैदेहीमागतंविना प्रस्थितंदण्डकारण्यंया मामनुजगामह क्वसालक्ष्मणवैदेही यांहित्वात्वमिहागतः राज्यभ्रष्टस्यदीनस्यदण्डकान्परिधावतः क्व साऽदुःखसहायामेवैदेहीतनुमध्यमा ३ यांविनानोत्सहेवीरमुहूर्तमपिजीवितुं क्वसाप्राणसहायामेसीतासुरसुतो पमा ४ पतित्वममराणांहिपृथिव्याश्चापिलक्ष्मण विनातांतपनीयाभांनेच्छेयंजनकात्मजा ५ कच्चिज्जीवतिवै

यतं ११ प्राणसहायानां विना सहायाः प्राणाः कथं स्यासं देहीप्राणैःप्रियतरामम कच्चित्प्रव्राजनंवीरनमेमिथ्याभविष्य ति
तीतिभावः ४ अमराणां पतित्वमिष्टं तत्र ५ मेप्रव्राजनेवनदसंसमावनयानेनवनधारणेनसीतामीवनेममजीवनाम्रमि ४

प्राणैःप्रियतरामावेमयोपवसममरोतत्रामितिभावः ५
॥७

469

दीनमानसं दीनमानसत्वेनादर्शयंतं दीमं शरीरेणापि ज्ञानं आमेउ विपरीतार्थमवक्तत्वेन प्राप्य ३१ ततो देवाह स
वमप्रदर्शिताम ३२ अविकृते रेमं मां पसमीपाय संगतो भूत ३५ समग्रशोकः सन्मिलितास रामो लक्ष्मणस्य था
नामीतो विहाय गतं लक्ष्मणं हष्ट्वा लक्ष्मणं घष्टा पृष्टवान् दितीया लक्ष्मणस्य समये करे सद्दांत्वानगहे ३६ अ गहेणा

आजगाम जनस्थाने राघवः परिशंकितः ते दीनमानसं दीनमासेऽमेगयाहिणाः ३७ सर्वाकृत्वा महा
त्मानं घोरां समसृजः स्वनान् तानि दृष्ट्वा निमित्तानि महाघोराणि राघवः ३८ ततो लक्ष्मणमायांतं ददर्श
विगतप्रभं ततो विदूरे रामेण समीपाय समले लक्ष्मणः ३९ विषण्णः सन्विषण्णेन दुःखितो दुःखभागिना
सजगर्हे थ तं भ्राता हष्ट्वा लक्ष्मणमागतं ४० विहाय सीतां विजने वने राक्षससेविते गृहीत्वा च करं सव्यं
लक्ष्मणं रघुनंदनः ४१ उवाच मधुरोदर्कमिदं परुषमार्तवत् अहो लक्ष्मण गर्ह्यं ते कृतं यत्त्वं विहाय तां ४२
सीतामिहागतः सौम्य कच्चित्स्वस्ति भवेदिति न मेऽस्ति संशयो वीर सर्वथा जनकात्मजा ४३ विनष्टा
भक्षिता वापि राक्षसैर्वनचारिभिः अशुभान्येव भूयिष्ठं यथा प्रादुर्भवंति मे ४४ अपि लक्ष्मण सीतायाः सा
मग्र्यं प्राप्नुयामहे जीवंत्याः पुरुषव्याघ्र सुतायाः जनकस्य वै ४५ अथ
माह उवाचेति मधुरोदर्कं शाहेतामाथ
येतरं अशीविमयरूपमिदं वल्लमुपाणी प्राणेवदातीर्ह उवाचयसा मधुरोदर्केनानं येनोमसरमायातः परुषेते क
तंत्वयाकृतं ४६ क्वचित् स्वस्ति भवेत् कल्याणानसंभावेतरमयोः ४७ विनष्टा ग्रयस्थिना यथा प्रादुर्भवंतितथा

विनष्टगादिलिखितं ४४२-

श्री० रा० आ० टी०

किंनिहता सीता केनापहृता स्थामीति शोकः हृदयं दुःखं त्वं मामन्वागमत् सन्नं रघुमविन्नसंभिन्नं तेनेकेऽत्रनिधेयावलं वनं दुःसंहता १९ तम
स्य वनेन हतिमत्या श्रम १८ विदेहमात्मं प्रदिवसमागामं अगाधे संगूहः अमेयाः पडूगृधावनेजनेनश्रमात् देवेनिसयः पा
दः प्रतिश्रामभ्यमाश्रमसमीपदेशं शून्यं सानदध्य १९ प्रतिश्रयं प्रेक्षमाणनतेस्वाश्रमं प्रविग्यहानमपि शून्यं वीक्ष्य तमःसी
ताया: कांक्षितइहाटदेशान्नन्वसर्वतेष्मनांविविस्मृतानपि श्रमाविदोपनतेन कोशाविशेषस्यानेन रघुकोशवि

इति सीतां वरारोहां विनयनेव राघवः आजगाम जनस्थानं त्वरया सह लक्ष्मणः १८ विदेहमात्मे उन्मत्तो रूपे
तथाश्रमे गोविषामपामयाव विदिक्षमनवकभुलोविषमः प्रतिश्रयं प्राप्य समीपे शून्यम् १९ स्वमाश्रमस
प्रविगाद्य वीरो विहारदेशाननुसृत्य कांश्चित् एतत्तदित्येव निवासभूमौ प्रहृष्टरोमा व्यथितो बभूव २० ३
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आरण्ये सप्तपंचाशत्तमः सर्गः ५७ अथाश्रमादुपावृत्तमन्तरा रघुनन्दनः प
रिपप्रच्छ सौमित्रिं रामो दुःखार्दितः पुनः १ तमुवाच किमर्थं त्वमागतोऽपास्य मैथिलीं यदा सा तव विश्वासाद्वने
विहरिता मया दृष्टैवाभ्यागतं त्वां मे मैथिलीं त्यज्य लक्ष्मण शंकमानं महत्पापं यत्सत्यं व्यथितं मनः २

शेषं च समाजं स्पृष्टरोमा शोकेन व्यथितस्तव बभूव २० इत्यार्षे रामायणे आरण्ये सप्तपंचाशत्तमः सर्गः ५७ अथ विज्ञतेसमार्ग
मध्यकवाक्यामाह अथेति उपागतसीतां वचनात्समीपशम् अन्तरामध्ये मार्गे १ यदा यस्मात् तव विश्वासात् मा वनेमा
यानेवादिरहिता हननः तमामयास्याकिमर्थं त्वमागतः २ महमापसी गाह राक्षसादिद्रष्टशंकमानं पेमनो व्यथितमासीत्

सीतानिमित्तेन तद्विनाशनिमित्तेनापि सर्वेनानायिवैकाकिन्यायोध्यां गते उन्यर्थः सकामा हर्षमनोरथा ७ सौम्येनावि
नयेन ८ महतामइनायदिहतानामन्तेनाप्यद्यः ९ प्रहृष्टमितात्प्रहृष्टमितनम्रत्वा १० प्रमनेःश्रुविनकारिणी ११ १२ नवापिता

सीतानिमित्तेसौमित्रेमत्तेमापिगतेनायिकविमसकामाकेकेयीसाविनासाभविष्यति ७ सपुत्ररामो सि
द्धार्थमसनपुत्रानपस्विनी उपस्याम्यतिकोसमस्माकविसौम्येनकेकयी यदिजीवन्तिवैदेहीरामिष्याम्य
श्रमंप्रति महतायदिहनामाप्राणांत्यक्ष्यामिलक्ष्मण यदिनामाश्रमगतेवैदेहानाभिभाषते सुरःप्र
सहितामसीताविनशिष्यामिलक्ष्मण १० आहलक्ष्मणंवैदेहीयदिजीवतिवानवा त्वयिप्रमत्तेरक्षोभि
र्भक्षितावातपस्विनी ११ सकुमारीचबालावनित्यंचादुःखभागिनी मद्वियोगेनवैदेहीव्यक्तंशोचति
दुर्मनाः सर्वथारक्षसातेनजिह्मेनसुदुरात्मना वदतालक्ष्मणेत्युच्चैस्तवापिजनितंभयं १२ श्रुतश्च
मेवैदेह्यासस्वरः सदृशोमम त्रस्तयाप्रेषितस्त्वंचद्रष्टुंमांशीघ्रमागतः १४ सर्वथानुकृतंकष्टंसी
तामुत्सृजतावने प्रतिकर्तुंनृशंसानांरक्षसांदत्तमन्तरं १५ दुःखिताःखरघातेनराक्षसाःपिशिताशना
नाःतैःसीताविहताघोराभविष्यतिनसंशयः अहोऽस्मिव्यसनेमग्नःसर्वथारिपुनाशन किंत्विदानीं
करिष्यामिशंकेप्राप्तव्यमीदृशं १७
तमहत्वलवीयीदिमतोपि १३ ममसदृशायस्मात्मयागतस्तस्मात्स
मनसयाक्रान्तऽतिसंके १४ प्रतिकर्तुंमन्तरमपकारसमर्थमपकारैकनन्तदपेतान्संरक्षसामन्तरमवकाशो

श्री॰ वा॰ रा॰ टी॰ १२॰

किंनिमित्तं ज्ञानिनं किंचिन्निमित्तं माशिनत्केनापिरतमेरितं १२ १३ विक्लवत्वंगतं नमलंवैलक्षमालंब्या: लंमात्विनपुं: पुमान विमानयंतिरोषः पपतनयेदिन्यपकवं: १४ नापमानइत्यनेनाज्ञनिष्यमाणइत्यर्थकेनधाविनापिस्वार ण्यन्नतः संयुगइत्यसनेपानकतं १४ १५ भोगमपीत्यादिश्लोकानमाप्यंविनष्टेभ्रांतरिमोअभ्रमत्यर्थपायदूरप

किंचिमितंनकेनापिभ्रांतरोलंयमेस्वरं विस्वरंयास्यंतेवाकंलक्ष्याय्याहिमयमिति रात्रसेवेरीनंवाकंयाम्ना श्राद्धीतिपोभवे नभवत्याययाकार्यज्ञनारीजनमेविना ११ अलंविक्लवतांगंतंस्वस्याभवतिकस्मका नेवा त्वितिपुत्रेकेपुमनामेपावंवंयाः १४ जानेवाजायमानोवासंप्रोक्ष्य: परानयेत अन्येपायाववायुदेवं: मरूपमेगमे: १७ एवमुक्तानैवेदेहीपरिमोहितवेतना अवावाङ्गीमंवेतोदारूतामामिदंवचः १९ भावो मयिनवानर्थपायपविनिवेशितः विनष्टेभ्रातमेयामंनवंत्वमामवाप्नोमि ९ संकेनाक्षरनेवत्वंरामंसमव गच्छसि कोपंतेहृयथानयनेनममवपयेम १८ रिपुः प्रकृत्रवारीत्वंमदर्थमनगच्छसि राघवस्यांतरंप्रे क्षत्वंनेनाभियवसे १९ एवमुक्तस्तुवैदेह्यासंरब्धारक्तलोचनः कोपात्प्रस्फुरमाणोष्ठआश्रमादभिनि र्गतः २० एवंब्रुवाणांसीतांमितिरामः संतापमोहितः अब्रवीतद्वहूतंमेसौम्यनोतिनाक्त्वमिहागतः २१

वभावलवक्रदिमाहितपेपानिवेशितोदैवेनेतिशेषः नवमामवाप्यपमेतत्त्वशमममापिनाशात् १७ संकेतानपायरूपं संकेनंकत्वान्वयः नाभियघमेनाभ्यवपयमेकोपंतेकोपानत्तस्पापयनगच्छसि १८ १९ २० इहूतनमहाप्यकृत

तस्या मत्समे भावना बोधशौरनिर्मितानितत्कालमनुभवमानानामाहरुपुराते मयैवामेवाऽऽपिवामपरहृदयज्ञवा
मभागपव ५ सुंवमीतावचनात उक्तःग्वितःअहंतन्मकृतमिति रामवचनेनोक्तोयोउक्तःग्वितः ५ कामकारेणाल्वकृयाश्र
वोदितः उक्तेर्ऽक्तैः श्रवैवेवाभिरितिशेषः ९ लक्ष्मणेतिसततंसविस्तरंयथाआहेतिच श्रायैणावन्वयेवयत्राकृइत

अस्करतेनयनेमयैवाऽऽत्रमादयैवमे हृष्टानलक्ष्मणाहरेत्वांसीताविरहितंपवाधि ५ पवमुक्तस्तसौमित्रि
लेल्लगाः मुभलक्षणः भयोक्तः खिसमाविष्टोक्तः ग्वितंराममब्रवीत् नखल्वहंकामकारेणानात्यक्ताहामि
हामतः प्रचोदितस्त्वैयैवाहंत्वत्सकाशमिहागतः ६ आर्येणोवपवाक्रुष्टंलक्ष्मणेतिसविस्तरं यारि
त्राहीतियद्वाक्यंमैथिल्यातच्छ्रुतिंगतं ७ सातमार्तस्वरंश्रुत्वातवस्नेहेनमैथिली गच्छगच्छेतिमा
मात्रुदतीभयविक्लवा ८ प्रचोद्यमानेनमयागच्छेतिबहुशस्तया प्रत्युक्तामैथिलीवाक्यमिदंतत्व
त्वत्प्रत्ययान्वितं ९ नतत्पश्याम्यहंरक्षोयदस्यभयमावहेत् निर्वृताभवनास्त्येतत्केनाप्येवमुदाहृतं १०
विगर्हितंचनीचंचकथमार्योऽभिधास्यति त्राहीतिवचनंसीतेयस्त्रायेत्त्रिदशानपि ११

तमेथिल्याःश्रुतिगतं १२ तत्यस्स्थातितेत्तयाभ्रपिपस्यपेनविषमनीयवेनाविलंतन्वतेनयोग्यमिदंव्रस्मा
णांवाक्यंप्रत्युक्तःप्रतिवदनलेनाका ९ किंतराहनेतपनकातदववनेनास्मसमापस्केनापिवत्सात्येनवोदाह
ते १° तदववनत्वभावेहेनः विगाहिंतामितिसाध्यस्यामितिंतअन्तपवनीचं उमितंयोदेवानपित्रायेत देवघाणोपियः

[illegible]

श्री·
रा·श्रा·
टी·
९१

प्रावेक्षमाणस्य आगाममागाकृतः अथः प्रास्रवत्तयममवलत वेपथुः कंपश्वासानायत १ अपिदेममितिमवाज्ञ
होवेमवत्वयः ११ उद्भ्रमन्नजजननतोवजननिनिपनहस्तादीन् तत्रतत्रसीताभविष्यतीत्याशयाभिधावन् ४ ५ रुदं

472

उपालसन्निमिनानिसोप्युभानिसद्दर्शः अपितेमेतत्रसीतात्याशनिवेयाजहारह २ ततमाणोजनामाप्य
सीतादर्शनलालसः अन्यमावमर्थदृष्ट्वाबभूवोद्विग्नमानसः ३ उद्भ्रमविवेकोनवितिपन्रघुनंदनः
तत्रनगोदतस्थानममभिदीत्समभनतनः ४ ददर्शपर्णशालांवसीतयारहितांतदा श्रियाविरहितांध·
स्तांहेमंतेपद्मिनीमिव ५ रुदंतमिवहक्षैस्तेस्यानपुष्पमृगद्विजं श्रियाविहीनंविषस्तंसंत्यक्तवन
देवतैः ६ विप्रकीर्णाजिनकुशंविप्रविद्धसमीकटं दृष्ट्वाशून्योटजस्थानंविललापपुनःपुनः ७ हृता
मृताविनष्टावाभविष्यति निलीनाप्यथवाभीरुरथवावनमाश्रिता गतावि‍चेतुंपुष्पाणिफ
लान्यपिवतापुनः अथवापद्मिनीयातानजलार्थंवानदींगता ९ ५ ५ ॥

तामित्यादेराद्यमोविरोधः दर्शनीयमयीभावेनकुवेरपिसंनिहितासंनिहिताससंनिहितवैपरीत्यम ८ ७ न
हाश्रदर्शनंरामालयोगशक्याःपुनरलभमदर्शनाज्ञातेनितासर्वे ८ ५ ५

त्वं इत्वार्थमिति वेनेत्याह मानवत्र्यपीति अनेन मैथिल्याः क्रोधवाक्येन किं भवानात्मा विगीतः २२ यस्मै मैथिलीं न्यक्का
इत्यागमोऽस्मि तेन नेन ञ्यातिथ्यामि पवकृता याऽसि याः परुषः कृत्वा त्वमिहागमनोऽसि तेन न ने नत्तस्यामि कुहस्यागा
वा कर्म यो दाले शस्याथ्य भावान इति भावः २३ अपनीत मपनयोः नीतिमिति यावत्क्रुत्तेति शेषः यन्त्रयाप्रेवा
दितः मनं क्रोधवशं प्राप्य ममशामनेनाकरोः २४ अधुनास्तहतानमाह अमाविति खुदास्मिन्स्यैव निर्देशः अथवा
नानत्र्यपि समधीमोरत्सामपवारणा अनेन क्रोधवाक्येन मैथिल्या निर्गतो भवान् २१ नाहं नेयरित्तथ्यामि
त्यन्तायदासि मैथिली कृता याः परुषे कृत्वासि यायत्त्वमिहागतः सर्वथात्वपनीनेने सीनयायन्यवादि
तः क्रोधस्य वशमागमस्यताकरोः शामनेमम २४ अमी हि शान्तमः शेते शरेणाभिहतो मयास्मरागरूपेण
येनाहमात्रमादपवाहितः २५ विकृष्य वा यपापथ्याय मा पकं सलीलवाणेन हतो डिनामयामार्गी
तनेत्यथ्यवविक्लवस्वरो वभ्रव केऽहरथरः समातमः २६ शराहतेनैव तदा तयामि राम्यवममाल
अमहतत्रुअंवं उपादतंवदवने मुदारुणात्वमागतो येन विहाय मैथिली २७ इत्यासिरा आरण्य
कोरेपकानघाहितमः ५९ भृशमाव्रजमानस्यतस्याधोवामलोचने प्रास्फुरः वाम्खलहामोव
दितः हरमाकृष्टः २७ यतिथायमं धायमनीलवाणोऽनुनाति विकृष्यमक्तेनमार्गीस्तं पश्चुश्चासमजायते २
मवर्षिनीमर २९ सहवैयिमं अवः मंश्रवातायस्यते परमममस्वरसहशी आलंवनत्वचनमपास्तेऽकृते २३

श्री॰
रा॰ आ॰
टी॰
१२१

प्रमत्तरेवतकादिवृक्षाणां निस्त्रास्तिका चिदित्यर्थः कदंबप्रियत्वात्सर्वेषां त्वयादृष्टेत्यर्थः यदीति वेदाय दिप्रमाणामि
ति वन १२ स्निग्धपल्लवमेकाशान्तदंष्ट्रामलानां १३ अर्जुनेः करवीरः रकरवीरः कुतालम्बकरवीरीन प्याचेन
हर्तति निर्बद्धः १४ ककुभो मरुवकः ककुभस्य वाहिन्त्वो पि मत्सात्मन मदन मत्तो सत्वेन सत्तात्त्वाय पादे

अपि तिकमित्रयाहृष्टा सा कदंबप्रिया कदंबयदि ज्ञातीषि शंसमसीतां शुभाननां ११ स्निग्धपल्लवसंका
शां पीतकौशेयवासिनीं शंससयदि साहृष्टा विल्वविल्वोपमस्तनी १२ अथवार्जुन शंसत्वं प्रियांता
मर्जुनप्रियां जनकस्य सुता तन्वी यदि जीवति वानवा १३ ककुभः ककुभोरुं तां व्यक्तं जानाति मैथिलीं
लतापल्लवपुष्पाढ्यो भाति ह्येष वनस्पतिः १४ भ्रमरैरुपगीतश्च यथा द्रुमवरो ह्यसि एष व्यक्तं वि
जानाति तिलकस्तिलकप्रियां १५ अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतनं त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं
प्रियासंदर्शनेन मां यदि तालत्वया दृष्टा पक्वतालोपमस्तनी कथयस्व वरारोहां कारुण्यं यदि ते
मयि १७ यदि दृष्टा त्वया जम्बो जाम्बूनदसमप्रभा प्रियां यदि विजानासि निःशंकं कथयस्व मे अहो त्वं
कर्णिकाराद्य पुष्पितः शोभसे भृशं कर्णिकारप्रियां साध्वीं शंस दृष्टा यदि प्रिया २०

कलेतत्र्यादिवत्सर्वं वेधावि
नाकस्यामियनीसंपदस्येति वः १४ उपसमीपे गीतः क्रियमाणकंकारइत्यर्थः तथा द्रुमवरो ह्यसीति स्त्रोति नत
उत्तमलक्षणान्वयाह्न एवं अति नावियमा नतसेयत संभावना १८ त्वन्नामानं अशोकं कुरु विन्यर्थः शोकापनुद नादे

तत्कर्णिकारापुष्पितः १९ निःशंकंमाशंकां विना ... १२१

नदीं गमेत्यादिमेतकं तत्र यत्नात्मगयमाणोपित्रासमादभ्मतत्र वेमयमिवशहोमरणयमाणः प्रथाव
न वभ्रामेत्यादीमत्वेत्रमेवं ध्यपतत्सवैलोकयवहारनंदनं भगवत गच्छेत्स्वरूपस्यलोकेसर्वतोसभार्यापि
पतमेनिवारयितं अतएवमातापित्रवियोगेनेतावच्छोककरणात द्धतं भागवतेसमनं जोजभवीविते
विरतेयवीमैरमान्टेनाविशेषरामस्मपक्रम्यरद्वाथमेनहकवद्दीपिकेमनेः समस्तेवेदेहराजंड्राहित
यंपयापितायां भ्रात्रावेवह्रूपणवात्मयथाविप्रक्रः श्रीमंगिनागातिमितिप्रथ्यपभ्रोरतिनद्दूयेः
मेरवुयते: सरयान्नयानलीलातनोराधिकमाम्पविमृक्रथाम्नः रत्नोवथोनलोषवंधनमत्तहगोयं

यत्नोमरगायमाणामत्तनामसादवनेप्रियां शोकरकेत्तणः श्रीमानन्मनइवलहयते १ हता
हते प्रथावत्सागीरिम्नापिनदीनदेषभ्रामविलपन्रामः शोकपंकार्णवमग्नः ॥

तस्पशत्रुहननेकपथः महायाइतिवयनं यथा सप्रीवायायप्रयताविदिटमपिलीलैवविनतत्त.
स्पत्तविपिवितरथं: लीलाप्रणोज्जनेवतच्छवाणेनलोकोद्धारः एतत्रवमेपकादशणाध्यायस्पयेप
तस्यापेवमेपिमसीवतावालिहमोविस्पशिहणेरत्नोवधायेवनकेवलाविभोः कृतोत्यथासास्म
तः सव्यालनसीताकंनानिवमनानो धर्मस्पाते १ नदीनदंनदीमवंपिनदंनानाविकवचने
मावरतिनोकप्रमिटः नद्यः पश्चिमप्रवाहा इतिकनकः पश्चिमप्रवाहाशप्राचीनमेरायानट

प्रथनामार्दिमितात्वोभिः लवंदेनः यथावंप्रकाशंगालकुन्तमंमां प्राप्तेमापे त्वितमहैतिनापे तंतेतस्मान्नेवमेत्व
वेः ३ धत्वितीमितिपाटेकाक्षः २५ उक्तमेवसमथयति यत्क्तमिति १० निश्चमंतागते दृहोभिर्यामोदितिशेषः २१ स
वेत्रोस्थिता श्वेवंवर्थोवाभ्रूवणाम २२ विविष्यमाणोस्तस्तनः विष्यमाणो २३ दत्तमांभत्ताणायमावालामयास्त्वि
नेवमान्तंत्मथवार्दिमितावाकृहाामिनी लक्ष्मप्राप्ताहिमांनूनंयथापोत्तितमहेमी २४ यक्तमाभतितावाला
गावृमेः पिमिताशनेः विभ्रमांगानिमवाणामयाविवहितापिया नूनंतकुभदेतोक्षमनामेशुभक्रंडले ह
गोवह विभ्रमन्मवतिष्ठभतागतम २५ माद्दिवदनवर्णाभागीवार्थेवपकाविना कोमलाविलयेनास्त
कांतायामविताप्रभा २६ नूनंवितिष्यमाणोतावारूपलवकोमलो भतितौवेपमानामेमहस्ताभवणाग
दो मयाविगृहितावालारवमाभत्ताणायेव तामेनेवृपान्मकाभतिनावकुवाधवा २७ हालत्माणमहावाहो
पद्ममेत्सरियाकवित हाश्रियेक्कगनाभंद्रहासीनेतिपुनः पुनः अमेवमिलमनवामः पर्याधावहनाहनं कावेड
इमनेवेगायवकाविरिभ्रमतेवलात कविन्मतउवाभातिकांतानेषणातस्वरः सवनानिनदीःशैलान्गिरिप्रस्र
वणानिव कानतानिवेवगेनभ्रमनपरितास्यतः २९ तदामगनानिप्रलेमहद्वनेपरीत्यमवैतपयमेयिलीष
२५ पद्ममेपद्मपमिहासीनेतिश्कारलोपश्चार्षः ३१ यरीथावतअभमतेअपतति विभ्रमतेवान्मावेत ३२ अपरिसिवि
तः कविदपाश्चितिमलभमावोभ्रमति ३३ अनिहितामाः आमितनाम लांगोणेअन्वेषणोपुनः परमपरिश्रमंवकारय

वामः यप्रकेन्तिशेषः उन्मत्तरवमानुषयवहानदवसात वसतीनो मनश्यर्थः उन्मादप्स्यापिविरहेश्रोविस्माद
शाद्वसास्त्रमणीनत्वात २२ स्तोभिः सहितामभवदित्यादौ संभवनायालिङः संभावनादीजेम्स गविप्रेतलीनं २३
गजेसे वेसत्वंसंभावनावीजे गजनामोरुन्न यहोषत्वात हृदर्शीत्वम २४ ननेभयेत्वयाभातित्तावदपिनया

हृतन्वीयमहामालाव्यनसमाकुरवालया दाडिमानपितानात्वा हृष्टासमोमहायशाः मुकुलानयपुत्रा
गान्नंवंदनाकतर्कास्तयाग कनरामावनेभ्रान्त उन्मनश्चलसने अथवामरगशावांतीमस्य जानासि
मैथिली स्तगविप्रेतलीकान्तास्तोमिभिः सहितामभवत गजमागजनामोरूपंयदिहष्टात्वयाभवेत मे
मन्येविदितेऽन्तभ्रमाख्याहिवरवारणा २५ शार्दूलयदिताहृष्टाप्रियावदननिभानना मैथिलीममावि
सव्यः कथयसत्वनेजभयं २५ किंधावमिप्रियेनूनं हृष्टासिकमलेक्षणा हवेनाक्षायवात्मानंकिंमा
नप्रतिभाषसे २६ तिष्ठतिष्ठवरारोहेनतेऽस्तिकरुणामयि नात्यर्थंहासशीलासि किमर्थमामुपेक्षसे २७
पीतकौशेयकेनासि सूचितावरवर्णिनि धावन्त्यपिमयादृष्टातिष्ठयद्यस्तिसौहृदे २८

कथमेतेपितवमयोनभयासिस्पर्यं २९ अतिविरहवशात्सर्वंतत्तद्भावस्यान्यदर्शनि किंमिनि २९ नात्यर्थं
हासशीलासीनास्तिनेपरिहासशीलासि किमर्थमिमिनि ततः परमदर्शनेऽस्यतिमेप्रसक्तोतिभावः २७ पी
तवस्त्रोपासूचितामिधावंतीमिष्टासिवतस्मातिष्ठ २८ पुनर्वीधावस्यामनंमानेवयाहष्टानाहंसाकेन्यत्राह

श्री॰
वा॰ रा॰
टी॰
१२४

१॰ सीतामनासास्यमानुमम्रामिवानेवामेलत्मणाउवाचेत्यन्वयः १२ १३ विषादंमाऽकार्षीरितिशेषः ऽकृयत्नंश्रनेषणाशति शेषः १४ प्रियः काननंमचानोयस्याः सावेनोन्मनावनमुपाश्रयितंतद्दर्शनाऽन्मत्ताहर्षवती १५ वंमलोवेतमः संभ्रा

माभिदेशान्न्यककुसंकीर्तिर्नवमिवान्दं कागकमिववारोहेमानोन्दजममथ्यम १॰ त्वयाभिवहितंभ्याहं न्वद्धेनीवित्तमात्मनः इत्येवंविलपनरामः सीतादर्शनलालसः नददर्शसुतः स्वानीरावेवानवकाश नी श्रनासादयमानंतंसीताशोकपरायणं पंकमासाद्यविपुलंसीदंतमिवकुंजर लक्ष्मणोरामम्

यंमवाचहितकाम्यया माविषादंमहाबुद्धेकुरुयत्नंमयासह इदंगिरिवनवीरबहुकंदरशोभितं १४ प्रियकाननसंचारावनोन्मत्तावमैथिली सावनंवाप्रविष्टास्यान्नलिनीवासपुष्पितां १५ सरितंवापिसंप्रा प्तामीनवंजुलसेविता वित्रासयितुकामावालीनास्यात्काननेक्वचित् जिज्ञासमानावैदेहीत्वांमांचपुरु षर्षभ तस्यात्त्वेषणेश्रीमन्क्षिप्रमेवयनावहे १२ वनंसर्वंविचिनवोयत्रसाजनकात्मजा मन्यसेयदिकाकु त्स्थमाशोकेमनःकृथाः एवमुक्तः समौहार्दाल्लक्ष्मणेनसमाहितः सहसौमित्रिणारामोविचेतुमुपच क्रमे २१ तौदूरानिगिरीश्चैवसरितश्चसरांसिच निखिलेनविचिन्वंतौसीतांदशरथात्मजौ तस्यशैलस्यसानू निशिलाश्चशिखराणिच निखिलेनविचिन्वंतौनैवतामभिजग्मतुः वनायांगलिंगसर्वसंविश्रासयितुकामाश्रसा

न१९ जिज्ञासमानाश्चावयोरन्वेषणसामर्थ्यंयनावहेयत्नंकुर्वः ११ अन्वसांश्रसीतिशेषः १८ विचेतुमन्वेष्टुं १९ २१

इति श्रीआरण्ये षष्टितमः सर्गः ६० प्रविश्य तानि रत्नानि ततः प्रतिमानि १ प्राक्रोशद्धा इति शब्देन त्वा बाहू प्रगृह्य तु
न्ति पुनः तदेव वा वने केति हृते तामासि पुनः प्रलापः आवायेश्रा काश्व ५ विसृष्टेत्यथ स्वकालम हवा सेन वि
ष्णा मे स्वामी ध्यायंति त्वामिति शेष ६ ५८ मरणोपि यत्लोके मम भिकारपव प्रशोशीतीत्याह कथमिति
इत्यार्षे श्रीरामायणे आरण्यकांडे षष्टितमः ६० दृष्ट्वाश्रमपदे शून्यं रामो दशरथात्मजः रहितां
पर्णशालां च प्रविद्धान्यासनानि च १ अदृष्ट्वा तत्र वैदेहीं सन्निरीक्ष्य च सर्वशः उवाच रामः प्राक्रोश्य
प्रगृह्य रुचिरौ भुजौ २ क्व नु लक्ष्मण वैदेही कं वा देशमितो गता केनापनीता वा सौमित्रे भक्षिता
केन वा प्रिया ३ हते नाम वार्ययाद् इमां सीते त्वं हसितुमिच्छसि अलं ते हसितेनाद्य मां भजस्व सुदुःखित
ते येः परिक्रीडसे सीते विश्वस्तैर्मृगपोतकैः एते हीनास्त्वया सौम्ये ध्यायंत्यस्राविलेक्षणाः
सीतया रहितो हं वै न हि जीवामि लक्ष्मण हतं शोकेन महता सीताहरणजेन मां परलोके महाराजो
नूनं द्रक्ष्यति मे पिता कथं प्रतिज्ञां संश्रुत्य मया त्वमभियोजितः अपूरयित्वा तं कालं मत्स ७
काशमिहागतः कामवृत्तमनार्यं वा मृषावादिनमेव च ८ धिक्त्वामिति परे लोके व्यक्तं वक्ष्य
स कृत्य प्रतिज्ञा यश्चाभियोनितेः निष्कृतः १० पुनः सी तिमे पिता विवशं शोकसंतप्तं दीनं भग्नम
नारथं इह प्रपलयन्ति विवशामिति ११ अहं न त्वां लालमामन्तरन्य कृत्यकामिह हेवाहं मां मा उत्सृज्य

५
६
७

इति श्रीरामायणे एकषष्ठितमः ६१ एवं प्रियावियोगोद्भवः सहस्रवीर्यघनवनः सीतानिस्तीनामिति सोकोपहतचे
तनः शोकेनसीतावियोगजेनोपाहतस्तानस्य १ अपश्यन्नपिप्रमादस्य वनमाशोजिवविलापाश्रयत्वेनचेवंवगद्गदके

अथपश्यन्तापियांसीतांशाकोशात्सपुनःपुनः ३१ इत्यार्षेएकषष्ठितमः सर्गः ६१ सीतामपश्यन्धर्मात्माशोको
पहतचेतनः विललापमहाबाहूरामःकमललोचनः १ पश्यन्निवचतांसीतामपश्यन्मन्मथार्दितः उ
वाचराघवोवाक्यंविलापाश्रयदुर्वचं २ त्वमशोकस्यशाखाभिःपुष्पप्रियतराप्रिये आवृणोषिशरीरं
तेममशोकविवर्द्धिनि ३ कदलीकाण्डसदृशौकदल्यासंवृतावुभौ ऊरूपश्यामितेदेविनासिशक्तानि
गूहितुं कर्णिकारवनंभद्रेहसंतीदेविसेवसे अलंतेपरिहासेनममबाधावहेनवै विशेषेणाश्रमस्था
नेहासोऽयंनप्रशस्यते अवगच्छामितेशीलंपरिहासप्रियामिये आगच्छत्वंविशालाक्षिशून्योयमुटजस्त
व सुव्यक्तंराक्षसैःसीताभक्षितावाहृतापिवा नहिसाविलपन्तंमामुपसंप्रैतिलक्ष्मण एतानि
मृगयूथानिसाश्रुनेत्राणिलक्ष्मण ८ शंसंतीवहिमेदेवींभक्षितांरजनीचरैः हाममार्ये क्वया
तासिहासाध्विवरवर्णिनि ९

कल्यान १ तेस्तनसीतायाः ३ दृदलीस्कंधेतिपादेविस्कंध: कांडेनिगूहि
तेशक्तानासिग्राहयानसीतिशेषः ४ ततोवनात्तवगच्छतीतिभ्रमवाह कर्णिकारेति ५ ९ पुनर्भ्रमनि
हन्याहसुव्यक्तमिति ७ उपसंप्रैतिहास्यवसेनोपैत्ततस्मृथः भक्षितांस्मंतीवतत्रवीगेसाश्रुनेत्राणीति ८

476

नेहपश्यामि वैदेहीमित्युक्तोपि मनविलापयरिहासायलक्ष्मणो वदन्निदमाह ततइति २४ देवकार्यार्थं विवस्व
हे सीतां प्राप्स्यसि तत्रहृष्टोनोमयथा विस्मृतिति २४ २५ अमलक्ष्मणो वैकतनकरसोनाकिमित्याह रामं वन

विविक्तमर्वतः शैलेरामोलक्ष्मणमब्रवीत नेहपश्यामिसौमित्रेवैदेहींपर्वतेशुभां ततोदुःखा
भिसंतप्तोलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत विचरन्दण्डकारण्यंभ्रातरंदीप्ततेजसं प्राप्स्यसित्वंमहाप्राज्ञ
मैथिलींजनकात्मजां यथाविष्णुर्महाबाहुर्बलिंबध्वामहीमिमां एवमुक्तस्तुवीरेणलक्ष्मणेनस
राघवः उवाचदीनयावाचादुःखाभिहतचेतनः २५ वनंसर्वंविचितंमेर्वपद्मिन्यःफुल्लपंकजाः
गिरिश्चायंमहाप्राज्ञबहुकंदरनिर्झरः नहिपश्यामिवैदेहींप्राणेभ्योपिगरीयसीं एवंसविल
पन्रामः सीताहरणकर्शितः दीनःशोकसमाविष्टोमुहूर्तंविह्वलोभवत २७ सविह्वलितस
र्वांगोगतबुद्धिर्विचेतनः विषसादातुरोदीनोनिःश्वस्याशीघ्रमायतं बहुशःसतुनिःश्वस्यरा
मोराजीवलोचनः हासीतेतिविचुक्रोशबहुशोबाष्पगद्गदः २९ तंसांत्वयामासततोलक्ष्म
णः प्रियबांधवः बहुप्रकारंशोकार्तः प्रश्रितः प्रश्रितांजलिः ३० अनादृत्यततद्वाक्यंलक्ष्म
णौष्ठपुटच्युतं अपश्यंस्तांप्रियांसीतांप्राक्रोशत्सपुनःपुनः ३१

शोकवेगेनातिमयंजीविरहेणेति पुनेतिरामप्रतिपादेः निशापितेशोकेस्पर्शः यमनवाद्र्धंतोकस्यइः स्वप्रसंगेशवितं २ श्लो
कमनप्रहतः शोकः शोकानशोकःमः पर्वपशयामस्तीयां येषष्ठीपदेपस्याविकेदेनटिपनोमास्यदयंतदयंनद

श्रेवावममकेकेयीमामित्रावल्याविभो कौशल्यावयथान्यायमभिवाद्याममाजया १८ रत्तगीयाप्रयत्नेनभ
वतामकवाणिणा सीतायाश्चविनाशोयेममवामित्रसूदन १९ विस्तेरागमनमामेमितिवेषकन्याभवेत १९
रतिविलपतिरायवेतदीनेवनमपगम्यतयाविनाससेकयाभयविकलमरवस्तलत्मणोपिच्यायितमनाभ्रश
मातरावभूव २ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीये आरण्यकांडे द्विषष्टितमः सर्गः ६२ सरामप्रवरः प्रियायाविहीनः शोकेनमोहेनव
पाइमानः विषादयनभ्रातरमार्तरूपोभयोविषादेप्रविवेशतीव्रं १ सलत्मणःशोकवशाभिपन्नंशोकेतिम
येतविपुलेन्तरामः उवाचवाक्यंवचनानुरूपमसेविनिश्वस्यरुदन्सशोकं २ नमद्विधोदुष्कृतकर्मकारीमन
हिलोके भवितानसंशयो शोकानुशोकोपदहयवेगरायामामेमनोभितिंदनहृदयंमनश्च ३ पूर्वंमयानूनमभीप्सिता
निपापानिकर्माण्यसकृत्कृतानि तत्रायमद्यापतितोविपाकोदुःखेनदुःखंयदहंविशामि ४ राज्यप्रणाशः स्व
जनैर्वियोगः पितुर्विनाशोजननीवियोगः सर्वाणिमेलत्मणशोकवेगमापूरयंतिप्रविचिंतितानि ५

यंतदिषस्तमममात्मानेमनसिमिंदजेनिश्राशेनि ६ उत्क्रमेवविमलेरगाहसर्वमितिश्चमीभिताविनिविकीर्षाविश्यतंश्रामानि
नवेतेषामध्येकेचाविहिपाकःफलयप्रेयाकायमयामयामतिनः प्राकृश्लेषेनदुःखपरंपरामिमप्रापः ४ तामेवाहममे

सिपुनागिसुविविर्विविनिताशिशोकवेगसिवानीतनामसर्गः ५

विनासीतामुपायातं इति सकामा भविष्यति त्वया भवितव्यो विशेषः ११ कान्तारत्वमशून्यत्वे सीतायतपनेन सीता
नाशनेन ११ तयासीतयाविरहितं हीनं १२ तातपदेवहतनार्थः मतश्चैवदष्यति त्वया भवितव्यो विशेषः १० कान्तार
त्वमशून्यत्वे सीतायतनपनेन सीतानाशनेन वसन्तादिति ग्रंथमाधिककतकपादे तातोदशरथपत्नीकृत्ता
र्थः वसन्तादेतिलङ्घ्यन्तेषु नयतत्तचैवस्वर्गेपवदसन्निनजीवितो कौसल्येत्यर्थः १४ पहात्तरमाह
हा सकामादिकैकेयी देवी मे प्रभविष्यति सीतयासहनियातो विनासीतामुपागतः १० कथं
नाम प्रवेक्ष्यामि शून्यं पृष्ठतः पुरं मम निर्वीर्य इति लोको मां निर्दयश्चेति वक्ष्यति कान्तारत्वे प्रकाश
हि सीतायतनपनेन मे निहतं वनवासं च जनकं मिथिलाधिपं कुशलं परिपृच्छन्तं कथं शक्ष्ये निरी
क्षितं विदेहराजो ध्रुवं मां दृष्ट्वा विरहितं तया सुताविनाशसंतप्तो मोहस्य वशमेष्यति तातपदेवहत
नार्थः मतश्चैवदसनादिति १४ अथवा गमिष्यामि सुग्रीवं भरतेनपालितां स्वर्गोपि हि तया हीनः शू
न्य एव मतो मम १५ तन्मामुत्सृज्य हि वने गन्तुमर्हसि नो पुरीं शुभां न त्वहं तां विना सीतां जीवेयं हि कथ
ञ्चन १६ गाढमाश्लिष्य भरतो वाच्यो मद्वचनात्वया अनुज्ञातोसि रामेण पालयेति वसुन्धरां १७
त्रिसप्तकोनि १५ १६ १७ १८ १९ भयविक्रमसंरब्धः भयेन वैवर्ण्यसंरब्धः २० इति श्रीरामाभिरामे वाल्मी
कीयरामायणटीकायामितमः सर्गः ६२ शोकश्च सावियोगजो हर्षविशेषः तमनल्पं विज्ञवे कल्पमाह ः १

श्री
रा॰
टी॰
१२

३यो यविष्ठा समीपा वृक्षियवानिः श्राक्षेस्मिन् रेषत्वं प्राक्षोहासः ११ ममप्रियाख्यानित्यकाले भियतमन्वयः अत्र गोदावर्यां इयं
विना अक्लेशतोरम्याद्वनेकाकिनीति १२ पद्ममेयोगगच्छति पंकजानि प्राप्नेत्तमितिशेषः १५ भ्रमति विभेति भ्रसंतं भीता
भवति लोकललाककतेन्यादि नाताहशास्तत्त्तानवनयनन १५ त्तानमवेंयात्तीतिभावः १६ यनेनिमंविदिते नभवे

आस्मिन्न् यामा धमहाशगीला षिलातले सर्वं नयो यविष्ठा कांताभिना लक्ष्मणानातहामान्नामाह सीनावरुवा
सनातं १२ गोदावरीयं सरितोवरिष्टाप्रियाप्रियायाममनित्यकाले अथ चगच्छेदिति विंतयामि नैकाकि
नीयाति हि माकदाचित् १२ पद्मानना पद्मपलाशनेत्रापद्मानिवानेतुमभिप्रयातातानदथ्पमुक्तं नाहिमाक
दाविन्मयाविनागच्छानिपंकजानि १५ कामं त्विदंपुष्पितवृक्षखंडनानाविधैः पक्षिगणैरुपेतम् व
नंप्रयातान् नदथ्पमुक्तमेकाकिनी सातिविभेतिभीरुः १५ लोकेषुसर्वेषुनचास्ति किंचिद्यत्तेन नित्यं
विदितंभवेन्न शंससदा यो कुलपालिनीनां स्त्रतास्तु तावा पार्थिव नंदनेत्वा १० इतीवतं शोकविधेयदेह
रामं विसंतं विलपंतमेव उवाच सौमित्रिरदीनसत्वो न्याय्येस्थितः कालयुतंचवाक्यं १८ शोकं विसृज्या
यद्यतिभजस्वमोत्साहता वास्तु विमार्गणेस्याः उत्साहवंतो हिनरा न लोके सीदंतिकर्मस्वति दुष्करेषु १५

तदत्पन्नवंवंमुलोकेषुनेवास्ति श्रयाः सापितवविदीतंवेतितां शंससेत्यन्वयः कुलपालिनीमिमनेनतत्सामुत्तमांत
तदत्तानंमममवेति नक्रमशक्यामितिसविते २१ इतीवातीवशदीपेयां यः शोकविधेयदेह नमिवकालयुतंनकाला

हि॰
ए॰
१२९

478

ममेवनमेत्य माप्य शरीरेक्लेशमनुभूयापि सीतासन्निधानात्तमर्वं शांतं अथ सीतावियोगात्तनकदीर्णं हृदि शामे
प्रियावियोगपवडः महदितिभावः ८ मारात्तमेनत्रनुमभ्यागत्तातदारवमाकाशेमनुसन्तप्राप्यश्रसंशविक्रे
दितवंतीत्यपिसंभाव्यतएवमित्यन्वयः ७ लोहितसंवेदनसहारिवेदनस्यलोहितंहारिवेदनमितिकोशा
सर्वंतडः एवंममलक्ष्मणोदशांते शरीरेवनमेत्यक्लेशं सीतावियोगात्तनरम्भुदीर्णं कार्श्यैरिवाभिः
महतांप्रदीप्तः ८ मानूनमार्याममरात्तमेनतत्वभ्यागत्तावेसमनुपेत्यभीरुः अथस्वं संसवरविप्र
लापमभयेनविकेदिनवसभीतां ७ तौलोहितस्यप्रियदर्शनस्यसदोचितावनमवंदनस्यहेतोत्त
नोगेनाशीतयंकादिगधीनूनंप्रियायाममनाभियातः ८ ततश्चलक्ष्मणमकस्मड्प्रलापनस्याम
एवक्रांवितकेशभावे रक्षोवशेननयागतायानश्रावनेतराडस्लेवियधैुः ९ नोहारयाशस्यसदो
वितानोधीवाभियायममसन्नतायाः रक्षासिवूनंरुधिरंपिवंति शूलेमहाभित्वारुधिराशनानि १०
मयायाविद्रानाविजनेवनेमारसोपभितामन्यविकृष्यमाणादनेनविनादकुररीवदीनामामनुव
नेशोनीतपंकादिग्यौभवणायुराहगासवसानसमेविंशनादितिभावुः मममनाभिशरीरसाभियानोनमा
मतरत्नयेः ८ ९ हारयामोहारनूपामालात्तमाउवितानाउवितोतः श्रांतभागोयस्यास्तातांकेवुत
मांग्रीवामितस्यः १० यापिपीतवंतोतेपादरुमितिशेषः भविष्यंतिज्ञानामेतिवात्सनेपविनने

११

श्री॰
व॰ रा॰
टी॰
१२८

२ लक्ष्मीविक्रमः श्रीविलक्षितपादमार्गः तीर्थवती श्रवणार्थवनी उत्पादकवनीव ३ नश्यमानमेवाकामितिशेषः क्लेश
नाशनी मनोदर्शनशांतिभावः ४ तद्देशं ५ तां गोदावरी ६ भक्तानिष्टकाद्रूपेणालक्ष्मानानिराननैदेशान्तां त्वामपि

अपि गोदावरीं सीताय स्नामानपि लेगता एवमुक्तस्त्वभमेणालक्ष्मणाग्रजनेवाहि २ नदीं गोदावरीं रम्यां जगामल
ब्धविक्रमः तां लक्ष्मणमनीर्थवतीं विविक्तारामममब्रवीत ३ नैनापश्यामितीर्थेशु क्लेशनान गुणानिमे केवमा
देशमायद्रावैदेही क्लेशनाशनी ४ नदीं तवेयमिवेराममन्तमानन्तमध्यमा लक्ष्मणस्यवचः श्रुत्वा दीनः
संतापमोहितः ५ रामः समभिवक्राम स्वयं गोदावरीं नदीं सनाम पश्यितारामः कशीनेनेमवमब्रवी
त ६ भूतानि राक्षसैर्हृता वृथाहैमानानामपि न तां शशंसरामाय तथा गोदावरी नदी ७ ततः प्रवोदि
ताभूतैः शंसास्मैतांप्रियामिति नवमात्स्ववदत्सीतां पृष्टारामेण शोचता ८ रावणस्यवत द्रूपं कर्मा
णि च दुरात्मनः ध्यात्वा भयात्तु वैदेहीं सा नदी न शशंस तु ९ निराशस्तु तया नद्या सीताया दर्शने कृत उ
वाच रामः सौमित्रिं सीतादर्शनकर्षितः १० एषा गोदावरी सौम्या किंचिन्न प्रतिभाषते किं नु लक्ष्मण वक्ष्य
ामि समेत्य जनकं वचः ११ मातरं चैव वैदेह्या विना तामहमप्रियं यामेराज्यविहीनस्य वनेवन्येन जीवतः १२

रत्नोमध्या रामायजशरामः तया पोलवरी वनशांशं मेन्यर्थः १ तया भूतैरस्मै सीतां शंसेति प्रवोधि ता अपि गोदावरी हृष्टापि
नावदत ८ तद्देहलंरावणस्येति ९ तया सीतामशंसंत्या रामः सीतादर्शने निराशः कृतः इयं गोदावरी इव देवतानाहते

वा॰रा॰टी॰कां॰ ३ स॰ ६४ वा॰ १२

479

नाविंतयामास लक्ष्मणोऽपि कुमारमिति न विवास्यामास किं तथैवैतत्कृतवान्न वा तपवत्पुनर्दुःखं प्रापत २ इति श्रीरा
मामितमे श्रीरामायणे विशेषितमः सर्गः ९२ एवं शोककरुणावार्दाम अवणोनरावणास्मम नुध्यानबुद्धिदि
ध्वदृवंकेरवव ध्यानमपादनायेनिवोध्यम तद्दृष्टंकुब्रह्मलोकपुत्राणोस्मी प्रमलानुषंगात्मादेहोनामविज्ञायते किं
तन्निरोधवेन स्वसत्वनिस्सीमकांतनु प्रकाशयतिमेव यजनमिति विमोनवापरा तथापि स्मरमोत्सवोपरेषावल्कोवि
तकाश्चित दुःखितान श्रमादीघदर्शीयेकुदसद्गुणः कदाग्रादिकवासानस्वनंतावित्पसहलिमालाभावा
येतवांतदर्शयेतान मोहारिः कस्मात्पदहापिसकृत्कदेहस्पदेहवत् लोकानादर्शयामास स्वरूपमसह

स्त्रीवसीमाभिभूदग्रपौकवंशवंतेमार्तेरेखुवंशसत्तमः नविंतयामास भूतिविम्बकवान्पुनर्दुःखं एव
महद्वपुर्यागमत् १ इत्यार्षे रामायणे विशेषितमः ९३ सदीनोदीनयावावालक्ष्मणावाक्यमब्रवी
ताकृतिमिति एतेनरावणोसेयसत्वबुद्धिप्रतिबंधेनमो न शोकवल्लक्ष्मणात्मनोहिमत्वागोदावरीनदी १
ताभावोपिशोकफलमिसृक्तम एवरावणाद्दारामीताहरणमपितस्माएपानिशयनाशेनवध्यतासेयाद्वनाय
तथावकेदारस्व देहकायथापिकथमद्दतातपमालइवलोभावणास्तदर्थं कुतपावलेविनाजेनमशक्योदेवाय
मयंतदाधिकेतयः कालेमत्वमायतक्लेषाकायं मत्वतानु विंतसीतानयोगमोहनहातिसंपादनेनरावणास
तेयोवार्थं सेवमेषाध्रुकर्तव्यामिति लक्ष्मणहार्वेचायनदर्थं विसृः सीतथावतावियथयासहावत्रीणा इति १

तिमादि मि हेस्यापितामीमादतिरादिषीनकतेत्ये वंतदिषिंतनेवीवधुनसर्वस्य तं त्वपेलतयामालननोतोता
भानरमक्षवोवस्थ्यः श्रातेवत श्रातोंहं १॰ ३३ तस्यागतः तस्याश्राममेरत्यथैः श्रोषीदीवंः तापकवत्तहेश्यतेत्य

कसीतेतिन्वयाहहाघदिमेसहमोगम्यितोः दर्शयंनितिनिंवैवदातिरांवदिशंमरगाः माधराक्षवद्वेदेव
दिशमेतांवनेश्यंनं ३३ यदितस्यागमःकाश्रिदाधांवामाधलस्य तेवाछामिस्वेवकाक्रंतस्यः प्राश्यितोदे
तिशांदिशा तस्यगानगतः श्रीमानवीममाणांवसंथरा पवंसंभाषमाणोतावम्यांत्यधानराघुभो २४
वसंथरायांपतितंपुष्पमागीमपश्यतो पुष्पहासिनिपतितोहहारामोमहीनले २५ उवाचलक्ष्मणंवी
रोङ्ः स्वितोङ्ःखितेवचः श्रभिजानामिपुष्पाणीनानीमानीहलक्ष्मण श्रपिनद्धानिवैदेहाममयादना
निकानने मन्येसूर्यश्चवायुश्चमेदिनीवयशस्विनी २७ श्रभिरक्षंतिपुष्पाणीप्रकुर्वंतोममप्रियं पवक्षका
महावाङ्लक्ष्मणपुरुषर्षभ २८ उवाचरामोधर्मात्मागिरिंप्रस्त्रवणाकुलं कच्चित्तितिभृतांनाथहक्ष्यस
वीममसुंदरी २९ रामारम्येवनोद्देशेमयगाविरहितात्वया कुद्धोव्रवीङ्गिरिंतत्रसिंहःतइमृगंयथा १॰
र्थः ३२ २५ पतितपुष्पमार्गेपतितपुष्पप्रतमार्गम २५ श्रभिनानामिप्रत्यभिजानामि २६ श्रपिनद्धानिकेशपा
शेवद्धानि श्रन्धानेमेनेनरविः श्रनपनयनेनवायुः पावनेनवसंथरामप्रियंसीनात्तायन श्रपम कुर्वंतोरक्षंतीनिम
न्ये ३३ ३८ मयाविरहितामकाङिङ्मयवनोदेशेसवींगसुंदरीहष्टा ३१ कुद्धस्तदोपहातेदेवनोद्देशेनक्रोधः ३॰ १२८

१३ मंदाकिनी कांचित्त्रदीप्रस्रवणान्तदाखोगिरिः १४ सर्वाणपन्नवशिष्यामि श्रन्नवरवन्नेविष्यामि १५ पद्यामिगितानि
तथापलत्तयेयथावत्कामांश्वमेश्त्पथ्यैः १६ निरीक्षनम्रगवेष्टानानायस्ताम्हाष्टेऊवन्नपवमत्काः पवे
हष्टाः १७ नभस्यातदर्शयेतः अनुरक्तयाकाशावलोकनेगीतेनेत्पथ्यैः क्रियमाणासीनायांदिशमभ्यपद्यते

सर्वेषयनयक्षोकंवैदेहीकनसागना नातिवगाविहीनस्यवैदेहीमयपश्यतः २२ मंदीवोभविष्यति
राज्योममनाश्रतः मंदाकिनीजनस्यानामिमंप्रस्रवनेगिरिं १४ सर्वाणपनवरिष्यामियादिसौहिलभ
ते पेतमहांम्रगावीरमामीतेतेपुनःपुनः १५ वक्तुकामाश्वहिमेशंगितामुपलत्तये तोत्तहष्टान्तर
थाद्वारावव ः प्रस्रवावह १६ कसीतानिनिरीक्षन्नेवाष्पमंरुद्धयागिरा पवमुक्तानेरंद्रेशानस्मगासह
मोस्थिताः १७ दक्षिणाभिमुखासर्वेदर्शयंतोनभस्थलं मैथिलीक्रियमाणासादिशंयामभिपद्यते १८
तेनमार्गेणगच्छंतानिरीक्षंतेनराधिपं येनमार्गेचभूमिंवनिरीक्षंतेस्मतेम्रगाः पुनर्नदंतोगच्छंति
लक्ष्मणेनोपलक्षिताः तेषांवचनसर्वस्वंलत्तयामासचेंगितं २० उवाचदलक्ष्मणोधीमानजेष्ठभ्रातर
१८ तेनमार्गेणादिशाभागेणगच्छंताभावेतात्नराधिपेशमेनिरीक्षतेनेपवामिगितलक्ष्मणोय मार्तवत्
प्रत्युवाच येनेतियेनहे तनाभ्यागमाकाशमार्गपुनर्भूमौगमनायभूमिंवनिरीक्षंते २१ पुनश्चमार्गेव
गच्छंतामिकंतान्लक्ष्मणा नोपलक्षिमाः तथामिंगितंलक्ष्मणालत्तयामासतत्पथ्यैः आकाशमार्गेणगमनाद

मन्ये शलिलीलायावासमेकमिव विंदवः सीतानिमित्तं संदीपसदवत् उध्यमानयोरत्नसौवेति किंकलालंकारःश्लोकहेयेनोक्तः ४७ ४८ वैहर्यवालिकावितैवेद्र्वमणिपलंकृतं ४४ ४५ कांचनारुरुछदाः कांचनमयत्तसशाणाः ४६ मन्येलत्मणोवैदेहीमत्तैः कामरूपिभिः भित्वाभित्वाविभक्तावाभातितावाभविष्यति ४९ नस्मानिविनंसीनाबाहुयोविवदमानं योवध्वबद्धंसौमित्रेवारवातसयोमिह ५२ शक्रामणिविनवेद्र्वमणिपंविभूषणायवाणापानितसौम्यकस्यभग्नेमहद्धनुः शतसानामिदंवस्त्रसशाणामयवापिवा तरुणादित्यसंकाशंवैदूर्यगुलिकावितं ४४ विशीर्णपतितंभूमौकवचंकस्यकांचनं छत्रंशतशलाकंचादित्यमाल्योपशोभितं ४५ भग्नंदंडमिदंसौम्यभूमौकस्यनिपातितम् कांचनोरश्छदाश्चेमेपिशाचवदनाः खराः ४६ भीमरूपामहाकायाः कस्यवानिहतारणे दीप्तपावकसंकाशो द्युतिमान्समरध्वजः अपविद्धश्चभग्नश्चकस्यसांग्रामिकोरथः रथाक्षमात्राविशिखास्तपनीयविभूषणाः कस्येमेभिहताबाणाः प्रकीर्णाघोरदर्शनाः शरावरौशरैः सौभिक्षौपशपलत्मणा ४९ प्रतोदाभीमहस्तोयसमरेस्वामिष्ठकशाकोधनोबद्धमन्यमरधनश्रुतिमूधविशेषाणि नाहश्योरथ्यःश्र कस्यवासारथिर्हतःपविद्धः पीतहत्यानितोमश्रेष्ठेनतेराणान्वयः केचिनधनोपविद्धः धनः रथोभग्नश्चपन्नयमागः ५ रथास्तमागः वत शालाशपलदीर्घाः विशिखाः विगतकन्माभास्त्ययोः ४८ निहताःपरेणायोधेनशरावरोत्तणीरौ ४९

हेमांगी मितमनेन लावण्यपश्यकं शुभ्रा ३१ दर्शयन्निव वदनमाप्य लिंगढावा नादर्शयत वाक्राहिपेन साक्षादिति
शेषः तादवैवत्तादिष ये ३१ दियन्तविवनन्नवा स्त्रवो स्तवो रिये तातिभावः ३५ निक्रान्ते प्रहृत नविते पश्च हृष्टमा
यत्त विस्मृते ३९ अनुस्मापापा अनुगममानायाः जटायुबुद्धसमये सीतां रावणेन भूमौ [illegible] वनर्ग[illegible]
तां हेमवर्णां हेमां सीतां दर्शयपर्वत यावन्मात्रानि [illegible] नते विधंसयामहं ३१ एवमुक्त[illegible]रामि
[illegible]वर्तामि [illegible] प्रति दर्शयन्निव तां सीतां नादर्शयत [illegible] तलो दाशरथी राम उवाच वशिष्ठो [illegible]
मम [illegible] भस्मीभूतो [illegible] विद्यामि [illegible] सर्वतः [illegible] पल्लवः [illegible]
[illegible]पश्यामि [illegible] ३४ यदि नाख्याति मे सीताम् [illegible] एवं प्रक्षिप्तो रामादि [illegible]
[illegible] दर्शी [illegible] निक्रान्ते [illegible] पदं महत् [illegible] ३९
[illegible] परिक्रान्ते सीता [illegible]
[illegible] ३८ पश्य [illegible] कनकविंदवः
[illegible] तप्तविंदुनिकाशैः [illegible] ततन विंदुभिः [illegible]
[illegible] परिक्रान्ते [illegible] २७ ३८ कनकविंदवः भूषणावपती
[illegible] ३५ भूषणानामिनि [illegible] तप्तविंदुनिकाशैः तपनीयाविंदुसदृशैः ततन विंदुभिः

[illegible] ५

श्री॰
रा॰ग्र॰
टी॰
९२१

तस्मात्सोमस्यसेवाखुलेवनीयमित्याह अस्योपिमादेवादिभोभाप्यनीषोनिष्पत्यन संहतत्रतिहेतोरेगत्यस्तापोत्स्यमव
लेवे पश्यपश्यममेतजएव प्रकाशते सर्वभूतानामभवायनाशाय शशिन्योस्वामहल्मेव प्रलयकालोदिनोमहा॰
न्त्यस्वशशिमान्स्तात्मामकानगुणानमेस्वैवविवेनेतामदोवप्रकाशतेयशेपत्वन्वयः ५८ ५७ नदेवम

मांप्राप्यादिशणोदोषः संहतः पशवलक्षणा अथैवसर्वभूतानांरत्नमाममवायव ५९ सस्थितोवशाशिज्यो
त्वामस्त्वातसूर्यश्चेवादितः सस्थैमेवगुणास्सर्वान्ममतेजः प्रकाशते ५७ नैवयक्षानगंधर्वानपिशाचानरा
क्षसाः किन्नराननयामासंविशंप्रतिलक्षणा ममासवाणांसंहारांमाकाशयप्रपलक्षणा अस्यपातक
रिष्यामित्यथत्रैलोक्यवासिनाम ५४ सविरुद्धग्रहगणामावरिजनिशाकरं विभाण्डानलसुरुद्रास्त्र
वसूनिसंहतं विनिमथ्यितशेलाश्वश्चमागाजलाशयं धमाद्रुमलताशल्मविप्राणाशितसागरं ८१ त्रै
लोक्यंतकरिष्यामिसमुत्ककालकर्मणा नेतरुशलनीसीतांप्रदास्यतिममेमचाः अस्मिन्मुहूर्तेसोमि
ममहस्यति विक्रमेनाकाशमत्यन्तिसास्मिवेभूतानिलक्षणा ममशापवलमृत्वैवाणानोलोनिरंतरं म
दिंतममनाशावेधसंलधांतस्त्रगाहे ८२
पंखयाति नैवेति ५८ पश्यप्रविवादेवातिशेषः त्रैलोक्यवासिनामसं
यातंवाप्यवरणाम किमभादित्येपश्यामवश्रितयाकरिष्यामि ५५ सविरुद्धप्रवारोग्रहगणेभ्यश्चनन् त्रैलोक्यंविप्रन
ष्टाग्निनादित्यनयोयवतश्चनत्संहतंममामेसत्तामित्यर्थः ८० ८१ कालकर्मणाकामाथ्यकर्मनाशस्तेनकालधर्मे

482

कस्यापि सत्तम प्रकृष्टस्येषा पदवी पदसेवारमार्गः अतो मम मनैः रासैः महपतत्रिमितनं वैरं सर्वं वैराकृतशरणं स
तत् तेषां नो विनोतकं नो वितानस्यानकं अनतत्रयं संपत्रपश्य ५१ यदेवेश्वेत्ताभिः सोतावियोति निक्षिप्य धर्मं निंदति
नेति यतः सीमां धर्मोन त्रायते एवं वभक्तिनायां स्थितायां वेदे लोके हि लोके मम प्रियकर्तुं शक्ताः न कोपि ध
र्मोस्ता ध्येते धाम किं विकरत्वादिति भावः ५२ ५३ अथ पौरुषमेवाबलं विनितकं षतयाको विलोकस्थिति
माहकर्त्तारामिनि सर्वलोकस्योत्पत्तिस्थितिसंहारकर्त्तारं मोषिकृत्यादिप्रसिद्धं अंराविश्वरसंहारादिविष

यं देवी प्रकृष्टस्येषा यत्केकस्यापि सत्तमः वैरं शत्रुगणं पश्य मम मनेर्मी वितोनकम सत्यो रक्षदयैः सोम
गत्यैः कामत्र्यमिमिः स्थितास्ताया वेदे होभक्तिनावातपस्विनी नधर्मस्त्रायते सोतो क्रियमाणां मस्त
वने ५१ भक्तिनाया हि वेदे त्वास्तायाम पिलक्षणा के हि लोके प्रियकर्त्तुं शक्तः सोम्य मम ईश्वराः क
र्तासमपि लोकानां अर्थवाकरुणावादिनम् अतस्त्वाद्देवमन्येरनेमर्वभ्रूना निलक्षणा ५४ स्वर्लोकादि हितं
प्रकृदीतं करुणावेदिने निर्वायरत्तिमन्यते रेनमो त्रिदशेश्वरः ५५ यत्कालेन श्रोयेवं नेम हेश्वरम
पि करुणावेदिनं करुणां पश्यात्तयावेदितं शीलमस्य तं द्रयाह स्मान्नसंसोस्थितम तानामदेभवा तानादेव
मन्येरनाकिमयं कापितोपिकरिष्यतीति मगाताएं नीत्यर्थः ५४ यदेवमतो मरुगमिमि लोकादि हितेप्रागणेसो
ध्यमेपारदनेपुक्तं गुरूपितं अतएवमरूरूस्वभावेना नानाप्रकारां रागादि विषय प्रहतिः हितेनेहिय वर्गमोजि

पुष्पायं देवीस्ववते सीतानाशोनमकृतवंतमर्थः ५५

श्री॰
वा॰ श्री॰
टी॰
१६२

यथाजनाद्देयोनिवार्यो नलबाहूमस्मानकमैराः केनापिवारयितमशक्यः ३५ ३८ पुरेवेति अवश्वेत्सावर्तनेश्चेनसर्वे
चूपमहेशरूपवंतीपुरानुदिशांतिनदास्येनोन्यथः परिवर्तयामिनाशयामि नेनेववियः क्रोधः कथमस्याकिं
यंवेतिवेतन्श्रुणमनघदेहधारणेनतद्यवहारनटनमेवेतन किंवहेशङ्कः एवकालेः क्रोधाभावेरावणाः
मनेघ्यावियात् तयावत्तद्धोशक्यः स्मादिस्यनदर्थवमः स्वसंभवाणायमेणायानुयामीन्यादिववाप्या
वाणावेवेन्नदेवश्रारोमयितकाय स्वलक्षमान श्रतपवशंरेवि धमिष्यामीत्यक्तिः मनकेवलनाशयामीत्यक्तिः ल

यथानवायथास्त्रतयं याकालोयथाविधेः ॥ नित्यंनप्रतिहन्यंनेमर्वभूतेषुलक्ष्मण ३५ यथाहंक्रोध
मण्डोनानिवार्योस्मलेगायम ३८ पुरेवमेवाकृदंतीमुनिदिनादिशानिमीनांयदिनायमेष्यिलौ
मदेवगंधर्वमरानध्यपन्नगनगास्सशैलपरिवर्तयामहं ३३ इत्यार्षेरामायणेवात्त्रः षष्टितमः स॰

नतकेवलनाशयामीत्यक्तिः ल्हस्यणात्वततरोपिनहदेवानन्तरवनम्मायामोहितोवाप्रलयकालिकव्या
नत्यतिस्माकिंवास्यक्रोधस्यारोपितत्वाभावेः यसीतापात्वाभेसर्वजगत्स्यदिवर्तनेप्रागित्वायकथंलक्ष्म
णाप्रार्थनवारितामन्यायेत श्रमयाकेकेव्यग्रहनांवनवासप्रतिज्ञांकृष्णकेसल्यावसानमृकवान्
नस्मान्नायथापांउयेनारोपितेनेवमाश्मनेनव्यवहारेणक्रोधादिकालेलतायाअपकायोअपिप्रति
याअप्यानेनेअन्यनदोषाभावइत्यपिस्त्रोविंत ३३ इतिश्रीआरण्येरामायणेवाल्मीकीयेवनः षष्टितमः सर्गः ८४

श्रमर्यादं त्यक्तस्वस्वप्रकृत्यवस्थानं जीवलोके नइगवरैः दुर्निवारैः दुरावरशाहः स्वलंतः स्वलप्रत्ययां नः ८४ ८५
८९ देवादवो न भविष्यति प्रत्येकं सर्वैर्नातिष्ठंती न्यर्थः ८० ८८ तथा ऋषयो यथा ह देवस्वभावो अत्र नदास्यं जी

समाकुलमसमर्यादं जगत्यशपायलस्माण श्राकर्णा स्ट्रैतेरि ऊर्मेः जीवलोकस्यावरैः ८४ कारिष्यमेव ध्वि
ली देतो गपिशाचमरातमे ममैवाषप्रयुक्तानां विशीरवान्वं वलेस्वराः ८५ इत्यं यदि मुक्तानाम समर्था
नहरगामिनो नेव देवानदेते या न पिशाचानरास्तमाः भविष्यति मम क्रोधात् त्रैलोक्यमपि भ्रशाशीते
देवदानवयक्षाणां लोकाय रक्षसामपि ८७ वड्धानि युगैतिष्ठति वाणोद्भैः शकली कृत्ताः निर्नेया
दानिमान्नलोकानकरिष्याम्यहं समायके ८८ रूपनां स्तनावानो मित्रेन दास्यति मम स्वराः तथा रूपा
द्विवदेहीनदास्यति यदि भियां ८५ नाशयामि जगत्सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरं यावद्दर्शनमस्यावै
तापयामि वमायकैः ९० इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षः स्फुरमाणोष्ठसंपुटः वल्कलाजिनमावध्य जटाभा
रमेवधयन ९१ तस्य क्रुद्धस्य रामस्य तत्राक्षत स्थांमतः त्रिपुरं नन्नव हरं त्वरुद्रस्येव वभौ तनः ९२
तस्मात्तावच्चादाय रामो विष्णीज्मकामुके शरमादाय संदीप्तं घोरमाशीविषोपमं ९३ संदधे धनु
षि श्रीमान्रामः परपुरंजयः युगांतानल्लवत्क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत ९४
सैद्यौ नरुणं श्रीयानिवाणा द्रोष्ठः ८४ ९० ९१ ९२ ९३ निष्णीज्मह यमाहिवं धेनस्सहीत्वा ९२ ९४ ॥

९ तदेवारूसत्तमंविहृतंविद्धि नहीति अनयकस्यलोनेलोकनाशेनयुक्तः ६ युक्तदंष्ट्रयथापराथदंष्ट्राः स्तदेवाः
केचिन्नाः ७ किंच यदंत्वहारप्रणाशोलोककर्त्वेकोलोकानमनोवाप्याप्युक्तंत्तयाअनेनैवमस्तोत्याहकोन्विता
११ समिटादयमेवविधियंकर्तनालेनसमयाः नस्पृहाविनोवादीतिनस्ययजमानस्यमाथवोत्तानमेयज्ञाश्वान्विया

देषोनिहंतसंग्रामः सवोरः यार्थिवात्मज यकसान्न विमर्दोयेनस्योर्वदतोवर ८ नहिहतंहियस्या
मिवलस्यमहतः परं नैकस्यतकृतंलोकान्निनाशयितुमर्हसि ९ युक्तदंष्ट्राहिस्ट्दवः प्रशांतावस
थायिपाः मदात्वसर्वभूतानाशवायः पवमागतिः १० कोन्नदारप्रमाशंतेमाथुमव्येनवाचव समि
तः मागाः शोल्लादेवगंधर्वदानवाः ११ नालंतेविधियंकर्तुंदीतितस्यवसाथवः येनराजन्नत्यत्तास
तातमन्वेषितमर्हसि १२ मतद्वितीयोधनयाणिः सहायैः परमर्षिभिः समुद्रंवाविवेक्ष्यामः प
वेनांस्तवनानिव १३ गुहाश्चाविमेभावोराः यमिन्नोविविधास्तथा देवगंधर्वलोकांश्च विवेक्ष्यामः सभी
हिताः १४ यावन्नाधिगमिष्यामस्तवभार्यापहारिणं नचेत्त्वामाप्रदास्यंतिपत्नींतेत्रिदशेश्वराः कोसलेंद्रत

दवोयथाविधियंशाफदिदातंवेमेवाकर्मकर्तेमसमर्थोस्तदेन १५ महितीयः श्रुहंदितीयः सहायोयस्यास्तः समुद्रा
हिस्थायामेण्डविवयनाश्येयरममर्षिभिः सहायैरिमकेक्ष १६ १७ यदिश्रुसदिवयनेनाशकयानम्यामिः स्याननतनः पंदेवाः

अभेवेनापेयुक्तमयुक्ते सावर्तकं श्नयकालिकम् १ हरंकालापिहरं २ अहहसर्वेहर्वमेकेकदाप्यहहेते
हारशमप्यावेशेसंक्रहंसमेहह्वारामसहवीदितिसमयदह यसंवंधः मुत्वेपारिशाघोलोकविनाशभयेन ३
प्रकृतिसर्वंभूतवाहित्तवत्रया ४ पतच्चरूक्तवनहपंव पवृतमंयशश्चनपिनियतमित्यर्थः ५ पकस्मापरा
यरातिकयंतायते तच्चाहनाविनिनन्तानाम्पकप्यवायराहेति कृतस्तच्चाहरूसविदवनकेषाविदित्यर्थः सा

तयमानेतदारामेतोनाहारणकर्शितम् लोकानामभवेयुक्तेसांवर्तकमिवानलम् १ वीक्षमाणोधनुः
सज्जेनिश्चमंतेपुनः पुनः हग्धुकामंजगत्सर्वंपुमानेवयथाहर २ अहहसर्वेसंक्रदेहहारामसल
क्ष्माणः श्रवीत्यानलोगमंमतेनप्रतिशुष्यता ३ पुराभूत्वास्वरूदोनः सर्वधनाहेनेरनः नक्रोधवश
मापन्नः पकृतेहांतमहेसि ४ वेदेलतोः प्रथासर्यगतिवायोभविहसा पतच्चविपनेतित्यव
विवानमंसयशः ५ पकस्मनापराधेनलोकान्हन्तेत्वमहेसि नत्तमानामिकस्यायंभयः संग्रामिस
कोरघः ८ केनवाकस्यवाहेतोः मंयुगः सपरिकटः त्वंनेमितत्तश्चायसिक्षोकोयरावेदभेः ७

युपयाकरोमयुस्ननयः ८ मकेनभयः केनहेनमनेत्पेननमेत्पेनमनजानामीतिशेषः रघ्मनेमिहम
तन्नादिविपाशेयंदेशानिहंनमेयामोहशात्रेरतिशेषः पवंमतेश्रेहेंन्नभिरयंविमर्दः संग्रामपकस्य
राधिकस्यकेनविकहननहयोरपिकयोविनिशेषः ० ०॥ ॥ ०॥

तदेवविहमोतितिलोकानि पश्चशेषापिकाद्दः स्वमेवंयोलोकस्यशरीरिणाः स्वभावप्रवृत्तदेताहपयात्तिरीति अनयोःन
यश्वेनद्दः रवेनवृमगीतंभगवन्नपममस्यादिनतेनग्नविरास्येतिकस्यशेमाञ्चार्थ्येकेनपुनरविलंवेवैवदोहिवध
पुकेमत्वोनरकालिकाद्दः स्वनिहतिरप्यसत्क्षविता ७ यामहर्षिर्यः पुननुः पितः पुरापहिनत्सस्यपुत्रशतंमज्ञेः
त्रापकारुवपुनर्विश्वामित्रेणहवस्वसंताननरकालिकद्दः स्वानेनरसरवेद्यन्यनयोकाग्रमस्थानननरद्दः स्व

लोकस्वभावयवैषयपातिनेहंषात्मज्ञः गतः शक्रेपामालोकामनन्यसंसमयशान ७ महर्षियोव
मिष्टस्तयः पितनेः पुत्रादितः अज्ञापुत्रशतेनजतेनयेवासपुनर्हतं ८ यावेयजगतोमानासवेलोकन
मस्कृताः प्रमाणवत्तनेस्वमेहंप्रपनेकोमलेखव ९ योधर्मोजगतोनेत्रोपत्रसवेप्रतिष्ठितम् आदि
त्यवेद्रोयहणाममायेनोमहावलो १० समहानपिभूतानिदेवाश्चपुरुषर्षभ नैदेवस्यप्रभवेतिसर्व
भूतानिदेहिनुः ११ शक्रादिष्वापिदेवेषुवर्तमानोनयानयो अयेनेनरशार्दूलनन्वयार्थनमहेमि
मनायामपिवैदेह्यानश्यामायैवावव प्राविनेनाहमेवीरस्यथान्य प्राकृतस्तथा १२ तदिधान

मर्त्रे पवंवमहनामप्यवसंचायमानेद्देहशेसवेद्दः स्वचकहर्षशोकोभवाहशसोक्तावितिभावः ८ चलनं
भूकंपजद्दः स्वानिग्रयं ९ योधर्मोपरावरधर्मप्रवर्तकोनेत्रेनतः संसारचक्रसकालपरिच्छेदद्वाराप्रवर्तकोप्र
नयवयवमर्दप्रातिसितनोवग्रहणोभारूयामद्दः स्वपासो १० देवस्यकर्मगोवशेनप्रमवतिरसमर्थः किंपुनर्वक्तव्यंदेहि

शीलेमृवरीतेसामसाधुवादः विनयः प्रश्रयः नयोनीतिः १९ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामेयेवषाहितमः
पवेकोधमृपशामध्यमहृनप्रकृतिशमयेवोधयाविलक्ष्मणोरामे त्तमिति परिमनेत्रीणश्रवेतसंश्रम
स्यावितामिव १ मकृतोदिदेवबोधनप्रकारोमहृतेनमारितयामाभ्रत्रकामनयाकृतेनव्रतादिना कर्मणा
स्यचकृगानयतप्रूर्वकमहायोगेन इभरतस्पसरवातइतिशेषः यथावतकृतं ४ इतरः कइति यपदा

शीलेनसाम्नाविनयेनसीतांनयेनतप्रास्यासिवेत्रवेरं ततः समक्ष्मादयहेमश्रुखेमहेदवचप्र
तिमेः प्रापौवेः १९ इत्यार्षेरामायणेरावधाहितमः ८५ ततस्याशोकंसंततमत्तमेविलपंतम
नाप्युवत मोहेतमहताश्रक्रेपरिम्नमवेनम १ ततः सौमित्रिरश्वास्यमुहूर्तादिवलक्ष्मणः
रामंसंबोधयामासचरणौचाभिपीडयन् २ महतातपसाचापिमहताचापिकर्मणा राजादे
शरथेनासीलब्धोमृतमिवामरैः ३ तवचैवगुणैर्बद्धस्त्वद्वियोगान्महीपतिः राजादेवत्वमा
पन्नोभरतस्यथाकृते ४ दारिद्रः खमिदंप्राप्तंकाकुत्स्थनसहिष्यसे प्राकृतश्चाल्पसत्वश्च
इतरः कः सहिष्यति ५ आश्वासिहिनरश्रेष्ठप्राणिनः कस्यनापदः संस्पृशन्त्यग्निवद्राजन्क्ष
णेनव्यपयान्ति च
वरातिश्रेष्ठरत्नद्देवनरोजनश्रत्यकेः मत्योदन्तारमित्रमत्यमाशेतृणामिति भागवतोक्तरीत्या लोक
स्थितगोर्धमार्पिल्व वयतारादितिभावः ५ आश्वासिहीति नाहंवेमशरीरस्यतनः प्रियाप्रिययोः

अनिर्विलदर्शनाविषादरहितदर्शनाः विषादरहितत्वेन तत्र्याकत्यनमतानवंतः २४ तत्त्वतः समनुविंतयापकायकं
कत्याहत्यवेतिशेषः शुभाशुभकर्तव्याकर्तव्यपुक्तापुक्तेर्बुद्धिपुक्तानानितत्समात्तत्त्वबुध्याविविंतयेतिसंबंधः २५
पर्वतेइः स्वमूलेप्राचीनेकमेवुध्याहुः स्वमोच्छ्वोमेवन्याह अहंहेतिशास्त्रेकसमपिराम्यनयापस्यतेणाहस्तुणाः
पवसमभयविषयराकमाश्रयनमात्मनोवेस्यतत्रायः परशुरामविषयः अस्योरहोविषयः पर्वतदेवोविनय
किं तेसर्वविनाशेनकृतेनपक्षपर्षभ तमेवत्वरिपुंपापंविज्ञायोदतेमहेसि ३ः इत्यारामायणेः महर्षिशित
मः सर्गः ९४ एवंतोपुकेवाक्यत्वलक्ष्मणेनसभाषितम् मारशार्दमहामादेप्रतिजग्राहराघवः १ मेनिम
त्वमहाकहुः प्रसंदगोषमात्मनः अवष्टभ्यधनुःशिवेरामोलक्ष्मणमब्रवीत् २ किंकरिष्यावहेवत्सकवाग
कावलक्ष्मण केनोपायेनपश्यामः सीतामिह विचिंतय तंतथापरितापार्तंलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत्
३ इदमेवजनस्थानंत्वमन्वेषितुमर्हसि ४ राक्षसैर्बहुभिःकीर्णनानाद्रुमलतायुतं संतीहगिरिदुर्गाणि
निर्दराः कंदराणिच ५ ह्लादाःस्रविविधाकारामानानामृगगणाकुलाः आवासाःकिन्नराणांचगंधर्वभुवनानि
च तानियुक्तोमयासार्धंसमन्वेषितुमर्हसि तादृशास्त्वद्विधाःपनामहात्मानोनरर्षभाः आपत्सुनप्रकंपंतेवायु
वेगैरिवाचलाः इत्येवमुक्तस्तद्रामोलक्ष्मणेनसमाहितः ६ इतिभावः ५४ कृतेनअन्वेषितेन ६ इतिअध्यायः ९९ एवंतोपिरामः लक्ष्मणेनसभाषितंघ
याभवति तयोक्तवाक्यलक्ष्मणकामहात्मांम प्रक्षिकनामास्थाराम् २४ रहजनस्थानेप्यरिगत्तानिडगाणिगेहम

धानिविंसुदर्शनाद्विषादरहितदर्शनाः विषादरहितेन कस्मात्कथमनत्वतानवेंतः ४४ तत्वतः समनुचिंतयाम्‌
कास्तकेकत्याकृत्येवेतिशेषः शुभाशुभकर्तव्याकर्तव्येषु कार्येषु बुद्धिषु कार्यानानवितस्मात्त्वबुध्याविचिंतयेति
संबंधः ४५ यदेङः एव मूलप्राचीनं कर्मंतु ध्यादः एवमेवष्ठमेवमाह अहं शृणुशास्त्रैकसमधिगम्यतयाश्च
वेषाहृष्टगुणादोषाणामधर्मं नायमंत्वेगुणदोषाप्रापातेनायमेव क्रमसमानानामयमेत्वात् वेपसैत्यादे अथ
वाणांफलनाशानां अनेन फलावशेषभावः सूचितः तादृशानां कर्मणां निष्पत्तिः क्रियात्तत्वस्तत्वध्याप

ततस्ततोहि नरश्रेष्ठ बुध्या समनुचिंतय बुध्या युक्तो महाप्राज्ञ त्यजा विजानंति शुभाशुभे ४५ अहं हृष्टगुणादो
षाणामध्रुवाणां तु कर्मणां नान्ते रणक्रियां तेषां फलमिष्टं व वर्जते ४६ मामेवाहि पुरा वीर त्वमे
ववडूशाकवान अनुशोच्यादिकोनन्वामर्पत्मात्वाहृहृसतिः ४७ बुद्धियुक्ते महाप्राज्ञ दैवे रापिङ्र
रमेनं वेणानभवंति स्वव्यापारेणकृतानोतेषामिहे त्वया शोकेनाभिप्रसमेनेत्वानेसंवोधयामः
फलं सात्वदादनिवफलप्रवर्तेते एवं न त्वं न प्रवर्तेन रहितिप्रतः सोऽध्यमेवेतिभावः ४८ इयं च बुद्धिस्त्वद
मेवेमः नत्त्ववापदेशाकिंसामघ्रमितिनवाच्यमित्याह मामिति अकारणाकोऽथवशमात्रमितिशेषः
वङ्शोकयानितिसंधिवाधः अनुशोच्यान शिातितंशङ्कः स्पष्टं हृहृस्मानिरापि असमस्कारणानेसंघः ४७
देवे विषं उत्तवा श्रमेतमश नयानमराकात्वस्तानपरिछेदादेवानामप्यशक्यत्वभावः अनेनेश्वरतासूचिता

श्री
स श्री
दी
१६९

तस्य कृत्ये विलापे सीतासक्तो सीतां संवदां कथां वक्ता २१ द्विगुणीकृत तापार्त सीतावियोगजः जटायुवधजः
तापश्च विनतापस्य देगुणं तेनानीव भूवतिशोच: २२ एकमस्मा देवकस्मिन्नधनालक्ष्मणस्य येनेत्वा समागतवध
लक्ष्मणश्च स्मतस्मिन्नकतकेममतपो दस्य: एकमेकायने द्विगुणे निधसंतेकध्यवेनेतिपादेश्यगलताके

सीतामादाय वैदेहीमन्यपानविदायसे रतमानिहतेस्वं मानहंतं समर्थोसि २० रामस्तस्यसक्तवि
तायसीतासक्तोप्रियां कथां गृध्रराजपरिघात्यपीन्यप महद्धनः निपपात वशोभूमो स्वे
दसहलक्ष्मणः द्विगुणीकृततापार्तो रामो धीरतरोपिसन् २२ एकमेकायने लक्ष्मके निश्चसंत:
महेषवः समीसक्तः ततोविनाशामः सौमित्रिमिदमब्रवीत २३ रामोप्रहंवनेवासः सीतानष्टस्ते
द्विजः ईदृशीयमममानस्यादेहहदपिहिपावकं २४ संपूर्णापिनिवेदय्यप्रमरो येमहोदधिः सोपिनूनंम
मानस्याद्वि बुधेनाभितापितः २५ नास्मात्परतरो लोकमस्तीमित्व वरावरे येनेयं महतीप्राप्तामया
व्यसनवगुरा अयंपितृवयस्योमे गृध्रराजोमहाबलः शेतेविनिहतोभूमो ममभाग्यविपर्ययात २६ इत्ये
वमुक्ताबहुशो राघवः सह लक्ष्मणः जटायुषंवयसंशोगन्देव्हाहानिदर्शोपयन २८ टकमेकीर्तोपकायनेयक
मार्गेयमिताकथ्यंवननिश्चसंतमस्ततपायमित्यर्थरस्तितोयेः २९ समातलो: मुडकामेसंवदा: लतो: पावकं सवदेह
कमापेदहेत किमुतमाठियामित्यर्थः ३० यतर्तः स्वपितापश्चात येसेस्योमहोदयमपिप्रतरेयेनदांमापिम

वंयत्रलो १८ पितुर्वयस्यता १९ विलपत्संपिविनीय
सिंधं २८

१२५

१० ११।१२।१३ सफेनं फेनसहितं दीनदीनपाश्रमेशायितदीनयादीनमहाशावा १४ श्रोवधीमिव संजीवनौषधीमिव अन्वेषामि अन्वेषसे १५ १६ अहं सीतामभ्यदाकर्शावेऋत्वा वयत्र सीतायारिवाणामुद्दिश्यपाभिग
दृष्टपांयातितं भ्रमौतनजाईजटायुषं तं दृष्ट्वा गिरिशृंगाभं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् १० अनेनसीता वैदेही भक्षिता नात्र संशयः गृध्ररूपमिदं व्यक्तं रक्षो भ्रमति कानने ११ भक्षयित्वा विशालाक्षीमास्ते सीतां यथासुखम् एनं वधिष्ये दीप्ताग्रैः शरैर्घोरैरजिह्मगैः १२ इत्युक्त्वाभ्यपतत्क्रुद्धः संधाय धनुषि क्षुरम् क्रुद्धो रामः समुद्रान्तां चालयन्निव मेदिनीम् १३ तं दीनदीनया वाचा सफेनं रुधिरं वमन् अभ्यभाषत पक्षी स रामं दशरथात्मजं १४ यामोषधीमिवायुष्मन्नन्वेषसि महावने सा देवी मम च प्राणा रावणेनोभयं हृतम् १५ त्वया विरहिता देवी लक्ष्मणेन च राघव ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन बलीयसा १६ सीतामभ्यवपन्नोऽहं रावणश्च रणे प्रभो विध्वंसितरथच्छत्रः पातितो धरणीतले १७ एतदस्य धनुर्भग्नमेतेचास्य शरास्तथा अयमस्य रणे राम भग्नः सांग्रामिको रथः १८ अयं तु मा परिश्रान्तस्य मे पक्षौ छित्वा खड्गेन रावणः १९
तः मया रावणश्च रणे विध्वंसितरथच्छत्रो धरणीतले पातित अस्ति तव: १७ १८ १९ ॥

श्री वा रा

यत्र श्रोतरा मामयं धनं यत्र मामोऽपश्यामाहृयोनि ऊर्ध्वं शरानलदेनक्रन्नामर्थना: केशायेषांतान सौवर्णान्
तान पश्यामि ताहं शोभावर्णाहृतदं भनमरणाविद्धन ११ ज्योतिषत्रानवलादाहृयेनेति १२ कोसौमहूतेस्तथाह
विंदथति लाभार्थार्दिदेनिधगोमाविन्याड: मवणवगोतिनकर्मानन्तुहृलेनेनाब्रुवत् अधिरवगमनेश्याय

सीतामादायवैदेहीप्रयातोदक्षिणामुख: १० उपद्रुष्यंतिमेप्राणाहाषिभ्रंमतिराघव पश्यामिहृत्ता
नसौवर्णानशोरकृतसूर्धनान् ११ येनयातिमहूर्तेनसीतामादायरावण: विप्रनष्टंनन्वेतिप्रेतत्स्ता
मीप्रतिपद्यत १२ विंदोनाममहूर्तेसौनववकाकुत्स्थसोब्रुवत् कृषवदाक्षिणसत्वक्षिप्रमेवविनश्य
ति १३ नवबुद्ध्यावधयाकार्यंननेकसमततोप्रति वैदेह्यांरमसेक्षिप्रंहत्वानरणामूर्धनि १४ श्रमेमूर
दक्षयतप्रयतामप्रपन्नुभाषत: श्रासन्नस्तावकथयितान्त्यमाणस्यमासमिष इवोपविश्रवस्र: माताभ्रा
तोवैश्रवणस्यच रत्नकांडलेभ्र्यामापान्मुसोवयत्नगेचर: १६ ब्रूहिवहीतिरामस्यब्रुवाणस्यकांतागले:
त्यक्त्वाशरीरंगृध्रस्यप्राणाजग्मुर्विहायसम् १७ सनिक्षिप्यशिरोभूमोप्रसार्यचरणोतस्था विक्षिप्यदेश
रीरंस्वंपपातधरणीतले १८ तंगृध्रंप्रेक्ष्यताम्राक्षंगतासमचलोपमं राम: सवहूभिर्दु: खैदीन: सोमित्रि

नरि: कृपंनकेचवेमहूर्तेमहिम्नावश्यप्राप्तिरेवापितशत्रुनाशोपीन्याह कृषतिपूरिक्षांमहीन्ना कृषवश्वलिप्रमेवे
विनश्यति वर्तमाननिर्देशनातिमाविध्यंविनाशसंदर्शयति ११ क्षतोनवेनि १४ श्रमेमूर्छस्म स्तकालप्यंभेतसा

488

१९ इति श्री आरण्यकांडे सप्तषष्टितमः ६७ रौद्रेणारन्नमा अनेनरक्तसंतमः प्राथास्मेवेनिस्रवितंमित्रसंपन्नं
मिरंत्वितसंपत्वमर्दजनेषु सैश्रापुके १२ तथाप्रतिमवित्रप्राणारवुस्वरहीनोविक्लवेक्षणश्च १ व्याहरितुंव्याह
र्तुम वधंवध्यप्रकार ४ यमघराराथहष्ट्वा नप्रियासीतामहनासौपराधस्तस्ममयाकिंकृतः स्वापिच्छनश्रुतः
निकृतपस्तंकधिरावसिक्तंतेयथ्रराजेयविमस्वराचवः कमैथिलीप्राणसमागतेनिविशुध्यवावाते
वपातभूमौ २१ इत्यार्षेरामायणे आरण्यकांडे सप्तषष्टितमः ६७ रामः प्रेक्ष्यतंगृध्रंभुविरौद्रेण
पातितं सौमित्रिंमित्रसंपन्नमिदंवचनमब्रवीत ममायंनूनमर्थेषुयतमानोविहंगमः राक्षसेनहतः
संख्येप्राणांस्त्यजतिमत्कृते २ अतिखिन्नः शरीरेस्मिन्प्राणोलक्ष्मणविद्यते तथास्वरविहीनोयं
विक्लवंसमुदीक्षते ३ जटायोयदिशक्नोषिवाक्यंव्याहरितुंपुनः सीतामाख्याहिभद्रंतेवधमा
ख्याहिचात्मनः किंनिमित्तोजहारार्यांरावणस्तस्यकिंमया अपराधंतुयंदृष्ट्वारावणेनहृता
प्रिया ५ कथंतच्चंद्रसंकाशंमुखमासीन्मनोहरं सीतयाकानिचोक्तानितस्मिन्कालेद्विजोत्तमः
कथंवीर्यः कथंरूपः किंकर्मासवरात्तमः क्वचास्यभवनंतातब्रूहिमेपरिपृच्छतः ७ तमुद्वीक्ष्य
तमेंद्रेणाशरणेनदीनात्मना वाचामास्यायविप्लावातंदीनसंकुला ९ परिक्रांतसमेतानप
किंनिमित्तंसर्याहियस्मममः रावणाः आर्यांजहार ५८ किंकर्मैनस्योनरं मायामिति वानेनदीनेनवचं

श्री
रा श्री
टी
९९८

अपरावर्तिनां संयमे इति शेषः गमानशनिगातिर्लोकः यत्तशीलादीनां लोकान क्रमेण प्राप्य मदनस्तानः मत्र
नत्रमान येभ्यः परेडमानुसंतितान लोकान वस्याणोलोकान्क्रममन्त्रंक्तिदानवगाळ अनेनसंकल्पमात्रात्तक
मानयिकान्तनिवत्यस्यथनहीनस्यापितं नलोकदानेन भगवान रामः स्वस्वरूपं वोक्ष्य यथाहुनस्तानशनिपलप
नांसवंविधस्तेणोकाद्दितनन्टनमिस्त्रकमेवासहन्म तडके संस्कारमकरोत् स्पष्टमोघस्त्रविधानतः स्वपदं
वदैतनमैमोपिवामप्रमादनं हरेः समामेत्र पराश्रतेयोपरमेयपदमिति जटायुषप्रक्रमपाङ्गपनेन तिर

यागतिपंतशीलानामाहितागेसयागातिः अपरावर्तिनो यावयावद्भूमिप्रद्यापिनो मयात्वंसमव
वानेनागळलोकाननुतमान स्वधुराजमहासमनं संत्कनत्यमयावत्न एवमुक्त्वा विनोदीप्तमामारोप्याय
नेगच्छंदहहरामोधर्मात्मास्वंवधूमिवडः रवितः ३५ रामोपि सहहसोमिविवर्न यानास्वीयवाल स्य
लानन्दामहारोहीन ननतत्कारनोदिन रोहिमोसानिवोदन्मपरशोकत्वामहायशाः शकुन्तायददौवा
मारमेहरितशादले यतन्यनसमनंस्स कथयंतिदिनानयः तनावर्गगमनेनातिप्रतस्यसमोनत्वापद्ध ३५

ऋामपिसेहाहिनारोहाहिपुकमितिधनितं मारूपमुक्तिलामश्लोकः ३५ मयामश्पेण मामान्यहरिश्पेणः ३ अम
वधितरमहिमारमः महारोहीनमहानपान रोहिमवकरोत्तोपिमगवावीतान शादवंत्रणनस्तार ३३ नवतन्त्रोमामप्तत
तोषशोकत्वापिंकृत्वाशकुनायददौ ३३ यत्नंतचानेपतस्यमनस्यसमगोदिगमनमादिरयात्मागाः कथयंतितस्वर्ग

गर्भगतिसमनसाधं तेसतिस्वर्गगमनादिशोभनाय ३५
६६८

अस्मिन्दंडकारण्ये बहूनि वर्षाणि सर्वं च समाः तेन पातितां हे वदंडकारण्ये निशीर्णे देहविशरणं मामे २०
अनेकवार्षिकस्तस्मिन्विवरे चिरकालसमुत्थित इति २१ मेउपकारी त्वन्वयः सीतामभ्युवपन्नः सीतामोच
पितेप्रहृतः २२ २३ सर्वत्र सर्वजातिषु २४ तथाश्रागतमिति छेदः आत्मनोऽनर्थः मन्निमित्तयो गृध्रविनाश

बहूनि दत्तमांवामे वर्षाणि वसतामस्ते अनेन दंडकारण्ये विशीर्णामि हृपातितः २० अनेकवार्षि
कोयमतविरकालसमुत्थितः सोयमपहृतः शेते कालोहिंडरतिक्रमः पश्य लक्ष्मणात्रभ्रायम्
उपकारी हतत्वमे सीतामभ्यवपन्नो हि रावणेन बलीयसा २२ गृध्रराज्यपरित्यज्यापि त्वये नामहं महा
त ममहेतोरयं प्राणान्मुमोच पतंगेश्वरः सर्वत्र खलु हृश्यंते साधवो धर्मचारिणः शूराः शर
ण्याः सौमित्रे तिर्यग्योनिगतेष्वपि सीतापहरणजं दुःखं न मे सौम्य तथागतं यथा विनाशो गृ
ध्रस्य मत्कृते च परंतप २५ राजा दशरथः श्रीमान्यथा मम महायशाः पूजनीयश्च मान्यश्च
तथायं पतगेश्वरः २६ सौमित्रे हर काष्ठानि निर्मथिष्यामि पावकम् गृध्रराजं दिधक्षामि मत्कृते
निधनंगतं नाथं पतंगलोकस्य चितिमारोपयाम्यहं इमं धक्ष्यामि सौमित्रे हतं रौद्रेण रक्षसा २८
त्ततेऽ: त्वय्यामांशान्मे सीताहरणजं दुःखं तात गृध्रनाशजं दुःखं एवमधिकमिति भावः तस्याः पुनः प्रामि
संभावनामस्तादस्य न तद्भावाबोतितनामयं मे २७ २८ दिधक्षामि दग्धुमिच्छामि संज्ञानि सिद्धये सपनार्थः

श्री॰
सा॰ भा॰
टी॰
११४

अनेकभेगानावन्ः समूहस्याश्रयेनदहनश्यामं सर्वतः अत्युच्छ्रमिव पुष्पविकासादिमानन्द्दतं नेतद्वर्णावावन्तः
समप्रत्यक्षनम्यपेरशाः ८१ कौत्वेवावणाममतिक्रम्यतद्दनास्येवणात्रिकोशंयत्वाश्रुतेवमथ्येमार्गेमतंगाश्रम
दद्दशतः अथ्येवास्वादिविशेषणानद्दनं मतंगाश्रमवनं दृष्टानतनउद्यमानदिशेषणानतत्रगिरौर्दरीदद्द

श्यतिक्रम्यतत्वेगेनमद्दीन्वादृतिगणंदिशं सभीमंतत्महारण्यंपश्यतीयातौमहावलौ ४ ततःपरं ज
नस्थानात्त्रिकोशंगमगरायवौ क्रौंचभरण्यंविविशतुर्गहनं तौमहौजसौ ५ नानामेववनप्रख्यम
स्हष्टमिवसर्वतः नानावर्णैः शुभैः श्रौपम्वैगपातिगणैर्युतं ६ दिदृक्षमाणौवैदेहींतद्वनंतौवि
चिन्वतः तत्रतत्रावतिष्ठंतौसीताहरणदुःखितौ ७ ततः पूर्वणतौ गत्वात्रिक्रोशं भ्रातरौतदा क्रौं
चारण्यमतिक्रम्यमतंगाश्रममंतरे ८ दृष्टातौतुवनंघोरंवहुभीममस्त्वाडेन नानाह्रवसमाकीर्णं
सर्वेगहनपादपं ९ दद्दशातेगिरौतत्रदरींदशरथात्मजौ पातालसमगंभीरांतमसानित्यसंह
तां १० आसाद्यतनरव्याघ्रौदर्यास्तस्याविदूरतः दद्दशतुर्महारूपांराक्षसीविकृताननाम ११ भयदा
मल्पसत्वानांवीभत्सांरौद्रदर्शनां लंवोदरींतीक्ष्णदंष्ट्राकरालींपरुषत्वचं भक्षयंतीम्मृगानभीमांविक
टांमुक्तमूर्धजाम् अवेक्षतांततस्तौ तभ्रातरौरामलक्ष्मणौ १२

पाते ८१ तस्याविहरमरत्तिसंधिराधः कदामकत्मूर्धजाम् श्रवेतनां तनेतौन भ्रातरौरामलक्ष्मणौ ११
तदर्शसमीपेऽश्मयः ११ वीभत्सांतत्पशैनांपरुषत्वचंकर्कशांलंकरालींनगतत्रारांकरालेभीषणांनेगे ११

विकटामतिस्थूलाकांगतंतास्थानेलिहिमोत्वनीया ८

१५ उक्तस्य मर्त्यस्यास्य स्थानं सर्वं कल्पं दर्शयित्वं पुनराह ॥ शासेति त्रपाद क्रमादर्थं क्रमस्य वलवृत्तान्तं सर्वं स्था
ने जातं उदकदानं ततः पितृउदानामिति क्रमो वाच्यः १८ पुण्यां पुण्यं पिकलम्यामं जनपद शुभां सर्वे कस्वभावा
१० पादिमममेतादि ष्वयेमिनदो वेत्यर्थः स्थिरां बुद्धिं तामिन पितवृद्धां हि विभाषा सीमाधिगमे सीतां शामिस्
वकोनिगमिते मतः प्रवेश्य ताहशीनामितं हष्ट्वा वनेजग्मतुः १९ इति श्रीरामायणे आरण्यकाण्डे श्रीहर्षादेर्गम॰
ततो गोदावरीं गत्वा नदीं नरवरात्मजौ उदकं चक्रतुस्तस्मै गृध्रराजाय तावुभौ १४ शास्त्रदृष्टेन विधि
ना जले गृध्राय राघवौ स्नात्वा तौ गृध्रराजाय उदकं चक्रतुस्तदा १५ स गृध्रराजः कृतवान् यशस्करं सु
दुष्करं कर्म रणे निपातितः महर्षिकल्पेन च संस्कृतस्तदा जगाम पुण्यां गतिमात्मनः शुभां १२ कृ
तोदकौ तावपि पक्षिसत्तमे स्थिरां च बुद्धिं प्रणिधाय जग्मतुः प्रवेश्य सीताधिगमे ततो मनो वनं सुरे
न्द्राविव विष्णुवासवौ १८ इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ६८ कृत्वैवमुदकं तस्मै प्रस्थितौ राघ
वौ तदा अवेक्षन्तौ वने सीतां जग्मतुः पश्चिमां दिशं १ तां दिशं दक्षिणां गत्वा शरचापासिधारिणौ अ
विप्रहतमैक्ष्वाकौ पन्थानं प्रतिपेदतुः २ गुल्मैर्वृक्षैश्च बहुभिर्लताभिश्च प्रवेष्टितं आवृतं सर्वतो दुर्गं
पश्चिमामभ्ययातां केकन्नरश्रोकेद तिणामिस्के न चरंतीजनान रीतिलभ्यते १ अविप्रकृतं जनात्तस्मा २ गुल्म
है भिः प्रवेष्टितं अतयव सर्वतं आहतं अतपवदुर्गोन प्रवेशं गहनं वनं रूपं यश्चायानं प्रतिपेदतुः विस्पलयः ३
वेगेनातिक्रम्य तावति त्वान न्महद्वारापग्रतो यातौ तौ क्रमगतौ ४ गम्यगतागहनं दुष्प्रवेशं क्रौंचारण्यं क्रौञ्चा

श्री
शं श्रां
ह्रीं
श्रं

तेऽहं दृष्ट्वैव तमसं तं समानतिम द्युनाम संवेष्टितं ध्यानमभिवमानं ... वनस्पभ ध्येयशक्तीभवेत २५ नेशाङ्कोत्तमाणाः त
द्रव्यावित्रिनिप्रमेत्कोत्तमाणः २८ श्रीमदत्तदेहयातः विहङ्गविहङ्गाकारं श्रीशिवाग्रीवं युतपवकवंधं अन्वयं तत्रा
मकम उदरमावग्रमयं घमस्तकादिल्लेके २३ निर्मितेत्स्यविवरणातीतोहरिति उपललितमिति शेषः ये
नयेऽस्य वेषनोरवमवंतदनमोजमा तजतेविपुलः शाहः प्रमंगजवितदनम २४ संवेष्टितमिवान्यथैग
हनेमानतिरद्युना वनस्पनस्यशाहाभूड्नुमाऽस्तयमिव २५ नेशाङ्केकोत्तमाणस्तुरामः खङ्गीसहान
नः दद्गीसमहाकायेरात्समविपुलोदम २६ श्रीमदमस्यत ट्रक्तः नावमीप्रमुखोस्थितं विहङ्गमः
शिरोग्रीवकवंधमुदरमांतं २७ रामभिर्निशितै स्वीसो महागिरिमिवोत्कितं नीलमेघनिभरौद्र
मेघस्तनितनिस्वनं अग्निज्वालानिकाशेन ललाटस्थेनदीप्यता महापद्मपिंगेन विशालेनायते
न च पक्षेनोर्वमिवारुणनयनेनसदर्शिना महादंष्ट्रपपत्रेनलेलिहानमहामुखम तयंतमहावो
तत्र हसोद्दनगाढिजान बोधेमुजो विकृतोगामभोयामनसायतो २९ कराभ्यां विधान्यत्स्वसत्त्वापवि
गागान्द्यगान आकर्षंतं विकर्षंतमनेकान्मृगमुख्ययान स्थितमार्गत्प्रयंथानं योधयोः प्रपत्रयोः प्रयत्नतम
मभिर्नविरैस्तीतो मितिक विसपाद २५ उद्यमानविशेषणोन ललाटस्थेनैकेननयनेनोरः प्रदेशानंगतशिवस्त्वातउर
सि उरः प्रदेशेतकथ लभ्यमानेन नयनेनोपलातितेमुखेनानिहानेम हापद्मपात्रार्षं २९२ विकृतोगाविदिपनं ३१ आक
र्षंतं महान्यगानामिमयेनकर्षंतम विकर्षंतम आंनिहान्मृगान्ममवंत ३१ प्रपत्रयोः पथानमितिशेषः आहमास्थितंतेता

अभिक्रम्य प्रत्ययामांधदसर्गः ३३

सन्नितं भजेवपक्षमसमभिक्रम्य रोधस्थितोऽनंद्रः भ्रामांधदधीतः ३४

२५

491

आनरामस्याश्रुतोव्रजंतेपाहिरंस्यावहेमकेत्वचरकारलोपश्रांसमालेभत्तभ्रगदहीतवती १४ उपगतस्यालिंग्य
श्रयोमुरवीत्यन्वेषंनामश्रहंतेतेनवलाभः निध्यार्द्दिवलाभत्रपास्मित्वंचमेप्रियोभर्तासि १५ आश्रुत्यत्रिंगविस्मा
पुः १६ कर्णानामासानमंमितिसमाहारद्वंद्वः १७ कर्णानासेश्गतिसममी १८ तस्यागत्तायापश्चावजंतोगहनेन्द्र
तासमासाद्यतौवीरौव्रजंतेभ्रातरग्रजः पाहिरंस्यावहेमक्कासमालेभतत्रात्स्मणं उवाचचैनेनवचनैंसौ
मित्रिमुपगदवव श्रहत्वयामस्वीनामलाभस्तत्वमामिप्रियः १५ नाथ्यपर्वततरुगौम्बनदीनांघुलिनेषु
व आश्रुत्यिरमिदंवीरत्वंमयासहरंस्यसे पद्मभक्तस्तरूपितः त्वङ्गमुङ्गत्पललत्मणः कर्णानासाननन
स्यानिवकर्तामि सूदनः कर्णानासेनिकृन्तेनविस्वसाविननादसा यथागतंशुरुजगवरात्तसीघोरदर्शना १८
तस्यागता यागहनेव्रजंतौवनेमोजमा आमेदतरामित्रघोषातंगरामलक्ष्मणौ लक्ष्मणास्तमहातेजाः
मत्वावाकोलवाछविः अब्रवीत्प्रांजलिर्वीक्यंभ्रातरंदीप्ततेजसम २० स्पंदतेमेदृढंवाहुरुद्विग्नमिवमे २०
नः आयसाश्वाद्यनिष्टानिनिमित्तान्युपमत्तय तस्मात्त्वजीभवार्यत्वंकुरुष्ववचनंमम ममैवहिनिमि २०
त्तानिसद्यः शंसंतिसंभ्रमं २२ एषवंचुलकोनामपरमदारुणः आवयोर्विजयंयुद्धेशंसन्निवविन २१
श्रवेमेवनेश्रामेदतः प्रापतः २३ २ वाडवीमः श्रनिष्टानिनतसर्वकानि २१ सजीभवयतोभवसंभवसंभ्र
ममय २२ ततः केविक्रूतनमपारः पवशते वंचुलकः केरवालः वंलकइत्यपि श्रनेनयुद्धमवशंपभाविजय
येतुमयंमावेतम २२ अन्वेषतोः सीतामिनि प्रेषः श्रानमासामथ्यंन २४ ॥

श्री॰
रा॰ आ॰
टी॰
४९३

दैवेनैवेमं मम चाक्षुषौ आगतौ ॥ ४४ ॥ एवं कारणं दृष्ट्वा ... संप्राप्तावित्यादि इमं देशमिति ... तथा तीय
मममास्यमाहिमं देशमनुप्राप्तौ ॥ ४५ ॥ ततः किं तत्राह दुर्लभमिति ॥ ४८ ॥ मुखेन परिशुष्यता पलायितेन लक्ष्मणमेवाह हे सत्य
विक्रम कालः ... प्राप्य ... ॥ ... ॥ ...
वसनं प्राप्तं एवं मनः ... कालस्य वीर्यं समहत् ... ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ...

को युवां वृषभस्कन्धौ महाखड्गधनुर्धरौ घोरं देशमिमं प्राप्तौ दैवेन मम चाक्षुषौ वदतं कार्यमिह वां किम
र्थं चागतौ युवां ॥ ४४ ॥ इमं देशमनुप्राप्तौ क्षुधार्तस्येह तिष्ठतः सबाणचापखड्गौ च तीक्ष्णशृङ्गाविवर्षभौ
ममास्यमनुसंप्राप्तौ दुर्लभं जीवितं हि वां तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कबन्धस्य दुरात्मनः उवाच लक्ष्मणं रा
मो मुखेन परिशुष्यता कृच्छ्रात्कृच्छ्रतरं प्राप्य दारुणं सत्यविक्रम ॥ ४७ ॥ व्यसनं जीवितान्ताय प्राप्तमप्राप्य
तां प्रियां कालस्य सुमहद्वीर्यं सर्वभूतेषु लक्ष्मण ॥ ४८ ॥ त्वां च मां च नरव्याघ्र व्यसनैः पश्य मोहितौ नातिभा
रोऽस्ति दैवस्य सर्वभूतेषु लक्ष्मण ॥ ४९ ॥ शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे कालाभिपन्नाः सीदन्ति यथा वा
लुकसेतवः ॥ ५० ॥ इति ब्रुवाणो दृढसत्यविक्रमो महायशा दाशरथिः प्रतापवान् अवेक्ष्य सौमित्रिमुदग्र
विक्रमः स्थिरां तदा स्वां मतिमात्म
वैति महानलपराक्रमावपि व्यसनैर्दैवैः मोहितौ कालः करोतीति पश्य ॥ ... ॥
... नास्ति ... ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ... रामः सौमित्रिमवेक्ष्य दीनमिति शे
षः ... ॥ ५१ ॥ ...

भुजाभ्यां तेनत्वनसंहतगोत्तीतितिभुजसंहृततं संस्थानात् देहमध्यस्थाश्रयभिरक्तन्वलतागकवंधवनस्थितं २४ साहि
तौनैकमपिमुक्तेत्यर्थः २५ निम्नतेजोनीत्वानेजमोनाहशावेषधराविस्यर्थः विवंशप्राप्तौवलाकर्षणाप्राप्तौ
नेत्रत्तस्यामवस्थावांश्रनाश्रयातपैयेस्पातिशेषः धैवीसानालेवनादित्यर्थः तत्रहेतवांस्सवालबुद्धिसमुद्भस
त्वाप्रधानत्वे श्रनाश्रयत्वादितिपादेश्याश्रयभ्रजस्पसमस्यापिकवंधभुजाहृतत्वादितिभावः २० २१ निपुणं

महांतंदारुणांभीमंकवंधंभुजसंहतं कवंधमिवसंस्थानादतिघोरप्रदर्शने २४ समहावाहुरत्यर्थंप्र
मार्यंविपुलौभुजौ जग्राहसहितौवीरौराघवौपीडयन्बलात् २५ खड्गिनौदृढधन्वानौतिग्मतेजोमहा
भुजौ भ्रातरौविवशंप्राप्तौकृष्यमाणौमहाबलौ २६ तत्रधैर्याच्चशूरस्तुराघवोनैवविव्यथे वालस्याद
नाश्रयात्सैवलक्ष्मणस्त्वभिविव्यथे उवाचचविषस्मः सन्राघवंराघवानुजः पश्यमांविवशंवीरराक्ष
सस्यवशंगतं २८ मयैकेनतुनिर्मुक्तः परिमुच्यस्वराघव मांहिभूतवलिंदत्त्वापलायस्वयथासु
खं अधिगंतासिवैदेहीमचिरेणेतिमेमतिः प्रतिलभ्यचकाकुत्स्थपितृपैतामहींमहीं तत्रमां
सम्रराज्यस्थः स्मर्तुमर्हसिसर्वदा लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तुरामःसौमित्रिमब्रवीत् मास्मत्रासंकृथावी
रनहित्वादृग्विषीदति एतस्मिन्नंतरेक्रूरोभ्रातरौरामलक्ष्मणौ तावुवाचमहाबाहुःकवंधोदानवोत्तमः

नियौननितवदेवावलिः सनत्वंकिंवित्स्ववशमात्मानंपरिमुच्यस्वपलायनेनेतिशेषः तस्येवंविवराणामनर्थंमहौ
निभूतवलिमहाभूतानांकारणत्वमेवलिमित्यर्थः २९ अधिगंताशासा ५० ५१ एतस्मिन्ननंतरेइतिलक्ष्मणविषाद

श्री·
रा·आ·
टी·
४४२

दक्षिणाः समर्थः दक्षिणापार्श्वस्थोभ्वा ४ गोन्नमिंकौ युवामितियश्च कस्सर्वं मशमोमोन्तरन्वात्पनः प्रश्नः ११ १२ इत्वाक्रदा·
पादः दशरथपुत्रः १३ १४ यामिकैतौ पामन्वेषयन्तौ १५ विवेष्टमेवं वक्ष्यमानस्तिष्ठसीत्यर्थः १६ प्रीनः शायमोतका
दक्षिणोरदक्षिणौ वाहू ममक्रममसिनाभ्यतः छिन्नेदशामोवेगेनसर्वेरामलक्ष्मणाः ५ सपद्यानमहावाहु छि
न्नवाहुमेहात्मनः लवंगौ वादिमाक्षेवनादयननलदोयथा १० सनिहतौ भेमौ हष्ट्वा शोणितौ सदपरिस्तुतः
दीनः पद्मकतोवीरौ कौयुवामितिदानवः ११ इतितस्यभ्रुवाणस्यलक्ष्मणः शुभलक्षणः शशंसतस्यकाकु
त्स्थं कवंधस्यमहावलः १२ अयमिक्ष्वाकुदायादोरामोनामजनैः श्रुतः तस्यैवावरजंविद्धिभ्रातरंमांच·
लक्ष्मणं १३ मात्राप्रतिहतेराज्ये रामः प्रव्राजितोवने मयासहचरंस्तेषभार्ययाचमहद्वनं १४ अस्य
देवप्रभावस्यवसतोविजनेवने रक्षसापहृताभार्यायामिक्छंताविहागतौ १५ त्वंतकोवाकिमर्थंवा
कवंधसहशोवने आस्येनोरसिदीप्तेनभग्नेजंघोविचेष्टसे १६ एवमुक्तः कवंधस्तुलक्ष्मणेनोत्तरंवचः
उवाचवचनंप्रीतस्तदिंद्रवचनंस्मरन् १७ स्वागतंवांनरव्याघ्रौदिष्ट्यापश्यामिचामहं दिष्ट्याचेमौनिकृत्तौमेयुवा
भ्यांवाहुवंधनौ १८ विरूपंयच्चमेरूपंप्राप्तंह्यविनयाद्यथा तन्मेशृणुनरव्याघ्रतत्वतः शंसतस्तव १९ इत्यार्षेश्रीरामायणे आर
लघ्यमभिलाषात् तदिद्रवचनस्मरन् १७ वाहूवेष्टनेययोस्तदेशयोस्तौवाहुवेष्टनौतस्मै
देशौ १८ यथाविनयात् प्राह्शापविनयान्मांमंतदक्षारात्संवयः इतिश्रीरामायणे आरण्यकाण्डेसप्ततितमः सर्गः ॥७०॥
ण्यकाण्डेसप्ततितमः सर्गः ७०

493

वाङ्पाशयविरित्तिशैवाङ्म्भ्यांपाशाकारेणयमितोव्याप्तौ १ तथातंमांरहष्ट्वाभीतौनुविंतिष्ठतंयतोमत्राहारार्थेसंदिष्टवे
तोनतोवनसंभावनेत्यर्थः २२ पुराश्रादनेप्रादास्पतोत्यर्थः ४ भुजमात्रेणाविक्रमायस्यनत्वापृथेनेत्यर्थः श्रावि
जितंसर्वप्रभवरातितम ५ श्रसवानकेदण्डप्रक्रोननप्राणाविवोमनमित्याह तिष्ठहष्टानामिति शास्तादिभिर्विक्र
महीनान्यजगतीपतेः तत्वियसक्रतमध्येप्रान्तानाम्यनावयश्वसयथास्वर्गफलदोपिशास्त्रविहितोपिक्रोसि
तोनतत्रस्थितोहष्ट्वाभ्रातरौरामलक्ष्मणौ वाङ्पाशपरितिमौकबंधोवाक्यमब्रवीत् तिष्ठतोकिंमांहष्ट्वा
तथातंतत्रियर्थभो आहारार्थंतसंदिष्टौदैवेनहतचेतनौ तच्छ्रुत्वालक्ष्मणोवाक्यंप्राप्तकालंहितंतदा
उवाचार्तिसमापन्नोविक्रमेकृतनिश्चयः त्वांचमांचपुराग्रामादनेनाहतमायमः तस्मादसिभ्यामस्याशु
वाहूछिंदावहेगुरू भीषणोयंमहाकायोराक्षसोभुजविक्रमः लोकंत्वनिर्जितंकृत्वाह्यावांहन्तुमि
हेच्छति ५ निश्चेष्टानांवधोराजनकुत्सितोजगतीपतेः क्रतुमध्योपनीतानांपशूनामिवराघव ८ एत
च्छ्रुत्वासितंक्रुद्धस्तयोः क्रुद्धस्ततोरौद्रंतोभिर्तापितुमुपरमत ७ ततस्तौदेहाशका
लक्तौस्वड्गाभ्यामेवराघवौ अच्छिंदतांससंहष्टौवाहूतस्यांसदेश
तः सोस्यथातंततनाथकृतीत्वाः धर्मजनक पापफलदत्तस्वविनाकेस्वितक्रतुमध्यापनीतानामितिया
त्वात्तलोकहहष्टावकुत्सितः एनेननस्त्रायस्यापीषवन् तयोरेवंत्रस्तंलितंक्रमे
वत्राहानाअनेकस्यायिन्वाक्रतुमध्यादमत्रमीतानांवधोयथाकुत्सितस्तथावृत्तेत ८
तिमर्वयः भवतोपगमात्मन तस्माभ्यामाकष्टवानित्यर्थः ९ मुलेखिहोकदलीकांडछेदनवस्तसवलाभात

श्री
रा० ग्री०
टी०
१५२

केऽहंरूपमास्थानंतस्मैश्रुणानपसपितामहस्मतोषयंस्तत्कलारानीशरिभयेनेतिशेषः ॥ विभ्रमोगर्वः तमेवाहदीर्घमिति ॥
शतपर्वणाशतधारेण ॥ सक्थिन्योर्विनाभ्यधोभागोपलक्षितांगशरीरेशिरःमध्यदेशस्यऊर्ध्वभागएवंभूतेनोर्ध्वायचाव
हारयहिस्यतेनमयायाच्यमानोपिनत्राकरोत् ॥ किमितिनाकरोत्तत्राह पितामहेति तदेवाहदीर्घमाय

दीर्घमायुःसमेप्रादात्ततोमांविभ्रमोस्पृशत् दीर्घमायुर्मयाप्राप्तंकिंमांशक्रःकरिष्यति ॥ ९ ॥ इत्येवंबु
द्धिमास्थायरणेशक्रमधर्षयं तस्यबाहुप्रमुक्तेनवज्रेणशतपर्वणा ॥ १० ॥ सक्थिनीचशिरश्चैवशरीरे
संप्रवेशितं समयायाच्यमानः सन्नानयद्यमसादनं ॥ ११ ॥ पितामहवचःसत्यंतदस्त्वितिममाब्रवीत् ॥ अ
नाहारःकथंशक्तोभग्नसक्थिशिरोमुखः ॥ १२ ॥ वज्रेणाभिहतःकालंसदीर्घमपिजीवितुं सएवमुक्तः
शक्रोमेबाहूयोजनमायतौ ॥ १३ ॥ तदाचास्यंचमेकुक्षौतीक्ष्णदंष्ट्रमकल्पयत् सोहंभुजाभ्यांदीर्घाभ्यांस
क्षिप्यास्मिन्वनेचरान् ॥ १४ ॥ सिंहद्वीपिमृगव्याघ्रान्भक्षयामिसमंततः सतुमामब्रवीदिन्द्रोयदारामःस
लक्ष्मणः ॥ १५ ॥ छेत्स्यतेसमरेबाहूतदास्वर्गंगमिष्यसि अनेनवपुषातातवनेऽस्मिन्राजसत्तम ॥ १६ ॥

ऽदंनरूपं ॥ १२ ॥ वज्रेणाप्यभिहतः जीवितंकथंशक्तःस्यामित्यन्वयः एवमुक्तः अनाहारस्याक्रियस्यकथंजीवनमित्युक्तः

१३ वनेचरान्वनेसंचारिणः १४ १५

१५२

अचिंत्यं अचिंत्यवैभवं १ तदेवाह यथेति श्रदं रूपं रतो रूपं वैभवेन कना २ अथीनत्वात्सयामीस्यन्वयः ३ एवम्
कः ४ एवं शङ्गाय एतदेवेति एतदेव रूपं दृशं मत्कर्त्तुं विगाहितवानसिं व्यवहन ५ अभिशाय कृतस्य मन्त्र्यादे
कत्वन्यदशीयेन त्वयाकृतस्यास्य यस्य स्यं तोभवान्नितिपावितः तेनैवंया वि[illegible]नतद व आह यदेति तदास्व

पुरारा मम महावाहो महावलपराक्रमं रूपमासीन्ममाचिंत्यं त्रिषुलोकेषु विश्रुतम १ यथास्यर्थस्य स्तो
मस्य शक्तस्य वययथा वपुः सोहं रूपमिदं कृत्वा लोकविनाशनं महत् २ अधीनत्वगतानावरामत्रासया
मितनतनः ततस्तलसिरानाम महर्षि कोपितोमया ३ सचिन्त्वा त्विविधवमं रूपेणानेन धर्षितः
तेनाहमुक्तः प्रदीप्तं वरेण्या याभिधायिना ४ एतदेव न्दर्शसं ते रूपमत्त्र विगाहितम समयायावि
तः कुद्धः शापस्यान्तो भवेदिति ५ अभिशाप कृतस्येति तेनेदभाषितं वचः यदा छित्वा भुजौ राम
त्वं दहेदिवने वने ६ तदात्वं प्राप्स्यसे रूपं स्वमेव विपुलं शुभं श्रिया विराजितं पुत्रं दनोस्त्वं विद्धि लक्ष्म
ण ७ इन्द्र कोपादिदं रूपं प्राप्तमेवं रणाजिरे अहं हि तपसोग्रेणापि नामहसमतोषयं ८

विपुलमनमं श्रिया विराजितं रूपं प्राप्स्यामस्यतितेन भाषितमिति संबंधः एवं हतं मां दनोः पुत्रं विद्धीत्यन्वयः
श्रिया विराजितं पुत्रं दनुत्वं विद्धि लक्ष्मणेति पाठान्तरम तदा श्रियः स्वीना स्तोदानवस्य पुत्र दनं दननामान मित्यर्थः ९१
ननु त्वं लिन रूपन्ते शापेयकथं कवंथ रूपतामागमित्यत्राह इद्रेति तच्चापवीजमाह अहमिति तत्र पियापतः

श्री॰ वा॰ रा॰ टी॰ ५४४

कल्याणं तन्नाख्यानं रूपं दाहं एवमेतद्विज्ञानं नमाम्यहं नेन कृतं ततः परं सर्वं वक्ष्यामीत्याह एवमिति कुशलोवकौ व
त्स तावानन्दयंवान वक्ताःरश्रेयाःसवक्ता रे २७ यस्तामस्वितिशेषः तस्मै रदाहास्मरे २८ विज्ञानमतीन्द्रियविषयं

कृतकल्याणमसत्यं यदिज्ञानासि तत्त्वतः एवमुक्तस्तु रामेण वाक्यं दृष्टवनन्तमं प्रोवाच कुशलोवकाव॰
कारमपि राघव दिव्यमस्ति नमे ज्ञानेनाभिजानामि मैथिली यत्तावस्याति तेन वसेदयः स्वरूपमास्थितः योभि
ज्ञानाति तदेतल्लहृदयेवा मतन्मम अद्भुतस्य हि विज्ञानेशक्ति रस्ति न मे प्रभो राक्षसेन्द्रमदा वीर्येसीतायनेक्ष
तानव २५ विज्ञानंदिमहत्स्व शेषापर्यवक्षणाराघव स्वकृतेन मया प्राप्तं रूपं लोकविगर्हितम् ३॰ किंत्वया
वत्र्याख्यम स्मिविनाश्रानवाहन ३१ तावमाम वदेति स्मात्ह रामयथाविधिदृष्ट्वा याहमवदेन्यायेन रघुन
दन वक्ष्यामि तेमहावीरस्य स्वत्वेत्यादि शासं तेन मरखे चकर्तव्यं न्यायः सेन्नेन राघव कल्याणि ध्यानिनेवीरसा
हाय्यं लघुवियुगा ममनमतिनमुः ३० एवमुक्ता तनोवीरा कवयेनन रेश्वरो मैथिलीप्रदरमासायया वकोवि
ममजेनं ३१ कृम ३२ नहितस्या स्यविज्ञानं त्रिषुलोकेषु राघव सर्वाम्पुरिहतो लोकान् प्रराव कारणानतरे ३४
अपांचैवाप्ययोगममममतिनमः ३३ लत्मा यास्तमहोल्काभिर्ज्वलिताभिः समंततः विन्यसादीप्यामास
३५ स्वकृतेनानुवितकर्मणा ३॰ ३२ तेनयोगात्समेतास्यामिति नेनमाप्यहतेननीतिमृत्युशिरेण ३३ कारसांनेरेकास्मि
विमिनेनाकेसतीत्यर्थः ३४ इतिश्री वैरामायणे समममतिसमः ३३ प्रदरंगमे आश्रायकवंधमाप्यसवंतः का

५४२

४९५

सर्वस्य गृहस्थस्य श्रोत्रवेन किंचिद्व्याप्यस्त्वद्व्याप्य जानामीत्यर्थः ३ एषोरिंद्स्यववाक्यं निश्राम्यादवशंपराभीत्यमहस्तेगृह
णामे ध्यातीति सम्यैममम्यानाख्यामि ४ ममदेहन्यासे देहत्यागे कृत त्रमः कृतश्रयेश्रोपाश्रीममहस्तेगृहणामेध्यानीतिवे
गो बुद्धिरुदस्य सर्वस्य गृहस्थस्य श्रोत्रवये अयमेव रामो भवेदिति व्याकिमपि नजानामीत्याशयः ५ सर्वथ्यादा
नेरेन वबुद्धिमितिवोपदेशामि ६ एनुनादवेनाम्नावाक्यसंस्कारकरिष्यामिमममहाप्रभ्रविनाशायेनाह ३ट

यथन्यस्यामि सर्वस्य गृहस्थस्य श्रोत्रवये अवशं गृहस्थानां रामो मन्नेहं समुपेष्याति ७ इमो बुद्धिरुदस्कन्द देह्म्या
सकृत त्रमः मतुरामो सिभड्ंतेनाहमन्यनराधव ८ शाकाहतयष्यातत्रमेव मन्त्रमहर्षिणा अहंहि
मतिमाविवेककरिष्यामि नरर्षभ विवेकेवोपदेशामि पुत्राभ्यां सस्तानोग्निना एवमुक्तस्तथ्योस्मादृव
नातेनराघवः ३दंजगादवचनंलक्ष्मणस्य वपु श्यतः रावणेन हृताभार्या सीता मम यशस्विनी तिक्का
तस्यजनस्थानात्सहस्रात्रावणस्य एव नाममात्रेण जानामि नरूपं तस्य रक्षसः निवासं वा प्रभावं वा वयं तस्य
नविद्मह शाकान्तानामनाथानामेवं विपरिथावता ११ कारुण्यं सदृशं कर्तुमुपकारेण वर्तता कास्वा
स्थानो यमभ्यानि कालेषुकानिक्रूररैः ध्रुसामस्मावयं वीर श्रेत्रम हा निकाल्पिते स मन्वेसीनो समावसत्वयेन

मिति २० यथामसंत्यस्येन्नस्वयः २१ नाममात्रेणा मस्य जनदायो वां कर्यादितिभावः २२ उपकारेणावर्तेनामस्माकं
सहसामुंचविवेककारुण्यमीतात्महत्त्वंदेशगादिकयर्थव उपमयकारकं कर्तुमहेसि २३ दाहविषयेन्यायविंतमेकार्यं

दृश्याभावमात्रानिपतनं भ्रमन्त्याण्वद्दीनां गन्त्यादिने त्यर्थः पक्वेन च दृश्याभावान्निमित्तेन तथा दारयपर्यगोश्चमितेनजाय
तेन्वि इदं शाभोगकालेयामइति ५ येद्वमतस्तयासमसृत्स्तदशाभागेयामः सत्यात्कार्यः तत्कारणावशपकत्वेहेतमाह
प्रकत्वेति १ तादृशः स्वयंकृतस्पनप्राह सुपर्णामिति ११ पंपापर्यंतेनपंपाप्रदेशेनशोभितेवन्नभिः मंत्रिभिरित्तिशे

तद्वयस्यं त्वया कार्यं समरुत्समहद्दोवर प्रकृत्वानदहिनोसिद्दिमहंपश्यामिचिंतयन् १ श्रूयतां राम वक्ष्यामि सु
ग्रीवो नाम वानरः भ्रात्रा निरस्तः क्रुद्धेन वालिना शक्रसूनुना ११ ऋष्यमूके गिरिवरे पंपापर्यन्तशोभिते निवस
त्यात्मवान्वीरश्चतुर्भिः सह वानरैः १२ वानरेन्द्रो महावीर्यस्तेजोवानमितप्रभः सत्यसंधो विनीतश्च धृतिमा
न्मतिमान्महान् दक्षः प्रगल्भो द्युतिमान्महाबलपराक्रमः भ्रात्रा विवासितो वीर राज्यहेतोर्महात्मना १४ स
ते सहायो मित्रं च सीतायाः परिमार्गणे भविष्यति हि ते राम मा च शोके मनः कृथाः १५ भवितव्यं हि य
च्चापि न तच्छक्यमिहान्यथा कर्तुमिक्ष्वाकुशार्दूल कालो हि दुरतिक्रमः १६ गच्छ शीघ्रमितो वीर सुग्रीवं तं

महाबलं वयस्यं तं कुरु क्षिप्रमितो गत्वाद्य राघव १७

थः १२ तेजोवान्यनाधीश्चामितप्रभः अवाधितकीर्तिः १३
धृतिमान्मतद्युणानां दान्तवतवोधनायोक्तस्यापिकस्यचिंत्यनः कथ्यते १४ हेराम तेभविष्यतिहिनिश्चये १५ य
द्भवितव्यं सुखं दुःखं वा शदारापहरणादिरूपं तच्छक्याकर्तुं केनापि नशक्यमिति अतः शोके मनो मा कृथा इति शे
षः तेरुत्यादीनापराक्रिमत्वः रामरूपेनतस्यापिरूपंभवितव्यानदोषाय १६ तंगत्वातदुपसम्प्रति त्यन्वयः १७

मेदसा श्रम्यास्येति शेषः मेदः स्रवंत्वात मेदःदाहः दहनग्रदहन २ अरते निर्मले ४ [illegible] भास्वान् कांति
मान् सर्वैश्च सर्वेश्व गेय प्रकरवरस्यादिभूषणानियस्य ५ हंसयुक्ते रामहंसनसंस्कारप्रभावेन सर्वैस्तपः प्रभावेनैव
वं भूतं विमानं प्राप्तः एतत्वेन परमार्थितं उपमानमितिशेषः ० अथ प्रतिज्ञातमर्थं यमाह रामस्यादिनिषद्भिः कथ्यः
सम्यग्विग्रहह्यानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्यालोके मे नियामिश्रोक्तिभिः सर्वं वस्तु जातं रत्ताविमृशपने विमृ

वक्त्रीरंकवंधस्यहतस्यगमेमेमहत मेदसा पच्यमानस्य मेदं दहति पावक ३ सविभ्रयाविनामाश्च
विभ्रमोद्भिरिवास्थितः अरजेवाससी विभ्रन्माल्यं दिव्यं महाबलः ततोऽस्मिताया वेगेन भास्वरोविरजो
वरः उत्पपाताम्बरं स्थितः सर्वं सर्वांगभूषणाः विमाने भास्वरे तिष्ठन् हंसयुक्ते यशस्करे प्रभयाच म
हातेजा दिशो दशविराजयन् सोऽन्तरिक्षगतो वाक्यं काकुत्स्थं रामब्रवीत् शृणु राघव तत्त्वेन यथा
सोऽहमवाप्तवान् ० रामषड्गुणोक्तयोलोके याभिः सर्वं विमृश्यते परिमृष्टो दशान्तेन दशाभागेन सेव्यते ८
दशाभाग गतो हीनस्त्वं राम सलक्ष्मणः यत्कृते व्यसनं प्राप्तं त्वया दारप्रधर्षणं ५

स्यपाप्यते तत्र दशान्तेन तद्दशापरिपाककालेन याः परिमृष्टः स दशाभागेन दशाभागं तद्दशापरिपाकावस्था
प्राप्तेन सेव्यते राजनीतिः तस्मात्रयोन्यश्चपायः समाश्रयः कार्यः स्त्वया परिभ्रष्ट इति यादेदशान्तेन उद्दशापरिपा
ककालेनायोत भ्रंशितः स्त्वयाथः ८ तत्र दशाभागेयाप्तः इति कथयत्यानिगीतेनत्याह ॥ ५ ॥

श्री· रा·आ· टी· १५८

अथेयगामिष्यतितामस्यति २५ रावणालये शोचंतीमिति निर्मलंबुधः अनेनज्ञायते सर्वदिक्षुरावणालयाः संति तत्रकोदिगस्या
वणालयेश्चितितांतांसमेवरीच्चिवचनम् २६ अनिंदितामिति सं अनेनसीताशुद्धत्वंसूचितं २७ इत्यार्षेटीकायांद्विसप्त
तितमः सर्गः ७२ परिमार्गणेउपायंदर्शयित्वापुनर्वाक्यमब्रवीत् १ यत्रप्रकाशन्तेतवमार्गंतंमेयथाशिवः अद्रष्टः पं

अनिलध्वानैः सार्धंपत्नीनेषियामिष्यति वानरांश्चमहाकायान्प्रेषयिष्यतिराघव २५ दिशोविचेतुंतांसीतां
दियोगेनशोषितां अन्वेष्यतीवरारोहांमैथिलींरावणालये २६ समेरुशृंगाग्रगतामनिंदितांप्रविश्यपाता
लतलेपिवाश्रितां प्लवंगमानामृषभस्तवप्रियांनिहत्यरक्षांसिपुनः प्रदास्यति २७ इत्यार्षेद्विसप्ततितमः ७२
दर्शयित्वातदामायांसीतायाः परिमार्गणे वाक्यमन्वर्थमर्थज्ञः कबंधः पुनरब्रवीत् यत्रमामाशिवः पथायेन
नेष्यंतिद्रुमाः प्रतीचींदिशमाश्रित्यप्रकाशंतेमनोरमाः जंबुप्रियालपनसान्यग्रोधप्लक्षतिंदुकाः अश्वत्थाः
कर्णिकाराश्चचूताश्चान्येचपादपाः धन्वनानागवृक्षाश्चतिलकानक्तमालकाः नीलाशोककदंबाश्चकरवीराश्चपु
ष्पिताः अग्निमुख्याअशोकाश्चसुरक्ताः पारिभद्रकाः तानारुह्याथवाभूमौपातयित्वाचतान्बलात् फलान्यमृ
तकल्पानिभक्षयित्वागमिष्यथ तदतिक्रम्यकाकुत्स्थवनंपुष्पितपादपं ॥ ८

था: २ पतेकेतनाद जंबस्त्यादि ३ धन्वनाधवाः नागवृक्षोनागकेसरः ४ अग्निमुख्याः हक्कारः सरक्तारक्तचंदनाः
पारिभद्रकोमंदारः बलात्तानारुह्यभूमौपातयित्वाशास्वाभ्रत्वाभूमिपर्यंतमानीय ५ ६

परस्परं द्रोहमसि वालायापायेमात्रिकं तस्य कार्यमित्याह अद्रोहायेति १८ तस्मादिदं कृत्वा जदवमति: कृतीनकार्ये
तत्रहेतुमाह कृतं तत्रेति ननु मा किमर्थं मया सह मैत्रीं कुर्यादत्तत्राह सहायार्थीमे ननु वा वाभ्यामशक्ताभ्याक
त्तस्य सहायार्थं तत्राह शक्तौ द्वीति तस्य विकीर्षितं कार्यं कर्तुं तत्र समर्थकाविस्त्वं वयं १९ ननु तस्य
निरर्थो: स्वन्नाहाये काशक्तिरन्वाह सहतनार्थ: त्वया कृतप्रयोजन: करिष्यमाणप्रयोजनोपिनवकार्यस्मी

अद्रोहाय समागम्य दीप्यमाने विभावसौ नवत्ते सोवुमंतव: सुग्रीवो वानराधिप: १८ कृतत्वं: काम रू
पीव सहायार्थी ववीर्यवान शक्तोस्यद्य तवांकतेकार्यं तस्य विकीर्षितं १९ कृतार्थो वाकृतार्थो वा तव
कार्यं करिष्यति सश्चतराजस: पुत्र: पंपामटति शोकित: २ भास्करस्यौरस: पुत्रो वालिना कृतकिल्वि
ष: सन्निधायाशुधंविप्रभुश्यमूकालयंकपिं २१ कुरु राघव सत्येन वयस्यं वनचारिणं सहिस्यानाति
का स्वेन सर्वांगाकपिकुंजर: २२ नवंमांमाश्रितालोकेन स्वप्यादोषिगच्छति ननुस्माविदितेलोकेर्क २२
विदत्विहिताचव यावत्स्वयं: प्रतपतिसहस्रांशु: परंतप: सनदीविपुलान शैलान गिरिदुर्गाणि कंदरा २३

तावत्सर्वाणिद्रव्याणि सकरिष्यामित्य वनथा मामसर्थंप्रयोजनंकं तस्य कुलीनत्वमाह सचस्तेति पुत्र: देवराजस्य सूर्य: २०
नटेवाह भास्करस्यौरसवि कृतांकिल्विष: कृतवैर: न पूर्वाबालिन: शोकितो: टानि तमांश्रम सन्निधायाशुधवमंश्रेथा
यसंमाप्यतेनसतेनवतेकपिंवयस्यं कुरुराहियत: स वत्सा स्यानान्सर्वांगाणितानाति २१ २२ २३ २४ ॥

श्री
दा.प्रा.
टी०
१५७

ग्रतपवपमंगांपिग्राक्तिहमनादिकस्मलहीनं १७ पुष्करपर्णानयस्पयोनि उद्दत्यमनस्पानावादतस्तेजलेपायस्यती
विभेवभः पिपिशहामभद्याभनेयेषात्मन् १९ पीतानूजलपानेकृतवृतः विटपीविटपिनः आर्धमेकनमाल्यधारि
णाः पुष्पवनः नाहूहाशोनोटंकवहूहाशाकेदासमि २० अन्यानपिशाकहृतगणादशीनोयान्याहृ समनोभिरीति २१ 498

यस्यवंधिपिगवंवारिसलवशीतमनामयं उद्दत्यमनदाक्षिंशूत्यस्फटिकसन्निभे १७ अथपुष्करपर्णानल
स्मणाः पायुपिचाति स्थलानगिरिगुहाशय्यानानरान्वनवासिणः १८ मायाकूविवरन्तरामदृशोविष्यतिल
क्मणाः अर्णलोभादुयाहूतानूहषभानिवनदेतः १९ स्थलानपीनांसपेपायापाझ्त्यमिन्वनवानम मायाकू
विवरनरामविटपीमाल्यधारिणाः २० शिवादकेवपंपायांहस्नाशोकेविहासमि समनोभिश्चनाक्तव
तिलकानतमालकाः २१ उत्पलानिवकुलानियकजानिवराघव नतानिकस्वन्मालानिनसोवायपिता
नवः २२ नववैस्नानतोयानिनवशीर्यंतिराघव मन्तंगणिष्यात्तचामनूषयः सममाहिताः २३
तेषांभाराभितप्तानांवन्यमाहरतांगुरोः येप्रपेतर्महीतलेगात्रशीभान्स्वदविंदवः २४ तानिमाल्यानि
जातानिमुनीनांतपसातदा स्वेदविंदुसमुत्थानिनविनश्यंतिराघव २५

भारोचपितामहीत्वाधारयितामहावनत्वात मनुष्यमेवाराभावेनमनर्थः २२ अत्रामाणीर्णात्वेहेतमतंवे
त्वादि २३ भारेणानमासांपूर्वंयेआकिंयमाणावममारेणाआत्मनोनानिमाल्यानीतिविधेपायेतत्वीवतं २४ दृ
१५९

श्रमतया मिश्च योति शेषः उत्तरकुरुवत्त ॰ विटपाः शाखाः ८ ॥ चंक्रमेमेतौ चंक्रमभ्रमाणौ १॰ नीर्थमुवतारमार्गः
श्रविभ्रशैवलसंबंधेन पादभ्रंशाहेनं ११ संगान वाल्मिकामिनि दीर्घग्रीवैः सवा मंडकाः वधणाकोविदाः वध
नंदनप्रीतिमंत्वन्यकुरवस्तु नराश्व सर्वकालफलायत्र यादपामधुरस्रवाः ॥ सर्वे वश्वस्तवस्त्रवने
वैश्रवणेय यथा फलभारननाम्नत्रमहाविटपधारिणः ८ शोभंते सर्वे न लत्र मेव पर्वतं सात्रिभाः
नानाकुस्या यथवा भूमौ यातपित्वाश्चवासवं ४ फलान्यमृतकल्पानि लसम्यत्न प्रदास्यति चंक्रम
तौ वनान शैलान्त शैलाच्छैलवनाद्वने १॰ ततः पुष्कमगणी वीरौ रायपानामसणामिध्यः अशाक्रुरामवि
भूशां समतीर्थां मशैवलां ११ रामसंज्ञातवालुकाकमलोत्पलशोभितां नवहंसाः लवाः क्रौंचाः कु
रवेयवराचव १२ वल्गुस्वराणि कूजंति पंपासलिलगोचराः नोद्विजंते नरान्दृष्ट्वा वधस्याकोविदाः
शुभा १३ घृतपिंगोपमान्स्थूलान्नतान्द्विजान्भक्षयिष्यथ रोहितांश्चक्रतुंडांश्च नलमीनांश्च सर्वव ११
पंपायामिषुभिर्मत्स्यान्नत्र राम वरान्हतान् निस्त्वकपक्षानयसा तप्तानकृशानेककंटकान् १५ तव
भक्त्या समायुक्तो लक्ष्मणः संप्रदास्यति भृशं तान्खादतो मत्स्यान्पंपायाः पुष्पसंचये १६
वधम जानानाः १२ हिमात् पंडिताः रोहितामत्स्यविशेषाः चक्रतुंडाः नलमीनाश्च न पव १४ अयसा तप्तान्
कृशान्भूयकान् अनेकेव कंटकाये षांविधिनेतान् १५ पुष्पसंचये पंपायां दृश्यमाने वर्तमाने १६

श्री
वा० रा०
टी०
१५८

शृंगमस्थलितिप्रायमाह यथेति तेषैव पर्वतसृष्टेव २४ शीघ्रनागानांबालगजानां २५ रुधिरधाराभिः रेषद्रक्तमदधारा
भिः सक्ताः संवृताः संहत्य संभूय संवर्तितरक्तकर्णाः संवर्ति २६ २७ नीलमणिवत्कोमलकांतीन् २८ अपेतान्

तेषैव प्रहर्षेनेनसंभ्रमादायवानतमाः २४ ततोपिशीघ्रनागान्प्रमाक्रेदः सूयतेमहान् कौडनोरामपंपायो
मतंयाश्रमवासिना २५ सक्ताःरुधिरधाराभिः संहत्यपरमद्विपाः प्रवर्तितेरक्तकर्णाःमेघवर्णास्तर
स्विनः २६ तेतत्रपीत्वापानीयंविमलंबारुशोभनं अवनतस्तवसंस्पर्शंसंवेगधसमन्वितं २७ निर्हृताः
संविगाहंतेवनानिवनगोचराः स्रंतामहीपिनश्चवनीलकोमलकप्रभान् रुरूनपेतानन्यान्हष्टा-
शोकंप्रहास्यामि रामनस्यनशैलस्यमहतोशोभनेगुहा ४९ शिलापिधानाकाकुत्स्थदुःखंचास्याः
प्रवेशनं तस्यागुहायाःप्राग्द्वारेमहाक्लेशोरकोह्रदः बहुमूलफलोरम्योनानानगसमाकुलः तस्यां
वसतिधर्मात्मासुग्रीवःसहवानरैः ५१ कदाचिच्छिखरेतस्यपर्वतस्यापितिष्ठति कथयंस्त्वनुशा
स्येवंताबुभौरामलक्ष्मणौ ५२

मत्तप्यंहष्टायतोपितान् अनयानपायनियहीनानअनेनाहरना अथवा
साधारणांविहारमाहरामेति ४९ शिलापिधानेतिगुहानामेतिनोर्थः विशेषणामित्यन्ये ५० तस्यांगुहायां
५१ कदाचित्तर्वतस्यशिखरेपितिष्ठति अपिधानश्च ५२ ॥

५११

१५७

शवरीनामशवरीत्याख्या श्रमणीतापसी २६ त्वं दृष्ट्वा स्वर्गलोकं गमिष्यति सर्वांवितंतपसस्तु दृशं नरा वमाहा
त्मानस्वर्गलोकोब्रह्मलोक इतिवदंति देवलोकमितिपाठे पिसएवार्थः २७ तदाश्रमस्थानेशवरीवामरूपमते
गाश्रमस्थाने गुह्यं श्राश्रमेगुरुतमम् २८ नागा गजाः तत्र तदाश्रमे तासिन्मतंगाश्रमे इत्यर्थः यद्यपितत्रविविधानां

तेषांगतानामयापिहश्यतेपरिवामि एणी श्रमणीशवरीनामकाकुत्स्थचिरजीविनी २६ त्वां तंधर्मेस्थि
तानिसर्वभूतनमस्कृतम् दृष्ट्वा देवोपमं राम स्वर्गलोकंगमिष्यति २७ ततस्तद्राम पंपायास्तीरमाश्रि
त्ययाश्रिमम् आश्रमस्थानमतुलंगुह्यंकाकुत्स्थपश्यसि २८ नतत्राक्रमितुंनागाशक्नुवंतितदाश्रमे ऋ
षेस्तस्यमतंगस्यविधानात्तच्चकाननम् २९ मतंगवनमित्येवविश्रुतंरघुनंदन तस्मिन्नंदनसंकाशेदेवा
रण्योपमेवने ३० नानाविहगसंकीर्णेरंस्यसेरामनिर्वृतः ऋश्यमूकस्तुपंपायाः पुरस्तात्पुष्पितद्रु
मः ३१ सदुःखारोहणोह्येषशिशुनागाभिरक्षितः उदारोब्रह्मणाचैवपूर्वकालेविनिर्मितः ३२ शयानः
पुरुषोरामतस्यशैलस्यमूर्धनि यः स्वप्नेलभतेवित्तंतत्प्रबुद्धोधिगच्छति ३३ यस्त्वेनंविषमाचारः पापकर्माधि

गाः संतितत्रापिमतंगस्यविधानात्प्रभावात् तदेकदेशमतंगाश्रमेनसंचारइत्यर्थः २९ अतस्तद्वनंमतंग
वनमित्येवविश्रुतंदेवारण्यंनंदनाद्युद्यानंतत्सदृशं ३० पंपायाः पश्चात्तीरवर्तिमतंगाश्रमादित्यर्थः ३१ सदुःखा
रोहणोशिशुनागाः नागबालाः हस्तिनः ग्रस्यमाणाः शीघ्रमितोगोः मर्येरभिरक्षितः उदारोदातानाम्ब्रह्मणापूर्वकालेसृष्टिकालेनिर्मि

नः विप्रोक्ता मैत्रावः प्राप्यमानेन निर्वित्तिः ४२ ओहारीमतंगवचनमश्रिनिक्षिप्ता
पातकृति ३३

सिद्धामिहयोगा ६७ विप्राः केचित्तपोविज्ञाः कामादयः कोपोऽनयनः निरस्तान आहारश्च नियतस्तत्र तु कर्षः ६८
अन्यचाश्रिता आश्रिमां विस्थिता ६९ अथ प्रामानतपः सिद्धिरित्यादि शबर्या उपवासश्च तत्परमाश्चर्यदर्शनं मदः ७०

तो हृष्टाननदा यथाविधिमिद्रामसम्यग्पायहृत्तोऽञ्जलिः यादोनशाहरामसलत्मणस्यधीमतः पायमाव
मनीयेव सर्वं प्राटाय यथाविधि तामुवाच ततो रामः अमणीं धर्मसंस्थिता ७ कच्चित्ते निर्जिता विघ्नाः
कच्चित्ते वर्धते तपः कच्चित्ते नियतः कोपश्च आहारश्च तपोधने ८ कच्चित्ते नियमाः प्राप्ताः कच्चित्ते
मनसः सुखं कच्चित्ते गुरुशुश्रूषा सफला चारुभाषिणि ९ रामेण तापसी पृष्टा सा सिद्धा सिद्ध
संमता शशंस शबरी वृद्धा रामाय प्रत्यवस्थिता १० अद्य प्राप्ता तपः सिद्धिस्तव संदर्शनान्मया
अद्य मे सफलं जन्म गुरवश्च सुपूजिताः ११ अद्य मे सफलं तप्तं स्वर्गश्चैव भविष्यति त्वयि देववरे राम
पूजिते पुरुषर्षभ १२ तवाहं चक्षुषा सौम्य पूता सौम्येन मानद गमिष्याम्यक्षयान् लोकांस्त्वत्प्र
सादादरिंदम चित्रकूटं त्वयि प्राप्ते विमानैरतुलप्रभैः इतस्ते दिवमारूढा यानहं पर्यचारिषम् १४ तै
श्चाहमुक्ता धर्मज्ञैर्महाभागैर्महर्षिभिः आगमिष्यति ते रामः सुपुण्यमिममाश्रमं १५
स्वर्गो ब्रह्मलोकः देववरे सं
दर्शितात्मनि १२ अक्षयान् लोकान् अपुनरावृत्तिकान् ब्रह्मलोकान् १३ चित्रकूटमिति त्वदासक्तिवैभवमाश्चर्यं इत्यर्थः अतः

श्रमणाश्रमात्र १५ आगमिष्यति रघूद्वहो यतिरोहः १५

500

४२ प्रास्थितौ आवां समशीव सर्वापीये प्रास्थितौ त्वं व्रजस्व श्रूयतां लोकमितिशेषः अंतिके समीपे वर्तमानं देवं ?तं नाह
वंतः ४४ सनाभ्यां कृतेनानुमतिकः कबंधः ४५ उक्तायौ धर्मसंहारः सत्तदिति निदर्शयत्तमार्गादिकमिति शेषः
किं विहृत्य गत्वा पुनः रामं सर्वंदृत्स सखं कृतं नक्षेत्रवाच ४२ इत्यार्षे श्रीरा॰ आरण्यकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः ७२

स्वर्गीभास्करवर्णाभः स्वेच्छावेतनवीर्यवान् तं तत्र स्वस्थं महाभागं तत्रापुर्भो यमलत्मणौ ४४ प्रस्थितौ
त्वं व्रजस्वेति वाक्यमूचतुरंतिके गम्यतां कार्यसिद्ध्यर्थमिति तावब्रवीत्तव ४४ सुप्रीतौ तावनुज्ञाप्य
च कबंधः प्रस्थितस्तदा ४४ स तत्कबंधः प्रतिपद्य रूपं वृतः श्रिया भास्करसर्वदेहः निदर्शयन् राम
ममेव स्वस्थः सख्यं कुरुष्वेति तदाभ्युवाच ४५ इत्यार्षे रामायणे त्रिसप्ततितमः सर्गः ७२ तौ क
बंधेन तं मार्गं पंपाया दर्शितं वने आतस्थतुर्दिशं गत्वा प्रतीचीं नरवरात्मजौ १ तौ शैलेष्वाचितानेका
न्क्षौद्रपुष्पफलद्रुमान् वीक्षंतौ जग्मतुर्द्रष्टुं सुग्रीवं रामलक्ष्मणौ २ कृत्वा तु शैलपृष्ठे तु तौ वासं रघुनं
दनौ पंपायाः पश्चिमं तीरं राघवावुपतस्थतुः ३ तौ पुष्करिण्याः पंपायाः तीरमासाद्य पश्चि
मं अपश्यतां ततस्तत्र शबर्या रम्यमाश्रमं ४ तौ तमाश्रममासाद्य द्रुमैर्बहुभिरावृतं सुरम्यमभि
वीक्षंतौ शबरीमभ्युपेयतुः ५
यः कबंधेन कथितं तं मार्गं गृहीत्वा पंपामदिशप्रतीचीं दिशमान्
स्थितः प्रतस्थतुः १ आचितानेकानविद्यमानानानेकान्नाम यं गतौ द्रुमपुष्पतततत्पुष्पफलान् २ उपतस्थ

दाचार्यमांदनोः सकाशात्सुतेभत्यलकवंमिळामीतिशोषः मंदहेपदिमस्मेसंदर्शापितंयोगयंपदिमस्मेनशत्यर्थः
मेवोवर्तुकुशायोवेत्तमादनीलेतिहमेवनेवाङलकात्पवनम २१ मतंमवंनवनयोमाहिन्वाविश्रुतेप्रमिडेप्रसिद्धः
मंत्रहाजिते मंत्रमागाय्यानयेनहाजितमतिप्रवनीडदेहपनरंतीर्थमितिपादेभिसपवाच्यः मञ्चवत्तत्तडाममत्र
वतनुकहवीवाकिरेडनवतः यदा तीर्थमधरनजवाचाकिरेकेनवंतस्यर्थः २१ प्रत्यक्स्थलीतनाम्नीवेदीयत्र
यस्यांससकृताश्रन्यनस्ष्याः मेमन्मेवयिनस्तपरवः अमाइदेपिभिः कंपवाह्हिहेडनरम्बान कैरैः पुष्पोपहा

मतंगवनमित्येवविश्रुतंरघुनंदन इहतेभाविनामानोगुरवोमेमहात्मने जहुवांवाकिरेनीर्थमंत्रवनमंत्र
हाजितः २१ इयंप्रत्यक्स्थलीवेदीयत्रतेमेसमस्कृताः पुष्पोपहारंकुर्वंतिश्रमाडदेपिभिः करैः २२ तेषां
तपः प्रभावेनपश्याद्यापिरघूत्तम घोतयंतीदिशःसर्वाःश्रियावेयनलप्रभा २३ अशक्नुवद्भिस्तैर्गंतमुप
वासश्रमालसैः चिंतितेनागतान्पश्यसमेतान्सप्तसागरान् २४ कृताभिषेकैस्तैर्न्यस्तावल्कलाःपादपेष्विह
अद्यापिनविशुष्यंतिप्रदेशेरघुनंदनः २९

यदेवनाम्नः कुर्वंति २१ तेषांमदाचार्याणांप्रभावमर्यवेदीतस्याः
कालवशाद्याश्मिसवादिग्रोद्योतयंती अनलप्रभाहश्यतेपश्य २४ आश्चर्यांतरंदर्शयति अशक्नुवद्भिरिति सागरा
दितोयोगंतमशक्नुवद्भिरनार्ये: तत्रहेतुरुपवासश्रमालसैः कृच्छादिपालसोपवासेनेनितेनश्रमेणालसैर्दुर्बलैः दे
हेपोऽसौचिंतितेनतपसोध्यानेनतदभिषकतीर्थ्याआगतान्समसागरानसमानानपश्य २५ आश्चर्यांतरमाह कृताभिषेकै

तेनत्वया तं दृष्ट्वा आश्रमं तेन वा फलभूतेन दर्शनं प्राप्य प्रयतयान लोकान ब्रह्मलोकं प्रयय याभिप्रायेण गुणाभिप्रायेणावा
वरूवचनम् १९ एवमुक्ता हृदयेनातोमध्यात्वदर्थं वत्समस्यकपरिक्रमाधुर्येण तं ब्रवीति मिष्यः तस्कंपाधं शवरी
प्रणत्य प्रत्युद्गम्य प्रणाम्याथासि वेश्य कुशाविष्टरे पादप्रक्षालनादि कृत्वा ततो यं पापप्तेशानिशेरमाथार्यं योन्याव
तैः पुष्पैरर्घ्यादिवन फलानि वनस्य पक्वानि मूलानि मधुराणि च स्वयमास्वाद्य माधुर्यं परीक्ष्य परिभक्ष्य वपश्याभिव

सन्ते प्रतिग्रहीतवः सौमित्रिसहितोऽतिथिः तं वहृष्ट्वा वरान लोकान् तत्र यास्यन्त गामिष्यसि १६ एवमुक्त्वाम
हाभागो मतंगाद्यहं पुरुषर्षभ मयात्तमेव विनयं विविधं पुरुषर्षभ १७ तवाश्रमे पुरुषर्षभ पापापरतां रमे
भवे एवमुक्तः मध्यमां ज्ञात्माश्चवर्य शवरीमिदं १८ राघवः प्राह विज्ञानं तांनियममवहिष्कृता देनाः स
काशात्मैवं नप्रभावं ते महात्मनो १९ श्रुतं प्रत्यक्षमिकामि संइष्टुं परिमममं पूतमेवं वनं अत्यक्षामवरू
कुविता स्थैः इतं २० शवरी दर्शयामास तावुभौ तद्वनं महत् यत्र पेमे यवनप्रावृत्स्ते गपतिसमाकुले २१

दर्शयामास राघवाभ्यां तदुपलब्धता फलान्यस्तायुकाकृत तयप्रत्तस्मै भक्तिं परां दृष्ट्वा विति १७ १८ विज्ञाने आगतानागतज्ञाने
श्रद्धा हृदेकांतात दृशतानवनीनिमिसुपूर्ख इति तीर्थः विज्ञाने ब्रह्मादियायामै वैष्यादिवदवहिष्कृतातद्याधिकारिणी
मित्य यशानिकृतकः विशिष्टज्ञाने यथासंवतं यस्याः यस्मै वाचनं हेदिज्ञाने इति संवाभ्यनांनिमम वहिष्कृत्ताभो
तनारि यवदाशादिति शेषः तदनमाहात्म्यदिय्रगीकृत्यतिव शेष इत्यमे किमाहतं दाहृदनोरिति महात्मभोत्व

श्री॰
रा॰आ॰
टी॰
२५१

ष्वेवस्वलोकेनतत्स्थानेस्थानेशवरीस्वात्मसमाधिनात्रगोमवत्समाधिनेत्यर्थः ३५ इतिश्रीरामाभिरामश्रीरामीयेरा
मायणतिलकेवनेसप्ततितमः सर्गः ७४ दिवंत्विति १ महात्मनांप्रभावंशवर्युक्तं २ ३ तेषांमुनीनांसप्तानांसमुद्रा

दिवंतुतस्यांयातायांशवर्यांस्वेनतेजसा लक्ष्मणेनसहभ्रात्राचिंतयामासराघवः १ चिंतयित्वातुधर्मात्मा
प्रभावंतंमहात्मनां हितकारिणमेकाग्रंलक्ष्मणंराघवोऽब्रवीत् २ दृष्टोमयाश्रमःसौम्यबह्वाश्चर्यःकृ
तात्मनां विश्वस्तमृगशार्दूलोनानाविहगसेवितः ३ सप्तानांचसमुद्राणांतेषांतीर्थेषुलक्ष्मण ४ उ
पस्पृष्टंचविधिवत्पितरश्चापितर्पिताः प्रनष्टमशुभंयत्तःकल्याणंसमुपस्थितं तेनत्वेतत्प्रशस्तंमे
मनोलक्ष्मणसंप्रति ५ हृदयेमेनरव्याघ्रशुभमाविर्भविष्यति तदागच्छगमिष्यावःपंपांतांप्रियद
र्शनां ऋश्यमूकोगिरिर्यत्रनातिदूरेप्रकाशते यस्मिन्वसतिधर्मात्मासुग्रीवोंऽशुमतःसुतः नित्यंवा
लिभयात्त्रस्तश्चतुर्भिःसहवानरैः अभित्वरेचतंद्रष्टुंसुग्रीवंवानरर्षभं तदधीनंहिमेकार्यंसीतायाःप
रिमार्गणं इतिब्रुवाणंतंवीरंसौमित्रिरिदमब्रवीत् गच्छावस्त्वरितंतत्रममापित्वरतेमनः आश्रमात्तुतत
स्तस्मान्निष्क्रम्यसविशांपतिः आजगामततःपंपांलक्ष्मणेनसहप्रभुः समीक्षमाणःपुष्पाढ्यंसर्वतोविपुल
द्रुमं कोयष्टिभिश्चार्जुनकैःशतपत्रैश्चकीचकैः एतैश्चान्यैश्चविविधैर्नादितंतद्वनंमहत् १२ णांतीर्थेषुलोकोपकार
यतेःस्नापितेषुउपस्पृष्टंस्नातं ४ तेनकल्याणोपस्थानेन ५ शुभंमित्रलाभादि ६ अंशुमतःसूर्यस्य ७ नरोत्तमेति ८ ९ म

मातिलकेपंपासरसीसर्गः ७५ ११३

२५०

आश्रमेयोंतरमाहदेवेभिः कृतानिदनानिश्रुतिस्रुक्कुवलयसहितानिपुष्पाणिनायापिम्लानत्वंयांतिनतत्प्रभा
वादितिशेषः २१ उपसंहरतिकृत्स्नमिति दृष्टंत्वयामयादर्शितंकृत्स्नंत्वयामयाश्रावितं अभ्यनुज्ञातुमर्हसीत्ये
तिशेषः ततस्मात्तपनन्तुकलेवरंत्यक्ष्यामीतिशेषः इच्छामि २८ येषांमुनीनामयमाश्रमः येषांवाहंपरिचारिणीतेषांभा
देवकार्याणिकुर्वंतिदिव्यानीमाल्यानिकृतानिवै पुष्पैः कुवलयैःसार्धंम्लानत्वंनतयांतिवै २१ कृत्स्नंवनमि
दंदृष्टंश्रोतव्यंचश्रुतंत्वया तदिच्छाम्यभ्यनुज्ञातात्यक्ष्याम्येतत्कलेवरं २८ तेषामिच्छाम्यहंगंतुंसमीपंभा
वितात्मना मुनीनामाश्रमोयेषामहंचपरिचारिणी धर्मिष्ठंतद्वचः श्रुत्वाराघवः सहलक्ष्मणः प्रहृ
र्षमतुलंलेभेआश्चर्यमितिचाब्रवीत तामुवाचततोरामः शबरींसंशितव्रतां अर्चितोहंत्वयाभद्रेगच्छ
कामंयथासुखं इत्येवमुक्ताजटिलाचीरकृष्णाजिनांबरा अनुज्ञातात्तुरामेणहुत्वात्मानंहुताशने २२
ज्वलत्पावकसंकाशास्वर्गमेवजगामह दिव्याभरणसंयुक्तादिव्यमाल्यानुलेपना २३ दिव्यांबरधरा
तत्रबभूवप्रियदर्शना विराजयंतीतंदेशंविद्युत्सौदामनीयथा यत्रतेसुकृतात्मानोविहरंतिमह
र्षयः तत्पुण्यंशबरीस्थानंजगामात्मसमाधिना इत्यार्षेरामायणेचतुःसप्ततितमः २४
वितात्मनांसदानंदेहितपरमात्मनांसमीपंगंतुमहमिच्छामीतिचाब्रवीत २४ कृत्वार्थंमदिश्यतिशेषः ३० सं
शितव्रतांतीक्ष्णव्रतां ३१ आत्मानंहुताशनेहुत्वास्वकायमपदिश्यमार्गेणस्वयं ३२ स्वर्गंब्रह्मलोकमेव ३३ ३४

पानीयवाहिनी पानार्हातिमधुरसशीतनिर्मलजलवाहिनी अनेन पंपा वदातिलभ्यते वाहिनीमिमस्तथा
गिरीणामित्यर्थो वा मतंगसरस्समीपकानतः तत्पंपापामेव प्रदेशभेदो वा गायेमगगीकेव १७ १८ अत्ता॰म

सगमो विविधान्तत्तान्सर्वान्सि विविधानिव पंपानुकाम अभिसंसप्तोजगामसपरमं हृदं सतामासाद्य वैदा
मोहराम्भानीयवाहिनी मतंगसरसं नाम हृदं समगाहत १९ तत्र जगमतरव्ययो राम्बवौहिसमाहि
तौ सत्तशोकसमाविष्टो रामोदशरथात्मजः विवेश नलिनीरम्यां पंकजैस्समावृतां तिलकाशोक
नकाशोकपुन्नागबकुलोद्दालकाशिनी रम्योपवनसंबाधा रम्यसंपीडितोदका स्फटिकोपमतोयाला
श्लक्ष्णवालकसंतता मत्स्यकच्छपसंबाधा तीरस्थद्रुमशोभिता सखीभिरिवसंयुक्ता लताभिरनुवेष्टि
ता किंनरोरगगंधर्वयक्षराक्षससेविता नानाद्रुमलताकीर्णा शीतवारिनिधिः शुभा पद्मसौगंधिकैस्ता
म्रा शुक्ला कुमुदमंडलैः नीलाकुवलयोद्घाटैर्बहुवर्णा कुथामिव अरविंदोत्पलवती पद्मसौगंधिका
युता पुष्पिताम्रवणोपेता बर्हिणोद्घुष्टनादिता २१ सतां दृष्ट्वा ततः पंपां रामः सौमित्रिणा सह विललाप
च तेजस्वी रामो दशरथात्मजः २१ तिलकैर्बीजपूरैश्च वटैः शुक्लद्रुमैस्तथा पुष्पितैः करवीरैश्च पुन्नागै
श्च सुपुष्पितैः २२

[illegible] १७ १८ १९ कुवलयोद्घाटैः कुवलयसमूहैः कुथा गजानामास्तरणं चित्रकंबलः २०
अरविंदपद्मयोः रक्तश्वेतविषयत्वेन भेदः २१ विललापेत्यादि वियोगादिति शेषः २२ शुक्लद्रुमो लोध्रः २३

तस्य प्रसिद्धतरस्य ऋक्षरजोनामकस्य पुत्रो हरिर्वानरः २९ २७ इत्युवाच अंतरांतरा सीताशोकं २८ उपसंहरति इ
तीति अनन्यचेतनः नास्त्यन्य प्रसीतायाः चेतनं चित्तं यस्य सः नलिनीभिर्मनोरमां पंपां मतंगसरस प्रदेश

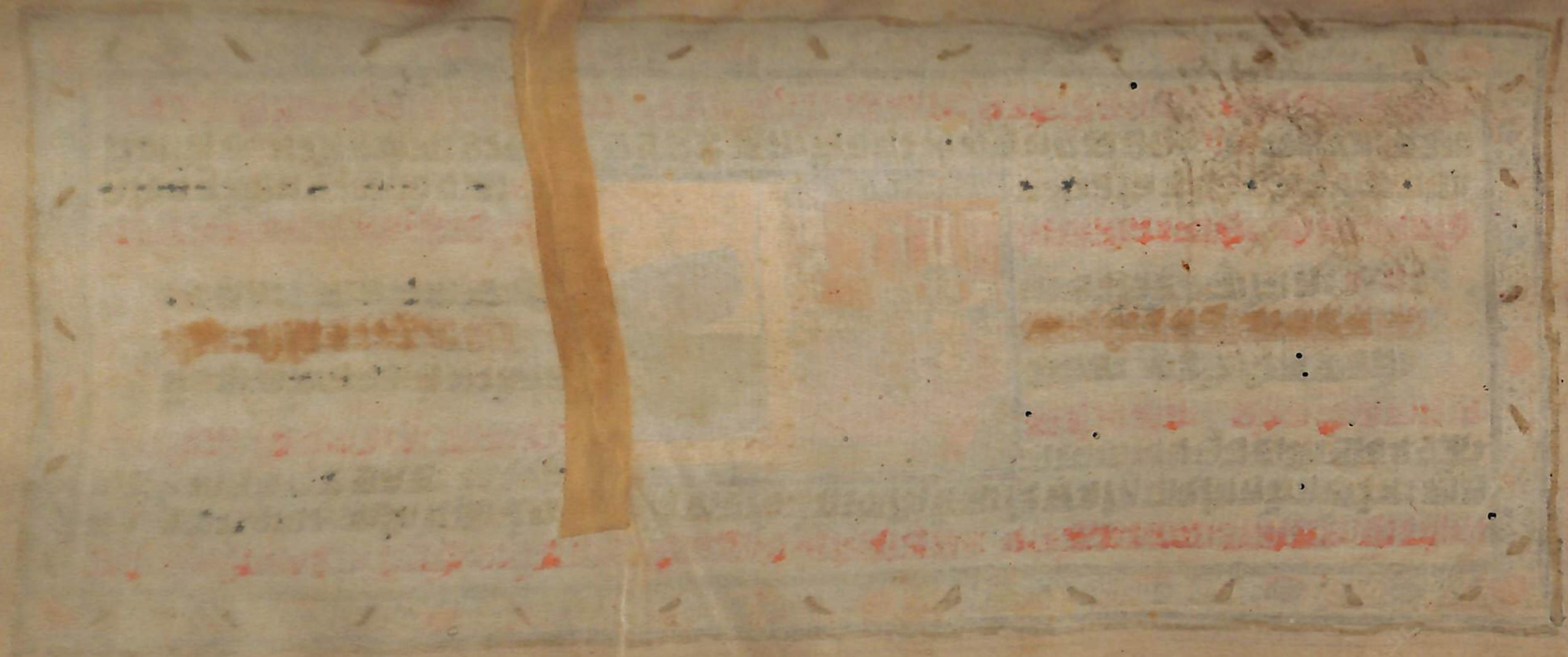
मालतीवंद्य गुल्मैश्च मंडितैर्विपुलैस्तथा अशोकैः सप्तपर्णैश्च केतकैरतिमुक्तकैः २४ अन्यैश्च विवि
धैर्वृक्षैः प्रमदेवोपशोभितां अस्याः तीरे तु पूर्वोक्तः पर्वतो धातुमंडितः २५ ऋश्यमूक इति ख्यात
श्चित्रपुष्पितपादपः हरिरृक्षरजोनाम्नः पुत्रस्तस्य महात्मनः २६ अध्यास्ते तु महावीर्यः सुग्रीव
मभिगच्छत्वं वानरेंद्रं नरर्षभ इत्युवाच पुनर्वाक्यं लक्ष्मणं सत्यविक्रमः राज्यभ्रष्टेन दीनेन तस्या
मासक्तचेतसा कथं मया विना सीतां शक्यं लक्ष्मण जीवितुं इत्येवमुक्त्वा मदनाभिपीडितः स लः
क्ष्मणं वाक्यमनन्यचेतनः विवेश पंपां नलिनीमनोरमां तमुत्तमं शोकमुदीरयानः २७ क्रमे
ण गत्वा प्रविलोकयन्वनं ददर्श पंपां शुभदर्शकाननां अनेकनानाविधपक्षिसंकुलां विवेश रा
मः सह लक्ष्मणेन २८ २ इत्यार्षे श्रीरामायणे आदिकाव्ये वाल्मीकीये आरण्यकांडे पंचसप्ततितमः सर्गः

वर्णित्विवेश २४ शुभदर्शं शुभदर्शनं काननं यस्यां तां पंपां ददर्श सर्वत इति शेषः विवेश च मतंगसरसा वक्ष्येदेनेति वे
द्यम् ३ विशिष्टादिकं च पीतां ताम्र नाम्नस्य पदमाविशन् विचरन् दंडकारण्यं भवान् सोपसंगाति ३१ इति श्रीरामाभिरामे

श्री। रा। आ। टी। १५२

श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकांडे पंचसप्ततितमः सर्गः ७५

504

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ श्रेयो व्याख्यानगुर्वेर्थसत्कारास्यमिरोवसन् पाडकेभवनायाद्दालरामः श्रारांमा

म । अथ रामस्य राज्याभिषेकार्हगुणान्स्वतिपादयितुं राज्याभिषेकादि वशतिपादयितुमेनदारंभः मात

लकुले मातलगृहं प्रनवः सोरस्म लक्ष्मणामवलवद्यामाश्रयपश्रक्रे ॥

याद्दतिः नित्यशत्रुघ्नः कामादय लहंतानीतः श्रेनेन विनामातल

ॐमञ्जनामातलकुले भरतेनन दानघः शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नः ॥

नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥॥॥ सनवनिवसद्भ्रातासहसत्का

रसत्कृतः मातलेनाश्वपति नाश्वस्वेहेनलालितः ॥२॥

यद्दभस्समानसललमसलालमिति पियानीनचन्यर्थः प्रीत्या भरतवि

बयस्नेहेन पुरस्कृतो प्रक्रः ने नभरतनिवेंयेनगमनशोका वा ॥

विनाकिंच ॥ भरतेन प्रीत्या पुरस्कृतः प्रथेसवः कृत त्वेन परस्परानुरागस्नवनम् ॥१॥ सभरतः नत्रमा

तलकेनविशिशवस्ता भरणभोजनादिरूपसत्कारेण सत्कृतः प्रवृद्धेनेन पुत्रादप्यधिकस्नेहेने त्या ॥

देवानांवरेणाभिवज्रपाणिनिविशेषणंवज्रपाणिना प्रार्थितेनदेवानांवरेणवामनेनादितिरिवेत्यर्थः इत्यन्ये
गुणावत्तरइत्युक्तंगुणानेवाह सहीतिरूपेणावाप्पेमौंदर्यंवश्रुतयागुणेषुदोषनाविष्करणेन इ हितः भूमा
वनपमः इक्ष्वाकुगणाविषयेमतः कौसल्यायाः इति पोषः दशरथोपमंत्वत्प्रमाणगुणैर्वीर्ये १ मृदुपूर्वंस्मरेह
क्तिपूर्वंपरुषमन्तरेणप्रतिपद्यतेन जनेनपरुषमुच्यमानोपिपरुषमन्तरेणप्रतिपद्यतेन प्रयच्छति १- शान्त

कौसल्याशुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा यथावरेणदेवानामदितिर्वज्रपाणिना ८ सहिरूपोप
पन्नश्चवीर्यवाननसूयकः भूमावनुपमः सूनुर्गुणैर्दशरथोपमः ९ सचनित्यंप्रशान्तात्मामृदुपू
र्वंचभाषते उच्यमानोपिपरुषंनोत्तरंप्रतिपद्यते १- कदाचिदुपकारेणकृतेनैकेनतुष्यति नस्मर
त्यपकाराणांशतमप्यात्मवत्तया ११ शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्चसज्जनैः कथयन्नास्तवैनित्य

मवंतेत्रात्मवत्तयास्वाधीनांतःकरणतया ११ शीलंसच्चरितंज्ञानमात्मानात्मविवेकस्तानेंवेदतदर्थज्ञानेच
श्रुतयोग्यान्तरेष्वपिश्रुतशास्त्रपरिश्रमयोग्यकालस्ययदंतरंमध्यंतेष्वपिसज्जनैरेवशास्त्ररहस्यंकथयन्नास्
तथान्यदानतकेनतिकन्यायमितिइतजनेकसंभाषणे १२ १२ १२

तत्रापिताद्दशासत्कारवत्यपिमातल्लश्हेकामतः कामैरभिमतविषयैः सार्वविभक्तिकस्तसिः तर्पमाणौ अनेन सार्वविकीविषयस्त्वानिह्नत्तिर्वा पितामहं अनेन शुश्रूषाकालासनै येनधर्मलोपभयात् पितृस्मरणमिति रुचिते स्मरतां अद्भावश्चार्षः १ प्रोषितौविदेशगतौ ४ विनिर्हन्ताविनिर्गता: अनेन राज्ञोविस्मृत्य

तत्रापितिवसंतौतौतर्पमाणौचकामतः भ्रातरौस्मरतांवीरौहृहंद्रपरयंत्रपं १ राजापितौमहाते जाः स्मारप्रोषितौमृतौ उभौभरतशत्रुघ्नौमहेद्रवरुणोपमौ ४ सर्वएवतुतेसृष्टावतारः पुरुषर्षभाः स्वशरीराहिनिर्हन्ताश्चत्वारइववाहवः ५ तेषामपिमहातेजारामोरतिकरःपितुः स्वयंभूरिवभूतानांवभूवगुणवत्तरः ६ सहिदेवैरुदीर्णस्यरावणस्यवधार्थिभिः अर्थितोमानुषेलोकेजज्ञेविष्णुःसनातनः ७

केषुचित् ५ तत्रापिरामस्यात्यंताभिमतत्वमुत्कर्षंचाहतेषामितितेषामपिसर्वेषांपितूरामोरतिकरोवभूव भूतानांप्राणिनांमध्येस्वयंभूरिवप्रागुणवत्तरश्चवभूव १ गुणवत्तरत्वेहेतुःसहीतिउदीर्णस्यदृप्तस्यअर्थितः प्रार्थितः जज्ञेप्राविर्भूतः ७७७

अ
रा
१

नाश्रेयसि अश्रेयस्करे निषिद्धकर्मणीत्यर्थः धर्मविरुद्धकथाकथनविनोदादात्मश्लाघसंनिहितविमोकनिर्वाहकयुक्ति
वक्ता १७ अरोगः स्वस्थेनेन सत्कर्मानुष्ठानसामर्थ्यं वपुष्मान् विपुलांसत्वादिलक्षणाद्युक्तविशेषवान् देशकाल
वित् तत्तत्कर्मयोग्यदेशकालज्ञाता निग्रहानुग्रहाय पुरुषाणां धर्मिष्ठत्वाधर्मिष्ठत्वरूपसारज्ञाता सत्पुरुषरा
मस्तो साधुः सर्वगुणयुक्तो ब्रह्मणा कृतः १८ एवं श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तत्वोपदेशोपि दायावस्तत्र प्रजानायचशुन

वि

नाश्रेयसि रतो यश्च न विरुद्धकथारुचिः उत्तरोत्तरयुक्तीनां वक्ता वाचस्पतिर्यथा १७ अरोगस्तरुणो वा
ग्मी वपुष्मान् देशकालवित् लोके पुरुषसारज्ञः साधुरेको विनिर्मितः १८ स तु श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्र
जानां पार्थिवात्मजः बहिश्चर इव प्राणो बभूव गुणतः प्रियः १९ सर्वविद्याव्रतस्नातो यथावत्सा
ङ्गवेदवित् इष्वस्त्रे च पितुः श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः २०

कृपरि पातिसमन्विति श्रेष्ठगुणैः कर्तृभिर्वर्द्धमानैः स्वप्राणसादृश्यकल्पनात्सजातो रामाधिकमिष्टतास्तीति स्वा
चितगणतः गुणैः १९ सर्वविद्येति तत्प्रापेतिं ब्रह्मचर्यव्रतानंतरमेव स्नातः कृतसमावर्तनः अतएव
यथावदित्यादि इष्वस्त्रे मंत्रहीनाः समंत्राश्च सायकाः तत्समाहारे स्त्रे इहेद्धः पितुः श्रेष्ठस्तदपेक्षया श्रेष्ठः २०

507

१

मधुराभाषी मधुरमाभाषितं शीलमस्य पूर्वभाषी आगतान्प्रति प्रथममाभाषणशीलः स्मिताभिमुख्यप्रदर्शकः। अथ मधुरं
प्राहृतः प्रियमर्पितः नच विस्मितः अग्राम्यवार्त्तः ९३ नचानृतकथः तेन सदा सत्यवचनायो भाववृद्धेरो वा
प्यते अनुरक्तोनुरंजितः अनभावितरूपथे: अनुरज्यते अनुरंजयतीति तेन परस्परानुरागः ९४ अनुक्रोशो दयार्द्रः
दिव्यशनदानं दीनानुकंपी दीनानुकंपया तदभिलषितप्रापकः। अतोनपोनकृकोंप्रग्रहो दुष्टनिग्रहहेतुः द्विषि नि

उहिमान्मधुराभाषी पूर्वभाषी प्रियंवदः। वीर्यवान्नच वीर्येण महता स्वेन विस्मितः ९३ नचानृत
कथो विद्वान्वृद्धानां प्रतिपूजकः। अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजाश्चाप्यनुरज्यते ९४ सानुक्रोशो जितक्रो
धो ब्राह्मणप्रतिपूजकः। दीनानुकंपी धर्मज्ञो नित्यं प्रग्रहवाञ्छुचिः ९५ कुलोचितमतिः क्षात्रं स्वध
र्मं बहु मन्यते मन्यते परया प्रीत्या महत्स्वर्गफलं ततः। ९६

प्रग्रहश्च ९५ कुलोचितमतिः स्वकुलोचितदयादाक्षिण्यशरणागतसंरक्षणादिधर्मैकप्रवणबुद्धिः।
अतएव क्षात्रं धर्मं प्रजापालनादि बहुमन्यते ततः क्षात्रधर्मात्प्रजापालनजन्यया शत्रुसंहारजन्यया च की
र्त्या मतः स्वर्गरूपफलं साध्यं मन्यते यतोऽतः क्षात्रं स्वधर्मं बहुमन्यत इत्येवमर्थः ९६

प्रग्रहो निग्रहः प्रग्राम्यायं यथोचितं कर्म विचक्षणः २५ ऽक्रमर्थमेव विवृणोत्तमस्तन्नेत्र इत्यनुग्रहणे संग्रहः स्त्री
कामकलेनानुग्रहणं सपरिवारस्य पालनं प्रग्रहणं ॥ इति पाठेप्ययमेवार्थः तत्र ग्रहस्य चकरणे स्थानविद्
णा कालज्ञः आयकर्मणि उपायज्ञः प्रयोग्यो म भूकारस्व प्रजाभ्यः करेणाधने यग्रहणे कर्मणि चतुरः इत्यर्थः क
विदाय प्रयुंचार्थेन चतुर्भागेन वा पुनः पादभागास्त्रिभिर्वापि वियुः कार्योत्र पेशि हितशास्त्रे दृष्टव्ययकर्मज्ञः २६
व्यामिश्रकेषु प्राकृतादिभाषामिश्रनाटकादिषु श्रेष्ठो निपुणाः अर्थधर्मौ सशास्त्रतदाविरोधनस्ववतत्रः का

मस्संग्रहानुग्रहणे स्थानविन्निग्रहस्य च आयकर्मण्युपायज्ञः संदृष्टव्ययकर्मवित् २६ श्रेष्ठो मास्स
म्हेषु प्राप्तो व्यामिश्रकेषु च अर्थधर्मौ च संशश्य स्ववितथोनचालसः २७ वैहारिकाणां शिल्पानां
विज्ञाता धर्मविभागवित् आरोहे विनये चैव प्रक्षोभावारणा वाजितः २८ धनुर्वेदविदां श्रेष्ठो लोके निर्ष्यसंमतः
अभियाता प्रहर्ता च सेनानय

मसेवी त्वर्थः कर्तव्ये आलस्यरहितः २७ वैहारिकाणां क्रीडाप्रयोजनानां ॥
शिल्पानां गीतवाद्यचक्रमादीनां विज्ञाता अर्थविभागवित् धर्माय यशसेऽर्थाय आत्मने स्वजनाय च पंच
धा विभजन्वित् मिहामुत्र च शोभते इत्युक्तेस्तान् विभजनज्ञः विनयो विविधगत्यानयने शिक्षणं वा २८
अभियाता परसेनाभिमुखे याता प्रहर्ता शत्रूणां सेनानयः चक्रादिव्यूहेन सेनानयनस्तत्र विशारदो निपुणः

508

कल्याणानामभिजनो जन्मभूमिः अदीनः क्षोभहेतावपि अक्षुब्धांतःकरणः सत्यवाक् ऋजुः अकुटिलः वृद्धैरभिविनीतः शिक्षितः २१ स्मृतिः प्रतिभा तयोर्भेदः संस्तेप्याकृतः लौकिके कृतकल्पः संपादितसामर्थ्यः स
मयाचारे धर्मे विशारदः कुशलः २२ निभृतो विनीतः संवृताकारो गूढाभिप्रायः गुप्तमंत्रः इंगितादिफलपर्यं
तमन्याविदितमंत्रः गुप्तमंत्रेरिपि पाठः प्रवरः गुप्तैः मित्रत्वेन सर्वज्ञातैः नाटकादिषु परवाक्यभेदादो मरक्षसहा

कल्याणाभिजनः साधुरदीनः सत्यवागृजुः वृद्धैरभिविनीतश्च द्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः २१ धर्मकामा
र्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् लौकिके समयाचारे कृतकल्पो विशारदः २२ निभृतः संवृताका
रो गुप्तमंत्रः सहायवान् अमोघक्रोधहर्षश्च त्यागसंयमकालवित् २३ दृढभक्तिः स्थिरप्रज्ञो नासद्ग्रा
ही न दुर्वचः निस्तंद्रीरप्रमत्तश्च स्वदोषपरदोषवित् २४ शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुषांतरकोविदः
यः प्रग्रहानुग्रहयोर्यथान्यायं विचक्षणः २५

यः अमोघा विनोदे स त्यागे दाने संयमे न्याय्येनार्जनेन [illegible] त्समयज्ञः २३ दृढभक्तिर्गुर्वा
दिषु स्थिरप्रज्ञः विस्मृतिहीनः नासद्ग्राही असदस्त्वग्रहणशीलो न न दुर्वचः परोद्वेजकवचनहीनः निस्तंद्री
निरालस्यः स्वीयानां दोषः स्वदोषः २४ कृतज्ञः परेणाल्पमपि कृतमुपकारं जानातीति पुरुषाणामंत

रंतारतम्यं तद्विवेचने कोविदः महाकुलीनामंतरमभिप्रायस्तज्ज्ञः

रा॰ श्री ५

प्रीतिरभिलाषा अभिलाषाप्रकारमाह कदानामेति स्वर्ग पयेइति रानेद॰ ४० पर्जन्योमेघः ४८ अनेनवय
साबाधकेननयाभूतमात्मजेदृष्ट्वायथास्वर्गंयथाकालंपयायोभपवास्वर्गमवाप्नुयामितिचिंतोचक्रेइत्यन्व
कोधगणान्वयः ४॰ ते॰ नृकैः पतेरिति पादेष्वेवमेवविशिष्टकृत्यादन्येष्वापरिक्लिष्टैर्लोकलोकोसमतेनस्र
सिद्धेगणोत्पलाद्वित ४१ तेऽज्ञानकैः समदितेरोणयैक पुत्रं समीत्यदृष्ट्वासचिवैःस धैनिश्चिततादृशा।

प॰ ५२

पश्चात्स यद्गीतिरिदि दिसंपरिवर्तते कदानामसतंइत्याभिषिक्तमहेप्रियं ४० वृद्धिकामाहिलो
कस्यसर्वभूतानकैपकः मनः प्रियतरोलोकेपर्जन्यइववृष्टिमान् यमप्राकृसमोवीर्येबृहस्पतिसमो
मतो महीधरसमोधृत्यामत्तश्चगुणवत्तरः महीमहमिमांकृत्स्नामधितिष्ठतमात्मजे अनेनवयसा
दृष्ट्वायथास्वर्गमवाप्नुयां ४॰ इत्येवंविविधैरेतैरन्यपार्थिवदुर्लभैः शिष्टैरपरिमेयैश्चलोकेलोकोत्त
मैर्गुणैः ४१ तंसमीक्ष्यतदाराजायुक्तंसमुदितेर्गुणैः निश्चित्यसचिवैःसार्धंयौवराज्यममन्यत ४२ दिवि
रितेभ्रमोचघोरमुत्पातजंभयं स

गणावतेनपुत्रस्ययौवराज्येप्रमन्यतविचारितवान् ४२ दिवुत्पाता
ग्रहैर्नृत्यजा दिवेकालं अतरिक्ष महावातादिरादाहादयः भूमुत्पाताः भूकंपादयः तज्जंतज्जनितभयमात्म ति
हेमत्रिभ्यःसंवत्सरऽज्ञवान् तथारामाभिषेककारणांतरमात्मनः शरीरजरांचावोचत् अनेनोत्पातस्य वि

वृद्धस्थापितोयमात्मावसंगदिति चत्तारिविवर्जनात्

रामाभिषेकस्यपरमातिसर्वायकोपिना ५

509

मत्सरः परसंपत्द्वेषः ९ भूतानां प्राणिनां सिद्धानामिति पाठे सिद्धा देवभेदा इति कतककृत् कालवशः कालप्रा
प्तेष्वप्राकृतवनदनमारणस्वायत्तसर्वपरिकर इति यावत् ३१ एवं द्विवारं श्रेष्ठैः गुणैः उपपाद्य पुनरपि दार्ढ्याय त
दुपपादयति संमत इत्यादि क्षमाप्रधानैर्गुणैः वसुधायास्तुल्य इति परेणान्वयः ३२ तथेति कान्तैरिष्टैः तथा श्री
अप्रधृष्यश्च संग्रामे क्रुद्धैरपि सुरासुरैः अनसूयो जितक्रोधो न दृप्तो न च मत्सरी ३० नावज्ञेयश्च भूतानां
न च कालवशानुगः एवं श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ३१ संमतस्त्रिषु लोकेषु वसुधायाः क्षमा
गुणैः बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्येणापि शचीपतेः ३२ तथा सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैः पितुः गुणै
र्विरुरुचे रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ३३ तमेवंवृत्तसंपन्नमप्रधृष्यपराक्रमं लोकपालोपमं नाथमा
कामयत मेदिनी ३४ एतैस्तु बहुभिर्युक्तं गुणैरनुपमैः सुतं दृष्ट्वा दशरथो राजा चक्रे चिन्तां परंतपः ३५
अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः प्रीतिरेषा कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति ३६

तिसंजननैर्गुणैः करणैः विरुरुचे इत्यन्वयः ३३ एवमभिषेकोपयोगिगुणश्रेष्ठसमत्त्वाद्राज्याभिषेकं
द्योतयति तमेवमिति मेदिनीतद्देवतात द्वतिप्रजाश्च ३४ चिन्ताप्रकारमाह अथेति मयि जीवति रामो राजा क
थं भवेत् तादृशस्य तस्य दर्शनजा एषा मत्प्रीतिः कदा निर्वर्तनीया च श्रीः निर्मम कथं स्यादिति चिन्ता वभूवेत्यन्वयः

राजवितीर्णेषु राजदर्शितेषु नियतानियतदेशाधिपत्यापदभाजस्सर्वमात्रनिरीक्षकाः ५९ मानः सत्कारः पुराल
यैः राजसेवार्थमत्रागत्यास्थितैः जानपदैः स्वस्वदेशस्थैः उपोपविष्टैः सभायां स्वस्वसमीपोपविष्टैः सहस्रचक्षुरिंद्रः शा
जापि चारैरलत्यान्तैरेव सर्वप्रजाराजचित्तस्य ज्ञाने ६१ इति रामायणटीकायां प्रथमः सर्गः १ अथ राज्याभिषेकस्य

अथ राजवितीर्णेषु विविधेष्वासनेषु च राजानमेवाभिमुखा निषेदुर्नियता नृपाः ५ स लब्धमानैर्विन
यान्वितैर्नृपैः पुरालयैर्जानपदैश्च मानवैः उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतो बभौ सहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः ५१
इत्ययोध्याकाण्डे प्रथमः सर्गः १ ततः परिषदं सर्वामामंत्र्य वसुधाधिपः हितमुद्धर्षणं चेवमुवाच
प्रथितं वचः १ दुंदुभिस्वरकल्पेन गंभीरेणानुनादिना स्वरेण महता राजा जीमूत इव नादयन् २
राजलक्षणयुक्तेन कांतेनानुपमेन च उवाच रसयुक्तेन स्वरेण नृपतिर्नृपान् ३

सर्वप्रजार्थत्वात् तदनुमतये आह राजेत्यादि तत इति आमंत्र्य अभिमुखीकृत्य हितं श्रेयस्करं अत एवोद्धर्षणं
उत्कृष्टहर्षजनकं प्रथितं सर्वजनश्रव्यं यथा भवति तथोवाच १ तदेवाह दुंदुभीति अनुनादः प्रतिध्वनिः नादयन्
दिश इति शेषः २ स्वरे राजलक्षणयुक्तं स्निग्धगंभीरत्वादि युक्तं कांतेन मधुरत्वादिना रसयुक्तेन श्रु

रा॰ अ॰ १

५१०

रामायणटीका २

श्रुण्यात्मनः शोकापनुदं शोकहर्त् शर्णोवं इमं राघवस्य महात्मनो रामस्य संप्रियत्वं राज्याभिषेकेण सर्वानं दक
रत्वं बुद्धये ज्ञातवान् ५१ मतश्चात्मनश्च श्रेयसे प्रजानां च श्रेयसे प्रियेण च प्रजानिष्ट राम विषयप्रीतिरूपह
तत्वा च भक्त्या च रामपालनेन प्रजा यन्याभवं विति प्रजाविषय स्नेहेनेव सन्दर्यामत्रिणः रामाभिषेकायत्व
रितवान् ५५ तरयिवाच नानानगरवासिन स्तत्राधिकृतान् भिन्नजनपदस्थानामितवसे त्रिहारासमानिनाय

प्रणीचे ज्ञाननस्या यशोकापनुदमात्मनः लोके रामस्य बुद्धये संप्रियत्वे महात्मनः ५४ आत्मनश्च प्र
जानां च श्रेयसे च प्रियेण च प्राप्तकाले समर्थमात्मा मन्त्रिभिः स्तवाद्वपः ५५ नानानगरवास्तव्यान्य
प्यजानपदानपि समानिनाय मेदिन्यां प्रधानान्पृथिवीपतिः ५६ तान्वेश्मनानाभरणैर्यथार्हं प्रति
पूजितान् ददर्शालंकृतो राजा प्रजापतिरिव प्रजाः ५७ नतु केकयराजानं जनकं वा नराधिपः त्वरया
चानयामास पश्चात्तौ श्रोष्यतः प्रियं ५८ अथोपविष्टे नृपतौ तस्मिन्परपुरार्दने ततः प्रविविशुः शेषा

५६

म

देवमनानाभरणैः सत्ह्राने: प्रजापतिर्ब्रह्मा ५७ केकयादीनानयने हेतुस्त्वरयाचेति चतुर्थोऽभिषेकविषय
त्वरयानिनयन्नः प्रियं रामाभिषेकं श्रोष्यतीति विचार्यमिति शेषः अत्र भरतजनकयोरागमने विघ्नभियादेवास्त्वया
बुद्धिं रामे दत्तवंतः इति भावः ५८ शेषाः केकयजनकव्यतिरिक्ताश्चामन्त्रा: ५९

रामायणटीकायाम ५२

प्रजाहिते पुत्रं कृत्वा तं नियुज्य अनुमान्य कृतानुमतिकान्कृत्वा १० राजार्हत्वं पुत्रस्य दर्शयति अनुजात इति म
त्तस्तु वपि सर्वैर्गुणैर्विशिष्टो जात इत्यर्थः इत्थंभूताख्यानविषये नु कर्मप्रवचनीय इति मामिति द्वितीया स्व
हेति गुणाधिकगुणवतामप्याह पुरंदरेति ११ पुष्येण युक्तं चंद्रमिव सर्वकाम्यमिदि दत्ते यौवराज्ये तत्पदे

सोऽहं विश्राममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते सन्निकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान् १० अनुजा
तो हि मां सर्वैर्गुणैः श्रेष्ठो ममात्मजः पुरंदरसमो वीर्ये रामः परपुरंजयः ११ तं चंद्रमिव पुष्येण युक्तं
धर्मभृतां वरं यौवराज्ये नियोक्तास्मि प्रातः पुरुषपुंगवं १२ अनुरूपः स वो नाथो लक्ष्मीवांल्लक्ष्मणा
ग्रजः त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवत्तरं १३ अनेन श्रेयसा सद्यः संयोज्याहमिमां महीं गतक्ले
शो भविष्यामि सुते तस्मिन्निवेश्य वै १४

प्रातर्नियोक्तास्मीति त्वदनुमत्या पुंगवं श्रेष्ठं १२ स वो युष्माकं नाथो राजा अनुरूपो योग्यः येन राज्ञा न केवलं युष्माकमेव
नाथवत्ता पितु त्रैलोक्यमपि नाथवत्तरं भवेत् एवंप्रभावो राम इति भावः १३ श्रेयसा प्रशस्तरेण रामेण महीं संयो
ज्य राज्याभिषेकद्वारेणेत्यर्थः एवं सति तस्मिन्सुते तत्पालनभारं निवेश्य गतक्लेशो भविष्यामि १४

मे राज्यं मया संप्रतिपाल्यमानं मम पूर्वैर्मन्वादिभिः पालितमिति विदितमित्यन्वयः ५ ततः किं तत्राह सोहमि
ति श्रेयसा राम राज्याभिषेकद्वारा विशिष्टेन सत्त्वेन यतः इक्ष्वाकुभिः प्रतिपालितमत एव सत्त्वो वाहं ५ पूर्वैर्म
न्वादिभिः पंथानं प्रजापालनमार्गं श्रुतिनिर्देशेन सम्यक् अनिरमेत्तेनाय यथाशक्तीति विनयप्रदर्शनं ६ जरितेश्रा

विदितं भवता मेतद्यथा मे राज्यमुत्तमं पूर्वकैर्मम राजेन्द्रैः सुतवत्परिपालितं ५ सोहमिक्ष्वाकुभिः स
र्वैर्नरेन्द्रैः प्रतिपालितं श्रेयसा योक्तुमिच्छामि सुखार्हमखिलं जगत् ५ मयाप्याचरितं पूर्वैः पंथा
नमनुगच्छता प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिताः ६ इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हि
ते पाण्डुरस्यातपत्रस्य छायायां जरितं मया ७ प्राप्य वर्षसहस्राणि बहून्यायूंषि जीवतः जीर्णस्या
स्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये ८ राजप्रभावजुष्टां च दुर्वहामजितेन्द्रियैः परिश्रान्तोस्मि लो
कस्य गुर्वीं धर्मधुरं वहन् ९

पितृत्वं केतं न कदापि प्रजापालनविरोधेन विषयासक्तिः कृतेति भावः ७ वर्षसहस्राणि षष्टिवर्षसह
स्राणि बहून्यायूंषि वत्सरगणानहं पालनेकप्रकर्षात् विश्रान्तिं प्रजाचिंताराहित्यरूपिणीं ८ राजप्रभावाः रू
पो यावत् एत्तत् केन च विकृतिर्हेतो शता ९

भावं धर्म विषयमभिप्रायं वल्लभेनानघो वल्लेवाचारमा: १९ समतोयकहूपतीरागता: प्रामाबुहुयो येषां ते मंत्र
यितं प्रहृताः इति शेषः मंत्रेणा तत्राज्ञानाथ पुनः पुनः पर्यालोचनेन निश्चितम् २० अनेकेत्यादिपदे बहुव्रीहिः सोहा

तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः ब्राह्मणा बलमुख्याश्च पौरजानपदैः सह १९ समेत्य ते मंत्र
यित्वा समतागतबुद्धयः ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं नृप २० अनेकवर्षसाहस्रो वृद्धस्त्वमसि पार्थि
व स रामं युवराजानमभिषिंचस्व पार्थिव २१ इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलं गजेन महता
यांतं राममछत्रावृताननं २२ इति तद्वचनं श्रुत्वा राजा तेषां मनःप्रियं अज्ञानन्निव जिज्ञासुरिदं वचन
मब्रवीत् २३ श्रुत्वैतद्वचनं यन्मे राघवं पतिमिच्छथ राजानः संशयोयं मे तदिदं ब्रूत तत्वतः २४

सेत्वार्थिको गाभुवराजानमिति समासांतविधेरनित्यत्वात्जभावः २१ इच्छाम कृताभिषेकं द्रष्टुमिति
शेषः २२ अज्ञानन्निव तदभिषेकस्य सर्वमनःप्रियत्वं ज्ञानन्नपि अज्ञानन्निव प्रजाभ्यो वास्पष्टं जिज्ञासुः
२३ हे राजानो मे वचनं श्रुत्वा न निर्वेधादेव केवलं रामं पतिमिच्छथ न वास्तवं इति संशयः २४

श्री रा. २

512

२

मेद्दंत्वभिषेकरूपंकार्यं यदिदंमयात्वामपृष्ट्वैवचिंतितंभवतामन्तरूपार्थंस्वनकालप्रयोजनावहंच तदाभवं
तोमम अत्रनमन्यंता अनमतिप्रयुक्तंतहर्षप्रकत्वाहंकारस्य स्वरूपोनकार्यमदोषाय इत्येतिविमृश्यवाकु
थकेनप्रकारेणकिंकरवाणीतिहृदंत्वितिशेषः १५ ननुत्वदीयकः कोहिताहितविचारसमर्थोऽस्तत्राह
यद्यपीतिप्रद्वाचिंतायद्यपिममप्रीतिस्तद्विषयातथापिअन्यतहितयद्यस्तितदाविचिंत्यतांयतोमध्यस्था

यदिदंमेनृपार्थंमयातात्असमंचितं भवंतोमेनमन्यंतेकथंवाकरवाण्यहं १५ यद्यप्येषाममप्री
तिर्हितमन्यादृशंतता अन्यामध्यस्थचिंतातविमर्दाभ्यधिकोदया १६ इतिब्रुवंतेमुदिताःप्रपनंद्य
पौरा हृष्टिमंतमहामेघनंदंतइवबर्हिणः १७ स्निग्धोनुनादःसंजज्ञेततोहर्षसमीरितः जा
नौघाहुष्टसन्नादोमेदिनींकंपयन्निव १८

नोऽस्माकंहर्षहीनानांचिंतातद्विचारस्तत्तहतांचिंतापेत्तयान्याविलक्षणातदेवाहविमर्देनक्षवीपरपक्षसंचर्चे
णाभ्यधिकोदयात्र्यधिकार्यप्रादुर्भावकवतीति १६ हृष्टिमंतंमहामेघंहृष्ट्वानंदंतोबर्हिणइवमुदितान्पौरान्
पं प्रनंदत प्रशंसापूर्वंमंगीचक्रुः १७ अनुनादःसामंतकृतहर्षजवाक्यप्रतिध्वनिःसंजज्ञेसभायामि
तिशेषः जनौघानामरचुष्टेनपाहृष्टःसंभवननादःप्रतिध्वनिःपृथिवींकंपयन्निवसंजज्ञेवाहिरितिशेषः

किमतमितिपारेराजत्सानमित्स्पः। १८

रा० बा० ५

भावेन इत्योदेत्कन्यूनत्वेनान्वयः प्रत्येकगुणेषु एकैकस्योपमानत्वदर्शनेरामनिष्ठगुणानामनन्तैकवास्य
मभवोदर्शितः १८ सर्वथाप्रतिनृत्ताश्रनसूयकोऽसूयाविषयासूयारहितः सान्त्वयिताउः विनीतोउः स्वशमयिता स्त्र
त्ता: प्रियवचनः ११ मउः सकरोपासनः स्थिरचित्तनवमतिसंकटेपिअंगीकृतापरित्यागः भव्योदर्शपः अनसू

[illegible] २९ अज्ञाखाव
त्वेवंदसर्वस्तथायात्तमागुणाः तुष्याहहस्पतेस्तल्येवीर्यसाज्ञास्कवोपतेः १८ धर्मज्ञः सत्यसंधश्च
शीलवाननसूयकः ज्ञोतः सान्त्वयिताश्रुत्ता: कृतज्ञोविजितेन्द्रियः मउः स्थिरचितश्चसदाभव्यो
नसूयकः प्रियवादीचभूतानांसत्यवादीचराघव ः ३२ बहुश्रुतानांवृद्धानांब्राह्मणानामुपासि
ता तेनास्येहातुलाकीर्तिर्यशस्तेजश्चवर्धते ३३ देवासुरमनुष्याणांसर्वास्त्रेषुविशारदः सम्या
ग्विद्याव्रतस्नातोयथावत्साङ्गवेदवित् ३४

यकोन्यनिष्ठासूयायाअविषयः भूतानांप्राणिनां ३२ तेनोक्तगुणसमूहेनकीर्तिः शौर्यादिजायशोदा
नादिजाप्रसिद्धिः तेजः शौर्यंदेवासुरेत्यादिनिर्धारणेषष्ठी ३५

५

513

मे धर्माद्वीजमाह कथंनिति युवराजं तेन युक्तात् नानाविधाः धर्माणामपि संभव इति भावः २५ अस्मिन्नाथ
मे लेशसंभावनापीत्याशयेनोक्तं पश्यंतीति इति ते नृपाः कल्याण गुणाः प्रजाकल्याणजनका गुणाः २६ दे

कथं नु मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति भवंतो द्रष्टुमिच्छंति युवराजं महाबलं २५ ते तमूचुर्म
हात्मानं पौरजानपदैः सह बहवो नृप कल्याण गुणाः संति सुतस्य ते २६ गुणान्गुणवतो
देवदेवकल्पस्य धीमतः प्रियानानंदनान्कृत्स्नान्प्रवक्ष्यामोद्य तान् शृणु २७ दिव्यैर्गुणैः शक्रस
मो रामः सत्यपराक्रमः इक्ष्वाकुभ्योपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशांपते २८ रामः सत्पुरुषो लो
के सत्यः सत्यपरायणः साक्षाद्रामाद्विनिर्यातो धर्मश्चापि श्रिया सह २९

वकल्पस्य देवतुल्यस्य रामस्य प्रियान् शत्रूणामपि आनंदान् अनिष्टनिवारणपूर्वकेष्टप्रापकत्वेनानंद
जनकान् २७ दिव्यैरमानुषैः इक्ष्वाकुभ्य इक्ष्वाकुभ्यः अतिरिक्तोऽधिकः २८ साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तः रामे
णैव प्रतिष्ठापित इत्यर्थः श्रियाश्रय्येन २९ ॥ ॥२९ २९

श्री॰
रा॰
९

नविगृह्यकथारुचिः विग्रहो हृष्याकलहस्तं हात्वा जल्पवितंडादिकथारुचिर्यस्यानेत्यर्थः नविगृह्यकथारुचि रितिपाठेनिंद्यकथारुचिर्नेत्यर्थः ४२ ४३ शौर्यंप्र हर्षनिर्भयप्रवेशसामर्थ्यंवीर्यंस्वस्याविकार म

उत्सवेषुच सर्वेषु पितेवपरितुष्यति सत्यवादीमहेष्वासोवृद्धसेवीजितेंद्रियः ४१ स्मितपूर्वाभिभाषी चधर्मंसर्वात्मनाश्रितः सम्यग्योक्ताश्रेयसांचनविगृह्यकथारुचिः उत्तरोत्तरयुक्तौचवक्तावाचस्पति र्यथा सुभ्रूरायतताम्राक्षःसाक्षाद्विष्णुरिवस्वयं ४२ रामोलोकाभिरामोयंशौर्यवीर्यपराक्रमैः प्र जापालनसंयुक्तोनरागोपहतेंद्रियः ४४ शक्तस्त्रैलोक्यमप्येषभोक्तुंकिंनुमहीमिमां नास्यक्रो धःप्रसादश्चनिरर्थोस्तिकदाचन हंत्येषनियमाद्वध्यानवध्येषुनकुप्यति युनक्त्यर्थैःप्रहृष्टश्चत मसौयत्रतुष्यति ४६ दांतैःसर्वप्रजाकांतैःप्रीतिसंजननैर्नृणां गुणैर्विरोचतेरामोदीप्तःसूर्यइ वांशुभिः ४७

४४

स्याविकारापादनंपराक्रमोयुद्धेलघुसंचारःरागोनिषयेच्छा ४४ ४५ क्रोधप्रसादसाफल्यमेवोपपाद यति हंतीत्यादियत्रयस्मिन्विषयेसंतोषस्तमर्थैःस्वरयतीत्यर्थः ४६ दांतैःस्वमनोदमनैः ४७

514

१०

गांधर्वे संगीतशास्त्रे कल्याणा नाम अभिजनो वासस्थानं अदीनः क्षोभहेतावप्यनभिभूत आत्मा चित्तं यस्य
३५ अभिविनीतः शिक्षितः धर्मेर्थे च नैपुणं येषां तैः ग्रामेति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदं ग्रामस्य नगरस्य
वा रक्षार्थं संग्रामे यदा व्रजतीत्यर्थः ३६।३७ पिता औरसान् पुत्रानिव पौरान् कुशलं पृच्छतीत्यन्वयः शु

गांधर्वे च भुवि श्रेष्ठो वभूव भरताग्रजः कल्याणाभिजनः साधुरदीनात्मा महामतिः ३५ द्विजै
रभिविनीतश्च श्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः यदा व्रजति संग्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा ३६ गत्वा सौमित्रिस
हितो नाविजित्य निवर्तते संग्रामात्पुनरागत्य कुंजरेण रथेन वा ३७ पौरान्स्वजनवन्नित्यं कुशलं
परिपृच्छति पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेष्यशिष्यगणेषु च ३८ निखिलेनानुपूर्व्याच पिता पुत्रानिवौरसा
न् शुश्रूषन्ते च वः शिष्याः कच्चिद्वर्मसु दंशिताः ३९ इति वः पुरुषव्याघ्रः सदा रामोऽभिभाषते
व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ४०

श्रूषन्ते वचः शिष्या इति वाक्यानां प्रतिप्रश्नः वर्मसु दंशिता अवहिता भृत्या वः सेवन्त इति तृतीयान् प्र
तिप्रश्नः कच्चिदिति प्रश्नः कच्चिद्वर्मसु दंशिता इति पाठः ३९ व्यसने दुःखितः ४० यथा पुत्रजन्मनैव पिता आ
नंदवान्भवति तथा प्रजानामानंदेन राम इति भावः ४१

अ॰ रा॰ ११

515

अंजलिपद्मानि अंजलिरूपाणि पद्मानि पद्माकारांजलीनितियावत् प्रगृहीतानि प्रकर्षेणशिरसिवद्धानि
प्रतिगृह्य तेषां गणानां अंजलिपद्मानां योगेनास्माप्रतिग्रहः १९ इतिप्रत्यर्चितान् पौरजानपदान् कृत्वा बालग्रणा
निदमब्रवीत् तेषां पौरादीनां श्रावयतां पुरः इत्यर्थः चकारसंग्राह्यमपेन्द्रबालग्रणानि तिवद्धवचनं ४ जनघोषः

तेषामंजलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः प्रतिगृह्याब्रवीद्राजा तेभ्यः प्रियहितं वचः १ अहोस्मि परमप्री
तः प्रभावश्चातुलो मम यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ २१ इति प्रत्यर्चितान्राजा ब्राह्मणानिद
मब्रवीत् वसिष्ठं वामदेवं च तेषामेवोपशृण्वतां १ चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः यौव
राज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यतां ४ राज्ञस्तूपरते वाक्ये जनघोषो महानभूत् शनैस्तस्मिन्प्रशान्ते च
जनघोषे जनाधिपः ५ वसिष्ठं मुनिशार्दूलं राजा वचनमब्रवीत् अभिषेकाय रामस्य यत्कर्म सपरि
च्छदं ६ तदद्य भगवन्सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वसिष्ठो मुनिसत्तमः ७ आदि
देशाग्रतो राज्ञः स्थितान्युक्तान्कृतांजलीन् सुवर्णादीनि रत्नानि बलीन्सर्वौषधीरपि ८ शुक्लमा
ल्यानि लाजांश्च पृथक्च मधुसर्पिषी अहतानि च वासांसि रथं सर्वायुधान्यपि ९

रामाभिषेकसंभारो
पकल्पना जाग्रवराजः ५ वसिष्ठमिति वामदेवोपलक्षणं अग्रपदं च्याद्विष्पविप्रो निकके: परिच्छदः उपकर
णं १० प्रकान्ताख्यानान्मंत्रिणा इति शेषः वलीन्पूजाद्रव्याणि विन्नशामककल्पयानि ८ पृथक्पृथक्पात्रगृहीते

अक्षतानिसर्पाणितदानीकेवर्तैतकायपंचकाडुल्लानि २

मेदिनीतस्यात्मजः ४८ अस्मिंस्तेवंशेदिद्वास्तद्भागेपनश्रेयसिप्रजारक्षणाद्रूपेसमर्थोजातः किंचासौरा
मवत्तव दिद्वाभागेपनमरीचिप्रजापतेः पुत्रःकश्यपप्रद्वपुत्रगणोपुत्रोजातइत्यर्थः ४९ देवासुरादिश्रा
राष्ट्रेपुरवरेचवर्तमानः सर्वोपिजनोरामस्यबल्लादित्याशंसतेआभ्यंतरःसेवकः ५० रामस्यार्थेरामस्य

तमेवंगुणसंपन्नंरामंसत्यपराक्रमं लोकपालोपमंनाथमकामयतमेदिनी ४८ वत्सःश्रेयसिजा
तस्तेदिष्ट्यासौतवराघवः दिष्ट्यापुत्रगुणैःपुत्रोमारीचःकश्यपः ४९ बलमारोग्यमायुश्चरामस्य
स्याविदितात्मनः देवासुरमनुष्येषुसगंधर्वोरगेषुच ५० आशंसतेजनःसर्वोराष्ट्रेपुरवरेतथा आ
भ्यंतरश्चबाह्यश्चपौरजानपदोजनः ५१ स्त्रियोवृद्धास्तरुण्यश्चसायंप्रातःसमाहिताः सर्वान्देवान्
नमस्यंतिरामस्यार्थेमनस्विनः तेषांतद्याचितंदेवत्वत्प्रसादात्समृध्यतां राममिंदीवरश्यामंसर्वशत्रु
निबर्हणं ५३ पश्यामोयौवराज्यस्थंतवराजोत्तमात्मजं ५४ तंदेवदेवोपममात्मजंतेसर्वस्य
लोकस्यहितेनिविष्टं हितायनःक्षिप्रमुदारजुष्टंमुदाभिषेक्तुंवरदत्वमर्हसि ५५ इत्यार्षेरामाय

बल्लादिप्रयोजनार्थं ५२ याचितंप्रार्थितंरामाभिषेकरूपंसमृध्यतांसंपद्यतां ५३ राजोत्तमेतिसंबो
धनं ५४ देवदेवोविष्णुस्तत्समःरूपोयस्तं सर्वलोकहितेनिविष्टंउदारैर्गुणैर्जुष्टं पुत्रंउदारैर्महद्भिःपरि

कल्पं द्वितीयं श्रुतः कल्पायामभिषेकश्यानेवाम्भगणानामेववामादितिभावः चत्वारथ्या हन्ताः अत्रेश्रोदनभक्तं पचत
स्संहिताः दीनामासंहिताः १८ माल्यपाणाः माल्यमर्हेति माल्यमर्चनं तेषुभूमणः शेषपुष्पादयः देवायतनचैत्ययोः
पुष्पकप्रपगुपस्थापयितव्याः तत्र देवतापूजापूर्वकाततचत्र ब्राह्मणतर्पणकार्यमितितात्पर्यं दीर्घाश्रसया
पेघातेवह गोपावर्माणाश्वेतिद्वदः दीर्घांसिवह पोषाइतिपाठे वहदीर्घांसिपाभाङ्गत्पर्थः न्टष्टवासस इत्य

कल्पं द्वितीयामासाद्यतिष्ठेत नरपवेशमनः देवायतनचैत्येषु सान्नभक्ताः सदक्षिणाः १९ उपस्थापयि
तव्याः सुमाल्ययोग्याः पुष्पकप्रपक्व दीर्घासिवद्गोपाश्च सवृद्धाम्टष्टवाससः १९ महाराज्ञोगणोसूताः प्र
विशानमहोदये पर्वस्यादिपविधानक्रियास्तत्र विनिष्ठितो २० चक्रतश्चैवयच्छेषं पार्थिवायनिवेद्य
च कृतमित्येववाञ्छितामभिगम्य जगत्पति २१

पल्लवाणां पूलेकाराणां २९ महोदयेमहोत्सवविशिष्टमंगले विशेषवसिष्ठवामदेवोव्यादिपुष्पाधिकारिणा
इतिशेषः तत्रवरपवेशमनिविनिष्ठितोस्थितोक्रियाः पुरोहितकर्तव्याश्च कृतवरित्तुनरेणान्वयः २० यच्चेवशेष
राज्ञोक्तादन्यदवृषफकुर्त्तव्यं तदपि पार्थिवायनिवेद्यचकृतः ततोजगत्पतिमभिगम्य यथोक्तवचनं उक्त्वा वक्
तमनतिक्रम्य सर्वकृतमिद्धं जानमित्यज्ञतां प्रीतिमानस प्राप्तानंदः तडकंपयत्नकोम्भवविकासादिहर्षः २१

दी० सं० १२
८
516
१२

चामरव्यजने चामरपुच्छनिर्मिते व्यजने १० घ्रातं ओंभानां सौवर्णानां अग्निवर्चसामिन्धने न सवर्णास्थानसुत्तम
त्वेषनिततं समर्थनं ताद्विसहितमत्वेऽ ११ अन्यत्त्रनकामपिलोकं प्रसिद्धं गंधपुष्पादिद्रव्यमवणपादैस्त
तेन दिव्यैः अग्न्यागारे अग्निहोत्रगृहेऽपस्थापयन्नस्थापयत १२ अंतःपुरं राजवेश्मब्राह्मणाहाविभिरतिस्वगंधैः

वतरंगवल्लंवैवयानेचमुभल्लतणे चामरव्यजने चोभे ध्वजे छत्रे च पांडुरे १० घ्रातेव घातं ओंभानां ओंभा
नामग्निवर्चसां हिरण्यशृंगमृषभं समर्थं वाद्यं च मे च ११ यच्चान्यत्किंचिदेवं त्वं तत्सर्वमुपकल्पयतो
ऽपस्थापयत प्रातरग्न्यागारे महीपतेः १२ अंतःपुरस्य द्वाराणि सर्वस्य नगरस्य च चंदनस्रग्भिरर्च्यं
तो धूपैश्च ब्राह्मणाहाविभिः १३ प्रशस्तमन्नं गुणवद्दधिक्षीरोपसेचनं द्विजानां शतसाहस्रं यत्प्रका
मनलं भवेत् १४ सत्कृत्य द्विजमुख्यानां श्वः प्रभाते प्रदीयतां घृतं दधि च लाजाश्च पिष्टकाः ॥ १५
सुर्यैश्च दिनमानेषु भविता स्वस्तिवाचनं ब्राह्मणाश्च निमंत्र्यंतां कल्प्यतामासनानि च १६ आव
ध्यंतां पताकाश्च राजमार्गश्च सिच्यतां सर्वे च तालापचरा गणिकाश्च स्वलंकृताः १७

प्रशस्तेष्ट पुष्पं गुणवत् यत्कसंस्कारं दधिक्षीरेणाचोपसेचनं संस्कारोयमुत्तत् द्विजानां शतसाहस्रं प्रतियत्प्रका
म ... मलं पर्याप्तं च भवेत् तत्संपाद्य द्विजमुख्यानां तेभ्यः सत्कृत्य प्रातर्दीयतां १४ १५ तालापचराः तालज्ञाः

प्रपद्यमानं स्त्रार्थं नततेयत्ननेनाजसा नवनवप्रेमास्पदं तं ९० ११ सहसावेशेन सममंत्रेण सहेति शेषः सप्रांज
लिः अभिमेयप्राप्य प्रणतः कृतमाशीर्गनमस्कारः १२ सनामश्रावयन् रामभद्रोऽहमस्मीत्येवं प्रणामपार्श्व
वस्थानपत्रजयर्मः १२ प्रांजलौ अंजलिपदेशे रामस्वयमेव गृह्य गृहीत्वा समाकृष्य सममवमानीय प्रभृपतेंडपत्या

नततर्पसमायांतं प्रपद्यमानो नृपाधिपः अवतार्य समेत्र स्नेहार्द्रं वेसोदनोत्समान् १३ पितुः समीपेराखं
तं प्रांजलिः दृष्टतानुगात सेतं कैलासमूर्भामे प्रासादेरसुनंदनः ११ आरुरोहनृपं द्रष्टुं सहसातेन राघ
वः सप्रांजलिरभिप्रेत्यप्रणतः पितुरंतिके १२ नामस्वश्रावयन् रामोववंदे चरणौ पितुः तं दृष्ट्वा प्रणतं पा
र्श्वे कृतांजलिपुटं नृपः १३ गृहीत्वांजलौ समाकृष्य सस्वजे प्रियमात्मजं तस्मै चाभ्युदितं सम्यक्मणिकांच
नभूषितं दिदेशराजारुचिरं रामायपरमासनं तथासनवरं प्राप्य व्यदीपयत राघवः १५ स्वयैव प्र
भयामेरुमुदयेविमलोरविः तेन विभ्राजिता तत्र सा सभाप्यरोचत १६ विमलग्रहनक्षत्रा शारदी द्यौ
रिवेंडुना तं प्रपद्यमानो नृपतिस्तुतोष प्रियमात्मजं १७
पिते १४ परेडनेवदीप यतश्च प्रापोभयत श्रेष्ठासनं
कर्म १५ स्वयैव प्रभयेतिदीपनेकरणे उदयकाले रविमेरुमिवसाव तिष्टदशरथादिभ्राजितासभापि नकेव
लमासनमेवेत्यर्थः यरोचत विशेषेणाचकाशा १६ ग्रहनक्षत्रादि युक्तमप्याकाशमिंडनेव १७

रा०
२३

517

१३

२२ कृतात्माधर्मैकतनबुद्धिः प्रतिज्ञाय उक्ता २३ तत्र ग्रामाद्देशाग्रामाद्देशात् दर्शितिवृत्तमाणवात् २४ आर्यामध्यदेशावासिनः २५ २६ गांधर्वराज प्रतिमत्वं सौंदर्येण स्वरत्वेन च विख्यातपौरुषत्वेन वीरत्वे २७ वीराङ्गणांदीर्घबाहुत्वे महासत्वं महाबलत्वे चन्दनमापकं मतोत्पादितेन स्वर्गसलीलगमनमङ्कं चेङ्कोता
यथोक्तवचनं श्रीतोहृष्टपुङ्गवो द्विजर्षभो ततः समंत्रं प्रतिमाज्ञा वचनमब्रवीत् २२ रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति ततश्चेति प्रतिज्ञाय समंत्रो राजशासनात् २३ रामं तत्रानयांचक्रे रथेन शीघ्रनां वरं अथ तत्र सहासीना स्तदा दशरथं नृपं २४ प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भूमिपाः म्लेच्छा आर्याश्च ये चान्ये वनशैलान्तवासिनः उपासांचक्रिरे सर्वे ते देवा वासवं यथा तेषां मध्ये स राजर्षिर्मरुतामिव वासवः २८ प्रासादस्थो दशरथो ददर्शायान्तमात्मजं गांधर्वराजप्रतिमं लोके विख्यातपौरुषं २९ दीर्घबाहुं महासत्वं मत्तमातङ्गगामिनं चन्द्रकान्ताननं राममतीव प्रियदर्शनं २२
रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणं घर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयंतमिव प्रजाः २९
न ततर्प समायान्तं पश्यमानो नराधिपः समं जनानन्दं रमयंतं २८ रूपौदार्यगुणैः क्षमा दृष्टिचित्तहरं प्रीक्ष्य तमाः प्रजाह्लादयंतं पर्जन्यमिव स्थितं २९ ॥२९ २९

रा॰ अ॰ २५

तेनामात्यप्रभृतीरमात्यसेनापतिप्रवराश्चादिरक्तकर्पोरजानपदसर्वप्रजाश्चानुरंजयच अनुगतनिपुतादिसंचे
र्वावीदिपरिच्छिन्नधान्यगृहाणि कोष्ठरूपाण्यागाराणि आयुधागाराणि शस्त्रगृहाणि तैः सहसन्निकनिचीयते
स्मिन्निति संनिचयाः रत्नहेमाभरणरजतवस्त्रादिकोशगृहाणि बहून् विपुलानि कृत्वा संपूर्य प्रजाश्चानुरं।

अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रजाश्चैवानुरंजय कोष्ठागारायुधागारैः कृत्वासन्निचयान्बहून् ५४ इष्टानुरक्त
प्रकृतिर्यः पालय तिमेदिनीं तस्यनंदंतिमित्राणिलब्ध्वामृतमिवामराः ५५ तस्मात्पुत्रत्वमात्मानं
नियम्यैवंसमाचर तच्छ्रुत्वासुहृदस्तस्यरामस्यप्रियकारिणः ५६ त्वरिताः शीघ्रमागम्यकौसल्यायैन्य
वेदयन् साहिरण्यंचगाश्चैवरत्नानिविविधानिच ५७ व्यादिदेशप्रियाख्येभ्यः कौसल्याप्रमदोत्तमा
अथाभिवाद्यराजानंरथमारुह्यराघवः ५८

जयेतिहेवैणान्वयः ५४ इष्टाः सम्यग्नुरक्ताः स्वस्मिन् प्रकृतयः प्रजायस्यतस्यमित्राणि अमृतं
लब्ध्वा अमराइवतंलब्ध्वानंदंति ५५ तत् अभिषेकप्रयोजनंपितृउपदेशं ५६ प्रियाख्येभ्यः रामाभि
षेकरूपप्रियवक्तृभ्यः ५८

१ 518

१५

आदर्शतलप्रतिबिंबितमलेख्यगतमात्मानं प्रपश्यन् ततो ष तेन पितृसदृशावयवत्वेन सभावितं वा
मस्तु आभाष्य रामेति संबोध्य ४८ तदाह पुण्डरीकं च जेष्ठायामिति सदृषपांडत्वि यतजानाग्रोतु ४९ गुणौ
जैष्ठात पवममता श्रियः यतस्त्वपेत्यन्वयः ५० पुष्ययोगेन वेदस्य पुष्ययोगोपलक्षितकालेन अधिकरणा
त्कारणात्व विवक्षा पान्तनीया अकृतस्यास्य भावेन कामतः प्रकामं अत्यर्थमिति यावत् ५१ गुणवत्तिस्तु ता।

अलेख्यगतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितं सुतेनस्थितमाभाष्य पुत्रं पुत्रवतो वरः ४८ उवाचेदं व
चो राजा देवैः इमिवकप्रपप‍ः जेष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृषपांसदृशः सुतः ४९ उत्पन्न स्त्वं गुणज्ये
ष्ठो ममरामात्मजः प्रियः त्वयाय तः प्रजास्सर्वाः स्वगुणैर्भवनरंजिताः ५० तस्मात्तेपुष्ययोगेन यौवरा
ज्यमवाप्नुहि कामतस्त्वं प्रकृत्यैव निर्णीतोगुणवानिति ५१ गुणवत्त्यपितस्नेहात् पुत्र वक्ष्यामि ते
हितं भूयोविनय मास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ५२ कामक्रोधसमुत्थानि त्यजस्व व्यसनानि च प

पितृस्नेहात् स्नेहादेव विनीत एव सन् भूयोधिकं विनयमास्थाय ५२ कामजानि स्त्री द्यूतमृगयामद्यसेवना
दीनि क्रोधजानि वाक्पारुष्यार्थदूषणानि व्यसनानि त्यजे प्राः तच्चार्थदूषणमपि द्यादिसेवितार्थस्य
नाशनेयरोत्तया मादिनः परोक्तान भवस्थिह याहत्यास्य पराङ्मुखमोत विचारेण प्रेमत्तयामदास्तभार्यो

रा० अ० ११

६ ततः रामो विप्रवाणेनेन संस्कृत्वा राज्ञो कापीनवाहिनीमहर्द्धि तत्र राजसन्निधौ ६ ततरायागमन्नायग्र सर्वनाम
तमार्थ प्रमाणानिएाता ७८ प्रियंस्वप्रियं ९ इराम्प्राणिपातः किंवदिष्यतीतिभीत्या १० प्रणाममतंसमन्याप्पसंप
रिष्वज्यत्वय! प्रदिष्प हस्तेनदर्शयित्वाव [illegible] चमाप्पुकाग्रसेरामायचात्मंमेनायरामेचरामत ११ यथाईसि

प्रवेशपचैनंनरितोरामोव चनमब्रवीत् यदागमनकार्यंतेभूयस्तद्वक्तुमशेषतः १ तमवाचततःसू
तोराजातोऽद्यभिषेक्ष्यति कर्त्वाप्रमाणातवत्वंगमनायेतरायच २ इतिसूतवचःश्रुत्वारामोपित्वरयान्वि
तः प्रययौराजभवनं [illegible] पुनर्दृष्टनरेश्वरं ८ तच्छ्रुत्वासुमन्त्रोरामंदशरथोत्तमः
प्रवेशयामासरहेविविक्तःप्रियमुत्तमे ९ प्राविशन्नेवचश्रीमान्राघवोभवनेपितुः ददर्शपितरंदेहत्रा।
स्थापितपरहृतोञ्जलिः १० प्रणाममतंतमन्याप्पसंपरिष्वज्यभूमिपः भद्रिपपचासनेचास्मेरामञ्चपुनर
ब्रवीत् ११ रामवृद्धोऽस्मिदीर्घायुर्भुक्ताभोगायथेप्सिताः अन्नवद्भिःक्रतुशतैर्यथेष्टंभूरिदक्षिणैः १२

तान्तयाभक्ताः विधिहीनमसृष्टान्नंमंत्रहीनमदक्षिणं श्रद्धाविरहितंयस्तेनामसंपरिचक्षते इक्ष्वाकेरत्रव।
दाद्विविशेषणोपयायथावत् इष्टदेवानाम्श्रजनंकृते १२

519

इष्टं लाभमिव मत्वेष्टवस्तुप्राप्तिरूपमिवमानन्दुः रामाभिषेकनिर्विघ्नतायै ५९ इति रामायणे अयोध्याकाण्डे टिप्पणी
यः सर्गः ३ निश्चयस्तु तत्कार्यार्हदेशकाललनियमज्ञः निश्चयं रामाभिषेककालविषयं १ तदाहः स्वपर्वतिथुव
राजइति प्रस्वरितिनिश्चयमितिष्टवेष्टानयः ३ भाभ्यां प्रजानां पयदर्शनदानदंडादिविषयमेवायिकारीति सूचितं २
पयोमेघ्यातिमहे प्रजनौघैः प्रतिपूजितः तेवापि पौरान्पतेर्वचस्तस्कृतातदालाभमिवेष्टमाशु तदें
इमामं यशृहागागत्वादेवान्स्मानर्द्धेरभिपूजि ष्टाः ५९ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ३
गतेष्व पत्रपोभूयः पौरेषु सहमंत्रिभिः मंत्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः स निश्चयं १ स्वपवश्चैवाभविता।
साभिषेच्यस्त्वमेव तु: रामो राजीवप्रज्ञातो युवराज इति प्रभुः २ प्रविनिश्य तदा क्षयस्त तः पुनरूपाय
यौ रामस्यभवनप्राप्तोद्वरामभानयितपुनः ४ द्वास्थैरावेदितंतस्य रामायागमनं पुनः श्रुत्वैवचापि रामः
स्तप्राप्तेनैशंकान्वितोऽभवत् ५ ॥ प्रवेश्य चैनं त्वरितं रामो वचनमब्रवीत् यदागमनकृत्यं ते भूयस्तद्
पुनर्विहाय ३।५ ॥
आमंत्रयामास आनयंतात्तापयामास ६ पूर्वागमनापेक्षया पूर्वानयनापेक्षया पुनस्त्वे ४ आवेदितं
विज्ञापितं प्राप्ते पुनरागते शंकान्वितः राजाज्ञापयस्फुकान्वितः ५ ५ ५ ५ ॥

रा॰
प्र॰
२९

तमस्मा याव न्नेमे वेतो न विरमत्यलि तदभिषेककृमिमंकं न भवतिनावन्नः एवं मन्वाभिषेचनं स्वकृतामिषेकमाल्मा
नं ऊरुः तन्नु ते चेतसः कामादभिषेकं वेमरव विनानत्राह वलाहीतिवत्स विमात्र तत्तु त्रापजाय स्वं स भावि
तमा न देवं वक्ष्यामि विशेषितं स्वभवनस्यादिना २० पुष्ययोगं चेंद्र स्यनियतन्स्य मृग गीतनिश्चितं अभिषेके प्र
धास्नवादेवचिंतकाः ज्योतिर्विदः वदंते न वदंतीत्यर्थः अत्रैव २१ अभिषिचस्व अभिषिक्तो भव मे मनाश्चितं मोनरप

न याव देवमे वेतो न विरमत्यनिराघव ना वदेवाभिषिंचस्व चलाहि प्राणिनो मतिः २० अथ चेंद्रो भ्यपगाम
त्पुष्यात्पूर्वं पुनर्वसुः पुष्ययोगनियतंवदंते देवचिंतकाः २१ तत्र पुष्ये भिषिंचस्व मनस्त्वरयतीव
मां सम्राजमभिषेक्ष्यामि यौवराज्ये परंतप तस्मात्त्वया यश्च प्रभृति निशायां नियतात्मना सहवध्वोपव
स्तव्यं दर्भप्रस्तरशायिना २२ तन्स्य दृष्ट्वा प्रमत्ता त्वं रक्षितव्य ममेततः भवंति बहुविघ्नानि कार्याण्येवं
विधानि हि विशेषितं स्वभरतो यावदेव पुरादितः तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालो मतो मम २५

तीवदतभिषेकार्थं मितिशेषः २२ अथ प्रभृति प्रदोषमारभ्य अनेनाद्वा भोजनहः उक्तं तत्तः प्रवासात् अस्मा
त्पुरात् यावदिप्रोषितएव तिष्ठति तावदेव विशेषितस्य तस्यागमनात्पूर्वमेव प्राप्तकालः योग्यः अस्य प्राप्त
स्तप्रतिव अयोयादिति भावः २५ २५ २५ २५ २५

२६

520

इष्टं वस्तु दत्तं १३ यागाध्ययनप्रजदानोपभोगैः पंचभिर्देवर्षिपितृविप्राणामात्मन [illegible] क्तोसि एवं पंचानामनृ
णोसि इत्यात्मा सेंद्रियग्रामो जीवस्तस्य तत्तत्स्वर्गाधिकारिणस्तद्दानेन ऋणात्वमप्यसि तेन सर्वऋणादिनिर्मु
क्तोसीति भावः ऋणानि विप्राणां देवानां जीवतां संतानभार्यादेहानां ऋणानि त्रीणि प्राहुः [illegible] तीति स्मृतिवादः २४ य

नि

ज्ञातमिष्टमपत्यं मे त्वमद्यानुपमं भुवि दत्तमिष्टमधीतं च मया पुरुषसत्तम १६ अनुभूतानि चेष्टानि म
या वीर सुखान्यपि देवर्षिपितृविप्राणामनृणोस्मि तथात्मनः १७ न किंचिन्मम कर्तव्यं तवान्यत्राभि
षेचनात् अतो यत्वामहं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि १८ अद्य प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छंति नराधिपं अतस्त्वां
युवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक १९ अपि चाद्याशुभान्राम स्वप्नान्पश्यामि राघव सनिर्घाता दिवोल्का
श्च पतंतीह महास्वनाः २० अवष्टब्धं च मे राम नक्षत्रं दारुणग्रहैः आवेदयंति दैवज्ञाः सूर्यांगारकरा
हुभिः २१ प्रायेण च निमित्तानामीदृशानां समुद्भवे राजा हि मृत्युमाप्नोति घोरां चापदमृच्छति २२

तेद्य पोतन्मे वचः कर्तुमर्हसि अविलंबेनेति शेषः २५ अविलंबकरणे हेतुं तदनंतरमाह अपि चेति अशुभान्स्वप्ना
न्स्वचकारात् सनिर्घाताः अशनिपातसहिताः दिवोल्काः सपिशाचाः दिवा दिवसे इत्यन्ये उल्काज्वाला पतंति
२० नक्षत्रं जन्मनक्षत्रं अवष्टब्धमाक्रांतं २८ घोरामापदमृच्छति प्रवंतो मृत्युं प्राप्नोतीत्यर्थः २९

रा॰
ग्रं॰
१०

521

पुष्येणातिथ्यादे तदुक्तकालस्याधिकारणात्साधिकरणात्त विवक्षावोध्या ३३ वरश्रेष्ठ अतएव हर्षयन् ३४ यथा
मेपितः सर्वसंवेषनराजेन्दरणरघुसाम्प्रतं हृष्टलक्षननं पुणास्नमास्तात्तपुष्येणाभिषेकोभवितेतिसंवेधः ३५ स
हीतिहिरण्यपेन पितामपमामेवमनकवानित्यर्थः ३६ मंगलानिमहार्हगंधमाल्याभरणादिरुपाणिमंगलस्ता।

कृतानुष्ठेयचपुत्रस्यौवराज्येभिषेचनं प्राणायामेन पुरूषं ध्यायमानाजनार्दने ३७ तथासनियमामेव
तोभिगम्याभिवाद्यवः श्वःप्रवचनेरामोहर्षयन्नामिदंवरं ३८ प्रवपिवानिःशोकास्मिप्रजापालनकर्मणि
भवितास्वोभिषेकोमेयथामेप्रासनेपितः ३९ सीतयाप्युपवस्तव्याराजनीयमयासह एवमृत्विजउपाध्याय
सहमामक्तवान्पिता ४० यानियान्यत्रयोग्यानिश्वोभाविन्यभिषेचने तानिमेमंगलान्यद्यवैदेह्याश्चैवा
कारय ४१ एतच्छ्रुत्वातुकौसल्याचिरकालाभिकांक्षितं हर्षवाष्पकलंवाक्यमिदंराममभाषत ४२ व
त्सरामचिरंजीवहतास्तेपरिपंथिनः ज्ञातीन्मेत्वंश्रियायुक्तःसुमित्रायाश्चनंदय कल्याणेवतनक्षत्रेम
याजातोसिपुत्रक येनत्वयादशरथोगुणैराराधितःपिता ५०

दीनिच ३७ चिरकाला

भिकांक्षितमेतदभिषे

कद्वपेहर्षजवाष्पेनकलमव्यक्तमधुरं ३८ हताःभवेतितिशेषः मेममसुमित्रायाश्चज्ञातीन्वंधूननंदय ३९
कल्याणेनक्षत्रेशुभयुक्तेकालेजातोजनितः येनशुभकालजननेन ५०

१०

नन्वभरते पयाशंकानवकेत्यत आह कामामितिपयपीत्यर्थः २६ किंनुद्दतिन पापीत्यर्पमनुष्याणांविनंसेहा
दिमदपिअनित्यंविकारनिमित्तेसतिविक्रियेतैवेत्यर्थः यतःसतांधर्मनित्यानामपिचित्तंतमात्रिमित्तहातेरागद्वे
षादिनाशोभतेयुज्यतेतत्तानुतसर्वथास्वतोनियतंकिंचित्स्वभावमित्यर्थः २७ अभिषेचनेअभिषेचनविषयेऽ
नुक्तोव्रजेत्यभ्यनुज्ञातइतिसंबंधः अभिभाष्यआमंत्र्य २८ राज्ञादिष्टेआत्मनेभिषेचनेसीताभ्येतदपलितराजो

कामेंद्रवल्लमनोहतेआतातेभरतःस्थितः ज्येष्ठानुवर्तीधर्मात्मासानुक्रोशोजितेंद्रियः २९ किंनुचित्तं
मनुष्याणामनित्यमितिमेमतिः सतांचधर्मनित्यानांकृतशोभिचराघव ९ इत्युक्तःसोभ्यनुज्ञातः
शोभाविन्यभिषेचनेव्रजेतिरामःपितरमभिभाष्याभ्ययाद्गृहं २८ प्रविश्यचात्मनोवेश्मराज्ञादिष्टेभिषे
चने तस्मिन्क्षणादेवविनिष्क्रम्यमातुरंतःपुरंययौ २९ तत्रतांप्रवणामेवमातरंक्षौमवासिनीं वाग्यतांदेवता
गारेददर्शायाचतींश्रियं ३० श्रागेवचागतातत्रसमित्रालक्ष्मणस्तथा सीताचानायिताश्रुत्वाप्रियंरा
माभिषेचनं ३१ तस्मिन्कालेपिकौसल्यातस्थावामीलितेक्षणा सुमित्रयान्वास्यमानासीतयाल
पदिष्टसभार्यो पदवासानुष्ठाननिवेदनायस्वगृहेप्रविश्यतत्रसीतामदृष्ट्वातस्मादेवमातुरंतःपुरंययौ २९ प्र
वणांदेवताराधनतत्परां श्रायाचतीमितिस्वच्छंदःश्रियंपरमायपराज्यलक्ष्मी ३० श्रागताकौसल्यायांतिशेषः ३१ त
स्मिन्कालेपिरामागमनाविदितेपिकाल्येपि आमीलितेक्षणाध्यानवशात् अन्वास्यमानोपास्यमाना ३२

वा॰ सं॰ १८

१ बालिवालमागारोहणायेमंपमुक्तेश्वरैः पयाविनिपूर्वेणानयः ४ पाड्ड्राभ्भवत् निविडप्रभंकत्याःद्वमाणि ५
त्वराविवत्तदवेदससंभ्रमंमसादरं ६ परिष्टत्यहसंतेनहसंतोश्वता ७ संभाष्यवत्सेत्पादिसेवोप्यश्रुभिक्षसायस्त्वतिभि

तपेतिचसराज्ञानमुक्तोवेदविदोवरः सयंवसिष्ठोभगवान्ययौरामनिवेशने १ उपवासयितुंवीरंमंत्रवि
न्मंत्रकोविदं बालिमपवरं प्रक्रमामास्यायसधृतव्रतः ४ सरामभवनंप्राप्यपांड्राभ्रघनप्रभं तिस्रःकक्षा
रथेनैवविवेशमुनिसत्तमः ५ तमागतमृषिंरामस्त्वरन्निवससंभ्रमं मानयिष्यन्समानार्हंनिश्चक्रामनि
वेशनात् ६ अभ्येत्यत्वरमाणश्चरथाभ्याशेमनीषिणः ततोवतारयामासपरिगृह्यरथात्स्वयं ७ सचैनंप्र
श्रितंदृष्ट्वासंभाष्याभिप्रसाद्यच प्रियार्हंहर्षयन्राममित्युवाचपुरोहितः ८ प्रसन्नस्तेपितारामयौवरा
ज्यमवाप्स्यसि उपवासंभवानद्यकरोतुसहसीतया ९ प्रातस्त्वामभिषेक्ताहियौवराज्येनराधिपः पिताद
शरथःप्रीत्याययातिंनहुषोयथा १० इत्युक्त्वासतदाराममुपवासंयतव्रतं मंत्रवित्कारयामाससवैदेह्यासा
हितंशुचिः ११ ततोयथावद्रामेणसराज्ञोगुरुरर्चितः अभ्यनुज्ञाप्यकाकुत्स्थंययौरामनिवेशनात् १२

रितिसोषधःप्रियार्हंप्रियोक्तार्हे १९ अभिषेकात्तदूर ८ राममुपवासंतस्यैकल्पंकारयामासेतिद्दक्रौरितिद्विकर्मे

522

१८ रा॰ अयोध्याकांड स॰ १८

प्रकृष्टरनेन्द्रे प्रकर्षे विस्मयनोत्तंतं कामं परित्यज्यत्वत्वीति मात्र फलकं भवतो यवास्मादिकृतेत दशोवंस फलं जायते वने तिहर्षे साफल्ये हेतव येयमित्यादि इदमभाषतेत्यन्वयः ४१ स्मयन्निव ईषद्धसन्नेवेत्यर्थः ४२ सनि विष्टे राज्ये सो भ्रातेत्यमाभाव गाकरोतिल्लक्ष्मणेति ४२ राज्य फलरूपान् इष्टान्मनोज्ञान् फलान् भोगान् विषयान् यद्वा राज्यफ

अमोघं वत मे क्षात्रं प्रकर्षे पुष्करेक्षण येयमित्त्राजराज्यश्रीः प्रवृत्तां संश्रयिष्यति ४१ इत्येवमुक्त्वा मातरं रामो भ्रातरमब्रवीत् प्राञ्जलिं प्रह्वमासीनमभिवीक्ष्य स्मयन्निव ४२ लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुन्धरां द्वितीयं मेऽन्तरात्मानं [illegible] त्वामियं श्रीरुपस्थिता ४३ सौमित्रे भुङ्क्ष्व भोगांस्त्वमिष्टान्राज्यफलानि च जीवितं चापि राज्यं च त्वदर्थमभिकामये ४४ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च ययौ स्वं च निवेशनं ४५ इत्यार्षे रामायणे चतुर्थः सर्गः ४ संदिश्य रामं नृपतिः श्वोभाविन्यभिषेचने पुरोहितं समाहूय इत्यकारयाद्य तपोधन श्रेयसे राज्यलाभाय वध्वा सह यतव्रतं २

लानि धर्मार्थसमीनो च प्राप्नुहि त्वदर्थं तस्य प्रयोजनाय ४४ सीतां च स्वं च अभ्यनुज्ञाप्य सीतायै स्वस्मै च मातृभ्याम् अनुज्ञां दापयित्वा निवेशनं स्वगृहं ययौ च स्वर्थे ४५ इति अयोध्याकाण्डे चतुर्थः सर्गः ४ संदिश्य रामं उपवासं इद कौ विनयका १ गच्छेति उपवासमेकदादः पुरोहितसाध्यत्वादिति भावः श्रेयसे विघ्ननिवृत्तिरूपश्रेयार्थं २

रा॰
अ॰
१५

महोत्सवं रामाभिषेकसंभूतं २० सुहृत इव राजमार्गं व्याप्यास्थितान् पकतः उर्वन्निव २१ सिताभ्रशृंगं हिमगिरि
शिखरसदृशं २२ राजासने हित्वा प्रत्युत्थाय तत्पचः स्वमतं स्वात्मतं कृत्वं पप्रच्छ स च यदा स्वमं तत्कृतमिति न्यवेद

प्रजालंकारभूतं च जनस्यानंदवर्धनं उत्सुको भूज्जनो द्रष्टुं तमयोध्यामहोत्सवं २० प्रवेतजनसंबाधं रा
जमार्गं पुरोहितः व्यूहन्निव जनौघं तं शनै राजकुलं ययौ २१ सिताभ्रशिखरप्रख्यं प्रासादमधिरुह्य च समी
याय नरेंद्रेण शक्रेणेव बृहस्पतिः २२ तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा राजासनं नृपः पप्रच्छ स च तस्मै कृतमि
त्यभिवेदयत् २३ तेन चैव तदा तुल्यं सहासीनाः सभासदः आसनेभ्यः समुत्तस्थुः पूजयंतः पुरोहितं २४
गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातो मनुजौघं विसृज्य तं विवेशांतःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव २५ तदग्र्यवेषप्रमदाजना
कुलं महेंद्रवेश्मप्रतिमं निवेशनं व्यदीपयंश्चारु विवेश पार्थिवः शशीव तारागणसंकुलं नभः २९ इ
त्यार्षे रामायणे अयोध्याकांडे पंचमः ५

यत् २३ तत्संतत्स्यकाले २४ अभ्यनुज्ञातः सर्वस्य कर्तव्यस्य कृतत्वाद्विसृज्यतामित्युक्तः २५ अग्र्यउ
त्तमः २९ इति रामायणटीकायां पंचमः ५ ५ ५ ५ ॥

523

वै

१५

प्रियंवदेऽस्य हार्द्दिः समाजितः विवेशासवेश्मतान् सहृदः ॥ १४ ॥ राजभवने मूलराजभवनं प्रविवेश सदृशं ॥ १५ ॥ हृद्दा
नौहृदे आभिसंवाधाः समर्द्दप्रक्ताः ऊहलूहल्लजनेः रामाभिषेकदर्शनजकौतुकसंपन्नैर्जनैः ॥ १६ ॥ जनहृदोऽभिवे
मेयस्तेषां संघर्षो योऽन्यस्य संघर्षणं तेन हर्षणाज्जातोऽयः ॥ १७ ॥ सिक्ताः संगोपिजलसिक्ताः संसृष्टाः शोधिताः रथ्याः य

सहृद्भिस्तत्र रामोऽपि सहासीनः प्रियंवदैः समाजितो विवेशाप्यतानन्तरमपि सर्वशः ॥ १३ ॥ हृष्टनारीनरयु
तराम वेश्मनदावुभौ यथाम्मतहिजगणाग्र फलनलिनैः सह ॥ १४ ॥ सराजभवनश्रुत्वा तस्माद्धामनिवेश
नात् निर्गत्य हृष्टः प्रामार्गं वसिष्ठो जनसंहतं ॥ १५ ॥ हृद्हृदे दयोध्यायां राजमार्गाः समन्ततः ॥ वभूवुरिति सं
वाधाः ऊहलूलजनैर्हृताः ॥ १६ ॥ जनहृदोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवतस्तदा वभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निःस्व
नः ॥ सिक्तसम्मृष्टरथ्याहितप्राचवनमालिनी आसीदयोध्या तद्दहः समुच्छ्रितगृहध्वजा ॥ १८ ॥ तदा ह्ययो
ध्यानिलयः सस्त्रीबालाकुलो जनः रामाभिषेकमाकांक्षन्नाकांक्षन्नुदयं रवेः ॥ १९ ॥

सा तदहल्लसिक्तहनिवनमालिनी तोरणमालावती समुच्छ्रिता गृहे षु ध्वजा यस्यां सा ॥ १८ ॥ स्त्रीबालैः सहित
स्तासावाकुलः संतोषात्संभ्रांतचितः सस्त्रीबालावलः इति पाठे प्रबलाः हृद्धाः स्त्रीबालवृद्धसहितो जनः इत्यर्थः
रामाभिषेकमाकांक्षन् इष्टमिच्छन्रवेरुदयमाकांक्षन् प्रभूदितिशेषः ॥ १९ ॥

रा॰ प्र॰ २

524

देदिनस्तुतिपाठकाः पूर्वां संध्यामुपासीनस्तद्रूपामनेकर्वन् जजापगायत्रीजपमेवकृतद्रूपामनद्भुपनात् ६ वा
चयामासस्वस्तिवाचनेनुपांहवं ७ तूर्यघोषाननादितः तूर्यघोषेणसंजातानुनादः ७ शोभयितमलेकानं

पूर्वांसंध्यामुपासीनोजजापसमाहितः ६ तच्छ्रावणाानच्छ्वेदशिरसामभ्युस्तदने विमलक्षौमसंवीतो
वाचयामासस्तद्विजान् ७ तेषांपुणाहघोषोथगंभीरमधुरस्तथा अयोध्यांपूरयामास तूर्यघोषानुना
दितः ८ कृतोपवासंतंतदा वैदेह्यासहराघवं अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वःप्रमुदितोजनः ततःपौर
जनः सर्वश्रुत्वारामाभिषेचनं प्रभातांरजनींदृष्ट्वाचक्रेशोभयितुंपुरीं ९ सिताभ्रशिखराभेषु देवता
यतनेषुच चतुष्पथेषुरथ्यासुचैत्येष्वट्टालकेषुच १० नानापण्यसमृद्धेषुवणिजामापणेषुच कुटुंबि
नांसमृद्धेषुश्रीमत्सुभवनेषुच सभासुचैवसर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषुच ध्वजाः समुच्छ्रिताः साधुपताका
श्चाभवंस्तथा १२ नटनर्तकसंघानांगायकानांचगायतां मनःकर्णसुखावाचः शुश्राववजनतास्ततः १४

चक्रेवृद्धिमितिशेषः ९ अट्टालकाः प्राकारोपरितनगृहस्थानानीतिकेचित् ११ १२ आलक्षितेषुसर्वतोलक्षि
तेनेषुवृक्षेषुवितियावत् ध्वजाःसचिह्नाः पताकाश्चिह्नरहिताः इत्याहुः १३ नटास्तु इथाराः जनताजनसमूहः

२

श्रादरात्पुनरभिषेकसामग्रीवासिने उपागमत् उपासांचक्रे नारं जीवममद्रो ४ यन्नमंतर्यामितया स्थाने यस्य ते
नान यामि मिरामित्यर्थः १ शिरसा पात्रीं प्रगृह्य नमस्कारं दृढं मितियावत् महते देवाय नारायणाय २ श्राशास्य श्रा
यंश्रात्मनः प्रियं राज्याभिषेकविघ्नहं पंवत्ततोरावणवधफलकवनगमनरूपमाशास्य मेकल्पमर्थः वैदे

गनेषु गेहितैरामः स्नातो नियतमानसः महेपत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत् १ प्रगृह्य शिर
सा पात्रीं हविषो विधिवत्ततः महते दैवतायाज्यं जुहाव ज्वलितानले २ शेषं च हविषस्तस्य प्राश्याशा
स्यात्मनः प्रियं ध्यायन्नारायणं देवं स्वास्तीर्णे कुशसंस्तरे ३ वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः
श्रीमत्यायतने विष्णोः शिश्ये नरवरात्मजः ४ एकयामावशिष्टायां रात्र्यां प्रतिविबुध्य सः अलं
कारविधिं सम्यक्कारयामास वेश्मनः ५ तत्र शृण्वन्सुखावाचः सूतमागधबंदिनां ॥

त्याम हेत्वन्नाप्पप कुर्हं नहि च तद्दर्शभ्भुवनाधिपतेरेतयौवराज्यं प्रियं भवति सकलं तद्देशमन्नप्प भवति प्रिय
तायामनइय सर्व फलं वाधयाग्न्यानेप्राप्नोतीति दिक् कुशसंस्तरे कुशमयीशयनीये ३ नियतमीश्वरमात्रवि
षयं विष्णोरायतने निजभवनवर्तिनि चैत्यालये ४ सूताः पौराणिकाः मागधा वंशावलीकीर्तकाः वेदि
नस्तत्पाठकाः ॥

२४ शुश्रुवुः कपाइतिघोषः स्फुतद्दुतोताः श्रुतरामाभिषेकमहत्वाः २५ तज्जानपदाः रामस्य पुरीमित्यन्वयः २१
विसर्पद्भिः प्रवेशार्थं २९ इंद्रतनयं इनिवासप्रमरावती श्रितैः तः श्रागतैरित्यर्थः हिशतो विन्यस्य रूपेक्षमदः

वा० की० २२

विरंजी वेतधर्मात्मा राजा दशरथोनघः यत्प्रसादेनाभिषिक्तो रामेंद्र इवामहेश्वरे २४ एवं विधं क
थयतां पोराणां शुश्रुवुः परं दिग्भ्यो विश्रुतहृतोताः श्रामाजानपदाजनाः २५ तेतदिग्भ्यः पुरीश्रा
प्ताः द्रष्टुं रामाभिषेचनं रामस्य पूरयामासुः पुरीं जानपदाजनाः २६ जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिः शुश्रुवे
तत्रनिःस्वनः पर्वसूदीर्णवेगस्य सागरस्येव निःस्वनः २७ ततस्तदिंद्रक्षयसन्निभं पुरं दिदृक्षुभिर्जा
नपदैरुपाहितैः समंततः सस्वनमाकुलं बभौ समुद्रयादोभिरिवार्णवोदकं २८ इत्यार्षे रामाय
णे अयोध्याकांडे षष्ठः सर्गः ६

तत्स्वमहदिर्यादोभिरित्यर्थः २८ इतिश्रीरामायणटीकायां ॥ । षष्ठमः सर्गः ६ २१

१५ रामाभिषव: रामाभिषेक: १६ १७ अभिषेकानंतरं गजस्कंधाधिरूढस्य नगरालंकारदर्शनार्थं निर्ग
मनात् एवं यदि निर्गमनयानितं तदालंकारप्रदर्शनार्थं स्वयंरामेण हृष्टचं दीपहस्तान् कृतवन्नानाशावान् दीप

रामाभिषेकप्रकाशकथास्वजन्मयोजना: रामाभिषेके संभ्रामे चत्वरेषु गृहेषु च १९ बालाअपि क्री
डमाना गृहद्वारेषु संघशः रामाभिषवसंयुक्ताश्चक्रुरेवं कथामिथः १८ कृतपुष्पोपहारश्च धूपगंधा
धिवासितः राजमार्गः कृतः श्रीमान्पौरैः रामाभिषेचने १९ प्रकाशीकरणार्थं च निशागमनशंक
या दीपवृक्षांस्तथा चक्रुः अनुरथ्यासु सर्वशः १८ अलंकारं पुरस्यैवं कृत्वा तत्पुरवासिनः आकांक्ष
माणा रामस्य यौवराज्याभिषेचने १९ समेत्य संघशः सर्वे चत्वरेषु सभासु च कथयंतो मिथस्तत्र श
शंसुर्जनाधिपं २० अहो महात्मा राजायमिक्ष्वाकुकुलनंदनः ज्ञात्वा वृद्धं स्वमात्मानं रामं राज्येऽभि
षेक्ष्यति २१ सर्वे ह्यनुगृहीताः स्म यन्नो रामो महीपतिः चिराय भविता गोप्ता दृष्टलोकपरावरः २२
अनुद्धतमना विद्वान्धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथास्मास्वपि राघव: २३

संभान् अनुरथ्यासु रथ्यापार्श्वयो: १८ २२ अनुगृहीता ईश्वरेण दृष्टलोकपरावरः भावप्रधानो निर्देशः
यथावद्देवगततत्तज्जने प्रशस्या प्रशस्ये २२ २२ ॥ २२ ॥

प्रकीर्णानि कमलानि उत्पलानि च यस्मिन् तस्मात् सर्वोत्कृष्टात् ग्रामात् दाशग्रामात् रम्येभ्यो नेतृभ्यः । स्वज्ञोपं पंचमी
वराहोभिः श्रेष्ठयोगगणाभिः राजयोग्यपादीभिरितिपावत् पताकाः तरहृता श्व त्रपधे स्थापित सक्ष्वदकपध्ये वृता
मिति र्थ पटती श्वत्रपधे निर्विरोधेन पदे ग्राममार्गः कृत्ता मलकृता सच्छेद कपधे प्रः उत्सनादिषु जन श्ष्यसेन सं ख
वेशनिर्गमार्थ प्राकाराद्भिंगन कृते मार्गे विति व्याचक्षते केचित् चंदन शुक्लतोयेः सिक्ता उपिर स्नानजैः

सिक्तराजपथां कृत्स्नां प्रकीर्णकमलोत्पलां अयोध्यां मे यथा गतस्मात्यासाद्वा दन्तुवैष्टतन २ पताका
भिर्वराढ्याभिर्ध्वजैश्च समलंकृता कृतां श्छन्नपथेष्टापिते स्कन्दकपध्ये हृता ३ सिक्ताचंदनतोये
स्तुशिरः स्नानजनेर्धुता माल्यमोदकहस्तेश्च हिजेइ रभिनादिता ४ मुक्तदेवरहढारासववादितना
दिता मेघ सदृशजनाकीर्णां ब्रह्मघोषाभिनादिता ५ भक्तहृष्टवरहस्त्यश्वा संघणादितगोवृषा ५ हृ
ष्टप्रमादितः पौरतो छिन्नतध्वजमालिनी अयोध्यां मे यथा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता ६

कृताभ्यं भस्नानैः ३ माल्यमोदकहस्तैः दानप्रामेत्यादिः रामोपायनमाल्यमोदकरूपमंगलद्रव्यहस्तैस्तैरि
त्यर्थो वा सप्राचंदनादिलेपेन मुक्तानि देवरहढारा णि यस्या ४ ब्रह्मघोषो वेदघोषः प्रहृष्टेत्यादिता
निस्वानमपि गामाभिषेकाद्दर्शनैस्सवितं ५ हृष्टेति नरोभ्मांचादिभिर्मुदिते नानंदयुक्तैः पौरैः रूपलक्षि

श्रेयसीनायालंकापुरप्रवेशोविनाशावरणवधस्याशक्यतयातत्सिद्धयेदेवैः प्रेरितायाः कृतऊर्णावेषायामं
थरावीरामाभिषेकविघ्नप्रहासिंतद्वाविगतकेकयीहृतातेचवनमपक्रमते ज्ञातीत्यादिदासीयतोतिर्यमिति
पाठेयतः कैकेयाज्ञातेमात्रऊर्ल्लमपदासीयतश्चकैकेय्यानित्यसहोषिताश्रुतेजनकोल्लाहललक्ष्णतोकैकेयीत
दर्पनिवेदयितंयदद्व यास्वयमेवनत्वप्रेरणायाश्रासाद्माहरोहेतत्वयः पतऊर्णाति भ्रममर्षितेत्यनेनहा
दशश्लोकस्यपदेनान्वयः सीयाभ्युदयस्यसर्वष्टत्वात् रामाभ्युदयंतुदुःखेननहिचलकोमर्षः इतिकृत
कल्मषरामाभ्युदयस्याग्रेथाग्रीमवेन श्रवणस्यवन्दमाणतयातसैवचामर्षहेतत्वस्यवन्दमाणतयाऽत्र

ज्ञातिदासीयतोजाताकैकेय्यातसहोषिता प्रासादेचंद्रसंकाशमारुरोहयदृच्छया १

तस्यातत्रात्वयानैचित्यात् यतोजातेतिपाठेयतोयत्रऊच विज्ञाताश्रविज्ञातवेषमनातापिन्केत्यर्थः एवं
चकैकेयीज्ञातिदासीत्वमपिकार्यार्थमुदरभरणाव्याजेनस्वकृतमस्याइतिबोध्यं इदंतत्प्रकांमेथरानामा
कार्यार्थममराधिषितामरैः दासीकाचनकैकेय्यादत्ताकैकयपभृताप्यमोक्तेः कार्यार्थरावणवधरूपका
र्यार्थदासीत्वमागत्यकैकयराजस्यजातेतिशेषः नित्यामितिपाठेपिज्ञातेतिशेषहरणेनैवव्याख्या चिंता
पामैकवाक्यत्वात चंद्रसंकाशंसधावलितत्वात १ १ १ ॥

क्रोधेन दह्यमाना सैव पापदर्शिनी रामाभिषेकं कैकेय्यै भरतविषयपापदर्शिका १६ अन्तोषेन उक्तः खेदस्तू
हेन उपलक्षितपीडितकाषणकार्ययोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिः अभ्यंतरित उक्तः खेदो मितिशेषः १७
सभगाकारे त्वद्विषये सौभाग्यघातका कारवति सुभाकारे शोभनवत् सौभाग्यदेवस्तेनो अनिष्टे प्रियकर्तरि किं

माद ह्यमाना क्रोधेन मंथरा पापदर्शिनी शयानामेव कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् १६ उत्तिष्ठ मूढे किं
शेषे भयं त्वामभिवर्तते उपप्लुतमघौघेन नात्मानमवबुध्यसे १७ अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन वि
कत्थसे चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे १८ एवमुक्ता तु कैकेयी रुष्टया परुषं वचः कुब्ज
या पापदर्शिन्या विषादमगमत्परं १९ कैकेयी त्वब्रवीत् कुब्जां कच्चित्क्षेमं न मंथरे विषण्णवदनां हि
त्वां लक्षये भृशदुःखिता २० मंथरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरं उवाच क्रोधसंयुक्ता वाक्यं वाक्य

सौभाग्येन विकत्थसे मय्येवानुरक्तो मे स्वामी मदाज्ञावशंवद इत्यादिप्रकारेण आत्मानं श्लाघसे उष्णगे ग्रीष्म
ऋतौ सलिलनद्याः स्रोत इव तव सौभाग्यं चपलं रामाभिषेकात् क्षीणप्रायमित्याशयः १८ पापदर्शिन्या
पापदर्शयंत्या विषादमगमत् तस्मिन् राजवेश्मन्यात्मावनात् १९ कच्चित्क्षेमं न ममामितिशेषः २०

वा॰ अ॰ २१

रा

२१

अविदूरे स्वाभिषेकस्य हर्म्यस्यास्तां स्वहर्म्ये धात्रीं रामस्येति शेषः अतएव हर्षोत्फुल्लनयनमाहितस्यावस्त्रातिच हर्षे
णा विदीर्यमाणोत्पादि ७ अर्थपरा स्वेष्टार्थपरा स्वेष्टार्थ कामे वेतियावत् किं कस्मात् ८ किं ज्ञातो जनस्य प्रहर्षः
अभिषेकप्राक्कृतीयसायं कालेसंपरायादर्शनेन राज्ञा संप्रहृष्टत्वोक्तिः ९ विदीर्यमाणअंतर्गतानंदो

माहर्षोत्फुल्लनयनां पांडुरक्षौमवासिनीं अविदूरेस्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मंथरा ७ उत्तमेनाभिसंयु
क्ता हर्षेणार्थपरा सती राममाता धनं किं नु जनेभ्यः संप्रयच्छति ८ अतिमात्रं प्रहर्षः किं जनस्यास्य च
शंस मे कारयिष्यति किं वापि संप्रहृष्टो महीपतिः ९ विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा आच
चक्षेथ कुब्जायै भूयसीं राघवे श्रियं १० श्वः पुष्येण जितक्रोधं यौवराज्येन चानघं राजा दशरथो रा
ममभिषेक्ता हि राघवं ११ धात्र्यास्तु वचनं श्रुत्वा कुब्जा क्षिप्रममर्षिता कैलासशिखराका
रात्प्रासादादवरोहत १२

कैलासाद्रेरिव शुभ्रत्वविकासादिना तस्यानंदस्पर्वाद्धिः प्रमरणाद्विदीर्यमाणत्वोक्तेश्रीराघवेराज्ञान्या
स्यमानाभ्युपगमे श्रियं राज्यलक्ष्मीं १० अनघं केनाप्यकारणेर्ष्यादिरहितं ११ ॥ अवरोहत अवा
रोहत १२

रा०
प्र०
२१

528

ननृगारोमम सत्यत्नेसत्यत्रत्नित्यात् समनत्रसेवराम्पलाभोरत्यात्पर्मवादीतिवाऽमात्रेणाधार्मिकः॥ १
भूतलागावाद्यविसौम्यसमधुरभाषी श्रेवस्तुपाठः प्रभूतपावान भूतपवदारुणाः क्रूरहृदयः प्रातरकौ यग्या
प्रनायेवसौम्यतमृदुमधुरभाषी पवेवसूत्रेणमृदुभावेना पल्लवितं जानीषेसर्वथानेनपवेवक्रूरीत्यामति।
मेषितावंचितामीति शेषः २७ उपस्थितः कौसल्यापैसाधनेह्रदयेनसावधानः त्वत्समीपस्थितोवा ड

धर्मवादीपाठेभर्ताह्लत्तागवादीवदारुणः मृदुभावेनजानीषेतेनेवमतिसंधिता २४ उपस्थितः
प्रयुंजानस्त्वयिसांत्वमनर्थकं अर्थनेवाघतेभर्ताकौसल्यायोजयिष्यति २५ अपवाहितऽद्यात्मा
भवतेनवदेवप्य कौसल्यायापिताशमेराज्येनिहतकेटके २६ प्राज्ञपतिप्रवादेनमात्रेवहितकाम्यया
आशीविषइवांगेनवालेपरिधृतस्त्वया २७

पस्थितमितिपाठेतत्कालोचितंसांत्वमित्यर्थः अनर्थकं फलरहितं सांत्वंप्रियवचनंत्वयिप्रयुंजानः अर्थेनरा
ज्यरूपेणकौसल्यामेवयोजयिष्यतीत्यर्थः २५ कौसल्यायैप्रापणार्थंभवतेनोपायांतरमध्यस्थितमित्य
हअपवाह्यतिउद्वासयेत्यर्थः कालेअस्मिन्नुपसेक्रमणकालाहे कौसल्यइतिपाठःउत्सवमागतइत्यर्थंआर्षः २४
पतिप्रवादःपतिव्यपदेशःहितकाम्यया आत्मनोहितेच्छयामात्रेवभोजनदानादिनापोषितः आशीविष

विषमतया भूत्वा तदाकारेव भूत्वा अप्रमत्तेन सर्वतो हा हा त्व विषादाभावात् विषादयंती राज्यश्रियोन्यथा
मित्युपानिष्टप्रकारेण कैकेय्या विषादं जनयंतो भेदयंती राघवं प्रतिष्ठत्व प्रशुक्तेन तस्याः स्वहेना पायती १९
प्रत्यंत्तयः प्रतीकारो यस्य प्रतीकारमित्यर्थः तद्विनाशानंतरं भयनाशकारणं प्रहृत्तेन देवाह राम मिति
नो राज्यलाभात् उः स्वंस्य एतत् लाभात् शोकः शत्रु राज्य लाभात् एवतनो भयं त्व हितार्थं त्व हितवाथ

ना विषमतया भूत्वा कुब्जा तस्याहितैषिणी विषादयंती शोवाच भेदयंती च राघवे १९ अद्य मे समह
दे विषद्दतत्वहितार्थं रामं दशरथो राजा यौवराज्येभिषेक्ष्यति २० सास्म्यगाधे भये मग्ना दुःखशो
कसमन्विता दह्यमाना नलेनेव त्वद्धितार्थमिहागता २१ तव दुःखेन कैकेयि मम दुःखं महद्भवेत्
त्वदृद्धौ मम वृद्धिश्च भवेदिह न संशयः २२ नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपतेः उग्रत्वं राजध
र्माणां कथं देवि न बुध्यसे २३

नार्थं २१ नन्वदास्मात्कु
तो भयमत आह त्वेत्यादि २२ किंमे दुःखं तत्राह न
राधिपेति एतद्विशेषणाद्वयमन्वेषिराज मात् ताप्रच्युतये यत्नावश्यकत्वद्योतनाय नन्वराम राज्येपि महि
षीत्वमेव ममेत्यत आह उग्रत्वमिति सा पत्नो हि मरा राज्यलाभे त्वां नत्व तवनाशयिष्यतीति भावः २३

रा० अ० २५

529

प्रियमाख्यातमित्यस्यानन्तरं किं वै स्यात् प्रीतिपापवत्तान्नदोषावहा भूयो भूयः पिकं किं प्रीतिदानं करोमीत्यस्याविर
ममाभ्यधिकप्रियवत्सलभावादित्यर्थः १४ ननमापत्नं प्रियः स्फीतः का चेते प्रियमित्याचाह रामे वेति विशेषं युक्त
स्नेहविषयं १५ प्रियार्हे प्रियदानार्हः तदकाद्यमाभिषेकाहरमपि केप्रियं वचोऽस्ते परमं त्वत्तन्नश्च वक्षमीट
शं हितमवोचः यतोपि के प्रियं नस्त्वं वचं श्रुतः प्रियेणार्नरे प्रियाख्यानेनानेरं पारितोषिकं रूपं परं श्रेष्ठं वरं वृणीष्वेति

२

इदं तु मे प्रियमेव सर्वमाख्यातं परमं प्रियं यत्त्वमे प्रियमाख्यातं किं वा भूयः करोमि ते १४ रामे वा भरते वाहं
विशेषं नोपलक्षये तस्मात्तुष्टास्मि यद्राजा रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति १५ न मे परं किंचिदितो वरं पुनः प्रियं प्रि
यार्हे सुवचं वचोऽमृतं तथा ह्यवोचस्त्वमतः प्रियोत्तरं वरं परं ते प्रददामि तं वृणु १६ इत्यार्षे रामायणे अयोध्या
काण्डे सप्तमः सर्गः ७ मन्थरा त्वभ्यसूयैनामुत्सृज्याभरणं हि तत् उवाचेदं ततो वाक्यं कोपदुःखसम
न्विता १

२३२४

वृतं वरं प्रददामि मया तस्मै तुभ्यमेतत्प्रियाख्यानपारितोषिकयोग्यं वस्त्वनर्घमपि तेऽतस्त्वं यद्वरमिच्छसि तत्ते
ददामीत्यर्थः १६ इति रामायणटीकायां सप्तमः सर्गः ७ अथ चलेचित्तेमन्थराणामिति न्यायेन हि स्थि
मन्थरयाहितबुद्ध्युपदेशात्कल्याणमतेरपि कैकेय्याश्चित्तं चलितमित्याह मन्थरा त्विति अभ्यसूयैनामसूया
विषयां कृत्वा हिताभरणात्कोपः यतो हितज्ञायनेऽत्र नितुःखेनसमन्वितेव १

२

२५

तद्धरणेनवतेःमर्षः सहतइत्याह यथेति अनपेक्षितः उपेक्षितनाशः २८ कथंकृतेत्यत्राह पापेनेतिअनवे
यःपुत्रादिपरिकरः १९ सांत्वप्रातकालेप्रातःप्रस्थानकालेयत्तवहितंतत्कुरु विस्मयदर्शने अतिदुःखज
नकवानोत्रवणोपिसेष्टाद्भुतवार्तात्रवणेनेवविस्मयसूचकदर्शनेएवंविस्मयेहितत्सेष्टविभावयेतितात्प

यथाहिऊर्णास्तृतुर्वीसर्पोवाअनपेक्षितः राजादशरथेनाथसप्त्रजातेतथाकृता २८ पापेनान्
तमांतेनवाल्लेनित्यंसदोषिता रामंस्थापयतारोज्येसाकंवधाकृतास्मि २९ सापामकालेकेकयि
तिप्रेजरुहितेतव त्रायस्वपुत्रमात्मानंमांचविस्मयदर्शने ३० मंथरायावचःश्रुत्वाशयनात्साशु
भानना उत्तस्थौहर्षसंपूर्णाचंद्रलेखेवशारदी ३१ अतीवसातुसंतुष्टाकेकेयीविस्मयान्विता दि
व्यमाभरणंतस्यैकुब्जायैप्रददौशुभं ३२ दत्वात्वाभरणंतस्यैकुब्जायैप्रमदोत्तमा केकेयीमंथरांह
ष्टापुनरेवाब्रवीदिदं ३३

२

यं ३० एवंमंथरयाःनर्थनेनप्रकाशितेराभाभिषेकेमहाकुलप्रसूतानिसर्गकल्याणगुणसर्वथानो
त्सेष्टायमेवमन्यतेस्मेत्याह मंथरायाइत्यादि ३१ विस्मयः अत्यद्भुतसेष्टश्रवणात् कौसल्यावदेवेतिभावः २

२

रा० अ० २६

भरताद्देवस्य बुधा गोहेन न... प्रत्यासन्नेति प्रत्यासन्नोपःक्रमेऽप्यतिक्रमस्तेनापि हेतुना भरतस्यैव राज्य
क्रमस्तदाक्रमणाप्रसक्तेन योस्तवीयस्यान्तविरुद्धो ह्यस्मकस्य यः ७ अनारम्भाद्वयमपमहरति विदुषः
सर्वशास्त्रज्ञस्य विशिष्य तत्र ह्यवाविद्वेवलसंपाद्यसंधिविग्रहादिप्रयोगे च शान्तस्य शास्त्रकारिणः अविलेवेन ॥
कालोचितकर्तव्यापकारिणो रामस्य तदात्मजे प्रतिभाव्यनर्थं चिन्तयेतीतन्निमित्ताद्भयात्स्वविपर्यये ८ प॥

प्रत्यासन्नक्रमेणापि भरतस्यैव भामिनि राज्यक्रमो विसृष्टस्तु तयोस्तावद्यवीयसः ७ विदुषः क्ष
त्रचारिज्ञः प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः भयात्प्रवेपे रामस्य चिन्तयन्ती तवात्मजम् ८ सुभगा किल कौसल्या
यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते यौवराज्येन महता श्वः पुष्येण द्विजोत्तमैः ९ प्राप्तां वसुमतीं प्रीतिं प्रतीतां हत
विद्विषः उपस्थास्यसि कौसल्यां दासीव त्वं कृताञ्जलिः १० एवं चेत्त्वं सहास्माभिस्तस्याः प्रेष्या भवि
ष्यसि पुत्रश्च तव रामस्य प्रेष्यत्वं हि गमिष्यति ११

वं पुत्रानयं प्रदर्शितस्या अग्न्यनर्थं दर्शयितुं कौसल्याह हीमाह सुभगेति यौवराज्येनेति हेतौ तृतीया ७ ॥
पुष्येण पुष्ये ९ वसुमतीं प्राप्तां त्वां तन्निमित्तां प्रीतिं च प्राप्तां हतारिपक्षादिसंपत्तिरूपां विद्विषाय यतो
प्रीतप्रतीतां प्रसिद्धां उपस्थास्यसि गत्वा सेविष्यसे १० प्रेष्यभावमाप्नुयामाह एवं चेति ११

प्रस्थानेन दत्तचित्तकाले वालिशम्सर्वं शोककाले हर्षोद्‌याता २ मन्मेति श्रुत इत्यादि ।ऽऽः स्वार्दिता सतीनाव
काऽऽः स्वेनपीडिता सतीऽहस्सामीत्यन्वयः व्यसने विपदं ३ मतेऽऽदृष्टं तं अनर्थकरा प्रियता विषयत्वे प्रहर्षये
त् प्रहर्षोत्सुक इति हेतुः सपत्नीपुत्रं तं मत्तो हि हिमवत स्पष्टं हि दृष्टेति शेषः ४ मत्तो रिवेति मुत्पादयतिरा
मस्य भरता देव भयमस्तितत्र हेतुः राज्यसाधारणात् राज्यरूपसाधारणाभोग्यहेतोः तत भरत हेतके रामभय

हर्षं किमर्थमस्थाने कृतवत्यसि वालिशे शोकसागरमध्यस्थं नात्मानमवबुध्यसे २ मनसाप्रह
र्षमित्वां देविऽऽः स्वार्दितासती यस्त्वा चितत्वेन हृष्टासि प्राप्य तं व्यसने महत् ३ शोचामि दुर्मतित्वेन
का हि प्रज्ञा प्रहर्षयेत् अरेः सपत्नीपुत्रस्य हि हिमत्तोरिवागता ४ भरतादेव रामस्य राज्यसाधारणाद्
ध्र तो देवेन्याविद्यस्मास्मिभ यं भीनाहि जायते ५ लक्ष्मणो हि महाबाहू रामं सर्वात्मनागतः शत्रुघ्न
श्चापि भरतं काकुत्स्थं लक्ष्मणो यथा ६ यो यस्माद्दीन तत्स्मात्पदस्यान स्य भयं भव
हि पतो भीनाऽऽयं जायते
मेव पूर्वं दराज्यस्य निष्कण्टकत्वाय स्तभयहेतुं भरतं राज्याप्राप्य रामः सर्वथा नाशयिष्यतीति भावः ५ ननुभ
रतादेवन्यवधारणमयुक्तमत आह लक्ष्मणो हीति सर्वात्मनागतः मनोवाक्कायव्यापारै राममेव गतोऽन
तेनाभीपुसंगः शत्रुघ्नस्यापि भरतशेषत्वान्ततः ६ पकृभीप्र मंगस्तत्राशे नैव तत्राषणादि भावः ६

रा॰
अ॰
८

531

मान्यश्चास प्रार्थनीयश्रेयस्कः तथा तद्धेतु यद्वा भूयोपि अभ्यधिकमपि तत्र हेतुः कौसल्यातः इति अतिरिक्तम
पि केवलं १८ मत्प्रत्युपि भरतस्य राज्यम् मत्तो वेत्याह राज्यमिति १९ एवं राज्यापहारे परिहृत वनी कैकेयी मन्थरा रती
यं पश्यन्ती पुनर्भेदयति कैकेय्या इति २० अनर्थदर्शिनी अनर्थे एव अनर्थत्वेन दर्शनशीला शोकव्यसनयोगतः अ

यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोपि राघवः कौसल्यातोतिरिक्तं च मम शुश्रूषते बहुः १८ राज्यं यदि हि रा
मस्य भरतस्यापि तत्तदा मन्यते हि यथात्मानं तथा भ्रातॄंस्तु राघवः १९ कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मन्थरा भृश
दुःखिता दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य कैकेयीमिदमब्रवीत् २० अनर्थदर्शिनी मौर्ख्यान्नात्मानमवबुध्यसे
शोकव्यसनविस्तीर्णे मज्जन्ती दुःखसागरे २१ भविता राघवो राजा राघवस्यानु यः सुतः राजवंशात्तु भ
रतः कैकेयि परिहास्यते २२ न हि राज्ञः सुताः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुम
हाननयो भवेत् २३

निष्ठापितं दुःखं यस्मिन् तेन भ्रं विस्तीर्णो यो भूसकलदुःखसमष्टिः दुःखसागरः त
त्र मज्जन्तीं मामात्मानमग्रे नावबुध्यसे इत्यर्थः २१ अत एव वारं वारं कथयामीत्याह भवितेति परिहास्यते
नो हीनो भविष्यती भरतेन तत्सुतादेः राज्यपहारे वेदः त्वं कथयामि इति भावः २२ तत्र हेतुमाह नहीति स
र्वे राज्ये स्थितो बाधकमाह स्थाप्यमानेष्विति अनयो न्यायः दुर्ध्ययाय परस्परं भ्रातापीडनरूपः २३

२०

परमास्त्रियइतिवृद्धवचनेनसीतास्त्रवः भरतज्ञयेभरतस्यभावनाशो १२ एवंहिःकृतोपजायापिकैकेयी।
निसर्गं गुणाप्रस्वभावान्नचचालेत्याह नामित्यादि परमश्री तांपरेरामेश्रीतामित्यर्थः देवीगुणप्रस्वभावा १३ म
परोक्तवृक्षोः प्रतिक्षिपति धर्मज्ञइति दांतःशिक्षितःकृतज्ञतेनचालस्वकृतपालनाद्युपकारस्मरणेनस्वा
निष्ठुराकानिरामःज्येष्ठत्वेननतस्यैवराज्ययोग्यतेतिसाधारणपपरिहृत १४ भरतानर्थाणिनेत्याह धा।

त्वष्टाःखल्वभविष्यतिरामस्यपरमस्त्रियः अव्रहृष्टाभविष्यतिस्नुषास्तेभरतस्तये २२ तांदृष्ट्वापरमश्री
तांब्रुवंतीमथरा ततः रामस्यवगुणान्देवीकैकेयीप्रशशंसह २३ धर्मज्ञोगुणवान्दांतःकृतज्ञःसत्यवा
न्शुचिः रामोराजसुतोज्येष्ठोयौवराज्यमतोर्हति २४ भ्रातृन्भृत्यांश्चदीर्घायुःपितृवत्पालयिष्यति
संतप्यसेकथंकुब्जेश्रुत्वारामाभिषेचनं २५ भरतश्चापिरामस्यध्रुवंवर्षशतात्परं पितृपैतामहंराज्य।
मवाप्स्यतिनरर्षभः २६ सातुमभ्युदयेप्राप्तेदह्यमानेवमंथरे भविष्यतिचकल्याणेकिमिदंप
रितप्यसे २७

नः नितिकथंयथैमेव त्यर्थः २५ पितृवत्भ्रातृनविभागेनपालयतोरामस्यवर्ष
शतान्तरमपिपितरादिविभागोभरतोराज्य मवाप्स्यतिध्रुवापितामहाभ्यांलक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपिराज्यप्राप्तिर्भ
वेतिसूचि २६ अभ्युदयेरामाभिषेकरूपेध्रुवकल्याणेभरताभिषेकरूपेकिंयतःकालेनभविष्यति २७

रा॰ टी॰ २९

यात्रुघ्न स्थितोवाभरतकार्यस्यननाशःस्यात्सोपिदैववशाद्गतस्तमाह भरतानुगतइतिशत्रुघ्नोपितत्समंभतेन।
समंगतइत्यर्थः भरतस्यापिनववशात् शत्रुघ्नोपिसमंगतइतिपाठेग्रनववशात् अनेरोधवशादित्यर्थः आश्योपि
देवैवयोग्यःअनेरोधवशादित्यर्थः आश्योपिरवैवयोग्यः अनववशादपिअपिनादेववशाचेसम्यःगतःपकहरय
नयेतिशेषः २९ कस्याविस्मात्रिकर्षात्कस्याविटनेपगनिहातेलोकेटष्टेत्याह भूपतेहीतिव्बेतवः श्रामबेदन

भरतानुगतःसोपिशत्रुघ्नस्तत्समंगतः लक्ष्मणोहियथारामंतथायंभरतंगतः २९ भूपतेहिइमः
कस्विद्धेतवोवनजीवने: सन्निकर्षादिषीकाभिर्मोचितःपरमाद्भयात् ३० गोमाहिरांमसोमित्रि।
लक्ष्मणोवापिराघवः अश्विनाविवसौभ्रात्रेतपालोके प्रविश्रुते ३१ तस्मान्नलक्ष्मणोरामःपापंकिंचि।
त्करिष्यति रामस्तुभरतेपापंकुर्यादेवनसंशयः ३२ तस्माद्राजगृहादेववनंगच्छतराघवः पत
द्धिरोचतेमह्यंभृशंचापिहितंतव ३३

काल्लः इषीकाभिःकंटकैव डूंलग्लेः सन्निकर्षात्परितःपरिवा
राणात्नृपान्मयात्ब्बेदनरूपात्भयात् [illegible] सस्यमरांतःप्रवर्तितेनभूपतेहीत्युक्तिः ३० नवेषदोषा
लक्ष्मणस्यापिसमानोतआहगोमाहीति ३१ पापंवधं ३२ तस्माद्धर्मसंभावनासत्वात् राजगृहात्राजग्र
हाख्यान्मातुलनगरात् पतदेवमह्यंरोचतेतत्वदिष्टत्वात् पक प्रजापाः प्रजमरणापेन्न यावनेप्रजीदनेसम

राज्यतंत्राणि राज्यनिर्वाहणादानाधिकारप्राधान्यानि सर्वनिरूपितप्राधान्याश्रयत्वमेकस्यैवेति भावः ज्येष्ठा-
स्यागुणवत्त्वेन गुणवत्कनीयःस्वपि २४ यदेवमतो मा विधिः निर्भयो हीनः स्यात्कस्मो राजवंशाच्च निर्भयो भवि-
ष्यतीत्यन्वयः वत्सले सर्वत्र दयाशीले २५ त्वदर्थं त्वत्तश्च राज्यभ्रंशो प्राप्तेन त्वया विहारकल्पनार्थं मम पत्निह हृष्टाद्वितया
यो क्रमः प्रदेयं पारितोषिकं भ्रातामातमल्पधामसहितेति नवुध्यसे इत्यर्थः २६ नाययिता त्वद्लोकांतरमिति

तस्माज्ज्येष्ठे हि कैकेयि राज्यतंत्राणि पार्थिवाः स्थापयंत्यनवद्यांगि गुणवत्स्वितरेष्वपि २४ असावत्यंत
निर्भयस्त्वत्पुत्रो भविष्यति अनाथवत्तु विभ्रष्टो राजवंशाच्च वत्सले २५ साहं त्वदर्थे संप्राप्ता त्वं तु मां
नावबुध्यसे सपत्निवृद्धौ या मे त्वं प्रदेयं दातुमर्हसि २६ ध्रुवं तु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकंटकं देशांतरं
नाययिता लोकांतरमथापि वा २७ बालएव तु मातुल्यं भरतो नायितस्त्वया सन्निकर्षाच्च सौहार्दं
जायते स्थावरेष्वपि २८

हनिष्यतीति यावत् २७ यस्माद्रामे राज्ञः पक्षपातः संभवतासे निधाननतस्त्वतन्ययैव कृतमित्याह वालएवेति।
मातुल्यं मातुलगृहं ननु किं नावृता प्रतत्राह सन्निकर्षादिति स्थावरेष्वपि तृणगुल्मलताह्रदादिषु तच्च सौहा-
र्दं भरतस्य नैवाभूत् एवं च भरतस्य नोऽविभज्य सम्मे राज्यलाभः स्यादिति भावः २८

रा॰ अ॰ ४९

पदेयत:स्वपुत्रायास्ते इत्यर्थ: अत एवात्मजे राज्यप्राप्तिं कामये चिंतय:शत्रुशेषोनभवत्यर्थ इतिप्रायेण परस्य अस्य
रामस्य चालनमासीतयो: विवासकारणं च चिंतय ४९ इति रामायणे अयोध्याकांडे अष्टम:सर्ग: ८ एवंवि
वारोपदेशेन दृष्टैव मत्वेव वार्थं उपादेयत्वमत्वा निश्चयात् स्वकार्यायदेवैश्चत्वमितिचिंतायास्तद्रूपायश्च अमा

यदाहिराम:पृथिवीमवाप्स्यति ध्रुवं प्रणष्टो भरतो भविष्यति अतो हि संचिंतय राज्यमात्मजे परस्य
चैवाद्यविवासकारणं ४९ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकांडे अष्टम:सर्ग: ८ एवमुक्तातुकैकेयी क्रोधे
नज्वलितानना दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य मंथरामिदमब्रवीत् १ अद्य राममित:क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्य
हं यौवराज्ये न भरतं क्षिप्रमद्याभिषेचये २ [illegible]
इदं त्विदानीं संपश्य केनोपायेन साधये भरत:प्राप्नुयाद्राज्यं न तु राम:कथंचन ३ एवमुक्तातु सा दे
व्या मंथरा पापदर्शिनी रामार्थमुपहिंसंती कैकेयीमिदमब्रवीत् ४

ह एवमिति १ प्रस्थापयामि प्रस्थापनोद्यमं करोमि एवमभिषेचये इत्यपि २ अथ तदुपायं पृच्छति इदं
त्विति इत्यर्थ: केनोपायेन साधये इदमिदानीं संपश्य विचारय इत्याह मार्गेणानेन साध्यमिति भाव:
रामार्थं लोकदृष्ट्या रामहितमभिषेकरूपमर्थं ५ ४ ५

२
४९

एवं पूर्वं स्मितिमात्रलक्षणहर्षादेव वनगामने सति ते ज्ञातिपक्षस्यास्मदादेः श्रेयः शुभं भविष्यति श्रेयो जीवनरूपं का-
र्याणां चान्यत्सर्वं भरतनाशान्मुखादपि भयशंकयास्मदादिपीडयाः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः यदि चेदिति
यदि चेद्भरतः धर्मात्पित्र्यं दीयमानं राज्यं प्राप्नुयात् तदा ज्ञातिपक्षस्य श्रेयः सुस्थं यद्वा एवमेवेत्यनेन तद्रूपपादयति
यदि चेदिति २४ अन्यथाह स ते इति समृद्धार्थस्य रामस्य वशे स्थितो नष्टार्थः कथं जीविष्यतीत्यर्थः

२५

एवं ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति । यदि चेद्भरतो धर्मात्पित्र्यं राज्यमवाप्स्यति ॥ २४ ॥ स ते सुखोचितो
बालो रामस्य सहजो रिपुः । समृद्धार्थस्य नष्टार्थो जीविष्यति कथं वशे ॥ २५ ॥ अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन
गजयूथपम् । प्रच्छाद्यमानं रामेण भरतं त्रातुमर्हसि ॥ २६ ॥ दर्पान्निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया । राम
माता सपत्नी ते कथं वैरं न यापयेत् ॥ २७ ॥ यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यति प्रभूतरत्नाकरशैलसंयुतां त
दा गमिष्यस्यशुभं पराभवं सहैव दीना भरतेन भामिनि ॥ २८ ॥

तस्मात्प्रवासे सिंहेनाभिद्रुते गजयूथपमि
व राज्यप्राप्त्या प्रबलेन रामेण प्रच्छाद्यमानमभिभूयमानं भरतं तदभिषेकनिरोधेन त्रातुमर्हसि २६
अन्यथा त्वां पापेन पीडयेत्याह दर्पादिति सौभाग्यवत्तया यतिवाल्लभ्यं वैरं कृहितं यदास्य संपादनेन कथं न ज्ञायो
दित्यर्थः यापयेदिति पाठे पापयमेवार्थः २७ अशुभं पराभवं दास्यं २८

दत्तिणां दिशमास्थाय स्थितानां दंडकानने पुदानप्रतिनत्तं वंधिवैजयंतमिति श्रुतं ख्यातं यत्र तिमिध्वज नामाराजा
भवत् १२ सपवलोके पावरः विख्यातः देवसंघेः सोद्दतसंशक्रस १३ ततेनैव स पाम वेदविज्ञ तानि विशेषेण विद्वा
न् गर्वोपसमान् रिनकृत पुरुद्योसा आपाम ग्राम्तरणादाकृष्य १४ तत्र तदा ग्रोशकलीकृतः सर्वांगेषु वित
तः त्वया मार्यध्यकृ वीणाया अपवाद्य मेयामाद्तत्र नीत्वा तत्रापि नाटपापकालेपि शस्त्रैर्विक्षतोऽतपवनष्टे

दिशमास्थाय केकेयि दत्तिणां दंडकास्थिति वैजयंतमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः १२ सशंवर इति ख्या
तः शतमायो महासुरः दृष्टोपाक्रमसंग्रामे देवसंघैरनिर्जितः १३ तस्मिन्महति संग्रामे पुरुषान्क्षतवि
क्षतान् गर्वोपसमानत्र तिस्मं तरसा पासराक्षसाः १४ तत्राकरोन्महायुद्धं राजा दशरथस्तदा अस्
रैश्च महाबाहुः शस्त्रैश्च शकलीकृतः १५ अपवाह्य त्वया देवि संग्रामान्नष्टचेतनः तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः
पतिस्ते रक्षितस्त्वया १६ तुष्टेन तेन दत्तौ ते द्वौ वरौ शुभदर्शने स त्वयोक्तः पतिर्देवि यदेच्छेयं तदा वरौ

ततो वव्रे किं तस्ते पतिस्त्वया रक्षितः इत्यन्वयः केचित्तु संग्रामादपवाह्य स्वं किं तस्ते पतिस्त्वया रक्षितः इत्यन्वयः
तत्रापि हरपातिभिस्तरीयैः शस्त्रैर्विक्षितस्ततो ऽपन्य
त्रापवाह्य रक्षितः पर्वं द्विः प्राणाद्रक्षणात्तोषेण वरद्वयदानमित्याहुः १९ तेन राज्ञा यतः यदाद्वरौ केयं अतं तेन्तदा

तेप्र प प्रपमन्त्वा मृर्च्छामिति शेषः एहाहं वक्ष्यामीति पाठं तदं श्रूयतामहं च इति शेषः वक्ष्य यें केवलं भरतो नन
रामः स्यार्थः एहाहं वक्ष्याम्येवोपायं तमपि श्रप प्रपविवारय ५ नतु ममनव तिभाति तदुपायः इति तत्राह किं ते
तिस्मृत्वा वासं तमते ये मन्थरा वाक्यं वाणायनि शृहसे यत् यतः आत्मार्थमात्मप्रयोजनोपायं उच्यमानं वर्तमा

हं ते दानीं प्रप प्रपन्तं कैकेयि श्रूयतां च मे यथा ते भरतो राज्यं पुत्रः प्राप्स्यति केवलं ५ किं न स्मरसि कै
केयि स्मरन्ती वा निगूहसे यदुच्यमानमात्मार्थं मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ६ मयोच्यमाने यदि ते श्रोतव्ये
दौ विलासिनि श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयतां ७ श्रुत्वैवं वचनं तस्या मंथरायास्तु कैकय
पी किंचिदुत्थाय शयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ८ कथय त्वं ममोपायं केनोपायेन मंथरे भरतः
प्राप्स्यति राज्यं न तु रामः कथंचन ९ एवमुक्ता तदा देव्या मंथरा पापदर्शिनी रामार्थमुपहिंसंती कै
केयीमिदमब्रवीत् १० पुरा देवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः अगच्छत्त्वामुपादाय देवराजस्य सा
ह्यकृत् ११
स्वामी पत्नी इत्यनेकशठकर्मपिमतः १ वक्तं दःइवाविधीयतां विमृ... एवउक्तं चेत् क्रियतां ७ श्रुत्वैव
नहीं नवास्तां हृदयाय निरुत्थायेस्वादि ८ ९ १० देवासु रे देवासुरसंबंधिनि उपादाय गृहीत्वा साह्यं सहा

वा॰
अ॰
९१

535

एवं सति सर्वं यावत्कार्यमित्युक्तिर्भवत्येवेत्याह दयिते तत्कृते च महाराज इत्यादि २४ २५ न त्वं क्रमितिवाक्यरा
जो चेत्रस्त्राणयान्यदा महतीहानिः स्यादित्याह न हीति सर्वो भाग्यवेभवविसरणामूलिकानेपक्षामेदाशंकेति
भावः २६ वरदानातिक्रमनं न यथा सौकर्यमित्याह मणीत्यादि २९ सर्वान्नयानेमोकारेनहिंवासेनमया

दयितात्वं सदा भर्तुरत्र मे नास्ति संशयः । तत्कृते च महाराजो विशेषात्पितृनाशने २४ न त्वां शोचयि
ते शक्रो न कुंदो ऽन्नदीनितं तव प्रियार्थं राजा नः प्राणानपि परित्यजेत् २५ न सतिक्रमिते शक्रः स्तव
वाक्यं महीपतिः मदत्तभावं वृथ्यत्सर्वो भाग्यवल्लमात्मनः २६ मणिरत्नसुवर्णानि वस्त्राणि विविधानि
च दद्यात्सर्वाणि राज्ञा मा संतप्तमनाः कृथाः २७ यो नैतान्देवानरे देवदेवरोस्ति शत्रुघ्नो द्दोनोस्मादयम
हाभागो सो धर्मातिक्रमेत् २८ यदा तु ते वरं दद्यात्तस्य मम स्याप्यराघवः ध्रुवं स्याप्य महाराजेन

सिंहासनपार्यो २८

तीम

किं कर्तव्यमिति राज्यप्रश्नेऽनन्तरमुपदिशति यावदित्येतार्थः राम विवासन भरताभिषेकरूपयोर्थः नानाभिम
र्थः कर्तव्यमिति राज्यप्रश्नेऽनन्तरमुपदिशतीति पाठे मातिक्रमेत् न मर्षमा विसर्जते पर्थः नातिक्रमेदितिपा
ठे सर्वथा पालि ध्यत्येव राज्ञः सत्यप्रतिज्ञत्वादित्यादि यद्यतिकतकः २९ राघवोदशरथः ऽस्याप्यत्नामितिशेषः

तेनैवैतत्त्वं महाराजेनैव सत्यप्रतिज्ञः सर्वैः सत्यपिना २९

३१

तदा महात्मना राज्ञा तव येति उक्तो पतद्धार्मीकथनेन द्विवस्तानन्वशोकामाभूदित्याह अनभिज्ञा अस्माः कथा
याइति शेषः १८ निगृह्य भर्तारं वरबलेन निगृह्य अभिषेकसंभारान्निवर्तय अभिषेकरूपफलादिति शेषः
निवृत्तिप्रकारमाह वराविति तेन च दानेन मतेताभ्यां क्रमेण भरताभिषेचरामप्रव्राजने हरणइति शेषः २०
वर्तदेशसेवाफलमाह वर्तदेशाति प्रजानां भावेत: करणागत: [illegible] शमः स्नेहो यस्य तादृशस्ते पु

गृहीष्यति तदा भर्ता स्नेहयुक्तो महात्मना अनभिज्ञा ह्यहं देवि त्वयैव कथिता पुरा १८ कथयेषा तव त
स्नेहान्मनसा धार्यते मया रामाभिषेकसंभारान्निगृह्य विनिवर्तय १९ वरौ याचस्व भर्तारं भरतस्याभिषे
चनं प्रव्राजनं च रामस्य वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनं प्रजाभावगतस्नेहः स्थिरः पुत्रो भविष्यति २१ ॥
वचनं देशा २० चतुर्दश हि वर्षाणि [illegible] क्रोधागारं प्रविश्याद्य क्रुद्धेवाश्वपतेः सुते शेष्वानन्तर्हितायां
त्वं भूमौ मलिनवासिनी २२ मास्मैनं प्रत्युदीक्षेथा माचैनमभिभाषथाः रुदंती पार्थिवं दृष्ट्वा जग

संटी० का० अ० २३

त्रः भविष्यति २१ वरदानप्रवर्तनोपायमाह क्रोधागारमिति क्रोधवतीनां शयनस्थानं क्रोधागारं क्रुद्धेव इव
शात्रु पवार्ये क्रुद्धेव सतीड क्ता क्रोधहेतुप्रात शेषान्यानन्तानन्ये प्यविस्तरे तीर्न देवविहाणाति शेषेति अनाच्छ
तायां भूमौ शेष्वस्य यः मलिनवासिनी मलिनवस्त्रधरा सती २२ रुदंतीत्यस्य भवेति शेषः तेन दृष्टेति पूर्व

ज्ञानमूल्यमेव विज्ञायोगमिति संगृहीतेति सम्यक्पालनेनानुरंजित मनुष्य इत्यर्थः सत्सद्भिः साकं ह्यात्मश्लोम
विधातो तिष्ठेदेवान्वयः अभिषेकतो निवर्तते प्राप्तकालं मनोरथः अभिषेकान्निवर्तनस्याऽयमेव काल
इति भावः तस्माद्राजनेतदभिषेकान्निवर्तयेत्यन्वयः १५ प्रतीता श्रीहतनदर्पी कैकेयी केकयराजकन्या
किशोरीवाल्लवमावङ्गवामायथास्याः किंपोशर्षपुङ्गनपथगब्जातिक शाहसेनाट् ढामितर्थ्यं राजाधीनापि

संगृहीतमनुष्यश्च सद्भिः साकमात्मवान् प्राप्तकालं तमन्येहं राजानं वीतमाक्षसा १५ रामाभि-
षेकसंकल्पान्निगृह्य विनिवर्तय अनर्थमर्थरूपेणाग्राहिता सा ततस्तथा १६ हृष्टाप्रतीता-
कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् साहिवाक्येनकुब्जायाः किशोरीवोत्पथं गता १७ कैकेयी विस्म
यं प्राप्य परं परमदर्शना कुब्जे त्वां नाभिजानामि श्रेष्ठे श्रेष्ठाभिधायिनि १८

भरतार्पिउत्मार्गगतेत्यर्थः १७ परं विस्मयं प्राप्य परमदर्शना अत्यंतविशेषदर्शनवतीयद्वा परमत्वर्थस्त्वा
मंथरामिदमब्रवीदित्यन्वयः अत्र कैकेयीत्यामिकाहे श्रेष्ठाभिधायिनि हितोपदेशकुशले इति यावत् अ
तएव ते प्रज्ञां तावज्जानामीत्यर्थः कुब्जे त्वां नाभिजानामीति पाठे श्रेष्ठाभिधायिनी त्वादि विशिष्टाना त्वामि

वरमाभिनपति रामेति ९ सर्वथाप्रव्राजनस्याति घोरतया लोकविरुद्धत्वं मत्वाह चतुर्दशेति यथा चक्र
देशावर्षपालितःप्ररूढ शाखःकृतमूलोद्दृढमूलो हन्तोऽहन्मूलोभवति एवं भरतस्तावता कालेनरू
ढोद्दृढसत्वःकृतमूलोवशीकृतमखलःचतुर्दशोत्तरयोग्याःकालस्यास्तेवनंतत्पुनरागतेनापिरामेण

रामप्रव्राजनेऽहरंनववर्षाणिपंचच भरतःक्रियतांराजापृथिव्यांपार्थिवर्षभः ९ चतुर्दशहि
वर्षाणिरामेप्रव्राजितेवनं रूढस्कृतमूल [illegible] स्वशेषंस्थास्यतिमेसुतः ११ रामप्रव्राजनेचैववेदेवि
याचस्वतंवरं एवंमेत्स्यतिपुत्रस्यसर्वार्थत्वकामिनि १२ एवंप्रव्राजितश्चैवरामोरामोभविष्य
ति भरतस्त्वगतामित्रस्तवराजाभविष्यति १३ येनकालेनरामश्चवनात्प्रत्यागमिष्यति अंतर्ब
हिश्चपुत्रस्तेकृतमूलोभविष्यति १४

णशाक्योन्मूलनोभविष्यतिनचरामस्यराज्यप्रत्याशायेतितात्पर्यं १२ नंराजानं १२ रामःअरामइतिच्छे
दःअप्रियःप्रजानांभविष्यतीत्यर्थः १३ अंतर्बहिश्चप्रकृतीनामितिशेषः चिरसंयोगाद्गदरनेप्रजानांस्नेहहेतु

हिश्रिविप्रयोगमपरामेहृताप्रइतिमया: ३५

प्रे॰ टी॰ ११

531

नैवेद्यमित्याह त्वमिति वातेन मेनतं पद्ममिव वेसंनतापि प्रियदर्शना तेऽडरोवक्त्तः अभिनिविष्टं स्य गमनावा
मे अतएव यावत्स्कंधान्तं स्थपर्यंतमन्नतंऽडरः यावत्सस्थानमन्नतमिति पाठस्तनावपि संस्थानतूप सर्वं साथा
शासंस्थानं यावत्समन्नतं प तेनस्य गमनं ऋजुनत्वं प्रतिपादितं ४१ अथ स्नाद्दृष्टमोथस्नात्वा शोभनतां भिमदृष्टं

त्वं पद्ममिव वातेन सन्नतां प्रियदर्शना ऽरस्ते भिनिविष्टं वै यावत्स्कंधान्तमन्नतं ४२ अथ स्नाबोद्वे
शांतं मनाभमिवलज्जित प्रतिष्ठीणिं च जघनं सपीनौ च पयोधरौ ४२ विमलेंदुसमं वक्त्रं महोराजसि
मस्वरे न चनेत्र वनिमिष्टे रशनादामभूषितं ४३ नेत्रे भृशमपमस्ते पादौ च आयताबुभौ त्वमायता
भ्रांगस्यरेत्तोमवासिनि ४४ अथ नाम मगबके तीराजसे तीव शोभने आसन्या शेवरे मायाः सहसम
सराधिपे ४५

सविम

त्वजितमिव शांतं ऽरमऽन्नतिं दृष्ट्वा त्वजितमिव वह्न शमित्यर्थः प्रतिष्ठीणि विस्तीर्णानि ष
इर्षा तिशय्या दृणितमपि जघनं पुनर्वर्णयति जघनमिति निश्छिद्रं रोमादिकश्मलहीनं निघृष्टमिति पाठे
घर्षणाद्यत्न उद्वेदाभिः श्लाघ्यमाने ४२ उपन्यस्ते जाते [illegible] इति शेषः यद्वा लोकैः स्तुते संदर्शनेन सकिम्
नीपुष्पफलकेसरतिकतकः ४४ राजहंसीव राजसे इति विमाढः स्यर्थे स्नात मन्ये तते आसन्निति ४५

२

११

केकेयानां कुलेन विशिष्टराजदासीनां मध्ये बुद्धिनिश्चये बुद्धिविषयकार्याकार्यनिश्चये उत्तमा ईदृश एव दासी
राजपत्नीनामिष्टा; तद्रूपा सा सा पतत्य स्मृतेः श्रेष्ठत्वमभिधाय श्रेष्ठाभिधायिनीत्वमुपपादयति त्वमेवेति हि
ते हितैषिणी इत्यादिवाक्यं प्रवैहितवक्त्री २९ मम बुध्येयं त्वत्कृतावोधनाभावे इति शेषः चिकीर्षितं रामाभिषेकाय भर
तस्य विवासनादि कैकेय्याप्येवमित्यधिकारणेकवित्यसते न हि तद्बुध्ये पापेशापदोषेण मोहिता केकेयेषु

ह्यपि विद्यामसि कुब्जानामुत्तमा बुद्धिनिश्चये त्वमेव तु ममार्थेषु नित्ययुक्ता हितैषिणी २९ नाहं सम
वबुध्येयं कुब्जे राज्ञश्चिकीर्षितं संति दुःसंस्थिताः कुब्जा वक्राः परमपापिकाः ५०

हि सा वाल्येवात्तणोरस्तिद्रूपिणी श्रसूपितृवतीवाला तेन शान्तामहात्मना यस्मादस्य से विप्रेतंद्रूप
मरूद्रपिता तस्मादत्तयांतमपि लोके शाम्यसि कुन्तिता इति शापसमाकृन्तामेपरावशमागतेति श्र
त्ययाश्रुत्तयाविवश्रयकुब्जां कुब्जांतरवैलक्षण्यं नस्तोति संनीतादि वह्यतिरिका इति शेषः दुःसंस्थिताः दुः
संस्थावयवसन्निवेशाः अत एव परमपापिकाः परमपापदर्शनाः ५०

५१ एवं हृष्यावृतां नाभिः कालात्मयेन कांक्षमाह रामस्यादि रामाभिषेके हृते वरग्रहणादि व्यर्थमिति भावः
राजानमनुदर्शय क्रोधागारे ऽत्मानमिति शेषः ५४५५ अनेकशतसाहस्रेना वरस्तीमल्लावाहीणिबद्ध

मेवापि कुब्जा कुब्जाया सर्वाभरणभूषिता पादौपरिववर्षं तियथैव वनंसदा मम ५२ इतिप्रशस्य
माना सा कैकेयी मिदमब्रवीत् शयानां शयने शुभ्रे वेघामग्निशिखामिव ५३ गतोदके सेतुबंधेयोन
कल्याणाभिविधीयते उत्तिष्ठ कुरु कल्याणं राजानमनुदर्शय ५४ तथा प्रोत्साहिता देवी गत्वा मंथर
यासह क्रोधागारं विशालाक्षी सौभाग्यमदगर्विता ५५ अनेकशतसाहस्रं मुक्ताहारं वरांगना
अवमुच्य वराहीणि शुभान्याभरणानि च ५६ तदा हेमोपमा तत्र कुब्जावाक्यवशंग
ता संविश्य भूमौ कैकेयी मंथरामिदमब्रवीत् ५७ इह वा मां मृतां कुब्जे नृपायावेदयिष्यसि वनं तु रा
घवे प्राप्ते भरतः प्राप्स्यते क्षितिं ५८ सुवर्णेन न मे ह्यर्थो न रत्नैर्न च भोजनैः एष मे जीवितस्यांतो
रामो यद्यभिषिच्यते ५९
म ल्यानि ५६ हेमोपमा सुवर्णा कैकेयी ५७ इह क्रोधागारे मृतं भीष्टा मिदं मड पेत्त्का यरज्ञे दश
रथायमां मृतामावेदयिष्यसि न वाय राघवे वनं प्राप्ते भरतः क्षितिं प्राप्स्यते वा न तत्पश्चात् रमसी तिभावः

यास्तास्तव हृदये निविष्टा मायास्तदेवेदं पद्दीर्घं स्य ग इत्यन्वयः रघवो णं रघवच क्रो पिंडि कात दद्ययतेविली
नं ४२ अतोत्र मत्या किं वसति यत एवमतोत्र मालां ग्रमोद्यामि स्वदिग्ध विकृता नतमांसास्थि पिंडे मतयो
मतिस्स्व निगृह्य रस्व निवर्तीन विषयामतिरागा मिमोचरा बुद्धिस्त्वा कालिकी ज्ञेयेति त्वत्रविद्या राजनीतिः

हृदये ते निविष्टास्ताभ्यश्चान्याः सहस्रशः तदेवस्य ग पद्दीर्घं रघवो णामिवाप्यतं ४६ मतयः त्वत्रविद्या
सुमायाश्चाववसति ते अतस्ते हे प्रमोद्यामि मालां कुञ्जे हि रामेषी ४७ अभिषिक्ते स्म रते राघवे ववनं
गते ज्ञानेन च सर्वं दमनिष्ठेन संदरि ४८ लब्धार्थांच प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्य ग मारवेचा तिलकं
विर्वज्ञातद्रूपमयं शुभं ४९ कारयिष्यामि ते कुञ्जे शुभान्याभरणानि च परिधाप्य शुभे वस्त्रे देवनेवच
रिष्यामि ५० चंद्रमाह्वयमानेन मुखेना प्रतिमाननाः गमिष्यामि गतिं मुख्यामर्दयंती हिषजने ५१

मायाः अभिसिद्धाः अत्र स्य ग निःस्पृहा दिग्ध विकृता तोत्र नमांसास्थि पिंडे ४७ ज्ञात्वेनोत्तमेन सनिष्टेन संडते नसव
र्गान नि र्मितो हिरामयी मालां मि नि तिस्वं थः ४८ लब्धार्थाः लब्धो कार्या अतएव प्रतीता मेतज्ञालेपयि
ष्यामि रत्नवंदनेन तिशेषः यद्वा जात्य इतस्सर्गी कृतभूषणेन स्य ग लेपयिष्यामि रात्रे करिष्यामीत्यर्थः ४९

ध्वीर्णाः उत्कटः संरंभः कोपपवनमसोनहृतं व्यासमान नेमस्याः ध्रुवमङ्कानितमकानिद्रन ममाल्यभूषणा
निधूयासा विमना दुर्मना मग्नतारकाभ्रस्तमितताराकाशेषाकाशा ११ इति रामायणे टीकायां नवमः सर्गः
अथोक्तानुवादपूर्वमाह ततः कैकेयी दर्शनाद्याह विदर्शिता विपरीतेनबोधिता क्रिम विषदिग्धबाणा विद्धेव।

उदीर्णसंरंभतमोवृतानना तदावमुक्तोत्तममाल्यभूषणा नरेंद्रपत्नी विमना बभूव सा तमोवृता
द्यौरिव मग्नतारका ११ इत्यार्षे रामायणे नवमः सर्गः १ विदर्शिता यदा देवी कुब्जया पापया भृशं
तदा शेते स्म सा भूमौ दिग्धविद्धेव किन्नरी १ निश्चित्य मनसा कृत्यं सा सम्यगिति भामिनी मंथरायै
शनैः सर्वमाचचक्षे विचक्षणा २ सा दीना निश्चयं कृत्वा मंथरावाक्यमोहिता नागकन्येव निश्वस्य
दीर्घमुष्णं च भामिनी ३ मुहूर्तं चिंतयामास मार्गमात्मसुखावहं सा सुहृच्चार्थकामा च तं निशा-
मयादिनिश्चयं ५

किन्नरीकामरूपधरा यो नानाविदि शोषः १ मंथरोपदिष्टं निश्चित्य क्रमेण हितमिति निर्धार्य अयनयोक्तं तत्सर्वं
सम्यगिति मंथरायै श्राविष्टदुःखेनात शनैः प्राचचक्षे २ तदेव प्रपंचयति सादीनेत्यादि ३ मार्गं मंथरो
क्तमात्मसुखावहमिति चिंतयामास सा मंथरा सुहृत् कैकेय्याः तस्या एवार्थकामा च कैकेय्यास्तं निश्चयं

महापराक्रमैरतिक्रूरैः भरतस्यैत्याहन्याहितानव्यपिरामम पेत्यतं शापप्रहितैरामविषयेलोकदृष्टाप्रहित।
मितियावत् १-१८ कुब्जयामन्दमन्दइतिनिवाशिषुभिः पूर्वोक्तैर्वचनरूपैर्वाणैः समाहतानाडिताइतिविद्वाच।

अथो पुनस्तां महिषीं महीक्षितोवचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः उवाच कुब्जा भरतस्य मातरं हितं वचो
रामम पेत्यचाहितं १८ प्रपत्स्यते राज्यमिदं हि राघवो यदि ध्रुवं तेन समन्तात्तपस्यसे ततो हि कल्याणि यत
स्व तन्न पाय पास्त त्तसंभुवत्तोभिषेचनाते १९ तथा तिविद्धा महिषी तिकुब्जया समाहता वाग्भिषुभि
र्मुहुर्मुहुः विधायहस्तौहृदयेति विस्मिता शशंसकुब्जां कुपितापुनः पुनः १२ यमस्यवामं विषु
यं गता मितो निशाम्यकुब्जे प्रतिवेदयिष्यसि वनं गते वा सचिराय राघवे समृद्धकामो भरतो भवि
ष्यति १२ अहं हि नैवास्तरणानि न स्रजो न चन्दनं नो जन पानभोजने न किंचिदिच्छामि न चेह जी
विते न चेदितो गच्छति राघवो वनं १४ अथैवमुक्त्वा वचनं सुदारुणं निधाय सर्वाभरणानि भामिनी
असंस्कृतामास्तरणां न मेदिनीं तदाधिशिश्ये पतितेव किन्नरी १५
अतिविस्मिता राजा मामेव प्रनारितवानिति तितिघोषः शशंसउवाच १२ निशम्यदृष्टाप्रतिवेदयिष्यसि दश
रथायेतिशेषः १२ नो जनपानभोजनमिति समाहारद्वंद्वः १४ अथ कोपागारप्रवेशानन्तरं तिपायस मका।

ग्रामस्याद्भमोपनिताकिस्मीरीव ६५

पा॰
ख॰
३९

मुनेस्तस्मिन्प्रियमाख्यातं तामेनं ततः पुरे च विवेशाव शीलस्मीश्च निरिक्ता विषये इति ग्रोथ्ये ११ अत्र गृहस्य हृष्टकै
के पीयुक्तेन यामध्याय वल्लनयाच राजयुक्त पांडुराण्या ... कामधमा हृष्टपं तताषुत रतत युक्ते १२ कन्याभिः वा
मनिकाभिश्च वामनिका जः खोः नाभिर्युत्तस्तरप दासीनां माप्यसंभावनपोतः पुरेऽवामात विश्रगृहेः वि

त्रियाहं प्रियमख्यातं विवेशांतः पुरं वशी सकेकेय्या गृहे श्रेष्ठे प्रविवेश महायशाः ११ पांडुराभ्रमि
वाकाशं राजयुक्तं निशाकरः शुकबर्हिसमायुक्तं क्रौंचहंसरुतायुतं १२ वादित्ररवसंयुक्तं कुब्जावामनि
कायुतं लतागृहैश्चित्रगृहैश्चंपकाशोकशोभितैः १३ दांतराजतसौवर्णवेदिकाभिः समायुतं नि
त्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभिरुपशोभितं १४ दांतराजतसौवर्णैः संवृतं परमासनैः विविधैरन्नपानैश्च
भक्ष्यैश्च विविधैरपि १५ उपपन्नं महार्हैश्च भूषणैस्त्रिदिवोपमं स प्रविश्य महाराजः स्वमंतः पुरमृद्धि
मत् १६ न ददर्श स्त्रियं राजा कैकेयीं शयनोत्तमे स कामबलसंयुक्तो रत्यर्थी मनुजाधिपः १

रयुक्तगृहे १२ राजदंतरजतस्वर्णनिर्मितवेदिकाभिः वृक्षाणांनित्यपुष्पफलत्वं देवराजसाहाय्यकर
णेनतन्महादान १४ १५ १६ कामबलसंयुक्तः कामबलेन तडिकस्तत्संयुक्तः अतएवरत्यर्थी १

वा

५४०

३९

सिद्धिं समरसायुतादि सिद्धिं निर्पमिति पाठे धनं प्राप्यैव परम प्रीता बभूव वस्तुतो यदेवकार्यार्थं स्वयं भूलो
कमागता तदा सा चेज्ज्ञाता तर्हि विषयो सिद्धिं प्राप्यैवेत्यर्थः रामगमनस्य संभावनामात्र विषयत्वादिवेति ५ मादे
भ्रकुटी निवेशः कोपातिशयेन ६ यानि केकेय्या अपविद्धानि उत्सृष्टानि तानि भूमिमित्यन्वयः यान्यप
विद्धानि तानीत्यन्वयः ११ एकवेणीं पुरोभागीय वेणीं हृदयमन्मथ्य पृष्ठे एकवेणीं गतं स्या तीरणावला

बभूव परम प्रीता सिद्धिं प्राप्यैवमेघया अयं स्यात्कथितादेवी समप्रकृत्त्वाविनिश्चये ५ मे विवेषावा
लम्भे भो विवेशप भ्रकुटिमदे ततस्त्रिशाणि माल्यानि दिव्यान्याभरणानि च ६ अपविद्धानि केकेय्या
तानि भूमिष्ठुपादे तयातान्यपविद्धानि माल्यान्याभरणानि च ७ अशोभयंत वसुधां नक्षत्राणि
यथा नभः क्रोधागारे च पतितां सा वभौ मलिनां वशा ८ एकवेणीं दृढां बध्वा गतसत्वामिव किन्नरी
आज्ञाप्यतु महाराजो राघवस्याभिषेचनं ९ उपस्थानमनुज्ञाप्य प्रविवेश निवेशनं अद्यरामाभिषेको

कैकेयी वृत्तांतं प्रदोषकालिकमुपवर्ण्य राज्ञ हर्ष माह आज्ञाप्येति ९ उपस्थानकृताज्ञापनविषयस्य
मंत्रिपुरोहितादेः स्वस्वगृहं प्रति गमनमनुज्ञाप्य वा निवेशनं प्रविवेश यद्वा उपस्थानं सदः स्थानामनुज्ञाप्य
स्वगृहगमनेनदनुज्ञा रहीनात् प्रघेयवरामाभिषेकः प्रसिद्धः निश्चितइतिरतः सर्वकेकेय्यानकृते वसतिंजा

इव प्राहुरित्यर्थः २३ पापसंकल्पां रामाभिषेकविघातनादिमनोरथां विनिकृत्तां छिन्नां २४ निर्धूतां पुण्यक्षयेण स्वर्गलोकात्पातितां च्युतां स्वर्गात्परिभ्रष्टां परमोहनाय प्रयुक्तां मध्ये एव स्थितां मायामिव स्थितां संयतां वा गुरावद्धां २५ मृगयुना व्याधेन दिग्धेन विषलिप्तेन बाणेन विद्धां करेणुमिव स्थितां ददर्शेति शेषः एणावयः श्र

प्रतप्त इव दुःखेन सोपश्यज्जगतीपतिः स वृद्धस्तरुणीं भार्यां प्राणेभ्योपि गरीयसीं २३ अपापः पापसंकल्पां ददर्श धरणीतले लतामिव विनिकृत्तां पतितां देवतामिव २४ किन्नरीमिव निर्धूतां च्युतामप्सरसं यथा मायामिव परिभ्रष्टां हरिणीमिव संयतां २५ करेणुमिव दिग्धेन विद्धां मृगयुना वने महागज इवारण्ये स्नेहात्परिममर्श तां २६ परिमृश्य च पाणिभ्यामभिसंत्रस्तचेतनः कामी कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदं २७ न तेहमभिजानामि क्रोधमात्मनि संश्रितं देवि केनाभियुक्तासि केन वासि विमानिता २८

रण्ये महागजः प्रवीक्षां करेणुमिव तां २६ पाणिभ्यां परिमृज्य स्पृष्ट्वा किं वक्ष्यति किं करिष्यतीति शंकया संत्रस्तबुद्धिः उवाच २७ आत्मनि मयि संश्रितं क्रोधं क्रोधकारणं नाभिजानामि अभियुक्ता कृतपराभवासि

अप्रपश्यन्नात्मप्रियामविप्राप अपश्यन् विषादहेतुमाह नहीति तां वेलां कामवशात् स्वभार्यागमनवेलां नाभ्य
वर्तन्नातिक्रान्तवती हि अयं वनामतिक्रान्तेति विषादः १८ भूमं केकेयीभृहिते १९ अपंडितां कार्याकार्य
विवेकरहितां मार्यन्ति सुभरता ... भिषेके कांक्षवती अविज्ञाय यथा पुरं यथा पूर्वं पूर्वमदर्शनकाले यथा

अपश्यन्दयितां भार्यां पप्रच्छ विषमादथ नहि तस्य पुरा देवी तां वेलामत्यवर्तत १८ न च राजगृहे स्मृत्या प्रविवेश कदाचन ततो गृहगतो राजा कैकेयीं पर्यपृच्छत १९ यथापुरमविज्ञाय स्वार्थलिप्सुममंडितां प्रतीहारी त्वथोवाच संत्रस्ता तु कृताञ्जलिः २० देव देवी भृशं क्रुद्धा क्रोधागारमभिद्रुता प्रतीहार्या वचः श्रुत्वा राजा परमदुर्मनाः २१ विषसादं पुनर्भूयो लुलितव्याकुलेन्द्रियः तत्र तां पतितां भूमौ शयानामतथोचिताम् २२

इष्कृतयाऽप्यष्कृतेत्यन्वयः प्रतीहारी दौवारिकी २० अभिद्रुता इत्यवाचेति संबंधः २१ अदर्शनमात्रे णाविसमस्य क्रोधादिश्रवणाज्ज्यायोऽधिको विषादः इष्टादर्शनजविषादेन च व्याकुलेन्द्रियः लुलितत्वमतिचंच लत्वं विलासाकिं निमित्तः क्रोधः इति शोकव्याकुलत्वेन चक्रोधागारे अतथोचितां तथापायेनानुचितां २२

श्री
१२

आत्मनो जीवितेन हेतुनापि ते के चिद् भिषायंत द्विषयेभ्याहं तं नोत्सहे तं मनसि यत्स्थितं यद्विषयेच्छास्ति तद्ब्रूहि आत्मनो नस्सा मिन वत्समे षमद्रूपजानंती अयं मद्रूकं कोरिष्यातिं मा शोकितेन नाहे सि १४ १५ सह्रुतेनापि सत्याभेनापि तत्तव यापधायंदस्तामि यदि मद्रूकं न रूपातर्हि सर्वसह्रुतं मेह्र थे निशापयं दत्तामी त्यर्थः अथा

अहं च हि मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः नते केचिद् भिषायंन्याहं तमहमत्सहे १४ आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसि स्थितं वत्समात्मनि जानंतीनमा शोकितमर्हसि करिष्यामि तव प्रीतिं सह्रुतेनापि ते। मायेया वदावर्त्तं ते चक्रेनावतीभिवसेथरा १६ द्राविडाः सिंधु सौवीरा सौराष्ट्रा दक्षिणापथा वेगाः।
गमगधामत्स्याः समृद्धाः काशाकोसलाः तत्र जाते बहुद्रव्यं धनधान्यमजावि
कं ततो ह्यमि घकेकेयि यद्यतन्मनसेच्छसि १८ किमायासेन तेभीरु
ऽतिष्ठोत्तिष्ठ भने तत्त्वं मे ब्रूहि कैकेयि यतस्ते भयमागतं १९

त्स निद्र करसंपा दन सामर्थ्यं दर्शयति तावदिति वर्क्रं सर्यमेडलेश्चावर्त यतितावती सर्वापि वसंधरा मे मदधीना १६ द्राविड सिंधादयो देशाः सर्वे मदधीना इव १७ [illegible] तत्रेत्यादि तत्र जातं द्रव्यमपि मदधीनमेव

542

रा०
१२

यतूयतः इदंपूर्वंप्रकारेणकल्याणिममदुःखायपांसुषुशेषेकिंचकल्याणचेतसि अनपकारिणिमयिजीव
तिसतिकिमर्थंभूमौशेषे २९ भूतोपहतचित्तेवयद्वाविष्टेवेः ऊपाल्माःसर्वथापि [illegible]
निवारणाऊपाल्माःअभिदुष्टाःमत्कृतमत्कारैरितिशेषः ३० व्याधिमाचक्ष्वव्याधिकृतचेष्टयनमितिशेषः

यदिदंममदुःखायशेषेकल्याणिपांसुषु भूमौशेषेकिमर्थंत्वंमयिकल्याणचेतसि २९ भूतोपह
तचित्तेवममचित्तप्रमाथिनि मेतिमेऊपाल्माविधास्वभिदुष्टाःस्मसर्वशः ३० स्वाचितांवाकरिष्यंतिव्या
धिमाचक्ष्वभामिनि कस्यवापिप्रियंकार्यंकेनवाविप्रियंकृतं कःप्रियंलभतामद्यकोवासुमहदप्रियं
मारोस्त्वींमाचकार्षीस्त्वंदेविसंपरिशोषणं अवध्योवध्यतांकोवावध्यःकोवाविमुच्यतां दरि
द्रःकोभवेदाढ्योद्रव्यवान्वाप्यकिंचनः ३१

प्रियंकार्यंकर्तव्यमितिमनसिवर्ततेइतिशेषः विप्रियंकृतंतव यस्यअप्रियंकर्तव्यत्वेनतवमनसिवर्तते
इतिशेषः ३१ पक्षद्वयनिमित्तोपिकोपोमास्त्वित्याह कःप्रियमिति त्वत्प्रियोदरिद्रइतिशेषः अप्रियंल
भतामहिप्रियकारीतिशेषः मारोस्त्वीः आत्मनोभिप्रायप्रकटनमंक्रामाधीरित्यर्थः संपरिशोषणंका

मत्सीनिशेषां ३२ न्देवस्कन्धंवर्णनं अवयदृत्तागि ३३

रा॰ मे॰ ११

543

सीतां मध्ये वनं प्रेमां मध्ये रामाद्न्यस्य इति योऽसं यद्वा वा मातृन्यस्तत्वमोधिकः प्रियतरो नेतस्यपि: रामे ऽस्याद्वेष
मजानतः प्रवमक्ति: राम एवत्वमोधिकः
इत्यादयः ५ तदाह तेनेति वनो पिप्रियतरो ऽणस्थ: अतएव मुखेन भजप्यन अरिणाम शोका
जयेन जीवनाहेणाम जीवनसाधनो भूतेन अनेन परमप्रियत्वं दर्शयति या प्रेशा पयेन त्वदभिप्रेत कर्तव्य

अवलिमेन जानासि ततः प्रियतरो मम मनुजो मनुजव्याघ्रा ह्यामातो न विद्यते ४ तेनाजयेन मा
त्वेनराघवेण महात्मना यापेते जीवनाहेणाक्षुद्धिप्रन्मनसोमितं ६ येन स्वल्पमपश्यं त्वन्जीव
धमसं भुवं तेन रामेण केकेयि शपे तव वचनक्रियां ७ आत्मना दाम्भजेत्वान्येहिंणो येमनजर्षभे
तेन रामेण केकेयि शापे तव वचनक्रियां ८

ताविष ये साभिप्राये त्तायतेतस्थं ६ भाव्यर्थेस्व यत्परमप्रियत्वमेव दर्शयति यमिति अनेन तद्विषया
कदुष्प्राप्यनानकार्यतिम्लचयति वचनक्रियां तद्वचनकरणं याति ७ आत्मनास्वेन अन्येः आत्मजैः पुत्रै
रपियं होण अममसंज्ञा नेसर्वतोधिकं प्रियं जाने इति यावत् ८

२

११

५॰ भूपः परिपीडयितेनिजभूशयनादिना पूर्वंपीडितमेवाप्रियवचनादिना पुनःपीडयितुमित्यर्थः ५।१६
तिस्रोदशमःसर्गः १॰ तमिति १ विप्रकृतापियया परान्भूता अवमान शाठ्येनतिरस्कारःमेममाभिप्रायोभि
प्रायनीयोस्तिवदेकसंपाद्यत्वंतथाकृतेसंपादितमिच्छामि २ यदितंकर्तुमिच्छसितमदभिप्रेतं

ततेवक्ष्यमनयिष्यामिनीहारमिवरश्मिवान् यथोक्तासासमाप्स्यसावकाकामातदप्रियं ५॰ परिपी
डयितंभूयोभर्तारमुपक्रमे ५। इत्यार्षेरामायणेअयोध्याकांडेदशमः १॰ तेमन्मथशरैर्विद्धंकाम
वेगवशानुगं उवाचपृथिवीपालंकैकेयीदारुणंवचः १ नास्मिविप्रकृतादेवकेनचिन्नावमानिता
अभिप्रायस्तमेकश्चित्तमिच्छामिनयाकृतं २ प्रतिज्ञांप्रतिजानीष्वयदितंकर्तुमिच्छसि अथतं
व्याहरिष्यामियथाभिप्रार्थितंमया ३ तामुवाचमहाराजःकैकेयीमीषदुत्स्मयः कामीहस्तेन
संगृह्यमूर्धजेषुभुविस्थितां ४

तदातद्विधयावशकर्तव्यनादृपांप्रतिज्ञांप्रतिजानीष्वकुरु अथानंतरंममाभिप्रेतंप्रार्थितंयथा
यथाकामंमनयावदाभिमतंप्रियः १ प्रज्ञाकांक्षिमिपियथाकोन्ताहंपतनस्मयः मूर्धजेषुसंस्पर्शेरोके

कैकेयीवरदा २

रा॰
क्र॰
५

वाजप्रतिज्ञासाडकार्यंविषयतेनवैपरीत्यमभाशंकनं इतितामशेषसात्त्वीकरणेनस्थिरयति यथाक्रमे
णेति प्रतिप्रियपुत्रसहकृताटिक्रमेणाशापासिशपथंकरोषिनत्स्वैकवरंवममदक्षासिदानेनिश्चितवा
नसितमेववाक्यं १६ जगन्मयोत्तमर्गादिभुवनदेवताः पृथिव्यादिमध्यभुवनदेवता १४ १५ सर्वेदेवताःदेवाःदे

544

ह

यथाक्रमेणशापमेववरंममदक्षामिव तद्भूणांतत्रयसिधिणदेवाःसंदृष्टाोगमाः १६ चंद्रादित्योनभ
श्चवयहाणायनोदिशःजगद्धूपृथिवीचेयंसगोपर्वासराक्षसाः १४ निशाचराणिभूतानिगृहेषु गृह
देवताः यानिचान्यानिभूतानिजातानिपृथ्वीक्षितेनव १५ सत्यसंधोमहातेजाधर्मज्ञःसत्यवाक् शुचिः
वरंममदक्षासिषसर्वेभ्यावतदेवताः इतिदेवीमहेश्वासेपरिदृष्ट्वाभिशासयच ततःपरमवाचेदेवर
देकाममोहिते १७ स्मरताराजन्याहमेतस्मिन्देवासुरेरणे तत्रत्वांच्यावयक्त्रस्तवजीवितमेतरा
१८

वतानिवापुंसीतिकोशः १९ परिदृश्यपरिवर्तताचिवर्तिभ्रमिशापसत्यसंधइत्यादिना सकार्यस्यैर्यस्य
स्मनाच २ तदाकामाहस्मरेत्यादितत्रराविग्रहेशमुःशंवरःतवजीवितमेतराप्राणांविनाशयामस्या वयम

मन्मनस्माप्यायतितद्वाचावदतीसकैकेयीगिवसदयमपितद्वचनात्कष्टानप्रवण।अत्रनृपविचार्यस्वाभी
ष्टकपनेनमामस्मातद्ःखोद्धरपतत्रामस्याप्रियतमंतंसमीज्ञयत्ताभुमनसेतद्धहितमेवप्रकोदिवा
पेवदम मतत्तद्वचनमात्रेकृतंवमेवतापायः १ अत्रशंकानकार्यत्याह बलमिति मत्तोमद्रूपे नयात
पिमेप्रमास्तिपेनतवदुःखेनकयोमिनस्संभावितं सर्वथातवप्रीतिविषयंकरिष्यामियद्यन्मयेदेतदामेथ

भद्रेत्वद्रूपमप्येतदन्तरप्रेप्यंहरसमं प्रतत्समीज्ञपकैकेयिवूहियत्ताभुमनसे १ बलमात्मनिपा।
संपतीनविशंकितमर्हसि करिष्यामितवप्रीतिंसहृतेनापितेशपे १० सातदर्थमनादेवीतदभिप्रा
यमागतं निर्माध्यस्याबहु घोत्ववभाषेदुर्वचंवचः ११ तेनवाकेनसंहृष्टानमभिप्रायमात्मनः
व्याजहारमहाघोरमभ्यागतमिवांतकं १२

मौनफलदोभवेदितिभावः १ नदर्थमनःतस्मिद्विज्ञाभिमतेर्थेमनोयस्याःसातदभिमतार्थेसंपाद
नाभिप्रायमागतंप्राप्तविषयंज्ञात्वानिर्मार्थस्याभावमवलंब्यकश्लोपेऽव्यये भावात्पंचमी स्वपुत्रपक्ष
पातेनेतियावत् हर्षांतराज्ञःस्ववशागतदर्शनज्ञात् इवेचशत्रुभिरपिविक्रमशक्यं ११ तेनवाकेनचित्वाचार
नशमपयह्वेकस्यवचनात्क्रियावाकेन अभ्यागतमंतकमिवघोरं राज्ञःप्राणहरंतमात्मनोऽभिप्रायं।

वाजहारमाहेतिक्लिष्टवती १२

श्री
रा.
५२

वक्ष्यामिममदात्तथैवगांविमांविलिविभज्यवक्ष्यामितद्वक्षाह अभिषेकोति २४ यः कल्पितोनेनेतियोजना
२४ २० दत्तमेवहणानत्वयंवेतत्तु तमपीनाथमीणातत्त्वार्थग्रहणेतस्यपीडाभवतीतिनकश्चिद्दोषश्चग्रथचेद

545

तोतावदहमद्यैववक्ष्यामिशृणुमेवचः अभिषेकसमारंभोराघवस्योपकल्पितः २४ अनेनैवाभि
षेकेनभरतोमेभिषिच्यतां योद्वितीयावरोदेवदत्तः प्रीतेनमतया २५ तदादेवासुरेयुद्धेतस्यका
लोपमागतः नवपंचचवर्षाणिदंडकारण्यमाश्रितः २६ चीराजिनधरोधीरोरामोभवततापसः
भरतोभजतामद्ययौवराज्यमकंटकं २७ एषमेपरमःकामोदत्तमेववरंवृणे अद्यचैवहिपश्येयं
प्रयान्तंराघवंवने २८ सराजराजोभवसत्यसंगरः कुलंचशीलंचहिजन्मरक्षच परत्रवासेहि
वदंत्यनुत्तमं तपोधनाःसत्यवचोहितंनृणां २९

अनेनकालविलंबोनिराकृतः २८ सत्यसंगरः सत्यवचः संश्रुता[illegible] गिरतेः कथनात्पूर्वं
नोन्यथाभवतीनवहेतन्नाकुलादिकंरक्षः जन्मांतरभाविनदेवाहपरत्रेति २९

५२

जाग्रत्याम युग्यमपतत्त्वंसममभिरक्षित ततः सञ्जीवनायरामानायाममभवान्वरौप्रददौ १९ तौवरौतदैव
मकोपोनितेपरमभूतौवपेवस्थापितौ इदानीं यादतौस्वीकर्तुमरगायामि अन्वेषयामि २० धर्मेणाप्रतिबद्ध
नाधर्मप्राप्यपश्वकंदानेप्रतिज्ञातावा २१ कैकयास्वसौंदर्यनिमित्तंकाममोहेनस्ववशेकृतोराजावा।

तत्रचाप्यस्मियादेवपत्नंसममभिरक्षितः जाग्रत्यायतमानायास्ततोमेप्रददौवरौ १९ तौदत्तौचवरौ
देवनिक्षेपौमरगयाम्यहं तवैवशृथिवीपालसकाशेरघुनंदन २० तत्प्रतिश्रुत्यधर्मेणनचेद्दास्य
सिमेवरं प्रयेवपक्षिप्रहास्यामिजीवितंत्वद्विमानिता २१ वाङ्मात्रेणतदाराजाकैकेय्यास्ववशेकृतः
प्रचस्कंदविनाशायपाशंमृगइवात्मनः २२ ततः परमुवाचेदं वरदंकाममोहितं वरौदेयौत्वया
देवनदादत्तौमहीपते २३

वाङ्मात्रेणापूर्वकालिकवरदानप्रतिवचनमात्रेणस्वविनाशायमृगइव तत्प्रतिवचनदानरूपंपाशंप्र
चस्कंदप्रग तवान्प्रकृतस्यादित्यानामतिपरिकार्येपितीयावाङ्मात्रेणेति २२

रा॰
अ॰
५२

राजा दृष्ट्वा विसंज्ञस्तत्र भूमौ कामातुरोऽनाथ्यमागच्छत प्रसन्नदाः स त्वं महता कामेन महता दुःखेनाभ्यागच्छत तत
संज्ञामवाप्य ततः केकयीवाक्यं स्मृत्वा शीघ्रेणापितः १ अतपश्चात्स्थितस्त्वात्मदिग्गणविशिष्टः विल्लावोदीनः ४ मे
दन्तीयेव मे दन्तीमवहत्ते प्रहो पिशितिवाचंमकाभ्यः पुनर्मोहमापेदिवान् ५ तेजसा दुःखजेन निर्दह।

इति संविस्मित राजानाथ्यमागच्छन्नदाम त्वं प्रतिलभ्य ततः संज्ञां केकेयीवाक्यतापितः २ व्यथितो वि
क्लवश्चैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः असंवृतायामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन् ४ मण्डलीपन्नगो रु
द्धो मन्त्रैरिव महाविषः अहो धिगिति सामर्षो वाचमुक्त्वा नराधिपः ५ मोहमापेदिवान्भूयः शोको
पहतचेतनः चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः ६ कैकेयीमब्रवीत्क्रुद्धो निर्दहन्निव तेजसा
नृशंसे दुष्टचारित्रे कुलस्यास्य विनाशिनी ७ किं कृतं तव रामेण पापे पापं मयापि वा यदा ते
जननीतुल्यो वृत्तिं वहति राघवः ८ तस्यैव त्वमनर्थाय किं निमित्तमिहोद्यता त्वं मयात्मविनाशाय भ
निवेशं गलल्लि शिव व्याघ्रेनेव मृगः दुःखपाम नस्यव्याघ्री दंष्ट्रेनेव केकेयीदंष्ट्रेन स्फुटदुःखपाम नस्याशक्यता क्षुभ
केनृ शंसे क्रूरे दुष्टचारित्रे दुष्टव्यापारे ७ पापमनिष्टं पापेपापमते तत्त्वपि हृत्तिम्न्नपां वहति करोति ८त

इतिरामायणेएकादशः ११ दारुणांवज्रपातनतुल्यंश्रुत्वार्थस्यवास्तवत्वासंभावनयाभ्रमइत्येवदिक्षिप्तः किं
दोषतोयंभ्रमइतिचिंतामुपपेदे अन्यायंमनसाज्ञानेपितद्विष्टानापरोक्षेयावत् अहिभ्रमादेस्तत्कार्यभयादि
कानिवृत्तिर्यादृष्टत्वात्ततताप्येव १ अथभ्रमतुनिश्चयात्मकतापोभ्रमहेतून्चिंतयति सप्राप्यसमक्रियाक
ग्रामासामर्थ्यात्भ्रमविषयत्वंस्वप्नेदृष्टेशापमर्थ्यामिथ्येवनकदापिभावीतिभावः स्वप्नोपिकदाचित्संवादो

इत्यार्षेरामायणेपकादशः ११ ततःश्रुत्वामहाराजःकैकेय्यादारुणंवचः चिंतामभिसमापेदेमु
हूर्तंप्रततापच १ किंनुमेयंदिवास्वप्नश्चित्तमोहोपिवाममअनुभूतोपसर्गोवामनसोवाप्युपद्र
वः २

भवतीत्य तोदिवेतिदिवास्वप्नोनकदापिसंवादीतिभावः अपिवाअथवाममज्ञायमानपिंडरहृष्टज्ञवित्तमो
होवैचित्यापरपर्यायःवस्तुतत्वनुज्ञानासामर्थ्यं अन्यप्राज्ञानःसभास्थितिपर्यंतमसत्वानत्भूतोपसर्गोवाग्र
हावेशजनितवैकल्येवापत्तनभूतोपसर्गोनभूतनाशःस्वप्रतिरिक्तयेइतितत्रस्वप्नोज्ञानाभावात् मनस

अप्येत्यादि अप्यद्यवा भरतस्य प्रियाप्रियविषये मां त्वं जिज्ञासते भरतो राज्ञः प्रियो न वेति तदा स्वराघवं भरतं प्रति
प्रत्यापादितेन मे वै भरतस्य रामं विवासनेन तत्प्रियोपमेव तिशेषः तथापि पूर्वे जसबद्ध शोकगुणानां कथना
दित्याशयः ११ इतीव इत्येतत्प्रकार यत्तथाकथितं दृष्टं वै तत्समस्य चित्तावर्तनेन सेवार्थमेव मया स्वसेवाकारणार्थ
मेव भवेदिति वितर्कः सेव्यत्वस्य योक्केति भावः १९ यतस्त्व न्नामाभिषेचने कृत्वा इदानीं शोकसन्तता

अप्याजिज्ञासते मां त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये अल्पपन्नगयाप्य वैवाद्यते राघवं प्रति १९ सम्मनो ज्येष्ठस्तु
तः श्रीमान्धर्मज्येष्ठ इतीव मे तत्तथा प्रतिवादित्वात् सेवार्थं कथितं भवेत् २० तत्कृता शोकसन्तप्तासो
तापयसि मां भृशम् प्रविष्टास्मि गृहं शून्ये सा तव परवशंगता २१

सि मां वचनानिर्बन्धेन ततो निवारयंतीम् शांतापयसि अतो मया स्वसेवाकरणाय महं च ता प्रपन्ने रामे
[illegible] माधुन्त्वात् इत्याशयः अप्येवाप्य विध चिंतापि महाजल्लनायां तु यिष्प्रसे भावितेव किं तन्हीदेन।
गाह शून्ये गृहे भर्तादिभिराविष्टास्मि तत्त्वेन वाक्येन विदावेपि तद्दृष्ट मतिरसि अतः परवशंगताप वेवद

अविज्ञानात्तरङ्गास्साधनतत्तशांत्यायदायत: १० उद्दिश्यभाजीकृतत्वत्तत्वाभि श्रियंराज्ये ११ आत्मनास्त्वयापादे
पाजीविततन्साधनंरामेनत्वेवतजेयंपराङ्मुखी ५ चेतनंचैतन्ये १९ मतोमादिनाशेवैथयशाश्वितस्त्या।

अविज्ञानात्तूपस्ततावाल्मीनीत्तणविषायथा जीवलोकोपदासर्वौरामस्याहगणास्त्ववे ९
अपराधंकमदिश्यत्यस्याभीष्टमहेसुतं कौसल्याचसमित्रांचसज्जेयमपिवाश्रिये ११
जीवितंचात्मनारामेनत्वेवपित्वत्सले पराभवतिमे प्रीतिर्दृष्ट्वातनयमग्रजे १२
अपश्यन्तस्तमेरामंनष्टंभवतिचेतनं तिष्ठेलोकोविनासूर्यंमस्यंवासलिलंविना १३
नतुरामंविनादेहेतिष्ठेत्तममजीविते तदलंत्यज्यतामेषनिश्चयःपापनिश्चये १४
अपितेचरणौमूर्ध्नास्पृशाम्येषप्रसीदमे किमर्थंचिन्तितेपापेत्वयापरमदारुणं १५

देषनिश्चयोरामस्विवासनतूपस्तज्यतां २५ अपितेचरणादितिथमेशास्ततो नचितमपिकाम
पास्त्रमर्यादयात्वत्तीत्यर्थमितिशेषः २५

रा॰ प्र॰ ५५

548

शुश्रूषते सेवते तस्मात् रामात् मम निर्गुणाग्रो गौरवात् भरतस्यत्वयि विशेषं अधिकं गौरवं न लक्ष्यते २५ शुश्रूषां सेवां गौरवं वर्द्धमानं प्रमाणं प्रति पत्तिः आज्ञा पालनं वृद्धि इति नत्से वचनक्रियां उक्तकरणं पुरुषर्षभात् रामात् ॥ २६

बहूनां स्त्रीसहस्राणां मध्ये एकयापि कृतः परिवादोऽकार्यकारणनिमित्तं समूलमयशः उपजीविनां मध्ये

रामो हि भरताद्भूयस्तव शुश्रूषते सदा विशेषं त्वयि तस्मात् भरतस्य न लक्ष्यते २५ शुश्रूषा गौरवं चैव प्रमाणं वचनक्रिया कस्त्वं भूयस्तरं कुर्यादन्यत्र पुरुषर्षभात् २६ बहूनां स्त्रीसहस्राणां बहूनां चोपजीविनां परिवादोऽपवादो वा राघवे नोपपद्यते २७ सान्त्वयन्सर्वभूतानि रामः शुद्धेन चेतसा गृह्णाति मनुजव्याघ्रः प्रियैर्विषयवासिनः २८ सत्येन लोकाञ्जयति द्विजान्दानेन राघवः गुरूञ्छुश्रूषया वीरो धनुषा युधि शात्रवान् सत्यं दानं तपस्त्यागो मित्रता शौचमार्जवं विद्या च गुरुशुश्रूषा ध्रुवा

ण्येतानि राघवे २

२

एकेनापि कल्पितो पवादः असत्यः कल्पितो निर्मूलमयशो राघवे नोपपद्यते न विद्यते २७ जनतत्त्वाहसांत्व यन्निति प्रियैरिष्टसंपादनेः गृह्णाति वशीकरोति २८ जयति जयेन स्वाधीनत्वं करोति २९ सत्यं सत्यवचः दानेदापारलौकिकं त्यागः ऐहिकप्रयोजनं दानं मित्रता सख्यं शौचं बाह्यान्तरशुद्धिः आर्जवं चंचलो नारिहिंसे

२५५

तदेवाह इक्ष्वाकूणामिति यत्र इक्ष्वाकुकुले महानयं अनयः ज्येष्ठाभिषेकनिवृत्तिरूपः संप्राप्तः हे नयसंपन्ने यत्रा-
ति नयेतेन ते विकृतमतिकारणामिति शेषः अतस्त्वं ग्रहाविष्टेति भावः १९ ननु नाविष्टैवाहं वदामि नेत्याह नहीति

इक्ष्वाकूणां कुले देवि संप्राप्तः सुमहानयं अनयो नयसंपन्ने यत्र ते विकृता मतिः १९ नहि किंचि-
दयुक्तं वा विप्रियं वा पुरा मम अकरोस्त्वं विशालाक्षि तेन न श्रद्दधामि ते २० ननु ते राघवस्तुल्यो
भरतेन महात्मना बहुशो हि स्म बाले त्वं कथाः कथयसे मम २१ तस्य धर्मात्मनो देवि वने वासं यश-
स्विनः कथं रोचयसे भीरु नव वर्षाणि पंच च २२ अत्यन्तसुकुमारस्य तस्य धर्मे कृतात्मनः कथं
रोचयसे वासमरण्ये भृशदारुणं २३ रोचयस्यभिरामस्य रामस्य शुभलोचने तव शुश्रूषमाणस्य
किमर्थं विप्रवासनं २४

ति न श्रद्दधामि अस्मान् अयम् अनाविष्टत्वं दृढीकृतमिति शेषः २० तदेवोपपादयति नन्विति आमंत्रणाय
तत् कथयसे वर्तमानसामीप्ये लट् अनेन यामात्रे वर्तमानकथनं भ्रमते २१ तस्य भरततुल्यस्य २२ स

स

रा॰
अ॰
५५

श्रुवेतनेन त्वं मामेव भूमिमाने भूमिमानशरीरं ४७ पारं निरस्तारं प्रलपन्तं प्रार्थयन्तं रोदन्तं दारुणान्तरं ४८ प्रा
सनुतप्यसे कैकेयीगाथा केयं कथाकथयिष्यसि लोके इति शेषः स्वां प्रापिता हेतुम सोऽस्तु रूपं ४९ यदा वक्ष्यति मि
लिता राजर्षयस्त्वया सह मोदिष्यपवरदानादि विषय गोष्ठीः करिष्यते तत्र तत्र किं प्रतिवक्ष्यसि किमन्तरे

इति दुःखाभिसन्तप्तमेवं विलपन्तमचेतनं भूमिमानं महाराजं शोकेन समभिप्लुतं ४७ पारं शोकार्णव
स्याभ्युत्प्लवन्तं पुनः पुनः प्रत्युवाचाथ कैकेयी रौद्रा रौद्रतरं वचः ४८ यदि दत्त्वा वरौ राजन् पुनः प्रत्य
नुतप्यसे धार्मिकत्वं कथं वीर पृथिव्यां कथयिष्यसि ४९ यदा समेता बहवस्त्वया राजर्षयः सह क
थयिष्यन्ति धर्मं तत्र किं प्रतिवक्ष्यसि ५० यस्याः प्रसादे जीवामि या च मामभ्यपालयत् तस्याः कृ
तं मया मिथ्या कैकेय्या इति वक्ष्यसि ५१

शाकुनिस्याद्यस्याः इति प्रसादे शंवरमायानिवर्तनलक्षणानुग्रहे सति प्रयत्नेन इति पादेरभ्यपालयत् यत्ना
दिप्रयत्नेरक्षणपक्षः याममभ्यपालयत् प्रीतोपचारादिना रक्षणमया मिथ्याकृता प्रतिज्ञेति शेषः इति व
क्ष्यसि किमिति सोपहासं वाक्यं ५२ ॥

549

पापंवनवामसत्रूपंस्वस्यपापजनकं आशंसमेप्राप्यंयमेशमदमादिसंपत्तामहर्षिसमतेजस्त्वं ११ लोकस्य
लोकंप्रतिप्रियवादिनःस्वकंप्रत्युक्तमप्रियंवाक्यंनस्मरामि सोहंत्वत्कृतेत्वहचनक्रियासंपादननिमित्तेप्रि
यंकंपवक्ष्यामोतिसंवंयःप्रियवादिनोरामस्यतत्कालेकेनहिविषयकंवेत्यर्थःइतिकश्चित् १२ १३ गतोनस्यग्राम

तस्मिन्नार्जवसंपन्नेदेविदेवोपमेकथं पापमाशंससेरामेमहर्षिसमतेजसि ११ नस्मराम्यप्रियंवा
क्यंलोकस्यप्रियवादिनः सकथंत्वत्कृतेरामेवक्ष्याम्यप्रियमप्रियं १२ क्षमायस्मिन्दमस्त्यागःसत्यं
धर्मःकृतज्ञता अप्यहिंसाचभूतानांतमृतेकागतिर्मम १३ ममवृद्धस्यकैकेयिगतांतस्यतपस्वि
नः दीनंलालप्यमानस्यकारुण्यंकर्तुमर्हसि १४ पृथिव्यांसागरांतायांयत्किंचिदधिगम्यते
तत्सर्वंतवदास्यामिमाचत्वांमन्युराविशेत् १५ अंजलिंकुर्मिकैकेयिपादौचापिस्पृशामिते शरणं
भवरामस्यमाधर्मोमामिहस्पृशेत् १६

परमकालस्यतपस्विनःशोचनीयावस्थस्यदीनस्यकारुण्यंदयां १४ मन्युस्तेमन्युःत्वत्संपादकानिष्टाभिनि
वेशः १५ अंजलिंकरोमिकारणंशरणिकाअभिषेकस्येष्टा निष्कर्मणोकनीयसोभिषेककृतःनिरपराधस्यसमा

टी॰ अ॰ ५१

सिद्धांतमाहभवतितिमद्वत्स्योरामविवासनपूर्वकोभरताभिषेकोधर्मोवाऽधर्मोवाभवतु नमियं रमर्थमि
च्छेयमेवप्रतिज्ञातत्कालेमिथ्यावचनस्यप्राप्तानमतत्वादितिचेतत्राह तयायन्मह्यंसत्यमन्रतंवामेकृतंप्रतिज्ञा
तेनस्यव्यतिक्रमोकरणेनास्ति ४९ विपत्तेवाधकमाह अहमित्यादि प्रश्रपतेवामनाहतस्य ५० अंजलिप्रतिग्रहीता

भवत्वधर्मोधर्मोवासत्यंवायदिवान्रतं यत्त्वयासंश्रितेमत्युनस्यनास्तिव्यतिक्रमः ५१ अहंहिविषमद्यैव
पीत्वाबहुतवाग्रतः पश्यतस्तेमरिष्यामिरामोयद्यभिषिच्यते ५२ एकाहमपिपश्येयंयद्यहंराम
मातरं अंजलिप्रतिगृह्णंतीश्रेयोमन्येनमृतिर्मम ५३ भरतेनात्मनाचाहंशपेतेमनुजाधिप यथा
नान्येनतुष्येयमृतेरामविवासनात् ५४ एतावदुक्त्वावचनंकैकेयीविररामह विलपंतंचराजानं
नप्रतिव्याजहारसा ५५ श्रुत्वातुराजाकैकेय्यावाक्यंपरमशोभनं रामस्यचवनेवासमैश्वर्यंभर
तस्यच ५६ नाभ्यभाषतकैकेयींमुहूर्तंव्याकुलेंद्रियः प्रैक्षतानिमिषोदेवींप्रियामप्रियवादिनीं ५७

नीराजमातृत्वेन सर्वलोकानामितिशेषः नमितिति निश्चयेनक्रियांसमनुपालयेदितिपाठेपिमरिष्यामीत्येवफ
लति ४९ तेनैवसमीपस्थात्मनाप्राणभूतेनभरतेनशपे तवकुपमसृष्टवेकाकपथाभि रामविवासनादृतेम
न्योनास्तिनाऽनतुष्यार्द्दति ४९ ५० प्रशोभनंपरंरामवनवासभरतैश्वर्यविषयवाक्यंश्रुत्वेत्यन्वयः ५५

५१

550

नरेंद्राणां त्वं वेशानो किल्बिषमयशोरूपं मालिन्यं करिष्यसि तत्र हेतुमर्थं इत्यादि यद्यहं शरण्यैर्हृशाः पापी
तद्दृशाः सर्वापीह शापं वे लिवादिष्यंति लोका इति भावः ५१ प्रतिज्ञाया अपालनस्याधर्मत्वे बोधयंती पूर्वेषां
इक्ष्वाकुरघुप्रतिज्ञापालने दर्शयति शैव्य इति अत्रेयं कथा इंद्राग्नी श्येनकपोतरूपौ शैव्यस्यौदार्यं जिज्ञासया भक्ष्य
कभावापन्नौ शैव्यसमीपं गतौ ततः कपोतो भयार्थी शैव्यांकं प्रविवेश तस्मै च साभयं ददौ ततः श्येनेनमद

किल्बिषं त्वं नरेंद्राणां करिष्यसि नराधिप यो दत्त्वा वरमद्यैव पुनरन्यानि भाषसे ५२ शैव्यः श्येनक
पोतीयं स्वमांसं प्रत्यदाद्दौ अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमां ५३ सागरः समयं कृत्वा नाव
लामतिवर्तते समयं मानृतं कार्षीः पूर्वं वृत्तमनुस्मरन् ५४ सत्यं धर्मं परित्यज्य रामं राज्येऽभिषिच्य
च सहकीर्त्या समं त्यक्त्वा रतिमिच्छसि दुर्मते ५५

भरतं देवविहितं त्यजेतां केनाहेतु त्यजेयं अपितत्त्व
तिनिधिकृतं स मां समेव ददामीत्युक्त्वा सर्वं स्वमांसं श्येनायादत्तवानिति अलर्कश्च राजर्षिर्ब्राह्मणाय याचा
यवरं प्रतिश्रुत्य ते नराजन्नपि सामर्थ्यं संभाव रूपवरेऽकेऽस्य चक्षुषी दत्तवानिति ५३ सागरः समयं कृत्वा वेलां न
तिलंघनमपरेदेवैः प्रार्थितमप्यस्य तिष्ठत्यनवेलामतिवर्तते एवं त्वं शैव्यादीनां हेतुं स्मरन् स्वम

रा॰
प्रती॰
५७

बाल्यापारंतिबाल्यायाञ्चपीत्यर्थः कैकेय्यान्नपि तत्र प्रीलंत इदानीं प्रौढत्वावस्थायामपि विपरीतवत् विपरीता
हे दुःशीला हे लक्षये अतो निमित्तात् केन निमित्तेन रामादीदृशं भयं जातमित्यर्थः ५८ वरमाहृराष्ट्रमिति राष्ट्रं
भरतमासीनवनेराघवमासीनेत्यणीवे एतेनतिर्यक्तपातिवत्सलत्वेनानभावेनोपलक्षिता किंच एतेता श
वरदाम केकयान्न तेन यमान्तनामं पास्कन्न कर्माणोपलक्षितात मेववराद्धिराम ५९ यदिभर्तर्ममत्तो

बाल्यायास्तविदानीं तेलक्षये विपरीतवत् अतोवाते भयं जातं यातमेवेदिपर्थवरं ५८ राष्ट्रं भरतमासीनं
भगीघराघवंवने विरमेतेन भावेनत्वमेतेनात् तेनच ५९ यदिमहः प्रियंकार्यं लोकस्य भरतस्यच
न्यामेयापमकल्मेतइदक्षनकारिणी ६० किं नुदुःखमलीकंवामयिरामेचपश्यसि नकथंचिदृते
रामाद्भरतोमत्त्यमावसेत ६१

कस्य भरतस्य च प्रियं कार्यं कर्तव्येन दा विरमेति संबंधः ६० दुःखेतन्साधने अलीकं अपराधं प्रयेतवक्रेशः सर्वो
द्यवत्विष्य भरताभिषेकस्यासिद्धेरित्याह नेति रामं विना राज्येनावमेत अनेनचत्राणामपिपथभाज्ञेरा
मन्त्रमन्त्रस्य यदा भरत एव राजा रामस्तु हद्द्यममसमीपे तिष्ठति तिमन्यस्त नान्यथात्वदिष्टसिद्धिः

रा॰
प्रती॰
५८

५२ व्यवसायरामविवासनविषयंनिश्चयं घोरंशपथंभरतशपथरूपं सुकृतेरामसुकृतादिशपथंवा ५४
विपरीतःसन्निपातादिनाविपरीतप्रकृतिः आतुरोव्याधिग्रस्तः हततेजामेत्रोणितिशेषः उपदेशिताउपदिष्टा

तोहिवज्रसमांवाचमाकर्ण्यहृदयाप्रियां दुःखशोकमयींश्रुत्वाराजा
नसुखितोभवत् सदेव्याव्यवसायंचघोरंचशपथंकृतं ध्यात्वारामेतिनिः
श्वस्यच्छिन्नस्तरुरिवापतत् नष्टचित्तोयथोन्मत्तोविपरीतोयथातुरः
हततेजायथासर्पोबभूवजगतीपतिः ५५ दीनयात्वस्यावाचाइति
होवाचकैकेयी अनर्थमिममर्थाभंकेनत्वमुपदेशिता ५६ भूतोपहत
चित्तेवब्रुवतीमांनलज्जसे शीलव्यसनमेतत्तेनाभिजानाम्यहंपुरा ५७

५६ मांनलज्जसे यतिसमस्तमीदृशं व्यवहारंसन्लोकविगीतवान् शीलव्यसनंसत्वृत्तस्यविषेणाःरु
व्यसनंत्यागः अनुपदेदानींभूतोपहतचित्तेव ५७ ५७ ५७

टी॰ अ॰ ५२

यदिद्रव्यपितनस्यापिपतत् । न संकामहतात्तिहवसानवाज्ञितवानितिलोकोवदिष्यतीतिभावः १७ किंचै
नामिति मयामत्सुत्रेणावानेकिमपराधमितिपदावतीतितदेनांप्रतिनिकत्तरपवेत्यर्थः यदायदाच यत्नोपत
श्रेत्यर्थः दासीवत् इतिव्यवहारे सखीवत्रहस्यार्थकथने भार्यावत्धर्माचरणे भगिनीवत्हिताशंसने मा
तृवत्भोजनदानेउपतिष्ठतिसेवते केचित्तुदासीवत् गृहकार्यकरणे सखीवत्क्रीडायांभार्यावडकेपवस्था.

व

यदिमांत्वंब्रवीम्येतत्रदृष्टस्तन्नंभविष्यति किंमांवक्ष्यतिकौसल्याराघवेवनमास्थिते १७ किंचैनांप्रतिव
क्ष्यामिकृत्वाविप्रियमीदृशं यदायदाचकौसल्यादासीवच्चसखीवच १८ भार्यावद्भगिनीवच्चमातृ
वच्चोपतिष्ठति सततंप्रियकामामेप्रियपुत्राप्रियंवदा १९ नामयासत्कृतादेवीसत्कारार्हाकृतेतव
इदानीतत्तपतिमांयन्मयासुकृतंत्वयि २० अपथ्यव्यंजनोपेतंभुक्तमन्नमिवातुरं विप्रकारंचरामस्य
संप्रयाणंवनस्यच २१

गिनीवत् ज्ञानयोगानुष्ठानेमातृवत् तत्कथनेइत्याहुः अपथ्यउत्तरमशक्यदानमितिवोध्यंप्रियः श्रेयः
स्यामकस्माद्दुःखप्रकारैः सत्कारार्हापितवकृतेतवहेमन्तस्यपरिहारायनसत्कृतातत् इदानींरामविवासनव
रेनयोकेसतियत्त्वयिमयासुकृतंशोभनंकर्मनटनमरणाद्रूपकृत्तंमांतपतिपीडयति २० .

५५२

५८

तेत्रहेतः रामादपीतिहियतस्तं भरतंरामादपिधर्मतोवल्लवतरं अतिशयेनधर्मवंतंमन्ये भाषितेमयोहेम
त्यपिवेकपंवस्यासित्वतस्यातिश्रियनादितिभावः १२३ पस्लुतंइंदुयथा तमिवविवर्णंमत्ववर्णमादर्शाद्रो
कपंइत्यामीत्संबंधः किंवसहक्रतोसम्यक्प्रवर्तितो तोवृद्धिरामाभिषेकविषयातत्रहेतुः सुहृद्भिःसहनि
श्चितो प्रपाहतोपराभूतोनानादिग्भ्यःसमागताराजानः ११ १४ अयंबालपेक्ष्याऊः किंकपंराज्यमकारयत्

रामादपिहितंमन्येधर्मतोवल्लवत्तरं कपंवक्ष्यसिरामस्यवनंगच्छेतिभाषिते १२ मलवर्णंविवर्णंवय
पेवेंदुमुपस्लुतं नतमेसुहृत्तोवुद्धिःसुहृद्भिःसहनिश्चितो १३ ... कपंइत्यामपाहतापरैर्विह
तोवमं किंमांवक्ष्यतिराजानोनानादिग्भ्यःसमागताः १४ वालोवतायमैत्याकश्चिद्राज्यमकारय
त् यदाविवहवोवहदागणवैतोवडश्रुताः परिपृच्छेतिकाकुत्स्थंवक्ष्यामीहकपंतदा कैकेय्याक्लि
श्यमानेनपुत्रःप्रव्राजितोमया १६

योजनावतेतिखेदे १५ परिपृच्छे

अपालयदितिमांवक्ष्यंति इति
तिकरामंइतिशातरितिशेषः कैकेय्यावरार्थंक्लिश्यमानेनतांप्रतिकृतप्रतिज्ञायाःसत्यपरतनियाप्रव्रा
जितइत्युत्तरंलोकानगृहीष्यंतीत्याह कैकेय्येतिपूर्वंदत्तेनेदानीरामप्रव्राजनपरतयानुप्रकटीकृतेनेव

५५

रा. भ्र. ५९

यत्रुते प्रन्दैतेः मांतेविरिष्टवचेने। मांत्वयंतीपन मंभाषमेतत् गीत पाहेनम्गांसंहप्पल्लुव्यदवमामवधी ;

पुत्राविनायकें पुत्रेणाम्लेल्यननीमात्वंज्ञेतार श्रनार्यः पापीतिरध्यासविकारिष्यतिविगर्हिष्यति ९८ ड:खे

कोष्टेन कचेकांष्ट श्रेष्ठकष्टमहोकष्टमितियावत् यत्रवरविषये रामविवासनवरविषया याम्लववाच:त्तमे

श्रुन्दतेर्वेतमांसांते: मांत्वयं तीम्लभाषसे गीतपाहेनमेरुपल्लवोम्गामिवावधी ; ११ श्रनार्ये इति

मामार्या: पुत्रविनाशकं धुव विकरिष्यतिरध्यासमेरापंवालाणिमया ९८ अहोड:खमहोकष्ट

म्वाच, त्तमेतव ड:खमेवंविधं प्राप्ते पराकृतमिवाम्भभं ५९ चिरंखल्भया पापेन पापेनाभिरक्षिता

प्रत्तानादुपसंपन्ना राजरुडूपनीयया रममाणा मयासार्धं मरतं तेनाभिलक्ष्ये वालोवहासि

हमेनहन्ममपमिवास्पर्शा ६१ तंतेमार्जीवलोकोपन्हेतमाक्रोष्टुमहेति मयाहिपित्रक:पुत्राःस

५३

रघोत:पराक्षतमम्भभमिवततत्फल्लमिव इवसादपवार्ये एवंविधंप्रपतिहार्यतेनावशपात्भाषुंड:खंप्राप्त

मितिसंबंधः ५९ पापेनमयाउपसंपन्नाकंटमलयासोभ्यापकतेन इत्नास्नापाय पाणिमिताशय:

ब्रान्दवंतिया अनानतत्वपनवक जीवतापिमयासमहात्मापुत्र: पितृकापित्युक्तराज्यर हितःक्तो य

५९

553

पत्र

किमिवभ्रातरेकगणो ऽपथ्यं व्यंजनोपेतं भक्तमन्नं यथातपुनिपीडयति रामस्यविघ्नकारमभिषेकनिहृत्य
वनस्यतद्वदेष्यकं संप्रयातेच पेक्ष्येत्पत्नयः २१ राज्ञानकिंविदकर्त्तव्यमस्तीतिविचार्य स्वपुत्रविषये मम
विश्वासेनकारिष्यति कृपणाकष्टं २२ अप्रियहृदयमेवाह माचेति मेमदर्थेऽपलक्षणमेतत् रामार्थं वशा

नमिच्छापेक्ष्य त्वैभीताकथंमेविश्वसिष्यति कृपणा वत वैदेही शोष्यतिहृदयमप्रियं २३ मोवपंचवा
मापवेरामंचवनमाश्रितं वैदेहीवनमेव प्राणान् शोषं तीस्तपरियम्य ति हीनाहि भवतः पार्श्वे कि
वेरीणावकिन्नरी नहि राममकेहे च्छावनं तं महावने चिरजीवितमाप्तासेरुदतीचापिमे पिलो सा
नेनाविधवाराज्येभरताकारयिष्यासि २५ सतीत्वामहमत्यनेवावस्याप्यसतीसती कृपणाविष
संप्रकोपीत्वमदिरानरः २६

चेतीसस्यप्राणानन्तपृष्यति २१ किंत्वरेणास्म प्रस्थभूतेनभर्त्ता च तेन च तव मरणे उत्तस्तन्त्राह नहीति २४
रतंसुवं २५ असतीमेवसतीं अपातमः सतीत्ववस्यामिपतिमारिकेतनअसतीत्वचतीमेवसतीसर्वविघ
मानोऽसतीअपानतः सतीत्ववस्यामिनिमित्तोऽसिदृष्टिपतीदृष्टिश्रियामदिरापीतापश्चादिकारेण विषसंप्रको

रा॰
प्र॰
५

554

यदि कौसल्या मां रामं वहाम्यतिना भ्रांहीनाभविष्यति वान्नमित्रा यदि पुत्रो व चवाद्य मेमांच पतेर्यदि दी
नाभविष्य [illegible] तित दोऽुः खान्यसहतीदेवीकौसल्या समित्रा चमामेवान्नागमिष्यति मरिष्यति लक्ष्मणस्य रामे
णासहोनयतेवामंनात हास्यतीम्युकं तेनातस्याः कौर्यातिशयोवंगपः रात्तः शत्रुघ्नस्य भरतानयापितेपित्रा

कौसल्या मां दृष्ट्वा मंचपुत्रो च यदि हास्यति ३ : त्वान्यसहतीदेवीमामेवान्नागमिष्यति ८९ कौसल्यां
वसमित्रा चमां वपुत्र स्त्रिभिः सह प्रतिपद्य नरके सात्वके कायिस्म वितोभव ९॰ मयाराम मेणवतपके
णास्तैस्तत्कृतगतेः १ स्थाऊकूलमस्ताभ्यमाकूलेपालयिष्यसि भिषुचेद्धरतस्येतद्राम प्रव्राजनं
भवत् मासमेभरतः कौधीत्वेनतक्रतंयगतापुत्रः स्तेमपिगतेरामेवन भ्रूषयगवे हेतानायेम
मामेवसकामाभवककाय मेदानीविधवाराज्ये सपुत्राकारयिष्यसि ९१

तीवतदन्वरेजनेऊर्वतोरा
मस्यैववनस्यापित्नयाकृवतनरयुनिराकरणान्यजोहास्यतीम्युकं तेनतस्याः कौर्यातिशयोव्यंगपः रात्तः कोपाति
शयवत्वाहिमहत्वाकस्य योगानदोमाय ९७ प्रजाणानुसकवमेसा राज्यहान्या [illegible] रात्तश्चशोकतूपपाफर
समरणादिमाहुः ९८ मयामामेतोत्पाटिंव्यगपोकिः प्राऊलतभितं ९९ रामप्रव्राजनस्यभरतसमत्वेसम

कथमेवं वासो ... २८ (margin, vertical)
५॰

निंदाप्रकारमाह वालिश इति प्रस्थापयिष्यतीति उपलक्षणे विकालनिंदाया: ८३ उपकर्षित: कार्यं प्रा
पित: कुकुंजतायुपेततपावनेवा मल्लोषं ८४ द्वितीयेवचनेपरिहाररूपवचने अलंस्वमंपा: प्रकृतिवधूमा
येजितवान् ८५ यदिमेराघव: प्रीतिकल्लेउर्यातन्नेप्रियंस्मादितिमेवध: ८६ तत: किमतआह राघवेहीति

वालिशोवृतकामात्माराजादशरथोभृशं स्त्रीकृतेय: प्रियेपुत्रंवनेप्रस्थापयिष्यति ८२ वेदेस्वब्रह्म
वर्यस्वगुरुभिश्चापकर्षित: भोगकालेमहत्कृच्छ्रं पुनरेवप्रपत्स्यते नालेद्वितीयेवचनेपुत्रोमोक्ष
तिभाषिते मवनेप्रव्रजेत्क्रोवाढमित्येववक्ष्यति ८५ यदिमेराघव: कुर्यादहंनागच्छेतिचोदित: प्र
तिकूलंप्रियंमेस्यान्नतुवत्स: करिष्यतिराघवेहिवनेप्राप्तेसर्वलोकस्यधिक्कृतं मृत्युरक्षमणी
यंमांनयिष्यतियमक्षयं मृतेमयिगतेरामेवनेमनुजपुंगवे इष्टेममजनेशेषेकिंपापंप्रतिपा

त्स्यसे ८८

मृत्युरक्षमणीयं उ: सहद्भिरतमतएवसर्वलोकस्यधिक्कृतं ८७ शेषेवशिष्टेममेष्टेकौशल्यादिजनेद्रूपेरु
किंपापंमनोवागगोचरंउ: त्वमाधन्वं प्रतिपत्स्यसेकरिष्यसि ८८ ॥

वा० अ० ५१

कैकेयी देहीजेनमेदरश्राराज्ञोयोकेनसोभमादेनिंदतिपितिति नियतमस्तित्यर्थः पुनःस्वाभाविकविवेकमा
हनेति केयसत्यादीनोनिंदानर्हत्वादितिभावः ९० अनर्थभावे अनर्थजगदनर्थसाधनेभावोयस्याः अर्थप
रेस्वार्थसाधनपरेसमानन्तापायमदनतापार्थनिवेशितास्मि निवेशितइभावाग्नौईश्वरेणेति पोषः म
त्रिमित्रानिवद्धवीहिः समेवाजगाहितानुकारिणि किमप्रियंतत्साधनेपश्यसीत्यर्थः ९१ राममरण्य

धिगस्त्वयोषितोनामशाठाःस्वार्थपरायणाः नब्रवीमिस्त्रियःसर्वाभरतस्यैवचमातरं ९० अनर्थभावे
र्थपरेदन्तशासेमयानन्तापायनिवेशितास्मि किमप्रियंपश्यसिमित्रामित्रहितानुकारिणिएवपापिरामे
परित्यजेयुःपितरोपिवज्ञान्भार्याःपतीश्चापिकृतानरागाः कृत्स्नंहिसर्वंकुपितंजगत्स्यात्दृष्ट्वैवरा

मसदृशेव्यसनेनिमग्नंदृष्ट्वाकृत्स्नंजगत्कुपितंस्यात् कोपप्रकारमाह कृतानुरागाःपितरःपुत्रान्तादृश
नविभक्तिविपरिणामेनाज्ञापितस्सर्वंधातु वाल्लान्पित्यजेयुः रामेणसहगमनार्थं अपिनानादृशाःपुत्रास्ता
दृशान्वृद्धान्तादृशपोभार्यास्ताट्टशान्पतीन् अपिनानादृशाःपतपोदृशीभार्याश्चपित्यजेयुः पतेनजगदन
र्थसाधनभाववत्नोपपादिता १० २

ता

राजपुत्रविदेवेनमामकांडरदष्टवशेनममवेश्मनिन्यवसः राजपुत्रीवादेनेतिपादेराजपुत्रीव्यपदेशमात्रे
णान्यथाः मेमुक्तिकीर्तिः यशोन्तायपशोज्ञाकीर्तिः महाजनसमक्षंपरिकारः परिभवःसर्वभूतेषुवज्ञात्तइवेनभ
तिपति ।यतोन्यवसोऽतपवनंत्सर्वंभक्षिष्यतीतिशेषः २५ कथमिति २५ यस्यचाति २६ सकथमितिकथा

त्वेराजपुत्रविदेवेनन्य वसोममवेश्मनि मुक्तिकीर्तिश्चातत्लाल्लोकेभवः परिभवश्चमे सर्वभूतेषुचावृत्ता
यथापापकृत्तमस्तथा २५ कथंपरस्यैर्विभिर्यात्वागजाश्वैश्चमदुमेदः पश्चात्रामोमहारण्येवत्स्यामेविव
रिष्यति २५ यस्यचाहारसमयेसूदाः कुंडलधारिणः अहंपूर्वाःपचंतिस्मप्रसन्नाः पानभोजनं सक
थंनुकषायाणिमूलानिकदुकानिच भक्तयन्वन्यमाहारंसुतोमेवर्तयिष्यति २७ महार्हवस्त्रःसंवहो
भूत्वाचिरसुखोचितः कषायपरिधानस्तुकथंरामोभविष्यति २८ कस्येदंदारुणंवाक्यमेवंविधम
पीरितं रामस्यारण्यगमनंभरतस्याभिषेचनं २९

यादीनिकंदमूलानीत्यथ्याहारः तद्रूपंवन्यमाहारंवर्तयिष्यतिजीविष्यति २७ महार्हेति २८ कस्येतिदृदमे
वंविधंदारुणं एतद्रूपगर्भंद्रूपं रामस्यारण्यगमनमित्यादिवाक्यंवाक्यप्रवणोकस्यापीरितंअनिर्वचनीयस्य

रा० अ० ५२

पूर्वं राष्ट्रे चेमम प्रशासितनेऽस्मदाश्रयः त्वं च बान्धवान् प्रतिसपत्नादीन् निहत्य ममाहितानां शत्रूणामभि
भाषणशीला भव बान्धवानां करणीयो ऽपवांधवाभावादिति भावः अभिहर्षिणीति पाठे तेषां हर्षदा भव १६ वस
नप्रहारीणि बाधकानि रूपाय दिष्ट्वा वियोगरूपप्रहारकारीणि प्रमत्तपतिपत्नीभावेन स्त्रीत्वस्य दृष्टे शत्रुयका
ले यद्वाघसे क्रूरं अनृतं ममत्वं दवयपाताद्दंताः केन नाम हेतुना महस्त्वथा विशीर्यमाणाः तैतैन पततीति न

मया च रामेण सलक्ष्मणेन प्रशास्यते हीनो भरतस्त्वया सह पूर्वं च राष्ट्रे च निहत्य बांधवान्ममाहितानां
च भवाभिहर्षिणी १६ नृशंसमहतेव सनप्रहारिणि प्रमत्तवाक्यं यदिहाघ भाषसे नना मतेतेनमखा
स्तेन सभो विशीर्यमाणाद्दशना सहस्रधा १७ न किंचिदाहाहितमप्रियं वचो नवेत्ति रामः परुषा
णि भाषिते कथं न रामे ह्यभिरामवादिनि ब्रवीषि दोषान्गुणनित्यसंमते १८ यंतम्य वा प्रज्वल वा
प्रणा... शय वा सहस्रशोदास्फटितां महीं व्रज न ते करिष्यामि वचः सुदारुणं ममाहितं केकयराज
न्मनेदृतिशेव : २ अप्रियवचोकथनेहेत ... वेत्तीत्यादिदोषान् जटाचीरधारणा
वनवासा...दीनात्मनो दोषजनकान् गुणनित्यसर्वेषां संमते प्रतापप्रणाय अज्वल अग्निप्रवेशेन प्राणापवि
षेणा क्रूरदानप्रहारैः सहस्रधाः स्फटितां कनगतीं वा महीं व्रज अथापि ते वचो न करिष्ये इति संबंधः २९

556

स्वप्नं रामं विना जीवनव्यतिरेकं दर्शयिष्यन् तदन्वये स्वजीवनाभावं दर्शयति अहमिति आव्रजंतं मत्समीपमा
गच्छंतं मम स्मृतमित्यर्थः आगच्छंतं कृतवादर्शनेन चक्षुषा पश्यन्निव नंदामि श्रवणमात्रेणादर्शनजं संभवा
मकेन दृष्ट्वेव दृष्ट्वा पुनः विरहतोपि पुनर्युवेव लब्धप्रकाशातिः परिकरो भवामि ९-२ हि रूपीत्यर्थे सूर्येण विना
पिलोकस्य प्रवृत्तिर्व्यवहारः स्यात् वज्रधरेण अवर्षतापि अवनिलोकस्य जीवनं स्यात् वा इत्यथवा इंद्रेण स्व

अहं पुनर्देवकुमाररूपमलंकृतं तं सुतमाव्रजंतं नंदामि पश्यन्निव दर्शनेन भवामि दृष्ट्वेव पुनर्युवेव ९-२
विना हि सूर्येण भवेत्प्रवृत्तिरवर्षता वज्रधरेण वापि रामं तु गच्छंतमितः समीक्ष्य जीवेन्न कश्चित्त्विति
चेतना मे ९-४ विनाशकामामहितामभित्रामावासयं मृत्युमिवात्मनस्त्वा चिरं वतांकेन धृतासि स
र्पीमहाविषा तेन हतोस्मि मोहात् ९-५

रूपस्य सत्ता विनापि प्रवृत्तिः भवेत् रामं तु विना न कस्यापि जीवनमिति मे मतिः अंतर्यामिणं विना कस्यापि
व्यवहारस्यासिद्धेः एवं च रामाजीवने केमुतिकन्यायसिद्धमिति भावः ९-४ किंच तामात्मनो मृत्युमिव सुहृ
देहभावासयं किंच तमहाविषामसर्पीमयांकेन मोहात् तत्तेनाज्ञानात् धृतासि तेनांकधारणेनाहं हतोस्मि

वा॰
रा॰
५३

अनर्थरूपा कुत्सितेति शेषः सिद्धार्थाः प्रयोजनं यस्याः अभीता जनापवादाद् अभीता भयदर्शिनी रामान्तरं तस्येति शेषः तमेव वरं वदतमेवं वरं दृढं अज्ञानमाकारयामास संबोधयामास २ केकय्येस्य महाबाहो सत्यवादी तितिरश्चिरा व्याहार्ये विधायापि तत्क्ष्यातेनेति शेषः २४५ रामप्रवासं द्वयं विनम्रतासंगेन तस्यापि मे संस्रवनासीत्याह स्व

अतदर्हं महाराजं शयानमतथोचितं ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतं १ अनर्थरूपासिद्धार्थी ह्यभीता भयदर्शिनी पुनराकारयामास तमेव वरमंगना २ त्वं कत्थसे महाराज सत्यवादी दृढव्रतः मम चे दं वरं कस्माद्विधारयितुमिच्छसि ३ एवमुक्तस्तु कैकेय्या राजा दशरथस्तदा प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो मुहूर्तं विकलन्निव ४ मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुंगवे हंतानार्ये ममामित्रे सकामा सुखिनी भव ५ स्वर्गेऽपि खल्वरामस्य कुशलं दैवतैरहं प्रत्यादेशादभिहितं धारयिष्ये कथं वचः ६

दीपीति रामस्य कुशलं देवतैः पृष्टोऽहं किमुत्तरं दास्य इति शेषः वनप्रत्यादिष्टं पुत्रं देवैर्नेयं चेत् प्रत्यादेशात्तत्कृ पाडुत्तराह अप्रियं देवैरभिहितं भविष्यति ज्येष्ठं प्रियं रामं कथं प्रख्यातवानसीति वक्तव्यं वाक्यं तत्कथं धारयिष्यामीति शेषः अतस्तत्प्रत्याख्यानमेव वरमिति भावः १ १

असतीं प्रियंवदां मिथ्याविषयभाषिणीं अदृष्टभावां दुष्टान्तःकरणां अत एव अमनोरमां सर्वं यन्ने स प्राणांस्त्वदर्थे विष
तमाणांस्त्वं जीवयिपते जीवितेन विषहे नोत्सहे नवनाशमेवाशासे इत्यर्थः प्राणविंयन्ते हि सौम्य मन इति श्रुतेः । २
गच्छामि ; १० दंडवाक्यमुक्ताउन ; सामाह नेति आत्मवतो आत्मज्ञानां आज्ञापि परणीयः यद्देवमतो ममेत्यादि
प्रतिमात्रया अतिक्रान्तसौंदर्यपरिच्छेदया यद्वातिक्रान्तमर्यादयेमं मर्यादा गृहीतः प्रसादितावित्यनेन पत्या वा ।

ततो पमोनिस्समसमविर्यंवदां अदृष्टभावास्वजलोपघातिनी नजीवितुंत्वां विषहे मनोरमोदिपृच्छमा
णोंस्त्वदर्थे पस्त्वं यन्ने ११ नजीवितुं मे स्थितिःउत्तः पुनः स्त्वं वितान्वजे नागमवतोऽज्ञतोरतिः ममा हितंदेवि
नकर्तुमर्हसि स्पृशामि पादावपिते प्रसीदमे ११ स भूमिपालो विललापन्ननाथवत्स्त्रिया गृहीतो
हृदये तिमात्रया पपात देव्याश्चरणौ प्रसारितावुभावसंप्राप्य यथातुरस्तथा [illegible] १२ इत्यार्षे

श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वादशः सर्गः

यथर्मेण न दृष्टिर्यात ने असंप्राप्येत्पनेनापि स्वत्तोरपि वितमूर्च्छा जनितं चैवशापातित देवा हयथातुर
तिचातुरो यथा किं चित्सस्पृष्टकामो मरुष्टमेव यथा मूर्च्छ [illegible] यावत् तितपेत्सर्यः १२ इति श्रीरामायणे आ
योध्याकांडे द्वादशः सर्गः ११२ अपुमतत्पापाशवहतया प्रणामवाक्येनच नतेवचः करिष्यामीति वचसिदा ।
त्वाभावेनिक्षिप्य पुनरप्याह अतद्दर्शयामानेहं अतनेया चितत्वेपनानर्हे १

सर्गः १२

११

मम प्रियं वा मे विप्रियेणापि किं योजनेनेत्यन्वयः १६ अकीर्तिः सीजितस्य कीर्तिर्जन्मसंपादितां कीर्तिं परिभविष्य
तीत्यर्थः १७ यत्नवीयप्रदोषस्तु निवेशप्रवेशान्मे वेश्मनो लमगामत् रजनी चाभवत्तस्मात्त्रियामा चंद्रमंडलोज्व
लापि आर्तस्य दुःखवतः विलपमानस्य च नव्यभासत न प्रकाशेन सा खेदाभूत् विलापेनैव रात्रिकालो व्यतीत

न्तप्रोसे पापसंकल्पे वामं सत्यपराक्रमे किं विप्रियेण कैकेयि प्रियं योजयसे मम १६ अकीर्तिरतुला
लोके ध्रुवं परिभविष्यति तथा विलपतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः १७ अस्तमभ्यागमत्सूर्यो रजनी चा
भ्यवर्तत सा त्रियामा तदार्तस्य चंद्रमंडलमंडिता १८ राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत शर्वरी सदैवो
ष्णं विनिश्वस्य वृद्धो दशरथो नृप १९ विललापार्तवद्दुःखं गगनासक्तलोचनः न प्रभातं त्वयेच्छामि
निशे नक्षत्रभूषिते २०

इति भावः यतः मा शार्वरी हिंसिका तस्येति शेषः स्पृशापत्तीतियोगात् १८।१९ आर्तवत् रोगपीडितवत् या
द्दृष्टं वर्तिः स्पृशावतां दुःखं देयं या भवति तथा विललाप यदाह दुःखं शाप्येति शेषः अप्यदुःखवशाद्गाढा प्रार्थ
ति प्रार्थयते न प्रभातमिति त्वयेति पाठे त्वया गतप्राज्ञाय मानेप्रातःकालमित्यर्थः नवेति पाठे तन्नस्तं वेयि

ननुसत्यवशात्स्वत्वादिष्टस्तत्रतेनत्राह कैकेय्याइति प्रियकामेनप्रियेणावरेण पतत्सत्येयदिमयापिब्रवीमि
तत्तथापि पत त्सेवाक्यंयत्रमत्तत्संभविष्यति यत्सत्यंमंस्यतीत्यर्थः कामकृतयाप्रत्याख्यातइत्यर्थः ७ तत्रपतेत्या
द्यते ८९ स्थापयिष्यामिप्रस्थापयिष्यामि ९० ३ः देविनिषष्टपर्यंतत्तीयाडःखङ्गगमनहूपंडःखसा

कैकेय्याःप्रियकामेनरामःप्रव्राजितोवनं यदिसत्यंब्रवीम्येततदसत्यंभविष्यति ७ अपुत्रेणमया
पुत्रःश्रमेणामहतामहान् रामोलब्धोमहातेजाःसकथंत्यज्यतेमया ८ शूरश्चकृतविद्यश्चजि
तक्रोधःक्षमापरः कथंकमलपत्राक्षोमयारामोविवास्यते ९ कथमिंदीवरश्यामंदीर्घबाहुंमहा
बलं अभिराममहंरामंस्थापयिष्यामिदंडकान् १० सुखानामोचितस्यैवदुःखैरनुचितस्यचदुःखं
नामानुपश्येयंकथंरामस्यधीमतः ११ यदिदुःखमकृत्वातुममसंक्रमणंभवेत् अदुःखार्हस्यरा
मस्यततःसुखमवाप्नुयाम् १२

धनंसर्वेषांरामस्यदुःखकरणमेवमेश्रेयइत्याह यदीति अदुःखार्हस्यरामस्यदुःखमकृत्वायदिममसंक्र
मणंस्वर्गगतिगमनंभवेत् तदास्वर्गेसुखमवाप्नुयामित्यन्वयः मरणेवर[illegible]प्रदानजन्यदोषोपिनजी

रा. अ. ५५

गरूणांवसिष्ठादीनां गुरुश्रेष्ठाणांतिपाठेगुर्वी पाठांतरेगुर्वीमहतीश्रोणीयस्यास्ताःहशि : २१ रोदनेनात्ताम्रा
ताक्षामस्यसुप्रकलस श्चक्रूरश्यामस्यहिरण्यवर्ष २४ तदावेःश्राकस्तदाप्रियांश्रतष्टो एवंविधयविनयवाक्येना
पिसंतोषमप्राप्तोविवासनंप्रतियाच्यमानेवरंसमीक्ष्यदुःखितःविरपरिचितप्रेमत्वातोथिकातमशक्नोवन्

559

लभतामस्मितापांशीयपाःपस्मवाप्स्यति ममरामस्यलोकस्यगुरूणांभरतस्यचप्रियमेतत्कृतंश्रेष्ठा
णांकृत्वाकृतमविरुण २६ विमुद्धभावस्यहिदुष्टभावादीनस्यताम्राश्रुकलस्यराज्ञः श्रुत्वाविचित्रंक
रुणंविलापंभर्तुर्नृशंसाननवकारवाक्यं २७ ततःसराजापुनरेवमूर्छितःप्रियामतुष्टांप्रतिकूलभा
षिणीं समीक्ष्यपुत्रस्यविवासनंप्रतितितोविसंज्ञोनिपपातदुःखितः २८ इतीवराज्ञोव्यथितस्यसा
निशाजगामघोरंश्वसतोमनस्विनः निवोध्यमानःप्रतिवोधनंतदानिवारयामासससराजसत्तमः २९
इत्यार्षेरामायणेअयोध्याकांडेत्रयोदशः सर्गः १३

श्रुत्वासत्यथपुत्रंवदत्यक्तमयानुवदन् कर्तव्यमृदनयादुःखितोविसंज्ञोमूर्छितःक्षितौपपात २८ घोरंदीर्घ
मस्यचश्वसतःसानिशाजगामप्रतिवोधनं मंगलगीतादिकंदुःखदत्वानिद्रितिभावः २९ त्रयोदशःसर्गः १३

मेमद्यं भद्रेनिशेपर्वंहितस्याःकल्याणादतं प्रभातेरामविवासनभयमितिभावः गम्यतांचिपामयातपाराज्ञ
प्रामेप्रजासनिभाने नैतद्दर्शनाभावइतिभावः यद्वाप्रभातेरामगमनेनकृतितिमरणोमत्समयाद्दर्शनमि
तिभावः नाहमिच्छामिइष्टुमित्यन्वयः १८ १९ तद्धनतस्यसत्यवशनान्नहशागतस्यत्यर्थः गतासुषः अत्याव
शिष्टासुषः २० राज्ञोविशेषतः राजत्वाद्धिशेषेणप्रसादकचितःइदंपूर्वोक्तकटुकवाक्यमूलेपदःखवशा

क्रियतांमेदयाभद्रेमयायंरचितोंजलिः अथवागम्यतांशीघ्रंनाहमिच्छामिनिर्घृणे १८ न्यशोभो
केकेयीद्रष्टुंपत्न्यतेव्यसनेमम एवमुक्त्वाततोराजाकैकेयींसंयतांजलिः १९ प्रसादयामासपुनः
कैकेयींराजधर्मवित् साधुवृत्तस्यदीनस्यत्वद्गतस्यगतायुषः २० प्रसादःक्रियतांभद्रेदेविराज्ञो
विशेषतः स्पृष्टेनावलमश्रोणिमयेदमपाकृतं २१ कुरुसाधुप्रसादंमेबालसहृदयाह्यसि
प्रसीददेविरामोमेत्वद्दत्तंराज्यमव्ययं २२ तेनयद्वाइदंरामाभिषेचनम्भूमे

हकृत्याकृत्यविवेकरहि
एकातेनिजेर्वेनोक्तंकितमभायामतःप्रसादंकुरुतस्मोपद्मालोयप्यानभवतितथेत्यर्थः २२ सहृदयाम
हवनस्मृत्यहृदया यद्वामहृदयाहृदयामहिनहृदयवती तदवाद प्रसीदेतितन्यावरवलात गृहीतमे

राज्ञेमतीतपेरामायदेहीत्याशयः २२

सरितां पतिः सत्यमन्वितः सत्यं ज्ञात्वा समानरोधात् सत्यपालनभयात् स्वल्पां मर्यादां स्वविलंघ्यामपि वेलां स
मेयचेदादृश्यरूपेवहिसमयंप्राप्यनातिवर्तते ६ प्रणवरूपैकपदवाच्या हाच्यवाचकयोरभेदात् प्रणवरू
पब्रह्मणा सेतेनसत्यं वाक्यमेव ऋतया वेदाः प्रवृत्तं तेन ज्ञानफलं तद्धेतुः सत्येनैव परं पदं ब्रह्मस्वरूपं प्राप्य

सरितां च पतिः स्वल्पां मर्यादां सत्यमन्वितः। सत्यानुरोधात् समये वेलां स्वां नातिवर्तते ६ सत्यमेकप
दं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः। सत्यमेवाक्षया वेदाः सत्येनावाप्यते परं ७ सत्यं समनुवर्तस्व यदि
धर्मे धृता मतिः। स वरः सफलो मेऽस्तु वरदो ह्यसि सत्तमः ८ धर्मस्यैवाभिकामार्थं मम चैवाभिचो
दनात्। प्रव्राजयस्व ते रामं त्रिः खल्वेतद्ब्रवीम्यहम् ९ समयं च ममार्येमं यदि त्वं न करिष्यसि। अग्रतस्
ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि जीवितं १०

तेषु च तत्र प्रसिद्धद्वारेति योगः ७ तस्मात्सत्यमिति ८ धर्मस्य परलोकसिद्धिफलकस्य अभिकामार्थं प्राप्त्यर्थं नी
य फलसिद्ध्यर्थं क्रियमाणात् ममाभिचोदनात् प्रेरणाच्च त्वं स्वसुतं रामं प्रव्राजय प्रवासय त्रिः ब्रवीमि अतो नाहं
मस्मादरयहणाद्विवर्तयितुं शक्नोतीति भावः ९ विपत्ते सीदतो दोषस्याधिकत्वमाह समयं चेति मद्वरविषम

एवं दशो प्राप्ते पि राजनि कैकेयीमंत्रि मित्र नोराजन्ना म्रियते वेत् म्रियतां हृष्टो न तु मया कार्यमिति
नि श्चित्याह पुत्रेत्यादि पापा कैकेयी विवेष्टमानं मरणकाल इव विह्वलं तमुपेत्य समप्रकृष्टा पीत्यर्थः १ म
म समुद्भवं वरदानरूपं संस्कृत्य प्रतिश्रुत्य अंगीकृत्य पापं पङ्कस्थे व सत्र: पीडितः सन् पोषेद्दं नोचितमित्यर्थः अ
त: स्थित्या सत्य पालन रूपाया सतां मर्यादाया २ सत्यरूपे पथ मामास्थित्य डहिशपन्वं वचनं मया चोदितः वरा

पुत्र शोकार्दि तं पापाविसंज्ञं पतितं भवि विचेष्टमानमवेक्ष्यपेक्षाऊमिदमब्रवीत् १ पापं कृत्वे
व किमिदं मम संश्रुत्य संश्रवं शोषेत्ति तितले सत्र: स्थित्वा स्थातुमर्हसि २ आहु: सत्यं हि परमं
धर्मं धर्मविदो जना: सत्यमाश्रित्य च मया त्वं धर्मं प्रतिचोदित: ३ संश्रुत्य शैव्य: श्येनाय स्वां तनुं
जगती पति: प्रदाय पक्षिणो राजा जगाम गतिमुत्तमा ४ तथा हि अलर्क स्तेजस्वी ब्राह्मणे वेदपार

गे याचमाने सकेनेडेडहृत्यविमना ददौ ५

दानविषयेषु रि त: तव सत्ये रक्षितमेषा मे प्रेर ॥
णामृत्यपाङ्गीतिच्चात वरदानं विनैव मरणे तवाधर्म: स्यादिति भाव: ३ यद्यपि सत्य पालने मरणं स्य
यस्य पापिनमंगीकृत्य सत्यरक्षणमेव न्याय इत्याह संश्रुत्येत्यादि ५

रा०
अ०
५२

कौपाविष्टपौत्रो रामेणैवाभिषेचनवाह संप्रत्ययेति इतिकनककनीयों ममतत्प्रतिभातिसूर्योदयंप्रतिलभ्या।
भिषेककृतेन शपिष्यति अतः सएव मयाकर्तव्य इत्याद्यर्थः तेनतत्राप्येवतिभावः ननुमपिजीवत्याकथेरा
माभिषेकोभविष्यतितत्राह यदि रामलक्ष्मणवत्सायराभामाभिषेचनेव्याहन्तासितहि चातकमविष्यतितदाभिषे
कोपकल्पितैरामाभिषेकसंभारैः मत्तस्यैमसलिलक्रियामयारामः कारयितव्यः कोधृष्टाहसत्यसन्धेयेति

सत्यसंप्रतिपालयानेवकृत्वामसलिलक्रिया व्याहर्तास्यपुराचारेयदिरामाभिषेचने १७ नशक्तो
यास्यमानेद्रष्टुं हृष्टाहृदयंतथारामंतं हतहर्षंनिरानन्दंपुनर्जनमवाप्स्यति १८ तांतथाक्रोशन्तमन्वप्र
निपपातमहात्मनः प्रभाता शर्वरी पुण्या चन्द्रनक्षत्रमालिनी १९

ननुकिमनेनात्मवधव्यवसायेनपुत्राद्यात्मनःप्रियत्वात् आत्मनःकामायसर्वंप्रियंभवतीतिश्रुतेर
तआहनशक्त इतिनयास्यमानंद्रष्टुं रामंसर्वंसमर्थंविकसितमुखंदृष्टापुनरिदानीं प्रवास्यमानंद्र
ष्टुनशक्नोमि प्रवनाद्यपाजीवनापेक्षयामरणमेश्रेयइतिसर्वथाप्यमयामर्त्तव्यमितिभावइति १७ १८
तांकैकेयीं प्रत्यभाप्रभाता प्रत्यभ्याप्रभातकालावधिर्वाजातेत्यर्थः यद्वा निरन्तररामविलापेन

एवंमायोपेतप्रकारेणपाशेसत्यपाशबंधनं इंद्रकृतेद्वंद्वेरितोपेंद्रकृतंपदत्रयमितदेशावतिस्रवद्रूपंपाशे
युगावकयोरंतरंमध्यंप्रापपरिस्पंदन्तिर्यक्चेष्टमानोभूयश्चदश्रांतहृदयत्वादिविशिष्टोभवत् १२ संस्तभ्य
विकलंचितमितिशेषः १३ हेदशेणाःसप्रज्ञायासमाप्यवोचितइत्यायेनाहयस्तेइतिमंत्रकृतः गृणामीतिमे
ऽगासंस्कृतःसत्यजामितत्प्रभृत्येववदहारेनजामि तजेस्वसमाजातेनवपुत्रचतयासहत्यजामि १४ किंचरा

पदेशप्रचोदितोराजाकैकेय्यानिर्विशंकया नापाकत्पाशमन्मोक्तंवल्लिरिंद्रकृतंयथा १५ उद्भ्रांतहृदय
श्चापिविवर्णवदनोऽभवत् सधुर्यावेपुरिस्पंदन्युगचक्रांतरंयथा १६ विकलाभ्यांचनेत्राभ्यामपश्य
न्निवभूमिपः कृच्छ्राद्धैर्येणसंस्तभ्यकैकेयीमिदमब्रवीत् १७ यस्तेमंत्रकृतःपाणिरग्नौपापेमयाधृ
तः तंत्यजामिस्वजंचैवतवपुत्रंसहत्वया १८ प्रयातारजनीदेवीसूर्यस्योदयंप्रति अभिषेकायहि
जनस्त्वरयिष्यतिमांध्रुवं १९ रामाभिषेकसंभारैस्तदर्थमुपकल्पितैः रामःकारयितव्योमेमृत
स्यसलिलक्रिया २०

माभिषेकोमयासकृन्निवारणादित्याहप्रयातेत्यादि इदंयेप्रतिलभ्य तदर्थंअभिषेकार्थंकल्पितैरामाभि
षेकसंभारैरभिषेकेकृते ऽज्जनतामात्मापिष्यतिअतोगुरुजनानरोधेनमयारामःकारयितव्यःकृताभिषे
कःकारयितव्यःएवसतिरुष्टयामत्स्यसलिलक्रियानकार्येत्याह मत्स्यसेत्यादिनाकोवितिशेषइति २१

वा॰
अ॰
प्र॰
५८

प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा रामर्षेः कृतस्नानादिनित्यक्रिय इति शेषः प्रविवेश इति श्लोकेनान्वयः का वेराः पि वर्णनीयमपि भावेन शोकाविष्टत्वात्स्मृत्वा पदादिकमदोषः २५ संभारान्कृशादीन् २६ संमार्जनमार्जन्या धूलि

ततः प्रभातां रजनीमुदिते च दिवाकरे पुष्ये नक्षत्रयोगे च मुहूर्ते च समागते वसिष्ठो गुणसंपन्नः शिष्यैः परिवृतस्तथा उपादायाखिलान्संभारान्प्रविवेशाग्रजो नृपम् २६ सिक्तसंमार्जितपथां पताकोत्तमभूषिताम् संहृष्टमनुजोपेतां समृद्धविपणापणाम् २७ महोत्सवसमायुक्तां राघवार्थे समुत्सुकाम् चन्दनागरुधूपैश्च सर्वतः परिधूपिताम् २८ तां पुरीं समतिक्रम्य पुरंदरपुरोपमाम् ददर्शान्तःपुरं श्रीमन्नानाद्विजगणायुतम् २९ पौर जानपदाकीर्णं ब्राह्मणोपशोभितम् यष्टिमद्भिः सुसंपूर्णं सदश्वैः परमार्चितैः ३० तदन्तःपुरमासाद्य व्यतिचक्राम तज्जनं वसिष्ठः परमप्रीतः परमर्षिभिरावृतः ३१ स त्वपश्यद्विनिष्क्रान्तं सुमन्त्रं नाम सारथिम् द्वारे मनुजसिंहस्य सचिवं प्रियदर्शनम् ३२ तमुवाच महातेजाः सूतपुत्रं विशारदम् वसिष्ठः क्षिप्रमाचक्ष्व

नृपायेति महाद्युतिः

इत्यर्थ मामिहागतं ३३

विपणानि ते पदार्था येषु ताः पण्यशाला यानाः पर्यासा समं सं सं सं समत्सुकजना २८ २९ यष्टिमद्भिरिति ब्राह्मणविशेषणं यारयेहुराणाविय यष्टिमिति स्यातकथमेव कराणा के । यद्वा यष्टिमद्भिरिति सचित्तं सरराजमेवके इत्यर्थः ३० ३१ विनिष्क्रान्तं अन्तःपुराद्द्वारे । अन्तःपुरद्वारे ३२

प॰ २२

५८

रोषमूर्छिताकोपव्याप्ता परुषंमद्दीयंकरुणांदलाइनुङनिष्टेत्येवंरूपं १८ गरोविषंतज्जमूल्लादिजहङः रुव
द्रं किंभाषसेव्यर्थमेवेतिभावः वाक्यमगरुजोप ममितिपाठे अंगेतिराजामंत्रणाङ्हानायपितं मदृणादान
विनाइतोवहिर्गमनमशक्यमितितात्पर्यं २१ क्लातक्लान्तः क्लान्तशोचादिक्लांतः क्लामङ्त्याद शपकेक्लान्तप्रत्ययः २२

ततः पापसमाचारांकैकेयींपार्थिवेश्वरः उवाचपरुषंवाक्यंवाक्यज्ञोरोषमूर्छितः २८ किमिदंभाषसे
राजन्वाक्यंगररुजोपमं अनायपितमक्लिष्टंपुत्रंराममिहार्हसि २१ स्यापयराज्येममसुतंक्लान्तारामंव
नेचरं निसपत्नांचमांकृत्वाकृतकृत्योभविष्यसि २२ सनवन्नइवतीक्ष्णेनप्रतोदेनहयोत्तमः राजाप्रचो
दितोभीक्ष्णंकैकेय्यावाक्यमब्रवीत् २३ धर्मबंधेनबद्धोस्मिनष्टाचममचेतना ज्येष्ठंपुत्रंप्रियंरामंद्रष्टुमि
च्छामिधार्मिकं २४

नबद्धधर्मो प्राप्तिः नुन्नइतिपाठे प्रेरितः तीक्ष्णप्रतोदप्रेरितोहयोयथाश्वारोहाधीनस्तथातद्वाक्यप्रेरितोरा
जातदधीनोभूत्वाऽहेत्यर्थः २२ तदाहधर्मेति मवेवममाचेतनत्वात्ममेवत्वाभीष्टंपयामिध्यातितपाऊरु घ्र
हंनकिमपिवस्यामीतिभावः सर्वथाचेतनानाशात्माकरामंदृष्टुमिच्छामितंघपासपघेतेतथाऊरु प

ह्रीयमाणाः ह्रीनिमुक्ताः पार्थिवे महेन्द्रवत्पः ५१ समुदितेमहत्तेजशीणः यथाराज्यमवाप्नुयात् सराजानेनवस्य
मेतिमेवंच ५२ ५३ पूर्वोदितेप्रपेकदापिनविवारणीयइतिपूर्वमेवराज्ञाज्ञापितपवमात्तायेमेहेत इमिति २

पतेसन्येववहवःह्रीयमाणाःप्रियंवदाः अभिषेकायरामस्यमहतिष्ठंतिपार्थिवे ५२ त्वरयस्वम
हाभाजयथासमुदितेहनि प्रक्षेनक्षत्रयोगेचरामोराज्यमवाप्नुयात् ५२ इतितस्यवचःश्रुत्वासूतश्च
रोमहायशाः सवव्रूपतिशार्दूलप्रविवेशनिवेशने ५२ ततपूर्वोदितेद्वंद्वहारस्थाराजसंमताः नशे
कुरभिसरोद्धुराज्ञःप्रियचिकीर्षवः ५४ ससमीपस्थितोराज्ञस्तामजनिवान् वाग्भिःपरमतुष्टाभि
रभिष्टोतुंप्रचक्रमे ५५ ततःसूतोयथापूर्वंपार्थिवस्यनिवेशने समेत्यःप्रांजलिर्भूत्वातुष्टावजग
तीपति ५६

मवस्या

तामवस्थांकैकयीकृतांचोरामवस्थां अजानिवानजानतवान् यतःअतोवाग्भिरनिपादिपरमतुष्टाभिस्तोष
करनाभिःतोषजननकामिस्सतियावत् ५५ ५६ भास्करोदयेनकालेप्रत्यहमिप्रतिफलितरवितेजसातेजस्वी

५९

ज

वसिष्ठः स्नातकश्च समवाच किमर्थमिच्छेत्याह हस्तिग्रामित्यादि १३ कांचनाः सौवर्णाः गंगोदकयुताः नद्युदकयुताः न द्युदकपूर्णाश्च युताः सागरेभ्यः स्थलपूर्णाश्च युता आहृता इति शेषः श्रीमद्भद्रपीठः श्रीमद्वर्यासंदी तस्य शादेश माताः पादाः इति वह्वृचब्राह्मणप्रसिद्धं १४ क्षौद्रं मधु सुमनसः पुष्पाणि १५ कन्याः कुमार्यः निस्त्रिंशः खड्गः

इमे गंगोदकयुताः सागरेभ्यश्च कांचनाः श्रीमद्वरं भद्रपीठमभिषेकार्थमाहृतं १४ सर्ववीजानि गंधाश्च रत्नानि विविधानि च क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः १५ अष्टौ च कन्याः रुचिरा मत्तश्च वरवारणः चतुरश्वो रथः श्रीमान्निस्त्रिंशो धनुरुत्तमं १६ वाहनं नरसंयुक्तं छत्रं च शशिसं निभं श्वेते च वालव्यजने भृंगारश्च हिरण्मयः १७ हेमदामपिनद्धश्च ककुद्मान् पांडुरो वृषः केसरी च चतुर्दंष्ट्रो हरिश्रेष्ठो महाबलः १८ सिंहासनं व्याघ्रतनुः सर्ववादित्रसंघाश्च वेश्याश्चालंकृताः स्त्रियः १९ आचार्या ब्राह्मणा गावः पुण्याश्च मृगपक्षिणः पौरजानपदश्रेष्ठा नैगमाश्च गणैः सह ५-

२१ नरसंयुक्तं वाहनं शिविकां भृंगारं कनककास्वर्णकरकपात्रं १७ चतुर्दंष्ट्रत्वादेव हरिश्रेष्ठः यद्वा हरि श्रेष्ठः [illegible] उत्तमाश्च २८ व्याघ्रतनुर्व्याघ्रचर्म १९ नैगमा वणिजः गणैः स्वस्वगणैः ५-

कर्तव्यमिह राज्येनानेनैव हतमित्याह ऽऽ दतिष्ठेतेति ऽऽ स्थितं संपन्नमभ्युदितं पं ; अभिषेचनं तदुपकरणानि
गमोवाणाग्वगो ५२ ५४ भ [illegible] प्रमानि [illegible] भावः ; इत्यादि ५५ अभ्यकीर्यत ...
[illegible]
ऽऽ तिष्ठत रामस्य समय मभिषेचने पौरजानपदाश्चापि नैगमश्च कृताञ्जलिः ५२ अयं वसिष्ठो भग
वान्ब्राह्मणैः सह तिष्ठति क्षिप्रमाज्ञाप्यतां राजन् राघवस्याभिषेचने ५३ यथा ह्यपालाः पशवो यथा से
ना ह्यनायका यथा चन्द्रं विना रात्रिर्यथा गावो विना वृषं एवं हि भविता राष्ट्रं यत्र राजा न दृश्यते एवं त
स्य वचः श्रुत्वा सान्त्वपूर्वमिवार्थवत् ५५ अभ्यकीर्यत शोकेन भूय एव महीपतिः ततस्तु राजा तं
सूतं सन्नहर्षः सुतं प्रति ५६ शोकारक्तेक्षणः श्रीमानुद्वीक्ष्योवाच धार्मिकः वाक्यैस्तु खलु मर्माणि
मम भूयो निकृन्तसि ५७ सुमन्त्रः करुणं श्रुत्वा दृष्ट्वा दीनं च पार्थिवं प्रगृहीताञ्जलिः किंचित्तस्मा
देशादपाक्रमत् ५८ यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्न शशाक महीपतिः तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवा
च ह ५९
भवतस्सन्नहर्षः नष्टहर्षः ५६ शोकरक्तेक्षणः शोकजरोदनेन रक्तनेत्रः नृपः कैकयीवाक्यैः कृन्तानि मर्मा
णि अनर्थकं स्तुतिवाक्यैरित्यर्थः अनवसरे चाविज्ञापनादिति भावः ५७ अपाक्रमत् बद्धाञ्जलिः

यथास्मात्कामान् नंदयतितथानोस्मान् प्रीतेनतुष्टेनमनसाप्रीतोस्मद्विषयकप्रीत्याश्रय:सेन्दु:या
तभास्करस्सुइडुतितत्प्रसिद्धिविरुद्धं तथानंदयन्नुइतिपाठे नंदआनंदप्रणास्तआनंद यन नंदयप्रजाइति
शेष: नंदानंदेतिचतंत्रेणावोध्यं ५९ अस्मासुवेलभावडदयवेलायांतयास्तत्सावोत्साहयुक्त:सन्यथादान
वान्सोजयन यथारिपुजयफलकंवोधनतेकरोमीत्यर्थ: ५८ श्रोगे:संहितावेदाविद्यास्वमीमांसादि

यथानंदतितेजस्वीसागरोभास्करोदये प्रीत:प्रीतेनमनसातथानंदयतुनस्सन: ५७ इंद्रमस्यांतवेला
यामभितुष्टावमातलि: सोज्ञ यदान्वान्सर्वां स्तथातांवोधयाम्यहं ५८ वेदा:सहांगाविद्या
श्चयथास्वात्मभवेशुभे ब्रह्माणंवोधयेत्सघतथातांवोधयाम्यहं ५९ आदित्य:सहदेवेंद्रेणयथाभूत
यतां शुभां वोधयत्सघटायिवीतथातांवोधयाम्यहं ६० उत्तिष्ठत्समहाराजकृतकौतुकमंगल: वि
राजमानोवपुषाप्रमेरोरिवदिवाक
र:यथाञस्याणोमन्दक्षेववोधयेति यवेत्तांवोधयामिवेदेभ्यएवभूत
दोनुपदार्थानत्तालवेधात्मानन्स्जतीतिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्ध यथाचंद्रसहितोरविरुदयास्तमयात् यो
श्यिवीतत्सपृत्तेजनवोधयतितद्वत् ६१ ६० कृतकौतवमंगल:कृतानिकौतुकेअभिषेकास्तवेमंगला
निविविचित्रवस्त्राभरणाथारणादित्रयाणियेनकौतके इत्यभिलाषेस्याइत्सवेनसहर्षयो:अतएववपुषावि

ग्याय नमसंकोतंक्रतकौतिम ६१

रा॰ अ॰ ६१

पुरोत्सवि मितादेतः पुरस्समागेतानवेक्षित्कादतल्पवं १९ ततइतिमहीपतेर्द्वारगतानधिकारिणो विलोकय
न् पौरान्महाजनान्पुरस्तादयेदर्श ततःनिर्गमनोत्तरं २० इतिरामायणटीकायां चतुर्दशःसर्गः १४ अथ
कैकेय्याराज्ञा च रामहृदयतया प्रवर्तितस्य स्वमंत्रस्य यथार्थवंश्च हर्षनिवदन् राजाज्ञया राजद्वारि मिलितानां जना

निर्जगाम महातेजा राघवस्य दिदृक्षया सागरह्रदसंकाशान्समंत्रोंऽतःपुराकुमात् २१ ततःपुरस्तात्स
हसा विनिःसृतो महीपतेर्द्वारगतान्विलोकयन् ददर्श पौरान्विविधान्महाधनानुपस्थितान्द्वारमुपे
त्य विष्ठितान् २० इत्यार्षे अयोध्याकांडे चतुर्दशःसर्गः १४ ते तु तां रजनीमुष्य ब्राह्मणा वेदपारगाः उपत
स्थुरुपस्थानं सह राजपुरोहिताः १ अमात्या बलमुख्याश्च मुख्या ये निगमस्य च राघवस्याभिषेकार्थे प्रीयमाणा
व

नोपरस्परसंभाषणप्रकारमाह तेवियादि तेराजप्रेरिताः उषित्वा उपस्थाने राजद्वारं अधिकरण
स्थः १ निगमोवणिक्समूहः २ २ २

565

दैन्यं सत्यपाशावंधनजं मंत्रज्ञास्तु कार्येवक्तुवक्ता ९९ अतएवमिथ्यापाह रामहर्षेति रामाभिषेकहर्षेति १०का

ल्याणं मन्यमानः कदाचित्रामं दृष्ट्वानास्मिन् प्रीतिं करिष्यतीति मन्यमानः यद्वा अस्मिन्नवसरे रामदर्शनमेवक

ल्याणं मन्यमानः प्रतिसमयनात् यद्वा देवानां उत्कर्षो रावणोच्चकल्याणं मन्यमानः अतएवहृदयेनअनंदनतव

सुमंत्र राजा रजनीं रामहर्षसमुत्सुकः प्रजागरपरिश्रांतो निद्रावशमुपागतः १० तदृद्ध्वा विदितं सूतरा

ज पुत्रं यशस्विनं राममानय भद्रं ते नात्र कार्या विचारणा ११ अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि तच्छ्रु

त्वा मंत्रिणो वाक्यं राजा मंत्रिणमब्रवीत् सुमंत्र रामं द्रष्टुमिच्छामि शीघ्रमानय सुंदरं सममन्यमानः कल्याणं हृ

दयेन ननंद च १२ निर्जगाम च सप्रीत्या त्वरितो राजशासनात् सुमंत्रश्चिंतयामास त्वरितं चोदितस्तया १४

व्यक्तं रामाभिषेकार्थं इहायास्यति धर्मराट् इति सूतो मतिं कृत्वा हर्षेण महता पुनः १५

किमत्र चिंत्यमिति भावः १३ निर्गमनकाले पुनस्त्वरितमानयेति तया कैकेय्या प्रेरितः चिंतयामास किमि

त्यपेक्षायामुत्तरं पतीति शेषः १४ व्यक्तं रामाभिषेकार्थं एव पश्चात् त्वरयति इहधर्मराट् दशरथः आयास्य

ति आयास्यन् भवति प्रयास्यवाहुल्येन प्रायो वहिर्निर्गमिष्यतीति मतिं कृत्वेत्यन्वयः १५

रा॰
स्व॰
६२

इक्ष्वाकूणांगोत्रेऽभिषेचनमस्ति यथावत्तज्जातं संश्रियते १२ तथाजातीयंवस्तुतानंरामाभिषेकमहोत्सवा
दौयत्कृतोनाराजवचनात् राजद्वारे समवेता मिलिता ब्राह्मणादयोमहीपतिमुपशंपन्नोनोस्मात् राज्ञःक:
प्रतिवदयेदित्यब्रुवन् १३ १४ यौवराज्याभिषेकस्तस्यामयीसर्वान्जनान्महीपतीश्च अब्रवीदित्यन्वय: १५

वादित्रयाणिचसर्वाणिवंदिनश्चतथापरे इक्ष्वाकूणांयथाराज्येसंभ्रियेताभिषेचने १२ तथाजातीयमा
दायराजपुत्राभिषेचनं तेराजवचनात्तत्रसमवेतामहीपतिं १३ अपश्यंतोऽब्रुवन्कोनुराज्ञोनःप्रतिवे
दयेत नपश्यामश्चराजानमुदितश्चदिवाकरः १४ यौवराज्याभिषेकश्चसज्जोरामस्यधीमतः इतितेषु
ब्रुवाणेषुसर्वांस्तांश्चमहीपतीन् १५ अब्रवीत्तानिदंवाक्यंसुमंत्रोराजसत्कृतः रामंराज्ञोनियो
गेनत्वरयाप्रस्थितोऽस्म्यहं १६ पूज्याराज्ञोभवंतश्चरामस्यतुविशेषतः अयंपृच्छामिवचनात्सुखमा
युष्मतामहं १७ राज्ञःसंप्रतिबुद्धस्यचानागमनकारणं इत्युक्त्वांतःपुरद्वारमाजगामपुराणवि
त् १८ सदाऽसक्तंचतद्वेश्मसुमंत्रःप्रविवेशह तुष्टावास्यतदावंशंप्रविश्यसविशांपतेः १९

रामंआनेतुमितिशेषः १६ यद्यपिप्रस्थितस्तदापिआगमनकारणंकिमितिचपृष्ट्वेतीतिविज्ञाय यामि
१७ पुराणवित् चिरकालकथाभिज्ञो ऽतिहहइतियावत् १८ सदाऽसक्तंअवारितद्वारं १९ ६२

566

श्रुतिपुष्पनक्षत्रे आगते राममस्य जन्म जन्मतिथि स्थिते जन्मकालस्य कर्कटलग्ने च प्राप्ते भाविते इति शेषः अभिषे
काय अभिषेकार्थं नृपकरणानि पकल्पितं सिद्धं कृतमित्यर्थः कांचना जलकुंभाः आनीताः अलंकृतं भद्रपी

ठदितेविमले सूर्ये पुष्पेवाभ्यागतेहनि लग्ने कर्कटके प्राप्ते जन्मरामस्य च स्थिते ३ अभिषेकाय रा
मस्य द्विजेंद्रैरुपकल्पितं कांचना जलकुंभाश्च भद्रपीठं स्वलंकृतं ४ रथश्च सम्यगास्तीर्णो भास्वता व्या
घ्रचर्मणा गंगायमुनयोः पुण्यात्संगमादाहृतं जलं ५ याश्चान्याः सरितः पुण्या ह्रदाः कूपाः सरांसि च
प्राग्वहाश्चोर्ध्ववाहाश्च तिर्यग्वाहाश्च क्षीरिणाः नाभ्यश्चैवाहृतं तोयं समुद्रेभ्यश्च सर्वशः ६ क्षौद्रं दधि
घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ७ अष्टौ च कन्याः रुचिरा मत्तश्च वरवारणः सजलाः क्षीरिभिश्छ
न्नाघटाः कांचनराजताः ८ पद्मोत्पलयुता भांति पूर्णाः परमवारिणा चंद्रांशुविकचप्रख्यं पा
ण्डुरं रत्नभूषितं ९ सज्जं तिष्ठति रामस्य वालव्यजनमुत्तमं चंद्रमंडलसंकाशमातपत्रं च पाण्डुरं १०
सज्जं द्युतिकरं श्रीमदभिषेकपुरःसरं पाण्डुरश्च वृषः सज्जः पाण्डुरोश्वश्च संस्थितः ११

टैस्थापितं ५५ प्राग्वहाः इत्यादि नदीभ्य इति शेषः पर्वताग्रदेशादितोर्ध्वप्रवाहवत्प्रदेशावतारा ऊर्ध्ववाहाः तिर्य
क्‌वाहाः इतिगोनराश्चवाहन्ती विरणस्तोय र्णाः तोयमजजलं डीव भाण्डस्थाः ६ ६ क्षीरिभिः क्षीरवृक्षपल्ल

टी॰ ८५ अभिषेकप॰ स्कंदमाहात्म्ये ८८

रा॰
श्री॰
११

प्रियं मम प्रमानः हामिश्रयाज्ञानात् २८ हृष्टपुलकितगात्रः प्रमुदितश्रानंदितचित्रः राजमार्गं विलोक
यतिति संबंधः रामाधिकरणाः रामविषयाः २९ हृष्टवत् हृष्टभोजनानां नोस्तापैर्वृतिः आर्षः ३० श्रातः स
मयत्वात्महाकपाटेन पिहितं सत्यहारं सैवाहदितत्वात् वितर्दिवेदिका ३१ कांचनीभिः प्रतिमाभि

किमिदं कारणं येन ममाज्ञा प्रतिवाह्यते नचैव संप्रमत्तो हि मानयेहाप्युराघवं ३१ इति राजा
ट सारथिः स ततश्चान्वशास्यत सराजवचनैश्च कृताशिरसा प्रतिष्ठ्यत २२ निर्जगाम न्यपवासान्म
त्युमानः प्रियं महत् प्रपन्नो राजमार्गं च पताकाध्वजशोभितं २८ हृष्टः प्रमुदितः सूतो जगामाशु वि
लोकयन् सस्तुतस्तत्र शुश्राव रामाभिकरणाः कथाः २९ अभिषेचनसंयुक्ताः सर्वलोकस्य हृष्ट
वत् ततो ददर्श रुचिरं कैलाससदृशप्रभं ३० रामवेश्म समंत्रस्तु शक्रवेश्मसमप्रभं महाक
पाटपिहितं वितर्दिशतशोभितं ३१ कांचनप्रतिमैकाग्रं मणिविद्रुमतोरणं शारदाभ्रघनप्रख्यं
दीप्तं मेरुगुहासमं मणिभिर्वरमाल्यानां समहद्भिरलंकृतं मुक्तामणिभिराकीर्णं चंदनागरु

धूपितं पवनं धावनमगुं प्रशोभाग्रोयमत्तत मणिविद्रुमयुक्तैर्तोरणैर्वहिर्द्वारं यस्य तत् शारदाभ्रवत्ययवन प्र
ख्यं निविडप्रभं ३२ वरमाल्यानां मणिमयमालानामंतरालवर्तिभिर्महद्भिर्महादीप्तिमद्भिर्मणिभिरले

रा॰
श्री॰
१२
५६७

प्रायनीयं प्राप नरवहे तिरस्कारिणीं जवनिकामंतराहत्वेति शेषः एतेनतावत्पर्यंतं गमनं सूचितं सामाघ
प्रतिसमीपं गत्वा १० राजविस्मापितस्सप्ततिष्ठ द्वेकनात्मनः स्वतिप्रहृतिः २१।२२ निगमो वाणिज्यं तत्र से
वर्धितो नैगमाः २३।२४ प्रतिबुध्य जवनिकांतर्हितमपि मंत्रेषु तिनातताना यदस्य मिहितो नयेतिपा
दः अन्यत्पल्लवगांमपार्वेतरघैः अतएवम माज्ञेतिमेगस्यनेष्ठ वैरात्तास्य प्रभुके कनकादयस्त

दायनीयं नरेंद्रमतदामाघप्रातिष्ठत सोमामाघतत्वहेशमतिरस्करणिमंतरा २० आशीर्भि
रणाक्रांसिरभितष्टावराघवे सोमसर्योवकाऊत्स्यशिववैश्रवणावपि २१ वसतास्थाग्रि
दस्युविजयं प्रादेशांतते गताभगवतीरात्रिरहः प्रीवमपास्थितं २२ बुध्यस्वराजमाहेल ऊरु
कार्यमनंतरं ब्राह्मणावलस्सुखोस्थनेगमाश्चागतास्विह २३ इप्रिनेते भ्यकांतेते प्रतिबुध्य।
मराघव स्वेतेनतदासृते समेत्रमरुकोविदं २४ प्रतिबुध्यनतोराजा इदंवचनमब्रवीत्

केके यानैवप्रशतिषिहमनमतकितित्यायेनममाज्ञानन विद्यापत्ववशानेनराज्ञोनमतंनवेतिमेसंदे
हस्तत्राहनवोतिइतिव्याचस्ततेते षामितिराजेतिश्लोके पनः पदाप्सगतिः स्पष्टेव पूर्वसर्गांते आक्रो
ताराजवचनमित्याटिननंद चेतसंस्पश्लोकदुःखमस्य सर्वेअत्रकेश्च फलभाष्य तद्याख्यानमसंगतमि

[illegible] ५८

[illegible]

[illegible] ५८

रा॰
अ॰
१७

महापथेनमहतापथेनेन प्रकीर्णेन माल्यैरितस्ततः प्रसक्तैः कल्याणाभिकशोभावत वरा हंसाद्य मवत्वहंस
वपाद्य प्रतिकमपश्च हातमतः पुरं ४२ रामस्याभिषेकार्थं अभिषेकप्रयोजनकं कर्म ऊर्वतो जनानां गीरो।
नरेंद्रसूनोः रामस्याभिनोमंगलैस्तत्प्रतिपादनमर्थायासांताः श्रुश्राव तथा सर्वस्य लोकस्य च गिरस्ता

ततः समासाद्य महापथेनमहताप्रकृष्टशोभमास बभूवसारथिः स्वगैर्महद्वैर्च्च समाकुलो लोल्लाणोरहंवराहं
स्य शचीपतेरिव ४३ सतत्र कैलाशनिभाः स्वलंकृताः प्रविश्य कक्ष्याः त्रिदशालयोपमाः प्रिया नरा
न्रामम ते स्थितान्बहूनपोह्य श्रुद्धांतमुपस्थितो रथी ततत्र शुश्राव च हर्षयुक्ता रामाभिषेकार्थकृता
जनानां नरेंद्रसूनोरभिमंगलार्थाः सर्वस्य लोकस्य गिरः प्रहृष्टाः महेंद्र सद्मप्रतिमं तवेश्म रामस्य रा
म्यमृगपक्षिजुष्टं ददर्श मेरोरिव शृंगमुच्चं विभ्राजमानं प्रभया सुमंत्रः उपस्थितं अंजलिकारिभिश्च सो
पायनैर्जानपदैर्जनैन श्रुकोटिसापरार्थैश्च विमुक्तयानैः समाकुलं द्वारपदं ददर्श ४५ ततो महामेघ
महीधराभं प्रभिन्नमत्यंकुशमत्यसह्यं रामोपवाह्यं रुचिरं ददर्श शत्रुंजयं नागमुदग्रकायं ४६
दर्शी श्रुश्राव ४६ ४७ कोष्टागतत्वो खयाभार्थैः ततो खयोपलक्षितो जनैरन्नैनातिसमर्दो दर्शितः ४७ महामे
घाधिकूटपर्वतमहाशोप्रभिन्नमत्यंशत्रुंजयं तं हृणाकं तमसामानेच रामउपवाह्यायस्मृत ४६

568
४२
४३
४४
१७

दाईं दंदडरोमलयसंनिकाहइं दनादिः १४ स्वकृतैः सर्णादिनामइ हुनिर्मितैरीहामरोर्हकैराकीर्णं
यात्मकोकर्मीहामरगोवृकः भक्तिभिः वर्धकीनां स्तंभविचित्र शिल्पैः कृतकीर्णविच्चवत तिगमतेजसाऽतिश
पितप्रभोभयायहाप्रतिविवितसूर्यकिरणैः १५।१६ उपस्थितैरागतैः अंजलिकारिभिः नमस्कारार्थं १७।३

गंधान्मनोज्ञान्विसृजदाउ दंशिताविरेयणा मारमैश्च मयूरैश्च विनदद्भिर्विराजितं १४ स्वकृतेहाम्येणा
कीर्णाम् स्तंभिर्भक्तिभिस्तथा मनश्च स्वश्चभेतानामादद्भिर्गमतेजसा १५ चंद्रभास्करसंकाशं कु
वेरभवनोपमं महेन्द्रधामप्रतिमं नानापक्षिसमाकुलं १६ मेरुशृंगसमैस्तैः समवेश्मदर्शंह उ
पस्थितैः समाकीर्णं जनैरंजलिकारिभिः १७।३ उपादाय समाक्रांतैः तदा जानपदैर्जनैः राभाभि
षेकसुमुखैः समलंकृते १८ महामेघसमप्रख्यमुदग्रं सुविराजितं नानारत्नसमाकीर्णं
कुञ्जकैरपि चावृतं १९ स वाजियुक्तेन रथेन सारथिः समाकुलं राजकुलं विराजयन् वरूथिना रा
जगृहाभिजातिना पुरस्य सर्वस्य मनांसि हर्षयन् ५-
पायनानीति शेषः आगतैरिति शेषः समाक्रांतैर्हार पालनिकृद्वैः उन्मोवैक्तकैः १८।३ दग्रंप्रशस्तकु
मकैर्दीप्तैः १९ राजकुलं राजमार्गं विराजयन् शोभयन् वरूथोरथगुप्तिः तेनरथेन राम गृहं समासदति

स्तुवे

उ० कां० ६८

गो॰
ग्रं॰
६५

प्रदक्षिणाः प्रकीर्षाणासेवादीनि उक्ताः आव्यातकथयत ५६ प्रतिवेदितं द्वास्थैः विज्ञापितेपितरम्यंतरं प्र
वेशमतं गतं देवमीताः वाशियतिदेश पदप्रियकाम्यया पितरि विशेषः ७८ वराहमयि रवदं तिरकेन

569.

ते समीक्ष्य समायांतं रामप्रियविकीर्षवः सहसोत्पतिताः सर्वे त्यासनेभ्यः ससंभ्रमाः ४ तानुवाच
विनीतात्मा सुतपुत्रः प्रदक्षिणः क्षिप्रमाख्यात रामाय सुमंत्रो द्वारि तिष्ठति ५ ते राममुपसंगम्य भ
र्तुः प्रियचिकीर्षवः सहभार्याय रामाय क्षिप्रमेवाचचक्षिरे ६ प्रतिवेदितं मात्तायसूत्तमभ्यंत
रं पितुः तत्रैवानाययामास राघवः प्रियकाम्यया ७ तं वैश्रवणसंकाशमुपविष्टं स्वलंकृतं द
दर्श सूतः पर्यंके सौवर्णे सोत्तरच्छदे ८ वराहरुधिराभेण शुचिना च सुगंधिना अनुलिप्तं परा
र्ध्येन चंदनेन परंतपं ९ स्थितया पार्श्वतश्चापि वालव्यजनहस्तया उपेतं सीतया भूयश्चित्रया
शशिनं यथा १० तं तपंतमिवादित्यमुपपन्नं स्वतेजसा ववंदे वरदं वंदी विनयज्ञो विनीतवत् ११

परार्ध्येन श्रेष्ठेन ९ भूयोवारंवारं दर्पणान्वयः तथाभूतस्य दर्शनेनत्यभावात् चित्रया सहितं शशिनं
यथालोकाश्रयः पश्यंतितथेत्यर्थः १० वंदीमगधः विनीतवत् विनीतः सन् ११

वल्लभान्राजन्निति शेषः । व्यपोह्य दृष्यागमनेनमार्गादेकदेशे कृता ४७ अदिकृदेशादिमृगेगोत्रान्दृष्टोकलो
योमहामेघवत्तत्स्पटश्यमोत्रस्य न इदं कृदेतिपाठेनत्रामापर्वतविशेषस्तदावृढेत्यादि पूर्ववत् महाविमा
नोपमवेश्माभिःसंयुतेमहा मानानांततस्तज्जकानाभवनमवेश्मनोसे योयज्ञमहाविमानेभ्यउत्तमानांवेश्म
नेलेकृतानांस्वर्णान्तञ्जराननामानमवांश्च दद्दर्श वल्लभान् व्यपोह्यमतः सहितानसमंततः
तस्मन्हमतः पुरमाविवेश ४७ ततो दिकृदाचलमेघसन्निभंमहाविमानोपमवेश्मसंयुतं अवा
येमाणाः शविवेशमारांश्चः प्रभूतरत्नमकरोयथार्णवे ४८ इतिरामायणोपंचदशः । मनदेतः पु
रहारस्यमतोऽस्यननाजल्ले शविविक्रांततः कस्यामासमाद्युराणाविन् ञासकाम्यकविभ्रद्धि
दाभमंस्वज्जलैः अप्रमादिभिरेकाग्रैः स्वनरक्षेरधिष्ठितेनत्रकाधायिरोमहद्रान्वेत्रपाणीन्स्व
लंकृतान् ददर्शविष्ठितान्द्वारिस्थापत्तान्समसमाहितान् १
मेघवदितिपाठांतरेपक्षः विमानोस्मीदेवयानेसमसप्तमौचसप्तमिनि ४८ इतिश्रयोध्याकांडेपंचदशः १६
शविविक्रान्तनामस्वाधा १ मासकाम्यकानोविभ्रद्धिः तेषांधारकैर्दिव्यैः पकाग्रैरेकाग्रचित्तैः १ का
पायनः कौसंभादिकाषायरक्तवस्त्राधारिणइत्यर्थः २

तरपति भरता स्मनिभोरामाभिषेकास्त्वंस्मतोनवेविराजाशष्टे सर्वयामत्समतत्त्वयाकिंपतोभरतः पश्चात्क्रो
घतीतिप्रेरयतीतिमन्येइत्याशयः १९ उक्तपक्षमायतेनत्राह दिष्ट्येति मम कामविषयमर्षं करोतितादृशं

संचोदयतिराजानं मदर्थमसितेक्षणा २६ साद्यत्वं दिष्ट्या महाराजेहितकामानुवर्तिनी जननीचार्थ
कामानामेकैकयाधिपतेःसुता २७ दिष्ट्यात्वं महाराजो महिष्याप्रियया सह समग्रं प्राप्नुहि गोऽहं त
मर्षं कामकरं मम २८ यादृशी परिषत्तत्र तादृशोहतमागतः अवमर्षेव मा राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्य
ति हंत शीघ्रमितो गत्वा द्रक्ष्यामि च महीपतिं सहत्वं परिवारेणास्त्वं मा त्वमस्तु च २० पतिसंमानि
ता सीता भर्तारमसितेक्षणा आद्यानामनुव्राजमंगल्याभिषेकमुखी २१ राज्ञे द्विजातिभिर्जुष्टे रा
जसूयाभिषेचने कर्तुमर्हति ते राजा वासवस्येव लोककृत २२

समग्रं यथोक्तं प्राप्नुहि गोदत्त एवं ज्ञायत इति भावः २८ तदेव विज्ञापयति यादृशीमद्दर्शं परा हर्षणोकथताव
तत्र राजांतःपुरे परिषत्सभा १९ परिवारेणासखीसमूहेन २० अभिदृष्यमुखी अभिध्यायंतीतपूर्वं आर्षमिदं

समस्त्वं श्रमसन्नवदनं विहारशयनस्यानुरूपे आसने विद्यमानं राजपुत्रमित्यन्वयः यद्वा विहारशयनासनेस्स
महारहः तेषु राजा समर्कृतः समं जरित्यन्वयः १२ स पुत्रः सपुत्रेणान्वये पेतिशेषः १३ संमानयामास सम्मे
वद्वौ गौ च कारे त्यर्थः १४ देवश्च देवी च मातापितरौ मदंतरे मदर्थे समागम्य मिलित्वा अभिषेचनस्य स
मक्रुहिते किंचित्प्रभवनिश्चयेन मंत्रयेते विचारयतः अत्राभिषेचनसंहिते तत्त्वं वृद्धे अभिषेककाहारकमिति

प्रांजलिः सुमंत्रं दृष्ट्वा विहारशयनासने राजपुत्रमुवाचेदं सुमंत्रो राजसत्कृतः १२ कौसल्या सुप्र
जाराम पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति महिष्या सह कैकेय्या गम्यतां तत्र माचिरं एवमुक्तस्तु संहृष्टो नरसिंहो
महाद्युतिः ततः संमानयामास सीतामिदमुवाच ह देवि देवश्च देवी च समागम्य मदंतरे मंत्रयेते ध्रुवं
किंचिदभिषेचनसंहिते १४ लक्षयित्वा त्वभिप्रायं प्रियकामा सुदक्षिणा १५

यावत् किंचिद्धितमनन्तरं पेतद्धितं हे मे पुत्रे एव समभिषिक्तुं समानेनं मंत्रयेते इत्यप्यर्थो गमिनोस्तेयः १५
ते जनकेयति लक्षयित्वेति राज्ञाभिप्रायं मदभिप्रायं मदभिषेकविषयं लक्षयित्वा ज्ञात्वा सुदक्षिणा सम्
यगुक्तं एवं गतः प्रियकामा सुतपवत्रप्रियहितवचनेन कामेन च राजानमनुवर्तिते शीले पस्मात्ताटशी
मे जननी मदर्थकामा महाराजानं इतिहर्षेण शान्तनकति दोषायमदर्थं मदभिषेकार्थं राजानं संचोदयति

केऽद्यतेष्य त्रतादृशात्कर्मणोऽभिषेकं कर्तुमर्हतीति तदेवमनसाभिलषतिदीक्षितमित्यादि तत्रराजसूयेदीक्षितत्वा
द्विधर्मकेऽत्रोपयंपतीअहं तेभक्षिवेष्टस्मर्थः अतेनाह मपित्रयासहवंयास्यामीति सूचितं अत्रराजसूयाभिषव
नेकर्तुमर्हतीत्यनेनसंकल्पेनदीक्षितमित्यादिसंकल्पेनचमङ्गलार्थगर्भितत्वमेषोऽश्लोकानांसूचितं अस्यथा

श्रेयंगान्धेगपाणिविपश्यतीतांभजाम्यहं २२ पूर्वांदिशंवज्रधरोदक्षिणांपातुतेयमः वरुणःपश्चिमा
मांपातु धनेशस्तूत्तरांदिशं २४ अथसीतामनुज्ञाप्यकृतकौतुकमंगलः निश्चक्रामसुमंत्रेणसहरा
मोनिवेशनात् २५ पर्वतादिवनिष्क्रम्यसिंहोगिरिगुहाशयः लक्ष्मणंद्वारिसोपश्यत्प्रह्वांजलिपुटं।
स्थितं २९ अथमध्यमकक्ष्यायांसमागम्यसुहृज्जनैः ससर्वानर्थिनोदृष्ट्वासमेत्यप्रतिनंद्यच ततःपा

श्रुत्वासंकल्पायाभगवत्याअग्रेकदापिरामेणराजसूयानन्तष्ठानात् ईदृशसंकल्पविषयाधीक्षितत्वात्तंभजे
तवकृष्णोऽग्रः सीता रामयोर्वैशिष्ट्यात्वेदृशार्थोवगंतव्यः २२ कृतकौतुकमंगलः अनुष्ठिताभिषेकोत्स
वार्थमंगलः २५ प्रह्वांजलिपुटंप्रकृतस्वकांजलिपुटवंतं २९ अर्थिनःस्वदर्शनस्याभिषेकार्थार्थिनः

हिजातिभिर्जुष्टं राज्यं यौवराज्याभिषेकं कृत्वा कालांतरेण राजसूयाहं महाराज्याभिषेचनेनाभिमहं तिलोक
कृते इदमेव २२ लक्षणेनैस्तादिभिरष्टाभिः श्लोकैरर्थांतरमपि गर्भितं तथाहि अभिप्रायेण मया वणावधभूप
मभिप्राय मेतयाभिप्रेरणायालक्ष्यापिताध्रनेन मत्प्रेरणायैव तस्याप वंश्रहतिति हि निस्वचिते मम देवानां जगत
प्रियकामा राजश्रीतकालेन निरंतरमद्यानसंपादनेनाप्रियकामा अतएव मदर्त्तिणा समर्था रात्रेआपाता
तोविपरीतत्वेपि जगतः प्रियत्वेन राज्ञापि पर्यंतेऽभ्यवदत्वेन तदा कथने समर्था अतएव प्रहृष्टा मम हितका

दीक्षितं व्रतमेकमेवं व्रतं जिनपरं श्रुवि ॥

८ मेतत्पीमवक्तारच्चणा स्थितं कामं च तन्दनवर्तनशीला अतएव मदर्थकामा मम स्वतारप्रयोजनसिद्धिकामा
महाराजे राजानेमदर्थंमदवतारप्रयोजनरावणवध फलकस्य गमनार्थंलरपतीत्यर्थः अर्थकामकरेमा
कामादिषु पार्थकरप्याभवतित यथा प्राहिलोत ताहशः स्रष्टा हि ग्रचितः पतदीयेनेव स्रष्टा हि अचिततेन
तन्यविवदन्तलान्यमाने यौवराज्ये देवर्षिपरिपालनफलके मंगलाभ्यभिदपिषीष्यस्यान मंगलानि अभिप्या
यं नीत देवाहरामाभिति हिजा तिभिः समस्य ऋषिभिर्जुष्टं राज्यं वनेराज्ये तथा राजसूयाभिषेचनेनवतोव

तना सर्वपीठकोणता दृश्यते ॥

तस्मिन्निष्क्रममाणस्य पुरत इति शेषः तस्मिन्निष्क्रम्यमाणे इति यावत् जनौघस्य हलहलाशब्द इत्यन्वयः इ
श्राव सर्वः भद्रामिति शेषः २२ ततः स्यावर्तते तत स्ततः तत्र तत्र देशेष्वभि विरवात्माय नेवहिवलोकनेन योग्यानि

तस्य निष्क्रममाणस्य जनौघस्य समंततः ततो हयवराम्ब्यानानागाश्च गिरिसन्निभाः २४ अनुजग्मु
स्तदा यान्सशतशोथ सहस्रशः अग्रतश्चास्य सन्नद्धा श्चंदनागरुभूषिता २५ खड्गचापधराः शूरा जग्मु
राशंसवो जनाः ततो वादित्रशब्दाश्च स्तुतिशब्दाश्च वंदिनां २६ सिंहनादाश्च शूराणां ततः शुश्रुविरे
पथि हर्म्यवातायनस्थाभिर्भूषिताभिः समंततः कीर्यमाणः सुपुष्पौघैर्ययौ स्त्रीभिररिंदम २७ रामं
सर्वानवद्यांगाभरामपिपीषया ततः वचोभिरग्र्यैर्हर्म्यस्थाः क्षितिस्थाश्च ववंदिरे नूनं नंदति ते माता
कौसल्या मातृनंदन पश्यंती सिद्धयात्रं त्वां पित्र्यं राज्यमुपस्थितं सर्वसीमंतिनीभ्यश्च सीतां सीमंतिनीं
वरां ५ अमन्यंत हि ता नार्यो रामस्य हृदयप्रियां ५१

तया सुचरितं देवः पुरा नूनं महत्तपः रोहिणीव शशांकेन रामसंयोगमाप या ५२
स रुत्थयारणि २२ पितृवेषात्प्रणेश्वका २८
ववंदिरे अत्त वन स्तुति प्रकारमाह नूनमिति २९ सिद्धयात्रं सफलमागमनं उपस्थितं प्राप्नुवंतं सीतां सी
मंतिनी अपरा श्रेष्ठा इति अमन्यंत इत्यन्वयः ५० हि यत एवमन्यत अत स्तयेत्यादि तदुक्तं रितावाच ५ अथावे

वैयाघ्रं व्याघ्रचर्मपरिहितं तेनैव तपव राजितं शोभावंतं २८ मेघनादं मेघनादसदृशनादं श्वेतवर्णं विपुलं शुभयार
विकिरणैस्तेषु रुक्मसुप्रभया मेरुवर्चसमित्यनेन रथस्य सौवर्णत्वमुच्यते २९ करेणुशिशवः कलभाः श्वेतेन हृष्ट
पुष्टेन तमहाबलवान्संयुक्ते इंद्रः परमैश्वर्यवान् सहस्राक्षः इव नानाविधदेह वर्णाभरणस्य रत्नसमन्वैः रा

वैयाघ्रं शुभं व्याघ्रो राजितं राजनंदनः २८ मेघनादमसेवार्थं मणिहेमविभूषितं श्वेतमिव वज्रं
विभ्रमयामरुवर्चसं २९ करेणुशिशुकल्पैश्च युक्तं परमवाजिभिः हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिव वा
सुगं ३०-प्रययौ तूर्णमास्थाय राघवो ज्वलितः श्रिया सपर्जन्यमिवाकाशे स्वनवानभिनादयन् निके
तान्निर्ययौ श्रीमान्महाभ्रादिव चंद्रमाः चित्रचामरपाणिस्तु लक्ष्मणो राघवानुजः ३२ जुगोप भ्रात
रं भ्रातारं रथमास्थाय पृष्ठतः ततो हलहलाशब्दस्तुमुलः समजायत ३३

मस्य सहस्राक्षस्येवोपमा ३० ज्वलितः दीपितः उज्वलित इति वा तदासौ पिराघवः आकाशे स्वनवान्नादवान्
पर्जन्यो मेघ इव स्वघोषेणानेन दिशो नादयन् प्रययाविति अन्वयः ३१ चंद्रचामरेति पाठे चंद्रवत् श्वेत चामरे
त्यर्थः चित्रचामरेति पाठे विचित्रदंडयुक्त चामरेत्यर्थः ३२ हलहले स्वनकरणं ३३

वा० रा०
१९

५० इत्यार्षे रामायणे षोडशः सर्गः १६ सरामइति १२ मध्येनउभयोश्रेणिमध्येन १३ तनमानांगंधवत् इत्वा
णांसंचयैः तोमकोशावरमाच सचैपरिनन्वयः तोममतसीजकोशपटवसे आविद्वाभिरितिपाठेअर्हत

करेणमालेगरया सुसंकुलेमहाजनेनोचैः परिक्षाचिवरं प्रभूतरत्नेबहुपण्यसंचयेदद्दर्शरामोविमलेमहापथे ५० इत्यार्षे रामायणे षोडशः १६ सरामोरथमास्थायसंप्रहृष्टसुहृज्जनः पताकाध्वजसंपन्नंमहार्हागरुधूपितं १ अपश्यन्नगरंश्रीमान्नानाजनसमन्वितं सगृहैरभ्रसंकाशैः पांडुरैरुपशोभितं २ राजमार्गं ययौरामोमध्येनागरुधूपितं चंदनानांचमुख्यानामगरूणांचसंचयैः उत्तमानांचगंधानांक्षौमकौशांबरस्यच आविद्धाभिश्चमुक्ताभिरुत्तमैः स्फाटिकैरपि ४ शोभमानमसंबाधंतराजपथमुत्तमं संवृतंविविधैः पुष्पैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि ५ ददर्शतंराजपथंदिविदेवपतिर्यथा ६ धृतक्षीरदधिक्षीरलाजैर्धूपैरगरुचंदनैः ६ नानामाल्योपगंधैश्चसतदभ्यर्चितचत्वरं आशीर्वादान्बहून्शृण्वन्सुहृद्भिः समुदीरितान् ७

स्त्रीणां संहतवाक्यार्थं अर्ह
तविद्याभिः ७ असंबाधं वि
स्तराजपथमित्यस्यददर्शत्यनेनान्वयः ५ एवंयंदृष्ट्वान्ततेराजपथंययाविनिसंवंथः ॥ ॥ ॥

१९

573

ध२ आत्माधिकाराद्यात्मानमधिकृत्यप्रवृत्ताः ५२ श्रियंगामिष्यन्प्राप्यन्ग स्वप्नतिपित्र रहामितियोषास
वैसमस्तकामाः समस्तसर्वकामाश्चस्तम्यर्थः प्रशान्तराजा ५५ सर्वराष्ट्रंपदः प्रपत्स्यतइतियत् अयमेवलाभः

तयासचरितं देव्यापुरान्तं नमहत्तपः रोहिणीवशशांकेनरामसंयोगमापया इतिश्रान्तात्संयोगस्य
हामिनेरामस्य ५२ प्रजाश्चराजसमर्थास्यः प्रियावाच उदाहृताः सर्वावस्तनततदाफलापानश्रुत्वा व
लोकस्यसममानस्य आत्माधिकारादिविधाश्रवाचः शत्रुप्रदपस्यदेवननस्य [illegible] ५३ एष
श्रियंगमस्यतिराघवोयराजप्रसादाद्धिफलागमिष्यन् एतेवयंसर्वेसमस्तकामायेषामयंनोभविता
प्रशान्तानांभोजनस्थानमपदेष सर्वंप्रपत्स्यतेराष्ट्रमिदंविराय नतत्प्रियेंकिंचनजातकश्चित्सपदेवद:
त्वमन्नजाधिपस्मिन् ५५ सर्वोषवद्धिश्चहृदयः सनारोः पुरः सर्वः सालिकसत्तमागधैः महीयमानः
एवंस्वावारिकैराभिष्टतोवश्रवणाययायौ ५६
अस्मिन्रामेमन्त्राधि यस्तिकश्चित् कश्चिदपिकिं
चनस्वस्यमपिप्रियियोभिप्राभावंद्रः एवमनिष्टप्राप्तिंजातकदापिनप्रशेप्स्र शामयात ५५ सालिकाजयज
येनिवादिनोचंदितः सताइतस्तुतिपाठकाः मागधाः वेशापारकाश्चनेर्वादिकेस्मतस्तकेद प्रयोक्तृभिः ५   १

श्रीमिक्रांतेरहिपप्रमितिशेषः श्रतेनताशक्यापुरस्त्वपरिष्कर्तागपान ९६ एवंलोकानरामोकविर्हेतंदर्शया
तियच्छेति रामेनपश्येत् श्राम्मन्नइपतेनोतस्यामितेन वानपश्येत यथास्थितवेषधारिणंवानदेशस्थेनप।
श्येत रामोयेनपश्यतिनपश्येत् यन्निष्टज्ञानविषयतोनप्राप्नुयात् ज्ञानविषयत्वप्राप्तिरदृश्यार्थः अस्मतं
हिषयज्ञानापद्यतमानोपियस्तद्भलभेदितर्थः यथास्थितवेषधारीवायुस्तद्देशस्थेनपश्येत् यद्विषयक
ज्ञानवाननभवेत् समर्वं लोकनिंदास्पदं स्यात्मासेवात!करमपि एतेविगर्हते धिग्माभगवज्ञायायायाप

नहितस्मात्मनः कश्चिद्बहुपीवानरोत्तमात् नरः शक्नोत्यपाकृष्टमतिक्रांतेपिराघवे ९८ यश्चरामेन
पश्येत्तु यंचरामोनपश्यति निंदितः सर्वलोकेषु स्वात्माप्येनंविगर्हते सर्वेषुसंहितमोत्मावणीनाऊ
हनेदयो चतर्णांहिवयस्यानांनतेतमनुव्रताः ९९ वनभयपास्त्ववयस्योऽस्रेणाश्चायतनानिच प्रदक्षि
णेपरिहरनजगामरथ

मिति रामज्ञानंविनासर्वोपिनिंघइतिविनोक्तिरलेकारोऽत्रर्थः श्रनेनभगव
द्विषयकज्ञानवानेवधन्यइतिवस्त्वव्यज्यते ९९ किंचहियतः सधर्मात्मा चतुर्णांहिवर्णानामपिवर्णानां
सर्वेषुवयः स्वाश्रमेषु वयस्यानांवयोनुरूपेस्थानेयस्यास्तावयोनवरूपादयोऽतस्तेरसर्थः तेननेसर्वलोकास्ते।
रामकायवाङ्मनोभिरनुव्रतानात्वर्थः ९९ प्रदक्षिणेपरिहरतिचवनधर्माधपेतयासमस्पदक्षिण

यथाहं दर्शनं भूतेयवचनादिभिर्यशोवितमित्यर्थः आचरितमनुष्ठितं ८ अनुपालयेत्यादिर्हृदानांवादः ९
यदि राज्ये प्रतिष्ठितं श्रामराज्याभिषेकं रामं यथागतं पितृर्वैहा निर्यांत सर्वं तं पश्याम तर्हितभ्रमाकं भ्रकेन पे
हितविषय भोगजसुखेन तथा परमार्थः यस्मादर्थसर्गसाधनं श्रकर्मभिस्त्वनाकिंचितः फलं सर्वसुखसै

रान्य
यथाहं चापि मे भ्रात्रा सर्वाणि वन यो पितामहे राज्ञि तेतथैव श्पितामहे ः ८ अथोपादाय ते मा
गमपिशकोऽनपालय यथास्मयोषिताः पित्रा यथा मे वं ः पितामहे ः ततः सुखेन तं मे वैरामे वत्स्याम रा
१० जनि श्र त्वमयाहि भक्तेन परमार्थं रत्नं चनः यदि पश्याम निर्यातं रामे राज्ये प्रतिष्ठितं ततोहितः श्रि
११ यत रं ना न्या किंचिद्भविष्यति यथाभिषेको रामस्य राज्ये नामिततेजसः पना श्रा न्या श्र सरु दामदास्सो
१२ तः श्रुभाः कथाः श्रात्मनेश जनी श्रावन्ययोरामो महापथे १२

तेनैवत्वव्याख्यात श्रजयपंतभविनविपरीतसंभावनासूचनं १० तदेवाह नतोहीति श्रमिततेजसो रामस्य
राज्येन राज्यफलकोऽभिषेकोयथाश्रियत रत्न यात तोन्मत्र किंचित्श्रियत रंशे मास्पदमित्यन्वयः सद्राज
स्त्वं कन्यात्मर्वेमरावस्यातिभावः ११ उदासीनः स्मितिजहर्षविकारहितः १२

रा.
श्रीं
२८

विनीतवत् विनीतः मनइ लिपावत् ससमाहितः तस्मा अभिवेश्टकारतेन जगाहितकरत्वेनचतसंपाप्नुहृड विन नाभिभाषितं रामेतिन्तवहृदयाधिकमितिशेषः १ रामोपिभयमापन्नः दशरथविषादस्समापराभ संवशोक या ४ इंदियविसादिस्त्रोकहृदयेहष्टाभयमापन्न१ तेनत्क्ष्यते अपत्यंष्टेः ।विन्नेः ३ पलन्तितेव्यथितेवित्ते ।

:२

575

सपितरुग्णोपदेवमभिवाद्यविनीतवत् ततोववंदेचरणौ कैकेय्याः ससमाहितः २ रामेत्युक्त्वा वचनंवाष्पपर्याकुलेक्षणाः शशाकनृपतिर्दीनोनेक्षितुंनाभिभाषितुं ३ तदपूर्वंनरपतेर्दृष्ट्वारूपं भयावहं रामोपिभयमापन्नः पदास्पृष्ट्वेवपन्नगं ४ इंद्रियैरप्रहृष्टैस्तंशोकसंतापकर्षितं निःश्व संतंमहाराजंव्यथिताकुलचेतसं ५ ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यंक्षुभ्यंतमिवसागरं ३ उपप्लुतमिवादित्य मुक्तानृतमृषिंयथा ६ अचिंत्यकल्पंनृपतेस्तंशोकमुपधारयन् वभूवसंरब्धतरः समुद्रइवपर्वणि ।

।।।। १

उपालंभंमेचात्तंवेतोपसृतं ५ ऊर्मि मालापुतमक्षोभ्यमपिक्षुभ्यंतं सागरमिवस्थितं ३ उपप्लुतमादृ श्यं ३ कोमृतंतयेवनहृविक्रजस्कं ६ अचिंत्यकल्पमसंतमसंभावितं ३ उपधारयन् किंहेतुकोयंशोकइति चिंतयन् संरब्धतरोसंतप्तमनः यद्यपिपर्वणिसमुद्रमपचंद्रोदयात्क्षोभस्तथापिक्षोभमात्रेदृष्टांतः १

२८

प्रासादशृंगैः प्रासादसुशृंगैः १७ आवारयद्भिः आक्रमद्भिः वर्धमानगृहैः रत्नसमूहालंकृतैरेतैः परिवृ
तं १८ पितुर्वेश्म समदृष्टपियां सर्वगृहेषु श्रेष्ठं प्रविवेश तत्तनयः १९ वाजिभिः रथयुक्तैः । २० सर्वाः कक्षाः पंचकक्ष्या ।२१

स्वभावजमालामासाद्य मेघसंघोपमैः शुभैः प्रासादशृंगैर्विविधैः कैलासशिखरोपमैः आवारयद्भि
र्गगने विमानैरिव पांडुरैः वर्धमानगृहैश्चापि रत्नजालपरिष्कृतैः तत्पृथिव्यां गृहवरं महेंद्रसदनो
पमं राजपुत्रः पितुर्वेश्म प्रविवेश श्रिया ज्वलन् १९ स कक्षा धन्विभिर्गुप्तास्तिस्रोऽतिक्रम्य वाजि
भिः पदातिरपरे कक्ष्ये द्वे जगाम नरोत्तमः २० स सर्वाः समतिक्रम्य कक्ष्या दशरथात्मजः संनिवर्त्य ज
नं सर्वं शुद्धांतःपुरमभ्यगात् तस्मिन्प्रविष्टे पितुरंतिकं तदा जनः स सर्वो मुदितो नृपात्मजे प्रतीक्षते ता
स्य पुनः स्म निर्गमं यथोदयं चंद्रमसः सरित्पतिः २२ इत्यार्षे रामायणे सप्तदशः १७ स ददर्शासने
रामो विषण्णं पितरं शुभे कैकेय्या सहितं दीनं मुखेन प
रिशुष्यता १

ध्यंति कं समीपदेशं २१ इति श्रीरामायणे सप्तदशः सर्गः १७ शुभे आसने पर्यंके परिशुष्यता मुखेनोप।

रा॰
श्री॰
२२

ऽपितेस्मिंतोषणादबलाकांक्षाहा १४ यतोमूलं यन्मूलं मिति धर्मार्षमेतत् प्राउर्भावं जन्मयत्कारणं कंपश्ये
त्तजानीयात् तस्मिन्प्रमत्ते देवते सतितस्मिकपमानं कूलेन नवर्तेतेत्यर्थः तेसंवेधसामान्ये षष्ठीत्यभि
मानान्गर्वात् ममापिताप रुषमक्रोधवाभवत्याकोपेन किंचित्रितं कोपेनास्य मनोल्ललितंकल्पवि

कच्चिन्न किंचिद्भरते कुमारे प्रियदर्शने शत्रुघ्ने वा महासत्वे मातॄणां वा ममाशुभं १४ अतोषयन्महा
राजमकुर्वन्वा पितुर्वचः मुहूर्तमपि नेच्छेयं जीवितुं कुपिते नृपे १५ यतोमूलं नरः पश्येत्प्रादुर्भा
वमिहात्मनः कथं तस्मिन्न वर्तेत प्रत्यक्षे सति दैवते १६ कच्चित्ते परुषं किंचिदभिमानात्पिता मम
उक्तो भवत्या रोषाद्येनास्य लुलितं मनः १७ एतदाचक्ष्व मे देवि तत्त्वेन परिपृच्छतः किंनिमित्तमपू
र्वोयं विकारो मनुजाधिपे १८ एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेन महात्मना उवाचेदं सुनिर्लज्जा धृष्ट
मात्महितं वचः १९ न राजा कुपितो राम व्यसनं नास्य किंचन किंचिन्मनोगतं त्वस्य त्वद्भयान्नानु

तं कुशविनोक्तिन्नादाधिकपदत्वादिनदोषः १८ १९ सुनिर्लज्जा यतो देवं विधं क्लेशकारणं लज्जारहिता
धृष्टं धृष्टतया तनोवनेगमकत्वेवंरूपं १९ मनोगतं त्वदप्रियकरमितिशेषः २०

५
टि॰
८

किंचिदिति ८ अंग्रे वेत्येवकारस्यावस्थानमाह अन्यदेवादितस्मदर्शनेतिशीतिमतः आयासः खेदः ९ दी
नइवविषण्णवदनद्युतिरिवसरामः शोकार्तइववचनमब्रवीदितिसंबंधः १० नापराद्धं काकुः अपराद्धेअज्ञा
नात् प्रमादात् प्रसादयमकृतापराधं शात्यइतिशेषः ११ सदामामभिवत्सलोपि अप्रियकिमप्रसन्नमनाः

विंतयन्नामवतरोरामः पितुर्हितेरतः किंस्विदस्यैवनरपतिर्नमांप्रत्यभिनंदति ८ अन्यदामामपि
ताहष्टाकुपितोपिप्रसीदति तस्यमामद्यसंप्रेक्ष्यकिमायासःप्रवर्तते ९ सदीनइवशोकार्तोवि
षण्णवदनद्युतिः कैकेयीमभिवाद्यैवरामोवचनमब्रवीत् १० कच्चिन्मयानापराद्धमज्ञानाद्येन
मेपिताकुपितस्तन्ममाचक्ष्वत्वमेवैनंप्रसादय ११ अप्रसन्नमनाः किंनुसदामांप्रतिवत्सलः वि
षण्णवदनोदीनोनहिमांप्रतिभाषते १२ शारीरोमानसोवापिकच्चिदेनंनबाधते संतापो
वाभितापोवादुर्लभंहिसदासुखं १३

ह्यपतोमांनभाषते तोःश्रम
प्रमनस्कनिर्णयः १२ शारीरः श
रीरव्याधिजः संतापः मानसः मनोनिष्ठाधिजोभितापः नबाधतइत्यत्रकाकुः कुतएतमत्राह दुर्लभंही
ति मनःशरीरसंतापापगमसुखंदुर्लभमितिभावः १३ भरतेशत्रुघ्नेवामातृणांममवाकिंचिद

सुमंतपरस्मिन्कस्मिन्निवयः ८५

बा॰ ग्रं॰ ४६

राज्ञा राज्ञा तमस्मामया यदभिहितं तन्न मिन विपस्यते व्यर्थं न भविष्यति तदाहं वक्ष्यामि राजेव दक्षततश्चाह
तद्दीप्त्यादि तदप्रियमानमस्मत्तं साह्लादिति शेषः २६ रामोपि दशरथवदेव घोरं तत्त्वानापि महापुरु
षत्वाद्धीरोदारत्वात्सर्वमेवकरिष्यामीति प्रतिजानीते यत्तदिति व्याप्यतः गुरुवचनोल्लंघनमनयामः

यदि त्वभिहितं राज्ञा त्वयि तन्न विपत्स्यते ततोहमभिधास्यामि न ह्येषमपि वक्ष्यति २९ पुनस्त्वव
ते शकुनाः कैकेयास्म मदाहतं स्वाच ब्रवीपितो रामस्तां देवीं त्वपसन्निधौ २० अहो धिङ्नार्हसे देवि
वक्तुं मामीदृशं वचः अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके २२ भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं पतेयमपि
चार्णवे नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च २९ तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकांक्षितं क
रिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ३०

पिशंकितमिति संततः ३० इदं शेषप्रकरणाशंकावचनं यदि तद्भवन्त इत्यादिकमित्यर्थः २८ गुरुणाइ
हामन्नुतिनोपदेष्टा २९ प्रतिजाने कृतस्तं स्तादिमानित्ययेति शेषः तदेव स्थिरयति रामो द्विरिति
तदुक्तं तदकमेव तद्दिरुद्वे नस्तत्वं वदतीत्यर्थः तत्तद्भाव विषयतया द्विराहत्तभाषणेन करोतीति यावत् ३०२१

तदेवाह प्रियमिति कृतं प्रतिज्ञातं तदप्रियमपि त्वयावश्यकार्यं यदि पितृभक्तोसीति शेषः २१ किंतन्म
आह एष इति अभिसृज्यते नैव वरदानेन पश्चात्प्रतिज्ञातवरदानकाले २२ प्रतिसृज्य प्रतिज्ञाय गतज
लेनधारादो दानस्पर्शमेवहृतानामद्विषयव्यवहारपरिहारचिंताव्यर्थेत्यर्थः २३ इदंमत्तं धर्मसम्मूलं श्रु

प्रियंत्वामप्रियंवक्तुंवाणीनास्यप्रवर्तते तदवश्यंत्वयाकार्यंयदनेनाश्रुतंमम २१ एषमह्यंव
रंदत्वापुरामामभिसृज्यच सपश्चात्तप्यतेराजायथान्यःप्राकृतस्तथा २२ प्रतिसृज्यददामी
तिवरंममविशांपतिः सनिरर्थंगतजलेसेतुंबंधितुमिच्छति २३ धर्ममूलमिदंरामविदितंच
सतामपि तत्सत्यंनत्यजेद्राजाकुपितस्त्वत्कृतेयथा २४ यदितद्वक्ष्यतेराजाशुभंवायदिवाशुभं
करिष्यसिततःसर्वमाख्यास्यामिपुनःस्त्वहं २५

पिच सतामपि सतंधर्मसम्मूलमित्येतद्विदितं नत्वक्तेनत्वत्प्रयोजनांतरायवशेनमपिकुपितोराजाको
पताद्येराम्यथान्यस्येनयथाकुर्वीतिशेषः एतेनपितुरधर्मोज्ञातो पित्राज्ञापरिपालनेचपुत्रस्यमहा
न्धर्मःसूचित २४ ददराद्यामिवराममपिनिर्वश्यातियदीति राजायद्वक्ष्यतेतदपिकरिष्यसिततोहं

वा॰ अ॰ भ

सत्येनसमयपरिपाल्यनेन ५॰ पौकीतन्नवेकविकारं नप्रविव्यथेचमनस्येतिशेषः राजातुपुत्रव्यसनाभिता
नःभावितहियाभावसत्येनार्मितमोक्षभुवेतिशेषः ५१ इतिश्रयोध्याकांडेश्रष्टादशः १८ श्रभिषेकवनवा
सयोः समविततयार्थीरांतमहामपपतेरामस्याह्न तदिति मरणापमलोकदृशा २ नहिमोघतइत्युक्त

पतत्कारनरेंद्रस्यवचनंरघुनंदन सत्येनमहताराम तारयस्वनरेश्वरं ५॰ इतीव तस्यांपरुषंवदं
त्यांनचैवरामःप्रविवेशशोकं प्रविव्यथेचापिमहानभावोराज्ञाचपुत्रव्यसनाभितप्तः ५२ इत्या
र्षेरामायणेअष्टादशः १८ तदप्रियममित्रघ्नोवचनंमरणोपमं श्रुत्वानविव्यथेरामःकैकेयींचे
दमब्रवीत् एवमस्तुगमिष्यामिवनंवस्तुमहंत्वितः जटाचीरधरोराज्ञःप्रतिज्ञामनुपालयन् २
इदंतुज्ञातुमिच्छामिकिमर्थंमांमहीपतिः नाभिनंदतिदुर्धर्षोयथापूर्वमरिंदमः ३ मन्युर्नचत्व
याकार्योदेविब्रूमितवाग्रतः यास्यामिभवसप्रीतावनंचीरजटाधरः ४

वादेवमस्मिन्मेवकेवलमाह यदापवमस्तुमस्ताभिषेकस्य २६ मन्युर्नेति राज्ञाभिप्रायत्तानेच्छया
प्रश्नेनेतिशेषः ३ मिब्रवीमिपितावत् ज्ञातासर्वथायास्यामेव ननत्वयापेक्षितव्यमितिभावः ४

२१ पूर्वं सशल्येन पश्चात्कल्याणाकारणं पूर्वं मया रक्षितेन २२ तत्र तयोर्वरयोरेकेन अद्यैव यत्तत्त्वारण्यप्रवेशे (?) यदीति राज्ञा तया च मदुक्तेः ततः स पापं प्रतिज्ञातत्वादिति भावः २४ स निदेशे पितुस्तिष्ठ प्रतिज्ञासंपादने २५

तमार्जवसमायुक्तमनार्या सत्यवादिनं उवाच रामं कैकेयी वचनं भृशदारुणं २१ पुरा देवासुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव रक्षितेन वरौ दत्तौ सशल्येन महारणे २२ तत्र मे याचितो राजा भरतस्याभिषेचनं गमनं दण्डकारण्ये तव चाद्यैव राघव २३ यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि आत्मानं च नरश्रेष्ठ मम वाक्यमिदं शृणु २४ स निदेशे पितुस्तिष्ठ यथा तेन प्रतिश्रुतं त्वयारण्यं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पंच च २५ भरतश्चाभिषिच्येत यदेतदभिषेचनं त्वदर्थे विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव २६ सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः अभिषेकमिदं त्यक्त्वा जटाचीरधरो भव २७ भरतः कोसलपतेः प्रशास्तु वसुधामिमां नानारत्नसमाकीर्णां सवाजिरथकुञ्जरां २८ एतेन त्वां नरेन्द्रोयं कारुण्येन समाप्लुतः शोकसंक्लिष्टवदनो न शक्नोति निरीक्षितुं २९

अभिषेचनं अभिषेकोपकरणं २६ अभिषेकं तदुपकरणं २७ २८ एतेन वरद्वयप्रदानेन निमित्तेन २९

रा०
श्री०
५

अविचार्यैव तत्सर्वं विचारमकोविदेत्यर्थः ११ मस्यानेवनगमैतं प्रदध्यानात्मप्रवशपमयं प्रस्थानेकरिष्यती।
तिनिश्चयवती १२।१४ उत्तकमद्यवनगमनेनोत्तकमद्यमेषु केराज्ञानभिनंदतहेतमाह वीडेति वमनस्या।
याद्याप्तदर्शनजलनाश्रकः चाहेतो अतस्तांनाभिभाषते पत्नुद्दभिभाषणेन किंचित् नाप्पकारकेन

दंडकारण्यमेवाहंगमिष्यामि वृहिमवरः अविचार्यपितर्वाक्यं समावस्तुं चतुर्दश ११ साहृष्टात
सातदोक्यपक्तनाराममप्यकैकयी प्रस्थानं प्रदध्यानावारयामासराघवं १२ एवंभवतुयास्यामिहहता :
शीघ्रजनेदेहेय अतं मात्तत्त्रं जल्पदिहावर्णयितं नराः १३ नवत्वहेतमेममपेनोत्तकस्यविलेवनेरा
मतमाचरितः शीघ्रंवनंत्वंगतमर्हसि १४ वीडान्वितः स्वयं यत्त्वं न पत्नीं नाभिभाषते नैतत्किंचिन्न
अहमन्यु दैषापनीयुता १५ यावत्वंनवनंयातः पुरादस्मादभिमरन् पितातावन्न तेरामस्नास्यते।
भोक्ष्यतेपिवा १६ धिक्कष्टमितितिः स्यमस्त राजाशोकपरिप्लुतः मर्छितोभ्यपतत्तस्मिन्पर्यंकेहे
मभूषिते १७

दविलंवगमनेनाभावएवास्यकारणमतएवमन्युः राज्ञोदैन्यं स्याद्विलंवगमनेनापुनीयतां त्वयेतिशेषः
मन्योपिनयक्ताविलंवइत्याह यावदिति मयात्परिहार्थ मणिवनंतथाशपथैः प्रतिवेधादितिभावः १५
१२
५

579

कृतज्ञेन त्वत्कृतस्याग्रेजाताज्ञेन विसव्यः निर्विशकः ५ किंत्विदं मानसे मनसि वर्त्तमाने अलीकं दुःखं किं तवयाह स्वयमित्यादि ६ अयमर्थः त्वदुःखावहत्वाद्दास्तात वहत्वाद्दास्तातव मात्स्मदक्रमशक्य इति चेन्नत्वाह अहं हीति प्रचोदितः त्वयापीति शेषः प्रतिज्ञाकारणं विनापि त्वदुः किमात्रेणा राज्यादिद्या ७ तत्र

हितेन गुरूणापि पित्रा कृतज्ञेन नृपेन च निषज्यमानो विसव्यः किं न कुर्यामहे प्रियं ५ अलीकं मान सत्वं के हृदये दहते मम स्वयं यन्नाहमोराजा भरतस्याभिषेचनं ६ अहं हि सीता राज्यं च प्राणान् निष्टान्धनानि च हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भरताय प्रचोदितः ७ किं पुनर्मनुजेन्द्रेण स्वयं पित्रा प्रचोदितः तव च प्रियकामार्थं प्रतिज्ञामनुपालयन् ८ तथाश्वासय हीमं तं किं त्विदं यन्महीपतिः वसुधासक्तनयनो मन्दमश्रूणि मुञ्चति ९ गच्छन्त्वेवानयितुं दूताः शीघ्रजवैर्हयैः भरतं मातुलकुलादद्य

किं वक्तव्यं न तस्य पित्रा प्रेरितः स्वकृतप्रतिज्ञामनुपालयन् हेतौ शता तत्पालनाद्धेतो राज्यं दद्यामित्यर्थः ८ नहि षयुक्तानियोगसकोचेन कीमं तं राज्ञमनसाश्वासय १८ किं किं हेतुकेन तदेवाह यस्तिव्या दि ९ अनिर्हतलक्षणकायोक यमाश्वासयामीत्यत आह गच्छन्त्वित्यादि १०

रा॰ अ॰ १९

हेकैकेयित्वंमपिकिंचितमपिगुणानाशंससे नन्वानास्तितवहेतुर्यदित्यादि भ्राख्यानितिपाठे पित्रपूजा
घात्तापरिपालनाद्दिकृषानित्यर्थः २४ यावदितिस्वविर्येतावत्तमाज्ञविनिशेषः ततस्तदूनंततंदंडकावात
वामकतंत्रियाणातमृकजनपदद्द्पेशापवशाद्धनतनंश्राम २५ सहिपित्रसुश्रूषाद्रूपः २६ वाक्यरोहुम

नन्वेतंमपिकैकेयिमख्यानाशंससेगुणान् यदाज्ञातमवोचस्त्वंममेस्वरतरासती २४ यावत्मातर
माद्दक्षेसीताचानतयाम्महे ततोपेवनमिष्यामिदंडकानामहद्वने २५ भरतःपालयत्राज्यंशुश्रू
षेत्पितरंयथा तथाभवत्याकर्तव्यंसहिधर्मःसनातनः २६ रामस्यतुवचःश्रुत्वाभृशंदुःखगतःपि
ता शोकादशक्तुवन्नोपुम्हरोदमहास्वने २७ वंदित्वाचरणौराज्ञोविसंज्ञस्यपितुस्तदा कैकेय्याः
श्राप्यनार्यायानिष्पपातमहाद्युतिः २८ सरामःपितरंकृत्वाकैकेयींचप्रदक्षिणं निष्क्रम्यांतःपुरा
तस्माद्त्वंददर्शसुहृज्जने २९

प्रावहन् २७ अनार्यायालोकश्रष्टस्यातातदृष्याद्दप्रविश्यपितदोषमगा गायत्रितिशेषः निष्पपातनिष्क्रान्तम २८
कैकेयीप्रदक्षिणं समृग्याचरितंमदिष्टेनयेत्यंतःसंतोषात्शिष्टाचाराद्वेतिबोध्यं २९

580

३१

त्मनन्तरोभूदितिशेषः १८ दारुणोदयं दारुणामर्थकं यत्स्मोत्तरं १९ लोकमावस्तुं लोके वस्तुं नोत्सहे अर्थप
रो धनपरः विमलं धर्ममास्थितं तन्मत्तानरूपं धर्ममास्थितं ऋषयो नतत्वज्ञाः एतेन स्वस्य स्वत्वेङ्गः स्वयोगः स
मतानिह्व तिमार्गे स्थिताच स्वाभाविकीतिधनिते २० तत्रभवतः पूज्यस्य पितुः वनगमनं कियत् यत्किंचि

रामोप्यस्याप्युराजानं कैकेय्याभिप्रचोदितः कशापेव हतो वाजी वनं गंतुं कृतत्वरः १८ तदप्रिय
मनार्याया वचनं दारुणोदयं श्रुत्वा गतव्यथो रामः कैकेयी वाक्यमब्रवीत् नाहमर्थपरो देवि लोकमा
वस्तुमुत्सहे विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं विमलं धर्ममास्थितं यत्तत्रभवतः किंचिच्छक्यं कर्तुं प्रियं मया प्रा
णानपि परित्यज्य सर्वथा कृतमेव तत् २१ नह्यतो धर्मचरणं किंचिदस्ति महत्तरं यथा पितरि शुश्रूषा
तस्य वा वचनक्रिया अनुक्तोप्यत्रभवता भवत्या वचनादहं वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश २२

दत्तोपि कुमपि प्रियं कर्तुं शक्यं तत्कृतमेव विद्धीतिशेषः २१ तथापि विलंबश्चयेहेतुमाह नहीति हि हेतो शुश्रू
षापादसेवा ह नादिरूपा वचनक्रिया आज्ञाप्रकरणं २२ अत्रभवता पूज्येन पित्रा भवत्या वचनात् पितृवच
नवत् तत्पत्नीवचनस्याप्यनुपालकर्तव्यताभाव अनेन सापत्न्यमातरप्यतिशमपि वचनमेव परिपाल्यं किमुत मा

कोशादि प्रतिषिद्धमानुप्रतिनानिरोधात् अजनेवामरे २४ मनस्वादशत्वं प्रश्नयन् इंद्रियाणि शुष्य मनस्यदः खाभि
वेतकुचे छायहितानि हत्वा आत्मवान्मीरोदातः मनस्वादः विपरमसंविडः खिलेशनापि रहितं वनगमनजेथा
स्यन् इंद्रियाणि निशत्यन स्मरावस्मल्लोकट छाराज्यमंगवेजडः खसदायपाभिषु कितेभवावि तच्चासथस्य
तयास्यायपित्वा आत्मवान्मानाकृतानितानिडं खसततत्रस्पष्यपान रमत्रवेगपेवोष्यं दुः खमितस्यको

प्रतिक्षिप्य मु अंवकरंयजनेवस्तलेहाते विसर्जयितास्यजनेरं घ पौरो तथाजनान् २४ धारयन्मा
नसाद्दः खमिंद्रियाणि निशत्यच प्रविवेशात्मवान्वेश्ममातरप्रियशंसिवान् २५ सर्वाण्यभिजनः
श्रीमान् श्रीमतः सत्यवादिनः नालक्षयत रामस्य कं विदाकारमानने २६ उचितेच महाबाहुर्नजहौ
हर्षमात्मवान् शारदः समुदीर्णांशुश्चंद्रस्तेजइवात्मजं २७

केषांलोकापवादजमितरधेमि

निकंचित अप्रियशंसिवान् अप्रियं शंसिष्यन् वास्य आर्षः २५ अभिजनो मित्रो वर्तमानो जनः श्रीमा
नामाभिषेकप्रसंगे तत्कृतरत्नेकरण शोभावान् आकारविकृतावाकारंनालक्षयत अमताद्देवत्पर्यः २
उचिते महजस्म रागादिचितवनगमनलाभोचितेच आत्मजहर्षमात्मनिधारीदेजाते सभाव सिद्धहर्षचा

११ स रामः त्वरणाङ्कृतराजेो रामः १२ वर्धयित्वा जयाशीर्भिरिति शेषः प्रियं रामागमने १३ १४ अग्निं अग्निहोत्रमे
अभवत् जुहोति स्म ज्येष्ठपत्नी तावदिति जेमिति शेषः १५ तत्तदा हव्यहावयन्तीमिति १६ हविषः हवींषि १७ क्रसरेति

प्रविश्य च प्रमोदन्तं द्वितीयायां ददर्श सः ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्वृद्धान्राज्ञाभिसत्कृतान् ११ प्रण
म्य रामस्तान्वृद्धान्तृतीयायां ददर्श सः स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च द्वाररक्षणतत्पराः १२ वर्धयित्वा प्रहृ
ष्टास्ताः प्रविश्य च गृहं स्त्रियः न्यवेदयन्त त्वरिता राममातुः प्रियं तदा १३ कौसल्यापि तदा देवी रात्रिं स्थि
त्वा समाहिता प्रभाते चाकरोत्पूजां विष्णोः पुत्रहितैषिणी सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं व्रतपरायणा अ
ग्निं जुहोति स्म तदा मन्त्रवत्कृतमङ्गला १५ प्रविश्य तु तदा रामो मातुरन्तःपुरं शुभं ददर्श मातरं तत्र हा
वयन्तीं हुताशनं १६ देवकार्यनिमित्तं च तत्रापश्यत्समुद्यतं दध्यक्षतघृतं चैव मोदकान्हविषस्तथा १७
लाजान्माल्यानि शुक्लानि पायसं कृसरं तथा समिधः पूर्णकुम्भांश्च ददर्श रघुनन्दनः १८ तां शुक्लक्षौ
म संवीतां व्रतयोगेन कर्शितां तर्पयन्तीं ददर्शाद्भिर्देवतां वरवर्णिनीं १९

लमकृतं कृसरोदनं १८ व्रतयोगेन पुत्राभ्युदयकामनया तदेवो यत्नात् सव्रतयोगेनेत्यर्थः देवतां तर्पयन्तीं
वरवर्णिनीं ददर्शेत्यन्वयः १९ १० २० २९

रा॰
श्रु॰
७२

प्रीमिथ्यकोपिप्रेमेनहृतवान्कार्तवीर्योपिनजयति कोधनीयातिश्रमस्यकोयोमात्काातिग्रनकंपयावर्जे
पन श्रुनेनक्रोधक्रियाकर्त्रेतेकर्मनृपाःप्रतिषेधः यत्रकुत्रापिक्रोधान्नृपेप्रमादयन् तिष्ठतीतिशेषः ५
जीवलोकंसर्वप्रजाद्वपंचरतिभक्त्यविनाशयीतीतिपावत् ५ पतिचक्रभूर्तिनिर्दुःसंसारंचक्रभूः या

नक्रांपत्यभिप्रमोमिक्रोधनीयानिवर्जयन् क्रोधात्प्रमादयन्सर्वोन्सक्नोपप्रक्रमाति ५ अत्युद्विर्वर्तते
राजाजीवलोकचरन्सर्य योगविसर्वसत्वानोपवित्पजपतिराघवं ५ इतिसर्वासहिष्णुस्लविवत्साद्व
यौनवः पर्नेचक्रभृन्नापिसमनेवापिचक्रभृः ६ सक्तिचोतःपुरेवोधमार्तशाहेमहीपतिः पुत्रेशा
कामिमंतनः क्रमत्यालीयमामने ७ रामलभ्यशमापकात्मनिस्वप्नत्रिवकजरः जगामसंहितोप्र
ज्ञामांतरेतःपरवशी ८ सोपश्यत्सनृपंतत्रहृदंपरमशंजितं उपविष्टंमहद्वारितिष्टन्स्थापरा
चेत् ९ ट्टदेववत्ततदारामंतेनसर्वसमपस्थिता ; जयेनजयतांश्रेष्टवर्धतेस्मराघवं १०

यात्वी यततदेवेहमवपंटसावांस्मत्वोविलीनईवाम्यदित्यर्थः ७ आयुस्तमजनद्वः वनःशामसेदःकेरहवने
स्वमन् आयतइतिपाठ आपनःपरायीनोयःकुजरस्थपाधिःततिहृदित्यर्थः ८ प्रत्यष्ठाराध्यते ९
नयेनभविजये भवति पाठेनेत्यर्थः जयतातिपाठेजयेविशेषेनःत्यर्थः १० ॥

११

582

वाह्यपरिसरगतः समीपस्थितावगतत्वात् परमऋद्धत्वेन लक्ष्मणो अविघाविक्षेपशक्तिमती
दर्शिता रामेश्वनसारति क्षनिते ९ आभिषेचनिके अभिषेकप्रयोजने भांडमुपकरणजातं तद्युक्ताभिषे।
केशालामितियावत् सन्निहितगंगादिप्रापणतीर्थकत्वात् तत्र अभिषेकशालायां दृष्टिमविचालयन् अप्र।
वर्तयन् समापेतः अत्र प्रतीतिप्राप्तः यद्वालोकसमाधानाय तदनन्तरं हायनत्वतत् आत्मशोपानापलोकवत्

तं वाह्यपरिसरगतःश्रुत्वा तोन जगाम ह लक्ष्मणः परमक्रुद्धः सुमित्रानंदवर्धनः ९ आभिषेचनि।
कं भांडं कृत्वा रामः प्रदक्षिणं शनैर्जगाम सापेक्षो दृष्टिं तत्राविचालयन् ११ न चास्य महतीं लक्ष्मीं
राज्यनाशो पकर्षति लोककांतस्य कांतत्वाच्छीतरश्मेरिवक्षयः १२ न वनं गंतुकामस्य त्यजतश्च वा।
सुंधरां सर्वलोकातिगस्येव लक्ष्यते चित्तविक्रिया १३

हारान्याश्यायवसापेतः सह्वतत्र दृष्टिमविचालयन् अत्यजन् अत एव शनैर्जगाम त्तीश्रोद्धा मनवा।
चनतट विचात अश्रुक्तो याउः स्वादीश्याह नचेति लक्ष्मीं महतीं जां शोभां कांततत्वात् अनाशिकांतिश
लत्वात् लोककांतस्य शीतरश्मेः इंदत्तयोय यथा लक्ष्मीं नापकर्षतितद्वत् १२ सर्वलोकातिगस्येव जीव

रा०
अ०
२५

अभिषेकाय अभिमुखं त्वां नाम किं शोकोऽप्यबालकः उपसंगम्य अभिवाद्य स्थितस्तया परिष्वक्त इत्यन्वयः २१
अत्यन्तोऽवितः उत्थानं स्याद्वितमिथ्यावत् २२ राजानं पश्य पश्येति शेषः कौसल्यायाः राजगृहगमनोदिष्टा परा
परिज्ञानादेवमुक्तिः २४ अत्रोपविश्य भक्ता राज्ञा नेष्टुं गच्छेति भोजनेन न फलेनानिमन्त्रितो राघवः केवल

साचिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातृनन्दनमागतं अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं वडवा यथा २० स उपमातरम्भ्य
गतां मम पसंगृह्य राघवः परिष्वक्तश्च बाहुभ्यामवघ्रातश्च मूर्धनि २१ तमुवाच दुराधर्षं राघवं सुत
मात्मनः कौसल्या पुत्रवात्सल्यादिदं प्रियहितं वचः २२ वृद्धानां धर्मशीलानां राजर्षीणां महात्मनां प्राप्नुह्यायुश्च कीर्तिं च धर्मं चाप्यु
चितं कुले २३ सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव अद्यैव त्वां स धर्मात्मा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति २४
दत्तमासनमालभ्य भोजनेन निमन्त्रितः मातरं राघवः किंचित्प्र

मासनमालभ्य स्पृष्ट्वा न तु उपविष्टो
व्रीडया किंचिदञ्जलिं प्रसार्य विनयाद्वा अब्रवीत् प्रसार्याञ्जलिरिति पाठे प्रकर्षेण सर्वाञ्जलिर्विशीर्णो ज
ल इति यस्य सः इति वा अञ्जलिं मातः प्रसादनयोग्याञ्जलिरित्यर्थः अवनतः किं चिक्षिप्तस्य वा वाक्यमवदत् इति शेषः २५

१८।१९ लोकदृष्ट्याऽप्यविपतिमर्थं भ्रंशंवीक्ष्यापिरामोविक्रियांनजगाम किंतुमहाजनकौसल्यादशर
थादिरूपस्यात्मनोऽज्ञातानेऽविपतिशंकयाचिंतांजगामेतिशेषः ५ इतिरामायणटीकायांनविंशःसर्गः १९

वाचामभ्यारामःसर्वंसंमानयन्जनं मातुःसमीपंधर्मात्माप्रविवेशमहायशाः १८ तंगुणैःसम
तांप्राप्तोभ्राताविपुलविक्रमः सौमित्रिरनुवव्राजधारयन्दुःखमात्मजं १९ प्रविशन्वेश्मातिभृ
शंमुदायुक्तंसमीक्ष्यतांचार्थविपत्तिमागतां नचैवरामोऽत्रजगामविक्रियांसुहृज्जनस्यात्मविपत्ति
शंकया ५ इत्यार्षेश्रीरामायणेअयोध्याकांडेएकोनविंशःसर्गः १९ तस्मिंस्तुपुरुषव्याघ्रेनिष्क्रामतिकृतांजलौ
आर्तशब्दोमहाञ्जज्ञेस्त्रीणामंतःपुरेतदा १ कृत्येष्वचोदितःपित्रासर्वस्यांतःपुरस्यच गतिश्चशर
णंचासीत्सरामोऽद्यप्रवत्स्यति २ कौसल्यायांयथायुक्तोजनन्यांवर्ततेसदा तथैववर्ततेऽस्मासुजन्मप्र
भृतिराघवः ३

तस्मिन्निष्क्रामतीत्यादि तस्मिन्निष्क्रामतिकृतांजलौकैकेयीमुद्दिश्यप्रणाममंजलिमनुयासममाकृत्कृतंमदिष्टमितिभावः १ यःपित्राचोदितोपि
सर्वस्यजनस्यांतःपुरस्यचकृत्येषुप्रवर्ततइतिशेषः यो गतिःशरणंसर्वजनःप्रभृतिःमार्गःशरणंरक्ष

वाहितोऽहं वैवाहितप्पयोवतः । श्रमनिहतयेऽपाह्नतमवृक्षं दनं ह्यतो ऽस्मि सुतं वडवामिव १४ श्रमखेन महात्मा
पेनातो ऽपासीनः समीपे स्थितं १५ अपज्ञावंध्या ऽमतः वंध्या नाप्नेहयः ऽवं पापिकं पुत्र वियोगजं दुःखं न प्रपे
ये ११ वंध्यात्वदुःखमितः समहमित्याह पकएवतिअपुजास्मीतिमानसं शोकाभिनयः समांसौ सपसे

ऽपावृत्तो ऽस्थितां दीनां वडवामिव वाहितां पोसगंजस्तिसंवर्ग विमसर्श वयापिता १४ सापवव
मपासीनसमस्वातां सखो विना ऽवाच पुरु षव्याघ्र मपश्यावतिलक्ष्मणे १५ यदि पुत्र नजायेथा
ममशोकाम्यराघवः नसद्दः खमतीक्ष्ण पश्येयमहं पुगा ; १६ पकएव हिवंध्याया ; शोको
भवतिमानसः ; अप्रजास्मीतिसंतापोन ह्यन्यः पुत्र विद्यते १७ नदृष्टपूर्वकल्याणंसुखं वापतिपो
रुषे अपिपुत्रेविपश्येयमितिरामास्थितेमया १८

ताभावोः नितसुवास्ते पिवीर्यवान् समस्तदाऽ
सेन किंनिशोचानि नेति यन्तु ; पौरुषं अजरामहतं जनं तस्मिन्नपाप्पकल्याणं पुत्रस्त्वं माभरणा
द्विजस्तं भारपापिकं सत्यंवापतिं सं भागजं तन्नपानदृष्टपूर्वं अपीति शुद्धं श्रुपीतिलोको ऽपि पुत्र जाते
तदभयद तो कल्याणं पुत्रदर्शनजं सुखं पश्येयमिन्ना भयाराममम अस्थितं जीवनं स्थापितं १८

गोरवाद्भ्रमान्न प्रयुक्तगोरवाद्व आनतः समस्थितः प्रस्थातमपक्रांतः आप्रष्टुं प्रजत्तोकारपितं उपचक्र
मे २९ तवचन तैव प्रजत्वालोकदृष्टगाह वैदेसाइत्यादि २७ विष्टरज्ञपश्चिमामासनविशेषः पंचाशादि
भेदेद्रस्मानदर्पैं ननविष्टरस्मृकेः २८ मनिवदाभिषेसदेविशिष्टस्कारसहृतेमासेतेनेटेमध्यमिदलाइ

सस्तभावविनीतस्य गौरवाद्व तथानतः प्रस्थितोदंडकारण्यमाप्रष्टुमुपचक्रमे २९ देविन्नूतेनता
नोषेमहद्भूपमुपस्थिते इतिवचद्भः त्वायवैदेहालक्ष्मणासच ३० गमिष्ये दंडकारण्यं किमनेना
सनेनमे विष्टरासनयोगपोहिकाल्लायमामुपस्थितः ३१ भरतायमहाराज्ञो यौवराज्यं प्रयच्छति
मापुनर्दंडकारण्यविवासयतितापसे ३२ सषट्चाष्टौचवर्षाणिवत्स्यामिविजनेवने आसेवमाने
नोवत्यानिफलमूलैसुवर्तयन् ३३ सानिकृत्तेवसालस्यायष्टिःपरशुनावने पपातसहसादेवीदेव
तेवदिवच्युता तामदृष्ट्वोचितोद्दृष्ट्वापतितांकदलीमिव रामस्तूत्थापयामासमातरं गतचेत

सं २३

निद्युतमिदमधि नेतिवक्ष्यमाणेननविरोधः तस्यभ्रमंगोसपरत्वात्मनिवदित्युक्ताःप्राड्दीयादि
मांसपरेत्वाद्य ३३ दन्यानिवानप्रस्थयोग्यकर्माणि आसेवमानःआचरन्यद्वावन्यानिवल्कलानिदधतः व

…रामायण २८

(विस्त्वादिति न्नर्गोमाव आर्षः(स्वाम्यादि पञ्चविंदन शोम्नितस्यावत्सरेकयं हष्टं शब्दामिदुगीतानवह्वियोगेन
दूर्वशमासमापन्ना ५५ नामस्य उपनयनात् द्वितीयजन्मनेनिशोषः ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचन इति वा
पितृमातृप्रपदशवर्षो तस्या विवाहकाले पञ्चदशवर्षो रामोके; तत्र द्वादशवर्षाणि राघवः सह सीतया रमयामास
हर्म्यसौधे नानाराज्यगुणैश्च वस्त्रिया तस्मिन्काले महाराजः प्रीतो राममपश्यन् बुधाः ज्येष्ठं राजपुत्रं सयौवराज्ये मे स्कन्द
वं नरपालो चैतिय प्राप्तोत्सवः उपनयनं च गर्भेकाष्टशवा राजन्यामिति स्मृतेर्दशमे वर्षे इति वा ध्येय पक्षमपनयना

नितकोथन यातस्या:कथन्त्रादिरवादिनं कैकेय्यावदनेद्दृष्टं पञ्च शब्दामिद्रहीता ५५
ममत्दशवर्षाणिजातस्यातवराघव श्चैतीनानिश्चकोऽहं नाम यादः(स्वपरिज्ञय ५५

तरेममद्रशवर्षाणिप्रमीतानिजातस्यानवश्रुतः पञ्चेषोवराजेनुद्र:(स्वपवित्तयेश्वकोऽहंतोत्पाम्यातक्रियाते
तस्यावत्सरेकपुंनदहश्चामित्यनकोपः वस्त्रनदपणा:तश्चमावणाइविसद्वास्यभाष्योकरीत्याश्रविशापिडेमि
त्यादेष्य चात्रनिषणरहोपिडेभक्त्वयेतिवाक्यार्थश्रविशुविपीडेमितिचवाक्येकदशस्यप्रयोगास्तथाहिद्
पातिवानरमार्षवानेकदशश्रयोगायदिराहत्यादशाविंशतिःसमवेत्यर्थः श्रत्तातयेयथाहिकाविस्वामित्रे
श्चैरशरयोर्कि:पामाभिश्चवाटशश्रयोगमकामतस्यापश्चार्थयोगाज:(स्वाततयावाल्मीकेश्चवर्णनीय

साहं त्वब्रवणागोकनिष्ठानां सपत्नीनां वहन्नादितां वहन्नादिंतां परामती हृदयच्छिदो हृदयविदारिकाणांना
ना ममतोज्ञा निवाक्यान्येवंनीर्णापि श्रोष्यं ४९ अतः सपत्नीधिक्कारवाक्यश्रवणाज्जोऽत्यद्भुः खेवसीणोऽनास्मिम
मायमनलको पारः शोकोयादृशस्तादृशोवाचापि वक्तुमशक्यइतिशेषः ५० निराकृता सपत्न्यानितिशेषः भ्र
वेशामिति शेषः शोकस्य मलनात् न तम्पदातानदोषः ५१ निगृहीता भर्त्रा कृतनिग्रहप्रकारमाह परि।

सा वृत्त्वमनोज्ञानि वाक्यानि हृदयच्छिदो अहं श्रोष्ये सपत्नीनामवराणां परामती ४९ अतोदुःखत
तरं किं नु प्रमदानां भविष्यति मम शोको विलापश्च यादृशोयमनंतकः ५० त्वयि सन्निहितेप्येवमहमासं
निराकृता किं पुनः प्रोषिते तात ध्रुवं मरणमेव हि ५१ अत्यंतनिगृहीतास्मि भर्तुर्नित्यमसंमता
परिवारेण कैकेय्याः समा वाप्यथवावरा ५२ यो हि मां सेवते कश्चिदपि वाप्यनुवर्तते कैकेय्याः पु
त्रमन्वीक्ष्य सजनो नाभिभाषते ५३

परिवारेण निकैकेय्या दासीजनेन समा अथवावरा ततोपि निकृष्टा कृतास्मि इति शेषः यथा चेत्पा
देवराश्चाप्यथवा निकृष्टा कृतास्मीत्यर्थः ५२ सर्वोपि दृष्टः जनः कदाचिदागतः कैकेय्याः पुत्रमवलोक्य
मां नाभिभाषते इदानीमप्येवं मदस्या ममवर्तते त्वयि गते तु किं वक्तव्यमिति भावः ५३

रा॰
श्री
८२

धनुष्पाणेर्मम पंकानि न दिष्टेन महत्त्वया स्वाहनि (?) मम प्रवनिष्फले बीजमिव ५२ गुरुदुःखेनकर्षितः पीडि
तः पतत्संसृष्टेषु मम भाष्टे हमताम्यतत्त्वेनलभतइतिशेषः ५३ अथापिमरणाभावे पितयावत्राणत्समन्निपि
विनाकिंजीवितप्रोत्साहेजीविनंवृथावर्षगतेनान्त्वजिष्यामि अभिकान्तयावात्सल्येन ५४ भृशमत्यन्तंखेदःख

इदंतद्दुःखेयदनघकानिमेवनानिदाभानिवसेयमाशुहि तपश्चनमेयदपत्यकाम्ययासन्निष्फलेबी
जमिवाममगुरुः ५२ यदिमकालेमरणायटक्कयालभेनकुर्त्रिकृच्छ्रः स्वकर्षितः गत्वाहमप्येवप
रेतसंसदं विनातयानयाथेनु स्त्रियाजनेनवै ५३ अथापिकिंजीवितमथमेहयात्वयाविनाचैडुन
भाननप्रभप्रजात्रिजिष्यामिवनेनयेवगोः सह वत्सलावत्सस्त्रिवाभिकांक्षिता ५४ भृशम्...खेदःख
ममर्षितायदावद्धं विललापममेत्याराघवे यसनमुपनिश्यामस्यामहत्सततमिववर्द्धमेवेस्य कि
न्नरी ५५ इत्यार्षरामायणेऽयोध्याकाण्डे विंशः सर्गः २०

मममर्षितायासहमानारामवियोगमहत्तमेसमपत्स्यातिकृतेमहत व्यसनेदुःखेनिशामयपीलोचमसत्यपश्व
देसततमवेत्यपथ्यामकानिमित्तवतीकिन्नरीवविललाप ५५ इतिरामायणेदीपिकायामयोध्याकाण्डे।
विंशः सर्गः २०॥ २०॥ २०॥

586

दुःखं न हि योगाज्ज्ञस्त्वयं न वराज्यनाशात् तयसंभावनारहितमपि अपि च पवं जीर्णास्य पत्नी नो विश्वकोरेस
विनसोढुं नास्महे ५९ कृपणाजीविकाशोच्यजीवता ५० दुर्गतया भाग्यहीनया मया बहुपरिश्रमजनके कृपणो
मे यो गादेवनाध्यातेर्दुःखं यथा तयामोच्चवयितेनास्ति यदि विश्वजनस्य सातिशयः त्वद्दर्शनफलाल्लाभादितिभा
तदत्तयेमहद्दुःखं नो सहे सहितं विरात् विश्वकातुं सपत्नीनामेवं जीर्णापिताव ५१ अपश्यंतीत
वस्तवं परिष्ट्रापापाशिभे कृपणावर्तपिपामिकधक्तृपणजीविका ५० उपवासेश्चयोगेश्च बहुभि
श्चपरिश्रमैः दुःसावसंवर्धितो मांचेत्वं हिदुर्गतया मया ५२ स्थिरत्वं हृदयं मन्ये ममेदं यन्न दीर्यते आ
हृष्टावुमहानघास्य ईकृत्वनवाभसा ५१ ममैवनूनं मरणं न विद्यते न चावकाशोस्ति यमस्य मम
यदंतकोप्यवनमां जिहीर्षतिश्वसत्यसिंहोरुदती मृगीमिव ५० स्थिरं हि नूनं हृदयं ममापसन्नभिद्य
ते यद्द्विदीर्यते हिधा अनेन दुःखेन च देहमर्पितं ध्रुवं स्यकालेमरणं न विद्यते ५२
वः ५२ नदीयंती त्वद्दिप्रयोगा भवणोपीतिशोषः ५९ ममैवनित्यो किक्वतिहृद्दोक्ति जाती यं मरणं न विद्य
तयवन्न जिहीत्सेवस्मनयः अवकाशः अवस्थितयंखलु ५० आयममयसातिर्मितं यध्रुतानभिद्यतेभवि
यन्निश्चानो विदीर्यते भेदो हि याभवनं त्रिनाराणाअनेक कृदेहः खावचय्यनेनदुःखेनापि नेध्यामंदेहोनभि

रा॰ अयो॰ ८३

बाल्ये बाल्यभावम् अभिरूपकारितं कामपरवशा बंदी पेशुषः आगतस्य राजन्यं तं शुभिभानावरितं ७ अतो पावन् इमम्
धैर्य सर्वाः सनक पक्वो चिद्रं सम्यत्त्ना नानिताबलनतः पूर्वमेव शासनं राज्यम् अभिषेकात् नाल्मस्य आनाथीने कुरु शोभ
नमिति पाठे राज्यफलं कमभिषेके ८ कथमेवं न पाके वत्राह मयेति अपिकं तदा शोल्लंघने पूर्वम् अभिषेकं वि
धे ९ विश्ययेतव विपन्नभावेन १० पश्यो मातस्तादिः योवाभ्यः कश्चिद् असहितमिच्छति स्व इहौति अतो मार्दवेन
तदिदं वचनं राजन् पुनर्बाल्यमुपेयुषः पृच्छ कोऽस्य दये कर्णीड्याज हतम् अनुस्मरन् ७ यावदेव न ज्ञानाति का
श्चिद् एषु मिमं नरः तावदेव मया सार्थम् आत्मस्य कुरु शासनं ८ मया पार्थिव सम्पन्न घातवर्गस्य राघव कु
तम सर्वाभिषेको कर्तेहं तातस्य वसिष्ठनः ९ निर्मनुष्याम् इमां सर्वाम् अयोध्यां मनुजर्षभ करिष्यामि शरैः
ली तां यदिहं स्यामनिविश्ये १० भरतस्य तत पक्षो वा यो वास्य हितमिच्छति सर्वांस्तांश्च वधिष्यामि मृदुर्हि
परिभूयते ११ प्रोत्साहितोऽपि कैकेय्या संतुष्टो यदि नः पिता अमित्रभूतो निःसंगं वध्यतां बध्यतामिति १२
पुत्रं वार्द्धमानं वितकालः इति भावः ११ ननु राज्ञा राज्यम् भरताय दीयमानं नास्य विहायो यम् अर्थस्तत्राह प्रोति
कैकेय्या प्रोत्साहितस्तया संतुष्टो यदि पिता नो स्माकं अमित्रभूतो जायते तदा सो वध्यन अश्यतां अथवा स वध
यवा क्रियतां उत्ताहाप रया: संधा व पममता रक्ता दाचा किं विद यिकरा स्ताध मं ध्रुवे शरूनि तदनमा रेगालन्त्मा
मेवमा कि : कैकेय्या सुपराम्य दर्शने वमनि : कलेन बालिव धंहति अभमवदर मिवो धं १२

५८७

तत्कालसदृशं राम वियोगे केन कौसल्या दुःखं प्रहत्ति कालोचितं १ आर्ये कौसल्ये गच्छेदितिय तन्मम पितरो
रोचते २ स्त्रिया हृत्वा फलं नरा न्यपि अतएव विपरीतः प्राप्त ब्रह्मा विवेपरीत्यः चोद्यमानः स्त्रियाक्रोधवशात्सुतस्य
किं तदोषाय किं मिव नहि भावद्भावितशानमपि ब्रूयात् अतस्तद्वचो न ग्रहेयमिति पतेन राजा तत्ताभगाः कथंका
देशे निर्दोषकाम माहिता ३ नतु रामदोषप्रयुक्तं किंवा मनेस्यात चाह नास्मिन्राम स्यास्यर्धः अपराधोपि न विषय।

तपात्वक्लिपत्नीतां कौसल्यां राममातरं उवाच लक्ष्मणो दीनस्तत्कालसदृशं वचः १ न रोचते ममा
प्येतदार्ये यद्राघवो वनं त्यक्त्वा राज्यश्रियं गच्छेत्स्त्रिया वाक्यवशं गतः २ विपरीतश्च वृद्धश्च विषयैश्च
प्रधर्षितः नृपः किमिव न ब्रूयाच्चोद्यमानः समन्मथः ३ नास्यापराधं पश्यामि नापि दोषं तथाविधं
येन निर्वास्यते राष्ट्राद्वनवासाय राघवः ४ न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः स्वमित्रोपि निरस्तो
पियोस्य दोषमुदाहरेत ५ देवकल्पमृजुं दान्तं रिपूणामपि वत्सलं अवेक्षमाणः को धर्मं त्यजे

त्कं दोषमसमेषादेस्त्विग्रजापादि पातकं ४ मत्तरामस्ति त्रोपि शत्रुरपि निरस्तोपि महापातका वद्द्विणगा
त्वा पाको पि परोक्षमपि रामस्य दोषं यो वदेत्तं न पश्यामि ५ यदेवमतो देवतुल्यं दान्तं गुणैः शिक्षितं एव
मृदुं गुणश्रेष्ठं धर्मं भवेत्तमागाः कस्त्यजेदित्यन्वयः रिपूणां केकयादीनां विषयेपि वत्सलं स्निग्धं ६

वा॰ अ॰ २५

अनंतरं युक्तं कार्यं तत्त्वं कुरुष्व यदि रोचते तत् हि त्वन्मात्रा वाक्यं कुरु वेति शेषः अनेन कोसल्यायाः दुःखमनभिमत
मेवेत्यालोकितमस्ति २१ पुनः रामाभिप्रायानभिज्ञया यत्वन्मातृवाक्यमेवोयो ह्यलपितमेतद्राजवाक्यमपि
नेयुन तद्दोषः स्यात् किंतु ममस्य पत्न्या इत्याह नचेति अर्थपरो निष्टमुराज्यरूपे भ्रमस्त पत्न्याभाषितं वचः श्रुत्वा
मां विहायमनोवनगतेनाहं हेमि २२ अथ यदि स्वपत्न्या मातृवाकौल्ह्यनेप्यर्थमेव ध्यायतत्राप्यादरस्तहि राज्ये परि

आद रोचते तत्त्वं पुत्रलक्षणास्य कर्तव्यं त्वया यदत्रानंतरं तत्वं कुरुष्व यदि रोचते २१ नचार्थपरो वचः श्रुत्वा
मपत्न्याममभाषितं विहाय शोकसंतप्तां गंतुमर्हसि मामितः २२ यदि मामिह पृथमेव रिनवि
च्छसि अपूर्वमापिहत्याज्यवधर्ममनुत्तमं २३ शुश्रूषुर्जननीं पुत्र स्वगृहे नियतो वसन् परेण तप
सायुक्तः काश्यपस्त्रिदिवं गतः २४ यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहं सो नाहमनुजानामि न
गंतव्यमितो वनं २५ तद्वियोगान्नमेकार्यं जीवितेन सुखेन च ॥ ति २६ शुश्रूषु:

त्पुत्रो वेद्यतिस्माच्चधर्मज्ञ
शुश्रूषाकृतेन पुत्रेत्या समवाप्य तेत्रिदिवं गतः मातृसेवया मोक्षापत्रपदे प्राप्त इति भावः २४ तथा हितत्तो पितुः
रेवमातुः स्वरूपत्वात्: पितुर्दे शगौणमातागौरवेणातिरिच्यतइ विमर्ष्यते: नानुजानामि वने गंतमिति शेषः कि
च प्रतिषेधामीत्याह नगंतव्यमिनादि २५ प्रयवनगमनपर्यंतं तदाज्ञासमादत्र सर्वथाम्यात मशक्येमिति

रामा॰ टी॰
२५

588

नन एवं दोषः स्यात्तत्राह श्रोरिति एवं च शास्त्रसंमतत्वात्तत्र दोष इति भावः ५६ ननु राज्ञो बलवत्त्वाद्धंधनाय ः
शाक्यमतत्राह वलमिति ३ एषस्थितेऽत्र एष्टतेनन्यायतस्तवैव प्राप्तं इदं राज्यं एवं च वलहेतोरभावाद्धंधनादिशका
मेवेतिभावः ५७ वलाभावमेवाह नयेत्यादि ५५ ननु तवाप्येवं वदतो न विश्वासो मातृत्वाविशेषादित्यत्राह अनरक

शरीरस्य वलिमस्य कार्यासमज्ञानतः ३ तस्य भरत इति एतत्तस्य कार्यं भवति शासनं ५६ वलमेव किमात्रिस्यकेशे
वायुकषायेण समदात मिस्क इतिकैकेय्याः ३ एषस्थितमिदं तव ५७ त्वया चैवमया चैव कृतावेरमनन्तमम कास्य ।
शाक्तिः श्रियं दातुं भरताय विशासन ५५ अनसूकोऽस्मि भावेन भ्रातस्थेवितत्वतः सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेने
चनते शपे ५६ हीनमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय ५७ हतामिवी
पौरः खिन्नतमः समुद्रयोदितः देवीपृष्ठतमेवीर्यराघवं श्रेव पश्यत ५८ हतिष्ठ्यपितरं बेद्ध कैकेय्या सत्स
मानस हृ पाशा च स्थितवाल्यस्तु भावेन गर्हितं ५९ एतत्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः उवाच रामं
कौसल्या रुदती शोकलालसा २०

इति भावः अंतर्गतोऽभिप्रायः ५६ सप्तमो वानरराग निर्गमाय इत्याह दीप्तमग्निमिक्षेष्व मित्यर्थः अरण्यं वापि वा तथा ५
गत व सूर्येति चालवीजनम् ५८ कैकेय्याम कामानसमतः एवं हृमपाणि इदं भावेन हृष्टत्वेना हि तनयथा भवतितेना।

वाल्मीकिरामायणटीकायां ११२

मे॰ प्र॰ २५

589

महात्मय: प्राप्ता मम कोशादतिनिंद्योवध: अनेन प्राणान्यागेनापि पितृवाक्यं पालनीयमिति सुचितं १९ परशुना
स्वयं महत्कृतेन छित्वा प्रत्यपितपादुनेन एवं वधमिदं जनन्या मातृवधोपि यस्य धर्मो न तदाह: त्वमात्र तत्पुनः किं वक्त
व्ये २२ अत्सीवंकानर्थरहितेभ्य: पितृहितं करिष्यामि २४ तेप्रतिकूलमपूर्वे शर्वी नाचरितेधर्मेनाहं प्रवर्तये

अस्मिकैवकुलेपूर्वैः सगरस्यात्मजा यापिता खननैः सागरं भूमिमथा मम: स्व महात्मय: २२ जामदग्न्येन
रामेण रेणुकाजननीस्वयं कृता परशुना रा मापितृवच नकारणात् २३ पते रन्ये श्रुवहुभिर्देवदेव
समे: कृत पितृवचनमक्लीवं करिष्यामि पितृहिते २४ नखल्वेतन्मयैकेन क्रियते पितृशासनं पा
तेश्च पितृकृतंदर्शितेयमयाप्रयमिकीर्तिता: २५ नाहं धर्ममपूर्वं तेप्रतिकूलेप्रवर्तये पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो
मार्गोनुगम्यते २६ तदेतत्तमया कार्यं क्रियते भुविनान्यथा पितृहिंवचनेकुर्वन्नकश्चिन्नाममहीयते २७
तामेवमुक्त्वा जननीं लक्ष्मणं पुनरब्रवीत्

कृत्स्नैवार्पसत्वनवचनप्रतिपादनेष्वैविविधप्रयत्नमिवेन: यमिजन
कन्येन तु: पितृवाक्यपालनरूप: पूर्वैरपमार्गोगत: प्राप्तोपिमेयापिते यामनुपश्याहमपने २९ नतस्माद्धेतो: भुवि
भूल्तोकोकार्यकर्तेयोपमेवनत पततृपितृवाक्यं मयाक्रियतेनाम यथा:कृतमेनक्रियत इत्सर्थ: नामप्रसिद्धेक
स्मिन्नत्यमेमात: किंचित् ३: खोत्पादनेपि धर्मपातिशेषु: २९ पुन: अनंतरं ३८

२५

बद्धिर्याशारिति तद्वियोगात्परंजीवितादिनामेन किंचित्कार्यं प्रतत्स्वयेत्यादि पर्वचमामपिसहतयेति भावः २१
मायंश्चनपानदीनांचोद्देतौयतोजीवितंनशास्यामि २२ ततःमातर्मरणांतदुःखदानात् समुद्रोहिका
लिश्चित्कल्पमातदुःखजननतृपायमोनिपपलादबल्लर्षिकृतोक्रमपोश्चाप्यनरकवासबल्सदुःखश्रामवा
निनिक्का वित्रराणोअस्ति दुमितयाद्धः २८ २९ तद्वचनसकर्तव्यत्वेपि फल्गापदुर्बष्टानासंभवात्पत्रवचसः श्र

त्वयासहममश्रेयस्तृणानामपिभक्षणं २१ यदित्वंयास्यसिवनंत्यक्त्वामांशोकलालसां अहंप्रायमि
हासिष्येनचशक्ष्यामिजीवितुं २२ ततस्त्वंप्राप्स्यसेपुत्रनिरयंलोकविश्रुतं ब्रह्महत्यामिवाधर्मा
त्समुद्रःसरितांपतिः २३ विलपंतींतथादीनांकौसल्यांजननींततः उवाचरामोधर्मात्मावचनंधर्म
संहितं २४ नास्तिशक्तिःपितुर्वाक्यंसमतिक्रमितुंमम प्रसादयेत्वांशिरसागंतुमिच्छाम्यहंवनं ३०
ऋषिणाचपितुर्वाक्यंकुर्वताव्रतचारिणा गौर्हताजानताधर्मंकंडुनाचवि
षमप्रामत्तेनप्रावत्स्यादर
निक्रमोऽशक्यस्त्याहनास्तीति ३० किंचपितृवाक्येनगोमातृवधोपूर्वैर्महात्मभिःकृतःमयातदुःखमा
वैमातुःसंपादितेइतिनकिंचिदेतदित्याह ऋषिणेतिधर्मंजाननतापिऋषिणापिमत्प्रदष्टापिपितृवा
क्यतोगौर्हताकस्मात्पितृवाक्याकरणेमन्यमानधर्मेइतिमवित ३१

शापिताम्मि शापयेवाऽऽपितासि गमननिरोधं मोक्षवितिशोक: ४६ दिवं हित्वाभ्रष्टोपतित: पुनर्दिवं यथागतस्तथा

वीतभय: ४७ पुनरेष्यामि निर्भय: ४८ पितु: राजोदशरथस्य ४९ सेऽभारानस्त्राभिषेकसंतोस्मि राजन्निगृह्य निवा

स्तनमस्मत्समोऽदेवि रामिषंतमितोवने शापिताम्मि मम प्राणै: ऊह स्वस्त्ययनानि मे ४६ तीर्णप्रतिज्ञश्च

नाम्पुनरेष्याम्यहं पुरीं ययातिरिवराजर्षि: पुरा हित्वापुनर्दिवं ४७ शोक: संधार्यतां मातर्हृदये साधु मा शु

च: वनवासादिहैष्यामि पुन: कृत्वापितुर्वच: ४८ त्वया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया पितुर्निया

गेस्थातव्यमेष धर्म: सनातन: ४९ एवं संस्तुत्य समारानन्द: विनिश्चित्य वार्यवन् वनवासं कृत्वाबुद्धिमेंसथ

र्माऽनुवर्तितो ५० एतद्वचस्तस्य निशम्य माता सधर्म्यमव्यग्रमविक्लवंच मृतेवसंज्ञां प्रतिलभ्य देवीम

मीक्ष्यरामं पुनरित्युवाच ५१ यथैवते पुत्र पिता तथाहं गुरु: स्वधर्मेण सुहृत्तया च नत्वानुजानामि न मां विहा

य सुदु:खितामर्हसि पुत्रगंतुं ५२

यिभ्रन्नवर्तनेनांन्यान्मन्यतामितरथं: ५० स्वधर्मं धर्मयुक्तं श्रेयं धैर्ययुक्तं अविक्लवं प्रकातरं स्म तेवमव्ह्ल्कितेति

यावत ५१ स्वधर्मेणपालनादिरूपमात्म धर्मेणा सहृत्तयापितरिवस्नेहवत्तया ५२

५९०

२५

मम मातर्यथा हृदः। एवं तत्तत्पाण्मयोरभिप्रायमज्ञात्वा हेतुत्वेन त्वत्तवेदृशं वाक्यं तन्न भवत्सानुचितमिति भावः ४
तदेवाह धर्मश्चेति धर्मः सर्वपुरुषार्थश्रेष्ठत्वेन श्रेष्ठः। प्रतिष्ठितं प्रशस्तं कारणं एतद्व्रतमपि पितृवचनं धर्मसंश्रि
तमपि वनेन यस्मात्परस्ताद्रक्षणेन वधर्मत्याभात अतो वशं पकर्तव्यं तदृच इति भावः। अतो वशंपकर्तव्यं तदृचरेति

तव लक्ष्मण जानामि मयि स्नेह[illegible]मनुत्तमं विक्रमं चैव सत्वं च तेजश्च सुदुरासदं ४९ मम मातुर्म
हद्दुःखमतुलं शुभलक्षण अभिप्रायं न विज्ञाय सत्यस्य च शमस्य च ५० धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं
प्रतिष्ठितं धर्मसंश्रितमप्येतत्पितुर्वचनमुत्तमं ५१ संश्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातुर्वा ब्राह्मणस्य च नक
र्तव्यं वृथा वीर धर्ममाश्रित्य तिष्ठता ५२ सोहं न शक्ष्यामि पितुर्नियोगमतिवर्तितुं पितुर्हि वचनाद्वीर
कैकेय्याहं प्रचोदितः ५३ तदेनां विसृजानार्यां क्षत्रधर्माश्रितां मतिं धर्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धि
रनुगम्यतां ५४ तमेवमुक्त्वा सौहार्दाद्भ्रातरं लक्ष्मणाग्रजः उवाच भूयः कौसल्यां प्राञ्जलिः शिरसानतः

भावः अज्ञो तमस्मित्यस्यैलोक्यस्य खेदत्वेनोक्तमिति विवेचं ५१ तत्प्रकरणस्य प्रतिज्ञातत्वादपि तद्वलंघनम
नुचितमित्याह संश्रुत्येति प्रतिज्ञायवृथा मोघं ५२ इदं मपत्न्याः कैकेय्या वचनेन पितुस्तत्राह सोहमित्यादि
अनार्यां ममतिं पितरं वदाहत्वा राज्यं कर्तव्यमित्येवमर्थे मे विषयां मतिं मद्बुद्धिः पितृवाक्यकरणरूपा अनुगम्य

५२

धा॰ ग्र॰ ८

धर्मैकलोदयेषु दृढेष्वेवं धर्मफलोत्पत्तिकालेषु ये धर्मार्थकामास्त्रयोपि लोके समीक्षिताः दृष्टाः मन्वादिभिर्ध
र्मफलत्वेन यत्रयोपि दृष्टास्ते सर्वत्र धर्मस्त्वितिश्रवणे भवेयुरिति मे मतिः नन्वत्र मेकांश्चित्संदेह इति भावः एक
तोनेककार्यत्वाभेदृष्टांतमाह भार्येवेति वर्णाश्रमकुलाश्रुतिस्मिष्टज्ञादिधर्मसाधनत्वाभिमता प्रियाकामसा
धनं सपुत्रा परलोकगमने तू पार्थसाधने च भवति तद्वत्तस्माद्धर्म एवमस्य बहूनि सपवरस्येति भावः ॥ ५ ॥ अमुमे
वार्थं मेधापनरेणाहदृश्यतेयस्मिन्नितियस्मिन्कर्मणि समवेधर्मादयोऽमन्निविष्टा अत्र सबहात्तत्रोपक्रमेतनोरमेत

धर्मार्थकामात्वलजीवलोके समीक्षिता धर्मफलोदयेषु येतत्र सर्वे स्युरसंशयं मे भार्येववस्याभिमतास
पुत्रा ॥ ५ ॥ यस्मिन्समवेस्युरसंनिविष्टा धर्मोयतः स्यात्तदुपक्रमेत द्वेष्यो भवत्यर्थपरो हि लोके कामात्मता
खल्वतिनप्रशस्ता ॥ ५ ॥ गुरुश्च राजा च पिता च वृद्धः क्रोधात्प्रहर्षाद्यवाप्यकामात् यद्यादिशेत्कार्यमवे
क्ष्य धर्मं कस्तन्नकुर्या

वेतिशेषः एकैकफलकानेककर्मसंभवेपि यतोधर्मः स्यात्तदुपक्रमेतत देवाकुर्या
त नापरं कुतस्त्राह द्वेष्य इति अर्थपरः धर्मविरुद्धकेवलार्थपरः कामात्मता धर्मविरुद्धकामपरता न प्रश
स्तागर्हितारात्त इव ॥ ५ ॥ यदेव मतो गुरु रुपलेनाधनवैद्याकपदेष्टा च सत्यकार्यं यद्यादिशेत्तत्तद्धर्ममवेक्ष्यापि
त वचनकरणं धर्म इति ज्ञात्वा कोन कुर्यात् ॥ ५ ॥

591

लोकेनद्दृतरवं भुजनेन स्वथयापितृजनेनदृदमपलक्षणां देवपूज्जादेरपि अस्तेन अस्ततत्समाथनेनतत्र
ज्ञानेनापि किं हन्त्वादपि जीवलोकात् कान्तलोकसान्निध्यान्मुहूर्तमपि तव सन्निधानमेव श्रेयः ५३ नरेन्द्र
ल्काभिरल्पतेरपोत्समानस्तथमानो निशि ध्वान्तमभिप्रविष्टो गज इव भूयः प्रजज्वाल किमिदं यन्मामथ।

किं जीवितेनेह विना त्वया मे लोकेन वा किं स्वपयास्तेन श्रेयो मुहूर्तं तव सन्निधाने ममैव हन्तत्वादपि
जीवलोकात् ५३ नरेरिवोल्काभिरपोत्समानो महागजो ध्वान्तमभिप्रविष्टः भूयः प्रजज्वाल वि
लापमेवं विपाम्यरामः करुणं जननया! ५४ समातरं चैव विसंज्ञकल्पामार्तं च सौमित्रिमभिप्रतप्त
धर्मात्मिता धर्म्यमवाच वाक्यं यथास्ववाहति तत्ववक्तं ५५ अहं हि ते लक्ष्मण नित्यमेव जानामि भ
क्तिं च पराक्रमं च मम त्वभिप्रायमसंनिरीक्ष्य मातामसहाभवदुःसि माससद्वावं ५६

मे प्रवर्तेपितं विलपन्तीनिक्रोधः ५४ तत्र राम स्वधर्मे निष्ठां वाल्मीकि स्नाव तेयथाभ्युपवेति तत्र तथावि
धवोरदपायां अनन्वयालंकारो ५५ ममाभिप्रायं धर्मैकनिष्ठत्वरूपं अभवदसिपीडयसि अभ्युपसे।
तिपादप्रेरयसीत्यर्थः सर्वं यान्तं भावितः पर्यन्ता पर्वसत्तरार्द्धः एवं माऊ विलपथः ५६

परात्क्रमात्वैर्यात्दर्शितेसमसेमतेयमेरहस्येचन शाम्यऽपदिशणतोजननेनीवदक्षिणांकनाक्लदिचकारगतेमन स्वकारेतमर्थः १४ इतिरामायणटीकायांएकविंशः सर्गः २१ अथरामसौमित्रेः कैकेयीविषयेरोषं शामयतीत्या ह अथेतिव्यथयारामस्यराज्यहानिजनया तविशेषंरामेण्ज्ञानेनतरापेक्षयेतिशेषः अमर्षितश्वासोस्यसहनेविस्तार

प्रमाद्यपन्नरहम्रम: समानरेपराक्रमातिशयमिषुरेवदंडकान अथानुजेभ्रशमनश्वासदर्शनेचकारेतो ऽत्यदिजननीवदाक्षिणा १४ इतिअयोध्याकांडेएकविंशः सर्गः २१ अथतंव्यथयादीनंसविशेषममर्षितं मश्वासमिवनागेंद्ररोषविस्फारितेक्षणं १ आसाद्यरामः सौमित्रिंसुहृदंभ्रातरंप्रियं उवाचेदंसधैर्येणाधा रत्नसत्वमात्मवान २ निगृह्यरोषं शोकंवधैर्यमाक्रम्यकेवलं अवमानंनिरस्येवरहीमाहर्षमुत्तमं ३ उपकॢप्तंयदेतन्मेअभिषेकार्थमुत्तमं सर्वंनिवर्तयक्षिप्रकुरुकार्यंनिरत्यय ४

तां विस्तार: १ आसाद्यअभिमुखीकृत्य धैर्येणात्मसंस्थितेंअविकार्यतयाधारयन्मकटयन २ किमुवाचेत्यपेक्षा ह निगृह्येति रोषंपित्रादिविषयेरे तेअवमानंवनत्थवासनरूपं निरस्य शत्रुकृतत्वाभावात् उत्तमंहर्षमत्यपालने नमितः प्राप्तमान्नमिति नेहर्ष ३ तद्वद्रामहर्षमितिद्वयर्थमेवहेलक्ष्मणाअभिषेकप्रयोजनकंनिवर्तयकार्यंवनग मनोपकारं ४ तदेवाहसौमित्रेइति संभारसंपादनायय: ॥

592

द्रुमांसकलांमेदूरांगिनकर्तुंनशक्नोमिवियोगेप्रभुरितिशेषः सेनसहागमननिषेधायाहदेव्यास्त्रेतिभर्तरित्वा
नृस्तपवासस्यागतिनिजमपृच्छः यदामृगातिःसपमेशतिपादेतेनसगातिसमानभातिरेघासःतस्वच्छन्दसत्रुघस्थपराम
शाकुन्तलानेनमहस्ताऽमपवासस्याधर्मः ननमयासहवासइतिर्थः ९ तदेवाहतस्मिन्निविस्रपयिद्दष्टपुत्रेपरित्य
ज्यापिमत्परिरक्षणीयमित्येवंरूपसत्यमार्गप्रनेतत्सपविवरणेविथवेति १० मामामित्यर्थः पुनर्यापातिःस्व

नतेन शक्नोमि पितः प्रतिज्ञामि मांनकर्तुंसकलांयथावत् सत्याव्रयोस्तातगुरुर्नियोगेदेव्यास्त्वम
तासगतिप्रथमः ९ तस्मिन्ननुजीवतिधर्मराजेविशेषतःस्वपार्थिववर्तमाने देवीमयासार्धमितोभि
गच्छेत्कथस्विदन्याविधवेवनारी १० सामानमन्यस्वनुनंव्रजेतंऊर्ध्वनःस्वस्त्यपनानिदिवि यथा
समानपुनराव्रजेयंयथाप्तिसतेनपुनर्ययाति: ११ यथात्वहंकेवलराज्यकारणात् नष्टवृतःकर्तमभ
लमहोदयप्रदीर्घकालेनतदेविजीवितंहाणिदेवामयमहीमधर्मतः १२

गाम्यायेतिशेषः १२ केवलराज्यकारणात्धर्महीनराज्यहेतोः महोदयंमहाफलंयशःप्रामेमयिराज्यंप
कापितृवाक्यपालनेक्कृतवानित्येवंयशः प्रहृतःकर्तुनालंजीवितेमनुष्यजीवने: दीर्घकालेऽल्पकालम
यान्यास्मिनेतत्तदर्थ्यमवरांग्रथमश्रयोननिकांमहीमधर्मतःपरमपरूप्राप्यत्यागेनतद्धाणाइतिसंबंधः

रा॰
अ॰
८९

अस्मिन्कर्मणि अभिषेकविषये कर्मणि अप्रतिसंहृते अनिवर्तितमम वचः सत्यं न्कृतमिति मनस्तापो भवेत् त
स्य च मनस्तापो भवेत् तस्य च मनस्तापो मामनुपितयेत् पितृकृतम ऊर्ध्वं मम जन्मवर्षे मिमि पीडयेत् १॰ यत
एव मनोभिषेकोतिसंहृतिस्तत्काश्च नगेव शीघ्रमेव इतःपुरः अस्मान्नगरात् ११ नृपात्मजाकैकेयीपुत्रवचेन्द्रवा
कुले १९ गतेगतेषु एव १९ कैकेय्याः अत्र नापराधः अन्यथा इति तन्नात् तर्हि स एव वेदं ज्ञातचाह येनेश्वरेण विधात्रे

593

तद्बुद्धिरपि हि भवेदस्मिन्कर्मणि अप्रतिसंहृते सत्यं नेति मनस्तापस्तस्य सन्तापस्तं पेक्षमा १॰ अभिषेकवि
धानं तत्तस्मान्मातुपलन्तमणि अनगेवाद्यमिश्रकामिकं नगेठमितःपुरः ११ मम प्रव्राजनाद्यकृतके
त्वात् पालसात्तुं भरतमव च मभिषेचयतांततः १२ मपि चीराजिनधरो जटामण्डलधारिणि गतेर
ण्ये चकैकेय्या भविष्यति मनः स्वास्थ्य १९ बुद्धिः प्रणिहिता येन मनसा चात्र समाहितं तं तत्नाहं वा भिसत्कोष्टु
प्रव्रजिष्यामि मा चिरं १४

येबुद्धिः कैकेय्याः प्रणीता मे यथा हाबादत्रा मनसमृतेऽपि विषये यथैव समाहितं स्पिरीकृतं तं संक्लेष्टुमदिष्टम
त्यथाजानुमितिक्लेश पायितेनाहमितस्य समदर्पिकाबिनात् मद्रूपताहेतिगूढ आशयः मत्से कल्पकृतमेव त हि
विरहव्यथाप्रशमनादित्यापातोर्थः अतोवनं प्रव्रजिष्यामि चिरं विलंबो मा मास्त्वित्यर्थः १४

व

संभ्रमः स्व सामा त्वामाभिषेकनिवृत्त्यर्थं वनगमनपरिकरसंपादनायास्मि त्वरितेति यावत् ५ किंच यस्मान्मदभि
षेकार्थं मदभिषेकनिवृत्तौ अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः हेत्वर्थाभिधेयपरैवमस्त्र प्रयोजननिवृत्तिषु सर्वीणाका
यमनयवनेस्यास्यतीति शोकयासइः एवात धाकुरु अल्पेनैवकालेन रामे दृष्टासि पित्राज्ञाभंगस्थातिनिषर
सोदित्वा कैरितिशेषः यद्वा यस्माकैकेय्याः त्वामातरं कैकेयीमसशोका अयं वनं गमिष्यतीति शोकास्पहिता

१

सौमित्रे योभिषेकार्थं मम संभारसंभ्रमः अभिषेकनिवृत्त्यर्थं सोस्तु संभारसंभ्रमः ५ यस्यामदभि
षेकार्थे मानसं परितप्यते माता नः सा यथा न स्यात् सविशंका तथा कुरु ६ तस्याः शंकामयं दुःखं मुहू
र्तमपि नोत्सहे मनसि प्रतिसंजातं सौमित्रेहमुपेक्षितुं ७ न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धं स्मरामीह कदाचन मा
तृणां वा पितुर्वाहं कृतमल्पं च विप्रियं ८ सत्यः सत्याभिसंधश्च नित्यं सत्यपराक्रमः परलोकभयाद्भी
तो निर्भयोस्तु पिता मम ९

कृतपदं तज्जाहतस्याः शंनितस्या मनसि प्रतिसंजातं शोकामयं दुःखं मुहूर्तमपि वा
अल्पं चाल्पमपि विप्रियकरं कदाचन कृतापि हतेन स्मरामीत्यन्वयः समारभ्य सितिपादेनारब्धवानस्मि
त्यर्थः ८ सत्यः सत्यवचनस्वभावः सत्याभिसंधः सत्यप्रतिज्ञः परलोकभयात्परलोकभयहेतोरसत्याद्भी
तः पिता निर्भयोस्तु मया तत्कृतसत्यपरिपालनात् ९

रा॰
अ॰
१॰

पितुर्वचो पालयेयं किं पुनर्देवि वेदपारगपत्न्या कैकेयकन्ययातो ह पैवर्णिवैभाजः कैकेय्याप्रेरणो देवादन्यकारणं
मोहरामो न समर्थं यदुत्तरं तयः १८ तदेव दृढयति कथमिति पृच्छतीति सपत्नीसनवप्रहतेति उक्तातथाज्ञापनाज्ञागव
भूतत्वातेह कल्याणाग्रगणत्वापि भर्तृमन्त्रिणौ मत्पौ श्रेमतीरा जनकं तदेवमदृष्टमिति पादेन्यायमेवार्थः
वाक्यं भूपात यदिनं देवश्चरिते नित्तभावः १९ ननु तदेवं कालिकीटकृवेत्स तदाह यदितिदेशकालहानितया

मोभिषेकनिहतमर्थः श्वासार्थिष्वड्दैवेः उपेवीकेरहूतस्पानात्मदैवात्समर्थये १८ कथं प्रहतिसे
पत्नाराज पृथीनयागृणा वृयात्साप्राहूतनवसीमत्सी श्रमर्तृमन्त्रिणौ १९ यदचिंतितं तदेवं भूतेषपिन
हन्यते यतो मयिचतस्यात्वपतिताहि विपर्ययः २०

पदचिंत्यं ईहित्यर्थमिति चिंतयुतम शक्यं तुदैवं यद्भूतेषभूतापि स्यात्स्वबलादिवपिनहन्यतेनप्रतिहवं
भवति हि ग्रतनतात्ततपवतस्याममपि विपर्ययः एव रस्यतवासल्पापमममरूपः हतलमत राज्यभ्रंशरूपा
प्ययतितः २० ननपापेनादेवेहि निष्यामीतिचेत्तचाह काश्चेतिपस्यदेवस्याग्रहणोज्ञानं ज्ञामजनकोक
मेणः ॥

५०

तेनैव पिता रामो हृतकृतांतस्त्यादिमहि वासने महिवासनप्रेरणायां एवमभिषेकनिवर्तनप्रेरणायां कृतांतो
दैवं मे वेदादीनां दुःखनिवर्तकादैवमेवेति शंकमानस्य जानामि कृतपरिपालनं भो भावजनकमदृष्टमिति।
कृतेदृष्टकारणेन दृष्टवामिति कृतं दैवमपयतरामस्य शाकाकृतं तदुरदृष्टं दैवमिति तत्र भगवतस्तस्या

कृतांत एव मे मे अभिषेकदुष्टो मम त्ववासने राज्यस्य च वितीर्णस्य पुनरेव निवर्तने ५ कैकेय्याः प्रति
पत्तिर्हि कथं स्यात्मम वेदने यदि तस्या न भावो यं कृतांत विहितो भवेत् ६ जानासि हि यथा सौम्य न मातृ
षु ममांतरं भूतपूर्वं विशेषो वा तस्या मयि सुते पि वा ७

भवात् ५ तदुपपादयति कैकेय्या इति वेदने राज्यभ्रंशे प्रतिपत्तिरध्यवसायः यदि कृतांत विहितस्तत्त्वेरितीः
यं भावोभिप्रायो न भवेत् ६ ईदृशस्य कैकेय्या भावस्य दैवकारणकत्वं सिद्ध्येत्तस्याः सहजभावमाह जानासी
मातृष्वंतरं वैशम्यं भूतपूर्वं तस्या वा मयि सुते भरते प्यवा न विशेषो भूतपूर्वस्तस्माद्दैवकृतमेव वैषम्यमिति
भावः ७ तस्मात्सरतिसोहे रामः इत्यंचेः मामाम्येना ॥ ८

वा॰
अ॰
५१

उपसंहरति प्रतेपतितमपापथाधीयावुद्ध्यावुद्धियोगेनआत्मनोंतःकरणेस्यनात्मानमंतःकरणंसंस्तभ्य
दितिष्ठसौविषादः तदामेभिषेकेव्याहतेपितवपरितापोनविद्यतेनभवति २५ अथतस्मात्कालकृतंवेतिवु
केतस्मादितिउपदिष्टवुद्धियोगात्कलादित्यर्थः अपरितापः परितापहीनः सवत्समपिमामनुविधायमा

पतायांतनयपावुद्यासंस्तभ्यात्मानमात्मना व्याहतेप्यभिषेकेमेपरितापोनविद्यते २५ तस्माद्
परितापःसवत्समप्यनुविधायमो प्रतिसंहार। यत्तिद्रमाभिषेचनिकींक्रियां २६ एभिरेवघ
टैःसर्वैरभिषेचनसंभृतैः ममलक्ष्मणतापस्येव्रतस्नानंभविष्यति २७

मनुस्सज्याभिषेचनिकींतत्प्रयोजनानिकांक्रियामलंकारंप्रतिसंहारयनिवर्तय अनेनपूर्वेलक्ष्मण
स्यापिवनगमनंसूचितं २६ तापसस्यतद्रूपव्रतस्यसंकल्पेव्रतस्नानंव्रतसंकल्पायाऽस्येत्तितंस्नानंवा।
नस्नानंतदभिभंविष्यतीतियोजना २७ २ १
२७

596

फलादन्यत्र न दृश्यते एवं च नित्यकार्याणि मे यत्नया प्रागज्ञातनाशात् योद्धुमशक्यं ज्ञातेन फले विफलं गृहे फ।
लेनन्नस्यानाशाद्वेतिभावः २१ सर्वतो दैवमेव प्रबलं पौरुषं तु काकतालीयमित्याह सुखेत्यादि भवाभवौ व
धमोत्तोपधामध्ये यस्य तत् तथाभूतं त्रविंसकारणाकं किंचित्कार्यं तत् ननु निश्चयेन दैवस्य कर्मफलं २२

कश्चिद्दैवेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते पुमान् यस्य न ग्रहणं किंचित्कर्मणोन्यत्र दृश्यते २१ सुखदुःखे भ
यक्रोधौ लाभालाभौ भवाभवौ यस्य किंचित्तथाभूतं ननु दैवस्य कर्म तत् २२ ऋषयोप्युग्रतपसो दै
वेनाभिप्रचोदिताः उत्सृज्य नियमांस्तीव्रान्भ्रश्यन्ते काममन्युभिः २३ असंकल्पितमेवेह यदक।
स्मात्प्रवर्तते निवर्त्यारब्धमारंभैर्ननु दैवस्य कर्म तत् २४

दैवप्राबल्यमेव द्रढयति ऋषय इति विश्वामित्रादयः मन्युः क्रोधः बहुवचनं व्यक्तिबहुत्वात् तैर्भ्रश्यन्ते प्रा
भिभूयन्ते २३ पुनरप्यस्य वनवासस्य दैवजन्यत्वं द्रढयितुं दैवकार्यलक्षणमाह असंकल्पितमिति आरंभै
र्यत्नैः आरब्धमपक्रान्तं कार्यं निवर्त्य यदसंकल्पितमेवाचिन्तितमेवाकस्माद्दृष्टहेतुं विना प्रवर्तते तद्दै
वस्य कर्म ननु २४ ॥

के॰
म॰
४२

597

इ। विहृ षियोर्मध्यं जगाम रामस्सार्धमेषयंदृष्ट्वा हर्षः तमस्तान्यथं शान्तङः त्वमिमेषांमध्यगतिः लक्ष्म
णस्यापश्चाकृत्वे ननमोगणाषु ध्याननतान्जे हृस्य विवेकवाक्यश्रवणेन मनोदयश्चेतिभावः श्रथः पिरल्व
नो नाप्यस्याधीशीकाभ ध न नेइवेन नमसः स्वाभाविकत्वान्तस्यास्थिरताध न्यते २ तमेव दर्शयति तथा

इति ब्रुवति रामे तल्लक्ष्मणेपवाक्यश्रियइव ध्यानामध्यं जगामाश्रुसहृसादेन्महर्षयो: १ तथानव
धाम जटी श्रवोर्मध्येन्स्र्षभः निशाम्यास्ममहास्तपी विलस्यइवरोषितः २ तस्पडश्च किवीक्ष्य
तद्गु जटी महितेनदा व भोक्तु हस्यस्थिमयनस्त्वस्यसट पाणवंवि ३ अग्रहस्तेनविभुनेत्तहृस्लीहस्त
मिवाम्नः विर्यगृध्वं शरीरेचपातयित्वाशिरोयरा ४

विति तथाभवेकरामित्यर्थः विलमत्र परविले २ इष्टुतिवीक्ष्यसेमत्वेन याइङ्गम पाकेसाटशेण्ढ
वैपीतत्वेन ३ अग्रहस्तेन हस्ताग्रेरामेणशमापताय्यटहीत मित्यर्थः तिर्यगित्यादिक्रोधानिपायेन वि
विधशिराध्ननमकेनेत्यर्थः चोदयरत्तापि ४ ॥

तापसव्रतस्थाने प्रेमिः कियमाणो राज्यलिस्पया स्थानं कृतवानिति कैकेय्याः शंका भूदिति तन्निषेधति श्रा

यवेति राज्य इवायमयेनराज्याभिषेकसाधनमंगलद्रव्यप्रचुरेण स्वयं स्वहस्तेनोद्धृततोयं मे व्रतादेशं व्रत ।

मे कल्याधिकारे २८ राज्यवनवासयोर्वनवासो महोदयः महाफलः प्रजानां कृत्याकृत्यचिन्ताया अभावेन परा

हितेन मनस्तापि शंकितव्या न पितातपः प्रहृत्या पितृवाक्यपरिपालनेन चेति भावः २९ उपदेशस्य परम

प्रयवाकिं ममैतेन राज्ञ इवायमयेनत उद्धृतं मे स्वयं तोयं व्रतादेशं करिष्यसि २८ मा च लक्ष्मण संतापं

कार्षीर्लक्ष्म्या विपर्यये राज्यं वा वनवासो वा वनवासो महोदयः २९ न लक्ष्मणास्मिन्मम राज्यविघ्ने मा

तायवीयस्यभिशंकितव्या दैवाभिपन्ना न पिता कथंचिज्जानासि दैवं हि तथा प्रभावं ३० इत्यार्षे रा

मायणे द्वाविंशः सर्गः २२

श्रेयोऽन्वनमद्य वेनिन माताभिशंकितव्या यतो दैवाभिपन्नाः दैवग्रस्ताः एवमभिशंकं तत्र तिरोधः यद्वा दे

वाभिपन्नत्वं मातापित्रोर्विशेषणं तच्च दैवं तथा प्रभावमिति जानासि अतो नातिशोचनीया ३० इति रा

मायणे अयोध्याकांडे द्वाविंशः सर्गः २२

रा॰
अ॰
५९

598

एवं दैवबलेन प्रतितिर्धपर्थ धर्मदोषप्रसंगं परिहरति पापयोरिति पापात्मनोस्तयोः कैकेयीदशरथ
योर्विषये ते कथं नाम शंका या पापात्मत्वशंका न विद्यते न जायते ननु धर्मव्यवहारवतोः कथमेषा शं
केति तत्राह संतीति हे धर्मात्मन् धर्मैकस्वभाव धर्मोऽपधा छलं तत्रासक्ता मासक्ति लोकप्रतारणपरा ये वा

पापयोस्ते कथं नाम तयोः शंका न विद्यते संति धर्मोपधासक्ता:
धर्मात्मन्किं न बुध्यसे ८ तयोः सुचरितं स्वार्थं शाठ्यात्परिजि
हीर्षतोः यदि नैवं व्यवसितं स्याद्धि रामो वराश्रव ९

तादृशा बहिर्धर्मपरा अंतः पापासक्ताः संति तान्किं कथं न बुध्यसे ८ तयोर्धर्मोपधत्वं दर्शयति तयो
रिति स्वार्थं स्वकार्यं मिथ्यार्थं सुचरितं त्वां शाठ्यात् छद्मना धर्मव्यवहारात् परिजिहीर्षतोस्त्यक्तुमिच्छ
तोस्तयोः कृतं किं न बुध्यसे इत्यनकर्षः अन्यथा धर्मपापत्मातायतिषदीति ९ ॥

५९

अथायाणाकदाचित्तेन तिर्यक्त्वक्तं भ्रातरमीक्षमाणः धर्मदोषार्थमिथ्योपन्नस्तत्संगेन तत्परिहारशेषतयापि त्वद्वचनमकुर्वन् कथमस्मान्धर्मेण पालयिष्यतीति परलोकस्यातिक्रान्तदभावसंपादनहेतुनामयापि पि त्वद्वचमाकरणोऽन्योपि पितृवचोल्लंघयिष्यतीति लोकनाशशंकाहेतुनाच यस्तु तव महान् अयं वनगमने प्रतिसंभ्रमो जातः सोऽस्थाने एकोऽज्ञानिमूलत्वमेवाह कथं हीति अशौण्डीरे असमर्थे दैवमिति किंचिद्वस्तुम्

अ शात्ताणावीक्षमाणस्तु तिर्यक्स्थातरमब्रवीत् अस्थाने संभ्रमो यस्य जातो वै सुमहानयं ५ धर्मदोषप्र संगेन लोकस्यानतिशंकया कथं ह्येतदसंभ्रान्तस्त्वद्विधो वक्तुमर्हसि ६ यथा ह्येवमशौण्डीरं शौण्डीरः क्ष त्रियर्षभः किं नाम कृपणं दैवमशक्तमभिशंससि ७

वस्तुमिति पदं जातीयकं यथा हि पथ्यं तेवदक्षियतज्जानीयं त्वद्विधः शौण्डीरः दैवनिराकरणेऽपि समर्थः तत्त्रियर्षभो यस्य संभ्रान्तः स्यात्कथमेतद्वक्तुमर्हतीति कथमपि अथवा कृपणं असमर्थं कपरिया सन्तयाशो चं अशक्तं पौरुषसन्निधौ कार्यासमर्थं दैवं पदार्थं शाक्तत्वं कि मभिशंससि अशेषोऽपि ७

गी॰
अ॰
२५

धर्मात्स्वधर्मसंग्रामकल्पनाद्धेतोर्विमुखोऽसि तत्कारणोपन्यासपूर्वकः स्यादिति मोहं प्राप्तोसि ये न च मोहेन त्वं बुद्धिरेवं
हेय भोगतो हेयं राज्यग्रहणं विषयत्वमधुनात त्यागो विषयत्वं द्वेषेण कारहयं प्राप्तोसि धर्मोपि समं द्वेष्य: ध
र्मो भीमसेनादि इति भाव: २९ तस्य धर्मो भीमसेनमेवाह कथमिति कर्मणा अचिन्त्य वैभवस्य क्रिया शक्त्या कल्प
नकर्मत्वतयाकर्तव्यं शास्त्रे: तमंगयन्लोके केपि वपावतिनस्त्री जितस्य श्रुत एव गर्हितं लोकनिंद्यं अथ।

करिष्यसि पितृव्यान्कामयसि स्थंविगर्हितं यदयं किल्बिषाद्भेद:कृतोप्येवं न स्यात्त जायतेतत्रभेद:
त्वधर्मसंग्रामगर्हित: २५ नवायं धर्मसंयोगो लोकस्यास्य विगर्हित: मनसापि कथं कामं कुर्यां।
त्वं कामहतयो: तयोर्मन्त्रहितयोर्निस्पशत्रो:पित्रभियानयो: २५

मिष्टेवच: करिष्यसि २२ एवं स्पष्टे
स्यधर्मेतवायमेवबुद्धिर्न जायतइतिभेद: त्वमित्याह यदिति अयं भेदो मिषेक विचरत्वमस्मात्किल्बिषात्तस्मे
वावरस्यकल्पनात्कृतोपि यत यत्नस्य पापवंभ्र मात्ररके भकल्पितत्वेन न नश्यत्तेऽनोमेतत्र नहि षयेद:त्वे
नायतेकुपट्टहतम्यापीमसौसाधुत याशहृणासीतिमम विधेतिभाव: किंचैवं विधधर्मसंग्रामेवत्वि
मैत्र्या लोकनिंद्या २४ तदेवाह तवेन्यादिना अयं वनवास रूप: दोषस्य दोषत्वायहमेव शोचातिना ५ ५५

599

यदि तु यैरेवं प्रादेशेन तदर्थे प्राप्तो वनं त्वं वसितमभिप्रेतं न स्यात्तदाभिषेकारंभे कृते त्वं न तद्विमकरणेन स्यादिति
शेषः। हि यस्मात् प्रागेव पूर्वकालप्रवृत्तयोः दातृप्रतिगृहीतृभावेन संबद्धः स वरः प्रकृतः प्रकृतप्रसंगस्तथाः
स्यात्तदा प्रागेवाभिषेकारंभात् एवमेव दत्तः स्यात्तदभिषेकारंभे विनैव भरताभिषेककालवृद्धं न वा सौहृतेनोस्या-
तां तस्मा दूषदानकस्याभिप्रायेवेतिभावः यद्यपि दशरथ पितृरूपो राजा विस्मृतवानिति तेन मदभिषेकारंभः कृतस्तत्र

तयोः प्रागेव दत्तस्तस्माद्वरः प्रकृतस्तु सः। लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदम्बस्याभिषेचनं ॥ ९ ॥ नोत्सहे सहितं
वीरं तत्र मे त्वं तु मर्हसि येनैवमागता द्वैधं तव बुद्धिर्महामते ॥ १० ॥ सो यमीमं महद्वेषाद्यत्संज्ञाद्विमतात्तसि
कष्पेनैकमेणापाकः कैकेयीवशवर्तिनः ॥ ९ ॥

तादिस्मभावेन प्राप्तं तथापि ईदृशाद्वरदानस्य लोकविद्विष्टत्वेनानौचित्यादत्र पितृकर्तृत्वेन राजा न प्रा-
प्तवान् तल्लोकेति ज्येष्ठे श्रेष्ठगुणोजाज्ञातिकनिष्ठविषयकत्वात्तदभिषेचनस्य लोकविद्विष्टत्वं प्रसक्तं त्वया
द्वारविरोधात् त्वया अविरोधार्थं द्वैतिभावः ॥ ११ ॥ मेपत्य एवमिति शेषः। न हि विषये प्रतिवचनदानरूपं ममापराधं त्व-
मर्हसि ॥ १२ ॥ प्रतिवचनमेवाह येनेत्यादि यस्य ममायस्य पितृवचनं नम्य ॥
अथ ॥

गो॰ अ॰ २५

600

तेषेवाहं श्रेयेतिपूर्वेवादास्तंतेराज्याभिषेचनंतेहष्टेतेजनाश्रयमत्पोरुषहंदेवंइस्येतिपदेवादितिपाठे
पस्माहूवादाहंतेयेनदेवेनाहतमितियावत् हस्येजेनेहष्टेतेजनास्तदेवमत्पोरुषहतंइस्येनीत्यर्थः २॰
श्रत्पऊगस्थूति ऊगाव्यापारेडदामेडत्कृष्टदामतिःपेष्टत्वमितियावत् प्रथाक्लिश्रभिमत्वं याविते पोरु।

अघमत्पोरुषहतंदेवंइस्येतिवेजनाः येदेवादासंतेतेपहष्टेराज्याभिषेचनं २॰ श्रतेऊपामि
वोरस्मेगजंमद्भुत्लोहृते प्रथाविन्ममहदेवंपोरुषेणनिवर्तये २१ लोकपालाःसमस्तास्तेना।
धामाभिषेचन नचक्रत्नासमीलोकाविहन्युकिमनःपिता २२ येर्विवासस्तवारोपमिपोरा।
जनमर्थितःप्ररोपतेविवस्त्यानिचतदेपासमास्तथा २३ अहतदापाभत्याभिपितस्तस्पाश्रपा
तव श्रभिषकविघातेनपत्रराज्यायकोते २४

वेणास्वगतवलेननिवर्तये २२ देवनिवर्तनस्ववलस्पेषकारेस्याह लोकेत्यादि २२ मिथ्यःपरस्परेक
वाकुवतयास्वपौरुषेणराजतेसिद्धवत्कनाहराजत्रिति २३ तदाधातामाशंतांकोपान्वयातवाभिष
कविघातेनपत्रराज्याय पत्रराज्यप्रापणार्थंवर्ततेनामित्यर्थः २४

२५

ग्रं विन्यतत्कृतेकर्मणि दैवकृतत्वबुद्धिं त्वं विनाश्य: कामहतयोरहितयोर्निर्मितेपित्वनाम शङ्क्यो: कामंमतोर
येमनमापिकयं कुर्यात् अनुष्ठानं त्वत्वरत इतिभाव: १५ वस्यवास्तवं देवकृततमभ्युपेत्याप्याह यद्यपीतित
यो:पित्रो: प्रतिपत्तिस्तदभिषेकविघटनविषयाबुद्धिरपि दैवी चदैवेवेति यद्यपितेमतंतत्थापितेनयास्वमत्य
तरूपेत्तामियं यतस्तदापि ईदृशां विरुद्धकारिदेवमपिश्रात्तमेमासमनत्वादिदंनयात्याज्यमितिभाव: १६ किं।

यद्यपिप्रतिपत्तिस्तदेवी चापितप्रोमतं तथाप्युपेत्तामियंमेतेनमे रतदपिरोचते १९ विक्लवोवीर्यहीनो
य:सदैवमनुवर्तते वीरा:संभावितात्मानोनदैवंपर्युपासते १० दैवंपुरुषकारेणयःसमर्थ:प्रबाध
यितुं नदैवेनविपन्नार्थ:पुरुष:सोवसीदति १८ इत्थंपतितनयदैवस्यापौरुषेपुरुषस्यच देवमान।
यपायमकार्य्याक्रिमंविघाति १९

चतारप्रमसादैवार्तवनवादोयायुक्तादित्याह विक्लवइतिलोकाप्रसिद्धइत्यर्थ: संभावितात्मान:सर्वलो
कश्लाघ्याचापीर्यादिमत: १० समर्थ:त्वाद्य:विपन्नार्थ:हतप्रयोजन:सत्ताहरा: १८ नतदेवस्थापनसामर्थ्यं
नकस्यापिइतिचेतत्राह इत्थंतीतिपौरुषेवलम्बत्वं त्रिलोकाइतिशेष:यकोप्रबलइदंलम्बविवेक:अप्रमतो

५५

रा॰ अ॰ ५९

601

हेराम एवं पृष्टश्चाहमेतः प्रामेराज्यं नैयेव शोकयायथात्मनि नेष्व स्मितदा नांशोकोत्पजेति पोषः राज्यकाम
कोमेनपाटेपूर्वं प्रामेराज्यभोक्तोत्वेभ्राज्यरूपमेभूपसंबंधोवा यदिने ष्वसीमादिशाम्वत २८ नचेहेत्वं प्रतिजा
नेष्यादि अहंवेलामागरामिवराज्यंपवमाचरत्ते युप्रस्पषावीरलोकभाकुमाभूवमितितेनवापेप्रतिजाने
२९ तस्मात्वंमंगलैरभिषेकसाधनेरात्मानमभिषिंचस्वतिष्ठादिभिरितिशेषः तत्राभिषेकव्यापारेस्वा

प्रतिजानेचतेवीरमाभूवंवीरलोकभाक् राज्यंचतवरक्षेयमहंवेलेवसागरं २९ मंगलैरभिषिं
चस्वतत्रत्वंव्यापृतोभव अहमेकोमहीपालानलंवारयितुंबलात् ३० नशोभार्थाविमौबाहूनध
नुर्भूषणायमे नासिराबंधनार्थायनशराःस्तंभहेतवः ३१ अमित्रदमनार्थायसर्वमेतच्चतुष्टयं न
चाहंकामयेत्यर्थंयःस्याच्छत्रुर्मतोमम ३२

पादव्यापृतोव्यापृतचित्तोभवत्वमितिवंयकानहंवारयिष्यामीत्याह अहमितिअलंसमर्थः ३० तदेव
द्रढयतिनेतिआवंधनार्थायकाष्ठानांपुरस्यरंबंधनहेतवक्रिडादिकरणायस्तंभःकस्यचित्काष्ठादे
रधःपतनप्रतिबंधः ३१ नचेत्यादिनार्थश्लोकएकवाक्यतयासर्पः ममममतःशत्रुःशत्रुःस्यातयंकेचि

२९९

महेल्लेनन्तत्पत्त्वभूतेनयाविरुद्धायजनायप्रयामम्योग्रंयोरुषंङः(वायप्रभविष्यातिनयादेववलंतस्मात्
नत्रिरासमर्पयामिति शेषः २५ अथवनवासोचितकालेस्वयमेवाह ऊर्ध्वमितिम्पतहिवदणेवर्षसहस्राते इतित
स्मिन्नतीतेतत्वयिवनवाससंगतेनंतरंआर्यपुत्राः आर्यस्यतवपुत्राः प्रजापालेप्रजापालनरूपंराज्यंकरिष्यं।
तितदानीमप्यन्येषांनाक्काशइतिभावः २६ इदमेवप्रक्रमित्याहपूर्वेतिहियतः प्रत्रवत्परिपालननिमि

मल्लेनविरुद्धापुनस्मादेववलेनयथा प्रभविष्यति ऊः(वायप्रयोग्रंयेरुषंमम २५ ऊर्ध्ववर्षसहस्रां
तेप्रजापालमनंतरं आर्यपुत्राः करिष्यतिवनवासंगतेत्वयि २६ पूर्वराजर्षिभिःपाहिवनवासोभि
धीयते प्रजानिक्षिप्यपुत्रेषुपुत्रवत्परिपालने २७ सचेद्राजन्यनेकाग्रेराजविभ्रमशंकया नैवमि
च्छसिधर्मात्मन्राज्यंरामत्वमात्मनि २८

तेपुत्रेषुप्रजानिक्षिप्यपश्चाद्वनवासःपूर्वराजर्षिभिःतस्मात्तदाचारेणअभिधीयते विधीयतइत्येवकचित्पाठः २७
राजनिदपाश्पेअनेकाग्रेकामवशादनवानपसुधर्मानष्टानेकाग्रतारहितेपेनचलचित्ततयाप्रतिकूलेस
राज्यमपाविभ्रमशंकयाचलनशंकयाः स्वयंप्राकृयासवनवासथमिच्छयाचेदंगीक्रियतेइतिशेषः किंच ॥

वा० श्री ५०

602

अतस्समस्तानयनवद्भिर्वीतो: यदेकेनवाणेन विनियोक्ष्यामि सत्त्वामि १७ अस्य प्रभावस्स अवसाम्याम्यास प्र
भावे: प्रतापः रज्जादिशरयस्य प्रभविष्यतिऽजं मितोभविष्यति १८ चंदनमास्य चंदनसारानुलेपनस्य
केसरामोत्तणस्य अवादधारणस्य वस्तुतामोक्षणस्य दानस्य सज्जनपालनस्य अनरूपो अहो मे ऽसौ

वद्धाभिषेकमतस्य नैकेनचवद्धनजनात् विनियोक्ष्याम्यहं वाणान्न वाजिगजमर्मसु १७ अथ मे
स प्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति राजन्यासम्भतो कर्तेप्रभतेचतवप्रभो १८ अथ चंदनसारस्य
केसरामोत्तमास्य च वस्तूनां च विमोक्षणस्य स्फुदोपालनस्य च १९ अनरूपा किमोवाहू रामक
स्योतेनिवारणे ५० वदीहि कोप्येवमयाविसृज्यतोनवासहस्त्राणयणः सज्जनैः यथा तवेये
वस्तथावपाभवेत्त येवमोणाधिनवास्मि किंकरः ५१

पीनप्रलंबौ बाहू ते ऽभिषेचनविघ्नस्य कर्तृणां निवारणे कर्मस्यानुरूपं कर्म करिष्यतः १९ ५० ब्र
वीहीत्याथयदृविसृज्यतो वियोज्यतां ५१ ५८ ५१

५०

स्फुरद्वनितिन्नाणां वा इंद्रनूपं वा प्रगृहीतेन नीलताधारत्वादिविशिष्टेनासिना न कल्पये न खड्गः कल्पयेऽप एवम
हेनेकास्ये च एवं कामनाभ्यामपि न रोमि सर्वथा खड्गयाम्येवेति भावः २२ ३३ खड्गनिषेधमतिशिष्टे खड्गकृतोथा
तेन खण्डितैः मर्हागहनानि संतरत्वात् अत एव उग्रत्वादीनां हस्त्यादिभिः क्रमात्संबंधः भवितव्यमित्यर्थः २ १

असिना नीलताधारेण विद्युज्ज्वलितवर्चसा प्रगृहीतेन नैवं शार्ङ्गं वज्रिणो वा न कल्पये ३३ खड्गनिःपेष
निष्पिष्टैः महनाउग्रराजम हस्त्यश्वरथहस्तानां रुधिरैर्भविता मही ३४ खड्गधाराहता मेघदीप्य
दीप्यमानाइवाग्नयः पतिष्यंति द्विषां भूमौ मेघाइव सविद्युतः ३५ बहुगोधांगुलित्राणो गृहीत
शरासने कर्ष धनुषमानो स्मानुषाणामपि पास्यते ३६

हताः छिन्नाः अग्नय इव दीप्यमानाः खड्गधारया अत एव सविद्युतो मेघाइव ३५ उक्तधर्मविशिष्टमपि स्थि
नेमानि पुरुषाणामध्ये कश्चिदपि कथं पुरुषमानी आत्मानं पुरुषं मन्यमानः शूराभिमानी कथं स्था
स्यति ३६ ॥

रा॰
मु॰
५८

भरता; भक्तेदा: अयं इ पक्कतमो मामादिभोजनशील: १ विभासयत इति यतपत स्फवाक, स्फट येन तसमेन
त्तीनमत्या मित्रवाजाह्याकुमस्वपित्रादिभ्योभयेनभवेत ४ सर्वेमादिशान्स्वदिङ:खेनयोजयन्कृतात्तोदे
वंवलवामितिनमहमन्य यत्र यस्मात हे रामअभिरामस्त्वेलोकेकमेलोके स्थितो वनंगमिष्यामि ५ आ
त्मभव:आत्मज:स्वमन:सेभूत:तवादर्शनमेवव यंकमामाफतोयस्मात:विलापड:खे:समिथ:तमिथ

यस्य भरत्याश्चदारा श्वस्र ष्टामत्रानिभंनते कपं सभोस्पतेरामोवनेमूलेफलान्यये १ कपतस्फ
टपेस्फवाकस्यवानभवेदयं गुणवान्दपित्तोकाऊन्योयहिवासते ४ नूनेनबलवान्लोको
कतोते:सवामादिशान लोकेरामाभिरामस्त्वेवनेयत्नूगमिष्यामि ५ अयंतमामात्मभवस्तवादर्श
नमाकत: विलापड:खस्समिथोकृपिनाश्रुड,ताइति: १

नेयमस्त:यदष्टुंक:कृदिताश्रुगोपवड,ताश्चाङ्नयोय स्मिन्त:विंताहेहकवाष्पवमेवमहाष्ठमोयस्स
म: तवागमनविंतज:चितजइतिवाहूलकाड्डस्त: तवयाआगमन चितातयाजनित: अदर्शनवि
नजदवि पाठेपिअदर्शनजातचिताजनितरत्वपि: १ १ १ १

603

एवंवादिनंलक्ष्मणंरामोन्यायमेतस्यकालइत्याहविसृज्येतिवाष्पंलक्ष्मणोन्ययज्ञंविसृज्यपरिमृज्यविसृ
ज्येतिपाठेपुनर्भावितमर्थतयाविसृज्येत्यत्रचतथापरिमृज्येतिपाठवदिति कुतकुः पित्रोर्वचनेव्यवस्थितंमांनिबो
धहेसौम्यएषहिसतांपथः जीवतोवाक्यकरणात्क्षयाहेभूरिभोजनात् गयायांपिण्डदानाच्चत्रिभिःपुत्रस्यपुत्रतेति
मायादितिभावः निबोधेत्यस्यनितरामस्यातिशयेनावेक्षणेनकालिकहेमांतेस्मरणएवकिंजानीहिएषहिएष

विसृज्यवाष्पंपरिमांतवासहकाम्लक्ष्मणंराघवःवंशवर्धनः इवाचपित्रोर्वचनेव्यवस्थितं निबोधमा
मेषहिसौम्यसतांपथः ४२ इत्यार्षेरामायणेत्रयोविंशःसर्गः २३ ततःसमीक्ष्यव्यवस्थितेपितुर्निदेशपालने
कौसल्यावाष्पसंकण्ठावचोधर्मिष्ठमब्रवीत् १ अदृष्टदुःखोधर्मात्मासर्वभूतप्रियंवदः मयिजातोद
शरथात्कथमेवमेनवर्तयेत् २

एषहिएषएवसतांपथः सतांरक्षकः पंथाइत्यपर्यायेणरूढः ४२ इतिश्रीयोध्याकांडेत्रयोविंशः २३ व्यवस्थितं
निश्चितमतिंनिदेशआज्ञावाष्पसंरुद्धावाष्पसंरुद्धवाक्यमिष्टरामं १ इंच्छःखेनपतितकणिशग्रहणेन
वर्तयेत् जीवन्भवानितिशेषः २ ॥

गी॰ प्रे॰
११

केवलं नरपो मतः कोपि मे वनततेनेहा मज्जनमुखमित्यर्थः मनसापि न कर्तव्यः न चिंतनीयः यतो विगर्हितः म
हापापहेतुत्वादतिनिंदितः १२ अतः पापरूपेति १३।१४ एवं वचनमुक्तः भर्तृशुश्रूषांगीकारवचनमुक्तः
प्राविनेः १५ उभयोस्तद्वचनावश्यकर्तव्यत्वेन हेतुर्भर्तारं गरीयांसि च पप्रच्छायोगं १६ पितृवाक्यरणान्नेनरेत

भर्तुः पुनः परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियाः स भवत्या न कर्तव्यो मनसापि विगर्हितः १२ याव
ज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगतीपतिः शुश्रूषा क्रियतां तावत्स हि धर्मः सनातनः एवमुक्ता
तु रामेण कौसल्या शुभदर्शना तथेत्युवाच सुप्रीता राममक्लिष्टकारिणं १७ एवमुक्तस्तु
वचनं रामो धर्मभृतां वरः भूयस्तामब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखितां १८ मया चैव भवत्या च कर्तव्यं
वचनं पितुः राजा भर्ता गुरुः श्रेष्ठः सर्वेषामीश्वरः प्रभुः १९ इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव पंच
च वर्षाणि परमप्रीत्या स्थास्यामि वचने तव २० एवमुक्ता प्रियं पुत्रं बाष्पपूर्णानना तदा उवा
च परमार्ता तु कौसल्या सुतवत्सला २१

कष्टं यथापि कार्यं त्वयाहमिमानीति विहृत्येत्यनेन वनवासस्य मृगयावलीलात्वं दर्शितं वचने स्थास्यामि
वचनमनुष्ठास्यामि २० एवमुक्ता पुत्रं निर्गतेति शेषः २१

११

परेव दर्शनस्यमा कृत्वेन निरूपणात्सं चिंत्य इत्याद्युर्मिश्चासद्रूपायासेनसंभूत्तणात्संभवो हि द्वि यस्मात् त्वयावि
हीनां मामपि कंकर्शपित्वा हृक्शोकात्वाद्भ्रवल्लक्षणः शोकः शोकाग्निमाथस्यातिहिमात्ययेग्रीष्मेविचिभानवेहि

चिंतावाष्पमहाधूमस्तवागमनचिंतजः कर्शयित्वाधिकं पुत्र निःश्वासायाससंभवः ७ त्वयाविहीना
मिह मां शोकाग्निरतुलो महान् प्रधक्ष्यति यथा कक्षं चित्रभानुर्हिमात्यये ८ कथं हि धेनुः स्वं वत्सं गच्छ
न्तमनुगच्छति अहं त्वानुगमिष्यामि यत्र वत्स गमिष्यसि ९ यथा निगदितं मात्रा तद्वाक्यं पुरुषर्ष
भः श्रुत्वा रामोऽब्रवीद्वाक्यं [illegible] मातरं भृशदुःखितां १० कैकेय्या वंचितो राजा मयि चारण्यमाश्रि
ते भवत्या च परित्यक्तो न नूनं वर्तयिष्यति ११

वं

स्यैवा १२ वाष्पमितियपेतत्सर्वःक्वचिन्नपैव पाठः ७ यथानिगदितं येन प्रकारेण निगदितं तद्वाक्यं।
श्रुत्वा आत्मानमनुगमनं श्रुत्वेति यावत् १० वंचितः वंचनया मदियोजनाद्दुःखं प्रापितः न वर्तयिष्यति न जी

टिप्पणी ८

रा॰
श्री॰
९८

द्विजस्य गायत्रीजपवत् स्त्रिया भर्तृशुश्रूषैव परं नित्या नान्यत् किंचित् पुनस्तद्दिशीपूर्वदाचर्यमाणं भ्रमप्रत्यवायजनकमपीत्याह अनेनादिति नित्याकरणाज्जायमानप्रत्यवायानुत्पन्नामाप्यानित्यधर्मकृतिःपरिहर्तृं न शक्नोतीति भावः २५ नित्यानुष्ठाने सत्यानित्याकरणेपि न परलोकनाशइत्याह अपियेति निर्नमस्कारा भर्तृव्यतिरिक्तदेवादेर्नमस्कारादुपचाररहिता देवपूजनात् विप्रादिदेवपूजनात् सापिस्वर्गं लभते इति शक

राजोवाह दस्य सततं हितं च रसमाहिता अतोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा २५ भर्तारं ताडव नेतु माचपापगतिर्भवेत् भर्तृःशुश्रूषया नारी लभते स्वर्गमुत्तमम् २६ अपिया निर्नमस्कारा निवृत्ता देवपूजनात् शुश्रूषामेव कुर्वीत भर्तुः प्रियहितेरता २७

नेनान्वयः एतमेवार्थं नियविधिद्वारेणाटयति शुश्रूषामेवेति तन्मीतिजनकं कर्मैवेत्यर्थः तदेवाह प्रियहितेरतेति हितं यदेन पश्चादुत्कर्षे नेतत् भनयति आपातत्तो प्रियमपि हितं कुर्यात् आयानतः प्रियमपिहितेतयनेदिति २२ २२ २२ रामायनमः ॥ २२ २२ २२ १८

605

श्रीकृतभर्तृसेवापि सपत्नीदुःखस्मरणाच्च पुनः रामागमनमभिलषति आसामित्यादि वन्यां वने भवां
यदि ते इत्यादि येयं पूर्वान्तपितान्त तथा रुदतीं दृष्ट्वापि स्वयमरुदन् वचोऽब्रवीत् रोदने कातर्यप्रकटनेन मातुः
पुनरप्यनुगमन प्रत्याशा प्रत्याशा प्रसंग्यान २० प्रभवति दण्डादौ समर्थो भवति २१ धीमतेति स्वनाथाह।

आसां राम सपत्नीनां वस्तुं मध्ये न मे क्षमं नयस्व मामपि कान्तनस्य वनं वन्यां मृगीमिव १९ यदि ते गमने
बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया तां तथा रुदतीं रामो रुदतीं रामो रुदन्वचनमब्रवीत् २० जीवन्त्या हि स्त्रिया
भर्ता दैवतं प्रभुरेव च भवत्या मम चैवाद्य राजा प्रभवति प्रभुः २१ न ह्यनाथा वयं राज्ञा लोकनाथेन धी
मता भरतश्चापि धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः २२ भवतीमनुवर्तेत स हि धर्मरतः सदा यथा मयि तु नि
ष्क्रान्ते पुत्रशोकेन पार्थिवः २३ श्रमं नावाप्नुयात्किंचिदप्रमत्ता तथा कुरु दारुणश्चाप्ययं शोको।

निषेधः अपि सपत्नीमध्यवासो दुष्करस्तत्र परिहार्यमाह भरत इति २२ भवतीमिति अत्र कैकेयीको
पोऽपि किंचित्करः इति भावः यथा मयि निष्क्रान्ते श्रमं नाप्नुयात्तथा कुरु यथा चैनं राजानं शोको न विनाशयेत्।
पाठकुरु २३ २५ २५ २५ ॥

कालस्य विधेर्गतिर्न कः १४ आगतापतां अगतां स्वार्पेषयज् १५ मेव च आविष्य आक्षिप्यतां संचोद
यन्निव भायेति वनानापेतिशेषः १६ नियत अतः कर्तातस्य गतिर्दुर्विभाव्या १६ तस्तोन निर्मलेन चारुणा
मनोहरेण साम्नामान्त्ववचनेन श्लक्ष्णेनेतिपाठांतरं अदर्शनात्सलिहिस्त्वन्त्यागमनकाल इदानीमेव

पुनस्त्वपि निवर्तेत भविष्यामि गतक्लमा प्रत्यागते महाभागे कृतार्थे चरितव्रते १४ पितरात्यागा
तां प्राप्ते त्वयि पितृपरमं सुखं कर्तांतस्य गतिः दुर्विभाव्या सदा भवि १५ यत्नांसेवोदयति मेवव
आविद्याच्च गच्छेदानीं महाबाहो तस्मे गणप्रत्यागतः १६ ने[illegible]दयिष्यमि मां पुनः साम्ना श्लक्ष्णेन
चारुणा अपीदानीं स कालः स्यादनागत्यागतं पुनः यत्नांपुनः कपशेपयंजटावल्कलधारिणं २०

भवेदिति प्रार्थयुते अपि नियनकालेन प्रत्यागमने भवेत्स इत्यर्थः अपीदानीमिति लोकोक्तौ वा यथा
मे शीलनादेव र्षिरत्न गामरस्य नावभमस्तकल्पेनेवत्यागान्तानेत स्यादितिबोध्यं २०

गं
श्री
१२

६०६

५

११

तत्र मानमाह एष भर्तृसेवारूपो धर्मः स्त्रिया नित्य इति वेदे श्रुतः लोके स्मृतश्च स्मृतः तस्मिन्किं कर्मीतरं सर्वं
यात्यामिं नेत्याह अग्नीत्यादि भर्तृसंमतेषु अग्निकार्येषु च तेष्ववच एवकारार्थः २८ एवं भर्तृसेवान्तस्मरत

एष धर्मः स्त्रिया नित्यो वेदे लोके श्रुतः स्मृतः अग्निकार्येषु च वसदा सुमनोभिश्च देवताः २८ इत्था
तेन मया कालो देवि ब्राह्मणाश्च वसत्कृताः एवं कालेषु नीतस्तव समागमनकांक्षिणी २९ नियता
नियताहारा भर्तृशुश्रूषणे रता मा प्रवर्त्तमे परमं कामं मयि पर्यागते मति ३० यदि धर्ममत्मना श्रेष्ठा
धारयिष्यति जीवितं एवं कालं मया गवाक्षपर्याकुलेन्तराणा ३१ कौसल्याभिर्ये शोकाकान्ता ता
मे वचनमब्रवीत् गमनीस्त्वकृतो वहिर्नते पाक्रामि पुत्रक ३२ विनिवर्तयितं वीरन्तुनेका
लोडरत्ययः गम्य पुत्र त्वमेकाग्रो भद्रं तेस्तु सदा विभो ३३

याकाल्लं ममागमनकाले २९ कामं येहिककविषयसवं ३० तस्य पुत्रमात्रासाध्यत्वादाह यदीति
अनेन रशरधमरणामा मन्निहितत्वं सूचितं ३१ त्वकृतो मत्कृत तनिश्चयो ३२

समिद्दाहिमेते देवताः दधिक्षाश्चो देवताः पत्नीत्वेनेष्टाः पाशस्तृणा वाश्मन्व षोपि कार्यकमहस्रा वाप्यन्व भूताः कित्तलाश्वारमा शोपलत्तणोत्तो रक्तो विश्वाग्निमेत्रासंवेध: ८ यानाविराह्वि थानास्त शिवि यायक:

समित्कषापविज्ञाणि वेद्यश्चायतनानि च स्थण्डिलानि च विज्ञाणि शैलानि हस्ताः ततः फलदाः ७ यतेगा पञ्चगा: [illegible] सिंहासनोरक्तेतनरोत्तम स स्निसाध्याश्च विश्वे च मरुतश्च महर्षिभि: ८ सस्त्रिया तद्विधानाश्च सप्तर्षयो भूगोऽयमा लोकपालाश्च ते सर्वे वासवप्रमुखाः स्तथा ९ रुद्रास्तथाष्टवसवः सूक्ष्मा: सर्वग्रहा: तथा: दिनानि च मुहूर्ताश्च सन्ति सर्वे ते सदा १० कालः स्तनिश्चय सर्वत्र पो तेनात्र सर्वतः कर्तव्य भगवान्देवः सोमश्च सह सप्त: ११ सप्तर्षयो तारकाश्चैते नोरतेत सर्व तः तेचापि सर्वतः सिद्धादि सर्वस्तदिमी खराः १२ स्वनाम यावनेनस्मिन्पातहात्राभ्वनि सपा: शै ला: सर्वे समुद्रा श्वगजाकरणा पवद्व १३ यो रत त्तेत पृथिवीव्याश्च स्थावराचरः नत्तत्राणि च सर्वा

णि ग्रहश्च सह देवते: १४

१५ नत्तत्राणि रेवत्यादिन्यापिष्टाश्चो देवताः ग्रहाः रव्यादयः ग्रहदेवताश्चानंदधिदेवताः पुनरुक्तिरत्रभ

प्रमेणाश्चाव रवृतास्वस्त्यपनं मंगलमभि कांक्षितं शीलमस्यस्तुसा ॥ ६८ इतिरामायणीकाण्डोव
तोर्दिष्ट:सर्ग: २४ मंगलकरणमेवाह सेति आयासेतजनकेशोकंडपसर्वपपआवमम्मंगलानिमेग
६
तदाहिरामंवनवासमनिश्चितेदद र्शीवीपरमेणावेतसा श्वावरामंषुभलक्षणोवचोभ्यवचस्वस्त्य
नाभिकांक्षिणी १८ इत्यार्षेरामायणेवतर्विंशा:सर्ग: २४ साविनीयतमायासमुपस्टशपजलं।
शुचि वकारममतारामस्यमंगलानिमनस्विनी १ नशक्यसेवारयितंगच्छेदानींरवूत्तम शीघ्रं
चविनिवर्तस्ववर्तसवसत्याक्रमे २ यंपालयसिधर्मंतंधृत्याचनियमेनच सवैराघवशार्दूलध
र्मस्त्वामभिरक्षतु ३ येभ्य:प्रणमसेपुत्रदेवेष्वायतनेषुच तेचत्वामभिरक्षन्तुवनेसहमहर्षिभि।
भि: ४ यानिदत्तानितेस्त्राणिविश्वामित्रेणधीमता तानित्वामभिरक्षंतुगुणै:समुदितंसदा ५
पितृशुश्रूषयापुत्रमातृशुश्रूषयातथा सत्येनचमहाबाहोचिरंजीवाभिरक्षितः। ६

लवनानि ९ सन्तोक्रमेसन्नोमार्गे २२ देवेष्वायतनेषुदेवाल्पेषुप्रणमसेचचक्षिन्तिभिस्वमिव
तदेवाचाटवय: ४ गुणैःसहृतो: ५ मातृशुश्रूषयतिमाताचकेकेयी ६

रा॰
ग्रं॰
१०१

608

४२ विमावाग्युतानिनिताकनयारहीनाश्रुतिशोध: २४ भूतकार्यब्रह्मतनगतकारणोब्रह्मतत्पर्यः २५२८ उपसेन
पादयामासहोमार्थानिशोध:प्रनामयमारोगयम द्विपेपतिशोध: २९ वाह्यंवलिहोमस्यानाद्दहिर्भूतंलोक

पांतवनामविंतागामटंस्कारणपवासिनं ग्रग्निवीपुत्तथाभूमोमंत्राभ्यर्षिमुवचुता: २४ उपस्पर्शः
नकालेलमांतवतारयुनेदन सर्वलोकप्रभंत्रेलाभूतकर्तेनयषय! २५ येवशेषाः स्वयासेनवरहंत
वनवासिने इतिमाल्ये:सरगणानोथ श्रापियपासिनी २६ स्नतिभिश्चानद्रूपाभिरानचीपनलो
चना मलनेनसमपादायग्रात्मणेनमहात्मना २७ हावयामासविपिनारामगलकारणात् च्रु
तेश्चेतानिमाल्यानिसमिथश्चवसर्षपान् २८ उपसेपादयामासकोसल्पापरमोगना उपाध्याय:
सविधिनाहुत्वाशांतिमनामयं २९ हुतहव्यावशेषेणवाह्यंवलिमकल्पयत मधुदध्याक्षतैःसविधिना
हुत्वाशांतिमनामयं ततस्तेःस्वस्तिवाच्याद्विजास्तत: ३० वाचयामासधर्मसवनेस्वस्त्ययनक्रियां
ततस्तसेहिजेंदायरामंमातायशास्विनी ३१ दक्षिणांप्रददौकाम्यांराघवंचेदमब्रवीत् । यन्मंगलंस

वैदेहमंगलं २२

पाल्यादिवलिंसमस्तिवाच्यंस्वस्तिवाचनमृहिशमधादिभिःपल्लवितान् द्विजान्कृत्वा ३० रामस्यवनेस्वस्त्य
त्किंपेवंपरपावनेस्वस्त्ययनक्रियांवाचयामासेत्यन्वय: ३१ काम्योदक्षिणां ३२

१०१

१७ सर्वक्रव्यादसंबेधि भयं पुत्रक ते माभूदिति नयः १८ प्लवगाः वानराः दंष्ट्रावनमक्षिकाः गहनेतव ।
माभूवन्मासततरक्षा भल्लूकाः १९ ते तव भयं सर्वजातीयाः सर्वजातय इति पाठे कृष्णेतव इति फलिता

ग्रहोरा जेतयमसंध्येयां तत्तांवनमाश्रितं ऋतवस्तापिपहान्येमासाः संवत्सराल्लथा २५ कल्ला
सकाष्टास्तु तथा तव शर्म दिशंतु ते महावने पि चरतो मुनिवेषस्य धीमतः ९ तथा दित्याश्च देवाश्च
भवं तस्तु वेदाः सुदा मतस्मानापिशाम्याती रोझांणां कृतकर्मिणां ९ क्रव्यादानां च सर्वेषां माभूत्पुत्रक ते
भयं प्लवगमा हे श्विकादंशा मशकाश्च वे कानने १८ सरीसृपाश्च कीटाश्च मा भूवन्नाहने तव महा ।
द्विपाश्च सिंहाश्च व्याघ्राऋक्षाश्च दंष्ट्रिणः १९ महिषाः शृंगिणोरोद्रा न ते रक्षंतु पुत्रक नमांसभो
जनारौद्राये चान्यसर्वजातयः २० मा च तेहिंसिषुः पुत्र मयि संपूजितास्त्विह आगमास्ते शिवा
सतसिद्धाः न च पराक्रमाः २१ सर्वसंपत्तयो राम स्वस्तिमानापुत्रक स्वस्ति ते स्त्वांतरिक्षे
भ्यः पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः २२ सर्वेभ्यश्चव देवेभ्यो ये च ते परिपंथिनः शुक्रः सोमश्च सूर्यश्च धनद

पः ९ आगमाः मार्गाः नेकदिति … अभयाये णोवमक्तिः सर्वसंपत्तयः …
वामायेनिता फलमूलादिरूपा … पार्थिवेभ्यः पृथिवीभवसत्वेभ्यः २२ देवेभ्यः ये च ते प

२३

रा॰ अ॰ २५

थ्री ऐं तनयोद्दामरुद्ध्यास्त्रात्मैयतिऽश्वेतास्तत्रस्य ५० यदावाल्मीकेरपिवाणिनीयमयीभावात् उवाचेत्युक्तावपि
पुनरुक्तदिल्लोक्तिन्दोषाय ५१ संपितराजवर्त्मस्त्र प्राप्तराज्यमितियावत् ५२ मंगलैराज्ञो चितवस्त्राभरणै
आनम्यमूर्ध्निचाघ्रायपरिष्वज्य यशस्विनी ५० प्रवदत्तत्रमिष्टार्थैभ्राकृष्यामयपासर्वे अरोगस्त्व
वसिद्धार्थमयोध्यापुनरागमः ५१ पश्यामित्वांस्त्वंवत्ससंपितराजवर्त्मस्त मंगलैरुपसेपन्नोत्वम्
मादिहागतः ५२ वथास्त्वममनित्येवंकामात्संवर्धयविभो ५२ मयार्चिताद्देवगणाः शिवादयोमहर्षि
योऽस्त्रनुगणाः समोरगाः अभिप्रयातोवनस्यवनेचिरायतेहितानिकोत्वन्तदिशश्वराघव ५२ अतीववा
कृपानिशुणलोचनासमाप्यवस्वस्त्ययनंयथाविधि प्रदक्षिणांचापिचकारराघवंपुनः पुनश्चापि
निरीक्ष्यसमजे ५४ तयाकृदेवाचकृत्प्रदक्षिणोनिपीड्यमातश्चरणोपुनः पुनः जगामसीतानिल
यमहायशाः स्वराचवः प्रज्वलितस्त्वयाश्रिया ५५ इत्यार्षरामायणेअयोध्याकांडेपंचविंशः २५
अभिवाद्यतंकोसल्यारामः संप्रस्थितोवनं ज्ञात्वास्वस्त्ययनोमाताथसिहेवस्थितःस्थितः १

वधाः सीतायाः संवर्ढ्संवर्धयया हिभोगच्छभोभोइतिनिपातस्त्रामंत्रणे ५२ ५२ माचाप्रदक्षिणाकरणोर
ताथें ५४ देयाच्याग्नवान्तमिश्रयान्तिपीडनमस्कृत्य तयाश्रियामात्स्कृतमंगालजशोभया ५५ इतिरा॰

पंचविंशः २५ ६०४

609

हृषनाशेबहूपतिमिते ११ प्रार्थयानस्यप्रार्थेत्वामृतमभावः अनेनभाविमहप्रहेसस्यचतज्ञाने तत्रजयस्स
विता: १४ विक्रमःपादविक्षेपः १५ शुभमंगलंमंगलानामपिमंगलेइत्युक्तेविशेषः पुत्रस्यपिारक्षिशेषा
अतता:शेषाःस्यत्ततनामेतिकनकः १७ समालंभोविलेपनं सिद्धार्थोद्देष्टवीर्योविशल्यकरणीमित्य

हत्रनाशेसमभवत्तत्तेभवतुमंगलं यन्मंगलंसुपर्णस्यविनताकल्पयत्पुरा ११ अमृतंप्रार्थयान
स्यतत्तेभवतुमंगलं अमृतोत्पादनेदैत्यान्घ्नतोवज्रधरस्ययत् १४ अदितिर्मंगलंप्रादात्तत्तेभवतु
मंगलं त्रिविक्रमान्प्रक्रमतोविस्मारतलतेजसः १५ यदासीन्मंगलंरामतत्तेभवतुमंगलं ऋतवस्
सागरादीपावेदालोकादिशश्चता: १६ मंगलानिमहाबाहोदिशंतुशुभमंगलं इतिपुत्रस्यशेषा
श्चकृत्वाशिरसिभामिनी १७ गंधैश्चापिसमालभ्यराममायतलोचना ओषधींचसुसिद्धार्थांविश
ल्यकरणींशुभां १८ चकाररक्षांकौसल्यामंत्रैरभिजजापच उवाचापिप्रहृष्टेवसादुःखवशवर्ति

नुर्येनामिकांप्राघ्र्यंफलकीकृतमप्युभांस्वांचकार रताहेतत्वेनहसेवदंयेत्तर्थः १८ तांमंत्रैरतिशोपि
तोकर्त्तेजज्ञापमंत्रानितिशेषः उवाचापिमंत्रानितिशेषः जपोत्तरंसहष्टमपिमंत्रानुच्चारयामासेत्यर्थः
पुत्रवतन्मेप्राघ्रीनुसेथानेनरामस्यात्मसादर्थेप्रहृष्टेवेतिहर्षोपारमार्थ्योद्योतीः खवशः १९ नदेवाहे

रा० अ० १५५

सूनेन हिना सूनमिपापायमेन किंचित्संसारोऽप्यमित्रलोकव्यवहारोऽदर्शितः ७ सुखितेशामडः स्वजल
दृष्टमर्थानां वाक्यपारायणाहेममिवधनं सीतायाः इडः शेवनकप्पमेघाकालेन पिपासातीति पियाडः शिवनइति
विवर्णावदनत्वादिकमिति तद्द्वचितभगवतिकष्पममेडः स्वामसंवधात् तादृशापियोऽप्यभावाद्यव्यसे
नेसुमनष्याणांभ्रंशभवतीति डः शिवनइत्यादावपि डः शिवतइवत्येवार्थ इतिममभाति ८ वार्हस्पत्याहहस्य

विवर्णावदनेदृष्ट्वातेप्रस्विन्नममर्षणे आहडः स्वामिसंतमाकिमिदानीमिदंप्रभो ८ आघवार्हस्प
तः श्रीमान्युक्तः पृष्पेणराजवद् प्रोच्यते वाल्मीकिः श्रा रोः वेनतमसिडमेनाः ९ नतेशतशालाकेन
जलफेनुनिभेनच आहतेवदनंवल्गुवक्रेनाभिविराजते ९ वजनाभ्यांचमयाभ्यांशतपत्रनि
भेनत्वाचद्रहंसप्रकाशाभ्यांवीज्यतेननतवाननं ११ वाग्मिनोवंदिनश्चापिप्रहृष्टास्त्वांनरर्षभ
स्तुवंतोनाद्यदृश्यंतेमंगल्यैः सूतमागधः १२ नतेक्षौद्रंचदधिचब्राह्मणावेदपारगाः मूर्ध्नि

तिदेवताकृपुक्तः चेट्टेणेतिशेषः पुक्तस्तेनपुष्पेणाभिषेकइति ब्रह्मपुराणे प्रोच्यतेइत्यनयः जलफेनसंतोषे
विहायपडमेनालेकनाति ९ शतेशलाकायस्मिन्च्छत्रेतेनकजेणाहतेसत्त्वविराजतइतियोजनावल्गुअद्ध
१९ वजनाभ्यांवाल्वजनाभ्यांशतपत्रंपद्मंतत्समेनत्राणे ११ १२ क्षौद्रंदधिचतीर्थोदकमिश्रितमितिशे

६१०

पृ० भरोपीभिषिकस्पशिरःस्नातस्य ८

१०५

श्रामेमं यन्तोभयातिस्मतत्रहे तर्गुणावमा २ तत्सर्वं वनगमनरूपं तं तस्यात्स्वतस्यास्तरुपादितदेवयोवराज्या भिषेचनेस्थितमभूदितिवस्तुतः हलस्तामेयराहाराटेवैः हतमभिश्रमस्तोजयोदेशाकमितिशेषः ३ देवका यैकरणोहेतुः कृततत्त्वराजधर्माभिस्तत्वेचदैवैरेवराज्यप्रदानेनोपकृतत्वेनकृतज्ञतपातस्तज्जयाभिषेका दिषुं जानातिनाष्टशीश्रुतपवस्पष्टचेतनास्पष्टमितिः राजधर्माणांमातृवधादीनांप्रतीज्ञतीरामगमनमिति

विराजयन्राजसुतोराजमार्गंनरैर्वृतं हृदयान्याममथेवजनस्यगुणवत्तया २ वैदेहीचापितत्सर्वं न। शुश्रावतपस्विनी तदेवहृदितस्यास्याश्चयौवराज्याभिषेचन ३ देवकार्यंस्वसाक्षात्कृतज्ञासुप्रतेवना श्रभिज्ञाराजधर्माणांराजपुत्रीप्रतीक्षती ४ प्रविवेशाथरामस्तुस्ववेश्मसुविभूषितं प्रहृष्टजनसंपूर्णं ह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः ५ अथसीतासमुत्पत्यवेपमानाचतंपतिं अपश्यच्छोकसंतप्तंचिंताव्याकुलि तेंद्रियं ६ तांदृष्ट्वासहिधर्मात्मानशशाकमनोगतं तंशोकंराघवःसोढुंततोविवृततांगतः ७

शेषः ४ ह्रियासीतायकयामिदमन्यायेसमागतापितकृतंकथयामीतीलज्जयाऽवाङ्मुखत्वमिव ५ वेपमाना भर्तेविंचारहेतहर्षेनावाङ्मुखत्वादिदर्शनात्कंपमाना ६ सोढुंस्वकीयशोकं अन्येषामप्रकृतानां शोकजन। कंत्वस्तशोकानुपकार्यजनकं कृतंनशशाककततस्तद जेतरं सशोकस्तस्त्रकोकजनकंवस्तुविवृततांप्रकटता। यवेगजः यद्वासरामोविवनाभिप्रायमनामानश्रृङ्गम्नकंसभावोपमापाप्स्यहेतुस्त्रवतोरसीतानाग्रियाट्टहेद।

विद्यप्राकि... ११२

अन्यो नामिप्यस्य गुणान्सीता यायात्संततम्महोना भूदिति विविधगुणाकीर्तनं नसंवाधयति अलेभ्यादियनक्र
मेणाहं तनाऽदृष्टं दृष्टं प्रवाजनमागतं ततम्मया ॥ १०२१ नृपेणापृष्ठेन प्रस्तावितन्ममाभिषेके सज्जे सति नपा
घसमयः प्राचीनो वरसंकेतः प्रचोदितः प्रवर्तितः तेन प्रवर्तितेन राजा धर्मेण धर्ममार्गेण प्रतिनिर्जि

तः लेमहतिसंश्रुते धर्मज्ञे धर्मचारिणि ॥ श्रुणाज्ञानकिये नेदं क्रमेणायागतेमम २० राज्ञामसत्र
तिज्ञेन पित्रा दशरथेन दैवे कैकेय्यै मम मात्रे तत्प्रदत्तौ महावरौ २१ तयाच मम सज्जे स्मिन्नभिषेके
नृपोद्यते प्रचोदितः सत्समयो धर्मेण प्रतिनिर्मितः २२ चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं दण्डके मया
पित्रा मे भरतश्चापि यौवराज्ये नियोजितः २३ सोहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनं भरतस्य
समीपे ते नाहं कथ्यः कदाचन २४ ऋद्धियुक्ता हि पुरुषा न सहन्ते परस्तवं तस्मान्न ते गुणाः क

तः सर्वदा कृतः २५ अस्मिन्प्रकृते किं तत्राह चतुर्दशेत्यादि पित्रा दत्तरनिर्जित पितृनियोगेन आचावरपालन
रूपेणा भरतश्चादितीय पावरपालनरूपा पितृनियोगेन यौवराज्ये नियोजितः भये तिशेषः ज्येष्ठा त्वां विनाता
स्य तल्लाभासंभवात् २६ अथ सीतायाः शृद्धैः वसितोस्मद्वजनककृद्दिसमदिशयते भरतस्य त्यादिना न कथ्यो

श्रेणीमुख्याः परिषन्मुख्याः सर्वे अन्तकान्तरविशेषः ४४ पुष्यरथः लीलागमनप्रयोजनो रथो न तु युद्धार्हः
सर्वेषु तादृक् पुरपो निर्जितमिव राज्ञोऽग्रे भवति तस्मिन्स्तस्मिन्नभिषेकाय आरोहतीति नो चेदर्शनेन गच्छति ४५ हस्ती
हस्तमेव प्रभा गिरिरिव श्रेष्ठ ४६ भद्रासने परस्कृत्य सृजायुक्ते यथा भवति तथा गृहीता याति तेन पुरः संस्थरा

न त्वाऽद्य हस्तिपः सर्वाः श्रेणीमुख्याः स्वभूषिताः अनुव्रजितुमिच्छन्ति पौरजानपदास्तथा ४४ चतुर्भि
र्वेगसंपन्नैर्हयैः काञ्चनभूषणैः मुख्यः पुष्यरथो युक्तः किं न गच्छति तेऽग्रतः ४५ न हस्ती चाग्रतः श्री
मांस्तव लक्षणपूजितः प्रयाणे लक्ष्यते वीर कृष्णमेघगिरिप्रभः ४६ न च काञ्चनचित्रं ते पश्यामि
प्रियदर्शन भद्रासनं पुरस्कृत्य यान्तं वीर पुरःसरं ४७ अभिषेको यदा सज्जः किमिदानीमिदं तव अ
पूर्वो मुखवर्णश्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते ४८ इतीव विलपन्तीं तां प्रोवाच रघुनन्दनः सीते तत्रभवांस्तातः प्र
व्राजयति मां वने ४९

मेव काञ्चनं पश्यामि ४७ यदाभिषेकः सज्जः इदानीं तस्मिन्नेतस्मिन्वर्तमानकाले इत्यराज चिह्नाभावः मुखवर्णा
भावः अपूर्वः कारायन न प्रहृतः हर्षकाले हर्षाभावश्चेति इदं किमित्यर्थः ४८ विलपन्तीं दुःखेन भाषमाणां तन
त्रभवान्पूज्यस्तातो दशरथः अत्रभवतत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थौ ४९

वा॰ रा॰ १०

612

तेहेनामात्र प्रपकेन मायेनप्रकृष्टः स्नेहः प्राणयः संभोगः सेवाअन्नपानादी विशेषप्रदानो ३२ धात्रा प्रवेणाचमां मे प्राणोः प्राणेभ्यःप्रियतरो ३३ ३४ विपर्यये शीलादिविपर्यये ३५ जनान्प्राकृतान् सर्वं

वं दितथ्याम्रतेनित्यंयाःशोषाममसातरः ३१ स्नेहप्रणयसंयोगैः समाहिममातरः ३२ भ्रात्र पुत्र समोचापिदृष्टवोचविशेषतः त्वया भरत शत्रुघ्नो प्राणोःप्रियतरो मम ३३ विप्रयेचनकार्ते। यो भरतस्यकदाचन सहिराजाच्चवेदेहि देशस्यवजेल्लस्यच ३४ आर्यादित्वाहि शीलेन प्रयनेन्मो पसेविना राजानःसंप्रसीदन्ति प्रजाकप्पे विपर्यये ३५ भ्रमसानपि प्रजानहितजनस्यहितकारिणा समर्था सप्रसहेतिजनानयिनराधिपाः ३६ मातव सहकल्याणिराजः समनवर्तिनी भरत स्मरतां धर्मसत्यव्रतपरायणा ३७ अहं श्रिमिष्यामि महावनं प्रिये त्वयाहिवस्तव्यमिहैवभामि नि यथाव्यलीकं कुरुषेन कस्यचित्तथात्वयाकार्यमिदं वचो मम ३८ इत्यार्षे रामायणे अ॰ षष्टि

थले शानीनानितियावत ३९ ३० यथाकस्यचिन्म दवमोव्यलीकतेन अन्नतेनकुरुषेत थेदमपिमेवच कार्यञ्चनहेयमित्यर्थः वचमोन्नतन्नकरणेचानन्हानेभवति ३८ इतिरामायेरामायणातिलके अ॰ षष्टि

अहं तेनान्वक्तव्यो विशेषेण कदाचनेति प्राचीनः पाठः कतकेन दर्शितः अहमस्मत्स्वरूपं तेन तया विशेषेण विशिष्य कदाचन कदापि नान्वक्तव्यः सखी भिर्वर्जिता प्रसंग इति शेषः मरतस्यात्र तयत्यन्वक्तव्यः नन्वहेतस्य न्वहल्लतयेति मत्स्वरूपवर्णनं चतत्सप्रतिकूल मितिभावः नापि तेन तेन मन्तव्या विशेषेण कदाचनेत्याधुनिकपाठस्तु न तत्पाठमत्कारि विशेषेण भर्तव्या किंतर्वेधसाधारणेन तथैवं न्वहल्लतयेत्यमराद्रे

अहं तेनान्वक्तव्यो विशेषेण कदाचन अनुकूलतया शक्यं समीपे तस्य वर्तितुं २१ तस्मै दत्तं नृपतिना यौवराज्यं सनातनं संप्रसाद्यस्त्वया सीते नृपतिश्च विशेषतः २२ अहं चापि मनज्ञाता गुरवः समनपाल्यन् वनमद्यैव यास्यामि स्थिरी भव मनस्विनी २३ याती मपि च कल्याणि वने मुनि निषेविते व्रतोपवासरतया भवितव्यं त्वयानघे २४ काल्यमुत्थाय देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि वंदितव्यो दशरथः पिता मम जनेश्वरः १० माता च मम कौसल्या वृद्धा संतापकर्शिता धर्ममेवाग्रतः कृत्वा

त्वत्तो संमानमर्हति २५ वंदितव्याश्च ते नित्यं याः शेषा मम मातरः स्नेहप्रणयसंभोगैः समा हि मम मातरः १६ धर्मो नान्योऽस्ति मामकः सुहृद्भ्यो वा २७ २८ प्रेयसी भ्रातृपुत्रसमौ च ते प्राणैः प्रियतरौ मम वा २९ नाज्ञान्मापि...

पेदेवमेतानपि श्रुतिमिह लोके अत्र परलोके च नाविंगांगतिः किं तेकः पातिरेव सदा गतिः ६ अतोय

दित्वमिति मत्वा तो ऊशाद्येनेन पमामेवागमिष्यामि न चतेऽ स्वदस्यामीति षमितं ७ स्त्रिया भर्ता मनसा

हसैक पमित्यत्नातिशीघ्रो नाम स वाक्येपालेचनेन रोषं च वह्निरुक्तस्त्वम् न्का विश्वोवि: शोको मानव्ययन्त्रहे

तु गर्भ दिशो वृणोवी रो तिल्ल वीस्तत्स्पद्ये लोके त्वायनाय अन्यथा ऊतस्तत्वानि विविध निरन्न मागश्रयोज

कं पापं च मयापितन्न विधत्ते न भक्त भोगाया मयावने किं प्रयोजनमत आह भक्त शोषमदकमिव यथाद्र

परितं प्रस्थितो दुर्गं वनमद्य वराय च अग्रतस्ते गमिष्यामि मर्दयन्ती कुशकंटकान् ७ ईर्ष्यारोषं बहिष्कृ

त्य भुक्त शेषमिवोदकं नय मां वीर विस्रब्धः पापं मयि न विद्यते ८ प्रासादाग्रैर्विमानैर्वा वैहायसग

तेन वा सर्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते ९ अनुशिष्टास्मि मात्रा च पित्रा च विविधाश्रयं ना

स्मि संप्रतिवक्तव्या वर्तितव्यं यथा मया इत्यनेन पापितशोषकं मेऽस्तीति इमदकमनवर्णनयमेव तथाहमपि त्वया नेयेव तत्र त्व माला

दिति रटहासो किः ८ अतोपि मेव नगामनमेवोचितमित्याह प्रासादाग्रैर्विमानैर्वापर्त्तिप्रतिशोषः वैहाय

सगतेन आकाशगामनेन नऽपल्लत्तितामिमायद्यसिद्धापत्त्यपतिरोषः सर्वावस्थागता भर्तुः अपीतिशोषः

विस्त्रोरभक्तिकावस्यामवीवस्यातिगीयतइतइत्यभिधानात् तो भातस्यानपवश्राईषट्टतः सकलभर्तृपा

मेरहितस्याविपत्सु ःपादच्छाया पादसेवनमेव तरथमीमेत्तपाभिन्न पाविशिष्यते अधिकं भवति छाति

एवं रामेणारण्यगमने निषिद्धा मामपि वनवासः एव धर्मतो न्याय्य इति सीताह एवमित्यादि प्रणयात्स्नेहा
देव संक्रुद्धा कथमेवं मम शठवत्कथयसीति मादृशीं मर्षवती १ एवामर्षो दर्शयते किमिति लघुतया तुच्छतयाल्ले
वनेन इदं किं भाषसे किं च हे नरवरोत्तम त्वया यदुक्तं तत् श्रुत्वा मे मम अपहास्यं प्रतिभाति तेऽल्पा लोऽजाय
ते २ यत्त्वयेरितं तत् वीराणां राजपुत्राणां अनर्हमयशस्यं चातो न श्रोतव्यः श्रोतुमयोग्यं ३ उक्तमेवार्थं स्पष्टयति आह आर्यपुत्रेत्या

एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् १ किमिदं भाष
से राम वाक्यं लघुतया ध्रुवं त्वया यदपहास्यं मे श्रुत्वा नरवरोत्तमे २ वीराणां राजपुत्राणां शस्त्रास्त्रवि
दुषां नृप अनर्हमयशस्यं च न श्रोतव्यं त्वयेरितं ३ आर्यपुत्र पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्नुषा स्वा
नि पुण्यानि भुंजानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते ४ भर्तुर्भाग्यं तु नार्येका प्राप्नोति पुरुषर्षभ अतश्चैवाह
मादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ५ न पिता नात्मजो नात्मा न माता न सखीजनः इह प्रेत्य च नारीणां

दिपित्रादयः स्वानि पुण्यानि स्वस्वकर्मफलानि भुंजानाः स्वं स्वं भाग्यं तदनुष्ठितं कर्मैवोपासते उपजीवंति न तु
शश्वदनुष्ठितं तत्तेषां सहाधिकाराभावात् ४ एका नारी तु भर्तुः सहाधिकारात् भर्तुर्भाग्यं भर्त्रनुष्ठितं
कर्मफलं प्राप्नोति अतः स्ववचनाभावादपि नेव वनोऽपि वासे अस्मत्कर्मणि सहाधिकारादहमपि वने वस्तव्य

वासुदेवाः जनककोऽहम् १९ अभिषेके कविष्यामिता सप्तमितीर्थिति शेषः १९ वर्षसहस्राणि शतं वा त्वया सह
वसतो ते शोभाति क्रमेण वनवासरूः विनवत्स्यामि किं तत्त्राणमित्रुतावेतकालेनेष्यामीति भावः स्वर्गोऽपि न मे म
तः त्वया विनेति शेषः तदेवाविहाणाति स्वर्गेऽपि चेति २०।२१ मृगैराघुते मृगैरासमेत नाधकतेगुके वानरवारणैश्च

दृष्ट्वं सर्वत्र निर्भीता त्वयानाथेन धीमता हंसकारण्डवाकीर्णाः पद्मिनीः साधुपुष्पिताः १९ सह त्वया
विशालाक्ष रंस्ये परमनन्दिनी एवं वर्षसहस्राणि शतं वापि त्वया सह २० व्यतिक्रमं न वेत्स्यामि स्वर्गोऽपि
हि न मे मतः स्वर्गेऽपि च विना वासो भविता यदि राघव २१ त्वया विना नरव्याघ्र नाहं तदपि रोचये अहं गमि
ष्यामि विनं सुदुर्गं मृगयायुतं वानरवारणैश्च वने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे तवैव पादावुपगृह्य संम
ता २२ अनन्यभावामनुरक्तचेतसं त्वया वियुक्तां मरणाय निश्चितां नय स्व मां साधु कुरुष्व याचनां नातो
मया ते गुरुता भविष्यति २३ तथा ब्रुवाणामपि धर्मवत्सलो न च स्म सीतां नृवरो निनीषति उवाच चैनां बहु
सन्निवर्तने वने निवासस्य च दुःखतां प्रति २४ इत्यार्षे रामायणे श्रीवाल्मीकीये अ- समवि

पुत्रमिति शेषः सेमताहेति शेषः त्वदानुवर्तिनीति यावत् २२ त्वया वियुक्तामित्यादि त्वद्वियोगे मरणा
विषयनिश्चित मतिं याचनां मामिकां वनानुगमनयाचनां साधु कुरु चरितार्थी संपादय मया क्रियमाणा

मङ्गलपदे शोप्येवमेवेत्याह सुत्रशिष्टेत्यादि विविधाश्रयेनानाविभावसंभर्त्तिनित्याश्रयं अवगिष्टास्मि अतो
भवतीमयायस्यावतितव्यतथासप्रतिनोवक्तव्यास्मिनोपदेष्टव्यास्मि १० पदेवमतोहमितिगमिष्यामित्वमुल्ला
मनमानितिशेषः ११ त्रीनल्लोकानचिंतयंती त्रैलोक्यैश्वर्यमप्यगणयंती पतिव्रतेयत्यासहवासरूपंव्रतं

अहंदुर्गंगमिष्यामिवनेपुरुषवर्जितं नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलगणसेवितं ११ सुखंवनेनिवत्स्या
मियथैवभवनेपितुः अचिंतयंतीत्रींल्लोकाश्चिंतयंतीपतिव्रतं १२ शुश्रूषमाणातेनित्यंनियताब्रह्मचा
रिणी सहरंस्येत्वयावीरवनेषुमधुगंधिषु १३ त्वंहिकर्तुंवनेशक्तोरामसंपरिपालनं अन्यस्यापिज
नस्याहंकिंपुनर्ममानद १४ साहंत्वयागमिष्यामिवनमद्यनसंशयः नाहंशक्यामहाभागनिवर्तयितुम
द्यवै १५ फलमूलाशनानित्यंभविष्यामिनसंशयः नतेदुःखंकरिष्यामिनिवसंतीत्वयासदा १६ अ
ग्रतस्तेगमिष्यामिभोक्ष्येभुक्तवतित्वयि इच्छामिपरितःशैलान्पल्वलानिसरांसिच
द्रष्टुं सर्वत्रनिर्भीतात्वयानाथेनधीमता १७

चिंतयंतीश्रुयेत्तमाणा १२ ब्रह्मचारिणीतिपुस्मरणशीला नियताव्यपदिष्टनियमयुक्ता मधुगंधिषुमकरंदस
रभिषु १३ अन्यस्यापिजनस्यानदेकशरणस्यैवसमस्यापि १४ निवर्तयितुंशक्यान्यायमानानुगमनतामनुवर्त्या
किं वक्तव्यमित्यर्थः अभिप्रायः उपलाक्षितंवनंगंतुमितिशेषः १५ दुःखंकरिष्यामितिवचनेनानादिव्ययेतिशेषः त्वा
यासहवासेकियत्ताविनश्यतीत्युःखमपिकायाप्रियस्याधिवेनकदापिदुःखंहिततवामिपरम्परापिनकरिष्यामि।

मंगाहनेयंकावलेवडकाले हेतः निर्गंगाजे निम्नस्य युक्तमिति शेषः ९ हकवाकर्वनऊऊटः सरटइत्यम्येनिस्याः
किंनीनोदकाः अरवतिमयनमासांतः १० स्वयंभग्नास्सयेपतितशीर्णपर्णमयशय्यास्थितियावत अमवि
देनदिवाफलानायानयनश्रमविघ्नेनसंपततेवनवासिनाजनेनेतिशेषः तेनतवापिसश्रमस्तदेवश्रामनेयैति

कीडमानाश्वविसवामताःपूर्वेतथाम्रमाः दृष्ट्वासमभिवर्ततेसीतेडः खमतोवने ८ सयाह्वाःसरित
सैवपंकावनसत्तकृत्तराः मतेरपिगजेनितमतोडःखतरेवने ९ लताकेटकसंकीर्णाः हकवाहतपना
दिकाः निरयाखमटःखाश्रमाशीडःखमतोडःखतरेवने १० सप्पतपर्णाप्यासवयंभग्नाखभूतले
रात्रिषुश्रमविघ्नेननस्माडःखमतोवने ११ अहोरात्रंवसतोघःकर्तव्योनियतात्मना फलैर्हत्तावपति
ते सीतेडःखमतोवने १२ उपवासश्चकर्तव्योयथाप्राणेनमैथिलि जटाभारश्चकर्तव्योवल्कलांबरधा
रणं १३ देवतानांपितॄणांचकर्तव्यंविधिपूर्वकं प्राप्तानामतिथीनांचनित्यशःप्रतिपूजनं १४ कार्यंत्रि
रभिषेकश्चकालेकालेचनित्यशः चरतानियमेनेववतस्माद्
समयेनित्यमिति १४ हत्तावपतितैःहतेभाःस्वय
मेवपतितैः अहोरात्रेत्रान्तःसायं १२ यथाप्राणेनयथावलानसारेणकेशसंस्काराभावाज्जटाभारकरणं १३ प्रतिपूजनं
कार्यतिननरयोमामयीसंपादनत्वेनप्रोषान्वितः १४ कालेप्रातःकालादौनियमेनेवचरतांकालज्ञेयंऊर्वेतोषित्रिरभि

त्रिरभिषेकःकार्यः त्रिषवणस्नानंकर्तव्यमित्यर्थः १५ इष्वष्टाःइष्टाभ्यर्थाः विधिः॥

615

तद्याख्यायमुक्तं ननिनीषति स्मननेनतमेवकृत्वि अतपवास्यास्यातिवर्तनेनिवर्तनरूपप्रयोजननिमित्तंवने
वासमुडःखजनकतांप्रतिसतसंभवतवद्धहेत जानमेवाचसइति ननेतेऊरुतेबुद्धिंननेतेऊरुमहव १२म
हाऊलीनेनसाधुकिःसर्वाकांगीकारप्रयोजनइहैवस्थितायपामेममनसःसुखंभवतितथामदाममनम

सपवबुवंतीसीतांधर्मज्ञोधर्मवत्सलः ननेतेऊरुतेबुद्धिंवनेडःखानिचिंतयन् १सांत्वयित्वाततस्तांत
वाष्पदूषितलोचनां निवर्तनार्थंधर्मात्मावाक्यमेतदुवाचह २सीतेमहाकुलीनासिधर्मेचनिरतासि
दा इहाचरस्वधर्मंत्वंयथामेमनसःसुखं ३ सीतेयथात्वांवक्ष्यामितथाकार्यंत्वयाबले वनेदोषाहि
बहवोवसतस्तान्निबोधमे ४ सीतेविमुच्यतामीषावनवासकृतामतिः बहुदोषाहिकांतारंवनमि
त्यभिधीयते ५ हितबुद्ध्याखलुवचोमयैतदभिधीयते सदासुखंनजानामिडःखमेवसदावनं ६ गि
रिनिर्झरसंभूतागिरिनिर्दरिवासिनां सिंहानांनिनदाडःखाःश्रोतंडःखमतोवनं ७

दिवसपर्यंतेचरधर्ममेवावरेहियतोवनेबहवोदोषाःकेसाश्रुतोमडकंकार्यमित्यन्वयः ४ कांतारंगहनंवा
डष्प्रवेशंवनंबडदोषमित्यभिधीयतइतियोजनातम्मइरणादिप्रयासोनिकरत्यर्थःसदासर्वकालेसखंव
नेनास्तिसातंबलवंदनभवतिकिंतुडःखायअतोवनंडःखंडःखजनकं ७ विसवाःनिःपंकाःदष्टामनसं

वनेव सत्यसंतां वासंमतितयायेदोषाः कीर्तिताः स्तानमोअनिशगणानेव विदितोऽहं तव स्नेहेन पुरस्कृतात्वचिद
सहेषु स्थेनेन तव तत्संहविषयस्मदोषापदार्थानंकापीतिभावः यदायतस्त्वहेषयकस्नेहे नागगाऽस्यपुः २ तदे
वाहस्मगाऽस्यादि ३ अदृष्टपूर्वेनानवकरूपयेयांतत्वान रूपंदृष्ट्वेति स्यानेहयिके शानवप्रकीर्णितिमायाधेषामन
वरेकात्वत्स्मरणेनभयंनेयांमाज्ञात्वदर्शनेनभयाम्मित्यर्थःसिंहमिति षनितनवसर्वहि विभ्यतिश्रुनेयद्वीपोदे।

एतत्तव वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता प्रसक्ताश्रुमुखी मंदं वचनमब्रवीत् १ ये त्वया कीर्तिता दोषा
वने वस्तव्यतां प्रति गुणानित्येव तान्विद्धि तव स्नेहपुरस्कृता २ मृगाः सिंहा गजाश्चैव शार्दूलाः शरभास्तथा
चमराः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ३ अदृष्टपूर्वरूपत्वात्सर्वे ते तव राघव रूपं दृष्ट्वापसर्पेयुस्तव
सर्वे हि बिभ्यति ४ त्वया सह च गंतव्यं मया गुरुजनाज्ञया त्वद्वियोगेन मे राम त्यक्तव्यमिह जीवितं ५ नहि
मामन्तस्मीपस्थामपि शक्रोऽपि राघव सुराणामीश्वरः शक्तः प्रधर्षयितुमोजसा ६ पतिहीना तु या नारी
न सा शक्ष्यति जीवितुं काममेवंविधं राम त्वया।

तिमर्दी इत्तिक्रमयाँ अनितः ५ गुरुजनाज्ञया ऽऽयं सीतामम स्वता
क्षयेवा न्यानासदोतिस्वचितु पित्रा या ज्ञया ऽक्रमेणातत्त्पित्राधात्तया च त्वद्वियोगेनहेतुना ५ श्राषोपिलोको
क्तो ६ एवंविधपतिहीनायाजीवनमशक्यमित्येवरूपं तयादर्शितं भरतानुकूलतयाचवासस्थितापदेशनश्रुतो
हेतयासहयासामितु पदिष्टभरतानुकूलोनस्यातमशक्यत्वादितिभावः केचिन्न एवं विधंवनवासदुःखं का

616

शंखाद्याहृतिः वेषामित्यनेनाक्तकारणाद्दुःखमश्नुते १६ तेनात्मपदार्थेन यथाहारैः यथाल्पाहारैः १७ ति
मिरेणातिविषितिशेषः १८ बहुरूपाः सरीसृपाः संति ते च मार्गमध्ये दर्यां संचरंती १९ निलयं नेवासस्थानं नदीवक्र
दिल्लगातयः आकलेयत्वेनेनता चिवारणासामर्थेषु नित्तं २२ व्याकुलप्राखेश्वयथायोगं दमेघकश्मकाप्रा

यथाल्पवेनकान्तयः संतोषस्तेन मैथिलि यथाहारैर्वनचरैस्सीतेदुःखमतो वनं १ अतीववातस्तिमि
रेभ्यश्चाचाति नित्यशः भयानि च महांत्यत्र अतोदुःखतरं वनं १८ सरीसृपाश्च बहवो बहुरूपाश्च भा
मिनि चरंति पथि ते दर्पात्ततो दुःखतरं वनं १९ नदीनिलयनाः सर्पा नदीकुलगामिनः तिष्ठंत्यावृत्य पं
थानमतो दुःखतरं वनं २० पतंगा वृश्चिकाः कीटा दंशाश्च मशकैः सह बाधंते नित्यमबले सर्वं दुःखमतो व
नं २१ द्रुमाः कंटकिनश्चैव कुशाः काशाश्च भामिनि वने व्याकुलशाखाग्रास्तेन दुःखमतो वनं २२ काया
क्लेशाश्च बहवो भयानि विविधानि च अरण्यवासे वसतो दुःखमेव सदा वनं २३ क्रोधलोभौ विमोक्तव्यौ क
र्तव्या तपसे मतिः न भेतव्यं च भेतव्ये दुःखं नित्यमतो वनं २४ तदलं ते वनं गत्वा क्षमं न हि वनं तव विमृ
शन्निह पश्यामि बहुदोषकरं वनं २५ वनं तु नेतुं न कृता मतिर्यदा बभूव रामेण तदा महात्मना न तत
पो स्य वाक्यं २२ २३ भेतव्ये भेतव्यविषये २४ अलं गत्वा अलंभावितव्यमित्यर्थः विमृशन्दोषान्विचारयन् नाम दोषा
निह पश्यामि पश्यामि बहुदोषकरं वनमिति श्रीमोविशेषः २५ रामेण यदा वनं नेतुं मतिर्न कृता बभूव तदा सी...
वनं च कारतत्ताहेतोरिदमब्रवीत् २१ इति तिलके मुख्यांशः ५१ २२

द्विरेवार्येति किलेति निश्चयेन वनवासे वह्वाउःखानि सेहीति निश्चितं आत्मामेवत्त्रापि नात्पक्तनाम्नाभिरज्जिते दिपुः
पुत्रोत्सेवः ताहित्यवशात्माप्यते ग्रंत्त्रपत्तय प्रकारणाभावे पितङ किंतस्मयापि माद्विहि वनवासङ्ः विदर्शनानिवर्त्तनो
येतिध्वनितं १२ नवुलसणज्ञोनात्रमोभवेमत्त्राहत्कन्यपावेति भिन्नित्रापाःशामहत्तायाःशामवदाचाराप्यास्ता यस्या
स्तपोपुत्रकतेनतस्याश्रमोनस्तेभवतीतिभावः १३ अत्रममिहेत्युत्तरश्लोकाननापि इहत्राग्निनपहेसूर्वमेवत्वं समयावा
त्रुवारेवनवासस्यलीलार्थवनवासस्यकोत्तितेहि सहत्वया नप्रतिषमाद्दितः श्यात्मस्वयासहवनमात्मनेकात्ति
प्रसादितमवैपूर्वैतंमेवकुलिये प्रभो गमनेवनवासस्यकोत्तितं हि सहत्वया १४ कन्तत्त्वणाहंभद्देनेगम
नेमविराध्व वनवास स्यप्रहस्यममचर्याहिरोचते १५ पुहात्मनेमभावाद्दिभविष्यामिविकल्या
पा भर्तारमनगकृतीभर्तीहिपरदेवतं १६ प्रेमभावेहिकल्याणःसंगमोमेसदात्वया कृतेहिभूपा
तेहिनिश्चयेनरविज्ञानीहीतिपोषः १७ हेराघवत्तेमदेशग्रहेगमनेप्रतिकूल तेषुणाशात्माणनोपयशोत्रि
लाणाक्लिवनेवासोयसनाहदासपुत्रस्यतवचर्याप्युसुखामम्रोचतेहि नाहंपात्मपरस्यतवचर्याररहोवथा
दिह्रूपामपारोचतेममवंधेननवशाभर्तस्थेप्यंतेहिपतिरितिशूढ १८ प्रेमभावाद्धतात्मनेनगाकृतीविकल्पया
भविष्यामीत्यनयशयाविनात्रस्थितोहिलोकःकल्याणसंभावयिष्यातीतिभावः १९ प्रेमभावेस्त्वापारीरोत्तरय
विशेहपियस्लोके पीतियावत मयासहसंगमःकल्याणःदिव्यसखेहेतःश्रमपहसंगमस्यकल्याणत्वेकेम्नि

अथापि वनस्य दोषन्ते पिवनेत्वयावस्तव्यं किलेति ब्राह्मणानां सत्येव चनं पूर्वं पितृगेहे निवसं त्वामयाश्रुतं अ
तोऽवश्यं भावित्वात्मम वनवाससत्वदोषगणने तिभावः ८ तदेव पुनर्दृढयति लक्षणैर्भ इति सामुद्रिकलक्ष
णविद्भिः वचनैर्वनवाससंपादकत्वलक्षणसत्ता विषयकवचनै निश्चमेव इतः श्रुताणि ९ सवनवासस्य दोषः ब्रा
ह्मणोक्तोऽमयाश्रावः किल भावित्वान्यथाभावाभावात् तथात्वया सह यास्यामि इदमन्यथा न कथमपि
मथान भविष्यतीत्यर्थः अत्रात्मपर्यायादेशशब्देन ब्राह्मणोक्तित्वद्यैव तव सर्वा तथामित्यादितिसूचिते

अथाप्यवमहाप्राज्ञब्राह्मणानां मयाश्रुतं पुरा पितृगेहे सत्यं वस्तव्यं किल मे वने ८ लक्षणिभ्यो द्विजा
तिभ्यः श्रुत्वाहं वचनं गृहे वनवासकृतोत्साहा नित्यमेव महाबल ९ आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यः स
मया किल सा त्वया सह भर्ताहं यास्यामि प्रियनान्यथा १० कृतादेशा भविष्यामि गमिष्यामि सह त्वया
कालश्चायं समुत्पन्नः सत्यवान्भवतु द्विजः ११ वनवासे हि जानामि दुःखानि बहुधा किल प्राप्यन्ते नि
यतं वीर पुरुषैरकृतात्मभिः १२ कन्यया च पितुर्गेहे वनवासः श्रुतो मया
किंचावतारकारणमयं कालिको
येन वादेशपाय तन्नराविशेष कौलिकस्यादेश इति सुनितं ९ तदेवाह कृतादेशाश्रुतञ्जेता ताश्रुतप्या श्रुतिज्ञा वा
चरणाभावे दोषाभावो ममापि तवेवस्यादिति भावः अनुत्वया सह गमिष्यामि स्मृतस्य त्रैः सेवा सः पूर्वकल्पि
तवनवासस्येति शेषः द्विजः इति जातिनिर्णयेण अत्र हि निश्चयदेनरावणोऽपि तेन यस्कं तदीय तेनोक्तं लक्षणी।

समं सं विश्वा प्रतिमीता सेवा प्रणयात् स्नेहात् अभिमानात् पतिं चिक्षेप नरहसित्वा सीता आदि प्रकुलसकुलवच
नाहे इत्येवं रूपं परिचिक्षेप वचनं कृतवती २ पुरुषविग्रहं आकारेण पुरुषं क्रियया त्स्त्रियमेव त्वं जामा
तरं प्राप्य मे पिता किं मन्यत इति वनं नेतुमज्ञानाद्धानि मिथिलाधिपः यदि जानीयात् तदा त्वन्मे पतये न दद्यादिति शेषः ३ यदि
मां विहाय भवान् गमनं आरंभते तु निवह मायेण स्वरूपं तदा यदि लोको वदति रामे परं तेजो नास्ति तपतीति दिवा

सा तमुत्तममेवं विश्वासी सीता विप्रलब्धवत्तसं प्रणयाच्चाभिमानाच्च परिचिक्षेप राघवं २ किं त्वा मन्यत वैदेहः
पिता मे मिथिलाधिपः राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहं ३ अनृतं बत लोकोयमज्ञानाद्यदि
वक्ष्यति तेजो नास्ति परं रामे तपतीव दिवाकरे ४ किं हि कृत्वा विषण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते यत्परित्य
क्तुकामस्त्वं मामनन्यपरायणां ५ द्युमत्सेनसु[illegible]तं वीरं सत्यवन्तमनुव्रतां सावित्रीमिव मां विद्धि त्वमात्म
वशवर्तिनीं ६ न त्वहं मनसाप्यन्यं द्रष्टास्मि त्वदृतेऽनघ त्वया राघव गच्छेयं यथान्या कुलपांसनी ७

करे नास्तीति वदति तदज्ञानात् विज्ञादितमनृतं तेभविष्यतीति शेषः वनेति विविक्ते देशे अतिशयपर्यंजक तथा च त्वन्न पद
त्वादिनदोषः ४ किं हि कृत्वा किं मनसि विचार्य भयं विषण्णः प्राप्तविषादः ५ द्युमत्सेनसुतं सत्यवन्तमनुव्रतां
पत्नीं सावित्रीमिव मां विद्धि ६ यथान्या कुलपांसनी अन्यं पश्यति एवं अहं मनसाप्यन्यं न द्रष्टास्मि त्वदृते

रा० ११९

618

११९

ज्ञात्मणानां मखोनपुण्याः किल श्रूयते इति यत्तत्कार्यं प्रतिपादका श्रूयते १८ तां श्रुतिं पठन्ति इहेति याः स्त्रीः पितृभि पितृपितामहमात्रादिभिर्यस्माद्भिः स्वधर्मेण स्वसजातीयकस्मै दानधर्मेणोदकाः स इहलोके च तस्यैव व त्वभावे पितृस्यैव भवतीति १९ एवं श्रुतिमिमां यतो नित्यस्यैव धर्मे सिद्धे सतीत्यर्थः अस्मान्निर्गमात् सकाशीयामस्य तामित्यस्याविवरणपतिव्रतामिति १९ महाबाहुः स्वयोः समं प्रस्यैव विवरणे समानस्य खड्गः शविनीने तद्वन

यदि मां दुःखितामेवं वनं नेतुं न चेच्छसि विषमग्निं जलं वाहमास्थास्ये मृत्युकारणात् २१ एवं बहुवि धं तं सा याचते गमनं प्रति नानुमेने महाबाहुस्तां नेतुं विजनं वनं २२ एवमुक्ता तु सा चिन्तां मैथिली समुपागता स्नपयन्तीव गामुष्णैरश्रुभिर्नयनच्युतैः २३ चिन्तयन्तीं तदा तां तु निवर्तयितुमात्मवान् ॥ क्रोधाविष्टां तु वैदेहीं काकुत्स्थो बह्वसान्त्वयत् २४ इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥
सान्त्व्यमाना तु रामेण मैथिली जनकात्मजा वनवासनिमित्तार्थं भर्तारमिदमब्रवीत् १

मितिशेषः २० न चेच्छसि नेतुं नेच्छसीत्यर्थः २१ नानुमेने नानुमेने दुःखं अनुमतो हेतुर्विजनत्वं स्नपयन्ती गा हस्तेनेजन रक्षितं २२ एवमुक्ता अनुमति बोधकवाक्यमुक्ता सम्यती देन्यजान सा अपि वाससा स्वाभा भावान्वितः रामवाक्यस्मृवा एतत्या ज्ञानात २३ सोऽन्वयनवाक्यान्तर्वाच्ये इत्यर्थः २४ इति रामायणे अ-एकोन विंशः २९ वनवासनिमित्तार्थं न तु वासनिमित्तान्तमतिमिहार्थं १

भत:शार्ङ्गलमायान्यातिस्तवेतरं स्यात् किमपि कंस त्वेस्यात् न किमभीतस्थि: १४ स्वयमाहृतदासमेरूसने नाम्यनदाहरणाय पुत्रमममाभावः सचितः १५ मातर्मे भ्रात्रादिकमेणा: पोषवतविवत्तयाषष्टीश्रान्नेवावितनहकम वानि १६ नन.उक्तहेतो: १७ नत्वाहितेनेनरकोपिस्वर्गस्त्वद्वाहितेनतस्वर्गोपिमम्नरकइतिममनिश्चयं ज्ञानत

पदेभूले फले पमश्चुत्येवायद्विवाकह दासमेस्वयमाह्यतत्वेऽस्मतरसोपमे १८ नमातर्नेपितस्त त्वन्निषाणिनदेशमनः श्रान्नेवान्यथभंज्ञानाथध्यापणि वफलानि च १९ नचतत्रतत: किंचिदृष्टमा प्रेमिविप्रियं मत्कृतेनचतेशोकोनभविष्यामिद्भरा १७ यत्त्वयासहसस्वर्गोनिस्योपत्त्वयाविना इतिजानत्यरोपीतिंरा वक्रामममयासह १८ अयमामेव मध्ययावृत्तनेवनयिष्यसे विषमेषेवयास्या मिमावसंहिषितोमामे १९ यत्त्वार्द्रपिहिडःखेनममनैवास्विजीविते उक्ताप्यात्वयाभ्नापतदेवमरण वरं २० इमाहिमहितेशोकेमहत्मपिनात्महे किंपुनर्दशवर्षाणिजीवितावेकेकवट्टःखिताः २१ इसा शोकमेतमाविलम्पकरुणावद्व चकाशपतिमायात्वाभ्रणमालिम्पसवसंरे २२ सावियावद्वभिर्वाको केके पीदत्वयिन सिद्धांतमाहस्तूयेति श्रवाद्योवनवासेदोषानगणयंतीहिषत्वेभरनादीनां २३ पश्चाव द्दमनोत्तरकालेश्रुतत्वदेवतद्धियोगकालपद २४ किमितिविश्टसकपनेनवनवासकालसंख्यायां

पवमप्यननुमतिमेवदृष्ट्वा पुनर्भ्यथितितिस्वयंविनि कौमारीभगान्यपूर्वेणाविवाहितामस्य सर्वोचिरमभ्युषिता
तामनेनतरुणीत्वमुक्तं शैलूषहस्वजायाजीवस्व ८ तदेवदर्शयति यस्यभरतस्यमोपध्यवरामीष्टा
वर्तिनीमात्यस्तश्चमेवकुर्पितवानसि यथ्यवरामीस्वत्रमसमाधिः यस्यभरतस्यार्थेतदाभिषेकारूपश्रयो
जननिमित्तं श्रवरुयसेतनेतद्वाभिषेकोसितस्यानमेववषपरिष्टानुवर्तीविधेयोतियोजस्वभवनाहत
स्वयतभार्यांकौमारीचिरमभ्युषितांसतीं शैलूषहस्वमोरामपरेभ्योदातुमिच्छसि ८ यस्यपथ्या
वरामास्य यस्यवायेवरुथ्यते तेनसामवषपश्रविधेयश्रमसदानुव ९ समामनादायवनेनसेव
स्थितमर्हसि तपोभ्वार[illegible]देवारायपश्चौवास्यात्वयासह १० नचमेभविताजात्रकाश्चिनापिपरिश्रमः
श्रेष्ठतल्लवगात्केस्यविहारशयनेष्विव ११ कुषकाशशरैषीकायेचकंटकिनोद्रुमाः तूलाजिन
समस्पर्शामार्गेममसहत्वया १२ महाभातसमुद्धूतंयन्मामवकरिष्यति रजोरमणतन्मन्येपरा
र्ध्यमिवचंदनं १३ शाद्वलेषुयदासिशेष्ववनान्तेवन गोचरा कुथास्तरणयुक्तेषुकिंस्यात्सुखतरंततः १४

दिशान्दर्शितीनीतदृष्ट्वेयापावेहवमामीत्वाशम्यः ११ १० विहारमायतेषुसममापारस्वारण्पगच्छेमानमेश्रम
रीतियोजना ११ तेलेरजिने [illegible] पकादिम्यापजिनेस्वसमः स्पर्शायेषांताटणाभविष्यतीतिशेषः १२ श्रव
कौशघात्यविलेसा [illegible] नीतिपावत [illegible] मतस्यतेमे १४ वनान्तःवनम [illegible] शेषत्वयासहेतिशेषः क

वाशुंजीवैलाः तदूनासाराधुकेकुर्तिवेदनाभाय

८

नन्वयं दृष्टेनैकान्तदर्पितवचः उक्तं व्यापितिष्ठेत त्र्याह एव धर्म इति एतत्सु आर्थः पितृमातृशुश्रूषणं प्रणवः इष्टानव
स्थिता श्रेतोहे तदाज्ञाम तिक्रम्य जीवितेनोस्तहे इति त्र्याह तिष्ठितं ११ अस्माधिनम प्रत्यक्षत्वात् ताहशेदेवश्रकारै
भीवनामात्रस्य साध्याराधनप्रकारैः स्माधिनं प्रत्यक्षस्य मानत्वात् ११ यत्र पित्राद्याराधने सति त्रयं धर्मो ऽपि

नावल्लहेतग छेयंववनेजनकनेदिनि वचनेनत्रयविमोपितः सत्योपहोहितं ११ एष धर्मस्य सत्श्रीणि
पितृमातृशुश्रूषणता आज्ञां चाहेव्यतिक्रम्यता हेजीवितमुत्सहे ११ असाधीनां कथं देवं प्रकारैरभि
राध्यते स्वाधीनेसमतिक्रम्यमानं रेपितरं गुरु ११ यत्र यत्र्यं च योल्लोकाः पवित्रं तत्समेव्यमेव नात्यदा
लिम्बुभायांगे तेनैदमभिराध्यते १४ नमस्सदानमानोवायज्ञो वाय्यासदन्नि ए: तथा वल्लकराः सीतेयथा
सेवा पितृमता १५ सर्वोऽपि नेवाथामेवाविद्याः प्रज्ञाः स्वसानिच गुरुहस्तपवेराधेननकिंविदपिइस्लेभे ११
देवतोभ्यदेगोल्लोकान्वयल्लोकामत्यापरात् आम्रवेकिम हात्मानोमातापितृपरायणाः समस्यपितायथा
शास्त्रितिथर्मेपथ्येस्पितः तथा वतिन्निष्कामितसहि
कामेत्रृपंभुदातित्र योल्लोका अराधिता भवंति अने
नतदाराथनेनल्लोकात्रयो तसीतमकालहृदेवताराधनफलं दर्शितं अनत्वनस्यमनम्यस्यविजेशाणजनकं यदा पवि
नतदाराथनेनल्लोका त्रयोत्तीतमकल हृदेवताराधनफलं दर्शितं अत एव तेन संसारतारकमित्यर्थः अप्यतत्तेलो
महाभयरूपः संसारः पवित्रं जनमहाभयमित्यभिधानात् तस्माच्चाय तत्तत्तेन संसारतारकमित्यर्थः

६२०

धर्मः समावतः १९

...नानीतेनस्त्रियोहितस्मात्योत्त १४ बलकता: पलोकवत्स
२१५

स्मृतिपादं ? ...स्मृतयः ... ४४
मनु ११ ११ ... २१ ...

दिशि पै विषलिप्तवाणैः विरसैर्नियतैर्बहुकालं संनिरुद्धं २३ २४ सितास्त्राणामाक्षीनत्से वेंथी श्रमक्लेशाकाथ
नपरको यश्च इमल्लस्य शंजल्ला हृतं जलमहतं यस्मात् श्राहिताद्यादिः २५ परिष्वास यन्न जीवयत् २१ तव
डः खिनवहियोगाडः खेनत्राणमपीति शेषः सर्यभोः ब्रह्मणः सवातिरिक्तमव मन्तरा भावेन त्राणं वल्लवे
नचयथाभयाभावः तहेदवममापि सर्वतो भयाभावः २७ सर्वं समयमान्तरमभिप्रायमविज्ञाय तत्र पवहे

विरसैर्नियतैर्वाष्पमुमोचाग्निमिवारणिः २८ तस्याः स्फटिकसंकाशं वाष्पं तापसंभवं नेत्राभ्यां पति
र्मुक्ताविपंकजाभ्यामिवोदकं २४ तत्स्मितामलचंद्राभं प्रवमायतलोचनं पर्यमृष्यत वाष्पेण राज
लोहितमिवांबुजं २५ नापरिष्वज्य बाहुभ्यां विशन्तामिव हृदः खितो डवाच वचनं रामः परिविष्वास यं
त्वदी २६ नदेवि तव दुःखेन स्वर्गमप्यभिरोचये नहि मेऽस्ति भयं किंचित्स्वयंभोरिव सर्वतः २७ तव सर्व
मभिप्रायमविज्ञाय शुभानने वासं न रोचये रण्ये शक्तिमानपि रक्षणे २८ यत्सृष्टासि मया सार्धं व
नवासाय मैथिलि नविहातुं मया शक्या प्रीतिरात्मवतो यथा २९ धर्मस्तु गजनासोरु सद्भिराच
रितः पुरा तं चाहमनुवर्तेऽद्य यथा सूर्यं सुवर्चला
ते नाम्नवनवासं न रोचये नेमीकृत्वानितः प्राणीति शेषः यत्सृष्टा निश्चिनासि मया सार्द्धं वनवासाय गंतुमिति शे
षः २९ यहात्सृष्टासि भुवनी ग्रीसिश्रुतस्तेमया विहातुं न शक्या आत्मवता आत्मज्ञेन यथा प्रीतिर्दया हातुमश
क्या २९ सर्वयाज्ञो महीनेषु मीमाहयमेति नितिदा पस्य धर्म रत्नपः ते पूर्व चरितं धर्मं तं च यथा सूर्यं सुवर्चला

३९

रा॰
अ॰
२१६

संवादंसामसीतयोरितिशेषः सर्वमागतः कौसल्या रहादामसीतयोः संवादंप्रहृते॰ सर्वमागतः शोकेस्तु सवनगा
मनेप्रवितिकर्मणीतिनेतिपोकयाम्यामावितरामभिहेतं १ धातस्वराणांमुट्टान्निष्क्रीघश्रणाम्मेतियावत् श्रीनियुध्याम्ब
स्तोष्टकोतिमेनेनीसीनोचत्तरादिभिः श्रावयन्महाव्रते वनवासलक्षणमहाव्रतक्रान्त निश्चयेतदवचस्तार्थे स्ता
भिमतप्राप्नोमीनापारणगमनमेवमङ्गमननंमगीकाराउपत्येवंमखण्डपायइतिमन्तातभ्यामितिशेषः स्वात्वा

धनानिरत्नानिचदातुमेगतानाप्रवक्ष्यमेथर्ममहोमनस्विनी ५० इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेविंशः सर्गः २०
वेक्ष्यतामसंवादंलक्ष्मणः सर्वमागतः वाष्पपर्याकुलमुखः शोकसंतप्तमशक्नुवन् १ सभ्रातस्वरणेऽभ्य
वेतिष्ठोऽसह्यनंदनः सीतामवाचातिशुशोचराघवंवचमहाव्रते २ यदिगांहेहनाद्धिवनेमस्वराष्ट्रयेप्रसे
दुश्चानिसमेततः ३ नदेवलोकाक्रमणंनामरत्वमहंवृणे पेश्वर्यंचापिलोकानांकामयेनत्वयाविना ४
एवंब्रुवाणः सौमित्रिर्वनवासायनिश्चितः रामेणबहुभिः सांत्वैर्निषिद्धः पुनरब्रवीत् ६ अनुज्ञातस्त्वभ
वता पूर्वमेवयदस्म्यहं किमिदानींपुनरपिक्रियतेमेनिवारणं ७

दर्शनांतावंअनुगमिष्यामिश्रनः सहापेयामनकालेचायतपवधनहीरोगमिष्यामि २४ नचिहैवभोगान्भुक्तास्या
नस्याभिनिवाद नेलिङ्गाज्ञमणामयोहः ५१ सर्वमेवभवतावनेहीरोगमिष्यानुज्ञातः तस्मादपरितापः सनतमप्य
नविभायया प्रतिसेहारपत्तिप्रमाभिषेचातिकौक्रियामिनकेः सर्वेषांश्लरणासमर्पयत्व्यः ७

621-

किं॰

१-२६

पमोवनेवसिष्यामीतिहठनिश्चयेनत्वंमामनयोतंनिक्षिप्ताअनन्तंदंडकावनेंतेतेममायाश्रमतितद्धिरूपामति
रामीत्वाइदानींसज्जाविश्रमति १९ मात्वंहिपुत्रोभ्रमावनायवनगमाननायदिष्टामपाश्चरुज्ज्ञाताःनोमाभवा
व्कसमहधर्मचारीभवतानेनवृक्षवासमाध्यरत्नोवधजसत्वयाविनाःसंभवाइतिसूचित ५० वनसायभर्त्तदा
मेरणानिश्चयपश्चनक्रांतापकर्षणशापा श्रीमतिशयात्मवोधनहृये ५१ क्रियादानादिक्रियाइदानींएवंटह

ममसन्नामतिः सीतेतेनेतंत्वोदंडकावने वसिष्यामीतिमातेमामनयातंसानिक्षिप्ता १९ माहिदिष्टान
वयागीवनायमदिरंतत्ता अनगाव्कसमांश्रीरुसहधर्मचरीभव ५० सर्वथाहशंसीतीममसत्सज्ञल
साच ववसायमनक्रांतांकांतेतमविशोभने ५१ आरम्भसप्तभग्नाणिवनवासत्तमाक्रियाः नेदा
तेवटतेसीतेसार्गोपिममरोचते ५२ ब्राह्मणेभ्यश्चरत्नानिभिक्षुकेभ्यश्चभाजनं देहिवाशेषमातेभ्यः
मंत्ररत्नचमाचिरं ५३ भूषणानिमहार्हाणिवरवस्त्राणियानिच रमणीयाश्चयेकेचित्क्रीडार्थाश्चा
प्युपस्कराः शयनीयानियानानिममचान्यानियानिच देहिस्वभर्त्तवर्गेभ्यो ब्राह्मणानामनंतरं ५५
अनकूलतसाभर्तेत्तोगमनमात्मनः क्षिप्रंप्रमुदितादेवीदातुमेवोपचक्रमे ५६ ततःप्रहृष्टाप

निष्कृत्ये ५४ रत्नानिइतमवस्त्राणि भोजनमाशंसमानेभ्योभिक्षुकेभ्योभोजनेदेहि ५५ क्रीडार्थाउपस्कराःसर्वाणि
मयपुत्रिकादिस्तानोतरमेवमिष्टान्यिष्टतमवर्गेभ्योदेहीत्यर्थः शयनीयानितमवचान्यस्य अन्यानियानिच
वक्ष्यतीतिशेषः ब्राह्मणेभ्यानामनंतरं ब्राह्मणानंतरमेवमिष्टानिस्वपवर्गेभ्योदेहीत्यर्थः ५५ अनुकूल

तर्हि मया किं कार्यं स्वलोकान्ते शत्रुघ्नमत आह राजानमिव हमेनवाद शरथानुग्रहसंपादनेनवेत्यर्थः १५ नपिमामिति
मदाज्ञाया पालनात् [illegible] कौसल्यादि १६ विप्रहिनायाः विप्रकृतायाः नः अस्माकं १७ १८ मातृसेवायाभरतस्य
वाह्मीत्याह नवेदेति अनेन रामो ज्ञानपपात्रिपरिहारः अप्रमेयवलं राममातरं सेवायोनममहानर्थ
इतिमत्वाभरतप्रवतांप्रजयिष्यतीत्यर्थः १९ तदेवकालानंतरभवंभयंदर्शयति यदीति दुस्थः दुर्मार्गस्थः सा

पवेशं अनुद्यतामित्रे मत्वा तेन क्रुद्धेन अस्माभिर्विप्रहीणाभ्यां मातरौ नौ नभवेत्सत्वे १९ एवं कृतरामेणा
लिंत्मता [illegible] सीताचाष्ट्रा भीराघवस्य वाच न तदा रामं वाक्यं तावाक्यकोविदः १८ तदैव तेजसा वीर भरतः प्रज
यिष्यति कौसल्यां च सुमित्रां च प्रपन्नानास्ति संशयः १९ यदि दुःस्थान्तरं तेन भरतो राज्यमुत्तमं प्रा
प्स्यमेनसा वीर स्याद्वैरानाच विशेषतः २० तमहं [illegible] दूरे तवधिष्यामि न संशयः तत्पुत्रानपितात्स्त
[illegible] किंमता २१ कौसल्याविभ्रयादायां सहस्रमध्ये स्थानपि यस्याः सहस्रग्रामाणामुप
चामपजीविनो २२ तदात्मभरणे चैव ममगात्रस्त्यैवच यत्र तांमहिस्थानां च भरणायमनस्विनी

[illegible] नयः [illegible] मनसा २० त्रैलोक्यमपि तत्सत्त्वे वधिष्यामीश्वनकर्षः किंतसेत्सुतं
[illegible] चापि २१ किंच स्वात्मभरणा कौसल्याया [illegible] वास्याः [illegible] किंतस्मात् कौसल्यस्तादि अनतनस्यपवेशा
किमुतजातु यस्याः स्थि यस्याउपजीविनोउपजीविभिः सहस्रग्रामाणां प्राप्ते वर्तते २२ यदेवं तदिति २३ यदेवमनो

पतत्प्रतिषेधप्रयोजने संशयः एवं केनाभिप्रायेणानमतिरिदानिं केनाभिप्रायेण प्रतिषेध इति संदेहः ८ प्राण
मिनेवनेप्रतिग्रु पमराममनाभिप्रायवेत्तं याचमानंतत्रानमतिमितिशेषः ९ वशपविधेयावसक्याग्रोनो १०
कोभजिष्यतीति भरिष्यतीति पादांतरं एवंच मात्सेवार्यमेव प्रतिषिध्यसे अलेकारइति संहारी किंच

यदर्थं प्रतिषेधो मे क्रियते गंतुमिच्छतः एतदिच्छामि विज्ञातुं संशयो हि ममातघ ८ ततोऽब्रवी
महातेजा रामो लक्ष्मणमग्रतः स्थितं प्रणामी मित्रं पौरं याचमानं कृतांजलिं ९ स्निग्धो धर्मरतो वी
रः सततं सत्पथे स्थितः प्रियः प्राणसमो वश्यो विधेयश्च सखा च मे १० मया च सह सौमित्रे त्वयि
गच्छति तद्वने को भजिष्यति कौसल्यां सुमित्रां वा यशस्विनीं ११ अभिवर्षति कामैर्यः पर्जन्यः पृ
थिवीमिव सकामपाशपर्यस्तो महातेजा महीपतिः १२ सा हि राज्यमिदं प्राप्य नृपस्याश्वपतेः सु
ता दुःखितानां सपत्नीनां न करिष्यति शोभनं १३ न स्मरिष्यति कौसल्यां सुमित्रां च सुदुःखि
तां भरतो राज्यमासाद्य कैकेय्यां पर्यवस्थितः १४ तामार्यां स्वयमेवेह राजानुग्रहणेन वा सौमि
त्रे भर कौसल्यामेतमर्थममं चर १५ एवं मयि

दृष्ट्वा वार्यं कृताभिकाऽलंकारविषयामसत्त्वविधानेचम
दिष्टाधिनिवेचपरमिनिभावः ११ कामैरिष्टार्थप्रदानैः नन भर्तेवामप्यस्तक सत्याहसकामपाशेन पर्यस्तः
कैकेयानुरागेणावृतइत्यर्थः १२।१३ पुत्रेनाहरतारनिष्यतीत्यत्राहनस्मारिष्यतीति कैकेय्यांतन्नियोगे

सपत्निविस्तारविषयको पर्वविषिनः प्रति २८

रा॰
अ॰
११८

सन्नसमा: ३१ राजपार्थिवलःसर्वे विपरीताः ३३ ममकांतितेमदभीष्टप्रयोजननिमित्तंसंपादनोचितकालेश्राग
तः ३४ ३५ इहमत्समीपेऽकष्टदंभवतोयेनःपतेनपूर्णविधतयादानमात्रंवेस्वचितं ३६ वशिष्ठपुत्रेसयस

सत्समयतिष्ठितेसर्वमेतदाचार्यसमीपति सर्वमाशुयमादायतिष्ठमाश्चजलक्ष्मण ३१ तस्यराजनमात्मे
मवनवासायनिश्चितः इक्ष्वाकुगुरुमागम्यजग्राहाशुयमतमे ३२ तद्दिव्यमाज्ञयाहेलःसत्कृतेमालभ्य
विते रामायदर्शयामाससोमित्रिःसर्वमाशुयं ३३ तमवाचामवान्रामःश्रीमाल्लक्ष्मणमागते का
लेत्वमागतःसौम्यकांतितेममलक्ष्मण ३४ अहंप्रदातमिच्छामियदिदंमामकेधने ब्राह्मणेभ्यस्त
पस्विभ्यस्त्वयासहपरंतप ३५ वसंतीहदृढंभक्त्यागुरुषुद्विजसत्तमाः तेषामपिचमेभूयःसर्वेषांचो
पजीविनां ३६ वसिष्ठपुत्रंतस्ययज्ञमार्यमानयाशुप्रवरंद्विजानां अपिप्रयास्यामिवनंसमस्तान
भवाभिशिष्टानपरान्द्विजातीन् ३७ इत्यार्षेरामायणेअयोध्याकांडेएकत्रिंशःसर्गः ३१ ततःशासन
माज्ञायभ्रातुःप्रियकरंहितं गत्वासचविवेशाशुसयज्ञस्यनिवेशने १ तंविप्रमग्न्यगारस्थंवंदित्वा
लक्ष्मणोब्रवीत् सखेभ्यागच्छपश्यत्वं
मानयस्वेनमलंप्रभोदेशाद्यस्यपतिःपुरोहितःतस्त्र
सपुत्रशसिमायेनसयज्ञस्यविशिष्टानपरान्निपारा: प्रसेवरहेश्राशुयथसाभ्येनमितिवोध्यं २० इतिरामा

623

अ॰ का॰ टी॰ ए॰ ११८

एतत्काव्ययज्ञस्यकर्तृकाःपूर्वस्याःपञ्चपदीःसर्ग ११८ २०५

फलमूलाद्याहरणाकृपमनन्यया सेविना यकल्मते प्रासिष्यति ग्रहं च तेन हतार्थो भवामि अतऽभयहितंमद्
नशमनमिति भावः २४ न देवदर्शयतिथनरिमादिना स्वापदादिभ्यो रक्षार्थं धनुर्ग्रहः पिटका फलमूलाद्या
हरणायोग्यपात्रे शापेटी २५ स्वाहार्हाणि हो भयो गणानिह विश्वेतानि स्वाहाराणी तिपाठे स्वहष्ट आहास्येभ्यपा
नि २६ स पतत्रेत्यनेन नरा जौत्स्वस्पानि निद्रंतं धनयति २७ अनेन वाक्येन सपत त्रेत्यनेन वज्रं अन्वं नघ्नाशक्के

धनुरादाय सगुणं भवनित्रपिटकाधरः अग्रतस्ते गमिष्यामि पंथानं तव दर्शयन् २५ आहरिष्यामि
ते नित्यं मूलानि च फलानि च वन्यानि च तथान्यानि स्वाहार्हाणि तपस्विनां २६ भवांस्तु सह वैदेह्या
गिरिसानुषु रंस्यते अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते २७ रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रीतः प्र
त्युवाच तं व्रजाप्टच्छस्व सौमित्रे सर्वमेव सुहृज्जनं २८ ये च राज्ञो ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयं ज
नकस्य महायज्ञे धनुषी रौद्रदर्शने २९ अभेद्यकवचे दिव्ये तूणी चाक्षयसायकौ आदित्यविमा

लौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ ३० सत्कृत्य निहितं सर्वमेतदाचार्यसद्मनि स त्वमायुधमादाय क्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण
सुहृज्जनांश्च हाला २९ महायज्ञे तुष्टो वरुणो भास्तो जनकस्य धनुरादिकं ददौ तज्जनकेनास्माकं यौत
केत्वेन दत्तं तत्सर्वमाचार्यसमनि स्थापितं तत्साद्य तत्र गच्छ अत्रैव नवराद्देव
नवजनकाय वरुणा कल्पितक धनुरादि दातेरामलक्ष्मणाभ्यां चाकल्पितं ततो दाने वो यथ्या एष मि नित्यांत्या २९

रा॰
अ॰
२१५

624

वेमिमावकूद्धपृथ्वीमिशपामि ते ते दानमुद्दिश्य कौशावयितं ९ शत्रुंजयो नाम नागः स्यादस्तिहेदं परगजं मातुलो मम यं ददौ तं गजं
ते ददामि निष्कसहस्रेणास्य नागो लक्षितनिष्कसहस्रदक्षिणया १०-११ अल्पात्तिद् शेश्वरमिवं तियोजका नियोज्य
पाः परागपरश्च भव्वेद स्थितः १२ कौशिको विश्वामित्रः आहूयार्चय अनंतरं रत्नैस्तर्पय १३ १४ तैत्तिरीयाणां

तं ते निष्कसहस्रेणाददामि द्विजपुंगव १ इत्युक्तः स तु रामेणाश्रुयज्ञः प्रतिगृह्य तत् रामलक्ष्मणसी
तानां प्रयोजाशिषः शिवाः ११ अथ भ्रातरमव्यग्रं प्रियं रामः प्रियंवदः सौमित्रिं तमुवाचेदं ब्रह्मेव त्रिद
शेश्वरं १२ अगस्त्यं कौशिकं चैव ताउभौ ब्राह्मणोत्तमौ अर्चयाहूय सौमित्रे रत्नैः सस्यमिवांबुभिः १३ तर्पय
स्व महाबाहो गोसहस्रेण राघव सुवर्णैर्रजतैश्चैव मणिभिश्च महाधनैः कौसल्यां च य आशीर्भिर्भक्तः
पर्युपतिष्ठति आचार्यस्तैत्तिरीयाणामभिरूपश्च वेदवित् १४ तस्य यानं च दासीश्च सौमित्रे संप्रदापय
कौशेयानि च वस्त्राणि यावत्तुष्यति स द्विजः १५ सूतश्चित्ररथश्चार्यः सचिवः सुचिरोषितः तोषयैनं म

तित्तिरीणामस्याध्येतॄणां आचार्यः यो द्विजः कौसल्यामाशीर्भिः पर्युपतिष्ठति सेवते अभिरूपः श्लाघ्यगुणः १४ पा
वत्तावदनाधनेन तुष्यति तावद्दापय कौशेयानि कोशोत्थानि १५ चित्ररथनामाचार्यः समंत्रादन्यः स

रा॰ सविरामहि॰ ॥ ८

२१५

अथागारे अग्निहोत्रशालां हेमरत्नविराममस्य वेश्म आगच्छद् स्वकारिणो रामस्य प्रासराज्यत्यागश्चैवं वने जि-
गमिषोः कृत्यं च पश्ये पतिशेषः २ संध्यां सायंदिकीं ३ अभिचकाम भन्तस्त्यानादिकं कृतवान् अर्चितमश्चि-
मिव होमकाले ४ इति शेषः ४ अंगदं बाहुभूषणं यत्केयूराख्यं भूषणं केयूरं तद्यो भागस्य हेमसूत्रैर्मणिभिः समा सूत्र

ततः संध्यामुपास्याथ गत्वा सौमित्रिणा सह । हेमसंघातविशालं तस्मा रामं वरामनिवेशने ३ तमागतं वे-
दविद् प्रांजलिः सीतया सह । सुपतमभिचकाम राघवोऽग्निमिवार्चितं ४ जातरूपमयैर्मुख्यै रंगदैः कुं-
डलैः शुभैः । सहेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैरपि ५ अन्यैश्च वरैर्वस्त्रैर्भिः काञ्चनस्य प्रतस्थजयत-
मयज्ञं सततो वाच रामः सीताप्रचोदितः ६ हारं च हेमसूत्रं च भार्यायै सौम्य हारय रशनां चाथ सात
मिच्छति ते सखी ७ अंगदानि च चित्राणि केयूराणि शुभानि च प्रयच्छति सखी तुभ्यं भार्यायै गच्छ-
ती वनं ८ पर्यंकमग्र्यास्तरणं नानारत्नविभूषितं तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ९ नागः
शत्रुंजयो नाम मातुलो यं ददौ मम १०

सूत्रैर्मुक्तारत्नमालाभिः ५ सीताप्रचोदितः ६ हेमसूत्रं कंठभूषणविशेषः हारस्य सैकत्वहारोशायपरश-
नाकांचीसामदनगामिनी सा तीन्तव भार्यायै इति शेषः ७ तुभ्यं भार्यायै तव भार्यायै एव गच्छती अन्नमभावश्चार्षः ८

वंधेषा लालनवाधा गाहेद्दात् २४ उपजीवनं वनमाथने २५ पकैकं प्रत्येकं यावत्क्रमागमनमप्युसंकार्यपा।
योपणाकमाः स्थितात्सर्वेवइत्तणीयमित्यर्थः २६ २७ २८ कृपणेभ्यः दीनेभ्यः तत्र गार्ग्यः गर्गगोत्रः २९ हेते
नारवननवेनहतिजीविकायस्त्रीणाहतिरितिवा उक्तहतिरितिपाठांतरे फालहलावयवविशेषः तस्मरणा।

यपोहं ग्रामणीं दारुणोग्रदाहनदोपथा ग्र याग्रवीहाषा गलोत्थिष्ठत श्रोपजीवितः २४ सेषदापव
ड्डूव्यमेकैकस्योपजीवनं लब्धणस्यवयद्दसमरहवयद्दिदमम २५ अत्रेष्टमुकार्यमेकेकेयावदागम
नेमम इत्युक्ताउः रवितेसर्वजनेममुपजीवनं २६ उवाचदेथनाथन्तेथनमानीयतोभमम ततोस्यथनमा
जहुः सर्वे पदोपजीवितः २७ स्मराणिः समग्रोस्तवदर्शनीयोसदृष्टपत तनः सपुरुषवृथाद्वस्तद्दनेसह
लम्पमाः २८ द्विजेभ्यो वालहदेभ्यः कृपणेभ्योत्पदायपात् तत्रासीत्पिंगलो गार्ग्यो द्विजटोनामवे हि
जः २९ हतहाति वेने नित्यं फालकुदालम्लोगली तुहदंतकृणीभार्या बालानादायदारकान् ३० अ
ब्रवीद्दा मुणींवाक्यं सीणाभर्ता हि देवता अपास्य फालकुदालं कुरुष्व वचनं मम ३१

म लवननर्योस्नोहमपयमत्र दिवक्तिनं कुदालेकेदावननमाथनं लांगलेहलाकारोदेउः फालापाकर्षणार्थी
दारकाः पुत्राः ३० सीणाभर्ता हि देवतेतिपाठे ययपिदेवताभ्यादास्ताने हेस्त्रयापि प्रीत्यामद्वचनेज्ञकुरुष्वेत्यर्थः २

पशुकामस्तथा ह्यो यज्ञयशवः महिष्यादयस्त कम्बकाल्लभाः कदकलापसंवधि शालायां यमयित्नः दंडमाणवा
दंडपथालमाणावाड पञ्चर्वाणा ब्रह्मचारिणः १८ प्रत्यतव्रतोपवासादिष्वालभाः भिक्षादोषाङ्कामाः स्वाङ्गव
नकामाः तेषांदानयोग्यपत्नमाहस्त हतामितितपोहिस्वाध्यायइतिष्कतेर्भितपाप्विवेनमहतोसेमताः पा

पशुकाभिस्त्रसर्वाभिर्गिवांदणाशातेनच येचमेकल्काल्लापावहवोदंडमाणवाः १८ निमसाध्याय
शील्लताव्वान्यकर्वतिकिंचन आलभाः स्वाङ्गकामास्त्रमहतोवापिसेमताः १९ तेषामशीतियाना
निवल्लपूर्णानिदापय शाल्लिवाहसहस्त्रंचहेशतेभङ्कोसस्तथा २० वंजनार्थेचसोमिश्रेगास्सहस्र
मुपाजरु मेवल्लीनामहासेवः कौसल्यामपस्थितः २१ तेषांसहस्त्रंसोमिश्रेप्रत्येकंसेप्रदापय
श्रवापयानोनेदहवकोमतल्यामनदक्षिणां २२ तथाहिजातीलानसवील्लेत्तणार्द्धयसर्वशः ततः
भ्रूपशार्हलक्तहनेत्तत्तणःस्वयं २२

गाविंदसुः पाल्लीनवहंतिनाद शवल्लीर्वर्ह्नोनोसहस्त्रंभद्रकान् नदास्वानुपान्मविशेषांस्त्रणकामहादिरू
पानवंजनाहांनदापय २० वंजनार्थंदधि चूतनार्थमेवल्लीनांवलचा विणादीर्घश्राधैः समपपणीतः वि
वाहार्थं मिवि शेष, २१ सहस्रेणवोनिकुमाणांवानोस्माकंमचाकौसल्यापथाममदपीन्निणामयानदाश्रित

ब्रह्मनारदसंवादे पितृतर्पणमाहात्म्ये २२३

भ० रा० १२१

सर्वप्राणेन सर्वबलेन आविध्य भ्रामयित्वा पातयतः वेगात् तद्दण्डः तस्य कराच्च्युतः सरयूपारं तीर्त्वा अतिक्रम्य उत्ता
नो निपतितोऽस्मिन् गावःप्रभूता नेयाः निवार्यते ब्राह्मणपत्नीमिति इत्याह स गावः जेयपातपातितस्मात्सरयूतटं यतः परपाश्वस्य सर

626

आविध्य दण्डं विजिघांसुः सर्वप्राणेन वेगात्। सतीर्त्वा सरयूपारं दण्डस्
तस्य करोच्च्युतः॥ १८ गोव्रजे बहुसाहस्रे पपातोत्तानशायिनि।
तं परिष्वज्य धर्मात्मा आवाप्य सरयूतटं॥ १९ आनयामास ता
गावस्त्रिजटस्याश्रमं प्रति इत्युवाच च तं रामस्तेन गार्ग्यमभि
सान्त्वयन्॥ ५० मन्युर्न खलु कर्तव्यः परिहासो ह्ययं मम॥

प्रमाणस्थाप्यन्याभ्यां गावः स्थिता स्तास्ता आनयामास त्रिजटाश्रमे प्रतिष्ठापयामास वेति शेषः॥ १८॥ ५०॥ अयं दण्ड
प्रक्षेपवचनरूपः परिहासः पर्वेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

१२१

पूर्वोक्तस्य दर्शयसि तदा सर्वं येति शेषः ३ स्कन्दां प्रतिजीर्णवान् स्कादनायो ऽगर्ग्यो १२ यत्र रामनिवेशने या
स्मिन्न घ्राण्ञिते रामनिवेशने प्राप्यते तेन पंथानमास्थाय प्रातिष्ठत दीत्याब्रह्मवर्द्धमेन ११ ३४ प्रत्यवेक्षस्व

रामं दर्शय धर्मज्ञं यदि किंचिदवाप्स्यसे स भार्याया वचः श्रुत्वा शाटीमाच्छाद्य दुश्छदां ३२ स
प्रातिष्ठत पंथानं यत्र रामनिवेशनं भृग्वंगिरःसमं दीप्त्या त्रिजटं जनसंसदि ३३ आपंचमायाः क
क्ष्यायान च कश्चिदवारयत् स राममासाद्य तदा त्रिजटो वाक्यमब्रवीत् ३४ निर्द्धनो बहुपुत्रो ऽ
स्मि राजपुत्र महायशः उंछवृत्तिर्वने नित्यं प्रत्यवेक्षस्व मामिति ३५ तमुवाच ततो रामः
म परिहाससमन्वितं गवां सहस्रमप्येकं न च विश्राणितं मया ३६ परिक्षिपसि दंडेन या
वत्तावदवाप्स्यसे स शाटीं परितः कट्यां संभ्रांतः परिवेष्टितो ३७

सो ऽमयि क्कापो ऽरुर्विन्यर्थः ३५ परिहाससमन्वितं क्रीडाप्रयोजनव्यवहारविशेषसमन्वितं अप्येकमि
तिपाठे तावदद्यापि शमस्तीर्थः अप्येकमितिपाठे गवामसंख्यातो मध्ये एकमपि सहस्रं मया न विश्रा
णितेन दत्तं अतो ऽद्यैवास्मिन्काले दंडेन यावत् गवाकीर्णं यावन्तं देशं परिक्षिपसि परिक्षिप्तास्तावत् ॥३७

सहस्रं तमसत्यजनं तत्पुरः । आर्षं आर्यजनैस्तमेततद्विदिः सनविप्ताचरणादतीसंभ्रमआदरः ५१ इति रामाय-
णे लोकायां द्वात्रिंशः १२ दशति १ आपुष्पे इति ज्ञात्वाभिप्रायेणसीतयासमलंकृतेश्च ज्ञात्वा वेदनादिभिः २
विमानशिखराणिसमभ्युत्थिकश्चहेडदासीनः अरत्नित्वत्वेनानितत्सकः स्वलोकयत् रामभितिशोषः ३ यतो
द्विजः सत्यहृतजनोपवातदाद्विशिभिन्नाचरणाश्रयोभवत् ननत्रकश्चिन्नवम्भूवतर्पितोवथार्हसमा-
नन्दानसंभ्रमैः ५१ इत्यार्षरामायणे द्वात्रिंशः सर्गः ३२ दशान्तसहवैदेह्या ब्राह्मणेभ्योथनेवह्नु-
जगमतुःपितरं इष्टुं सीतया सहराघवो १ ततोऽहीनेप्रेष्याभ्यामशोभेतदाशये माल्यदामभिरासके
सीतयासमलंकृते २ ततः शाखीदहर्मणिविमानपिण्डवराणिच अभिरूढजनः श्रीमान्द्रदासीनो
व्यलोकयत ३ नहि दृष्ट्वा स्वरा शक्तोतुगतेवह्नुजना कुला । आरूढवतश्चसान्याससादाद्दीनःपश्यति
विधायर्वं ४ यदाति सान्नजेदृष्टा ससीतं च जनात्सदा ऊर्ध्वं विधावाचा शोकोपहतचेतसः ५ येयो
तमनयानिस्मवतञ्चगवल्लमहत्व तमेवं सीतयामाहेमनयातिस्मलक्ष्मण ः ६

वह्नुलजनाकुलत्वात्रथ्या ।
संतेनरथवेनशक्यं तेतस्मात्त्वासादमाभ्रमप्रमस्मादाततभ्रमासादेसंस्थाय ७ दीनत्वेहेतमाहपदातिमिति ५

इदंहीतिइदंदुरपरितेपजन्केडरत्मये महत्तेजः शक्तिः न वहहस्मापियमनदेवजिज्ञासितेत्ताठेत्वार्थे
सन् ब्राषः इच्छनाइममर्थदेइब्रह्मेपूत्वपमर्थभवान् प्रचोदितोसिब्रपरंगोभ्योन्यदपिकिंचिदकृमत्मम
पिवृत्लवदीते ब्रवस्यसियेनदपिब्राणीष ५२ इदमुपचारमात्रमितिनमंतव्यमित्याह ब्रवीमीतियत्रा।
संकोचः हियतः ममयदनेनहिप्रकारणात् विप्रप्रयोजनसंपादनार्थकर्थममत आहभवत्सविप्रे

इदंहितेजस्त्वयइरत्मयेतदेवजिज्ञासितमिवक्तामया इमेभवानर्थमभिप्रचोदितोब्राणीष्वकिंचे
दपेक्ष्यवस्यास ५२ ब्रवीमिसम्येननतेस्मयेत्राणाथनंहियघत्ममविप्रकारणात् भवत्समम्यक
तिपादेनमयार्जितेचेवयघास्करेभवेत् ५२ ततःसभार्यस्तिजटोमहामनिर्गवामनीकेप्रतिगृह्य
मोदितः यशोबलश्रीतिसुखापहंहिताःस्त्वपाशिषः प्रत्यवदन्महात्मनः ५४ सत्यापिरामःप्रति
गृह्णीपोरुषमहाधनेनधर्मबलेरुपार्जितं नियोजयामाससहृज्जनेचिरायथार्हसमानवचःप्रक्रि

सम्यक्कृयपाशासेप्रतिपादनेनदानेनतत्फलत्रयेणाहेतनादानइयफलार्थमयार्जितंधनंमेयशक्ति
भवेतेनतत्फलमितिनिरूपयफलकं ५२ मोदितःसंजातमोदः यशोबलादीनामपहंहितीःविवर्द्धनीःमहा
त्मनः रामस्यतदाशीःशिषः प्रत्यवदत ५४ धर्मबलैर्धर्मेणपराक्रमैःचिरायथार्हैःसमानवचा

सा?भकनीयःप्रबोधितःब्रह्मणःवेदाचार्यः ५५

जरामृत्युकालाद्यैर्वितस्योपघातेन जगत्पीडितमित्याह पीड्यते पुष्पफलसहितः मूलस्येवोपघातेन सर्वजगत्
दीपशानलममसंचितं ४५ मनुष्याणामिव पल्लवानां प्राणिमात्रस्य वृक्षमात्रस्य च धर्म एव तु सारो यस्य
सः ४५ सपत्न्यः पत्नीसहिताः तेरामोपचानमसहेतोर्वर्ययेन मार्गेण ४६ एकः त्वष्टाः समानद्धः त्वष्ट

पीड्यापीड्यते सर्वं जगदस्य जगत्पते। मूलस्येवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः ४५ मूलेष्वेषम
न्द्यायोर्धर्मसारो महाद्युतिः पुष्पं फलं च पत्रं च स्वप्रस्वाश्रायेसितदेवजनाः ४५ तेल्लक्ष्मणाश्वगितिश्च सप
त्न्यः सहबान्धवाः गच्छन्तमनुगच्छामो येन गच्छति राघवः ४६ उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहा
णि च एकदुःखसुखा राममनुगच्छाम धार्मिकं समुद्धृतनिधानानि परिध्वस्ताजिराणि च उपात्तधन
धान्यानि हृतसाराणि सर्वशः ४७ रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः मूषकैः परिधावद्भिरुद्बि
लैरावृतानि च ४८ अपेतोदकधूमानि हीनसंमार्जनानि च प्रणष्टबलिकर्मेज्यामन्त्रहोमजपानि च ४९

ला: ४७ समुद्धृतनिधानत्वादिधर्मकानि गृहाणि केकयी प्रतिपद्यतामित्यन्वयः निधानानि निक्षेपाः अजिरमंगणं
परिध्वस्तो मार्जनादिरहितं ये पृथग्नेयत्वाद्दिश्च निक्षिप्तभूषणादि च उपात्तं गृहीतं येषां समृद्धतधनसाराणि १२३

रमज्ञा। सखजः कामानां भोगपवस्तूनां वचने पिरवच्चतं ॥ भूतैः प्राणिभिः वनभूयाप्राप्नमत्यर्थं राज
सन्निधौ गमन समये २१ सर्वं पिशाचं राजा स्वभावेन वर्तमानः ह्रियतः न पुत्रे विवासयितुमर्हति १८
तदेवाह निर्गुणस्यापीति इतेन च दुर्गुणेन तस्मात् पिशाचवत् राज्ञा वर्तितभावः १९ आन्दृशंस्यमहिंसाधर्म।

ये सर्वं स्य रसज्ञः सत्कामानां चाकरो महान् नेरूपसेवान्नतं कर्तुं वचनेयमगौरवात् ॥ यानश्च
कयापुराद्दृष्टं भूतैराकाशगैरपि तामागृषस्तिंतोमशंपति राजमार्गगतां जनाः ८ अंगरागोचितां सी
तां रक्तचंदनसेविनीं वर्षमवसवसीतं च नेष्यत्यामुविवर्णतां ९ अयचनं नंदशरथः सतमां विश्व
भाग्रते नहि राजा प्रियपुत्रं विवासयितुमर्हति १० निर्गुणस्यापि पुत्रस्य काकयस्याधनिवासनं किं
पुनर्यस्य लोकोयं जितो वृत्तेन केवलं ११ आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः राघवं
शोभयंत्येते षड्गुणाः पुरुषर्षभं १२ तस्माद्दस्योपघातेन प्रजाः परमपीडिताः औदकानीवस
त्वानि ग्रीष्मे सलिलसंक्षयात् १३

कौसेपोदयाकृतं प्रवर्तानपर्यवसापिशास्याध्ययनेपीलेसत्वभावः दमो वाह्येंद्रियनिग्रहः शमश्चित
निग्रहः १२ तस्मादृस्यघृणावत्त्वात् उपघातः पीडनेपाठांतरेपिसयवार्थः १२

ततः सर्वे सः साक्षात्कारणं पार्थिवानन्तकालतः सर्वाय स्मात् दाता तद्रूपतत्वकत्त्वात् दर्शी तदा प्रस्तातद्रूपमितियावत् सुमन्त्रं प्रेष्य इतिहासराधितस्य आगमननिवेदनार्थं व्यतिष्ठत हार्यो तिशेषः १९ तदेव सुमन्त्रमाह पितृपित २१ इति रामायणे टी॰

ततः स दैन्यं राज्ञः कृतो महात्मा रामो राजमिष्ट्वरूपमाते तद्रूपे व्यतिष्ठत प्रेक्ष्य तदा सुमन्त्रं पितुर्महात्मा इतिहा
सगार्थे १ पितुर्निदेशेन तपस्यैव तत्तल्लोकवनप्रवेशोऽहमुत्तमहितनिश्चयः स एव च प्रेक्ष्य सुमन्त्रं पितुर्महात्मा
इतिहास ब्रवीन्निवेदयस्वागमनं नृपाय मे २१ इत्यार्षे रामायणे श्रयोध्याकाण्डे सर्गः ३३ ततः कमलपत्राक्षः
स्वपुमानिरुपमो महान् उवाच राममस्तेस्तं पितरं पाप्यहिमामिति १ स रामप्रेषितः क्षिप्रं संतापकलुषे
सावधानपद्मपत्रनेत्राविति १ आबोध्य समहाप्राज्ञः परमाकुलचेतनः राममेवानुशोचंतेस्तुतः प्रांजलिरा
ब्रवीत् ५ तव हे पितराजानं दर्शनं तथा याचितो मा भयविक्लवया वाचमे प्याश्रुनाभ्याब्रवीत् ५

कार्यांजयपरिधिः २२ निरसदरदति पादेतनमध्यदृष्ट्यस्पर्धः प्रणामः प्रणामत् वाक्यस्तत्त्वणमासमव्यक्तोदरपिकरुणारस
मयतेनवचिनितस्यैव पुनः पुनः वाक्यमिदोषाय १२ उपरुतेराजवृत्त्यसंपन्नस्य प्रपादितिवाल्मीकिः वृद्धयोगो वण
नीयमपोभावेनतस्यापिशोकपरत्वात् २ प्रबोध्य महाप्राज्ञेति संबोध्य राममेवाद्विषण्णोचेत ५

श्री
रा॰
१२५

629

उष्काले गाजिकृदैविकत्वोभकाले: २२ येन वनेन हेतुना २२ दंष्ट्रिणः सर्पाः मृगपक्षिणो गिरिस्थाः २१
असमर्थ केपरमिति शेषः सेव्यमाने असाभिः सेव्यमाने वनमितर्थः कतीरो व पूर्वीकादेष्टादयः नगणो

उष्कालेनेव भग्नानि भिन्नभाजनवत्तिव असमर्थकानि वृक्षमानि कैकेयी प्रतिपद्यते २१ वनेऽमुम
मेवास्तेय नगरस्कन्धिरावव: असाभिश्च परित्यक्ते प्रपत्स्यते वने २२ विलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सा
साह्वनिम्नगपक्षिणः [illegible] गजाः सिंहा वनान्यपि २३ असमर्थकं प्रपद्येत सेव्यमाने
त्यजेत्तु [illegible] मांसफलादानि देशं बालमृगाद्विजे २४ प्रपद्यते हि कैकेयी [illegible] सहवोभवे: सर्वे व
णाक्षं सर्वे वनेवत्साम निर्हताः २५ इत्येवं विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः शृण्वा [illegible] कृत्वा
नदिचक्रमेमस्यमानम् २६ सतेवृक्षः [illegible] ञितः कैलासपीवरप्रभं असिचक्राम [illegible]
विक्रमः २७ विनीतवीरपुरुषं प्रविश्य तन्नृपालयं ददर्शावस्थितं दीने सुमंत्रमवहरतः २८ प्रतीक्ष
माणोभिजनं तदार्तमनार्तरूपः प्रहसन्निवाथ जगाम रामः पितरं दिदृक्षुः पितुर्निदेशं विधिवि।

सफल्यनामा [illegible] तं यस्मात् तं [illegible] दंष्ट्रिणं [illegible] देशमिमं कैकेयी प्रतिपद्यतामिति
[illegible] २३ २४ नं [illegible] २९ पुनः [illegible] कैकेय्याः २३ २८ आर्मेसिन

बुद्धृत

वा॰
रा॰
१२५

अर्द्धे समप्राप्ता पके देशिष्वमाम्‌ः समप्राप्तस्यार्द्धं संख्याया मोनाद्‌ पर्थः अर्थं अर्थ ग्रन्थः अतएवाग्रे वक्ष्यतित्रयः श
त शताद्धाद्दीनितास्वलोचना : रामप्रयागाश्ववाजद्‌ः स्वजातरोदनेनेतिशेषः कौसल्यापरिवार्यैतेनेन प्राक्
लक्ष्मणोगतां तस्याः सर्वत्र मीलं षनितं १६ समवेत्यदारानितिशेषः १७ १५ उत्पपातश्चा लिंगनार्थं १६ तेअग्रा

अर्द्धे सप्तशतास्तत्र प्रमदास्ताम्रलोचनाः कौसल्यां परिवार्याथ शनैर्जग्मुर्धृतव्रताः १६ आगतेषु च
दारेषु समवेत्य महीपतिः उवाच राजा तं सूतं सुमन्त्रानय मे सुतं १७ स सूतो राममादाय लक्ष्मणं मै
थिलीं तथा जगामाभिमुखस्तूर्णं सकाशं जगतीपतेः १८ स राजा पुत्रमायान्तं दृष्ट्वा चारात्कृताञ्जलिं
उत्पपातासनात्तूर्णमार्तः स्त्रीजनसंवृतः १९ सोभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशाम्पतिः तमसम्प्राप्य दुः
खार्तः पपात भुवि मूर्छितः २० तं रामोभ्यपतत्क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः विसंज्ञमिव दुःखेन सशो
कं नृपतिं तदा २१ स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेश्मनि हाहा रामेति सहसा भूषणध्वनिमिश्रि
तः २२ तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तावुभौ रामलक्ष्मणौ पर्यङ्के सीतया सार्द्धं रुदन्तः समवेशयन् २३

लिंगितुमिति तं रामम् अप्राप्यमध्ये एव दुःखितः पपात २० अभ्यपतत् अभ्यागतवान् विसंज्ञमेव १९ भूषणध्व
निमिश्रितः २२ रामस्तावुभौ आदिचलत रत्नपदुःखशाखनिमीलितः मूर्छितइतिपादेपि सयवार्थः

१२५

वर्द्धयित्वा संप्रजयभयुविल्कव यामासोवनप्रयाणोयकाइनीदंपरमानिष्टंकपंराज्ञेवदिष्यामी विभयेन विल्कवया
वातरयाश्रुस्त्रजनाण्येति च्छेदः ५ उपजीविनांवतेभ्यश्रदत्नासर्वं यनंदत्नेत्यनेन सर्वं याति ष्टासाः भावोधनवते ६ स
दारमण्याः निष्कंकः नि घापः निष्पदइ तिपाठे निश्चल इत्यर्थः ९ इहमद्वेश्मनियेके चिन्मामकादाराः स्त्रियः संति

प्रसेयेसपुत्त ष्याश्रोहारितिष्टवितिस्वतः आत्मणोभ्योयनेदत्वा सर्वं चैवोपजीविनां ६ सत्योपयपत्नभृद्दंते
रामः सत्यपराक्रमः सर्वान्महारत्नाष्टक्ष्यत्वोहीदानीं दिदृक्षते ७ गमिष्यति महारण्यंतं पश्यजगतीप
ते वृतं राजगणोः सर्वैरादित्यमिवरश्मिभिः ८ सस्तस्ववाक्योयथमीत्मागंभीर्यात्सागरोपमः आकाशर
वनिष्पंकोनुवंदः प्रस्तवाचवतं ९ समेव्राक्ष्यमेदारान्येकेचिदिहमामकाः दारैः दापरिहृतः सर्वैर्दृष्टुमि
च्छामिराघवं १० सांतः पुरमतीत्यैवस्त्रियस्तावाक्यमब्रवीत् आर्याह्वयतिवोराजागम्यतांतत्रमाचिरं ११
एवमुक्ताः स्त्रियः सर्वाः सुमंत्रेणान्पार्त्तया प्रचक्रमुस्तद्भवनं भर्तुराज्ञाय शासनं १२

तान् दारानिहानय १० अतीत्यअतिक्रम्य नप्राप्यक्रयति वोयुष्माकंराजाअत्रैवेथयदत्वा तन्न तप्रजानोतास्सांडः
खेदवान् आगम्यतामिति पदं ११ प्रचक्रमुः गच्छंतिस्मतद्भवनंतस्यराज्ञोभवनं १२

भवान्वर्षसहस्रायुः पृथिव्यां ख्यातः परमधर्मज्ञो नैककाले राजा भवेत्पार्थिवः तथापि यो वरो दत्तः तमद्य ते कथितं प्रतिज्ञया
यः त्वं पुनः कथं तत्प्रतिगृह्णाति तो हि सुतो ऽपि वनं यामि मे राज्यस्य कोशला ऽस्थान २८ प्रतिज्ञोन प्रतिज्ञा समाक्षेपा पादो ऽश
होष्यामीत्यर्थः २९ कैकेय्या बुध्येव गमनमन्वभ मन्त्र स्वैतिमिथ्यो रहस्य चोद्यमानः ३० अपूर्से परलोकाहिता यह
हृदये हलोके अदयापद्मसृष्टपापडः त्वमित्रं प्राणमित्र त्वं वते त्व प्रयत्नः सन्त्रऊतो भयं पंथानं गच्छ स्वत्वा

भवान्वर्षसहस्रायुः पृथिव्यां स्यते पतिः अहं त्वरा ऽपि वनं यामि न मे राज्यस्य कांक्षिता ३० नवपंचवर्षा
णि वनवासे विहृत्य ते पुनः पादौ ग्रहिष्यामि प्रतिज्ञाते नराधिप ३१ रुदन्नार्तः प्रियं पुत्रं सत्यपाशे
न संयुतः कैकेय्या चोद्यमानस्तु मिथ्या राजा नमब्रवीत् ३२ श्रेयसे वृद्धये तात पुनरागमनाय च गच्छ
स्वारिष्टमव्यग्रः पंथानमकुतोभयं ३३ न हि सत्यात्मनस्तात धर्माभिमनसस्तव स
न्निवर्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनंदन ३४ अद्य त्विदानीं रजनीं पुत्र मा गच्छ सर्वथा एकाहं दर्शनेनापि सा
धनाव चरामहे ३५

यं ३६ मत्वा मनः सत्यप्रतिष्ठित स्वभावस्य धर्माभिमनसः धर्मिष्टेपादना मिनि विष्टमनसः ३६ प्रातरेव कैकेय्या
प्रस्थित स्वमातापितृ नयदानादि नाज्ञा च तर्थ प्रहरेवाष्टतस्य तर्पयामे राजानुमत येमाभातस्या स्याततकालस्या
मीयमेवच वनमस्मान सजनीमहवासः प्रार्थ्यते अद्य त्वादिदानीमपि कमी यत्लत्तकं रजनीमात्स सर्वथा मामा

तेषां ज्ञानेवाङ्भ्यां परिष्वज्य यथा पीडा न भवति तथालिंगित मत्याप्य पर्यंके समवेशयत् स्थापितवंतः मुहू
तेस्य संवेश सामान्येष हीम हूर्तेन लब्धसंज्ञमित्यर्थः २१ ऊशालेन मोपपप सोऽभ्येन च त्तघामामव शृहाणत्यर्थः
वनेष्वतिस्थित मोसीताचान्वेतु गच्छति तिलक्ष्मणो च प्रस्थितमनुजानीहीत्यर्थः न न लक्ष्मणसीतयोः ऊतो वन
वासकष्टप्राप्तिनं त्यसौ वरविंर्वधस्त्र योरत आह कारणैरितिहेतुभिः तथ्यैर्वा वहाद्भायासत्ये: नचेच्छत: इह

अथ रामो मुहूर्तेस्य लब्धसंज्ञं महीपतिं उवाच प्रांजलिर्वाष्प शोकार्णव परिप्लवं २१ आपृच्छे त्वां महा
राज सर्वेषामीश्वरो विन: प्रस्थितं दंडकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन मां २२ लक्ष्मणं चानुजानीहि सीता चा
न्वेति मां वनं कारणैर्वहुभिस्तथ्यैर्वार्यमाणौ न चेच्छत: २३ अनुजानीहि सर्वान्न: शोकमुत्सृज्य मानद
लक्ष्मणं मां च सीतां च प्रजापतिरिवात्मजान् २४ प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञां जगतीपतेः उवाच राजा
संप्रेक्ष्य वनवासाय राघवं २५ अहं राघव कैकेय्या वरदानेन मोहितः प्रतिवाचंजलिकृत्वापि पूतेवा

क्यानमिति शेषः २६ आत्मजात् सनकादीन् तपश्चरित मग्रमकान्पाद्मवज्जोद्भवान्नहृदिस्थेर्थः २५ वनवा
साय जगतीपते: स्तुत्वा नत्त्वा मत्समति पूर्वी तमाणं प्रवाधे ले शतोपि विषाद रहित राघव संप्रेक्ष्य उवाच २५ हे
राघव यतोऽहं कैकेय्या वरदानेन मोहितो निरुत्तरत याशोकपरवशो जातो तो राज्यानर्हः अतो मां निगृह्य त्वमेव
योध्यायामेव मन्यभ जमेव भवेन राजा भव नहेतन्मम [illegible] परिपालयेत्यावत् २१२२

वा॰ रा॰
अ॰
१२०

नयिता सर्वकामान् ... रमाहं ग्रामस्वामीति गुणान् मिश्रान् ... अतः सर्वकामैः सर्वकामप्रतिनिधिभूतेनापक्र
मणामिति मामनन्यमेव ह्यो रक्ष्याः यदा च प्रयाणे सतीमान् गुणान् प्रतिज्ञापालनजधर्मरूपान् ग्रामस्वामित्वेनागामि
नेकालान् दास्यति ज्ञ तथा धर्मपवन्नतः सर्वकामैरिता दिश एवदेव ५०-५१ अयवनवासकृता तद्याबुद्धिनेव र

ग्रामस्वामियानन्यगुणानकोमेस्वत्तान्यदास्यति अपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणे ५० इयं राष्ट्रं
सजनं धनधान्यसमाकुलं मया विसृष्टा भवते भरताय प्रदीयतां ५१ वनवासकृता बुद्धिर्न च मेऽद्य च
लिष्यति यस्तुष्टेन वरो दत्तः कैकेय्यै वरद त्वया ५२ दीयतां निखिलेनैव सत्यस्त्वं भव पार्थिव अहं निदेशं भ
वतो यथोक्तमनुपालयन् ५३ चतुर्दश समा वत्स्ये वने वनचरैः सह मा विमर्शो वसुमती भरताय प्र
दीयतां ५४ न हि मे काङ्क्षितं राज्यं सुखमात्मनि वा प्रियं यथा निदेशं कर्तुं वै तवैव रघुनन्दन ५५

लिष्यति अतो गमनानुज्ञामेव कुर्विमायायः अतिदानस्य सम्भवतो न चितमप्येतदित्याह इयमिति निखिलेन
अप्येवमत्र स्थापनात् निदेशं पालयन् ५२-५३ वनचरैस्तपस्विभिः मा विमर्शः भरताय राज्यदाने संदेहो मा भूत्
सर्वथा तस्मै वसुमती दीयतां ५४ कथमेवमतश्चाह न हीति स्वात्मनि सुखमवसितं स्वकीयानो प्रियं वोद्दिश्य राज्यं
न काङ्क्षितं अपि तु तव निदेशभावकर्तुमेव काङ्क्षितं अस्ति ५५

632

साथ विप्रवासितां मन्निवासि १४ मत्प्रियार्थं मम परलोकहितार्थं १५ तदेव दर्शयति न चेत्यादि स्वकन्याशृङ्कु
राभिप्रायं याचलितो ऽस्मि भृशपीतो ऽस्मि त्वदभिषेकमनोरथात् भस्माग्निकल्पया भस्मच्छन्नाग्नितुल्यया १६ वंच
नासामान्ये प्रतिश्रुत वरयोर्भरताभिषेकवनवासनरूपविशेषयुवसायित्वरूपाया मे मया लब्धायत्या नया
हतमास्मिन्या कुलोचितवारिकनाशिन्याऽभिप्रचोदितो ऽस्मि पदमिति शेषः अतो यावे वचनाम यालस्यान्तो ति
मातरं मोचयसे पपणतुङ्से मामय शार्वरी न रपितः सर्वकामैस्त्वेषः कालेसाथ यद्यासि १४ दुष्करे क्षि
पत पञ्चमसेवया राघवा प्रिय त्वया हि मत्प्रियार्थं त्वं वनमेवड पाश्रिते १५ न चैतन्मे प्रियं भ्रशपे समेन रा
घव च्छत्रपाचालितत्वास्मि स्त्रियाभस्माग्निकल्पया १६ वंचनाया तल्लब्धा मे तां त्वं निस्तर्तमिच्छसि
अनया हतमादित्याकैकेय्याभिप्रचोदितः १७ न चैतदाश्चर्यतमं यत्त्वं ज्येष्ठः सुतो मम अपानृतं कथं पु
त्रपितरं कर्तुमिच्छसि १८ अथ रामस्तदा श्रुत्वा पितरं तं सभाषितं लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा दीनो वा
क्यमिच्छसि द्वारत्येत १७ एतदाश्चर्यतमं न अपानृतं कथं अपगतानृतं त्वद्वचनं पतश्च माश्चर्यं यतो ज्येष्ठो ऽशेषगुणो ऽवं
यमासतो ऽसि १८ आर्तं स्वपितं भाषितं श्रुत्वा पुकाहहदर्शनेनापीत्यकरूपदीनः कैकेय्याभ्यां विगर्हणेति नियो
गस्याप्यवश्यानुष्ठेयत्वप्रतिज्ञानात् तावन्मात्रपितृमनोरथपूरणाशक्त्या भामशोकदृव १९

वनमब्रवीत् १२

रा॰
अ॰
१२८

शिवास्त्वसौमास्त्विति शेषः मया विना तेनात्र पुरे स्थातुं न शक्यतामिति भावः केवलमनुशास्त्र रत्नम्।
मांकरोति तेन तु राजत्वाभिमानो राज्यं त्वां कियते स्पतिष्ठितु ऽनेन राज्ञो जीवनं भरतस्य तेऽद्य ग्राम वासस्तु पथ न्यि:
शिवास्तेमीमास्तु रसमा ग्राइत्या पातनो ऽध्वः स्यायद कैकेयी प्रतीति शेषः ५६ यथा शिष्टे संमतेतत् वनिदेशः स
या मनोदीयते तथा महत् स्वकामे स्वकाम्यावत्तम्भुमतः संकल्पात्मके मयानदीयते न च नात्प्यात्मनो नतः करा।

मया विसृष्टो भरतो महीमिमां सशैलखण्डां सपुरोपकाननां शिवास्त्वसीमास्त्वनुशास्तु केवलं त्वया यदुक्तं
नृपतेत्तथा स्तु तत् ५६ न मे तथा पार्थिव दीयते मनो महत्सु कामेषु न चात्मनः प्रिये यथा निदेशे तव
शिष्टसंमते व्यपैतु दुःखं तव मत्कृतेऽनघ ५७ तदद्य नैवानघ राज्यमव्ययं न सर्वकामान्न सुखं न मैथिलीं
न जीवितं त्वामनृतेन योजयन्वृणीय सत्यं व्रतमस्तु ते तथा ५८ फलानि मूलानि च भक्षयन्वने गिरी
श्च पश्यन्सरितः सरांसि च वनं प्रविश्यैव विचित्रपादपं सुखी भविष्यामि तवास्तु निर्वृतिः ५९

णस्य प्रियो ते मत्कृते दुःखं व्यपैतु तथात्मनः प्रिये इति पाठः स्वगमपत्व ५७ त्वामनृतेन योजयन् राज्यादिकं वं
तितं मद्विषयं चितावेतन्नामपि न वृणीयं वरिष्यामि इति मे सत्यं व्रतं तथा ते अस्तु कैकेयी वरदानसंकल्परूपं सत्यं
मस्त्वं ब्रह्मचिति तेनामित्यनेन मरणादपि परलोकनाशकात्तु तवस्पातिकष्टं तत्सूचितं तेनानृतमरणेन मे दुःखं तेन

द्रष्टुमिच्छामि यद्दोत्सृजति ४९ ४७ अनृतेनास्मरेण तत्पुत्रं प्रवंसत्य पुत्रं तव सन्निधौ समसेन सुकृतेन तेन त्वया च शपे शपथ।
पुकारो मीत्यर्थः ४८ त्वामपि इह पुरे इति शेषः सततं इमं मम न संभवं शोकं धारयस्व विपर्ययः इहाय स्थितिहा।

अपगास्त्वमेङः खं मान्नवीषाप परिप्लुतः न तिष्ठन्य तिष्ठे हर्षः समद्गः सरितां पतिः ४६ नैवाहं राज्यमिच्छा
मि न सुखं न च मेदिनीं नैव सर्वानिमान्कामान्न स्वर्गं न च जीवितं ४७ त्वामहं सत्यमिच्छामि नानृतं पुरुषर्ष
भ प्रत्यक्षं तव सत्येन सुकृतेन च ते शपे ४८ न च शक्यं मया तात स्थातुं क्षणमपि प्रभो स शोकं धारयस्वे
मं नहि मेऽस्ति विपर्ययः ४९ अर्थितो ह्यस्मि कैकेय्या वनं गच्छेति राघव मया चोक्तं व्रजामीति तत्सत्यमनु
पालय ५० मा चोत्कण्ठां कृथा देव वने रंस्यामहे वयं प्रशान्तहरिणाकीर्णे नानाशकुनिनादिते ५१ पिता
हि दैवतं तात देवतानामपि स्मृतं तस्माद्दैवतमित्येव करिष्यामि पितुर्वचः ५२ चतुर्दशसु वर्षेषु गतेषु न
रसत्तम पुनर्द्रक्ष्यसि मां प्राप्तं संतापोऽयं विमुच्यतां ५३ येन संस्तम्भनीयोऽयं सर्वो बाष्पकलो जनः स त्वं पु
रुषशार्दूल किमर्थं विक्रियां गतः ५४ पुरं च राष्ट्रं च मही च केवला मया विसृष्टा भरताय दीयतां अ

पेक्षितस्तातार्थे विपरीतानुष्ठाने ४९ ५० उत्कण्ठां दर्शनादिविषयोत्कण्ठां जनयद्भ्रः त्वे ५१ ५२ येन त्वया ५४
केवला कृत्स्ना दिशा यवनं सेविते गमिष्यामि ५५ ५५

यस्मात्त्वमस्मान् ४ मृतां न ह्यतीति हे देवि त्वत्तो विना येन कार्येण विद्यते इह लोके अतः सर्वांते त्वत्काम साध्यफलं विचारे इत्यर्थः पतिघ्नीमिति रामगमने राजमरणस्यावश्यं भावादिति भावः रामस्य विवासनात् राज्ञो मरणाच्च ज्वलंतीं ६ अचलमिव दुष्प्रकंप्यं कर्मभिः क्रूरैः संतापयसि राजानमिति शेषः ७ भर्तुरिच्छाम्

यस्मात्त्वं पतिघ्नकोऽरमजा दशरथः स्वयं भर्ता सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ५ न ह्यकार्यतमं किंचित्तव देवीह विद्यते पतिघ्नीं त्वामहं मन्ये ज्वलंतीमिव पावकं ६ यन्महेंद्रमिवाजय्यं दुष्प्रकंप्यमिवाचलं महोदधिमिवाक्षोभ्यं संतापयसि कर्मभिः ७ मावमंस्था दशरथं भर्तारं वरदं पतिं भर्तुरिच्छा हि नारीणां पुत्रकोट्या विशिष्यते ८ यथावयो हि राज्यानि प्राप्नुवंति नृपक्षये इक्ष्वाकुकुलनाथेस्मिंस्तल्लोपयितुमिच्छसि ९ राजा भवतु ते पुत्रो भरतः शास्तु मेदिनीं वयं तत्र गमिष्यामो यत्र रामो गमिष्यति १० न च ते विषये कश्चिद्ब्राह्मणो वस्तुमर्हति तादृशं त्वममर्यादमद्य कर्म करिष्यसि ११

भर्तुरिच्छा विषयानुसरणं ८ यथावयः वयःक्रममनतिक्रम्य नृपक्षये राजभूतपितृक्षये राज्यानि प्राप्नुवंति ज्येष्ठक्रमेणेति यावत् तमिममनादिसिद्धमाचारमिक्ष्वाकुकुलनाथे दशरथे जीवत्येव लोपयितुमिच्छसीति योजना १० विषये देशे तादृशं ब्राह्मणावासानर्हं अमर्यादं प्रतिक्रमितज्येष्ठ राज्यादिव्यवहारं करिष्यसि त्वं नेनाद्यापि रामे

तापस्त्वमरा हो त्पादकः ऽ ऽः एवमेतत्वीर्योत्पादके १० समेताः मिलिताः तां कैकेयीं हा हा इति शब्दः कृतो येन तथाभूतं सर्वं परिचारिकादिजनजातं ११ इति रामायणटीकायां चतुर्स्त्रिंशः सर्गः ३४ प्रवेशपरिकरस्य राज्ञः परमं पाकशासेः समेतः कैकेयीमित्याह ततइति शिरोनिर्धूननादि कोपविकाराभिनयः कृत्वकतायवकठशा

प्रवेशराज्ञा वसनाभिपन्नस्तापेन ऽः खेनच पीड्यमानः प्रालिम्पपत्रं सविनष्टसंज्ञो भूमिंगतो नैव विचेष्टं किंचित् ९ देवाः समस्ता क्रतुऽः समेतास्तावज्जेपित्वान रदेवपत्नी रुदन्समंत्रोपिजगाम मूर्छां हा हा कृतेतत्र बभूव सर्वं ११ इत्यार्षे श्रीरामायणे चतस्त्रिंशः सर्गः ३४ ततो निर्धूय सहसा शिरो निश्वस्य वासकृत् पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य दंतान्कटकटाय्य च १ लोचने कोपसंरक्ते वर्णं पूर्वोचितं जहत् कोपाभिभूतः सहसा संतापमशुभं गतः २ मनः समीक्षमाणश्च सूतो दशरथस्य च कोपपत्रिव कैकेय्या हृदयं वाक्क्षुरैः शितैः ३ वाक्यवज्रैरनुपमैर्विभिदन्निव चाशुभैः कैकेय्याः सर्वमर्माणि सुमंत्रः प्रत्यभाषत ४

हवतः कृता १ कोपसंरक्ते

कृतेति शेषः वर्णं मुखकांतिं पूर्वोचितं सर्वकाले स्थितेराजसमे त्रिगुणऽ चितेव २ दशरथस्य मनः समीक्षमाणः कैकेयी विषयस्नेहरहितं जानन् ३४ ।

ननु भेमातः कथमभिजानुतविस्तथाह अस्मद्ब्राह्मेवोरपायेकनामनिवेशो हर्वहके नापप्पा येनप्रकारेणाक्ष
तेनपामसङ्गतिविद्यस्त्रामतेदेवाह पितस्त्र्यादिकिष्वटर्षिः १६ तस्मात्वरदानात्सर्वभूतानांव्यक्ताव्यक्तवाः
चोरुतंततद्दोप्यस्त्रमर्पेसृजत्तेजानीतेस्मेतेनसर्वभूतरुतत्त्वेनतिर्यग्गातानांतिर्यक्स्त्वानसोपप्रपस्पादीनां
वचोविदितंजानार्थंभवति ९ ततस्तनपवदेहवोः शायनेशायानस्यतेपितः भूरिवर्चसः स्ववाणिकांतेर्जेभाख्

ह० मं० १६०

तवमातरस्मद्ब्राह्मेविंद्धेहर्वेयथास्कृते पितस्तेवरदः कश्चिद्दैवरमनुत्तमं १६ सर्वभूतरुतंतस्मात्ते
जत्तेवस्त्रथार्थिपः तेनतिर्यग्गातानांचभूतानांविदितंवचः ९ ततोऽन्नेभसस्पर्शेयेनेविद्दत्वाद्भूरिवर्चस ;
पितस्तेविदितोभावः सतत्रबहुधास्महस्त ९८ तत्रतेजननीक्रुद्धाम्यपापामभीप्सती ह्यास्तेतन्नृपते
सौम्यजिज्ञासामीतिचाब्रवीत् १९

स्पपतितोभावोभिप्रायोविकतातदीयशाहाह्विदितः अथसतेपिताशायनेशायानपवतद्भावपरिज्ञानजसं
तोषेणावहुधाहिसिर्वंडप्रकारेणावाहस्मत ९८ तत्रशयनेशयनातेजनेनीमामयंहसतीति क्रुद्धासतीतिरू
स्तत्पपापामिस्कंतीहेन्नपतेतद्दासेहास्मकारणातमिस्छामीतितेपितरमब्रवीतवदतेइतिपादेकेजना

635

नीमामयंहसतीतिक्रुद्धासंभवत १७

१६०

यस्याः स्ते ईदृशो घोरं हतमस्ति न याति यानदा चरं त्वाहेतं मूतया पृथिवी यत्र विदिता विदीर्णा तदाश्चर्यमिव पश्या
म्यामि १२ किंच महाब्रह्मर्षिभिः स्पृष्टाः अग्निकाः ज्वलंत अग्निवद्भस्मकरणसमर्थाः भीमदर्शनाः भीमं फलं
ददति पतंते ये धृताः दृष्टाधिनिनिवासरूपाद्ज्ञानहिंसंति इदं मया आश्चर्यमित्यनेकर्षिः स्थिताः कृतनिश्चयाः अनेन स
वैतापिकाः उद्वेगी निधनयति १३ अथास्यापदेशेन राजानं निंदति आश्रमितिपरिचरेत् आलवालादिकरण

आश्चर्यमिव पश्यामि यस्यास्ते हृतमीदृशो आचरंत्यानविनाहृमयो भवति मेदि[नी] १२ महाब्रह्मर्षिभिः
स्पृष्टा ज्वलंतो भीमदर्शनाः दिव्यमद्ङानहिंसंति राम प्रव्राजने स्थिता १३ आमेविंकिनाऊढारेणानि
वेपरिचरेत्कः यश्चैनं पयसा सिंचेत् नेवास मधुरो भवेत् १४ अभिजात्या हितमन्ये यथा मातन्नथे
वच नहि निवात्स्ववेतन्नो इंलोके निगदितं वचः १५

नरो पयेदाम्रस्यानेनं चयनः पयसा सिंचेत् अप्येवनिंबसेवा ऊर्द्धतः शीतये समधुरो न भवेत् अनेनाहृषे
वैदेहकेकेय्यान्नवर्तनं राज्ञ इत्याशयः १४ इदानीं कैकेय्या वचनान्यप्याह अभिजातिमिति यथा ते मातस्या
भिजात्यं प्रशस्तं मातापितृजं तेनाचितव्यवहाररूपं तथैव तेन त्वमन्येकारणानुसारिणः त्वायसेति भावः त
दुपपादयति दृष्टांतेन जहातीति निवात् न्नाइनस्ववादनिवचोल्लोकप्रसिद्धो कलत्ये यः १५

तथापि वनं पितुर्गेनापि नेति पश्चिमिस्थितेति शेषः अतस्त्वं राजा नैके[illegible] सत्कार्यं यथाह कंजे
कृष्ठ २५ कान्यांतामानं तल्पतेनाप्य श्राम मित्याह मम २ तिमामोनरा: पुत्ररूपा: ममनजायेतपितृस्वभावान्
वर्तिनो जायेत २६ नैवं भवन्मातृवृत्ताभव यद्वत्सथापि पृष्ठा ह तन्महाणरामाभिषेकरूपं वचः नेयमिपाठे
विधेयाभावेनार्थः भर्तारि स्कान हि षयं उपास्य तद्वृवर्तिनी भूत्वा अस्य जनस्य असदादेः गतिः शरणं भव

अनुष्ठाव प्रवादो येलौकिकः प्रतिभाति मां पितृन्समवनायेनेनरामातरमेगता: २६ नैवं भवत्या
हाणादेयदाह्वत्सथापि पः भर्तारि स्कामुपास्येहजनस्यास्यगतिर्भव २७ मातेप्रोत्साहितापापैर्देव
राजसमप्रभं भर्तारं लोकभर्तारमसद्धर्ममुपावृत २८ नहि मिथ्याप्रतिज्ञातंकरिष्यतितवानघः
श्रीमान्दशरथो राजा दृदिराजीवलोचनः २९ ज्येष्ठं वदान्यः कर्माणः स्वधर्मस्यापिरक्षिता रक्षिता
जीवलोकस्य बली रामोभिषिच्यतां ३०

प्रोत्साहिताप्रेरिता असद्धर्मकनिष्ठाभिषेकरूपं ज्येष्ठस्य विवास
नरूपं उपावृत्य गृहाय उपावृत्येतिपाठेप्ययमेवार्थः २८ नमिथ्याप्रतिज्ञातंलीलयोक्तंवरद्वयदानरूपं वचो
नोराजानकरिष्यतितत् अतो ज्येष्ठत्वादि गुणकोरामोभिषिच्यतां तदभिषेके ऽनुमतिः क्रियतां कर्मणः क

ततो राजा त्वदृष्टिपा यो यं न हासः किं त्वं च वल्लभे सर्वं तत्त सामर्थ्यमसि अतः किंचिज्जने विदित तज्ज्ञा वा हा

सिष मितु के तद्रहस्य तद्रूपं तद्दातारं च जिज्ञासामीत्यर्थः १९ पोसामि हासे तत्कारणं वरमिति पाठे तत्कार २०

सर्वथा शंसज्जीवं वा मा वा प्रियस्व वा तस्मिन्नवगते इतः परं मां कदापि न हसिष्यसि वत् कारि कमन्त्र कोन क

नृप स्त्रीवाच तां देवी हास्यं शंसामि ते यदि तन्मो मे मरणं स्यथो भविष्यति न संशयः २० मानातेपि

नरदेवो पुनः केकयमब्रवीत् पोसमे जीववा मा वा न मा ते प्रहसिष्यसि २१ प्रियया चैव याकृष्टः स

केकयः पृथिवीपतिः तस्मै न वस्त्रा पार्थि कथयामास तत्त्वतः २२ ततः स वरदः साधू राजानं प्र

त्यभाषत म्रियतां ध्वंसतां चैव मा प्रासीस्त्वं महीपते २३ स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रसन्नमनसो नृपः

मातरं ते निरस्याशु विजहार कुबेरवत् २४ तथा त्वमपि राजानं दुर्जना चरिते पथि असद्ग्राहेण

मे मोहात् कृतघ्नपापदर्शिनि २५

भावि हास भावं निश्चेष्यामी

त्यर्थः २१ तस्मै वरदाय पक्षयेतम

पंकथयन् निर्वन्धस्त्यपेक्षयायाभ्यामासत्यन्वयः २२ ततः साधुः स वरदः प्रत्यभाषत ध्वंसतां वास पि ज्ञा हि

त्यर्थः यो गतकृतवासा क्षा धारतिपाठे प्रमाव वदतिशेषः २३ निरस्य भर्त्सत्वमितो गच्छेति ते मातरं परि

वादिन्यः पवित्रा [illegible] रूपाजीवाः वेश्याः [illegible] सुप्रसाधिता पूर्णाः ३ ये मल्लैः वीर्यवन्तः
वीर्यपरीक्षया रमन्ते तत्र ये ४ नागरा जनाः आरण्यकोविदाः आरण्यमभिज्ञाः ५ राज्यं राजत्वं दे शास्यते १०

रा॰
अ॰
१३२

रूपाजीवाश्च वादिन्यो वणिजश्च महाधनाः शोभयेयुश्च मार्गस्य वाहिनी सुप्रसाधिता । ३ ये चैनमुपजी
वन्ति रमन्ते यैश्च वीर्यतः तेषां बहुविधं दत्वा तानप्यत्र नियोजय ४ आयुधानि च मुख्यानि नागराः शकटा
नि च अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं व्याधाश्चारण्यकोविदाः ५ निघ्नन्मृगान्कुंजरांश्च पिबंश्चारण्यकं मधु नदीश्च
विविधाः पश्यन्न राज्यं संस्मरिष्यति ६ धान्यकोशश्च यः कश्चिद्धनकोशश्च मामकः तौ राममनुगच्छे
तां वसंतं निर्जने वने ७ यजन्पुण्येषु देशेषु विसृजंश्चाप्तदक्षिणाः ऋषिभिश्चापि संगम्य प्रवत्स्य
ति सुखं वने ८ भरतश्च महाबाहुरयोध्यां पालयिष्यति सर्वकामैः पुनः श्रीमान्रामः संसाध्यतामि
ति ९ इति ब्रुवति काकुत्स्थे कैकेय्या भयमागतं मुखं चाप्यगमच्छोषं स्वरश्चापि न्यरुध्यत १०

आप्तदक्षिणाः उक्तदक्षिणाः ८ पालयिष्यतीति सोपालम्भोक्तिः संसाध्यतां संयाप्यतां ९ स्वरश्च न्य
रुध्यत रुद्धो जातः भयकार्यमेतत् १० १० १० १० १० १०

637

१३२

विपत्तेर्वा अत आह परिवाद इति अपवादः चरिष्यति २१ राघवात् रामात् अन्यः पुरवरे वसन् तेन रामो वक्तव्या नहि भवोदितो पि भरतस्य न्यायतिकूल एव भविष्यतीति भावः २२ अतो रामे हीति पूर्व राज्यवार्ता २३ भूपात्यये २४ सोनेनेत्तभपतेत्नीत्तोनेनपरिहूयते २५ इति रामायणे टीकायां पंचत्रिंशः सर्गः ३५

परिवादो हि ते देवि महान् लोके चरिष्यति यदि रामो वनं याति विहाय पितरं नृपं २१ स्वराज्यं राघवः पातु भवतु वै विगतज्वरा नहि ते राघवादन्यः क्षमः पुरवरे वसन् २२ रामे हि यौवराज्यस्थे राजा दशरथो वनं प्रवेक्ष्यति महेष्वासः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् २३ इति सान्त्वैश्च तीक्ष्णैश्च कैकेयी राजसंसदि भूयः संक्षोभयामास सुमंत्रस्तु कृतांजलिः २४ नैव सा क्षुभ्यते देवी न च स्म परिदूयते न चास्या मुखवर्णस्य लक्ष्यते विक्रिया तदा २५ इत्यार्षे रा. अयो. पंचत्रिंशः सर्गः ३५ ततः सुमंत्रमैक्ष्वाकः पीडितोत्र प्रतिज्ञया सबाष्पमतिनिःश्वस्य जगादेदं पुनः पुनः १ सूत रत्नसुसंपूर्णा चतुर्विधबला चमूः राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रं प्रतिविधीयतां २

वेसमंत्रेण राजप्रतिज्ञायामिथ्यात्वो कानापि राजा तस्मात् वास्तवं जानन् रामस्य वनप्रवेशस्य वा सोपाप्य मादिशातिततइतिकैकेय्या नंगीकारेनंतरं प्रतिज्ञया कैकेयी महिषप्रसन्नतया वा नत्वा रदं रत्नसंपूर्णा चतुर्विधवलात्पारिचतुर्विधचलवती चमूः सेना अनुयात्रार्थं मेवाप्रतिविधीयतां निगुज्जंतोप्रस्थाप्यतां २

रा०
अ०
१२२

एवमुक्ताः असमंजेऽभवत्पत यथा मनेऽक्ताः स्वयमि[illegible] सर्वो जनः व्रीडितो कैकेय्यां से
वकजनोपि स्वमिथ्याग्रहं न बद्ध्वा प्रलापयात् नावबुध्यत क्रोधावेशादिति भावः तदेदम् संजस्य नाद्यश्चेत्ता इति म

एवमुक्ता धिगित्येव राजा दशरथोऽब्रवीत् व्रीडितश्च जनः सर्वः सा च तन्नावबुध्यत १७ तत्र वृद्धो महामा
त्रः सिद्धार्थो नाम नामतः शुचिर्बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् १८ असमंजो गृहीत्वा तु क्रीडितः प
थि दारकान् सरय्वां प्रक्षिपन्नप्सु रमते तेन दुर्मतिः तं दृष्ट्वा नागराः सर्वे क्रुद्धा राजानमब्रुवन् असमंजं
वृणीष्वैकमस्मान्वा राष्ट्रवर्द्धन २० तानुवाच ततो राजा किंनिमित्तमिदं भयं ताश्चापि राज्ञा संपृष्टा वाक्यं
प्रकृतयोऽब्रुवन् २१ क्रीडितस्त्वेष नः पुत्रान्बालानुद्भ्रान्तचेतसः सरय्वां प्रक्षिपन्मौर्ख्यादतुलां प्रीतिमश्नु
स्पते २२ स तासां वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनां नराधिपः तं तत्याजाहितं पुत्रं तासां प्रियचिकीर्षया २३
तं याने शीघ्रमारोप्य सभार्यं सपरिच्छदं यावज्जीवं विवास्योयमिति तानन्वशात्पिता २४

हा मा च ग्राहतेति सरय्वामप्सु प्रक्षिपन् रमते तेन कारणेन दुर्मतिः सः नना दृष्टोयमिति भावः १९ २२ तेष
कृतीनामहितं पुत्रं तत्याजेत्यन्वयः २३ शीघ्रं यानमारोप्य सभ्रुत्यागमने विलेव कारणसंभवात् सपरिच्छदं व
नयोग्यफाल्गपिटकादिपरिच्छदसहितं तान् विवासनाधिकारिणः अन्वशात् उक्तवान् २४

१२२

638

११ मेऽद्यः समग्रमार्यायाः निरास्वाद्यं निर्गतास्त्वायतनं मे शून्यं त्वत्कृते ॥ १२ ॥ १३ ॥ हे अहिते मामेव भरितासवत् वा हेत
कारामविवासनभरताभिषेकरूपभारे नियुज्यते च भारं वहंतं मां किं नदसि यथा यसि हे अनार्ये यदिदानीं मा
मारवं हत्वा सार्वभौमभोगसहितस्य पुत्रस्थापनप्रतिबंधरूपं तत् तादृशं गमनरूपं वैमववनवासप्रार्थना ।

तां विषण्णवसं चक्राम्यविनपरिसुप्यता राजानमेवाभिमुखी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥ राज्यं गत
धनं साधो पीतमन्नं मे समागामिव निरास्वाद्यतमं शून्यं भरतो नाभिपत्स्यते ॥ १२ ॥ कैकेय्यास्तमकलज्जायाः
वदंत्यामतिदारुणं राजा दशरथो वाक्यमवाचावनिराजो दशरथो वाक्यमवाचावतलोचना ॥ १३ ॥
वहंतं किं तुदसि मां नियुज्य धुरि माहिते अनार्ये कृत्यमारब्धं किं न पूर्वमुपारुधः ॥ १४ ॥ तस्यैतत्क्रोधसं
युक्तमुक्तं श्रुत्वा वरांगना कैकेयी द्विगुणं क्रुद्धा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ तवैव वंशे सगरो ज्येष्ठपुत्र
मुपारुधत् असमंज इति ख्यातं तथायं गंतुमर्हति ॥ १६ ॥

कालेऽप्यनोपारुधः सर्वं त्वत्काले कृतोपाति वि
तिकिं न प्रार्थितवत्यसि तत्र पुत्रविरोधेतव सामर्थ्यं नास्तीति भावः क्रुद्धा दीनाकिवास्त्वर्वदोषपरिहारः ॥ ५ ॥
द्विगुणक्रुद्धा प्रकारान्तरेण मत्प्रयोजनं नाशयतीत्याशयेन ॥ १५ ॥ एवमनेकमपि केवलं त्वं वनगमनत्वादेवा
सिद्धमिति दृष्टान्तवल्लेनोक्तं नवैवेति उपारुधत् राज्यभोगेऽप्रहतिषेधः ॥ १६ ॥

रा॰
अ॰
१२५

एतद्वचः सिद्धार्थवचः हियतः ज्ञापणाम्भमाभीमास्यापयेयं त्वयाऽकं चेष्टरूपा चेष्टा हृता साधुपथ्याद्पेता ३२ सर्वं चव्र
योध्यावासिनो जनाः राज्ञा भरतेन च वक्तव्याः ३३ इति रामायणटीकायां षड्त्रिंशः सर्गः ३६ रामो धीरोदात्तत्वेन
कैकेयीपवितोषायाह महामात्रेति महामात्रः सिद्धार्थः विनीतवत् विनीतः सन् १ अत्रयाचेणाश्रव्यपात्रावता

श्रुत्वा तत् सिद्धार्थवचो राजा श्रांततरस्वरः शोकोपहतया वाचा कैकेयीमिदमब्रवीत् ३१ एतद्वचो ने
च्छसि पापरूपे हितं न जानासि ममात्मनो वा आस्थाय मार्गं कृपणं कुचेष्टा चेष्टा हि ते साधुपथादपेता ३२
अनुव्रजिष्याम्यहमद्य रामं राज्यं परित्यज्य सुखं धनं च सर्वे च राज्ञा भरतेन च त्वं यथासुखं भुंक्ष्व चिराय रा
ज्यं ३३ इत्यार्षे रा॰ अयो॰ षड्त्रिंशः सर्गः ३६ महामात्रवचः श्रुत्वा रामो दशरथं तदा अन्वभाषत वाक्यं
केवलविनयज्ञो विनीतवत् १ त्यक्तभोगस्य मे राजन् वने वन्येन जीवतः किं कार्यमनुयात्रेण त्यक्तसंगस्य
सर्वतः २ यो हि दत्वा द्विपश्रेष्ठं कक्ष्यायां कुरुते मनः रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुंजरोत्तमं ३

सैन्येन त्यक्तसंगस्य सर्वतः असंगो ह्ययमात्मेति स्फूर्तेः २ असंगतं चेदं स सैन्यस्य वनगमनमित्याह यो हीति
कक्ष्यां गजमध्यबंधनरज्जुः ३ रामायनमः ३ ३ ३

639

यथा पापकर्मकृत् यथोक्तपापकर्मकृत्त्वः फालसहितं पिटकं त्वागृहीत्वा कंदाद्यर्थं सर्वा दिशः सर्वदिक्षु गिरिदुर्गाणि अनुचरन् भ्रममाणः कंदाद्यालोकयन् सर्वा दिशस्त्वनुचरन्नतिष्ठत्पापकृदिति पाठे गिरिदुर्गाणि वा तापमवलोकयत् सर्वा दिशः कंदाद्यर्थमनुचरन् अतिष्ठत् यावत् जीवं निजापराधात् वनेऽतिशेषः २५ प्रकृत

स फालपिटके शस्त्राणि गिरिदुर्गाण्यवलोकयन् दिशः सर्वास्त्वनुचरन्स यथा पापकर्मकृत् २५ इत्येवमसज
दाज्ञा स राजा वै स धार्मिकः रामः किमकरोत्पापं येनैवमपकृष्यते २६ नहि किंचन पश्यामो राघवस्य
गुणं वयं दुष्टं येनास्य निरयः श्वपाकस्येव कल्मषं २७ अपवादो वितर्को विद्रोषप शपमिराघवे त्वमघ
इहितत्वेन तदा रामो विवासयते २८ अदुष्टस्य हि संत्यागः सत्पथे निरतस्य च निर्दहेदपि शक्रस्य श्रियं ति
धर्मविरोधवाद् २९ तदल्लेदे विरामस्य श्रियाविहतयात्वया लोकतोऽपिहितेरस्यः परिवादः शुभानने

१०

नेतदर्थं मेयाऽस्माह रामः किमिति २६ अगुणं दोषं व्यसनेन रूपं तिरयः पापं कल्मषं मालिन्यं २७ २९ त्वया
विहतया रामस्य श्रियातेन किंचित्फलमिति शेषः भरतस्य तदन्तरूपमतिना भावाभावद लंस्य धामेण
दिपतोऽलोकतः प्राणः परिवासन स्वतेरस्यः परिहार्यो भवति एवं च लोकापवादमात्रस्य फलं नास्ति किंचि

५४

रा॰
श्रे॰
१३५

श्रुत्वा शल्याश्रमपवित्रयानन्दीरवं भने ३ तिष्ठ ताम्भो हवं यन मस्तविनि स्वयं नश्रापेव १२ श्रुत्वाकंठे इति ग्रेनेने हर्षं
राजन्भार्या ममस्याइ हर्षेण श्रवहार इ निकेकेयाना ततु पजनस्याम तत्स्य विना १३ कौशेयस्योपरीतितस्याः कौशे
यस्योपरीतितस्याः कौशेयस्यागवसतन्त्र भावात् १४ सीतायाश्चीरं बभन्तन्स तमेरामेश्चेत्यमन्वयः १५ परमाय

श्रुत्वा सेहराणि नेत्रा वथमेत्ताथमिदर्शिनी गंधर्वराजपतिमेभर्तारमिदमब्रवीत् ११ कथन्तु चीरं बभे
विमुनयो वनवासिनः इतिहि कुशल्ला सीतासा ममोहमडमेडः १२ श्रुत्वा केटीसमसाचीरमेकमादा
यपाणिना तस्याः कुशल्लातत्रवीडिताजनकात्मजा १३ तस्मात्त्वन्तिधमागत्य रामोथ भिश्चतावरः
चीरंबबंधसीतायाः कौशेयस्यापरिस्वये १४ रामेणीत्यन्तसीतायाव भेते चीरमहमे श्रेतः प्रचरा
नार्यांमस्यच्चुर्वारिनेत्रजं १५ उत्तस्व परमायत्ता रामेजल्लिततेजसं वत्सनैवं नियुक्तेयं वनवासे मन
स्विनी १६ पितुर्वाक्यानरोधेन गतस्या विजने वनं तावद्दर्शन मस्यानः सफलं भवतु प्रभो १७ लक्ष्मणेन
सहायेन वनं गच्छस्व पुत्रकं नेयमर्हतिकल्याणीवस्तुं तापसवद्वने १८ कुरुनो याचनां पुत्र सीतातिष्ठ
तुभामिनी धर्मनित्यः स्वयंस्थातुं न हीदानीं त्वमिच्छ
सिपरमा विद्राः यत विहाय स्वात्मयोः पर्वं स्वहृतश्यं
निष्क्रान्त १९ विजनेषु वने गत्वस्य यावद्रामने तावदस्या दर्शनेनोसन्ततेनचनो जीवनेसफलंभवतु १७ १९ ति

छन्नसेत्र विष्णो प्रियदर्शिनी मानसपुत्रसंहृद्धतानीविष्णुस्तम्भितेस्
सितयणीय तिष्ठ १८

१३५

ध्रुजित्याकस्यानन्त्यपाश्वनुजानामि मातः प्रीतस्येभवतां यदद्दामि चीराणिवनोपयुक्तवासांसि आनयंतकैके
यीदासः ५ चतुर्दशाववर्षाणि वनेवासंवसतोममवासंकुर्वतोममफलायायानयतनसार्थनेउभेत्ववनिर्जपितकैभो
कैकेयीदास्यः समानयत गच्छतपरीत्र्यंतदानयन्तायेतिघोषः ५ एवंतत्पयंतंमेघराश्रेरितेसिंहहत्वाबाह्मण
शापश्रामलोकात्सयाविषयतस्पैमाद्कैकमेकैकेय्यारभंतेश्रयेतिसवशायोध्यात्मरामायणोस्पष्टः ६ सरा

तप्राममसतोश्च्रेष्टकिंधजित्यानगस्पते सर्वाणिवानजानामिचीराणिपवानयेतमे ५ त्वनिर्जपितके
वोभेसमानयतस्छत चतुर्दशावनेवासंवर्षाणिवसतोमम ५ अथचीराणिकैकेयीस्वयमाहृत्यराघवं
ऽवाचपरिधत्स्वेतिजनौघेनिरपत्रपा ६ सचीरे पुरुषव्याघ्रः कैकेय्याः प्रतिगृह्यते सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्य
मुनिवस्त्राण्यवस्त ७ लक्ष्मणश्चापितत्रैवविहायवसनेशुभे तापसाच्छादनेचैवजग्राहपितुरग्र
तः ८ अथात्मपरिधानार्थंसीताकौशेयवासिनी समीक्ष्यचीरंसंत्रस्ताप्रृषतीवागुरामिव ९ सापत्रप
माणेवप्रगृह्यचसुदुर्मनाः कैकेय्याः कुशचीरेजानकीशुभ

रामः चीरेशुक्लंनरीयत्रूपे अतितिप्रपप्रति
त्यसुवस्त्रस्यतवानवस्त्रश्रास्छादने १० अथात्मनःपरिधानार्थंतयादत्तंचीरंसीतासंश्रेत्स्पदागुरोसेश्रेत्स्पष्ट
सनोमगीवसेवस्त्रासेवान्भूत ९ व्यपत्रपमाणेवलज्जमानेनकैकेय्याःसकाशात्तेकुशचीरेप्रगृह्यभंतरी

देवैमदायावात्मानः अनुपन्नामोवसातेमेनमनसामिषामः २५ अंतःपालाः गृहीतरत्नकाः राष्ट्रांतस्थितं दंडनायकाः इत्यन्येऽप्युपजीविजीवनसाधनेमेनसहितेराष्ट्रं सपरिच्छदं दासीदासादिसहितं भरेयास्यति २६ भ
रतश्चह्रदैजमनुवत्स्यति नत्सहशावस्यपेवस्यास्यतिदशारथजानस्यतनत्त्वभावनायापवोचित्यमितिभावः
पादपैःसहेत्यनेनाटवीभूतामितिद्योत्यते २८ सर्वेष्येवतवभरतराज्यभयासोव्यर्थ इत्याह नहीतिश्रदत्तोपी।

श्रुतंपालाश्च यास्यंतिमदारोयत्रराघवः सहोपजीवेराष्ट्रंचपुरंचसपरिच्छदं २९ भरतश्चसेशत्रुघ्न
श्चोरवासावनेचरः वनेवसंतंकाकुत्स्थमनुवत्स्यतिपूर्वजं ३० ततःपूत्भागतजनोवसुधोपादपैःस
ह त्वमेकाप्रशाधिदुर्हृतापजानामहितेस्थिता ३८ नहितद्भविताराष्ट्रंयत्ररामोनभूपतिः तद्वनंभा
विताराष्ट्रंयत्ररामोनिवत्स्यति ३९ नह्यदत्तांमहीपित्राभरतःशास्तुमिच्छति त्वयिवापुत्रवदहस्तेय्यां।
द्विजानांमहीपतेः ३० यद्यपितेदितितल्लाभगनचोत्पतिष्यसि पितृवंशाचरित्रज्ञःसोन्यथानकरि।

तिष्ठुवैमदत्तांकिंतव्वविद्वैयेनदत्तांनपिवापरंपराप्राप्तमयमेनाशिकायांभ्रतःपरंपुत्रवदहस्त्वेनार्हेतिक्रतत्तस्याह
यदीतिमहीपतेदशरथाज्जातोयदिपितृन्समनुजायतेनराइतिन्यायादित्पादभ्यःयदीत्यसंदिग्धवचनंवेदाश्च।
नत्वमातामितियावत् यद्वाकेकेय्यपिकारांतरमिदं ३० पितृवंशचरित्रेज्येष्ठविषमानेकानिष्ठस्यराज्यानि

तल्पशीलया वने अंगीकृतनगरस्थित्या सीतया प्रेरितः सन् चीरं बद्धुं यत्नवान् २० चीरे गृहीते समीक्ष्येति शेषः स
वाक्य इति पाठे पाठांतरं समन्वयो वा २१ अतिप्रवृत्ते मर्यादातिक्रमेण प्रवृत्ते यावद्वरः तावत्प्रमाणेन प्रवर्तितष्टसिकृत
अप्रस्थावनगमनस्य तथाहूतत्वादिति भावः स प्रमाणेवेति पाठः तद्व्याख्याते च तत्र प्रकृतो यमोगीति विते २२ अतएव
न गंतव्यमिति रामस्य प्रकृते प्रस्तुतमासने सीता अनुष्ठास्यति राज्यं करिष्यति यावद्रामागमनमित्यर्थः २३ ननु

तामात्मेवं विषादार्तः श्रावन्दशरथात्मजः एवंचैवव पावीरं सीतया तल्पशीलया २० चीरे गृहीते तु तया
समीक्ष्य नृपतेर्गुरुः निवार्य सीतां कैकेयीं वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् २१ अतिप्रवृत्ते दुर्मेधे कैकेयि कुलपांसनि
वंचयित्वा तु राजानं न प्रमाणेवतिष्ठसि २२ न गंतव्यं वनं देव्या सीतया शीलवर्जिते अनुष्ठास्यति रामस्य
सीता प्रकृतमासनं २३ आत्मा हि दाराः सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनां आत्मेयमिति रामस्य पालयिष्यति
मेदिनीं २४ अथ यास्यति वैदेही वनं रामेण संगता वयमत्रानुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति २५

स्त्रियाः कथं राज्याधिष्ठानमत आह आत्मा हीति दारसंग्रहवर्तिनां गृहस्थानां सर्वेषामात्मा दाराः अर्द्धो वा एष आ
त्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः अनेन सीतारामयोः परस्परमेवमचेमेलनं सूचितं अतएव लोकेपि सर्वत्र दंपत्योः परस्प
रामेव संमेलनं सूचितं अतएव लोकेपि सर्वत्र दंपत्योः परस्पराभियोगे न दंडपते २४ अथ यास्यतीत्यत्र वैयाकरितिषे

तस्याश्रमिति दृष्टा रामेण सीता यासीद्दशमनिष्टव्यवहारमनिवारयेत्तत्रसीतिष्टतीतिजनाः क्रोशः १ तेन प्रणा
देवजनाः कोपानन्तो भार्यायै कैकेयी २ वनस्य वनं गमनयो यच्चीरस्य ३ कस्यापि किंचित्करोति काऽरपितेना
नृपः किंचिद्राज्यप्रतिवेधादि विसृज्य प्रवृत्तिं विनाशकार्यां तदृष्टानप्रसंगात् श्रामम्मोहाश्रमणीविभिन्न
कीव ४ अपास्य जनत इयं प्रतिज्ञा चीरवासिनी सीता वने यातीति त्वदीया प्रतिज्ञा न मम मदनप्रवीनमया

तस्यां चीरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत् प्रचुक्रोश जनः सर्वो धिक् त्वां दशरथं त्विति १ तेन तत्र प्र
णादेन दुःखितः स महीपतिः चिच्छेद जीविते श्रद्धां धर्मे यशसि चात्मनः २ स निश्वस्योष्णमैक्ष्वाकस्तां भार्यामिदमब्रवीत् २ सुकुमारी च बाला च
वसतेतेच सखोचिता नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम ३ इयं हि कस्यापि करोति किंचित्तप
स्विनी राजवरस्य पुत्री या चीरमासाद्य जनस्य मध्ये स्थिता विसंज्ञा श्रमणीव काचित् ४ चीराण्यपा
स्याज्जनकस्य कन्या नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा यथासुखं गच्छतु राजपुत्री वनं समग्रा सह सर्वरत्नैः ५
अजीवनार्हेण मया नृशंसा कृता प्रतिज्ञा नियमेन तावत् त्वया हि बाल्यात्प्रतिपन्नमेतत्तन्मां दहेद्वेणु

मिवात्मपुष्पम् ६ रामेण यदि ते पापे किंचित्कृतमशोभनम् अपकारः क इह ते वैदेह्या दर्शितोऽधमे ७ मृगीवोत्फुल्लनयना मृदुशीला मनस्विनी अपकारं कमिह ते करोति जनकात्मजा ८

पुत्रतार्थिन्या पुत्रराज्याभिलाषवत्या लोके स न विद्येत तत्सेतान संभाविता यो रामेनानव्रत: २२ तदप्रत्यत्तमान
माह इत्यस्य सूतिपाद यो स्मेति किंस्वकम वांमनघ्या विनिति शेष: २३ एवं वसिष्ठो भाव्यं जातनमकाय्रकृतमन
देयमपदिशति ग्रयेति प्रविधीयते यतीति च्छेद: स्वाम्लोपश्चार्ष: दातेपृष्यते इत्यर्थ: इत्यकातहसनेनयदा
रयत् जानकराइति शेष: २४ दानयोग्यतामपपादयति एकस्येति प्रतिकर्म प्रसादनव्यापार: समित्येयस्या:

ननया पुत्रगार्द्धिन्या पुत्रस्नहतमप्रियं लोके न हि स विद्येत यो न राममनुव्रत: २२ इत्यसेघैव कुकेपिष
प्रव्यालमृगद्विजान् गच्छत: सह रामेण पादपांश्च तदुन्नतान् २३ ग्रेषां तमात्याभरणानि देवि विदेहि
स्त्वया यदपनीयचीरं न चीरमस्या: प्रविधीयतेति न्यवारयत्तद्वसनं वसिष्ठ: २४ एकस्य रामस्य वनेन
वासस्त्वया वृतकैकयराजपुत्रि विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या वसत्वरण्ये सह राघवेण २५ यानैश्च मुख्यै:
परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु राजपुत्री वस्त्रैश्च सर्वै: सहितैर्विधानैर्नेयं वृता ते वरसंप्रदाने २६ तस्मि
न्स्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्रतिमप्रभावे नैव स्म सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तु: प्रतिका

माद्यनतयवृदिष्टसीतावननरणेसमभर्त्रघ्रूषार्थं २५ विधानै: उपकरणै: २६ तस्मिन्गुरौ तथा जल्पमा
पि भर्तु: प्रतिकारकामा देशादिभिस्तद्वस्य सदृशावस्था संपादनकामा सती चीरपरिग्रहाद्विनिवृत्तभा
वा नैव वभूव स्म २७ इति रा॰ टीका॰ सप्तत्रिंश: सर्ग: ३७

एवंब्रुवंतींसीतांतुधर्मज्ञांगच्छनीतिब्रुवंतंवसिष्ठः एवंवादामवासहदामनेहतानमतिकत्वानयागतेप्रहृतः
नचगार्हितेनवदाजयामपिवनंगच्छमपीतिशेषः समरहतामथमेइतिज्ञात्वेतिभावः १२ प्रपन्नोधामतोभूयःसमेते
प्रधानपत्नीताक्रियमाणासे मानामपिभ्रतेपोथिकंसेमेतमर्हसि संमेतेतस्याःसेमानेककंबिमममधायेनयेति

एवंब्रुवंतंपितरंरामःसंप्रस्थितोवने अवाक्शिरसमासीनमिदंवचनमब्रवीत् १२ इयंधार्मिककौश
ल्यामममाता यशस्विनी वृद्धाचाक्षुद्रशीलाचनचत्वांदेवगर्हते १३ मयाविहीनांवरदप्रपन्नांशोक
सागरं अदृष्टपूर्वव्यसनांभूयःसंमंतुमर्हसि १४ इमांमहेंद्रोपमजातगर्धिनीतथाविधातुंजन
नीममार्हसि यथावनस्थेमयिशोककर्शितानजीवितंन्यस्ययमक्षयंव्रजेत् १५ इत्यार्षेरा० अयो० अ
ष्टत्रिंशःसर्गः ३८ रामस्यतद्वचःश्रुत्वामुनिवेशधरंचतं समीक्ष्यसहभार्याभीराजाविगतचेत

नः १ ॥

शोकः १४ जातगार्धिनीतत्समीपेमहर्शनविप्रयोगहींभिलाषोयस्यास्तांमत्सत्यका १५ इतिरामाभ
रामीकायांअष्टत्रिंशःसर्गः ३८ रामस्येतिविगतचेतनोभूदितिशेषः १

अशोभन मपराधः वैदेह्याते कम्अपकारः चीरग्रहणपूर्वक वनवासप्रयोजको दर्शितः ७८ तेत्तवएवंरामविवा
मनेचीरादिवैषिष्ठेनरामवनगमने पर्याप्त सकलनरकाभवापालेतेत्वयाकृतैः यभिरपिकृपणैरनिवीर्या
डुःखप्रदैः सीताप्रव्राजनादिरूपैः पातकैः किंकिमनभविष्यसिवातज्जानामीतिशेषः ९ अभिषेकायम
याकृतनिश्चयं पश्चात्वनुप्रतिवंधेनत्वयाकृतेमन्त्रेरणायेहागतं रामंप्रतियत्वमब्रवीः जटाचीरधरोवनेरा

रामेणयदितेपापेकिंविनकृतमशोभनं अपकारःकश्कृतेवैदेह्यादर्शितोधमे ७ स्त्रीवोत्फुल्ल
नयनासद्धुशीलामनस्विनी अपकारंकमिवतेकरोतिजनकात्मजा ८ ननपर्याप्तमेवंतेपापेरा
विवासने किमेभिःकृपणैभूयःपातकैरपितेकृतैः ९ प्रतिज्ञातंमयातावत्त्वयोक्तंदेविशृण्वता रा
मंयदभिषेकायत्वमिहागतमब्रवीः १० ननुतत्समतिक्रम्यनिरयंगंतमिच्छसि मैथिलीमपियाहि
त्वमीक्षसेचीरवासिनी ११

क्षेतित्वयोक्तंशृण्वतामयातावदेवप्रतिज्ञातंतथास्थितयानमतंनतुसीताप्रव्राजनादि १० एतत्प्रोक्तंत
दतिक्रम्यअधिकार्थप्रवृत्तत्वान्निरयंगंतमर्हसिकोऽत्रमेतिक्रमोत्तमाह मैथिलीमितिद्रयमेवाकसिसय
ततवकृत्यामजायचेत्यादाविक्षार्थेस्यत्वनेदर्शनात ॥ ॥ ॥

मात्पुर्वीरो रामः मात्रा पित्रा वचनेन निर्वासितो वने यत् अतः गुणास्ते गुणानिमन्यपेइतिङः स्वातिशयाद्भक्तिः अवेत्तान् लेका
रः ११ रघयपुरराजपिताततत्र राम सन्निधायसौ १२ आचचक्षे रघपड्पस्थितश्रुतवान् १३ वितसंचये व्याश्रतेथना
यत्तमिमर्षयः निश्चितं वचश्चवाचेमन्वयः सर्वतः पञ्चविंशहा मन्त्रान्यणः १४ यतानि वर्षाणि चतुर्दशवर्षाणि च

एवमन्येगुणा वतां गुणानां फलमच्यते पित्रा मात्रा च यस्माद्भुवीरो निर्वासितो वने ११ राज्ञो वचनमाज्ञा
यसमेत्रः शीघ्रविक्रमः योजयित्वाययौ तत्र रथमश्वैरलङ्कृतं १२ तेरथ्येराजपुत्रा यसूतः कनकभूष
षिते आचचक्षेऽञ्जलिः कृत्वा युक्तं परमवाजिभिः १३ राजा सत्वरमाहूय भूषणानि प्रदीतिच वर्षाणि
तानिसंख्याय वैदेह्यात्तिप्रमानये १४ नरेन्द्रेणैव मङ्कलत्रगत्वा कोशाद्धृतन्तः प्रायच्छत्सर्वमा
त्मसीतायत्तिप्रमवततत् १५ सा सुजाता सुजाता तानि वैदेही प्रस्थिता वनं भूषयामासगात्राणि
ते विविचित्रैर्विविचित्रैर्विभूषणैः १६ व्यराजयत वैदेही वेश्मतन्त्सुविभूषिता उद्यतोऽंशुमतः काले खे
विप्रभेव विवस्वतः १८

एतेन यतावानेव वनवासो नाधिक इति पुनर्दीर्घायष निते १५ प्रायच्छत्तस्य नाप्यन्तः समसेवेति पाठे
वचनस्समकालमेवत्पर्थः १९ सुजातानि सा मङ्क्लिको मलनतगगात्राणि नपर्थः १९ अथतं द्वयं प्राञ्जलिः

कालेऽस्मान् कालेऽस्मिन्नेवेति पितृवाहरितस्ता पृ. इति पाठे २८ [?]

रामे प्रव्रजिते तत्र दुःखं नाशक्नोत २३ विवत्सा इति पेन वत्स इति शेषः ४ कैकेय्या क्लिश्यमानस्यापि मम यतो मृत्युर्न ।
विद्यते तेन त्वया मिनं हि श्यते ः तः कालेनागते देहाज्जीवितं नैव तच्च्यवत इति शेषः ५ आच्छाद्यते नेनेत्याच्छादः तापसा
नामाच्छादो यस्य तादृशमात्मजं पश्यामि यस्तस्य मे मृत्युर्न विद्यत इत्यन्वयः ६ जनः कैकेयीव्यतिरिक्तः सर्वो

नैनं दुःखेन संतप्तः प्रत्यवेक्षत राघवं न चैनमभिसंप्रेक्ष्य प्रत्यभाषत दुर्मनाः २ स मुहूर्तमिवासंज्ञो दुःखि
तश्च महीपतिः विललाप महाबाहू राममेवानुचिंतयन् ३ मन्ये खलु मया पूर्वं विवत्सा बहवः कृताः
प्राणिनो हिंसिता वापि तस्मादिदमुपस्थितं ४ न त्वेवानागते काले देहाच्च्यवति जीवितं कैकेय्या क्लिश्यमा
नस्य मृत्युर्मम न विद्यते ५ योऽहं पावकसंकाशं पश्यामि पुरतः स्थितं विहाय वसने सूक्ष्मे तापसाच्छा
दमात्मजं ६ एकस्याः खलु कैकेय्याः कृतेऽयं क्लिश्यते जनः स्वार्थे प्रयतमानायाः संश्रित्य निकृतिं त्विमां ७
एवमुक्त्वा तु वचनं बाष्पेणापिहितेंद्रियः रामेति सकृदेवोक्त्वा व्याहर्तुं न शशाक सः ८ संज्ञां तु प्रतिल
भ्यैव मुहूर्तात्स महीपतिः नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमंत्रमिदमब्रवीत् ९ औपवाह्यं रथं युक्त्वा त्वमाया
हि हयोत्तमैः प्रापयैनं महाभागमितो जनपदात्परं १०

पि इमां निकृतिं वल्कलत्वग्ग्रहणं संश्रित्येत्यस्य विवृता या इति शेषः ७ । ८ नेत्राभ्यामुपलक्षितः ९ औपवाह्ये
वहनमात्रोपयुक्तं युद्धादानर्हमित्यर्थः ऽकायोजयित्वा योजयित्वा पादे पयो वमेव परं दक्षिणस्यामिति शेषः १०

रा॰
अ॰
१२

पूहांसत्रूहोवेभना दिपतत्सर्वमपि स्त्रीणाम् सतीनोत्पद्वयं नश्यति पापसतेर्नै प्रतिबभाति तत्र बाहु।
ल्प अप्रतिबपदोत्सप्रतिपादनाय कामात्ततानां वभयं नलजेतिम्पायान् कुलाद्युचितकृत्यं स्वेष्टकृत्वालो
कवाह्लिकत्ये एव प्रवर्तिते कुतोपतोऽनित्यहृदया अप्रयमिथितचिता॥ २३ स्वाधीनोत पतिव्रतानां तत्शीलेसमा
वरिवेसत्स्वेव नेक्षेतेगतजनोपदं शस्यिते स्त्रकुलोचितमर्यादावस्थितोतत्रेवार्थपक्षेव स्थितानां स्त्रीणां

स्त्रीणांशकृत्यातिहृदयमनित्यहृदयाहिता॥ २३ स्वाधीनोतस्थितानांतशीलेसत्यपेक्षतेस्थिते स्त्री।
णांपवित्रंपरमंपतिरेकोविशिष्यते २४ सत्वयानावमंतव्यः पुत्रःप्रवाजितोवने तवदेवसमस्ते
षानिर्धनःसधनोपिवा २५ विज्ञायवचनंसीतातस्याधर्मार्थसंहितं कृतांजलिरुवाचेदंस्वश्रूम
भिमुखस्थितां कदिष्यमर्द्वमेवाहमार्यायदनुशास्तिमां अभिज्ञास्मियथाभर्तावर्तितव्यंचमेन
मामसजनेनार्याःसमानपितमर्हति धर्माद्विचलितेनाहमलेपंद्यादिवप्रभा २८

परमेपवित्रेइतमेश्रमपुसाधनेपतिरेकएवअतएवस्त्रियाःसर्वधर्मीसाधनेभ्योविशिष्यते २४ यदेवा।
मवः किमतआहसइतिदेवसमः देवतुल्यःपूषपतिः २५।२६ यथाभर्ताभर्तरिविषयेवर्तितव्यंतथाअभि
ज्ञास्मि किंचत्वयाक्रतेमेसमानापित्रभ्यामितिशेषः २७ असज्जनेनअसतीजनेनसमानपितंसमा

645

नोकर्तुमार्यनार्हतीति नाहमलेनसमर्था २८
श्री

कृपणो अनार्यवृत्तेति तज्ज्ञा वा रहितो नो नो भर्तृशुश्रूषापरा सीते ॥ १९ सततं प्रियैः सत्कृता अपि विनिपातगतं कृ
च्छ्रगतं भर्तारं याः शुश्रूषितेनानमन्यंते ताः सर्वलोके इह परलोके च असत्यः असतीत्वेन गणिताः २० नारी
णां प्राकृतत्वाद् असतीनां यत्सुखं अनापदवस्थायां सत्त्वं भर्तृदत्तमनुभूय तस्य अल्पामपि रोगदारिद्र्यादिलक्ष
णामापदं प्राप्य दृष्ट्वा तं दूषयंति नानाप्रकारेण गुणभावेन वदंति त्वेतावदेव प्रजहत्यपि २१ असत्यशीलाः असद

तोऽभ्यनुज्ञाय परिष्वज्य सस्नेहं वचनमब्रवीत् अनार्यवृत्तेति कृपणो मूर्खः पापोऽयमेषेति ली १९ असत्यः स
र्वलोकेऽस्मिन् सततं सत्कृताः प्रियैः भर्तारं नाभिमन्यन्ते विनिपातगतं स्त्रियः २० एष स्वभावो नारीणाम
नुभूय पुरा सुखं अल्पामप्यापदं प्राप्य दूषयंति प्रजहत्यपि २१ असत्यशीला विकृता दुर्ग्राह्यहृदया
सदा असत्यः पापसंकल्पाः क्षणमात्रविरागिणः २२ न कुलं न कृतं विद्या न दत्तं नापि संग्रहः ॥

वचनशीलाः विकृता विकारोपेताऽपेत्या द्विधा पापाः दुर्गाः दुष्टाभिसरणादिगतिशीलाः असद्दयाः सम
ते विस्तिरसाः असत्यः ऊलदाः पापे परपुरुषसंगादौ संकल्पो मनोव्यापारो यासां ताः क्षणमात्रे विरागिणः स्व
णमात्रविरागा अपि अल्पनिमित्तात् क्षणमात्रे रागाल्पकालिका भोगाः अविद्यमानो यस्ते हाइति यावत् विरागिणः
स्वशरीरस्वार्थाः ताः असमतः द्विविधे २२ कुलं शास्त्रं कृतं उपकारः विद्या सत्त्वं द्विष्टं धर्मं विद्या सद्गुण
दिष्टधर्मविद्यादानेभ्यः ग्रहणादि दानं संग्रहः दृष्टेपि दोषलोकाः ॥

रा॰
अ॰
१४८

श्रीमतीनां पैत्रृपः शतानि त्रीणिशतानि शतार्द्धं च संसाधयामासानां शेतपमादे शश्रार्थः एवं भक्त्यानिरः सं
तिना: अवन्वाविवेच्य ददर्शोपर्यः तयामातरश्चैतादद्भुरिति शेषः २१ तेष्वेवकौसल्या वदेवानीस्तामातर !
प्रति इदं जगादेत्पन्वयः १० संवासात्परुषकृकमिति शेषः अज्ञानादपियत्कृतं परुषं कर्म समप्ञजानीते

एतावदभिनीतार्थमुक्त्वा सजननीवच: त्रयः शतशता हीहिददर्शावेशमातरः २१ ताश्चापिस
तथैवार्तामातर्दशरथात्मजः धर्मयुक्तमिदं वाक्यं निजगादकृतांजलिः १० संवासात्परुषं किंचि
दज्ञानादपियत्कृतं तन्मेसमनुजानीत सर्वा श्चामंत्रयामिव. १८ वचनं राघवस्यैतद्धर्मयुक्तसमा
हितं शुश्रुवुस्ताःस्त्रियःसर्वाःशोकोपहतचेतसः १९ जज्ञेथ तासां सनादः क्रौंचीनामिव निस्वनः
मानवेंद्रस्यभार्याणामेवं वदति राघवे ५- मुरजपणवमेघघोषवद्दशरथवेशमबभूव यत्पुरा
विलपितपरिदेवनाकुलं व्यसनगतं तदभूत्सुदुःखितं ५१ इत्यार्षेरा-अयो-एकोनचत्वारिंशः स

र्गः ३८ समाहितेधीरे २१ अथरामवचःश्रवणानंतरं संनादःशोकजःशब्दः ५- मेघोवाद्यविशेषः स्वर
नयणवाद्यवमेघाइतिरूपकंवाविलपितेरामशब्देकेकेयीडुर्गणप्रतिपादकंवाक्यं परिदेवनं रोदनं व्यसना

646

गाविंशतेर्बिचि, १८ इति॰ मी॰ एकोनचत्वारिंशः ३९

१४८

भर्तारं

विद्यते वा दन समर्थो इति गमनसमर्थ इति शेषः शतात्मजेति बहुव्रीहिः शतपुत्रा: २९ अमितस्य रोहिन्या मक्षि
कसकलसखस्य कर्मणि षष्ठी ३० एवं गताभर्ता परम इत्यादि इति ज्ञानवती श्रेष्ठा कृतधर्मेति पाठे श्रेष्ठा भूः
सद्भूमात्सवेभ्यः कृतः परावरः सामान्यविशेषरूपो धर्मो यया श्रेष्ठेरिति पाठः क्वचित् किमवमन्ये एक

नातं ह्रीविद्यते नीणानाच कोविद्यते रयः नापतिः सुखमेधेत या स्यादपि शतात्मजा २९ मितं ददा
ति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः अमितस्य हि दातारं का न पूजयेत् ३० साहमेवं गता श्रेष्ठा श्रुतधर्म
परावरा आर्ये किमवमन्येहं स्त्रीयां भर्ता हि दैवतं ३१ सीताया वचनं श्रुत्वा कौसल्या हृदयंगमं
शुद्धसत्त्वा मुमोचाश्रु सहसा दुःखहर्षजं ३२ तां प्राञ्जलिरभिप्रेक्ष्य मातृमध्ये तिसत्कृतो रामः पर
मधर्मात्मा मातरं वाक्यमब्रवीत् ३३ अंब मा दुःखिता भूत्वा पश्य त्वं पितरं मम क्षयोपि वनवा
सस्य क्षिप्रमेव भविष्यति ३४ सुप्तायास्ते गमिष्यन्ति नववर्षाणि पंच च सा समग्रमिह संप्राप्तं मां द्रक्ष्य

स्यादवमंस्यामि ३१ शुद्धसत्त्वा शुद्धचित्ता आदेर्वनगमनेन दुःखं सीतावाक्यश्रवणेन च हर्षः ३२ अभिप्रे
क्ष्य दृष्ट्वा अतिसत्कृता सर्वजनैरिति शेषः ३३ वनवासस्य वनवासकालस्य ३४ सुप्तायाः सुप्तायाइव क्षणवदि
शब्देव द्रक्ष्यसि समग्रं भ्रातृभार्यासहितं समग्रं संच पुनरपि सिद्धिः चतुराजवेन ३५

गत्वेवं गच्छ गच्छेति पुनः पुनरुवाच यो ऽनसंपत्स्यत इति भावः तं लक्ष्मणं पुनरुवाचेत्यन्वयः ८ तद्वचनमाह रामम्
मिति पदं च पितृमातृवत् गौरवस्थानेन मनस्याचक्ष्व मा कुर्विति ध्वनितं रामस्य पितृवत्सेव्यत्वं सीताया मातृवद्भावकरणेऽश्र
द्धया अयोध्यावत्पालनीयत्वे तेन तत्र जनेन नाम तु हेमकारणं ध्वनितं ९ यत्र यद्देशशाखायामो वक्ष्यसे नियोजयसि तं दे
शं विप्रापयिष्यामि नेह राजधान्यां वस्तव्यमिति शेषः १० अतस्तत्राह चतुर्दशेति यानि चतुर्दश वर्षाणि वने वस्तव्या-

सुमित्रा गच्छ गच्छेति पुनः पुनरुवाच तं ८ रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजां अयोध्यामटवीं विद्धि
गच्छ तात यथासुखं ९ ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् विनीतो विनयज्ञश्च मातलिर्वासवं
यथा १० रथमारोह भद्रं ते राजपुत्र महायशः क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वक्ष्यसे ११ चतुर्दश हि व-
र्षाणि वस्तव्यानि वने त्वया तान्युपक्रमितव्यानि यानि देव्यासि चोदितः तं रथं सूर्यसंकाशं सीता हृष्टेन चेत-
सा आरुरोह वरारोहा कृत्वालंकारमात्मनः १३ वनवासं हि संख्याय वासांस्याभरणानि च भर्तारमनुगच्छ-
न्त्यै सीतायै श्वशुरो ददौ १४ १५

नि तान्युपक्रमितव्यानि आरंभणीयानि यतो देव्या कैकेय्या अद्यैव वनं गच्छेति प्रेरितोऽसि १२ हृष्टेन चेतसेत्य-
नेन श्रीरामेण सह गमनोत्साहमिति मनःस्था भावः प्राकृतो ध्वनितः १३ अलंकारकरणोपायमुक्तं स्मारयति वनवासे हीति
यानि दत्तानि तान्यस्या वित्तस्येत्यन्वयः अनेन श्लोके तथैवेति पदस्मरणात् १५

उपसंगृह्यपादपतत्सर्वकंप्रणामदीना: मात्रापित्रो: शोकदर्शनादीनाश्व १ समनज्ञाप्यकृतान्नमतिकेक्ल्वाशोकसमृद्ध: मातृ ३: रवदर्शिनामश्व २ अनन्तेश्रवपदंरामेणकौसल्यावंदनानंतरेमात: सुमित्रापाश्रपितान्यासीच २१ अज्ञापसहितजनेसज्जरकोपितिमयावनवासायसद्योऽवमव: वनेगच्छतिभ्रातरिरामेश्रमादम

अथरामश्चसीताचलक्ष्मणश्चकृतांजलि: उपसंगृह्यराजानंचक्रुर्दीना: प्रदक्षिणं १ तंचापिसमनुज्ञाप्यधर्मज्ञ: सहसीतया राघव: शोकसंमूढोजननीमभ्यवादयत् २ अनंतरंलक्ष्मणोभ्राता: कौसल्यामभ्यवादयत् अपिमात: सुमित्रायाजग्राहचरणौपुन: ३ तंवंदमानंरुदतीमातासौमित्रिमब्रवीत् हितकामामहाबाहुंमूर्ध्न्युपाघ्रायराघवं ४ सृष्टस्त्वंवनवासायस्वनुरक्त: सुहृज्जने रामेप्रमादंमाकार्षी: पुत्रभ्रातरिगच्छति ५ व्यसनीवासमृद्धोवागतिरेषतवानघ एषलोकेसतांधर्मोयज्ज्येष्ठवशगोभवेत् ६ इदंहिवृत्तमुचितंकुलस्यास्यसनातनं दानंदीक्षाचयज्ञेषुतनुत्यागोमृधेषुहि ७ लक्ष्मणंत्वेवमुक्त्वासासंसिद्धंप्रियराघवं ८ नसोदरवदेवायंदृष्ट्वाइतिप्रत्यचिंते ५

नवधानंमाकार्षी: भ्रातरीगते

कनीयसोज्येष्ठानुवर्तनंपरमोधर्मइत्याहव्यसनीवेतिराज्याभावेन ६ इदंज्येष्ठानुवर्तनरूपंधर्मांतरमपित्तोचितमाह दानमित्यादि मृधेषुयुद्धेषुतनुत्याग: तेनावश्यायुद्धेकार्यकरणं ७ अथोपपदंसप्तुञ्जलक्ष्मणमकाम:।

सिद्धसंगतोविविक्तमनकंकोपानवर्थविप्रयं ८

रा॰
ग्र॰
१५६

मेरुमित्यादिनित्यंततम्मुदतिएमसंत्नारात् २४ यत्नेभ्रातरंपूरिचरिष्यामिसहंतेसिहार्थः २५ ततदेवाहमहतीत्यादि
अभ्युदयःपेहिकः २१ २८ केशमंतानमालकहृहृकशिपंषंतो २९ सत्रःखिन्नःग्रहेएशङ्कुएए १-अचिंत्यात्मा

ज्ञानकृत्याहिवेदेहीब्काग्रेवानगत्नापतिं नजा[illegible]हातिमत्यधर्ममेहमकंश्वभायथा २४ अहोलक्ष्मणा
सिद्धार्थः।समतंप्रियवादिनं भ्रातरंदेवसंकाशंपयस्वपरिचरिष्यसि २५ महत्येषाहितेबुद्धिरेषचाभ्युद
योमहान् एषस्वर्गस्यमार्गश्चयदेनमनुगच्छसि २६ एवंवदंतंसोऽङ्गुनघोरकवीधमागतं नरास्त्वा
मनुआच्छेनःप्रियामित्राऊनंदनं २० अथराजाहनःसीभिदीनाभिदीनचेतनः निर्जगामप्रियंपुत्रंद्रष्टुमा
मीतिब्रुवनगृहात् २८ गुच्छंवेचाग्रतःस्त्रीणांरुदतीनांमहास्वनः यथानादःकरेणूनांबद्धेमहतिकुंज
रे २९ पिताहिराजाकाकुत्स्थःश्रीमाम्सन्नस्तदाबभौ परिपूर्णःशशीकालेग्रहेणापस्रुतोयथा ३०
सचश्रीमानपेदीनांमात्माराभोदशवत्थात्मजः सततंसेचोदयामासनुरितिवाच्यतामिति ३१ रामोया
हीतितेसुततिष्ठेतिवजनस्तदा ऽभयंनाशकत्सुतः कर्ममधानचादितः ३२ निर्गच्छतिमहाबाहौ
रामेपौरजनाश्रुभिः पतितैरभ्यवहितम्

अहंममतामिमानराहित्येनमदहृविन्नेयरूपःपतेनसर्वथाभमस
हितयंसविततदेवस्वस्यधनयत्राह नविंतवाच्यतामितितेसममेजंत्राहेतियोघःऽभयंनाशकत् एवंचनातिमे

भ्रातृभ्यां भ्रातरो रिपुघ्नः सचर्मं चर्मपिनद्धं पेटकं कादिनेव निजं प्रवनस्य स्थापयित्वा १५ अथो नंतरं भ्रातृकहत
संमतात्संमतस्य वल्लभतारामम् १७ चिरराज्ञा येत्व बयं चिरकालावस्थितस्य धामितपृथ्वः नगरे विद्यमानस्य सर्वमनु
ष्यस्य वल्लभस्य भ्रगजादेर्मूर्च्छकोजनस्य तिर्यगजेत ठूपस्य च वश्चेवेत्पृथ्वः १८ तदेव प्रपेच पतितदितिसमा

तद्यैवाशु भजाता निभ्रातृभ्यां कवचानिव रघो भस्य शुश्रिस्य सस्त चर्मकदिनेव यत १५ अथो ज्वलन
संकाशं चामीकर विभूषितं नमाभ्रतृहन्तर्लर्णशातरोरामलक्ष्मणो ११ सीतात्मीयाना हृदभद
श्वारघमचोद्यत समंत्रः संमतान् स्थात्वा पुवेगस्समानजवे १० अथातेन महारथोपविराज्ञा परा
वेदे बभूव नगारे मूर्च्छकोवल्लभमूर्च्छको जनस्य च १८ तत्समा ज्वलतं भ्रांतं मनसेजपितादिपं हयसिं
जितनिर्घोषं पुरमासीन्महास्वनं १९ ततः सबालवृद्धासा पुरी परमपीडिता राममेवाभिदुद्राव घ
र्मार्तास्सलिलं यथा २० पार्श्वतः पृष्ठतश्चापि लंबमानास्तदुन्मुखाः बाष्पपूर्णमुखाः सर्वे तमूचु
र्भृशनिस्वनाः २१ संयच्छ वाजिनां रश्मीन्सूत यासि शनैः शनैः मुखं द्रक्ष्यामरामा
ज्वलति तिकृतवता
नामब्रवं वनं संभ्रांतं रामानुगमनायन रामकं ममता राम वियोगे नम्बंकृपिता हि पायस्विन्न हयानोद्रः सिन्नसिं
जितघोषाहवतां पर्णीज्वलन प्राणि भूमानो निर्घोषो भमितव १९ परमपीडिता राम वियोगाद्दुःखेनतिशोच ॥

टी॰
अ॰
१५५

प्रकारेणानभूदेतन्नमस्कृचित दर्शनव्यापारो भूदित्यर्थः ५१ पानार्हत्वादिगुणविशिष्टोपितरौ दृष्ट्वेमन्वयः ५
दुःखजं दुःखं जायते स्मात् तादृशं प्रत्यक्षं चापि द्रष्टुमशक्त इति दुःखदमिति पाठान्तरं लोकदृष्ट्वं सहितं तिषसहो
तिवेदुःखं वितापितरौ द्रष्टुं न शक्त इतियावत् नागेमकुशः तन्वीडिता द्विपो यथा स्वदृष्टवमिव त्वत्दर्शनाशक्ता

नहि तत्पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्रैर्नुन्न इव द्विपः ५२ प्रत्यगारमिवा
यान्ती सवत्सा वत्सकारणात् बद्धवत्सा यथा धेनुः राममाताभ्यधावत ५३ तथा रुदन्तीं कौसल्यां रथं तमनु
धावतीं क्रोशन्तीं राम रामेति हा सीते लक्ष्मणेति च ५४ रामलक्ष्मणसीतार्थं स्रवन्तीं वारि नेत्रजं
असकृत्प्रैक्षत स तां नृत्यन्तीमिव मातरं ५५ तिष्ठेति राजा चुक्रोश याहि याहीति राघवः सुमन्त्रस्य ब
भूवात्मा चक्रयोरिव चान्तरा ५६

नाहत असकृच्चैकेयीवाक्यमेवाङ्कुशः ५२ वत्सकारणात् प्रत्यगारं वत्सावस्थितिसद्म हरिणगाच्छन्ती
सवत्सा बद्धवत्सा धेनुर्यथा धावति एवं राममाताभ्यधावत् एषु वत्सेत्याद्यधिककथनेनैकवेरपि शोकाविष्टा
त्वाद्द्योतनाय ५३ ५४ रामलक्ष्मणसीतार्थं तद्वियोगजशोकवशात् नेत्रजं वारि स्रवन्तीं मञ्चेतीन्नृत्यन्ती
मिव तन्मनः परिभ्रमन्तीं असकृत्प्रैक्षत राम इति शेषः ५५

२ 649

रुदिताश्रुपरिप्लुतं अनन्ताहवत् ३४ आयासः खेदः चलितैः तिर्यग्भूतैः तिवर्षसंभृतोदकोमितिवोर्थं अ
पाहानसेवकरणात्तविवक्ता ३५ एकचित्तगतंद्रः खेनेकचित्तताशांसं ३६ सीदंतं मूर्छितं ३७ अंतःपुरसम
हे अंतःपुरसाहितं क्रोशतेऽस्वेः शाहे न रुदंतं राजानं दृष्ट्वा के चित्राहाहारामेति केचिद्धारामरामरामेतिपर्यदे

रुदिताश्रुपरिप्लुतं हाहाकृतमचेतनं प्राणोराघवस्यासीत्स्वरं परमपीडितं ३४ स्तावनयनेसी
णामसमायासंभवं मीनसंतोभचलितैः सलिलेपंकजैरिव ३५ दृष्ट्वान्नृपतिः श्रीमानेकचि
त्तगतेश्वरं निपपातेवद्रुःखेन कृत्तमूलइवद्रुमः ३६ ततो हलहलाशब्दो जज्ञे रामस्य पृष्ठतः नरा
णां प्रेक्ष्य राजानं सीदंतं भृशदुःखितं ३७ हा रामेति जनाः केचिद्धा राममातेति चापरे अंतःपुरसमृद्धं
च क्रोशंतः पर्यदेवयन् ३८ अन्वीक्षमाणो रामस्तु विषण्णं भ्रांतचेतसं राजानं मातरं चैव ददर्श
नगतापथि ३९ सबद्धइवपाशेन किशोरो मातरं यथा धर्मपाशेन संयुक्तः प्रकाशं नाभ्युदैक्षत ४०
पदातिनौ च यानार्हौ अदुःखार्हौ सुखोचितौ दृष्ट्वा संचोदयामास शीघ्रं याहीति सारथिं ४१

वयन् धयुग्दुःख पलक्षणमेतत् केचिद्धा राजा वेपपि राममाते त्यार्थं ३८ अनुपश्चाद्गागे ईक्षमाणो रा
मः राजानं च समनुगतौ ददर्श ३९ पाशेन निबद्धः किशोरो अश्वबालो मातरं यथा न पश्यति एवं धर्मपाशेन

संपूर्ण ; अयदृष्टविनिमयमवनादेवसुमि ; ५२

अत्र पादे मनसो निग्रहे तेषां क्रोधवेगोत्तापकाः ५९ उक्तादिदन्तावृतो राजस्तस्य पितवन्धचल्लात्रिहतिरिन्द्रयस्मिच्छे
दिति ५- प्रवस्थितः प्रवस्थितः ५९ इति रामायणे टीकायां चत्वारिंशः सर्गः ४० इदानीं तत्प्रयाणनिमित्तसर्वप्रजो
शोक उच्यते तस्मिन्निति मातृमित्रदेशे न कृताञ्जलौ निष्क्रामति नगरान्निर्गच्छति सति १ तदेवाह अनाथस्येति ता।

तेषां वचः सर्वगुणोपपन्नः प्रस्विन्नगात्रः प्रविषण्णरूपः निशम्य राजा कृपणः सभार्यो व्यवस्थितस्तं सु
तमीक्षमाणः ५९ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ४० तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृ
ताञ्जलौ आर्तशब्दो हि संजज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे महान् १ अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः यो
गतिः शरणं चासीत् स नाथः क्व नु गच्छति २ न क्रुध्यत्यभिशस्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् क्रुद्धान् प्रसा
दयन् सर्वान् समदुःखः क्व गच्छति ३ कौसल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्तते तथा
यो वर्तते ऽस्मासु महात्मा क्व नु गच्छति ४ कैकेय्या क्लिश्यमानेन राज्ञा संचोदितो वने परित्राता जनस्या
स्य जगतः क्व नु गच्छति ५

पस्विनः शोच्यस्य गतिः सकलसुखावाप्तिहेतुः शरणं सर्वापन्निवार
कः १ २ अभिशस्तः मिथ्याभिशंसनं प्रापितः क्रोधनीयानि क्रोधकारणानि ३४ वनं गन्तुमिति शेषः अ
स्य जनस्येत्युक्त्वा किं विशेषकथनेन सर्वस्य जगतः परित्रातेति भगवत्स्वरूपत्ताप्यारकस्यचिद्वचः ५

वकेयोर्युधाजित्सेनयोरंतरास्थितउदासीनः। भरतःशत्रुघ्नसमेतस्स्वमातुलाद्दोलयितोबभूव ५६ नतुराजवचना
तिक्रमेदोषः स्यादतआह नेतिउपालब्धोपिमयावद्धशासितइतिहेतोःक्रोपिमद्वचनेनाकार्षीरितिभ्रतरा
मत्वानेतरंराज्ञोपलब्धोपिनाक्रोषमितिवत्स्यसिउःस्वजनकत्वात्पापिष्ठेचिरंविरकरणोवनमितिहेतोः

नक्रोषमितिराजानमुपालब्धोपिवत्स्यसि चिरंउःस्वस्यपापिष्ठमितिरामस्तमब्रवीत् ५७ सराम
स्यवचःश्रुत्वेवंतज्ज्ञाप्यवतंजने व्रजतोपिहयात्शीघ्रंचोदयामाससारथिः ५८ मवर्ततजनोराज्ञोरा
मेकृत्वाप्रदक्षिणं मनसाप्याशुवेगेननमवर्ततमानुषे ५९ यमिच्छेत्पुनरायातंनैनंदूरमनुव्र
जेत् इत्यमात्यामहाराजमूचुर्दशरथंवचः ६०

शीघ्रंगच्छेतिराममस्तमब्रवीत् ५७ तेजनेऽनुव्रजनेमौदजने अनुज्ञाप्यरामेणकृतांभ्रनः भ्रनराहत्याराम
नानुज्ञांप्राप्यव्रजतोपिमतोगच्छतोपिभ्रनःशीघ्रंशीघ्रंगमेत्यर्थः ५८ राज्ञोजनःराजसंबंधीजनःअव
रोधजनःउपजीविजनश्चरामेमनसाप्रदक्षिणंकृत्वात्यवर्ततदेहमात्रेणेतिशेषःरथस्यशीघ्रगत्वादिति
भावःआशुवेगेनमनसानेत्यमनसामवर्ततप्रपितादेहेनत्यवर्ततमनसाप्याशुवेगेनेतिपाठांतरे ६०

टी॰ अ॰ १४६

ऽद्दीपैरिव दृश्यमानेन गगनेन त्वाल्लेनमनेनन भूकंपः ११ १६ अकस्मादन्तहेतुकारणाभावेपि दैन्यं रामवियोगादैन्या दीपकं दैन्यं शोकेनरामवियोगजेन पर्यायसंततः पुनःपुनः संततः प्रतिज्ञापालनरूपधर्मवत्सिको पऽस्मानः सर्वेतके षांचितत्वज्ञानोहर्षआसीत्तं प्रतिसर्वोप्यवदत् ११ १७ सुतानर्थिनो पत्निणामातापित्रोरि

१५

651

दिशः पर्याकुलाः सर्वास्तिमिरेणेव संवृताः नग्रहोनापिनक्षत्रं प्रचकाशेनकिंचन १६ अकस्मान्ना गरः सर्वोजनोदैन्यमुपागमत् आहारेवाविहारेवानकश्चिदकरोन्मनः १४ शोकपर्यायसंततः सत तंदीर्घमुच्छ्वसन् अयोध्यायांजनःसर्वश्चुक्रोशजगतीपतिं १५ बाष्पपर्याकुलमुखोराजमार्गगतो जनः नहृष्टोलक्ष्यतेकश्चित्सर्वःशोकपरायणः १६ नवातिपवनःशीतोनशशीसौम्यदर्शनः नसू र्यस्तपतेलोकंसर्वंपर्याकुलंजगत् १७ अनर्थिनःसुताःस्त्रीणांभर्तारोभ्रातरस्तथा सर्वेसर्वंपरित्यज्य राममेवान्वचिंतयन् १८ येतुरामस्यसुहृदःसर्वेतेमूढचेतसः शोकभारेणचाक्रांताःशयनंनैवभे जिरे १९

रितिशेषः स्त्रीणांभर्तारोऽनर्थिनः भ्रातरोभ्रातॄणामनर्थिन इतिशेषः राममेवान्वचिंत यन्तद्ध्यानेनसर्वोजनः सर्वत्रविरक्तोभूदित्याशः १८ १९

१४६

सेव्यं यंश्रापाशत्वेन रहस्यं तं वनवासे तन्नि मितं प्रवत्स्यति प्रवासयति १८ नाहूयं तश्रग्निहोत्राणि रामद्रः
खाद्दिनि शेषः श्रोत्रियतराम वासनान्नदं पतयादिवस शेषेसत्यधीन हिंतोभूत् अकालेद्दिनमा
भूदिति भावः यस्तजन्नप्रकर्षतः नागाः गजान पाययन् अड्भावश्रावः १३ अहिना शुत्पाताराज्ञोराव
अहोति सुतनो राज्ञजीवलोकस्यसंतयं धर्मसत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवनवासे प्रवत्स्यति १
इतिसर्वा महिष्यस्ताविवत्साइवधेनवः हतदृश्वेवह्रःखार्ताः सस्वरंच विचुक्रुशुः २ सततं मंतःपुरे यो
रमानं शाहं महीपतिः कृच्छ्रेषोकाभिसंतप्तः कृत्वा घाम्नितइःखितः ८ नाग्निहोत्राण्यहूयंत सू
पश्चान्नतर्थीयत विसृजन्कवलान्नागागावो वत्सान्नपाययन् ९ त्रिशंकुर्लोहितांगश्च बृहस्पति
बुधावपि दारुणाः सोममभ्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः १० नक्षत्राणि गतार्चींषि ग्रहाश्च गततेजसः तो
जसः विशाखाश्च सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिरे ११ कालिकानिलवेगेन महोदधिरिवोत्थितः
रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचचाल तत्
[illegible] विशंकुर्द्दित्याणादिकस्य लोहि
तांगो भौमः गुरुबुधौ अन्ये सर्वे ग्रहाः शनिशुक्रादयः सोममभ्येत्य चौ राज्ञो वक्रागत्या वंशं प्रपदारुणाः क्रूरा
विग्रहः संतो व्यवस्थिताः १० गतार्चींषि [illegible] निग्रहाः शशमादयः विशाखाः द्विमार्गस्थाः स

[illegible] स्थिताः ११

वा॰ रा॰ टी॰ १५२

रञ्जनीयाय दर्शनेन तच्छरीरं पालितं मम भूदित्याह नेतिरामस्य वजः शासमरण्येऽहं तदृत्य ॥ ६ तस्थेतिपतित मम्याप्यनस्य दक्षिणाबाहुर्भूतो कौसल्याश्रमनयागात् सप्रदरं प्रतिगम्यमानमनयागात् सहैवसा

॥ तस्य दक्षिणमन्वागात्कौसल्या बाहुमेगना परं चास्या न्वगात्पार्श्वं कैकेयी सा सुमध्यमा ४ तं नयेन च संपन्नो धर्मेण विनयेन च उवाच राजा कैकेयीं समीक्ष्य व्यथितेन्द्रियः ५ कैकेयि मामकांगानि मास्प्राक्षीः पापनिश्चये नहित्वां द्रष्टुमिच्छामि न भार्या न च बांधवी ६ ये च त्वामनुजीवंति नाहं तेषां न ते मम केवलार्थपरां

अयोध्याकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः

संसारकैकेयीत्वस्य वामं पार्श्वमेव लग्नमनुगात् तयारूढेचराज्ञो सर्वं परमं वैरं स्यात् ४५ नदेवाहमिति न च बांधवी विभ्रनो स्नेहपात्रदास्यादि तु पापिनेनन्यथः प्रेणतन्यातद्वीश ६ ७

१५२

ष्टदेशेणारहितास पर्वतास मेरुः यथा महीवचालनस्यलोकपतितात् न यथारामेणारहितायोध्या चचा
लस्सकाबावात् ननादच इ: खात् चक्रं देत्यर्थः २ इतिरामायणटीकायांपकचत्वारिंशःसर्गः ४१ ति
पतत्यस्य रामस्य संबंधि रजसो द्रष्टेरथपथूलेः स्वद्दष्ट्यं यावत्तेनाद्दश्यत ता वद्राम्नत्रमुत्तीनसंजहात्तमी

ततस्वयोध्यारहिताम हारात्मना ष्टदेशेणोव मही सपर्वता चचालचोरभयशोकदीपिता सन्ना
गयोधासुगणानादच २ इत्यार्षरा मायणे एकचत्वारिंशःसर्गः ४१ यावत्त निर्यतस्तस्य रजो
रूपमदश्यत नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत्संजहारात्मचक्षुषी १ यावद्राजाप्रियं पुत्रं पश्यत्य
त्यंत धार्मिकं तावद्व्यवर्द्धतेवास्यधरण्यां पुत्रदर्शने २ न पश्यति रजोप्यस्य यदा रामस्य
भूमिपः तदार्तश्च विषण्णश्च पपात धरणीतले ३

नसंजहार इंद्रयामस्योत्थंरज इतिप्रीत्यातत्र श्यत्रैवासीदितिभावः १ यावत्प्रियं पुत्रं राजा पश्यति
रथधूलिदर्शनद्वारेतिशेषः तावत्पुत्रदर्शने तन्निमित्तं धरण्यांस्थितो स्यदेहो व्यवर्द्धते उत्थायस्थि
तःएवाभूदित्यर्थः २

वा॰
अ॰
१५८

रामसमक्षं भुवि लब्धं दनाद्जो (वामितं) प्रवर्तत राजा सहेति शेषः ९ यथा पाणिना अग्निस्पर्शकारकं दोषेण तस्मीड
पाल्ततो भवति तेषां संकल्पनेन तद्दुःखमित्यन्वयः ११ निहत्य निहत्य पुनः पुनरिम ध्याः रथवर्त्म सीदत्यः रथ
मार्गदर्शनेनाक्षिपत अस्य पादैः १२ आत्मानं नगरेतं नगरसमीपं आगतं बुद्ध्वाऽब्रवीत् इति कतकः यद्वा

अथ रामसमक्षं तं सुमन्त्रं पुनरपि प्रवर्तत तदा देवी कौसल्या शोककर्शिता ९ हतेव ब्राह्मणे का
मान्स्पृष्टाग्निमिव पाणिना अवन्तमपतद्धर्मात्मा भूतैः संचिन्त्य राघवं ११ निहत्यैव निहत्यैव सीदतो रथवा
न राज्ञो नातिवर्तन्ते पंथानं स्वाश्रमतो यथा १२ विललाप सुदुःखार्तः प्रियं पुत्रमनुस्मरन् नगरांतम
नुप्राप्तं बुध्वा पुत्रमथाब्रवीत् वाहनानां च मुख्यानां वहतां तं ममात्मजे पदानि पथि दृश्यन्ते स महात्मा न दृ
श्यते यः सुखेनोपधानेषु शेते चन्दनरूषितः वीज्यमानो महार्हाभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः २५ स नूनं क
चिद्वा वृक्षमूलमुपाश्रितः (विनिश्वसन्नवसवणा) काष्ठं वा यदि वाश्मानमुपधाय शयिष्यते अप्यास्य
तिच मेदिन्याः कृपणः पांसुगुण्ठितः विनिश्वसन्नसवणात्करेणुरिव वृषभः ९

नगरांतं नगरवाह्यदेशे ग्रामं सम्प्राप्य २३ २४ महार्हाभिः अनर्हमप्यलंकारवतीभिः २५ क्वचिन्नदीतीरा
दौ अश्मानं पाषाणाः २६ कृपणः दीनः सिंहहिंसेन कृपणाद्व सवणात् गिरिप्रस्थमादिप्रदेशान् २७

653

नकेवलं मैहिकव्यवहारस्यात्यागः किं तु पारलौकिकस्यापीत्याह अशक्त्वामिति यच्चतेपाणिंपर्यशक्त्वाय
ह्वत्वामग्निं पर्यणयं प्रदक्षिणमनयं अग्निहोत्रसंबंधं वा कार्यं तत्सर्वमस्मिंल्लोके पाणिग्रहणसाध्यक्रीडाद्य
पि परलोके अग्निहोत्रादिसाध्यस्वर्गादि च अनुजानामि ८ नन्वनयागोपि मत्पुत्रादेः लोकं यत्यागो पेक्षत्वामनुम
जीवमीत्यादिनोक्तं तत्राह भरत इति यदि न या प्राप्ति तद्राज्यं प्राप्य भरतः प्रतीतः तुष्टः स्यात् हि मे मरणानन्त
रं भरतः पितृार्थं पितृप्रयुक्तं श्राद्धार्थं यद्दद्यात् तदन्नं मां मा आगमत् प्राप्नोतीत्यर्थः धिक्कृतकस्त्वत्र न

अशक्नुवन्यत्वं ते पाणिमग्निं पर्यणयं च यत् अनुजानामि तत्सर्वमस्मिंल्लोके परत्र च ८ भरतस्त्व
प्रतीतः स्याद्राज्यं प्राप्येतदव्यये यन्मे स दद्यात्पित्रर्थं न मां तद्दत्तमागमत् ९

अन्ययोपात्ते तेन त्यजामीत्यर्थः कृतघ्नस्त्वं अनुजानामीत्यादि साहं भवत्कायिकं वाक्यं तत्सर्वं हि त्यजामीत्यस्मा
कं पापात्तेन त्यजामीत्यर्थः कृतघ्नस्त्वं अनुजानामीत्यादि साहं स मद्दद्याद्दिति वा वर्तते भरतस्त्वयाश्रा
नकर्षानन्तरं तीयाहं यन्मे स दद्यात्पित्रर्थं मन्मत दत्तमागमदिति पाठः सद्दद्यादिति वा वर्तते भरतस्त्वयाश्रा
पितृराज्यं प्राप्य प्रतीतः अविवेकवान्स्तत् यत्याग राज्यं तत्स पितृर्थं पितृर्मम प्रीतिसंपादनाय यद्दिद्दयात्समजे
तं मा वध्रत दर्दं तेनस्नेदनं दानराज्यस्य येनाह यो मां प्रीत्या सर्वं वदाम्यमत् प्राप्नुयात् अग्नीकरोमि अनुप्यातेत्य
जामि न दायस्मं मद्घाटस्मिंल्लोके या या भोजनादि परत्र च परलोके पिण्डदानादि तत्सर्वं अनुजानाम्येवेत्यर्थ

टी॰
अ॰
१५१

२४ स पूर्णो नह्युतो गंभीरनद्यादि दमिवेभीरिक्त ... निर्भय मिव शायोनवी २५ स दृष्ट्वा मंदोद्यायासान्न श्रुत एव मंदार्थम
वृत्तवार्षदीनेशाच्यश्रमंरम्युहृकैरवनिरहिते २६ नयंतेयकेविदद्भमनष्याद्दितिशेषः अन्यत्रस्तीतरथहेम्रा
स्ना सःश्वेदापमनः २७ हादर्शीनेमवेत्रिणःकौसल्यायाश्हमनयन नत्रश्हेतौ विनीतवत्पर्यकेत्पवेष्या

तंसैवेत्यपूरीसर्वैरामम्मेवान्वचिंतयत् विलपम्बविशाद्राजाश्हं सूर्य इवोद्भुर २४ महाहृदमिवा
तोभ्यं सुपर्णेनहतोरगं रामेणरहितेवेपमवेदेत्यालत्मणेनच २५ स्पगहृदशाहृस्तविलपन्मही
पाधिपः उवाचमदुःमंदार्षवचनेदीनमस्वरं २६ कौसल्यायाश्हंशीघ्रंराममातुनेपंतुमां नह्यन्यत्र
ममाश्वासोहृदयस्यभविष्यति इतिब्रुवंतंराजानमनयन्द्वारदर्शिनः कौसल्यायाश्हंतत्रम्यवेशयत
विनीतवत् २८ ततस्तत्रप्रविष्टस्यकौसल्यायानिवेशने अधिरुह्यापिशयनंबभूवल्लितमनः पुत्र
द्वयविहीनेचस्नुषयाचविवर्जिते अपश्यद्भवनंराजानष्टचंद्रमिवांबरं ३०

तरामेतिशेषः यद्दानस्निवेशानंतरंराजाविनीतवत् अथोम्यवञासेतिशेषःकौसल्यानिवेशने प्रविष्टस्य
सायस्यानश्वतशय्यंनमेचमारुह्यापिल्लम्लितंकल्पषवभूव २९ नोश्चावोमातापितरावित्यर्थः ३०

654

१५१

१८ सदैवमुदोचिता सखसस्सदाउचिता नाद्दश्यपिकंटकेषाक्रमणेन पदविते पेणाकोंनापीडिता १९
सापदानाम्यास्यादीनामासम्मेताग्र्यदिनं २० सकामाभवेनिवकोभ्याश्रनपकाविणोद्गः खदानात्तेकाममूर्ति
नैकदापीममाव्यः विथवाबेहेतर्नह्यीमूमादि २१ अपस्नातः स्नतस्नानस्नातः अरिष्टंकश्मलमयं २२ तदेवा
ह सूत्रेम्यक्रियान्नानिमवशे अम्वराश्हअंतभामा: वेश्मांवेश्ममध्यमागाश्रयसंभद्रवजन्मानोरामश्रेष्टेगत

इत्युक्तेति नूतेपुरुषादीर्घबाहुर्वनेचराः रामसत्यापराक्रांतेलोकनाथमनाथवत् १८ सानूनेमन
कस्येष्टासुतासावसदोचिता कंटकाक्रमणाक्लांता वनमद्यगमिष्यति १९ अनभिताववनानांसानू
नेभयमुपेष्यति श्वापदानदितंकृत्वागंभीरंरोमहर्षणं २० सकामाभवकोकेयि विथवाराजमाव
स नहितेपुरुषव्याघ्रविनाजीवितमुत्सहे इत्येवंविलपन्राजाजनौघेनाभिसंवृतः अपस्ना
तरिवारिष्टंप्रविवेशगृहोत्तमं शून्यचत्वरवेश्मांतां संवृतापणवेदिकां क्लांतदुर्बलदुःखार्ता

नात्याकीर्णमहापथां २३

त्वान संवृतापणावेदिनां कोसंवृता आरुणणाः पणास्थापनावेदि
कायस्यांसाइवतामितिपाठेपिहितापणादेवताश्रहाभिस्सर्पः क्लांतागतत्त्वमश्काश्चतपवडुर्बलाडुःखा
तानामाभिश्यामापीडानायस्यांनात्याकीर्णास्मिंतसंभद्रमहितोमहापथोमस्यांतो २३

रा
यु.
१५.

श्रुहि त्रिशरणान् पर्वत् ज्रन्दितमाति:कृदित्य व रिसा जितला मितिपादनित्य लां को दित्यनूपं वि चं स्के न पु:नि
लेकान्य काके तुकी १ भवन भ व त रा ज्य व र् णं अपापि इहैव नगरे रामो भैं संचरन् शहे व से टि निश्रन याहत स्या
ते व रे दा तं मना पि का म का र १ ८ चर णं अपि श्राम्मजे रामे अस्पादा स ना प दमे वे र म म का र १ ८ मे वन हि पो ग शा

रा वे ने र शा हं ले वि षं म का हि जितलगा विव रिष्यति के के यी निर्मु के व हि प त्र गी २ विवासया मे म
भ गी ल ब्ध का मा स मा हि ता आ स्यि पि ष्य ति मां भू यो इ शा हि रि वे य म नि ३ अ पा स्मि न गरे राम स्य र स्मै।
स्य रहे व मे त का म स्य पि का ते वृ द दा त म पि रा मे म मा त्म जे ४ पा त पि ता न कै के यारा मे स्या ना य ये
ष्टत: अविद्यो रत्न सं भा र: पर्व णि वा हि ता ग्नि ना ५ ना ग रा ज ग ति र्वी रो म हा बा हु धै न र्ध र: व न मा वि
शते न् तं स भा र्य्य: स ह ल क्ष्म ण: ६

भावान् एवं चेदृशीं चरया
चनं भ माति त्रा स ता यी मे वे तिह्यं गं प ५ कैकेय
कर्था रामे स्याना य ये ष्टत: से ह्का न्त मा रे ण य्या त पि ता श्च भ स्य प र्व णि आ हि ता ग्नि ना र त्न सं भा रा स्तथा
रि त्र प र व प्र वि ह्ट: अ वि त्त: इत: पर द पी न म सं भा वि ने र त्नो भि र्ग्रा ह्यो दि ति र्य ग म्प ६

१५.

३१ ये वनंतं कालं तावत्कालं समपराह्णुनिवत्ल पर्यंतं जीविष्यंति पुनरागतं रामं परिष्वजेतो रामं इ ।त्यंति ते सुखि
तानरोत्तमा स्वुतेन ससाथ महादिद्यो ३२ अथ कौसल्या रहदवेगानेतरं ग्राम्मनः कालरात्र्या मिव संहार
रात्र्या प्रपन्नायां मध्य ग्रामायां ३३ मां स्व प्राप्त सन्नाताय नापामिति भाव, कौसल्याद र्शने हेतमाह रा

न खहृष्टा महाराजो भजन यम्य वीर्यवान् अद्यैः स्वरेण शोको पातन्हा रामविजहासि तेतो ३१ सुखिताः ह
वनं तं कालं जीविष्यंति नरोत्तमाः परिष्वजेनो ये रामं इत्यंति पुनरागतं अथ रात्र्यां प्रपन्नायां कालरा
त्र्यामिवात्मनः अर्धरात्रे दशरथः कौसल्यामिदमब्रवीत् न त्वां पश्यामि कौसल्ये साधु मां पाणिना
स्पृश रामं मे न गता दृष्टिरद्यापि न निवर्तते ३४ ते राममेवानुविचिंतयंतं समीक्ष्य देवी शयने नरेंद्रं
उपोपविश्याधिकमार्तरूपा विनिश्वसंतं विललाप कृच्छ्रं ३५ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकांडे द्वि
चत्वारिंशः ४२ ततः समीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन पार्थिवं कौसल्या पुत्रशोका

मनिमित्तकार्यालिंगामा
त्वालंकारः दृष्टेर्दर्शन शक्तेरामविषये समनस्कायाविलीनत्वात्तदापर्यंतरं न स्फुरतीति वाक्यपरंपरापी
भुते ३४ विनिश्वसंतं राजानं उपोपविश्य पापिनसमीपे उपविश्य ३५ इतिद्विचत्वारिंशः ४ सर्गे विवृते १

गी॰ श्री॰ १५१

कन्याद्विजातीनामिति देहं। तेषां कन्यानां नमनसः पुष्पाणि द्विजातीनां फलानि च प्रदिशन्तः प्रहृष्टचेतसः स्पष्टार्थं
त्वा सकलं पो जनेन स्यापकदा पेशे प्रदास्यां कारिष्यति १५ वृद्धापरिणतः शोनेनहृदः वयसा वामा रभभः त
हाणि तरपवदेवानां सदा तत्कणान्वात् सर्वषड्ककालिकः कालिकसहशिशिविजनेलालयनत्रिवर्षश्वलात्

कदा सुमनसः कन्याद्विजातीनां फलानि च प्रदिशन्तः पुंदीस स्पष्टाः करिष्येति प्रदत्तिंणां कदापरिणते
वृद्धा वयसा वामरभमः अभुपैष्यति धर्मात्मा निवर्षश्वलाल इव निःसंशयं मया मन्ये पुरा वीयात
कामेषु वत्सेषु मातृणां शांतितात्मना सांहं मोरिवसिंहेन विवत्सवत्सलाकृता कैकेय्या पुरुष
व्याघ्र बालवत्सेव गौर्वलात् १८

यत्रिति पादेमां प्रतिकीडां ऊर्ध्वत्रिनर्पयः १९ कदर्यो वृद्धचार्यापातकामे येषां ते सुपालयन्त्रिवर्षश्व
लासिंहेन तां गोरिवबाल्यावि ति पाहेमां प्रतिक्रीडां ऊर्ध्वत्रिनर्पयः पातकामेषु शांतिता १२ वत्सलापुत्रवत्सा
लासिंहेन गोरिव पा वित्सवत्सा कृता उक्तं पातकेनेति शेषः कैकेय्या सिंहाबालवत्सा गोरिव बलाद्विवत्सा कृ

गी॰ रा॰ ६ १५१

656

कैकेय्यनुमतेस्थिते नेति शेषः कान्या अवस्था स्तोभ स्तणाति रिक्ता न कापि जीवनं सर्वथा न संभावितमिति भावः
१ स्नेहीना : उत्र सर्वसहीना : न कृशा च न कृशा च कृशा : फलकाले पुत्रावस्थाने न राज्यभोग काले २ शोक

वने वत्स इह उ : एवामौ कैकेय्यनुमते त्वया सकाशात् वनवासाय काम्यावस्था भविष्यति २ नेवलहीं
नाम कृशा : फलकाले विवासिता : कर्थं वत्स्यति कृपणा : फलमूलैः कृताशना : अपीदानीं स
काल स्यात् मम शोकक्षयः शिवः सह भार्यां सह भ्रात्रा पश्येयमिह राघवं ५ कदैवोपस्थितो वी
रौ कदायोध्या भविष्यति यशस्विनी हृष्टजनमत्रा विजित ध्वजा मालिनी कदा प्रेक्ष्य नरव्याघ्रावर
ण्यात्पुनरागतो भविष्यति पुरी हृष्टा समुद्र इव पर्वणि ११ कदायोध्यां महाबाहुः पुरीं वीरः
प्रवेक्ष्यति : पुरस्कृत्य रथे सीतां वृषभो गोवधूमिव कदा प्राणिसहस्राणि राजमार्गे ममात्म
जौ लाजैरवकरिष्यन्ति प्रविशन्तावरिंदमौ प्रविशन्तौ कदायोध्यां द्रक्ष्यामि शुभकुण्डलौ उद
ग्रायुधनिस्त्रिंशौ सशृङ्गाविव पर्वतौ १५

त्वपः शोकस तयोपस्थितः अपि इदानीं स्यात् इदा
नीमेव स्यात् सकाल इत्यर्थः अपीदानीमिति लोकः कोवा ४ ११ गोवृषो वधूं १२ ११ उदग्रायुधनिस्त्रिं
शौ आयुधं धनुरादि निस्त्रिंशः खड्गः १५ १५ १५

तदेवाहृप इति श्लोकद्वयमेकं वाक्यं सत्यमस्ति हृदि कालत्रयवाग्ज्ञानः वनमिति शेषः सत्यवादिनं तं न अस्ति हृदं १४ श्ल
सल्लवधारिणं धर्मफलस्वाराधिकस्त्वस्मादेव यस्मात्तत्र धर्मे स्थितोऽतो न शोच्यः ४ सत्यसहायसंपन्ने स्थ
न शोच्यः समाह वर्तते तेचाति अत्र मोहतापित न लभ्यभूषा व्यापारवर्तयन्ते करोमीति प्राप्तलाभः स्वत्वमेव ५
एवं देहे त्यागमनगच्छतीति तेन लाभ एव तत्सत्यं नेन सर्वभूतदयादेन ललक्ष्मणस्य सर्वभूताधारभूधारकशेष

शिष्टेराचरितेसम्यक् शास्त्रेसत्यफलोदये रामेधर्मेस्थितः श्रेष्ठो न स शोच्यः कदाचन ४ वर्ततेयो
नमोहनिर्लक्ष्मणोपासिन्त्सदानघः दयावान्सर्वभूतेषु लाभस्तस्यमहात्मनः ५ अरण्यवासेयद्दुःखेज्ञा
नात्स्वयमुत्सवोचिता अनुगच्छति वैदेही धर्मात्मानं तवात्मजं ६ कीर्तिभूतां पताकां यो लोके भ्रामय
तिप्रभुः धर्मःसत्यव्रतपरः किंनप्राप्तस्तवात्मजः ७ व्यक्तं रामस्य विज्ञाय शौचं माहात्म्यमुत्तमं न
गात्रमंशुभिःसूर्यःसंतापयितुमर्हति ८

वताक्तं धर्मोन्नरात्पावजानस्या:   श्रीत्वेषु नितेनेन रामस्य भगवन्तं षनि
ते ६ तदेवाह यत्कीर्त्याममताभूतां पताकां भञ्जे लोके पिभ्रामयति प्रवर्तयति प्रभुः सर्वभूतपालकः तवा
त्मजः सोऽत्राहर्मस्तद्दू यो यतः सत्यव्रतपरोऽतः किंन प्राप्तः सिंत श्रेयाय यत्र प्राप्तः अनेन तदेव वर्षयं पदटी कृतं
सर्वश्रेयःस्यानवस्य भगवदतिरिक्ताभावात् ७ ८ ॥

प्रतोनहीतिगुणैः सर्वकल्याणगुणैः १९ कल्पते देवेनेतिशेषः कल्पत इत्यपाठे विघन इत्यर्थः २० दी
पयते सेनापयतिअयं "शि ग्रयं तनमहाहितः महांश्चासावहित इत्यर्थः २१ इतिरामायणटीकायां विचत्वा
रिंशः ४२ पदेंऽ॥ विलंकौसल्यांभ्रमिज्ञासमागम्यासयतीन्याहविलपंतीमिति १ इदंवाक्यमिमन्वयः

नहितावद्गुणैर्जुष्टंसर्वशास्त्रविशारदं एकपुत्राविनापुत्रमहंजीवितुमुत्सहे १९ नहिमेजीविते
किंचित्सामर्थ्यमिहकल्प्यते अपश्यंत्याप्रियंपुत्रंलक्ष्मणंचमहाबले २० अयंहिमांदीपयतेसमुत्थि
तस्तनूजशोकप्रभवोमहाहितः महीमिमांरश्मिभिरुत्तमप्रभोयथानिदाघेभगवान्दिवाकरः २१
इत्यार्षेरामायणेद्विचत्वारिंशःसर्गः ४२ विलपंतींतथातांतुकौसल्यांप्रमदोत्तमां इदंधर्मेस्थिता
धर्म्यंसुमित्रावाक्यमब्रवीत् १ तवार्यसद्गुणैर्युक्तःसपुत्रःपुरुषोत्तम किंतेविलपितेनैवंकृपणंरु
दितेनवा २ यस्तवार्यगतःपुत्रस्त्यक्त्वाराज्यंमहाबलः साधुकुर्वन्महात्मानंपितरंसत्यवादिनं

कृपणंयथातथारुदितेनवाकिंप्रयुक्तःसेवेत्यर्थः तवहेतवः सद्गुणैर्युक्त इतिनाहशपुत्रस्यत्वक्राप्यपायइ
तिभावः पुरुषोत्तमइत्यनेनततस्यसर्वलोकेश्वरत्वंसर्वव्यापकत्वेनात्रापिसंनिधानाद्विलापादिवर्थमि
तिचद्योत्य २

वा॰ म॰ १५३

स्यपाद श्रीश्रीः शरीर[illegible]प्राह श्रीचकल्याणसमन्वाद ध्रुपनेतव्या ज्ञापुते निवासं वनवासः इति
प्रमेवाज्यमवाप्स्यति १४ इदानीं सा तातो देवं सर्वान्तप्राप्तिमित्तरामस्य दर्शयति सूर्यस्यापीति सर्वस्यापि सत्सका
र्यजनकत्वेमनदधीनमेवेतिभावः तमात्मेनाति घट्टीनत्सुकृतषः १५ श्रशणा दोषजनकाद्रस्पर्धा १६ रामपत्ना
भिनिस्टभिः सह अभिषेक्ष्यते वसिष्ठादिभिरिति शेषः श्रिया विजयलक्ष्म्या १७ कालान्तरेपि राज्याहेतोजनना

याश्रीः शौर्यं च रामस्य याच कल्याणसत्वता निवृत्तारण्यवासः सः त्रिश्रेराज्यमवाप्स्यति १४ सूर्यस्या
पि भवेत्सूर्योत्तग्नेरग्निः प्रभोः प्रभुः श्रियाः श्रीश्च भवेदग्र्याः कीर्त्याः कीर्तिः क्षमाक्षमा १५ देवतं देवता
नां च भूतानां भूतसत्तमः तस्य केत्वगुणादेवि विदेशो वाप्यथवा वने १६ पृथिव्यामह वैदेत्याश्रिया चपुरु
षर्षभः त्रिप्रतिष्ठ भिरेताभिः सहरामोभिषेक्ष्यते १७ दुःखजं विसृजत्यश्रु निष्क्रामंतमदीक्ष्ययं अ
योध्यायां जनः सर्वः शोकवेगसमाहितः १८ कुशचीरधरं वीरं गच्छंतमपराजितं सीतोवानगता श्ले
क्ष्मीतस्य किंनामदुःखं २५

नरागप्रदर्शिनेनाहदुःखजमितिप्रत्नः अयोध्यायां विद्यमानः सर्वोजनः येति
क्रामंतमदीक्ष्यदुःखजमश्रुविसृजतिअस्ततस्यराज्यमवश्यंभावीतिशेषः १८ अथतस्यवेविषयसंवेता
लीलिपयेवंतीमाह कुशचीरादिधरमपि लक्ष्मीरिवसीतानुगतानस्यकिंदुःखं लभेत्वशादुपवादेयसीतात्स्वे

यतीति १२

658

पि

पतदेवक्षनयंतीसकलदेवसेव्यत्वंतनस्याह व्यक्तमिति योचंद्रप्रहतपापमवोवादिलक्षणमाहात्म्येस
वेनियंत्रत्वेयज्ञोयोदेतिसर्वधेइतिश्रुतेः ८ पुनःप्रीतोस्म्यतपवमरवःसर्वस्पर्शेइमर्थः चंद्रमाश्चंद्रःश्लो
दंस्यति ९ ब्रह्मावाल्मणोविश्वामित्रःब्रह्मेवस्रष्टिकर्तावातिमिधजःशंवरस्मृत्रतःसवाहुरितिमर्थइति।
कृतकृतकृतःनीर्पसकदाचिद्रामोवेजयंतेनगरेनिरुद्धानजनंतिमिधजाख्यशंवरस्यदानवस्यवधेह

शिवःसर्वेषुकालेषुकाननेभ्योविविःसृतः रायवेपुनःप्रीतोस्मसेविष्णुतिस्तुतोनिलः ९ पा
यानमनभोराजोपितेवाभिपरिष्वजन् संस्पृशन्पमितरथमीश्वसंइमाक्षादपिद्यति १० दैवाचास्मा
णिदिव्यानियस्मैवन्महोज्ञसे दानवेंद्रोहतेदष्टुतिमिधजसतत्रणे ११ सभूतःपुनधर्माञ्च्रःस्वा
वाहुर्वल्लमाश्रितः असंक्लोसरणेपमोवेश्मनीवनिवत्स्यते १२ यस्येपपमामाघविनाशयो
गभवः कपंनशंपवीतसमपाप्तनेस्यातमर्हसि १३

तवान् तेनप्रीतोब्रह्माभरामायदिव्यास्वाणिदत्तावितेतद्दलाकल्पयतिकृतकोत्तमंतनयुक्तंतादकावभो
तरस्ववाहुवधार्थोगवविश्वामित्रेणास्त्रोपदेशस्यपाराकृतात् सवाहोमारीचभ्रातात्तस्यहतवमकृतत्वेनशं
वरपुस्त्वानोवितपाच ११९ तमप्पामनेस्यपिवीनतस्मान्प्रणेतिःकपंनशास्तनेस्यमर्त्मितिश्रुतत्स्याकृतो।

वाक्योपचारे वाक्यरचनायां रामामनोरमा स्त्री सा २९-३१ इति श्रीमद्रामायणटीकायां चतुश्चत्वारिंशः ४४ इदानीं रा-
मेनागच्छतो रामस्य जननिवर्तनमाह अनुरक्तेति वनवासाय प्रयातमित्यन्वयः १ सुहृद्धर्मेण पत्निष्ठेन राज्ञा

अश्वासयन्ती विविधैश्च वाक्यैर्वाक्योपचारे कुशलानवद्या रामस्य तां मातरमेवमुक्त्वा देवी सुमि-
त्रा विरराम रामा २९ निशम्य तल्लक्ष्मणमातृवाक्यं रामस्य मातुर्नरदेवपत्न्याः सद्यः शरीरे विन-
नाश शोकः शरद्गतो मेघ इवाल्पतोयः ३० इत्यार्षे रा° अयो° चतुश्चत्वारिंशः ४४ अनुरक्ता म-
हात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् अनुजग्मुः प्रयान्तं तं वनवासाय मानवाः १ निवर्तितेऽतीव बलात्सु-
हृद्धर्मेण राजनि नैव ते संन्यवर्तन्त रामस्यानुगता रथम् २ अयोध्यानिलयानां हि पुरुषाणां महा-
यशाः बभूव गुणसम्पन्नः पूर्णचन्द्र इव प्रियः ३ स याच्यमानः काकुत्स्थस्ताभिः प्रकृतिभिस्त-
दा कुर्वाणः पितरं सत्यं वनमेवान्वपद्यत ४ अवेक्षमाणः सस्नेहं चक्षुषा प्रपिबन्निव उवाच राम
स्नेहेन ताः प्रजाः स्वाः प्रजा इव ५ या प्रीतिर्बहुमानश्च मय्ययोध्यानिवासिनां मत्प्रियार्थं विशेषेण

तेनैनं हृदयमनुव्रजेदिति सुहृद्रूपेणाते अनुरक्ताः पौराः २ तदनिवृत्तौ हेतुमाह अयोध्येति ३ याच्यमानः प्रति-
निवृत्तिमिति शेषः ताभिः प्रकृतिभिः अनुरक्ताभिः स्वप्रजाभिः सत्यं सत्यवन्तं ४ स्वाः प्रजा इव पुत्रानिव

यत्त्वर्थे हि गुणांस्मूर्त्तगणांवरः श्रेष्ठः प्रकृष्टोत्तमतं विना न लक्ष्मणोयसरः स्यादिति भावः २० इष्टासि त्वह २१२२
रामेरामविषये शोकः प्रलापादिः उः वं यथा मा स्त्वयतस्त्वया शिवं अशुभंनद्रष्टपते २४ हे अत्र तच्चेयस्मात्वया

यत्तर्गृह्नवरोयस्यवाणाद्विक्रमवस्तत्वयं लक्ष्मणोव्रजतियत्प्रेतस्यकिंनामदुर्लभं २० निहुम्नवन
वासेतं इष्टासिपुनरागतं जहिशोकंचमोहंचदेवि सत्यंब्रवीमिते २१ शिरसाचरणावेतौवंदमान
मनिंदिते पुनर्द्रक्ष्यसिकल्याणिपुत्रेचंद्रमिवोदितं २२ पुनः प्रविष्टं दृष्ट्वातमभिषिक्तंमहाश्रियं
समुत्स्त्रक्ष्यसिनेत्राभ्यांशीघ्रमानंदजंजलं २३ माशोकोदेविदुःखंवानरामेदृष्टपतेशिवं क्षिप्रं द्रक्ष्य
सि पुत्रंत्वंससीतंसहलक्ष्मणं २४ त्वयाशेषोजनश्चायंसमाश्वास्योयतोनघे किमिदानीमिदंदेवि
करोषिहृदिविक्लवं २५ नार्हात्वंशोचितुंदेवियस्यास्तेराघवःसुतः नहिरामात्परोलोकेविद्यतेसत्प
थेस्थितः अभिवादयमानंतंदृष्ट्वाससुहृदंसुतं मुदाश्रुमोक्ष्यसेक्षिप्रंमेघरेखेववार्षिकी २८
पुत्रस्तेवरदःक्षिप्रमयोध्यांपुनरागतः कराभ्यांमृदुपीनाभ्यांचरणौपीडयिष्यति २८ अभिवा
द्यमनसंतंमूरंसमुहृत्तंसुतं मुदासैः प्रोक्ष्यसेपुत्रंमेघराजिरिवाचलं २९
अश्वासयंजनुः तस्यस्त्वार
इपनात्वयासमाश्वास्यअनोदेविनंहृदि दृश्यदेवीकथंस्वविक्लवंदुःखंकिंकरोषि २५२९ मेघरेखामेघ

रेखामेघपंक्तिः २८२८ अभिवाद्यवृत्तोत्सृष्टः शोकः हृदये स्त्यसे च वर्तमान
सामीप्यत्वह २९

रा॰
अ॰
१५५

660

वोध्यामिविहितातेपिविहितानेनेवरजतूपेः स्वगुणैर्वृंहणरवामिनं सौमित्रिस्तहितोरामस्वकर्षेवडस्त्वेस्ताल्केकारः शपेरि
तपश्शेस्त्वम्ः १२ ओजसातेपोवेलेन पंक्तिविधिं यथा तथावृद्धाः तेषामप्येवयःप्रकंपशिरसः वयसाप्यपि
वयोत्कंपप्रकंपशिरसः श्वनिर्हृतातदन्यावनापक्याहराद्दिदमूचुः कचितभग्नशिरसइतिपाठः १३ किंमुख
मदाहवहेत इति रथेनप्रायंयेनइत्यर्थः जाताः अनमजातीयोभर्तविरामविषयेहिताभवतवनेमानय।

तेद्विजास्त्रिविधंवृद्धास्तानेनवयसौजसा वयःप्रकंपशिरसोदूरादूचुरिदंवचः १३ वहंतोजवना
रामंभोभोजात्यास्तवरामाः निवर्तध्वंनमंतव्यो हिताभवतभर्तरि १४ कर्णावितिहिभूतानिशेषेणाव
रंगमाः पूर्वंततस्मान्निवर्तध्वंयाचनांप्रतिवेदिताः १५ धर्मतःसविशुद्धात्मावीरःशुभदृढव्रतः उ
पवाह्यस्तुवोभर्तानापवाह्यःपुराद्वनं १६ एवमार्तप्रलापांस्तान्वृद्धान्प्रलपतोद्विजान् अवेक्ष्य
सहसारामोरथादवततारह १७

नेतियावत् श्राह्य णाभ्यांयाचामतिकम्पयप्यद्रुमनेभर्तारहितमि
तिभावः १४ विशेषेण पूर्वंकर्णावंतंश्रुतवकर्षःतस्माद्वपिरवत्रंयंतव्यं अपितयाचनामस्मदीया
प्रतिवेदिताःज्ञातवंतोनिवर्तध्वं १५ उपवाह्यःपुरसमीपंप्रापणीयःवःयुष्माकंवतउत्पादयनी
यवनंवाह्यःप्रापणीयः १६ आर्तप्रलापानआर्तवाक्यानिप्रलपतःकथयंतः १७

वि

प्रियाणीरोहिकलौकिकसुखजनकानिहितानिपरलोकसुखजनकानि ७ वयसाबालोपिसत्तानवृद्धः
वीर्यगुणानिहितोपिमहद्धः ८ समीक्षितःराज्ञानिश्चितःमयाशिष्टेःमतोपिकैरितियावत् ईदृशेःराजगु
णोंद्धतःहियतः अपिचापिअस्मादपिहेतोः भरतेप्रीतिर्विधीयतांयतोवोयुष्माकंभर्तृशासनेराजाज्ञा ।

सहिकल्याणचारित्रःकैकेय्यानंदवर्द्धनः करिष्यतियथाबद्धःप्रियाणिचहितानिच ७ ज्ञानवृ
द्धोवयोबालोमहद्वीर्यगुणान्वितः अनुरूपःसवोभर्ताभविष्यतिभयापहः ८ सहिराजगुणैर्यु
क्तोयुवरामःसमीक्षितः अपिचापिमयाशिष्टेःकार्यंवोभर्तृशासने ९ नसेतत्पथ्यथाचासौवन
वासंगतेमयिमहाराजस्तथाकार्योममप्रियचिकीर्षया १० यथायथादाशरथिर्धर्मेस्थितोस्म
तोभवत् तथातथाप्रकृतयोराममपतिमकामयन् ११ वाष्पेणापिहितंधीनेरामःसौमित्रिणा
णासह चक्रेवगुणैर्वर्द्धनंअनिवासनं १२
कार्यायुवर्धमकाम्या भवतितथाकार्योअनुकूलाच
रणोनसदासमाश्वासनीयः १० धर्मराजवाक्यपरिपालनरूपंअकामयन् चित्तेस्वीकृतवंतः अस्म
तथमंशान्तिना १२ १२ १२ १२ ।। ।। ।।

भ्रूनवासानुपक्रम्य भ्रशमप्यनल्पक्लेशसेवाजपूययाश्रमेतेः २३ वेदमंत्रानुसारिणीतदभ्यासानस्तु गणशीलानवत्त्व
तेत्वेविश्रमितवनवासानुसारिणीवेदाभ्यासादीनपरित्यज्य वनवासान्नस्वीकृतेतत्पथः २४ अस्माकंतवयामहवना
नुगमनेनकाप्यनुपपत्तिरित्याहः हृदयेस्थितियेनास्माकंपरंपरं वेदास्तेस्माकंहृदयेपवावतिष्ठन्तेचारित्रंपुन

याहिनःसततंबुद्धिर्वेदमंत्रानुसारिणी तत्कृतेसाकृतावन्तवनवासानुसारिणी २४ हृदयेपृष्ठेवति
ष्ठंतेवेदायेनःपरंपरं वत्सेप्सितेपिशहेषुवेदाश्वाचारिवरन्तिता ; २५ पुनर्नस्निश्चयःकार्यस्तत्कृतेस्वकृ
तामति ; नयिधर्ममपेक्षेतकिंसाहमपथास्थितं २६ याचितोनानिहतस्त्वहसप्तकृत्वःशिरोरुहैः
शिरोभिर्निभृताचारमहीपतनपांसले ; २७

दितियद्यपित्वदनुगमनेऽस्माकंमतिःस्वकृतानिश्चिताऽस्मःपुनर्वनगमननिश्चयोऽस्माकंनकार्यो
स्निकृतत्वादेवनयापिकिंविहमंइतिशेषःनयिधर्ममपेक्षेत्राह्मणवचनरूपनिरपेक्षेसतिकिंभूतंधर्ममपथे
स्थितंस्यात् नकिमपिसर्वधर्ममार्गमतिक्रमेयुः २६ तस्मात्त्वमस्माभिर्हंसप्तकृत्वःपिमोरुहैःपलितकेशैः ; २७

द्विजानां संगमार्थं स निकृष्टपदन्यासो भूत्वा वनपरायणः पूर्वं शनैर्जगाम ततः निष्ठुरोऽनापि स्थितः रथेन गमने ब्राह्मणक्लेशेन दोषः परितिष्ठन्ति ब्राह्मणाः स्वाश्रमे व्रतभंगो भवतीति धिया पद्भ्यामेव गमनेऽभूत् तथा ब्राह्मणसन्निधानमिति भावः १८ रथेन परिमोक्तुं न शशाक यतः तेन रथवेगात् वने न निवर्तयितुं न शशाक

पद्भ्यामेव जनान् सर्वान् पश्चिमे लक्ष्मणः सन्निकृष्टपदन्यासो रामो वनपरायणः १८ द्विजातीन् हि पदातींस्तान् रामश्चारित्रवत्सलः न शशाक पदन्यासो रामो वनपरायणः चरणाच्च तथा परिमोक्तुं रथेन तु १९ गच्छन्तमेव तं दृष्ट्वा रामं संभ्रान्तमानसाः ऊचुः परमसंतप्ता राममेवाक्यानि ते द्विजाः २० ब्राह्मण्यं कृत्स्नमेतत्त्वां ब्राह्मण्यमनुगच्छति द्विजस्कन्धाधिरूढास्त्वामग्नयोऽप्यनुयान्त्यमी २१ वाजपेयसमुत्थानि छत्राण्येतानि पश्य नः पृष्ठतोऽनुप्रयातानि मेघानिव जलात्यये २२ अनवाप्तातपत्रस्य रश्मिसंतापितस्य ते एभिश्छायां करिष्यामः स्वैश्छत्रैर्वाजपेयकैः २३

सत्यर्थः तत्र चरणाच्च तत्र हेतुः चरणादन्यानन्तस्य पचक च वत्स वचनानि त्यर्थः १९ गच्छन्तमेव स्वप्रार्थनानेन रममपि स्थितं नापि निवर्त्तमित्यर्थः २० ब्राह्मण्यं ब्राह्मणसमूहः आहिताग्नयः स्कन्धाधिरूढाः पात्रारणिद्वारा वैतानाः २१ वाजपेयसमुत्थानि वाजपेययाजिनो राजवच्छत्रादिसंबन्धस्य छत्रा वैकैः मेघानिव जलात्यये

पश्चात्समेयवत्सोऽरात्रीकृत्वापीत्यर्थः २२

श्री
रा०
१५?

६६२

तेषांयाश्रमवासिनांमहामलैः स्थावरत्वाकृतं अत्रसंतहृतवेगाश्च स्मांतमसायांतीताऽत्रताऽन्तः पादपा वा
गुवेगेनवाभवेगजलावाह्वलनपंछेह्रिविक्रोशंतीवतन्निवर्तमायेतिशेषः १- चेष्टागाचचलनादिरूपाश्राहा
राधमेवा [illegible] स्वतेभ्योनिर्गताः हृतरूपेकस्थानएवनिक्षिप्तानिश्चयेनस्थिताः नताहारायापिभवमवती
णीः एवंमरणापर्यंतव्यापारेणतोयावंतेनिवृत्तिमितिशेषः १२ निवर्तनेनिवर्तननिमित्तविक्रोशनांते।

एवंविक्रोशमानांतेषांद्विजातीनांनिवर्तने दहशेतमसातत्रवारयंतीवराघवं ३२ ततःसमेत्योपरथा
द्विमुच्याश्रांतान्हयान्तेपरिवर्त्यशीघ्रं पीतोदकांस्तोयपरिप्लुतां ताम्नचारयद्वैतमसाविदूरे ३३ इ
त्यार्षेरा-अयो-पंचचत्वारिंशः सर्गः ४५ ततस्तुतमसातीरंरम्यमाश्रित्यराघवः सीतामुद्वीक्ष्यसौ
मित्रिमिदंवचनमब्रवीत् १

यामनयहारामार्गेतिर्यकप्रवाहतासचवंवारयंतीवतमसादृष्टेत्युत्प्रेक्षा ३२ सपरिवर्त्यश्रमायनतयेक
तविलंकस्नानिधायतोयेपरिप्लुतांनात् स्नापितात् तमसायामविदूरेअचारयत् भक्षितत्रणानकारयत् २२
इतिपंचचत्वारिंशः ४५ सीतामुद्वीक्ष्यसौमित्रिमब्रवीदित्यनेनसीतादेशपकताप्यस्यवचसोध्वनिता १ १५?

शिरोभिः साष्टांगप्रणामेन महीपतनपांसुलैः। महीपतनेन पांसुलैः रजोव्याप्तैर्देहैः प्रयाचितस्त्वं निर्भृताचारं
निखिलधर्मानुष्ठानं निवर्तस्व प्रव्रज्यामाणेन नमस्कारः तत्रियस्य कथमिति न शंकनीयं तत्त्वतया भगवदवतारत्व
ख्यापनमस्कारेणादोषात् यद्वा राज्ञो विस्रंभत्वेन न तेऽन्यदोष इत्याह। २० एनमपि गच्छंतमेव दृष्ट्वा ह बनाभि
तिये हि जाः इहागतास्तेषां बहूनां प्रजा इह काले छिन्नाः संततिते षोसमाप्तिः स्याद्विवर्तनाय प्रार्थनिहतो सर्वपत्त

बहूनां वितताध्वरा द्विजा नो य इहागताः। तेषां समाप्तिर्हि मिरा यत्नानववत्स निवर्तते २० भक्तिमंती
हभूतानि जंगमाजंगमानि च याचमानेषु तेषु त्वं भक्तिं भक्तेषु दर्शय २१ अनुरागं तमप्राकालस्तां भू।
लेकहृतवेगिनः ऽव्रताधायवे भन्नविकोशंतीव पादपाः। २० निश्चेष्टमहासंचाराहतैकस्यानति।
ष्ठिताः पत्नीणामपि प्रयाचंते सर्वभूतानुकंपने २१

विच्छिन्नर्नदे नव्याप्यायास्यतीति भावः। २८ न केवलमस्मत्प्रार्थनैवापि तु सर्वभूतप्रार्थनापीत्याह। भक्ती
ति जंगमाजंगमानि सर्वाण्यपि भूतानि भक्तिमंति स्नेहवंति त्वद्विहृतिं याचमानेषु भक्तेषु भक्तेषु तेमपि भ
क्तिं स्नेहं प्रदर्शय निहमप्रतिशेष। २१ २१ २१

अप्यलक्ष्मणानुगमनेन तस्य सुखमाह मन्ये ति मामनु प्रजताम्याति पुत्रार्थकतिवं तत्कृतमेव हियतस्त्वदनुगमना
त्वौ वैदेह्या रक्षणार्थमुक्ताप्येतास्सहायसमं हो न्वेष्टव्यः स्यात् तमेकोपि सहायसमर्हस्याभ्नीयदिति भावः अन्नस्य
संग्रथारभ्य कन्दाद्याहारादिकं संपादयेतिशेषः ९ अद्येहेत्यत्र तमसातीरे इमां निशामद्भिरेव कृतप्राणरक्ष
णोऽवत्स्यामि प्रथमदिनत्वात् वनवाससंकल्पागमेतिशेषः तदेवाह एतद्धीति वन्येसत्यपीत्यन्वयः १० ११ सु

अन्वेष्टव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थे सहायता ९ अद्भिरेव हि सौमित्रे वत्स्याम्यत्र निशामिमां एतद्धि रोचते म
ह्यं वन्येपि विविधे सति १० एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं सुमन्त्रमपि राघवः अप्रमत्तस्त्वमश्वेषु भव सौम्येत्युवाच
ह ११ सोश्वान्सुमन्त्रः संयम्य सूर्येस्तं समुपागते प्रभूतयवसान्कृत्वा बभूव प्रत्यनन्तरः १२ उपास्य तु शि
वां संध्यां दृष्ट्वा रात्रिमुपागतां रामस्य शयनं चक्रे सूतः सौमित्रिणा सह १३ तां शय्यां तमसातीरे वी
क्ष्य वृक्षदलैः कृतां रामः सौमित्रिणा सार्द्धं सभार्यः संविवेश ह १४ सभार्यं संप्रसुप्तं तं भ्रातरं वीक्ष्य ल
क्ष्मणः कथयामास सूताय रा मस्य विविधान्गुणान्

संयम्य यथायोग्यं बंधनं कृत्वा प्रभूतयवसान् प्रभूतघासान् प्रत्यनन्तरः
प्रत्यासन्नः १२ शयनं शायनस्थलं शर्करापाषाणादिनाचक्रे इत्यन्वयः १३ वृक्षदलैः वृक्षपत्रैः सौमित्रि
णा सार्द्धं सूतेन कृतां शय्यां वीक्ष्य सभार्यः संविवेश १४ गुणान्कथयामास जागरणार्थमिति भावः १५

१५८

१५८

663

हे सौमित्रे वनवासस्य वनवाससंबंधिनि शानां मध्ये ऽ यमद्य ना इयं निशा वने वनवासे प्रतिपूर्वा अहिताः आसा
वनवासकाल सैतत्रिंशामार भ्यगतानी मुनावात् अतस्त्वमङ्के दितमयम्र भ्रतिप्र रोत्नवेपुत्ता योध्यादिस्मरण
कर्तुर्महति सि १ यथा योगं स्वस्वनिलयं मा पक्षिशागा वृक्षेष्वङ्गहि जैनिलीनानिस प्राह्मं तल्लीनत थाव्यामाति

इयमद्यनिशा पूर्वा सौमित्रे प्रहिता वने वनवासस्य भद्रं ते न चोत्कंठितुमर्हसि २ पशपञ्चमम्बरणपाति
तद्दंतीव समंततः यथानिलयमायद्भिर्निलीनानि मृगद्विजैः ३ अद्ययोध्यानगरी राजधानीपि
तुर्मम सस्त्री पुंसागतानस्मान्शोचिष्यति नसंशयः अवरक्ताहि भवजा राजानं बहुभिर्गुणैः त्वां च मां
च वनप्रव्राज्य शत्रुघ्नं भरतौ तथा ५ पितरं चानुशोचामि मातरं च यशस्विनी अपि वांधो भवेतांनौ रुदंतौ
तावभीक्ष्णशः भरतः खलु धर्मात्मा पितरं मातरं च मे धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति
भरतस्यानृशंसत्वं सचिंत्याहं पुनः पुनः नानुशोचामि पितरं च महाबाहो तथा कार्ये न रक्ष्याश्च मा

अतःपरं शून्यानि क्रंदंतीव अस्मान्हसमविज्ञानीव वर्तते तानि पश्य २ सस्त्री पुंसा सस्त्रीपुंसैः सहिता अयम्त्राय
प्रभृति ४ ज्ञातस्तु राह अनुरक्ताहि निवद्धभिर्गुणैरितिस वीतयी ५ नौ अस्मद्वयं अस्मित्रिमितत्र अभीक्ष्णं मद्रुर्मद्रुः
रुदंतौ पितरौ अभीन भवेतामेवातः शोचामिती अपवानंदन शोको मा कार्य इत्येत्याह भरत इति ७ अनृशंस

रा॰
अ॰
१५६

तदेवेदं तत्र माह पौरा हीति आत्मकृतात् आत्मनिमित्तकात् आत्मना आत्मनिनिमित्तकेन योज्याः २३ आ
रुह्य तामयतीति शेषः २४ ततः संयोजितं तु रथेनेसर्वथः शीघ्रं गच्छ रथयोजनायेति शेषः प्रभो समर्थ २५
२६ युक्तः सज्जः २७ परिच्छदः आयुधः कवचादिः आकुलावर्तामिति वा २८ भयदर्शिनामप्यभयं मार्गं राजमार्गं

पौरा ह्यात्मकृता दुःखाद्विप्रमोच्या नृपात्मजैः न तु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः २३ अब्रवी
ल्लक्ष्मणं राममं सा दृष्ट्वाहं मामिव स्थितं रोचते मे तथा प्राज्ञ स्त्रिया मारुह्य तामिति अथ रामोब्रवीत्सूतं शी
घ्रं संयुज्यतां रथः गमिष्यामि ततोरण्यं गच्छ शीघ्रमितः प्रभो २५ सूतस्ततः संत्वरितः स्यंदनं तैर्हयोत्त
मैः योजयित्वाथ रामस्य प्रांजलिः प्रत्यवेदयत् अयं युक्तो महाबाहो रथस्ते रथिनांवर त्वरयारोह भ
द्रं ते ससीतः सहलक्ष्मणः २७ तं स्यंदनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः शीघ्रगामाकुलावर्तां तम
सामतरन्नदीं २८ स संतीर्य महाबाहुः श्रीमानशिवमकंटकं प्रापद्यत महामार्गमभयं भयदर्शि
नां २९ मोहनार्थं तु पौराणां सूतं रामोब्रवीद्वचः उदङ्मुखः प्रयाहि त्वं रथमास्थाय सारथे ३० मुहूर्तं त्व
रितो गत्वा निवर्तय रथं पुनः यथा न विद्युः पौरा

मित्यर्थः २९ त्वमेव रथमास्थायोदङ्मुखः प्रयाहि स
त्यक्तिनिवृत्तिनिवृत्तिपुनरादनेन जनमोहनाय न तत्र यं व्रतभंगापत्तिः ३० तदेवाह मुहूर्तमिति तमिष्य विधुर्वन

५५

664

तोरात्रिमिमांपत्येनसंयोगेद्वितीयां उदितोरविः अरुणोदयकालोजातइत्यर्थः १६ गोकुलेराजकुलेयमुनातीरेयस्यामस्मतायामलीदेविहरन्‌ः द्विजसंवेशदेशादतिदूरेदेशेऽतिसंथायागमनसौकर्यार्थमवसन्ना कानितसाहितंतमसातीरवासमात्रेवोर्थः १७ निशाम्यसवलोक्यनिद्राणाइतिशेषः १८ असमद्यपेक्षान्‌
जाग्रतोपवतोरात्रिंसौमित्रेकृतदितोरविः सततमसातीरेरामस्यबुवतोर्शणात्‌ १६ गोकुलाकुलतीरायामस्मतायाविहरतः अवसुमंत्रतोराविरामः प्रकृतिभिः सह १७ उत्पायचमहातेजाः प्रकृतीस्तानिपाम्यच अब्रवीद्भ्रातरंरामोलक्ष्मणंपुण्यलक्षणं १८ असमद्यपेक्ष्यान्सौमित्रेनिरपेक्षान्गृहेष्वपि वृक्षमूलेषुसंसक्तान्पश्यलक्ष्मणसांप्रतं १९ यथैतेनियमंपौराःकुर्वंत्यस्मन्निवर्तने अपिप्राणानसिष्यंतिनतुत्यक्ष्यंतिनिश्चयं २० यावदेवतुसंसुप्तास्तावदेववयंलघु रथमारुह्यगच्छामःपंथानमकुतोभयं २१ अतोभूयोपिनेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः स्वपेयुरनुरक्तामांवृक्षमूलेषुसंश्रि
तासेवविशेषेणापेक्ष्यवतःअतएवगृहेषुनिरपेक्षान्‌निरपेक्षान्‌ प्रमात्‌संप्रतंअरुणोदयेपिसहात्‌ १९ यतेपौराअस्मन्निवर्तनेयथानियमंयत्नंकुर्वंति तथाजानेप्राणानपिप्राणान्वक्षिप्यंतिमक्ष्यंतिसततमस्मन्निवर्तननिश्चयंनिश्चयंनतुत्यक्ष्यंतीत्यर्थः २० अतोवाक्यमादिल्लघुशीघ्रं २१ शीघ्रगमनेहेतुमाह अतइतिपतत्नेनरमे।

यथा निरूपा किं दीभगवान् विस्मापितास्मि हि मार्कण्डेयेन तस्याभ ... भिध्यानात् तदावरणा देवचावि

शो विशोना भगवत्ते ... ततः स प्रपाम ... इति तडागे हे ६ ति मे दोषं वा प्रसरं ४ तथा किं तथा

प्रमोदाः किं ... समः ... चिंतितं स्मृतिभावः ५ ६ निधने प्रायोपवेशेन मरणं महाप्रस्थाने मरणं

धिगस्त्वित्यस्य निर्ज्ञातं यथा प ... चेतनाः नाथ प्राम हे रामे ... महाभुजे ४ कथं रामो महा

बाहुः सत्यावित थ्यक्रियः भक्तजनसमित्य प्रवासे तपसे गतः ५ यो नः सदा पालयति पिताभ्राता

वीरस्मात् कपरदृष्णां ... विपनं गतः ६ ६ हे व निधने प्राणाम महाप्रस्थानमेव वा रामेण रा

हिता नां नो किमर्थं जीवितं हितं ७ सति श्रक्षा निकाष्ठा नि प्रभूतानि महोनिच तेः प्रज्वाल्य वितां सर्वे

प्रविशामो पथ्या देवके ८ किंवत्स्यामो महाबाहुर्नस्तु प्रियंवदः नीतः सराघवो स्माभिरिति वक्तुं क

थं तत्तम ९ सा नूनं नगरी दीना हष्टा ... विना भविष्यति निरानंदा सस्त्री बालवयोधिका ९ नि

र्याता ह्येन वीरेण सहानेन महात्मना विहीनास्ते न च पुनः कथं ... स्यामता पुरी ११

दीत्वा पूर्वं कृप्तत राभिमुखं वनगमनं तत् दुहितामां जीवितं किमर्थं कस्मै फलाय हितं न कस्मै अपीत्यर्थः अतो स्त

रणामेव श्रेयः १२ रामहृतातेत श्रक्षातं जनं प्रति किं वक्ष्यामः अस्माभिराघवो वने नीतः प्रापितः इत्युत्तरं देय

मिति चेदिदं वक्तुं कथं तत्तमेव वक्तुमशक्यमयोग्यं चेतत् अन्यत्र न संदुत्तरमिति भावः ९ १० ११

रा० अ० ६६

६६

665

तथा च कोऽदङ्मुखत्तस्यागमामार्गेतिरेणनिवृत्तिपूर्वकमागत्य एवं हि रामः इति निवृत्त इति यौरभ्रमः सिद्धार्थमन्त्र
मध्याधिष्ठातभगवत इति अयोध्यायाः सक्रियया पौरमोहन मानुपायेनेमं तं प्रत्यवेदयत् आरोहणार्थमत्ता एवन
संप्रयुक्तं सम्यगानीय दर्शितं समास्थितौ तावारूढौ भूतामिति शेषः येन यथा मार्गेण तपोवनं प्राप्नुत इति शेषः

रामस्य तु वचः श्रुत्वा तथा चक्रे च सारथिः प्रत्यागम्य च रामस्य स्यंदनं प्रत्यवेदयत् ३२ तौ संप्रयुक्तं तु रथं समास्थितौ तदा ससीतौ रघुवंशवर्द्धनौ प्रचोदयामास ततस्तुरंगमान् स सारथिर्येन पथा तपोवनं ततः समास्थाय रथं महारथः ससारथिर्दाशरथिर्वनं ययौ उदङ्मुखं तं तु रथं चकार स प्रयाणमांगल्यनिमित्तदर्शनात् ३४ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकांडे षट्चत्वारिंशः ४६ प्रभातायां तु शर्वर्यां पौरास्ते राघवं विना शोकोपहतनिश्चेष्टा बभूवुर्हतचेतसः १ शोकजाश्रुपरिद्यूना वीक्षमाणास्ततस्ततः आलोकमपि रामस्य न पश्यन्ति स्म दुःखिताः २ ते विषादार्तवदना रहितास्तेन धीमता कृपणाः करु

तनूं कृत्वा मार्गेण तुरंगमान् प्रचोदयामास ३३ उक्तं निगमयति ततः इति प्रयाणे पेत्तिनं मांगल्यं शुभं यन्निमित्तं शकुनं तत् दर्शनात् तदनुभवहेतोः उदङ्मुखं रथं चकार स्थापयामास तत आरुह्य दक्षिणाभिमुखं तु याव
तं ययौ ३४ इति रामायणटीकायां षट्चत्वारिंशः ४६ शोकेनोपहता अत एव निश्चेष्टाः हतचेतसः मूर्छिताः
परिद्यूनाः क्लिन्नाः आलोकमपि दर्शनमपि २

रा॰
टी॰
अ॰
१६१

दुःखेननाम विपीमाद्दुःखेन पहताः कपिदृशं सर्वेष्वप्यमितिदुःखेनाविशतापिनैव प्रजग्मुः स्वस्थं वेश्मा विवेकं नास्ति

सिषुः नृपाणीमेतिमाणात्युरिपिभजनं नस्पर विवेकं नाप्राप्नुवन्तः १९ इतिरामायणटीकायांसप्तचत्वारिंशः ४७

तेषामित्यादिपद्द्वयमेकं वाक्यं मुमूर्षयोपलक्षितानां अमनस्विनांउद्गमनसां विचारानामिति यावत् सत्वानिअसु

ततोनवे पमानिमहार्थमानिदुःखेनदुःखोपहताविशेन्तः नैवप्रजग्मुःस्वजनं परेवमनिरीक्षमाणाः

प्रविनष्टहर्षाः १९ इत्यार्षेरामायणेअयोध्याकाण्डेसप्तचत्वारिंशः ४७ तेषामेवं विषण्णानांपीडिता।

नामतीवच बाष्पविप्लुतनेत्राणांसशोकानांमुमूर्षया १ अभिगम्यनिवृत्तानांरामंनगरवासिनां उ

द्गतानीवसत्वानिबभूवुरमनस्विनां २ स्वंस्वंनिलयमागम्यपुत्रदारैःसमावृताः अश्रूणिमुमुचुःसर्वे।

बाष्पेणपिहिताननाः ३ नचाहृष्यन्नचामोदन्वणिजोनप्रसारयन् नचाशोभन्तपण्यानिनापचन्

गृहमेधिनः ४ नष्टंदृष्ट्वानाभ्यनन्दन्विपुलंवाधनागमं पुत्रंप्रथमजंलब्ध्वाजननीनाभ्यनन्दत ५

वःउद्गतानीवउत्क्रान्तानीवमृतप्रायाजाताइतिभावः १२ बाष्पेणपिहिताननाः अश्रुव्याप्तमुखाइत्यर्थः ३

हर्षःशारीरोमुखविकासादिरूपःमोदःअन्तरोहर्षःपरस्मैपदमार्षंप्रसारयन्नित्यर्थः प्रसारितानपण्यानिआशो

भन्त ४ नष्टमितिचिरनष्टंधनस्यविपुलस्यागमंलाभंदृष्ट्वापिनाभ्यनन्दन्वाशब्दःपर्वार्थेनाभ्यनन्दन्नेवेत्यर्थः १६१५

666

अग्रे भवा अग्र्या पुरोगामिन्यस्ता अग्रगा अत्रेत्यर्थः यद्वा अग्र्याः अग्रगामुख्याः पुष्टवद्रथवन्तादिगणा आगावइवेत्यर्थ
नाइत्यर्थः १२ ततः मार्गानुसारेण अतिसंधानसारेण किंचित्कालं गत्वा ततो मार्गनाशात् वेचनया
मार्गानदे प्रवृत्ताः रथमार्गादर्शनात् महता विषादेन समभिप्लुताः आसन् १३ किमिदं यद्रथमार्गादर्श

इतीवदद्रथा वा चो वाङ्मयमते जनाः विलपंति स्मद्राः वाना तत्वत्वाद्वाग्रगाः १२ ततो मार्गा
नुसारेण गत्वा किंचित्ततः तत्र मार्गनाशाद्विषादेन महता समभिप्लुताः १३ रथमार्गानुसारे
णान्ववर्तंत मनस्विनः किमिदं किं करिष्यामो दैवेनोपहता इति १४ तथा पश्चागतेनैव मार्गेणाक्रांत
चेतसः अयोध्यामगमन्सर्वे पुरीं व्यथितसज्जनां १५ आलोक्य नगरीं तां च क्षयव्याकुलमानसाः आव
र्तयंत ते स्राणि नयनैः शोकपीडितैः १६ एषा रामेण नगरी रहिता नातिशोभते आपगा गरुडेनेवा
च्छिदा उद्धृतपन्नगा १७ चंद्रहीनमिवाकाशं तोयहीनमिवार्णवं अपश्यन्निहतानंदं नगरं ते विचे

तसः परं किं करिष्यामः अहो दैवेनोपहता वयमिति वदंतोऽन्ववर्तंत तेऽन्वयः १४ व्यथिता सज्जनाय
स्यां तां सम्यग्दैवेनैकैकेय्याव्याहृतिः १५ तेषां हर्षविनयकेनव्याकुलमानसाः यद्वा तस्यैशं हर्षितव्याकुलं गंतव्य
चेतनेव रूपमानसं ये षां तादृशाः आवर्तयंत च न १६ १७ १८

टी॰ अ॰ ६२

667

तदेव दर्शयति विचित्रस्तबकापीडेति विचित्रैः कुसुमैरापीडः शिरोभूषणं येषां बहुमञ्जरीः पुष्पस्तबकान् धर्तुं शीलमेषां ते भ्रमरैः शालन्ते भ्रमन्तो दर्शयिष्यन्ति मां रामं मानमितिशेषः पर्वतप्रदेशोज्ज्वलितरूपं पावपाते शकुन्ता इतिभावः १२ गिरयो दर्शयिष्यन्ति स्वगतवृत्तं द्वारेतिशेषः १३।१४ पादपाः परमयिष्यन्तीति सम्मलाकीर्यमाणा पल्लवकुसुमरचित

विचित्रकुसुमापीडा बहुमञ्जरिधारिणः राघवं दर्शयिष्यन्ति नगा भ्रमरशालिनः १२ अकाले चापि मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च दर्शयिष्यन्त्यनुक्रोशाद्गिरयो राममागतं १३ प्रस्रवं दर्शयिष्यन्ति विमलानि महीधराः विदर्शयन्तो विविधान्भूयश्चित्रांश्च निर्झरान् १४ पादपाः पर्वताग्रेषु रमयिष्यन्ति राघवं यत्र रामो भयं नात्र नास्ति तत्र पराभवः १५ स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो दशरथस्य च पराभवति नो हराद् नगकाननराघवं १६ पादच्छायामहं देहि भर्तृ लोकं सुपस्य महात्मनः स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणः १७ वयं परिरक्षिष्याम सीतां सूर्यं च राघवं इति पौरस्त्रियो भर्तॄन् दुःखार्तास्तत्तदब्रुवन् १८

प्राप्यास्मितिशेषः यत्र रामः वसतीतिशेषः १५ भयाभावादौ हेतुः स हि शूर इत्यादि नो स्माकं महत्या परिभवति या वत्परे भविष्यतिल्लद्भ्रासत्रो भविष्यतीत्यर्थः अनेनाराघवमनगच्छाम प्रार्थनापालोद्वः १६ पादच्छायापदेनात्रय हरहेत भर्तृ तासेवाल्लक्षतेन भर्तः रामं चेद् स्मपादसेवेवनः परमं संरक्षिता स्मात्यं नगतिः शरणं परायणं शास्तेव

वगर्हियंतराज्ञूवमत्र इति निवर्त्तौ किमर्थमयमागता इत्येवं वा शूमे; ततो वैश्यं ऊचे: ६ तेषां रामं विना गता नो रामे
राज्ञा ने विना सर्वे स्याम्स्थिरत्वात् किंच भगवंतं राममादरेण पश्यंतो मे गृहहप्रजहाम गृहादिष्वासक्ता श्रतिनिह
तास्तेषां पुनः पुनः संसारप्राप्तिरेव नत्वकदापि मोक्ष इत्याशयः तस्य मायिकतद्रूपदर्शने चित्तशुद्धिद्वारा।

गृहे गृहे तदंतस्थ भर्तारं गृहमागतं वगार्हयंतङ्ख्यातीवाभिभ्नोदैविदहियान् १ किंनु तेषां गृहैः
कार्यं किं दारैः किं धनेन वा पुत्रैर्वापि मुदैर्वापि येन पश्यंति राघवं ७ एकः सत्यफलो लोके लक्ष्मणः
सह सीतया यो नुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन्वने ८ आश्रमाग्नृतपात्वाः पक्षिणश्च सरांसि च
येष्वयास्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि: ९ शोभयिष्यंति काकुत्स्थमटव्यो रम्यकाननाः आ
पगाश्च महा[illegible]नूपाः सानुमंतश्च पर्वताः १० कानने वापि शैले वा यं रामो नुगमिष्यति प्रियातिथि

मोत्तोपयोगित्वानापिका मिव प्राप्तं नैनं शक्ष्यंत्यनर्चितुं ११ रोभवति ७ तत्वरूपः भाग्यवान्पुरुषः
सीता च भाग्यवती या वने रामेण सह वसन्सन्तगच्छति ८ सीता लक्ष्मणौ वेदेति किं वाच्यमुच्यतनाआप
गाश्चापि सभाग्यनतद्रूपमित्याह: प्रियाविहसाना ९ रम्यकाननाः चारुहेत्तसंस्थाः अनूद्रूपावातस्याप
र्वता: १० तेषांलाटयः नार्चितेन शक्ष्यन्त्यर्चितम ॥ वर्णास्नेतेगृहे: ११

रा॰ अ॰ १६३

668

ते पूर्वं प्रकृष्टाः स्मीकाः इति भावः स्त्रीत्वोचितेषु पिता प्रकृतिं वापि यच्च देशे केकेय्या नाम स्ववर्णमपि न भवति त्वा
हे पाहस्वेषां वा मृत्कृतेभयः २२ मिथ्याप्रव्राजितः मिथ्यावर कैतवेन या प्रव्राजितो भूत् ततः केकेयीवशे रोभरते
राजनि सतिसौनिके सूनापस्तु वधस्थानं तत्र भवे हिंसके तत्समीपे पशवो यथा निश्चितमरणास्तथा संनिबद्धाः स्म

ते दिवं पितनाल्लोग्रहीणाश्च गणाः स्मद्वः खितोः रामं वेवानु गास्य क्षम प्रकृतिं चापि गस्यत २१ मिथ्या
प्रव्राजितो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः भरते सन्निबद्धाः स्मः सौनिके पशवो यथा २८ पूर्णचंद्राननः श्या
मो गूढजत्रुररिंदमः आजानुबाहुः पद्माक्षो रामो लक्ष्मणपूर्वजः २९ पूर्वाभिभाषी मधुरः सत्यवादी मा
हाबलः सौम्यश्च सर्वलोकस्य चंद्रवत्प्रियदर्शनः ३० नूनं पुरुषशार्दूलो मत्तमातंगविक्रमः शोभयि
ष्यत्यरण्यानि विचरन्स महारथः ३१ तास्तथा विलपंत्यस्तु नगरे नागरस्त्रियः चुक्रुशुर्दुःखसंतप्ता मृत्य
योरिव भयागमे ३२ इत्येवं विलपंतीनां स्त्रीणां वेश्मसु राघवं जगामास्तं दिनकरो रजनी चाभ्यवर्तत ३३

संनिबद्धाः स्म इति २८ इदानीं तद्गुणवर्णनेन तामानमाप्यायपंतिपूर्णेत्यादि २९ पूर्वाभिभाषी सौहार्दप्रदर्शि
नाय परभयाय परस्माय च सर्वदा पूर्वं भाषणशील। ३०-३१ मृत्योरिव भयागमे मृत्युहेतुकभयागम इवेत्यर्थः ३२ वि
लपंतीनां दुःखेन दृष्टिति शेषः रविरस्तं जगाम न तदीयदुःखदर्शनासहिष्णुतया रविरपि शीघ्रं गतिरस्तं दिशं यायः ३३ १६३

पुत्राननुत्रार्थोगःश्रामरत्नणां तेमे १९ अप्रतीतेनअसखेनसोकंदितजनेनउत्कंदितजनसहितेनअतपवाम
नोज्ञेनघातचेतसाचिंतनाशकेनवासेनकोनसंत्रीयतेत्यर्थः २० यदिवेदितिसमझ्मायोयघर्थः अधर्मममधर्म
युक्तं अतपवानाथवत् नाथवत् भिन्नजीवितेनार्थः जीवितात्भिन्नोर्थोपिनपुत्रादिरूपस्तत्तत्नं नेत्यर्थः २१

पुत्राकंराघवारणायेयोगतेमंविपास्यति सीतानारीजनस्यास्ययोगातेमंकरिष्यति १९ कोनवेनाघती
तेनसोत्कंदितजनेनच संत्रीयेतामनोज्ञेनवासेनहृतचेतसा २० कैकेय्यायुदिचेदाज्यंस्यादधर्ममनाथ
वत् नहितोजीवितेनार्थः उतःपुत्रैःउतोधनैः २१ ययापुत्रश्चभर्ताच्यत्याजितौवेसर्यकारणात् कंसा
परिहरेदन्यंकैकेयीकुलपांसनी २२ कैकेय्यानवयेराज्येभ्रतकाहिवसेमहि जीवंत्याजात्तुजीवेन्न
पुत्रैरपिशपामहे २३ यापुत्रंपार्थिवेंद्रस्यप्रवासयतिनिर्घृणा कस्ताप्राप्यसुखंजीवेदधर्मदुष्टचारि
णी २४ उपद्रुतमिदंसर्वमनालंभमनायकं कैकेय्यास्तुकृतेसर्वंविनाशमुपयास्यति २५ नहि
प्रव्रजितेरामेजीविष्यतिमहीपतिः मृतेदशरथेव्यक्तंविलापस्तदनंतरं २६

पुत्रोरामः परिहरेतत्याग

परिहरेत् पुत्रभर्तृत्यागिन्याइतरस्यागः कियानितिभावः २२ जीवंत्याः कैकेय्याराज्येतयाभृतकाः योषि
ताःहिअपिजीवेमयानवयममइममपुत्रैरपिशपामहे २३ अधर्मोअधर्मयुक्ता २४ अनालंभमत्रंवपन्न

विशेषेणाक्रुष्टाः सीतेनायेषुवने नरोराज्ञं धातितं तान्पनिकामनत्पाने रिवशीघ्रंपृयोरमणीयदेशादि
दर्शनपारवशपात् श्रीपृथ्वीर्मपिराममं नयोनेरिवप्रत्पभाद्भिमर्थर्इतितीर्थ्यः शोरेरिवनिपाढः शरसदृश
वेदवाद्भिरम्रातमेतिनर्थर्इतिकनकः १ ग्रामामहान्तःसंवासाःस्वल्पग्रामाः शृएवन्पयावित्यन्वयः ता

न्नाभ्यान्विक्रहृतीमंतान्नुषितानिवनानिच परपत्रातिपयोशीघ्रं पुनैरिवहृयोतमेः २ शृएवन्तावो
मनुष्याणांग्रामसंवासिनो राजानं दिग्दशरथेकामस्यवशमास्थितं ४ हान्तशमायकेकेपीया
पापानुबंधिनी तीक्ष्णासंभिन्नमर्यादातीक्ष्णाकर्मणिवर्तते ५ यामुत्रमीहृशेभ्रातःप्रवासयति
धार्मिक वनवासेमहाप्राज्ञसानक्रोशंजितेन्द्रियं ६ अहोदृशरथोराजानिःस्नेहः सस्ततमति प्र
जानामनद्यंरामंपरित्यक्तुमिहेच्छति ७ एतावाचोमनुष्याणांग्रामसंवाससंवासिनां शृएवन्नतिया
योवीरः कोसल्यान्कोसलेश्वरः ८ ततोवेदश्रुतिंनामशिववारिवहांनदीं अवीयाभिमुखःप्रायादा

वस्थाहराज्ञानेषिमित्यादिप्राप्तिंतंग्रामे ४ पापापापकर्मारब्धशरीरापापानुबंधिनीपापकर्मनिरताती
क्ष्णाहृदरष्टांनासंभिन्नमर्यादामक्तमर्यादा ५ ईदृशंअनेककल्याणशएावंनसानक्रोशसदयं ६ प्रजाभो
पितमिति शेषः महाप्रज्ञाविषयत्रानचेपापरहितं ७ कोसल्यानिति श्रतिक्रम्यपयो ८ शिववारिवहांशि।

नष्टोहोमाघर्योपिज्वलनसंपातोज्वलनसंगमोयस्यांप्रशांताअध्यायाअध्ययनानिसत्कथाअयसोसा ३४
निरास्त्रयथामनूपात्रयराहित्स्यात् ३५ सुतेःत्रनीयांत्रसतेभ्योपितासोमसत्रअधिकोभवत् ३६ वादनेवादि
त्रेप्रशांतानिर्मीतास्तववादित्राणियस्यांसापिहितत्रापणानोपणपवस्त्रनामदयः प्रसारणायस्यांसासेव

नष्टज्वलनसंपाताप्रशांताध्यायसत्कथा तिमिरेणानलिप्तेवनष्टनक्षत्रदानपूर्णेव ३४ उपशो
तवार्णिक्यपणानष्टहर्षानिराश्रया अयोध्यानगरीवासीत्रष्टतारवत्रिवांबुरं ३५ तदासित्रियोमृतिमित
मातरायथाहतेभ्रातरिवाविवासते विलप्यदीनाःकरुडंविचेतसः सर्वेहिनामामधिकोपिसोभव
त् ३६ प्रशांतगीतोत्सववन्नवादना विप्रहृष्टहर्षापिहितापणोदया तदाह्यवोध्यानगरीबभूवसाम
हार्णवःसंक्षुपितोदकोयथा ३७ इतिरामायणोत्रयोध्याकांडेअष्टचत्वारिंशः ४८ रामोपिरा
त्रिशेषेणानेवमहदंतरं जगाम प्रकषवाद्य्रःपितरात्मानमनुस्मरन् १ तथैवगच्छतस्तस्यव्यपाया
वाहन्तनोशिवा उपास्यतत्र्थिवांसंध्यांविषयान्तामन्वगाहत २

पितोदकः तीर्णोदकः

संस्नापितोदकः

संस्वभितोदकइतिपाठेस्तोमपानंसंस्तुभितोदकःसमर्थः ३७ इतिरामायणटीकायांअष्टचत्वारिंशः अथपरा
महत्तांतमाह रामोपीतितेनैवयच्चरात्रिशेषेणहितांवचिन्तासनेवमहतमहदंतरंवडहरं १ आपापात्गता

रामायणटीका ४

टी॰
अ॰
१६५

राजर्षीणां हीति श्लोकः। पुनरेकापिक इव कान्तकासिमन्नभिवोध्यं पर्वेतिनद्याख्याहि पतः अस्मिन्नेवो राजर्षीणां
वेनमृगयामनेय मासोद्देताहमभिकालेप्राह्वादिकाले मनुजैर्मनुपैर्दैः सदाचारपरैरपि कृताकृताथ निलोचवे
लल्लेयमुसिद्धार्थमभिकांक्षितांनानार्थमभिकांक्षामीतिसंबंधः १८ ततमर्थमभिप्रेत्य विषयीकृत्यमधुरयागिरा

राजर्षीणांहिलोकेस्मिन्नर्थंमृगयावने कालेकृतांतांमनुजैर्धन्विनामभिकांक्षितां १८ सतमध्वानमै
क्ष्वाकःसुतेमधुरयागिरा तंतमर्थमभिप्रेत्यययौवाक्यमुदीरयन् १९ इत्यार्षेरामायणेअयोध्याकांडेएको
नपंचाशः ४९ विशालान्कोसलान्रम्यान्गत्वालक्ष्मणपूर्वजः अयोध्याभिमुखोधीमान्प्रांजलिर्वाक्य
मब्रवीत् १ आपृच्छेत्वांपुरीश्रेष्ठेकाकुत्स्थपरिपालिते दैवतानिचयानित्वांपालयंत्यावसंतिच २
निवृत्तवनवासस्त्वामनृणोजगतीपतेः पुनर्द्रक्ष्यामिमात्राचपित्राचसहसंगतः ३

सतंध्वनिवाक्यमुदीरयन्सयैक्ष्वाकोरामस्तमध्वानंययाविति संबंधः १९ इतिरामायणटीकायामेकोनपंचाश
अथजन्मभूमिप्रयुक्तस्नेहेननिर्गमनकालेशिष्टाचारपरिप्राप्ततयाचास्वदेशेरामःस्वकृतिस्मस्तूपगोपनायधि
पालानितियाज्ञानदंतंगता १ हेपुरीश्रेष्ठेत्वांनत्वेवेपिदैवतानिच आपृच्छेप्रार्थयामिप्रार्थनाप्रकारमाह।

670

अयो॰ ७ विश्वेश्वरी ४९

१६५

गोभिर्वृतानि स्वरूपाणि जनपदेशाय सासां गतं गमामि तेन तेन यस्तु नावतस्याश्रपिष्टप्रक सागर श्रेवेशास्तु
वपति १० सौंदिकोत दाखो ११ ततः श्रनीत संदको महीसंदिको सीमा को शल्लदेशाद्रूपं भाष्ट्राहतो श्रवांत जन
पदाहतो वैदेही मन्वद्देशायत इक्ष्वाकवे मनुना दत्त को सल्लदेश सदाक्षिणा सीमा दर्शयामास तत्पथः यय पीक्षा
दयः सर्वभौमास्तु याम्पि तेषां तु राजधानीत संदको सल्लदेश प्रवसार्वभौमत्वं तत दे पार्सिंहासना धिष्ठाता स

गत्वा स्ववि वेकाल्लं ततः श्रीत वहां नदी गोमंती गोष्ठता द्रूपामत तत्सा भारंगमो १० गोमंती वाप्यतिक्र
म्य राघवः शीघ्रगैर्हयैः मयूरहंसाभि कतो तत्तात्र संदिको नदी ११ स महीम नवा राज्ञा दत्तामिक्ष्वाक
वे पुरा स्फीतां राष्ट्राहतोरामो वैदेहीम न्वदर्शयत् १२ सूत इत्येव चाभाष्य सारथिं तमभीक्ष्णशः हंस
मत्त स्वरः श्रीमानुवाच पुरुषोत्तमः १३ कदाहं पुनरागम्य सरय्वाः पुष्पिते वने मृगयां पर्यटिष्यामि
मात्रा पित्रा च संमतः १४ नात्यर्थमभिकांक्षामि मृगयां सरयूवने रतिर्ह्येषातुला लोके राजर्षिगणसं

कल्प राजपालनीपात्तत मेवेत्पलं १२ स तनइतः श्रुता इत्या दिश्याभाष्य संवो पहंस मत तस्वरः मतहंसस्वरः १३ श्र
यपरि यहीन मनुष्यदेह सात देह यहाणानुरूपा पिनपुः कदेति श्रागम्य प्रतिक्रांते स्वदेशमिति शेषः १४ न तु स
गयापाः सीष्टतन्मृगयामघ वाक्या न पापहेरन्ता प्रपसहूष गांवे तिरा ताव्य सतन मम ने कामि तस्य केषसनो तापनिषे।
धाव्यक पत दिव्येमत ग्राहनात्यर्थमिति १ श्रान्यापादित्विनारि वेम स्यापादकत प्या स्यतारोरव तस्या त्रिषथान्

मथ्येनमथ्यमानेनैंद्राणालनतेषांभोजेंद्रेवीयपयोम्बुदे शालाभावेनतंजनानभानमोकाभावान शनैर्दर्शसो
भोगपपयमनश्रमामद्दसंपुः ११ तत्रसुर्याधाराजाटतिाराज्ये १२ कालेकीडाकालेसेवितोग्रभःपुर्णास्तेसदा
यस्यांतो १३ नागपत्नीभिर्गंधर्वपत्नीभिस्सेवितंसततंशिवामित्येननमहानिधायामपितस्यास्तानाथिकारः
सूचितःनदकेभारतेभकारायदिवाभकारात्रेवायदिवादिवानकालतियमःकाश्चिद्धेगंप्राप्यसरिद्वरामिति

मथ्येनमद्दितंस्फीतेरम्योद्यानसमाकुले राज्येभोजेनरेंद्राणांपयोधृतिमत्तोवरः ११ तत्रत्रिपथगादि
व्यांपीततोयामशेवलां ददर्शपराचवोगंगांस्नानस्ुषिनिषेविता १२ आश्रमैरविहरस्थैःश्रीमद्भिस्सम
लंकृतां कालेसरोभिस्पृष्टाभिःसेवितांभोगदांशिवां १३ देवदानवगंधर्वैःकिन्नरैरुपशोभितां नागगं
धर्वपत्नीभिःसेवितांसततंशिवां १४ देवक्रीडाशताकीर्णांदेवोद्यानयुतांनदीं देवार्थमाकाशगामी
विख्यातांदेवपद्मिनी १५ जलाघातालहहासोग्रफेननिर्मलहासिनी कचिद्वेणीकृतजलोकचिदा
वर्तशोभिता १६

देवानामाक्रीडैःक्रीडापर्वतेहिमवतिउभयतीरवर्तिभिर्युक्तांदेवार्थेदेवानांस्नानपानादिप्रयोजनायलस्या
पनपाकाशगामीदेवपद्मिनीदेवभोग्यहेमपद्मवतीं १५ शिलामयस्थलेयोजलाघातःतस्यउद्दहासःपाटहासेनोग्रोप
तंतरेजलेनाधृताःप्रक्षालिताःपहायाःगहागस्थानियत्रतांफेनरूपोयोनिर्मलोहासोमंदहासस्तद्वतीं पव

माद्दितासीद्देयाणवर्णितंप्रवाहरूपायाश्चिंगं ८गायाद्रिवेको ष
वेंद्वेकाङ्गनलोद्विक्रिजलसंयोगान् १६

671

जानपदं जनं स्वदर्शनार्थिनमागतं तं तेषामृक्षगणम् इव त्वा लोकव्यवहारानुसारेण तद् इव स्वयमप्यृक्षगणी
भावः ४ अनुक्रोशश्चाद्दयो नृणापेक्षादयाकारुण्यं यथायोग्यं पमपि च वः गुणैकांश्च गुणाभिरिति [illegible] भवत् हातः हाता
सङ्गः स्वस्याचिरमनुभवइति शेषः पापीयः श्रेष्ठाभने श्रतो गुणाभिर्गम्यतां वयमप्यर्थसिद्धये पि जनस्तानार्थाहि।

ततो हृदि स्थिताश्चान्तो मज्जमुद्यमपदक्षिणं ऋक्षगणम् स्वादीनो ब्रवीज्जानपदं जनं ४ अनुक्रोशोदयाचैव
यथार्हमपि वः हाताः विरङ्गः स्वस्य पापो योगम्यतामर्थसिद्धये ५ तेभिवायमहात्मानं हाताचापि प्रद
क्षिणं विलपंतो नराघोरं व्यतिष्ठंश्च क्वचित् क्वचित् ६ तथा विलपतां तेषामदृष्टानां च राघवः अचक्षुर्वि
षयं प्राप यथार्कः क्षणदामुखे ७ ततो धान्यधनोपेतान् दानशीलजनान् शिवान् अकुतश्चिद्भयान् र
म्यान् चैत्ययूपसमावृतान् ८ उद्यानाम्रवणोपेतान् संपन्नसलिलाशयान् तुष्टपुष्टजनाकीर्णान् गोकुला
कुलसेवितान् ९ लक्षणीयान्नरेन्द्राणां ब्रह्मघोषाभिनादितान् रथेन पुरुषव्याघ्रः कोसलानत्यवर्तत १०

हृदये इति [illegible] शेषः इति॥ [illegible] ५ तेपवंरामेणबोधिताः ६ अदृष्टानां दर्श
नरहितानां [illegible] विषयं देशमतः ७ तदेवाह द्वाभ्यां किंतत इति दानशी
लजनान् [illegible] चैत्यदेवतायतन [illegible] समावृतान् ८ गोकुलैः [illegible] कुलैस्तया सेवितान् ९ नरेन्द्राणां लक्ष
णीयानि [illegible] इति शेषः नरेन्द्र [illegible] इतरे नरेन्द्र राजतल्य [illegible] १०

रा॰ अ॰ ६७

भुवणानाम्भवाहफलेत्यादिविशेषणैः पवित्रितां विष्णुपादस्पर्शेन ब्रह्मलोकान् ब्रह्मलोकात् भ्रंशोद्भवा सैव जलदेशाच्युता सुपापा यो कर्मनाशा इत्युक्तेनापि कोरापापजनकत्वाभावं वर्तामि ति कतकलत्वं तत्संपापजनकत्वसंभावनापापवाभावात् व स्तुतो पापापापवर्जनेन रहितां तत्र हेतुः पापनाशिनीं दर्शनमात्रेण तां दृष्ट्वा २४ शिंशुमारो जलकपि

फलपुष्पैः किसलयैर्वृतां गुल्मैर्द्विजैस्तथा विष्णुपादच्युतां दिव्यामपापां पापनाशिनीं २४ शिंशुमारैश्च न
क्रैश्च भुजंगैश्च समन्वितां शंकरस्य जटाजूटाद्भ्रष्टां सागरतेजसा २५ समुद्रमहिषीं गंगां सारसक्रौंचना
दितां आससाद महाबाहुः शृंगवेरपुरं प्रति २६ तामूर्मिकलिलावर्तामन्ववेक्ष्य महारथः सुमंत्रमब्रवीत्सू
तमिहैवाद्य वसामहे २७ अविदूरादयं नद्या बहुपुष्पप्रवालवान् सुमहानिंगुदीवृक्षो वसामोत्रैव सारथे २८
प्रेक्षामि सरितां श्रेष्ठां संमान्यसलिलां शिवां देवमानवगंधर्वमृगपन्नगपक्षिणां २९ लक्ष्मणश्च सुमं
त्रश्च बाढमित्येव राघवं उक्त्वा तमिंगुदीवृक्षं तदोपययतुर्हयैः ३०

सागरतेजसा भगीरथतपसा २५ शृंगवेरपुरं प्रति स्थितामिति शेषः २६ ऊर्मिभिः क
लिलावर्ता संकीर्णावर्ता यस्यां सा तां तद्गंगातीरे २८ बहुपुष्पप्रवालवत्त्वे हेतुः इंगुदीतापसतरुः
२९ देवादीनां संमान्यसलिलं यस्याः सा ताम् अनेन गंगाजलं प्रवाहादन्यत्रानीतमपि सकलपापक्षयसमर्थमिति विष

६७

672

स्तिमितानिश्चलानाम्भसोगंभीरांचतांगंभीरनिर्घोषांमृगशब्दादिवन्भैरवनिस्वनांअशान्त्यादिवत् १७ आभोगा
श्चलितांविशालसेविताम् १९ २० कमलहृपैः कमदावडेः सम्हेहेरित्यर्थः प्रधरजसाधलांसपङ्कांसमदामिवमदा
सहितांप्रमदामिवस्थितां २१ व्यपेतोहृदेहतोमलमेवातः पापसंघातोयस्यास्तांव्यपेतजलसंघातामितिपाठेती

क्वचित्स्तिमितगंभीरांक्वचिद्वेगसमाकुलांक्वचिद्गंभीरनिर्घोषांक्वचिद्भैरवनिस्वनां १७ देवसंघाप्लुतजलां
निर्मलाम्बलसंकुलांक्वचिदाभोगपुलिनांक्वचिन्निर्मलवालुकां १८ हंससारससंघुष्टांचक्रवाकोपशो
भितांसदामत्तैश्चविहगैरभिपन्नामनिंदितां १९ क्वचित्तीररुहैर्वृक्षैर्मालाभिरिवशोभितांक्वचित्फुल्लोत्प
लच्छन्नांक्वचित्पद्मवनाकुलां २० क्वचित्कुमुदखण्डैश्चकुड्मलैरुपशोभितांनानापुष्परजोध्वस्तांस
मदामिवचक्वचित् २१ व्यपेतमलसंघातांमणिनिर्मलदर्शनांदिशागजैर्वनगजैर्मत्तैश्चवरवारणैः २२
देवराजोपवाह्यैश्चसंनादितवनांतरां प्रमदामिवयत्नेनभूषितांभूषणोत्तमैः २३

देकरभवाहरहितामित्यर्थः मणिर्मलकाममणिः अनेनातिस्वच्छप्रभजलत्वंदिशाजाघालोडनेपिनिर्मलत्वमित्यतिशयो
क्तिरलंकारः वरवारणैःरुत्तमगजैः २२ देवराजानस्तेउपवाह्यायेषांतैश्चवरगजैः औपवाह्यैरितिपाठेतेषांक्रीडा

कृष्णातमनीशिकायां २३

रा॰ अ॰ १६८

673

ईदृशा बुवेन काणा गामा कं रहं शाहीति मे बुवेनम भवा कसह पर्तन मामनेवाय निनं अन्नाद्यमन्नमोदनस्त्वदार्थं भोज्या
दीनमर्थः ४१-४२ नेमा मं अभ्यस्यादिकेच प्रशाधि मे भाऊ ४९ वाजिनां खादनं चा सादि ५० महाप्रभू अपि सन्त्य त्र हादि
पहूरंयतन्य द्यां मागतो स्मिपवतवेयमखिलामही त्पनेन स्नेहं दर्शयसि तेन नवावयमर्चिताएवत्स्तुष्टा श्ववयमि

४६ ते शेहि महाबाहो कः शास्यत तिथिप्रियं ततो गुणवदन्नाद्यमुपादाय पृथग्विधं ४७ अर्घ्यं चोपानयत्क्षि
प्रं वाक्यं चेदमुवाच ह स्वागतं ते महाबाहो तवेयमखिला मही ४८ वयं प्रेष्या भवान्भर्ता साधु राज्यं प्रशाधि नः
भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च लेह्यं चैतदुपस्थितं ४९ शयनानि च मुख्यानि वाजिनां खादनं च ते गुहमेवं ब्रुवाणं तं राघ
वः प्रत्युवाच ह ५० अर्चिताश्चैव हृष्टाश्च भवता सर्वदा वयं पद्भ्यामभिगमाच्चैव स्नेहसंदर्शनेन च ५१ भुजा
भ्यां साधुवृत्ताभ्यां पीडयन्वाक्यमब्रवीत् दिष्ट्या त्वां गुह पश्यामि ह्यरोगं सह बान्धवैः ५२ अपि ते कुशलं राष्ट्रे
मित्रेषु च धनेषु च यत्त्विदं भवता किंचित्प्रीत्या समुपकल्पितं ५३

सवा चेत्यर्थः सर्वथा वयमर्चिता इत्यनेन मद्यानमेमहती प्रजातव सर्वदा नवा लेइत्यप्पर्थी गर्भितः अत एव वयं त
पि सर्वदा हृष्टाः ५१ अत एव पुनरालिंगति अरंसेन प्रेमास्पदत्वे वीप यितं भुजाभ्यामिति ५२ धनेषु चेतितस्याटवि
कत्वात्तरुणाल्लप्रश्नः क्वचिद्धनेचितिपाठः ५३

तं अभियाय तं तत्समीपं गत्वेति यावत् अवतरत् ३१ उपतस्थे समीपं सेवार्थं प्राप्तः ३२ आत्मसमः प्राणसमः निषा
दजात्यः तज्जातिभवः बलवान् प्राणतः सेनातश्च स्थपतिर्निषादाधिपतिः निषादजन्मनः स्थपतीति रित्युक्तेन निषा
दस्थपतिं याजयेदित्यत्र कर्मधारय इति सूचितं यद्यपि दृष्टं पंसखं हीनसख्यमित्यादिनोपपातकेषु गणितं तथापि
तद्विषयविषयं राज्ञामात्यविकवलेन प्रयोजनवत्वाद्विविधवलसंग्रहस्य राजधर्मत्वाच्च न तत्सख्ये दोष इति दिक् अ

रामोऽभियाय तं रम्यं वृक्षमिक्ष्वाकुनंदनः। रथादवतरत्तस्मात्सभार्यः सहलक्ष्मणः। ३१ सुमंत्रोप्यवतीर्याथ
मोचयित्वा हयोत्तमान्। वृक्षमूलगतं राममुपतस्थे कृतांजलिः। ३२ तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः स
खा। निषादजात्यो बलवान्स्थपतिश्चेति विश्रुतः। ३३ स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतं वृद्धैः परिवृ
तोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः। ३४ ततो निषादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरमुपस्थितं सह सौमित्रिणा रामः समा
गच्छद्गुहेन सः। ३५ तमार्तः संपरिष्वज्य गुहो राघवमब्रवीत् यथायोध्या तथेदं ते राम किं करवाणि ते ३६

अथेदं वोध्यं निषादगुहविषये रामस्यात्मसमः सख्येत्येवं वदता वाल्मीकिना रामसमानख्यातिलोकस्य भगवद्
भक्तत्वेन निषादत्वेपि पूर्वकृतश्रवणादिमत्वेन तत्स्पर्शात्तत्सख्यं सूचितं ३३ उपागतः रामसमीपं प्राप्तः विषय
सदेशं ३४ समागच्छत् तेनालिंगनादिना संगतोऽभवत् ३५ आर्तः रामीयवल्कलादिधारणदर्शनेनार्तः इदमस्म

यद्विरेणशर्वरीतिनिद्रान्तामनाविरलेनभातस्तस्याः ५९ इत्यार्षेअयोध्याकाण्डेपंचाशःसर्गः ५० एवंरामेशयानेतद्
तांप्रजागरेतलक्ष्मणगुहसंवादः तमिमादि अदंभेनअकृतेनमनोरागेणभ्रातरंस्यायभ्रात्यन्तोपिराघवेरघुकुलेजे

अत्वजाग्रततोरामममभ्रमतोपनद्धैः तथाशयानसुप्ततोपशासितोमनस्विनोदाशरथेर्महात्मनः अह
हं गुहःस्वस्पस्वत्सोचितस्यसानदाच्यतीनाम्नाचिरेणशर्वरी ५९ इत्यार्षेअयोध्याकाण्डे पंचाशः ५० तंजाग्रतमदंभे
नभ्रातुरर्थायलक्ष्मणं गुहःसंतापसंतप्तोराघवंवाक्यमब्रवीत् १ इयंतातसुखशय्यात्वदर्थमपकल्पि
ता अत्यासस्तिहितसाधस्यराजपुत्रयथासुखं २ उचितोयंजनःसर्वःक्लेशानांत्वंसुखोचितः गुप्त्यर्थंजा
गरिष्यामःकाकुत्स्थस्यवयंनिशां ३ नहिरामात्प्रियतमोममास्तेभुविकश्चन ब्रवीम्येवचतेसत्यंसत्ये
नैवचतेशपे ४ अस्यप्रसादादाशंसेलोकेस्मिन्सुमहद्यशः धर्मावाप्तिंचविपुलामर्थकामौचपुष्क
लौ ५ सोहंप्रियंसखारामंशयानंसहसीतया रक्षिष्यामिधनुष्पाणिःसर्वथाज्ञातिभिःसह नमे
स्त्यविदितंकिंचिद्वनेस्मिंश्चरतःसदा चतुरंगंह्यपिबलंसुमहत्संतरेमहि ७

संतापसंतप्तोरामस्यभूशय्या
दिजेनसंतापेनपीडितः १ इयमितिप्रसासस्तहिविश्रांतोभव २ अयंजनःआटविकःतस्मिन्रामादितिसर्वात्मभू
तात् ४ अस्यप्रसादादेवआशंसेप्रार्थये ५ ६ अविदितमज्ञातंकिंचनरंगमितिपरकीयमितिशेषःनाटश

अन्नजानामि प्रश्नीकृत्य सदा मिषप्रतिग्रहे भोगफलके ४४ धर्मैश्रणीहिते पित्राज्ञापालनलक्षणे धर्मे स्तावथा
नेषु वचनदत्तस्यासीकारे प्रकृतिगृहीत्वा स्वरूपतत्र धर्मोपन्यासेन अन्नभोजनायेमपवक्तव्यतस्वरूपहेतूपन्यासेन
चतदन्नस्य भोजनयोगात्वं सूचयन्नातस्यतन्नस्त्वे सूचितं अन्नस्याप्रतिषादत्वेनाभोज्यान्नयातमेवहेतुमन्यमेतत् स
वाकंधपक्वान्नमाह एवं चतनस्तः सर्वोपि भोज्यान्नमवतिष्ठनिति ४५ एतेश्रम्याः ४६ प्रतिपादनं ज्ञात्वास्थानो

सर्वं तदन्नजानामि न हि वर्तेश्रतिगृहे ऊशाचीरजिनधरे फलमूलाशनेचमो ४४ विहितश्रणीहितं ध
र्मनापसेवनगोचरं अस्मानोत्पादने नाहमर्थी नान्येनदेनचित् ४५ एतावता भवता भविष्यामि सष्ट
जितः एतेहि दृपिता राज्ञः पितुर्दशरथस्यमे ४६ एतैः स्वविहितैर्धर्मैर्भविष्याम्यहमर्चितः अस्मालाभ
निपाने चात्वादने चैव सोनुशात् ४७ गुहस्त्वेव प्रकृषोत्त्वविंतदीयतामिति ततश्रीरोत्सासंगः संध्या
मन्वास्यपश्चिमां ४८ जलमेवाददेभोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयं तस्य भूमौ शयानस्यपादौ प्रक्षाल्य ल
क्ष्मणः ४९ सभार्यस्य ततो भ्येत्य तस्य वृक्षस्य मूलमुपाश्रितः गुहोपि सहस्तेन सौमित्रिमनभाषयत् ५०

राज्ञो पवासाद्यानां चासदानानेतरे यस्मादप्येनेत्तीयादितस्थितिधानेयपदत्वात् तशर्करादिष्यतचूर्णादिस्वाद्यतेतनस्वाद
ने ४८ तोरत्नदीयतामितस्य नश्यादिमन्वयः ४९ जलमेवाददेतीप्राप्त निमित्तकोपवासस्यावश्यकत्वात् ४९ अभ्य
त्यतनोपवासमनोपरेणोक्ता गत्वातस्याविश्यनेन तस्यातिशाभावः सोचितः श्वजाग्रहेत्यादिष्विज्ञागोविंदेत्यधः ५०

रा.
टी.
१०

अनवरतैः सुमानवैर्मिनैर्न ... व्यासान्तवलोकनं पश्यमानावहति ... सदस्य एवलोकाः इदानीं राज्यव्यसनेन
दशरथमरणदुःखेन मे सुषापुत्रा १६ राज्यव्यसनेनैव दर्शयतिकष्टमिति १७ मातापितृभर्तृपुत्रवियोगात् समयं
कष्टतमंत्रिधा १८ मनोरथरामराज्याभिषेकमनवाप्य अतिक्रांतमतिक्रांतेन हेनष्टमिति क्रोशत्रितिशेषः अमागा

675

अनवरतजनाकीर्णां स्वविलोकश्रियावहां राजव्यसनसंसृष्टामापुरीं विनशिष्यति १७ कथंपुत्रं महात्मानं
ज्येष्ठपुत्रमपश्यतः शरीरं धारयिष्यंति प्राणा राजो महात्मनः १८ विनष्टेनृपतौ पश्चात्कौसल्या विनशिष्य
ति अनंतरं च माताप्रि मम नाशमुपैष्यति १८ अतिक्रांतमतिक्रांतमनवाप्य मनोरथं राज्ये राममनिक्षिप्य पि
ता मे विनशिष्यति १९ सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्काले ह्युपस्थिते प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यंति राघवं २०
रम्यचत्वरसंस्थानां संस्थानां सुविभक्तमहापथां हर्म्यप्रासादसंपन्नां गणिकावरशोभितां २१ रथाश्वगज
संबाधां तूर्यनादविनादितां सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलां २२ आरामोद्यानसंपन्नां समाजो
त्सवशालिनीं सुखिता विचरिष्यंति राजधानीं पितुर्मम २३

तेरामे राज्ये अनिक्षिप्यैव मे पिता विनशिष्यतीत्यन्वयः १९ तस्मिन्काले मरणकाले उपस्थिते ये वृत्तं मृतं पि
तरं रघुकुलजं सर्वं प्रेतकार्येषु संस्करिष्यंति ते सिद्धार्थाः भाग्यवंतः आप्तराज्या भरतादय इति शेषः क्रोधा
तत्रामाग्रहणं २० २१ २२ २३

ततोवृाचततऽवावेतिक्ष्वेदः।श्रार्षः संधिः।श्वत्रदेशेवयेनभीताः यतोधर्ममेगंवानपश्यतानयारक्ष्माणाभवाम
तथापिजागरणेकारणमाहक्रयमिति जीवितसुखंजीवितजनकंविशिष्टभोजनादि ९ मेत्रेभागयश्चादित
पः।हक्ष्वादिपराक्रमैः।तजनैश्चेष्टामृगायानयतास्समेपावनष्ठानैः पकोमुख्यःतत्रहेतुः।सदृशलक्षणः।प्र
त्तषीतसमहशलक्षणः।दशरथसदृशलक्षणाइत्यपानतोर्थः ११ विधवाविगतपतिका। १२ श्रमेणापरता

लक्ष्मणस्तततोवाचरक्ष्यमाणास्त्वयानच नात्रभीतावयंसर्वैधर्ममेवानपश्यता ८ कथंदाशरथेश्च
मोपायानेसहसीतया शक्यानिद्रामयालब्धुंजीवितेवासुखानिवा ९ योनदेवासुरैःसर्वैःशक्यःप्रस
हितंयुधि तंपश्यसुखसंसुप्तंत्र्यग्रोधेसहसीतया १० योमेत्रतपसालब्धोविविधैश्चपराक्रमैः पको
दशरथेपैःसुषुप्तःसदृशलक्षणः ११ अस्मिन्प्रव्रजितेराजानचिरंवर्तयिष्यति विधवामेदिनीनूनं
क्षिप्रमेवभविष्यति १२ विनद्यसुमहानादंश्रमेणोपरताःस्त्रियः निर्घोषोपरतंतातमन्येराजनिवेशनं
१३ कौसल्याचैवराजाचतथैवजननीमम नाशंसेयदिजीवंतिसर्वेतेशर्वरीमिमां १४ जीवेदपिहिमे
मातापश्चत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया तद्दुःखंयदिकौसल्यावी

राजभवनेयोथ्याननगरेवश्रविष्यतीतिशेषः।निर्घोषो
परतेऽपरतनिर्घोषंभवतीतिमन्ये १३ जीवंतीतिनाशंसेनसंभावयामियद्दिवाजीवंतितावत्पर्यंततदेमांशर्वरी
मेवजीविष्यंतिनाशंसेसत्रुघ्नपानायभावादितिसंभावयामीतिशेषः १४ जीवेदपिपत्त्युघ्नः।परमपीतिशेषः।य

सन्नप्रद स्वरामस्य वचनं तत्रामजाह्नवीमित्येवं रूपं निशम्य तामर्थं नीत्वा प्रतिगृह्य नमस्कारं हर्षं प्रति तस्य तां च वा
नाहूय तन्मध्ये कंचित्प्रत्यब्रवीत् ५ अस्य वाहनसंयुक्तां अस्य जले निरस्य नावं तीरे प्रापयनीति अस्य वाहनमरित्र
मश्वं व्यसकादिनां समासः कर्णग्राहः कर्णधारः सुखेन प्रतारः प्रतरणं यस्यां तां दृढां दृढाः सर्वे सिध्यति वश्यातीर्थे । वता
रमार्गे उपाहर समीपं प्रापय ६ उपोह्य समीपं प्रापय ७ ८ तवामरेति अमरेति इत्यका सेवाथ नक्षत्र प्रख्येत्यपर ।

सतु रामस्य वचनं निशम्य प्रतिगृह्य च स्थपतिस्तूर्णमाहूय सचिवानिदमब्रवीत् ५ अस्य वाहनसं
युक्तां कर्णग्राहवतीं शुभां सुप्रतारां दृढां तीर्थे शीघ्रं नावमुपाहर ६ तं निशम्य गुहादेशं गुहामात्यो
गतो महान् उपोह्य रुचिरां नावं गुहाय प्रत्यवेदयत् ७ ततः स प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो राघवमब्रवीत् उप
स्थितेयं नौर्देव भूयः किं करवाणि ते ८ तवामरसुतप्रख्य तर्तुं सागरगामिनीं नौरियं पु[illegible]रुषव्याघ्र
मारोप्यतामिति ९ ततः कलापान् संनह्य खड्गौ बद्ध्वा च धन्विनौ जग्मतुर्येन तौ गङ्गां सीतया सह राघवौ ॥ ११

दृष्टारथ्ये सत इति प्राख्या प्रथा यस्य ततस्त्वं दृष्टारथ्यस्त इति भावः ९ आरोप्यतां त्वनिजपिटकवैदेहीवस्त्रा
भरणादिकमिति शेषः ९ संनह्य कवचं कलापान् तूणीरान् येन अवतारेण मार्गेण नावमारुह्य तामनिवा
त्य गङ्गां गां लोकान् तारयतीति तम् अवतारं तं जग्मतुः ११ ॥

विवरिष्यंतिभरतादयइतीशेषः अपिजीवेदितिसंभावनेलिङ् अपिस्वअपिपश्यामअपिइत्यामः २४ सत्यप्रति
ज्ञेनरामेण २५ परिदेवयमानस्यस्मादितिष्ठतःजायत २६ गुरौरामेसोहृदादित्तभयात्पित्रिनिलिहजवरात्तरोग
हः यथापातरेणनागोगजइव २७ इतिरामायणेटीकायामेकपंचाशःसर्गः ५१ प्रभातायामिति १ सहकृत्सोविहंग

अपिवैजीवेद्दशरथोवनवासात्पुनर्वयं प्रत्यागम्यमहात्मानमपिपश्यामसुव्रतं २४ अपिसत्यप्रतिज्ञेन
सार्थेकुशलिनावयं निवृत्तेवनवासेस्मिन्नयोध्यांप्रविशामहि २५ परिदेवयमानस्यदुःखार्तस्यमहात्म
नः तिष्ठतोराजपुत्रस्यशार्वरीसात्यवर्तत २६ तथाहिसत्यंब्रुवतिप्रजाहितेनरेंद्रस्यनृतोगृहसौहृदाद्गुहः
मुमोचवाष्पंव्यसनाभिपीडितोज्वरातुरोनागइवव्यथातुरः २७ इत्यार्षेरामायणेअयोध्या० एकपंचाश :
५१ प्रभातायांतुशर्वर्यापृथुवक्षामहायशाः उवाचरामःसौमित्रिंलक्ष्मणंशुभलक्षणं १ भास्करोद
यकालोसौगताभगवतीनिशा असौसुकृष्णोविहगःकोकिलस्तातकूजति २ बर्हिणानांनिर्घोषः
श्रूयतेनदतांवने तरामजाह्नवींसौम्यशीघ्रगांसागरंगमां ३ विज्ञायरामस्यवचःसौमित्रिर्मित्रनंदनः
गुहमामंत्र्यसूतंचसोतिष्ठद्भ्रातुरग्रतः ४ ॥

गः काकः कोकिलपालकत्वाच्चकोकिलपदेनोक्तःकाके
तिनामग्रहणस्यप्रातर्निर्घुष्टत्वादेवमुक्तिः २ ३ विज्ञाय तवरणासाधनंघोचमानेयमित्येवंरामवचनंनात्ययंत्ता
नागहंसतंत्वामंत्र्यप्रामंत्रणेनैवनात्यर्थंबोधयितायथापृष्टेवभ्रातुरग्रतोतिष्ठत ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥

रा०
अ०
१२२

एकोऽस्यैव त्रिलोकीजितगुणगणपितृवाक्यानुपालनेन त्रीन्लोकान् ... यानेव प्रवेचनत्वायेवनवासो महाफल
एव १८ वयं तन्मेवद्यापीडिताः स्मः अहं वृथमिति उपवंचिताः कैकेयीद्वारा विदितगमनेन अहं बलान्निवर्तनेनेन प
वंसर्वेत्यर्थः १९ प्राणिसमं प्राणिभिः हिमन्येत्रियेयमपहरगतमिति पाठे हरदेशावस्थानवते निक्षिप्ततन्त्मीपेद ॥

सदाचारश्च वैदेह्या भ्रात्रा चैव वने वसन् । त्वं गतिं प्राप्स्यसे वीर त्रीँल्लोकांस्तु जयन्निव १८ वयं त्वल्पहतारामय
वयाद्य पर्वचिताः । कैकेय्या वशमेष्यामः पापाया दुःखभागिनः १९ इति ब्रुवन्नात्मसमं सुमन्त्रः सारथिं
लयं दृष्ट्वा वनगते रामे दुःखोऽत्यन्तरुरोद चिरं २० ततस्तु विगते बाष्पे स्तेस्पृष्टोदकं शुचिं रामस्तमथु
रेवाकयेपुनः पुनरुवाचतं २१ इत्याक्रन्नाल्वयातं मद्दुःखेनोपलत्तये यथा दशरथो राजा मां न शोचेत
प्राऽक्ष २२ शोकोपहतचेताश्च वृद्धश्च जगतीपतिः । कामभारावसन्नश्च तस्मादेतद्ब्रवीमि ते २३ यद्य
याज्ञापयेत्किंचित्स महात्मा महीपतिः । कैकेय्याः प्रियकामार्थं कार्यं तदविकाङ्क्षया २४

रोदत्येव चिरं रुरोद २० स्पृष्टोदकमाचान्तं शुचिं पवित्रं २१ मद्दुःखव्यसनापनोदकं पत्न एवमतोऽयथोत्यादि २२ का
मभारावसन्नः कामवेगेन पीडितः यद्वावसन्नः मदभिषेकादिमनोरथसमूहः तस्मादेतदुक्तं वक्तुमागतश्च २३
कैकेय्याः प्रियायुः कामो विषयो भरताभिषेकादिलक्षणः तत्पूर्णप्रायेण प्रकारेण यद्यत्त्वं आज्ञापयेत् तदविकाङ्क्षया
३ स्मरादीनामविशङ्कया कार्यं सादरमनुष्ठेयं २४ २४ २४

677

१२२

एवंतथा एवंभूतेरथ्यादिनिरूपे तांगाक्षेतेन १२ उत्तमश्चासौ दक्षिणश्चतेन स्पर्शादिव्यापारेउत्तमेनस्पर्शमात्रेणसकलद्
विहारकलादक्षिणेनहस्तेनकरेण १३ रामेनप्रत्याख्यातानिहृत्यर्थपुनःसावधारणांनिष्कृतिमाह निवर्तस्वेति पत्नुवृत्त्यर्थं
तेराजानंयायानेनगमनंकृतादिश्रुतःएवंममनानेनप्रयोजनंयतोरथंविहायपद्भ्यामेवमहावनंगमिष्यामोतस्त्वंस
वेयानिवर्तस्व १४ अभ्यनुज्ञातंप्रतिनिवृत्तेयशोविशेषः १५ तत्रादौलोकदृष्ट्याशोकायमानंदंवचनमाह नातीतिसभ्रात्व

राममेवंतथमेतस्यायागत्याविनीतवत् किमहंकरवाणीतिसूतःप्रांजलिरब्रवीत् १२ ततोब्रवीद्दाशरथिःसु
मंत्रंस्पृशपाणिनारक्षिणेनमदक्षिणेन सुमंत्रशीघ्रंपुनरेवयाहिराज्ञःसकाशेभववाप्रमत्तः १३ निवर्तस्व
सुवाचैतमेतावद्धिकृतंमम रथंविहायपद्भ्यांतुगमिष्यामोमहावने १४ आत्मानंत्वभ्यनुज्ञातमवेक्ष्या
र्तःससारथिः सुमंत्रःपुरुषव्याघ्रमैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् १५ नातिक्रांतमिदंलोकेपुरुषेणेहकेनचित्
तवसभ्रातृभार्यस्यवासःप्राकृतवद्वने १६ नमन्येब्रह्मचर्येवास्त्यधीतेवाफलोदयः मार्दवार्जवयोर्वा

भार्यस्यतवप्राकृतवत्तद्वत् वनवासोयेनदैवेनकृतस्तदिदंदैवंइहलोकेकेनाप्यतिक्रांतंनलंघितंनत्रा
ताद्दैवमायाच्चइत्यर्थःयद्वा तेवनवासोजातइतियदिदंइहलोकेअयोध्यास्थलोकमध्येकेनापिपुरुषेणनह
दिपुरत्यनतिक्रांतेसोढंतेसर्वासंमतमेवातोऽस्मदादीनदोषेणमाशंकीयाइतितात्पर्यं १७ किंचपदितामोटेश
वसनमागतनदाब्रह्मचर्यादिनिष्फलमितिमन्ये १८ इदानींरामेभमवेनमन्वाहस्देतिमतिमकार्यं ॥

टी॰ अ॰ १२६

678

एवं पितरं मातरं प्रतिवसेदधुनः पितरं भ्रातः संदिशति ब्रूया इति ... राजन् शारथेत्यपमते राजमाने संमते पदे। ज्ये २२ अप्यसमंत्र्य प्रमाह भरतं चेति अभिषिच्य अभिषेचय २३ राजनि दशरथे २४ अविशेषतः शत्रुघ्नं सर्वथा कैकेय्यविशेषतः कैकेय्या विशेषत्यपथः एवं मम मातापि कैकेय्यविशेषाद्द्रष्टव्येत्यर्थः २५ अवेक्षताश्च गीर्जोक्ताडभा

ब्रूयाश्चापि महाराजं भरतं क्षिप्रमानय आगतश्चापि भरतः स्थाप्यो नृपमते पदे २२ भरतं च परिष्वज्य यौवराज्येभिषिच्य च अस्मत्संतापजं दुःखं न त्वामभिभविष्यति २३ भरतश्चापि वक्तव्यो यथा राजनि वर्तसे तथा मातृषु वर्तेथाः सर्वास्वेवाविशेषतः २४ यथा च तव कैकेयी सुमित्रा चाविशेषतः तथैव देवी कौसल्या मम माता विशेषतः २५ तातस्य प्रियकामेन यौवराज्यमवेक्षता लोकयोरुभयोः शक्यं नित्यदा सुखमेधितं २६ निवर्त्यमानो रामेण सुमंत्रः प्रतिबोधितः तत्सर्वं वचनं श्रुत्वा स्नेहात्काकुत्स्थमब्रवीत् २७ यदहं नोपचारेण ब्रूयां स्नेहादविक्लवं भक्तिमानिति तत्तावद्वाक्यं त्वं तत्क्षंतुमर्हसि २८ कथं हि त्वद्विहीनोऽहं प्रतियास्यामि तां पुरीं तव तात वियोगेन पुत्रशोकातुरामिव २९

लोकयोरिहलोकपरलोकयोः नित्यदा सर्वदा सुखं दुःखोदासीनतयः एवं वर्द्धयितुं शक्यं तेन न यावर्त स्वयेन लोकद्वयेपि सुखं भवतीति व्यंग्यं पर्यायोक्तमलंकारः २६ उपचारः स्वामिभ्य उचितः सत्कारः तेन न ब्रूयां वाक्यं दस्म तत् अपि तु स्नेहादविक्लवं वाक्यं ब्रवीमि तद्वाक्यं भक्तिमानिति तत्क्षंतुमर्हसीति संबंधः २८ पुत्रशोका पुत्रवि

५४

१३

एवमुक्तवाथ माह यदेषामिति प्रयासेनेतीन्यभ्यस्तत्वादतः सर्वकार्येष्वपि काममक्रोधाभ्यां ग्रहणेष्वपि २५ यत्कार्ये त्वनिय
यायेन प्रकारेणालीकमपि यं ताम्प्रतिज्ञामपि २६ अभिवाद्यमत्यतिनिपतितया मदीयनमस्कारेण त्वा २७ इदं
पदार्थमाह नचेति वृतेनेव वत्स्यामहेतिसेपिराधः वत्स्यामहेतिवा नाहं शोचामीतिसंबंधः २८ पूज्यतमागतानां समा
सु नत्वं द्रक्ष्यसीतिसंबंधः पुनः पुनरभीक्ष्णाभ्यासः द्रक्ष्यसिवा २९ सहितासमभागेतिशेषः पुनः पुनरभीक्ष्णार्थः

एतद्वर्थाहिराज्यानि प्रशास्ते तिनराधिपाः यदेषां सर्वकार्येषु मनो न प्रतिहन्यते २५ यथा यास्य महाराजो
नालीकमपि माक्षाति नच ताम्प्रतिशोकेन समेतं ज्ञानं तथा २६ अहं पुत्रः स राजानं हृष्ट माद्यं जितेंद्रि
यं द्रष्टा सममभिवाद्यैव मम हेतोरिदं वचः २७ नचाहमनु शोचामि लक्ष्मणो न च शोचति अयोध्यायां
चुनात्येवनेव वत्स्यामहेतिवा २८ चतुर्दशसु वर्षेषु निवृत्तेषु पुनः पुनः लक्ष्मणं माच सीतां च द्रक्ष
से शीघ्रमागतान् २९ एवमुक्त्वा तु राजानं मातरं च समं ततः अन्याश्च देवीः सहिताः कैकेयीं च पुनः
पुनः ३० आरोप्य हृष्टिकौसल्यामथ पादाभिवंदिनं सीतायाममवार्य तस्य वचनाल्लक्ष्मणस्य च ३१

वीर्तां वाक्यमुनीको सल्या मित्युपलक्षणं सर्वाः प्रतिकैकेयी वा रोपं यं अहमरोगोडं हृदतिहृदि कैकेयीमिति
यमोक्तिः किंतदेवकृतमेनास्याज्ञेन प्रशापितमित्याशयेय हासमन्द्रि इत्यथकेनेनतोप्राते पुनः पुनरारोपु मित्य
तिः ३० अथ आरोप्य कथनानंतरं सर्वांतं प्रति आर्यस्य जीव्स मम सीता लक्ष्मणस्य वचनाभ्यां अभिवंदनं

टी॰
अ॰
१२५

पतेदेवं धनयनत्यजति तत्र शुश्रूषामहं गमिष्यामीति पृष्टवान्तकेनु सन्त्यक्तमातलकुलगमनं वक्ष्यामि नैवसत्यमपि।
वनगमनमप्रियमादिष्टेनततत्र शक्ष्यामीत्यादिनोक्तं वच सान गरगमनाभावाप्रतिपादकत्वेसे वल्ला भार्विहित
रथोपि नेतुम शक्यइत्यनपपत्यंतस्माह ममेति पतेस्था। मम नियोगस्थाः मत्प्रेरणामात्राधीनाः मत्प्रेरणयात्वद्

अहं किंचापि वक्ष्यामि देवीं तव सतो मया नीतोसौ मातलकुलं संतापं मा कृथा इति ५५ असत्यमपि नैवा
हं ब्रूयां वचनमीदृशं कथमप्यप्रियमेवाहं ब्रूयां सत्यमिदं वचः ५६ मम तावन्नियोगस्थास्त्वद्बंधुजनवाहि
नः कथं रथेन पाहीनं वाहयिष्यन्ति हयोत्तमाः ५७ तन्न शक्ष्याम्यहं गंतुमयोध्यां त्वदृतेनघ वनवासानुयाना
य मामनुज्ञातुमर्हसि ५८ यदि मे याचमानस्य त्यागमेव करिष्यसि सरथोग्निं प्रवेक्ष्यामि त्यक्तमात्र इह त्व
या ५९ भविष्यन्ति वने यानि तपो विघ्नकराणि ते रथेन प्रतिबाधिष्ये तानि सत्वानि राघव ६०

धुजनवहनशीला पवनसमानवल्लनशीला नापि त्वद्बंधुरहितरथवहनशीलाः अतस्त्वया हीनं रथमेते क
थं प्रवाहयंतीति कथमपि वहन्त्येतिप्रश्नोरथानयनेदुःशंकमिति भावः ५७ इप संहरति तन्नेति ५८ त्यक्तमा
त्रेत्यागानंतरमेव ५९ भविष्यंतीति संभाविताानि रथेन साधनेनाहमेव रथीभूत्वा प्रतिबाधिष्ये ६०

५५ 679

१२५

मेरथं मम्भुवंसीरथं हरात् दृष्ट्वा तदा दर्शनकाले सरामम पिञ्चपि: संभावने सरामे सेभावपमानो जनः प्रतीचा
तिकादेगते रथे विनारामं दृष्ट्वा विदीर्येतापिश्चपि संभावनायां ५० सूतावशेषे हतवीरं हतं दृष्ट्वास्य सेन्यमिव पा
दूरेपि निवसते तत्वो मानसेन वा पारे गागतः प्रगताः स्थितिमिकांचिंतयेत्य; रथेनगत श्वायोरामइतिचिंतयंतः
प्रजाजनाः अयराकस्य ममगमनहिमे नूनं निश्चयेन निराहाराः कृताः निराहारसंकल्पवतः कृताः मरिष्य

सरामम पितावन्मेरथं दृष्ट्वा तदाजनः विनारामं रथं दृष्ट्वा विदीर्येतापि सापुरी ५० देसं हि नगरी गच्छे
त् दृष्ट्वा शून्यमिमं रथं सूतावशेषं स्वसैन्यं हतवीरमिवाहवे ५१ दूरेपि निवसंतं त्वां मानसेनाग्रतः स्थितं
चिंतयंत्यः प्रजानूनं त्वांति निराहाराः कृताः प्रजाः ५२ दृष्टं तदैतयाराम यादृशं त्वत्प्रवासने प्रजानां संकु
लं हतं तस्यशोककलांतचेतसा ५२ आर्तनादो पियः पौराः रुदन्ते काल स्ववासने सरथं मां निशाम्यैव

तीनिशावत ५२ नसैव पश्चात्प्रसाधनं करोति दृष्टमित्यादिना संकुलेआर्त (अंगु: शतशोणतयात ; ५१
नादादि ५२ सरथं मामेवनिशाम्यैत्यन्वयः प्रजारामे विनास्वगमनेन प्रपतिमाह इदृशं प्रवचनं प्रियमपि
अमसत्येनैवाहं ब्रूयावनेप्रापितइतितहि ब्रूहितत्राह इदं सत्यमपि अप्रियमेव अतः कथं ब्रूयामसत्यं ब्रूयाम्प्रियं
ब्रूयात्र ब्रूयात्सत्यमप्रियमिति स्मृतेः तस्मात्तव मातरं प्रतिवक्तुं योग्यस्योत्तरस्याभावाद्दहनं गामिष्यामीति
भावः ५५

रा. प्र. २२५

मावलासीतापप्रच्छकोयंहतत्र्यादिरमणीयान्रम्याकरान्पादपान्कुसुमस्तोमविशिष्टहस्तावयवान् १-
सीतावचनेनसंरक्षन्सत्रावनानयामासेत्यन्वयः आनयांमासेत्यन्वयः आनयामासेत्यानिनेद्रसर्पश्चार्थविचित्रा
यादिनदीविशेषणं ११ नदीयमुना १२ चेततःभक्तवंतो १३ वयंप्रनीरे १४ इतिरामायणटीकायांपंचाश

ततःअयमव्यैवेत्यापरामायणंतेमतः पदैकंपादपंगलंलतौवाप्रच्छपालिनी १४ अरहष्टपेप
प्रयोतावाक्येपप्रच्छमावला रमणीयान्बहुविश्रामादयान्कस्मोत्करात् १- सीतावचनमेरक्षप्रान्
यामासवात्स्मणः विचित्रवान्वकजलोतसमारतनादिना ११ वैभेजनकराजपमत्तामेल्पतदानदी
श्रापामवेनतोमवाश्चातरोणमलक्ष्मणो १२ वहन्मेष्यामस्यानन्प्रचेतार्थमनावने १२ विस्मा
नेवक्षिणाहत्वनादितेषुभेवनेवारणानरायुते समेनदीवप्रभवैत्यसत्वंनिवासमानमारदीनद
रीनाः १३ इत्यार्षरामायणेपंचपंचाशः ५५ अथरात्र्यांव्यतीतायामवसममनंतरं प्रबोधयामासमाने
लक्ष्मणंरघुनंदनः १ सौमित्रेशृणुवन्यानांवल्गुव्याहरतांस्वनं संप्रतिष्ठामहेकालःप्रस्थानस्यपरंतप
प्रसुप्तस्ततोभ्रात्रासमयेप्रतिबोधितः जहौ
मुनि: ५५ अथवासप्रबोधानंतरमपिईषत्सुप्तं पतेनचतुर्दश
वर्षपर्यंतंलक्ष्मणःस्वापहीनोनाहारक्षितिलोकप्रवादोवास्तुः १ वन्यानांशुकपिकादीनांस्वनंश्रुणुप्रस्थानस
कालोजातोनःसंप्रतिष्ठामहेगच्छामः संप्रतिष्ठामहेकालमितिपाठेप्रस्थानकालेजानीमइत्यर्थः २ सत्ये।

680

२२५

तेन्नसत्तेनत्वयाकर्षेरथिकार्यंकर्तुंशक्यंतत्राह त्वत्कृतेनेति न केवलमहं सूतः किंतु प्रधानभूतोमंत्रीसन्तवो
वनिवर्तनात्प्रयहरूपफलेनतद्दैर्ध्यफलस्यापिहेतुर्न्नोगीकारान्मयापीप्राप्तमितिशेषः तत्फलेचत्वदीयुरथ
वर्यपालदत्तग्रहकृतेसुखंमयाप्राप्तंइदानीत्वत्कृतेनत्वदंगीकृतवनानुग्रहेणावनवासकृतंसुखंरथ्यचिता
दुःखाभावान्महत्सुखमाशंसेप्रार्थयामि एतेनत्वद्वतादंताविवक्षदंतरथ्यचर्यासौभाग्यायस्त्वत्तेमयाप्राप्ती

त्वत्कृतेनमयाप्राप्तंरथचर्याकृतंसुखं आशंसेत्वत्कृतेनाहंवनवासकृतंसुखं ५१ प्रसीदेच्छामितेर
ण्येभवितुंप्रत्यनंतरः प्रीत्याभिहितमिच्छामिभवमेप्रत्यनंतरः ५२ इमेपिचहयावीरयदितेवनवासि
नः परिचर्यांकरिष्यंतिप्राप्स्यंतिपरमांगतिं ५३ तवशुश्रूषणंमूर्ध्नाकरिष्यामिवनेवसन् अयोध्यांदेव
लोकंवासर्वथाप्रजहाम्यहं ५४ नहिशक्याप्रवेष्टुंसामयायोध्यात्वयाविना राजधानीमहेंद्रस्ययथा
दुष्कृतकर्मणा ५५ वनवासेक्षयंप्राप्तेममैषोहिमनोरथः यदनेनरथेनैवत्वांवहेयंपुरींपुनः ५६

कृतमितिक्षनितं ५१ प्रत्यनंतरा प्रत्यासन्नोतत्कृलयतिपादत् प्रत्यनंतरोभवेतित्वयाप्रीत्याभिहितंवाक्यंश्रोतु
मिच्छामि ५२ ५३ देवलोकंवेत्यनेनतत्कृतानांभरतेरायभूतदेवलोकप्राप्तिरपिहेयैवेतिसूचितं ५४ ५५ वा
नवासेतपंप्राप्तेवनवासकालेसमाप्तेपुरींवहेयंप्रापयेयमितियावत् एषममनोरथः ५६

रा॰
अ॰
१०६

वैखानसेति मार्गं वैखानसधर्ममास्थित आश्रमकृतबुद्धिः सन् व्रतं वानप्रस्थव्रतं आदिष्टवान् अङ्गीकृतवान् अत्रगं
गारूपती थडाम्नवथे प्रयागरूपतीर्थप्राप्तौ पितुर्मरणश्रवणमपि यन्मे भ्रनाकरणं रामलक्ष्मणयोस्तेनानेनपर
कृतदूषणार्थवादेनतत्रियाणां तीर्थादिषु मज्जननिषेधपरतीमरत्यलेसहाये ७१ किमब्रवीदाह अप्रमत्त इति ।खे

ततो वैखानसं मार्गमास्थितः सहलक्ष्मणः । व्रतमादिष्टवान् रामः सहायं गुहमब्रवीत् ॥ ७१ अप्रमत्तो
बले कोशे दुर्गे जनपदे तथा । भवेथा गुह राज्यं हि दुरारक्षतमं मतं ॥ ७२ ततस्तं समनुज्ञाप्य गुहमिक्ष्वाकुनं
दनः । जगाम तूर्णमव्यग्रः सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ७३ स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिक्ष्वाकुनंदनः । तितीर्षुः
शीघ्रगां गङ्गामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७४ आरोह त्वं नरव्याघ्र स्थितां नावमिमां शनैः । सीतां चारोप
यान्वक्षं परिगृह्य मनस्विनीं ॥ ७५ स भ्रातुः शासनं कृत्वा सर्वमप्रतिकूलयन् । आरोप्य मैथिलीं पूर्वमारु
रोहात्मवांस्ततः ॥ ७६ अथारुरोह तेजस्वी स्वयं लक्ष्मणपूर्वजः । ततो निषादाधिपतिर्गुहो ज्ञातीन॥
चोदयन् ॥ ७७

नारुह्य त्वं तां पश्चात् अहं दुरारक्षं अतिशयेन दुरारक्षं दुरारक्ष्यतममिति पाठे अतिशयेन दुःखेन रक्षितं योग्य।
मिति तितीर्षुः ७२ स्थितामिमां नावं परिगृह्य हस्ते गृहीत्वा सीतामारोपय अन्वक्षं पश्चात्त्वमारोह ७५ अथेति

१०६

१४१५ सजनेवनेवासोनयोग्यइत्युक्तिरनैवववनेस्पयमितिकदाचिद्भाह्ः श्राध्यैयेतत्वनिवेधायश्राश्रमेज्ञानपदर
हितेवासोयोभेयानलजातश्राश्रमवासोविनोविधिर्जटाधारणादिरूपइदानीकर्तव्यइत्यन्वयः ११ सोऽहंनियमेव
मास्थायभूषणादिरूपंपरहीत्वासीतायालक्ष्मणस्यचानमत्यातपस्विजनभूषणोजटाख्यनागमिष्यामिश्रोनयग्रा

समान्वियार्थंरातस्वस्यभंत्रतंप्रतीव्रज सोदिष्टस्त्रापियानार्थीस्तोस्तान्नृपाल्लयातथा १४ इत्युक्तावचनेस्त
नेसोनपिलाप्रतःपुनः गुहेवचनमक्लीवोरामोहेतमदब्रवीत् १५ [illegible]
नेदानीगृह्ययोग्योयंवासोमेसजनेवने श्रवश्यमाश्रमेवासःकर्तव्यस्तद्गतोविधिः १६ सोऽहंगृहीत्वानियमं
तपस्विजनभूषणं हितकामःपितर्भूयःसीतायालक्ष्मणस्यच १७ जटाःकृत्वागमिष्यामिन्यग्रोधक्षीरमान
य तत्क्षीरंराजपुत्रायगुहःक्षिप्रमुपाहरत् १८ लक्ष्मणस्यात्मनश्चैवरामस्तेनाकरोज्जटाः दीर्घबाहुर्नरव्या
घ्रोजटिलत्वमधारयत् १९ तौतदाचीरवसनौजटामंडलधारिणौ अशोभतामृषिसमौभ्रातरौरामल

क्षणौ (?) ... शाखनयत्वसीतायाहितकामइतितन्नजटाधारणेनसी
तादिहितानप्रसिद्ध्येवमतित्स्त अपेत्तितेवत्रन्यथासंगासडुच्यापरमङ्ःस्यापते: २०१८ लक्ष्मणस्यैकरोत् ते

बी॰
अ॰
१३७

सर्वकामसमृद्धिनि सर्वकामसमृद्धे सर्वकामसमृद्धा आलिदानत्वबलेनेत्यर्थः ८५ समन्तस्सेव्या प्रभावित्रसत्वा
मोसेयनेवलनंवा साबालकांडे निरूपितं ८६ प्रशंसामि स्तौमि शिवेन क्षेमेण ८७ मांससमिश्रौदनेन यक्ष्ये महा

तत्त्वं हि त्रिपथगा देवि ब्रह्मलोकं समीक्षसे भार्या चोदधिराजस्य लोकेऽस्मिन्संप्रदृश्यसे तां त्वां देवि नमस्यामि प्रशंसामि च शोभने प्राप्तराज्ये नरव्याघ्रे शिवेन पुनरागते मयीत्यर्थः ... इति ८५ त्वं हि त्रिपथगे देवि
ब्रह्मलोकं समीक्षसे भार्या चोदधिराजस्य लोकेऽस्मिन्संप्रदृश्यसे ८६ सा त्वां देवि नमस्यामि प्रशंसामि च शोभने
प्राप्तराज्ये नरव्याघ्रे शिवेन पुनरागते ८७ गवां शतसहस्रं च वस्त्राण्यन्नं च पेशलं ब्रा
ह्मणेभ्यः प्रदास्यामि तव प्रियचिकीर्षया ८८ सुराघटसहस्रेण मांसभूतोदनेन च यक्ष्ये त्वां प्रीय
ता देवि पुरीं पुनरुपागता ८९ यानि त्वत्तीरवासीनि दैवतानि च सन्ति हि तानि सर्वाणि यक्ष्यामि तीर्थ्य
न्यायतनानि च ९० पुनरेव महाबाहुर्मया भ्रात्रा च संगतः अयोध्यां वनवासात्तु प्रविशत्वनघोऽनघे ९१
तथा संभाषमाणा सा सीता गंगामनिन्दिता दक्षिणा दक्षिणं तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ९२
तीरं तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेह्या च परंतपः अथाब्रवीन्महाबाहुः

बलिदानेनेति शेषः ८९ तीर्थानि प्रयागादीनि आयतनानि काश्यादीनि ९० दक्षिणा भर्तृच्छन्दानुकूला ९२ संरक्ष
णापीयसीतायाः इति शेषः भवसावधान इति शेषः ९४ ॥

ब्रह्मवत्क्षत्रियवत् ब्राह्मणक्षत्रियार्हं ब्रह्मक्षत्रदेवताकमित्यर्थो वा आत्मनो हितमहि शुभजजापस्त्रामाणस्वा
नावमारोहेदितिस्मृतेः क्षत्रियाधिकारे पाठात् ब्रह्मक्षत्रदेवताकमेवास्य ब्राह्मणोऽक्रमितिकतकः दैवीं नावमित्या
दि ब्रह्मक्षत्रसाधारणो मंत्रश्च पठ्यते ८० प्रणाममुक्तभावआर्षः ८१ ८० कर्णधारेण नाविकेन समाहिताः सजीकृ

राघवोपि महातेजा नावमारुह्य तां ततः ब्रह्मवत्क्षत्रवच्चैव जजाप हितमात्मनः ८२ आचम्य च यथा
शास्त्रं नदीं तां सह सीतया प्रणामं प्रीतिसंतुष्टो लक्ष्मणश्च महारथः ८९ अनुज्ञाय सुमंत्रं च सबलं चैव
तं गुहं आस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नाविकान् ८ ततस्तैश्चालिता नौका कर्णधारसमाहिता
शुभस्फ्यवेगाभिहता शीघ्रं सलिलमत्यगात् ८ मध्यं तु समनुप्राप्य भागीरथ्यास्त्वनिंदिता वैदेही
प्रांजलिर्भूत्वा तां नदीमिदमब्रवीत् ८८ पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः निदेशं पालयत्वेनं गंगे
त्वदभिरक्षितः ८९ चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने भ्रात्रा सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्य ८९

नास्फ्यमरित्रं तेन वेगादभिहता प्रेरिता ८१ गंगाया महादेवतात्वात् स्त्रीदेवतात्वाच्च सीता प्रार्थितवतीत्याह
मध्यमिति ८२ पालयतु पारयतु समापयत्वित्यावत्तरश्लोकः समानकर्तृत्वात् ८३ पुनःप्रत्यागमिष्यति

रा॰
अ॰
१३८

रुष्याद्योहरिणाभेदंष्ट्राः कालेसाय्यंकालेमांसस्पवन्याहमोननगतिहातु दोषः बुभुक्षितौहत्वान्नादास्यग
ताविहसनेनभोजनमपिसिद्धमेवेतिनोक्तं १०२ इतिश्रीरामायणटीकायां द्विपंचाशः ५२ आजनपदादितिच्छेदः
आइत्यानेनसनेनसंबध्यते अस्मजनपदाद्बहिर्देशाश्च इयंरात्रिरायाताश्चमायेयंवनवासरात्रिः प्रथमासमेत्रे

तौतत्रहत्वाचतुरोमहामृगान्वराहमृश्यंपृषतंमुहारुरुं आदायमेध्यंत्वरितंबुभुक्षितौवासायकाले
ययतुर्वं।नस्पतिं १०२ इत्यार्षेरामायणेअयोध्याकांडेद्विपंचाशः ५२ सतंवृक्षंसमासाद्यसंध्यामन्वा।
स्यपश्चिमांरामोरमयतांश्रेष्ठइतिहोवाचलक्ष्मणं १ अद्येयंप्रथमारात्रिर्याताजनपदाद्बहिः याम
मंत्रेणरहितातांनोत्कंठितुमर्हसि २ जागर्तव्यमतंद्रिभ्यामद्यप्रभृतिरात्रिषु योगक्षेमौहिसीतायाः
वर्ततेलक्ष्मणावयोः ३ रात्रिंकथंचिदेवेमांसौमित्रेवर्तयामहे अपवर्तामहेभूमावास्तीर्यस्वयमर्जि
तैः ४ सतुसंविश्यमेदिन्यांमहार्हशयनोचितः इमाःसौमित्रयेरामोव्याजहारकथाःशुभाः ५ ध्रु
वमद्यमहाराजोदुःखंस्वपितिलक्ष्मण कृतकामातुकैकेयीतुष्टाभवितुमर्हति ६

णारहिताचतामिमांप्राप्यनोत्कंठितुमर्हसि २ नविद्यतेतंद्रीययोस्ताभ्यां इत्यभावोक्तःसर्वत्रवार्षंकु
चितअतंद्रीभ्यामित्येवपाठः आवयोर्वर्तते अस्मदायत्ताविमर्षः अप्राप्तप्राप्तियोगः लब्धपरिपालनंक्षे
मः ३ कथंचिदेवेमांइत्यादि निर्माणाभावात् स्वयमर्जितैस्तृणपर्णादिभिरितिशेषः अपवर्तामहे य

१३८

यदेवमतो यदि तिष्ठेवं च कार्यवशाल्लक्ष्मणोऽप्यग्रतो गमनमदोषायेत्यत्रैवं योरपि एवं सम्यग्विश्वसनीयेतिध
निलं ९५ नः अस्माकं सीतायापि पातिव्रत्यमाहात्म्यं तरणे ९६ ऊत एवमतिपन्नीत आह नहीति अस्वकराडका
काचनकापि क्रियानिक्रांतान किंतु इतः प्रभृति दुष्करक्रियारंभ इति भावः यद्वा काचनक्रियाप्रापला।

अवश्यं परस्त्रीणां कार्यं महदिषे विजने वने अग्रतो गच्छ सौमित्रे सीता त्वामनुगच्छतु ९५ पृष्ठतोऽनुगमि
ष्यामि सीतां त्वां चानुपालयन् अन्योन्यस्य हि नो रक्षा कर्तव्या पुरुषर्षभ ९६ नहि तावदतिक्रांता सुक
रा काचन क्रिया अद्य दुःखं तु वैदेही वनवासस्य वेत्स्यति ९७ प्रनष्टजनसंबाधं क्षेत्रारामविवर्जितं
विषमं च प्रपातं च वनमद्य प्रवेक्ष्यति ९८ श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रतस्थे लक्ष्मणोऽग्रतः अनंतरं च सीताया
राघवो रघुनंदनः ९९ गतं तु गंगापरपारमाशु रामं सुमंत्रः सततं निरीक्ष्य अध्वप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टि
र्मुमोच बाष्पं व्यथितस्तपस्वी ९० स लोकपालप्रतिमप्रभाववांस्तीर्त्वा महात्मा वरदो महानदीं ततः सम
द्धान्छुभसस्यमालिनः क्रमेण वत्सान्मुदितानुपागमत् ९१

तगाग्रविकांता अस्माकम तिक्रमण प्राप्ता चेतत्यो
वत्सान्कमान् हि प्रसूत प्रसूतमेवेति न्यायादित्यर्थः अध्यात्मादिसर्गाहे श्लोकपवकं ९० दुःखं तान्वहे च इन
हेन तेन यला दितेनाविषमनिम्नोन्नतं प्रपातगर्तादितयुते ९२ अनंतरं सीतायास्तस्य अनंतरं राघवः इत्यन्वयः ९९

रामायण ५८

रा॰
अ॰
१२५

मत्कृते मम दुःखं से पादननिमित्तं १५ मात्रा तवातिशोषः काले प्राप्तः काले ऽप्यायेत्त्वपि नामोरत्तकः १७ त्वद्दर्के कौ
कैकेयी द्वेषादमाप्यमाचरेत् हि तिष्ठितं तदेवाह हे यमे नोतममचमातरं सुमित्रां कौसल्यां चोदिश्य गारवे विधं हि द्वेषात् १८

मन्येदशरथो नायममप्रव्राजनायच कैकेयी सौम्यसंप्राप्ता राज्यायभरतस्यच १४ अपीदानीं तु कैकेयी
सौभाग्यमदमोहिता कौसल्यां वसुमित्रां च संप्रबाधेत मत्कृते १५ माता स्मत्कारणाद्देवी सुमित्रा दुःखमा
वसेत् अयोध्यामितप्रवर्त्त काले प्रविशलक्ष्मण १६ अहमेको गमिष्यामि सीतया सह दण्डकान् अनाथा
या हि नाथस्त्वं कौसल्याया भविष्यसि १७ क्षुद्रकर्मा हि कैकेयी द्वेषादन्याय माचरेत् परिदद्या हि धर्मज्ञ
भरते मम मातरं १८ नूनं जात्यन्तरे तात स्त्रियः पुत्रैर्वियोजिताः जनन्या मम सौमित्रे तदप्येतदुपस्थितं १९
मया हि चिरपुष्टेन दुःखं संवर्धितेन च विप्रयुज्यत कौसल्या फलकाले धिगस्तु मां २० सीमन्तिनी काचि
जनयेत्पुत्रमीदृशं सौमित्रे योऽहमम्बाया दद्मि शोकमनन्तकं २१ मा

जात्यंतरे जन्मांतरे यतः पुत्रवियोगदुःखं १९ फलकाले स्वरवानुभवकाले २०। अतः इत्यतः सौमित्रेइति १२५

राज्यकारणात् महाराज्यपदाभिषेककारणात् अपिनच्यावयेत् अपितच्यावयेदेवेत्यर्थः ८१ कामस्त्रैणरीय
त्स्त्रैणस्य यति कोहीत्यादिना अल्पज्ञोपिकः पुमान् मामिव छंदानुवर्तिनं आज्ञाकारिणं पुत्रं प्रमदायाः कृते प्रमदार्थं
घातिमिते त्यजेत् किंपुनः सर्वतो राजा तस्मात्सर्वतः प्रबलः कामः इतिभावः १० एवंवादोहि भगवतो लक्ष्मणमति।

साहि देवी महाराजे कैकेयी राज्यकारणात् अपिनच्यावयेत्प्राणान् दृष्ट्वा भरतमागतं ७ अनाथस्य हि वृद्धस्य
मम चैव विनाकृतः किं करिष्यति कामात्मा कैकेय्या वशमागतः ८ इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्च मतिविभ्र
मं काम एवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः ९ को ह्यविद्वानपि पुमान्प्रमदायाः कृते त्यजेत् छंदानुव
र्तिनं पुत्रं ततो मामिव लक्ष्मण १० सुखी वत सभार्यश्च भरतः केकयीसुतः मुदितान्कोसलानेको यो
भोक्ष्यत्यधिराजवत् ११ स हि राज्यस्य सर्वस्य सुखमेकं भविष्यति ताते च वयसातीते मयि चारण्यमाश्रि
ते १२ अर्थधर्मौ परित्यज्य यः काममनुवर्तते एवमापद्यते क्षिप्रं राजा दशरथो यथा १३

परीतार्थं अयोध्यां त्वं प्रविशेति लक्ष्मणं प्रति वक्तुं तदाशयं ज्ञात्वा वचनवात्सल्य इति वोध्यं ११ एकः सर्वस्य सर्वस्व भ
वितेति शेषः ईदृशो भविष्यति सुखमेक इति वा पाठः एक एव राजा भविष्यतीत्यर्थः १२ यो भरतः काममनु
वर्तते न स यथा राजा दशरथो यथा विपदमापन्न एवं विपदमापद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः अन्ये तु राजा दशरथो यथा रा

वा॰
अ॰
१८

प्राप्नुयुःपूर्णामिति च्छेदः २७ अपि पि कैकेय्यां कृतं लक्ष्मविनापेन सीतायां ममचैव विषादो भवति ३० अथ गातव्यमिति य
द्वकारं सीतां वदहमप्यवर्जनीय इति वक्त मामनः सीतामाथर्म्पिमाहनचेति त्वयाहीनासीतात्वयाहीनोहं च जला
दद्धृतौ मत्स्याविव न जीवाव इत्यस्याद्धृत्यानज्हयान्वयः जीवनाभावस्य सर्वथा सत्त्वप्रतिपादनाय द्विरुक्तिः

विलापोपरतं रामं गतार्चिषमिवानलं समुद्रमिव निर्वेगमाश्वासयत लक्ष्मणः २८ ध्रुवमद्य पुरी राम अ
जन्त्रयोध्यायुधिनांवर्मो चैव पुरुषर्षभ ३० न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव मुहूर्तमपि जीवा
वो जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ ३१ न हि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां परंतप द्रष्टुमिच्छेयमद्याहं स्वर्गं वापि त्वया
विना ३२ ततस्तत्र समासीनौ नातिदूरे निरीक्ष्य तां न्यग्रोधे सुकृतां शय्यां भेजाते धर्मवत्सलौ ३३
निष्प्रभा त्वयि निष्क्रान्ते गतचन्द्रेव शर्वरी २९ नैतदौपयिकं राम यदिदं परितप्यसे विषादयसि सीतां च

३१ अपनोत्वं द्रष्टुमर्हसीत्यस्यार्थं नहीति तत्त्वयस्यने च्छेयंने च्छेयमिति प्रकारेने च्छेयमिति पदावृत्त्यान्व
यः स्वर्गं चाप्यद्य प्राप्नुं द्रष्टुं त्वया विना ने च्छेयं किमन्यन्गंतव्यमिति भावः ३२ ततो लक्ष्मणवचनानंतरं तस्मिन्
वनस्यैव न्यग्रोधमूले समासीनौ सीतारामौ न्यग्रोधमूलस्यावस्थानदेशादतिसमीपे लक्ष्मणेन सम्यक्कृतां सम्यग्
वितांशय्यां भेजाते वत्सलाववत्सल प्रवत्सलौ पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः ३३

685

हेलत्सणाश्रेवयापालिनाह्मतवचनाशिलाच शारिकामतोवापांप्रीतिविशिष्टाअधिकप्रीतिश्रूम्मा इतिमन्येयथ
स्मातस्याः शारिकायाः सकाशात् एवंशत्रुनिग्रहविषयंभुकपादमरेर्दशेतिवाक्यंश्रूयतेकौसल्याययेतिशेषः अ
स्मतस्त्वनदपिनेतिभावः अत्रेदंवाक्यंअरेविडालपादेहेभुकदशोत्पर्षकतयारामेणाशूजितमितिवक्रोक्तिरलं
कारः २२ अपत्रायापत्रहतप्रयोजनरहितायाः २३ शोतेइदानीमितिशेषः २४ ननेवेत्सदपेशोकस्त्वंहिमयास

मन्येप्रीतिविशिष्टासाममेलत्स्मणशारिका यतस्याःश्रूयतेवाक्यंभुकपादमरेर्दशः २२ शोचंत्पाश्चाल्स
मग्ममपायानकिंचिदपकाल्पते पुत्रेणकिमपत्रायामपाकार्यमरिंदम २३ अल्पभाग्याहिमेमाताकौसल्या
रहितामया शेतेपरमदुःखार्तापतितिशोकसागरे २४ एकोत्पहमयोध्यांचपृथिवींवापिलत्स्मण तरे
यमिपुभिःक्रुद्धोनतुवीर्यमकारणं २५ अधर्मभयभीतश्चपरलोकस्यचानघ तेनलत्स्मणनाद्याहमात्मा
नमभिषेचये २६ एतदन्यच्चकरुणंविलप्यविजनेवहुः अश्रुपूर्णमुखोदीनोनिशितूष्णीमुपाविशत् २७

वंनिवारणसहायेनोक्तं रामस्मेवकुतोनांगीकृतमितिचेतत्राज्यकरणेवदापेत्ताविमेन किंतथमर्मभयादेवमया
तन्नांगीकृतमित्याह एकइत्यादितरेयमितिस्मारातिकोकर्तेशरानत्यर्थः नत्वीर्यमकारणंपरलोकहितेपियर्मयेव
तिशेषः २५ अधर्मकैकेयिपितृदत्तवरपालनप्रतिज्ञातत्तितिरूपादधर्माद्भीतः अतएवपरलोकस्यचनाशाद्भीतइति
शेषः २६ अन्यच्चएतजातीयेविजनेइत्यनेनस्वविलापेनलोकदुःखाभावोधनितः अश्रुपूर्णमुखत्वेनदवलोकव्यव

वा॰ अ॰ १८१

येषां दारुणानि भिन्नानि निरूढमाटरूपेण स्थपुत्रयः ७ धन्विनौ विततानि चित्तपाटे तेषां मध्ये विततौ मध्याह्नावितियावत्
संधौ प्राप्तवन्तौ विदितौ निलयमाश्रमं तत् समीपदेशं ८ आश्रमं तत्समीपवनप्रदेशं त्रासयन् धनुर्धरत्वादिस्वरूपमा
त्रेणवोवल्लेत्रासयन्नभरद्वाजं तदाश्रमं ९ आश्रमं भरद्वाजस्य दूरादेवावतस्थतुः कार्यवशान्निर्गतशिष्यद्वारावि

दारुणानि परिभिन्नानि वनजैरुपजीविभिः छिन्नाश्चाश्रमे चैते दृश्यन्ते विविधा द्रुमाः ७ धन्विनौ तौ सु
खंगत्वा लंबमाने दिवाकरे गंगायमुनयोः संधौ प्रापतुर्निलयं मुनेः ८ रामस्त्वाश्रममासाद्य त्रासयन्मृ
गपक्षिणः गत्वा मुहूर्तमध्वानं भरद्वाजमुपागमत् ९ ततस्त्वाश्रममासाद्य मुनेर्दर्शनकांक्षिणौ सीतयानु
गतौ वीरौ दूरादेवावतस्थतुः १० स प्रविश्य महात्मानमृषिं शिष्यगणैर्वृतं संशितव्रतमेकाग्रं तपसा
लब्धचक्षुषं ११ हुताग्निहोत्रं दृष्ट्वैव महाभागः कृताञ्जलिः रामः सौमित्रिणा सार्धं सीतया चाभ्यवादयत् १२
न्यवेदयत चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपूर्वजः पुत्रौ दशरथस्यावां भगवन् रामलक्ष्मणौ १३

ज्ञापनपूर्वकमनुमतिलाभार्थमिति भावः १० स तया लब्धानुमतिः प्रविश्य उटजमिति शेषः संशितव्रतं ती
क्ष्णव्रतं तपसा लब्धचक्षुषं त्रैकालिकसर्वजगद्वृत्तान्ताभिज्ञं ११ दृष्ट्वा अवसरं ज्ञात्वा सौमित्रिणा सार्द्धमभ्यवंदद्
इति शेषः सीतया च नमस्कारं कारितवान् तदाहे अभ्यवादयत १२ तन्मूलफलाशनादित्यनेन स्वव्रतोक्तसा

१८१

सराम: लक्ष्मणस्य वनवासं प्रत्यादराद्युच्यमानं एवंभूतं अतएवोत्तमपुष्कलं अत्यन्तश्रेष्ठं वचो निशम्य स्थिरा
यस्य वनवासरूपे पथि मंगलपथगामी कृत्स्ना: समस्ता: समा: वनवासं प्रति विदधे लक्ष्मणस्यानुमतिमिति शेष: १४ भा
येनस्कांपेश्च लक्ष्मणेनाद्रूपे संभ्रमं वचनोपेयत: १५ इति रामायणटीकायां त्रिपंचाश: सर्ग: ५३ गंगायामभयमना

स लक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलं वचो निशम्य चैवं वनवासमादरात् समा: समस्ता विदधे परंतप: प्रपद्य धर्मं सुचि
राय राघव: ततस्तु तस्मिन्विजने महाबलौ महावने राघववंशवर्धनौ नतौ भयं संभ्रममभ्युपेयतुर्यथैव सिंहौ
गिरिसानुगोचरौ ३५ आर्षे रामा- त्रिपंचाश: ५३ ते तु तस्मिन्महावृक्षे उषित्वा रजनीं शुभां विमलेऽभ्युदिते सू
र्ये तस्माद्देशात्प्रतस्थिरे १ यत्र भागीरथी गंगा यमुनामभिवर्तते जग्मुस्तं देशमुद्दिश्य विगाह्य सुमहद्वने २
ते भूमिभागान्विविधान्देशांश्चापि मनोहरान् अदृष्टपूर्वान्पश्यंतस्तत्र तत्र यशस्विन: ३ यथाक्षेमेण संप।
श्यत्पुष्पिता। विविधान्द्रुमान् निवृत्तमात्रे दिवसे राम: सौमित्रिमब्रवीत् ४ प्रयागमभित: पश्य सौमित्रे धू
ममुत्तमं अग्नेर्भगवत: केतुं मन्ये संनिहितो मुनि: ५ नूनं प्राप्ता: स्म संभेदं गंगायमुनयोर्वयं तथा हि श्रूय

प्रयातेतद्देशं प्रयागं गंगायामुनिश्चयपत्र धनं नामेव सक्ति: १ भूमिभागा: भूमिप्रदेशा: तेषु पश्यंतो जग्मुरिति संबंध: ३
यथास्वजनानामगमनशंकाभावात् क्षेमेणाऽपविश्य शनै: शनै: संचरन्तो येन संपश्यन्नुपक्रम पुष्पितद्रुम
मात्रे इ द्रुम ... काले ४ भगवतो ... केतुं लिंगं धूमं पुण्यस्य दैवमातामुनि: संनिहित इति मन्ये ५ संभेदं संगमं वा
रि गंगायमुनाजलयो: वारिघट्टो विजातीयवारिसंबंध: घट्ट इति पाठेऽप्येवमेव ६

इत आसन्नः पत्तनादस्य देशवर्ती पौरजानपदो जनो मां सुदर्शं सुखेन द्रष्टुं शक्यं प्रेक्ष्य तातावैदेहीं मां च प्रेक्षकोज
नः वैदेह्यादिदर्शनार्थी जनस्तदर्थमिममाश्रमममागमिष्यतीत्यहमत्र न श्रपनवसे २४ यत्र पार्श्वे आश्रमस्थाने ताद
शमेकान्तं वर्तमानं पुष्पफलादिनार्दितं पश्य २६ अत्र भगवन्नित्यादि श्लोकत्रयस्य तीर्थं नुवासलवसम्बन्धेः श्रावण
वर्थाश्रय एव मवतीर्णमामापकटीजनस्य अन्यथा सर्वीपिजनः सुदर्शी विस्तमां तातावैदेहीं चैमां लक्ष्मीं प्रेक्षका

एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वाजेन राघवः प्रत्युवाच शुभं वाक्यं रामः सर्वहिते रतः २३ भगवन्नित आसन्नः पौ
रजानपदो जनः सुदर्शमिह मां प्रेक्ष्य मन्येऽहमिममाश्रमं २४ आगमिष्यति वैदेहीं मां चापि प्रेक्षको जनः
अनेन कारणेनाहमिह वासं न रोचये २५ एकान्ते पश्य भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमं रमते यत्र वैदेही सुखा
र्हा जनकात्मजा २६ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरद्वाजो महामुनिः राघवस्य ततो वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत्
दशक्रोश इतस्तात गिरिर्यस्मिन्निवत्स्यसि महर्षिसेवितः पुण्यः पर्वतः शुभदर्शनः २८

तातोमां च प्रेक्ष्यकः सन्निहागमि
ष्यतीत्यनपदं विधं प्रकाटवासं न रोचये श्लोकत्रवैदेहीरमतीति आश्रयपर्श्रमाश्रमं जनागनसम्यानेसवीतमंमानमेवकौ
तेयपपमन्यत्र पुनप्रकटयेत्तेनदार्व्यातेतत्र केषुमनिनारामसत्र पश्रकादनस्यमवैदेहीपयपाभवसितया शाकाप्यकर
णानअत्र रमयोदपापितादृ शार्थालाभावपौरजानपदोजनप्राप्तस्मारस्याद्वेतिसविपियाविभावयंतमपतदितिराघव

धर्ममेवचानप्रसस्य धर्ममेव मूलफलग्रहणं सम्यासस्पापुपलक्षणं १९ गोमधुपर्कौ गंमहोक्तं १९ अन्नमदनीयमाचं
अन्नपक्वमूलफलाश्रयान् इतिवृत्तिरसाः पानीयविशेषाः स्वासेवासस्थानं १९ आगतेआगतेतेजोविशेषात्म
योवासत्तगाय मध्येमध्येस्थितोनिकटेशामेरामं मृगपक्षिभिर्मुनिभिश्च सहसागते वाध्येमुनिभिः सहमुनिः रा

भार्यामममेयंकल्याणीवैदेहीजनकात्मजा मांचानुयाता विजनं तपोवनमनिंदिता १९ पित्रा प्रव्राजितस्तस्मा
न्मामसौमित्रिरनुव्रतः प्रियः अयमन्वागमद्भ्राता वनमेव दृढव्रतः १९ पित्रा नियुक्ता भगवन्प्रवेक्ष्यामस्तपो
वनं धर्ममेवचरिष्यामस्तत्र मूलफलाशनाः तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः उपानयत धर्मा
त्मागामर्घ्यमुदकं ततः १९ नानाविधानन्नरसान्वन्यमूलफलाश्रयान् तेभ्योददौ तप्ततपा वासंचैवा
भ्यकल्पयत् १९ मृगपक्षिभिरासीनो मुनिभिश्च समंततः राममागतमभ्यर्च्य स्वागतेन महामुनिः
प्रतिगृह्यतु तामर्चामुपविष्टं सराघवं भरद्वाजोब्रवीद्वाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा १९ चिरस्यखलु काकुत्स्थ
पश्यामि त्वामुपागतं श्रुतं तव मया चेदं विवासनमकारणं १९ अवकाशो विविक्तोयं महानद्योः समागमे
पुण्यश्च रमणीयश्च वसत्
त्विह भवान्सुखं १९ प्रयागमिति विख्यातं दशयोजनानां गतपत्तिणासदृशीव भट्टतिणगमनादिद्रू
पावितीत्य १९ चिरस्य चिरकालस्य इहाश्रमे आगते त्वां पश्याम्यहं नेतत् इदं वमपि कदाचिदाश्रमनेषनिते सर्वे
मवनात्स्कालिकमारामं तंमनोसानिधाय वेषाकि: पश्यामि वत्त पापवृद्धे पश्यामि यः केवलध्यानगोचरस्य

रा॰
अ॰
१२६

इहाश्रमे शर्वरीमुषितास्मः प्रहृष्टा यत्र पर्यवसतिं गंतव्यां चित्रकूटरूपां तन्मम तं प्रसन्नजानाति ११ भरद्वाजः तपसा मे गाधार्थितः इति शेषः व्रजइत्यनजगाविति शेषः १२ औपयिकम्मचितेनगाः हृत्ताः १९ विचरेति निर्द्दे शात्तेनसविनोनद्यः प्रस्रवणान्यनन्तरजलप्रवाहास्तद्युताः प्रस्थाः सानूनि दरीपाषाणनिर्भेदः कंदरा मितिगुहाः निर्झराः

प्रभातायां तु शर्वर्यां भरद्वाजमुपागमत् उवाच नरशार्दूलो मुनिं ज्वलिततेजसं ११ शर्वरीं भगवन्नद्य सत्य शील तवाश्रमे उषितास्मो हवसतिमनुजानातुनो भवान् १२ रात्र्यां तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोऽब्रवीदिदं मधुमूलफलोपेतं चित्रकूटं व्रजेति हि १८ वाससमौपयिकं मन्ये तव राम महाबल नानानगगणोपेतः किन्नरोरगसेवितः १९ मयूरनादाभिरतो गजराजनिषेवितः गम्यतां भवता शैलश्चित्रकूटः स विश्रुतः ५० पुण्यश्च रमणीयश्च बहुमूलफलायुतः तत्र कुंजरयूथानि मृगयूथानि चैव हि ५१ विचरंति वनांते षु तानि द्रक्ष्यसि राघव सरित्प्रस्रवणप्रस्थान्दरीकंदरनिर्झरान् चरतः सीतया सार्द्धं नंदिष्यति मनस्तव ५२ प्रहृष्टकोयष्टिभकोकिलस्वनैर्विनादितं तं वसुधाधरं शिवं मृगैश्च मत्तैर्बहुभिश्च कुंजरैः सुरम्यमासाद्य समावसाश्रमं ५५ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकांडे चतुःपंचाशः ५५

चनप्रवाहाः तान् द्रक्ष्यसीत्यन्वयः ५२ पतेजे जरादयः सीतयासार्द्धं चरतस्तवेत्यन्वयः कोयष्टिभः टिट्टिभः ५५ इतिरामायणटीकायामयोध्याकांडे चतुः

688

१२६

यावतापदाश्रमाणिपदेत्ततेनदेतिशेषः समायतेमनसाकार्तमाशाम्ने १० तदुपपादयतिऋषयइति बहुवि
नमतनूकपालवत् अत्रांशिरसेनसहतेनविद्यमानेनोपलक्षिताःसप्तशारदांशतंविहत्यत्रसतिवाईके।
पितपसाक्रीडित्वादिवंस्वर्गमारूढाःकेचित्कपालशिरसेतिशरीरोपलक्षणेनसशरीराःस्वर्गंगताइत्यर्थः

गोलांगूलानुचरितोवानरर्क्षनिषेवितः चित्रकूटइतिख्यातोगंधमादनसन्निभः २९ यावताचित्र
कूटस्यनरःशृंगाण्यवेक्षते कल्याणानिसमाधत्तेनमोहेकुरुतेमनः ३० ऋषयस्तत्रबहवोविहृत्यश
रदांशतं तपसादिवमारूढाःकपालशिरसासह ३१ प्रविविक्तमहंमन्येतंवासंभवतःसुखं इहवाव
नवासायवसरामयासह ३२ सरामंसर्वकामैस्तंभरद्वाजःप्रियातिथिं सभार्यंसहसभ्रात्राप्रतिजग्राह
हर्षयन् ३३ तस्यप्रयागेरामस्यतंमहर्षिमुपेयुषः प्रपन्नारजनीपुण्याचित्राःकथयतःकथाः ३४ सी
तातृतीयःकाकुत्स्थःपरिश्रांतःसुखोचितः भरद्वाजाश्रमेरम्येतांरात्रिमवसत्सुखं ३५

तत्रधर्मपुत्रादीनामपिकियद्दूरमेवधर्मवैभवदर्शनायैतच्छरीरेणागमनंततस्तन्निरासपूर्वकमेवस्वर्गगम।
नश्रवणात् इतिकतकः ३१ वनवासायवनवासनियमसिद्धयइहवेतिशिष्टाचारमात्रं ३२ सरामंइत्यादिना
तवमेवप्रतिजग्राह प्रातिथिपोगमपसत्कारैर्वशीकृतवान् ३३ रजनीप्रपन्नाप्राप्ता ३४।३५

वा॰
अ॰
१२५

बेतद्दातिक्रमेतवैसेकतथ्वंनेमीतामिप्रायथकोत्रमेतवसेत् अमपायेगवकेवक्ष्यपोः ततःकालिंदीदक्षिणातिभवर्तिम
प्रोथातयासनेयवनानीजेतजे ९ मार्दवयुक्तःवाल्मकोपेतवाकंटकमापाणादिरहितवाचदावैवर्षिवर्जितःवनाग्निर

समासाद्यचतेहंतंवसेद्दातिक्रमेतवा कोशमात्रंततोगत्वानीलेप्रेत्यचकानने ८ शल्लकीवदरीमिश्रो
मकृत्प्रेत्यामनेः सपंथाविचक्षणस्यगतस्यबहुशोमया ९ रम्योमार्दवयुक्तात्रदावैश्चैवविवर्जितः ६
तिपंथानमादिश्यमहर्षिःसन्यवर्तत १० अभिवाद्युतथेसक्रावामेणविनिवर्जितः उपावृत्तेमुनौतस्मिन्रामो
लक्ष्मणामब्रवीत ११ कृतपुण्याःस्मभद्रंतेमुनिर्यन्नोनकंपते इतितौपुरुषव्याघ्रौमंत्रयित्वामनस्विनौ १२
सीतामेवाग्रतःकृत्वाकालिंदीजग्मतुर्नदी अथासाद्यतुकालिंदींशीघ्रस्रोतस्विनींनदीं १३ चिंतामापेदि
रेसघांनदीजलतितीर्षवः तौकाष्ठसंघाटमथोचक्रतःसुमहाप्लवं १४ शुष्कैर्वंशैःसमाकीर्णमुशीरैश्च
समावृतं ततोवेतसशाखाश्चजंबुशाखाश्चवीर्यवान् १५ चकारलक्ष्मणश्छित्वासीतायाःसुखमासनं तत्र
श्रियमिवाचिंत्यांरामोदाशरथिःप्रियां १६ ईषत्संलज्जमानांतामध्यारोपयतप्लवे पार्श्वेतत्रचवैदेह्यावस

हितः १० तथेत्युक्त्वातदुपदिष्टमार्गेणावगमिष्यामइत्युक्त्वा ११।१२।१३ काष्ठसंघाटःकाष्ठसंघातस्तद्रूपंमहाप्लवं
उडुपं १४ उशीरैर्नलदैःवेतसैर्विन्यासंइतिकतकोम्मतक्रम १५ अचिंत्याअचिंत्यप्रभावां १६ १७

२
बृहदारण्यके

689

अथ भरद्वाजेन मार्गोपदेशः ऽभिहितेति १ अथ तस्मात् पुत्रान् पितेन तान् उषितानेत्य तेषां स्वस्त्ययनं चकार चैवोपद
ेशं गाथायां प्रचक्रमे मार्गोपदेशायेति शेषः ३ पश्चान्मुखाश्रितां यां गंगाजलवेगाभिघातेन किंचिद्दूरं पश्चान्मुख
गतामिति तीर्थः संधिः संगमतीर्थं संयमात्य संगमप्रदेशं प्राप्याश्रित्य सुपृथक्कर्तव्य व्यवहारः संगमश्च भागो वा गंगा
याप्रवाहबलात् इति भावः इति कतकः अन्ये तु पश्चान्मुख्या गंगायाश्रितां कालिंदीमवगाह्य केतामित्यर्थः अत्रा

उषितावजनीं तत्र राजपुत्रावरिंदमौ महर्षिमभिवाद्याथ जग्मतुस्तं गिरिं प्रति १ तेषां स्वस्त्ययनं चैव
महर्षिः स चकार ह अभिप्रस्थितानेत्य तान् पितेव पिता पुत्रानिवौरसान् २ ततः प्रचक्रमे वक्तुं वचनं स महाम
निः भरद्वाजो महातेजा रामं सत्यपराक्रमं ३ गंगायमुनयोः संधिमादाय मनुजर्षभ कालिंदीमनुगा
च्छेतां नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम् ४ अथासाद्य तु कालिंदीं प्रतिस्रोतः समागतां तस्यास्तीर्थं प्रचरितं प्र
कामं प्रेक्ष्य राघव ५ तत्र यूयं प्लवं कृत्वा तरतांशुमतीं नदीं ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदं ६
परीतं बहुभिर्वृक्षैः श्यामं सिद्धोपसेवितं तस्मिन्सीतांजलिं कृत्वा प्रयुंजीताशिषः क्रियां ७

प्रवाहे कालिंदीमासाद्येत्युक्तिविरोधात् ४ अथ शुद्धां कालिंदीं प्रतिस्रोतो यथा भवति तथा समागतां विपरी
तप्रवाहां मासाद्य तस्यास्तीर्थं प्रमवतरणप्रदेशं प्रचरितं समनोगमनाभ्यामतिनसंसृष्टं ५ प्लवं तरणसाधनं
अंशुमतीं स्वयं तननया ६ श्यामं श्यामवर्णं अमकेत्याशिषः क्रियां करणं प्रयुंजीत अस्मोकमनेनागमने भवन्त्विति

सावला सीताप्रस्थको यं हृतः इत्यादिरमणीयान् इस्मात्कसमोक्रात्पादपात् इत्यादि समस्तोमविशिष्टहृतादयपवान् इ-
सीतावचनेन समर्थ्यत्वागावाना नयामासेत्यन्वयः आनयामासेत्यानितेइत्यर्थे आर्षविधिविचेत्यादिनदीविशेषणं ३१
नदीयमुनो ३२ चेरतुः भक्तवंतौ ३३ वंशतीरं ३४ इति रामायणटीकायां पंचाशः सर्गः ५५ अथवाह्मवोधानंतरं

ततश्चयष्क वैदेतायत्रास्पारमतेमनः पक्केकंपादपंगुल्मलतीवाशुष्पशालिनी २९ अदृष्टरूपंपश्यो-
तीरामंपप्रच्छसावला रमणीयानद्वहविधान्पादपान्कसमोक्रयान् ३० सीतावचनसेरव्यआनयामासल-
क्ष्मणः विचित्रवालुकजलांहंससारसनादितो ३१ रेमेजनकराजस्यसुताप्रेत्यतदानदी क्रोशमात्रे।ततो
गत्वाभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ३२ बहून्मेध्यान्मृगान्हत्वाचेरतुर्यमुनावने ३३ विहृत्यतेवर्हिणपूगनादिते
शुभेवनेवारणवानराघुते समंनदीवप्रमुपेत्यसत्वरं निवासमाजग्मुरदीनदर्शनाः ३४ इत्यार्षेरामाय-
णेपंचपंचाशः ५५ अथरात्र्यांव्यतीतायामवसुप्तमनंतरं प्रवोधयामासशनैर्लक्ष्मणंरघुपुंगवः १ सौ-
मित्रेशृणुवन्यानांवल्गुव्याहरतांस्वनं संप्रतिष्ठामहेकालःप्रस्थानस्यपरंतप २ स सुप्तस्ततोभ्राताभम-

मपिईषत्स्वमंपतेनचतुर्दशवर्षपर्यंतेलक्ष्मणःस्वापहीनोनाहारश्चेतिलोकप्रवादोवास्तः १ वन्यानांशुकपिका-
दीनांस्वनंश्रुत्वाप्रस्थानस्याकालोजातोतःसंप्रतिष्ठामहेगच्छाम।संप्रतीत्तामहेकालमितिपाठेप्रस्थानकालं

कठिनं त्वभिलिप्तं कार्ष्णं पेटकं हंदे पक्वं वृक्षाव: कठिनकां खनित्रं प्राजं अजं अनवर्मपिनद्धे पेटकमित्यर्थमन्ये संयाः
टल्लवं १८ पतिव्रते चतुर्दशवर्षावधिकं पारयेत् समापयेत् १९ स्वस्ति प्रत्यागते यक्ष्यती तिमे वेधः २२ उक्तमेवा

लवे कठिनकाजे च रामश्चक्रे समाहितः आरोप्य सीतां प्रथमं संघाटं परिशश्वतौ १८ ततः प्लवेरथर्ये
तौ प्रीतौ दशरथात्मजौ कालिंदीमध्यमायाता सीता त्वेनामवंदत १९ स्वस्ति देवि तरामि त्वा पारयेन्मे
पतिव्रतं यक्ष्ये त्वां गोसहस्रेण सुराघटशतेन च २० स्वस्ति प्रत्यागते रामे पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् कालि
दीमथ सीता तु याचमाना कृतांजलिः २१ तीरमेवाभिसंप्राप्ता दक्षिणं वरवर्णिनी ततः प्लवेनांशुम
तीं शीघ्रगामूर्मिमालिनीं २२ तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैः संतेरुर्यमुनां नदीं ते तीर्णाः प्लवमुत्सृज्य प्रस्थाय यमु
नावनात् श्यामं न्यग्रोधमासेदुः शीतलं हरितच्छदं न्यग्रोधं समुपागम्य वैदेही वाभ्यवंदत २४ नम
स्तेस्तु महावृक्ष पारयेन्मे पतिव्रतं कौसल्यां चैव पश्येयं सुमित्रां च यशस्विनीं २५ इति सीतांजलिं कृ
त्वा पर्यगच्छन्मनस्विनी अवलोक्य ततः सीतामायाचंतीमनिंदितां २६ दयितां च विधेयां च रामो लक्ष्मणमब्र
वीत् सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरतानुज २७ पृष्ठतोहं गमिष्यामि सायुधो द्विपदां वर यत्फलं प्रा

र्थयेत् हरति तत्तदस्यै २८ तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैः संतेरुर्यमुनां नदीं संवेष्टितवनात् २२२५ ययौ गच्छतु परितो गच्छतु प्रदक्षि
णा च कालिंदीयावन्न विधेयां मनसा कल्पां सीतामायावंतीं प्रार्थयंतीमवलोक्याब्रवीदित्यन्वयः २०२२

वा॰
अ॰
१२६

सुतरां आजीवोजीवनोपायोस्मिन् १४ अयंवासोभवेत् वासयोग्यो भवेत् १६ वाल्मीकिमभिवादयन् अभ्यवादय
न् चित्रकूटे स्थितएववाल्मीकीरामराज्ये आगमिष्यतीति समस्तानीवंगतइत्यन्न विरोधः इति शेषः प्राचेतसादयं वाल्मी
किरन्यएवेतिनत्व १६ तदामेत्यादि स्वागतं स्वागतप्रश्नं निवेद्य विज्ञाप्य १७ आत्मानंसंनिवेद्य अमुकपुत्रःअमुकहेतोरा

मनोमेरमतेगिरिः सौम्यनानाद्रुमलतायुतः बहुमूलफलोरम्यः स्वाजीवः प्रतिभातिमे १४ मुनयश्चम
हात्मानोवसन्त्यस्मिन्शिलोच्चये अयंवासोभवेतातवयमत्रवसेमहि १५ इतिसीताचरामश्चलक्ष्मणश्च
कृतांजलिः अभिगम्याश्रमंसर्वेवाल्मीकिमभिवादयन् १६ तान्महर्षिःप्रमुदितःपूजयामासधर्मवित्
आस्यतामितिचोवाचस्वागतंतंनिवेद्यच १७ ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्लक्ष्मणंलक्ष्मणाग्रजः संनिवेद्ययथा
न्यायमात्मानमृषयेप्रभुः १८ लक्ष्मणानयदारूणिदृढानिचवराणिच कुरुष्वावसथंसौम्यवासेमे
भिरतंमनः १९ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासौमित्रिर्विविधान्द्रुमान् आजहारततश्चक्रेपर्णशालामरिंदमः २०
तांनिष्ठितांबद्धकटांदृष्ट्वारामःसुदर्शनां शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदंवचनमब्रवीत् २१ ऐणेयंमांसमाहृ
त्यशालांयक्ष्यामहेवयं कर्तव्यंवास्तुशमनंसौमित्रेचिरजीविभिः २२

रामोस्मीतिसत्कार १२२० निष्ठितां अंतर्बहिःकाष्ठभित्यादिप्रतिष्ठापितां बद्धकटां बद्धकपाटां बद्धोदरोवर्णोलोप
पदाद्बद्धकोदरांबद्धाकटा बद्धावरको यस्यामित्यर्थात् एकाग्रंलक्षणं २१ शालांपर्णशालामधिष्ठात्रदेवतां

१२६

नद्याःकालिंद्याःजलंस्पृष्ट्वास्नानाचमनंनित्यकर्मकृत्वा ४ आदीप्तानिवज्वलितानिवमालिनानिवमालिनःस्वेषु
पुष्पमालावतइवस्थितान्शिशिरात्ययेवसंते ६ शस्त्रामजीवनसाधनफलादिसंपन्नः ७ आटकवनस्थंयशोगतम्

ततस्त्वपगतेसर्वेस्नात्वानद्याःशिवंजलं पंथानमृषिभिर्जुष्टंचित्रकूटस्यतंययुः ४ ततःसंप्रस्थितःका
लेरामःसौमित्रिणासह सीतांकमलपत्राक्षीमिदंवचनमब्रवीत् ५ आदीप्तानिववैदेहिसर्वतःपुष्पितान्न
गान् स्वैःपुष्पैःकिंशुकान्पश्यमालिनःशिशिरात्यये ६ पश्यभल्लातकान्फुल्लान्नरैरनुपसेवितान् फलप
त्रैरवनतान्नूनंशक्ष्यामिजीवितुं ७ पश्यद्रोणप्रमाणानिलंबमानानिलक्ष्मण मधूनिमधुकारीभिःसंभृता
निनगेनगे ८ एषक्रोशतिनत्यूहस्तंशिखीप्रतिकूजति रमणीयेवनोद्देशेपुष्पसंस्तरसंकटे ९ मातंगयू
थानुसृतंपक्षिसंघानुनादितं चित्रकूटमिमंपश्यप्रवृद्धशिखरंगिरिं १० समभूमितलेरम्येद्रुमैर्बहुभिरा
वृते पुण्येरंस्यामहेतातचित्रकूटस्यकानने ११ ततस्तौपादचारेणगच्छंतौसहसीतया रम्यमासेदतुःशै
लंचित्रकूटंमनोरमं तंतुपर्वतमासाद्यनानापक्षिगणायुतं बहुमूलफलंरम्यंसंपन्नसरसोदकं १३

माणानिमधुपूर्णानिमधुपटलानिमधुकारीभिःमधुमक्षिकाभिःनगेवृक्षे ८ नत्यूहःदात्यूहःपुष्पसंस्तरसंकटेपु
ष्पैःकृतेनसंस्तरेणआच्छादनेनसंकटेनिबिडेवनोद्देशे ९ संपन्नसरसोदकेसारोदकसहिते १०।११।१२।१३

बालसंशमनीयानि बालदोषशमनार्थमंगलानि मंगलपाठादीनि ६२ पापसंशमनं पापशमनसाधनं बलिः देवदेवबलिमिश्रपंमहारोगाबाद: वेदिस्थलानां बलिहरणवेदिस्थलानां अष्टदिक्वर्त्तिनां विधानानि चैत्यगण पशुयतनेष्वायतनानि विस्मादेः अन्नरूपाणि ग्रस्तजम्भागेणेति यावत् ६३ हस्तपाणिः हस्तच्छेदनं यस्मात् ६४ त्र

बालध्वंसंशमनीयानि मंगलानि प्रवर्तयन् जपं चन्याप्यतः कृत्वा स्नात्वान याचयन् याविधि ६२ पापसंशमनं रामश्चकार बलिमन्त्रं वेदिस्थलविधानानि चैत्यान्यायतनानि च ६३ आश्रमस्यानुरूपाणि स्थापयामास राघवः तां हस्तपाणिच्छेदनां मनोज्ञां यथा प्रदेशां सुकृतां निवासां वासाय सर्वे विविशुः समेताः सभायया देवगणाः सुधर्मां ६४ सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटे नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थां ननंद हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ५५ इत्यार्षे रामायणे षट्पंचाशः सर्गः ५६ कपणिपिनातदुःखितः स मंत्रेणाधिरे सह रामदत्तिणा कृटस्थे जगामन्स्वगृहं गुहः १ भरद्वाजाभिगमने प्रयागे च सभाजने आगि गमनं तेषां तत्रस्यैरभिरक्षितं २

गपदिव्रष्टां तां नदीमासाद्य हृष्टः २५ इति रामायणे टीकायां षट्पंचाशः ५६ पवं रामव्यापारमवलोक्य विसृष्टसमंत्राव्यापारमाह कथयित्वेति रामे दत्तिणतीरस्थे समंत्रेण सह गुहः स्वगृहं जगाम तं रामगुणान् कथयित्वा रामभद्रे दृष्टिपथात् अतिक्रान्ते तेन सह स्वगृहं जगाम १ भरद्वाजाभिगमनं गमादीनां भरद्वाजमहर्षिगमनं सह भाजने भरद्वाजे

रा॰ मं॰ १८

टि॰ रामायण २ १८

692

वास्तुग्राम नेवास्तुशांतिं चिरजीविभिः चिरजीविभिस्तिष्ठावद्भिः २२ पशुवधदोषशंकां वारयति कर्त्तव्य इति यज्ञार्थ
पशुहिंसा न दोष इति भावः शास्त्रदृष्टः शास्त्रबोधितः धर्मः शास्त्रबोधितकर्त्तव्यरूपः २४ पेणोयं मया मांसं पत्रकाला
नदपि ष्टात् शिवि पर्जन्यादि पंचाशद्देवताः २५ अयं सौम्यो मुहूर्त्तः दिवसश्चायं ध्रुवसंज्ञकः २६ निष्टं ग्रेन्नितवांतमं

स्य गेहस्थानयति ष्ठं लक्ष्मण शुभलक्षण कर्त्तव्यः शास्त्रदृष्टो हि विधिर्धर्ममनुस्मरन् २६ भ्रातुर्वचनमाज्ञा।
य लक्ष्मणः परवीरहा चकार स यथोक्तं हि तं रामः पुनरब्रवीत् २४ पेणेयं श्रपयस्वैतत् शालां यक्ष्यामहे वयं।
यं २५ त्वर सौम्य मुहूर्त्तोयं ध्रुवश्च दिवसोप्ययं स लक्ष्मणः कृष्णमृगं हत्वा मेध्यं प्रतापवान् २६ अथ चिक्षेप सौ
मित्रिः समिद्धे जातवेदसि तं तु पक्वं समाज्ञाय निष्टप्तं छिन्नशोणितं २७ लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रमथ राघवं
मब्रवीत् अयं सर्वः समस्तांगः शृतः कृष्णमृगो मया २८ देवता देवसंकाश यजस्व कुशलो ह्यसि रामः
स्नात्वा तु नियतो गुणवान् जपकोविदः २९ संग्रहेणाकरोत् सर्वान् मंत्रान् सत्रावसानिकान् इष्ट्वा देवगणान्
सर्वान् विवेशावसथं शुचिः ३० बभूव च मनोह्लादो रामस्यामिततेजसः वैश्वदेवबलिं कृत्वा रौद्रं वैष्णवमेव च।

छिन्नशोणितं अपगतरुधिरस्पंदं २७ सर्वः सर्वकर्मार्हः समस्तांगः शिरःपादादिसर्वांगोपेतः शृतः पक्वः २८ गु
णवान् कर्मपरिज्ञानादिगुणवान् २९ सत्रावसानिकान् यागसमाप्तिप्रयोजनान् मंत्रान् गृहीत्वा संग्रहेण
वास्तुशांत्यादिकरोत् ३० … गृहाधिष्ठितदेवताः … स्नानपूर्वकं वैश्वदेवादिप्रकारमाह वैश्व

श्रमग्र्य तु वनेतस्ततं संम्रुब्रामात्रम्‌ः ७ ते भाग्यां श्रृंगवेरपुरे रामेनानेशान्तलमाष्टक्या निहतोस्मि ततः परं हतं तेन जानामी
ति शोचः १० ते ताः गंगामुत्तीर्य गताः ११ हे दृष्टे हे दंसे च शालिष्टता तेषां जनानां च रहरेषु रामेन पथपाभमक्ते हताः स्वल्पइ
ति वचः श्रुश्राव १२ दानादिव्यवहारेषु धार्मिकं समं वयमेतं तदा दानादिव्यवहारे मध्ये जातस्तनं नेइक्ष्याम इति च श्रुश्राव

तमेकमभियावंतः प्राप्तशोषमहसुपाः करामइ निष्टकं नः स्तनमभ्युदवत्नराः ४ नेषां पाशं संगंगायामहू
माष्टक्ष्याराघवे ध्रुवं जातो निहतोस्मि धार्मिकेन महात्मना ७ तीतीयामइति विज्ञाय वा युस्यमाभिस्त्वानराः
प्रह्लोपि मिति तिनिश्चस्पहा रामेति विचुक्रुशुः ११ शुश्राव वचवचस्तेषां हे दंहे हे दवनिष्टता हतास्म त्वल्पयेनेहं
पश्यामइतिराघवे १२ दानयज्ञविवाहेषु समाजे षु महत्सु च नदक्ष्यामः पुनर्जातं धार्मिकं राममंतरा १३ किं
समर्थं जनस्यास्य किं प्रियं किं सुखावहं इति रामेण नगरं पित्रेव परिपालितं १४ वातायनगतानां च स्त्रीणाम
न्वंतरायणं राममेवाभितप्तानां शुश्राव परिदेवनं १५ स राजमार्गमध्येन स मेत्र प्रिहितानन‌ः यत्र राजा
दशरथस्तद्वेप्मस्थयोरह १६ सोवतीर्य रथात्रुद्रोराजवेश्मप्रविश्य च कक्ष्याः सप्ताभिचक्राम महाजन

पित्रेव रामेणाय परिपालितं नगरं अस्य जनस्य किं समर्थं म चितं किं प्रियं तन्ना देव सक्तं किं सिहा मत्रसुखावहं स्वितिविं
ताभ्यामेव भवतीति शोषः १४ स्त्रनत्र नेतरे वातायनेगतानां स्त्रीणां धामन्तदिप्सरा अभितप्तानां परिदेवने श्रुतरायणेश्राप ॥

मितिपादांतरं तत्र स्थैः शृंगवेरपुरस्थैः गुहप्रेषितचारैः कराणाभ्रूतैस्तन्मुखेनाभिलक्षितं ज्ञातं कृत्वा गुहात्रस्तात्
सुमंत्रो ययौ इत्यन्वयः गंगोत्तरणात्तृतीयदिवसे भरद्वाजाश्रमात्प्रतिनिवृत्त इत्यन्वयः तावत्पर्यंतं तत्र गुहं तेन ज्ञातानंतद्
नपर्वे शृंगवेरात्सुमंत्रस्य प्रतिनिवृत्तिरिति बोध्यं अतएव रामस्य निर्गमदिनादिने षष्ठे दिने रात्रौ केहाहा लक्ष्मण हा सी
ते हा रामेति विरलतो न पश्यति पात्वं संगच्छते दिनद्वयेन शृंगवेरपुरे रामागमनं तद्वितीयदिने गंगोत्तरणं तदादिनत्र

अत्र ज्ञातः सुमंत्रोप्ययोजयित्वा हयोत्तमान् अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः १ स वनानि सुगंधीनि
सरितश्च सरांसि च पश्यन्नतीययौ शीघ्रं ग्रामाणि नगराणि च ४ ततः सायाह्नसमये द्वितीयेहनि सारथिः अ
योध्यां समनुप्राप्य निरानंदां ददर्श ह ५ स शून्यामिव निःशब्दां दृष्ट्वा परमदुर्मनाः सुमंत्रश्चिंतयामास शोक
वेगसमाहतः ६ कच्चिन्न सगजा साश्वा सजना सजनाधिपा रामसंतापदुःखेन दग्धा शोकाग्निना पुरी ७
इति चिंतापरस्सूतो वाजिभिः शीघ्रयायिभिः नगरद्वारमासाद्य त्वरितः प्रविवेश ह ८

पं सुमंत्रस्य तत्र स्थितिः तत्र तृतीयदिवसे मध्याह्ने प्रयागतः आगतचारेभ्यो रामवृत्तांतं तल्लब्धानंतरं प्रस्थाप मध्ये वस्था
नेन तः षष्ठे दिने समहे अयोध्याप्रवेशः सुमंत्रस्य तदभाराज्ञे वासो मरणे इति २ अत्र ज्ञातः गुहेन निवेदितः ३ यतः सावधानः धी
मान्निर्वेगेन ४ द्वितीयेहनि शृंगवेरपुरतः प्रतिनिवृत्तिदिवसात् ५ स्मृत्वा सिवनत्वान नगरीमिव ६ चिंताप्रकारमाह
कच्चिदिति न शोहो विनर्कै ॥८

मा

अत्र श्लोकद्वये नीर्थिकत्वं कादिवाख्यानात्रायं तं समं जसेतु पेतित्वमास इति परिशुष्टं नं म्लानं २४ भयवेदयन् विक्ल
वेणाशनिपातेन मेऽद्य भविष्यति २५ अविद्धं दुःखाभिहतं २६ अयोधिदुःखमेदुःखमाश्यने पुत्रप्रवासने दृष्टपमन्नयेन्हा
नाग्रयं किंच पत्र यसिल्लजसे यत्र प्रतिभाषसे तस्मा स्छ्लोकं विभ्रयोति ह्वेन स्वह्न तेस्मत्प परिपालनं दृष्टे शापमन्ल

सप्रविशपाश मीक्यो राजानं दीनमातरं पुत्रशोकपरिद्यूनमपश्यत्पांडुरे गृहे २४ अभिगम्य तमा
सीनं राजानमभिवाद्य च सुमंत्रो रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् २५ स तूष्णीमेव तच्छ्रुत्वा राजा विद्रुत
मानसः मूर्छितो न्यपतद्भूमौ रामशोकाभिपीडितः २६ ततोंतःपुरमाविद्धं मूर्छिते पृथिवीपतौ उ
द्धृत्य बाहू चुक्रोश नृपतौ पतिते क्षितौ २७ सुमित्रया तु सहिता कौसल्या पतितं पतिं उत्थापयामा
स तदा वचनं चेदमब्रवीत् २८ इमं तस्य महाभाग दूतं दुष्करकारिणः वनवासादनुप्राप्तं कस्मान्न प्र
तिभाषसे २९ अद्येममनयं कृत्वा व्यपत्रपसि राघव उत्तिष्ठ सुकृतं तेस्तु शोके न स्यात्सहायता ३० दे
वः यस्माद्भयाद्रामं नानुपृच्छसि सारथिं नेह तिष्ठति कैकेयी विस्रब्धं प्रतिभाष्यतां ३१ सा तथो
क्त्वा महाराजं कौसल्या शोकलालसा धरण्यां निपपाताशु बाष्पविप्लुतभाषिणी ३२

किंच एवं शोकेन त्वया विक्रियमाणेन वसहायता सहायमनन्हः परिजनः सर्वोपि न स्यात् तच्छोकेन सर्वोपि
नष्टो हि सर्वः ३० कैकेयीभयात्त्रष्टुं कामोसीति चेत् तत्राह देवेति विस्रब्धं निःशंकं ३१ विप्लुतभाषिणी गद्

हाहाकारः कृतोऽस्माभिस्तदा हर्म्ये धनिकस्य तं विषमानं समभूमिकं गृहमित्यमेनं डुपलक्षितमयोध्यां समा
गतमवेक्ष्य सन्नयः यदा तत्कारणं समवेक्ष्य नगरारोहणं हर्षकमवेक्ष्य सन्नयः १८ अन्योन्यं संश्रुत्य किं यथा भवति तथा
वीक्ष्य ते कर्तव्यतामोक्षत्वादिनिर्णयः १९ प्रासादेभ्यः समंतत्र स्पराजवेश्मप्रवेशं दृष्ट्वा प्रासादेभ्यो वतीर्णा नाभि
तपः मेदं राजमार्गे व्याप्तं दृष्टं २० किंनाम धातिवक्ष्यति अतिघोरं नात्र किमपि वक्तुं शक्यतिमिभावः २१ अथ

हर्म्ये विमाने प्रासादे रवेक्ष्याप्य समागतं हाहाकारं कृतानार्यो रामादर्शनकर्षिताः १८ आपतैर्विम
लैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः अन्योन्यमभिवीक्ष्यंते व्यक्ताऽमार्त्ततराः स्त्रियः १९ ततो दशरथस्त्रीणां प्रासादे
भ्यस्ततस्ततः रामशोकाभितप्तानां मंदं शुश्राव जल्पितं २० सह रामेण निर्यातो विना राममिहागतः
सूतः किंनाम कौसल्यां क्रोशंतीं प्रतिवक्ष्यति २१ यथा च मन्ये दुर्जीवमेवं न सुकरं ध्रुवं आच्छिद्य पुत्रे
निर्याते कौसल्या यत्र जीवति २२ सत्यरूपं तु तद्वाक्यं राजस्त्रीणां निशामयन् प्रदीप्त इव शोकेन विवेश

अतेवको राममातॄणां दुःखप्रलापः यथा वेति यथा जीवं जीवनं दुः यथा वैरजनकं मन्ये एवं ध्रुवं निश्चयेन सु
करं सुकरत्वा पुत्रे विमनस्ये यत्र यतः पुत्रे रामे आच्छिद्य धन्याय प्राप्तमभिषेकमाच्छिद्य सत्कानिर्याते सत्यपि
कौसल्याजीवतिमपिहस्यैकैकव्यक्तापेत्तयैकवचनं २२ सत्यरूपं परमार्थरूपं ततस्त्रीणां वाक्यं निशामयन्
शोकेन प्रदीप्त इव सन राजगृहं विवेश २३ ॥

रा॰
प्र॰
१९॰

695

वालैरजमारैः म तैर्युद्धादिभिः दृशापादवकृतकपंपादैशितो ९ अशिनानिवमंदरमंदरसकार्म पात्रानवनंवासा दशेप १॰ आसिताद्येभावेनिष्टोमः पतेनआमना दिव्यापारश्रवणेनयपातिदिवसाभृष्ठसमानमनयपातिमेमीसा भृष्ठपातयैतीइप्राधपिमायपामाभष्ठयातितत्तद्दातयास्तत्नजीवनोयातः पवंसर्गतनत्पात पुत्रमेयोगात्यथ

वालैर्मरैरावदिनं ह्लालसर्पतिषेवितं कथंकुमारौवैदेह्यासार्द्धवनमुपाश्रितौ ८ मुकुमारौतपस्वि। त्यामसंत्रमहसीतया राजपुत्रौकथंपादैरवहत्यत्याह्नतो ९ सिद्धार्थः खल्वसूननेपेनदृष्टौममाम जौ वनेनत्वाविशतौतौ अशिनाविवमंदरं १॰ किमुवाचवचोरामः किमुवाचचलक्ष्मणः समंत्रवन। मासाद्यकिमुवाचवमैथिली ११ आसितशपितंभर्तुस्तत्तवामसकीर्तय जीवियाम्यहमेतेनययातिरि वसाधुषु १२ इतिसतेननरेंद्रेणचोदितःसजमानया उवाचवाचाराजानंसवाष्पपरिबद्धया १३ अब्रवीन्मेमहाराजधर्ममेवानपालयन् अंजलिराधव:कृत्वाशिरसाभिप्रणम्यच १४

स्यभवत लक्ष्मणासाधुषुसमागमात् पुत्रवार्ताश्रवणामजीविष्यामीतिभावः १२ सज्जमानयासच लेन्यावाष्पपरिवद्दयाकंठगतवाष्पनिरुद्धया १३ हेमहाराजराघवोधर्ममेवानपालयन् तत्पालना द्वेतोअब्रवीदस्यमाणवचः १४ १५ १४

२४ इति रामायणटीकायां सप्तपंचाशः सर्गः ५७ प्रत्याश्वस्त इति प्रत्याश्वस्तः कृतोपचारः मोहात् मोहं परि-
त्यज्य प्रत्यागतः पुनरिति पाठेप्ययमेवार्थः रामवृत्तान्तकारणात् आजुहाव रामवृत्तान्तप्रश्ने १ नवग्रहं नवबद्धं तनय

विनयं नीत ग्राहं दृष्ट्वा कौसल्योपवितां भवि यतिं चावेक्ष्य ताः सर्वाः समंतात् रुरुदुः स्त्रियः ३२ ततस्तमंतःपु
रनादं समुत्थितं समीक्ष्य वृद्धास्तरुणाश्च मानवाः स्त्रियश्च सर्वा रुरुदुः समंततः पुरं तदासीत्पुनरेव संकुलं
इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकांडे सप्तपंचाशः ५७ प्रत्याश्वस्तो यदा राजा मोहात्प्रत्यागतस्मृतिः तदाजु
हाव तं सूतं रामवृत्तांतकारणात् १ तदा सूतो महाराजं कृतांजलिरुपस्थितः राममेवानुशोचंतं दुःख
शोकसमन्वितं २ वृद्धं परमसंतप्तं नवग्रहमिव द्विपं विनिश्वसंतं ध्यायंतमस्वस्थमिव कुंजरं ३ राजा
तु रजसा सूतं ध्वस्तांगं समुपस्थितं अश्रुपूर्णमुखं दीनमुवाच परमार्तवत् ४ क्व नु वत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमू
लमुपाश्रितः सोत्यंतसुखितः सूत किमशिष्यति राघवः ५ दुःखस्यानुचितो दुःखं सुमंत्र शयनोचितः
भूमिपालात्मजो भूमौ शेते कथमनाथवत् ६ यं यांतमनुयांति स्म पदातिरथकुंजराः स वत्स्यति कथं रा

होऽपहरणं यस्य तं द्विपमिव विनिश्वसंतं ध्वस्तांगं स्वीयमध्येनस्थितं कुंजरमिव ध्यायंतं रजसा परमार्तवत् रजसा
मीनवत् परमार्तो हि वचनमुवाच ४ वत्स्यति वनवासकालस्य बहुदीर्घत्वात् भविष्यत्प्रयोगः ५ दुःखस्यानुचि
तोपि दुःखं प्राप्तः शयनमुत्तमं ६०

२४

भरतोमद्वचनेनकुशलंवाच्य: सर्वासुमातृषुन्यायमनतिक्रम्यवर्तस्वेतिचवाच्य: २२ वक्तव्यश्चेतिभर
तः मिशोधः राज्यस्यप्रधानसंमत्य २३ व्यपरोरुधः रामात् संशयेन सधः तस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् महदनुग्रहाय
तस्यैवाज्ञांप्रवर्तयन कुमारराज्येजीवस्वतोषकृत २२ अब्रवीदित्यादिवाक्यंभरतंप्रत्येवं अब्रवीदित्यादिश्लो॥

भरतः कुशलंवाच्योवाच्योमद्वचनेनच सर्वास्वेवयथान्यायंवृत्तिंवर्तस्वमातृषु २२ वक्तव्यश्चमहा
बाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दनः पितरंयौवराज्यस्थोराज्यस्थमनुपालय २३ अतिक्रान्तवयाराजामास्मैनं
व्यपरोरुधः कुमारराज्येजीवस्वतस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् २३ अब्रवीच्चापिमांभूयोभृशमश्रूणिवर्त
यन् मातेवममतातेद्रष्टव्यापुत्रगर्धिनी २४ इत्येवंमांमहाबाहुर्ब्रुवन्नेवंमहायशाः रामोराजी
वपत्राक्षोभृशमश्रूण्यवर्तयत् २५ लक्ष्मणस्तुसमंक्रुद्धोनिश्वसन्वाक्यमब्रवीत् केनायमपरा
धेनराजपुत्रोविवासितः २६ राज्ञातावदयंक्लकैकेय्यालघुचाक्रान्तशासनं कृतंकार्यमकार्यंवाव

कठयेप्रतिग्रमितिक्वचितक: २७ अथलक्ष्मणवाक्यमाह लक्ष्मणइति केनेत्यादिसार्धसप्तश्लोकस्तद्वचः २६
येनविवासनेनवयंपीडिताः तद्विवासनंराज्ञातत्कार्यंवाकार्यमिवाकार्यंकृतंयतः कैकेय्यालघुशासनंआज्ञ
यथाविस्तायकृते यद्यपि विवासनंकृतंकार्यंकर्तव्ययोग्यंवाभवतुअकार्यमकर्तव्ययोग्यंवाभवतुअस्माकंतपी

तदाह हे सुत मत्प्रनिनिधित्वेन राजेंजलिं कृत्वा भवेव शिरसानत्वा विदितात्मनः लोके धर्मिष्ठत्वेन प्रसिद्धस्य पीर
सा वंदनयोस्पराते पादौ मद्वचनात् रामो भिवादय इति उक्तात्म प्रतिनिधित्वेनवंदेथा १५ ततः सर्वे मंतःपुरंत्वया
मद्वचनात् रामोदः सर्वाश्च विशेषेणारोगं पृष्ठ्वा कुशलं ती तिवाच्यं यथार्हं यथायोग्यं तासां मदभिवादनं च वाच्यं १६ ततो
मम माता कौसल्या मद्वचनात् कुशलं प्रणामं धर्मैः प्रमादं च वक्तव्या किं चैनामिदं वक्ष्यमाणं विशिष्य ब्रूयाः किं
तदित्याह धर्मं सपोरि १७ अभिमानः प्रधानमहिषीत्वप्रयुक्तो हंकारः मानस्तत्प्रयुक्तः इतरकृततिरस्कारः कश्चित्वि

सुत मद्वचनात्स्यतात स्यादिदितात्मनः शिरसावंदनीयस्य वन्द्यो पादौ महात्मनः १५ सर्वं मंतःपुरं वा
च्यं सूत मद्वचनात् त्वया आरोग्यम विशेषेण यथार्हमभिवादनं १६ माता च मम कौसल्या कुशलं चाभिवा
द्य अप्रमादं च वक्तव्या ब्रूयाश्चैनामिदं वचः १७ धर्मनित्या यथा कालमग्न्यागारपरा भव देवी देवस्य पादौ
च देववत्परिपालय १८ अभिमानं च मानं च त्यक्त्वा वर्तस्व मातृषु अनु राजानमार्यां च कैकेयीमंब कारय १९
कुमारे भरते वृत्तिर्वर्तितव्या च राजवत् अर्थज्येष्ठा हि राजानो राजधर्ममनुस्मर २० कारः मातृष्विति समान

दीयासिविशेषः अनुगतो रामाय स्मात्कैकेयी हेतुरेव आर्यपद्मा चांकार पथार येतिपाठेप्यमेवार्थः तया
सह मातृविरोत्स्यपि तस्याः १९ भरते तु राजवद्वृत्तिः कार्य तत्र हेतुः अर्थज्येष्ठा अपि राजानो हिति अनेन भव्या इति यावत्
तानधुममनु स्मरत्वर्थज्येष्ठा हीति पाठे प्रयुक्ता राज्ञ पार्थेन ज्येष्ठा हि यतानः इत्याइ निशेषदति तेन च धर्ममनुस्मरे
ति कैकेयीमानमनुराजः प्रधानं आर्यां कैकेयीमभिवादयेत्यर्थः कैकेयीमभिवादयेति पाठः कुमारे चेत्यादि

कथं राजा भविष्यतीति प्रीतिनेति शेषः इत्येवं राजानं स्तुती विलक्ष्मणो वोचदित्यर्थः ३३ विस्मृता विस्मृतसर्वप्र योजनेव स्थिता प्रसह्य प्रयमममानेव विशिष्टिता स्थिता ३४ लक्ष्मणबाहुपालितः लक्ष्मणेन सेव्यमानः अब्र वीत् उक्तमिति शेषः निरीक्ष्य तेरामलस्तवचमाच ३० इति रामायणटीकायाम् अष्टपंचाशः सर्गः ५८ पवर्श

सर्वं प्रजाहिंसितुमहिंसा मे प्रजा नस्य धार्मिकं सर्वलोकविरोधेन कथं राजा भविष्यति ३३ जानकी तम हाराम निश्चसंततापस्विनी भूतोपहतचित्तेव विष्टिता विस्मृता स्थिता ३४ म्रहस्त्र[illegible]स्तनाराजन। पुत्री यशस्विनी तेनडःखेन रुदती नैव मां किंचिदब्रवीत् ३५ उद्दीक्ष्यमाणा भर्तारं मुखेन परिशुष्यता मुमोच सहसा बाष्पं प्रयांतमुपवीक्ष्य सा ३६ तथैव रामो श्रुमुखः कृतांजलिः स्थितो ब्रवी लक्ष्मणबाहु पालितः तथैव सीता रुदती तपस्विनी निरीक्ष्य ते राजरथेन यैव मा ३७ इत्यार्षे अष्टपंचाशः ५८ मम। त्वसा निवृत्तस्य न प्रावृत्तं नवर्त्मनि ३ उस्मन्मकृविक्र्चेतो रामसंप्रस्थिते वने १ उभाभ्यां राजपुत्राभ्याम् कृतांजलिप्रस्थितोरथमास्थाय तेडःखमपिधास्यत २ गुहेन सार्द्धं तत्रैव स्थितो स्मि दिवसान्बहून् श्राशया यदि मां रामः पु

नरूलीन मत्काश्रमा गतस्समयानभूतस्मदेशपुरहमोंतमाह ममविनिममा सा। मंत्रियन्याश्रमाः न प्रावर्त्त तय यायाष्टवेंद्रप्रवहतो न्यवानाभ्रवनस्य श्री ज्ञात्वप्रभावंवर्णनेनस्वभावो किराश ल कारः १ ततडःखात हियोगः डःखं २ बहूनेरामस्सर्गोमनरणादिनातिद्धिनत्वयपधयाभरदाजाश्रमा

रा॰ मू॰ १५२

रामायणमूलटीका ॥ ३

उक्तमेवार्थं प्रकारांतरेणाह यदीति यदि प्रव्राजितः रामः प्रव्राजितः तत्तु लोभरूपेण कारणेन कैकेय्या कारितं यद्वा कैके
य्यै प्रतिश्रुतवरदाननिमित्तं वा भवतु सर्वथा दुष्कृतं अनुचितं कृतं एतदतिरिक्तं वरयेति स्ववचनात् वरदानका
ले विशिष्य नियोगाभावाद्भयति वचनेन भार्यायाः शिक्षणे समर्थायिकाराय २८ ननु देवः श्रेणायेयं ज्ञातामिति न दोषो राज्ञ इ
त्याशंक्य निरपराधपुत्रत्यागे दोषस्त्ववश्यं राज्ञ इत्याह इदमिति ईश्वरस्य कृते ईश्वरप्रेरणया यथाकामं यथाकाममिदं स्व
कामनतिक्रम्य इदं तावत्कृतं भवतु नाम तथापि तु रामस्य परित्यागे हेतुभूतं दोषं न पश्यामि अतः केवलं बुद्धिला

यदि प्रव्राजितो रामो लोभकारणकारितं वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं कृतं २८ इदं तावद्यथाकाम
मीश्वरस्य कृते कृतं रामस्य तु परित्यागे न हेतुमुपलक्षये २९ अमतीत्यसमाश्वासं विकृतं बुद्धिलाघवा
त् जनयिष्यति संक्रोशं राघवस्य विवासनं ३० अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये भ्राता भर्ता च बंधुश्च
पिता च मम राघवः ३१ सर्वलोकप्रियं त्यक्त्वा सर्वलोकहिते रतं सर्वलोकोनुरज्येत कथं चानेन कर्मणा ३२

घवात् अमतीत्यस्य चिंतानुचितमनवेक्ष्य विकृतं धर्मशास्त्रविरुद्धं मारब्धं रामविवासनं संक्रोशं इह परत्र च दुःखं
जनयिष्यत्येव निर्हेतुकपुत्रदारत्यागस्योपपातकेषु गणनादिति भावः ३० भ्रातृत्वं बलिश्च सकार्याकार्यमा
ज्ञानतः अस्य पंक्तौ निपत्य स्य परित्यागो विधीयते इति वचनार्थः तदित्युपाह अहमिति भर्ता स्वामी पिता चेति त्रिष्वे
व भ्राता पितृसमः इत्युक्तः वस्तुतस्तु केवलमाधिक्यं बालत्वगुणादिषु भर्तृगुणान्तेषामेवमुक्तेन दोष इति वाक्यं ३१
सर्वलोकप्रियमत्यक्त्वा न्यायेन तथापि प्राक् सर्वलोकहिते रतं सप्रीतं सर्वलोकाहितेऽरते वा अनेन कर्मणा

द्यानानि पुष्पवाटिकाः। आरामान् ह्लानिमप्लुतानि ९ अनेन मनुष्याणां सर्वेषां तत्तद्दुःखवर्णनं कैकेय्यतिक्रमाये
नैव प्रतिपादितं बोध्यं तेदेवारः प्रविशत्विमिति १० देवेति संबुद्धिः राजरथः राजसत्वरथः प्रकृतत्वात् अस्पष्टितिशे
षः प्रव्यक्तमिति विच्छेदः रामप्रवासजनितपीडार्ताः परस्परं तस्मिन्क्रनेतेते इत्यर्थः १२ अन्योन्यमशङ्कारणा तथाभि

प्रजाघानानि शून्यानि प्रलीनविहगानि च नद्याभिरामानारामान्पश्यामि मनुजर्षभ ९ प्रविशेन्तम
योध्यां यो न कश्चिदभिनंदति नरा राममपश्यंतो निश्वसंति मुहुर्मुहुः देवराजरथं दृष्ट्वा विना राम
मिहागतं हेवादक्रमणाव: सर्वो राजमार्गगतो जनः ११ हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्य रथमागतं हा
हाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्शिताः १२ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः अन्योन्यमभि
वीक्षंते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः १३ नामित्राणां न मित्राणामुदासीनजनस्य च अहमार्ततया कंचिद्विशे
षेनोपलक्षये १४ अप्रहृष्टमनुष्या च दीननागतुरंगमा आर्तस्वरपरिम्लानविनिश्वसितनिस्वना

णां उदासीनस्य चार्ततया आर्ततमगुणसाम्येन विशेषं नोपलक्षये इत्यन्वयः यद्यपि रामस्य शत्रोरमित्रासंभवः कै
केयीऽऽजनुयोऽस्त्वस्पदेव वशात्तसंभवे पितृयोर्भार्तत्ताभावः तथाप्यनयोः शत्रुत्वमनयोर्मित्रत्वमपन्नदासी
न इति भेदोऽन्वापत इति तात्पर्यं १५ आर्तस्वरपरिम्लानविनिश्वसितनिस्वनादीर्घश्वसितस्पर्के

मत्तीयदिवसपर्वस्त्र मंत्रप्रस्थानतया पातितादिनेत्यादिविशिष्टदिनपर्यंतं स्थिमावह्न मनस्कं किमर्थं तत्रास्थिति
स्तत्राह शाखापर्यादितितत्समीपचरत् गृहमन्नपानसत्त्वेनाकारयेदित्यर्थः १ कैकेयीनिमित्तं रामविवासनं
सर्वतोभकारमभूदित्याह विषयेतेइति तत्वदेशे पुष्पमपिन विकसितं अंकुर शाखास्य पल्लवाङ्कुरः कोरका
पुष्पस्वजलानितैः सहिताः वृत्ताः अत्र सर्वत्र हेतवे शोवसंनिवेशोबोध्यत्यावोध्या ४ उपतप्तोदकाः शुष्कोदकाः

विषयेतेमहाराजमहाव्यसनकर्षिताः अपिवृत्ताः परिम्लानाः सपुष्पांकुरकोरकाः ४ उपतप्तोदका
नद्यः पल्वलानि सरांसिच परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानिच ५ नचसर्पंति सत्त्वानि व्यालानप्रसरं
तिच रामशोकाभिभूतं तन्निष्कूजमिववनहते ६ लीनपुष्करपत्राश्च नद्यश्च कलुषोदकाः संतप्तपद्माप
किन्यो लीनमीनविहंगमाः ७ जलजानिच पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानिच नातिभांत्यल्पगंधीनि ॥
त्र
फलानिचयथापुरा

पलाशाः पूर्णं ५ सत्वानि प्राणिनः न सर्पंति न प्रसरंतीत्यादावाहारार्थमपीति शेषः
पुतस्मात्प्राणिजातं रामशोकाभिभूते तद्वनं मार्गस्यमत्पंतं पतितानि ७ स्थूलजानि माल्यानि पुष्पाणि यथा
पुरा द्यवत निष्कूजमिवपत्तिवर्हितं ६ लीनं संकुचितं पुष्करपत्रं येनलिनीदलेयासुताः संतप्तपद्माः शुष्कपद्मा
मिन्यः सरांसि विहंगमा अत्रजलपक्षिणः ७ स्थलजानि माल्यानि वयस्याष्टवं ८ ॥

पुनरपि रामनिवर्त्तनसाधकत्वानुवादनपूर्वकमेवाह अथवापीति २३ ॥ तत दृष्टुः कंदजमलाकारदंष्ट्राः यदि जी वामि इति समीपगमनपर्यंतमपि जीवने संदेहः इति भावः २४ अतो निश्चितः शाप फलमाह इमामिति पूर्व मत्यंतसन्निहितमरणकालेऽनमलोकदर्शनस्मरणाभ्यासमंपादनाय भगवन्नाम्न वियोगः पितुः संपादि

अथवापि महाबाहुर्गतो हं भविष्यति मामेव रथमारोप्य शीघ्रं रामाय दर्शय २३ हतदंष्ट्रो महेष्व सः क्वासौ लक्ष्मणपूर्वजः यदि जीवामि साध्वेनं पश्येयं सीतया सह २४ अतो न क्रोडः खत रयाह सि ताक्षनंदने इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामि राघवं २५ हा राम रामानुज हा वैदेहि तपस्विनि न मां जा नीत डुःखेन म्रियमाणमनाथवत् २६ स तेन राजा डुःखेन भृशमर्पितचेतनः अवगाढः सुडुष्पा रं शोकसागरमब्रवीत् २७ रामशोकमहावेगः सीताविरहपारगः श्वसितोर्मिमहावर्तो बा ष्पवेगजलाविलः २८ बाहुविक्षेपमीनोसौ विक्रंदितमहास्वनः प्रकीर्णकेशशैवालः कैकेयी वडवामुखः २९

तइतितत्व २५ अर्पितचेतनः गतचेतनः सुडुष्पारं शोकसागरमवगाढः प्रविष्टः अब्रवीत् शोके सागरत्वे नावर्णयति २७ तदाह रामेत्यादि राम शोकरूपो महावेगो वेगलो यस्य सीताविरहरूपपारगः ता त्पर्यसंबंधः श्वसितरूप ऊर्मिपुंजो महावर्तो यस्य सः वाष्पवेगरूपनदी जलैः आविलः २८ शोचित

पुत्रहीना पुत्र विप्रुक्ता कौसल्येव पुत्रेनेन सर्वेषां रामे पुत्रवत्प्रेम प्रथितं १४ राजा सर्वेषामतया सहृदकार्यं कृतमिति स्व
मत्राभिप्रायं तदीयामुक्तिवचनैर्निर्णीयागीकारेणोत्तरमाह कैकेय्येति पापाभिजनभावया पापप्रकृतिजपापाप्रदे
शापापायामिप्रायया च कुलेषु अभिजनो जन्मभूमावित्यमरः विनिपुक्तेन रामप्रव्राजनेनेति शेषः नसमर्पितेन
च विचारितं १८ नन्वोनेकथा प्रयोगः शोकेन चित्तवैक्लव्यात् सहसा कृतं इत्यविचारेणैव १९ भवितव्यतया अत्र व

निरानंदा महाराज रामप्रव्राजनात्तरा कौसल्या पुत्रहीनेवाऽयोध्या प्रतिभाति मे १८ स्तुतस्य वचनं श्रु
त्वा वाचा परमदीनया बाष्पोपहतया स्तुतमिदं वचनमब्रवीत् १९ कैकेय्या विनियुक्तेन पापाभिजन
भावया मया नमेत्र कृपालेन हृदः सहसमर्पितं १८ नसहत्विनियामास मे मंत्र पितास नेगमैः मयायम
र्थः संमोहात्स्त्रीहेतोः सहसा कृतः १९ भवितव्यतयानूनमिदं वा व्यसनं महत् कुलस्यास्य विनाशाय
प्राप्तं सूत यदृच्छया २० स्त नयद्यस्ति ते किंचिन्मयापि सुकृतं कृतं त्वं प्रापय मां रामं प्राणाः संत्वर
यंति मां २१ यद्यापि ममैवाज्ञा निवर्तयत राघवं न शक्यामि विना रामं मुहूर्तमपि जीवितुं २२

शपप्रापक हूरहूहू वशात् वा इनिवेश ह समानार्थयदृच्छयादैवेच्छया २० सुकृतं प्रियं मे त्वरयंतीति निष्का
मितमिकेतीति यावत् २१ यद्यपि यदि वा अपि वेति यावत् ममाज्ञया भवानगत्वा राघवं निवर्तयतु न नु भवता
यत्वया राज्यमस्मदत्तनादाज्ञया मयाकथं गंतव्यं तत्राह अथवा ममैवाज्ञा यावेत् भवनागमनमिति भावः नि

अथयदि ६ संभ्रमसावेगं ४ रामस्यपादोपविचरन्पल्लोकांसमाराधयतिसंपादयति ६ अभीतेतिच्छेदः।
विस्रंभः प्रणयः हातेवनवासक्षान्तदैन्यमित्यर्थः ८ वालेवेत्तिद्वःखापरिज्ञानेनोपमानस्यादेहाद्यभिमाना

वा॰ अ॰ २

निवर्तयरथंशीघ्रंदंडकान्नयमामपि अथनात्रागमिष्यामिगमिष्यामियमक्षयं ३ वाष्पवेगोप
हतयासवाचासज्जमानया इदमासादयन्देवीसूतःप्रांजलिरब्रवीत् ४ त्यजशोकंचमोहंचसं।
भ्रमंदुःखजंतथा व्यवधूयचसंतापंवनेवत्स्यतिराघवः ६ विजनेपिवनेसीतावासंप्राप्यगृहेष्विव
व विस्रंभंलभतेभीतारामेविन्यस्तमानसा ७ नास्यादैन्यंकृतंकिंचित्सुसूक्ष्ममपिलक्ष्यते उचिते
वप्रवासानांवैदेहीप्रतिभातिमे ८ नगरोपवनंगत्वायथास्मरमतेपुरा तथैवरमतेसीतानि।
र्जनेषुवनेष्वपि ९ वालेवरमतेसीतावालचंद्रनिभानना रामारामेह्यदीनात्माविजनेपिवनेस।
ती १० तद्गतंहृदयंयस्यास्तदधीनंचजीवितं अयोध्यापिभवेदस्यारामहीनातथावनं ११

भावात्राऽपितंदुःखमितिभावः अवालचंद्रेत्यादिच्छेदः रामारामेरामरूपेआरामे इत्यर्थः भिन्नपदेवा।
रामहीनाअयोध्यायथावनंतथाभवेदित्यन्वयः ११

700

अश्रुवेगप्रभवः षष्टीनत्कर्षः अश्रुवेगोत्पादक इत्यर्थः नृशंसायाः कैकेय्याः वरएववेलामर्यादायस्ययतः
रामप्रव्राजनमस्मदाकालहृदमिवजानेतिकतकः अमेतरामप्रव्राजनमेवप्रायत्वं विस्तारोयस्यरामप्रव्राजनाय
तां इत्यर्थमाह १३ दिदृक्षमाणोयद्राघवइहनलभेतदशोभनं ममहत्यायंपापजन्यंतदद्दर्शनमितियावत् १२

ममाश्रुवेगप्रभवः कुब्जावाक्यमहाग्रहः वरवेलोनृशंसायारामप्रव्राजनायतः १३ यस्मिन्बतनिमग्नो
हंकौसल्येराघवंविना दुस्तरोजीवतादेविमयायंशोकसागरः ३२ अशोभनंयोहमिहाद्यराघवंदिदृ
क्षमाणोनलभेसलक्ष्मणं इतीवराजाविलपन्महायशाः पपाततूर्णंशयनेसमूर्छितः ३३ इतिवि
लपतिपार्थिवेप्रणष्टेकरुणतरंद्विगुणंचरामहेतोः वचनमनुनिशम्यतस्यदेवीभयमगमत्पुनरेव
राममाता ३४ इत्यार्षेरामायणेएकोनषष्टितमः ५९ ततोभूतोपसृष्टेववेपमानापुनःपुनः धर
ण्यांगतसत्त्वेवकौसल्यासूतमब्रवीत् १ नयमांयत्रकाकुत्स्थःसीतायत्रचलक्ष्मणः तान्विनाक्षणम
प्यजीवितेनो

रामहेतोरितिविलपतिपार्थिवेप्रनष्टेमूर्छितेसतितस्यकरुणतरंवचनंनिशम्यदेवीद्वि
गुणंभयंसमागमत् भर्तृवियोगदुःखस्यापास्याप्यसंभावनया ३४ इतिरामायणटीकायांअयोध्याकाण्डे एको
नषष्टितमः ५९ ततइतिभूतोपसृष्टेवभूताविष्टेवगतसत्त्वेवगतासुरिवधरण्यांपतितेतिशेषः १ २ ॥

रा
म्र॰
१२१

नृपेरे गोत्क्ष्णुतिरक्षताहंसादिलीलाययामेवखेलं विलासपुर्ते आश्रीआधनंततइभोणभर्तर्श्रीतिप्रयाण
कभूषणानदीगोणामस्तानिवृप्रस्कानिभूषणानियया १९ माहास्यतिनकरोतिनंसप्राप्तोतीतिवा २० ग्रतस्तेरा
मादयानशोच्याः तेतवान्माप्यनपवनशोच्यः नराजापिते घोसरवस्त्रदर्गानतस्यापिजीवनसंभावान् इतोपिमशो
च्यां शाहत्याह २८ हीमादिशानमपिराज्येमहावलोपिपरित्यज्यवदनमप्यालयदिप्येदमादिशामचरितंसार्थमहि

व्रास

नृपरेत्क्षुलीलेवखेलंगच्छतिभामिनी इदानीमपिवैदेहीनद्रागात्मस्तनभूषणा १९ गजेवावीरुपसिंहेवा
व्याघ्रेवावनमाश्रितं नहारयतिसेवाङ्गरामस्पर्शंस्थिता २० नचोच्यास्तेनचात्मातेशोच्योनापिजनाधिपः इ
दंहिचरितंलोकेप्रतिष्ठास्यतिशाश्वतं २१ विधूयशोकंपरिहृष्टमानसा महर्षियातेपथिसम्यवस्थिताः
वनेरतावन्यफलाशनाः पितुःशुभांप्रतिज्ञांप्रतिपालयंतिते २२ तथापिसूतेनसुप्रकृत्वादिनानिवार्य
माणास्तशोककर्षिता नचैववैदेहीविरामकूजितास्त्रियेयतिपश्चेतिचराघवेतिच २३ इत्यार्षेश्री॰ षष्टितमः

प्रणभ्रस्तावनपिमज्यानिहोरक्षतवतीकैकेयीत्यादि इंदेरामचरितंशाश्वतंप्रतिष्ठास्यतीत्यनेननग्रामवेदवान्सग
त्यिरनंवदतानस्येयस्वरत्वंनत्यम्चरित्रंशाश्वतंप्रतिष्ठांलभते २१ महर्षिभिर्यातेमार्गे २२ तथापीतिसूतेनानिवा
र्यमाणास्तेलोकेश्हीनवमपिनविरामकूशःस्वभावत्यादितिशेषः २३ इतिरामायणटीकायांषष्टितमः ६०

701

१२१

नदीनां गतिं ग्रामनगरवृत्तान् दृष्ट्वा रामं वा लक्ष्मणं वा पृच्छति दृष्ट्वा च जानाति अयोध्यातः क्रोशमात्रे विद्यमान विहारे संस्थि
ताय पार्श्वतेस्मत पैवं वनेपि आरमते इत्यर्थः १२ इदमेव सीतायाः संवंधि इदमेव प्रस्तुतं तन्नां तज्जानमेवस्मरामि केकेयी
संकृतं कैकेयीमदिशप्रवृत्तं सहसा हठेन सीतया नस्याः परमदुःखकारिणी तमां प्रतियतहिषयेजल्पवाक्यमपन

परिपृच्छति वैदेही ग्रामांश्च नगराणि च गतिं दृष्ट्वा नदीनां च पादपान्विविधानपि १२ रामं वा लक्ष्मणं वापि दृष्ट्वा
जानाति जानकी अयोध्या क्रोशमात्रे तु विहारमिव संश्रिता १३ इदमेव स्मरास्यस्याः सहसैवोपजल्पितं कैकेयी
संश्रितं जल्पं नेदानीं प्रतिभाति मां १४ ध्वंसयित्वा तद्वाक्यं प्रमादात्पर्युपस्थितं ह्लादिनं वचनं सूतो देवाम्मधुरम
ब्रवीत् १५ अध्वना वातवेगेन संभ्रमेणातपेन च न विगच्छति वैदेह्याश्चंद्रांशुसदृशी प्रभा १६ सदृशं शत
पत्रस्य पूर्णचंद्रोपमप्रभं वदनं तद्वदान्याया वैदेह्या न विकंपते १७ अलक्तरसरक्ताभावलक्तरसवर्जितौ
अद्यापि चरणौ तस्याः पद्मकोशसमप्रभौ १८
स्पितमयुक्तं न दिदानीं मां न प्रतिभाति इत्येवं रूपेण प्रमादात् पर्युप
स्थितं मस्याज्ञितं कैकेय्या विषये सीतावाक्यं ध्वंसयित्वा व्यवहारांतरेणानरक्तप्राय मिव कृत्वा देव्याः कौसल्याया ह्ला
दनं मधुरं वचनं सूतो ब्रवीत् इत्याह कविः १५ वदान्यायाः दात्र्याः वल्गुवाचस्त्व वदान्यो वल्गुवाम पित्र विकंपते म्लाना
तां न्याति १७ अलक्तरसवर्जिता वपितद्रसरक्तकांतिभ्याभाव रक्ता तथा पद्मकोशसमप्रभौ नलभागतिप्रशक्तका दिस्य भाजो

यत् यतस्ते अपश्यं त्वा इहैतत्सहस्रधा फलति न विशीर्यते ॥ तत्तत्त्वमनुवक्तादितं न तमितस्त्वेत्या ९ तयाव्यपोह्य
हे हे वृत्तिचायुस्य काम्यतापशोभावृतीयं कर्मानवितत्व रत्नानल्पं त्वया कृतं ततेन हे तता ममवीथवा ॥ कैकेय्यानिरस्ता ॥
त्तावाहं आप्रिकृपणाः ॥ मत्तो वने याव ति यदाव्यपोह्य अनाहत्स्य मायाम्भ अशेषवालयानिरस्ता वने परिध्यावृत्ती नियन्त्रा
टकत तेषां कारकर्ममयाकृतमित्यर्थः ॥ १० ननु दत्तं दशवर्षाणि नेमं तव पञ्चस्यैव राज्ये भविष्यति तत्राह यदीति तावस्म

वन्न सारमयं देव हृदयं मे न संशयः ॥ अपश्यं त्वा नैतं यद्वै फलतीदं सहस्रधा ९ यत्त्वयाकरणीकर्म व्यपो॥
ह्य ममदीथवा ॥ निरस्ताः परिध्यावेतिस्त वाहाः ॥ कृपणा वने १० यदि पञ्चदशे वर्षे राघवः पुनरेष्यति ज्ञा॥
त्वा ज्ञास्यं च कोशं च भरतो नोपलप्स्यते ११ भोजयन्ति किल श्राद्धे केचित्स्वानेव बान्धवान् ततः पश्चात्समी
क्ष्यन्ते कृतकार्या द्विजोत्तमान् १२ तत्र ये गुणवन्तश्च विद्वांसश्च द्विजातयः न पश्चात्तेऽभिमन्यन्ते सुधामपि सु

रैरितं वने जीवनं न संभाव्यते तथापि भरतो राज्यं लप्स्यते इति नोपलप्स्यते तत्संभाव्यत इत्यर्थः ॥ ११ अपि कुदाचित् भरतो ज्ञा॥
त्वान् तथापि रामस्त ज्ञाणीकरिष्यती तिसदृष्टांतमाह भोजयंतीत्यादिना केचित् स्वान् इत्यतो रोवयोगुणो रधिकान् वि
प्रान् श्राद्धे निमंत्र्य योगुणहीनानपि स्वान् श्राद्धे भोजयंति ततः कृतकार्याः स्वतो निमंत्रितान् द्विजप्रभान् पश्चादि
क्ष्यंते भोजयितुं समीक्षंते विचारयंति १२ तत्र निमंत्रितेषु ये गुणवंतः श्राद्धापेक्षितगुणवंतस्ते सुरोपमाः ॥ पश्चा॥

वा॰ अ॰ १२०

१०२

पंक्तीरामावदर्श्याशीरस्यमित्रैतेतः तत्तत्त्वेष्या २६
पश्चात्तेऽ
१२०

परमपतिव्रतापिकौसल्यादुःखातिशयात्स्वंजानन्नपिचेता अथअवहारवल्लोकाश्रयेणराजानमुपालभतेवनमि
ति आर्तोविवासार्तेतिपाठेसुतरामार्तारुदतीचेतिपाठेश्च एवार्थयद्यावरउक्तार्थषननायेनशद्धः १ अनुक्रोशादि
चिशिष्टोराघवइतितेमहद्यशः प्रथितमितियोजना २ अथापिहेनरश्रेष्ठसीतयासहतौपुत्रौशोकपंसत्वानितिशो

वनंगतेधर्मरतेरामेरमयतांवर कौसल्यारुदतीचार्ताभर्तारमिदमब्रवी १ यद्यपित्रिषुलोकेषुप्रथितंते
महद्यशः सानुक्रोशोवदान्यश्चप्रियवादीचराघवः २ कथंनरवरश्रेष्ठपुत्रौवरतौसहसीतया दुःखितौसुख
संवृद्धौकथंदुःखंसहिष्यतः ३ सानूनंतरुणीश्यामासुकुमारीसुखोचिता कथमुष्णंचशीतंचमैथिलीविस
हिष्यते ४ भुक्त्वाशनंविशालाक्षीसूपदंशान्वितंशुभं वन्यंनैवारमाहारंकथंसीतोपभोक्ष्यते ५ गीतवा
दित्रनिर्घोषंश्रुत्वाशुभसमन्विता कथंक्रव्यादसिंहानांशब्दंश्रोष्यत्यशोभनं ६ महेंद्रध्वजसंकाशःक्वनु
शेतेमहाभुजः भुजंपरिघसंकाशमुपधायमहाबलः ७ पद्मवर्णंसुकेशांतंपद्मनिश्वासमुत्तमं कदा
द्रक्ष्यामिरामस्यवदनंपुष्करेक्षणं ८

शः अथतानशोचतिदुःखिता वितथादिदुःखंप्राप्तावितर्ष्याः ३ तरुणीत्य
तिक्रांतकौमाराश्यामाज्ञातयौवना ४ सूपदंशान्वितंशोभनव्यंजनसहितंनैवारंसंबंधिनं ५ ६ महेंद्रध्वजसंका
शः तद्वत्सर्वलोकसेव्योत्सवदः ७ पद्मवर्णंपद्मदलवर्णंपद्मनिश्वासंपद्मपत्रगंधिनिश्वासे ८ ॥

वालधेः स्पर्शनं १९ शार्दूलवन्नमेवदर्शयति नैतस्येति सहिताः सरासरैः सहिता लोकाः प्रतियोधाः किमर्थं तर्हि
मामालोक्य गर्जनं नकृतवानित्यत आह अधर्मेति निग्रहं धर्मवानतयाकृतवानिति भावः नन्वेवं तस्य धर्मनिष्ठत्वात्कुत
स्य तत्राह हेतु इतियोधर्मात्मा इहमन्त्रघ्नलोकेलोकं धर्मेणायोजयेत् एवं धर्मप्रवर्तकस्य धर्मानिष्ठत्वाद्यन्तकिंचि
दैवेतिभावः यद्वान्तरप्यर्थः धर्ममधर्मप्रहतमपिलोकं दंडादिना योधर्मेणयोजयेत् सकथं स्वयमधर्मं कुर्या

नैवंविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति बलवानिव शार्दूलो वालधेरभिमर्शनं १९ नैतस्य सहिता लोका
भयं कुर्युर्महामृधे अधर्मविहितधर्मा तस्माल्लोकं धर्मेण योजयेत् २० न त्वसौ कांचनैर्वीणो महावीर्यो महा
भुजः युगांत इव भूतानि सागरानपि निर्दहेत् २१ स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः स्वयमेव हतः
पित्रा जलजेनात्मजो यथा २२ द्विजातिचरितो धर्मः शास्त्रदृष्टः सनातनः यदि ते धर्मनिरतास्त्वया युद्धे विवा

सिताः २० रामेश शक्तिर्भंकायिनेत्याह नन्विति कांचनैः कांचनभूषितैः पुंखैः युगांते युगांतकाले ईश्वर इव भूतानि
समुद्रं अपि निर्दहेत् तन्नाशयेत्कोपयेच्च २१ पित्रात्वया स्वयमेव स्वपुत्रो हतः भ्रष्टराज्यः कृतो जलजेन मत्स्येन स्वया
त्मजानेव भक्षयतीति तद्वदित्यर्थः २२ एवं चाहमेव हतेत्याह स्त्रोकद्वये द्विजातीत्यादि सनातनैः अर्षिभिः शा
स्त्रे वेदे दृष्टः स्ववर्णिके द्विजातिभिश्चरितो धर्मः यदि तेमस्तस्यास्तर्तिषुद्वेन विवासितः स्यादिति शेषः एवं धर्म

तत्र कृते भ्राता न मन्यते ब्राह्मणाः शेषभोजने शूद्रः शेषभोजनवद्दोषाभावात् तस्मादहं ब्राह्मणोऽपि शूद्रेण भुक्तवस्तुतः तदुक्तं
शेषमपि यतो हि द्विजोत्तमाः प्राज्ञाः स्नातस्तद्भोजनमभ्युपेतमङ्गीकर्तुं नालं भवमानात् नरर्षभः सन्मृगः च्छेदमिव संज्ञा
स्थानीयो हि सतां मानः १४ दार्ष्टान्तिके योजयति एवमिति कनीयोभुक्तत्वात् स्वयं ज्येष्ठो वयसा गुणैश्च वरिष्ठः सन् ते
न त्यक्तमपि राज्यं किमर्थं नावमंस्यते सर्वथा निरस्करिष्यत्येनमन्यथः महद्दुर्षानां रोषेनागतोऽमज्जीवन्तपर्यन्तमेव स्या
स्यति रसौ न पुना राज्यं करिष्यतीत्यर्थः १५ परेणाहृतं क्रोष्ट्रादिस्वादितशेषं परलीढं परास्वादितं न मन्यते न मंस्यते १

ब्राह्मणोऽपि हि तेन भुक्तशेषं द्विजोत्तमाः नाभ्युपेतुमलं प्राज्ञाः शृङ्गच्छेदमिवर्षभाः १४ एवं कनीयसा भ्रात्रा
भुक्तं राज्यं विशांपते भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमंस्यते १५ न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छ-
ति एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मंस्यते १६ हविराज्यं पुरोडाशाः कुशा यूपाश्च खादिराः नैतानि यातयामा-
नि कुर्वन्ति पुनरध्वरे १७ तथा ह्यात्तमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव नाभिमन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरे १८

एतानि हविरादीनि एकत्राध्वरे विनियोगाद्यातयामानि पुनरध्वरे अध्वरान्तरे विनियुक्तानि न कुर्वन्ति जीर्णानि च परिभुक्तं च
यातयाममिदं द्वयमित्यमरः यद्यपि मंत्राः क्लृप्ताग्निना दर्भाः इति स्मृत्या ऊर्ध्वानां यातयामत्वदोषो नेत्युक्तं तथापि तज्जी-
र्णानां दोषाभावपरं न तु विनियुक्तविनियोगपरं ब्राह्मणयज्ञे येष्वपि दर्भा विनियुक्तास्तेन्यत्र इत्यनेन विनियुक्तविनियोगनि-
षेधस्य न्यायेन सर्वत्रलाभादित्यर्थः १७ तथैवानेनात्तमप्युभुक्तमपूर्वमिदं राज्यं रामोऽभिमन्तुमङ्गीकर्तुं नालं नष्टसोम

२८

प्रत्यभात प्रतिभातेऽहृत्कर्मकर्ममुनिकुमारवधरूपं शाह्नमेवलत्त्वदेशास्यं शाप्यविष्यतीति शब्दवेधो ७ अमत्याद्दुर्मनातेन शोकेन मुनिकुमारवधजेन शोकेन ५ अवाङ्मुखः सुकृतमहाप्रियस्मरणाल्लजया ६ परेष्वपि शत्रुष्वपि ७ विमृश्यमानानां जानतीनां ८ इंष्टीलोकपरावरावत्कृपापकर्मीययामात्प्रपकृष्टाश्रुपिमृताश्रमेवनवदतीतिभावः ९

तस्यचिंतयमानस्य प्रत्यभात्कर्मदुष्कृतं यदनेनकृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ४ अमनास्तेन शोकेन रामशोकेनच प्रभुः द्वाभ्यामपिमहाराजः शोकाभ्यामभितप्यते ५ दह्यमानस्तु शोकाभ्यां कौसल्यामाहदुःखितः वेपमानोंजलिंकृत्वाप्रसादार्थमवाङ्मुखः ६ प्रसादयेत्वांकौसल्येरचितोयंमयांजलिः वत्सला चानृशंसा च त्वं हिनित्यंपरेष्वपि ७ भर्तातुखलुनारीणांगुणवान्निर्गुणोपिवा धर्मं विमृशमानानांप्रत्यक्षंदेविदैवतं ८ सात्वंधर्मपरानित्यंदृष्टलोकपरावरा नार्हसेविप्रियंवक्तुंदुःखितापिसुदुःखिते ९ तद्वाक्यंकरुणंराज्ञःश्रुत्वादीनस्यभाषितं कौसल्याव्यसृजद्बाष्पंप्रणालीवनवोदकं १० सामूर्ध्निबद्ध्वारुदतीराज्ञःपद्ममिवांजलिं संभ्रमादब्रवीत्त्रस्तात्वरमाणाक्षरंवचः ११

प्रणालीप्रासादादौजलनिर्गममार्गःनवोदकंवर्षजलं १०

सात्वनत्यधराराज्ञःकृतंराज्ञोंजलिंपाणिभ्यांगृहीत्वा पद्ममिवस्वमूर्ध्निबद्ध्वारुदतीत्रस्तात्रुरुमपिकेकेयीवत्पतिशोककारिवचनादिकंप्राप्स्यतीतिभीता संभ्रमात्त्वरातिशयमादरात्तवच आह १२

शास्त्रे गोव्यमाना: स्त्रियास्तिस्रो गतय: तत्र तासु प्रथमगतिभूतस्त्वं मम नास्येव सपत्नीवशात्वात् नास्तीति पाठे
अर्थस्त्वेवार्थं द्वितीया गतिभूतो रामस्तु वनमाहित: वने प्रतिष्ठापित: त्वया न च तत्रागमयेव वनं गंतु मिच्छामि सपति
कत्वात् तृतीया ज्ञातयस्त्वया संनिहिता: तस्मात्सर्वथा हतास्त्वया २४ सुतश्च भार्या च भरतकेकेय्यौ प्रहृष्टौ २६

गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मज: तृतीया ज्ञातयो राजन् चतुर्थी नैव विद्यते २४ तत्र त्वं मम नैवा
सि रामश्च वनमाहित: न वनं गंतु मिच्छामि सर्वतो हा हतास्त्वया २५ हतं त्वया राष्ट्रमिदं सराज्यं हता: स्म
सर्वा: सह मंत्रिभिश्च हता सपुत्रास्मि हताश्च पौरा: सुतश्च भार्या च तव प्रहृष्टौ २६ इमां गिरं दारुणशब्द
संहितां निशम्य रामेति मुमोह दु:खित: तत: स शोके प्रविवेश पार्थिव: स्वदुष्कृतं चापि पुनस्तदा स्म
रत् २७ इत्यार्षे रामायणे ऽ-एकषष्टितम: ६१ एवं तु क्रुद्धया राजा राममात्रा सशोकया श्रावित: प
रुषं वाक्यं चिंतयामास दु:खित: १ चिंतयित्वा स च नृपो मोहव्याकुलितेंद्रिय: अथ दीर्घेण कालेन संज्ञा
मापरंतप: २ स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुष्णं च स विनिश्वसन् कौसल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा ततश्चिंतामुपागम

दारुणा वाक्संहितां गिरं दारुणशब्दसमन्वितां कौसल्या दु:खदुष्कां केवलमाणीं २७ इति-एकषष्टितम: ६१ एवं कौसल्या क्रु
द्धेनेत्यस्य राजा ते न जलिपर्यंतं दैन्यं दृष्ट्वा राजा तमनुनयाति एवं विनिश्चित्य यामास अनेन प्राच्यमानं सर्वमस्ते किमिह
कर्तव्यमिति विचारयामास १ मोहव्याकुलितेंद्रियो जाता इति शेष: २ चिंतामुपागमत पूर्वविकृतं जं दु:खमा॥

मायान्ते तद्दिने प्रवृत्तमेतत् प्रस्थानस्य वर्णनं शोकाय नाम रामस्य निर्गमदिने षष्ठीनिशि वर्णितं पापविरोधात्व १९ नदीनां वेगेन समुद्रसलिलमिवेति उद्वेलत्वमात्रेण तत्तत्स्यतेन्नहि हिरण्याद्यः परेण महता समुद्रसलिलं वेगेन चन्द्रोदये हि वेगेन नदीनां महद्दित तद्दृष्यान्तरे यथा वर्धतद्दृश्यः समुद्रगामिनदीनां चन्द्रोदयकालिकसमुद्रदृष्टान्ताहृदेः कियद्दाम पाप्युपलभ्यादिदित्याहुः १९ अभंवचः अनिदः खिन्नाया अपि प्रमन्ननयम्पन्ननयपरमाहृचसः अभवत् २१ इत्यादि ॥

तं हि चिंतयमानायाः शोकोऽयं हृदि वर्धते नदीनामिव वेगेन समुद्रसलिलं महत् १८ एवं हि कथयन्त्यास्तु कौसल्यायाः शुभं वचः मन्दरश्मिरभूत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत १९ अथ प्रह्लादितो वाक्यैर्देव्या कौसल्यया नृपः शोकेन च समाक्रान्तो निद्राया वशमेयिवान् २० इत्यार्षे श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्विषष्टितमः ६२ प्रतिबुद्धो मुहूर्तेन शोकोपहतचेतनः अथ राजा दशरथः स चिंतामभ्यपद्यत १ रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासाद्वासवोपमं आविवेशोपसर्गस्तं तमः सूर्यमिवासुरं २ सभार्ये हि गते रामे कौसल्यां कोसलेश्वरः विवक्षुरसितापाङ्गीं स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ३ स राजा रजनीं षष्ठीं रामे प्रव्राजिते वनं अर्धरात्रे दशरथः सोऽस्मरद्दुष्कृतं कृतं ४ स राजा पुत्रशोकार्तः स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः कौसल्यां पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ५ यदाचरति कल्याणि शुभं

मायणे द्विषष्टितमः ६२ प्रतिबुद्ध इति वासवोपमं तं दशरथं उपसर्गः उपप्लवः शोक इति यावत् आसुरं तमः अस्वा स्वसराहोः संबंधितमप्राविशदित्यर्थः यथाऽस्य मोहाणोतितदन्त २ आत्मनो दुष्कृतं स्मृत्वा असितापाङ्गीं विवक्षु

105

भूमौ निपतितास्मि सा ह्यो गंभ्रमा मामिहेदेवन याया विनाहं हतास्मि ईश्वरोसि तवैव विपरीतमस्मात्पापतात् अतस्त्व
यात्ते तव्यान किं तदासीवमहं तवैत्यर्थः १२ एषा हि लोके साध्वी जलस्वीन भवंति याऽभयोर्लोकयोः श्लाघनीयेन
पत्यास प्रसाधते १३ किमपि अत्र न चिंतनं त्वतन्वमिति शेषः १४ शोकप्रवमाधन चिन्त व्यवहार प्रवर्तक इत्याह ॥
शोकइत्यादि १५ नमहत्मोपि शोकः सोढुं न शक्यते किं पुनर्महानिति शोकः १६ स शोकस्य महत्त्वं दर्शयति वनेऽ

प्रसीद शिरसा याचे भूमौ निपतितास्मि ते याचितास्मि हतादेव त्वंतव्याहंनहि त्वया १२ नैषा हि सा स्त्री भवति
श्लाघनीयेन धीमता उभयोर्लोकयोर्लोके पत्या या संप्रसाधते १३ जानामि धर्मं धर्मज्ञ त्वां जाने सत्यवादिनं
पुत्रशोकार्तया तत्तु मया किमपि भाषितं १४ शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतं शोको नाशयते स
र्वं नास्ति शोकसमो रिपुः १५ शक्यमापतितः सोढुं प्रहारो रिपुहस्ततः सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोऽपि
न शक्यते १६ वनवासाय रामस्य पंचरात्रोऽद्य गण्यते यः शोकहतहर्षायाः पंचवर्षोपमो मम १७

ति पंचरात्र इत्यस्य मनइति शेषः तत्र प्रथमा तमसातीरे द्वितीया शृंगवेरपुरे तृतीया गंगातीरे चतुर्थी प्रयागे पंच
मी यमुनावने षष्ठी चित्रकूटे तद्दिने सुमंत्रस्यायोध्याप्राप्तिः अत एवाग्रे षष्ठीति दशरथोक्तिः अयं वा अयं दिने सं
ध्यादिनं तस्य निकटे स्थितत्वेन तस्य ते शेतमसातीर एवस्थितत्वेन न तादिनमगण्य कौसल्या अत्र पंचरात्रो गणए
तदविरोधः राजा तत्र पि रहीता षष्ठीति वक्ष्यति यत्त कतके नतिर्गमास्त्रमरात्रः स मे त्राणमन इत्युक्तं तदसा

तदिदं तत्फलमिदं दुःखं अज्ञानकृतकर्मणः कथमेवं फलं तत्राह मोहादिति अज्ञानेन यदि मत्तितं क्रियया बालमा
पि हन्तितद्दित्यर्थः १९ शाह्लवेय्यशाह्लवेपितमित्यर्थः अद्यैवेदं फलं पर्वतद्दुःखफलमिति मयाप्यज्ञातं अयं भावः यथा
मः आकृत १ पुरुषः पलाशे पलाशपुष्पमोहितस्तत्फलं न ज्ञानाति तथाहमपि शाह्लवेपितं लोकं अज्ञानात्तत्फल
मेवं कर्मविन्नज्ञातवानिति कनकस्य यथा पलाशपुष्पैर्मोहितो भवति तथाहं केकेयीवाक्यैरिति शेषः अथा

तदिदं मेतत्संप्राप्तं देवि दुःखं स्वयंकृतं संमोहादिह बालेन यथा स्याद्भक्षितं विषं १२ यथाऽन्यः पुरुषः कश्चित्प
लाशैर्मोहितो भवेत् एवं मयाप्यविज्ञातं शाह्लवेय्यमिदं फलं १९ देवन्त्वनूढा तमभवो युवराजो भवाम्यहं ततः
प्रावृडनुप्राप्ता मम कामविवर्धिनी १४ उपास्य हि रसान् भौमांस्तप्त्वा च जगदंशुभिः परेताचरितां भीमां रविरा
चरते दिशं १५ उष्मान्तर्दधे सद्यः स्निग्धा ददृशिरे घनाः ततो जहृषिरे सर्वे भेकसारंगबर्हिणः १६

ज्ञानकृतस्यापि विषयानवद्दाव एवकं फलमित्युपसंहरति एवमिति शाह्लवेपितरूपं मामर्थ्यप्राप्यपत्क भीविज्ञातं स
कृतं तस्य कर्मणः इदं फलं केकेयीवाक्यकृतो मोहः रत्याह १३ नाटशङ्कर्मप्राप्तिः कदेत्यत्राह देवीति १४ शाह्लवेय
णायमिद्ग्र पास्यमिभौमान्रसान् पास्यनि रश्मयः शोषयित्वेति यावत् तेनैव हेतुना जगत्तप्त्वा परेताचरितां अन्तकभी
मां दिशं दक्षिणां दिशं आचारतेऽमनुकरोति आविशभन्दनिपाठान्तरं उष्मा स्वेदिति पाठे पिस्वेदितेत्यर्थः दारा शोषयित्वेत्यत्रे

अर्थानामैहिकानां कर्मणां पारलौकिकानां चारंभे आरंभकाले प्रतियोगफलाचवं गौरवं लाघवं चादोषं गुणं वा न जाना
ति केनचिदल्पेन हेत्वादिना महदनिष्टं केन विघ्नहतापि पापादिनाल्पफलं तथा इदं कामाल्पदोषं बहुगुणमिदं चव।
हुदोषमल्पगुणमित्येवं न जानाति स वाल इत्युच्यते तल्लनं अथ पः ॰ छित्वा पलाशं परोपयति ... हृत्पर्णमिति शेषः। पु
ष्पं दृष्ट्वा यथा महत्वं दृष्ट्वा फलमहत्वमनवमीय इत्यर्थः। गृध्नुः लिप्सुः शोचति स्वतर्कितफलाभावात् ८ दृष्टांतं दार्ष्टी

गुरुलाघवमर्थानामारंभे कर्मणां फलं दोषं वा यो न जानाति स वाल इति होच्यते ७ कश्चिदाम्रवणं छि
त्वा पलाशांश्च निषिंचति पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः स शोचति फलागमे अविज्ञाय फलं यो हि कर्म त्वेवानुधाव
ति स शोचेत्फलवेलायां यथा किंशुकसेवकः ९ सोहमाम्रवणं छित्वा पलाशांश्च न्यषेचयं रामं फलाग
मे त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः १० लब्धशब्देन कौसल्ये कुमारेण धनुष्मता कुमारः शब्दवेधीति मया
पापमिदं कृतं ११

तिके योज यतिअविज्ञायेति फलं

क्रियमाणकर्मणो भाविफलं अविज्ञाय अविचार्य कर्म त्वे
व कर्म एव तल्लौकिकं वैदिकं वा अनुधावति अनुतिष्ठति शोचेत् अनुशोचेदित्यर्थः ९ प्रस्तुतप्रकृते किं तत्राह सोहमिति फ
लागमे रामफलसंस्थानराज्यपालनरूपपारलौकिकफलप्राप्तिसमये वा माभिषेकजन्यसुखप्राप्तिसमये वा १० य
दाचरतीत्यादिकाविषयमाह लब्धेति कुमारः कुमारः शब्दवेधीति लब्धः शब्दो येन मया शब्दवेधीत्येवं लब्धकीर्तिने

निपावन कुमारे एणजीवभ्रमेण इ संबद्धमाणं ११

यत्रैनिशितंबाणमंमंचैतत्रवतोकस्त्रारोपकमनंघस्पवाणाभिहतमर्मणास्तोयेपततोहाहेतिव्यक्तावागभ्यु
स्थिताउदासीत् ततोभूमौतस्मिन्निपतितेसतितस्तिमानुषीवागभूत् २४ तामेववाणीमाह कथमित्यादिश्लोकस
हितेनपास्विन्यजातशत्रौप्रविविक्तानिर्जनांरात्रावप्रपरात्रेउदाहारःइत्यत्रदीर्घआर्षः २६ न्यस्तदंडस्यअपकारपीड

री
प्रे
३२

अमुंचैनिशितंबाणमहमाशीविषोपमं तत्रवागुषसिव्यक्ताप्रादुरासीद्वनौकसः २४ हाहेतिपततस्तो-
येबाणाभ्यर्पितमर्मणः तस्मिन्निपतितेभूमौवागभूत्तत्रमानुषी २५ कथमस्मद्विधेशस्त्रंनिपतेत्तुतप-
स्विनि प्रविविक्तांनदींरात्रावुदाहारोहमागतः २६ इषुणाभिहतःकेनकस्यवापकृतंमया ऋषेर्हिन्य-
स्तदंडस्यवनेवन्येनजीववः २७ कथंनुशस्त्रेणवधोमद्विधस्यविधीयते जटाभारधरस्यैववल्कलाजि-
नवाससः २८ कोवधेनममार्थीस्यात्किंवास्यापकृतंमया एवंनिष्फलमारब्धंकेवलानर्थसंहितं २९
नकश्चित्साधुमन्येतयथैवगुरुतल्पगं नेमंतथानुशोचामिजीवितक्षयमात्मनः ३०

स २८ जटाभारेत्यादि।
नाहंतरपिलाभाभावःस्वचित्ः २८ ममवधेनकःपुमानर्थीमनष्यमांसेननकस्यापिप्रयोजनमितिव्यर्थएवम
हवधइतिभावःपरलोकशतान्तोवल्लानर्थसहितंइहलोकेचफलरहितं २९ कश्चितइहलोकेपरत्रवाययागु
रुतल्पगंनसाधुंमन्यते एवमेवैनंनमन्येतकोपीत्यर्थः आत्मनःमेजीवितक्षयंनानुशोचामि ३०

707

३२

क्लिन्ना! पतोत्तरा:पतोपरिभागमेषांश्रवपदहस्फ्रात्‌हव्यघाचरणानिमित्तंत्तानाइवहस्टिप्तत्त्ववातेनकेपि
नाश्रान् १७ पतमानेनपतत्‌तामनाःस्तारंगायस्मिन्‌ताहशेशाचलस्तोयराशिरिवावभौ १८ गिरिधातवभ्पःधात
रूपहेवभ्पःक्वचित्पांडुरथातसंयोगात्‌पांडुराणिक्वचिदरुणाथातसंयोगा‌दरुणानिक्वचित्तभस्मानिभा।

क्लिन्नपतोत्तरा:स्नाता:हव्यादिवपतत्रिणः हस्टिवाताववृताश्राम्यादपानभिपेदिरे १७ पतितेनां
भस्मावृन्दःपतमानेन वासहत्‌ श्रावभौमतसारंगस्तोयराशिरिवाचलः १८ पांडुरारुणवर्णानि।
श्रोतांसिविमलानामपि सस्तदुर्गिरिधातवभ्पःसभस्मानिभुजंगवत्‌ १९ तस्मिन्ननिशाविकालेथतन्वष्मा।
निष्प्रमानूरूपी व्यायामहातसंकल्पःसरभूमवगानदी २० निपानेमहिषेराजोमगजेवाभ्पागतेम्नरां
श्रमहाश्वापदेकिचिजिघांसरजितेंद्रियः २१ श्रंधायकारेनश्रोघंजलेकुंभस्यपूर्यतः श्रचत्तविष
येघोषंवारणस्यवनर्दतः २२ ततोहंशरमद्दृत्पदीप्तपाशीविषोपमं शाद्दश्रतिगजप्रेस्तरीभलद्धया।

हस्तंवैधात्‌ भुजंगवत्तादित्वानीतिशेषः १९ व्यायामोमृगयाविहारः २० जिघांसरन्वष्मित्यन्वयः २१श्र।
यतःपावेततमार्ग २२ शाद्दश्रवि शाद्दलक्ष्यहतायहाशाद्दावगतवेध्यप्रतिगजप्रेस्तरीभत्त रूपंवध्यंप्राप्तमि।
के:तजिघांसयाशरसद्दृत्पश्रभिलक्ष्येमंसमपातयं २३

रा॰
अ॰
८३

४९ हतौ माप्यां प्रवृद्धौ जनन्मामेष्यतीत्येवं दृ पीममयामनात् त्वत्कांपिपासांच चिरं धारयिष्यतः तपसः श्रुतस्य
द्मामकस्यापिघ्रस्य चैतिघ्राघः फलयोगः फलमेवं यो नास्ति ५१ अप्रतिक्रमः संचारात्तमोथद्वात् ५२ अशक्तिर्द्वी।
द्वयात् त्रातानां दिनाभियमानेन नगो वृत्ते प्रमोनगरवमीघात्तमपात् त्वमेव पितुराचक्ष्व ५३ पथितोवर्धितोवह्निः।

८३

द्वावंधौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे तौ नूनं दुर्बलावंधौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ ५० चिरमाशां कृतां
कष्टां तृष्णां संधारयिष्यतः न नूनं तपसो वास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा ५१ पिता यन्मां न जानीते शयानं
पतितं भुवि जानन्नपि च किं कुर्यादशक्तस्त्वपरिक्रमः ५२ भिद्यमानमिवाशक्तस्त्रातुमन्यो नगो नगं पि।
तुस्त्वमेव मे गत्वा शीघ्रमाचक्ष्व राघव ५३ न त्वामनुदहेत् क्रुद्धो वनमग्निरिवैधितः इयमेकपदी राजन्या
तो मे पितुराश्रमः ५४ तं प्रसादय गत्वा त्वं न त्वां स कुपितः शपेत् विशल्यं कुरु मां राजन्मर्म मे निशितः श
रः ५५ रुणद्धि मृदु सोत्सेधं तीरमंबुरयो यथा सशल्यः क्लिश्यते प्राणैर्विशल्यो विनशिष्यति ५६

वं मित्वत्वां न दहेत् मा दहन् विप्रर्षिः एकपदी स्तत्त्वमार्गः यतः पयापकपयामे पितुराश्रमः प्राप्यते सेय
मेकपदी ५४ तं यागत्वा तं प्रसादय यथा त्वां न शपेत् मां विशल्यं कुरु ते शरो मे मर्म ५५ रुणद्धि पीड्य
ति रुद्धि सिकता प्रायं सोत्सेधं मन्दं च्यवती रंभ्रं वा रयो नदीवेग इव ५६ ८३

३१ एकेनेषुणा द्वौ हतौ अहं वृद्धः मद्वधेन तयोर्वधस्य सिद्धत्वादिमाशयः ३२ अकृतात्मना अजितेंद्रियेणाथ
मौनकांक्षिणः धर्मज्ञानीनाशीलमपम मकराभ्यामित्यन्वयः करुणं करुणाजन्मकं वचः श्रुत्वा विलपतः ला

मातरं पितरं चोभौ अनुशोचामि मदथे तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया ३१ मयि पंचत्वमापन्ने कां
गतिं वर्तयिष्यति वृद्धौ च माता पितरौ अहं चैकेषुणा हतः ३२ केन स्म निहताः सर्वे बालेनाकृतात्म
ना तां गिरं करुणां श्रुत्वा मम धर्मानुकांक्षिणः ३३ कराभ्यां सशरं चापं व्यथितस्यापतद्भुवि तस्याहं क
रुणं श्रुत्वा ममऋषेर्विलपतो निशि ३४ संभ्रांतः शोकवेगेन भृशमासं विचेतनः तं देशमहमागम
म्य दीनसत्वः सुदुर्मनाः ३५ अपश्यमिषुणा तीरे सरय्वास्तापसं हतं समामुद्वीक्ष्य नेत्राभ्यां त्रस्तम
अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलशोदकं ३६ पांसुशोणितदिग्धांगं शयानं शल्यवेधितं समामुद्वीक्ष्य ने
त्राभ्यां त्रस्तमस्वस्थचेतनं ३७ इत्युवाच वचः क्रूरं दिधक्षन्निव तेजसा किं तवापकृतं राजन् वने निवसता म
या ३८ जिहीर्षुरंभो गुर्वर्थं यदहं ताडितस्त्वया एकेन खलु बाणेन मर्मण्यभिहते मयि ३९

लप्यत इति पाठे तथ्यं तात प्रणतार्थः ३३ प्रविद्धं क्षिप्तं पर्यस्तं वा ३६ त्रस्तं नेत्राभ्यामुद्वीक्ष्य ३७-३८ जना
पिता पिता च ते नि... येन ममस्तौ ३९

वा॰
अ॰
२८५

709

हेमपूर्णमभिवर्णाणि प्राप्य विलप विलपवसंततमस्रु कमंतेमरप्यूतीरेम्न्वाशयानंवी इन्हे भ्रशोविषम्णोभवमिति
कौसल्यांप्रविनिडकावृद्दोदः ५५ इत्यार्षरामायणेटीकायांप्रविविषष्टितमःसर्गः ६६ वयमितिताववेदाद्ग्राप्यःवर्षसर्व
पुत्रेप्रतिविलपन्नेवकौसल्यामिदमब्रवीत् प्रवदत् १ सकृल्लिंगदिपयःस्रमितैदिय कथंनसह्रातभवेदिति श्रचिंत
ये २ ततःपवचितानंतरंयथाव्यानपर्ययमनिकमारोपदिष्टमार्गेप्राप्यानतस्यात्रमगतः ३ तत्राश्रमेश्रपरि

जलाईयागात्रंतविलप्यकसुमर्मसंव्रणोसंततमस्रुसंते ततःसरघोतमहेशयानेसमीत्यभद्रेसभ्रशं
विषम्णः ५५ इत्यार्षरामायणेविषष्टितमःसर्गः ६६ वयमप्रतिरूपंतमहर्षिस्तसराघवः विलपन्नेवथा
मीत्याकौसल्यामिदमब्रवीत् १ तदत्तानामहत्पापंकृत्वासेकलितेदिपः पकस्त्वचिंतलेयंडथ्याकथंना
सह्रानंभवेत् २ ततस्तेघटमादायपूर्णंपरमवारिणा आश्रमेतदहेप्राप्ययथाव्यातपर्थगतः ३ तत्रा
हेदुर्बलावंधोहृद्दावपरिणायकौ अपश्यंतस्यपितरौलूनपक्षाविवद्विजौ ४ तन्निमित्ताभिरासीनौकथा
भिरपरिश्रमौ तामाशांमत्कृतेहीनावुपासीनावनाथवत् ५
पित्रभ्रकृषांतररक्षितौ ४ तन्निमि
त्तायकौसंवाव
ताभिःपुत्रनिमित्ताभिःहेतभिरश्रमावासीनौपुत्रोजलमानेष्यतीत्येवंरूपांताशांशोउपसीनौसेवमानौसेवमा
नौमत्कृतङकर्मनिमित्तांतामाशांप्रतिहेहेतावपितांसेवमानावपश्यमितिशेषःवैपरान्वयःउदासीनाविति

२८५

मम चिंतां लक्षयामास सोप्यनयः एवं चिंतया शल्यं नो हरतीति ज्ञातवान् ४७ परमार्थः शास्त्रतत्त्वं परमार्थं वेदितिपा
ठे परमार्तः सन्निमर्षः ४८ तयं शाकित्त्यंगतः शान्तः विहतांगः पराहततनेत्रः अवेष्टमानः हस्तपादादिचेष्टार
हितः धैर्येण शोकं संस्तभ्याहं स्थिरचित्तो भवामि मम चित्तो मोहोन्यस्तीत्यर्थः अतो यदहं दामि तत् शृणु इत्यर्थः ।
शोकं ब्रह्महत्यां निजं संस्तभ्य का अभूनास्थिरचित्तो भवेति पाठांतरं ४९ अतो ब्रह्महत्याकृतं तापं तत्पश्चार्थं वी

इति मामविशाचिंतां तस्य शल्यापकर्षणे ऽधिवित्तस्य च दीनस्य मम शोकातुरस्य च ४७ लक्षयामा
स मतङ्गः षिञ्चिंतां मुनिसुतस्तदा ताम्यमाने समां कृच्छ्रात् उवाच परमार्थवित् ४८ सीदमानो विहतां
गो वेष्टमानो गतः क्षयं संस्तभ्य शोकं धैर्येण स्थिरचित्तो भवाम्यहं ४९ ब्रह्महत्याकृतं तापं हृदयादपनी
यतां न द्विजातिरहं राजन्मा भूत्ते मनसो व्यथा ५० शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप इति वद
दताम् कृच्छ्राद्बाणाभिहतमर्मणः ५१ विघूर्णतो विचेष्टस्य वेपमानस्य भूतले तस्य त्वानाम्यमानस्य
तं बाणमहमुद्धरं ५२ सम्ममद्दोस्य संत्रस्तो ज वैश्येन शूद्रायां जातः हो भाणो
दिनापशाह ! ५०
वैश्येन शूद्रायां जातत्वात्: कारणं: इत्येवं जातीयकं ५१ आताम्यमानस्य ताम्यतः व्यथया संकुचितोगस्येति पा
ठः हृदयाद्भावः प्राणः ५२ संत्रस्तः प्राणहरत्वात् तपोधनकुमारः ५३

रा॰
अ॰
२०५

महात्मनस्तव पुत्रो नाहमिति योजना वमतं सज्जनगर्हितं मया भवता चेति शेषः १३ तदेवाह भगवन्निति निपाने
आगते श्वापदं व्याघ्रादि गजं वा जिघांसुरित्यन्वयः १४ अथ यं शब्दहेतुः पदार्थ इत्यर्थः द्विप इति मत्वाहं स्थितस्तत्तो
मया स बाणेन हतः १५ गत्वा आणं गतकल्पस्य प्राणा १६ तस्यैव वनेत्यत्र तस्यैव वचनाद्बाणोऽद्धृत इत्यन्वयः १७ अथो

तत्रियोहं दशरथो नाहं पुत्रो महात्मनः सज्जनावमतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजं १८ भगवंश्चापहस्तोहं स
रयूतीरमागतः जिघांसुः श्वापदं किंचिन्निपाने वागते गजं १९ ततः श्रुतो मया शब्दो जले कुंभस्य पूर्यतः
द्विपोयमिति मत्वा हि बाणेनाभिहतो मया २० गत्वा तस्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणा हृदि निर्विभिन्नं गतप्रा
णं शयानं भुवि तापसं २१ ततस्तस्यैव वचनादुपेत्य परितप्यतः समया सहसा बाण उद्धृतो मर्मतस्तदा २२
स चोद्धृतेन बाणेन सहसा स्वर्गमास्थितः भगवंतावुभौ शोचन्नंधाविति विलप्य च २३ अज्ञानाद्भवतः
पुत्रः सहसाभिहतो मया शेषमेवं गते यत्स्यात्तत्प्रसीदतु मे मुनिः २४

मातापितरौ कोतः प्रवेदयिष्यतीति भगवंतौ शोचन् विलप्य च स्वर्गमास्थित इत्यन्वयः २३ युष्मद्दत्तकेऽप्यत्रे
एवं गते सति शेषं कर्तव्यं यत्स्यात् तत्र मत्वे भगवान्प्रसीदतु नेऽदुर्दिशप माशात्तापयतित्यन्वयः यत्पापदत्त
णा मे पि मया कर्तुं शक्यमिति भावः २४ श्रीरामनमः ॥

२०५

तोहं स्नाशोकोपहतचित इत्यादिभ्यः अधिकं ६ विदायसि विलंब्यसि ७ पत्रिमितं येन हेतुना एतावत्कालं त्व
यासलिले क्रीडितं तेन नतेमाता ऽक्रंदिता सशोकस्मरणाचत्प्रभृत् यत्रदत्त मितिपाठे यत्वयाशीघ्रं जलमात्र यो नेट
तेनत्वया सलिले क्रीडितं तेन न ते मा नीक्रंदिते त्यन्वयः ८ व्यलीकमप्रियं ९ अगतीनां त्वंगतिः हीनचक्षुषां त्वं चक्षु प

शोकोपहतचित्तस्य भयसंत्रस्तचेतसः तत्वाश्रमपदं गत्वा भूयः शोकमहं गतः ६ पदयाहं तमेकं त्वाम्
निर्वाक्यमभाषत किं विदायसि मे पुत्र पानीयं त्वं त्वरमानय ७ यन्निमित्तमिदं तात सलिले क्रीडितं त्वया
उत्कंठिता ते माता ते यं प्रविशत्विदमाश्रमं ८ यद्व्यलीकं हि तत्ते पुत्र माता ते यदि वा मया नतन्मनसि कर्तव्यं
त्वया तात तपस्विना ९ त्वं गतिस्त्वगतीनां च चक्षुस्त्वं हीनचक्षुषां समासक्तास्त्वयि प्राणाः कथं त्वं नाभि
भाषसे १० मुनिमव्यक्तया वाचा तमहं सज्जमानया हीनव्यंजनया प्रेक्ष्य भीतचित्त इवाब्रुवं ११ मनसः कर्म
चेष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्बलं आचचक्षे त्वहं तस्मै पुत्रव्यसनजं भयं १२

वक्तः अतोऽब्रवाभिभाषसे तत्कथं कस्मात् १० ततपद शब्द इव सज्जनयियासज्जमानया गद्गदयाऽव्यक्त एव हीन
व्यंजनात् स्वाक्षिरहितयाऽव्यक्तयैवाव्यक्तया वाचा वदंतं मुनिं प्रेक्ष्य भीतचित्त इवाहं तात दृष्टे पुत्र चावा ऽब्रुवमित्यन्वयः
मनस इति मनसः कर्म भीतिरूपं वाग्बलं माश्रित्य चेष्टाभिरभीतिसाध्य व्यवहारैरभीतः संस्तभ्य भीताकारतां म

वा॰
अ॰
२८६

कोदेशेजीवसितेनवयस्मादिदंकर्माज्ञानात्कृतंतेनजीवसि हिःपादश्शरणार्थः यदिज्ञानपूर्वंकृतमिदंस्यात्तदा
तावताणांकुलमेवनस्यात् कुतोभवान्जीवेदितिशेषः पश्चिमदर्शनमंतदर्शनेमेनदर्शनेइच्छमिच्छावोतस्तं
देशेनयेतिमामभाषत २१ २२ अहंतंदेशंनीत्वातंपुत्रमस्पर्शयं २८ ततद्वयमात्मनःपुत्रमासाद्यस्पृष्ट्वास्य

न्यपतेतंदेशमिमिमांचाभ्यभाषत अथतंद्रष्टुमिच्छावःपुत्रंपश्चिमदर्शने २६ रुधिरेणावसि
क्तांगंप्रकीर्णाजिनवाससं शयानंभुविनिःसंज्ञंधर्मराजवशंगतं २७ यथाहमेकस्तंदेशंनीत्वातौभृ
शदुःखितौ अस्पर्शयमहंपुत्रंतंमुनिंसहभार्यया २८ तौपुत्रमात्मनःस्पृष्ट्वातमासाद्यतपस्विनौ नि
पेततुःशरीरेस्यपितावैनमुवाचह २९ नाभिवादयसेमाद्यनचमामभिभाषसे किंचशेषेतुभूमौत्वंवत्स
किंकुपितोह्यसि ३० ननहंतेप्रियःपुत्रमातरंपश्यधार्मिकौ किंचनालिंगसेपुत्रसुकुमार
वचोवद ३१ कस्यवापररात्रेहंश्रोष्यामिहृदयंगमं अधीयानस्यमधुरंशास्त्रंवान्यद्विशेषतः ३२

शरीरेनिपेततुःपितैनमुवाच २९ कुपितोह्यसिकोपः ३० नन्वहमितिपाठः अप्रियइतिकतकः नन्वह
मितिपाठः अहंयदितवप्रियोनतथापिमातरंपश्येतिसंबंधइतितीर्थः ३१ अन्यद्वाशास्त्राणांविशेषात्पु
राणात्तत्वेनसंकलनाद्धेदपुसंगेनात्तः ३२

एवमज्ञानकृततत्त्वबोधनात् शोषाय ॥ पर्यंतं रक्षणस्यापि कर्तव्यताबोधनाद्धर्मातदेवन भस्मसाद्वारो दि
त्याह स इति तीव्रमायासं भस्मीभावफलकं शापदाने २० स्वशक्त्यैवाकालेकारे फलेत् विशीर्येत् २१ ज्ञान
पूर्वं तेस एषामपे शामिः स्यादित्याह तत्रियेणेति विशेषतः अ थत्तानाप्यवादेः ज्ञानपूर्वकृतो यद्यपे वधः स्या

सतस्तत्त्वावचः क्रूरं मयातदयशंसिना नाशकतीव्रमायासं सकर्तुं भगवान् ऋषिः २० स वाष्प पूर्
णवदनो निश्वसन् शोकमूर्छितः मामुवाच महातेजाः कृतांजलिमुपस्थिते २१ यदेतदशुभं कर्म
नस्ममेकष्यसे स्वयं फलेन्मूर्धा तते राजन्सद्यः शतसहस्रधा २२ तत्रियेणावधो राजन्वानप्रस्थवि
शेषतः ज्ञानपूर्वकृतः स्यात्ताद्यावयेदपि वज्रिणं २३ सप्तधा तु भवेन्मूर्धा मुनौ तपसि तिष्ठति
ज्ञानात् विसृजतः शस्त्रं ताटशे ब्रह्मवादिनि २४ अज्ञानाद्धि कृते यस्मादिदं ते तेन जीवसे अपि
पापं कुलेनस्यादायवाणां कृतोभवात् २५

नदातस्तत्त्वाज्जो मनोपोवज्रिणमपिस्यानातत्
च्यावयेत्पातये किमुतत्वाहशामित्यर्थः २३ तत्रकोपेनापितत्कालनाशाभावोऽज्ञानादेवेत्याह स
सधा तदेतिस्वापेक्षया तपोनिष्ठत्वात्सप्तधेति ब्रह्मवादिनि ब्रह्मवादिस्त्रमे ब्रह्मचारिणी तिपाठांतरे २४

मी॰
श्री॰
१॰१

यमरहस्यमेतत्प्रयोजनमाह तत इति पुमवाप्तोमेत्तमतो पुत्रवियोगजनकं हवं ज्ञात्वा प्रार्थयं प्रयं मे पुत्रः पितरो
विभ्यात पालयत १८ ननु त्वया पापचिंतेपि कथमेतल्लभ्यतेऽतआह दानमिति लोकपालोपमः ईदृशपरस्यत्रा
यमस्यत्रमभयदत्ति णा पुत्रदानेन तदभावेन महाभयप्राप्तेरिति भावः कनकस्तयतो ये मे पुत्रः पितरौ विभ्यात
अतो स्यथर्मराजो भवान्त्वमतो शास्त्रचा तज्जन्मदुष्कर्मरणजनकं पापं तमतामेवं मया प्रार्थितोऽदुष्कर्मरणजं दुर्गतिं हृत्वा
कृत्वा तोमर्गेन यिष्यति ईदृशस्य तत्पश्चिनोमसमैकोपुत्रता रणाद्भयाभयदत्तिणा लोकपालत्वादानमर्हतीत्यर्थमा

कपाल

ततो वैवस्वतंदृष्टांतं प्रवक्त्वामिभारती त्वमतो धर्मराजो मे विभ्यात्पितरावयं १८ दानमर्हतिधर्मात्मा
लोमहायशाः ईदृशासममात्मयामकामभयदत्तिणां १९ अपापोसियथा पुत्रानिहतः पापकर्मणा
तेनसत्येन गच्छस्त्वंये लोकास्त्वत्वयोपिपूता ५० यो हि मृगाग्नियोनितिसंग्रामेष्वनिवर्तिनः हतास्तेभिमुखाः
पुत्रमत्तितापश्चिमाव्रज ५१

ह अपर तस्य पुनर्लोभमशक्ते मत्वाविश्वामित्र इवत्रिपुंकुं समाहितत्वात् स्वतंत्रसर्गेण
पयंति १९ अपापोसीत्यादि अपापस्त्वं पुत्रपापकर्मणा ऽनेनत्तत्रियेणयथानिहतोसि तेनतत्तननेप्रायश्चित्त
येणाम्रहः सत्येनमदीयेनात्वयोपितांस्त्रराणां लोकान्गच्छस्त्वपि पहाहेपुत्र पापकर्मणाशस्त्रवधलस्त्र
णेननिहतोयथाप्यपि नमस्तितथापितेनमदीयेनसत्येनापापोभूत्वा स्वयोपिनां लोकानाप्नु ५० उक्तमे

वाल्मीकिरामायण ५२
१२३

संस्थामितितंत्रमार्गेणेतिशेषः उतहुताशनःनमस्कारेणमंत्रेण पंचयज्ञान्समापयेदित्यकरिष्याम्याचरयि
ष्यति स्नाचनमहर्तेनेंनतत्सर्वंकेस्नापयिष्यतिनाम्स्नाप्यमानःस्नायादितिब्रह्मचारिप्रकरणस्यापसंव्वस्यतो
तयाव्याख्यानात् ११ कंदंजलोद्भवपद्मादीनांमूलंस्थलोद्भवानामितितीर्थः अकर्मणपकर्मानुष्ठानात्तमंत्र

कोमांसंस्थाम्नुपास्यैवस्नात्वाहुतहुताशनः स्नाचयिष्यत्युपासीनःपुत्रशोकभयार्दितं १३ कंदमूल
फलंदत्वायोमांप्रियमिवातिथिं भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकं १४ इमांमेथांचवृद्धांचमातरं
तेतपस्विनी कथंपुत्रभरिष्यामिकृपणांपुत्रगर्धिनी १५ तिष्ठमामागमःपुत्रयमस्यसदनंप्रति मे
मयासहगंतासिजननमाचसमेधिनः १६ उभावपिचशोकार्तावनाथौकृपणौवनेक्षिप्रमेवगमि
ष्यावस्त्वयाहीनौयमक्षयं १७

अप्रग्रहंनीवारादिसंग्रहरहितं अनायकंपालकहीनमित्यर्थेतीर्थः क
र्मणिसाधकर्मण्यमित्यातिथिविशेषणोभोजयिष्यतिकर्मण्यमित्येवचपाठः अप्रग्रहंयष्टिग्रहणदक्षकर्मा
र्गप्रदर्शकरहितंअनपत्यानामिकंस्नानादिकर्मप्रवर्तकहीननित्यर्थेकानकः १४ भरिष्यामिस्वयमेंथइ
तिशेषः १५ मामेत्यावार्थेद्विर्वचनंमामद्दिश्यपतिष्ठमागमः मागच्छेत्वायसमेधितःसहितः १६ यमक्षयं

पद्मपु० ८

वा॰ टी॰ अ॰ २८

वपुष्मता प्रशस्तकान्तिविशिष्टशरीरेण ५० तूर्णं शीघ्रं विधिज्ञेय ५३ यदज्ञानान्निहतोऽतः शापो न तु भस्मसात्करोमीक
रोमि सुदुःखमतिदारुणमिति क्रियाविशेषणम् ५३ दुःखमरणपर्यवसायि सांप्रतं प्रवर्तते तव त्रिमितमिति शेषः कालं
करिष्यसि प्राप्स्यसि ५४ अज्ञानादहमानं त्वमेव पापं ५५ एतादृशो भावः पुत्रशोकेन मरणरूपः यथा तव दत्तिणा दाता

एवमुक्त्वा ततो दिव्येन विमानेन वपुष्मता आरुरोह दिवं क्षिप्रं मुनिपुत्रो जितेन्द्रियः ५० स कृत्वा तूदकं तूर्णं तापसः
सह भार्यया मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितं ५१ अद्यैव जहि मां राजन्मरणे नास्ति मे व्यथा यः शरेणै
कपुत्रं मां त्वमकार्षीरपुत्रकं त्वयापि च यदज्ञानान्निहतो मे स बालकः तेन त्वामपि शप्स्येऽहं सुदुःखमतिदारुणं
पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम सांप्रतं एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन्कालं करिष्यसि ५४ अज्ञानात्तु हतो यस्मात्क्ष
त्रियेण त्वया मुनिः तस्मात्त्वां नाविशत्याशु ब्रह्महत्या नराधिप ५५ त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेव गमिष्यति
जीवितान्तकरो घोरो दातारमिव दक्षिणा ५६ एवं शापं मयि न्यस्य विलप्य करुणं बहु चितामारोप्य देहं तन्मि
थुनं स्वर्गमभ्ययात् तस्माच्च कर्मणोऽद्य विपाकः समुपस्थितः अपथ्यसहसंभुक्ते व्याधिरन्नरसे यथा ५८

रं यथा आशु अभिगच्छति तद्वत् ५६ देहं देहौ ५७ शब्दवेध्यत्वं कर्णिणा प्रथमं शब्दवेधिनामकाहि शल्या
त्कर्षणमुपपत्तिः तत्वनाशमुनिकुमारवधरूपेति शब्दवेध्यात्मशिक्षिणेति पाठे शब्दं हन्तवेष्टं यो सशब्दवेध्यं तत्
तमिति तं शीलयस्य तेन त्वर्थे चाहं तद्दमनं मममिति स्मृतवेद ५८ विपाकः फलं अपथ्यैर्व्यञ्जनैः सह संभुक्ते अन्नरसे

५१

वाल्मीकिरामायणतिलके ॥५४२

२८

713

तमेवार्थं विशेषत आहयं गातिमिति ५२ सर्वभूतानां गतिराश्रयो ब्रह्म एकपत्नीव्रतारामादयः ५३ गुरुसेवाभू
तः तत्सेवाकर्तारः देहन्यासकृतः महाप्रस्थानादिना परलोकार्थं तन्नुमज्जः ५४ अस्मिन्कुलेमदीयेतिमतपसि
कुलेयास्यतिश्च उपाल्लांगातिमिम्पनकर्षः ५५ उदकं संस्कारशर्वकं ५६ सर्गमध्यात्कृहत्मेन समेनाभ्रमके

यांगातिसगारः श्रेष्ठोदिलीपोजनमेजयः नाहुषोधंधुमारश्च आभ्यालांगच्छपुत्रक ५२ यागतिः सर्व॰
भूतानां स्वाध्यायतपसश्रया भूमिदस्याहिताग्नेश्च एकपत्नीव्रतस्य च ५३ गोसहस्रप्रदातृर्याः गुरुसे॰
वाभृतामपि देहन्यासकृतां याचतां गतिं गच्छपुत्रक ५४ नहितास्मिन्कुलेजातो गच्छत्यज्ञपालांगति
मनयास्यति येनत्वं निहतो ममवाभवः ५५ एवं सकरुणं तत्र पर्यदेवयतासकृत् तथोत्काकतुमुदकं
प्रहितेसहभार्यया ५६ सतद्दिव्येनरूपेणाम्बनिजः स्वकर्मभिः स्वर्गमभ्यारुरोहासौ शक्रेणसहधर्म
वित् ५७ आवभाषेच तौ वृद्धौ शक्रेणसहतापसः आख्यस्य च मुहूर्तं तत्पितरं वाक्यमब्रवीत् ५८ स्थान
मस्मिमहत्प्राप्तो भवतोः परिचारणात् भवंतावपिचक्षिप्रं ममसूलमपेष्यथः ५९

तिवचनान्नेतरमेवेति

शेषः शक्रेणसहेत्यनेन तनिपुत्रंस्वर्गनेतं शक्रः समागतइति धनितं ५७ आरुह्यपुनः शक्रेणसहागत्याव भाषे
इत्यन्वयः अमेवप्रपंचआस्य स्पष्टाटिश्च उवक्तः श्लोकयत्तज्जपावभाषे इत्यब्रवीदितियोनरु कं ते नदोषाय ५८ भवा॰

पति॰ खं॰ ... ५८

[illegible]

रा॰ अ॰ २०१

लोकमन्येवाविद्यातपोयथाशुष्कंकरोतितथइत्यतिति तेजेमनथ्याः किंतदेवीशापव १८०१ शुष्कंमार्गगतेयथा
माघादिविहायसेवाशुष्कमार्गगते शुष्कमिवेतस्थः इतीतीर्थः कनककान्तशुष्कमार्गगते यथेनिपादःहस्तास्तेजराहा
मदेशधानं पुनश्च मार्गयथास्यानेगतं प्रामेशुष्के कीडाशुकमेवेत्यर्थः इत्याहचित्तमोहेनदः त्वातिशयश्चामस्य

714

नहि पश्याम्यहंधर्मज्ञेरामेसत्यपराक्रमे तस्माद्दर्शनजःशोकः सततस्याप्रतिकर्मणाः १७ उत्कोषयतिवै
प्राणान्वारिशोकमिवातपः नतेमनुष्यादेवास्तेपेचारुशुभकुंडले १८ मन्येदहत्यतिरामस्यवर्षवं
वदशोपनः पद्मपत्रेतणंसश्रुक्षबदंष्ट्रचारुनासिकं १९ यमाइहत्यतिरामस्यताराधिपसमप्रभं सद
शोपाराद मेडोः फुल्लस्यकमलस्यच २० सर्गापिममरामस्यधमाइहत्यतिपमवं निहमेवनवासेत
मयोध्यांपुनरागतं २१ इहत्यतिमृणालिनोरामंशुष्कंमार्गगतेयथा कौसल्येचित्तमोहेनहृदयंसीदतेतत
रां २२ वेदयेनचसंयुक्तान् शब्दस्पर्शरसानहं चितनाशाद्विपद्यंतेसर्वाण्येवेन्द्रियाणिहि २३ क्षीणा
सेहस्यदीपस्यसंरक्तारश्मयोयथा यथामात्मभवः शोकोमामवातेनाथमवेतनं २४ संसाथयति
वेगेन यथाकूलंनदीरयः हाराघवमहाबाहोहाममायासनाशन २५

कैयासीदूतेनत्यमतिशयेन पीर्यतीव २१ वेदयेजानामिसंयुक्तान्इंद्रियस्वेयुक्तान् २२ संरक्ताभसस्तेजोप्रा
तायथादीपस्य रश्मयोविपद्यंतेनतथेंद्रियाणीत्यर्थः २४ संसाथयतिनाशयति २५

व्याधिमवरसोयघीतिपाठे उपस्थापयतीतिशेषः ५९ उदारस्य श्रेष्ठस्य तद्वचः फलं त्वक्तोमरणभयादितिशेषः
कृदन्नजीवितंत्यक्ष्यामीतिभार्यामाहेतिसंबंधः ९ चक्षुर्भ्यांनपश्यामिमुमूर्षुत्वादितिभावः १० नाहिइत्यंपती।
तिइहविद्यमानानेष्टंबंधूनितिशेषः इतःपरंत्वत्स्पर्शादिकंमेदुर्लभमितिभावः यदिमामयरामःसकृदपिस्पृ

तस्मान्मामागतंभद्रेतस्यैदारुस्यतद्वचः इत्युक्तोस्वहृदंसक्तोभार्यामाहतभूमिपः ९ यदहंपुत्रशोकेनसं
सजिह्यामिजीवितं चक्षुर्भ्यांत्वांनपश्यामिकौसल्येत्वंहिसंस्पृश १० यमक्षयमनुप्राप्तोद्रक्ष्यतिनहिमानवाः
यदिमांसंस्पृशेद्रामःसकृदन्वारभेतवा ११ धनंवायौवराज्यंवाजीवेयमितिमेमतिः नतन्मेसदृशंदेविय
न्मयाराघवेकृतं १२ सदृशंतत्तस्यैवयदनेनकृतंमपि दुर्वृत्तमपिकःपुत्रंत्यजेद्भुविविचक्षणः १४ कः
सुप्रव्राज्यमानोवानासूयेत्पितरंसुतः चक्षुषात्वांनपश्यामिस्मृतिर्ममविलुप्यते १५ दूताश्चैवस्वतस्यै
तेकौसल्येत्वरयंतिमां अतस्तुकिंदुःखतरंयदहंजीवितक्षये १६
शोतस्वन्वारभे किंचिद्दारावास्पृशेत् १२

यदित्वायुधनंकोशंयौवराज्यंवात्मभेततदाजीवेयंराघवेयंराघवेयन्मयाकृतंविवासनरूपंतन्मेकृतस्यसदृशंन
भवेनरामेणायन्मयिकृतेराजेमयकामात्वामद्वचःपरिपालनरूपंततस्यैवसदृशं भ्रतनयोग्यालंकारः मत्सदृशोऽन्याय
कर्तारामसदृशःअवितकर्त्ताचभवितानास्तीतिभविष्यतिवानस्यात्सद्वेहतमपीति १४ ११ ॥

रा॰
अ॰
२१

समृद्धः फलादिदानात् तेषु वत्साम्यासलोपाभावः येराजकुलगोचराः राजकुलवासयोग्याः पायेमुकादयः ५ तैः पूर्व
श्लोकोक्तैः शुकादिभिर्व्याहृताः पुण्यशब्दाः काशीगंगादिरूपाः गाथानां केवलगायकानां आशीर्वादप्रधानगा
ने यद्वा गाथा राज्ञां चरित्रादिप्रतिपादकास्तासामाशीर्वादघटितं गानमित्यर्थः पर्युपस्थानपरिचर्यासु स्त्रीभिः वर्ष
वरैः षंडैः स्वभूयिष्ठाः षंडो वर्षवरस्तुल्यौ परिचारका इतिशेषः ७ स्नानशिक्षाज्ञाः स्नानविधिज्ञाः यद्वा कागोद

तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धाः प्रसस्वनुः शाखास्थाः पंजरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः ५ व्याहृताः पु
ण्यशब्दाश्च वीणानां चापि निस्वनाः आशीर्गेयं च गाथानां पूरयामास वेश्म तत् ६ ततः शुचिसमाचाराः
पर्युपस्थानकोविदाः स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठा उपतस्थुर्यथापुरा ७ हरिचंदनसंपृक्तमुदकं कांचनैर्घटैः
आनिन्युः स्नानशिक्षाज्ञा यथाकालं यथाविधि ८ मंगलालंभनीयानि प्राशनीयान्युपस्करान् ३
पानिन्युस्तथा पुण्याः कुमारीबहुलाः स्त्रियः ९

यान्सर्वं मे वृद्धिरिति स्नानार्थं जलाधानेनेत्यमिति शिक्षाज्ञाः ८ मंगलालंभनीयानि मंगलार्थमालंभनीया
नि स्पर्शनीयानि दिव्यवादादीनि आलंभः स्पर्शहिंसयोः प्राशनीयानि गंगोदकादीनि दंतधावनाकारं गंडूषतैल
प्राशनीयानि नालिकेलाटकाद्यावकादिकानि च उपस्करान् दर्पणवस्त्राभरणादयः कुमारीबहुलाः कुमार्यो
बहुला यासु ताः स्त्रियो वरनार्यः ९ ९ ९ ॥

२१

715

२८ इतिरामायणटीकायांचतुःषष्टितमःसर्गः ६४ अथेति १ परमसंस्काराः व्याकरणादिशिक्षावंतः परमालंकाराः वा मागधाः वंशावलीकीर्तकाः मंगल्याः इति पाठेपि मंगलपाठकाः एव उत्तमश्रुताः उत्तमं श्रुतं वंशपरंपराश्रवणं येषां ते मागधाः श्रुतिशीलगायकाः तंत्रीनाद विभाजनशीलगायकाः इथक इथक निगदंतः स्वस्वमार्गानुसारं

हापितः प्रियमेनाथ हा ममास्मिगतः सुत हा कौसल्ये न पश्यामि हा स्वमित्रे तपस्विनि २९ हा नृशंसे ममामित्रे कैकेयि कुलपांसनि इति मातृश्च रामस्य सुमित्रायाश्च सन्निधौ ३० राजा दशरथः शोचन् जीवितांतमुपागमत् तथा तु दीनः कथयन्नराधिपः प्रियस्य पुत्रस्य विवासनातुरः गतेर्धरात्रे भृशदुःखपीडितस्तदा जहौ प्राणमुदारदर्शनः ३१ इत्यार्षे रामायणे चतुःषष्टितमः ६४ अथ रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरेहनि वंदिनः पर्युपातिष्ठंस्तत्पार्थिवनिवेशने १ सूताः परमसंस्कारा मागधाश्चोत्तमश्रुताः गायकाः श्रुतिशीलाश्च निगदंतः इथक् इथक् २ राजानं स्तुवतां तेषामुदात्ताभिहिताशिषां प्रासादाभोगविस्तीर्णस्तुतिशब्दो ह्यवर्तत ३ ततस्तु स्तुवतां तेषां सूतानां पाणिवादकाः अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादानवादयन् ४

प्रोतिशेषः २ उदात्ताः उच्चैः स्वरेणाभिहि ताश्चाशिषो यैस्तेषां प्रासादानामाभोगेषु मध्येषु विस्ती र्णः ताः स्तुतिप्रबंधनिनदतिशेषः ३ पाणिवादकाः पाणिवादनशीलाः अपदानानि राज्ञां हृताद्भुतकर्माणि उदाहृत्य

रा॰
अ॰
२११

यदाशंकितं पापं तदाजज्ञे विनिश्चयः कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकपराजिते १९ यथाकालसमन्विते मन्त्रे इव यद्वा ऽयथाकालसमन्विते वक्ष्यमाणरीत्या दुःखेनाज्ञाततया प्राप्तया कालेन मृत्युप्राप्तियानात्निद्रया समन्विते स्वपर्यंकः शोकेन सत्रस्यप्रहनास्तत्रनास्ति मिव शसे ऊवितहस्तपादादिकरणा ९ कौसल्येति सुप्तस्येति शेषः १८ नवि

यत्तदाशंकितं पापं तदाजज्ञे विनिश्चयः कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकपराजिते १९ प्रसुप्तेन सुषुप्ते ते यथाकालसमन्विते निःप्रभा सा विवर्णा च सन्ना शोकेन सन्नता ९ न ह्यराजन्कौसल्या नारे वतिमिरावृता कौसल्यानंतरं राज्ञः सुमित्रा तदनंतरं १८ न स्म विभ्राजते देवी शोकाश्रुकलिताननाना तेच दृष्ट्वा तदा सुप्ते उभे देव्यौ च तं नृपं १९ सुप्तमेवोद्गतप्राणमंतःपुरमदृश्यत ततः प्रचुक्रुशुः
दीनाः सस्वरं ता वरांगनाः २०

प्राजनेन विशेषेण भाजते न च हेतुः शोकेनार्दिते उभे देव्यौ प्रसौम्यासादिनाः सुप्ते दृष्ट्वा नृपं च तं सुप्तमेव सं तन्तद्वस्थायामेवोद्गतप्राणां लक्षणैर्नो दृष्ट्वा सर्वमेवांतःपुरमुद्गतप्राणांतकल्पमदृश्यत प्रमतेतिपाठे पुरे कार्त्स्न्येन समुद्गतप्राणामममत्रेत्यर्थः तीर्थस्तत्रदृश्यते येन तत्परस्परमपश्यदित्यर्थं व्याचष्टे १९

716

४
२११

अभिहारिकं प्रातःसमये राज्ञे यदभिहर्तव्यं मंगलार्थं मानेतव्यं तत्सर्वं सर्वलक्षणयुक्तं सर्वं विधिवदर्चितं यथायो
ग्यं वृद्धकृतं सगणं च तल्लक्ष्मीवद्ध ९ परिसम्भ्रान्तकं राजदर्शन प्रतीतिशेषः तथैव स्योतमोनुपसंप्राप्तं अप्राप्तरा
जदर्शनं अत एव किंस्विदित्युपकं शंकितमभूत् ११ शयनं प्रतिअनन्तराः आसन्नाः कौसल्यादिदयिताः स्त्रियः अबो
धयत् प्रतिबोधनोचितमपि अविनीतवचनैः स्पर्शैश्च १२ अविनहन्ताः स्पर्शनादिव्यापारोचिताः किंचिदपि जीवचेष्टा

सर्वलक्षणसंपन्नं सर्वं विधिवदर्चितं सर्वमङ्गललक्ष्मीवत्तदभूदाभिहारिकं ९ ततः सूर्योदयं यावत्तं
वं परिसम्भ्रान्तकं तमुपावनुपसंप्राप्तं किंस्विदित्युपशंकितं १० अथ पर्यायाः कौशल्या इत्यस्य शयनं प्रत्यनन्तराः
तास्त्रियस्तु समागम्य भर्तारं प्रत्यबोधयन् १२ अथाप्युचितवृत्तास्ता विनयेन नयेन च नह्यस्य शयनं स्पृ
ष्ट्वा किंचिदप्युपलेभिरे १३ ताः स्त्रियः स्वप्नशीलज्ञाश्चेष्टासंचलनादिषु ता वेपथुपरीताश्च राज्ञः प्राणे
षु शंकिताः १४ प्रतिस्रोततृणाग्राणां सदृशं संचकाशिरे अथ संदेहमानानां स्त्रीणां दृष्ट्वा च पार्थिवं १५

दि १३ स्वप्नशीलज्ञाः स्वप्नभावज्ञाः संचलनादिषु हृदयकारादूलतादिषु चेष्टां नोपलेभिरे ततो वेपथुप्रकारा
तः प्राणेषु शंकिता आसन् १४ प्रतिस्रोतः इति स्रोतोभिमुखं स्थितवेतसादितृणाग्राणां सदृशं कंपं संचकाशि
रे प्रकाशितवत्यः अथ इति यावत्संदेहमानानां संदिहानानां १५

२१२

श्रीतंमस्तं यन्न मामा [illegible] नाथवत्‌ श्रनाथा [illegible] २९ इति रामायणे टीकायां अयोध्याकांडे पं
चषष्टितमः ६४ तमिति १ राजा [illegible] ३ पन्नगाः [illegible] कैकेय्या [illegible] अनाथा राज्या [illegible] चिता ३ राज्यस्या [illegible]
[illegible] विहाय [illegible] कान्तारे [illegible] हीना सहाय [illegible] पथिका [illegible] रहिता ४ आत्मनो दैवते भर्तारं [illegible]

श्रीनमाज्ञायत पार्थिवर्षभं यशस्विनं तं परिवार्य पत्न्यः भृशं रुदन्त्यः करुणं सुदुःखिताः प्रगृ
ह्य बाहू व्यलपन्ननाथवत्‌ २९ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकांडे पंचषष्टितमः ६५ तमग्निमिव संशांत
मंबुहीनमिवार्णवं गतप्रभमिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य भूमिपं १ कौसल्या बाष्पपूर्णाक्षी विविधं शोककर्
शिता उपगृह्य शिरो राज्ञः कैकेयीं प्रत्यभाषत २ सकामा भव कैकेयि भुंक्ष्व राज्यमकंटकं त्यक्त्वा रा
जानमेकाग्रा नृशंसे दुष्टचारिणि ३ विहाय मां गतो रामो भर्ता च स्वर्गतो मम विपथे सार्थहीनेव ना
हं जीवितमुत्सहे ४ भर्तारं तं परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मनः इच्छेज्जीवितमन्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मि

णः ५

त्यज्य त्यक्त धर्मिणः मत्कस्सीय धर्मोपयाताद स्था: कैकेय्या अन्यास्त्यत्र अत्र राज्ये काजीवितमिच्छेत्परिष्व
ज्यति पाठे भर्तारं परिष्वज्य तेन सह भोगान्‌ भुक्त्वा तेकालांतरे परित्यज्येति शेषः ५ एवं साहसकर्कर्णोहेत
माह नेति किं पाकानिवः कतक स्त्व किं २० याको विषभेदः तंकोरादिना भत्तयन आत्महत्यादोषं नव्यपतेः

२-१२

स्या नाहास्मस्यानात्म च्युतोष्ययोमहागजोयासांता: करेणव इवबाष्पचुक्रुशुरिमनवयु: २१ २२ हाभर्तैतिहाभ
वितीत्यर्थ: अयोध्याजनपदवाचीकोशलशब्दालवामध्य: कौसल्यापितृदेशवाचीनदंतमध्य: २३ शांतगुणोड
पशांतीवनथमे २४ २५ ताभि: कैकेयीप्रभृतिभि: पश्चादेत: पुरप्रविष्टाभि: स्नानादेनप्रथमावविष्टानास्त्रीणांच

करेणावश्वारोपस्यानबच्युतश्यपा: तासामाक्रंदशहेन सहसोद्गतचेतने २२ कौसल्याचसुमित्राचत्यः
क्तानिदेवभूवत: कौसल्यावसुमित्राचदृष्ट्वास्पृष्ट्वापार्थिवं २३ हाभर्तैतिपरिक्रुश्यपेततुर्धरणीतले सा
कौसल्येद्दहिताविष्णमानामहीतले २३ नभ्राजतेरजोध्वस्तातारेवगगनच्युता नृपेशांतगुणोजातेकौस
ल्येपतितांभुवि २४ प्रपश्यंपत्ना: स्त्रिय: सर्वाहतंतानागवधूमिव तत: सर्वानरेंद्रस्यकैकेयीप्रमुखास्त्रिय:
रुदंत्य: शोकसंतप्तानिपेतुर्गतचेतना: ताभि: सचलवाचादोक्रोशंतीभिरनद्रुत: २५ येनस्फीतीकृतो
भूय: तद्गृहंसमनादयुत् तत्परित्रस्तसंभ्रांतपर्युत्सुकजनाकुलं २७ सर्वतस्तुमुलाक्रंदंपरितापार्तबांध
वं सद्योनिपतितानंदंदीनविक्लवदर्शनं २८ बभूवनरदेवस्यसद्मदिष्टांतमीयुष: २८

लवाना दोश जनत: पुत्र: अभूदितिशेष: २६ येनानदवणेनस्फीतकृतोवर्धित: सनादोभूयोपिकं तहृहेहंसमनाना
दयत् वाग्मवान् तीर्थस्नात्वयेन स्पिरीकृतंभूय: इतिपठित्वायेननादेनास्थिरीकृतंमुखविनितहृहेकार्तंभूयोमर्थोस
मनादयत् अनरोदमर्थमाहपर्युत्सुकजनाकुलं इ वेहतानतानायपर्युत्सुकजनानिविड्ड २७ दिष्टांतंकालधर्मं

व २८

रा०
२६६

718

प्रस्मृप्त्रेजेतिसतमहादितिशेषः प्रत्मपुत्रेऽस्मत्संकमामामात्रमेतततिरिक्तियाऽशतिमीर्थः ११ दिष्टांतेमरणंप्राप्तीराल्मा
नष्टेकंमपिग्निप्रवेशोहेतुःपतिकेतेति १२ व्यावहारिकाःव्यवहारेवालाभ्यंतरमकलराज्यकार्येनिपुणाः अमात्याः
यतिनः अतःप्राप्यतस्तीदाराभर्त्रालिंगनादिमोच्यात्मतोनिसृतिरपि षः १३ तैलद्रोणीतैलपूर्णकटाहःश्रोदि

दृष्ट्वैवात्मपुत्रस्य वैदेहीमनुचिंतयन् सोपिशोकसमाविष्टोन्वनैस्त्यजतिजीविते ११ साहमद्यैवदिष्टांत
गमिष्यामिपतिव्रता इदंशरीरमालिंग्यप्रवेक्ष्यामिहुताशनं १२ तांततःसंपरिष्वज्यविलपंतीतपस्वि
नी व्यपनिन्युःसुदुःखार्तांकौसल्यांव्यावहारिकाः तैलद्रोण्यांतदामात्याःसंवेश्यजगतीपतिं राज्ञःस
र्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुःकर्माण्यनंतरं १४ नतुसंकालनेराज्ञोविनापुत्रेणमंत्रिणः सर्वज्ञाःकर्तुमीषुस्ते
ततोरक्षंतिभूमिपं १५ तैलद्रोण्यांशायितंतंसचिवैस्तुनराधिपं हामृतोयमितिज्ञात्वास्त्रियस्ताःपर्य
देवयन् १६ बाहूनुद्यम्यकृपणानेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः रुदंत्यःशोकसंतप्ताःकृपणंपर्यदेवयन् १७ हाम
हाराजरामेणसततंप्रियवादिना विहीनाःसत्यसं

शादवसिष्ठादिभिराज्ञप्ताअमात्यास्तंसंस्थाप्यसंवेश्यप्या
यपितांनंतरंकर्तव्यानिदुःखप्रतिपालनादीनिकर्माणिचक्रुः १४ पुत्रेणविनासंकालनंप्रेतनिर्हारंनकर्तुं
मीषुःयतःसर्वज्ञाःततोहेतोस्तैलद्रोण्यांभूयेरक्षंतीति १५ शायितंज्ञात्वाहामृतोयमितिपर्यदेवयन् १६ नेत्राणां

२९६

इमाहतत्वल्लथइतिनाम्यंतंसमंजसंयथनलोभादिनापरस्यविषभक्तणंकारयन्यथाहत्सादोषंनवुध्यतइतिकृक
मचितंयत्कैकेय्याराघवाणांजलंहृतंतत्कृज्ञानिमित्तंप्रेरकया ९ अनियोगेअनुचितनियोगेवरव्याजात् कैके
य्यानियुक्तेनराज्ञास्वभार्यरामंविवासितं श्रुत्वाजनकोहमिवपरितप्स्यति ७ जीवन्नेवनाशमदर्शनंगतःजी

तत्वुध्योवुध्यतेदोषान्किंपाकमिवभक्तयन् अज्ञानिमित्तंकैकेय्याराघवाणांजलंहृतं ९ अनियोगेनि
युक्तेनराज्ञारामंविवासितं सभार्यंजनकःश्रुत्वापरितप्स्यतेयथा ७ समामनाथोविधवांनायजना
तिधार्मिकः रामःकमलपत्राक्षोजीवन्नाशमितोगतः ८ विदेहराजस्यसुतातथाचारुतपस्विनी
दुःखस्यानभिज्ञादुःखेवनेपर्युद्विजिष्यति ९ नदतांभीमघोषाणांनिशासुमृगपक्षिणां निशम्यमा
नासंत्रस्ताराघवंसंश्रयिष्यति १०

जीवनाशमितोगतइतिपाठेरामोजीवनाशोयथाभवतितथागतइत्यर्थः चारुतपस्विनीभर्तृसेवनादिप्राश
यः पर्युद्वेगोभयंवनेदुःखंप्राप्स्यतिशेषः निशम्यमानानादमितिशेषः निशाम्यनादमितिपाठांतरं १०

रा॰ अ॰
२१५

श्राकंदं पाराहेपाणाश्चवदनादिंमसेहतपलालिता: कंदायेपांतेराजलाभार्गाश्चवराश्चपसांसा २८ एकश्लोको
नेत्रैकलनकेसाधपाश्चहर्शलिताप्रधे २९ इतिरामा-दी-योबहूधघिरितम: ९९ दिश्राकंदितासंजावकेयाश्र
ते एवनिरानंदाविधमानास्तकेदेर्जे मेगाविला: जलावनमाड्र.एव शातदोर्चाभृत १ राजकर्तार: राज्ञो:

गतश्रभाद्योदिव भास्करं विनाव्यपेतनक्षत्रगणेव शार्वरी पुरीवभासे रहिता महात्मना कंदाश्रकंठा
जलमार्गचत्वरा २८ नराश्चरानार्यश्चस्तमीसमंच शोविगर्हमानाभरतस्यमातरं तदानगर्यानरदे
वसंक्षये वभूवुरार्तानचशर्मलेभिरे २९ इति श्रयोध्याकांडेषट्सप्ततितम: ९९ श्राक्रंदितानिरानंदा
सास्तकंठजलाविलासा अयोध्यायामवततासावतीशोपायशार्वरी १ अतीतायां तु शर्वर्यामादि
त्यस्योदयेततः समेत्यराजकर्तार: सभामीयुर्द्विजातय: २ मार्कंडेयोभमद्गल्योवामदेवश्चकाश्यप:
कात्यायनोगौतमश्चजावालिश्चमहायशा ३ एते द्विजा: सहामात्यै: पृथग्वाचमुदीरयन् वसिष्ठमे
वाभिमुखा: श्रेष्ठं राजपुरोहितं ४ अतीताशर्वरीदु:खंयातावर्षशतोपमा अस्मिन्पंचत्वमापन्ने पु
त्रशोकेन पार्थिवे स्वर्गस्थश्चमहाराजोराम

शेषकार्यकर्तार: २ इष्ष्वाकुवंशराजकार्यविषयेभिप्रश्नस्याना
वाचोब्रुवन् एवेकार्यमिहेराजाव सिष्ठमेवाभिमुखा वभूवु: ४ पुत्रशोकेनास्मिन्पार्थिवे पंचत्वं प्राप्ते

२१५

तवप्रभुः तव जीवनस्य प्रभुः २० विहूष्मिताः राज्यगवीनिरक्रान्ताः २१ राघवस्य दशरथस्य २२ नष्टराजनेतिखेदः २४ भूमचवरवेश्मांतानां मार्जनाये वल्यादि भूमचत्वराघेतायथा पूर्वं यथापूर्वं २५ राज्ञिशोकात् प्रभ्रंशो

कैकेय्या दृष्टभावायाराघवेण विवर्जिताः कथं स्यत्स्यावस्थाम: समीपे विथवावयं १९ सहिनाथः सवा स्माकं तव च प्रभुः समवान् वनं रामो गतः श्रीमान्विहाय नृपतिश्रियं २० त्वयातेन च वीरेण विनाव्यसनमोहिताः कथं वयं निवत्स्यामः कैकेय्याच विहीषिताः २१ ययाच राजा रामश्च लक्ष्मणश्च महाबलः सीतया सह संसक्ताः सा कमन्यं न हास्यति २२ ताचाप्येणाच सेविताः शोकेन विपुलेन च वचेष्टत निशाने दाराघवस्य वरस्त्रियः २३ निशानक्षत्रहीनेव स्त्रीवभर्तृविवर्जिता पुरी नाराजतायोध्याहीना राज्ञा महात्मना २४ वाष्पपर्याकुलजना हाहाभूत कुलांगना भूमचत्वरवेश्मांतानवभ्राजयथापुरं २५ गतेन शोकाद्विदिवं नराधिपे महीतलस्थासु नृपांगनासु च निवृत्तचारः सहसा गतोरविः प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता २६ ऋते तु पुत्राद्दहनं महीपतेर्नारोचयंते सुहृदः समागताः इतीव तस्मिन् शयने न्यवेशयन् विचिंत्यराजान

विदिवं स्वर्गं गते नृपांगनासु च शोकाद् देवमहीतलस्थासु महीतले लुठंतीषु निवृत्तचारः निवृत्तकिरणप्रचारः प्रवृत्तचारा प्रवृत्ततमः प्रचारा: २६ सुहृदो वसिष्ठाद्याः पर्युषितदाहनिषेधवचनानि तद्विशदिष्यामीति नीव

वा० रा० टी० ५८

रा॰
अ॰
२२५

नकारयंतिवाममपादेव ... हीणिपुष्कलपादकरहीणिविशाखयानि १२ सत्रंसवैकरत्विजः सर्वेचयजमानाः
नत्वासेतेनानतिष्ठंति १३ वसंतधनाः बहुधनाः ग्रामदक्षिणाः ग्रामेणयथाग्रामदक्षिणाः यज्वनोऽत्विजःप्रा
तिनविसृजेति १४ नर्तकाः सूत्रधाराः नटाश्चप्रहृष्टाः यत्रतादृशाउत्सवाःदेवायुत्सवाः समाजास्तदाष्टकार्यसिद्धिप्र
योजनाः समृद्धाः तेऽभयेऽपिदृष्टिशोतिद्वाराराष्ट्रवर्धनाभवंतितेनवर्धंते १५ व्यवहारिणः कथमप्यर्थमाहि

नाराजकेजनपदेयज्ञशीलाद्विजातयः सत्रेतानासतेदांताब्राह्मणाः संशितव्रताः १३ नाराजकेजनपदे
महायज्ञेषुयज्वानः ब्राह्मणावसुसंपूर्णाविसृजंत्याप्तदक्षिणाः १४ नाराजकेजनपदेप्रहृष्टनटनर्तकाः
हारिणः कथाभिरभिरज्यंतेकथाशीलाःकथाप्रियैः १६ नाराजकेजनपदेउद्यानानिसमागताः
सायाह्नेक्रीडितुंयांतिकुमार्योहेममूषिताः नाराजकेजनपदेधनवंतःसुरक्षिताः शेरतेविवृ
तद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः १८ प्रहृष्टनटनर्तकाः उत्सवाश्चसमाजाश्च

वर्धंतेराष्ट्रवर्धनाः १५ नाराजकेजनपदेसिद्धार्थाव्यवहारिणः
कथाभिरनुरज्यंतेकथाशीलाःकथाप्रियैः १६ नाराजकेजनपदेउद्यानानिसमागताः
सायाह्नेक्रीडितुंयांतिकुमार्योहेमभूषिताः १७ नाराजकेजनपदेवाहनैःशीघ्रगामिभिः
नरानिर्यांत्यरण्यानिनारीभिःसहकामिनः १८

यामोमेतिवदमानाःसिद्धा
र्थाःनिर्णीतार्थाः यद्वाव्यवहारिणः पण्यजीविनः असिद्धार्थानतिष्ठंत्वप्रयोजनाः कथाशीलाः पु
राणादिकथाश्रवणशीलाः कथाप्रियैः कथनप्रियैः पौराणिकैरुक्ताभिःकथाभिर्नरज्यंतेवक्तृश्रो
तृणांस्वास्थ्याभावात् १६ समागताः मिलिताः १७ विषाणिनः प्रशस्तदंताः १८ ॥

720

२२५

कैकेयेषु तदा त्वदेशो भ्रुत्रवांतस्मेदापेत्तायाबहुवचनमितिकतकः ॥ वस्तुतो गाङ्गस्मादिव बहुवचनांतएवजनपदवा
चीत्यन्ये राजगृहे राजगृहाख्ये पुरे ७ इक्ष्वाकूणां ऽकेत्वाकूणां मध्ये विपत्ते वा थकमाह अराजकं हीति हि यतो राजकं
नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्नुयात् ततः कश्चिद्राजा विधीयतां राजकं सद्विराष्ट्रं नो नाशं नावाप्नुयादित्यर्थ इति कतकः से मतः पा
ठः नोस्माकं राष्ट्रं राजके राजधर्मेतस्त्वा शंनाश्नुयात् यद्यपा कश्चिद्राजा विधीयतामित्यन्वयः हि वाप्यालंकारे बीज

ऽभोभवत शत्रुघ्नो कैकेयेषु परंतपौ ॥ पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवेशने ७ इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्रा
जा विधीयतां अराजकं हि नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्नुयात् ८ नाराजके जनपदे विद्युन्माली महास्वनः अभि
वर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ९ नाराजके जनपदे बीजमुष्टिः प्रकीर्यते नाराजके पितुः पुत्रो भार्या
वा वर्तते वशे १० अराजके धनं नास्ति भार्याप्यराजके इदमत्याहितं चान्यत्कुतः सत्यमराजके ११ नाराजके
जनपदे कारयंति सभां नराः उद्यानानि च रम्याणि हृष्टाः पुण्यगृहाणि च १२

मुष्टिर्न प्रकीर्यते बीजानामारोपो न क्रियते फलकाले लुंठकशंकया पितुर्वशे पुत्रो भार्या वा पत्युर्वशे न वर्तते अप्रति
कर्मेदंडयात्राभावात् १० धनाद्यभावश्च परिपालकाभावात् इदमत्याहितं महद्भयमराजके अप्यमप्राप्नोति
नृपाहितं महाभीतिरित्यमरः अन्यत्सत्यं तु पितापुत्रपतिभार्यादिरूपप्रधानसत्यादन्यत् क्रयविक्रयादिलक्षणं कुतः स्या
भा न कारयंति सभां विचारायेति शेषः कोपि यतीति पाठांतरे उद्यानानीत्यादौ नयंतीति पाठांतरे उद्यानानीत्यादौ

सदृशो देवकैर्गतः पूर्वं चास्त्यानतः परं कोऽपि जनानामेषां संतीति भावः ३० सर्वकं जीवनमित्यर्थः ३१ येषां संभिन्नमर्या
दाः उल्लंघितस्वजातिवर्णाश्रमधर्मपादाः अत एव पूर्वं राजदंडनिपीडिता नास्तिकाः संतिते पीडाविच्छिन्नसंश
या राजदंडशंकारहिताः संतोभावाय प्रभवत्वायकल्पते ३२ दृष्टिरित्यत्र यथा शारीरस्य हितसाधनेषु हितनि
वारणे च नित्यमेव प्रवर्तते ३३ राजा सत्यं च धर्मश्च सत्यधर्मयोः प्रवर्तकः इत्यर्थः कुलवतां जीवबीजप्रदो हिमा

तेषां यो नाथः ज्ञो राजा स देवत्वमितो गतः ३० नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् मत्स्याश्च
जन्मानिभक्षयन्ति परस्परं ३१ ये हि संभिन्नमर्यादा नास्तिकाश्छिन्नसंशयाः ते पि भावाय कल्पन्ते राजद
ण्डनिपीडिताः ३२ यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्तते तथा नरेन्द्रो राष्ट्रस्य प्रभवः सत्यधर्मयोः ३३
राजसत्यं च धर्मश्च राजा कुलवतां कुलं राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणां ३४ यमो वैश्रवणः
शक्रो वरुणश्च महाबलः विशिष्यते नरेन्द्रेण हतेन महतानतः ३५ अहो तमः इवेदं स्यान्नप्रज्ञायेत किं

तो कुलं तन्न वर्तकः ३४ यमादयो महता हितेन गुणेन राज्ञा विशिष्यन्ते अतिशय्यंते तिरस्क्रियंते यमस्य दंडमात्रेण कु
तो कुलं तेन वर्तकः ३५ ...
वेरस्य धनदत्वमेवेंद्रस्य पालनमेव वरुणस्य सदाचारे नियममेव गुणश्चतत् एव वता राज्ञा ते तिरस्क्रियंते यो वि
भावः ३५ साधुसाधुनी ... भजनव्यवस्थापयन् राजा चेन्न स्यात् कदाहो स्त्यभावे तेन इव तमसीव न किंचन।

१९ २० उपासते ब्रह्मासे २१ २२ एकोसहायएवचरतीसेकचरोयतिः वशीजितेंद्रियः आत्मनामनसः आत्मानंब्रह्म प्रतिमंडिताः भूषिताः प्रतिमंडतैरितिपाठांतरं २५ संवदंतउपतिष्ठतेसेयिन्नार्षः २६ कल्पंतेप्रवर्तते २७ प्रशांते

नाराजकेजनपदेवाहनैः शीघ्रवाजिभिः नरानिर्यांत्यरण्यानिनारीभिःसहकामिनः १९ नाराजकेजन पदेवहवंदाविषाणीनः अटंतिराजमार्गेषुकुंजराषष्टिहायनाः २० नाराजकेजनपदेशरांसंततमस्यतां श्रूयतेतलनिर्घोषइष्वस्त्राणामुपासने २१ नाराजकेजपदेवणिजोदूरगामिनः गच्छंतिक्षेममध्वानंव हुपण्यसमन्विताः २२ नाराजकेजनपदेचरत्येकचरोवशी भावयन्नात्मनात्मानंयत्रसायंगृहोमुनिः २३ नाराजकेजनपदेयोगक्षेमःप्रवर्तते नचाप्यराजकेसेनाशत्रून्विषहतेयुधि २४ नाराजकेजनपदेहृष्टैःपर मवाजिभिः नराःसंयांतिसहसारथैश्चसहमंडिताः २५ नाराजकेजनपदेनराःशास्त्रविशारदाः संवदंतोपतिष्ठंतेवनेषूपवनेषुच २६ नाराजकेजनपदेमाल्यमोदकदक्षिणाः देवताभ्यर्चनार्थायकल्प्यंते नियतैर्जनैः २७ नाराजकेजनपदेचंदनागरुभूषिताः राजपुत्राविराजंतेवसंतेइवशाखिनः २८ यथाह्यनुदकानद्योयथावाप्यतृणंवनं अगोपालायथागावस्तथाराष्ट्रमराजकं २९ ध्वजोरथस्यप्रज्ञानंधूमोज्ञानंविभावसोः ॥

अस्माकंतेघ्वजोराजाशर्मणोनोस्मा — कंयोराजाध्वजःअस्माकंराजभारप्रतिष्ठास्ताप ॥क॥

रा॰ अ॰ २१९

722

मंत्रिणो वसिष्ठवाक्यमन्वजानंतेति गच्छेतीति ४ सिद्धार्थादयो मंत्रिसमानना मानो दूतान् मंत्रिणः इत्याद्यः अत्रैव मंत्रिणोपि दूता इत्येके इत्याद्यः इतिकर्तव्यं गतेर्गुप्ताभिरनुष्टेयं कर्म जातं ५ शीघ्रजवै रतिवेगैः ममशीघ्रं शासनाद् दूतोवाच्य इत्यर्थः ६ कृत्यं वाच्यमत्याह पुरोहित इति अत्ययं अत्ययः कालातिक्रमं तद्वात्ययिकं अतिक्रमे यस्मात्त्वया

गच्छेतिति ततः सर्वे वसिष्ठवाक्यमब्रुवन् तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ४ एहि सिद्धार्थ विजय जयंताशोक नंदन श्रूयतामितिकर्तव्यं सर्वानेव ब्रवीमि वः ५ पुरं राजगृहं गत्वा शीघ्रं शीघ्रजवैर्हयैः त्यक्तशोकैरिदं वाच्यः शासनाद्भरतो मम ६ पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मंत्रिणः त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ७ मा चास्मै प्रोषितं रामं मा चास्मै पितरं मृतं भवंतः शंसिषुर्गत्वा राघवाणामिमं क्षयं ८ कौशेयानि च वस्त्राणि भूषणानि वराणि च क्षिप्रमादाय राज्ञश्च भरतस्य च गच्छत ९ दत्तपथ्याशना दूताः जग्मुः स्वं स्वं निवेशनं केकयांस्ते गमिष्यंतो हयानारुह्य संमतान् १०

यं कालातिक्रमे पतित स्पतीति वाच्योर्थः विनयादित्वात् ठक् कृतार्थं शंकृत्य मस्ति अस्त राम्रणो निर्याहि इति वाच्यमिति सन्निकर्षः ७ इतः स्त्रीत्र्य पान्न स्वलान्त येमा प्रोक्षिषुः माकथयेत ८ राज्ञः केकयराजस्य दत्तपथ्यशनाः दत्तं पथ्यमशनं साधनं द्रव्यं येषां तेन यावाहुल्य कान्सम्मता अनुलक्रजग्मुः स्वीपुरादेः प्रस्थयाणाक थनार्थं संमतान् वेगवत्त्वेनेति शेषः १०

२०१७

यद्वा अकारांतत्वम् आर्षम् इति सप्तम्यंतं तमस्यापि तमं तथेति द्विरूपकोशात् ३६ राजन्जीवत्यपि त्वद्वचनं वयं ना
तिक्रमामहे अत इदानीमपि तमेव गतिरिति वसिष्ठं प्रति सर्वेषामुक्तिः ३७ तत्वं नोस्माकं हतं क्रतं स्यन्दपं विना अराष्ट्रा
मिति शेषः त्यादृश्यं दीत्पराष्टु चेदेतं विनाऽरण्यभूतं समीक्ष्येक्ष्वाकुसुतं भरतं तथान्यं वा कंचिज्जाद्वानमभिषेचय ३८

राजाचेन्नभवेल्लोके विभजन्साध्वसाधुनी ३६ जीवत्यपिमहाराजे तवैव वचनं वयं नातिक्रमामहे सर्वे वेलां
प्राप्येव सागरः ३७ स नः समीक्ष्य द्विजवर्य वृत्तं नृपं विना राष्ट्रमरण्यभूतं कुमारमिक्ष्वाकुसुतं तथान्यं त्वमेव रा
जानमिहाभिषेचय ३८ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तषष्टितमः ६७ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्यु
वाच ह मित्रामात्यजनान्सर्वान्ब्राह्मणांस्तानिदं वचः १ यदसौ मातुलकुले दत्तराज्यः परं सुखी भरतो वसति
भ्रात्रा शत्रुघ्नेन मुदान्वितः २ तच्छीघ्रं जवना दूता गच्छन्तु त्वरितं हयैः आनेतुं भ्रातरौ किं समीक्षामहे वयं ३

इति रामायणटीकायां सप्तषष्टितमः सर्गः ६७ मित्रामात्यजनाः सुमंत्रादयः ब्राह्मणा मार्कंडेयादयः १
यस्मात् राजा कैकेयीवचनात् दत्तराज्यो भरतो मातुलकुले वसति २ अतस्तावानेतुं दूता गच्छन्तु वयं
किं समीक्षामहे राज्ञैव भरतराज्यस्य निश्चितत्वादिति भावः ३ ॥

वा.
अ.
२१८

अवधनामकावादिष्टदामार अतएवाभिवाद्यसर्वेनमस्कार्यंहन्तमभिगम्य वदान्ति शीकामुकलिंगाख्यां नगरीं प्र
विशन् १६ अभिकालेतेजोभिभवंतोग्नीमातताःपायिवनाहुताः इतिपाठांतरे पितृपैतामहीमित्यादि इत्याकृणां
पितृपितामहसंबंधिनीमित्यर्थः तेतत्त्वमतीतितः १७ अंजलिपानात् अंजलिमात्रप्रमाणजलहरणात् इत्तमतीतेरस्यान्वा
हीकान्जनयदान् इमेकेनदेशस्यानेजलिपानान्ब्राह्मणानेवन्ह्पत्यन्वयः अंजलिनापिबंतितान्दृशान्वेदपारगा

अभिकालेततःआप्यतेजोभिभवनाहुताः पितृपैतामहीमुष्णांतेकरितुमतीनदी १८ अर्वेक्तांजलिपानोम्न
ब्राह्मणान्वेदपारगान् युधिष्ठिरमथेनवाल्मीकान्सदामानेचपर्वते १९ विसोःपदंद्दीत्यमाणाविपाशांवापिशा
ल्मलीनदींवापिस्तटाकानिपल्वलानिसरांसिच १९ पर्यपेतोविविधोश्रापिसिंहान्याघ्रान्सृगान्हपान् पशुः
पयातिमहताश्वासनेभवतेरीम्रवः २० तेश्चांतवाहनाहताविकृष्टेनसतायथा गिरिव्रजेश्वरवरेशंभुमासी
दुरेजसा २१ २१ २१ ॥ हीकदेशस्यातिनाचारत्वंसूचितंयत्रवेदपार

न्ब्राह्मणान्दृष्ट्वेत्यनेनवा
गान्ब्राह्मणान्अपिदृष्ट्वाः काकथामेषामितितथाभारतीकर्णपर्वशोणिबाह्लीकानामयदेशानत्तत्रदिवसे
वमेतद्दृष्टिपरे १९ विसोःपदंहृदामपर्वस्यविस्मयदेशकितस्यानेविपाशाल्मलीनद्योत्तेप्रेक्ष्येत्यनकर्षः १९२०
विकृष्टेनविप्रकृष्टेनातिदूरेणेत्यर्थः सतानित्यमट्टयेणागिरिव्रजेकेकयराजगृहापरनामकंसंभराद्वेणाशावि
हनास्तेश्रांतवाहनाइतिकाविस्मादस्तदृष्टपते २१ २१ २१

723

ग्रामस्य निकटे कार्यविशेषं प्रस्थानयोजनकं कार्यविशेषं विशिष्टमायोध्यादिस्थं पादनलक्षणेशमवेः नंतरं यत्र ॥ ११ अपरा-
तालस्य तदा स्वदेशसमन्वितेन पश्चिमभागेन प्रलंबा स्वदेशस्यान्तरे भागे प्रतिनिषेचमाणा मालिनी नदीमध्येना-
तीर्य जग्मुः अपरतालप्रलंबौ पर्वतौ विनिकालकौ तौ यौ अयोध्यायाः पश्चिमाभिमुखे गच्छेतस्तयोरस्योत्तरे पूर्वोत्तरा-
रस्य योरपरतालप्रलंबयोर्मध्येन मालिनी निषेवमाणा उदन्वत्वाः कियद्दूरं गत्वा ततः प्रलंबस्योत्तरभागेन पश्चि-

ततः आस्यानि केकयाना कार्यविशेषमनंतरं वशिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता हृताः संतरितं यत्र ॥ ११ अपरतालस्य
प्रलंबस्योत्तरे प्रति निषिंचमाना लेजग्मुः नदीमध्येन मालिनी १२ ते हास्तिनपुरे गंगां तीर्त्वा प्रत्यग्गत्वा य-
युः पंचालदेशमासाद्य मध्येन कुरुजांगलं १३ सरांसि च सुफुल्लानि नदीश्च विमलोदकाः निरीक्ष्य देशमा-
साद्य मध्येन जग्मुस्ते हृताः कार्यवशाद्रुतं १४ ते प्रसन्नोदकां दिव्यां नानाविहगसेवितां उपातिजग्मुर्वेगेन शार-
दंडां जनाकुलां १५ निकूलवृक्षमासाद्य दिव्यं सत्योपयाचनं अभिगम्याभिवाद्यं तं कुलिंगां प्राविशन् पुरीं १६

ताभिमुखा जग्मुरित्यर्थः इति शिष्टः १२ ते प्रत्यगुदीचीं दिशं यांतस्ते पंचालदेशमासाद्य आग्नेयी दिक्स्थे वाह्ला-
दींभोगा हस्तिनापुरसमीपे तीर्त्वा प्रत्यग्गत्वाः संतो मध्येन कुरुजांगलस्य मध्यमार्गमाश्रित्य ययुः १३ शारदंडां न-
दांस्थां नदीं उपगम्यातिजग्मुः अतिचक्रमुः १५ निकूलवृक्षं तं शारदंडापश्चिमतीरस्थवृक्षं दिव्यं विशिष्टदेवताधिष्ठितं स-
त्योपयाचनं १५

124

रा. म्र
२१९

श्रेयस्तत्र हरी ऊर्वैर्मेधावीनि हर्षादयंतिप्रपरेयां तितस्माद् इशांतिमद्दिग्पलास्यं तिनर्ष्यर्थं यंतिवेश्याः शांतिंलोल।
यंतीलिपारेतस्मयांतिंचलीमवस्थानलोलंयंतिवलंपतिमेलाकार्यप्रश्नव्याजेनेत्यर्थः अपरेहास्यानिहास्यरस
प्रधानानिविविधानिनाटकान्याहुः ४ गोष्ठीहास्यानियाहृष्टविनानिहास्यानिनर्माणि ५ प्रियसखः सर्वमात्रस

वादयंतितदाशांतिंलाभयंत्यपिचापरे नाटकान्यपरेप्राहुर्हास्यानिविविधानिच ४ सतैर्महात्माभरतः
सर्वविभिःप्रियवादिभिः गोष्ठीहास्यानिकुर्वद्भिर्नेत्याच्यमनराघवः ५ ततोऽब्रवीत्प्रियसखोभरतंमनस्वि
भिर्वृतं सुहृद्भिः पर्युपासीनः किंसखेनानुमोदसे ६ एवंब्रुवाणंसुहृदंभरतः प्रत्युवाचह शृणुत्वंयन्नि
मित्तंमेदैन्यमेतदुपागतं ७ स्वप्नेपितरमद्राक्षंमलिनंमुक्तमूर्धजं पतंतमद्रिशिखरात्कलुषेगोमयेहू
दे ८ प्लवमानश्चमेदृष्टःसतस्मिन्गोमयेहृदे पिबन्नंजलिनातैलंहसन्निवमुहुर्मुहुः ९ ततस्तिलोद
नंभुक्त्वापुनःपुनरधःशिराः तैलेनाभ्यक्तसर्वांगस्तैलमेवान्वगाहत १० स्वप्नेपिसागरंशुष्कंचंद्रंचप
तितंभुवि उपरुद्धांचजगतींतमसेवसमाहृतं ११
प्रियसखोविवादाद्वियोगाभि
दैन्याश्रतंयत्प्रियसुहृत्किनानुमोदसेगा
नादिभिर्विशेषः ६ गोमयेहृदेगोमयपूर्णेहृदे ८९ तिलोदनंतिलमिश्रमोदनं अन्वगाहत सेवितवान्‌ः प्रथमः स्वप्नः
समाप्तः अथाहस्वप्नेपीतितमसा समावृतामिवोपरुद्धांतिरोहितां पद्वासरस्त्वाभिरुपरुद्धांश्रोपवासस्यराज्ञ

१०
२१९

भर्तुरि तिभर्तुर्नियोक्तुर्वसिष्ठस्य प्रियार्थं शीघ्रगमनेन प्रीतिसंपादनार्थं यद्वा भर्तुर्दशरथस्य प्रियार्थं शीघ्रानी
तेनीतभरतकृतौर्ध्वदेहिकेन परलोकप्राप्तेः कुलस्य प्रजाकुलस्य रक्षणार्थं भर्तुर्दशरथस्य योवंशो वंशपरंपरागत
राज्यं तस्य परिग्रहार्थं भरतेन स्वीकारार्थं अहेडमानाः उपेक्षारहिताः हेडअनादरे अत्र तपश्चरणया गृह्णान्नाहूता राज्ञामेव
तस्त्वरं याताः २१ अत्र कल्लोकोक्त संख्यारीत्या षड्श्लोकाऽच्छादिताः २२ इति श्रीरामायणटीकायामयोध्याकांडेऽष्टषष्टितमः ॥

भर्तुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थं अहेडमाना त्वरयास्म हूता राज्ञां तेतेतस्त्वरमेव याताः २२
इत्यार्षेऽष्टषष्टितमः सर्गः ६८ यामेव रात्रिं ते हूताः प्रविशंति स्म तां पुरीं भरतेनापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टो य
मप्रियः व्युष्टामेव तु तां रात्रिं दृष्ट्वा तं स्वप्नमप्रियं पुत्रो राजाधिराजस्य सुभृशं पर्यतप्यत तप्यमानं तमाज्ञा
य वयस्याः प्रियवादिनः आयासं विनयिष्यंतः सभायां चक्रिरे कथाः ३

मः सर्गः ६८ यामिति यामेव रात्रिं प्राप्य हूताः पुरीं प्रविशंति स्मेति योजना अयं वक्ष्यमाणः १ व्युष्टां प्रभातप्रायां तो
रात्रिं प्राप्य अप्रियं स्वप्नं दृष्ट्वा पर्यतप्यत तेत्यन्वयः प्रातःकालिकत्वेन शीघ्रफलतास्य मस्य स्वप्नस्य सूचित २ आयासं दुःखमद
र्शनजं दुःखं विनयिष्यंतः अपनेष्यंतः ३ ३ ॥

रा॰
अ॰
२२०

आत्मानमुग्रमस्त्वकिमर्थमनमेतेवमादिरूपेणाकारणंज्ञणमाकारणंज्ञणमविवर्तिश्मितत्कारणंवनप
प्रापामीत्यर्थः। पुरार्ष्टंमतर्कितं अनेकरूपाः दुःस्वप्नगतिंनिशम्यहि डःस्वप्नंस्त्वाहिमस्तैव चिंतामाश्रुविषयद
र्शनमपिराजानंविचित्यराजदर्शनविघ्नयांचिंतांप्राप्यमहदयमेसद्यात्रयातीत्यर्थः २२ इतिरामायणटीकायांप
कोनसप्ततितमः ६९ अमरयाडः सहापरिस्तायरिखाघ्रदेशवर्त्तिप्रकास्यंत्रसमूहोयस्यतत् अस्तहिपरिघमितिपा

नगमविवस्वात्मानंनवपश्यामिकारणं २१ इमांचदुःस्वप्नगतिंनिशम्यहितनेकरूपामवितर्कितांपुरा
भयंमहदतहृदयान्नयातिमेविचिंत्यराजानमचिंत्यदर्शनं २२ इत्यार्षेरामायणेएकोनसप्ततितमः ६९ भरत
श्चैवात्मसमेहतास्तक्लांतवाहनाः प्रविश्यामस्यपरिघ्रम्यराजगृहंपुरे समागम्यचराज्ञातेराजपुत्रेणचार्चि
ताः नरमाणाश्चनियोहिकृत्यमात्ययकंत्वया १ इमाणिचमहीणिवस्त्राण्याभरणानिच प्रतिथ्यविश्वा
लात्तमातलस्यचदापय ५

दोत्तरं १ राजाकैकेयेनराजपुत्राजितास्समागम्यवसिष्ठादिदत्तपदार्थपरः सरतयासंगमश्वर्दयम्योचित
व्यवहारंकृत्वाताभ्यामर्चिताः राज्ञः सीयसभरतस्यपादौशहीत्वानमस्कृत्यभरतंवचः कृच्छ्रः राजतःकेकयरा
जसेवेस्मते २ मंत्रिणःश्चाड्वितिविपरिणामः आत्मपिकंकालातिक्रमासहंकृत्यमस्तीतिशेषः ३ मा
तलस्यचचात्मातामहसच ५ ५ ५॥

२२०

725

विषाणं दंत ज्वलिताग्र ग्रयोः कृत्स्ना स्कांताटष्टाः १२ प्रवदीर्णा विदीर्णा कृत्स्ना अपिंगलाश्व प्रमदाः १४ रक्तवासि
नी रक्तवस्त्रा प्रहसंतीव १९ इमां भयावहां भावि प्राप्य एवमेतत् दृष्टे अहं मरिष्यामीति विपरिणामः १० दृष्टेदुःखस
फले निगम इति नरइत्यादि श्वानो ग्रभूमिषोला १८ एतदुक्तं निमित्तेस्वमदृष्टं पदृष्टे इति शेषः वचः युष्माकं न प्रतिष्ट।

श्रोपवाद स्वनागस्य निषाणं शकुली कृतं महमा चापि सेष्टां ज्वलिता जातवेदसः १२ प्रवदीर्णा चट
पिंवी अम्बुको प्रविविधान्तमान् अहं परयामि विषम्नान्तपूर्नो श्वेव पर्वतान् १३ पीठे कार्ष्णायसे चैव निषण्णं
कृष्णवाससं प्रहसंतिस्म राजानं प्रमदाः कृष्णपिंगलाः १४ त्वरमाणश्च धर्मात्मा रक्तमाल्यानुलेपनः रथेन
खरयुक्तेन प्रयातो दक्षिणामुखः १ प्रहसंतीव राजानं प्रमदा रक्तवासिनी प्रकर्षंती मया दृष्टा राक्षसी
विकृतानना १६ एवमेतन्मया दृष्टमिमां रात्रिं भयावहां अहं रामोथवा राजा लक्ष्मणो वा मरिष्यति १७ नरो
यानेन यः स्वप्ने खरयुक्तेन याति हि अचिरात्तस्य धूमाग्रं चितायां संप्रदृश्यते १८ एतन्निमित्तं दीनोहं न वच
प्रतिपूजये शुष्यतीव च मे कंठो न स्वस्थमिव मे मनः १९ न पश्यामि भयस्थानं भयं चैवोपधारये भ्रष्टश्च
स्वरयोगो मे छाया चापगता

नयेन प्रतिपेभिये इतिपादे युष्माकं वचः प्रतिनयेन भ्रष्टं शं प्रीतो भवामीत्यर्थः य
डेनात्लडितिकनकः १९ भयस्थाने भयकारणं उपधारये अवशानो विभर्मि छाया कांतिः अपगता मर्वदूपेमपम

हृतोमांसंत्वरयंतीतिडक्तोमहाराजमाह कष्टं ग मतानुज्ञातोपेइतिहृता । नभ्यभाषतेतम्वयः ६ संचोदितः शीघ्रं इष्टाक्षेस्वेवं ।
भरतो । १७ गमिष्यामीतिशोघ्रंत्वविवक्तायोषष्ठीमाभिरूप्यः सप्रजाः श्रमप्रजावती ९ तोचकुशलंकृपारतिसं ।

भरतश्चापिमातृहृतानेवमुक्तोभ्यभाषत आपृच्छेयंमहाराजेहृतासंत्वरयंतिमां १३ एवमुक्तास्तत्तान्हृतान्भरतः
पार्थिवात्मजः हृतेःसंचोदितोवाक्यंमातामहमुवाचह १४ राजन्पितुर्गमिष्यामिसकाशंहृतचोदितः पुनरप्य
हमेष्यामियदामेत्वंस्मरिष्यसि १५ भरतेनैवमुक्तस्तुन्नृपोमातामहस्तदा तमुवाचशुभंवाक्यंशिरस्याघ्रायरा
घवं १६ गच्छतातानुजानेत्वांकैकेयीसुप्रजास्त्वया मातरंकुशलंब्रूयाःपितरंचपरंतप ९ पुरोहितंचकुशलं
येचान्येद्विजसत्तमाः तौचतातमहेष्वासौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ १८ तस्मैहस्तयुत्तमांश्चित्रान्कंबलानजिनानिच
सत्कृत्यकेकयोराजाभरतायददौधनं १९ अंतःपुरेतिसंवृद्धान्व्याघ्रवीर्यबलोपमान् दंष्ट्रायुक्तान्महाकायान्
शुनश्चोपायनंददौ २० रुक्मनिष्कसहस्रेद्वेषोडशाश्वशतानिच सत्कृत्यकैकयीपुत्रंकेकयोधनमादिशत् २२

वेथः ९ तस्मैभरतायेत्यन्वयः चित्राश्चारुकंबलान् चित्राणिअजिनानिमृगाणां १९ अंतिसंवृद्धानपत्येनवर्धितान्
व्याघ्रवीर्यबलोपमानतद्रूपवीर्यबलवतः बलानितानितिपाठांतरे २० निष्कमयोरत्नभूषणोयतमुक्तंतद्रूपे २१

अत्रआद्यन्तश्लोकैर्विंशतिकोशः तन्तुसंख्याकवस्त्राभरणानित्वमपतेर्मीता महस्यतदर्थमानलस्य ५ स्वजनेमानत्वादि
त्वपेक्षदाप्येति शेषः कामैः अभिमतवस्तुजातैः ६ अप्यक्रमेण कुशलं पृच्छति राज्ये पादि ७ मातः स्वभावानुवाद पूर्वेत
स्मात्तारेमपं पृच्छति आत्मकामेति आत्मप्रयोजनकामा प्राज्ञमानिनी आत्मानं प्राज्ञां मन्यते सा ९ संश्रित्ते सविनयसे

अत्रविंशतिकोद्यस्तन्नेपतेमीतल्लस्यते दशाकोटसन्नसंश्रणिस्तपेवचनपात्मजः ५ प्रतिशुत्यबन्तर्वैस्वन्न
नः स्वजने हृतानवाचभरतः कामैः संप्रतिष्ठस्यतान् ६ कच्चित्सकुशलीराजापित्तादशरथोमम कच्चिदारो
ग्यतारामेलक्ष्मणेचमहात्मनि ७ आर्याचधर्मनिरताधर्मज्ञाधर्मवादिनी आरोग्याचापिकौसल्यामातारामस्य
धीमतः ८ कच्चित्सुमित्राधर्मज्ञाजननीलक्ष्मणस्यया शत्रुघ्नस्यचवीरस्यआरोग्याचापिमध्यमा ९ आत्मका
मासदाचंडीक्रोधनाप्राज्ञमानिनी आरोग्याचापिमेमाताकैकेयीकिमुवाचह १० एवमुक्तास्तुतेहृतामरते
नमहात्मना ऊचुः संप्रश्रितेवाक्यमिदंतंभरतंतदः ११ कुशलास्तेनरव्याघ्रयेषांकुशलमिच्छसि श्रीश्चत्वां
वृणुतेपद्मायुज्यतांचापितेरथः १२
तिसंद ११ येषांकुशलमिच्छसितेषांकुशलमेवनरव्यानेन शंकानकार्यापद्मापद्मावतीश्रीस्त्वांवृणुतेतथा।
शोभान्वयिदृप्रपतेत्येनसर्वामेलंगलशंकाव्याहतिरतोपात्राथैरथोयुज्यतां १२ ॥ १२

वलेन श्रीयेमन्तमालल्ली... सामान्यकस्य नाता महस्रसार्थकः सात्म समेरितिपाठोन्तरं मायामलितइत्यर्थः ९

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्ततितमः ७० तदा मातुलदाखानवीरं दसीयात्तं ववं राबलग्राममनो चिंतव्रतासशीव्रतघृर
प्रसमयंकातारमार्गेनगतवा इदं वहता मार्गाक्लनध्यादीनामिहानरूक्तरमेषामकेषांचिज्ज्ञायते १ हदेवमातंपरतीयय
स्तासंज्ञकादिनीनदांखानदीप्रत्यक् स्रोतस्तरंगिणीमसिमप्रवाहोमनदीततः शतद्रूतसंज्ञिकां २ ऐलधानेनतदा

वलेनगृहोभरतो महात्मा महार्थकस्यात्मसमेरमासैः आदायशत्रुघ्नमयेत शत्रुर्गृहाद्ययौसिद्ध इवेंद्र
लोकात् ९ इत्यार्षे रामायणे सप्ततितमः सर्गः ७० स प्राङ्मुखो राजगृहादभिनिर्याय वीर्यवान् ततः सुदा
मांद्युतिमान्संतीर्यावेक्ष्य तां नदीं १ ह्लादिनींदूरपारांच प्रत्यक्स्रोतस्तरंगिणीं शतद्रूमतरच्छ्रीमान्नदी
मिक्ष्वाकुनंदनः २ ऐलाधानेनदींतीर्त्वा प्राप्यचापरपर्वतान् शिलामाकुर्वतींतीर्त्वाआग्नेयंशल्यकर्षणं ३

आग्नेयं

एलधानेनदीतद्ग्रामवर्तिनीं ऐलधानीमितिपाठे तदाख्यामित्यर्थः कतकः अपरपर्वतान्जनपदविशेषः अप
रपर्वतानितिपाठान्तरं शिलांतदाख्यनदीं आकुर्वतीं नामकं नद्यंतरमितिकतकः शिलामासमंतात्कुर्वतीं शिलाकर्ष
णमनभावामित्यर्थः इतितीर्थ्यः स्वमथपतितंवस्तुशिलारूपं कुर्वतीमित्यर्थः तरणं चतद्दर्तिशिलाप्रायकत्वेनोक्ययेस
म्येआग्नेयदिमानं शल्यकर्षणं तदोषधिविशेषं तत्र च शल्यावहानदीतिकतकः आग्नेयशल्यकर्षणमितिया

अमात्यानन्वीयान् अश्वपतिः केकयः २२ ऐरावतान् इरावतपर्वतभवान् ऐरावतकुलोद्भवान् वा ऐंद्रशिरान् इंद्रा
शिरन्नामकदेशभवान् नागान् गजान् २३ स इति सः मातामहादिभ्यो लब्धधनः पाथेयपरिकरसन्नद्धः स्ववेश्मा
भिगम्य कृतयात्रापरिकरः ततोऽश्वपतिकश्यप निर्गत्य नराधिपसंकुले राजमार्गे प्रपेदे समहतीं श्रीलब्धान् २४ अश्वपती

तदामात्यानभिप्रेतान्विश्वास्यांश्च गुणान्वितान् ददावश्वपतिः शीघ्रं भरतायानपायिनः २२ ऐरावतान्
ऐन्द्रशिरान्नागान्वै प्रियदर्शनान् खरान् शीघ्रान् सुसंयुक्तान् मातुलोऽस्मै धनं ददौ २३ स दत्तं केकयेन्द्रेण धनं
तत्राभ्यनंदत भरतः कैकयीपुत्रो गमनत्वरया तदा २४ बभूव ह्यस्य हृदये चिंता सुमहती तदा त्वरया चा
पि दूतानां स्वप्नस्यापि च दर्शनात् २५ स स्ववेश्माभ्यतिक्रम्य नरनागाश्वसंकुले प्रपेदे सुमहच्छ्रीमान् राज
मार्गमनुत्तमं २६ अभ्यतीत्य ततोऽपश्यदंतःपुरमनुत्तमं ततस्तद्भरतः श्रीमानाविवेशानिवारितः २७ स मा
तामहमापृच्छ्य मातुलं च युधाजितं रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ २८ रथान्मंडलचक्रांश्च यो
जयित्वा परं शतं उष्ट्रगोश्वखरैर्भृत्या भरतं यांतमन्वयुः २९

स स्ववेश्मातः राजगृहपर्यंतं राजमार्गमतीत्येत्यर्थः २७ मातुलं च चेत मातामहीमापृच्छ्यापि २८ मंडलाका
राणि चक्राणि येषां तान् कतिसंख्याक मंडलाकारतया परिवर्तनं स्माथकं वक्रं मंडलचक्रं च चतुर्दिक्चक्रमथ
स्यंतः यतान्को व्याप्तोचतपदानी प्रसिद्धमित्याह २९

१० तोरणां दक्षिणार्धेन ततो ... नजेहस्थल्यां ग्राममासाद्य ... ११ उज्जिहानायास्तन्नामक

नगर्याः प्रियकाः तन्नामानो वृक्षाः १२ माल्यां तत्र प्रियकान् इति पाठे मालशब्दो वृक्षपर्यायः सतां स्त्विति पाठे सभरत इत्य

र्थः शीघ्रान्वाजिन श्राम्यान् यद्यपि तेषां श्रमस्तथापि मया शीघ्रं गन्तव्यमतो भवद्भिः मंदं मागंतव्यमित्येवं उज्जिहानायाश्रवा

तं गोग्रामवटे तीर्त्वा समाप्याङ्कुटिकोष्ठिकां सबलस्तां सतीर्त्वा च समागाड्मर्मवर्द्धने १० तोरणां दक्षिणार्धेन

जंबूप्रस्थं समागमत् वरूथं च ययौ रम्ये ग्रामे दशरथात्मजः ११ तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो ययौ उ

द्यानमुज्जिहानायाः प्रियका यत्र पादपाः १२ सतांस्तु प्रियकान्प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः अनुज्ञाप्याथ

भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ १३ वासं कृत्वा सर्वतीर्थे तीर्त्वा चोत्तरगां नदीं अन्या नदीश्च विविधैः पार्वती

यैस्तुरंगमैः १४ हस्तिपृष्ठकमासाद्य कुटिकामत्यवर्तत ततार च नरव्याघ्रो लोहित्ये च कपीवतीं १५

एकसाले स्थाणुमतीं विनते गोमतीं नदीं कालिंगनगरे चापि प्राप्य सालवनं तदा १६

कस्तदेशत्वेन भयाभावात् १३ सर्वतीर्थे तदाख्यग्रामे पार्वतीयैः पर्वतोद्भवैः स्वार्थिकाण्णान्तमित्याद्यः १४ हस्तिपृ

ष्ठकं ग्रामः कुटिका नदी लोहितो ग्रामे कपीवतीं नदी १५ हस्तिपृष्ठे एकसाले ति श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः भ

महाशैलान्नतीत्य चैत्ररथं वनमभ्यगात् चैत्ररथं यावत् शैलान्महाशैलानभ्यगादिति पाठान्तरेऽर्थः ४ सरस्वतीं च यमा
च पश्चिमप्रवाहा शाखा गंगापदेन गंगाखंडसीता धन्पत इमाः पश्चिमप्रवाहा याखाः पताभिस्रोगंगाप्रवाहाः
पदैतिशरवाणां प्रसिद्धेतायुग्मेन संगमेन प्रति पथ प्राप्य वीरमत्स्यानां देशानामन्तरान् देशान्याप्य भारुंडाख्यं वनं
प्राविशन् उत्तरमिति पाठे वनविशेषणं तत् ५ ततो वेगिनीं नादि विशेषणं वंतीं कुलिंगाख्यां नदीं सेतीर्णाय

सत्यसेयः शुचिर्भूत्वा प्रेक्षमाणः शिलावहां अभ्यगात्स महाशैलान्वनं चैत्ररथं प्रति ४ सरस्वतीं च गं
गां च युग्मेन प्रति पथ च उत्तरान्वीरमत्स्यानां भारुंडं प्राविशद्वनं ५ वेगिनीं च कुलिंगाख्यां ह्रादिनीं पर्व
तावृतां यमुनां प्राप्य संतीर्णा बलमाश्वासयत्तदा १ शीतीकृत्वा तु गात्राणि क्लांतानामाश्वस्य वाजिनः
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायादादाय चोदकं ७ राजपुत्रो महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितं भ[illegible]द्रो भद्रेण याना
नेन मारुतः खमिवात्ययात् ८ भागीरथीं दुःप्रतरां सोंशुधाने महानदीं उपायाद्राघवस्तूर्णं प्राग्वटे ।

सुनां प्राप्य बलमाश्वासयत् ६ गात्राणि वाजिनां शीतीकृत्वा स्नपनादिना आश्वास्ते नरथ्येन भद्रजातीयेन गजे
न वा ७ साश्यक्षा पायां वा साहितानी नउदकमादाय तीर्थं च प्य ७ अनभीक्ष्णोपसेवितं बहुभाजनैरनुपसेवितं भ
द्रेण प्रशस्तेन रथ्येन भद्रजातीयेन गजेन वा ८ अंशुधानेयाम महानदीं गंगां रघुनंदनात्ता बाल्यापवदेश्वरे आगत

रा
विकिरोधिक ८

नेतांगीविकरोत्किकोशाप्यतांतोनीवाथिकवर्हतेनामममात् ८

गी॰
अ॰
२२५

यत्तेविकोशाद्धिविदुमेकपलतितानि २४ अथापि ऽदितेपि मह्यं अस्माक प्रत्यासत्ते अपि कलमव्यक्तं २५ सं॰
मर्दितोव्याप्तः २६ कोणाभेर्यादिवादनंदंड:तेनसंघट्टितः तदावातजनितःयः शब्दसदाअदीनगतिरनभ्र॰
तःसकिंविरतः २७ अनिष्टानिअनिष्टसूचकानिपापानिकूराणिकाकादयःपापंयस्याक्रूरपापमनो ः अमनो॰

निर्यातोवाभियातोवानरमुख्यायथापुरा उद्यानानिपुराभांतिमत्तप्रमुदितानिच २५ तान्येतान्यद्यपा॰
पयामिविरानंदानिसर्वशः सत्यपर्णैरत्नपथ्येविकोशाद्भिरिवद्रुमैः २६ नाद्यापिश्रूयतेशाह्येमत्ताभ्ना॰
मृगपक्षिणां सरक्तांमधुरांवाणींकलंव्याहरतांबहु २७ चंदनागरुसंपृक्तधूपसंमूर्छितोमलः अ॰
वातिपवनःश्रीमान्किंनुनाद्ययथापुरा २८ भेरीमृदंगवीणानांकोणसंघट्टितःपुनः किमद्यशब्दो
विरतःसदादीनगतिःपुरा २९ अनिष्टानिचपापानिपश्यामिविविधानिच निमित्तान्यमनोज्ञानितेन
सीदतिमेमनः ३० सर्वथाकुशलंनस्यात्सर्वथामममबंधुषु तथाह्यसतिसंमोहेहृदयंसीदतीवमे ३१
विषण्णःश्रांतहृदयस्त्रस्तसंकुलितेंद्रियः भरतःप्रविवेशाशुभीमिक्ष्वाकुपालिता ३२

ज्ञानिअशुभसूचकानिभिन्नानिवामाक्षिस्पंदनादीनि ३० असतिसंमोहेनकारणे ३१ विषण्णोदीनः श्रांतहृद
यःखिन्नचित्तः संकुलितानिक्षुभितानिइंद्रियाणियस्यसः ३२ ॥ ३२

२२५

नातिप्रतीतानानाति हृषिताप्रतीतो हृषितः स्यात इति वैजयंती १२ पोड्रस्त्तिका सुधवलितत्वात्रिरानंदत्वाच्च पोड्रस्तिकारूपकेपज्ञादिभिर्यो माभिराज पालिता पि पोड्रस्तिकासमूहइव नि:सारा: १२ २ सायाह्ने ड्या नातिश्रविश्रपरा जैक्रीडितोपरतैर्नरै: श्रांतः समंतादिप्रधावद्भिर्यानिशर्दमतैर्नप्रकाशतेतानायकाभिभि:

भरतः तिश्रमागक्लमपरिश्रांतवाहनः भरतः समतीताग्रशार्वर्यामरुणोदये ९ अयोध्यामन्न नागस्तानिर्मितोस्त ददर्श ह नोपुरीपुरुषव्याघ्रः सममरागोषितः पथि १८ अयोध्यामयतो दृष्ट्वासार थिंचेदमब्रवीत एषानातिप्रतीतामेपुण्यपावनाय शासिनी १९ अयोध्या दृश्यते हरामन्मारथेपोड्रस्त तिकायजिभिर्गुणसंपन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः २० भूयिष्ठम्हैराकीर्णा राजर्षिवरपालिता अयो ध्यायां पुराशाहः श्रूयतेन मलोमहान् २१ समंतान्नरनारीणां तमचनस्पृणोम्यहं उद्यानानिहि सायाह्ने क्रीडितोपरतैर्नरैः समंताद्विप्रधावद्भिः प्रकाशंतेममान्यथा तान्यद्यावरुदंतीवपरित्य क्तानिकामिभिः अरण्यभूतेवपुरीसा

परित्यक्तानिश्रत्तमंडलतीहृतस्यरुदंतीवममान्यथा महाराण्यानी
वप्रकाशंते २२ यानैः शिबिकादिभिः अभियांतः प्रविशंतः २२ मत्तप्रमदितानिमत्तप्रमदितभृंगकोकि लादिमंतितानाद्यात्सुरुधवेतिवरसार्थसंयोगेषु विविधमलतारहदीर्घिकाक्रीडापर्वतादिप्रकृत

730

रा॰
मु॰
२२५

प्रलक्ष्मीकानिविविवेशजनोरणाद्यभावात् १७ देवताचाः प्रतिमाः प्रविष्टाः निरस्तप्रजनाः यज्ञगोष्ठाः तथाविधा।
प्रविष्टाः यज्ञरहिताः १८ माल्यापणेषु माल्यविक्रयापणेषु पण्यानि माल्यरूपाणि ४९ नष्टेनव्यापारेण क्रयवि।

प्रलक्ष्मीकानिपण्यानि क्रूरेविभवनान्यहे अपेतमाल्यशोभानि असंमृष्टाजिराणि च १७ देवागाराणि शून्यानि
निनभांतीह यथापुरा देवतार्चाः प्रविष्टाश्च यज्ञगोष्ठास्तथैव च १८ माल्यापणेषु राजेंतेनाद्यपण्यानि चापरा
या दृश्यंते वणिजोप्यद्य न यथा पूर्वमत्र वै ४९ ध्यानसंविग्नहृदया नष्टव्यापारयंत्रिताः देवायतनचैत्ये
षु दीनाः पक्षिमृगास्तथा ५० मलिनं चाश्रुपूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशं सस्त्रीपुंसं च पश्यामि जनमुत्कं
ठितं पुरे ५१ इत्येवमुक्त्वा भरतः सूतं तं दीनमानसः तान्यनिष्टान्ययोध्यायां प्रेक्ष्य राजगृहं ययौ ५२
तां शून्यशृंगाटकवेश्मरथ्यां रजोरुणद्वारकवाटयंत्रां दृष्ट्वा पुरीमिंद्रपुरीप्रकाशां दुःखेन संपूर्णतरो बभू
व ५३ बहूनि पश्यन्मनसोप्रियाणि यान्यन्यदा नास्य पुरे बभूवुः अवाक्शिरा दीनमना न हृष्टः पितुर्महात्मा
प्रविवेश वेश्म ५४ इत्यार्षे रामायणे

क्रयादिव्यापारैर्यंत्रिताः निरुद्धापणाः ५० मलिनत्वादिगुणकं सस्त्रीपुंसं पश्यामि
५१ शृंगाटकं चतुष्पथः रजसारुणानि अरुणवर्णानि द्वारकवाटानि द्वारस्थयंत्राणि च यस्यां ५३ अमरावती

रामायणे द्वि॰ कां॰

२२५

वैजयंतेन इंद्रप्रासादद्वारतुल्यद्वारेण तन्नामकेन वा विजयं पृष्टः कृतविजयघोषः विजयमक्रू इति पाठांतरे ११
नैकाग्रहृदयः बाऊल्यहृदयः द्वास्थं जनं समत्यर्च्य सोपचारं निवृत्य अश्वपतेः कैकेयस्य १२ आनीतः हृतद्वारेति शेषः
कारणेन विना कारणात् किं विना अतएव मे हृदयमशुभाशंकि शीलं धैर्यादि स्वभावः पततीव लति १३ श्रुताः

द्वारेण वैजयंतेन प्राविशच्छ्रांतवाहनः द्वास्थैरुत्थाय विजयं पृष्टस्तैः सहितो ययौ ११ स त्वनेकाग्रहृ-
दयो द्वास्थं प्रत्यर्च्य तं जनं सूतमश्वपतेः क्लांतमब्रवीत्तत्र राघवः १२ किमहं त्वरयानीतः कारणेन वि-
नानघ अशुभाशंकि हृदयं शीलं च पततीव मे १३ श्रुता नो यादृशाः पूर्वं नृपतीनां विनाशने आका-
रांस्तानहं सर्वानिह पश्यामि सारथे १४ संमार्जनविहीनानि परुषाण्युपलक्षये असंयतकवाटानि
श्रीवि[illegible]हीनानि सर्वशः १५ बलिकर्मविहीनानि धूपसंमोदनेन च अनाशितकुटुंबानि प्रभाहीन
जनानि च १६

कृष्यामीति शेषः नानृतादृशात् १४ तानाकारानाह संमार्जनेत्यादि ईदृशानि कुटुंबानि भा-
वनान्युपलक्षये इति संबंधः असंयतकवाटानि अनाशितकुटुंबानीति वक्ष्यमाणेन तद्वयतस्सामर्थ्याद्भा-
वात् १५ धूपसंमोदनेन परिमलेन हीनानीति शेषः अनाशितकुटुंबानि अभोजितकुटुंबानि प्रभाशोभा १६

7.31

टी॰
प्र॰
२२६

परिश्रांतंपरिश्रांतवाहनं ९ सुप्तः पितेतिशेषः तेशायनीयः शयनार्हः ११ द्रष्टुमिच्छविहागतः श्रायेणाहतस्माव
स्थानात् १२ श्रेवानोमध्येयाज्येष्ठातस्याःनिवेशनेतिष्ठतीतिशेषः १३ अजानंतमितिराजन्हेतात्तमितिशेषःपि

धन्यंथनेचरत्नेचदृदौराजापरंतपः परिश्रांतेयप्यभवत्तेनोहंएर्वमागतः ९ राजवाक्यहैरेहैतेत्वयीमा
णोहमागतः यदहंद्रष्टुमिच्छामितदेवावक्तुमर्हसि १० सुप्तोयंशयनीयस्त्वेपर्यंकोहेमभूषितः नचा
यमित्वाऊजनःप्रहृष्टःप्रतिभातिमे ११ राजाभवतिभूयिष्ठंहोवायानिवेशने तमहंनाघपश्यामिद्रष्टु
मिच्छविहागतः १२ पितर्यहिद्यपादौचतेममाख्याहिपृच्छतः आहोस्विदेवाज्येष्ठायाःकौसल्यायानि
वेशने १३ तंप्रत्युवाचकैकेयीप्रियवद्घोरमप्रियं अजानंतंप्रजानंतीराज्यलोभेनमोहिता १४ यागतिःस
र्वभूतानांतांगतिंतेपितागतः राजामहात्मातेजस्वीयायजूकःसतांगतिः तच्छ्रुत्वाभरतोवाक्यंधर्माभि
जनवान्शुचिः पपातसहसाभूमौपितृशोकबलार्दितः हाहतोस्मीतिकृपणंदीनांवाचमुदीरयन् नि
पपातमहावाहुर्वाहूविक्षिप्यवीर्यवान् १७

तत्रहेतुःराज्यलोभेनेति १४ यायजूको
यवत्प्रजानंतीतियोजना
यज्ञशीलः १५ धर्माभिजनवान्धर्मयुक्तवंशवान् १६ वाहूविक्षिप्यभूमौवाहस्म १७ ॥

अपश्यन्निति १ स्वगृहे स्वमातृगृहे ३ आर्यकवेश्मनः मातामहगृहाच्युतस्य चलितस्य मार्गे कतिविक्रान्तिरात्रौ ल
ग्नास्तदनामहं सौम्यनयः रथेन शीघ्रमागच्छतस्तवाथ निश्चेमोनस्खलतहृद ५ आर्यको मातामहः मातुलस्त्वरूश

अपश्यंस्ततस्तत्र पितरं पितुरालये जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये १ अनुप्राप्तं ततो दृष्ट्वा कैकेयी
प्रोषितं सुतं उत्पपात तदा हृष्टा त्यक्त्वा सौवर्णमासनं २ स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वगृहे श्रीविवर्जिते भरतः
प्रेक्ष्य जग्राह जनन्याश्चरणौ शुभौ ३ तं मूर्ध्नि समुपाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनं अङ्के भरतमारोप्य प्रष्टुं सम
पक्रमे ४ अद्य ते कतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः अपि नाध्वश्रमः शीघ्रं रथेनापततस्तव ५
आर्यकस्ते सुकुशली युधाजिन्मातुलस्तव प्रवासाच्च सुखं पुत्र सर्वं मे वक्तुमर्हसि ६ एवं पृष्टस्तु कैके
य्या प्रियं पार्थिवनन्दनः आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः ७ अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्यक
वेश्मनः अम्बायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुलश्च मे ८

लीनवेति इतः प्रवासाद्वा स्वमातुलगृहे सर्वं निवेदितं सर्वं वक्तुमर्हसि १० च्युतस्य चलितस्य सप्तमी
रात्रिः एतद्दिनात्पूर्वरात्रिः सप्तमीत्यर्थः तेन सप्तरात्रोषितः पथीत्यनेनन विरोधः ८ ॥

732

श्री॰ रा॰ २२१

शीलंमहतं कृतिः कृतेतनश्राद्धामणा दितदनगाशीलक्कतिमनोनगीतिपाठेतड भयपरिशीलनविषमयत्न
नःसकल्याणमकेतनदनुगाबुहि श्यवमायात्मिकार्कस्यमदिद अर्कमंडलेनतदेवहितसर्गहतीर्थस्त्वमेदशइतिपा
ठेमनात्मवनमेदशपर्वतेर्कप्रभायाचिरावस्थानादेवस्थानादेवमक्तिरित्याचख्यौ २५ यत्सतेकरिष्यतियत्रामयावि

दानप्रज्ञाधिकाराहिशीलकृतितनयोन्नगा बुद्धिमेतबुद्धिसंपन्नप्रभेवार्कस्यमेदिरे २५ एवमादित्याविरेका
लेस्मैमोपरिविह्वलश्च जननीप्रत्युवाचेदंशोकैर्बहुभिराहतः २६ अभिषेक्ष्यतिरामेनराजायज्ञेनयस्य
ते इत्यहंकृतसंकल्पाहृष्टायत्रामयाविषं २७ तदिदंत्वन्यथाभूतंव्यवदीर्णमनोमम पितरंयोनपश्या
मिनित्यंप्रियहितरतं २८ एवकेनात्परागाद्राजाव्याधिनामपिनागते धर्मारामादयःसर्वेपि पितासत्कृतः
स्वयं नत्वनंमोमहाराजःप्राहंजानातिकीर्तिमान् उपजिघ्रेतमांमूर्भितानःसत्राम्यसत्वरं कौसपाणिः
नवस्पर्शःनातस्याक्लिष्टकर्मणः योहिमोरजसाध्वस्तमभीक्ष्णंपरिमार्जति ३१ येमेभ्राता पितावंधुर्यस्य
दासोस्मिसंमतः तस्यमांशीघ्रमाख्याहिरामस्याक्लिष्टकर्मणः ३२ विषमिति पाठेमाता
येयात्रामकर्षयाया
महायेतिशेषः २७ अन्यथाभूतंचिंतितंविपरीतंजातं २२ रामेणोर्ध्वदेहिकंकृतमितिमत्वानआह धर्मात्मा
दि २९ पुनःप्रोचतिनेतिशामेस्हागतंसत्राम्यमूर्धानमितिशेषः ३० परिमार्जतिपरिमार्ष्टि ३१ आख्याहिआग

किष्किं॰ ३२ २२२

शोकेन संवीत आकुलितचित्तः मरणश्रवणेन संजातदुःखः भ्रांत्या अनवस्थितया आकुलिता विवशचेतना यस्य सः तादृशो विललाप १८ विलापं दर्शयति एतदिति एतदिति शुभ्राभातिस्म १९ अपशुष्कः आस्फालिका लाग्निनासः अपशुष्कमिव सागरमिति पाठे सागरस्तद्रूपमित्यर्थः शुष्कापद इति पाठांतरे श्रीमदंगदेनवर्णेन

ततः शोकेन संवीतः पितुर्मरणदुःखितः विललाप महातेजा भ्रांत्याकुलितचेतनः १८ एतत्सुरुचिरं भाति पितुर्मे शयनं पुरा शशिनेवामलं रात्रौ गगनं तोयदात्यये १९ तदिदं न विभात्यद्य विहीनं तेन धीमता व्योमेव शशिना हीनमपशुष्क इव सागरः २० बाष्पमुत्सृज्य कंठेन स्वात्मना परिपीडितः आच्छाद्य वदनं श्रीमद्वस्त्रेण जयतां वरः पपात भुवि राजेंद्रः २१ मातामातंगसंकाशं चंद्रार्कसदृशं सुतं उत्थापयित्वा शोकार्तं वचनं चेदमब्रवीत् २२ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजपुत्र महायशः त्वद्विधा न हि शोचंति सं

तः सदसि संमताः २४

स्फाय कंठेन कंठे स्वरेण सहवा ... बाष्पं नेत्रजलमुत्सृज्य भूमौ पतित्वा विललापेति शेषः २२ सालस्य सालवृक्षस्य स्कंधं शाखां २२ राजन्न प्रेतिराजपुत्रेति वा पाठः सदसि संमताः सभ्याः २४ २५ २५

४२ चारित्रशीलकया रामस्य परमश्रुतिसंकाया जनः सर्ववंशस्य माहात्म्येन सदाचारभावपूर्वकं सदाचारनिरतत्वं प्रस
हावामत्याभिवेचनस्मात्सत्स्यप्रष्टं दंडकारण्यगमनकारणमिति शेषः ४२ कस्यचिद्धेतोरिति शेषः अपापो
निरपराधः ४४ मृगाहं वा विवासित इति पाठे सर्वशास्त्रव्यापी मृणास्य हेतेत्पर्यइति तीर्थः भ्रूणो गर्भ इत्यन्ये ७५

स हि राजसुतः प्रव्रजीस्वामामहावने दंडकान्सहवैदेह्या लक्ष्मणानुचरो गतः तस्य तावभरतस्वस्त्रोध्या
तश्चारित्रशंकया स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात्प्रष्टेत मपचक्रमे कच्चिन्न ब्राह्मणधनं हृतं रामेण कस्यचित्
कच्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः कच्चिन्न परदारान्वा राजपुत्रोऽभिमन्यते कस्मात्स दंडकारण्ये
भ्राता रामो विवासितः अथास्य चपला माता तत्स्वकर्म यथातथं तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहर्तुमुपचक्रमे
एवमुक्ता तु कैकेयी भरतेन महात्मना उवाच वचनं हृष्टा मूढा पंडितमानिनी न ब्राह्मणधनं किंचिद्धृतं
रामेण कस्यचित् कश्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः न रामः परदारान्स चक्षुर्भ्यामपि पश्यति
मया तु पुत्र श्रुत्वैव रामस्येहाभिषेचनं ५१ याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनं ५२
स्ववृत्तिं समास्थाय पिता तेन तथाकरोत् ५३

स्त्रीस्वभावे स्त्रीस्वभावेन धर्माधर्मविहिताहितोचितानवितविवेकशून्यतारूपेण ५१ इह राज्ये ५२ ते राज्यं राम
स्य च विवासनं ते पिता याचित इति संबंधः स्ववृत्तिं स्वस्य सत्यप्रतिज्ञत्वलक्षणां तथाकरोत्तथा राज्यं दत्तवानित्यर्थः २२८

धर्मज्ञानतत्त्वार्यस्य श्रेष्ठभ्राता पिता स्याद्विवेकिनः ॥ ज्येष्ठस्य श्रेष्ठो ज्येष्ठभ्राता पिता भवति अतस्तस्य पादौ गृही
ष्यामि यतः स इदानीं मम गतिः ११३४ पश्चिमे मृते देशं प्रेत्य कालिकं १५ विलपन् परलोकं गतः न तु किंचिदपि
मे देशमसौ विनिर्दिदेश ११ इमां वाचं सिद्धार्थां लक्ष्म्या दिव्यमाण्या १२१८ पदे द्वितीये तिराजमरण्ये स्तया

पितामहि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः तस्य पादौ गृहीष्यामि महीदानीं गतिर्मम ११ धर्मवि
द्धर्मशीलश्च महाभागो दृढव्रतः आर्य किमब्रवीद्राजा पिता मे सत्यविक्रमः पश्चिमं साधु संदेशं
श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तः इति पृष्टस्तथा तत्त्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् रामेति राजा विलपन् हा सीते लक्ष्म
णेति च स महात्मा परं लोकं गतो गतिमतां वर इतीमां पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव कालधर्म
परिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः सिद्धार्थास्तु नरा राममागतं सह सीतया लक्ष्मणं च महाबाहुं द्रक्ष्य
न्ति पुनरागतं तच्छ्रुत्वा विषसादैव द्वितीयाप्रियशंसनात् विषण्णवदनो भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरं
क्व चेदानीं स धर्मात्मा कौसल्यानन्दवर्धनः लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च समागतः ५ तथा पृष्टा
यथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे माताऽस्य युगपद्वाक्यं विप्रियं प्रियशंसया ५१
गमवनगमनत्वं प्राप्य प्रियमिहितीयकं १५ क्व चेदानीं गत इति शोकः समागतो मिलितः ५ विप्रियं राम
विवासनरूपं प्रियशंसया प्रियशोकयापतत् श्रवणाभ्रतस्य सविभ्रमः पृती हि तर्कणाय्यगमत् राजमरणा।

मेराज्यमिति योजनाभूमिं गतो लेखरवेवमया परिलुप्तं ५ हतो तीनः ६ कस्माद्विनाशितो मे पिता रामः कस्मात्प्रव्राजितः
सुवाक्यस्मादृह नगातः निष्कृयोजनमेवेत्यर्थः ७ नकेवलं पितृभ्रातृपीडा अपि मात्रोरपीत्याह कौसल्यादि मम जन
नीप्राप्य मरत्सुवामेव यादिती वेनातदापिरक्षकरेडलभमेव ८ आर्यो रामः गरुष्ककर्तव्याहतिज्ञानातिनोदशः ९ राम

मरसुमायादितेभ्राजात्वयामे पापदर्शिनि स्वर्वं परिहृत्वं मोहात्कलेस्मिन्कल्पोस्थिति ५ तोप्राप्य हि पिता मे
घसत्यसं थो महायशाः तीव्रदुःखाभिसंतप्तो हतो दशरथो नृपः ६ विनाशितो महाराजः पिता मे धर्मवा
त्सल्लः कस्मात्प्रव्राजितो रामः कस्मादेव वनं गतः ७ कौशल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकाभिपीडिते दुष्क
रं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननीं मम नन्वार्योपि च धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमां वर्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि
वर्तते ९ तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौशल्या दीर्घदर्शिनी त्वयि धर्मं समास्थाय भगिन्यामिव वर्तते १० त
स्याः पुत्रं महात्मानं चीरवल्कलसंवृतं प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे न शोचसि ११ अपापदर्शिनं शूरं
कृतात्मानं यशस्विनं प्रव्राज्य चीरवसनं किं नु पश्यसि कारणं १२

मात्रपितृकश्चिदपराधः नपिकृत इत्याह तथेति दीर्घदर्शिनी त्वतो हरकालभाव्यं नर्थं जानाति त्वयि धर्मं त्वश्विता
न वर्तते नरूपं धर्ममास्थाय यथा भगिन्यां वर्तते तथा त्वयि वर्तत इत्यर्थः १० तस्याः स्नात दशरथमग्रजा या चीरं पर्याय
वल्कलं वासो यस्य तं ११ किं कारणं फलं पश्यसि १२ १२ १२

परिद्यूतः क्षीणः विलयुवायधर्मज्ञ राम स्येव पित्राज्ञापालनरूपधर्मज्ञ ५२ माशोकं कर्त्तुमितिशेषः ५३ अनामयं निरुपद्रवं राज्यं चैतत्त्वदधीनं ५४ संकल्पमेनं संस्कारेणसंस्कृत्य ५५ इति रामाभिरामीय्यांयोध्याकाण्डे द्विसप्ततितमः ७२
अनेयमसर्वमनर्थमूलत्वं मातुः तद्वचनादेव ज्ञात्वा तां उपालभते एकेनेति हतं अनर्थयः १ हन्तस्मत्वया ज्ञानाद्बुःखे

रामस्सह सौमित्रिः प्रेषितः सह सीतया तमपश्यन्प्रियं पुत्रं महीपालो महायशाः पुत्रशोकपरिद्यूतः
पञ्चत्वमुपपेदिवान् त्वयात्वि वानीं धर्मज्ञ रामे जन्मनुपलभ्यतां त्वत्कृते हि मया सर्वमिदमेवं वितथं कृ
तं माशोकं माच सन्तापं धैर्यमाश्रय पुत्रक ५३ त्वदधीना हि नगरी राज्यं चैतदनामयं तत्पुत्र शीघ्रं विधि
नाविधिज्ञैर्वसिष्ठमुख्यैः सहितो द्विजेन्द्रैः संकल्प्य राजानमदीनसत्त्वमात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ५५ इत्या
र्षे रा० अ० द्विसप्ततितमः ७२ श्रुत्वा च स पितुर्वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ भरतो दुःखसंतप्त इदं वचनमब्रवी
त् १ किं नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेन च २ दुःखे मे दुःखम
करोर्व्रणे क्षारमिवाददाः राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च तापसं ३ कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवा
गता अङ्गारमुपगृह्य स्मा पिता मे नावबुद्धवान् ४

ग्रापितस्य २ दुःखे दुःखकरणे हेतुमाह व्रणे क्षारमिव त्वारं त्वामसूत्र मदीत हृग्नी ३ कालरात्रिः संहाररात्रिः मे पि
तागारमुपगृह्यालिङ्ग्य नावबुद्धवानित्यन्वयः ४ ४ ४ ॥

किंवसेनेदंकोज्ञालस्यापि इतिन्यायेनतवविनातमेवसोप्रवर्ततेयापिरामस्यत्वभिमातत्वदमुइहागतमुकतेशाक
मित्याहनेतिनोत्पक्तोविकाला इस्त्राभावेनेवजायेतयदिरामस्समावंतत्वदवेत्ताविपितस्यात इयंवुद्धिःकोनिष्ट
स्याभिषेकवुद्धिः १९ अस्याउद्देःपूर्वगर्हितत्वमेवदर्शयति अस्मानिति अस्मदीयेकुलेसर्वेषांज्येष्ठोभिषिच्यते
नत्वायेत्तिकज्येष्ठोअपरेभ्रातरस्तस्मिन्समाहितास्तदधीनाःप्रवर्तंते एवंकिलनःपूर्वेषामाचारइतिशेषः॥

नमेविकांत्ताजायेतस्तकंत्वांप्रापतिस्मृयो यदिरामस्यतावेत्तावयिस्यान्मात्वस्मदा १९ उक्तमेवज्ञातकथं
वुद्धिस्तवेयंपापदर्शिनि साधुचारिचविध्वष्टेपूर्वेषांनोविगर्हिता १९ अस्मिन्कुलेहिसर्वेषांज्येष्ठोराज्येभि
षिच्यते अपरेभ्रातरस्तस्मिंप्रवर्तंतेसमाहिताः २० नहिमन्येनृशंसेत्वंराजधर्ममवेक्षसे गतिंवानविजा
नासिराजवृत्तस्यशाश्वतीं २१ सततंराजपुत्रेषुज्येष्ठोराज्ञाभिषिच्यते राज्ञामेततसमंतत्स्यादिक्ष्वाकू
णांविशेषतः २२

रतेतिशेषः स्मरतिचमवाज्येष्ट एवंतरक्षीपालकलंपैतृकंथनं अमेतमनुजेवेत्नयथैवपितरंतथेति २०
राजधर्मेनावेक्षसेनजानासिराजवृत्तस्यराजधर्मस्यशाश्वतीमव्यभिचारिणींगति फलमपिनजानासिइ
तिमन्ये २१ एतद्राज्ञासमंतद्राजपुत्रेषुज्येष्ठस्याभिषेकः ॥ ॥

अहं राघवं प्रति यथा यादृशः यादृशभक्तिमान् तथा त्वया पारिज्य त्वष्टा पाशेन विदितं इति मम से तत्र हेतुः तथा हि
ज्येष्ठो वनवासादिरूपः आनीतः संपादितः ११ अज्ञानपरिमात्रमेव वेडं श्रेष्ठाफलं न तत्त्वदिष्टसिद्धिरित्याह अहं
हीति न कथमपीति भावः १४ न केवलं ममैव रामशक्तौ स्पेत्वा किंतु पितरपीत्याह तेहीति मेतः स्वजनितमेतः
स्वजनितमेतत्वनं यथा सर्वत्र णां धर्माश्रितः अन्यथा परा क्रमगो यथा पवस्यात् एवं राजा इहामत्रार्थं सिद्धेय

त्वया या विदितो मम येन तेहं राघवं यथा तथा त्वतर्थो राज्यार्थे त्वयानीतो महानयं १३ अहं हि पुत्रस्य
व्याजावपरूपनरामलक्ष्मणौ केन शक्तिप्रभावेन राज्यं रक्षितुमुत्सहे १४ तं हि नित्यं महाराजो बलवंतं
महौजसं उपाश्रितोभूद्धर्मात्मा मेरुमेकवनं यथा सोहं कथमिमं भारं महाधुर्यसमुद्यतं दम्यो धुरमिवा
साध्य सहेयं केन वौजसा १५ अथवा मे भवेच्छक्तियोगैर्बुद्धिबलेन च सकामां न करिष्यामि त्वामहंपा
चारिणी १६

राममाश्रितः सोहं ज्येष्ठरामैकबलः भारं

ज्य भारं महाधुर्येण समुद्यतं धर्मं मधुरं मासाद्य दम्यो वत्स
तरः वक्तुं सहेयं केन वौजसा बलेन न न सहेयं रामं विनेति शेषः न हि तत्वंडकल्पस्त्वहमित्याह अथवेति शक्तिः राज
रामा सामर्थ्ययोगैः यागाः संहननो पायध्यानसेनादि शक्तिः शिल्पक्रमोपयोगैर्बुद्धिः प्रज्ञा क्रमप्रहानबल च ताणां बलेन
मयापि भवेन्नाम अयं च तद्व तथापि पुत्रगर्हितो पुत्र राज्याभिलाषवती त्वां सकामां न करिष्यामि त्वामहं पापामिवा

हम्मिलोकेदृष्टिनाराख्यानकिमाध्यं २

रा॰
अ॰
२३१

736

दासभूतो दासवत्प्राप्तः मत्प्रत्यक्षात् तत्वानिःसृतं संपादनार्थमित्याशयः नकेवलं भवत्कोपादेवैतदाचरणमपितु परमा
र्थतः परमपवित्रमाह मयीत्युत्तरेण तिष्ठावत्प्रवृष्टेन विवेतनेऽपि सर्वथा ज्येष्ठानुवर्तनं स्वपवशाम्नातः परमहितत्वादिति भावः २७ प्रिये
तवव्वचनेः २८ इति रामाभिरा॰ अ॰ त्रिसप्ततितमः ७३ तांतथागर्हितामिति १ श्रेशंसत्वं श्रेष्ठा भवनेनगच्छेत्सर्थीर

निवर्तयित्वा रामं च तस्याहं दीप्ततेजसः दासभूतो भविष्यामि सुस्थितेनांतरात्मना इत्येवमुक्त्वा भरतो म
हात्मा प्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तुदंस्तां शोकार्दितश्चापि ननाद भूयः सिंहो यथा मंदरकंदरस्थः २९ इत्यार्षे॰
रा॰ अ॰ त्रिसप्ततितमः ७३ तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा रोषेण महताविष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः
राज्याद्भ्रंशस्व कैकेयि नृशंसे दुष्टचारिणि परित्यक्तासि धर्मेण मा मृतं रुदती भव २ किं नु तेऽदूषयद्
राजा रामो वा भृशधार्मिकः ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ३ भ्रूणहत्यामपि प्राप्ता कुल
स्यास्य विनाशनात् कैकेयि
तेभर्तारमद्दिष्ट्वा रुदतीमाभव धर्मत्यागेन भार्यापतिभावस्य नष्टत्वादिति भावः
केचित्तु परित्यक्ता धर्मेणात्वं पुत्रजीविनम् मन्येऽभावित्तमतोमां मां मृतं तेद्दृष्ट्वा रुदती भवेत्यर्थः तवपुत्रमरणाकृतः
शोकोऽस्त्विति भावस्त्वादृः २ अदूषयत्तमनस्तवेऽपि किंगुणाधिक्यमदूषयत् तुल्यं युगपत ३ तस्मात् भ्रूणा॰
हत्यां सर्वं शास्त्वा धेतत्र महत्या प्राप्तासि उत्तमत्तत्रियपस्य राज्ञो भर्तुर्वधात् द्रामादीनां विवासनाद्वेति भावः नर

२३१

इत्याकृतांस्ते शोभिषेचनं विशेषः तस्माद्भावयते राज्ञां सर्वमिति पाठे सर्वमित्यत्र ज्येष्ठो दशरथस्य पुत्रो हि तो
पालसर्वे ह्यामित्यर्थः २२ धर्मेणोकेन रक्ताररक्षणे येषांते षांधर्ममेकं रक्षतीति तेषां वा कुलक्रमागत चारित्रेण
शोभावतां पद्वारित्रेण शोभवतां यच्चारित्रविषयशौंडीर्यं गर्वस्तद्यत्वां प्राप्यत्वत्संबंधा विवर्तितमित्यर्थः त
थात्वमपि महाकुलप्रसूतायामेव विधत्र हिकारणं न पश्यामीत्याह तवापीति हे सुमहाभागेत उपपादकौ वि

तेषां धर्मैकरक्षाणां कुलचारित्रशोभिनां अद्य चारित्रशौंडीर्यं त्वां प्राप्य विनिवर्तितं २३ तवापि सुम
हाभागे जनेंद्रकुलपूर्वके बुद्धिमोहः कथमयं संभूतस्त्वयि गर्हितः २४ नतु कामं करिष्यामि तवाह
पापनिश्चये यया व्यसनमारब्धं जीवितांतकरं मम २५ एष त्विदानीमेवाहमप्रियार्थं तवानघे
निवर्तयिष्यामि वनाद्भ्रातरं स्वजनप्रियं २६

शोभगणे जनेंद्रकुलपूर्वके इति जनेंद्रः केकयकुलकूटस्थः पूर्व
कः कारणं यस्मात्तथाभूते तो महाकुलप्रसूतायास्तव गर्हितोयं बुद्धिमोहस्त्वयि कथं संभूत इत्यन्वयः जने
द्रः कुलपूर्वगा इति पाठे तव पितृवंश्या राजानोपि कुलज्येष्ठं राज्यं इति राजत्वेन नाहर्षादि त्यर्थः प्रोषं प्रागवत
सर्वथा न बुद्धिनानुवर्तिष्ये इत्यन्वयः २५ न केवलं त्वदिष्टाकरणं किंतु निष्टमपि करिष्यामीत्याह एष इति अ

रा॰
अ॰
२२२

हे पापानि ष्वयेविमुक्तोपतित अजवि मुक्तो क्रानाकं लोकं नरकलोकं १९ वंधुसे ष्वयं वेश्वनामा अयम्हतं कोसल्याया आत्म संभवं आत्मसंभवं तंधिमनार्थः एवं गुणविशिष्टं किन्नाव बुद्यसे जातेनासीत्मर्थः १३ अजेोरसम्नतः कितआह अोत्पादि अमानिमवुवत्तं इदरूपाणिपादप्याणि अत्तंगानिने त्रांशल्यादीनि पतेनारगाद् गात्सभवतीति श्रुतेः स्वियं रूपमेवृ रेतः हृदयदयपुंरीकमात्मा पुत्रस्त्र वीणयोगश्रुत्याणा त्रवित एतेनतस्यसर्वांगतेजः सम्भूतं दर्शितं यदेतद्वंतस्य सर्वांगस्तेजः संभूतमिति श्रुतेः मातः विहान मनेन हृदयादभिजायते इति श्रुत्यर्थः उक्तः यथैवं तस्मा

कौसल्यां यशस्विनं मुक्तां विमुक्तां पापनिश्चये लोकं प्राप्य सेत्यलोकं निरगामिनी १२ किंनावबुध्यसे त्वां कौसल्यां यतं वंधुसंश्रयं ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौसल्यायाम् संभवं अंगात् अंगात् पुत्रोहृदयाभ्याभिजायते तस्मात्प्रि यतं वंधुसंश्रयं ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौसल्यायामात्मसंभवं अंगात् अंगात् पुत्रोहृदयाद्वाभिजायते तस्मात्प्रि यतरो रामः प्रियाय वनवांधवाः अन्यथा किल यशस्ताः हरभिः सरसमता वहमानो दक्षो वीर्यो अजो वियतवे

तसो १५

सात्तु रोरम : पुत्र : प्रियतर : आत्मावे पुत्रनामासीति श्रुते : निरूपधिप्रेमास्पदत्वं आत्मनः सर्वलोकसिद्धमेववांधवाः पितृमाताद्यः प्रियाय वनत्वप्रियतराः एवं चोरसवियोगं उ : खमतिउ : सहमिति भावः प्रियत्वान्नत्वोथवइति पारे मतातीर्थ नित्यव्याख्याति प्रियत्वादेवनवांधवः वधुदत्तपुत्रादिवन्नभवतीति पुत्रार्थ सामंजस्यमिति कतक समतयाइप्वं व्याख्यान १५ पुत्रार्थं इति ह्रासमाह प्रमदेति अोसिमशाचित्र सर्वकाले इतितयर्थः सरभि : कामयेत्।

२२२

ईदृशोभर्तृमरणंनामविवासनरूपंघोरेणकर्मणाचीरतंवसामान्यविषयवरद्वयसिद्धस्यविशेषविषयत्वा
कंकालेकाकरणंसर्वलोकप्रियंरामेहिविवासमभयंकैकेयीपुत्रोयंतद्देवद्दृष्टस्यभावइतिलोककालेकरूप
यद्वातद्दोषतोरामेमांतप्स्यतीतिभयंयद्वामहापातकप्रतायात्वसंसर्गेणपंचपातकित्वरूपंभयं ४ त
देवाहतदितिजीवलोकेचचात्परलोकेप्रतिपादितः नतेहमभिभाष्यःमत्स्वभाषणेनत्वयाकार्यमित्यर्थः २ न

यत्वयावेदृशेणपापंकृतंघोरेणाकर्मणासर्वलोकप्रियंहित्वाममाप्यापादितंभयं ५ तत्कृतेमेपिताह
तोरामश्चारण्यमाश्रितः अयशोजीवलोकेचत्वयाहप्रतिपादितः ६ मातृरूपेममामित्रेनृशंसेराज्यका
मुके नतेहमभिभाष्योस्मिदुर्वृत्तेपतिघातिनि ७ कौसल्याचसुमित्राचयाश्चान्याममातरः दुःखेनम
हताविष्टास्त्वांप्राप्यकुलदूषिणि ८ नत्वमश्वपतेःकन्याधर्मराजस्यधीमतः राक्षसीतत्रजातासिकुल
प्रध्वंसिनीपितुः ९ यत्त्वयाधार्मिकोरामोनित्यंसत्यपरायणः वनंप्रस्थापितावीरःपितापित्रि
दिवंगतः १० यत्प्रधानासितत्पापंमयिपित्राविनाकृते भ्रातृभ्यांचपरित्यक्तेसर्वलोकस्यचाप्रिये ११

त्वमश्वपतेःकन्यानतत्कुलोचिताकन्यानतत्कुलोचिताकन्यानभवसीत्यर्थः पितृदिनस्यममेतिशेषः यद्वा
त्पितुःकुलस्यप्रध्वंसिनीदुःखोरत्रव्यवस्थापिका ९ पितामातृःगमितः १० यत्प्रधानायत्पापप्रधानात्वम्
तेवायफलंपितृभ्रातृरहितेश्रुतप्रवृत्तत्रिभिनसर्वलोकस्यचाप्रियमपिहततनद्वाहितस्यरूपंसर्वलोकाप्रि

रा॰
ब॰
२३३

738

नास्ति पुत्रसमः प्रिय इति स्वरमित्रवचनोपसंहारः २४ अथेदं व्याघ्रमाह इति पुत्रसहस्रैः साक्षात्त्वत्संतानपतितैः तो
रुदेनादृष्ट्वा इंद्रोपि सत्त्वात्परमं पितृकं किमपि नमन्यते २५ इह संसारे भूपंसी सर्वोत्कृष्टां समे सर्वप्राणिपन्न्व इहैव स
र्वदिनप्रतिमं सर्वोत्तमे हितं च विज्ञेयं स्याच्छ्रीमत्या ईश्वरनैश्वर्यशक्तिमत्या गुणाख्यायाः सत्यतत्त्वसमुद्ये

पुत्रो दृष्ट्वा कृशो दीनो सूर्यरश्मिप्रतापितौ वध्यमानौ बलिवर्दौ कर्षकेन दुरात्मना ममकायात्समुत्
पन्नौ हि दुःखितौ भारपीडितौ यो दृष्ट्वा परितप्येहं नास्ति पुत्रसमः प्रियः २५ यस्याः पुत्रसहस्रैस्तु कृत्स्नं
व्याप्तमिदं जगत् तां दृष्ट्वा रुदतीं शक्रो न सुतान्मन्यते परं इंद्रो वाक्यक्रतिपातं तत्स्वगात्रे गुणगंधिनं
सुरभिं मन्यते दृष्ट्वाभ्यर्थयसीनामिहेश्वरः २६ समा प्रतिमहत्त्वायालोकधारणकाम्यया श्रीमत्या।
गुणाख्याया स्वभावपरिचेष्टया २७

गुणावत्याः लोकधारणकाम्यया प्रवृत्तायाः इति शेषः स्वभावपरिचेष्ट्या आहारनिद्राभयमैथुनानि।
सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणामिति सामान्यप्राप्तमिथुनीभावलक्षणया २७ २७ २७ २७

२३३

एवं वदंति किं लोकाः पर्यंवदमानो हतस्त्वम् १५ अर्धदिवसं दिवसस्यार्द्धं व्याप्य वहनेन श्रांतो दृष्टा पुत्रौ मम सांगो जातो
पिहितश्चैव दृगौ नौ वरयत्तिचममकायात्मत्सुतावितिः १६ सुरसत्तः सुरराजस्य अनित्यत्वात् दव १७ अस्मात् अस्मरे

तावर्धदिवसे श्रांतो दृष्टा पुत्रौ महीतले रुरोद पुत्रशोकेन वाष्पपर्याकुलेक्षणा १८ अथ तस्या अजनतल
स्यास्त्वरराजो महात्मना दिव्यः पतितागात्रेस्तस्याः सं शुभ्रो थितः निरीक्ष्यमाणस्तां शक्रो ददर्श सुर
भि स्थितां आकाशे विष्णातां दीनां रुदंतीं भृशं दुःखितां तां दृष्ट्वा शोकसंतप्तां वज्रपाणिर्यशस्विनीं इंद्रः
प्रांजलिरुद्विग्नः सुरराजोऽब्रवीद्वचः १९ भयं कच्चिन्न चास्माकं कुतश्चिद्विद्यते महत् कुतो निमित्तः शोक
स्ते ब्रूहि सर्वहितैषिणी २० एवमुक्तात् सुरभिः सुरराजेन धीमता प्रत्युवाच ततो धीरा वाक्यं वाक्यवि
शारदा २१ शांतं पापं नवः किंचिज्जातु छिद्रं मराधिप अहं तु मन्नौ शोचामि स्वपुत्रौ विषमे स्थितौ २२

पुत्र जातो निमित्तकः कुतस्त्वापाघातिन्यात्मपमार्थंतस्तिलनवास्त्वास्विति तजिकाकुदंष्ट्र्यः २० किंचिदपि भयं कु
तोऽपि हेतोर्ऽस्माकं नास्ति शांतं पापमित्यादि अश्यत ऊः खजनकं पापं शांतमित्यन्वयः किं तत्र हे मम ग्रौ विषमे
देशे स्थितो प्रकर्षेण श्रतो दारे नावध्यमानौ तामममानो दृष्ट्वा शोचामि २२

इत्युतस्य विजयेनेति शेषः नागा इवारण्य इत्येवमित्यादिपाठांतरे संक्रुद्धः पन्नग इव अश्वसतिस्मेत्यन्वयः पाठांतरे अरण्य
नत्वं वैधिनिर्वापनस्थाने तोमरांकुशैनोदितो नाग इवेत्यर्थः भविपपात भरत इति शेषः ३५ शचीपतेः केतुरिव
ध्वजः उत्सवहस्ययेउत्सवत्स्ययेउत्सवीत ३१ इतिश्रीरा॰ अ॰ चतुस्सप्ततितमः सर्गः ७४ दीनोऽसमनीषितभंगात्

तं रक्तनेत्रं शिथिलांबरं तथा विधूतसर्वाभरणं परंतपः । बभूव भूमौ पतितो नृपात्मजः शचीपतेः केतुरिवो
त्सवक्षये ३१ इत्यार्षे रा॰ अ॰ चतुस्सप्ततितमः ७४ दीर्घकालात्समुत्थाय संज्ञां लब्ध्वा स वीर्यवान् नेत्राभ्या
मश्रुपूर्णाभ्यां दीनामुद्वीक्ष्य मातरम् १ सोऽमात्यमध्ये भरतो जननीमभिकुत्सयन् राज्यं न कामये जातु मं
त्रयेनापि मातरं २ अभिषेकं न जानामि योऽभूद्राज्ञा समीक्षितः विप्रकृष्टे ह्यहं देशे शत्रुघ्नसहितोऽभवं ३
वनवासं न जानामि रामस्याहं महात्मनः विवासनं च सौमित्रेः सीतायाश्च यथाभवत् ४ ६

अमात्या भरतागमनेऽकृताभ्यागमा समेता इत्यादयः अभिकुत्सयन्कोक सेव हस्या पि कैकेयीकृत व्यवहारे परमा
निष्टनाथ्याय नायाऽकरोत्येवं सर्वलोकसमक्षं जगाद इत्यर्थः अथ प्रयोजनकत्वाद्यपि प्रकृत विषये नास्तीति
मंत्रिणः अस्यायतिराज्यमिति मातरं नैव मंत्रये हरणार्थं न प्रेरयामि तत्र हेतुः राज्यं न कामय इति २ यो
ऽभिषेको राज्ञा समीक्षितः चिंतितस्तं न जानामि विप्रकृष्टे दूरतर इत्यर्थः ३ ४

यस्याः पुत्रसहस्राणि सेनानपरं परिहारेणासंतिसापिशोचतिकिंपुनर्मीनधीपकपुत्राकौशल्यारामेविनावर्त्स्यि
घतिकेनविशिष्टासतीतिशेषः २६ वकामित्यर्थः विवत्सेवयदेवंतस्मादिति २७ अपवितिपुत्रजापिनः इमांवत्सयमा
रार्द्धदैहिकक्रियाहमामित्यपकमः ३० अथयशोवर्धनंभ्रातृपुत्रंजोचाह अनाथ्येत्यादिमहाबाहुंरामंवनेप्रवेस्या

यस्याःपुत्रसहस्राणिसापिशोचतिकामधुक् किंपुनर्यादिनारामंकौशल्यावर्तयिष्यति २८ एकपुत्राच
साध्वीचविवत्सेयंत्वयाकृता तस्मात्वंसततंदुःखंप्रेत्यचेहचलप्स्यसे २९ अहंत्वपचितिंभ्रातुःपितुश्चसक
लामिमां वर्धनंयशसश्चापिकरिष्यामिनसंशयः ३० आनाय्यचमहाबाहुंकौशल्येंद्रंमहाबलं स्वयमेवप्र
वेक्ष्यामिवनंमुनिनिषेवितं ३१ नत्वहंपापसंकल्पोपापेपापंत्वयाकृतं शक्तोधारयितुंपौरैरश्रुकंठैर्निरी
क्षितः सात्वमग्निंप्रविशवास्वयंवाविशदंडकान् रज्जुंवधानवाकंठेनहितेन्यत्परायणं अहमप्यवनींश
मैरामेसत्यपराक्रमे कृतकृत्योभविष्यामिविप्रवासितकल्मषः इतिनागइवारण्येतोमरांकुशतोदितः
पपातभुविसंक्रुद्धोनिःश्वसन्निवपन्नगः ३५
मितद्वान्तस्मात्वयेतन्मतिनिधिनयेति भावः ३१ पापेजेपष्टीवि
वासनरूपंकर्मकरिष्टराज्यरूपं ३२ असमर्पणंतमेवप्रापश्चित्तमित्याहसेतिबुद्धिपूर्वकृतमहापापेत्यर्थः कंदेर
ज्जुवधेनप्रत्यायितयसेतिशेषः परायणंगतिः ३३ विश्वासितकल्मषः हरीकृतकल्मकः ३४ ३५

वा॰
अ॰
२३५

समपि मे पुत्र इति नववराज्यदानेन किमपि मे ऽदुःखं समपि चीरवसनं वनचारिणं वरच सता दिवःचारि विष्णुः मे पुत्रे रामत्वदागमनाद्दीपि पूर्वं दशीत्येवं वनं प्रति प्रस्थाप्य राज्ञा नं मरितवती केकेयी न त्वताद्दृशा प्रस्थाने कं शरणं पश्य ति इति न ज्ञाने इति दुःखमिति शेषः स्थिते तत्र रामे सपत्नापि स्ववाक्या न्नाम वाभिषिच्य रत्तोदत्तो व्यर्थी यतस्त्वयः स इतिभावः १२ मामपि प्रस्थापयितुमर्हति मा प्रतितस्याद्दुःखहेतत्र प्रक्रतेरि तिभावः हिरण्यपर्णा नाभियुक्तः १८

प्रस्थाप्य चीरवसनं पुत्रं मे वनवासिनं केकेयीं कं शरणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी १२ त्वं मामपि केकेयी प्रस्थापयितुमर्हति हिरण्यनाभोयच्चास्मत्तो मे सुमहायशः १३ अथवा सपमे वाहे समित्वा न चरः सर्व अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य प्रस्यास्ये येन राघवः कामं वा स्वयमेवाद्य तत्र मां नेतुमर्हसि यत्रासौ पुरुषव्याघ्रस्तस्या ते मे स तत्तपः १४ इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितं हस्त्यश्वरथसंपूर्णं राज्यं निर्यातनेन तथा १५

समाधारणीरामत्वन्मणं १३ केकेय्यपि वितानस्थानेतव राज्य संस्कारे अधिकारो नास्तीति धनपंसाह अथवेति अ ग्निहोत्रमिति राजदेहस्याप्युपलक्षणं केकेयी व स्विगमने भरतो मे मे न कार्यं न कुर्यादिति राज्ञा निषेधादिति राज्ञा निषेधादिति भावः १४ अथवा नात्युक्ते राजसंस्कारादिकं तस्याः मांतत्र नयेत्याह कामं वेति न यपते वेति वाक्य समाचितं व्याप्तं निर्यातनं वैरस्त्रो होदानेनास्ता पण्रोमते १६ अनेनार्चीनं समचिनापुत्रं त्थं संभवस्मिन केकेयि

२३५

740

तथैव शुभवदेव ५ दीर्घदर्शिनं पारत्रिकामुष्मिककर्मणः कालांतरभाविफलज्ञानमबुद्धिमंतं अत एव इष्टमिति वापि भ्रातृमित्रादयः येन मार्गेण विवेशाने आपन्न इति शेषः ८ कौसल्यास्वरहास्यस्थिता ९ तमेनमभिलि ताहृपसमये श्यामलितानकरणायोग्यं विशेषणं मनस्विनीति ९ राज्यभ्रांतं भंहते तिशेषः राज्यप्राप्तिप्रकारेमा

तथैव क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः कौशल्याशब्दमाज्ञाय सुमित्रांचेदमब्रवीत् ५ आगतः क्रूरका र्यायाः कैकेय्या भरतः सुतः तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनं ६ एवमुक्त्वा सुमित्रां सा विवर्णा व दनाकृशा प्रतस्थे भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ७ स तु राजात्मजश्चापि शत्रुघ्नसहितस्तदा प्रतस्थे भरतो येन कौशल्याया निवेशनम् ८ ततः शत्रुघ्नभरतौ कौशल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ पर्यष्वजेतां दुःखा र्तां पतितां नष्टचेतनां ९ रुदंतौ रुदतीं दुःखात्समेत्यार्या मनस्विनी भरतं प्रत्युवाचेदं कौशल्या भृशदुः खिता १० इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकंटकं संप्राप्तवल कैकेय्याः शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ११

क्रूरेण राम विवासनरूपेण कर्मणा कैकेय्याः तथैव सर्वशेषत्वविवक्षयोक्तं संप्राप्तं राज्यं ततः तत्रत्व।

रा॰
प्र॰
२३१

भ्रमि सांप्रत्नं द्वादिकृतोनियोगतोभूतेनमहत्कर्मकारयित्वा अनर्थकं भवत्यहि २७ बलिकरस्तहयपद्मनामहस्तस्यप्राप्ता
यप्रजाः रक्षितव्यो धर्मः सोमाप्तः २५ सद्वेयोगेमेस्कामप्रतिज्ञायप्रपलपता तपस्विभ्योदत्तविभ्यः २६ हतोधर्ममपा
गंमहावनपागृहंसमस्तमर्थशास्त्रंवेदः धीमताप्राचार्येनतिशेषः प्रहोसतंरूपेग्रामेप्राप्नोतिसमर्थः २८ वृद्धोविशा

परिपालयमानस्यराज्ञोभूतानिप्रजवत ततस्तद्दरतोपापंयस्यार्योनमतेगतः २४ बलिषड्भागमुद्धृ
त्यन्रपस्यारक्षतः प्रजाः प्रयमोयोस्यसोसास्तयस्यार्योनमतेगतः २५ संश्रुत्यचतपस्वीभ्यः सर्वेवियत्तदा
तिर्णा नोदाप्रलयतोपापंयस्यार्योनमतेगतः २६ हस्त्यश्वरथसंबाधेयुद्धेशस्त्रसमाकुले मास्मकापुरुषी
स्ततोयर्मायस्यार्योनमतेगतः २७ उपदिष्टंजसूक्ष्मार्थंशास्त्रंयत्नेनधीमता सत्नाशायस्तद्दृष्टान्नायस्या
र्योनमतेगतः २८ माचतंच्छत्रचामरवाजसंचंद्रभास्करतेजसं द्रातीराज्यस्यमासीनेयस्यार्योनमतेगतः २९
पापसंक्रमरक्षामंवाच्यमोप्रातनिर्च्छाः गरुत्संप्राप्यवजानातम्यस्यार्योनमतेगतः ३०

लोदाहप्रंसौचयस्यतंरामंराज्यस्यमतप्रवासीनेसिंहासनेप्रद्वाक्षीत तादृशौरामदर्शनभाग्यरहितोभवतन्येषु
गवतंनरहितोभवस्मित्यर्थः तावत्पर्यंतंजीवनंमाभूदितिभावः २९ कृमरंतिलमक्षतंद्रलाम्नके कांगकामामां।
मंहयास्याहादशिनिमित्तेविनाप्रप्रावप्रप्रजंपापंप्राप्नोति ३० ३० ३० ॥

प्रसंगाद्विच्छेदः १८ विलपमानां इदं ते रामकामस्येत्यादिभाषमाणां अनाननं अत्र महतां तामिति शेषः राघवे तद्विषये मम हृदये पूर्वस्थितो विप्रलापोभीतिजानासेव इदानीं तत्तनोधिकाप्तिर्बहुहे शपतश्चैवोपसंहारात् २० य मंप्यपरखेदेः प्रत्याख्यपर्यं प्रत्यापपातिकृतेतिसंध्यत्वादिगुण विशिष्ट आर्यो रामो यस्यानुमते मते संतिवृत्तगतः

इत्यादिबहुभिर्वाक्यैः क्रूरैः संमूर्च्छितानद्यः विव्यथे भरतो तीव्रव्रणे नयेवसूचिना १९ पपातचरणौ तस्याः तदा संभ्रांतचेतसानः विलप्यबहुधासंज्ञो लब्धसंज्ञस्तदाभवत् १९ एवंविलपमानां प्रांजलि भरतस्तदा कौसल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृतां २० आर्य कस्मादजानं तं गर्हसे मामकिल्बिषं विपुलां च मम प्रीतिं स्थितां जानासि राघवे २१ कृतशास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूत्तस्य कदाचन सत्यसंधः स तो श्रेष्ठो यस्यार्योनुमते गतः २२ प्रेष्यं पापीयसां यातु सूर्यं च प्रति मेहतु हंतु पादेन गां सुप्तां यस्यार्योनुमते गतः २२ कारयित्वा महत्कर्म भर्ता भृत्यमनर्थकं अधर्मो योस्य सोस्यास्तु यस्यार्योनुमते

गतः २२

तस्य कृतशास्त्रानुगा कृशितितप्रकृतिमतिमार्गगा बुद्धिर्माभूदितोधिका नर्थाभावादयं परमः शपथः श्रु तः पापं प्रयच्छ तामा मेन शप्त्र प्रयकारणामपि विशेषतः स्वस्मिन्नपि षष्ठ्यं वस्यातीतिबोध्यं २१ प्रेष्यं प्रेष्यत्वं प्रतिमेहतु

टी॰ ग्रं॰ २३७

742

लात्ते येतिपतनीयतासेमादकवस्तुविक्रियणोत्यर्थः ४८ त्वां भवानीयात्सुमदारादीन् ३८ वीभंजीसैमलिनवम
नेब्रह्महाभवतितिशेषः ताहशीतिषिद्धाचरणाब्रह्मभवतिभावः ५- अपात्रवर्षीअपात्रेदाता ५२ दस्युभिर्वि

लात्त्यामथुमोसेनल्लोहेनच विषेनच मदैवविभ्रयाङ्ग्यात्मस्पार्यीनमतेगतः ३८ संग्रामेसमुपोढेच
शत्रुयत्नभयंकरे पलायमानोवध्येत यस्यापीनमतेगतः ३९ कपालपाणिः पृथिवीमटतोचीरसंहृतः
भिक्षमानोपयोत्वतोयस्यार्यीनमतेगतः मध्येप्रसक्तोभवतस्त्रीषुक्त्येषुचानित्यशः कामक्रोधाभिभू
तस्तुयस्यार्यीनमतेगतः मास्यधर्मेमनोभूयादधर्मंसतिषेवतां अपात्रवर्षीभवतुयस्यार्यीनमतेगतः
संचितान्यस्यवित्तानिविविधानिसहस्रशः दस्युभिर्विप्रलुप्येतायस्यार्यीनमतेगतः ५३ उभेसंध्येशया
नस्याप्यत्पापंपरिकल्प्यते तत्पापंभवेत्तस्ययस्यार्यीनमतेगतः ५४ यदग्निदायकेपापंयत्पापंगुरुतल्प
गे मित्रद्रोहेचयत्पापंतत्पापंप्रतिपद्यतां ५५ देवतानांपितृणांचमातापित्रोस्तथैवच मासकाषीन्त्यस
स्पृधीयस्यार्यीनमतेगतः ५६ मतांल्लोकान्मतोकीर्त्याः सत्वष्टाकर्मणास्तथा ५ शपत्त्रिषमयेवयस्या

प्रलयंतोत्यागभोगविहीनातिभवंतितिभावः ५२ उभेसंध्येशयानस्याप्येतिशेषः ५४ देवतानामिति देवा
दि३कृसूषारहितस्यपत्पापंतत्पापंसप्रतिपद्यतामित्यर्थः ५६ सतांकीर्त्याः सद्भिः क्रियमाणस्त्राच्यापाथशप

२३७

गवामिति शृंगाभिरिति शेषः परिवदेत् मित्रे मित्राय ३ विश्वासाद्यं कापि प्रकटयिष्यतीति विश्वासान्मिथः २
हमित्रमित्रयोर्मित्ररहस्ययोः किंचित्परिवादं कस्यचित्सुरापानादिदोषं २२ अकर्ता प्रत्युपकारकर्ता अतएव
वाक्कृततः अतएव त्यक्तः सज्जनैः त्यक्तात्मेति पाठे सज्जनैः त्यक्त आत्मा स्वरूपं यस्य स त्यक्तात्मा वाग्दुः उद्वेजनादि

गवां स्पृशति पादेन गुरून् पत्न्या परिवदेति च मित्रेऽर्पितसौहार्द्यं यस्यार्यो न मते गतः २१ विश्वासात्क
थितं किंचित्परिवादं मिथः क्वचित् विहितो गोतमसङ्घात्मा यस्यार्यो न मते गतः २२ अकर्ता चाकृ
तज्ञश्च त्यक्तात्मा निरपत्रपः लोकभवतविद्विष्टो यस्यार्यो न मते गतः २३ पुत्रैर्दारैश्च भृत्यैश्च स्वगृहे
परिवारितः सर्वेकोऽश्नाति मिष्टमन्नं यस्यार्यो न मते गतः अप्राप्य मत्तशादारानतयत्नः प्रमीयतां अन
वाप्य क्रियां धर्म्यां यस्यार्यो न मते गतः २५ मात्मनः सेनतैर्ज्ञातीत्वेषु दारेषु दुःखितः आश्रमस्थ
मयाप्राप्य यस्यार्यो न मते गतः २६ राजस्त्रीवालवृद्धानां वधे यत्पापमुच्यते भक्त्या समागेन यत्पापं य
स्यार्यो न मते गतः २७

नास्तिकादेहहृतपर्यंतीयोः अतएव लोके विद्विष्टश्च भवत २३ एको मिष्टमन्नात
इतरेषु भोजितेषु २४ प्रमीयतां म्रियतां अथ धर्म्यां क्रियामग्निहोत्रादिकाम्नियतमिति नर्कषः २५ दुःखित इ
ममम्भवामिति शेषः अप्राप्य तस्यान्मनोभिविशेषः २६ राजस्त्रीपादोयस्यार्यस्त्यायजेवगाः २७

ना॰
अ॰
२३८

पकः पत्नापहर्यनैकपृथुलभतामितस्य॥ ५६ विप्रलेभेनवंवनत्तयायोजनं अप्सरपन्निनिपावत॥ ५७ भक्त्याशिव
विस्मादिदेवताभक्त्यामार्गनेतडपोहलकपोवदेस्मवादिशास्त्रमाश्रित्यमनुष्ठेयश्रेतिविवदमानेषु यस्मापयप्रवता
योर्विवादमपश्यतः मृगएवतः पापंतेनपापेनसंयुज्यते तस्य॥ तस्यपापेतिपापेनिपाठेतेषांयत्पापंतेनयस्मान्नमतेगा
तमस्ययोगाः संबंधयोगाः संबंधोस्यादित्यर्थः भावेचयुज्यतेतिप्रयोगः अयंपरस्त्वयनेतिसरस्वाभिनिवशतः या

पानीयहृषकेपापतयैवविषदायके यन्नदेकः सलभतोयस्मार्योनभतेगतः॥ ५९ तस्यांतंसतिपानीयेवि
प्रलेभेनयोजयन् यस्मापंलभतेतस्ययस्मार्योनमतेगतः॥ ५८ भक्त्याविविदमानेषुमार्गमाश्रित्यपश्यतः
तस्यपापेनयुज्येतयस्मार्योनमतेगतः॥ ५९ एवमाखासयत्रेवडःखार्तोनिपपातह विहीनापतिपुत्राभ्यां
कोमलापार्थिवात्मजः नेदानेशापथ्यैःकष्टैःशायमानमवेतसं भवतेशोकसंतमकोमलावाक्यमब्र
वीत्॥ ६०

तथान्येभवंतेस्वदीपगावाश्चनसंशयः इतिशिवपुराणेकेयोब्रह्मविष्णुरुद्राणांभेदंयुक्तिनिवेशतः साथयेद्रा
दश्याधियुक्तोभवतिमानवः इतिकर्मविपाकशास्त्रोक्तेस्मात्रविवदमानानांजपेपापंज्ञातातदकुप्यधनः
पमितितीर्थंख्याख्याहयोः सामान्यस्थापनस्वैकंतेषांकलहशामनमकुर्वन्ःकलहप्रियस्ययस्माद्यमितिकतक

ॐ
शि॰
२३८

743

ग्रनंपीसीवराफन्तायन॑र्थे ४८ समामात्मामयात् ४९ अर्थिनामाशामितिसंदेथः आशेसमानाभोंस्त्ववतो
ऊर्ध्वंचतत्पांदातमत्रिकाणांवितथांत्यर्थो ५० माययावंचनयाराज्ञोभीतइतिभयकारणांपिशुनत्वादेव ५१
स्तकालानुरोधिनीञ्चत्नमातांकालवतान्तुसंनिहितो ५२ विप्रलमप्रजातस्यअन्नाद्यदानेनशरणाद्दसंता

अपास्यमातस्पशूषामनर्थे[illegible]हृतां दीर्घबाहुर्महावक्षायस्यार्यांनमतेगतः ४८ बहुभस्मोदरिद्रश्च
ज्वररोगसमन्वितः समायात्मन[illegible]शेयस्यार्थांनमतेगतः आशामाशेस्समानानोदीनानामूर्ध्वचक्ष
षां अर्थिनोवितथाऊर्धायस्यार्यांनमतेगतः ५ मायया[illegible]मतोनिसंपृहृष्टःपिशुनोशुचिः राज्ञोभीत
स्तुथमीतायस्यार्यांनमते: ५१ ऋतुस्नातांसतीभार्यामऋतुकालानुरोधिनी अनिवर्तीतिडष्टात्मायस्या
र्यांनमतेगतः ५२ विप्रलमप्रजातस्य[illegible]तेब्राह्मणस्यथत नदेतत्प्रतिपद्येतयस्यार्यांनमतेगतः ५३
ब्राह्मणायोद्यतांशज्जोविहंतेकल्मषेंद्रियः बालवत्सांचगांदोग्धुर्यस्यार्यांनमतेगतः धर्मदारान्परित्य
ज्यपरदारान्निषेवितां त्यक्तधर्मरतिर्मूढोयस्यार्यांनमतेगतः ५५

नेसीदेद्याहातयाभृतस्ययद्धाविप्रलमादिवर्जिताप्रज्ञातांपतन्यापोयेततस्य ५३ किंहंबाविघ्नस्यपतत्वालव
सोटभयःशास्त्रोक्तदोहनादिकदोषो ५४ परदारनिषेवनायत्मांपतत्पायप्रत्यपद्यतोमूढःभ्रूयादितिशेषः ५५

रा॰ श्री॰ २२९

भरतागमनेश्रुत्वाऽऽगतइतिशेषः १ संपानंप्रेतनिर्हारं २ धरणीगतः वसिष्ठस्याह्वानमश्रुत्वेत्यर्थः धारणीग
तः इतिपाठेधैर्यमाप्तइत्यर्थः कारयामासतत्करणार्थंमंत्रिणःप्रेरयामासेत्यर्थः ३ बहुदिवसतैलावस्थानोपाधि
नाआपीतवर्णंवदनंयस्यतं ४ दशरथमितिङविशेषतिशेषः व्यवसितंमनीषितं प्रोषितेदोशोतरंगतेइतिरामेणाही

तमेवशोकसंतप्तंभरतंकैकयीसुतं उवाचवदतांश्रेष्ठोवसिष्ठःश्रेष्ठवागृषिः १ अलंशोकेनभद्रंतेराजपु
त्रमहायशः प्राप्तकालंनरपतेःकुरुसंयानमुत्तमं २ वसिष्ठस्यवचःश्रुत्वाभरतोधरणीगतः प्रेतकृत्यानि
सर्वाणिकारयामासधर्मवित् ३ उद्धृत्यतैलसंसेकात्सतुभूमौनिवेशितं आपीतवर्णवदनंप्रसुप्तमिव
भूमिपं ४ संवेश्यशयनेचाग्र्येनानारत्नपरिष्कृते विवास्यरामंधर्मज्ञंलक्ष्मणंचमहाबलं ६ क्वयास्यसे
महाराजहित्वेमंदुःखितंजनं हीनंपुरुषसिंहेनरामेणाक्लिष्टकर्मणा ७ योगक्षेमंतुतेव्यग्रंकोस्मिन्क
ल्पयितापुरे त्वयिप्रयातेस्वस्तातरामेचवनमाश्रिते ८ विधवापृथिवीराजंस्त्वयाहीनानराजते हीनचं
द्रेवरजनीनगरीप्रतिभातिमां ९

णाहीनमिमंदुःखितंजनंहि वाक्यास्यसीत्यन्वयः ७ तेनतव्यग्रस्थिरत्वेश्रेयो
पायोयोगस्तेमंप्रजानांश्रेयोग्रेपरिपालकः रवपारवशंपयथास्व : सर्गम् ८ ॥

भूयः प्रियकं प्रियतः शपथैः शप्यमानो मे प्राणानुपरुणात्सि पीड्यसे ११ अथ विशुद्धभावं तातानवग्रहीति दिः हे ति ग्राम्या भूतः करत्राल्लक्ष्मणः भल्लक्ष्मणः सहितः सलक्ष्मणस्ते भ्राता मे त्वमधुना हे वत्स हि यदि सत्यप्रतिज्ञो भविष्यसि तदा सर्वान् लोकानवाप्स्यसि कैकेय्याग्रे रामानयनप्रतिज्ञां सत्यां कुर्विति भावं १२ एवमनुग्रहस्य शुभो

समद्धः त्वमिदं पुत्र भूयः सम्प्रजायते शपथैः शप्यमानो हि प्राणानुपरुणात्सि मे ११ दिष्ट्यान बा लिनो यम्योदासनो तस्य हलक्ष्मण। वत्स सत्यप्रतिज्ञो हि सतां लोकमवाप्स्यसि १२ इत्युक्त्वा चोकमानी यभरतं भ्रातृवत्सलं परिष्वज्य महात्मानं करोदभ्रशाद्धः खितः एवं विलपमानस्य दुःखार्तस्य महा त्मनः मोहाच्च शोकसंरंभाद्बभूव लुलितं मनः लालप्यमानस्य विचेतनस्य प्रणष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ मुहुर्मुहुर्निःश्वसतश्च दीर्घं सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः १५ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे प

चसप्ततितमः सर्गः ७५

चित कल्पेनाप्यासयतिर् स्येकेति १३ शोकसंरंभाच्छोकाधिक्याद्दत। एवं मोहः विलुलितं तत्तभितं १४ दीर्घं यथा भवति तथा रात्रिरिति शेषः पाठान्तरे यथाभवतिन था १५ शुद्धेः शोकाधिक्यतिकर्तव्यताज्ञायते ७२ इतिरामायणे रामतिलके अयोध्याकाण्डे पंचस

रा. प्र. २५.

745

मेषु। परे मैथिक मंत्रा इति शेषः तस्य परलोक सुहृद्यर्थमिति शेषः तद्विजाः तत्रस्य प्रवर्तकाः १९ प्रसव्यमप्रदक्षि
णमग्निचितेः तत्र यद्यत्र मेध्यांतः यत्तत्कर्तारं शिष्यस्य प्रसव्यं चक्रुरित्यन्वयः २० दशाहमत्यंतमेवाग्रे द्वितीयाद्दुःखमशौ
चं भूमौ शयाना इति शेषः इदं ब्रह्मचर्यमात्रोपलक्षणं ततः शवाशौचस्य दशाहे नस्त कर्म निरताः शुचिरितिप

ततो दहनाग्निने हव्यवाजेषु स्नानं स्पृष्टा विजः जगृहुस्ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः शिबिकाभिश्च यानैश्च
यथार्हं तस्य योषितः नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिहृतास्तथा प्रसव्यं वापि तं चक्रुर्ऋत्विजोऽग्निचितं नृपं
स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौसल्याप्रमुखास्तदा २० क्रौंचीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे आर्तानां करु
णं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः ततो रुदंत्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः यानेभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्व
रांगनाः कृत्वोदकं ते भरतेन सार्धं नृपांगना मंत्रिपुरोहिताश्च पुरं प्रविश्याश्रुपरीतनेत्रा भूमौ दशाहं व्य
नयंत दुःखं ३३ इत्यार्षे रा. प्र. षट्सप्ततितमः ७६ ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः द्वा
दशेऽहनि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत १

राशयोक्तेति दिक् ३३ इति रामाभि. प्र. षट्सप्ततिः ७६ ततो दशाहेऽतिगते शौचो नृपात्मजेति ततः इति।
दशाहेऽतिगते एकादशे कृतशौचः अनेन क्षत्रियस्य त्रिरात्रेऽपि दशाहाशौचमिति सूचितम् इत्येकादशाहश्राद्धकर्माणि द्वितीयमासिकादि

१० अविचारितं प्राचीनवैभवादिस्मरणरहितं यथा तथा ११ ऋत्विजो यज्ञकर्मणि हुताः पुरोहिताः सर्वहितकर्मप्रवर्तकाः तद्भिन्नमंत्रेषु धर्मकृत्यनिर्णयमौष्टिकेऽयर्थेयमुक्तशल्ल्यः यस्माद्राजपुरोहितइति अपनीयवेदाध्यापकआचार्याः १२ अग्न्यागाराद्बहिष्कृताः अंतःशिवसंताद्बहिःप्रदेशे प्रतिष्ठापिताः याजकैः उपद्रष्टृभिः हूयंते

एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसं अब्रवीद्वचनं भूयो वसिष्ठस्तु महामुनिः १० प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि विशांपते तान्यव्यग्रं महाबाहो क्रियतामविचारितं ११ तथेति भरतो वाक्यं वसिष्ठस्याभिपूज्य तत् ऋत्विक्पुरोहिताचार्यांस्त्वरयामास सर्वशः १२ ये त्वग्नयो नरेंद्रस्य अग्न्यगाराद्बहिष्कृताः ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव ते हूयंते यथाविधि १३ शिबिकायामथारोप्य राजानं गतचेतनं बाष्पकंठा विमनसः तमूहुः परिचारकाः १४ हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च प्रकिरंतो जना मार्गं नृपतेरग्रतो ययुः चंदनागरुनिर्यासान्सरलं पद्मकं तथा देवदारूणि चाहृत्य चितां चक्रुस्तथापरे १६ गंधानुच्चावचांश्चान्यांस्तत्र गत्वाथ भूमिपं तत्र संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः १७

सम १४ हिरण्यं रजतं सुवर्णमिति यावत् निर्यासो गुग्गुल्वादिः सरलपद्मकेकाष्ठभेदः देवदारूणि देवदारुकाष्ठानि ते परे निचितां चक्रुरिति शेषः १९ तत्र चितादेशं गत्वा देशं गतं तं चितामध्ये संवेशयामासुः स्थापयामासुः १७

रा॰
अ॰
२५१

दीनः दुःखितो भूत्वा पपात व्यथ्यमानः प्रकर्षेः यन्त्रबद्धो ध्वजो यन्त्रध्वजः स इव पपात शाक्रयन्त्रध्वजस्याका
शे ध्रुपास भूमौ याता योगाद् इहालकारार्थं ध्वजं यन्त्ररूपेण निर्मितं इत्यर्थः इति कतकः उत्स्यायततः पतितेन
तेनोपमेत्यन्ये ९ अन्तकालेषु पतत्यकाले १० गुणाभानि उपपालन गुणास्थानानि भूतानि विचित्रवस्त्राभरणादिदा

मन्त्रदृष्ट्वा दीनः पपात धरणीतले व्यथ्यमानः शाक्रस्य यन्त्रध्वज इवोच्छ्रितः ९ अभिपेतस्ततः स
वैतस्यामात्यास्तु विवृते अन्तकाले निपतिते पपाति मध्ये यथा १० शत्रुघ्नश्चापि भरतेन दृष्ट्वा शोकपरिप्ल
ते विमृशेत्य पतद्भूमौ भूमिपालमनुस्मरन् ११ अमृत इति निश्चितो विललाप सद्भुःखितः सत्वापि
तगुणानानिताननिनानितदानदा १२ मंथरा प्रभवस्तीव्रः कैकेयीग्राहसंकुलः वरदानमयोऽशोभ्यामज्जय
च्छोकसागरः १३ सुकुमारं च बालं च सततं लालितं त्वया क्वतात भरतं हित्वा विलपन्तं गतो भवान् १४ ना
नभोज्येषु पानेषु वस्त्राभरणेषु च प्रवारयति नः सर्वांस्ततः कोयकरिष्यति १५

नादिकर्माणि संस्त्वा विललाप १२ वरदानमयत्वात् अत्तोभ्यः अजयदस्मानिति शेषः १३ न विवित्त वहूत्या
भरणादीनि वस्त्वनुपस्थाप्यागा पश्चु किं ते प्रियं पेदितं गृहाणेति पृष्ठकर्षेणास्मादिष्टवरणं कारयति भवा
नयनः कः करिष्यतीनपिराते इति शेषः १५ १५ १५ ॥

२५१

वास्तिकं स्वागसमूहं प्रार्थक वस्तोजः भुक्तोपमोगांतरे स्थिते भुक्तं चरजते मतं २ ऊर्ध्वदेहाद्यमौर्ध्वदैहिकं पारलौकिकं ३ त्रयोदशे त्रयोदशाहनि चिताभस्मोद्धार पूर्वकं स्थलशुद्धिः कर्तव्येति क्षत्रियधर्म इति वाल्मी
कानुक्तेऽत्रायतेऽनुक्तकः तीर्थस्नानशोधनमस्थिसंचयनमित्याह शब्देन शोधन शब्देन पिहितमाहतः कंठोप

ब्राह्मणेभ्यो यनं रत्नं ददावन्नं च प्रकाले वास्तिकं बहु भुक्तमथगाशापि बहु शस्तदा २ दासीदासांश्च
यानानि वेश्मानि सुमहांति च ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तस्योर्ध्वदैहिकं ३ ततः प्रभातसमये दिव
से च त्रयोदशे विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्च्छितः ४ शब्दापिहितकंठश्च शोधनार्थमुपागतः
चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः ५ तात यस्मिन्निसृष्टोऽहं त्वया भ्रातरि राघवे तस्मिन्वने
प्रव्रजिते शून्ये त्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ६ यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्राजितो वनं तामम्बां तात कौसल्यां
त्यक्त्वा त्वं क्व गतो नृप ७ दृष्ट्वा भस्मारुणं तच्च दग्धास्थिस्थानमण्डलं पितुः शरीरनिर्वाणं निष्टनन्विष

साचितामूले इदं वाक्यमाह ४ तदेवाह तातेति निसृष्टः प्रव्रजिते प्रव्राजिते हं शून्ये त्यक्तः निरवलंबतया
निरस्तः यस्या अनाथाया गतिरवलंबः पुत्रः रामः ६ भस्मारुणं भस्मप्रतं अतिदाहादरुणं च दग्धास्थिद
ग्धास्थियोनियस्मिं स्थानमण्डले पितुः शरीरनिर्वाणं शरीरनाशस्थानं तद् दृष्ट्वा निष्टनन् विलपन्विषसादह

रा॰
अ॰
२५२

अभिज्ञायनेवर्धते अप्रतीयते विपश्चिन्मतेन स्पतीमेव रूपाणि निकानकाः २४ तेषु पूर्वं भवितं अनिशं काकांततना
याम विनस्तर्वभूतभवाभयं उत्पत्तिविनाशी २५ पविसर्हेतोतनयोराजसूयाच पराक्रिया: भस्मोद्धारादिक्रियाऽरि
यो निरोधः २६ इतिरामा॰ अयो॰ सप्तसप्ततितमः ७७ याजरामसमीपयाचासमीहतेसत्किमीहमाने विचारयंतमित्या
यो: २७ वेदः खजनकासंकटेप्रामेयः सर्वभूतानांगतिः स्वयणमात्रेण सर्वदः खनाशकः आत्मनः स्वस्याव।

इत्यतीतोतानरव्याघ्रोप्रकाशंतेयशस्विनो वर्षातपपरिम्लानोरष्यविंदध्वजानिवः २८ अस्मूणिपरि
स्रहेतोरमात्सोदीनभाषिणि अमात्यास्तरयंतिस्मतनयोचापराक्रियाः २९ इत्यार्षे रा॰ अ॰ सप्तमवितमः ७७
अपयाचासमीहतंधातुर्बालक्ष्मणाग्रजः भरतंशोकसंतप्तमसिद्धेवचनमब्रवीत् १ गतिः सर्वभूता।
नांदः विकिंपुनरात्मनः सरामः सहसंपत्न्याप्रव्राजितोवनं २ बलवांवीर्यसंपन्नोलक्ष्मणोनात्मयो
प्यसो किंनमोचयत्येरामंकृत्वापिपितृनियंते ३ योस्मगतिरितिकिंवक्तव्यंअनेनअतिसंकटेभगवत्स्मर

णमेवदुःखनाशसमर्पनात्पदिशितिस्र चितेसरामः स्त्रिया प्रव्राजितः सचगतइत्येतदनचितेनहातेसमर्थेतिशे
षः २ किंवारामोराजपत्नीभातिर्वाताऽलंचितवानितिअयशोभयादेवेकरोतिलक्ष्मणः सर्वयानचितेहातवा
नितिआहवलवानितिलक्ष्मणोनामकर्तातेनयोग्यः योपिअस्मज्ञानात्असोपितृनियहेहतारामंनमोचयतेस्म

रामायणपत्र २५२

२५२

747

पत्वयाविहीनासाद्यपृथिवीअवदीर्यणकालेतत्तस्मिनपितावदीर्यते १९ अनुगामिनोनचराज्ञांतंतराअभूवि
निशेषः १९ विचेष्टेतोविलंठेता विभ्रांतावितिपाठेविशेषेणभ्रांतावित्यर्थः २० प्रकृतिमान्सव्प्रकृतिःवेद्यः
सर्वज्ञःसर्वतभिषजोवैद्यौ २१ हतस्यकृतदाहस्यतावसेषास्थिनिचयेअस्थिसंचयनाख्यकर्मणि अशोचा

अप्रवारणकालेनपृथिवीनविदीर्यते विहीनायात्वयाराज्ञारामेणचमहात्मना १९ पितरिस्वर्गमापन्ने
रामेचारण्यमाश्रिते किंमेजीवितसामर्थ्यंप्रवेक्ष्यामिहुताशनं हीनोभ्रात्राचपित्राचशून्यामिक्ष्वाकुपालि
तां अयोध्यांनप्रवेक्ष्यामिप्रवेक्ष्यामितपोवनं तयोर्विलपितंश्रुत्वाव्यसनंचाप्यवेक्ष्यतत् भृशमार्ततराभू
वन्सर्वएवानुगामिनः ततोविषण्णौश्रान्तौचशत्रुघ्नभरतावुभौ धरण्यांस्मव्यचेष्टेतांभग्नशृंगाविवर्ष
भौ २० ततःप्रकृतिमान्वैद्यःपितुरेषांपुरोहितः वसिष्ठोभरतंवाक्यमुत्थाप्यतमुवाचह २१ त्रयोदशोऽय
दिवसःपितुर्हितस्यतेविभो सावशेषास्थिनिचयेकिमिहत्वंविलंबसे २२ त्रीणिद्वंद्वानिभूतेषुप्रवृत्तान्यवि
विशेषतः तेषुचापरिहार्येषुनैवंभवितुमर्हसि २३ सुमंत्रश्चापिशत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्यच श्राव
यामासतत्त्वज्ञःसर्वभूतभवाभवं २४
नतुकेवलंतस्याप्यवशेषोभूत्हिभस्मोद्धारात्पूर्वंतेनसावशेषःतस्मिंकर्तव्येसतीत्यर्थः एतेनत्रयोदशेहस्य
अस्थिसंचयनेविरुद्धंनिरस्तं २२ त्रीणिद्वंद्वानिभक्ष्यापिपासेशोकमोहौजरामृत्यूजन्ममरणेलाभालाभौ

श्री रा २५६

स्तावत्तः कर्तव्येन स्त्रव स्तव्रत इत्यथीः इतं वचः इति पार्थं तरमश्रुतां मुच्यतां तथा कर्तव्यं मयेति शोभः ११ समुपक्रां

748

शत्रुघ्नस्तदा ज्ञायवचनं भ्रशंसा शंवित श्रुतः श्रवणात्सर्वां नित्यवाच स्वतहतः १० तीव्र समयादितेजः स्वधात्
र्णामेतयापितः यथासे यं स्वशं सामकर्मणाः फलमश्नुतो एवमकापतेना श्रुसखीजनसमाहता गृहीता
वल्लवतज्ञा मातहंस मनादयत ततः सम्भ्रशासंत समसस्याः सर्वः सखीजनः यथायं सम्पाकोनानिःशेषे
नः करिष्यति १४ कुब्जमाज्ञाय शत्रुघ्नं विलापयत सर्वशः श्रोभेत्र पतत्कल्लश्रुतस्याः सर्वस सखीजनाः सान्त्वा
क्रोशादत्तांसा च यमं ज्ञाच यशस्विनी कौसल्या शरणं याम सा हि नो निश्चवाग्गतिः सर्व रोषणा संवीतः
शत्रुघ्नः शत्रुशासनः संचकर्षत दा कुब्जां क्रोशन्ती पृथिवीतले तस्या ह्याकृष्यमाणाया मंथराया विततं
नः चित्रं बहुविधं भाण्डं पृथिव्यां तद्व्यशीर्यत १७ तेन भाण्डेन विस्तीर्णं श्रीमद्राजनिवेशनं अशोभत तदा
भूयः शारदं गगनं यथा १८

ततः श्रारस्यापरः क्रमः १५ श्रुतः सावक्रोशामिति तातोस्माकेषु
वामतिरत्निश्चतस्तां प्रणाम इत्समें च यते तत्पत्वयः १५ पृथिवीतले पातयित्वे विशेषः १९ भाण्डे भूषणमाये २५६

कर्णेपित्र निग्रहः ऽउचितस्तत्राह पूर्वमिति योराजा नार्यावशंगतः सन्नुत्पथं अन्यायमार्गमारूढः श्रामः अतोल
क्ष्मणः स्वयंनयानयोस्समीत्यविचार्यगुरोरप्यवलिप्तस्येति शास्त्रानुसारेणवनप्रव्राजनात्पूर्वमेव तस्य
कालपवर्तिग्राह्योनेदमनुचितमितिभावः ४ ग्राम्यहारेशत्रुघ्नाधिष्ठितभागस्थाद्दैवात्ऊर्ज्जागताभूत ५

पूर्वमेवतन्निग्राह्यः समवेत्यनयान्ययो ऽस्मथ्यंयः समारूढोराजानार्यावशंगतः ४ इतिसेभाष्यमाणे
तशत्रुघ्नेलक्ष्मणानुजे ग्राम्यद्वारेभूत्तदाऊर्ज्जासर्वाभरणभूषिता लिप्ताचंदनसारेणराजवस्त्राणि बि
भ्रती विविधैर्विविधैस्तैस्तैर्भूषणैश्चविभूषिता ६ मेखलादामभिश्चित्रैरन्यैश्चवरभूषणैः बभाषे
बहुभिर्बद्धा रज्जुभिरिवबानरी ७ तांसमीक्ष्यतदाद्वास्थाभृशंपापस्यकारिणीं गृहीत्वाकरुणांऊर्ज्जा
शत्रुघ्नायविवेदयत ८ यस्याः कृतेवनेरामोन्यस्तदेहश्चवः पिता सेयंपापायानृशंसाचतस्याः ऊरु
यथामति ९

लिप्तेतिराजवस्त्राणिराजार्हंवस्त्राणि ६ वानरीऊर्द्धृपतनात् अव्ययस्थलत्प्रशक्तस्कंदोभंगग्रामपिः यद्वोत
रूपपादप्रदाणे ७ अकरुणांनिर्दयां ८ वनेरामस्तिष्ठतीतिशेषः यथामतिनिग्रहमितिशेषः ९

सर्गः ततः १ इत्वामाप्यनतादाजागुरुः तत्राप्ययंगुरुतरः ज्येष्ठं राज्यार्हे २ यत एतद्राज्यमनायकं ततो राजा भवत्वं श्रेष्ठ
ज्येष्ठविद्यमाने कथमहं राजा तत्राह सुग्रमया ज्येष्ठस्य वनवासं प्रतिपित राज्ञो मम सत्यात्वच राज्ये प्रतिनदाक्ताःसं राम्याराज्ये
अर्थेनापिभवानापराध्नोति धर्मविरोधं ज्येष्ठविरोध मितिलोकविरोधाद्व प्राप्नोति पित्राज्ञायामभाभ्यामपिफलं नी॥

ततः प्रभातसमये दिवसे च चतुर्दशे समेत्य राज्यकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् १ गतो दशरथः स्वर्गं यो नो
गुरुतरो गुरुः रामं प्रव्राज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणं च महाबलं २ त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र महायशाः संगत्या
नापराध्नोति राज्यमेतदनायकं ३ अभिषेकं च निकं सर्वमिदमादाय राघव प्रतीक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च
नृपात्मजः ४ राज्यं गृहाण भरत पितृपैतामहं ध्रुवं अभिषेचयचात्मानं पाहि चास्मान्नरर्षभ ५ अभिषे
चनकं भांडं कृत्वा सर्वं प्रदक्षिणं भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः ६

यत्वादिति विद्रवः एतद्राज्यमनायकमपि अमात्यादीनां संगत्या एकमत्येन दैवगत्या वा नापराध्नोति न नश्यति
ति अतो राजा भवेत्यर्थः तीर्थश्राद्ध ३ अभिषेचनप्रयोजनवस्तुजातं रामाभिषेकाय विततं स्वजनो मंत्र्यादिः श्रेणी
यः पौराः ४ भांडं उपकरणं ६ ॥

गृहीत्वा कुब्जां कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य कुब्जामोचनार्थमागतमिति शेषः निर्भर्त्सनमवहेलनं हरीकरणं १९ परुषैः
मर्मस्पृग्भिः अतएव दुःखैः पुत्रं शरणमागता कुब्जामोचनार्थमिति शेषः २० यतः सर्वभूतानामवध्याः अतः त्व
म्यतामित्यब्रवीत् मातृघातकं मां प्रति पदि रामो नासूयेत्क्रुध्येत् तदाहमिमां मातरमपि हन्यां २२ जानाति

स बली बलवत्क्रोधाद्गृहीत्वा पुरुषर्षभः कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य बभाषे परुषं वचः १९ तैर्वाक्यैः परुषैर्दुःखैः
कैकेयी भृशदुःखिता शत्रुघ्नभयसंत्रस्ता पुत्रं शरणमागता २० तां प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नमिदम
ब्रवीत् अवध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतामिति २१ हन्यामहमिमां पापां कैकेयीं दुष्टचारिणीं य
दि मां धार्मिको रामो नासूयेन्मातृघातकं २२ इमामपि हतां कुब्जां यदि जानाति राघवः त्वां च मां चैव
धर्मात्मा नाभिभाषिष्यते ध्रुवं भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः न्यवर्तत ततो रोषात्तां मुमोच
च मन्थरां सा पादमूले कैकेय्या मन्थरा निपपात ह निःश्वसन्ती सुदुःखार्ता कृपणं विललाप ह श
त्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञां समीक्ष्य कुब्जां भरतस्य माता शनैः समाश्वासयदार्तरूपां क्रौञ्चीं विलग्नामिव वी

तास्यते नाभिभाषिष्यते सीताति नाविति मत्वा कुब्जां यदि ब्रूयादिति पूर्वेणासंबन्धः २३ २४ शत्रुघ्नविक्षेपः शत्रुघ्नेनाततस्त
ताकर्षणं तेन प्रणष्टसंज्ञां नाविमंत्ता वामा दिनामपत्ता २५ इतिश्रीरा अष्टसप्ततितमः सर्गः ७८

तीतिपाठेपर्वसुविशारदाइतिपाठे तत्रवर्तमानद्वेधीचोदाहितोत्पाठेतत्रशाक्यभ्रदेशरत्नाविशारदोइत्यर्थः २६
एवंसंभाष्यमाणेनतेषुतिसर्वोपिजनः श्रीमत्सुभमनत्तमेवाक्यमुवाचतदेवाहएवंराज्यविषयेभाष्यमाणास्य
तेषमातदात्वापमविज्ञाचश्रीरूपतिष्ठमोतोज्येष्ठात्तसारणादितिभावः तदेवाहयत्त्वमितिज्येष्ठंज्येष्ठाय
पृथिवींदातमिच्छसिअतःश्रीत्वांउपतिष्ठतो १५२५ संश्रवणोरामानयनप्रतिज्ञाविषयेतत्तमेनृपात्मजेन

एवंसंभाष्यमानेतेरामहेतोर्नृपात्मजे प्रत्युवाचजनःसर्वःश्रीमद्वाक्यमनन्तमम् २४ एवंतेभाष्यमाना
स्यपमाश्रीरुपतिष्ठतो यत्त्वंज्येष्ठेनृपसतेपृथिवींदातमिच्छसि २५ अवत्तमंतद्वचनेतद्वचनेनृपात्म
जप्रभाषितंसंश्रवणोनिशाम्यच ॥

प्रभाषितंनिशाम्याथिताताञ्जनानांतंप्रतिभरतमुद्दिश्यप्रहर्षजाश्रार्यानन्ननेचसंभवाहर्षक्रमप्रवसनेच
जावितृवोनिपेतरितितीर्थः अत्रअनननपदमधिकोकतकस्तनृपात्मजः प्रभाषितमितिसविसर्गपाठः नृपा
त्मजोजनैः प्रभाषितमनुत्तमंतद्वचनं आशीर्वचनेश्रवणासम्यक्श्रवणाविषयेआमंनिशाम्यकृत्वाहृष्टोभूदि
तिशेषः अथयतेप्रतितंजनंलक्ष्मीकृत्यकमिप्रवचनीयत्वाद्वितीया आर्यस्यपश्चप्रसंभरतस्यार्थे ॥

राजन्नाराजत्वं ७ पूर्वोज्येष्ठः अहंवत्स्यामिरामप्रतिनिधित्वेनेतिशेषः ८ आनयिष्यामिइत्यर्थः ९ रामहेतोरा
माभिषेकार्थं १० परस्तात्अग्रतः कृतंअध्वरात् महायज्ञशालायाःसाग्निहोत्रगृहमित्यर्थः ११ मातृगर्धिनीके
वलमातृविपदेशोमातृसंज्ञामात्रमित्यर्थः इतितीर्थःकतकस्तुपुत्रगर्धिनीमितिप्रोक्तः पादःपुत्रगृहणामित्य

ज्येष्ठस्यराजतानित्यमर्चितंहिकुलस्यनः नैवंभवंतोमांवक्तुमर्हंतिकुशलाजनाः ७ रामःपूर्वोहिनोभ्रा
ताभविष्यतिमहीपतिः अहंत्वरण्येवत्स्यामिनववर्षाणिपंचच ८ युज्यतांमहतीसेनाचतुरंगमहाबला
आनयिष्याम्यहंज्येष्ठंभ्रातरंराघवंवनात् ९ आभिषेचनिकंचैवसर्वमेवपुरस्कृतं पुरस्कृत्यगमिष्यामि
रामहेतोर्वनंप्रति १० तत्रैवतंनरव्याघ्रमभिषिच्यपुरस्कृतं आनयिष्यामिवैरामंहव्यवाहमिवाध्वरात् ११
नसकामांकरिष्यामिमातरंपुत्रगर्धिनीं वनेवत्स्याम्यहंदुर्गेराजारामोभविष्यति क्रियतांशिल्पिभिः
पंथाःसमानिविषमाणिच रक्षिणश्चानुसंयांतुपथिदुर्गविचारकाः १३

र्थइत्याह १२ शिल्पिनः
खनकाःपत्रयत्रोभावः तत्रपंथागमनमार्गःक्रियतांविषमाणिचनिम्नोन्नतानिचसमानिक्रियंतांरथ्यादि
मार्गयोग्यमितिभावः पथिविद्यमानेषुदुर्गेषुविशेषेणाज्ञानन्चारये १३

अवस्थानार्थमस्य दृष्टारोपमाणायत्यानाधिकान्तः समर्थाहष्टारः श्वीनभूतमार्गाहष्टारः ॥ मतीति पर्वमार्गास्त्राह

प्रवृत्तोजनौघोगामपादनैकोलकहर्षुन्महावेगः महावेमवां प्रयातगच्छन्पर्वणिमागरस्य महावेगो जनौघश्वाशो

भत तेमार्गशोभकाः स्वद्वारेसमस्य हसमस्थापवाभसंघातसचयाश्रमरः विविधोयेतैनानामकारपुष्कः पिटहा

कल्वनिवदाद्यादिकरणेप्रकाः इतिशेषः ५ ललीनाः पाताख्यानशोकनपसारयंतइतिशेषः ६ प्रशेषयनस्को

मतहर्षीनमहे शेजनौघोविपुलः प्रयात् अशोभतमहावेगः समारस्येवपर्वणि ४ तेमध्यारेसमास्थायव

लीकर्मणिकोविदाः वारणैर्विविधापेतैर्वरल्लास्ंप्रतस्थिरे ५ लतावल्लीश्चगुल्मांश्चस्थाणस्तशमनपस्थव

जनास्तेवृक्षिरेमार्गाञ्छिदंतोविविधानुमान् ६ अहेतेषुचदेशेषुकेचिद्वृक्षानरोपयत् केचित्कंटारेष्टके

भ्रदाञ्छिद्रंकाचिकचित् ७ अपरेवीरणस्तंबान्बलिनोबलवत्तराः विधमंतिस्मदुर्गाणिस्थलानिचततस्

ततः ८ अपरेप्रपरूपान्पांशुभिः श्वभ्रमापतं निम्नभागांस्तथैवाशुसमांश्चक्रुःसमंततः ९ वनेधुर्वे

थनीयोअत्रेवोध्यान्भंतुत्तदक्षया विभिद्भुर्भेदनीयांश्चतांस्तांदेशान्नरोत्तमः १० अचिरेणत्वकालेनपरिका

हान्बहूदकान् चक्रुर्वहुविधाकारान्सागरप्रतिमान्बहून् ११ निर्जले

पार्थमितिशेषः टंकः पाषाणभेदनं १

छिंदन्नश्रुर्भाषश्चार्थः ७ वलिनः स्पष्टलोवीरणस्तंबानिधमंतिहस्ताभ्यामेवनिःसारयंतिदुर्गाणिस्थलानि उन

तास्तदेशाविधमंतिवननेनसमीकुर्वंति ८ कूपान्मार्गमध्यवर्तिनःतादृशमापतंत्यःश्वभ्रंगर्तंचपांशुभिरस्थयन्

प्रजेपदानतेस्मांवजना शीर्वीदष्णवणातसंतोषणाश्रजनंमलवस्पतद्दर्तिनेत्रसंभवाः अतएवप्रहर्षजाविंदवोनिपेतःअ
वक्रभरतसोम्याव्यकथनं वास्यश्लोकस्यप्रयोजनमित्याह अक्रकतकपादस्तद्याव्याचज्यायसी १९ इदंवचनंरामानयना
ववचनंविपातःशोकोयेषांतेजनाःइतिविशेषविहतशोकाःइतिपाठांतरेहेनरवरत्वद्वचनात् रामेचत्वयिचभक्तिमा
शिल्पवर्गाःपेषानंकर्तव्यपदिष्टःजनोरत्नकजनस्वरत्नणाकर्तव्यपदिष्टः २० इतिश्रीएकोनाशीतितमः ७९ भूमिप्रदेश
ज्ञाःसूत्रतःसजलनिर्जलादिभूमिप्रदेशज्ञाःसूत्रकर्मविशारदाःशीविरादितिर्माणेसूत्रग्रहणकुशलाःनिर्जलेखनिता य

प्रहर्षजास्तेप्रतिवाष्पबिंदवोनिपेतुरार्यानननेत्रसंभवाः १९ ऊचुस्तेवचनमिदंनिशम्यहृष्टाःसामात्याःसप
रिषदोविपातशोकाःपंथानंनरवरभक्तिमान्जनश्चव्यादिष्टस्तववचनाच्चशिल्पवर्गः २० इत्येकोनाशीतितमः ७९
अथभूमिप्रदेशज्ञाःसूत्रकर्मविशारदाःस्वकर्माभिरताःशूराःखनकायंत्रकास्तथा १ कर्मांतिकाःस्थपतयः
पुरुषायंत्रकोविदाःतथावर्धकयश्चैवमार्गिणोवृक्षतक्षकाः २ सूपकाराःसुधाकारावंशकर्मकृतस्तथा

यवापीकूपादितिर्माणेसूत्रकर्मेतिकतकःखनकाःस्वकर्माणिखननेभिरताः समर्थाश्चपचरद्रष्टारःकृतः
पराश्चेनस्यावद्दृष्टेपिखननेदक्षाःअतएवशूराःयंत्रकाःजलप्रवाहादिनिरोधेयंत्रनसमर्थाः १ कर्मांतिकाःवेतनजीवि
नःस्थपतयोरथ्यादिकर्तारःप्रधानवर्धकयःयंत्रकोविदाःतेपूर्णीयादियंत्रकारणकुशलाःपथ्युदर्शनकोविदाइतिपा
ठांतरेवर्धकिनस्तक्षाणःमार्गिणःततद्दनमार्गविशेषरक्षणविनिप्रक्ताःहस्तसूत्रकाःमार्गविरोधिवृक्षच्छेत्तारः २ सू

आकाशे विलसद्भिर्विविधध्वजैर्विमानैरुपलक्षिताः विटंककपोतपालिकान्तेषु तानाग्रे विमानकैः सप्तभूमिक
गृहैरत्युन्नतैरुपलक्षिताश्चत्वरैश्चानेकाः विसर्पद्भिरिवाकाशेऽन्तपादैर्दान्तैर्धगम्भीरद्भिरिव सर्वथः रूपैश्चा
पोतैः २८ जाह्नवीसमासाद्य अभिव्याप्यप्रवर्तिनो नरेंद्रमार्गा विराजन्ते स्म नवधः २९ इति राजग्रहणीति नामः ८ नंदा
मंदाभरताभिषेके वसिष्ठेन कारिष्यमाणानां नांदीमुखादीनामासाद्य भद्रप्रावर्त्तिनी रामानयनाभ्युदयप्राप्तेयुक्तानां
जाह्नवीतीं समासाद्य विविधद्रुमकाननतो शीतलामलपानीयो महामीनसमाकुलो २१ सचंद्रताराग
णासंकृते यथा नभः तथापामममलैर्विराजते नरेंद्रमार्गाः समंत्रास्वरराजतक्रमेणारम्यः शुभशिल्पिनिर्मितः २
स्त्यार्थराज्ञ प्रथमतिमः ८ ततो नांदीमुखीं रात्रिं भरतेन मूलयगाथाः तहत्वा विशेषजातस्तवैर्मंगलसं
लदेः १ सर्वाणिकोणाभिहनः शुभाङ्ग्यामदेतुभिः दन्तुः सोवास्ववान शोवावायोश्रावावचस्सरात् २ सत्
धिघोषः समहानदिवमापूरयन्निव भरतं शोकसंततमे भूयः शोकैररंधयत् ३ ततः प्रबुद्धो भरतस्तं घोषं संनि
इति मदीनिकाशुद्धादिं शुश्रुमावशेषाद्धृहतिशेषः सनि वर्त्यच नाहं राज्ञेति चोक्त्वा तं शत्रुघ्नमिदमब्रवी पश्यशत्रुघ्न
शोकात्राः राजनिराजप्रजेयापेक्षितविशेषस्तं देजाननस्वरानेनाहताः मंगलप्रतिपादकैः सर्वाणिकोणाः सर्वाणिदङ्
यामदेहेदंभिः यथामावसानस्तु वकोदंडभि श्रावावयाक्षस्वरात् वाघानवाघविशेषादयम् नाद्यानितिपादः शेषालादीनि
तर्पदहितीयः २ शोकशोकोत्पादनैः अरंधयन् हितास्मिन् यथाकहिमनयोः ३ पैकेयाहेतनामद्विषयेजाय

स्तथा कुट्टिमतलाः तत्र तत्र छायाजलाशय समीपे विश्रामार्थं निवासाय सम्यथा तल्लः स्थानिवंधभूदेशाः स कुट्टिमतलस्य कुट्टिमो स्त्री निबद्धभूः ॥ क्वचित्स्याभिः क्वचित्स्थलिका भिदे च बहुश्वत्वर इत्यपीः ९९ अथ मार्गका रणानंतरं व्यापि कृताः मार्गा शिविरादि निवेशाधिकारिणः यथा तत्रयथा भरतो ज्ञापवेशि विरादि निवेशस्त्र चराना ज्ञाप्य योयाद्दशो भरतस्याभिमतो निवेशस्तं तथा कृत्वा भूयो धिकं भूषाभिः शोभयामास ॥ वितानकानक कलशरत्नध्वजादिभिर्भूषयामास ॥ निवेशः शिविरं भूषणोपमं मार्गस्यालंकारस्तद्धामतिरमणीयमितियाव

त्तथा कुट्टिमतलः प्रपुष्पितमहीरुहैः मत्तोद्घुष्टद्विजगणैः पताकाभिरलंकृतः ९६ यो निवेशस्त्व भिप्रेतो भरतस्य महात्मनः भूयस्तं शोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमं ९६ नक्षत्रेषु प्रशस्तेषु मुहूर्तेषु च तत्र द्विदः निवेशं स्थापयामासुर्भरतस्य महात्मनः ९७ बहुपांसुचयाश्चापि परिखापरिवारिताः तत्रेंद्रनील प्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः प्रासादमालासंयुक्ताः सौधप्राकारसंवृताः पताकाशोभिताः सर्वे सुनिर्मित महापथाः ९९ विसर्पद्भिरिवाकाशे विटंकाग्रविमानकैः समुच्छ्रितनिवेशास्ते बभुः शक्रपुरोपमाः २

टी० ९९ निवेशानशिविराणि ९ बहुपांसुचयाः इत्यनेन शर्करादिरहितं संचितं परिखाः सगतीः पर्यंतभि त्तयः तत्र परिखा वर्कदेनस्थयः इंद्रनीलेति इंद्रनीलमणिनिर्मिता ॥ प्रतिमाश्चित्रप्रतिमा येषु निवेशेषु इंद्रकी लप्रतिमा येषु देशेषु इंद्रकीलप्रतिमा इतिपाठे इंद्रकीलस्तदाख्यः पर्वतस्तत्सदृशः ॥ एवमच्चापरिखा इतियावत्ताली

टी० १८ स्कंदपु० प्रभा० खं० सं० ता० २९

मितेकमोजनत्यामवृिलतेमस्याःभाषाजत्माजाःसपीधम एम्मोमुकाया।शर्काः सवर्णाद्वतनस्ताकाल

भोवाजन्नध्यातिसमातेषुःपतेदेवधनपतार्पेतमितजलः स्नकं विनसतितितावसंभुतन्मणायधुसेमादिभुविधे

पर्वभांवात्रिवेभुवर्णाषाकरास्यानेक्रोशमाोदासणिलेपःपकारांत्मेणाजलपदेवानेनवकेवेनननादोषःममतक्षि

क्षिपतिशामंनेनैषामेवसभायामप्पनपात्रदोषःपतेन्म्बमिष्टेजलतिमिनपोभरतशत्रुघ्नौमणपादयोमात्यपोरा

इत्यार्षेरामायणेऽयो० एकाशीतितमः ८१ तामार्यगणसंपूर्णांभरतःप्रग्रहांसभांददर्शबुद्धिसंपन्नःपूर्णचंद्रो

निशामिव १ आसनानि यथान्यायमार्याणांविशतांतदा वस्त्रांगरागप्रभयाद्योतितासासभोत्तमा सहृद

जनसंपूर्णाभिःसहविजानता प्रावृषिततवनापायेपूर्णचंद्रेवशर्वरी ३ राजस्तुप्रकृतिःसर्वाःसमग्राःप्रेक्ष्या

धर्मवित् इदंपुरोहितोवाक्यंभरतंमृदुचाब्रवीत ४ तातराजादशरथःस्वर्गतोधर्ममाचरन् धनधान्य

वतीस्फीतांप्रदायपृथिवींतव ५ रामस्तथासत्यधृतिःसतांधर्ममनुस्मरन् नाजहात्पितुरादेशंशशी

ज्योत्स्नामिवोदितः ६ पित्राभ्रात्राचतेदत्तंराज्यंनिहतकंटकं तद्भुंक्ष्वमुदितामात्यःक्षिप्रमेवाभिषेचय ७

ज्ञानपदाइतिकतकोक्तमपात्स्तदशरथसतशोभितासभाभ्रवामदशरथासेवधभाविति योजना पितृसमाना

कारत्वाद्रमेदानीमपिमदशरथेवेत्युक्तेनामनागपदंपमेतितयोरत्रसंसरष्टि १६ एकाशीतितमःसर्गः ८१ प्रग्रह

त्यप्रह्वैःश्रेष्ठैर्वसिष्ठादिभिःप्रग्रहःपरिग्रहोयस्यांतांप्रपत्नांसानिशायथाप्रकृष्टगर्वादियुक्तावेती १ आर्याणांत्रैवर्णिका

२४८

तस्य योगतस्तस्य तपः । अवकर्णिका अकर्णधारा अकंटकेति पाठः कंटको नाविकस्तद्रहितेत्यर्थः इतिक
तकः । राजधर्मविद्राजपुत्रो हितकर्मेव्यधर्मवेता अतः स्कन्धस्वयं संपादयतीत्याह सभामित्यादि ९ तद्विशेष
णं शातकौंभमयो मित्यादि स्रगाणः सशिष्यगणः ९ सत्यास्तरणसंहन्ने स्वर्णिकाकारमंडलदास्तरणसंहन्ने

तस्यैषा धर्मराजस्य धर्ममूला महात्मनः परिभ्रमति राजश्रीर्नौरिवाकर्णिका जले १ यो हितः सुमहा-
त्राघः सोपि प्रव्राजितो वने अनयाधर्ममत्यन्तं समाज्ञा मे राघवे । स्वयं ७ इत्येवं भरते वीक्ष्य विलपन्तमने
कथा ह्यपमाकरुणः सर्वास्तत्र योषितस्तदा ८ तथा तस्मिन्विलपति वसिष्ठो राजधर्मवित् सभामैक्ष्वा
कीनाथस्य प्रविवेश महायशाः ९ शातकौंभमयीं रम्यां मणिहेमसमाकुलां सुधर्मामिव धर्मात्मा स
गणः प्रत्यपद्यत १० स कांचनमयं पीठं स्वस्त्यास्तरणसंवृतं अध्यास्त सर्ववेदज्ञो दूताननुशशास च
ब्राह्मणान्क्षत्रियान्योधानमात्यान्गणवल्लभान् क्षिप्रमानयताव्यग्राः कृत्यमात्ययिकं हि नः सराज
पुत्रं शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनं युधाजितं सुमन्त्रं च ये च तत्र हिता जनाः ततो हलहलाशब्दो महान्समु-
पपद्यत रथैरश्वैर्गजैश्चापि जनानामुपगच्छताम् १४ ततो भरतमायान्तं शतक्रतुमिवामराः प्रत्यनंद
न्त प्रकृतयो यथा दशरथं तथा हृद इव तिमिनाग

पीठमध्यास्त ततो दूताननुशशास च ११ गणवल्लभाः
नानायकाः आत्ययिके काले विलंबासहिष्णुः १२ सराजपुत्रं राजपुत्रैरितरैः सहितं पात्रचेमे युधाजितामका

रा० बा०
२५५

754

तद्वत्स्यो राघवो भ्रातृन्पादुके चादरेण सः। एवमुक्तस्तु तेनासौ वनदुर्गस्थितो नृपः। प्रददौ पादुके ग्राह्ये भरताय महात्मने।
गतावृषि श्रेष्ठो राज्यं राज्ञो भवितुमर्हसि। १६ मैथिलीवाक्यतत्त्वाक्यमिति १७ स्वयमागमनप्रतिपादनमित्यर्थः प्रतिपादक
मनोभरतवाक्यं यदि विनिति १८ भ्रातृभिस्तैरोर्मिकाभ्यामुपेतो मिश्रैः सुज्ञातैः पौरजानपदैश्च समन्ततो मिलितान्वयः १९ विश्वे
यदि भ्राता कृतं पापं नाहं तदपि रोचये इह स्थितो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृताञ्जलिः १५ राममेवानुगच्छामि
स हि राजा द्विपदां वरः त्रयाणामपि लोकानां राघवो राज्यमर्हति १६ तद्वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभा
सदः हर्षान्मुमुचुरश्रूणि रामे निहितचेतसः १७ यदि त्वार्यं न शक्नोमि विनिवर्तयितुं वनात् वने तत्रैव वत्स्या
मि यथार्यो लक्ष्मणस्तथा १८ सर्वोपायैस्तु वर्तिष्ये विनिवर्तयितुं बलात् समक्षमार्यमिश्राणां साधूनां गुण
वर्तिनाम् इति कर्मान्तिकाः सर्वे मार्गशोधकदक्षकाः १९ अस्यानिता मया पूर्वं यात्रा च मम रोचते २० एवमुक्त्वा तु
धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः समीपस्थमुवाचेदं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदं २१ तूर्णमुत्थाय गच्छ त्वं सुमन्त्र मम शा
सनात् यात्रामाज्ञापय क्षिप्रं बलं चैव समानय २२ एवमुक्तः सुमन्त्रस्तु भरतेन महात्मना प्रहृष्टः सोऽदिशत्
सर्वं यथा सन्दिष्टमिष्टवत् २३ ताः प्रहृष्टाः प्रकृतयो बलाध्यक्षा बलस्य च श्रुत्वा यात्रां समाज्ञप्तां राघवस्य नि
वर्तने २४ ततो योधाङ्गना सर्वा भर्तॄन्सर्वान्गृहे गृहे यात्रागमनमाज्ञाय त्वरयन्ति स्म हर्षिताः २५ न हयो
न रथो विना कर्मकराः कर्मान्तिकाः २०।२१।२२ आदिशत् आज्ञापयति स्म २३ एवमिष्टवत् हृष्टाः प्रकृतयः पामितिपावत २४ नि
वर्तने निवर्तननिमित्तं बलस्य यात्रां सम्मातां श्रुत्वा प्रकृतयो बलाध्यक्षाश्च प्रहृष्टाः इत्यन्वयः २५ यात्रागमने रामस्या

२५५

उदीच्यादयः तत्र दिशि प्रत्येकं सिंहासनाधीश्वरा ये च केवलाः सिंहासनरहिताः वाच्याद्याः अपरान्ताः द्वीपवासिनः स
मुद्राः पातवासिनः कोशसंख्याता निरत्नानि हरेत् कोशापरान्ताः इति पाठान्तरे कोशोरत्नानि अनेककोटिसंख्यारत्ना
नि हरन्त कोशापरान्ताः इति पाठान्तरे कोशो रत्नानि अनेककोटिसंख्याकरत्नानि यद्वा परान्ताः तत्तद्दिगन्तवासिनः
समुद्रद्वीपवासिनः हर ८ धर्मज्ञ ज्येष्ठाभिषेकरूपधर्मज्ञः धर्मकोत्तया ज्येष्ठानुवर्तनरूपधर्मलिप्सया अस्मत्

उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केवलाः कोशः परान्ताः मामद्य रत्नमुपहरन्तु ते ८ तच्छ्रुत्वा
भरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिप्लुतः जगाम मनसा रामं धर्मज्ञो धर्मकाङ्क्षया सबाष्पकलया वाचा
कलहंसस्वरो युवा विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितं ९ चरितब्रह्मचर्यस्य विद्यास्नातस्य धीमतः
धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं मद्विधो हरेत् कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः राज्यं चाहं च रामस्य
धर्मं वक्तुमिहार्हसि १२ ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च धर्मात्मा दिलीपनहुषोपमः लब्धुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं द
शरथो यथा १३ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं कुर्यां पापमहं यदि इक्ष्वाकूणामहं लोके भवेयं कुलपांसनः १४

मा जन्म मास्म स्मार ९ जगर्हे सर्वज्ञोपि कथमेवमनुचिते मां प्रवर्तयसीत्यकवानित्यर्थः १० विद्यास्नातस्य
सर्वविद्यानन्तरभाविस्नानयुक्तस्य रामस्य महिषः चरितब्रह्मचर्यादिः ११ रामस्य समितिशेषः हे भगव
तेवं विज्ञाय धर्मं तात्पर्यं वक्तुमर्हसि निरूपमन्यायमित्यर्थः १२ १३ १४ ॥

रा॰
अ॰
२५

755

कैकेयीच सकृतंतं पुत्रं प्रतिप्लावितवास्यामिता ममयाकिंक्षतमितिविश्राभ्रनः प्रहृतिमा पशाहर्षेण पयो अत
पवमय मस्तेपि प्रावोतद्वृहोदः पानेनतेसेकवद्वंतप्रमेकापतयामेकाहायोदकपानेवतिस्तरणांगामत
वा १ आर्यमेयाता त्रैवर्णिकसमूहाः १२ ९ पनिधजाता: पौरध्वजमाला: नगरेचवंतीतिनागरिकाः नवंती
तिटकः १० तत्रनागरेमामंतः प्रसिद्धाः नेगमा वाणिजः प्रकृतयः ११ श्रागीवियाहमणिकारादिः निशागादोम
शातेसहस्रागाप श्रातंसमात्रकानिशाचवं प्रन्तपुर्भरतेपानेराजपत्रेपरास्थिते ५ कैकेयीवसमिव्राव
का मल्याचयशीक्तिनी रामानयनसंतुष्टायपुर्यातेन भास्वता ६ प्रयाताश्चार्यसंघाताराममेदहूसल
त्मार्ग तसेवचकयामिचाः कुर्वाणास्समानसाः ७ मेचश्यामंमहावाहुंस्थिरसत्वंनहधवं पदोदस्या
महेरामंजगातः शोकनाशकं ८ हृष्टपवहितः शोकमपनेष्यतिराघवः नमःसर्वस्ससमपत्रिवभास्क
रः ९ इमेवकस्यपतेनले सेप्रहृष्टाः कथाःशुभाः परिघतानाश्चासोंमथपुर्यागारिकास्तदा १० पकेता
परेसर्वेसमनापेचनेगमाः रामेभूतिपर्युर्हिषः सर्वाप्रकृतयःशुभाः मणिकाराश्चयेकेचित्कुंभका
रास्थशोभनाः सूत्रकर्मविशेषज्ञा येचशस्त्रोपजीविनः १२ मायूरकाः क्राकचिकावेधकारोचकास्तथा
तागोपयकाः सूत्रकर्मविशेषज्ञास्तेववायाः शस्त्रोपजीवितः शस्त्रनिर्माणोपजीविनः १२ मायूरकाः लीलाभा
परशाहिनः इदमपलत्तणामुक्तादिष्वाहिणांपहामपूर पिक्कोः क्रचदिजनादिकारिणः क्राकचिकाकचेकेः
रुपत्रेतनजी वैतितक्राकचिकाः वेदकाममणिमुक्तादिवेधकर्तारः गजदंतादिभिः समहकर्तारः दंतलेखकाश्च

सङ्गं गमनाय संनद्धे गुरुर्वसिष्ठः २७ गुरं रामं प्रसादयिष्यन् विहितये २९ बलस्य योगाय बलस्य मेलनाय बल
प्रधानात् आज्ञापयेति शेषः ३० सेयं परिपूर्णकामः तस्यापि रामदर्शने उत्कण्ठकतात् ३१ कालेकाले गृहेगृहे

मन्त्रेनितनहल्ले दृष्ट्वा भरतो गुरुसन्निधौ रथं मे नय सूतेति स्वमन्त्रेयार्थ्यन्तो ब्रवीत् ३२ भरतस्य ततस्सा
ज्ञोपरिग्रहस्य प्रहर्षिताः रथं गृहीत्वा प्रययौ युक्तं परमवाजिभिः स राघवः सत्यधृतिः प्रतापवान् ब्रु
वन्सुयुक्तं दृढसत्यविक्रमः गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं प्रसादयिष्यन्भरतो ब्रवीत्तदा ३३ तूर्णं
समुत्थाय सुमन्त्र गच्छ बलस्य योगाय बलप्रधानात् आनेतुमिच्छामि हि तं वनस्थं प्रसाद्य रामं जगतो
हिताय ३४ सूतस्तु पुत्रेण भरतेन सम्यगाज्ञापितः संपरिपूर्णकामः शशास सर्वान्प्रकृतिप्रधानान् बल
स्य मुख्यांश्च सुहृज्जनं च ३५ ततः समुत्थाय कुलेकुले ते राजन्यवैश्या वृषलाश्च विप्राः अयूयुजन्नुष्ट्र
यानान्खरान्नागान्हयांश्चैव कुलप्रसूतान् ३६ इति [illegible] ७२ ततः समुत्थितः काल्यमास्थाय स्यन्द
नोत्तमं प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाङ्क्षया अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः अधिरुह्य हयैर्युक्तान्
रथान्सूर्यरथोपमान् नवनागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि अन्वयुर्भरतं यान्तमिक्ष्वाकुकुलनन्दनं १
कालेजनपदेगृहेकुलप्रसूतान् ३२ इति [illegible] षष्टी रथसहस्राणि धन्विनो विविधायुधाः अन्वयुर्भरतं
यान्तं ः २ काल्यं प्रातःकाले यथाविधि कल्पितानि गजसहितैर्गजानीक विधिना कृतसंहननानि ३४ समारुह्य

756

प्रथविस्रोता: प्रभु: प्रसीतां त्वामहं स्नानभोगेनाइतिमदभिप्रायज्ञापनेन निवेशयनेनेत्यर्थः २३ गां देह निमित्तार्थ

पतं स्वकीयं पाताता तत्कालिके देहभव्रुनप्रयोजनायेत्यर्थः यदापतदेहपाताहर्षजातदेहो निमित्तयस्य परलोक

स्य तक्रर्धदेहो निमित्तः परलोकस्थापिकोगतद्यमित्यर्थः मध्येमिलितनवंतरे एवमनन्तागंगायाः स्पर्शेन

पितृलोकप्राप्तिकरत्वं संचितं २४ स्नेनस्नेनसंछेदनसलेशकृपा २१ गंगामनुगंगाशास्यलतोहनेत्यर्थः पौरवहो

दानेवनादविस्मामिसर्गतस्य महीपतेः श्राद्धदेहनिमित्तार्थमवतीर्योदकंनदीम् २४ तस्यैवेड्डुक्तोमा

त्यालयोस्वकामसमाहिताः निवेदयन्तस्यसंछेदनस्वस्वनसेनपृथकपृथक् २५ निवेशांगमामनुज्ञामहा

नदीचसविधानैः प्रविवहिस्रोभिर्वी ३ वास रामस्यतदामहात्मनो विधिंतिमानोभरतोनिवर्तने २९६

त्यार्षरामायणेअयोध्याकांडेअप्रशीतितमः सर्गः २२ ततोविनिष्ठांयजिंतीसंगामन्वाश्रितोनदी निषादरा

जोदृष्ट्वजातीनसमुपवितोब्रवीत् महतीयसितसेनासमरासंशभ्रदृश्यते नास्यांतमवगाच्छामिमनसा

गरासाभ्रदृश्यते नास्यांतमवगाच्छामि वाच्छामिमनसापिविचिंतयन् २ यदात्वस्वल्लडुद्धिर्भरतःस्व

यमागतः सयवाहिमहा

पाशेपयुक्तपवेस्मादिहपकरणाजाते विधानैर्वीसत्यवस्याकल्पतेः रामस्यविवर्तने

विंतमानः चिंतयमानस्यसर्ग्य २९ इतिरामायणेअयोध्याकांडेअप्रशीतितमः सर्गः ८२ गंगामनुप्राप्तितोनिविष्टोकवि

कार्यमितिनिवेशवनी १ दन्तः इहगंगातीरेणासाक्रान्तमित्यर्थम पिपार्थः १ यदात्वस्वलयस्माज्ञेडुरडेवाहि भरतःस्वय

२५१

स्नायःकाः उष्णोदकस्नायकाः उष्णोदकाः अंगमर्दकाः उष्णोदकेन सम्यग्लेपो वा हस्तेन वा धूपिका धूपक्रि
यया जीविनः शौण्डिकाः मद्यकृतः शुण्डाकूपिकारे मद्ये १४ तंतुवायाः सूच्या सीवनकर्तारः ग्रामे घोषे च वर्तमाना
महत्तराः शैलूषाः नटाः कैवर्तकाः स्वाः इति पाठे कारवाः कर्माराः १५ गोरथैः शाकटैः १६ गोरोचनकुंकुमादि

सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथा कंबलकारकाः स्नापकोष्णोदका वैद्या धूपिकाः शौण्डिकास्तथा १४ रज
कास्तुन्नवायाश्च ग्रामघोषमहत्तराः शैलूषाश्च सह स्त्रीभिर्यान्ति कैवर्तकास्तथा १५ समाहिता वेद
विदो ब्राह्मणाः वृत्तसंमताः गोरथैर्भरतं यान्तमनुजग्मुः सहस्रशः १६ सुवेषाः शुद्धवसनास्ताम्र
मृष्टानुलेपिनः सर्वे ते विविधैर्यानैः भरतं यान्तमन्वयुः प्रहृष्टमुदिता सेना सान्वयात्कैकयीसुतं
भ्रातुरानयने यान्तं भरतं भ्रातृवत्सलं ते गत्वा दूरमध्वानं रथयानाश्वकुंजरैः समासेदुस्ततो गंगां
शृंगवेरपुरं प्रति यत्र रामसखा वीरो गुहो ज्ञातिगणैर्वृतः निवसत्यप्रमादेन देशं तं परिपालयन् २०
उपेत्य तीरं गंगायाश्चक्रवाकैरलंकृतं व्यवतिष्ठत सा सेना भरतस्यानुयायिनी निरीक्ष्यानुगतां से
नां तां च गंगां शिवोदकां भरतः सचिवान्सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः २१ निवेशयत मे सैन्यमभिप्राये
णसर्वतः विश्रान्ताः प्रतरिष्यामः श्व इमां सागरंगमां २२ क्षौमिनः लेपो वा लेपने ये

संवेषत स्नात्वा स्वर्णमृष्टंसे
बोधे प्रहर्षः कापिको विकारो रोमोद्गमादिरूपः मोदो मानसः १८ शृंगवेरपुरे प्रति शृंगवेरपुरं लक्ष्य १९ अप्र
मादेन सावधानतया २० ज्ञातिस्थिस्तो रामस्नेहो योगो २२

पर्वतस्थतरपि गुहेत्स्वानका ... सदृशाम् तिशयेनदृष्टस्तदेन येस्वास्तु मतीन विष्यतिमन्यथानोवाक्षस्थिता
पतोनिहन्माहं बंधुभिः सह बद्ध्वा अमितायतीविष्णुरितिभावः ४ अभिचक्रामदर्शनार्थं १० स्थपतिः ऋभुर्दस्कारोपकृशा
लोनिषादाविपहमनथ्यः ग्वीरस्तदपहताज्जः अपिवानेन प्रयोजनमत्नोत्माह अशंमस्ययमिति १३ २५ अयंदेशो

पदितदृष्टस्त भरतोरामस्येह भविष्यति ६ यंस्वात्मिमतीसेनामंगामघत्तरिष्यति ९ इत्युक्तोपायनेश्च मत्स्य
मांसमधूनि च अभिचक्राम भरतं निषादाधिपतिर्गुहः १० तमायान्तं तु संप्रेक्ष्य सूतपुत्रः प्रतापवान् भ
रतायाचचक्षेथ समयज्ञो विनीतवत् ११ एष ज्ञातिसहस्रेण स्थपतिः परिवारितः कुशलो दण्डकारण्ये वृ
द्धो भ्रातुश्च ते सखा १२ तस्मात्पश्यतु काकुत्स्थ त्वां निषादाधिपो गुहः असंशयं विजानीते यत्र तौ रामलक्ष्म
णौ १३ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुमन्त्राद्भरतः शुभं उवाच वचनं शीघ्रं गुहः पश्यतु मामिति १४ लब्ध्वानुज्ञां संप्र
हृष्टो ज्ञातिभिः परिवारितः आगम्य भरतं प्रह्वो गुहो वचनमब्रवीत् १५ निष्कुटश्चैव देशोयं वञ्चिताश्चा
पि ते वयं निवेदयामस्ते सर्वं स्वके दासकुले वस १६ अस्ति मूलं फलं चैतन्निषादैः स्वयमर्जितं आर्द्रं शुष्कं त
था मांसं वन्यं चोच्चावचं तथा १७ आशंसे स्वाशिता सेना वत्स्यतीमां विभावरीं अर्चितो विविधैः कामैः श्वः

निष्कुटः गृहारामकल्पः वञ्चिताः प्रस्थानसमये प्रेषितनियोगनिर्देशत्वात् उपमपचारोक्तिः सर्वं राज्यं तेनेति
वेदयामः यतस्तदीयाज्ञया त्वमीप्सितस्य हेवस १६ वन्यं नीवारश्यामाकादि १७ स्वाशिता सुष्ठुभोजिता वत्स्यतीमा

इक्ष्वाकुकुलविक्रमभृतः कोविदारध्वजो रथे दृश्यते तेन भरत एवायमिति भावः ३ नन्वायातु भरतः किमस्माकमतः आह वधं प्राप्स्यति नावामात्यैरिति शेषः वधिष्यति वा अन्ततः पश्चादावां वधिष्यतीति मनोरथ इति शेषः नन्वावां वधे तस्य किं फलमत आह संपन्नामिति विशेषणमित्यर्थः सार्वकालिकीमिति यावत् तस्य राज्ञः रामस्य सकृदुर्लभां तस्मिन् जीवति दुष्प्रापां अतो रामं हन्तुमभिगच्छति दुःखं प्राप्नोति तिष्ठत सर्वदा अस्माभिः ...

वेष्टयिष्यति वा पापो भरत एव वा अस्मान् वधिष्यति अतः दाशरथिः रामः पित्रा राज्यात् विवासितः ४ संपन्नां श्रियमन्विच्छन् तस्य राज्ञः सुदुर्लभां भरतः कैकेयीपुत्रो हन्तुं समधिगच्छति ५ भणितश्चैव सत्वान् दशरथो रामो दाशरथिर्मम तस्य पञ्चकाम्यामाः शतं ब्रह्मणां गमातृरूपेण तिष्ठत ६ तिष्ठत सर्वदा शाक्य गंगा मनपश्चिता नदीं वलयकानदीरता मांसमूलफलाशनाः ७ नावां शतानां पञ्चानां कैवर्तानां शतं शतं सन्नद्धानां तथा यूनां तिष्ठति

त्वा देवमेधं कर्तव्यमतो नास्माभिरेषां गंगा पारयितव्याः अतो अयं तस्य रामस्य अर्थेका ८ तथायूनां तिष्ठते
माः प्रयोजनेन बद्धः स ब्रह्मा पुत्रं गंगा रूपेण तं सन्निपातो तिष्ठत ९ सर्वं मामकाः दाशा गंगा मानदीमेवान्वपि
ताः नदीरक्ताः नदीतरणमार्गविवर्तने मासमूलफलाशनाः एतद्दीप्याती रेखा यत्नम शक्यतस्याना वारोपितमासाधयन्ता: बलवन्तः संतिष्ठत ७ बलवतामेवाहं नावामिति पंचशतसंख्यकनावां प्रत्येकं सन्नद्धानां
प्रदामज्ञारवन्तो युद्धार्थं कैवर्तानां यायात मासरूपिति तिष्ठन्तु चा दृष्टपत ८

५५

नत्काले तेषां शोकान्ताह्राः पृनः इति रामं सुंदर्शमाजायगामेते पतावर्तेनापा वधितामममेदेह इति भावः ७
आकाशप वेत्सु पमापाजा कालिकमलमे बेधाभावो दर्शिनः ८ यत् यत्र काले कष्टं तदा शोकिनेरामद्दोहदू
पेजायते स काले माभूत् तहि पतोराघवो ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो नो मा शोकितेनार्हसि ९ तदेवाह मितिमेम

माभूत्स कालो यत्कष्टं न मां शोकितुमर्हसि राघवः स हि मे भ्राता ज्येष्ठः पितृसमो मम ९ तं निवर्तयि
तुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनं बुद्धिरेषा न मे कार्या गुह सत्यं ब्रवीमि ते १० स तु संप्रहृष्टवदनः श्रुत्वा
भरतभाषितं पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं भरतं प्रतिहर्षितः ११ धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले अ
यत्नादागतं राज्यं यस्त्वं त्यक्तुमिहेच्छसि १२ शाश्वती खलु ते कीर्तिर्लोकाननुचरिष्यति यस्त्वं कृच्छ्र
गतं रामं प्रत्यानयितुमिच्छसि १३ एवं संभाष्यमाणस्य गुहस्य भरतं तदा बभौ नष्टप्रभः सूर्यो रज
नी चाभ्यवर्तत १४ संनिवेश्य स तां सेनां गुहेन परितोषितः शत्रुघ्नेन समं श्रीमान् शयनं पुनरागम
त् १५ रामचिन्तामयः शोको भरतस्य महात्मनः उपस्थितो ह्यनर्हस्य धर्मप्रेक्षस्य तादृशः १६ अंतर्दा
हेन दहनः संतापयति राघवं वनदाहाग्निसंतप्तं गूढोऽग्निरिव पादपं
पिनेते कार्ये इति पाठांतरं १७ वृरिष्यति
प्रवरिष्यति १८ नष्टप्रभो मेदीभूतरश्मिः १४ गुहेन परिरक्षित इति पाठे परितोषितयोरवायं स्त्यर्थः १५ अनर्हस्य
अनर्हस्य धर्मप्रेक्षस्य धर्ममेव प्रेक्षते हृष्टेः तादृशो वाग्गोचरः उपस्थितः प्राप्तः दहनः शोकाग्निः अंतर्भरतेन वनदाहका

पमृतः सर्वगात्रेभ्यः स्वेदः शोकाग्निसंभवः

निदाघसंतप्तं हिमवंतमिव स्वेदः शोकाग्निसंभवः (१८) संतप्तमिव सूर्यांशुभिः कृत्स्नो हिमालयः १८

२५२

इति श्री॰ अ॰ चतुरशीतितमः ८४ एवमिति हेत्वर्थसंहितं हेतवोर्थाभ्यामनपपन्ना प्रयोजनाभ्यामनपपन्ना प्रयोजना
भ्यां संयुक्तं १ ऊर्जितः महान्ततः यं कामनाविषयो मत्सत्कारः मम कृतएव खल्वकण्टकं यत्त्वं ग्राहयो मे इति तव स्न
हं यैव सर्वं कृतमित्यर्थः २ यंथानदर्शयन् गंतव्यपथि संतमस्त्वं हस्तं कृत्वं समनः पुनरब्रवीदित्यन्वयः आदरेण
वारंवारं कण्पर्गहं वचनमतमं निषादाधीपतिं पुनरितिद्वितीयवचनं यं पादौ पादौ गतरेकतरेणायथा गहनोऽ

इत्यार्षे श्री॰ अ॰ चतुरशीतितमः ८४ एवमुक्तस्तु भरतो निषादोऽपि पतिं गुहं प्रत्युवाच महाप्राज्ञो वाक्यं
हेत्वर्थसंहितं १ ऊर्जितः खल्वु ते कामः कृतो मम गुरोः सखे यो मे त्वमीदृशीं सेनामभ्यर्चयितुमिच्छसि २
अभ्यत्कामं महातेजा गुहं वचनमुत्तमं अब्रवीद्भरतः श्रीमान्निषादाधिपतिं पुनः ३ कतरेण गमिष्यामि भ
रद्वाजाश्रमं यथा गहनोऽयं भृशं देशो गंगानूपो दुरत्ययः ४ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमत
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो गहनगोचरः ५ दाशास्त्वानुगमिष्यन्ति देशज्ञाः सुसमाहिताः अहं त्वानुग
मिष्यामि राजपुत्र महाबले ६ कच्चिन्न दुष्टो व्रजसि रामस्याक्लिष्टकर्मणः इयं ते महती सेना शंकां ज
नयतीव मे ७ तमेवमभिभाषन्तमाकाश इव निर्मलं भरतः श्लक्ष्णया वाचा गुहं वचनमब्रवीत् ८
दुष्प्रवेशः ४ गहनगोचरः गहनं गोचरो देशो यस्य सः ५ दाशास्त्विति अतो गहनविषयानकाचिच्छंकेति भावः
अपतय अक्लिष्टकर्मणो रामस्य विषये दुष्टो दुष्टभावो न व्रजसि कच्चित् रामद्रोहं कर्तुं न व्रजसि कच्चिदित्यर्थः

भ्रमाश्वसहितं वापि पिता वृतपञ्चनन्दन ३ क्षितो यं जनः सर्वो दुःखानामुत्रखोचितः धर्मात्मा ततस्य गत्य यं जागरि

ष्यामहे वयं ४ नौ हराम्यहं तस्यारीमश्रामितेभ्रविकम्पेन नौ सकामभूद्वीमतद्यमतत्पतवाग्रतः ५ अस्यप्रसादा

दायां मेलोके सिन्धमहद्ययशः धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थकामौ च केवलौ ६ सोहं प्रियसुखं शमशयानं सहसीतया

रान्तिष्यामि यत्र च्छाणि सर्वैः स्त्रीतिभिः सह ७ नहि मे विदितं किंचिन्नैतस्मिंश्चरतः सदा चतुरंगावपि वलस

महेमवयं पृथि ८ एवमस्माभिरुक्तेन लक्ष्मणेन महात्मना अन्वतो भावयं सर्वेथ मेमेवा तपश्यतः कथं दाश

रथिं भूमौ शयानं सह सीतया शक्या निद्रामयेल लब्धुं जीवता निशस्वानि वा ९ यानदेवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रस

हितुं युधि तं पश्य गुहसंविष्टं तृणेषु सह सीतया ११ महता तपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः एको दशरथ

स्यैव पुत्रः सदृशलक्षणः १२ अस्मिन्प्रव्राजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्य

ति विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः निर्घोषो विरतो नूनमद्य राजनिवेशने १४ कौसल्या चैव राजा च

तथैव जननी मम नाशंसे यदि ते सर्वे जीवेयुः शर्वरीमिमां जीवेदपि च मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया दुःखिता या

हि कौसल्या वीरसूर्विनशिष्यति १९ अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथं राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विन

शिष्यति २० सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्काले ह्युपस्थिते प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपं रम्यां चत्वरसंस्था

नां सुविभक्तमहापथां हर्म्यप्रासादसंपन्नां सर्वरत्नविभूषिताम् २१ गजाश्वरथसंबाधां तूर्यनादविनादितां सर्वक

ल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् आरामोद्यानसंपूर्णां समाजोत्सवशालिनीं सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पि

तुर्मम अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिना वयं निवृत्ते समये ह्यस्मिन्सुखिनः प्रविशेमहि २२ परिदेवयमानस्य तस्य

डः खङ्क्कुग्रामविषयध्यानस्मेवनिर्दशरशैलः विदारणरहितशिलासमन्महायस्मिन् निःशेषतोदीर्णशिला
समन्महायस्मिन् इतिवाविनिश्वसितमेवगौरिकाद्रिधातवयस्मिन् ध्यासस्तेयकेनभूषणानामन्यवर्णाजननात् देनक
वर्णानास्तत्त्वविषयश्चइतिवेमुत्वासपवपादपसेवायस्मिंशोकजाश्रायास्तास्त्रितश्रीतपः तापवर्श्रीपिश्रीपिट्टा
फानिम्नगानितदन् १९ प्रमोहाश्ववानेनसत्त्वान्निवन्पप्राणिनोयस्मिन् तेनसंताप श्रेतवैहिकरणसतापप
यथास्तर्यासिग्रिसेततमोहिमवांप्रसूतोहिमे १८ ध्याननिर्दशशैलेनविनिश्वसितयातना देनपादपसेवे
नशोकायास्तापिश्रृगिणा १९ प्रमोहानेनसत्वेनसंतापोपपिवेणुना आक्रान्तोडःखशैलेनमज्जतः के
कयीसुतः २० विनिश्वसत्वेभ्रशाडुरम्नान्ततः प्रमूढसंज्ञः परमापदंगतः शमनलेभेहृदयज्वरार्दितो
नरर्षभोदृष्टपहतोयथर्षभः गहेनसार्द्धभरतः समागतोमहानुभावः सजनः समाहितः सुडुमनाअति
भरतंततदापनः गुरुः समाश्वासयदग्रजेश्वति २२ इत्यार्षेश्रीपंचाशीतिसर्गः ८५ आचचक्षेथसद्भावंलक्ष्मणा
समन्महात्मनः भरतायाप्रमेयायगुहोगहनगोचरः १ तेजायतंयशोणिक्कंवरचापेषुधारिणा भ्रातृरुसस्यपु
वधेपावयपोवेगावश्चयस्मिन्जनतामानेकरुर्दास्तकरणग्रामसा १ ममेनमहत्लक्ष्मणमब्रुवे २ इयंतावजशय्या
नमथ्येनयतापवेभूतेनडुःखडुपशैलेनआक्रान्तोभूदितिशेषः २० शकर्षेणमुफसेनाचेततापस्य धृपहतः धृा
यथधृः २१ सन्नाहितः एकाग्रचित्तः सज्जनः सपरिवारः गुहेनसार्धंसमागतोमिलितोभरतोग्रजे श्रुतिसुइमेण।
सभवतोदृष्टपातभरतेगुहेः १ नराषभासयन २२ इत्यार्षेश्रीपंचाशीतिसर्गः ८५ सद्भावंजोहाव्वरपर्वतनरपेसा

रा॰
अ॰
२५५

संवत्सरं पुत्रं च यातवेपृच्छदात्मनः पितश्चको पापि विलततो धर्मसंस्कीर्तिः २८९ दृष्टका ति को धर्मसंकीर्तिः
कोमंगानतरेष्वृक्षेतिक्वविदिति प्रपृथग्णात्मयन्नूपपकपत्राया मम ते शेषः ॥ महर्षि संज्ञः सत पश्चात्स
मास्यामेस्मयोः परिमानवक्ककितोकिमपिनास्ति किं ततयोर्जटाधारण श्रवणाजडः विनम्रः छिन्नोऽस्मीति सका

वृत्तल्लासंचयथावत्तस्य पश्चात्तपस्विनी परिपप्रच्छ समवतेकृदेतीशोकल्लालसः ८ पुत्रव्याधिर्न तेक
च्चिक्कशरीरं प्रतिबाधते अस्मपराजकुलस्याघवदर्थी न हि जीवते ९ नोहृष्ट्वा पुत्रजीवाभिमान्येऽस्मा जितेः
गते स्मेतदशरथेराजिनाथपकल्लमथ ततः १० कच्चिच्च लक्ष्मणः पुत्रं कृततेते किंचिदप्रियं पुत्रेवासी
न पुत्राया सह भार्यां च वनं गते ११ समहूर्तं समाश्वास्य तदेव महायशाः कौशल्या परिशोकेदेशं तेव
वनमब्रवीत् श्यातामेकावसद्वा चिंता सीता सकावल्लक्ष्मणः अस्मपस्कपनेकम्मो किंभकारेग्रहे शमं
ते १३ सोऽब्रवीद्वरतः शान्तो निषादापि पतिर्गृहः यत्किंचित्प्रतिपेदेच्चामेप्रियहितेतियो १४ अत्रमवाचचे
मशाः फलम्मूलानि चैवहि रामायाभ्यवहारार्थं बहुशोपहृतं मया तत्सर्वं प्रतिजग्राहोऽद्यमः नहितेऽह

पिष्टः लक्ष्मणावतं भरतसापि पूर्णाश्वात्समकिट्शनेनतत्पः यदिदं यदाहशेष्यव्यवहारो रामप्रतिपेदे कृतवो
न नमब्रवीद्रामेणाहृतंनेवंप्नवयः १४ तमेवाहमत्रवमित्यादि १५ अत्युवत्तासीत्मदनग्रहायपके वल्लमेगीकृतस।
पुनर्मयामेवदृतवान तनयमेमप्रतिग्रहेह इपनप्रत्यरत्नात अमुम्भ्यवहारायन सोऽकृतवान् नमेवयर्स।

760

२५५

२४ २५ भृशमप्रियं जटाधारणरूपं यच्छ्रुतं गुहात् श्रुत्वा तत्रैव गुहगोष्ठ्यामर्थः ध्यानं जगाम स्वाभिलषितकार्यसंकटेन
तामिति चिंतां प्राप्य इत्यर्थः १ सुकुमारत्वादिगुणपूर्णजनस्यादिकष्टं श्रुत्वा निद्रानिद्रां लभेत इति चिंतां जगाम २ ततो

प्रभाते विमले सूर्ये कारयित्वा जटा उभौ अस्मिन्भागीरथीतीरे सुखं संतारितौ मया २४ जटाधरौ तौ द्रु
मचीरवाससौ महाबलौ। कुंजरयूथपोपमौ वरेषुचापासिधरौ परंतपौ व्यपेक्षमाणौ सह सीतया गतौ।
२५ इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षडशीतितमः सर्गः ८६ गुहस्य वचनं श्रु
त्वा भरतो भृशमप्रियं ध्यानं जगाम तत्रैव यत्र तच्छ्रुतमप्रियं १ सुकुमारो महासत्वः सिंहस्कंधो म
हाभुजः पुंडरीकविशालाक्षः तरुणः प्रियदर्शनः २ प्रत्याश्वस्य मुहूर्तं तु कालं परमदुर्मना स
साद सहसा तोत्रैर्हृदि विद्ध इव द्विपः ३ भरतं मूर्छितं दृष्ट्वा विवर्णवदनो गुहः बभूव व्यथितस्त
त्र भूमिकंपे यथा द्रुमः ४ तदवस्थं तु भरतं शत्रुघ्नोऽनंतरस्थितः परिष्वज्य रुरोदोच्चैर्विसंज्ञः शोका
कर्षितः ५ ततः सर्वाः समापेतुर्मातरो भरतस्य ता उपवासकृशा दीना भर्तृव्यसनकर्षिताः ६
ताश्च तं पतितं भूमौ रुदंत्यः पर्यवारयन् कौसल्या त्वनुसृत्यैनं दुर्मनाः परिषस्वजे ७

मुहूर्तं कालं दुर्मनाः परिदेवितुं प्रत्याश्वस्य पुनश्च सहसा दुःखवेगेन सन्नसाद अश्रुवशोऽभवत् तोत्रैरंकुशैर्हृदि
देशे ३ तदवस्थम् अनंतरस्थितः समीपस्थितः शत्रुघ्नः समीपं प्राप्य ७

पतास्त्रिभुवनं शार्वरीमयी ... ग्रामानामिति शेषः विम... मितय यः २३ ...
शरद्यने हतलाजनो नो ... समहति १ अजितेन राजा हि केवलं ... दिस गाजितानि शीतो समये तस्म शैते वरा
स्तरणाभ्यां न मेव यः सम्म हाय ... केशीतकाले शीत स्पर्थे तदा हि ... ४ प्रासादाग्र विमानेषु विमानाकार प्रासाद
ग्रह हम्यवलभी ... गारे हेमानि रजतानि च भो मानि भूतलानि पेषु ५ मुक्तासंचरुते षु तं ... नवन्त्र १ प्रासादव

रं गृही ... प्राप्यामवैतत १ ग्रबवीजननी सर्वा इह तस्य महात्मनः शर्वरी शायिता भूमौ इ
मस्या विमर्दनं महाराज ... लेन महाभागेन धीमता जातो दशरथतो धीनराम सुमहति २ अ
जिनोत्तरसंस्ती ... स्तरणमं चये शायितायकस्य बाहुः कथं शीतमहीतले प्रासादाग्र विमानेषु वा
वलभीषु च सर्वदा हेमराजत भौमेषु च वरास्तरणास्तेषु ५ पुष्पसंचयचित्रेषु चंदनागरु गंधिषु पा
ण्डराभ्रप्रकाशेषु शुकसंघरुतेषु च ६ प्रासादवरवर्येषु शीतवत्सु गंधिषु ३ षित्वा ... कालेषु कृत्वा
कांचनभित्तिषु ७ गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरणनिःस्वनैः मृदङ्गवरशब्दैश्च सततं प्रतिबोधितः बंदि
भिर्वन्दितः काले बहुभिः सूतमागधैः गाथाभिरनुरूपाभिः स्तुतिभिश्च परंतपः अश्रद्धेयमिदं लोके
नसत्यं प्रतिभाति मा सुह्यतेखलु मेभावः स्वप्नोय
राणां प्रासादस्थानां मध्ये ... चिताकयं ...
शेते इति सं बंधः ७ वराभरणपरिचारिकाणां ... नी निः स्वनैर्गीतादिशब्दैश्च निभिश्च प्रतिबोध्यमानः क
यं भूमौ केवलं शेते इति संबंधः ८ इदं रामस्य भ्रातृ शयनं लोके ... जने ष्वसत्य तत्त्वात मपि अश्रद्धेयमेवतदे

तेनैवं भरद्वाजादिदत्तांगीकारः कथमिति चेन्न मधुपर्कादिना राजभृत्यायाभ्यागताय भरद्वाजेन प्रतिविधानेन तदंगीकार
स्तस्याभ्युदयफलकत्वेन तस्य शुभत्वात् हस्तातिथ्यावतेन राजप्रजानधिकारात् असदेशत्वेन मा महाता
योगपताब्रतं तद्यानंगीकारः इति न दोषः यद्यपि ग्रहसमस्तवज्ञानवेत भगवत्सजाधिकारस्तथापिव्रतस्थत्वेन तत्रभो
जनमिति तत्र १७ उपवासमुपवासं सार्धं घत् १८ अकरोत्स्नानक्रियामितिशेषः त्रयःस्वमंत्रेण संहिताः समाहि
ताः स्वामिभिः प्रतिगाहितः संवेदे हैयंत्र सर्वदा इतितेन वर्यः सर्वे भ्रवतीताम हात्मना १७ लक्ष्मणेन यदानीते
पीतेवारि महात्मना उपवासं तदाकार्षीद्राघवः सहसीतया १८ ततस्तु पीतशेषेण लक्ष्मणोप्यकरो
त्तदा वाग्यतास्ते त्रयः संध्यां समुपासंत संहताः १९ सौमित्रिस्तु ततः पश्चादकरोत्स्वास्तरं शुभे स्वयमानी
तैर्बर्हीषि तिष्ठेराघवकारणात् २० पतन्निद्रातदीसल्लमिदमेव वचनेन आसीनरामश्च सीता च राघवेतो
पायितामुभौ २१ निशामस्तु हृष्टेन ततलोगल्लिप्तमाशरैः सद्र्णाविषधीयरेत यः महद्भुतः सत्पस्मोत्
लेनैणानियामातिष्ठस्तौ ततोमपकेवले २२ ततस्त्वहे वोत्तमवाणचापभृत् स्थितोभवंतत्र सयस्तलक्ष्मण
प्रेन दिये जातिभिरात कात्मके मेह इक्लोपरि पालयंतदा २४ तस्मिन्समाविशाद्रामः स्वास्तरे सह सीत
याद्विना : २५ ततः पश्चात्स्थाषं दत्तोतेरवर्हीषि प्रतात्यवतपोपादौ वपाक्रम स्वलक्ष्मणः २५ इत्यार्षे रामाय स
र्गेस्मात्सर्गायने २० यथा क्रममह्युपगतच्छेषात् वहिहेदमितिशेषः २१ इथुपीहू एव आजलकुरेतलयोरिगलीश्व
त्यानिमेथन हृयोत्पृता श्रमयोतोधर्म्मेव्यवहारहितः २२ २४ परिपालयन्संपालयत् २५ इति सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७

रा॰ अ॰ २५५

पापात्मनस्समयवनंगन्तास्मीहार्थे वयंसंशापिताःरामस्सेवाविषयंसंशयमापन्नाःकालान्तरप्रार्थनीयमेववना
न २१ ह्यनीमस्मत्सेवाऽलभ्यांसंशप्याद्दितिभावः २२।२३ श्रुत्वाणिथामेरानेणोदिवसूत्वाष्टहातिस्मूत्वाकश्चिन्माहशः
स्मृत्वासंवरणारक्षांसंवरणानांप्रकाराणां ग्रामसमंताङ्क्तयाशून्याहीनामनाहृतप्रहारक्षाभावात् २४ अप
तिष्ठवलंपसाग्रुनपर्वन्सूताहीणवला नाभिमन्येतेलोकाते नेच्छसित्रुवनहाङ्कवीर्यरक्षितमत्वेहेतः २५ अतन्त

सिद्धार्थान्वल्लवैदेहीप्रतिपान्नगतावने वयंसंप्रायतःसर्वहीनात्तेनमहात्मना २१ श्रुत्वाणिथाराष्ट्रिय
वीम्मूत्स्नेवप्रतिभातिमे गतेदशरथेस्वर्गं रामेचारण्यमाश्रिते २२ नचप्रार्थयतेकश्चिन्मनसापिवसु
धरा वनेनित्यसतस्तस्यवाहुवीर्याभिरक्षिता २३ सूत्रसंवरणारक्षामेयचितह्यहिया अनाहृतप्रहा
रांराजधानीमरक्षितां २४ अप्रहृष्टबलान्त्वेनाविषमस्थामनाहृतां शत्रवोनाभिमन्यन्तेरक्षानिशक्ता
नानिव २५ अद्यप्रभृतितिस्मोतशापिथाहंत्याभ्रवा फलमूलाशनोनित्यंजटाचीराणिधारयन् २५
तस्याहमवरेकालेनिवत्स्यामित्वहंवने तत्प्रतिश्रुतमार्यस्यनैवमिथ्याभविष्यति वसन्तंभ्रातरंश्राय।
शत्रुघ्नोमानवत्स्यति लक्ष्मणेनसहायोध्यामार्योमेपालयिष्यति अभिषेक्ष्यन्तिकाकुत्स्थमयोध्या
मेवराम्या १

भ्रातःपेक्ष्यामि यदिमवतभंगःकथंकार्य इतिवेदन्तदातत्प्रतिनिषिपतयाहंवनमनुष्ठास्येइत्याहअद्येत्यादि २६
तस्यान्तरसेकल्पेसमयेपूर्णीवानत्यतिपालनायिमत्तरेकालेवचत्तर्दशवर्षपर्यंतंमहावनेवत्स्यामिपवसतो।

२५५

762

दानीमस्मत्सेवानुमतौ संप्राप्यादितिभावः ॥ ९-१६ ॥ अयवास्त्रप्रोयंभवितुमर्हतीतिमति: स्वप्ने हि संभावितमपि संभा
वते १० कालेनकालेनेवाल्पवत्तरं किंचित्किमपि दैवतं नास्तीति नूनं मन्ये यत्र काले प्राप्ते सति रामोपि भूमावशेत
यस्मिन्काले दशरथस्य दपिताप्रियास्नुषा भूमौ शायिता नतो नबलवत् किंचित् ११ कनकविटंवः भूषणावय

न नूनं दैवतं किंचित्कालेन बलवत्तरं यत्र दाशरथी रामो भूमावेवमशेत स: ११ यस्मिन्विदेहराजस्य
सुता च प्रियदर्शना दपिता शायिता भूमौ स्नुषा दशरथस्य च १२ इयं शय्यामम भ्रातुरिदमावर्तितं शुभं
स्थंडिले कठिने सर्वं गात्रैर्विमर्दितं तृणं १३ मन्ये साभरणा सुप्ता सीतास्मिञ्छयने शुभा तत्रतत्र हि दृश्यं
ते सक्ताः कनकविंदवः १४ उत्तरीयमिहासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा तथा ह्येते प्रकाशंते सक्ताः कौशेयतंतवः ॥१५
मन्ये भर्तुः सुखा शय्या येन बाला तपस्विनी सुकुमारी सती दुःखं न विजानाति मैथिली हा हतोस्मि नृशं
सो ऽस्मि यत्स भार्यो हृते मम ईदृशीं राघवः शय्यामधिशेते ह्यनाथवत् सार्वभौमकुले जातः सर्वलो
कस्य सुखावहः सर्वप्रियकरस्त्यक्त्वा राज्यं प्रियमनुत्तमं कथमिंदीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः सुख
भागी न दुःखार्हः शयितो भुवि राघवः १९ धन्यः खलु महाभागो लक्ष्मणः शुभलक्षणः भ्रातरं विषमे

कनकशाकलानीति कनकाः १७ भर्तुः शय्या कोमलावाकुदिनाव ‸ काले यो राममनुवर्तते २० ॥
सीतास्सर्वमन्येषत: सुकुमारीत्यादि १९ ममकृते कैकेयी प्रहते स्वानमतिराहितिपिमद्दिपपजातता

श्री
रा
२५६

ज्ञाता वाहाः नोन कृता विकारवन्तः युक्ता वानाइ तिपादेष्वनागतयः समसंहताः २५ संपिबंधाः सेनेद्रियाधाः पुरिश्र
तिष्ठते मृगालवाहि केशावम हिमातनः दत स्वस्तिकाभ्यां विलत्ताणस्वस्तिकौ बापाइ कवलौ राज्ञा स्तरणं कंब
लाः तद्धता राजाहार्त्तनावशुह स्वयमेवोपाहरत ११ तस्य वैसमा तरकम रनारोहमस्व वेश्मनन्तरंते षानाम्सा चानंतर

ततो गुहः सेनरितं श्रुत्वा भरत शासनं प्रतिप्रविश्य नगरं ते ज्ञातिजनमब्रवीत् ८ उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रम
स्तु हि वः सदा नावः समुपकर्षध्वं तारयिष्यामि वाहिनी ९ ते तथोक्ताः समुत्थाय चोदिता राजशासनात्
पंचनावां शतान्येव समानिन्युः समाहिताः १० अन्याः स्वस्तिकविज्ञेया महाघंटाधरा वराः शोभमानाः प
ताकिन्यो युक्तवाहाः समाहताः ११ ततः स्वस्तिकविज्ञेयां पाण्डुकंबलसंवृतां सनंदिघोषां कल्याणीं गुहो
नावमुपाहरत् १२ तामारुरोह भरतः शत्रुघ्नश्च महाबलः कौशल्या च सुमित्रा च याश्चान्या राजयोषितः
पुरोहितश्च तत्पूर्वं गुरवो ब्राह्मणाश्च ये अनंतरं राजदारास्तथैव शकटापणाः १४ आवासमादीपयतां ती
र्थं चाप्यवगाहतां भाण्डानि चाददानानां घोषस्त्रिदिवमस्पृशत् १५ आवासंडषितानावासं दीपयतां पताक
कैन्यस्तुनानावः स्वयं दाशैरधिष्ठिताः वहन्त्यो जनमारूढं तदा संपेतुराशुगाः १६ नारीणामभिपूर्णास्
त्वकाश्चित्त्ववाजिनां काश्चित्तत्र वहन्तिस्म यानमुग्मं महाधनं ९

राजदाराः स्त्वचर प्रभस्त्रियः शाकटानि
श्रापणपानिदृतरनौ घोषोपिताः रविशेषः १५ आवासंडषितावासं दीपयतां अग्निसाक्षवनान्त्रयं सेनाधर्मः ती
र्थमयवतारे स्त्रवगाहतामहमिकया प्रविशतो भाण्डानि उपकरणानि १५।१६ नारीणामित्यादौ तत्तीर्थस्पशे

प्रसाधेति प्रपश्यतीतिनिहृतिविषयप्रमादमितिशेषः ३ पेत्तिनंनार्हतिभक्तवत्सलत्वादितिभावः ३ अश्वाशीति
तमः सर्गः २ बुध्यः ३ षित्वाकल्प ३ षकाले ३ षः यर्षीयोकलिकाल्पा ३ भावपीतिज्ञायते २२ आर्येविचिंतया
यन्नमपियथावत्तथैवजानामिन्तस्वपिमीत्येवमब्रवीदित्यन्वयः ३ शार्वरीमवात्सीः अन्यतसंयोगोद्वितीया ५
रामस्यान्ववशीरामार्थीनः ९ नेतव्याश्रूजिताः प्रतिप्रविश्यन्ततोनिपतितिश्चर्वकंप्रविश्य २ नावांपंचशतानि

प्रसाधमानः शिवसामयास्तयं बहुप्रकारेयदिनप्रयत्स्यति नतोनवत्स्यामिचिरायराघवेवनेचिरेना
होतिमामपेक्षिते ३ इत्यार्षेरामाय० अष्टाशीतितमः ८८ बुध्वरात्रितत्रैवगंगाकूलेसराघवः का
ल्यमुत्थायशत्रुघ्नमिदंवचनमब्रवीत् १ शत्रुघ्नोत्थायकिंशेषेनिषादाधिपतिंगुहं शीघ्रमानयभद्रं
तेतारयिष्यतिवाहिनीं २ जागर्मिनाहंस्वपिमितथैवार्यविचिंतयन् इत्येवमब्रवीद्भ्राताशत्रुघ्नोपिप्र
चोदितः ३ इतिसंवदतोरेवमन्योन्यंनरसिंहयोः आगम्यप्रांजलिःकालेगुहोवचनमब्रवीत् ४ कच्चित्सु
खंनदीतीरेवात्सीः काकुत्स्थशार्वरी कच्चिच्चसहसेन्यस्यतवनित्यमनामयं ५ गुहस्यतत्तुवचनंश्रुत्वा
स्नेहादुदीरितं रामस्यानुवशोवाक्यंभरतोपीदमब्रवीत् ६ सुखानः शार्वरीधीमन्पूजिताश्चापितेवय

समाविसुः ९ अन्याः प्रवहणमोकाभ्योपात्राः स्वस्तिकादिज्ञेयाः स्वस्तिकाख्ययानलोकप्रसिद्धाराजार्हतोभेदाः महा
घंटाधारयंतितामहाघंटाधराः पताकाश्लेषारमतीतमर्थः शोभमानाः स्वर्णादिहृष्टितचित्रैः शोभमानाः पता
किन्यः बहाविवेवनवप्रारेजनावीकर्णाः

रा० ८४
रामायणमिन्दुटि०

...त्तमं दृष्टिमिति शेषः अवस्थाप्य आश्रमोपवेशनं निहन्यादिति शेषः पद्भ्यामिति विनयप्रदर्शनार्थं २ ततः सदा
शोनेनाश्रमप्रवेशानन्तरं दर्शनात् ... हितमपश्यत् ३ शिष्याः ... अर्घ्यमानयध्वमिति ब्रुवन् ४ अवो
दात् वसिष्ठेन सहागमनादिति शेषः ५ ताभ्यां वसिष्ठभरताभ्यां आनडुहं ... प्रथमं ब्राह्मणस्य पश्चात्तत्र

...सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मंत्रिभिः १ पद्भ्यामेव स धर्मात्मा न्यस्तशस्त्रपरिच्छदः वसानो वाससी
क्षौमे पुरोधाय पुरोहितं २ ततः संदर्शने तस्य भरद्वाजस्य राघवः मंत्रिणस्तानवस्थाप्य जगामानु पु
रोहितं वसिष्ठमथ दृष्ट्वैव भरद्वाजो महातपाः संचचालासनात्तूर्णं शिष्यानर्घ्यमिति ब्रुवन् ४ समाग
म्य वसिष्ठेन भरतेनाभिवादितः अबुध्यत महातेजाः सुतं दशरथस्य तं ५ ताभ्यामर्घ्यं च पाद्यं च दत्वा प
श्चात्फलानि च आनुपूर्व्याच्च धर्मज्ञः पप्रच्छ कुशलं कुले ६ अयोध्यायां बले कोशे मित्रेष्वपि च मं
त्रिषु जानन् दशरथं वृत्तं न राजानमुदाहरत् ७ वसिष्ठो भरतश्चैनं पप्रच्छतुरनामयम् शरीरेऽग्नि
षु वृक्षेषु शिष्येष्वपि च पक्षिषु ८ तथेति तु प्रतिज्ञाय भरद्वाजो महायशाः भरतं प्रत्युवाचेदं राघवस्नेह
बन्धनात् ९ किमिहागमने कार्यं तव राज्यं प्रशासतः एतदाचक्ष्व मे सर्वं न हि मे शुध्यते मनः १० सुषु
वे यममित्रघ्नं कौसल्यानन्दवर्धनम् भ्रात्रा सह सभार्यो यः चिरं प्रव्राजितो वनं ११ नियुक्तः स्त्रीनिमित्तेन पि

स कुलेष्वहे ६ ... अतीते ... राजानं ... कुशले दृष्टवान् ७ शरीरादिचयस्य यथा योगं ... अथ
नत्वा ... नामयं पप्रच्छ ... पतित्रिणामभयावस्थानदानधर्मप्रसाधनत्वात् शिष्यवत्प्रियत्वाच्च तदनाम

यान्यानिशय शक्रटादी निपुणमानित्र स्वस्त्रनवलीवर्थायाः महायतंबद्धमल्लं यद्दाम महायतं जीवाजीवद्धपेता
नाप्रकारे १७ तेजनमवरोप्यनिहतानावः समाकृष्यदाशावं धुभिः क्रीडयाकांडेजलेविज्ञाणि विचमंडला
निलद्युतान् क्षिपेते सेत्स्पर्षः क्रोडोल्हीदंडडवाणार्णववर्णोवसनत्वाविष्ठितभरः १८ सवैजयंताः सध्वजाः ११
लवाः वेणुतृणादिनिर्मिताः जंभासहांता ध्वटाः सल्पाः विपरीतवा २० मेवैमहूर्तेतद्दयाद्यतीयेमहूर्ते नाहीदं
तान्तगान्तापंतीरमद्योप्यवतेजनं निहताः क्रोडविज्ञाणिक्षियंतेदाशैवंधुभिः १९ सवैजयंतान्तग
ताः गजावेहेः प्रचोदिताः तरतिसप्रकाशं तेतपन्ता इवपर्वताः १९ नावश्वासतक्रुल्लन्देलवेल
तत्यापरे प्लेभक्रंभवधेल्लेतत्रैतेतेकू स्ववाहुभिः २० साप्लुणपथजितीगंगादाशैः सताहितासय
मेवैमहूर्तेप्रपयोतेप्रयागमनत्तमं २१ आस्मातपिन्नाचमुहूर्तमहात्मानिवेशयित्वावयथेपजोषं इ
ह्मभरद्वाजमृषिप्रवीरमतिकृष्टदेसेभिरतः प्रतस्थे २२ सवाश्रमप्राश्रममभ्युपेत्यमहात्मनोदेवगु
रोहितस्य ददर्शमेमपरजहृतनंदशामहहनोविप्रवरसारमं २३ इत्यार्षे प्रकोनवतमः २४ भरद्वाजाश्रमे
पेमहूर्तः रेइ स्तापित्तयामेघः पेद्रोवासवपवव श्रापोवै शपत्तयाभ्रातः प्राणोरोदाग्निरेवचपंती पैद्रोस्वैवेष
देवस्ववाहणायमसाथकोपतेक्रमेणाविजेयामहूर्तादिशपंचवेमक्रे २१ यथोपजोषं यथाकविश्रास्ताम्सेना
भ्यागवनेस्पापयनादेवगुरोहितस्यभरद्वाजोपुतस्याभायांयामममतायोहहसपतेजीनइति प्रराणे शमिहतवभ
रोभयायककामाममतादेवगुरुः उतस्यमत्तवतेनहहस्पतेरोरमलेनदाजामिममरताननसयाह्नाजरइति२४

२४

वा॰
रा॰
२५८

त्वयिप्रकृतवेषुचिंतितंदेवसमर्पयति गर्वितिप्रकृमेवादित्र यं राघववंशेनेप्राप्योहष्टमितिशेषः यद्वापतत्र यं त्वयिप्रके
इत्यन्वयः हषीकत्वामनयाभावाविष्कृतिः बहूनामेषऽकोत्तिशानाम्यथाकर्तुंशक्यतेमात्वप्रयोजनमाह को हिंस
मभिवर्तयेत् अस्तवत्तजनेप्रतीतिशेषः हेतोषताकीर्तिभिः हृदिप्रयोजनः प्रमः हेतवेष्टक्वामीत्यर्थः २० श्रुणराम
केनिवन्नस्योत्तरमाहजानेति २२ पतमघवामहूपकामकोविदवाञ्छितार्थप्रदानसमर्थ २३ प्रतीतहृपःप्रसिद्धया

जानेचरामेधर्मज्ञेससीतेसलक्ष्मणे अयंवसतितेभ्राताचित्रकूटेमहागिरौ २१ स्वत्तगंतमसितेदेशेव
सायस्वमहमतिभिः एतेमेकुरुसुपाज्ञकामंकामार्थकोविदे २२ ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनः प्रतीतहूपो
भरतोऽब्रवीद्वचः चकारबुद्धिंचमहाश्रमेतदानिशानिवासायनराधिपात्मजः २४ इत्यार्षे रा॰ अ॰ नवतित
मः सर्गः ९० कृतबुद्धिंनिवासायतत्रैवसमुनिस्तदा भरतंकैकयीपुत्रमातिथ्येननिमंत्रयत् १ अब्रवीद्भरत
स्त्वेनंनन्विदंभवताकृतं पाद्यमर्घ्यमथातिथ्यंवनेयदुपपद्यते २ अथोवाचभरद्वाजोभरतंप्रहसन्निव जा
नेत्वांप्रीतिसंयुक्तंतुष्येस्त्वंयेनकेनचित् ३ सेनायास्तुतवैतस्याःकर्तुमिच्छामिभोजनं ममप्रीतिर्यथारूपात्व
मर्होमनुजर्षभ ४ किमर्थंचापिनिक्षिप्यदूरेबलमिहागतः कस्मान्नेहोपयातोसिसबलःपुरुषर्षभः ५

गा॰ हिपे॰ परामृशभिरूपेवृत्तौचेवतिरूपिणिइतिकोशः तदाश्रमेभरद्वाजस्याश्रमे २४ इतिनवतितमः ९० कृतबुद्धिं
कृतानस्थेयआतिथ्येनविशिष्टभोजनादिनातिथ्यसत्कारहृपतेननाफलमपूर्हतः १ वनेयदुपपद्यतेतेनातिथ्यकृतं
नान्यदपेक्षितमितिवदन्वयः २ वनवासिनवनदाहितइमादिनदायकातिथ्यकरणसामर्थ्यमत्र ॥

इह वनेतस्य रामस्य तस्याग्रतस्सलक्ष्मणस्य च पापं कलमिश्कलीसवयः तत्रहेतरकंटकं अमयन्नं १२ यर्पिकृतय
नः पुरस्कृतनयवः संसज्जमानया सवलेत्या १५ मामेवं मा पेशु सक्तयादि भगवान्सर्वतोभतर तेतदाहतोस्मि यथंज
न्मास्मिदोषपुत्रराजनदोषंमनोमह्यपनिमित्ततोनेतिश्रुतमाणंकेसालभवोज्ञाना मिश्रुतोमामेवमान्नशादि मेवक
णकदोषवाहि १९ ननु कथमयपलापः किं यतेतत्राहमर्दतरेमद्दिषयेयतमथाविनेतिश्रुतइतितत्र अंतरेण ति।

कश्चिद्व्रतस्यापापस्य पापंकर्त्तुमिहार्हसि श्रुकंटकंभोक्तुमनाराजेतस्यावज्ञस्य च प्रवमकोभरद्वाजे
भरतः प्रत्युवाच ह पर्पेस्तुतमनोद्रः स्वोद्गावांससज्जमानया हतोस्मियज्ञमामेवभगवानभिमन्यते मतो
नदोषमेमंसकेनैवंमामतशाद्धिहि १५ नचैताद्दिष्टंमातामे यदवोचन्मदंतरे नाहमेतेनतुष्टश्चनतद्वचन
मादद १६ इहतंतं नरव्याघ्रमुपयातः प्रसादकः प्रतिनेतमयोध्यायां पादौ चास्याभिवंदितं १७ तं मामेवं
गतं मत्वा प्रसादकर्तुमर्हसि शंसमेभगवान्रामः क्वसेप्रतिमहीपतिः १८ वसिष्ठादिभिऋत्विग्भिः
याचितोभगवांस्ततः उवाचतंभरद्वाजः प्रसादाद्भरतंवचः १९ त्वय्येतत्पुरुषव्याघ्रयुक्तंराघववंशजे गु
ह्यतिदंमश्रवसाधनतोचानपा
वयसैवनतदर्पितात ममनवसत्वाचीर्णतरशब्दइतिनदोषः यत्तेमातावोचत
मदभिषेकरामवनवासादिकत्वनेष्टंतदेवविह्वलोऽतिनाहमिति यतेनमात्राकृतव्यापारेणानचतद्वचनमाददेष्वे
ीकरोनिदानीमपीतिशेषः १९ अथयस्यागमनकारमाह अहंजितिप्रसादकउपयातः प्रसादयिवमागतइस

ताःसौह्लासमाह प्रसन्ना इति मैरेयः मद्यभेदः धात्री धातकी प्रभृति निर्मित स्वरा गौडी माध्वी ये ष्वेवं इति विविधाः सं निष्ठि
तो मधु निष्पादितानां तेषु कोऽहमो पमं ततह्म्मधुरम् १५ हहा हाहा स्कन्दो वृषा हूलूपादः १६ मपति स्कन्दः मालंकारः २
सगीतापेपात्तिनपरिकरो पता श्रवणानामितिपाद हहस्पतिया उपतिष्ठतीत्तनकर्षइति कतकः ताः सर्वा भामिनी
राकपेइतिमंवधः १८ कल्प भूस्ताकक प्रथमदवं वने चैत्ररथा ख्ये दिव्यतोयपादकं वासो भूषणान्येव फलाणि यहति

प्रसन्नास्ववेतमैरेयेसुरा मध्यास्तनिष्ठितो प्रपगाश्चोटकं पीतमित्तकोऽरसोपमे १५ आहूयेदेवगंधर्वी निस्व
दस्तहाहाहूहून् तपेवास्मरस्तो देवगंधर्वश्चापि सर्वशः १६ चूताचामध्याविस्याचीमिश्रकेशीमा लंबुसा ना
गदत्ता च हेमा च सोमा माद्रिं चेहकान्त स्पली १७ शकेयाश्चापतिर्दृतवत्ताणापाश्चभामिनी सर्वास्तेकुरुणा साई
मा कल्पमपरिस्कदः वने कल्प भूर्यहिवोवासो भूषणापत्तवत् दिव्यनारी फलेपात्र त्रकोवर इडेवत इहे मभ
गवान् सोमावियतामत्र मतमे भक्ष्यं भोज्यं च चोष्यं च लेह्यं च विविधं बहु २० विचित्राणि च माल्यानि पादप
प्रच्युतानि च सतादीनि च येपानि माल्यानि विविधानि च पर्वसमाधिना प्रकृतेजसा प्रतिमे नव शिष्या
स्वरसमाधुकल्पतेश्चाब्रवीन्मुनिः मनसा ध्यायतस्तस्य द्रोणाः सहसा जले आजम्मुः तानि सर्वाणि दे

वस्थापितस्त दिव्यनार्यप्तवफलानियत्रतत् इहैवात्र इहवनेप्रवागस्कन्दितिशेषः इहैवनद्वैइति यागं तत्ते देवतपिहा
नादिद्रुमे च वनं तथा भवति सर्पः २९ पादपप्रच्युतानि हत्तस्रः स्वयं जातानि २१ पिहाभ्य समाधु कं शिष्या प्रतिपा
धवर्णा च मालं तणापतेत याव्या कर्णाध्यादिश्यमान प्रकृति प्रसन्न पमरायेन स्वरेष्व पलतणाम्कः शह सम्प्रयत्तात्
सपरकः स्वर्गलोके काम भूम्भवा लिह मंके समाधि तेजस्तपोभिः प्रकल्पवंगणापतमा कान वादगमे ब्रवीदित्यर्थः

श्रुत्वापि सेनाया इत्यादि समप्रीतिर्ये यथारूपा मम मेच्छायाहश्रीतयथारूपं तेनात्र महोत्सि श्रीकर्तुमिति शेषः ५ फलेह
रेतिन्निष्यपकोकोकिमर्थमागतः अथमेवार्थो व्यतिरेकमुखेन दर्शयति कस्मादिति ५ अथोत्तरमाह भरत इति भवा
वद्रूपाङ्गावदाश्रमपीडावसंयमयादित्यर्थः ६ विषयेषु देशेषु परिहर्तव्यः तदाश्रमवर्तिहन्तोदकाशाखपा
गम्या समीपातयता दिवाभाववेगा दिवाभाववेगानिमित्तमत्रपरोष्या ७ तदेवाह वाजीत्यादि ८ ससपागमेस

भरतः अस्त्ववाचेदं प्रांजलिस्तं तपोधनं नमेस्सेनोपयातोस्मि भगवन्भगवद्भयात् ६ राजा हि भगवन्विशेषा
जपुत्रेणाथवा तथा यतः परिहर्तव्याः विषयेषु तपस्विनः ७ वाजिमुख्या मनुष्याश्च मत्ताश्च वरवारणाः प्र
च्छाद्य भगवन्भूमिं महतीमनुयान्ति मां ८ ते वृक्षानुदकं भूमिमाश्रमेषूटजांस्तथा न हिंस्युरिति तेना
हमेक एवागतस्ततः ९ आनीयतामितः सेनेत्याज्ञप्तः परमर्षिणा तथा तु चक्रे भरतः सेनायास्समुपा
गमं १० अग्निशालां प्रविश्याथ पीत्वापः परिमृज्य च आतिथ्यस्य क्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत्
आह्वये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयतां १२ आह्वये लोक
पालांस्त्रीन्देवाञ्छक्रपुरोगमान् आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयतां प्राक्स्रोतसश्च यानघोतिय
मीपातुयतं १० पीत्वापः परिमृज्य तिष्ठदयगमामिर्हितोष्टेपरिमृजेत्स्वहृदावमेत्य कृतीत्वाचम्य स्पृष्टिप्यसंपादा
कोनिमानिविश्वकर्मास्त्वष्टकिते विशेषः प्राकारप्रकारमाह १२ आह्वये इति त्वष्टारं तेन कारणाद्विश्वपारोपेन
विश्वकर्माणं संविधीयतां विश्वकर्मणाय इत्यादि सर्वसिद्धां क्रियतां १२ सैनस्य समवल्पणाउँ अवरालिनितोयः

वा॰
अ॰
२९॰

सितमेघनिभं सुधालेपेन शुक्लमाल्यैः स्नात आकारो यस्य दिव्यैर्गंधैश्च वजनैः हृत्तितं सितं २२ यानं शिविकादि
धौतं तेन प्रक्षालितं तेन निर्मलानि भाजनानि यस्मिन् २५ वेश्मसेविधिं च शुभं संविधानं २७ राजासने सिंहासने राज
वद्राजयोग्यं तदभिवर्त्तनं प्रदक्षिणीकृतवान् नततत्रोपविष्टः स्माह आसने तिष्ठ जया मासेति रामचंद्रीयमेतदिति
उक्त्वा रामस्य प्रणम्य आसनेनोपरि उपतिष्ठितेरामं ध्यात्वेति शेषः वालव्यजनमादाय रामसेवां शये तिशेषः सचि

सितमेघनिभं चापि राजवेश्म महोद्यमः शुक्लमाल्यकृताकारं दिव्यगंधसमन्वितं २२ यानवस्त्रसमेतार्थे
शयनासनयानवत् दिव्यैः सर्वरसैर्युक्तं दिव्यभोजनवस्त्रवत् उपकल्पितसर्वान्नं धौतनिर्मलभाजनं
क्लृप्तसर्वासनं श्रीमत्स्वास्तीर्णशुभशयनोत्तमं प्रविवेश महाबाहुरनुज्ञातो महर्षिणा वेश्म तदनुत्तमं एष्टाभर
तः कैकेयीसुतः अनुजग्मुश्च ते सर्वे मंत्रिणः सपुरोहिताः सभूषं भवनं कांतं दृष्ट्वा वेश्म सुवेश्म विधि तत्र राजा
सनं दिव्यं व्यजनं छत्रमेव च भरतो मंत्रिभिः सार्धमभ्यवर्त्तत राजवत् २९

वासने सिंहासनाय स्तन्ने प्रवेदेवोर्घ्यं भरतेनवाचोक्तममपि राज्यात्मभिलाभं कृतं लोकान् भुञ्ज्य शरतः किं परापि
सर्वलोक प्रत्यायनाय महर्षिणा तपोबलेनापि हृष्टा मातिष्यकरणं किं च प्रभ्यादिभिः पूजेवेयमपि क्रिया
याविस्मोसंभृत भरत तद्रूपे श तिन तत्कारणं किं च भरतेप्रविनेद ष्टवुद्ध्यागतो सिकि मितिप्रश्नेतस्य उत्तरमषी
वसर्वजनानामर्घ्या दिशे ॥

२५

777

२९

मलयदर्दुरौ चंदनपर्वतौ ॥ उपस्थस्य पस्थस्य पादयोर्बुध्यमानायतः तथा मेद्रं हृदयं तथा शैलसमांग सौरभ्य योगेन सा प्रिया तु सर्वशि
यस्तद्रूपः स्मृतप्रवाशिवः सुखदः २३ घोनिलः सुखबद्वौ २४ चनामेघाः २५ वीणावाद्यमानाति शोभवः स्वरो
षड्जादीन् २६ लयोन्नतगीतान गजनतालप्रमाणा २७ भरतस्येदं भाषांतेसेन्यविश्वकर्मणोविधानेदर्श २८

मलयं दर्दुरं चैव ततः सेदनदोनिलः उपस्थस्य पवत्वोपयुक्तः सप्रियात्मा सर्वेशिवः २४ ततो भव
षितयुनादिवाः जगमहह्रयः देवदुंदुभिघोषश्चादितः सर्वा सर्वसंयुते २५ प्रबभूवात समावातानन्यो
मामसवाणाः प्रजगुः देवगंधर्वीवीणाः प्रसमसु स्वरान् सशाहोष्या च भूमिं च प्राणिनो प्रवाणाव
वनि विघोषाद्यावचः ससत्ताः समोलयगणान्विताः तस्मिन्नेवं गते शाहद्विषोभ्राजसवेनेणा ददर्श भारते
तेनैव विधानेन विश्वकर्मणाः बभूव तसमाभूमिः समंतात्पंचयोजने शाहलैः बहुभिश्छन्नानीलवैडूर्यस
न्निभैः तस्मिन् बिल्वाः कपित्थाश्च पनसा बीजपूरकाः आमलक्यश्च भूषुतारूफलभूषिताः २९
उत्तरेभ्यः कुसुमाश्च वनंदिव्योपभोगवत आजगामनदीसम्यातीरजैर्बहुभिर्हता वनः शालानि सर्वा
तेदेवविधानेदर्शयतिवभूवेसादिश्छन्नावभूवे मनकर्षः शाहलेकोमलतरणा णि शालाश्च गजवाजितो ह
मत्र ३० तस्मिन्पंचयोजनमितदेशफलभूषणाकपित्थादपोबभूवरिसनयः ३८ वनेचैत्ररथेनदीजातावेक
वेवन्मोरजेः हेतो ३१ चनशालानिषुभाषिशहानिजानानीतिशोभः नव्याग्रजाहीनाशालाश्चजाताः तीरा

४६

रा.
मं.
२६२

प्रयागे प्रयागे तेते ४८ विल्वाविल्वाः ह्रता मार्दीगिकाम देशावादकारूपधरा: एवं विभीतकाशस्या अश्वताल ग्राहका
वृक्षा नाल विशेषे च शम्या ताल क्रियाविशेषे शम्यापत्रा पृथे इति ४९ मल्लो देवदारुविशेषः ५० गिरिशपादयो ये
ते लिंगशब्दवाच्याः हन्ताः लतामल्लिकामालत्यादयः मनेनल्ययोमाहात्म्या देवहन्त्रादीनां मतत्त्वपत्ताप तिपुनर्ल
तादिरूपप्रत्यापत्तिमत्तवं ५१ तत्र प्रमदारूपं श्रुत्वा किं कार्यः तदाह स्वरामिति एवं मत्तुरितिशेषः ५२ उत्कोचयो

प्रा
पानिमाल्यानि देवेष्वपानि चरथ्येवने प्रयागेतान्यह श्रंपतभरद्वाजस्यतेजसा विल्वा मार्दीगिका ग्रामे स्वकाः
स्यायाद्वा विभीतकाः शास्त्रस्यानर्तकाः शास्त्रस्य भारद्वाजस्य तेजसा ४९ ततः सरलतालाश्च तिलकाः स्वतम
लकाः तावृक्षाः तत्र समेपेताः कुब्जा भूत्वा वामनाः शिंशपा पालसकीजवर्या श्च आम्राः कानने लताः प्र
मदाविग्रहं कृत्वा भरद्वाजाश्रमेवसन् सरोमरापापिबतपायसेच वुभुक्षितास्तां मांसानिचमेध्यानिभक्ष्ये
तां यायदिच्छति ५२ उत्कोचयस्तापयन्तितस्मनदीतीरेषु वल्गुषु प्रत्येकमेकं पुरुषं प्रमदाः सप्तचाष्टच ५२
संवाहन्त्यः समभ्येत्य नार्यो विपुललोचनाः परिमृज्य तदान्योन्यपाययन्ति वराङ्गनाः हयाग्नजान्खरानुष्ट्रां
स्तथैव सुरभेः सुतान् अभोजयन्वाहपास्तेषां भोज्यं यथाविधि इक्षूंश्च मधुलाजांश्च भोजयन्ति स्म वाहनात् इक्ष्वा

कुवरयोधानां प्रेरयन्तः कामेको पुरुषं प्रत्येकं वडवी वीकिवद्रिनिकटवीहिवप्सावाभाववृषाः ५३ संवाहेस्यः पादसंवाहनादिकुर्वं
त्यः परिमृज्य जलादिसंभोग वस्त्रादिना परिमृज्य प्रलक्षत्य च पाययन्ति मद्यादिकमिति शेषः ५४ सुरभेः सुताः वृषभा
न् तेषां हयादीनां भोज्यं तान तत्काल्लकान भोजयन्तीत्यर्थः ५५ इक्ष्वाकुवरयोधानां वाहनानि चोदयन्त्यः भक्त्याययप

२६२

778

कावारण्यायत्त्वमामर्षिदर्शनं च अपि च भगवदेकचित्तानां स्वर्गसुखमिहापि भवतीति भगवद्भक्तिमाहात्म्यं
दर्शयितुं तद्दर्शनेन च ते मातरा अपि कौशल्याद्याः प्रीतिमत्यो दर्शिता इति तथाकरणं मुनेरिति दिक् ३९ आनद्धानि घण्टाचितानि
शानप्रकारेणास्थितानि पात्राणि विरराजुरिति कः ४० अभयतः कूलेऽभयोः कूलयोः पाण्डुमृत्तिकालेपनाः स्थालि

आसने पूजयामास रामायाभिप्रणम्य च वालव्यजनमादाय न्यषीदत्सचिवासने ३९ अनुपूर्व्यान्निषेदुः
अ सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः ततः सेनापतिः पश्चात्प्रशास्ता च न्यषीदत ४० ततस्तत्र मुहूर्तेन नद्यः पायसकर्द
माः उपातिष्ठन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात् आसामुभयतः कूले पाण्डुमृत्तिकालेपनाः रम्याश्चावसथा
दिव्या ब्राह्मणस्य प्रसादजाः तेनैव च मुहूर्तेन दिव्याभरणभूषिताः आगुर्विंशतिसाहस्रा ब्राह्मणा प्रहि
ताः स्त्रियः सुवर्णमणिमुक्तेन प्रवालेन च शोभिताः आगुर्विंशतिसाहस्राः कुबेरप्रहिताः स्त्रियः याभि
र्गृहीतः पुरुषः सोन्माद इव लक्ष्यते आगुर्विंशतिसाहस्रा नन्दनादप्सरोगणाः नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्र
भया सूर्यवर्चसः एते गन्धर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः अलम्बुसा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ वामना
उपानृत्यंस्तु तताः सर्वा भरद्वाजस्य शासनात् ४०

ब्राह्मणस्य भरद्वाजस्य ४२ आगुरागतवन्तः ४३ सुवर्णमणिमुक्तेनेति समाहारद्वन्द्वः ४४ गृहीतोद
र्शितादिना त्यपरीकृतः सोन्मादः सेनापते दृष्टसेनापसहितः स्पष्टः नन्दनमिन्द्रवनं ४५ नारदादयो गन्धर्वाः

ग॰
पु॰
२५२

तोमे तत्त्रमकल्पयदितिपादो हास्यर्थं ग्रुभ्रोपिमेतातां नरातापिमार्गस्य: प्रसंगान्नेदे श्मागत: अनेक्रषिकालिनाट।
मेपटापनाकल्पयत भक्त्वानिसर्पः श्रुनेनात्मापिंक्यमामप्रस्त्विते १९ निष्टानंवंजनंजपमेतिहलाग्रुष: श्राम्ना
दिफलमेवंपिकाण्नि रसस्मिहरितिश्रनादेविशेषणंगंधरसानितैरितिचवायापीड़े क्वाश्वरमेनिर्दृह्णानागदेनकेइलिवे
जयंतीपतेराज्ञादिभि: हुणिलोही: स्वर्णरजतादिपात्रीर्दृढ शरिस्मिनय: लोहशह: पचल्लोहस्माथारणा: पात्राणांविशेष

केजराश्वालिरोहाग्रोगोष्वाश्वमरगपतिलण: वभ्रुवुलेभ्रशंतचनातोयममकल्पयत १५ नाभुक्कवामानत्राक्षीन
लुपितोमलिनोपिवा रजसाध्वस्तकेशोवानर:कश्चिदहशपत श्राजेश्चापिचवाराहे निष्टानवदसंचये: फल
लिष्टहंसमिठे: सपैर्गंधरसान्विते: १८ पुणपधजवतीपूर्णाभुक्तमपात्रमपचाभितः दृष्टभ्रुक्सिविनान्नचनसलो
हो: सहस्रशः वभ्रवदनपार्श्वेषुक्कपापायसकर्दसा: ताश्चकामदुघागावोदुग्धाश्चासन्मधुच्युताः वाप्योमेर
यपूर्णाश्चमरपूर्णामसचपैर्हता: प्रतप्तपटरैश्चाविमाशीमाश्वरकोकटे: पात्राणांचसहस्राणिस्थालीनांनियुता
निच मंडुटानिचपात्राणिशातकुंभमयानि

तांल्लोभार्यकल्पितपुणाध्वजपक्ता:श्रभितःभ्रुक्कसाद्यसपाटनस्य
चपूर्णा:पात्रीदृहस्य: १९ वनपार्श्वेषुवेत्ररूपवनवल्लिभासमानवनप्रदेशेषुपंचयोजनमितेषुअतत्रनपाकयाःपाय
मकर्दमावभ्रुवुः तत्रश्यामागावश्चकामधुचावभ्रुवुःनिषादादिवलत्स्यर्यप्रतापमात्रेणसंस्कार्यशतताल्लयापिटर:
कपालतेषुसम्भृत:पक्वापेटरात्कैसिमादिमांसचयेर्हता: पात्रीणामत्राथारणांस्थालीनांवंजनस्थालीनांपात्रा
णांभाजनयात्रामीलिकानक:पात्रीणांहस्तप्रतालणाद्युयभ्रकानांस्थालीनांहृदजलपानपात्राणामितीसपी ११

मतामदकारइवसेवनात् प्रमत्तामभुपाते नकार्याकार्यविवेकसंभूतामदितासक चेदनवद्यादिभोगेन ५८
मसेनासमवेताउदीरयत् ५८ तांवाचमाह नैवेतिनगामिष्यामेत्यर्थः सलोपः भातसञ्ज शल्लेमत्तयन् सेनामु
भूयोमनमत्तक्लिाभः ५९ हस्पस्यारोहास्तहंधथकाश्वयादातद्यो योधाः तेनरथिकसंग्रहः नेविधिं नाहपासत्कार
मनाध्याय ग्रपरंतेवाइवेत्यर्थः इतिकतकः अपावकाइत्यर्थः इत्यनेकत्रणाम निह्नघगुकनपाकवेरपिवर्णानीयम

ना स्पृवेधोस्पमाजां [illegible]राजेऊंजरयहं मत्तप्रमत्तमदितास्तावमूलत्रसंवभो ५८ तर्पिताः सर्वकामैश्चरकचेद
नहृषिताः ग्रस्परोगणमिंश्चकाः सेनावाचमदीरयन् ५८ नैवायोध्यागामिष्यामोनगामिष्यामदङकात् क्र
शल्लेमवृत्तस्यामस्यारामसात्वत्तघ्यामहवि ५९ इतिपादातपोयाश्वहस्त्यश्वारोहवंथकाः ग्रनाथ्याह्लविंथल
यावाचमेतामदीरयन् ६० सेघ्रतस्थाविनेडस्तनगात्तत्रसहस्रशः भरतस्यानुयानारः समीपमितिचा
ब्रुवन् नसंतत्रास्कंसस्पग्रगायंतस्मैवसेतिकाः समंतात्परिधावंतेमाल्योपेताः सहस्रशः ६२ ततोभक्षेव
तांतेघातदवमसन्तापम दिव्यात्कृष्टोत्तभक्त्यान्नातभवतृणामतिः प्रेष्याश्चेघृश्चवधश्चवल्लभ्याश्चापिसर्वे
शः वभ्रउत्लेभ्रशेपीताः सर्वेचाहतवाससः ६५

प्रीतिभावान्ननक्तिर्नेदोषाय
विशेषः ६१ प्रभवडत्तणभातिर्वितस्तानामपिभत्तसोहवात्मनराकोनाभूदितयर्थः ६१-विनादःप्रहृष्टानांतादृशाद्
स्यावल्लभ्याः सेनमस्याः अहतवाससः क्तेनवचसपरिधानाः ६४ ग्रतोमनिदताद संपदो ॥ ॥ ॥

रा॰
अ॰
२९२

श्रीजनीः श्रेजनमुक्ताकरंडिकाः केकलात्केश्मार्जितानि कृत्वीन श्मश्रुकर्मसाधकान् मर्मज्ञानामङ्गरक्षणीया
र्थमुत्थायतेनतत्वोतिपालनेन उत्पाटोनामवगाहनयोग्यसलावतारामग्नोपसलसहितान्कदोदहस्तीतितिसंबंधः आ
काशतीसाधर्थं हृद्वीतत्वायिडपापिविशेषाद्नीलवर्णानितसर्धः स्रवनाभुवःस्तानंये कुमातयवसंस्तरणं ७१ निर्वा

श्रेजनीः कंकलातकुर्वीभद्राणिचयत्नंषिच मर्मज्ञानानिविचित्राणिशयनान्यासनानिच ७७ प्रतिपान
कदान्मुखानवरो हुगजवाजिनो अवगाह्यसतीहर्येषुच कदान्तेपलपक्वलात् ७८ आकाशवर्णाश्रित
मानसुसकोपानसूवोलवान् नीलवैदूर्यवर्णाश्चमृदुहसवसंचयात् ७९ निर्वापार्थंपशूनांचदहशुः
तत्रसर्वशः विस्मयंतमनुष्यास्तस्वमकल्पंतदद्भुतं ८० दृष्ट्वातिथ्यंकृतंतावद्भरद्वाजमहर्षिणा इत्येवर
ममाणानांदेवानामिवनंदने ८१ भरद्वाजाश्रमेरम्येसारात्रिर्व्यतिवर्तत प्रतिजग्मुश्चतासर्वागंधर्वाश्च
यथागतं ८२ भरद्वाजमनुज्ञाप्यताश्चसर्वावराङ्गनाः तथैवमत्तामदिरोत्कटानरास्तथैवदिव्यागुरु
चंदनोक्षिताः तथैवदिव्याविविधाःस्रगुत्तमाः पृथग्विकीर्णामनुजैःप्रमर्दिताः ८३ इत्यार्षेरामाय-
एकनवतितमःसर्गः ९१

आर्षेयश्रशनार्थंस्वनकल्पमसिद्धलिभंआगमत्रविचपदार्थलाभात् ८ तासर्वाश्चसरसः ८२ अनजाग
प्यदताबमन्तिकाकृता ८६ इतिश्रीरा॰ अ॰ एकनवतितमः सर्गः ९१ ५१२ ९१

२९२

कुंभः स्थाल्यः जलस्थानपात्रविशेषः करंभोदधिमंथनपात्राणि यौवनस्य समप्यनोन्तरं यासां तानि तस्य सपक्व
स्य चकोसरादि सेवंधान गोरसपीतो गौरी हरिद्राभः कपित्थस्य तत्कसस्तु गौधूमानातादृशाइक्षुसे ७क्षुस्य ४२ हृदाष्ट
णाइति इर्वीन्वपितप्यारसालस्यतक्रविशेषस्य अपरानक्रसंख्याधवतजीते गुडाईकेसज्जीरके रसालस्याम्रेडिका
शिशिरविरापप्रीतिवेजयंतीतक्रमत्राग्निर्जलेवाषसंटीमरिचपिप्पल्यः चतजीतेलवणोलातज्जयजेगुडः खंड
शर्कराश्चाईकेपलिङ्गितस्य च चूर्णानि हृदाः श्वेतसत्य दश्चापरे पयसो मे चूर्णानि हृदाः इक्षुन घ्नाः शर्करायां संचय

स्थाल्याः कुंभाः करंभ्यश्च दधिचूर्णानि स्तवे स्वताः यौवनस्य स्मृतौ गौरस्य कपित्थस्य समंधिनः ४१ हृदाः ष्ट
णारसालस्य दृभः श्वेतस्य चायापरे वश्च तु पयसश्चान्ये शर्कराणां च संचयाः ४२ कल्काश्चूर्णकषायाश्च स्ना
नानि विविधानि च दह स्वभंजनस्नानितीर्थेषु सरितान्नराः ४३ पुल्कातेषु मतश्चापि दंतधावनसंचयान्
मुखरोण्छ्रदनकल्काश्च समृद्धेषु वनिक्षिप्तः ४४ दर्पणान्परिसृष्टांश्च वाससांचापि संचयान् पादुकोपान
हौ चैव युग्मशः

राशयः ४६ कल्कानामलकादीनां चूर्णकषायान्तरभिचूर्णानि कषायो त्वस्य दृश्ये लोहिते
पिच चूर्णकषायानलदाहादि चूर्णकाथितकषायाइतिकतकः स्नानानि स्नानार्थानि इमाद कानितदर्पणनिमि
त्यइवानिच सरितांतीर्थेषु स्नानवेदेषु ४४ मुक्ताग्निर्मल्लानेषु मतः अभेजाचेवतः दंतधावनानां अपामार्गादिका
ष्ठानां संचयान् छेदन कल्कानच्छ्रेवदनासमृद्धेषु सेपदेषु दृष्टारि तिसेवेयः ४५ पादुकोपानहेपादुकादावी

रा॰ अ॰ २९५

र्धतृतीययोजनेषु सार्धयोजनद्वये नेतेष्वस्य दिशः निर्दराः विदीर्णाः पाषाणाः वर्तन्त इति शेषः ॥ मन्दाकिनी नदी
त्याकाचित्तदी चित्रकूटोत्तरपार्श्वमाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः शेषः ॥ तस्याश्चानन्तरं तस्य पार्श्वे चित्रकूटे पर्वते तयोः राम
लक्ष्मणयोः पर्णकुटी चेद्दृश्यते तत्र पर्वते तौ वसतः ध्रुवं निश्चयेन ॥ दक्षिणेनैव मार्गेण यमुनायाः दक्षिण
तीरेण मार्गेण दग्गतां किंचिद्दूरं ततः पश्चात्सव्यदक्षिणं तस्य शाखामार्गस्याः सव्यदक्षिणभागवर्तीर्यौ दक्षिणा।

इति पृष्टस्तु भरतो भ्रातृदर्शनलालसः । प्रत्युवाच महातेजा भरद्वाजो महातपाः ॥ भरतार्धतृतीयेषु योज
नेष्वजने वने । चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः ॥ उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी । पुष्पित
द्रुमसंपन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥ अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्वतः । तयोः पर्णकुटी तात तत्र तौ वसतो
ध्रुवं ॥ दक्षिणेन च मार्गेण सव्यदक्षिणमेव च । गजवाजिसमाकीर्णां वाहिनीं वाहिनीपते । वाहयस्व म
हाभाग ततो द्रक्ष्यसि राघवं । प्रयाणमिति च श्रुत्वा राजराजस्य योषितः । हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं प
र्यवारयन् । वेपमाना कृशा दीना सह देव्या सुमित्रया ॥ कौसल्या तत्र जग्राह कराभ्यां चरणौ मुनेः । अ
समृद्धेन कामेन सर्वलोकस्य गर्हिता ॥

दिगादिमार्गोस्तिने मार्ग वाहिनीं वाहयस्व नूनं तं शाखामार्गेण
स्यात्सवाहनमार्गत्वात् राजराजस्य दशरथस्य ब्राह्मणं भरद्वाजं पर्यवारयन् नमस्कारार्थमिति शेषः वेपमा
नत्वादिगुणविशिष्टा कौसल्या ॥ असमृद्धेन फलसमृद्धिरहितेन कामेन मनोरथेनोपलक्षिता इत्यादि

181

स्मादिवटेतद्दर्षिकृतमातिथ्यं मिथ्या नेति दर्शयति तथैवेति मता: हृष्टा: मदिरयाऽऽक्दा: मदिरेक्षणा: प्रमे
शोऽशो क्कवस्तीवा: तथैव अनुभवकालऽवर्त्तत इति शेष: सहत्तम: सगन्तमा: उपभोगवशात्प्रकीर्णा: प्रमर्दि
ताश्च: स्पेकनवतितम: सर्ग: उषित्वाऽऽषित्वा सपरिच्छद: सपरिवार: कामादिच्छया आतिथ्यकामात् १ अस्मद्विषये अस्मदा
श्रमे सुखा उष्ण रात्री ख्यातिथ्ये जन: समग्र: सम्पूर्णो भिक: अभूदिति शेष: अनेनहितपञ्चमहत्स्वं श्रेसायजेन

ततस्तां रजनीमुष्य भरत: सपरिच्छद: कृतातिथ्यो भरद्वाजं कामादभिजगाम ह १ तमृषि: पुरुषव्याघ्रं
प्रेक्ष्य प्राञ्जलिमागतं हुताग्निहोत्रो भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत २ कच्चिदत्र सुखा रात्रिस्तवास्मद्विषये गता
समग्रस्ते जन: कच्चिदातिथ्ये शंस मेऽनघ ३ तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य च आश्रमादुपनिष्क्रा
न्तमृषिमुत्तमतेजसं ४ सुखोषितोऽस्मि भगवन्समग्रबलवाहन: बलवत्तर्पितश्चाहं बलवान्भगवंस्त्वया
अपेतक्लमसन्तापा: सुभिक्षा: सुप्रतिश्रया: अपि प्रेष्यानुपादाय सर्वे स्म सुसुखोषिता: आमन्त्रयेऽहं भ
गवन्कामं त्वामृषिसत्तम समीपं प्रस्थितं भ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ७ आश्रमं तस्य धर्मज्ञ धार्मिकस्य म
हात्मन: आचक्ष्व कतमो मार्ग: कियानिति च शंस मे ८ इति पृष्टस्तु भरतं भ्रातृदर्शनलालसं प्रत्युवाच महातेजा भरद्वाजो महातपा: ९

तेराज्ञा दीनिकरषिणाकेयितो भरत: १ जनसमूहस्य बहुतात्सर्वेषां सदर्शनेन हृतेनकृतत्वाय आश्रमान्निष्क्रान्तम
षिऽवाच ४ बलवदसंतबलवास्तेनासहित: क्लमो ग्लानि संतापोदेहोसंपदपि प्रेष्यानुपादाय तै: अपिसहेत
ष्य: सुभिक्षा: समृद्धा अन्नपाना: सुप्रतिश्रया: शोभनावासा: ६ आमन्त्रये पृच्छामि कामं अपि कमैत्रेणास्नेहप
२८ तस्य रामस्य कियान्कियद्दूरस्थ: पन्था: कतमत्स्मार्ग: इति शंस ८

यतोमूलंलयमलं २२ २३ दोषेणाउपहताः कर्तृतेन सर्वोदर्कोऽस्माकं हा तस्याज्ञानहितावहत्वंच सर्वफले २० तदे
वाहदेवानामितित्यादिभविष्यादितिशेषं एतं ज्ञानीहीति शेषः एवं देवादिकार्यार्थं मंथराद्वारा कैकयीद्वारा मोहइतिभा
वः अतएवनैषादोषभागिनीतिबोध्यंदेवादीनांसुखदत्वात २१ संसिद्धः आमाशीर्वादहूपानुग्रहो देवानामृषीणांच

संमेनेमातरंचैविहितं क्रोशोपायमनिन्दया यतोमूलंहि पश्यामि व्यसनं महदात्मनः २२ इत्युक्त्वा नरशार्दू
लो वाष्पगद्गदया गिरा विनिश्वसन्स ताम्राक्षः क्रुद्धो नाग इव श्वसन् २३ भरद्वाजो महर्षिस्तं ब्रुवन्तं भरतं त
दा प्रत्युवाच महाबुद्धिर्निःशेषोपायनिश्चये २४ न दोषेणावगन्तव्या कैकेयी भरत त्वया रामप्रव्राजनं ह्येत
त्सुखोदर्कं भविष्यति २५ देवानां दानवानां च ऋषीणां भावितात्मनां हितमेव भविष्यद्धि रामप्रव्राजनादि
ह २६ अभिवाद्य तु संसिद्धः कृत्वा चैव प्रदक्षिणं आमंत्र्य भरतः सैन्यं युज्यतामिति चाब्रवीत २७ ततो वाजिर
थान्युक्त्वा दिव्यान्हेमविभूषितान् अध्यारोहत्प्रयाणार्थी बहून्बहुविधो जनः २८ गजकन्या गजाश्च वहेमक
ल्पा पताकिनः जीमूता इव घर्मान्ते सघोषाः संप्रतस्थिरे २९ विविधान्यपि यानानि महान्ति च लघूनि च
प्रययुः सुमहार्हाणि पादैरेव पदातयः ३० अथ यानप्रवेके तु कौसल्याप्रमुखाः स्त्रियः रामदर्शनकांक्षि
ण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ३१

युज्यतां गमनाय सैन्यमिति २२ ३३ राजकन्याः करेणवः सघोषाः घंटाघोषसहिताः
३४ सुमहार्हाणि यानानि महान्ति च घोषणाः प्रययुः पदातयः पादैरेव प्रययुः यानप्रवेके यानश्रेष्ठे ३६

सवयत्रयाश्रतपवसल्लजा १ दीनमनाश्रुशामनोरथत्वात्कैकेयीतिविशेषं १८ विश्लेषत्वनाम १९ शोकान
शनकर्शिता शोकवशमानान प्राणेनक्रशीकृतां २० योपश्यसि पश्चेत्यनयः सिंहवद्विक्रान्तगमनशीले २१ था

कैकेयीतत्रजग्राहवरणौसव्यपत्रया तंप्रदक्षिणमागम्यभगवंतंमहामुनिं १७ अदूराद्भरतस्यैवतस्थौदीन
मनास्तदा तत्रपप्रच्छभरतंभरद्वाजोमहामुनिः १८ विशेषंज्ञातुमिच्छामिमातॄणांतवराघव एवमुक्त
स्तुभरतोभरद्वाजेनधार्मिकः १९ उवाचप्रांजलिर्भूत्वावाक्यंवचनकोविदः यामिमांभगवन्दीनांशोकान
शनकर्षितां २० पितुर्हिमहिषींदेवींदेवतामिवपश्यसि एषातंपुरुषव्याघ्रंसिंहविक्रांतगामिनं कौश
ल्यासुषुवेरामंधातारमदितिर्यथा अस्यावामभुजंश्लिष्टायाष्टातिष्ठतिदुर्मनाः इयंसुमित्रादुःखार्तादे
वीराज्ञश्चमध्यमा कर्णिकारस्यशाखेवशीर्णपुष्पवतानते एतस्यास्तौसुतौदेव्याःकुमारौदेववर्णिनौ
उभौलक्ष्मणशत्रुघ्नौवीरौसत्यपराक्रमौ २५ यस्याःकृतेनरव्याघ्रौजीवनाशमितोगतौ राजापुत्रविहीनश्च
स्वर्गंदशरथोगतः २६ क्रोधनामकृतप्रज्ञांदृप्तांसुभगमानिनीं ऐश्वर्यकामांकैकेयीमनार्यामार्यरू

पिणीं २९

धातारं २२ कर्णिकारस्य २३ वृत्तविशेषाः २३ देववर्णिनौ देवतुल्यरूपौ २४ यस्याःकैकेय्या
जीवनाशंगतौ नाटं प्रपदं प्राप्तौ २५ दृप्तां गर्वितां अकृतप्रज्ञां अशिक्षितबुद्धिं आर्यरूपिणीं नामिवप्रतिभा

मैत्रिणां मंत्रिविदां वरं श्रेष्ठः ५ भरद्वाजो यं देशं चित्रकूटे याद्दशमब्रवीत् यथा चास्माभिः श्रुतं तन्मेवास्य देशा
नूप लक्ष्यते तस्माद्धाक्षं देशं यातां तां समाः श्वोद्देशो विसर्गलोयः ७ ज्ञातिसेवा विहगो नातिश्रय सितेति ८ अवसं घते
पीडितं ९ अतनवेनेन तथाः हृताः गजानां माचातनचलित शाखाः पर्वतसानुषु ऋक्षसमानि श्वेचेति १० ११ प्रचोदि
ताः मैन्यकः वायुप्रसिद्धाः वायुप्रेरिताः मेघजालाः मेघसमूहाः मेघराज इति पाठांतरे १२ अमी भद्राः मेघप्रका

श... मवाहुः समथाने संपरिश्रांतवाहनः उवाच वचनं श्रीमान् वसिष्ठं मंत्रिणां वरं ६ याद्दशं लक्ष्यते नूपं
यथा चैवमया श्रुतं यं कं ग्रामास्मत्तद् देशं भरद्वाजोपमब्रवीत् ७ अयं गिरिश्चित्रकूटस्तथा मंदाकिनी न
दी एतत् प्रकाशते दूरात् नीलमेघनिभं वनं ८ गिरेः सानूनि रम्याणि चित्रकूटस्य संप्रति वारणैरवमृद्यंते मा
मकैः पर्वतोपमैः ९ मुंचंति कुसुमान्येते नगाः पर्वतसानुषु नीलाइवातपापाये तोयं तोयधरा घनाः
किन्नराचरितं देशं पश्य शत्रुघ्न पर्वते हयैः समंतादाकीर्णं मकरैरिव सागरं ११ एते मृगगणा भांति शी
घ्रवेगाः प्रचोदिताः वायुप्रसिद्धाः शरदि मेघजाला इवांबरे १२ कुर्वंति कुसुमापीडान् शिरःसु सुरभीन् अमी
शोः शासनिवा अमी मेघप्रकाशैः फलकैर्दाक्षिणात्या नरा यथा १३ वारणाश्च मे भिक्कपलत्रिताः हास्ति
णात्याना राइव शिरः सु कुसुमापीडान् कुसुमनिर्मित भूषणा विशेषानां कुर्वंति धारयंतीति यः अमी हस्ता नि
विडपल्लाशाभ्र निष्ठत यमेघवद्दवभासमानेः फलकैः महास्कंध शाखा भिक्कपलत्रिताः दाक्षिणात्याः दाक्षि
णात्य भवाः शाखिप्रभानसुरभीन् कुसुमापीडान् लवकर्णे खवान् कुर्वंति दाक्षिणात्याः शाखिप्रभानितिपा

रा॰ अ॰ २६१

783

ह्यवलितरामायणं ९९ २६१

चेड्डार्कतकराणाभासीतकराणवंड्डार्कसटशीकविड्डागोस्कदिकादिनिर्म्मितांकविड्डागेपभराणादिनिर्म्मिता।
मितपावतनिपुकोवाहकेरितिशेषः १०१८ गंगायापरवेलायांपश्चिमतीरस्थितासेनामितिभनदीशुचव

चेड्डार्कतकराणाभासीतानिपुकोशिविकोशुभो आस्यापप्रयर्यैश्रीमान्भरतःसपरिच्छदः १९ पाश्रयातिम
हासेनागजवाजिसमाकुला दक्षिणादिसमाहतिमहामेघइवोत्थितः १९ वनानिचविनिक्रम्यजुष्टा
निम्नगापतिभिः गंगापापरवेलायांगिरिविषयनदीषु च १९ सासेनासर्वहिपवानिष्ट्याविश्रामयंतीर
गापत्तिसंयात महद्वनंततप्रविगाहमानागरराजसेनाभरतस्यतत्र ५ इत्यार्ष-यांणश्र-हिमवतितम
मः १२ तयामहत्याप्यपिसाधर्जिसावनन्वासितः शुर्दिताहम्याममहारामहप्यासंपुडडुवुः १ऋत्ताःश्व
जनमखासत्रवसुसमेततः दर्पेपतेवनवादेषुगिरिष्वपिनदीषु च २ संप्रतस्थेथर्मात्माप्रीतोदशरथा
त्मजः सोमहत्यानादिसासेनपावतरंगया ३ मागरोवनिभासेनाभरतस्यमहात्मनः महीसंछा
दयामासप्राहषद्यामिवांबुदः ४ तरंगोच्चैरपितयावारणोअमहावलैः अनालक्ष्याचिरंकालंतस्मि
नैमानन्वनामतिक्रमप्रयातावभूवेतिशेषः १९ सेमिति ५ इतिरा-भि-प्रयो-हिमवतितम १२ यामिमागा
केसाश्वयामप्रयनायाः हृष्टनाःमविटवोहरवोऽविदवः शुर्दिताहर्षेपतहर्षः २ नादिमाचोषवता
१ ५ तोस्मिनकालेमार्गेगमनकालेसामही ५ ॥

नामन्तु घोवनदाहाद्यभावविशिष्टत्वाभ्युत्तं तेह शयमाने इति शेषः तस्मात्संबध्यकारणं कव ज्ञातमपत्याश्च वै
वराघवाविति जानीमः २२ राजन्भीत्वा निश्चयेन तथा वक्रमपाकुर्वतः पत्नात्समाह [illegible] यनतो भाव
त्वेत पाश्विनोत्र भविष्यतितन्मया विनदासस्यानल्लामोभविष्यातीति भावः २३ सोभुतंमनसाव विस्मितेते
षांवचनं श्रुत्वा नत्वं देशरामस्यितिनिश्चितसर्वान्सैन्याश्चाव २४ वनमाहयता इतियत्राः सावधानाः कौ
तेसमाल्लोक्यधर्माग्रमनुवर्मरतमागताः नामन्तुघोभवत्पाश्चिर्वक्रमेवराघवौ ३२ अथनाजनस्या
द्योराजपुत्रौपरंतपौ अनेनरामोयमाः तेतिवाक्यमब्रुतपस्विनः २६ तच्छ्रुत्वा भरतस्तेषांवचनेसाधुसेम
तः सन्मानवाच सर्वांस्तानमित्रबलमर्दनः २७ यत्राभवंतस्तिष्ठेतत्रनेतागोत्व्यमयतः अहमेव गमिष्या
मिममेवाधृतिरवद २५ एवमुक्ता ततः सैन्याः तत्रतस्थुः समंततः भरतोयत्रधर्मार्थं तत्रतेहर्षिसमाद्दा
यन २९ यवस्थिता याभरतेन साचमनुर्ति रितिमाणापिचम्भूमिमन्नत वभ्रूवतस्थानचिरेणगाननीपि
प्रियस्यरामस्यसमागमंतदा २० इत्यारा॰अ॰चिनवतितमः ९२ दीर्घकालोषितस्तस्मिन्गिरौगिरिवरप्रि
लाहलमकुर्वंतः धनिरितिशोकसंविग्नेनान्तरात्मने २५२६ यवस्थिताभरतेनव्यवस्थायिताप्ताच मूर्धयतोभूमिंनि
रीतमाणानचिरेणपश्चिवे २७ इतिरा॰अ॰त्रिनवतितमः ९३ अथ कवि स्तत्रस्थितरामहतेतांतेवांशयतिदीर्घस्या
दिप्रियंसतोषमाकांतनं १ कृत्वा नदेशाधात्सोरवनमागमनापास्वितत्तेद स्योपयामन्नीयतपाचित्रकूट

इवेदं वनेश्ववैनिष्कण्टकं जनबाह्यं हिते अत्र पर्वतोरुदर्शनं भद्रत्वात्संप्रतं अस्मदागमने जनाकीर्णं यो ध्येव भातिपा
तितं जनाकीर्णाम् इदं वनमयोध्येव भाति १४ वक्ष्यति अपनयानि मम प्रियं ऊर्ध्वं इव चित्रकूटदर्शनं तिष्ठति।
र्वेनकेनादितिभावः १५ संयतः गच्छतः १६ वाक्यसंदेशस्य गीयथ्यः स्वर्गे प्रदेशः श्रुतवतानोस्तविडंवाक्यत्वमा

निर्झरकन्दरमित्यन्वये संवनं चोरश्च दर्शनं अयोध्येव जनाकीर्णामसे प्रतिभाति मे १७ खदैरुदीरितो रेण
र्दिवं प्रच्छादयति पश्यति तेन वहत्यनिलः शीघ्रं ऊर्ध्वं विम मम प्रियं १८ संदष्टोत्सरगोपीतान्मत्तान्वैरथि
ष्ठितान् पतान् सुपततः शीघ्रं पश्य पश्यादन्मकानने घृताविज्ञामित्रानसंपश्यबर्हिणः प्रियदर्शनान् पतमा
नस्वतः शैलमधिवासपतन्निणां १९ अपिमाम्रामपदेशोमनोज्ञः प्रतिभाति मे तापसानां निवासोयं व
कैः स्वर्गपथोनव मृगाः स्वर्गाभिः सहिता वह्नयः श्रुतवानावने मनोज्ञरूपा लतस्ये तेजस्ते मे रिव विचित्रिताः १९
साधुसेव्याः प्रतिष्ठितो विविक्तेत वकानने यथा तो भृत्यधाविद्योह शेपते रामलक्ष्मणौ २० भरतस्य वचः
कृत्वा प्रकृष्टाः शस्त्रपाणयः विविशुस्तद्वनं शूरा धूमाग्रं दद्रशुस्ततः २१

धूपप्रोचितं प्रतिष्ठं तां गच्छेव गमनफले विचितं तत्यादि २० धूमाग्रं दृष्ट्वा पायाखोतेन वक्रिमवमापतन्त्सप्र
दकेन नराव वावन माग्य भरतमब्रुवः २१ २१ २१ ॥

रा॰
अ॰
९१२

कामहर्षणात् देशानिति शेषः नरकमनाशनात् किंनरान्पश्य ११ त्वद्ध्यानं किंनरागणः ... इति शेषः तथापि विपाथरी
णाक्रीडादेशान्पश्यतात्मा शाखावसक्तान् संवराणि च पश्य १२ जलप्रपातैः प्रदेशान्पतद्भिर्जलप्रवाहैः उद्भेदैः
भवमद्रिघर्निनादैः निष्पन्दैः स्यन्दिकैः स्वदहितिप्रभयविशेषणां प्रवहद्भिः स्थिरैकं १३ गुहासमीरणाः गुहाद्वा
रश्रुतः समीरणाः घ्राणतर्पणाः अर्वाणा इति शेषः अभ्येत्य प्राप्य १४ शरदः सेवस्मरान् १५ रतवान् रमितवान् रतिः श्री

शैलप्रस्थेषु रम्येषु पश्य पश्य मान्या कामहर्षणान् किंनरान्द्वंद्वशो भद्रे रममाणान्मनोरमान् १२ जलप्रपातैस्त
द्देशान्म्यदेश्यान्क्वचित्क्वचित् स्रवद्भिर्भात्ययं शैलः स्रवन्मद इव द्विपः १३ गुहासमीरणो गंधान्नानापुष्प
भवान्वहन् घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् १४ यदीह शरदोनेकास्त्वया सार्द्धमनिंदिते ल
क्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोकः प्रधक्ष्यति १५ बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते विचित्रशिखरे ह्यस्मिन्
रतवानस्मि भामिनी १६ अनेन वनवासेन मम प्राप्तं फलद्वयं पितुश्चानृण्यता धर्मे भरतस्य प्रियं तथा १७
वैदेहि रमसे कच्चिच्चित्रकूटे मया सह पश्यंती विविधान्भावान्मनोवाक्कायसंमतान् १८

तिः धर्मसत्यपालनलक्षणा १७ मनोवाक्कायसंमतान् नत्रियान् वाणिनैव वाक् प्रियता भावः पदार्थाः सेव्यतेया
वेमस्मद्भिः प्रमितवारणत्रये इत्यर्थः सेव्यता इति बहुवचनांतपाठे भावानि समस्त विशेषणान् लिंगव्यत्यय इति
तोर्थः तत्र न किंचि प्रकृतमर्थं प्रयाणमः १८ ॥ ॥॥

७८५

संचचिंतेवनवासादिविन्नतथाऽकर्वन्‌चित्रकूटमदर्शयदित्यन्वयः १२ विनाभवः विनाभवस्थानेमेमनोनचाथ तइत्यन्वयः दृष्ट्वास्थितमेतिशेषः ३ खमिवोद्दिदैः शीलितादिवस्कतेरितिष्टाखस्पर्वेथवोरित्यर्थः अभिलि हेवितियावत्‌ ४ तत्तजेरुचिरंपीतवर्णामंजिष्टवर्णाश्च ५ पुष्पः पुष्परागः अर्कः स्फटिकः केतकानिके

अथदाशरथिश्चित्रेचित्रकूटमदर्शयत्‌ भार्याममरसंकाशांशचीमिवपुरंदरः २ नराज्याभ्रंशनं भद्रेनसुहृदिविनाभवः मनोमेवाधतेदृष्ट्वारमणीयमिमंगिरिं ३ पश्यमचलेभद्रेनानाद्विजगणा युतंशिखरैःखमिवोद्दिदैर्धातुमद्भिर्विभूषितं ४ केचिद्रजतसंकाशाःकेचित्क्षतजसन्निभाः विराज तेचलेद्रस्यसानवधातुविभूषिताः ६ नानामृगगणैर्द्वीपीतरक्ष्वृक्षगणैर्वृतः अदुष्टैर्भात्ययंशैलोबहु पक्षिसमाकुलः वरणैर्मधूकैस्तिलकैरपि वदरीमल्लकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनबीजकैः ९ पुष्पवद्भिःफ लोपेतैःच्छायावद्भिर्मनोरमैः एवमादिभिराकीर्णःश्रियंपुष्यत्ययंगिरिः ८

तकपुष्पाणिज्योतिर्लिङ्गेरसः पारदः ४ द्वीपिमहाव्याघ्रः इतरत्तद्व्याघ्रः अदुष्टैः तपस्विवैभवात्‌ हिंसादि दोषरहितैः असनः पीतसारः राजादनंप्रियालः ७ अंकोलः भव्यानिम्बहत्तविशेषः ८ अरिष्टोनिंवः धा न्वनः इंद्रयवः बीजकाः बीजप्रचुरफलविशेषदाडिमादयः ९ पुष्पाणिवहंत्यपि ८

रा०
अ०
२९९

फलानि भक्ष्याणि विशेषतः २४ वैश्रवणसमाराध्यं वैश्रवणपदं नलिनीं शक्रपुरीं विशोका समारामं हंसपरीक्षां नलिनीपुरीं
तिहृदः अतीतनपोभनेदृशि विशेषे णाव्ययः २६ हवनिते सीते परेः श्रेष्ठैः सेवाः स्वायैर्नियमैः सह हसनायश्यिस्थिताः सन्नू इमं
कालं वतर्दशावर्षमिति त्वयाल क्ष्मणेन च सह विजितिवान्याम विहारो यदि च विद्यामितदाकुलयमवर्धनीरति शोभा

सदितास्यापविद्याश्च सह शंपते कमलस्रजः काम भिर्वलितेषु पुष्पफलानि विविधानि च २५ वैश्रवणसारोनलि
नी श्रुतीतैस्त्वो नराजकृत पर्वतः चित्रकूटो मोवङ्मूल फलोदकः २६ इमं तु कालं वनिते विनङ्क्षिवांस्त्व
याच सीते सह लक्ष्मणेन रतिं प्रयत्स्ये कुलधर्मवर्धिनीं सतां पथिस्वैर्नियमैः परैः स्थितः २७ इति श्रीरामा
यणे अ० चतर्नवतिमः ९४ अथ शैलाद्विनिष्क्रम्य मैथिलीं कोशलेश्वरः अदर्शयच्छुभजलां रम्यां मंदाकि
नीं नदीं १ अब्रवीच्च वरारोहां चंद्रचारुनिभाननां विदेहराजस्य सुतां रामो राजीवलोचनः २ विचित्रपुलि
नां रम्यां हंससारससेवितां कुसुमैरुपसंपन्नां पश्य मंदाकिनीं नदीं ३ नानाविधैस्तीररुहैर्वृतां पुष्पफ
लद्रुमैः राजंतीं राजराजस्य नलिनीमिव सर्वशः ४ मृगयूथनिपीतानि कलुषांभांसि सांप्रतं तीर्थानि रमणी

याणि रतिं संजनयंति मे ५ अष्टविंशानि श्लोका अत्रे ति कतकः इति रा० अ० चतर्नव
प्रयत्स्ये प्राप्स्यामि २७
तितमः ९४ अथ नदीप्रदर्शनेनोपकाललालयति अथेति १ वरारोहां इतमसीं २ कुसुमैः पद्माद्भिः ३ पुष्पफ
लपुष्पैः इमे तीर्थे वे राजंतीं शोभमानां राजराज कुबेरः तस्य नलिनी सौगंधिकाख्यां ४ तीर्थानि अवतारमार्गाः

रामायणम्
२९९

786

इदमेव नियमसहितं वनेवस्थानमेव अमरतेप्राहुः मोक्षसाधनं प्राहुः मे प्रपितामहा मन्वादयः वनवासं श्रेयसेन
शरीरत्यागे मोक्षं तं भवार्थीय भवः शिवो हिरण्यगर्भस्तल्लोकप्राप्तिरूपापार्थिवप्रयोजनायाहुरिमे के भवार्थीय
तेसारक्के शानिहतयेऽइतिकतको आचष्टे १९ अभित इति पाठ २० प्रचलेंद्र इसंवेध्याधध्यः स्वस्कान्तिसंयदाशो
भमाना अग्निको निशिखाइव निशि भांति २१ तयनिभाः शृङ्गसहशाः अनिविडे बहुपलाशाहानकात ३।

इदमेवाम्रतं प्राहुरात्निराजर्षयः परे वनवासे भवार्थीय भेस्वच प्रपितामहाः १९ शिलाः शैलस्य शो
भन्ते विशालाः शतशोभिनः बहुला बहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसिताऽरुणैः २० निशि भान्त्यचलेन्द्रस्य हुता
शनशिखाइव औषध्यः स्वप्रभा लक्ष्म्या भ्राजमानाः सहस्रशः २१ केचित्क्षयनिभा देशाः केचिदुद्या
नसन्निभाः केचिदेकशिला भाति पर्वतस्यास्य भामिनी २२ भित्त्वेव वसुधां भाति चित्रकूटः समु
त्थितः चित्रकूटस्य कूटोऽयं दृश्यते सर्वतः स्वयं २३ कुष्ठस्थगरपुंनागभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् कामि
नां स्वास्तरान्पश्य कुशेशयदला
यानसन्निभाः चंपकमालत्यादिवाहुल्यात् एकशिला अनेकजनावस्था
नं नमेकशिलायुक्ता २२ कूटोग्रभागः २३ कुष्ठस्थगरपुंनागभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् कामिनां स्वास्तरान्पश्य
कुशेशयदलायुतान् कुष्ठमुत्पलमिति तीर्थः स्थगरः पुत्रजीवकः भूर्जः भूर्जपत्रहस्तः एतेषां पत्राण्युत्तरः
च्छदो येषां तान् कामिनां स्वास्तरान्स्वास्तरणानि कुशेशयपद्मं तद्दलैः समानायुतानि यस्य २४

रा॰
अ॰
२२

१७ १६ उपस्पृशन्स्त्रिषवणं मधुमूलफलाशनः नायोध्यायै न राज्याय स्पृहये च त्वया सह १७ इमां हि रम्यां गजयूथलोडितां निपीततोयां गजसिंहवानरैः सुपुष्पितां पुष्पभरैरलंकृतां न सोऽस्ति यः स्यान्न गतक्लमः सुखी १८ इतीव रामो बहु संगतं वचः प्रियासहायः सरितं प्रति ब्रुवन् चचार रम्यं नयनाञ्जनप्रभं स चित्रकूटं रघुवंशवर्धनः १९

तं पौरजनवद्धाल्लात्तद्वायोध्यामिव पर्वतं मन्यस्त्वं वनितेनित्यं सरयूवदिमां नदीं १५ लक्ष्मणश्चैव धर्मात्मा मन्निदेशे व्यवस्थितः त्वं चानुकूला वैदेहि प्रीतिं जनयथो मम १६ उपस्पृशंस्त्रिषवणं मधुमूल फलाशनः नायोध्यायै न राज्याय स्पृहये च त्वया सह १७ इमां हि रम्यां गजयूथलोडितां निपीततो यां गजसिंहवानरैः सुपुष्पितां पुष्पभरैरलंकृतां न सोऽस्ति यः स्यान्न गतक्लमः सुखी १८ इतीव रामो ब हु संगतं वचः प्रियासहायः सरितं प्रति ब्रुवन् चचार रम्यं नयनाञ्जनप्रभं स चित्रकूटं रघुवंशवर्धनः १९
इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकांडे पंचनवतितमः ९५ रामस्तु नलिनीं रम्यां चित्रकूटे च पर्वते उत्तरेत्तगि रेः पादे चित्रकूटस्य राघवः १ ददर्श कंदरं रम्यं शिलाधातुसमन्वितं स एव द्रुमैकेस्तरुभिः पुष्पभारा वलंबिभिः २ संहृतं च रहस्यं च मत्तद्विजगणायुतं तद् दृष्ट्वा सर्वभूतानां मनोदृष्टिहरं वनम् ३ उवा च सीतां काकुत्स्थो वनदर्शनविस्मितः वैदेहि रमते चक्षुर्नवास्मिन्गिरिकंदरे ४ परिश्रमविघातार्थं साधनावदिहास्यतां तदर्थमिह विन्यस्तालक्ष्मणेन समा शिला ५ यस्याः पार्श्वे तरुः श्रेष्ठः प्रविष्ट इव केसरैः राघवेनैवमुक्ता मासीता प्रकृतिदक्षिणा ६

सरितं वर्णयन् नयनयोगोपाजनवद्रीलप्रभम् इतिरामाभिरा॰ अ॰ पंचनवतितमः सर्गः ९५

उपतिष्ठेति मेने रूपमस्यानेऊर्वति पते परमेस्नयः प्रकाशंतेजपपराइतिशेषः ७ भत्तस्वन्तंकर्तमपको
तइव ध्रुतपवगृष्ठ्यांजलिकर्णापाटपैः ८ मणिनिकाशेमुक्तानिकाशंउदकेयस्याः सा ९ अभेसियेोल्लमय
मानात्मनः स्तवमानान्मुग्धसंचयान्यशेपहाचलमथ्यमे इतिपाठः क्लशान्वाबलनाशकमभ्यवतीमर्थरः

जताजितयतः कालेवल्कलेनानरवासस्तः अरघुपल्लवगाहंतेनंदीमंदाकिनीप्रिये ६ आदित्य
मपतिष्ठंतेनियमाद्दूर्ध्ववाहवः पतेपरेविशालाक्षिमुनयः संशितव्रताः ७ मारुतोद्भूतशिखैः
भत्तइवववर्ततः आर्द्रपैः पुष्पपत्रागास्त्रअद्भिरभिरभितोनंदी ८ कचिन्मणिनिकाशोदाकाचित्पु
लिनशालिनी कचित्सिद्धजनाकीर्णापश्यमंदाकिनीनंदी ९ निर्धूतान्वायुनापश्यविततान्पुष्प
संचयान् पोप्लूयमानानपरान्पश्यत्वंतनुमध्यमे १० पश्यैतान्वल्गुवचसो रथांगाह्वयनाद्विजाः अ
धिरोहंतिकल्याणिनिष्कूजंतः शुभागिरः ११ दर्शनंचित्रकूटस्य मंदाकिन्याश्च शोभने अधिकं
पुरवासाच्च मन्येतवचदर्शनात् १२ विधूतकल्मषैः सिद्धैस्तपोदमशमान्वितैः नित्यविक्षोभितज
लांविगाहस्वमयासह १३ सखीवच्चविगाहस्व सीते मंदाकिनीनंदी कमलान्यवमज्जंती पुष्क

तिकुलकः १४ रथांगाह्वयनाचक्रवाकाः उरथांगतह्वाचक्रः शाह्वयाह्वयनीनामानि येषानितिविग्रहः अ
धिरोहंतिशुल्लिनानीतिशेषः ततदर्शनाच्चाधिकं सुखावह १२।१३ सखीवत् मंदाकिनीं इतिशेषः का।

सीतया सा सहवामो रामः समवर्धयद्वानरं २३ मनःशिलायास्तिलकः सीतया सौमित्रये राम समदृश्यत सेका होरामस्यवितु लौजसः २४ पञ्जरं स्मानतदा सीतामगेतेवानरपुंगवे दृष्ट्वा भर्तारमेकान्ते पियंवा समनःशिले २५ तानिदृष्टेत शोकानां पदी सम्यकाननं दृष्ट्वा पुष्पस्तवके स्तर्जः शिखिवानरैः २६ वैदेही त्वब्रवीद्रामं मम शोकजस्समापिनी सर्वेत दृभिगच्छामो वनमित्या कृतं दत्त २७ तस्यापि ये स्पितो रामो देव्या दिव्यार्थरूपया सहितस्तदशोकानोविशशोकः प्रपथौवने २८ तदा शोकवनं रामः सभार्यो व्यचरत्तदा गिरिपुत्र्या पिनाकीव सह हैमवते वने २९ तावन्योन्यमशोकस्य पुष्पैः पल्लवधारिभिः समलंचक्रतुस्तौ कामिनौ ततलस्नोहितौ ३० आवद्ध वनमालौ तौ कृत्वापीडावतंसकौ भार्यापती मा वन्योन्यं शोभयां चक्रतुर्भृशं ३१ एवं स विविधानदेशान्दर्शयित्वा प्रियां प्रियः आजगामाश्रमपदे ससे क्लिष्टमले कृते ३२ प्रत्युज्जगाम तं धाताल्लक्ष्मणो गुरुवत्सलः दर्शयन्निर्विवियं यः सौमित्रिः स्वकृतं तदा ३३ मृगहत्वा गृहीता स्तत्र मेध्यान्कृत्स्न समानदृशा राशीकृतानस्वधुभूताणि नन्योन्यकोष्ठनकोष्ठ्न ३३ ततदृष्ट्वा कर्म सौमित्रेर्भ्राता प्रीतो भवत्तदा क्रियेतां बलयश्चेति रामः सीतामथान्वशात् ३४ अग्रे प्रदाय भूतेभ्यः सीता प्रवरवर्णिनी तयोरुपदद हाशोभित मधुमांसं च तद्दृशं ३५ तयोस्तु प्रमयोस्तत्र राघववीरयोः कृतशौचयोः विधिवज्जानकी पश्चाच्चक्रे सा प्राणधारणं ३६ शिष्टं मांसं निकृष्टं यच्छोषणाय व्यवस्थितं तदा रामवचनात्सीता काकेभ्यः पर्यरक्षत ३७ तां ददर्श तदा भर्त्रा काकेनाथासितोदिष्टां यस्या हावोऽन्तरचरः कामचारी विहंगमः ३८ काकं मा रोष्यमानां तां सा समनो हृतदा तदा सा च कोपमवा।

ङ्वाच प्राणमपिप्रियमिदं श्रुत्वा तारेवचः श्रवणकार्यं वचनं तवमे रघुनंदनः ७ बहुशोभ्रमितश्चायतवचैनो
मनोरथः एवमुक्त्वा वरारोहा शिलातामुपसर्पह ८ सहभर्त्रानवद्यांगी रेलकामामनस्विनी तामेवंब्रुवतीं सी
तां रामो वचनमब्रवीत् ९ रम्यं पश्यसि भर्तार्थं वनं पुष्पितपादपं पश्य देवि गिरेरस्य मधुघोकितानिसात ।१
गजदंतक्षतान्वृक्षान्पश्य पत्रिंशस्ववर्षिणः फलिकाविकृतैर्दीर्घैः कदलीवसमंततः ११ पश्य प्रियोमौ शकुनिः प्र
पश्येति भाषते मधुरं करुणं वाचा प्रदेव जननी मम १२ विहिगोमृगराजोयं शाल्मलिकं धमसमास्थितः संगीतमि
वह्रवीणाः कोकिलेनाव हूजति १३ अयं वाचालकः श्योकेकोकिलानां विहंगमः सावहमं सवहंतं प्रायिव
प्रभाषते १४ पुष्पाक्रांतसमितान्तं तं पुष्पभारानतालता हृष्यत्येमामिवात्मर्थ्यां श्रमादेविनमाश्रिता १५ एव
मुक्ता प्रियं स्वांके मैथिली प्रियभाषिणी भूयस्तेरावनिंद्यांगी समारोहतभामिनी अंकेकपरिवर्तनी सीतासुरा
सुतोपमा हर्षयामास रामस्य मनो मनसिजार्पिते १७ सतिर्हिह्यांगुलि रामो यौनेमनः शिलोच्चये चकार
तिलकं तस्या ललाटे रुचिरंतदा १८ बालार्कसमवर्णेन तेजसा गिरिधातुना चकाशे वितिविहतसमं च्छ
वनिशासिता १९ केसरस्य च पुष्पाणि करेणास्यराघवः अलंकरयामास मैथिल्याः प्रीतमानसः २०
अभिरम्य तदा तस्यां शिलायां रघुनंदनः अन्वीयमानो वैदेह्या देशमन्यं जगाम ह २१ विचरंतीतदा सीता
दर्शीहरिस्वयपं वनवद्रुमगणाकीर्णं चित्रकारं ममाश्रिपन् रामस्तो परिरभ्यांगी परिरभ्यमहाभुजः २२

रा॰
प्र॰
२२२

सीतांमांसेनछंदयन् सीतांसविशेषप्रदर्शनेन लालयन् सीतां घनगिरिनिम्नगां मंदाकिनीं १ तेन लालनप्रकारमाह इदमि
ति पवमिलस्य ब्रुवाणितमशेषः २ आसतः गिरिप्रदेशे आसीनस्य उपयायिपतः रामसमीपे आगच्छतः भरतस्य सैन्यरे
णुः सैन्यशब्दश्च प्रादुरास्तां प्रादुर्बभूवतुः ३ एतस्मिन्नंतरे सेनाशब्दप्रशांतिसमये ४ संगत्वा वीरामः सैन्यसमुहूततड

तोनदादर्शयित्वा तु मैथिलीं गिरिनिम्नगां विषयादगिरिप्रस्थे सीतां मांसेन छंदयन् १ इदं मेध्यमिदं स्वाद्विति
ष्टत्वमिदमग्निना एवमास्ते सधर्मात्मा सीतया सह राघवः २ तथा तत्रासतस्तस्य भरतस्योपयायिनः सैन्य
रेणुश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां नभःस्पृशौ ३ एतस्मिन्नंतरे त्रस्ताः शब्देन महता ततः अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथा दुद्रु
वुर्दिशः ४ स तं सैन्यसमुद्भूतं शब्दं शुश्राव राघवः तांश्च विप्रद्रुतान् सर्वान् यूथपानन्ववैक्षत ५ तांश्च संप्रद्रुतान्
दृष्ट्वा तं च श्रुत्वा महास्वनं उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं दीप्ततेजसं हंत लक्ष्मण पश्येह सुमित्रा सुप्रजास्त्वया
भीमस्तनितगंभीरं तुमुलः श्रूयते स्वनः गजयूथानि वारण्ये महिषा वा महावने वित्रासिता मृगाः सिंहैः स
हसा प्रद्रुता दिशः ८

सादितं ५ सनिस्तनितमिति पाठे स इति पदे ६ भीमं भयंकरं यत् स्तनितं मेघशब्दः तद्वत् गंभीरं यथा भवति तथायोयं
स्वनः श्रूयते तस्य कारणं पश्येति योजना ७ यत्कारणात् मृगाः प्रद्रुताः दिशस्तस्य कारणं तथा सिंहैर्वित्रासिता निगा
जयूथानि वा श्रूयते वित्रसिता महिषा वा दिशः प्रद्रुतास्तत्कारणं पंच पश्य वा अन्यो हेतो वा वीर्यः ८ ८ ८ ॥

७८९

२२२

इतश्चेतश्च तां काकोवारयंती पुनः पुनः पुनस्तं ऽनखाग्रैश्च कोपयामास कोपयामास कोपनं ५१ तस्याः प्रस्फुर
माणोष्टं भ्रकुटी घटसंचिते मत्कमाल्लो कपकाऽजत्यस्तं काके प्रत्यषेधयत् ५२ स धृष्टमाणो विहगो रामवाक्य
मचेतयत् सीतामभिययौ तेवतमस्तु क्रोधराघवः ५३ सोभिमेध्य शरैषीकामैषीकास्त्रेणवीर्यवान् काकेतमा
भिसंधाय ससर्ज पुरुषर्षभः ५४ सतेताभिद्रुतः काकः सीन्लोकान्पर्यगात्ततः देवैर्दत्तवरः पक्षी यत्र तत्र वरोल्ल
द्रुः ५५ यत्र यत्रागमत्काकस्तत्र तत्र ददर्श ह इषीकाभृतमाकाशे सरामे पुनरागमत् स मूर्द्धा न्यपतत्काको
राघवस्य महात्मनः सीतायास्तत्र पश्यंत्यामानुषीमेरयद्द्विरे ५७ प्रसादं कुरु मे राम प्राणैः सामान्यम स्तु मे श्रा
सस्यास्य प्रभावेन शरेणानल भेत कश्चित् ५८ तं काकमब्रवीद्रामः पादयोः शिरसागतं सात्वक्रोशत याथीमा
नि देवचनमब्रवीत् ५९ मयारोषपरीतेन सीताप्रियहितार्थिना अस्त्रमेतत्समाधाय त्वद्वधायाभिमंत्रितं ५० य
त्वमेचरणौ मूर्ध्नागतस्त्वं जीवितैस्मया अस्त्रस्य देवतास्य पिमे रक्ष्योहि शरणागतः ५१ अमोघंक्रियतामस्त्रमेक
मंगं परित्यज किं मेरोशात पतेषा मरैषी काब्रवीहिमां ५२ पतावद्धि मया शक्यं मवक्तुं ते प्रियं खगः एकाए
हीनस्त्वेमाणजीवितं मम शाहर ५३ एवमुक्तस्तु रामेण सं इथाय स वायसः अभ्यगच्छद्धयोरेवता स्यागम
कस्य पंडितः सोब्रवीद्राघवं काकोनेत्रमेकं प्रयच्छ ह एकनेत्रोपिजीवेतस्मादात्र शरापिपः ५५ रामान्नस्तात
मस्त तत्काकस्य नयनेपतत् वैदेही विस्मिताताच काकस्य नयने हते ५६ निपत्य शिरसाकोकोजगामाश्रियथे

रा॰
अ॰
२२२

तविविनमाहपष्टतिपष्टेतामहासंप्रकाशेतेतत्लक्ष्मीपतेलक्ष्मीहास्यारथ्यैकोविदारयजोविराजते १८ भजं
निपतदेशमागाक्केतिमादिनोगृहीतसादिविज्ञागजारोहाः १९ अन्नोगृहीतनयन्नपाविति २० अपिनेवशमागक्षेदि
तिकामप्रवेदनेलिङ्गमहत्वमसनंनयाशाममिह नेरणान्वयः २१ यत्रिमितेयस्माद्धेतोः २२ वध्यतेश्रयमेवहेतः २२

यदै यवेमहाकुमानविटपीसंप्रकाशते विराजत्सुजलसंकथःकोविदारध्वजोमये १९ भजंतेयेयथाका
ममप्तानाकल्पीमान यतेभ्रांजतिसंख्याष्टागजानात्तसादितानः १९ गृहीतनयनसावाचामिविवीरप्र
यावत्रे अयवेहवतिश्चादसत्राह्वाववतापुथ्यो २० अपिनोदशमभाक्केकोविदारध्वजोरणे अपिद्रस्यामिभ
रतंपत्कृतेनमनेममहत २१ मयाराघवंसपाप्तंसीतयाचमयातथ्या यन्निमितेभवानराज्यात्च्युताराघव
शाश्वतात् २२ मेघ्यशाञ्चोघमविवीरभवेताववध्यपदवद्धि भरतस्यवधेदोषंनाहंपश्यामिराघव २३ पूर्वापका
रिणांहतानाधर्मेणापुज्यते पूर्वापकारीभरतस्त्यागोधर्मश्चराघव २४ एतस्मिन्निहतेकृत्स्नामनुशाधि
वसुंधरां अद्यपुत्रंहतंसंख्येकैकेयीराज्यकामका २५ मयाद्रपश्येत्सुद्रःखार्ताहस्तिभिन्नमिवद्रुमं कैकेयीं
चवधिष्यामिसानबंधांसबांधवां कलुषेणाद्यमहतामेदिनीपरिमुच्यतां अद्यमेसंयतंक्रोधंसत्कारं

मानेवये २४ संख्येपुत्रेमयापश्येदितिनेरणान्वयः स्वधमात्स्कंदनेसाखसभीकेसोपरायके २५ सानुबंधांसे
ऊङ्गां २८ कलुषेणपापेनकैकेयीदपेणाअसत्कारंकैकेयीकृतम २२ २२ २२ ॥

७९०

२२३

तत्कारणमब्रवीन्नसमाह राजावेतिराजादिर्स्गयामट्ठते त्वावमर्हसि अन्यद्वा द्वापदेउ हुंजंतः केनेचोभ
येनीतिशेषः ११ मालोहन्तः ११ यत्नैःसज्जे ११२ सेनाप्रशंससेना क्रतशहकारणास्कवान् १४ अग्निसेशामयत्नुपरि।
सेनाहृतनदर्शकस्य द्योभकालिकोपयापारःसर्वजनसिद्धः गृहोअनर्गेहेपारंसगहाणेतिशेषः १४ तमुद्दसेनाहवा

राजावामाजपुत्रोवामरगयामटतेवने अन्यद्वास्वापदोकिंचित्सोमिचेत्त्वावमर्हसि १ तदुअरोगिरिश्चापेप
तिणामपिलक्षमण सर्वमेतद्यथान्यायमभिज्ञातमिहार्हसि १० सलक्ष्मणःसंतुरितःसात्त्वमानत्यपुष्पिते
श्वेतमाणपादिपाःसर्वाःसर्वादिशामवेत्तत ११ उदत्ववःश्वेतमाणोहट्टमहतीचमूं गजाश्वरथसंवाधाय
तैर्युक्तोपदातिभिः १२ तामश्वरथसंपूर्णां रथध्वजविभूषितां शशंससेनारामायवचनंचेदमब्रवीत् १३ अ
ग्निसेशामयत्वार्यःसीताचभजतांगुहां सज्जंकुरुष्वचापंचशरांश्चकवचंतथा १४ तंरामःपुरुषव्याघ्रोलक्ष्म
णमत्नवाचह अंगावेक्षस्वसौमित्रेकस्येमामन्यसेचमूं एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत दिधक्षन्।
निवतांसेनांरुषितःपावकोयथा १६ संपन्नंराज्यमिच्छंस्तुव्यक्तंप्राप्याभिषेचनं आवांहंतुंसमभ्येति।
कैकेय्याभरतःसुतः १७

दिवादित्तं रामोविस्मयपकारि त्वादाह अंगेतियामिसोचमंभयहेहेतमन्यसेसाक
स्येतिअवेक्षस्वपश्य १५ रुषितःक्रुद्धः १६ अभिषेचनेराज्येप्राप्यसंपन्नेअकेटक १७ ॥

८ मन्येहमिति इष्टम्भ्रातातद्विनिमन्येस्यान्वयः आगतेभ्यामात्मलक्ष्यहातइतिशेषः ऊर्ध्वधर्मज्ञेयोष्टस्यराज्यमित्येवरूपं

रुष्टतदिवपयेशेषकृत्वेमर्थः प्रसादयतस्तेराज्येमयादत्तमतन्मयायदीयते अतोनतेसमर्थशदोषइतितदानुक्तम्‌

स्येतिक्षमाय १६ यथैवभरतस्तथापतन्मान्दिकमस्मद्दर्शनयोग्यत्वप्राप्तकालेउचिते १६ कृतपूर्वयत्प्रभरतश

पहिनाभवतेतांचयज्ञंचापिमानद भवेन्ममरामवकिंचिद्रसस्ततकृतंशिक्षौ ८ मन्येहमागतोयोध्यांभ

रतोभ्रातवत्सलः ममप्राणोः प्रियतरः ऊर्ध्वधर्मनस्मरन् ९ कृत्वाप्रव्राजितंमांहिजटावल्कलधारि

णं ज्ञानवान्महितंवीरवयाचपुरुषोत्तम १०स्नेहेनाक्रान्तहृदयःशोकेनाकुलितेंद्रियः द्रष्टुमभ्यागा

तोह्येषभरतोनान्यथागतः ११ अम्बांचकैकेयींरुष्यभरतश्चाप्रियंवदन् प्रसाद्यपितरंश्रीमान्‌राज्यंमेत

विप्रियंकृतपूर्वंतेभरतेनकदानुकिं ईदृशंवाभयंतेद्यभरतंयद्विशंकसे १४ नहितेनिष्ठुरंवाच्योभर

तोनाप्रियंवचः अहंह्यप्रियमुक्तःस्यांभरतस्याप्रियेकृते १५ कथंनुपुत्राःपितरंहन्युःकस्यापदापदि भ्रा

तावाभ्रातरंहन्यात्सौमित्रेप्राणमात्मनः १६ यदिराज्यस्यहेतोस्त्वमिमांवाचंप्रभाषसे वक्ष्यामिभरतंदृ

ष्ट्वाराज्यमस्मैप्रदीयताम् १७ केवाकंकृतपूर्वंउकृशंवायदद्यभरतंशं

कसेइदंशंवाभयंमयज्ञन

कस्यइत्यन्वयः १४ अतस्त्वयाभरतोऽप्रियंनिष्ठुरंनवाच्यः यतोभरतस्याकृतेप्रियेअप्रियवचनेकृतेउक्तोऽ

हमप्रियाम्‌कृःस्यामित्यन्वयः १५ आत्मनःप्राणाःप्राणासस्येभ्रातरमित्यन्वयः १६ इमांवाचंभरतवधविषां

यां प्रदीयतामितिवक्ष्यामीत्यन्वयः १७ ॥

२८ २९ ४ · भरतलक्ष्मणयोः संमतयाता मोपकरणात्लक्ष्मणस्य भरतविषये एवंवादः रामस्य तु भयोरपि सोप
कारणत्वात्र कापि क्रोधः इति तत्र मत्र इति - रामेत्र - षट्नवतितमः ९६ अथ तत्क्रोधप्रशमनाय विभागवान् सर्वं स्तुत भावा
त्मलक्षणमनकपनेन भरतं प्रति समस्तं वदति अथते गृह्यायोगवेत १ अत्र भरतविषये २ पितुः सत्यं पालयिष्यामीति
मोक्ष्याभि शत्रुघ्ने भेषक तेषु विजनतापाने अथैव चित्रकूटस्य कानने विशिखैः शरैः २८ किंदेकत्र शरीरा
णि किरिष्य शोभिणो तत ते शरैर्निर्भिन्नहृदयाः केजराः ल्लवगोलम या २९ सापदाः परिकर्षं तन्न रोषनिहता
न्मया पारणायन षष्ठाहमत्योगालितमहावेन ३ - ससैन्यं भरते हन्तुं भविष्यामि न संशयः इत्याषे रामा
षट्नवतितमः ९६ संरब्धेन भरतं लक्ष्मणं क्रोधमूर्छितं रामस्तु परिसांत्वाथ वचनं चेदमब्रवीत् १ किम
त्र धनुषा कार्यमसिना वा सचर्मणा महावले महोत्साहे भरते स्वयमागते २ पितुः सत्यं प्रतिश्रुत्य हत्वा भ
रतमाहवे किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन लक्ष्मण ३ यद्द्रव्यं बान्धवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् नाहं त
त्प्रतिगृह्णीयां भक्ष्यान्विषकृतानिव ४ धर्ममर्थं च कामं च पृथिवीं वापि लक्ष्मण इच्छामि भवतामर्थे एत
त्प्रतिशृणोमि ते ५ भ्रातॄणां संग्रहार्थं च सुखार्थं चापि लक्ष्मण राज्यमप्यहमिच्छामि सत्येनायुधमालभे
तिज्ञायमायवादे नेयं मम मही सौम्य दुर्लभा सागराम्बरा न हीच्छेयमधर्मेण शक्रत्वमपि लक्ष्मण ७ नविद्याभ
रतायदतेरामोक्तवान इत्येवं च पापवादसहितेन ३ त्वयेनाशीकृत इति शेषः ४ यत् इकार्थं जातस्य दिश्यपत्तिष्ठ
णामिप्राणजाने ५ न मे वार्थं शपथे न दहत्याति भ्रातॄणामिति संग्रहार्थं समग्र कृपालेनार्थं अतप्रवते षोडशम सार्थं

रा॰
श्री॰
२२५

गौ सुवेतौ प्रशालस्तना मानौ प्रशालशैलौ वागात्रवंतौ विनिपादे प्रशस्त शरीरौ जववन्तौ वेगवंतौ २४ पितृरामनवि
क्रोतरमाह सप्प इति किं पते चलति आगच्छति अथ शत्रुंजयो रामेण सुयज्ञाय दत्तात् दमपव अनपदानात्स्य श
त्रुंजय इस्युक्तः २५ इहेतव्य कुविषये २६ इतीव इमेव सौमित्रिं हत्वा यस्थित अथ हत्वा वरोहणाभ्यां स्थापयति हत्वा

पतौतौ सं प्रकाशो तेऽगो नुवंतौ मनोरमौ वायुवेगसमौ वीरौ जववन्तौ लरगौ तमौ २४ स एष सुमहाकायः कं
पते वाहनो मम वै नागः शत्रुंजयो नाम वृद्धस्तातस्य धीमतः २५ न तु पश्यामि तच्छत्रं पाण्डुरं लोकविश्रु
तं पितुर्दिव्यं महाभागं संशयो भवतीह मे २६ वृक्षाग्रादवरोह त्वं कुरु लक्ष्मण मद्वचः इतीव रामो धर्मात्मा
सौमित्रिं तमुवाच ह २७ अवतीर्य तु शालाग्रात्तस्मात्स समितिंजयः १ लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा तस्थौ
रामस्य पार्श्वतः २८ भरतेनाथ संदिष्टा संमर्दो न भवेदिति समंतात्तस्य शैलस्य सेना वासमकल्पयत्
अध्यर्धमिक्ष्वाकुचमूर्योजनं पर्वतस्य ह पार्श्वं न्यविशदावृत्य गजवाजिनराकुला ३० सा चित्रकूटे भरतेन सा
सीता धर्मं पुरस्कृत्य विसृज्य दर्पं प्रसादनार्थं रघुनन्दनस्य विरोचते नीतिमता प्रणीता ३१ इत्यार्षे राम-

दितिमद्वचः कृत्वैका विदायमद्वचः शालाग्राववरोहणं कुर्वित्यर्थः अवतीर्यति रामाज्ञयेति आदिः २८ रा
मा स्वमस्य संमर्दो न भवेदिति संदिष्टा आज्ञप्ता सेना शैलस्य समंतादहरभागे वासमकल्पयत् २९ अध्यर्धसार्ध
योजने ३० धर्मं पुरस्कृत्य दर्पं विसृज्य प्रणीतानीतिमता सेना ३१ इति रामाभिरामः अ- सममनवर्तितमः सर्गः

७९२

२
श्री रामायणटीका अ॰ का॰

२
२२५

न्वनवऽक्तेपि सनदयानया ह उच्यमान इति च पक्षे तु च्यमानस्तु यः सज्जलि सवेतदेव दापयिष्यामि किं गतत्वथे
नेमा शयः १८ लज्जया गात्राणि प्रविवेशेव अतं तसं ऊचितो भूदितर्थः तस्य रामस्य हितेवतः १९ एवमनुचितोपि
लज्जापरिहाराय योचितं वाक्यमाह तदिति भरत प्रसंगात्तदाशय परिज्ञानार्थं एव केवलमुपमत्कृपाशयः २० य।

उच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मण तद्वचः राज्यमस्मै प्रयच्छेति वाढमित्येव मंस्यते १८ तथोक्तो धर्मशी
लेन भ्रात्रा तस्य हिते रतः लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया १९ तद्वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा व्रीडितः प्र
त्युवाच ह त्वां मन्ये द्रष्टुमायातः पिता दशरथः स्वयं २० व्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह एष म
न्ये महाबाहुरिहास्मान्द्रष्टुमागतः २१ अथ वा नौ ध्रुवं मन्ये मन्यमानः सुखोचितौ वनवासमनुध्याय
गृहाय प्रतिनेष्यति २२ इमां चाप्येष वैदेहीमत्यन्तसुखसेविनीं पिता मे राघवः श्रीमान्वनादादाय
यास्यति २३

वेपित प्रसंगे योलक्ष्मणस्य व्रीडापरिहारमूलं इति ज्ञात्वा तदेवयत्र ऊर्ध्वं आह व्रीडितमिति एष मः लक्ष्मणः प्र
स्नापितः पिता २१ नौ सुखोचितौ मन्यमानः वनवासं अनुध्याय कष्टं विचिंत्य २२ इ
मासीता २३

रा॰
अ॰
२२१

१६ गिरिराजसमः हिमवत्सदृशः १२ कृतकार्यं कृतार्थं स्याद्वत्सेमोचकरामपादलो रजो वामनेवेति भावः इत्थं
इष्टश्रवेषां वाल्मीकीयाः सर्गाः ११२४ मध्येनेपनेनत्वं ततयो गे नानी तिहितीयाद्रुमजालानां मध्ये इत्यर्थः १५ अग्रे वर्षजे त्वम्
रामाश्रमगतस्यांते इति पाठे तदाश्रमगतस्य स्थालास्याते ऽपरिवहेड क्रिते धनं को विदारवजे हृष्टत्वर्थः धन्वदर्श

यावहं राज्ये राज्याई पित्र्ये पैतामहे स्थितः अभिषिक्तो जलक्लिन्नो नमे शांतिर्भविष्यति १० कृतकृत्या महा
भागा वैदेही जनकात्मजा भर्तारं सागरांतायाः पृथिव्या यास्यगच्छति ११ सुशुभे चित्रकूटोसौ गिरिराजसमो
गिरिः यस्मिन्वसति काकुत्स्थः कुवेर इव नंदने १२ कृतकार्यमिदं दुर्गं वनं व्यालनिषेवितं यद्ध्यास्ते म
हाराजो रामः शस्त्रभृतां वरः पवमुक्त्वा महातेजा भरतः पुरुषर्षभः पद्भ्यामेव महातेजाः प्रविवेश महा
द्भुतं १४ सतानि द्रुमजालानि जातानि गिरिसानुषु पुष्पिताग्राणि मध्येन जगाम वदतां वरः १५ स गिरे
श्चित्रकूटस्य सालमासाद्य पुष्पितं रामाश्रमगतस्याग्रेर्ददर्श ध्वजमुच्छ्रितं तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्मुमोद स
ह वांधवः अत्र राम इति ज्ञात्वा गतः पारमिवांभसः स चित्रकूटे तु गिरौ निशाम्य रामाश्रमं पुण्यजनोपपन्नं
गुहेन सार्धं त्वरितो जगाम पुनर्निवेश्यैव चमूं महात्मा १८ नवतितमः सर्गः ९० निविष्टायां तु सेनायामुत्सुको

नस्यपूर्वमेवस्नातमेनतस्यानिर्णीयपकात्वा दृष्टिकानक: १९ तेध्वजे १० पुण्यजनास्तपस्विनः पुनर्निवेश्य अन्वेषणा
यनियोनितामपिचमंस्थापयित्वा गृहे नेति प्रधानजनोपलक्षणं १८ नवतितमः सर्गः ९० निविष्टायामितिपश्

७९३

२२४

पादवतोचरणत्राणिनो वरः श्रेष्ठो विभुर्भरतः गुरुवर्तिके गुरुशुश्रूषापरं १ यथोद्देशं श्रमकसामकदिशिवासइति
त्वामुपदिष्टप्रदेशनमतिक्रम्यातिविष्टसैनेऽस्मधः विनीतवत् विनीताहः २ लक्ष्माः निषादाः प्रभिः श्रान्तान्वैर्शहेभ्य
तैः ३ ज्ञातिसहस्रेणापरिहतइस्ततयः ४ अंचरिष्यामिअहमनेषयन्निति शेषः पौरैः सहवर्तमानैरमात्यैर्द्विजाति

निवेश्यसेनांलविभुः पद्भ्यांपादवत्तांवरः अभिगंतुंसकाकुत्स्थमियेषगुरुवर्तिके १ निविष्टमात्रेसैन्येतयथो
द्देशंविनीतवत् भरतोभ्रातरंवाक्यंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत् २ क्षिप्रंवनमिदंसौम्यनरसंघैः समंततः लुब्धैश्च
सहितैरेभिस्त्वमन्वेषतमर्हसि ३ गुहोज्ञातिसहस्रेणशरचापासिपाणिना समन्वेषतकाकुत्स्थवने१
स्मिन्परिहतः स्वयं ४ अमात्यैः सहपौरैश्चगुरुभिश्चद्विजातिभिः सहसर्वंचरिष्यामिपद्भ्यांपरिहतः स्व
यं ५ यावन्नरामंद्रक्ष्यामिलक्ष्मणंवामहाबलं वैदेहींचमहाभागांनमेशांतिर्भविष्यति ६ यावन्नचं
द्रसंकाशंतद्द्रक्ष्यामिशुभाननं भ्रातुःपद्मविशालाक्षंनमेशांतिर्भविष्यति ७ सिद्धार्थः खल्वसौमित्रि
र्यश्चंद्रविमलोपमं मुखंपश्यतिरामस्यराजीवाक्षंमहाद्युति ८ यावन्नचरणौभ्रातुःपार्थिवव्यंजनान्वि
तौशिरसाधारयिष्यामिनमेशांतिर्भविष्यति ९

भिः सहवर्तमानैर्गुरुभिश्चपरिह
मेधारयः शोतिर्द्वः खशोतिः ७ चंद्रविमलोपमेविमलचंद्रसदृशे ९ पार्थिवव्यंजनैरेखापंजरूलिशातपत्रा

तः ५६ शुभाननमितिक

त्रिजटावनेनशोभतिसर्गः ८

रा॰
अ॰
२२१

794

एवमेतनाम्नदार्यामभृपनमाक्कोनव शत्रुघ्नमब्रवीत् ८ मंदाकिनीमितः इति आश्रम इति शेषः ९ उच्चैर्बद्धानिची
राणि तस्मात् विकाले मार्गस्पष्टदर्शनाय तापकाले जलाहरणाय च थे गंतुमिच्छता लक्ष्मणेनाभिज्ञानकृतः कृ
ताभिज्ञानः आश्रमपंथाः अयमेव भवेत् १० अभिज्ञानकरणकारणं वनमार्गदर्शयति इत आश्रन्तिः इदं चेति पाठो

गच्छेवं महाबाहुर्धृतिमान्भरतस्तदा शत्रुघ्नं चाब्रवीद्धृष्टस्तानमात्यांश्च सर्वशः ८ मन्ये प्राप्ताः स्म ते
देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् नातिदूरे हि मन्येऽहं नदीं मंदाकिनीमितः ९ उच्चैर्बद्धानि चीराणि लक्ष्मणेन
भवेदयं अभिज्ञानकृतः पंथा विकाले गंतुमिच्छता १० इदं चोदात्तदंतानां कुंजराणां तरस्विनां शैलपा
र्श्वे परिक्रांतमन्योन्यमभिगर्जतां ११ यमेवाधातुमिच्छंति तापसाः सततं वने तस्यासौ दृश्यते धूमः संकुलः
कृष्णवर्त्मनः अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसत्कारकारिणं आर्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टो महर्षिमिव राघवं अथ
गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूटं स राघवः मंदाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं चेदमब्रवीत् १४ जगत्यां पुरुषव्याघ्र आ
स्ते वीरासने रतः जनेंद्रो निर्जनं प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितं १५

तरे ११ उदात्तदंतानां महादंतानां परिक्रांतं परिभ्र
मणं यस्मात् गमनमार्ग इति यावत् तत्र गमनं निवृत्य थे वेदमभिज्ञानकरणमिति भावः ११ तापसाव
ने यमाधातुमाधातुं होमार्थं इच्छंति तस्यायं दृश्यते धूमः १२-१३ सराघवः भरतः मंदाकिनीमनु चित्रकू

२२१

आनयेति संदिष्टपस्त्वयं वरिन: सत्वरो जगाम नतमात्व: प्रतीत्यस्थितश्च पर्षि: २ रामादर्शनजस्तर्षरामदर्शीत
सद्दिष्टपजनितोभिलाष: भरतवतस्य च शत्रुघ्नस्य सम्मंत्रस्य अत: शत्रुघ्नं भरतम ब्यावेतोऽग्रहगतत्वस्मीप
यथा भवतित्तथा त्वपयत अन्वधावत् ३ तापसानामालायै: सहसंस्थितो यद्दातापसालयसमानसंस्थानोप
णाश्वाथावेनतनिर्मितो ऊटी शालंद्दमेदर्शनार्थमागतताय स्पादिव्यवहारप्रयोजनाऽड्डजवहिस्या ऽड्डजेस्वा

ऋषिं वशिष्ठं संदिष्टवमात्मे शीघ्रमानय इति त्वदितमग्रे सजगाम गुरुवत्सल: २ समंत्रस्त्वपि शत्रुघ्न
महूराद्दन्ववर्तत रामदर्शनजस्तर्षो भरतस्येव तस्य च ३ गच्छन्नेवाथ भरतस्तापसालयसंस्थिता: श्रान्त:प
र्णकुटीश्चीमानटतेवददर्शोह शालायामत्वग्रतस्तस्याददर्श भरतस्तथा काष्ठानि चावभग्नानि पुष्पा
णि पनचितानि च ५ सललग्नाणस्य रामस्य ददर्शाश्रममीयुष: कृतं हकृतेष्ठभिज्ञात्मे ज्ञाशचीरै: कचित्क
चित ६ ददर्श भगवतेतस्मिन्महत: सेवयात्कृतान् स्वगाणामहिषीणां च करीषै: शीतकारणात् ७

भितिकवातंदारुबहुं ददर्शसीतालैवास्पार्थकृते ८ तस्याशालाया: पर्णकुटीसंज्ञाय: अवभग्नानिहोपार्थक्
नं अपाविनानिवल्लार्थसंपादितानि ५ इपुष: आउ-मवीदिन: कथ: ऊशोर्वल्कलेष्वमार्गपरिज्ञानार्थं कृतं अ
भिज्ञानं चिह्नं ददर्श ६ शीतकारणात् शीतनिहतिकारणात् शीतनिहतिकारणात् तद्दपश्रयोजनतास्था
दीनां करीषै: कृतानं चयाददर्श चेत्तम्य कादशमं शाश्रमस्थानेन तत्र काले वैशाखोतमपराग: शीतस्य जायमा

रामा ११८

निरीक्षेपति भूमिमितिशोषः शत्रुघ्नरामं ददर्श कृष्णाजिने नापृच्छमानविशेषणोनामं २५ अभितः समीपे ददर्श
२६।२७ शाश्वतं ब्रह्माणं हिरण्यगर्भं २८ अभ्यधावत्यथावत् त्रिदत्र्यायाजगाम अत्र भरत स्वेवक्रावेशपिर्वाणानीयमा
पीभावेनानिहर्षा विष्टत्वादत्र प्रकरणोदित्यहितनिर्देशाय २९ दृष्ट्वैव दर्शनमात्रेणैवार्तः शविन्नः क्रोशन् अतएव

निरीक्षमाणस्तं ददर्श भरतो गुरुं उटजे राममासीनं जटामण्डलधारिणं २५ कृष्णाजिनधरं तं तु चीर
वल्कलवाससं ददर्श राममासीनमभितः पावकोपमं २६ सिंहस्कन्धं महाबाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणं पृथि
व्याः सागरान्ताया भर्तारं धर्मचारिणं २७ उपविष्टं महाबाहुं ब्रह्माणमिव शाश्वतं स्थण्डिले दर्भसंस्तीर्णे
र्णे सीतया लक्ष्मणेन च २८ तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् दुःखमोहपरिप्लुतः अभ्यधावत धर्मात्मा भरतः कैकेयी
सुतः २९ दृष्ट्वैव विललापार्तो बाष्पसंदिग्धया गिरा अशक्नुवन्धारयितुं धैर्याद्वचनमब्रवीत् ३०
यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्त उपासितुं वन्यैर्मृगैरुपासीनः सोऽयमास्ते ममाग्रजः ३१ वासोभिर्बहुसा
हस्रैर्यो महात्मा पुरोचितः मृगाजिने सोऽयमिह प्रवस्ते धर्ममाचरन् ३२ अधारयद्यो विविधाश्चित्राः सु
मनसः सदा सोऽयं जटाभारमिमं स

वाष्पसंदिग्ध यो मे दिग्धवर्णायां गिरा वाणीर्दियेणवचनमब्रुवन्
नवचं केवलं विललाप ३० विलापप्रकारमाह यः संसदीति ३१ बहुसहस्रैः बहुमूल्यैर्वासोभिरलंकर्तुं यः पु
रोचितः मृगाजिने अंतरीयोत्तरीयरूपे मृगाजिनोपवस्ते धर्मं पितृवचनपरिपालनरूपं ३१।३२ ३३

१६ इति लोकेन समाक्रुष्टः निंदितो यस्मात् अतो मे जन्म धिक् सोऽहमेतदयशः परिहाराय रामं प्रसादयन् राम
प्रसादहेतवे तस्य रामस्य पादेषु भार्यायां बहुवचनं सीतायाः लक्ष्मणस्य च पादयोः पतिष्यामि स्वापराधप्रसादना
यकनीयः स्वामिप्रणामो लोकप्रसिद्ध इति कतकः अमन्त्रसम्बन्धात्सीतायाश्च पुनः पुनरिति पाठकल्पय

मत्कृते व्यसने प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः सर्वान्कामान्परित्यज्य वने वसति राघवः १६ इति लोकस
माक्रुष्टः पादेष्वद्य प्रसादयन् रामं तस्य पतिष्यामि सीताया लक्ष्मणस्य च १७ एवं स विलपंस्तस्मिन्वने द
शरथात्मजः ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमां १८ सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृ
तां विशालां मृदुभिस्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे १९ शक्रायुधनिकाशैश्च कार्मुकैर्भारसाधनैः रु
क्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां शत्रुबाधकैः २० अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणगतैः शरैः शोभितां दी
प्तवदनैः सर्पैर्भोगवतीमिव महारजतवासोभ्यामसिभ्यां च विराजितां रुक्मबिंदुविचित्राभ्यां चापि
शोभितां गोधांगुलित्रैरासक्तैश्चित्रकांचनभूषितैः अरिसंघैरनाधृष्यां मृगैः सिंहगुहामिव २२ प्रा
गुदकप्रवणां वेदिं विशालां दीप्तपावकां ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां राम

ति १२ १८ सालाः वटपलाशादि
रविशालपर्णावृतां हस्ताश्वकर्णो वृक्षविशेषः १९ भारसाधनैः अतिगुरुकार्यसाधनैः सारो बले स्थिरांशे
च २ भोगवती नागलोकः २१ महारजतवासोभ्यां स्वर्णमयकोशाभ्यां चर्मफलके २२ कांचनभूषि

रा.
श्री.
२२५

नहि त्वामिति पुष्पभूतिः भूर्मोन पृथिव्यां स्वा वीरतापार्थयन्निरस्ता प्रीतिनतमे सर्गो भरनीके भरतस्य जटिलत्वं प
थोपि नवतिनमे सर्गे वमानो वासकीनो मेरु तिभारद्वाजदर्शनने त्वायो भूयते तपापि गुरुपाये प्रतिस्नातस भरद्वा
जाश्रम निर्गमानंतरं यथारण्यमिति नाविरोधः प्रगांते भास्करे पर्येति भ विप्रुतितमिति शेषः १२ पर्युष्टस्कन्तमाहितइ
ति पाठे समाहितः ऊशाल्पप्रज्ञा राथमेवोपतेसावधानचित्तः ३ हे तात तनेपिता क्वाभूतदिह परत्रवत्सयर्थः अतएव।
संप्राय मत्ताग्रहनहीति जीवतस्तस्य से वाहिनेति शेषः नाहं सिमृदसेत्रियोत विवपितस्य भूषायाश्रवणकर्नि वता

नहि त्वं वीरवसनेषु जलिपतितं भवि ददर्श रामो दुर्दर्शो प्रगांते भास्करे यथा १ कच्चिदभिविज्ञाय वि
वर्णिवदनं कृशं भ्रातरं भरतं राम प्रतिजग्राह पाणिना २ आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य चराघवे अंके भ
रतमारोप्य पर्यपृच्छत्समादरं ३ क्व नु तेभूत्पिता तात यदरण्यं त्वमागतः नहि त्वं जीवतस्तस्य वनमागंतुम
र्हसि ४ चिरस्य बत पश्यामि दूराद्भरतमागतं दुःप्रतीकमरण्येस्मिन् किं तात [illegible] वनमागतः ५ कच्चिन्न।
धरते तात राजा यत्त्वमिहागतः कच्चिन्न दीनः सहसा राजा लोकान्तरं गतः ६ कच्चित्सौम्य न ते राज्यं भ्रष्टं बाल
स्य शाश्वतं कच्चिच्छुश्रूषसे तात पितुः सत्यपराक्रमः ७ दितिभावः ४ दूरात्मामकदेशात् चिरस्यागतं भरतं पश्या
मि वते तिरूपैर्दृष्टीकामितिभरतविशेषणं वनविशेषणमरण्ये प्राघे कार्श्यं वैवर्ण्यादिनादुर्दर्शाकारः वनमभि
घातत्या दृष्ट शवनं विद्यमाने किमागमन प्रयोजनं दृष्ट प्रारोप इत्यर्थः अरण्यगजा वु पभोस्यत इति वनमागाः दिष्टते
मद्भोगं ५ अपि भरतागमनेराजा सत्यमावशात् राजमरणाद्वा दानत्वाधमुपन्यस्यति कच्चिद्दीनयससपन्नः अस्मीर

३४ यथादिष्टे: यथाविहिते: जनित्रकुलोशमाध्यैर्यस्यधर्मसंचयोऽभवः तस्य शरीरक्लेशेन संभूतमत्यन्तं धर्मे
मार्गते ३५ मल्लेन देड्वत् त्रिषवणास्नवमात्रान्मल्लस्थितिरंगे ३५३३ पादावशाप्यतिद्रः स्वातिशयवशात

यस्यायजेयथादिष्टेर्ज्ञो धर्मस्य संचयः शरीरक्लेशसंभूतं सधर्मे परिमार्गते ३४ चंदनेनमहार्गेण
नयसंगागमपसेवितं मल्लेनतस्यांगमिदं कथमार्यस्य सेव्यते ३५ मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्तोरामः स्व
वोचितः धिग्जीवितं नृपोसस्य ममलोकविगर्हितं ३६ इत्येवं विलपन्दीनः प्रसित्रमवपंकजः
पादावशाप्यरामस्य यथातभरतोरुदन् ३७ दुःखाभितमोभरतोराजपुत्रोमहाबलः उक्तार्यतिस
हृदीनेषुनवनीवाचकिंचन ३८ बाष्पैः पिहितकंठश्च प्रेक्ष्यरामं यशस्विनं आर्येत्येवाभिसंक्रुश्य व्याह
र्तुंनाशकत्ततः ३९ भ्रातृत्वंश्चापिरामस्य वंदेचरणौरुदन् नाद्युभौवसमालिंग्यरामोप्यश्रूण्यवर्त
नायत् ४० ततःसुमंत्रेणगुहेनचैवसमीयतू राजसुतावरण्ये दिवाकरश्चैवनिशाकरश्च यथांवरे
शुक्रवृहस्पतिभ्यां ४१ तान्पार्थिवाचारणयूथपांस्तान्समागतांस्तत्रमहत्यरण्ये वलौकसस्तेभिसमीक्ष्य
सर्वेतश्रुण्यमंचत् प्रविहायहर्षम् ४२ इत्यार्षेरा-अ-नवनवतितमः ९९

ततएवपुनर्नेत्वाय ३८ ततःवाष्पावरुद्धकंठत्वात् ३९४- राजसुतौरामलक्ष्मणौ ४१ अश्रूण्यमंचतप्रविह
यहर्षमिर्वनदर्शनजसंतोषःपश्चात् दुःखदर्शनजदुःखादश्रुपातश्च ४२ इतिरामायणेअ-नवनवतितमः

१२

=
५

रा०
अ०
२८

मंत्रिमुख्यैः मंत्रिश्रेष्ठैः शास्त्रकोविदैर्नीतिशास्त्रज्ञैः सुसंहतः सततं गुप्तः १६ अर्थानैपुणे अर्थशास्त्रमुपायं १७ नेकःपकेन
मंत्रे क्रियमाणे स्वकार्याभिनिवेशेन गुणागुणयोर्यथार्थग्रहणं न सिध्यति बहुभिर्मंत्रणे च प्रथममेकमत्यमेव न च
देतमंत्रभेदश्च स्यादिति भावः राष्ट्रं न परिधावति लोके न ज्ञायत इत्यर्थः १८ लघुमूलमल्पप्रयासाध्यं महोदयं महा
फलं न दीर्घयसि न विलंबयसि १९ पार्थिवाः सामंताः ते मंत्रितानि सर्वकार्याणि निष्पन्नान्येव कृतरूपाणि

कच्चिदात्मसमाः शूराः श्रुतवंतो जितेंद्रियाः कुलीनाश्चेंगितज्ञाश्च कृतास्ते तात मंत्रिणः १५ मंत्रो विजयमू
लं हि राज्ञो भवति राघव सुसंवृतो मंत्रिधुरैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः १६ कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित्काले विबु
ध्यसे कच्चिच्चापररात्रेषु चिंतयस्यर्थनैपुणं १७ कच्चिन्मंत्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह कच्चित्ते मंत्रितो मं
त्रो राष्ट्रं न परिधावति १८ कच्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयं क्षिप्रमारभसे कर्तुं न दीर्घयसि राघव १९
कच्चित्तु सुकृतान्येव कृतरूपाणि वा पुनः विदुस्ते सर्वकार्याणि न कर्तव्याणि पार्थिवाः कच्चिन्न तर्कैर्युक्त्या
वा ये चाप्यपरिकीर्तिताः त्वया वा तव वामात्यैर्बुध्यते तात मंत्रितं २१ कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकमिच्छसि
पंडितं पंडितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं महत् २२

कृतकल्याणि वा विदुः न कर्तव्यानि भावितेनेत्यर्थः २०
येन दीयामंत्रान्यामात्यैश्चापरिकीर्तिताश्च पितृन्याप्यपत्यात् कैस्तत्स्यायनैरनुमानैर्वाय हातकीतकारणानुमासि
काः प्रकृतयः साक्षात्त्वमात्यकाः परैर्न बुध्यंते किल किं च परकृतं मंत्रितं त्वया तव दमात्यैर्वा बुध्यते किल २१ सहस्रैर्मू
र्खैरपीति शेषः पंडितपरिग्रहे हेतुमाह पंडित इति अर्थकृच्छ्रेषु अर्थसंकटेषु निःश्रेयसं कुर्यात् अवाप्नुयादिति २२

सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः २२

७९७

ग्रेममेवपत्न्यमवलेखाहननेराज्येऽभ्युष्टमिति मूलप्रभोरन्यायात्मा मत्र्यं शाकं अनिश्चयात्लोकप्रतारणा
पवापुनर्जीवनपत्नमवलेखाहप्रभूषसद्ति ७ धर्मे निश्चितः धर्मनिश्चिते निश्चयो यस्य सः ८ उपाध्यायो
वसिष्ठः ९ नैदतिमद्गनवासनवद्राज्यलाभाभ्यामितिव्यस्य ९ कुलप्रत्रोमहाकुलप्रत्रप्रसूतेः तेपुरोहि
तावकसकलहितानुष्ठातापतेनवसिष्ठपुत्रः कश्चिद्रक्तः ११ सकलहोमविधिज्ञः पुत्रोनिपुणः का

कच्चिद्दशरथोराजाकुशलीसत्यसंगरः राजसूयाश्वमेधानामाहर्ताधर्मनिश्चितः ८ सकच्चिद्ब्राह्म
णोविद्वान् धर्मनित्योमहाद्युतिः इक्ष्वाकूणामुपाध्यायोयथावत्तातपूज्यते ९ तातकच्चिच्चकौसल्या
सुमित्राचप्रजावती सुखिनीकच्चिदार्याचदेवीनंदतिकैकयी १० कच्चिद्विनयसंपन्नः कुलपुत्रोबहुश्रु
तः अनसूयुरनुद्रष्टासत्कृतस्तेपुरोहितः ११ कच्चिदग्निषुतेयुक्तोविधिज्ञोमतिमानृजुः हुतंचहो
ष्यमाणंचकालेवेदयतेसदा १२ कच्चिद्देवान्पितॄन्भृत्यान्गुरून्पितृसमानपि वृद्धांश्चतातवैद्यांश्च
ब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे १३ इष्वस्त्रवरसंपन्नमर्थशास्त्रविशारदं सुधन्वानमुपाध्यायंकच्चित्त्वंतातमन्य

नेहोमकालेवेदयते हुतंहोष्यमाणंचाग्नौ वेद्याः विद्यासुसर्वासुनिपुणास्तान्ब्राह्मणाननभिमन्यसे ब्राह्मणाःसमा
नविषयःप्रश्नोऽग्रेऽभिवृद्धानितिपदाद्वैद्यानांचिकित्साप्रवीणान्ब्राह्मणानितिसर्पः अहृष्टोहिपापमस्याभिमन्यतीति
कन्मृत्तानिदानशास्त्रानभिसर्वचिकित्साद्याह निपत्र शास्त्राभिज्ञसपभेग्रसमहते ७ ण्या यतजीविकापरोवानिषे
धपरइतिटीके १३ इषुमंत्रोवाणप्रयोगस्त्रसमंत्रः सःवरःश्रेष्ठः भयम्बेधः ॥

उपायकुशलं सामाद्युपायकुशलं वैद्यं विद्वांसं राजनीतिशास्त्रज्ञं भृत्यं संदूषणे रतं येन केनापि हेतुना स्वामिभृत्यवि
वेच्छेदनेरतं शूरं समरगुणनिर्भयं पेश्वर्यकामं राजाभिलाषिणं यो न हंति स वध्यते हन्यते इत्यर्थः इति तीर्थः उपायकुशले
राज्ञः सकाशाद्दण्डग्रहणार्थं व्यापृतं व्यापकुशलं वैद्यं भिषजं स्वामिसंदूषणे रतं भृत्यमेव केचराजानमपिक्षि
पंतं तदैश्वर्यकामं शूरमेवंकदर्पं शंभंच यो न हंति स राजा तैरेव भिषजादिभिर्हन्यते इत्यर्थः कतक आह २९ शू

उपायकुशलं वैद्यं भृत्यं संदूषणे रतं शूरमैश्वर्यकामं च यो न हंति स हन्यते २९ कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च।
धृतिमान्मतिमाञ्छुचिः कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिः कृतः ३० बलवंतश्च कच्चित्ते मुख्या युद्धवि
शारदाः दृष्टापदाना विक्रांतास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ३१ कच्चिद्बलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितं सं
प्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विलंबसे ३२ कालातिक्रमणे ह्येव भक्तवेतनयोर्भृताः भर्तुः कुप्यति कु
लपुत्राः प्रधानतः कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषु संत्यजंति समाहिताः ३५

रः परयोधाभिभवनसमर्थः धृतिमान् विपदि प्रशस्तधैर्यः दक्षः चतुरः ३० मुख्याः गणमुख्याः दृष्टापदानाः
दृष्टं दिवीचारावानभूतं अपदानं हतं पौरुषं येषां ते विक्रांताः शूराः ३१ भक्तं दैनंदिनदेयान्नं वेतनं प्रतिमासदेयं
३२ भृताः भृतिजीविनः ३३ कुलपुत्राः ज्ञातयः प्रधानतः प्रधानाः ३४ ३४ ३५

सहायनासहायकार्येतमता २३ विद्युत्तमोभ्यस्तनीतिशास्त्र; २४ मत्वामहांतः २५ उपयाउक्तो च त्तमती
तान्तदः ग्राहिणः पहोपापिब्राझकस्रयरहितान् अत एवपित्र्यैतामहोस्रुबीनवाहोभ्यतः इयग्रुद्धा
नू २९ उद्देजिताः प्रजा मंत्रिणश्चराष्ट्रंतवतानानवजानंति नावमन्यते २२ याजकाकिंचित्पापानसंथानेनपतितामि
तित्तात्वामयाज्यहमितिमत्वानावजानंतिकिंलतद्दृष्टांतःउयेत्यादिस्त्रियःऊलस्त्रियःऊलस्त्रियःउयात्तहीनाः

महस्त्रात्पपिस्तुर्वाणांयसुपासतेमहीपतिः अथवाप्युत्तात्येवनास्तितेषुसहायता २२ एकोप्यमात्यो
मेधावीशूरोदतोविचक्षणः राजानंराजपुत्रंवाप्रापयेन्महतींश्रियं २४ कच्चिन्त्वामहत्वेवमप्यमे
पुत्रमध्यमाः जघन्याश्चजघन्येषुभृत्याःत्वंनानयोजिताः २५ अमात्यानुपधातीतान्पित्र्यपैतामहान्छु
चीनश्रेष्ठान्श्रेष्ठेषुकच्चित्तेनियोजयसिकर्मसु २६ कच्चिन्नोग्रेणदंडेनभृशमुद्वेजिताःप्रजाःरा
ष्ट्रंतवावजानंतिमंत्रिणःकैकयीसुत २७ कच्चित्त्वांनावजानंतियाजकाःपतितंयथा उग्रप्रतिग्र
हीतारंकामयानमिव
जातिस्त्रियःप्रतिग्रहीतारंभोक्तारंकामयानंकामयमानंतस्मात्वंतोसमायथाव।
जानंतिद्दृत्र्यपंइतिकतकःउग्रप्रतीतिपाठः उयेणाकर्मणावलात्कारादिनाप्रतिग्रहीमारंकामयानंकाम
कंस्त्रियइवयाजकाःपतितमिवनावजानंतिप्रजाइतिशेषःप्रजातिक्रमणंप्रकरग्रहणंचतन्निमित्तः
कच्चिदितिभावःउग्रतीर्थःपरेतउग्रप्रतिग्रहीतारंउग्रःशिवस्तत्प्रतिग्रहीतारंमंत्रपंक्तंतत्प्रतिग्रहीतारंहश
वंदन्नामाःकर्मविपाकशास्त्रेउक्तरीत्याउः २८

रा.
अ.
२२२

लोकायतिकान् चार्वाकमतानुसारिणः प्रत्यक्षमात्रप्रमाणकान् अपरे लोकायतिकाः शुष्कतर्कवावदूकाः ब्राह्मणास्तेपि तदपरिग्रहहेतुमाह अनर्थेति परलोकवस्तायनाभावरूपानर्थे अन्तियादनकुशलाः अत एव बालाः अज्ञा वेदज्ञंमन्यत्वाविति शेषः पंडितमानिनः स्वदृष्ट्यैव केवलमात्मनः पंडितात्मंमन्यतेनान्यैश्च ३८ द्वितीयलोकायतानां भ्रा-

ग्रहेतुमाह धर्मेत्यादि मुख्येषु मत्स्यप्रमाणभूतेषु आन्वीक्षिकी तर्कविद्या शुष्कतर्कं वितण्डं निर्त्तावृद्धिमवलंब्य नि

कच्चिल्लोकायतिकान्ब्राह्मणांस्तात सेवसे अनर्थकुशला ह्येते बालाः पंडितमानिनः ३८ धर्मशास्त्रेषु वि
द्यमानेषु दुर्बुधाः बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थं प्रवदंति ते ३९ वीरैरध्युषितां पूर्वमस्माकं तात पूर्वकैः सा
त्यनामां दृढद्वारां हस्त्यश्वरथसंकुलां ४० ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः स्वकर्मनिरतैः सदा जितेंद्रियैर्महोत्साहै
र्वृतामार्यैः सहस्रशः ४१ प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतां वैद्यजनाकुलां कच्चित्समुदितां स्फीतामयोध्यां परि
रक्षसे ४२ कच्चिच्चैत्यशतैर्जुष्टः सुनिविष्टजनाकुलः देवस्थानैः प्रपाभिश्च तडागैश्चोपशोभितः प्रहृष्ट
नरनारीकः समाजोत्सवशोभितः सुकृष्टसीमा पशुमान्हिंसाभिरभिवर्जितः ४४

रर्थं निष्प्रयोजनं वदंतीत्यर्थः आत्मनो ज्ञानाश्रयत्वं ईश्वरो जगन्निमित्तकारणं नित्यज्ञानादिगुणक इत्यादिक्षितिविरु
द्धवदाभिप्रायमिदं ३९ सत्यनामां अयोध्येत्यन्वर्थनामां ४० आर्यैः सत्कृत्य वर्णिकैः ४१ ४२ चैत्यशतैः अश्वमेधा
दियागानेकचयनप्रदेशाः कच्चिच्चैत्यशतैरिति पादः सुनिविष्टैः सुप्रतिष्ठितैर्जनैराकुलो निविडः ४३ ४४

प्रतिभानवान् प्रत्युत्पन्नमतिः यथोक्तवादी यथोक्तसंदेशप्रतिसंदेशवक्ता पंडितः परिच्छेत्ता हृतं चेव प्रज्ञं वीतस्पृ
देशात्स्वविशारद इंगिताकारचेष्टाज्ञश्च विसंमज उत्पन्नवमितिमनोः ३५ कच्चिदष्टादशान्यानि मंत्री १ पुरोहि
तः २ युवराजा सेनापतिः ४ दौवारिकः ५ अंतःपुराधिकृतः ६ बंधनागाराधिकृतः ७ धनाध्यक्षः ८ राजाज्ञयाज्ञा
ताध्यक्षेषु वक्ता ९ प्राड्विवाकसंज्ञो व्यवहारप्रष्टा १० धर्मासनाधिकृतः ११ व्यवहारनिर्णेता सभ्याख्यः १२ से
नायाजीवनभृतिदानाध्यक्षः १३ कर्मातवेतनग्राहिणः १४ नगराध्यक्षः १५ राष्ट्रांतपालः आटविकः

कच्चिज्जानपदो विद्वान् दक्षिणः प्रतिभानवान् यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत पंडितः ३५ कच्चिदष्टा
दशान्येषु स्वपक्षे दश पंच च त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारणैः ३६ कच्चिद्व्यपास्तानहितान् प्र
तियातांश्च सर्वदा दुर्बलाननवज्ञाय वर्तसे रिपुसूदन ३७

ष्टा। नौदंडमादिकारी १७ जलगिरिवनस्थलदुर्गपालाः १८ एतानेव स्वपक्षे मंत्रिपुरोहितयुवराजान् वि
हाय पंचदश एकैकस्मिन् विषये त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैः परस्परमितरैश्चाविज्ञातैः एतानष्टादश तीर्था
नि वेत्सि कच्चित् यानौजलावतारे च मंत्र्याद्यष्टादशस्वपि गुणपदेष्वेवं तत्पापात्रेति पादर्शीने स्वपीति स्वदेशेऽप्य
तेषां यतो व्यवहारः प्रवर्तते न वेति विचारणीय परदेशे चेति भावः ३६ व्यपास्तान् विष्कासितान् प्रतियातान् पुनरा
गतान् अहितान् दुर्बलानपि अनवज्ञाय इति दुर्बलाय महितः किमस्माकं करिष्यतीत्युपेक्षां न करोषि कच्चि

श्री
१८

रा॰
अ॰
२८६

ता॥ स्त्रियः सान्त्वयसि तामनोरथपूर्त्तः अश्रद्दधास्यासामिति वचनादिकं वास्तवमितिशेषः गुह्यं अथकार्य्यं एतां नोमि रहस्यमपि तासां न भाषसे कच्चित् ४९ नागवनं गजोत्पत्तिस्थानं भूतं वनं धेनुका अथ धेनवः स्त्रार्थिक कः गणिकाः वेश्या करिण्यो गणिकाश्वकरिण्यादिसंपादनविषये न तृप्यसि कच्चित् ५० भूषितं सभायां स्थित्वात्मानमितिशेषः

कच्चित्स्त्रियः सान्त्वयसे कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे ४९ कच्चिन्नागवनं गुप्तं कच्चित्ते सन्ति धेनुकाः कच्चिन्न गणिकाश्वानां कुञ्जराणां च तृप्यसि ५० कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मानुषाणां विभूषितं उत्थायोत्थाय पूर्वाह्णे राजपुत्र महापथे ५१ कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः प्रत्यक्षास्तेऽविशङ्कया सर्वे वा पुनरुत्सृष्टा मध्यमेवात्र कारणं ५२ कच्चिद्दुर्गाणि सर्वाणि धनधान्यायुधोदकैः यन्त्रैश्च प्रतिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः आयस्ते विपुलः कच्चित्कच्चिदल्पतरो व्ययः अपात्रेषु न ते कच्चित्कोशो गच्छति राघव ५४

णः तत्पूर्वाह्णे महापथे चात्मानं दर्शयसे ५१ कर्मान्ताः कर्मकराः अविशङ्कया निर्भयाः ते प्रत्यक्षाः न किं तव सर्वे ताः उत्सृष्टाः परित्यक्तदर्शनाः न अत्र कर्मकरविषये मध्यमेव नातिदर्शनादर्शनयोर्मध्यरीत्याकरणमेव कार्य्यकारणं मध्यमार्गाश्रितकारणे ५२ ५३ आयोत्पादनागमः व्ययो भोगवल्लभ्यताघर्षमाणः अपात्रेषु न तव

४००

अयोध्याकाण्डे ५५

२८६

प्रभिन्ननरनारीक इतिपाठे प्रभेदः सेतोषः सकृष्टाः सीमाः तत्सेत्र प्रांत प्रदेशाः पशवश्च यस्मिन्स्तथा अदे
वमातृकाइतिनदीमातृकाइत्यर्थः नद्येवुजीवनो देनोशोनदीमातृकः च्यतेकृषि निष्पाद्य सस्य विशेषोपदे
वमातृकाइति वनिः खराः रत्नाद्याकरः ईदृशोजनपदः सर्वैः भयैः परित्यक्तः कच्चिदस्ति ५५ सचस्त्वं वसति क
च्चिदित्यर्थः ५९ कृषिगोरक्षणजीविनो वैश्याः वार्ताकृषिगोरक्षणवाणिज्यकं एवं वार्तां सदा स्थितान्तत्रसोपं तवर्तते इ

आदेवमातृकोरम्यः श्वापदैः परिवर्जितः परित्यक्तोभयैः सर्वैः खनिभिश्चोपशोभितः ५५ विवर्जितो
नरैः पापैर्ममपूर्वैः सुरक्षितः कच्चिज्जनपदः स्फीतः सुखंवसति राघव ५९ कच्चित्ते दयिताः सर्वे कृषि
गोरक्षजीविनः वार्तायां संश्रितास्तात लोकोयं सुखमेधते तेषां गुप्तिपरीहारैः कच्चित्ते भरणं कृतं र।
क्षाहि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः ५८

तिशेषः लोकोजीवल्लोकः कृष्यादौ स्थितः सुखमेते यते कच्चित् ५७ गुप्तपरिहारैः गुप्तिरिष्टप्रापणं परिहा
रोनिष्टपरिहारः तेस्तेषां कृष्यादिजीविनां भरणं कृतं कच्चिदिति तीर्थः गुप्तपरिहारैरितिपाठः गुप्त्यर्थमा
कृते राजमनुष्यैः क्रियमाणात्स्करादिपरिहारेस्तवयाभरणं कृतं कच्चिदिकतक। ५८ ॥
५८ ॥

रा॰
अ॰
२२५

वैद्याभिवृद्धः दानमभिमतवस्तुमः मनसेत्तेहृ ऊंजंवाकसांत्व प्रत्तापतेस्त्रिभिः प्रत्येकं वभूषेप्राप्तुमिच्छसि वा
कच्चित् १० चैत्यान् चतुष्पथस्य महाहृत्तान् देवतावासभूतान् सिद्धार्थान् विधान्जतपोभिः कृतार्थान् ज
नतोवाल्मणान् ११ कच्चिदर्थेनेति धर्मार्जनयोगश्वाकेथीजनेन धर्ममवाधः न धान्तधोप्यन्नप्याकेन धर्मार्जनेन त
ह्यायः अर्थप्राप्तिरूपेणहेतुनाकामेन विषयसंतोषलोभरूपेण कामेन तद्भयकालसेवितेनतद्योवीयदर्थ
तीर्थः अर्थप्राप्तिरूपेणहेतुना धर्मेनवाधसे धर्मेहित्वार्थेन रञ्जयासीत्यर्थः धर्मेणार्थप्राप्तिहेतुनार्थेऽ

कच्चिद्धृद्धांश्च बालांश्च वैद्यान्मुख्यांश्च राघव दानेनमनसावाचात्रिभिरेतैर्बुभूषसे ११ कच्चिदर्थेनवाध
में धर्मेश्व मेणवापुनः उभौवाप्रीतिलोभेनकामेननविवाधसे १२ कच्चिदर्थंचकामंचधर्मंचजयतांवर
विभज्यकालेकालेचसर्वान्वरदसेवसे १३ कच्चित्तेब्राह्मणाःशर्मसर्वशास्त्रार्थकोविदः आशंसंतेम
हाप्राज्ञपौरजानपदैःसह १४ नास्तिक्यमनृतंक्रोधंप्रमादंदीर्घसूत्रतां अदर्शनंज्ञानवतामालस्यं

हेवनिर्वाहायेतितमर्थेनवाधसे उभयमपिविषयसंतोषलोभेनगणिकाद्यासक्त्यानवाधसे इत्यर्थः इतिकत
कः १२ विभज्यसेवसे कालेपूर्वाह्णतदुत्तरकालेपूर्वाह्णतदुत्तरकाले सार्धयामोत्तरत्रिरूपेणक्रमेणधर्मा
र्थकामसेवाकाले १३ शर्मसुखमाशंसते प्रार्थयन्ते १४ प्रमादोनवधानता दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः तद्भावः आ
वश्यककर्तव्यस्याविचारादिनाकालविलंवनं ज्ञानवतांविदुषामदर्शनं आलस्यंनिपुणत्यालस्यं पंचवृ

अभ्यागतेतिथिर्यः कश्चित्व्यय: आपाद्यनइतिशेषः ५५ आर्यः साधुः अद्यात्मापि सच अपकर्मणास्तयागम्याग
मनादिदोषेणान्वितो: भिशास्तः शास्तज्ञशाले: धर्मशास्त्रज्ञशालेरदृष्टपवातितीतिदोषपवलोभाकुर्मविरपिनव
ध्यतेनदंड्यतेकश्चित् ५६ गृहीत: पालकेधनस्वामिनावा सकारणादृष्टःचोरत्वेनगृहणाकालेणैप्रकाटदृष्टःदृष्ट:
दृष्टेनापिनिश्चितचोर्य: धनलोभात् चौरणावोक्रोचतयादीयमानलोभात्पालोकेनेमद्यतेकश्चित् ५७ आ

देवतार्थेचपितृर्थेचात्मार्णोभ्यागतेभ्युचयोयेषुमित्रवर्गेषुकश्चित्कृतितेव्यय: ५५ कश्चिदार्योपिशुद्धा
मात्मापितश्चापकर्मणा अदृष्ट: शास्तज्ञशालेनलोभाद्ध्यतेशुचि: गृहीतश्चेवदृष्टश्चकालेदृष्ट:स
कारणा: कश्चिन्नमच्यते चौरोधनलोभाद्वर्षभ ५७ यसतेकश्चिदायमपडलेभसचरावव ग्रर्थेवि
रामा: परंपतिनवामामावदृश्यता: यातिमिथ्याभिशास्तानांपतंस्यवाणिराचव नातिशुद्धपश्चा
न्नृशंतिधीर्मार्थमतशासत: ५९

यस्यधनिकस्पद्गृहीतसदीं इस्यवचवस्तनेविवादद्वेरूपसंकेटराजा
कीपेकनिवर्तप्यग्रामेनवामात्माविरागा: संत: भविगतधनरागा: संत: अर्थितचयोर्ध्ववहारंपृशंपतिक
श्चित् ५८ मिथ्याभिशस्तानाराज्ञाविचार्यानिवर्तितमिथ्याभियोगानांप्रजानांयान्यश्रूणिपतंतिपदस्या
मानीतिपादांतरेनदा: जायंतेइतिशेषः आर्थेनप्रेसकलंतानिघ्नंतिमर्थराज्यभोगतश्रीतिमाचार्थेराज्यम
नुशासतोराज्ञ: प्रजादीनिति ५९

के॰
ग्र॰
२२५

इद यानां जयजपो पायमवपोमाभामनपवा षाड्गुण्यद्गुणाः ते यनि विग्रहो यो निमासनं द्वैधमाश्रयं इति द्वैधं श
त्रुवर्गा णामपजयः देवमानं षदेवमानंषचव्यसनमित्यर्थः इताशनो जलेव्याधिदुर्भिक्षो मरकस्तथे त्येतद्दैवमर
कोमरणं निमित्तमायादिमानुषं तत्रायुक्तकेभ्यश्चोरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात्पृथिवीपतिलोभात्वव्यसनमानुषं
निदमिति श्राग्रमकारुप्यकारिणः कत्येतश्चलब्धवेतनोल्लब्धोमानीचाप्यवमानितः क्रुद्धश्चकोपितो वा स्यात्
तयाभीतश्च भावितः भेद्याः शत्रौतच चत्वारोन्ये पक्ष्ममिदं स्मृतं विंशतिर्ब्याल्लन्नस्य येयोविद्याल्पवसचवा
लोहहोदीर्घरोगी २ तथाज्ञानि वहिष्कृतः ४ भीरुको ५ भीरुजनको ६ लब्धो ७ लब्धजनस्तथा ८ विरक्तप्रक
ति ९ श्चेव विषये ष्वातिसक्तिमान् १० अनेकचित्तमंत्र ११ श्च देवब्राह्मणनिंदकः १२ दैवोपहतक १३ श्चैवदैव
१४ क्रियाणांतज यंवृष्या षाड्गुण्यदेवमानुषं कत्पे विंशतिवर्गावनयाप्रकृतिमंडले १९
विंनकराचव १५ दुर्भितव्यसनोपेतः १६ वलव्यसनसंयुतः १७ अदेशस्था १८ बहुरिपु १९ युक्तोकालेन यश्च
मः २० सत्यधर्मरतः श्चैव विंशतिः प्रकृषाचमीपतेः सेथिन कुर्वीत विग्रहो स्यात्तंकेवलमितिकातकास्वराज्ञस्या
सास्पानेदेशानात्तातिथ नयाश्रयस्यापहारस्त्वेष द्वंमटमानदेशाचो डावेतस्य युः ज्ञानार्थशक्तिधर्माणां येषांवि
नस्येचत्वारः दैवचिंतकाः १७ अदिमित्रावनंतरो १६ वंधुविनाशनयस्य १७ लोकानुग्रहरहितः १८ हृषितमंड
लः १९ एकार्थाभिनिवेशात्यस्य २० एतेविग्रहात्यापवेथ्याह प्रकृतयश्चमंडलेचयथेति मंडलंप्रकर्तिवगेत्तत्र
मात्पारात्हड्गोष्पणिकोशोदंडश्चपंचमः एताप्रकृतयस्तत्रे विजिगीषोरुदाहृता इतिमंडलं द्वादशराजमंड
लंतत्र विजिगीषुर्मध्ये अरिर्मित्रमतः परे मित्रारिमित्रं च विजिगीषोः पुरः सराः पार्ष्णिग्राहस्ततः पा

मूर्खानां राजप्रयोजनानामेकेन चिंतनं अनर्थज्ञैः विपरीतदर्शिभिः निश्चितानां मंत्रिभिः सह कर्तव्ये तन्नि
श्चितानामनारंभः ११ मंगलस्यादौ ज्ञानः कालेऽप्रयोगमवनष्टानं सर्वतः प्रत्युत्थानं सर्वादिनावस्थितविष्ठे
शोनष्टायदेवयात्रामित्यर्थ इतितीर्थः केचन प्रत्युत्थानायोग्यपञ्चकम् दिक्षणापिभ्रमावक्ताचापल्यादास्नाद्य
लन मित्रमर्थः इतिकामकः १० दशावर्गादो मृगया यथावदनमन्यसेतेऽक्षाद्याग्रमघादेयाशवन्ताक्षान्ज्ञामासी
निन्दीयस्येनसंवधः दशवर्गस्तु मृगयाक्षो दिवास्वापः परिवादः ४ स्त्रियो मदः ५ तौर्यत्रिकं ९ वृथाट्या च १०
कामजो दशको गणः इति मनुः तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं वृथापर्यटनं पंचवर्गस्त्वादकपर्वतेवार्त्तमेरिणो

एकचिंतनमर्थातो अनर्थज्ञैः समंत्रणं निश्चितानामनारंभो मंत्रस्यापरिरक्षणं ११ मंगलाद्यप्रयोगंच
प्रत्युत्थानंच सर्वतः कश्चित्त्वं वर्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश दशपंचचतुर्वर्गान्सप्तवर्गंच तत्त्वतः अष्टव
र्गं त्रिवर्गंच विद्यास्तिस्रश्च राघव १४
धात्वेनेतथा इति वर्गपंच
विधं सामामात्यैनदंडाः षट्तेऽश्विनिसर्वाः सप्रभृत्यप्र
दे ग्राः तत्तेवापिद्वर्गीमेरिता तस्यापिपरेवर्गत्वम शक्यत्वात् वाक्यनेदंडस्यकालेऽदंडग्रेभवतिचत्वर्गस्त्वसामदानंचभेद
श्चदंडश्चेतिचतुर्गणाः सप्तवर्गस्तुस्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि राज्यांगानि सप्तप्रकारोराज्यस्तुमांगानामुच्यते अ
ष्टवर्गस्तुपैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणं वाग्दंडजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक इतिवाक्याविशेषात्सुखं
सेतुबंधोरक्षणं दुर्गकरणं नदीतटसंनिवेशनाद्यष्टवर्गः इति नीतिः त्रिवर्गोधर्मार्थकामाः उत्साहशक्तिमंत्रशा
क्तिप्रभावशक्तिविद्याः त्रयीवार्त्ता दंडनीतिः त्रयी वेदत्रयी वार्त्ता कृष्यादिः दंडनीतिर्नीतिशास्त्रं १०१४

रा॰
अ॰
२८९

वेदाःसफलाःसन्तिहितकर्मप्रवृत्त्याक्रियाराजकार्याणितदृष्टफलप्रकानि यद्वाक्रियासंपादितस्थ
नादीनिक्रियाः तेषांसफलत्वंवेदानमोगाभ्यांदाराणांसफलत्वंधर्मइतिप्रजाभिःश्रुतस्यफलंविनीत
त्वं ७३ कच्चिदेषैवबुद्धिर्यथामम ममतयैवत्वयातोपिवर्तते कच्चित् कच्चिदेषैवेतिपाठांतरं ७३ समयगोशीहान
तिहंआशंसमानेभ्यःलतहृत्ययेतयेच्छ्रद्धाःमित्रेभ्यःस्वियेभ्यः ७५ महीपतिराजातत्रियःइतःश्रुतःप

कच्चित्तेसफलावेदाःकच्चित्तेसफलाःक्रियाः कच्चित्तेसफलाःदाराःकच्चित्तेसफलंश्रुतं ७२ कच्चिदेषै
वतेबुद्धिर्यथोक्तामममराघव आयुष्याचयशस्याचधर्मकामार्थसंहिता ७३ यांवृत्तिंवर्ततेतातोयांचनःप्रपि
तामहाः तांवृत्तिंवर्तसेकच्चित्याचसत्पथगाशुभा ७४ कच्चित्स्वादुकृतंभोज्यमेकोनाश्नासिराघवः क॰
च्चिदाशंसमानेभ्योमित्रेभ्यःसंप्रयच्छसि ७५ राजातुधर्मेणहिपालयित्वामहीपतिर्दंडधरःप्रजानां
अवाप्यकृत्स्नांवसुधांयथावदितश्च्युतःस्वर्गमुपैतिविद्वान् ७६ इत्यार्षेरामायणेअयोध्याकांडेशततमः १०० ततःरामःसमाज्ञायभ्रातरंगुरुवत्सलं लक्ष्मणेनसहभ्रात्राप्रष्टुंसमुपचक्रमे १ किमेतदिच्छे
यमहंश्रोतुंप्रव्याहृतंत्वया यस्मात्त्वमा गतोदेशमिमंचीरजटाजिनी २
नेदंहलोकामस्मो ७२ इति अ॰ शततमःसर्गः १०० एवंकच्चित्प्रश्नानंतरं १
तस्यराजत्वाभावेत्वत्पितेंतदुत्तरमप्रश्यक्तेतेप्रतिरामेणागमनप्रयोजनप्रश्नःत्वंवितिसमाज्ञायकुशलप्रश्नभ्राज्ञे
नसर्वधर्मातज्ञापयितायद्वाभ्रातरामपवित्रागेनजटादियाशेणनश्वेतस्मिन्भक्तिप्रकेत्ताता २यस्मात्त्वमि

२८९

श्रेनशाहा सा राकीदा सूरा विनिश्रामार ष्टष्टभागस्यौमध्यमोदासीनाविति श्रेरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमोश्च मतं
ततः अनुग्रहे संहतयोर्व्यस्तयो निग्रहे प्रभुरिति मंडलाद्बहिरेते बलवदासीनो जलाधिकः अनुग्रहे संहतानामसं
तानां वधे प्रभुरिति १९ यात्रायानं तच्च पंचविधं विगृह्यसंधाय तथा संभूय प्रसंगतः उपेक्षेति निगुणैर्यानं पं
चविधं स्मृतं बलवतः पार्ष्णिग्राहादिभिर्विगृह्य शत्रौ याने विगृह्ययानं १ तैः संधाय अन्यत्र याने संधाय या
नं २ सामंतैः सह याने संभूय याने ३ अन्योद्देशेन याने प्रसंगात् अन्यत्र गमने प्रसंगयानं ४ बलवतः शत्रु
मुपेक्ष्य तत्सन्निवेशयानमुपेक्ष्य याने ५ दंडविधानं दंडः सेनातद्विधानं व्यूहरचना भेदः दंडोर्थसमानभेदे लञ्ज

याद्दंडविधानं च द्वियोनीसंधि विग्रहौ कश्चिदेतान्महाशास्त्र यावदन्नमन्यसे २० मे त्रिभिरुक्तंयथो
दिष्टवर्गैर्भिस्त्रिभिरेव वा कच्चित्समस्तैर्व्यस्तैश्च मंत्रं मंत्रयसे बुध २१ व्युमुपेक्ष्य तत्सन्निवेशयानमुपेक्ष्या
याने ५ दंडविधानं दंडः सेनातद्विधानं व्यूहरचना भेदः दंडोर्थसमानभेदे नमेदे लञ्ज फेमदसंग्योः द्वि
योनीसंधिविग्रहाविति संधिविग्रहायानमादि षड्गुणानां मध्ये संधिविग्रहौ द्वयोः योनीतत्र द्वैधीभावस
मा श्रयौ संधियान्विकौ यानासनौ विग्रहयानिकौ इति भेदः तत्र द्वैधीभावो नाम बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचा
त्मानं समर्पयन् द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितो मित्र अरिभिः पीड्यमानस्य बलवदाश्रयणं समा
श्रयः कालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानमासनं २२ यथा दिष्टैर्नीतिशास्त्रोक्तमंत्रविचारमार्गमनतिक्रम्य सर्व

रा॰
अ॰
२२७

रजनीयथानाहृ श्री भूमिः शशिनेव यावृता विधवा भवतु इत्यन्वयः पतिते त्वयि विमले हृपाठांतरं ॥२१ शाश्वते पैतृपतामहे सचिवमंडले तत् प्रार्थनं सर्वं मदाहृ जितसफलं कर्तुं तदिदानीमतिक्रमितुं नार्हसि २३ यतं मया प्यकस्मात्त्वयाभ्रद्रः खेनानिश्चयं तं मातंगामिव स्थिते भरत मित्यन्वयः २५ पापं पित्राज्ञाभंगरूपं २६ बाल्यादज्ञाना

भवत्वविधवा भूमिः समग्रा पतिना त्वया शशिना विमलेनेव शारदी रजनी यथा २१ एभिश्च सचिवैः सार्धं शिरसा याचितो मया भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि २२ तदिदं शाश्वतं पित्र्यं सर्वं सचिवमंडलं पूजितं पुरुषव्याघ्र नातिक्रमितुमर्हसि २३ एवमुक्त्वा महाबाहुः सबाष्पः कैकयीसुतः रामस्य शिरसा पादौ जग्राह भरतः पुनः २४ तं मत्तमिव मातंगं निःश्वसंतं पुनः पुनः भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत् २५ कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः राज्यहेतोः कथं पापमाचरेन्मद्विधो जनः २६ न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिसूदन न चापि जननीं बाल्यात्त्वं विगर्हितुमर्हसि २७ कामकारो महाप्राज्ञ गुरूणां सर्वदानघ उपपन्नेषु दारेषु पुत्रेषु च विधीयते २८

न २७ कथं कैकेय्याः गर्हाणामज्ञानमूलं तत्राह कामकार इति सार्धं कं दचरणामित्यर्थः स्वयेच्छया नियोजनता मिति यावत् गुरूणां पित्रादीनां उपपन्नेषु संमतेषु दारेषु पुत्रेषु च कामकारो विधीयते इति संबंधः २८

804

एतस्यैव श्लोकस्य व्याख्याने यदिति १ प्रशस्यवल्लवत्यथाशोकं निश्वस्य तत्पर्थीः ४ पूर्वहृष्टमेवार्थक्रतवते स्वपिते
मेवं रूपभंपतरोणाभुनः हृष्टज्ञात्वातडत्तरमाह आर्येतिपरित्यज्यश्रस्मान्सर्वान् इमेचलोकामितिशेषः आर्ये
परित्यज्येतिपाठे विवासेस्यर्थः स्वर्ड ष्करंकमज्येष्टाहंराज्यंकमज्येष्टाहंराज्यकनिष्टस्यात्कृता ५ ममममात्राके

परिविमितमिमंदेशंकृत्वाजिनजगाथरः हित्वाराज्यंप्रविष्टस्त्वन्तस्वंवक्तुमर्हसि १ इत्युक्तः कैकेयीः
पुत्रःकाकुत्स्थेनमहात्मना प्रगल्भवल्लवद्रूपः प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ४ आर्यतातः परित्यज्य कृत्वाक
र्मदुष्करं गतःस्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः ५ स्त्रियानियुक्तः कैकेय्याम्ममात्रा परंतपः च
कारसामहत्पापमिदमात्मयशोहरं ६ साराज्यफलमप्राप्य विधवाशोककर्शिता पतिष्यतिमहा
घोरेनरकेजननीमम ७ तस्यमेदासभूतस्य प्रसादंकर्तुमर्हसि अभिषिंचस्वचाद्यैवराज्येनमघवानि
व ८ इमाःप्रकृतयःसर्वाविधवामातरश्चयाः त्वत्सकाशमनुप्राप्ताःप्रसादंकर्तुमर्हसि ९ तथानुपू
र्व्यायुक्तस्य युक्तंचात्मनिमानद राज्यंप्राप्नुहिधर्मेणसकामान्सुहृदःकुरु १०
कैकेय्यानियुक्तइतिपूर्वश्लो
कान्वयि मायाकारेत्यन्वयःस्वमहदितिपाठेसत्यध्याहारः १ ७ एवंपितृमरणोक्त्या तेनदूषितकृत्येनतःपरंय
हकंवनत्वंतेयाणाभुनेवहृतेभरतः तस्यमेइतिकैकेयीपुत्रत्वात्मामापवादस्यराज्येनराज्यनिमित्तं ८ यस्म
त्मातरोवयंचेसर्वेत्वत्समीदनार्थमागताः ९ एतत्रत्वमानुपूर्व्यांमेएतल्लक्षणपाप्तः एतच्चात्मनिता

विद्येकवच्छंयुक्तंतत्काडहसैगार्गजन्मप्रहि ८

पितामहान्माब्रह्मणस्तस्मात्तत्त्वतः अवध्यं सर्वलोकेषु रंतेपि च न तं मत मिति शेषः न हि तं मितमनयः ननु पितृस्मर
णा श्रवणानन्तरं शोकसमये वा भिषेकप्रत्याख्यानमेव कृतं इति चेत् शृणु भरतस्याभिषेककरणप्रत्याख्यानं वारणा
कैकेय्या लोकानां वाप्यासंभाव नाकारणाय शोककाले विधेयमवलंब्य न तु कारणं शोककालेप्येवं येयं किं नेव
मिति लोकापवादमायेतिमम प्रतिभाति तीर्थ इस्त इर्वं न स्वर्गं गतः स्मृता कल्पः विधवा त्व कल्पा इत्यर्थे मत्वा मर
णानिश्चयाभावेन राज्यस्वीकारापेवराजानं मृतकल्पवदतीति उधाशोकाकरणपूर्वकं अभिषेकप्रत्याख्या
नं कृतवान् स वाक्यादिवं गतः स तत्राप्येवमेवेत्याह कनकं स्वर्गं गतः स्वर्गाः इति भरतेनाकेपि पितृमरणोचितेस

इत्यार्षे रामायणे प्रकाण्डे एकाधिक शततमः १०१ रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह किं मे धर्माद्विहीन
स्य राजधर्मः करिष्यति १ शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मासु नरर्षभ ज्येष्ठपुत्रे स्थिते राजा न कनीयान्भवेन्नृ

प॰ २

दे कार्य करणो हितेन भरतेन तस्य मे इत्याद्युक्तवान् कश्चित्त्वं संक्षेपेणादावुक्त्वा पश्चाद्विस्तरेणाव दतीति भावः क
ः स्वभावः इत्याह २१ इति रा॰ आयोध्याकाण्डे एकाधिक शततमः १०१ अथ भरतः पितृहननानन्तरमस्मा
कं किमस्मानरमाह राम स्येति धर्मान् राज्ञोऽयोग्यत्वेन राजधर्माज्ञया हि हीनस्य तस्य इह राज्यधर्मो मे कोपयुक्तः
अनुपनीतयागवत् अनोः न वेमेरड स्यामपि का विद्यादि प्रभ इति भावः १ ज्येष्ठपुत्र कायधर्मा भावोऽस्तु अह शा
श्वत इति शास्त्रतः शानकमागतः अस्मात् अस्मत्पूर्वेषु सर्वदा प्रवृत्तेति पारंपर्य प्राप्तः स्थितः प्रतिष्ठितः अये

ततः किमतत्राहवयमिति भार्यापुत्राः शिष्याश्चलोके साधुमिर्यथा समाख्याताः इक्ष्वाकुनियोगार्हितयातथास्म
रामेणाचर्यसर्वे इतितन्नमपिज्ञातमर्हसि १९ ननुतेकितत्राहवनेइत्यादि २० प्रकृतभवभार्हाभावम्रपस्तहरा
तियावत्तावत्परिमाणकमित्यर्थः अतः कैकेय्याश्चयस्मिन्नियोजननेतत्पेवमपिकारइतिभावः समाचारश्च

वयमस्यपश्चाल्लोके तेख्याताः सौम्यशुभाशुभिः भार्यापुत्राश्चशिष्याश्चतन्नमपिज्ञातुमर्हसि १९ वनेवा
चीरवसनेसौम्यकस्माजिनाम्बरे राज्येवापिमहाराजोमांवासयितुमीश्वरः २० यावत्पितरिधर्मज्ञेगौ
रवंलोकसत्कृते तावद्धर्मभृतांश्रेष्ठजननन्यामपिमोरवं २१ एताभ्यांधर्मशीलाभ्यांवनंगच्छेतिराघव
मातापितृभ्यामुक्तोहंकथमन्यत्समाचरे २२ त्वयाराज्यमयोध्यायांप्राप्तव्यंलोकसम्मतं वस्तव्यंदण्ड
कारण्येमयावल्कलवाससा २३ एवमुक्त्वामहाराजोविभागंलोकसन्निधौ व्यादिश्यचमहाराजोदि
वंदशरथोगतः सचप्रमाणंधर्मात्माराजालोकगुरुस्तव पित्रादत्तंयथाभागमुपभोक्तुंत्वमर्हसि २५
२ यदब्रवीन्मांनरलोकसत्कृतः पितामहात्माविबुधाधिपोपमः तदेवमन्येपरमात्मनोहितंनसर्वलो
केश्वरभावमव्ययं २६
दिष्यामि २२ त्वयाराज्येप्राप्तव्यंमयादण्डकेवस्तव्यं २३ एवंरूपविभागंलोकसंनिधौमंत्रिमुख्येहितवाविज्ञा
नसंनिधौकृत्वानेवंविभागंकृत्वेतिव्यादिश्यचश्रान्तप्यचादिवंगतइत्यन्वयः यथाभागंपितृकल्पितंचवर्द
शावर्षपर्यन्तमन्नेनेनतदनेनरमहंभोक्ष्यामिइतिसूचितेमात्रापिचतर्दशवर्षपर्यन्तवनवासएवहृतः नतत्सर्वं

करुणांशोकावहां १ तेभरतोक्तं वाग्वज्रं रणेऽस्योत्सृष्टं जलं कृत्वा २ बाहुप्रगृह्य स प्रतिपिलो कृताऽह्रं
सवानिषीस्वाभविपपातभरतादिदर्शनेन हर्षात्प्रसुप्तांगडुमस्य दशां ३-४ सिषिचुः मोहं ताततये सर्वाणा

तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहितां राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः १ तं तु वज्रमिवोत्सृष्टमाहवे दानवारिणा वाग्वज्रं भरतेनोक्तममनोज्ञं परंतपः २ प्रगृह्य रामो बाहू वै पुष्पिताग्र इव द्रुमः वने परशुना कृत्तस्तथा भुवि पपात ह ३ तथा हि पतितं रामं जगत्यां जगतीपतिं कूलघातपरिश्रान्तं प्रसुप्तमिव कुंजरं भ्रातरस्ते महेष्वासं सर्वतः शोककर्शितं रुदंतः सह वैदेह्या सिषिचुः सलिलेन वै ५ स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यामश्रुमुत्सृजन् उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बहु भाषितं स रामः स्वर्गते पितरि निर्गते कस्ता राजवराहीनामयोध्यां पालयिष्यति ८ किं नु तस्य मया कार्यं दुर्जातेन महात्मनः यो मृतो मम शोकेन स मया न च संस्कृतः अहो भरत सिद्धार्थो येन राजा त्वयानघ शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु सत्कृतः १० निःप्रधानामनेकाग्रां नरेन्द्रेण विनाकृतां निवृत्तवनवासोऽपि नायोध्यां गन्तुमुत्सहे ११

अणि जलेन सिषिचुः ५ कृपणं भाषितं लोकानुसारेण विलपितुमित्यर्थः ६-७ दिष्टां गतिं दैवकल्पितां गतिं सकृतानि सृष्टां वा ८ दुर्जातेनेन हृष्याजन्मना ९ सत्कृतः संस्कारकर्मणा पूजितः १० निःप्रधानां प्रधानहीनां ॥

यदेवमतः स इति गच्छ शीघ्रं गच्छ भवाय पञ्च भूदयाय ६ यदेवमत देवत्वप्रापकं तपो विहाय किं मे राज्येनेत्यत आह
राज्ञा नमितिस वैजनार्यपि पितृराज्ञा नेमनष्यं शद्वः तथापि मम सदेवत्वे संमतस्त्वत्र हेतुमाह यस्मेति अमान्य
यमनन्वेश्वरसंभावितमित्यर्थः ४ इत्यमपि राजमरणो रामेण विषयोन्तरो तरदानादस्भम भमिवमंता पुनस्तदेवा

तस्य महात्मयासार्थमयोध्यां गच्छ राघव अभिषेचयवात्मानं जलस्यास्य भवानयनः ६ राजानेममश
पेयादुर्देवत्वे संमतो मम मस्पधर्मार्थसहितं तमाह रमानषे ४ वोकघस्पचमपितत्व पिचारणाय
माश्रिते धीमान्स्वर्गगतो राजा यायजूकः सतांमतः ५ निष्क्रान्तमात्रे भवति सहसीते सलक्ष्मणे
दुःखशोकाभिभूतस्तत्र राजा त्रिदिवमभ्यगात् ६ इतिश्रुत्वा कथं व्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः अहं वा
पंच शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ७ प्रियेण किल दत्तं हि पितृलोकेषु राघव अक्षय्यं भवतीत्याहु
र्भवांश्चैव पितुः प्रियः ८ त्वामेव शोचंस्तव दर्शनेप्सुस्त्वय्येव सक्तामनिवर्त्य बुद्धिं त्वया विहीनस्त
व शोकरुग्णस्त्वां संस्मरन्नेव गतः पिता ते ९ अयोध्याकाण्डे दिपानमः ८२

हुकेकयस्येइति सतांमतः सद्भिः पूज्यमानः ५-६ कृतोदकाविति कृतसपिण्डीकरणांत सर्वकृत्यौ तहि
किं करनेनेत्यत आह प्रियेणेति भवान् पितोज्येष्ठत्वादिति भावः ८ प्रकारान्तरेणापि प्रियत्वमेवोप
पादयन् त्वामेवेति तवशोकरुग्णः इत्यनेन तव क्लेशमवत्वदवसादहेतुरिदर्शितं ९ अयोध्याकाण्डे दिशः

रामा॰ ८२

गो॰
श्री॰
२९॰

नित्यानगाः कालक्रमागतानवराः विदितात्मानात्मस्वरूपाः तेषां कुमाराणां २० अवतारयत् अवातारयत् २१ तेसी
तास्ताः २४ अकार्दमतोपि अवतारमार्गेण पतङ्गवत्तिमुच्चार्यमिषिञ्चदद्भिः ततो ऽपि तत्पितृभ्यो ममोद्धारप्यपोपलक्षणं वा
धर्मसंबोधनेत्यत्र तत्कारणादमोघः कौचित्तनतेसनकोनामाधुत्तारणस्यन प्रयोजनमस्मादेवाचारादित्याद्धः २५ पतेदेव
विहाणोति २४ यत्तिथौयाम्पादत्तिणं यात्वा धनिकनिवेषे पुत्रमेतनाश्वालिविनिवचनेन त्रियाणाम्नदस्मात्वजलदा

ततो नित्यानगास्तेषां विदितात्ममहामतिः स्कन्दीनसनकोनस्तुराभेचदतफभक्तिमान् २२ समेत्र स्तैर्नृपसत्तैः
सार्धमाश्वास्यराजवं अवतास्यदालेख्यनदीमंदाकिनीशिवां २३ तेसतीर्थं ततः हाकृमाइपगम्ययशस्विनः
नदीमंदाकिनीरम्यां सदापुष्पितकाननां २४ शीघ्रस्नातसमासाद्यतीर्थे शिवमकर्दमे सिषिचुस्तदकेरा
जेतत पतङ्गवत्तिति २५ प्रगटत्यज्जमहीपालोजलपूरितमंजलिं दिशंयाम्यामभिमुखो रुदन्वचनमब्रवी
त् एतत्तेराजशार्दूलविमलंतोयमक्षयं पितृलोकगतस्याधमदत्तमुपतिष्ठतु २

नवोथकेतविर्मलेप्यतदाचारविरोधात्तनिकष्टत्त्रियपरंवा रुदन्नित्यनेन पित्रादिविषयेरोदनेन निषेधइतिस्
चितं २१ २२ प्रसन्नीर्यतीरमागत्यनिर्वापं चकारपिंडं ददौन च यदाकदाचिदपिपितृभ्यो रणप्रेवणोपत्रसंपदणाशौ
चोस्मतिप्रयुक्ततेनक्रमेक्रमत किंयस्यपितुः प्रथमदिनपर्वपिंडदानमितिवाच्यं तस्यां ॥

२९॰

अत एवानेकाग्रो बहुनायकां अत्रो भयज्ञहेतुर्नदेंड्ढेण विनाकृतामिति ११ अनुशास्तिष्यति हितविषयप्रभृतिनि
हतीकारयिष्यति १२ सहतांशोभनवियोगावरणां कृतः पुरुषात् १३।१४ अभेत्य अभिमुखो भूत्वा स्वगतिरूपेद्रः
त्व १३।१५ क्रियतामिति १७।१९ इंगुदिपिण्याकं तपस्विभोज्यत्वात् पसतरुफलपिण्याकं अनिः सादितं तैलं पिष्ठचूर्णि

समान्नवनवासं मामयोध्यायां परंतप भोनुशास्तिष्यति पुनस्तातेलोकान्तरं गते १२ मुराञ्चेत्समद्धतेमोपि
तापान्माहसात्वयत् वाक्यानितानि श्रोष्यामि कृतः कार्णि मत्वान्यहे पदमकाध्यमरतेभार्यामम्येत्सराचा
वः उवाच शोकसंतप्तः पूर्णचंद्रनिभाननो १५ सीतेमृत्ते जन्तेमृष्वशुरः पितृहीनोसि लक्ष्मण भरतोडःखमा
वेश्स्वर्गीति हृष्यिवीपते: ततोबहुगुणं तेषां वाष्पं नेत्रेषु जायत तथा ब्रुवतिकाकुत्स्थे कुमाराणां यशस्वि
नां ततस्ते भ्रातरः सर्वे भृशमाश्वास्य दुःखिते अब्रुवन् जगती भर्तुः क्रियतामुदकं पितुः सासीतास्वर्गीति
श्रुत्वा स्वशुरं तं महान्तं पं नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां न शशाके क्षितेक्षितुं सांत्वयित्वा ततो रामो रुदंती जनक
कात्मजां उवाच लक्ष्मणं तत्र दुःखितो दुःखितं वचः १९ आनयेंगुदिपिण्याकं चीरमाहर चोत्तरं जलक्रि
यार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः २० सीता पुरस्ताद्व्रजतु त्वमेनामभितो व्रज अहं पश्चाद्गमिष्यामि

कृतर्मिंगुदीवीजमज्जपिण्याकं तेन्योपचर्यन्तेति: सादितं सां रस्यतस्पतिपिंडत्वात् उत्तरमममेनवीनं चीरं २०
अभितः पश्चात् पथागतिः सदारुणा शोकादिकालिकोतदुःखं सर्वकाति छत्रमसाइतरेतु स्त्रियायत इति श्रा

आश्रममिति पदे ४९ खुरसमाकुलयानानि पश्चादयः तेमिसमाकुलानि रथ्याकटादीनि ४९ समाहता आक्रोन्तेति ।
यावत् ५० तेन शब्देन गर्जेन आवासयन्तः मदगंधेन दिक्षु शानि सुरभीकुर्वंतः ५१ गोकर्णास्स्मरी सृमरविशेषो ५२

अचिरप्रोषितं रामं चिरविप्रोषितं यथा द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सह साश्रमं ४९ भारण्यान्वितास्तत्र द्रष्ट
कामाः समागमे ययुर्बहुविधैर्यानैः खुरनेमिसमाकुलैः साभ्रनिर्वहुभिर्यानैरथनेमिसमाहता ममोचत
चलमल्लं शब्दं द्योरिवाभ्रसमागमे ५० तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः आवासयन्तो गंधेन जग्मुरन्य
द्वनं ततः ५१ वराहमृगसिंहाश्च महिषाः सृमराश्च या व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ५२ रथाङ्ग
हंसानत्यूहाः प्लवाः कारंडवाः परे तथा पुंस्कोकिलाः क्रौंचा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ५३ तेन शब्देन वित्रस्तैः आ
काशं पक्षिभिर्वृतं मनुष्यैराहता भूमिरुभयं प्रबभौ तदा ततस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विनमकल्मषं आ
सीनं स्थंडिले रामं ददर्श सह साजनः विगर्हमाणा कैकेयीं मंथरासहितामपि अभिगम्य जनो रामं बाष्प
पूर्णमुखोऽभवत् ५५ तान्नरान्बाष्पपूर्णाक्षान्समीक्ष्याथ सुदुःखितान् पर्यष्वजत धर्मज्ञः पितृवन्मातृवच्च
सः ५६ स तत्र कांश्चित्परिषस्वजे नरान्नराश्च केचित्तमभ्यवादयन् चकार सर्वान्सवयस्यबांधवान् यथा
र्हमासाद्य तदा नृपात्मजः ५८

रथाङ्गाः चक्रवाकाः नत्यूहाः जलकुक्कुटाः प्लवाः बकविशेषाः ५३ ५४ ५५ पर्यष्वजत परिष्वंगयोग्यानिति शेषः ।

स्थितेः त्रिवियेतर विपन्नात्कलिविषयन्नाहानदोषः २८ ऐंगुदं इंगुदीबीजमेवं पिवदैः वदरफलैः २९ न
राज्ञेकाय पिण्याकपिंडदानेन दाहयद्दशनात् स्मस्तद्दशनात्स्मन्मित्र इति शेषः तत्र सामान्येनापतितस्मा
समाहयत् इति ३० प्रत्युत्तीर्य परामृत्य ३१।३२ प्रतिशाद्दः प्रतिध्वनिः प्रतिश्रुतेत्यमरे प्ययमेवार्थः ३३ तत्ताः

ततो मंदाकिनीतीरं प्रत्युत्तीर्य स राघवः पितुश्चकार तेजस्वी निर्वापं भ्रातृभिः सह २८ ऐंगुदं वदरैर्मिश्रं
पिण्याकं दर्भसंस्तरे न्यस्य रामः सुदुःखार्तो रुदन्वचनमब्रवीत् २९ इदं भुंक्ष्व महाराज प्रीतो यदशना
वयं यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ३० ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य सरित्तटात् आरुरोह नर
व्याघ्रो रम्यसानुं महीधरं ३१ ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः परिजग्राह पाणिभ्यामुभौ भर
तलक्ष्मणौ तेषां तु रुदतां शब्दात् प्रतिशब्दोऽभवद्गिरौ भ्रातॄणां सह वैदेह्या सिंहानां नर्दतामिव ३३ म
हाबलानां रुदतां कुर्वतामुदकं पितुः विज्ञाय तुमुलं शब्दं त्रस्ता भरतसैनिकाः ३४ अब्रुवंश्चापि रामे
ण भरतः संगतो ध्रुवं तेषामेव महाञ्छब्दः शोचतां पितरं मृतं ३५ अथ वासान्परित्यज्य तं सर्वेऽभिमुखाः
स्वनं अप्येकमनसो जग्मुर्यथास्थानं प्रधाविताः हयैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्वलंकृतैः सुकुमारास्तथैवान्ये

काद्विषमाडंबरभूदिति भीताः ३४ ततो निश्चितमभुवान्निति ३५ स्वनमभिमुखाः स्वनोत्पत्तिदिशमभिमुखाः
यथास्थानं यथावितं प्रधाविता क्वारितागकेति स्म ३६ केचनाहहे यैरित्यादि सुकुमारा इति हेत्वोत्राय अन्ये

जवंमहीतमपिजलाहरणादिकं तेपत्रः हातवानयाप्यसौ न गर्हितः अतस्तत्राह श्लोकेर्ऽप्य इष्टवसौ भाजय धार्मिकता
दिभिर्विशिष्टस्य भ्रातर्य रहितं प्रयोजनरहितं तत देवगर्हितं तत देवगर्हितं तत देवगर्हितं भवतीर्थस्तु यदर्थसहितं प्र
योजनसहितं तत्कारणः प्रयोजने विहिते कल्पितं तत्सर्वं गणफलकमित्यर्थः सहितं विहितमिति पाठे चाह ६
लोकेशानामनुभूयमानानां तत्थानुभवमनुचितोनेमत योचितं तां पुत्रो नीचाहीं यानर्थोः वृजनकः सम्यचा

प्रधायमपितेपुत्रः लोकेशानामतयोचितः नीचानर्थसमाचारे सज्जे कर्मभ्रमेव तत् ७ दक्षिणाग्रेषु दर्भे
षु सा दद्दर्श महीतले पितुरिंगुदिपिण्याकं न्यस्तमायतलोचना ८ तच्च भूमौ पितुरार्तेन न्यस्तं रामेण वी
क्ष्य सा दुःखाचेदेवी कौसल्या सर्वा दशरथस्त्रियः ९ इदमिक्ष्वाकुनाथस्य राघवस्य महात्मनः राघवेन पि
तुर्दत्तं पश्यतैतद्यथाविधि १० तस्य देवसमानस्य पार्थिवस्य महात्मनः नैतदौपयिकं मन्ये भुक्तभोगा
स्य भोजनं ११ चतुरन्तां महीं भुक्त्वा महेन्द्रसदृशो भुवि कथमिंगुदिपिण्याकं स भुंक्ते वसुधाधिपः १२ अतो दुः
खतरं लोके न किंचित्प्रतिभाति मे यत्र रामः पितुर्दद्यादिंगुदीक्षोदमृद्धिमान् १३ रामेणेंगुदिपिण्याकं पितु

रोनष्ठानेयस्मिन्नतयास्तं जं प्रस्थतं यथालोकेकर्मसेचतुरामस्यप्रत्यावर्तिष्यामाणत्वादिति भावः पकःशाङ्गस्त
भरतसंवादे तन्मीमनकरोत्येवायमपि पंचान्विति अपरोर्थः ७ न्यस्तं रामेण ८ प्रियः प्रतीति शेषः ११ औपा
यिकं उचितं न भवतीति मन्येतत्र हेतुः भुक्तभोगस्येति भुक्ता भोगा येन तस्य चतुरन्तां चतुःसमुद्रावसानां १२ तो

न्नविनादयन् प्रतिषनयत् ५९ अकतनकरीन्पाश्लोकद्वयंगतं इतिरामायणेअयोध्याकांडेअनदशत
तमः १०३ दशरथसदारानित्यन्वयः तर्षितःसाभिलाषः १ तीर्थमवनारमार्गो २३ येनेप्रसिद्धाराराद
यो निर्विषयीकृतारामापत्रिष्ठासिनाल्लेषांवनेवसतांआकालेनबहुवीहिस्य प्रथमपरिग्रहवन् तीर्थ

ततःसतेषांरुदतोमहात्मनोभवंच स्वेचान्विनादयन्स्वनः गुहागिरीणांचदिशश्चसंततंतेमृदंगा
घोषप्रतिमा विशुश्रुवे ५९ इत्यार्षे-श्रे-अनुत्तर-ततामः १०३ वसिष्ठःपुरतःकृत्वादारान्दशरथस्य
च अभिचक्रामतंदेशंरामदर्शनतर्षितः १ राजपत्न्यश्चगच्छंत्योमंदंमंदाकिनींप्रति ददृशुस्तत्र
तत्तीर्थंराम लक्ष्मणसेविते २ कौसल्यावाष्पपूर्णेनमुखेनपरिशुष्यता सुमित्रामब्रवीद्दीनायाश्चा
न्याराजयोषितः ३ इदंतेषामनाथानांक्लिष्टमक्लिष्टकर्मणां वनेप्राक्केवलंतीर्थंयेतेनिर्विषयी
कृताः ४ इतःसुमित्रेपुत्रस्तेसदाजलमतंद्रितः स्वयंहरतिसौमित्रिर्ममपुत्रस्यकारणात् ५ जघ
न्यमपितेपुत्रःकृतवान्नत्वगर्हितः भ्रातुर्यदर्थरहितं सर्वंतद्गर्हितंगुणैः ६

आपतीर्थंगंगायमुनापरपारभवेइत्यदमेवप्राक्केवलमितिपाठेआधुनिककल्पितःनापितत्राप्यसा
मंजस्यमितिवाचकः तत्रापिपाठेप्राक्परिगृहीतमितिशेषःप्राक्परिगृहीतंतीर्थंजलानयनादिव्यव
हारोपयोगीमार्गः इदमेवेतिकेवलंनिश्चितमित्यर्थोवक्तुंशक्यःकेवलंनिश्चितेक्लीवंव्याख्यवाचककः

टीकारा ५५

२४ परिक्लिष्टं परिम्लानं दिनं उत्पलं रक्तोत्पलं यथा तमभिभूतं २५ तेन त्वं वैदेह्या शिथिना मिनि शोषः मन्तुमिसंक्रांतो वस
नारणीसंभवः शोकः अग्निराश्रयं इन्धनमिव काष्ठानि ववामां दहति आशयमितिपाठेप्याशयो हृदयं इहेमं वचआश

विदेहराजन्यसुतां स्ववादद्वशरथस्य च रामपत्नीकथं दुःखं संप्राप्ता विजने वने २५ पद्ममातपसंतप्तं
परिक्लिष्टमिवोत्पलं कांचनेरजसाध्वस्तं क्लिष्टं चेन्दमिवोद्धृतं मत्वं तेवैदेहस्त्वमां शोकोदहत्यग्निः स्वाश्र
यं भृशमिमन्नमिवैदेहिवसनारणीसंभवः ब्रुवंत्यामेव मातरि योजनन्या भरताग्रजः पादावासाद्य जग्राह
वसिष्ठस्य सराघवः पुरोहितस्याग्निसमस्य तस्य वै बृहस्पतेरिंद्र इवामराग्रजः प्रगृह्य पादौ सुसमृद्ध
तेजसः सहैव तेनोपविवेश राघवः ततो जघन्यं सहितैः स्वमंत्रिभिः पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः जनेन
धर्मज्ञतमेन धर्मवानुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजे २९ उपोपविष्टस्तु तदा सवीर्यवांस्तपस्विवेषेण समी
क्ष्य राघवं श्रिया ज्वलंतं भरतः कृतांजलिर्यथा महेन्द्रः प्रयतः प्रजापतिं ३० किमेष्य वाक्यं भरतोद्य राघ
वं प्रणाम्य सत्कार्य च साधु वक्ष्यति इति वनस्यार्यजनस्य तत्तदा बभूव कौतूहलमुत्तमं तदा ३१

यस्तेत्रेति वाक्यसति २१२२ ततइतिवसिष्ठोरामोपवेशनानंतरं जघन्यं जघन्यभागं पृष्ठभागमाश्रितः सन् उपो
पविष्टोबभूवेत्यन्वयः २९ उपोपरस्मादिजनाभिप्रायानुभाषणम् ३० किमिति किंसाधु वदिष्यतीतियोज

क्रान्तिरित्याद्यास्यासनप्रकाराः सत्यासत्यार्थालौकिकिलोकविदितालोकप्रसिद्धा १९ एवंक्रान्तिकित्या-
दिप्रकारेण १६ १८ इष्टात्इष्टदेशात् इष्टं तवरमंतनोः १९ ग्रासकेभावेनिष्टासेहासंगेपिते २० वहति।

स्तुतिरत्नावलिंयेसत्यालोकिकीइतिभातिमे यदन्नः पुरुषोभवतितदन्नास्तस्यदेवताः १९ एवमा
नीतपत्न्यक्षाजनमराधाम्यतांतदा दृष्ट्वाम्याशुमेरामंस्वर्गाच्युतमिवामरं १६ तंभोगैःसंपरीत्यकौ
रामेसंप्रेक्ष्यमातरः आर्ताःमनुजरक्षाणिसस्वरं शोककर्षिताः १७ तासां रामः समुत्थायतत्राहच
रणांबुजान् मातॄणांमनुजव्याघ्रः सर्वासांसत्यसंगरः ताःपाणिभिःसुखस्पर्शैर्मृद्वंगुलितलैः शु
भैः प्रममार्जरजः पृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः सौमित्रिरपिताः सर्वामातॄः संप्रेक्ष्यदुःखिताः अभ्य
वादयदासक्तंशनैरामादनंतरं २० यथारामेतथातस्मिन्सर्वावहृतिरेस्त्रियः वृत्तिंदशरथात्जाता
तेलक्ष्मणेशुभलक्षणे २१ सीतापिचरणांस्तासामुपसंगृह्यदुःखिता श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षीसंब
भूवाग्रतास्थिता २२ तांपरिष्वज्यदुःखार्तामाताडुहितरंयथा वनवासकृशांदीनांकौसल्यावा
क्यमब्रवीत् २३

देवर्णितवपुः २३ उपसंशल्यस्पृष्टा २२ वनेत्यादिवनयासकृन्नदीनत्ववतीमितियावत् २३ ॥

रा
प्र-
२२५

ननु लपार्थिवेणास्य त्तमेव तत्राह गतिमिति अस्य गतिमवगंतं त्वि यो यथा नशक्तः ता नृगात्पतगामनेयथेनरपत्तिणो
शाक्तास्त्यात्स्वगतिं मदीयो राज्यपालनशक्तिमनवगंतेमेन शक्तिः स्वशोहो यया र्थेति पानानामनेकार्थनान
यः परैरतिसपाड पजीव्यते तत्स्य सञ्जीवं शोभनं जीवनमित्यर्थः भावपजंतं त्वीवमपि कवित् यजजनाः प्रसीति
तथापि क्रमिति वोर्थतस्य तथैते नेमार्थे ड जीवं ड श्वं जीवनेन स्मात वराज्यकरणमेवो चितमिति भावः १० लोक र
तणार्थं पट शारथेनो मायवर्द्धितः सकल्लगणास पत्रोय दि लोकरत्तणेनकरिष्यसितदावयेत्तत्वयासहेत्य मम

गतिं त्वं बद्धा स्वस्यतात्त्यासेवपतविणाः अनेनगतेन शक्तिर्मे गणितत्वमहीयते ९ सञ्जीवं नित्य पास्तस्य यः
परैरुपजीव्यते राम तेन नतं जीवं यः परान पजीवति १० यथा लारोपितो वृक्षः प्ररूपेण विवर्धितः क्रमके
नष्टराराहोद्र फस्कंधो महाद्रुमः ११

र्थस्य पमानप्रदर्शनस्य त्वेनाह यथाविति यथा तिवृत्तः फलार्थिना पुंसारोपितः कृतबीजावायो नतरंशनैर्वर्द्धितः
तत्र वृक्षत्याति शाय्यमाह क्रमस्केन वा मतेन उरारोहः अत एव द्र फ स्कंधो महाद्रुमः अयथाशुष्मितोभूत्वाय दाफलानित
दृशीयतितस्याः दारोपकः भमान्त्यथा फलस्य हेतोः सद्रुमः प्रभावितः उत्पादितः सतां प्रीतिं स्वाभिमतफल प्राप्ति
नां प्रीतिं नानुभवेत् तयावमिति पद्यो पमानमपि भवतिय त्रस्तु पाकालेर षभः अथ हः त्वं भर्ता पानलसमर्थो स्मान
स्मात्पाथिनत्तियमि अत स्तदर्शितसां उपमायां अर्थे राजप्रयान्तान र्थक्य हः पवेतमर्हसि ११

र्योग्रयः शत्रुघ्नस्याप्यास्येन परिहरणात् ३१ इति रामाभि॰ श्रु॰ च॰ तनमः सर्गः १५ पूर्वं सर्गान्ते पोक्तं री
त्या सुहृद्गणैः हतत्वं शोचतोपि तस्य गणैः दुःखेन १ मंदाकिन्यां तत्तीरे हुतं प्रातरौपासनहोमं जप्यं गायत्रीजपं हो
रमिति पाटे हुतजप्यहारमित्यर्थः इति केचित् तदेजडतरस्यैव मंदाकिनीतीरे राममवेचनसौ तस्मात् मासमिति पा

स्माववः समप्रकृतिश्चलक्षणो महानुभावो भरतस्य धार्मिकः । हृताः सुहृद्भिश्च विरेजिरे यथा स्पष्टा सदा
सैः सहितास्य योग्य यः ३२ इत्या॰ रा॰ अयोध्या॰ चतुरुत्तरशततमः १०४ ततः पुरुषसिंहानां वृतानां
तैः सुहृद्गणैः शोचतामेव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्तत १ रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्वृताः
मंदाकिन्यां हुतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन् २ तूष्णीं ते समुपासीना न कश्चित् किंचिदब्रवीत् भरतस्तु
सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ३ सांत्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम तद्ददामि तवैवाहं भुंक्ष्व
राज्यमकंटकं ४ महतेवांबुवेगेन भिन्नः सेतुर्जलागमे दुरावरं त्वदन्येन राज्यखंडमिदं महत् ५

दः रामोपि पश्चिम नदीतीरमित्यर्थः इति वितः ३३ माता कैकेयी च यथा मंम्मत्या राज्यदानेन सांत्वितौ कृतास्मा
अनंतरं यामभेदं राज्यदत्तं तद्राज्यं अकंटकं । उक्त प्रकारेणापि तद्वचनस्यापि परीयातनात् प्रस्तुह रहितं
जलागमे वर्षाकालवायुवेगेनाभिन्नः सेतुरिव ३८ महद्यो ग्यापादयी राज्यं भरत स्वजात्वांत दन्येन दुरावरं

रा॰
अ॰
२९५

812

इष्टानांराज्यमरणशोकापोपिनास्तीत्याह सर्वइति विचयाःसंग्रहाःनाशांताःसमुच्छ्रयाविषादिकृतमोन्नत
स्थानावरोपतित्यतेकःशोकइतिभावः १६ यथाकल्पानांपतनमशक्यपरिहारंमरणमपितथातस्मान्नपस्तन
शोच्यतो १७ तदेवदृष्टांतांतरेणोपपादयति यथेति १८ अतीतरजन्यप्रतिनिवृत्तौ दृष्टांतोपमनायाखेवनप्रति
निवर्तनइत्यर्थः उदकार्णवमित्युदकपदमधिकं १९ गच्छंतीतिशत्रंतं अंशवोरविकिरणाःआश्रयेइतिपाठे

सर्वेक्षयांतानिचयाःपतनांताःसमुच्छ्रयाः संयोगाविप्रयोगांतामरणांतंचजीवितं १६ यथाफलानां
पक्वानांनान्यत्रपतनाद्भयं एवंनरस्यजातस्यनान्यत्रमरणाद्भयं १७ यथागारंदृढस्थूणंजीर्णंभूत्वोपसी
दति तथावसीदंतिनराजरामृत्युवशंगताः १८ अत्येतिरजनीयातस्मान्नप्रतिनिवर्तते यात्येवयमुना
पूर्णासमुद्रमुदकार्णवं १९ अहोरात्राणिगच्छंतिसर्वेषांप्राणिनामिह आयूंस्तेहीयतेयस्यस्थितस्या
क्षपयंत्याशुग्रीष्मेजलमिवांशवः २० आत्मानमनुशोचत्वंकिमन्यमनुशोचसि आयुस्तेहीयतेयस्या
स्थितस्यगतस्यच २१ सहैवमृत्युर्व्रजतिसहमृत्युर्निषीदति गत्वासुदीर्घमध्वानंसहमृत्युर्निवर्तते २२

जलमाशयेइत्यर्थः २० यदेवमतस्त्वमात्मानंप्रत्येवअनुशोचस्वमृत्युर्वीभआयातकालेगतिरिहास्येतिचिंतया
अन्यराजानंतदेवशोच्यतमाह आयुरिति आयुस्तवयस्यतस्यकस्यापिहीयतइत्यर्थः २१ तदेवाहसहेतिमृत्युःसहव्रज
तिसहनिषीदतिसहगत्वासहनिवर्तते अंतर्यामिनाएवमृत्युरूपत्वात् अतोपरिहार्यःसइतिभावः २२

११ श्रेणयो नानाजातीयसंघाः श्रेण्याः प्रधानाः ११ १२ तस्य वचः साधितस्य न मन्यंते तिये जना अन्नत मन्यंते
मर्षः १३ उः खित्नं श्रेतस्य उः खिन्नैवं वक्तीत्यालोच्य हतात्मा शिक्षित हृदिः आत्मवान् धीरः १४ आश्वासनम् आ
कारो नात्मन इति आत्मनो जीवस्य कामकारः स्वच्छपाय किंचित्स्व वर्तन सामर्थ्यं नास्ति हि यतो मम कृते

सयदा प्रस्थितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत् स तं नाभ्यभवेत्त्वीतिं यस्य हेतोः प्ररोपितः ९ एषो
पमा महावाहो नदर्थ्यावेत्त मर्हसि यत्र त्वमस्मान्नृपभो भर्ता भ्राता च शाधि हि १० श्रेणयस्त्वाम
हाराजप्रपत्न्याश्च सर्वशः प्रतयंतमिवादित्ये राज्ये स्थितमरिंदम ११ नानानुयाने काजस्य
मतानैर्दंतं जगाः श्रेतः पुरगतानार्थेन देतस्य समाहिताः १२ तस्य साधनमन्यंत नागरा विवि
धा जनाः भरतस्य वचः श्रुत्वा रामे प्रत्यनुयाचितः १३ तमेवं दुःखितं प्रेक्ष्य विलपंतं यशस्विनं
रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयदात्मवान् १४ नात्मनः कामकारो हि पुरुषोयमनीश्वरः इ
तश्चेतरतश्चैनं कृतांतः परिकर्षति १५

नीश्वरः ई स्वरत्वसत्तां तं अपरहितः तस्माद्देतमितश्चास्मा देहाल्लोकाच्च इतरः परस्माद्देहाद्वल्लोकाच्च कृतां
तः काल्लोनन्योमिदृपः कर्मानुरूपं कर्षति एवं च मम वनवासेन राज्ञा नापि कैकेय्या कारणं किंतु दैवा

ग॰
अ॰
२५६

कामपोलोकस्थितेः प्राकृतोपि पप्रोगामोह प्रवमितिपितृपैतामहइतिपाठे तत्तोवंशमर्यादस्तर्थः अवकः प्रवर्षपञ्चा
प्यः यस्यमार्गस्यद्यतिकमो मोत्यूतेनेनातिनमापतः स्वयमपिनभ्रातः पित्रादीन्कथंशोचेत ९ सोनसोवासग्रमादि
प्रवाहस्येवानिवर्तिनः प्रत्याहतिरहितस्ययतमानस्यगच्छतोत्त्ययसः नाशंटष्टेतिशेषः आत्मासुखेतत्साधनेय
मेनियोक्तव्यः ऊतःयतः प्रजाःसुखभाजःसुखसाधनानिमित्तजन्मभाजःस्मृताः १९ यदेवमतोथमीत्मेतिडम

पवंश्दृष्टैगतिर्मार्गः पितृपैतामहेर्ध्रुवः तमापन्नःकथंशोचेयस्यनास्तिव्यतिक्रमः १० वयसःपतमान।
मासोतमोवानिवर्तनः आत्मासुखेनियोक्तव्यः सुखभाजःप्रजाःस्मृताः ११ धर्मात्मासशुभैःकृत्स्नेःक्रत
भिश्चाप्तदक्षिणैः सनशोच्यःपितातातस्वर्गतःसत्कृतःसतां १२ सजीर्णमानुषंदेहंपरित्यज्यपितुर्हितः
देवमृद्धिमनप्राप्तोब्रह्मलोकविहारिणीं १३ तंतुनैवंविधःकश्चित्प्राज्ञःशोचितुमर्हति तद्विधामद्विध
श्चापिश्रुतवान्बुद्धिमत्तरः १४ एतेबहुविधाःशोकाविलापरुदितेतदा वर्जनीयाहिदेरेणसर्वावस्थासुधी

मेहपतिमतइतिसतोसत्कृतःसद्भिःपूज्यमानः १२ ब्रह्मलोकविहारिणींतल्लोकेविहारार्हांदेवीमृद्धिंदेवसंबं
धिनीतापमादिसमृद्धिं १३ श्रुतवानधीतात्मविद्यःतद्विधोपद्विधश्चापीतिपाठेश्रुतवान्बुद्धिमत्तरश्चयद्विधो
सितद्विधोमवान्नशोचितुमर्हसीत्यर्थःइतितीर्थः ब्रह्मलोकंप्राप्तस्यास्यतेशोकोनुचितइतिभावः १४ बहुवि
धाःदशरथमरणमनदिवासनादिविषयभेदेनबहुप्रकाराःशोकोमानसःविलापरुदितेनत्कार्यं १५

२५१

वल्लयोऽजराकृता: किंहि कृत्वा किं वल्लं प्राप्य प्रभावयेत् सभतं भावयेत् यद्वा किं कृत्वा कर्मपापं कृत्वा यत् तत्सर्वंप
रिहारेण समर्थोभवेदित्यर्थः २३ आशुतत्वप्रकारकं तेनानिष्टसाधनेरबुदयादोऽप्यसाधनत्वबुध्याऽऽदित्सु प्रामनु
ष्याऽस्माहनेदतीति २४ नवं नवमिवंर्तते न प्राणिनां प्राऽस्मनयः आत्ममनस्वमितिपादेन तत्साभिमतं स्वदक्षवृता
द्रत: प्राणप्राप्तमिव तक्रवन्मलं विकृत्व प्रारंभे परिवर्तः पुनः पुनः प्राप्तिः तेह दृष्टात्मध्यंतित्वज्ञानेति तत्परिवः ५ पशिव

गात्रेषु वलयः आशाः प्रवेताश्च वशिरोरुहाः जरया भक्षयोजीर्णाः किंहि कृत्वा प्रभावयेत् २३ नेदं मदि
तथ्यादिसेनं दत्समस्तमितेहिनः आत्मनोनावबुध्यन्ते मनष्याणी वितन्वये २४ स्यष्यात्स्तमद्विहष्टानंव
नेवमिवागते अरत्ततोपरिवर्तेन प्राणिनां प्राणसंतयः २५ यथाकाष्ठं च काष्ठं च समेयातां महार्णवे
समेत्य च व्यपेयातां कालमासाद्य कंचन २६ एवं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च वसूनि च समेत्य व्यवधा
वंति ध्रुवोह्येषां विनाभवः २७ नास्यकाचिद्यथाभावः प्राणीसमतिवर्तते तेन तस्मिन्न सामर्थ्यं प्रेतस्या
स्यनशोचतः २८ यथाहि सार्थं गच्छंतं ब्रूयात्कश्चित्पथि स्थितः अहमप्यागमिष्यामि पृष्ठतो भवता
मिति २ष्टव्यायमिति तस्यार्थः काष्ठं काष्ठयोस्तद्वयेर्विनाभवः विप्रयोगाः इतियावत् २९ अत्रसंसारे कश्चिदपिप्रा
णी यथाभावं यथाप्राप्तं स्वभावं स्वतिजनितं तत्प्राणं न समतिवर्तते नलंघयति तेन हेतुना भूतस्य सर्वस्य
मात्सेष पीप्रेतमवशोचतो मासद्यस्मिन्न सोऽपप्रेतभावं निवर्तते न सामर्थ्यं नास्ति २८ एवंगतिसमानम

गी० भा०
२५०

814

विनं ऽकिंचुकं विशेषोपपन्नो लोकात्सर्वज्ञायजनवकोहितः स्यान् नकोप्यस्य थः यादृशो यादृशो महात्मा
वान् २ इहानोस्मनोपिधर्मविषये रामवदेववर्तितव्यमिति इष्टोतश्चेतोपिलोकमर्यादामनुसरन्तान् इहा
नसंशयान्तं संशयास्पदं यमीन् इच्छसि एवं च सर्वज्ञाकामत्वात् नकनइः एवं इतिभावः ३ यथास्मतत्त्वयाजीव
नञ्चस्य यथाजीवस्तथास्मत इतिवाक्यशेष आर्थिकोप्युः यथास्मतस्य मतदेहे आत्मादेहग्रज्ञादिभिरसंबद्धःत
याजीवत्रापितेरसंबद्धः निमग्नविरविवदास्मताविनिमग्नविः इः वजइनदेहे नतदीयेधर्मैरात्मासंबध्यान् यथाव
ऽवाच्यमतत्स्विवेधार्मिकोथर्मिकेवचः कोहिस्यादीदृशो लोकेयादृशास्त्वमरिंदम २ नवो प्रवयथपेइः
स्वैश्रीतिर्वीनग्रहधियेतसेमतश्चापिइहानोतेश्च इच्छसिसंशयान् ३ यथास्मतत्त्वयाजीवनयथा
सति यथैवबुद्धिलाभःसात्मवित्प्रतकेनसः ४ यरावरज्ञोयस्य स्वसाधयावेमनजाधिप सपवयस
नेडाव्यनविषीदितमहीति ५ स्ततोपिस्वकमीत्वरूपेपत्रकिंच यथा
जीवनस्वकमीनत्वरूपंसमसति नया
जीवनसर्वैःसंबंधःतथास्मतोपिसर्वात्मनादस्य किंचयथाःसतिअविद्यमानेनरामोजापनेतथासतिविपमा
वेपिरामोनशुक्तः यथावासनिमाथोहेषोनशुक्तस्तथाऽसतिस्वसाथावपिद्वेषोनशुक्तः किंचयथाःसतिअपंवे
नरामःतथासतित्रास्माणिशुक्तः किंचसतित्रास्माणितत्रिष्टतस्य यथानवंधोमुक्तिस्वभवतितथालोकसंग्रहार्थ
ममसतिष्टस्यापिनवंधोमुक्तिस्वभवति यस्तनाहशस्यपषडक्तार्थविषयकोबुद्धिलाभःसात्मराजयोगीकेन

तस्याः शोकरहितः मा शोकः त्वां परिभवतीति शेषः यात्वा गत्वा तोऽपरी मयोध्याभावसऊतएवं वियोगनत्राह
त्रयेति वसिता सत्यव शवता सत्यास्त्वाभीनवता २६ यत्र यस्मिन् कानेत त्रैव प्रहानः सन्निति शेषः २७ त्यागस्या
प्यम्पवेहेतुः सदामान्य इत्यादि २८ कर्मणा तडुचिनवा पारेण २९ नरेण नरूपेणापि पादः त्वां निषेणा वर्षय इ
तु स्वस्याभवमो शोको यानाचावनतोऽपरी नथापि ज्ञानिशुक्तोऽसि वशिना वदतां वर ३१ यत्राहमपि
तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्मणा तत्रैवाहं करिष्यामि पितुरार्यस्य शासने ३२ नमया शासनं तस्य त्यक्तुं न्या
य्यमरिंदम सत्वयापि सदामान्यः सवै बंधुः पिता स नः ३३ तद्वचः पितुरेवाहं संमतो धर्मचारिणः क
र्मणा पालयिष्यामि वनवासेन राघव ३४ धार्मिकेणानृशंसेन नरेण गुरुवर्तिना भवितव्यं नरव्याघ्र
परलोकं जिगीषता ३५ आत्मानमनुतिष्ठ त्वं स्वभावेन नरर्षभ निशाम्य तु शुभं वृत्तं पितुर्दशरथस्य
स्य नः ३६ इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा पितुर्निदेशप्रतिपालनार्थं यवीयसं भ्रातरमर्थवित् ततो
वच्च प्रभुर्मुहूर्ताद्विरराम रामः ३७ इत्यार्षे रा॰ अ॰ पंचोत्तरशततमः सर्गः १०५ एवमुक्त्वा विरतो रामो
लिकृतकः परलोकं जि वचनमर्थवित् ततो मंदाकिनीतीरे रामं प्रकृतिवत्सलं १ जिगीषता धार्मिक
त्वादि स्वभाववता भवितव्यं ३५ नुः पितुर्हितं शुभं निशाम्य पर्यालोच्य तेन तदुक्तमार्गानुगत इति ज्ञात्वा त्वं
स्वधार्मिकत्वादिलक्षणेनोपलक्षितः आत्मनः परलोकरक्षितमनुतिष्ठ वितयेत्यर्थः ३५।३६ इति रा॰ अ॰

रा॰
श्री॰
२९८

धृवं गुरुत्वादिहितमिर्यश्चर्कं नपमिगर्हे तथापि वक्ष्यमाणाग्निपवेत्याह कोहीत्यादि धर्मवित् धर्मार्थयोर्हीनेनात्मोहीनकामभयान्ते १८ अंतकालेस्मृतिकालेमहान्निविपरीतत्रहिंशामवेतिश्चराक्कृतिःश्चराननीगाथा। प्रमत्तसत्या १८ क्रोधात् विषमद्धेवपास्यामीत्युक्तिस्तूचितान् केके यीक्रोधात् तत्क्रोधभयादितियावत् मोहात् कैकेयीविषयात् साहास्यात् अविमर्शपकारितान् तातस्य यदतिक्रांतभावेनिष्टाभिषेकलक्षणस्साधर्षीन

कोहिधर्मार्थयोर्हीनमीदृशंकर्मकिल्बिषं स्त्रियःप्रियचिकीर्षुःसन्कुर्यादृर्मज्ञधर्मवित् १८ अंतःकालेहिभूतानिमुह्यंतीतिपुराश्रुतिः राज्ञैवंकुर्वतालोकेप्रमत्ताशाश्रुतिःकृता १९ साधर्ष्यमभिसंधायक्रोधान्मोहाच्चसाहसात् तातस्ययदतिक्रांतंप्रत्याहरतद्भवान् २० पितुर्हिसमतिक्रांतंपुत्रोयःसाधुमन्यते तदपत्यंमतंलोकेविपरीतमतोन्यथा २१ तदपत्यंभवानस्तुमाभवान्दुष्कृतंपितुः अतियत्कृतंकर्मलोकेधीरविगर्हितं २२

नष्टानेनतत्साधर्ष्यमभिसंधायपरलोकोर्ध्वपक्वतमस्यसाधुत्वमितिविचार्यप्रत्याहरत्तन्निवर्तयत २१ तदेवोपपादयतिपितुर्हीतिअतिक्रांतमतिक्रममतंसाधुमन्यतेतद्वैपरीत्याचरणेनसाधुयथातथासंपादयतितदपत्यंमतं अपतनत्रायतेपत्यमपशब्दवाच्यं २१ अपत्यमस्तु अनापीपममस्तुमाभवान्दुष्कृतंपितुरनुमन्यतामितिशेषः नदे वाहअतीतियत्कृतंकर्मतदतिधर्मम तिक्रम्यप्रकृतं अतएवलोकेधीरैर्विगर्हितं अतस्तदनुमननमनर्हि।

नमितिपितृवचःपरिपालनस्य १९

२९२

815

श्रमरईश्वरःस्वयथाशुद्दसत्वोपाधिस्त्नहत् शुद्दसत्त्वप्रभानःश्रतोप्रमशाह् प्रयोगोलोकप्रतारणायसत्वो
पधिरीश्वरःत्वमेवेतिभावःसर्वज्ञःसर्वविषयकज्ञानरूपोप्राधिहतिमान् सर्वदर्शीसर्वसाक्षीबुद्दिमानस
र्वबुद्दिप्रवर्तकोतर्यामीतियावत् ६ प्रभवाभवकोविदंभूतोऽत्यतिनाशास्त्तेश्रासादयितमर्वसादयपिते
एवंवत्तामेवेविधं यथापिडःस्वेनपीडयति तथापिमाहशंपीडयत्येवेति स्वस्याभवनाशकेइत्यस्यात्तरमे

श्रमरोपमसत्त्वत्वंमहात्मासत्त्वसंगरः सर्वज्ञःसर्वदर्शीचबुद्दिमांश्चासिराचव ६ नतामेवे
गतौऽष्केप्रभवाभवकोविदः श्रविशुघ्नतमेडःत्वमासादयितमर्हति ७ घोषितेमयियत्पाप
माज्ञामकारणात्कृते तदपातरेतिष्टमे प्रसीदत्वभवान्मम ८ धर्मबधेनवद्दोस्मितेनेमानेहा-
मातरं हत्मितीबेणाद्देनदग्धाहोपापकारिणी ९ कपटशरणाजातःशुभाभिजनकर्मणा!
ज्ञानन्धर्मंमेथमेचक्रैपीकमेकगतितम् १० गुरुःक्रियावान्हदश्चराजाप्रत्तःपितेतिच तात्त्वं
परमहेहेदेवतेचेतिसत्तदि ११
तेत्संवृतं ७ मकारणात्महोदामितिमिततःमेःतिष्टमदत्तमतमेव श्रहौतोभवान्प्रसीदत्वमदत्तेरा
ज्ञेपरिरक्षामितिपावत् ८ धर्मवधेनधर्माहपाणावेधनेन इत्हईदशापराधविषयेइमामर्वांतरयामि
मात्मवदेषितांश्चतमवदंडाहो ९ १० मोर बतितात्मात्मकोरीत्याहगुकरितिक्रियावान ॥

रा.
अ.
२९५

नन्वशरीरस्त्वं के शामाध्यधर्ममुपवानरेणम्लवाह अथेतिपत्तानरेथेतिशाह्: २२ नन्वत्र बलेन कृततत्वान्मुदाश्रमकुर
णांयुक्तमतआह चरणामिति सर्वेषो ऽहमस्यपाल्पत्वादितिभाव: २२ कृतेनविधयावालोऽवर:जन्मनानत्सपा
धेनस्थानेनकानिष्टभात्तेनचवाल: २२ हीनोबुद्धिगुणा:मतयस्यसतेनहीनसत्वगुणाद्दतर्थ:हीनस्थानेन
चोपलक्षित: अतएववाल:त्वयाविनावर्तयिसे जीवितमपिनोत्सहे किंपुनाराज्यपालयितुमितर्थ: २४ २५

अथपक्लेशजनमेवत्वंधर्मंचरितुमिच्छसि धर्मेणाचतुरोवर्णान्पालयन्क्लेशमाप्नुहि २१ चतुर्णामाश्र
माणांहिगार्हस्थ्यंश्रेष्ठमत्तम आहुर्धर्मज्ञधर्मज्ञास्तंकथंत्यक्तुमिच्छसि २२ कृतेनवाल:स्थानेनजन्म
नाभवतोह्यहं सकथंपालयिष्यामिभूमिंभवतिनिष्टति २२ हीनबुद्धिगुणोवालोहीनस्थानेनचाप्य
हं भवताचविनाभूतोनवर्तयितुमुत्सहे २४ इदंनिखिलमप्यग्र्यंराज्यंपित्र्यमकंटकं अनुशाधिस्वधर्मे
णधर्मज्ञ:सहबान्धवै: २५ इहैवत्वाभिषिञ्चन्तुसर्वा:प्रकृतय:सह ऋत्विज:सवसिष्ठाश्चमंत्रविन्मंत्रकोविदा:
२६ अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यांपालनेव्रज विजित्यतरसालोकान्मरुद्भिरिववासव: २७ ऋणानित्रीणि
पाकुर्वन्सुहृद:साधुनिर्दहन् सुहृदस्तर्पयन्कामैस्त्वमेवात्रानुशाधिमां २८
सहसंभ्रयमंत्रविदिति संबोध
नं २६ पालनेराज्यपरिपालननिमित्तंतरसावलेनलोकान्शत्रुलोकान्मरुद्भिर्दिवसाभि:सहवासवइवत्वंवि
जित्यनांपालयेतिशेष: २७ ऋणानीतिजायमानोवैब्राह्मणास्त्रिभिऋणवानजायते इतिश्रुतौब्राह्मणपदमुप

सहसा त्वमभिषिञ्चस्व ... : २८

धर्मवदभिषेकवचनमेवपरिपालयेतिशेषः १९ सर्वान्हातेऽदंसर्वं मत्कृतं भवाननुमन्यतामितिभाव ।२

पितुर्वनवासस्याज्ञा हि तत्वमेवाहक्वाचेति १९ नत्ववानक्ष्माश्रमः क्षत्रियाणामप्यस्तित्वाहप्रगृहीतियेना

भिषेचनेनततूपालनेनतद्रूपधर्मसंपादनेप्रथमआद्योधर्मइत्यर्थः प्रवेचस आश्रमोराज्यपरिपालनेना

तेवार्थकइवितोनापिसमस्थोपूर्धर्मइतिभावः १९ तस्मात्वदेव [illegible] पालयतिकश्चेतिश्रमतसवेवमाथ

नेधर्मप्रजापालनरूपमनुत्तमसंशयस्यमप्रत्यक्षत्वाकोहितेदयघस्मा[illegible]नलोकेस्तिवानवेतिक्रमा

कैकेयींमांचताताते च सम्यद्रोवापवोक्ष्यनः पौरजानपदान्सर्वान्त्रातुंसर्वमिदं भवान् १९ क्वचारण्यं

क्वचक्षात्रं क्वजटाः क्वचपालनं ईदृशं व्याहतं कर्म न भवान्कर्तुमर्हति १९ एषाहिप्रथमोधर्मः ।

क्षत्रियस्याभिषेचनं येन शक्यं महाप्राज्ञ प्रजानांपरिपालनं १९ कश्चप्रत्यक्षमुत्सृज्य संशयस्थ

मिनीप्रमानं म[illegible]लक्षणं आयतिस्थंचरेद्धर्मं क्षत्रबंधुरनिश्चितं २० संदेहास्पदंअलक्षणंअप्रमाणं

लक्षणं आयतिस्थमुत्तरवयःप्राप्यंअनिश्चितेअतिजातदृष्टानेन हि प्रजापालनवत् क्षत्रियस्यनित्यप्रोक्ता

धर्मः नित्यतेनइह हि तदशरस्यादेःपातिप्रसङ्गःतेनक्षत्रबंधुःक्षत्राणांबंधुरितिसमासेनतःक्षत्रियकुलक्षम

तइत्यर्थः निंदाद्योवेधत्वप्रत्यक्षत्वविघ्नत्वियाहित्वावीक्तिकतकःकश्चरेत् नकोपीत्यर्थः अनेनतत्त्वव

धूर्त्यपिनेतावियापिराज्यानहोपीदृशंधर्मनवदेत्कि पुनर्वाचेराज्याधिकारीत्यर्थमाहु ! २०

817

गा.
श्री.
इ.

रोमिमाजनिपोग्रपालनमेवपरमोधर्मोबहूनांमुख्योधननाहिंसाग्रेयेनावदादत्याहप्रनीतिति १ इदंङमवा
कोंडपपात्रेप्रतिमत तत्रहेतन्नोतइत्याहि २ इदानींत्वयाराज्यम मयाकनवासस्यवाकरणेराज्ञः प्रतिज्ञाहानि
कृतोमहानथर्म इत्याहपुरेति तवपुत्रांजनिष्पन्नेनतस्मैराज्यंदास्यामीतिप्रतिज्ञातवानित्यर्थः ननस्त्रीषुनर्मविवा
हेकहत्यर्थप्राणसंकटेगोब्राह्मणार्थेहिंसायांनानृतेस्याज्जुगुप्सितमितिस्मृतेः कोसल्याविद्यमानायांकेकेयी
विवाहस्यनर्मविवाहत्वात्तत्प्रतिज्ञाहानिर्नदोषायेत्यतआहदेवासुरेत्यसंबंधिनिपर्वेयडपकारप्रत्युपकारर

पुत्रनेवेदंब्रुवाणेनेभरतंलक्ष्मणाग्रजः प्रत्युवाचततःश्रीमानज्ञातिमध्येसुसत्कृतः १ ङप पत्रमिदंवा
क्यंयन्मेवमभाषथाः जातःपुत्रोदशरथात्कैकेय्यांराजसत्तमात २ पुराभ्रातःपितानःसमातरंतेसमु
द्वहन मातामहेसमाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमं ३ देवासुरेवसंग्रामेजननेयैतवपार्थिवः संप्रहृष्टो
ददौराजावरमाराधितःप्रभुः ४ ततःसामंप्रतिश्राव्यतवमातायशस्विनी आयाचतनरश्रेष्ठंद्वौवरौ
वरवर्णिनी ५ तवराज्यंनरव्याघ्रममप्रव्राजनंतथा तच्चराजातथातस्यैनियुक्तःप्रददौवरं तेनपित्राह
मप्यत्रनियुक्तःपुरुषर्षभः । चतुर्दशवनेवासंसवर्षाणिवरदानिके ७ दोषइतिभावः व
पत्वाहेतुर्दत्ततेमहान
रवरहयु ४ ततोहेतोःसंप्रतिसंश्राव्यप्रतिज्ञांकारयित्वा ५ याचनप्रकारमाह तवेतिनियुक्तःवरबलेनतियोजि
तःतदरंतहपद्वरं १ अत्रदंडकारण्येवनेचतुर्दशवर्षाणिवरदानिकं वरदाननिमित्तकंवासंनियुक्तःतंप्रतिश्रवि
तइत्यर्थः अत्रात्र्यमण्यर्थः हेवेभ्योमदत्तवरदाननिमित्तकेअनर्यामिरण्यतथापेरणान्न अतएवाचदंडकारोप

श्रुतसिद्धेतैवमयोजनतिष्ठेदिति २

इ.

इक्षुदाः इक्षुरसप्रदाः २९ आक्रोशन्निदं मत्र भवेष्टजे ९ मातां मपिवांथ वेषु चक्रकरुणां ऊर्वितिसंवंथः ११ एष्टतः
क्रांत्वा तिरस्कृत्य मत्सार्थ नामितिशेषः इतोपि वनमेव जनसेवाथ भयेनास्मादनाद्‌पि वनांतरमित्यर्थः १२ ता
न्यताप्तायतामगमनाय अयोध्यांप्रतीतिशेषः १३ ततस्त्येयं पितृवचनस्थितिस्यैर्येंद्रः (?) त्वहर्षयोर्भागयत्स्वहतो

अयार्पम्प्रदिता संतप्तहृदकेभिषेचने अयभीताः पलायेतद्र धृदास्ते दिशो दश २९ आक्रोशं मम
मातुश्च प्रसृज्य पुरुषर्षभ अयत्र भवंतं च पितरं रक्षकिल्बिषात् ९ शिरसात्वाभियाचेहं कुरुष्वक
रुणां मपिवांथवेषु च सर्वेषु भ्रातेष्विव महेश्वरः ११ अथवा पृष्ठतः कृत्वा वनमेव भवानितः गमि
ष्यति गमिष्यामि भवता सार्धमप्यहं १२ तथाभिरामो भरतेन ताम्यता प्रसाद्यमानः शिरसामहीप
तिः तच्चैव चक्रे रामनायसत्त्ववान्मतिं पितृस्तद्वचने प्रतिष्ठितः १३ तदद्भुतं स्थैर्यमवेक्ष्य राघवे समं
जनो हर्षमवाप दुःखितः न यात्ययोध्यामिति दुःखितोभवत्स्थिरप्रतिज्ञात्वमवेक्ष्य हर्षितः १४ त
मृत्विजो नैगमयूथवल्लभास्तथा विसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः तथाब्रुवाणं भरतं प्रतुष्टुवुः प्रणम्य रा
मं च ययाचिरे सह १५ इति श्रीरामायणे अयोध्याकांडे षट्‌त्तरशततमः सर्गः १०६

तिमिते स्वयमेव व्याकरोतीति कविर्नयातीति १४ नैगमाः पुरेभवाः निगमो निश्चये वेदे पुरे वणिग्वर्णक्पथे
इति तद्यूथवल्लभास्तन्मुख्याः विसंज्ञा विचिताश्रुता अश्रुकलाश्च अश्रुराश्च १५ इत्यार्षे राज्यप्रद

रामायणम: ९९

गतोपि तत्र सर्गो माथनं गयातेत्रं एवं वृषिणां परलोकमाथमं पुत्रेणावशं प्रकार्याममर्येष समति: १६ एवं पितृप
स्तोवा माथनं १७ १८ कन्यानामिति श्रुतो नभाविवान रैराजा पियमादिष्टचितं १९ दिनकरभाइतिहितीयाव ङव

पुष्ट्यावहव: प्रजाभ्रगणावंतो बहु कृता: तेषां वै समवेतानामपि कश्चिद्वयां ब्रजेत् १३ एवं राजर्षय: सर्वे प्र
तीता रघुनंदन तस्मान्नाहिनरश्रेष्ठ पितरं नरकाश्रभो १४ अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृतीस्त्वपरंजय शत्रुघ्न स
हितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभि: १५ प्रवेक्ष्ये दंडकारण्यमहमप्यविलंबयन् आभ्यां तु सहितो वीर वैदेह्या ल
क्ष्मणेन च १६ त्वं राजा भरत भव स्वयं नराणां वन्यानामहमपि राजराजो मृगाणां गच्छ त्वं पुरवरमद्य संप्रहृष्ट:
संहृष्टस्त्वहमपि दंडकान्प्रवेक्ष्ये १७ छायां ते दिनकरभा: प्रवाधमानं वर्षत्रं भरत करोतु मूर्ध्नि शीतां एतेषा
महमपि काननद्रुमाणां छायां तामतिशयनीं शीतां श्रयिष्ये १८ शत्रुघ्नस्त्वतुलमतिस्तु ते सहाय: सौमि
त्रिर्मम विदित: प्रधानमित्रं चत्वारस्तनयवरा वयं नरेंद्रं सत्यस्थं भरत चराम मा विषादं १९ इत्यार्षे रा
मायणे अयोध्या- सप्तोत्तरशततम: १०७

छत्रं वर्षत्रं छत्रं शीतां छायां मित्यन्वय: १८ सौमित्रिर्लक्ष्मण: चराम विधौ लोट संपादयामेत्यर्थ: १९ ३।
ति श्रीरामायणे अयोध्याकांडे सप्तोत्तरशततम: सर्ग:

न त्वत्तेरतसादिभ्यो नानाङ्ः स्वसंभावनेन्यतो प्रतिद्वंद्व इति समाधिकावल शत्रुहीनः सर्वे पि मत्तो हीनत्व
लाएवं विनतनद्वयं इक्ताशाङ्कतिबंधपायः आपातवत्तुप्रतिद्वंद्वः सत्यधर्मारहितइति ८ तथ्यमेवत्तथैवे
ति पितृ नियुक्तएवेति अहं सीतां वंशात एव संबोधने राजेंद्रेति ९ आगात कैकेयीसंदेशि कारणात् मत्कृते
मत्प्रीत्यर्थं चाहीत्यर्थं अभिनंदय नतु विदयतत्कृत स्वार्थस्य वहूयकारकत्वादितिवंध १० स्वाकस्या

सोहं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः सीतया चाप्रतिद्वंद्वः सत्यवादे स्थितः पितुः ८ भवान्
पितृपैत्य्यपितरं सत्यवादिनं कर्तुमर्हसि राजेंद्र क्षिप्रमेवाभिषेचनात् ९ ऋणान्मोचय राजानं
मत्कृते भरत प्रभुं पितरं चाहि धर्मज्ञ मातरं चाभिषेचनात् १ ऋणान्मोचय राजानं दय १० श्रूयते धी
मतातात श्रुतिर्गीता यशस्विना गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितृन्प्रति ११ पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पि
तरं त्रायते सुतः तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः पितॄन्यः पाति सर्वतः १२

वयपकत्वेसमतिमात

श्रूयतेइतिश्रुत्ये
गया प्रदेशेषु यजमानेन यागं कुर्वता पितृन्प्रति पितृप्रीतिमुद्दिश्य ११ तांश्रुतिमाह पुन्नाम्न इति पुंद्
ति नरकनाम चायतेः कः पुत्रमयः सुतः पितरमाह पितृनिति पितृन्यः पाति इत्यर्थे पुत्रस्य पृषोदरादित्वा
त्साधुत्वं पितृन् इटिष्यकृतेत्याष्टतीदिनासल्लोकप्रायत्सोनतेषारतणामित्यर्थः १२

९ ऽकं सर्वथा भाग्यमनस्य मंलूनांति नैतदिति मध्यापितवन्नाभिनिवेशं न कारागृहे तनयद्दृष्टान्तेन कान्त्यन्याः स्त्रा
नकादन्यः सम्प्रति राजा पदे न गुणभंगुरादेनान्यतंरस्पर्शायनयोः केवलमपि तन्मंतान निविष्टनया कश्चित्संबंधो
भवेत् अन्यथा पितरं विनापि पुत्रोत्पत्तिः स्यात् इति चेत्तत्राह तावतापि निमित्तकारणत्वमेव नोपादानत्वं तेन एककालि
नादेरिव तवापि तेन न कश्चित्संबंध इत्याशयः ९ बीजमात्रे निमित्तकारणमात्रपदेनोपादानत्वव्यावृत्तिः तदुपाद
नं किं तत्राह स्वजननमाता च तन्मात्रा च यस्मिन्सद्भावः एतादृशपाणामात्रा गर्भे स्थितं शुक्रं परस्परमिलितं शुक्रशो

राजभोगान् न भवन्महार्हान्तापि पिता मन विहरन्नन्मयो यथायोग्यं यथाशक्तु स्त्रिविष्टये ९ न तेक चिद शरव
स्त्वं च न स्यतनकस्तन अन्योऽपि राजा त्वमन्यस्तत स्ताकृतयद्दृच्यते ९ बीजमात्रे पिता जंतोः शुक्रं शोणितमेव च
सेवकमतमन्मातापुरुषसेहजन्मतन् ११ गतः सत्यपि तिस्र जगंतंवंयचतेन चे प्रहृतिरेषा भूतानां सते।
मिथ्या विहृत्य से १२

शोणितं च तदिस्ततो केशुरुषस्य शरीरस्य जन्म ऽपादानकारणं भवतीत्यर्थः एवं च शुक्रशोणितयोरभावात् आ
कृष्टं पंचभूतसमूहस्य पुरुषस्य तेनानास्य केन चित्संबंध इत्याशयः ११ गतं इति यत्र येषु भूतेषु गंतव्यं तत्र तेषु
गतो ऽहं यं गामः तमपि तथैव लयप्राप्तस्येति स्थिरस्य कस्यचिदभावात्कः केन संबंध इति भावः ऽकाप्येषा भूतसमू
हरूपस्य तेषु लक्षयप्राप्तिरूपा प्रहृतिर्भूतानां स्वभावप्रसिद्धेति शेषः अतस्त्वं मिथ्या विहृत्य से राज्य रूपाम्रूपा
ख्यानीयटीका
नै॰
प्र॰
१-२
८१९
२२
३-२

भरताश्वासने सर्वे रामं धर्मीयेनं धर्ममार्गविरुद्धं लोकायतिकमतावलंबनमिति यावत् वच उवाचेत्य
न्वयः १ साधु सम्यग्भक्तिमदिदं वच इति पूर्वान्वय्येतत् ३ देशान्त्वार्थी गाचदेतादि आहतस्यपामरस्य न
रस्येव निरर्थिका एवं बुद्धिः पितृवचःपालनीयमित्येवं रूपा आर्यबुद्धेस्तपस्विनस्तमाभूत् २ कुतोमाभू

दत्याकांक्ष्य सयं तं भरतं जाबालिर्ब्राह्मणोत्तमः उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मापेतमिदं वचः १ साधु राघवमाभू
त्ते बुद्धिरेवं निरर्थिका प्राकृतस्य नरस्येव आर्यबुद्धेस्तपस्विनः २ कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्यं
कस्य केनचित् एको हि जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ३ तस्मान्माता पिता चेति राम सज्जेत यो न
रः उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित् ४ यथा ग्रामान्तरं गच्छन्नरः कश्चिद्बहिर्वसेत्
उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ५ एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु आवासमात्रं
काकुत्स्थ सज्जन्ते नात्र सज्जनाः ६ पित्र्यं राज्यं समुत्सृज्य स नार्हसि नरोत्तम आस्थातुं कापथं दुःखं
विषमं बहुकण्टकं ७ समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय एकवेणीधरा हि त्वां नगरी

दितपत्रपिता पुत्रसंबंधे भेव मिथ्यात्वं दित्याह क इति कस्य पुरुषस्य केनचित् विप्रसंबंधात् किमाप्यं किं प्रा
प्यं न किमपीत्यर्थः सर्वथा भावादिति भावः संभाव्याभावे हेतुमाह एको हीति ३४ सज्जेत स उन्मत्त इ
व ज्ञेयः ४५ आवासमात्रं पाथ्यानामिव अतो नात्र सज्जनाः सज्जेत ६ पित्र्यं राज्यमित्यादि लौकिकमतावलं

अयो॰ टी॰ २

एकवेणीधरा ... लोकायतिकमतावलंबनं

की बेणि धरत्यं विरहिणि ...

रा॰
अ॰
६:२

यं यदि हि कार्यं यो लोकस्य जनं किं विह्वलो बालो लालीमवुद्धिं अक्षयो तं अनुमानया हादिगामि शप्तः अकसज १९
सतो प्रत्यक्ष्मिह मे व मत्यं वदतो न यद्धि मार्थे बोनन्त पाह प्रमाणकोवेदादेः समस्तेव देत इति भावः भिन्नपदे वा सर्व
ता मत्ता मित्रपौ वा सर्वलोक निदर्शिनी सर्वलोक संमता मित्यर्थः १८ इति रामा॰ भू॰ भू॰ ष्टोत्तरशततमः १८ तदेन तवेदमृति
रामः जाबालेर्विति सत्यपराक्रमः सत्यप्रधानः पराक्रमो यस्य सः सत्यात्मनोवदद् इति पाठे सत्यस्वभावानो ष्टे नार्थः वि
प्रतिपन्न या जाबाल्युक्ता र्थं प्रतिपत्तिरहितया बुध्या युक्तः सन् स्वस्तं मक्षावेदल क्षणस्ववचनालवनेनोवाच १ भिया कामा
मनास्ति पर मित्येतद्वा कृत्वं हि मूहामते प्रसन्न यं तदातिष्टपरो तेष्टहतः अरु ९ सनौ दृहिं पवस्करु ससर्वलो
कनिदर्शिनी राजं मते निशक्तो अभरते न प्रमादिनः १८ इत्यार्थं॰ रा॰ भ्रष्टोत्तरष्यतः सर्गः १९ जाबालेस्तु वचः
श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः उवाच परया सूक्त्या बुद्ध्या विप्रतिपन्नया १ भवान्मेप्रियकामार्थं वचनं यदिहोक्तवा
न अकार्यं कार्यसंकाशमपथ्यं पथ्यसंनिभं निर्मर्यादस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः मानं न लभते सत्सु भि
न्नचारित्रदर्शनः ३ कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनं चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाशुचिं ४

यं प्रीति हेतु कामभोगसंपादनार्थं यतः कर्तुमनर्हं कार्यसंकाशं प्रमाणाभास युक्तत्वात् अपथ्यं कुः खोदर्कं २ नि
र्मर्यादः असत्यवतीभिन्नचारित्रदर्शनः साधुसंमतचारित्रप्रतिपादकशास्त्राविपरीतव्यवहारप्रतिपादकलोकायति
कादि शास्त्रयुक्तोसत्सु मानं पूजां न लभते इदानीं वेदोक्ताचार एव पुंसामिहामुत्र संमानहेतुरित्याह कुलीनमिति पु
रुषमानिनं अधीरमपि या बत् चारित्रं वेदानुमताचारः संपन्नः सन् कुलीनत्वादि ख्यापयति असंपन्नश्चा कुलीन

रामायणटीकासहि॰
६:२

नन्वेष्वपि विचारितेऽपि धर्मोऽस्ति भविष्यतीत्यत्राह अर्थेष्वपीत्यादि अर्थे प्रत्यक्षसिद्धप्रकाशार्थे शोभेतं परिमन्यपेये आत्मिका
धर्मपरास्तानन्तानन्यशोचामि धर्मफलभोक्तृभावादिति भावः तदेवाह तेहीति तेन अर्थेन आत्मसमयेनाप्यविनाशभे
जिरे तत्रोपार्जित धर्मस्य तत्रावस्थितिरस्ति अपापाविनाशं प्रतिपादिरे इति पाठान्तरे १२ नन्वेवं श्राद्धाद्याचारासंगति
स्तत्राह अष्टकेति नदादिषत् पितृदेवत्यं प्राहुः कर्मेत्यतिन अष्टकः प्रहुतो यजनः तस्यान्तस्य भोगास्थायनस्य
उपद्रवनाशं केवलं करोति पश्यविचारयतामेव विचार्यात्र किमाहस्त्वतोहीति १४ नन्वत्रेऽत्रापि भोजनेनापि तद्
अर्थेऽपि धर्मेऽप[illegible]ापेयेतं तान्तास्क्रोष्टोऽस्मिन्नन्तरात् ते हि दुः खमिह प्राप्य विनाशं प्रतिलेभिरे १२ अष्टकापि
तद्देवमस्मिन्पश्यत्स्तोजुतः अत्रैस्मायद्वपश्यतस्तो हि किमवाप्स्यति १४ यदि भक्तमिहान्येन देहमस्य
स्यगच्छति दद्यात्प्रवसतां श्राद्धं न तत्पथ्याशनं भवेत् १५ ज्ञानमेवननात्वितेऽश्यामेधाविभिः कृताः य
द्वेष्येन ददंतं लोकान्तरेऽस्य पति जस्तद्वेहि दीनस्त्वनपत्त्यस्तस्तमज ६ इतीति तन्मर्थेभोक्तृभावे नहुषितम
पितृकन्तरेणाह षयतियदिति प्रवसतां मद्येषां कृत्वा श्राद्धं दद्यात् प्राप्नकाले लिङ्ग तदन्नमेवोचितमित्यर्थः त
न तत्पथ्याशनं तस्मै दीयमानं पाथेयं तस्याप्येतन्न भवेत् भारवहनेन दुःखदत्वादिभिरिति भावः एतेन वत्स्यायनं दे
वार्थदानमपि वृथेत्युपपादितं १५ एवं वैदिकाचारं प्रदूष्यतत्यजति पाठकागमाश्रमापि माहहदानेति
यजस्तदेवहजोऽकृतदेहि अत्रादिदानेऽदीनस्यस्वयागार्थितप आद्यायणादि सर्वसत्पत्रमश्रजेव परावेदादयोऽत्र
याः दानमेवननादायवशाकृतामापापस्तताः मेधाविभिः वातादिनाजीवनेनात्र शं परपद्धिः पामरप्रतारणा

नयोहेत्ययायनकृताः प्रश्नोत्तरमालिकायां ११५

रा॰
अ॰
३-४

अनादिशास्त्रसिद्धेराज्ञातेन [illegible] सत्यमेव [illegible] लोकाः [illegible] सत्यम

पि सत्यालम्बी सत्ये च प्रतिष्ठितं न केवलं राज्यमेवापितु सर्वोऽपिलोकः सत्ये एव प्रतिष्ठितः १० सत्यमेव हि मेनिरे सत्यं पर

लोकान्तसकलल्लोकाप्रद मिति शेषः परमत्ते पं अक्षयलोके ११ अनृतवादिनो नरात् यथा हि जने ये यथा सर्पात् सत्यं परं दृष्ट

नादित्यर्थः सत्ये परम प्रतिष्ठिता श्रेष्ठ यस्य सः धर्मः सर्वस्य मूलमुच्यते १२ लोके ईश्वरः सत्यमेव सत्यपदवाच्य इति प्र

सिद्ध इत्यर्थः सत्ये परमा प्रतिष्ठितो तिपादान्तरं यस्मात्तस्मात् सत्यमूलानि सर्वाणि अस्मिन्नेन जगदुपादान भवन्तिकारणेन

सर्वाधिष्ठानत्वेन च नास्ति हि दर्शिता तात्पर्येवं तेन हेतुमाह सत्यात्परं पदं नास्ति अनेन तदितरस्य सर्वस्य मिथ्यात्वं मायया।

ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन् परं गच्छति चाक्षयं ११ उद्विजन्ते यथा सर्पान्न

रादनृतवादिनः धर्मः सत्यपरो लोके मूलं सर्वस्य चोच्यते १२ सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः सत्य।

मूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदं १३ दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानि च तपांसि च वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्त।

स्मात्सत्यपरो भवेत् १४

अचेतनत्वं च दर्शितमेतेन चेतनतानधिष्ठिता मायैव जगदुपा

वज्जगदुपादानकारणमि

दानकारणमिति निरस्तं निरस्तं चेतनाधिष्ठानं विना तस्य परिणामासंभवात् तस्यापरिणामित्वेन मिथ्यात्वेन चेतनाधिष्ठा

नत्वासंभवाच्च १३ एवं नास्तिकं प्रति ईश्वरं प्रसाध्य वेदप्रामाण्यं साधयति दत्तमित्यादि दत्तादीनि प्रतिपादयन्तो वेदाः॥

सत्यप्रतिष्ठानाः सत्यादीश्वरात् स्वासप्रश्वासवत् आविर्भूता इति अवश्यक देष शंकाकलंकरहिते न तत्प्रतिपादितदा

नादीनां फलेऽसंवाददर्शनेन च सर्वज्ञप्रामाण्यशंकारहिताः १४ २४ २४

३-४

821

किं चानेन मताचारांगीकारे सर्वथानर्थप्राप्तिरेवेत्याह अनार्य इत्यादि आर्यसंस्थानः नृत्सदृशः शुचिः अशुचिरि
व भासमानः इति शेषः लक्षण्यवल्लक्षणयुक्तवद्भासमानो भवतीति दुःशीलाचारो व्यवहरतीति शेषः ५ यद्यहं त्वदु
पदिष्टं लोकसंकरकारकमधर्ममेव धर्मवेषेणाभिमत्येन तदा विधिविवर्जिता शुभाशुभफलविधानरहितां क्रियाकर्ता
तेन एव शुभं हित्वाशुभं प्राप्नुयामिति शेषः ६ तामेवाशुभप्राप्तिं दर्शयति कः चेतयानः इति चेतनः इत्यर्थः लोक
दूषणं परलोकदूषणं मां लोके ७ अनया त्वदुपदिष्टया हृत्यादीनां सत्यपरिपालनविषयिणी प्रतिज्ञा यस्यां

अनार्यस्त्वार्यसंस्थानः शौचाद्धीनस्तथाशुचिः लक्षण्यवदलक्षण्यो दुःशीलः शीलवानिव ५ अध
र्मं धर्मवेषेण यद्यहं लोकसंकरं अभिपत्स्ये शुभं हित्वा क्रियां विधिविवर्जितां ६ कश्चेतयानः पुरुषः
कार्याकार्यविचक्षणः बहु मंस्यते मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणं ७ कस्य यास्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमा
प्नुयां अनया वर्तमानोऽहं वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ८ कामवृत्तस्त्वयं लोकः कृत्स्नः समुपवर्तते यद्वृत्ताः सन्ति
राजानस्तद्वृत्ताः सन्ति हि प्रजाः ९ सत्यमेवानृशंसं च राजवृत्तं सनातनं तस्मात्सत्यात्मकं राज्यं सत्ये ल

तथा वर्तमानो केन साधनेन स्वर्गमाप्नुयां न केनापि किंचेदं त्वदुपदिष्टं वृत्तं कस्य किंसंबंधि अहं यास्यामि मपि
त्रादिषु न कस्यापि पित्रादिवृत्तानुसरणमेव च येनास्य पितरो याता इति शास्त्रविहितमिति भावः ८ किंच त्वदु
पदिष्टमार्गानुष्ठाने प्रथमतः कामवृत्तो यथेष्टाचारोऽस्मात्तदनुष्ठाने कृत्स्नो लोकस्तथा समुपवर्तते यथाः एवं
विधे काले मां हापयत इति ९ तस्मात्त्वदुपदिष्टमार्गः सर्वलोकनाशक एव न शास्त्रीयमार्गो लवनमेवाचि
तमित्याह सत्यमिति अनृशंसं भूतानुकंपाप्रधानं सनातनं ॥

रा.
अ.
३-५

पत्नेर्गौरोगुं कोमसेवा दुर्योलवादिनश्छोत्तरोषेतिनः कृतं प्रमगात्मनो जीवात्तादिरूपं ब्रह्मत्मिन्नर्थं ब्रह्ममात्मांसि
त्यार्थनालाय:इमंसन्ममसत्यपालनरूपंसत्यपालनरूपंथर्मं अहंअवसंवंथर्मं भुमात्वेपशपामि अयंभारःवनवा
सेजटावल्कलादिभारःसत्यपालनरूपोवाहर्वःसत्यकृषौ।रावीणांस्तदर्थंमयाप्यसेनेयतेआदियते १९ ननुस्वथ
र्मोराज्यपालनमेवकिमिति नाभितेपतेतत्राहहत्वाचमिति धर्मसंहितेतथर्मेवत्वतिभासमानेवक्तोथर्मेतज्ञादि
भिःसेवितमोहशान्ताथर्मेपित्राज्ञाभंगेनराज्यकरणरूपं अहंमत्वोनतन्माप्यत्वाच्चथर्ममितिभावः २० अस्यपापू
स्यशरीरमाप्यत्वेपिकायिकवाचिकमानसिकसकलपापप्रसक्तिरित्याहकायेनेति आदोमनसापर्वकर्मकार
णइतितत्पापंसंप्रपार्यततोजिह्वयातत्सहायभूतेषुपुरुषेषुआह।ततःकायेनकृतंतत्तत्पापंकर्मक्रियात्मसप
त्वाच्चथर्मसमहंतत्वेष्यंथर्मसंहिंतं तदेवेशसंलेखे।अमेवितेपापकर्मभिः २ कायेनकृतंतेपापंमनसा
संप्रधार्यतत्तत् अनंतेजिह्वयाचाहत्रिविधंकर्मपातकं २१ भसिःकीर्तिर्यशोलक्ष्मीःपुरुषंप्रार्थयेत्त्विहित
संसमनुवर्ततंसत्यमेवभजेततः २२ श्रेष्ठेत्सनार्यमेवसत्यायरूवानवधार्यमो आहशुक्तिकृकेर्वीकोविंदभ
ईजयह २३
पापंत्रिविधंकायिकवाचिकमानसिकरूपत्रिविधजनकमित्यर्थः तेनकायिकपापंवहुरू: त्वज
नकमितिभावः कलौतपापसंकल्पादितेनदोषइत्युक्तंभागवतेनकदेष्टिकलिंसम्राट् सारंगइवसारभ्रक्कुशा
लान्याशुसिध्यंति नेतराणिकृतानियत्सम्राट्परीक्षित सारभाडकुशलानिशुभानि आशुसंकल्पमात्रात् सिध्यं
तियथामानसदृशानीतराणिपापानितत्संकल्पमात्राफलंतियत यतस्तानिकृतान्येवफलंतीतितदर्थः २२ अ।

३-५

किं तु स्वतः प्रमाणं श्रुता एवेति भावः तस्मात्सत्यस्य स्वरूपवाचकवाच्यत्वेन तदभेदात् सत्यपरः सत्यपालना
न्त्यतो भवेदित्यर्थः ११ वेदोक्तधर्मार्थं धर्मफलस्य प्रत्यक्षमनुभूयमानत्वेन तन्मूलमप्यस्तीत्याह एक इति
लोकं राज्यं कुलं स्वकुलं मज्जयति पतनं पालनं साधनं धर्मफलमारत्य प्रत्यक्षवेदोक्तस्यानभ्यवोदर्शिनः निरयो न
ऽ:स्वर्गं स्वर्गस्य वितेन धर्मफलानभ्यवोदर्शित: सोऽहमकरीत्यापर्वे विवेकवानित्यर्थः ननु स्वावशात यापि
त्वकृते नियोगात्किं प्रियता निर्वेधु नेनन्तदाह सत्येति एतोऽमे पिता सत्यप्रतिज्ञः स्वप्रतिज्ञानसत्यांगीकार
वान् व्रतेनानसत्येन सत्यपरिपानेन हेतुना सत्यमेवमोक्ष निक्षत मक्तमित्यर्थः १६ ब्रतोल्लोभाद्वाज्यस्य
एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलं मज्जत्येको हि निरये एकः स्वर्गे महीयते १७ सोऽहं पितुर्नि
देशात्तु किमर्थं नानुपालये सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयीकृतः १६ नैव मोहान्न लोभाद्वा मत्वा
ज्ञानात्तमोन्वितः सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रति[illegible]श्रवः १८ असत्यसंधस्य सतश्चलस्या
स्थिरचेतसः नैव देवा न पितरः प्रतीच्छन्तीति निश्चितं १८ प्रत्यगात्मानिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं ध्रुवं
मोहात् कस्यावित्सरणात्मनित्वात्सापेक्षेश्वस्य ज्ञानाद्वा त्वङ्कत्वा भार: सत्पुरुषैः चीर्णः तदर्थमभिन
न्दनात् प्रासादाव प्रदाह पत मोयुक्तो वा पूर्वं सत्यप्रतिश्रवः प्राग्यथा पूर्वं कं सत्यप्रतिज्ञः सन्नैव भेत्स्यामि नव
भेत्स्यामीति निर्विचारोऽत्याम सर्वं प्रासादाष्टम चित १० एवं सत्यं दृष्ट्वा स्थितोऽहं तमाह असत्यसंधस्य प्रतिज्ञाविषय
सत्यहीनस्य चलस्य चञ्चलस्वभावस्य तत्रैव विवशत्वमस्थिरस्यादि दृष्टपूर्वमतः ॥

अनेनाप्युक्तमभ्युपगमाद्यंत्र पंचमहायामालोजावल्लामितिशेषः तस्य जावल्लस्य अनेननास्तिकहतयो ब्राह्मणाश्च पिरा
तोवशंएवमदंडेनदंडार्हः इतिमचिंतं १९ यराक्रमःचंडाराणादिनपः यतइमानि त्रिदिवस्यपंथानमाहुः स्नेतः १९ यतस्त्र
तेनसहवनेनेदम यंपकोटयमाव्र फलंवतेयथावदाज्ञायुक्तास्तेसंप्रतिपद्यक्ष्तानहलनकैर्निर्णीयतेधर्मं।
मध्यमताः सावधाना यथावतत्चरंतः लोकाभामंतमलोकमभ्यैकोत्यति १९ अतोनिंदामीति अनार्यामयदानयाप्त।
विषयायमतकप्रमाणवादिचार्वाकमतानुसारिणाचरंतलोकनाशायाटंते अतएवनास्तिकानादिगणगुक्तेविश
मंत्रं च धर्मं च पशाकं च भूतानुकंपाश्रियवास्तिंचं द्विजातिदेवातिथिपूजनंच पंथानमाहुस्त्रिदिवस्य संतः १९
तैनेवमानास्य यथावद्धर्मकोटयमेप्रतिपद्यविधाः धर्मंचरंतः सकलं यथावत्कोह्यंतिलोकागममप्रमत्ताः
१९ निंदास्यंके कर्मकृतं मितस्यमानः स्रष्टाहिषमस्यबुद्धिं बुध्यानयेवं विषयाचरंतं नास्तिकं धर्मयथा
दपतं ११ यथाहिचोरः सतथाहिबुद्धः तथागतंनास्तिकमत्रविद्धि तस्माद्धियः शक्यतमः प्रजानां सनास्तिके
नाभिमखोबुधः
मस्मबुद्धिंब्रवैदिकहर्मार्गप्रतिष्ठितबुद्धिं लो यामेपितारत्वात्यजकत्वेनांगीकृतवान्ततः
ततः कर्मनिंदामि ११ वाहादयोभरत्रखरंहद्वाभ्याहूय पाहीतिवेदोबुद्धमतानुसारीतथाचोरवद्वधमितिशेषइत्
सवेदप्रामाण्यापहर्त्ता तेन तेषामपिचोरत्वात् हितिस्मयेततस्मात्प्रजानामनुग्रहाय राजाचोरवदेवदंड्य
पितुंशक्यतमो यः सचोरवदेवदंड्यः दंडायोगेपतवुंब्राह्मणोनास्तिके न सह संभाषणादि
नकुर्वीतसर्वः १९ १९

प्राथयिष्यंतीति सत्यवंतं मितिशेषः समनुवर्तितेऽनिशेषः यदेवं ततः सत्यमेव भजते मर्थः २१ यद्यवानवधार्य प्रतिज्ञानेन
निष्क्रियत्वमो प्रतिशुश्रूषैव करः कारणं येषां ते वाक्यैरिदं भद्रे राज्ये हि निश्चियेन जरूपवत्सीजरूपवति श्रेष्ठे हि श्रेष्ठमिवाह
तदनार्यमन्याप्यमेव स्यात् भवेत् २२ अनार्यत्वमेव दर्शयन् रामं त्वं प्रतिशृत्य क्रोधभरतेन प्रसादितेन स्यात् रामाहकथमि
तिश्चोः उरतइम गर्वीज्ञामेवं २४ कैकेयीवेति पवं वचनस्याहृष्टं दसप्त भर्तृहर्षदत्तममत्यत मनश्चिंतमिति भावः २९ तर्पयन्
प्रतिज्ञां पालयिष्यामीति शेषः २९ संतुष्टपेव वर्गाः स्वलादिभिः तुष्टपं चेन्द्रियवर्गः लोकयात्रापितृवचनपालनेष्वव
कर्षेत्पलं प्रतिज्ञायवनवासमिमं प्रवो भरतस्य कमिष्यामि वचो हितार्थे वदेव च २५ स्थिरागमयाप्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा
गृहमत्रिर्थ्यो प्रहृष्टमानसा देवी कैकेयी चाभवत्तदा २५ वनवासं वसन्नेव शुचिर्नियतभोजनः मूलपुष्पफलैः
पुण्यैः पितृन्देवांश्च तर्पयन् संतुष्टपंचवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवाहये अकल्मषः श्रद्दधानः सन् कार्याकार्य
विचक्षणः २७ कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभं अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः शतक्र
तुर्नाम कृत्वा देवराट् त्रिदिवं गतः तपांस्युग्राणि चास्थाय दिवं याता महर्षयः २९ अमृष्यमाणः पुनरुग्रतेजा
हांप्रवाह निशम्य तं नास्तिकवाक्यहेतुं अथाब्रवीन्नृपते तं तनूजो विगर्हमाणो वचनानि तस्य ३० रूपेण प्रवर्तया।
मोनुषः अकल्मः अकपटशीलः श्रद्दधान आस्तिकः २८ शुभकरणे हेतुरग्निरित्यादिय शुभे कर्मणि कृते कर्तृत्वेन तेषां शुभका।
र्मणां तल्लोकप्राप्तिः फलमिति भावः २९ शतमिति अनेन नष्टवाक्यसमर्थितमतीतानागतजैन्द्रादीनां तत्तत्फलाव।
प्तौ न तत्र हेटभागप्रमाणपदर्शितं च ३० नास्तिकवाक्यहेतुं नास्तिपरलोक इति वचनोपपादकं यदि भक्तमिहास्य

श्री
१०७

सचापिकालः लौकिकव्यवहारप्रयोजनइत्यर्थः तत्प्रयोजनमाह निवर्तनार्थमिति निवर्तनरूपप्रयोजनमुद्दिश्य कथनात् नदीर्यानास्तिकत्वाघुतिशयस्यलोकेतिप्रसिद्धस्यापादनरूपकारणात् नास्तिकवाक्यमाहरेशीघ्रनाकुहव्यसनवद्भ्रमादनार्थचैतत्तत्रनास्तिकानामित्यादिदृढदीपितं ३९ इतिरामाभिरामेश्रीरामायणतिलके अयोध्याकांडेनवोत्तरशततमसर्गः १०९ अथवसिष्ठोभगवतोजावालिविषयकोपनाहनेशमयितमभिषेकसीकमशेषतयाव्याख्या

सचापिकालोपयुक्तमयागतः शनैर्यथाभ्यासानास्तिकवागुदीरिता निवर्तनार्थंतवरामकारणात्प्रसादनार्थंचमयैतदीरितं ३९ इत्यार्षेरामायणेअयोध्याकांडेनवोत्तरशततमःसर्गः १०९ क्रुद्धमाज्ञायरामंतुवसिष्ठःप्रत्युवाचह जाबालिरपिजानीतेलोकस्यास्यगतागतिं १ निवर्तयितुकामस्त्वामेतद्वाक्यमब्रवीत् इमांलोकसमुत्पत्तिंलोकनाथनिबोधमे २ सर्वंसलिलमेवासीत्पृथिवीतत्रनिर्मिता ततःसमभवद्ब्रह्मास्वयंभूर्दैवतैःसह ३

णामारभ्यमेषृष्टाभिषेकरूपंफलंचावस्कव्ययतिक्रुद्धमित्यादिगतागतिंपरलोकगमनं ततःपुनरिहागतिंचप्रत्नेननास्तिकतात्वलंजावाल्लोकौ १ लोकनाथइत्यनेनलोकनाथावतारत्वंध्वनयति २ सर्वमितिसर्वाह्णातेप्रसृतेसर्वंजगत् प्रलयादौ भूतिविग्रहहिरण्यगर्भात्मनावस्थितमभूत् तत्रसलिलांतःपृथिवीनिर्मितासलिलरूपेणभगवतास्वकृत्याअथाविराट्देवैःसह अग्निर्वायुश्चतामरूपंविशादित्याद्युपदिष्टरीत्या ३

१०७

824

तस्मान्यायानंदं समस्थोब्राह्मणोपि तद्विभावः स्यादितिमहचितं ३४ अथवेदोक्तधर्मेशिष्टाचारेप्रमाणपति मत:ाव
तोन्येइतिशेषः त्वदन्येहिजाजनाःपूर्वंतदेशिष्टाआर्षमिदंयदाहृतिपाथेनाप्याहारापेतानस्येवयतइत्यधिकत्वान
बहूनिशुभानिचक्रुरिमंलोकंपरंचलोकंचाभिकाहिकामुष्मिकफलकामनोसत्कापिवेदोक्तोयंधर्मइत्येतावतैनवक
र्माणिचक्रुरितितात्पर्यंतस्माधेद्विजाःसत्तिअहिंसासमादिकंकृतंतयोदानपरोपकारादिकृतंयज्ञादिचक्रुर्वेदप्रा।

ततोजनाःपूर्वतरेद्विजाश्चशुभानिकर्माणिवहूनिचक्रुः जित्वासदेमंचपरंचलोकंतस्मात्द्विजाःस्वस्तिकृ
तंहुतंच ३५ धर्मेरताःसत्पुरुषैःसमेताःतेजस्विनोदानगुणप्रधानाः अहिंसकावीतमलाश्चलोकेभवंतिपू।
ज्याश्चनयःप्रधानाः इतिब्रुवंतंवचनंसरोषंरामंमहात्मानमहीनसत्वं उवाचपथ्यंपुनरास्तिकंचसत्यंवचः
सानुनयंचविप्रः ३७ ननास्तिकानांवचनंब्रवीम्यहंननास्तिकोहंनचनास्तिकिंचन समीक्ष्यकालंपुनरा।
स्तिकोभवंभवेयकालेपुनरेवनास्तिकः ३८

माणादेव ३४ तथाधर्मेरतानिष्ठावंतोयेतेप्रधानाःश्रेष्ठाम
नयोवसिष्ठायाश्चपूज्याःपूज्याभवंतिलोकेनत्वाहशाइत्यर्थः ३६ इतिधिक्कृतोजाबालिःस्वविषयकोपशम
नायाहइति पथ्यंपरमार्थतत्वाहनेतिकिंचनपरलोकादिनास्तिइतिनकिंत अहंएवकालेपारलौकिकव्यव
हारकालेकालेव्यवहारकालेएवंचार्वाकमतंतेनकालविशेषेनप्रायाव्यवहारेपिनतस्यनास्तिकत्वंभवती।
तिभावः ३८ ३९ ३८॥

सत्रिशंकुः समस्तेव चनात्मीयात्मभावतो विश्वामित्रस्य समस्तप्रतिज्ञान्वितः ११ धुंधुमारात्युवनाश्वः इति त्रिशंकुसुतो युवना
श्वस्य त्वजय्यमाणः कल्पांतरविषयेयदान्यत्र त्रिशंकुसुतः तस्य पुत्र स्तेनोक्त इत्यर्थः १२ पुत्रौ द्वाविति तत्र ध्रुवसंधिर्ज्येष्ठः
त्रयुज्ञावलंवनेनाप्ययोध्याराज्यं परंपमवचनेन ज्येष्ठस्यैवाभिषेक इति सूचितं १४।१५ यस्यासितस्य पते प्रतिशत्रव उट

सत्यव्रतनाहीरो मगशरीरो दिवं गतः त्रिशंकोरभवत्पुत्रः धुंधुमारो महायशाः धुंधुमारात्महातेजा युवना
श्वोव्यजायत युवनाश्वसुतः श्रीमान्मांधाता समपद्यत सुसंधेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसंधिः प्रसेनजित् १४ य
शस्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतो रिपुसूदनः भरतात्तु महाबाहोरसितो नाम जायत १५ यस्यैते प्रतिराजान उदपद्य
न्त शत्रवः हैहयास्तालजंघाश्च शूराश्च शशबिंदवः १६ तांस्तु सर्वान्प्रतिव्यूह्य युद्धे राजा प्रवासितः सच
भल्लवरे भमेव भूवाभिरतो मुनिः १७ द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यो बभूवतुरिति श्रुतिः तत्र चैका महाभागा भा
र्गवं देववर्चसं १८ ववंदे पद्मपत्राक्षी कांक्षिणी पुत्रमुत्तमं एका गर्भविनाशाय सपत्न्यै गरलं ददौ भार्गवः
च्यवनो नाम हिमवंतमुपाश्रितः तमृषिं साभ्युपागम्य कालिंदी त्वभ्यवादयत् २० स तामभ्यवदत्प्रीतो
वरेप्सु पुत्रजन्मनि पुत्रस्ते भविता देवि महात्मा लोकविश्रुतः २१ धार्मिकश्च सुभीमश्च वंशकर्ता रिपुसूदनः

पद्येनसोभवदित्यन्वयः तान्हैहयादिचतुर्विधशत्रून्युद्धे स्वसैन्ये प्रतिव्यूह्यावस्थितोपि शत्रुबाहुल्यात स्कन्देशका
इति अध्याप्रवासितः समातप्रवासो भवत्र शत्रुजयोद्देशेन हिमवद्गिरिं तपसे जगामेत्यन्वयः १६ इति श्रुतिः प

ततः संभ्रिमनैर्विराजो विमोऽत्मकोशो वराहरूपोऽभूत्त्वावावसुंधरां प्रोज्जहार तस्मै व विराजो रजः प्रथानः स्व
हिस्यापारवानशोभनात्पत्तिव्यवहृयमाणाः सर्वं जगामवैः सहनिजानुग्रहप्रात्तस्प्रादिशक्तिसङ्गिर्दत्ताक्षिभिः
सहभ्रस्रजत् ५ ननलावेवसर्वादिर्निमाह आकाशप्रभवइति आकाशपदेनकारणमादिकेन्नभस्वराख्येवल

सवराहः ततोऽभूताप्रोज्जहारवसुंधरां अस्रजच्च जगत्सर्वं सह पुत्रैः कृतात्मभिः ५ आकाशप्रभवो ब्रह्मा
शाश्वतो नित्य अव्ययः तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्व
यं स तु प्रजापतिः पूर्वं इक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ६ यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना मही तमिक्ष्वाकुमयोध्या
यां राजानं विद्धि पूर्वकं इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरित्येव विश्रुतः कुक्षेरथात्मजो वीर विकुक्षिर्नाम उ
पपद्यत विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् बाणस्य च महाबाहुः अनरण्यो महातपाः नानावृष्टि
र्बभूवास्मिन्न दुर्भिक्षः सतां वरे अनरण्ये महाराजे तस्करो वापि कश्चन ९ अनरण्यान्महाराज पृथू
राजा बभूव ह तस्मात् पृथोर्महातेजास्त्रिशंकुरुपपद्यत ११

त्रिभिर्वर्णैः ग्रहणं अस्मिन् श्लोके तत्र निमित्तावयवत्वात्पापेनिकारणात् स्माद्विराजो ब्रह्मणः ५ तत्र मतं त्वेना
मानमीमांसष्टिः मानोतेर्वैकृत्याकुः ६ तस्य माहात्म्यात् त्रियलात् समृद्धा चतः समृद्धवास नामहीमनुभूर्दत्ताधि
ज्ञामवनेतिशेषः ७ विश्रुतः प्रसिद्धः ८ सतां वरे श्रेष्ठे अस्मिन् अनरण्यराज्ये ऊर्वितना वृष्टिर्नेतन्महलोवा

११ पुत्रो नाभागजो ज्येष्ठपुत्र: १४ दायाद: सत: दायादौ सर्वदा धवो ततस्मात्स्वकं राज्यं गृहाण १४ पूर्वजे विद्यमाने स्व
र: कनिष्ठो नाभिषिच्यते अपितु ज्येष्ठ एवाभिषिच्यते १६ कुलधर्मं कुलक्रमागतं ज्येष्ठाभिषेकधर्मं विहातुं नार्हसि

सुदर्शनस्याग्निवर्णो अग्निवर्णस्य शीघ्रग: ११ शीघ्रगस्य मरु: पुत्रो मरो: पुत्र: प्रशुश्रव: प्रशुश्रवस्य पुत्रो
भूदंबरीषो महामति: अंबरीषस्य पुत्रो भून्नहुष: सत्यविक्रम: नहुषस्य च नाभाग: पुत्र: परमधार्मिक: १२
पुत्रावस्य भवतां नाभागस्य सुताबुभौ अजस्यैव धर्मात्मा राजा दशरथ: सुत: १४ तस्य ज्येष्ठोसि दायादो
राम इत्यभिविश्रुत: तद्गृहाण स्वकं राज्यं अवेक्षस्व जगन्नृप १५ इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वज:
पूर्वजेनावर: पुत्रो ज्येष्ठो राजाभिषिच्यते १६ स राघवाणां कुलधर्ममात्मन: सनातनं नाद्य विहातुमर्हसि प्र
भूतरत्नामनुशाधि मेदिनीं प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशा: १७ इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकांडे दशोत्तरशत
तम: सर्ग: ११० वसिष्ठ: स तदा राम सत्कारा राजपुरोहित: अब्रवीद्धर्मसंयुक्तं पुनरेवापरं वच: पुरुष
स्येह जातस्य भवंति गुरव: सदा आचार्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च राघव २

प्रभूतराष्ट्रां प्रभूतां वोतरे देयां १७ इति दशाधिकशततम: सर्ग: ११० मत्तमारभ्य न त्वयैतं ज्येष्ठेनैव राज्यं पाल्यते
इति न्यायेन निवर्तमानस्यापि तदनंगीकारमालोच्य पितृवचनादपि मद्वचनं गरीय इति वाक्यमुपक्रममेव वसिष्ठ

तेनैव सह जात इति शेषः २३ २४ अश्वानयत् स्वपुत्रैरिति शेषः इष्ट्वादीक्षितोऽश्वमेधेनाश्वेन नदेवेन त्रासयानञ्जेन

पुत्र २५ २७ येन कृतं स्पेन कञ्जस्येन येन रत्नुनराघव पद्वाच्याः २८ रघोः पुत्रः प्रवृद्धादिनामचतस्येन घसिद्धः २९ २-

कल्माषपादपुत्रः शंखणनामायः शंखणस्ततञ्चसिष्ठं वीर्यं पराक्रमं प्रद्धे श्राप्य देवान्सह सैन्यो भस्मीनशात् नष्टोऽश्

पद्मपत्रसमानानां तं पद्मगर्भसमप्रभं ततः सा गृहमागम्य पत्नी पुत्रमजायत २३ स पद्मात्तगरस्तस्मै

दत्तो गर्भं जिघांसया गरेण सह तेनैव तस्मात्स सगरोऽभवत् २४ स राजा सगरो नाम यः समुद्रमखानयत्

इष्ट्वा पर्वणि वेगेन त्रासयानिमाः प्रजाः २५ असमंजस्तु पुत्रोऽभूत्सगरस्येति नः श्रुतं जीवन्नेव स पित्रा तु नि

रस्तः पापकर्मकृत् २६ अंशुमानपि पुत्रोऽभूदसमंजसवीर्यवान् दिलीपोंऽशुमतः पुत्रोऽस्य रघुर्येन तु राघ

वाः रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः कल्माषपादः सौदासः इत्येवं प्रथितो भुवि कल्माषपादपुत्रोऽभू

च्छंखणस्तिति नः श्रुतं यस्तु तद्वीर्यमासाद्य ससैन्यो न्यनीनशत् शंखणस्य तु पुत्रोऽभूच्छूरः श्रीमा

न्सुदर्शनः ३१

न्सार्यो मिति किन्तन कः: गीर्थस्त्वयः शंखण सतद्वीर्यं वसिष्टवीर्यं आसाद्यतत शा

पादात्तमनं प्राप्य कल्माषपादो राक्षसभावेन ससैन्यं स्वपुत्रं शंखणं च भक्षितवानिति ॥

कथेत्याह ३२

रा.
अ.
१२०

नन्वपितोऽस्मादृक्ःपिताऽस्माणः पितापदा ... यतत्वनवासरूपं एवं च भवदाज्ञानः एवं तेनाज्ञादानान्मया चाव
रुपस्थितिः प्रतिज्ञातान् तन्मभवदाज्ञयापितत्प्रत्याकरणं अश्रुभन्यामनुचितमितिभावः ११ श्रुपनंतरे समीपवर्तिनं १२ आ
र्यं प्रत्युपवेशनकर्मकरिष्यामीत्यर्थः तत्रोपवेशस्य पशुर्द्वारसमीपे कुशेष्वर्य्यावं कार्यमिति हितिराहारतयाभ्रवणोदि
तानन्नस्पपकपार्श्वेनैव पार्श्वान्तरपरिवृत्तिराहित्येन शयनमिति १३ एतद्वेनिराहारहस्मादिपयंप्रतिज्ञमिति वक्त्र

महीराजा दशरथः पिता जनयिता मम आज्ञापयन्मां यत् ... न तन्मिथ्या भविष्यति एवमुक्तो न रामेण भरतः
प्रत्यनन्तरं ऊवाच विपुलो ... उत्तपस्सदुर्मनाः १२ इह तु स्थण्डिले शीघ्रं कुशानास्तर सारथे आर्यं प्रत्युपवे
क्ष्यामि यावन्मे संप्रसीदति १३ निराहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः शेये पुरस्ताच्छालायां यावन्मां प्रति
यास्यति स तु राममवेक्षन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमावेवास्थितः स्वयं १५ तमुवाच महा
तेजा रामो राजर्षिसत्तमः किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्ष्यसे ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरान्रोद्धुमिहार्हति
न तु मूर्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने अतिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद्दारुणं व्रतं अवर्यामितः ति प्रेमया दि

कः स्वरसः धनहीनः कृतो द्विजः उत्तमर्णाय यथा स धनग्रहणाभावार्थं मरणाहारविशेतेन तद्वत् हे शये यावत्तां मद्वचने
श्रेणीकृत्य प्रतियास्यति अयोध्यां यास्यामीत्यर्थः १४ स तु भरतः राममवेक्षन्तं प्रतीतमाणमभेत्र प्रत्यनन्दन रोषात् कुशा
ग्रीकृत्य प्रतियास्यति ... कुशोत्तरं कुशास्तरणं स्वयमेवोपस्थाप्य आस्तीर्य भूमावेवास्थितः प्रत्युपवेशनमुक्त्वा
नयने विलम्बमानमितियावत् कुर्वाणं १६ ब्राह्मणः धनादिना वियोजितः इति शेषः एकपार्श्वेन
स्थितवानिमर्थः १५ किं कुर्वाणं किमन्यायं कुर्वाणं १६ ब्राह्मणः धनादिना वियोजितः इति शेषः एकपार्श्वेन

१२०

जनयति शरीरमात्रेण श्रेष्ठोऽददाति उपनयनसंस्कारपूर्वं वेदविषयोऽज्ञानं ददाति तस्मादाचार्यो गुरुः समवाये गुरुतरत्वा
त्तेनैतदुक्तमापस्तम्बेन आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणां स हि विद्यातः तं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म शरीरमेव मातापितरौ जनयतः॥ श्री
धेन्वभावे सर्वयोनिसम्भवे प्राकृतेऽप्यल्पं शरीरमिति ४ नातिवर्तेत नातिवर्तनीयाः सततं येन भवतीत्यर्थः परिवदः
तत्त्वे विधिना श्रोत्रियः तान् यो वा पवाः स्वपापा सेवकाः स्वपापाः पपरस्तान्नूपेथमेव च तन्नातिष्ठतीत्यर्थः ५ मातुः पुत्र प्राणो।

पिता ह्येनं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ प्रज्ञां ददाति चाचार्यस्तस्मात्स गुरुरुच्यते सतेहं पितरमाचार्यः तवचैव परं
तपः समसेवचने ऊर्ध्वं नातिवर्तेत सतेभाति ७ इमा हि ते पृथिव्यो त्रातत्पश्चात्स्वपत्न्या पप्तुता नवरन्त्येनेना
तिवर्तेत सतोगति ५ इहापापधर्मं शीलापामातरो हंसि वर्तते अस्याहि वचने ऊर्ध्वं नातिवर्तेत सतोभाति भर
तस्यवचः ऊर्ध्वमाचमान स्याचत्र आत्मानेनातिवर्तेत स्वसमथर्मपराक्रमे ७ एवमेव समताः सगुरुणामाचा।
वः स्वयं श्रद्धावानस्मासीनवसिष्ठ पुरुषर्षभः ८ यन्मातापित्रोरोहंतेतनयेऽकृतः सदा नसुप्रतिकरं तेषां
मात्रापित्राचयत्कृतं यथाशक्ति प्रदानेन स्नापनेनाच्छादनेन च नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्धनेन च ९

वचनकरणेन च प्रवर्तितं तेनाहं सीमर्षः पितुः शतगुणं माता गौरवेणातिरिच्यत इति स्मृतेरित्याशयः ६ आत्मा वे वो अ
तिरामेऽजायत्पर्पणागुरुर्वेप्रति निर्व्वलितेयाचमानस्पभरतस्यवचः ऊर्ध्वं नित्यर्थः १८ मातापितरौ यद्वृत्तं तनये कुरुतः
वाटशपत्रूसोपकारं कृतं तोभ्यां कृतेन मया प्रत्युपं वस्त्रपत्रसप्रतिकरे अशक्य प्रत्युपकारमित्यर्थः ९ तदेवा
हयथाशक्ति प्रदानेन बालस्य जीवनार्थं पदार्थभोजनपानाद्वा यतः स्नीरान्नादिप्रदानेन उच्छादनेऽदर्शनेतिला।

विद्यादिनासंयुक्तेनधर्मसंयोजितानामकं तेजस्वि कामिनिसमस्यः॥

रा॰ अ॰ ३११

नस्य भ्रातुर्भरतस्य [illegible] आहितमाधि रूपेण [illegible] कीर्तस्यं दत्तं गृहीतं पूर्वं चेदं राज्यं कैकेय्यै आधिरूपेण दत्तं विक्रीतमेवेति भावः २८ उपाधिः प्रतिनिधिः जगृ सिनन्तं च स्वेस्य तत्समर्पणात् असमर्थो लिक्ततो स्मि विहितः उक्तो कृतौ च पुत्रमातं वरदूपक्रयणापाकरणार्थत्वात् बहुपकारकत्वाद्वा तत्स्याः मातस्तस्य पितुश्च वचनमवश्यमेव कार्यमिति शेषः अयुक्तवादि ते हि गरीयश्चाल्लिमसे त्यादि न्यायविषयत्वं स्यादिति भावः

२५

धर्मात्मानमसत्येन भ्रातर्वाक्येन विस्मितः उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जने २७ विक्रीतमाहितं क्रीतं यत्पितुर्जीवता मम न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा २८ उपाधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः युक्तमुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतं २९ जानामि भरतं क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणं सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसन्धे महात्मनि अनेन धर्मशीलेन वनात्प्रत्यागतः पुनः भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ३१ वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतं अनृतान्मोचयानेन पितरं तं महीपतिं ३२ इत्या॰ प॰ शततमः १११ तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणं विस्मिताः संगमं प्रेक्ष्य समवेता महर्षयः १ अन्तर्हितास्त्वभिगणाः सिद्धाश्च परमर्षयः तौ भ्रातरौ महात्मानौ

अत्र भरतेन सर्वेणैव कल्याणं राज्यपरिपालनादिरूपेण संभावयामीति शेषः ३० तद्वचनं कैकेय्या वचनं मोचयानेन मोचयमानेन एवं मह [illegible] करणेन त्वमपि पितरमनृतान्मोचयेत्यभिसंहितं ३२ एकादशोत्तरशततमः सर्गः १११ भ्रातृभ्यामित्यादि तौ याभ्यां यो संगमपि तं संगमं प्रेक्ष्य अतिविस्मितास्तत्समवेतास्सम्पेताः सर्वे गावनवधमेपतस्येतञ्च स्यस्ले समवेता महर्षयः नारदाद्याः १ अन्तर्हिताः तपोः संगमं दृष्ट्वा मागताः अदृश्याः

श्रीरामायणटीका २

३११

829

आसीनएवप्रत्युपविष्टएवनामशास्त्रसंयतानुशिष्टोस्म्यर्थः इतिउवाचेत्यन्वयः १९ काकुत्स्थेरामेप्रतिमाचवोभरतावः
भरतः सम्यग्वदतीतिज्ञानीमः पुत्रोपिमहाभागोरामः पितृवचसिस्थितःइतितदपिसम्यगेवयदेवमनन्तरावेतन्मयः श्रत्रभगावत्ता
त्रेतावर्तनतिष्ठयेनप्रतानामपितुरादीनामेतद्यामिविषयासान्त्कालवचनप्रयोगः कारितः भरतस्यत्रपणः ख्या
पनायनेमहैकनिष्ठैनेवंवर्तितव्यमितिलोकेव्यवहारबोधनायकथ्याप्रवर्तनमितिप्रमितिप्रतिभाति २० रामोवचनम

आसीनस्त्वेवभरतः पौरजानपदेजने उवाचसर्वतःप्रेक्ष्यकिमार्यंनानुशासथ १९ तेतदोचुर्महात्मानंपौरजा
नपदाजनाः काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग्वदतिराघवः २० एषोपिहिमहाभागःपितुर्वचसितिष्ठति अत
एवनशक्ताः स्मोव्यावर्तयितुमञ्जसा २१ तेषामाज्ञायवचनंरामोवचनमब्रवीत् एवंनिबोधवचनंसुहृदांधर्म
चक्षुषां २२ एतच्चैवोभयंश्रुत्वासम्यक्संपश्यराघव उत्तिष्ठत्वंमहाबाहोमांचस्पृशतथोदकं २३ अथो
त्थायजलंस्पृष्ट्वाभरतोवाक्यमब्रवीत् शृण्वन्तुमेपरिषदोमन्त्रिणः श्रेणयस्तथा नयाचेपितरंराज्यंनानु
शासामिमातरं एवंपरमधर्मज्ञंनानुजानामिराघवं २४ यदित्ववश्यंवस्तव्यंकर्तव्यंचपितुर्वचः अहमे
मब्रवीदितिभरते प्रती(वन्निवत्स्यामिचतुर्दशवनेसमाः २६ तिशेषः धर्मचक्षुषांधर्मदर्शिनामितिबोध्यम् २२
उभयत्वादिपर्यमहिषयेवचनंश्रुत्वासंपश्यपर्यालोच्यापिकर्तव्यंनिश्चित्यमशक्यमानयोतोऽत्र इतिशेषः तत्स्वाक
माह उत्तिष्ठेतितानियादिविहितप्रत्युपवेशनप्राप्तस्थितिमाह मांचस्पृशतथोदकं उदकस्पर्शआचमनार्थं २३ पौरप
दाः सभ्याः २४ नयाचेनयाचितवानस्मि शासामिनानुमन्यामि इत्यादिनशवाधः नानुजानामिवनवासायेतिशेषः २५

श्रीहैवषकितितिपिथवेतेतिकाषः ४८

रा-
श्री-
११२

अथ कालक्रमेणास्य सर्वज्ञा। शक्तिदर्शनमातरस्तितमिति [illegible] कास सहायः स्मात् ११ दिव्यतस्त्वामेव प्रतीक्षते १२ अतः देवे अमनियन्ता लोकस्य कालेन्द्रियनस्यापय हि यतः सः तत्तनराज्योलोकपालनेशक्तिमान् भवतिश क्तिमानसीति पाठे अयमदीयतः इतिस्वीकारमात्रेणलोकस्य समस्तस्य पालने शक्तिमानसि रामस्य राज्यमित्यत्ताल्लोकपरिपालने पोषितं सहायतयेत्यर्थः १३ एवमुक्तप्रकारं १४ स्वयमेकं कान्तवेत्यन्वयः १५ इयं बुद्धिर्महत्वत्त्वानविरोधिनीत्यर्थीयमे।

दत्तं सममहात्मेत्र्यहमेकस्तनोत्सहे यो राजानपदंप्राप्य रक्षान्तरेजयितंतदा १ ज्ञातव्यश्चापि योथाश्रमि ज्ञाणि महद्वनः तामेवाहि प्रवेशतं ते यजन्त्यमिवकार्षिका: १२ इदं राज्यमहाप्राप्तस्यापय प्रतिपद्यहि श क्तिमानसि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने १३ एवमुक्त्वापतद्भ्रातुः पादयोर्भरतस्तदा १४ शंसेप्रार्थया मासरामचैवेतिप्रियंवदन् १५ तमेकं भ्रातरंकृत्वा रामोवचनमब्रवीत् प्रयामे नलिन पत्राक्षेतमन्नहं सरस्व। ये १६ आगतात्वामियंबुद्धिः स्वजाविनयिकीचया १७ शं मनस्महसेतानरक्षितं पृथिवीमपि १८ अमात्यै। श्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मंत्रिभिः सर्वकार्याणिसंमंत्र्य महान्त्यपि कारय १९ लक्ष्मं चंद्राद्यपाया द्वाहि मवान्वाहिमं स्यजेत अतीयात्सागरोवेलान प्रतिज्ञामहं पितः २२

से तां गीत कस्यास्थापन विषयान्त आगतात्वं सात्त्वजा स्वाभाविकी शरणमेवयाप्राप्तो योविनयः शिक्षितात्तज्जा याचयतरत्तु सर्वदृष्टेति भावः अथवा तयाम्स्य यास्य या शक्तिस्त्वत्रापालस्ने मात्रात्स्येत्याह १४ शमिति १९ अ मात्याप्रधानमंत्रिणः मंत्रिणाउ पमंत्रिणःकारयराजानयेति शेषः २० अथमातरयाचनयाइदानी परामृतिरा।

धर्मविक्रमौ धर्मसारौ विनिर्जिताभयोः संभाषो संभाषणं क्रतो भाभ्यो स्पृहयामहे श्रीमान् भवान् :यद्दृशा ता दृश संभाष
णं श्रोतं पुनः पुनर्वीक्षामहे इति १ संगतापकमस्यं श्रामाः ४ पितरं यघवेत्त से पितः सर्वे पदीक्ष सीमर्षः ५ सदान्
णां मेतास्त्वहक्रतसमीवीनाव ध्यानेन श्रामर्दक्षेत्न्यपणामितमर्षः प्रत्यागमात् रामप्रतिस्तयेति शोषः यदि रामइदानीं वि
पीतेक्रपात् प्रतिनिषिद्धाशवानतिष्ठ मदान्तेपितः पुनः सर्गान्त्र्यं शपवेतिषनिः १० प्रभ्यस्तजयत् समग्रामाथर्मि

संभाषौ राजपुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ क्रमावयं हि संभाषाम भयोः स्पृहयामहे २ ततस्त्वृषिगणाः तिष्ठेद
शाथीवदथ पिणा: भरतं राजशार्दूलमित्यूचुः संगतावचः ४ कुले जात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः ग्राह्य
रामस्य वाक्यं ते पितरं यघवेक्षसे ५ सदानृणामिमं रामं वयमिच्छामहे पितः प्रत्यागमात् कैकेय्याः स्वर्गदा
शरथो गतः ६ एतावदुक्त्वा वचनं गन्धर्वाः समहर्षयः राजर्षयश्चैव तथा सर्वे स्वां स्वां गतिं गताः भरतः सवा वाम
नेमसत्यमा हतांजलिमिदं वाक्यं माचवे पुनरब्रवीत् ९ रामधर्ममिमं प्रेत्य कुलधर्मान् स्ततं कर्तुमर्हसि
काङ्क्ष्य मममातस्य यावतां १०॥५॥ तिंगताः ७ ह्लादितस्तेन वाक्येन शुभं शुभदर्शनः रामे संहृष्ट व
दनः तानृषीनभ्यपूजयत् ८ श्लो ९२॥
रस्तितं वचः श्रुत्वा तिमर्षः ८ चलगात्र द्विग्रगाः तस्ते विपादेन २ ९ रामश्चैव धर्मज्ञो ह्यस्य राज्ञमिते वेद्रपंक
ले कुले धर्मज्ञ द्या: न मेतत्तं सर्वधर्ममस्य प्रेत्य कालधर्मी स्त्र मेतव मिति पादे धर्मपुत्रं प्रथवा कालधर्मी कालकृ
तस्य शक्तिमत्ति इत तस्भावल तणां न्येत्याविचार्य ममामातः कौसल्या याच्या याचनां कर्तुमर्हसि १०

रा॰
अ॰
३१३

830

दृश रामं सुतं नेत्र राज्य प्राप्नोति पुत्रमात्र त्वम्॥ विनिवर्तनं शोक कर्मसु एणि पंच्चदशाब्दे यद्विमेय दिव्यांनेदत्वामित्रदारिबुद्धि
वेत्स्यामि २५ २० श्रोत्रमिरोमाकराणायतिशोष॥ २८ सपुत्रिगत्राशिरसेतिशोषः ३ तमनाममूर्धनिराजोपवासराजस
लकेनकाल्लाभिषिक्तराजातिरोहनथियेतिशोष॥ सर्वलोकप्रख्यापनार्थमेतत् ३२१ सर्वाःसकेकेयीःअनेनकै

फलमस्माशनोवीरमवेयंरघुनंदन तवागमनमाकांक्षन्त्वसेवेशोनगरात्वहिः २४ तवपादुकयोर्न्यस्तरा
ज्यतंत्रंपरंतप चतुर्दशेहिसंपूर्णेवर्षेहनिरघूत्तम २५ नद्रक्ष्यामियदित्वांतप्रवेक्ष्यामिहुताशनं तथेतिचप्र
तिज्ञायतंपरिष्वज्यसादरं २६ शत्रुघ्नंचपरिष्वज्यवचनंचेदमब्रवीत् मातरंरक्षकैकेयींमारोषंकुरुतांप्र
ति २७ मयाचसीतयाचैवशप्तोसिरघुनंदन इत्युक्त्वाश्रुपरीतात्तोभ्रातरंविससर्जह २८ सपादुकेतेभरतःस
लेकृतेमहोज्वलेसंपरिगृह्यधर्मवित् प्रदक्षिणंचैवचकारराघवंचकारचैवोत्तमनागमूर्धनि २९ अथा
नुपूर्व्यात्प्रतिपूज्यतंजनंगुरुंश्चमंत्रीप्रकृतीस्तथानुजौ व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनः स्थितःस्वधर्मेहिमवा
निवाचलः ३० तंमातरोबाष्पगृहीतकंठादुःखेननामंत्रयितुंहिशेकुः सत्वेवमातॄरभिवाद्यसर्वारुदन्कुटी
स्वाप्रविवेशरामः ३१ इत्यार्षेरा॰ अ॰ द्वादशाधिकशततमः ११२ ततःशिरसिकृत्वातेपादुकेभरतस्तदा
आरुरोहरथंहृष्टःशत्रुघ्नसहितस्तदा १ वसिष्ठोवामदेवश्चजाबालिश्चदृढव्रतः अग्रतःप्रययुःसर्वेमंत्रि
केश्यादोषसहितस्सचितेसदन्कटलिंव ३२ इत्यार्षे रा॰ अ॰ द्वादशाधिकशततमःसर्गः ११२ ततइति पूर्वंसर्वलोकज्ञाना
यराजमस्तकेस्थापयित्वापुनःसादरंतत्तः॥ आदायसमस्तकेकृतेसर्यः यद्वाशिरसीमस्याराजशिरसीमेवार्थः

कामान्तव हृतस्ते हातल्लोभान्महाद्याजेन्याज्यकदणाल्लोभात् तस्पुंमाज्ञानवमाज्ञाषदसर्थेमार्थे चतर्थीयदिदं तद्वानिष्ट
मितिमनासिनकर्तव्यमदाज्ञयेतिशेषः अतस्त्संमात्स्वदेववर्तितवं प्रभूपितव्यतदर्थमितिसूतः कामान्देवान्नामि
क्कातः लोभाद्धा लोभाद्देवतेषांदेवलोकराज्यलोभात् नवमाचादेवैरेवंमथ्याराहारदेहांतकाधिमिविर फोर्थः शे
षेष्ठाप्रवत १९ प्रतिपत्तवेद्दर्शनमित्मतेनतहृदाद्दुराणीयदर्शनत्वंवर्पिमत्वेचिरमदर्शनेचमस्मिते २० पतेइदजस्य
विहितेत्रयियोहतमेनेनभङ्गामृतस्यानीयपाडुकयोः प्रतिनिधिस्तयोराराहणेनराज्यप्रतिपत्तिः कार्यनापषाव
प्राधनावसिष्टानियोगानेनरके थ्याभारद्वाजं प्रतिपतेभयकसंतष्टः पाडुकेहेमभूषितेइतिवसिष्टोक्तित्वेनवत्त
कामाद्धाताल्लोभाद्धामाजात्मभ्यमिदंहातं ननत्मनसिकर्तव्यंवर्तितवेवमात्मवत् १९ पवंब्रुवाणःभरतः
कौसल्यासुतमब्रवीत् तेजसादित्यसंकाशंप्रतिपच्चेददर्शने २० अधिरोहार्यपादाभ्यांपाडुकेहेमभूषिते प
तेहिसर्वलोकस्ययोगक्षेमंविधास्यतः २१ सोपिनरव्याघ्रःपाडुकेअवमच्चच प्रायच्छत्महात्मा भ
रताय महात्मने २२ सपाडुकेसंप्रणम्यरामंवचनमब्रवीत् चतुर्दशहिवर्षाणिजटाचीरधरोह्यहं २३
माणानामित्यनिर्यात्यन्वेवाक्पतेहीयादिना २१ सरामःपाडुकेः यितृप्यवमच्चपुनस्तत्वोवहत्यभरताय प्रायच्छत्
पतेनप्रतिनिधिदानद्वाराराज्यरतानिप्रोगः प्रतिपद्यस्यापदेइतिचिरंभरतप्रार्थनेनवमापिन अधिरोहणेनशक्ति
विशेषस्थापनमपाप्रनेपदर्शनेनसर्वजनतमपतिरितिवोध्यंतदुक्तपाद्येत्तानातदाभ्यांनाभ्यांचभरतः स्तितिमनशाहिति
ताभ्यां पाडुकाभ्यांतद्दर्शनमात्रेशेदर्शविषयभगवतपवमात्रमितिताल्पर्याव्यवहारमकरोदितप्यर्थः भवतस्तपोवजन्मा
दनाद्वनादाद्वादित्सर्वेतद्यसमनेनसंचिंतभगवतस्पर्शनाचेतनेपिसार्वज्ञदानशक्तिमतमितिभगवन्माहात्म्यानिवे

हेमविकृते तेहेमवि विचित्रतपादुके तेममराज्याय ममराज्यव्रतान्‌ पातग्रहार्थमिमर्पयेः ११९ यदार्यं शोभनचरित्रं त्वयि
तिष्ठेदितियतनः उत्तराष्टमदंके तिष्ठेनितिष्ठेदिति वत्रचित्रेनिम्नेनिष्ठेदितिल्लमसमर्पयेत ११९२ उक्तावाक्यमक्करीमेतिशेषः

एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाचह वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत्‌ ११ एते प्रयच्छ संहृष्टः
पादुके हेमभूषिते अयोध्यायां महाप्राज्ञ योगक्षेमकरो भव १२ एवमुक्तो वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थि
तः पादुके हेमविकृते मम राज्याय ते ददौ १३ निवृत्तोहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना अयोध्यामेव गच्छा
मि गृहीत्वा पादुके शुभे १४ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः भरद्वाजः शुभतरं मुनिर्वाक्यमुदाह
रत्‌ १५ नैतच्चित्रं नरव्याघ्र शीलवृत्तविदां वरे यदार्यं त्वयि तिष्ठेत्तु निम्ने वृष्टिमिवोदकं १६ अमृतः स म
हाबाहुः पिता दशरथस्तव यस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मात्मा धर्मवत्सलः १७ तमृषिं तु महाप्राज्ञमुक्तवाक्यं
कृताञ्जलिः आमन्त्रयितुमारेभे चरणावुपगृह्य च ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं पुनः पुनः भरतस्तु ययौ
श्रीमानयोध्यां सह मन्त्रिभिः १९ यानैश्च शकटैश्चैव हयैर्नागैश्च सा चमूः पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्या
नुयायिनी २० ततस्ते यमुनां दिव्यां नदीं तीर्त्वोर्मिमालिनीं ददृशुस्ताः पुनः सर्वां गङ्गां शिवजलां नदीं २१ तोर

आमंत्रयितुमारेभे आमंत्रणं कृतवान्‌ १८ २१ यमुनां तीर्त्वा गंगां ददृशुः इति यमुनोत्तीर्णानंतरमेव दिने भरद्वाजे दृष्टा गं
गां ददृशुरित्यर्थः इति कश्चित्‌ सर्वांल्लोकान्‌ तारयति सा मे जस्पादेपं जलस्पर्शेन पानेन दर्शनमात्रेण सकलपापहेतुत्वं मधुरत्वं।

मंदाकिनी विचित्रकूटे नगरपार्श्ववर्तिनी प्रदक्षिणमिति उत्तरपार्श्वस्थे मंदाकिनी आप आप्रम्नः एवं नगर आग मना गिरिं दृष्ट्वा स प्रद
क्षिणं करोति ६ पार्श्वे अंतरपार्श्वेन ४ एतद्वयमनादृत्य तत्काले श्रुत एव विचित्रकूटस्याहरात् अनेन यमुनादक्षिणानदेपिकू
विनूरुहाज्ञाश्रमः किंशाखा एते अत एवाग्रे भरद्वाजाश्रमे वैणोनरे ततस्तेयमुनातीर्त्वेति विंशतिस प्रतितत्रस्थितिस्तत्र रामभर
तयोः संवाद शिवं द्विहमाकाटितिक्रोशानमिति वार्थः ५१ कल्पवृक्षतले कृतमपि अपिः प्रश्नेकतमेवाहरामेणचेति १०॥ त

मंदाकिनीनदीरम्या प्राङ्मुखातेनपश्यत्तदा प्रदक्षिणं च अचीगाश्चित्रकूटं महागिरिं ६ पश्यन्नथात सहस्राणि
रम्याणि विविधानि च प्रययौ तस्य पार्श्वेन ससैन्यो भरतस्तदा ४ अहरात्रिकूटस्य दृदर्श भरतस्तदा आश्रमे
यत्र मुनिर्भरद्वाजः कृतालयः ५ स तमाश्रममागम्य भरद्वाजस्य वीर्यवान् अवतीर्य रथात्पादौ ववंदे कुल
नंदनः ६ ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् अपि कृत्यं कृतं तात रामेण च समागतं ७ एवमुक्तः स तु त
तो भरद्वाजेन धीमता प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो धर्मवत्सलः ८ स याच्यमानो गुरुणा मया च दृढविक्रमः
राघवः परमप्रीतो वसिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ९ पितुः प्रतिज्ञां तामेव पालयिष्यामि तत्त्वतः चतुर्दश हि वर्षाणि

या प्रतिज्ञा पितुर्मम ११ एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाच ह वाक्यविद्वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत् १२ ए
ते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते अयोध्यायां महाराज योगक्षेमकरे शुभे १३ एवमुक्तो वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः
पादुके हेमविकृते मम राज्याय ते ददौ १४ निवृत्तोहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे

रा.
श्री.
२१५

६ समवस्थितो प्रबलमतोतत समवस्थितामतएव सफलेनो सम्पन्नो सम्पन्नामस्मिन्निवश्र तासट शोरूपं प्राप्य सन्ना
तःप्रशांतमारुतेनोदल्पाभूतांकंपितामतएव निस्वनोसागरस्यजलोर्मिमिवस्थिता ७ यज्ञासुधैः स्वादिभिः
अभिरूपैः शीलैः संध्याकालेयागकालेनिर्हुतेसमाप्तेस्मृति ८ गोष्ठेव्रजेतत्रस्थितागोदोहघोषेणश्रेष्ठगवांस्वभेण
यहाभावांश्रियेणाहघोषेणसकोऽत्रतएवातीतत्रोत्सकोनवंवत्सानामचरंतीमभक्तयंतीगतरूशणाद्धाणपत्नीमि

विधमनकवचारुणगजवाजिरथौघजां हतप्रवीरामापत्रांचमूमिवमहाहवे ६ सफेनांसस्वनोभृता
सागरस्यसमवस्थिता प्रशांतमारुतोद्भूतांजलोर्मिमिवनिस्वनो ७ सक्तांयज्ञापृथैः सर्वैरभिरूपैश्रया
नकेः संध्याकालेस्वनिर्हुतेवेदिंगतरवामिव ८ गोष्ठमध्येस्थितामार्तामचरंतीनवंतृणं गोदोहघोषणप
तिमुकांगवांपत्नीमिवोत्सकां ९ प्रभाकराद्यैःसास्निग्धैःप्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः विघुक्तांमणिभिर्जात्यै
र्नवांमुक्तावलीमिव ११ सहसाचलितांस्थानान्महीपुण्यक्षयात्ततो संकृतक्रनिविस्तारांताराभिवदि
वश्युतां ११ पुष्पनद्धावसंतेनमचभ्रमरशालिनी दूनदावाग्निविल्ष्टांक्लांतांवनलतामिव १२

वस्थितोगवांपंक्तिस्थिवेविपाकांतरपत्नीमिमस्पपंक्तिमित्यर्थःआहतक्षिप्ते ९ प्रभाकराद्यैःपद्मरागाद्यैःस्फ
टिकाद्यैरितितिवालकोकंतनपृक्तं १० स्थानात्सहसाचलितांपुण्यक्षयेनिल्लप्तसमयेनपुण्यक्षयसतिमहीशा
सीसंहतोष्क निविस्तारांयस्यास्तां ५ दूननिश्चयेवदेपुदावाग्निविल्ष्टांदेमवदावाग्निनाव्याप्तां १२

विषण्णा विषण्णशोभा तिराकाशानि रात्रिकाभा २४ इति त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ११३ उपायान्तःपुरगाव्हेन्त् १
विड्डाला दिक्षिप्रविनोतस्से चारवती आसमेना ह्लीनानि निक्षिप्टानिनराणांकरणांवारणानां च निकटानि यस्यां ति
मिरेणाल्लत्वेनोपाशं ता अतएव कालीतनप्रवाप्रकाशांनिशामिवस्थितामयोध्यां प्रविवेशामनस्य: २ राहुशत्रोश्च्छ
इत्यस्त्रियादिवैखर्येणायुतामतएवप्रज्वलितप्रभांगृग्रभ्युदितेन ग्रहेणराहुणापीडितभर्तृकामतएवैकामसहाया

मृगंवेरपुरात्रूयमयोध्यांसेददर्शह अयोध्यांतवदाहृष्ट्वापित्रा भ्रात्राविवर्जितो २३ भरतोऽदुःखसंतप्तः सा
रथिं चेदमब्रवीत् मारथेऽपप्रविषण्णाश्रयोध्यानप्रकाशते निराकारानिरानंदादीनाप्रतिहतस्वना २४
इत्यार्षरामायणेऽत्र त्रयोदशाधिकशततमः ११३ स्निग्धगंभीरघोषेणस्यंदनेनोपयान्प्रभुः अयोध्यांभरतः
क्षिप्रं प्रविवेशमहायशाः विडालोलूकचरितामालीनन्रवारणां तिमिराभ्याहतांकालीमप्रकाशांनि
शामिव राहुशत्रोःप्रियांपत्नीश्रियाप्रज्वलितप्रभां ग्रहेणाभ्युदितेनैकांरोहिणीमिवपीडितां अल्पोष्णक्षुब्ध
सलिलांघर्मोत्तप्तविहंगमां लीनमीनझषग्राहांकृशांगिरिनदीमिव ५ विधूममिवहेमाभांशिखा
मग्नेः समुत्थितां हविरभ्युक्षितांपश्चाच्छिखांविप्रलयंगतां ५ रोहिणीमिवस्थितां ३ अतएवशाद
लोमेनलवंकाल्लवं च सलिलंयस्यास्तांझषोमत्स्यविशेषः तत्र च तेषामित्रां ४ विधूमामतएवहेमाभामग्नेः समुत्थि
तांशिखामिव पूर्वरामस्थितिसमयेजाज्वल्यमानत्वतयास्थितांपश्चात्समुत्थितामितिपाठोऽसमंततः त
त्रापूर्वं ः प्रागवस्थांशिखामित्यस्य चाहतिः ५ ॥

श्री रा. २१५

ममस्थामहेतिशेषः २७ श्रुत्वेति पारदाश्चल्लापनसे वपनीवासासाराबेघावह हि रासहिनामहोत्सवइवश्री
धेवुह्रइवच २५ इत्यमणिभिः संतोषाडहूनगणिभिः २६ सरैनत्काष्ठकनयोकुमभास्कारेदिनमिव पर्वहि श्रूया
मे पुरादेवासुरे युद्धेसरैर्देवाः पराजिताः राहुणाचभानुः तदादिवारात्रविभागरहितेकालेस्वस्वलोकान् ब्रह्मलो
कंगतैर्देवैः प्रार्थितस्सब्रह्मा तानि पोस्तादत्वैः सत्वरासं सूर्याधिपमसंचकारेतितीर्थीः दैवैस्तत्काष्ठभास्कररहीनेदि

गतेरामेहितत्क्षणाः संततमानोपभ्रेजते बहिर्याञ्चंतनराञ्चेतिचित्रमाल्यधरानराः २८ नोत्सवास्तेप्रवर्तते
राम शोकार्दितेपुरे साहिनन्नेममथ्याज्ञापरमास्वधुतिरीमः २४ नहिराजमयोध्येयेसासारेवाज्जने
नथा कदानुवल्लमेथानामहोत्सवइवागतः जनुपिष्यतियोध्यायांहर्षश्रीप्राइवोबुदः तत्पोश्रा
तवेशेस्वनरैस्तनमाणिभिः संपतद्भिरयोध्यायांनाभिभांतिमहायशाः इतिभुवनत्वारश्यतेडः।
विलोभरतस्तदा अयोध्यांसंप्रविश्यवविवेशवसतिपितुः तेननहीनोनरैइ्रणासिहहीनोगहाभि
व २९ तदानंदतः प्रमनतप्रभेसवैरिवोत्कष्टभास्करटिने निरीक्ष्यसर्वत्रविभक्तसान्नवात्समोच
नेकविकल्पित १ दाष्पंभरतः सदुःखितः ३० इत्यार्षे श्रीचन्द्रशापिकशतः २४ ततोनितिप्यमा
मेत्रोपमानमितिकतकाः विभक्तांविगतेसेस्कारंभक्तेसेवितेसस्तंतेनेडिपमितियावत् २९ इतिश्रीवतदे।
शापिकशतमः सर्गः २४ ततइति अयोध्यायांतेनसहागमनवारितराघवेविवितराघवेविनाडः।वे।

सेम्रुप्सा: श्रोकाउलवितानिगमावर्तीज्ञोयसां यद्दासैन्यकोजनसंचारहितोतिगमः पंथाप्रस्तोनिगमोनिश्रये
वेदेधरपथिवर्गीक्रयपेसंहितमाविपणायणायणापवीपयोयसां १२ क्षीणापानोतसैः क्षीणामघे:भग्नैःशरावैः सैन्य
तोहतमयमो १४ हेक्काभूमितलोभित्रपात्रैर्युक्तोभमोभग्नंभोजपथकोदकोसमामोदको १५ विपुलोपविशालो

सैन्यदतिसमोसर्वीसंहितमविपणापणां शुद्धव्राशितन्तज्ञोयाभिर्वाश्व्रैर्युताम १३ क्षीणपानोतसैर्भ
ग्नै:शरावैरभिसंहृता हतशौंडामिवध्वस्तापानभूमिमसंस्कृतां १४ हेक्काभूमितलोनिरोधक्कापात्रैः
समाहतो उपपुक्तोदकोभग्नाश्वयोनिपततामिव १५ विपुलोवितनोचैवयुक्तपाशोतरस्विनो भूमोवा
ताविनिष्क्रांतो पतितोज्यामिवायुधात् सहसाथधशौंडेनहयारोहेणवाहितो निहतोधतिसेनेनवडवा
मिवपाविता भरतस्त्ररथस्थःसन्श्रीमानदशरथात्मजः वाहयंतेरथश्रेष्ठंसारथिंवाक्यमब्रवीत किंव
दिनुघेगंभीरोमहान्निकिंवोननिशामति यथापुरमपोध्यायांगीतवादित्रनिस्वनो १९ वारस्त्रीमधुगंधश्चसमा
त्तानांधश्चमत् किं तु चंदनागरुसंमिश्रस्तनपंवातिसमंततः यानप्रवरघोषश्चस्निग्धयहपरिस्वनः प्रमत्तग
जनादश्चमहांश्चरथपरिस्वनः २२ नेदानींश्रूयते पुर्यामस्यांरामविवासिते चंदनागरुगंधाश्चमहार्हाश्चनवा

वितनोक्तपापंथन्तुकोटपावैथनापूपा शश्रुतोनरस्विनोवाणैर्विनिकृतोकिञ्जांश्रावथाहमघ्यः पतितो सह
साकुलाकुरणावाहितो प्रभावितोप्रतिसेनेन निहतामतपवपातितो १८ यथापुरयथापूर्वानानिशाम्यतेखल
धतकिंजनमेरतियाजना २१ मदकरोगंधःमदगंधःमृद्धिताभ्यां मतः २२

३१२

834

पतद्यो ध्याराज्येम मध्याद्यासन्यासवत्समीचीनवस्त्रनितेपवन्नापिदत्तंस्थापितंकाल्लेनरेयाहणायविसृष्टस्तप्रसृषेरत
णार्थं वस्त्रस्यापनंमेन्यासोनित्तेपइतिचसंन्यासस्थापिराज्यस्यरत्नणंभगवत्पादुकाधीनमेवनमहृथीनमिमाह
योरोप्यादि इमुवाचेतिट्वर्णनान्वयः २४ पादुकेसंन्यासंपादुकान्यकं सहस्रमासेवेदाप्रमाणमितिवत्साधुशिर
साकृत्वाप्रणम्येतियावत् २५ इमौपादुकाद्रूपौआधियादावितिपादशाहृः इजावाविविधेयाभिःप्रायेणचेमावि

पतद्राज्येममध्याद्यादत्तंसंन्यासमनत्तमं योगत्तेमवहेद्येमेपादुकेहेमभूषिते २४ भरतःशिरसाकृत्वासेमा
मेपादुकेततः अब्रवीत्दुःखसंतप्तःसर्वप्रकृतिमंडले छत्रंधारयतन्ति प्रंआर्यपादाविमौमतौ आभ्यांरा
ज्यमिदंज्ञोधर्मःपादुकाभ्यांगुरोर्मम २६ आद्यातमपिसंन्यासानित्तिमःसोहदौद्यं तमिमंपालयिष्यामिरा
घवागमनेघ्रति २७ त्तिमंसंयोजयित्वाततराघवस्यपुनःस्वयं चरणौतौतरामस्यइत्यामिसहपादुके २८
तिपुल्लिगानि ततोनिक्षिप्तभारोसौराघवेणसमागतः निवेदयगुरवेराज्यंभविष्येगहृवर्तितां २९

स्वाप्रकृतिजैत्स्येपातिनत्यरम इज्यराम भावनाविषयेइमेपादुकेइत्यर्थः राज्येप्यत्यतेममज्ञेरोर्धर्मोव्यवहारोज्ञनयो
देवस्थितोनआभ्यांपादुकाभ्यांकेत्रंधारयतपुनस्तत्रिधानादेवतद्व्यवहारेधर्मव्यवहारौशास्त्रात्मेमनेतिभावः अप्येराज्य
रूपःसन्यासोनिर्देयोनित्तिनःराघवागमनेप्रतिनावमर्पयते २८ संयोजयित्वाचरणयोःपादुके २९ समागतंइतितत

३१२

२ नदेवाहृगतस्येति १५ बंधुलुब्धस्य बंधुजनपरिपालनेऽधिकस्पृहावतः आर्यश्रेष्ठं नानुमन्येत न श्लाघेत । मितिशेषः ९

नंदिग्रामं गमिष्यामि सर्वानामंत्रयेद्भवान् तत्र दुःखमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना २ गतो हि दिवं राजा वनस्थः स गुरुर्मम रामं प्रतीक्षे राज्याय स हि राजा महायशाः ३ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः अब्रुवन् मंत्रिणः सर्वे वसिष्ठश्च पुरोहितः ४ सदृशं श्लाघनीयं च यदुक्तं भरत त्वया वचनं भ्रातृवात्सल्यादनुरूपं तवैव तत् ५ नित्यं ते बंधुलुब्धस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे मार्गमार्यं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान् मंत्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाभिलषितं प्रियं अब्रवीत्सारथिं वाक्यं रथो मे युज्यतामिति ७ प्रहृष्टवदनः सर्वा मातॄः समभिवाद्य च आरुरोह रथं श्रीमान् शत्रुघ्नेन समन्वितः आरुह्य तु रथं शीघ्रं शत्रुघ्नभरतावुभौ ययतुः परमप्रीतौ वृतौ मंत्रिपुरोहितैः अग्रतो गुरवः सर्वे वसिष्ठप्रमुखा द्विजाः प्रययुः प्राङ्मुखाः सर्वे नंदिग्रामो यतो भवेत् बलं च तदनाहूतं गजाश्वरथसंकुलं प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवासिनः ११ रथस्थः स तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः नंदिग्रामं ययौ तूर्णं शिरस्यादाय पादुके भरतस्तु ततः क्षिप्रं नंदिग्रामं प्रविश्य सः

अवतीर्य रथात्तूर्णं गुरूनिदमभाषत १३

यथाभिलषितं॰ स्वाभिलषितमनतिक्रम्य प्रहृते ७ ९

नंदिग्रामो यतो भवेत् येन मार्गेण स प्राप्तो भवेत् तेन ययुः १० तदनाहूतं भरतेनाहूतमाहूतं ११ १२ १३

अग्रे वर्षास्विहितेकालेविमलेचित्रकूटकेवसतोरामस्यानंदनंतरंतापसोत्तमवल्कलात्तसोभरतस्तिहत्यनंतरमेवैतादि
तिश्रुतपवपाथेभरतस्यायोध्यांप्रतिनिहत्यनंतरमेकंराघवः चित्रकूटाद्रौसानुनोरम्भेक्षिपः कदाचिदंकेवैदेह्या
निद्राणोरघुनंदनेन्द्रेद्रः काकः समागमज्जानकीवीक्ष्यकामुकः विददारनखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरौ तंदृष्ट्वा
राघवः क्रुद्धः कुशंजग्राहपाणिना ब्राह्मेणास्त्रेणसंयोज्यविद्धेपधात्समारणे तंदृष्ट्वाघोरसंकाशंज्वलनकाला
नलोपमं दृष्ट्वाकाकः प्रदुद्रावनितदन्तहाशरणास्त्वनं वायसः त्रिभुवनमलोकमभयपीडितः यत्रयत्रययौकाकः
शरणार्थीचवायसः तत्रतत्रतदस्त्रंतप्रविवेशभयावहं ब्रह्माणमिंद्रमीशंमौ शरणार्थीजगामसः तंदृष्ट्वावायस

येतत्रविचरत्तस्यपुरस्तान्नापसाश्रमे रामम्माश्रितनिवृत्तास्तानालयथडस्तकात् २

भीतंदेवानमरातिप्रशक्तोमैवदांजातंमेवसात्मयंकरात् रक्षमममहादेवभ्रमपासंदहेद्वनः पुनश्चागा
हिपिंकाकोदयापिविपमदने भोभोवलिभुजोश्रेष्ठत्वमेवशरणोवज सपदस्तकः श्रीशः शरणागतवत्सलः
रक्षकोसोयवलिभुकशरणागारघुनंदने उपत्यमहसाभूमौनिपपातभयातुरः प्राणसंशयमापन्नंदृष्ट्वासीतानाथ
वायसं त्राहित्राहितिभर्त्तावेदवाचपिताविभुं तस्मिःपादयोः तमपश्यजेवायजानकीतत्मस्याप्यकृशेणयकृपा
पीयूषसागरः रक्षतामानिजास्यापनदेकाक्षिदोनदा वायसोपिनहृर्मासीतांपरावृवायव स्वलोकंप्रययौतत
श्चराघवेणाभिपालितः ततोरामोमहातेजावैदेह्यालक्ष्मणेनव श्रासविचित्रकूटाद्रौस्तूयमानोमहर्षिभिः

२० श्रुवसन्वीरःश्रीमान् २१ वालव्यजनेन सहितच्छत्रं स भरतः सर्वं शासनेनाभ्यां निवेदयत् अकविशेषेणच्छत्रेस
यमेवधारयामास २२ आर्यपादुके भिषिच्यतयोराज्याभिषेकं कृत्वा तदधीनः पादुकाधीनः २३ यत्कार्यं राज्यविष
येप्राप्यायावत्कोशागारांश्च सम्पादयनेचकार प्रज्ञायकार्यंचयथावत् शास्त्रानतिक्रमेणाधकार २४ इतिरामा
टीका- पंचदशाधिक शततमः ११५ सोहंगेसमये डोलच्छमाश्रमांतरगमनोत्सुकं १ पुरस्तात्स्वं यैतापसाचित्र

राघवायचसेन्यासेददेतेमेवरपादुके राज्यंचेदमयोध्यांचभूतपापोभवाम्यहं २० सवल्कलजटाधारीमुनि
वेशधरः प्रभुः नंदिग्रामेवसद्वीरः ससैन्योभरतस्तदा २१ सवालव्यजनच्छत्रं धारयामास सस्वयं भरतः
शासनं सर्वं पादुकाभ्यां न्यवेदयत् ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिच्यार्यपादुके तदधीनस्तदाराज्यंकारया
मास सर्वदा तदा हि यत्कार्यमुपैति किंचिदुपायनं चोपहृतं महार्हं सपादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्य चकारप
श्चाद्भरतो यथावत् २४ इत्यार्षे रामा- पंचदशाधिकशततमः सर्गः ११५ प्रतियाते तु भरते वसन् रामस्
तदा वने लक्षयामास सोद्वेगमथौत्सुक्यं तपस्विनां १

कूटस्य आश्रमे नेत्रपिवार्थ। रामसमाश्रितस्य निरताः निवृत्ताः सानंदाः ताननुत्कांनुलक्षयन् अत्रेदं बोध्यं चैत्रकु
त्वाटशमाप्य षष्ठे रामवनप्रस्थानेनततः इहायामाया मर्थ शतेद शारप्रमरणांततः पत्नेणामरतागमनंअयोध्या
गमनः डोर्यदेहिकं न पत्तोगतः एवं दे शात्वेगतेप्य हे भरतस्य चित्रकूटप्रतिप्रस्थाने १

३३९

संक्लेशभाव: ९ तद्विमिततवतोहेतो: इदंसर्वंततोभय: सत्यागानमितिभाव: १० वाच्यंतत्राहरावुणोतिउत्पायसंशु
अजितकाशीशितान्हव: शिवमेयावांसोचनमरष्यते पीडयितुमिच्छति ११ विप्रजवैतिद्यपजंवृति १२ ममपकार
दर्शयतिदर्शयंतीतिवीभत्सैर्नै ग्रसितरूपैरात्मानंदर्शयतीत्यन्वय: १४ अथशास्ते: पापजन्मके: अशुचिभि: प
दार्थैस्तापमास्तसंप्रयुज्य विप्रजर्वंतिम्र परानपिम्टहन्मतिचनतापिपीडयंत्यपि १५ अत्रदेवविषयेतयथाभवतित

कत: कल्याणसमाया: कल्याणाभिरतेसदा वलनंमातंवैदेत्यात पस्विशुविशेषत: १ तत्रिमिममिदेवा
वनायसमान्त्रतिवर्तते रंतोभ्रमलेनमेविद्याकथयंतिसतेतमिय: १० रावणावरज: कश्चिन्नवरोनामेहरा
क्षस: डमाधलयपमान्सर्वाजनस्थाननिवासिन: ११ शूर्पश्च अजितकाशीचरणोस: पुरुषादक: श्रव।
लिप्सश्चपापश्चलोचनातनरष्यते १२ तंपदाप्रभृतिफासिंजा अनेनातवर्तते तदाप्रभृतिरत्ता
सिविप्रजवैतितापसान् १३ दर्शयतिहिवीभत्सै: क्रूरैर्भीषणकैरपि नानारूपैर्विरूपैश्चरूपैरस
खदर्शनै: १४ अप्रशस्तैरशुचिभि: संप्रयुज्यचतापसान् प्रतिघ्नमपरान्तिप्रमनापो: श्रत: सि
तानतेषुतेषाश्रमस्थानेषुहमवलोपय च रमतेतापसांस्तत्रनाशयंतोल्पचेतस: अवदिनिपति

यानिद्रातेस्रवल्लीपयतिर्भयमाक्षिप्यचतदालिंगनेनाल्पचेतस्तोविदेन समस्तापस: नाशयंतोरमते १६
सम्भोडानत्र्णादियत्तसंभारानवंतिपंति अवस्कंदतिकलशान्दकपात्राणिप्रमर्दतिसंभक्ष: हवने।

836

३३९

कोपमलक्ष्मणमाह नयनैरित्यादिनिर्दिशप्रदर्श्य शंकितरामः किमस्यत इति भीता: नयनादिभिः प्रदर्श्यान्योन्य
मुपजल्पितः आकर्ण्यत: शनैकर्णाभ्यां कथा अज्ञाः अस्मैराम इह सखीकृशस्तेरात्तसाक्षेत देश्वनेइह संचरतो सात
वायनेमोत्मजाः तयमिति स्वं रूपाः कथाश्रज्ञाः ३ शंकतश्राशंकतेस्मपश्चः पतदाश्रमस्यागकारणमात्मनि दृष्टदोष
मशंकतेत्यर्थः अतएकृताञ्जलिः तत्कालपर्तितूर्षिसंचस्वामिनमाश्र मत्स्वामिनेवाङ्क्त्वमन्वयसंचातश्ही
सत्यामेवुच्च व मपिदृष्टं दृष्टतं दृष्टं राजहतेन दृश्यते कश्चिदिहकृतेवाद्दृश्यते कश्चित्तेननपश्विनोविक्रियेतेइदं
नयनैभ्रुकुटीभिभ्रराममेनिर्दिश्य प्रेक्षितः अन्योन्यमुपजल्पितः शनैः अज्ञः किंप्रयाः कथाः तेषामेभ्य
कृचमालक्ष्मणमस्वामिनि शंकातं कृताञ्जलिरत्नवाचेदं कपिंजलपतिनतः नकश्चिद्भगवन्किंचित्स्वप्नेव
हृतमिदं मपिहश्यते विकृतेयेतनपश्विनः प्रमादाचरितं किंचित्कचिन्नानरजस्य मे लक्ष्मणास्यर्षि
भिर्दृष्टेनानरूपमहात्मनः कचिच्छश्रुषमाणाव अश्रूषणापरामपि प्रमदानचितो हृतिसीतोत्पुक्रो
पश्चिविक्रियारूपे किंचित्काशाकंभवनितत्रिवेदपितभवानितिशेषः ५ अवबस्य लक्ष्मणस्यनात्मरूपेव
वितेत्रमुक्ताचरणाप्रमदाजातेकिंचिदृषिभिर्वदृष्टेकश्चित् १ वः अशुषमाणाअर्च्यपादादिना शुश्रूषान्तेव
मानाश्रभुनामनस्वशृषान्तरोथात्प्रमदोवितोभ्यासपुक्तोहतिशुश्रूषाविषयोसीतानवर्ततिकश्चित् ०
तपमाचद्वइइत्यन्त्कार्षः वेपमानइवकथ्यवाराभाज्पस्पतइतिकंपः ज्वरयावाकंपः इवपवार्थः २

रामस्तस्मादेष्याश्रयं तं ऋषिगणामनुगमनात् अनन्तरं जनेन संसाध्य प्रस्थाप्य जलपतिं ऋषिमभिवाद्य समकक्षीते
तेस्तन्मत । हतानामतिकुउपदिष्टार्थः स्तः संदेहादवावस्थानमभिवितचितमितिक्रतो पदेशः पुरापस्तनिलयवा
माध्यापसंपेदे २४ तामपिनजहौ सीतापतृणार्थमितिभावः आर्षे ऋषिसर्वैश्चरिते ह्रतेयस्तताह शेरावदे शतश
तमः । निश्चितनिजरतामामर्थ्यागुणाकोचितापसाः सतं तं निरंतरं राघवमनुगतानाहि अनुगतानापवनाश्रमांतरं जग्मुः

सम्पदकीतेस्तनमतः । उपदिष्टार्थः पुराणवामाश्रम निल्यमपसंपेदे २५ आश्रमं ऋषिविरहिते विभुः तम
मपिनजहौ सराघवः राघवं हि सततमनुगता तापसा आर्षे चरिते शततमः २६ इत्यार्षे रामाः अयोध्या
काण्डे शततमः सर्गः १९ राघवस्तु पयातेषु सर्वेषु न विचिंतयत् १ ननाश्रमो चह्नसंस्कारणैर्वद
भिस्ततदा । इहमे भरतो दृष्टो मातरन अस्मनागरः सा च मे स्मरति मन्येति तावित्यमन शोचतः स्कंदानार
निवेशनेतेन तस्य महात्मनः हयहस्तिकरीषेमर्द उपमर्दः कृतो भृशं ३ तस्मादन्यत्र गच्छाम इति संचि
न्त्य राघवः प्रातिष्ठत स वैदेह्या लक्ष्मणेन च संगतः

इति रामायणे आर्षे शततमः सर्गः ११९ अनन्तरं विचिंतयत्
ह्रमगललनामपापितमेवाह इहेतिमे मयास्वैधसामात्या च मीसामेस्मरतिमें मीनित्यमन शोचतस्तानलेति २
विषयीकृतानि पर्वंदतादेशात् तन मरणेन मामापि शोकोवर्धत इति भावः १ राजधानी तो निर्गतायाः सेनाया नि
वासस्थानस्कंधावारः तस्य भरतस्यातेन पुरतो हयमानेन स्यन्दो घकमर्द उपमर्दः भ्रमेरशुचिता ३४

त्र निचोऽसवः परित्यक्त मिस्तव स्त्रियो मितिनः १८ शरीरीमपहिंसो प्राणवियोगरूपो पुरा दर्शयंति दर्शयिष्ये
तिश्रुत्वा इममाश्रमेन्यत्राम: १९ अस्य न विघ्नेस्य संचयो यस्य तस्य मर्षिष्टहोदशादिकामाभरतोभयनिवारणात
मनंतस्य दर्शिने २० गुराश्च वर्तते श्च वर्त्तिष्यंति अतस्त्वं निमग्नकस्यापि सदास्यवथा नस्याभिरतो निग्रहे सम पी।
सापि सकलत्वत्तस्यापि हेतगर्भमेतत् इहाश्रमे संदेहवोन्यवास: आर्यश्रीघवड: वेजनक: अतस्त्वावा वस्या।

तैदुरात्माभिरा विष्टानामेश्रमाप्तिचोऽसवः गमनायान्यदेशस्यवोदयेत्यथिविषयो यमो १९ तस्य रामा
शारीरीमपहिंसोतपस्विष्ठ दर्शयंति हि इष्टास्तेमत्स्यामइममाश्रमे १९ बहुमूलफलेचित्रमविहरा
दिजोवने अनुसापमेवाहेश्र पिथ्येम गणाः पुनः २० वुरत्वय्यपि प्राणतं पुरा राम प्रवर्तते सहास्मा
भिरितोगच्छपादिदृष्टिं प्रवर्तते २१ सकलत्रस्य संदेहानिमग्नकस्याच्च समर्थस्यापि हि मतोवासो
ऽ: स्वमिहाश्यते २२ इत्युक्तवंतरामं तत्राज पुरस्तपस्विनं नशशाकोनरैर्वाकैः इवदुःहसमस्तके २३
अभिनेघसमाश्लेषस्माभायचराघव तजगामाश्रमे सुकाञ्जलेः फलपतिः सहरामः समाध्य
विगणासुनमगता हे शानस्माकलपतिमभिवाद्यचरथि
नमन्तचिनुमिति
योपमतस्त्वमपि सहास्मा
भिरितोगच्छत्वमय; २४ अवरुह महेरत्तोमिनिवारयिष्याभिमाभैष्टेत्यादिवचनै र्निवारयितेनशशाक
तत्रहेतः सममस्तक मिनिकार्य शेषमस्मीयान्यदेशगमनसाध्यत्वात्समाथायस्य वियोगानिर्वेसमाप्यासस्र

838

रा॰
श्री॰
११२

देवकार्यमितिमांडव्यऋषिणा प्रातर्विधवा भवेति कस्याश्चित्पतिव्रतायामनस्वर्यास्तमयो मा यां प्रातरेव मा भूदिति तया
प्रतिज्ञापिते तेन तस्मिन्काले सूर्याद्ये देवैः प्रार्थितानसूयादशरात्रावधिकालं एकरात्रिमेव नक्तं तादेवकार्यं कृतवतीस
त्यादेवं ध्यवपरितनवीनिमार्थेतिकृतवत् सेयं मातेव हे तव ज्ञेयेति शेषः १२ अभिगच्छतु दर्शनार्थमिति शेषः ना

देवकार्यनिमित्तं च यामहमरमात्मना दशरात्रं कृता रात्रिः सेयं मातेव तेनघ १२ तामिमां सर्वभूतानां न
मस्कार्यां तपस्विनीं अभिगच्छतु वैदेही वृद्धामक्रोधनां सदा १३ एवं ब्रुवाणं तमृषिं तथेत्युक्त्वा स राघवः सीता
मालोक्य धर्मज्ञामिदं वचनमब्रवीत् १४ राजपुत्रि श्रुतं तेस्तु मुनेर्वचनमीरितं श्रेयोर्थमात्मनः शीघ्रम
भिगच्छ तपस्विनीं १५ अनसूयेति या लोके कर्मभिः ख्यातिमागता तां शीघ्रमभिगच्छ त्वमभिगम्यां तप
स्विनीं १६ सीता त्वेतद्वचः श्रुत्वा राघवस्य यशस्विनी तामत्रिपत्नीं धर्मज्ञामभिचक्राम मैथिली १७ शि
थिलां वलितां वृद्धां जरापाण्डुरमूर्धजां सततं वेपमानाङ्गीं प्रवाते कदलीमिव तां तु सीता महाभागामन
सूयां पतिव्रतां अभ्यवादयदव्यग्रा स्वं नाम समुदाह
रत्

वैदेही त्वामुद्दिश्य दपत्नेनत्यवहारानपि ज्ञात्वा तु कथिचिषव १ अस्पसुने: समीरितं वचनं यतः श्रुतं मतम्रा हृत्मनः श्रेयोर्थ
हारमवल्लनेनर्थः स्या धनतद्राह अक्रोधनां सदेति १३ १४ अस्पसुनेः समीरितं वचनं यतः श्रुतम् ... श्रेयोर्थ
मित्यादि १५ तामनसूयां ... नामामपि ... १६ १७ शिथिलां ... वलितां संजातवलि
वहामिति सर्वापपादकेविशेषणं प्रवाते कदलीमिव वेपमानाङ्गी स्थिता १८ समुदाहरत् अभिवादनांगत्वेने ति

रा॰
अ॰
का॰
११२

सरामः तमर्षिं तमपि जगत्कारणमपि रामं लोककृत्यवहारानुसरणेन पुत्रवद्देगीचकार आलिंगनेन भोजनादिभि
स्तयमादिश्यपविज्ञाप्यास्य सर्वमातिथ्यं ससत्कृतेनेकृतवासमसांत्वयत्प्रीतिपूर्वकं न च तत्र पापशप्तन् ६ तं देशमनुप्राप्तो
हनेहा पत्नीमनसूयानाम्नीं तापसीमादिदेश णं भक्तो वा वासत्कृता सदैः सत्कृतेनावाश्रामे अ संवोध्य सांत्वयामास श्री
मासीनादर्शयामास अनेन तत्र वैदेह्यै प्रतिश्लोषिमब्रवीदिति सम्यक् १२ रामायोवचनं तत्र हे भवं कथयित्वा वान्मदे

सोऽत्रेराश्रममासाद्य तं ववंदे महायशाः तं चापि भगवानत्रिः पुत्रवत्प्रत्यपद्यत ५ स्वयमातिथ्यमादिश्य
सर्वमस्य सुसत्कृतं सौमित्रिं च महाभागां सीतां च समसांत्वयत् ६ पत्नीं च तमनुप्राप्तां वृद्धामामंत्र्य सत्कृतां
सांत्वयामास धर्मज्ञः सर्वभूतहिते रतः ७ अनसूयां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीं प्रतिगृह्णीष्व वैदे
हीमब्रवीदृषिसत्तमः ८ रामाय चाचचक्षे तां तापसीं धर्मचारिणीं दश वर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके
निरंतरं ९ यया मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता १० दश
वर्षसहस्राणि यया तप्तं महत्तपः अनसूयाव्रतैस्तात प्रत्यूहाश्च निवर्तिताः ११

वदर्शयत् निदर्शनमादि ९ मूलफले सृष्टीनां जीवनायेति शेषः जाह्नवी गंगा च प्रवर्तिता दशवर्षमनावृष्ट्या भू
मेर्निर्जलत्वात् तेषां स्नानार्थं मंत्रसिद्धिवैभवेनावाहितेत्यभिप्रायः इति शेषः १० अनसूयाव्रतैः तत्कृतैः व्रतैः आ
नः हाः ऋषीणां तपोविघ्नाः ११

:५

839

टी॰ अ॰ ३२२

समयश्चाचारः २९ इतिरामायणेअयो॰सप्तदशाधिकशततमः ११७ अनसूयाअसूयारहिताअनसूययाअनर्थतश्चा
माववचःअनसूयापा॰ १ अनुभाषसेशिक्षयसिनार्याग्रुरुःपतिरितियथाभवत्यायदिष्टंपतद्विदितंपतद्विषया
कृतानेममापि २ तदेवदर्शयतियद्यपीतिएषभर्तायद्यप्यनार्यःइज्यश्रादिषहीनःवृत्तिवर्जितःजीवनरा
हितोदरिद्रःश्चभवेत्तथापिमयाअद्वैधयाअत्रभर्तरिश्रुहितंचकारहयरहयरहितंयथाभवतितथावर्तितव्य

तदेवमेतेनमनुवृत्तासतीपतिप्रधानासमयानुवर्तिनीभवस्वभर्तुःसहधर्मचारिणीयशश्चधर्मंचत
तःसमाप्स्यसि २९ इत्यार्षेरामायणेअयो॰सप्तदशाधिकशततमः ११७ सात्वेवमुक्तावैदेहीत्वनसूयानसू
यया प्रतिपूज्यवचोमंदंप्रवक्तुमुपचक्रमे १ नैतदाश्चर्यमार्यायायन्मांत्वमनुभाषसे विदितंतुममा
प्येतद्यथानार्याःपतिर्गुरुः २ यद्यप्येषभवेद्भर्ताअनार्योवृत्तिवर्जितः अद्वैधमत्रवर्तव्यंयथाप्येवम
याभवेत् ३ किंपुनर्योगुणश्लाघ्यःसानुक्रोशोजितेंद्रियः स्थिरानुरागोधर्मात्मामातृवत्पितृवत्प्रि
यः ४ यांवृत्तिंवर्ततेरामःकौसल्यायांमहाबलः तामेवनृपनारीणामन्यासामपिवर्तते ५

वर्णितवृत्तिपतीतिप्रकारेणैववर्तितव्यमितरार्थः ३ गुणश्लाघ्यत्वादिविशिष्टमाहकिंपुनरितिकिंपुनर्वक्तव्यमाहवत्
पितृवत्प्रियःअयीतिशेषःश्रीनिमात्तमतिवाशेषःश्रीतिविषयत्वंपर्यःमातृवतीपितृवत्प्रियइतिपाठोमातृवती
मातृस्नेहवान्ततःपितृःश्रीतिविषयत्वंपर्यवसितोअर्थः ४ अन्यासामपिनृपनारीणांसमित्रादीनांविषयेपीत्यर्थः ता

३२२

अनामयमिति तत्प्रस्थितो स्मावयसज्जशलनयायोगपथ्यम्पवोचितइतिभावः २० धर्मचारिणीभर्तृसमानधर्मचारि
णी दिष्ट्यादैवयोगेन २१ मानेराजस्तातेहंकथंवनंगच्छेयमित्येवंरूपे वने अवरुद्धे वनवासे पित्रा नियुक्ते २२ प्र
भावनात्मलः प्रभुभूतिफलः प्रियः लौकिकालौकिकनितनोप्रियत्वास्पदं २३ आर्यः सम्भावः श्वश्रूः स्वभावः
अनोविशिष्टेभर्तृविशिष्टेवांधवविष्वं इष्टवंधुस्तर्वत्रयोग्यं इहापत्रचेष्टासाधनतयाभूतन्नपोगपतयः कृतेभावे

अभिवाद्य तु वैदेही तापसीं तां दमान्विताम् बद्धाञ्जलिपुटा हृष्टा पर्यपृच्छदनामयम् ततः सीतां महाभागां
दृष्ट्वा तां धर्मचारिणीम् सान्त्वयन्त्यब्रवीद्धृष्टा दिष्ट्या धर्ममवेक्षसे त्यक्त्वा ज्ञातिजनं सीते मानमृद्धिं च मानि
नि अवरुद्धं वने रामं दिष्ट्या त्वमनुगच्छसि २२ नगरस्थो वनस्थो वा शुभो वा यदि वाशुभः यासां स्त्रीणां प्रि
यो भर्ता तासां लोका महोदयाः २३ दुःशीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः स्त्रीणामार्यस्वभावा
नां परमं दैवतं पतिः नातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं विमृशन्त्यहं सर्वत्र योग्यं वैदेहि तपः कृतमिवाव्य
यं न त्वेवमवगच्छन्ति गुणदोषमसत्स्त्रियः कामवक्तव्यहृदया भर्तृनाथाश्चरन्ति याः प्राप्नुवन्त्यय
शश्चैव धर्मभ्रंशं च मैथिलि अकार्यवशमापन्नाः स्त्रियो याः खलु तद्विधाः त्वद्विधास्तु गुणैर्युक्ता दृष्टलो

निष्टानयोरनिष्टानमितियावत् २५ याकामवक्तव्यहृदया कामाधीनहृदयाः शुभादीनां तु वक्तव्यो भर्तृ
नाथा भर्तृनाथः भर्तृनाथ भर्ता स्वामी नियन्ता: यद्वा भर्तृभोगार्थं नाथनेयाचते ताः चरन्ति स्वेच्छया इतस्ततोया

रा० अ० १२२

840

तदेकेमेधिस्रम ग्राध्यिम स्कंदेशंरहाणीद्धेनिस्पर्धयामि १४ विस्मिताजातास्मियाश्चेहोनपसोमाद्दुहाम्येय स्मामापिवरदा
नेस्मामंपद्यमेदविस्मयामेद विस्मिता क्रवेभवस्याश्चनटहेणैव सर्वमेहर्षोनकिंचित्कर्मणमस्तीतिभावः ९ तस्या र
सोभरहितवाधाश्च वल्लीभरहितजं स्वनि द्दतदिवयं १० अंगरागः उद्वर्तनेनांगानि रंजमीतंगरागः केसरचंदना
दिजः अनुलेपनं कुंकुमागरुकस्तूरिकाकोलायत्तकर्दम प्रभृतिप्रकारेणादिव्यगंधद्रव्यकल्कः इतितीर्थः कत्त।

नियमैर्विविधैः शमेन पोहिमहद्द्विमे तस्यैश्रिसवल्लेसीते कं दयेतांश्च विद्युते १४ उपपन्नंच युक्तं चवच
तं त्वमेपिल धीतास्त्वभ्रु वातो सीते करवाणि प्रियं च किं १५ तस्मात्वद्वचनं श्रुत्वा विस्मिताभेद विस्मा।
पा हृतमित्यदीव्यतानुपावल्लसमानिता साचेवस्वकार्यमिज्ञानयाश्रीतितदाभवत् सफलेचशुहर्षेन।
हंसस्तेकुरोम्यहं १७ स्फटिक्यरमाल्यंव समाभरणानिच अंगरागंचवैदेहिमहार्हमनुलेपनं मया
दत्तमिदसीतेतवगात्राणिशोभयेत् अनुरूपमसंक्लिष्टंनित्यमेवभविष्यति श्रेयसमीनदिव्येनलिंगानि
ननकान्त्वं शोभयिष्यामि भर्तारंयथाश्रीविष्णुमव्ययं सावस्त्रमंगरागंच भूषणानि स्रजस्तथा २१

कुम्मद्भ्रंगरागे अंगरंजनकुरुमनुलेपनंदिव्यगंधद्रव्यकल्कमित्यर्थः इमाहदमेवमुक्तं १८ शोभयेत्कोभयिष्य
ति अनुरूपत्वदेकयोवितेनित्यमसंक्लिष्टंपशोभापि श्रुश्रुवि: स्वदितत्वादिदोषरहितंभविष्यति १९ शोभयिष्यसे
सनेनत्वमस्त्रयाभर्तारंपिटनाशोनित्यमाचितं २० तदेवयत्नावितियहानपिकारेणप्रीतिवातितस्मकंलस्मैदशेन

१२२

तपेणा दशरथेनमानं अहंमद्राश्च भक्तित्याभिमानेत्सकेत्पर्थः अनमतेनैवडकार्यैसतत्वञ्जत्पायनायैतदुक्तिविति
वोध्यं ८ यन्मेस्वश्रासमाहितंतत्डकार्यिकमेववाक्यंशिक्षितंतन्मेहृदिस्थितंवर्तते ७ तदपिमेधृतंमात्रानशास्त्र
मपिमेहृदतमेवास्ति ८ यञ्चमे:श्रामीये:वेश्ववर्गी:पतिशुश्रूषणादिप्रकारैर्बोधितमर्थजातंतन्नग्णासनमपिमे
हृदतमेवास्ति यमेनविस्मितंतत्इत्यर्थः ९ सावित्रीसमदतः सीतयाहमितिःसावित्रीसमानहमिति ते अनसूययाते

महात्मास्त्वपिश्रीशुभ्रपेणानपवत्सल मातृवद्धर्तितेवीरोमानसत्सजायर्मवित् ९ आगाकेत्याश्चविजनेव
नमेवभयावहे समाहितंहिमेश्वश्वान्हृदयेयत्स्थितंमम ७ पाणिप्रदानकालेचयत्पुराग्निसन्निधो अ
नुशिष्टंजनन्यामेवाक्यंतदपिमेधृतं ८ नविस्मृतंतुमेसर्ववाक्येस्वधर्मचारिणि पतिशुश्रूषणान्नार्यास्तपो
नान्यद्विधीयते ९ सावित्रीपतिशुश्रूषांकृत्वास्वर्गेमहीयते तथावृत्तिश्चयातानंपतिशुश्रूषयादिवं १०
वरिष्ठासर्वनारीणामेषाचदिविदेवता रोहिणीनविनाचंद्रंमुहूर्तमपिदृश्यते ११ एवंविधाश्चप्रवराःस्त्रि
योभर्तृदृढव्रताः देवलोकेमहीयन्तेपुण्येनस्वेनकर्मणा १२ ततोनसूयासंहृष्टाश्रुत्वोक्तंसीतयावचः

मांकियामवमीत्यहृत्स्वगात्रात इतिशेषः ततोर्थमिह वर्तमानापिपतिसेवयामर्त्यतवेणादिदेवपातेत्यर्थः इतिक
कुलवः ९ रोहिणीमाविनाचंद्रामुहूर्तमपिनदृश्यतेएवंकृतपतिशुश्रूषासर्गेमहीयते तथाहमिवशादेवपतिसा
क्षिप्तमानमितिभावः ११ प्रवराःस्त्रियोमत्स्यादयः १२ हर्षयेयम्भ्रत्तरहर्षयत्पीतर्यः उक्तार्थविकल्पयो १३

गी॰
श्रु॰
१२५

अत्रैवोक्तयोः १॰ प्रतिमामामानुषी प्रतिमया स्वरूपेण मानुषीमनुष्यवाग्वक्तावागतरिक्ते उक्तानेवाचमाह एतन्मेयो
तनयेमेत्यत्र एवमर्थयदेवयतोनरपतेयथर्मेणान्यायेन प्रयात्वत्तो जातत्वात्तवतनयैव ११ मानवाक्ययत्तभूमेरिति
शेषः मत्तामोत्तरंतसमहतीसमहिंजातेतिभावः १२ इष्टवद्देव्ये इष्टायैदेव्यैदत्ते इष्टमित्यतिहस्रविषयतासंबधे
नेति अतएव श्राद्धवामाधुनवमकार्थयदासंतानेच्छावतेदेव्ये इत्यर्थः शापकर्मणो इतिदेवीविशेषणात्तीयो

ससमोहष्यानवपतिमष्टिविते पतत्पर: पोस्तुंगुंहित सर्वांगी विस्मितोजनकोभवत् २९ अनपत्येनचवेदेहा
देकमारोपचस्य मेमेपतनयेमत्कात्ले होमपिनिपातितः श्रतस्मिंचवाग्वक्ता प्रतिमामानुषीकिल प
वेमेत्तत्रपतुधर्मेणानयातवा ३१ ततः श्रुत्वाथमोमापितामेमिथिलाधिपः अवाप्ताविपुलासमृद्धिमा
मवाप्यनराधिपः दत्ताचास्मीष्टवद्देव्येमेष्टायेशापकर्मणे तयासंभाविताचास्मिस्वरूपामानसोहदा
त पतिसंयोगसलभंवयोदृष्टातमेतथा चितामभ्यगमद्दीनोवित्तनाशादिवाधनः सदृशाच्चापकृष्टा
ह्लोकेकन्यापिताजनात् प्रधर्षणामवाप्नोतिशक्रेणापिसमोभवि २५

तः पाटःकाचित्संभाविता संवर्धिता ३३
पतिसंयोगसलभंपाणिग्रहणोचितं ३७ सदृशादपकृष्टाचवरवर्गजनात् कन्यायाःपिताइंद्रसमोभविष्यतो
लोके अदर्शनमपमानादिरूपंक्लेशमाप्नोतिकिमतापिकादितिशेषः १५ १५ १५ १२५

841

स्निग्धांजलिपुटा रचितांजलिपुटा २२ अनन्तरं प्रियां कौचित्कथां श्रोतुकामा वचनं प्रक्रमारेभे २३ अनेन रामेणाकृ
तिम मश्रोतुं पथं २४ विस्तरेणाच विस्तरेणैव २५ तेत्र मंडलं यत्र योमपते जंचयत प्रकरणेष वेन कृषता निष्कृ
तेः कृषितः स्यप्रवरः जगतीभृति भिन्नो स्थिता पता वन्मात्रेना हेतु पते र्जनकस्य सुता २८ सृष्टिं विन्ते पत नरः या

मैथिली प्राति जयाह प्रीति दानमनुत्तमं प्रतिशत्य चतन्नीता शीतिदानं यशस्विनी स्निग्धांजलिपुटा थी
रासमपागत पोथना २२ तथा सीता मपासीना मनसः प्रापट्फवता वचनं प्रक्रमारेभे कथां कौचिद्नशियो
२३ स्वयंवरं किलप्राप्ता तनमनेन यशस्विना राघवेने तिमां सीति कथा श्रुतिमपागता २४ तां कथां श्रोतुं
मिच्छामि विस्तरेणाच मैथिलि यथा भूतं च कात्स्न्येन तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि एवमुक्तातसा सीता तापसी।
धर्मचारिणी श्रूयता मिति चोक्त्वा वेकथ मामासतां कथां मिथिलाधिपती राजा जनको नाम धर्मवित्
क्षत्रकर्मण्यभिरतो न्यायतः शास्ति मेदिनीं २९ तस्य लोगलहस्तस्य कृषतः क्षेत्र मंडलं अहं किलो त्थि
ता भित्वा जगतीं नृपतेः सुता २८
दिमं क्षेत्रमक्त प्रकारेणौषधिमुष्टिविकारणातन्परः।
ज्ञात्वा ओष पर्ष्योर्देव भूमा
निर्लीपी: निधानतमसीनकवणा यस्मिकाम्पष्टिविन्ते पतनस्परइति कनक: २९

इमौ यत्नदर्शनकांक्षिणौ आनो रामायदैविकं देवदत्तं यत्नदर्शयेति विश्वामित्रः पितरं प्रोवाचेति संबंधः ४९

इदीर्घस्यतकालस्य राघवोयं महाद्युतेः विश्वामित्रेण सहितो यज्ञे
दृष्टे समागतः लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामः विश्वामित्रस्तयर्मात्मा मम
पित्रा सुपूजितः ५४ प्रोवाच पितरं तत्र राघवौ राम लक्ष्मणौ सुतौ दश
रथस्येमौ यत्नदर्शनकांक्षिणौ ५५ इत्युक्तस्तेन विप्रेण तद्धनुः समुपान
यत् तद्धनुर्दर्शयामास राजपुत्राय दैविकं ५७ निमेषांतरमात्रेण तदान
म्य महाबलः सोऽसमारोप्य ज्याडि तिहृरयामास वीर्यवान् ५८ तेनाकृष्टा
यता वेगात्मध्ये भग्नं द्विधा धनुः तस्य शब्दो भवद्भीमः पतितस्याशनेर्यथा

५० इरयामासम जंतत्माहवान् ५८ ५९ ॥ श्रीरामेचंद्रायनमोनमः ॥

अहरस्यां निकटग्रामो धर्षणां कृत्वा निमित्तनिरक्षियां आत्मनि संभावयत्तव योनः ४९ महेशोक्तविधादिना
अभिरूपं वयः सोदर्यादिनावरमीनिशोष ५० महायज्ञेददायसेतस्यमत्पितृपूर्वजस्यदेवरानस्यतदा शत्रुजा
यस्य मर्षिथवल्लीभायतपः करणकालेदत्तयज्ञे हि शिवेन पीडिता देवा शिवं से प्राप्यथनयाचितवंतः स च दे

तो धर्षणामहरस्यां संहृष्टपुणात्मनि पार्थिवः चिंतार्णवगतः पार्वेनास्रदालवोयथा ५१ अयो निजो
हिमांशान्वानाथगच्छन्मचिंतयत् महेशाचाभिरूपं च महीपालः पतिर्मम तस्यवृद्धिरियं ज्ञाना चि
तयानस्यमेतत्तं स्वयंवरं तत्रजायाकरिष्यामीतिधर्मतः महाभ्यज्ञेतदा तस्य वृक्षणान महात्मना दत्त
धनः वरं श्रीमान्त्राणाचात्तप्रसाय कौ ५१ अस्त्वात्मनं धीश्च यत्नेनापि च मोक्षवान् तत्र शक्तानम
पितॄन् स्वप्नेस्थापितराधिपाः ५० तद्वृत्तः प्राप्य मे पित्राबालतं स्वस्यादिना समवाप्येन देङ्गाणांपूर्वमा
मंत्रपार्थिवान् ६ दंवयनकृथस्य संजयाजकतेन च तस्य मेद हिता भार्या भविष्यति न संशयः ता
हरष्टाथनश्रेष्ठगोमवाहि २ समेभं अभिवाद्य हृपाजगमरश्चाकास्तस्य तोल्लने ५३
वेभ्योदत्वोक्तवान् इ
ददेव राजाय दीयतामिति ततो देवैर्वृत्तणाद्वारादेवराजाय दत्तं यहा क्रियते सर्वदेवैरिति श्रुत्वा मावकणःशि
वाप्तवः ४९ गारवा हास्वनात ५० नमे शा यरतिपत्रावाहदेतमपि पूर्वेणसंबंधः ५२ तोल्लनेचालनेश्र

रा॰
अ॰
१२९

विदंसंध्याया हारार्थे पतितः कीर्णानां संचरतां निलीनानां विलीयमानानां ५ कालशोधनाः ऽध्ययनकालशाः सहिता परस्परं संमिलिताः ५ कपोतांगवत् पारावतकंठवत् कंदरुणाः मेचकाः श्यामाः एतेन रुणार्कं च ६ अल्पप्राणा अपि तद्वत् नमसाऽव्यक्तरूपाणि दनात् घनीभूताः इव विप्रकृष्टेंद्रिये देशेंद्रियविप्रकृष्टे दूरदेशे इत्यर्थः न प्रकाशंते न प्रकाशंते ७

दिवसं पक्षिकीर्णानामाहारार्थं पतत्रिणां संध्याकाले निलीनानां निद्रार्थं प्रसूयते ध्वनिः ५ पतत्यभिषेका ॥ काभिषेकार्द्रा मनयः कालशोधनाः सहिताऽप्रवर्तंते सलिलाप्लुतवल्कलाः ६ अग्निहोत्रे च ऋषीणां हूते वाग्निः ध्वैककपोतांगारुणो धूमो दृश्यते पवनोद्धतः ६ अल्पपर्णा हि तरवो घनीभूताः समंततः विप्रकृष्टे दिग्देशे न प्रकाशंति वै दिशः ७ रजनीचरसत्त्वानि प्रचरंति समंततः तपोवनमृगा ह्येते वेदितीर्थेषु शेरते ८ संप्रवृत्ता निशा सीते नक्षत्रसमलंकृता ज्योत्स्नाप्रावरणश्चंद्रो दृश्यते भिदितो ऽंबरे ९ गम्यतामनुजानामि रामस्यानुचरी भव कथयंत्या हि मधुरं त्वयाहमपि तोषिता १० अलंकुरु च तावत्त्वं प्रत्यक्षं मम मैथिलि प्रीतिं ॥

जनयस्वेदमें दिव्यालंकारशोभिनी ११

दृष्टा वेदि सं वैधात्मगणदत्ते वह्नुपाश्रमप्रदेशस्थ तीर्थमाह प्रामेस्तवाद्यौ ८ चंद्रोदृश्यते इत्युनेनक्कार्तिक्युत्तरं श्वातिपदिपात्रेति स्मचितं ९ अनुचरी भव मुमुक्षुभवतैरुस्मात्मा नमिलिपोषाप्रीतिं जनय अलंकारादिव्यसस्मस्त्पानभवनेनेति ११ २२

१०

अमेजलभाजनमग्र्यमपि त्राहं रामाय दत्तमग्रतेति संवेथः ५० बंदमभिप्रायं ५१ ५२ ५३ ५४ इतिरामाभिरामे

ततोहं तत्र रामाय पित्रा सत्याभिसंधिना उद्यतादातमग्र्यस्य जलभाजनमुत्तमं ५० दीयमानां न तु तदा
प्रतिजग्राह राघवः अविज्ञाय पितुश्छंदमयोध्याधिपतेः प्रभोः ५१ ततस्त्वश्वशुरमामंत्र्य वृद्धं दशरथं नृपं
मयापित्रा न हे दत्तारामाय विदितात्मने ५२ ममचैवानुजासाध्वी ऊर्मिलाशुभदर्शना भार्यार्थे लक्ष्म
णस्यापि पित्रादत्ताममसत्ये ५३ एवं दत्तास्मिरामाय तदा तस्मिन्स्वयंवरे अनुरक्तास्मि धर्मेण पतिं वी
र्यवतांवरं ५४ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकांडे अष्टाधिकशततमः सर्गः ११८ अनसूयातुधर्मज्ञा
श्रुत्वातां महतीं कथां पर्यष्वजत बाहुभ्यां शिरस्याघ्राय मैथिली १ व्यक्ताक्षरपदं चित्रं भाषितं मधुरं त्व
या यथा स्वयंवरं वृत्तं तत्सर्वं च श्रुतं मया २ रमेहं कथया ते तु दृढं मधुरभाषिणि रविरस्तंगतः श्रीमा
नुपोह्य रजनीं शुभां ३

अयोध्याकांडे अष्टादशाधिकशत तमः सर्गः ११८ अनसूयेति १ स्वयंवरं वृत्तं
स्वयंवरोहतः प्रथंवीदिमंयंवरः २ उपोत्यसमीपंप्रापय्य ३ ६२ ॥

844

सर्वमेवेदयदिसस्मैवप्रपंचः श्रीनिदानमित्यादि प्रवकर्मीणाल्लतुमानषेषुमनष्यलोकेषु ॥ १७ प्राणामन
न्त्रयाभ्यापयाहृतान्तलंकारोमीताटष्ट्वाशर्वरीमवास १९ प्राप्टक्केनांवनांतररामनाथमितिशेषः २० से।

मातदासमल्लेकृत्यसीतास्वरस्ततोपमा प्रणाम्यशिरसापादौशमेत्वभिमत्वीययो २२ तथानभूषितो
सीतोददर्शीवदनोत्थः राघवःश्रीनिदानेनतपस्यमाजहर्षच २३ न्यवेदयततःसर्वसीतारामाययैथिः।
ली श्रीनिदानेतपस्विन्यावसनाभरणास्रजे २४ प्रहृष्टस्तत्रवीडामोलहमणाश्चमहारथाः मैथिल्या
सत्क्रियांदृष्ट्वामानवेषुसुदुर्लभां २५ ततःसर्वाःवरीप्रीतःश्रमोशशिनिभाननां अर्चितस्तापसैःसा।
र्वेकृतवासरघुनंदनः २६ तस्मोराश्रमावनीतावामभिषिच्यहुताग्निकान् प्राप्टक्केतानरव्यावैतापसान्व
नगोचरान् २७ ताहृचुस्तेवनचाम्नायसाधर्मचारिणः वनस्पतस्पर्शचारेराक्षसैस्समभिल्लतं २८ र
ताम्सिबहुधादानिनाद्रुपाणिराघव वसंत्यस्मिंमहारन्येपव्यालाश्चरुधिराशनाः २९ उच्छिष्टंवाप्रम
त्तवानापसंब्रह्मचारिणां अदंत्यस्मिनमहारण्येतान्निवारयराघव ३० पघपंथामहर्षीणांफलामूा।
ह स्मांवने अनेनतवनेद्दर्गीगंतेराघवतेस्तमं ३१
वारंदेशंहादिरत्तस्सम
भित्स्तंसम्यगुपद्रुतं ३२ व्यालाहिं
सप्रमादःसर्वोहिंसःपश्चुव्यालस्तमदः ३३ उच्छिष्टमशुचिंप्रमत्तमसावथानं तानरत्तोव्यालान् ३४ तमेषु

मे
१६८

रा॰
ग्रं॰
६॰

इतीरितः प्रवमपदिष्टमार्गः कृतस्वस्त्ययनः कृतमंगलाशीर्वादः २२ इति रामाभिरामे श्रीरामियरा

इतीरितः प्रांजलिभिस्तपस्विभिः द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परंतपः वनं सभार्यः प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्य इवाभ्रमंडलं २२ इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकांडे एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ११९

समाप्तोऽयोध्याकांडः ॥

मायणतिलके अयोध्याकांडे एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ११९ मूले ५२४ टीकायां ५... ॥

६॰

